

संक्षिप्तश्रीहर्षचरितम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

यत्प्रभावात् सती विद्या साधूनां भासते हृदि ।
तां विश्ववन्द्यां परमां वाग्देवीं प्रणमाम्यहम् ॥
बाणभट्टकृतं गद्यं सङ्क्षिप्य क्रियते मया ।
संक्षिप्तहर्षचरितं श्रीजीवानन्दशर्मणा ॥

पुरा किल भगवान् विश्वपतिः परमेष्ठी इन्द्रादिभिः देव-
वृन्दैः महर्षिभिश्च सह संलपन् स्वं लोकम् अधितष्टा । तत्र
महर्षिषु वेदान् पठत्सु कदाचित् अतिकोपनो मुनिः दुर्वासाः
द्वितीयेन सहचरेण मन्दपालनाम्ना मुनिना सह विरोधम्
आचरन् क्रोधात् विस्तरं साम जगौ । तत् आकर्ण्य शाप-
भयात् अन्येषु दोषम् अकथयत्सु देवेषु मुनिषु च, अवधीरयति
च अन्यासङ्गव्याजेन देवे पद्मसम्भवे, भगवती कुमारी तत्र
चामरेण पितामहम् उपवीजयन्ती वाग्देवी मृदुमन्दम्
ब्रूहसत् । स च मुनिः तां तथा ब्रूहन्तीम् अवलोक्य “रे पापे !
दुर्वाससं माम् उपहससि ?” इत्युक्त्वा कमण्डलुजलेन उपस्पृश्य
शम्भुं प्रचक्रमे । अद्वान्तरे तत्र स्थिता देवी सावित्री तर्जनीम्
उत्क्षिप्य “आः पाप ! दुर्विनीत ! ब्राह्मणापसद ! सुरासुरवन्द्यां
देवीं सरस्वतीं शम्भुमिच्छसि ?” इत्यभिदधाना क्रोधात् स्वास-
नात् उदतिष्ठत् । ततो देवैः स्वशिष्यैश्च शतशः प्रसाद्यमानोऽपि,
पित्वा अत्रिजा “पुत्र ! मा तपःक्षयं कुरु, स्वलितम् अस्या
सुकं क्षमस्व” इति निषिध्यमानोऽपि दुर्वासाः “दुःशीले ! मर्त्य-

भूमिं गच्छ” इति तां शशाप । ततश्च प्रतिशापोद्यतां सावित्रीं देवी वाग्देवी एव “सखि ! संहर कोपं, स्वत एव द्विजन्मानो माननीयाः” इत्युक्त्वा न्यवारयत् ।

अथ तां सरस्वतीम् अभिशप्ताम् आलोक्य विरिञ्चिः धीरेण स्वरेण उवाच,—“ऋषे ! नायं सज्जनाचरितः पन्थाः येन प्रवृत्तोऽसि, क्षमा हि तपसो मूलं, क्रोधेन बुद्धिः विक्रियते, विकृतबुद्ध्यश्च अन्धा इव हिताहितं न पश्यन्ति, तस्मात् क्रोधम् अपहृत्य चरितव्यं विशिष्यतः तापसैः” इत्युक्त्वा अब्रवीत्,—“वत्से सरस्वति ! मा विषीद, भवितव्यता अत्र बलवती, एषा त्वाम् अनुचरिष्यति सावित्री, विनोदयिष्यति च अस्मद्विरहिताम् । शापश्च अयं सुताननकमलालोकनावसानः” इति । एवं सान्त्विता पितामहेन सा सह सावित्र्या विषणा गृहम् आजगाम ।

अथ प्रदोषे सावित्री विषादसागरपतितां सवाष्पां सरस्वतीम् आह,—“सखि ! त्वं हि त्रिलोकशिञ्जादार्यानी, तव पुरतः किमहं ब्रवीमि ? विदितवृत्तान्ताऽसि दैवहतकस्य । यत् सत्यं दुःमहो बन्धुजनविरहः तापयतितराम् ; तदत्र अप्रतिविधेये किं कर्तुम् अर्हसि ? नात्र अनुशीचितव्यम् ; कथय, इदानीं कतमं भूतलविभागमलङ्घ्युम् इच्छसि अवस्थानेन ? इतः प्रभृति एव देवदेवं खेष्टदातारं मनसा स्मर, अचिरेण एव कालेन गतशापा पुनः स्वधाम प्रतिपत्स्यसे” इति ।

तथा अभिहिता सा प्रत्यब्रवीत्,—“सखि ! त्वया सह वसन्त्या न मे स्वस्थानभ्रंशः मर्त्यलोकवासदुःखं वा अतिपीडाम् आवहति, केवलं पद्मयोनिचरणसेवनसुखं विगलयति मे चित्तम् ; तत् त्वमेव मर्त्यभूमौ धर्मक्षेत्राणि पुण्यतीर्थानि जानासि, यदेव स्थानं तुभ्यं रोचते, तत्रैव वत्स्यामि” इत्युक्त्वा अनिमोलितनेत्रैव रजनीम् अगमयत् ।

अथ अपरेद्यः उदिते भगवति सवितरि सुनिशापसमुद्भिन्ना सावित्र्या सह महीतलम् अवततार । अवतीर्य च भूतले उप-
शोणं तत्तीरदेशस्य रामणीयकेन आकृष्टहृदया तत्रैव वासम्
अरोचत, अवदत् च सावित्री,—“सखि ! रोचते मे तटभूः
अस्य महानदस्य, तदत्र एव स्थातुम् अभिलषति हृदयम्” इति ।
सावित्री च तथा अनुमोदमाना तस्य नदस्य पश्चिमे तीरे कस्मिं-
श्चित् शुची गिलातलसनाथे लतामण्डपे सरस्वतीम् अवासयत् ।

अथ कदाचित् तत्र स्थिता प्रतिदिवसम् इष्टदेवम् आराध-
यन्ती, प्रहरमात्रेदिने सवितरि उत्तरस्यां दिशि अश्वक्लेषितम्
आकर्ण्य लतामण्डपात् निर्गत्य, सहस्रमात्रेण पदातिसैनिकेन
सह आगच्छत् अश्वसैनिकं, मध्ये च तस्य निरुपमं विधातुः
सर्गमिव अष्टादशवर्षदेशीयं तरुणं, तत्पार्श्वे च स्थविरमेकम्
अभिचर्मधरं पुरुषम् अद्राक्षीत् । स च युवा अग्रयायिनां,
तत् कन्यायुगलम् अवलोकयतां पदातीनां मुखात् श्रुत्वा
तत् दिव्याकृति कन्यारत्नयुगलं मञ्जातकौतुकः स्वयं दिदृक्षुः
तूर्णजवेन वाजिना तत्प्रदेशम् आययौ, अवततार च तुरगात्
तेन द्वितीयेन परिणतवयसा सह पुरुषेण । ततश्च तौ चरणाभ्या-
मेव सविनयं तत् लतामण्डपम् आगतौ सह सावित्र्या
सरस्वत्या वनवासोचितेन आतिथ्येन यथार्हम् उपचरितौ । अथ
क्षणमिव विश्रान्तं तं द्वितीयं प्रवयसं सावित्री ईषद्भीडितेव
सविनयम् अवादीत्,—“आर्य्य ! कुत आगम्यति ? क्व वा
गमिष्यति ससैन्याभ्यां भवद्भ्याम् ? अद्य आश्विनोऽयमागमनेन
भवतोश्चरितार्य्य इव संवृत्तः, न चेत् रहस्यं दोषो वा, तदा-
ख्यातुम् अर्हति भवान्, कोऽयं महाभागः ? त्रिभुवनरमणीयं
रूपम् इदम् अवलोक्य मर्त्यभूमेः स्वर्गातिशायिताम् इव
पश्यामि” इति ।

इत्थम् अभिहितोऽसौ पुरुषः सप्रश्रयम् अवादीत्.—
 “देवि ! साधवः स्वतः प्रियंवदा भवन्ति, तन्न अतिविस्मयाय
 इदं भवद्वचनामृतम् । शृणोतु भवती.—अयं हि भृगुकुल-
 तिलकस्य भगवतः च्यवनस्य वह्निर्जीवितं दधीचो नाम कुमारः ।
 माता च अस्य शर्यातस्य नृपतेः कन्या त्रिभुवनललामभूता
 सुकन्या नाम । स च राजर्षिः दौहित्रम् इमम् अतिप्रियम्
 अस्य पितुः अनुमत्या स्वगृहे एव लालितवान्, अशिक्षयञ्च
 सर्वाः विद्याः सकलाश्च कलाः । माञ्च अस्य नरपतेः आज्ञाकरं
 जानीहि विकृतिनामानम् ।

अथ प्राप्ते सर्वविद्याऽधिगमे मातामहः शर्यातिः अस्य
 पितुः आश्रमम् एनं कृतविद्यं प्रदर्शयिञ्चन् महितीयं सहाश्र-
 वृन्दैः सपदातिभिश्च प्राहिणोत् । इतश्च न अतिदूरे उपशोणं
 तस्य भगवतः च्यवनस्य आश्रमपदं च्यावनं नाम काननम् । एष
 तावत् अस्मद्वृत्तान्तः । साम्प्रतं शुश्रूषवो वयम् आयुष्मत्योः
 वृत्तं, न इयमाकृतिः कदाचित् मानवी भवितुमर्हति ; तत्
 आवेदयतु भवती, परं कौतुकम् अत्र नौ वर्तते” इति ।

मा अब्रवीत्,—“भद्र ! श्रोतव्यमावयोः वृत्तं कालेन ; बहून्
 दिवसान् अत्र आवां स्थास्यावः । न च विस्मर्न्वोऽयम्
 अस्मत्परिचय आर्य्येण” इति । दधीचस्तु धीरमधुरम् अवादीत्,
 —“आर्य्य ! करिष्यति एव आर्य्या नौ प्रसादं, तिष्ठतु तावत्
 अधुना, तातमेव शोघ्रं द्रष्टुम् अभिलषति मे मनः, तत् उत्तिष्ठ,
 ब्रजावः” इति ।

अथ सरस्वती अश्वमारूढं प्रयान्तं तं युवानं प्रति अनि-
 मिषनयना यावन्नात्येति दृष्टिपथात् तावत् व्यलोकयत् ।
 क्रमेण च शोणम् उत्तीर्य दधीचः पितुः आश्रमम् अवाप,
 उवास च कियतो दिवसान् पित्राऽऽनन्दितः तस्मिन् कानने ।

अथ सरस्वती तं युवानम् आलोक्य कुसुमशरशरविहा
अभवत् । अथ अपरेद्युः च्यवनाश्रमात् तं देशमागत्य कृतासन-
परिग्रहं दधीचसहचरं विकुक्षिं दृष्ट्वा प्रोत्था पप्रच्छ सावित्री,—
“आर्य्य ! कुशलो तावत् कुमारः दधीचः ?” इति । सोऽवदत्,—
“देवि ! कुशली कुमारः, स्मरति च आयुष्मत्योः अमौषु दिवसेषु ।
वृत्तान्तञ्च कुमारस्य समाख्यातुं मालती नाम काचित् किङ्करी
अचरिण एव आगमिष्यति युवयोः सकाशम्” इति । इत्युक्त्वा
यथाऽभिलषितं प्रदेशम् अयासीत् विकुक्षिः । ततः परेद्युः एव
मालती दधीचवार्त्तां समादाय तयोः आश्रमम् अभ्याययौ ।

अथ शोणम् अवतीर्णयां सावित्र्यां स्नातुं रहसि मालती
सरस्वतीम् अबोचत्,—“देवि ! विदितमेव भवत्याः माधुर्य्यं विष-
यस्य, लोलुपता च इन्द्रियाणाम् । किमुच्यते, लज्जेऽहं वक्तुं,
तथाऽपि स्वामिनिदेशोऽपरिहरणोय इति विवक्षा मां बाधते ।
तत् आकर्णयतु भवती, यदा एव दृष्टाऽसि कुमारिण, तत एव
आरभ्य आधयः किमिव तं न व्यथयन्ति ? न अकार्य्यमस्ति कुसु-
मायुधस्य ; किमधिकेन विज्ञापनेन, यदि न अनुकम्पसे, तदा
अनिष्टमपि धीरम् आपतिष्यति कुमारस्य इति हृदयमाशङ्कते ;
तत् अबुना अतुरूपोऽयं देव्या वर इति मात्रम् आवेदयामि,
इति श्रुत्वा देवी प्रमाणम्” इत्युक्त्वा व्यरंसीत् । सरस्वती तु
अब्रवीत्,—“अयि मालति ! किमत्र प्रतिवच्मि, नात्र बहु
भाषितम् अवसरोऽस्ति मे ; तदिदानीं ते वचनकारी अयम्
जनः अनुकम्पयातां कुमारममागमेन” इति । ततश्च मालती
प्रोता दधीचम् आनेतुं च्यवनाश्रमम् अगात् । सावित्री च
स्नाताऽऽगता विदितवृत्तान्ता दृष्ट्वा आसीत् ।

अथ आगत्य दधीचः मालतीवचननन्दितः तम् आश्रमं तया
मनोरमया रमण्या सह सङ्गतः यथासुखम् अधिकं संवत्सरकालम्

एकं दिवसम् इव रममाणोऽतिवाहयाञ्चकार । दधार च गर्भं सरस्वती, असूत च सर्वलक्षणसम्पन्नं कुमारम् । ततश्च तस्मै “सर्वे सरहस्याः वेदाः साङ्गोपाङ्गाः, सर्वाणि च अन्यानि शास्त्राणि, सर्वाश्च कलाः स्वयम् आविर्भविष्यन्ति” इति वरं दत्त्वा सह सावित्र्या गतशापा ब्रह्मलोकं प्रत्याजगाम । तस्याञ्च गतायां दधीचः तद्विरहकातरः स्वतनयस्य संवर्द्धनाय भार्गववंश-समुत्पन्नस्य भ्रातुः ब्राह्मणस्य पत्नीम् अक्षमालां नाम नियुज्य, जातवैराग्यः तपश्चरणाय वनम् अगात्, यस्मिन् एव दिने सरस्वती प्रसूतवती, तस्मिन्नेव दिने अक्षमालाऽपि तनयमेकं प्राप्नोत् । सा तु अक्षमाला तौ अभिनवजातौ कुमारौ निर्विशेषं सम्पु-पोष । तयोः एकः सारस्वतो नाम, द्वितीयो वत्सनामा आसीत् । द्वौ एव सोदरी इव परस्परम् अकृत्रिमसद्भावौ तौ एकत्र ऊषतुः ।

अथ गच्छता कालेन सारस्वतः मातृवरप्रभावेण यौवनारम्भ एव सर्वविद्यापारगः तस्मिन् समवयसि प्रियतमे भ्रातरि वत्से सर्वं वाङ्मयं सङ्ग्रामयामास, स्थापयामास च तं कृतदार-परिग्रहं तत्रैव प्रदेशं प्रीतिकूटाभिधाने नगरे । स्वयन्तु नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यपरः तपस्थतः पितुः अन्तिकम् अगमत् ।

एतस्माच्च वत्सात् प्रादुरभवत् महत्तरो वंशः । तथा च, प्राक् तस्मात् एव वंशात् वात्स्यायना नाम गृहधर्मिणो मुनयः सम-जायन्त । क्रमेण कलौ सम्प्रवृत्ते अस्मिन्नेव विश्रुते कुले कुवेरो नाम कश्चित् द्विजः समुद्भूतः ; तस्य चत्वारः सुता आसन् अच्युतः, ईशानः, हरः, पाशुपतश्च इति । तस्माच्च पाशुपतात् एक एव कुमारो जज्ञे अर्धपतिर्नाम । तस्य च एकादश-सूनवः समभवन्,—भृगुः, हंसः, शुचिः, कविः, महीदत्तः, धर्मः, जात-विदाः, चित्रभानुः, त्र्यम्बकः, अहिदत्तः, विश्वरूपश्चेति । चित्रभानुश्च तेषां राजदेव्याख्यायां पत्न्यां बाणं नाम सुतम् अजीजनत् । स तु

बाणः शैशव एव मातृकीनः चतुर्दशवर्षदेशीयश्च पित्रा व्ययुज्यत । ततश्च पितृशोकेन दग्धहृदयः कथमपि कालेन विरलेतां गते च शोके, चापञ्चतया यौवनारम्भस्य सर्वदोषाकरतया च स्वातन्त्र्यस्य अनिकानि चापलानि आचरन् तुल्यशीलवयोभिः बहुभिः सुहृद्भिः सह देशान्तरदर्शनाकृष्टचेताः देशात् देशान्तरं गच्छन् अलभत सतां निन्दनीयताम् । अथ शनैः शनैः राजकुलानि पश्यन्, विद्यालाभार्थं तुरुष्टहाणि अधितिष्ठन्, सहृदयगोष्ठीश्च निषेवमाणः बुधमण्डलानि च उपचरन् भूयोऽपि स्वकुलोचितां वैदुषीं प्रकृतिं प्रापत् । एवञ्च सुबहोः कालात् ताम् एव जन्मभूमिं पुनरागात् ।

द्वितीय उच्छ्वासः ।

एकदा निदाघेऽतीवोष्णे काले चन्द्रसेननामा कश्चिदस्थं पारशवः भ्राता स्वगृहस्थितं तम् आगत्य ब्रवीत्,—“आर्य्य ! द्वारि स्थितो दीर्घाध्वगो भवताम् अन्तिकं श्रीहर्षदेवस्य महा-राजाधिराजस्य कृष्णामिधानेन भ्रात्रा प्रेषितः कश्चित्” इति । बाणोऽवदत्—“भ्रातः ! अविलम्बेन एव प्रवेशयेनम्” इति । ततश्च प्रविशन्तं लेखहारकं दृष्ट्वा अभ्यभाषत,—“भद्र ! कुशलमत्रभवतः कृष्णाय मन्त्रियबन्धोः ?” स तु “कुशलम्” इत्युक्त्वा “लेख एष स्वामिना प्रहितः” इत्यर्पयामास । बाणस्तु सादरं लेखमादाय स्वयमेव वाचयित्वा विदितलेखार्थः सन्देशमपृच्छत् । लेखलकी नाम्नासौ लेखहरः प्रत्यवादीत,—“ब्रह्मन् । एवमाह अस्मत्-स्वामी,—‘यत् अदृष्टे त्वयि विना कारणं किमपि आशङ्कते मे स्निग्धं हृदयं, तत् भवता अकृतकालक्षेपेण एव राजकुलम् आगन्तव्यम्’ इति” । अथ बाणः तं लेखहरं “विश्रामय” इति

भ्रातरं चन्द्रसेनम् आदिश्य कथमपि तदहः समुत्सुकः एव अत्रिवाहयत् ।

अथ अन्येद्युः प्रातः स्नात्वा कृतदेवार्चनः तस्मात् प्रीतिकूटात् निर्गत्य सद्य एव मल्लकूटाख्यं ग्राममाससाद । तत्र सुहृदा जगत्पतिनामधेयेन कृतातिथ्यः सुखोषितः परेद्युः यष्टि-
शृङ्गकनामानं वनग्रामं गत्वा निशामयापयत् । ततोऽपरस्मिन् दिने राजभवनसन्निधौ विश्रान्तः मेखलकेन तेन सह अपराह्ण-
समये राजद्वारं प्राप । मेखलकस्तु “तिष्ठतु तावत् क्षणमात्रम् अत्र भवान्” इत्यभिधाय एक एव पुरमविशत् । क्षणेन च पुनः निर्गच्छता तेन सह समागतः पारियात्राख्यः प्रतीहारः मधुर-
वाचा सविनयम् अभ्यभाषत,—“ब्रह्मन् ! आगच्छतु, प्रविशतु च अभ्यन्तरं भवान्, दर्शनाय कृतप्रतीक्षो देवः प्रसादेन” इति ।

बाणस्तु “कृतार्थोऽस्मि” इत्यभिधाय पुरं प्रविशन् प्रथममेव दर्पणातनामानं गजेन्द्रम् आलोक्य विस्मयाकृतचेताः क्षणं तदवलोकनकौतुकी समतिष्ठत । ततश्च “पुनरपि समये एनं द्रक्ष्यसि, साम्प्रतं प्रतीक्षमाणं देवं तावत् पश्य” इत्यभिधीयमानो दौवारिकेण, समतिक्रम्य कक्षाऽन्तराणि त्रीणि, चतुर्थे आस्थान-
मण्डपस्य पुरतः चत्वरे राजभिः परिवृतम्, अमात्यैश्च समुपास्य-
मानं, दर्शनीयतमं, राजाधिराजं हर्षदेवं पश्यन् समुपेत्य कृताशीर्वाद् स्वस्तिशब्दम् अकरोत् । राजा तु तं दृष्ट्वा गम्भीरेण स्वरेण “किम् अयं स बाणः ?” इति अभ्यधात् । दौवारिकेण तु “देव ! स एव अयम्” इति निवेदितः “न तावदेनम् अकृत-
प्रसादः पश्यामि” इति चक्षुषी प्रत्यावर्तयन् पृष्ठतो निषण्णस्य अतिप्रियस्य मालवेन्द्रसूनोः अवदत्,—“महान् अयं द्रिष्टः” इति । एतत् आकर्ण्य सर्वस्मिन् एव राजलोके निःशब्दे मुहूर्तम् इव स्थितो बाणः समभ्यधात्,—“देव ! अविदिततत्त्वं इव

अज्ञातलोकवृत्त इव कथमेवम् आज्ञापयामि ? संसारऽस्मिन् विचित्रमेव लोकानां चरितं स्वभावश्च ; तत् अत्र साधुभिः यथार्थदर्शिभिः एव भाव्यम् । विचारे यदि अहं दोषो इति प्रमाद्यते, तदा एव माम् अधिक्षेप्सुमर्हति महाभागः । न तु अकारणं माम् अन्यथा सम्भावयतु देवः । ब्राह्मणोऽस्मि, महति वात्स्यायने कुले जातः ; मया साक्षा वेदाः सम्यक् पाठिताः, अन्यानि शास्त्राणि यथाशक्ति समालोचितानि । तत् कथं मम वित्तवत् अवधार्यते देवेन ? सर्वथा समयेन मां यादृशं यथाऽहं ज्ञास्यति महाराजः स्वयमेव" इति । अथ नरघातिः "एवम् अस्माभिः श्रुतम्" इति अभिदधानः समुचितसमादरादिना वर्जितं घनम् अभ्यनन्दत्, केवलं सस्नेहेन दृष्टिपातेन एव प्रीतिं प्रकटयन् विमज्जितराजलोकोऽभ्यन्तरमेव प्राविशत् ।

अनन्तरं भूपतिः तादृशेन आचरणेन व्यथितो बाणः तस्मात् राजभवनात् निर्गत्य तावत् बान्धवानां भवनेषु विमना एव अतिष्ठत्, यावत् अस्य कृतप्रसादो महोषतिः घनम् अभिनन्दन् स्वयं न आह्वयत् । अथ कालेन नरेन्द्रेण तथा अस्य प्रसादः कृतः, यथा अस्मी राजभवने स्थितो देवस्य हर्षवर्द्धनस्य परम-प्रेमास्पदम् अतीव विश्वभोजनं मित्रत्वम् आसाद्य परं सुखमन्वभवत् ।

तृतीय उच्छ्वासः ।

अथ एकदा शरदारभे बाणो हर्षसकाशात् बभूव द्रष्टुं तमेव ब्राह्मणनिवासम् आजगाम ; आगत्य च ज्ञातिभिरभिनन्दितः तैः सह समयोचितम् आलपन् परं मुमुदे । अत्रान्तरे सुदृष्टिः नाम पुस्तकवाचकः तत्रागत्य श्रीढचित्तं समाकृष्य पुराणम्

अपठत् । तदानीञ्च नातिदूरवर्त्ती बन्दी सूचीबाणः तारमधुरेण स्वरिण इदम् आर्यायुगलं पठितवान्,—

“तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्गोपि पावनं तदपि ।

हर्षचरितादभिन्नं प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम् ॥ १ ॥

वंशानुगमविवादि स्फुटकरणं भरतमार्गभजनगुरु ।

श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव” ॥ २ ॥

एतत् आकर्ण्य बाणस्य चत्वारः पितृव्यपुत्राः परस्परं मुखम् अवलोकयामासुः । तेषु सर्व्वकनीयांश्च श्यामलो नाम प्रियतरः सप्रणयम् अवादीत्,—“भ्रातः ! यदि एवं, तदा भवता वर्णमानस्य अस्य पवित्रकीर्त्तः चक्रवर्त्तिनो हर्षदेवस्य पूर्व्व-वंशानुक्रममहितम् आमूलात् चरितस्य अवगणे सकौतुका वयम् ; तच्च द्वितीयं महाभारतमिव कस्य कीर्त्त्यमानं न आवहति प्रीतिम् ? तदाख्यातु भवान्” इति । तदाकर्ण्य विहस्य बाणोऽब्रवीत्,—“आर्य्य ! न युक्तम् उक्तं भवता ; यतः को हि पुरुषायुषशतेनापि समग्रम् अस्य चरितम् आख्यातं शक्नुयात् ? कियति अपि वर्णिते यदि वः कौतुकं, तत् कथयामि । अद्य प्रायेण अतिक्रान्तो दिवसः, तत् परेद्युः आरम्भ्यते वर्णयितुम्” इति । ते च सर्व्वे भ्रातरः तथा एव अन्वमोदन्त ।

अथ परस्मिन् अहनि सर्व्वे बाणस्य ज्ञातयः सुहृदश्च सकौतुकाः समागमन् । स चापि बाणः तेषां पुरतः हर्ष-चरितम् आख्यातुम् उपचक्रमे ।—

“अस्ति श्रीकण्ठो नाम पुण्यवतां निवासोऽपरो वामवावास इव वसुधां गतः कश्चित् जनपदः, वर्त्तते च तत्र स्थाण्वीश्वराख्यो नगरविशेषः । तत्र पुष्पभूतिः नाम राजाधिराजः प्रादुरासीत् । तस्य भगवति भूतभावेन भवे सहजा भक्तिः आसीत् । एकदा असौ परमशैवो भूपतिः लोकमुद्धात् भैरवाचार्य्यनामानम् एकं

महापाशुपतं स्वजनपदमागतम् अश्रीषीत् । श्रुत्वा एव तं नाम
तस्मिन् महती भक्तिः बभूव अस्य भूपतेः ।

कदाचित् परिणते वासरे प्रतीहारी राजानमेत्य व्यञ्जा-
पयत्,—‘देव ! द्वारि स्थितः परिव्राट् भैरवाचार्य्यदेशात्
अनुप्राप्तो देवं द्रष्टुम् इच्छति’ । तदाकर्ण्य राजा अभ्यधात्,
—‘अविलम्बं प्रवेश्यताम् एषः’ इति । ततश्च प्रविष्टं तम्
अपृच्छत् नरपतिः,—‘क भैरवाचार्य्यः ?’ इति । प्रीतमनाः परिव्राट्
उपनगरं सरस्वतीतटैकदेशे वनान्तर्वर्तिनि शून्याऽयतने स्थितं
तमाख्यातवान् । पुनश्च अकथयत्,—‘देव ! स भगवान् तत्र
स्थितो महाभागम् अर्चयति आशीर्वचसा’ इत्युक्त्वा प्रादात्
योगकरुणात् आकृष्य पञ्च राजतानि रत्नोज्ज्वलानि कमलानि
भैरवाचार्य्यप्रहितानि ।

राजा तु सादरं तानि आदाय अब्रवीत्,—‘योगिन् ! मनो-
रथदुर्लभफलप्रसाविनी शिवभक्तिः इयम् अस्माकं, यया एवम्
अस्मासु प्रसीदति भगवान् भैरवाचार्य्यः ; तत् परेद्यवि भगवन्तं
साक्षात्करिष्यामि’ इत्युक्त्वा तं परिव्राजं विससर्ज ।

अथ अन्यद्यः प्रातरुत्थाय अश्वारूढः कतिपर्यैरेव राज-
पुत्रः अनुसृतः भैरवाचार्य्यसकाशं प्रायात् । गत्वा च तम्
आद्यन्तं तत्र स्थितं शिष्यमेकं तदीयं दृष्ट्वा अपृच्छत्,—‘क इदानीं
भगवान् भैरवाचार्य्यः ?’ इति । सोऽब्रवीत्,—‘महाभाग ! एतस्य
जीर्णमादृष्टहस्य उत्तरेण विल्ववाटिकाम् अधितिष्ठति’ इति ।
तथोक्तश्च असौ नरपतिः गत्वा ताम् एव विल्ववाटिकाम्
अविशत्, अपश्यच्च तत्र प्रातःस्नानं, हुण्हुताशनं, व्याघ्राजिन-
मधिनिष्ठान्तं, कार्पटिकगणैः परिहृतं प्रमथगणहृतं भगवन्तं
विरूपार्चामिव भैरवाचार्य्यम् । स आचार्य्यः दृष्ट्वैव तं राजानं
प्रत्युज्जगाम, समवर्द्धयच्च स्वस्तिगिरा गम्भीरया । राजा तु दूरतः

कृतप्रणामोऽब्रवीत्,—‘भगवन् ! मनोरथशिष्योऽयं जनो भवतां समीगतः’ इति । तदाकर्ण्य भैरवाचार्यः परमप्रीतः आसनदानेन तम् अभ्यर्च्य स्वयं व्याघ्राजिन एव निषसाद । राजा तु तत्र नानाविधाभिः कथाभिः चिरं स्थित्वा तेनानुमतः पुनः राजधानीं प्रत्याजगाम ।

अन्येद्युश्च भैरवाचार्योऽपि राजानं द्रष्टुं तदीयं राजभवन-
मगात् । आगताय च तस्मै राजा परमया भक्त्या सर्व्वं सपरि-
जनं सकोषं सान्तःपुरम् आत्मानं न्यवेदयत् । योगी विहस्य
अब्रवीत्,—‘राजन् ! क्व वयं वनवासिनः फलमूलाशनाः
निःस्पृहाः ? क्व वा भोगविभवाः ? विभवमदो हि नाशयति
मनस्विताम् ; तत् भवादृशा एव एतान् भोक्तुमलं न वयम्’ इति
उक्त्वा क्रियन्तं कालं विविधाभिः वाग्भिः राजानम् अभिनन्द्य
स्वम् एव आश्रयं प्रत्यागमत् ।

एवञ्च असौ परिव्राट् अन्यानि तादृशानि पञ्च पञ्च कमलानि
अन्तरा अन्तरा राज्ञ उपायनानि प्राहिणोत् । एकदा स श्वेत-
कपटावृतं किमपि आदाय राजभवनम् आगत्य राजानम् अब्रवीत्,
—“महाभाग ! भगवान् भैरवाचार्यः भवन्तमेवम् आह यत्,—
‘मम एकेन शिष्येण पातालस्वामिना कस्यचित् ब्रह्मराक्षसस्य
हस्तात् महाऽसिः अदृहसो नाम अधिगतः, सोऽयं भवद्भुज-
मेव अलङ्कृतुमलं, गृह्यताम्’ तत् तमिममसिं गृह्णाण” इत्युक्त्वा
तस्मात् श्वेतकर्पटात् आकृष्य कृपाणं प्रादात् । नृपतिस्तु आधुध-
प्रियतया तत् आदाय पश्यन् परमां प्रीतिम् अवाप, अवोचत्
च ममप्रोचितं सविनयं किञ्चित् । स च परिव्राट् सपरितोषं
‘स्वस्ति भवते’ इत्यभिधाय स्वमेव आश्रमम् अयासीत् ।

अथ गच्छत्सु कालेषु कदाचित् भैरवाचार्यः स्वयमागत्य
रहसि राजानम् अवदत्,—“तात ! कमपि सहामन्दं सेवितवान्

अस्मि महाश्मशाने कोटिजपेन, तस्य सिद्धिस्तु वेतालसाधनावसाना, सा च असहायेन न कदाचित् लभ्यते । त्वमेव अलमस्य साहायकत्वे ; त्वयि च अङ्गीकृतभारग्रहणे अपरि च त्रयः सहायाः सम्भविष्यन्ति, एकः स खलु पातालस्वामी, अपरः स एव परिव्राट् टीट्ठिभनामा अस्मच्छैशवसुहृत्, अन्यश्च कर्णतालो नाम शिष्यः । अथ 'तथा' इति स्वीकृतवचसि भूपती भैरवाचार्यः प्रहृष्टः चकार सङ्केतम्,—'आगामिन्यां कृष्णचतुर्दश्याम् अर्द्धरात्रे महाश्मशानेऽस्मिन् शून्याऽऽयतने शस्त्रधारिणा भवता साक्षा करणीया वयम्' इति ।

अथ तस्यां कृष्णचतुर्दश्याम् आगतायां निशीथे नरपतिः शस्त्रमात्रमहायः तमेव उद्देशमगच्छत् । ते च त्रयः पातालस्वामिप्रभृतयः तं प्रत्युदगमन् विकटवेशाः । तमसाऽऽच्छन्नतया तत्प्रदेशस्य अदृष्टशरीरत्वात् तेषां राजा 'कः कोऽत्र भो !' इति तान् अपृच्छत्, अब्रुवंश्च ते त्रयः स्वं स्वं नाम इति । अथ नृपतिः तैः अनुगम्यमानः तामेव साधनभूमिम् अगच्छत् । तत्र गत्वा च महती मण्डलस्य मध्ये कमपि जपन्तम् आचार्यम् अपश्यत्, प्राणमच्च । ततश्च पूर्वसङ्केतानुसारेण पातालस्वामी प्राचीं दिशं, कर्णतालः कौवेरीं, परिव्राट् पश्चिमां, राजा दक्षिणाम् आश्रित्य तस्थौ ।

एवमवस्थितेषु तेषु, विस्रब्धम् आचरति च स्वं कर्म भैरवाचार्यं, निवृत्तेषु च जनितकर्णज्वरेषु अतिचिरं कृतकलकलेषु विफलप्रयासेषु विघ्नकारिषु यातुधानेषु, समतिक्रामति च निशीथसमये, मण्डलस्य उत्तरेण भूः अदीर्यत, उज्जगाम च महसा तस्मात् विदीर्णात् भुवो भागात् कश्चित् कुवलयश्यामः पुरुषः, उच्चैः जगाद च विद्वस्य,—'भो ! किमयं विद्याऽवलेपः ॥ सहायमदो वा ॥ यत् मह्यम् अविधाय बलिं जास्म इव

स्वसिद्धिम् अभिवाञ्छसि ? दुर्मतिरियम्, एतत्क्षेत्राधिपतिरहं
 श्रीकण्ठो नाम नागाधिपतिः, प्रतिकूलवर्त्तिनि मयि का शक्तिः
 अहाणामपि गगनमार्गं सञ्चरितुम् ? अनुभूयताम् अस्य दुर्नयस्य
 फलमिदानीं सहायवताऽपि' इत्यभिधाय प्रकोष्ठप्रहारैः त्रीनपि
 तान् पातालस्वामिप्रभृतीन् असिचर्मवतोऽपि न्यपातयत् । नर-
 पतिस्तु सावहेलमब्रवीत्,—‘रे काकोदराधम ! काक ! जीवति
 मयि राजहंसे बलिमादातुं न जिज्ञेषि ? परुषभाषितैः का
 आधा ? भुजे एव वीर्यं वसति, न वचने । गृहाण शस्त्रं,
 यदि एवं प्रतिपत्तिस्ते’ इति । नागस्तु अनादृत्य तद्वचनम्—
 ‘आगच्छ, किं शस्त्रेण, भुजाभ्याम् एव शातयामि ते दर्पम्’
 एवमभिदधानः समास्फोटयामास । राजा तु तथाऽधिक्षितः
 परिकरं बध्नन् युद्धार्थमुद्यतस्तम् आक्रम्य केशेषु जघ्राह, पातया-
 मास च तत्क्षणमेव भूतले तं पापं नागम् । अथ आकृष्य
 तम् अट्टहासं शिरश्छेत्तुम् उपक्रममाणः सोपवीतं तदङ्गं पश्यन्
 अब्रवीत्,—‘पाप ! दुर्वनीत ! पश्यामि ते दुर्नयनिर्वाहबीज-
 मिदं, यतो निःशङ्कमेवाचरसि अविनयम् ; ब्रह्मबधोऽकर्तव्य
 एव’ इति वदन् तं सुदूरतः समुत्सर्ज ।

अनन्तरञ्च सहसा एव ददर्श महान्तमालोकम्, अजिघ्रश्च
 घ्राणतर्पणमृत्तिसौरभम् आमोदं, शुश्राव च नूपुरनिस्वनम् ।
 नूपुरशब्दानुसारेण च व्यापारितचक्षुः अभिमुखम् आपतन्तीं
 कामपि कामिनीं दृष्ट्वा राजा असम्भ्रान्त एव अप्राचीत्,—‘भद्रे ।
 काऽसि ? किमर्थं कुतो वा दृष्टिपथम् आगता ?’ इति ।

अथ सा अब्रवीत्,—‘महाभाग ! जानीहि मां भगवतो
 विण्णोर्वचःस्थलविहारिणीं लक्ष्मीम् । अपहृताऽस्मि, ते
 निरुपमेण अनेन साहसेन दुर्कृत्यनागनिपातिना ; वृणीष्व
 इदानीं स्वाभिलषितं वरम्’ इति । परोपकारपरायणस्तु राजा

तां प्रणम्य स्वार्थनिःस्पृह एव आचार्यस्य सिद्धिमेव अयाचत ।
सा तु लक्ष्मीः 'तथा अस्तु' इत्यभिधाय पुनरब्रवीत्,—'राजन् !
अनेन तव सत्त्वोत्कर्षेण, असाधारणया च शिवभक्त्या, स्वार्थ-
निःस्पृहतया च भृशं प्रीताऽस्मि ; ददामि ते अपरम् अभीष्टं,
—भविष्यति भवान् महतो राजवंशस्य कर्त्ता, यस्मिन्
उत्पश्यते महाराजाधिराज आदिराजः पृथुः इव हर्षो नाम,
सेविष्यते हि यं मदीयमिदं करकमलं कमलमपहाय गृहीत-
चामरम्' इत्युक्त्वा तिरोबभूवे ।

अथ राजा तत्प्रसादेन नितरां प्रीतिमवाप हृदयेन । भैरवा-
चार्योऽपि राजप्रसादात् विद्याधरत्वमधिगतः प्राब्रवीत्,—'नर-
नाथ ! प्रीतोऽस्मि ते महासत्त्वतया परोपकारितया च, स्वप्ने-
ऽपि असम्भावितां कोऽन्यो भवन्तमपहाय गुरवे ईदृशीं दक्षिणां
दातुमलम् ॥ तदिच्छामि केनचित् कार्योपयोगेन आत्मानम्
अनृणीकर्तुं भवतः' इति । राजनि तु,—'भवत्सिद्धौव कृतकृत्यो-
ऽस्मि, नान्यत् किमपि कामये, साधयतु यथासमीहितं स्थानम्
आचार्यः' इत्यभिहितवति आचार्यः स्वाभीष्टं विद्याधरचेत्त्रं
जिगमिषुः समालिङ्ग्य तान् शिष्यान् पातालस्वामिप्रभृ-
तीन्—'तात ! साधयामि इति न स्नेहानुरूपं वचनं,
स्मर्त्तव्योऽयं स्वार्थपरो जनः सर्वथा कथाऽन्तरेषु' इत्यादिकं
तत्कालोचितं राजानं व्याहरन् उत्पपात गगनतलं, प्राप
च सिद्धिलब्धं स्थानम् । श्रीकण्ठोऽपि नागराजः,—'राजन् !
पराक्रमक्रीतोऽयं जनः स्मर्त्तव्यः' इत्यभिदधान एव भुवो विवरं
प्राविशत् ।

क्षितिपतिस्तु अवसितायां रजन्यां त्रीनपि तान् पाताल-
स्वामिप्रभृतीन् सहायीकृत्य वनवापीसलिले अङ्गानि प्रक्षाल्य
स्वं नगरं प्रत्यागमत् । कियता कालेन तेषु त्रिषु परिव्राट्

वनमाश्रयत् । पातालस्वामि-कर्णताली तु शौर्यरसानुरागिणा
तमेव राजानम् आश्रित्य तस्थतुः ।

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

अथ असौ पुष्पभूतिः शूर इव हरिवंशं महान्तं राजवंशम्
अजीजनत् । तस्माच्च राजवंशात् क्रमेण बहवो राजानः सम-
जायन्त । तेषु च तथाविधेषु धरणिं पालयन्तु उदभूत् प्रभा-
करवर्धनो नाम भूपतिः ; यशोवती नाम तस्य राजर्षेः
महादेवी पार्वती इव भगवतः शङ्करस्य परमप्रेयसी आसीत् ।
असौ च नरपतिः प्रकृत्यैव सूर्यभक्तः अन्वहम् अजपत् मन्त्रम्
आदित्यहृदयम् अपत्यक्रामः त्रिकालम् । कदाचित् स यौष्म-
रजन्यां यदृच्छया यशोवत्या सह प्रियया हर्मागृष्टे सुष्वाप । गत-
भूयिष्ठायाञ्च निशायां राजमहिषी यशोवती सहसा एव 'परि-
त्रायस्व परित्रायस्व आर्य्यपुत्र !' इति व्यःहरन्ती, भूषणरवेण
आह्वयन्ती इव परिजनं वेपमानाङ्गयष्टिः उदस्थात् । तेन रवेण
सहसा प्रबुद्धो राजा 'देवि ! न मेतथ्यं न मेतथ्यं, किमेतत् ?'
इति आलपन् सहसा उदतिष्ठत् ; चतुर्दिक्षु दत्तदृष्टिषु यदा न
किमपि दृष्टवान्, तदा तां भयकारणम् अपृच्छत् ।

क्षणेन च साध्वसे प्रशान्ते सा देवी प्राब्रवीत्,—'आर्य्यपुत्र !
दृष्टवत्यस्मि स्वप्ने—भगवतः सवितुर्मण्डलात् निर्गत्य द्वौ कुमारौ
ज्योतिर्मयौ बालातपेन पूरयन्तौ दिगन्तराणि, अग्निषेण जगती-
जनन अभिवन्द्यमानौ, कन्धया एकया च चन्द्रकलया इव
अनुगम्यमानौ, भुवं गती विलपन्त्या मे अस्त्रेण उद्धरं विदार्य्य
प्रविशन्तौ' एवम् आलोक्यैव भीता प्रबुद्धाऽस्मि आर्य्यपुत्रम्
आक्रोशन्ती कम्पमाना' इति । तत् आकर्ण्य राजा ताम्

अवादीत्,—‘प्रिये ! हर्षे विषादम् अनुभवसि, पूर्णमनोरथौ
आवां, प्रसन्नोऽस्माकं रविः भगवान् अचिरेण एव अपत्यरक्षः
वयंप्रदानेन प्रीणयिष्यति देवीम्’ इति ।

अथ गच्छता कालेन देवी यशोवती राज्यवर्द्धनं नाम
प्रथमं तनयम् असूत । ततश्च समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् काल-
खगे, देवक्या इव भगवान् चक्रपाणिः, यशोवत्याः हृदये गर्भे च
सममेव प्रादुरासीत् हर्षः । सम्प्राप्ते च ज्येष्ठाम्बुलीये मासि,
बहुलासु बहुलपक्षदादश्यां व्यतिक्रान्तायां प्रदोषवेलायां
साम्राज्यलक्षणाक्रान्तमूर्तिः देवो हर्षः समजायत । अत्रान्तरे
मौहूर्तिकः तारको नाम राज्ञः परमसम्मतः समागत्य
‘मात्वाता किल एवंविधे व्यतीपातादिदोषविरहिते वासरे, सर्वेषु
उच्चस्थानावस्थितेषु च ग्रहगणेषु, ईदृशि एव लग्ने प्रादु-
रासीत् ; ततोऽनन्तरं पुनः ईदृशि लग्ने चक्रवर्त्तिजनने नान्यः
कोऽपि समजायत । सप्तचक्रवर्त्तिनृपाणां धुरीणः, महारत्नानां
चक्रवर्त्तिलक्षणाणाञ्च भाजनं, सप्तसागराधिपतिः सुतोऽयं देवस्य
जातः’ इति राजानं व्यज्ञापयत् । अथ गच्छति च काले
धात्र्याः कराङ्गुलिम् अवलम्ब्य पञ्चषाणि पदानि प्रक्षिपति हर्षः,
पठञ्च ह्रायनम् अनुप्रविशति राज्यवर्द्धने देवे, सा यशोवती
गौरीमिव हिमाद्रिजाया प्रासीष्ट राज्यश्रियं नाम कन्यकाम् ।

अत्रान्तरे च यशोवत्या आता पुत्रं भण्डिनामानम् अष्ट-
वर्षवयसं मनोभवमिव पुनरुत्पन्नं परमसुन्दरम् अनुचरं कुमा-
रयोः समर्पयामास । राजा तु तस्मिन् पुत्रयोः इव समदृष्टि-
रासीत् । राजपुत्रौ तेन मधु-माधवी इव मलयमारुतेन परां
शोभां प्रापतुः । क्रमेण च यौवनपदवीमारुरुहतुः तौ पित्रोः
आनन्देन समं वर्द्धमानौ ।

कदाचित् अन्तःपुरवर्ती राजा सञ्ज्ञेहनिर्भरम् अभाषत,—

‘वत्सो ! दुर्लभाः सङ्कल्याः, तदेव तावत् प्रथमं राज्याङ्गम् ; धूर्ता हि क्रीडारसप्रसङ्गेन पार्थिवं रञ्जयन्तः जनयन्ति स्वप्रा इव मिथ्यादर्शनेषु सङ्घट्टिं, भ्रंशयन्ति च क्रमेण बहुविधाभिः ऋष्याभिः स्वपदात् । तत् एतौ सर्वैः एव दोषाभिषङ्गैः अनाघ्रातौ, बहुधा अस्माभिः विप्रलम्बेण परीक्षितौ, विशुद्ध-प्रकृतौ, विनीतौ, विक्रमशालिनौ, अभिरूपौ च मालवेन्द्रतनयौ भुजौ इव मे शरीरादभिद्यौ कुमारगुप्तमाधवगुप्ताभिधानौ अस्माभिः भवतोः अनुचरौ निर्दिष्टौ । अनयोः उभयोरपि भवद्भ्यां सोदरदृष्टिभ्यां वर्तितव्यम्’ इत्युक्त्वा तयोः आज्ञानाय दीवारिकम् आदिदेश ।

अचिरेणैव तौ तेन प्रतीहारणं सममागतौ प्रविश्य अभ्यन्तरं राज्ञानं यथाविनयं प्रणम्यतुः, उपविविशतुश्च नरपतिनिर्दिष्टे अनुरूपे आसने । भूपतिः तौ आदिदेश तथास्थितौ,— ‘वत्सो ! अद्य प्रभृति भवद्भ्यां कुमारयोः अनुचराभ्यां भवितव्यम्’ इति । तौ च ‘यथा आज्ञापयति देवः’ इत्युक्त्वा कुमारौ राज्यवर्धन-हर्षौ सविनयं प्रणम्य ततः प्रभृति नक्तान्दिवं तौ अनुचरन्तौ तस्यतुः ।

अथ राज्यश्रीः अपि राज्यश्रीः इव क्रमेण अवर्धत । अल्पैः एव दिवसैः तरुणीभृतां तां राजानः दूतसम्प्रेषणादिभिः अयाचन्त । एकदा राजा केनापि पठ्यमानाम् आर्यामिमाम् अश्रीवीत्,—

‘उद्देगमहाऽऽवर्ते पातयति प्रयोधरोन्नमनकाले ।

सरिदिष तटमनुवर्षं विवर्द्धमाना सुता पितरम् ॥’ इति ।

एताञ्च आकर्ण्य रहसि राज्ञी यशोवतीं प्राह राजा,—‘देवि ! यौवनसीमाम् अनुप्राप्ता ते दुहिता । तुभ्यायामपि अपत्यतायां हुहितुः जनेन हि तस्यन्ते गृह्णिषः । अपत्यविरहं दुःसहमपि

सहमानाः कथञ्चित् प्राणाधिकामपि दुहितरं पात्रसात् कृत्वा सुखिनो भवन्ति सन्तः । सकलभुवनवन्द्यो हि मौखरो वंशः, तस्मात् उत्पन्नः अवन्तिवर्मसुतो ग्रहवर्मा एनाम् अस्मत्सुतां कामयते ; यदि भवत्या अनुमोदितमेतत्, तदा अस्मै एव सुतां राज्यश्रियं समर्पयामि' इति । देवो प्राह,—‘आर्यपुत्र ! धात्रीनिर्विशेषा हि भवन्ति जनन्यः कन्यापुत्राणां प्रतिपालनमात्रक्षमाः, दाने तु प्रमाणं पितरः । तदेतदेव ब्रवीमि—यथा यावज्जीवमावयोः व्यथां न जनयति, सत्पात्रम् आसाद्य सुखेन कालं नेष्यति च दुहिता, तथा आर्यपुत्र एव अवधारयतु' इति ।

अथ नरपतिः ग्रहवर्मणे दातुं कृतनिश्चयः, शुभे दिवसे शुभे च लग्ने ग्रहवर्मणम् आह्वय सुतां राज्यश्रियं सम्प्रददौ । जामाता च तां परमसुन्दरीं भार्याम् अधिगम्य, तथा एव सह श्वशुरकुले कियन्ति दिनानि स्थित्वा, कथमपि श्वश्रू श्वशुरेण च यौतुकादिभिः सत्कृत्य विसर्जितः तां राज्यश्रियम् आदाय स्वराज्यमयाप्नुत ।

पञ्चम उच्छ्वासः ।

एकदा राजा राज्यवर्धनं युवराजं कृत्वा हनान् जेतुम् उत्तरापथं प्रजिघाय । देवोऽपि हर्षवर्धनः तं सौभ्रात्रेण कियन्तम् अध्वानं तुरङ्गारूढोऽनुससार । अथ प्रविष्टे भ्रातरि कलासप्रभोद्भासिनीमाशां, बहिरेव कियन्तं कालं मृगयाव्यपदेशेन व्यलम्बत । एकदा तु रजन्यां परिणतायामेव स्वप्ने दुरन्तेन दावानलेन दह्यमानं केशरिणम् अप्राप्नुत । तस्मिन् एव च दहने समुत्सृज्य सुतस्नेहं, भाविनः पतिविरहस्य दुर्वि-

षहतां चिन्तयन्तीं केशरिणीम् आत्मानं पातयन्तीम् अप्राचीत् ।
समुदितश्च अस्य चेतसि,—‘संसारेऽस्मिन् लोहेभ्योऽपि कठिनतराः
प्रणयपाशाः, यन्निबद्धाः समाचरन्ति तिर्यञ्चोऽपि एवमेवम्’ । अथ
प्रबुद्धस्य ‘किमेतत् ?’ इति भावयतः पश्यन्ते मुहुर्मुहुः दक्षिणेत-
रं चक्षुः, चलितमिव अभूत् हृदयम् । इत्थं विषय एव शून्येन
चेतसा प्रभाते मृगयां विजहार, मध्याह्ने च वेदपट्टिकाशयनम्
अधिगमनः सायंक एव अतिष्ठत् ।

अत्रान्तरे कश्चिस्त्रेखहरः कुरङ्गकनामा दीर्घाध्वगः
समुपेत्य कृतप्रणामः शुष्केण एव मुखेन स्वान्तर्दुःखम् उद्गिरन्
लेखम् उपानयत् । तच्च आदाय देवो हर्षः स्वयमेव अवाच-
यत् । विदितलेखार्थं ‘किं मान्यं तातस्य ?’ इति तम्
अप्राचीत् । स च ‘महान् दाहज्वरः’ इति प्रत्युवाच । श्रुत्वा एव
एतत् निदारुणं वचः समुत्पन्नवेपथुः पितुरारोग्यकामः विप्रेभ्यः
अमितसुवर्णरत्नादिकं दत्त्वा, तस्मिन् एव दिने अकृताहार एव
प्रयाणशङ्कमादिशन् एकाकी एव अश्वमारुह्य नगराय गन्तुम्
उपचक्रमे । सहचराश्च राजलोकाः ससैनिकाः तम् अनुवव्रजुः ।
पथि गच्छंश्च महद्भिः दुर्निमित्तशतैः अनभिनन्द्यमानगमनः
सायंक एव नक्तन्दिवं चलन्, अन्येद्युः मध्याह्नसमये स्कन्धा-
धारम् आससाद ; प्रविशंश्च तत्र यमपट्टिकेन केनचित् गीय-
मानं श्लोकमिमं श्रुत्वा,—

‘मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते कस्य वा भवान् ? ॥’ इति ।

अथ क्रमेण राजद्वारम् आगत्य अन्तःपुरात् वहिरागच्छन्तं
सुषेणनामानं वैद्यकुमारं वैद्यकशास्त्रपारगं पितुः प्रियम्
अपृच्छत्,—‘सुषेण ! अपि तातस्य कश्चित् विशेषः ?’ इति ।
सोऽवदत्,—‘कुमार ! नास्ति, इदानीं यदि कुमारं दृष्ट्वा भवेत्’

इति । अथ प्रविष्टोऽभ्यन्तरं मात्रा यशोवत्या 'आर्य्यपुत्र ! स्वपिषि कञ्चित् ?' इति व्याहरन्त्या सविषादं सर्वाङ्गेषु संवाह्यमानं, प्रबलदाहज्वरेण विकृतिमापद्यमानं पितरम् अवलोकयामास । राजा तु दूरादेव पुत्रं कनीयांसमागतं दयिततमम् आलोक्य तदवस्थोऽपि 'एहि एहि वत्स !' इति प्रसार्य बाह्वशरीरार्धेन शयनात् उदतिष्ठत्, अस्पृशच्च पुनरेनं कम्पमानेन करतलेन सर्वाङ्गेषु, अब्रवीच्च कृच्छात् इव क्षयक्षामकण्ठः, — 'वत्स ! कृशोऽसि' इति ।

भण्डिस्तु अब्रवीत्,—'देव ! अद्य तृतीयं दिनम् अस्य कृताहारस्य' इति । तदाकर्ण्य वाष्पकृङ्कण्ठः कथङ्कथमपि दीर्घं निश्वासन् पुनरवादीत्,—'वत्स ! वेद्मि त्वां पितृवत्सलं, सुकोमलहृदयञ्च । अवस्था च एतादृशी विधुरयति धीरस्य अपि धियम् । बन्धुजनस्नेहोऽतीव प्रमाथी संसारे अस्मिन् मानवानां, तथाऽपि, 'आत्मानं सततं रक्षेत्' इति नीतिम् अनुसृत्य सर्वथा शोकप्रसरो न दातव्यः । उल्कटदाहज्वरदग्धोऽपि वत्सस्य अनेन क्लेशवार्त्ताश्रवणेन अतिमात्रं दह्ये । त्वां तनताम् आपन्नं दृष्ट्वा अतीव व्यथते मे हृदयम् । मदीयं सुखं, राज्यं, कुलञ्च, जीवितञ्च, त्वदधीनम् । तव एव जन्मना अस्मि चरितार्थः । साम्प्रतं निराशोऽस्मि संवृत्तो जीवितं, केवलं भिषजाम् अनुरोधः पाययति मां भेषजम् ; तत् अलम्ब्यम् उत्तिष्ठ, कुरु आहारं, कृताऽऽहारे च त्वयि अहं यथायुक्तं पथ्यं करिष्यामि' इति । श्रुत्वा च पितुर्वचनं देवस्य हर्षस्य शोकानलः सुतराम् अदीप्यत । क्षणं स्थित्वा पित्रा पुनः आहारार्थम् आदिष्टः तस्मात् पितुर्मृहात् अवततार, अचिन्तयच्च चेतसि,—'अकाण्डे एवायं समापतितः महान् अनर्थः निर्मेव इव अशनिसम्पातः, किमत्र करवाणि ?' इति । अथ गत्वा

च स्वं धाम परिजनैः अनुगम्यमानः कथञ्चित् कतिपयान्
कवलान् गृहीत्वा पुनरपि पितुरन्तिकमागात् । तत्र पितु-
रवस्थाम् अतीव शोचनीयाम् आकर्णयन् पश्यञ्च जाग्रदेव
दीर्घदीर्घां निगाम् अयापयत्, प्राहिणोच्च प्रत्यूषसि एव भ्रातु-
रन्तिकं दूतान् ।

अथ अन्यस्मिन् अहनि 'क असौ कुमारी हर्षः ?' इति
आनपत्नी विलाभिधाना यशोवत्याः प्रतीहारी तम् उपेत्य
व्यज्ञापयत्,—'कुमार ! परित्रायस्व परित्रायस्व, जीवति
एव पत्नी किमपि अश्वर्वासितं भवज्जनन्या' इति । तदाकर्ण्य
हर्षः सत्वरं प्रविशन् अन्तःपुरं मर्त्तुं कृतव्यवसायां मातरम्
अद्राक्षीत्, अभ्यधाञ्च दूरादेव सवाष्पदृष्टिः उच्चैः,—'मातः !
किमेवं व्यवस्यति भवती ? मन्दभाग्यान् अस्मान् त्वमपि त्यक्तु-
मिच्छसि ? प्रसीद, निवर्त्तस्व अस्मात् दुर्व्यवसितात्' इति
अभिधाय पादयोः न्यपतत् ।

देवी च ससन्धमं सस्नेहञ्च तमुत्थाप्य सुतं वाष्पनिरुद्ध-
कण्ठी पुनः पुनः निश्चस्य आचष्ट,—'वत्स ! नास्मि त्वम्
अप्रियो निर्गुणो वा, येन त्वां परित्यजामि ; स्तन्येन सह एव
त्वया पीतम् अस्मद्वृदयम् ; परं कुलबधूः अहं चारित्रवती,
धर्मोक्त्वले च कुले जाता । किं न जानासि, महावीरस्य
पुरुषप्रवरस्य महिषीं मां केशरिण इव केशरिणीम् ? वीर-
पत्नी, वीरजननी, वीरकन्या च अहम् अविधवा एव मर्त्तुम्
अभिलषामि । किं बहुना वत्स ! यश एव चिरस्थायि, भौतिकं
कलेवरन्तु न ; तत् माम् अस्मात् व्यवसायात् निवर्त्तयितुं न
अर्हमि, कथम् एतादृशी सुभगा भूत्वा भर्तृविरहानलदग्धा चिरं
स्थास्यामि ?' इति ।

स तु दुर्निवारतां तादृशस्य शोकस्य समवधार्य, कुलाङ्गना-

नाम् उचितां श्रेयसीञ्च तां गतिं मन्यमानः तूष्णीम् अवाप्नुवः
तस्थौ । यशोवती च सन्त्यक्तसुतस्नेहा चरणाभ्यामेव च चन्तः-
पुरात् निर्गत्य अनुसरस्वतीतटं चिताऽग्निम् आकरोह ।

वर्षस्तु मातुर्मरणेन नितरां विह्वलः पुनः पितुः अन्तिकम्
आगच्छन्, तच्च स्वल्पावशेषजीवितम् अश्वस्रोतसा वर्षन् विमुक्त-
कण्ठमतिचिरं प्रारोदीत् । राजा तु चिरात् चक्षुरुन्मील्य पुत्रं
तथाविधं दृष्ट्वा प्रक्षीणस्वरेण कथञ्चित् उवाच,—‘वत्स ! कथमेवं
विक्रवीभवन्तम् आत्मानं न कृण्वसि ? त्वादृशा हि न
अमहासत्त्वाः, न अल्पमतयश्च ; क्व त्वद्विधाः ? क्व च वैलक्ष्यम् ?
भूरियं तव, इति सार्वभौमलक्षणवतः पुनरुक्तताम् एति । अव-
लम्ब्यतां लक्ष्मीः, इति लक्ष्म्या स्वयं गृहीतपाणेः न युज्यते ।
निगृह्यतां चापलम्, इति स्वभावधीरस्य निरर्थकोपदेशः’ इत्येवं
ब्रुवन् एव पञ्चत्वम् अगात् राजसिंहः ।

अत्रान्तरे अस्तमयासीत् वासरमणिः । प्रकाशमाने च प्राच्यां
दिशि तारापती, स्वयमेव समर्पितस्कन्धैः सामन्तैः पीरजनैश्च
पुरोधःपुरःसरैः गृहीत्वा शवशिविकाम् उपसरस्वतीतटं, चितायां
नरनाथार्हायां वर्द्धिसत्कारेण कीर्तिमात्रावशेषतां निन्द्य यशोधनः
श्रीश्रीनर इव राजेन्द्रः । अथ उदिते च सवितरि देवी हृषः
स्नात्वा पित्ने अदददुदकाञ्जलिम् । अपस्नातश्चार्द्रमस्तक एव
पिधाय उद्गमनीय-दुकूलवसने पादचारेणैव क्षितितलनिक्षिप्तनयनः
उष्णं निश्चयन् प्रत्याजगाम भवनम् ।

एवं देवो हर्षः सममेव पितृभ्यां विहीनः, नितान्तविह्वलः,
किङ्कर्तव्यविमूढोऽपि भ्रातृगतहृदयः समचिन्तयत्,—‘अपि
नाम आर्यः ईदृशं पितृमरणं महाप्रलयसमम् आकर्ष्यं गतधैर्यो
वाष्पवारिक्तस्नानो वनमाश्रयेत् ? उत राज्यपदं परित्यजेत् ?
न आद्रियेत वा राजलक्ष्मीमुपसर्पन्तीम् ? अतीव पिबवत्सलः

आर्यः,; सर्वदा तातं आघमानः माम् आह स्म,—‘वत्स हर्ष !
कस्यचिदपरस्य अस्ति, आसीत्, भविष्यति वा तातसदृशं
कलेवरम् ? सुखकमलञ्च एतादृशम् ? भुजदण्डौ च इत्यभूतौ ?
न वा दृश्यन्ते ईदृशानि विचेष्टितानि ? कथं अपरो मानी
विक्रान्तः दानशीण्डो वा तातादन्यः ?’ एतानि नानाविधानि
चिन्तयन् भ्रातुरागमनं प्रतीक्षमाणः कथमपि शोकार्तः तस्यौ ।

षष्ठ उच्छ्वासः ।

अथ भुक्ते प्रथमप्रेतपिण्डादके विप्रे, अतोतिषु च अतिवैक्लव्य-
जननेषु अशीचकालेषु, चित्रार्पितकलेवरं काव्यार्पितास्थौ च
नृपतौ, कुमारी हर्षः कदाचित् शोकाकुलचेताः सहसा
महाजनसङ्घातसमागमं दृष्ट्वा मनसि अचिन्तयत्,—‘किमन्यत्
भवितुमर्हति कारणमेषामागमनस्य ? मन्ये, आर्यम् एव सम्प्राप्तम्
आवेदयति अयं शोकाकुलो जनगणः’ इति अष्टच्छत् कश्चित्
प्रविशन्तं पुरुषं,—‘किमार्यः समागतः ?’ इति । स तु शनै-
रवादीत्,—‘देव ! यथा आज्ञापयसि’ । ततश्च अचिरं एव
प्रविशन् देवो राज्यवर्द्धनः दूरादेव प्रियं भ्रातरं दृष्ट्वा, चिरसञ्चित-
वाष्पवेगेन निरुद्धकण्ठो बाहुयुगलेन कण्ठे गृहीत्वा मुक्तकण्ठं
प्रासीदीत् ।

अथ पर्जन्य इव निरवशेषनयनाम्बः, सुचिराच्च कथङ्कथमपि
प्रशान्तमन्युवेगः देवो राज्यवर्द्धनः परिजनानीतिन सलिलेन
मुखादिकं प्रक्षाल्य सुचिरं तूष्णीं स्थित्वा स्नानागार-
मगच्छत् । तत्र स्नात्वा विवस्त्रकुन्तलः विमुक्ताभरणः शयनीये
निपत्य मौनमतिष्ठत् । अथ अन्येद्युः प्रभाते^० समागत्य
समुपविष्टेषु राजलोकेषु, भ्रातरं हर्षवर्द्धनमब्रवीत्,—

‘तात ! पात्रमसि गुरुवचनानाम् । शैशवत एव भवता चित्तवृत्तिम् अनुसरता सम्यक् आराधितः तातः ; तत् एवं गते वचनस्थितं त्वां किमपि विवक्षुः अस्मि, नात्र चापल्यात् विमतिः अवलम्बनीया, न च अत्र मदीहिते प्रत्यक्षलवोऽपि विधेयः । ज्ञायत एव भवता लोकवृत्तं बहुदर्शनेन ; पश्य, —माभ्यातरि निधनं गते किमध्यवसितं पुरुकुत्सेन तदात्म-
जेन ? दिलीपे वा रघुणा ? दशरथे च रामेण ? दुष्मन्ते वा भरतेन ? सन्तु तावदेते, तातेन अपि पितरि सुगृहीत-
नाम्नि स्वर्गं गते नाकारि किं राज्यम् ? नावलम्बितं किं गार्ह-
स्थ्यम् ? न रक्षिता वा प्रजाः ? शोकपरिभूतश्च जनं कापुरुषम् आचक्षते विद्वांसः, अत्रला एव विषयः शोकमभ्याराणाम् ; तथाऽपि किं करोमि ? अहन्तु स्वभावदुर्बलतया कापुरुषतया वा शोकविह्वलः किङ्कर्तव्यविमूढोऽस्मि । नम हि, एवं विपर्यस्ते संसारे प्रनष्ट एव प्रज्ञाऽऽलोकः, विच्युतमेव धैर्यम् ; किं बहुना, सर्वथा निरुत्सुकोऽस्मि विषयेषु । राज्यं विषमिव चकोरस्य चक्षुर्मै विरक्तीकरोति । वंशलक्ष्मीमुद्बोद्धुं न अभिलषति मे मनः । तदहम् इच्छामि, पुरुरिव आज्ञया गुरोर्जरां, गृहाण मे राज्य-
लक्ष्मीम् इति । त्यक्त्वा च सर्वाणि बालक्रीडितानि हरिः इव लक्ष्म्या विहर । त्यक्तं मया अद्य प्रभृति शस्त्रम्’ इत्यभिधाय निजं खड्गं खड्गधारिणी हस्तात् आकृष्य भूमौ न्यपातयत् ।

तत् आकर्ण्य देवो हर्षः सुतरां विदीर्णहृदयः सञ्चिन्तित-
वान्,—‘किम् अयम् आर्यः मां ब्रवीति ! किमसौ केनचित्
माम् अन्तरेण कोपितः ? अथवा एवं मां परीक्षते ? उत
शोकजः काऽपि चेतोविकार एषः ? आहोस्वित् शोकविमूढ-
धिया एकं विवक्षितम्, अन्यत् मुखात् निर्गलितम्, केन हि
इदृशे भ्रातरि ज्यायसि त्यक्तराज्ये नववयसि लक्ष्मीः काम्येत

चाण्डालेनापि ? कथं वा सम्भावितम् इदम् अतीव अनुचितं चित्तवता आर्य्येण ? किं वा अनेन विस्मृतः सौमित्रिः ? अथवा भीमसेनादयः पाण्डवाः ? यत् भवतु, आर्य्ये मां विहाय तपोवनं विशति नाहं क्षणमपि जीवितुं शक्नोमि' इति ।

इत्थं चिन्तयति तस्मिन्, सहसा राज्यश्रियः परिजनः संवादको नाम समेत्य, सुक्तकण्ठं विरुदन् सभायाम् आत्मानं न्यपातयत् । ततश्च सम्भ्रान्तो देवो राज्यवर्द्धनः सह भ्रात्रा 'किम् ?' इतितं पप्रच्छ । स तु कथमपि संवृतवाप्यविगः प्राब्रवीत्,—'देव ! पिशाचस्य इव नीचस्य चरितं रन्ध्रप्रहारि । यस्मिन् दिने राजाधिराजः प्रभाकरवर्द्धनो देवभावं गत इति वार्ता आसीत्, तस्मिन्नेव दिने दुरात्मना मालवेन्द्रेण ग्रहवर्मा व्यापादितः कूटकारिणा । देवो च राज्यश्रीः संयता कान्यकुब्जदुर्गे कारायां निहिता । जनश्रुतिश्च एषा यत्,—अराजकं राज्यमिदं मन्यमानोऽसौ दुर्मतिः एतामपि भुवम् आत्मसात् कर्तुम् आजिगमिषति' इत्युक्त्वा विरराम ।

श्रुत्वा एतत् आकस्मिकम् अनुपेक्षणीयम् अपरं दुर्घटनं पर-परिभवस्य अनाकर्णितपूर्व्वतया, तेजस्वलतया नवयौवनस्य, स्वसुः स्नेहवशंवदतया च सद्य एव अस्य तादृशः शोको व्यरंसीत् । कोपावेशश्च गम्भीरं हृदयम् आचक्राम । पुनरपि परित्यक्तं शस्त्रं ग्रहीतुं समूलमालवोन्मूलनाय प्रससार दक्षिणोऽस्य करः । ततश्च कर्त्तव्यांसम् अब्रवीत् भ्रातरम्,—'आयुष्मन् ! राजकुलमिदं, बान्धवा इमे, परिजनोऽयं, भूष इयं रक्ष्यताम् ; गत एव अहम् अद्यैव मालवराजविध्वंसनाय । इदम् एव तावत् मे तपः दुर्विनीतारिनिर्मूलनम् । कुरङ्गकैः कचग्रहः केशरिण इव, भैरवैः करप्रहारः कालसर्पस्य इव, मालवैः परिभवोऽस्मदंशस्य ; तिष्ठन्तु अन्यानि साधनानि, एक एव अयं भण्डः

अयुतमात्रेण अश्वानां मया सह प्रयातु' इत्यभिधाय प्रयाणार्थं पठहम् आज्ञापयत् ।

तथा प्रक्रान्तं तम् आह स्म सविनयं देवो हर्षः,—‘आर्य्य ! माम् अनुगन्तुम् आदिशतु, नाहं भवता विना क्षणमपि अत्र अवस्थातुम् उ सहे ; प्रसीदतु भवान्, न वञ्चितोऽस्मि कदाचिदपि प्रसादेषु आर्य्यण' इत्यभिदधान एव पादयोः अपतत् । तं पुनश्चरणपतितम् उत्थाप्य सन्नहं प्रोवाच देवो राज्यवर्द्धनः,—‘वत्स ! कथम् एवम् पतिप्रसारभ्रममुद्योगेन गौरवम् आरोप्यते लवीयान् अरातिः ? न हि कुलाद्रिसमुत्पाटनक्षमाः प्रभञ्जनाः समुज्जृम्भन्ते अतिचपले तून्तराशी । अचिरात् एव ग्रहीष्यसि अस्त्रं दिशं विजये । साम्प्रतं दृश्यन्ताम् अनयाः प्रजाः’ इत्यभिधाय तस्मिन्नेव दिने प्रायात् मालवेन्द्रनिर्मूलनाय ।

अथ देवो हर्षः भ्रातरि तथा प्रयाति खिद्यमानहृदयः परिणत-प्रायायां रजन्याम् एकदा स्वप्ने अभ्रङ्गधं लोहस्तम्भं भज्यमानम् अद्राक्षीत् । सहसा प्रबुद्धश्च व्यचिन्तयत्,—‘किम् एवं माम् एषः दुस्वप्नः एतदत्र यमपि विधुरयति !! स्फुरति च निरन्तरम् अशुभ-सूचनाकुशलं सव्यं नयनम् ; सुदारुणाश्च विविधा उत्पाताः पुनः प्रबलपार्थिवनाशमाचक्षाणाः मुहूर्त्तमपि न प्रशम्यन्ति ; सर्व्वथा स्वस्ति अस्तु सङ्ग्रामविजयिने आर्य्याय’ । इत्थं मनसा अभिधायन् समुत्थाय आस्थानमण्डपगत एव सहसा प्रविशन्तं कुन्तलं नाम अश्ववारं राज्यवर्द्धनस्य प्रीतिभाजनम् अद्राक्षीत् ; अश्वौ-षीच्च तस्मात् वाप्यपूर्णनयनात्,—अवज्ञानिर्जितमालवराजमपि गौडाधिपेन अलीकोपचारजनितविश्वासम् अशस्त्रं स्वभवनगतम् एव भ्रातरं निहतम् । श्रुत्वा एव शोक-क्रोधाभ्यां सममेव समा-क्रान्तहृदयः अब्रवीत्,—‘कः खलु तादृशं महापुरुषम् अकाण्डे गर्हितेन उपायेन मृत्युवशं नयेत् अनार्यात् गौडाधिपात्

अपरः ? न जाने, स खलु दुरात्मा कां गतिं वा योनिं गमिष्यति ? कस्मिन् वा निरये पतिष्यति ? चाण्डालोऽपि क इदं विगर्हितम् अकार्यम् आचरेत् ? नामग्रहणमपि अस्य पापकारिणः पापं जनयति । क इदानीं गमिष्यतेऽनेन दुरात्मना ?' इत्येवं वदत एव अस्य समीपगतः, पितुः मित्रं सेनापतिः सिंहनादनामा गम्भीरया वाचा सैनिकानां समररसम् उत्तेजयन् समभ्यधात्,—'देव ! न क्वचित् कृताश्रयया मलिनया मलिनतराः कोकिलया काका इव कापुरुषाः हतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानम् आत्मानं न खलु चेतयन्ते । श्रियो हि दोषान्धतादयः कामला विकाराः ; आतपत्वा- हतरवयो हि न स्मरन्त्यधरं तेजस्विनं कुंभयः ; किं वा कगेतु वराकः ? येनातिभीरुणा नित्यसमरविमुखेन नावलोकितान्येव कुपितानां शूराणामाननानि ? नासौ मूढः जानाति एवं यत्,—अभिचारा इव अपमानिताः सद्य एव समग्रवंशविनाशं विदधति मनस्विनः । वीरसमाजावहेलितस्य निर्घृणस्य तस्यैव उचितमिदं दुर्जनस्य दुष्पारनरकनिपातकुशलं कर्म । न खलु कदाचित् तेजस्विनं स्पष्टं शक्नोति शोकः । त्वन्तु सत्त्ववतां प्राग्र- हरोऽसि, किम् एकेन गौडाधिपेन,—तथा कुरु, अन्योऽपि कश्चित् कदाचित् एवं यथा नाचरेत् इति । समाश्वास्यन्ता- मशरणाः प्रजाः । समर्प्यन्तां भूपतीनां शिरःसु शारदीयेन सूर्येण इव ललाटन्तपाः पादन्यासाः' इति ।

तत् आकर्ण्य देवो हर्षस्तं प्रत्यवोचत्,—'करणीयमेव इदम् अभिहितम् आर्येण । शृणु तावत्, प्रतिजाने आर्यस्य पाद- रजःस्पर्शेन,—यदि अल्पीयसा एव कालेन निर्गौडं न करोमि पृथ्वीं, ततो जातवेदसि ज्वलति घतङ्ग इव महाघातकी पातयामि कलेवरम्' इति ।

एवं कृतशपथश्च सभां त्यक्त्वा रात्रौ शयनतलनिलीनगात्रः

शोकानलदह्यमानान्तःकरणः चेतसि अकरोत्,—‘कथमिव अस्य
हतजीवितकामस्य आर्यविरहे क्षणमपि युक्तम् उच्छसितुम् !!
क गता सा प्रीतिः भक्तिः अनुवृत्तिः वा ? कः खलु आर्यविरहे
मम जीवितं सम्भावयेत् ? तथाविधम् ऐक्यम् एकपद एव
विलीनम् !! अभिन्नोऽपि हतविधिना सहसा विभिन्नः कृतः ।
दग्धरोषाऽऽविष्टचेतसा शोकात् रुदितमपि न मुक्तकण्ठं निर्घृणेन
मया !! पर इव अहम् आर्यं मां विहाय स्वर्गं गते स्वस्थः इव
तिष्ठामि !!’ इत्येवं बहुविधानि चिन्तयन् निर्निद्र एव क्षपां
नीत्वा प्रभातायाम् एव शर्व्वर्यां सकलगजसैन्याध्यक्षं स्कन्दगुप्त-
माह्वय विजयप्रयाणशङ्खपूरणाय समादिशत् ।

सप्तम उच्छ्वासः ।

अथ अन्येद्युः देवो हर्षः चतस्रणाम् अपि दिशां विजयाय
शुभे लग्ने कृतमङ्गलाचारः प्रातिष्ठत । उपसरस्वति तृणनिर्मितं
मन्दिरम् अधितिष्ठति तस्मिन्, कोऽपि समागत्य वृषाङ्गामिकां
काञ्चनमयीं मुद्राम् अर्पयामास । जग्राह च राजा । समुप-
स्थापिते च आदाविव सा करात् परिभ्रश्य मृत्पिण्डे अवनत-
मुखी महीतले पपात । मृदुमृत्तिकायां पतनेन अस्या वर्णा-
वलयः स्फुटतया अराजन्त । अशुभशङ्कषु अपि परिजनेषु
देवस्य हर्षस्य मममि भूयसी प्रतीतिः एषा जाता—‘यस्मादियं
वर्णराजिर्दृश्यते, अनेन एकशासनमुद्रिता भूर्भविष्यति इति
निर्विदितं निमित्तेन शुभेन’ इति ताम् अभिनन्द्य मनसा राजा
हर्षदेवः तत्रैव तं दिवसम् अयापयत् । अथ रात्र्यां परिणतायां
प्रयाणपटहः समताड्यत । पूरितञ्च राजद्वारम् उद्घोषमाणनाम-
धेयैः भूपतिभिः ।

अथ उदिते एव भगवति मरीचिमालिनि प्रिययासुः नरपतिः प्रणमतां राजलोकानां सुभटानाञ्च यथायथं सम्मानेन प्रयाण-मर्यादां विभज्य प्रतस्थे । ततः कियन्तम् अध्वानं गत्वा शिविर-सन्निविष्टं तं प्रविश्य प्रतीहारो व्यजिज्ञपत्,—‘देव ! द्वारि स्थितः प्राग्ज्योतिषेश्वरकुमारेण प्रेषितो हंसवेगो नाम दूतः’ इति । राजा ‘शीघ्रमेनं प्रवेशय’ इति तम् आज्ञापयत् । अथ प्रविशन्तं तम् अपृच्छत्,—‘हंसवेग ! अपि कुशलं कुमारस्य ?’ इति । स प्रत्यवादीत्,—‘साम्प्रतम् असौ कुशली, येन देवेन एवं स्नेह-सिक्तया वाचा पृच्छते’ इति ।

क्षणं स्थित्वा असौ पुनः अब्रवीत्,—‘यदि च दुर्लभं देवस्य अनुरूपं जगति प्राभृतं, तथाऽपि सन्देशम् अशून्यं करणीयम् इति अस्मात् कारणात् प्रभुणा पूर्वपुरुषोपाज्जितं वारुणम् आतप-वम् आभोगाऽऽख्यं प्रेषितं, तत् इदम् अनुरूपस्थानन्यासेन कृपया प्रतिगृह्यताम् । अस्य च बह्विनि आश्चर्याणि सन्ति,—प्रतिदिनं प्रविशति अस्मिन् चन्द्रमसः किरणावलितः एकैकः रश्मिः शैत्यार्थं छायायाः । प्रविष्टे च चन्द्रकिरणे प्रच्यवन्तेऽस्य मणिमयशलाकोभ्योऽच्छा धाराः सोममयखानां बहुशः । यः खलु वरुण इव चतुर्णाम् अभ्योधीनाम् अधिपतिः भूतो भावी वा, तमेव सेवते छायाया, न इतरमिदम् । नैदं जातवेदसा दह्यते, पृषदश्वेन न क्रियते, नोदकेन आर्द्रतां नीयते, न रजोभिः मालिन्यं प्राप्यते, नापि जरया जीर्यति । तदेतत् अनुगृह्यतां देवेन कटाक्षपातेन, सन्देशं कमपि सुविश्रब्धं श्रोष्यति’ इत्यभिधाय पश्चाद्वर्त्तिनं पुरुषं प्राब्रवीत्,—‘भद्र ! दर्शय एतत् देवस्य’ इति ।

अथ तेन तत् निचोलकात् निष्कोषितं राजा राजन्यगण-परिहृतः साश्चर्यम् अवलोकयन् ‘त्रिभुवनरत्नम् एतदद्भुतम्’ इति ।

ननन्द । दृष्टे च तस्मिन् राज्ञा, अपराण्यपि उपायनानि प्रदर्शयामास सः । 'प्रथमे प्रयाणे शोभनं निमित्तमिदम्' इति मनसा प्रीयमाणो हंसवेगमावभाषे,—'भद्र ! एतस्य आतपत्ररत्नस्य कुमारात् लाभोऽतीव प्रीतिं जनयति, तत् विश्वम्यताम्' इत्यभिधाय स्वयम् आभोगस्य तस्य ह्यायाम् अधितष्टौ । एवम् आनन्दम् अनुभवन् तं दिवसम् अनयत् ।

अथ रजन्यां विसर्जितपरिजनो हंसवेगम् आह्वय आदिदेश सन्देशकथने । स च प्रणम्य कथयितुम् आरभे,—'देव ! आसीत् पुरा नरको नृपतिः महावीरः । स इदं वरुणस्य प्राणसमं कृत्वरत्नं जह्वा । तस्य महासत्त्वस्य अन्ववाये भगदत्तप्रभृतयो राजानः समभवन् ; तेषु च कालेन व्यतिगतेषु भूतिवर्मा नाम नरपतिः अजायत । तस्मिन् पुनः देवभावं गते, चन्द्रमुखवर्मा तत्पुत्रः तदीयं सिंहासनम् अभजत । तस्मिंश्च स्वर्गते तत्पुत्रः स्थितिवर्मा राज्यम् अवाप । ततः सुस्थिरवर्मा नाम तत्पुत्रो महाराजपदवीं लेभे, यं भृगाङ्ग इति लोका आहुः । तस्य च सुगृहीतनाम्नः देवस्य श्यामाऽभिधानायां महादेव्यां भास्करवर्माऽपरनामा तनयः कुमारः समजायत । सोऽयं कुमारः जगदेकवीरेण देवनिभेन देवेन सख्यम् इच्छति, तत् आज्ञादानेन अनुमोदतां देवः, अनुभवतु साम्प्रतं देवस्य गाढालिङ्गनसुखं कामरूपेश्वरः । न अभिनन्दति चेत् एतं प्रणयम् अस्य देवः,—तत् आज्ञापयतु, किमस्य कथनीयम् ?' इति ।

अथ भूपतिः तं सादरम् अब्रवीत्,—'हंसवेग ! कथमिव तथाविधे गुणवतां प्रवरे मादृशस्य अन्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्त्तेत हृदयम् ? अतिशुभः सङ्कल्पः कुमारस्य । स्वयम् असौ बाहुवीर्यशाली मया च समालम्बितशरासनेन सख्या किमिव न

अधिक्रियति ? तत् तथा यतस्व,—यथा न चिरम् इयं क्लेश-
यति अस्मान् कुमारदर्शनोत्कण्ठा' इति ।

अथ प्रभाति प्रभूतानि प्रीतिप्राभृतानि प्रधानप्रतिदूताधिष्ठि-
तानि दत्त्वा हंसवेगं ध्वसर्जयत् । स्वयमपि तत आरभ्य अवि-
रतैः प्रयाणैः अभ्यमितम् अयासीत् ।

प्रयाञ्च कियन्तम् अध्वानं राज्यवर्द्धनभुजोपार्जितम् अशेषं
मालवराजसैनिकम् आदाय समागच्छन्तं भण्डिं शुश्राव । तत्र च
अभिनवेन पुनः भ्रातृशोकस्मरणेन सम्पीड्यमानहृदयस्य शिविरं
प्रविशतः सहसा भण्डिरागत्य अधोमुखो मुक्तकण्ठं रुदन् पादयोः
पपात । राजा च सुचिरम् अतिक्रुणं प्रारोदीत् । अथ कथङ्कथ-
मिव प्रशान्ते मन्युवेगे देवो हर्षः क्षणं स्थित्वा भ्रातृमरणवृत्ता-
न्तम् अपृच्छत् ; अब्रवीच्च यथावृत्तं भण्डिः । अथ राजा पुनः
अकथयत्,—‘राज्यश्रीवृत्तमाख्याहि’ । सोऽवदत्,—‘देव ! देव-
भूयं गते राज्यवर्द्धने, गुप्तनाम्ना च गृहीते कुशस्थले, राज्यश्रीः
परिभ्रश्य बन्धनात् विस्थाटवीं सपरिजना प्रविष्टेति लोक-
मुखात् श्रूयते वार्ता । अन्वेष्टणार्थञ्च तस्याः प्रहिताः कतिपयैः
जना नाद्यापि निवर्तन्ते’ इति । तदाकर्ण्य राजा अवादीत्,—
‘यत्र सा, तत्र अहमपि गमिष्यामि । भवान् कटकम् आदाय
प्रवर्त्ततां गौड़ाभिमुखम्’ ।

अथ अन्येद्युः स्वसारम् अन्वेष्टुं हयसाधनैः कतिपयैः
प्रातिष्ठत विस्थाचलम् ; प्रापच्च कतिपयैः पव अहोभिः तम् ।
प्रविशञ्च दूरतो वनग्रामम् अद्राक्षीत्, प्राविच्छच्च तत्रैव इति ।

अष्टम उच्छ्वासः ।

अथ अन्येद्युः देवो हर्षः तस्मात् वनग्रामात् निर्गत्य विस्था-

टवीम् अविक्षत्, पर्यटच्च तत्र समन्तात् बहून् दिवसान् । कदाचित् परिभ्रमतः तस्य भूपतिः व्याघ्रकेतुः नाम कश्चित् आट-
विकसामन्तस्य शरभकेतोः सूनुः कुतोऽपि शवरयुवानम् एकम् आदाय सन्निकर्षम् आगच्छत्, व्यज्ञापयच्च,—‘देव ! एतस्य खलु विन्ध्यस्य स्वामी शवरसेनापतिः भूकम्पो नाम । तस्य अयं निर्वृतिनामा स्वस्रीयः सर्वस्य अस्य विन्ध्यारण्यस्य पर्णानामपि अभिज्ञः, किमुत तत्तत्प्रदेशानाम्’ इति । नृपतिः तम् अपृच्छत्,—‘भद्र ! काचित् रूपवती नारी दर्शनपथम् आगता तव ?’ इति । स प्रत्यवोचत्—“न एवरूपा काऽपि दृष्टिपथं गता, इदानीं तावत् देवादेशात् अन्वेष्टुं यतिष्ये । इतश्च न अतिदूरे दिवाकरमित्राख्यः कोऽपि पाराशरी गिरिन्दीम् आश्रित्य प्रतिवसति, स यदि विन्देत वार्त्ताम्’ इति । तत् आकर्ण्य राजा चिन्तयामास,—‘श्रूयते—स्वर्गतस्य ग्रहवर्मणः शैशवमित्रं दिवाकरमित्रो नाम युवा एव सौगतधर्मम् आश्रित्य काषायपरिवोती व्यचारीत्’ इति । प्रकाशम् अवादीत्,—‘भद्र ! उपदिश्यतां तन्निवासस्थानं, यत्रासौ प्रतिवसति’ ।

अथ नरपतिः तेन निर्वृतिन सह गत्वा तरुषण्डमध्यवर्त्तिनं दिवाकरमित्रं दृष्ट्वा, गिरसा मनसा वाचा च वन्दित्वा व्यजिज्ञपत्,—भगवन् ! मम हि विनष्टनिखिलप्रियजनस्य जीवितनिबन्धनं एकैव यवीयसी भगिनी अवशिष्टा । साऽपि भर्तृवियोगात् वैरिपरिभवम् असहमाना विन्ध्याटवीम् अविशत् इति वार्त्ता । ताञ्च अन्वेष्टुं वयम् अविरतम् इमाम् अटवीं पर्यटामः, न च एषा अधिगम्यते । तत् कथयतु गुरुदेवः, यदि कदाचित् वनं पर्यटतो दृष्टिपथं गता सा भवतः श्रुतिपथं वा’ इति ।

तत् आकर्ण्य जातानुकम्पः पाराशरी समभ्यधात्,—‘भद्र ! न अधिगतः कश्चित् वृत्तान्त एवरूपः’ इति ब्रुवति एव तस्मिन्,

कश्चिज्जातकरुण इव भिक्षुः ससन्धमम् आगत्य उपरचिताञ्जलिः
समभाषत,—‘भगवन् भदन्त ! महत् खलु करुणं वर्तते, परि-
त्रायस्व,—बाला काचित् बलवद्व्यसनाभिभूता इव दृश्य-
माना कल्याणरूपा वैश्वानरं प्रवेष्टुम् उद्यता’ इति । तत्
आकर्ण्य राजा सञ्जातानुजाशङ्कः प्राह,—‘भद्र ! कियद्दूरे सा ?
कथं वा आर्य्यस्य दृष्टिपथं गता ?’ इति ।

तथाऽभिहितोऽसौ भिक्षुः प्राब्रवीत्,—“महाभाग ! श्रूय-
ताम्,—अहम् अद्य प्रत्यूष एव यदृच्छया गतवान् अतिदूरम् ;
गत्वा च एकस्मिन् वनलतागहने नारीणां रुदितम् अशृणवम् ;
सञ्जातकृपश्च तम् उद्देशं गतोऽस्मि ; दृष्टवान् च अस्मि परं
कारणं करुणायाः योषितमेकाम् ; अचिन्तयञ्च ‘चित्तमिदम् !!
ईदृशीमपि आकृतिम् अभिभवति दारुणः सन्तापः !!’ इति ।
सन्निहितञ्च मां काऽपि अन्यतरा योषित् तस्मात् स्त्रैणादुत्थाय
समब्रवीत्,—‘भगवन् ! सर्वभूतानुकम्पनपरा प्रायेण प्रव्रज्या
श्रूयते ; तत् इयं नः स्वामिनी पितुः अवसानेन, भर्तुः वियोगेन,
भ्रातुः अकालमृत्युना, शेषस्य बान्धववर्गस्य भ्रंशेन च सवाष्प-
नयनं भृत्यवर्गं विहाय अग्निं प्रविशति ; परित्वातुम् अर्हेति’ ।
अहन्तु तत् आकर्ण्य समुद्दिग्धतरः शनैः अवदम्,—‘आर्य्य !
यथा कथ्यते, तथा, शक्यते चेत् मुहूर्त्तमात्रमपि त्वातुं, तदा न
व्यर्थेयं प्रार्थना भविष्यति । मम आचार्य्यः सन्निहित एव ।
तदन्तिकम् अस्मिन् वृत्तान्ते कथिते, अवश्यमेव असौ समागत्य
प्रतिविधास्यति । सुकौशलेन कुशलशीलामेनां कियन्तं कालं
प्रबोध्य रक्षतु भवती, अहम् अविलम्बेनैव गत्वा व्यतिकरम् इमं
गुरवे निवेदयिष्यामि’ इत्युक्त्वा भवदन्तिकम् उपागाम्” ।

तदाकर्ण्य राजा श्रमणाचार्य्यमब्रवीत्,—‘भगवन् । नियतं
सा एव इयम् अनार्य्यस्य अस्य हतभाग्यस्य स्वसा इति विदीर्य्य-

माणमेव इदं हतहृदयम् आविदयति, तत् सत्वरं परित्रायताम्' इत्युक्त्वा तमपि भिक्षुम् अब्रवीत्,—‘आर्य्य ! दर्शय प्रत्यानं, क्व असौ ? तत्र गच्छामः, यदि कथमपि जीवितां पश्यामः’ ।

अथ सर्व्वे ते गतवन्तः तम् उद्देशम् ; दृष्टवन्तश्च वैश्वानर-
प्रवेशोद्यतां राज्यश्रियम् । अथ भ्राता हर्षस्तां ससम्भ्रमम् अग्नि-
मान्निध्यात् आक्षिप्य तरुतलम् आनीतवान् । दृष्ट्वा च भ्रातरं
सुचिरमतिकरुणं विललाप सा । परिजनैश्च सहता प्रयत्नेन
प्रबोध्यमाना कथङ्कथमपि निवर्त्तितवती । ततः स्वसारं शनैः
अब्रवीत् राजा,—‘वत्से ! वन्दस्व भगवन्तं श्रमणाचार्य्यम्, एष
ते भर्त्तृहृदयं द्वितीयं, गुरुश्च अस्माकम्’ इति । ततश्च भ्रातृवच-
नात् पतिवार्त्ताऽऽकर्णनप्रसङ्गेन पुनरपि अश्रुपूर्णलोचनायां
राज्यश्रियां नमन्त्यां आचार्य्यः दीर्घं निश्चमन् सुहृच्छोकेन,
क्षणं स्थित्वा मधुरया वाचा समभ्यधात्,—‘वत्से ! अलमति-
रुदितेन’ इति राज्यश्रियमुक्त्वा राजानं पुनरवादीत्,—‘वत्स !
गम्यतां पुनः मदीया आवासभूमिः’ इति ।

ततो राजा सपरिजनां भगिनीमादाय तमेव देशं गत्वा
आवन्धनात् पावकप्रवेशाद्योगपर्य्यन्तं सर्व्वं वृत्तान्तं स्वसुः
परिजनात् श्रुत्वा । तथा श्रवणकातरश्च तं देवं हर्षं श्रमणा-
चार्य्यः सान्त्वयन् प्रोवाच,—‘आमन् ! श्रूयतां तावत्,
वक्तव्यमस्ति किञ्चित्,—एकदा नागाज्जुनेन नाम भिक्षुणा
नागराजात् अङ्गतप्रभाभासिनीं विषसन्तापशमनीं मन्दाकिनीं
नाम एकावलीं लेभ । स च शातवाहनाभिधानाय राज्ञे
सख्ये तां दत्तवान् । सा च इयं कालेन शिष्यपरम्परया
अस्माकं हस्तं प्राप्ता । यदि च परिभव इव भवादृशां दक्षिम
उपचारः, तथाऽपि ओषधिवुद्ध्या धीमता सर्व्वसत्त्वरक्षाप्रवृत्तेन
विषसन्तापात् रक्षितुकामेन रक्ष्यताम्’ इत्युक्त्वा तां मन्दाकिनीं

राज्ञे प्रादात् । राजा च तां प्रभूतैः मयूखैः भासमानां
 सर्वाशापूरणीं दृष्ट्वा सादरम् अग्रहीत् । गते च एकावली-
 प्रसङ्गे प्राप्तविश्वम्भा राज्यश्रीः ताम्बूलकरङ्कवाहिण्या पत्रलेखया
 हर्षं विज्ञापयामास,—‘काषायग्रहणानुज्ञया अनुकम्पता-
 मियम् अपुण्यभाजनं ते भगिनी’ इति । राजा तु तदाकर्ण्य
 किमपि नाभ्यधात् । अथ आचार्यः विविधैः प्रबोधवचनैः
 सान्त्वयामास ताम् । ततश्च भूपतिः सविनयम् आबभाषे
 श्रमणाचार्यं,—‘प्रार्थनाऽस्ति काचित् विधियस्यास्य, इय-
 मस्माकं भगिनी सर्वकार्योपरोधेनापि पालनीया नित्यम् ;
 अतः अद्यावधि यावदहं लघयामि प्रतिज्ञाभारं, तावदिमाम्
 अत्रभवतः धर्म्याभिः कथाभिः अस्मत्पार्श्ववर्तिनीमेव
 प्रतिबोध्यमानामिच्छामि । इयं पुनः अवसितकृत्येन मयिव
 समं ग्रहीष्यति काषायाणि’ इति उक्त्वा तूष्णीम्बभूव भूपतिः ।
 अथ आचार्यं तस्मिन् ‘तथा’ इति अभिनन्दितप्रणये प्रीय-
 मानः राजा तत्र तां रजनीम् अतिवाह्य, प्रभाते वसनाल-
 ङ्कारादिभिः परितोष्य विसर्ज्य च निघातम आचार्येण
 मह स्वमारम् आदाय कटकम् अनुजाह्नविनिविष्टं प्रत्या-
 गमत् ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचितं

सङ्क्षिप्तश्रीहर्षचरितं समाप्तम् ।

श्रीहर्षचरितम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

चतुर्मुखमुखाम्भोज-वनहंसवधूर्मम ।

मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥

ग्रन्थस्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्मणा ।

श्रीहर्षचरितरूपा विहतिः क्रियतेऽमला ॥

प्रारिणितपरिसमाप्तिकासः तदभवान् सहाकविर्बाणभट्टः आशङ्कितावघ्नबूह-
विनाशाय अविगीतशिष्टाचारपरस्परपरिप्राप्त वाग्देवतास्मरणरूपं सङ्गत् शिष्यशिष्याये
यथादौ निबध्नाति, चतुर्मुख्यादि —चतुर्मुख्य—चतुराननस्य, ब्रह्मणः इत्यर्थः,
मुखानि—चत्वारि आननान्येत्यर्थः, अम्भोजानि—पुण्डरीकाणि तेषां यत् वनं—
काननं, तव हंसवधूः—हंसी, चतुराननवदनकमलवनविहारिमरालबधूसुरूपेत्यर्थः,
सर्वशुक्ला—सर्वश—सकलं, शरीरेण वसनेन स्वाधिष्ठानेन चेत्यर्थः, पद्मे,—च्युत-
सकृत्याद्यभावरूपेण सर्वप्रकारेणेत्यर्थः, शुक्ला—श्वेतवर्णा, पद्मे,—परिशुद्धा, सरस्वती
—वाग्देवी, पद्मे,—संस्कृतभारती, मम मानसे—चित्ते पद्मे—मानसाभिधेयसरसि,
(यथा हि मानससरोविहारिण्यः मानसौकसां कामिन्यः स्वर्गसुखभागपभोग्यं स्वभवनं
मानसं विहाय रमणौघमपि अन्यत् किमपि सरः गन्तुम् अनिच्छन्त्यः अतितरां तस्यैव
शाभां प्रकाशयन्ति, तथैव विद्वत्कलकमलकलहंसी भगवती भारती सन्मानस-
सन्दर्भमनियतकालमेव अभ्युप्य अखिलं सदर्थजातं तत् समुद्रासयिष्यति इति श्लेष-
तात्पर्यम् ; मानससरोविषय एव सरालानुरागः कविसमयसिद्धः ; तथा हि,—“आस
यद्यपि सर्वत्र चौरं नीरजमण्डितम् । रमतं न सरालस्य मानस मानसं विना ॥”
इति) नित्यं—सर्वदा, अनियतकालमित्यर्थः, रमतां—वह्मरतु, [प्रार्थनायां लोट्] ।

नमस्तुङ्गशिरसुखि चन्द्रचामरचारवे ।

त्रैलोक्यनगरारम्भ-मूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ २ ॥

मानसाभिषेये सरोवरे कमलकानने हंसोत्र या चतुरागनानकमलवने नित्यं
क्षुतिस्वरूपेण विहरति, साऽतिप्रियद्वयवागविष्ठात्री देवी मम मानसमन्दिरे नियतं
निवसतु इति निष्कृष्टार्थः । अत्र भगवत्यां सरस्वत्यां हंसवधाः, तथा चतुर्मुख-
मुखेषु अर्धोनामां तादात्म्याध्यासात् तथा श्रेष्ठमहिम्ना मानस-सरस्वत्यादिपदानां
चित्त-वागादयान्तरावगमाच्च श्लिष्टं समस्तवस्तुविषयं साङ्गं रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ १ ॥

अथेदानीं जन्मान्तरीक्षान् प्रत्युद्ध्युद्धान् बलवत्तरमेहिकं विघ्नं वा समाश्रित्य तान्
समूलमुन्मूलयितुं भूयसा क्षामौष्टदेवममितप्रभावं शिवं स्तौति, नम इति ।—तुङ्गं—
कदाऽपि कुवाप्यनवनततया सदा समुन्नतमित्यर्थः, शिरः,—मस्तकं, चुम्बति—
स्पर्शति, तत्र तिष्ठति इत्यर्थः यः तथाविधः, सततसमुन्नतोत्तमाङ्गसंलग्न इत्यर्थः, यः
चन्द्रः,—शशाङ्कः, स एव चामरं—चमरस्यधवलपुष्कविनिर्मितस्यजननं, तेन चारुः,
—मनोहरः तस्मै, त्रैलोक्यं—विभुवनमेव, नगरं—पुरं, तस्य आरम्भः,—निर्माणाप-
क्रमः, तस्य मूलस्तम्भः,—धवलशिलामय-स्थूषाविशेषः तस्मै, शम्भवे—शिवाय, नमः,
—बहुकृतः प्रवृत्तिरस्त्वित्यर्थः । यथा हि कश्चिदपूर्व्यकारः लोकातिशायिनीं मन्दा-
नगरीं निर्मातुं प्रवृत्तः गोपुरं पुरतः विरचय्य, तत् विशालस्थूषासनार्थं कृत्वा तस्यो-
परि अपूर्व्यशोभासम्पत्तये नैतपताकामिव कौमुदीरुचिं धवलचामरं निबध्नाति, तद्वत्
यत्नावत् विभुवननगरनिर्मिमिक्षया स्वयमेव मूलस्तम्भरूपतामुपगतः सितचारुचामरीपमं
चन्द्रमसं शिरसा दधत् परमरमणीयतामुपलभे, त्रिलोक्यमूलहेतवे तस्मै शम्भवे नमः
इति समुदिततात्पर्यम् । श्लोकेऽस्मिन् “स्वयम्भुः शम्भुरादित्यः” इति हरेर्नामसङ्ख्ये
भगवतो नारायणस्यापि शम्भुनामदर्शनात् केचित् अस्य श्लोकस्य विष्णोर्नमस्कारपरत्वमपि
वदन्तः एवं व्याचक्षते ; तथा हि, —हरेः शिरो हि दुल्लवणं, “यस्यागिरासं द्यौर्मूर्धा
सुं नामिश्रवणं मही” इति वचनात्, तथा च तुङ्गम्—उन्नतं, यत् शिरः,—दुल्लवणो
मूर्धा, तदुन्मौ चन्द्र एव चामरं तेन चारवे, अन्यत् सर्वं पूर्व्यवदिति । अत्र त्रैलोक्ये
नगरतादात्म्याध्यासः शम्भौ मूलस्तम्भतादात्म्याध्यासश्च मस्तकस्थचन्द्रे चामरतादात्म्या-
ध्यासे कारणमिति परम्परितरुपं रूपकमलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे,—“यत्र कस्यचिदारोपः
वरादीप्यकारणम् । तत् परम्परित श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ॥” इति । अनुष्टुप्
वृत्तम् ॥ २ ॥

हरकण्ठग्रहानन्द-मौलिताम्रौ नमाम्युभयम् ।

कालकूटविषस्यर्श-जातमूर्च्छागमामिव ॥ ३ ॥

नमः सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे ।

चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥ ४ ॥

पूर्वमशेषकारणं सर्वाधारं शङ्खं संस्तुत्य, स्त्रीजनमुलमेन सारस्वत्येन वासस्वत्येन च अचिरादेव वाञ्छितार्थप्रपूरणं सम्भाव्य च तच्छरीराङ्गजायां तदाश्रयां पार्वतीं स्मवीति, इति ।—हरस्य—पत्न्युः पशुपतिरित्यर्थः, कण्ठग्रहे—कण्ठाश्लेषे, यः आनन्दः,—आह्लादः, निरतिशयं सुखमित्यर्थः, तेन मौलिते—सङ्कुचिते, तदुपभोगात् इवन्मुकुलिते इत्यर्थः, अलिपी—नेत्रे यस्याः तां, स्वयंग्रहाश्लेषसुखस्रग्गतामौमित्यर्थः, अत एव काल-कूटस्य—कालकूटाभिधेयस्य, कालकूटेति स्वनामप्रसिद्धस्येति यावत्, हरकण्ठस्थितस्येति भावः, (“काकोलकालकूटह्लाह्लाः.....विषमेदा अमो नव” इत्यमरः) विषस्य—गरलस्य, [अत्र कालकूटस्यैव विषविशेषार्थकतया तेनैव प्रकृतार्थसङ्गतौ पुनः विष-पदोपादानं पौनःपुन्यदोषमाशङ्कतीति नाशङ्कनीयं, गीवलीवर्द्धन्यायेनैव भटिति अर्थ-प्रतीतिसौकर्यार्थं सामान्यविशेषार्थपरशब्दद्वयप्रयोगस्य सुधीसम्मतत्वात् ; यथा हि वलीवर्द्धस्य गीविशेषत्वेऽपि तस्य भटिति गीत्वेन बोधनाय “वलीवर्द्धमानव” इति उक्ताऽपि पुनः “गामानय” इति कथयति, तथाऽत्र कालकूटस्य विषविशेषत्वेऽपि भटिति तस्य विषत्वेन बोधनाय पुनर्विषशब्दप्रयोगः समाहत इति सुधीभिर्विभाव्यम् । कालकूटेति विशेषणेन च विषस्य निरतिशयोक्त्यर्थं प्रकटीकृतम्] स्वर्गेन—संश्लेषेण, सम्पर्केणेत्यर्थः, आतः,—उद्धतः, मूर्च्छागमः,—मोहावेशः यस्याः तथाभूतामिव, उमा—गौरी, नमामि—वन्दे ; विषाक्तद्रव्यसंसर्गे हि दाहकगरलप्रभाविण आसप्रश्वास-वशात् संसृष्टः शरीरेऽपि विषक्रियासम्भवात् मूर्च्छा आसम्भवनीया, तेन हि विष-कण्ठस्य स्वामिनः सकण्ठग्रहालिङ्गनजनितामन्दविगलितकलिवरायाः भुग्ध्याः पर्वत-दुहितुः विवोपहतवत् अक्षां निमीलनं सुसङ्गतमेवेति कविना संप्रणयालिङ्गनसुखोप-भोगकृतनयननिमीलनेऽपि पतिकण्ठसङ्गमितविषक्रियाकृतमोहावेशत्वेन उपेक्षित-मिति बोध्यम् । अत्र प्रकृते पतिकण्ठालिङ्गनजनितामन्दकृते नेत्रनिमीलने विष-सम्पर्कजनितत्वेन सम्भावनात् उपेक्षाऽलङ्कारः । अनुदुप् हतम् ॥ ३ ॥

अथ आत्मनः प्रकटकवित्वाभिमानप्रकटनाय कविकुलशिरीमणिं भगवन् सङ्घर्षे श्रीकण्ठवेपायनं स्मृति, नम इति ।—सर्वविदे—सर्वे—सकल, वेदादिकं गीतादि-कलाकलापसेवार्थः, वेति—जानातीति तथीकृतम् । धीमजसन्निकर्षेण सर्वज्ञादित्यर्थः,

प्रायः कुकवयो लोके रागाधिष्ठितदृष्टयः ।

कोकिला इव जायन्ते वाचालाः कामचारिणः ॥ ५ ॥

विभुसमायेति यावत्, कविविधसं—कवीनां—काव्यरचयितृणां, विधाः,—विधाता तस्मै, कविभ्यः अभिनवमहाकाव्यरचनापद्धतिप्रदर्शनेन शिक्षाविधायिने इति यावत्, “अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः” इति स्मरणात्, तस्मै—प्रसिद्धाय, व्यस्यति—विभजति, ऋग्यजुसामोषर्वलक्षणान् वेदानिति व्यासः तस्मै, नमः,—सङ्गाऽतीता प्रणति-रस्त्वित्यर्थः । [प्रथमती वेदशास्त्रम् अभिभक्तवाङ्मयकृपेणावस्थितं, तच्च पराशरसुती हैपायनः ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणा मन्त्र-ब्राह्मण-उपनिषद्विधया विभज्य, पञ्चमवेदभूतमहाभारतेन तथा वेदार्थोपनिबन्धना पुराणादिना बहुधा विवृतवान् इत्यस्य व्याससंज्ञेति प्रसिद्धिः] । प्राकृतकविविधातृत्वघास्य रचितग्रन्थस्यापनेन विशिनष्टि, चक्रे इति ।—यः,—कविविधा व्यासः इत्यर्थः, भारतं—तदाख्यं महाकाव्यं, भारतं वर्षमिव—भरत-राजाधिकृतप्रदेशमिवेत्यर्थः, [अत्र “भारतम्” इत्येकस्यैव पदस्य द्वेषमहिमा उभयार्थ-परतया “वर्षमिव” इत्यनेनाप्यन्वेति इति बोध्यम्] सरस्वत्या—वागधिष्ठात्र्या दिव्या, पत्ने,—ब्रह्मावर्त्तजनपदैकदेशप्रवाहिण्या स्वनामप्रसिद्धया मध्येत्यर्थः, पुण्यं—पवित्रं, चक्रे—कृतवान्; तदुक्तं,—“भारताध्यापनात् पुण्यादपि पादमघीयतः । गृह्णानस्य पूयन्ते सर्वेपतपानि देहिनाः ॥” इति । यथा विधाता निजनिर्माणकौशलस्य परां कोटिमेकत्र प्रदर्शयितुं सर्वैर्जुसुमनोहरं विविधामृत्तरत्नाकरं सर्वतः समधिगत-समुत्कर्षे भारतवर्षे वह्निःप्रकटिताखिलकञ्चनमाश्रय अन्तःसलिलशालिन्या परम-पवित्रप्रवाहिण्या सरस्वत्या सौतस्वत्या पवित्रीचकार, तथाऽयमपि योगबलव्या-खिलविद्याप्रकाशः वेदेव्यासः सर्वसारसमलङ्कृतम् अशेषकाव्यलक्षणसमन्वितं स्वप्रणीतं महाभारतं लोकातिशायिना अन्तर्निगूढभावप्रसविना वागधिदेवतायाः कला-विलासेन पवित्रतामनयदिति निष्कृष्टार्थः । अत्र महाभारतस्य भारतवर्षेण सह अवैधव्यसाम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः, तेन च व्यासस्य विधातृतादात्म्यं व्यज्यते, तथा च उपमाऽलङ्कारेण रूपकालङ्कारध्वनिरिति बोध्यम् । अनुदुष्टं वृत्तम् ॥ ४ ॥

अवेदानीं श्लोकवृत्तेन लौकिककवीनां स्वभावं पर्यालोचयन्नाह, प्रायः इति ।—रागः,—असदभिनिवेशः, तेन अधिष्ठिता—आक्रान्ता, दृष्टिः,—ज्ञानं येषां तथा-विधाः, अत एव कुकवयः,—कु—कुसिताः, कवयः,—काव्यप्रणेतारः, असत्कुम्ब-रचयितारः इति यावत्, प्रायः,—वाङ्मयेन लोके—जगति, दृश्यन्ते इति शेषः, विषयरागाश्रयतया अज्ञानीपद्धतदृष्टीनां कुकवीनां यानि हि भूयांसि काव्यानि त्वं लोके दृश्यन्ते, यानि तु आलङ्कारिकादिप्रदर्शितसत्ययानुसृततया केवलमसारर-

सन्ति ज्ञान इवासङ्गा आतिभाजो गृहे गृहे ।

उत्पादका न बहवः कवयः शरभा इव ॥ ६ ॥

विषयसम्बद्धतया च प्रस्तावता काव्यानुशीलनप्रवृत्तेः विधातृकराचीति सर्वथा तानि सर्वव्यापिनिष्ठसम्पादकतया हेतुमीति भावः, तथा हि —ते तु केवलं कीकिला इव वाचालाः,—श्रुतिमधुरया वाचा अज्ञानां चित्ताकर्षिणः, असम्बद्धप्रलापिन इति यावत्, कामचारिणः,—आलङ्कारकगद्यानुमतश्लोमाश्रित्य यथाकामं बिचरन्तः, सदाचारानभिज्ञाः स्नेहचारिणश्च असन्तः कवय इति भावः, जायन्ते—सम्पाद्यन्ते, ते तु न ह्येतद्व्यादवत् किमपि (इति असत्कविनिन्दा) ; कीकिलाः यथा कुहूरवेष्ट प्राकृतानां जनानां चित्तांसि उन्मादयन्ति, तथैव पूर्वार्थाः परिशीलितं मार्गमधुनः सन्तः स्नेह्या काव्यान्तारसस्वरूपपरायणाः ये हि केवलं वाचाश्रुत्येण जनानां मानसानि प्रीणयितुं यतन्ते अध्यतृणां सदनुमतेषु कथेषु प्रवृत्तिं तथा अकृत्याच्च निवृत्तिं विधातुमसमर्थानां तेषान्तु कवीनां काव्यालापीऽपि वर्जनीय इति तात्पर्यम् । एतानि विशेषणानि कीकिलपक्षेऽपि व्याख्यायन्ते ; तथा हि,—रागः—लौहित्यं, तेन अधिष्ठिता—आक्रान्ता, तद्विशिष्टा इत्यर्थः, हृष्टिः—चक्षुः येषां तथाभूताः, वाचालाः,—वाचा—गिरा, कुहूरवेष्टेत्यर्थः, आलाः—आ—समन्तात्, लानि—आवर्जयन्ति, वशीकुर्वन्तीति यावत्, [लानिः कर्त्तरि उः] चेतः इति शेषः, ये ते तादृशाः, कामचारिणः,—कामं—मनसिजं, सम्भोगीच्छामित्यर्थः, चारयन्ति—विचारयन्तीति तादृशाः कामोद्दीपकाः, जायन्ते—कामोद्दीपनविभावतां याप्तीत्यर्थः । [“वाचालाः” इत्यत्र “वाचाचालाः” इति पाठं—केचित् कवयः कीकिला इव अवाचालाः—मधुरवाचः इति यावत्, तथा कामचारिणः,—यथाकामं बिचरन्तः, स्वप्रतिभाऽनुसारं च अभिनेतृकान्यं कुर्वन्तः इत्यर्थः, जायन्ते सुकवय इति शेषः । अभिन् पक्षे सुकविप्रशंसैवेत्येवमिति बोध्यम् । अ कुकविषु कीकिलानामवधर्म्यसाध्यप्रतीतिः स्मिष्टविशेषणकृतज्ञेयानुप्राणितोपमाश्लङ्कारः । अनुष्टुप् इत्यम् ॥ ५ ॥

पुनरपि असङ्गातान् असतः कवीन् निन्दति, सन्तीति ।—गृहे गृहे—प्रति-
गृहेषु, असङ्गाः—बद्ध इत्यर्थः, जातिः,—जन्म, (“जातिः सामान्यजन्मनोः”
इत्यमरः) तन्मात्रं मज्जे इति तद्योक्ताः, केवलमुपतिभाजः, न तु अभिनेतृप्रत्य-
रूपेण किमपि जगतः उपकर्तुं क्षमाः, वैदग्ध्योक्तिभूयिष्ठा निरतिशयचमत्कारित्या-
धायिका वाचं विन्यस्तुमशीला इत्यर्थः, ज्ञान इव—सारमेयाः इव सन्ति—विद्यन्ते ;
ते हि यथा भुक्तोद्दीर्घभोजनप्रियाः इति हरणपटवश्च सर्वेतः अमेध्यभोजनेक्षया यथा-

अन्यवर्षपरावृत्त्या कस्यचिद्वनिगूहनेः ।

अन्यवृत्त्यातः सतां मध्ये कविचौरो विभाव्यते ॥ ७ ॥

कामं विचरन्ति; तद्वत् अगणनीयाः कुकवयः कुकाव्यरचनया कालं नयन्तः वाक्सीपम्-
परकीयार्थग्रहणप्रदायकाः काव्यकलालापैः क्लृप्तमिति समस्तात् दृश्यन्ते एवभूतास्तु
नियतं निन्दनीया एवेति भावः । यदि हि अन्यदीयवर्षितवस्तुग्रहणभाजः निन्द्याः स्युः,
तर्हि के स्यातिमन्ताः ? इत्याशंसायामाह उत्पादका इति ।—किन्तु बहवः,—भूयांसः,
कवयः,—कविंवृत्त्यातिमधिगन्तुमिच्छातः काव्यकलाप्रचणनीयुक्ताः पुरुषाः, शरभा
इव—अष्टापदमन्त्रिशेषा इव, न उत्पादकाः,—न अभिनवरचनानिपुणा इत्यर्थः,
स्मृतीति पूर्वेष्वन्यः, अन्यस्यैवैते विद्यन्ते इति तात्पर्यम् । “अष्टपादार्हणयन ऊर्ध्वपाद-
चतुष्टयः” इत्युक्तलक्षणाक्रान्ताः शरभाः नाम केचन अष्टपादः ऊर्ध्वपादाश्च स्रग्विशेषाः
पुरा आसन्, अद्यापि कुक्कुटैव विद्यन्ते क्लृप्त्यग्नौयते, ते तु यथा दृष्टव्याः,
इदानीन्तु प्रायः कैरपि कुक्कुटैव अदृष्टतया कल्पनामात्रपर्यवसायिनः सम्पद्यन्ते, तद्वत्
अलौकिकप्रतिभाबलेन अपूर्वकाव्यसौन्दर्यसाधनेवराः कवयस्तु दुर्लभा एव ; तथा
च, ये पुनः अनुच्छिष्टकाव्यकामिनीलास्यलौलाविन्वासपटीयसः, ते एव सत्कविता-
वनिताभोगसौभाग्ययशोभाजनं भवन्तीति कवेराश्रयः । अत्र कुक्कुटेषु शृणां सुकविषु
च शरभाणामवैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनादुपमाद्वयम्, अन्योऽन्यनैरपेक्ष्यतया स्थितेयानयोः
संछटिः । अनुष्टुप् तत्तम् ॥ ६ ॥

अन्यार्थग्रहणानां कवीनां चौर्यापराधं विशदीकृत्य विहणोति, अन्येति ।—अन्यस्य,
कवेरिति शेषः, वर्णानां—सुविन्यासेन विरचितमममचरसमुद्धानामिति भावः, परा-
वृत्तिः—विपर्यासेन रचनं तया; अन्यत्,—अन्ते वर्णाः,—गौरवणादयः तेषां परा-
वृत्तिः,—कर्णान्तरेण तिरोधानं तया, तथा वर्णानां—गौडीवैदभ्यादीनां, चित्रानां—
श्रीलक्ष्मीप्रधतिलिङ्गानाञ्च, निगूहनेः,—गोपनेः, अन्यत्,—कस्यचिद्वनि-
ग्रहणमदिलिङ्गस्य, निगूहने, अनाख्यातः,—अकथितः, (अपरिवाच्याहः) अथ-च,
—न न अना—असत्पुरुषः, कापुरुष इति यावत्, इत्थं ग्यातः—सर्व्वेव परि-
चितः, कविः,—काव्यप्रणेतः, स्मृता—सदृशानां मध्ये, चौरः,—तस्करः, विभाव्यते
—जायते, पस्विच्यते इत्यर्थः ; यथा हि, तस्कराः प्राप्तवृष्टाः सभ्यजनसमाजे
लक्ष-गौरवस्वरूपं स्वकीयं कर्प-कीपयन्ति; निगूहन्तिपुर्वापातकमनजमित्त्वकचिद्वनि
सर्व्वेद्येव निगूहन्ति, तथैव सुकवीनां मधुप्रवृत्तीकासमरसधाविषीनां वाचामपहारकाः
कवयः केवलं ककारादिबर्णसालां, सत्यां साधुव्याविगुणधृतां वैदर्भीत्यादिर्वाति-

शेषप्रायसुदीयेषु प्रतीत्येष्वर्थमात्रकम् ।

उत्प्रेक्षा दाक्षिणात्येषु गौडेष्वक्षरडम्बरः ॥ ८ ॥

नवोऽर्थो जातिरयाम्या शेषोऽक्षिष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम् ॥ ९ ॥

विशोभितां पद्मादिबन्धोपनिबद्धां सत्कविभक्तिं यथाकामं विपरिणमय्य स्तुतिवत्नेन
तथा जनान् विमोहयन्तीति भावः । अत्र कवी चौरतादात्म्याध्यासात् श्लिष्टविशेष-
कृतेन शेषेषानुप्राणितः रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ७ ॥

काव्योत्कर्षापकर्षविचारविरहितानां मन्दधियां विभिन्नदेशीयानां कवीनां कविवैचित्र्या
विवरीतुं तत्सत्कविकृतिषु शेषादिबाहुल्यं प्रदर्शयति, शेषेति ।—उदीयेषु—उदीच्याम्
उत्तरदिग्नि देशे भवा ये तथाभूताः, शरावत्याः नद्याः पश्चिमीक्षरदेशवासिन्या इत्यर्थः
तेषु, कविषु इति शेषः, शेषप्रायं—शेषाशाम्—अनेकार्थाभिधानानां, प्रायः,—बाहुल्यं
यस्मिन् तथाभूतं, बहुधाभिधायकपदोपनिबद्धमिति यावत्, काव्यबन्धनं स्वाभीष्टतया
भरिष्टहोतमिति दृश्यते इति शेषः, उदीच्याः कवयः प्रायेण शेषालङ्कारभूयिष्ठं काव्यं
प्रणयन्तीति भावः ; प्रतीयेषु—पश्चिमदेशीयेषु, पाश्चात्यैवित्यर्थः, अर्थमात्रकम्—
अर्थस्य—वाच्य-लक्ष्य-व्यङ्ग्यभेदेन भिन्नस्य, मात्रकं—बाहुल्यं यस्मिन् तथाभूतम्, अर्थ-
गात्रीयपूर्णपदनिबन्धनमित्यर्थः ; तथा च प्रतीच्यानाम् अर्थविशेषादत्र एव, न तु
उदीच्यानामिव तेषां शब्दालङ्कारादिषु प्रयासबाहुल्यम् इति मात्र-पदेन प्रत्याख्यते ;
दाक्षिणात्येषु—आ विख्यातलात् महासागरं यावत् ये भूमिभागाः तेषु, तदधिष्ठितेषु
इत्यर्थः, उत्प्रेक्षा—सशयमूलकः प्रकृतस्य अप्रकृतरूपतया तादात्म्याध्यासः, तथा
हि,—“भवेत् सम्भावनीत्येका प्रकृतस्य परात्मना” इत्युक्तलक्षणाङ्कारविशेषः इत्यर्थः,
आद्रियते इति शेषः, गौडेषु—वङ्गदेशात् प्रभृति उत्कलदेशसीमायामवस्थितां सुवर्णरेखां
नदीं यावन् विस्तृतजनपदेषु, प्राच्यत्विति भावः, अक्षराणां—वर्णानां, डम्बरः,—
ओजीगुच्छवतां समासभूयिष्ठानां पदानां बन्धकृतं रचनाचातुर्यमित्यर्थः ; अत एव रीतिषु
गौडी नाम एका पदसङ्घटना दृश्यते ; तथा हि,—“ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्धः आङ्ग्वरः
हुनः । समसबहुला गौडी -” इत्यालङ्कारिकाः ; एतेन एतदुक्तं भवति, यत्, सर्वत्रैव
कविषु कश्चित् कश्चित् गुणो वर्तते, स तु न सङ्गदयप्रोतिकरः, यत्र तु सर्व एव
गुणः पूर्णतया वर्तते, स एव सत्कविषु श्रेयान्, अन्ये केवलं तदाव्यक्तमात्रभाजः
इति भावः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ८ ॥

अन्वयतं सङ्गदयप्रोतिकररचनाप्रकारं विकृतं, साधारणकविभिन्नपनिबद्धेषु

किं कवेस्तस्य काव्येन सर्व्ववृत्तान्तगामिनी ।

कथेव भारती यस्य न प्राप्नोति दिगन्तरम् ? ॥ १० ॥

काव्येषु सामाजिकजनानामभौषितगुणसमुदायानां यस्याः अतीव दुर्लभत्वाद्, जग इति ।—नवः,—नूतनः, अन्वैः कविभिरनिबद्ध इति यावत्. अर्थः,—अलिखितः, अभिनवोपनिबद्धं वस्त्वर्थः, (“अर्थोऽभिधेयरेवस्तु-प्रयोजननिष्ठतिष्ठु” इत्यमरः) अयस्या—अधमजनप्रयुज्यमानो वाक्प्रपञ्चः यावत्, स च दोषविशेषतया ख्यातः, तद्वर्जिता, जातिः,—काव्यानामुत्पत्तिः, अभिनवदोषविरहितकाव्यरचनमित्यर्थः, श्लेषः,—ब्रह्मार्थभियहतिः श्रुतिपदपर्यालोचनाजनितालङ्कारविशेषः, अष्टिष्टः,—अदुर्बोधः, अगूढतया स्फुटविभावानुभावादिभिः व्यक्तीकृतः इति यावत्, रसः,—शृङ्गारादिः, स्फुटः,—सुखसंवेद्यतया श्रवणसमकालमेव सुव्यक्तः, तथा विकटः,—वैकट्यं हि पदानां कृत्यप्राप्यत्वं, तद्गुणविशिष्टः, अवरः,—अकारादिवर्णः, तेन वन्धः,—अजीगुणप्रकाशकैः आङ्गन्तरबहुलैः गौडरीत्यनुकूलैः वर्णैः गुम्फनमित्यर्थः, एतन् क्लृप्तं—सर्व्वम्, अभिनववस्तुविरचितत्वं याव्यादिदोषविनिर्मुक्तत्वं, सुबोध्यश्लेषालिङ्गितत्वं, स्फुटरसत्वं, गौडरीतिबन्धनचैत्यर्थः, एकव—एकस्मिन्, कवयितरीति शेषः, दुष्करं—दुर्लभमात्रं यावत् ; एते काव्यात्कर्षविधायका गुणा एकस्मिन् साधारणकविनिबद्धे काव्ये न दृश्यन्ते, सत्कवीनां काव्यन्तु प्रोक्तसर्व्वगुणशालितया सङ्गदयप्रोक्तिकरमिति तदेव सुपाठ्यमिति भावः । अनुष्टुप् उक्तम् ॥ ८ ॥

प्रागुक्तगुणवती रचनेन सर्व्ववाद्रियते, अत एव ये हि कवयः प्रोक्तगुणयामयुतं काव्यं रचयितुमर्हन्ति, तेषां कवित्वस्यातिश्लाभाय काव्यप्रणयनप्रयासां हर्षवेति प्रकटयति, किमिति ।—यस्य—सन्दुग्धः कवियश्चाप्यर्थः काव्यरचयितुः, कथा—सर्व्वभवाक्, सर्व्ववृत्तान्तगामिनी—सर्व्वविषयप्रकाशनी ; यद्वा, सर्व्वार्थं यानि वृत्तानि—वर्ण-मात्रा-गण-समावेश-विषमात्मकानि विविधानि कृन्दासि, तेषाम् अन्तम्—अवसानं गच्छति या तथाभूता, तत्तद्वृत्तविशेषेण सामाजिकजनहृदययाङ्गिणी इत्यर्थः, भारतपञ्च, —दीपवदखिलगूढार्थप्रकाशनी, वेदार्थानुस्यूततया च क्लृप्ततत्त्वार्थविबोधिनी, प्रागुक्त-नवार्थादिसर्व्वगुणोद्भासिनी च, भारती—महाभारतकथा इव. दिगन्तरम्—अन्तां दिशः, न प्राप्नोति—न गच्छति, अभिनवया प्रतिभया असीमया स्वस्वपक्षा च भट्टति जनानां मानसानि नावर्ज्ययति ; [एतेनास्य कवेरिदम् अनवयं काव्यं भारतीयां कथा इव प्रागुक्तगुणगणयोगात् सर्व्वोत्कर्षतामागतमिति ज्ञेयम्] भगवतः शेषायनस्य महाकाव्यस्य सर्व्वलोकसमाहृतत्वं दृश्यते ; तथा हि,—“नारदीऽश्रावयद्देवानसित्,

उच्छ्वासान्तेऽव्यखिन्नास्ते येषां वक्त्रे सरस्वती ।

कथमाख्यायिकाकारा न ते वन्द्याः कवीश्वराः ? ॥ ११ ॥

कवीनामगलहर्षो नूनं वासवदत्तया ।

शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥ १२ ॥

देवतः पितृन् । गन्धर्व्यश्वरत्नांसि यावयामास वै युक्तः ॥” इति । [“न प्राप्नोति दिगन्तरम्” इत्यत्र “न व्याप्नोति जगच्चयम्” इति पाठान्तरम्] तस्य कवेः काव्येन किम् ? — कविचयशोऽधिगतये काव्यविरचने यत्तमानस्य दुर्मेधसः कवेः काव्येन न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ; यत् सर्वत्र न समाद्रियते, तत् काव्यं विफलमेवेति भावः । अनष्टुप् हस्तम् ॥ १० ॥

अधुना हन्दारकवन्दितगुणान्, केवलं लोकास्थितये एव न तु यज्ञसे सतां काव्यानां विधातृन् कवीनामौश्वरान् सुकवीन् अष्टाभिः श्लोकैः प्राधान्येन स्तौतुं प्रवृत्तः प्रथमं स्वानौहयप्रदर्शनाय तानभिवन्दते, उच्छ्वासेति । — येषां वक्त्रे — वदने, सरस्वती — वाग्देवी, नियतं नृत्यतीति शेषः, उच्छ्वास्येव — सुदीर्घमिन्द्रासमाहृत्यागस्येव उच्छ्वासस्य — वाग्विशान्तिस्थानस्य, परिच्छेदसमाप्तेरित्यर्थः, अन्ते — अन्तसान्तेऽपि, अखिन्नाः, — अनन्तराचने अभिनवस्वतःप्रतिभातवस्तूनां विन्यासेऽपि अशान्ताः इति यावत्, आख्यायिकाकाराः, — आख्यायिकाम् — इति शब्दं, कुर्वन्तीति तथोक्ताः, कथारचयितार इति यावत्, ते — प्रसिद्धाः, कवीश्वराः, — कविश्रेष्ठाः, ते — तव, कथं न वन्द्याः ? — न पूज्याः ? अपि तु सर्वतोभावेन त्वया सर्वैः गुणग्राहिभिश्चासङ्कुचितचेतसा चर्चनीयाः खलु, अनृथया न हि वयं दोषमात्रानुसम्भारतारः, परन्तु गुणेषु आदरप्रदर्शनपरा इति कवेराशयः । अनष्टुप् हस्तम् ॥ ११ ॥

इदानीं सुकविकुलावर्तसमभिनवसर्वगुणभूषितकथारचयितारं महाकविं सुवन्दुं तद्विचित्रप्रबन्धप्रशंसया प्राधान्येन प्रथमतः प्रस्तौति, कवीनामिति । — कर्णस्य — राधियस्य दुर्योधनसुहृदः स्वनामख्यातस्य च वीरविशेषस्य एव, गोचरः, — स्थानं तं, कर्णसमीपे एकपुरुषपथातिनी शक्तिरस्तीति पाण्डुतनयानां श्रुतिपथपतनमात्रकालमिति शब्दमिति वा अथवा, — कर्णः, — कवीनां स्त्रीयं स्त्रीयं श्रवणमेव, गौः, — इन्द्रियं, तस्य चरं — विषयं कवीनां श्रवणपथातिथित्वमित्यर्थः गतया प्राप्तया, वासवः, — इन्द्रः, तिन दत्ता तया, शक्त्या — तदाब्जेन अक्षयकवचयज्ञवावसरे प्रीतेन इन्द्रेण कर्णांयं प्रदत्तेन अस्त्रविशेषेत्यर्थः, पाण्डुपुत्राणां — पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां भिन्न, वासवदत्तया — वासवदत्ताचरिताख्यापक-तदाख्यन्यविशेषेण, कवीनां स्वयं, —

पदबन्धोऽबलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ १३ ॥

अविनाशिनमग्राभ्यमकरोत् सातवाहनः ।

विश्वज्जातिभिः कोषं रत्नैरिव सुभाषितैः ॥ १४ ॥

अहङ्कारः, गुण—निश्चितम्, अगलत्—असमवापेक्ष्यर्थः । इन्द्रदत्तामेकपुरुषघातिनौ
अक्षिप्तवेद्य पाण्डवा यथा विजयाश्रारङ्गिता हतदर्पा आसन्, तथा महाकवेः सुबन्धोः
कृतेः प्रीतगुणराशिभूषितस्य वासवदत्तासन्दर्भस्य चारुतामबलोक्य सर्वे कवयः ततः
समुत्कर्षं मनसाऽपि कर्तुमद्यमा हताहङ्कारा अभवन्निति निष्कर्षः । एतेन वासव-
दत्तासरसपबन्धस्यातीव समुत्कर्ष उक्तः ; तथा महाकविसुबन्धुविरचितकथावत्
एषा श्रीहर्षचरितकथाऽपि सर्वगुणालङ्कता सङ्गदयानां हृदयशङ्खिणो च श्रव्यमिप्रायो
व्यज्यते] । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

अथ सुकवीनामधेसरस्य कविकुलतिलकस्य महाकवेः हरिचन्द्रस्य गद्यकाव्यस्य
ब्राह्मण्यं प्रतिपादयति, पदेति ।—पदानां—सुपतिङ्गानां, बन्धः,—वेदभ्यादिरीत्या
रचनाविशेषः, नृपपत्ने—समस्तलावटभ्यश्च, तेन उज्ज्वलः,—समुद्भासितः, हारी—
मनोहरः, हारालङ्कारशाली च, [“अहारी” इति पाठे—नास्ति हारी—इदो
यथात् तथाभूतः, अन्यथ,—न हरति कस्यापि धनमित्यहारीत्यर्थः] कृता—
अन्यादिता, वर्णानाम्—अक्षराणां, ब्राह्मणादीनाञ्च, क्रमेण—रीतिपरिपाद्या, मर्यादान्-
सारश्च च, स्थितिः,—सन्निवेशः, अथस्यानञ्च यस्मिन् येन वा तथोक्तः, भट्टारः,
—पूज्यः, हरिचन्द्रः,—तदाख्यः कश्चित् कविविशेषः तस्य, गद्यबन्धः,—गद्यबन्धः,
[“पद्यबन्धः” इति पाठान्तरं] नृपः,—राजा, स इवाचरतीति नृपायते—राजवत्
समुद्भासते, सर्वोत्कर्षेण वर्णते इत्यर्थः । हरिचन्द्रकवेः काव्यं सर्वश्रेष्ठमिति तात्पर्यम् ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३ ॥

अपरमपि कविश्रेष्ठं सातवाहनं प्रसीति, अविनाशिनमिति ।—सातवाहनः,—
तदाख्यः कविः, विश्वज्ञा—निर्दीपा, जातिः,—अभिगद्यकाव्यार्थानामुत्पत्तिः, अलङ्कार-
विशेषो वा येषु तत्तद्विधैः, सुभाषितैः,—हृदयशङ्खिभिः वाक्यैः, रत्नैरिव—मह्युदादिभि-
रिव, पदरत्नसमृद्धिरित्यर्थः, अविनाशिनम्—अनन्तरम्, अतिरमणीयत्वेन चिरस्थायिन-
मिति भावः, अथाव्यं—शान्त्यदीवर्जितं, कोषं—काव्यमञ्जूषाम्, अकरीत्—विदधी,
अत्र रत्नैः सह सुभाषितानामवैषम्यं साम्यं प्रतीतिरुपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४ ॥

कीर्त्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला ।

सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥ १५ ॥

सूत्रधारकृतारम्भेर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।

स्यताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥ १६ ॥

प्रवरसेननामकमपरमपि कवीन्द्रं प्रशंसति. कीर्त्तिरिति ।—प्रवरसेनस्य—तदाख्यस्य कविः, अथवा,—प्रवे—रखयोरिकत्वात् प्रवे इत्यर्थः, रसः,—रागो येषां ते प्रवरसाः,—वानरः, तेषामिनः,—स्वामी तस्य वानरराजस्य सुग्रीवस्येत्यर्थः, (“इनः पत्न्यो वृषाकप्योः” इति मेदिनी) कुमुदवत्—कैरववत्, उज्ज्वला—प्रदीप्ता भवता च ; यथा,—कुः,—प्रथिवी, तस्याः मुत्—आनन्दः, तथा उज्ज्वला—भासुरा, कीर्त्तिः,—एकत्र—काव्य-प्रचयनजनम्, अपरत्र—वैदेक्षाः समुद्धरणजनितं यशः, (“यशः कीर्त्तिः समञ्चा च” इत्यमरः) कुमुदोज्ज्वला—कुमुदेन—तदाख्येन वानरसेनापतिना, उज्ज्वला—प्रशसा, तस्य श्रौत्यसमुद्भासिता इत्यर्थः, कपिसेनेव—वानरचमुरिव, सेतुना—तदाख्यकाव्ययन्त्रेण, अथवा—तदाख्यया प्रसिद्धेन श्रीरामकृतमार्गेशं, सागरस्य परं पारं प्रयाता—गता । यथा वानरसेना सेतुभ्येन सागरमुत्तीर्य अपरपारस्थितां खडां गता, तथा प्रवरसेनस्य यशः तदीयकाव्ययन्त्रस्य प्रचारेण सागरमपि उत्तीर्य दीप्ताक्षरं गतमिति निर्गलितोऽर्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १५ ॥

अथ दृश्यकाव्यरचयितारमतीव प्राचीनं भासकविं प्रशूति. श्रुति ।—भासः,—तदाख्यः कविः, सूत्रं—नाटकीयप्रयोगानुष्ठानं, चारयतीति सूत्रधारः,—नाटकाभिनेतृ-प्रधानपुरुषविशेषः, स्थपतिश्च, तेन कृतः आरम्भो येषां तेः, बहुभूमिका—अनुकरणा-वस्थाविशेषश्च वेशपरिवर्तः, रचना च, शिल्पकौशलमिति यावत् शिबु तथोक्तेः, पताका—“वीजं विन्दुः पताका च प्रकरो कार्यमेव च । अर्धप्रकृतयः पञ्च” इति पञ्चविधानां तृतीया अर्धप्रकृतिः, सा च “यत् वृत्तम् परार्थं ज्ञात् प्रधानस्थीप-कारकम् । प्रधानवशं कस्येत सा पताकेति कीर्त्यते ।” इत्युक्तलक्षणा, वैजयन्ती च, तथा महिनी, देवकुलैरिव—देवमन्दिरैरिव, नाटकैः,—रूपकभेदैः, उक्तञ्च दर्पणकारेण, —“तत् रूपारोपायु रूपकम्” इति, “नाटकं ख्यातवत् स्यात् पञ्चसंज्ञिसमन्वितम् । विनासद्वर्गादिगणवत् कुञ्जं नामाविमृतिभिः ॥ सुखदुःखसमुद्भूतिं नामारसगिरन्तरम् । पञ्चादिका दशपरास्तादाः परिकीर्तिताः ॥ प्रख्यातवन्त्री राजर्षिर्षीरोदात्तः प्रतापवान् । दिव्याश्च दिव्यादिव्यो वा नृपवाश्रायको मतः ॥ एक एव भवेद्वक्त्रे प्रहारी नीर एव ना । अङ्गमन्त्रे रसाः सर्वे कार्ये निबन्धनैः हुतम् ॥ चत्वारः पञ्च वा सुख्याः कार्यव्याप्त-

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य स्मृतिषु ।

प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ? ॥ १७ ॥

समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना ।

हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय वृहत्कथा ? ॥ १८ ॥

पूरुषाः । गोपुष्पायसमायन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥” इति च ; यज्ञः,—कीर्तिं, लेभे—प्राप । यथा हि कारुप्रवरः विविधसूक्ष्मकारुकार्यसमन्वितं सुमनोहरं देवमन्दिरं निर्माय अपूर्वशीभासम्पत्तये उपरि पताकां स्थापयति, तद्वत् नाट्यरचनाकुशलः महाकविः भासः बहुभिः शैलूषैः अभिनीयमान पताकास्यानीपशीभितमभिनवनाटकं विरचय्य जगति स्वीयामसीमां कीर्तिमस्थापयदिति तात्पर्यम् । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

अथ कविकुलकलहंसं महाकाव्ये नाटके च अनिर्वचनीयां प्रतिभां प्रदर्श्य जगति सममेव सर्वजनवन्दनीयतामधिगतवन् महाकविं कालिदासं प्रस्तौति, निर्गतास्त्विति ।—निर्गतासु—स्वभावकवितया पदार्थविस्तारप्रयासं विनैव स्वतः स्वमुखात् समुच्चितासु, अभिनवमुद्दितासु च, मधुराः,—मनोहारिण्यः, आस्तां तावदथावगतिः, उच्चरित-समकालमेवानन्दजनन्य इत्यर्थः, सान्द्राः,—घनाः, गाढतया प्रयुक्ताः सुरसा इति यावत्, अन्यत्र—मधु विद्यते यासु ता मधुराः,—मकरन्दवाहिन्य इत्यर्थः, सान्द्राः,—घनाः, पूर्णावस्थां गताः इत्यर्थः, मकरन्दपरिपूर्णाः इति भावः, मधुराश्च ताः सान्द्राश्च तथाविधासु, मञ्जरीष्विव—कुसुमवल्गरीष्विव, कालिदासस्य—तन्नामकस्य सर्वजनप्रसिद्धस्य महा-कवेः, स्मृतिषु—श्रीभनेषु वाक्येषु, गलदपारमाध्वौभरितासु इत्यर्थः, कस्य—जनस्य वा, प्रीतिः न जायते ?—न सम्पद्यते ? अपि तु सर्वस्यैव सहृदयस्य असहृदयस्य च समा-प्रीतिर्भवत्येवेत्यर्थः । [“मधुरसान्द्रासु” इत्यत्र “मधुरसाद्रासु” इति पाठः—मधु—चौडं, तद्वत् अतीव सुखाद इति भावः, रसः,—शृङ्गारादिः, अन्यत्र—मधुररसः,—मकरन्दः, तेन आद्रोसु—सिक्तासु, पूर्णास्त्विति भावः] । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १७ ॥

इदानीं वृहत्कथारचयितारं प्राधान्येन प्रस्तौति, समुद्दीपितेति ।—समुद्दीपितः,—प्रज्वलितः, कन्दर्पः,—कामः यथा तथोक्ता, बहूनां कामिजनानां वर्चनश्रवणात् सहृदयानां मन्त्रयोजेदात् रतिस्थायिभावकः शृङ्गाररसः समुद्भवति हि, तथा चोक्तम्,—“ऋतुमाल्यालङ्कारप्रियजनगाव्यवकाव्यसेवाभिः । उपवनगमनविहारेः शृङ्गार-रसः, समुद्भवतीति ॥” अन्यत्र,—समुद्दीपितः,—नेत्रानलीन दग्धः, कन्दर्पः,—

आव्यराजकतोक्ताहैर्दयस्यैः स्मृतैरपि ।

जिह्वाऽन्तः क्लृप्तमाणेषु न कवित्वे प्रवर्तते ॥ १८ ॥

तथाऽपि नृपतेर्भक्त्या भीतो निर्वहणाकुलः ।

करोम्याख्यायिकाऽभोधौ जिह्वाप्लवनचापलम् ॥ २० ॥

कामः यस्यां तथोक्ता, यदा,—समुद्दीपितः,—प्रज्वलितः, कन्दर्पः,—कामः यस्यां तथाभूता, मदनप्रकटीकृतविविधविलासा इत्यर्थः, (पुरा हि भगवतः शङ्करस्य समधि-
भङ्गाय मनसिजेन विविधस्य विलासस्य अनुष्ठापितत्वादिति) कृतम्—अनुष्ठितं,
गौर्याः,—ईश्वर्याः, प्रसाधनम्—आराधनं, नायकेन नरवाहनदत्तेनेति भावः यस्यां
तथाभूता ; अन्यथ,—कृतम्—अनुष्ठितं, गौर्या—पार्वत्या, (कर्तृभूतया) प्रसाधनम्—
आराधनं, हरस्येति भावः ; यदा,—गौर्याः (कर्तृभूतायाः) प्रसाधनम्—अलङ्करणं,
हरिण कर्षति भावः यस्यां तथाभूता, बह्वल्कया—तदाख्यम् इतिहासकाव्यं, हरलीलिव
—शिवविलास इव, कस्य—जनस्य, विष्णवाय—आयध्याय, गर्वपरिहाराय वा, नो ?
भवतीति शेषः ; अपि तु सर्वस्यैव कवेः सामाजिकजनस्य च विष्णवाय भवतीत्यर्थः ।
उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

अपरञ्च आव्यराजनामानं कविं प्रस्तवीति, आद्येति ।—आव्यराजो नाम कश्चित्
कविः, तेन कृताः,—प्रणीताः, ये उक्ताह्वः,—स्वीयासीमाध्यवसायफलभूताः सन्दर्भ-
विशेषाः तैः, हृदयस्यैः,—चित्तनिहितैः, मनसा पर्यालोचितैरित्यर्थः, अपि—किंवा,
स्मृतैः,—कदाचित् करणपदवीं गतैः सद्भिः, जिह्वा—रसना, मदीयेति भावः, अन्तः-
क्लृप्तमाणेषु—केनचित् बलात् हृदयाभ्यन्तरं नीयमानेवेत्यर्थः, यथा तव वाङ्मनःसारण-
प्रयास एतेषाम् उक्ताह्वानां पुरस्तादित्याशयेनेति भावः, कवित्वे—कवित्वं प्रकटयितु-
मित्यर्थः, न प्रवर्तते—नोक्ताह्वते ; उक्ताह्वसन्दर्भ ईदृशगौरवः यत्, तदये मम सन्दर्भः
न सुष्ठु प्रतिभातुं शक्नोतीति भावः । [“आव्यराजकतोक्ताह्वैः” इत्यत्र “आव्यराजकतो-
च्छ्वासः” इति पाठः—उच्छ्वासाः,—तदाख्यकाव्यभेदासैरित्यर्थः । अत्र प्रकृतायाः
कवित्वप्रकटनाप्रवृत्ताया जिह्वायाः अप्रकृतेन अन्तःक्लृप्तमाणत्वेन संशयमूलक-
तादात्म्याध्यासादुक्तैककोटिकसन्देहीदयात् उपेक्षाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १८ ॥

इदानीं पूर्वोक्तसुकव्यपेक्षया आत्मनो न्यूनत्वेऽपि काव्यप्रणयने हेतुं प्रकटयति,
तथाऽपीति ।—तथाऽपि—प्राचां शक्तिभिः मे जिह्वाया अन्तःक्लृप्तमाणत्वेऽपि, नृपतेः,—
राज्ञः श्रीहर्षस्य, स्वचरितवर्णने मम प्रवर्तकस्येति भावः, भक्त्या—अनुरागपारवशेनेति
भावः, निर्वहणे—परिसमाप्तौ, आकुलः,—महाराजस्य चरितकाद्यायाः परिसमाप्ति-

सुखप्रबोधललिता सुवर्णघटनोत्पलैः ।

शब्दैराख्यायिकाऽऽभाति शय्येव प्रतिपादकैः ॥ २१ ॥

भवेन्न वेति संशयान इति यावत्, अत एव भीतः,—सहृदयसमाजे महाराजस्य समीपे वा किमु अप्रतिभो भविष्यामीति शङ्कितः सन्, [“भक्त्याभीतः” इत्यत्र भक्त्या चभीतः इति द्विवचनपक्षे तु—भक्त्या, अहम् अस्मि—समन्तात्, इतः,—युक्तः ; यदा,—अकपठ-नाजमन्त्रिण्येन प्रोक्ताहिततया असदुचितचेता इत्यर्थः] आख्यायिका—इतिहास एव, अश्लीलः,—समुद्रः, राज्ञः सुविकृतचरितरूप इत्यर्थः तस्मिन्, जिह्वया—रसनया, प्रवर्णनं—सुन्दररसमेव, आपलं—चपलकर्म, आपल्यं वा, करोमि—विदधानि ; उदपेन वारिधितरुवत् जिह्वया तश्चरितोदधितरुवत् अत्यन्तमसम्भवितमपि भक्तिनावमान्त्रित्वं केवलं तत्र प्रवृत्तौ भवामीति तात्पर्यम् । अत्र आख्यायिकायासुप्रमानभूतस्य अश्लील-कादात्म्याध्यासात् रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप् पद्यम् ॥ २० ॥

अथ प्रेक्षावतामाख्यायिकायां प्रवृत्तिं जनयितुं तां सामान्येन सौन्दर्यकथनपुरःसरं विवृणोति, सुखेति ।—सुखस्य—आस्तीचनावनितस्य मिरतिशयानन्दस्य, प्रबोधः,—प्रकटानुभवः ; यदा,—सुखेन प्रबोधः,—प्रकटं व्यवहारादीनां ज्ञानम्, अचाना,—अकस्मात्सम्भिततया च कोमलया हृदययाङ्गिका, न तु नुतिङ्गयादिवत् कठोरया वाचा प्रदत्तसदुपदेष्टव्यजनितः बोधः ; (उक्तञ्च मन्त्रमहेन—“काम्यं यज्ञस्यैकं तत्प्राप्तं व्यवहारविदे श्रिवेत्तरुतये । सद्यः परनिर्गतये कामासम्भिततयोपदेष्टव्यम् ॥” इति) तेन खलित—मनोहारिणी, अचान,—सुखस्य—विधुवनानन्दस्य, प्रबोधः—त्रिवोधनवनः, रतिरसोद्भासक इत्यर्थः, खलितं—शङ्कारानुनुचः शेटाविशेषः यस्यां लयामुत्तेत्यर्थः । आख्यायिका—उपलब्धार्थविषयकं नयकार्यं, (तथा हि आलङ्कारिकाः,—“आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वैशानुकीर्णम् । अस्मान्मन्त्रवीणास्य उक्तं पदं कथितं कथितम् ॥” इति) सुवर्णानां—सु—सुप्रयुक्तानां, वर्णानाम्—अचराणाम्, (उक्तञ्च वपंशे,—“एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यक्कृतः स्वर्णे लोके च कामधुम् भवति” इति) अचान,—सुवर्णानां—हृत्वा, घटनया—जीजनया, अचान,—कारककार्येणुच्छेदः, उच्छेदः,—प्रदीप्तेः, मनोरमैरित्यर्थः, प्रतिपादकैः,—विबचिताव-गोचरैः शब्दैः ; अचान,—प्रतिपादकैः,—शोभामिश्रकैः, अरचन्यासपीठैर्वा, नुत्येव—पर्यट्ट इव, आधालि—राजते । [“प्रतिपादकैः” इत्यत्र “प्रतिपादकैः” इति पठ्यन्तरम्] । अत्राख्यायिकायाः शय्यया सङ्घातेष्वन्तर्भावप्रतिपादनात् शिटविशेष-कृततया नृपानुप्राप्तिः प्रमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् पद्यम् ॥ २१ ॥

दर्शयन्ती सुखे खेदं प्रखलन्ती पदे पदे ।

कथञ्चित् नीयते शय्यां कथा नववधूरिव ॥ २२ ॥

जयति ज्वलन्प्रतापज्वलनप्राकारकृतजगद्रक्षः ।

सकलप्रणयिमनोरथसिद्धिपर्वतो हर्षः ॥ २३ ॥

अथ चिकीर्षितव्याख्यामाख्यायिकायां संवेधां सामाजिकानां युगपद्व्याकुल्यकरणं दृष्टवरमेवेत्याह, दर्शयन्तीति ।—सुखे—प्रारम्भे, वदने च, खेदं—विमनायमानानां सामाजिकानां विरागमिति यावत्. अन्यत्र,—सुरतविधौ अनिच्छाजनितम् अननुराग-मित्यर्थः. दर्शयन्ती—प्रकटयन्ती, तथा पदे पदे—प्रतिपदप्रयोगान्ते इति भावः, अन्यत्र,—प्रतिपादविशेषमित्यर्थः, प्रखलन्ती—व्याकरणात्सङ्गोदितसदेनुरागोत्पन्नानु-मनितं प्रखलमाना, अन्यत्र,—नववधूचितंलज्जया सङ्गमसाध्यसेन वा पतिमुपमनु-मनिच्छन्ती, अत एव नववधूरिव—नवोदा कामिनौव, कथा—आख्यायिकाकाव्यं, कथञ्चित्—महता कटेन, अतिप्रयत्नेनेत्यर्थः, शय्यां—सङ्घट्टद्वयद्वयकूपविश्रान्तिस्थानम्, अन्यत्र,—जयन्, नीयते—प्राप्यते । अत्र नववध्वा सह कथायाः साम्यप्रदर्शनात् श्रिट्विशेषणोत्थापिततया शेषानुप्रासितोपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ २२ ॥

साम्प्रतं स्ववर्णनीयकाव्यनायकमाश्रया संवर्द्धयति, जयतीति ।—ज्वलन्—दीप्य-मानः, प्रताप एव ज्वलनम्—अग्निः, तदेव प्राकारः,—सालः, प्राचीरम् इत्यर्थः, (“प्राकारी वरुणः सालः प्राचीरं ज्ञानतो हतिः” इत्यमरः) तेन कृता जगतां रक्षा येन तथाभूतः, प्राकारवेष्टिता पुरी यथा अनायासेन संरक्षितं भवति, तथा विशालमपि साक्षाज्जं महाप्रतापेन येन एकपुरमिव सुखं पालयाच्छक्ते, एतेनास्वा-प्रतिमश्रीर्धर्मशालित्वं प्रतिपादितमिति, तथा सकलानां—समयाणां, प्रणयिनाम्—अर्चिणां, मनोरथस्य—अभीष्टस्य, सिद्धौ—सम्पूरणे श्रियां—सम्पदां, पर्वतः,—गिरिः, लज्जोनिवासभूताचलः इत्यर्थः, लज्जोत्पन्नभूतः अनन्तरवप्रभवः गिरिः यथा समागतानां अनार्थिनामीक्षितं पूरयति, तथैव यो हि अकातरमर्षिषु च न तोषवत् विकीर्ष्य प्रार्थिसार्धमनोरथमपूपूरत्, एतेनास्वासीमदानश्रीलक्ष्मं प्रतिपादितमिति ज्ञेयम्; इहंयति—अग्नन्दयति जगति इहं,—तदाह्वयः सृपतिः, जयति—सर्वोत्कर्षेण वर्यते । [जयति ज्वलन् इत्यत्र “जय ज्वलन्” इति पाठे—त्वं जय इति व्याख्यायते] । अत्र प्रतापे ज्वलनतादास्याध्यासात्, तथा राजनि इहं च श्रीपर्वतामेहोपरोपात् निरङ्ग-अमकमलङ्कारः । आर्या छन्दः ॥ २३ ॥

एवमनुश्रूयते,—(१) पुरा किल भगवान् स्वलोकमधि-
तिष्ठन् परमेष्ठी विकासिनि पञ्चविष्टरे समुपविष्टः सुनासीर-
प्रमुखैर्गीर्वाणैः परिहृतो ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्वन् अन्याश्च निर-
वद्या विद्यागोष्ठीर्भावयन् कदाचिदासाञ्चक्रे । (२) तथाऽऽसीनश्च
तं त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं मनुदत्तचानुषप्रभृतयः प्रजापतयः सर्वे च
सप्तर्षिपुरःसरा महर्षयः सिधेविरे । केचित् ऋचः स्तुतिचतुराः

(१) एवमिति ।—अनुश्रूयते—परम्परया आकण्ठंते । किलेति—प्रसिद्धौ ।
भगः,—ऐश्वर्यादिषट्कः विद्यते अस्येति भगवान्, तदुक्तम्,—“ऐश्वर्यस्य समयस्य
वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वृणां भग इतीङ्गनः ॥” इति । स्वस्य—
आत्मनः लोकं स्वलोकं—ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अधितिष्ठन्—समादरेण तदयोग-
चेमादिकमादधन् । परमे—सर्वोत्कृष्टे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी—ब्रह्मा ।
विकासिनि—विकस्वरे । पञ्चमेव—कमलमेव, विष्टरः,—आसनं तस्मिन् पञ्चविष्टरे ।
सुनासीरप्रमुखैः,—इन्द्रप्रभृतिभिः, [“वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः”
इत्यमरः । सुषु नासीरः,—अथर्गं सैन्यं यस्य सः, इन्द्रः इति व्युत्पत्तिः] । गीर्वाणैः,
—देवैः, (“गीर्वाणा दानवारयः” इति देवधर्मादिष्वमरः) । परिहृतः,—चतुर्दिक्षु
परिवेष्टितः, तस्य चतुराननत्वात् । ब्रह्मोद्याः,—ब्रह्म—वेदः, (“वेदसात्त्वं तपो
ब्रह्म” इत्यमरः) परमात्मा वा, उद्यते—कथ्यते, कीर्त्यते इति यावत् याभिः
तथाभूताः, [वेदः सुपि क्यप् च (१।३।१०६ पा०) इति भावे क्यप्, कर्मणि प्रत्ययः
इत्येके, तथा च उक्तं,—“ब्रह्मोद्या सा कथा यस्यामुच्यते ब्रह्म शाश्वतम्” इति,
तासां बह्व्यमाण-गोष्ठानुकूलत्वेन प्रधानतया स्वयं प्रतिपादनम् । “ब्रह्मोदिताः” इति
पाठे—ब्रह्मणा—वेदेन, उदिताः,—उक्ता इत्यर्थः] । अन्याः,—वेदवाङ्मा इत्यर्थः,
निरवद्याः,—अनित्याः, विद्यागोष्ठीः,—ज्ञानालोचिनोः सभाः, समानविद्यावित्त-
श्रीलबुद्धिबयसामनुषैरास्त्रापरैरेकत्रीपसंस्थानरूपा इति यावत् ; तथा च वाक्याय-
नोद्ये,—“या गोष्ठी लोकविहिता या च क्षैरविसर्पिणी । परहिंसात्मिका या च न
तामवतरेदुधः ॥ लोकचित्तानुवर्तिन्या क्रीडाभावेकाकार्थया । गोष्ठ्या सुहृत्परं विद्वान्
लोकसिद्धिं नियच्छति ॥” इति । भावयन्—सम्पादयन् । आसाञ्चक्रे—वतस्थे ।

(२) तथाऽऽसीनमिति ।—तथा—तेन प्रकारेण, आसीनम्—उपविष्टं,
त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं—त्रिलोकपूज्यं, (“प्रतीक्ष्यः पूज्यः” इत्यमरः) । ऋचः,—ऋग्वेदान् ।

समुदचारयन्, केचिदपचितिभाञ्चि यजूर्णि अपठन्, केचित् प्रशंसासामानि जगुः; अपरे विवृतकर्मक्रियातन्त्रान् मन्त्रान् व्याचचक्षिरे। विद्याविसंवादकृताश्च तत्र तेषाम् अन्योऽन्यस्य विद्याविवादाः प्रादुरभवन् ।

(३) अथातिरोषणः प्रकृत्या मन्त्रातपा मुनिः अत्रेः तनयः तारापतेः भ्राता नाम्ना दुर्वासा द्वितीयेन मन्दपालनाम्ना मुनिना सह कलहायमानः साम गायन् क्रोधान्धो विस्वरम् अकरोत् । सर्वेषु च शापभयप्रतिपन्नमौनेषु मुनिषु, अन्या-
लापलीलया अवधीरयति कमलसम्भवे, कुमारी किञ्चिदुन्मुक्त-

स्तुतिचतुराः,—स्तुतिषु—स्तोत्रपाठिषु, चतुराः,—दक्षाः । समुदचारयन्—मन्त्रं उदात्तादिवैस्वर्यादिप्राधान्येन उच्चारितवन्तः । अपचितिभाञ्चि—अपचिति—पूजां, भजन्ते इति तथोक्तानि, पूजामन्त्रद्वानीत्यर्थः, (“पूजा नमस्याऽपचितिः” इत्यमरः) । यजूर्णि—मन्त्राख्यवेदभागानित्यर्थः । प्रशंसासामानि—स्तुतिपराणि सामानि, सङ्गीत-
मयान् वेदभागानित्यर्थः । जगुः,—गीतवन्तः । विवृतकर्मक्रियातन्त्रान्—विवृतानि—
प्रकृतितानि, कर्मक्रियाणां—कार्यानुष्ठानानां, तन्त्राणि—प्रकरणानि यैः येषु वा
तान् । [“विवृतकर्मक्रियातन्त्रान्” इति पाठान्तरं—विवृतानि कर्मक्रियाणां—द्वि-
कर्मणां, तन्त्राणि यैस्तु] विद्याविसंवादकृताः,—विद्यानां—दर्शनादीनां, विसंवादेन—
मतभेदेन, कृताः,—जानिताः, न तु साक्षर्यादिना ।

(३) अतिरोषणः,—अतिकोपनः । प्रकृत्या—स्वभावेन, अन्यथा ब्रह्मसंसदि
कथमेवमाक्षिपः स्यात् । तारापतेः,—चन्द्रस्य । [“मन्दपालनाम्ना” इत्यत्र “मन्दुपालनाम्ना”
इति पाठान्तरम्] । कलहायमानः,—कलहं कुर्वन् । गायन्—सङ्गीतस्वरं
पठन् । विस्वरं—विवृताः स्वराः,—उदात्तादयः यस्मिन् तदाभूतं यथा तदा ।
दुर्वासासि तथा विस्वरं साम गायति यदि कश्चित् दोषमुक्तीर्यति, तदा तं प्रति
अनेन आपात्मर्गः क्रियते इत्याशयेनाह, शपति ।—शापभयप्रतिपन्नमौनेषु—शापात्
भयं शीपभयं, तन् प्रतिपन्नम्—अङ्गीकृतं, मौनं यैः तदाभूतेषु । अन्यालापलीलया
—अपरकथाक्लेशनेत्यर्थः । अवधीरयति—अपज्ञां कुर्वति, दुर्वाससं प्रतीति शेषः ।
कमलसम्भवे—पद्मशैली, ब्रह्मणीत्यर्थः । कुमारी—अनूटा बाला, कौमारव्रतं—ब्रह्म-
व्रतं तद्वती वा । [“कुमारी” इत्यतः प्राक् “भगवती” इति विशेषणत्वेन कश्चित् पाठः]

बालभावे भूषितनवयौवने वयसि वर्त्तमाना, गृहीत-
चामरप्रचलभुजलता पितामहमुपवीजयन्ती, (४) निर्भर्त्सन-
ताडनजातरागाभ्यामिव स्वभावारुणाभ्यां पादपङ्कवाभ्यां
समुद्रासमाना, शिष्यद्वयेनेव पदक्रममुखरेण नूपुरयुगलेन
वाचालितचरणा, मदननगरतीरणस्तम्भविभ्रमं बिम्बाणां
जङ्घादितयं, सलीलम् उत्कलहंसकुलकलाऽऽलापप्रलापिनि
मेखलादान्नि विन्यस्तवामहस्तकिसलया, विद्वन्मानसनिवास-
लग्नेन गुणकलापेनेव अंसावलम्बिना ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृत-
काया, भास्वन्मध्यनायकम् अनेकमुक्ताऽनुयातम् अपवर्गमार्ग-

—तत्र भगवती—प्रागुक्तवर्णैश्चर्याञ्जलिनीत्यर्थः । किञ्चिदुन्मुक्तबालभावे—ईक्ष्वाङ्गित-
शैवे इत्यर्थः । गृहीतचामरप्रचलभुजलता—गृहीतेन चामरेण—बालव्यञ्जनेन,
प्रचला—चञ्चली, भुज एव लता यस्याः तथोक्ता, [“प्रचलभुजलता” इत्यत्र “प्रचलभुज-
लता” इति पाठान्तरे—प्रचलन्ती भुज एव लता यस्याः सा] । पितामहं—
ब्रह्माणम् । उपवीजयन्ती—बीजनेन अपराध्यन्तीत्यर्थः ।

(४) निर्भर्त्सनेति ।—निर्भर्त्सनाय—किस्तरपाठकं दुर्व्यासं प्रति तिरस्करणाय,
ताडनं—प्रहारः, रीषङ्गमिह्ननमित्यर्थः, तेन जातः,—उद्धृतः, रागः,—लौहित्यं-
सद्योः तथाभूताभ्यां, स्वभावारुणाभ्यां—सहजरक्ताभ्याम् । समुद्रासमाना—सम्यक्
विद्योतमाना । पदक्रममुखरेण—पदयोः क्रमः,—विचिपः, तेन मुखरं—सशब्दं, रण-
दित्यर्थः तेन । वाचालितचरणा—वाचालितौ—नदन्तौ, चरणौ यस्याः तथोक्ता ।
मदननगरतीरणस्तम्भविभ्रमं—मदनस्य—कामस्य, नगरम्—अवस्थानस्थानं, तस्य
तीरणः,—वह्निर्द्वारं, (“तीरणोऽस्त्री वह्निर्द्वारम्” इत्यमरः) तस्य समीपे तयोः
विभ्रम इव विभ्रमः,—विलासः यस्य तथारभूतम् । जङ्घादितयम्—ऊरुयुगलम् ।
[“मदन” इत्यत्र “धर्म” इति पाठान्तरम् अप्रसिद्धत्वादुपेत्यम्] । उक्तेति ।—
उत्कानाम्—उन्मुकानां, कलहंसानां कुलस्य कलाः,—मधुरास्फुटस्वः, स एकः
आलापः,—अभाषणं, सहजः प्रलापिनि—मधुरास्फुटशब्दायमाने इत्यर्थः । मेखला-
दान्नि—काञ्चीस्त्रिजि । विद्वन्मानसनिवासलगेन—विदुषां मानसं—हृदयं, तत्
निवासः,—स्वावस्थितिः, तेन लग्नं—संसक्तं तेन, गुणकलापेनेव—दाक्षिण्यश्रीचादि-
गुणसङ्घेनेव । अंसावलम्बिना—स्तम्भविलम्बमानेन, ब्रह्मसूत्रेण—यज्ञोपवीतेन । भास्व-

मिव हारमुरसा समुद्रहन्ती, (५) वदनप्रविष्टसर्वविद्या-
बधूचरणालक्तकरसेनेव पाटलेन स्फुरता दशनच्छदेन विराज-
माना, सङ्क्रान्तकमलासनकृष्णाजिनप्रतिमां मधुरगीताऽऽकर्णना-
वतीर्यशशिहरिणाम् इव कपोलस्थलीं दधानां, तिर्यक्-
सावज्ञम् उन्नमितैकभूलता, श्रोत्रमेकं (६) विस्वरश्रवण-
कलुषितं प्रक्षालयन्तीव अपाङ्गनिर्गतेन लोचनांशुजलप्रवाहेण
इतरश्रवणेन च विकसितसितसिन्धुवारमञ्जरीजुषा हसतेव

आध्यायकं—भास्वान्—दीप्यमानः, मध्यायकः,—मध्यमणिः यस्य यत्र वा तम् ;
पद्मे,—भास्वतः,—सूर्यस्य, सूर्यमण्डलस्येत्यर्थः, मध्यं तेन नयति सः ; यदुक्तं,—
“परिव्राड्योगयुक्तश्च शूरशोभिमुखं हतः । हाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ॥”
इति । अनेकमुक्तामुयातम्—अनेकाभिर्मुक्ताभिः,—मुक्ताफलैः, अनुयातं—यधितम् ;
पद्मे,—अनेकैः मुक्तैः,—मोक्षगामिभिः, अनुयातं—सेवितम् । अपवर्गमार्गमिव—
मुक्तिपथमिव, अपवर्गमार्गस्य मुक्ताजालस्य च विशुद्धस्वच्छत्वात् तथोपेक्षितम् । हारं—
मुक्ताकलापं, हरसम्बन्धिनम् अपवर्गं च, तत्प्रसादप्राप्यत्वात् इति सङ्केपः ।

(५) वदनेति ।—वदने—मुखे, प्रविष्टानां सर्वासां विद्यानामेव बधूनां—
नारीणां, चरणेषु यः अलक्तकरसः,—लाक्षाद्रवः तेनेव, अलक्तकरसहारवित्यर्थः,
पाटलः,—रक्तः तेन । स्फुरता—विलसता । दशनच्छदेन—ओष्ठाधरेष्वेत्यर्थः ।
सङ्क्रान्तेति ।—सङ्क्रान्ता—संलग्ना, कमलासनस्य—ब्रह्मणः, कृष्णाजिनस्य—कृष्णसूत्र-
चर्मणः, प्रतिमा—प्रभा र्यास्मान् तथाभूताम्, अत एव मधुरेति ।—मधुरस्य गीतस्य
आकर्षणाय—श्रवणाय, अवतीर्यः,—अवरोद्धः, उपस्थितः इत्यर्थः, शशिनः,—
चन्द्रस्य, हरिणः,—कलङ्कूपी मृगी यत्र तादृशीं, कपोलस्थलीं—मण्डदेशम् ।
तिर्यक्—कुटिलं यथा तथा । सावज्ञम्—अवज्ञया, विस्वरपाठकं दुर्वाससं प्रति
जगितयेति भावः, सह वर्त्तमानं यथा तथा । उन्नमितैकभूलता—उन्नमिता—ऊर्ध्व-
नीता, एका भूलतेव यथा तथोक्ता । श्रोत्रं—कर्णम् । *

* (६) विस्वरिति ।—विस्वरश्रवणेन—विकृतस्वराकर्षणेन, कलुषितं—दूषितम्-
अपवित्रमिति यावत् । अपाङ्गनिर्गतेन—नेत्रप्रान्तनिर्गलितेन । लोचनांशुजलप्रवाहेण
—लोचनस्य—मथनस्य, अंशवः,—किरणा एव, जलानि तेषां प्रवाहः,—स्तीतः
तेन, [“लोचनांशु” इत्यत्र “लोचनाञ्च” इति पाठान्तरम्] । इतरश्रवणेन—अपर-

प्रकटितविद्यामदा, श्रुतिप्रणयिभिः प्रणवैरिव कर्णावतंसकुसुम-
मधुकरकुलैः उपास्यमानां, सूक्ष्माविमलेन प्रज्ञाप्रतानेनेव अंशु-
केनाच्छादितशरीरा, वाङ्मयमिव निर्मलं दिक्षु दशनज्योत्स्ना-
लोकं विकिरन्ती देवी सरस्वती श्रुत्वा जहास ।

(७) दृष्ट्वा च तां तथा हसन्तीं स मुनिः,—“आः पापे !
दुर्गृहीतविद्यालवावलेपदुर्विदग्धे ! माम् अपि उपहससि ?”
इत्युक्त्वा शिरःकम्पविशीर्यमाणबन्धविसरैः उन्मिषत्तडित्तन्तु-
पिङ्गलिम्बो जटासञ्चयस्य रोचिषा सिञ्चन्निव रोषदहनद्रवेण

कर्णेन । विकसितेति ।—विकसिता—विकासं गता, या सितसिन्धुवारस्य—शुक्ल-
पुष्पतरुविशेषस्य, मञ्जरी—वङ्गरौ, तदञ्जुषा—तच्छालिना, अत एव हसतेव—
दुर्वासं प्रति अवहेलनजनितं हासं कुर्वतेव । प्रकटितेति ।—प्रकटितः,—
प्रकाशितः, विद्यामदः,—विद्याजानताऽइन्द्रा, यथा तादृशी । श्रुतिप्रणयिभिः,—
श्रुतिभिः,—कर्णैः सह, यः प्रणयः स विद्यते येषां तैः, श्रुतिमुखं जनयद्भिरिति यावत्,
मधुरञ्जनित्वादिति भावः ; अन्यत्र,—श्रुतिषु—वेदेषु, प्रणयः,—सर्वोत्कर्षेण प्रियता,
अनुराग इत्यर्थः, तदङ्गः । प्रणवैरिव—ब्रह्मप्रतिपादकमन्त्रादिशब्दैरिव । कर्णावतंस-
कुसुममधुकरकुलैः,—कर्णभूषणीकृतपुष्पलग्नमरहन्तैः, उपास्यमाना—सेव्यमाना ।
प्रज्ञाप्रतानेन—प्रज्ञा—प्रकृष्टा मतिः, तस्याः प्रतानः,—प्रसरः तेनेव । अंशुकेन—
वसनेन । वाङ्मयमिव—विद्यामिव । दशनज्योत्स्नालोकं—दन्तचन्द्रिकाद्योतिमिव ।
विकिरन्ती—वर्धन्ती ।

(७) दृष्ट्वादि ।—स मुनिः तां तथा हसन्तीं दृष्ट्वा शापजलं जग्रादित्य-
न्वयः । तथेति ।—चरणताडनभूकृतिसञ्चारपूर्वकमित्यर्थः । स मुनिः,—पूर्वकथित-
स्वरूपः । आः इति कीपार्थकमव्ययम् ; [“पापे” इत्येव “पापकारिणि” इति पाठा-
न्तरम्] । दुर्गृहीतेति ।—दुर्गृहीतः,—दुरभ्यस्तः, यः विद्यालवः,—विद्यालंशः,
स्वल्पमात्राविद्येत्यर्थः, तेन अवलेपः,—गर्वः, तेन दुर्विदग्धा—दुर्मिनीता, तत्सम्बुद्धौ ।
मामपि—विजगत्प्रसिद्धतेजसं दुर्वाससमपीत्यर्थः । शिरःकम्पेति ।—शिरसः कम्पेन
—विधूननेन, विशीर्यमाणाः,—विद्याव्यमानाः, ये बन्धविसराः,—बन्धनसञ्चयाः
तैः । उन्मिषन्—उद्यन्, तडित्तन्तूनां—विशुद्धाणां, पिङ्गलिमा—पिङ्गलं यस्य
तथाभूतस्य । जटासञ्चयस्य—जटासमूहस्य । [“शिरःकम्पविशीर्यमाणबन्धविसरा-
रो-

दश दिशः, (८) कृतकालसन्निधानामिव अन्धकारितललाट-
पटाष्टापदाम् अन्तकालःपुरमण्डनपत्रभङ्गमकरिकां भ्रुकुटि-
मावधन्, अतिलोहितेन चक्षुषा अमर्षदेवतायै रुधिरपहारः
मिव प्रयच्छन्, निर्दयदष्टदशनच्छदो दन्तांशुच्छलेन भयपलायः
मानां वाचमिव निरुन्धन्, अंससंसिनः शापशासनपट्टस्येव
ग्रथन् ग्रन्थिम् अन्यथा कृष्णाजिनस्य, खेदकणप्रतिविम्बितैः

रुन्धन्पिङ्गलिम्बो जटाकलापस्य" इति पाठः,—शिरःकम्पेन शीर्थमाणो यो बन्धः
तेन विशरारोः,—विस्मरस्य, इतस्ततः इति योजना ; अत एव उन्मिषन् उद्यन्,
पिङ्गलिमा—पिङ्गलत्वं यस्य तथाभूतस्य, जटाकलापस्य—जटासमूहस्येत्यर्थः ।
रीचिषा—अर्चिषा, ("शीचिषा" इति पाठेऽपि स एवार्थः, "रीचिः शीचिरुमे कौवि"
इत्यमरः) । सिञ्चन्निव—वर्षन्निव, रोषदहनद्रवेण—कीपाग्निप्रसवेण ।

(८) कृतेति ।—कृतं कालस्य—अन्तकस्य, कृष्णवर्णस्य वा, सन्निधानम्—
उपस्थितिर्यस्यां तथाभूताम् । अन्धकारितेति ।—अन्धकारितम्—आकुञ्चितत्वेन दुष्टेष्टं,
ललाटपट्टमेव अष्टापदं—हेम यथा तादृशीम्, [एतेन भूविचिपाप्रकटीकृतस्वरूपवत्त्वेन
एतस्यादर्शनीयत्वं विस्पष्टम्] । अन्तकेति ।—अन्तकस्य—यमस्य, अन्तःपुरम्—अव-
रोधकामिनीमित्यर्थः, तस्य मण्डनाय—अलङ्करणाय, पत्रभङ्गस्य मकरिका—मकरा-
कारकिसल्लयच्छेद इत्यर्थः ताम् ; रूपकमलङ्कारः । ["अन्तकमण्डन—" इति पाठस्तु
तन्मण्डनमकरिकाया अयुक्तत्वादुपेक्ष्यः] । भ्रुकुटिं—भूभङ्गिम्, ("भ्रुवोर्मूलसमुत्क्षेपाद-
भ्रुकुटिं परिचक्षते" इति कीषः) । आवधन्—कुर्वन्प्रत्यर्थः । अतिलोहितेन—अति-
रक्तेन । अमर्षदेवतायै—अमर्षः,—क्रोधः, तस्य अधिष्ठात्री या देवता तस्यै । रुधिरप-
हारं—रक्तरूपं पूजाद्रव्यम् । ["रुधिरपहारम्" इत्यत्र "स्वरुधिरपहारम्" इति पाठान्त-
रम्] । प्रयच्छन्—अर्पयन् । निर्दयेति ।—निर्दयं—हृदं यथा तथा, दष्टः दशनच्छदः,
—ओष्ठः, अधरोष्ठ इति यावत् येन तथाभूतः । दन्तांशुच्छलेन—दशनकिरणनिर्गमन-
व्याजिन । भयपलायमानां—भयात्—शापादिनिबन्धनादिति भावः, पलायमानां—
प्रतिष्ठमानाम् । निरुन्धन्—निरुद्धां कुर्वन् । ["निर्दयदष्टदशनच्छदभयपलाय-
मानामिव वाचं रुन्धन् दन्तांशुच्छलेन" इति पाठः—निर्दयं यथा तथा दष्टः यो
दशनच्छदः तस्मात् भयेन पलायमानामिवेति समासः] । अंससंसिनः,—स्कन्धाव-
लम्बिनः, संरम्भादिति भावः । ["अंससंसिनः" इत्यत्र "अंसावसंसिनः" इति पाठान्-
तरम्] । कृष्णाजिनस्य—कृष्णसूत्रवर्णस्यः । शापस्य शासनपट्टः,—सुनन्दफलकं

शापशङ्काशरणागतैरिव सुरासुरमुनिभिः प्रतिपन्नसर्वावयवः,
कोपकम्पतरलिताङ्गुलिना करेण प्रसादनलग्नान् अक्षरमाला-
मिव अक्षमालाम् आक्षिप्य कामण्डलवेन वारिणा समुपसृश्य
शापजलं जग्राह ।

(८) अत्रान्तरे स्वयम्भुवोऽभ्यासे समुपविष्टा देवी
मूर्तिमती पीयूषफेनपटलपाण्डुरं कल्पद्रुमदुकूलवल्कलं
वसाना, विसतन्तुमयेनांशुकेन उन्नतस्तनमध्यवदगात्रिका-
ग्रन्थिः, तपोबलनिर्जितविभुवनं जयपताकाभिरिव तिसृभि-
र्भस्मपुण्ड्रकराजिभिर्विराजितललाटाजिरा, स्कन्धावलम्बिना

तस्यैव ; शासनपदस्य स्वतः शक्तत्वात् लिपिकृत्तत्वाच्च श्वेतविन्दुचित्रितकृष्णाग्निनतुल्यत्वात्
तथोपेक्षितम् । ग्रन्थिम् अन्यथा—सम्भ्रमातिशयात् अन्यप्रकारेण, विकृतभावेनेति
भावः, यद्युन्—वधन् । खेदेति ।—खेदकणेषु—रीषजनितेषु घर्षविन्दुषु, प्रति-
बिम्बितैः,—प्रतिफलितैः । प्रतिपन्नसर्वावयवः,—समाश्रितसमस्तदेहः । कोप-
कम्पतरलिताङ्गुलिना—कोपेन यः कम्पः, तेन तरलिताः,—चलिताः, अङ्गुली
यस्य तथोक्तेन । [“कोपतरलिताङ्गुलिना” इति पाठान्तरम्] । प्रसादनलग्नां—
प्रसादनार्थे—सान्त्वनार्थे, लग्ना—समागता ताम् । [“प्रसादलग्नाम्” इति पाठेऽपि
स एवार्थः] । अक्षरमालामिव—वर्णावलीमिव, भारतीयसम्भवेनेतिदुक्तम् । अक्ष-
मालां—रुद्राक्षजपमालिकाम् । आक्षिप्य—परित्यज्येत्यर्थः । [“विक्षिप्य” इति
पाठेऽपि स एवार्थः] । कामण्डलवेन—मुनिकरकस्थितेन । समुपसृश्य—आचम्य ।

(८) अत्रान्तरे इत्यादि ।—मूर्तिमतीर्भवेदैः सह सावित्री समुत्तस्थी इत्यन्वयः ।
अभ्यासे—अनतिके । पीयूषेति ।—पीयूषम्—अमृतं, तस्य फेनपटलं—फेनराशिः,
तद्वत् पाण्डुरं—शुभम् । कल्पद्रुमेति ।—कल्पद्रुमस्य—सुरतर्भवेदस्य, दुकूलं—वसन-
मिव, वल्कलं तत् । वसाना—परिदधाना । विसतन्तुमयेन—वृक्षात्सूत्रमयेन ।
अंशुकेन—सूक्ष्मवसनेन । उन्नतेति ।—उन्नतयोः सनयोर्मध्ये वद्धा गात्रिकाग्रन्थिः,—
ग्रन्थिविशेषः यथा तथोक्ता ; स च स्वस्तिकाकारः स्त्रीणां सनोद्देशे भवति । तपो-
बलेति ।—तपसां—आन्द्रायणादीनां, बलेन निर्जितस्य—जितरां जितस्य, विभुवनस्य
जयपताकाभिरिव—जयध्वजैरिव, [“तपोनिर्जितविभुवनजयपताकाभिरिव” इति
पाठान्तरम्] । भस्मपुण्ड्रकराजिभिः,—भस्मकृततिलकैरित्यर्थः । विराजितललाटा-

सुधाफेनधवलैः तपःप्रभावकुण्डलीकृतेन गङ्गास्रोतसेव योग-
पट्टकेन विरचितवैकल्यका, सव्येन ब्रह्मोत्पत्तिपुण्डरीकमुकुल-
मिव स्फटिककमण्डलुं करेण कलयन्ती, दक्षिणमक्षमाला-
कृतपरिचपं (१०) कम्बुनिर्मितोर्मिकादन्तुरितं तर्ज्ज-
नतरलिततर्ज्जनीकम् उत्क्षिपन्ती हस्तम्—“आः पाप ! क्रोधीप-
हत ! दुरात्मन् ! अश्र ! अनात्मन् ! ब्रह्मबन्धो ! मुनिखेटकाप-
सदनिराकृत ! आत्मसखलितविलक्ष ! कथं सकलसुरासुरः

जिरा—विराजितं—शोभितं, ललाटाजिरं—मालचत्वरं यस्याः तथाभूता । स्वयेति ।
—स्वभ्यौ—अंसौ, तदवलम्बिना—तत्संलग्नेन इत्यर्थः, सुधाफेनधवलैः—अमृतफेन-
पाण्डुरैः, [“फेनधवलैः” इति पाठान्तरम्] । तपःप्रभावकुण्डलीकृतेन—तपसां
प्रभावेण—माहात्म्येन, कुण्डलीकृतेन—कुण्डलवत् वर्तुलतां गीतेन, सङ्कीर्णं गीतेनेति
भावः । योगपट्टकेन—तदाख्येन उपवीताकारेण पदार्थेन, [अमेदि दृतीयः] । विरचित-
वैकल्यका—विरचितं—गृहीतं, वैकल्यकं—तिर्यग्बर्चासि विक्षिप्ती द्वारविशेषः
यथा तथाभूता, वैकल्यकाकारं योगपट्टं धारयन्तीत्यर्थः, (तथा च—“तिर्यग्बर्चासि
विक्षिप्तं वैकल्यकमुदाहृतम्” इति कोषः) । सव्येन—वामेन । ब्रह्मोत्पत्तिपुण्डरीक-
मुकुलमिव—ब्रह्मणः उत्पत्तिः यस्मात् तत् पुण्डरीकं—चेतपद्म, (“पुण्डरीकं सिताशो-
जम्” इत्यमरः) तस्य मुकुलमिव । कलयन्ती—धारयन्ती । अक्षमालाकृतपरिचपम्—
अक्षमालया—जपमालया, कृतः परिचपः,—वेष्टनं यस्य तम् । [“अक्षमालापरि-
चपम्” इति पाठः—अक्षमालया परिचपः यस्य तथोक्तम्] ।

(१०) कम्बुनिर्मितोर्मिकादन्तुरितं—कम्बुः,—शङ्खः, (“शङ्खः स्यात् कम्बु-
रस्त्रियम्” इत्यमरः) तेन निर्मितता या उर्मिका—अङ्गुरीयकं, तेन दन्तुरितः,—
दन्तवत् कृतः, युक्त इति भावः तम् । तर्ज्जने—आक्रोशने, तरलिता—चलिता,
[“तरलिता” इति पाठः—तरङ्गवत् कृता] तर्ज्जनी—प्रदेशिनी यस्य तम् । [“हस्तम्”
इत्यत्र “करम्” इति पाठान्तरम्] । क्रोधीपहत !—क्रोधेन उपहतः,—विनाशं
यतः, नक्षब्धः, आत्मविनाशार्थमेव ते क्रोध इति भावः । ब्रह्मबन्धो !—निष्ठ-
ब्रह्मण ! मुनिषु ये खेटकाः,—अधमाः, तेषु अपसदाः,—गौषाः, तैः निराकृतः,—
निम्नोऽपि दूषितत्वात् ताडित इत्यर्थः, तत्क्षब्धो । “मुनिखेटक !” “मुनिखेट !” इति
पाठद्वयम् ; [“निराकृत !” इति पाठः—मुनिखेटकापसदैः निराकृतिः,—निराकरणं,

मुनिमनुजहृन्दवन्दनीयां त्रिभुवनमातरं भगवतीं सरस्वतीं
श्रममभिलषसि ?” इत्यभिदधाना, (११) रोषविमुक्तवेदा-
सनैः ओङ्कारमुखरितमुखैः उत्क्षेपदीलायमानजटाभारभरित-
शिरोभिः परिकरबन्धभ्रमितकृष्णाजिनच्छायाश्यामायमान-
दिवसैः (१२) अमर्षनिश्वासदीलाप्रेङ्खोलितब्रह्मलोकैः सोमरस-
मिव स्वेदविसरव्याजेन स्रवद्भिः अग्निहोत्रपवित्रभस्मस्मेरललाटैः

दूरीकरणमित्यर्थः यस्य तथोक्तः, तत्सम्बुद्धिः । क्वचित् पुस्तके “मुनिखेट ! अपसद ! निरा-
कृत !” इति प्रत्येकं पृथक् पृथक् सम्बोधनपदं दृश्यते ; तत्र निराकृत !—अस्वाध्याय
इत्यर्थः] । आत्मस्वलितेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, स्वलितं—दोषः, विसरपठन-
जनितमिति भावः, तेन विलचः,—लज्जितः, लज्जां प्राप्तं योग्य इत्यर्थः, तत्सम्बुद्धिः ।
सकलसुरेति ।—परस्परविरुद्धस्वभावानां सुरासुरमुनिमानवानामपि अत्र न कश्चिद्विरोधः
इति भावः । [“आत्मस्वलितविलच ! कथं सकलसुरासुर—” इत्यत्र “कथमात्म-
स्वलितविलचः सुरासुर—” इति पाठान्तरं—आत्मनः स्वलितेन विलचः,—लज्जां
प्राप्तं योग्योऽपि लमित्यर्थः] ।

(११) रोषेति ।—रोषेण—दुर्वाससं प्रति क्रोधेन, विमुक्तानि—त्यक्तानि,
वेदासनानि—वेतसनस्मितानि आसनानि यैः तथोक्तैः । ओङ्कारेति ।—ओङ्कारेण
मुखरितं—ध्वनितं, मुखं येषां तैः, सततं प्रणवमुच्चरद्भिरिति भावः । उत्क्षेपेति ।—
उत्क्षेपेण—उत्थानेन, दीलायमानैः,—चलद्भिरित्यर्थः, जटाभारैः,—जटासमूहैः,
भरितानि—आपूरितानि, शिरांसि येषां तैः । [“जटाभारभरितशिरोभिः” इत्यत्र
“जटाभारभरितदिग्भिः” इति पाठान्तरं—जटाभारैः, भरिताः,—व्याप्ताः, दिशः यैः
तैः] । परिकरेति ।—परिकरबन्धः,—कटिबन्धः, तेन भ्रमितं—घूर्णितं, यत्
कृष्णाजिनं तस्य छायाया—कान्था, प्रभया इत्यर्थः, (“छाया सूर्यप्रिया कान्तिः
व्रतिविवस्मनातपे” इत्यमरः) श्यामायमानाः,—कान्तिमानमापद्यमानाः, दिवसा
यैः तथाभूतैः, [“—कृष्णा—” इत्यत्र “कृष्णाजिनाटोपच्छाया” इति पाठान्तरम्] ।

(१२) अमर्षेति ।—अमर्षेण—क्रोधेन, यः निश्वासः स एव दीला—दीलनयनं,
पुरणरचनैर्भयरूपलात् निश्वासस्येति भावः, तथा प्रेङ्खोलितः,—आन्दोलितः, ब्रह्मलोकः
यैः तथाभूतैः । सोमरसमिव—सोमी नाम लताविशेषः, तस्य रसः तमिव ।
स्वेदविसरव्याजेन—घर्म्मप्रसरच्छलेन । स्रवद्भिः,—चरद्भिः । अग्निहोत्रेति ।—अग्नि-
होत्रस्य पवित्रं—विशुद्धं यत् भस्म तेन कोराणि—विकसराणि, ललाटानि येषां तैः ।

कुशतन्तुचारुचामरचीरचीवरिभिः आषाढिभिः प्रहरणीकृत-
दण्डकमण्डलुमण्डलैः मूर्त्तेश्वतुर्भिर्वेदैः सह वृषीमपहाय
सावित्री समुत्तस्थी ।

(१३) ततः “मर्षय भगवन् ! अभूमिरेषा शापस्य” इत्यनु-
नाथ्यमानोऽपि विबुधैः, “उपाध्याय ! खलितमेकं क्षमस्व”
इति बह्वाञ्जलिपुटेः प्रमाद्यमानोऽपि स्वशिष्यैः, “पुत्र ! मा
क्षयास्तपसः प्रत्यूहम्” इति निवार्यमाणोऽप्यत्रिणा रोषावेश-
विवशो दुर्वाभाः “दुर्विनीते ! व्यपनयामि ते विद्यालवावलेप-
विशेषजनिताम् उन्नतिमिमाम् ; अधस्तात् गच्छ मर्त्यलोकम्”
इत्युक्त्वा तच्छापोदकं विसमर्जं । ततः प्रतिशापदानोद्यतां
सावित्रीं “सखि ! संहर रोषम्, असंस्तुतमतयोऽपि जात्यैव
हि जन्मानो माननीयाः” इत्यभिदधाना सरस्वती एव न्यवारयत् ।

कुशति ।—कुशानां तन्तवः, —तूवाणि एव, चारुणि—मनीजानि, चामराणि येषां
तथाभूताः कुशतन्तुचारुचामराः, तथा चीराणि—वस्त्रखण्डानि, चीवराणि—कौपी-
नानि च सन्ति येषां तथोक्ताः तैः । आषाढिभिः,—पालाशदण्ड आषाढः तदङ्गिः,
तथा शीतम्,—“आषाढसंज्ञी दण्डस्तु पालाशी व्रतचारिणाम्” इति । प्रहरणी-
कृतेति ।—प्रहरणीकृताः,—प्रहरणार्थम् उद्धृताः, क्रोधादिति भावः, दण्डाः, कम-
ण्डलुमण्डलानि—कमण्डलुसमुद्गात्र यैः तथाभूतैः । मूर्त्तैः,—देहवद्भिः । वृषीम्—
आसनम्, (“व्रतिनामासनं वृषी” इत्यमरः) ।

(१३) तत इत्यादिके तच्छापोदकं विसमर्जं इत्यन्वयसम्बन्धः । मर्षय—
क्षमस्व । अभूमिः,—अस्थानम्, अयोग्यस्थानमित्यर्थः । अनुनाथ्यमानः,—प्रार्थ्य-
मानः । [“अनुशास्यमानः” इति पाठि—उपदिश्यमानः इत्यर्थः] ! उपाध्याय !
—आचार्य ! इति सम्बोधनम् । खलितम्—अपराधमित्यर्थः । प्रत्यूह—विघ्नं,
शापदाने तपसः क्षयादिति भावः । अत्रिणा—महातपसा खपिवा इत्यर्थः । दुर्विनीते !
—दुष्टे ! व्यपनयामि—नाशयामि । विद्येति ।—विद्यालवः,—विद्यालेशः, स्वल्पमात्रा
विद्येत्यर्थः, तेन यः अवलम्बविशेषः,—गर्वातिशयः, तज्जनितां—तत्सम्भूताम् ।
उन्नतिमिति ।—उच्चदेशस्थस्याधी नयनेन समुचितोऽयं वाक्यनिवेशः । अधस्तात्—
अवाभूमिम् । विसमर्जं—तत्पात्रे निविशेप इत्यर्थः । असंस्तुतेति ।—न संस्तुता—न

(१४) अथ तां तथा शप्तां सरस्वतीं दृष्ट्वा पितामहो
भगवान् कमलोत्पत्तिलम्भमृणालसूत्रामिव धवलयज्ञोपवीतिनीं
तनुमुद्वहन्, उद्गच्छदच्छाङ्गलीयकमरकतमयखलताकलापेन
त्रिभुवनोपप्लवप्रशमकुशापीडधारिणेव दक्षिणेन करेण निवार्य
शापकलकलम्. अतिविमलदीर्घेर्भाविक्ततयुगारम्भसूत्रपातमिव
दिक्षु पातयन् दशनकिरणैः, सरस्वतीप्रस्थानमङ्गलपटहेनेव
पूरयन्नाशाः स्वरेण सुधीरमुवाच,—“ब्रह्मन् ! न खलु साधु-
संवितोऽयं पन्थाः, येनासि प्रवृत्तः ; निहन्त्येष परस्तात् ।

विगृह्णा, न संकृतेति यावत्, मतिः,—चित्तं येषां तथाभूताः । [“असंस्तुतमतयः”
इयत् “असंस्तुतमतयः” इति पाठान्तरैः ऽप्ययमेवार्थः ।]

(१४) अथेत्यादिकं भगवान् पितामहः सुधीरमुवाच इत्यन्वयसम्बन्धः ।
तथेति ।—तेन प्रकारेण इत्यर्थः, निर्दोषां सरस्वतीन् इत्याशयः । कमलति ।—
कमलात्—नारायणनाभिपद्मात्. या उत्पत्तिः,—जन्म, स्वस्येति भावः, तथा
हेतुभूतया लग्नं—ससक्त, मृणालमूवं योनिपद्मस्येति भावः यस्यां तथाभूतामिव ।
धवलति ।—“भूमनिन्दाप्रशंसासु नियोगोऽतिशयने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति
मनुवादयः ॥” इति प्रशंसार्थे नित्ययोगार्थे वा “अत इनिठनौ” (प्रा२।११५ पा०) इति
मवर्थायः प्रत्ययः “विसक्तिशलयच्छेदपाद्येयवन्तः” इत्यादाविव बोध्यः, न चत्,
कक्षधारयानन्तरम् एकप्रज्ञानुमानात्मके बहुव्रीहौ प्रतिपत्तिः सम्पद्यते, अन्यच्च तु
बुद्धिबोधयोगः इति नियमबलस्य लुप्त्वादेव युक्तम् । उद्गच्छदिति ।—उद्गच्छन्—
उदयमानः, अच्छस्य—विशदस्य, अङ्गुलीयकमरकतस्य—मरकतनिर्मिताङ्गुरीयकस्य-
इत्यर्थः, मयूखलताकलापः,—किरणावलीसमूहः यस्मात् तथाभूतेन । त्रिभुवनेति ।
—त्रिभुवनस्य—तिलाकस्य, उपप्लवः,—सङ्ख्यः, तस्य प्रशमाय—शान्तये कुशापीडं
—कुशतनुसमूहं, धारयतीति तथोक्तेनेव, कुशानां माङ्गलिकत्वेन अमङ्गलनाश-
कत्वादिति भावः । भावीति ।—भाविनः,—भविष्यतः, कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य,
आरम्भे यः सूत्रपातः—सूत्रविद्यामः तमिव । पातयन्—कुर्वन्, इह केवलधात्वर्थगतानु-
ष्ठानवृत्तिकः क्रियार्थः, “संवर्त्तं चालिते वर्त्त” इत्युदाहरणवज्ज्ञेयः । दशनकिरणैः,
—दन्तमययुग्मैः । सरस्वतीति ।—सरस्वत्याः,—शप्ताया इति भावः, प्रस्थानं—ब्रह्म-
लोकात् मर्त्यलोके गमनमित्यर्थः, तस्य मङ्गलपटहः,—माङ्गलिकवाद्यध्वनिभेदः,
तेनेव । सुधीर—सुगम्भीरम् । येनासि प्रवृत्तः,—येन पन्था प्रवृत्तः,—पृच्छन्तितुः

(१५) उद्दामप्रसृतेन्द्रियवाजिसमुत्थापितं हि रजः क्लृप्स्यति
दृष्टिम् अनक्षजिताम् । कियद्हरं वा चक्षुरीक्षते ? विशुद्धया
हि धिया पश्यन्ति कृतबुद्धयः सर्वानर्थान् अमतः सतो वा ।
निसर्गविरोधिनी चेयं पयःपावकयोरिव धर्म्म-क्रोधयोः एकत्र
वृत्तिः । आलोकमपहाय कथं तमसि निमज्जसि ? क्षमा
हि मूलं सर्वतपसाम् । परदोषदर्शनदत्ता दृष्टिरिव कुपिता
बुद्धिर्ने ते आत्मरागदोषं पश्यति । क्व महातपोभारवैवधि-
कता ? क्व पुरोभागित्वम् ? अतिरोषणश्चक्षुष्यान् अन्ध एव
जनः । न हि कोपक्लृषिता विमृशति मतिः कर्त्तव्य-
मकर्त्तव्यं वा । कुपितस्य हि प्रथमा अन्धकारिणी भवति
विद्या, ततो भ्रुकुटिः । आदौ इन्द्रियाणि रागः समास्कन्दति,
चरमं चक्षुः । आरम्भे तपो गलति, पश्चात् स्वेदसलिलम् ।

मुंयतः, असि-भवसि । निहत्येषः, - एषः, - पस्याः, निहन्ति, गच्छन्तमिति
शेषः ।

(१५) उद्दामेति । - उद्दामम् - उच्छृङ्खलं यथा तथा, प्रसृतानि - प्रवृत्तानि,
प्रचलितानीत्यर्थः, इन्द्रियाण्येव वाजिनः, - अश्वाः, तैः समुत्थापितं समुद्धतम् ।
रजः, - रागः, धूलिय । क्लृप्स्यति - आविलगति, कार्याकाशेदर्शनसामर्थ्यनाशं
करोतीति भावः । अनक्षजिताम् - अक्षणि - इन्द्रियाणि, जयन्तीति अक्षजितः,
ते न भवन्तीति अनक्षजितः तेषाम्, अजितेन्द्रियाणमित्यर्थः । कृतबुद्धयः, - संयुक्त-
मतयः । निसर्गविरोधिनी - स्वभाववैरिणी । पयःपावकयोरिव - जलानलयोरिव ।
महातपोभारवैवधिकता - महातापतपसां भारस्य वैवधिकः, - बाही तस्य भावः तथा,
(“बोद्धा भारस्य धीमद्भिर्जनैः वैवधिकः स्मृतः” इति कोषः) । पुरोभागित्वं -
दोषैकदर्शित्वम् । (“दोषैकदृक् पुरोभागी” इत्यमरः) । विमृशति - विचारयति ।
प्रथमा - पाक्ष्णायथा, अन्धकारिणी - अन्धकाराच्छन्ना, क्लृप्स्यतेति भावः ।
[“कुपितस्य प्रथममन्धकारोभवति विद्या” इति पाठे - कुपितस्य विद्या - ज्ञानं,
प्रथमम् - आदौ, अन्धकारोभवति - आच्छन्नीभवतीत्यर्थः] ततः, - तदनन्तरं, भ्रुकुटिः,
- भूभङ्गः, भवतीति शेषः । रागः, - समासक्तिः, लौहित्यञ्च । समास्कन्दति -
क्षीयति । चरमं - पश्चात्, चक्षुः, समास्कन्दतीत्यनुषङ्गः । आरम्भे, कोपस्तेषु

पूर्वमयशः स्फुरति, अनन्तरमधरः । कथं लोकविनाशाय ते विषपादपस्येव वल्कलानि जातानि ? अनुचिता खलु अस्व मुनिवेशस्य हारयष्टिरिव वृत्तमुक्ता चित्तवृत्तिः । (१६) शैलूष इव वृथा वहसि कृत्रिमम् उपशमशून्येन चेतसा तापसा-कल्पम् । अल्पमपि न ते पश्यामि कुशलजातम् । अनेनाति-खधिमन्ना अद्याप्यपर्य्येव प्रवसे ज्ञानोदन्वतः । न खलु अनेङ्-मूकाः एडा जडा वा सर्व्वे एते महर्षयः । रोषदोषनिषये ! स्वहृदये निग्राह्ये किमर्थमसि निगृहीतवाननागसं सस्-खतीम् ? एतानि तानि आत्मस्खलितवैलक्ष्याणि, यैर्याप्यतां

शेषः । गलति—स्ववृत्तिः । चयोन्मुखीभवतीत्यर्थः । पूर्व—प्राक् । अयशः,—अकीर्तिः । विषपादपस्येव—विषहृत्पस्येव । [“वल्कलानि” इत्यत्र “जटावल्कलानि” इति पाठे—जटाः,—शिखाः, निर्यासमिलितवत् परस्परं लग्नकेशाः इत्यर्थः मूलानि च । वल्कलानि—मुनिवस्त्राणि, त्वचश्च । वृत्तमुक्ता—सुचरितच्युता, सुवर्णमुक्ताफला च ।

(१६) शैलूष इव—नट इव, “जायोपजीवी हि जनः शैलूषः कथितो बुधैः” इत्युक्तलक्षणी वा । उपशमशून्येन—शान्तिरहितेन । तापसाकल्पं—मुनिवेशम् । कुशल-जातं—मङ्गलसमुद्भूतम् । अतिलघिमन्ना—अतिलाघवेन । ज्ञानोदन्वतः,—ज्ञानसमु-द्रस्य, उपरि एव प्रवसे—सन्तरसि, न तु अभ्यन्तरं विशसीति भावः । अनेङ्मूकाः,—श्रोतुं वक्तुश्चासमर्थाः । एडाः,—स्तिहीनाः । जडाः,—मूर्खाः । तदुक्तं,—“कथिता अनेङ्मूकाः श्रोतुं वक्तुश्च खलु न ये ज्ञप्ताः । एडान्तु स्तिहीनाः जडान्तु मूर्खा बुधैः प्रोक्ताः” ॥ इति । [“अनेङ्मूकाः” इत्यत्र “अनेलमूकाः” इति पाठान्तरम्] । रोषेति ।—रोषः,—क्रोध एव, दोषः तस्य, निबोधति अस्यां निषया—आपणशब्दं, तत्सम्बुद्धौ, हि रोषदोषाशयः ! इत्यर्थः ; यथा—रोष एव दोषः तस्य निषया—आवासः यव तादृशे । स्वहृदये—निजचित्ते । निग्राह्ये—निग्रहीतुमर्हं सतीत्यर्थः । अनागसं—निरपराधाम्, (“आगः पापापराधयोः” इति कोषः) । आत्मस्खलितेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, स्खलितानि—प्रमादाः, तैः वैलक्ष्याणि—लज्जितानि, साधुसमाजे मुखावधनतिविधायकभावविशेषाः । [“आत्मस्खलितवैलक्ष्याणि” इत्यत्र “आत्मप्रमाद-स्खलितवैलक्ष्याणि” इति पाठान्तरे—आत्मनः प्रमादेन—अनवधानतया, यत् स्खलितम् ; प्रमादः एव स्खलितम् इत्यर्थः वा] । याप्यतां—मर्हणीयताम् ।

याति अविदग्धो जनः” इत्युक्त्वा पुनराह,—“वत्से सरस्वति ! विषादं मा गाः, एषा त्वामनुयास्यति सावित्री, विनोदयिष्यति च अस्मद्विरहिताम् । आत्मजमुखकमलावलोकनावधिय ते शापोऽयं भविष्यति” इति । एतावदभिधाय विसर्जितसुरासुरमुनिमनुजमण्डलः ससम्भ्रमोपगतनारदस्कन्धविन्यस्तहस्तः समुचिताङ्गिककरणाय उदतिष्ठत् । सरस्वत्यपि शप्ता किञ्चिदधोमुखी (१७) धवलकृष्णशारां कृष्णजिनलेखामिव तपसे दृष्टिसुरसि पातयन्ती सुरभिनिश्वासपरिमललग्नेर्मूर्त्तिः शापाक्षरैरिव षट्चरणचक्रैराकृष्यमाणा शोकशिथिलितहस्ता अधोमुखीभूतेनोपदिश्यमानमर्त्यलोकावतरणमार्गेण नखमयूखजालकेन नूपुररवव्याहारहृतेः भवन-

अविदग्धः,—अज्ञः । पुनराहति ।—वाच्यतानिष्ठतये एव अत्रान्तेऽपि वाक्यक्रमे पुनरित्युपादानम् । विनोदयिष्यति—आनन्दयिष्यति । [“अस्मद्विरहिताम्” इत्यत्र “अस्मद्विरहदुःखिताम्” इति पाठान्तरम्] । समुचिताङ्गिककरणाय—समुचितं यत् आज्ञिकं—दिवसकार्यं, तस्य करणं तस्मै । सरस्वतीत्यादिके,—सरस्वत्यपि शप्ता गृहमगादित्यन्वयसम्बन्धः ।

(१७) धवलकृष्णशारां—धवलः,—रक्तः, कृष्णः,—नीलः, ताभ्यां—शारा—शवला, संवलितेत्यर्थः ताम् ; शारशवलां धवलकृष्णामिति कथनीये शारयङ्गणेन सन्निश्रवर्णद्वयप्रतीतिः स्फुटा । कृष्णजिनलेखामिव—कृष्णमृगस्रग्मंशेषीसिव । तपसे—तपश्चरणाय । षट्चरणचक्रैः,—भ्रमरनिवहैः । [“षट्चरणचक्रैः” इत्यत्र “षट्चरणकदम्बकैः” इति पाठान्तरम्] । शोकेति ।—शोकेन—शापजनितेन दुःखेनेत्यर्थः, शिथिलितौ—स्रस्तौ, बलहीनौ इत्यर्थः, हस्तौ यस्याः सा । [“शोकशिथिलित—” इत्यत्र “शापशोकशिथिलित—” इति पाठान्तरम्] । अधोमुखीभूतेन—अधोमुखतां गतेन, यः आश्रितोऽपि अन्याभ्योपदेशं ददाति, स वपयाऽवश्यमधोमुखी जायते* इति भावः । नखेति ।—नखमयूखानां—नखकिरणानां, जालकं—समूहः तेन । नूपुरेति ।—नूपुरयोः रत्नाः,—निखनाः एव, व्याहाराः,—वचनानि, (“व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः” इत्यमरः) तैः हृताः,—आकृष्टाः तैः । [“नूपुररवव्याहारहृतेः” इत्यत्र “नूपुरव्याहाराहृतेः” इति पाठान्तरम्] ।

कलहंसकुलैः ब्रह्मलोकनिवासिहृदयैरिवानुगम्यमाना समं
सावित्र्या गृहमगात् ।

अत्रान्तरे सरस्वत्यवतरणवार्तामिव कथयितुं (१८) मध्य-
लोकमवततार अंशुमाली । क्रमेण च मन्दायमाने मुकुलित-
विसिनीविरहव्यसनविषमसरसि वासरे, मधुमदमुदित-
कामिनोकोपकुटिलकटाक्षनिष्यमाणे इव क्षेपीयः क्षितिधर-
शिखरमवतरति (१९) तरुणतरकपिलपनलोहिते लोकेक-
चक्षुषि भगवति सवितरि, प्रसूतमहिष्यध्वस्तक्षीरधारा-
धवलितेषु आसन्नचन्द्रोदयोद्दामक्षीरोदक्षालितेषु इव दिव्या-

(१८) अंशुमाली—सूर्यः । मध्यलोकं—मर्त्यभूमिम् । [“मध्यलोकम्”
इत्यत्र “मध्यमं लोकम्” इति पाठान्तरम्] । क्रमेणेत्यादिके,—सावित्री सरस्वती-
मवादीत् इत्यन्वयसम्बन्धः । मन्दायमाने—प्रावर्य विजहतीति यावत् । मुकुलितेति ।
—मुकुलितानां—मुकुलतां गन्तुं प्रवृत्तानामिति यावत् । विसिनीम्—पद्मिनीनां,
विरह एव—कान्तस्य सूर्यस्य विच्छेद एव इति यावत्, व्यसनं—दुःखं, तेन विषमं
—विषादं गतम् ; निजकन्धानामिव स्त्रीदरवर्जिनीनां पद्मिनीनां दर्शनादिति भावः,
सरः,—सरोवरं यस्मिन् तथाभूते । [“मुकुलितविसिनीविसरव्यसनविषमसरसि”
इति पाठे—विसरः,—समूह इत्यर्थः] । मधुमदिति ।—मधुमदेन—मद्यपान-
जनितमत्ततया, मुदिताः,—हृष्टाः, उद्विक्तमन्त्रयाः इति यावत्, सम्भोगार्थिन् इति भावः,
याः कामिन्यः,—शृङ्गारार्थिन्ः प्रमदाः, तासां कोपेन—कथमयमिदानीमपि नः सम्भो-
गान्तरायी न जस्तमेति इति क्रोधेन, कुटिलः,—वक्रः, यः कटाक्षः,—अपाङ्ग-
वीक्षणं, तेन निष्यमाणे इव—दूरीक्रियमाणे इव । क्षेपीयः,—अतिक्षिप्रम्, अति-
श्रीघ्रमित्यर्थः । क्षितिधरशिखरम्—अस्तावलवूडाम् ।

(१९) तद्वथेति ।—तरुणतरः,—अतियुवा, यः कपिः,—वानरः, तस्य लपनं
—मुखं, तद्वत् लोहितः,—रक्तः तस्मिन् । लोकेकचक्षुषि—लोकानां—जगताम्,
एकम्—अद्वितीयं, चक्षुः तस्मिन् ; [लोकेत्यादिना सुरतान्तरादकर्तृत्वं सूच्यते] ।
प्रसूतेति ।—प्रसूतान्—प्रसूतान्, महिष्याः उधसः,—सगताः, धरन्ति यानि
क्षीराणि—दुग्धानि, तेषां धारावत् धवलितानि—शुभाणि तेषु । आसन्नेति ।—
आसन्नः,—सन्निहितः, यः चन्द्रीदयः, तेन उद्दामः,—उत्प्रेतः, यः क्षीरोदः,—

अमोपशब्दकेषु अपराह्णप्रचारप्रचलिते, चामरिणि चामीकर-
तटताडनरटितरदने रदति (२०) सुरस्रवन्तीरोधांसि स्त्रैरम्
ऐरावते, प्रसृतानेकविद्याधराभिसारिकासहस्रचरणालक्तक-
रसानुलिप्त इव प्रकटयति च तारापथे पाटलतां, तारापथ-
प्रस्थित-सिद्धदत्तदिनकरास्तमयाध्यावर्जिते रञ्जितककुभि,
कुसुम्भभासि स्रवति पिनाकिप्रणतिमुदितसन्ध्यास्नेदसलिल इव

चौरसागरः, तेन चालितानि—धौतानि तेषु इव । [“प्रसृतमुखमाहेयौयूथचररचौर-
धाराधवलितेषु आसन्नचन्द्रोदयोद्दामचौरोदलहरीचालितेष्विव” इति ‘पाठे - माहेयौ
—गौः, “माहेयौ सौरभेयौ गौः” इत्यमरः] । दिव्यामोपशब्दकेषु—दिव्या आयमाः
तेषाम् उपशब्दकानि—अन्तर्भागाः तेषु, (“ग्रामान्त उपशब्दं स्यात्” इत्यमरः) ।
अपराह्णेति ।—अपराह्णे—अज्ञोपरभागे, पश्चिमभागे इत्यर्थः, यः प्रचारः,—प्रकर्षेण
चरणं, तस्मै प्रचलितः,—प्रवृत्त इति यावत् तस्मिन् । चामरिणि—चामरशालिनि ।
चामीकरेति ।—अथ चामीकरशब्देन सुमेरुर्लक्ष्यते ; तथा च चामीकरस्य—सुवर्णादेः,
सुमेरोरित्यर्थः, तटेषु यत् ताडनं—वप्रक्रीडेत्यर्थः, तेन रटिताः,—ध्वनिताः, रदनाः,
—दन्ताः यस्य तथाभूते । [“रटितरदने” इत्यत्र “रञ्जितरदने” इति पाठान्तरं ऽपि
स एवार्थः] । रदति—विलिखति ।

(२०) सुरस्रवन्तीरोधांसि—मन्दाकिनीतटानि । स्त्रैरं—यदृच्छयेत्यर्थः । प्रसृ-
तति ।—प्रसृतानां—प्रचलितानां, कान्तं प्रति अभिसरन्तीनामित्यर्थः, अनेकासां
—बहूनां, विद्याधराभिसारिकाणाम्—अभिसारिणीनां विद्याधरीणामित्यर्थः,
(“या दृतिक्कागमनकालमपाहरन्ती सीदुं अरञ्जरभराक्षिपिपासितेव । निर्याति
बल्लभजनाधरपानलीभात् सा कथ्यते कविवरैरभिसारिकेति ॥” इत्युक्तेः) सहस्रस्य
चरणालक्तकरसैः,—चरणनिहितलाक्षाद्रवैः, अनुलिप्त इव—अनुरञ्जित इव । प्रकटयति
—प्रकाशयति । पाटलतां—रक्तताम् । तारापथे—गगनमार्गे, गगनवर्त्मनीत्यर्थः ।
तारापथेति ।—तारापथेषु—गगनमार्गेषु, प्रस्थितैः,—प्रचलितैः, सिद्धैः,—देव-
योगिनिवेशैः, दत्तानि दिनकराय—सूर्याय, यानि अस्तमयाध्यानि—अस्तगमन-
कालदेयानि, अध्यानि, तेषु आवर्जितः,—प्रक्रीरः तस्मिन् । रञ्जितककुभि—
रक्तोज्ज्वलदिशि । कुसुम्भभासि—कुसुम्भं—रक्तपुष्पविशेषः, तद्वत् भाः,—दीप्तिः यस्य
तादृशे । स्रवति—चरति सति । पिनाकीति ।—पिनाकिने—हराय, या प्रणतिः,—
प्रणामः, तत्र मुदिता—उज्ज्वलं गता, या सन्ध्या तस्याः स्नेदसलिल इव—चर्मोदक इव ।

रक्तचन्दनद्रवे, वन्दारमुनिवन्दारकवन्दवध्यमानसम्भ्याऽञ्जलि-
वने, (२१) ब्रह्मोत्पत्तिकमलसेवासमागतसकलकमलाकर इव
राजति ब्रह्मलोके, समुच्चारिततृतीयसवनब्रह्मणि ब्रह्मणि,
(२२) ज्वलितवैतानज्वलनज्वालाजटालाजिरेषु आरब्धधर्म-
साधनशिविरनौराजनेष्विव सप्तर्षिमन्दिरेषु अघमर्षणमुषित-
किल्बिषगदोक्ताचलघुषु यतिषु सम्योपासनासीनतपस्विपङ्क्ति-
पूतपुलिने भवमानपद्मयोनियानहंसदन्तुरोर्मिणि मन्दाकिनी-

वन्दारमुनीति ।—वन्दारभिः,—वन्दनशीलैः, मुनिवन्दारकाणां—मुनिसुख्यानां, वन्दैः,
—समूहेः, वध्यमानं—संयुज्यमानं, सम्भ्यायाम् अञ्जलिवनम्—अञ्जलिसमूहः यस्मिन्
तथाभूते, मुनिभिः सम्भ्यावन्दनार्थं क्रियमाणाञ्जलिपुटे इत्यर्थः ।

(२१) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मणः उत्पत्तिः,—जन्म यस्मात् तत्, कमलं—नारायण-
भाभिपङ्कजमित्यर्थः, तस्य सेवायै समागताः सकलाः कमलाकराः,—कमलसमूहाः ;
यद्वा,—कमलाकराः,—कमलश्रेष्ठाः, सत्कृतकमलानि इत्यर्थः यस्मिन् तथाभूते
इव, (“आकरो निवहोत्पत्तिस्थानग्रेष्ठेषु कथ्यते” इति मेदिनी) । राजति—दीप्यमाने ।
समुच्चारितेति ।—समुच्चारितं तृतीयसवनं—सायंकालिकस्नानं, प्रातर्मध्याह्ने सायञ्च
सोमयागैकदेशो वा, तत्र ब्रह्म—वेदः येन तथाभूते ।

(२२) ज्वलितेति ।—ज्वलितस्य—प्रदीप्तस्य, वैतानज्वलनस्य—यज्ञीयाग्नेः,
ज्वालाभिः,—शिखाभिः, जटालानि—व्याप्तानि, अजिराणि—अङ्गनानि येषां
तादृशेषु । आरब्धेति ।—आरब्धं—कृतारम्भं, धर्मसाधनं—धर्माङ्गनहेतुः, शिक्कि-
रस्य—स्कन्धावारस्य, नौराजनं—शान्तिकर्मविशेषः ; यद्वा,—आरब्धं, धर्मसाधन-
शिविरे—सत्कर्मोपकरणसाधनस्कन्धावारे, नौराजनाख्यं शान्तिकर्म येषु तद्योक्तेषु,
धर्मोपकरणसाधनादौ दीपाः नोऽन्तरायमुत्पादयेयुरिति हेतोः इति भावः ।
अघमर्षणेति ।—अघानि—पापानि, मर्षयति—माश्रयतीति अघमर्षणः,—वैदिक-
मन्त्रविशेषः, (“शमनं सर्वपापानां जप्यं त्रिवचमर्षणम्” इति शास्त्रम्) तेन
मुषितानि—हृतानि, किल्बिषाणि—पापानि, गदाः,—रोगाश्च, तैः उक्ताघाः,—
स्वस्थाः, अत एव लघवः,—सुवह्मदेहा इत्यर्थः तेषु, [“किल्बिषगदोक्ताचलघुषु”
इत्यत्र “किल्बिषविषगदोक्ताचलघुषु” इति पाठान्तरे—किल्बिषाणि एव विषाणि, गदाः,
—रोगाश्च इत्यर्थः] । यतिषु—चतुर्थांशमिषु । सम्येति ।—सम्योपासनार्थम् आसी-
नानास्—उपविष्टानां, अपस्विनां पङ्क्तिभिः पूतानि—पवित्रीकृतानि, पुष्पिनाम्नि

जले, जलदेवताऽऽतपत्वे पवरथकुलकलत्वान्तःपुरसौधे, निज-
मधुरसामोदिनि मधुकृतमधुपमुदि मुमुदिषमाणे कुमुदवने,
दिवसावसानताम्यतामरसमधुरससपीतिव्रते, (२३) सुषुप्ति
मृदुमृणालकाण्डकण्टकाकण्डूयनकुण्डलितकन्धरे धृतपक्षराजि-

—संकतानि, सद्यो नीरपरित्यक्ततटानि इत्यर्थः यस्य तादृशे । प्रबमानेति ।—
प्रबमानः,—सत्तरन्, यः पश्यन्नेति,—ब्रह्मणः, यानहंसः,—वाहनमरालः, तेन
दत्तुराः,—सञ्जातदत्ता इवेत्यर्थः, ऊर्जयः,—तरङ्गाः यस्य तथोक्ते । [“प्रक-
माननलिनयोनियानहंसहामदत्तुरितोर्मिणि” इति पाठि—प्रबमानः यः नलिन-
योनिः,—पश्यन्नेति, यानहंसः, तस्य हासेन—उल्लासेन, प्रभया वा, दत्तुरिताः,
—संवल्लिताः, स्फुटदत्तत्वात्सहासाः दत्तुरा इवालीक्यन्ते इति भावः, ऊर्जयः,
—तरङ्गाः यस्य तथाभूते इति विग्रहः] । जलदेवतेति ।—जलदेवतायाः,—
कलाधिष्ठात्र्या देव्याः, आतपत्वं—कृतं तस्मिन्, तथाभूते इत्यर्थः । पवरथेति ।—
पवरथानां—पक्षिणां, कुलं—समुद्रः, तस्य कलवाणि—स्त्रियः, पक्षिण्य इत्यर्थः,
तेषाम् अन्तःपुरस्य सौधं—हर्म्याभूतमित्यर्थः तस्मिन् । निजेति ।—निजेन—स्वकीयेन,
मधुरसेन—मकरन्देनेत्यर्थः, आमोदने—उल्लसतीति तथोक्ते । मध्विति ।—मधुम
हृतः मधुपानां—भ्रमराणां, मुत्—आनन्दो यत्र तथाभूते । [“निजमधुरसामोदिनि
मधुकृतमधुपमुदि” इत्यत्र “निजमधुमधुरामोदिनि कृतमधुपमुदि” इति पाठि,—निज-
मधुना—स्वकीयमकरन्देन, स्वीयमयेन वा, मधुरः,—मनोज्ञः, आमोदः,—उल्लासः यस्य
तथोक्ते कृता मधुपानां—भ्रमराणां मद्यपानां वा मुत् यत्र तथाविधे इति बोध्यम्] ।
मुमुदिषमाणे—विकाशं जिगमिषतीत्यर्थः, अन्यत्र,—मोदितुमिच्छति, प्रारिप्सामान-
गानवाद्यादिगोष्ठीव्रजे इति यावत्, “मच्चाः क्रोशन्ति” इत्यादिबत् अर्थोद्भेयः ।
दिवसेति ।—दिवसस्य अबसानेन ताम्यन्ति—क्रिश्यन्ति, यानि तामरसानि—रक्त-
पद्मानि, तेषां मधुरसस्य पीतिः,—पानं, तेन सह वर्तमाना सपीतिः, [अनेन
प्रेमोत्कर्षः सूच्यते] व्रतं—नियमः यस्य तथाभूते, युगपत् ताम्यतामरसमधुरसं
पीतवतीत्यर्थः । [“दिवसावसानताम्यतामरसमधुरमधुसपीतिपीते” इति पाठि—
दिवसावसानेन ताम्यताम्—अचरं ति श्रुतां, तामरसानां मधुरस्य मधुमः सपीतिः,
—सहपानं यथा तथा, पीतं—पानं येन तथाभूतै । “सपीतिप्रीते” इति पाठि—
सपीतिः,—सहपानं, तथा प्रीतं तथाभूते] ।

(२३) सुषुप्ति—निद्रासति । मध्विति ।—मृदुना—कीमलेन, मध्याह्न-

वीजितराजीवरजसि राजहंसयथे, तटलताकुसुमधूलिधमरित-
सरिति मिडपुर-परन्धिधम्मिल्लमल्लिकागन्धराहिणि मायन्तने
(२४) तनीयसि निशानिश्वासनिभे नभस्वति, सङ्कोचोदञ्च-
दुच्चकेसरकोटिसङ्कटकुशेशयकोशकुटीकुटिलशायिनि षट्चरण-
चक्रे, नृत्योद्धतधूर्जटिजटाऽटवीकुटजकुटलनिभे नभस्तलं

काण्डस्य — नालदण्डस्य, कण्टकेन यत् कण्डूयुग्मं—कण्टूतिः, तेन कण्डलिता—
साचीकृतव्यर्थः, कम्बरा—ग्रीवा येन तादृशे। धृतेति।—धृताभिः,—कम्पिताभिः,
पञ्चराजिभिः,—पञ्चसमूहैः, वीजितं—सञ्चलितम्, उपातितमित्यर्थः, राजीवानां—
श्वेतकमलानां, रजः,—परागः येन तथोक्ते। [“राजीवरजसि” इत्यत्र “राजीव-
सरसि” इति पाठान्तरे,—राजीवसरः,—पञ्चसरोवरं येन तथोक्ते] तटेति।—तटेप-
या लताः, तासां कुसुमानि तेषां धूलिभिः,—परागैः, धूमरिताः,—धूमरतां नीताः,
सरितः,—नद्यः येन तथोक्ते। सिद्धेति।—सिद्धानां—देवयोनिविशेषाणां, पुरे—
नगरे, याः पुरभ्याः,—स्त्रियः, तासां धम्मिल्लेषु—संयतकेशेषु, (“धम्मिल्लाः संयताः
कचाः” इत्यमरः) याः मल्लिकाः,—तदाख्यकुसुमानि, तासां गन्धराह्नी—सौरभ-
वानित्यर्थः तस्मिन् ।

(२४) तनीयसि—मन्दसञ्चारिणि इत्यर्थः। निशानिश्वासनिभे—निशा—रजनौ,
नायिकेति भावः, तस्या निश्वासः, तन्निभे—तत्सदृशे। सङ्कोचेति।—सङ्कोचे—
निमिलने, उदञ्चताम्—उदञ्चताम्, उच्चकेसराणाम्—उन्नतकिञ्चलकानां, (“किञ्चलकः
केसरोऽस्त्रिंशाम्” इत्यमरः) कोटिभिः,—अयभागैः, सङ्कटानि—आकीर्णानि, यानि
कुशेशयानि—कमलानि, तेषां कोशाः,—अभ्यन्तरभागा एव, कुट्टाः—चट्टगृहाणि,
तेषु कुटिलं—कुण्ठितं यथा तथा, श्वेते इति तथाभूते। [“कुशेशयकोशकुटीकुटिल-
शायिनि” इत्यत्र “कुशेशयकोशकोटरकुटीरशायिनि” इति पाठः—तादृशा ये कुशेश-
कोशाः,—पञ्चमुकुलानि, तेषां कोटराण्येव—अभ्यन्तरा एव, कुटीराणि—चुट्ट-
गृहाणि, तेषु श्वेते इति तथोक्ते इत्यर्थः]। षट्चरणचक्रे—भसरहन्ते। नृत्येति।—
नृत्येषु—नर्तनेषु, उद्धृतानि—उत्पतितानि, धूर्जटेः,—हरस्य, जटाऽटव्याः,—जटा-
रूपात् अरण्यात् इत्यर्थः, यानि कुटजकुटलानि तन्निभे—तत्सदृशे, नृत्यतो
हरस्य जटान्जटात् उत्पतितकुटजकुटलसदृशे इत्यर्थः। [“नृत्योद्धतधूर्जटिजटा-
ऽटवीकुटजकुटलनिभे” इत्यत्र “नृत्योद्धतधूर्जटिजटाऽटवीकुटजकुटलनिकरनिभे”
इति पाठान्तरे—नृत्येषु उद्धृतानि—उत्पतितानि, धूर्जटेः जटाऽटव्याः यानि कुटज-

(२५) स्तवकयति तारागणे, सन्ध्याऽनुबन्धताम्ने परिणमत्-
तालफलत्विषि कालमेघमेदुरे, मेदिनीं निमीलयति नववयसि
तमसि तरुणतरतिमिरपटलपाटनपटीयसि समुन्मिषति
यामिनीकामिनीकर्णपूरचम्पककलिकाकदम्बके प्रदीपप्रकरे,
(२६) प्रतनुतुहिनकिरणालोकपाण्डुनि आश्याननीलनीर-
मुच्यमानकालिन्दीकूलबालपुलिनायमाने शतक्रतवे, क्लृण्वति

कुद्वलनिकराणि—कटजानां—गिरिमल्लिकाकुसुमानां, कुद्वलनिकराणि—कोरक-
समूहाः तन्निभे] ।

(२५) स्तवकयति—पुण्यस्तवकवदाचरतीत्यर्थः । सन्धयेति ।—सन्ध्याया अनु-
बन्धेन—अनुसरणेन. तासं—ताम्रवर्णे तस्मिन् ; अत एव परिणमदिति ।—
परिणमत्—परिपक्वतां गच्छत्. यत् तालफलं तस्य त्विष इव त्विषः,—कान्तय.
अस्य तथाभूतं । [“परिणमतालफलनक्त्विषि” इति पाठान्तरे,—तालफलस्य या-
त्यक्—वन्क्तं तस्याः त्विष इव त्विषः इत्यर्थः] । कालमेघमेदुरे—कालमेघः,—ऋणः
मेघः, तद्वत् मेदुरः—स्निग्धः तस्मिन् । निमीलयति—स्थगयति, आच्छादयतीत्यर्थः ।
[“निमीलयति” इत्यत्र “मीलयति” इति पाठोऽपि—स एवार्थः] । नववयसि—
अभिनवजाते इत्यर्थः । तमसि—तिमिरं । तरुणति ।—तरुणतराणाम्—अभि-
नवजातानां, तिमिरपटलानाम्—अन्धकारसमूहानां, पाटने—निरसने, पटीयान्—
अतिशयेन पटुः तस्मिन् । समुन्मिषति—ज्वलति । यामिनौति ।—यामिनी एव
कामिनी तस्याः कर्णपूरः—कर्णभूषणम् एव, चम्पककलिकाकदम्बकं तस्मिन्.
तन्निभे इति भावः । प्रदीपप्रकरे—प्रदीपनिचये ।

(२६) प्रतन्वति ।—प्रतनुभिः,—अभिनवोदितत्वात् अन्यास्तैः. तुहिनकिर-
णस्य—शीतरश्मे चन्द्रस्य आलोकः,—उद्योतः (“आलोकौ दर्शनेद्यौतौ” इत्यमरः)
पाण्डु तस्मिन्. पाण्डुवर्ण इत्यर्थः । [“प्रतनुतुहिनकिरणकिरणलावण्यालोक-
पाण्डुनि” इति पाठे—तुहिनकिरणस्य किरणानां—रश्मीनां, लावण्यालोकः—
प्रभाप्रकाशः, पाण्डु तस्मिन्नित्यर्थः] । आश्यानेति ।—आश्यानम्—ईषच्छुक्लं
नीलनीरं,—ऋणवर्णसलिलं. मुच्यमान—त्यज्यमानं, [“मुच्यमानम्” इत्यत्र
“मुक्त” इति पाठे—मुक्त—त्यक्तम्] कालिन्दीकूलस्य—यमुनातीरस्य, बालपुलिनं
—नवीन्यितं संकतं तद्वदाचरतात तथोक्तं । शतं क्रतवः,—यज्ञा यस्य सः
शतक्रतुः, इन्द्रः तस्य इदं, यज्ञः,—स अधिष्ठाता यस्य तत् शतक्रतवम्—ऐन्द्र-

तिमिरम् आशामुखे खमुचि मेचकितविकचितकुवलयसरसि
(२७) शशधरकरनिकरकचप्रहाविले विलीयमाने (२८) मानिनी-
मनसीव शवरीचिकुरचये चाषपक्षत्विषि तमसि उदिते, भग-
वति (२९) उदयगिरितटनिकरकुहरहरिखरनख-मुख-निवह-
हेतिनिहत-निजहरिणगलगलितरुधिरचयनिचितमिव लोहितं

मित्यर्थः तस्मिन् । क्लृप्तयति - क्लृप्तं कुर्वति, खण्डयतीत्यर्थः । आशामुखे - दिशुष्वि ।
खमुचि - खम् - आकाशं मुञ्चतीति तथोक्ते, आकाशं त्यक्त्वा भूमण्डलमाक्रामतीति
भावः । मेचकितेति । - मेचकितं - श्यामलतां नीत विकचतानां - विकसितानां,
[“विकच” इति पाठः - विकचानां - विकास गतानाम्] कुवलयानां - नौलीपलानां
सरः, - सरोवरं येन तादृशं ।

(२७) शशधरेति । - शशधरस्य - चन्द्रस्य, करनिकरः - करिणसङ्घः, [हल-
भमुहैरिति ध्वनिः] यः कचयहः, - केशाकर्षणं, तेन आविल - मालिन्यं नीतं
तस्मिन् ; अत एव विलीयमाने - विलयं गच्छति, अन्योऽपि केशाकर्षणेन
विमानितो लज्जया अदर्शनं गच्छतीति भावः ।

(२८) मानिनीमनसीव - मानिनीनां - मानवतीनां, कालं प्रति कुपितानां
नारीणामिति यावत्, मनसीव - हृदये इव, शवरीणां - शवराङ्गनानां, चिकुरचये -
केशनिचये, [“चिकुरः कुन्तली बालः कचः केशः शिरारुहः” इत्यमरः । “शवरी-
चिकुरचये” इत्यत्र “शर्वरीशवरीचिकुरचये” इति पाठः - शर्वरी - राक्षी,
राक्षिचरीणामित्यर्थः, अन्यत् समानम्] । विलीयमाने इत्यस्याधिकरणम् ।
चाषपक्षत्विषि - चाषो नाम पक्षिविशेषः, तस्य पक्षवत् त्विषः, - प्रभा यस्य तादृशं ।

(२९) उदयगिरितीति । - उदयगिरिः - उदयाचलस्य, तटनिकरेषु - प्रस्थभागेषु,
यानि कुहराणि - गह्वराणि, तेषु ये हरयः, - सिंहाः, स्थिता इति भावः, तेषां खराः,
- तीक्ष्णाः, ये नखाः, तेषां मुखनिवहाः, - अयसमूहा एव, हतयः, - अस्त्राणि, तैः
निहतः, - नाशितः, यो निजहरिणः, - स्वात्मज्ञस्यः सग इत्यर्थः, तस्य गलात् -
कण्ठात्, गलिते, - निःसृते, रुधिरचयः, - रक्तसमूहः, निचितमिव - व्याप्त-
मिव, [“उदयगिरिशिखरकटककुहरहरिखरनखरनिवहहेतिनिहतनिजहरिणगलितरुधिर-
निचयनिचितमिव” इति पाठः - उदयगिरिः शिखरेषु कटकेषु - नितम्बेषु च, यानि
कुहराणि तेषु ये हरयः, - सिंहाः, स्थिता इति भावः, तेषां खरनखरनिवहाः, -
क्षीणनखनसमूहाः एव, हतयः, - अस्त्राणि, तैः निहतस्य निजहरिणस्य गलितम् रुधिर-

वपुः उदयरागधरमिव विभावरीवध्वा धारयति श्वेतभानौ,
 (३०) अचलच्युतचन्द्रकान्तजलधाराधौत इव ध्वस्ते ध्वान्ते,
 (३१) गोलोकगलितदुग्धविसरबाहिनि दन्तमयमकरमुख-
 महाप्रणाले इव पूरयितुं प्रवृत्ते पयोनिधिभिन्दुमण्डले, स्पष्टे
 प्रदीपसमये सावित्री शून्यहृदयामिव किमपि ध्यायन्तीं साक्षां
 सरस्वतीमवादीत्,—“सखि ! त्रिभुवनोपदेशदानदक्षायाः
 तव पुरो जिह्वा जिह्वेति मे जल्पन्ती । जानासि एव
 या दुर्वश्याः (३२) विसंश्रुताः गुणवत्यपि जने दुर्जनवन्निपतन्ति
 निर्दोक्षिण्याः क्षणभङ्गिन्यो नातिक्रमणीया न रमणीया, दैवस्य

निषयेन निश्चितमित्यर्थः] अत एव लोहितं—रक्तम् । उदयरागधरम्—उदये
 यो रागः,—लौहित्यं, तस्य धरतीति धरम् । [“उदयरागधरमिव” इत्यत्र
 “उदयरागधरमधरमिव” इति पाठान्तरे—उदयरागधरम्—उदयकालिकरक्तप्रकाशम्,
 अधरमिव—निम्नोष्ठपटमिव इत्यर्थः] । विभावरीवध्वाः,—विभावरी—रातिरेव, बधूः
 तस्याः । श्वेतभानौ—शुभकिरणे, चन्द्रमसौव्यर्थः ।

(३०) अचलेति ।—अचलात्—उदयगिरेरित्यर्थः, च्युतानां—निर्गलितानां,
 चन्द्रकान्तानां—मणिविशेषाणां, (ये चन्द्रीदये प्रसवन्तीति प्रसिद्धिः) जलधाराभिः
 धौतमिव—चालितमिव तस्मिन्, अत एव ध्वस्ते—ध्वंसं गते । ध्वान्ते—तमसि ।

(३१) गोलीकेति ।—गोलोकात्—गवां लोकात्, गीस्थानात्, गोंडादित्यर्थः,
 मयूखनिचयात् वा, (“स्वर्गेषुपशुष्वाम्-वज्रदिङ्नेत्रहृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां
 पुंमि गौः” इत्यमरः । हृणिः,—मयूख इत्यर्थः) गलितान्—निःसृतान्, दुग्धविसरान्
 —क्षीरप्रसवान्, वहतीति तथाभूते । दन्तेति ।—दन्तमयं—गजदन्तनिर्मितमित्यर्थः,
 यत् मकरमुखं—मकराख्य-जलजलुवदनं, तदेव महान् प्रणालः,—जलनिःसरण-
 मार्गः तस्मिन्निव । प्रवृत्ते—प्रसृते । पयोनिधिं—सागरम् ; [“पयोनिधिम्” इत्यत्र
 “पयोधिम्” इति पाठान्तरम्] पूरयितुं—भर्तुम् ; [“पूरयितुम्” इत्यत्र “आपूर-
 यितुम्” इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः] । साक्षां—अक्षुमुखीमित्यर्थः । पुरः,—
 अग्रतः । जिह्वेति—लज्जते । जल्पन्ती—चालपन्ती । दुर्वश्याः,—वश्याताम् आपादयितु-
 मशक्याः । [“या दुर्वश्याः” इत्यत्र “यादृश्याः” इति पाठान्तरम्] ।

(३२) विसंश्रुताः,—निर्मय्यंदाः । निर्दोक्षिण्याः,—निष्ठुराः । दैवस्य—

सामा वृत्तयः । निष्कारणा च निष्कारकणिकाऽपि सहेजयति
मनस्विनोऽपि मानसम् असद्व्यजनात् आपतन्ती । अनवरत-
नयनजलधारासिन्धुमानः तरुरिव विपल्लवोऽपि सहस्रधा
प्ररोहति । अतिसुकुमारश्च जनं सन्तापपरमाणवो मालती-
कुसुममिव स्नानिम् आनयन्ति । महताश्च उपरि निपतन्
अणुरपि सृणुरिव करिणां क्लेशः कदर्थनाय अलम् ।
(३२) सहजस्नेहपाशप्रन्थिवन्धनाश्च बान्धवभूता दुस्त्यजा
जन्मभूमयः । दारयति दारुणः क्रकचपात इव हृदयं
संस्तुतजनविरहः । सा न अर्हसि एवं भवितुम् । अभूमिः
खलु असि दुःखत्वेडाङ्गुरप्रभवाणाम् । अपि च पुराकृते
कर्मणि बलवति शुभेऽशुभे वा फलकृति तिष्ठति अधिष्ठातरि

अडुष्टम् । बान्धाः,—प्रतिकूलाः, याः क्षणभङ्गिन्यः,—क्षणमात्रेण विध्वंसिन्यः,
नातिक्रमणीयाः,—अतिक्रमितुमशक्याः, [“नातिक्रमणीयाः” इत्यत्र “दुरतिक्रम-
णीयाः” इति पाठे—दुःखेनातिक्रमितुं शक्याः इत्यर्थः] । वृत्तयः,—व्यवहाराः, ता
दुर्जनवत् गुणवत्यपि जने निपतन्तीति जानास्येवेत्यन्वयः । निष्कारणा—अद्वैतका,
निष्कारकणिका—परिभवज्ञश्च इत्यर्थः । सहेजयति—व्यथयति । [“सहेजयति” इत्यत्र
“कनुषयति” इति पाठेऽपि स एवार्थः] । असद्व्यजनात्—अयोग्यजनात् । विपल्लवः,
—विपदी लेशः पल्लवश्च । सन्तापपरमाणवः,—स्नेहलेशः, ऊष्मिन्दवश्च ।
आनयन्ति—प्रापयन्ति । अणुरपि—अत्यल्पोऽपि । सृणुरिव—अदुश इव । कदर्थनाय
—व्यथनाय ।

(३२) सहज इति ।—सहजः—स्वाभाविकः, यः स्नेहपाशः,—स्नेहः,—प्रणय एव,
पाशः,—रज्जुः, तेन स्रियबन्धनं यासां तथाभूताः । क्रकचपातः,—क्रकचः—
करपत्रं, तस्य घ्रातः,—अङ्गेषु पातनं, स इव संस्तुतजनविरहः,—संस्तुताः,—परि-
चिताः, प्रशङ्गिन इति यावत्, (“संतवः स्यात् परिषयः” इत्यमरः) जनाः तेषां
विरहः,—विच्छेदः । एवं भवितुम्—इत्थं स्वजनविरहणी भवितुमित्यर्थः । अभूमिः,
—अयोग्यस्थानमित्यर्थः । दुःखेति ।—दुःखमेव स्नेहः,—विषं, तस्य अङ्गुराः,—
प्ररोहाः, तेषां प्रभवाः,—पराक्रमाः, वेगा इत्यर्थः तेषाम् ; [“प्रभवाणाम्” इत्यत्र
“प्रसवानाम्” इति पाठे—प्रसवाणां—कलानामित्यर्थः] । पुराकृते—प्राक्कृते इति यावत् ।

ग्रहे पृष्ठतश्च कोऽवसरो विदुषि शुचाम् ? इदन्तु ते त्रिभुवन-
मङ्गलैककमलम् अमङ्गलभूताः कथमिषं मुखम् अपवित्रयन्ति
अशुविन्दवः ? तदलम् अनया कथया ; अधुना कथय, कतमं
भुवो भागम् अलङ्घनम् इच्छसि ? कस्मिन् (३४) अवतितौर्षति
पुण्यभाजि प्रदेशे ते हृदयम् ? कानि वा तीर्थानि अनुग्रहीतुम्
अभिलषसि ? केषु वा धन्येषु तपोवनधामसु तपस्यन्ती स्यातु-
मभिवाञ्छसि ? सज्जोऽयम् अनुसरणचतुरः सहपांशुक्रीडापरि-
चयपेशलः प्रेयान् सखीजनः । कृतक्षितितलावतरणसङ्ख्या
अनन्तशरणा चाद्यैव प्रभृति प्रपद्यस्व मनसा वाचा क्रियया च
सर्वविद्याविधातारं धातारश्च स्वश्रेयसाय (३५) स्वचरचरजः-
पवित्रितत्रिदशासुरमौलिं सुधाक्षतिकलिकाकल्पितावतंसकं

फलकृति—शुभाशुभफलदातारः । अधिष्ठातरि—ईश्वरे । ग्रहे—सर्वग्रहे, नियन्-
तृत्वं, तिष्ठतीत्यनेनाद्यः । विदुषि—विद्वज्जने, शुचां—श्रीकानाम्, अवसरः,
—स्थानं, कः ?—न कोऽपीत्यर्थः ; ईश्वरेच्छया शुभाशुभकार्यकालानि सर्वैरेव भुज्यन्ते,
तदत्र विहीनो न श्रीचनोति तात्पर्यम् । [“इदन्तु” इत्यत्र “इदञ्च” इति पाठान्तरम्]
अपवित्रयन्ति—अपवित्रं कुर्वन्ति ।

(३४) अवतितौर्षति—अवतरितुमिच्छति । तीर्थानि—पुण्यक्षेत्राणि । सज्जः,
—प्रस्तुतः, सह गन्तुमिति शेषः । अनुसरणचतुरः—चानुगत्यणिपुत्रः । [“अनुसरण-
चतुरः” इत्यत्र “उपचरणचतुरः” इति पाठे—सेवाचतुरः इत्यर्थः] । सहिति ।—सह-
पांशुक्रीडायां—समेत्य धूलिक्रीडये, यः परिचयः,—समासक्तिः, तेन पेशलः,—परवश
इत्यर्थः, लब्धीन इति यावत् । कृतेति ।—कृतः,—विहितः, क्षितितले—भूमिस्थले,
अवतरणसङ्ख्या यया तदाभूता । [“प्रेयान्..... सङ्ख्या” इत्यत्र “प्रेयान् सखीजनः
क्षितितलावतरणाय” इति पाठान्तरम्] । अनन्तशरणा—भाषि अन्तत् शरणं—
रक्षिता वस्याः तपोक्षा, (“शरणं गृह्णरक्षित्रीः” इत्यमरः) । प्रपद्यस्व—प्राप्तुहि,
आशुश्रेयसं, [“प्रपद्यस्व” इत्यत्र “प्रतिपद्यस्व” इति पाठान्तरम्] । धातारं—
रक्षितारम् । स्वश्रेयसाय—निजमङ्गलाय । [“धातारश्च स्वश्रेयसाय” इत्यत्र
“धातारं चःश्रेयसस्य इति पाठे—चःश्रेयसस्य—मङ्गलस्य, धातारमित्यन्वयः] ।

(३५) स्वचरयेति ।—स्वस्य चरचरजसा—पदरीचुना, पवित्रिताः,—पाविताः,

देवदेवं त्रिभुवनगुरुं त्राम्बकम् अम्बिकापतिम् । अम्बोयसैव
कालेन स ते शोकविरतिं करिष्यति” इति ।

(३६) मुक्तामुक्ताफलधवललोचनजलललाः सरस्वती प्रत्य-
वादीत्,—“प्रियसखि ! त्वया सह विचरन्त्या न मे काश्चिदपि
पीडाम् उत्पादयिष्यति ब्रह्मलोकविरहः शापशोको वा, केवलं
कमलासनसेवासुखमार्द्रयति मे हृदयम् । अपि च, त्वमेव वेत्सि
मे भुवि धर्मसाधनानि सर्वयोगयोग्यानि स्थातुम् स्थानानि”
इत्येवमभिधाय विरराम । रणरणकोपनीयमानप्रजामसा च
उन्मीलितलोचनैव तां निशामनयत् ।

त्रिदशाना—देवानाम्, असुराणाञ्च मौलयः,—किरीटाः, धम्मिन्ना वा येन तथोक्तम् ;
(“मौली किरीटधम्मिन्ना” इत्यमरः) । [“स्वचरणरजःपवित्रत्रिदशसुरमौलिम्”
इत्यत्र “चरणरजःपवित्रत्रिदशसुरम्” इति पाठान्तरम्] । सुधेति ।—सुधम्—
वीर्यं, सूते अस्मात् इति सुधासूतिः,—चन्द्रः, तस्य कला एव कलिका तथा कल्पितः
भवतंसकः,—खलाटभूषणमिति यावत् येन तं, [“कल्पितावतंसकम्” इत्यत्र
“कल्पितकर्णवतंसम्” इति पाठे—कर्णावतंसः,—कर्णभूषणमित्यर्थः] । सः,—
बाम्बकः, शोकविरतिं—शोकशान्तिं, [“शोकविरतिं करिष्यति” इत्यत्र “शापशोक-
विरतिं वितरिष्यति” इति पाठान्तरम्] ।

(३६) मुक्तेति ।—मुक्ताः,—पातितः, मुक्ताफलवत् धवलः,—पद्माः,
लोचनजलललाः,—असुविन्दवः यद्या तथाभूता । [“मुक्तामुक्ताफल” इत्यादेः प्राक्
“एवमुक्ता” इत्यधिकः पाठः कश्चित् पुस्तके दृश्यते] । आर्द्रयति—वेष्टयति । “धर्म-
साधनानि” इत्यत्र “धर्मधामानि” इति पाठे—धर्मधामानि—धर्मदेवाणीत्यर्थः ।
“सर्वयोगयोग्यानि” इत्यत्र च “समाधिसाधनानि योगयोग्यानि” इति पाठे—समाधिः,
—चित्तैकाग्र्यं, तत्साधनानि, योगः,—जीवात्मनोः ऐक्यचिन्तनं, तदयोग्यानि । उक्तञ्च,
—“आदौ समाधिमाप्तिष्ठेत् ततो योगमुपाचरेत्” इति] । रणरणकेति ।—रण-
रञ्जकेन—उत्काण्डया, उपनीयमानः,—जायमानः, [“उपनीयमानः” इत्यत्र “उप-
नीतः” इति पाठे—जातः] प्रजामसा यस्याः तथोक्ता । [“उन्मीलितलोचनैव” इत्यत्र
“अग्निमीलितलोचनैव” इति पाठान्तरम्] ।

(३७) अन्येद्युः उदिते भगवति त्रिभुवनशेखरे तुरङ्गमुख-
खणखणायितखरखलीनकर्षणक्षतक्षरत्क्षतजनेनैव पाटलित-
वपुषि उदयाचलशिखरचूडामणौ जरत्कृकवाकुचूडारुणारुण-
पुरःसरे विरोचने रोचमाने (३८) नातिदूरवर्ती पितामह-
विमानहंसपालः पर्यटन् अपरवक्त्रम् उच्चैः अगाधत्,—
तरलयसि दृश्यं किमुक्तकामकलुषमानसवासलालिते ! ।
अवतर कलहंसि ! वापिकां पुनरपि यास्यसि षड्जालयम् ॥२४॥”

(३७) अन्येद्युः—अन्यस्मिन् दिवसे । [“अन्येद्युः” इत्यत्र “अपरिद्युः”
इति पाठान्तरं—अपरदिवसे, तत्परदिने इत्यर्थः] । त्रिभुवनशेखरे—त्रिलोकीश्वरी-
भूषणभूते इत्यर्थः । तुरङ्गेति ।—तुरङ्गाणामु—अश्वाणां, सप्तानामिति शेषः, (अस्य
सप्ताश्वत्वादिति भावः) मुखेषु खणखणायिताः,—खणखणशब्दवन्त इति यावत्;
खराः,—तीक्ष्णाः, ये खलीनाः,—कबिकाः, तेषां कर्षणेन खरत्—निःसरत्, अश्वाणां
मुखेभ्य इति भावः, यत् क्षतजं—रक्तं तेनेव । [अत्र “खणखणायमानखलखलीनक्षत-
निजतुरगमुखक्षिप्तं क्षतजनेन” इति पाठि—खणखणायमानाः खलक्ताः ये खलीनाः तैः
क्षतानि निजानां तुरगाणां मुखानि तेभ्यः क्षिप्तं—बिकीर्णं, निर्गतेमिति यावत् तेन] ।
पाटलितवपुषि—रक्तकलंवरे । [“उदयाचलशिखरचूडामणौ” इत्यत्र “उदयाचल-
चूडामणौ” इति पाठान्तरम्] जरदिति ।—जरन्—स्थविरः, यः कृकवाकुः,—
ताम्रचूडः, तस्य चूडा—शिखरं, तद्वत् अरुणः,—रक्तवर्णः, अरुणः,—निजसारविः
यस्य तथाभूते । विरोचने—सूर्ये । रोचमाने—दीप्यमाने ।

(३८) नातिदूरवर्ती—अनतिदूरस्थः । पितामहेति ।—पितामहस्य—ब्रह्मणः,
विमानहंसस्य—बाह्वन्भूतमरालस्य, पालः,—रक्षकः । [अत्र “नातिदूरवर्ती
विविधं पितामहवाहनहंसकुलपालः” इति पाठान्तरम्] । अपरवक्त्रं—तदाख्यम्
आख्यायिकासु प्रदीप्तं हतम् ; तथा चाह भामहः,—“वक्त्रं आपरवक्त्रश्च काव्ये
काव्यार्थशंसिनि” इति ।

तरलयसीति ।—अकलुषम्—अनाविलं, स्वतः स्वच्छमित्यर्थः, भावसु—तदाख्यं सर-
इत्यर्थः, अन्यत्र,—अकलुषं—निर्मलं, मानसं यस्य सः अकलुषमानसीति अत्रा तस्मिन्
अथवा,—अकलुषं मानसं येषां ते अकलुषमानसाः,—विशसः, तेन, वासीन क्षालिता—
क्षीयिता, तस्मान्मुञ्चि हे अकलुषमानसवासलालिते ! कलहंसि !—हे राजहंसि !

तच्छ्रुत्वा सरस्वती पुनरचिन्तयत्,—(३९) “अहमिवा-
नेन पर्यनुयुक्ता । भवतु, मानयामि मुनेर्वचनम्” इत्युक्त्वा
उत्थाय कृतमहीतलावतरणसङ्कल्पा परित्यज्य वियोगविकृतं
स्वपरिजनं ज्ञातिप्रगमपरिगणय्य त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य चतुर्मुखं
कथमप्यनुनयन्ती निर्वर्तितानुयायिव्रतिव्राता ब्रह्मलोकतः
सावित्रीद्वितीया निर्जगाम ।

ततः क्रमेण (४०) ध्रुवपदप्रवृत्तां धर्मधेनुमिव अघो

अन्वद—कलहंस्त्रैव शब्दादि । कमलवनविहारिणि । सरस्वति । किं—कथम्, उत्सुकाम् ।
—उत्कृष्टाव्यञ्जकमिति यावत्, कातरामिति भावः, दृश्यं—दृष्टिं, तरल्यसि ?—इतस्ततो
विधिपसि ? वापिको—दीर्घिकाम्, अन्वद,—उत्पन्ने कर्माणि अस्यामिति वापिका—
कर्मभूमिरित्यर्थः तां, सर्वलोकात्मिकार्थः, अवतर—अवतीर्णा भव । नचास्यां विरस्थिति-
रित्याह, पुनरिति ।—पुनरपि पङ्कजानां—लक्षणया काश्चनकमलानाम्, अललयः तं,
मानसं सर इत्यर्थः, अन्वद—पङ्कजालयं—पश्यन्ति, यास्यसि—प्राप्स्यसि । अत्र
द्विष्टविशेषणमहिम्ना कलहंस्यां वापिकावतरणरूपत्वात् अग्रभूतात् सरस्वत्या भूतलावतरण-
रूपस्य प्रस्तुतस्यावगमात् अग्रभूतप्रशंसनात् अलङ्कारः । अपरवक्ताख्यं वृत्तम् ॥ २४ ॥

(३९) अहमिवेति ।—अनेन—यानहंसमालेन, अहं पर्यनुयुक्ता—व्यञ्जेन
बोधितेव । मुनेः,—दुर्वाससः । वचनं—शापवक्यम् । मानयामि—अङ्गीकरोमि,
प्रतिपालयामीत्यर्थः । त्रियोगविकृतं—त्रियोगिन—स्वविच्छेदेन, त्रिकृतं—त्रिकृतं,
कातरमित्यर्थः, [“त्रियोगविकृतम्” इति पाठान्तरम्] अपरिगणय्य—
अगणयित्वा । [“अवगणय्य” इति पाठान्तरम् । “अवगणा” इत्यधिकः पाठः कश्चित्,
तत्र—अवगणा—सावित्रीं विना नामपरिजननेत्यर्थः] । चतुर्मुखं—ब्रह्मणम् । अनुनयन्ती
—सन्तुल्यन्ती । निवर्तितेति ।—निर्वर्तिताः,—मया सह मा गच्छतेति निषिद्धाः,
अनुयायिणः,—अनुगच्छन्तः, व्रतिनां—तामसामां, व्राताः,—सङ्गाः, यया वधीताः ।
[“अनुनयनिवर्तितानुयायिव्रतिव्राता” इति पाठान्तरम्] ।

(४०) ध्रुवेति ।—ध्रुवस्य—निवस्य वस्तुना, क्षिणेरित्यर्थः, पदात्—चरणात्,
यत्र ।—पदात्—द्वितीयपदस्यापनस्यात्रात्, आकाश्यादिति यावत्, प्रवृत्तां—निःसृतां,
[“ध्रुवपदप्रवृत्ताम्” इत्यत्र “ध्रुवप्रवृत्ताम्” इति पाठे—ध्रुवं—निवृत्तं, विद्यदित्यर्थः,
वक्तात् प्रवृत्तां] धर्मधेनुमिव—अर्थाय धेनुः धर्मधेनुः,—होमधेनु इत्यर्थः तामिह ॥

धावमानधवलपयोधराम्, उद्धरध्वनिम्, अन्धकान्तकम्,
मौलिमालतीमालिकाम्, आलीयमानबालखिल्यरुद्रीधसम्,
(४१) अरन्धतीधौतारवत्वचं, त्वङ्गुत्तुङ्गतारङ्गतारल-
तरतारतारकां, तापसवितीर्णतरलतिलोदकपुलिनाम्,
(४२) आप्लवनपूतपितामहपातितपिटपिण्डपाण्डुरितपारां,
पर्यन्तसुखसुप्तसप्तर्षिकुशशयनसूचित-सूर्यग्रहणसूतकोपवासाम्,

अध ३३।—अधो धावमानं—निःसरत्, धवलं—सुभं, पयः,—जलं, भारयवि
या तादृशीम्, अन्ध, —अधो धावमानाः,—अधोमुखाः, धवलाः पयोधराः,—स्तनाः
यस्यास्ताम् । उद्धरध्वनिम्—उद्धुराः,—उत्कटाः, कलकलायमाना इत्यर्थः, ध्वनयः
यस्याः ताम्, अन्ध, —उद्धटनिनादाम् । अन्धकेति ।—अन्धको नाम कश्चिदसुरः, तस्य
अन्धयति—नाशयतीति अन्तकः,—विनाशकः, हर इत्यर्थः, तस्य मौलिः,—जटानूटमिति
भावः, तस्य मालतीमालिका—मालतीपुष्पमाला, तत्सदृशीत्यर्थः ताम् । [“अन्धकान्तक”
इत्यत्र “अन्धकमथन” इति पाठेऽपि—स एवार्थः] । आलीयमानेति ।—
आलीयमानैः,—अतिचुद्रत्वात् विलयं गच्छद्भिरिवेति भावः, बालखिल्यैः,—मुनिविशेषैः,
रुद्री—संश्लिष्टं, रीधः,—तटं यस्याः ताम् ।

(४१) अरन्धतीति ।—अरन्धत्या—वशिष्ठगृहिण्या, धौता—बालिता, तरी-
रिथं तारवी—तरुसम्बन्धिनी, त्वक् यस्यां तथोक्ताम् । त्वङ्गुत्तुङ्गतारङ्गतारलतर-
तारतारकामिति ।—त्वङ्गु—चलत्तु, तुङ्गेषु—उन्नतेषु, तरङ्गेषु—ऊर्मिषु, तरल्यः,
—प्रतिफलन्यः, तरलतराः,—अतिचञ्चलाः, ताराः,—मण्डप्यः, तारका यस्यां ताम् ।
तापसेति ।—तापसैः,—मुनिभिः, वितीर्णानि—दक्षानि, तरलानि—तरङ्गसङ्गात्
चञ्चलानि, तिलोदकानि—तिलयुक्ततर्पणसलिलानि, पुलिनेषु—सैकतेषु यस्याः
ताम् । [अत्र “तापसवितीर्णतरलतिलोदकपुलकितपुलिनाम्” इति पाठे—तापसैः
वितीर्णेन—दत्तेन, तरलेन तिलोदकेन पुलकितानि—उद्भासितानि, उद्भासितानौत्यर्थः,
पुलिनानि यस्याः तामित्यर्थः ।

(४२) आप्लवनेति ।—आप्लवनेन—स्नानेन, पूतः,—पवित्रः, यः पितामहः,
—ब्रह्मा, तेन पातितैः,—अपितैः, पिटपिण्डैः,—पिटभ्यः,—अग्निष्वात्तादिभ्यः,
दत्तैः पिण्डैः, पाण्डुरितः,—पाण्डुवर्णोक्तः, पारः,—तटभूमिर्यस्यास्तथोक्ताम् ।
पर्यन्तेति ।—पर्यन्तेषु—प्राक्तदेशेषु, सुखेन सुप्तानां—निद्रितानां, सप्तानाम् ऋषीणां
—मरीचादीनां, कुशा एव शयनानि—शय्याः, तैः सूचितः,—अनुमितः, सूर्य-

(४३) आचमनशुचिशचीपतिमुच्यमानशिवार्चनकुसुमनिकरशारां,
शिवपुरपतितनिर्मात्ममन्दारदामकाम्, (४४) अनादरदारित-
मन्दरदरोदृषदम्, अनेकनाकनायककामिनीकुचकलसलुलित-
विषहां, ग्राह्यावधामखलितमुखरबहुस्रोतसं, (४५) सुषुम्ना-
स्रुतशशिसुधाश्रीकरस्तवकतारकिततीरां, धिषणाग्निकार्यधूम-

ग्राह्यास्य स्रुतेन—अशौचेन, उपवासः, —अनशने यस्याः तां, [“सूर्यग्रहण” इत्यत्र
“सूर्यग्रह” इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः] । सूर्यग्रहणजनिताशौचे सप्तवयः अनशनेन
कुशशयनमधिगमयतीति भावः । [“पर्यन्तसुखसुप्त” इत्यत्र “पर्यन्तसुप्त” इति पाठा-
न्तरम्] ।

(४३) आचमनेति ।—आचमनेन शुचिः, —पूतः, यः शचीपतिः, —इन्द्रः, तेन
मुच्यमानैः, —अर्घ्यमाणैः, शिवार्चनकुसुमनिकरैः, —शिवपूजापुष्पसमूहैः, शारा—
विचित्रवर्णां ताम् । [अत्र “आचमनशुचिशचीपतिमुच्यमानार्चनकुसुमनिकरशाराम्”
इति पाठान्तरम्] । शिवेति ।—शिवपुरात्—कैलासादित्यर्थः, पतितं निर्मात्मं—
निवेदितं, शिवायेति भावः, मन्दारदामकं—मन्दारपुष्पमाख्यं यस्यां तथोक्ताम् ।

(४४) अनादरेति ।—अनादरेण—अवहेलया, दारिताः,—खण्डिताः, महा-
जवेनेति भावः, मन्दरदर्याः,—मन्दराचलगुहायाः, दृषदः,—प्रसरा यया ताम् ।
अनेकेति ।—अनेकेषां—बहूनां, नाकनायकानां—देवानां, याः कामिन्यः,—कान्ताः,
सासां कुचकलसैः,—स्तनकुक्षैः, लुलितः,—सञ्चलितः, विषहः,—कलिवरं, जलद-
मिति भावः यस्याः ताम् । [अत्र “अनेकनाकनायककामिकायकामिनीकुचकलस-
विलुलितविषहाम्” इति पाठे—अनेकाः,—बह्वः, नाकनायकानां निकायस्य—
निवासस्य, याः कामिन्यः, तासां कुचकलसैर्विलुलितः विषहः यस्यास्तामित्यर्थः] ।
ग्राहेति ।—ग्राह्यायां—जलजलुसेदानां, ग्राह्यामाणां—प्रसरसमूहानाञ्च, खलितेन
—इतस्ततः पतनेन, मुखराणि—शब्दितानि, बहूनि श्रोतांसि यस्याः ताम् ।
[अत्र “ग्राह्यावधामखलितमुखरितस्रोतसम्” इति पाठान्तरम्] ।

(४५) सुषुम्नेति ।—सुषुम्ना—रविरश्मिविशेषः, तस्याः स्रुतः,—उत्पन्नः, यः
शशी—चन्द्रः, तस्य सुधानाम्—अमृतानाम्, अमृतमयमयूखानामिति । यावत्,
श्रीकरस्तवकैः,—विन्दुगुच्छैः, तारकितं—तारकाराजितमिवेति भावः, तीरां यस्याः
ताम् ; [“सुषुम्नास्रुतशशिसुधाश्रीकरस्तवकतारकिततीराम्” इति पाठे—सुषुम्नाख्य-
रविरश्मिः स्रुतः,—निःसृतः, यः शशी, अन्यत् समानम्] तदुक्तम्,—“अर्का-

धूसरितसैकतां, सिद्धविरचितबालुकालिङ्गलङ्घनवासविद्रुत-
विद्याधरां, निर्मोकपट्टिकामिव गगनोरणस्य, (४६) लीला-
ललाटिकामिव त्रिपिष्टपस्य, विक्रयवीथीमिव पुष्प-
पञ्चसञ्चयस्य, दत्तार्गलामिव नरकनगरस्य, अंशुकीष्णीष-
पट्टिकाम् इव सुमेरोः, दुकूलकदलिकामिव कैलासकुञ्जरस्य,
पङ्क्तिम् इव अपवर्गस्य, (४७) नेमिमिव कृतयुगचक्रस्य,

हिनिःसृतः प्राचीं यत् यात्यहरहः शशी” इति । धिषण्येति ।—धिषण्यस्य—इहस्पतेः,
(“इहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः” इत्यमरः) यत् अप्रिकाथ्यम्—अप्रि-
होव्यापारः, तस्य धूमेन धूसरितानि—मलिनौकतानि, सैकतानि यस्याः ताम् ।
सिद्धेति ।—सिद्धैः,—देवयोनिविशेषैः, विरचितानि—पूजार्थं विनिर्मितानि, यानि
बालुकालिङ्गानि—बालुकामयशिवलिङ्गानि, तेषां लङ्घनात् वासेन—भयेन, सिद्ध-
देवशापजर्मितेनेति भावः, विद्रुताः,—पलायिताः, विद्याधराः,—देवयोनिमिदाः
यस्यां ताम् । निर्मोकपट्टिकामिव—कञ्चुकपटीमिव । [“निर्मोकमुक्तिमिव” इति
पाठे—निर्मोकस्य—कञ्चुकस्य, मुक्तिः तामिव, “लक्ष्मिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते”
इति न्यायात् मुक्तनिर्मोकमिवेत्यर्थः] । गगनमेव उरगः,—सर्पः तस्य, [गगनस्य
क्षणवर्षत्वात् निर्मोकस्य शुक्लवर्णत्वाच्च तथोच्यते] ।

(४६) लीलेति ।—लीलाललाटिकामिव—विलासार्थं भालभूषणमिवेत्यर्थः ।
त्रिपिष्टपस्य—स्वर्गस्य, यद्वा—वयाणां पिष्टपानां समाहार इति समासे त्रिपिष्टं—त्रिलोकं
तस्य, [“त्रिपिष्टपिष्टस्य” इति पाठे—त्रिपिष्टपमेव पिष्टः,—धूर्त्तलम्पटविशेषः तस्य] ।
विक्रयवीथीमिव—विक्रयस्थानमिव ; यद्वा,—विक्रयपरम्परामिव । पुष्पानि पुष्पानीव
—विक्रयद्रव्याणीव, तेषां सञ्चयः,—समुच्चयः तस्य, [अत्र “पुष्पपञ्चस्य” इति पाठा-
न्तरम्] । दत्तार्गलामिव—दत्ताः अर्गलाः,—हाररोषकदण्डविशेषाः तामिव । नरक-
नगरस्य—नरकमेव नगरं तस्य, [“नरकनगरहारस्य” इति पाठान्तरम्] अंशुकेति ।
—अंशुकं—सूक्ष्मवर्णं, तेन निर्मितं अक्षीषपट्टिका—शिरोवेष्टनपटी तामिव ।
[“सुमेरोः” इत्यत्र “सुमेरुवृक्षस्य” इति पाठे—सुमेरुवृक्षः इव तस्य, उपनिमित्तमासः]
दुकूलकदलिकामिव—वस्त्रनिर्मितवैजयन्तीमिव । [“दुकूल” इत्यत्र “दुगूल” इति
पाठान्तरे—दुगूलशब्दः दुकूलसमानार्थको बोध्यः] । कैलासकुञ्जरस्य—कैलासः कुञ्जर
इव तस्य कैलासाद्रिद्विपगजस्य । पङ्क्तिमिव—सरणिमिव । अपवर्गस्य—केवलस्य ।

(४७) नेमिमिव—धारामिव । कृतयुगचक्रस्य—कृतयुगं—सत्ययुगं, चक्रमिदं

सप्तसागरराजमहिषीं मन्दाकिनीमनुसरन्ती मर्त्यलोकम्
 अवन्तरत्, अपश्यत् च अम्बरतलस्थितैव हारम् इव वरुणस्य,
 आतपवनिकरमिव चन्द्राचलस्य, शशिमणिनिष्पन्दम् इव
 बिम्बस्य, कर्पूरद्रुमद्रवप्रवाहमिव दण्डकारण्यस्य, लावस्थरस-
 प्रसवणमिव दिशां, स्फटिकशिलापट्टशयनमिव अम्बरश्रियः,
 (४८) स्वच्छशिशिरसुरसवारिपूर्णं भगवतः पितामहस्य
 अपत्यं हिरण्यवाहुनामानं महानदं, यं जनाः शोण इति
 कथयन्ति । दृष्ट्वा च तं तदीयरामणीयकञ्चतद्दया तस्यैव
 तीरवासम् अरोचयत्, उवाच च सावित्री,—“सखि ! मधुर-

तस्य, पर्यायेषु परिवर्तनशोलत्वादिति भावः । अन्यत्र,—कृताः,—निर्मिताः, युगाः,—युग-
 काण्डानि येषां तथाभूतानि, चक्राणि यस्य तस्य, रणस्वेत्यर्थः । [अत्र “कृतयुगस्य” इति
 पाठान्तरम्] । सहेति ।—समानां सागराणां समाहारः सप्तसागरं तस्य ; यद्वा,—
 सप्त च ते सागरास्तेति सप्तसागराः, राजान इव, तेषां महिषी — प्रधानपत्नी ताम् ; यद्वा,—
 सप्तसागरराजः,—चौरसमुद्रः, तस्य महिषी ताम् । [“अवातरत्” इत्यत्र “अवततार”
 इति पाठान्तरम्] । अम्बरतलस्थितैव—आकाशस्थितैव । हारमिव—मुक्तामाला-
 मिव । वरुणस्य—जलाधिपतेः । आतपवनिकरमिव—कृत्तपरम्परामिव, [“आतपव-
 निकरमिव” इत्यत्र “अतनिर्भरमिव” इति पाठान्तरम्] । चन्द्राचलस्य—
 चन्द्राख्यस्य पर्यंतस्य, शशिमणिनिष्पन्दमिव—चन्द्रकान्तमणिनिष्कृतजलप्रवाहमिव ।
 कर्पूरेति ।—कर्पूरद्रुमस्य—कर्पूरतरोः, द्रवप्रवाहः,—निष्पन्दपरम्परा तमिव ।
 स्फटिकेति ।—स्फटिकशिला—स्फटिकमणिः, तस्याः पट्टमेष शयनं—शय्या तदिवा ।
 [“स्फटिकशिला” इत्यत्र “स्फटिकशिला” इति पाठान्तरे—स्फटिकमणिमयमित्यर्थः] ।
 अम्बरश्रियः,—मगनलज्जराः । [“श्रियः” इत्यत्र “श्रियाः” इति पाठान्तरम्] ।

(४८) स्वच्छेति ।—स्वच्छानि—निर्मलानि, शिशिराणि—शीतलानि, सुरसानि
 —सुत्रादानि, वारोधि—जलानि, ते पूर्णः तम् । [“हिरण्यवाहुनामानम्” इत्यत्र
 “हिरण्यवाहुनामानम्” इति पाठान्तरम्] । तदीयेति ।—तस्य इदं तदीयं—शोण-
 सन्धि, वत् रामणीयकं—मनोहारित्वं, तेन कृतम्—आलटं, इदं यस्याः तथाभूता ।
 [“तदीयरामणीयकञ्चतद्दया” इत्यत्र “रामणीयकञ्चतद्दया” इति पाठान्तरम् ।

मयूरविरुतयः (४८) कुसुमपांशुपटलसिकतिलतल्लताः, पुष्प-
परिमलमत्तमधुपञ्चैषीवीणारणितरमणीयाः प्रीणयन्ति । मां
मन्दाकिनीद्युतेरस्य महानदस्त्रोपकण्ठभूमयः, पक्षपाति च मे
मनः अत्रैव स्थातुम्” इति । अभिनन्दितवचना च “तथा” इति
तथा तस्य पश्चिमे तीरे वासमरोचयत् । एकस्मिंश्च शुचौ
शिलातलसनार्थं तटलतामण्डपे गृहबुद्धिं बबन्ध । विश्रान्ता
च नातिचिरादुत्थाय सावित्र्या सार्धम् उच्चितार्चनकुसुमा
सञ्चौ । (५०) पुलिनपृष्ठप्रतिष्ठापितशिवलिङ्गा च भक्त्या
परमया पञ्चब्रह्मपुरःसरां सम्यक्षुद्रां बबन्ध । विहितपरि-

“तीरवासमरोचयत्” इत्यत्र “तीरे वासमरोचयत्” इति पाठान्तरम् । मधुरेति ।

—मधुराः,—मनोहररिण्यः, मयूराणां विरुतयः,—निगादाः यत्र तथाभूताः ।

(४८) कुसुमेति ।—कुसुमानां पांशुपटलैः,—परागनिचयैः, सिकतिलैः,—
संस्कृतवल्गुः, तरुणां—वृक्षाणां, तलाः,—शुष्कदेशाः यत्र तथाभूताः । पुष्पेति ।—पुष्पाणां
परिमलन—सौरभेण, मत्तानां मधुपानां—भ्रमराणां, पञ्चैषी—सङ्घः, सैव वीणा, तस्याः
रणितेन—निनादेन, रमणीयाः । [“परिमलमत्तमधुपञ्चैषी” इति पाठे—परिमलिन,
पुष्पाणामिति भावः, सत्तानां मधुपानां वीणी—पञ्चैषीत्यर्थः] । मन्दाकिनीद्युतेः,
—मन्दाकिन्याः व्युतिरिव व्युतिर्यस्य तथोक्तस्य । [“रमयन्ति मां मन्दीकृतमन्दाकिनी-
द्युतेः” इति पाठे—मन्दीकृता—खर्वीकृता, मन्दाकिन्याः व्युतिः येन तस्याभूतस्येत्यर्थः] ।
पक्षपाति—प्रणयित्वर्थः, आसक्तमिति यावत् । [“मनः” इत्यत्र “हृदयम्” इति
पाठान्तरम् । “वासमरोचयत्” इत्यत्र “समवातरत्” इति पाठान्तरम्] । शिलाः
तलसनार्थे—शिलाखण्डसुमन्ति । तटलतामण्डपे—तटस्थितलतानिर्मितवासगृहं ।
बबन्ध—कृतवतीत्यर्थः । सञ्चौ—ज्ञातवती ।

(५०) पुलिनेति ।—पुलिनस्य—संस्कृतदेशस्य, पृष्ठे—उपरि, प्रतिष्ठापितं—
संस्थापितं, शिवलिङ्गं यथा तथोक्ता । [“प्रतिष्ठापितशिवलिङ्गा” इत्यत्र “प्रति-
ष्ठितसंस्कृतशिवलिङ्गा” इति पाठान्तरं—प्रतिष्ठितं—स्थापितं, संस्कृतं—बालुकामयं,
शिवलिङ्गं यथा सा] । पञ्चैति ।—पञ्चब्रह्माणि—सद्योजात-वामदेवाचोर-तत्पुरुषैः
शानकपाणि, पुरःसराणि—अयगण्यानि यस्यां तादृशीं, शुद्रां—कराहुलिसंयोगः
विशेषरूपां, सम्यक्—यथाविधि, बबन्ध—कृतवतीत्यर्थः ; प्रथमं सद्योजातपूजाविधाः

कराः अविगीताग्रहा अवनिपद्मनगगनतपनतुङ्गिनिक्किरणदहन-
सलिलयजमानमयीर्मूर्त्तिरष्टावपि ध्यायन्ती सुचिरमष्ट-
पुष्पिकामदात् । अयन्नोपनतेन फलमूलादिना अमृतरसमपि
(५१) अतिशिशयिषमाणेन तेन च स्वादुना शिशिरेण शोण-
वारिणा शरीरस्थितिम् अकरोत् । (५२) अतिवाहितदिवसा
च तस्मिन् एव लतामण्डपशिलातले कल्पितपद्मवश्यना
सुष्वाप । अन्येद्युरपि अनेनैव क्रमेण नक्तन्दिनम् अत्यवाहयत् ।

यिनी, ततः वामदेवपूजासम्पादनी, तत्पश्चात् अधोरपूजासाधनी, तदनन्तरं तत्पुरुषा-
र्चासम्पादनी, अनन्तरम् ईशानपूजाविधायिनीत्येवं पञ्चमुद्राविधानेन पञ्चब्रह्माणि
पूजयामास इति भावः । विहितपरिकरा—कृतपूजाविधाना । अविगीताग्रहा—
अविगीतः,—अनिष्टः, आग्रहः,—अभिनिवेशः यस्याः तथाभूता, एकाग्रचित्तैत्यर्थः ।
अवनौति ।—अवनिः,—चित्तिः, पवनः,—वायुः, गगनम्—आकाशं, तपनः,—
सूर्यः, तुङ्गिनिक्किरणः,—सीमः, दहनः,—अग्निः, सलिलं—जलं, यजमानः,—
याज्ञिकः, एतन्मयः,—अवन्याद्यात्मिकाः ताः, अष्टौ मूर्त्तयः, शिवस्येति भावः ।
[“मुद्रावन्विहितपरिकरां ध्रुवागौतिगर्भासवनपवनवनगगनदहनतपनतुङ्गिनिक्किरण-
यजमानमयीः” इति पाठान्तरे—मुद्रावन्विः,—आवाहनाद्यर्थे त्रिशष्टः कराङ्गुलि-
सन्निवेशविशेषः, तेन विहितः,—कृतः परिकरः—पूजाविधानं यस्यां तथाभूतां,
ध्रुवागौतिगर्भां—ध्रुवा—ध्रुवाख्या, गौतिः,—मेयविशेषः, कुन्दीविशेषो वा, गर्भं—
अभ्यन्तरे यस्याः ताम्, अन्तराऽन्तरा गौतिपूर्विकाम् अष्टपुष्पिकां दत्तवतीत्यर्थः । वनं—
जलं, जलमयी मूर्त्तिरित्यर्थः] । ध्यायन्ती—चिन्तयन्ती । अष्टपुष्पिकाम्—अष्टौ
पद्मादिपुष्पविशेषान् ; यद्वा,—आसनवर्गप्रभृतिषु अष्टसु प्रत्येकम् अष्टपुष्पिकाम् ।
अदात्—दत्तवती । अयन्नोपनतेन—अनायासोपलब्धेन । [“फलमूलादिना” इत्येव
“फलमूलिन” इति पाठान्तरम्] ।

(५१) अतिशिशयिषमाणेन—अतिशयितुमिच्छता । स्वादुना—सुस्वादेन,
[“स्वादिसा” इति पाठे—अतिस्वादवतेत्यर्थः] । शिशिरेण—शैतलेन । शोणवारिणा
—शोणनदसलिलेन । शरीरस्थितिमिति—न त्वावशिर्भोजनम् । अन्येद्युः,—
अत्यस्मिन्नहनि ।

(५२) अतिवाहितदिवसा—अतिक्रान्तदिना ।

एवमतिक्रामसु दिवसेषु, गच्छति च काञ्चे, (५३) यास-
मावमिव गते रवौ इतरस्यां दिशि (५४) प्रतिशब्दपूरितगङ्गारं
गम्भीरतरं (५५) तुरङ्गमङ्गेषितोद्यममनृषोत् । उपजात-
कुतूहला च निर्गत्य लतामण्डपादिलोकयन्ती (५६) विकच-
केतकगर्भपत्रपाण्डुरं रजःसङ्घातं नातिदवीयसि प्रदेशे समुखम्
आपतन्तम् अपश्यत् । क्रमेण च (५७) सामीप्योपजायमानाभि-
व्यक्तिनि तस्मिन् एव महति शफरोदरधूसरे रजसि पयसीव
मकरचक्रं भ्रवमानं पुरः प्रधावमानेन, (५८) प्रलम्बकुटिलकच-

(५३) याममावमिव—प्रहरमावमिव, गते—उदिते । [“याममावोद्गते”
“याममावोद्गते” इति पाठद्वये—प्रहरमावोद्गते इत्यर्थः] । इतरस्याम्—अन्यस्याम् ।
[“इतरस्याम्” इत्यत्र “उत्तरस्याम्” इति पाठान्तरम् । “दिशि” इत्यत्र “ककुभि” इति
पाठान्तरम्] ।

(५४) प्रतिशब्देति ।—प्रतिशब्देन—प्रतिध्वनिना, पूरितानि गङ्गराणि येन
तम् । [“प्रतिशब्दपूरितवनगङ्गारम्” इति पाठान्तरम् । “गम्भीरतरम्” इत्यत्र “गम्भीर-
तारतरम्” इति पाठे—गम्भीरयासौ तारः,—महायेति गम्भीरतारः, अतिशयेन
गम्भीरतारः गम्भीरतारतरः तम्] ।

(५५) तुरङ्गमेति ।—तुरङ्गमाणां ऋषितानि—शब्दविशेषाः, तेषाम् उद्यमः,
—उद्योगः तम् । [“तुरङ्गमङ्गेषितोद्यमम्” इत्यत्र “तुरङ्गमङ्गेषितक्रादम्” इति पाठे
—तुरङ्गाणां ऋषितमेव क्रादः,—निनादः तम्] ।

(५६) विकचवेति ।—विकचं—विकसितं, यत् केतकगर्भपत्रं, तद्वत् पाण्डुरं—
श्वभम् । [“केतक” इत्यत्र “केतकौ” इति पाठान्तरम्] । रजःसङ्घातं—धूलिसंघट्टम् ।
नातिदवीयसि—अनतिदूरवर्तिनीत्यर्थः । आपतन्तम्—आगच्छन्तम् ।

(५७) सामीप्येति ।—सामीप्येन—नैकव्येन, उपजायमाना अभिव्यक्तिः,—
कुतूहला यस्य तादृशे । [“अभिव्यक्तिनि” इत्यत्र “अभिव्यक्ति” इति पाठे—अभिव्यक्तिः
यस्य तादृशम् इति अत्रादम् इत्यस्य विशेषणम्] । शफरेति ।—शफरस्य—मत्स्य-
विशेषस्य, उदरवत् धूसरं तस्मिन् । मकरेति ।—मकरचक्रं—मकराः,—जलजनु-
मैश्वाः, तेषां चक्रं—समुद्रः तदिव । प्रधावमानेन—द्रुतगामिनेत्यर्थः ।

(५८) प्रलम्बेति ।—प्रलम्बेन—प्रकर्षेण ल दमानेन, कुटिलेन—कुञ्चितेन,

पञ्चघटितललाटतटचूलिकेन, (५८) धवसदन्तपत्रद्युतिहसित-
कपोलभित्तिना, (६०) पिनङ्गुणागुरुपङ्कजकुरणकषाय-
कञ्चुकेन, (६१) उत्तरीयकृतशिरोवेष्टनेन, (६२) वामप्रकोष्ठ-
निविष्टहाटककटकेन, (६३) द्विगुणपट्टिकागाढप्रत्ययथितासि-
धिनुरा, सततव्यायामकृतकर्वशशरीरेण, वनहरिणयूथेनेव

कचः,—केशः, पञ्चव उव. कोमलत्वात्, तेन घटिता—बद्धा. ललाटतटे—भालदेशे,
चूलिका—चूडा येन तथोक्तेन, [“ललाटतटचूलिकेन” इत्यत्र “ललाटजटकेन”
इति पाठि—स एवार्थः] ।

(५८) धवन्ति ।—धवलस्य—देतस्य, दन्तपत्रस्य—गजदन्तनिर्मितकर्णा-
भरणभेदस्य, [“दन्तपत्र” इत्यत्र “दन्तपत्रिका” इति पाठान्तरम्] द्युतिः,—प्रभा,
तथा हसिता—उद्भासिता, कपोलभित्तिः,—मण्डदेशः यस्य तेन ।

(६०) पिनङ्गुति ।—पिनङ्गुः,—परिहितः. कृष्णागुरुपङ्कजस्य—पृष्ठगन्धद्रव्यविशेषस्य,
कुरणेन—अधिवामनेन, कषायः,—सुरभिः. कञ्चुकिः,—वारवाणः येन तेन ।
[“पिनङ्गुकृष्णागुरुपङ्कजकञ्चुरणकृष्णशबलकषायकञ्चुकेन” इति पाठि—पिनङ्गुः,—बद्धः,
कृष्णागुरुपङ्कज एव कञ्चुः,—चूर्णं, तस्य कुरणात्—संश्लेषात्, कृष्णः शबलः,—स्वतोऽन्य-
वर्णत्वात् चिह्नितः, कषायः,—सुरभिः. कञ्चुकी येन तथाभूतेन] ।

(६१) उत्तरीयेति ।—उत्तरीयेण कृतं शिरोवेष्टनम्—उर्णाधं येन
तथोक्तेन ।

(६२) वामेति ।—वामे प्रकोष्ठे—“प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरक्षिमणिबन्धन्याः”
इत्युक्ते करावयवे, निविष्टं—धृतं, हाटककटकं—स्वर्णवलयं येन तथोक्तेन ; [“हाटक-
कटकेन” इत्यत्र “स्पष्टहाटककटकेन” इति पाठान्तरे—स्पष्टं—सुव्यक्तं, शूलमित्यर्थः] ।

(६३) द्विगुणेति ।—द्विगुणा—द्विसाहस्रता, या पट्टिका—पट्टवसनखण्डं, तस्या
शादेन—द्वेन, यस्याना यथिता—बद्धा, असिधिनुरा—कुरिका येन तथोक्तेन,
[“स्याच्छ्री चासिधिनुरा च कुरिका चासिधिनुरा” इत्यमरः] । [“द्विगुणपट्टिका”
इति पाठान्तरे—पट्टस्य—पट्टवसनस्य पट्टिका—खण्डमित्यर्थः] । सततेति ।—सततेन
—अविरतन, व्यायामेन—अङ्गचालनविशेषेण, कर्वशं—क्षीणं, “कर्कशं कठिनञ्च,
शरीरं यस्य तेन । [“सतत” इत्यत्र “अनवरत” इति पाठान्तरम्] । वनहरिणयूथेनेव
—वन्धुगणसमूहेनेव । [“वातहरिणयूथेनेव” इति पाठि—वातहरिणाः,—ये वाताभि-

सुहुर्महुः उड्डीयमानेन, (६४) लङ्घितसमविषमावटघिटपेन,
कोणधारिणा, कृपाणपाणिना च, (६५) सेवाष्टहीतविविध-
वनकुसुमफलमूलपर्णेन, “चल चल, याहि याहि, अपसर्प
अपसर्प, पुरः प्रयच्छ पन्थानम्” इति अनवरतकृतकलकलेन
युवप्रायेण सहस्रमात्रेण पदातिबलेन सनाथम् अश्वहृद् ददर्श ।

(६६) मध्ये च तस्य सार्धचन्द्रेण मुक्ताफलजालिना विविध-
रत्नखण्डखचितेन शङ्खचीरफेनपिण्डपाण्डुरेण चीरोदेनेव स्वयं

मुखं धावन्ति ते इत्यर्थः, तेषां यूयं तनेवेत्यर्थः] । उड्डीयमानेन—अतिवेगेन
धावन्तेति भावः । [“खमुड्डीयमानेन” इति पाठे—खम्—आकाशम्, उड्डीयमानेन
—उत्पतता, अतिवेगेन धावन्त्यर्थः] ।

(६४) लङ्घितेति ।—लङ्घितः,—अतिक्रान्तः, समानां विषमाणाम् अवटानां
—गर्तानाञ्च, समादिप्रदेशानामिति भावः, विटपः,—बिलारः येन तयाभूतेन । कोण-
धारिणा—लगुडधरेणेत्यर्थः, (“कोणो वाद्यप्रभेदे स्यात् कोणादीनाञ्च वादने ।
एकदेशे गृहादीनामथौ च लगुडोऽपि च ॥” इति मेदिनी) । कृपाणपाणिना—
असिधारिणेत्यर्थः ।

(६५) सेवेति ।—सेवार्ये—स्वामिनः स्वामीष्टदेवस्य वा सेवार्थं, गृहीतानि
विविधानि वनस्य क्लृप्तमानि फलानि मूलानि पर्णानि—पत्राणि च येन तथोक्तेन ।
याहि याहि—गच्छ गच्छ । अपसर्प—अपगच्छ । पुरः,—अगतः । प्रयच्छ—देहि ।
अनवरतकृतकलकलेन—अनवरतं—निरन्तरं, कृतः,—बिहितः, कलकलः,—कोलाहलः
येन तथोक्तेन । युवप्रायेण—तरुणबालेन । सहस्रं मात्रा—परिमाणं यस्य तेन,
सहस्रतङ्गकेन इत्यर्थः । पदातिबलेन—पदचारिसेवेन, सनाथं—सहितम् ।

(६६) मध्ये इत्यादिके—“तस्य च मध्ये अष्टादशवर्षदेशीयं कश्चित्
युवानमद्राजीत्” इत्यख्यसम्बन्धः । सार्धचन्द्रेण—अर्धचन्द्रेण समानं सार्धचन्द्रं तेन ।
मुक्ताफलजालिना—मुक्ताफलानां—सौक्तिकानां, जालं—समूहः, जालेति भावः
ते हता । [“मुक्ताफलजालमालिना” इति पाठे—मुक्ताफलानां जालं—समूहः, तस्य
मात्रा—सङ्क, तदेत्यर्थः] । विविधेति ।—विविधानां रत्नानां खण्डैः खचितं—
रज्युक्तं, षटितमित्यर्थः तेन । शङ्खेति ।—शङ्खः चीरं—दुग्धं, फेनपिण्डं—फेनचयः,
बदत् पाण्डुरं—शुद्धं तेन, [“फेनपिण्डपाण्डुरेण” इत्यत्र “फेनपाण्डुरेण” इति

सङ्घीं दातुमागतं गगनगतं चातपत्रेण कृतच्छाद्यम्,
अच्छाच्छेन आभरणदीप्तिनीं निवहेन दिशामिव दर्शमानु-
रागलब्धेन चक्रवालेन अनुगम्यमानम्, आ-नितम्बावलम्बित्या
मालतीशेखरस्रजा (६७) सकलभुवनविजयाय अर्जितया
रूपपताकयेव विराजमानं, समुत्सर्पिभिः शिखण्डकपद्म-
रागमणैः अरुणैः अंशुजालैः (६८) अदृश्यमानवनदेवता-
विष्टैः बालपङ्क्तवैरिव प्रसृज्यमानमागरेणुम्, अरुणवपुषं,

पाठान्तरम्] । श्रीरोदनेव—श्रीरसागरेष्वेव, लक्ष्मीजनकेनेति भावः । गगनगतं—
अन्तरीक्षवर्जितम् । आतपत्रेण—हस्तेन । कृतच्छाद्यं—कृता ह्याया—अनातपं, कान्तिश्च
यस्य तं, (“ह्याया मूर्ध्निप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः” इत्यमरः) । अच्छाच्छेन—
अच्छेन, अतिशोभनेन इत्यर्थः । [“अच्छेन” इति पाठान्तरम्] । आभरणदीप्तिनीं
—भूषणकिरणानां, [“दीप्तिनीनाम्” इत्यत्र “सुतीक्ष्णम्” इति पाठान्तरे—
सुतीक्ष्णं—प्रभासाम् इत्यर्थः] । निवहेन—समुद्रेण । दर्शनानुरागलब्धेन—दर्शने—
अवबोधने, यः अनुरागः,—आसक्तिः, तेन लब्धं—सम्पत्तं तेन । दिशां चक्रवालेन—
मण्डलेन इव । आ-नितम्बावलम्बित्या—आ-नितम्बं—नितम्बपर्यन्तम्, अवलम्बते इति
कथ्यते । [“आ-नितम्बावलम्बित्या” इति पाठेऽपि स एकर्थः] । मालतीशेखरस्रजा
—मालतीकुसुमनिर्मितशिरोमालया ।

(६७) सकर्तृति ।—सकलानां भुवनानां विजयाय—पराजयार्थम्, अर्जि-
तया—लब्धया । [“विजयमर्जितया” इति समसो वा पाठः] । रूपपताकयेव—
सौन्दर्यवैक्यत्येव । समुत्सर्पिभिः,—समुद्रच्छिद्भिः । [“लक्ष्मिभिः” इति पाठान्तरम्] ।
शिखण्डकपद्मरागमणैः,—शिखण्डकं—शिरोभूषणं, यः पद्मरागमणिः तस्य ।
अरुणैः—रक्तैः, अंशुजालैः,—प्रभानिवहैः । [“शिखण्डकशिखिकापद्मरागमणैः” इति
पाठे—शिखण्डकशिखिका—चूडाभरणमित्यर्थः । “अंशुजालैः” इत्यत्र “अंशुकजालैः”
इति पाठान्तरे स एवार्थः ।

(६८) अदृश्यमानेति ।—अदृश्यमानया वनदेवतया—कान्तिदेव्या, विष्टा-
तैः । बालपङ्क्तवैरिव—नवकिसलयैरिव । प्रसृज्यमानमार्गरेणुम्—प्रसृज्यमानाः,—
अपनीयमानाः, मार्गरेणवः,—अजगमन्तु अकलप्रा धूलयः यस्या तादृशम् ।
अरुणवपुषम्—आरक्तदेहम् । [“प्रसृज्यमानमार्गरेणुवपुषम्” इति पाठे—प्रसृज्य-

(६८) वकुलकुञ्जलमण्डलीमुण्डभालामण्डनमनोहारिणा
कुटिलकुन्तलस्तवकमालिना मौलिना निमौलितातपम्
आपिबन्तमिव दिवसं, (७०) पशुपतिमुकुटमृगाङ्ग-
द्वितीयशकलघटितस्येव (७१) सहजलक्ष्मीसमालिङ्गितस्य
ललाटपदस्य मनःशिलापङ्कपिङ्गलेन लावण्येन लिम्पन्तम्
इवान्तरिक्षम्, (७२) अभिनवयौवनावष्टम्भप्रमददृष्टिपात-

मानं—परिक्रियमाणं, मार्गेरिषुभिः,—अश्वरजोभिः, पदसं—इदं, षष्ठः,—शरीरं यस्य
तथाभूतमित्यर्थः] ।

(६८) वकुलेति ।—वकुलकुञ्जलानां—वकुलमुकुलानां, मण्डली—माला, मुण्ड-
भाला इव, तथा मण्डनं—शोभा, तेन मनोहारिणा, [“मनोहारिणा” इत्यत्र “मनोहरिण”
इति पाठान्तरम्] । कुटिलेति ।—कुटिलः,—भङ्गिमान्, यः कुललानां—केशानां,
स्तवकः,—गुच्छः, तेषां माला—समूहः तद्वता, मौलिना—किरीटेन, शिरीभूषणेन
इत्यर्थः, (“मौली किरीटधमिलौ” इत्यमरः) । निमौलितातपं—निर्व्यापितसौरभयुक्तं,
मौलिप्रभातिशय्यादिति भावः ; [“मौलितातपम्” इति पाठेऽपि अभिप्रायः] अत एव
दिवसम् आपिबन्तमिव—यस्यन्तमिव, [“पिबन्तमिव” इति पाठान्तरम्] ।

(७०) पशुपतीति ।—पशुपतेः,—हरस्य, मुकुटं—शिरीभूषणभूतं, यः मृगाङ्गः,
—अङ्गचन्द्रः इत्यर्थः, तस्य द्वितीयम्—अपरं, शकलं—खण्डं, तेन घटितस्येव—निर्मितस्येव
इत्यर्थः, अङ्गचन्द्राकृतेरिति भावः । [“पशुपतिजटामुकुटमृगाङ्ग” इति पाठे—पशुपते-
जटासु यत् मुकुटं—मुकुटभूतः, मृगाङ्गः तस्येति योजना] ।

(७१) सहजेति ।—सहजा—स्वाभाविकी, या लक्ष्मीः,—शोभा, यदा,—
सहजा—सहीदृश्या, या लक्ष्मीः,—पद्मालया, अतिसौभाग्यशालित्वात् श्रीः सततमेव
सहीदृश्वेदेनावयवसदित्याशयः, तथा समालिङ्गितः,—समन्वितः तस्य । ललाटपदस्य
—फलकवत्प्रशस्तमालदेशस्य । मनःशिलेति ।—मनःशिला—रक्तवर्णः उपधातुविशेषः,
तस्य पङ्कः,—चन्द्रवत्, तदन्तं पिङ्गलं—गौरमित्यर्थः तेन । लावण्येन—“मुक्ताफलेषु
पञ्चाभावात्तरलत्वमिवांतर । प्रतिभाति यदङ्गेषु तद्भाष्यमिहोच्यते ॥” इत्युक्त-
लावण्येन अङ्गप्रभातिशयेन । लिम्पन्तं—सम्पन्तम् ।

(७२) अभिनवेति ।—अभिनवस्य—अविश्रमस्तस्य, यौवनस्य—अवस्थायेन—
अनारब्धेन, [“यौवनारब्धवत्” इति पाठे—यौवनारब्धेन यः अवस्था,—अवस्था

दृणीकृतत्रिभुवनस्य चक्षुषः प्रथिम्ना (७३) विकचकुवलय-
कुमुदकमलसरःसहस्रसञ्छादितदशदिशं शरत्समयसम्पदमिव
प्रवर्त्तयन्तम्, (७४) आयतनयनदीर्घसीमान्तसेतुबन्धेन
(७५) ललाटपट्टिकाशशिमिषिशिलातलगतितेन कान्ति-
सलिलस्रोतसेव द्राघीयसा घोषावशेन विराजमानम्,
(७६) अतिसुरभिसहकारकालकर्पूरलवङ्गपारिजातपरिमल-
लुब्धमन्तमधुकरकोलाहलमुखरेण मुखेन सनन्दनवनं वसन्त-

विशेषः] प्रगल्भः,—प्रतिभय्यञ्जकः, यो दृष्टिपातः,—अवलीकनविशेषः, तेन दृष्टौकृतं—
सुच्छीकृतं, त्रिभुवनं येन तथाभूतस्य । प्रथिम्ना—विस्तारेण ।

(७३) विकचितिः ।—विकचानां—विकसितानां, कुवलयानां—नीलोत्पलानां,
कुमुदानां कमलानाञ्च सरःसहस्रे,—सरोवरसङ्घेः, सञ्छादितः दश दिशो यथा
तथोक्तम् । शरत्समयसम्पदमिव—शरत्कालिकश्रियमिव । [“शरदमिव” इति
पाठान्तरे—शरत्कालमिव] । प्रवर्त्तयन्तं—प्रकटयन्तम् ।

(७४) आयतेति ।—आयतयोः,—विशालयोः, नयनयोरीं दीर्घः,—प्रशस्तः,
सीमान्ते सेतुबन्धः तेन, तथाभूतेन इत्यर्थः । [“आयतनयनदीर्घसीमान्तसेतुबन्धेन”
इति पाठः—आयते नयने एव नद्यौ तयोः सीमान्तेषु सेतुबन्धः तेन, बह्वसेतु-
भूतेन इत्यर्थः] ।

(७५) ललाटेति ।—ललाटपट्टिका—ललाटफलकम् एव, शशिमिषिशिला-
तलं—चन्द्रकान्तपाषाणतलं, तस्मात् गलितं—निःसृतं तेन । कान्तिसलिलस्रोत-
सेव—लावण्यजलप्रवाहेणैव । [“ललाटपट्टिका” इत्यत्र “ललाटतट” इति पाठा-
न्तरम्] । द्राघीयसा—अतिदीर्घेण । घोषावशेन—नासादग्नेन इत्यर्थः । [“विराज-
मानम्” इत्यत्र “शीभमानम्” इति पाठान्तरम्] ।

(७६) अतिसुरभीति ।—अतिसुरभिः—अतिशयेन सौरभयत्, अत एव सह-
कारः,—अतिसौरभं चूतफलं तन्मुकुलं वा, कालं—कङ्कोलकं, कर्पूरं लवङ्गं पारिजातं
—पारिजातकुसुममित्यर्थः, तेषां परिमलेषु लुब्धानां—लोपुपानां, मलानां मधुकराणां
—अमराणां, कोलाहलैः,—अह्वारैः, मुखरे—सङ्घर्षे तेन । सहकारादिभ्योऽपि मनो-
हरसौरभलीभादिति भावः । [“सहकारकालकर्पूर...लुब्ध” इत्यत्र “सहकारकर्पूर-
कङ्कोललवङ्गपारिजातकपरिमलमुषा” इति पाठः—कङ्कोलं—वनकर्पूरं, गन्धद्रव्यमेक
इति यावत्, लङ्, पूर्ववत् इन्द्रमासः, ततः, तेषामिव परिमलं मुच्यतीति तस्मिन्नेन ।

मिव वमन्तम्, (७७) आसन्नसुहृत्परिहाससम्भाषणेन उत्तान-
मुखमुग्धहसितैः (७८) दशनन्योत्प्लावितदिक्षुखैः पुनः
पुनर्नभसि सञ्चारिणं चन्द्रालोकमिव कल्पयन्तं, (७९) कदम्ब-
मुकुलस्थूलमुक्ताफलयुगलमध्याध्यासितमरकतस्य त्रिखण्डकण्ठा-
भरणस्य (८०) प्रेङ्खतः प्रभया समुत्कर्षन्त्या सकुसुमहरित-

तती “मत्तमधुकरकुलकीलाहलमुखरेण” इति पाठः] सनन्दनवनं—नन्दनवनं—
तदाख्यदेवीद्यानं, तेन सह वर्तमानम् । वमन्तम्—उद्गिरन्तम् ; मुखस्य नन्दनवनवत्त्वं
तत्तत्क्षीरभग्नाखित्वादिति भावः । [“वमन्तम्” इत्यत्र “वसन्तम्” इति पाठे—मुखेन—
प्रारम्भेण, सहकारादिपारिजातानां प्रसूनसङ्घानां समुद्गमेनेत्यर्थः, वसन्तं—तिष्ठन्तं,
विराजमानमित्यर्थः, युगपदेव तेषां तेषां समुद्गमादिति भावः, वसन्तं—वसन्तानामकम्
कृतमिव ; यथा,—सहकारः,—सुगन्धद्रव्यभेदः सहकारफलेन क्रियते ; पारिजातकः,
—अनेकद्रव्यसंस्कृतः मुखवासविशेषः ; वसन्तस्यैवंविधेनैव मुखेन प्रारम्भेणोपलक्षितो
भवति] ।

(७७) आसन्नेति ।—आसन्नेन—सन्निहितेन, सहचारिणेत्यर्थः, सुहृदा—
मित्रेण, सह वत् परिहाससम्भाषणं—नर्मालापः तेन । उत्तानेति ।—उत्ता-
नस्य—उद्विग्नमित्येत्यर्थः, मुखस्य मुग्धानि—मनोज्ञानं, हसितानि—स्मितानि स्मैः ।
[“आसन्नसुहृत्परिहासभावनोत्तानितमुखमुग्धहसितैः” इति पाठे—आसन्नेन सुहृदा
यः परिहासः तस्य भावना—भावावबोधः, तस्मिन् उत्तानितम्—उद्विग्नितं, यत् मुखं
तस्य मुग्धानि हसितानि तैः] ।

(७८) दशनेति ।—दशनानां—दन्तानां, ज्योत्स्नया—प्रभयेत्यर्थः, क्लृप्तानि—
आग्नावितानि, धौतानीति यावत्, दिक्षुखानि येषु तथोक्तैः । कल्पयन्तं—विस्तारयन्तम् ।

(७९) कदम्बेति ।—कदम्बमुकुलवत् स्थूलं यत् मुक्ताफलयुगलं—मौक्तिक-
युग्मं, तस्य मध्यम् अध्यासितम्—अधिश्रितं, मरकतं—तदाख्यं रत्नं यस्य यत्र वा
तथाभूतस्य । त्रिखण्डकण्ठाभरणस्य—त्रिगुणकण्ठहारस्येत्यर्थः, इयोर्द्वयोर्मुक्ताफलयो-
र्मध्ये मरकतरत्नयुक्तचिराद्वत्तहारस्येति भावः । [“त्रिखण्डककणाभरणस्य” इति
पाठे—द्वौणि कण्ठकानि—कण्ठकसदृशः शलाका इत्यर्थः यत्र तादृशं यत्
कणाभरणं—कर्णभूषणं तस्येत्यर्थः] ।

(८०) प्रेङ्खतः,—दीप्यमानस्य, ज्वलत इत्यर्थः, दीपयती वा । समुत्कर्षन्त्या
—समुद्गच्छन्त्या । सकुसुमेति ।—सकुसुमः,—पुष्पवदितः, हरितः,—हरिद्वर्णः,

कुन्दपल्लवकण्ठावतंसमिवोपलक्ष्यमाणम्, (८१) आमोदि-
 ष्टगमदपङ्कलिखितमकरमुखपद्मभास्वरं भुजयुगलम् उद्दाम-
 मकराक्रान्तशिखरमिव मकरकेतुदण्डद्वयं दधानं, धवलब्रह्म-
 सूत्रसीमन्तितं, (८२) सागरमयनसामर्षगङ्गास्रोतःसन्दानित-
 मिव मन्दरं देहमुद्वहन्तं, (८३) कर्पूरक्षोदमुष्टिच्छुरण-
 पांशुलेनेव युवतीजनकुचचक्रवाकमिथुनविपुलपुलिनेन उरः-
 स्थलेन स्थूलभुजायामपुञ्जीकृतं, पुरो बिस्तारयन्तमिव दिक्-

कुन्दपल्लवः कण्ठावतंसः,—कण्ठभूषणं यस्य तथाभूतमिव । [“कृतसकुसुमहरितकुन्द-
 पल्लवकर्णावतंसम्” इति पाठे—कृतः सकुसुमः हरितः कुन्दपल्लवः कर्णावतंसः,—
 कण्ठभूषणं येन तथोक्तमित्यर्थः] ।

(८१) आमोदीति ।—आमोदी—सौरभवान्, यः ष्टगमदपङ्कः,—कसूरिकायाः
 घनरसः, तेन लिखितः,—चित्रितः, मकरमुखः,—मकराख्यजलजन्तुमेदवदनरूप इति
 यावत्, पद्मभास्वरः,—पद्मरचना, तेन भास्वरं—राजमानम् । [“पङ्कलिखितपद्म-
 भास्वरम्” इति पाठे—पङ्केन—घनद्रव्येण, लिखितः शो पद्मभास्वरः, तेन भास्वरम्]
 भुजयुगलं—बाहुयुग्मम् । उद्दामेति ।—उद्दामेन—उद्धटेन, मकरेण आक्रान्तं शिखरम्
 —अयभागः यस्य तादृशम् । मकरकेतुदण्डद्वयं—कामस्य दण्डयुगलम् । [“मकर-
 केतुकेतुदण्डद्वयम्” इति पाठे—मकरकेतोः केतुदण्डद्वयं—ध्वजयष्टियुगलम्] । धवलेति ।
 —धवलेन—शुभ्रेण, ब्रह्मवृक्षेण—यज्ञोपवीतेन, सीमन्तितं—संयतं, सम्रद्धमित्यर्थः ।

(८२) सागरैति ।—सागरस्य—क्षीरीदस्य, नयनेन सामर्षा—सक्रीधा, पति-
 श्रीहादिति भावः, या गङ्गा तस्याः स्रोतसा—प्रवाहेण, सन्दानितमिव—बहमिव ।
 मन्दरं—मन्दराचलम् ।

(८३) कर्पूरीति ।—कर्पूरस्य क्षोदः,—चूर्णं, तस्य मुष्टिः,—मुष्टिधृतकर्पूर-
 चूर्णमित्यर्थः, तस्य छुरणं—क्षेपनमिति यावत्, तेन पांशुलं—धवलमित्यर्थः तेन ।
 [“कर्पूरक्षोदच्छुरणपांशुलेन” इति पाठान्तरम्] । युवतीति ।—युवतीजनस्य
 कुचाविव—क्षणाविव, चक्रवाकमिथुनं, तस्य विपुलं—वृहत्, पुलिनं—क्षेपकं नेनेक ।
 [“कान्तीक्षकुचचक्रवाकयुगलविपुलपुलिनेन” इति पाठे—कान्तायाः उच्चकुचाविव
 चक्रवाकपुगलं तस्य विपुलं पुलिनं तित्यर्थः] । उरःस्थलेन—वक्षःस्थलेन ।
 पुञ्जीकृतं—कूबयोः,—पीवरयोः, भुजयोः । आयामेन—दैर्घ्येण, पुञ्जीकृतं—समा-

चक्रं, पुरस्तात् ईषत् (८४) अधोनाभिनिहितैककोषकंम-
नीयेन पृष्ठतः कक्ष्याधिक्षिप्तपङ्कवेनोभयतः संवलनप्रकटितोर-
विभागेन हारीतहरिता निविडनिपीडितेन अधरवाससा
(८५) विभक्तातनुतरमध्यभागम्, अनवरतयमौपचितमांस-
कठिनविकटमकरमुखसंलग्नजानुभ्यां (८६) विशालवक्षः-
स्थलोपलवेदिकोत्तभ्रनशिलास्तभाभ्यां चारुचन्दनस्त्रासक-

इतम् । [“कुञ्चितम्” इति पाठेऽपि स एवाश्वः] । दिक्चक्रं—दिक्चक्रं, पुरः
विस्तारयन्तमिव—प्रसारयन्तमिव । पुरस्तात्—अयतः ।

(८४) अधोनाभीति ।—नाभेरधः, अधोनाभि, तेन निहितः एकः कोषः,—
भ्रंशविशेषः, तेन कमनीयं—मनोज्ञं तेन । पृष्ठतः,—पश्चाद्भागे । कक्ष्येति ।—कक्ष्यायां
—काक्षायां, मेखलया इत्यर्थः, (“कक्ष्या हृदयिकायां स्यात् काक्षां मध्येभवन्त्यने”
इति मेदिनी) अधिक्षिप्तः,—संयतः, पङ्कवः,—प्राक्तभागे यस्य तेन । [“कक्ष्याधिक्षि-
प्तम्” इति पाठे—कक्ष्यायाम् अधिकं यथा तथा क्षिप्तः,—निहितः, लग्नमान इत्यर्थः,
पङ्कवः यस्य तेन] उभयतः,—उभयोः भागयोः । संवलनेन—सङ्कीचनेन, प्रकटितः,
—प्रकाशितः, ऊर्वोर्विभागः येन तादृशेन, [“विभागेन” इत्यत्र “विभागेन” इति
पाठान्तरे—ऊर्वोः,—पादयोः, (ऊरुशब्दोऽत्र पादमानोपलक्षणं) विभागः,—द्वितीयो
भागः, ऊर्ध्वाप्रदेश इत्यर्थः येन तादृशेन] । हारीतहरिता—हारीतः,—पश्चिमिदिशः,
तद्वत् हरितः—नीलवर्णमित्यर्थः तेन । [“हारीतहरितेन” इति पाठेऽपि स एवाश्वः] ।
निविडनिपीडितेन—सुदृढसंयमितेन । अधरवाससा—परिधानवसनेन ।

(८५) विभक्तेति ।—विभक्तः,—प्रकटितः, तनुतरः,—चतुर्दशः, मध्यभागः,
—कटिदेशः यस्य तम् । [“विभक्त” इत्यत्र “विभज्यमान” इति पाठान्तरे—विभज्य-
मानः,—वृथक् क्रियमाणः इत्यर्थः] । अनवरतेति ।—अनवरतं—सततं, कृतः यः
श्रमः, तेन उपचितं—प्रदक्षं, यत् मांसं, तेन कठिनं—दृढं, विकटं—दृढत्, मत्-
नकरमुखं—जानुनोरुपरिभागः, तेन संलगे—सम्बद्धे, जानुनी ययीः ताभ्याम् ।

* (८६) विशालेति ।—विशालः—प्रशस्तं, यत् वक्षःस्थलं, तदेव उपलवेदिका—
पाषाणनिर्मिता वेदिका, तस्या उत्तभ्रनाथ—धारणाय, शिलास्तभा—पाषाण-
निर्मितौ स्तब्धौ, तत्सङ्गपावित्यर्थः ताभ्याम् । चार्चिति ।—चारुणा—मनोज्ञेन,
चन्दनस्त्रासकेन—चन्दनचर्चया, विवस्त्रचन्दनेत्यर्थः, (“चर्चा तु चार्चितं स्त्रासकम्”)

स्थूलकान्तिभ्याम् ऊरुदण्डाभ्याम् उपहसन्तमिव ऐरावत-
 करायामम्, (८७) अतिभरभरितोरुभागभारवहनखेदेनेव
 तनुतरं जङ्घाकाण्डं वहन्तं, (८८) कल्पपादपपल्लवपाटलस्य
 उभयपार्श्वविलम्बिनः पादद्वयस्य दोलायमानैर्नखमयूखजालकैः
 (८९) अश्वमण्डनचामरमालामिव रचयन्तम्, अभिमुख-
 मुच्चैरुदञ्चद्भिः अतिचिरमुपरि विश्राम्यद्भिरिव वल्गानविकटं,
 पतद्भिः खुरैः खण्डितभुवि प्रतिक्षणं (९०) दशनग्रहविमुक्ति-
 खणखणायितखलीने दीर्घघोणखीननालिके ललाटपट्टिका-

इत्यमरः) । स्थूला—अतिशयिता, कान्तिर्ययोः ताभ्याम् । ऐरावतकरायामम्—
 ऐरावतशृङ्गादण्डदेव्यम् ।

(८७) अतिभरेति ।—अतिभरिण, भरितयोः,—पूर्णयोः, ऊरु-
 ज्ञागयोः,—ऊर्वोः, भारस्य वहनेन—धारणेन, यः खेदः,—शमः तेनेव । [“अति-
 भरितोरुभागवहन” इति पाठि—अति—अर्धं, भरितयोः ऊर्वोः भारस्य वहनम्
 इत्यर्थः] । तनुतरं—ऊक्षतरम् । जङ्घाकाण्डं—जानुनोः अधोभागरूपं सभम् ।
 [“तनुतरं जङ्घाकाण्डं वहन्तम्” इत्यत्र “तनुतरजङ्घाकाण्डम्” इति पाठि—तनुतरः
 जङ्घाकाण्डो वस्येति समासयोगना] ।

(८८) कल्पपादपेति ।—कल्पपादपस्य—कल्पतरीः, पल्लवः,—किसलयः,
 तद्वत् पाटलं—रक्तं तस्य । [“कल्पपादपपल्लवद्वयस्येव पाटलस्य” इति पाठान्तरम्] ।
 उभयपार्श्वविलम्बिनः,—उभयोः पार्श्वयोः विलम्बने इति तथोक्तस्य, [“उभयपार्श्व-
 विलम्बिनः” इति पाठान्तरम्] । नखमयूखजालकैः,—नखकिरणसमूहेः । [“नखमयूखैः”
 इति पाठान्तरम्] ।

(८९) अश्वेति ।—अश्वस्य—खवाहनेत्येति भावः, मण्डनम्—अलङ्कारः,
 चामरमाला तामिव रचयन्तं—कल्पयन्तम् । उदञ्चद्भिः,—उत्पतद्भिः । विश्राम्यद्भिरिव
 —विश्रामं कुर्वद्भिरिवैत्यर्थः । वल्गानविकटं—वल्गानेन—गतिविशेषेण, विकटम्—उद्धटं
 यथा तथा । [“वलिताविकटम्” इति पाठि—वलिता—गतिविशेषः, तेन विकटं—चित्रमिति
 केचित् व्याचक्षुः] । खण्डितभुवि—खण्डिता—कुहिता, भूः,—क्षितिः येन तथोक्ते ।

(९०) दशनैति ।—दशनैः,—दन्तैः, ग्रहः,—ग्रहणं, विमुक्तिः—त्यागः ताभ्यां
 खणखणायितः,—खणखणशब्दवत् कृतः, खलीनः,—कविका येन तथोक्ते । [“प्रति-

लुलितचामीकरचक्रे (८१) शिञ्जानशातकौभजयनशोभिनि
मनीरंहसि गोलाङ्गूलकपीलकान्तिरीमणि नीलसिन्धुवारवर्ण
वाजिनि समारूढम्, उभयत्र पर्याणपट्टाश्लिष्टहस्ताभ्याम्
आसन्नपरिचारकाभ्यां (८२) दीधूयमानधवलचञ्चरीकायुग-
लम्, अग्रतः पठतो वन्दिजनस्य सुभाषितम् उत्कण्ठकित-

लक्षणदशनविमुक्तखणखणायितखरखलीने" इति समस्तपाठे - प्रतिचरणं दशनैर्विमुक्तः,
—अपसारणं कृतः, तेन खणखणायितः खरः,—कर्कशः, खलीनी येन तथोक्ते
इत्यर्थः । दीर्घेति ।—दीर्घायां—आद्यतायां, घीणायां—नासिकायां, लीना—लगा,
नालिका—कान्तिका यस्य तादृशः । ललाटेति ।—ललाटपट्टिकायां—भालफलके,
लुलितं—वदलितं, वेगादिति भावः, चामीकरचक्रं—स्वर्णचक्रं यस्य तथाविधे ।
[“दीर्घप्राणलीनलालिकललाटलुलितचारचामीकरचक्रकं” इति पाठान्तरे—दीर्घं
प्राणं—नासायां, लीनः लालिकः,—कान्तिकाशेखरं यस्य तादृशः, ललाटे—भालदेशे,
लुलितं चारु—सुन्दरं, चामीकरचक्रं यस्य तथाभूते इत्यर्थः ।]

(८१) शिञ्जानेति ।—शिञ्जानं—खनत्, यत् शातकौभजयनं—स्वर्णनिर्मित-
तुरङ्गवर्णविशेषः, तेन शोभते इति तथोक्ते, (“जयनं स्यात् तुरङ्गादिसम्राट्” इति
मैट्टिनौ) । मनीरंहसि मनस इव रंहः,—रयः यस्य तादृशः, मनीजव इत्यर्थः ।
गोलाङ्गुलेति ।—गोलाङ्गुलः,—कणमुखो बानरभट्टः, तस्य कपीलवत् कान्तिर्धेयां
तादृशानि रीमणि यस्य तथोक्ते, [“गोलाङ्गूलकपीलकालकायलीमि” इति
पाठान्तरे—गोलाङ्गूलकपीलवत् कालं—कणवर्णं, कायलीमि—शारीररीमि यस्य
तादृशः] । नीलेति ।—नीलं यत् सिन्धुवारं—निर्गुणशैकुसुममित्यर्थः, तस्यैव वर्णो
यस्य तथाभूते । वाजिनि—अश्वे । [“वाजिनि सहति” इत्यधिकपाठः—सहति
—सहीद्वते वाजिनैश्चयः] । उभयवेति ।—उभयत्र—उभयोः पार्श्वयोरेत्यर्थः ।
[“उभयत्र” इत्यत्र “उभयत्र” इति पाठान्तरम्] । पर्याणपट्टः,—
पर्याणम्,—अश्वदृष्टस्थितासनविशेषः, तदेव पट्टः,—फलकं, तस्मिन् आश्लिष्टः,—संयुक्तः,
स्थापितः इत्यर्थः, हस्ताः,—बास इति भावः, यान्तां तथोक्ताभ्याम् । [“पर्याणपट्टाश्लिष्ट”
इत्यत्र “पर्याणपट्टाश्लिष्ट” इति पाठेऽपि स एवायं ।]

(८२) दीधूयमानेति ।—दीधूयमानं—वीन्यमानं, धवलं—श्वेतं, चञ्चरीका-
युगलं—चामरयुगलं यस्य तम् । [“चञ्चरीका” इत्यत्र “चासिका” इति पाठे
स्पष्टम् । वन्दिजनस्य—मुनिपाठकस्य, [“वन्दिजः” इति पाठेऽपि स एवायं] ।

कपीलफलकेन लम्बोत्पलकेसरपद्मशकलेनेव मुखशशिना भावयन्तम्, (८३) अनङ्गयुगावतारमिव दर्शयन्तं, चन्द्रमयी-मिव दृष्टिम् उत्पादयन्तं, विलासप्रायमिव जीवलोकं जनयन्तम्, (८४) अनुरागमयमिव सर्गान्तरमानयन्तं, शृङ्गारमय-मिव दिवसमापादयन्तं, रागराज्यमिव प्रवर्तयन्तम्, आकर्ष-णाञ्जनमिव चक्षुषीः, वशीकरणमन्त्रमिव मनसः, स्वस्थावेश-चूर्णमिव इन्द्रियाणां, सन्तोषमिव कौतुकस्य, (८५) सिद्धयोग-मिव सौभाग्यस्य, पुनर्जन्मदिवसमिव मन्मथस्य, रसायनमिव यौवनस्य, एकराज्यमिव रामणीयकस्य, कीर्त्तिस्तम्भमिव

उत्कटकितकपीलफलकेन—उत्कटकिते—रोमाञ्चिते इति यावत्, कपीलफलके—गच्छतटे यव तथाभूतेन । लघेति ।—लग्नानि—संस्तानि, उत्पलस्य—कुमुदस्य, केसरपद्मशकलानि—केशराणि—किञ्चलानि, पद्माणीव—नेत्ररोमाणीव, आव-रकत्वात् इति भावः, तेषां शकलानि—स्वस्थानि यस्मिन् तेनेव, [“लघोत्पल” इत्यत्र “लग्नकर्णोत्पल” इति पाठे—लग्नस्य कर्णोत्पलस्य—कर्णावतंसौभूतकुमुदस्य इत्यर्थः] भावयन्तं—चित्तयन्तम् ।

(८३) अनङ्गेति ।—अनङ्गस्य—कामस्य, युगे—समयविशेषे, अवतारः,—पृथिव्यामवरोद्गमं तमिव, अवतीर्णमनङ्गमिव जीवलोकं दर्शयन्तमिति भावः ।

(८४) अनुरागमयमिव—अनुरागातिशयादिति भावः । एवमुत्तरव । सर्गान्तरम्—चक्षां दृष्टिम् । [“मार्गान्तरम्” इति पाठे—अन्यविधं मार्गं—पथान्, व्यवहार-मित्यर्थः] । आपादयन्तं—जनयन्तम् । रागराज्यं—रागः,—विषयेषु अत्यासक्तिः, तस्य राज्यं तत् । आकर्षणाञ्जनं—वशीकरणकञ्जलम् । स्वस्थावेशचूर्णमिव—स्वस्थं यथा तथा आवेशयतीति तथाभूतं चूर्णं—वशीकरणार्थं चूर्णद्रव्यविशेषः तदिव । सन्तोष-मिव—दृष्टिमिव, यद्दर्शनेन कौतुकस्य निवृत्तिर्जायते इत्यर्थः । [“सन्तोषमिव” इति पाठे—यं दृष्ट्वा द्रष्टुः कौतुकं न निवर्तते, दर्शनजनितसन्तोषस्यातिवृत्तेः पुनः पुनः तद्दर्शनलालसा वर्धते इति भावः] ।

(८५) सिद्धयोगमिव ।—सिद्धाय, कार्याणामिति भावः, योगः,—उपायः तमिव । रसायनमिव—स्थिरत्वसम्पादकोषधविशेषमिव, यथा रसायनप्रयोगात् मनुष्यः उपचित-स्रग्धातुः स्थिरयौवनश्च भवति, तद्वत् एतदाश्रयेण यौवनमप्नोति भावः । रामणीयकस्य—

रूपस्य, कुलकोषमिव लावण्यस्य, पुण्यकर्मपरिणाममिव संसारस्य, (८६) प्रथमाङ्कुरमिव कान्तेः, सर्गाभ्यासफलमिव प्रजापतेः, प्रतापमिव विभ्रमस्य, यशःप्रवाहमिव वैदग्ध्यस्य, अष्टादशवर्षदेशीयं कञ्चित् युवामम् अद्राक्षीत् ।

पार्श्वे च तस्य द्वितीयं, (८७) संसक्ततुरगं, परं प्रांशुम्, उत्तमतपनीयस्तम्भावदातं, परिणतवयसमपि व्यायाम-बलीयांसं, नीचनखश्मश्रुकेशं, शुक्तिखलतिम्, ईषत्तुन्दिलं,

सौन्दर्यस्य । एकराज्यमिव—एकम्—अद्वितीयं, राज्यमिव । कुलकोषमिव—
वंशचेतमिव । [“मूलकोषमिव” इति पाठान्तरे—प्रधानचेतमिव इत्यर्थः] । पुण्येति ।
—पुण्यानां कर्मणां परिणामः,—फलं तमिव ।

(८६) प्रथमाङ्कुरमिव—प्रथमः,—मुख्यः, आद्यो वा, अङ्कुरः,—प्ररोहः,
तमिव । [“कान्तेः” इत्यत्र “कान्तिलतायाः” इति पाठः—कान्तिरेव लता तस्याः] ।
सर्गाभ्यासफलमिव—सर्गः,—सृष्टिः, तस्य अभ्यासः,—पुनःपुनरनुशीलनं, तस्य फलं
तदिव । विभ्रमस्य—विलासस्य । यशःप्रवाहमिव—यशसां प्रसवणमिव । वैदग्ध्यस्य
—नैपुण्यस्य । अष्टादशवर्षदेशीयम्—ईषदसमाप्ताष्टादशवर्षवयसमिव क्षत्यमाण-
मित्यर्थः, [“ईषदसमाप्ती कल्पदेश्यदेशीयरः” (भा० ३।६७ पा०) इति सूत्रात् सिद्धम्] ।

(८७) संसक्ततुरगं—तुरगेण संसक्तः तं तुरगाङ्कदमित्यर्थः, [“अपरसंसक्त-
तुरगम्” “अपरसंश्लिष्टतुरङ्गम्” इति च पाठान्तरद्वये—अपरेण तुरगेण संसक्तः
तम्, अपरेण तुरङ्गेण संश्लिष्टः,—संसक्तः तमिति चार्थः । अत्र समासश्चिन्त्यः] ।
परम्—अत्यन्तं, प्रांशुम्—उन्नतदेहमित्यर्थः । उत्तमेति ।—उत्तमम्—अग्रेसरम्, यत्
तपनीयं—साधनं, तस्य सम्भवत्—स्थूणावत्, अवदातः,—गौरः तम्, [“अवदातः
सितो गौरी बलक्षो धवलोऽर्जुनः” इत्यमरः)] [“उत्तमतपनीयस्तम्भाकारम्” इति पाठा-
न्तरम्] । परिणतवयसं—परिपक्ववयसं, स्थविरमिति यावत् । व्यायामबलीयांसं—
व्यायामेन—सतताङ्गचालनया, बलीयान्—अतिबलशाली तम् ; [“व्यायामकठिन-
कायम्” इति पाठः स्पष्टम्] । नीचनखश्मश्रुकेशं—नीचाः,—ऊन्वाः, क्षौरकर्मणा
अस्मीभूता इत्यर्थः, नखाः श्मश्रूणि केशाश्च यस्य तथोक्तम् । [“नीचनखश्मश्रुकचम्” इति
पाठान्तरे—कचाः,—केशाः, अन्यत् समानम्] । शुक्ति-ख इति—शुक्तिवत् ख इति,
—ख त्राटः यस्य तं शुक्तिवर्णख त्राटमित्यर्थः, विरलशमसकमिति यावत् । तुन्दिलं

(६८) अनुक्षणोदारवेशतया जरामपि विनयमिव शिष्यन्तं, गुणानपि गौरवमिव आपादयन्तं, महानुभावतामपि शिष्यतामिव जनयन्तम्, आचार्यस्य आचार्यकमिव कुर्वाणं, धवलवारबाणधारिणं, लसत्तनुदुकूलपट्टिकापरिश्लिष्टमौलिं पुरुषम् ।

अथ स युवा (६८) पुरोयायिनां यथादर्शनं प्रतिनिवृत्त्य विस्मयमानमनसां कथयतां पदातीनां सकाशात् उपलभ्य दिश्याकृति तत् कन्यायुगलम् उपजातकुतूहलः प्रतूर्णतुरगो दिदृक्षुः तं लतामण्डपोद्देशम् आजगाम, दूरादेव च तुरगा-

—स्थूलोदरमित्यर्थः । [“तुन्दिलम्” इत्यस्मात् परं “रोमशोरःस्थलम्” इत्यधिकपाठे —रोमशं—बहुलोमयुक्तमित्यर्थः, उरःस्थलं—वक्षःस्थलं यस्य तथोक्तमित्यर्थः] ।

(६८) अनुक्षणेति ।—अनुक्षणं—मततम्, उदारवेशतया—महार्घ्यपरिच्छद-धारितया । [“अनुक्षणोदारवेशतया” इति पाठि—अनुत्त्वणः, —अनुत्कटः, सौम्य इत्यर्थः, उदारः,—महार्घ्यश्च, वेशो यस्य तस्य भावः तत्ता तया] । गुणानपि—विनय-दाक्षिण्यादीनपि । [“गौरवमिव आपादयन्तम्” इत्यत्र “गरिमाणमिवानयन्तम्” इति पाठान्तरे,—गरिमाणं—गुरुत्वं, प्रशस्यतामिवेति यावत्, आनयन्तं—सम्यक् प्राप-यन्तम्] । महानुभावतां—महामत्तताम् । [“जनयन्तम्” इत्यत्र “आनयन्तम्” इति पाठान्तरम्] । आचार्यस्य—गुरोः । [“आचार्यस्य” इत्यत्र “आचारस्य” इति पाठि—आचारस्य—सौजन्यस्येति यावत्, शास्त्रविहिताया नीतिर्वा] । आचार्यक-मिव—आचार्यस्य कर्म आचार्यकं तदिव । धवलवारबाणधारिणं—शुभ-वर्णधरम् । लसदिति ।—लसत्या—शीभमानया, तन्वा—मृद्वया, दुकूलपट्टिकया—पट्टवसनखण्डिकया, परिश्लिष्टः,—परिवेष्टितः, मौलिः,—धम्मिल्लः, मूर्द्धा इति यावत् यस्य तम् । [“लसत्.....मौलिम्” इत्यत्र “धौतदुकूलपट्टिकापरिवेष्टितमौलिम्” इति पाठान्तरे,—धौतया—विद्युज्जया, निर्मलया इत्यर्थः ; अन्यत् तुल्यम्] ।

(६९) पुरोयायिनाम्—अग्रयायिनाम् । यथादर्शनं—दर्शनमनतिक्रम्य यथा-दर्शनं, दर्शनानुसारिणेत्यर्थः, दृष्ट्वेति यावत् । प्रतिनिवृत्त्य—प्रत्यावृत्त्य, [“प्रतीत्य” इति पाठान्तरे—निश्चित्य, निर्व्वण्य इत्यर्थः] । विस्मयमानमनसां—विस्मयमानम्—आश्चर्यायमानं, मनः येषां तथाभूतानाम् । [“विस्मितमनसाम्” इति पाठान्तरम्] । उपलभ्य—विदित्वा । उपजातकुतूहलः,—सञ्जातदर्शनाभिलाष इत्यर्थः । प्रतूर्णतुरग-

दवततार । निवारितपरिजनश्च तेन द्वितीयेन साधुना सह
चरणाभ्यामेव सविनयमुपससर्प । कृतोपसङ्ग्रहणौ तौ सावित्री
समं सरस्वत्या किसलयासनदानादिना कुसुमफलाध्यावसानेन
वनवासोचितेन आतिथ्येन यथाक्रममुपजग्राह । आसीनयोश्च तयोः
आसीना नातिचिरमिव स्थित्वा तं द्वितीयं प्रवयसम् उद्दिश्य
अब्रवीत्,—“आर्य्य ! (१००) सहजलज्जाघनस्य प्रमदाजनस्य
प्रथमाभिभाषणम् अशालीनता, विशेषतो वनमृगीमुग्धस्य
कुमारीजनस्य । केवलम् (१०१) इयम् आलोकनकृतार्थाय
चक्षुषे स्पृहयन्ती प्रेरयति उदन्तश्रवणकुतूहलिनी श्रोत्रवृत्तिः ।

—धाविततुरङ्गमः । उपससर्प — उपजगाम ; कन्याकात्वादौदृश्यवह्नारो न निन्द-
नीयः । कृतोपसङ्ग्रहणौ — कृतम् — अनुष्ठितम्, उपसङ्ग्रहणं — समादरेण ग्रहणम्,
अभिवादनं वा ययोः तथाभूतौ ; (“उपसङ्ग्रहणं धोराः कथयन्त्यभिवादनम्” इति
धरणात्) । किसलयासनदानादिना — पल्लवरचितासनदानादिना । कुसुमफलाध्याव-
सानेन — कुसुमेन फलेन च यत् अर्घ्यं — पूजनविशेषः, तदेव अवसानं यस्य तेन ।
[“सकुसुमफलाध्यावसानेन” इति पाठोऽपि स्पष्टः] । यथाक्रमं — यथानियमम् ।
उपजग्राह — समादृतवती । आसीनयोः, — उपविष्टयोः, तयोः, — युव-प्रवयसीरित्यर्थः ।
आसीना — उपविष्टा । [“अब्रवीत्” इत्यत्र “अवादीत्” इति पाठान्तरम्] ।

(१००) सहजेति । — सहजया — स्वाभाविकया, लज्जया घनः, — पूर्णं
इत्यर्थः तस्य । [“सहजलज्जाघनस्य” इत्यत्र “सहजलज्जाघनस्य” इति पाठे —
सहजा — स्वाभाविकी, लज्जा एव घनं यस्य तस्येत्यर्थः] । प्रथमाभिभाषणं —
प्रथमं — प्राक्, अपरिचितागन्तीरभिभाषणादिति भावः, अभिभाषणम् — आलपनम् ।
अशालीनता — धृष्टता, चापल्यमित्यर्थः । [अत्र “अशालीनता” इत्येव पाठः समी-
चीनः, “शालीनता” इत्यपपाठः, शालीनताशब्दस्य सौजन्यार्थकस्यावाविवक्षितत्वात्] ।
वनमृगीमुग्धस्य — वनस्य मृगी — कुरिणी, तद्वत् मुग्धः, — सरलः, भौरुर्वा तस्य ।
[“वनमृगी” इत्यत्र वनशब्देन जनसम्पर्कविरहितत्वं सूचितम् । “कुमारीजनस्य” इत्यत्र
“कुलकुमारीजनस्य” इति पाठान्तरम्] ।

(१०१) इयं “श्रोत्रवृत्तिः” इत्यनेनाव्ययः । श्रोत्रवृत्तिः, — श्रवणेन्द्रियव्यापारः ।
आलोकनेति । — आलोकनेन — दर्शनेन, युवयोरिति भावः, कृतार्थं — चरितार्थं तस्यै :

(१०२) प्रथमदर्शने च उपायनमिवोपनयति सज्जनः प्रणयम् । अप्रगल्भमपि जनं प्रभवता प्रशयेण अपिर्पित मनो मधु इव वाचालयति । अयत्नेनैव च अतिनम्ने साधौ धनुषीव गुणः परां कौटिमारोपयति विस्मयः । जनयन्ति च विस्मयम् अतिधीरधियाम् अपि अदृष्टपूर्वा दृश्यमाना जगति सुष्ठु सृष्ट्यतिशयाः ; यतस्त्रिभुवनाभिभावि रूपमिदमस्य महानुभावस्य कुमारस्य, (१०३) सौजन्यपरतन्त्रा चेत्यं देवानां बुधस्यातिभद्रता कारयति कथां, न तु युवतीजनसहोत्था तरलता । तत् कथय, अत्र आगमनेन अपुण्यभाक् कतमो

चक्षुषे—नयनाय, स्पृहयन्ती—स्पृहां कुर्वन्ती, नयनवत् स्वयमपि कृतार्थतां गन्तुमभिलषन्तीत्यर्थः । उदन्तेति ।—उदन्तस्य—वृत्तान्तस्य, युवयोरिति शेषः, श्रवणे कुतूहलिनौ—सञ्जातकुतूहला सती, प्रेरयति—प्रणीदयति, अभिभाषितं मामिति शेषः ।

(१०२) प्रथमेति ।—प्रथमं—प्रथममित्यर्थः, दर्शनं तस्मिन् । उपायनमिव—उपहारमिव, प्रणयम् उपनयति—प्रदर्शयति इत्यर्थः । [“उपनयन्ति सज्जनाः” इति बहुवचनान्नं पाठान्तरम्] । प्रभवता—प्रभुता, महतेति भावः, प्रशयेण—विनयेन, सज्जनानामिति भावः, अपिर्पितं—प्रदर्शितं, तस्मै इति शेषः, सज्जनायत्नीकृतमित्यर्थः, उद्दीपितमिति भावः, मनः—चित्तं, मधु इव—मद्यमिव, अप्रगल्भमपि—अदृष्टमपि, अवाग्मिनमपीति यावत्, जनं वाचालयति—वाचालं करोति । गुणः—विनयादिः, मौर्वी च । परां कौटिं—परममुत्कर्षं, धनुषः अयमागच्छ । विस्मयः—विश्वासः, (समौ विस्मय-विश्वासौ इत्यमरः) । अतिधीरधियाम्—अतिशयेन धीरा धीः,—बुद्धियेषां तथा-भूतानामपि । अदृष्टपूर्वाः,—पूर्वमदृष्टाः । सुष्ठु सृष्ट्यतिशयाः,—श्रीमताः निर्माणीतृकर्षा इत्यर्थः । [“सृष्टः सृष्ट्यतिशयाः” इति पाठे—सृष्टुः—विधातुः, सृष्टिः,—विशिष्ट-निर्मितिः इति भावः, तस्या अतिशयाः,—उत्कर्षाः, परमोत्कृष्टसृष्टवन्तौति यावत्] ।

(१०३) सौजन्येति ।—सौजन्यस्य परतन्त्रा—पराधीना, इयं देवानां—पूज्यानां युष्माकमित्यर्थः, अतिभद्रता—अतिशयेन शिष्टाचारः, बुधस्य—विद्वानस्य, भवत इत्यर्थः, समीपे इति शेषः, [“बुधस्य” इत्यत्र “प्रियस्य” इति पाठे—प्रियस्य—प्रियजनस्य समीपे इति भावः] कथां कारयति—कथयितुं प्रवर्तयतीत्यर्थः, अस्मानिति शेषः । युवतीजन-सहोत्था—युवतीजनानां सहोत्था—स्वाभाविकी, तरलता—अपलता, ३“न तु कथां

विक्रमजृम्भितविरहव्यथया शून्यतां नीतो देशः ? क वा गन्तव्यम् ? (१०४) को वा अयम् अपहृतहरहङ्काराहङ्कारोऽपर इव अनन्यजो युवा ? किन्नाम्नः समुदृतपसः पितुः अयम् अमृतवर्षा कौस्तुभमणिरिव हरिर्हृदयमाह्लादयति ? का वाऽस्य त्रिभुवननमस्या प्रभातसन्ध्येव महतस्तेजसो जननी जननी ? कानि वा अस्य पुण्यभाञ्जि भजन्ति अभिख्याम् अक्षराणि ? आर्यपरिज्ञानेऽप्ययमेव क्रमः कौतुकानुरोधिनी हृदयस्य” ।

कारयति” इत्यनुषङ्गः । [अत्र “युवतीजन” इत्यत्र “कुमारीजन” इति पाठो युज्यते । “युवतीजन” इत्यत्र “युवतीजने” इति पाठान्तरम्] । अथेदानीं सावित्री ब्रह्मोक्तशापावधि-मनुस्यूत दधीचस्य सरस्वत्याः भर्तृयोग्यतां मनसि कृत्वा परिचयं पृच्छति, तत् कथयेति । —तत्—तस्मात्, कथय—ब्रूहि । अत्र आगमनेन अपुण्यभाक्—पुण्यवर्जितः, युवयोः पूतपादरजःस्पर्शवञ्चितत्वादिति भावः ; कतमी देशः विक्रमजृम्भितविरहव्यथया—विक्रमेण—शौर्येण, जृम्भिता—उद्दीपिता, या विरहव्यथा—विद्योगपीडा, युवयोरिति भावः, तथा शून्यतां नीतः ; यस्मात् देशात् भवन्तावागतौ, स देश इदानीं युवयोः विरहेण नितरां दुःखितो जातः, इति तस्य अपुण्यभाक्कमिति भावः ; कुत्र भवतोर्निवासः इति प्रश्ननिष्कर्षः । [“विक्रमजृम्भितविरहव्यथया” इत्यत्र “विजृम्भितविरहव्यथः” इति पाठि—विजृम्भिता—उद्दीपिता, विरहव्यथा यस्य तथाभूत इत्यर्थः] ।

(१०४) [“को वा” इत्यत्र “कस्य वा” इति पाठि—कस्य जनस्य अयं युवा इत्यन्वयः] । अपहृतेति ।—अपहृतः,—नाशितः, हरस्य हङ्काराहङ्कारः,—हङ्कार-गर्भः गर्वः येन तथाभूतः, हरकोपाग्निना अदग्ध इति भावः । अनन्यजः,—आत्मभूः, कामः इत्यर्थः । किन्नाम्नः,—किमाख्यस्य । [“का वाऽस्य” इत्यत्र “का चास्य” इति पाठान्तरम्] । त्रिभुवननमस्या—त्रिलोकपूज्या । प्रभातसन्ध्येव—प्रातःसन्ध्येव । [“महतस्तेजसो जननी जननी” इत्यत्र “महत्तेजसो जननी” इति पाठान्तरम्] । पुण्यभाञ्जि—पुण्यवन्तीयर्थः । अभिख्या—संश्राम् । अक्षराणि—वर्णाः, किन्नामधेयोऽयमिति भावः । आर्यपरिज्ञानेऽपि—साधुज्ञानेऽपि, अयं साधुरिति सामान्यतः परिज्ञानेऽपि इत्यर्थः, यस्य—आर्यस्य—भवतः, परिज्ञानेऽपि—परिचयजिज्ञासायामपीत्यर्थः । कौतुकानुरोधिनी,—विशिष्टज्ञानलासस्येत्यर्थः, अयमेव क्रमः,—निबन्धः, ऋत्ने इति शेषः ।

इत्युक्तवत्यां तस्यां (१०५) प्रकटितप्रत्ययोऽसौ प्रत्य-
वादीत्,—“आयुष्मति! सतां हि प्रियंवदता कुलविद्या।
न केवलमाननं, हृदयमपि च ते चन्द्रमयमिव सुधाकर-
करशीतलैराह्लादयति वचोभिः। (१०६) सौजन्यजन्मभूमयो
भूयसा शुभेन कर्मणा शिल्पकला इव भवादृश्यो दृश्यन्ते।
(१०७) दूरे तावत् अन्योऽन्यस्यालापाः, अभिजातैः सह
दृशोऽपि मिश्रीभूता महतीं तुष्टिम् आरोपयन्ति। श्रूयताम्—
एष खलु भूषणं भार्गववंशस्य भगवतो भूर्भुवःस्वस्त्रितय-

(१०५) प्रकटितप्रत्ययः,—प्रदर्शितविनयः। [“प्रत्यवादीत्” इत्यत्र “प्रति-
व्याजहार” इति पाठान्तरे—प्रत्युक्तवानित्यर्थः]। सतामिति।—सतां—साधूनां,
प्रियंवदता—प्रियभाषित्वं, कुलविद्या—वंशक्रमानुसारिणी विद्या, सहजा विद्या
इत्यर्थः। सुधाकरकरशीतलैः,—चन्द्रकिरणवत् शिशिरैः, [“सुधाकरकरशीतलैः
आह्लादयति” इत्यत्र “सुधाशीकरशीतलैः आनन्दयति” इति पाठे—असत्तद्विदुवत्
शिशिरैः प्रीणयति इत्यर्थः]।

(१०६) सौजन्येति।—सौजन्यस्य—सज्जनोचिताचारस्य, जन्मभूमयः,—उत्पत्ति-
स्थानानि। भूयसा—अतिबहुलिन, शुभेन—पुण्येन, कर्मणा—कार्येण, शिल्पकला
इव—शिल्पविद्या इव। [“कर्मणा……इव” इत्यत्र “सज्जननिर्माणाशिल्पकलाः” इति
पाठे—सन्तो जनाः सज्जनाः, तेषां निर्माणे शिल्पकला इत्यर्थः। “दृश्यन्ते” इत्यत्र
“जायन्ते” इति पाठान्तरम्]।

(१०७) दूरे इति।—अन्योऽन्यस्य—परस्परस्य, सज्जनानामिति शेषः।
आलापाः,—भाषणानि, दूरे तावत्, तिष्ठन्त्विति शेषः। [“आलापाः” इत्यत्र
“आलापनम्” इति पाठे—आभाषणमित्यर्थः] ते खलु तुष्टिमारोपयन्तीत्यत्र का
कथा? इति भावः। अभिजातैः,—सत्कुलजैः, सह निश्रीभूताः दृशोऽपि—दृष्टयोऽपि,
परस्परदर्शनानि अपौर्य्यः, महतीं तुष्टिं—प्रीतिम्, आरोपयन्ति—जनयन्ति।
[“तुष्टिम्” इत्यत्र “भूमिम्” इति पाठे—महतीं भूमिं—स्थानं, स्वीकरोति यावत्,
आरोपयन्ति—नयन्ति। “एषः” इत्यत्र “अयम्” इति पाठान्तरम्]। भूषणम्—
अलङ्कारः। भार्गववंशस्य—भृगोरयं भार्गवः, तस्य वंशः,—कुलं तस्य। भूरिति।—

तिलकस्य, (१०८) अदभ्रप्रभावस्तन्निजजन्मभारिभुजस्तम्भस्य,
(१०९) सुरासुरमुकुटमणिशिलातलशयनदुर्ललितपादपङ्क-
जस्य, (११०) निजतेजःप्रसरद्भुष्टपुलोमः अवनस्य वह्निर्वर्ति
जीवितं दधीचो नाम तनयः । जननी च अस्य जितजगतः
(१११) अनेकपार्थिवसहस्रानुयातस्य शर्यातस्य सुता राज-
पुत्री त्रिभुवनकन्यारत्नं सुकन्या नाम । तां खलु देवीं हिमूर्तिं

भूः,—पृथिवी, भुवः,—अनुरीचं, स्वः,—स्वर्गः, तेषां त्रितयं, तस्य तिलकं—कलाट-
भूषणविशेषः तस्य ।

(१०८) अदधेति ।—अदभ्रः,—बहुलः, महान् इत्यर्थः । (“अदभं बहुलं बहु”
इत्यमरः) प्रभावः,—तपःसामर्थ्यमिति यावत्, तेन सन्निहतः,—संरुद्धः, जन्मभारः,—
इन्द्रस्य, भुज एव स्तम्भः येन तथोक्तः तस्य, (पुरा किल अश्विनीकुमाराभ्याम् “आवां
यज्ञभागभुजौ कुरु” इति चिरं प्रार्थितोऽयं तथेति प्रतिपद्य ताभ्यां भागं ददत्
इन्द्रेण क्रुद्धेन वज्रधरेण रोषितः, ततश्चास्य सवधः कृतः सन्निहोऽभूदिति पुराण-
वार्त्ता अत्र अनुसन्धेया) ।

(१०९) सुरासुरेति ।—सुराणाम् असुराणाञ्च मुकुटेषु यानि मणिशिला-
तलानि—रत्नभूतप्रसाराः, तेषु शयनेन [“शिलातलशयन” इत्यत्र “शिलाशयन”
इति पाठान्तरम्] दुर्ललितं—दुरधिगम्यम्, अलघुतमिति यावत्, पादपङ्कजं—
चरणसरसिजं यस्य तथाभूतस्य, सुरासुरवन्द्यस्येति भावः । [“पादपङ्केदहस्य”
इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः] ।

(११०) निजिति ।—निजानां तेजसां प्रसारेण—विस्तारेण, प्रभावेत्यर्थः, पुष्टः,
—दम्भः, पुलोमा—तन्नामा दैत्यः येन तथोक्तस्य । (पुरा भृगोः पत्नी अन्तर्बन्धी पुलोमा
दैत्येन क्रियमाणा आसीत्, तदानीं गर्भस्थोऽसौ महामुनिर्गर्भात् चुञ्च्योत ; ततश्च
अन्वयान्नाम्ना अनेन अवननेन दैत्योऽसौ कोपदृष्ट्या दम्भ इति पुराणवार्त्ता) ।
वह्निर्वर्ति—वह्निर्वर्त्तते इति वह्निर्वर्ति—वह्निःस्थितम् । [“वह्निर्वर्ति” इति पाठान्तरं,
—वह्निः,—वह्निःप्रदेशे, वृत्तिः,—अवस्थानं यस्य तादृशं, वह्निरवस्थितमित्यर्थः] ।
जितजगतः,—जगद्विजयिनः ।

(१११) अनेकेति ।—अनेकानि—बहूनि, पार्थिवानां—राज्ञां, सहस्राणि
तैः अनुयातः,—सेवित इति यावत् तस्य । शर्यातस्य—तदाख्यस्य, सम्भाज इति शेषः ।
त्रिभुवनकन्यारत्नं—त्रिभुवने धावत्यः कन्याः तत्सु रत्नं—रत्नभूतेत्यर्थः । हिमूर्तिं—

विदित्वा वैजने मासि प्रसवाय पिता पत्युः पार्श्वे स्वगृहम्
आनाययत्; अस्त च सा तत्र देवी दीर्घायुषम् एनम्।
अनेहसा अवर्द्धत तत्रैव अयम् आनन्दितज्ञातिवर्गो बालस्तारक-
राज इव राजीवलोचनो राजगृहे। भर्तृभवनमागच्छन्त्यामपि
मातरि न (११२) आसेचनकदर्शनमिमम् अमुञ्चत् मातामहो
मनोविनोदनं नम्रारम्; अशिञ्चत च अयं तत्रैव सर्वा विद्याः
सकलाश्च कलाः।

कालेन च (११३) उपाङ्गद्वयौवनम् इमम् आलोक्ष्य
अहमिव असौ अपि अनुभवतु मुखकमलावलोकनानन्दम्
अस्य इति मातामहः कथं-कथमप्येनं पितुरन्तिकम् अधुना
व्यसर्जयत्। मामपि तस्य देवस्य सुगृहीतनान्नः शर्यातस्य
आज्ञाकारिणं विकुक्षिनामानं भृत्यपरमाणुम् अवधारयतु
भवती। पितुः पादमूलम् आयातुं मया साभिसारम्
अकरोत् स्वामी। (११४) तद्धि नः कुलक्रमागतं राजकुलम्।

हे मूर्त्ति यस्याः तां, स्वतो गर्भजन्मना च मूर्त्तिद्वयवतीमित्यर्थः, गर्भिणीमितिभावः।
[“हिमूर्त्तिम्” इत्यत्र “अक्तुर्वर्द्धीम्” इति पाठे—अक्तुर्वर्द्धी—गर्भिणीमित्यर्थः]।
वैजने मासि—प्रसवमासि। अनेहसा—कालेन। तारकराज इव—चन्द्र इव।
राजीवलोचनः,—पद्मनेत्रः। [“मातरि” इत्यत्र “दुहितरि” इति पाठान्तरम्।

(११२) आसेचनकैति।—आसेचनकं—“तदासेचनकं तप्तनोऽप्यनी यस्य दर्शने”
इत्युक्तलक्षणम्, अतिनेवानन्दकरमिति यावत्, दर्शनं यस्य तथाभूतम्। मनोविनोदनं—
मनःप्रोतिजननम्। नम्रारं—दौहित्रम्। कलाः,—चतुर्षष्टिविधाः सङ्गीतादिविद्याः।

(११३) उपाङ्गद्वयौवनं—प्राप्तयौवनम्। असौ—अयम्। कथं-कथमपि—
अतिरुच्येण। व्यसर्जयत्—प्रेषयामास इत्यर्थः। सुगृहीतेति।—सुगृहीतं नाम यस्य
तदीकृत्य—प्राबुधैरशौचस्य इत्यर्थः, “स सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रातः कथ्यते बुधैः”
इत्युक्तेः। भृत्यपरमाणुं—चूद्रतणं भृत्यमित्यर्थः। आयातुम्—आगच्छतुम्, एगमिति
शेषः। मया साभिसारं—समहायं, मत्सङ्गचरमित्यर्थः। स्वामी—प्रभुः, वृषभिरित्यर्थः।

(११४) तद्धि न इति।—वत्—राजकुलं, नः,—अस्माकं, कुलक्रमागतं—

उत्तमानाश्च चिरन्तनता जनयति अनुजीविनि अपि जने
कियन्मात्रमिव मन्दाक्षम् । अक्षीणः खलु दाक्षिण्यकोशो
महताम् । इतश्च गब्यूतिमात्रे एव पारेशीणं तस्य भगवतः
अवनस्य खनाम्ना नियमितव्यपदेशं चावनं नाम चैत्ररथ-
कल्पं काननं निवासः । तदवधिरेव नौ यात्रा । यदि च
(११५) गृहीतक्षणदाक्षिण्यम् अनवहेलं वा हृदयम्
अस्माकम् उपरि भूमिर्वा प्रसादानाम्, अयं जनः अवणार्हो
वा, ततो न विमाननीयोऽयं नः प्रथमः प्रणयः कुतूहलिनी

वंशपरम्परया प्राप्तम्, अस्माभिः सेवितमिति यावत्, हि—अवधारणे । उत्तमानां—
सञ्जनानां, चिरन्तनता—चिरानुगत्यमिति भावः । अनुजीविनि—अनुजीव्य तिष्ठति,
सेवके इति यावत्, कियन्मात्रमिव—अल्पमात्रमिव, [“कियन्मात्रमपि” इति पाठान्तरम्]
मन्दाक्षं—लज्जा, (“मन्दाक्षं क्रीस्वपा व्रीडा लज्जा” इत्यमरः) चिरानुगत्येन सम्यक्
भृत्यभावे महतां लज्जा आयते, इति मामनुजीविनमपि स्वदौहित्रसहचरं कृतवानिति
भावः । खलु—यतः, महतां दाक्षिण्यकोशः,—औदार्यमाण्डारम्, अक्षीणः,—न
चर्यं गच्छतीत्यर्थः, स्वस्य दाक्षिण्यातिशय्यात् तथा कृतवानिति भावः । इतश्च—
अस्मात् प्रदेशाच्च, पारेशीणं—शीणस्य नदस्य पारे इति पारेशीणम् । गब्यूतिमात्रे—
गब्यूतिः,—क्रीडयुगं, तदेव तन्मात्रं तस्मिन्, (“गब्यूतिः स्त्री क्रीडयुगम्” इत्यमरः)
तदन्ते इत्यर्थः, [अत्रान्ते गम्यमाने अव्यवाचकात् सप्तमी । “गब्यूतिमात्रमिव” इति
पाठान्तरम्] । खनाम्ना—निजाख्यया, नियमितः,—निर्दिष्टः, अभिहितः इत्यर्थः,
व्यपदेशः,—संज्ञा यस्य तथोक्तम् । [“निर्मितव्यपदेशम्” इति पाठे,—निर्मितः,—
कृतः] । चैत्ररथकल्पं—चैत्ररथं नाम कुबेरीद्यानं, तस्मादौषद्भूतम् । नौ—आवधीः ।
यात्रा—गमनम् । [“तदवधिरेव” इत्यत्र “तदवधिषेयम्” इति पाठान्तरम्] ।

(११५) गृहीतेति ।—गृहीतं क्षणदाक्षिण्यं—स्वल्पकालिकसौजन्यं येन तस्मा-
भूतम् । [“गृहीतक्षणम्” इति पाठे—गृहीतः,—स्वीकृतः, प्राप्त इत्यर्थः, क्षणः,—उत्सवः
येन तम् ; “क्षण उत्सव उत्सवः” इत्यमरः] । अनवहेलं—नास्ति अवहेला—अवज्ञा यस्य
तादृशम् । प्रसादानाम्—अनुग्रहाणां, भूमिः,—पादम् । अवणार्हः,—श्रोतुं योग्यः ।
विमाननीयः,—अनादरणीयः, न उपेक्षणीय इति यावत्, नः,—अस्माकम्, अयं प्रथमः,
—आदः, प्रथमः,—प्रथयः, अकुण्ठितसम्भाषणमित्यर्थः, प्रार्थना वा । [“कुतूहलिनी

हृदयस्य । वयमपि शुश्रूषवो प्रथमवृत्तान्तम् आयुष्यतोः । न
इयम् आकृतिर्दिव्यतां व्यभिचरति । गोब्र-नामनी तु श्रोतुम्
अभिलषति नौ हृदयम् ; तत् कथय, कतमो वंशः सृष्ट-
णीयतां जन्मना नीतः ? का च इयम् अवभवती भवत्याः
समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम् ? तथा हि,—सन्निहित-
बालान्धकारा भास्वमूर्त्तिश्च, पुण्डरीकमुखी हरिणलोचना च,
(११६) बालातपप्रभाधरा कुमुदहासिनी च, समदहंसस्वना

हृदयस्य इत्यत्र “कुतूहलस्य” इति पाठे—कौतुकस्य, श्रवणौत्सुक्यस्येत्यर्थः । शुश्रूषवः,
—श्रोतुमिच्छवः । [“प्रथमवृत्तान्तम्” इत्यत्र “वृत्तान्तम्” इति पाठान्तरम्] । व्यभि-
चरति—अतिक्रामति, दिव्यतां विना ईदृशी आकृतिर्न सम्भवतीति भावः ।
गोब्र-नामनी—कुल-नामधेये । नौ—आवयोः । सृष्टणीयतां—सृष्टायीग्यताम् ।
[जन्मना ” इत्यत्र “तदभवत्या जन्मना” इति पाठान्तरे,—तदभवत्या—माननीयया,
पूज्या वा, भवत्या इति शेषः] । अवभवती—मान्या, पूज्या वा । [“भवत्याः”
इत्यत्र “भवत्याः समीपे” इति पाठान्तरम्] । विरोधिनां—परस्परविरुद्धानां,
पदार्थानां—बलूनां, समवाय इव—सम्पन्नमिव, दृश्यते इति शेषः । तथा हि—तमेवार्थं
जानीहीत्यर्थः । सन्निहितबालान्धकारा—सन्निहिताः,—सङ्घाताः, बालाः,—केशाः,
अन्धकारा इव यस्याः सा ; अन्यत्र,—बालाः,—अभिनवाः, अन्धकाराः तथाभूता ।
भास्वमूर्त्तिः,—भास्वती—दीप्यमाना, मूर्त्तिः यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—भास्वतः,—
सूर्यस्य, मूर्त्तिः । (अव सूर्यमूर्त्तिसमीपे अन्धकार इति विरोधः, उपमितिसमासे
बहुव्रीहिसमासे च तत्परिहारः) । पुण्डरीकमुखी—पुण्डरीकं—श्वेतपद्मं, तद्वत्
मुखं यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—पुण्डरीकः,—तदाख्यो दिग्गजविशेषः, व्याघ्रो वा,
तस्यैव मुखं यस्याः तथोक्ता । हरिणलोचना—हरिणे—शुक्लवर्णे, लोचने यस्याः
तथोक्ता ; अन्यत्र—हरिणस्यैव लोचने यस्याः तथोक्ता । (अत्र पदान्तरे विरोधः,
पूर्वपक्षे समाधानम्) ।

(११६) बालातपेति ।—बालातपः,—अभिनवसूर्यालोकः, तस्य प्रमेव प्रभा
—दीप्तिः यस्य तथाभूतः अधरो यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—बालातपस्य प्रभां धरतीति
तथोक्ता । कुमुदहासिनी—कुमुदवत् हासो विद्यते यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र,—कुमुदेः
हसतीति कुमुदहासिनी—कुमुदिनीत्यर्थः । (अत्र पूर्वमविरोधः, पश्चाद्विरोधः) ।
समदहंसस्वना—मर्दनं सह वर्त्तमानः समदः,—मत्त इत्यर्थः, स चासौ हंसश्चेति

समुन्नतपयोधरा च, (११७) कमलकोमलकरा (११८) हिमगिरि-
शिलापृथुनितम्बा च, करभोरुर्विलम्बितगामिनी च, अमुक्त-
कुमारभावा स्निग्धतारका च” इति ।

सा तु अवादीत्—“आर्य्य ! श्रोथसि कालेन ;
(११८) भूयसो दिवसान् अत्र स्यातुम् अभिलषति नौ
हृदयम् । अस्मीयांश्चायमध्वा, परिचय एव प्रकटीकरिष्यति ।

समदहंसः, तस्यैव स्वनः,—ध्वनिः यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—समदः,—सत्तताव्यञ्जक
इत्यर्थः, हंसस्य स्वनी यस्यां तथाभूता । [“समदहंसस्वना” इत्यत्र “कलहंसस्वना” इति
पाठे—कलः,—मधुरः, हंसस्यैव स्वनो यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—कलहंसस्य स्वनी
यस्यां तथोक्ता ।] समुन्नतपयोधरा—समुन्नतौ—तुङ्गौ, पयोधरी—कुक्षौ यस्याः तथोक्ता ;
अन्यत्र,—समुन्नताः,—समुद्रताः, पयोधराः,—मेघाः यस्यां तथोक्ता, प्रादृङ्गिति भावः ।
(पूर्वैव समाधानं, पश्चात् हंसानां शरद्वेव सत्तताजननं, न प्रादृषीति विरोधः) ।

(११७) कमलेति ।—कमलं—पद्मं, तद्वत् कीमलौ करौ यस्याः तथोक्ता ;
अन्यत्र,—कमलवत् कीमलाः,—सदृशाः, कराः,—किरणाः यस्याः तथोक्ता ।

(११८) हिमेति ।—हिमगिरीः,—हिमालयस्य, शिलावत् पृष्ठः,—विशालः,
नितम्बः यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—पृष्ठनितम्बा हिमगिरिशिलेति व्यत्ययेनान्वयः ;
पृष्ठः,—महान्, नितम्बः,—कटकं यस्याः तथाभूता । (प्रागविरोधः, पश्चात् तादृश-
शिलायाः कीमलकरताऽसम्भवादिरोधः) । करभोरुः,—करभः,—मणिवन्धादाक-
निष्ठं करस्य वह्निर्भागः, (“मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वह्निः” इत्यमरः) तद्वत्
ऊरु यस्याः सा ; अन्यत्र,—करभस्य—उष्ट्रस्य इव, ऊरु यस्याः सा ; तथा विलम्बितं
—सदुमन्दं, मविलासमित्यर्थः, गच्छतीति तथोक्ता ; अन्यत्र,—विलम्बितम्—अति-
मन्दं, गच्छतीति तथोक्ता । [प्रागविरोधः, पश्चात् करभस्य द्रुतगामित्वादिरोधः ।
“विलम्बितगमना” इति पाठान्तरम्] । अमुक्तकुमारभावा—न मुक्ताः,—न त्यक्ताः,
कुमारभावाः,—बाल्यमित्यर्थः यया तथोक्ता ; अन्यत्र,—न मुक्ताः, कुमारे—कार्तिकेय,
भावः,—भक्तिर्यया तथोक्ता । स्निग्धतारका—स्निग्धा—स्नेहव्यङ्गिका, सुप्रसन्नेत्यर्थः,
तारका—अक्षः कनौनिका यस्याः तथोक्ता ; अन्यत्र,—स्निग्धः,—स्नेहपावमित्यर्थः,
तारकः,—तदाख्यदैत्यविशेषः यस्याः तथाभूता । (कुमारभक्तायाः कुमारशब्दं तारकं
प्रति स्नेही विरुद्ध इति, पूर्वार्थे तत्परिहारः) ।

(११८) भूयसः,—बहून् । अस्मीयान्—अत्यल्पः । अध्वा—मार्गः । परि-

अभ्यर्च्येण न विस्मरणीयोऽयमनुषङ्गदृष्टो जनः” इत्यभिधाय
 सूणीमभूत् । दधीचस्तु नवाभोभारगभीराभोधरध्वान-
 निभया भारत्या नर्तयन् (१२०) वनलताभवनभाजो भुजग-
 भुजः सुधीरमुवाच,—“भार्य्य ! करिष्यति प्रसादम् भार्य्या
 आराध्यमाना । पश्यामः तातम् । उत्तिष्ठ, व्रजामः” इति ।
 “तथा” इति च तेन अभ्यनुज्ञातः शनैः उत्थाय कृतनम-
 स्कृतिः उच्चचाल । तुरगारूढञ्च तं प्रयान्तं सरस्वती
 सुचिरम् उत्तम्भितपद्मणा निश्चलतारकेण लिखितेनेव चक्षुषा
 व्यलोकयत् । उत्तीर्थ्य शोणम् अचिरेणैव कालेन दधीचः पितुः
 आश्रमपदं जगाम । गते च तस्मिन् सा तामेव दिशं
 विज्ञोकयन्ती सुचिरमतिष्ठत् । कच्छादिव च सञ्चहार दृश्यम् ।

अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा स्मृत्वा च तां तस्य रूपसम्पदं

अयः,—संस्तवः । प्रकटीकरिष्यति—प्रकाशयिष्यति, अश्वनी गन्धूतमावपरिमाणत्वात्
 निकटस्थितयोः आवयोः अन्तराऽन्तरा दर्शनसम्भावनया अचिरात् परिचयं प्राप्स्यसीति
 भावः । अनुषङ्गदृष्टः,—अनुषङ्गेण—कार्यान्तरपसङ्गेन । मामानुरोधेनेत्यर्थः, दृष्टः,
 —अवलोकितः । नवाभोभारति ।—नवानाम्—अभिनवसञ्चितानामित्यर्थः, अश्वस्तं
 —जवानां, भारिष—गौरवेष, [“भार” इ अत्र “भर” इति पाठान्तरम्] गभीरी
 शोऽभोधरध्वानः,—मेघस्य नादः, तन्निभया—तदनुकूपया । भारत्या—वाचा ।
 नर्तयन्—नृत्यं कारयन् ।

(१२०) वनेति ।—वनलता एव भवनानि—गृहाणि, भजते इति तथोक्तान् ।
 भुजगान् भुज्जने इति भुजगभुजः,—सयूरान् ; सयूरा मेघगर्जनेन नृत्यन्तीति
 प्रसिद्धिः । प्रसादम्—अनुग्रहम् । आराध्यमाना—सेव्यमाना । [“पश्यामः तातम्”
 इत्यत्र “पश्यामः तावतातम्” इति पाठान्तरम्] । उच्चचाल—प्रतस्थे । उत्तम्भित-
 पद्मणा—उत्तम्भितानि—उत्थितानि, ऊर्ध्वं स्थिरीकृतानौ रथः, पद्माणि—नेत्रलुप्तानि
 यस्य तेन, निश्चलतारकेण—स्थिरतारकेण । पितुः,—जनकस्य अवनस्य । विलोकयन्ती
 —पश्यन्ती । [“अलोकयन्ती” इति पाठान्तरम्] । कच्छादिव—अतिकटेनेव, दृश्यं
 —चक्षुः सञ्चहार—नयनार्थयन् ।

पुनः पुनः (१२१) व्यस्रयत अस्याः हृदयम् । मूयोऽपि चक्षुः
आचकाङ्क्ष तद्दर्शनम् । अवशेव केनाप्यनीयत तामेव दिशं
दृष्टिः । अप्रहितमपि मनस्तेनैव सार्धम् अगात् । अजायत च
नवपल्लव इव लतायाः कुतोऽपि अनुरागः चेतसि । सालसेव
शून्येव सनिद्रेव दिवसम् अनयत् । अस्तमुपयाति च प्रत्यक्-
पथ्यस्तमण्डले लाङ्गलिकीस्तवकसदृशत्विषि कमलिनीकामुके,
(१२२) कठोरसारसशिरःशोणशोचिषि सावित्रे तथीमये
तेजसि, (१२३) तरुणतरतमालश्यामले च मलिनयति व्योम
व्योमव्यापिनि तिमिरसञ्चये, सञ्चरत्सिद्धसुन्दरीनूपुररवानुसारिणि
च मन्दं मन्दं मन्दाकिनीहंस इव समुत्सर्पति शशिनि गगनतलं,

(१२१) व्यस्रयत—विस्मयमगच्छत् । अवशेव—पराधीनेव । अप्रहितमपि—
अप्रेरितमपि, अनियुक्तमपि इति यावत् । [“लतायाः” इत्यत्र “बालिवनलतायाः” इति
पाठान्तरम् । “कुतोऽप्यनुरागः” इत्यत्र “कुतोऽप्यस्या अनुरागः” इति पाठान्तरम् । “सालसेव”
इत्यत्र च “सालस्येव” इति पाठान्तरम्] । अनयत्—अन्यवाहयत्, कर्ण्ण इति भावः ।
उपयाति—उपगच्छति । प्रत्यक्पथ्यस्तमण्डले—प्रत्यक्—प्रतीक्षा, पश्चिमायां दिशीत्यर्थः,
पथ्यस्त—पतितं, मण्डलं यस्य तथाभूते । लाङ्गलिकीति ।—लाङ्गलिकी—“ईशलाङ्गला”
इति ख्यातः लाङ्गलाकाररक्तवर्णपुष्पविशिष्ट औषधिभेदः, तस्याः स्तवकं—पुष्पणुक्कः, तेन
सदृशी त्विट्—प्रभा यस्य तथोक्ते, ईषदृक्पिङ्गले इति भावः । [“लाङ्गलिकीस्तवकताम-
त्विषि” इति पाठे—लाङ्गलिकीस्तवकवत् तामाः,—रक्ताः, त्विषी यस्य तथोक्ते इत्यर्थः] ।

(१२२) कठोरिति ।—कठोरः,—परिणतः, स्थविर इत्यर्थः, यः सारसः,—
पक्षिभेदः, तस्य शिर इव शोणा—रक्ता, शीचिः,—दौमिः यस्य तथाभूते । सावित्रे—
सवितुरिदं सावित्वं तस्मिन् । तथीमये—ऋग्यजुःसामां त्रितयं तथी, “ऋग्यजुःसामनामानः
त्रयो वेदास्त्रयी स्मृता” इत्युक्ते, तदात्मके, “तथ्येव विद्या तपति” इति श्रुतेः ।

(१२३) तरुणिति ।—तरुणतरः,—अभिनवः, तमालः,—तदाख्यहृद्यभेदः, तद्वत्
श्चामुलः,—नीलः तस्मिन् । व्योम—आकाशं, मलिनयति—मलिनीकुर्वन्ति । व्योम-
व्यापिनि—गगनाच्छादयिनि । सञ्चरदिति ।—सञ्चरन्तीनाम्—इतस्तती मञ्जुनीनां,
सिद्धसुन्दरीणां—देव्यानिर्वाणेशाणां स्त्रीणां, नूपुररवम् अनुसरति—अनुगच्छतीति
तथोक्तं । मन्दं मन्दं—शनेः शनैः । समुत्सर्पति—समुद्गच्छति ।

(१२४) कृतसन्ध्याप्रणामा निशामुखे एव निपत्य विमुक्ताङ्गी पल्लवशयने तस्थौ । सावित्री अपि कृत्वा यथाक्रियमाणं सायम्ननं क्रियाकलापम् उचिते शयनकाले किसलयशयनमभजत, ज्ञात-
निद्रा च सुप्ताप ।

इतरा तु मुहुर्मुहुः (१२५) अङ्गवलनैः विलुलितकिस-
लयशयनतला निमीलितलोचनाऽपि नाभजत निद्राम्,
अचिन्त्यश्च,—“मर्त्यलोकः खलु सर्वलोकानाम् उपरि, यस्मिन्
एवंविधानि सम्भवन्ति त्रिभुवनभूषणानि सकलगुणयामगुरुणि
रत्नानि । तथा हि, तस्य (१२६) मुखलावण्यविन्दुः इन्दुः ।
तस्य च चक्षुषो विलेपाः (१२७) कुमुदकुवलयकमलाकराः ।
तस्य च अधरमणोर्दीर्घितयो विकसितबभ्रुकवचनराजयः ।

(१२४) कृतेति ।—कृतः सन्ध्यायां सन्ध्यायै वा प्रणामः यथा तथाभूता, उपा-
मितसन्ध्येति यावत् । निशामुखे एव—प्रदीपे एव, न पुनः शयनीचिते काले इति
भावः । विमुक्ताङ्गी—निद्रितकलेवरा । “विमुक्ताङ्गी” इत्यनेन निःसङ्काकृतमस्या
दम्भंते । “यथाक्रियमाणम्” इत्यनेन सरस्वत्याः अस्याः विशेषत्वं प्रदर्शयन् सरस्वत्या
एव स्मरदशासादृ । सायम्ननं क्रियाकलापं—सन्ध्याकालिककार्यज्ञातम् ।

(१२५) अङ्गवलनैः,—अङ्गस्य इतस्ततः चालनैः, विलुलितैरिति यावत् ।
विलुलितेति ।—विलुलितं—विपत्यंस्तं, किसलयशयनतलं—पल्लवशय्या यस्याः तथा-
भूता । [“किसलयशयनीया” इति पाठान्तरं,—किसलयमेव शयनीयं—शय्या यस्याः
सा] । सर्वलोकानां—सर्वेषां लोकानां, स्वर्गमर्त्यपातालानाम् इत्यर्थः, [निद्रां पश्ये]
उपरि—श्रेष्ठ इत्यर्थः । सकलगुणयामगुरुणि—सकला गुणाः,—सौन्दर्यविनयादयः,
तेषां यमः,—समवायः, तेन गुरुणि—महान्ति ।

(१२६) सुखेति ।—मुखस्य लावण्यानां—कान्तिविशेषाणां, विन्दुः,—लेशः,
इन्दुः,—चन्द्रः । [“मुखलावण्यविन्दुविन्दुः” इत्यत “मुखलावण्यप्रवाहस्य निष्पन्दविन्दु-
विन्दुः” इति पाठे,—मुखस्य यत् लावण्यं, तदेव प्रवाहः,—जलधारा, तस्य निष्पन्द-
विन्दुः—स्नावकणः । चक्षुषीः,—नयनयोः, विलेपाः,—विसरणानि, निपाता इत्यर्थः ।

(१२७) कुमुदेति ।—कुमुदानि—कैरवाणि, कुवलयानि—नौलीपूलानि,
कुसुमानि—पद्मानि, तेषाम् आकराः,—निजयाः । [“विकचकुमुद” इत्यादि

तस्य च अङ्गस्य परभागकरणम् अनङ्गः । आः ! पुण्यभास्त्रि-
तानि चक्षूषि चेतांसि यौवनानि वा स्त्रैणानि, येषाम् असौ
अविषयो दर्शनस्य । क्षणं नु दर्शयता च तम् अन्यजन्मजनि-
कृतेनेव मे फलितम् अधर्मेण । का प्रतिपत्तिरिदानीम् ?”
इति चिन्तयन्त्येव कथंकथमपि समुपजातनिद्रा क्षणमशेत ।
सुप्ता च तम् एव दीर्घलोचनं ददर्श । (१२८) स्वप्रासादित-
द्वितीयदर्शना च आकर्णाकृष्टकार्मुकेण मनसि निर्हयमताद्यत
भकरकेतुना । प्रतिबुद्धाया मदनशरताडितायाश्च तस्मा
वार्त्तामिव उपलब्धम् अरतिः आजगाम । तथा हि, ततः

पाठान्तरम्] । दीधितयः,—संयूखाः । परभागकरणं—परभागस्य—उत्कर्षस्य,
करणं—साधनम् । [“परभागकरणम्” इत्यत्र “परभागोपकरणम्” इति पाठे—
उपक्रियते अनेनेति उपकरणं—साधनसामग्रीत्यर्थः] । आः इति खेदे । पुण्य-
भास्त्रि—पुण्यानि भजन्ते इति तानि, पुण्यबन्तीत्यर्थः । स्त्रैणानि—स्त्रीणाम् इमाणि,
स्त्रीसम्बन्धीनि इत्यर्थः ; यद्वा,—स्त्रीणां समूहाः स्त्रैणानि—नारीजातय इत्यर्थः ।
येषां—चक्षुःप्रभृतीनाम्, असौ—युवा, अविषयः,—अगोचरः, येः असौ न दृष्टः,
तेषां सुखेन अवास्थितिरिति पुण्यभास्त्रिमिति भावः । [“अविषयः” इत्यत्र “विषयः”
इति पाठान्तरे,—विषयः,—गोचरः, दृष्टिपथं गत इत्यर्थः] । अनेति ।—अन्यस्मिन्
जन्मनि—पूर्वजन्मनि, या जनिः,—उत्पत्तिः, गर्हितकर्मणामिति भावः, पूर्वजन्मानु-
ष्ठितगर्हिताचरणमिति फलितं । तत्कृतेनेव—तज्जनितेनेव । [“अन्यजन्मजनितेनेव”
इति पाठस्तु सुगमः । “फलितम् अधर्मेण” इत्यत्र “फलितं धर्मेण” इति पाठो
न युज्यते] । अधर्मेवशादेव अस्य दर्शनं जातं, तेनैव मे ईदृशी विकृतिरिति भावः ।
[“येषाम् असौ विषयः” इति पाठे तु—“फलितं धर्मेण” इति पाठो युज्यते । अस्य
अवसाधात्कारिणेषु जन्मसाफल्यमिति पुण्यभास्त्रिमिति भावः] । प्रतिपत्तिः,—इति-
कर्तव्यता । [“समुपजातनिद्रा क्षणम्” इत्यत्र “उपजातनिद्रा चिरात् क्षणम्” इति
पाठान्तरे,—चिरात्—दीर्घकालिन, दीर्घकालानन्तरमित्यर्थः] ।

(१२८) स्वप्नेति ।—स्वप्ने—निद्रावस्थायाम्, प्रासादितं—प्राप्तं, द्वितीयं दर्शनं,
तस्येति भावः यथा तथाभूता । प्रतिबुद्धायाः,—जागरितायाः । अरतिः,—बन्धु-
वैराग्यरूपा कामदशा ; तथा चोक्तं दर्पणे—“अङ्गेऽसौष्ठवं तापः बाधुता क्लृप्ता-

प्रभृति (१२८) कुसुमधूलिधवलिताभिर्वनलताभिः अताडिताऽपि
वेदनाम् अधत्त । मन्दमन्दमारुतविधुतैः कुसुमरजोभिः
अदूषितलोचना अपि अशुजलं सुमोच । (१३०) हंसपक्ष-
तालवृन्तचयविधुतैः शोणशीकरैः असिक्ताऽपि आर्द्रतामगात् ।
(१३१) प्रेङ्गत्कादम्बमिथुनाभिरनूढाऽपि अधूर्णत वनकमलिनी-
कङ्गोलदोलाभिः । (१३२) विघटमानचक्रवाकयुगलविस्मृतैः
असृष्टाऽपि श्यामताम् आततान विरहनिश्वासधूमैः । पुष्प-
धूलिधूसरैः अदृष्टाऽपि व्यचेष्टत मधुकरकुलैः ।

इति । अधत्तिः स्यात् अनालम्बलम्बयोगीन्द्रादमूर्च्छनाः । मृतिष्वेति क्रमाज्ज्ञेया दृष्ट
आरदशा इह ॥ इति । “दुःखासिका” इति केचित् । कामवधूप्रतिपक्षभूतेति
तदुपस्थितिप्रसङ्गः ।

(१२८) कुसुमेति ।—कुसुमानां धूलिभिः,—धराजैः, धवलिताः,—व्याघ्रतन्त्रा
चैत्यमापन्ना इत्यर्थः ताभिः, [“कुसुमधूलिधवलाभिः” इति पाठान्तरम्] । वेदना—
व्यथाम् । अधत्त—अनुबभूव । तालवृन्ततास्यर्थे प्रत्युत सुखमेव भवेत्, अस्यास्तु न तथा,
इत्यरतिरिति भावः । एवमुत्तरव द्रष्टव्यम् । अदूषितलोचना—अकलुषितनयना ।

(१३०) हंसेति ।—हंसानां पक्षा एव तालवृन्तचयाः,—व्यजनसङ्घाः, तैः
विधुताः,—विचिताः तैः । [“हंसपक्षतालवृन्तव्रातवातविततैः” इति पाठे—ताल-
वृन्तानां व्राताः,—समूहाः, तेषां वातैः वितताः,—विस्तृताः, विचिता इत्यर्थः तैः] ।
शोणशीकरैः,—शोणस्य—तदाप्यनदस्य, शीकराः,—अश्लुक्षणाः तैः, (“शीकरौ-
ऽम्बुकथः सृतः” इत्यमरः) । आर्द्रता—काशम् ।

(१३१) प्रेङ्गदिति ।—प्रेङ्गलि—सध्वरन्ति, कादम्बानां—कलहंसानां, मिथु-
नानि—युगलानि यासु तथाविधाभिः । वनकमलिनीकङ्गोलदोलाभिः,—वनेषु—
जलेषु, याः कमलिनाः,—प्रस्रवः, ता एव कङ्गोलदोलाः,—तरङ्गरूपदोलनवन्ताश्चि-
ताभिः, अनूढाऽपि—अनुपवेष्टिताऽपि, अधूर्णत—अधाम्यत् ।

(१३२) विघटमानिति ।—विघटमानैः,—विच्छेदं गच्छन्ति इत्यर्थः, चक्र-
वाक्याणां युगलैः,—मिथुनैः, विस्मृताः,—त्वक्ताः तैः । विरहनिश्वासधूमैः,—विरहे ये
निश्वासाः, ते धूमा इव तैः । श्यामता—मलिनता, अङ्गाररक्तव्यञ्जकवैकर्म्यमिति
भावः; यदुक्तं,—“अङ्गारदीपौ भगवान् मुरारिः सङ्गोदये श्यामवपुर्मुरारिः । श्यामि

(१३३) अथ गणरात्रापगमे निवर्त्तमानस्तेनैव वर्त्मना तं देशम् आगत्य तथैव निवारितपरिजनः कृतधारद्वितीयो विकुचिर्दुर्दौके । सरस्वती तु तं दूरादेव सम्यग्वमापतन् दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् उत्थाय वनमृगौव उद्गीवा विलोकयन्ती मार्ग-परिश्रान्तम् अस्त्रपयत् इव धवलितदशदिशा दृशा ।

कृतासनपरिग्रहन्तु तं प्रीत्या सावित्री पप्रच्छ,—“आर्य्य ! कश्चित् कुशलो कुमारः ?” इति । सोऽब्रवीत्—“आयुष्मति ! कुशली, स्मरति च (१३४) भवत्योः, केवलममीषु दिवसेषु तनीयसीमिव तनुं बिभर्त्ति, अविज्ञायमानाश्च अनिमित्तां शून्यतामिवाधत्ते । अपि च अन्वक् समागमिष्यति एव मालती इति नाम्ना वरवर्णिनी वार्त्तां वो विज्ञातुम् ;

मनाक् स्निग्धतरस्य तम शृङ्गारशंसी मुखराग उक्तः ॥” इति । आततान—प्राप । [“आततान” इत्यत्र “आससाद” इति पाठान्तरम्] । पुष्येति ।—पुष्पाणां धूलिभिः,—परागैः, धूसराः,—कपिशः तैः, मधुकरकुलैः,—मसरसङ्घैः, अदृष्टाऽपि व्यचष्टत—तेषां भङ्गारैर्व्यथिता भूमौ विलुगितवतीत्यर्थः ।

(१३३) अथ—अनन्तरं, गणरात्रापगमे—गणरात्रं—बह्वी निशाः, (“गणरात्रं निशा बह्वी” इत्यमरः) तस्य अपगमे—अतिक्रमे, बह्वनिशासु गतासु इत्यर्थः । दुर्दौके—प्राप, उपतस्थे इत्यर्थः । [“आपतन् दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् उत्थाय” इत्यत्र “आगच्छन्तं प्रीत्या सम्यक् समुत्थाय” इति पाठान्तरम् । “मार्गपरिश्रान्तम्” इत्यत्र “मार्गोपरिश्रान्तम्” इति पाठान्तरे—आरं तं मार्गोपरि एव, अस्त्रपयदिव इति परेणान्वयः । एतेन दधीचवार्त्ताज्ञानार्थमस्या अतीव व्याकुलत्वं सूच्यते] । अस्त्रपयत् इव—स्त्रपया-मासेव । धवलितेति ।—धवलितः,—श्रेतीकृताः दश दिशः यथा तथाभूतया ।

(१३४) भवत्योः,—भवत्यौ इत्यर्थः, [स्मरणार्थकधातोर्योगे कश्चिन्नि पक्षे] । तनीयसीम्—अतिशयेन कृशम् । शून्यतामिव—अभावमिव, आधत्ते—अनुभवती-त्यर्थः । अन्वक्—मत्पश्चात्, अविलम्बेनैवेति भावः । वरवर्णिनी—उत्तमाङ्गना, काचिदिति शेषः । [“अन्वक् समागमिष्यत्येव मालती इति नाम्ना वरवर्णिनी” इत्यत्र “अन्वक् समागमिष्यत्येव मालतीति नाम्ना वरवर्णिनी” इति पाठान्तरे—अन्वक्—अनुपदमेव, मत्पश्चादेवेत्यर्थः । वरवर्णिनी—दूती-] । वः,—युष्माकं, तव स्वरसम्पाद्य

उच्छसितं हि सा कुमारस्य” इति । तच्छ्रुत्वा पुनरपि सावित्री समभाषत.—“अतिजहानभावः खलु कुमारः, यत् एवम् अविज्ञायमाने क्षणदृष्टेऽपि जने परिचितम् अनुबध्नाति । तस्य हि गच्छतो वटच्छया कथमपि अंशुकमिव मार्गलतासु मानसम् अस्मासु मुहूर्तम् आसक्तम् आसीत् । अमूर्खं हि भोजनम् आभिजात्येन वः स्वामिसूनोः । अलसः खलु लोकः, यदेवं (१३५) सुलभसौहार्दानि येन केनचित् क्रीणाति महतां मनांसि । सोऽयम् औदार्यातिशयः कोऽपि महात्मनाम् इतरजनदुर्लभः, येन उपकरणीकुर्वन्ति त्रिभुवनम्” इति । विकृतिः उच्चावचैः आलापैः सुचिरमिव स्थित्वा यथाऽभिलषितं देशम् अयासीत् ।

वृत्त्यर्थः । तासां—प्रवृत्तिम् । सा—सालती । कुमारस्य—दधीचस्य, उच्छसित—जीवनमित्यर्थः सदैव सहचरीति भावः । (“उच्छसितम्” इत्यनेनास्याः विसृज्यता व्यापिता) । अविज्ञायमाने—अज्ञातकुलशीले इति भावः । परिचितं—परिचयः, प्रणयमिति यावत् । अनुबध्नाति—आदधाति । महानुभावाः स्व-परविवेकारहिताः सर्वमेव स्वं मन्वन्ते इति भावः । वटच्छया—अकस्मादित्यर्थः । अंशुकमिव—वसनमिव । मार्गलतासु—पथि स्थितासु वल्लीषु, अशरचितासु इति भावः ; यद्य वटच्छया गच्छति, तस्य अनुबधानतया कदाचित् अंशुकादि मार्गलतासु यथा लगति, तथा मार्गवशाद्विहागतस्य कुमारस्यापि मनः अस्मासु इति भावः । अमूर्खं—महामूर्खम् । [अथ “अमूर्खम्” इति पाठान्तरे,—अमूर्खं—न निरर्थकमित्यर्थः, केवलं वाचिकं सौजन्यं न, किन्तु आन्तरमेवेति भावः] आभिजात्येन—सहस्रप्रसूतत्वेन । स्वामिसूनीः,—प्रभुकुमारस्य । अलसः,—नियेष्टः, मूर्खो वा ।

(१३५) सुलभेति ।—सुलभानि—सुग्रापाणि ; सौहार्दानि—मिवताः येषां तानि, महताम्—उदाराणां, मनीसि—दीर्घाणि, येन केनचित्—सामान्येन वस्तुनेति भावः । न क्रीणाति—वेत्तुं न प्रभवति । औदार्यातिशयः,—अतिशयेन औदार्यम् । कोऽपि—अनिर्वचनीयः । इतरजनदुर्लभः,—दुर्लभजनदुर्लभः । येन—औदार्यातिशयेन इत्यर्थः । उपकरणीकुर्वन्ति—वशोक्तुं कुर्वन्तीत्यर्थः । उच्चावचैः,—उच्चावचैः । (“उच्चावचं नेकेभ्योऽम्” इत्यमरः) ।

(१३६) अथ अपरेद्युः उदिते भगवति द्युमणौ उद्दामद्युतौ
अभिद्रुततारके तिरस्कृततमसि तामरसिनीविकासव्यसनिनि
सहस्ररश्मौ शोणम् उत्तीर्य आयान्ती, तरलदेहप्रभावितान-
च्छलेन अत्यच्छं सकलं शोणसलिलमिव आनयन्ती,
(१३७) स्फुटितानिमुक्तककुसुमस्तवकसमन्विषि सटाले
महति मृगपताविव गौरी तुरङ्गमे स्थिता, सलूलम् उरो-
बध्नारोपितस्य (१३८) तिर्य्यगुत्कर्णतुरगाकर्ण्यमाननूपुर-
पटरणितस्य अतिबहलेन पिण्डालक्तकेन पल्लवितस्य

(१३६) अपरेद्युः—अन्यस्मिन् अहनि । अपरेद्युः इत्यादिके—मालती
समदृश्यतेति अवयवसम्बन्धः । [“उदिते” इत्यत्र “उद्यति” इति पाठे,—उद्यं
गच्छतीत्यर्थः] । द्युमणौ—दिवी मणिरिव तस्मिन्, गगनरवे इत्यर्थः, सूर्ये इति यावत् ।
उद्दामद्युतौ—उद्दामा—उत्कटा, उष्मेति यावत्, द्युतिः,—प्रभा यस्य तस्मिन् ।
अभिद्रुततारके—अभिद्रुताः,—सन्ताडिताः, तारकाः,—नक्षत्राणि येन तथोक्ते, नक्षत्र-
तिरोधानकारिणि इत्यर्थः । तिरस्कृततमसि—दूरीकृतात्मकारे । तामरसिनीविकास-
व्यसनिनि—तामरसिन्धुः,—पद्मिन्, तामां विकासे—प्रस्फुटने, व्यसनम्—आमक्तिः
विद्यतेऽस्येति तथाभूते । [“ताम...व्यसनिनि” इत्यत्र “तामरसव्यासव्यसनिनि”
इति पाठान्तरं,—तामरसस्य—पद्मस्य, व्यासः,—विलारः, विकाश इति यावत्, तत्र
व्यसनिनि] । आयान्ती—आगच्छन्ती । तरलति ।—तरला—चञ्चला, विकासिनी
इत्यर्थः, या देहप्रभा, तासां वितानः,—विलारः, स एव कलं, तस्य कलं वा तेन ।
अत्यच्छम्—अतिनिर्मलम् । आनयन्ती—सहचरीकुर्वन्तीत्यर्थः ।

(१३७) स्फुटितेति ।—स्फुटितः,—विकशितः, योऽतिमुक्तककुसुमस्तवकः,—
माधवीलतापुष्पगुच्छः, तेन समाः लिषः,—कान्तयः यस्य तथोक्ते । सटालं—
केशरवति । मृगपताविव—मिदं इव । गौरी—गौरवर्णा, पार्वती च । उरोबध्ना-
रोपितस्य—उरोबध्ना—अष्टपञ्चाङ्गस्य चरणस्थापनार्थं द्रव्यविशेषः, तत्र आरोपितस्य
—स्थापितस्य ; चरणयुगलपदस्य विशेषणमिदम् ।

(१३८) तिर्य्यगिति ।—तिर्यक्—साच्च यथा तथा, उत्कर्णेन—उन्नमित-
कर्णेन, तुरगेण—अङ्गेन, आकर्ण्यमानं—शूयमाणं, पिपमधुरशब्दादिति भावः,

(१३८) कुङ्कुमपिञ्जरितपृष्ठस्य चरणयुगलस्य प्रसरद्भिः अतिलोहितैः प्रभाप्रवाहैः उभयतः ताडनदोहदलोभागतानि किसलयितातिरिक्तरक्ताशोकवनानि इव आकर्षयन्ती, (१४०) सकलजीवलोक-हृदयहठहरणघोषणयेव रशनया शिक्षानजघनस्थला, धौतधवल-नेत्रनिर्मितेन निर्मोकलघुतरेण आप्रपदीनेन कञ्चुकेन (१४१) तिरो-हिततनुलता, तनुकञ्चुकाभ्यन्तरदृष्टमानैः आश्यानचन्दनधवलैः

नूपुरयोः पटु—स्पष्ट, रणितं—शब्दं यस्य तथाभूतस्य । अतिबहुलैः—अतिप्रभूतेन, पिङ्गललङ्कणेन—घनलाङ्कारसेन, पङ्कवित्तय—नर्वाकिसलयवदाचरत इत्यर्थः ।

(१३८) कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमेन पिञ्जरितं—रञ्जितं, पीतवर्णीकृतम् इत्यर्थः, पृष्ठं यस्य ताडनस्य । उभयतः—उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः । ताडनेति ।—ताडनं—प्रहार एव, दोहदः—गर्भाभिजापः, तव लोभः,—लोलुपता, तेन आगतानि ; “पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः” इति कविसमयप्रसिद्धेः । किसलयितानि—सञ्जातपङ्कवानि, अत एव अतिरिक्तानि—विक्षृतानि, रक्ताशोकवनानि तानि ; [“किस-लयितातिरिक्तरक्ताशोकवनानि” इत्यत्र “किसलयितानि रक्ताशोकवनानि” इति पाठान्तरम्] ।

(१४०) सकलेति ।—सकलानां जीवलोकानां हृदयानि—चेतांसि, तेषां हठेन—सहसा, हरणं तस्य घोषणा—वाद्यविशेषानुगतानि वचनानौत्थयः तदेव ; [“हरणघोषणयेव” इत्यत्र “हरणाघोषणयेव” इति पाठान्तरं—आघोषणा—वाद्य-विशेषानुगताङ्गीत्यर्थः] । रशनया—मेखलया । शिक्षानेति ।—शिक्षानं—रणत्, जघनस्थलं यस्याः तथोक्ता । धौतेति ।—धौतं—क्षालितम्, अत एव धवलं नेत्रं—वस्त्रविशेषः, (“नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च” इति मेदिनी ; तेन निर्मितः,—कृतः तेन । निर्मोकः,—सर्पकञ्चुकः, तद्वत् लघुतरः,—अतिशयेन सूक्ष्मः तेन । आप्रपदीनेन—प्रपदं—पादाद्यं, प्रपदात् आ आ-प्रपदं—पादाद्यपथ्येन, तत् व्याप्रीतीति तथोक्तेन, पादाद्यपथ्यलब्धित्वेनेत्यर्थः ।

(१४१) तिरोहितेति ।—तिरोहिता—आवृता, तनुरिव—अङ्गमेव, लता—बद्धी यथा तथोक्ता । तन्विति ।—तनीः,—सूक्ष्मस्य, कञ्चुकस्य—वर्ग्यस्य, गात्रावरण-स्येत्यर्थः, अथनरेषु दृश्यमानाः तैः । [“तनुकञ्चुकाभ्यन्तरं—” इत्यत्र “कृतकञ्चु-काभ्यन्तरं—” इति पाठे,—कृतः,—तनुः, सूक्ष्म इत्यर्थः] । आश्यानेति ।—आश्यानानि—ईषञ्चुकाभिः, चन्दनानि, तैः धवलाः तैः ।

अवयवैः (१४२) स्वच्छसलिलाभ्यन्तरविभाव्यमानमृणालकाण्डेव
सरसी, (१४३) कुसुम्भरागपाटलं पुलकबन्धचित्तं चण्डातकम्
अन्तःस्फुटं स्फटिकभूमिरिव रत्ननिधानमादधाना, शारेण
(१४४) आमलकीफलनिस्तलमुक्ताफलेन स्फुरितस्थूलग्रहगण-
शारा, शारदीव (१४५) श्वेतविरलजलधरपटलाहता द्यौः, कुच-
पूर्णकलशयोरुपरि रत्नप्रालम्बमालिकाम् (१४६) अरुणहरित-
किरणकिसलयिनीं कस्यापि पुण्यवतो हृदयप्रवेशवनमालिकामिव

(१४२) स्वच्छेति ।—स्वच्छानि—निर्मलानि, सलिलानि—जलानि, तेषाम्
अभ्यन्तरेषु विभाव्यमानः,—लक्ष्यमाणः, मृणालकाण्डः,—मृणालजला यस्याः यस्यां
वा तथाभूता ।

(१४३) कुसुम्भेति ।—कुसुम्भरागेण—कुसुम्भः,—“कुसुम” इति ख्यातः पुष्प-
विशेषः, तस्य रागेण—आरुण्येन, पाटलं—रक्तम् । पुलकबन्धेन—विविधवर्णरचितविन्दु-
न्यासेन, चित्तं—मनोऽभिमित्यर्थः । चण्डातकम्—अर्द्धोक्तम्, ऊरोरधःपर्यन्तपाति-
वसनविशेषम्, (“अर्द्धोक्तं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम्” इत्यमरः) । अन्तःस्फुटम्—
अभ्यन्तरोज्ज्वलमित्यर्थः । रत्ननिधानं—निहितं रत्नमित्यर्थः । आदधाना—धारयन्ती ।

(१४४) आमलकीति ।—आमलकीफलानीव निस्तलानि—वर्तुलानि, मुक्ता-
फलानि यत्र तादृशेन, तादृशमुक्ताफलसंयुक्तेनेत्यर्थः । [“निस्तल” इत्यत्र “निस्तल”
इति पाठे—निस्तलानि—तुलारहितानि, निरुपमाश्चैत्यर्थः, मुक्ताफलानि यत्र तादृशे-
नेत्यर्थः] । स्फुरितेति ।—स्फुरितैः,—दीप्यमानैः, स्थूलैः—सुव्यक्तैरित्यर्थः, ग्रहगणैः,—
तारामण्डलैः, शारा—विचित्रा । शारदीव—शरत्कालीनेव ।

(१४५) श्वेतेति ।—श्वेतैः,—जलापगमात् शुभ्रतां गतैः, विरलैः,—अल्पात्मैः, जल-
धराणां—मेघानां, पटलैः,—निचयैः, आहता—व्याप्ता । द्यौः,—अन्तरीक्षम् । कुचेति ।
—कुक्षौ—क्षनौ, पूर्णकलसाविव, तयोरुपरि रत्नप्रालम्बमालिकां—रत्नहारमालाम् ।

(१४६) अरुणेति ।—अरुणेन—रक्तेन, हरितेन—श्यामलेन, किरणेन—
मयूलेन, पद्मराग-मरकतागमिति भावः, किसलयाः,—नवपद्मवाः सन्ति अस्यां
तादृशीं, सञ्जातकिसलयामिवेत्यर्थः । हृदयप्रवेशेति ।—हृदये प्रवेशः, तस्य वन-
मालिका—पद्मपुष्पयुक्ता माला तामिव ; (पूर्णकुक्ष्योपरि वनमालाप्रदानं प्रविष्टम्)
कीदृपि पुष्पान् अस्यां हृदये प्रवेशयतीति तन्मन्त्रार्थं पूर्णकुक्ष्यस्यापनमिति भावः ।

वर्षा धारयन्ती, (१४७) प्रकोष्ठनिविष्टस्य एकैकस्य हाटककटकस्य
मरकतमकरवेदिकासंज्ञायस्य (१४८) हरितोक्तदिगन्ताभिः
मयूखसंहतिभिः स्थलकमलिनौभिरिव लक्ष्मीशङ्कया अनुगम्य-
माना, (१४९) बहुलताम्बूलकृष्णिकाश्वकारितेन अधरसम्पुटेन
(१५०) मुखशशिपीतं ससंन्यारागं तिमिरमिव वमन्ती,
(१५१) विकचनयनकुवलयकुतूहलालीनया अलिकुलसंहत्या
नीलांशुकजालिकयेव निरुद्धास्त्वदना, नीलीरागनिहितनीलिम्बा

(१४७) प्रकोष्ठेति ।—प्रकोष्ठे—कूर्परस्याधोभागस्थे मणिवन्धपथ्यन्ते हस्तावयवे,
निविष्टः,—धृतः तस्य । हाटककटकस्य—स्वर्णबलयस्य । मरकतेति ।—मरकतस्य—
हरिप्रणिभेदस्य, मकरवेदिका—मकराकारा पौठिका, यन्निभेद इत्यर्थः, तथा सनाथः,
—युक्तः तस्य, तदलङ्कृतस्येति भावः ।

(१४८) हरितोक्ततेति ।—हरितोक्ताः,—श्यामीकृताः, दिगन्ताः,—दिग्विभागाः
याभिः तथोक्ताभिः, मयूखसंहतिभिः,—किरणावलीभिः । [“मयूखसन्ततिभिः” इति
पाठोऽपि स एवार्थः] । स्थलकमलिनौभिरिव—स्थलपद्मिनीभिरिव, पद्मपुष्पसङ्घिताभिरिति
भावः । लक्ष्मीशङ्कया—लक्ष्मीरियं पद्मशङ्का, पद्मविलासिनीति भावः, इति बोधेन,
अनुगम्यमाना—अनुस्मियमाणा ।

(१४९) बहुलेति ।—बहुलेन—पुनः पुनः चर्वितेनेति भावः, ताम्बूलेन या
कृष्णिका—कृष्णवर्णा, तथा श्वकारितः,—सञ्ज्ञाताश्वकारः तेन । अधरसम्पुटेन
—अधररूपसमुद्रकेन ।

(१५०) मुखेति ।—मुखमेव शशौ—चन्द्रः, तेन पीतं—यत्नम् । ससंन्यारागं
—संन्यारागः,—संन्याकालिकलौहित्यं, तेन सह वर्णमानम् । [अधरस्य स्वतो लौहि-
त्यात् ताम्बूलकृष्णिकायोगाच्च तथोपेक्षितम्] । वमन्ती—उद्गिरन्ती ।

(१५१) विकचेति ।—विकचे—विकस्वटे, नयने कुवलये—नीलीवर्णे इव,
तथैः कुतूहलात्—कुतूकात्, आलीना—संसृता तथा । नीलांशुकजालिकया—नीला—
नीलवर्णा, अंशुकजालिका—जालवत् सच्छिद्रं मुखावरणवसनमित्यर्थः तथा । निरुद्धम्—
आच्छादितम् । अर्द्धवदनं—वदनार्द्धं यया तथाभूता ; अश्वगमने चक्षुषि कौटादि-
पतनशङ्केति भावः । नीलीति ।—नीलीरागेण—नीली—“नील” इति ख्यातः क्षुप-
विशेषः, तस्य रानेव—वर्णेन, निहितः,—अर्पितः, नीलिमा—नीलत्वं यत्र तादृशेन ।

(१५२) श्रितिगलगलश्रितिना वामश्रवणाश्रयिणा दन्तपत्रेण कालमेघपङ्कवेनेव विद्युदिव द्योतमाना, वकुलफलानुकारिणीभिः तिस्रभिः मुक्ताभिः कल्पितेन बालिकायुगलेन अधोमुखेन (१५३) आलोकजलवर्षिणा सिञ्चन्तीव अतिकोमले भुजलते, दक्षिणकर्णावतंसितया (१५४) केतकीगर्भपलाशलेखया रजनीकरजिह्वयेव लावण्यलोभन (१५५) लिङ्गमानकपोलतला, तमालश्यामलेन मृगमदामोदनिथ्यन्दिना तिलकविन्दुना मुद्रितमिव मनोभवसर्वस्वं वदनम् उद्वहन्ती, (१५६) ललाटलासकस्य सीमन्तसुम्बिनः चटुलतिलकमण्येः उदञ्चता चटुलेन अंशुजालेन

(१५२) श्रितिगलति ।—श्रितिगलः,—नौलकण्डः, हर इत्यर्थः, तस्य गलः,—कण्डः, तद्वत् श्रितः,—नौलमिवर्थः तेन । [“श्रितिगलश्रितिना” इति पाठान्तरे,—श्रितिः गलः, हरस्य इति भावः, तद्वत् श्रितिना] । वामश्रवणाश्रयिणा—वामकर्णं धृतं । दन्तपत्रेण—सूक्ष्मदन्ताकृतिकर्णभूषणविशेषेण । कालमेघपङ्कवेन—नौलमेघावस्तारेण, (“पङ्कवोऽग्री किसलये विस्तारे विटपे वने” इति मेदिनी) । बालिकायुगलेन—बलयवधेन, (“अङ्गुरीयकङ्गोर्वरबले पंसि बालिका” इति मेदिनी) ।

(१५३) आलीकेति ।—आलीकः,—उद्योतः, प्रमत्त्यर्थः, (“आलीकौ दर्शनोद्द्योतौ” इत्यमरः) एव जलं, तं वर्षतीति तेन । दक्षिणेति ।—दक्षिणे कर्णे अवतंसिता—अलङ्कारत्वेन धृता तया ।

(१५४) केतकीति ।—केतका गर्भपलाशः,—अभ्यन्तरपत्रं, तस्य लेखया—रेखया, रेखाकारेण विदारितपत्रखण्डेनेत्यर्थः । रजनीकरजिह्वयेव—रजनीकरस्य—चन्द्रस्य, जिह्वा—रसना, अतिशुभ्रत्वात् ओल्लेखि भावः तथैव [“रजनीकरजिह्वालतयेव” इति पाठान्तरे—जिह्वा इव लता तथैवेत्यर्थः] ।

(१५५) लिङ्गमानेति ।—लिङ्गमानम्—आस्ताद्यमानं, कपोलवलं—गण्डभागः श्यामः तयोक्ता । तमालश्यामलेन—तमालवत् श्यामलः,—कणः तेन । मृगमदति ।—मृगमदस्य—कस्तूरिकायाः, आमोदः,—सौरभं, तं निथ्यन्दते—चरतीति तयोक्तं ; तिलकस्य मृगमदद्रव्यकृतत्वादिति भावः । मुद्रितं—चिह्नितम् । मनोभवसर्वस्वम्—अनङ्गसर्वस्वधनम् ; मुखस्यैव सर्वोत्कर्षेण कामोद्दीपकत्वादिति भावः ।

(१५६) ललाटेति ।—ललाटि—भाले, लासकः,—नर्तकः, स्फुरन्निवर्थः तस्य ।

रक्तांशुकेनेव कृतशिरोऽवगुण्ठना, (१५७) पृष्ठप्रेङ्गदनादरसंयमन-
श्रियिलजूटिकाबन्धा, नीलचामरावचूलिनीव (१५८) चूडा-
मणिमकारिकासनाथा, मकरकैतुकैतुपताका, कुलदेवतेव चन्द्र-
मसः, पुनः सञ्जीवनौषधिरिव पुष्पधनुषः, वेलैव (१५९) राग-
सागरस्य, ज्योत्स्नेव यौवनचन्द्रोदयस्य, महानदीव रतिरसा-
वृतस्य, कुसुमोद्गतिरिव सुरततरोः, बालविद्येव वैदग्ध्यस्य,

यद्वा—ललाटं लासयति—दीपयतीति तादृशस्य । सीमन्तचुम्बिनः,—सीमन्तः,—
केशमध्यवर्ति-सूक्ष्मकर्माकाररेखाविशेषः, तं चुम्बति—सृशतीति सीमन्तचुम्बी तस्य, सीमन्त-
स्पर्शिनः इत्यर्थः । चटुलः,—तरलः, यः तिलकमणिः,—तिलकाकारपद्मरागमणिविशेषः
तस्य तद्वादा । [“चटुलातिलकमणिः” इति पाठान्तरे,—“सुवर्णपद्मललाटभूषणविशेषा-
मन्वितः । ललाटलम्बास्रहारश्चटुलातिलको मतः ॥” इत्युक्तलक्षणललाटभूषणविशेषा-
दित्यर्थः] । उदयता—उद्गच्छता । चटुलेन—इतस्ततः प्रसरता । चण्डुजालिन—किरच-
समुद्गम । रक्तांशुकेनेव—रक्तवस्त्रेनेव । कृतंति ।—कृतं शिरसः अवगुण्ठनं यथा
तथाभूता ।

(१५७) पृष्ठेति ।—पृष्ठे प्रेङ्गन्—लम्बमानः, अनादरसंयमनेन—अयमवस्थनेन,
श्रियिलः,—स्वलिप्तः, जूटिकाबन्धः,—केशपाशः यस्याः तथाविधा । नीलति ।—
नीलं चामरमेव अवचूलं—धजाधीवर्त्तिवस्तुनं, चिह्नं वा विद्यतेऽस्या इति तथोक्ता ।

(१५८) चूडामणीति ।—चूडायां या मणिमकारिका—मकराकारमणिः इत्यर्थः,
तथा सनाथा—संहिता, अत एव मकरकैतोः,—कामस्य, कैतुपताका—ध्वजपताका, इव
स्थितेति शेषः । कुलदेवतेव—वंशाधिष्ठात्री देवीव । पुनः सञ्जीवनौषधिरिव—पुनः सञ्जीवनं
—हरकोपागलदहनामनारं सत्यक् जीवनप्राप्तिः, तस्य औषधिरिव—कृताविशेष इव ।

(१५९) रागेति ।—रागः,—भोगसङ्घा, सागर इव तस्य, वेलैव—तीरभूमिरिव ;
यद्वा,—नौरमिव, प्रवाहपरम्परा इवत्यर्थः, (“वैला स्यात् तीरनौरयोः” इत्यमरः)
सागरो यथा विलां नातिक्रामति तद्वत् एतस्यां नयनपथवर्त्तिन्यां युनामनुरागीपि एता-
मुत्कृष्य नान्यासु स्त्रीषु प्रसरति, एतस्यामेव निश्चलति इति भावः । ज्योत्स्नेवति ।
—यथा उदितेऽपि चन्द्रे यावत् ज्योत्स्ना न विकसति, तावत् किमपि न बिलसति,
तथा एतां विना यौवनस्य सुषमा नान्यत्र शोभमाना दृश्यत इति भावः । कुसुमाद्गति-
रिव—पुष्पाद्गम इव । सुरततरोः,—सुरतं—स्त्रीपुरुषयोरन्वोऽनुसृत्यार्थविशेषः, तदेव

कौमुदीव कान्तेः, धृतिरिव धैर्यस्य, गुरुशालेव गौरवस्य, वीज-
भूमिरिव विनयस्य, गोष्ठीव गुणानां, मनस्वितेव महानुभाव-
तायाः, दृढिरिव तारुण्यस्य, (१६०) कुवलयदलदामदीर्घ-
लोचनया पाटलाधरया (१६१) कुन्दकुमलस्फुटदशनया
शिरीषमालासुकुमारभुजयुगलया (१६२) कमलकोमलकरया
वकुलसुरभिनिखसितया चम्पकावदातया कुसुममध्येव
ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या (१६३) महाप्रमाणाश्वतरारुढया

ततः तस्य बालविद्येव—अभिनवा विद्येव, वाच्यकालिकी शिलेव वा । वैदग्ध्यस्य—
विलासविशेषस्य, बाल्यसंस्कारी यथा कसपि कदाऽपि न त्यजति, तथा वैदग्ध्यमपि
प्राप्तामिति भावः । कौमुदीव—चन्द्रिकेव, प्रमेवेत्यर्थः । धृतिरिव—सन्तोष इव, उत्कर्ष
इत्यर्थः । गुरुशालेव—गुरुदृढमिव ; यद्वा,—गुर्वी शाला गुरुशाला सेव । वीज-
भूमिरिव—बीजवेदमिव । गोष्ठीव—समाज इव समवाय इत्यर्थः । मनस्वितेव—
प्रशस्तमनःशालिचमिव । दृढिरिव—सन्तोषसीमेत्यर्थः । तारुण्यस्य—यौवनस्य ;
यथा उपभोगिन दृढः कश्चित् नात्यन्तं विषयज्ञातमभिलषति, तद्वत् तारुण्यमपि
मालतीमासाद्य इति भावः ।

(१६०) कुवलयेति ।—कुवलयदलदाम—नीलीत्पलदलमाला, तद्वत् दीर्घ—
आयत्नं, लोचने—नयने यस्याः तथोक्तया । पाटलाधरया—रक्ताधरया ।

(१६१) कुन्देति ।—कुन्दानां—माज्यकुसुमविशेषाणां, कुमलानीव स्फुटाः,—
व्यक्ताः, शुभा इत्यर्थः, दशनाः—दन्ताः यस्याः तथाभूतया । शिरीषेति ।—शिरी-
षाणां—तदाख्यपुष्पविशेषाणां, मालावत् सुकुमारं—सुकोमलं, भुजयुगलं यस्याः
तथोक्तया ।

(१६२) कमलेति ।—कमलं—पद्मं तद्वत् कोमलौ करौ—पाणी यस्याः
तथोक्तया । वकुलेति ।—वकुलवत्—तदाख्यपुष्पविशेषवत्, सुरभि—सुगन्धि, निखसितं
यस्याः तथाविधया । चम्पकावदातया—चम्पककुसुमवत् गौरवण्या । अत-
एव कुसुममध्येव—पद्ममध्येव कुवलादिभिर्नयनादीनां विधानादिति भावः ।
ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या—ताम्बूलानां करङ्कः,—भाजनविशेषः, तं वहतीति तथोक्तया ।

(१६३) मडेति ।—महन् प्रमाणं—परिमाणं यस्य तादृशः, अयन्नत इत्यर्थः,
श्रीऽश्वतरः—अश्वयां गृहमेव जामैः अश्वकारपुष्पविशेषः ; यद्वा,—तद्वत् अश्वः,

अनुगम्यमाना, (१६४) कतिपयपरिचारकपरिकरा मालातौ
 समदृश्यत । दूरादेव च दधीचप्रेमणा सरस्वत्या लुण्ठितेव मनो-
 रथैः, आकृष्टेव कुतूहलेन, प्रत्युद्गतेवोत्कलिकाभिः, आलिङ्गितेव
 एत्कण्ठया, अन्तःप्रवेशितेव हृदयेन, स्रपितेव आनन्दाश्रुभिः,
 विलिप्तेव स्मितेन, वीजितेव उच्छ्वसितैः, आच्छादितेव चक्षुषा,
 अभ्यर्चितेव वदनपुण्डरीकेण, सखीकृतेव आशया सविधम्
 उपययौ । अवतीर्थ च तुरगात् दूरादेव अवनतेन मूर्द्धा
 प्रणामम् अकरोत्, आलिङ्गिता च ताभ्यां सविनयम् उपाविशत् ।
 सप्रश्रयं ताभ्यां सम्भाषिता च पुण्यभाजम् अमन्यत, अकथयच्च
 दधीचसन्दिष्टं शिरसि विनिहितेन अञ्जलिना नमस्कारम्,
 अगृह्णाच्च आकारतः प्रभृति अग्राभ्यतया तैः तैः अतिपेशलैः
 आलापैः सावित्रीसरस्वत्योः मनसौ ।

अन्यतरः [“वसोन्नाद्वर्षमेभ्यश्च तनुचम्” (५।३।२१ पा०) इति तनुत्वे तरप्,
 (“तनुत्वं—द्वितीयवचःप्राप्तिः” इति) तम् आकृष्टा—अर्धलिप्ता तथा ।

(१६४) कतिपयेति ।—कतिपये—नात्यन्तं नातिवृद्धा इति यावत्, परि-
 चारकाः,—भृत्याः, परिकराः,—परिवाराः, सहचराः इत्यर्थः यस्याः तथोक्ता, (“परिकरः
 पथेऽङ्गपरिवारयोः” इति मेदिनी) सरस्वत्या, कर्तुंभृतयेति शेषः । लुण्ठितेव—अपहृतं ।
 उ कनिष्ठाभिः,—श्रोत्रैः, विनिप्तेव—विशेषेण दत्तनिपतेन । [“विलुप्तं” इति
 पाठान्तरे—निमग्नकृतेव इत्यर्थः,] । उच्छ्वसितैः—निश्वासमरुद्भिः । सविधम्—अन्तिकम् ।
 [लीकेऽपि यः कश्चित् प्रेमात्पदः प्रवातात् सविधमायाति, तस्य लृण्ठनाद्यभ्यर्चनान्तं सर्वे
 समःकरं करोति इति श्रुतिः] सप्रश्रयं—सर्विनयम् । ताभ्यां—सावित्री-सरस्वतीभ्याम् ।
 पुण्यभाजं—पुण्यवन्तम्, आत्मानमिति शेषः । [“पुण्यभाजमात्मानम् अमन्यत” इति
 पाठात्तरम्] । दधीचसन्दिष्टं—दधीचकथितं, नमस्कारम् अकथयत् इत्यन्वयः ।
 अगृह्णाच्च—अशीवकारेत्यर्थः । आकारतः प्रभृति—आकारान्—तथाविधान् पूर्वोक्तान्,
 श्लेषादिति भावः प्रभृतीति अथयम् । अग्राभ्यतया—अनितरजनव्यवहारवर्णनीत्यर्थः ।
 अतिपेशलैः—अतिहौमलैः, सौजन्यपूर्णैरिति भावः । [“अतिपेशलैः” इत्यत्र “अपि
 श्लेषलैः” इति पाठान्तरम्] । मनसौ अगृह्णादिभ्यश्च कथं पदम् ।

क्रमेण च अतीति मध्यन्दिनसमये शोणम् अवतीर्णयां सावित्र्यां
स्नातुम् (१६५) उस्सारितपरिजना साकृता मालती कुसुमप्रस्तर-
शायिनीं समुपसृत्य सरस्वतीम् आवभाषे,—“देवि ! विज्ञाप्यं नः
किञ्चिदस्ति रहसि ; अतो मुहूर्तम् अवधानदानेन प्रसादं क्रिय-
माणम् इच्छामि” इति । सरस्वती तु दधीचसन्देशाशङ्किनी, किं
वक्ष्यतीति (१६६) स्तनविनिहितवामकरनखकिरणदन्तुरितम्
उद्दिश्यमानकुतूहलाङ्कुरनिकरम् इव हृदयम् (१६७) उत्तरीयदुकूल-
वल्कलैकदेशेन संकादयन्तो, गलता अवतंसपल्लवेन श्रोतुं
अवणेन इव धावमानेन (१६८) अनवरतश्वाससन्दोहदोलायितां
जीविताशामिष समासञ्जलताम् अवलम्बमाना, समुत्फुल्लस्य

(१६५) उस्सारितपरिजना—अपसारितसिवेकजना । साकृता—सामिप्राया,
हृदयनिहितगूढभावव्यर्थः । कुसुमेति ।—कुसुममेव प्रस्तरः,—शयनं, [प्रक्षीयतेऽसौ
इति प्रपूर्वात् स्तरतेः कर्मणि अल्] कुसुमेराजतः प्रस्तरः,—शिलाखण्डः इत्यर्थो वा,
तत्र शिने या इति तथोक्तम् । दधीवेति ।—दधोचस्य सन्देशः,—वाचिकं, (“सन्देशवाक्
वाचिकं स्यात्” इत्यमरः) आशङ्कते—तर्कयतीति तथाविधा सती ।

(१६६) स्तनेति ।—स्तने—पयोधरे, विनिहितस्य—अर्पितस्य, वामकरस्य—
वामहस्तस्य, नखानां किरणेन—प्रभया, दन्तुरितं—सञ्जातदन्तमिव स्थितमित्यर्थः ।
उद्दिश्यमानेति ।—उद्दिश्यमानाः,—उद्दिष्टं गच्छन्तः, [कर्मकर्तारि शानच्प्रत्ययः]
कुतूहलाङ्कुराणां—कौतुकपरीक्षाणां, निकराः,—समूहाः यस्य तथोक्तम् ।

(१६७) उत्तरीयेति ।—उत्तरीयं यत् दुकूलवल्कलं—वल्कलनिर्मितसौमान्तरं,
(“लोम वल्कलजं युक्ते । शण्डेऽतसोजि” इति मेदिनी) तस्य एकदेशः,—एकाग्रः
तेन । गलता—सञ्जता । अवतंसपल्लवेन—कर्णभूषणीकृतकिसलयेन, [इत्यभूत-
लक्षणे तृतीया] । अवणेन इव—शोभेन्द्रियेणैव ।

(१६८) अनवरतेति ।—अनवरतानाम्—अविच्छिन्नां, आसानां सन्दोहः,—
समूह एव, दोला ताम् अयिता—प्रापिता दीलायिता ताम् ; दोला यथा दोलेन
स्वस्थानात् निर्गच्छति, तथा पुनः स्वस्थानम् आगच्छति, तद्वत् निश्चासः शरीराभ्य-
न्तरात् निर्गच्छति, पुनश्च उच्छ्वासरूपेण शरीराभ्यन्तरम् आगच्छतीति दीलायिता-
मिषेति भावः ; यद्वा,—अनवरतश्वाससन्दोहेन दीलायितां, सरानञ्जलताम् इत्यस्य

मुखशशिनो लावण्यप्रवाहेण शृङ्गाररसेनेव प्राक्यन्ती
जीवलोकं, (१६८) कुसुमपरिमललग्नैः मधुकरकदम्बकैः
मदनानलदाहश्यामलैः मनोरथैरिव निर्गत्य मूर्त्तैः उत्तिष्ठप्य-
माणा, कुसुमशयनीयात् (१७०) स्मरशरसंज्वरिणी मन्दं
मन्दम् उदगात् । “उपांशु कथय” इति (१७१) कपोलतल-
प्रतिविम्बितां लज्जयेव कर्णमूलं मालतीं प्रवेशयन्ती मधुरया
गिरा सुधीरम् उवाच,—“सखि ! मालति ! किमर्थम् एवम्
अभिदधासि ? का अहम् अवधानदानस्य ? शरीरस्य प्राणानां
वा सर्वस्य अप्रार्थितोऽपि प्रभवत्येव अतिपेशलः चक्षुषो जनः ।
सा न काचित्, या न भवसि मे स्वसा सखी प्रणयिनी प्राण-

विशेषमेतत् ; समासप्रतलतां—सन्निहितां व्रततिम् । अवलम्बमाना—आश्रयन्ती ।
लावण्यप्रवाहेण—लावण्यस्तीतसा । शृङ्गाररसेनेव—रतिप्रधानी रसः शृङ्गाररसः
तेनेव ; तदुक्तं दर्पणे,—“उत्तमप्रकृतिप्राप्तो रसः शृङ्गार इष्यते । परोदां वर्ज्यस्तिवाऽन-
वैग्लान्छाननुरागिणीम् ॥ आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणायाश्च नायकाः । चन्द्रचन्दन-
रोलम्बकतायुद्दीपनं मतम् ॥ भूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः । त्यक्तौघा-
नरणास्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः ॥ स्थायिभावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः ॥” इति ।

(१६८) कुसुमेति ।—कुसुमानां परिमलेन—सौरभेण, लघानि—संस्तुतानि,
सैः, [“कुसुमपरिमल” इत्यत्र “अथनकुसुमपरिमल” इति पाठे—अथने—अथ्यायां,
यानि कुसुमानि ; अथभनि—अथ्याभूतानि, यानि कुसुमानीति वा, तेषां परिमलेन] ।
मधुकरकदम्बकैः,—भृङ्गसङ्घैः । मदनानलेति ।—मदनानलेन—कामाग्निना, दाहेन
श्यामलाः,—क्षणवर्णाः तैः । मूर्त्तैः,—मूर्त्तिमन्त्रैः । उत्तिष्ठप्यमाणा—उत्थाप्यमाना ।

(१७०) स्मरेति ।—स्मरस्य शरैः,—शरप्रहारैरिति भावः, यः संज्वरः,—सन्तापः
भवती । उदगात्—उत्तस्थो । उपांशु—सुगुप्तं यथा तथा ।

(१७१) कपोलेति ।—कपोलतले—अत्युच्छे गण्डदेशे इत्यर्थः, प्रतिविम्बिता-
—प्रतिफलता ताम् । अतिपेशलः,—अतिकोमलः, अतिप्रिय इति यावत्,
[“अतिपेशल” इत्यत्र “अतिवेलम्” इति पाठे—अतिवेलम्—अतिमादवम्] ।
चक्षुष्यः,—नयनरञ्जन इत्यर्थः, [“चक्षुष्यः” इति भ्रष्टा दधीच इति ध्वन्यते] । काञ्चि-
—काऽपि । स्वसा—भगिनी ।

समा च । नियुज्यतां यावतः कार्यस्य क्षमं (१७२) क्षोदी-
यसी गतीयसी वा शरीरकम् इदम् । अनवस्करम् आश्रयं मे
त्वयि हृदयम् । प्रीत्या प्रतिसरा विधेया अस्मि ते । व्यावृणु
वरवर्णिनि ! विवक्षितम्” इति ।

सा तु अवादीत्,—“देवि ! जानासि एव माधुर्यं
(१७३) विषयाणां, लोलुपताञ्च इन्द्रियग्रामस्य, उन्मादिताञ्च
जवयौवनस्य, पारिव्रजताञ्च मनसः । प्रख्याता एव मन्मथस्य
दुर्निवारता । अतो न माम् (१७४) उपालम्बेन उपस्थातुम्
अर्हसि । न च बालिशता चपलता चारणता वा वाचाल-
तायाः कारणम् । (१७५) न किञ्चित् न कारयति असा-
धारणा स्वामिभक्तिः । सा त्वं देवि ! यदा एव दृष्टाऽसि

(१७२) क्षोदीयसः,—अतिक्षुद्रस्य, गरीयसः,—अतिगुरुषः, कार्यस्य इत्यनेना-
न्वयः । अनवस्करम्—अवस्करः,—शक्तत्, पुरीषमित्यर्थः, मलः इति यावत्, (“उच्चार-
वक्तृ शमलं शङ्कत्” इत्यमरः) तद्रहितं, विमुक्तमित्यर्थः, अकपटमिति यावत् । आश्रयं
—वचने स्थितं, (“वचने स्थित आश्रयः” इत्यमरः) त्वच्चो मया अकपटं कर्तव्यमिति
भावः । प्रतिसरा—नियोज्या, अनुकूलवर्तिनीत्यर्थः । (“भवेत् प्रतिसरो मन्त्रभेदे
..... । आरवे करसूत्रे च त्वयल्लिङ्गकः ॥” इति मेदिनी) ते तव,
नियोज्ये विधेया—विधीयते—क्रियते, आज्ञा इति भावः यथा सा, वक्ष्या, आज्ञापालन-
कारिणीत्यर्थः, अस्मि इत्यन्वयः । व्यावृणु—प्रकाशय । वरवर्णिनि !—सुन्दरि ।

(१७३) विषयाणां—सक्चन्दनवनितादीनाम् उपभोग्याणां, माधुर्यं—मनी-
हारित्वम् । लोलुपता—लालसताम् । इन्द्रियग्रामस्य—चक्षुरादीन्द्रियसमूहस्य ।
उन्मादिताम्—उन्मादकारित्वम् । पारिव्रजतां—चापल्यं, (“चञ्चलं तरलञ्चैव पारि-
व्रज-परिव्रजे” इत्यमरः) । प्रख्याता—प्रसिद्धा । दुर्निवारता—अवाध्यता ।

(१७४) उपालम्बेन—तिरस्कारेण, अकथनीयकथनजनितेन इति भावः ।
उपस्थातुं—यङीतुम् । बालिशता—अज्ञता । चपलता—धृष्टता । चारणता—राजां
कीर्त्तिबोधवशीलता । वाचालतायाः,—बहुभाषितायाः ; एताः कारणं न च, त्व
समीपे यदहं किञ्चित् विवक्षुः, तव मम दालिग्रतादयो नैव हेतुरिति निश्चयः ।

(१७५) किञ्चित् इत्याह, नेति ।—असाधारणा—अनन्यसङ्गशी, स्वामिभक्तिः,

देवेन, तत एवारभ्य च अस्य कामो गुरुः, चन्द्रमा जीवितेशः,
(१७६) मलयमरुत् उच्छासहेतुः, आधयोऽन्तरङ्गस्थानेषु,
सन्तापः परमसुहृत्, प्रजागर आसः, मनोरथाः सर्व्वगताः,
निष्वासा विग्रहाग्नेसराः, सृत्युः (१७७) पार्श्ववर्ती, रण-
रणकः सञ्चारकः, सङ्ख्याः (१७८) बुधुपदेशहृदाः । किं

—प्रभौ अनुरागः, किञ्चित्—किमपि, न कारयतीति न, अपि तु सर्व्वमेव कारय-
तीत्यर्थः, प्रभुभक्तिपरतन्त्रा अहं यत्किञ्चित् त्वां कथयामीति भावः । देवेन—
दधीदेन । अस्य—कुमारस्य, गुरुः,—आचार्य्यः, कामः यथा आदिशति, तदेव असौ
करोति, तद्वशवर्त्तिवादिति भावः । चन्द्रमाः जीवितेशः,—प्राणेश्वरः, चन्द्रमसी हस्तेऽस्य
प्राणाः, शिशिरतया कामानलनिर्वापणहेतुत्वात्, अमृतमयत्वेन च जीवनरक्षणचमत्वात्
इति भावः ; अथ च जीवितेशः,—सृत्युः ; (“जीवितेशो यमे पंसि विषु स्याज्जीवितेश्वर”
इति मेदिनी) चन्द्रादयस्तत्काली एव कामिनां तापं प्रशमयन्ति, निरन्तरमुपास्यमानाः
पुनः कामानलवर्द्धकतया सृत्युं दिशन्ति इति वाक्यार्थः ।

(१७६) मलयमरुत्—मलयपर्व्वतः, उच्छासहेतुः,—उच्छसितस्य कारणं,
अदा मलयमरुत् वाति, तदा असी दीर्घं निश्वासितेति भावः ; अथ च आसीत्काली
कारणम् । आधयः—मानसव्यथाः, अन्तरङ्गस्थानेषु—स्वजनस्थानवर्त्तिन इति
यावत् ; स्वजना यथा सर्व्वदा परिचरन्ति, तथा आधय एनं सततम् आश्रयतीति
भावः । सन्तापः परमसुहृत्—परममित्रं, सततसङ्गीति भावः ; अथच परम्
असु-हृत्—प्राणेश्वरः (“पंसि भूधरासकः प्राणाः” इत्यमरः) प्रजागरः,—निद्राविरतिः,
आसः,—आत्मीयः, प्राप्तय, नैनं त्यजतीति भावः । मनोरथाः,—अभिलाषाः,
सर्व्वगताः,—सर्व्ववर्गमिनाः, विप्रतिपत्तिमूढतया कर्त्तव्यनिर्णयाक्षमा इति भावः ।
निष्वासाः,—दीर्घनिष्वासाः, विग्रहाग्नेसराः,—विग्रहस्य—विशिष्टशामस्य, कर्त्तव्यज्ञानस्येति
भावः, देहस्य च, अग्नेसराः,—अग्रगामिनः, देहं परित्यज्य गन्तुं प्रवृत्ता इति भावः ।

(१७७) पार्श्ववर्ती—पार्श्ववरः, त्वदमङ्गेकारिणं निश्चितं मित्रमेव इति भावः ।
रणरणकः सञ्चारकः, रणरणकः,—उकण्ठाविशिषः, अतिवृत्तं दत्तमित्यर्थः, सञ्चारकः,
—प्रेरकः, सृत्युमुक्ति इति भावः । [“रणरणक सञ्चारकः” इति पाठे - रणरणकः,—
उकण्ठा एव सञ्चारयतीति सञ्चारकः, प्रेरकः इत्यर्थः । सङ्ख्याः,—जनः कल्पनाविज्ञाः ।

(१७८) बुद्धीति ।—बुद्धेः,—ज्ञानस्य, उपदेशः,—“इदं कुर्व्व, एवं क्रियमाप्नु”

वा विज्ञापयामि, अनुरूपो देवो देव्याः इति आत्मसम्भावनां,
शीलवान् इति प्रक्रमविरुद्धं, धीर इत्यवस्थाविपरीतं,
(१७८) सुभग इति त्वदायत्तं, स्थिरप्रीतिः इति निपुणोपक्षेपः,
जानाति (१८०) सेवितुम् इति अस्वामिभावोचितम्, इच्छति
दासभावम् आमरणात् कर्तुम् इति धूर्तालापः, भवनस्वामिनी
भवसि इति उपप्रलोभनं, पुण्यभागिनी भजति भर्तारं तादृशम्
इति (१८१) स्वामिपक्षपातः, त्वं तस्य मृत्युः इत्यप्रियम्,
अगुणज्ञा असि इति अधिक्षेपः, स्वप्नेऽस्य बहुशः कृतप्रसादाऽसि

इत्येवंरूपः तस्मिन् वृद्धः,—महान्तः स्यविरागः । दधीचे एकमेकं नृषी विद्यते इति
ब्रह्मोश्चा वैदग्ध्यं न मालती आह, अनुरूप इत्यादिना । —अनुरूपः,—सुयोग्यः, देवः,—
कुमारी दधीचः, इति, उक्तं इति शेषः । एवमुत्तरम् । [“अनुरूपो देवो देव्याः”
इत्यत्र “अनुरूपो देव्याः” इति पाठान्तरम्] । आत्मसम्भावना—निजसम्मानना ;
एतदर्थं स्वस्य आगमने त्वत्तः सम्मानना लभ्यते इति भावः । शीलवान्—सुशीलः,
अयमिति शेषः । प्रक्रमविरुद्धः,—प्रसङ्गविपरीतम्, ईदृग्व्यापारप्रवृत्तस्य कुतः शील-
वन्तीति भावः । धीरः,—धैर्यवान्, अग्रमिति शेषः । अवस्थाविपरीतम्—अवस्था—
मदनक्ता दशा, तस्या विपरीतं—विरुद्धम् ; न हि धीरा एव विचलन्तीति भावः ।

(१७८) सुभगः,—कामिगौरवजनः । त्वदायत्तं—त्वदधीनं, त्वयि अनुरक्तायां तत्त्वं
सम्भवति, नात्रा इति भावः । स्थिरप्रीतिः,—अचलप्रेमा । निपुणोपक्षेपः,—निपुणस्य—
सुचतुरस्य यथा-कथञ्चित् कार्यसाधने दक्षस्येति यावत्, उपक्षेपः,—उपक्रमः आलाप
अन्वर्थः ; श्यायिचक्रीर्त्तनं विना न अस्य कार्यस्य सिद्धिरिति एवमुक्तिः युज्यते इति भावः ।

(१८०) सेवितुं—परिचरितुं, प्रणयेन अनुगन्तुमिति भावः । अस्वामिभावी-
चितं—स्वामिनानुपयुक्तमित्यर्थः ; न हि स्वामिनः सेवकान् सेवन्ते, प्रत्युत सेवका एव
स्वामिनम् इति भावः । धूर्तालापः,—प्रतारकवचनम् ; धूर्ता हि स्वकार्यसमर्थानर्थमेवं
ब्रूवन्तीति भावः । भवनस्वामिनी—गृहकल्पी । उपप्रलोभनं—लोभप्रदर्शनम् ।
पुण्यभागिनी—धन्या इत्यर्थः ।

(१८१) स्वामिपक्षपातः—स्वामिनि यदर्थम् अहम् आगता बन्धिन् प्रभी
इत्यर्थः, पक्षपातः—प्रवृत्त्यातिरेक इत्यर्थः । त्वं तस्य मृत्युः,—त्वां विना स मरिष्यतीति
भावः । अप्रियं—निजस्य वच इत्यर्थः । अगुणज्ञा—गुणान् जानातीति मुण्डा, यथा

इति (१८२) असाक्षिकं, प्राणरक्षार्थम् अर्धयते इति कातरता, तत्र आगम्यताम् इति आज्ञा, वारितोऽपि (१८३) बलादा-
गच्छतीति परिभवः ; तदेवम् अगोचरे गिराम् असि इति
श्रुत्वा देवी प्रमाणम्” इति अभिधाय तूष्णीम् अभूत् ।

अथ सरस्वती प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा प्रत्यवादीत्,—
“अयि ! न शक्नोमि बहु भाषितुम्, एषा अस्मि ते
(१८४) स्मितवादिनि ! वचसि स्थिता ; गृह्यन्ताममी
प्राणाः” इति । मालती तु,—“यत् आज्ञापयसि अतिप्रसादाय”
इति व्याहृत्य प्रहर्षपरवशा प्रणम्य प्रजविना तुरगेण ततार
शोणम्, अगाच्च दधीचमानेतुं च्यवनाश्रमपदम् । इतरा तु

न भवतीति अगुणज्ञा त्वं कुमारस्य गुणान् न वैकीति भावः । अधिचेपः—तिर-
स्कारकरणम् । बहुशः,—पुनः पुनः ; कृतप्रसादा—कृतः,—बहिः, प्रसादः,—अनु-
ययः यथा तथाभूता ; त्वां स्वप्ने दृष्ट्वा असौ महतीं प्रीतिमनुभूतेति भावः ।

(१८२) असाक्षिकं—साक्षिवर्जितम् इदं वच इति यावत् ; स्वप्रदर्शने साक्षिणाम्
अभावादिति भावः । अर्धयते—याचते, त्वत्प्रसादमिति शेषः । कातरता—दैन्यातिशय
इत्यर्थः ; दौना एव ईदृशम् आलपन्तीति भावः । तत्र—तस्मिन्पि इत्यर्थः । आज्ञा—
आदेशः, प्रभुत्ववचनमिति यावत् ; प्रभव एव आज्ञापयन्तीति भावः । वारितः,—निमिद्धः,
“ना त्वनागच्छ ममकाशम्” इति निवारित इति यावत् त्वयेति शेषः ।

(१८३) बलान्—बलमाश्रित्य । परिभवः,—अवसानना इति यावत् ;
बलप्रयोगस्य शिटविरुद्धत्वादिति भावः । तत्—तस्मान्, गिरा—वाचाम्,
अगोचरे—अविषये, असि—भवसि ; त्वयि न किमपि वक्तुं शक्नोमीति भावः ।
प्रमाणं—प्रसीयते—निर्द्दोष्यते अनेनेति प्रमाणम्—इतिकर्तव्यविधाने हेतुरित्यर्थः ;
यद्व भवत्य अभिमतं, तदादिशेति भावः ।

(१८४) स्मितवादिनि !—स्मितेन—ईषडास्येन सह वदतीति स्मितवादिनी
ब्रह्मन्महो, हे मधुरभाषिणि इत्यर्थः । अतिप्रसादाय—अत्यनुग्रहाय इत्यर्थः । [“अति-
प्रसादाय” इत्यत्र “अतिप्रसादः” इति पाठि—अत्यनुग्रहः इत्यर्थः, नवत्या इति शेषः ।]
प्रजविना—दुतगमिणा । (प्रजविना इति सामिप्रायवचनम्) । इतरा—सरस्वती ।

सखीस्नेहेन सावित्रीम् अपि विदितवृत्तान्ताम् अकरोत् ;
उत्कण्ठाभारभृता च ताम्बता चेतसा कल्पायितं कथंकथमपि
दिवसशेषम् अनैषीत् । अस्तम् उपगतवति भगवति
(१८५) गभस्तिमति, स्तिमिततरम् अवचरति च तमसि,
प्रहसिताम् इव सितां दिशं पौरन्दरीं दरीम् इव केसरिणि
उदञ्चति चन्द्रमसि, सरस्वती (१८६) शुचिनि चीनांशुक-
सुकुमारे तरङ्गिणि दुकूलकोमले शयने इव शोणसैकते समुप-
विष्टा, (१८७) स्वप्रकृतप्रार्थनापादपतनलम्नां दधीचचरण-

सखीस्नेहेन—सख्यां—सावित्र्यां, यः स्नेहः,—प्रणयः तेन । विदितवृत्तान्ताम्—विदितः,
—ज्ञातः, वृत्तान्तः,—दधीचे सरस्वत्या अनुरागवार्ता यस्याः ताम् । उत्कण्ठाभारभृतां
—उत्कण्ठानां भारः,—अतिशयः, तं विभर्त्तीति तेन । ताम्बता—क्लिश्यता । कल्पायितं
—“चतुर्युगसहस्रान् ब्रह्मणो दिनमुच्यते” इत्युक्तं ब्राह्मं दिनं कल्पः, तद्वदाचरितः तम्,
अतिदीर्घमिव मन्यमानमिति भावः । कथं-कथमपि—अतिक्रमेण इत्यर्थः ।

(१८५) गभस्तिमति—मयुखशालिनि, मूर्खं इत्यर्थः । स्तिमिततरं—मन्दं
मन्दमित्यर्थः । अवचरति—आविर्भवति । प्रहसितामिव—प्रकर्षेण हसन्तीमिव । सितां
—धवलाम् । पौरन्दरीं दिशं—पुरन्दरस्य—इन्द्रस्य इयम् ; यदा,—पुरन्दरः अधिष्ठाता
यस्याः सा पौरन्दरो तां दिशं, पूर्वा दिशमित्यर्थः । दरीमिव—गुह्यामिव । के-
सरिणि—मिद्रे, (“सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्थो हर्यश्चः केसरी हरिः” इत्यमरः) । उदञ्चति
—उद्वहति, उदग्रमाने इत्यर्थः, [“उदञ्चति” इत्यत्र “मुञ्चति” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) शुचिनि—शुभे । चीनेति ।—चीनांशुकं—चीनदेशमूलं सूक्ष्मवस्त्रं,
तद्वत् सुकुमारः,—अतिकोमलः तस्मिन् । तरङ्गिणि—प्रतिदिनं चौथमाणेन बारिषा
कृतरेखे इत्यर्थः । [“दुकूलकोमले” इत्यत्र “दुगूलकोमले” इति पाठान्तरम्] । शयने
इव—शय्यायामिव, शोणसैकते—शोणनदस्य पुलिने ।

(१८७) स्वप्नेति ।—स्वप्ने—स्वप्नावस्थायां, कृता या प्रार्थना—“मामनुग्रहाय”
इति याज्ञा, तस्यां यत् पादयोः, दधीचस्येति भावः, पतनं तेन लघा—संस्तुता ताम् ।
[“समुपविष्टा, स्वप्रकृत” इत्यत्र “समुपविष्टस्वप्रकृत” इति समस्तपाठे—तथाविधे
शोणसैकते समुपविष्टस्य—आसीनस्य, दधीचस्य समीपे इति भावः, स्वप्रकृत्या

नखचन्द्रिकाम् इव ललाटिकां दधाना, (१८८) गण्डस्थला-
दर्शप्रतिविम्बितेन “चारुहासिनि ! अयम् असौ आहृतो हृदय-
दयितो जनः” इति श्रवणसमीपवर्तिना निवेद्यमानमदनसन्देशा
इव इन्दुना, विकीर्यमाणनखकिरणचक्रवालेन बालव्यजनौकृत-
चन्द्रकलाकलापेन इव करेण वीजयन्ती स्वेदिनं कपोलपट्टम्,
“अत्र दधीचात् ऋते न केनचित् प्रवेष्टव्यम्” इति तिरश्चीनं
चित्तभुजा पातितां विलासवेत्रलताम् इव बालमृणालिकाम्
अधिस्तनं स्तनयन्ती कथमपि हृदयेन वहन्ती प्रतिपालया-
मास । (१८९) आसीच्च अस्या मनसि—“अहमपि नाम

इत्यर्थः] । दधीचेति ।—दधीचस्य चरणनखस्य या चन्द्रिका—ज्योत्स्नावत् कान्ति-
रित्यर्थः तामिव । ललाटिकां—ललाटभूषणं, तिलकमित्यर्थः ।

(१८८) गण्डेति ।—गण्डस्थलं—कपोलतलमेव, आदर्शः,—दर्पणः, अति-
स्वच्छादिति भावः, तत्र प्रतिविम्बितः,—प्रतिफलितः तेन । आहृतः,—आनीतः,
मयेति शेषः । हृदयदयितः,—मनोरञ्जन इत्यर्थः । श्रवणसमीपवर्तिना—श्रुति-
मूलागतेनेत्यर्थः । निवेद्यमानेति ।—निवेद्यमानः,—विज्ञाप्यमानः, मदनस्य सन्देशः,
—वाचिक यस्ये तथोक्ता । इन्दुना—चन्द्रेण । विकीर्यमाणेति ।—विकीर्यमाणम्—
इतस्ततः प्रसार्यमाणं, नखकिरणानां चक्रवालं—मण्डलं यस्य तथोक्तेन । बालेति ।—
अत एव बालव्यजनौकृतः,—अभिनवचामरवेण धृत इति यावत् ; यथा,—बालकृष्णं
व्यजनं, चामर इत्यर्थः, तत्कृतः, चन्द्रकलाकलापः,—चन्द्रकलासमुद्भूतः येन तथा-
भूतेन । करेण—हस्तेन । स्वेदिनं—कामजमितसत्त्वोदयात् उद्भूतघर्माक्तमित्यर्थः,
कपोलपट्टं—गण्डपट्टम् । अत्र—हृदये इत्यर्थः । दधीचात् ऋते—दधीचं विना,
केनचित्—केनापि न प्रवेष्टव्यम् । तिरश्चीनं—तिर्यक् यथा तथा, चित्तभुजा—
मनसिजेन, पातितां विलासवेत्रलतामिव—विलासार्थां देवयष्टिमिव । [हाररञ्जी
अन्वेष्टां प्रवेशनिवारणार्थं देवयष्टिं तिरश्चीनं स्थापयति इति लोकाव्यवहारः] । बाल-
मृणालिकाम्—अभिनवमृणाललतां, विरहसन्तापशमनार्थं धृतानिति भावः । अधि-
स्तनं—स्तने इति अधिस्तनं, स्तनीपरीत्यर्थः, [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । [“स्तनयन्ती”
इत्यत्र “स्तनयन्ती” इति पाठे,—स्तनयन्ती—कलयन्ती, प्रकटयन्तीत्यर्थः] ।

(१८९) आसीदिति ।—अस्याः,—सरस्वत्याः, मनसि आसीच्च “इति” इत्युत्तरेच

सरस्वती, यत्र अमुना मनोजन्मना जघन्या इव परवशीकृता, तत्र का गणना इतरासु तपस्विनीषु अतिरत्नासु तर्हि णीषु ?” इति ।

(१८०) आजगाम च मधुमास इव सुरभिगन्धबहः, हंस इव (१८१) कृतमृणालधृतिः, शिखण्डीव घनप्रीत्युन्मुखः, मलयानिल इव (१८२) आहितसरसचन्दनधवलतनु-मतोत्कम्पः, कृष्यमाण इव कृतकरकचग्रहेण ग्रहपतिना, प्रेक्ष्यमाण इव कन्दर्पोद्दीपनदक्षिणानिलेन, उद्यमान इव

अन्वयः । अहमपि—अतिधीरा ज्ञानाधिष्ठात्री देवताऽपीति भावः । नाम—प्राकाशे । मनोजन्मना—मनसिजेन, कामेन इति यावत् । जघन्या इव—नीचेव । परवशीकृता—अधीनीकृता । का गणना ?—को विचारः ? इत्यर्थः । इतरासु—अन्यासु, तपस्विनीषु—वराकासु । अतिरत्नासु—अतिचञ्चलासु ।

(१८०) आजगामेति ।—उत्तरस्थितेन दधीच इति पदेन अन्वयः । मधु-मास इव—वसन्त इवेत्यर्थः । सुरभीति ।—सुरभिं—सौरभशालिनं, गन्धं वहतीति तथाभूतः ; अन्यत्र,—सुरभिः,—सौरभवान् गन्धबहः,—वायुर्यत्र तथाभूतः ।

(१८१) कृतेति ।—कृता—विहिता सञ्चालेन—विसेन, कामसन्तापनिवारणार्थम् अङ्गस्थापितेनेति भावः, धृतिः,—सन्तोषः, धैर्ये वा येन तथोक्तः ; अन्यत्र,—कृता सञ्चालय धृतिः,—धारणं, चक्षुः ग्रहणमित्यर्थः येन तथोक्तः ; यथा,—कृता सञ्चालेन धृतिः,—प्राणधारणं येन तथोक्तः । शिखण्डीव—मयूर इव । घनेति ।—घना—भान्द्रा, प्रीतिः,—हृषः का तामङ्गजेति भावः, तस्याम उन्मुखः,—तन्प्राप्तिलोप इत्यर्थः ; अन्यत्र,—घने—मेघे, तद्गर्भेने इति यावत्, या प्रीतिः,—सन्तोषः, तथा उन्मुखः,—कर्दमूखः ।

(१८२) आहितः,—जनिता, सरसेन—सान्द्रेण, घटेनेत्यर्थः, चन्दनेन प्रवलायाः,—श्रेतीकृतायाः, तनुलतायाः,—अङ्गयष्टेः, उत्कम्पः,—कम्पनं, झटझट भेद इत्यर्थः यस्य तथोक्तः ; अन्यत्र,—आहितः,—जनिता सरसानां—स्निग्धानां, चन्दनानां, धवाः,—हृदयेदाः, भान् लालि—आश्रयतीति तथाविधाः, याः तनुलताः,—मृन्मयवत्ताः, तासां च उत्कम्पः,—कम्पनं येन तथाविधः । कृष्यमाण इव इन्दुद्वीपक-त्वात् । कृतेति ।—कृतः करेण—किरणेन, हस्तेन च, कचग्रहः,—केशग्रहणं यत् प्रयोजनम् । ग्रहपतिना—चन्द्रेण । [“कन्दर्पोद्दीपनदक्षिणानिलेन” इत्यत्र “कन्दर्पोद्दीपन-

सुकलिकावहलेन रतिरसेन, (१८३) परिमलसम्प्रातिना
 मधुपपटलेन पटेनेव नीलेन (१८४) आच्छादिताङ्गयष्टिः,
 अन्तःस्फुरता मत्तमदनकरिकर्णशङ्कायमानेन प्रतिमेन्दुना
 प्रथमसमागमविलासविलक्षितेनेव धवलीक्रियमाणैककपो-
 लोदरो मालतीहितीयो दधीचः । आगत्य च (१८५) हृदय-
 गतदयितानूपुररवमिश्रयेव हंसगद्गदया गिरा कृतसम्भाषणो
 यथा मन्मथः समाज्ञापयति, यथा यौवनम् उपदिशति, यथा
 अनुरागः शिञ्चयति, यथा विदग्धता अध्यापयति, तथा ताम्
 अभिरामां रामाम् अरमयत् । उपजातविस्रम्भा च आत्मानम्

दक्षिण दक्षिणानिलेन" इति पाठान्तरम्] । उद्यमान इव—नौयमान इव ।
 सुकलिकावहलेन—रणरणकभूयिष्ठेन ।

(१८३) परिमलेति ।—परिमलेन—गावसौरभेण, सम्पततीति तथोक्तेन,
 मधुपपटलेन—भ्रमरनिचयेन पटेनेव—वसनेन इव ।

(१८४) आच्छादिनेति ।—आच्छादिता—आहता, अङ्गयष्टिः,—तनुलता यस्य
 तथोक्तः । अन्तःस्फुरता—अन्तर्विराजमानेन । मतेति ।—मत्तः—दमदः, मदनः,—
 काम एव, करो—इती, तस्य कर्णे यः शङ्कः,—शङ्कनिर्मिताभरणविशेषः स इवा-
 चरतीति तेन, प्रतिमेन्दुना—प्रतिबिम्बितचन्द्रेण । प्रथमेति ।—प्रथमः,—आद्यः, समा-
 गमः,—सङ्गः, तस्मिन् यो विज्ञासः,—“वीरा दृष्टिर्गतिश्चिवा विलासि मस्मितं वचः”
 इत्युक्तलक्ष्यः भावविशेषः, तेन विलक्षं—सलज्जं यत् कृतं—सृष्टुमिति तेन इव ।
 धवलीति ।—धवलीक्रियमाणम् एकस्य कपोलस्य चदरम्—अभ्यन्तरं यस्य तथोक्तः ।

(१८५) हृदयेति ।—हृदयं गता—प्रविष्टा इत्यर्थः, या दत्ता—कान्ता, तस्या
 नूपुररवः,—नूपुरनिखनः, तेन मिश्रा—सर्वलिता त्वयेव, हंसगद्गदया—हंसखनमधुरये-
 त्यर्थः, गिरा—वाचा, कृतसम्भाषणः—कृतालापः, “देवि ! कुशलं ते ?” इत्येवमालपन्
 इत्यर्थः । यथा मन्मथ इति ।—मन्मथस्य प्रभुशक्तिसम्पन्नत्वात् आज्ञादानमुचितम् ।
 एवं सर्वत्र चङ्गेयम् । उपदिशति—“एवमेव कुतः” इत्युपदेशः । विदग्धता—चतुरता,
 कामकलासु नेपथ्यमिति यावत्, अध्यापयति—शिञ्चयति । अभिरामां—मनोहारिणीं,
 रामां—कान्ताम् । देवताविषयकसम्भोगशङ्कारवर्णनस्य अनौचित्यात् विस्तरेण नाव-
 हृद्भिर्हितम् । कुमारीत्वेन गार्ध्वविवाहस्य वर्णनोचित्यपि नात्र तद्वर्णनं कृतं, श्रापाक्-

अकथयत् अस्य सरस्वती । तथा तु सार्द्धम् एकं दिवसम् इव
अनयत् संवत्सरम् अधिकम् ।

अथ दैवयोगात् सरस्वती बभार गर्भम्, असूत च
(१८६) अनेहसा सर्व्वलक्षणाभिसमं तनयम् । तस्मै च जात-
मात्रायैव “सम्यक् (१८७) सरहस्याः सर्वे वेदाः सर्वाणि च
शास्त्राणि सकलाश्च कलाः मत्प्रसादात् स्वयम् आविर्भवन्ति”
इति वरमदात् । (१८८) सङ्कर्तृश्लाघया दर्शयितुम् इव हृदयेन
आदाय दधीचं पितामहादेशात् समं सावित्र्या ब्रह्मलोकम्
आकरोह । गतायाश्च तस्यां दधीचोऽपि हृदये (१८९) ज्ञादिन्या
इव अभिहतो भार्गववंशसम्भूतस्य भ्रातुः ब्राह्मणस्य जायाम्
अक्षमालाऽभिधानां मुनिकन्यकाम् आत्मसूनोः संवर्द्धनाय
नियुज्य विरहातुरः तपसे वनम् अगात् । यस्मिन् एव अवसरे
सरस्वती असूत तनयं, तस्मिन् एव अक्षमालाऽपि सुतं प्रसूत-
वती । तौ तु (२००) सा निर्विशेषं सामान्यस्तन्या शनैः शनैः
शिशू समवर्द्धयत् । एकः तयोः सारस्वताख्य एव अभवत्,

सान्भावपरत्वात् आख्यायिकायाः, अन्यथा तथा पतिपरित्यागः गर्हणीयोऽपि कथं
कृतः इत्यादिरूपकृतकोदयप्रसङ्गः स्यात् । उपजातविश्रम्भा—सञ्जातविश्रम्भा । अस्य
—दधीचस्य । आत्मानं—स्वस्वरूपम् ; अभिशम्भा वाग्देवी अहमिति भावः ।

(१८६) अनेहसा—कार्त्तिकेन । तस्मै—तनयाय । जातमात्राय—उत्पन्नमात्रा-
वैलम्बः ।

(१८७) सरहस्या—रहस्यम्—उपनिषत्, तेन सह वर्त्तमानाः । कलाः,—
चतुःषष्टिसङ्ख्याकाः सङ्गीतादिविद्याः ।

(१८८) सङ्कर्तृश्लाघया—सन्—उत्तमः, यो भर्त्ता, तस्मिन् या श्लाघा—गौरवं तथा ।

(१८९) ज्ञादिन्या—वज्रेण इत्यर्थः, (“ज्ञादिनी वज्रमस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(२००) सा—अक्षमाला । निर्विशेषम्—स्वपुत्रात् अभिन्नभावेन इति यावत् ।
सामान्यस्तन्या—सामान्यम्—उभयोः साधारणमित्यर्थः, स्तन्यं—स्तनदुग्धं यस्याः तथा-
भूता सतीत्यर्थः । तयोः,—उक्तयोः तनययोः । एकः,—सरस्वतीतनय इत्यर्थः ।

द्वितीयोऽपि वत्सनामा अभवत् ; आसीच्च तयोः सीदर्ययोः इव
स्थहणीया प्रीतिः ।

अथ सारस्वती मातुः (२०१) महिम्ना यौवनारम्भ इव
आविर्भूताशेषविद्यासम्भारः तस्मिन् सवयसि भ्रातरि प्रेयसि
प्राणसमे सुहृदि वत्से वाक्ष्यं समस्तमेव सञ्चारयामास ; चकार
च कृतदारपरिश्रमस्य अस्य तस्मिन् एव प्रदेशे प्रीत्या प्रीति-
कूटनामानं निवासम् । (२०२) आत्मनाऽपि आषाढी,
कृष्णाजिनी, वल्कली, अक्षवलयी, मेखली, जटी च भूत्वा
तपस्यतो जनयितुः एव जगाम अन्तिकम् । अथ तस्मात्
(२०३) प्रवर्द्धमानादिपुरुषात् (२४) जनितात्मचरणीव्रति-

सारस्वताख्यः,—सारस्वत्या अपत्यं पुमान् सारस्वतः, स एव आख्या यस्य तथाभूतः,
मातृनाम्ना सारस्वत इति ख्यात इत्यर्थः ।

(२०१) महिम्ना—वरप्रभावेण इत्यर्थः । तस्मिन्—अचमालापत्रे । सवयसि—
जमानवयस्के । वाक्ष्यं—जागात्मकं शास्त्रमित्यर्थः । सञ्चारयामास—प्रेरयामास,
अस्वो एव ता विद्या वत्सं शिष्यामामेति विष्कर्षः ।

(२००) आत्मना—स्वयम् । आषाढी—आषाढः,—पालाशो दण्डः, तडान्,
पालाशदण्डधारी इत्यर्थः । कृष्णाजिनी—कृष्णशारचम्पावरण इत्यर्थः । वल्कली—
वल्कलं—वृक्षत्वक् तडान्, वल्कलपरिधायी इत्यर्थः, (“आषाढमंजो दण्डः स्यात्
पालाशो व्रतचारिणाम् । वृक्षत्वङ्निर्मितं वस्त्रं वल्कलं समुदाहृतम् ॥” इत्युक्तेः) ।
अक्षवलयी—अपमालाधारी । मेखली—मेखला—मुञ्जतणादिरचितं कटिसर्प-
तडान्, मुञ्जतणनिर्मितमेखलाधारीत्यर्थः । जटी—जटा—रुचमंहतकेशः तडान्,
जटिलः इत्यर्थः, (विशेषणैरतैः ब्रह्मचर्यमस्योक्तम्) । तपस्यतः,—तपसां कुर्वन्,
जनयितुः,—पितुः दधीचस्येत्यर्थः ।

(२०३) प्रवर्द्धमानात्—वृद्धिं गच्छतः, आदिपुरुषात्—मूलपुरुषात्, वत्सा-
दित्यर्थः, यदा,—प्रवर्द्धमानात्—अपत्यादित्वा वृद्धिं गच्छतः, आदिपुरुषात्—पूर्व-
ज्ञात् भागैरादितः ; अन्यत्र,—नारायणात् ।

(२०४) जनिनेति ।—जनिता—प्रवर्द्धिता, आत्मचरणेन—आत्मानुशीलनेन,

निर्गतप्रघोषः, (२०५) परमेश्वरशिरोधृतः, (२०६) सकल-
कलागमगम्भीरः, महामुनिमान्यः, (२०७) विपक्षचोभ-
क्षमः, (२०८) क्षितितललब्धायतिः, अखलितप्रवृत्तः,
भागीरथीप्रवाह इव पावनः प्रावर्त्तत विपुलो वंशः । यस्मात्

आत्मज्ञानेन इति यावत्, या उन्नतिः,—अभ्युदयः, तथा निर्गतः,—दिगन्तं प्रति आवृत्त
इति यावत्, प्रघोषः,—ध्वनिः, कौर्त्तिः इति यावत् यस्य तथोक्तः ; यद्वा,—जनिता—
विहिता, आत्मनां—स्वेषां, स्ववशीयानामित्यर्थः, चरणानां—कठादिशरणाऽध्याधानाम्,
उन्नतिः,—उत्कर्षः, तथा निर्गतः प्रघोषः,—यशः यस्य तथोक्तः ; अन्यत्र,—जनितस्य—
उत्पादितस्य, आत्मचरणस्य—आत्मनः परमात्मनः, वामनरूपविष्णोरित्यर्थः, चरणस्य—
बलिच्छलनकाले तृतीयचरणस्येत्यर्थः, उन्नत्या—ऊर्ध्वगत्या, निर्गतः प्रघोषः,—प्रकर्षेण
कलकलध्वनिरित्यर्थः यस्य तथाभूतः ; तदानीं तत्पादस्पर्शेन ब्रह्मकटाहमेवादिति भावः,
[ब्रह्मकटाहस्त्रिता गङ्गा भगवच्चरणस्पर्शात् तङ्गमेव सङ्गीतले पतिता इत्यस्या विष्णुपादो-
द्भविति प्रसिद्धिः । “प्रवर्द्धमानादिपुरुषजनितात्मचरणीन्नतिनिर्गतप्रघोषः” इति पाठः,—
प्रवर्द्धमानो य आदिपुरुषः, तेन जनिता या आत्मनां चरणानामुन्नतिः, तथा निर्गतः
प्रघोषो यस्य सः] ।

(२०५) परमेश्वरशिरोधृतः,—परमेश्वरः,—संसाट्, तेन शिरसा धृतः,—
सम्प्राणित इति यावत् ; अन्यत्र,—परमेश्वरेण—हरेण, शिरसा धृतः,—गृहीतः,
हरिशिरस्यारीति यावत् ।

(२०६) सकलति ।—सकलाः,—समयाः, कलाः,—विद्याः, तासाम् आग-
मेन—अधिगमेन, गम्भीरः,—पूर्ण इत्यर्थः ; अन्यत्र,—सकलकलाः,—कलकलेन सह,
य आगमः,—प्रवृद्धं, तेन गम्भीरः । महामुनिभिः मान्यः,—आदरणीयः ; यद्वा,—
महामुनिवत् मान्यः,—माननीयः ; अन्यत्र,—महामुनिः,—जडुः, तेन मान्यः,—
सेव्यः, अतिप्रविद्धबुद्ध्या उदरेण गृहीतत्वात् इति भावः ।

(२०७) विपक्षचोभक्षमः,—विपक्षाणां—शत्रूणां, विरीक्षिनामित्यर्थः, क्षीमे—
पराजये, क्षमः,—क्षतः ; अन्यत्र,—विपक्षाः,—पक्षरक्षिताः पर्यवृत्ताः, तेषां क्षीमे—
तरङ्गाघातेन खल्वने इति यावत्, क्षमः,—समर्थः ।

(२०८) क्षितितलेति ।—क्षितितले—पृथिव्यां, लब्ध्या—प्राप्ता, आयतिः,—
प्रतिष्ठा ; अन्यत्र,—आयतिः,—विस्तारः येन तथोक्तः । अखलितप्रवृत्तः,—नास्ति
वृत्तिरिते—सदाचारभङ्गः यस्मिन् तद्व्यथा तथा, प्रवृत्तः,—प्रवृत्तितः ; अन्यत्र,—

अजायन्त (२०८) वात्स्यायना नाम गृहमुनयः, आश्रित-
श्रीता अपि (२१०) अनालम्बितालीकवककाकवः,
(२११) कृतकुकुटव्रता अपि अवैडालवृत्तयः, (२१२) विव-
र्जितजनवृत्तयः, (२१३) परिहृतकपटकीरकुचीकूर्चकूताः,

अस्त्वन्तितम् - अनिरुद्धं यथा तथा, प्रवृत्तः, - प्रवाहित इत्यर्थः । भागौरथीप्रवाह
इव - गङ्गाप्रवाह इव । विपुलः, - सङ्घान् । यस्मात् - वंशदित्यर्थः ।

(२०८) वात्स्यायना नाम - वत्सस्यापत्यानि पुमांसः वात्स्यायनाः, वत्सवंश-
प्रसूततया प्रसिद्धा इत्यर्थः । गृहमुनयः, - गृहस्थिता मुनयः, मुनिवदाचारवन्तो
गृहस्था इत्यर्थः । आश्रितश्रीताः, - आश्रितः, - अवलम्बितः, श्रीतः, - स्तुतिविहितः
आचारः यैः तथोक्ताः, पवि, - श्रीतं - स्तुतौ - कर्णे एव स्थितं, चिरवृत्तमित्यर्थः ।

(२१०) अनालम्बितेति । - आलम्बितः, - धृतः, अलीकः, - मिथ्याभृतः, वकस्य
काकुः, - "भिन्नकण्ठध्वनिर्धौरे काकुरित्यभिधीयते" इत्युक्तशोकभीत्यादिजनितविकृत-
कण्ठस्वरविशेषः यैः तथाभूता न भवन्तीति तथोक्ताः, अक्षरप्रचारिण इत्यर्थः, अकपटेन
वेदविधिमनुसरन्त इति यावत् । "भिन्नकण्ठध्वनिर्धौरेः" इत्यादिनोक्तलक्षणकाकुशब्देन
अत्र कृष्ण लक्ष्यते ; वककाकुः, - वककृष्ण, तथा च, ये चिरवृत्तमाश्रितवन्तः, ते
कृष्णचारित्वात् आलम्बितवककाकवो भवन्ति, अभी तु न तथा इति विरोधः ।

(२११) कृति । - कृते कुकुटव्रतं - कुकुटाण्डप्रमाणयासभोजननियमः यैः
तथोक्ताः, कुकुटाण्डप्रमाणेन चान्द्रायणादिव्रतम् आचरन्त इत्यर्थः । अवैडालवृत्तयः,
- नास्ति वैडाली - विडालसम्बन्धिनी, वृत्तिः, - व्यवहारो येषां तथोक्ताः ; विडालो
हि हिंसावृत्तिः, कदाचित् स्वाभीष्टसिद्धये आत्मनः स्वभावं गोपयित्वा चरति, तथा-
चारिणो न इति भावः । विरोधस्तु - कृतं कुकुटानां व्रतं - भक्ष्यं यैः तथाभूताः,
ये कुकुटभक्ष्यं कृतवन्तः, ते कथं विडालवृत्तयो न भवन्तीति ।

(२१२) विवर्जितेति । - विवर्जिता जनानां - दुर्जनानाम्, इतरजनानां वा ;
यथा, - जनैः, - दुराचारपुरुषैः, सह वृत्तिः, - व्यवहारो यैः तथाभूताः ; ["विवर्जितजन-
पङ्क्तयः" इति पाठः, - विवर्जिता जनानां - साधारणानां, पङ्क्तिः, - श्रेणी, जनता
इत्यर्थः यैः तथाभूताः, मुनिवृत्तित्वात् परित्यक्ततरजनसमाजा इत्यर्थः ; "पङ्क्तयः"
इत्यत्र "पङ्क्तयः" इति पाठः - पङ्क्तिः, पाकः, "ऊदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्राकशते"
इति न्यायात् पङ्कद्रव्यम्, अग्रमिति यावत् यैः तथोक्ताः इत्यर्थः] ।

(२१३) परिहृतेति । - परिहृतं - परित्यक्तं, कपटकीरस्य - दुष्टप्रकपचिह्नं,

अगृहीतगह्वराः, (२१४) न्यकृतनिजतयः, प्रसन्नप्रकृतयः,
विगत-विकृतयः, परपरिवादपराचीनचेतसः, (२१५) वर्णत्रय-
व्यावृत्तिविशुद्धात्मसः, धीरधिषणावधूताध्येषणाः, असङ्गसुक-
स्वभावाः, प्रणतप्रणयिनः, (२१६) शमितसमस्तशाखान्तर-
संशीतयः, (२१७) उद्घाटितसमग्रग्रन्थार्थग्रन्थयः, कवयः

कुचीकूर्चाकृत—“किचिरमिचिर” इति अव्यक्तशब्दः यैः तथोक्ताः ; यदा—
परिहृतं कपटं—व्याजस्तुतिः, तथा कौराणां कुचीकूर्चाः,—शुकपक्षिषत् । निरर्थक-
ग्रन्थाभाषाश्च, तेषु आकृतम्—अभिप्रायः यैः ते तादृशाः । कौरा हि यथा
घातितं बद्धन्तः लोकान् सन्तोषयन्ति, न तु तेषां तथा मनोवृत्तिः, एते तु ब्राह्मणा
वाङ्माध्यन्तरसमव्यवहारीणः न कापटिकाः, न वा शुकवत् निरर्थकवाक्यप्रयोजकाः
इति भावः । अगृहीतगह्वराः—न गृहीतं गह्वरं—पापं यैः तथोक्ताः । [“परि-
हृतकपट-चीर-कल्पितकचकूर्चाकृताः” इति पाठान्तरे,—परिहृतः,—परित्यक्तः, कपट-
चीरकल्पितायां—शततस्कराद्याचरितायां, कचकूर्चायां—केशकुचने, आकृतः,—
अभिप्रायः यैः तथोक्ताः, विलासवासनाविरहिताः इत्यर्थः] ।

(२१४) न्यकृतेति ।—न्यकृता—तिरस्कृता, निजतिः,—शाव्यं यैः तथोक्ताः,
(“कर्मतिर्निजतिः शाठ्यम्” इत्यमरः) । प्रसन्नेति ।—प्रसन्ना—निर्मला, प्रकृतिः,—
स्वभावा येषां तथोक्ताः, सौम्या इत्यर्थः । विगतेति ।—विगता विकृतिः,—विकारो
येषां ते, अविकृतचित्ता इत्यर्थः । परेति ।—परेषां परिवादं—निन्दायां, पराचीनं—
पराशुखं चेतः येषां तथोक्ताः, परनिन्दापराशुखचित्ता इत्यर्थः ।

(२१५) वर्णेति ।—वर्णत्रयाणां—त्रिविधवैश्यशूद्राणामित्यर्थः, व्यावृत्त्या—विवर्त्तनेन
प्रतिग्रहादिवैमुख्येनेति यावत् । विशुद्धानि—पवित्राणि, अन्धांसि—अज्ञानि येषां तथोक्ताः,
धर्मात्कराप्रतिश्रावण इत्यर्थः । (“भिस्मा स्त्री भक्तमन्त्रोद्भूतम्” इत्यमरः) धीरिति ।—
धीरा या धीवणा—बुद्धिः, (“बुद्धिर्मनीषा धीवणा” इत्यमरः) तथा अवधूता—
तिरस्कृता, अध्येषणा—अन्वेषणा, धर्मेवणा इति यावत् यैः तथोक्ताः, परित्यक्ताजगद्गतय
इत्यर्थः । असङ्गसुकस्वभावाः,—असङ्गसुकः,—स्थिरो मृदुश्च, स्वभावा येषां तथोक्ताः ।
प्रणतप्रणयिनः,—प्रणतेषु जनेषु अनुरागिण इत्यर्थः ।

(२१६) शमितेति ।—शमिता—शान्तिं नीता, सिद्धान्तेन निरस्येत्यर्थः, समस्ता—
समया, शाखान्तराणां—कठार्थवैदिकशाखाभिज्ञाणां, संशीति—संशयः यैः तथोक्ताः ।

(२१७) उद्घाटितेति ।—उद्घाटिताः,—व्याख्याता इत्यर्थः, समयाणां—सम्प्र

वाग्मिनः, विमत्सराः, सरसभाषित-व्यसनिनः, (२१८) विदग्ध-
परिहासवेदिनः, परिचयपेशलाः, नृत्यगीतवादित्रेषु अवाह्याः,
ऐतिह्यस्य अवितृष्णाः, सानुक्रोशाः, सत्यशुचयः, साधु-
सम्पत्ताः, (२१९) सर्व्वसत्त्वसौहार्दद्रवार्द्रहृदयाः, तथा सर्व्व-
गुणोपेता राजसेनानभिभूताः, (२२०) क्षमाभाज आश्रित-
नन्दनाः, अनिस्त्रिंशा विद्याधराः, अजडाः कलावन्तः,

ज्ञानां, गन्यानां—आस्त्राणां, अर्थगन्ययः,—कूटाक्षा इत्यर्थः वैः तथामृताः, शास्त्र-
संग्रहच्छेतार इत्यर्थः । कवयः,—कवयितारः, काव्यप्रणेतार इत्यर्थः । वाग्मिनः,—
सुवक्ताः । विमत्सराः,—वि—विगतः, मत्सराः,—अन्वशुभदेषः येषां ते तथोक्ताः ।
सरसिति ।—सस्सं—स्सयुक्तं, भाषितं—वचनं, तत्र व्यसनिनः,—तद्वाक्यपरं इत्यर्थः ।

(२१८) विदग्धेति ।—विदग्धः,—चतुरः । परिहासः,—केलिविशेषः, तद्देदिनः,
—तदभिज्ञ इत्यर्थः । परिचयपेशलाः,—परिचयेषु—संक्षेपेषु, सम्मनैरिति शेषः,
पेशलाः,—निपुणाः । नृत्यगीतवादित्रेषु अवाह्याः,—लास्यादिषु वद्विर्भावरहिताः,
नृत्यगीतवादिप्रज्ञानवन्त इत्यर्थः । ऐतिह्यस्य—इतिहासस्य, अवितृष्णाः,—आसक्ताः
इत्यर्थः, इतिहासज्ञानलीलुपता इति यावत् । सानुक्रोशाः,—सदयाः । सत्यशुचयः,—
सत्येन शुचयः,—पवित्राः । साधुसम्पत्ताः,—सत्त्वनमान्याः ।

(२१९) सर्व्वेति ।—सर्व्वेषु सत्त्वेषु—प्राणिषु, सौहार्दद्रवेण—मैत्रीरसेन, क्षिण्ण-
भवेनेत्यर्थः । आर्द्र—क्षिण्णं, हृदयं येषां तथोक्ताः । सर्व्वगुणोपेताः,—सर्व्वे गुणैः,—
शीलदाक्षिण्यादिभिः, उपेताः,—समन्विताः । राजति ।—राजः,—नृपस्य, सेनया—
सैन्येन, अनभिभूताः,—अनाक्रान्ताः ; अत्र ये सर्व्वे गुणैः,—सत्त्वस्वस्वमीभिर्गुणवयैः,
उपेताः, ते कथं राजसेन—राजःसत्त्वस्वगुणेन, दम्भाह्वारादिना इत्यर्थः, अनभि-
भूताः,—अपराजिताः, रजोगुणावर्जिता भवन्ति ? इति विरोधः । एवमुत्तरक
विरोधः उभेयः ।

(२२०) क्षमाभाजः,—शक्नो सहिष्णुता क्षमा, तद्वाजः,—तद्वत् इत्यर्थः ;
आश्रितनन्दनः,—आश्रितान्—अनुगतान् जनान्, नन्दयन्तीति तथाभूताः ;
अथ च, ये क्षमा—पृथिवीं, मर्त्यलोकमित्यर्थः, भजन्ते, ते कथम् आश्रितं नन्दनं—
तदास्त्वं सुरीयान् यैः तथाभूता भवन्तीति विरोधः । अनिस्त्रिंशाः,—अनिर्हयाः,
अक्रूरा इति यावत्, (“खरस्यर्द्धेऽथ निस्त्रिंशः खड्गे ना निर्हये विषु” इति मेदिनी)
विद्याधराः,—विवांसः । अथ च, ये अनिस्त्रिंशाः,—खककर्षिता, ते कथं विद्या-

(२२१) अदोषाः तारकाः, (२२२) अपरोपतापिनः
भास्वन्तः, अनुभाणः हुतभुजः, (२२३) अकुसृतयो भोगिनः,
(२२४) अस्तम्भाः पुण्यालयाः, (२२५) अलुप्तक्रतुक्रिया

धराः—देवयौनिविशेषाः ? इति विरोधः ; ये तु विद्याधराः देवयौनिविशेषाः,
ते सखङ्गा एव वर्त्तन्ते । न त्वनिस्त्रिंशाः इति प्रसिद्धिः ; मालाखङ्गगुलिकाञ्जनादिभेदेन
भिन्नानामपि तेषां खङ्गहस्तत्वमव्यभिचरितमेवेति बोध्यम् । अजङ्गाः,—अमूर्खाः ।
कलावन्तः,—इत्यङ्गीतादिषु विद्यासु निपुणा इत्यर्थः ; अन्यत्र,—अजङ्गाः,—अशीताः,
कलावन्तः,—चन्द्राः यः अजङ्गः,—अशीतः, छण इत्यर्थः, भवति, स कथं तु धार-
किरणयन्त्रः स्यात् ? इति विरोधः ।

(२२१) अदोषाः,—दोषरहिताः, तारकाः,—तारयन्ति—उद्धरन्ति लोका-
निति तथोक्ताः, धर्म्मोपदेष्टारः इत्यर्थः ; अन्यत्र,—अदोषाः,—दोषा—रावितद्र-
हिताः, तारकाः,—नक्षत्राणि, अत्र अरावौ तारकोद्गमः इति विरोधः ।

(२२२) अपरोपतापिनः,—परान् न उपतापयन्ति—पीडयन्तीति तथोक्ताः,
परपीडनरहिता इत्यर्थः । भास्वन्तः,—प्रभाशालिनः, लोकसमाजेषु दीप्यमाना
इत्यर्थः ; अन्यत्र,—न परान् उपतापयन्ति—सन्तान् कुर्वन्ति इति तथोक्ताः, अपरोप-
तापिनः, भास्वन्तः,—सूर्याः ; ये सूर्याः, ते कथं अ-परसन्तापका भवन्ति ? इति
विरोधः । अनुभाणः,—उन्नवज्जिताः, अगर्वा इत्यर्थः, हुतभुजः,—हुतं—यज्ञेषु
देवैर्भ्यो निवेदितमित्यर्थः, भुञ्जते इति तथोक्ताः, यज्ञशिष्टाग्निं इत्यर्थः ; अन्यत्र,—
अनुभाणः,—शीताः, हुतभुजः,—अग्नयः, ये हुतभुजः, ते कथम् अनुभाणः,—
सन्तापवर्जिता भवन्ति ? इति विरोधः ।

(२२३) अकुसृतयः,—अकुः—अकुक्षिता, सतिः,—गतिः, आकार इति
यावत् येषां तथोक्ताः, भोगिनः,—संसारसुखभोगवन्तः ; अन्यत्र,—नास्ति कौ-
पृथिव्यां, पृथ्वीविवरे इत्यर्थः, सतिः,—गतिः स्थितिः वा येषां तथोक्ताः, भोगिनः,—
सर्पाः ; ये सर्पाः, तेषां पृथिव्यां पृथिवीविवरे वा अनवस्थानमसम्भवमिति विरोधः ।

(२२४) अस्तम्भाः,—स्तम्भः,—कामजनितसात्त्विकभावविशेषः, तद्रहिताः,
पुण्यालयाः,—पुण्यवन्तः ; अन्यत्र,—अस्तम्भाः,—स्तम्भः,—स्थूणाः, गृहधारणकाष्ठ-
मित्यर्थः, तद्रहिताः, स्तम्भशून्याः, पुण्यालयाः,—पवित्रगृहाणि, मठादिस्थानानीत्यर्थः ;
स्तम्भं विना गृहस्थितेरस्तम्भवादत्र विरोधः ।

(२२५) अलुप्तेति ।—न लुप्ता क्रतुक्रिया—यन्नानुष्ठानं येषां तथामूताः,

दक्षाः, अव्यालाः कामजितः, (२२६) असाधारणा
द्विजातयः ।

तेषु च एवम् उत्पद्यमानेषु, (२२७) संसरति संसारे,
यात्सु युगेषु, अवतीर्णे कलौ, वहत्सु वत्सरेषु, ब्रजत्सु वासरेषु,
अतिक्रामति च काले, प्रसवपरम्पराभिः अनवरतम् आपतति
विकासिनि वात्स्यायनकुले क्रमेण कुवेरनामा (२२८) वैनतेय
इव गुरुपक्षपाती द्विजो जन्म लेभे । तस्य अभवन् अच्युत
ईशानो हरः पाशुपतश्च इति चत्वारो युगारम्भा इव

दक्षाः,—निपुणाः ; अन्यत्र,—दक्षः,—प्रजापतिभेदः इति विरोधः, तस्य यज्ञक्रियाया
हरकोपेण नाशादलुप्तकृतक्रियत्वमसम्भवमिति भावः । अव्यालाः,—अहिंसाः, काम-
जितः,—कामजयिनः, निरभिलाषाः वा ; अन्यत्र,—नास्ति व्यालः,—सपेः येष
तथाभूताः ; कामजित्—रुद्रः इति विरोधः ; तस्य अङ्गे व्यालयोगप्रसिद्धिरिति
भावः ।

(२२६) असाधारणाः,—असामान्याः, द्विजातयः,—वे जाती येषां तथोक्ताः,
मातृजठरे एकं जन्म, आचार्यसमीपे उपनयनात् वेदाधिगमेन द्वितीयं जन्मति ।
द्विजातिलमिति भावः ; “मातृरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जीवन्धने” इति श्रुतेः ;
अन्यत्र,—द्विजातिः,—द्व्याभ्यां जननम् इत्यर्थः येषां तथोक्ताः, अथ च असाधारणाः,—
असामान्याः अनितरा इत्यर्थः, इति कथं युज्यते ? इति विरोधः ।

(२२७) संसरति—चलति । यात्सु—गच्छत्सु । वहत्सु—अतिक्रामत्सु ।
ब्रजत्सु—गच्छत्सु । वासरेषु—दिवसेषु । काले इति ।—प्रागभिहिते इति भावः, नो
चेदितत् पुनरुक्तं स्यात् । प्रसवपरम्पराभिः,—अपत्यजन्मप्रवाहेः । आपतति—
परिवर्द्धमाने । विकासिनि—विराजमाने ।

(२२८) वैनतेय इव—विनतायाः अपत्यं पुमान् वैनतेयः,—गरुडः स इव,
गुरुपक्षपाती—गुरौ—आचार्ये पितरि वा, पक्षपातः,—भक्तिः विद्यते अस्येति
तथोक्तः ; अन्यत्र,—गुरुभ्यां—महद्गुरौ, पक्षाभ्यां—गरुडां, पतति—उद्विष्टतीति
तथोक्तः । द्विजः,—विप्रः, पक्षी च (“दक्षविप्राण्डजा द्विजाः इत्यमरः) । तस्य—
कुवेरस्य । युगारम्भा इव—युगानां—सत्यादीनां चतुर्णाम्, आरम्भाः,—प्रथम-
प्रवृत्तयः ते इव ।

(२२८) ब्राह्मतेजोजन्यमानप्रजाविस्तारा नारायणबाहुदण्डा इव (१३०) सच्चक्रनन्दकाः तनयाः । तत्र पाशुपतस्य एक एव अभवत् भूभार इव (१३१) अचलकुलस्थितिः चतुर्दधि-गम्भीरोऽर्थपतिः इति नाम्ना (२३२) समग्राग्रजन्मचक्रचूडामणिः महात्मा सूनुः । सोऽजनयत् भृगुं हंसं शुचिं कविं महीदत्तं धर्मं जातवेदसं चित्रभानुं त्राक्षम् अहिदत्तं विश्व-रूपञ्च इति एकादश रुद्रानिव (२३३) सोमामृतरसशीकर-

(२२८) ब्राह्मेति ।—ब्राह्मं—वैदिकं, वेदविहिताचारनिमित्तमित्यर्थः, तेजः तेन जन्यमानः,—उत्पद्यमानः, प्रजानां—सन्ततीनां, विस्तारः येषां तथाभूताः ; अन्यत्र,—ब्राह्मणः,—विधातुरिदम् इति ब्राह्मं, यत् तेजः तेन, मनःसङ्कल्पप्रभावेष्वित्यर्थः, जन्यमानः प्रजाविस्तारी येषु तथोक्ताः ; युगारम्भे प्रथमं ब्राह्मणः सनकसनन्द-सुमनुसनातनाख्यानां चतुर्णां पुत्राणां मानसदृष्टिः, ततः जन्मक्रासस्य द्वेतेः सङ्ख्यात् मैथुनाच्च दृष्टिः प्रावर्ततेति शास्त्रात् ।

(१३०) सच्चक्रनन्दकाः,—सतां—साधूनां, चक्रं—समाजं, नन्दयन्तीति तथोक्ताः ; अन्यत्र,—सत्—तिष्ठत्, चक्रं—सुदर्शनाख्यं, नन्दकाः,—तदाख्यः खड्गश्च येषु तथोक्ताः । नारायणबाहुदण्डा अपि चत्वारः । तनयाः—पुत्राः । भूभार इव—पृथिवीभार इव ।

(२३१) अचलकुलस्थितिः, अचला—स्थिरा, कुलस्य—वंशस्य, स्थितिः यस्य तथोक्ताः ; अन्यत्र,—अचलानां—पर्वतानां, कुलैः,—गन्दैः, सप्तभिः कुलपर्वतैरित्यर्थः, उक्तञ्च,—“महेन्द्रो मलयः सद्यः शक्तिमानृत्तपर्वतः । विश्वस्य पारिपावस्य सप्तैते कुलपर्वताः ॥” इति, स्थितिर्यस्य तथोक्ताः, शेषाहिशिरःस्थायाः भूमेः नमनोन्नमन-निवारणार्थं परितः भूधराणामवस्थापनादित्याशयः । चतुर्दधिगम्भीरः,—चत्वारः उदधयः,—समुद्राः, तद्वत् गम्भीरः,—महाप्रभावशालित्वादविकार्यस्वभाव इत्यर्थः ; अन्यत्र,—चतुर्भिः उदधिभिः,—सागरैः, गम्भीरः,—वेष्टितः इत्यर्थः ।

(२३२) समयेति ।—समयाणाम् अयजन्मनां—ब्राह्मणानां, चक्रस्य—निचयस्य, चूडामणिः,—शिरोरत्नभूतः । सूनुः,—पुत्रः, अभवत् इत्यनुवृत्तः । सः,—अर्थपतिः ।

(१११) सीमेति ।—सीमः,—तदाख्यलतामिदः, तस्य अक्षतमिव रसः,—

कुरितमुखान् पवितान् पुत्रान् । अलभत च चित्रभानुः तेषां
मध्ये (२३४) राजदेव्यभिधानायां ब्राह्मण्यां बाणम् आत्मजम् ।
स बाल एव विधिः बलवतो वशात् उपसम्पन्नया व्ययुज्यत
जनन्या । जातस्नेहस्तु नितरां पितैव अस्य मातृताम् अकरोत् ।
अवर्तत (२३५) चेतनाऽधिकतरमेधीयमानधृतिः धान्नि निजे ।

कृतोपनयनादिक्रियाकलापस्य (२३६) समावृत्तस्य
चतुर्दशवर्षदेशीयस्य पिता अपि श्रुतिस्मृतिविहितं कृत्वा द्विज-
जनोचितं निखिलं पुण्यजातं कालेन (२३७) अदशमीस्य एव

अजश्रित इति भावः, तस्य श्रीकरैः,—विन्दुभिः, कुरित—पूर्णमित्यर्थः, मुखं येषां
तान्, सीमयाजितया यज्ञीयसीमलतारसपायिम इत्यर्थः ; अन्यत्,—सीमस्य—शिरः-
स्थितचन्द्रस्य, अमृतरसानां—निःसृतमयूखंद्रवाणाम् इत्यर्थः, श्रीकरैः कुरितमुखान्—
आवृतवदमान् इत्यर्थः, स्वेषां भगवच्छङ्करांशभूतत्वात् अशङ्कधृक् वेदितव्यम् । पवितान्
—विष्णुहस्तान्, पुत्रान् अजनयत् इत्यनुषङ्गः ।

(२३४) राजदेव्यभिधानायां—राजदेवीसमाख्यायाम्, आत्मजम्, अलभत इत्यनुषङ्गः ।
सः,—बाणः । विधिः बलवतः,—प्रबलस्य दैवस्य, महादुर्भाग्यस्य इति यावत्, वशात्—
प्रभावात् । उपसम्पन्नया—मृतया । मातृतां—मातृत्वं, तत्कृत्यसाधनात् मातृवद्-
व्यवहारमित्यर्थः ।

(२३५) चेतनेति ।—चेतना—प्रज्ञा, तया अधिकतरा या मेधा—श्रुतिशक्तिरित्यर्थः,
सेवाचरणी धृतिः,—धारणाशक्तिः यस्य तद्याभूतः । [“अवर्तत……निजे” इत्यत्र “अवर्तत
अ तेनाधिकतरमेधीयमानधृतिर्धानि निजे” इति पाठि,—तेन—पित्रा इत्यर्थः, अधिकतरं
यथा तथा, एधीयमाना—एधः,—इध्यते अग्निरनेनेति एधः,—अग्निसन्दीपनं काष्ठं,
तद्वदाध्यमाना, उद्दीप्यमाना इत्यर्थः, धृतिः यस्य सः, सहजधृतिर्मानपि पित्रा उपदेश-
दानादिना अधिकतरं स्मृतधृतिरकारौत्यर्थः । निजे धानि—स्वकीये गृहे, स्वीये तेजसि
एव अवस्थितः इति शेषः ।]

(२३६) समावृत्तस्य—ज्ञातकस्य, वेदाध्ययनात् परं समावर्तनाख्यसंस्कार-
संस्कृतस्य इत्यर्थः । चतुर्दशवर्षदेशीयस्य—ईषदसमाप्तचतुर्दशवर्षस्य । श्रुतिस्मृतिविहितं
—“श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः” इत्युक्तश्रुतिस्मृतिभ्यां, विहितं—
कर्तव्यतया उक्तम् । पुण्यजातं—श्रीतं आर्तञ्च सत्क्रियाकलापमित्यर्थः ।

(२३७) अदशमीस्य,—“मृतायुर्वै पुरुषः” इत्युक्तेः नराणां मृतवर्षायुर्नियमात्

अस्तम् अगात् । संस्थिते च पितरि, महता शोकेन आभीलम् अनुप्राप्तो दिवानिशं दह्यमानहृदयः कथंकथमपि कतिपयान् दिवसान् आत्मगृहे एव अनैषीत् । गते च विरलतां शोके शनैः शनैः अविनयनिदानतया स्वातन्त्र्यस्य, कुतूहल-बहलतया च बालभावस्य, (२३८) धैर्यप्रतिपक्षतया च यौवनारम्भस्य, शैशवोचितानि अनेकानि चापलानि आचरन् इत्वरो बभूव । अभवंश्च अस्य वयसा समानाः सुहृदः सहायाश्च । तथा च,—भ्रातरौ पारशवौ चन्द्रसेनमातृषेणौ, (२३९) भाषाकविः ईशानः परं मित्रं, प्रणयिनी रुद्रनारायणी विद्वांसौ वारवाण-वासवाणौ, वर्णकविः वेणीभारतः, प्राक्ततक्तु कुलपुत्रो वायुविकारः, वन्दिनी अनङ्गवाणसूचीबाणौ, (२४०) कात्यायनिका चक्रवाकिका, जाङ्गलिको मयूरकः,

तस्यायुषो दशधा विभागे नवव्यधिकातिवृद्धावस्था दशमी नाम, चरमावस्था, इति यावत्, तव तिष्ठति इति दशमीत्यर्थः, (“दशमीस्यौ क्षीणरागवृद्धौ” इत्यमरः) स न भवतीति अदशमीत्यर्थः, पुरुषायुषस्यालाभेन अपूर्णवया एवेत्यर्थः । अस्तं—निधनम् । संस्थिते—सते । आभीलं—कष्टम् । (“स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्” इत्यमरः) विरलताम्—अन्यताम् । अविनयनिदानतया—अविनयः, दुराचारः, मदौ इत्यमित्यर्थः, तस्य निदानं—मूलकारणं, तस्य भावः तच्चा तथा । स्वातन्त्र्यस्य—स्वाधीनतायाः ।

(२३८) धैर्यप्रतिपक्षतया—धैर्यविरोधितया इत्यर्थः । इत्वः,—यायावरः, अधीरतया नैकत्र स्थितिशील इति यावत् । “अभवंश्च” इत्यादिना आत्मन-स्तादृशमर्चविधकलाविशारदमहायकत्वात् उत्कर्षं प्रकटयति । पारशवौ—ब्राह्मणात् शूद्रकन्यायामृदायां जातौ पारशवौ ; तदाह मनुः,—“ब्राह्मणाद् वैश्वकन्यायामन्वष्टौ नाम जायते । निपादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥”

(२३९) भाषाकविः,—भाषायां—संस्कृतादिवाक्ये इत्यर्थः, कविः,—काव्यरचयिता ; यडा—भाषाः,—गीयवस्तुवाचः । तसु कविः, गायदिषु नीतिप्रणेतृ इत्यर्थः, वारवाण-वासवाणौ—तटाश्रयी, विद्वांसौ—पण्डितौ । प्राक्ततक्तु—प्राक्ततभाषा-प्रणेतृ । वायुविकारः,—तदाख्यः । वन्दिनी—स्तुतिपाठकौ ।

(२४०) कात्यायनिका—“पञ्चाशद्वर्षदशौषां वीरां संस्थितभर्तृकाम् । तद्वन्ति

ताम्बूलदायकः चण्डकः, भिषक्पुत्रो मन्दारकः, पुस्तकवाचकः
सुट्टिः, कलादशामीकरः, (२४१) हैरिकः सिन्धुषेणः,
लेखको गोविन्दकः, चित्रकृत् वीरवर्मा, पुस्तकृत् कुमारदत्तः,
मार्दङ्गिको जीमूतः, गायनौ सोमिलग्रहादित्यौ, (२४२) सैरन्ध्री
कुरङ्गिका, वांशिकौ मधुकरपारावतौ, गान्धर्वोपाध्यायो
ददुरकः, (२४३) सांवाहिका केरलिका, लासकयुवा
ताण्डवीकः, आचिक आखण्डलः, कितवो भीमकः, शैलालि-

कात्यायनिकां धृतकाषायवाससम् ॥” इत्युक्तलक्षणा अर्द्धजरती विधवा नारी, चक्र-
वाकिका—तन्नामो। लाङ्गलिकः,—विषवैद्यः। [“जाङ्गलिकः” इत्यत्र “जाङ्गलिकः”
इति पाठोऽपि स एवार्थः। “विषवैद्यो जाङ्गलिकः” इत्यमरः]। मयूरकः,—
तदाख्यः। ताम्बूलदायकः,—पर्णविक्रेता, ताम्बूलिक इत्यर्थः। चण्डकः,—तदाख्यः।
भिषक्पुत्रः,—वैद्यपुत्रः, मन्दारकः,—तन्नामा। पुस्तकवाचकः,—पुस्तकलिखित-
वक्ता, सुट्टिः,—तन्नामा। कलादः,—स्वर्णकारः, चामीकरः,—तदाख्यः।

(२४१) हैरिकः,—हीरकपण्योपजीवी, सिन्धुसेनः,—तदाख्यः। (“स्वर्णकारः
कलादः स्यात् तदध्यक्षस्तु हैरिकः” इति कोषः)। लेखकः,—पुस्तकस्य इति शेषः,
गोविन्दकः तन्नामा। चित्रकृत्—आलेख्यकर्ता, वीरवर्मा—तदाख्यः। पुस्तकृत्—
ग्रन्थकर्ता; यद्वा,—पुस्तं—लेप्यादिशिल्पकर्म करोतीति तथोक्तः, (“पुस्तं क्रीवे पुस्तके
च लेप्यादिशिल्पकर्मणि” इति मेदिनी); यद्वा,—पुस्तं—“मृदा वा दाक्षणा वाऽपि
वस्त्रेणाप्यत्र चर्मणा। लोह्रवैः कृतं वाऽपि पुस्तमित्यभिधीयते ॥” इत्युक्तलक्षणं
लिप्यादिशिल्पकर्म करोतीति तथोक्तः। मार्दङ्गिकः,—मृदङ्गवादकः, जीमूतः,—
तदाख्यः। गायनौ—गायकौ, सोमिलग्रहादित्यौ,—तन्नामानौ।

(२४२) सैरन्ध्री—“प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री स्ववशा कृता” इत्युक्तलक्षणा नारी
कुरङ्गिका नाम। वांशिकौ—वंशीवादकौ, मधुकरपारावतौ—तन्नामानौ। गान्धर्वो-
पाध्यायः,—गान्धर्व—सङ्गीतशास्त्रं, तस्य उपाध्यायः,—आचार्यः, ददुरकः,—तदाख्यः।

(२४३) सांवाहिका—सेविका, या पादादिमर्दनं करोति, सा; केरलिका
—तन्नाम कापि स्त्री। [“सांवाहिका” इत्यत्र “सवाहिका” इति पाठान्तरम्]।
प्रासकः,—नर्तकः, स च असी युवा—तद्वयमेति, लासकयुवा, ताण्डवीकः,—
तदाख्यः। युवा इत्यादिना तुल्यवयस्कमुच्यते। आचिकः,—अचैः,—एतैर्कैर्दीव्यतीति

युवा (२४४) शिखण्डकः, नर्त्तकी हरिणिका, पाराशरी
सुमतिः, चपणको वीरदेवः, कथको जयसेनः, शैवो वक्रघोणः,
(२४५) मन्त्रसाधकः करालः, असुरविवरव्यसनी लोहिताक्षः,
(२४६) धातुवादवित् विहङ्गमः, दार्दुरिको दामोदरः, ऐन्द्र-
जालिकः चकोराक्षः, मस्करी ताम्रचूडः । स एतैश्च अन्यैश्च
अनुगम्यमानो बालतया निघ्नताम् उपगतो (२४७) देशा-
न्तरालोकनकौतुकाक्षिमहृदयः, सत्स्वपि पितृपितामहोपात्तेषु
ब्राह्मणजनोचितेषु विभवेषु, सति च अविच्छिन्ने विद्याप्रसङ्गे

आक्षिप्यः,—द्यूतकरः, आखण्डलः,—तदाख्यः । कितवः—धूर्त्तः, भौमकः,—तन्नामा ।
शैलानी—स्वयं नर्त्तकः, स च असौ युवा चेति तथोक्तः, तद्वर्णशैलूष इत्यर्थः ।

(२४४) शिखण्डकः,—तदाख्यः । हरिणिका नाम नर्त्तकी, सुमतिर्नाम
पाराशरी भिक्षुः, (“भिन्नुः परित्राट् कर्मन्दी पाराशर्येपि मस्करी” इत्यमरः) ।
धीरदेवो नाम चपणकः । कथकः,—पुराणव्याख्याता, जयसेनः,—तदाख्यः । शैवः
—शिवभक्तः, वक्रघोणः,—तदाख्यः ।

(२४५) मन्त्रसाधकः,—साधितमन्त्र इत्यर्थः, करालः,—तन्नामा । असुरविवर-
व्यसनी—असुराणां विवरं—पातालमित्यर्थः, यद्वा,—असुराणां विवरं—रम्भ, दीप्त
इति यावत्, तस्मिन् व्यसनी—तज्ज्ञानानुशीलकः इत्यर्थः, लोहिताक्षः,—तदाख्यः ।

(२४६) धातुवादवित्—धातवः,—स्वर्णरजतादयः, तेषाम् । उद्यते अनेनेति वादः,
—गुणः, त वेत्तीति तथोक्तः, रमायनवित् इत्यर्थः विहङ्गमः,—तदाख्यः । दार्दुरिकः,—
बाधवादकमेदः, यद्वा,—दुर्दुराः,—भक्ताः, तान् वेत्तीति दार्दुरिकः, भक्तगुणगुणवेत्ता
इत्यर्थः, दामोदरः,—तदाख्यः । ऐन्द्रजालिकः,—ऐन्द्रजालविद्यावित्, चकोराक्षः,—
तन्नामा । मस्करो—परित्राट्, सश्यासी इत्यर्थः, (“भिन्नुः परित्राट् कर्मन्दी पाराशर्येपि
मस्करी” इत्यमरः) । ताम्रचूडः,—तदाख्यः । सः,—बाणः, निघ्नताम्—अधीनतां,
वर्ग्यतामित्यर्थः, (“अधीनो निघ्न आयत्तः” इत्यमरः) । एतैः पूर्वोक्तैरनुगतः सन्नपि स्वस्य च
ययौयस्त्वान् ज्यायसां तेषां तेषां सहायकानामुपरि भक्त्यैव तथात्वमुपगतवान् इति भावः ।

(२४७) देशान्तरंति ।—देशान्तराणां—भिन्नदेशानाम्, आलोकने—दर्शने,
यत् कौतुकम्—ओत्प्रेक्षं, तेन आक्षिप्तम्—आकृष्टं, न पुनर्धनलिप्सयेति भावः, हृदयं
यस्य तथोक्तः । सत्सु अपि विद्यमानेषु अपि । पितृपितामहोपात्तेषु—पैतृकेषु

गृह्णात् निरगात्; अगाच्च निरवग्रहो ग्रहवानिव नवयीवनेन
स्वैरिणा मनसा महताम् उपहासाः स्पृहताम् ।

अथ (२४८) शनैः शनैः अत्युदारव्यवहृतिमनोहृन्ति
दृहन्ति राजकुलानि वीक्ष्यमाणः, निरवद्यविद्याविद्योतितानि
च गुरुकुलानि सेवमानः, (२४९) महार्हालापगम्भीरगुण-
वद्गोष्ठीषु उपतिष्ठमानः, (२५०) स्वभावगम्भीरधीधनानि
विदग्धमण्डलानि च गाहमानः, पुनरपि तामिव वैपश्चितीम्
आत्मवंशोचितां प्रकृतिम् अभजत् । महतश्च कालात् तामिव
भूयो वात्स्यायनवंशाश्रयाम् आत्मनो जन्मभुवं ब्राह्मणाधिवासम्

इति यावत्, विभवेषु—सम्भक्तु । विद्याप्रसङ्गे—विद्याऽनुशीलने । अगाच्च—प्रापच्च ।
निरवग्रहः,—स्वतन्त्रः, स्वेच्छाचारौ इत्यर्थः, (“स्वतन्त्रोऽपाहतः स्वैरौ स्वच्छन्दो
निरवग्रहः” इत्यमरः) । ग्रहवान् इव—भूताविष्ट इवेत्यर्थः । स्वैरिणा—स्वेच्छा-
चारवता । उपहासाःस्पृहताम्—परिहासपावताम्, अवज्रयतामिति यावत् ।
[“उपहासाःस्पृहताम्” इत्यत्र “उपहास्यताम्” इति पाठोऽपि समान एवाशङ्क्यः] ।

(२४८) शनैः शनैः,—क्रमेण । अत्युदारैः—अत्युदारा—अतिमहती,
या व्यवहृतिः,—व्यवहारः, आचार इति यावत्, तया मनो हृन्ति यानि तद्वन्ति ।
दृहन्ति—महन्ति । वीक्षमाणः,—परिपश्यन् । निरवद्येति—निरवद्याभिः,—
निर्दोषाभिः, अनिन्दनीयाभिरित्यर्थः, विद्याभिः विद्योतितानि—उज्ज्वलतां गतानि ।

(२४९) महार्हैः ।—महार्हाः—महामूल्याः, मधुरा इत्यर्थः, आलापाः,—
वचनानि, तैः गम्भीराः,—प्रदीपाः, इतरजनदुष्पुत्रेशा इत्यर्थो वा, गुणवन्तः,—विविध-
गुणशालिनः, गोष्ठाः,—समाजः ताः । उपतिष्ठमानः,—सेवमानः ; अथ उपपुष्पंकात्
तिष्ठतेः सङ्गकरणार्थं कर्त्वेनात्मनेपदम् ।

(२५०) स्वभावेति ।—स्वभावेन—प्रकृत्या, गम्भीराणि—धीराणि, अचञ्चला
नीत्यर्थः, धीधनानि—प्रज्ञाधनानि येषां तानि, विदग्धमण्डलानि—बिहङ्गनान् ।
गाहमानः,—समाश्रयन् । (“गाहमानः” इत्यनेन आत्मनः तेजस्विवं प्रकटीकृतम्) ।
वैपश्चितीं—विपश्चित्—विद्वान्, तस्य इयं वैपश्चिती तां, बिहङ्गनोचितामित्यर्थः,
(“विद्वान् विरश्चित् दोषश्च” इत्यमरः) प्रकृतिं—स्वभावम् । वात्स्यायनवंशाश्रयां—
वात्स्यायनवंशसम्भूतां सुमलङ्किताम् । ब्राह्मणाधिवासं—त्रिपादुपनिषत्पुरम् ।

अगमत् ; तत्र च (२५१) चिरदर्शनात् अभिनवीभूतस्नेहसद्भावः
(२५२) ससम्भ्रमप्रकटितज्ञातयेः आसैः उक्तवदिवस इव
आनन्दिताभिगमनो बालमितमण्डलस्य मध्यगतो मोक्षमुखम्
इव अन्वभवत् ।

इति श्रीमद् बाणभट्टविरचिते श्रीहर्षचरिते वाक्यायनवंशवर्णनं नाम प्रथमः उच्छ्वासः ॥१॥

(२५१) चिरदर्शनात्—बाहुकालानन्तरदर्शनात् । अभिनवी-
भूतः,—नूतनतां प्राप्तः, स्नेहसद्भावः,—तस्मिन् प्रणयातिरेक इत्यर्थः येषां तथोक्तैः ।

(२५२) ससम्भ्रमेति ।—ससम्भ्रमं—सगौरवं यथा तथा, प्रकटितं ज्ञातये—
ज्ञातित्वं, स्वजनोचितव्यवहारमित्यर्थः यैः तादृशैः । [“ससम्भ्रमप्रकटितज्ञातयेः”
इत्यत्र “संसंतवप्रकटितज्ञातयेः” इति पाठि—संसंतव—सपरिचयं, परिचयेन सह
इत्यर्थः, परिचयं प्राप्येति यावत्, प्रकटितं ज्ञातये यैः तैः । केचित्तु,—“संसंतव—
सादरम्” इति व्याख्यानयन्ति] । आसैः,—आक्रीयैः ; अन्वत्,—“रजस्तमोभ्यः
निर्मुक्ताः तपोज्ञानवसेन ये । येषां तैकालममलं ज्ञानमव्याहृतं सदा ॥ आसाः
शिष्टाः विबुधान्ते—” इत्युक्तलक्षणैः विधूतरजस्तमोगुणैः विकालज्ञैः योगिभिरित्यर्थः ।
बालमितमण्डलस्य—शैशवसखसमूहस्य ; अन्यत्,—बालः इव, निरोजस्वादिति भावः,
यो मिवः,—नबोदितः सूर्यः इत्यर्थः, तस्य मण्डलं—विष्वं तस्य ; उक्तञ्च,—“तपस्तप-
रविं दृष्ट्वा निमोजा जायते रविः । मोक्षमार्गप्रयत्नेऽतु तेजो नैवास्य विद्यते ॥” इति ।
मोक्षमुखमिव—निर्व्याणलाभजनितानन्दसाक्षात्कारः इव, आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरिव
वा, मोक्षमुखमपि अणिमाशैश्वर्यमहिम्ना योगिभिः सूर्यविम्बगतैरनुभूयते । आख्या-
यिकासु कविभिर्निजवंशवर्णनं यथा कानने वंशः तथा वर्ण्यते, एतत्तु वाक्यायनवंशवर्णनं
तथैवेति वेदितव्यम् । स्वयं च सकलकलाभिज्ञचन्द्रदर्शनेन वैदग्ध्यं प्रतिशयं ख्यापित-
मिति ; राज्ञः हर्षस्य चरिते वर्णयितव्ये, को हि नामास्य कविः इति प्रश्ने, तदुप-
पादकविषयिण्याः जिज्ञासायाः अवतारणात् प्रसङ्गसङ्गत्या एतदपि प्रस्तुतं वेदितव्यम् ।

इत्यशेषशास्त्राटवीसंस्मरणपञ्चाननेन वात्स्यवंशावतंसं पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारकाभ्यां परिबर्जितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां प्रथम उच्छ्वासः ॥ १ ॥

द्वितीयः उच्छ्वासः ।

अतिगम्भीरे भूपे कूपे इव जनस्य निरवतारस्य ।

दधति समीहितसिद्धिं गुणवन्तः पार्थिवा घटकाः ॥ १ ॥

रागिणि नलिने लक्ष्मीं दिवसो निदधाति दिनकरप्रभवाम् ।

अनपेक्षितगुणदोषः परोपकारः सतां व्यसनम् ॥ २ ॥

अनुकूलं शोभनमुपायमधिगम्य जडप्रायाः पुरुषा अपि समीहितं साधयितुमीशते इत्यभिप्रेत्य सुसहायकबलात् अचिरादेव समाजः श्रीहर्षात् स्वस्य अभीक्षितलाभ-
माशंसते, अतिगम्भीरेति ।—अतिगम्भीरे—अतिशयेन गम्भीरे—क्रोधहर्षादिभिः
धैर्यव्युत्थभाववति इत्यर्थः, यस्य क्रोधादिना विकृतिरन्यैः तदाकारिङ्गतादिनाऽपि
न ज्ञायते, स गम्भीरः; उक्तञ्च,—“यस्य प्रसादादाकारात् क्रोधहर्षभयादयः ।
भावस्या नोपलभ्यन्ते तद्गाम्भीर्यमुदाहृतम् ॥” इति । अन्यत्र,—दुरवगाहत्वं तदती-
त्यर्थः, भूपे—राजनि, कूपे इव निरवतारस्य—निः,—नास्ति, अवतारः,—अवतरणं,
सुसहायकादिप्रवेशोपायः इत्यर्थः, यस्य तथोक्तस्य, दुरधिगम्यस्येति यावत्, पक्षे,—
सोपानादिसहायरहितस्य इत्यर्थः, जनस्य—लोकस्य, गुणवन्तः,—विद्याविनयशालिनः,
पक्षे,—रञ्जुविशिष्टाश्च, पार्थिवाः,—राजान एव, घटकाः,—योजकाः, सहायभूताः सन्तः
इति यावत्; अन्यत्र,—पार्थिवाः,—दृष्टिवीविकाराः, सन्मया इति यावत्, घटा एव
इति घटकाः—कलसाः, समीहितसिद्धिं—राजमन्त्रिणा आत्मनः प्रवेशरूपमभिलषित-
सःफलमित्यर्थः, पक्षे,—जलोत्तोलनरूपमिष्टसिद्धिञ्च, दधति—सम्पादयति । अव-
तारणिकाद्यभावेनातिदुरवगाहात् अतिगम्भीरादपि कूपात् रञ्जुगृहीतेन कुम्भेन जल-
प्राप्तिरिव, अतिगम्भीरतयाऽतिदुरधिगम्यादपि नृपतेः गुणवत्सहायसाहचर्येण जनस्य
इष्टसिद्धिर्भवतीति निश्चयः । [अनेन उक्तप्रकारे राजनि गुणवान् कृष्ण एव
सहायभूतः बाणस्य समीहितसिद्धिं विधास्यति इति सूचितम्] । अत्र भूपे कूपस्या-
वैधर्म्यमात्मप्रतीतेरूपमाऽलङ्कारः, स च अवतारगुणघटकादिशब्दानां श्लिष्टतया
श्लेषेणानुप्राणित इत्यवधेयम् । आर्या उक्तम् ॥ १ ॥

परोपकारप्रणयिनः अनुरक्तप्रवणाः महीयांसः खलु स्वगुणगणगरिमा आश्रित-
बुद्धदोषान् प्राग्विचार्यैव तेषु सौभाग्यलक्ष्मीसमाधाने दृढव्रता भवन्तीति प्रस्तुतमव-

(१) अथ तत्र अनवरताध्ययन-ध्वनि-मुखराणि,
भस्मपुण्ड्रक-पाण्डुललाटैः (२) कपिलशिखाजाल-जटिलैः
कशानुभिः इव क्रतुलोभागतेः वटुभिः अध्यास्यमानानि,
(३) सेकमुकुमारसोमकेदारिकाहरितायमानप्रघणानि,

तारयितुमप्रस्तुतं दिवसस्य नलिनेषु दिनकरलक्ष्मीयोगम् उपन्यस्य अर्धान्तरन्यासेन
समापत्ते, रागिणीति । - दिवसः, - दिवाभाग इत्यर्थः, रागिणि - लोहितरागवति,
अनुरक्ते च, नलिने - कमले, दिनकरप्रभवां - भास्करप्रभाजनितां, लक्ष्मी - श्रियं,
श्रीभामिति यावत् ; पदे, - सम्पदं, निदधाति - अपेयति ; तथा हि, - न अपेक्षितौ
- न दृष्टौ, न विचारितावित्यर्थः, गुणदोषौ यत्र तथाभूतः, परोपकारः, - परहित-
साधनमित्यर्थः, सतां - साधूनां, व्यसनं - व्रतमिति यावत् । साधवो गुणदोषान् न
विचारयन्ति, केवलं परेषाम् उपकारव्रतमेव कर्तव्यतया समाश्रयन्ति । [एतेन परोप-
कारी कृष्णः तथाविधे बाणे राजप्रभवां सम्पदम् आधास्यति इति प्रकटितम् ; तथा
च श्रीकृष्णेनानेन बाणस्य गुणवत्तया राजसाहाय्यलाभः परेषां साधूनां तत्कृतावनु-
रागश्च सूचितः] । अत्र पूर्वार्द्धे अप्रस्तुतस्य नलिने दिवसकृतलक्ष्मीनिधानस्थोपन्यासेन
कवौ बाणभट्टे कृष्णकृतायाः समाजः श्रीहर्षस्य सभापण्डितसौभाग्यलक्ष्म्याः निधन-
रूपस्य प्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ; तथा द्वितीयाङ्गतेन सामान्येन
प्रथमाङ्गतस्य विशेषार्थस्य सीपपत्तिकत्वकरणात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासीऽलङ्कारः इत्यनयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । आर्या हतम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि । - तत्र - ब्राह्मणाधिवासे । अनवरतेति । - अनवरतानाम्
- अविश्रान्तानाम्, अध्ययनानां ध्वनिभिः मुखराणि - शब्दायमानानि, उत्तरस्थितेन
“बाह्यवानां भवनानि” इत्यनेनावयः । भस्मेति । - भस्मपुण्ड्रकेय - भस्मरचित-
तिलकेन, पाण्डूनि - धवलानि, ललाटानि येषां तैः, [“पाण्डुललाटैः” इत्यत्र
“पाण्डुरललाटैः” इति पाठान्तरम्] । उत्तरस्थितेन “वटुभिः” इत्यनेनावयः ।

(२) कपिलेति । - कपिलैः, - पिङ्गलैः, शिखाजालैः, - चूडानिचयैः, अर्चिः-
सौम्यैः, जटिलाः, - जटावल्, युक्ताश्च, तैः । [“शिखाजाल” इत्यत्र “शिखानाल”
इति पाठान्तरम् न समीचीनम्] । कशानुभिरिव - अग्निभिरिव । क्रतुलोभात् -
यज्ञलोभात्, आगतेः, - उपस्थितेः । वटुभिः, - ब्रह्मचारिभिः, माणवकीर्षा । अध्यास्य-
मानानि - अधिष्ठायमानानि ।

(३) सेकेति - सेकेन - जलसेचनेन, मुकुमारा - किम्बा, सोमकेदारिका -

४) कृष्णाजिनविकीर्णशुष्यत्पुरोडाशीयश्यामाकतण्डुलानि,
 ५) बालिकाविकीर्यमाणनीवारबलीनि, (६) शुचिशिष्य-
 शतानीयमानहरितकुशपूलीपलाशसमिधः, (७) इन्धन-
 गोमयपिण्डकूटसङ्घटानि, (८) आमिचीयक्षीरक्षारिणीनाम्
 अग्निहोत्रधेनूनां खुर-वलयैः (९) विलिखिताजिर-वित-
 र्दिकानि, (१०) कामण्डल्यमृत्पिण्डमर्दनव्यग्रयतिजनानि,

यशार्थं रोपितं सोमव्रतायाः स्वल्पं जैवं, प्रघणेषु स्वल्पवेवस्यैव सम्भवात् ; तथा हरि-
 तायमानाः,—श्यामायमानाः प्रघणाः, अलिन्दा येषां तानि ।

(४) कृष्णाजिनेति ।—कृष्णाजिनेषु—कृष्णसारसृगचर्मसु, विकीर्णाः,—विलिमाः
 शुष्यन्तः,—शीघ्रं गच्छन्तः, पुरोडाशीयाः,—हव तीर्थपटकसाधनभूताः, श्यामाक-
 तण्डुलाः,—श्यामाकाः,—तण्डुलविशेषाः तदुत्पन्नाः तण्डुला इत्यर्थः, येषु तानि ।

(५) बालिकेति ।—बालिकाभिः,—कन्याभिः, विकीर्यमाणाः,—विलिप्य-
 माणाः, नीवाराः,—तण्डुलान्यभेदा एव, बलयः,—पूजाद्रव्याणि येषु तानि ।

(६) शुचोति ।—शुचिभिः,—पवित्रैः, शिष्याणां—ब्राह्मणां, शतैः आनीय-
 मानाः,—अक्रियमाणाः, हरिताः,—श्यामाः, कुशपूल्यः,—दर्भनिचयाः, पलाश-
 समिधः,—हवविशेषकाष्ठानि च येषु तानि ।

(७) इन्धनेति ।—इन्धनानां—काष्ठानां, गोमयपिण्डानाञ्च कूटैः,—राशिभिः
 सङ्घटानि आकीर्णानि ।

(८) आमिचीयेति ।—आमिचा—“आमिचा सा यतोऽथ या क्षीरं स्याद्विधि-
 योगतः” इत्युक्तलक्षणं घनोभूतं पयः “क्षाना” इति वद्वे प्रसिद्धा ; तथा च मृतिः,—
 “तमे पयसि दध्यानयति सा वैश्यर्द्व्यामिचा भवति” इति ; तस्यै हितानि आमि-
 चीयाणि, यानि क्षीराणि, तानि चरन्तीति तासाम् । अग्निहोत्रधेनूनाम् अग्निहोत्र-
 यशार्थं पालितानां गवाम् । खुरवलयैः,—खुरसमूहैः ।

(९) विलिखितेति ।—विलिखिता—कुडिता, अजिरेषु—अङ्गनभूमिषु, वितर्दिकाः
 —वेदिका येषां तानि, (“स्यादितर्दितु वेदिका” इत्यमरः) ।

(१०) कामण्डल्येति ।—कामण्डलुः—मुनीनां जलपावभेदः, तस्यै इदं
 कामण्डल्यं, यत् मृत्पिण्डं—कामण्डलुशोधनार्थं मृत्तिकाचय इत्यर्थः, तेन, मर्दने—
 मर्जने, कामण्डलुरिति भावः ; यद्वा,—कामण्डल्यं यत् मृत्पिण्डं—कामण्डलुनिर्भाषोप-
 क्रमिभिः काराभिः, तेषां मर्दने—दण्डेन, यदीनामक्षिप्यमानान् कामण्डलावाद्वावि-

(११) वैतानवेदिशङ्ख्यानाम् औडुम्बरीणां शाखानां राशिभिः
(१२) पवित्रितपर्थ्यन्तानि, वैश्वदेवपिण्डपङ्क्तिपाण्डुरित-
प्रदेशानि, (१३) हविर्धूमधूसरिताङ्गनविटपिकिसलयानि,
वत्सीयबालकलालितललत्तरलतर्णकानि, (१४) क्रीडत्कृष्ण-
सारच्छागशावकप्रकटितपशुबन्धप्रबन्धनानि (१५) शुक्-
शारिकारब्धाध्ययनदीयमानोपाध्यायविश्रान्तिसुखानि, साक्षात्

ग्रयाश्च स्वयं निम्नाणं बोध्यम्; व्ययः,—तत्परः, यतिजनः,—सत्रासिबर्गः येषु
तानि ।

(११) वैतानेति ।—वितानः,—यज्ञः, तस्मै हिता वैतानी—यज्ञीयाग्रिभूः,
तथाभूता या वेदिः वैतानवेदिः, तत्र शङ्ख्यानां—शङ्खवः,—कीलकाः, तेभ्यो हितानां
अङ्गमप्यादिनीनामिति यावत्, औडुम्बरीणां—यज्ञफलवृक्षसम्बन्धिनीनां, शाखानां—
विटपानाम् ।

(१२) पवित्रेति ।—पवित्रितानि—पवित्रीकृतानि, पर्थ्यन्तानि—प्रान्तभागा येषां
तानि । वैश्वदेवेति ।—वैश्वदेवानि—विश्वेभ्यो देवेभ्यो दद्यानि, यानि पिण्डानि—अन्नानि,
तेषां पङ्क्तिभिः, राशिभिः, पाण्डुरिताः, धवलताः, प्रदेशा येषु तानि ।

(१३) हविरिति ।—हविर्धूमैः—यज्ञधूमैः इत्यर्थः, धूसरिताः,—धूसरवर्णा-
कृताः, अङ्गनविटपिनाम्—अजिरतरूपां, किसलयाः,—पल्लवाः येषु तानि ।
वत्सीयेति ।—वत्सीयाः—वत्सेभ्यो हिताः, वत्सपरिचर्याकुशला इत्यर्थः, ये बालकाः,
—मुनिशिषवः, तैः लालिताः,—यत्नेन पोषिताः, ललन्तः,—लम्फत्तः, तरलाः,—
चञ्चलाः, तर्णकाः,—सद्योजाता वत्साः येषु तानि ।

(१४) क्रीडदिति ।—क्रीडतां—चरतां, कृष्णपाराणां—तदाख्यघृगणामिति
केचित्; अन्ये तु “कृष्णशर” इति ह्यागविशेषणम्, “लोहितसारङ्गः कृष्णसारङ्गो वा”
इत्युक्ते, अत्र सारङ्गशब्दः श्रवणे वर्धते; कृष्णशाराणां—कृष्णवर्णानामित्यर्थः, ह्यागानां
शवकैः—शिथुभिः, प्रकटितं—प्रकाशितं, पशुबन्धः,—पशवी बध्यन्ते यत्र तादृशी
यज्ञः, तस्य प्रबन्धनं—प्रबन्धः, सातत्यमित्यर्थः येषु तानि । [“प्रबन्धनानि” इत्यत्र
“प्रबन्धानि” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(१५) शुक्तेति ।—शुक्शारिकाभिः आरब्धेन—प्रक्रमेण, अध्ययनेन—वेदा-
दीनां पाठेन, दीयमानं—सम्पाद्यमानम्, उपाध्यायानाम्—आचार्याणां, विश्रान्ति-

क्षीतपोवनानि इव चिरदृष्टानां बान्धवानां प्रीयमाणो भ्रमन्
भवनानि सुखम् अतिष्ठत् ।

तत्रस्थस्य च (१६) अस्य कदाचित् कुसुमसमययुगम्
उपसंहरन् अजृम्भत यौष्माभिधानः (१७) सम्फुल्लमल्लिका-
धवलादृहासो महाकालः । प्रत्यपनिर्जितस्य अस्तम् उपगत-
वतो वसन्तसामन्तस्य (१८) बालापत्येषु इव पयःपायिषु
नवोद्यानेषु दर्शितस्नेहो मृदुः अभूत् । (१९) अभिनवोदितस्य
सर्वस्यां पृथिव्यां सकलकुसुमबन्धनमोक्षम् अकरोत् प्रतपन्

सुखं येषु तानि । साक्षात्—मूर्तिमन्तीत्यर्थः, क्षीतपोवनानीव—वयौ—स्वर्गयजुः-
साक्षां वितथः तस्याः तपोवनानीव ।

(१६) अस्य—बाणस्य, कुसुमसमयस्य—वसन्तकालस्य, युगं—युग्मं, मास-
इत्यमित्यर्थः, अजृम्भत—अजृम्भितः, यौष्माभिधानं—वसन्तकालमिति यावत्, उपसंहरन्—मिर-
स्वन् । अजृम्भत—प्रादुरभूत् ।

(१७) सम्फुल्लमिति ।—सम्फुल्लमिति—विकसिता ; मल्लिका एव धवलाः,—स्वच्छाः,
अदृहासाः,—हासविशेषा यस्य तथोक्तः । महाकालः,—यौष्मः, भैरवश्च । प्रत्यप-
निर्जितस्य—अभिनवविजितस्य । अस्तम् उपगतवतः,—अर्थं प्राप्तवतः । वसन्त एव
सामन्तः,—अधीनस्थनृपविशेषः तस्य वसन्तसामन्तस्य ।

(१८) बालापत्येष्विव—शिशुतनयेष्विव । पयःपायिषुः—जलपानयोग्येषु, जलैः
सेवनाहोष्विति यावत् ; अन्यत्र,—दग्धपायिषु, क्षान्धयेष्विति यावत् । नवोद्यानेषु—नूतनेषु
उद्यानेषु ; अन्यत्र,—नवम्—अभिनवम् उद्यानम्—उद्भवनं येषां तेषु, प्राथम्येन जनति
आगमनप्रवृत्तेषु इत्यर्थः । दर्शितस्नेहः,—दर्शितः,—विधापितः, स्नेहः,—आर्द्रता, सरसता
इत्यर्थः येन सः ; अन्यत्र,—दर्शितः स्नेहः,—प्रीतिः येन सः, (“दर्शितस्नेहः” इत्यनेन अस्य
विजिगीषुव्यवहार आरोपितः, विजितस्य पुनः स्थापनं युक्तम्) । मृदुः,—अतीक्ष्णः ;
अन्यत्र,—सदयः । यौष्मे नवोद्यानानि जलैः सिच्यन्ते इति तेषु यौष्मस्य मृदुत्वमिति भावः ।

(१९) अभिनवोदितः,—नूतनप्रवृत्तः । सकलमिति ।—सकलानां कुसुमानां
—वासन्तिकानामिति भावः, बन्धनमोक्षं—वृत्तखलनम् । नवाभिषिक्तो हि राजा
आगन्तव्यवशात् कारासु पूर्वनिबद्धानां बन्धनमोक्षं करोति ; उक्तञ्च,—“यौक्-
त्वान्नाभिषेके वा परचक्रावरोपये । पुनश्च नृपि वा मोक्षो बन्धनस्य विधीयते ॥”

उष्णसमयः । स्वयम् (२०) ऋतुराजस्य अभिषेकार्द्राः चामर-
कलापा इव अगृह्यन्त कामिनीनां चिकुरचयाः कुसुमायुधेन ।
हिमदग्धसकलकमलिनीकोपेन इव (२१) हिमालयाभिमुखीं
यात्राम् अधात् अंशुमाली ।

अथ (२२) ललाटन्तपे तपति तपने लिखितललाटिका-
पुण्ड्रकैः (२३) अलकचौरचौरसंवीतैः (२४) खेदीदविन्दु-
मुक्ताक्षवलयवाहिभिः दिनकराराधननियमा इव अगृह्यन्त

इति । प्रतपन्—प्रकर्षेण सन्तापं जनयन् ; अन्यत्र,—शतद्वयेषु प्रतापमनुभावयन् ।
स्वयमिति आदरातिशयप्रदर्शनार्थं बोध्यम् ।

(२०) ऋतुराजस्य—यौगस्य । अभिषेकार्द्राः,—स्नानार्द्राः । चामरपत्रे,—
माङ्गलिकोदकसिञ्चनसम्बन्धादाद्रवम् । अगृह्यन्त—धृता इत्यर्थः । चिकुरचयाः,—
केशकलापाः, कुसुमायुधेन—कामेन ; यौग्रे स्नानार्द्रतया असंयमनात् अति-
सुन्दरत्वेन प्रतीयमानाः तथाविधः कामिनीनां केशाः विशेषेण कामम् उद्दीपय-
न्तीति भावः । उक्तञ्च कालिदामेन,—“स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायनन-
मल्लिकेपु । कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः केशेषु लेभे रतिमङ्गनानाम् ॥” इति ।

(२१) हिमालयाभिमुखीं—हिमालयः,—उत्तरदिशि स्थितः स्वनामप्रसिद्धः पर्वत-
विशेषः, तदभिमुखी तां, यात्रां—गतिम्, उत्तरायणम् इत्यर्थः, अधात्—अकरोत् इत्यर्थः ।
हिमेन निजकान्तानां कमलिनीनां दग्धीभूतत्वात् कोपेन तत्प्रतिकारार्थं हिमालयपदयद्दृष्टं
ज्ञेयम् । [“अधात्” इत्यत्र “अकरोत्” “अदात्” इति पाठान्तरद्वयम्] । अयन्—किरणान्,
मलति—धारयति इति अंशुमाली—सूर्यः ; एतेनास्य हिमपरिभवनशीलत्वं प्रकटीकृतम् ।

(२२) ललाटन्तपे—ललाटतापिनि, खरतरे इत्यर्थः, तपने—सूर्ये, तपति
—तापं वितरति सति । लिखितेति ।—लिखितललाटिकापुण्ड्रकैः,—लिखितं—
चित्रितं, हरिचन्दनेन इति भावः, [ललाटे अलङ्कारः ललाटिका “कर्णललाटात्
कनलङ्कारे” (४।३।६५ पा०) इति कन् ततः स्त्रियामपि कृते कापि परे
टस्याकारस्य इत्वम्] ललाटिकापुण्ड्रकं—ललाटभूषणं तिलकभेदः येषु तथाविधैः ।

(२३) अलकैति ।—अलकाः,—चूर्णकुलला एव, चौरचौराणि—वस्त्र-
खण्डानि, तैः संवीताः,—आवृताः तैः ।

(२४) खेदेति ।—खेदीदविन्दवः,—धर्मजलविन्दव एव, मुक्ताक्षवलाः,—

ललनाललाटेन्दुभिः । (२५) चन्दनधूसराभिः असूर्य-
म्यश्याभिः कुमुदिनीभिः इव दिवसम् असुष्यत सुन्दरीभिः ।
(२६) निद्रालसा रत्नालोकम् अपि न असहन्त दृशः, किमुत
जरठम् आतपम् । (२७) अशिशिरसमयेन चक्रवाकमिथु-
नाभिनन्दिताः सरित इव तनिमानम् अनीयन्त सोडुपाः
शर्व्वर्य्यः । (२८) अभिनवपटुपाटलामोदसुरभिपरिमलं न

मुक्ताचित्तजपमालिकाः, तान् बहन्तीति तथोक्तैः, ललनानां कामिनीनां,
ललाटा एव इन्द्रवः,—चन्द्राः तैः, दिनकरस्य—सूर्यस्य, आराधनम्—उपासनं, तस्य
नियमा इव, अगृह्यन्त । शीवरपरिधानम् अक्षवलयधारणञ्च सूर्योपासनव्रताङ्ग-
मिति तथोपेक्षितम् ।

(२५) चन्दनेति ।—चन्दनेन धूसराः,—धवलाः, चन्दनाक्तदेहा इत्यर्थः ;
अन्यत्र,—चन्दनवत् धूसराः,—धवलकान्तयः ताभिः । असूर्य्येति ।—सूर्य्यं न पश्य-
न्तीति तथोक्ताभिः, सूर्य्योत्तापासद्विष्णुतया अतिनिभृतस्यानस्थिताभिरिति भावः ;
अन्यत्र,—दिनोदये सभावेत एव मुकुलिताभिः । असुष्यत—सुप्तं, मुकुलितञ्च,
[दिवसमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] । सुन्दरीभिः,—कामिनीभिः ।

(२६) निद्रेति ।—निद्रालसाः,—निद्रया आलस्यपरतन्त्राः, मुकुलीभाव-
मापन्ना इत्यर्थः, दृशः,—चक्षुर्वि, रत्नानाम्—अनुयाणामिति भावः, आलोकम्—
उद्योतं, प्रभामित्यर्थः, न असहन्त ; जरठं—प्रवृद्धम्, अत्युयमित्यर्थः, आतपं—
शीरसन्तापं, किमुत इत्यन्वयः ।

(२७) अशिशिरसमयेन—शीतकालेन चक्रवाकमिथुनाभिनन्दिताः,—चक्रवाक-
मिथुनैः अभिनन्दिताः,—समादृताः, सरित इव—नद्य इव, तनिमानं—कृशताम् ।
[“अनीयन्त” इत्यत्र “आनीयन्त” इति पाठान्तरम्] । सोडुपाः—उडुपः,—तारापतिः,
अन्ध इत्यर्थः, तेन सह वर्त्तमानाः ; अन्यत्र,—उडुपैः,—प्रवैः, भिलौरित्यर्थः, सह
वर्त्तमाना इत्यर्थः, शर्व्वर्य्यः,—रजन्वः । शीमे रावेर्मानम् अत्यन्ताम् एति, तेन च रात्रि-
विरहितानां चक्रवाकाणाम् आनन्द इति भावः ; सरितश्च तेषां जीविकादायिन्व इति
वदभिनन्दनम् ।

(२८) अभिनवेति ।—अभिनवेन—नूतनेन, पटुना—प्रसरता, पाटलामोदेन
—पाटलापुष्पश्लेष्णेन, (“पाटल” इति वङ्गभाषा) सुरभिः,—शीरभगान्, परिसञ्चो

केवलं जलं, जनस्य पवनस्य पवनम् अपि पातुम् अभूत् अभिलाषो दिवसकरसन्तापात् ।

क्रमेण च (२८) खरखरमयूखे, खण्डिततडिच्छैशवे, शुष्यसरसि, (३०) सीदत्स्रोतसि, मन्दनिर्भरे, (३१) भिल्लीका-भाङ्गारिणि, (३२) कातरकपोतकूजितानुबन्धबधिरितविश्वे, विश्वसत्पतत्रिणि, (३३) करीषङ्घमरुति, विरलवीरुधि,

यस्य तादृशम् । पवनस्य—वायोः, पवनमपि—गन्धवहमपि, तादृशसौरभं वहन्तं पवनमपि इत्यर्थः । [“पवनस्य पवनम्” इत्यत्र “पवनम्” इति पाठान्तरम् । एष च पाठः सुशोधतया समीचीनः प्रतिभाति] । पातुमभिलाषोऽभूत् इत्यनुषङ्गः ।

(२८) खरखरमयूखि—खरः, —तौल्याः, खरमयूखः,—उत्तरशिः, सूर्य इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, निदायकालं इति उत्तरस्थितेनान्वयः । [“खरखरमयूखि” इत्यत्र “खरखरमयूखि” इति पाठः—खे—आकाशे, गच्छति इति खगः,—सूर्यः, (“खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहङ्गते” इति मेदिनी) खरः खगस्य—मयूखः यत्र तादृशे] । खण्डितेति ।—खण्डितं—निर्जितं, तडितां—विद्युतां, शैशवं—बाल्यं, शिशुतानिवन्धनं चापच्यमिति भावः, येन तथाभूते, विद्युदालीकादपि अतितीक्ष्णालोकशालिनोति भावः । [“खण्डिततडिच्छैशवे” इत्यत्र “खण्डितशैशवे” इति पाठः—खण्डितम्—अपगतं, शैशवं—बालभावः, प्रथमावस्था इत्यर्थः, यस्य तथाभूते, प्रवर्द्धमाने इत्यर्थः] । शुष्यदिति ।—शुष्यन्ति—शोषं गच्छन्ति—सरांसि यस्मिन् तथोक्ते ।

(३०) सीददिति ।—सीदन्ति—अवसादं गच्छन्ति, स्रोतांसि यस्मिन् तादृशे । मन्दनिर्भरे—मन्दाः,—स्वल्पाः,—निर्भराः,—प्रसवणानि यत्र तथोक्ते ।

(३१) भिल्लीकेति ।—भिल्लीकाः,—सुद्राः कौटविशेषाः, तासां भङ्गारी विद्यतेऽवेति तथोक्ते ; तत्रावित्रे सत्रये निभृतस्थिता भिल्लीरवरूपं भाङ्गारं कुर्वन्तीति प्रसिद्धिः ।

(३२) कातरिति ।—कातराणां शीघ्राचानामिति यावत्, कपोतानां कूजितानुबन्धेन कूजनसातयेन, बधिरितं—बधिरौकृतं, विश्वं—जगत्, येन तथोक्ते । कपोताः खलु अतीव मेदोमयत्वात् नितान्तं शीघ्रासहाः, अत एव पतनित्वेऽपि अन्य पृथक्त्वेन गृह्यन्म् । पतत्रिचामिप्रायेण तु आसस्यैव औचित्यं बोध्यं, तेषां तादृशपौडाभावात् । विश्वसत्पतत्रिणि—विशेषेण असन्ताः,—क्लान्तयेति भावः, प्रतत्रिणः—पत्रिणः, कपोतभ्योऽन्ये इति भावः, यस्मिन् तथोक्ते ।

(३३) करीषङ्घिति ।—करीषाणि—गोमयानि, कषन्ति—शोषयन्तीति तादृशाः,

(३४) रुधिर-कुतूहल-केशरि-किशोरक-लिङ्गमानकठोर-
धातकीस्तवके, (३५) ताम्यत्स्तम्बेरमयूथ-वमथु-तिम्यन्महा-
महीधरनितम्बे, (३६) दूयमानहिरददीनदानाश्यानश्यामिका-
लीन-मूकमधुलिङ्गि, (३७) लोहितायमान-मन्दार-
सिन्दूरित-सीम्नि, (३८) सलिल-स्यन्दसन्दोह-सन्देह-
मुह्यन्महामहिष-विषाणकोटि-विलिख्यमानस्फुटस्फटिकदृष्टिद,

मरुतः,—वायवः यस्मिन् तथोक्ते । विरलवीरुधि—विरलाः,—अल्पाः, वीरुधः,—लताः
यत तादृशे ।

(३४) रुधिरिति ।—रुधिरेषु, कुतूहलिनः,—लीलुपा इति यावत्, ये
केशरि-किशोरकाः,—सिंहशिशवः, तैः । [किशोरकशब्देन तृणामहिगता, मौग्ध्याति-
शयाच्च द्योयते] ; लिङ्गमानः,—आस्वाद्यमानः, रक्तधियेति भावः, कठोरः,—
परिणतः, धातकीस्तवकः,—धातकीलतायाः पुष्पगच्छः, (“धादफुल” इति वङ्गभाषा)
रक्तवर्ण इति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३५) ताम्यदिति ।—ताम्यवाम्—पातपतायेन क्लिश्यतामित्यर्थः, स्तम्बेरम-
यूथानां—हस्मिमहानां, वमथुभिः,—उद्गारैः, करशीकरैरिति यावत्, तिम्यन्,—
आर्द्राभवन्तः, महतां महीधराणां नितम्बाः,—कटकदेशाः यस्मिन् तथाभूते ।

(३६) दूयमानेति ।—दूयमानानां—ताम्यतां, हिरदानां—गजानां, दीनस्य—क्षीणतां
गतस्य, दानस्य—मदस्य, आश्यानां—अप्रसरणधर्मकत्वात् ईषक्कुष्का, या श्यामिका—
मदलंखासम्बन्धिनी श्यामवर्णरेखा, तस्यां लीनाः,—अतितर्षान् संमक्ताः, मूकाः,—
आर्ततया निःशब्दाः, गुञ्जितरहिता इत्यर्थः, मधुलिङ्गः,—भ्रमराः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३७) लोहितायमानेति ।—लोहितायमानैः,—अलोहिताः लोहिताः
भवन्तः तैः, पुष्पविक्रमात् रक्तायमानैरित्यर्थः, मन्दारैः,—पारिजाताख्यतरुविशेषैः,
(“मन्दारः पारिजातकः” इत्यमरः) सिन्दूरिताः,—सञ्जातसिन्दूराः, दत्तसिन्दूरा
इत्यर्थः, सीमानः,—प्रान्तभागाः, ग्रामाणामिति शेषः, यस्मिन् तथोक्ते ।

(३८) सलिलेति ।—सलिलानां—जलानां, स्यन्दाः,—स्रवाः, तेषां सन्दोहः,
—समूहः, तस्य सन्देहं—भ्रमेण्यति यावत्, मुह्यद्भिः,—चित्तविकृतिं गच्छद्भिः
महद्भिः महिषैः विषाणानां—शङ्खाणां, कोटिभिः,—अग्रभागैः विलिख्यमानाः,—
संघृष्यमाणाः स्फुरन्त्यः सौरातपेन उद्भासमाना इत्यर्थः, स्फटिकदृष्टिदः,—स्फटिक-

(३८) घर्ममर्मरितगर्मुति, तमपांशुकुलकातरविकिरे,
(४०) विवरशरणश्चाविधि, (४१) तटार्जुनकुररकूटज्वर-
विवर्त्तमानोत्तानशफरशरपङ्कशेषपल्ललाभसि, (४२) दाव-
जनितजगमीराजने, (४३) रजनीराजयक्ष्मणि, कठोरी-
भवति निदाघकाले प्रतिदिशम् आढौकमाना इव जघरेषु

शिवाः यस्मिन् तथोक्ते । [“स्फटिकदृषदि” इत्यत्र “स्फटिकदृषदि” इति पाठे,—
स्फटिकमणिमयशिला यस्मिन् तथोक्ते इत्यर्थः ।]

(३८) घर्मति ।—घर्मोऽयं—उष्णता, मर्मरिताः,—शुष्कत्वेन मर्मरध्वनियुक्ताः,
गर्मुतः,—लताविशेषा यस्मिन् तादृशे । (“गर्मुत् स्त्री स्वर्णगङ्गयोर्गोपतिशिवषण्डयोः ।
नृपभास्करयोः पुंसि” इति मेदिनी । नङ्,—गलाख्यः लताविशेषः) । तमेति ।—
तनाः पांशवः,—रजांसि एव, कुकुलाः,—तुषानलाः, वैः कातराः विकिराः,—
कुकुटादिपक्षिभेदा यस्मिन् तादृशे ।

(४०) विवरति ।—विवराण्येव—गर्ता एव, शरणम्—आश्रयः येषां
तादृशाः, अविधिः,—शल्याः, “शजार्क” इत्याख्य-जन्तुभेदा इत्यर्थः यस्मिन् मथोक्ते ।

(४१) तटति ।—तटेषु—तीरेषु, धी अर्जुनाः,—स्वनामख्यातवृक्षभेदाः, तेषु
शे कुरराः,—उत्क्रोशाख्यपक्षिभेदाः, स्थिता इति भावः, तेषां कूटाः,—ध्वनिविशेषाः,
तैः ज्वरः,—सन्तापः ; यद्वा,—कूटाः एव ज्वराः, तादृशसमये अतीव सुतिकटुरिति
भावः, तेन विवर्त्तमानाः,—विलुण्ठन्तः, उत्तानाः,—ऊर्ध्वमुखा इति भावः,
[“विवर्त्तमान—” इत्यत्र “निवर्त्तमान—” इति पाठे,—निवर्त्तमानाः,—विरमन्तः,
जलमग्नौ गमनादिति भावः, अत एव उत्तानाः,—उत्प्लवमानाः, तीरस्थाः कुररा यदा
कूजन्ति, तदा मत्स्याः भीताः सन्तः उत्प्लवन्ते इति मरुत्सुखाभावः] शफराः,—
चन्द्रमख्यभेदाः, तैः शाराः,—शवलाः, पङ्काः,—कर्दमाः, शेषा येषां तादृशानि,
पल्ललाभा—चन्द्रसरसाम्, अभांसि—जलानि यस्मिन् तथोक्ते ।

(४२) दावेति ।—दावेन—वचनलेन, (“दवदावौ वचनले” इत्यमरः) क्लमिर्तं
—सम्यादितं, जनतां गौराजनम्—आरातिकाख्य-शान्तिकर्मविशेषः यस्मिन् तथोक्ते ।

(४३) रजनौति ।—रजन्त्याः,—रात्रेः, राजयक्षा—अयरीगः तस्मिन् ;
रात्रेः क्लमेण काश्यातिशयसम्यादनात् इति भावः । कठोरीभवति—प्रवृद्धतां
गच्छति । प्रतिदिशं—दिशि दिशि । (“उन्मत्ताः,—उद्दामाः, मातरिभानः,—ब्राह्मणः,
प्रावर्त्तन्” इति उत्तरिणः सम्बन्धः) । तानेषु विशिण्डि, आढौकमाना इत्यादिभिः ।—

(४४) प्रपावाटकुटीपटलप्रकटलुण्ठकाः, (४५) प्रपक्व-
कपिकच्छूगुच्छच्छटाच्छोटन-चापलैः अकाण्डकण्डूला इव
(४६) कर्षन्तः शर्करिलाः कर्करस्थलीः, स्थूलटपशूर्ण-
मुचः, (४७) मुचुकुन्दकन्दलदलनदन्तुराः, समन्ततः

आढीकमानाः,—भ्रमन्तः, वेगेन वदन्त इति यावत्, [“आढीकमाना” इति पाठे,—
उद्धर्षमन्तः ; आङ्पूर्वकस्य भौवादिकस्य टीकते इत्यस्य रूपमेतत् । शीघ्रकाले खलु
एवविधाः मरुतः प्रवर्तन्ते इति कालस्वभावः] उन्मत्तपक्षेऽपि—एतत् सर्वे विशेषणं
यथायोग्यं योजनीयम् । तथा च,—आढीकमानाः,—उद्धतं यथा तथा इतस्ततः
भ्रमन्तः ; उद्धतभ्रमणादयस्तु उन्मादस्यानुभावाः, तथा प्रोक्तम्,—“अनिमित्तहसित-
रुदितोत्क्रुष्टावद्वपलापशयनोत्थितप्रधावितवृत्तगीतपठितस्मितप्रांश्वधूनननिर्माष्टचौरघट-
वक्रश्चरावाभरणस्पर्शनोपभोगैरनैश्वर्यवस्थितचेष्टानुकरणादिभिरनुभावरभिनयेत्” इति ।
ऊषरेषु—सिकताऽऽकीर्णमरुदंशेषु ।

(४४) प्रपेति ।—प्रपा—पानीयशाला, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः)
वाटः,—पम्पाः, कुटी—चूद्रगृहभेदः, पटलं—हृदिः, एतेषां प्रकटं—स्फुटं यथा
तथा, लुण्ठकाः,—अपहारकाः, ध्वंसकारिण इति यावत् । अत्र वाटलुण्ठनं वाटस्थ-
पांगुराशीनां परितः प्रक्षेपणादिति बोध्यम् ; यथा,—प्रपावाटः,—पानीयशालारूपं
स्थानम् इत्यर्थः ।

(४५) प्रपक्वेति ।—प्रपक्वाः,—प्रकर्षेण पक्वतां गताः, याः कपिकच्छूः,—
मर्कट्याः, “आलूकुशी” इति ख्याताः कण्डूजनकवृक्षविशेषाः इत्यर्थः, तासां या
गुच्छच्छटाः,—खलकराशयः, तासां कोटने—हृदये इति यावत्, यानि चापलानि—
क्षपलकर्माणि तैः, अकाण्डकण्डूला इव—आकस्मिककण्डूरीगयला इव ।

(४६) शर्करिलाः,—शर्कराः,—पाषाणकणिकाः विद्यन्ते यासु ताः, शर्करा-
बहुता इत्यर्थः, [पिच्छादिवादिलच्] कर्करस्थलीः,—चूद्रपाषाणखण्डयुताः भूमीः,
“कङ्करभूमि” इति भाषा, कर्षन्तः—गृह्णन्तः, कण्डूतिमद्भावघर्षणार्थम् इति भावः ।
स्थूलटपशूर्णमुचः,—स्थूलानि हृषदां—शिलानां, चूर्णानि—कणिका इत्यर्थः, मुचन्ति
—वर्धन्तीति तथोक्ताः ।

(४७) मुचुकुन्देति ।—मुचुकुन्दानां—पुष्पविशेषाणां, कन्दलानाम्—कन्दली-
पुष्पाणाञ्च, दलनेन—इत्येवमस्यावनेन, दन्तुराः,—सञ्जातदन्ता इव दृश्यमाना इत्यर्थः ।
कपिकच्छूस्पर्शात् कण्डूला इति कण्डूतीनामुपशमनार्थं तथाविधचूर्णैः गावं पुरुषं

(४८) पतन्मृत्तरचरीरीगणमुखशीकरशीकृषमानतनवः, (४९) तरुण-
तरतरणितापतरले तरन्त इव तरङ्गिणि मृगदण्डिका-
तरङ्गिणीनाम् अलीकवारिणि, (५०) शुष्यच्छमी-
मर्मरमारवमार्गलङ्घनलाघवजवजङ्गलाः, (५१) रैणवी-
धर्तमण्डली-रेचक-लासक-रसरभसारब्धनर्तनारम्भारभटीनटाः,

कषन्ति, तज्जायमानसुखानुभूतिचरणं दन्ताद्यं स्वकीयान् विकासयन्ति इति लोकी-
चारः । समन्ततः,—चतुर्दिगु ।

(४८) पतदिति ।—पतन्तः,—उड्डीयमानाः, मुखराः,—शब्दं कुञ्जन्तः, यै-
रीरीगणाः,—पक्षिभेदाः, (“विल” इति वङ्गभाषा) तेषां मुखशीकरैः,—वदनाम्बु-
विन्दुभिः, शीकृषमानाः,—सिक्खयानाः, तनवः,—जङ्गानि येषां तथोक्ताः ।

(४९) तरुणिति ।—तरुणतरः,—अतिप्रौढः, यः तरणे,—सूर्यस्य, (“तरणि-
च्छमी” इति कुमारी-नौकशीः “न्रियाम्” इति मेदिनी) तापः, तेन तरन्त—
पञ्चलमिव राजमानं तन्मिन्, अत एव तरङ्गिणि—सञ्जाततरङ्गे इव भासमाने,
मृगदण्डिकाः,—मरीचिका एव, (“मृगदण्डा मरीचिका” इत्यमरः । दण्डार्तदण्डाणां
सूर्यकिरणोद्भासिताः सन् बालुकासु जलबुद्धिः प्रसिद्धा एव) तरङ्गिण्याः,—नद्यः तासाम्,
अलीकवारिणि—मिथ्यासन्ति ते, तरन्त इव—ज्वमाना इव, बालुकामय्यामेव मरु-
भूत्यां तथा दृश्यमानवान् । उग्रता अपि वैवित्येन निर्जलदेशं सजलमिव व्यवहरन्ति ।

(५०) शुष्यदिति ।—शुष्यन्ती—शोषं गच्छन्ती, शमी—अग्निगर्भो हृषभेदः,
तद्वत् मर्मरः,—मर्मर-वनिद्युक्त इत्यर्थः, मरीरयं मारवः,—मरुदेशीयः, यः मार्गः,
—पथः, तथ लङ्घने—अतिक्रमणे, लाघवं—नैपुण्यं, शीघ्रकारित्वमित्यर्थः यस्य
तथाभूतो यो जरः,—वेगः, तेन जङ्गलाः,—जङ्गावन्तः, निरन्तरसञ्चारिणः इत्यर्थः ।

(५१) रैणवेति ।—रैणवी—रैणुमयी, धूलीसम्बन्धिनी इत्यर्थाः, या आवर्त्त-
नच्छत्री—मण्डलाकारेण घूर्णनपरम्परा, तस्याः रेचकः,—रेचयति—वह्निः करोति यः
तथाभूतः, अनुकारक इत्यर्थः, यः लासकः,—नर्तकः, तस्य रसरभसेन—रागवेगेन,
[“लासकरसरभस” इत्यत्र “रासरसरभस” इति पाठे,—रासे—रासाप्यक्रौडाविशेषः,
यः रसः,—चतुरागः, तत्र रभसः तेन] आरम्भं यत् नर्तनं, तस्य आरम्भे—चतुष्टाने,
आरभटीनटाः,—चराश्च ते भटाश्चेति चरभटाः तेषामियम् आरभटी—वीररस-
प्रधानरचनाविशेषः, तद्वधाणी नर्तनविशेषी वा, तत्र नटाः,—नटा इव इत्यर्थः,
ताण्डवावसाने निपुणाः नर्तकाः यथा समुद्रतं नृत्यमानेदयितुं भक्षं परितः परि-

(५२) दावदग्धस्थलीमसीमिलनमलिनाः (५३) शिचिता-
चपणकवृत्तय इव मयूरपिच्छचयान् उच्चिन्वन्तः, सप्रयाणगुञ्जा
इव (५४) शिञ्जानजरत्नरञ्जमञ्जरीबीजजालकैः, सप्ररोहा
इव (५५) आतपातुरवनमहिषनासानिकुञ्जस्थूलनिश्वासैः,
सापत्या इव (५६) उड्डीयमानजवनतरहरिणपरिपाटी-

आव्यन्ति, तथैव ये हि वात्यामयौ रैष्वधर्मौ तदा नियतमुत्पादयामासुरिति
तात्पर्यम् ; तदुक्तां,—“ब्रुष्टावपातव्रतगर्जितानि ह्येयानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
शिवाणि यूथानि च यत्र नित्यं तां तादृशीम् आरभटीं वदन्ति ॥” इति ।

(५२) दावेति ।—दावेन—वनाग्निना, दग्धा—भस्मीकृता, या स्थली—
अज्जविमा भूमिः, सैव मसी, तस्या मिलनेन—सङ्गेन, मलिनाः । [“मसीमिलनमलिनाः”
इत्यत्र “मसीमिलनमलिनाः” इति पाठे,—मसीनां मिलनेन—धारणेन, मलिनाः] ।

(५३) शिचिवेति ।—शिचिता—अभ्यस्ता, चपणकानां—जैनसम्प्रासिनां,
इति,—व्यवहारी यैः तथाभूता इव ; जैनानां गावमलक्षालननिषेधात् मलिन-
कायचमिति भावः । [“मयूरपिच्छचयान्” इत्यत्र “वनमयूरपिच्छचयान्” इति
पाठान्तरम्] । उच्चिन्वन्तः,—धारयन्तः, चपणका अपि मसीमलिनाः पिच्छानि
जैनधर्मानुशासनात् धारयन्ति ; [“शिखण्डस्तु पिच्छवर्जं नपुंसकं” इत्यमरवचनात्
पिच्छश्चद्वयं मयूरपिच्छार्थकत्वलाभात् मयूरपदमधिकमेवोपात्तम्] । उन्मत्तपक्षेऽपि,
—विवेकराहिण्यात् यदृष्ट्या पिच्छचयान् वदन्ति ; अत एव सप्रयाणगुञ्जा इव—
प्रयाणे—यात्रायां, गुञ्जतीति गुञ्जाः,—टक्काविशेषाः, तैः सह वर्तमाना इव ।
उन्मत्तानामपि नृत्यकाले दर्शकाः करतलादिकं वादयन्ति ।

(५४) शिञ्जानेति ।—शिञ्जानाः,—चक्षुटं शब्दावमानाः, जरतां—प्राचीनानां,
करञ्जानां—तद्विशेषाणां, या मञ्जर्यः, तासां बीजजालकैः,—बीजनिचयैः, सप्ररोहा
इव—साधुरा इव ।

(५५) आतपेति ।—आतपेन—सत्पापेन, पातुराः,—पार्ताः, ये वनमहिषाः तेषां
नासाः निकुञ्जा इव—दीर्घरोमावृततया कृतादिपिङ्गितोदरा वनभूमय इव, (“निकुञ्ज-
कुञ्जो वा कीवे कृतादिपिङ्गितोदरे” इत्यमरः) तेषां स्थूलनिश्वासाः,—सशब्दनिश्वासाः, नेभी
निर्गताः इति भावः तैः । उन्मत्ता अपि आतपकृष्टा दीर्घे निवसन्ति । सापत्या इव—
कृपुणा इव, ससत्ताना इवेत्यर्थः । उन्मत्तान् अपि श्रद्धादिपतनभयान् अपत्यानि न त्यजन्ति ।

(५६) उड्डीयमानेति ।—उड्डीयमानानाम्—आतपतापासङ्घिहृतया उत्पततां,

पेटकैः, सभ्रुकुटय इव (५७) दह्यमानखलधानवुस-
कूटकुटिलधूमकोटिभिः, सावीचिवीचय इव महीभमुक्तिभिः,
लोमशा इव (५८) शीर्थमाण-शात्कलिफलतूल-
तन्तुभिः, दद्रुला इव (५९) शुष्कपत्र-प्रकराकृष्टिभिः,
शिराला इव (६०) तृणवेणीविकिरणैः, उच्छ्रयाश्रव इव

जघनतराणाम्—अतिवेगिनां, हरिणानां [“जघनतरहरिण” इत्यत्र “जघनवात-
हरिण” इति पाठे,—जघनानां—वेगगामिनां, वातहरिणानां—वाताभिमुखं गच्छतां
हरिणानाम्] परिवाद्याः,—पर्यायाः, तेषां पेटकाः,—कदम्बकाः, यूथानि इत्यर्थः तैः,
(“पेटकः पुस्तकादीनां मधूषायां कदम्बके” इति मेदिनी) । सभ्रुकुटय इव—
भ्रूभङ्गसहिता इव । उन्मत्ता अपि क्रोधप्राया एव, भ्रुकुट्यादयस्तु क्रोधस्य अनुभावाः ।

(५७) दह्यमानेति ।—दह्यमानानाम्—आतपतापेन सन्तप्यमानानां, खल-
धानानां—धान्यमहंनस्यानस्थितानां धान्यानां, वसकूटाः,—तुषराशयः, कुटिलाः,—
कुटिलगामिन्यः, (कुटिलपदेन भ्रुकुटीसादृश्यं व्यनक्ति) धूमकोटय इव—धूमराशय
इव तैः ; शस्यानां ज्वालाभावात् तेषां धूमत्वेनोपवर्णनमुचितमेवेति । सावीचिवीचय
इव—अवीचिः,—नरकविशेषः, (“तद्वेदास्तपनावीचि-महारौरवरौरवाः” इत्यमरः । तद्वेदाः,
—नरकभेदाः) तस्य वीचयः,—तरङ्गाः, ज्वाला वा, तैः सह वर्तमाना इव ।
महीभमुक्तिभिः,—महान्त उष्माणः तेषां मुक्तिभिः,—त्यागैः, हृष्टिभिरित्यर्थः ; यद्वा,
—उष्माणः,—सन्तापः, तेषां मुक्तिभिः,—विसर्जनैः, सन्तापवितरणैरित्यर्थः । लोमशा
इव—रामपूर्णा इव । उन्मत्ता अपि खेदादिवशादुष्मायन्ते ।

(५८) शीर्थमाणेति ।—शीर्थमाणानां—विदीर्यमाणानां, शात्कलिफलानां
तूलतन्तुभिः,—तूलपूर्वैः । दद्रुला इव—दद्रुरोगयस्ता इव । उन्मत्ताः अपि अवगाह-
नाद्यकरणात् दद्रुयुक्ता भवन्ति । [“दद्रुलाः” इत्यत्र “दद्रुणाः” इति पाठेऽपि स एवार्थः ।
दद्रुः अत्य अस्तीति दद्रुणः, “दद्रा ऋस्रवच्च” इति नः] ।

(५९) शुष्केति ।—शुष्काणां पत्राणां प्रकराः,—सङ्गाः, तेषाम् आकृष्टयः,—
आकर्षणानि ताभिः । शिराला इव—शिरासमूहशालिन इव, सुव्यक्तशिरासमूहा
इदित्यर्थः । उन्मत्ता अपि कार्श्यात् वातबाहुल्याच्च शिराला भवन्ति ।

(६०) तृणेति ।—तृणानां वेणी—राजिः, (शिरासादृश्यप्रदर्शनार्थं वेणीपदम्)
तस्या विकिरणैः,—बिलेपैः, उच्छ्रयाश्रि—उद्गतानि, अविरतं पतितानि इत्यर्थः, अश्रून्—
नय नजलानि तेषां तथाभूता इव । उन्मत्ता अपि रुदन्ति । [“उच्छ्रयाश्रवः” इत्यत्र

(६१) धूयमानयवशूकशकलशङ्कुभिः, दंष्ट्राला इव (६२) चलित-
शललसूचीशतैः, जिह्वाला इव वैश्वानरशिखाभिः, उत्सर्पत्सर्प-
कक्षुकचूडालाः (६३) ब्रह्मस्तम्भरसाभ्यवहरणाय कवलग्रह-
मिवोष्णैः कमलमधुभिः अभ्यस्यन्तः, (६४) सकलसलिलो-
च्छोषघ्नमघोषणापटहैः इव शुष्कवेणुवनास्फोटनपटुरवैः,

“उच्छमशयः” इति पाठे,—उत्—उद्गतानि, शम्भूणि—कूर्चाः येषां तथाभूता इव ।
उन्मत्ता अपि चिरं चौरकर्माभावात् दीर्घशमयो जायन्ते] ।

(६१) धूयमानेति ।—धूयमानानां—सकलवृक्षात् कम्पमानानां, यवानां शकाः,
—गुह्याः, शिखामूचयः इत्यर्थः, (“शकीऽस्त्री गुह्यदययोः” इति मेदिनी) तेषां शकलाः,
—खण्डाः, शङ्कुः,—कौला इव तैः । [धूयमानयव—” इत्यत्र “धूयमाननयवयव—”
इति पाठान्तरे,—धूयमानानां नवानाम्—अभिनवोत्पन्नानां, यवानाम्] दंष्ट्राला इव—
दीर्घदन्तयुक्ता इवेत्यर्थः । उन्मत्ता अपि दन्तादिविकासैः सञ्चान् भाययन्ति ।

(६२) चलितेति ।—चलितानां—चलितानाम्, उड्डीयमानानामिति यावत्-
शललानां—आविधां दीर्घकण्टकरूपलोभां, (“आविक्तु शल्यस्तह्नीमि शलली
शललं शलम्” इत्यमरः) सूचीशतैः,—मृत्पायभागैः । जिह्वाला इव—रसनावत्
इव, वह्निर्निर्गतरसना इवेत्यर्थः । उन्मत्ता अपि जिह्वा निष्काशय भौषयन्ते । वैश्वानर-
शिखाभिः,—अग्निशिखाभिः । उत्सर्पदिति ।—उत्सर्पद्भिः,—उत्थतापात् प्रचलन्नि-
सर्पाणां कक्षुकैः,—निर्मोक्तैः, चूडालाः,—शिखावन्तः । उन्मत्ता अपि स्नानादिना
विना उन्मुक्तचूडाः भवन्तीति दृश्यन्ते । [“उत्सर्पत्सर्पकक्षुकैः चूडाला इव” इति पाठो
युज्यते] ।

(६३) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मस्तम्भः,—ब्रह्माण्डं, तस्य रसाभ्यवहरणाय—रसशीषणाय,
रसानां मधुरादीनां भोजनाय वा, कवलग्रहं—वासयहणम्, “असञ्चार्यां सुखे पूर्णं
गच्छुषः कवलीऽन्यथा” इति ; अभ्यस्यन्तः,—पुनः पुनः कुर्वन्तः इवेत्यर्थः ; मधुमानात्
शरीरस्य रसशीषणं भवतीति प्रसिद्धम् ।

(६४) सकलैति ।—सकलानां सलिलानां—जलानाम्, उच्छोषः,—
अतिशयेन शोषकः, यो घ्नोः,—उष्णः, तस्य घोषणा—प्रचारः, तस्याः
पटहाः,—वादिवभेदाः तैः इव ; शुष्काणां वेणुवनानां—वंशारण्यानाम्,
आस्फोटनस्य—सन्तापातिशयात् विदरणस्य, पटुरवाः,—महाहिनादाः तैः,

विभुवनविभीषिकाम् उद्भावयन्तः, (६५) च्युतचलचापपक्ष-
श्रेणीशारितसूतयः, (६६) त्विषिमभयखलताऽलातप्लोषकल्माष-
वपुष इव (६७) स्फुटितगुञ्जाफलस्फुलिङ्गाङ्गाराङ्किताङ्गाः,
(६८) गिरिगुहागम्भीरभाङ्गारभीषणभ्रान्तयः, (६९) भुवन-
भस्मीकरणाभिचारचरूपचनचतुरा रुधिराहुतिभिः इव पारिभद्र-
द्रुमस्तवकवृष्टिभिः तर्पयन्तः तारवान् वनविभावसून्,

विभुवनविभीषिका—बिलीकभीतिम्, उद्भावयन्तः,—जनयन्तः ; ये अहङ्कारेण जगत्
शोषयितुमुद्यताः, ते अवश्यमेव विभुवनविभीषिकां जनयन्ति इति बोध्यम् ।

(६५) च्युतेति ।—च्युताः,—गात्रेभ्यः खलिताः, अत एव चलाः,—उत्पतन्त्यः, याः
आपाणा—नीलकण्ठाख्यपक्षिणां, पक्ष्येणयः, ताभिः शारिताः,—हिंसिताः, आक्रान्ता इत्यर्थः,
व्याप्ता इति यावत्, सूतयः,—मार्गायैः तथाभूताः ; (“सृतिः स्त्री गमने मार्गं” इति मेदिनी) ।

(६६) त्विषिमदिति ।—त्विषिमान्—सूर्यः, [समस्यन्तात् “त्विषि” इति पदान्
मनुषः असम्भवात् “विज्ञान्” “त्विषावान्” इति वा पदं भवितुं युक्तं] तस्य मयूख-
लता—किरणराजिः, अलात इव—ज्वलदङ्गार इव, (“अङ्गारोऽलातमुन्मुकम्”
इत्यमरः) तेन यः प्लोषः,—दहनं, तेन कल्माषं—चित्तम्, ईषत्कृष्णरक्तमित्यर्थः, (“चित्तं
किन्मीरकल्माषश्वलैताश्च कर्तुरे” इत्यमरः) वपुः,—शरीरं येषां तथोक्ता इव ।

(६७) स्फुटितेति ।—स्फुटितानि—आतपतापेन आवरणकोषस्फुटनात् विकसिता-
नीवित्यर्थः, यानि गुञ्जाफलानि—तदाख्यकणमुखरक्तवर्णफलविशेषाः, (“कुञ्च” इति
बङ्गभाषा) तद्वत् स्फुलिङ्गाः,—अग्निकणाः, तद्रूपा इति यावत्, ये अङ्गाराः, तैः अङ्कितं
—संवलितं, दग्धमित्यर्थः, अङ्गं येषां तथोक्ताः, (“विषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः” इत्यमरः) ।
ये च साङ्गाराक्षे च मलिनशरीरा भवन्ति ।

(६८) गिरीति ।—गिरिगुहासु—पर्वतगह्वरेषु, गम्भीरेण—घनेन, भाङ्गारेण
भीषणा—भयावहा, भ्रान्तिः,—घूर्णनं येषां तथाभूताः । उन्मत्ता अपि अग्निशस्त्र-
गिरिगुहादिषु निर्भीका भवन्ति ।

(६९) भुवनेति ।—भुवनस्य—जगतः, भस्मीकरणं—दहनमेव, अभिचारः,—
अथर्ववेदविहितं हिंसात्मकं कर्म, तत्र चरूपचने—हवनोपद्रव्यविशेषाके, चतुराः,—
पटवः । रुधिराहुतिभिरिव—रक्ताहुतिभिरिव, पारिभद्रो नाम द्रुमः,—हयः,
(लोके “पालिषा सादार” इति प्रसिद्धः ; “पारिभद्रस्तु मन्दारे तिस्रद्रौ देवदारुणि” इति

(७०) अशिशिरसिकतातारकितरंहसः, (७१) तप्तशैलविलीय-
मानशिलाजतुरसलवलिमदिशः, दावदहन-पच्यमानचटकाण्ड-
खण्ड-खचित-तरुकोटर-कीटपटल-पुटपाकगन्धकटवः, प्रावर्तन्त
उन्मत्ता मातरिश्वानः ।

(७२) सर्व्वतश्च भूरिभस्त्रासंहससन्धुवणक्षुभिता इव जर-
दजगरगम्भीरगलगुहावाहिवायवः, कचित् (७३) स्वच्छन्ददृग्-

मिदिनी) तस्य संवकाः,—रक्तकुसुमगच्छाः, तेषां वट्टयः,—पाताः ताम्रिः, तर्पयन्तः,—
श्रीषयन्तः, तारवान्—तरुसम्बन्धिनः, वनविभावसून्—दावाग्रीन् । अभिचारिणस्तु
भारणीष्ठाटनाद्यर्थे इवनकाले रुधिरेषानलं तर्पयन्ति इति । उन्मत्ता अपि
रुधिरास्थिप्रवृत्तिकमश्चिद्रव्यं स्वैराचारतया अनले निक्षिपन्ति, तेन च अमङ्गला-
न्यून्ययन्ते ।

(७०) अशिशिरिति ।—अशिशिराभिः,—उष्णाभिः, सिकताभिः,—बालुकाभिः,
तारकितं—सञ्जाततारकमिव लक्ष्यमाणम् इत्यर्थः, रंहः,—वेगो येषां तथोक्ताः ।

(७१) तप्तेति ।—तप्तेषु शैलेषु—पर्व्वतेषु, विलीयमानानां—गलतां, शिला-
जतूनां—तदाख्यानाम् उपधातुभेदानां, रसलवः,—रसदिन्दुभिः, लिप्ताः दिशो यः
तथोक्ताः । दावेति—दावदहनैः,—वनानलैः, पच्यमानानां—दह्यमानानां, चटकानां
—चटकाण्डपक्षिविशेषाणाम्, अण्डखण्डैः,—डिम्बशकलैः, खचितेषु—आकीर्णेषु,
तरुकोटरेषु—वृक्षगर्भेषु, यानि कीटपटलानि—पिपीलिकावृन्दानि, तप्तदृग्गन्ध-
कायम् आगतानीति भावः, तेषां पुटपाकस्य—अभ्यन्तरपाकस्य, गन्धेन कटवः,—
उद्भेजका इत्यर्थः । प्रावर्तन्त—प्रावहन् । उन्मत्ताः,—उच्छृङ्खलाः, मातरिश्वानः,—
वायवः । सर्व्वत्र वाक्ये ध्वनिच्छाया अन्वयेति ।

(७२) सर्व्वत इति ।—“दारुणा दावाग्रयः प्रत्यङ्गभ्रम” इति उत्तरं
अन्वयः । तानेव दावाग्रीन् विशिनष्टि, भूरीत्यादिभिः ।—जरतां—जीर्यतां,
[“जरदजगर” इत्यत्र “जरटाजगर” इति पाठे,—जरटानां—परिणतानां, वृद्धाना-
मित्यर्थः] अजगराणां—सर्पाणां, गम्भीराः गलाः,—गलदेशाः एव, गुहाः ताम्र-
वाहिनः,—वह्निःनिसरन्तः, वायवः येषु तथोक्ताः, अत एव भूरीति ।—भूरिभिः,—
वह्निभिः, भस्त्राणां—“जता” इति प्रसिद्धानाम् अग्निसमुच्चयत्वभेदानां, सहस्रैः
सन्धुवर्णन—समुद्दीपनैः, क्षुभिता इव—समुत्तेजिता इव ।

(७३) स्वच्छन्देति ।—स्वच्छन्दं—यथावत् यथा तथा, वरं पु—१. कोपु इति

धारिणी हरिणाः, क्वचित् (७४) तदन्तर्लविवरवर्त्तिनो
बभ्रवः, क्वचित् जटाऽवलम्बिनः कपिलाः, क्वचित् (७५) शकुन-
कुलकुलायपातिनः श्येनाः, क्वचित् (७६) विलीनलाक्षारस-
लोहितच्छवयोऽधराः, क्वचित् (७७) आसादितशकुनपक्ष-
कृतपटुगतयो विशिखाः, क्वचित् (७८) दग्धनिःशेषजम्ब-

भावः, चरन्ति—प्रसरन्तीति तथोक्ताः, अन्यत्र.—टणानि चरन्ति—भक्षयन्ति इति
तथाभूताः, हरिणाः,—पाण्डुवर्णाः, (“हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः” इत्यमरः) अन्यत्र,—
मृगाः (“हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधेयवत्” इति मेदिनी) ।

(७४) तदन्तर्लेति ।—तदन्तर्लेषु यानि विवराणि—गर्तानि, तेषु वर्त्तन्ते इति
तथोक्ताः, [“विवरवर्त्तिनः” इत्यत्र “विवरविवर्त्तिनः” इति पाठान्तरम्] । बभ्रवः,
—पिङ्गलाः ; अन्यत्र,—नकुलाः । (“बभ्रुर्वैश्वानरे..... । विशाले नकुले पुंसि
पिङ्गले त्वभिधेयवत् ॥” इति मेदिनी) । जटाऽवलम्बिनः,—जटाः,—मूलानि,
अवलम्बन्ते—आश्रयन्तीति जटाऽवलम्बिनः ; अन्यत्र,—जटाधारिणः ; कपिलाः,—
पिङ्गलाः ; अन्यत्र,—कपिलाख्यमुनिविशेषव्रतधारिणः तापसाः एवामेदीपचारात्
कपिला इति मत्वम् ; एते तु जटावल्लवधारिणो भवन्ति इति ।

(७५) शकुनेति ।—शकुनकुलानां—पक्षिविशेषसमूहानां, कुलायान्—नीडानि,
(“कुलायो नीडमस्त्रियाम्” इत्यमरः) पातयन्ति—दग्ध्वा निक्षिपन्तीति यावत् तथोक्ताः,
श्येनाः,—शुकवर्णाः ; अन्यत्र,—पक्षिद्वन्द्वकुलायनिवेपकाः पक्षिमेदाः, (“शकुनस्तु
पुमान् पक्षिमावपक्षिविशेषयोः” । “श्येनः पक्षिणि पाण्डुरे” इति च मेदिनी) ।

(७६) विलीनेति ।—विलीनः,—द्रवीभूतः, यो लाक्षारसः,—अलक्षकद्रवः,
तद्वत् लोहिताः,—रक्ताः ; अन्यत्र,—तेन लोहिताः,—रक्ताः, छवयः,—कान्तयः येषां
तथाभूताः, अधराः,—धर्जुमश्रयाः, निनीषाः वा ; अन्यत्र,—धराः,—पर्वताः,
(“अर्द्धार्थधरपर्वताः” इत्यमरः) ।

(७७) आसादितेति ।—आसादिनेषु—प्रायेषु ; यथा,—आ—समन्तात्,
आदिनेषु—अवसादं गतेषु, खलितेषु इत्यर्थः, शकुनानां—पक्षिणां [“शकुनि” इति
पाठान्तरम्] पक्षेषु—गर्भेषु, कृता—लब्धा, पटुगतिः,—सम्यक् प्रसरः यैः ; अन्यत्र,—
आसादिता—प्राप्ता, शकुनपक्षेण—पक्षिगृहता, कृता जनिता, पटुगतिः,—सत्वर-
गमनं यैः तथोक्ताः । वि—विविधाः, शिखाः,—ज्वाला येषां तथोक्ताः, अन्यत्र—धराः ।

(७८) दग्धेति ।—दग्धाः,—भक्षीकृताः, निःशेषाः,—समसाः, जम्ब-

हेतवो निर्वाणाः, क्वचित् (७८) कुसुमं वासिताम्बरसुरभयो
रागिणः, क्वचित् सधूमोद्गारा मन्दरुचयः, क्वचित् (८०) सकल-
जगद्भासघर्ष्मराः सभस्मभूरिकाः, क्वचित् (८१) वेणुं शिखर-
लम्पमूर्तयोऽत्यन्तदृष्टाः, क्वचित् (८२) अवलोपयुक्तशिलाजतवः।

हेतवः,—स्वीत्यतिकारणानि, दृष्टकाष्ठादीनिति भावः यैः ; अन्यत्र,—दग्धाः,—
अधिताः, ज्ञानाग्निनेति भावः, निःशेषाः,—समस्ताः, पूर्वपूर्वजन्माज्जिता अपीति
भावः, जन्महेतवः,—संसारगमनकारणानि पुण्यपापानि यैः तथोक्ताः, अत एव
निर्वाणाः,—शान्ताः, दाह्याभावादिति भावः ; अन्यत्र,—मुक्तिं गता इत्यर्थः ।

(७८) कुसुमेति ।—कुसुमैः,—धूमैरिति यावत् ; अन्यत्र,—पुष्पैः, वासितं—
छादितम् ; अन्यत्र,—सुरभीकृतं, यत् अम्बरं—नभः ; अन्यत्र,—वस्त्रं, तेन
सुरभयः,—कान्ताः, शोभनदर्शनाः इत्यर्थः ; अन्यत्र,—सौरभशालिनः, (“सुरभिः शङ्खकी-
मादभिन्धुरा……। स्वर्णं गन्धोत्पन्ने क्लीवं सुगन्धिकालयिस्त्रिषु ॥” इति
मेदिनी) रागिणः,—रक्तवर्णाः, अनुरागवन्तश्च । सधूमेति ।—धूमोद्गारेण—धूमनिर्गमिण
सह वर्त्तमानाः, तथाऽपि अमन्दा—अतिप्रहृष्टा, रुचिः,—दीप्तिर्येषां तथोक्ताः ;
अन्यत्र,—धूमोद्गारेण—धूमगम्युद्गारविशिष्टाजीर्णरोगविशेषेण सह वर्त्तमानाः, अत
इव मन्दा रुचिः,—शरीरप्रभा, भोजनाभिलाषो वा येषां तथोक्ताः ; (“रुचिः स्त्री दीप्तौ
शोभायामभिव्यक्ताभिलाषयोः” इति मेदिनी) ।

(८०) सकलेति ।—सकलं जगदेव यासः,—कवर्त्त, तस्य घर्ष्मराः,—भक्षणे-
श्रीलाः, दहनशीला इति यावत्, सभस्मभूरिकाः,—भक्षणां भूरिभिः,—प्रभूतैः सह
वर्त्तमानाः ; अन्यत्र,—भस्मभूरिकाः,—भस्मकोट इति प्रसिद्धः बहुभोजनरूपव्याधि-
विशेषः, तेन सह वर्त्तमानाः, अन्यन्याः स्थरीणि इत्यर्थः । [“सभस्मभूरिकाः”
इत्यत्र “सभस्मकाः” इति पाठि—भस्म एव भस्मकं तेन ; अन्यत्र,—भस्मकेन—
तदाख्यातितोष्णाग्निरूपव्याधिविशेषेण सह वर्त्तमानाः] ।

(८१) वेणुति ।—वेणुनां—वंशानां, शिखरेषु—चटेषु, क्षत्राः,—संस्तृताः ;
अन्यत्र,—वंशदृष्टायेषु क्षत्राः,—ऊतभराः, मृत्युयः,—अज्ञानि येषां तथोक्ताः, अन्यन्तदृष्टाः,
—अतिप्रशान्ताः, अतिस्थविराश्च । अतिस्थविराः वंशदृष्टायमवलम्ब्य गच्छन्तीति दृश्यते ।

(८२) अवलिति ।—अवलम्बु—पर्वतेषु, उपयुक्तानि,—भक्षितानि, दग्धानीति
यावत्, शिलाजन्तुनि—शिलाजन्तुव्याख्याः उपधातुविशेषाः यैः ; अन्यत्र,—अवलम्—
अविच्छिन्नं यथा तथा, दीर्घकालादुपनिवृत्तादिति भावः, उपयुक्तं—संवितम्, श्रीवध-

क्षयिणः, क्वचित् (८३) सर्वाङ्गरसभुजः पीवानः,
क्वचित् (८४) दग्धगुग्गुलवो रौद्राः, क्वचित् (८५) ज्वलित-
नेत्रदहनेदग्धसकुसुमशरमदनाः, (८६) कृतस्याणुस्थितयः,
चटुलशिखाः, नर्त्तनारम्भारभटीनटाः, (८७) शुष्क-
कासारसृतिभिः, स्फुटश्रीरसनीवारवीजलाजवर्षिभिः ज्वाला-
ऽञ्जलिभिः अर्चयन्त इव घर्म्मघृणिम्, अघृणा इव

इत्येवेति भावः, शिलाजतु यैः तथोक्ताः, क्षयिणः,—निर्वाणं गताः, क्षयरोगिण्यः ;
उक्तञ्च निदानाचार्यैः,—“शिलाधातुप्रयोगाद्वा प्रसादाद्वाऽप्य शाङ्करात् । अजामूक-
प्रयोगाद्वा क्षयः क्षीयेत नान्यथा ॥” इति ।

(८३) सर्वेति ।—सर्वाणि अङ्गानि—खाद्यवस्तूनि, रसाम्—सलिलादीन्,
भुञ्जते इति तथोक्ताः, अत एव पीवानः,—स्थूलकलिवराः ; ये नित्यं मधुरादिषड्रसान्
उपभुञ्जते, ते स्थूला एव भवन्ति । [“सर्वाङ्गरस—” इत्यत्र “सर्वरस—” इति
पाठान्तरम्] ।

(८४) दग्धेति ।—दग्धाः गुग्गुलवाः,—गन्धद्रव्यभेदाः यैः तथोक्ताः, रौद्राः,—
भीषणाः, रुद्रसेवकाश्च, ते हि रुद्रपूजायां गुग्गुलुदहनेन धूपं ददति ।

(८५) ज्वलितेति ।—ज्वलितानां नेवाणां—मूलानां, (“नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे
मूले दुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्याश्च” इति मेदिनी) दहनेन दग्धाः सकुसुमाः,
—सपुष्पाः, शराः,—तण्डुलभेदाः, मदनाः,—तदाप्यवचमभेदाश्च यैः तथोक्ताः ; अन्यत्र,
—ज्वलिनेन नेत्रदहनेन—तृतीययनयाग्निना, दग्धः,—भक्षोक्तः, सकुसुमशरः—
गुणशरसहितः, मदनः,—कामः यैः तथोक्ताः ।

(८६) कृतेति—अत एव कृताः स्याणुषु—किन्नशाखेषु वृक्षेषु, स्थितिः यैः ते ;
अन्यत्र,—कृताः, स्याणोः,—द्वरस्य, स्थितयः,—व्यवहाराः यैः ते । चटुलशिखाः,—
प्लुताः,—चघलाः, शिखाः,—ज्वाला येषां तथोक्ताः ; अन्यत्र,—चञ्चलचूडा इत्यर्थः ।

(८७) शुक्तेति ।—शुक्लेषु कासारेषु—सरसु, नडुलेषु शुष्कजलजलाशयेषु इति
भावः, सृतिः,—प्रसरी येषां तैः । स्फुटदिति ।—स्फुटन्ति—अग्न्युत्पापात् लाजतां
प्राप्तानीति भावः, नीरसानि यानि नीमारवीजानि—धान्यविशेषाः, तेषां लाजान् वर्षन्तीति
तथोक्ताः । ज्वालाऽञ्जलिभिः,—ज्वालाः,—शिखा एव अञ्जलयः तैः । घर्म्मघृणिम्—
उष्णघृणिम्, सूर्यमित्यर्थः । अघृणा इव—घृणा—जुगुप्सा तद्वद्दिता इव ।

(८८) इठङ्गयमानकठोरस्थलकमठवसाविस्रगन्धगृध्रवः, स्वमपि धूमम् (८९) अभ्योदसमुद्गतिभियेव भक्षयन्तः, सलिलाहुतय इव (९०) स्फुटहलबालकीटपटलाः कक्षेषु, श्वित्रिण इव (९१) प्रोषविचटहल्लक्षलधवलशब्दकशुक्तयः शुष्केषु सरःसु, स्वेदिन इव (९२) विलीयमानमधुपटलगोलगलितमधूच्छिष्ट-दृष्टयः काननेषु, खलतय इव (९३) पथ्यन्तशीर्यमाणशिखा-

(८८) —इठेति । —इठात् —सहसा, ह्यमानाः —दहमानाः, कठोराणां स्थल-कमठानां—स्थलवर्तिनां कच्छपानां, याः वसाः,—मेदांसि, तासां यो विस्रगन्धः,—आमगन्धः, (“विसं स्यादामगन्धि यत्” इत्यमरः) तस्य गृध्रवः,—लोचुपाः ।

(८९) अभ्योदेति । —अभ्योदानां—मेघानां, खलिलसिद्धामिति भावः, समुद्गतिः,—समुत्पत्तिः, तस्याः भोः तयैव, धूमं भक्षयन्तः,—संहरन्तः, सम्यग्ज्वलने-ज्जेति भावः, उक्तञ्च मेघदूताख्ये काव्ये महाकविना कालिदासेन,—“धूमश्चीतिः-सलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः” इति । सलिलाहुतय इव—जलाहुतय इव, ता हि अपि निर्वापयन्तीति भावः ।

(९०) स्फुटदिति । —स्फुटन्ति—विशीर्यन्ति ; अन्यत्र,—निर्गच्छन्ति, बहलानि —भूरौणि, बालानि—चुद्राणि, कीटपटलानि—चुद्रप्राणिद्वन्द्वानि ; अन्यत्र किमिद्वन्द्वानि यव तथोक्ताः । कक्षेषु—नूतनवृक्षेषु, (“कक्षी तु वृक्षवौरुधौ” इत्यमरः) ; अन्यत्र,—गृध्रप्रकीर्तविशेषेषु । श्वित्रिण इव—धवलपृष्ठरोगयक्षा इव ।

(९१) प्रोषेति । —प्रोषेच—दहनेन, विचटन्ति—चटत् चटदिति शब्दं कुर्वन्ति, यानि वल्कलानि—आवरणानि, [वल्कलशब्दोऽत्र लघुपक्षचक्षम्] तैः चवलाः शम्भूकाः,—घोडाख्यजलजनुभेदाः । शुक्तयश्च—सुतास्कीटाख्या जलजनुभेदाश्च येषां तथोक्ताः । स्वेदिन इव—घर्मात्ता इव ।

(९२) विलीयमानेति । —विलीयमानेभ्यः,—विलयं गच्छन्ताः, मधुपटल-गोत्रेभ्यः,—मधुवक्त्रेभ्यः, गलिता—निःसृता, मधूच्छिष्टानां—सिक्छकानां, दृष्टिः यैः तथोक्ताः । खलतय इव—खलाटा इव ।

(९३) पथ्यन्तेति । —पथ्यन्तेषु—प्राप्तदेशेषु, शिरसी निम्नभागीषु च, शीर्य-माणाः,—प्रसरन्तः, [“पथ्यन्तशीर्यमाण—” इत्यत्र “परिशीर्यमाण—” इति पाठे—परि—शेषे, प्राप्तभागे इत्यर्थः] शिखानां—आलानाम् ; अन्यत्र,—चूकानां,

संहृतयो महीषरेषु, (८४) गृहीतशिलाकवला इव क्वलित-
सूर्यमणिशकलेषु शिलोच्चयेषु, प्रत्यदृश्यन्त दाहणा दावानयः ।

तथाभूते च तस्मिन् अत्युग्रे ग्रीष्मसमये कदाचित् अस्य
स्वगृहावस्थितस्य भुक्तवतोऽपराह्णसमये भ्राता पारश्वः चन्द्र-
सेननाम्ना प्रविश्य अकथयत्,—“एष खलु (८५) देवदेवस्य
चतुःसमुद्राधिपतेः (८६) सकलराजचक्रचूडामणिश्रेणीशाण-
कोणकषणनिर्मलीकृतचरणनखमणेः (८७) सर्वचक्रवर्तिनां
धौरेयस्य (८८) महाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीहर्षदेवस्य
भ्रात्रा कृष्णनाम्ना भवताम् अन्तिकं प्रज्ञाततमो दीर्घाध्वगः
प्रहितो द्वारम् अध्यास्ते” इति । सोऽब्रवीत्,—“आधुषन् !
अविलम्बितं प्रवेशय एनम्” इति ।

इतिः,—समूहः येषां तथाभूताः । महीषरेषु—महत्सु जषरेषु, मरुषु इत्यर्थः ;
एतेषु दाह्यवलूनाम् अभावात् प्रान्तदेशेषु अग्निशिखाप्रादुर्भाव इति भावः ।

(८४) गृहीतति ।—गृहीतं शिला एव कवलं—यासौ यैः तथाभूताः ।
क्वलितसूर्यमणिशकलेषु—दीप्तसूर्यकान्तोपलखण्डेषु । शिलोच्चयेषु—पर्वतेषु, दावाग्रयः,
—आरण्यान्तलाः, (“—देवदावौ तु वनवज्रौ वनेऽप्युभौ” इति मेदिनी) ।

(८५) देवदेवस्य—देवानां—राज्ञां, देवः,—राजा, सम्पादित्यर्थः तस्य,
[“देवदेवस्य” इत्यत्र “देवस्य” इति पाठान्तरम्] ।

(८६) सकलति ।—सकलानां राजचक्राणां—वृषमण्डलानां, याः चूडामणि-
श्रेण्याः,—शिरोरत्नराजयः, ता एव शणाः,—निकषपाषाणविशिषाः, तेषां कोणेषु—
प्रान्तभागेषु, यत् कषणं—घर्षणं, तेन निर्मलीकृताः,—विशदीकृताः, चरणयोर्नखा एव
नखयः,—रत्नानि यस्य तथाभूतस्य, राजचक्रनियतवन्द्यस्येति भावः ।

(८७) सर्वेति ।—सर्वेषां चक्रवर्तिनां—सार्वभौमाणां, धौरेयस्य—अग्रगण्यस्य ।

(८८) महेति ।—महतां राजाधिराजानां परमेश्वरः,—सर्वनियन्तेत्यर्थः, स
यासौ श्रीहर्षदेवश्चेति तथोक्तस्य । अन्तिकं—समीपम् । प्रज्ञाततमः,—अतिप्रतीतः,
अतिशयेन विज्ञात इत्यर्थः, अतिविश्रुत इति यावत् । दीर्घाध्वगः,—दीर्घम् अप्वानं
अध्वतीति तथोक्तः, बहुदूरादागत इति भावः । प्रहितः,—प्रेषितः । एतेन वाणं
प्रति राज्ञः आदरातिशयः सूच्यते ।

अथ तेन अनियमानम्, (८६) अतिदूरगमनगुरुजङ्गलं,
 (१००) कार्दमिकचेलचौरिकानियमितोच्चण्डचण्डातकं,
 (१०१) पृष्ठप्रेङ्खत्पटच्चरकर्पटघटितगलितग्रन्थिम्, (१०२) अति-
 निविडसूत्रबन्धनिम्नितान्तरालकृतव्यवच्छेदया लेखमालिकया
 (१०३) परिकलितमूर्धनं, प्रविशन्तं लेखहारकम् अप्राचीत्;
 अप्राचीच्च दूरादेव,—(१०४) “भद्र! भद्रम् अशेषभुवन-
 निष्कारणबन्धोः तत्रभवतः कृष्णस्य ?” इति । सः “भद्रम्”
 इत्युक्त्वा प्रणम्य अतिदूरे समुपाविशत्; विश्रान्तश्च अभवत्,

(८६) अतिदूरेति ।—अतिदूरगमनेन गुर्यो—भारवत्यो, अत एव जङ्ग-
 लमनाचमे, जङ्गे यस्य तथाभूतम् ।

(१००) कार्दमिकेति ।—कार्दमिकं,—कर्दमेन लिप्तं, सकर्दमाभ्यगमनादिति
 भावः, यत् चेलं—वस्त्रं, तस्य चौरिका—खण्डं, तथा नियमितं—संयमितम्, उच्चण्डं
 —कर्कशं, स्थूलमित्यर्थो वा, चण्डातकम्—अर्द्धोरुपर्यन्तव्यापकं वसनं येन तथोक्तम् ।
 यद्यपि वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्यन्तविलम्बिनि वसने एव चण्डातकशब्दो गम्यते, तथाऽपि
 अत्र सामान्यतः लक्षणयैष चण्डातकशब्दो ज्ञेयः ।

(१०१) पृष्ठेति ।—पृष्ठं—पृष्ठदेशे, प्रेङ्खत्—चलत्, यत् पटच्चरं—जीर्णवस्त्रं,
 (“पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्” इत्यमरः) कर्पटश्च—घर्मादिमार्ज्जनायै वस्त्रखण्डश्च, ताभ्यां
 घटितः,—रचितः, अथ च गलितः,—श्रितिलः, ग्रन्थिः,—सन्धिबन्धो यस्य तथोक्तम् ।

(१०२) अतिनिविडेति ।—अतिनिविडः,—अतिघनः, यः सूत्रबन्धः, तेन
 निमित्तः,—निम्न इव आचरितः, निमित्तः इत्यर्थः, [निम्नशब्दादाचारार्थे कौ
 निजायां रूपमेतत्] अन्तरालं—मध्ये, कृतः,—विहितः, व्यवच्छेदः,—विभागी यस्याः
 तथाभूतया, लेखमालिकया—लिपिसङ्घयेन । अन्येषामपि लिपिसनानीता, ततः
 लेखमालिकया इत्युक्तं, तसु उपरिष्ठात् व्यक्तीभवत्यति ।

(१०३) परिकलितेति ।—परिकलितः,—वेष्टितः, [“परिकलित—” इति
 धाटिऽपि स एवार्थः] मूर्ध्नां—मस्तकं येन तथोक्तं, शिरोधृतलिपिमित्यर्थः । लेखहारकं—
 पत्रवाङ्मयम् । अप्राचीत्—अपृच्छत् ।

(१०४) भद्रेति सम्बोधनं, भद्र !—हे साधो ! भद्रं—कुशलम् । अशेषेति ।
 —अशेषाणां—सप्तसाणां, सुप्तानां—जगतां, निष्कारणः,—अद्वैतकः, बन्धुः तस्य ।
 तत्रभवतः,—पूज्यस्य । “अतिदूरे” इत्यनेन सर्वत्रैव आत्मनः प्रभावातिशयं द्योतितम् ।

—“एष खलु स्वामिनो माननीयस्य लेखः प्रहितः” इति विमुच्य च अर्पयत् । अथ बाणः सौदरं गृहीत्वा स्वयमेव भवाचयत्,—“मेखलकात् सन्दिष्टम् अवधार्य (१०५) फल-प्रतिबन्धी धीमद्भिः अपहरणीयः कालातिपात इति (१०६) एतावत् अत्र अर्थजातम्, इतरत् वार्त्तासंवादनमात्रकम्” । अवधृतलेखार्थं समुत्सारितपरिजनः सन्देशं पृष्ठवान् । मेखलकः तु भवादीत्,—“एवम् आह मेधाविनं स्वामी,—जानाति एव मान्यः यथा (१०७) एकगोत्रता वा, समानजातिता वा, समं संवर्द्धनं वा, एकदेशनिवासो वा, दर्शनाभ्यासो वा, परस्परानुरागश्रवणं वा (१०८) परोक्षोपकारकरणं वा, समान-शीलता वा स्नेहस्य हेतवः । त्वयि तु विना कारणेन अदृष्टेऽपि

[“अतिदूरे” इत्यत्र “नातिदूरे” इति पाठान्तरम्] । स्वामिनः,—अस्मत्प्रभोः, [अत्र कर्त्तरि विभक्त्या षष्ठी, निष्ठायां तन्निषेधात् ; अन्यधीपपदमाने शिरोवेष्टनन्यावमनु-धावति] माननीयस्य—सम्मानार्हस्य । प्रहितः,—प्रेषितः, भवतः सकाशे इति शेषः । अर्पयत्—दत्तवान्, लेखमिति शेषः । मेखलकात्—तदाख्यात् प्रागुक्तात् अत्रबाह-कात् । सन्दिष्टं—वाचिकम् ।

(१०५) फलेति ।—फलं—कार्यं, प्रतिबध्नाति—रुषद्भीति तथोक्तः, कार्य-भ्याघातक इत्यर्थः । कालातिपातः,—कालविलम्बः, अपहरणीयः,—त्यक्तम्, अकरणीय इति यावत् ।

(१०६) एतावत्—एतत्पर्यन्तम् । अत्र—लेखमालिकायाम् । अर्थजातं—प्रतिपाद्यवस्तु, अभिधेयविषय इत्यर्थः । इतरत्—अन्यत्, वार्त्तासंवादनमात्रकं—हस्तान्तालोचनमात्रम् । अवधृतलेखार्थः,—विदितलिपिनिबद्धतान् । मेधाविनं—प्रकटधीशक्तिसम्पन्नम् । स्वामी—अस्माकं प्रभुः । मान्यः,—भगवानिति शेषः ।

(१०७) एकगोत्रता—एककुलीत्यसिः । अत्र “एकगोत्रता” इत्यादि स्नेह-कारणम् उत्तरोत्तरं हीनबलं ज्ञेयम् । समानजातिता—तुल्यजातित्वम् । समं—सङ्ग, संवर्द्धनम् । एकदेशनिवासः,—एकस्थानस्थितिः । दर्शनाभ्यासः,—पुनः पुनः साक्षात्करणम् । परस्परानुरागश्रवणम्—अन्वोन्वसद्भावाकर्षणम् ।

(१०८) परोक्षोपकारकरणं—साक्षात्काराभावेऽपि उपकारकरणम् । समान-

प्रत्यासन्ने बन्धाविव बह्वपक्षपातं किमपि सिद्ध्यति मे
हृदयं दूरस्थेऽपि इन्दोरिव कुमुदाकरे । (१०८) भवन्तम्
अन्तरेण अन्यथा चक्रवर्ती दुर्जनैः ग्राहित आसीत्,
(११०) न च तत् तथा । (१११) न सन्त्येव ते, येषां सता-
मपि सतां न विद्यन्ते मित्रोदासीनशत्रवः । (११२) शिशु-
चापलापराचीनचित्तवृत्तितया च भवतः केनचित्

शीलता—समस्तभावत्वम् । स्नेहस्य—प्रणयबन्धनस्य । प्रत्यासन्ने—निकटवर्तिनि ।
बन्धाविव—सुदृढीव । बह्वपक्षपातं—बहुस्नेहम् । कुमुदाकरे—कैरवीत्यभिप्रायः,
(“आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते” इति मेदिनी) ।

(१०८) भवन्तमिति ।—भवन्त—त्वाम्, अन्तरेण—विना, तवानुपस्थितेः
त्वां लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, दुर्जनैः,—दुष्टैः लोकैः, चक्रवर्ती—सम्राट्, अन्यथा—
अन्येन प्रकारेण, [“अन्यथा चक्रवर्ती” इत्यत्र “अन्यथा चान्यथा चायं चक्रवर्ती”
इति पाठे—अयम्—एषः, मद्राता इति भावः, चक्रवर्ती अन्यथा च अन्यथा च—
प्रकृतं गोपायित्वा अन्येन बहुविधेन अप्रकृतेनेत्यर्थः । एतेन किञ्चिदपि सम्भवतीति
प्रकटयति] । ग्राहितः,—अवबोधितः, आसीदित्यन्वयः । राजाधिराजसन्निधौ
भवती दीपोत्कीर्त्तनात् राज्ञः त्वयि मनोभङ्गः कारितः इति भावः । अत्र “आसीत्”
इति भूतप्रयोगात् अधुना तु दुर्जना विफलाभिमता जाता इति प्रकटीभूतम्; एतत्तु
उपरिष्ठात् “तथेति च प्रतिपन्नम्” इत्यादिवचसा व्यक्तीभविव्यति ।

(११०) न चेति ।—तत्—राजस्यैव मगसोऽन्यथात्वमिति भावः, तथा—
तादृशं, न च—नैवेत्यर्थः । त्वयि राज्ञी मनोविकृतिः न जातेति भावः । अथवा,—तत्
—तैः कृतमन्यथा वर्णनं, तथा—तादृक्, न, मित्येवेत्यर्थः । तथात्वे तु बाणस्य दुर्वृत्तता
प्रसज्येत, कृच्छस्यापि बाणे तथाविधः अनुरागः नृपतिवचनस्य दीपायैव स्यादिति ।

(१११) न सन्त्येव ते इति ।—ते—मानवाः, न सन्त्येव—नैव विद्यन्ते इत्यर्थः ।
सतामपि सतामित्यादि ।—सतां—साधूनां, सदाचारवतामित्यर्थः, सतां—विद्यमानानामपि,
मित्रोदासीनशत्रवः,—मित्राणि—सुहृदः, उदासीनाः,—मध्यस्थाः, शत्रवः,—विद्वेषिणः,
न विद्यन्ते—न तिष्ठन्ति, सर्वेषामेव मानवानां मित्रोदासीनशत्रवो विद्यन्ते इत्यर्थः ।

(११२) शिशुचापलेति ।—शिशुचापलं—शैशवचापल्यं, बाल्यकालिकचञ्चल-
तेति यावत्, तत्र अपराचीना—अपराधुन्वी, चित्तवृत्तिर्यस्या तस्या तथा,

(११३) असहिष्णुना यत्किञ्चित् असदृशम् उदीरितम्, इतरो लोकः तथैव तत् गृह्णाति, वक्ति च । (११४) सलिलानि इव गतानुगतिकानि लोलानि खलु भवन्ति अविवेकिनां मनांसि । (११५) बहुसुखश्रवणनिश्चलीकृतनिश्चयः किं करोतु पृथिवी-पतिः ? तत्त्वान्वेषिभिश्च अस्माभिः दूरस्थितोऽपि (११६) प्रत्यक्षी-कृतोऽमि । विज्ञप्तः चक्रवर्त्ती त्वदर्थम् ;—यथा प्रायेण प्रथमे वयसि सर्वस्य एव चापलैः शैशवम् अपराधि इति । तथेति च

तात्कालिकचित्तवर्त्तः ईषदन्मार्गप्रवृत्ततया इति भावः । [“चित्तवृत्तितया” इत्यव “वर्त्तवृत्तितया” इति पाठान्तरम्] ।

(११३) असहिष्णुना—सौदम्यशक्तवता, विद्वेषिणा वा । असदृशम्—अयुक्तं, विरुद्धमित्यर्थः, उदीरितम्—उत्तम् । इतरो लोकः,—साधारणी लोको नीचो वा, तत्—असदृशं वाक्यं, त्वयि प्रयुक्तमिति भावः, तथा एव—मन्यमेव, गृह्णाति—अव-बुध्यते, वक्ति च—कथयति च ।

(११४) सलिलानि इवेति ।—अविवेकिनां—विवेकशून्यानां जनानां, मनांसि सलिलानि इव—जलानि इव, गतं—गमनम्, अनुगतं—पश्चाद्गमनं च कथ्यन्ति यानि तानि गतानुगतिकानि, [“गतानुगतिकानि” इत्यव “गतानुगतिकानि” इति पाठः,—गमनागमनशीलानि, न तु दृढानि इति भावः] अत एव लोलानि चयनानि, इतरजनानाम् अयमेव स्वभावः खलु, यत्, ते स्थिरतया कुत्रापि दीर्घकालं स्थातुं न शक्नुवन्तीति भावः ।

(११५) बहुसुखिति ।—बहूनां सुखानां—भूरीणां श्रवणमन्त्रप्रेषणानां हयानां वचनां, कर्णजपानां चाटुवाचासित्यर्थः, श्रवणेन [“बहुसुखश्रवण—” इत्यव “बहु-सुखश्रवण—” इति पाठः,—बहूनां, जनानामिति शेषः, सुखिभ्यः श्रवणात्] निश्चलीकृतः निश्चयः,—अवधारण यस्य तथाभूतः, दर्शनाः सततं राजानं निक्षपा बहूनां मन्त्रावकारान् विषयान् कीर्त्तयन्ति, तेन अमो समाकृष्टज्ज्ञाः वितयाव्यपि तान्येव तथ्यानि तेषां वचनानि इति अवधारयति, नाव तत्त्वमनुसन्दधातीति भावः ।

(११६) प्रत्यक्षीकृतः,—साक्षात्कृतः परिचित इति भावः । प्रथमे वयसि—यौवनप्रारम्भे इत्यर्थः । चापलैः,—चपलकामिभिः, शैशवं—शाल्यम्, अपराध्यतीति अपराधि—सदीर्घं भवति इति यावत् ।

(११७) प्रतिपन्नं स्वामिना । अतो भवता राजकुलम् अकृत-
कालवेपम् आगन्तव्यम् । अवकेशीव अदृष्टपरमेश्वरो
(११८) बभ्रुमध्यम् अधिवसन् नासि मे बहुमतः, न च
(११९) सेवावैषम्यविषादिना वा परमेश्वरोपसर्पणभीरुणा
भवता भक्तिव्यम् । यतो यद्यपि,—

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वर्तु
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।
मोहात् समुत्तिष्ठति जीवनमप्यकाण्डे
कष्टं मनोभव इवेश्वरदुर्विदग्धः ॥ ३ ॥

(११७) प्रतिपन्नं—विदितं, स्वीकृतमित्यर्थः । स्वामिना—प्रभुणा, राज्ञेत्यर्थः ।
अकृतकालवेपं—कालविलम्बमकृत्येत्यर्थः । अवकेशीव—निष्कलतरुविव, (“बभ्रु-
फलोऽवकेशी च” इत्यमरः) अदृष्टपरमेश्वरः,—न दृष्टः परमेश्वरः,—राजाधि-
राजः, रविश्च येन तथाभूतः । अदृष्टरविस्तारमध्यगतस्त्रायामधानः अवकेशी अपि न
कस्यचित् प्रियः ।

(११८) बभ्रुमध्यं—बभ्रूनां—जातीनां, (“सगोत्राश्च वज्रातिवभ्रुस्त्वज्जनाः
समाः” इत्यमरः) मध्यम् अधिवसन्—अधितिष्ठन्, मे—मम, [वर्तमाननिष्ठायोगात्
कर्त्तरि षष्ठी] बहुमतः,—बहुद्वयः, न अस्मि—न भवसि ; यथा रत्नकिरणालाभं
ततः निष्कली भवति, तथा राजानुग्रहं विना भवादृशस्य निष्फला स्थितिरिति भावः ।

(११९) सेवेति ।—सेवायां—परिचर्यायां राज्ञ इति भावः, यत् वैषम्यं—
अज्ञातिशय इति यावत्, तेन विधीयतीति तेन । परमेश्वरोपसर्पणभीरुणा—पर-
मेश्वरस्य—चक्रवर्तिनः, उपसर्पणम्—आनुगत्यं, तस्मात् भीरुः तेन, कदाचित् कथ-
मपि अपराद्धे दण्डशङ्कां कुर्वता इत्यर्थः ।

दृष्टात् प्रभोः स्यादाऽस्मावमाशङ्मानाय वाणाय सटुपदिशन् कृष्णः स्वकीय-
स्वामिनं प्रशंसितं प्रसङ्गात् दुर्विनीतप्रभोः स्वरूपमुपवर्णयन्नाह, स्वेच्छेति ।—द्वेश्वर-
दुर्विदग्धः दुर्विदग्धः,—अपण्डितः, द्वेश्वरः,—प्रभुः, नियहानुग्रहसमर्थः इत्यर्थः,
अविषकौ नृपतिरिति यावत्, [आहिताग्न्यादित्वात् वैकल्पिकः परनिपातः] ; अन्यत्र,—
द्वेश्वरेण—हरेण दुर्विदग्धः,—दुः—दुःखं, कष्टकरं यथा तथा इत्यर्थः, वि—विशेषश्च,
दग्धः,—भस्मीकृतः इत्यर्थः, नेत्रजन्मना वञ्चनेति शेषः, मनोभव इव—काम इव,

कष्ट—श्रेष्ठतुरित्यर्थः, भवतीति शेषः ; अन्यबुद्धेः प्रभोः सेवा अतीव क्लेशकरीति भावः । पादवयेण अविवेकिनः प्रभोः सेवायाः कामप्रसरनिरोधस्य च दुःशक्यत्वमुपपादयितुमाह, स्वेच्छेति ।—दुर्विनीतः मूर्खश्च प्रभुः, स्वेच्छया—मिजाभिलाषिण, उपजाताः,—उपस्थिताः, विषयाः,—भोग्यवस्तूनि, सक्चन्दनवनितादयः अर्था इति यावत् यस्य तथाभूत, यथेच्छं व्ययोपभोगयोग्यमम्यदोऽधिगच्छप्रपौत्यर्थः ; अन्यत्र,—स्वेच्छया—यथेष्टम्, उपजाता,—उपगताः, विषयाः,—लज्ज्याणि यस्य तथाभूतः, यथेच्छं कामिजनरूपाणि लज्ज्याणि विध्यन्नपीत्यर्थः, देहीति—प्रयच्छ इति, वक्तुं—कथयितुं, न याति—न ददातीत्यर्थः, [धातुनामनेकार्थत्वात् अत्र याधातुर्दानार्थः] याचके किञ्चित् देहीति कथयति मतिं विरज्यते इति भावः ; अन्यत्र,—देहीति—देहवान् इति, वक्तुं—वचनम्, [अत्र तुमर्थोऽविवक्षित, धात्वर्थमात्रमेव विवक्षितम्] न याति न गच्छति, न प्राप्नोति इत्यर्थः ; यद्वा,—वक्तुं न याति—शरीरीति उक्तिरयोग्यतां न प्राप्नोतीत्यर्थः, अनङ्गत्वात् इति भावः ; मार्गेणशतैः,—याज्ञाशतैः, पुनः पुनः याज्ञाभिरित्यर्थः ; कारुण्यपूर्णां महान्तस्तु न तथा, ते तु अकिञ्चनानां दैन्योक्तिं सोढुमशक्तवन्तः प्रार्थितव्यसमाकर्णनात् प्रागेव तेषाम् अप्रार्थितमपि अकातरं विसृजन्ति इति विशेषः ; अन्यत्र,—शरशतैः, (“—मार्गेणी याचके शरे । याज्ञाऽल्वेषणयोः जीवम्—” इति मेदिनी) दुःखं ददाति—क्लेशं जनयति, एकत्र,—अनुजीविभ्यः, अन्यत्र,—कामिभ्य इति शेषः । यद्वा—देहीति पदम् अविवेकिप्रभुपक्षे मार्गेणशतैरित्यनेनान्वितं कृत्वा व्याख्यातव्यं, देहीति याचकानां याज्ञाशतै तैभ्यः नियतं दुःखं ददाति, न तु किञ्चित् तैभ्यः अपर्ययति इत्यर्थः ; अत्र पक्षे वक्तुमिति पदं धातुनामनेकार्थत्वात् भोक्तुमिति कृत्वा भोगार्थकत्वेन व्याख्यातव्यमिति सङ्केपः ; अकारुण्डे—सहसा, कारणान्तरं असत्यपीति यावत्, मोहात्—अज्ञानात्, यथायथं दोषादोषयो अनवबोधान् इत्यर्थः, स्वस्य विचारशक्तेरभावादिभिः भावः ; अन्यत्र,—मोहात्—स्वविकारजनितं मोहमुत्पादयेत्यर्थः, [लब्धलीपे पञ्चमी] जीवमपि—प्राणानपि, एकत्र,—अनुजीविनाम्, अन्यत्र,—कामिनामिति शेषः, समुत्क्षिपति—समुत्कर्षति, दण्डयति इत्यर्थः ; अन्यत्र,—हरतीत्यर्थः । [“समुत्क्षिपति इत्यत्र “समाक्षिपति” इति पाठः—समाकर्षति, दण्डयतीत्येवार्थः] अत्र मूर्खदुर्विनीतेश्वरस्य, मनोभवेन सह वैधर्म्योक्तिविरहितसाम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः, स च दक्षि-मार्गेणादिपदानां श्लिष्टतया श्लेषानुप्राणित इति बोध्यम् । अयमेव च श्लोकः श्लेषालङ्कारविचारावसरे साहित्यदर्पणे,—“कष्टं प्रमूत्रविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिः” इति चतुर्धादमात्रं विपरिवर्त्य उदाहृती विश्वनाथेन ; अस्मिन् पाठे—प्रमूत्रविशिखः,—कामः, तथा अन्यबुद्धिः,—अवीधः,

तथाऽपि (१२०) अन्ये ते भूपतयः, अन्य एव अयं न्यकृत-
नृग-नल-निषध-नहुषास्वरीप-दशरथ-दिलीप-नाभाग-भरत-
भर्गीरथययातिः अमृतमयः स्वामी । न अस्य (१२१) अह-
ङ्कारकालकूटविपदग्धदुष्टा दृष्टयः, न (१२२) दर्पगदगुरुगर-
गलग्रहगद्गदा गिरः, न (१२३) अतिस्मयाष्मापस्मारविस्मृत-
स्थैर्याणि स्थानकानि, न (१२४) उद्दामदर्पदाहज्वरवेग-

प्रभुः—स्वामी चेत्युभयसमि इत्यर्थः, कष्ट—क्लेशकारणमित्यर्थः, अन्यत् सर्वे पूर्ववत् ।
अस्मिन् पक्षे प्राकरणिप्राकरणिकयोरल्पबुद्धिप्रभु-प्रभुत्वविशिष्टयोरेकधर्माभिसम्बन्धा-
द्वीपकमलदातः, सोऽपि शेषानुप्राणितः इति बोध्यम् । वसन्तातलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥

(१२०) अन्ये ते भूपतय इति ।—ते—तादृशा इत्यर्थः, दुर्विदग्धा इति भावः,
भूपतयः—राजान्, अन्ये—अपरे, अस्मात् राज्ञः पृथगित्यर्थः । अयं—चक्रवर्ती
इत्यर्थः । न्यकृति ।—न्यकृतः, नृगादयो येन तथाभूतः, नृगनलादीन्
अतिधार्मिकान् भूपतीन् निजधर्मशालितयः तिरस्त्रोति इत्यर्थः । अमृतमयः—
अमृतपूर्णः, देवतन्त्र इति यावत् । अत्र “अमृतमयः” इति विशेषण साभिप्रायम्,
यत्, अहङ्कारदर्पादिकं कालकूटगदादिना रूपयति, अतः अहङ्कारादीनामत्यन्त-
भावप्रकर्तनेच्छया अस्य राज्ञः अमृतमयत्वं प्रदर्शितम् ; दा खलु अमृतमयः तस्य काल-
कूटादिसम्बन्धः सम्भावयितुं न शक्यते इति । अस्य—उत्कर्षार्थिनः ।

(१२१) अहङ्कारित ।—अहङ्कार एव कालकूट विपद तेन दग्धाः, अतः
एव दुष्टाः । [“—विपदिग्धदुष्टा” इति पाठान्तरम्] । दृष्टयः—दर्शनानि ।

(१२२) दर्पाति ।—दर्पे एव गदः,—रीगः । [“दर्पगद—” इत्यत्र “गर्व—”
इति पाठान्तरम्] स एव गहः,—महान्, गरः,—विषं, तेन गलस्य—कण्डूस्य, यः
ग्रहः,—ग्रहणम्, अवरोधनमित्यर्थः, तेन गद्गदाः,—अस्पृष्टाक्षरा इत्यर्थः । [“—गल-
ग्रहगद्गदा” इति पाठान्तरम्] । गिरः,—वाचः ।

(१२३) अतिस्मयेति ।—अतिस्मयः,—अतिगर्व एव, उष्मा—सन्तापः, स
एव अपस्मारः,—वातव्याधिविशेषः, तेन विस्मृतं स्थैर्यं—निश्चयः येषां तथाभूतानि,
अपन्थारंगस्तु सन्तापकृतिरिति अभेदाध्यासबौजः, तेन च धैर्यं च्युतिरपि भवतीति ।
स्थानकानि स्थितयः ।

(१२४) उद्दामेति ।—उद्दामिन—उत्कटेन, दर्पेण, उत्पादित इति भावः, यो

विकृता विकाराः, न (१२५) अभिमानमहासन्निपातनिर्मि-
ताङ्गभङ्गानि गतानि, न (१२६) मदार्दितवक्त्रोक्तौष्ठनिष्ठुरा-
निष्ठुराक्षराणि जल्पितानि । तथा च,—(१२७) अस्य विमलेषु
साधुषु रत्नबुद्धिः, न शिलाशकलेषु । (१२८) मुक्ताधवलेषु गुणेषु

दाहज्वरः, तस्य वेगेन - रयेण, विकृताः,—व्याकुलाः । विकाराः,—चित्तविकृतयः,
मनसो भावान्तराणि इत्यर्थः ।

(१२५) अभिमानेति ।—अभिमानः,—अहमेव महान् इत्याकारज्ञानमेव,
महान् सन्निपातः,—द्विदोषजनितो व्याधिभेदः, तेन निर्मितः,—जनितः, अज्ञानाम्
—एकत्र—स्वजनानां, तेषामहङ्कारदर्शनेन विरागोत्पादोत्, अपरत्र—अवयवानां,
भङ्गः,—विकृतिविशेषः येषु तथाभूतानि । गतानि—गमनानि ।

(१२६) मदेति ।—मदः,—सौभाग्ययौवनाद्यवलिपजो विकारविशेषः, तथा
चोक्तं दर्पणे,—“मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलिपजः” इति; तेन अर्दितः,—पीडितः,
आक्रान्त इत्यर्थः, अत एव वक्त्रोक्तः; यद्वा,—मद एव अर्दितः,—वातव्याधिभेदः,
तेन वक्त्रोक्तः; तथा चोक्तं वैद्यके,—“शिरोनासौष्ठचिबुकललाटेक्षणसन्धिगाः ।
अर्द्यत्यनिलौ वक्त्रमर्दितं जनयत्यथ ॥ वक्त्रोभवति वक्त्रार्द्रम्—” इत्यादि, यः शीघ्रः,
तस्मात् निष्ठुराणि—निर्मलितानि, निष्ठुराणि—दाह्यानि, कर्कशाणि वा,
अक्षराणि—वर्णाः, कवगादय इत्यर्थः येषु तानि; मदवशात् पुरुषस्य यथेच्छं वाक्-
प्रयोगाद्यदर्शनात् अथवापुरुषभाषित्वाच्च तेन मदेन सह वातव्याधेरपि तथा-
भूतत्वाद्भेदाध्यासः । जल्पितानि—वचनानि । तथा च—तमेवार्थं जानीहि
इत्यर्थः ।

(१२७) तस्य—चक्रवर्त्तिनः । विमलेषु—अनघेषु, अपापेषु इत्यर्थः; अन्यत्र
—निर्मलेषु, भास्वरतया सुच्छायेषु इत्यर्थः, साधुषु—सज्जनेषु, रत्नबुद्धिः,—रत्नानि एते
इति बुद्धिः,—ज्ञानमित्यर्थः । शिलाशकलेषु—प्रसङ्गरत्नलेषु, हीरकादिषु इति यावत्,
(अत्र हीरकमरकतादिषु इति वक्तव्ये “शिला” इत्यादि पदं साधुषु आदरातिशय-
प्रकटनार्थमिति बोध्यं) न, रत्नबुद्धिरिति शेषः । अत्र अप्रमत्तः विमलत्वरूपसाधा-
रणधर्मवशात् साधुषु निरूपितायाः रत्नबुद्धेः तथाविधेषु अन्येषु शिलाशकलेषु व्यपीड-
नात् परिसङ्काशलङ्कारः; तदुक्तं दर्पणे,—“प्रभ्रादप्रभ्रतो वाऽपि कथितात् वसुनी
भवेत् । तादृगन्वव्यपीड्येत् परिसङ्का” इति । एवमुत्तरत्र ।

(१२८) मुक्ताधवलेषु—मौक्तिकवत् निशदेषु, गुणेषु—विद्याविनयादिषु;

प्रसाधनधीः, न आभरणभारिषु । (१२८) दानवत्सु
कर्मसु (१३०) साधनश्रद्धा, न करिकटेषु । सर्व्याग्रेसरे
यशसि महाप्रीतिः, न जीवितजरत्तुषु । (१३१) गृहीत-
करासु आशासु प्रसाधनाभियोगः, न (१३२) निजकलत्र-
चर्मपुत्तिकासु । गुणवति धनुषि सहायबुद्धिः, न पिण्डोप-
जीविनि सेवकजने । अपि च,—अस्य (१३३) मित्रोपकरणम्
आत्मा, भृत्योपकरणं प्रभुत्वं, पण्डितोपकरणं वैदग्ध्यं,

अन्यत्र,—मुक्ताभिः धवलेषु, गुणेषु—सूत्रेषु, मौक्तिकहारेषु इत्यर्थः ; प्रसाधनधीः—
अलङ्कारबुद्धिः ; श्रद्धा,—प्रसाधनं—प्रकटम् अर्जनं, गुणार्जनमेव अर्जनं, न तु
आभरणार्जनम् इति भावः । आभरणभारिषु—भारभूतेषु आभरणेषु—अलङ्कारेषु,
कटककुण्डलादिसमूहेषु इत्यर्थः, न, प्रसाधनधीरिति शेषः ।

(१२८) दानवत्सु—दानयुक्तेषु, घनदानप्रायेषु इत्यर्थः ; अन्यत्र,—मदयुक्तेषु,
[“दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशृङ्गिषु” इति मेदिनी] ।

(१३०) साधनश्रद्धा—निष्पादनानुरागः ; अन्यत्र,—साध्यते अनेन इति
साधनं—सैन्यं, सेनाङ्गमित्यर्थः, तद्विषयिणी श्रद्धा ; सेनाङ्गत्वेन युद्धादिकर्मसम्पादन-
बुद्धिरित्यर्थः । करिकटेषु—हस्तिगच्छेषु, दानवत्सु—मदजलवर्षिषु इत्यर्थः, साधनश्रद्धा
—सम्पादनानुरागः, न, मदमुचां हस्तिनां सङ्ग्रहानुरागो न इत्यर्थः । जीवितजरत्तुषु—
जीवनरूपे जीर्णेषु—चणभङ्गुरे इति भावः, दणं महाप्रीतिः,—महाननुरागः, न इत्यर्थः ।

(१३१) गृहीतेति ।—गृहीतः करः,—स्वशास्त्री भागः याभ्यः तथाविधासु ;
अन्यत्र,—गृहीतः,—धृतः, करः,—पाणिः यासां तासु ; आशासु—दिक्षु, चेतसः
अनभिगतविषयदृष्ट्यासु वा, प्रसाधनाभियोगः,—बभौकरणप्रयासः, रञ्जानानुरागो
वा । [“प्रसाधनाभियोगः” इत्यत्र “प्रसाधनताऽभियोगः” इति पाठान्तरम्] ।

(१३२) निजेति ।—निजकलत्राणि—स्वीयभार्याः, [न तु परकीया इति
अभिः] तान्येव चर्मपुत्तिकाः,—चर्मणां छादितपुत्तिकाः तासु, न, प्रसाधनाभियोग इति
शेषः । गुणवति—मौर्वीसमन्विते ; अन्यत्र,—विद्याविनयादिसम्पन्ने । पिण्डोपजीविनि
—अन्नदानेन भरणायै इति भावः ।

(१३३) मित्रोपकरणं—सुहृद् रूपम् उपकरणम्—उपकारकं वस्तु, आत्मा—
स्वस्वरूपम्, आत्मप्रभावेण सर्वमसौ संसाधयति, न तु सहायान्तरसाहाय्येन इति

बान्धवोपकरणं लक्ष्मीः, (१३४) कृपणोपकरणम्
द्विजोपकरणं सर्वस्वं, (१३५) सुकृतसंस्मरणोपकरणं हृदयं
(१३६) धर्मोपकरणम् आयुः, साहसोपकरणं शरीरं,
(१३७) असिलतोपकरणं पृथिवी, विनोदोपकरणं राजकं,
प्रतापोपकरणं प्रतिपक्षः । (१३८) न अस्य अल्पपुण्यैः

आत्मैवाय निवसासीदित्यर्थः, न परबुद्धिचालित इति भावः । भृत्योपकरणं—
भृत्यानाम् उपकारसाधनं, प्रभुत्वं—प्रभावः ; अनुचरादीनाम् उपकारसम्पादनमेवाय
प्रभुत्वफलम् इति भावः । पण्डितोपकरणं—पण्डितानाम् उपकारसाधनं, वैदग्ध्यं—
विश्रावस्त्वं, वेचक्षस्त्वं वा । बान्धवोपकरणं—बान्धवानाम् उपकारसाधनं, लक्ष्मीः,—
सम्पदित्यर्थः ; सम्पद्भिः बान्धवा उपक्रियन्ते इति भावः ।

(१३४) कृपणोपकरणं—कृपणानां—दीनानाम्, उपकरणम्—उपकारसाधनं,
पोषणम् इत्यर्थः, ऐश्वर्यं—सम्पदित्यर्थः ; न हि द्विजातिवदन्ते सर्वस्वमर्हन्ति, किन्तु
दारिद्र्यामीचर्चापयोगि इति भावः । अस्य ऐश्वर्यं दारिद्र्याणां दारिद्र्यामीचर्चार्थं, तेषां
पोषणस्यैवौचित्यादिति तात्पर्यम् । द्विजोपकरणं—द्विजानां—ब्राह्मणानाम्, उपकरणम्
—उपकारसाधनं, सर्वस्वं—सर्वं धनम् ; ब्राह्मणानामुपकारसम्पादनाय सर्वस्वमपि असौ
दातुं शक्नोतीति भावः ।

(१३५) सुकृतेति ।—सुकृतस्य—कृतोपकारस्य, संस्मरणं—सम्यक् स्मरणं, तत्र
उपकरणम्—उपकारकं, हृदयं—चित्तम् ; कृतशोऽयमिति भावः ।

(१३६) धर्मोपकरणं—धर्मापार्जनसाधनमित्यर्थः, आयुः,—जीवनकाल इत्यर्थः,
धर्माज्जनार्थमेवायं जीवति इति भावः । साहसोपकरणं—साहसा—प्राग्विविच्य बलेन
क्रियमाणं कर्म साहसं, तस्य उपकरणम्—उपकारसाधनम् ।

(१३७) असौति ।—असिलता—खड्गयष्टिः, तस्या उपकरणम्—उपाजन-
वस्तुमित्यर्थः ; खड्गधर्मेनैवानेन पृथिवी आयचीकृता इति भावः । विनोदोपकरणं—
विनोदस्य—प्रीतेः, उपकरणम्—उपकारसाधनं, राजकं—राजचक्रं, राज्ञां समूह
इत्यर्थः, अनुगतानां राज्ञां साहचर्येणैव, धर्मानुसारेण राज्यपालनेन वा अयं
प्रीतिमनुभवति इति भावः । प्रतापोपकरणं—प्रतापस्य—“स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः
कीदृशदृष्टम्” इत्युक्तलक्षणस्य, उपकरणं—व्यापनसाधनमिति भावः, प्रतिपक्षः,—
शत्रुः ; शत्रुविजयेनैवायं प्रतापोपलब्धिरिति भावः ।

(१३८) नास्ति ।—अल्पपुण्यैः,—अधन्यैः, अल्पभाग्यैरिति भावः, (“अल्पपुण्यैः”

अवाप्यते सर्व्वतिशयिसुखरसप्रसूतिः पादपल्लवच्छाया” इति ।
 श्रुत्वा च तमेव चन्द्रसेनं समादिशत्,—“कृतकशिपुं विश्रान्त-
 सुखिनम् एनं कारय” इति ।

अथ गते च तस्मिन्, (१३८) पर्य्यस्ते च वासरे,
 (१४०) सङ्कटमानरक्तपङ्कजसम्पुटपीयमाने इव क्षयिणि क्षामतां
 व्रजति बालवायसारुणे पराङ्मुखातपे, (१४१) शिथिलित-
 निजवाजिजवे (१४२) जपाऽऽपीडपाटले अस्ताचलशिखर-

इत्यनेन पादयोः कल्पवृक्षत्वं व्यज्यते, पुण्यबलादेव तत्प्राप्तेः । अस्य—समानः, सर्व्वति-
 शायी—सर्व्वेभ्य उत्कर्षवानित्यर्थः; यः सुखरसः,—सुखमेव रसनधर्मितया रसः, तस्य प्रसूतिः,
 —उत्पादहेतुः, सुभगानाम् आनन्दासादजननीत्यर्थः; यद्वा,—आनन्दासादीन्पत्तिर्यस्याः
 तथाभूता । पादपल्लवच्छाया—पादपल्लवस्य—चरणकिसलयस्य, छाया—अनातपः,
 आश्रय इत्यर्थः । अत्र पादपल्लवस्य छायावत्त्वं बहूनां जनानामाश्रयणीयत्वात् उपचर्य्यते ।
 कृतकशिपुं—रचितशयनीयम्; यद्वा,—सम्यादितभोजनाच्छादनव्यापारम्; तथा चोक्तं,
 —“भोजनाच्छादने सङ्किरुमे कशिपुरुच्यते” इति । [“कृतकशिपुम्” इत्यत्र “कृतसेवम्”
 इति पाठान्तरम्] ।

(१३८) पर्य्यस्ते—अवसिते ।

(१४०) सङ्कटमानेति ।—सङ्कटमानः,—सम्भीलन्, यः रक्तपङ्कजसम्पुटः,—रक्तपत्र-
 रूपसमुद्भूतः, तेन पीयमाने इव—यस्यमाने इव, क्षयिणि—क्षयिन्मुखे । क्षामतां—क्षीणतां,
 व्रजति—गच्छति, वासरे—दिवसे । बालवायसारुणे—बालः,—सद्योजातः, यो बायसः,
 —काकः, तद्वत् अरुणः,—रक्तवर्णः तस्मिन् । पराङ्मुखातपे—पराङ्मुखाः,—विमुखता-
 मापद्यमानाः, आतपाः,—मयूखाः यस्य तथोक्ते । [“बालवायसारुणे पराङ्मुखातपे” इत्यत्र
 “बालवायसारुणे अपराङ्गतपे” इति पाठान्तरे,—बालवायसस्य आस्यवत्—मुखवत्
 अरुणे इत्यर्थः] । बालवायसारुणस्य ईषदरुणमयोगात् तेन अस्ताचलगमनोमुखरवेः
 सादृश्यस्य मुद्रावबोधार्थात् वाङ्मतश्च त्रिज्ञानायमानायाः दिशः साम्यं सुषटमेवेति ज्ञेयम् ।

(१४१) शिथिलितेति ।—शिथिलितः,—खर्व्वीकृत इत्यर्थः, [अशिथिलः शिथिलः
 कृतः इति चतुर्थे भ्रश्रादित्वात् कौ निष्ठायां रूपमेतत्] निजानां वाजिनाम्—अश्वानां,
 अस्त्रमात्रिणि भवः,—जवः,—वेगः वेगं लभोक्ते ।

(१४२) जपेति ।—जपा—सूर्य्यप्रियपुष्पमेदः, तस्य आपीडः,—खवकः, तद्वत्

खल्लिते खञ्जतीव कमलिनीकण्टकक्षतपादपङ्कवे पतङ्गे,
(१४३) पुरः परापतति प्रेङ्खदन्धकारलेशलम्बालके शशिविरह-
शोकश्याम इव श्यामामुखे, कृतसन्ध्योपासनः शयनीयम् अगात् ;
अचिन्तयञ्च एकाकी,—“किं करोमि ? (१४४) अन्यथा सम्भा-
वितोऽस्मि राज्ञा । निर्निमित्तबन्धुना च सन्दिष्टमेवं कृष्णेन ।
कटा च सेवा, विषमञ्च भृत्यत्वम्, अतिगम्भीरं महत् राजकुलम् ;

पाटले—रक्तं । अस्माच्चलशिखरखलिते—पश्चिमाच्चलचूडाऽवलम्बिनि इत्यर्थः ;
अलसनेन्दुरवय रविः सरोचीनां क्षयात् गतेर्सान्ध्यमनुभूयते इति तस्य शिखरखलितत्वं
सम्भावितम् ; अत एव खञ्जतीव—खञ्ज इव आचरतीव [खञ्जशब्दाटाचारार्थे कौ
लटि प्रयोगः] सदनतीवेत्यर्थः, अस्माच्चलस्य उपलविषमत्वात् बभ्रुरभूमी खलनात्
तपनस्य खञ्जप्रायत्वमुपेक्षितमिति । कमलिनीति ।—कमलिन्याः कण्टकैः क्षतः,—
विद्धः । पादपङ्कवः,—चरणकिसलयः, किरणविसरस्य यस्य तथाभूते, पतङ्गे—मूर्खे ।
[“पतङ्गो पक्षिमर्थी च” इत्यमरः । नायके नायिकाम् अभिगच्छति नायिकायाः
प्रणयकोपजगतकप्रहारविशेषेण चरणक्षतिमभवात् नायकस्य खञ्जत्वमुपपद्यते इति च
इदं कामुकव्यवहारप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारोऽव ध्वन्यने] ।

(१४३) पुरः—पूर्वस्यां दिशि इत्यर्थः, परापतति—आगच्छति । प्रेङ्खदिति ।—
प्रेङ्खलः,—आविर्भवन्, अन्धकारलेशाः,—तिमिरविन्दवः एव, लम्बाः,—लम्बमानाः,
अलकाः,—चूर्णकुल्ला यस्मिन् यस्य वा तथाभूते, यथा पतिवियोगविधुरा हि सती रमणी
मुक्तां वेणिं विदधती पतिमेव नियतं मनसि अनुध्यायन्ती तिष्ठति इति दृश्यते, तथैव
निशापि पत्युः निशाकरस्य विरहकृशा मुक्तवेणिरिव निशामुखे अदृश्यतेति उपेक्षितम् ;
अलकानां मुक्तवादेव तेषां मुग्धाव्यङ्गेषु प्रसृतत्वं वेदितव्यम् । शशीति ।—शशिनः,—
चन्द्रस्य, पत्युरिति भावः, विरहेण—विच्छेदेन, यः शोकः,—दुःखं, तेन श्यामे इव—मल्लि
इव । श्यामामुखे—श्यामा—रजनी, (“श्यामा स्यात् शारिवा निशा” इत्यमरः) “शीते
मुखोणसर्वाङ्गी यौषे च मुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिगीयते ॥”
इत्युक्तलक्षणा स्त्री च, तस्याः मुखे—प्रारम्भे, वदने च ; अतः श्यामायां वराङ्गनायां
श्यामत्वारोपः अन्धकारस्य अलकत्वारोपे निमित्तमिति श्लिष्टपरम्परितरूपकमलङ्कारः ।

(१४४) अन्यथा—विरुद्धप्रकारेण इत्यर्थः । सम्भावितः,—तर्कितः । निर्नि-
मित्तबन्धुना—अकारणमिच्छेण । सेवा—परिचर्या, राज्ञ इति शेषः, कटा—कटकरी

(१४५) न च तत्र मे पूर्वजप्रवर्तिता प्रीतिः, न कुलक्रमागता गतिः,
न उपकारस्मरणानुरीधः, न (१४६) बालसेवास्नेहः, न गोत्रगौरवं,
न पूर्वदर्शनदाक्षिण्यं, न (१४७) प्रज्ञासंविभागीपप्रलीभनं, न
(१४८) विद्याऽतिशयकुतूहलं, न आकारसौन्दर्यादरः, न सेवाकाकु-
कौशलं, (१४९) न विद्वन्नोष्ठीबन्धवैदग्ध्यं, (१५०) न वित्तव्ययवशीकरणं,

इत्यर्थः । विषयम्—असङ्गीयं, बीदुमशक्यत्वादतिकठिनमित्यर्थः, भृत्यत्वं—भृत्यभावः ।
अतिगम्भीरं—दुर्ज्ञेयस्वभावमिति भावः ।

(१४५) पूर्वजिति ।—पूर्वजैः,—पितृपितामहादिभिः, प्रवर्तिता—जनिता,
प्रीतिः,—प्रणयः । कुलक्रमागता—वंशपरम्पराप्राप्त्यर्थः । गतिः,—गमनागमन-
नियमः, स्त्रीकृतोऽभ्युपायः वा ; राजसेवैव मम वंशपरम्पराऽवलम्बिता तन्निर्ण इत्यर्थः ।
उपकारस्मरणानुरीधः,—राजकुलेन कदाचित् मम उपकारः कृतः, तस्य स्मरणं,
तदनुरीधः,—तद्वाध्यता, न, अस्तीति शेषः, प्रत्युपकारकरणार्थमिति भावः ।

(१४६) बालसेवास्नेहः,—बाल्याग्रभृति सेवानिमित्तं ममत्वम् । गोत्रगौरवं—
गोत्रस्य—कुलस्य, मदीयस्य इति भावः, गौरवं—सम्माननं, राजसेवया इति भावः,
प्रयुत अगौरवमेव इति भावः । पूर्वदर्शनदाक्षिण्यं—पूर्वं दर्शनं—साक्षात्कारः,
परिचयौ वा, राज्ञ इति शेषः, तेन दाक्षिण्यं—सारथ्यं, सहाय इति यावत् ।

(१४७) प्रज्ञेति ।—प्रज्ञायाः,—बुद्धेः, प्रकटज्ञानस्य वा, संविभागः,—समा-
लोचनं, तस्य उपप्रलीभनं—लाभोपायसाधनमित्यर्थः, अनवरतबुद्धिपरिचालनेन
तस्या उत्कर्षसाधनाशा इति भावः ।

(१४८) विद्याऽतिशयकुतूहलम्—अतिशयिणी विद्या मे भविष्यति इति कुतूहलम्
—चौशुक्यम् । आकारसौन्दर्यादरः,—आकारस्य—अवयवस्य, सौन्दर्यं—सौन्दर्यवर्द्धने
इत्यर्थः, आदरः,—यतः । सेवाकाकुकौशलं—सेवायां यः काकुः,—शोकभौत्यादिक्रान्ति-
जनिकारः, [“काकुः स्त्रियां विकारी यः शोकभौत्यादिभिर्वर्धनेः” इत्यमरः । इह तु
काकुशब्देन वक्रोक्तिर्लक्ष्यते] तस्य कौशलं—पाटवं, न मे अस्तीति भावः ।

(१४९) विद्वदिति ।—विदुषां गोष्ठी—समाजः, तस्या बन्धे—बन्धने, आयत्ती-
कारणे इति यावत्, वैदग्ध्यं—नैपुण्यं, न, आवश्यकमिति शेषः ।

(१५०) वित्तेति ।—वित्तस्य—धनस्य, व्ययः, तस्य वशीकरणं—बाध्यता, न,
अस्तीति शेषः ; राजसेवायां प्रभुरं वित्तं लभ्यते, समापि तस्य व्ययः आवश्यक इत्यपि

(१५१) न राजवल्लभपरिचयः । अवश्यं गन्तव्यम् । सर्वथा भगवान् पुरारिः भुवनगुरुः गतस्य मे सर्वं साम्प्रतमाश्रित्येति” इति अवधार्य गमनाय मतिम् अकरोत् ।

(१५२) अथान्यस्मिन् अहनि उत्थाय, प्रातरेव स्नात्वा, धृतधवलदुकूलवासाः, गृहीताक्षमालः, प्रास्थानिकानि सूक्तानि मन्त्रपदानि च बहुशः समावर्त्त्य, देवदेवस्य विरूपाक्षस्य (१५३) क्षीरस्नपनपुरःसरां सुरभिक्षुसमधूपगन्ध-ध्वजबलिविलेपनप्रदीपकबहलां विधाय पूजां, परमया भक्त्या

हेतुनं इत्यर्थः ; व्यवहारस्य हेतुकधनाभावीऽपि मे नास्तीति भावः ; धृष्टा,— वित्तानां—धनानां, व्ययः,—विनियोगः, तेन वशीकरणं—मम वश्यतानयनं, प्रचुरधन-व्ययेनापि नित्यस्य मम वश्यतासिद्धिः न हि सम्भवतीति भावः ।

(१५१) राजवल्लभपरिचयः,—राज्ञो वल्लभः,—प्रियः, अहमिति भावः, तस्य परिचयः,—प्रकटनं, न, प्रयोजकमिति शेषः । अवश्यमिति ।—अत्र “तथाऽपि” इति षट्सुहृदीयम् ; यद्यपि तत्र गमने मम एतेषु कीऽपि हेतुर्नास्ति, तथाऽपि अवश्यमेव गन्तव्यम् ; तथापि हेतुश्च प्रागुक्तनिर्मितवन्धोः कृष्णस्य सन्देशः, यतः कृष्णेन सन्दिष्टम्, अतः अवश्यमेव गन्तव्यम् इति भावः । पुरारिः,—विपुरारिः, महादेवः इत्यर्थः । [“पुरारिः” इत्यत्र “पुरारातिः” इति पाठान्तरम्] । गतस्य—राजकुलं प्रलितस्य इत्यर्थः । साम्प्रतं—समुचितम् ।

(१५२) अथेयादि ।—“अथ अन्यस्मिन्नहनि” इत्यस्य “प्रीतिकृष्टात् निरगात्” इत्यु-चारेण सम्बन्धः । धृतधवलदुकूलवासाः,—परिहितग्रन्थपट्टवसन । गृहीताक्षमालः,— जपमालाधारी । प्रास्थानिकानि—प्रस्थानं प्रयोजनं येषां तानि, प्रस्थानकालकर्तव्यानि, सूक्तानि—वैदिकमन्त्रान्, मन्त्रपदानि च—अन्यमन्त्रविशेषांश्च, बहुशः,—पुनः पुनः, समावर्त्त्य—समुच्चार्य, पठित्वा इत्यर्थः । विरूपाक्षस्य—विलीचनस्य, हरस्य इति वाच्यम् ।

(१५३) क्षीरेति ।—क्षीरेण - दुग्धेन, स्नपनम्—अभिषेचनं, पुरःसरं—पूर्व यस्याः ताम् । सुरभीति ।—सुरभीणि - सुगन्धीनि, कुसुमानि—पुष्पाणि, धूपाः, जलानि, ध्वजाः, - पताकाः, बलिविलेपनानि—पूजार्थविलेपनद्रव्याणि ; धृष्टा— बलयाः,—उपहाराः, बिलेपनानि—कुङ्कुमस्रगमदायानुलेपनानि, प्रदीपकाश्च, तैः जहता—धूयिता ताम् । [“जहताम्” इत्यत्र “जहताम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१५४) प्रथमद्वुततरलतिलत्वविघटनचटुलमुखरशिखाशेखरं,
प्राज्याहुतिप्रवर्द्धितदक्षिणाश्विषं भगवन्तम् आशुशुचिणिं हुत्वा
दत्त्वा (१५५) द्युम्नं यथाविद्यमानं द्विजेभ्यः, प्रदक्षिणीकृत्य
प्राप्नुस्वीं नैचिकीं, (१५६) शुक्लाङ्गरागः, शुक्लमात्यः, शुक्लवासाः,
रोचनाश्वित-दूर्वाप्रपल्लव-यथित-गिरिकर्णिका-कुसुमकृत-कर्णपूरः,

(१५४) प्रथमेति ।—प्रथमं—प्राक्, हुतानां—देवोद्देशेन प्रक्षिप्तानां तरलानां—
चपलानाम्, अग्न्युत्तापेन उत्पततामित्यर्थः, तिलानां त्वचः,—आवरणानि, तासां विघटनेन
—पृथक्करणेन, उन्मोचनेन इत्यर्थः, [“—विघटन—” इत्यत्र “—विघटन—” इति
पाठान्तरे,—विभेदेन, दक्षीभवनेनेत्यर्थः] चटुलाः,—चञ्चलाः, अत एव मुखराः,—
पटपटदिति शब्दं कुर्वाणाः, शिरसाः,—ज्वालाः, शिखराणि—शिरोभूषणानि यस्य
तथीकृतम् । प्राज्येति ।—प्र—प्रकृष्टाभिः, प्राज्याहुतिभिः,—घृताहुतिभिः ; यद्वा,—
प्राज्याभिः, प्रभृताभिः, आहुतिभिः [“प्राज्याहुति—” इत्यत्र “प्राज्याहुति—” इति पाठे,
—प्राज्याभिः,—भूरिभिः, आहुतिभिः ; अथवा,—प्राज्यैः,—बहुलैः, आहुतैः, आहुतिभिः]
प्रवर्द्धिताः,—प्रकर्षेण वर्द्धिं नीताः, दक्षिणाः,—दक्षिणदिग्दर्शिन्यः, सद्गताः वा, अश्विषः,
—शिखा यस्य तथीकृतम्, (“अश्विमयूरशिरस्वयोर्न ना” इति मेदिनी) आशुशुचिणिम्—
अनलम् । (“—पावकोऽनलः । रोहिताश्वी वायुसस्त्रा शिखाक्षनाशुशुचिणिः ॥” इत्यमरः) ।

(१५५) द्युम्नं—धनम् । (“—द्युम्नं विष्णे वल्लिऽपि च” इति मेदिनी) ।
यथाविद्यमानं—[विद्यमानमनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावः] यावत् धनं स्थितं, तावत्
श्वर्गमेवेत्यर्थः । एतेनास्य दानश्रीकृतत्वं प्रदर्शितम् । प्राप्नुस्वीं—पूर्वमुक्तीं, नैचिकीम्—
उत्तमां धेनुम्, (“उत्तमा गोषु नैचिकी” इत्यमरः) ; केचित्तु—“धेनुर्वत्सप्रयुक्ता……
द्विजनृपगणिकाः पुष्पमाला पताका” इत्येनेषु यावायां साङ्गलिकत्वेनोक्तेषु गणिका-
यज्ञदर्शनात् नैचिकीं—नौचजातीयां स्वीं, गणिकामित्यर्थः इति व्याख्यानयन्ति ।

(१५६) शुक्लाङ्गरागः,—श्वेतचन्दनदिग्दर्शकः । रीचनेति ।—रीचनया—
गीरीचनाव्यमाङ्गल्यद्रव्येण, अञ्जिताः,—रञ्जिताः, दूर्वाणाम् अग्रपल्लवा, तैः यथितं
—गुम्फितं, यत् गिरिकर्णिकाकुसुमम्—अश्वखुरी नाम साङ्गलिकी औषधि गिरि-
कर्णिका ; यद्वा,—गिरिकर्णिका—अपराजिता, (“अस्तीता गिरिकर्णी स्यात्
विष्णुकान्ताऽपराजिता” इत्यमरः) तस्याः कुसुमं, तेन कृतः,—रचितः, कर्णपूरः—
कर्णभूषणं येन तथीकृतः । [“रीचनाश्वितदूर्वा—” इत्यत्र “रीचनाश्वितदूर्वा—” इति

शिखासंज्ञसिद्धार्थकः, पितुः कनीयंस्वा (१५७) स्वस्मा
मात्रा इव स्नेहार्द्रहृदयया श्वेतवाससा सांक्षादिव भग-
वत्या महाश्वेतया मालत्याख्यया कृतसंकलगमनमङ्गलः,
दत्ताशीर्वाद्: बान्धववृद्धाभिः, अभिनन्दितः (१५८) परिजन-
जरतीभिः, वन्दितचरणैः अभ्यनुज्ञातः शुभभिः, अभिवादितैः
आघ्रातः शिरसि कुलवृद्धैः, वर्द्धितगमनोत्साहः शकुनैः,
(१५९) मौहूर्त्तिकमतेन कृतनक्षत्रदोहदः, (१६०) शोभने
मुहूर्त्ते हरितगोमयोपलिप्ताजिरस्थण्डिलस्यापितम् असितेतर-
कुसुममालापरिचक्षिप्तकणं पिष्टपञ्चाङ्गुलपाण्डुरं मुखविनिहित-

पाठः,—रोचनया चित्रा,—विचिववर्णाः, दूर्वायपङ्कवाः ।] शिखिति ।—शिखासु—
चूडासु, सक्ताः,—स्थिताः इत्यर्थः, सिद्धार्थकाः,—श्वेतसर्षपा यस्य तथाभूतः ।

(१५७) स्वस्मा—भगिन्या । मात्रा इव—जनन्या इव । श्वेतवाससा—शम्भ-
वसनपरिधायिन्या इत्यर्थः । महाश्वेतया—सरस्वत्या, “रविस्थदेवतयः” इति केचित् ।
मालत्याख्यया—मालतीनाम्नया । कृतेति ।—कृतम्—अनुष्ठितं, सकलं गमनाव मङ्गलं
यस्य तथोक्तः ।

(१५८) परिजनजरतीभिः,—परिजनेषु मध्ये या जरत्यः,—स्थविराः ताभिः ।
आघ्रातः,—कृताघ्राणः । शकुनैः,—मुनिमित्तभूतपक्षिभिः, शुभसूचकदक्षिणनेत्रभुज-
स्पन्दमादिष्टपैर्वा ।

(१५९) मौहूर्त्तिकेति ।—मुहूर्त्ते जागन्तीति मौहूर्त्तिकाः,—गणका इत्यर्थः,
(“—देवज्ञगणकावपि । स्युर्मौहूर्त्तिक—” इत्यमरः) तेषां मतेन—अभिप्रायेण ।
कृतेति ।—कृतं नक्षत्रेषु—अश्विन्यादिषु, याविकेषु इति भावः, दोहदम्—अभिलाषः,
गमनाभिप्राय इत्यर्थः येन तथोक्तः, शुभे नक्षत्रे कृतवाव इति भावः ।

(१६०) शोभने—शुभे, प्रशस्ते इति भावः, मुहूर्त्ते—अणुविशेषे । हरितेति ।—
हरितेन—अशुक्लेषु इति यावत्, गोमयेन उपलिप्तं—प्रलितं, यत् अजिरम्—
अङ्गनं, तदेव स्थण्डिलं—परिकृता भूमिः, तव स्थापितः तम् । असितेतरिति ।—
असितेतराभिः,—श्वेताभिः, कुसुममालाभिः परिचक्षिप्तः,—परिवेष्टितः, कर्णः,—“काना”
इति प्रसिद्धः स्तम्भदेश इत्यर्थः यस्य तथोक्तम् । [“कर्णम्” इत्यत्र “कण्डम्” इति पाठा-
न्तरम्] । पिष्टेति ।—पिष्टानां—“पिष्टुलौ” इति प्रसिद्धानां माङ्गलिकद्रव्याणां,

नवचूतपल्लवं पूर्णकलसम् उदीक्षमाणः, प्रणम्य कुलदेवताभ्यः
कुसुमफलपाणिभिः (१६१) अप्रतिरथं जपद्भिः निजद्विजैः
अनुगम्यमानः, प्रथमचलितदक्षिणचरणः प्रीतिकूटात् निरगात् ।

(१६२) प्रथमेऽहनि घर्मकालकष्टं, निरुदकं, निष्पत्त-
पादपविषमं, पथिकजननमस्क्रियमाणं, प्रवेशपादपोत्कीर्ण-
कात्यायनीप्रतियातनं, शुष्कम् अपि (१६३) पल्लवित-
मिव तपित-श्वापदकुल-लम्बितलीलजिह्वालतासहस्रैः,

पञ्चाङ्गुलं—पञ्चाङ्गुलाकारः प्रसाधनविशेषः, तेन पाण्डुरः,—शुभः, पञ्चाङ्गुलगृहीत-
पिटने चिह्नित इति भावः तम् । [“पाण्डुरम्” इत्यत्र “पाण्डुरम्” इति पाठोऽपि उक्तः
एवार्थः ।] मुखेति—मुखे, कलसस्य इति भावः, विनिहितः,—विशेषेण कर्पितः,
[“विनिहित—” इत्यत्र “निहित—” इति पाठान्तरम्] नवः चूतपल्लवः,—आस-
पल्लवः यस्य तथोक्तं, पूर्णकलसं—जलपरिपूर्णकुम्भम्, उदीक्षमाणः,—पश्यन् ।

(१६१) अप्रतिरथं—नास्ति प्रतिरथः,—प्रतिवन्धी यस्य तत् यथा तथः ; यद्वा,
—अप्रतिरथं—समावयवभेदं, प्रस्थानकालिकमन्त्रविशेषसम्यर्थः, जपद्भिः, वाणस्या
कोऽपि प्रतिस्पर्द्धां वा भूदिति प्रतिपक्षशमनं यथ्य भवेत् तथ्य मन्त्रं जपद्विरिति निष्कर्षः ।
निजद्विजैः,—आत्मीयैः विप्रैः । “निजद्विजैः” इत्यत्र निजिति विशेषण्येन वाणस्य
दातृत्व प्रकटितम् । प्रीतिकूटात्—तदाख्यात् नगरात् ।

(१६२) प्रथमेति । —“प्रथमेऽहनि” इत्यस्य “चण्डिकाकाननमतिक्रम्य मङ्गकूट-
नामानं याममगात्” इत्यनेनान्वयः । तदेव काननं विशिनष्टि, घर्मकालान्यादिभिः ।—
घर्मकालकष्टं—घर्मकाले—घोषकाले, कष्टं यव तत् तथोक्तं, निदात्रे कष्टजनकम् ;
अतः निरुदकं—निर्जलम् । निष्पत्तेति ।—निष्पत्तेः,—अवरोहितैः पादपैः,—वृक्षैः, विषमं
—दुरवस्थां, क्लयारादिव्यात् असुखप्रदमित्यर्थः । पथिकेति ।—पथिकैः,—पाथैः
जनैः, नमस्क्रियमाणं—प्रणम्यमानम् । प्रवेशेति ।—प्रवेशे—प्रवेशारम्भे, यः पादपः,—
तवः, तव उत्कीर्णं—खेदिता, कात्यायन्याः,—दक्षभुजायाः, प्रतिधातना—प्रतिक्रान्तिः
यव तथोक्तम् । [“प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतिधातना प्रतिच्छाया । प्रतिक्रान्तिरर्चा
पंसि प्रतिनिधिः—” इत्यमरः । “नमस्क्रियमाणं, प्रवेशपादपोत्कीर्णं—” इत्यत्र “नम-
स्क्रियमाणप्रवेशपादपोत्कीर्णं—” इति पाठे, —नमस्क्रियमाणा प्रवेशपादपोत्कीर्णकात्यायनी-
प्रतियातना यस्य तथोक्तम् ।]

(१६३) तपित्रैः,—पिपासुभिः, श्वापदकुलैः,—हिंस्रप्राणिनिवहैः, लम्बितानि

(१६४) पुलकितमिव अच्छभङ्गगोलाङ्गुलिह्यमानमधुगोल-
चलितसरघासङ्घातैः. (१६५) रोमाञ्चितमिव दग्धस्थलीरुद्ध-
स्थूलाभीरुकन्दलशतैः शनैः चण्डिकाकामनमतिक्रम्य भङ्गकूट-
नामानं ग्रामम् अगात् । तत्र च (१६६) हृदयनिर्विशेषेण
भ्रात्रा सुहृदा च जगत्पतिनाम्ना सम्पादितसपर्य्यः सुखम्
अवसत् । अथ अपरेद्युः उत्तीर्थ्य भगवतीं भागीरथीं
(१६७) यष्टिगृहकनान्नि वनग्रामके निशाम् अनयत् ।
अन्यस्मिन् दिवसे स्कन्धावारम् उपमणितारम् अन्वजिरवति
कृतसन्निवेशम् आससाद, अतिष्ठ च नातिदूरे राजभवनस्य ।

—वह्निष्कृतानि इत्यर्थः, लोलानां—चञ्चलानां, सटणानां वा. (“लोलश्चलसटणयोः”
इत्यमरः) जिह्वालानां—जिह्वा एव लताः तासां, रसनावल्लीनां, सहस्राणि तैः, पल्लवित-
मिव—सञ्जातकिसलयमिव, [इत्युत्प्रेक्षा] जिह्वानां किसलयसाम्यादिति भावः ।

(१६४) अच्छेति ।—अच्छभङ्गैः,—भङ्गुकैः, गोलाङ्गुलैः,—कृण्वदनकपिविशेषेभ्यः, लिङ्ग-
मानानि—आस्वादमानानि, यानि मधुगोलानि—मधुचक्राणि, तेभ्यः चलितानाम्—उड्डीय-
मानानां, सरघाणां—मधुमलिकाणां, सङ्घातैः,—समूहैः, पुलकितमिव—कण्टकितमिव ।

(१६५) दग्धेति ।—दग्धासु—दावाग्निना भक्ष्यभूतासु, स्थलीषु—अकृत्रिमासु
भूमिषु, रुद्धानां—जातानाम्, अभीरुणां—शतावरीनामौषधिविशेषाणां, कन्दलशतैः,
—नवाक्षुरसमूहैः, (“कन्दलं विष्णु कपालेऽप्युपरागे नवाक्षुरे” इति मेदिनी) रोमा-
ञ्चितमिव—सञ्जातरीमहर्षमिव ।

(१६६) हृदयनिर्विशेषेण—हृदयात् निर्विशेषः,—अभिन्न इत्यर्थः तेन ; यद्वा,—
हृदयेन निर्विशेषः तेन, अभिन्नहृदयेन इत्यर्थः । भ्रात्रा—पैतृव्य-भ्रातृलियादिभावा
इत्यर्थः, सीदरीपमेण वा इति यावत्, सम्पादितसपर्य्यः,—कृताहर्षः, अनुष्ठितसत्कारः
इत्यर्थः । (“पूजा नमस्याऽवचितिः सपर्य्याऽर्चाऽर्हणाः समाः” इत्यमरः) ।

(१६७) यष्टिगृहकेति ।—यष्टिगृहकम् इति नाम—आख्यानं यस्य तथोक्ते ।
[“यष्टिगृहक—” इत्यत्र “यष्टियष्टक—” इति पाठान्तरम्] । स्कन्धावारं—सेनानिवेशार्थं
स्थापितपटमण्डपादिकपम् । उपमणितारं—मणिताराख्यपत्तनसमीपे । अन्वजिर-
वति—अजिरवती नाम नदी, तामनु अन्वजिरवति, [अन्यथीभावः] अजिरवत्याः नद्याः
तीरे इत्यर्थः । कृतसन्निवेशं—कृतस्थितिं, स्थापितमित्यर्थः । आससाद—प्राप ।

(१६८) निर्वर्त्तितस्नानाशनव्यतिकरो विश्रान्तश्च मेखलेन सह याममावावशेषे दिवसे भुक्तवति भूभुजि प्रख्यातानां क्षितिभुजां बहून् शिविरसन्निवेशान् वीक्षमाणः, शनैः शनैः (१६९) पटवन्मार्थमुपस्थापितैश्च, (१७०) डिण्डिमाधिरोहणाय आहूतैश्च, अभिनववज्रैश्च, विक्षेपोपार्जितैश्च, कौशलि-
कोपगतैश्च, नागवीथीपालप्रेषितैश्च, (१७१) प्रथमदर्शन-
कुतूहलोपनीतैश्च, दूतसम्प्रेषणप्रेषितैश्च, पक्षीपरिवृद्धौकितैश्च

(१६८) निर्वर्त्तितेति ।—निर्वर्त्तितः,—सम्पादितः, स्नानाशनयोः,—स्नानभीजनयोः, व्यतिकरः, विधिः येन तथोक्तः । [“मेखलेन” इत्यत्र “मेखलकेन” इति पाठान्तरम्] । याममावावशेषे—प्रहरमावावशेषे । भूभुजि—राजनि । प्रख्यातानां—प्रसिद्धानां, क्षितिभुजां—राशाम्, अधीनानामिति भावः । बहून्—प्रभूतान्, शिविरसन्निवेशान्—स्थापितपटमण्डपान् ।

(१६९) “पटवन्मार्थम्” इत्यादौ “वारणेन्द्रे श्यामायमानं राजहारम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । वारणेन्द्रेरित्युत्तरस्थितं पटं विश्रान्तिः पटवन्मार्थमित्यादिभिः ।—पटवन्,—सिंहासनरचनं, तदर्थम् उपस्थापितैः,—आनीतैः, सिंहासनस्य अत्युच्चतया गजेन्द्रैरेव तत्समाधानं कियते इति भावः ; पटस्य—फलकविशेषस्य, बन्धनार्थं—हारोपरि स्थापनार्थ-मित्यर्थो वा ।

(१७०) डिण्डिमाधिरोहणाय—पटस्थापनाय, गजेन्द्रस्थोपरीति भावः । विक्षेपाः,—कराः राजयाज्ञभागा इत्यर्थः, तथात्वेन ; यद्वा—विक्षेपेण—प्रेरणेन, अधीननृपतिवन्दे-
उपायनार्थमिति भावः, उपाज्जिताः,—लभ्याः तैः । कौशलिकोपगतैः,—कौशलिकेन—
पाटवेन, नैपुण्येनेत्यर्थः, उपगताः,—श्लिताः तैः ; यद्वा,—कौशलिक—पटुत्वम्, उपगतैः,—प्राप्तैः, शिञ्जितयुद्धादिकौशलैरित्यर्थः ; [“कौशलिकागतैश्च” इति पाठान्तरम्]
नागवीथीपालप्रेषितैः,—नागवीथी—हस्त्युत्पत्तिभूः, तस्याः पालः,—अध्यक्ष इत्यर्थः, तेन प्रेषिताः,—प्रहिताः तैः ।

(१७१) प्रथमेति ।—प्रथमं दर्शनं, तस्मिन् यत् कुतूहलम्—औत्सुक्यं, तेन उपनीताः,—उपस्थापिताः तैः । दूतेति ।—दूतानां—राजवाचां वहानां, सम्प्रेषणेन—प्रेरणेन, राजभिरिति भावः, प्रेषिताः,—प्रेरिताः, दूतैः सहिति भावः तैः । पक्षी-
परिवृद्धौकितैः,—जनपदाध्यक्षप्रेषितैः ; यद्वा,—पक्षी—व्याधानां सुद्रयामः, तस्याः

(१७२) स्वेच्छायुद्धक्रीडाकौतुकाकारितैश्च, दीयमानैश्च, आच्छिद्यमानैश्च, मुच्यमानैश्च, (१७३) यामस्थापितैश्च, सर्व्वहीपजिगीषया गिरिभिरिव सागरसेतुबन्धार्थम् एकीकृतैः (१७४) ध्वजपटपटपटहशङ्खचामराङ्गरागरमणीयैः, (१७५) पुण्याऽभिषेकः दिवसैरिव कल्पितैः (१७६) वारणेन्द्रैः श्यामायमानम् ; (१७७) अनवरतचलितखुरपुटप्रहतसदङ्गैः नर्त्तयद्गिरिव राजलक्ष्मीम्, उपहसद्गिरिव (१७८) सङ्कपुटप्रसृतफेनादपरिहृतः,—प्रभुः, तेन द्योतितैः ; व्याधानां पद्मबन्धनादिकर्मरतत्वात् तैः सङ्कृष्टैः, पश्चात् तदध्यक्षैः उपायनत्वेन प्रेरितैरिति भावः ।

(१७२) स्वेच्छेति ।—स्वेच्छया, राज इति भावः, युद्धक्रीडार्या यत् कौतुकं—कुतूहलं, तस्य तेन वा आकारिताः,—आनीताः, आहता वा तैः । दीयमानैः,—राजभिः उपदौक्यमानैः इत्यर्थः । आच्छिद्यमानैः,—अपसार्यमात्रैः । मुच्यमानैः, बन्धनादिति शेषः । यामस्थापितैः,—प्रहरकालावस्थितैः ।

(१७३) सर्व्वेति ।—सर्व्वेषां हीपानां जिगीषया—विजेतुमिच्छया, गिरिभिरिव—पर्व्वतैरिव । सागरैति ।—सागराणां सागरेषु वा सेतुबन्धार्थम् एकीकृतैः,—समवेतीकृतैः ।

(१७४) ध्वजेति ।—ध्वजपटाः,—पताकाः, पटवः,—गभीरनादाः इत्यर्थः, ये पटहाः,—वाद्यभेदाः, शङ्खाः, चामराणि—बालव्यजनानि, अङ्गराणाः,—विलिपनद्रव्याणि, तैः रमणीयाः,—सुदर्शना इत्यर्थः तैः ।

(१७५) पुण्याऽभिषेकदिवसैरिव—यत्र पुष्यानक्षत्रयुक्ते दिवसे राजा मङ्गलालङ्कृतः स्नाति असौ पुण्याऽभिषेकदिवसः, तत्र ध्वजगदिरम्यकान्ति सञ्जीक्रियन्ते इति स्थितिः, तादृशैः दिवसैरिव । कल्पितैः,—सञ्जितैः ।

(१७६) वारणेन्द्रैः,—गजेन्द्रैः, श्यामायमानं—कृतान्धकारमिति भावः ; अक्ष, —श्यामा—रात्रिः, तद्वदाचरति दिवसः इति भावः, तथोक्तम् ।

(१७७) “अनवरत” इत्यादौ “तुरङ्गैः तरङ्गायमाणं राजद्वारम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तुरङ्गैरिति पदं विशिष्टं, अनवरतेति ।—अनवरतम्—अविरतं, चलितेन खुरपुटेन प्रहतानि—कुहितानि, सदः,—सत्तिकायाः, भूमेरित्यर्थः, अङ्गानि ; सदङ्गाः,—मुरजास्त्ववाद्यभेदाश्च ये तथोक्तेः । नर्त्तयद्गिरिव—नृत्यं कारयद्गिरिव, नर्त्तने च सदङ्गवाद्यमुपयुज्यते इत्युपेक्षा-नीजम् ।

(१७८) सङ्केति ।—सङ्कपुटेभ्यः,—खीटप्रान्तेभ्यः, (“सङ्कम्” “सङ्क” इति च,

हासेन जैवजङ्गलं हरिणजातिम्, (१७८) आकारयन्नि-
रिव सङ्घट्टहेतोः हर्षहेषितेन उच्चैःश्रवसम्, (१८०) उत्पतन्नि-
रिव दिवसंकररथतुरगवत् पञ्चायमाणमण्डनचामरमालैः
गगनतलं, तुरङ्गैः तरङ्गायमाणम् ; (१८१) अन्यत्र प्रेषितैश्च,
प्रेष्यमाणैश्च, प्रेषितप्रतीपनिवृत्तैश्च, (१८२) बहुयोजनगमन-
गणनसङ्ख्याऽऽचारावलीभिः इव वराटिकाऽऽवलीभिः घटितमुख-
मण्डनकैः तारकितैरिव सभ्याऽऽतपच्छेदैः, (१८३) अरुण-
चामरिकारचितकर्णपूरैः संरक्तौत्पलैरिव रक्तशालिशाल्यैः,

श्रीहर्षान्तर्योषकशब्दद्वयमपि कौवे प्रयुज्यते इति दृश्यते, तस्यैवायं प्रयोगः, अमरस्तु
न तथा, तथा हि,—“प्रान्तावीर्यस्य सृजणी” इति) प्रसृतः,—निःसृतः, यः फेनः,
स अट्टासः,—हास्यविशेष इव तेन । जवजङ्गलि ।—जवे—सवेगगतौ, जङ्गलं—
मन्दरा, अशक्तित्यर्थः, जङ्गलं यस्याः तथाविधां, हरिणजातिं—मृगविशेषजातिम् ।

(१७८) आकारयन्निरिव—आह्वयमानैरिव, सङ्घट्टहेतोः,—परस्परसम्प्रेषणहेतोः,
सङ्ग्रामहेतोर्वा ।

(१८०) दिवसेति ।—दिवसंकरस्य—सूर्यस्य, रथे ये तुरगाः,—अथाः, तेभ्यः
वद्—क्रीडः, ईर्ष्येत्यर्थः तथा ; अत एव पञ्चायमाणेति ।—पञ्चायमाणा—पञ्चवदाचरन्ती,
मण्डनचामरमाला—भूषणार्थं धृतचामरराजिः येषां तथाभूतैः, गगनतलम्—अन्तरिक्षम्,
उत्पतन्निरिव—उच्छेद्य गच्छन्निरिव । तरङ्गायमाणं—तरङ्गवदाचरतीति तथोक्तम् ।

(१८१) “अन्यत्र” इत्यादौ “क्रमेलककुलैः कपिलायमानं राजद्वारम्” इति
उत्तरेण सम्बन्धः । तान्येव क्रमेलककुलानि विशिनष्टि । अन्यत्रेत्यादिभिः ।—अन्यत्र—
अन्यस्मिन् प्रदेशे, प्रेषितैः,—प्रक्षिप्तैः, प्रेष्यमाणैः,—प्रेष्यमाणैः, प्रेषितप्रतीपनिवृत्तैः,—
आदौ प्रेषिताः, पश्चात् प्रतीपं—प्रतिकूलं, निवृत्ताः,—विरताः, प्रतिनिवृत्ता इत्यर्थः तैः ।

(१८२) बह्विति ।—बह्विनी धीजनानि यद्गमनं, तस्य गणनायां सङ्ख्याऽऽचरा-
ऽऽवल्याः,—गणनविज्ञेयतासमूहाः ताभिरिव । वराटिकाऽऽवलीभिः,—कपर्दक-
निवृत्तैः, घटितं—रचितं, सुगन्तां मण्डनकं—भूषणं येषां तैः ; अत एव तारकितैरिव
—प्रस्फुटिततारामण्डलैरिव, सभ्याऽऽतपच्छेदैः,—सभ्याकालिकाऽऽतपच्छेदैः ।

(१८३) अरुणैति ।—अरुणाभिः,—रक्ताभिः, चामरिकाभिः,—चुद्रचामरैः,
रुचितः,—जतः, कर्णपूरैः,—कर्णावतंसः येषां तथोक्तैः ; अत एव सरक्तौत्पलैरिव—

- (१८४) अनवरतभणभणायमानचाकचामीकरघुरघुरक-
मालिकैः, जरत्करञ्जवनेरिव रणितशृष्कवीजकोशीशतैः,
(१८५) अवणोपान्तप्रेङ्खत्यक्षरागवर्णोर्णाचित्रसूत्रजूटजटा-
जालैः कपिकपोलकपिलैः क्रमेलककुलैः कपिलायमानम् ;
(१८६) अन्यत्र शरज्जलधरेरिव सद्यःसुतपयःपटलधवलतनुभिः,

रक्तोत्पलवद्विरिव, रक्तानां शालीनां—धान्यानां, शालियावि—चेत्राणि तैः ; [“ब्रीहि-
शाल्योदकं” (५।२।२ पा०) इति सूत्रेण शालीनां भवनं चैवम् इत्यर्थे शालिशब्दात्
उक्त् । “चै० ब्रीह्य-शाल्यं ब्रीहि-शाक्युद्भवचितम्” इत्यमरः] ।

(१८४) अनवरतति । - अनवरतम्—अविरतं, भणभणायमानैः,—भण-
भणेति अव्यक्त शब्द कुर्वन्नि, चारुभिः,—शोभने, चामीकरैः,—काचवैः, तद्वटिवैः
चुद्रगोलकैरिति भावः, घुरघुरका—“घुरघुर” इत्यव्यक्तं स्वनन्ती, मालिका येषा
तैः ; अत एव जरत्करञ्जवनेरिव—शृष्ककमलवनेरिव, [करञ्जशब्दस्य कमलार्थक-
त्वाभावात् “जरत्करञ्जवनेरिव” इत्येव साधुतया प्रतीयते, जरत्करञ्जवने,—शृष्ककमल-
वनेः, (“कञ्जं पीयूषपद्मयोः” इति मेदिनी) ; यदा—करञ्जः,—“नाटाकरञ्ज” इति
ख्यातः पूतिकः, शृकपूतिकफलसमूहेरिव । रणितेति ।—रणितानि—शब्दितानि,
शृष्काणि बीजकोशीशतानि—पद्मबीजपूर्णकोषसमूहाः पूतिकबीजपूर्णकोषसमूहा वा
येषु ताड्यैः शब्दायमानाः चुद्राः याः पद्मबीजाधाराः पूतिकाबीजाधारा वा तेषां
शतानि वा तैरित्यर्थः, (“बीजकाशी वराटकः” इत्यमरः) ।

(१८५) अवणति ।—अवणयोः,—कर्णयोः, उपान्तेषु—प्रान्तभागेषु, प्रेङ्खन्ति
—चलन्ति, पञ्चरागवर्णोर्णाभिः,—पञ्चभिः,—पञ्चवर्धैः, रागैः,—रञ्जनद्रव्यैः, वर्णाः,
—चित्राः, रञ्जिता इत्यर्थः, याः उर्णाः,—मेघादीनां लोमानि तानिः, चित्राणि—
मनोशानि, सूत्रजूटा इव—सूत्रनिचया इव, जटाजालानि—केशरत्नवद्धा येषा तैः,
अत एव कपीति । कपीनां—वानराणां, कपोलाः,—गण्डाः, तद्वत् कपिलाः,—
पिङ्गलाः तैः ; क्रमेलककुलैः,—उष्ट्रहन्दैः, (“उष्ट्रे क्रमेलक-मय-सङ्काङ्गाः” इत्यमरः)
कपिलायमानं—पिङ्गलायमानम् ।

(१८६) “अन्यत्र” इत्यादौ—“आतपवषट्छैः भेतद्वीपायमानं राजद्वारम्” इत्युत्तरिण
सन्त्यक्तः । तान्तेवातपवषट्छानि विशिनष्टि, अन्यवत्यादिभिः ।—अन्यत्र—अन्यस्मिन्
प्रदेशे । सद्य इति । - सद्यः,—तरल्येणात्, झुतानां—चरितानां, पयसां—दुग्धानां,
पटलवत्—प्राशिवत्, धवला—शुभा, तनुः, आकारः येषां तन्नाभूतैः ; अन्यत्र—

(१८७) कल्पपादपैरिव मुक्ताफलजालकजायमानालोकलुप्त-
च्छायामण्डलैः, (१८८) नारायणनाभिपुण्डरीकैः इव आश्लिष्ट-
गरुडपक्षैः, (१८९) चीरोदीद्देशैरिव द्योतमानविकटविद्रुम-
दण्डैः, (१९०) शेषफणाफलकैरिव उपरिस्फुरत्स्कीत-
माणिक्यखण्डैः, (१९१) श्वेतगङ्गापुलिनैरिव राजहंसोपसेवितैः,

सद्यः द्युतैः,—अचिरवर्गिल्लैः, पयसां—जलानां, पटलैः,—समृद्धैः, धवलाः,—
श्वेताश्च, ते तनवः,—चीणाश्च तथाभूतैः ; अत एव शरज्जलधरैरिव—शारदीयमेघै-
रिव । अत्र शरद्गङ्गां सद्यःसुतपयस्स-धवलतनुत्वबोधनाभिप्रायेणेति बोध्यम् ।

(१८७) मुक्ताफलैति ।—मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, जालकैः,—मालाभिः,
आतपवं प्रतिः यद्यितैः इति भावः ; यद्वा,—तेषां जालकानां—मालानां, जायमानः,—
उत्पद्यमानः, य जालीकः,—उद्योतः, प्रभेति यावत्, तेन लुप्तं—नाशितं, क्षायामण्डलम्—
अनातपसमूहः यैः तथाभूतैः ; अन्यत्र,—मुक्ताफलानां जालकैः,—समृद्धैः, कल्पपादप-
प्रभृतैरिति भावः, अन्यत् समानम् ; अत एव कल्पपादपैरिव—कल्पतरुभिरिव ।

(१८८) नारायणनाभिपुण्डरीकैरिव—नारायणस्य नाभिसमुत्पन्नश्चैतपद्मैः इव,
[पुण्डरीकशब्देन तत्सदृशमप्युच्यते] आश्लिष्टाः,—संस्पर्शाः, गरुडपक्षाः,—तदाप्य-
रत्नविशेषाः ; अन्यत्र,—गरुडपक्षिणः पक्षा यत्र तथाभूतैः ।

(१८९) चीरोदीद्देशैरिव—चीरमागरविभागैरिव, शुक्लत्वादिति भावः, द्योत-
मानाः,—दीप्यमानाः, विकटाः,—वृहन्तः, विद्रुमदण्डाः,—प्रवालघटितनालानि
येषां तथोक्तैः ; अन्यत्र,—द्योतमानाः विकटाः,—विप्रभाः, ऋजु-वक्र-दीर्घं कृत्वादि-
रूपा इत्यर्थः, सुन्दरा वा, विद्रुमदण्डाः,—प्रवालद्रुमा इत्यर्थः यत्र तैः ।

(१९०) शेषैति ।—शेषस्य—अनन्तनागस्य, फणाफलकैरिव—फणामण्डलैरिव,
तस्य श्वेतवर्णत्वात् [इत्युपेक्षा] ; उपरीति ।—उपरि—शिखरदेशे, स्फुरत्—
दीप्यमानं, स्कीतं—स्थूलं, माणिक्यखण्डं—रत्नविशेषशकलं येषां तैः ; अन्यत्र,—
उपरि—फणाया उपरिभागे, स्फुरत् स्कीतं माणिक्यखण्डं येषु तैः ।

(१९१) श्वेतगङ्गापुलिनैरिव—श्वेतानि गङ्गायाः पुलिनानि—संकतदेशाः तैरिव ।
राजहंसैति ।—राजहंसैः,—राजानो हंसा इव तैः, शृपीक्षमेः, तदाख्यहंसविशेषैश्च,
[“राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे शृपीक्षमे” इति मेदिनी] उपसेवितानि—व्यवहृतानि,
आश्रितानि च तैः ।

(१८२) अभिभवद्भिरिव निदाघसमयम्, (१८३) उपहसद्भिरिव विवस्वतः प्रतापम्, (१८४) आपिबद्भिरिव आतपं, चन्द्रलोक-
मयमिव जीवलोकं जनयद्भिः, कुमुदमयम् इव कालं कुर्वद्भिः,
ज्योत्स्नामयमिव वासरं विरचयद्भिः, फेनमयीमिव दिवं दर्शयद्भिः,
अकालकौमुदीसहस्राणीव सृजद्भिः, उपहसद्भिरिव शातक्रतवीं
श्रियं, (१८५) श्वेतायमानैः आतपत्रण्डैः श्वेतद्वीपायमानम् ;

(१८२) निदाघसमयं—शीघ्रकालम्, अभिभवद्भिरिव—जयद्भिः इव, निदाघ-
कालिकातपनिवारणात् इति भावः ।

(१८३) विवस्वतः—सूर्यस्य, प्रतापं—प्रभावम्, उपहसद्भिरिव—तिरस्कुर्वद्भिरिव ;
ह्यादादानेन सूर्यातपस्य वैयर्थ्यजननात् इति तात्पर्यम् ; अथ च प्रतापपदेन भक्त्या
विवस्वत आरोपितविजिगीषुव्यवहारत्वात् शत्रुमनःसन्तापकारि यश्च उक्तम् ।

(१८४) आपिबद्भिरिव—सम्यक् यसद्भिरिव । आतपं—प्रकाशं, तस्य सर्व्वत
एवादशनात् । चन्द्रेति ।—आतपवाचामतिभावव्यात् विशालत्वाच्च तद्दर्शने स्वभाव-
धवलस्य चन्द्रलोकस्य भान्तिरुदीयते, अतः जीवलोकस्य चन्द्रालोकमयत्वमुपेक्षितम् ।
कुमुदेति ।—कुमुदमयं—शरत्समयमिव, कालं—शीघ्रसमयं, तदानीं तत्कालस्यैव
प्रवृत्तत्वात् इति बोध्यं, [कुमुदस्य शुक्लत्वात् सर्व्ववृत्तिशुभलक्षणेधनायेयमुपेक्षा] ।
ज्योत्स्नेति ।—वासरं—दिनं, [वासरे घर्मातिशयसम्भावनासत्त्वेऽपि आतपत्रच्छायाया
तदभावात् विग्रहवाचिकप्रकटनार्थं ज्योत्स्नामयत्वमुपेक्षितम्] । दिवम्—अन्तरिक्षं,
फेनमयीमिव—आतपवाचामत्युच्चत्वात् सुधाधावल्याच्च फेनिलामिव, [इत्युपेक्षा] ।
अकाले—असमये, दिवसे इत्यर्थः, कौमुदीसहस्राणि—अन्दिकासमूहान् ; यथा—अकाले
—शीघ्रकाले, कौमुदीसहस्राणि—“कौ मुदन्ते जना यस्यां नामाभावाः परस्परम् ।
हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन मा कौमुदी मता ॥” इत्युक्तलक्षणकार्ष्णिकपीणमासीसमूहान्,
सृजद्भिः,—उत्पादयद्भिः । शातक्रतवीं—शतक्रतुः,—इन्द्रः, तस्येयं शातक्रतवीं ताम्,
ऐन्द्रीमित्यर्थः, श्रियं—सम्पदम् ; [अतिभावव्ययोगात् उपहसत्वमुपेक्षितम्] ।

(१८५) श्वेतायमानैः,—श्वेता इव आचरन्तीति श्वेतायमानाः तैः ; अथ
आतपत्राणां स्वत एव श्वेतत्वात् श्वेतपदेन कथमुपमीयते इति चेदबोध्यते,—श्वेत-
गुणा इव आचरन्तीति तैः, तेन यथा श्वेतगुणधीमात् अथत् किमपि द्रव्यं श्वेतायते,
तद्वत् एतदयोगात् सितैरित्यर्थः, [“श्वेतायमानैः” इत्यत्र “श्वेतमानैः” इति पाठान्तरम्]

(१८६) क्षणदृष्टनष्टादिसुखञ्च मुष्णद्भिरिव त्रिभुवनम्,
 (१८७) आक्षेपोत्क्षेपदोलायितं दिनं गतागतानीव कारयद्भिः,
 (१८८) उत्सारयद्भिरिव कुम्भपलङ्ककालीं कालीयं स्थितिं,
 (१८९) विकचंविशदकाशवनपाण्डुरदिशं शरत्समयमिव
 उत्पादयद्भिः, (२००) विसतन्तुमयमिव अन्तरिक्षमाविर्भावयद्भिः,

आतपवषट्ठैः,—कुचनिवहैः । [“आतपवषट्ठैः” इत्यत्र “आतपवषट्ठैः” इति पाठान्तरम्] । श्वेतद्वीपायमानं—श्वेतद्वीपमिवाचरत् । [“श्वेतद्वीपायमानम्” इत्यत्र “श्वेतायमानम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) “क्षणे—” इत्यादौ “चामराणां सहस्रैर्दोलायमानम्” इति उत्तरेण सम्बन्धः । चामराणां सहस्राणि विशिनष्टि, क्षणेत्यादिभिः ।—क्षणेन दृष्टं नष्टं—कृत्रिमं, मन्दमारुतयोगायोग्यशादिति भावः, अष्टानां दिशां मुखानि यस्य तादृशं, मुष्णद्भिरिव—अपहरद्भिरिव । [त्रिभुवनम्” इत्यत्र “भुवनम्” इति पाठान्तरम्] ।

(१८७) आक्षेपेति ।—आक्षेपः,—प्रसारणम्, उत्क्षेपः,—ऊर्ध्वं क्षेपणं, ताभ्यां दोलायितं, दिनं—दिवसः, [प्रयोज्ये कर्तरि द्वितीया, करोतिः शिञ्जलस्य प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वस्य प्राक्कित्वादिति] गतागतानि—यातायातानि, कारयद्भिरिव, [इति क्रियोत्प्रेक्षा] ; प्रसारणक्षणे सूर्यकिरणादीनामदर्शनात् तदभावक्षणे च दर्शनादिति भावः ।

(१८८) कुम्भेति ।—कुम्भपाः,—कुम्भिता नृपा एव, कलङ्काः,—अपवादाः, अवशोक्तपा इत्यर्थः तैः, [“कलङ्कोऽङ्गापवादयोः” इत्यमरः । “कुम्भ—” इत्यत्र “कुम्भपति—” इति पाठान्तरम्] काली—कृष्णवर्णा, मलिनैत्यर्थः तां, कालीयं—कल्लेरित्यं कालीयं तां, कलिसम्बन्धिनीं, स्थितिं—मर्यादाम्, आचारमिति यावत्, उत्सारयद्भिरिव—अप्रनयद्भिरिव ।

(१८९) विकचेति ।—विकचैः,—प्रस्फुटैः, अत एव विशदैः,—स्वच्छैः, काशवनेः,—काशाख्यदृष्टारण्यैः, पाण्डुराः,—धवलाः, दिशो यव तथाभूतं, शरत्समयं—शरत्कालम्, उत्पादयद्भिरिव—जनयद्भिरिव, आक्षेपसमये इति भावः, [“उत्पादयद्भिः” इत्यत्र “उत्पपादयद्भिः” इति पाठे—प्रतिपादयद्भिः, अवगमयद्भिरित्यर्थः] ।

(२००) विसतन्तुमयं—मृणालतुल्यमयम्, अन्तरिक्षं—गगनतलम्, आविर्भावयद्भिरिव—प्रकटयद्भिरिव, उत्क्षेपसमये इति भावः ; श्वेतमालव्यजवानां प्रत्येकं तन्तुः प्रायत्वात् ।

(२०१) शशिकरशुचीनां चलतां चामराणां सहस्रैः
दीलायमानम्; अपि च (२०२) हंसयूथायमानं करि-
कर्णशङ्खैः, (२०३) कल्पलतावनायमानं कदलिकाभिः,
(२०४) माणिक्यह्वक्वनायमानं मायूरातपत्रैः, (२०५) मन्दा-
किनीप्रवाहायमाणम् अंशुकैः, (२०६) क्षीरोदाय-
मानं क्षौमैः, (२०७) कदलीवनायमानं मरकतमयूखैः,
(२०८) जन्यमानान्यदिवसमिव पद्मरागबालातपैः,
(२०९) उत्पद्यमानापराम्बरम् इव इन्द्रनीलप्रभापटलैः,

(२०१) शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, कराः,—किरणाः इव; शुचीनि—
धवलानि तेषाम् । दीलायमानं—दीलिव आचरतीति तथोक्तम् ।

(२०२) करीति ।—करिणां—हस्तिनां, श्वेतानामिति भावं; कर्णानां शङ्खोप-
मानत्वेनेति बोध्यम्; कर्णाः शङ्खा इव तैः, यद्वा,—करिणां कर्णेषु यैः शङ्खाः, भूषणैः
विन्यस्ता इत्यर्थः तैः । हंसयूथायमानं—हंससमूहमिवाचरत् ।

(२०३) कदलिकाभिः,—पताकाभिः, (“रम्भाह्वयेऽथ कदली पताकाभ्य-
भेदयोः” इति मेदिनी) कल्पलतावनायमानं—कल्पद्रुमवनमिव आचरत् ।

(२०४) मायूरातपत्रैः,—मयूरपुच्छनिर्मितच्छत्रैः; माणिक्यह्वक्वकाणां—माणिक्य-
भूषितचन्द्रतटकाणां, वनमिव आचरतीति तथोक्तम् ।

(२०५) अंशुकैः,—वसनपरम्पराभिः, पताकात्मकवस्त्रसमूहैरिति यावत्,
मन्दाकिन्याः,—स्वर्गङ्गायाः, प्रवाह इव आचरतीति तथोक्तम् ।

(२०६) क्षीरोदायमानं—क्षीरोदः,—क्षीरसागरः, स इव आचरतीति तथोक्तं,
क्षौमैः,—श्वेतपट्टवसनैः ।

(२०७) मरकतमयूखैः,—मरकतानां—हरिन्मणीनां, मयूखाः,—किरणाः तैः,
कदलीवनायमानं—रम्भावनमिव आचरत् ।

(२०८) पद्मरागबालातपैः,—पद्मरागाणां—“पीखराज” इत्याख्यैरभेदनां,
बालातपाः,—अरुणालोका इत्यर्थः तैः, जन्यमानः,—उत्पद्यमानः, अन्ये दिवस-
तमिव; प्रकृतस्य दिवसस्य आहार्यरूपैराच्छादितत्वादित्याशयः ।

(२०९) इन्द्रनीलीति ।—इन्द्रनीलानां—नीलकान्तमणानां, प्रभापटलैः,—
शैलीकनिवहैः, उत्पद्यमानं—जन्यमानम्, अपरम्—अन्यत्, अम्बरमिव—गगनमिव ।

(२१०) आरभ्यमाणापूर्वनिशमिव महानीलमयूखान्धकारैः,
 (२११) स्थन्दमानानेककालिन्द्यसहस्रमिव गरुडमणिप्रभा-
 प्रतानैः, (२१२) अङ्गाराङ्कितमिव पुष्परागरश्मिभिः,
 (२१३) कैश्चित् प्रवेशमलभमानैः अधोमुखैः चरणनख-
 पतितवदनप्रतिविम्बनिभेन लज्जया स्वाङ्गानीव विशङ्गिः,
 कैश्चित् (२१४) अङ्गुलीलिखितायाः क्षितेः विकीर्ण-
 भाणकरनखकिरणकदम्बकव्याजेन सेवाचामराणीव अपर्यङ्गिः,

(२१०) महानीलिति ।—महानीलानां—महतां नीलमणीनां, मयूखाः,—
 जम्बवर्णाः किरणाः, अन्धकारा इव तैः, आरभ्यमाणा—प्रक्रम्यमाणा, अपूर्वा—अविदित-
 पूर्वा आश्चर्या वा, निश्—निशा तामिव, [निशाशब्दवत् निशाब्दोऽपि रात्रिवाची
 दृश्यते, नि—नितरां, श्यति—तनूकरोति व्यापारान् इति व्युत्पत्त्या निपूर्वात् श्यतेः
 कप्रत्ययेन पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः] ।

(२११) गरुडेति ।—गरुडमणीनां—मरकतमणीनां, प्रभाप्रतानैः,—प्रभा-
 विस्तारैः, स्थन्दमानं—वह्ममानम्, अनेकं—बहु, कालिन्द्याः,—यमुनायाः, सहस्रमिव
 —प्रवाहसमुद्भूतमिव इत्यर्थः ।

(२१२) पुष्परागाणां—पुष्परागमणीनां, रश्मिभिः,—किरणैः, अङ्गाराङ्कितम्
 ध्रुव—प्रज्वलिताग्निशकलवेष्टितमिव । [“अङ्गाराङ्कितमिव” इत्यत्र “अङ्गारकितमिव”
 इति पाठे,—अङ्गारकः,—अग्निस्तुलिङ्गः, लोहिताग्नमङ्गल्यङ्गी वा, तस्य रक्तवर्णत्वात्,
 स इव आचरतीति अङ्गारकशब्दादाचारोऽर्थे कौ कति कर्त्तरि क्ते अङ्गारकितः तम्,
 अग्निस्तुलिङ्गवत् आचरितमित्यर्थः] ।

(२१३) “कैश्चित्” इत्यादौ “श्रवणमहासामन्तैः समन्तादासेव्यमानम्” इत्युत्तरैश्च संबन्धः ।
 तानेव विशनष्टि, कैश्चित् इत्यादिभिः ।—कैश्चित्—कतिपयैः, प्रवेशमलभमानैः,—अप्राप्नु-
 वद्भिः, अत एव अधोमुखैः,—अवनतमुखैः, चरणेषु ये नखाः, तेषु पतितानां वदनप्रति-
 विम्बानां—निजमुखच्छायाणां, निभेन—व्याजेन, लज्जया—पराजयजनितया इति भावः,
 स्वाङ्गानीव—स्वशरीराणीव, विशङ्गिः,—तदन्तर्निहीयमानैः, सकुञ्चितकलिवरैः इति यावत् ।

(२१४) अङ्गुलीति ।—अङ्गुलीभिः, लिखितायाः,—विदारिताया इत्यर्थः, क्षितेः,
 —पृथिव्याः, [अपादामि पञ्चमी] विकीर्णभाषाणाम्—उत्पिच्यमानाणां, बिम्बमराणां-
 नित्यवैः, करनखकिरणानां—इक्षानखमयूखानां, कदम्बक—समुद्रः, नख व्याजः,—

कैश्चित् (२१५) उरःस्थलदोलायमानेन्द्रनीलतरलप्रभापटैः
स्वामिप्रकोपप्रशमनाय कण्ठवद्वक्त्रपाणपटैरिव, कैश्चित्
(२१६) उच्छ्वाससौरभम्राम्यद्भ्रमरपटलान्धकारितमुखैः
अपहृतलक्ष्मीशोकधृतलम्बशशुभिरिव, अन्यैः (२१७) शेखरो-
ज्ज्वलमानमधुपमखलैः प्रणामविडम्बनाभयपलायमानमौलिभि-
रिव, (२१८) निर्जितैरपि सम्मानितैः इव अनन्यशरणैः,
अन्तराऽन्तरा निष्पततां प्रविशताञ्च अन्तरप्रतीकाराणाम्

कलं तेन, सेवाचामराणि इव—परिचर्यार्थबालव्यजनानि इव, अपर्ययिः,—ददद्भिः,
“वीरभोग्या वसुधरा” इत्युक्तेः चितेः वीरकलत्रत्वेन महावीरोऽयं नृपतिरेव त्वयेदानौ
चामरयद्गणेन सेव्यः, न तु वयमिति तद्वारेण सेवनेच्छा इति भावः ।

(२१५) *उरःस्थलिति ।—उरःस्थलेषु—वक्षःस्थलेषु, दोलायमानानां—लम्ब-
मानानाम्, इन्द्रनीलानां—नीलकान्तमणीनां, तरलानि—चपलानि, स्फुरन्ति इत्यर्थः; यद्वा,
—इन्द्रनीलतरलानां—हारमध्यगतेन्द्रनीलमणीनां, (“हारस्य यो मध्यमणिस्तारलः स
प्रकीर्तितः” इति कोषः) प्रभापटानि—प्रभाफलकानि येषां तैः, अत एव स्वामिनः,—
प्रभोः, विजयिन इत्यर्थः, प्रकोपः,—प्रकृष्टः क्रोधः, तस्य प्रशमनाय—शान्त्यर्थम् । कण्ठेति ।
—कण्ठेषु वद्वानि कृपाणपटानि—असिफलकानि यैः तथाभूतैरिव ।

(२१६) उच्छ्वासेति ।—उच्छ्वासस्य—निश्वासपवनस्य, सौरभेण—सुगन्धेन,
धाम्यभिः,—समन्तात् सञ्चरद्भिः, भ्रमरपटलैः,—अलिङ्गन्दैः, अन्धकारितम्—अन्धकार
इव आचरितं, समाच्छन्नमिति यावत्, मुखं येषां तैः, अत एव अपहृतायाः,—
विजयिनृपेण बलपूर्वकं गृहीताया इत्यर्थः, लक्ष्म्याः,—राजश्रियः, शोकेन हेतुना
धृतानि—रक्षितानि इत्यर्थः, लम्बानि—लम्बमानानि, शशूणि यैः तथाभूतैरिव, शोको-
दिग्गानां चौरकर्मणि आस्थाऽभावात् दीर्घश्मश्रुत्वस्य प्रायिकत्वात् ।

(२१७) शेखरेति ।—शेखरेभ्यः,—शिरोमालिकाभ्यः, उज्ज्वलमानानि—
उज्ज्वलानि, मधुपमखलानि—भ्रमरसङ्गाः येषां तथोक्तैः; अत एव प्रणामेति ।—प्रणामे
—प्रणत्वां, या विडम्बना—अवमानना, तस्या भयेन पलायमानाः मौलयः,—
अन्निहताः येषां तथाभूतैः इव । (“मौली किरीटधन्मल्लौ” इत्यमरः) ।

(२१८) निर्जितैरपि—पराजितैरपि, सम्मानितैरिव—समादृतैरिव, विजयिनो-
ऽनुग्रहातिशयात् इति भावः । अनन्यशरणैः,—अन्याश्रयरहितैः । अन्तराऽन्तरा—

अनुमार्गप्रधावितानेकार्थिजनसहस्राणाम् अग्रयायिनः पुरुषान्
अशान्तैः पुनः पुनः पृच्छद्भिः,—“भद्र ! अद्य भविष्यति ? भुक्त्वा
स्थाने दास्यति दर्शनं परमेश्वरः ? निष्यतिष्यति वा वाह्यां
कक्ष्याम् ?” इति दर्शनाशया दिवसं नयद्भिः, भुजनिर्जितैश्च
शत्रुमहासामन्तैः समन्तादासेव्यमानम् ; अन्यैश्च (२१८) प्रता-
पानुरागगतैः नानादेशजैः महीपालैः प्रतिपालयद्भिः नरपति-
दर्शनकालमध्यास्यमानम्, (२२०) एकान्तोपविष्टैश्च
जैनैः आर्हतैः पाशपतैः पराशरिभिः वर्णिभिश्च सर्व्वदेश-
जन्मभिश्च जानपदैः सर्व्वाभ्योधिबिलावनवलयवासिभिश्च

मध्ये मध्ये । निष्यततां—निर्गच्छताम् । अन्तरप्रतीहाराणाम्—अन्तरे—मध्ये, पुरमध्ये
इत्यर्थः, ये प्रतीहाराः,—हाररक्षिणः तेषाम् । अनुमार्गेति ।—मार्गे मार्गे अनुमार्ग—
प्रतिपथमित्यर्थः, [वीसार्थे अव्ययीभावः] प्रधावितानि अनेकानि अर्थिजनसहस्राणि—
सायकसमूहाः तेषाम्, अग्रयायिनः,—अग्रगामिनः, [“अग्रयायिनः” इत्यत्र “अनु-
यायिनः” इति पाठे—पश्चाद्गामिनः] पुरुषान्—राजकीयजनान् । अशान्तैः,—न
शान्त—शान्तियेषां तैः, अशान्तैरित्यर्थः, [“अशान्तम्” इति पाठे—क्रिया-
विशेषणम्] । भविष्यति ? दर्शनमिति शेषः । भुक्त्वा—आहारं कृत्वा । स्थाने—समुचिते
प्रदेशे । परमेश्वरः,—महाराजाधिराजः । निष्यतिष्यति—आगमिष्यति, कक्ष्यां—
प्रकोष्ठं, (“कक्ष्या प्रकोष्ठे ह्यर्थादः” इत्यमरः) । दिवसं नयद्भिः,—यापयद्भिः ।
शत्रुमहासामन्तैः,—शत्रवश्च ते महान्तः सामन्ताश्चेति तैः । आसेव्यमानम्—आकीर्ण-
आश्रमम्, उपस्यमानं वा ।

(२१८) प्रतापानुरागगतैः,—प्रतापश्च अनुरागश्च तत्प्रभां हेतुभूताभ्याम्
आगताः तैः, भयमक्तिसमन्वितैरिति भावः । प्रतिपालयद्भिः,—प्रतीचमाणैः । अध्यास्य-
मानम्—अधिष्ठीयमानम् ।

(२२०) एकान्तोपविष्टैः,—एकदेशासीनैः, जैनैः,—शाक्यसिंहमतवर्त्तिभिः ।
आर्हतैः,—नवग्रहपणक्तैः । पाशपतैः,—पशुपतिदेवता येषां तैः, शैवैरित्यर्थः । परा-
शरिभिः,—पराशरेण प्रोक्तम् अधीयन्ते यैः तादृशैः, पराशरमुनिमतानुवर्त्तिभिः
कर्त्तिभिरित्यर्थः । वर्णिभिः,—ब्रह्मचारिभिः । सर्व्वदेशजन्मभिः,—सर्व्वदेशीयैः । जान-
पदैः,—जनपदवासिभिः । [“जानपदैः” इत्यत्र “जनपदैः” इति पाठेऽपि स पठ्यते ;] ।

च्छेच्छजातिभिः सर्वदेशान्तरागतैश्च दूतमण्डलैः उपास्य-
मानं, (२२१) सर्वप्रजानिर्माणभूमिमिव प्रजापतीनां,
(२२२) लोकत्रयसारोच्चयरचितं चतुर्थमिव लोकं, (२२३) महा-
भारतशतैरपि अकथनीयसमृद्धिसम्भारं, (२२४) कृतयुग-
सहस्रैरिव कल्पितसन्निवेशं, (२२५) स्वर्गार्बुदैरिव विहित-
रामणीयकं, (२२६) राजलक्ष्मीकोटिभिरिव कृतपरिग्रहं
राजद्वारम् अगात् ।

सर्वेति ।—सर्वेषाम् अभीष्टानां—समुद्राणां, वेलावनानि—तौरस्थवनभागाः, तेषां
बलयं—मण्डलं, तस्मिन् वसतीति तथोक्तैः । दूतमण्डलैः,—वाक्तावहैः, उपास्य-
मानम्—आश्रीयमाणम् ।

(२२१) अत एव सर्वेति ।—सर्वासां प्रजानां निर्माणभूमिः,—सृष्टिचेत-
तामिव । प्रजापतीनां—सृष्ट्याम् ; अत्रैव स्थित्वा प्रजापतयो यदि न सृज्युः, तदा
कथं सर्वे एव पदार्थाः कारणभूता इव तव दृश्येरन् ? इति भावः ।

(२२२) लोकेति ।—लोकानां—स्वर्गमर्त्यपातालानां, त्रयं, तस्य सारोच्चयः,—
स्थिरांशराशिः, तेन रचितम् । लोकं—जगत् ।

(२२३) महति ।—महाभारतशतैरपि—असङ्ख्यमहाभारतमहाकाव्यैरपि ।
अकथनीयेति ।—न कथनीयः,—अनिर्वचनीय इति भावः, समृद्धीनां—सम्पदां,
सम्भारः,—सञ्चयः यस्य तथोक्तमिदंत्वर्थः ; महाभारतशतैरपि अस्य द्रव्यसमूहवर्णना कचु
न शक्यते, तेषामनलत्वादिति तात्पर्यम् । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, तद्वाञ्छकस्य
इषादेरदर्शनात्, परन्तु वाच्योत्प्रेक्षाप्रस्तावि तदुपवर्णनस्यैवोचितत्वेन प्रक्रान्तक्रमस्योक्तद्वानात्
भग्नप्रक्रमताख्यदोषः उद्भूतः ।

(२२४) कृतयुगसहस्रैरिव—बहुतरसत्ययुगैरिव इत्यर्थः । कल्पितेति ।—कल्पितः,
—रचितः, अधिष्ठितः इति यावत्, सन्निवेशः,—स्थानं यस्य तथाभूतम्, अनघमिति भावः ।

(२२५) स्वर्गार्बुदैरिव—स्वर्गाणाम् अर्बुदैरिव—दशकोटिभिरिव, दशकोटिसङ्ख्याकैः
स्वर्गैरिव इत्यर्थः, विहितम्—अर्पितं, कृतमित्यर्थः, रामणीयकं—रम्यत्वं यस्य तथाभूतम् ।

(२२६) राजेति ।—राज्ञां लक्ष्मीकोटयः ताभिरिव ; यद्वा,—राजलक्ष्मीणां—
राजश्रीणां, कोटिभिरिव—लक्षशतैर्नैव, (इह तु अर्बुद-कोटिशब्दो बहुसङ्ख्योपलक्षणार्थो
भोज्यो) कृतपरिग्रहं—कृताग्रयम् । [“अगात्” इत्यत्र “अगमत्” इति पाठान्तरम्] ।

(२२७) अभ्यजायत च अस्य जातविष्मयस्य मनसि,—
 “कथमिव इदमियत्प्रमाणं प्राणिजातं जनयतां प्रजासृजां न
 आसीत् महाभूतानां वा परिच्छेदः ? परमाणूनां वा परि-
 च्छेदः ? कालस्य वा अन्तः ? आयुषो वा व्युपरमः ?
 आकृतीनां वा परिसमाप्तिः ?” इति । मेखलकस्तु दूरादेव
 द्वारपाललोकेन (२२८) प्रत्यभिज्ञायमानः “तिष्ठतु तावत्
 क्षणमात्रम् अत्रैव पुण्यभाक्” इति तम् अभिधाय अप्रतिहतः
 पुरं प्राविशत् ।

अथ स मुहूर्त्तादिव (२२९) प्रांशुना, कर्णिकारगौरेण,
 (२३०) वीध्रकक्षुकच्छन्नवपुषा, (२३१) समुन्निषन्माणिष्व-

(२२७) अभ्यजायत—उदपद्यत, [“अभ्यजायत” इत्यत्र “अभवत्” इति
 पाठान्तरम्] । अस्य—बाणस्य । प्राणिजातं—जीवसङ्घम् । प्रजासृजां—प्रजा-
 पतीनाम् । महाभूतानां—चित्यप्तेजोमरुहायूनां, सूक्ष्मपादानकारणभूतानामिति
 भावः । परिच्छेदः,—इदमयथाऽवधारणम् । व्युपरमः,—शेषः । परिसमाप्तिः,—
 निःशेषरूपेण व्ययः ।

(२२८) प्रत्यभिज्ञायमानः,—सोऽयमिति अवगम्यमानः । पुण्यभाक्—
 सौभाग्यवान्, भवानिति शेषः । [“पुण्यभाक्” इत्यत्र “पुण्यभागी” इति पाठान्तरम् ।
 विदुषे अस्मिन् कियदप्यवशाशङ्कापरिहारार्थं पुण्यभागित्युक्तम्] । तं—बाणम् ।
 अप्रतिहतः,—अनिवारितः । पुरं—राजभवनम् । [“पुरम्” इत्यत्र “पुरः” इति
 पाठः,—भवनानीत्यर्थः] ।

(२२९) “अथ” इत्यादौ “पुरुषेण अनुगम्यमानो निर्गम्य अबीचत्” इत्युत्तर-
 आन्वयः । पुरप्रवेशानन्तरं विषयान्तरवर्णनाभावात्, मुहूर्त्तादिव इत्यनेन कियत्कालक्षेप-
 भक्त्वा समनन्तरमेव सन्देशहरस्य प्रत्यागमनेन, पुरुषानुगतत्वेन चास्य विशिष्टः समादर
 एव प्रदर्शित इति प्रतीयते । “प्रांशुना” इत्यादीनि “पुरुषेण” इत्यस्य विशेषणानि ।
 प्रांशुना—उन्नतकायेन । कर्णिकारं—तदाख्यकुसुमं, तवत् गौरः,—हरिद्रावः तेन ।

(२३०) वीध्रेति ।—वीध्रेण—निर्मलेन, विशदेन इत्यर्थः, (“वीधन्तु विमला-
 त्मकम्” इत्यमरः) कक्षुकेन—वर्ध्मण्या, कृत्रम्—आहतं, वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूतेन ।

(२३१) समुन्निषदिति ।—समुन्निषत्—सम्यक् दीप्यमानं, यत् माणिष्व-

पदकौबन्धबन्धुरशस्तबन्धकशावलम्बेन, (२३२) हिमशैलशिला-
विशालवक्षसा, (२३३) हरद्वपककुदकूटविकटांसतटेन,
(२३४) उरसा चपलद्विषीकहरिणकुलसंयमनपाशमिव हारं
बिभ्रता, (२३५) “कथयंतं यदि सोमवंशसम्भवः सूर्यवंशसम्भवो
वा भूपतिर्भूदेवविधः” इति प्रष्टुमान्नीताभ्यां सोम-सूर्याभ्यामिव
श्रवणगताभ्यां मणिकुण्डलाभ्यां समुद्रासमानेन, (२३६) वज्रद-
वदनलावण्यविसरवेणिकाक्षिप्यमाणैः अधिकारगौरवाद्दीय-

पदकं—मणिमयं राजाधिकारचिह्नं, तस्य बन्धेन—यद्वयेन इति यावत्, बन्धुरम्—
उन्नतानतं, (“बन्धुरं तन्नतानतम्” इत्यमरः) यत् शस्तं—स्वर्णपट्टिका, काश्चननिर्मित-
कटिसूत्रमिति यावत्, तस्य बन्धेन—स्थापनेन, कृशं—क्षीणम्, अवलम्बं—मध्यं यस्य
तेन, (“मध्यमञ्चावलम्ब मध्योऽस्ती” इत्यमरः) ।

(२३२) हिमेति ।—हिमशैलः,—हिमाद्रिः, तस्य शिलावत् विशालं—प्रवर्णं,
वक्षः यस्य तेन ।

(२३३) हरैति ।—हरस्य द्वपः तस्य ककुदं—स्तम्भपट्टस्य मांसपिच्छविशेषः,
“कुट्ट” इति वज्रयैराख्यातः, (“द्वपाक्के ककुदोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) तस्य कूटं—
शिखरं, तद्वत् विकटः,—समुद्रतः इत्यर्थः, अंसतटः,—स्तम्भदेशः यस्य तेन ।

(२३४) उरसा—वक्षःस्थलेन । चपलेति ।—चपलानि—चञ्चलानि, द्विषीकाणिः
—इन्द्रियाणि, एकादशसङ्ख्याकानीति भावः, (“द्विषीकं विषयीन्द्रियम्” इत्यमरः)
हरिणकुलानि इव—स्रग्गूथानि इव, तेषां संयमनाय—बन्धनाय, बाधः,—रज्जुः तन्निब,
हारं बिभ्रता—दधानेन, [एतेनास्य जितेन्द्रियत्वं गम्यते] ।

(२३५) कथयंतं—कीर्तयंतं, युवामिति शेषः । सोमवंशसम्भवः,—चन्द्रवंशीत्यर्थः ।
सूर्यवंशः,—एतत्सदृशः, औदृक्देशसदृश इति भावः । आनीताभ्यामिति ।—अत्र
आनयने तस्य प्रभविष्णुता आचक्षते । सोम-सूर्याभ्यामिव—चन्द्र-रविभ्यामिव । श्रवणगताभ्यां
—कर्णद्वृताभ्याम् । यस्य प्रष्टुमान्नीयते स अत्रथान्तिकं गच्छति । समुद्रासमानेन—
विराजमानेन ।

(२३६) वज्रदिति ।—वज्रतां—प्रसरतां, [“वज्रवदनं—” इत्यत्र “वज्रवदनं—”
इति पाठः,—वज्रतां—मङ्गताम्, अत्युत्कर्षवतामित्यर्थः] वदनलावण्यानां—कुल-
प्रभासां, विसरः,—विसार एव, वेणिका—कीतः, गदीप्रवाह इति यावत्, तथा
चिप्यमाणाः,—मिरास्त्रिबमाणाः, तादृशमाणा इत्यर्थः तैः ; किन्तु अधिकारसं-

मानमार्गैः इव दिनकृतः किरणैः प्रसादलब्धया विकचपुण्ड-
रीकमुण्डमालिकयेव दीर्घया दृष्ट्या दूरादेव आनन्दयता,
(२३७) नैष्ठुर्याधिष्ठानेऽपि प्रतिष्ठितेन षटे प्रश्रयमिव
दर्शयता अवनम्बेण मौलिना पाण्डुरमुष्णीषमुद्धृता; (२३८)
वामेन स्थूलमुक्ताफलच्छुरणदन्तुरत्सरं करकिसलयेन कलयता
कृपाणम्, (२३९) इतरेण अपनीततरलतां ताडनीमिव
लतां शातकौष्मीं वेत्तयष्टिमुन्मष्टां धारयता पुरुषेण अनुगम्य-

दिनकरतया आधिपत्यविशेषस्य, गौरवात्—सम्मानात्, दीयमानो मार्गी येभ्यः
तथोक्तैः, दिनकृतः,—सूर्यस्य, किरणैः (कर्तृभूतैः), प्रसादः,—प्रसन्नता, मार्गदान-
अनिता प्रीतिरित्यर्थः, तेन लब्ध्या—अधिगता तया, विकचपुण्डरीकमुण्डमालिकयेव
—प्रफुटन्नेतपद्मसजेव, पद्मानां दिनकृतस्वामिकत्वात् इति भावः, दीर्घया—महत्या,
विशालया इत्यर्थः, दृष्ट्या—मयनेन, दृष्टिपातेन वा, आनन्दयतां—सन्तोषयता ।

(२३७) नैष्ठुर्याधिष्ठानेऽपि—निष्ठुरस्य भावः नैष्ठुर्ये—निर्दयत्वं, तस्य अधिष्ठानम्
—आस्पदं तस्मिन्, पदे—अधिकारं, हाररक्षणकर्मणि इति यावत्, प्रतिष्ठितेनापि
प्रश्रयमिव—विनयमिव, दर्शयता—प्रकटयता । अवनम्बेण—विनतेन, मौलिना—
शिरसा, पाण्डुरं—धवलम्, उष्णीषं—शिरोवेष्टनम्, उद्धृता—धारयता । [“प्रश्रयमिव
दर्शयता अवनम्बेण” इत्यत्र “प्रश्रयमिवावनम्बेण” इति पाठान्तरं दृश्यते; तवान्वयस्तु,
—अवनम्बेण मौलिना प्रश्रयमिव पाण्डुरमुष्णीषमुद्धृतेति, प्रश्रयस्य सङ्गुणत्वात् तस्य
सर्व्वगुणोत्कर्षद्योतनाय शुभोष्णीषसाध्यं प्रदर्शितमिति वेदितव्यम्) ।

(२३८) वामेन—सव्येन, करकिसलयेन—पाणिपङ्कजेन, स्थूलानि यानि
मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि, मौक्तिकमाला इति भावः, तेषां यत् कुरणं—विकाशः,
तेन दन्तुरः,—सञ्ज्ञातदन्त इव दृश्यमानः, त्सरः,—स्त्रङ्गस्य मुष्टिदेशः यस्य तथाभूतं,
कृपाणं—तलवारं, कलयता—धारयता ; तदा तस्य व्यापाराभावात् वामदृष्टेन
धारयमिति बोध्यम् ।

(२३९) इतरेण—दक्षिणेन इत्यर्थः, करेण इति शेषः । अपनीतेति ।—
अपनीता—नाशिता, तरलता—चापस्थं; दुर्बिनीतानां, प्रवेशोद्यतानां वा जनाना-
मिति भावः यथा तथोक्ता, वेत्तयष्टिप्रहारभयात् कोऽपि प्रविशन् चापस्थं न
करोतीति भावः । “अपनीत—” इत्यादिना अस्य नियमसंस्थापकत्वं प्रदर्शितम् ।

मानो निर्गत्य अवोचत्,—“एष खलु (२४०) महाप्रतीहाराणा-
मनन्तरश्चक्षुषो देवस्य पारियात्रनामा दौवारिकः । समनु-
गृह्णातु एनम् अनुरूपया प्रतिपत्त्या कल्याणाभिनिवेशी” इति ।
दौवारिकः समुपसृत्य कृतप्रणामो मधुरया गिरा सविनयम्
अभाषत,—“आगच्छत, प्रविशत दर्शनाय, कृतप्रसादो देवः”
इति । बाणस्तु,—“धन्योऽस्मि, यदेवम् अनुग्राह्यं मां देवो
मन्यते” इत्युक्त्वा तेन उपदिश्यमानमार्गः प्राविशत् अभ्य-
न्तरम् ।

(२४१) अथ वनायुजैः, आरट्टजैः, काम्बोजैः, भारद्वाजैः,
सिन्धुदेशजैः, पारसीकैश्च, शोणैश्च, श्यामैश्च, श्वेतैश्च, पिप्पलैश्च,

ताडनीं—ताडतेऽनयेति तां, लतां—वल्लीमिव, [“ताडनौमिव लताम्” इत्यत्र
“ताडितौमिव लताम्” इति पाठः,—ताडित्—विद्युत्, तस्या इयं ताडितौ
तां वैद्युतिकीं, लतामिव, विद्युल्लतामिवेत्यर्थः] शातकौक्षीं—काञ्चनीं, स्वर्णमयी-
मित्यर्थः, (स्वर्णं सुवर्णं कनकं.....तपनीयं शातकुक्षम्.....” इत्यमरः) ।
उन्मृष्टाम्—अतिशयेन विशोधितामित्यर्थः, (“निर्णिक्तं शोधितं मृष्टम्” इत्यमरः)
एतन् यष्टे भास्वरतैव द्योत्यते । वैतयष्टिं—वैतसदृशम् इत्यर्थः ।

(२४०) महाप्रतीहाराणां—प्रधानद्वारचिणाम्, अनन्तरः,—अगशीरित्यर्थः ।
चक्षुषः,—प्रियदर्शन इत्यर्थः । एनं—दौवारिकं पारियात्रम् । अनुरूपया—समु-
चितया । प्रतिपत्त्या—सम्मानेन । कल्याणाभिनिवेशी—कल्याणे—शुभकर्मणि,
अभिनिवेशः,—अवश्यमिदं कर्त्तव्यम् इत्याग्रहसमन्वितः मनःसंयोगविशिष्टः, सः अस्य
अस्तीति तथाभूतः, सततशुभानुष्ठानशीलः इत्यर्थः, भवानिति शेषः । “आगच्छत”
“प्रविशत” इति बहुवचननिर्देशेन अस्यादरातिशय एव प्रतीयते ।

(२४१) “अथ” इत्यादौ “तुरङ्गैः आचितां मन्दुरां विलोकयन्” इति उत्तरेषु
सम्बन्धः । तान् तुरगान् विशिनष्टि, अश्वेत्यादिभिः ।—वनायुजैः,—वनायुदेशीयैः,
आरव्यदेशजातेरित्यर्थः । आरट्टजैः,—आरट्टदेशीयैः । काम्बोजैः,—तदाख्यदेशजैः ।
भारद्वाजैः,—भरद्वाजदेशजैः । सिन्धुदेशजैः,—सिन्धुदेशीयैः । पारसीकैः,—पारस्य-
देशभवैः । शोणैः,—रक्तवर्णैः, पद्मारुणवर्णैरिति भावः, (“शोणः पद्मारुणः कृतः”
इति कोषान्) । श्यामैः,—कृष्णवर्णैः । श्वेतैः,—शुक्लवर्णैः । पिप्पलैः,—

हरिश्चिख, तित्तिरिकल्माषैश्च, (२४२) पञ्चभद्रैश्च, मल्लिकाक्षैश्च,
कृत्तिकापिञ्जरैश्च, (२४३) आयतनिर्मासमुखैः, अनुत्कट-
कर्णकोशैः, सुवृत्तस्रग्धसुघटितघण्टिकाबन्धैः, (२४४) यूपानु-
पूर्वीवक्रायतोदग्रश्रीवैः, (२४५) उपचयखयत्स्कन्धसन्धिभिः,

पिङ्गलैः । हरिश्चिः,—हरिश्चर्षेः, घासवर्णैरित्यर्थः । तित्तिरिकल्माषैः,—तित्तिरि,—
मक्षिविशेषः, तद्वत् कल्माषाः,—विचित्रवर्णाः तैः, (“चित्रं किम्रीरकल्माषश्वलैताश्च
कङ्कुरे” इत्यमरः) ।

(२४२) पञ्चभद्रैः,—पञ्चसु अङ्गेषु, मुखसङ्घितेषु अङ्गेषु चतुर्षु इति भावः,
भद्राः,—श्रेताः इति पञ्चभद्राः तैः, उक्तञ्च,—“सिताय यस्य वाजिनः शफाः समस्तकं
मुखम् । स पञ्चभद्रनामको नृपस्य राज्यसौख्यदः ॥” इति । मल्लिकाक्षैः,—“वृष्टुः
स्निग्धा समा चैव मल्लिकाकुसुमप्रभा । राज्ञी यस्य तु पथ्यन्ते परिचिष्ये तु लोचने ॥
स हृद्यो मल्लिकाक्षस्तु दृष्टिपथ्यन्तारकः ॥” इत्युक्तलक्षणैः । कृत्तिकापिञ्जरैः,—
“तारकाकदम्बककल्पानेकविन्दुकव्याधितलवचः । कृत्तिकापिञ्जराः—” इत्युक्तलक्षणैः ।

(२४३) आयतेति ।—आयतानि—दीर्घाणि, निर्मासानि—प्रायेणास्थिमया-
नीति भावः, सुवृत्तानि येषां तथोक्तैः ; उक्तञ्च तल्लक्षणं,—“मुखं तन्वायतनतं चतुरस्रं
समाहितम् । ऋजु चैवोपदिष्टश्च परिपूर्णश्च गम्यते ॥” इति । कृष्णेनाप्युक्तं,—“उज्वा
अतुङ्गभक्ष्यं शिम्भं संवाहिराणं अक्षयणं—” इति । अनुत्कटकर्णकोशैः,—अनुत्कटः,
—स्वस्त्रं इत्यर्थः, कर्णः,—श्रवणेन्द्रियः, कोशः,—मध्यश्च ; यथा,—कर्णकोशः,—
श्रवणपाशः येषां तैः । सुवृत्तैः,—सुवर्तुलः, शृङ्गाः,—चिह्नणः, सुघटितः,
—सुनिर्मितः, घण्टिका—द्वद्रघण्टा, बध्यतेऽवेति घण्टिकाबन्धः,—शिरसौ शीवायाश्च
अध्वभागाः, निगाल इत्यर्थः येषां तथोक्तैः । तादृशनिगालवत्त्वस्याशानां शुभमृचकम्
उक्तम् ; यथा,—“श्रीकालिशोऽन्तरशिष्टो दीर्घवतः समाहितः । नोदन्तो नाक्षितो
ज्ञातिदुर्नाहोऽतिविधानतः ॥ सुदिग्धोऽनुपदिष्टश्च निगालोऽयद्वितः शुभः ॥” इति ।

(२४४) यूपेति ।—यूपः,—यज्ञीयप्रयत्नस्यकाष्ठभेदः, तस्येवानुपूर्वीम्,—आनुक्य-
मित्यर्थः, तथा वक्ता आयता—दीर्घा, उदया—उन्नता च, शीवा येषां तैः ; तदुक्तं,—
“शीवां भूतस्मिनी वक्ता दीर्घा च सुसमाहिता । गले वक्ता विदीर्घता तथा शिरसि
कोयता ॥ निगाले स्यात् निर्मासा ऋजो साकुञ्चिता भ्रमम् । शिष्टमांसायवद्वा च
पुरजस्य प्रशस्यते ॥” इति ।

(२४५) उपचयेति ।—उपचयेन नृपय्—श्रीयतां गच्छन्, स्वस्वसर्वियेषां

(२४६) निर्भुङ्गोरःस्थलैः, (२४७) अस्थूलप्रगुणप्रसृतैः,
(२४८) लोहपीठकठिनखुरमण्डलैः, (२४९) अतिजवत्तुटनभयात्
अनिर्मितान्त्राणीव उदराणि वृत्तानि धारयद्भिः, (२५०) उद्य-
द्गोषीविभज्यमानपृथुजवनैः, (२५१) जगतीदीलायमानबालपङ्क्तवैः,
कथमपि (२५२) उभयतो निखातदृढभूरिपाशसंयमननियन्त्रितैः,

तैः ; तदुक्तं,—“स्त्वः सुपरिपूर्णः स्यात् व्यक्तमांसः पृथुविकः । बहुमांसाङ्गसंस्त्रिष्टः
स्थिरमांसश्च पूरितः ॥” इति ।

(२४६) निर्भुङ्गेति ।—निर्भुङ्गं—स्थूलतया बहिर्निर्गतम्, अथवा रोगादिना
कृतिनीकृतं, उरःस्थलं—वचःस्थलं येषां तैः ; उक्तञ्च,—“स्थूलास्थि महदच्छिद्रं
पृथुलं यच्च निर्बलं । उर ईदृक् प्रशंसन्ति स्थूलक्रीडं महत्तरम् ॥” इति ।

(२४७) अस्थूलैति ।—अस्थूला—स्वल्पमांसित्यर्थः, प्रगुणा—चक्षुः, प्रसृता—
जडा येषां तैः, (“जडा तु प्रसृता” इत्यमरः) उक्तञ्च,—“जडं वृत्ते दीर्घे निर्मांसे
पूजिते निगूढसिरं” इति ।

(२४८) लोहेति ।—लोहपीठवत् कठिनं खुरमण्डलं—वृत्ताकारखुरचतुष्टयं
येषां तैः ; तदुक्तं,—“खुरास्तुरगे वृत्ताश्च क्रस्नाश्च सुदृढा घनाः” इति ।

(२४९) अतिजवेति ।—अतिजवेन—अतिवेगेन, यत् तुटनं—क्षेदः, तस्मात्
भयं तस्मात् हेतोः, अनिर्मितानि अन्त्राणि—नाडीविशेषाः येषु तथीकानि इव,
वृत्तानि—वर्तुलानि, उदराणि धारयद्भिः ; तथा चोक्तम्,—“उदरं वृत्तमगुह्यं
स्रग्स्थोपचितं तथा । अच्छिद्रक्रस्ववृत्ताल्पसमकुलि च पूजितम् ॥” इति ।

(२५०) उद्यदिति ।—उद्यती—उदयमधिमच्छन्ती, द्रोणी—वाजिनां शोभा-
विशेषः, तथा विभज्यमानानि—व्यक्तौक्रियमाणानि, पृथूनि जवनानि—कटिपुरी-
भागाः येषां तैः ; तदुक्तं,—“पृष्ठोरःकटिपार्श्वस्य मांसोत्कर्षणनिर्दिष्टा । द्रोणिकेति
प्रशंसन्ति शोभा वाजिनि पञ्चमौ ॥” इति ।

(२५१) जगतीति ।—जगत्यां—भूमौ, दीलायमानाः बालाः,—पुच्छलीमानि,
मङ्गवा इव येषां तैः ।

(२५२) उभयत इति ।—उभयतः,—उभयोः पार्श्वयोः, निखातः,—घोतः,
अत्युत्काटवेगवत्त्वादिति भावः, दृढः,—कठिनः, भूरिः,—प्रभूतः, पाशः,—रज्जुः,
लेन संयमनं—बन्धनं, तेन नियन्त्रिताः,—निरुद्धाः तैः ।

(२५३) अनायतैरपि पश्चात् पाशबन्धप्रसारितै-
काङ्क्षिभिः आयततरैरिव उपलक्ष्यमाणैः, (२५४) बहु-
गुणसूत्रप्रयुतघोवागण्डकैः, आमीललोचनैः, (२५५) दूर्वा-
रसश्यामलफेनलवणश्रवणान् दशनगृहीतमुक्तान् परफरित-
त्वचः कण्डूजुषः प्रतीकान् प्रचालयद्भिः, (२५६) सालस-
चलितबालधिभिः, (२५७) एकशफविश्रान्तिस्रस्तशिथि-
लितजघनार्धैः, निद्रया प्रध्यायद्भिः, (२५८) खलितहङ्कार-
मन्दमन्दगन्धायमानैश्च, (२५९) ताडितखुरधरणिरणित-

(२५३) अनायतैरपि—पाशबन्धनियन्त्रणात् अविस्तृतावयवैरपि इत्यर्थः,
[“अनायतैरपि” इत्यत्र “आयतैरपि” इति पाठे,—दीर्घैरपि इत्यर्थः] पश्चात् पाश-
बन्धैःपि प्रसारितः,—विस्तारितः, एकः अङ्गिः,—पादः येषां तैः, अत एव आयत-
तरैरिव—अतिदीर्घकायैरिव, उपलक्ष्यमाणैः,—दृश्यमाणैः ।

(२५४) बहुगुणैः ।—बहुगुणैः,—अनेकावयवैः, मूत्रैः यथितः,—गुम्फितः,
घोवासु गण्डकैः,—भूषणभेदः येषां तैः । आमीललोचनैः,—ईषन्मिलितनेत्रैः ।
[“आमीललोचनैः” इति पाठे,—आमीले—ईषन्मुद्रिते, लोचने येषां तैः] ।

(२५५) दूर्वेति ।—दूर्वारसवत् श्यामलाः ये फेनलवाः,—फेनविन्दवः, तैः
श्रवणान्—चित्रितान्, दशनैः,—दन्तैः, गृहीताः,—आदौ धृताः, पश्चात् मुक्ताः,—
न्यक्ताः तान्, परफरिताः,—पुनः पुनरीषत्कम्पिताः, त्वचः येषां तान्, कण्डूजुषः,
—कण्डुतिशालिनः, प्रतीकान्—अङ्गानि, [“अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनः” इत्यमरः]
प्रचालयद्भिः,—कम्पयद्भिः ।

(२५६) सालसेति ।—सालसं—लघु यथा मया, बलिताः,—चालिताः,
कम्पिता इत्यर्थः, बालधयः,—पुच्छलोमानि येषां तैः ।

(२५७) एकशफेति ।—एकेन शफेन—खुरेण, या विश्रान्तिः,—स्थितिरिति यावत्,
तया श्रक्तं—पथ्येयं, शिथिलितं—बिम्बीभूतमित्यर्थः, जघनार्धे येषां तैः । प्रध्यायद्भिः,—
प्रकर्षेण चित्तयद्भिः । [“प्रध्यायद्भिः” इत्यत्र “प्रध्यायद्भिश्च” इति पाठान्तरम्] ।

(२५८) खलितेति ।—खलितेन—अङ्गोऽचरितेनेति यावत्, हङ्कारेण मन्द-
मन्दं यथा तस्या गन्धायमानैः,—नदद्भिः ।

(२५९) ताडितेति ।—ताडिता—प्रहता, पादेन इति भावः, या खुरधरिभिः,

मुखरशिखर-खुरलिखितस्मातलैः, घासमभिलषद्भिः, (२६०) प्रकीर्त्यमाण्यवसयासरसमत्सरोद्भूतक्षोभैः, (२६१) प्रकुपित-चण्डचण्डालहङ्कारकातरतरतरलतारकैः (२६२) कुङ्कुम-प्रमृष्टपिञ्जराङ्गतया संततसन्निहितनीराजनानलरक्ष्यमाणैरिव उपरि विततवितानैः, (२६३) पुरः पूजिताभिमतदेवतैः, भूपालवल्लभैः तुरङ्गैः आचितां मन्दुरां विलोकयन्, (२६४) कुतू-हलाक्षिसङ्कटयः किञ्चित् अन्तरम् अतिक्रान्तो हस्तवामेन

—खुराधःकाष्ठपट्टाच्छादिता भूः, तस्याः रणितेन—शब्देन, मुखर्—संशब्दमित्यर्थः, शिखरम्—अयं येषां तादृशाः, य खुराः, तैः लिखितं—कुहितं, स्मातलं—भूतलं येः तथाविधैः ।

(२६०) प्रकीर्त्यमाण्यति ।—प्रकीर्त्यमाणः,—प्रक्षिप्यमाणं, यः यवसयासः,—घासकवलः, तस्य रसे—स्वादं, यो मत्सरः,—अन्यतुरगान् प्रति विदेषः, अन्यः कोऽपि तद्गात्रं नास्वादयत्विति धियेति भावः, तेन उद्भूतः,—जनितः, क्षोभः,—अधैश्वर्यमित्यर्थः येषां तैः ।

(२६१) प्रकुपितेति ।—प्रकुपित,—क्रुद्धः, अत एव चण्डः,—उग्रः, यः चण्डालः,—अश्वपाल इति यावत्, तस्य हङ्कारेण कातरतराः,—अतिहीनाः, तरलाः,—चञ्चलाः, तारकाः,—कनीनिकाः येषां तैः ।

(२६२) कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमैः प्रमृष्टैः,—प्रमाज्जन्, तेन पिञ्जराणि—पिङ्गलानि अङ्गानि येषां तद्भावः तत्ता तथा हेतुना । संततेति ।—संततं—निरन्तरं, सन्निहितेन—संसर्जनेन इत्यर्थः, नीराजनामलेन—“यात्रायां वाजिनां नीराजना क्रियते” इति शास्त्रात् नीराजनाग्निना, रक्ष्यमाणाः तैरिव । उपरीति ।—उपरि—ऊर्ध्वं, विततः,—विलसितः, वितानः,—उल्लोचः येषां तैः ।

(२६३) पुर इति ।—पुरः,—अग्रतः, पूजिता—अर्चिता, अभिमता—अभीष्टा, देवता येषां तैः । [“देवतैः” इत्यत्र “देवतेः” इति पाठान्तरम्] । भूपालवल्लभैः,—राजप्रियैः । आचिता—व्याप्तम्, [“आचिताम्” इत्यत्र “आरचिताम्” इति पाठः,—श्रीभित्तमित्यर्थः] । मन्दुराम्—अश्वशाला, (“वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः) । विलोकयन्—पश्यन् ।

(२६४) कुतूहलेति ।—कुतूहलेन—चौकुक्येन, आक्षिप्तम्—आकृष्टं, हृदयं शूलं तथाभूतः । अतिक्रान्तः,—गतः । हस्तवामेन—हस्तस्य वामभागेन इत्यर्थः ।

अत्युन्नतया निरवकाशमिव आकाशं कुर्वाणं, महता कदलीवनेन (२६५) परिहृतपर्यन्तं, (२६६) सर्वतो मधुकरमयीभिः मद-
स्रुतिभिः नदीभिरिव आपतन्तीभिः आपूर्यमाणम्, (२६७) आशा-
सुखविसर्पिणा वकुलवनानामिव विकसताम् आमोदेन लिम्पन्तं
ब्राणेन्द्रियं, दूरात् अव्यक्तम् इभधिष्णागारम् अपश्यत्; अष्टच्छब्द-
—“अत्र देवः किं करोति ?” इति । (२६८) असौ अकथयत्,
—“एष खलु देवस्य उपवाह्यः, वाह्यं हृदयं, जात्यन्तरित
आत्मा, वहिचराः प्राणाः, (२६९) विक्रमक्रीडासुहृत्, दर्पशात

[हस्तवामशब्दी भाष्यकृता वामहस्तमार्गे इत्यर्थः] । अत्युन्नतया—अत्युन्नततया,
निरवकाशमिव—अवकाशशून्यमिव, अभङ्गमिति भावः ।

(२६५) परिहृतपर्यन्तं—वेष्टितप्रान्तम् ।

(२६६) मधुकरमयीभिः,—मृद्व्याप्ताभिः, मदस्रुतिभिः,—हसिनां दान-
शारिणिःसर्वैरित्यर्थः । आपतन्तीभिः,—आवहन्तीभिः ।

(२६७) आशासुखविसर्पिणा—दिशुसुखविसारिणा, सर्वत्र प्रसृतेनेत्यर्थः ।
वकुलेत्यादिना प्राशस्त्यमेव द्योतयति ; तदुक्तं,—“मालतीमुक्तपुष्पागवकुलोपमसौरभम् ।
दानं पिष्टान्सुदृशं मुञ्चच्छेतं तु शीतलम् ॥” इति शैभिकदानलक्षणम् ; एवञ्च प्रकीप-
समयेऽपि तथाविधमद्वर्णनेन श्लेषप्रकृतित्वं प्रकटयति,—“श्लेषप्रकृतिकं श्लेषं भद्रजातिं
तथैव च” इति च शास्त्रकृता दर्शितम् । विकसतां—प्रस्फुटताम् । आमोदेन—सौरभेण,
लिम्पन्तं—पूरयन्तम् । इभधिष्णागारम् इभानां—हसिनां, धिष्णागारम्—अवस्थान-
गृहम्, गजबन्धनशालामित्यर्थः । (“धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽपौ” इत्यमरः) ।

(२६८) असौ—दीवारिकः । उपवाह्यः,—क्रीडाहस्ती, [“उपवाह्यः” इत्यत्र
“नौपवाह्यः” इति पाठेऽपि स एवायं । करिषु केचन सम्राट्वाः केचिच्च भद्र-
जातीयं द्विविधस्वभावा भवन्ति । अस्य च यद्यपि वक्ष्यमाणेन “विक्रमक्रीडासुहृत्”
इत्यनेन “दर्पशात इति यथार्थनामा वारणपतिः” इत्यनेन च साम्राज्यत्वमेवोक्तं,
तथाऽपि “उपवाह्यः” इति कथनेन अर्थद्वयेऽपि औचित्यात् भद्रजातीयशायमिति
निर्णीयते । वाह्यं—वह्निचरम् । जात्यन्तरितः,—अन्यां जातिं गतः, हसिजग्न-
श्रोतः इत्यर्थः । वहिचराः,—वाह्याः ।

(२६९) विक्रमेति ।—विक्रम एव क्रीडा, तस्यां सुहृत्—सहायः । दर्पशातः

इति यथार्थनामा वारणपतिः । तस्य अवस्थानमण्डपोऽयं महान् दृश्यते” इति । (२७०) स तम् अवादीत्,—“भद्र ! श्रूयते दर्पणातः । यदि एवम् अदीपो वा, पश्यामि तावत् वारणेन्द्रमेव ; अतोऽहंसि माम् अत्र प्रापयितुम्, (२७१) अतिपरवान् अस्मि कुतूहलेन” इति । सोऽभाषत,—“भवतु एवम्, आगच्छतु भवान् । को दोषः ? पश्यतु तावत् वारणेन्द्रम्” इति ।

(२७२) गत्वा च तं प्रदेशं दूरात् एव गम्भीरगलगर्ज्जितार्ज्जितैः वियति चातककदम्बकैः भुवि च भवननीलकण्ठकुलैः कलकेकाकलकलमुखरमुखैः क्रियमाणकलकोलाहलं, (२७३) विकचकदम्बसंवादिमदसुरासौरभभरितभुवनं,

—दर्पम्—अहङ्कारं, श्रूणामिति शेषः, श्रातयति—नाशयति तद्योक्तः । यथार्थनामा—अन्वर्थनामा, श्रूणां दर्पणातनादिति भावः । वारणपतिः,—गजेन्द्रः । तस्य—वारणपतेः, अवस्थानमण्डपः,—वासगृहम् ।

(२७०) सः,—वाणः । तं—दौवारिकम् । यदि एवं—दर्पणात इति यथार्थनामेति भावः, अदीपो वा—दर्शने दीपो न भवेत् वा । अत्र—वारणपतेः स्थाने, प्रापयितुं—नेतुम् ।

(२७१) अतिपरवान्—अतिशयेन पराधीनः । कुतूहलेन—वारणपतेर्दृष्टान्तीत्सुक्येन । सः,—दौवारिकः ।

(२७२) “गत्वा” इत्याहौ “दर्पणातमपश्यत्” इत्युत्तराण्यन्वयः । तमेव विशिनष्टि, गम्भीरैत्यादिभिः ।—गम्भीरेण—गभीरेण, गलगर्ज्जितेन—कण्ठनिनादेन, हृंहितेनेति थावत्, अर्जितानि—उपस्थापितानि, मेघगर्जनशङ्खोत्पादनादिति भावः तैः । [“गर्ज्जितार्ज्जितैः” इत्यत्र “गर्ज्जितोर्ज्जितैः” इति पाठः—गर्ज्जितेन—हृंहितेन इत्यर्थः, कर्ज्जितानि—प्रवृत्तानि, अनेकसङ्ख्यायां समुपस्थितानौत्थर्थः तैः] । वियति—आकाशे । चातकानां कदम्बकानि—सङ्घाः तैः । भुवि—भूतले, भवननीलकण्ठकुलैः,—गृहमयूरहन्टेः ; कलाः,—मधुरास्फुटाः, केकाः,—मयूरवाचः, तासां कलकलेन—कोलाहलेन, मुखराणि—शब्दायमानानि, मुखानि येषां तैः ; क्रियमाणः कलः,—मधुरास्फुटः, कोलाहलः यत्र तद्योक्तम् ।

(२७३) विकचैति ।—विकचानां—प्रस्फुटानां, कदम्बानां—नीपकुसुमानां,

(२७४) कायवन्तमिव अकालमेघकालम्, (२७५) अविरल-
मधुविन्दुपिङ्गलपद्मजालकितां सरसीमिव अभ्यवगाढां दशां
चतुर्थीम् उत्सृजन्तम्, (२७६) अनवरतम् अवतंसशङ्खैः
आमन्द्रकर्णतालदुन्दुभिध्वनिभिः पञ्चमीप्रवेशमङ्गलारम्भमिव
गायन्तम्, (२७७) अविरतचलनचित्रविपदीललितलास्यलयैः

संवादिना—अनुकारिणा, मदः,—दान-वारि, सः एव सुरा—मद्यं, तथाः सौरभेण—
सुगन्धेन, भरितं—पूरितं, भुवनं येन तथोक्तम् ।

(२७४) कायवन्तमिव—मूर्त्तिमन्तमिव, अकालमेघकालम्—असमयमेघसमयम् ।
चातककदम्बक-नीलकण्ठकुल-विकचकदम्बसौरभादियुक्तत्वेन नवजलधरश्यामलत्वेन च
तस्य मेघकालत्वेनोत्प्रेक्षा ।

(२७५) अविरलेति ।—अविरलाः,—घणाः, ये मधुविन्दवः,—मदवारिकणाः,
तैः ; अन्यच्च,—मधुविन्दवः,—माक्षिककणाः, तैः पिङ्गलं—पिञ्जवं, पद्मानां—पद्मा-
काराणां, पद्मे,—तदाख्यकुसुमानाञ्च, जालकां—समूहं जातमस्यामिति तथोक्तम्,
[“इतोऽस्य जाते” (बा०) इतौतच्-प्रत्ययः] “पद्मकं विन्दुजालं स्यात् गावकं करिषा-
मिति” ; यथा,—“पद्मस्मृतिकसंस्थानो विन्दुमिषः कचेक्षया । स्फुटिताङ्गुष्ठापाराभः
श्राव शक्तिकरः करी ॥” इत्युक्तम् ; अत एव सरसीमिव—कमलाकरमिव, अभ्यव-
गाढां—परिणतां, चतुर्थीं दशां—मदावस्थां, मिथतदान-वारिचरणत् परिणतगजानां
शरीरं सच्छिद्रमारक्तञ्च भवतीति, अत एव “चतुर्थ्यामवगाढायां लिखाविन्दुभिराचितः”
इत्युक्तम् । उत्सृजन्तं—त्यजन्तं, मदस्त्राविणां हृत्सिनां प्रथमं शरीरार्धेयसम्पादको
मदस्त्रावारम्भ प्रथमावस्था, ततोऽनवरतस्त्रावो द्वितीयावस्था, तदेन मदवारिषाम्
अङ्गेषु क्रमशो गाढता जायते सा तृतीयावस्था, तदनन्तरम् अङ्गेषु पद्माकाराणि
मदविन्दुजालानि बध्यन्ते सा चतुर्थी अवस्थेति बोध्यम् ।

(२७६) अनवरतम्—अविरतम्, आमन्द्राः,—ईषद्गभीराः, कर्णतालस्य—
मिथतसञ्चालितश्रवणस्य, दुन्दुभिरिव ध्वनयः,—शब्दाः तैः, तथा अवतंसशङ्खैः,—कर्ण-
मूषणीकृतशङ्खैः, पञ्चमी, दर्शयति भावः, स्वास्थ्यदर्शयति यावन्, तस्यां प्रवेशः, तस्मिन्
मङ्गलारम्भः,—मङ्गलमूचनारम्भसङ्गोत्तमित्यर्थः तमिव, गायन्तं—सङ्गीतं गायन्तम् ।

(२७७) अविरतेति ।—अविरतेन—अविश्रान्तं, चलनेन—चालनेनेत्यर्थः,
चित्रा—सुदृश्या, या विपदी—पादबन्धनौ, एकपदीरक्षेपेण पादवयावस्थितिर्वा, तस्यां
ञ्चलितं—सुन्दरं, मनोश्चमित्यर्थः, यत् लास्यं—मृत्वं, तस्य लयाः,—वाद्यायकतानताः

दोलायमानदीर्घदेहाभोगतया मेदिनीविदलनभयेन भारमिव लघयन्तं, (२७०) दिग्भित्ति तटेषु कायमिव कण्डूयमानम्, (२७१) आहवाय उदस्तहस्ततया दिग्वारणानिव आह्वयमानं, (२७२) ब्रह्मस्तम्भमिव स्थूलनिश्चितदन्तेन करपत्रेण पाटयन्तम्, (२७३) अमान्तं भुवनाभ्यन्तरे वह्निः इव निर्गन्तुम् ईहमानं, सर्वतः (२७४) सरसकिसलयलतालासिभिः लेशिकैः चिरपरिचयोपचितैः घनैरिव विचित्रसशैवलविस-
विसरशबलसलिलैः सरोभिरिव च आधोरणैः आधीयमान-

तैः । दोलायमानेति ।—दोलायमानः,—पुरतः पश्चाच्चानिर्गन्तुं प्रेङ्खन्, दीर्घः,—महान्, दीर्घस्य आभोगः,—विस्तारः यस्य तद्भावः तत्ता तया हेतुना । मेदिनीति ।—मेदिन्याः,—पृथिव्याः, विदलनं—विदारणमित्यर्थः, तस्मात् यत् भयं तेन भारमिव लघयन्तं—लघुकृत्वंतमित्यर्थः ।

(२७०) दिगिति ।—दिगेव भित्तिः,—कुण्डं, तस्याः तटाः,—आभोगाः तेषु । कायमिव—अङ्गमिव, कण्डूयमानं—घर्षन्तमित्यर्थः ।

(२७१) आहवाय—सङ्ग्रामाय । उदस्तः,—उत्थितः, हस्तः,—मुखः येन, (“हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च” इति मेदिनी) तस्य भावः तत्ता तया हेतुना, दिग्वारणान्—दिग्गजान्, आह्वयमानमिव—स्पर्शेया आकारयन्तमिव । [अत्र ह्ययं युद्धार्थं स्पर्शापूर्वकाह्वानार्थबोधकत्वेन आत्मनेपदम्] ।

(२७२) ब्रह्मस्तम्भं—ब्रह्माण्डं, स्थूलः निश्चितः,—तीक्ष्णः, दन्तः तेन, करपत्रेण—क्रकचेन, पाटयन्तमिव—दारयन्तमिव ; करपत्रमपि स्थूलनिश्चितदशनं भवति, स्थाणुस्तम्भश्च भेदयति ।

(२७३) भुवनाभ्यन्तरे अमान्तं—पर्याप्तमलभमानम्, अतिविशालतया वर्तितुं शक्नुवन्तमित्यर्थः, अत एव वह्निः,—भुवनाभ्यन्तरात् वाह्यदेशे, निर्गन्तुम् ईहमानमिव—चेष्टमानमिव ।

(२७४) सरसाः,—रसयुक्ताः, किसलयाः,—पङ्कजा यासां, तथाविधाः या लताः,—व्रतत्यः, ताभिः लसन्ति—राजन्तीति तथोक्तैः, लेशिकैः,—घासिकैः, चिरपरिचयेन—चिरानुगत्या, उपचितैः,—समाहृतैः, घनैरिव—मेघैरिव । विचित्रेति ।—विचित्रानि—अपितानि, सशैवलानां बिसानां—सृष्टालानां, विसरेण—विसरेण, शबलानि—मिश्राणि, कल्लिजानि येः तथाभूतैः । आधोरणैः,—इक्षिपालैः, (“आधोरणाः इक्षिपकाः इक्ष्वारीजाः

निदाघसमयसमुचितोपचारानन्दम्, अपि च (२८३) प्रतिगज-
दानपवनादानदूरोत्क्षिप्तेन अनेकसंमरविजयगणनालेखाभिरिव
बलिवलयराजिभिः तनीयसीभिः तरङ्गितोदरेण अतिस्थवीयसा
हस्तार्गलदण्डेन अर्गलयन्तमिव संकलं संकुलशैलसमुद्र-
द्वीपकाननं कंकुभां चक्रवालम्, (२८४) एकं करान्तरार्पितेन
उत्पलाशेन कदलीदण्डेन अन्तर्गतशोकरसिच्यमानमूलं, मुक्ता-
पल्लवमिव अपरं लीलाऽवलम्बिना मृणालजालकेन समररसोच्च-
रोमाञ्चकण्टकितमिव दन्तकाण्डं वहन्तं, (२८५) विसर्पन्त्या
च दन्तकाण्डयुगलकस्य कान्त्या सरःक्रीडास्वादितानीव कुमुद-

निषादिना" इत्यमरः) । आधीयमानः,—उत्पाद्यमानः, निदाघसमयस्य—शीतकालस्य,
समुचितेन—उपयुक्तेन, उपचारेण—परिचर्यया, आनन्दः,—सन्तोषः यस्य तम् ।

(२८३) प्रतिगजिति ।—प्रतिगजानां—प्रतिहन्दिहन्तिनां, दानपवनस्य—सद-
सौरभवाहिनी मरुत इत्यर्थः, आदानेन—ग्रहणेन, आघ्राणेनेत्यर्थः, दूरं यथा तथा
उत्क्षिप्तः,—उद्धृतः तेन, तेषां जिगीषयेति भावः । अनेकेति ।—अनेकेषां—बहूनां,
समराणां—सङ्ग्रामाणां, विजयाः, तेषां गणना—सङ्गणनं, तस्याः लेखाभिरिव—
लिपिभिरिव, बलिवलयराजिभिः,—बलयाकारबलिश्रेणीभिः, तनीयसीभिः,—अति-
चुद्राभिरित्यर्थः । तरङ्गितं—भङ्गिमत्, उदरम्—अभ्यन्तरभागः यस्य तथोक्तेन, अति-
स्थवीयसा—अतिमूलिन, हस्तार्गलदण्डेन—शुण्डरुपागलदण्डेन, अर्गलयन्तमिव—निरुन्त-
मिव । कंकुभां चक्रवालं—द्विस्तम्बलम् ।

(२८४) एकं दन्तकाण्डमित्यन्वयः । करान्तरार्पितेन—करस्य—शुल्लस्य,
अन्तरे—मध्ये, अर्पितः,—दत्तः, आधारेणेनेति भावः तेन, उत्पलाशेन—उद्धृत-
पत्रेण, कदलीदण्डेन—रम्भास्तम्भेन हेतुना अन्तर्गतैः शोकरैः,—अश्वकर्णैः, सिच्यमानं
मूलं यस्य तथोक्तम् । मुक्तापल्लवमिव—मुक्ताफलकिसलयमिव, अपरं दन्तकाण्ड-
मित्यनुषङ्गः । [“अपरम्” इत्यत्र “परम्” इति पाठि,—अन्वमित्यर्थः] । लीलाऽव-
लम्बिना—लीलया अवलम्बने इति तथोक्तेन, मृणालजालकेन—मृणालनिचयेन ।
समररिति ।—समरे—युद्धे, यो रसः,—रागः, तेन उन्नाः,—उद्धताः, रोमाञ्चा एव
कण्टकाः जाता अयेति तथोक्तमिव, दन्तकाण्डं—दशनस्तम्भं, वहन्तं—दधानम् ।

(२८५) विसर्पन्त्या—विसरन्त्या, दन्तकाण्डयुगलकस्य कान्त्या—प्रभया । सरः-

वनानि बहुधा वमन्तं, (२८६) निजयशोराशिमिव दिशाम् अर्पयन्तं, (२८७) कुकरिकोटपाटनदुर्ललितान् सिंहानिव उपहसन्तं, (२८८) कल्पद्रुमदुकूलमुखपटमिव च आत्मनः कलयन्तं, (२८९) हस्तकाण्डदण्डोद्वरणलीलासु च लक्ष्यमाणेन रक्तांशुकसुकुमारतलेन तालुना कवलितानि रक्तपद्मवनानि इव वर्धन्तम्, अभिनवकिसलयराशीनिव उद्गिरन्तं, (२९०) कमलकवलपीतं मधुरसमिव स्वभावपिङ्गलेन वमन्तं चक्षुषा, (२९१) चूतचम्पकलवलीलवङ्गकक्कोलवन्ति एला-

क्रीडेति ।—सरसि या क्रीडा—विहारः, तव आस्वादितानि—भुक्तानि तानीव, [इत्युपेक्षा] कुमुदवनानि—कैरवसङ्गान्, बहुधा—अनेकधा, वमन्तम्—उद्गिरन्तम् ।

(२८६) निजयशोराशिमिव—स्वीयकीर्तिसमुद्गमिव, दिशाम् अर्पयन्तं—दिक्षु विक्षिपन्तम् । दन्तयोर्वर्णप्राशस्त्यमाह,—“पयःकुमुदकुन्दाभौ केतकीकुमुदयुतौ । अगाङ्गकिरणालीकौ कीर्तिलब्धाणकारकौ ॥” इति ।

(२८७) कुकरौति ।—कुक्किताः,—दुर्बला इति यावत्, करिणः,—हस्तिनः, ते एव कीटाः,—चुद्रप्राणिभेदाः, तेषां पाटनेन—सङ्गनेन, दुर्ललितः,—दृढाः तान् ।

(२८८) कल्पद्रुमेति ।—कल्पद्रुमस्य दुकूलं—भेदपट्टवसनं, तदेव मुखपटः,—मुखाच्छादनवस्त्रं तमिव, आत्मनः,—स्वस्य, कलयन्तं—धारयन्तमित्यर्थः ।

(२८९) हसति ।—हसः,—शृङ्ग एव, काण्डदण्डः,—सम्भवटिः, तस्य उद्वरणानि—उत्तोलनान्येव, लीलाः तासु, लक्ष्यमाणेन—दृश्यमानेन, रक्तांशुकसुकुमारतलेन—रक्तवस्त्रवत् रक्तवर्णसुकुमलतलेन, तालुना—तालुदेशेन हेतुना, उक्तञ्च—“रक्तोष्ठतालुरसनम्” इति । कवलितानि—भञ्जितानि । वर्धन्तं—वमन्तम् । अभिनवकिसलयराशीनिव—नवरत्नवनिवहानिव ।

(२९०) स्वभावपिङ्गलेन—सहजदीपशिखानुत्थवर्णेन, चक्षुषा, उक्तञ्च,—“अशिशृङ्गसमाभासे कलविद्धाक्षसन्निभे । प्रसन्नमधुपिङ्गे च स्थिरं चामूलने तथा ॥ अपरिखाविणौ चैव कुशाग्निनिभभास्वरौ । नेत्रे शक्ते समे सिन्धौ दीर्घे चाविलपद्मणी ॥” इति । कमलानां कवलनेन—यासेन, पीतं मधुरसमिव—मकरन्दमिव । वमन्तं—वर्धन्तम् ।

(२९१) चूतत्वादिना प्राशस्त्यमाह, यदुक्तम्,—“उभयभुतिरप्येष विषयौ

लतामिश्रितानि ससहकाराणि कर्पूरपूरपूरितानि पारिजातक-
वनानेव उपभुक्तानि पुरः करटाभ्यां बहलमदामोदव्याजेन
विस्तृजन्तम्, अहर्निशं (२८२) विभ्रमकृतहस्तस्थितिभिः
अर्द्धखण्डितपुण्ड्रेक्षुकाण्डकण्डूयनलिखितैः अलिकुलवाचालितैः
दानपट्टकैः विलभमानमिव सर्वकाननानि करिपतीनाम्,

हर्षवर्जितः । यदि स्यादपगन्धश्च तदाऽसौ न सतां मतः ॥” इति । पुरः,—अग्रतः;
करटाभ्यां—गण्डाभ्यां, बहलमदामोदव्याजेन—प्रभूतदान-वारिसौरभच्छलेन, चूत-
चम्पकलवलीलवङ्गककीलवन्ति—चूतम्—आममुकुलमित्यर्थः, चम्पकं—चम्पकपुष्प-
मित्यर्थः, लवली—“नीयाङ्” इति ख्यातः हृच्चविशेषः, तस्याः पुष्पमित्यर्थः, लवङ्गं—
लवङ्गकलिका, ककीलं—“काक्ला” “वनकर्पूर” इति च ख्यातः हृच्चविशेषः ककीलः,
तस्य फलमित्यर्थः, तद्वन्ति—तद्विशिष्टानि, एलालतामिश्रितानि—सफलैलावब्रूयुक्तानि,
ससहकाराणि—अतिसौरभाससहितानि, (“आमः चूतो रसालोऽसौ सहकारी-
ऽतिसौरभः” इत्यमरः) । कर्पूरपूरपूरितानि—कर्पूराख्यहृच्चविशेषस्य सुगन्धनिर्व्यास-
प्रवाहभरेण व्याप्तानि, पारिजातकवनानि—पारिजाताख्यपुष्पविशेषस्य अरण्यानि,
विस्तृजन्तमिव—वसन्तमिव ।

(२८२) विभ्रमेति ।—विभ्रमेण कृता हस्ते—पुण्ड्रे, स्थितिः यैः तादृशैः । अर्द्धेयादिनां
इक्षुकाण्डस्य लेखनीसाम्बं प्रदर्शयति, अर्द्धेति ।—अर्द्धे खण्डितः,—भग्नः, यः पुण्ड्रेक्षुकाण्डः,
—इक्षुविशेषस्य काण्डः, तेन यत् कण्डूयनं, तेन लिखितानि—कृतलिखानि तैः ; अलिकुलैः,
—भ्रमरहन्दैः वाचालितानि—मुखरितानि तैः ; यद्वा,—लिखितैः,—कृतलिखैः,
तथापि अलिकुलवाचालितैः,—अलिकुलेन—भ्रमरहन्देन, वाचालितैः,—मुखरीभूतैः,
[अवाचालः वाचालः भूतः इति अभ्रततद्वावार्थं किंप्रत्यये वाचाल इति नामधातोः
कर्तरि निष्ठायां सिद्धम्, अन्यथा विशेषणपदत्वाद्ध मत्वर्थीयस्य इतच्चः अप्रयोगः,
विशेष्यपदोत्तरप्रयोगस्य तस्य साधुत्वात्] [एतेन अलिकुलस्य लिपेरक्षररूपता ध्वन्यते,
अक्षरेषु च विद्यमानेषु अधीयमानेषु वाचालता प्रतीयते] । दानपट्टकैः,—दानसमन्दपत्रैः,
हस्तिपत्रैः,—दानस्य—मदजलस्य, पट्टकानि—पौठानि तैः, शिरोहस्तकपोलादिप्रदर्शः, तत्र
मदसलिलस्य प्राधान्येन चरणात् तस्य शिरसः तन्वात्वेनोपबर्णनमिति वेदितव्यम् ;
करिपतीनां—गजेन्द्राणां, सर्वकाननानि विलभमानमिव—स्ववशीक्रियमाणमिव ; दान-
पट्टकलिखितानुरूपं भूम्यादिकं किमपि लभ्यते, तदाचराणि लिखितानि च वाच्यन्ते ।

(२८३) अविरलोदविन्दुस्यन्दिना हिमशिलाशकलमयेन विभ्रमनक्षत्रमालागुणेन शिशिरीक्रियमाणं, (= ८४) सकल-वारणेन्द्राधिपत्यपट्टवन्धुरम् इव उच्चैस्तरां शिरी दधानं, मुहुर्मुहुः (२८५) स्थगितापावृतदिक्षुखाभ्यां कर्णतालवृन्ताभ्यां वीजयन्तमिव भर्तृभक्त्या दन्तपर्यङ्किकास्थितां राजलक्ष्मीम्,

(२८३) अविरलमिति ।—अविरलम्—अजस्रम्, उदविन्दुस्यन्दिना—जलकक्ष-आविषा, [“मन्यौदनसक्तुविन्दु—” (६।३।६० पा०) इति मूलेण पाक्षिकः उदकस्य उदादेशः, तथा च उदकविन्दुरित्यपि पदान्तरं भवतीति विभाव्यम्] हिमशिलाशकल-मयेन—वातवज्रीभूतं करकाक्षं हिमं हिमशिला, तच्छकलमयेन—तद्वत्कलमयेन । केचित्तु “हिमानि शिलाशकलानि चन्द्रकान्ताः” इति प्राहुः । विभ्रमनक्षत्रमालागुण-विभ्रमाय—शोभार्थमित्यर्थः, या नक्षत्राणां मालिव इति नक्षत्रमाला—सप्तविंशति-मणिनिर्मितो मौक्तिकहारविशेष, सा एव गुणः,—पाशः तेन, शिशिरीक्रियमाणं—श्रीतलीक्रियमाणम् ; अतिधवलानां वहुलाकाराणाञ्च मौक्तिकस्रजां गजस्य शिरसि शोभार्थं निहितानां जलविन्दुरूपत्वेन वर्षापलरूपत्वेन चोपेक्षितत्वं सुसङ्गतमेवेति ज्ञेयम् ।

(२८४) सकलमिति ।—सकलानां वारणेन्द्राणां—हस्तीन्द्राणाम्, आधिपत्यं—प्रभुत्वं, तस्य पट्टवन्धः,—तच्छूचकलेख्यपत्रगुच्छमिति यावत् तेन बन्धुरमिव—रमणीयमिव, शोभमानमिव इत्यर्थः, उन्नतानतमिवेति वा, गजशिरोदेशस्य समतलत्वादर्शनात् ; तत्र पट्टवन्धादेव विषमत्वं जातमित्युत्प्रेक्षितम् ; (“बन्धुरं मुकुटे पुंसि स्तौचिःकृतलकल्लव्योः । बन्धुके बधिरे हसि विषु स्यादस्यनमयोः ॥” इति मेदिनी) उच्चैस्तराम्—अतिशयेन उच्चं, शिरः,—मस्तकं, दधानं—धारयन्तम् ; तच्च करिणः प्राशस्त्यलक्षणां, यथा,—“समं महच्च पूर्णञ्च नातिस्तब्धोच्चसस्तकम् । नासायं नातिपृथुलं वितानावयष्टं मृदु ॥” इति ।

(२८५) स्थगितमिति ।—स्थगितम्—आच्छादितं, प्रसारणक्षणे इति भावः, अपावृतं—प्रकटितञ्च, सङ्कोचनावसरे इति भावः, तस्यातिविशालत्वादेवेत्याश्रयः, दिक्षुखं याभ्यां तथाविधाभ्यां, कर्णतालवृन्ताभ्यां—कर्णवित्र तालवृन्तो ताभ्याम् ; [“कर्णतालतालवृन्ताभ्याम्” इति पाठे,—नियतसञ्चालितश्रवणरूपव्यजनाभ्याम् इत्यर्थः] । दन्तेति ।—दन्त एव पर्यङ्किका—सुदृढपर्यङ्कः, राजलक्ष्माः अवस्थानयोग्यत्वादिति भावः, तत्र स्थिता तां, राजलक्ष्मीं—राक्षसि, वीजयन्तमिव इत्यन्वयः ।

(२८६) आयतवंशक्रमागतेन गजाधिपत्यचिह्नेन चामरेणेव चलता बालधिना विराजमानं, (२८७) स्वच्छशिशिर-
श्रीकरच्छलेन दिग्विजयपीताः सरित इव पुनः पुनः
मुखेन मुञ्चन्तं, क्षणम् (२८८) अवधानदाननिस्पन्दीकृत-
सकलावयवानाम् अन्यद्विरदङ्गिण्डिमाकर्णनवलनानाम् अन्ते
दीर्घशीत्कारैः परिभवदुःखमिव आवेदयन्तम्, (२८९) अलब्ध-
युद्धमिव आत्मानम् अनुशोचन्तम्, (३००) आरोहाधिरूढि-
परिभवेण लज्जमानमिव अङ्गुलीलिखितमहीतलं मदं मुञ्च-

(२८६) आयतेति ।—आयतः, —दीर्घः, वंशः, —पृष्ठवंश इति यावत्,
कुलञ्च, तस्य क्रमेण—आनुपूर्व्यां, परस्परया च, आगतः,—उत्थितः. प्राप्तश्च तेन ।
आयतवंशः, वक्रवंशः, शरवंशः, बालवंशश्चेति चतुर्षु आयतवंशस्यैव प्राशस्त्यमुक्तं,
यथा,—“यावत् पूरितपाशश्च वंशश्चापलताकृतिः । शुभो ज्ञेयो गजेन्द्राणामायतः
कुर्वते सुखम् ॥” इति । गजाधिपत्यं तस्य चिह्नं—लक्षणं तेन । बालधिना—
पुच्छेन, विराजमानं—शीभमानम् ।

(२८७) स्वर्कति ।—स्वच्छानां—विशदानां, शिशिराणां—शीतलानां, श्रीकरा-
णाम्—अम्बुकणानां, कलं तेन, दिशं विजये—विजयकाले, पीताः ताः, सरितः,—
नदीः । मुञ्चन्तं—त्यजन्तम् ।

(२८८) अवधानेति ।—अवधानस्य—मनोनिवेशस्य, दानेन—करणेनेत्यर्थः,
मनोनिवेशपूर्वकम् अन्यद्विरदङ्गिण्डिमश्रवणेन इति भावः. निस्पन्दीकृताः,—निश्चलीकृताः,
सकला अवयवाः यासु तासाम् ; अन्येषां द्विरदानां—गजानां, ङ्गिण्डिमाकर्णने—
तेषामुपरि स्थापितानां वाद्यभेदानां श्रवणे, यावलना—चालना, तदसङ्गिण्टता वा इति
भावः तासां, [“ङ्गिण्डिमाकर्णनवलनानाम्” इत्यत्र “ङ्गिण्डिमाकर्णनाङ्गवलनानाम्”
इति पाठे,—ङ्गिण्डिमाकर्णने या अङ्गवलना—अङ्गचालना तासाम्] अन्ते—अवसाने ।
दीर्घशीत्कारैः,—दीर्घकालं व्याप्य निर्गतैः शीत् इत्याकारकाव्यक्तशब्दविशेषैः,
[“दीर्घशीत्कारैः” इत्यत्र “दीर्घफुत्कारैः” इति पाठान्तरम्] । परिभवदुःखमिव—
पराजयव्यतीकमिव, आवेदयन्तं—प्रकटयन्तम् ।

(२८९) अलब्धेति ।—न लब्धं युद्धं येन तथोक्तमिव ।

(३००) आरोहेति ।—आरोहस्य—आरोहण इत्यर्थः, अधिरूढिः,—अधि-

न्तम्, (३०१) अवज्जागृहीतमुक्तकवलकुपितारोहारटनानु-
रोधेन मदतन्द्रीनिमीलितनेत्रत्रिभागं कथं-कथमपि मन्दमन्दम्
अनादरात् आददानं कवलान्, (३०२) अवजग्धतमालपल्लव-
स्रुतश्यामलरसेन प्रभूततया मदप्रवाहमिव मुखेनापि उत्सृजन्तं,
(३०३) दलन्तमिव दर्पेण, श्वसन्तमिव शीर्य्येण, मूर्च्छन्तमिव
मदेन, वृध्यन्तमिव तारुण्येन, द्रवन्तमिव दानेन, बलान्त-
मिव बलेन, माद्यन्तमिव मानेन, उद्यन्तमिव उत्साहेन,
ताम्यन्तमिव तेजसा, लिम्पन्तमिव लावण्येन, सिञ्चन्तमिव

रोहणे, सैव परिभयः तेन, लज्जमानमिव, अङ्गुलीभिः,—करिकरायावयवैः ; अन्यत्र,
—करशाखाभिश्च, लिखितं—खण्डितं, मद्दौतलं—भूतलं येन तथोक्तं, लज्जितानां
भूलिखनं स्वभाव इति भावः ; मदं—दान-वारि, गर्वञ्च, मुञ्चन्तं—त्यजन्तम् ; लज्जितस्य
गर्वत्यागः समुचित एव ।

(३०१) अवज्जेति ।—अवज्जया—अवहेलया, आदौ गृहीताः प्रश्नात् मुक्ताः,
—त्यक्ताः, ये कवलान्, तैः कुपितः,—रुष्टः, यः आरोहः,—इक्षिपकः, तस्य आरोटनानु-
रोधेन—निर्वन्धातशयेन इत्यर्थः ; मदति ।—मदेन या तन्द्री—आलस्यं, निद्रा वा,
(“तन्द्री निद्रा-प्रसौलयोः” इत्यमरः । “आलस्यं वा इन्द्रियाणामचष्टनं वा प्रसीला”)
तया निमीलितः नेत्रयोः विभागः,—“कचित् सङ्गावाचिनामपि प्रूरणाथलम्” इति
न्यायात् तृतीयो भाग इत्यर्थः यस्मिन् तत् यथा तथा, कवलान्—यासान्,
आददानं—गृह्णन्तम् ।

(३०२) अवजग्धति ।—अवजग्धानां—खादितानां, तमालपल्लवानां स्रुताः,
—निर्गलिताः, श्यामला रसा यस्मात् तथोक्तेन, मुखेन—वदनेन, प्रभूततया—प्राचुर्येण,
मदप्रवाहमिव—दान-वारिस्तोत इव, उत्सृजन्तं—मुञ्चन्तम् ।

(३०३) दलन्तमिव—स्त्रयं भिद्यमानमिव । [“दलन्तम्” इत्यत्र “चलन्तम्”
इति पाठः,—कम्पमानमित्यर्थः] । श्वसन्तमिव—जीवन्तमिव । वृध्यन्तमिव—वृद्धलन्त-
मिव । द्रवन्तमिव—गलन्तमिव । दानेन—मदेन । बलान्तमिव—विचष्टमानमिव ।
माद्यन्तमिव—गततां प्रकटयन्तमिव । उद्यन्तमिव—उदयमानमिव । ताम्यन्तमिव—
क्षिप्यन्तमिव । लिम्पन्तमिव—संयोजयन्तमिव, स्रञ्चयन्तमिव वा । सिञ्चन्तमिव—
वर्षन्तमिव ।

सौभाग्येन ; (३०४) स्निग्धं नखेषु, परुषं रोमविषये,
गुरुं मुखे, सच्छिष्यं विनये, मृदुं शिरसि, दृढं परिचयेषु,
ऋस्वं स्तम्बबन्धे, दीर्घम् आयुषि, दरिद्रम् उदरे, सततप्रहृष्टं
दाने, (३०५) बलभद्रं मदलीलासु, कुलकलत्रम् आयत्ततासु,
जिनं क्षमासु, वज्रवर्षं क्रोधमोक्षेषु, गरुडं नागोद्धृतिषु,
(३०६) नारदं कलहकुतूहलेषु, शुष्काशनिपातम् अवस्कन्देषु,
मकरं वाहिनीचोभेषु, (३०७) आशीविषं दशनकर्म्मसु,
वरुणं हस्तपाशाकृष्टिषु, यमवागुराम् अरातिसंवेष्टनेषु,

(३०४) स्निग्धमिति ।—उक्तञ्च,—“नखाः स्निग्धाः सिताः श्लाः” इति ।
परुषं—कर्कशं, यो हि स्निग्धः (प्रीतिमान्) स कथं परुषः (प्रीतिशून्यः) भवति ? इति
विरोधः । गुरुं—महान्तम्, आचार्यञ्च । सच्छिष्यं—सुशीलं शिष्यं, विनये इति ।—
उक्तञ्च,—“विनये मुनिभिस्तुल्याः क्रुद्धा नागाश्च राक्षसाः । निस्त्रिंशस्याधिकत्वाच्च शस्त्रं
नागा महीपतेः ॥” इति । यश्च गुरुः, स कथं शिष्यः ? इति विरोधः । मृदुं—कीमलम् ।
परिचयेषु—अवयवेषु इत्यर्थः । मृदु-दृढयोरेकवादस्यानं न युज्यते इति विरोधः ।
स्तम्बबन्धे—सौवामूले । ऋस्व-दीर्घयोर्विरोधः उन्नेय । दरिद्रं—कृशं, दीनञ्च । दाने—
मदवारिस्त्रावे इत्यर्थः, अथ च दाने—त्यागे । अत्र दरिद्र-सततदानप्रवृत्तयोर्विरोधः ।

(३०५) बलभद्रं—बलरामम् ; मदलीलासु—मदः,—दान-वारि, सुरामत्तता
श्च, तक्कोलासु । कुलकलत्रं—कुलाङ्गना ; आयत्ततासु—वश्यतासु । बलभद्र-कुल-
कलत्रयोः मदमत्तता-वश्यतयोश्च विरोधः । जिनं—बुद्धदेवम् । वज्रवर्षम्—अग्नि-
वृष्टिम् ; क्रोधमोक्षेषु—कीपप्रसरिषु । अत्र शमप्रधानजिन-वज्रवर्षयोः क्षमा-क्रोध-
ज्ञातयोश्च विरोधः । नागोद्धृतिषु—नागानां—प्रतिपच्चक्षुस्तिनां, सर्पाणाञ्च, उद्धृतिषु
—निपातनेषु ।

(३०६) नारदं—स्वनामप्रसिद्धं देवर्षिं, नारं—जलं ददातीति तथोक्तञ्च,
कलहकुतूहलेषु—विवादकौतुकेषु, युद्धव्यापारिषु च । शुष्काशनिपातं—ठट्टिं विना
वज्रवतनम्, अवस्कन्देषु शत्रूणाम् आक्रमणेषु । मकरं—जलजन्तुभेदं, वाहिनीचोभेषु
—शत्रुसनादलेषु, नद्युदलेकरणेषु च ।

(३०७) आशीविषं—सर्पे, दशनकर्म्मसु—दन्तव्यापारिषु, दशनक्रियासु इत्यर्थः ।
वरुणं—जलाधिपतिं, हस्तः,—शुद्ध एव पाशः हस्तपाशः, हस्ते पाशश्च, तेन आकृष्टयः,

(३०८) कालं परिणतिषु, राहुं तीक्ष्णकरग्रहणेषु,
लोहिताङ्गं वक्रचारेषु, (३०९) अलातचक्रं मण्डलभ्रान्ति-
विज्ञानेषु, मनोरथसम्पादकं चिन्तामणिपर्वतकं विक्रमस्य,
(३१०) दन्तमुक्ताशैलस्तम्भं निवासप्रासादम् अभिमानस्य,
(३११) घण्टाचामरमण्डनमनोहरम् (३१२) इच्छासञ्चरण-
विमानं मनस्वितायाः, (३१३) मदधारादुर्दिनाम्बुकारं

—आकर्षणानि तामु । यमवागुरां—यमस्य वागुरा—प्राणिवन्धनजालं ताम्;
अरातिसंवेष्टनेषु—शत्रुसमाक्रमणेषु ।

(३०८) कालं—यमं, ज्ञानवर्णं च, परिणतिषु—अन्तर्कर्मसु, तिर्यक् दन्तप्रहार-
कर्मसु इति वा, “तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणती संतः” इति स्मरणात् ; केचित्,—
परिणतिषु—शुभाशुभादिकर्मविपाकेषु, कालम्—अहरादिरूपम् इति पञ्चान्तरे
व्याख्यानयन्ति । तीक्ष्णकरग्रहणेषु—तीक्ष्णे—तीव्रेण, प्रचण्डेनेत्यर्थः ; यद्वा,—तीक्ष्णं
यथा तथा, करेण—गुह्येन, ग्रहणानि—आक्रमणानि, अन्यत्र,—तीक्ष्णकरः,—सूर्यः,
तस्य ग्रहणानि—यासाः तेषु । लोहिताङ्गं—मङ्गलयुद्धं, वक्रचारेषु—कुटिलगतिषु ।

(३०९) अलातचक्रं—तदाग्न्यकाव्यबन्धविशेषम्, उन्मुक्तमण्डलञ्च ; मण्डल-
भ्रान्तिविज्ञानेषु—मण्डलाकारेण भ्रान्तिः,—भ्रमणं, तस्यां विज्ञानानि—विशिष्टानि
ज्ञानानि, परिचयाः इत्यर्थः तेषु । मनोरथसम्पादकम्—अभीष्टनिर्वाहकं, [शिषेः
षष्ठौसमासः, “कर्मण्यण्” (३।२।१ पा०) इत्यणि कृते स्वार्थे कः] । चिन्तामणि-
पर्वतकं—चिन्तामणिः,—चिन्तामात्रेण चिन्तितवस्तुदायकामृत्युरद्वयविशेषः तस्य पर्वतकः,
—छुद्रपर्वतः तम् । [“पर्वतकम्” इत्यत्र “पर्वतम्” इति पाठान्तरम्] ।

(३१०) दन्तेति ।—दन्तावेव मुक्ताशैलस्तम्भौ—मौक्तिकपाषाणस्तम्भौ, दन्तौ
मुक्ताशैलस्य स्तम्भौ इव इति वा यस्य तथोक्तम् ; दन्तस्य मुक्ताशैलानाञ्च स्तम्भा यत्र
तादृशमिति च । निवासप्रासादं—निवासभवनम् । [“दन्तमुक्ता.....प्रासादम्”
शब्दवत् “दन्तमुक्ताशैलस्तम्भनिवासप्रासादम्” इति समस्तपाठोऽपि दृश्यते] ।

(३११) घण्टेति ।—घण्टाश्च चामराणि च तैः मण्डनेन—अलङ्करणेन,
मनोहरः,—रम्यः तम् ।

(३१२) इच्छेति ।—इच्छया—वाञ्छासुसारेण इत्यर्थः, अप्रतिहत्येति भावः, सञ्चरणं
—परिभ्रमणं, तत्र विमानं—देवयानं तत् । मनस्वितायाः,—वीरतायाः इति यावत् ।

(३१३) मदिति ।—मदधाराभिः, दुर्दिनं—समाच्छन्नमित्यर्थः, अत एव अम्बु

गन्धोदकधारागृहं क्रोधस्य, (३१४) सकाञ्चनप्रतिमं महा-
निकेतनम् अहङ्कारस्य, (३१५) सगण्डशैलप्रस्रवणं क्रोडा-
पर्वतम् अवलेपस्य, (३१६) सदन्ततोरणं वज्रमन्दिरं दर्पस्य,
(३१७) उच्चकुम्भकूटाद्यालकविकटं सञ्चारि गिरिदुर्गं रात्र्यस्य,
(३१८) कृतानेकबाणविवरसहस्रं लोहप्राकारं पृथिव्याः,
(३१९) शिलीमुखशतभाङ्गारितं (३२०) पारिजातपादपं
भूनन्दनस्य, तथा च सङ्गीतगृहं कर्णतालताण्डवानाम्,

करीति इति अन्वकारं तत्. गन्धोदकधारागृहं—सुवासितजलधारागृहं, क्रोधस्य—
क्रोपस्य ।

(३१४) सकाञ्चनेति ।—काञ्चनप्रतिमा—काञ्चनी—स्वर्णमयी, स्वर्णनिर्मिता इत्यर्थः,
प्रतिमा—दन्तबन्धः, देवताकृतिश्च, तत्सहितं—तदयुक्तमित्यर्थः ; (‘‘प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे
‘‘चानुकृतावपि’’ इति मेदिनी) । महानिकेतनं—महामन्दिरम्, अहङ्कारस्य—दर्पस्य ।

(३१५) सगण्डेति ।—गण्डः,—कपोल एव, शैलः, अन्यत्र—गण्डशैलः,—पर्वतात्
विद्युतः स्थूलोपलः, (‘‘गण्डशैलान्तु कृताः स्थूलोपलाः गिरेः’’ इत्यमरः) तत्र प्रस्रवणं—
दान-वारिखाव, निर्भरश्च, तेन सह वर्तमानम्, अवलेपस्य—गर्वविशेषस्य ।

(३१६) सदन्तेति ।—दन्तावेव तोरणः,—वह्निहारम्, अन्धव,—दन्तनिर्मित-
शीरणः, तेन सह वर्तमानम् । वज्रमन्दिरं—वज्रनिर्मितगृहम् ।

(३१७) उच्चेति ।—उच्चौ उन्नतौ, कुम्भावेव कूटौ—शिखरौ यस्य तादृशं, यत्
अद्यालकं—इत्ये, तद्वत् विकटं—भयावहं, सञ्चारि—जङ्गमम् ; यदाह कीटिल्यः,—
‘‘इल्लिनी हि जङ्गमं दुर्गम्’’ इति । गिरिदुर्गं—पर्वतरूपं शत्रुदृष्टवेद्यं स्थानमित्यर्थः ।

(३१८) कृतेति ।—कृतानि अनेकानि बाणविवरसहस्राणि—बाणनिक्षेपाद्यै
क्षिद्रसमूहाः, प्राकारेषु बाणनिक्षेपाद्यै विवरसहस्राणि क्रियन्ते, ये ‘‘इन्द्रकीशाः’’ इति
चाणक्यादिषु ख्याताः ; यद्वा,—बाणैः, शत्रुनिक्षिप्तैरिति भावः, विवरसहस्राणि यत्र
तादृशं लोहप्राकारं—लोहनिर्मितप्राचीरम् ।

(३१९) शिलीमुखेति ।—शिलीमुखानां—धमराणां, शतैः भाङ्गारितः,—
निनादितः ; यद्वा,—शिलीमुखशतैः,—बाणसमूहैः, शत्रुप्रहितैरिति भावः, भाङ्गारितः,
—पतनक्षणे भाङ्गारग्रन्देन विद्धः तम् ।

(३२०) पारिजातपादपं—देवतद्विशेषं, भूनन्दनस्य—भूः,—पृथिवी एक

(३२१) आपानमण्डपं मधुपमण्डलानाम्, अन्तःपुरं शृङ्गारा-
भरणानां, मदनोत्सवं मदलीलालास्यानाम्, (३२२) अक्षुष-
प्रदोषं नक्षत्रमालामण्डलानाम्, (३२३) अकालप्रावृट्कालं
मदमहानदीपूरप्लवानाम्, अलीकशरत्समयं सप्तच्छदवनपरि-
मलानाम्, (३२४) अपूर्वहिमागमं शीकरनीहाराणां,
मिथ्याजलधरं गर्जिताडम्बराणां दर्पशातम् अपश्यत् ।

आसीच्च अस्य चेतसि—(३२५) “नूनमस्य निर्माणे

नन्दनं—देवकाननं तस्य, अन्यत,—भुवं—पृथिवीं, नन्दयति—पालनेन प्रीणय-
तीति भूनन्दनः,—राजा तस्य । कर्णतालताण्डवानां—कर्णसञ्चालनरूपनर्तनानाम् ।

(३२१) आपानमण्डपं—पानगृहं, मधुपमण्डलानां—भृङ्गममूहानाम्, अन्यत्र,
—विटानां, मद्यपायिनामित्यर्थः । शृङ्गाराभरणानां—शृङ्गाराः,—सिन्दूरादिभिः
मण्डनविशेषा एव, आभरणानि, अन्यत,—शृङ्गारः,—रमविशेषः, (“शृङ्गारः
सुरते नाय्यरसे च गजमण्डने” इति मेदिनी) तस्य आभरणानि—विलासद्रव्या-
ण्येत्यर्थः, तेषाम् । मदनोत्सवं—मदयतीति मदनः,—मदकरः, उत्सवो यस्य तथोक्तम्,
अन्यत्र,—कामीत्सवम् ।

(३२२) अक्षुषेति ।—अक्षुषः,—पूर्णः, मेघावरणादिभ्य इति भावः, प्रदोषः,
—रजनोमुखं, पक्षे,—अक्षुषः,—पूर्णः, प्रदोः,—प्रकटभुजः यस्य तथोक्तं, (“भुजबाहू
प्रवेष्टो दीः” इत्यमरः) नक्षत्रमालामण्डलानां—नक्षत्रमाला,—तारकाराजय एव,
मण्डलानि—चक्राकारवेष्टनानि, परिधयो वा तेषां, पक्षे,—नक्षत्रमालाः,—सप्तविंशति-
भौक्तिकहारा एव, मण्डलानि तेषाम् ।

(३२३) अकालप्रावृट्कालम्—असमयवर्षासमयम् । मदति ।—मदा एव
महानदीनां पूराः,—प्रवाहाः, तेषां प्रवाः,—गतिविशेषः तेषाम् । अलीकशरत्समयं
—मिथ्याशरत्कालं, सप्तच्छदवनपरिमलानां—सप्तपर्णवनस्येव परिमलाः,—सौरभाणि,
मदवारीणामिति भावः तेषाम् ।

(३२४) अपूर्वहिमागमं—नूतनहेमन्तं, शीकरनीहाराणां—जलकणरूपशिशि-
राणाम् । मिथ्याजलधरम्—अलीकं पयोधरम्, अन्धं मेघमित्यर्थः, गर्जिताडम्बराणां
—गर्जितायेव आडम्बराः,—चेष्टाविशेषाः तेषाम् ।

(३२५) नूनं—मन्ये, [इत्युत्प्रेक्षावाचकम्] । अस्य—दारणपतेः, निर्माणे—

गिरयो ग्राहिताः परमाणुतां, कुतोऽन्यथा (३२६) गौरवम्
इदम् ? आश्चर्यमेतत्, विन्ध्यस्य दन्तो ! आदिवराहस्य करः !
इति विस्मयमानम् एतं दौवारिकोऽब्रवीत्,—“पश्य,—

मिथ्यैवाल्लिखतां मनोरथशतैर्निःशेषमष्टां श्रियं
चिन्तासाधनकल्पनाकुलधियां मूयो वने विद्विषाम् ।

आयातः कथमप्ययं स्मृतिपथं शून्यीभवच्चेतसां

नागेन्द्रः सहते न मानसगतानांशागजेन्द्रानपि ॥ ४ ॥

छटौ, परमाणुतां ग्राहिताः,—गीताः, प्रापिता इत्यर्थः, देहस्य भौतिकपरमाणुः
समष्टिमयत्वादिति भावः ।

(३२६) गौरवं—गुरुत्वम् । आश्चर्यं—चमत्कृतिः, यत् विन्ध्यस्य—तदोत्पत्तयवन्तस्य
दन्तो, एतत् आश्चर्यमित्यर्थः, विन्ध्यपर्वततुल्योऽयं गजेन्द्र इति भावः । आदिवराहस्य—
वराहरूपेणावतीर्णस्य भगवती विष्णोरित्यर्थः, करः,—शुण्डः, इति च आश्चर्यम् ; आदि-
वराहसदृशोऽयमिति भावः । विस्मयमानं—चमत्कुर्वाणम् । एतं—वाणम् ।

दर्पभातस्य विजृम्भातिशयप्रदर्शनप्रसङ्गिन रान्निविष्टी पुनरभ्युदयसम्भावना-
राहित्यं प्रकटयति, मिथ्यैवेति ।—निःशेषेण नष्टा तां—सम्यक् नाशं गतामित्यर्थः,
श्रियं—राजलक्ष्मीं, निजामिति शेषः, पराजितत्वादिति भावः, मनोरथशतैः,—शतैः शतैः
मनोरथैः, एवमेवमस्माभिः सश्रीकैः करिष्यते इत्येवमभिलाषैरित्यर्थः, मिथ्यैव—
स्पष्टैव, अल्लिखताम्—अनुशीचतामिति यावत्, [“अल्लिखताम्” इत्यत्र “अलिखिताम्”
इति पाठे—चित्रितां, मनसि अङ्गितामित्यर्थः, श्रियमित्यस्य विशेषणम् ; कुर्वतामिति
शेषः] मूयः,—समधिकं यथा तथा, चिन्तया—अहो ! केन दुर्दैवेन अस्माकमौदृशौ
दुर्देशः जाता ? कं वा उपायं करिष्यामि ? इत्यादिभावनया इत्यर्थः, साधनानां—पुन-
रङ्गारोपायानां, कल्पनेया च आकुला धीर्येषां तथाभूतानाम्, अत एव शून्यीभवच्चेतसां—
शून्यीभवत्—निराशौभवदित्यर्थः, चेतो घेषां तादृशानां, [“शून्यीभवच्चेतसाम्” इत्यत्र
“शून्यीभवच्चेतसा” इति पाठे तु—शून्यीभवता चेतसा कथमपि स्मृतिपथम् आयातः
इत्यन्वयः] वने विद्विषां—वनवासिनां शत्रूणां, कथमपि—अतिक्रमेण, स्मृतिपथम्
आयातः,—तेनैव वारणन्द्रेण वयं नितरां निज्जिता इति स्मरणपद्धतिं गतः, अयं नागेन्द्रः,
—वारणपतिः, मानसं—चित्तं, सरोविशेषश्च, गताः तान्, आशाः,—दृष्ट्याः, अभिलाषा-
न्वयः, ता एव गजेन्द्राः, आशागजेन्द्राः,—दिग्गजाश्च तान्, न सहते—न चमते,

तत् एहि, पुनरपि एमं द्रक्ष्यसि, पश्य तावत्
(३२७) देवम् इत्यभिधीयमानश्च (३२८) तेन (३२९) मद-
जलकञ्जल-कालकपोलपट्टपतितां मत्तामिव मदपरिमलेन
मुकुलितां कथमपि तस्मात् दृष्टिम् आकृष्य, तेनैव दौवारिकेण
उपदिश्यमानवर्त्मा, समतिक्रम्य भूपालसहस्रसङ्कुलानि त्रीणि
कक्ष्यान्तराणि, चतुर्थे (३३०) सत्यास्थानमण्डपस्य पुरस्तात्
(३३१) अजिरे स्थितं, दूरादूर्ध्वस्थितेन प्रांशुना कर्णिकार-

को कथा विपक्षे भूपालैः उपस्थापितानां दन्तिनां प्रतिपक्षाणामिति तात्पर्यम् ; एतस्य
अरण्ये शब्देषां मनसि पुनः स्वरज्योत्कारस्य आशाऽपि नोदेतीति भावः । अत्र आशासु-
गजेन्द्राणामभेदारीपात् रूपकमलङ्कारः “मानसगतान्” इति विशेषणश्लेषेण सङ्कीर्त्यते ;
कन्येव च श्लेषः शब्दविषय एव । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं,—“सूर्यादौ यदि मः स-जौ
स-त-त-गाः शार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(३२७) देव—श्रीहर्षमित्यर्थः ।

(३२८) तेन—दौवारिकेण ।

(३२९) मदति ।—मदजलमेव कञ्जलम्—अञ्जनं, तेन कालः,—कृष्णवर्णः,
यः कपोलपट्टः,—गण्डतटः, हस्तिन इति भावः, तस्मिन् पतिता—निहिता ताम् ।
[“मदजलकञ्जलकालकपोल—” इत्यत्र “मदजलपङ्किलकपोल—” इति पाठे,—
मदजलिन पङ्किलः,—मलिन इत्यर्थः] । तस्मात्—वारणेन्द्रात् ; मत्तोऽपि पतति,
मुकुलितदृष्टिर्जायते, चरणसुखलनादन्यैराकृष्यमाणश्च भवति । समतिक्रम्य—अतीत्य ।
कक्ष्यान्तराणि—प्रकोष्ठावकाशान् । चतुर्थे, कक्ष्यान्तरे इति शेषः । “चतुर्थे” इत्यादौ
“चक्रवर्त्तिनं हृषंम् अद्राक्षीत्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

(३३०) तं विशिनष्टि, सत्येयादिभिः । सत्यास्थानेति ।—सत्यस्य—सत्यनिरूप-
णस्य, यत् आस्थानमण्डपं—सभागृहं तस्य, विचारालयस्य इत्यर्थः । [“सत्या-
स्थानमण्डपस्य” इत्यत्र “भुक्तास्थानमण्डपस्य” इति पाठे,—भुक्ता—भोजनं, तस्मिन्
संति, भोजनानन्तरमित्यर्थः, यत् आस्थानमण्डपं—लोकदर्शनार्थं विप्रामार्थं वा अवस्थिति-
गृहं तस्येत्यर्थः] । पुरस्तात्—अग्रतः, अग्रवर्त्तिनीत्यर्थः ।

(३३१) अजिरे—अञ्जने, स्थितं—तिष्ठन्तम् । दूरात्—दूरेषूरात् इत्यर्थः,

गौरेण (३३२) व्यायामव्यायतवपुषा शस्त्रिणा मौलेन शरीर-
परिचारकलोकेन पङ्क्तिस्थितेन कार्त्तस्वरस्तम्भमण्डलेनैव परि-
वृतम्, (३३३) आसन्नोपविष्टविशिष्टेष्टलोकं, (३३४) हरि-
चन्दनरसप्रक्षालिते (३३५) तुषारशीकरशीतलतले दन्त-
पाण्डुरपादे शशिमये इव मुक्ताशैलशिलापट्टशयने समुपविष्टं,

ऊर्ध्वस्थितेन—दण्डायमानेन; प्रांशुना—उन्नतकायेन, अन्यत्र,—प्रकृष्टाः अंशवो यस्य
तेन, कर्णिकारगौरेण—आरग्वधपुष्पसदृशगौरकान्तिना ।

(३३२) व्यायामेति ।—व्यायामेन—अङ्गचालनारूपक्रीडाविशेषेण, व्यायतं—
विभक्तावयवं, विशेषेण परिपुष्टं; वपुः,—शरीरं यस्य तेन, अन्यत्र—अतिदीर्घ-परिणाह-
विशिष्टगात्रेण । शस्त्रिणा—शस्त्रपाणिना ; स्तम्भगात्रेऽपि शब्दाः स्थाप्यन्ते, अतस्तोषामपि
शस्त्रित्वं बोध्यम् ; मौलेन—मूलायातेन, वंशक्रमानुगत्येन इत्यर्थः ; परिचारकाश्च मौल-
सृतकश्रेणिमिवामिवाटविकभेदेन घटप्रकारा भवन्ति, अन्यत्र,—मूर्त्त—बुधे भवं मौलं तेन
बुधप्रतिष्ठेन, निखातमूर्त्तनेति भावः, शरीरपरिचारकलोकेन—शरीरसेवकजनेन । पङ्क्ति-
स्थितेन—श्रेणीवद्भेन इत्यर्थः । कार्त्तस्वरस्तम्भमण्डलेन इव—काञ्चनमयस्तम्भनिवद्भेन इव ;
(“स्वर्णे सुवर्णे.....रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदीऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(३३३) आसन्नेति ।—आसन्ने—सन्निधाने, उपविष्टाः,—अवस्थिताः, विशिष्टाः,
—सम्भ्रान्ताः, इष्टाः,—प्रियाः, प्रीतिभाजनानि इति यावत्, लोका
यस्य तम् ।

(३३४) हरिचन्दनेति ।—हरिचन्दनस्य—पीतचन्दनस्य, यस्योद्भूतमाणस्य सतः
कुङ्कुमस्यैव रागः सौगन्ध्यञ्च जायते, तादृशस्य चन्दनविशेषस्य इत्यर्थः, रसेन—
द्रवेण, प्रक्षालितम्—अभिषिक्तं, विधीतं वा तस्मिन् ।

(३३५) शशिमये इति वक्ष्यमाणानुरोधेन तुषारैत्यादिना अस्य शैत्यातिशयं
प्रकटयति, तुषारैति ।—तुषारशीकरवत् शीतलं तलं यस्य तथोक्तं । दन्तेति ।—
दन्तवत् दन्तमया वा पाण्डुराः,—श्वेताः, पादाः,—चरणानि, मयूखाश्च यस्य तथाविधे,
(“पादौ बुधे तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च” इति मेदिनी) ।
शशिमये इव—चन्द्रमये इव, मुक्ताशैलस्य—मौक्तिकपर्वतस्य, शिलापट्ट एव शयनं
—शय्या तस्मिन् । “मुक्ताशैल” इत्यनेन युध्मतयाऽपि शशिमये इव इत्येतावदेक
द्योतयति ।

(३३६) शयनीयपर्यन्तविन्यस्ते समर्पितसकलविग्रहभारं
भुजे, (३३७) दिङ्मुखविसर्पिणि देहप्रभाविताने विततमणि-
मयूखे घर्म्मसमयसुभगे सरसीव (३३८) मृदुमृणालजाल-
जटिलजले सराजकं रममाणं, तेजसः परमाणुभिरिव केवलैः
निर्मितम्, अनिच्छन्तं बलात् आरोपयितुमिव सिंहासनं
(३३९) सर्ववयवेषु सर्वलक्षणैः गृहीतं, गृहीतब्रह्मचर्यम्
आलिङ्गितं राजलक्ष्म्या, (३४०) प्रतिपन्नासिधाराधारणव्रतम्

(३३६) शयनीयेति ।—शयनीयस्य—शय्यातलस्य, पर्यन्ते—प्रान्तभागे, विन्यस्तः,
—निहितः तस्मिन् भुजे—इत्ते, समर्पितेति ।—समर्पितः,—निहितः, सकलस्य विग्रहस्य
—शरीरस्य, युज्यस्य च, भारः येन तथोक्तम् ।

(३३७) दिङ्मुखेति ।—दिशां मुखानि विसर्पति—व्याप्नोतीति तथाभूते,
देहप्रभाविताने—चङ्गकान्तिविस्तारे, वितर्तेति ।—वितता—विलृता, मणौणां
—रत्नानां, मयूखा यव तादृशे, घर्म्मसमयसुभगे—शौक्यालरमणीये ; मणौणां
सङ्गश्रेण्यात् तदीया मयूखा अपि तर्पयन्तीति घर्म्मसमयसुभगत्वं बोध्यम् ।

(३३८) मृदिति ।—मृदुभिः,—कीमलैः, मृणालजालैः,—विससृच्यैः, जटि-
लानि जलानि यस्य तथोक्ते । सराजकं—राजगणसहितं यथा तथा, रममाणं—
विहरन्तम् । केवलैः,—निरवच्छिन्नैः, तेजसः,—प्रतापस्य, परमाणुभिरिव निर्मितं—
मृदं, तेजोराशिमिव स्थितमिति यावत् ।

(३३९) सर्ववयवेषु—हस्तपदादिषु । सर्वङ्गेषु, सर्वलक्षणैः,—समस्तसुभ-
चिह्नैः, गृहीतं—युक्तम् ; लोकेऽपि कश्चित् कमपि ऊर्म्ममारोपयितुं सर्वङ्गेष्वेव
गृह्णाति । गृहीतब्रह्मचर्यं—गृहीतम्—अवलम्बितं, ब्रह्मचर्यं—दारयद्वेषादि-
वञ्चनेन केवलं गुरुकुले वेदाध्ययनादिव्रतचर्यां येन तथोक्तम् ; अथ च राजलक्ष्म्या
आलिङ्गितमिति विरोधः ; “स्वदारसन्तुष्टः ऋतुकालगामी गृहस्थचित्तव्यापार-
वान् ब्रह्मचारी एव भवति” इति स्मृतेः तथाविधं गृहस्थमिति तत्परिहारः । किञ्च,
“यावन्मया सकला मही न जिता, तावत् ब्रह्मचर्यं चरामि” इति प्रतिज्ञाय श्रीहर्म्मः
दादशभिः वर्षैः जिता तां महीं सर्व्यां महिषीमब्रवीत्,—“प्रतिज्ञा मया निर्व्यूदा”
इत्यनुस्मृतिरव अनुशीलनीया ।

(३४०) प्रतिपन्नेति ।—प्रतिपन्नम्—अवलम्बितम्, असिधाराधारणव्रतम्—
असिधारा—खड्गधारा, व्रतविशेषश्च, असिधारायां स्थितिरेव दुष्करं व्रतमित्यर्थः, तस्या धारणं

अविसंवादिनं राजर्षिं, (३४१) विषमराजमार्गविनि-
हितपदस्खलनंभियेव सुलग्नं धर्मं, (३४२) सकलभूपाल-
परित्यक्तेन भीतेनेव लब्धवाचां सर्वात्मना संत्येन सेव्यमानम्;
(३४३) आसन्नवारविलासिनीप्रतियातनाभिः चरणनखपाति-
नीभिः दिग्भिरिव दशभिः प्रणम्यमानं. (३४४) दीर्घैः दिगन्त-
पातिभिः दृष्टिपातैः लोकपालानां कृताकृतमिव प्रत्यवेक्षमाणं,

—पालनमेव, व्रतम् ; असिधारायां स्थितौ मनाक् खलने यथा नाशः, एवं मनाक्
खलने यवानिष्टं, तादृशं व्रतमिति यावत् येन तथोक्तम् ; तच्च यादवेन दर्शितं यथा,—
“युवा युवत्या साङ्गे यत् सुग्धामर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निष्ठसङ्गः स्यादसिधाराव्रतं हि
तत् ॥” यत्र स्त्रीपुंसौ एकपटौ ब्रह्मचर्येण तिष्ठत इति भावः ; अविसंवादिनं—विमंवादः,
—विरुद्धभावः अस्म्यस्येति विसंवादी, स न भवतीति तथोक्तः तम् ; पक्षे,—प्रतिपक्षेषु—
विश्रंसितेषु, आश्रितेषु इत्यर्थः, असिधाराधारणमेव—खड्गधारणग्रहणमेव, व्रतं यस्येति
तथोक्तम्, अथ च अविसंवादिनं, यस्तु प्रतिपक्षेषु खड्गधारां पातयति, स कथं न
विसंवादी, कथं वा राजर्षिः इति विरोधः । राजर्षि—राजा ऋषिरिव राजर्षिः तम् ;
यः खलु राजर्षिः, प्रतिपक्षासिधारः ब्रह्मचारी च, स राजलक्ष्म्या आलिङ्ग्यते ।

(३४१) विषमेति ।—विषमे—दारुणे; नतोन्नतरूपे च; राजमार्गे—राज-
मार्गौ, राजपथे च, विनिहितस्य—अर्पितस्य, पदस्य स्खलनभियेव—च्युतिभयेनेव,
धर्मं सुलग्नं—कृतावलम्बनं, धृतधर्म्यदृष्टिमिति भावः ।

(३४२) सकलेति ।—सकलैः भूपालैः परित्यक्तः तेन, अत एव भीतेनेव—अयमपि
यदि मां न गृह्णाति, तदाऽहमशरणः इति तस्मिन् इव इत्यर्थः; लब्धवाचा—लब्धा—गृहीता;
वाक् यस्य तेन । सर्वात्मना—सर्वस्वरूपेण; संत्येन सेव्यमानं—परिचर्यमाणम् ।

(३४३) आसन्नेति ।—आसन्नानां—सन्निहितानां, परिचर्यार्थमिति भावः;
वारविलासिनीनां—वेश्यानां; प्रतियातनाभिः,—प्रतिच्छायाभिः, (“प्रतिमानं प्रति-
विम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरर्द्धा पृंसि प्रतिनिधिः” इत्यमरः),
चरणनखपातिनीभिः,—पदनखपातिनाभिः; दशभिर्दिग्भिरिव ; पदनखानां दश-
सङ्काकत्वादिति भावः; प्रणम्यमानम्—अभिवन्द्यमानम् ।

(३४४) दीर्घैः,—आयतैः, दिगन्तपातिभिः,—दिगन्तगामिभिः । लोकपाला-
नाम्—इन्द्रादीनां, कृताकृतमिव—कार्याकार्यमिव, प्रत्यवेक्षमाणं—परिपश्यन्म् ।

(३४५) मणिपादपीठपृष्ठप्रतिष्ठितकरेण उपरिगमनाभ्यनुज्ञां
मृग्यमाणमिव दिवसकरेण, (३४६) भूषणप्रभासमुत्सारण-
बद्धपर्यन्तमण्डलेन प्रदक्षिणीक्रियमाणमिव दिवसेन,
(३४७) अप्रणमद्भिः गिरिभिरपि दूयमानं, (३४८) शीर्थोष्मणा
फेनायमानमिव चन्दनधवलं लावण्यजलधिम् उदहन्तम्
ऐकराज्योर्जितेन, (३४९) निजप्रतिविम्बान्यपि नृपतिचक्रचूडा-
मणिधृतानि असहमानमिव, (३५०) दर्पदुःखासिकया चामरा-

(३४५) मणिसम्बन्धप्रतिष्ठानमेव पोषयति, मणौति ।—मणिपादपीठस्य—
रत्नमयचरणानस्य, पृष्ठ—उपरि, प्रतिष्ठताः, —पतिताः रचिताश्च, कराः,—
किरणाः हस्ताश्च यस्य तेन, दिवसकरेण—सूर्येण, उपरीति ।—उपरिगमने—
ऊर्ध्वगमने, या अभ्यनुज्ञा—अनुमतिः तां, मृग्यमाणमिव—प्रार्थ्यमाणमिव ।

(३४६) भूषणति ।—भूषणानाम्—अलङ्काराणां, प्रभाभिः,—किरणैः, समु-
त्सारणेन—सन्नादनेन, बद्धं—धृतं, लब्धमिति यावत्, पर्यन्तेषु—प्रान्तेषु, मण्डलं—
मण्डलाकारेण अवस्थानं येन तथोक्तम् । प्रदक्षिणीक्रियमाणं—परिवेष्ट्यमानमित्यर्थः ।

(३४७) अप्रणमद्भिः,—प्रणतिमकुर्वद्भिः, स्वभावोन्नतत्वादिति भावः ; गिरिभिः,—
पर्वतैरपि, दूयमानं—गम्यमानमिव, प्रसादनाद्यभिर्वेति भावः । “दु गतौ” इत्यस्य रूपम् ।

(३४८) ऐकराज्योर्जितेन—ऐकराज्यम्—एकाधिपत्यं, तेन ऊर्जितः,—
प्रबुद्धिं गतः तेन, [“ऐकराज्योर्जितेन” इत्यत्र “ऐकराज्योर्जित्येन” इति पाठः—एक-
राज्येन ऊर्जितः, तस्य भावः ऐकराज्योर्जित्यं तेन] शीर्थोष्मणा—वीर्यव्रतापेन,
फेनायमानमिव—फेनमुदमन्तमिव ; उष्मणा जलमपि सफेनं भवतीति लोके दृश्यते ।
चन्दनधवलं लावण्यजलधिम्—“मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरत्नमिवऽन्तरा । प्रतिभाति
यदङ्केषु तन्नावण्यमिह श्रुतम् ॥” इत्युक्तलक्षणां लावण्यानां जलधिः,—समुद्रः तम्,
उदहन्तम् ।

(३४९) नृपतिचक्रैः,—राजमण्डलैः, [“नृपतिचक्र—” इत्यत्र “नृपचक्र—”
इति पाठान्तरम्] चूडामणिभिः,—शिरोरत्नैः, धृतानि—नृहीतानि, निजप्रति-
विम्बानि—स्वकीयप्रतिच्छाया अपि, असहमानमिव—कथं सामान्येन सत्स्पर्श इति
धिरेति भावः ।

(३५०) दर्पदुःखासिकया—अलङ्कारसमुत्पत्तिकेशरूपखड्गेन हेतुना, चामरा-

निलनिभेन बहुधेव श्वसन्तीं राजलक्ष्मीं दधानं. (३५१) सकल-
मिव चतुःसमुद्रलावण्यम् आदाय उत्थितयाः श्रिया
समुपश्लिष्टम्, (३५२) आभरणप्रभाजालजायमानानि इन्द्र-
धनुःसहस्राणि इन्द्रप्राभृतप्रहितानि विलभमानमिव, राज्ञां
(३५३) सम्भाषणेषु परित्यक्तमपि मधु वर्धन्तं, काव्यकथासु
(३५४) अपीतमपि अमृतम् उद्धमन्तं, (५५) विस्मयभाषितेषु
अनाकृतमपि हृदयं दर्शयन्तं, (३५६) प्रसादेषु निश्चलामपि
श्रियं स्थाने स्थाने स्थापयन्तं, वीरगोष्ठीषु पुलकितेन कपोल-

निलनिभेन—चामरमारुतव्याजिन, बहुधा श्वसन्तीं—पुनः पुनः सुदीर्घे वासमारुतं
निलचिपन्तीं, राजलक्ष्मीं—राजश्रियं, दधानमिव—धारयन्तमिव ।

(३५१) सकलं—समग्रम् । चतुरिति ।—चतुर्णां समुद्राणां समाहारः चतुः-
समुद्रं, तस्य लावण्यं तत्, आदाय—ग्रहीत्वा, उत्थितया—आविर्भूतया, श्रिया—
लक्ष्म्या, समुपश्लिष्टमिव—समालिङ्गितमिव ।

(३५२) आभरणेति ।—आभरणानां प्रभाजालिन—दीप्तिसमूहेन, जायमानानि
—उत्पद्यमानानि, इन्द्रप्राभृतप्रहितानि—इन्द्रेण प्राभृतेन—उपटौकनत्वेन इत्यर्थः,
प्रहितानि—प्रेषितानौत्यर्थः, इन्द्रधनुषां—शक्रचापानां, सहस्राणि विलभमानमिव—
विशेषेण आददानमिव । राज्ञां—सामन्तशुभाणां, निर्जितानामिति भावः ।

(३५३) सम्भाषणेषु—समालपनेषु, परित्यक्तमपि मधु—मयं, मधुररसश्चेत्यर्थः,
वर्धन्तं—वमन्तम् । काव्यकथासु—काव्यालोचनासु, कविभिः काव्यानुशीलने इति भावः ।

(३५४) अपीतमपि—अभुक्तमपि, अमृतं—पीयूषम्, उद्धमन्तम्—उद्धिरन्तम् ;
[“अपीतमपि अमृतम्” इत्यत्र “अपीतममृतम्” इति पाठान्तरम्] ।

(३५५) विस्मयभाषितेषु—विश्चालापेषु । अनाकृतमपि—प्रसादकैः अनु-
जीविभिः अग्रहीतमपि इत्यर्थः, हृदयं—चित्तं, कृन्तोऽभिप्रेतं वस्त्वित्यर्थः, दर्शयन्तं—
प्रकटयन्तम् ।

(३५६) प्रसादेषु—प्रसन्नतासु सत्सु इत्यर्थः । निश्चलामपि—स्थिरामपि,
श्रियं—लक्ष्मीं, सम्पदमिति वाच्यं, स्थाने—योग्ये पावे इत्यर्थः, स्थापयन्तम्—
क्षपयन्तम् । वीरगोष्ठीषु—वीरसमाजेषु, पुलकितेन—रामाञ्चितेन, उक्ताहतिशया-

स्थलेन अनुरागसन्देशमिव उपांशु रणश्रियः शृङ्खलन्तम्,
(३५७) अतिक्रान्तसुभटकलहालापेषु स्नेहवृष्टिमिव दृष्टिम्
इष्टे कृपाणे पातयन्तं, परिहासस्मितेषु गुरुप्रतापभीतस्थ
राजकस्य स्वच्छम् आशयमिव दशनांशुभिः कथयन्तं,
(३५८) सकललोकहृदयस्थितमपि न्याये तिष्ठन्तम्, अगोचरे
गुणानाम्, अभूमौ सौभाग्यानाम्, अविषये वरप्रदानानाम्,
अशक्ये आशिषाम्, अमार्गे मनोरथानाम्, अतिदूरे दैवस्य, अदिशि
उपमानानाम्, (३५९) असाध्ये धर्मस्य, अदृष्टपूर्वे लक्ष्म्या महत्त्वे

दिति भावः, कपोलस्थलेन—गण्डदेशेन, उपांशु—रहसि, रणश्रियः,—सङ्ग्राम-
लक्ष्म्याः, अनुरागसन्देशमिव—प्रेमव्यञ्जकवाचिकमिव, शृङ्खलन्तम्—आकर्णयन्तम् ।

(३५७) अतिक्रान्तेति ।—अतिक्रान्ताः,—अतीताः, सुभटानां—सुयोद्धृषां, ये
कलहाः,—सङ्ग्रामाः, तेषाम् आलापाः,—कथाः तेषु । इष्टे—अभिलषिते, प्रिये
इत्यर्थः, कृपाणे—खड्गे ; सङ्ग्रामशेषे रुधिरादिधावनसलिलकलङ्गनिवारणार्थं
शस्त्रेषु स्नेहे दीयते इति व्यवहारः । परिहासस्मितेषु—नर्महासिषु, गुरुणा—महता,
प्रतापेन—तेजसा, भीतस्य—वत्सस्य, राजकस्य—राजचक्रस्य, समीपे इति शेषः,
दशनांशुभिः,—दन्तकिरणैः, तद्व्याजिन इति भावः, स्वच्छं—निर्मलं, प्रसन्नमित्यर्थः,
आशयं—भावं, कथयन्तं—प्रकाशयन्तम् । प्रकटवापभीतस्य च स्वच्छं—निर्मलम्,
आशयं—उलाशयमिति भावः, दर्शयन्ति स्त्रीकाः ; अत्र “प्रताप” “स्वच्छ” इत्यादि-
शब्दप्रयोगवशात् जलशब्दाभावेऽपि आशयशब्देन उलाशयः प्रत्येतव्यः ।

(३५८) सकलति ।—सकलानां लोकानां—जनानां, हृदयेषु स्थितमपि
न्याये—नैतिमार्गे, तिष्ठन्तं—वर्तमानं, न्यायममुच्यन्तमित्यर्थः ; यः सकललोक-
हृदयस्थितः, स कथमेकस्मिन्नेव तिष्ठतीति विरोधः । गुणानां—विद्याविनयादीनाम्,
अगोचरे—अविषये, सौभाग्यानाम् अभूमौ—अस्थाने, वरप्रदानानाम् अविषये—
अगोचरे, आशिषामशक्ये—असाध्ये मनोरथानाम् अमार्गे, दैवस्य अतिदूरे, उपमानानां
—सादृश्यबोधकानाम्, अदिशि—अविषये इत्यर्थः, अतीति इति भावः ।

(३५९) असाध्ये—साधयितुमशक्ये, धर्मस्य [इति कर्त्तरि षष्ठी] । अदृष्ट-
पूर्वे—पूर्वमदृष्टे, लक्ष्म्या महत्त्वे—उत्कर्षे, स्थितं, सहालक्ष्मीनिवासमित्यर्थः ; यः
गुणादीनाम् अगोचरादिषु वर्तते, स कथम् अदृष्टपूर्वे लक्ष्म्या महत्त्वे तिष्ठतीति

स्थितम् ; (३६०) अरुणपादपल्लवेन (३६१) सुगत-
मन्यरोरुणा (३६२) वज्रायुधनिष्ठुरप्रकोष्ठपृष्ठेन (३६३) वृष-
स्कन्धेन भास्वहिम्बाधरेण (३६४) प्रसन्नावलोकितेन मुखचन्द्रेण
क्षणकेशेन वपुषा (३६५) सर्वदेवताऽवतारमिव एकत्र दर्श-
यन्तम् ; अपि च मांसलमयूखमालामलिनितमहीतले महति

विरोधः, यत्र गुणसौभाग्यादयो न गण्यन्ते, तादृश लक्ष्यमहत्त्वमनुसरन्तमित्यर्थः ;
एतेन अस्य विरोधस्य परिहारः ।

(३६०) अरुणेति ।—अरुणः,—लोहितः, पादपल्लवः,—चरणकिसलयः यस्य
ध्रुव वा तेन ; अन्यत्र,—अरुणस्य—अनूरीः, सूर्यसारथेरित्यर्थः, पादपल्लवः तेन ।

(३६१) सुगतेति ।—सुष्ठु गतं—गमनं ययोः तथाभूतौ, मन्यरौ—मृदुगामिनौ,
उरु यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र,—सुगतः,—बुद्धदेवः, तस्य मन्यरः,—मन्दगामी,
ऊरुः तेन ।

(३६२) वजेति ।—वज्रायुधं—कुलिशनामास्त्रं, तद्वत् निष्ठुरः,—कठिनः, प्रकोष्ठः,
—नामणित्रयं कूर्परसन्धेरधीभागः, (“प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च”
इति मेदिनी) पृष्ठञ्च यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र,—वज्रायुधः,—इन्द्रः, तस्य निष्ठुरं
प्रकोष्ठपृष्ठं तेन ।

(३६३) वृषस्कन्धेन—वृषस्यैव स्कन्धो यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र,—वृषस्य
—धर्मस्य, स्कन्धः तेन (“वृषो धर्मो बलीवर्हः श्रद्धां पुराणिभेदयोः” इति मेदिनी) ।
भास्वदिति ।—भास्वान्—दीप्यमानः, विम्बमिवाधरो यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र,—
भास्वतः,—सूर्यस्य, विम्बमिवाधरः सेन ।

(३६४) प्रसन्नेति ।—प्रसन्नं—निर्मलम्, अवलोकितं—दर्शनं यस्य यत्र वा तेन ;
अन्यत्र,—प्रसन्नः,—कश्चिद्देवविशेषः, आयुतीष इति यावत्, तस्य अवलोकितं—
दर्शनं तेन ; यद्वा,—प्रसन्नेन अवलोकितेन—बुद्धभेदेन इत्यर्थः । मुखचन्द्रेण—मुखं
अत्र इव यस्य—यत्र वा तेन ; अन्यत्र,—मुखि चन्द्रः तेन । [“मुखचन्द्रेण” इत्यत्र “चन्द्र-
मुखेण” इति पाठान्तरम्] । क्षणः,—क्षणवर्णः, केशो यस्य यत्र वा तेन ; अन्यत्र,—
क्षणस्य—ग्रीहरे, केशः तेन । वपुषा—अङ्गेन उक्तप्रकारेण अवयवेनेत्यर्थः ।

(३६५) सर्वेति ।—सर्वासां देवतानामवतारः तमिव । मांसलेति ।—मांस-
लाभिः,—महतीभिरित्यर्थः, मयूखानां—किरणानां, मालाभिः,—समूहैः, मलिनितं
—विवर्णीकृतं, नीलवर्णतां नीतमित्यर्थः, महीतलं येन तथोक्तं । महति—

महार्हं माणिक्यमालामण्डितमेखले महानीलमये पादपीठे
कलिकालशिरसि इव सलीलं (३६६) विन्यस्तवामचरणम्,
(३६७) आक्रान्तकालियफणाचक्रवालं बालम् इव पुण्डरी-
काक्षं, क्षौमपाण्डुरेण चरणनखदैर्धितिप्रतानेन प्रसरता महीं
(३६८) महादेवीपट्वन्धेन इव महिमानम् आरोपयन्तम्,
(३६९) अप्रणतलोकपालकोपेनेव अतिलोहितौ सकल-
नृपतिमौलिमालासु अतिपीतं पद्मरागरत्नातपमिव वमन्तौ
(३७०) सर्वतेजस्त्रिमण्डलास्तमयसन्ध्यामिव धारयन्तौ,

प्रश्ने, महार्हं—महामुख्ये । माणिक्येति ।—माणिक्यमालया मण्डिता—अलङ्कृता,
मेखला—नितम्बभागः, मध्यभाग इत्यर्थः यस्य तादृशं, महानीलमये—महानीलमणि-
निर्मितं । कलिकालशिरसि इव—कलियुगस्य मूर्धनि इव, कलिकालस्य मलिनत्वादेव-
मुपेक्षा । सलीलं—सविलासं, सहलं वा ।

(३६६) विन्यस्यति ।—विन्यसः,—निहितः, वामचरणः येन तथोक्तम् ;
शमचरणन्यासेन तस्य तिरस्करणीयत्वमेव व्यन्यते ।

(३६७) आक्रान्तेति ।—आक्रान्तम्—अध्यासितं, कालियस्य—नागविशेषस्य,
फणाचक्रवालं—फणमण्डलं येन तथोक्तं, बालं—शिशुं, पुण्डरीकाक्षमिव—अक्षिण-
मिव ; पक्षे,—पुण्डरीके—श्वेतपक्षे इव, अक्षिणी यस्य तथोक्तम् । क्षौमपाण्डुरेण—
क्षौम—श्वेतपट्वसनं, तद्वत् पाण्डुरः,—धवलः तेन । महीं—पृथिवीं, प्रसरता—
व्यापुवता, चरणेति ।—चरणनखानां दीधितिप्रतानेन—मधूखजालेन ।

(३६८) महादेवीति ।—महादेवी—महती देवी, प्रधाना महिषीत्यर्थः, पृथिवीति
भावः, तस्याः पट्वन्धः,—गोरवसूचकः अतिशुभचिह्नविशेषः तेनेव, महिमानं—महत्त्वं,
पृथिव्या एकेश्वरत्वमित्यर्थः, आरोपयन्तम्, आत्मानमिति शेषः ।

(३६९) अप्रणतति ।—न प्रणताः,—अप्रणताः, ते च ते लोकपालाश्चेति अप्रणत-
लोकपालाः, तेषु कोपः,—क्रोधः तमेव, अतिलोहितौ—अतिरक्तौ, अत एव सकलति ।
—सकलानां—समयाणां, नृपतीनां—राजां, मौलिमालासु—मुकुटराणिषु, स्थितमिति
शेषः, अत एव अतिपीतम्—अतिशयेन गृहीतं, प्रणामकाले पादयोः प्रतिफलितत्वादिति
भावः, पद्मरागरत्नानां—तदाख्यमणोनाम्, आतपमिव—आलोकमिव, वमन्तौ—उद्गिरन्तौ ।

(३७०) सर्वति ।—सर्वेषां तेजस्त्रिमण्डलानां—वीरसमूहानां, सूर्यादीनाञ्चिति

अशेषराजकुसुमशेखरमधुरसस्रोतांसीव स्रवन्ती, (३७१) समस्त-
सामन्तसीमन्तोत्तंसस्रक्सौरभभ्रान्तैः (३७२) भ्रमरमण्डलैः
अमित्रोत्तमाङ्गैः इव मुहूर्त्तमपि अविरहितौ, संवाहनतत्परायाः
श्रियो (३७३) विकचरत्तपङ्कजवनवासभवमानीव कल्पयन्ती,
(३७४) जलजशङ्खमीनमकरसनाथतलतया कथितचतु-
रश्वोधिभोगचिह्नौ इव चरणौ दधानम् ; (३७५) दिङ्माग-

भावः, अलमयसस्यामिव—नाशप्रातिरूपसायङ्कालमिव, अलगमनसस्याकालमिव च,
धारयन्ती—दधानौ । अशेषेति ।—अशेषाणां—समस्तानां, राजकानां—सामन्त-
नृपाणां, कुसुमानि—पुष्परचितानीति यावत्, यानि शेखराणि—शिरोभूषणानि,
[“अशेषराजकुसुमशेखर—” इत्यत्र “अशेषराजशेखरकुसुम—” इति पाठः,—
अशेषराजकानां शेखराणि—शिरोभूषणमाल्यरूपाणि, यानि कुसुमानि] तेषां मधुरसाः,
—मकरन्दरसाः, तेषां स्रोतांसीव—प्रवाहानिव, स्रवन्ती—वर्धन्ती ।

(३७१) समस्तेति ।—समस्तानां सामन्तानाम्—अधोवराणां, (“सामन्तः
स्यादधोवरः” इत्यमरः) सीमन्ताः,—केशविन्यासाः, (“सीमन्तः केशविन्यासः”
इत्यमरटीका) तेषाम् उत्तंसाः,—मण्डनानि, याः स्रजः,—माल्यानि, तासां सौरभं
—सङ्गन्धेन, भ्रान्तानि—धूर्णमानानि तैः ।

(३७२) भ्रमरमण्डलैः,—भ्रमरसङ्घैः, अमित्रोत्तमाङ्गैरिव—शत्रूणां शिरोभिरिव,
अविरहितौ—अमुक्तौ । संवाहनेति ।—संवाहनम्—चक्रादिमर्द्दनरूपा सेवा, तस्मिन्
तत्परा—रता तस्याः, श्रियो,—राजलज्जयाः ।

(३७३) विकचेति ।—विकचानि—प्रस्फुटानि, रत्नपङ्कजवनानि—रत्नकमल-
जालनानि एव, वासभवानि—वासगृहाणि तानि इव, कल्पयन्ती—रचयन्ती ।

(३७४) जलजेति ।—जलजं—पद्मं, शङ्खः,—कन्तुः, मीनः,—मत्स्यः,
मकरः,—जलजन्तुभेदः, तैः सनाथं—युक्तं, तलं ययोः तयोर्भावः तथा तथा
हेतुना । जलजेत्यादिलक्षणाणि राजचक्रवर्त्तितज्ञापकानि बोध्यानि । कथितेति ।—
कथितं—प्रकटितं, चतुर्णाम् अश्वोधीनां—सागराणां, चतुरश्वोधिवेष्टिताया भुवः
इति यावत्, भोगचिह्नं—भोगलक्षणं याभ्यां तथामृताविव, चरणौ—पादौ, दधानं—
धारयन्तम् ।

(३७५) दिङ्मागेति ।—दिङ्मागस्य—“ऐरावतः पुच्छरीकः वामनः कुमुदो-

दन्तमुसलाभ्यामिव (३७६) विकटमकरमुखप्रतिबन्धबन्धु-
राभ्याम्, (३७७) उद्देललावण्यपयोनिधिप्रवाहाभ्यामिव
(३७८) फेनाहितशोभाभ्यां, कल्पचन्दनद्रुमाभ्यामिव
(३७९) भोगिमण्डलशिरोरत्नरश्मिरव्यमानमूलाभ्यां,
हृदयारोपितभूभारधारणमाणिक्यस्तम्भाभ्याम् जरुदण्डाभ्यां
विराजमानम्; (३८०) अमृतफेनपिण्डपाण्डुना

ऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥” इत्युक्तेषु अष्टसु दिग्गजेषु
प्राथम्येनोक्तत्वात् ऐरावतस्य इत्यर्थः, दन्तावेव मुसलौ ताभ्यामिव ।

(३७६) विकटेति ।—विकटः,—उत्कटः, यो मकरस्य—जलगजनुभेदस्य,
मुखमिव प्रतिबन्धः,—जानुसम्भित्यर्थः, तेन बन्धुरौ—उन्नतानतौ ताभ्यां, (“बन्धुर-
नून्नतानतम्” इत्यमरः) अन्यत्र,—विकटः यो मकरमुखः,—मकरमुखाकृतिभूषण-
विशेषः, स एव प्रतिबन्धः,—समत्वप्रतिरोधकः इत्यर्थः, तेन बन्धुरौ—रस्यौ (“बन्धुरं
मुकुटे पुंसि…… । ……विषु स्याद्रस्यममयोः ॥” इति मेदिनी) ताभ्याम् ।

(३७७) उद्देलेति ।—उद्देलः,—उच्छलन्, (उद्देलतया लावण्यस्य समुच्छल-
द्रूपत्वमवगन्तव्यं) वेलामतिक्रान्त्य, यः लावण्यपयोधिः,—लावण्यसागरः, लवण-
समुद्रश्च, तस्य प्रवाहाविव—स्रोतसी इव ताभ्याम् ।

(३७८) फेनेति ।—फेनैः,—ओषधिविशेषाणां रसालोडनीत्यफेनसमुद्भूतैरित्यर्थः,
सततमश्रुगजादारीकृष्टात् तद्वर्णजनितीरुवैवर्ण्यापनीदनाय अर्पितैरिति भावः, अन्यत्र,—
हिण्डीरैः, (“हिण्डीरौऽब्जिकफः फेनः” इत्यमरः) आहिता—जनिता, शोभा ययोः
ताभ्याम् । कल्पचन्दनद्रुमाभ्यामिव—वाञ्छितफलप्रदचन्दनतरुभ्यामिव । [“कल्पचन्दन-
द्रुमाभ्यामिव” इत्यत्र “चन्दनद्रुमाभ्यामिव” इति पाठान्तरम्] ।

(३७९) भोगीति ।—भोगिनां—सुखभोगरतानां, सांसारिकाणामित्यर्थः; यद्वा,
—भोगिनां—नृपाणां, (“भोगी भुजङ्गमेऽपि स्यात् यामपावे नृपे पुमान्” इति
मेदिनी) अन्यत्र,—भोगिनां—सर्पाणां, मण्डलस्य—सद्व्यस्य, शिरोरत्नानि, तेषां
रश्मिभिः,—मयूखैः, रव्यमाने—चलद्भियमाणे, मूले—पादमूले, हृत्तमूले चेत्यर्थः
ययोः ताभ्याम् । हृदयेति ।—हृदयं—चित्तम्, आरोपितः यो भूभारः तस्य धारणे
माणिक्यस्तम्भौ ताभ्याम्, इवेति शेषः ।

(३८०) अमृतेति ।—अमृतस्य फेनपिण्डः,—फेनराशिः तद्वत्, अन्यत्र,—
फेनापिच्छं, पाण्डुः,—चक्षुः, तेन ।

(३८१) मेखलामणिमयूखखचितेन, नितम्बबिम्बव्यासङ्गिना,
 (३८२) विमलपयोध्रीतेन, (३८३) नेत्रसूत्रनिवेशशोभिना,
 अधरवाससा वासुकिनिर्मोकिणैव (३८४) मन्दरं द्योतमानम् ;
 अधनेन, सत्तारागणेन, उपरिष्ठतेन, (३८५) द्वितीयाम्बरैश्च
 भुवनाऽऽभोगमिव भासमानम् ; (३८६) इभपतिदशनमुसल-
 सहस्रोक्तेष्वकठिनमसृजेन, (३८७) अपर्याप्ताम्बरप्रथिव्या,

(३८१) मेखलेति । — मेखला — काची, काञ्चननिर्मितं कटिबन्धनमूत्रमिति
 भावत्, तत्र ये मणयः, — रत्नानि ; अन्यत्र, — मेखलासु — नितम्बेषु, मन्दरस्य इति
 भावः, ये मणयः, तेषां मयूखैः — किरणैः, खचितं — रञ्जितं तेन । नितम्बबिम्ब-
 व्यासङ्गिना — नितम्बमण्डलसंसर्गेन, अन्यत्र, — कटकतटव्यापिना ।

(३८२) विमलेति । — विमलैः, — स्वच्छैः, पयोभिः, — जलैः, अन्यत्र — दुग्धैः
 द्यौतेन — चालितेन, द्यौरीदस्य मय्यनकालि इति भावः ।

(३८३) नेत्रेति । — नेत्रस्य — वस्त्रविशेषेत्यर्थः, (“नेत्रं मधिगुणे वस्त्रमेदं मूलं
 दुमस्य च” इति मेदिनी) सूत्राणां — तन्तूनां, निवेशेन — रचनया ; अन्यत्र, — नेत्रं —
 मय्यनरक्तः, तस्य सूत्राणां — तन्तूनां, निवेशेन — आधानेन, शोभते इति तथोक्तेन ।
 अधरवाससा — परिधनवस्त्रेण । वासुकिनिर्मोकिणैव — वासुकेः, — नागराजस्य निर्मोकिणैक
 — कञ्चुकेनैव ।

(३८४) मन्दरं — तदाढ्यं पर्वतम् । द्योतमानं — राजमानम् । अधनेन —
 सूत्रेण घनः, — मेघः तद्वद्वितेन च । सत्तारागणेन — ताराः — सूत्रस्वर्णसूत्रनिर्मितनक्षत्राः
 कारविन्दवः, नक्षत्राणि च, तेषां गणः, — समूहः, तत्सङ्घितेन । उपरिष्ठतेन — उपरिष्ठतेन,
 देहोर्ध्वभागस्थितेत्यर्थः ; अन्यत्र, — ऊर्ध्वपतिना ।

(३८५) द्वितीयाम्बरैश्च — द्वितीयेन वस्त्रेण, उत्तरीयेणेत्यर्थः ; अन्यत्र, —
 आम्बरैश्च — नभसा । भुवनाऽऽभोगमिव — भुवनाऽऽयामिव, भासमानं — विराजमानम् ।

(३८६) इभपतीति । — इभपतिः, — गजेन्द्रस्य, दशना एव सुमन्त्रानि, तेषां
 सङ्ख्यानां च स्त्रोत्रेण — आघातेन, घर्षणेन च, कठिनं — दृढं, मसृजं — कोमलञ्च ;
 अन्यत्र, — विज्ञेयं तेन ।

(३८७) अपर्याप्तीति । — अपर्याप्तम् — असीमेत्यर्थः, यत् अम्बरं — आकाशं,
 कथं च विज्ञेयं तेन ; अन्यत्र, — अपर्याप्तिं अम्बरे प्रथिमा — विज्ञातारो यस्य तेन ।

(३८८) विविधवाहिनीसङ्गोभकलकलसम्पर्दसहिष्णुना,
कैलासम् इव महता स्फटिकतटेन उरुणा उरःकपाटेन
राजमानम् ; (३८९) श्री-सरस्वत्योः उरोवदनोपभोग-
विभागसूत्रेणैव पातितेन, (३९०) श्रेषेणैव तद्गुण-
स्तम्भविन्यस्तसमस्तभूभारलब्धविश्रान्तिमुखप्रसुप्तेन, हारदण्डेन
परिवेष्टितकम्बरम् ; (३९१) जीवितावधिगृहीतसर्वस्व-
महादानदीक्षाचौरेणैव हारमुक्ताफलानां किरणनिकरेण

(३८८) विविधिति । —विविधानां—बहुविधानां, वाहिनीनां—चमूनां,
सङ्गोभे—समवाये, यः कलकलः,—कोलाहलः, तेन सम्पर्दः,—संक्लेशः ; अन्यत्र,—
वाहिनीनां—नदीनां, सङ्गोभे यः कलकलः, तेन सम्पर्दः, तं सिद्धं शीलमस्येति
तथोक्तम् । उरुणा—महता, उरःकपाटेन—बलःस्थलरूपेण कपाटेन । पर्वतान्तर-
सामान्येऽपि शुभताऽऽधिक्यद्योतनार्थं कैलासमिवैलुक्तम् ।

(३८९) श्री-सरस्वत्योरिति । —श्री-सरस्वत्योः,—लक्ष्मी-वाग्देव्योः, सपत्न्योरिति
भावः, उरो-वदनयोः,—यथाक्रमेण लक्ष्मा उरसः वाग्देव्या वदनस्येति यावत्, उपभोगः,
—सम्भोगः, लक्ष्मा उरसि स्थितिः सरस्वत्या मुखे स्थितिरिति भावः, तस्य विभागमूर्ध्वं—
सोमावबन्धनमृत्वमित्यर्थः तेनेव, पातितेन—स्थापितेन सीमानिर्देशार्थमिति भावः ।

(३९०) तद्गुणिति । —तस्य—हर्षस्य, भुजौ एव स्तम्भौ, तयोः विन्यस्तः यः
समस्तः,—सम्पूर्णः, भूभारः,—पृथिवीभारः, तेन लब्धा—प्राप्ता, या विश्रान्तिः,—
विश्रामः, तथा मुखम्—आनन्दं यथा तथा, प्रसुप्तः,—निद्रितः तेन श्रेषेण—अनन्त-
मागेनेव ; [“श्रेषेणैव” इत्यनन्तरं कचित् “च” इत्यधिकः पाठो दृश्यते] हारदण्डेन
—हारयष्टिना, कण्ठनिहितेनेति भावः, परिवेष्टिता—आलिङ्गिता, [“परिवेष्टित—”
इत्यत्र “परिवर्तित—” इति पाठेऽपि स एवार्थः] कम्बरा—श्रीवा यस्य तम् ।

(३९१) जीवितेति । —जीवितं—जीवनम्, अवधिः,—श्रेषो येषां तानि, गृहीतानि
—उपाजितानि, यानि सर्वाणि स्वानि—धनानि, तेषां महादानं—याचितो जीवनमपि
ददाति किमु बाह्यानि धनानीति भावः ; यद्वा,—जीवितं—जीवनमपीति भावः, अवधिः,
—श्रेषो यस्य तत् यथा तथा, गृहीतं—स्वीकृतम्, अङ्गीकृतमित्यर्थः, सर्वस्वानां—सर्व-
धनानां, महादानं, तस्मिन् या दीक्षा—व्रतधारणनियमविशेषः, तस्याः चौरं—कौपीनरूपं
वसनखण्ड, वल्कलं वा तेनेव ; दीक्षायाङ्गं चौरवसनैः भूयते इति भावः ।

(३८२) प्रावृतवक्षःस्थलम् ; अजजिगीषया बालैः भुजैरिव
अपरैः प्ररोहद्भिः, (३८३) बाह्वपधानशायिन्याः श्रियः
(३८४) कर्णात्पलमधुरसधारासन्तानैरिव गलद्भिः, भुजजन्मनः
प्रतापस्य निर्गमनमार्गैरिव आविर्भवद्भिः, अरुणैः केयूररत्न-
किरणदण्डैः उभयतः (३८५) प्रसारितमणिमयपद्मवितान-
मिव माणिक्यमहोदधरम् ; (३८६) सकललोकालोक-
मार्गागलेन (३८७) चतुरदधिपरिक्षेपखातशिलाप्राकारेण,

(३८२) प्रावृतेति ।—प्रावृतम्—आच्छादितं, वक्षःस्थलं येन यस्य वा तथोक्तम् ।
अजजिगीषया—न जायते इति अजः,—विष्णुः, तस्य जिगीषा—जयेच्छा तथा,
[“अजा विष्णुश्चरच्छायाः” इत्यमरः] । बालैः,—नवैः । प्ररोहद्भिः,—उत्पद्यमानैः, भुजैः ।

(३८३) बाह्वपधानेति ।—बाहुरेव उपधानम्—उपबर्हः, “बालिश” इति
बङ्गभाषा, तस्मिन् शते इति तथोक्तायाः, श्रियः,—राजलक्षणाः । [“श्रियः” इत्यत्र
“श्रियाः” इति पाठान्तरम्] ।

(३८४) कर्णात्पलेति ।—कर्णात्पलस्य—कर्णभूषणीभूतोत्पलस्य, मधुरस-
धाराणां—मकरन्दप्रवाहाणां, सन्तानैरिव—समूहैरिव, गलद्भिः,—चरद्भिः ।
भुजजन्मनः,—बाहुजनितस्य ; एतेन सेनादिकृत नौत्यादिकृतञ्च प्रतापं व्यवच्छिन्नं ।
आविर्भवद्भिः,—प्रकटीभवद्भिः । अरुणैः,—रक्तैः, केयूररत्नकिरणदण्डैः,—केयूर-
रत्नानाम्—अङ्गदण्डस्थमण्योनां, किरणा एव दण्डाः ते ।

(३८५) प्रसारितेति ।—प्रसारितौ मणिमयौ पद्मवितानौ—विस्तृतपद्मौ इत्यर्थः
यस्य तथोक्तमिव । माणिक्यमहोदधरं—माणिक्यरत्ननिर्मितपद्मेतं, माणिक्यपद्मेतं वा ।

(३८६) सकलेति ।—सकलानां लोकानाम् आलोकः,—उद्योतः, प्रभेत्यर्थः,
तस्य मार्गः,—पन्थाः, तस्य अगलः,—कबाटरोधककाष्ठादिदण्डविशेषः तेन ; अस्य
बाहुदण्डप्रभावात् सर्वेषामेव भुजवीर्यशालिनां प्रभावजनितभ्रूको विनाशं नत इति
भावः ।

(३८७) चतुरिति ।—चतुर्णाम् उदधीनां—समुद्राणां सम्बन्धौ, परिक्षेपः,—
परिवेष्टनमेव चतुर्दिग्बर्त्तिसमुद्रा एवेत्यर्थः, खातानि—परिखाः, पृथिव्या इति भावः,
तेषां शिलाप्राकारः,—पाषाणनिर्मितं प्राचीरमित्यर्थः तेन, शिलावद्भेद इति
भावः, नगरस्य समन्तात् प्राकारं दत्त्वा परितः परिखा क्रियते इति लोकाव्यवहारः ।

(३८८) सर्वराजहंसवन्धवज्रपञ्चरेण, (३८९) भुवनलक्ष्मीप्रवेश-
मङ्गलमहामणितोरणेन, (४००) अतिदीर्घदोर्दण्डयुगलेन दिशां
दिक्पालानाञ्च युगपदायतिमपहरन्तम् ; (४०१) सोदर्य-
लक्ष्मीचुम्बनलोभेन कौस्तुभमणेरिव सुखावयवतां गतस्य अध-
रस्य गलता रागेण पारिजातपङ्कवरसेनेव सिद्ध्यन्तं दिङ्मुखानि ;
(४०२) अन्तराऽन्तरा सुहृत्परिहासस्मितैः प्रकीर्यमाणविमल-
दशनकिरणशिखाप्रतानैः (४०३) प्रकृतिमूढाया राजाश्रयाः
प्रज्ञाऽऽलोकमिव दर्शयन्तम् ; मुखजनितेन्दुसन्देहागतानि कुमु-

(३८८) सर्वेति ।—सर्वेषां राज्ञां हंसानामिव ; यद्वा,—राजहंसानां—
राजश्रेष्ठानां, तदाख्यहंसविशेषाणाञ्च, बन्धे—बन्धने, निरोधने इत्यर्थः, वज्रपञ्चरं—
वदनिर्मितं पञ्चरमित्यर्थः तेन ।

(३८९) भुवनेति ।—भुवनानां लक्ष्मीः प्रवेशस्य मङ्गलं—माङ्गलिकमित्यर्थः,
महामणितोरणं—महारत्ननिर्मितं वहिर्हारं तेन ।

(४००) अतिदीर्घेति ।—अतिदीर्घम्—अत्यायतं, दीर्दण्डयुगलं—भुजदण्ड-
द्वयं तेन । युगपत्—समकालम्, आयतिं—दैर्घ्यं, प्रभावञ्च, (“आयतिस्तु स्त्रियां
दैर्घ्यं प्रभावागामिकालयोः” इति मेदिनी) अपहरन्तं—नाशयन्तं, सङ्कीचयन्तम्
इत्यर्थः ।

(४०१) सोदर्येति ।—सोदर्या—सङ्गीदरा, एकगर्भजैत्यर्थः, भगिनीति यावत्,
या लक्ष्मीः,—श्रीः, सुखसम्बन्धिनौति भावः, तस्याः चुम्बनाच्च लोभः तेन हंतुना,
कौस्तुभमणेरिव—विष्णुवच्चःस्यलस्यप्रसिद्धरत्नस्येव, चौरसागरीत्युपगतया सङ्गीदरस्येव इति
भावः, सुखावयवतां—वदनैकदेशतां, गतस्य—प्रातस्य, तादृशेण अवतीर्णस्येति भावः,
अधरस्य गलता—स्रवता, रागेण—लौहित्येन, पारिजातपङ्कवरसेनेव—पारिजात-
किसलयद्रव्येष्वेव, दिङ्मुखानि सिद्ध्यन्तं—चालयन्तम् ।

(४०२) अन्तराऽन्तरा—मध्ये मध्ये । सुहृदेति ।—सुहृद्भिः सङ्गृहे परिहासाः,
तेषु क्षितानि—मन्दहासाः तैः । प्रकीर्यमाणेति ।—प्रकीर्यमाणाः,—विचिष्यमाणाः,
विमलाः दशनकिरणानां—दन्तमययुखानां, शिखाप्रतानां,—प्रभाजिचया येषु तथोक्तैः,
[“दशनकिरणशिखाप्रतानैः” इत्यत्र “दशनशिखाप्रतानैः” इति पाठान्तरम्] ।

(४०३) प्रकृतिमूढायाः,—स्वभावमुग्धायाः, गुणदीर्घविचारानभिज्ञाया इति

दिनीवनानीव प्रेषयन्तम्; स्फुटधवलदशनपङ्क्तिस्तुतकुमुद-
वनशङ्खाप्रविष्टां शरज्ज्योत्स्नामिव विसर्जयन्तम्; (४०४) मदिरा-
ऽमृतपारिजातगन्धगर्भेण भरितसकलककुभा मुखामोदेन
अमृतमथनदिवसमिव सृजन्तम्; (४०५) विकचमुखकमल-
कर्णिकाकौशेन अनवरतमापीयमानश्वाससौरभमिवाधोमुखेन
नासावंशेन, (४०६) चक्षुषः क्षीरस्निग्धस्य धवलिम्बा दिङ्मुखानि
अपूर्व-वदनचन्द्रोदयोदेल-क्षीरोद-प्लावितानीव कुर्वाणम्;
(४०७) विमलकपोलफलकप्रतिविम्बितां चामरग्राहिणीं
विग्रहिणीमिव मुखनिवासिनीं सरस्वतीं दधानम्; अरुणेन

भावः । प्रज्ञाऽऽलीकमिव—प्रकृष्टज्ञानरूपमालोकमिव, दर्शयन्तम् । मुखिति ।—मुखे
जनितः य इन्दुसन्देहः,—चन्द्रोऽयमिति संशयः, तेन आगतानि कुमुदिनीवनानीव
प्रेषयन्तम्—इन्दुरयं नेति कृत्वा विसर्जयन्तम् । स्फुटिति ।—स्फुटधवला या दशन-
पङ्क्तिः तथा कृता—जनिता, या कुमुदवनशङ्खा, तथा हतुना प्रविष्टा, मुखाम्भ्यन्तर-
मिति भावः, शरज्ज्योत्स्नां—शरत्कालिककौमुदीमिव, विसर्जयन्तं—नेतानि कुमुद-
वनानीति कृत्वा त्यजन्तम् ।

(४०४) मदिरिति ।—मदिराऽमृतवत् यः पारिजातगन्धः, स गर्भे यस्य तेन,
भरितसकलककुभा—सर्वदिक्प्रसारिणीति यावत्, मुखामोदेन—वदनसौरभेण, अमृत-
मथनदिवसमिव—पौषमन्यनदिनमिव, सृजन्तं—जनयन्तम् ।

(४०५) विकर्चति ।—विकचं—प्रस्फुटं, मुखं कमलमिव, तस्य कर्णिका-
कौशः,—अनवराटः, बीजकौशः इत्यर्थः तेन, तत्सदृशेनेति भावः, (“कर्णिका
करिहस्ताद्ये... ।ऽनवराटे कर्णभूषणे ॥” इति मेदिनी) । अधोमुखेन—
गतमुखावयवेन, “अधोमुखेन” इत्यनेन सौरभस्य सुप्रेयत्वं तथा आपीयमानानुमिति
प्रकटयति । नासावंशेन—नासिकादख्येनेत्यर्थः, अनवरतं—निरन्तरं, आपीयमानः
—आप्रायमाणं, श्वासस्य सौरभं येन तथोक्तमिव ।

(४०६) क्षीरस्निग्धस्य—क्षीरवत् स्निग्धं तस्य, चक्षुषः धवलिम्बा—शैत्येन,
दिङ्मुखानि अपूर्वः वदनमेव चन्द्रः, तस्य उदयेन उदेलः,—वेलायामुच्छलितः, यः
क्षीरोदः, तेन प्लावितानीव—आप्लावितानीव ।

(४०७) विमलति ।—विमलं कपोलफलकं—गच्छतं, प्रतिविम्बितां—प्रति-

चूडामणिशोचिषा (४०८) सरस्वतीर्षाकुपितलक्ष्मीप्रसादन-
लग्नेन चरणालक्तकेनेव लोहितायितललाटतटम् ; (४०९)
आपाटलांशुतन्त्रीसन्तानवलयिनीं (४१०) कुण्डलमणिकुटिल-
कोटिबालवीणाम्, (४११) अनवरतचलितचरणानां वादयताम्
उपवीणयतामिव (४१२) स्वरव्याकरणविवेकविशारदं,
(४१३) श्रवणावतंसमधुकरकुलानां कलकणितमाकर्णयन्तम् ;
(४१४) उत्फुल्लमालतीमयेन राजलक्ष्म्याः कचयहलीला-

फलिता ताम् । विग्रहिणीमिव—मूर्तिमतीमिव । सरस्वतीं—वाग्देवीम् । अरुणेन
—रक्तेन, चूडामणिशोचिषा—चूडामणः,—शिरीरजस्य, शोचिषा—प्रभया ।

(४०८) सरस्वतीति ।—सरस्वत्यां या इंध्या—इषः, तथा कुपिता या लक्ष्मीः,
तस्याः प्रसादनं - चरणप्रणिपातेन मान्वनं, तेन लग्नं—संभक्तं तेन, चरणालक्तकेनेव
—चरणस्य लाचारमेनेवेत्यर्थः । लोहितेति ।—लोहितायितः,—अरुणितः, ललाट-
तटः यस्य तथोक्तम् । [“लोहितायितललाटतटम्” इत्येव “लोहितायतललाटतटम्”
इति पाठः—लोहितः आयतः,—विशालः, ललाटतटः यस्य तमित्यर्थः ।

(४०९) आपाटनेति ।—आपाटलाः,—ईषट्काः, अंशवः,—मण्डूखा एव,
तन्त्रीमलानाः,—तन्त्रीमण्डाः, तेषां वलयं—मण्डलं विद्यतेऽस्या इति तथोक्ता ताम् ।

(४१०) कुण्डलेति ।—कुण्डलयोः,—कर्णभूषणयोः, ये मणयः, तेषां कुटिला
—भङ्गिमती, कोटिः,—शिखा इत्यर्थः, सा एव बालवीणा—मनतन्त्री विपश्ची ताम् ।

(४११) अनवरतेति ।—अनवरतं—निरन्तरं, चलिताः चरणा येषां तथोक्तानाम् ।
उपवीणयतां—वीणया उपगायतां, वीणया स्तुतिं कुर्वतामित्यर्थः तेषामिव । एतेन
गानस्यैव प्राधान्यं प्रकटयति ।

(४१२) स्वरेति ।—स्वराः,—निषादादयः, व्याक्रियन्ते—प्रकाशयन्ते अनेनेति
स्वरव्याकरणः, स चासौ विवेकश्चेति स्वरव्याकरणविवेकः, तेन विशारदं—चतुरं यथा
तथा [क्रियाविशेषणम्] ।

(४१३) श्रवणेभिः ।—श्रवणयोः,—कर्णयोः, यौ अवतंसौ—अलङ्कारविशेषौ,
तयोः मधुकरकुलानि भृङ्गसमुहाः, स्थितानीति भावः, तेषां कलकणितं—मधुरा-
स्फुटं रणितम्, आकर्णयन्तं—शृण्वन्तम् । [“कलकणितकम्” इति पाठान्तरम्] ।

(४१४) उत्फुल्लेति ।—उत्फुल्लमालतीमयेन—विकसितमालतीगुल्फि नेन, राजलक्ष्म्याः

ऽऽलम्बेन नखज्योत्स्नावलयेनेव मुखशशिपरिवेशमण्डलेन
 मुण्डमालागुणेन परिकलितकेशान्तम्; (४१५) शिखण्डा-
 भरणभुवा मुक्ताफलालोकेन मरकतमणिकिरणकलापेन
 च अन्योऽन्यसंवलनवृजिनेन प्रयागप्रवाहवेणिकावारिणेव
 आगत्य स्वयम् अभिषिच्यमानम्; (४१६) श्रम-
 जलविलीनबहुलकृष्णागुरुपङ्क्तितलककलङ्ककल्पितेन कालिम्बा
 (४१७) प्रार्थनाचाटुचतुरचरणपतनशतश्यामिकाकिणेनेव

[कर्तृभूतायाः] कचयद्भः,—केशकर्षणं, तव या लीला—विलासः, तथा आलम्बं—संसर्गं
 तेन । नखेति ।—नखानां, राजलक्ष्म्या इति भावः, ज्योत्स्नाः,—प्रभा इति यावत्, तासां
 कचयं—मण्डलं तेनेव । मुखेति ।—मुखं शशीव—चन्द्र इव, तस्य परिवेशमण्डलं—
 परिधिमण्डलं तेन । मुण्डमालागुणेन—शिरोमालयेत्यर्थः, परिकलितः,—परिषद्भः, केशान्तः,
 —केशप्रान्तः यस्य तथोक्तम्; यद्वा,—परिकलिता ये केशाः, तैरन्तः,—मनोहरः तम् ।

(४१५) शिखण्डेति ।—शिखण्डाभरणं—चूडाऽलङ्कारः, तस्मात् भवतीति
 तथोक्तेन । मुक्तेति ।—मुक्ताफलानाम् आलोकेन—प्रभया । मरकतमणीनां किरण-
 कलापेन—प्रभाजालेन, अन्योऽन्यस्य संवलनं—मिश्रणं, तेन वृजिनं—कलुषम्,
 आव्रितमित्यर्थः तेन । (“कलुषं वृजिनैर्मोऽघम्” इत्यमरः) । प्रयागेति ।—प्रयागे—
 गङ्गायाः मरुत्तल्याः यमुनायाश्च सङ्गमक्षेत्रे, या प्रवाहवेणिका—तिष्ठणां नदीनां
 स्रोतोद्वपा वेणी, तस्या वारि तेनेव । अभिषिच्यमानं—क्रियमाणाभिषेकमित्यर्थः ।

(४१६) श्रमेति ।—“श्रमजल—” इत्यादौ “वारिविलासिनीभिः विलुप्यमान-
 सौभाग्यमिव सर्वतः” इत्युत्तरणात्त्वयः । श्रमजलेन—चामरादिसञ्चालननिमित्तकपरि-
 श्रमजनितेन जलेन, घर्षणेत्यर्थः, विलीनं—द्रवतां गतं, बहुलं—प्रशस्तम्; यद्वा,—
 बहुलं—घनं, घनसन्निविष्टमिति यावत्, कृष्णागुरुपङ्क्तितलकं—घट्टकालागुरुद्रवरचितं
 तिलकं, तस्य कलङ्कः,—चिह्नं, (“कलङ्कादौ लाञ्छनञ्च चिह्नं लक्ष्यञ्च लक्षणम्”
 इत्यमरः) तेन कल्पितः,—कृतः तेन । कालिम्बा—श्यामलम्बेन ।

(४१७) प्रार्थनेति ।—“प्रार्थना” इत्यादौ प्रार्थनादौनि समस्तानि श्रीहर्षगतानि
 बोध्यानि । प्रार्थनायां—सामनुष्ठानेति याज्ञायां, यः चाटुः,—दैव्यं, प्रियवचनं वा,
 तेन चतुरं—सविलासं यथा तथा, यानि चरणपतनानि, तेषां शतेन—बाहुष्वेति
 यावत्, या श्यामिका—कालिमा, तस्याः कृष्णः,—चिह्नविशेषः तेनेव ।

(४१८) नीलायमानललाटलेखभिः, (४१८) क्षुभित-
मानसोद्धतैः उत्कलिकाकलापैरिव हारैः उल्लसद्भिः अवष्टभ्य-
मानाभिः, (४२०) विलासवल्लनचटुलैः भूलताकल्पैः ईर्ष्या
श्रियमिव तर्जयन्तीभिः, (४२१) आयासिभिः श्वसितैः
अविरलपरिमलैः मलयमारुतमयैः पाशैरिव आकर्षणीभिः,
(४२२) विकटवकुलावलीवराटकवेष्टितमुखैः वृहद्भिः स्तन-
कलसैः (४२३) स्वदारसन्तोषरसमिवाशेषमुद्धरन्तीभिः.

(४१८) नीलेति ।—नीलायमाना—नीलेवाचरन्ती, ललाटलेखा—आल-
रेखा यासां तामिः ।

(४१८) क्षुभितेति ।—क्षुभितानि—इष्टलाभविरहान् क्षीमं मत्तानि, शानि
मानसानि—चेतांसि, तेभ्यः उद्धताः,—उत्थिताः तैः ; क्षुभितं—कात्यावशान् चचर्च,
वत् मानसं—तदास्थं स्रष्ट, मत्तान् उद्धतैः इति च । उत्कलिकाकलापैरिव—रश्मि-
रश्मिकासमूहैरिव, धी चसमूहैरिव च, (“कथितोत्कलिकोत्कण्ठाह्लासलिलवीक्षितु”
इति मेदिनी) उल्लसद्भिः,—राजमानैः, हारैः अवष्टभ्यमानाभिः,—लक्ष्मीकियमाणाभिः ।

(४२०) विलासिति ।—विलासेन—विभसेण, यत् वल्लनं—चलनं, तत्र
चटुलाः,—पटवः तैः । भूलताकल्पैः,—लतासदृशीभिः भूमिरित्यर्थः । श्रियमिव—
राजलक्ष्मीमिव, संप्रदीधितेति भावः ।

(४२१) आयासिभिः,—दीर्घैः, श्वसितैः,—निश्वासेः, इष्टलाभविरहदुःखा-
दिति भावः, अविरलः,—घनः, परिमलः,—सौरभं येषां तैः । पाशैरिव—रज्जुभि-
रिव, आकर्षणीभिः,—वशीकुर्वन्तीभिः, समीपमानयन्तीभिश्च, प्रियं हर्षमिति भावः ।

(४२२) विकटेति ।—“विकट—” इत्यादिना उद्दीपनभावमेव व्यञ्जयति ।
विकटा—स्थूला, या वकुलावली—वकुलमाला, सेव वराटकाः,—रज्जुः, (“वराटकाः
पद्मवीजकोषे रज्ज्वी कपर्दके” इति मेदिनी) तेन वेष्टितं मुखं येषां तैः । वृहद्भिः,—
उत्तुङ्गैः, वृहत्त्वादेव द्वाग्मेव व्योतयति, स्तनकलसैः,—जनाः कलसा इव तैः ।

(४२३) स्वदारिति ।—स्वस्य दाराः,—पत्नी, तेषु सन्तोषः,—प्रीतिरेव, रसः,—
रामः, हर्षस्येति भावः, जलज्जलमिव । वृहत्त्वेनैव च व्यञ्जयति, अशेषम् इति ।—अशेषं
—समग्रं यथा तथा, उद्धरन्तीभिः,—उत्तोलयन्तीभिः, रक्तिकुर्वन्तीभिश्चित् यावत् ;
कलसैः किल रज्जुवेष्टितमुखैः रसं (कलम्) उद्ध्रियते इति लोकावधारः ;
वाङ्मयप्रदर्शनेन हर्षं स्वदारसन्तोषोपपद्यते, स्वसन्तोषश्च ज्ञायते इति भावः ।

(४२४) कुक्षोत्कम्पिकाविकारप्रेक्षितानां हारतरलमणीनां
रश्मिभिः आकृष्य हृदयमिव हठात् प्रवेशयन्तीभिः, प्रभासुचाम्
आभरणमणीनां मयूढैः प्रसारितैः बहुभिरिव बाहुभिः आलिङ्ग-
न्तीभिः, (४२५) जृम्भाऽनुबन्धबन्धुरवदनारविन्दावरणीकृतैः
उत्तानैः करकिसलयैः सरभसप्रधावितानि मानसानीव निरुन्ध-
तीभिः, (४२६) मदान्धमधुकरकुलकीर्त्यमाणकर्णकुसुमरजःकण-
कूणितकोणानि कुसुमशर-शरनिकरप्रहारमूर्च्छासुकुलितानीव
लोचनानि चतुरं सञ्चारयन्तीभिः, अन्योऽन्यमत्सरात् (४२७) आवि-
र्भवद्भङ्गुरभुकुटिविभ्रमचित्तैः कटाक्षैः कर्णेन्दीवराणीव ताड-

(४२४) कुर्वति ।—कुक्षानां—स्तनानाम्, उत्कम्पिका—कम्पविशेष एव,
विकारः,—साल्त्विकभावविशेषः, तेन प्रेक्षिताः,—चालिताः तेषां, हारतरलमणीनां—
हारेषु तरलाः,—भास्वराः, ये मणयः,—रत्नानि तेषाम् ; हारस्य मध्यमणीनामिति वा,
(“तरलं चञ्चलं पिङ्गे भास्वरेऽपि विलिङ्गकम् । हारमध्यमणीं पुंसि” इति मेदिनी)
रश्मिभिः,—मयूखैः, आकृष्य, हर्षयामिति शेषः । प्रभासुचां—प्रभावशिष्याम्, आभरण-
मणीनाम्—अलङ्काररत्नानां, मयूखैः,—किरणैः । आलिङ्गन्तीभिः,—आश्लिष्यन्तीभिः ।

(४२५) जृम्भति ।—जृम्भाणां—कामजनितानुभावविशेषाणाम्, अनुबन्धेन—
सातव्येन, बन्धुराणि—भङ्गिमन्ति, रम्याणि वा, यानि वदनानि—मुखानि, अरविन्दानीव
—पद्मानिव, तेषाम् आवरणीकृताः,—आवरकलेन कल्पिताः तैः । उत्तानैः,—ऊर्ध्व-
कृततलैरित्यर्थः, करकिसलयैः सरभसप्रधावितानि—सवेगप्रचलितानि, हर्षे प्रतीति
भावः । निरुन्धतीभिः,—निरुद्धं कुर्वन्तीभिः ।

(४२६) मदान्धेति ।—मदेन अन्ध्यानि—मत्तानीति यावत्, [“मदान्ध—”
इत्यव “मदान्धम्—” इति पाठान्तरम्] यानि मधुकरकुलानि, तैः कीर्त्यमाणानि—
चिह्न्यमाणानि, यानि कर्णकुसुमानां रजांसि—परागाः, तेषां कणैः,—लेशैः,
कूणितैः,—मकुचिताः, कोणाः,—प्रान्तदेशाः येषां तानि । अत एव कुसुमेति ।—
कुसुमशरस्य—कामस्य, शरनिकरैः—शरसामूढैः, प्रहारिण्यं वा मूर्च्छां—भौहः, तथा
सुकुलितानीव—निर्लोभनीयानीव, लोचनानि—नयनानि, चतुरं—सबिलासं यथा तथा,
सञ्चारयन्तीभिः,—प्रचरयन्तीभिः । अन्योऽन्यमत्सरात्—परस्परैर्यावशात् ।

(४२७) आविर्भवद्भङ्गुरभुकुटिविभ्रमचित्तैः ।—आविर्भवन्तः,—प्रकटयन्तः, भङ्गुराः,—कुटिलाः,

यन्तीभिः, (४२८) अनिमेषदर्शनसुखरसराशिं (४२९) मन्य-
रितपक्षणा चक्षुषा पीतमिव (४३०) कोमल-
कपोलपालीप्रतिविम्बितं वहन्तीभिः, (४३१) अभिलाष-
लीलानिर्निमित्तस्मितैः चन्द्रोदयान् इव मदनसाहा-
यकाय सम्पादयन्तीभिः, (४३२) अङ्गभङ्गवलनान्योऽन्य-
घटितोत्तानकरवेणिकाभिः (४३३) स्फुटनमुखराङ्गली-
काण्डकुण्डलीक्रियमाणनखदीधितिनिवहनिभेन अकिञ्चित्कर-
कामकामुकाणीव रुषा भञ्जतीभिः वामविलासिनीभिः

ये भुकुटिविभमाः, तैः चित्राः तैः । कर्णन्दीवराणीव—श्रवणनीलोत्पलानीव,
ताडयन्तीभिः, स्वसायेष्येति भावः ।

(४२८) अनिमेषति ।—अनिमेषं—निर्मिषं, दर्शनम्—अवलोकनं, तं
सुखरसानां—सुखास्वादानां, रसः,—जलं तेषाञ्च, राशिर्यस्मिन् तं, हर्षमिति शेषः ।

(४२९) मन्यरितेति ।—मन्यरितानि—मिश्रलानि, पद्माणि—लीमानि यस्य
तेन, चक्षुषा—नेत्रेण, पीतमिव ।

(४३०) कोमलेति ।—कोमलायां कपोलपात्यां—गण्डतटे, प्रतिविम्बितं
—प्रतिफलितम् ; निम्बले स्फटिकभाजमादौ अन्तर्बन्धिद्रव्यमपि प्रतिविम्बितं दृश्यते ।
वहन्तीभिः,—धारयन्तीभिः ।

(४३१) अभिलाषेति ।—अभिलाषस्य—कामदृष्ट्यायाः, लीलया—विलासेन,
निर्निमित्तानि—अर्चतुकामि, धितानि—सदुद्दिष्टितानि तैः । मदनसाहायकाय—
कामसाहाय्याय । सम्पादयन्तीभिः,—कारयन्तीभिः ।

(४३२) अङ्गेति ।—अङ्गानां भङ्गवलनेन—जृम्भादिजमितमोटनविशेषेण,
अन्योऽन्येन—परस्परेण, घटिताः,—संयुक्ताः, उत्तानाः याः करवेणिकाः,—पर-
स्परानुबन्धेन स्थितयोः करयोः अङ्गुलिविन्धासविशेषाः ताभिः ।

(४३३) स्फुटनेन—मोटनेनेत्यर्थः, मुखराः,—सशब्दाः, अङ्गुल्य इव
काण्डाः,—शाखाविशेषाः, तैः कुण्डलीक्रियमाणानां नखानां दीधितिनिवहाः,—
मयूखनिचयाः, तेषां निभः,—रुलं तेन । अकिञ्चित्कराणि—अथमाणि इति धेनुं,
अर्पिताकर्षणाशक्तानीति भावः, कामस्य कामुकाणि—धनूनि तानीव, रुषा—
कीपेन, भञ्जतीभिः,—खण्डयन्तीभिः ।

(४३४) विलुप्यमानसौभाग्यमिव सर्व्वतः ; (४३५) स्पर्श-
स्त्रिन्नवेपमानकरकिसलयगलितचरणारविन्दः चरणघ्राहिणीं
विहस्य कोणेन लीलाऽलसं शिरसि ताडयन्तम् ; (४३६) अन-
वरतकरकलितकोणतया च आत्मनः प्रियां वीणामिव श्रियमनि-
शिद्यन्तम् ; निःस्नेह इति धनैः, (४३७) अनाश्रयणीय
इति दोषैः, निघहृचिः इति इन्द्रियैः, दुरुपसर्प इति कलिना,
नीरस इति व्यसनैः, (४३८) भीरुः इति अयशसा,

(४३४) विलुप्यमानेति ।—विलुप्यमानं—श्रियमात्रं, सौभाग्यं—वाङ्मयं यस्य
तथोक्तमिव ।

(४३५) स्पर्शेति ।—स्पर्शेन स्त्रिन्नः,—घर्मात्माः, वेपमानः,—कम्पमानश्च,
सात्त्विकभावतिशयादिति भावः, यः करकिसलयः, तस्मात् गलितं—प्लुतं, चरणार-
विन्दं—पादपद्मं, हृषस्तेति भावः यस्याः तथोक्ताम् । चरणघ्राहिणीं—चरणसेविनी-
मित्यर्थः । कोणेन—वीणावादनदख्नेन, (“कोषो वीणादिवादनम्” इत्यमरः) लीला-
ऽलसं—विलासमन्यरम् । ताडयन्तं—प्रहरन्तम् ।

(४३६) अनवरतेति ।—अनवरतम्—अविरतं, करकलितः,—करधृतः, कोषो
येन तथोक्तः, तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना, प्रियां—प्रीतिजननीम् । [“प्रियाम्” इति
वीणायाः श्रियाश्च विशेषणम्] । शिद्यन्तम्—अभ्यस्यन्तं, पर्यालोचयन्तमिति यावत् ।
निःस्नेहः,—स्नेहरहितः, सततव्ययशीलत्वादिति भावः । “निःस्नेह” इत्यादौ “एक-
मप्यनेकधा गृह्यमाणम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः, एवं सर्व्वत्र ।

(४३७) अनाश्रयणीयः,—असेवनीयः । निघहृचिः,—निघहृ—वशीकारणै, हृचिः,
—अभिलाषो यस्य तस्माभूतः । दुरुपसर्पः,—दुर्दम्बः । कलिना—चतुर्धनुगेन । नीरसः,
—निरसुरागः । व्यसनैः,—स्वमयादिभिरष्टादशभिः, तदुक्तं मनुना,—“दश कामसमुत्थानि
तथाऽष्टौ क्रोधजानि च । व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ कामजेषु प्रसक्तो हि
व्यसनेषु मज्जीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्व्वात्मनैव तु ॥ स्वमयाऽष्टौ दिवास्वप्नः
परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्व्यक्तिकं हथाऽध्या च कामजो दशको गणः ॥ पैश्वन्यं साहसं
द्रोह ईर्ष्याऽद्वयाऽर्थदूषणम् । वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥” इति ।

(४३८) भीरुः,—मयशीलः । अयशसा—अवीर्या, अवीर्यंकरिण दुर्चेष्टितेजो
भावः ।

(४३८) दुर्गहचित्तवृत्तिरिति चित्तभुवा, स्त्रीपर इति सरस्वत्या, शठः इति परकलत्रैः, काष्ठामुनिरिति यतिभिः, धूर्त इति वेश्याभिः, नेय इति सुहृद्भिः, कर्मकर इति विप्रैः, सुसहाय इति (४४०) शत्रुयोधैः एकमपि अनेकधा गृह्यमाणम् ; (४४१) शन्तनोः महाबाहिनीपतिं, भीष्मात् जितकाशिनं, (४४२) द्रोणात् चापलालसं,

(४३८) दुर्गहिति ।—दुर्गहा—दुराकर्षा, चित्तवृत्तियस्य तथोक्तः । चित्त-भुवा—कामिनी । स्त्रीपरः,—स्वैयः । शठः,—धूर्तः, वक्त्रक इत्यर्थः । [“शठः” इत्यत्र “वक्त्रः” इति पाठि—वक्त्रः,—प्रजननात्मकः, क्लीब इत्यर्थः] काष्ठामुनिः,—सत्कर्म-वान् तापसः, (“काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि” इत्यमरः) । नेयः,—वशंवदः, परवशः इत्यर्थः । कर्मकरः,—शूद्रः । सुसहायः,—सुसु सहायसम्पन्नः, कर्षमन्यथा एकेन वयं पराजिता इति भावः ।

(४४०) शत्रुयोधैः,—शत्रुवीरैः । अनेकधा—बहुधा । गृह्यमाणम्—ग्राह्य-मानम् । अवीक्षेखालङ्कारः, तथा च दर्पणः,—“कचिन्नेदाद्गृहीतृणां विषयाणां तथा कचित् । एकस्यानेकधीक्षेखी यः स उल्लेख उच्यते ॥” इति ।

(४४१) शन्तनोः,—तदास्थित् कुशवंशीयात् राज्ञः, [ल्यबलीपे पञ्चमी] शन्तनुमपेत्येत्यर्थः । एवमुत्तरम् । महेति ।—महत्यः बाहिन्यः,—सेनाः, तासां पतिः तम् ; षवे,—शन्तनुस्तु एकैव महती बाहिनी—महानदी, गङ्गा इत्यर्थः, तस्याः पतिरिति व्यतिरेकः । भीष्मात्—भीष्मपेत्य, जितकाशी—जितेन—जयेन, काशते—राजन् इति तथोक्तः तम् ; तथा च परशुरामः भीष्मेण पराजितः, काशिराजदृष्टस्वयं वरं च समानतं सकाशिराजं रूपचक्रम् एकाको एव स विजित्य भ्रातृर्विचित्रवीर्यस्य दाराद्यम् अम्बास्त्रिकास्त्रालिकानामकन्यावयम् आनीतवान् ; हर्षस्तु ततोऽपि जितकाशी, जितेन्द्रियो वा तम् । तथा हि, यदि त्वयि त्वत्पुत्रे वा विद्यमाने कुतो महौहवाणां राज्यप्राप्तिः ? इति पितुः शन्तनीर्निमित्तं मत्स्यगन्धानादीं दासराजकन्यामर्पयते भीष्माय दासराजेन सा न दत्ता, तदा “माहं राज्यं विवाहं वा करिष्यामि” इति भीष्मेण प्रतिज्ञातं, तत एव चिरकुमारिण्यनेकाभावि, अतः भीष्मस्य पित्रनुरोधेन जितेन्द्रियः, अयम् स्वभाषत इति व्यतिरेकः ।

(४४२) द्रोणात्—धनुर्वेदाचार्यात्, चापे—धनुषि, जालसा यस्य तम् ; षष ष, ष—समुच्चये, षषपता जालसा यस्य तथोक्तः तं, निर्वर्णमित्यर्थः ; षषप-

(४४३) गुरुपुत्रात् अमोघमार्गणं, (४४४) कर्णात् मित्र-
प्रियं, (४४५) युधिष्ठिरात् बहुक्षमं, (४४६) भीमात्
अनेकनागायुतबलं, (४४७) धनञ्जयात् महाभारतरणयोग्यं,

जापले—जपलकर्षणि, जलसः,—मन्दव्यापारः, अपट्रित्यर्थः तम्; द्रोणस्य
अर्धलालसया द्रुपदेन सह विरोधं कृतवान्, अयन्तु न तथेति व्यतिरेकः ।

(४४३) गुरुपुत्रात्—गुरुः,—द्रोणाचार्यः, तस्य पुत्रः,—अश्वत्थामा तस्मात्,
अभीषाः,—अव्यर्थाः, मार्गणाः,—भ्राता यस्य तथोक्तः तम्, अव्यर्थश्रवणं
मित्यर्थः; तथा च “अद्यैव पाण्डवान् हनिष्यामि” इति प्रतिज्ञाय अश्वत्थामा
ब्रह्मास्त्रे निक्षेपिते, तत्तेजसा सचराचरं जगदपि सन्तप्यमानं विलोक्य समागतं
सामरसङ्गेन विरहिणा जगदनुकम्पया तदस्त्रीपसंहाराय याचितः सः “शरीरं
मे अभीषाः, शत्रुपक्षीयं कमण्डके न कृत्वा न निवर्त्तिष्यते” इत्युक्तवान्; ततः उत्तरावाः
नभस्य परीक्षितं विनाशं स तमुपसंहृतवान्; ततश्च भगवान् श्रीकृष्णः अङ्गुष्ठमात्रो
भूत्वा उत्तरागर्भं प्रविश्य तं पुनरुज्जीवितवानिति पौराणिकी वार्त्ता । अथ च,
अभीषाः,—सफलाः, मार्गणाः,—यात्राः यत्र तथोक्तः, अर्थप्रार्थितपूरक इति
यावत् । द्रोणिः विधातुरपि यात्रां न सम्यक् सफलामकरोत्, अयन्तु अर्थमावस्येक
प्रार्थितप्रदाता अत एव व्यतिरेकः ।

(४४४) कर्णात्—राधेयात्, मित्रप्रियं—मित्रस्य—मृग्यस्य, मित्राणां—सुहृदाश्च
प्रियः तम् । (“—मित्रं सुहृदि न द्वयेः । मृग्यं पुंसि—” इति मेदिनी)
मृग्यनन्दनतया मृग्यप्रियो हि कर्णः, अयन्तु मृग्यापासकतया तत्प्रियः । कर्णस्य
मित्रस्य एकस्य दुर्व्याधनस्य प्रियः, अयन्तु मित्राणां बहूनां प्रिय इति व्यतिरेकः ।

(४४५) युधिष्ठिरात्—धर्मराजात्, बहुक्षमं—क्षमायुक्तबहुलम्; अथ च
बह्वीक्षमा—पृथिवी, राज्यमित्यर्थः यस्य तथोक्तम् ।

(४४६) भीमात्—अर्जुनायजपाण्डवात् । अनेकेति ।—अनेकनागायुतवत्—
नास्ति एकः,—शुद्धः (“एकः सङ्गाऽन्तरं श्रेष्ठं केवलतरयोस्त्रिषु” इति मेदिनी)
वैभ्यः, ते च ते नागाः,—हस्तिनः, तेषाम् अयुतवत् महाबलहस्तिमूहवदित्यर्थः,
बलं—सामर्थ्यम्; अन्यत्र,—अनेकानि—बहूनि, नागाणां—हस्तिनाम्, अयुतानि—
दशसहस्राणि, बलानि—सैन्यानि यस्य तथोक्तः तम् ।

(४४७) धनञ्जयात्—अर्जुनात्, महाभारते यो रणः,—सङ्ग्रामः, कश्च-
न्निबादियुद्धमिति यावत्; अन्यत्र,—महान् भारः, पृथिव्या इति भारः, तस्य तरणं—

(४४८) कारणमिव कृतयुगस्य, वीजमिव विबुधसर्गस्य,
उत्पत्तिद्वीपमिव दर्पस्य, एकागारमिव करुणायाः, प्रातिवेशिक-
मिव पुरुषोत्तमस्य, (४४९) खनिपर्वतमिव पराक्रमस्य,
सर्वविद्यासङ्गीतगृहमिव सरस्वत्याः, द्वितीयामृतमथनदिवस-
मिव लक्ष्मीसमुत्थानस्य, (४५०) बलदर्शनमिव वैदग्ध्यस्य,
एकस्थानमिव स्थितीनां, सर्वस्वकथनमिव कान्तेः, अपवर्गमिव
रूपपरमाणुसर्गस्य, सकलदुश्चरितप्रायश्चित्तमिव राज्यस्य,
(४५१) सर्वबलसन्दोहावस्कन्दमिव कन्दर्पस्य, उपायमिव
पुरन्दरदर्शनस्य, आवर्त्तनमिव धर्मस्य, कन्याऽन्तःपुरमिव
(४५२) कलानां, (४५३) परमप्राणमिव सौभाग्यस्य, राज-

वहनम्; यद्वा,—महतः,—प्रकटस्य, भारस्य—कार्यपुरायाः, तरङ्गं—सम्पादन-
मित्यर्थः, तस्य योग्यः तम् ।

(४४८) कारणमिव—हेतुभूतमिव, कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य । वीजमिव—अङ्कुरोत्-
पादकक्षुद्रवस्तुविशेष इव, विबुधसर्गस्य—देवसृष्टेः । उत्पत्तिद्वीपमिव—प्रभवस्थानमिव ।
एकागारमिव—अद्वितीयं गृहमिव । प्रातिवेशिकं—प्रतिविम्बमिव, प्रतिवेशिनमिव वा ।

(४४९) खनिपर्वतमिव—आकरगिरिमिव । सर्वविद्यासङ्गीतगृहमिव—अशेष-
शास्त्रसङ्गीतालयमिव । द्वितीयामृतमथनदिवसमिव—अपरपीयूषोत्तलनवासरमिव ।

(४५०) बलदर्शनमिव—शत्रुत्वर्षप्रदर्शनमिव । एकस्थानमिव—अद्वितीयं
निकेतनमिव । स्थितीनां—मर्यादानां, श्रिताचाराणामित्यर्थः । सर्वस्वकथनमिव—
निधिभूतत्वविज्ञापनमिव । अपवर्गमिव—साफल्यमिव, अथवा कृत्यावसानमिव, पर-
मोत्कर्षमिवेत्यर्थः, (“स्यादपवर्गस्याग्रे मोक्षे कार्यावसाने साफल्ये” इति मेदिनी) ।
सकलदुश्चरितप्रायश्चित्तमिव—अखिलपापक्षयमावसाधनीभूतकर्म्मविशेषमिव ।

(४५१) सर्वेति ।—सर्वेषां बलानां—सैन्यानां, सामर्थ्यानां वा, सन्दोहः,—
सङ्घः, तस्य अवस्कन्दः,—समावेशः तमिव । पुरन्दरदर्शनस्य—इन्द्रसाक्षात्कारस्य ।
आवर्त्तनमिव—आवर्त्तनमिव, प्रत्यानयनकारणमिवेत्यर्थः ।

(४५२) कलानां—नृत्यगीतादीनां चतुःषष्टिविधानां कलाविद्यानाम् ।

(४५३) परमप्राणमिव—परमं बलमिव । [“परमप्राणमिव” इत्यत्र “परम-

सर्गसमाख्यवभृथस्नानं दिवसमिव सर्वप्रजापतीनां, गभीरश्च,
प्रसन्नश्च, वासजननश्च, रमणीयश्च, कौतुकजननश्च, पुण्यश्च,
चक्रवर्तिनं हर्षम् अद्राचीत् ।

दृष्ट्वा च (४५४) अनुगृहीत इव, निगृहीत इव, साभिलाष
इव, दृप्त इव, रोमाञ्चमुचा मुखेन मुञ्चन् आनन्दवाष्पवारिविन्दून्
दूरादेव विस्मयस्मेरः समचिन्तयत्,—“सोऽयं सुजग्मा, सुगृहीत-
नामा, तेजसां राशिः, (४५५) चतुर्दधिकेदारकुटुम्बी, भोक्ता

प्रमादमिव” इति पाठे,—परमम्—उत्कृष्टं, प्रमाणं—दृष्टान्तस्थानमित्यर्थः तदिव] ।
राजसर्गेति ।—राज्ञां सर्गे,—दृष्टिः, तस्य समाप्तिः,—अवसानं, सेव अवभृथस्नानं—
दीक्षास्तस्नानं, तस्य दिवसः तमिव । सर्वप्रजापतीनां—सर्वेषां स्वर्गस्थानम् । गभीरः
व्यादि ।—गभीरश्च प्रसन्नश्च इत्यादि अन्योऽन्यसापेक्षं बोद्धव्यं, तेन गभीरत्वेऽपि
प्रसन्नत्वं—प्रसादगुणसम्पन्नत्वम् ; नो चेत् तथाविधत्वं, तदा कुटिलप्रकातत्वं प्रसज्येत ।
किञ्च गभीरं—गभीरं, निखमित्यर्थः, सान्धकारमिति भावः, अथ च प्रसन्नं—
निर्मलम्, इति विरोधोऽपि अत्र उद्भावनीयः । वास्येत्यादि ।—वासजननत्वेऽपि
रमणीयत्वं—रम्यदर्शनत्वम् ; तथा च रघुवंशे कलिदासः,—“भीमकान्तेनृपगुणं स
बभूवोपजीविनाम् । अधृष्यथाधिगम्यथ यादीरकैरिषार्षवः ॥” तादृक् नो चेत् तस्य
भीमाकृतित्वं प्रसज्येत ; तथा वासजननम् अथ च रमणीयमिति विरोधः । एवं
कौतुकजननत्वेऽपि पुण्यं—प्रविद्वस्वभावम् ; तथाभूतत्वं नो चेत् तस्य पापकारित्वमेक
सम्भाव्येत, यतः कौतुकजननत्वं अपुण्यत्वादेव सम्पद्येत ; तथा कौतुकजननम्
अथ च पुण्यं—सर्भक्तदर्शनाहं प्रविद्वसिति विरोधः । चक्रवर्तिनं—सार्वभौमम् ।

(४५४) अनुगृहीत इव—अनुकम्पित इव, प्रसन्नयः दृष्टेति भावः । निगृहीत
इव—अभिभूत इव, तेजसेत्याशयः । साभिलाष इव—समुत्सुक इव, पुनः पुनः
दर्शनाशयेति भावः । दृप्त इव—चरितार्थ इव, द्रष्टव्यवस्तुदर्शनेन इति हृदयम् ;
अथ च, यः अनुगृहीत, स एव कथं निगृहीतः ? यः साभिलाषः, स कथं दृप्तः ? इति
विरोधोऽपि अत्र प्रकटः । रोमाञ्चमुचा—पुलकितेनेत्यर्थः । मुञ्चन्—त्यजन् । विस्मय-
स्मेरः,—विस्मयेन—आश्चर्येण, अलौकिकज्ञानजनितेन इति तात्पर्यं, स्मेरः,—
उत्पुष्पाक्षित इत्यर्थः ।

(४५५) चतुर्दधीति ।—चतुर्षाम् उदधीनां—सप्तराषां, यत्, केदार—

ब्रह्मस्तम्भफलस्य, (४५६) सकलादिराजचरितजयज्येष्ठमहो
देवः परमेश्वरो हर्षः । एतेन च खलु राजन्वती पृथ्वी । न
(४५७) अस्य हरेरिव वृषविरोधीनि बालचरितानि, न
(४५८) पशुपतेरिव दक्षोद्देगकारीणि ऐश्वर्यविलसितानि, न
(४५९) शतक्रतोरिव गोत्रविनाशपिशुनाः प्रवादाः, न
(४६०) यमस्येव अतिवह्निभानि दण्डग्रहणानि, न वरुणस्येव

सेनम्, अन्तःपातीति यावत्, चतुरर्णवाहता महीति भावः, तदेव कुटुम्ब—पोष-
वर्गः अस्यस्येति तथोक्तः । भोक्ता—अधिकारी । ब्रह्मस्तम्भफलस्य—ब्रह्मास्तम्भ-
फलस्यैव जातस्येत्यर्थः, वेदप्रतिपादितयज्ञफलसमूहस्य वा ।

(४५६) सकलेति ।—सकलाः,—समस्ताः, आदिराजाः,—मन्त्रादयः, तेषां
चरितानि—आचाराः, तेषां जयं—पराभवविषये, अतिक्रमणे इत्यर्थः, ज्येष्ठमहो—
प्रधानवीरः । परमेश्वरः,—समाट् । एतेन—हर्षेण । राजन्वती—प्रशस्तस्य राजशालिनी
इत्यर्थः, [“राजन्वान् सौराज्ये” (८११४ पा०) इति मनुषि रूपम्] ।

(४५७) अस्य—हर्षस्य । हरेरिव—कृष्णस्येव । वृषविरोधीनि—वृकः,—वध्वः ;
अथवा,—वृषरूपीः रिष्टासुरः, तस्य विरोधीनि—विध्वंसकानीत्यर्थः । बालचरितानि—
शैशवकौडितानि । कृष्णो बाल्यलीलायां वृषं हतवान्, अयमु सदसद्विवेकसम्भावना-
विरहितबालावस्थायामपि तत्पालक इति व्यतिरेकः ।

(४५८) पशुपतेरिव—हरस्येव । दक्षेति ।—दक्षाणां—कुशलाणां, जनानां
मिति भावः ; अथवा,—दक्षस्य—तदाख्यप्रजापतेः, अश्वरस्येति भावः, उद्देगकारीणि—
भौक्ष्यानि, ऐश्वर्यविलसितानि—आधिपत्यचेष्टितानि ; अत्र तु ऐश्वर्यशब्दस्य गौण-
वृत्तित्वं ज्ञातव्यम् ; अथवा,—ऐश्वर्याणि—ईश्वरधर्मा अणिमादय इत्यर्थः, अणिन्
पक्षे तु ऐश्वर्यशब्दः मुख्यवृत्तिको बोध्यः ; तेषां विलसितमनि—विकृन्धितानि,
वीरमद्रादिदृष्टिव्यापारा इत्यर्थः ।

(४५९) शतक्रतोरिव—इन्द्रस्येव । गौत्रविनाशपिशुनाः,—गोत्राणां—वंशा-
नाम् ; अथवा,—शैलानां, पर्वतानामित्यर्थः, (“गौत्रः शैले गीर्णं कुलाख्ययोः” इति
मेदिनी) विनाशपिशुनाः,—विध्वंससूचकाः । प्रवादाः,—अनसुतयः दुष्कीर्तय इत्यर्थः ।

(४६०) यमस्येव—अन्तकस्येव । अतिवह्निभानि—अतिप्रियाणि, अत्र अतिशब्देन
वीरवर्णस्य युक्तदण्डत्वं प्रतिपादयति, दण्डग्रहणानि—दण्डः,—करः, तस्य बह्वहानि ;
अथवा,—दण्डस्य—शासनवशे, यमायुधस्येति यावत्, बह्वहानि ।

(४६१) निस्त्रिंशद्ग्राहसहस्ररक्षिता रत्नालयाः, (४६२) न धनदस्येव निष्फलाः सन्निधिलाभाः, (४६३) न जिनस्येव अर्थवादशून्यानि दर्शनानि, (४६४) न चन्द्रमस इव बहुलदोषोपहताः श्रियः । चित्रमिदम् अत्यमरं राजत्वम् । अपि च अस्य (४६५) त्यागस्य अर्थिनः,

(४६१) निस्त्रिंशेति ।—निस्त्रिंशद्ग्राह्याणां—खड्गधारिणां, सहस्रैः ; अन्यत्र,—निस्त्रिंशाः,—निर्दयाः, (“निस्त्रिंशः खड्गे ना निर्दये विषु” इति मेदिनी) ग्राहाः,—अवहाराः, जलजन्तुभेदाः मकरा इति यावत्, (“याहो यहेऽवहारे च” इति मेदिनी । अवहारः,—मकर इत्यर्थः) तेषां सहस्रैः, रक्षिताः,—पालिताः । रत्नालयाः,—रत्नभाण्डागाराणि ; अन्यत्र,—रत्नाकराः, समुद्रा इत्यर्थः ।

(४६२) धनदस्येव—कुबेरस्येव, न निष्फलाः,—न अर्थादिफलप्राप्तिविरहिताः इत्यर्थः ; यः कश्चित् अर्थितया अस्य समीपं गच्छति, स न विफलाभिलाषो भवतीति भावः ; यद्वा,—न निष्फलाः,—सफलाः, ज्ञानीपदेशलाभादिति भावः ; अन्यत्र,—दानादिव्ययाभावात् निष्प्रयोजना इत्यर्थः । सन्निधिलाभाः,—सन्निधिः,—सन्निधानं, समीपोपस्थितिरित्यर्थः ; यद्वा,—सन्तः,—साधव एव, निधयः,—अमून्यानि रत्नानि ; अन्यत्र,—सन्तः,—उत्कृष्टाः, निधयः,—पद्मशङ्खादयः, (“निधिर्ना श्रेयधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः” इत्यमरः) तेषां लाभाः,—प्राप्तयः ।

(४६३) जिनस्येव—बुद्धदेवस्येव । अर्थवादिति ।—अर्थानां—जनानां, वादः,—मया इदं लब्धम्, अनेन एतत् प्राप्तमित्यादिरूपं वचनं, तेन शून्यानि—रक्षितानि, दर्शनानि—अवलोकनानि, अस्य राज्ञः साक्षात्कारे प्रभृता अर्था लभ्यन्ते इति भावः ; अन्यत्र,—अर्थवादः,—स्तुतिवादः, तेन शून्यानि, सारवन्तीत्यर्थः । दर्शनानि—महाधामनादीनि तदीयशास्त्राणीति भावः ।

(४६४) बहुलेति ।—बहुलाः,—अनेके, दीपाः,—रागादय इत्यर्थः, तैरुपहताः,—आक्रान्ताः, मलिनौकता इत्यर्थः ; अन्यत्र,—बहुलस्य—क्षणपक्षस्य, दीपाभिः,—रजनीभिः, (“बहुला नौलिकायां स्यात्..... । पंस्ययी क्षणपक्षे च वाच्यवत् प्राज्यक्षणयोः ॥ ” “दीपः स्यात् दूषणे पापे दीपा रात्रौ भुजेऽपि च” इति च मेदिनी) उपहताः,—विनष्टाः । श्रियः,—सम्पत्तयः ; अन्यत्र,—शोभाः । अत्यमरम्—अतीवाविनश्यदम् ; यद्वा—अमरमतिक्रान्तं, व्यकृतामरसमूहमित्यर्थः ।

(४६५) त्यागस्य—दानस्य, अर्थिनः,—याचकाः, पर्याप्ति विषयः न इत्युत्तरे—अन्यत्र, अर्थिनामपर्याप्तत्वात् अस्य त्यागाकाङ्क्षा न वृत्तिमायातीति भावः ।

(४६६) प्रज्ञायाः शास्त्राणि, कवित्वस्य वाचः, (४६७) सत्त्वस्य साहसस्थानानि, उत्साहस्य व्यापाराः, (४६८) कीर्ततेः दिङ्मुखानि, अनुरागस्य लोकहृदयानि, (४६९) गुणगणस्य सङ्ख्याः, कौशलस्य कलाः न पर्याप्ते विषयः । अस्मिंश्च राजनि (४७०) यतीनां योगपट्टकाः, (४७१) पुस्तकर्मणां पार्थिव-

(४६६) प्रज्ञायाः,—प्रकृष्टाया बुद्धेः, शास्त्राणि, पर्याप्ते विषयः न इति अन्वयः ; अस्माकं शास्त्राणि अतीत्य बुद्धिः प्रवर्तते इति भावः । कवित्वस्य—काव्यरचयितृत्वस्य, वाचः, पर्याप्ते विषयः न इति अन्वयः ; वाग्देवीमतिशायिनी कवित्वशक्तिरिति भावः ।

(४६७) सत्त्वस्य—बलस्य, साहसस्थानानि, पर्याप्ते विषयः न इति अन्वयः ; एतावदधिकं बलं, यत् तत्प्रकाशस्थानानि न लभ्यन्ते इति भावः । उत्साहस्य—बलप्रकटनस्यत्यर्थः, व्यापाराः पर्याप्ते विषयः न इति अन्वयः ; उत्साहोपयोगि व्यापारस्थानं नास्तीति भावः ।

(४६८) कीर्ततेः,—यशसः, दिङ्मुखानि, पर्याप्ते विषयो न इति अन्वयः ; एतावदधिकाः कीर्तयः, यत् दिगन्तेषु न माप्नोति भावः । अनुरागस्य—प्रीतेः, लोकहृदयानि—जनमानसानि, पर्याप्ते विषयो न इति अन्वयः ; एतावाननुरागः, यङ्गीकृतद्वयेषु न माप्नोति भावः ।

(४६९) सङ्ख्याः,—एकादिपराङ्मप्यन्ता इति यावत्, गुणगणस्य—विद्यादि-गुणराशेः, पर्याप्ते विषयः न इति अन्वयः ; एतावन्ती गुणाः, यत् न सङ्ख्यातुं शक्यन्ते इति भावः । कलाः,—चतुर्धाविधाः शिल्पादिविद्याः, कौशलस्य—वैदग्ध्यस्य, पर्याप्ते विषयः,—प्रचुरं स्थानं, न ; एतावत् वैदग्ध्यं, यत् कलाविज्ञानमतिशेते इति भावः ।

(४७०) यतीनां—योगिनां, चतुर्थ्यामिणामिति भावः । एवमिति शेषः, योगपट्टकाः,—पर्यङ्कबन्धनार्थम् उपवीतभेदाः, न पुनः योगिन—बिम्बव्यघातनेन, विश्वस्वप्ननेनेति यावत्, (“योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ... । विश्वव्यघातके द्रव्योपायसन्नहनेत्यपि” इति मेदिनी) पट्टकाः,—कूटलिख्यानीत्यर्थः, नेति अन्यव्यवच्छेदः आर्थः, इति परिसङ्ख्यालङ्कारः ।

(४७१) पुस्तकर्मणां—पुस्तं—लेप्यादिकर्म, कर्म—कार्यं येषां तेषां, पुस्तनिकार्दानिर्भाषकारकाणामित्यर्थः, (“पुस्तं लेप्यादिकर्मणि” इत्यमरः) ।

विग्रहाः, (४७२) षट्पदानां दानयज्ञकलहाः,
(४७३) वृत्तानां पादच्छेदाः, (४७४) अष्टापदानां चतुरङ्ग-
कल्पनाः, (४७५) पद्मगानां द्विजगुरुहेषाः, (४७६) वाक्य-
विदाम् अधिकरणविचाराः” इति (४७७) समुपसृत्य उपवीती
स्वस्तिशब्दम् अकरोत् ।

मार्थिवविग्रहाः,—मन्त्रयज्ञरौराणि, न तु राजगणविरोधाः, इति व्यक्तेदस्य आर्थत्वात्
परिसङ्गा । एवमुत्तरम् ।

(४७२) षट्पदानां—धमराणां, दानं—मद-वारि, तस्य ग्रहणे—आदाने,
कलहाः,—विरोधाः, कलरवा इति भावः, न तु दानस्य—दानधनस्य, ग्रहणे कलहाः,—
अङ्गमये अङ्गमये इत्यादिकपेक्ष विरोधा इति भावः ; यद्वा,—दाने—ग्रहणी,
कलहादिकपेक्ष दत्तस्य धनस्य परिशेषकाले इत्यर्थः, (“दानं गजमदे त्यागी पावनच्छेद-
घट्टिषु” इति मेदिनी) यत् ग्रहणम्—आदानं, तत्र कलहाः न ।

(४७३) वृत्तानां—छन्दसां, पादच्छेदाः,—चरणविरामाः ; न तु पापविशेषे
पदच्छेदनानि इति भावः ।

(४७४) अष्टापदानां—शारिफलकानां, चतुरङ्गकल्पनाः,—चत्वारि अङ्गानि
—इत्यङ्गनौपादातकपा अवयवा इत्यर्थः, तेषां कल्पनाः,—रचनाः ; चतुरङ्गक्रीडायां
तत्तदाख्यशारिवित्यासा इत्यर्थः, न तु चतुरङ्गाणां—युद्धार्थं इत्यङ्गनौपादातकपाणां,
कल्पनाः,—रचनाः, प्रयोजनाभावादिति भावः ।

(४७५) पद्मगानां—सर्पाणां, द्विजगुरुहेषाः,—द्विजानां—पक्षिणां, गुरुः,—श्रेष्ठः
द्विजगुरुः,—मरुदः इत्यर्थः, तस्मिन् हेषाः ; न तु द्विजेषु—ब्राह्मणेषु, गुरुषु च ;
यद्वा,—द्विजगुरुषु—ब्राह्मणश्रेष्ठेषु हेषा इति भावः ।

(४७६) वाक्यविदां—वाक्यज्ञानां, भौमांसकानामित्यर्थः, अधिकरणविचाराः,
—अधिकरणानां—“विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्योत्तरम् । निर्ययश्चेति पक्षाद्
शास्त्रेऽधिकरणं श्रुतम् ॥” इत्युक्तपक्षलक्षणां, विचाराः,—समालोचनानि, न तु
अधिकरणे—धर्माधिकरणे, प्रकारानां परस्परविरोधे तथ्यनिर्ययस्थाने इत्यर्थः, विचाराः ;
प्रजाः परस्परं न कलङ्कायन्ते चेति भावः ।

(४७७) समुपसृत्य—उपगम्य, उपवीती—उद्धृतदक्षिणकर इत्यर्थः, “उद्धृते
दक्षिणे प्राणायामः” इति सूचनात् ।

अथ (४७८) उत्तरेण नातिदूरे राजधिष्ण्यस्य गजपरि-
चारको मधुरम् अपरवक्तम् उच्चैः अगायत्,—

“करिकलभ ! विमुञ्च लोलतां चर विनयव्रतमानताननः ।

मृगपतिनखकोटिभङ्गुरो गुरुरुपरि क्षमते न तेऽङ्गुशः” ॥ ५ ॥

राजा तु (४७९) तच्छ्रुत्वा दृष्ट्वा च तं गिरिगुहागत-
सिंहवृंहितगम्भीरेण स्वरेण पूरयन्निव नभोभागम् अपृच्छत्,—
“एष स बाणः ?” इति । “यथा आज्ञापयति देवः, सोऽयम्”
इति विज्ञापितो दीवारिकेण, “न तावदेनम् अकृतप्रसादः
पश्यामि” इति तिर्यक् (४८०) नीलधवलांशुकशारां तिर-

(४७८) उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि । राजधिष्ण्यस्य—राजसदनस्य । गज-
परिचारकः,—हस्तिपाल इत्यर्थः । अपरवक्तं—तदाह्वं जातिविशेषम् ।

गजान्तरपरिचारकः कथित् स्वपरिचरणीयं वधीधम्मणाविनीतं करिशावकम्
अनुशामित्माह, करिकलमेति ।—करिकलभ !—हं हस्तिशावक ! लोलतां—चापल्यं,
विमुञ्च—त्यज, आनतम् आननं यस्य तथाभूतः सन्, विनयव्रतं—शिष्टाचारमित्यर्थः,
चर—कुरु, मृगपतेः,—सिंहस्य, नखकोटिः,—नखरागं, तद्वत् भङ्गुरः,—कुटिलः,
गुरुः,—महान्, शसिता च, अङ्गुशः,—हस्तिताडनायुधविशेष इत्यर्थः, ते—तव,
उपरि न क्षमते—तव दोषं न सहते इत्यर्थः । अनेन अशिष्टानां दण्डयिता राजा,
अस्य सन्निधौ बाणेन तथा उपचरितव्यमिति बोध्यते । अत्र गजान्तरपरिचारकस्य
कस्यचित् निजपरिचर्यमविनीतगजमुद्दिश्य प्रयुक्तः हस्तिपकीर्त्तनी विषयः पुरःस्थं बाणं
प्रति राज्ञी हर्षस्य भूतवृत्तान्तस्मारकः सञ्जातः । तत्र “विमुञ्च लोलताम्” इति
श्रवणेन करिणां स्वाभाविकरागित्वस्य स्वरणोदयात् बाणस्यापि पूर्वश्रुतरागवत्त्वात्
भुजङ्गतामृतिः सञ्जाता इति बोध्यम् । अवाप्रस्तुतकलभवर्णनया प्रस्तुतस्य कवेः बाणस्य
प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । अपरवक्तं वक्तम् ॥ ५ ॥

(४७९) अत एवाह—तच्छ्रुत्वादि । गिरितीति ।—गिरिगुहां गतः सिंहः, तस्य
वृंहितं—गर्जितं, तद्वत् गम्भीरः तेन । नभोभागं—गगनम् । अकृतप्रसादः,—न कृतः
प्रसादः,—प्रसन्नता येन सः, अप्रसन्न इत्यर्थः, भावबोधार्थमिति भावः । तिर्यक्—
तिर्यचीनं, कुटिलं यथा तथेत्यर्थः ।

(४८०) नीलति ।—नीलाः धवलाश्च अंशव एव अंशुकाः ; [स्वार्थे कन्प्रत्ययः]

स्करिणीम् इव (४८१) भ्रमयन् अपाङ्गनीयमानतरलतार-
कस्य आयामिनीं चक्षुषः प्रभां परिहृत्य (४८२) प्रेष्ठस्य
पृष्ठतो निषण्णस्य मालवराजसूनोः अकथयत्,—“महानयं
भुजङ्गः” इति । (४८३) तूष्णीभावेन तु अगमितनरेन्द्र-
वचसि तस्मिन्. मूके च राजलोके, मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा
बाणो व्यज्जापयत्,—“देव ! (४८४) अविज्ञाततत्त्व इव, अश्वह-
भान इव, नेय इव, अविदितलोकवृत्तान्त इव च कस्मात्
एवम् आज्ञापयसि ? (४८५) स्वैरिणो विचित्राश्च लोकस्य
स्वभावाः प्रवादाश्च । महद्भिस्तु ययार्थदर्शिभिः भवितव्यम् ।
न अर्हसि माम् अन्यथा सम्भावयितुम् अविशिष्टमिव । ब्राह्मणो-

अथव,—तथाविधानि अङ्गुलानि—वस्त्राणि, तेः शारा—श्रवणां ताम् । तिरस्करिणी-
मिव—जवनिकांमिव ।

(४८१) अपाङ्गं—नेत्रप्रान्तं, नीयमाना—चाल्यमाना, तरला—
चञ्चला, तारका—कनौनिका यस्य तथाभूतस्य, चक्षुषः आयामिनीं—प्रसारिणीं,
प्रभां—कान्तिं, भ्रमयन्—सञ्चारयन् । परिहृत्य—पराशुखौभूयेत्यर्थः ।

(४८२) प्रेष्ठस्य—अतिप्रियस्य, पृष्ठतः,—पश्चाद्भागे, निषण्णस्य—उपविष्टस्य,
मालवराजसूनोः,—मालवेन्द्रपुत्रस्य । [“अकथयत्” इत्यत्र “अकथयत” इति पाठे,—
अस्मीभयपदिवादात्मनेपदत्वं ज्ञेयम्] । भुजङ्गः,—विटः, धृक्त्वं खल्यटो वा इत्यर्थः,
(“भुजङ्गो विट-सर्पयोः” इत्यमरः) ।

(४८३) तूष्णीभावेन—मौनभावेन, अगमितनरेन्द्रवचसि—अगमितम्—अकुर्वन्,
नरेन्द्रस्य—इष्टस्य, वचः—वेदं तथाभूतं, नरेन्द्रवचसो भावमविज्ञानतीत्यर्थः, तस्मिन्—
मालवराजसूनौ । मूके—वाग्वापापरहिते, मौलावलम्बिनीत्यर्थः, राजलोके—
अन्यस्मिन् राज्ञां समवाये इत्यर्थः ।

(४८४) अविज्ञाततत्त्व इव—अविदितयाथार्थ्य इव । अश्वहभान इव—अविश्वस-
त्रिव । नेय इव—परवश इव, परो यथा बोधयति, तथैव धारणावान् इवेति
भावः । अविदितलोकवृत्तान्त इव—अज्ञातजनचरित इव, असमीक्षितभुवनव्यापार
इव इत्यर्थः ।

(४८५) स्वैरिणः,—स्वैच्छाऽनुवर्तिनः ।

अविशिष्टमिव—अविलक्ष्यमिव,

ऽस्मि जातः सोमपायिनां वंशे वाक्यायनानाम् । यथाकालम्
(४८६) उपनयनादयः कृताः संस्काराः । सम्यक् पठितः
साङ्गो वेदः । श्रुतानि यथाशक्ति शास्त्राणि । दारपरिग्रहात्
अभ्यागारिकोऽस्मि । कामे भुजङ्गता १ (४८७) लोकहया-
विरोधिभिस्तु चापलैः शैशवम् अशून्यम् आसीत् । अत्र अन-
पलापोऽस्मि । (४८८) अनेन एव च गृहीतविप्रतीसारमिव
मे हृदयम् । इदानीन्तु सुगत इव शान्तमनसि, मनाविव

साधारणमिवेत्यर्थः, अनार्यमिवेति भावः । सोमपायिनां—सोमयागं कृत्वा तच्छेष-
सोमरसपानरतानां, वाक्यायनानां—वक्त्रमुनिसत्त्वानाम् ।

(४८६) उपनयनादयः,—उपनयनम् आदि—मुख्यं येषां ते, संस्काराः,—
मर्माधानादयः । साङ्गः,—“शिक्षा कस्यो व्याकरणं निरुक्तं हृन्दसां चिति । ज्योतिषचेति
विज्ञेयं षडङ्गं कविसप्तमैः ॥” इत्युक्तैः षड्भिरङ्गैः सह वर्तमानः । अभ्यागारिक,—
कुटुम्बव्याप्त गृहस्थः इत्यर्थः, स्ववृत्तौ स्थित इत्यर्थो वा । (“कुटुम्बव्याप्तस्तु यः ।
स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम्” इत्यमरः) । भुजङ्गता—धूर्तता, लम्पटता
वा । [केचित्तु “कामे” इत्यत्र “कामे” इति समलपाटं परिकल्प्य—“कामे
भुजङ्गतेति कामभुजङ्गता, शङ्कारित्वम् । कामे—मदने भुजङ्गता ज्ञेया, न मादृशेषु ।
न हि मे काचित् भुज—बाहुं, गता—प्राप्तेत्यर्थः” एवं व्याख्यानयन्ति ; तत्तु न मनीरमं,
प्रस्तुतप्रसङ्गसङ्गत्यभावात्] ।

(४८७) लीकति ।—लीकयीः,—स्वर्ग-मर्त्ययोः, हयं, तस्य अविरोधीनि—
अविरोधकराणि तैः, “लोकहयाविरोधिभिः” इत्यनेन विवर्गस्यानुपघातं प्रकटयति ;
“शतायुर्वे पुरुषः कालमन्वोऽन्यानुबद्धं परस्परस्यानुपघातेन विवर्गे सेवेन” इत्यादि दर्शनात्
शैशवेऽपि धर्मविरोधि किञ्चिन्नाचरितमिति भावः ; चापलैः,—चपलकर्मभिः, यानि
लोकमहिंतानि नरकजननानि च अतादृशैः कर्मभिरित्यर्थः, शैशवं—बाल्यम्, अशून्यम्
—अविरहितम् । “शैशवमशून्यम्” इत्यनेन तदेकासत्त्वं परिहरति आत्मनः ।
अनपलापः,—निरपङ्गवः, अज्ञतमिजदोषगोपन इति यावत् ।

(४८८) अनेनैव—बाल्यचापल्यनैवेत्यर्थः । गृहीतेति ।—गृहीतः विप्रती-
सारः,—अनुतापो येन तदाभूतमिव । (“पञ्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि”
इत्यमरः) । इदानीम्—अस्मिन् काले । सुगते इव—बुद्धदेवे इव । मनाविव—

कर्त्तरि वर्णाश्रमश्वस्थानां, समवर्त्तिनीव च साक्षात् दण्ड-
भृति देवे शासति (४८८) सप्ताम्बुराशिरशनाम् अशेषद्वीप-
मालिनीं महीं. क इव अविशङ्कः सर्वव्यसनबन्धोः अविनयस्य
मनसाऽपि अभिनयं कल्पयिष्यति ? (४८९) आसतां तावत्
मानुषकोपेताः, त्वत्प्रभावात् अलयोऽपि भीता इव मधु
पिबन्ति । रथाङ्गनामानोऽपि लज्जन्त इव अभ्यनुवृत्ति-
व्यसनैः प्रियाणाम् । (४९१) कपयोऽपि चकिता इव
चपलायन्ते । शरारवोऽपि सानुक्रीशा इव श्वापदगणाः पिशि-
तानि भुञ्जते । सर्वथा कालेन मां ज्ञास्यति स्वामी स्वयमेव ।

बेवस्वते आदिराज इव । वर्णेति ।—वर्णाः,—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः, आश्रमाः,—
ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थभिक्षुकाः, तेषां व्यवस्थाः,—स्थितयः तासां, कर्त्तरि—
नियन्त्रि । समेति ।—समं वर्त्तते इति समवर्त्ती—यमः तस्मिन्निव । (“धर्मराजः
पितृपतिः समवर्त्ती परितराट् । कृतान्तो यमुनाभाता शमनो यमराड्-यमः ॥” इत्यमरः)
दण्डभृति—दण्डं विभर्त्तीति दण्डभृत् तस्मिन्, दण्डधरे इत्यर्थः ।

(४८८) सप्ताम्बुराशिरशनां—सप्त अम्बुराशयः,—सागराः, रशनाः,—मेखला
यस्या ताम् । अशेषद्वीपमालिनीं—बहुद्वीपशालिनीं, सप्तद्वीपवतीमिति यावत्, महीं—
पृथ्वीं, शासति—पालयति सति । अविशङ्कः,—निर्भीकः । सर्वेति ।—सर्वेषां व्यसनानां
—कामज-कोपजदोषाणां, बन्धुः,—मित्रं, सहचर इति यावत् तस्य । अविनयस्य—
चापल्यस्य । अभिनयं—चेष्टाविशेषमिति यावत्, कल्पयिष्यति—करिष्यतीत्यर्थः ।

(४८९) आसतां—तिष्ठन्तु । मानुषकोपेताः,—मानुष्यकं—मानुष्यस्य भावः,
तेन उपेताः,—युक्ताः, मनुष्यधर्मिण इत्यर्थः । अलयः,—भ्रमराः । रथाङ्गनामानः,
—चक्रवाकाः । अभ्यनुवृत्तिव्यसनैः,—अतिशयासक्तिभिः इत्यर्थः । प्रियाणां—चक्र-
वाकौषामिति भावः ।

(४९१) कपयः,—वानराः, चकिता इव—शङ्किता इव, चपलायन्ते—चपला
इवाचरन्ति, [“कर्तुः क्यङ् सलीपथ” (३ । १ । ११ पा०) इति क्यङि कपम्] ।
शरारवः,—हिंसाः, श्वापदगणाः,—व्याघ्रादिपशुसमुदाः, सानुक्रीशाः,—सदयाः,
दुर्हेतताजनितानुतापशालिनः सन्त इत्यर्थः, पिशितानि—मांसानि, भुञ्जते—खादन्ति ।
कालेन—समयेन ।

(४८२) अनपाचीनचित्तवृत्तिग्राहिण्यो हि भवन्ति प्रज्ञावतां प्रकृतयः” इत्यभिधाय तूष्णो अभूत् ।

भूपतिरपि—“एवम् अस्माभिः श्रुतम्” इत्यभिधाय तूष्णी-
मेव अभवत् । (४८३) सन्धाषणासनदानादिना तु प्रसादेन न
एनम् अन्वग्रहीत्, केवलम् अमृतवृष्टिभिः स्रपयन्निव स्नेहगर्भेण
वृष्टिपातमात्रेण अन्तर्गतां प्रीतिम् अकथयत् । (४८४) अस्ताभि-
लाषिणि च लम्बमाने सवितरि विसर्जितराजलोकोऽभ्यन्तरं
प्राविशत् । (४८५) बाणोऽपि निर्गत्य धौतारकूटकोमला-
तपत्विषि निर्वाति वासरे, (४८६) अस्ताचलकूटकिरीटे
निचुलमञ्जरोभांसि तेजांसि मुञ्चति वियन्मुचि मरीचिमति,

(४८२) अनपाचीनेति । —अनपाचीनाम्—अविपरीतां, प्रमृष्टमित्यर्थः, विशङ्हा-
मिति यावत्, (“अपाचीनीऽवागर्थे विपर्यये च वाच्यवत्” इति मेदिनी) चित्तवृत्तिं
वृत्तनीति तथामृताः ।

(४८३) सन्धाषणिति । —सन्धाषणं—मंलापः, आसनदानञ्च आदि यस्य
तथोक्तेन, प्रसादेन—अनुग्रहेण, प्रीतिज्ञापकमेति यावत्, एनं—बाणं, न अन्वग्रहीत्
—न अनुचकम्पे । स्रपयन्निव—अभिषिञ्चतिव ।

(४८४) अलाभिलाषिणि —अलाचलगमनीयते । लम्बमाने—पश्चिमां दिशमव-
तरतीत्यर्थः । विसर्जितराजलोकः,—स्वस्थानगमनाय राजन्यान् अनुमन्यमान इत्यर्थः ।

(४८५) “बाणोऽपि” इत्यस्य “निवासस्थानमगात्” इत्युत्तराणान्वयः । धौतेति ।
—धौतं—प्रमृष्टमिति यावत्, यत् आरकूटं—पित्तलं, (“रीतिः स्त्रियामारकूटम्”
इति पित्तलपथ्याशेषसरः) तद्वत् कोमला आतपस्य त्विषः,—प्रभाः यस्य तादृशः ।
निर्वाति—निर्वाणं गच्छति, अवमानं प्राप्ते इत्यर्थः ।

(४८६) अस्ताचलमिति । —अस्ताचलस्य—अतगिरीः, कूटं—शृङ्गं, (“कूटोऽस्त्री
शिखरं शृङ्गम्” इत्यमरः) तस्य किरीटं—मुकुटं, मुकुटस्वरूपमित्यर्थः तस्मिन् । निचुलति ।
—निचुलस्य—स्थलवतसस्य, इज्जलाख्यञ्चस्य वा, (“निचुलाऽखुज इज्जलः” इत्यमरः)
मञ्जरी—नववल्ली, तस्या भास इव भासः,—दीप्तयः येषां तथाभूतानि, तेजांसि—
किरणान्, मुञ्चति—विकिरति । वियन्मुचि—गगनपरिधायिनि । मरीचिमति—सूर्यं
[“मरीचिमति” इत्यत्र “मरीचिमालिनि” इति पाठोऽपि स एवार्थः] ।

(४८७) रोमन्यमन्यरकुरङ्गकुटुम्बाध्यास्यमानमदिष्ठगौष्ठीन-
पृष्ठासु अरण्यस्थलीषु, (४८८) शोकाकुल-कोककामिनी-
कूजितकरुणासु तरङ्गिणीतटीषु, (४८९) वासविटपोपविष्ट-
वाचाटचटकचक्रवालेषु, (५००) आलवालावर्जितसेकजल-
कुटेषु निष्कुटेषु, (५०१) दिवसविह्वतिप्रत्यागतं प्रसृतस्तनं

(४८७) रोमन्येति ।—रोमन्येन—उद्गीर्णं चर्वन्नेन, मन्यराः,—अलसाः,
कुरङ्गाणां—हरिणानां, कुटुम्बाः,—वर्गाः, [“रोमन्यमन्यरकुरङ्गकुटुम्ब—” इत्यत्र
“अतिरोमन्यमन्यरकुरङ्गकुटुम्बक—” इति पाठः,—अति—अतिमात्रं, पुनः पुनरित्यर्थः,
यः रोमन्यः, तेन मन्यरा कुरङ्गाणां कुटुम्बा एव इति कुटुम्बकाः] तै. अध्यास्यमानम्
—अर्धशष्ठीयमानम्, अत एव सद्विष्टम्—अतिमृदु, कोमलमित्यर्थः, गौष्ठीनं—भूतपूर्व-
सोष्ठं, [“गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वं” (५ । २ । १८ पृ०) इति मत्वर्थीये खञ्जि रूपम् ।
“गोष्ठं गोस्थानकं तच्च गौष्ठीनं भूतपूर्वकम्” इत्यमरः । अत्र “गौष्ठीनम्” इति पाठस्तु
अपाणिनीय एव, तत्र खञ्जि उपधावङ्गोदात्तसङ्केतः । अत्र मुग्धश्रीधटीकायां
रामतर्कबगौष्ठादाः,—“गोष्ठाद्भूतपूर्वं षीनः” इति सूत्रेण प्रथमान्तात् भूतपूर्वार्थं
वर्त्तमानात् गोष्ठशब्दात् स्वार्थं षीनी वा स्यात् ; तथा च, भूतपूर्वं गोष्ठं गौष्ठीनम् ; भूत-
पूर्वं इति किम् ? गोष्ठी वर्त्तते इत्याहुः” तथा चैतन्मते गौष्ठीनमिति पदमपि सिध्यति
इति बोध्यम्] पृष्ठम्—उपरिभागे यासां तासु । अरण्यस्थलीषु—वनभूमिषु ।

(४८८) शोकेति ।—शोकाकुलानां, कालविरहादिति भावः, कोककामिनीनां
—चक्रवाकीणां, कूजितैः,—विलपितैरित्यर्थः, करुणाः,—कारुण्यजनन्यः तासु ।
तरङ्गिणीतटीषु—नदीतीरेषु ।

(४८९) वसेति ।—वासविटपेषु—आश्रयभूतवृक्षशाखासु, उपविष्टं वाचाटानां
—रुधतामित्यर्थः, चटकानां—चुटपक्षिविशेषाणां, चक्रवालं—मण्डलं येषु तथाविधेषु ।

(५००) आलेति ।—आलवालानि—तर्कतर्पणं मण्डलाकारेण रचिता जला-
भारविशिष्टाः तेषु, (“—अश्वसां यव धारणम् । स्यादालवालमालालम्” इत्यमरः)
आवाजतानि—रचितानि, सेकजलकुटानि—सेचनायं जलघटा [“सेकजलकुटेषु”
इत्यत्र “सेकजलकुटेषु” इति पाठः,—“सेकजलकुटानि—सेचनजलमनूहाः”] येषु
तथाभूतम् । निष्कुटेषु—गृहारामेषु, (“गृहारामास्तु निष्कुटाः” इत्यमरः) ।

(५०१) दिवसेति ।—दिवसे विह्वतिः,—विह्वारः, विह्वरणमित्यर्थः, तस्याः

स्तनस्थे धयति धेनुवर्गम् उद्धतक्षीरक्षुभिततर्णकव्राते, क्रमेण च (५०२) अस्तधराधरधातुधुनीपूरप्तावित इव लोहितायमानमहसि मज्जति (५०३) सम्यासिन्धुपानपात्रे पातङ्गे मण्डले, (५०४) कमण्डलुजलशुचिशयचरणेषु (५०५) चैत्यप्रणतिपरेषु पाराशरिषु, (५०६) यज्ञपात्रपवितपाणी प्रकीर्णवर्हिषि उत्तेजसि जातवेदसि हवींषि वषट्कुर्वति यायजूकजने,

प्रत्यागतं—प्रतिनिवृत्तं. प्रसृतस्तनं—प्रसृताः. —प्रक्षरिताः, स्तना यस्य तथोक्तं, धेनुवर्गे—गोयूयं. स्तनस्थे—स्तनपायिनि, उद्धतेति । —उद्धतम्—उच्छलितम्. क्षीरेण—दुग्धेन, क्षुभितं—व्यस्यं, तर्णकानां—वज्रानां, (“सद्योजातस्तु तर्णकः” इति गोप्रकरणे अमरः) व्रातं—समूहः तस्मिन्, [“उद्धतक्षीरक्षुभिततर्णकव्राते” इत्यत्र “उद्धतक्षीरक्षुभिततर्णकव्राते” इति पाठः, —उद्धतम्—उच्छलितं, क्षीरं यस्य तं, धेनुवर्गमित्यस्य विशेषणं, तथा क्षुभितं तर्णकानां व्रातं तस्मिन्] धयति—पिबति ।

(५०२) अस्तेति । —अस्तधराधरः, —अस्ताचलः, तत्र ये धातवः, —गैरिकमनःशिलादयः, (“.....धातुर्नेन्द्रियेषु च । मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विशषाद्गैरिकेऽस्थि च ॥” इति मेदिनी) तेषु या धुन्यः, —तत्संस्पृष्टाः निर्भरिण्यः इत्यर्थः, तासां पूरैः, —प्रवाहैः, प्रभाविते इव—सिक्ते इव । लोहितेति । —लोहितायमानानि—रक्तायमानानि, महसि—तेजसि यस्य तथोक्तं । मज्जति—तिरोभवतीत्यर्थः ।

(५०३) सम्येति । —सम्या एव सिन्धुः, —नदी, समुद्रो वा, (“सिन्धुर्वसधुर्दशाब्धिनदी वा सरिति स्त्रियाम्” इति मेदिनी) तस्याः पानपात्रं—जलपात्रं, मद्यपानपात्रं वा तस्मिन् । पातङ्गे—पतङ्गः, —मूयः, तस्य इदं पातङ्गं तस्मिन् । (“पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षि-मूययोः” इति मेदिनी) ।

(५०४) कमण्डल्विति । —कमण्डलुः, —यतीनां जलपात्रभेदः, तस्य जलेन शुचयः—पवित्राः, शयाः, —पाणयः, इप्ताः इत्यर्थः, (“पञ्चशाखः शयः पाणिः” इत्यमरः) चरणाशयेषां तेषु, कमण्डलुजलजालितपाणिपादेषु इत्यर्थः ।

(५०५) चैत्येति । —चैत्यम्—आयतनभेदः, पादपादिर्वा, (“चैत्यमायतने बुद्धस्त्विह नाद्वैशपादपे” इति मेदिनी) तस्य तत्र वा प्रणतिः, —अभिवन्दनं, देवताधिष्ठिततथेति भावः, तत्र पराः, —प्रवणाः तेषु । पाराशरिषु—भिषुषु, यतिषु इति यावत्, (“भिषुः परिव्राट् कमेन्दौ पाराशर्योपि मस्करौ” इत्यमरः) पाराशरमतानुवाचेषु द्विजेषु वा ।

(५०६) यज्ञेति । —यज्ञपात्रैः, —सुकुसुवादिभिः, पवित्रः पाणि, यस्य तथोक्तं ।

(५०७) निद्राविद्राणद्रोणकुलकलिलकुलायेषु (५०८) कापेय-
विकलकपिकुलेषु आरामतरुषु, (५०९) निर्जिगमिषति जर-
त्तरकोटरकुटीकुटुम्बिनि कौशिककुले, (५१०) मुनिकर-
सहस्रप्रकीर्णसम्यावन्दनोदविन्दुनिकरे इव दन्तुरयति तारा-
पथस्थलीं स्थवीयसि तारकानिकुरम्बे, (५११) अम्बराश्रयिणि
शर्वरीशवरीशिखण्डे खण्डपरशुकण्ठकाले कवलयति बाले

प्रकीर्णवर्हिषि—प्रकीर्णाः, —विकीर्णाः, वर्हिषः, —कुशाः येन तस्मिन्, (“वर्हिस् पुंसि
हुताशने । न स्वी कुशे” इति मेदिनी) । उत्तेजसि—प्रज्वलती यर्थः, जातवदसि—
अग्नौ, हवीषि—हवनौयद्रव्याणि, वषट् कुर्वति—वषडिति मन्त्रेण प्रक्षिपति, यायजूकजने
—अन्यथे यजनशौललोके । [“यज-जप-दशां यङः” (३।१।६६ पा०) इति ऊकप्रत्यये
रूपम्] ।

(५०७) निद्रेति ।—निद्रया—स्वप्नेन, विद्राणानि—आकुलानि, यानि द्रोणकुलानि
—काकवन्दानि, (“अथ द्रोणः काकेऽपि...” इत्यमरः) तैः कलिलाः, —व्याप्ताः,
कुलायाः, —नौडाः येषां तेषु ।

(५०८) कापेयेति ।—कपीनामिदं कापेयं—कपिशिशुचापल्यमिति भावः,
तेन विकलानि कपिकुलानि येषु तादृशेषु । आरामतरुषु—उपवनवृक्षेषु ।

(५०९) निर्जिगमिषति—निर्गन्तुमिच्छति रात्रिचरत्वादिति भावः । जरदति ।
—जरत्तः, —जीर्णा इत्यर्थः, ये तरवः, —वृक्षाः, तेषां कीटराणि एव—गह्वराणि एव,
कुश्याः, —क्षुद्रगृह्णाणि, तव कुटुम्बी—परिवारवान् तस्मिन् । कौशिककुले—पंचकवर्गे ।

(५१०) मुनीति ।—मुनीनां करसङ्घर्षः, —बहुभि हर्षकैरित्यर्थः, प्रकीर्णाः, —
प्रक्षिप्ताः, सम्यावन्दनस्य ये उदविन्दवः, —जलविन्दवः, तेषां निकरे इव, दन्तुरयति
—दन्तुरां कुर्वति । तारापथस्थलीं—तारापथम्—अन्तरीक्षमिव, स्थली ताम् । स्थवीयसि
—स्थूलतरं । तारकानिकुरम्बं—तारागणे ।

(५११) अम्बराश्रयिणि—आकाशसञ्चारिणि । शर्वरीति ।—शर्वरी—रात्रि-
रेव, शवरी—शवरनारी, तस्याः शिखण्डः, —चूडा, जूटकः इत्यर्थः तस्मिन् ।
(“शिवणो वर्ह-चूडयोः” इति मेदिनी) खण्डति ।—खण्डपरशुः, —शिवः, तस्य
कण्ठ इव कालः, —श्यामः तस्मिन् । कवलयति—यसति । बाले—अभिनवे ।

ज्योतिःशेषं साम्यम् अन्धकारावतारे, (५१२) तिमिरतर्ज्जन-
निर्गतासु (५१३) दहनप्रविष्टदिनकरकरशाखास्त्रिव स्फुर-
न्तीषु दीपलेखासु, (५१४) अररसम्पुटसङ्कीर्णकथिताऽऽवृत्ति-
स्त्रिव गोपुरेषु, (५१५) शयनोपजोषजुषि (५१६) जरती-
कथितकथे शिशयिषमाणे शिशुजने, (५१७) जरन्महिषमसी-
मलीमसतमसि (५१८) जनितपुण्यजनप्रजागरे विजृम्भमाणे
भौषणतमे तमीमुखे, (५१९) मुखरितविततज्यधनुषि वर्षति

ज्योतिःशेष - ज्योतिषां शेषः तम्, अवशिष्टालोकमित्यर्थः । साम्यं - सन्ध्याकालीनम् ।
अन्धकारावतारं - तिमिरीदमे ।

(५१२) तिमिरिति । - तिमिराणां - तमसां, तर्जनाय - अपसारणाय, निर्गताः,
— प्रसृताः तासु ।

(५१३) दहनेति । - दहनम् - अग्निं, प्रविष्टाः, — गताः, दिनकरस्य - सूर्यस्य,
करशाखाः, — कराः, — किरणा एव, शाखाः, तदाकारत्वादिति भावः, कराङ्गुलयश्च
तास्त्रिव । स्फुरन्तीषु - ज्वलन्तीषु । दीपलेखासु - दीपराजिषु ।

(५१४) अररेति । - अरराणां - कवाटानां, (“कवाटमररं तुल्ये” इत्यमरः)
सम्पुटस्य - युगलस्य, सङ्कीर्णनेन - शब्देन, अवरोधकालिकनिनादेनेत्यर्थः, कथिता -
सूचिता, आवृत्तिः, — आवर्तनम्, अवरोधनमित्यर्थः येषां तथाभूतेषु । गोपुरेषु - पुरद्वारेषु,
(“पुरद्वारन्तु गोपुरम्” इत्यमरः) ।

(५१५) शयनेति । - शयने य उपजोषः, — मौनभावः, तज्जुषि - तच्छालिनि ।

(५१६) जरतीति । - जरतीभिः, — वृद्धाभिः, कथिता - उक्ता, कथा - उपकथेति
यावत् यस्य यच्चै वा तादृशे, शिशयिषमाणे - शयितुमिच्छतीत्यर्थः ।

(५१७) जरदिति । - जरन्तः महिषा एव मसः, — लिखनसाधनानि द्रवद्रव्याणि,
तद्वत् मलीमसानि - मलिनानि, तमांसि - तिमिराणि यस्मिन् तथोक्ते ।

(५१८) जनितेति । - जनितः, — उत्पादितः पुण्यजनानां - राक्षसानां, निशाचरा-
णामित्यर्थः, (“अथ पुण्यजनो यत्ने राक्षसे सज्जनेऽपि च” इति मैदिनी)
प्रजागरः, — प्रकटजागरणं यस्मिन् तथाभूते । विजृम्भमाणे - आविर्भवति । तमीमुखे
— रजनौमुखे, (“रजनी यामिनी तमी” इत्यमरः) ।

(५१९) मुखरितेति । - मुखरिता - शब्दिता, टडारध्वनियुता इति यावत्,
वितता - विस्तृता, ज्या यस्य तादृशं धनुः यस्य तथाभूते । वर्षति - मुञ्चति ।

शरनिकरम् अनवरतम् अशेषसंसारशेमुषीमुषि मकरध्वजे,
 (५२०) रताकल्पारम्भशोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति
 भूषां भुजिष्याजने, (५२१) सैरिन्ध्रीबध्यमानरशनाजालजल्पाक-
 जचनासु जनीषु, (५२२) वशिकविशिखाविहारिणीषु
 (५२३) अनन्यजानुप्रवासु प्रचलितासु अभिसारिकासु,
 विरलीभवति (५२४) वरटानां वेशन्तशायिनीनां मञ्जुनि

शरनिकरं—शरसङ्घातम् । अशेषेति ।—अशेषाणां—समस्तानां, संसाराणां—सृष्टीनां,
 शेमुषी—बुद्धिः, (“बुद्धिमन्तीषा धिषण्या धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः” इत्यमरः) तां
 मुञ्चति—अपहरति तस्मिन् । मकरध्वजे—कामे ।

(५२०) रतेति ।—रतस्य—निधुवनस्य, आकल्पाः,—वेशरचनाः, तेषाम्
 आरम्भेण—समुदयोगेन, शोभते इति तथोक्ते । शम्भलीति ।—शम्भल्याः,—कुट्टिन्याः,
 (“कुट्टिनी शम्भली समे” इत्यमरः) भाषितं—वचनं, भजते—शृणोतीति तथा-
 भूते । भूषाम्—अलङ्कारं, शोभां वा, भजति—सेवमाने, परिदधाने इत्यर्थः । गच्छति
 वा, भुजिष्याजने—दासीजने, गणिकाजने वा, (“भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे च हस्तपूर्वक-
 दासयोः । स्त्रियां दासी-गणिकयोः” इति मेदिनी) ।

(५२१) सैरिन्ध्रीति ।—सैरिन्ध्रीभिः,—प्रसाधनशिल्पकारिकाभिः परवेशमस्य-स्ववशाभिः
 नारीभिः, [“सैरिन्ध्री” इत्यत्र “सैरिन्ध्री” इति पाठोऽपि स एवार्थः । “सैरिन्ध्री परवेशमस्या
 स्ववशा शिल्पकारिका” इत्यमरः] बध्यमानानां—परिधाप्यमानानां, रशनानां—
 काशीनां, जालैः,—सङ्घैः, जल्पाकं—मुखरं सशब्दमित्यर्थः जघनं—कटिपुरीभागां यासां
 तथाविधासु, जनीषु—बधूषु, नायिकासु इत्यर्थः, (“जनी सीमन्तिनी-बध्वोः” इति मेदिनी) ।

(५२२) वशिकेति ।—वशिका—शृङ्गा, अनविरहितेति यावत्, (“शृङ्गानु वशिकं
 तुच्छरिक्तके” इत्यमरः) या विशिष्टा—रथ्या, तासु विहरन्ति—सञ्चरन्तीति तथोक्तासु ।

(५२३) अनन्यजेति ।—अनन्यजः,—अनङ्गः, अनुप्रवः,—अनुचरः, सहाय
 इत्यर्थः यासां तथाविधासु । (“अनुप्रव सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः” इत्यमरः)
 प्रचलितासु—प्रस्थितासु, सङ्केतस्थानमिति शेषः । अभिसारिकासु—“कामार्पिणी तु
 या याति सङ्केतं साऽभिसारिका” इत्युक्तलक्षणासु नारीषु । विरलीभवति—अल्पी-
 भवतीत्यर्थः ।

(५२४) वरटानां—इंसीनां, (“इंसस्य योषित् वरटा” इत्यमरः) । वेशन्त-

(५२५) मञ्जीरशिञ्जितजडे जल्पिते, (५२६) निद्राविद्राण-
द्राघीयसि द्रावयतीव च विरहिहृदयानि (५२७) सारसरसिते,
(५२८) भाविवासरवीजाङ्गुरनिकर इव च विकीर्यमाणे जगति
प्रदीपप्रकरे निवासस्थानम् अगात् । अकरोच्च चेतसि,—
“अतिदक्षिणः खलु देवो हर्षः, यदेवम् (५२९) अनेकबाल-
चरितचापलोचितकौलीनकीपितोऽपि मनसा छिद्यत्येव मयि ।
यदि अहम् अक्षिगतः स्यां, न मे दर्शनेन प्रसादं कुर्यात् ।
इच्छति तु मां गुणवन्तम् । (५३०) उपदिशन्ति हि विनयम्
अनुरूपप्रतिपत्त्युपपादनेन वाचं विनाऽपि भर्त्तव्यानां स्वामिनः ।

शायिनीनां—पल्लवशायिनीनां, (“वैशतः पल्लवशाल्यसरः” इत्यमरः) । मञ्जुनि—
मनोज्ञे ।

(५२५) मञ्जीरिति ।—मञ्जीरस्य—नूपुरस्य, शिञ्जितं—रणितं, तदत् जडं—
मञ्जीरं मय्यं वा तस्मिन्, जल्पिते—रवे ।

(५२६) निद्रेति ।—निद्रया—स्वप्नेन, विद्राणम्—अलसं, जडमित्यर्थः,
द्राघीयः,—अतिदीर्घं तस्मिन् । द्रावयतीव - द्रवीकुर्वतीव, अभिभवतीव क्लेशयतीवेत्यर्थो
वा, कामावेशादिति भावः ।

(५२७) सारसरसिते—सारसानां—पल्लवविशेषाणां, रसितं—रुतं तस्मिन् ।

(५२८) भावीति ।—भविनः,—भविष्यतः, वासरस्य—दिवसस्य, वीजाङ्गुराणां
निकर इव—समुद्ग इव । विकीर्यमाणे—समन्ततः प्रसार्यमाणे, प्रज्वाल्यमाने इत्यर्थः ।
अतिदक्षिणः,—अत्युदारः ।

(५२९) अनेकेति ।—अनेकं—वङ्गविदं, बालचरितं—शैशवकाले आचरितं, यत्
चापलं तस्य उचितं यत् कौलीनं—लोकपवादः, (“स्यात् कौलीनं लोकवादं” इत्यमरः)
तेन कीपितोऽपि । अक्षिगतः,—दृश्यः, (“दृष्ये त्वक्षिगतः” इत्यमरः) ।

(५३०) उपदिशन्ति—शिक्षयन्ति । विनयं—शिष्टाचारम् । अनुरूपेति ।—
अनुरूपा—योग्या, प्रतिपत्तिः,—सम्भावना, तस्या उपपादनं—योजनं तेन । वाचं
विनाऽपि—किमप्यकथयित्वाऽपीत्यर्थः, [“वाचम्” इत्यत्र “वाचा” इति पाठेऽपि स
एवार्थः] । भर्त्तव्यानां—प्रतिपालयानाम् । स्वामिनः,—प्रभवः ।

अपि च धिक् मां (५३१) स्वदोषान्धमानसम् अनादर-
पीडितम् एवम् अतिगुणवति राजनि अन्यथा च अन्यथा च
चिन्तयन्तम् । सर्वथा करोमि तथा, यथा यथाऽवस्थितं
जानाति माम् अयं कालेन” इत्येवम् अवधार्य च अपरेद्युः
(५३२) निष्क्रम्य कटकात् सुहृदां बान्धवानाञ्च भवनेषु तावत्
अतिष्ठत्, यावत् अस्य स्वयमेव (५३३) गृहीतस्वभावः पृथिवी-
पतिः प्रसादवान् अभूत् ; अविशञ्च पुनरपि नरपतिभवनम् ।
स्वल्पैरेव च अहोभिः परमप्रीतेन प्रसादजन्यनो मानस्य, प्रेम्णः,
विस्रम्भस्य, द्रविणस्य, नर्मणः, प्रभावस्य च परां कोटिम् अनी-
यत नरेन्द्रेणेति ।

इति श्रीवाणभट्टकृते हर्षचरिते राजदर्शनं नाम द्वितीय उच्छ्वासः ॥ २ ॥

(५३१) स्वदोषेति ।—स्वदोषेण अन्धं मानसं यस्य तथोक्तम् । अनादरपीडि-
तम्—अनादरेण—अवज्ञया, पीडितं—व्यथितम् । राजनि—नृपविषये इत्यर्थः ।

(५३२) निष्क्रम्य—निर्गत्य । कटकात्—शिविरात् ।

(५३३) गृहीतस्वभावः,—विदितस्वरूपः । पृथिवीपतिः,—पृथ्वी इत्यर्थः ।
अहोभिः,—दिवसैः । प्रसादजन्यनः,—प्रसादजन्यः । विस्रम्भस्य—विश्रामस्य । द्रवि-
णस्य—धनस्य । नर्मणः,—परिहासस्य । प्रभावस्य—प्रतिष्ठायाः । परां कोटिं—पर-
मीत्कर्षम् ।

इत्यर्षप्रशान्त्राटवीसखरणपञ्चाननेन वाक्यवंशावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यामागरभट्टाचार्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदायुक्तीधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्युक्तीध-

विद्याभरणभ्यां परिवर्जितायां प्रतिमंस्कृतायाश्चानन्ताभ्यां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां द्वितीय उच्छ्वासः ॥ २ ॥

दृतीय उच्छ्वासः ।

निजवर्षाहितस्नेहा बहुभक्तजनान्विताः ।

सुकाला इव जायन्ते प्रजापुण्येन भूभुजः ॥ १ ॥

साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं धर्तुं विहायसा गन्तुम् ।

न कुतूहलि कस्य मनश्चरितश्च महात्मनां श्रोतुम् ? ॥ २ ॥

इदानीं श्रीहर्षचरितवर्णनोपक्रमे तत्पूर्वजस्य वंशप्रवर्तकस्य पुष्पभूतिनाम्नी राश-
चरितं वर्णयितुं तस्य प्रजारञ्जकत्वं सूचयन्नाह, निजिति ।—निजम्—आत्मीयं, वध
—जन्मुद्दीपं, दृष्टिश्च, (“वर्षेऽस्मिन् भारतादौ च जन्मुद्दीपाद्दृष्टिषु । प्राद्वत्काले स्त्रियां
भूमि” इति मेदिनी) तस्मिन् तेन च आहितः,—निहितः जनितश्च, स्नेहः,—
प्रीतिः आर्द्रता च यैः तदाविधाः, बहुभिः,—अनेकैः, भक्तजनैः,—अनुजीविगणैः,
अन्विताः,—युक्ताः; अन्यत्र,—बहूनाम्—अनेकेषां, भक्तानाम्—अद्यानां, जनेन—
जननेन, अन्विताः,—युक्ताः, बहुधान्यादिजननयोग्या इत्यर्थः, भूभुजः,—पृथिवी-
बालाः, सुकाला इव—सुसमया इव, प्रजानां—प्रकृतीनां, पुण्येन—सुकृतेन, जायन्ते
—उत्पद्यन्ते; सौराज्यस्य सुसमयस्य च प्रजापुण्यमेव हेतुरिति निष्कर्षः । अनेन महा-
प्रभावस्य पुष्पभूतेः वर्णना सूचिता । अत्र सुकालैः सार्द्धं भूभुजामवैधर्म्यसाम्यप्रतिपाद-
नादुपमाऽलङ्कारः, उपात्तविशेषणैर्यथानेकार्थभाषणात् श्लेषेणासौ सङ्गीर्यते । पद्यावहं
हृत्तम् ॥ १ ॥

उपरिष्ठात् वर्णयिष्यमाणं साधूत्तमस्य भैरवाचार्यस्य चरितं सर्वेषामवश्यमेव
श्रोतव्यम् इति सूचयितुमाह, साधूनामिति ।—कस्य, जनस्य इति शेषः, मनः,—चेतः,
साधूनां—सज्जनानाम्, उपकर्तुम्—अनुकूलयितुं, [सम्बन्धविवक्षया षष्ठी] लक्ष्मीं—
श्रियं, धर्तुं—ग्रहीतुं, लब्धुमिति यावत्, [“धर्तुम्” इत्यत्र “द्रष्टुम्” इति पाठे,—द्रष्टुं
—साक्षात्कर्तुं, प्राप्तुमित्यर्थः] विहायसा—आकाशमार्गेण, गन्तुं—यातुं, स्नेहरतां
लब्धुमिति यावत्, महात्मनां—महाऽनुभावानां, चरितम्—आचरणं, कौर्त्तिमिति
यावत्, श्रोतुम्—आकर्णयितुश्च, न कुतूहलि ?—न उत्सुकम् ? भवतीति शेषः, अपि तु
सर्वस्यैव भवति इत्यर्थः । अनेन श्लोकेन भैरवाचार्यस्य उपकारकरणात् पुष्पभूतेः स्वयं
लक्ष्मीदर्शनं भैरवाचार्यस्य विहायसा गमनश्च सूचितम् । अत्र एकस्यैव कर्तृकारकस्य

(१) अथ कदाचित् विरलितबलाङ्के, (२) चातका-
तङ्कारिणि, (३) कणत्कादम्बे, (४) दर्दुरद्विषि, मयूरमद-
मुषि, (५) हंसपथिकसार्थसर्वातिथौ, (६) धौतासिनिभ-
नभसि, (७) भास्वरभास्वति, शुचिशशिनि, तरुणतारागणे,
(८) गलत्सुनासीरशरासने, (९) सौदत्सौदामनीदान्त्रि,

मनसः अनेकाभिः सपकरण-धारण-[-द्वयं-]-गमक-यवणरूपाभिः क्रियाभिः सम्बन्धात्
दीपकालङ्कारः ; अपि च “कस्य न मनः कुतूहलि ?” इत्यत्र कैमुतिकन्यायेन “अपि
तु सर्व्वस्यैव” इति अर्थान्तरस्य उपस्थितेरर्थापत्तिरपि, इति तथोः सापेक्षतया सङ्गरः ।
आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि ।—अथेत्यस्य “वाचो...ब्राह्मणाधिवासमगात्” इत्युत्तरिणा-
न्वयः । विरलितेति ।—विरलिताः,—विरलीभूताः, स्वलीभूताः इत्यर्थः, बला-
ङ्काः,—मेघाः यस्मिन् तथोक्ते ।

(२) चातकेति ।—चातकानाम् चातङ्कः,—सत्तापः, भयं वा, तं करोति—
जनयति इति तथाभूते ।

(३) कणदिति ।—कणलाः,—कुवलाः, काटम्बाः,—कलहंसा यस्मिन् तथोक्ते ।

(४) दर्दुरेति ।—दर्दुरान्—भेकान्, ईष्टीति तथोक्ते । मयूरेति ।—मयूराणां
मदं—इषं, गर्वं वा, मुणाति—हरतीति तथाभूते ।

(५) हंसेति ।—हंसा एव पथिकसार्थाः,—पाथ्यसमूहाः, (ति) सर्वे
अतियत्रः यस्य तथाभूते ; निर्मलजलदानेन तेषां तृप्तिजननादिति भावः ।

(६) धौतेति ।—धौतः,—क्षालितः, श्रावदानादिना निर्मलीभूतः इति भावः,
नभः अक्षिः,—खड्गः, तन्निभं—तत्सदृशं, नभः,—भ्रमरीक्षं यस्मिन् तथोक्ते ।

(७) भास्वरेति ।—भास्वरः,—अत्युज्ज्वल इत्यर्थः, [“स्थेभास—” (११।१७
पा०) इति वृचि खपम्] भास्वान्—नृत्यः यस्मिन् तथोक्ते । शुचिशशिनि—निर्मल-
चन्द्रमसि । तरुणतारागणं—नवसमुज्ज्वलबच्चबनिबद्धे ।

(८) गलदिति ।—गलत्—भक्ष्यत्, नम्यदिति यावत्, सुनासीरस्य—
हृन्दस्य, (“इन्द्रो सक्तवान् मघवा विङ्गीजाः पाकशासनः । वृद्धयवाः सुनासीरः—”
इत्यमरः) शरासनं—धनुः यस्मात् तथोक्ते ।

(९) सौददिति ।—सौदत्—अत्रसादं गच्छत्, विनश्यदित्यर्थः, सौदामनी—
तडिदेव, दानं—माया यस्मिन् तथोक्ते ।

(१०) दामोदरनिद्रादुहि, (११) द्रुतवैदूर्यवर्णार्णसि,
(१२) घूर्णमानमिहिकालघुमेघमौघमघवति, (१३) निमील-
नीपे, (१४) निष्कुसुमकुटजे, (१५) निर्मुकुलकन्दले,
कोमलकमले, (१६) मधुस्यन्दीन्दीवरे, कङ्काराङ्गादिनि,
(१७) शेफालिकाशीतलीकृतनिशे, यूथिकाऽऽमोदिनि,

(१०) दामोदरेति ।—दामोदरस्य—भगवतो विष्णोः, निद्रा द्रुहति—
अपनयतीति तथोक्ते ; वर्णाश्रयितस्य विष्णोः शरदि प्रबोधोदिति भावः ; “शेते विष्टः
सदाऽऽपादे कार्तिके च विबुध्यते” इति धरणात् ।

(११) द्रुतेति ।—द्रुतं—गलितं, यत् वैदूर्यं—रत्नविशेषः, तस्य वर्णं इव वर्णं
स्य तादृशं, निर्मलमिति भावः, अर्णः,—अलं यस्मिन् तथोक्ते । (“अभोऽन्धंलोय-
धानौयनीरवीरान्नुशस्वरम्” इत्यमरः) ।

(१२) घूर्णमानेति ।—घूर्णमाना—इतस्ततः सञ्चरन्ती, या मिहिका—नीहारा,
(“अवस्थाशस्तु नौहारास्तुधारस्तुहिनं हिमम् । प्रालीयं मिहिका” इत्यमरः) तद्वत्
लघवः, निष्कलचादिति भावः, यै मेघाः, तैः मीघः,—विफलाः, निरर्थका इति भावः,
मघवति—इन्द्रः यस्मिन् तथोक्ते ; वर्षणाभावात् मेघाधिपस्य मघवती मीघत्वं भीडम्यम्,
इन्द्रादेशेन हि मेघा वर्षन्ति इति प्रसिद्धिः ।

(१३) निमीलदिति ।—निमीलनः,—सङ्कुचनः, वर्षावसानात् विकासभावादिति
वा भावः, नीपाः,—कदम्बा यस्मिन् तथोक्ते ।

(१४) निष्कुसुमेति ।—निष्कुसुमाः,—पुष्पवर्जिताः, कुटजाः,—गिरिमञ्जिकाख्य-
वृक्षभेदाः यस्मिन् तथाविधे ।

(१५) निर्मुकुलेति ।—निर्मुकुलाः,—कुशलविरहिताः, कन्दलाः,—वृक्ष-
विशेषा यस्मिन् तथोक्ते । कोमलकमले—सुदुलपद्मे, पद्मविकासिनि इत्यर्थः ।

(१६) मध्विति ।—मधुस्यन्दीनि—मकरन्दवर्षीणि, इन्द्रीवराणि—मौलीय-
लानि यस्मिन् तथोक्ते । कङ्काराङ्गादिनि—सौगन्धिकापराख्यशेतोत्पलविकासिनि,
(“सौगन्धिकानु कङ्कारम्” इत्यमरः) ।

(१७) शेफालिकेति ।—शेफालिकाभिः,—तदाख्यपुष्पविशेषैः, शीतलीकृता—
त्रिभिरीकृता, निष्ठा—रात्रिर्बन्धिन् तथोक्ते ; सा तु रजन्यामेव विकसति इति ।
[चन बहुव्रीहिसमासेन युषीभूततया निष्ठाशब्दस्य “गोत्रिषीरपसर्जनस्य”

(१८) मोदमानकुमुदावदातदशदिशि, (१९) सप्तच्छद-
धूलिधूसरितसमीरे, स्तवकितबन्धुरबन्धूकवध्यमानाकाण्डसम्ये,
(२०) नीराजितवाजिनि, (२१) उद्दामदन्तिनि, (२२) दर्प-
क्षीवौक्षके, (२३) क्षीयमाणपङ्कचक्रवाले, बालपुलिनपङ्कवित-

(१।२।४८ पा०) इति सूत्रेण ऋत्तत्वम् । नितरां श्यति व्यापारानिति व्युत्पत्त्या
दैवादिक-श्रुतेः कर्त्तरि-कप्रत्यये स्त्रियां टाप्ति चास्य सिद्धिः ।] यूष्णिकाऽऽमोदिनि—
धूषिकापुष्पीदेन आनन्दकारिणि इत्यर्थः ; यद्वा,—यूषिकायाः,—तदास्यपुष्पस्य,
आमोदः,—अतिनिर्हारी परिमलः, सुदूरपाती सौरभः इत्यर्थः यत्र तस्मिन्, (“आमोदः
सोऽतिनिर्हारी” इत्यमरः) ।

(१८) मोदमानेति ।—मोदमानैः,—विकसद्भिः, कुमुदैः,—कैरवैः, अवदाताः,
—सिताः, दश दिशी यस्मिन् तथोक्ते ।

(१९) सप्तच्छदेति ।—सप्तच्छदानां—सप्तपर्णाख्यपुष्पवृक्षविशेषाणां, धूलिभिः,
—परानैः, धूसरिताः,—ईषत्याखुरीकृताः, तद्वत्प्रतीयमाना इति भावः, समीराः,—
मायवः यस्मिन् तथोक्ते । स्तवकिताः,—सज्जातसवकाः, अत एव बन्धुराः,—रम्याः,
(“बन्धुरं मुकुटे पुंसि ... । ... त्रिषु स्याद्रम्य-नमयोः ॥” इति मेदिनी) ये बन्धूकाः,—
बन्धुजीवाख्यपुष्पवृक्षविशेषाः, तैः बध्यमाना—क्रियमाणा इत्यर्थः, [“बन्धूकवध्य-
माना—” इत्यत्र “बन्धूकावध्यमाना” इति पाठोऽपि स एवार्थः] अकाण्डे—अनव-
सरे, असमये इत्यर्थः, (“काण्डः सन्त्ये तद्वत्सन्त्ये बाण्डेऽवसर-नीरयोः” इति मेदिनी)
सम्ये यस्मिन् तथोक्ते ।

(२०) नीराजितेति ।—नीराजिताः,—युद्धयात्रायां हतनीराजनाख्यशान्ति-
कन्यायाः, वाजिनिः,—अत्रा यस्मिन् तथोक्ते ।

(२१) उद्दामेति ।—उद्दामाः,—मदीहता इत्यर्थः, दन्तिनि,—इतिनी
यस्मिन् तथोक्ते ।

(२२) दर्पेति ।—दर्पेण—गर्वेण, क्षीयमाणे—मत्तानि, क्षीयकाणि—उक्षा—
हवाणां समूहाः यस्मिन् तथोक्ते ।

(२३) क्षीयमाणेति ।—क्षीयमाणं—शुष्यमाणं, पङ्कानां—कईमानां, पङ्कवात्सं
—समूहः यस्मिन् तथोक्ते । बालेति ।—बालम्—अभिनवं, सद्यः अपसृतजलमिति
भावः, यत् पुलिनं—सैकतं, तस्मिन् पङ्कवितानि—समन्तात् व्याप्तानि, प्रवाहरेखाद्विभक्तेः

सिन्धुरोधसि, (२४) परिणामाश्रयानश्रयामाके, (२५) जनित-
प्रियङ्गुमञ्जरीरजसि, (२६) कठोरवपुषत्वचि, (२७) कुसुम-
क्षेरशरे शरत्समयारम्भे राष्ट्रः समीपात् बाणो बन्धून् द्रष्टुं पुन-
रपि तं ब्राह्मणाधिवासम् अगात् ।

(२८) समुपलब्धभूपालसम्मानातिशयपरितुष्टाः तस्य ज्ञातयः
ज्ञाघमाना निर्ययुः । क्रमेण च कांश्चित् अभिवादयमानः,
कैश्चित् अभिवाद्यमानः, कैश्चित् शिरसि चुम्बयमानः, कांश्चित्
मूर्ध्नि समाजिघ्रन्, कैश्चित् आलिङ्गयमानः, कांश्चित् आलिङ्गन्,
अन्यैः आशिषा अनुगृह्यमाणः, परान् अनुगृह्णन्, बहुबन्धु-
मध्यवर्ती परं मुमुदे । (२९) सम्भ्रान्तपरिजनोपनीतश्च आसन-
मासीनेषु गुरुषु भेजे । भजमानश्च अर्च्चादिसत्कारं नितरां

नौति यावत्, सिन्धूनां,—नदीनां, (“सिन्धूनां सरिति स्त्रियाम्” इत्यमरः) रोधांसि—
तटानि यच्चिन् तद्योक्ते ।

(२४) परिणामेति ।—परिणामेन—परिपाकेण, आश्रयानाः,—ईषच्छुक्ताः,
श्रयामाकाः,—तृणधान्यविशेषाः यच्चिन् तथाभूते ।

(२५) जनितेति ।—जनितानि—उत्पादितानि, प्रियङ्गो,—कङ्कुपर्व्यायान्तरतृण-
धान्यभेदस्य, वल्लविशेषस्य वा, मञ्जरीणां—वज्जरीणां, रजांसि—पराना येन तद्योक्ते ।

(२६) कठोरिति ।—कठोराः,—कठिनाः, वपुषाणां—कर्कटोन्मास्यफलानां,
“जशा” इत्याख्यफलानां वा, त्वचः,—वल्कलानि यच्चिन् तद्योक्ते । [“कठोरवपुष-
त्वचि” इत्यत्र “कठोरितवपुषत्वचि” इति पाठे,—कठोरिताः,—कठोरभूताः
इत्यर्थः] ।

(२७) कुसुमेति ।—कुसुमैः,—पुष्पैः, क्षेराः,—विकसराः, शराः,—तदाख्य-
तृणभेदा यच्चिन् तथाविधे ।

(२८) समिति ।—सम्—सम्यक्, उपलब्धः,—प्राप्तः, भूपालान्—राजः, इषा-
दिति भावः, सम्मानातिशयः,—आदरातिशयः, तेन परितुष्टाः,—प्रीताः । ज्ञाघ-
मानाः,—प्रशंसन्तः । अभिवादयमानः,—वन्दमानः । अभिवाद्यमानः,—वन्दमानः ।
परान्—अन्यान् । परम्—अत्यन्तं, मुमुदे—प्रिये ।

(२९) सम्भ्रान्तेति ।—सम्भ्रान्तेन—सत्वेण, परिजनेन उपनीतम्—आहृतम् ।

ननन्द । प्रीयमाणेन च मनसा सर्वास्तान् पर्यपृच्छत्,—
 (३०) “कश्चित् एतावतो दिवस्तान् सुखिनो यूयम् ? अप्रत्यूहा
 वा सम्यकरणपरितोषितद्विजचक्रा क्रातवी क्रियते क्रिया ?
 (३१) यथावदविकलमन्त्रभास्त्रि भुञ्जते हवींषि हुतभुजः ?
 यथाकालम् अधीयते वा वटवः ? प्रतिदिनम् अविच्छिन्नो
 वा वेदाभ्यासः ? कश्चित् स एव चिरन्तनो यज्ञविद्याकर्मणि
 अभियोगः ? तानि एव व्याकरणे (३२) परस्परस्यार्हानु-
 बन्धाबन्धदिवसदर्शितानि व्याख्यानमण्डलानि ? सैव वा
 पुरातनौ परित्यक्तान्यकर्त्तव्या प्रमाणगोष्ठी ? स एव वा
 (३३) मन्दीकृतेतरशस्त्ररसो मीमांसायाम् अतिरसः ?

आसीनेषु—उपविष्टेषु । भेजे—सिधेवे, अधतिष्ठदित्यर्थः । भजमानः,—लभमानः ।
 अर्चादिसत्कारं—पूजादिरूपसंबन्धनमित्यर्थः ।

(३०) कश्चित् इति इष्टप्रश्ने (“कश्चित् कामप्रवेदने” इत्यमरः) । अप्रत्यूहा,
 —निर्विघ्नाः । सम्यगिति ।—सम्यकरणेन—शीभनानुष्ठानेन, यथाशास्त्रसम्पादनेनेत्यर्थः,
 परितोषितानि—प्रीणितानि, द्विजचक्राणि—विप्रहन्दानि यस्यां यस्या वा सा । कृतः,
 —यज्ञः, तस्य इयं क्रातवी—यज्ञसम्बन्धिनी इत्यर्थः ।

(३१) यथावत्—यथप्रबन्धि । अविकलेति ।—अविकलान्—विग्रहानिति
 यावत्, मन्त्रान् भजन्ते इति तथोक्तानि । हवींषि—हवनौष्यानि, हुतादीनीति यावत् ।
 हुतभुजः,—अग्रयः । वटवः,—बालकाः, ब्रह्मचारिणी वा । अविच्छिन्नः,—विच्छेद-
 रहितः । चिरन्तनः,—ध्रुववादी । अभियोगः,—आशङ्क, यजविशिषी वा ।

(३२) परस्परंति ।—परस्परस्य स्पर्धा—जिगीषा, तस्या अनुबन्धेन—सातथ्येन,
 अवस्थाः,—फलवत्, सदा शास्त्रालोचनेन अवलम्बा इति भावः दितसा,—वासराः,
 तेषु दर्शितानि—प्रकटितानि, [“दर्शितानि” इत्यत्र “दर्शितादयः” इति पाठः,—
 दर्शनः,—प्रकटितः, आदरी येषु तानि] । पुरातनी—चिरन्तनी, चिरप्रसिद्धा
 भावः । परित्यजेति ।—परित्यक्तानि—परिवर्जितानि, उपेक्षितानीत्यर्थः, अन्यानि—
 अपराणि, कर्त्तव्यानि—अवधानानुष्ठेयानि यस्यां तथाभूता । प्रमाणगोष्ठी—तर्कशास्त्र-
 समालोचना प्रमादसंसृष्टा ।

(३३) मन्दीकृतेति ।—मन्दीकृतः,—प्रायेण निर्वर्तित इति यावत्, शतरूपा—

कश्चित् ते एव वा अभिनवसुभाषितसुधावर्षिणः काव्या-
लापाः ?” इति ।

अथ ते तम् ऊचुः,—(३४) “तात ! सन्तीषजुषां सतत-
सन्निहितविद्याविनोदानां (३५) वैतानवक्त्रिमात्रसहायानां
कियन्मात्रं नः कृत्यं सुखितया, (३६) सकलभुवनभुजि भुजङ्ग-
राजदेहदीर्घे रक्षति क्षितिं क्षितिभुजो भुजे सर्वथा सुखिन
एव वयम् ; विगेषेण तु त्वयि (३७) विमुक्तकौसीद्ये परमेश्वर-
पार्श्ववर्त्तिनि वेत्तासनम् अधितिष्ठति । सर्व्वं च यथाशक्ति यथा-
विभवं यथाकालञ्च सम्पाद्यन्ते विप्रजनोचिताः क्रियाकलापाः”
इत्येवमादिभिः आलापैः स्कन्धावारवार्त्ताभिश्च शैशवातिक्रान्त-
क्रीडानुस्मरणैः (३८) पूर्व्वजकथाभिश्च विनोदितमनाः तः

अन्येषु, शास्त्रेषु रसः,—रागो येन तथाविधः, मीमांसायां—जैमिनिप्रोक्ततुविषयक-
शास्त्रे, ब्रह्मविद्यायां वा, अतिरसः,—अत्यासक्तिः ।

(३४) तात इति पूज्यत्वसूचकं सम्बोधनम् । सततेति ।—सततसन्निहितः,—
निरन्तरौपस्थितः, विद्यायां—विद्याऽनुशीलनेनेत्यर्थः, विनोदः,—प्रीतिः येषां तथा-
भूतानाम्, अत एव सन्तीषजुषां—सन्तीषशालिनाम् ।

(३५) वैतानेति ।—वितानः,—यज्ञः, तस्य अयं वैतानः,—यज्ञोप इत्यर्थः, स
चासौ वक्ष्येति तथोक्तः, तन्मात्रः,—तदेव इत्यर्थः, न त्वन्य इति भावः, सहायो येषां
तथाविधानां, नः,—अस्माकं, सुखितया—सुखभोगेन, कृत्यं—प्रयोजनं, कियन्मात्रं
—स्वल्पमात्रमित्यर्थः ।

(३६) सकलभुवनभुजि—सर्व्वां क्षितिं पालयतीत्यर्थः । भुजङ्गेति ।—भुजङ्ग-
राजः,—वासुकिः, तस्य देहवत् दीर्घः,—अप्यतः तस्मिन्, क्षितिभुजः,—राजः,
भुजि—बाहौ क्षितिं—पृथ्वीं, रक्षति स्मिति ।

(३७) विमुक्तेति ।—विमुक्तं—त्यक्तं, कौसीद्यम्—आलस्यं, निष्प्रयत्नत्वार्थः
येन तथाभूतं, अनलसे इत्यर्थः । परमेति ।—परमेश्वरस्य—सर्व्वभौमस्य
श्रीहर्षस्य, पार्श्ववर्त्तिनि—पार्श्वेश्वरसभासदीत्यर्थः । वेत्तासनं—वेदनिर्घ्णितमासनं;
राजदत्तमिति शेषः ।

(३८) पूर्व्वजकथाभिः,—पूर्व्वकालिककथाभिः । विनोदितमनाः,—आनन्दित-

सह सुचिरम् अतिष्ठत्, उत्थाय च मध्यन्दिने यथाक्रियमाणाः
स्थितीः अकरोत् । भुक्तवन्तश्च तं सर्वे ज्ञातयः पर्यवारयन् ।

(३८) अवान्तरे दुकूलपट्टप्रभवे शिखण्डपाङ्गपाण्डुनी
पौण्ड्रे वाससी वसानः, स्नानावसानसमये वन्दितया तीर्थमृदा
गोरोचनया च रचिततिलकः, तैलामलकममृणितमौलिः,
(४०) अनुच्चूडाचुम्बिना निविडेन कुसुमापीडकेन समुद्रास-
मानः, (४१) असक्तदुपयुक्तताम्बूलविमलाधरकान्तिः, (४२) एक-
शलाकाऽञ्जनजनितलोचनरुचिः, (४३) अचिरभुक्तः, विनीतम्

चेताः, सदुदारचरितामृतावगाहनादिति भावः । यथाक्रियमाणाः,—यादृशः सर्वैः
क्रियन्ते तादृशीरित्यर्थः, स्थितीः,—आचारानिति यावत् ।

(३८) “अवान्तरे” इत्यस्य “पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः आजगाम” इत्युत्तरेषाम्बयः ।
तमेव विशिनष्टि, दुकूलिति ।—दुकूलपट्टप्रभवे—सौमत्तनुजाते, [“दुकूल” इत्यत्र
“दुगूल” इति पाठेऽपि स एवाद्यः] शिखण्डिनः,—मयूरस्य, अपाङ्गवत्—नेत्रप्रान्तवत्,
पाण्डुनी—धवली, [शिखण्डपाङ्गपाण्डुलेन पारुष्यं गम्यते] पौण्ड्रे—पुण्ड्रदेशभवे,
वाससी—वसने, वसानः,—परिदधानः । स्नानावसानसमये—स्नानानन्तरं, वन्दि-
तया—मन्त्रपूतीकृतयेत्यर्थः, तीर्थमृदा—पुण्यक्षेत्रमृत्तिकाया, गोरोचनया—स्नानम-
न्यातासारजवर्गीयमाङ्गव्यद्रव्यविशेषेणेत्यर्थः, रचिततिलकः,—कृततिलकः । तैलेन,
आमलकेन—आमलकपिष्टेन चेत्यर्थः, मृणितः,—चिकणीकृतः, मौलिः,—संयतकेशः,
केशचयः इति यावत् येन यस्य वा तथोक्तः ।

(४०) अनुचेति ।—अनुच्चा—अवनितेत्यर्थः, पृष्ठदेशे इति भावः, या चूडा—
शिखा, तां चुम्बति—मृशतीति तथोक्तेन, निविडेन—घनेन, घनसन्निविष्टपुण्येत्यर्थः,
कुसुमापीडकेन—पुष्पमाच्छेपेन, समुद्रासमानः,—शोभमानः ।

(४१) असक्तदिति ।—असक्तत्—पुनः पुनः, उपयुक्तेन—सेवितेन, अर्चितेन
इत्यर्थः, ताम्बूलन—पथेन, विमला—रमणीया इत्यर्थः, अधरस्य कान्तिर्यस्य तथोक्तः ।

(४२) एकैति ।—एकेन शलाकाऽञ्जनेन—शलाकाधृतकञ्जलरंखया इत्यर्थः,
जनिता—उत्पादिता, लोचनयोः,—नयनयोः, रुचिः,—शोभा येन
तथोक्तः ।

(४३) अचिरभुक्तः,—अचिरं—सद्यः, भुक्तं—भोजनं यस्य तथाभूतं, अञ्ज-

आर्यश्च वेधं दधानः, (४४) पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः आजगाम,
नातिदूरवर्तिन्याश्च आसन्त्यां निषसाद । (४५) स्थित्वा च
मुहूर्त्तमिव तत्कालापनीतसूत्रवेष्टनमपि नखकिरणैः मृदु-
मृणालसूत्रैरिव आवेष्टितं पुस्तकं पुरोनिहितशरशलाकायन्त्रके
निधाय, पृष्ठतः सनीडसन्निविष्टाभ्यां मधुकर-पारावताभ्यां दत्ते
स्थानके (४६) प्राभातिकप्रपाठकच्छेदचिह्नोक्तम् अन्तर-
पत्रम् उत्तिष्ठ्य, गृहीत्वा च कतिपयपत्रलघ्वीं कपाटिकां,

समयपूर्वे कृतभोजन इत्यर्थः । विनीतम्—अनुवृत्तम्, आर्यं—सौम्यं, वेधं—परिच्छेदम् ।
[“वेधम्” इत्यत्र “वेशम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(४४) पुस्तकवाचकः,—ग्रन्थपाठकः, पवित्रसन्दर्भस्याख्याता वा । आसन्त्यां
—वेदासने ।

(४५) “स्थित्वा च” इत्यस्य “पुराणं प्रपाठ” इत्युत्तरेशान्वयः । तत्कालेति ।
—तत्काले—तस्मिन् काले, पाठकाले इत्यर्थः, अपनीतम्—उन्मोचितं, सूत्रेण वेष्टनं
यस्य तथोक्तमपि, सूत्रवेष्टनरहितमपीत्यर्थः, मृदुनि—कीमलानि, मृणालसूत्राणि—
विसतन्तवः तैरिव, नखकिरणैः,—नखमयूखैः, आवेष्टितं—जडितम् । [“आवेष्टितम्”
इत्यत्र “वेष्टितम्” इति पाठान्तरम्] । पुर इति ।—पुरः,—अग्रतः, निहिते—
स्थापिते, शरशलाकायन्त्रके—शरदणनिबद्धनिर्मिते यन्त्रविशेषे । निधाय—संस्थाप्य ।
सनीडसन्निविष्टाभ्यां—समीपस्थिताभ्यां, (“समीपे निकटासन्नसन्निष्ठसनीडवत्”
इत्यमरः) मधुकर-पारावताभ्यां—भ्रमर-कपीताभ्यां, स्थानके—अवकाशे, दत्ते सति,
मधुकराः पारावताश्च निजनिस्त्रिणेत्रे श्रुतान् सुखयन्ति, अस्मिन् पाठके पठति तैरपि
तच्छ्रवणात् तूष्णीं स्वीयते इति भावः ।

(४६) प्राभातिकेति ।—प्रभातस्य अर्थं प्राभातिकः,—प्रभातकालिक इत्यर्थः,
यः प्रपाठकः,—प्रपठनमित्यर्थः, तस्य छेदः,—विरामः, तस्य अचिह्नं चिह्नं कृतं
चिह्नोक्तम्—इयन्मात्रं पठितं, नान्यदिति कारणार्थं लघोः कृतमित्यर्थः तत् ; कश्चित्
पाठकः प्रभाते कियत् पठित्वा परपाठकाले पूर्वपठितकारणार्थं केनापि पत्रेण
चिह्नोक्तं करोति, ततश्च मध्याह्नात् परमर्थं तस्यैव पुस्तकस्य तदनन्तरपठनाय तत् अन्तरपत्र-
मपनीय पठतीति व्यवहारः । अन्तरपत्रं—मध्यस्थितविच्छेदचिह्नस्वरूपपत्रम् । उत्तिष्ठ्य—
अपनीय । कतिपयेति ।—कतिपयैः पत्रैः लघ्वी—स्वल्पभारा इत्यर्थः तां, कपाटिकां—
पुस्तकावरणपट्टकम् ।

मालयन्निव (४७) मसीमलिनानि अक्षराणि दन्तकान्तिभिः,
अर्चयन्निव (४८) सितकुसुममुक्तिभिः यत्नं, (४९) मुखसन्नि-
हितसरस्वतीनूपुररवैरिव गमकैः मधुरैः आक्षिपन् मनांसि
श्रोतॄणां गीत्या पवनप्रोक्तं पुराणं पपाठ ।

तस्मिंश्च तथा श्रुतिमुभगगीतिगर्भं पठति सुदृष्टौ नातिदूर-
वर्ती (५०) वन्द्यो सूचीबाणः तारमधुरेण गीतिध्वनिम् अनु-
वर्त्तमानः स्वरेण इदम् आर्यायुगलम् अपठत्,—

“तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्वापि पावनं तदपि ।

हर्षचरितादभिन्नं प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम् ॥ ३ ॥

(४७) मसीमलिनानि—मसी—लेखनसाधनद्रव्यविशेषः, तथा मलिनानि—
अक्षराणि ।

(४८) सितेति ।—सिताणां—शृङ्गानां, कुसुमानां—पुष्पाणां, मुक्तयः,—
मीनानि, इत्यर्थः ताभिः । यत्नं—पुस्तकलिखितसन्दर्भम् ।

(४९) मुखेति ।—मुखे सन्निहिता—समासीना, या सरस्वती, तस्या नूपुर-
रवाः,—मञ्जीरिणादाः तैरिव, गमयन्ति—बोधयन्ति, अर्चयन्ति शेषः गमकाः,—स्वर-
विशेषा इत्यर्थः तैः । पवनप्रोक्तं—वायुप्रोक्तम् । [“पवन” इत्यत्र “पञ्चमान” इति
पाठेऽपि स एवायं ।]

(५०) वन्द्यो—श्रुतिपाठकः, सूचीबाणः,—तदाख्यः । गीतिध्वनिः—सुदृष्टिना
गीतश्रोतॄणां गीतम्, अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन् । आर्यायुगलम्—आर्यया जात्या
निबद्धं श्लोकद्वयम् ।

पुराणश्रवणेन तदीक्षितवस्तुना राज्ञी हर्षस्य साम्यं क्षरन्नाह, तदपीति ।—तत्
मुनिना—हेपायनेन, गीतं—कौर्त्तितमपि, तत् अतिपृथु—अतिविस्तृतमपि, पृथुः,—
आदिराजो वेषपुत्रः, तमतिक्रान्तमपि, तदतिशायीत्यर्थश्च, तत् जगद्वापि—जगत्पसिद्धं,
पावनं—पुण्यवर्द्धनमपि, इदं पुराणं, वायव्यमिति शेषः, हि—निश्चितं, हर्षचरितात्
अभिन्नं—प्रभेदरहितं, मे—मम, प्रतिभाति—प्रतीतिविषयीभवतीत्यर्थः । अत्र तादृश-
पुराणात् हर्षचरितस्य भेदेऽपि अभेदकथनात् भेदेऽप्यभेदप्रतिपत्तिरूपा अतिशयोक्ति-
रुल्लेखः । आर्या इत्यम् ॥ ३ ॥

वंशानुगमविवादि स्फुटकरणं भरतमार्गभजनगुरु ।

श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव ॥ ४ ॥

(५१) तत् श्रुत्वा बाणस्य चत्वारः पितामहमुखपद्मा इव

(५२) वेदाभ्यासपवित्रितमूर्त्तयः, (५३) उपाया इव साम-

गीतेन सह हर्षराज्यस्य साम्यं वर्णयद्वाह. वंशेति ।—वंश—वेणुवाद्यम् ; अन्यत्र,—कुलम्, अनुगच्छतीति तथोक्तं, वंशवाद्यानुगतं वंशपरम्परागतस्नेहार्थः, अविवादि—न सः विवादिनौ स्वरौ गान्धार-निषादाविति भावः यस्मिन् ; अन्यत्र,—न सन्ति विवादिनः,—विरोधिनी यत्र तत्, सौराज्यमित्यर्थः, तत्र केषांचिदपि विवादाभावादिति भावः, स्फुटकरणं—स्फुटानि—स्पष्टानि, करणानि—ताललयादीनि यस्मिन् ; [केचित्तु गीतपद्ये एव व्याख्यानयन्ति—“वंशेन—वेणुना, अनुगमः ययोः तौ, विवादिनौ स्वरौ—विश्रुत्यन्तरो गान्धार-निषादौ स्वरौ यत्र तत् । करणम्—अपदः, सताल आविद्धः स्वरसन्निवेशः, उच्चारणस्थानं वा] अन्यत्र,—स्फुटानि—प्रसिद्धानि, करणानि—धर्माविचारस्थानानि, विद्यापरीक्षास्थानानि वा यस्मिन् तत् । भरतेति ।—भरतः,—भरतो नाम सङ्गीतशास्त्रमूचकारो मुनिविशेषः, आदिराजविशेषश्च, तस्य मार्गः,—पन्थाः, नोतिरिति यावत्, तस्य भजनेन—अनुसरणेन, गुरु—महदित्यर्थः । श्रीकण्ठति ।—श्रीयुक्तः,—मधुर इत्यर्थः, त्रैस्वर्यादिदोषविरहादिति भावः, कण्ठः श्रीकण्ठः ; यद्वा,—श्रीकण्ठः,—हरः, सर्वविद्याऽऽधारत्वादिति भावः ; अन्यत्र,—देशभेदः, तस्मात् विनिर्यातं—विशेषेण निःसृतम्, इदं गीतं हर्षस्य—राजः प्रसीदस्य च, राज्यमिव, प्रतिभाति इति शेषः । अत्र श्लिष्टविशेषणवशेन गीतस्य हर्षराज्येन सह अवैधर्म्यसात्यकथनात् उपमानात्मालङ्कारः, स च श्लेषेणानुप्राणित इति बोध्यम् । आर्या इतम् ॥ ४ ॥

(५१) तदित्यादि ।—“तत्” इत्यस्य “मुखानि व्यङ्ग्योक्तयन्” इत्युत्तरिणान्वयः । पितामहमुखपद्मा इव—पितामहः,—ब्रह्मा, तस्य मुखानि, चत्वारौत्रि भावः, पद्मा इव पितामहमुखपद्माः ते इव । (“वा पुंसि पद्मम्” इत्यभिधानात् पुल्लिङ्गता) ।

(५२) वेदेति ।—वेदानाम् अभ्यासेन—पुनः पुनः अनुशीलनेन, पवित्रिता मूर्त्तिः शेषां तथोक्ताः ।

(५३) उपाया इव—सासादय इव, (“सामदानभेददृष्टमित्युपायचतुष्टयम्”

प्रयोगललितमुखाः, गणपतिः, अधिपतिः, तारापतिः, श्यामलः
इति पितृव्यपुत्रा भ्रातरः, (५४) प्रसन्नवृत्तयः, (५५) गृहीत-
वाक्याः, (५६) कृतगुरुपदन्यासाः, (५७) न्यायवादिनः,
सुकृतसङ्ग्रहाभ्यासगुरवः (५८) लब्धसाधुशब्दाः, लोक इव
व्याकरणेऽपि, (५९) सकलपुराणराजर्षिचरिताभिज्ञाः,

इत्यमरः) । सामेति ।—साम्नां—सामवेदानां, सान्ववादानाञ्च, (“साम ज्ञीवमुपा-
यस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च” इति मेदिनी) प्रयोगेण ललितानि—सुन्दराणि, सर्व-
रञ्जनानीति भावः, (“ललितं विष्णु सुन्दरम्” इत्यमरः) मुखानि—वक्त्राणि, वदनानि
इत्यर्थः, आरम्भाय येषां ते, (“मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपायधीरपि” इति मेदिनी) ।

(५४) प्रसन्नेति ।—प्रसन्ना—विशुद्धा सुवीधा च, वृत्तिः,—जीविका सूत्र-
विवरणञ्च येषां ते, (“वृत्तिर्विवरणाऽऽजीवकौशिकादिप्रवर्त्तने” इति मेदिनी) ।

(५५) गृहीतेति ।—गृहीतम्—आहृतं विदितार्थञ्च, वाक्यं—वचनं, विवरण-
मिति यावत्, वार्त्तिकञ्च यैः तथोक्ताः ।

(५६) कृतेति ।—कृतः,—विहितः, गुरुणां—पितादीनां, पदे—चरणे, न्यासः,
—आत्मापणं यैः ; यद्वा,—कृतः,—अभ्यस्तः, गुरुपदे—दुर्गोपशब्दे, न्यासः,—वृत्तिः,
विवरणमिति यावत् यैः ते ; अन्यत्र,—कृता गुरवः,—बहव इत्यर्थः, पदानां—
सुतिङ्गानां, न्यासाः,—प्रयोगा यैः ; यद्वा,—कृतो गुरुणि पदे न्यासः,—स्थितिः यैः
तथोक्ताः, महतीं प्रतिष्ठां गता इति यावत् ; यद्वा,—कृतः गुरुणाम्—उपदेष्टृणां
सुखमिति, पदे—स्थाने, न्यासः,—स्थितिः येषां ते, सर्वैरुपदेष्टृपदे ते कृता इत्यर्थः ।

(५७) न्यायेति ।—न्यायम्—उपपत्तियुक्तं वचनम्, उपपत्त्यनुपपत्तिविचारञ्च,
वदन्तीति तथाविधाः । सुकृतेति ।—सुकृतानां—पुण्यकर्माणां, सङ्ग्रहस्य—सचयस्य,
अभ्यासेन—पुनःपुनरावृत्त्या, गुरवः,—महान्तः ; अन्यत्र,—सुकृतस्य—सुष्ठु कृतस्य,
सङ्ग्रहस्य—व्याङ्गिकृतस्य व्याकरणसन्दर्भस्य, अभ्यासेन गुरवः,—उपाध्यायाः ।

(५८) लब्धेति ।—लब्धः,—अधिकृतः, साधुशब्दः,—साधुरयमिति शब्दः,
साधुवादी वा, व्युत्पन्नशब्दश्च यैः तथोक्ताः ।

(५९) सकलपुराणेति ।—सकलित्यादि विशेषणवयेण वक्ष्यमाणविजराजादि-
वृत्तान्ते अभिज्ञता प्रदर्श्यन्ते । सकलानां पुराणानां—पूर्वकालिकानां, राजर्षीणां—
मन्वादीनां, चरितेषु अभिज्ञाः,—विशिष्टज्ञानशालिनः ।

(६०) महाभारतभाषितात्मानः, विदितसकलेतिहासाः,
महाविद्वांसः, महाकवयः, (६१) महापुरुषवृत्तान्तकुतू-
हलिनः, सुभाषितश्रवणरसरसायनाः, विदृष्टाः. (६२) वयसि
वचसि यशसि तपसि सदसि महसि वपुषि यजुषि च प्रथमाः,
पूर्वमेव कृतसङ्गराः, विवक्षवः. (६३) स्मितसुधाधवलित-
कपोलोदराः परस्परस्य मुखानि व्यलोकयन् ।

(६४) अथ तेषां कनीयान् कमलदलदीर्घलोचनः श्यामलो-
नाम बाणस्य प्रेयान् प्राणानामपि वशयिता दत्तसंज्ञः तैः

(६०) महति ।—महाभारते—तदाख्यव्यासप्रणीतलक्ष्मीकाव्यके यत्प्रभेदं,
भाषितः,—अनुशीलितः, आत्मा यैः तथोक्ताः, महाभारतसारविद इति यावत्, विपक्व-
भारतवर्षविव्यातचरित्रा वा ।

(६१) महापुरुषेति ।—महान् पुरुषः,—नारायणः हर्षराजो वा, तस्य वृत्तान्ते
—विवरणे, चरितश्रवणे इत्यर्थः, कुतूहलिनः,—कौतुकशालिनः । सुभाषितेति ।—
सुभाषितानां—शोभनानां काव्यानाम् आलापानाञ्च, श्रवणे—आकर्षणे, यो रसः,—
रामः, तस्य रसायनाः,—औषधविशेषाः, सुभाषितश्रवणेन लोकाणां श्रुतिसुखदायका
इति भावः । “सुभाषित” इत्यनेन स्वकृतकाव्यस्य प्रशंसा व्यज्यते । विदृष्टाः,—विगत-
विषयानुरागा इत्यर्थः ।

(६२) वयसि—यौवने । वचसि—वाक्यविन्यासे । सदसि—सभायाम् ।
महसि—तेजसि । वपुषि—शरीरे । यजुषि—यजुर्वेदे । प्रथमाः,—अथगख्याः ।
कृतसङ्गराः,—वयं सर्वे ऐकमत्येन हर्षचरितं वक्तुं बाणमनुरूपः इति अन्वोऽन्यं कृताङ्गी-
काराः, अहमूर्विकया हर्षचरितकथनाय बाणमनुरीकृतं कृतविवादा वा, (“सङ्गरो
युधि आपदि । क्रियाकारे द्विषे चाङ्गीकारे” इति मेदिनी) ।

(६३) स्मितेति ।—स्मितं—मृदुहसितमेव, सुधा—अमृतं, तथा धवलितं—
विशदीकृतं, कपोलस्य—गण्डस्य, सदरम्—अभ्यन्तरभागः येषां तन्नाविध्वाः ।
व्यलोकयन्—अपश्यन् ।

(६४) अथेत्यादि ।—तेषां—भातृणामित्यर्थः, कनीयान्—कनिष्ठः, [“द्विवचनः—”
(५।३।५७ पा०) इति ईयसुनि “युवात्पयोः—” (५।३।६४ पा०) इति अल्पस्य
कनादेशे रूपम्] । “कनीयान्” इत्यनेनास्य प्रियवादित्वं प्रकटीकृतम् । प्रेयान्—

(६५) सप्रणयं दशनज्योत्स्नास्रपितककुभा सुखेन्दुना बभाषे,—
 (६६) “तात ! बाण ! द्विजानां राजा गुरुदारप्रदणम् अका-
 र्षीत् । (६७) पुरुरवा ब्राह्मणधनदृष्ट्या दयितेन आयुषा
 व्ययुज्यत । (६८) नहुषः परकलत्राभिलाषी महाभुजङ्ग आसीत् ।

अतिशयेन प्रियः । व्रणयिता—लोकवशीकरणचम इति यावत् । दत्तसंज्ञः,—ब्रूहीति
 कृतसङ्केत इत्यर्थः । तैः,—धाटभिः ।

(६५) सप्रणयं—सप्रणयं, सम्मितप्रार्थनापूर्वकम् इत्यर्थः । दशननेति ।—दशनानां
 —दन्तानां, ज्योत्स्ना—प्रभया, स्रपिताः,—अभिषिक्ताः, ककुभाः,—दिशो येन तादृशेन ।

(६६) तात !—वत्स ! । प्रथमं तावत् पूर्वेषां राजर्षीणां दीषानुज्ञाय हर्षदेवस्य
 मितरां निर्दोषतां ख्यापयति—द्विजानामित्यादिना । तेषां दीषाश्च क्वचित् शब्देन
 क्वचित् वा अर्थेन यथायोग्यमुदाहरणीया । द्विजानां राजा—चन्द्रः (“द्विजराज शशधरो
 नक्षत्रेशः क्षपाकरः” इति चन्द्रपर्यायिष्वमरः) । चन्द्रादिशब्दकथनेन राजत्वप्रतीतिरभावम्
 “द्विजानां राजा” इत्युक्तम् । गुर्विति ।—गुरोः,—वृहस्पतेः, (वृहस्पतिः सुराचार्यो
 मीमांसिर्विषणो गुरुः” इत्यमरः) आचार्यस्य च, दाराणां—पत्न्या, ताराया इत्यर्थः,
 ग्रहणं—धर्षणमित्यङ्गः । पुरा तारानाम् गुरुभार्यां पृथक्चन्द्रमसं परमसुन्दरं समुचितं
 कामयमाना गर्भवती आसीत्, तदुपलक्षणे बहुयुगं गुरु-चन्द्रयोः विरोधः आसीत् ;
 तेन यदा वृहस्पतिः तारानयनाय इन्द्रादीन् देवान् प्रीत्याहितवान्, तदा चन्द्रः युक्तं
 शरणमगात् । तत्र गुरुपत्नीया देवाः युक्तप्रेरिताः चन्द्रपत्नीया असुराश्च अनोऽन्यं
 महासमराय आजुहुवुः, दिव्यमानेन वर्षसहस्रं युद्धमकार्षुः ; तत् दृष्ट्वा भगवान्
 नारदः प्रथममात्मबोधितां तारां गुरवे, तद्गर्भजं पुत्रं बुधनामानं चन्द्राय च समर्थं
 उभयोर्विरोधं बभञ्जति पौराणिकी वार्ता अवानुसन्धेया ।

(६७) ब्राह्मण्येति ।—ब्राह्मणस्य धनानि, तेषु दृष्ट्वा—लीभः तथा । दयितेन
 —प्रियेण, आयुषा—जीवितेन, आयुर्नाम्ना पुत्रेण च, व्ययुज्यत—वियुक्तः, विप्रशापात्
 विमतजीवनः परं पुत्रजननात् चिरं पुत्रवियुक्त इत्यर्थः । पुरा राजर्षिः पुरुरवाः दिशो
 जिगीषुरेकदा प्रथिकेनापि प्रभूतधनशालिना विप्रेण यज्ञे निमग्नितः लीभात् तद्वत् जिगीषु-
 लच्छापात् विनाशं गतः । विप्रः तस्मिन्मृते नरेन्द्रमन्तरा लीकाः निवर्तन्ते इति
 आयुर्नामानं राजर्षिं तदायुषा उदपादयत इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया ।

(६८) नहुषः,—आयुस्तनयः, परस्व कलत्रं—भार्या, तदभिलाषी, महाभुजङ्गः,
 —अजमरः, अतिखल्पटश्च इत्यर्थः । पुरा दुर्वाससः शापात् इन्द्रे अदर्शनं गते त्रिलोकीं

(६६) ययातिः आहितब्राह्मणीपाणिग्रहणः पपात । (७०) सुद्युम्नः स्त्रीमय एव अभवत् । (७१) सोमकस्य प्रख्याता जन्तुबधनिर्घृणता ।

नष्टाय दृष्ट्वा देवा नहुषं शतक्रतुम् ऐन्द्रे पटे अभ्यषिञ्चन् ततश्चासौ ऐश्वर्यमतः शचीं साध्वीं गुरुगृहेषु प्रच्छन्नवर्तनीं कामयमानः, गुरुपुत्रं तया भीतया “अपूर्व्ययानिन आगच्छन् मां नय” इत्यभिहितो यदा ऋषियानेन तत्सकाशं गन्तुमैच्छत्, गच्छन् तदैव सुसु चलितुमक्षमम् अगस्त्यं वाहकं “सर्पं सर्पं” इत्युक्त्वा पदा प्राहरत् । ततश्च “सर्पो भव” इति सहसा तच्छापात् अजगरतां प्राप इति पौराणिकी वाचां अत्र अनुसन्धेया ।

(६६) आहितेति ।—आहितं,—कृतं, ब्राह्मण्याः,—ब्राह्मणकन्यायाः, पाणिग्रहणं—परिणयः देन तयोक्तः । पपात—जरायलोऽभवदित्यर्थः । ऋषियोऽपि ब्राह्मणकन्यायाः पाणिग्रहणेन शास्त्रमर्यादांलङ्घनात् पतितोऽभूदिति भावः । पुरा मृगयाविहारी राजर्षिर्ययातिः एकस्मिन् कूपे वृषपर्वणोऽसुरपतेर्दृष्ट्वा बहुशतदासीसमेतया क्रीडनकलहकुपितया पितृगुरोः युक्रस्य कन्यां देवयानीं निपातिताम् उच्चैः कदतीं दृष्ट्वा निजकरणेन तत्करं गृह्णन् उद्धारः । ततः “पाणिग्रहणेन भवता कथमहं त्वान्या” इति तया प्रार्थितः ब्राह्मणीत्वात् अस्त्रीकुर्वन् श्रीकाकुलं तत्पितृया युक्तेण अनुमतः तां पद्वीत्वेन जयाह । तद्गृहणाच्चान्ते जरायुस्तः अभवदिति पौराणिकी वाचां अत्र अनुसन्धेया ।

(७०) सुद्युम्नं—बलं धनञ्च यस्य सः सुद्युम्नः,—तदास्थो नरपतिः, स्त्रीमयः,—स्त्रीरूपः, सततकान्ताऽनुरतश्च । पुरा कश्चिन्मृत्युं सरसि पार्ष्वत्वा विहरन् हरः राजर्षिणा सुद्युम्नेन मृगयाविहारिणा अवलोकितः, ततश्च लज्जितया गौर्या अभ्यर्थितो हरः “योऽवागत्य यत्किमप्युपयोज्यते स स्त्रीत्वमवाप्स्यति” इति सामान्येन तं शशाप । स च शप्तः सरोवरनीरं पीत्वा सद्य एव स्त्रीरूपोऽभवत् इति पुराणाख्यानाम् ।

(७१) सोमकस्य—राजर्षिविशेषस्य । जन्विति ।—जन्तुः,—जन्तुर्नाम तस्य पुत्रः, जन्तवः,—पाणिनय, तस्य तेषाञ्च बधेन—हृत्यया, निर्घृणता—निष्ठुरता । पुरा जन्तुर्नाम सोमकस्य राज्ञ एक एव पुत्र आसीत्, राजा तु एकपुत्रोऽपुत्र एव इति मत्वाः बहुपुत्रतामिच्छन् पुरोधसा अभ्यधापि “यदि बहून् पुत्रान् कामयसे, तदा अस्य सुतस्य जन्तोर्वपया ह्येनः क्रियतां, तद्धीमधुमान् यावत्यो मंहित्यः ते समाजिघ्रेयुः, ताः सर्वा एव पुत्रान् प्रसविष्यन्ते” इति श्रुत्वा राजा सोमकेन तथैव आचरितमिति पौराणिकी वाचां अत्रानुधेया ।

(७२) मान्वाता मार्गणव्यसनेन सपुत्रपौत्रो रसातलम् अगात् ।
 (७३) पुरुकुत्सः कुत्सितं कर्म तपस्यन्नपि मेकलकन्यकायाम्
 अकरोत् । (७४) कुवल्याश्वो भुजङ्गलोकपरिग्रहात् अश्वतर-
 कन्याम् अपि न परिजहार । (७५) पृथुः प्रथमपुरुषकः परिभूत-
 वान् पृथिवीम् । (७६) नृगस्य कृकलासभावे वर्णसङ्करः समदृश्यत ।

(७२) मार्गणेति ।—मार्गणेषु—शरेषु, व्यसनं—समामक्तिः, युद्धासक्तिरिति
 वावत्, याज्ञासातत्यश्च तेन, रसातलं—पातालम् अथवा, (“अधो-भुवनपाताल-
 बलिसङ्घ-रसातलम्” इत्यमरः) अगात्—गतवान्, विनष्ट इति भावः । पुरा
 मान्वाता पृथिवीं निर्जित्य स्वर्गजयार्थं गतः शतक्रतुना अभ्यधायि,—“राजन् ! पातालं
 तावदये जय, पश्चात् स्वर्गजयिनः तव दास्यं ग्रहीष्यामि” इति । स च तदवचनात् अवि-
 चार्यैव रसातलं गतः तत्रत्येन शङ्करप्रसादलब्धविशूलिन लवचनान्ना दानवेन सपुत्रपौत्रो
 निधनतां नीत इति किंवदन्ती ।

(७३) मेकलकन्यकायां—नर्मदायाम् । (“रेवा तु नर्मदा सोमीदृशा मेकल-
 कन्यका” इत्यमरः) । पुरा पुरुकुत्सः तपस्यन् मेकलकन्यकायां विहरन्तो कामपि
 कामिनीं दृष्ट्वा कामार्तः तां धर्षयामासेति पुराणप्रसिद्धा वार्ता ।

(७४) भुजङ्गलोकपरिग्रहात्—पातालगमनात्, भुजङ्गी विष्टश्च । अश्वतर-
 कन्याम्—अश्वतरी नाम कथित् नागः, तस्य कन्या तौ, बडवाश्च, न परिजहार—
 न तत्याज, ऊढवानित्यर्थः । पुरा कुवल्याश्वः सृगयाप्रसङ्गेन भृशमार्तो मञ्जनेच्छया
 सरसीमवगाहमान एव रसातलं गतः तत्र अश्वतरकन्यां गतवानिति वार्ता ।

(७५) पृथुः,—आदिराजः वैशतनयः । प्रथमेति ।—प्रथमः,—आद्यः, मुख्यश्च,
 पुरुष एव—पुरुषकः, कदर्थपुरुषश्च । पुरा पृथुः भूधराक्रान्तो पृथ्वीं विलोक्य आपकीच्या
 भुवः पथ्यन्तेषु तान् प्रविशेप, ततश्च स्वधरणिमिक्तभुतभूभृतां परिभवात् अस्य कदर्थ-
 पुरुषत्वम्, एतदयोगात् स्वस्थाः अपि परिभवश्च विचार्य तस्मात् कृष्टा भूः “देहि मे
 प्रजाभरन्धीपायान्” इति तेन आकृष्टकान्मुक्तेन अनुरुद्धा त्रिभुवनानि बभूव, ततः
 कमपि शरभम् अलभमाना अस्य सर्वाः शस्त्रसम्पदो जनयामासेति कथितम् ; अतः
 एतस्मात् परिभूता भूः इति वार्ता अनुसन्धेया ।

(७६) कृकलासभावे—कृकलासः,—सरटः, सरीसृपभेद इत्यर्थः, तद्भावे—
 तदुपदेशायाम्, अपीति शेषः, किं पुनः राजभावे इति जिह्वता । वर्णेति ।—वर्णानां

- (७७) सौदासेन न रक्षिता पर्याकुलीकृता क्षितिः ।
 (७८) नलम् अवशाच्च हृदयं कलिः अभिभूतवान् ।
 (७९) संवरणो मित्रदुहितरि विरक्तवताम् अगात् ।
 (८०) दशरथ इष्टरामोन्मादेन मृत्युम् अवाप ।

—यत्कल्लादीनां, ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणाञ्च, सङ्करः,—सन्निग्रहम् । चण्डो राजर्षिः कदाचित् कस्यापि विप्रस्य सम्बन्धिनीं गाम् अवदित्वा अन्यकै दिजाय दत्तवान्, ततश्च गोस्वामी तां गाम् स्वीयां विदित्वा तं विप्रं ययाच । स च तां नामै ददौ । ततस्ती विवदभानौ राजद्वारं गत्वा राजानं विजातीयस्त्रीषु आसक्तम् अलभमानौ क्रोधात् “कल्लासी भव” इति तं शप्ता यथाऽऽगतं प्रतिजम्बतुरिति पौराणिकी वार्ता ।

(७७) न रक्षिता—न पालिता, नरान् रक्षितेतीति नरक्षिता—नरक्षय-
 शालिनोत्पथश्च ; यद्वा,—नरक्षिता—मानवहन्ता, सौदासेन इत्यस्य विशेषणम्, अत एव पर्याकुलिता—समन्तात् आकुलिता प्राप्ता । सौदासी नाम राजा मृगशर्त्तः पथि कदाचित् स्थितं कमपि शक्राभिधं मुनिम् “अपसर्प” इति अबदत्, स तु “पन्था देयी ब्राह्मणाय” इति शास्त्रात् गौतममुसरन् तद्वचनम् अनाकर्णयन् मार्गात् न चलितः । ततश्च राजा क्रोधाभिभूतेन कश्याऽभिहतो स मुनिः “मनुष्यभक्तो राक्षसी भव” इति तं शप्ताप । ततश्च तस्मिन् राक्षसे जाते भुवः पर्याकुलिता जातेति पौराणिकी वार्ता ।

(७८) अवशाच्च हृदयं—न वशम्—अनायत्तमित्यर्थः, अच हृदयम्—अचक्षानम्, अक्षणि—इन्द्रियाणि अचुरादीनि, हृदयं—मनश्च यस्य तथाभूतम् । पुरा नलो राजा द्यूतव्यसनासक्तः तत्वाकुशलस्य कलिना परिभूत इति प्रसिद्धिः ।

(७९) मित्रेति ।—मित्रः,—सूर्यः, मित्रं—सुहृद्, तस्य दुहिता—कन्या, तपतीति यावत् तस्यां, विरक्तवतां—विह्वलतां, समासक्तिमित्यर्थः । पुरा तपसौनाम्नी रविकन्यां दृष्ट्वा संवरणः तस्यामासक्तो बभूव इति वार्ता ।

(८०) इष्टेति ।—इष्टा—प्रिया, रामा—कान्ता, कैकेयीति भावः, तस्याम् उन्मादः,—अत्यासक्तिरिति यावत् ; यद्वा,—इष्टः,—प्रियः, रामः,—स्वसुतः, तदर्थम् उन्मादः,—कैकेयीप्राप्त्यनया तद्विवासेनेन या उन्मत्तता तेन । मृगशाय्यसमी राजा दशरथः वनमध्ये दूरात् कुम्भपुरणरवे इक्षिणां जलपानमाश्रय्य अर्द्धधिमना बाणेन सिन्धुनामानमन्धतापसंतनयं विव्याध । ततश्च तद्वार्त्तनादमनुसरन् तत्र गत्वा बुद्ध्वा नृपकायं भक्षणमुत्तमः अरविज्ञेन तेन विघ्नापितश्चान्तः पिबोरन्वयोः समीपं तं

(८१) कार्तवीर्यो गोब्राह्मणातिपीडनेन निधनमयासीत् ।

(८२) मरुतः इष्टबहुसुवर्णकोऽपि देवहिजबहुमतो न बभूव ।

(८३) शन्तनुरपि व्यसनात् एकाकी वियुक्तो बाहिन्या विपिने

प्रापयामास । तत्पितृवार्क्येन शन्त्यमुद्धरति राजनि बाली मृतः । ततश्च सखीकः
वापसः “त्वमप्यहमिव पुत्रशीकेन प्राप्तासि विनाशम्” इति दशरथं शशा अप्री प्राचां-
सत्वाज । एवं शशी राजा दशरथः स्वीवार्क्येन प्रियं पुत्रं रामं वनं प्रेषयन् मुनिप्रापात्
तच्छोकेन समारतिं रामायणी वार्ता ।

(८१) गोब्राह्मणेति ।—गवे—गोनिमित्तमित्यर्थः, ब्राह्मणस्य—जमदग्नेरिति भावः ।
गवां ब्राह्मणानाञ्च, अतिपीडनेन—बधेन । पुरा कार्तवीर्यः कदाचित् गवां कंठिरप्यती-
वाधिका जमदग्नेः धेनुम् अहरत्, तच्च व्यापादितवान् ; ततश्च क्रोधाभिभूतेन तत्पुत्रेण
परशुरामेण परशुच्छिन्नभुजसङ्घः समर्थवर्षियसङ्घः निहत इति वार्ता ।

(८२) इष्टेति ।—इष्टः,—अनुष्ठितः, बहूनि सुवर्णानि—सौवर्ण्यद्रव्याणि यस्मान्
तथाभूतः यज्ञः बहुसुवर्णकः येन तथाभूतः । इष्टः,—प्रियः, अभिमत इत्यर्थः, बहू-
अतिशयेन, सु—शोभनं, वर्षः,—गौरम्वरूपः यस्य तथाभूतोऽपि इति च । यदा,—
इष्टानि—दत्तानि, बहूनि—प्रभूतानि, सुवर्णकानि येन तथाभूतः । ईद्वेति ।—देव-
हिज,—हृस्पतिः ; देवा हिजाः,—विप्राश्च, तेषां बहुमतः,—समादृतश्च । पुरा
बहुसुवर्णकाङ्क्षेन यागिनं यियुः मरुतः हृस्पतिं याज्यकर्मणि अनुकरोष । “मनुष्यस्य
तव यज्ञं न करिष्यामि” इति तेनावमतश्च नारदवचनात् तद्भातर वाराणसीष बह-
मृद्हीतच्छना स्थितं सवत्सकं विवरिपुः गत्वा तेनैवीक्ष्यचिह्नैः भगवन्तं गत्वा प्रयान्तं तं
विज्ञाय बहुशान्तिरम्कुञ्जलमपि अविरज्यमानः कथमपि पौनोहित्यं न्ययोजयत् । ततश्च
हृस्पतिमदयज्ञं भातुः समृद्धिं दृष्ट्वा विह्वलमकरोदिति वार्ताऽनुमन्येया ।

(८३) व्यसनात्—अन्यासङ्गात् । [“शन्तनुरपि व्यसनात्” इत्यत्र “शन्तनु-
रतिव्यसनात्” इति पाठः,—अतिव्यसनात्—अत्यन्तासक्तैरित्यर्थः] बाहिन्या—नद्या ।
गङ्गादेव्या इत्यर्थः, सेनया च, (“बाहिनौ स्यात् तरङ्गिण्या सेना सेन्यप्रभेदयोः” इति
मेदिनी) । पुरा महाभयो नाम राजा ब्रह्मसभायां गङ्गां चामरशाहिणीं कदाचित् अङ्ग-
विशेषात् अलितवाससं दृष्ट्वा भृशं कामार्ततां प्रभवचसा जल्पन् ब्रह्मणा “पतित्वा
अविद्यगृहे शन्तनुनाम भव” इति शप्तः सद्यः एव गां गतः शन्तनुः नाम राजा
अभूत् । गङ्गाऽपि मत्कृतेऽस्येदृशी दशा इति सखिदं भुवम् अवतरति स्म । तदानीञ्च
धेनुहरणकुपितेन बहिष्ठेन “भुवं गच्छत” इति शप्तेः बभूविः विदितेतेदृशान्ते, यज्ञः

विललाप । (८४) पाण्डुः वनमध्यगतो मत्स्य इव
मदनरसाविष्टः प्राणान् मुमोच । (८५) युधिष्ठिरो गुरुभय-
विषमहृदयः समरशिरसि सत्यम् उल्लुष्टवान् । (८६) इत्थं
नास्ति राजत्वम् अपकलङ्कम् ऋते देवदेवात् अमृतः सर्वहोप-
भुजो हर्षात् । अस्य हि बह्वनि आसुर्याणि श्रूयन्ते ; तथा हि,—

अभ्यधाधि—“यदि तव शृपेऽस्मिन् समासक्तिः जाता, तदा वयमपि तव गर्भे
उत्पत्स्यामहे ; जातमावाय त्वया स्वसंलले मोक्षव्याः” इति । सा तु तथा अङ्गीकृत्य
सगयायां विहरन् शलन् प्राययमानम् अबोधत्—“राजन् ! यदहं करोमि, तत्र
त्वया न निरोद्धयं, न च मदीयं जन्म प्रष्टव्या” इति । राजाऽपि नितरां तदासक्तः
तथैवाङ्गीकृत्य बह्वनन्दान् तया अरमत । कालक्रमेण यः कथित् सुत उत्पद्यते अ,
अ तया जने क्षिप्तः, एवं समसु सुतेषु जने क्षिप्तेषु गङ्गां सेवमानः निःसलानोऽयं मा
भूत्, इति समभिर्बुद्धिः कृताश्चमङ्गः भौषी भूतः, ततः तमपि क्षिपन्ती, तां राजा
नितरां पृथक्शोकात्तः “नेदानीं त्वया मरपवः क्षिप्तव्यः” इति सतिरस्कारम् अभिहितवान् ।
साऽपि “अष्टप्रतिज्ञा भवान्” इत्युक्त्वा अष्टमं पुत्रं राज्ञे दत्त्वा पुनः ब्रह्मलोकम् अगतात्
राजा च तद्विशीमांसीं बहुधा विललाप इति वार्त्ता अव अनुसन्धेया ।

(८४) वनन्—अरण्यं जलञ्च, (“वने सलिल-कानने” इत्यमरः) । मदनः,—कामः
मदनः—तदाख्यहृदयविशेषः, तस्य फलमिति यावत्, (“मदनः सारवसन्तद्रुभेदधमूर-
सिक्पके” इति मे.दनी), सलिलान्तरालचारी मत्स्यो यथा मदनाख्यफलरसकषायित-
सलिलसम्पर्कात् प्राणान् विजहति, तथा अरण्यविहारी पाण्डुः यस्काररसाविष्टमानसः
प्राणान् यज्जदिति निष्कृष्टार्थः । एकदा पाण्डुः सगयायार्थं वनविहारी कर्दमाख्यं
सगुरुपिणं कर्दममुनिननयं सगौरुपया ब्राह्मण्या सह रममाणमालोक्य अकृतार्थता-
दशयामेव तं वार्त्तनैकेन जघान ; तेन च शरात्तेन प्राणान् मुमुक्षता “त्वमपि अहमिव
स्त्रिया विहरन् अकृतार्थ एव प्राणान् व्यत्यसि” इति शप्तः असौ कदाचित् कामार्तः माद्रा
सह विजने विहरन् मृत्युवशं नीतः इति भारती वार्त्ता ।

(८५) गुर्विति ।—गुरुभयं—गुरोः,—द्रोणात् । भयं, महद्भयञ्च, तेन विषमं
हृदयं यस्य तथोक्तः । कुरु-पाण्डवसमरं स्वबलानि विनाशयन्तं साक्षात् धनुर्वेदं द्रोणम्
“अत्रत्यामा हतः” इति अलीकवचसा शोकाकुलं कृत्वा युधिष्ठिरः कृतश्चञ्चल्यं न
धातितवान् इति भारती वार्त्ता ।

(८६) इत्थम्—एवमकारं, सत्ययुगमारभ्य कलिप्रवृत्तिं यावदित्यर्थः । अप-

(८७) अत्र बलजिता निखलीकृताः चलन्तः कृतपद्माः
क्षितिभृतः । (८८) अत्र प्रजापतिना शेषभोगिमण्डलस्य
उपरि क्षमा कृता । अत्र (८९) पुण्डरीकमेन सिन्धुराजं प्रमथ्य
लक्ष्मीः आत्मीकृता । (९०) अत्र बलिना मोचितभूभृद्वेष्टनो
मुक्तो महानागः । (९१) अत्र देवेन अभिविक्तः कुमारः ।

कलङ्क—निर्दीपम् । देवदेवात्—राजाधिराजात् । आश्वर्याणि—विशयकराणि,
चरितानीति शेषः ।

(८७) अत्रेत्यादि ।—अत्र “बलजिता” इत्यादयः शब्दाः श्रीहर्षे अन्वर्थाः ज्ञातव्याः ।
अत्र—अगति । बलं—श्रवसेत्वं, बलाख्यम् असुरस्य, जितवान् इति बलजित् तेन,
श्रीहर्षेति शेषः । चलन्तः,—बिरोधितया व्यवहरन्त इत्यर्थः, पञ्चशालितया लङ्घीय-
माणाश्च ; कृताः,—अवलम्बिताः, पद्माः,—सङ्घायाः ; अन्वयः,—कृताः,—धृताः
इत्यर्थः, पद्माः,—पद्मवाणि यैः तथोक्ताः, क्षितिभृतः,—राजानः, पद्मताश्च, निखली-
कृताः,—निर्जितत्वात् बलीकृताः, पञ्चवेष्टनात् स्वावरतां नीताश्च ।

(८८) प्रजापतिना—नरपतिना, ब्रह्मणा च । शेषेति ।—शेषस्य—निहताव-
शिष्टस्य, भोगिनां—सुखभोगरतानां, राज्ञामिति भावः, मण्डलस्य—चक्रस्य ; अन्यत्र,
—शेषस्य—अनलस्य, भोगिनः,—नागस्य, मण्डलस्य—फणस्य, उपरि क्षमा—
क्षान्तिः, पृथिवी च, कृता—विहिता, निहिता च ।

(८९) पुण्डरीकम् ।—पुण्डरीके उपमः,—श्रेष्ठः तेन, नरनाथेन नारायणेन च,
सिन्धुराजं—सिन्धुदेशाधिपतिं चौरनिधिञ्च, प्रमथ्य—निर्जित्य बलीयश्च । लक्ष्मीः—
राजपत्नीः कमला च, आत्मीकृता—स्वीकृता ।

(९०) बलिना—बलवता असुरराजेन च, महानागः,—महान् रघुवक्त्री,
स्वीयदर्पशताख्यः इति भावः, वासुकिश्च । मोचितेति ।—मोचितम्—अपनीतं,
भूभृद्भिः,—शत्रुराजभिः इत्यर्थः, वेष्टनम्—अवरोधनम् ; यद्वा,—मोचितं भूभृतः—
श्रीकुमाराख्यस्य राज्ञः, वेष्टनं—शृङ्गेन रोधनं यस्य तथाभूतः ; श्रीकुमाराख्यः शृपातः
किल महाराजेन दर्पशतेन उपजातमदेनावकृष्टः, दृष्ट्वा च तत् दृष्ट्वा राजा शृङ्गं
गृहीत्वा मोचितः सः, दुष्टदृष्टौ चायमिति कोपात् परित्यक्तः विपिने इति वाचां ;
अन्वयः,—भूभृतः,—मन्दरस्य, वेष्टनं यस्य तथाभूतः, मुक्तः,—परिचातः, सागरमन्थनात्
परं परित्यक्तश्च ।

(९१) देवेन—राज्ञा, देवराजेन च, कुमारः,—विजयतनयः शृङ्गश्च, अभिविक्तः,

(८२) अत्र स्वामिना एकप्रहारपातितारातिना प्रख्यापिता शक्तिः । अत्र (८३) नरसिंहेन स्वहस्तविशसितारातिना प्रकटीकृतो विक्रमः । अत्र (८४) परमेश्वरेण तुषारशैलभुवो दुर्गाया गृहीतः करः । अत्र (८५) लोकनाथेन दिशां मुखेषु परिकल्पिताः लोकपालाः सकलभुवनकोशश्चायजन्मनां विभक्तः । (८६) इत्येवमादयः प्रथमकृतयुगस्येव दृश्यन्ते महासमारम्भाः । अतोऽस्य सृष्टिहीतनाम्नः पुण्यशशेः पूर्वपुरुष-वंशानुक्रमेण आदितः प्रभृति चरितमिच्छामः श्रोतुम् ।

—प्रतिष्ठापितः, यौवराज्ये सेनापत्ये च इति शेषः । यद्यप्यत्र देवपदं देवतासामान्यार्थकं, तथाऽप्यत्र लक्षणया देवराजपरत्नमवगन्तव्यम् ; तेनैव कुमारस्य सेनानौत्वेन उक्तत्वादिति ।

(८२) स्वामिना—प्रभुणा, सेनापतिना गृह्येन च । एकेति । —एकेन—एकमात्रेण, उभयवापि तुल्यम् ; प्रहारेण—शराघातेन, उभयत्र तुल्यम् ; पातिताः अरातयः,—शत्रु-भूता राजानः, तारकादयोऽसुराश्च येन तथाभूतेन । शक्तिः,—सामर्थ्यं, तदाख्यमस्त्वच्च ।

(८३) नरसिंहेन—नरः सिंह इव तेन, नरश्चासौ सिंहयेति तथोक्तेन च, नरसिंहेनेत्यर्थः । स्वहस्तेति । —स्वहस्तेन, न तु सैन्यसहायेन, अस्त्रादिनिजास्तेषु च, विशसिताः,—निहताः, विदारिताश्च, अरातयः,—शत्रवः, विरोधिनी नृपाः, हिरण्य-कशिपुप्रभृतयश्च इति यावत् येन तथोक्तेन ।

(८४) परमेश्वरेण—परमशक्तौ ईश्वरयेति परमेश्वरः,—सार्वभौमः, इत्यत्र तेन, तुषारशैलभुवः,—हिमालयप्रदेशभूमेः, हिमगिरिजातायाश्च, दुर्गायाः,—दुर्गमायाः, गौर्याश्च, करः,—बलिः, पाणिय ।

(८५) लोकनाथेन—नरपतिना, विधाया च, दिशां मुखेषु—निःसरणमार्गेषु, सीमान्प्रदेशेषु इति यावत्, अन्यच्च,—दिशां मुखेषु—दिशि दिशि इति यावत्, परिकल्पिताः,—निरीजिताः, लोकपालाः,—प्रजापालाः, इन्द्रादयश्च । सकलभुवनकोशः,—सर्वजगतां धनं, सकलभुवनमेव कोशः,—धनभाण्डारश्च ; अयजन्मनां—ब्राह्मणानाम् आदिनृपाणां अमणानां, विभक्तः,—विभज्य दत्तः ।

(८६) इत्येवमादयः इति । —अथ आदिपदेन न त्वेतावन्त एव, अन्येऽपि एवं-विधा बहव इति व्यज्यते । प्रथमकृतयुगस्येव—प्रथमं सृष्टस्य सत्ययुगस्येव, महासमारम्भाः,—महानि कार्याणि, अचलपर्वतदेनादयी व्यापारा इति यावत् ।

(६७) सुमहान् कालो नः शुश्रूषमाणानाम् । (६८) अयस्कान्त-
मणय इव लोहानि नीरसनिष्ठुराणि क्षुब्धकानामपि
आकर्षन्ति मनांसि महतां गुणाः, किमुत स्वभावसरसमृद्भि-
रुत्तरेषाम् ? कस्य न (६९) द्वितीयमहाभारते भवेत् अस्य चरिते
कुतूहलम् ? आचष्टां भवान् । (१००) भवतु भार्गवोऽयं वंशः
शुचिना अग्नेन राजर्षिचरितश्रवणेन सुतरां शुचितरः” इत्येवम्
अभिधाय तूष्णीम् अभूत् ।

वाणस्तु विहस्य अब्रवीत्,—(१०१)“आर्य्य ! न युक्त्यनुरूपम्
अभिहितम् । (१०२) अघटमानमनोरथनिव भवतां कुतूहलम्
अवकल्पयामि । (१०३) शक्याशक्यपरिसङ्ख्यानशून्याः प्रायेण स्वार्थ-
द्वेषः । परगुणानुरागिणी (१०४) प्रियजनकथाश्रवणरसरभस-
मोहिता च मन्ये महतामपि मतिः अपहरति प्रविवेकम् ।

(६७) सुमहान् कालः, गत इति शेषः । शुश्रूषमाणानां—श्रीतुमिच्छताम् ।

(६८) अयस्कान्तमणय इवेति ।—मणिशब्देन उत्प्रेय्याणां गुणानामपि रत्नत्वं
प्रदर्शितम् । नीरसनिष्ठुराणि—नीरसानि—आर्द्रभावरहितानि, निष्ठुराणि—कठिनानि ।
क्षुब्धकानां,—नीचानां, क्षुद्राणां वा, (“क्षुब्धस्त्रिषु नीचैः” इति मेदिनी) महतां
गुणाः मनांसि आकर्षन्ति इति अन्वयः । उत्तरेषां—साधूणां, महतां वा ।

(६९) द्वितीयमहाभारते—द्वितीयमहाभारतसदृशे, अस्य—हर्षस्य, चरिते—
इति कुतूहलम्—चौमुख्यम् । आचष्टां—कथयतु ।

(१००) भार्गवः,—भृगुवंशोद्भूतः । सुतराम्—अतिशयेन, शुचितरः,—पूततरः ।

(१०१) आर्य्य !—पुन्य ! युक्त्यनुरूपं—युक्तियुक्तम् ।

(१०२) अघटमानेति ।—अघटमानः,—असम्पन्नतां गच्छन्, मनोरथः यस्य
तत्ताभूतम्, अलम्बिकरमिति भावः । अवकल्पयामि—अवधारयामि ।

(१०३) शक्येति ।—शक्यं—साध्यम्, अशक्यम्—असाध्यं, तयोः परिसङ्ख्यानं
—परिगणनं, तेन शून्याः,—रहिताः । स्वार्थद्वेषः,—स्वकार्यद्वेषः ; स्वार्थसाधनेच्छा
अशक्याशक्यविवेकं न गच्छतीत्यर्थः ।

(१०४) प्रियेति ।—प्रियजनस्य कथाश्रवणे यी रसः,—रागः, तस्य रभसेन

पश्यतु आर्यः, क (१०५) परमाणुपरमाणं वटुहृदयम् ? क (१०६) समस्तब्रह्मस्तम्भस्यापि देवस्य चरितम् ? (१०७) क परिमितवर्णवृत्तयः कतिपये शब्दाः ? क (१०८) सङ्घातिगाः तद्गुणाः ? सर्व्वस्यापि (१०९) अयम् अविषयः, वाचस्पतेरपि अगोचरः, सरस्वत्या अप्यतिभारः, किमुत अस्मद्दिघस्य ? कः खलु पुरुषायुषशतेनापि शक्नुयात् अविकलम् अस्य चरितं वर्णयितुम् ? एकदेशे तु यदि कुतूहलं वः, सज्जा वयम् । इयम् (११०) अधिगतकतिपयाक्षरलवलीयसी जिह्वा क

—वेगेन, आतिशयेनेत्यर्थः, (“रभसो वेग-हर्षयोः” इत्यमरः) मोहिता—जडा इत्यर्थः ।
अविषयं—प्रकृतं विवेकम् ।

(१०५) परमाणुपरमाणम्—अतिशुद्धमिति भावः । वटुहृदयं—हिल-
प्रियमानसम् ।

(१०६) समस्तेति ।—समस्तः,—सकलः, ब्रह्मस्तम्भः,—ब्रह्माण्डं, तदपि ।
देवस्य—हर्षस्य ।

(१०७) परिमितेति ।—परिमितानां—परिगणितानाम्, अल्पसङ्ख्याकानामित्यर्थः,
वर्णानाम्—अक्षराणाम्, अकारादि-हकारान्तानामिति यावत्, वृत्तयः,—रचनानि यच्च
तथाभूता । कतिपये—अल्पान्पा इति भावः ।

(१०८) सङ्घातिगाः,—सङ्घाः,—एकादिपराङ्मप्यन्ताः, ता अतिगच्छन्ति—
अतिशरते इति तथोक्ताः । तद्गुणाः,—तस्य—देवस्य हर्षस्य, गुणाः ।

(१०९) अयं—हर्षचरितरूपः, अविषयः,—अगोचरः । वाचस्पतेः,—वृह-
स्पतेः । पुरुषायुषशतेन—पुरुषस्य आयुः,—जीवितकालः, [“अचतुर—” (५।४।७०
पा०) इत्यादि मूर्धेण अचप्रत्ययान्तो निपातः] शतं वर्षाणोर्त्यर्थः, “शतायुर्वे पुरुषः” इति
श्रुतेः, तेषां शतं तेन । अविकलं—सम्यक् । पुरुषस्यादिना योग्येऽपि वर्णयितुमर्थं
मयि वर्णयितुमर्थं बाह्यस्यात् जीवनकालस्य चाभ्ययीक्यतात् कार्त्स्न्येन वर्णनं न सम्भवति
इति व्यञ्जितम् ; अत एवाह, एकदेश इति ।—एकदेश—कियत्तु इत्यर्थः । सज्जाः,
—प्रस्तुताः, वर्णयितुमिति भावः ।

(११०) अधिगतेति ।—अधिगतः,—ज्ञातः, कतिपयानाम् अक्षराणां लघुः,—लेशः
यथा तथाभूता, अत एव लघ्वीयसी—अल्पस्या, यत्किञ्चित् वर्णयितुं क्षमा इति भावः ।

उपयोगं गमिष्यति ? (१११) भवन्तः श्रोतारः, वर्धते हर्षचरितं,
किम् अन्यत् ? अथ तु परिणतप्रायो दिवसः । (११२) पश्चात्
लम्बमानकपिलकिरणजटाभारभास्वरो भगवान् भार्गवो राम
इव समन्तपञ्चकबुधिरमहाङ्गदे निमज्जति सन्ध्यारागपटले पूषा ।
श्रो निवेदयितास्मि” इति । सर्वे च ते “तथा” इति प्रत्यपद्यन्त ।
नातिचिरात् उत्थाय सन्ध्याम् उपासितुं शोणम् अयासीत् ।

(११३) अथ मधुमदपल्लवितमालवीकपोलकोमलातपे

कप्योगम्—उपकारितां, गमिष्यति ?—प्राप्स्यति ? न कुवापि इत्यर्थः ; यद्यपि समाजः
गुणावलो चसङ्गता मादृशैः अत्यल्पवर्णावलीभिः वर्णयितुमशक्या च, तथाऽपि भवतां
गुणव्याख्यानां प्राप्तेः कल्पितं वक्तुमुत्सहते इति भावः ।

(१११) भवन्तः—भवद्भिः ; विबुधाः इत्यर्थः, न तु ये केचित् प्राकृता इति
भावः । हर्षचरितं—हर्षस्य—महाप्रभावस्तेजोः भावः, चरितं—वृत्तं, मदनौय-
मनौकिकक्षेत्राश्रयः, न तु तच्छं यत्किञ्चिदिति भावः ; ब्रह्मदिधेषु श्रोतृषु अलौकिकं
हर्षचरितं वर्णयितुं तादृशी लघूयसी जिह्वा नैवोपयोगिनीति निष्कर्षः । किमन्यत् ?—
इतोऽन्यत् किं कथयामि ? इत्यर्थः । परिणतप्रायः,—प्रायेण परिणतः, अवसित इत्यर्थः ।

(११२) पश्चादिति ।—पश्चात्—पश्चिमायां दिशि, पृष्ठदेशे च । लम्बमानेति ।—
लम्बमानः,—पतन्, कपिलः,—पिङ्गलः, किरणः,—मरीचिः, जटाभार इव—जटा-
समूह इव, तेन भास्वरः,—दीप्यमानः । राम इव—परशुराम इव । समन्तेति ।—
समन्तपञ्चकं—कुबुधैव, तत्र यत् बुधिरं—निहृतनिखिलचक्षुषाणां कण्ठादिनिःसृतं रक्त-
मिति यावत्, तेन यः महान् ऋदः तस्मिन् ; बुधिरमेव महान् ऋदः तस्मिन् इति वा ।
सन्ध्याति ।—सन्ध्याया रागाः,—लौहित्यानि, तेषां पटलं—समूहः तस्मिन् । पूषा—
सूर्यः, (“विकर्तृणां कर्मात्तं गृह्मिद्विराकणपूषणः” इत्यमरः) । पुरा भार्गवो रामः पितृ-
निधनेन कुपितः एकविंशतिकृत्यः क्षवान् निहृत्य, तदीयेन बुधिरैव कुबुधैवस्य समन्तात्
पञ्च ऋदान् कल्पयित्वा तेषु पितृन् तपयामास, ततश्च तस्यानम् अद्यापि समन्तपञ्चक-
मिति प्रसिद्धम् । प्रत्यपद्यन्त—स्वीकृतवन्तः ।

(११३) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “तथैव गोष्ठा तस्यौ” इत्युत्तरेश्चाश्रयः ।
मन्त्रितः ।—मधुमदेन—मद्यपानजनितेन उन्मासेन, पल्लविज्ञः,—प्रफुल्ल इत्यर्थः, यो
मालव्याः,—मालवदेशीयमहिलायाः, कपोलः,—गच्छः, तद्वत् कोमलः, आतपः,—

मुकुलितेऽङ्गि कमलिनीमलनादिव लोहिततमे तमोलिहि रवौ
लम्बमाने, रविरयतुरगमार्गानुसारेण यममहिष इव धावति
(११४) नभसि तमसि, क्रमेण च (११५) गृह्णतापस-
कुटीरकपटलावलम्बिषु रक्तातपच्छेदैः सह संवृतेषु वल्कलेषु,
(११६) कलिकल्मषमुषि पुष्णति गगनम् अग्निहोत्रधामधूमे,
(११७) सनियमे यजमानजने मौनव्रतिनि, (११८) विहारवेला-
विलोले पर्यटति पद्मीजने, (११९) विकीर्णमाणहरितश्यामाक-
शालिपूलिकासु दुग्धासु होमकपिलासु, ह्यमाने वैतानतनून-

प्रभा यस्य तथामृते । मुकुलिते—मुकुलभावं गते, निमोलितप्राये इत्यर्थः । कमलिनी-
मलनादिव—पद्मिनीमालिन्यदर्शनादिव इत्यर्थः । [“कमलिनीमलनादिव” इत्येव “कमलिनी-
मौलनादिव” इति पाठे,—पद्मिनीसङ्कीर्णादिवेत्यर्थः] । लोहिततमे—अतिलोहिते,
आगामिनः तिमिरस्य रिपोः कमलिनीं स्वां प्रियां प्रति भाविधर्षणजनितकीधादिति भावः,
तमोलिहि—तिमिरबिम्बसिनि, रवौ—सूर्यं, लम्बमाने—पश्चिमाशां पतनौत्यर्थः ।

(११४) नभसि—आकाशे । तमसि—अन्धकारे ।

(११५) गृह्णति ।—गृह्णतापसानां—गृह्णत्यतपस्विनां, कुटीरकाणां—क्षुद्र-
गृह्मेदानां, पटलानि—कुटीरिषि, गृह्णाच्छादनानि लक्षणीत्यर्थः । (“अथ पटलं हृदिः”
इत्यमरः) अवलम्बते इति तर्थाक्तेषु, रक्तातपच्छेदैः—रक्तवर्णसूर्यमयूखखण्डैः, सह
संवृतेषु—आकृत्य नीतेषु, वल्कलेषु—तरुत्वक्षु, तापमानां वस्तुभूतेषु इति यावत् ।

(११६) कलिकल्मषमुषि—कलिकालजनितपापहारिणि, पुष्णति—व्यापुवति ।
अग्निहोत्रधामधूमे—होमगृहादिःसुतधूमे ।

(११७) सनियमे—समंयते, यजमानजने—याज्ञिकजने, मौनव्रतिनि—मौन-
व्रतधारिणि ।

(११८) विहारति ।—विहारः,—गोष्ठात् गवामयनेन तद्दोहनम्, अग्निहोत्रार्थं वज्रि-
सन्धुच्छासति वा, तस्य वेला—समयः, तेन विलोले—व्यवले, व्यले इति भावः ।
पर्यटति—परिती भ्रमति ।

(११९) विकीर्णमाणेति ।—विकीर्णमाणाः,—प्रक्षिप्तमाणाः प्रदीयमाना इत्यर्थः,
हरिताः,—श्यामलाः, श्यामाकशालीनां—श्यामाकाशप्रदीपभेदानां, पूलिकाः,—गुच्छाः
प्रायः तथामृतासु, दोहनकाले तादृशयासदानात् अनायासेन दोहनं दुग्धवृद्धिश्च भवतीति

पाति, (१२०) पूतविष्टरोपविष्टे कृष्णाजिनजटिले जटिलि
जपति वटुजने, (१२१) ब्रह्मासनाध्यासिनि ध्यायति योगिगणे
(१२२) तालध्वनिधावमानानन्तास्तेवासिनि, अलसवृद्धश्रोत्रियानु-
मतेन गलद्वयदण्डकोद्गारिणि सभ्यां समवधारयति वठरविट-
वटसमाजे, (१२३) समुन्नज्जति च ज्योतिषि तारकाख्ये खे,
प्राप्ते प्रदीषारम्भे भवनम् आगत्य उपविष्टः स्निग्धैः बन्धुभिश्च
साहं तयैव गोष्ठ्या तस्थौ । (१२४) नीतप्रथमयामस्य गलपतेः

भावः । होमकपिलासु—होमधेनुषु । दग्धासु—जलदीहासु । इयमाने—इविषां सक्तार्थ-
मान् । वेतानतनूनपाति—यज्ञोपाधौ । (“अग्निर्वैश्वानरो... । ...जातवेदाक्षन्मूपात्”
इत्यमरः) ।

(१२०) पूतेति ।—पूते—पवित्रे, विष्टरे—आसने, उपविष्ट तस्मिन् । कृष्णा-
जिनजटिलं—कृष्णरङ्गवस्त्राङ्गणं, जटिलि—जटाधारिणि, जपति, इष्टमन्त्रमिति शेषः,
वटुजने—विज्जने ।

(१२१) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मासनम्—आसनविशेषः, तत् अध्यासे इति तथोक्ते ।
ध्यायति—चिन्तयति, स्वेष्टवृत्तमिति शेषः ।

(१२२) तालंति ।—तालध्वनिः,—सङ्केतार्थमङ्गुलिशब्दविशेषः, तेन धावमानाः,—
सन्तरामपतन्तः, अनन्ताः,—अशेषाः, बहुव इत्यर्थः, अन्तेवासिनः,—क्षात्रा यस्य तथाभूते ।
अलसैति ।—अलसः,—मय्यरः, वृद्धः,—स्थविरः, श्रोत्रियः—कान्तमः, वेदोपाध्याय
इत्यर्थः, तस्य अनुमते—“कृतभिहितो भावी द्रव्यवत् प्रकाशनं” इति न्यायान् अनुमति-
वित्यर्थः तेन, अनुज्ञया इत्यर्थः । गलदिति ।—गलतः,—खल्लतः, विस्मरत इत्यर्थः,
यस्यदम्बकान्—कृत्स्विशेषान्, उद्गारति—उच्चारयतीति तथोक्ते । सभ्यां—सभ्याकानि-
कोपासनाविशेषं, समवधारयति—समालोचयति । वठरिति ।—वठराः,—अलोधाः, मुखं
इत्यर्थः, विटा,—द्वेष्टाः, ये वटवः,—विज्जशिशवः, तेषां समाजः,—सङ्घः तस्मिन् ;
वृहस्पत्यश्रोत्रियैः मुखैः दुर्गताश्च शिशवः सभ्योपासनायै नियुज्यन्ते इति समुद्दितायै ।

(१२३) समुन्नज्जति—समुन्नोन्नति, तारकाख्ये—नक्षत्रनामि, ज्योतिषि—
तज्ज्ञपदार्थे । खे—आकाशे । प्राप्ते—उपस्थिते, प्रदीषारम्भे—रजनौमुखं इत्यर्थः ।
गोष्ठ्या—संलापेन, प्रक्रान्तविषयालोचनेनेत्यर्थः, (“गोष्ठी सभा—संलापयोः स्त्रियाम्” इति
मेदिनी) तस्थौ—स्थितः ।

भवने परिकल्पितं शयनीयम् असेवत ; इतरेषान्तु सर्वेषां
निर्मूलितदृशामपि अनुपजातनिद्राणां कमलवनानामिव
सूर्यादयं प्रतिपालयतां कुतूहलेन कथमपि सा क्षपा क्षयम्
अगच्छत् ।

अथ यामिन्धाः (१२५) तुर्ये यामे प्रतिबुद्धः स एव वन्द्यो
श्लोकद्वयम् अगायत्,—

“पश्चादङ्गि प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाङ्गमुच्चैः

आसज्याभुम्नकण्ठो मुखमुरसि सटा धूलिधूस्रा विधूय ।

घासघासाभिलाषादनवरतचलप्रोथतुण्डस्तुरङ्गो

मन्द शब्दायमाना विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥५॥

(१२४) नीतप्रथमयामः,—अतिक्रान्ते प्रथमप्रहरं इत्यर्थः, गणपतेः,—प्राणक-
पितव्यपुवस्य । परिकल्पितं—रचितम् । कुतूहलेन—प्रभाते बाणवर्णमानहर्षचरित-
श्रवणौत्सुकीन इत्यर्थः । क्षपा—रात्रिः ।

(१२५) तुर्ये—चतुर्थे, यामे—प्रहरं । वन्द्यो—स्तुतिपाठकः ।

अश्वानां क्षेपारवर्णनमुखेन उषागमनं द्वाभ्यां सूचयन्नाह, पश्चादिति ।—शयना-
दुत्थितः,—प्रबुद्धः इत्यर्थः, तुरङ्गः,—अश्वः, पश्चादङ्गि—पश्चाद्गामस्थितपदद्वयमित्यर्थः,
त्रिकस्य—पृष्ठवंशाधरस्य, (“पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्” इत्यमरः) नत्या विततं—विस्तृतं
यथा तथा, प्रसार्य—विस्तार्य, अङ्गम्—अवयवम्, उच्चैः द्राघयित्वा—दीर्घाकृत्य,
आभुम्रकण्ठः,—नमितगलः सन्, मुखम् उरसि—वक्षसि, आसज्य—लप्य कृत्वा,
सङ्कष्य इत्यर्थः, धूलिभिः धूस्राः,—धूसरा इत्यर्थः, सटाः,—जटा, विधूय—कम्प-
यित्वा, घासानां—अघासां, यासे—कबलने, अभिलाषः तस्मात्, अनवरत चलत्—
चरत्, प्रोथं—नासिका यस्य तादृशं, (“प्रोथोऽस्त्री ह्यघोषायाम्” इति मेदिनी ।
“घोषा नासा च नासिका” इत्यमरः) तुण्डं—मुखं यस्य तथोक्तः, (“तुण्डमाननं
लपनं मुखम्” इत्यमरः) मन्दं शब्दायमानः,—मन्दं कुर्वन्, खुरेण क्ष्मां—भुवं,
विलिखति—कुद्वयति । अत्र प्रातः शयनादुत्थितस्य अश्वस्य कविप्रौढोक्तिस्त्रि-
विधया यथावद्वर्णनात् स्वभावीक्तिरलङ्कारः । अन्धरा हंसं,—“अर्धयानां त्रयेण
त्रिमुनियतियुता अन्धरा कौर्त्तितेयम्” इति लक्षणम् ॥ ५ ॥

कुर्वन्नाभुम्भपृष्ठो मुखनिकटकटिः कम्बरामातिरक्षी
 लोलिनाहन्यमानं तुहिनकणमुचा चक्षता केसरेण ।
 निद्राकण्ठूकषायं कषति निविडितश्रोत्रशोक्तेस्तुरङ्गः
 त्वङ्गत्पद्माप्रलग्नप्रतनुवुसकणं कोणमक्षः खुरेण ॥ ६ ॥

बाणस्तु तत् श्रुत्वा समुत्सृज्य निद्राम् उत्थाय प्रक्षाल्य
 वदनम् उपास्य भगवतीं सन्ध्याम् उदितं भगवति सवितरि
 गृहीतताम्बूलः तत्रैव अतिष्ठत् । अत्रान्तरे सर्वे अस्य
 ज्ञातयः समाजग्मुः, परिवार्य च आसाद्यकृः । असौ अपि
 (१२६) पूर्वोच्चातेन विदिताभिप्रायः तेषां पुरो हर्षचरितं
 कथयितुम् आरभे ।

“श्रूयताम्,—

(१२७) अस्ति पुष्पकताम् अधिवासो वासवावास इव

कुर्वन्निति ।—तुरङ्गः,—अश्वः, निविडिते—घनीभूते, परिपुष्टे इत्यर्थः, श्रीवे—कर्णौ,
 शृङ्गी इव—मुक्तास्कीटाविव यस्य तथोक्तः, तथा आभुम्भम्—आकुञ्चितं, पृष्ठं येन तथोक्तः,
 मुखस्य निकटे—सन्निधौ, कटिः,—मध्यभागः यस्य तथाभूतः, कम्बरां—शोभाम्,
 आतिरक्षीम्—आभङ्गुरां, कुर्वन् लोलिन—चपलिन, तुहिनकणमुचा—शिशिरबिन्दु-
 वर्षिणा, चक्षता—स्फुरता, केसरेण—जटाजालेन, आहन्यमानं—सन्नाशमानं,
 निद्राकण्ठूः,—निद्राऽऽवगावर्षिणः, तथा कषायः,—लीहितः तम्, अक्षः,—नेत्रस्य, कोणं
 —प्रान्तं, त्वङ्गम्—प्रस्फुरन्, पद्मायेषु - चक्षुष एव लोमाक्षेषु, लग्नाः,—संज्ञाः, प्रतनवः,
 —स्वल्पाः, वुसकणाः,—कङ्कशांशाः, सारङ्गीनक्षुब्धध्वानि इत्यर्थः यत्र तत् यथा तथा,
 खुरेण कषति—घर्षयति । अत्रालङ्कारस्तु पूर्वोक्तः । अन्धरा वनम् ॥ ६ ॥

(१२६) पूर्वोच्चातेन—प्राक्कुञ्चितारम्भेन, पूर्वोक्तप्रस्तावेन इत्यर्थः, (“प्रक्रमः
 स्यादुपक्रमः । स्यादध्यादानमुद्घात आरम्भः” इत्यमरः) विदिताभिप्रायः,—
 विज्ञाताश्रयः ।

(१२७) “अस्ति” इत्यस्य “श्रीकण्ठी नाम जनपदः” इत्युत्तरस्य अन्वयः ।
 तमेव विमिश्रितं, पुष्पेत्यादिभिः ।—पुष्पकतां—पुष्पवाहिनीं, देवानाञ्च, अधिवासाञ्च,

वसुधाम् अवतीर्णः, सततम् (१२८) असङ्कीर्णवर्णव्यवहार-
स्थितिः, (१२९) कृतयुगव्यवस्थः, (१३०) स्थलकमल-
बहुलतया पोत्रोन्मूल्यमानमृणालैः उद्गीतमेदिनीसारगुणैरिव
कृतमधुकरकोलाहलैः हलैः उल्लिख्यमानचेत्रः, (१३१) क्षीरोद-
पयःपायिपयोदसिक्ताभिरिव पुण्ड्रेक्षुवाटसन्ततिभिः निरन्तरः,
प्रतिदिशम् (१३२) अपूर्वपर्वतकैरिव खलधानधामभिः

—आवासचेत्रम् । वासवावास इव—इन्द्रालय इव, स्वर्ग इव इत्यर्थः, वसुधा—
पृथ्वीम् ।

(१२८) असङ्कीर्णंति ।—न सङ्कीर्णः, —सङ्करदीर्घः अमृष्टा इत्यर्थः, वर्णानां—
ब्राह्मणादीनां, व्यवहाराः, —आचाराः, स्थितयः, —मर्यादाश्च यत्र तथोक्तः ।

(१२९) कृतंति ।—कृतयुगस्येव—सत्ययुगस्येव व्यवस्था—नियमः यत्र तथाभूतः ।

(१३०) स्थलकमलबहुलतया—स्थलपद्मप्राचुर्येण । पोत्रेति ।—पोत्रेण—
मुखाग्रेण, हलानामिति भावः, [“हल-मूकरयोः पुत्रः” (३।२।१८३ पा०) इति
पूधातोः इति रूपम् । “पोत्रं वक्षे मुखाग्रं च मूकरस्य हलस्य च” इति मेदिनी]
उन्मूल्यमानानि—उद्धृत्यमाणानि, मृणालानि येः तथोक्तैः, अत एव उद्गीताः,—उच्चैः
कीर्तिताः, मेदिन्याः साराः,—उत्कृष्टाः, गुणा येः तथाभूतैः । कृतंति ।—कृता
मधुकराणां कोलाहलाः येः तादृशैः । हलैः,—लाङ्गलैः, उल्लिख्यमानानि—
उल्लिख्यमानानि, चेत्राणि यस्य तथोक्तः ।

(१३१) क्षीरोदंति ।—क्षीरोदस्य—क्षीरसागरस्य, पयांसि पिबन्ति इति
तथोक्ताः, ये पयोदाः,—मेघाः, तैः सिक्ताः ताभिरिव, माधुर्यातिशयात् क्षीरोद-
पयःपायीत्युपमेयाः, पुण्ड्रेक्षुवाटसन्ततिभिः,—पुण्ड्रेक्षुणाम्—इक्षुविशेषाणां, वाट-
सन्ततयः,—वृत्तिनिचयाः, वेष्टनसमूहा इत्यर्थः ताभिः, (“वाटो मार्गे हतिस्थाने
स्यात् कुटी-वास्तुनोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) निरन्तरः,—अविच्छिन्नः, नीरन्त्र-
इत्यर्थः ।

(१३२) अपूर्वपर्वतकैरिव—अभिगवक्षुद्रगिरिभिरिव, अपूर्वतन्तु सद्य एव
तथा कल्पनादिति बोध्यम् । खलधानधामभिः,—खलेषु—शस्त्रसमाहरणभूमिषु,
धानाद्य—खापनाय, रक्षाय इत्यर्थः, धाम—स्थानं येषां तैः ; यद्वा,—खलधानं

विभज्यमानैः शस्यकूटैः सहटसीमानः, समन्तात् (१३३) उद्धात-
घटीसिन्धुमानैः जीरकजूटैः जटिलितभूमिः, (१३४) उर्वरा-
वरीयोभिः शालीयैः अलङ्कृतः, (१३५) पाकविश्राराज-
माषनिकरार्कमिरितैश्च (१३६) स्फुटितमुद्गफलकोशी-
कपिशितैः गोधूमधामभिः स्थलीपृष्ठैः अधिष्ठितः, (१३७) मद्भिष-
पृष्ठप्रतिष्ठितगायत्रीपालपालितैश्च (१३८) कौटपटललम्पट-
चटकानुसृतैः (१३९) अवटुघटितघण्टाघटीरटितरमणीयैः

—शस्यमर्द्धनस्थानमेव, धाम येषां तैः खलरञ्जकैरित्यर्थः । विभज्यमानैः—विभागेन
स्थायमानैः, पृथक् पृथक् रक्ष्यमाणैः इत्यर्थः, शस्यकूटैः—धान्यादिशस्यराशिभिः,
सहटसीमानः,—आकौशसीमाभागः ।

(१३३) उद्धातेति ।—उद्धातघटीभिः,—यन्त्रकलसैः इत्यर्थः, सिन्धुमानानि—
आर्द्राक्रियमाणानि तैः । जीरकजूटैः,—जीरकसमूहैः, जटिलिता—समाकौशा, भूमि-
यन्त्र तथोक्तः ।

(१३४) उर्वरेति ।—उर्वरा—सर्वशस्याद्या भूः, तथा वरीयांसि—श्रेष्ठानि,
अन्युत्कृष्टानि इत्यर्थः तैः, शालीयैः,—धान्यविशेषसमूहैः शालिवृक्षैः वा, अलङ्कृतः,—
परिशोभितः ।

(१३५) पाकेति ।—पाकेन विश्राराज्णां—स्फुरतां, विश्राराजत्वं युगपत्याक-
सम्भवात्, राजमाषाणां—तदाख्यकलायविशेषाणां, निकरैः,—सङ्घैः, किर्णैरितानि
—श्रवसानि तैः ।

(१३६) स्फुटितेति ।—स्फुटितानां—पाकेन किटीर्णानां, मुद्गफलानां—तदाख्य-
कलायमेदानां, कोशीभिः,—शिन्धिकाभिः, कपिशितानि—पिङ्गलानि तैः । गोधूम-
धामभिः,—गोधूमशालिभिः इत्यर्थः, स्थलीपृष्ठैः,—अरुक्मिभूतलैः, अधिष्ठितः,—समन्वितः ।

(१३७) मद्भिषेति ।—मद्भिषाणां पृष्ठेषु प्रतिष्ठिताः,—आकटा इत्यर्थः, मावन्तः
गोपालाः, तैः पालितानि—रक्षितानि तैः ।

(१३८) कौटेति ।—कौटानां—सुद्रपाशिमिदानां, पटलेषु—वन्देषु, गोष्णा-
नाम् अङ्गसूत्रेषु इति भावः, लम्पटाः,—लुब्धाः, ये चटकाः,—सुद्रपश्चिमिदाः, तैः
अनुसृतानि—अनुगतानि तैः ।

(१३९) अवटिति ।—अवटुः,—घाटा, ग्रीवापश्चाद्भागः इत्यर्थः, (“अवटुः

अट्टिः अट्टी (१४०) हरत्त्वमपीतम् आमयशङ्कया बहु-
विभक्तं क्षीरोदमिव क्षीरं अट्टिः (१४१) वाष्पच्छेद्यदृणदत्तैः
गोधनैः धवलितविपिनः, (१४२) विविधमखण्डोमधूमाख-
यतमन्यमुक्तैः लोचनैरिव सहस्रसङ्घैः कृष्णशरैः शारीकतोद्देशः,
(१४३) धवलधूलौमुचां केतकीवनानां रजोभिः पाण्डुरीकृतैः
प्रमथोद्भूलनधूसरैः शिवपुरस्येव प्रवेशैः प्रदेशैः उपशोभितः,

घाटा कृकाटिका" इत्यमरः) तत्र घटिता—योजिता, वा घट्टाघटी—घट्टारूपः
चदघटः, ["क्तादस्याख्यायाम्" (४।१।५१ पा०) इति अन्त्यार्थे ङोवि रूपम्] तस्या रटि-
तेन—निनादेन, रमणीयानि—आकृषि, मनोज्ञानि इत्यर्थः तैः । अट्टिः,—अट्टिः ।

(१४०) हरति ।—हरस्य—शिवस्य, हवर्मेण पीतम्, आमयशङ्कया—अजीर्ण-
रोगसम्भावनाया, बहुतरदुग्धपानेन अजीर्णं सम्भवति इति भावः । ["आमयशङ्कया"
इत्यत्र "आमयाशङ्कया" इति पाठान्तरम्] । क्षीरोदमिव—क्षीरसागरं समममिव,
बहुविभक्तं—बहुधा विभज्य स्थापितम् इत्यर्थः ।

(१४१) वाप्येति ।—वाप्येण—लोहनिर्मितेन अस्त्रविशेषेण, "काले" इति
वक्त्रभाषाप्रसिद्धेन. क्षेद्यानि ; यद्वा,—वाप्येण—उपपन्ना, ईषदातपेनैवेत्यर्थः, क्षेद्यानि
—नाशवानि इत्याशयः, अतिकीमलतया ईषदातपेनापि शुष्कतां गन्तुमर्हति इति
भावः, यानि दृणानि, तैः दृणानि—सन्तुष्टानि ते । गोधनैः,—गाव एव धनानि तैः ।
धवलितानि—श्वेतौकृतानि, विपिनानि—वनानि यस्य तथोक्तः ।

(१४२) विविधेति ।—विविधानां—बहुप्रकाराणां, मखानां—यज्ञानां, ह्रीमधूमैः
अन्धानि—दर्शनव्यापाररहितानि, अत एव शतमन्युना—इन्द्रेण, मखाङ्गतेन इति भावः,
मुक्तानि—परित्यक्तानि तैः, लोचनैः,—नयनैरिव, सहस्रसङ्घैः कृष्णशरैश्च इति भावः ;
अन्यत्र,—सहस्रसङ्घैः,—प्रभूतैरित्यर्थः, कृष्णशरैः,—तदाख्यैः शृङ्गैः, शारीकतोद्देशः,
—चित्रितप्रदेशः ।

(१४३) धवलधूलौमुचां—श्वेतरजोमुचां, केतकीवनानां रजोभिः,—परानैः,
पाण्डुरीकृतैः,—पाण्डुतां गतैः, अत एव प्रमथानां—शिवपारिषदानां भूतवर्गाणाम्,
उद्भूलनेन—लुप्तनेन, धूसराः,—ईषत्पाण्डुवर्णाः, उद्भूतरजस्तादिति भावः तैः,
("ईषत्पाण्डुसु धूसरः" इत्यमरः) । शिवपुरस्येव—शिवालम्बस्येव, प्रविशते एभि-
रिति प्रवेशाः,—मात्रीः तैः ।

(१४४) शाककन्दलश्यामलितग्रामोपकण्ठकाश्वपीपृष्ठः, पदे
 पदे (१४५) करभपाक्षीभिः पीलुपल्लवप्रस्फोटितैः करपुट-
 पीडितमातुलुङ्गीदलरसोपलितैः (१४६) स्वेच्छाविचितकुङ्कुम-
 केसरकृतपुष्पप्रकरैः (१४७) प्रत्यग्रफलरसपानसुखसुप्तपथिकैः
 (१४८) वनदेवतादीयमानामृतरसप्रपागृहैरिव द्राक्षामण्डपैः
 (१४९) स्फुरत्फलानाञ्च वीजलम्बशुकचक्षुरागाणामिव
 (१५०) समारूढकपिकुलकपोलसन्दिह्यमानकुसुमानां दाडि-

(१४४) शाकेति ।—शाकानां—“सिगुन” इत्याख्यवृक्षविशेषाणां, कन्दर्बन—
 अभिनवेन चक्षुरेण, (“कन्दर्बं त्रिषु कपाखेऽप्युपरानि नवाक्षुरे” इति मेदिनी)
 श्यामलिता ग्रामाणाम् उपकण्ठाः,—ग्रामभागा यस्य तथोक्तं, काश्वपीपृष्ठं—भूतलं
 यस्य तथाभूतः । (“भूर्भूमि...।...काश्वपी चितिः” इत्यमरः) ।

(१४५) करभपाक्षीभिः,—करभाः,—उष्ट्रशिखरः, तेषां पाल्यः,—हन्तानि
 ताभिः । [“इत्यभूतलचयं” (२।३।२१ पा०) इति तृतीया] पीलुपल्लवानां—पीलूनाम्
 —“पाख्त्रोट्” इति प्रसिद्धानां वृक्षभेदानां, पल्लवाः,—किसलयः, करभभक्ष्या इति
 भावः, तेषां प्रस्फोटितं—प्रस्फोटनं, भञ्जनमित्यर्थः यव तादृशः । करपुटंति ।—करपुटैः
 पीडितानां—भङ्गितानाम् इत्यर्थः, मातुलुङ्गीदलानां—मातुलुङ्गी नाम जम्बीरवृक्षभेदः,
 “मधुकुकुटी” वा “कीलङ्ग” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा, तस्यां दलानि—पल्लवाः, तेषां
 रसैः—द्रवैः, उपलिप्तानि—प्रलिप्तानि तैः ।

(१४६) स्वेच्छेति ।—स्वेच्छया विचिताः,—उचिताः, कुङ्कुमानां केसरः,—
 किञ्चलकाः, तैः कृतः,—रचितः, पुष्पाणां प्रकरः,—माण्डपं येषु तथोक्तं ।

(१४७) प्रत्ययेति ।—प्रत्ययाणि—अभिनवानि, फलानि, तेषां रसपानेन
 सुखसुप्ताः पथिकाः,—अध्वगाः येषु तथोक्तं ।

(१४८) वनेति ।—वनदेवताभिः दीयमानानि अमृतरसानां प्रपागृहाणि—
 पानीयशालाः तैरिव, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः) । द्राक्षामण्डपैः,—
 द्राक्षावृक्षावेष्टितगृहैः ।

(१४९) स्फुरन्ति—विकसन्ति, फलानि यासां तासाम् । बीजेति ।—बीजेषु
 लयाः,—संसृताः, शुकानां—तदाख्यपक्षिभेदानां, चक्षुरागाः,—चक्षुषी इत्यादि तेषां
 तथाभूतानामिव ।

(१५०) समारूढेति ।—समारूढानां कपिकुलानां—वानरहन्तानां, कपोलैः,

मीना वनैः विलोभनीयोपनिर्गमः, (१५१) वनपालपीयमान-
नारिकेलरसासवैश्च (१५२) पथिकलोकलुप्यमानपिण्डखर्जूरैः
(१५३) गोलाङ्गललिङ्घ्यमानमधुरामोदपिण्डीरसैः (१५४) चकोर-
चक्षुजर्जरितारुक्तेः उपवनैः अभिरामः, (१५५) तुङ्गाङ्गुनपाली-
परिवृतैश्च (१५६) गोकुलावतारकलुपितकूलकीलालैः अध्वग-
शतशरण्यैः अरण्यधराबन्धैः अवस्थ्यवनरन्ध्रैः, (१५७) करभीय-

—गच्छदेशैः, [“कपिगडि—” (७० १ पा० ६७ सू०) इत्यादिना चीलचि रूपम्]
सन्दिग्धमानानि—संशयमानानि, सट्टशानीति भावः, कुसुमानि यासां तथोक्तानाम् ।
विलोभनीयोपनिर्गमः,—विलोभनीयाः,—विशेषेण दर्शनीयाः, उपनिर्गमाः,—निर्गमन-
मार्गाः, “उद्यानानि” इति केचित्, यस्य तथामृतः ।

(१५१) वनेति ।—वनपालैः,—उद्यानरक्षिभिः, पीयमानाः,—आस्वादयमानाः,
नारिकेलानां रसाः,—जलाश्वेष, आसवाः,—मद्यानि येषु तथोक्तैः ।

(१५२) पथिकेति ।—पथिकलीकैः,—पात्यनिवहैः, लुप्यमानानि—गृह्यमाचानि,
अन्वर्धनं अट्टश्यतां नीयमानानीत्यर्थः, पिण्डखर्जूरानि येषु तथोक्तैः ।

(१५३) गोलाङ्गलेति ।—गोलाङ्गलैः,—कण्ठमुखकपिभेदैः, लिङ्घ्यमानः,—
आस्वादयमानः, मधुरः,—स्वादुः, आमोदपिण्डीरसः,—मुरभिपिण्डीखर्जूरविशेषरसः
येषु तैः ।

(१५४) चकीरेति ।—चकीराणां—पल्लिभेदानां, चक्षुभिः जर्जरितानि
आरुकाणि—“आलुबोखारा” इत्याख्यहृत्फलानि येषु तथोक्तैः, उपवनैः,—उद्यानैः,
अभिरामः,—मनीहरः ।

(१५५) तुङ्गेति ।—तुङ्गाभिः,—उन्नताभिः, अङ्गुनपालीभिः,—ककुभास्यहृत्-
श्रेणीभिः, परिवृताः,—वेष्टिताः तैः ।

(१५६) गोकुलेति ।—गीकुलानां—गीहृन्दानाम्, अवतारिण—अवतरणेन,
कल्लचितानि—आबिलीभूतानि, कूलकीलालानि—तीरस्थितजलानि येषां ते ।
(“...सलिलं कमलं जलम् । पयः कीलालम्...” इत्यमरः) । अध्वगशतशरण्यैः,—
पथिकशतपरिवायिभिः, अरण्यधराबन्धैः,—वन्यजलाशयैः । अवस्थानि—सफलानि,
अश्वत्थीभूतानीति यावत्, वनरन्ध्राणि—वनाभ्यन्तरभागाः यस्य तथामृतः ।

(१५७) करभीयेति ।—करभेभ्यः,—उद्ग्रावकेभ्यः हिताः करभीयाः, यै

कुमारकपाल्यमानैः औष्ट्रकैः औरभ्रैश्च कृतसम्बाधः, दिशि
दिशि (१५८) रविरथतुरगविलोभनायेव (१५९) विलोडन-
श्रुदितकुङ्कुमस्थलीरससमालम्बानाम् उत्प्रेथपुटैः सम्मुखैः
(१६०) उदरशायिकिशोरकजवजननाय प्रभञ्जनमिव च
आपिबन्तीनां वातहरिणीनामिव स्खच्छन्दचारिणीनां बड़-
वानां हृद्दैः विचरद्भिः आचितः, (१६१) अनवरत-
क्रतुधूमान्धकारप्रवृत्तैः हंसयूथैरिव बाणैः धवलितभुवनः,

कुमारकाः,—पद्मपालकशिशव इत्यर्थः, तैः पाल्यमानाः,—रक्ष्यमाणाः तैः । औष्ट्रकैः,—
उष्ट्राणां समूहैः । औरभ्रैः,—मेघनिचयैः, [“गीवोन्नीष्टीरभ—” (४।१।३९ पा०)
इत्यादिना वृत्ति रूपम् । “मेष्टीरभोरणीयुमेवदृष्टय एङकाः” इत्यमरः । “औरभ्रै-
” इत्यत्र “औरभ्रकैः” इति पाठेऽपि स एवार्थः ।] कृतसम्बाधः,—समाकीर्णः ।

(१५८) रवीति ।—रवेः,—सूर्यस्य, रथे ये तुरगाः,—अश्वाः, तेषां विलोभनम्
—अनुरागप्रकटनेन लोभप्रदर्शनं तथैव ।

(१५९) विलोडनेति ।—विलोडनेन—विदलेनेन, [“विलोडन—” इत्यत्र
“विलोडन—” इति पाठः,—विलोडनेन—भूसौ इतस्ततः शरीरपरिचालनेन इत्यर्थः]
श्रुदित—सर्दनं नीता, या कुङ्कुमस्थली—कुङ्कुमोत्पत्तिभूमिः, तस्या रसेन—द्रव्येण,
समालम्बाः,—अनुलिप्ताः तासाम् । उत्प्रेथपुटैः,—उत्—उद्गतानि, प्रीथपुटानि—
नासापुटानि येषां तादृशानि तैः । सम्मुखैः,—ऊर्ध्वमुखैः ।

(१६०) उदरशायीति ।—उदरशायिनां—गर्भस्थितानां, किशोरकाणां—
श्रावकानां, [“बालः किशोरः” इति अश्वप्रकरणे अमरः । बालः,—अश्वशिशुरित्यर्थः]
जवजननाय—वेगबर्हनाय इत्यर्थः, प्रभञ्जनमिव—वायुमिव । आपिबन्तीनां—अप्यप्यन्तीनां,
सम्प्रीतवतीनामिति यावत्, वातहरिणीनामिव—वातसृगौषामिव, समीरणाभिमुख-
आविनीनां सृगौषामिवेति यावत्, स्खच्छन्दचारिणीनां—स्वेच्छया चरन्तीनां, बड़वानाम्—
अश्वानाम् । (“बाम्यश्वा बड़वा” इत्यमरः) आचितः,—आकीर्णः, [आङ्पूर्वक-चित्रः
“निष्ठा” (३।१।१२ पा०) इति कर्णशिवि ज्ञः ।]

(१६१) अनवरतेति ।—अनवरताः,—अविरताः, क्रतूनां—यज्ञानां, धूमा
एव अन्धकाराः, तेषु प्रवृत्ताः,—जाताः तैः, ह्रपपक्षे,—धूमेन अन्धकारः, तस्यात्
प्रवृत्तैः,—पलायितैः, इतस्ततः धावमानैरित्यर्थः, बाणैः,—शराख्यदण्डविशेषैः,

(१६२) सङ्गीतगतमुरजरवमत्तैः मयूरैरिव विभवैः मुखरितजीव-
लोकः, शशिकरावदातवृत्तैः मुक्ताफलैरिव गुणिभिः प्रसाधितः,
(१६३) पथिकशतविलुप्यमानस्फीतफलैः महातरुभिरिव सर्वा-
तिथिभिः अभिगमनीयः, (१६४) मृगमदपरिमलवाहिसृगरोमा-
च्छादितैः हिमवत्पादैरिव महत्तरैः स्थिरीकृतः, (१६५) प्रोद्दृष्ट-

धवलितेति ।—धवलितानि—श्वेतीकृतानि, भुवनानि—प्रदेशा यस्य तथोक्तः ।
[“भुवनः” इत्यत्र “भवनः” इति पाठः,—भवानि—गृहाणि इत्यर्थः] “धूमाश्वकार-
प्रवृत्तैः वायैः धवलितभुवनः” इति विरोधप्रतीतिः । इंसानामश्वकारप्रवृत्तत्वानु तमसि
प्रचारात् त्रैयम् ।

(१६२) सङ्गीतेति ।—सङ्गीतेषु—विषयं निषादादिसप्तस्वरास्वापनेषु इत्यर्थः,
गतानां—स्थितानां, मुरजानां—मृदङ्गानां, रवेण—ध्वनिना, मत्ताः,—मादकजनकाः
इति यावत्, लङ्कासिताश्च तैः । विभवैः,—सम्पद्भिः । मुखरितः,—सततव्यापृत इति भावः,
मादितय, जीवलोकः,—प्राणिवर्गः, जनलोकावकाशश्च यस्य तथोक्तः । (“लोकस्तु भुवने
जने” इत्यमरः) शशिकरेति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, कराः,—किरणाः, तद्वत् श्ववदातानि
—विशदानि, निर्मलानि इति यावत्, वृत्तानि—चरितानि येषाम् ; अन्वयः,—शशिकर-
वत् श्ववदातानि—स्वच्छानि, वृत्तानि—वर्तुलानि तैः । गुणिभिः,—विद्याविनयशालिभिः,
मूढवद्भिश्च । प्रसाधितः,—अलङ्कृतः ।

(१६३) पथिकेति ।—पथिकशतैः,—पाथैः, तत्करशतैः इत्यर्थः, विलुप्यमानाणि
—चौर्यमाणानि, स्फीतानि—प्रभूतानि, फलानि—धनानि येषां तथाभूतैः ; अन्यत्र,—
पथिकानाम्—अश्वगानां, शतैः विलुप्यमानानि—गृह्यमाणानि, भक्षणेन अदृश्यतां
नीयमानानि इत्यर्थः, स्फीतानि—प्रभूतानि, फलाणि येषां तैः । अभिगमनीयः,—
आश्रयणीयः ।

(१६४) मृगेति ।—मृगमदस्य—कम्पूरिकायाः, परिमलवाहिभिः,—सौरभ-
शालिभिः, मृगरोमभिः,—राजवृत्ति संज्ञान्तरैः कस्तूरीमृगरोमनिर्मितैः वसनैः इति
यावत्, (“राजवं मृगरोमजम्” इत्यमरः) आच्छादितैः,—कृतगात्रावरणैः ; अन्यत्र,
—तथाविधमृगरोमावृतैः, हिमवत्पादैरिव—हिमाद्रेः प्रत्यन्तपर्वतैरिव, (“पादाः
प्रत्यन्तपर्वताः” इत्यमरः) महत्तरैः,—अतिमहद्भिः लोकोः, वृद्धैर्वा ; अन्यत्र,—प्रकाशैः,
स्थिरीकृतः,—आवासितः ।

(१६५) प्रोद्दृष्टेति ।—प्रकर्षेण उद्गता दृष्टाः,—नाला येषां तानि,

सहस्रपत्रोपविष्टहिजोत्तमैः नारायणनाभिमण्डलेरिव तोयाशयैः
संछितः, (१६६) मथितपयःप्रवाहप्रक्षालितक्षितिभिः क्षीरोद-
मधनारभैरिव महाघोषैः पूरिताशः श्रीकण्ठो नाम जनपदः ।

(१६७) यत्र वेताग्निधूमाश्रुपातजलक्षालिता इव अक्षी-
यन्त कुट्टयः । (१६८) पच्यमानचयनेष्टकादहनदग्धानीव
न चट्टयन्त दुरितानि । (१६९) क्षियमानयूपदाह-

सहस्रपत्राणि—कमलानि, बहूनि कमलपत्राणि च, तेषु उपविष्टा हिजोत्तमाः,—
उत्कृष्टाः पवित्राः, ब्राह्मणाश्च येषु तथाभूतैः, तोयाशयैः,—जलाशयैः, सरोभिरित्यर्थः ;
अन्वयः,—तोयमेव आशयः,—आधारः, स्नानमित्यर्थः येषां तैः, नारायणस्य समुद्र-
शायित्वान् ; संछितः,—सुशोभितः ।

(१६६) मथिनेति ।—मथितानां—विजलतकाणां, (“मथितं पुनः । क्लीबं
निर्जलघोले स्यात् विखालोडित-वृष्टयोः” इति मेदिनी) पयसां—दुग्धानाञ्च,
प्रवाहेण—धारया ; अन्वयः,—मथिनेन—विलाडिनेन, पयसां—दुग्धानां, प्रवाहेण
—क्षोतसा, प्रक्षालिता—धोता, क्षितिः,—भूभागी यैः तथोक्तैः । महाघोषैः,—महद्भिः
घोषैः,—आभीरपक्षीभिः, (“घोष आभीरपक्षी स्यात्” इत्यमरः) अन्वयः,—महा-
ऽऽघोषैः,—महाऽऽरावैश्च, पूरिता—व्याप्ता, आशा—आकाङ्क्षा, आशाः,—दिशश्च
यत्र तथोक्तः, (“आशा वृक्षा-दिशीः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) ।

(१६७) यत्रेत्यादि ।—वेता—“दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ चयौऽपयः ।
अग्नित्रयमिदं वेता” इत्युक्तस्त्रिविधः अग्निः वेताग्निः ; अत्र प्रचक्ष्णाग्निबोधनाय वेतेति
पदं बोद्धव्यं, वेताग्निर्तुल्योऽग्निरित्यर्थः, तस्य धूमेन योऽश्रुपातः,—पतितम् अश्रु
इत्यर्थः, स एव जलं—सलिलं, तेन क्षालिता इव—धोता इव, शमिता इव इति
भावः, कुट्टयः,—कुम्भिता दृष्टयः,—वेदविबुद्धानि ज्ञानानि, दृष्टिकोषाश्च, अक्षीयन्त
—चयम् अगच्छन् ।

(१६८) पच्यमानेति ।—पच्यमानं—दह्यमानं, चयनं—चित्ता, “पांजा”
इति वङ्गभाषा, यामां तथाभूतानाम्, इष्टकानां—दह्यमानानामिति भावः, दहनेन
—सन्नापेन, दग्धानि इव—भक्ष्यीकृतानि इव । दुरितानि—पापानि । एतेन बहुलीकृता-
निर्मितहर्ष्यंवासिबिलासिसद्भावेऽपि न पापे प्रवृत्तिरिति भावः ।

(१६९) क्षियमानेति ।—क्षियमानानि—ऊन्यमानानि, यूपदाह दाहश्च वैः

परशुपाटित इव व्यदीर्यत अधर्मः । (१७०) मखशिखिधूम-
जलधरधाराधौत इव ननाश वर्णसङ्करः । (१७१) दीय-
मानानेकगोसहस्रशृङ्गखण्डमान इव अपलायत कलिः ।
(१७२) सुरालयशिलाघट्टनटङ्गनिकरनिकृता इव व्यदी-
र्यन्त विपदः । (१७३) महादानविधानकलकलाभि-
द्रुता इव प्राद्वन् उपद्रवाः । (१७४) दीप्यमान-
सत्त्वमहानससहस्रसन्तापिता इव व्यलीयन्त व्याधयः ।

मवाभूतैः, परशुभिः,—कुठारैः, पाटित इव—कर्णित इव, अधर्मः,—पापं, व्यदीर्यत
—विदीर्यः अभूत् ।

(१७०) मखेति ।—मखानां—यज्ञानां, शिखिनः,—अग्रयः, तेषां धूमाः, तैः
ये जलधराः,—मेघाः, उत्पन्ना इति भावः ; उक्तञ्च महाकविना कालिदासेन,—
“धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपाताः क मेघाः” इति, तेषां धाराभिः,—शक्तिभिः,
धौत इव—क्षालित इव । वर्णसङ्करः,—वर्णानां—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां, सङ्करः,
—प्रातिलोभ्येन सन्तानोत्पादनम् ; अन्यत्र,—सङ्कीर्णवर्णः, शुक्लकृष्णादीनां मिश्रणेनोत्पन्नः
स्यावादिवर्णः इति भावः, तादृशी हि वर्णः मेघधाराधौतः अवश्यमेव नश्यति ।

(१७१) दीयमानेति ।—दीयमानानाम् अनेकेषां—प्रभूतानां, गोसहस्राणां शृङ्गैः
खण्डमान इव—क्रियमान इव, ताड्यमान इवेति यावत्, कलिः,—चतुर्थे युगम्,
अपलायत—अदर्शनं गतवान् ।

(१७२) सुरेति ।—सुरालयेषु—देवमन्दिरेषु, याः शिलाः,—प्रसराः, तासां
घट्टने—योजने, ये टङ्गनिकराः,—पाषाणदारणास्त्रनिबद्धाः, (“टङ्गः पाषाणदारणः”
इत्यमरः) तैः निकृता इव—खण्डिता इव, व्यदीर्यन्त—व्यसृण्यन्त ।

(१७३) महादानेति ।—महादानानां—भूयादिदानानामित्यर्थः, विधाने—
अनुष्ठाने, यः कलकलः,—कीलाहलः, तेन अभिद्रुता इव—ताडिता इव । उप-
द्रवाः,—अजिह्वपाताः, प्राद्वन्—अपलायन्त ; दानेन च ग्रहाद्युपद्रवशान्तिः भवति
इति भावः ।

(१७४) दीप्यमानेति ।—दीप्यमानानां—प्रज्वलतां, सत्त्वानां—सदा दानानां,
सदर्थं निकृताणामिति भावः, सत्त्वेषु वा (“सत्त्वमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनेऽपि च”
इत्यमरः) महानमानां—रत्नशालानां, महानसंख्यबुद्धीनामिति यावत्, (“रसवत्यान्

(१७५) वृषविवाहप्रहतपुण्यपटहपटुखवासिता इव न
उपासर्पन् अपसृत्यवः । (१७६) सन्ततब्रह्मघोषवधिरीकृता
इव अपजग्मः ईतयः । (१७७) धर्माधिकारपरिभूतमिव
न प्राभवत् दुर्देवम् ।

(१७८) तत्र चैवंविधे नानारामाभिरामकुसुमगन्धपरिमला-
भोगसुभगो यौवनारम्भ इव भुवनस्य, कुङ्कुममलनपिञ्जरितबहु-

पाकस्थान-महानसे" इत्यमरः) महर्षेः,—प्रचुरसङ्ग्रहेः इति यावत्, मलापिता इव—
दग्धा इव, अभिभूता इव इत्यर्थः, व्याधयः,—रोगाः ।

(१७५) हर्षति ।—वृषस्य विवाहः,—वृषीक्षर्गः, यत्र चतसृभिः वयस्यग्रीभिः
समुत्कृष्टो वृषः स्वैरविहारो भवति, तत्र प्रहतस्य—ताडितस्य, पुण्यपटहस्य—धर्मान-
कस्य, पटुना—तारण, रवेण—नादेन, वासिता इव—भाषिता इव । न उपासर्पन्
—नापतन् । केचित्तु “वृषोऽव नीलवृषः, ‘लौहितो यस्तु वर्णेन सुखं पृच्छे च पाण्डुरः ।
श्वेतः खर-विषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥’ इत्युक्तलक्षणः, तस्य विवाहः,—
तदुत्सर्ग इत्यर्थः ।” तादृशवृषीक्षर्गस्य अपसृत्यनिवारकत्वम् अपि इति आचक्षते ।

(१७६) सन्ततेति ।—सन्ततेन—अधिरतेन, ब्रह्मघोषेण—वेदध्वनिना, वधिरी-
कृता इव—श्रवणशक्तिरहितरीकृता इव, ईतयः,—शर्मोपघातकाः, “अतिहाटरनाहाट,
शूलभाः मृषिकाः खगाः । अश्यामन्नाश्च राजानः घटेता ईतयः स्मृताः ॥” इत्युक्ता-
वत् ब्रह्मघोषिणामां तथा वधिरत्वं जायते, यथा शर्मोत्पत्तिकथाम् अपि न श्योत्
शक्नुवन्तीति भावः ।

(१७७) धर्मेति ।—धर्माधिकारः,—विचारालयः, तेन परिभूतम् इव—निराकृतम्
इव ; दुर्देवस्य विपद्भूतत्वेऽपि धर्माधर्मविचारेण लोकानां तदपगमादिति भावः ।

(१७८) “तत्र” इत्यस्य “स्थानांश्वराणां जननिवेशः” इत्युत्तरणान्वयः ।
तत्र—जनपदे । नानेति ।—नानाऽऽरासाणां—वह्नाम् उपवनानाम्, अभिरामाणि
—मनोहराणि, कुसुमानि, अन्यत्र,—नाना रासाः,—बह्वी महिलाः, अभिराम-
कुसुमानि इव, तेषां गन्धस्य—सौरभस्य, परिमलः,—सम्पर्दनामीदः, तस्य आभोगः,
—अनुभवः, तेन सुभगः,—रम्यः ; यदा,—नानारामाभिरामकुसुमानां गन्धानां—
घृष्टचन्दनकुङ्कुमादीनाञ्च, परिमलेन—जनमनोहरेण सौरभेण, यः आभोगः,—संस्कारः,
तेन सुभगः,—रमणीयः । कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमानां मलनेन—कङ्कमेन, पिष्ट-

महिषीसहस्रशोभितोऽन्तःपुरनिवेश इव धर्मस्य, (१७८) मरु-
दुद्ध्यमानचमरौबालव्यजनधवलितप्रान्तः एकदेश इव सुर-
राज्यस्य, (१८०) ज्वलन्मखशिखिसहस्रदीप्यमानदशदिगन्तः
शिविरमन्निवेश इव कृतयुगस्य, (१८१) पद्मासनस्थित-
ब्रह्मर्षिध्यानाधीयमानसकलाकुशलप्रशमः प्रथमोऽवतार
इव ब्रह्मलोकस्य, (१८२) कलकलमुखरमहावाहिनी-
शतमङ्गुलो विक्षेप इव उत्तरकुरुणाम्, (१८३) ईश्वर-
मार्गणसन्तापानभिज्ञसकलजनो विजिगीषुरिव त्रिपुरस्य,

कुङ्कुमानलपनेन इत्यर्थः, (“मलनं पटवामे ना कर्दमे तु नपंसकम्” इति मेदिनी)
पिञ्जरिताः,—पिङ्गलिताः, रञ्जिता इत्यर्थः, बह्वः महिष्यः,—कृताभिर्पकाः राजभाष्याः,
उत्तमा महिलाय, तामां सहस्रेण शोभितः,—अलङ्कृतः ।

(१७८) मरुर्दति ।—मरुतः—वायवः, देवाय, (“मरुतौ पवनामरौ” इत्यमरः)
तैः उद्ध्यमानाः,—मञ्जाल्यमानाः, चमरीणां बालाः,—पुच्छलीसान्वेव, व्यजनानि, तैः
धवलिताः,—श्वेतौकृताः, प्रान्ताः,—पथ्यन्तभागा यस्य तथाक्तः ।

(१८०) ज्वलदिति ।—ज्वलतां सर्वाग्निखनां—यज्ञाग्नीनां, सहस्रैः दीप्य-
माना दशानां दिशामन्ता यस्य तथाभूतः । शिविरमन्निवेश इव—कटकबन्ध इव ।
कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य ।

(१८१) पद्मति ।—पद्मासनेषु स्थिताः ये ब्रह्मर्षयः ; यदा,—पद्म एव आसनं
पद्मासनं, तत्र स्थितौ ब्रह्मा एव ऋषिः ; यदा,—ब्रह्मा च ऋषयश्च, तैः ध्यानेन—
समाधिना आधीयमानः,—क्रियमाणः, सकलानां—समयाणाम्, अकुशलानाम्—
असङ्गलानां, प्रशमः,—शान्तिः यस्मिन् तथाभूतः ।

(१८२) कलकलति ।—कलकलैः,—शब्दविशिष्टैः, मुखराः,—नदन्यः, महत्यः
वाहिन्यः,—महाः, सेनाय, तामां शतंन मङ्गुलः,—आकीर्णः, उत्तरकुरुणाम्—
उत्तराः कुरवः,—मेरुमन्निहितदशवासिनः तेषां, विक्षेप इव—“कृदभिहितो भावो
द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायेन विक्षेपोत्तरकुरुप्रदेश इवेत्यर्थः । [“विक्षेप इव”
इत्यत्र “विपक्ष इव” इति पाठः,—प्रतिद्वन्द्वो इव, उत्तरकुरुप्रदेशानामिति भावः ।

(१८३) ईश्वरेति ।—ईश्वरस्य—हरस्य, राजस्य, मार्गणेः,—शरैः, बहुधा
कृत्स्नार्थप्रार्थनैश्च, यः सन्तापः,—क्लेशः, तस्य अनभिज्ञाः सकला जना यस्मिन् तथा-

(१८४) सुधारससिक्तधवलगृहपङ्क्तिपाण्डुरः प्रतिनिधिरिव चन्द्रलोकस्य, (१८५) मधुमत्त-मत्तकाशिनौभूषणरवभरितभुवनो नामाभिहार इव कुबेरनगरस्य स्थाण्वीश्वराख्यो जननिवेशः ।

(१८६) यः तपोवनमिति मुनिभिः, कामायतनमिति वेश्याभिः, सङ्गीतशालेति लासकैः, यमनगरमिति शत्रुभिः, (१८७) चिन्तामणिभूमिरिति अर्थिभिः, वीरक्षेत्रमिति शस्त्रोपजीविभिः, गुरुकुलमिति विद्यार्थिभिः, (१८८) गन्धर्व-नगरमिति गायनैः, विश्वकर्म्ममन्दिरमिति विज्ञानिभिः,

भूतः । विपुरस्य—तिष्ठणं पुरां समाहारः विपुरं—मयदानवनिश्चितम् अलरील-स्थितं पुरवयमित्यर्थः तस्य । पुरा ईश्वरेण सस्त्रीगणं विपुरमस्त्रज्वालया दग्धमिति पुराणम् ।

(१८४) सुधेति ।—सुधारसैः—निपनटवैः, चूर्णटवैरित्यर्थः, असृजैश्च, (“सुधा लपोऽसृजं खुद्दी” इत्यमरः) सिक्तानां—लिप्नानामित्यर्थः, धवलगृहाणां पङ्क्तिभिः,—राजिभिः, पाण्डुरः,—धवलः । प्रतिनिधिरिव—प्रतिकृतिरिव ।

(१८५) मन्विति ।—मधुना—मद्यपानेन, मत्ता—दृष्टा, या मत्तकाशिनः,—उत्तमाङ्गनाः, यत्किंयश्च, तामां भूषणरवैः,—अलङ्कारनिर्मादैः, भरितम्—आपूरितं, भुवनं यत्र तथाभूतः । नामाभिहार इव—पद्यांयान्तरमिव इत्यर्थः । स्थाण्वीश्व-राख्यः—स्थाण्वीश्वरस्य आख्या यत्र तथाभूतः, स्थाण्वीश्वर इति आख्या यस्य तथाभूत इति वा । [“जननिवेशः” इत्यत्र “जनपदविशेषः” इति पाठान्तरम्] ।

(१८६) य इत्यादि ।—तपोवनं—निरन्तरधर्मांनुशीलनादिति भावः । कामायतनं—विलासप्राचुर्यादिति भावः । सङ्गीतशाला—गायस्वविद्याऽनुशीलनाति-श्रयादिति भावः । लासकैः—नटैः । यमनगरं—भयजनकत्वादिति भावः ।

(१८७) चिन्तामणिभूमिः,—वाञ्छितार्थप्राप्तिक्षेत्रम्, अनवरतदामधर्मप्रचारात् इति भावः, [“भुवः कित्” (उ० ४ पा० ४५ सू०) इति मिप्रत्यये रूपम्] । वीर-क्षेत्रं—वीरोत्पत्तिभूमिरित्यर्थः, साहसिपुरुषभूयस्त्वात् इति भावः । गुरुकुलम्—आचार्यगृहं, सततविद्याऽनुशीलनात् इति भावः ।

(१८८) गन्धर्वनगरं—सततसङ्गीतप्रचारादिति भावः । गायनैः,—गायकैः । विश्वकर्म्ममन्दिरं—शिल्पविद्याप्राचुर्यात् इति भावः ।

(१८८) लाभभूमिरिति वैदेहकैः, द्यूतस्थानमिति भागार्थिभिः,
साधुसमागम इति सद्भिः, (१८०) वज्रपञ्चरमिति शरणा-
गतैः, विटगोष्ठोति विदग्धैः, सुकृतपरिणाम इति पथिकैः,
(१८१) असुरविवरमिति वातिकैः, शाक्याश्रम इति शमिभिः,
(१८२) अप्सरःपुरमिति कामिभिः, महोत्सवसमाज इति
चारणैः, वसुधारेति विप्रैः अष्टह्यत ।

(१८३) यत्र च मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्यो

(१८८) लाभभूमिः,—उपाञ्जनस्थानं, ब्रह्मविधवल्गुनी व्यवहारात् इति भावः ।
वैदेहकैः,—वर्णिभिः, (“वैदेहकः साधेवाहो नैगमो वाणिजो वर्णिक” इत्यमरः) ।
द्यूतस्थानं—द्यूतं—दंडवनम्, अलकौडंति यावनं, तस्य स्थानम् । भागार्थिभिः,—भागः,
—भाग्यं, तदर्थिभिः,—तदभिलाषिभिः, अलदंडवेन नौभाग्यलिप्सुभिः इति यावत् ।
[“भागार्थिभिः” इत्यत्र “वन्दिभिः” इति पाठं परिकल्प्य केचित् “द्यूतस्थानमिति
साधुसमागो दीयते तत्र वन्दिभ्यः” इति व्याचरन्त्यः] ।

(१८०) वज्रपञ्चरं—वज्रनिर्मितं पञ्चरं, तत्र स्थितानां शत्रुदुर्द्वेषत्वादिति
भावः । विटगोष्ठो—विलासिसमाजः । विदग्धैः,—विलासिभिः । सुकृतपरिणामः,
—पुण्यपरिणतिः, सुखं स्थानलाभादिति भावः । पथिकैः,—पथिः, [“पथः पथि”
(५।१।७५ पाठः) इति कानि रूपम्] ।

(१८१) असुरविवरं—पातालम् । वातिकैः,—वायुरोगिभिः, भौमाकारशत्रु-
पुरुषाणां सततसंचारादिति भावः, यद्वा,—वातिकैः,—खनिविद्याव्यसनिभिराचार्यैः,
विविधविचित्रकलायां सन्निवेशादिति भावः । शाक्याश्रमः,—बौद्धसंन्यासिमठः । शमिभिः,
—शाक्यश्रमणकैः, बौद्धधर्माणामपि प्रचारादिति भावः ।

(१८२) अप्सरःपुरम्—अप्सरसां नगरं, सुन्दरीवाहत्यादिति भावः । चारणैः,
—कुशौलवैः । (“चारणास्तु कुशौलवाः” इत्यमरः) । चारणा हि उत्सवसंसदि राज्ञां
गणादिकं कोत्सेयित्वा अभिलषितं प्राप्नुवन्ति । वसुधारा—धनप्रवाहः, दातृभ्यो बहु-
चनलाभादिति भावः । सर्वलोकेषु उत्कृष्टालङ्कारः ।

(१८३) यत्वेत्यादि ।—मातङ्गगामिन्यः,—अपचगामिन्यः, चाण्डालगामिन्यः इति
यावत्, (“मातङ्ग, अपवे गजि” इति मेदिनी) अथ च शीलवत्यः,—सुचरिताः ;

विभवरतासः, (१८४) श्यामाः पद्मरागिण्यसः, (१८५) धवलद्विज-
शुचिवदनाः मदिरामोदिखसनासः, (१८६) चन्द्रकान्तवपुषः
शिरीषकोमलाङ्गसः, (१८७) अभुजङ्गम्याः कञ्चुकिन्यसः,

याः चाखालानपि उपगच्छन्ति, ताः कथं शीलवत्यः भवन्ति ? इति विरोधः ; गज-
गामिन्य इति तत्परिहारः ; एवम् उत्तरत् । गौर्यः,—पार्वत्यः, अथ च विभवरताः,
—वि—विगतं, भवे—हरे, रतं—रागो यासां ताः ; या गौरी, सा कथं भवादन्त्यव
अनुरागिणी ? इति विरोधः ; गौर्यः,—गौराङ्गः, विभवेषु—सम्पत्सु, रता इति
परिहारः ।

(१८४) श्यामाः,—रजन्यः, अथ च पद्मरागिण्यः,—पद्मे रागो विद्यते
यासां ताः पद्मविकाशिन्य इति यावत्, रागो पद्मानां निमीलनात् तासां पद्मरागित्वं
न सम्भवति इति विरोधः ; श्यामाः,—श्यामलाङ्गः ; यद्वा,—“श्रीते मुखीणसर्वाङ्गी
श्रीमे च मुखयौतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा श्यासा परिगीयते ॥” इत्युक्तलक्षणा
माय्यः ; पद्मरागिण्यः,—पद्मरागरत्नालङ्कृता इति परिहारः ।

(१८५) धवलति ।—धवलानि—विश्रुटानि, द्विजस्येव शचीनि—पवित्राणि,
वटनानि यासां ताः ; अथ च, सदिरति ।—सदिरया—सुरया, तत्पानेन इत्यर्थः,
आमोदिनः,—सौरभवन्तः, श्वमनाः,—निश्वासकरतः आसां तथोक्ताः ; याः हि
पवित्रब्राह्मणवत् पवित्रवदनाः, तासां मद्यपाने कथं मुखस्य एविवता ? इति विरोधः ;
धवलैः,—शुभैः, द्विजैः,—टलैः, शचीनि—उज्ज्वलानि, धवलानीत्यर्थः, वटनानि
यासां ता इति परिहारः, (“शुचिर्धामाग्रि... । ...धवलं शङ्खं नृपहने विपु ॥”
इति मेदिनी) ।

(१८६) चन्द्रकान्ति ।—चन्द्रकान्तः,—सर्पिशिलाविशेषः, तद्वत् वपुः,—शरीरं
यासां ताः, अथ च शिरीषकोमलाङ्गः,—शिरीषपुष्पवत् कोमलं—सुकुमारम्, अङ्गं
यासां ताः ; चन्द्रकान्तस्य प्रस्तरविशेषत्वेन लाठिन्यात् याः तद्वत् कठिनाङ्गः, ताः कथं
शिरीषकोमलाः ? इति विरोधः ; चन्द्रवत् कान्तं—रमणीयं, वपुर्यासमिति तत्परि-
हारः ।

(१८७) अभुजङ्गेति ।—अभुजङ्गम्याः,—भुजङ्गैः,—सर्पैः, न गम्याः, अथ च
कञ्चुकिन्यः,—भुजङ्गः ; याः खलु भुजङ्गाः, ताः कथं भुजङ्गैरनभिगमनीयाः ? इति
विरोधः ; भुजङ्गैः,—विटैः, (“भुजङ्गी विट-सर्पयोः” इति हलायुधः) न गम्याः, कञ्चु-
किन्यः,—कञ्चुकं—स्त्रीणां स्तनावरणवस्त्रविशेषः, तद्वत् इति परिहारः, (“कञ्चुको

(१८८) पृथुकलत्रश्रियः दरिद्रमध्यकलिताश्च, (१८९) लावण्य-
वत्यो मधुरभाषिण्यश्च, (२००) अप्रमत्ताः प्रसन्नोज्ज्वलरागाश्च,
(२०१) अकौतुकाः प्रौढाश्च प्रमदाः ।

वारवाणे स्यान्निर्भीके कवचेऽपि च ।चौलके ॥” इति मेदिनी । चौलका,—
“कौचुली” इति ख्यातः कर्पासकापरपर्यायः स्त्रीणां क्षनावरणवस्त्रभेदः ।)

(१८८) पृथ्विति ।—पृथुः,—आदिराजो वेषतनयः, तस्य कलत्राणां—महि-
षीणां, [गडधातोः प्रनि “गडिरादेश क.” (उ० १ पा० १०६ सू०) इत्यादिः ककारा-
देशे ऋप्] श्रियः इव—सम्पदः इव, श्रियो यामां ताः, अथ च दरिद्रमध्य-
कलिताः,—दरिद्राणां—निर्जनानां, मध्ये कलिताः,—सङ्घाताः, गणिता इत्यर्थः,
याः खलु राजसहिष्य इव सम्पच्छालिन्यः, ताः कथं दरिद्रमध्ये गणिताः ? इति
तदसम्भवादिरोधः ; पृथ्वी—महती, कलत्रस्य—श्रीः, जघनस्य इत्यर्थः, (“कलत्रं
श्रीणि-भार्ययोः” इत्यमरः) श्रीः,—शोभा यामां ताः ; दरिद्रः,—चौणः, मध्यः,—
कटिदेशः, तेन कलिताः,—शोभिता इति यावत्, इति परिहारः ।

(१८९) लावण्यवत्यः,—लवणरसशालिन्यः, अथ च मधुरभाषिण्यः,—मधुरा—
स्वाही, इति भाषा—उक्तिः विद्यते यामां ताः, या हि लवणरसबहलाः, ताः मधुराः
इत्युक्तिः न सम्भाव्यते इति विरोधः ; लावण्यवत्यः,—“मुक्ताफलैषु क्वायायाः तरलत्व-
मिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिह स्मृतम् ॥” इत्युक्तमौन्दर्यविशेषवत्य
इत्यर्थः, मधुरभाषिण्यः,—मधुरं—प्रियं, भाषितं शीलमासाम् इति तथाविधाः,
प्रियवादिन्य इति परिहारः, (“स्वादु-प्रियौ तु मधुरौ” इत्यमरः) ।

(२००) प्रसन्ना—सुरामिदः, तथा उज्ज्वलः,—शृङ्गाररसावेशयुक्तः इति
यावत्, (“शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः” इत्यमरः) रागः,—अनुरागः सुखरागो वा यामां
ताः, अथ च अप्रमत्ताः,—अचौवाः ; या मद्यपायिन्यः, ताः कथमप्रमत्ताः ? इति
विरोधः ; अप्रमत्ताः,—प्रमादयन्ताः, प्रसन्नाः,—स्वच्छः, नेत्रतर्पणः इत्यर्थः, उज्ज्वलः,—
विशदः, रागः,—वर्णं यामां ताः इति परिहारः, (“प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यान्
स्वच्छ-सन्तुष्टयोस्त्रिषु” इति मेदिनी) ।

(२०१) अकौतुकाः,—कौतुकं—विवाहकालिकहस्तसूत्रं, तद्रहिताः, विवाह-
कालपरिहितस्य कौतुकस्य समनन्तरमेव मुक्तत्वादिति भावः, विवाहितानां हि कर-
सूत्रं बध्यते, अत्र तद्राहित्यात् अविवहिता इति भावः, अथ च प्रौढाः,—पूर्ण-
यौवना इत्यर्थः ; याः हि पूर्णयौवनाः, ताः कथम् अविवहिताः ? इति विरोधः ;

(२०२) यत्र च प्रमदानां चक्षुरेव सहजं मुण्डमाला-
मण्डनं, भारः कुवलयदलदामानि । (२०३) अलक-
प्रतिविम्बान्येव कपोलतलगतानि अक्लिष्टाः श्रवणावतंसाः,
पुनरुक्तानि तमालकिशलयानि । (२०४) प्रियजनकथा एव
सुभगाः कर्णालङ्काराः, आडम्बरः कुण्डलादिः । कपोला एव
सततम् आलोककारकाः, विभवो निशासु मणिप्रदीपाः ।
(२०५) निश्वासाकृष्टमधुकरकुलान्येव रमणीयं सुखावरणं,
कुलस्त्रीजनाचारो जालिका । वाणी एव मधुरा वीणा, वाञ्छ-

कौतुकम्—अभिलाषः, प्रियसमागमार्थम् औत्सुक्यमिति यावत्, कालदौर्लभ्यादिति भावः,
तद्रहिताः स्वाधीनभर्तृकत्वादिति भावः, इति परिहारः । (“कौतुकत्वाभिलाषः... ।
विवाहसुखगीतादिभोगयोरपि न हर्षाः” इति मैट्टिनी) ।

(२०२) यवेत्यादि ।—सहजम्—अक्रान्तम् । मुण्डमालामण्डनं—मुण्डमाला
—नीलोत्पलमाला एव, मण्डन—भूषणम् । कुवलयदलदामानि—नीलोत्पलपत्र-
मालिकाः, भारः,—भारभूतः, अनावश्यकवस्तुमावम् इत्यर्थः । चक्षुरेव स्त्रीणां
नीलोत्पलरूपत्वादिति भावः ।

(२०३) अलकिति ।—अलकानां—चूर्णकुल्लानां, प्रतिविम्बानि—क्यायाः एव ।
अक्लिष्टाः,—हन्नामप्रेजनिर्तकृष्टताशून्या इत्यर्थः, श्रवणावतंसाः,—श्रवणभूषणानि ।
तमालकिशलयानि—तदाख्यवृक्षविशेषस्य पञ्चवानि, पुनरुक्तानि—अधिकानि, निरर्थ-
कानि इति भावः ।

(२०४) प्रियजनकथाः,—कालमव्यङ्ग्याः, [“प्रियजनकथाः” इत्यत्र
“प्रियकथाः” इति पाठोऽपि—अभिप्राय एव] सुभगाः,—रमणीयाः, श्रुतिसुखाः इत्यर्थः,
आडम्बरः,—संरम्भः, आधिक्यम् इत्यर्थः । (“आडम्बरसूत्र्यपद्मसंरम्भे गजगार्ज्जने” इति
मैट्टिनी) । आलोककारकाः,—प्रकाशकाः, स्फटिकवत् स्वच्छत्वात् इति भावः ।
विभवः,—ऐश्वर्यं, सम्पदिति यावत् ।

(२०५) निश्वासेति ।—निश्वासेन—अतिसुरभिणा इति भावः, आकृष्टानाम्
—आलिप्तानां, मधुकराणां—भमराणां, कमलधिया आपततामिति भावः,
कुलानि—सहाः । सुखावरणं—वदनाच्छादनम् । जालिका—अवगुह्यवसनम्,
[“.....स्त्रियां वसनान्तरे । भटानामश्मरचितान्तरविष्टाश्च जालिका” इति

विज्ञानं तन्वीताडनम् । ह्यासा एव अतिशयसुरभयः (२०६) पट-
वासाः, निरर्थकाः कर्पूरपांशवः । (२०७) अधरकान्तिविसर एवो-
ज्ज्वलतरोऽङ्गरागः, निर्गुणो लावण्यकलङ्कः कुङ्कुमपङ्कः । बाहव
एव कोमलतमाः परिहासप्रहारवेवलताः, निष्प्रयोजनानि मृणा-
लानि । (२०८) यौवनोष्णस्वेदविन्दव एव विदग्धाः कुचालङ्कृतयः,
हारास्तु भाराः । (२०९) ओष्य एव विशालस्फाटिकशिलातल-
चतुरसा रागिणां विश्रामकारणम्, अनिमित्तं भवनमणिवेदिकाः ।

मेदिनी) तन्वीताडनं—तन्वी—वीणागुणः, तस्याः ताडनम्—आघातः, वीणावादन-
मित्यर्थः, बाह्यविज्ञानं—बाह्यं—बहिर्गतं, विज्ञानं—विशेषणं वादिववादनबोधः ।

(२०६) पटवासाः,—सुगन्धचूर्णविशेषाः । निरर्थकाः,—निष्प्रयोजनाः । कर्पूर-
पांशवः,—कर्पूरजालाः ।

(२०७) अधरकान्तिविसरः,—अधरस्य लावण्यविसारः । निर्गुणः,—निष्कलः,
लावण्यकलङ्कः,—लावण्यस्य मालिन्यापादक इत्यर्थः, कुङ्कुमपङ्कः,—पिष्टकुङ्कुमद्रवः ।
कोमलतमाः,—अतिकोमलाः । परिहामेति ।—परिहासि—क्रीडाकाले, यः प्रहारः,
—ताडनं, तदर्थं वेवलताः,—वेवाणि, वेवयय इत्यर्थः ।

(२०८) यौवनेति ।—यौवनेन—तारुण्येन, य उष्मा—उत्तापः, तेन ये स्वेद-
विन्दवः,—घर्मजलकणाः । विदग्धाः,—मनोऽङ्गाः ।

(२०९) ओष्यः,—नितम्बाः । विशालेति ।—विशालं—वृहत्, यत् स्फाटिक-
शिलातलं—स्फाटिकमणिमयशिलापट्टं, (नितम्बानाम् अतिशुभ्रत्वात् श्लक्ष्णत्वात्
विशालत्वाच्च तथालं बोध्यम्) तद्वत् चतुरसाः,—चतुष्कोणाः, रागिणां—विलासिनां,
विश्रामकारणं—विश्रान्तिस्थानं, नितम्बानां विशालत्वादिति भावः । [विश्राम इति
त्वपाणिनौयं, विपूर्वकस्य ग्राम्यतेः घञि “नोदात्तोपदेशस्य—” (७।३।३४ पा०)
इत्युपधावृद्धिनिषेधात् ; “विश्रामकारणम्” इत्यत्र “विश्रामकारणम्” इति पाठो मनोरमः ।
तत्त्वबोधिनौकारास्तु—“यदि तु ‘धृश्यान् विश्रामय’ इत्यादिवन्निचि वृद्धिमाश्रित्य
णिजन्तादेरच् क्रियते, तदा रूपं सिध्यति” इत्याहुः । “विश्रामशब्दस्त्वसाधुरेवोदयोपरमौ
संज्ञापूर्वको विधिरजित्य इति वृद्धाभावात्” इति तु कैयटः । “सूर्यविश्रामा
भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमन्यायमेव मन्यन्ते” इति तु काशिका] अनिमित्तम्—
अकारणम् ।

(२१०) कमललोभनीनानि अलिकुलानि एव मुखराणि पदाभरणकानि, निष्फलानि इन्द्रनीलनूपुराणि । नूपुररवाहता भवनकलहंसा एव समुचिताः सञ्चरणसहायाः, ऐश्वर्य्यप्रपञ्चाः परिजनाः ।

(२११) तत्र च साक्षात् सहस्राक्ष इव सर्ववर्णधरं धनुर्दधानः, मेरुमय इव कल्याणप्रकृतित्वे, (२१२) मन्दरमय इव लक्ष्मीसमाकर्षणे, जलनिधिमय इव मर्यादायाम्, आकाशमय इव (२१३) शब्दप्रादुर्भावे, (२१४) शशिमय इव कलासङ्गहे, वेदमय इव अक्षत्रिमालापत्वे, धरणिमय इव

(२१०) कमलति ।—कमललोभन—पदं कमलमिति धिया यो लोभः,—आसङ्गाभिलाषः, तेन मिलीनानि—सलग्नानि । मुखराणि—निखनवन्ति । इन्द्रनीलनूपुराणि—नीलकालमणिनिर्मितानि मङ्गीराणि । सञ्चरणमहायाः,—भ्रमणमञ्जिनः । ऐश्वर्य्यप्रपञ्चाः,—विभवविस्ताराः, ऐश्वर्य्यप्रदर्शनार्थमिति भावः ।

(२११) तवेति ।—“तत्र” इत्यस्य “पृथग्भूतिरिति नाम्ना सम्भूत” इत्युत्तर-
णान्वयः । सर्वेति ।—सर्वे वर्णाः,—ब्राह्मणादयः, शूद्राद्याश्च तान् धरति—धारयति पालयति वा इति तथोक्तं, धनुः,—कार्मुकं, दधानः,—धारयन् ; शकधनुः विविध-
वर्णरञ्जितं दृश्यते इति शास्त्री उच्यते । कल्याणप्रकृतित्वे—कल्याणं—सङ्गलं, हेम च, सुवर्णस्यैवार्थः, (“कल्याणं हंसि सङ्गलं” इति हेमः) प्रकृतिः यस्य तथालं ।

(२१२) मन्दरमयः,—तदाख्यपर्व्वतात्मकः । क्षीरादमन्यने मन्दराचलस्य मन्यनदण्डरूपतया तेनैव तव स्थिताया लक्ष्मीः समुद्धारणम् ; अस्यापि शत्रुराज-
लक्ष्मीसमाकर्षकत्वमिति भावः । मर्यादायां—स्थितौ, सदाचाररचणं इत्यर्थः, सीमायाश्च, सीमाऽनतिक्रमणं इत्यर्थः, (“मर्यादा सीमनि स्थितौ” इति मेदिनी) ; जलनिधिः यथा वेलारूपसीमालङ्घनं न करोति, तथा अयमपि अविवर्चितमदाचार इति भावः ।

(२१३) शब्दप्रादुर्भावे—शब्दानां—यशोविनयादिरूपाणां, ध्वनीनाञ्च, प्रादुर्भावः,—प्रकाशनं तस्मिन् ; आकाशात् यथा शब्दानां प्रादुर्भावः, “शब्दगुणमाकाशम्” इति सूते, तथा अस्मात् यशोविनयादीनां समुद्भूतिः इति भावः ।

(२१४) शशिमयः,—चन्द्रमयः । कलामङ्गहे—कलाः,—चतुःषष्टिप्रकारा विद्याः, षोडशभागाश्च, तासां सङ्गहः तस्मिन् । अक्षत्रिमालापत्वं—अक्षत्रिमः,—अक्षपटः,

(२१५) लोकधृतिकरणे, पवनमय इव (२१६) सर्वपार्थिव-
रजोविकारहरणे, गुरुर्वचसि, (२१७) पृथुः उरसि, विशालो
मनसि, जनकः तपसि, (२१८) सुयावः तेजसि, सुमन्त्रो
रहसि, (२१९) बुधः सदसि, अर्जुनो यशसि, भीष्मो धनुषि,
निषधो वपुषि, शत्रुघ्नः समरे, (२२०) शूरः शूरसेनाऽऽक्रमणे,

सत्यमित्यर्थः, अपौरुषेयश्च, आलापः—वचनं यस्य तथात्वे ; वेदवाक्यमिव अस्य वाक्यं
सत्यमिति भावः ।

(२१५) लोकधृतिकरणे—लोकानां—प्रजानां, जगताञ्च, धृतिः,—धैर्यं,
धारणञ्च, तस्याः करणं—सम्पादनं तस्मिन् ।

(२१६) सर्वसि ।—सर्वेषां पार्थिवानां—राज्ञां, रजोविकारस्य—रजोगुणजन्य-
विकृते, दम्भाहङ्कारादे इत्यर्थः । अन्यत्र,—पार्थिवानां—पृथिवीसम्बन्धिनां, रजसां
—धुलीनां, विकारस्य हरणे—अपनयने । वचसि गुरुः,—महान्, अतिमुक्ता इति
भावः, महत्त्वमिति ।

(२१७) उरसि—वक्षसि, पृथुः—विशालः, आदिराजविशेषश्च । मनसि
विशालः,—विस्तीर्णः, उदारमनः इत्यर्थः, तदाख्यो राजा च, यद्वा,—विशालो
नाम बोधिसत्त्वः स इव शालमनः । जनकः—उत्पादकः, तदाख्यो राजा च ;
यथा राजा जनकतपसि निरतः, तथाऽयम् इति भावः ।

(२१८) सुयावः—सु—शोभना, याव—युद्धार्थप्रयाणं यस्य तथोक्तः, तदाख्यो
वृषश्च । सुमन्त्रः—सु—शोभनः, मन्त्रः,—कर्त्तव्यावधारणवचनं यस्य तथोक्तः,
तदाख्यो दशरथमन्त्री च । रहसि—निर्जने ।

(२१९) बुधः—पण्डितः, चतुर्थग्रहश्च । सदसि—सभायां । अर्जुनः,—
धवलः, कार्त्तवीर्यश्च, यद्वा,—पार्थश्च । भीष्मः,—भयङ्करः, शालन्वयश्च । [“भीमा-
दयोऽपादने” (इ । ४ । ७४ पा०) इति विभक्तेः सकि मुगागसे रूपम्] धनुषि—
धनुर्वेदे इत्यर्थः । निषधः,—कठिनः तदाख्यदेशविशेषस्य राजा च, नल इत्यर्थः,
तदाख्यः पर्वतो वा, नल इव रूपवान्, पर्वत इव स्थिरशरीरो वा इति भावः, (“निषधः
कठिने देशे तद्राजं पर्वतान्तरे” इति मेदिनी) । शत्रुघ्नः,—शत्रुघातो, रामानुजश्च ।

(२२०) शूरः,—वीरः, यदुर्वशीश्वराजविशेषश्च । शूरति ।—शूराणां—शौर्य-
प्राजिनीनां, सेनानां—वाहिनीनां, शूरसेनस्य—देशविशेषस्य च, आक्रमणं तस्मिन् ।

दक्षः प्रजाकर्म्मणि, सर्वादिराजतेजःपुञ्जनिर्मित इव राजा
पुष्पभूतिरिति नाम्ना बभूव ।

(२२१) पृथुना गौरियं कृतेति यः स्पर्द्धमान इव महीं
महिषीं चकार । (२२२) निसर्गस्त्रैरिणी स्वरूच्यनुरोधिनी च
भवति हि महतां मतिः; यतः तस्य केनचित् अनुपदिष्टा
सहजैव शैशवादारभ्य अन्यदेवताविमुखी भगवति, भक्तिमुल्लसि,
भुवनभृति, भूतभावने, भवच्छिदि भवे भूयसी भक्तिः अभूत् ।
अकृतवृषभध्वजपूजाविधिः न स्वप्नेऽपि आहारम् अकरोत् ।
अजम्, अजरम्, असुरगुरुम्, असुरपुररिपुम्, अपरिमितगण-
पतिम्, अचलदुहितृपतिम्, अखिलभुवनकृतचरणनतिं पशु-
पतिं प्रपन्नोऽन्यदेवताशून्यम् अमन्यत वैलोक्यम् । भर्तृ-

दक्षः,—विपुणः, प्रजापतिभेदश्च । प्रजाकर्म्मणि—प्रजापालने, प्रजीत्यादनव्यापारे
च ।

(२२१) पृथुनेत्यादि ।—इयं—मही, गौः,—गोरूपधरा इत्यर्थः, कृतेति
स्पर्द्धमान इव—तं जिगीषन् इव इत्यर्थः, महिषी—“कृताभिषेका महिषी” इति
अमरोक्ता राज्ञः प्रधानपत्नी तां, महिषस्त्रीरुपाञ्च ।

(२२२) निसर्गस्त्रैरिणी—स्वभावतः स्वेच्छाचारिणी । स्वरूच्यनुरोधिनी—
स्वाभिमतानुवर्तिनी । अनुपदिष्टा—अशिक्षिता । सहजा—स्वाभाविकीत्यर्थः । भुवन-
भृति—भुवनानि—जगन्ति, विभर्ति—धारयति पालयति, इत्यर्थः तन्निन्, त्रिभुवन-
रक्षितरि इत्यर्थः । भूतभावने—भूतान्—प्राणिनः, भावयति—हृदिस्थितत्वेन
विषयेषु प्रवर्तयति; यद्वा,—भावयति—चिन्तयति, शुभाशुभमिति भावः यः
तन्निन् । भवच्छिदि—संसारविध्वंसिनि । भवे—हरे । अजं—जन्मरहितम् ।
अजरं—जराशून्यम् । असुरगुरुं—देवदेवम् । असुरपुररिपुं—विपुरारिम् । अपरि-
मितगणपतिम्—अपरिमितानाम्—असङ्ख्येयानां, गणानां—प्रमथानां, पतिः,—
प्रभुः तम् । अचलैति ।—अचलस्य—नगस्य, हिमवत इत्यर्थः, दुहितुः,—तनयायाः,
प्रार्थया इत्यर्थः, पतिः,—स्वामी तम् । अखिलैति ।—अखिलैः,—समग्रैः, भुवनैः,
—वैलोक्यवर्तिभिरित्यर्थः, कृता चरणयोः नतिः,—प्रणामः यस्य तम् । पशुपतिं—
पशूनां—सर्वान् प्रविशेषेण प्रशस्यन् ये ते प्रशवः,—देवाः, सर्वान् समदर्शिनः इति

चित्तानुवर्तिन्यश्च अनुजीविनां प्रकृतयः । तथा हि,—गृहे
गृहे भगवान् अपूज्यत खण्डपरशुः । (२२३) ववुः अस्य होमा-
नलज्वालाविलीयमानबहुलगुगुलगन्धगर्भाः स्रपनक्षीरशीकर-
क्षोदक्षारिणः (२२४) विस्वपल्लवदामदलीहाहिनः पुण्याल-
येषु वायवः । (२२५) शिवसपर्य्यासमुचितैः उपायनैः प्राभृ-
तकैश्च पौराः, पादोपजीविनः सचिवाः, भुजबलनिर्जिताश्च
करदीकृता महासामन्ताः तं सिषेविरे । तथा हि,—

भावः, (“पद्ममृगादिदेवजे नाऽन्यथं यद्य दर्शने” इति मेदिनी) तेषां पतिः वं,
हरमित्यर्थः । प्रपन्नः,—आश्रितः । खण्डपरशुः,—शिवः । (“शम्भुरीशः पद्मपतिः
शिवः शुक्ली महेश्वरः ।…… भूतेशः खण्डपरशुः…… ॥” इत्यमरः) ।

(२२३) ववुः,—बहन्ति क्व । हीमेति ।—होमानलज्वालायां—होमकुण्डाग्नि-
शिखायां, [“होमानलज्वाला—” इत्यत्र “होमालवाल—” इति पाठः,—
होमार्थम् आलवालम्—आलवालाकृतिकुण्डमित्यर्थः तस्मिन्] विलीयमानानां—द्रवतां,
बहन्तानां—बहन्तां, गुगुलूनां मन्त्रो गर्भे—मन्त्रे येषां तथाभूताः, होमार्थे प्रज्वलदग्नी
विलिप्यमाणानां नानाविधानां मन्त्रद्रव्याणां सौरभीक्षासिता इत्यर्थः ; एतेन वायौ
सौरभ्यं वर्णितम् । स्रपनेति ।—स्रपनं—स्नानीपकरणं, यत् क्षीरं—दुग्धं, तस्य
शीकरक्षोदान्—कणचूर्णानि ; यद्वा,—शीकराः,—विन्द्व एव, क्षोदाः,—चूर्णसदृशा
इति यावत्, तान् लरन्तीति तथोक्ताः ; एतेन वायौ शैल्यं वर्णितम् ।

(२२४) विन्वेति ।—विस्वपल्लवानां—विस्वपल्लवानामित्यर्थः, दामानि—माल्यानि,
तेषां दलानि—निचयान्, उदहतीति तथाविधाः ; एतेन वायौ मान्यं दर्शितम् ।
पुण्यालयेषु—पुण्यस्थानेषु, पूजास्थानेषु इति यावत् । [“पुण्यालयेषु” इत्यत्र
“पुण्यविषयेषु” इति पाठः,—पवित्रजनपदेषु इत्यर्थः, “विषयो गोचरे देशे तथा
जनपदेऽपि च” इति मेदिनी] ।

(२२५) शिवेति ।—शिवस्य सपर्य्या—पूजा, (“पूजा नमस्याऽपचितिः
सपर्य्या……” इत्यमरः) तत्समुचितानि—तदुपयोगीनि इत्यर्थः तैः, उपायनैः,—
उपदौकनैः, यानि स्वयमानौयन्ते प्रभुप्रीतिकराणि द्रव्याणि तैः इत्यर्थः । प्राभृतकैः,
—सुदृग्प्रवितैर्द्रव्यैः इत्यर्थः । [“प्राभृतकैः” इत्यत्र “प्राभृतैः” इति पाठेऽपि अभिप्रायः
पूज] । करदीकृताः,—करप्रदानार्थम् अधीनीकृता । महासामन्ताः,—प्रेष्ठपुत्राः ।

(२२६) कैलासकूटधवलैः (२२७) कनकपत्रलताऽलङ्कृत-
विषाणकोटिभिः (२२८) महाप्रमाणैः सभ्याबलिद्वयैः, सौवर्णैश्च
स्वपनकलसैः, अर्घ्यभाजनैश्च, धूपपात्रैश्च, पुष्पपटैश्च,
(२२९) मणियष्टिप्रदीपैश्च, ब्रह्मसूत्रैश्च, महाऽहंमाणिक्यस्वच्छ-
स्वचितैश्च मुखकोषैः परितोषम् अस्य मनसि चक्रुः ।
(२३०) अन्तःपुराणि अपि स्वयम् आरब्धवालेयतण्डुलकण्ड-
नानि, (२३१) देवगृहोपलेपनलोहिततरकरकिसलयानि,
(२३२) कुसुमग्रथनव्ययसमस्तपरिजनानि तस्य अभिलषितम्
अन्ववर्तन्त ।

(२२६) कैलामिति ।—कैलासस्य—रञ्जतगिरिः, [कैलीमा समूहः इति “तस्य
समूहः” (४ । २ । ३० पा०) इति घञि कौलं, तेनास्यतेऽव इत्यामघातोः “अकृत्तरि
च—” (३ । ३ । १८ पा०) इति घञि रूपम्] कृटानि—ग्रहाणि, तदन्तर्ध्वलाः तैः ।

(२२७) कनकेति ।—कनकपत्रलताभिः,—स्वर्णनिर्मितपत्रभङ्गैः, अलङ्कृताः
विषाणकोटयः,—ग्रहायाणि येषां तैः ।

(२२८) महाप्रमाणैः,—ठण्डाकारैः, सभ्याबलिद्वयैः,—सभ्याकालिकपूजार्थ-
प्रभैः । सौवर्णैः,—काञ्चननिर्मितैः, स्वपनकलसैः,—स्नानसाधनकुम्भैः । अर्घ्य-
भाजनैः,—अर्घ्यपात्रैः । पुष्पपटैः,—येषु वसनेषु मूत्रैः पुष्पाणामाकृतयो विरच्यन्ते ते
पुष्पपटाः तैः । [“पुष्पपटैः” इत्यत्र “पुष्पपटैः” इति पाठेऽपि अवशिष्ट एव] ।

(२२९) मणियष्टिप्रदीपाः,—ज्वलन्मणिशिखाः सौवर्णयष्टयः तैः । ब्रह्मसूत्रैः,—यज्ञोप-
वीतैः । महाऽहंति ।—महाऽहंति—महामुष्टेन, माणिक्यस्वर्णन—रञ्जकर्मण, स्वचितैः,
—निबद्धैः, मुखकोषैः,—मुखयुक्ताः कोषा तैः, शिवालङ्काश्चादयैः । अस्य—पुष्पभूतैः ।

(२३०) अन्तःपुराणि—अदरोधवर्गाः । आरब्धेति ।—आरब्धानि बाल्यानि—
बालि,—पूजा तस्मै हितानि, [“हृदिरुपधिबलदंष्ट्र” (५ । १ । १३ पा०) इति ढञि
रूपम्] तन्मुत्तमानां कण्डनानि—आधर्माविशेषाः यैः तथाभूतानि ; यथा,—बाल्यानां
तन्मुत्तमानां कण्डनानि यैः तथाभूतानि ।

(२३१) देवेति ।—देवगृहस्य—शिवमन्दिरस्य, उपलेपनेन—गोमयादिना
पूजनेन, लोहिततराः,—अतिलोहिताः, करकमलयाः येषां तथोक्तानि ।

(२३२) कुसुमेति ।—कुसुमानां ग्रथने—गुम्फने, अथ ग्रथनशब्दप्रयोगश्चित्त्वः,

तथा च.—(२३३) परममाहेश्वरः स भूपालो लोकतः
शुश्राव, भुवि भगवन्तम् अपरमिव साक्षात् दक्षमखमथनं दक्षि-
णार्थं बहुविधविद्याप्रभावप्रख्यातैः गुणैः शिथैरिव अनेक-
सहस्रसङ्घैः व्याप्तमर्त्यलोकं भैरवाचार्य्यनामानं महाशैवम् ।
(२३४) उपनयन्ति हि हृदयम् अदृष्टमपि जनं शील-
संवादाः ; यतः स राजा अवणममकालमेव तस्मिन् भैरवाचार्य्य
भगवति द्वितीय इव कपर्दिनि दूरगतेऽपि गरीयसीं बबन्ध
भक्तिम्, आचकाङ्क्ष च मनोरथैरपि अस्य सर्व्वदा दर्शनम् ।

(२३५) अथ कदाचित् पथ्यस्ते अस्ताचलचुखिनि वासरे
अन्तःपुरवर्त्तिनं राजानम् उपसृत्य प्रतीहारी विज्ञापितवती,—
“देव । द्वारि परित्राट् आस्ते, कथयति च भैरवाचार्य्यवचनात्
देवम् अनुप्राप्तोऽस्मि” इति । राजा तु तत् श्रुत्वा सादरं—“क
असौ ? आनय अत्रैव, प्रवेशय एनम्” इति च अब्रवीत् । तथा च
अकरोत् प्रतीहारी । (२३६) न चिरात् च प्रविशन्तं, प्रांशुम्,
आजानुलम्बभुजं, भैक्षक्षाममपि स्थूलास्थिभिः अवयवैः पीवान-

ययनशब्दस्यैव गङ्गुत्वात् ; व्ययाः,—आसक्ताः, समस्ताः परिजनाः,—परिवारा येषां
तानि । अन्तःपुरवर्त्तनं—अन्तःपुरेन । “अभिलषितमेववर्त्तनं” इत्यनेन अन्तःपुरिकाशा-
मस्य चिन्तानुवर्त्तनं प्रदर्शितम् ।

(२३७) परममाहेश्वरः,—सहेश्वरस्य परमभक्त इत्यर्थः । भुवि—वसुधायाम्,
पतेनास्य पृथिवीस्थलेऽपि दुर्लभदर्शनत्वमुक्तम् । दक्षमखमथनं—दक्षप्रजापतेः यज्ञ-
विध्वंसिनमित्यर्थः । दक्षिणार्थं—दक्षिणदेशमवम् ।

(२३४) उपनयन्ति—उपस्थापयन्ति । शीलसंवादाः,—चारित्र्यसादृश्यानि,
चरित्रालोचनं वा । कपर्दिनि—शिवे । गरीयसीं—गङ्गतराम् । मनोरथैरपि, किं
पुनश्चक्षुषा इति भावः । [“सर्व्वदा” इत्यत्र “सर्व्वथा” इति पाठान्तरम्] ।

(२३५) अथेत्यादि ।—पथ्यस्ते—अवसिते । वासरे—दिवसे, दिवसनाथे
इति भावः । परित्राट्—सञ्चासी । अनुप्राप्तः,—समागत इत्यर्थः ।

(२३६) “न चिरात्” इत्यस्य “मस्करिणमट्राचीत्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

मिव उपलब्धमाणं, पृथुतमोत्तमाङ्गम्, (२३७) उत्तुङ्गबलि-
भङ्गस्थपुटललाटं, (२३८) निर्मांसगण्डकूपं, (२३९) मधु-
विन्दुपिङ्गलपरिमण्डलाक्षम्, (२४०) ईषदावक्रघोणम्,
(२४१) अतिप्रलम्बैककर्णपाशम्, (२४२) अलाबूजीज-

प्रांशुम्—उन्नतकायमित्यर्थः । आजातुलम्बभुजम्—आजानु—ऊरुपर्वपर्यन्तं, लम्बो—लम्बायमानो, भुजौ—बाहू यस्य तं, [“जानूरुपर्वऽशीवदस्त्रियाम्” इत्यमरः । “आजातुलम्बभुजम्” इत्यत्र “आजातुभुजम्” इति पाठान्तरम्] । भैक्षदांसं—भिक्षा एव भैक्षं, तेन दांसं—क्षीणम् । पीवानमिव—स्थूलम् इव । [“ध्याप्योः सम्प्रसारणश्च” (उ० ४ पा० ११४ म०) इति षैधातोः कनिपि सम्प्रसारणे रूपम् । “पीवानम्” इत्यत्र “पीवरम्” इति पाठेऽपि स एवाद्यः । “पीन-पीवी त् स्थूल-पीवरे” इत्यमरः] । पृथुतमोत्तमाङ्गं—बृहन्मूलकम् । [“पृथुतमोत्तमाङ्गम्” इत्यत्र “पृथुतमाङ्गम्” इति पाठेऽपि स एवाद्यः] ।

(२३७) उत्तुङ्ग इति ।—उत्तुङ्गा—टीर्था, बलिभङ्गः । यव तादृशं, स्थपुटं—निक्षो-
न्नतं, ललाटं—भालदेशः यस्य तथोक्तम् ।

(२३८) निर्मांस इति ।—निमांसौ—मांसशकौ, अस्थिमयावित्यर्थः, गण्डौ—
कपोलौ, कूपाविव यस्य तथोक्तम् । [“निर्मांसगण्डकूपम्” इत्यत्र “निर्मांसगण्डकूप-
कम्” इति पाठेऽपि स एवाद्यः । कूपं पर्वति कूपकम्] ।

(२३९) मधुविति ।—मधुविन्दुवत् पिङ्गलं परिमण्डलं—गोलकं ययोः तदा-
भूते, अलिणौ—नेत्रं यस्य तं, बृहत्पिङ्गलाक्षमित्यर्थः । [“बृहत्प्रीक्षी—” (५।४।११२ पा०)
इत्यादिना षचि रूपसिद्धिः] ।

(२४०) ईषदिति ।—ईषत् आवक्रा घोणा—नासिका यस्य तम् । (“घोणा
नासा च नासिका” इत्यमरः) ।

(२४१) अतीति ।—अति—अतिशयेन, प्रलम्बः,—लम्बमानः, एकः कर्ण-
पाशः,—कुक्षितकर्ण इत्यर्थः यस्य तथोक्तम्, अतिशयेन लम्बमानत्वादशीभनदर्शनं इति
भावः । “पाशः केशादिपूर्वः स्यात् तत्तद्वै कर्णपूर्वकः । सुकर्णे च.....॥” इति
मैदिनीवचनमनुसृत्य “कर्णपाशः शीभनकर्णः” इति केपाक्षिह्याख्यानं न मनोरमम्,
अतिलम्बमानस्यैकस्यैव कर्णस्य शीभनदर्शनत्वासम्भवात् ।

(२४२) अलाब्विति ।—अलाबूजीजवत्—तुम्बीजीज इव, (“तुम्बाकावूदभे

विकटोन्नतदन्तपङ्क्तिः, (२४३) तुरगानूकज्ञयाधरलेखं,
(२४४) लम्बचिवुकायततरलपनम्, (२४५) अंसावलम्बिना
काषायेण योगपट्टकेन विरचितवैकचकं, (२४६) हृदयमध्य-
निबद्धग्रन्थिना च रागीणेषु खण्डशः कृतेन धातुरसारुणेन कर्प-
टेन कृतोत्तरामङ्गः, (२४७) पुनरुक्तबालप्रग्रहवेष्टननिश्चलमूलेन
(२४८) बद्धसूतपरिशोधनवंशत्वक्तिततुना (२४९) कौपीन-

समी" इत्यमरः) विकटा—कराला, उन्नता च, दन्तपङ्क्तिः,—दशनावली यस्य
तम् ।

(२४३) तुरगेति ।—तुरगानूका—अद्यान्कारिणी इत्यर्थः, यथा—शिथिला
लम्बमाना इत्यर्थः, अधरलेखा यस्य तम् ।

(२४४) लम्बति ।—लम्बनं चिवुकेन—अधराधोभागेन, आयततरम् ; यदा—
लम्बं चिवकं यस्य तथाभूतम्, आयततरम्—अतिदीर्घं, लपनं—मुखं यस्य तथोक्तम् ।

(२४५) अंसावलम्बिना—स्त्वलम्बिना, काषायेण—कषायरञ्जितेन, योग-
पट्टकेन—उपवीतकारिणेन योगमाधनेन पट्टवमनखण्डेन इत्यर्थः, विरचितं वैकचकं—
तिथ्यक् बलीलम्बी द्वारविशेषो येन तम् । (“...वैकचकत्वं तत् । यत् तिथ्यक् क्षिप्र-
मुरमि...” इत्यमरः) ।

(२४६) हृदयेति ।—हृदयम्—उरसः, मध्ये निबद्धः,—रचितः, ग्रन्थिः—
बन्धनविशेषः यस्य तथोक्तम् । रागीणव—विषयानुरागीणव । धातुरसारुणेन—
भेरिकरक्तेन इत्यर्थः, कर्पटेन—नक्तकेन, द्विप्रवस्त्रेणेत्यर्थः, (“समी नक्तक-कर्पटौ”
इत्यमरः) कृतोत्तरामङ्गः—कृतः,—विहितः, धृत इत्यर्थः, उत्तरामङ्गः,—उत्तरीयं
येन तथोक्तम् ।

(२४७) पुनरुक्तं ।—पुनरुक्तं—पुनः पुनः आवर्त्तितेन इत्यर्थः, बालेन—
नूतनेन, अश्वशालधिकृतेन वा इत्यर्थः, प्रग्रहण—रज्ज्वा, यद्वेष्टनं, तेन निश्चलं—
स्थिरं, मूलं यस्य तेन ।

(२४८) बद्धंति ।—बद्धः,—रक्षितः इत्यर्थः, सूता—स्मृतिकानां, शिबलिङ्गादि-
निर्माणासाधनाणाम् इति भावः, परिशीधनाय—परिमाज्जमाय, वंशत्वचा—वन्तु-
वन्तुलेन, कृतः इति शेषः, तिततुः,—चालनी यत्र तेन, (“चालनी तिततुः पुमान्”
इत्यमरः) ।

(२४९) कौपीनेति ।—कौपीनेन—शीरवस्त्रेण, गुह्यप्रदेशावरणेनेत्यर्थः,

सनाथशिखरेण (२५०) खर्जूरपुटसमुद्रकगर्भीकृतभिन्ना-
कपालकेन (२५१) दारवफलकत्रयत्रिकोणत्रयष्टिनिविष्ट-
कमण्डलुना (२५२) वह्निरुपपादितपादुकाऽवस्थानेन
(२५३) स्थूलदशासूत्रनियन्त्रितपुस्तिकापूलकेन (२५४) वाम-
करधृतेन योगभारकेण अध्यासितस्कन्धम्, (२५५) इतरकर-
गृहीतवेवासनं मस्करिणम् अद्राक्षीत् ।

(“कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीर-मुञ्चपदेशयोः” इति मेदिनी) सनाथं—युक्तं, शिखरम्
—अथभागः यस्य तेन ।

(२५०) खर्जुरेति ।—खर्जूरस्य—वृक्षभेदस्य, पुटैः—श्लिष्टैः पत्रैरित्यर्थः ।
रचितः इति भावः, समुद्रकः—सम्पृक्तः, पात्रविशेष इत्यर्थः, (“समुद्रकः
सम्पृक्तः” इत्यमरः) तस्य गर्भीकृतं—गर्भे स्थापितम् इत्यर्थः, भिन्नाकपालकं—भिन्ना-
पात्रमित्यर्थः यस्य तथोक्तेन ।

(२५१) दारवेति ।—दारव इदं दारवं—काष्ठसम्बन्धीत्यर्थः, यत् फलकत्रयं
—पट्टकत्रयं, तस्मिन् ये त्रयः कोणाः,—कोणत्रयं, तेषु याः तिस्रो यष्टयः,—दण्डाः,
तासु निविष्टः कमण्डलुर्यस्य तेन ।

(२५२) वह्निरिति ।—वह्निः,—वाग्निदेशः, उपपादितं—सम्पादितं, पाद-
कथोः,—उपानद्धोः, अवस्थानं—स्थापनमित्यर्थः यस्य तेन ।

(२५३) स्थलेति ।—स्थूलैः,—दृढैः, पीवरैर्वा, दशामूर्तैः,—वसनाञ्जल-
तन्त्रभिः, नियन्त्रित—निबद्धं, पुस्तिकापूलकं—चुटपुस्तकसमूहः यत्र तेन । [“पुस्तिका-
पूलकेन” इत्यत्र “पुस्तिकापुस्तिकेन” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(२५४) वामकरधृतेन—वामहस्तगृहीतेन, योगभारकेण—योगसाधनद्रव्यसङ्घ-
स्यव्या, मावाभारिकया वा, अध्यासितः,—सन्निवेशितः स्कन्धः,—अंसः यस्य तम् ।

(२५५) इतरेति ।—इतरं—दक्षिणेनेत्यर्थः, करेण गृहीतं वेवासनं येन तम् ;
स्थाने स्थाने विद्यामार्थम् इति भावः । मस्करिणं—परिव्राजकम् । [“भिन्नः परिव्राट्
कर्मन्दी पाराशर्येऽपि मस्करि” इत्यमरः । “मस्कर-मस्करिणौ—” (६।१।१५४ पा०)
इति मस्करशब्दस्य सुडिनौ निपाद्येते इति दौक्षितः । “मस्करिशब्दं शक्यमकर्तुम्
इति सर्वार्थेऽनेन इतिहास एतत् सिद्धम्” ; “अयं सा कृत अयं सा कृत, इत्युपक्रम्य
शान्तिः काव्यकर्मपरिहासिर्गुणाकं ययसीत्युपस्था मस्करौ गुण्यते” इति भाष्य-
कंयटयोर्विरोधे, मस्करो ज्ञाननस्याप्नोति, सा कर्तुं शीलमस्य इति वा विद्वद्भिः ।

क्षितिपतिरपि (२५६) उपगतम् उचितेन च एनम् आदरेण
अन्वयहीत् ; आसीनश्च पप्रच्छ,—“क भैरवाचार्यः ?” इति ।
सादरनरपतिवचनमुदितमनास्तु परिव्राट् तम् (२५७) उपनगरं
सरस्वतीतटवनावलम्बिनि शून्यायतने स्थितम् आचचक्षे ।
भूयश्च आबभाषे,—“अर्चयति हि (२५८) महाभागं भगवान्
आशीर्वचसा” इत्युक्त्वा च उपनिन्दे योगभारकात् आकृष्य
भैरवाचार्यप्रहितानि रत्नवन्ति बहलालोकलिसान्तःपुराणि पञ्च
राजतानि पुण्डरीकाणि ।

(२५८) नरपतिस्तु प्रियजनप्रणयभङ्गकातरो दाक्षिण्यम्
अनुरुध्यमानो ग्रहणलाघवञ्च लङ्घयितुम् असमर्थो दोलाय-
मानेन मनसा स्थित्वा कथंकथमपि अतिसौजन्यनिष्ठः तानि
जग्राह ; जगाद च,—“सर्वफलप्रसवहेतुः शिवभक्तिरियं नः,

(२५६) उपगतम्—उपस्थितम् । उचितेन—अनुरूपेण । एनं—मस्करिणम् ।
तं—भैरवाचार्यम् ।

(२५७) उपनगरं—नगरमभीपे । सरस्वतीति ।—सरस्वत्याः,—तदाख्यायाः
नद्याः तट—तीरदेशः, यत् वनं, तदवलम्बने इति तथोक्तं, सरस्वतीतीरस्थवनमध्ये
इति भावः । शून्यायतने—शून्यदेशालये इत्यर्थः ।

(२५८) महाभागं—भाग्यवन्तं, महाप्रभावं वा । उपनिन्दे—अपितवान् ।
बहलति ।—बहलं—प्रभुत्वेन, आलौकिक—उद्योतेन, लितम्—उद्भासितम्, अन्तःपुरं
—गुह्यतमं यैः शेषां वा तानि, रत्नवन्ति—मणिस्त्रचितानि, राजतानि—रौप्य-
मयाणि, पुण्डरीकाणि—पद्मानि ।

(२५९) नरपतिरित्यादि । प्रियेति ।—प्रियजनस्य—प्रीतिभाजनस्य, भैरवा-
चार्यस्येत्यर्थः । प्रणयभङ्गः—अग्रहणं प्रार्थनाभङ्गः, तेन कातरः,—कथं तादृशस्य
प्रणयभङ्गं करोमि ? इति व्याकुल इत्यर्थः । दाक्षिण्यम्—भौदार्यम्, अनुरुध्यमानः,
—अनुसरन्, ग्रहणलाघवं—ग्रहणे लाघवं—लघुताम् ; दत्तवस्तुग्रहणं स्वयं बलात्
जिघृक्षुणां शूराणां लज्जाकरत्वादिति भावः, लङ्घयितुम्—अतिक्रमितं, स्वीकर्तुमिति
भावः । दोलायमानेन—किं कर्तव्यविमूढतया गृह्णामि न वेति संशयितेनेत्यर्थः । कथं-
कथमपि—अतिक्लेशनेत्यर्थः । अतिसौजन्यनिष्ठः,—अतिसौजन्यवशंवदः । नः,—

यया मनोरथदुर्लभानि फलन्ति फलानि, यया च अस्मासु प्रीयते भगवान् भुवनगुरुर्भैरवाचार्यः । शो द्रष्टास्मि भगवन्तम्” इत्युक्त्वा च मस्करिणं व्यसर्जयत् ; अनया च वार्त्ताया परां मुदम् अवाप ।

(२६०) अपरेद्युश्च प्रातरेव उत्थाय वाजिनम् अधिरुक्त्वा, (२६१) समुच्छ्रितश्चेतातपत्रः (२६२) समुद्भूयमानधवल-चामरयुगलः कतिपयैरेव राजपुत्रैः परिवृतो भैरवाचार्यं सवितारमिव शशी द्रष्टुं प्रतस्थे । गत्वा च किञ्चित् अनंतरं (२६३) तदीयमेव अभिमुखम् आपतन्तम् अन्यतमं शिष्यम् अद्राक्षीत् ; अप्राक्षीच्च,—“क्व भगवान् आस्ते ?” इति ।

अस्माकम् । यया—शिवभक्त्या इत्यर्थः । [“नः, यया मनोरथ—” इत्यत्र “नः मनोरथ—” इति पाठान्तरम्] । मनोरथदुर्लभानि—मनोरथेनापि दुर्लभानि—दृष्ट्वापाणि । फलन्ति—प्रसवन्ति, भवन्ति इत्यर्थः । यया—शिवभक्त्या इत्यर्थः । [“यया च” इत्यत्र “येनैवम्” इति पाठः,—येन—फलनेत्यर्थः] शः—परदिने । द्रष्टास्मि—अवलोकितार्हः, [दृशधातीलुटि उत्तमपुरुषैकवचनस्य रूपमिदम्] । वार्त्ताया—वृत्तान्तम्, भैरवाचार्यप्रसादरूपयेति भावः ।

(२६०) अपरेद्युरित्यादि ।—अपरेद्युः,—अपरस्मिन् दिवसे, [“मय-परन्-पराव्येषमः—” (४/३/२० पा०) इति निपातनात् सिद्धम्] वाजिनम्—चञ्चम् ।

(२६१) समुच्छ्रितेति ।—समुच्छ्रितं—समुद्धृतं, समुन्नतं वा, श्रुतं—शुभम्, आतपत्रं—कृतं यस्य तथाभूतः ।

(२६२) समुद्भूयमानेति ।—समुद्भूयमानं—संवीन्यमानं, धवलं—श्वेतं, चामर-युगलं यस्य तथोक्तः । सवितारमिव—मूर्धसिव । शशी—चन्द्रः । “सवितारमिव शशी” इत्यनेन भैरवाचार्यस्य अतीव तेजस्वित्वं राज्य लोकरञ्जकत्वं स्थापितम् । किञ्च, शशी यथा मूर्धप्रभर्थेन पुष्टः प्रभाऽन्वितो जायते, राजाऽपि तथा भैरवाचार्यप्रसादेन बह्वर्धनं लब्ध्वा प्रभाववान् सञ्जातः ।

(२६३) तदीयमेव—भैरवाचार्यसम्बन्धिनमेवेत्यर्थः । अभिमुखं—स्वसम्मुखम् । आपतन्तम्—आगच्छन्तम् । अन्यतमम्—अपरम् । शिष्यम्—अन्तेवासिनम् । अद्राक्षीत्—ददर्श, [दृशेर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनरूपम्] ।

सोऽकथयत्,—“अस्य (२६४) जीर्णमाट्टगृहस्य उत्तरेण विष्णु-
वाटिकाम् अध्यास्ते” इति । गत्वा च तं प्रदेशम् (२६५) अव-
ततार तुरङ्गमात्, प्रविवेश च विष्णुवाटिकाम् ।

(२६६) अथ महतः कार्पटिकवृन्दस्य मध्ये प्रातरेव स्नातं,
(२६७) दत्ताष्टपुष्पिकम्, अनुष्ठिताग्निकाव्यं, (२६८) कृतभस्मचय-
परिहारपरिकरे (२६९) हरितगोमयोपलिप्तक्षितितलवितते

(२६४) जीर्णमाट्टगृहस्य—पुरातनदेवीमन्दिरस्येत्यर्थः, [“एनपा द्वितीया”,
(२।१।३१ पा०) इति एनपेति योगविभागात् षष्ठी] उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि ।
विष्णुवाटिकां—विष्णुलक्ष्मीभितवाटीमित्यर्थः ।

(२६५) अवततार—अवदरीह । [“अवततार तुरङ्गमात्” इत्यत्र “अवततार”
इति मातृपाठो दृश्यते क्वचित्] ।

(२६६) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “भैरवाचार्यं दर्श” इत्युत्तरिष्ठान्वयः ।
कार्पटिकवृन्दस्य—कपटं—क्षीरवस्त्रं परिदधति इति कार्पटिकाः,—कौपीनधारिणः,
तेषां वृन्दस्य—समूहस्य, व्रतिसमूहस्य इत्यर्थः ।

(२६७) दत्ताष्टपुष्पिकं—दत्ताः, इष्टदेवायेति भावः, अष्टौ पुष्पिकाः,—
पञ्चादयः येन तम् ; यद्वा,—अष्टौ पञ्चाण्येव अष्टपुष्पिकाः ; अष्टानां पुष्पिकाणां
समाहारः इति अष्टपुष्पिकं समाहारद्विगुसमामाश्रयणादध्यवसेयम् ; तत्र पञ्चप्रभृति
यन्त्रप्रधानं पार्थिवम्, अष्टोत्थानादिकं रसप्रधानमायं, प्रदीपाभरणप्रभादिरूपप्रधानं
तज्जसम्, अनूर्जपप्रभृति-स्पर्शप्रधानं वायवीयं, सुविरातोद्यगीतादिकं शब्दप्रधानं
माकाशीयम्, अनुष्ठानं मानसम्, अलि सर्वत्रैवेन्द्र इति निश्चयी बौद्धम्, अहमेवेन्द्र
इत्याहुदारिकम् ; अथवा,—आसनवर्गप्रभृतिषु अष्टसु प्रत्येकमष्टपुष्पिकाः । अनु-
ष्ठिताप्रिकाव्यं—कृतक्षीमविधानम् ।

(२६८) कृतंति ।—कृतः भस्मचयपरिहारस्य—भूतिसमूहसम्प्राज्ञानस्य, परि-
करः,—प्रक्षिप्य यस्य तद्विन्, भस्मराशिरहिते इति भावः । [“कृतभस्मचय—”
इत्यत्र “कृतभस्मरेखा—” इति पाठि,—कृतः भस्मरेखायाः,—भस्मविन्दोरपि,
परिहारस्य परिकरी यस्य ; यद्वा,—कृतः भस्मनां रेखायाः,—दृष्टाकृतिचिह्नविज्ञेयस्य,
परिहारः,—त्यागः, विन्यास इत्यर्थः, व्याघ्रचक्रंस्थापनस्य सौमनिर्द्वैशार्थमिति भावः,
तस्य परिकरः यस्य तद्विन्] ।

(२६९) हरितेति ।—हरितेन—श्यामलेन, सरसेनेति भावः, गोमयेन

व्याघ्रचर्मणि उपविष्टं, (२७०) कृष्णकम्बलप्रावरणनिभम्
 (२७१) असुरविवरप्रवेशशङ्कया पातालाश्वकारावासमिव
 अभ्यस्यन्तम्, उन्मिषता विद्युत्कपिलेन आत्मतेजसा (२७२) महा-
 मांसविक्रयक्रीतेन मनःशिलापङ्केनेव शिथ्यलोकं लिम्पन्तं,
 (२७३) जटीकृतैकदेशलम्बमानरुद्राक्षशङ्खगुटिकेन ऊर्ध्ववङ्गेन
 शिखापाशेन बध्नन्तमिव (२७४) विद्याऽवलेपदुर्विदग्धान् उपरि

उपलिप्तं—उष्टं, शीघ्रतम् इति भावः, चितितलं—मूतलं, तस्मिन् विततं—विस्तृतं
 तस्मिन् ।

(२७०) कृष्णकम्बलेति ।—कृष्णवर्णं कम्बलम् एव प्रावरणं—गात्राच्छादनं,
 तस्य निभः,—कलं, तदेव निभः,—कलं वा तेन । (“निभस्तु कथितो व्याजे पल्लवः
 सृष्टश्च विषु” इति मेदिनी) ।

(२७१) असुरेति ।—असुरविवरं—पातालं, तस्मिन् प्रवेशः, तस्य आशङ्का—
 वितर्कः, सम्भावना इत्यर्थः तथा । पातालेति ।—पाताले यः अश्वकारः, तत्र आवासं
 —स्थितिमित्यर्थः । अभ्यस्यन्तं—श्रितमाणम् । उन्मिषता—स्फुरता, विद्युत्कपिलेन—
 तडित्पिङ्गलेन, आत्मतेजसा—निजज्योतिषा ।

(२७२) महामांसेति ।—महामांसं—मरमांसं, तस्य विक्रयः,—विक्रयलक्ष-
 णम् इत्यर्थः, तेन क्रीतः तेन, यद्वा,—विक्रयः,—विनिमयः, तेन क्रीतः तेन । मनः-
 शिलापङ्केन—मनःशिला—उपधातुविशेषः, तस्याः पङ्कः,—कदम्बः, वृष्टमनःशिलायाः
 घनद्रव इत्यर्थः तेन । शिथ्यलोकम्—अन्तेवासिजनम् ।

(२७३) जटीति ।—अत्राट्टा जटा सम्पाद्यमानः कृतः जटीकृतः, एकटीशः,—
 एकाग्रः, तस्मिन् लम्बमानाः रुद्राक्षाः,—अपमाल्यविशेषाः, शङ्खगुटिकाः,—शङ्ख-
 निर्धृतगुटिकाश्च, अपमाधना इति भावः ; यद्वा,—रुद्राक्षवत् शङ्खगुटिका यस्मिन्
 लघोर्ध्वः ; यद्वा,—शङ्खगुटिकाः,—शङ्खः,—ललाटास्थि, (“शङ्खो निधौ ललाटास्थि”
 इत्यमरः) तत्कृता गुटिकाः ; श्रेवाः ललाटास्थ्या अपमाला कुर्वन्ति इति व्यवहारः ।
 ऊर्ध्ववङ्गेन—उच्चस्य संयमितेन, शिखापाशेन—शिखाकपरम्ब्या । [“प्रशस्ता शिखा
 शिखापाशः” इति कैचित् व्याख्यातं, तत्र समीचीनं, “पाशः कुत्सायाम्” इति
 शीघ्रवैद्यमन्त्रेण कृत्वाये एव पाशप्रत्ययस्य विधानात्] ।

(२७४) विद्येति ।—विद्यया योऽवलेपः,—अङ्कहारः, तेन दुर्विदग्धाः

सञ्चरतः सिद्धान्, (२७५) धवलकतिप्रयशिरोरुहेण शिरसा पञ्च-
पञ्चाशतं वर्षास्थितिक्रामन्तं, (२७६) खालित्यचीयमाणशङ्ख-
लोमलेखं, (२७७) लोमशकर्णशङ्कुलीप्रदेशं, पृथुललाटतटं,
तिरश्चा भस्मललाटिकया वक्षुशः (२७८) शिरोर्द्ध्वतदग्ध-
गुग्गुलुसन्तापस्फुटितकपालास्थिपाण्डुरराजिग्रहामिव जनयन्तं,
(२७९) सहजललाटबलिभङ्गसङ्कोचितकूर्चभागं, बभ्रुभासं,

—दर्शनीताः तान् । सपरि—आकाश इत्यर्थः । सञ्चरतः,—परिभ्रमतः, सिद्धान्—
देवदेविनिर्गमनान् ।

(२७५) धवनेति ।—धवलाः,—चिताः, कतिपये शिरोरुहाः,—केशा यस्मिन्
तथोक्तं, शिरसा—मस्त्रकेन, [“शिरसा” इत्यत्र “वयसा” इति पाठे,—वयसा—
जीवनकालेन, जरयेति भावः ।

(२७६) खालित्यति ।—खलितः,—खल्लाटः, तस्य भावः खालित्यम्
—इन्द्रलप्रमित्यर्थः, तेषु चीयमाणा शङ्ख—ललाटास्थिः, लोमलेखा—केशनिचयः यस्य
तथोक्तम् ।

(२७७) लोमशेति ।—लोमशः,—लोमाकीर्णः, [“लोमादि—” (५।२।१००
पा०) इत्यादिना शप्रत्यये रूपम्] कर्णशङ्कुली—कर्णकुहरे, तस्याः प्रदेशः,—एकदेशः
यस्य तम् । पृथुललाटतटं—प्रशस्मान्देशम् । तिरश्चा—तिर्यग्दर्शित्वा, भस्म-
ललाटिकया—भस्मकान्तित-ललाटभूषणं, भस्मविपगुहकेण इत्यर्थः ।

(२७८) शिर इति ।—शिरस ऊर्ध्वे शिरोर्ध्वे, [निपातनात् सकारलोपः] तस्मिन्
धृतानां दम्भानां गुग्गुलूनां—गन्धद्रव्यभेदानां, सन्तापेन—ऊष्मणा, स्फुटितानि—
विदीर्घानि, यानि कपालास्थीनि—कपालान्तेव अस्थीनि, मस्त्रकास्थीनि इत्यर्थः,
(“कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्यात् घटाटः शकलं व्रजे” इति मेदिनी) तेषां पाण्डुरा—
धवला, राजिः,—आवलिः, तस्याः शङ्का ताम् इव ।

(२७९) सहजेति ।—सहजः—स्वाभाविकः, ललाटे यः बलिभङ्गः,—तरङ्गित-
चर्मरेखाविशेषः, तेन सङ्कोचितः,—इत्येतां प्रापितः इत्यर्थः, कूर्चभागः,—भ्रूमध्य-
देशः यस्य तथोक्तम् । [“कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यम्” इत्यमरः । “कूर्चभागम्” इत्यत्र
“कूर्चभागम्” इति पाठे,—सङ्कोचितः कूर्चभागः यस्याः यव वा ताम् ; अस्मिन् पक्षे,
—“भ्रूलक्षाम्” इत्यस्य विशेषणमेतत्] । बभ्रुभासं—पितृलक्षानाम् ।

(२८०) भूसङ्गत्वा निरन्तराम् आयामिनीम् एकामिव भ्रूलोखां
बिभ्राणम्, ईषत्काचरकनीनिकेन (२८१) रक्तापाङ्गेन निर्ग-
तांशुप्रतानेन मध्यधवलभासा इन्द्रायुधेनेव अतिदीर्घेण लोचन-
युगलेन परितो महामण्डलमिव अनेकवर्णरागम् आलिखन्तं,
(२८२) सितपीतलोहितपताकावलीशबलं, शिवबलिमिव
दिक्षु विक्षिपन्तं, (२८३) तार्क्ष्यतुण्डकीटिकुजाप्रघोशं,
(२८४) दूरविदीर्णसृक्कसङ्क्षिप्तकपीलं, किञ्चित् दन्तुरतया
भदा हृदयसन्निहितहरमौलिचन्द्रातपेनेव निर्गच्छता दन्ता-

(२८०) भूसङ्गत्वेति ।—भुवीः सङ्गतिः,—सम्बलनं तथा, निरन्तराम्—अवि-
च्छिन्नाम्, आयामिनीम्—आयताम् । भ्रूलोखां—भुवीः रेखां । ईषदिति ।—ईषत्
काचरा—पीतवर्णा, कनीनिका—मध्यतारा यस्य तेन । [“ईषत्काचर—” इत्यत्र
“ईषत्काचकाचर—” इति पाठे,—ईषत् काचन—निवर्तमानवर्णेषु, काचरा इत्यर्थः] ।

(२८१) रक्तापाङ्गन—श्रीशप्रालटङ्गन । निर्गतेति ।—निर्गता अंशुनां—
किरणाणां, प्रतानाः,—प्रसराः यस्यात् तेन । [“रक्तापाङ्गन निर्गतांशुप्रतानेन” इत्यत्र
“रक्तापाङ्गनिर्गतांशुप्रतानेन” इति समस्तपाठे,—रक्तात्—रक्तवर्णात्, अपाङ्गात्—
प्रालटङ्गात्, निर्गताः अंगप्रताना यस्य तेन] । सङ्क्षिप्तं ।—सङ्क्षिप्तं धवलं भाः—
प्रभा यस्य तेन । इन्द्रायुधेनेव—शक्रधनुषा इव । अतिदीर्घेण—आकर्षविक्षन्नेति
भावः । परितः,—समन्तात्, महामण्डलं—सर्वतोभद्रादिरूपं यत्समिवैश्वर्यं । अनेकेति ।
—अनेके,—विविधैः वर्णैः रागैः,—रञ्जनं यत्र तम् ।

(२८२) सिनति ।—मिताः,—चताः, पीताः,—हरिताभाः, लोहिताः,—रक्ताश्च
याः पताकाः,—वैजयन्त्याः, ताम्रं आवर्णाः,—श्वेत्यः, ताभिः शबलं—विविधवर्ण-
प्राप्तमित्यर्थः, नेत्रयुगलस्य प्रागुक्तविविधवर्णशान्भित्वात् इति भावः । शिवबलिं—
शिवपूजाविधिम् ।

(२८३) तार्क्ष्येति ।—तार्क्ष्यः—गङ्गाः, (“गङ्गां तार्क्ष्यं” इत्यमरः)
तस्य तुण्डकीटि,—मुखायं, अक्षुग्मं इत्यर्थः, तदत् कुक्षम्—उग्रतण्डमित्यर्थः,
अप्रघोशं—घोषा—नासिका, तस्या अपरं यस्य तदीक्षम् ।

(२८४) दूरति ।—दूरम्—अत्यन्तं, विदीर्णाभ्यां—विक्षताभ्यां, सङ्क्षिप्तम्—
सङ्क्षिप्तप्रालाभ्यां, (“प्रालावीर्यस्य सङ्क्षिप्तं” इत्यमरः) सङ्क्षिप्तं—सङ्क्षिप्तं, कपीली

सोक्तेन धवलयन्तं दिशां चक्रवाल्, (२८५) जिह्वाग्रस्थितसर्वशैव-
संहिताऽतिभारेणैव मनाक् प्रलम्बितोष्ठं, (२८६) प्रलम्बश्रवण-
पालिप्रेक्षिताभ्यां स्फाटिककुण्डलाभ्यां शुक-वृहस्पतिभ्यामिव
सुरासुरविजयविद्यासिद्धिश्रद्धया अनुबध्यमानं, (२८७) बह-
विविधौषधिमन्त्रसूत्रपङ्क्तिना मलोहवलयेन एकप्रकीष्टेन
शङ्खखण्डं (२८८) पृष्णो दन्तमिव भगवता भवेन भर्त्स्य भक्त्या

—गम्भीरस्य तम् । किञ्चिदुल्लसतया—इष्टद्वन्द्वतटलत्वेन, मदा हृदये सन्निहितस्य—
अवस्थितस्य, हरस्य मौली—शिरसि, यः चन्दः तस्य चातपः—पालीकः तेन इव ।
निरीकृता—वह्निःसरता, दन्तान्मोकेन—दशनप्रभया, दिशां चक्रवाल्—मण्डलं,
[“चक्रवाल्म” इत्यत्र “जालकम्” इति पाठः, समुद्रमिथ्यः] धवलयन्तं—द्वितयन्तम् ।

(२८५) जिह्वंति ।—जिह्वायाः,—रमनायाः, [“शिव-यज्ञ-जिह्वा-यीवाऽऽपु-सीवाः”
(३० । पा० १५४ सू०) इति लिङ्घातोः वनप्रत्यये निपातनात् मिदम्] अये
स्थिताः याः सर्वाः शैवसंहिताः,—शिवचरितगाथाः, तामास्म अतिभारेणैव मनाक्—
इष्टेन, प्रलम्बितः ओष्ठः यस्य तथोक्तम् ।

(२८६) प्रलम्बति ।—प्रलम्ब्योः,—प्रकर्षेण लम्बमानयोः, श्रवणपालीः,—
कर्णलताययोः, प्रेक्षिते—आन्दोलिते ताभ्याम् । स्फाटिककुण्डलाभ्यां—स्फाटिकमणि-
निर्मितकण्ठभूषणाभ्याम् । शुक-वृहस्पतिभ्यां—भारीव-जीवाभ्याम् इव सुरेति ।—
सुराणां—देवानां, शुकं गति भावः, असुराणां—दैत्यानां, वृहस्पतिनेति भावः,
विजयाय—पराजयार्थं, विजयमाधनीत्यर्थः, या विद्या—मन्त्रादिरूपा इत्यर्थः, तस्याः
सिद्धिः,—साधनं, प्राप्तीक्या इति यावत्, तथा या श्रद्धा—आदरः तथा । अनुबध्य-
मानम्—अनुगम्यमानम् ।

(२८७) बद्धति ।—बद्धा विविधानाम् औषधीनां मन्त्राणाञ्च सूत्रपङ्क्तिः
यस्मिन् तथोक्तेन, मलोहवलयेन—लोहवलयसखण्डेन, एकप्रकीष्टेन—एकेन कूर्परे-
मणिबन्धयोः अन्तरदेशेन, (“प्रकीष्टो मणिबन्धस्य कूर्परेस्थान्तरेऽपि च” इति
मिदिनी) । शङ्खखण्डं—कम्बुशकलम् ।

(२८८) पृष्णः,—पुषानामदेवविशेषस्य । दन्तमिव—रदम् इव । भवेन—हरेण ।
भर्त्स्य—स्वङ्कितम् । भक्त्या—श्रद्धाविशेषेणेत्यर्थः, हरकरस्पर्शेन दन्तस्य पावित्र्यात् तत्र
भक्तिर्जातव्या । पुरा दन्तस्य प्रजापतेः यश्चे हरनिन्दाशब्दे पृष्ठा जहास, तेन

भूषणीकृतं कलयन्तम्, (२८) अखिलरसकूपोदञ्चनघटी-
यन्त्रमालाम् इव रुद्राक्षमालां दक्षिणेन पाणिना भ्रमयन्तम्,
उरसि दोलायमानेन आपिङ्गलायेण कूर्चकलापेन सम्प्राञ्ज-
यन्तमिव अन्तर्गतं निजरञ्जोनिकरम्, (२८०) अतिनिविड-
नीललोममण्डलनिचितश्च ध्यानलब्धेन ज्योतिषा दग्धमिव
हृदयदेशं दधानम्, (२८१) ईषत्प्रशिथिलबलिवलयबध्यमान-
तुन्दम्, (२८२) उपचीयमानस्फिङ्गांसपिण्डकं, (२८३) पान्शुर-
यधितक्षोमावृतकौपीनं, (२८४) सावष्टभपर्यङ्कबन्ध-

अतिक्रुपिता हरः तस्य दन्तपाटीं चपेटप्रहारेण बभञ्जति पुराणवार्ता । कलयन्तं—
भारयन्तम् ।

(२८८) अखिलंति ।—अखिलस्य—समग्रस्य, रसस्य—जलस्य, अनुरागस्य
च, हरं प्रति इति भावः । कृपात्—जलाधारविशेषात्, संसारकृपाश्चेति भावः,
उदञ्चनाय—उद्धरणाय, घटीयन्त्रमालाम् इव—घटीयन्त्रराजिम् इव ; कृपात्
जलोद्धरणार्थं घटीयन्त्रं भाष्येने इति लोकोक्तव्यवहारः । उरसि—वक्षसि ।
आपिङ्गलायेण—ईषत्कृपाशयेण, कूर्चकलापेन—श्लक्ष्णुनिचयेन इत्यर्थः ; कलाप-
यहणं सम्प्राञ्जनीमास्थानम् । सम्प्राञ्जयन्तं—संशोधयन्तम् । अन्तर्गतं—हृदय-
मित्यर्थः । निजरञ्जोनिकरं—स्वराजोत्पत्तिकारं, धूमिसञ्चयः ।

(२८०) अतोति ।—अतिनिविडेन—अतिघनेन, नीलं—लज्जयेन, लोम-
मण्डलं—रोमनिबद्धं, निचितं—स्थायम् । [“निचितम्” इत्यत्र “विचितम्” इति
प्राठेऽपि स एवाधः] । ज्योतिषा अलङ्घनीतिषा, ज्ञानरूपेणेति भावः ।

(२८१) ईषदिति ।—ईषत् प्रशिथिलेन—प्रग्रथेन, बलिवलयेन—बलिवलीय
इत्यर्थः, बध्यमानं—वेष्टमानं, तुन्दम्—उदरं यस्य तथोक्तम् । (“पिचिच्छकुचि-
जठरोदरे तुन्दम्” इत्यमरः) ।

(२८२) उपचीयमानेति ।—उपचीयमानम्—आव्याव्यमानं, विक्षिपीः,—
नितम्बयोः, (“स्त्रियां विक्षिपी कटिप्रोथी” इत्यमरः । कटिप्रोथी—कक्ष्यं, नितम्ब-
मांसपिण्डद्वयी) मांसपिण्डकं यस्य तम् ।

(२८३) पान्शुरिति ।—पान्शुरेण—धवलेन, पवित्रेण—विग्रहेन, क्षीमेण—
प्रव्रसनेन, आवृतम्—आच्छादितं, कौपीनम्—अन्तर्वस्त्रं यस्य तथाभूतम् ।

(२८४) सावष्टभेति ।—सावष्टभं—सगर्भं, सवेगम् इत्यर्थः, सहस्रम् इति

मण्डलितेन अमृतफेनश्वेतवृत्ता योगपट्टकेन वासुकिना इव
(२८५) अप्रतिहतानेकमन्त्रप्रभावाविर्भूतेन प्रदक्षिणीक्रिय-
माणम्, (२८६) अरुणतामरससुकुमारतलस्य पादयुगलस्य
निर्मलैः नखमयखजालकैः जर्जरयन्तमिव (२८७) महा-
निधानोदररसेन रसातलं, (२८८) तोयञ्चालितशुचिना
धौतपादुकायुगलेन हंसमिथुनेन इव (२८९) भागीरथीतीर्थ-
यात्रापरिचयागतं (३००) आमुच्यमानचरणान्तिकं,
(३०१) शिखरनिखातकुञ्जकालायमकाण्डकेन वेषवेन

भावत्, यः पश्येडवम्, —आमनविशेषः, तेन मण्डलितं—वल्लयीकृतं तेन । अमृतेति ।
—अमृतस्य फेनवत् ; अन्यत्, —अमृतस्य—समुद्रमन्थनोद्भूतस्य इति भावः, फेनैः, श्वेता
—शुभा, वृक्ष—कालिः यस्य तेन, योगपट्टकेन—प्रागुक्तं योगिधार्म्यपट्टवर्चविशेषः ।

(२८५) अप्रतिहतेति ।—अप्रतिहतानां—प्रतिरोद्धम् अशक्तानाम्, असौघाना-
मिच्छां, अनेकेषां मन्त्राणां प्रभावेण सामर्थ्येन, आविर्भूतः—उपस्थितः, वशीकृत इति
भावः तेन । प्रदक्षिणीक्रियमाणं—समस्तान् वेष्ट्यमानम् इत्यर्थः ।

(२८६) अरुणंति ।—अरुणं—रक्तं, यत् तामरसं पत्रं, तद्वत् सुकुमारं—
सुकुसुमलं तलं यस्य तथाभूतस्य । जर्जरयन्तम् इव—विदारयन्तमिव ।

(२८७) महानिधानेति ।—महानिधानस्य—महती निधिः, महाघरवविशेषस्य
इत्यर्थः उदरस्य—उत्तोलनं, तस्मिन् यो रसः—रागः तेन । रसातलं—पातालम् ।

(२८८) तोयेति ।—तोयेन—जलेन, चालितं—धौतम्, अत एव शुचि—
शुचिं तेन ; अन्यत्, —तोये चालितं—सर्वदा जलविषयानात् धौतमित्यर्थः, अत
एव शुचि—शुधं तेन ।

(२८९) भागीरथीति ।—भागीरथी—गङ्गा एव, [“तेन निर्हन्तम्” (४।२।६८
पा०) इत्यत्रि “टिड्ढावज्—” (४।१।१५ पा०) इत्यादिना ङीवि उपम्] तीर्थं
—पुण्यवेनं, तस्मिन् यात्रा—गमनं, तत्र यः परिचयः,—सङ्गतिः, तेन आगतं तेन ।

(३००) आमुच्यमानेति ।—आमुच्यमानं—संश्रयमानं, चरणान्तिकं—चरण-
वन्निधिः यस्य तथोक्तम् ।

(३०१) शिखरेति ।—शिखरे—पर्वते अथ वा, निखातः,—प्रीक्षितः, कुञ्जः,—
कुञ्जित इत्यर्थः, काञ्चायसङ्कटकः,—कञ्चलीइकटकः यस्य तेन ; [एतेन विशाखिका-

विशाखिकादण्डेन (३०२) सर्वविद्यासिद्धिविघ्नविनायकाप-
नयनाद्भुतेन इव सततपाश्वर्त्तिना विराजमानम्, अबहु-
भाषिणं, मन्दहासिनं, सर्वोपकारिणं, कुमारब्रह्मचारिणम्,
अतितपस्विनं, महामनस्विनं, (३०३) कृशक्रीधम्,
अकृशानुरोधं, महानगरमिव (३०४) अदीनप्रकृतिशोभितं,
मेरुमिव (३०५) कल्पतरुपल्लवराशिसुकुमारच्छायं,
केलासमिव (३०६) पशुपतिचरणरजःपवित्रितशिरसं,
शिवलोकमिव (३०७) माहेश्वरगणानुयातं, जलनिधिमिव

दण्डस्य अद्भुतमास्यं प्रदर्शितम्] वेणवेन—वेणुः,—वशदण्डः, तस्यायं वेणवः,
—वेणुनिर्मित इत्यर्थः तेन, विशाखिकादण्डेन—स्वनिवल्गुडेत्यर्थः ।

(३०२) सर्वेति ।—सर्वासां विद्यानां मित्रो विघ्नः,—अनाराधः, यो विनायकः,
—विघ्नराजः, तस्य अपमथनाय—अपमारणाय, अद्भुतः,—अस्वविशेषः तेन इव ।
सर्वोपकारिणं—सर्वेषाम् उपकारपरायणम् । कुमारब्रह्मचारिणं—नेष्टिकब्रह्मचारिणम्
इत्यर्थः । महामनस्विनं—प्रशस्तचित्तम् ।

(३०३) कृशक्रीधम्—अल्पक्रीधः, प्रायेण क्रीधवर्जितम् इत्यर्थः । अकृशान-
ुरोधम्—अकृशः,—अनल्पः, अनुरोधः,—अनुवर्त्तनं, चित्ताराधनम् इत्यर्थः यस्य तथोक्तं,
बहुजनममादृतमिति यावत् ।

(३०४) अदीनेति ।—अदीना—दैववर्जिता, या प्रकृतिः,—स्वभावः, तया
शोभितः तम्, उदारप्रकृतित्यर्थः ; अन्यत्र,—अदीनाभिः—दारिद्र्याविहीनाभिः,
प्रकृतिभिः,—प्रजाभिः, प्रधानपुरुषैः वा, शोभितम् ।

(३०५) कल्पेति ।—कल्पतरुणां—कल्पवृक्षाणां, पल्लवराशयः,—किसलय-
निचयाः, तद्वत्, तैश्च सुकुमारा—सुकुसुमा, सुखप्रदा च, छाया—कान्तिः, अनातपश्च
येत्य तथोक्तः तम् । (“छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ” इत्यमरः) ।

(३०६) पशुपतीति ।—पशुपतेः,—हरस्य, चरणरजोभिः पवित्रितं—पावितं,
शिरः—मूलकम् ; अन्यत्र,—पवित्रितानि शिरांसि—शृङ्गाणि यस्य तथोक्तः तम् ।

(३०७) माहेश्वरेति ।—महेश्वरो देवता येषां ते माहेश्वराः,—शैवा इत्यर्थः ।

(३०८) अनेकनदनदीसहस्रप्रक्षालितशरीरं, जाङ्गवीप्रवाहमिव
(३०९) बहुपुण्यतीर्थस्थानशुचिं, धाम धर्मस्य, तीर्थं तथ्यस्य,
कोशं कुशलस्य पत्तनं पूततायाः, (३१०) शालां शीलस्य, क्षेत्रं
क्षमायाः, शालेयं शालीनतायाः, स्थानं स्थितेः, आधारं धृतेः,
आकरं करुणायाः, निकेतनं कौतुकस्य, आरामं रामणीयकस्य,
प्रासादं प्रसादस्य, आगारं गौरवस्य, समाजं सौजन्यस्य, सन्धवं
सद्भावस्य, कालं कलेः, भगवन्तं साक्षात् इव विरूपाक्षं
भैरवाचार्यं ददर्श ।

[“सादस्य -” (४।३।२४ पा०) इत्यादिना अणि रूपम्] तेषां गणाः,—समूहाः ;
अन्वव,—सहस्रस्य इमे साहस्ररा, [“तस्येदम्” (४।३।२० पा०) इयणि रूपम्]
ये गणाः,—प्रसयवर्गाः, (“गणः प्रसयमङ्गौघे” इति मेदिनी) तैः अनुयातः,—अनु-
गतः तम् ।

(३०८) अनेकेति ।—अनेकेषु नदनदीनां सहस्रेषु प्रक्षालितं—स्नातम् इत्यर्थः,
शरीरं यस्य ; अन्वव,—अनेकनदनदीसहस्रेः प्रक्षालितं शरीरं यत् तथोक्तः तम् ;
सर्वासामेव नदनदीनां सागरं सङ्गतत्वादिति भावः ।

(३०९) बह्विति ।—बहुषु पुण्येषु तीर्थेषु—हरिद्वारादिपवित्रक्षेत्रेषु इत्यर्थः,
स्थानेन—स्थित्या, शुचिः,—पवित्रः तम् । विशेषणमिदम् उभयत्रापि तुल्यार्थकम् ।
धाम—आश्रयम् । तीर्थं—क्षेत्रम् । तथ्यस्य—सत्यस्य । कोशं—भाण्डागारम् ।
कुशलस्य—सङ्गलस्य । पत्तनं—नगरम् । पूततायाः,—पवित्रतायाः ।

(३१०) शालां—गृहम् । शीलस्य—सुचरितस्य । क्षेत्रं—भूमिम् । क्षमायाः,
—स्वान्ते । शालेयं—शाला एव शालेयं—गृहम् इत्यर्थः । शालीनतायाः,—विनयि-
तायाः । स्थितेः,—समर्थादायाः शिष्टाचारस्य इत्यर्थः । स्थानम्—आवासः । धृतेः,
—धैर्यस्य । आधारम्—आश्रयः । आकरम्—उत्पत्तिक्षेत्रम् । निकेतनम्—आल-
यम् । कौतुकस्य—कौतुहलस्य ; तद्दर्शनाय सर्वेषामेव कौतुहलानुव्ययन्ते इति भावः ।
आरामम्—उपवनम् । रामणीयकस्य—रमणीयतायाः । प्रासादं—इत्यम् । प्रसादस्य
—प्रसन्नतायाः । समाजं—गोष्ठीम् । सौजन्यस्य—सुजनतायाः, सद्भावहारस्य वा ।
सन्धवं—उत्पत्तिस्थानम् । सद्भावस्य—साध्वभिप्रायस्य । कालम्—अलकम् । कलेः,
—कलियुगस्य । विरूपाक्षं—विष्णुपुत्रम् ।

(३११) भैरवाचार्यस्तु दूरात् एव राजानं दृष्ट्वा शशिन-
मिव जलनिधिः चचाल । प्रथमतरोत्थितशिष्यलोकश्च उत्थाय
प्रत्यञ्जगाम ; समर्पितश्रीफलोपायनश्च (३१२) जङ्गकर्ण-
समुद्गीर्यमाणगङ्गाप्रवाहच्छादगम्भीरया गिरा स्वस्तिशब्दम्
अकरोत् ।

नरपतिरपि (३१३) प्रीतिविस्तार्यमाणधवलनिम्ना
चक्षुषा प्रत्यर्पयन्निव बहुतराणि पुण्डरीकवनानि,

(३११) जलनिधिः,—समुद्रः । भैरवाचार्यस्य गम्भीरसत्त्वत्वात् जलनिधिरिवेत्युक्तम् ।
चचाल—चञ्चली बभूव, गाभीर्यादभग्यदिति भावः । जलनिधिः उत्थनं
शशिनं दूरादेव दृष्ट्वा उदेलितो भवति इति प्रसिद्धिः । प्रथमेति ।—प्रथमतरः,—
अथमनयोत्थितशयेन प्रथम प्रथमतरः, उत्थितः—उद्गतः, शिष्यलोको यस्य तथाभूतः,
आचार्य-शिष्ययोर्मध्ये शिष्यजना एव आदौ उत्थितवन्तः, पश्यान् आचार्यः उत्थित-
वानिति भावः ; यद्वा,—प्रथमतरः उत्थितः शिष्यलोकान् यः तथाभूतः, शिष्यभ्यः
प्रागेव उत्थितवानिति भावः । समर्पेति ।—समर्पितानि—प्रदत्तानि, श्रीफलान्येव
—विन्वफलान्येव, उपायनानि—उपहारः येन तथोक्तः, श्रीफलानि उपायनो-
कुर्वन् इत्यर्थः ।

(३१२) जङ्गकर्णेति ।—जङ्गः नाम राजपि, तस्य कर्णात् समुद्गीर्यमाणा—
समुदाह्यमाना, या गङ्गा, तस्याः प्रवाहः—स्रोतः, तस्य द्वादशवत्—नादवत्, गम्भीरा
तया ; गङ्गाप्रवाह इत्यनेन तदाकृत्य पवित्रत्वं प्रदर्शितम् । परा भगोरथेन आनीय-
माना गङ्गा पथि तपस्यती राजर्षेः जङ्गीः तपोभूमिं तदपकरणानि च प्रावयन्ती वद्भात
यः ; तद्दृष्ट्वा असौ क्रीधात् तां गङ्गां गच्छुषेण पपी । अथ भगोरथेन पश्यान् आचार्यो
गङ्गाम् अदृष्ट्वा, क्व गता मे गङ्गा ? इति अनुमन्दधता जङ्गः पृष्टः तत् सर्वमाचक्ष्यौ ।
ततः तदभुराधेन स्नात् कर्णरन्ध्रात् ताम् उद्गीर्णवान् इति पुराणवाणी ।

(३१३) प्रीतीति ।—प्रीत्या विस्तार्यमाणः,—प्रसार्यमाणः, धवलनिम्ना—
धावन्यं यस्य तथाभूतेन । प्रत्यर्पयन्निव—प्रतिददतिव, पुण्डरीकवनानि—श्वेतकमल-
वनानि, (“पुण्डरीकं सिताम्बीजम्” इत्यमरः) ; प्राक् भैरवाचार्येण पञ्च राजतपस्त्राणि
राज्ञे उपायनीकृतानि, राजा तु तद्विमयेन राजतपसलानि बहूनि पुण्डरीकाणि
प्रत्युपायनीकृतानीति भावः ।

(३१४) ललाटपट्टपर्यस्तेन च उदंशुना शिखामणिना महेश्वर-
प्रसादमिव तृतीयनयनोद्गमेन प्रकाशयन्, (३१५) आवर्जितकर्ण-
पङ्क्तवपलायमानमधुकरः शिवसेवासमुन्मूलिताशेषपापलवमुच्य-
मान इव दूरावनतः प्रणामम् अभिनवं चकार । आचार्याऽपि,—
“भागच्छ, अत्रोपविश” इति शार्दूलचर्म आत्मीयम् अदर्शयत् ।
(३१६) उपदर्शितप्रश्रयस्तु राजा मत्तहंसकलगद्गदस्वरसुभगां
मधुरसमयीं महानदीमिव प्रवर्त्तयन् वाचं व्याजहार,—“भग-
वन् ! न अहंसि माम् (३१७) अन्यनृपस्खलितैः खलीकर्तुम् ।
(३१८) अशेषराजकोपेक्षिताया राजलक्ष्म्याः खलु अय

(३१४) ललाटति ।—ललाटपट्ट—भालफलकं. पर्यस्तः—पतितः तेन,
उदंशुना—उद्गतकरीणन, शिखामणिना—चूडारत्नम् । महेश्वरप्रसादमिव—शङ्करानु-
ग्रहम् इव, तृतीयनयनोद्गमेन—उद्गतेन तृतीयनयनेन इत्यर्थः ।

(३१५) आवर्जितेति ।—आवर्जितेन—आन्दोलितेन, प्रणामव्यापारे इति भावः,
कर्णपङ्क्तेन—कर्णधृतविन्वादिकिसलयनेन इति यावत्, पलायमानाः मधुकराः—भ्रमरा
यस्मान् सः, अत एव शिवेति ।—शिवस्य सेवया समुन्मूलितानां—समुत्पाटितानाम्,
अशेषा वां—समयाणां, पापानां—दुष्कृतानां, लवैः,—विन्दुभिः, मुच्यमान इव—हीयमान
इव । दूरानतः,—दूरादेव आनतः सन् । अभिनवं—मय एवेत्यर्थः, दर्शनचणसेवेति
यावत् । शार्दूलचर्म—व्याघ्रचर्म । आत्मीयं—स्वकीयम् ।

(३१६) उपदर्शितप्रश्रयः,—प्रदर्शितविनयः । मत्तति ।—मत्तस्य—हृष्टस्य,
हंसस्य कलः,—मधुरास्फुटः, गद्गदस्वरः,—अहोविरितस्वरविशेषः, तद्वत् स्वर इति
भावः, तेन सुभगां—मनोज्ञां, मधुरसमयीम्—इचुरसामिकाम्, अतीव सुमधुरा-
मित्यर्थः ।

(३१७) अन्येति ।—अन्येषां नृपाणां स्खलितानि—दीषाः, भवता सह एकासने
उपवेशनस्यर्हा इति भावः तैः, खलीकर्तुम्—अखलं खलं कर्तुं, सदीपं सभावयितुम्
इत्यर्थः, अन्ये गर्वाद्वा नृपतयः बहुभिः दीपैः कल्पौक्षियन्ते, न अहं तथेति भावः ।

(३१८) अशेषेति ।—अशेषाणां राज्ञां कोपेन ईक्षितायाः,—दृष्टायाः, बहुवी
राजानी निर्जिताः, तेषां विजितलक्ष्म्याः कोपदृष्टिः सम्भवति एवेति भावः ; यद्वा,
—अशेषैः,—समदैः, राजभिः कोपेन—क्रोधेन, तान् विजित्य तेषां लक्ष्म्याः

(३१८) शीलापराधो द्रविणदौरात्म्यं वा, यदेवम् आचरति
मयि गुरुः । अभूमिरयम् उपचाराणाम् । अलम्
(३२०) अतियन्त्रणया ; दूरस्थितोऽपि मनोरथशिष्यः अयं जनो
भवताम् । (३२१) माननीयश्च गुरुवत् न उल्लङ्घनम् अर्हति
गुरोः आसनम् । आसताश्च भवन्त एव अत्र” इति व्याहृत्य
परिजनोपनीते वाससि निषसाद । भैरवाचार्योऽपि प्रीत्या
अनतिक्रमणीयं नृपवचनम् अनुवर्त्तमानः पूर्ववत् तदेव व्याघ्रा-
जिनम् अभजत ।

स्वायत्तीकरणादिति भावः, ईलितायाः,—दृष्टायाः, राजलक्ष्म्याः,—राजश्रियाः,
मदीयाया इति भावः ; यद्वा,—अशेषराजकौ,—समयराजसमूहैः, उपलितायाः,—परि-
त्यक्तायाः, रजितुसमामर्षादिति भावः, राजलक्ष्म्याः, विजितनृपाणामिति भावः,
लक्ष्मीर्हं चला, बहुभोग्या च, मर्त्यान् राज्ञो विजित्य तल्लक्ष्म्याः एकभोग्यत्व-
सम्पादनात् चलायास्तस्याः अचलत्वविधानाच्च लक्ष्म्याः मां प्रति कोप इति
मन्त्रव्यम् । [“राजलक्ष्म्याः” इत्यत्र “इतल्लक्ष्म्याः” इति पाठः,—दुर्हंताया लक्ष्म्या
इत्यर्थः] ।

(३१८) शीलापराधः,—चरितदोषः । द्रविणदौरात्म्यं—चमदुर्जतता, धन-
भक्तता इति यावत् । गुरुः,—पुण्यः भवान्, मयि विषये, एवम्—इत्थं, राजा
अयमिति कृत्वा विशिष्टसम्मानादिकमित्यर्थः, आचरति—व्यवहरति, अयं राज-
लक्ष्म्याः शीलापराधः द्रविणदौरात्म्यं वा इति अन्वयः । अभूमिः,—अप्यनम्, अपाव-
मित्यर्थः, अयोग्य इति भावः । अयमिति आत्मनिर्देशः । उपचाराणां—सेवानां,
विशिष्टसमादराणामित्यर्थः, राज्ञोचितव्यवहाराणामिति भावः ।

(३२०) अतियन्त्रणया—अतिक्रमण, प्रत्युत्थानादिकेशस्वीकारेण इति यावत्,
[“गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका” इति वृत्त्या अन्वयेगे वतीया] मदर्शमिति
भावः । मनोरथशिष्यः—मनोरथमेव शिष्यतां गत इत्यर्थः, कदाचिददृष्टस्यापि ते
प्रभावादिकं श्रुत्वा मनसैव शिष्यत्वं स्वीकृतवानिति भावः ; यद्वा,—अर्हं भवता ममसा श्रुतः
समुपस्थास्ये, आश्चाकर इति भावः ।

(३२१) माननीयं—सम्मानार्हम् । उल्लङ्घनं—पादेनाक्रमणं, मर्त्यादाऽतिक्रमणं
वा । आसतां—तिष्ठन्तु । अनुवर्त्तमानः,—अनुमोदमानः ।

आसीने च सराजके (३२२) परिजने शिष्यजने च समु-
चितम् अर्घ्यादिकं चक्रे । क्रमेण च नृपमाधुर्य्यहृतान्तःकरणः
(३२३) शशिकरनिकरविमला दशनदीधितिः स्फुरन्तीः
शिवभक्त्योरिव साक्षात् दर्शयन् उवाच,—“तात ! अतिनम्रता
एव ते कथयति गुणानां गौरवम् । (३२४) सकलसम्पत्पात्र-
मसि । विभवानरूपास्तु प्रतिपत्तयः । जन्मनः प्रभृति
अदत्तदृष्टिः अस्मि स्वापनेषु, यतः (३२५) सकल-
दोषकलापानलेभ्यः धनैः अविक्रीतं क्वचित् शरीरकमस्ति ।

(३२२) परिजने—राजाऽन्यायिनि जने इत्यर्थः । अर्घ्यादिकं—पूजाविधानं,
चक्रे—कृतवान्, भेरवाचाय इति शेषः । नृपति ।—नृपस्य माधुर्य्येण—रमणीयता-
गुणेन, “मन्त्रावस्थाविशेषेषु माधुर्य्ये रमणीयता” इति दर्पणः, हृतम्—आकृष्टम्,
अन्तःकरणं—मनः यस्य तथाभूतः ।

(३२३) शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, करणां—मण्डूखानां, निकरवत्—
समूह इव, विमलाः,—विशदाः । दशनदीधितिः,—दन्तमण्डूखान् । स्फुरन्तीः,—
द्योतमानाः । गुणानां—विद्याविनयादीनां, रज्जुनाम् । गौरवम्—उत्कर्षे, भारवत्त्वञ्च ;
यव अंशे भारतिशयमदंश एव नमतीति ध्वन्यते ।

(३२४) सकलति ।—सकलानां सम्पदाम्—ऐश्वर्याणां, पात्रं—भाजनम्,
असि—भवसि । प्रतिपत्तयः,—प्रवृत्तयः, चित्तवृत्तय इति यावत्, विभवानां—सम्पदाम्,
अनुरूपास्तु—सदृश्य एव ; यथा त्वं सर्वसम्पत्पूणः, तथा सर्वसङ्गणपूणाऽपि इति
भावः । स्वापनेषु—धनेषु, [“पथ्यतिथि—” (४।४।११४ पा०) इत्यादिना स्वपतेर्दंजि
रूपम्] (“द्रव्यं वित्तं स्वापनेयं रिक्तमृक्त्यं धनं वसु” इत्यमरः) अदत्तदृष्टिरस्मि—
धनेषु मम दृष्टिः नालीत्यर्थः, नाहं धनलालस इति भावः ।

(३२५) सकलति ।—सकलाः,—समयाः, दोषकलापाः,—दोषनिवहा एव,
अनलाः,—अग्रयः, तेषाम् इत्यनेन—काष्ठानि तैः ; यथा काष्ठैः एव अग्रय
उद्दीप्यन्ते, तथा धनैरेव दोषाः प्रवर्जन्ते इति भावः । शरीरकं—तुच्छदृष्टमित्यर्थः,
क्वचित्—कुत्रापि, अविक्रीतमस्ति—विक्रीतं नास्ति ; यद्वा,—धनैः अविक्रीतं—न
विक्रीतम्, ईदृक् शरीरकं क्वचित्—कुत्रापि अस्ति ?—नैवास्तीत्यर्थः ; अत एव अदत्त-
दृष्टिरस्मि इति योजना ।

(३२६) भैक्षरक्षिताः सन्ति प्राणाः । दुर्गृहीतानि कतिचित्
विद्यन्ते विद्याऽक्षराणि । (३२७) भगवच्छिवभट्टारकपादसेवया
समुपार्जिता कियत्पि सन्नहिता पुण्यकणिका । स्वीक्रियतां
यत् अत्र उपयोगार्हम् । (३२८) प्रतनगुणयाज्ञाणि कुसुमानि
इव हि भवन्ति सतां मनांसि । अपि च, (३२९) विद्वत्सम्पत्ताः
श्रूयमाणा अपि साधवः शब्दा इव सुधीरेऽपि हि मनसि
यथांसि कुर्वन्ति । विवरं विशतः कुतूहनस्य फेनधवलैः
स्रोतोभिर्वि अपङ्गियमाणो गुणगणैः आनीतोऽस्मि कल्या-
णिना” इति ।

(३२६) भैक्षेति ।—भिक्षया त्वत्त्वं भैक्षं—भिक्षालब्धम् अत्रादि इत्यर्थः, तेन
रक्षिताः—पालिताः । “रक्षिताः” इत्यनेन एभिः प्राज्ञैः यदि कस्यचित् कदाचित्
कोऽप्युपकारी भवेत्, तदा प्राज्ञत्यागेनापि स कर्त्तव्यः इति सूचितम् । दुर्गृहीतानि
—दुःखेन गृहीतानि ।

(३२७) भगवदिति ।—भगवतः,—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञान-वैराग्ययोश्चैव यथां भग इतीह नः ॥” इत्युक्तपञ्चगुणशालिनः, शिवभट्टारकस्य—
प्रभोः शिवस्य पादसेवया—चरणयशूपया । पुण्यकणिका—पुण्यजेशः । यत् पुण्य-
कणिकादप्यं वत्तु, अत्र—जगति ; यदा—अत्र—विद्याक्षर-पुण्यकणिकयोर्मध्ये इत्यर्थः,
यत्—वत्तु, उपयोगार्हम्—उपयोगम् अर्हतीति तथोक्तं, क्वचित् कदाचित् उपकारितां
ब्रजतीति यावत्, तत् स्वीक्रियताम्—आत्मीक्रियतां गृह्यतामित्यर्थः ।

(३२८) प्रतनिति ।—प्रतनुना—स्वल्पेनेत्यर्थः । सूक्ष्मे च, गुणेन—उपकारादिना,
अनुना च, याज्ञाणि—यज्ञैस्तुं शक्यानि । कुसुमानि इव इत्यनेन सतां मनसाभ्यतीव
कीमलत्वं सूचितम् ।

(३२९) विद्वदिति ।—विद्वद्भिः सम्पत्ताः,—अभिमतः, स्वीकृताश्च । साधवः,
—सन्तः, विशुद्धाश्च । शब्दा इव, यथांसि कुर्वन्ति—प्रतिपत्तिं विस्तारयन्तीत्यर्थः ;
विशुद्धाः शब्दाः यथा प्रतिपत्तिं विस्तारयन्ति, सन्तोऽपि तथा इति भावः । विवरं—विद्वद्,
जडम् इत्यर्थः, अन्तःकरचमिति भावः, पातालां वा, विशतः,—गण्यतः । फेनधवलैः,
—फेनवत् धवलैः—निर्मलैः, फेनेन धवलैः,—यथैव । कल्याणिना—कल्याण-
भाजनेन, भवता इति शेषः ।

राजा तु तं प्रत्यवादीत्,—“भगवन् ! (३३०) अनुरक्तेष्वपि शरीरादिषु इव साधूनां स्वामिन एव प्रणयिनः । सुसहर्षणात् उपार्जितमेव च अपरिमितं (३३१) कुशलजातम् । अनेनैव आगमनेन स्पृहणीयं पदम् आरोपितोऽस्मि गुरुणा” इति विविधाभिश्च कथाभिः चित्तं स्थित्वा स्पृहम् अगात् ।

अन्यस्मिन् दिवसे भैरवाचार्योऽपि राजानं द्रष्टुं बध्यौ । तस्मै च राजा सान्तःपुरं सपरिजनं (३३२) सक्रोधम् आत्मानं निवेदितवान् । स च विहस्य उवाच,—“तात ! क्व विभवाः ? क्व च वयं वनवर्हिताः ? धनोष्मणा स्नायति अलं लता इव मनस्विता । खद्योतानामिव अस्माकमियम् अपरोपतापिनी राजते तेजस्विता । भवादृशा एव भाजनं भूतेः” इति स्थित्वा च कञ्चित् कालं जगाम ।

(३३३) परिव्राट् तेनैव क्रमेण पञ्च पञ्च राजतानि पुष्करिकाणि उपायनीचकार । एकदा तु श्वेतकर्पटावृतं किमपि

(३३०) अनुरक्तेषु—अनुरागभाजनेषु, शरीरादिषु इव साधूनां [“शरीरादिषु इव साधूनाम्” इत्यत्र “शरीरादिषु साधूनाम्” इति पाठान्तरम्] स्वामिनः,—प्रभवः, भवादृशा इति शेषः, प्रणयिनः,—प्रणयवन्तः, अनुरागिणो भवन्तीत्यर्थः ; प्रभवः सेवकेषु शरीरेषु इव अनुरक्ता भवन्तीति भावः ।

(३३१) कुशलजातं—मङ्गलसमूहः । स्पृहणीयम्—अभिलषणीयम् । पदं—स्थानम् । गुरुणा—पूज्येन, भवता इति भावः ।

(३३२) सक्रोधं—सधनभाग्यारम्भम् । निवेदितवान्—अर्पयामास । धनोष्मणा—धनदर्पेणैति यावत् । स्नायति—स्नानं प्राप्नोति । अलम्—अत्यर्थम् । मनस्विता—प्रशस्तमनस्कृता । खद्योतानामिव—ज्योतिरिङ्गणानामिव, कौटुम्भिकशिक्षाणामिव इत्यर्थः । अपरोपतापिनी—न परान् उपतापयतीति तथोक्ता ; धनमान्ते तेजस्विता परोपतापिनी इति भावः । भूतेः,—सम्पदः । एवमदृशोऽन्वययोग्यवच्छेदकः, तथा च, न मादृशा इति भावः ।

(३३३) परिव्राट्—भैरवाचार्येण प्राक् प्रेषितः सः भिक्षुः । तेनैव क्रमेण—प्राक् प्रदर्शितप्रकारेण । उपायनीचकार—उपहारीकृतवान् । श्वेतकर्पटावृतं—श्व-

आदाय प्राविशत् । उपविश्य च पूर्ववत् स्थित्वा मुहूर्तम् अब्र-
वीत्,—“महाभाग ! भवन्तम् आह भगवान्, यथा अस्मच्छिष्यः
पातालस्वामिनामा ब्राह्मणः । तेन ब्रह्मराक्षसहस्तात् अपहृतो
महाऽसिः अट्टहासनामा । सोऽयं भवद्भजयोग्यो ण्डह्यताम्”
इत्यभिधाय अपहृतकर्पटाच्छादनात् परिजनात् आचक्षुर्ध
शरद्गनमिव पिण्डतां नीतं, (३३४) कालिन्दीप्रवाहमिव
स्थम्भितजलं, नन्दकजिगीषया कृष्णकोपितं कान्तियमिव क्षपा-
णतां गतं, लोकविनाशाय प्रकाशितधारामारं प्रलयकालमेघ-

वसनाच्छादितं, किमपि, वस्तुति शेषः । “महाभाग” इति सम्बोधनं प्रकृतीपयोगि
इति मन्त्र्यं, भाग्यदेवतापमादनाभय आगभाविचात् । भगवान्—भरवाचार्यः,
भवन्ताह, किमिति ? तदेवाह, यथेति—अस्मच्छिष्यः पातालस्वामिनामा ब्राह्मणः,
कश्चिदस्मोति शेषः । तेन—पातालस्वामिनेत्यर्थः । महाऽसिः,—महान् तरवारिः ।
अपहृतमिति ।—अपहृतम्—अपनीतं, कर्पटाच्छादनं—वस्त्रावरणं येन तथोक्तात्,
परिजनात्—अनुवरजनादित्यर्थः, [“कर्पटाच्छादनान् परिजनात्” इत्यत्र “कर्पटाव-
च्छादनात् परिवारात्” इति पाठः,—वस्त्रावृतात् खड्गकोपात् इत्यर्थः । “आचक्षुर्ध”
इत्यस्य “क्षपाणम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । प्राक्—“इतकर्पटावृतं किमपि आदाय
प्राविशत्” इत्यनेन स्वयमेव आदाय प्राविशत् इति गम्यते, न तु अन्यस्य कस्यचित्
प्रवेशः ; अत्र तु “परिजनाटाचक्षुर्ध” इत्युक्तं, चित्यमेतत्, पूर्वोक्तवाक्यविरोधसम्ब-
न्धात् । “परिवारात्” इति पाठं न काऽप्यनुपपत्तिः, तत्र आचक्षुर्ध विरोधसम्बन्धात्] ।
शरद्गनमिव—शरत्कालिकाकाशमिव, पिण्डतां नीतं—घनत्वं प्रापितं, नैर्माल्यादिति
भावः, न तु शौभात्, अमेः कृष्णतायाः वक्ष्यमाणत्वात् ; यथा,—पिण्डतां नीतं—
लोहत्वं गमितं, (“लोहोऽस्त्री शम्भकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायमी” इत्यमरः) ।

(३३४) कालिन्दीप्रवाहमिव—यमुनास्रोत इव, स्तम्भितजलं—स्थिरीकृत-
तीयम् ; कृष्णवर्णत्वात् कालिन्दीप्रवाहमिव इत्युक्तं, तथा मर्त्यकिरणप्रतिबिम्बितः प्रवाही
यथा चाकचक्रमयी दृश्यते, असेरपि चलत्वं-भामुर्त्वात् तथात्वं बोद्धव्यम् । नन्दक-
जिगीषया—नन्दकस्य—विष्णोः खड्गविशेषस्य, जिगीषया—विजयेच्छया, कृष्णकोपितं
—कृष्णेन कोपितं, दमनादिति भावः, कान्तियमिव—तदाद्यं यमुनावासिनं नागविशेषम्
इव । लोकविनाशाय—जगत्संहाराय, प्रकाशितः, व्यतीकृतः, धारासारः,—धारा-

मण्डलमिव नभस्तलात् पतितं, (३३५) दृश्यमानविकटदन्त-
मण्डलं हासमिव हिंसायाः, हरिबाहुदण्डमिव कृतदृढमुष्टि-
ग्रहं, सकलभुवनजीवितापहरणक्षमेण कालकूटेन इव निर्मितं,
(३३६) कृतान्तकीपानलतमेन इव अयसा घटितम्, अति-
तीक्ष्णतया पवनस्पर्शेन अपि रुधेव कण्ठान्तं, (३३७) मणिसभा-
कुट्टिमपतत्प्रतिविम्बच्छन्नना आत्मानम् अपि द्विधेव पाटयन्तम्,
(३३८) अरिशिरस्छेदलग्नैः कर्चैरिव किरणैः करालितधारं,
मुहुर्मुहुः (३३९) तड्ढिदुग्धेषतरलैः प्रभाचक्राच्युरितैः अर्ज्वरितातपं

सम्पातः, धारायाः,—निशितायस्य, सारः,—औत्कर्ष्यं यस्य तथोक्तम् । प्रलयकाल-
मिचरल्लक्ष्मिव—कम्पानकालिकजलदांशमिव, मङ्गानौलोक्वलाभासत्वात् ।

(३३५) दृश्यमानेति ।—दृश्यमानानि विकटानि—करालानि, दन्तमण्डलानि
—दशनराजयः यस्मिन् तथाभूतम् ; कृणवर्णस्य असेरतीवौक्वल्यात् कृणवर्णया
हिंसायाः शुभं हासमिवेत्युक्तम् । कृतेति ।—कृतः,—रचितः, दृढः,—कठिनः,
मुष्टिग्रहः,—मुष्टिबन्धः यस्मिन् तम् ; अन्यत्र,—कृतः दृढं यथा तथा मुष्टेः,—
मुष्टिकणामासुरस्य, ग्रहः,—ग्रहणं येन तथाभूतम् ।

(३३६) कृतान्तेति ।—कृतान्तस्य—यमस्य, कीपानलः,—कीपाग्निः, तेन तप्तम्
—उष्णम्, अत एव गलितमिति भावः तेन, अयसा—लोहेन । अतितीक्ष्णतया—
अतिनिश्चितत्वेन ; तैष्ण्यश्च तनुत्वाज्जायते, तनु च अन्धोऽन्वसङ्घर्षेण कण्ठान्ति इति दृढयम् ।
रुधेव—कोपेनैव, कण्ठान्तं—रणान्तम् ; अतितीक्ष्णप्रकृतिकोऽपि स्वल्पेनापि कोपकारणेन
कृङ्करोति इति लौकः ।

(३३७) मणौति ।—मणिसभाकुट्टिमेषु—मणिसमयसभातलेषु, पतत् यत् प्रति-
विम्बं, तस्य कृष्ण—कलम् ; तदेव कृष्णं वा तेन । पाटयन्तं—विदारयन्तम्, अतितीक्ष्ण-
दिति भावः ।

(३३८) अरोति ।—अरोषां—शवूणां, शिरांसि, तेषां छेदेन लघाः,—
संस्काः तैः, कर्चैरिव—केशैरिव ; कृणवर्णस्य तस्य किरणानामपि कृष्णमभवात्
कर्चैरिवेत्युक्तेषां ; करालितधारं—करालिता—व्यासा, धारा यस्य तथोक्तम् ।

(३३९) तड्ढिदिति ।—तड्ढितां—विद्युताम्, उन्मेषाः,—विकासः, तद्वत्
तरणानि—चपलानि तैः । प्रभाचक्राणां—किरणमण्डलानां, च्युरितैः,—च्युरणैः,

खण्डशस्त्रिन्दन्तमिव दिवसं, कटाक्षमिव कालरात्रेः, कर्णोत्पल-
मिव कालस्य, (३४०) ओङ्कारमिव क्रीड्यस्य, अलङ्कारम्
अहङ्कारस्य, कुलमित्रं कोपस्य, देहं दर्पस्य, सुसहायं साहसस्य, अपत्यं
मृत्योः, आगमनमार्गं लक्ष्म्याः, निर्गमनमार्गं कीर्तिः कृपाणम् ।

अवनिपतिस्तु तं गृहीत्वा करेण (३४१) आयुधप्रीत्या
प्रतिमानिभेन आलिङ्गन्निव सुचिरं ददर्श ; सन्दिदेश च,—
“वक्तव्यो भगवान्, (३४२) परद्रव्यग्रहणावज्ञादुर्विदग्धम् अपि
हि मे मनो युष्मद्विषये न शक्नोति वचनव्यतिक्रमव्यभिचार-
माचरितुम्” इति । परिव्राट् तु गृहीतं तस्मिन् परितुष्टः
“स्वस्ति भवते, साधयामि” इत्युक्त्वा निरयासीत् । नृपश्च प्रकृत्या
वीररसानुरागी तेन कृपाणेन अमन्यत करतलवर्त्तिनीं मटिनीम् ।

उन्मेषरित्यर्थः, ज्वरितः, — खण्डशस्त्रादीकृतः, सन्दीकृत इति यावत्, आतपः,—
सूर्यालोकः येन तथोक्तम् ; अत एव दिवसं खण्डशः,— खण्डखण्डं कृत्वा इत्यर्थः,
हिन्दन्तमिव—पाटयन्तमिव ।

(३४०) ओङ्कारमिव—उपक्रममिव, प्रारम्भमिवेति भावः ; यथा—अभ्युपगममिव,
स्वीकारमिवेत्यर्थः । (“आमुपक्रमे । प्रणवं चाभ्युपगमे” इति मटिनी) । क्रीड्यस्य—निपुण-
तायाः । कुलमित्रं—कुलिन—वंशपरम्परया, मित्रं—सुहृदम् । अपत्यं मृत्योरिति ।—
असंमरणसाधनत्वात् पैतृकगुणस्य पुत्रे सद्भावसम्भावनत्वाच्च मृत्योरपत्यत्वं तस्य बोद्धव्यम् ।
कृपाणम्—अस्मिन् ।

(३४१) आयुधप्रीत्या—आयुधे—अस्त्रे, या प्रीतिः,—अनुरागः, वीरसुलभा-
शक्तिरिति भावः तथा । प्रतिमानिभेन—प्रतिविम्बच्छर्लनं, स्वर्यति शेषः, दर्पणस्पर्श-
स्तत्र आत्मप्रतिविम्बसङ्गमणादिति भावः । सन्दिदेश—वाचिकं कथयामास । भगवान्
—भैरवाचार्य इति भावः ।

(३४२) परति ।—परिषां द्रव्याणि—धनानि, तेषां ग्रहणं, तस्मिन् अवज्ञा
—अनादरः, तथा दुर्विदग्धं—दुर्विनीतं, दृढम् इति यावत् । वचनेति ।—वचनस्य—
आज्ञावाक्यस्य, व्यतिक्रमः,—लङ्घनमिव, व्यभिचारः,—दोषः तम् । साधयामि—
गच्छामि, “प्रायेण यन्त्रालकः साधिः गमेः स्थाने प्रयुज्यते” इति दर्पणात् । [“साध-
यामि” इत्येव “साधयामः” इति पाठः,—गच्छामः इत्यर्थः] ।

अथ ब्रजसु दिवसेषु एकदा भैरवाचार्यो राजानम्
(३४३) उपह्वरे सोपग्रहम् अवादीत्,—“तात ! स्वार्थालसाः
परोपकारदक्षाश्च प्रकृतयो भवन्ति भव्यानाम् । भवादृशाश्च
अर्थिदर्शनं महोत्सवः, प्रयाचनम् आराधनम्, अर्थग्रहणम्
उपकारः । भूमिरसि सर्व्वलोकमनोरथानाम् ; येन अभि-
धीयसे, श्रूयताम् ;—(३४४) भगवतो महाकालहृदय-
नाम्नो महामन्त्रस्य कृष्णस्रगम्बरानुलेपेन आकल्पेन कल्प-
कथितेन महाश्मशाने जपकोट्या (३४५) कृतपूर्व्वसेवोऽस्मि ।

(३४३) उपह्वरे—एकान्तं, रहसि इति यावत्, (“उपह्वरं समीपे स्यादिकान्ते
ष नपंसकम्” इति मेदिनी) सोपग्रहं—सानुकूलं, साभ्यर्थनमिति भावः, (“उपग्रहः
पमान् वन्यामुपश्रीगोऽनुकूलने” इति मेदिनी) । स्वार्थालसाः,—स्वकार्यपरासुखा इत्यर्थः ।
भव्यानां—सज्जनानाम् । अर्थिदर्शनं—याचकदर्शनं, महोत्सवः,—आनन्दजननम् ;
भवादृशा अर्थिनां दृशा महान्तम् आनन्दम् अनुभवन्ति इत्यर्थः । प्रयाचनं—याज्ञा,
आराधनं—पूजनम् ; अर्थिषु याचसानेषु आत्मानम् आराधितं मन्यन्ते इति भावः ।
[“प्रयाचनम्” इत्यत्र “प्रणयनम्” इति पाठोऽपि स एवार्थः] अर्थग्रहणम् उपकारः,
—अर्थिषु अर्थान् गृह्णन् आत्मानम् उपकृतं मन्यन्ते इत्याशयः । भूमिः,—पावम् ।
सर्व्वेति ।—सर्व्वलोकानां—सर्व्वेषां प्राणिनां, मनोरथानाम्—अभिलाषाणाम् ; सर्व्व एव
त्वां सदैव मनसा स्मरन्ति इति भावः ; यज्ञा,—मनोरथानां—मनोऽभीष्टपूरणानामित्यर्थः ।
रथा अपि भूमौ गच्छन्ति इत्यपि व्यज्यते । अभिधीयसे—कथ्यसे, त्वम् एवमिति शेषः ।

(३४४) भगवतः,—ईश्वरस्य, हरस्य इत्यर्थः । महाकालेति ।—महाकालस्य
—हरस्य, हृदयं—हृदयनिहितं वस्त्विति महाकालहृदयं, तत् नाम यस्य तथोक्तस्य ।
“जपकोट्या” इत्युत्तरेणान्वयः, जपकोट्या—कोटिसङ्ख्याकजपेन इत्यर्थः । कृणोति ।—
कृणाः,—कृणावर्णाः, स्रजः,—माल्यानि, अम्बराणि—वसनानि, अनुलिपाः,—
अनुलेपनानि, गन्धद्रव्याणि इत्यर्थः यस्मिन् तथामृतेन, आकल्पेन—वेशेन, परिच्छेदनेत्यर्थः,
(“आकल्पवेशो नेपथ्यं प्रतिकल्पं प्रसाधनम्” इत्यमरः) । कल्पकथितेन—कल्पः,—
आत्मन्, इतिकर्तव्यतासमूहोपदेशकः गम्यः इत्यर्थः, (“कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये—”
इति मेदिनी) तत्कथितेन—एतन्महामन्त्रविधानगम्योक्तेन ।

(३४५) कृतेति ।—कृता पूर्वं सेवा येन तथाभूतः ।

(३४६) तस्य वेतालसाधनावसाना सिद्धिः । असहायैश्च सा दुरवापा, त्वञ्च अलम् अस्मै कर्मणे । त्वयि च गृहीतभरे भविष्यन्ति अपरे सहायाः त्रयः । एकः स एव अस्माकं टीटिभ-
नामा (३४७) बालमित्रं मस्करी, यो भवन्तम् उपतिष्ठते,
द्वितीयः स पातालस्वामी, अपरो मच्छिष्य एव कर्णतालनामा
द्राविडः । यदि साधु मन्यसे, ततो नीयताम् अयं दिङ्मागहस्त-
दीर्घो गृहीतादृष्टासो निशमेकाम् एकदिक्षुस्वार्गलतां बाहुः” ।

इति कृतवचसि च तस्मिन्, (३४८) अन्धकारं प्रविष्ट
इव दृष्टदीपप्रकाशः (३४८) प्राप्तोपकारावकाशः प्रमुदितेन
अन्तरात्मना नरेन्द्रः समभाषत,—“भगवन् ! परम् अनुगृहीतो-
ऽस्मि, अनेन शिष्यजनसामान्येन निदेशेन कृतपरिग्रहमिव

(३४६) तस्य—तादृशमन्त्रजपस्यैत्यर्थः । वेतालेति ।—वेतालस्य—शिवानु-
चरमेदस्य, भूताधिष्ठितशिवविशेषस्य वा, साधनं—वशोकरचक्रम्, अस्मान् यस्याः
तथामृता, सिद्धिः,—साफल्यम् ; वेतालसाधनमृते सा सिद्धिः न लभ्यते इति भावः ।
सा—सिद्धिः, असहायैः,—सहायशून्यैः, दुरवापा—दुर्लभा । अलं—समर्थः, (“अलं
व्यर्थं-समर्थयोः” इत्यमरः) । अस्मै कर्मणे—मत्साहाय्यायेत्यर्थः, [“नमः-स्वस्ति—”
(२।३।१६ पा०) इति अलंशब्दयोगि चतुर्थी] । गृहीतभरे—भारं गृह्यतीत्यर्थः ।

(३४७) बालमित्रं—शैशवसुहृत् । मस्करी—परिव्राट् । उपतिष्ठते—उपासी,
[“उपाह्वेवपूजासङ्गतिकरचमित्रकरचपयिषिति वाच्यम्” (बा०) इति सङ्गति-
करचार्थे तङ्] । द्राविडः,—द्राविडदेशीयः । साधु—समीचीनम् । दिङ्मागहस्त-
दीर्घः,—परावतशस्त्रबद्धायतः । एकदिक्षुस्वार्गलताम्—एका दिक्, तस्मात् मुखस्य
अर्गलताम्—अवरोधकदण्डताम् । बाहुः, तथेति श्रेयः, सञ्चरः सन् एकस्यां सत्रीं
जम वेतालसाधनविषये साहाय्यं कुर्व इति भावः ।

(३४८) अन्धकारं प्रविष्ट इव—तिमिरं गत इत्येवम् । दृष्टदीपप्रकाशः,—
अवलोकितदीपालोकः । [“दृष्टदीपप्रकाशः” इत्यत्र “दृष्टप्रकाशः” इति पाठे,—दृष्टः
प्रकाशः,—आलोकः येन तदाभूतः] ।

(३४९) प्राप्तेति ।—प्रातः उपकाराव—प्रत्यहोपकाराव इत्यर्थः, उपकाराव,—उपकारः,

‘आत्मानम् अवैमि’ इति । ननन्द च तेन नरेन्द्रव्याहतेन भैरवा-
चार्यः ; चकार च सङ्केतम्—“आगामिन्याम् एव असित-
पक्षचतुर्दशीक्षपायाम् इत्यत्रां वेलायाम् अमुष्मिन् महाश्मशान-
समीपभाजि शून्यायतने शस्त्रद्वितीयेन आयुष्मता द्रष्टव्या
वयम्” इति ।

(३५०) अथ अतिक्रान्तेषु अहःसु, प्राप्तायाश्च कृष्णपक्ष-
चतुर्दश्यां, शैवेन विधिना दीक्षितः क्षितिपालो नियमवान्
अभूत् । (३५१) कृताधिवासश्च सम्पादितगन्धपुष्पधूप-
माल्यादिपूजं खड्गम् अट्टहासं सहायम् अकरोत् । ततः परि-

भैरवाचार्यकृतीपकारपरिशोधार्थम् इति भावः येन तथाभूतः । प्रमुदितेन—प्रहृष्टेन ।
अन्तरात्माना—मनसा । शिष्येति ।—शिष्यजनेन—अन्तर्वासिनीकेन सह, सामान्यं—
समानस्य भावः, तुल्यता इत्यर्थः तेन, शिष्यजनोचितेनेत्यर्थः । निर्देशन—आज्ञया ।
कृतेति ।—कृतः परिग्रहः,—ग्रहणम्, आययदामम् इति भावः यस्य तथोक्तमिव,
भवत्परिजनमिवेत्यर्थः । अवैमि—वेदि, मन्त्र इत्यर्थः । नरेन्द्रव्याहतेन—राजवचनेन ।
सङ्केतम्—इङ्गितम् । [“आगामिन्यामेव” इत्यत्र “अस्यामेवागामिन्याम्” इति
पाठान्तरम्] । अमितपक्षचतुर्दशीक्षपायां—कृष्णपक्षीयचतुर्दशीरात्रौ । इत्यत्रां वेलायाम्
—एतत्परिमिते समये । महाश्मशानसमीपभाजि—महाश्मशानस्य समीपं भजते इति
तथोक्तं, महाश्मशाननिकटवर्तिनि इत्यर्थः, शून्यायतने—निजने स्थाने, शून्यदेवालये वा ।

(३५०) अथेति ।—अतिक्रान्तेषु—अतीतेषु, अहःसु—दिवसेषु । [“प्राप्ता-
याश्च कृष्णपक्षचतुर्दश्याम्” इत्यत्र “प्राप्तायाश्च तस्यामेव कृष्णचतुर्दश्याम्” इति पाठा-
न्तरम्] । शैवेन विधिना—शिवोपासनाविधानेन, दीक्षितः,—संयतः, कृतनियम
इत्यर्थः । [दीक्षितातीः “निष्ठा” (३२।१०२ पा०) इति कर्मणि निष्ठायां रूपम् ।
“क्षितिपाल” इत्यत्र “क्षितिपः” इति पाठान्तरम्] । नियमवान्—व्रतनिष्ठः ।

(३५१) कृताधिवासः—कृतः अधिवासः,—व्रतदिनात् पूर्वदिने गन्धादिना
संस्कारः यस्य तं, (“संस्कारी गन्धमाल्याद्यैः यः स्यात् तत् अधिवासनम्” इत्यम-
रोक्तेः) । सम्पादितेति ।—सम्पादिता—कारिता, गन्धपुष्पधूपमाल्यादिभिः पूजा
यस्य तथोक्तम् । [“गन्धपुष्पधूप—” इत्यत्र “गन्धधूप—” इति पाठान्तरम् । “अट्टहासं
सहायमकरोत्” इत्यत्र “अट्टहासमकरोत्” इति पाठान्तरम्] । “ततः” इत्यस्य

एते दिवसे केनापि कर्मसाधनाय कृतरुधिरबलिविधानासु
इव लोहितायमानासु दिक्षु, रुधिरबलिलम्पटासु च वेताल-
जिह्वासु इव लम्बमानासु च रविदीधितिषु. (३५२) नरे-
न्द्रानुरागेण इव गृहीतापरदिशि स्वयमेव दिक्पालतां चिकौ-
र्षति सवितरि, यातुधानीषु इव वर्द्धमानासु तरुच्छायासु,
पातालतलवासिषु विघ्नाय दानवेषु इव उत्तिष्ठन्तु तमोमण्ड-
लेषु, नभसि पुञ्जीभवति रौद्रं कर्म दिदृक्षमाणे इव नक्षत्र-
गणे, विगाढायां शर्व्व्यां, (३५३) सुप्तजननिःशब्दे स्तिमिते

“राजा नगरात् निरगतः” इत्युत्तरेणान्वयः । परिणते—अवसानं गते । [अत्र “परि-
णते दिवसे” इत्यादिषु सर्व्वत्र “यस्य च भावेन—” (२।३।३७ पा०) इत्यादिना भावे
सप्तमी ज्ञेया] । केनापि, जनेनेति शेषः । कर्तेति ।—कृतम्—अनष्टितं, रुधिरं—
रक्तम्, बलिविधानं—पूजाविधिः यामां तथोक्तासु इव, लोहितायमानासु—सन्ध्या-
रागरञ्जितासु इति भावः । रुधिरंति ।—रुधिरबलिषु—रक्तोपहाराप्राप्तिषु इत्यर्थः,
लम्पटाः,—लुब्धाः तासु, वेतालजिह्वासु इव—भूतरसनासु इव, रविदीधितिषु—सूर्य्य-
किरणेषु ।

(३५२) नरेन्द्रानुरागेण—राजानुरक्त्या । [“नरेन्द्रानुरागेण इव” इत्यत्र “नरे-
न्द्रानुरागेण” इति पाठान्तरम्] । गृहीतेति ।—गृहीता अपरा—पश्चिमा, दिक्
येन तथोक्ते । [“स्वयमेव” इत्यत्र “स्वयमिव” इति पाठान्तरम्] । सवितरि—सूर्य्ये ।
यातुधानीषु—राक्षसीषु इव, (“राक्षस कौणपः क्रत्यात्..... यातुधानः पुण्य-
जनः..... ॥” इत्यमरः) वर्द्धमानासु—वृद्धिं गच्छन्तीषु, लम्बमानासु इत्यर्थः ।
पातालतलवासिषु—रसातलाभ्यन्तर्गस्थितेषु । [“पातालतलवासिषु” इत्यत्र “पाताल-
वासिषु” इति पाठान्तरम्] । विघ्नाय—कार्य्यव्याधाताय, राज्ञः इति भावः । तमो-
मण्डलेषु—तिमिरनिचयेषु । नभसि—आकाशे, पुञ्जीभवति—बहुलीभवति ; कृष्ण-
पक्षरज्यां नक्षत्राणि बहूलाणि दृश्यन्ते इति भावः । रौद्रं—दारुणम् । दिदृक्षमाणे
इव—दृष्टुमिच्छति इव, [“ज्ञाशु—” (१।३।५७ पा०) इत्यादिना सप्तमस्य दृशः
तद्धि “लटः—” (१।२।२४ पा०) इत्यादिना शानञ्चि रूपम्] । दिदृक्षवोऽपि एकतः
पुञ्जीभवन्ति इति दृश्यते लोके । विगाढायां—घनीभूतायां, शर्व्व्यां—रजत्याम् ।

(३५३) सुप्तेति ।—सुप्ताः,—निद्रिताः, जना यस्मिन् तथोक्तः, अत एव

निशीथे राजा (३५४) सान्तःपुरं परिजनं वञ्चयित्वा,
(३५५) वामकरस्फुरत्स्वरुः दक्षिणकरेण उत्खातं खड्गम्
अट्टहासम् आदाय, विसर्पता च खड्गप्रभापटलेन नीलांशुक-
पटेन इव दर्शनभयात् (३५६) अवगुण्ठितनिखिलगात्रयष्टिः,
अनादिष्टयाऽपि अनुगम्यमानो राजलक्ष्म्या पृष्ठतः, (३५७) परि-
मललग्नमधुकरवेणिश्चाजेन केशेषु इव कर्मसिद्धिम् आकर्षन्,
एकाकी नगरात् निरगात्, अगाच्च तं देशम् ।

निःशब्दः,—शब्दरहितः तस्मिन् । स्मिते—तृणीभूते इति भावः । [“निःशब्दे
स्मिते” इत्यत्र “निःशब्दस्मिते” इति समस्तपाठान्तरम्] । निशीथे—अङ्गराधे,
(“अङ्गराव-निशीथौ द्वौ” इत्यमरः) ।

(३५४) सान्तःपुरम्—अन्तःपुरम्—अन्तःपुरवर्तिन्यः स्त्रियः इत्यर्थः, तत्सङ्घितं,
परिजनं—स्वजनम् इत्यर्थः, वञ्चयित्वा—प्रतार्य, गोपायित्वा इत्यर्थः ।

(३५५) वामेति ।—वामे—सव्ये, करे—हस्ते, स्फुरन्—दीप्यमानः, रत्नखचित-
त्वादिति भावः, स्वरुः,—खड्गमुष्टिः यस्य तथाभूतः, (“स्वरुः खड्गादिमुष्टौ स्यात्”
इत्यमरः) । उत्खातं—निष्कोपितम् इत्यर्थः । विसर्पता—प्रसरता, खड्गप्रभापटलेन
—असिच्छ्टासमुद्गेन, नीलांशुकपटेन इव—नीलांशुकं—रत्नवसनमेव, पटः,—
तिरस्करिणी तेन इव । अव उपमेयीपमानयोः खड्गप्रभापटल-नीलांशुकपटयोः अवैधर्म्य-
वाच्यसाम्यनिबन्धनीपमाऽलङ्कृतिः । सङ्घोपमा इति केचित् ।

(३५६) अवगुण्ठतेति ।—अवगुण्ठिता—आच्छादिता, निखिला—समया,
गात्रयष्टिः,—शरीरदण्डः येन यस्य वा तथोक्तः, खड्गस्य नीलवर्णप्रभया रञ्जितसर्व्व-
देह इत्यर्थः ; शाणसमुज्ज्वलात् खड्गात् निःसृतनीलप्रभया विष्कुरितविग्रहतया
नीलांशुकावतवत् परिलक्ष्यते इति भावः । अनादिष्टयाऽपि—अनाज्ञप्तयाऽपि, राजलक्ष्म्या
—राजश्रिया, अनुगम्यमानः,—अनुस्रियमाणः ; एतेन प्रभूतलक्ष्मीलाभः सूचितः ।

(३५७) परिसर्पेति ।—परिसर्पेण—अतिसनीहरगावसौरभेण, (“स्यात् परि-
मलोऽतिसमर्द्धातिसनीहरगन्धयोश्चापि” इति मेदिनी) लघ्नाणां—संस्काराणां, मधुकराणां
—भमराणां, वेणिः—राजिः, तस्याः सैव वा व्याजः,—कुलं तेन । कर्मसिद्धिं—
कार्यसाफल्यम् । एकाकी—असहायः । देशं—स्थानम् । [“तं देशम्” इत्यत्र “तमु-
द्देशम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] ।

(३५८) अथ प्रत्युज्जग्मः ते त्रयोऽपि (३५९) द्रौणि-
कप-कृतवर्माणा इव सौप्तिके (३६०) सन्नदाः, स्नाताः, स्रग्विणः,
षट्हीतविकटवेशाः, (३६१) कुसुमशेखरसञ्चारिभिः क्रिय-
माणमन्त्रशिखावन्धा इव गुञ्जङ्गिः षट्चरणैः, (३६२) उष्णीष-
पट्टकान् ललाटमध्यवटितविकटस्वस्तिकाग्रन्थीन् महामुद्रा-
वन्धान् इव धारयन्तः मूर्धभिः, (३६३) एक-श्रवण-विवर-
विततविमलदन्तपत्रप्रभालेपधवलितकपोलैः मुखैः आपिबन्त

(३५८) अथत्यादि ।—प्रत्युज्जग्मः,—प्रत्युद्गतवन्तः, राजानं दृष्ट्वा तत्सम्मानार्थं
मुत्तस्युः इत्यर्थः । तयः,—टीटिभ-कर्णताल-पातालस्वामिनः इत्यर्थः । [“त्रयोऽपि”
इत्यत्र “तयः” इति पाठान्तरम्] ।

(३५९) द्रौणीति ।—द्रौणस्यापत्यं द्रौणिः,—अथत्यामा, कपः,—कपाचाख्यः,
कृतवर्मा—यादववीरविशेषः ते इव । सौप्तिके—सुप्तप भवं सौप्तिकं तस्मिन् महाभारतीय-
सौप्तिकाख्ये पञ्चगे इत्यर्थः । [“तव भवः” (४.३।५३ पा०) इति उज्जि रूपम्]
पुरा दुर्योधने भद्रोरो समरपतिने अथत्यामादयस्वयः प्रभोः प्रीतिमत्पादनाय पाण्डव-
शिविरे धृष्टद्युम्नादिप्रिते सुप्तप सर्वेप अर्वाशट्य सैनिकवीर्य कथमपि प्रविश्य सर्वान्
सैनिकानि व्यानाशयन्निति भारती बार्ता ।

(३६०) सन्नदाः,—वस्मिताः, परिहृतवस्मांण इत्यर्थः, (“सन्नदः वस्मितः सन्नां
दंशितो व्यूढकड्ड” इत्यमरः) । स्नाताः,—कृतस्नानाः । स्रग्विणः,—मालाधारिणः ।

(३६१) कुसुमेति ।—कुसुमशेखरैः शिरोभूषणभूतपुष्पमालासु इत्यर्थः, सञ्चार-
न्तीति तैः । षट्चरणैः,—सधुकरैः, क्रियमाणाः मन्त्रेण शिखावन्धाः,—कायवन्धाः
प्रसिद्धाः येषां ते इव ।

(३६२) उष्णीषपट्टकान्—शीर्षावरणकपेटान् । ललाटेति ।—ललाटस्य—
भालस्य, मध्ये घटितः,—रचितः, विकटः,—दृढः, स्वस्तिकाग्रन्थिः,—स्वस्ति—ग्रभं, तर्कां
हिता स्वस्तिका—स्वस्तिकाकार इत्यर्थः, ग्रन्थिः,—बन्धविशेषः येषु तान् । महामुद्रा-
वन्धानिव—महान्तः मुद्रावन्धाः,—वीराचारानुद्धयवन्धनविशिषाः तानिव । मूर्धभिः,
—शिरोभिः ।

(३६३) एकैति ।—एकस्मिन् श्रवणविवरे—श्रीवरन्ध्रे, वितता—विभृता,
विमलस्य—विशदस्य, दन्तपत्रस्य—गजदन्तनिर्मितपत्राकारस्य कर्णभूषणविशेषश्च
इत्यर्थः, या प्रभा—दीप्तिः, तस्याः लेपः,—आलेपनम् ; यथा,—प्रभा—दीप्तिः

इव (३६४) निशाचरापचयचिकीर्षया शार्वरम् अन्धकारम्,
 (३६५) इतरकर्णावलम्बिनां रत्नकुण्डलानाम् अक्षाच्छया
 रुचा गोरोचनयेव मन्त्रपरिजप्तया समालम्बाः, स्वप्रतिबिम्बगर्भांश्च
 कर्मसिद्धये (३६६) दत्तपुरुषोपहारान् इव उक्तासयन्तः निश्चि-
 तान् निस्त्रिंशान्, (३६७) निश्चितनिस्त्रिंशांश्चसन्तानसीमन्तित-
 तिमिराम् (३६८) आत्मीयदिग्भागसंरक्षणाय त्रिधैव त्रियामां

सा एव लेपः,—आलेपनमुधा तेन, [“प्रभालेप—” इत्यत्र “प्रभाऽऽलीकलेप—”
 इति पाठे,—प्रभा, तस्याः आलीकः,—उद्योतः, तेन लेपः ; प्रभायाः आलीक एव
 लेपः इति वा तेन] धबलिताः,—सितोज्ज्वलाः, कपोलाः,—गच्छद्देशाः येषां तैः ।
 अपिबन्त इव—यस्य इव ।

(३६४) निशाचरेति ।—निशाचराणां—राक्षसानाम्, अपचयचिकीर्षा—
 अपकारेच्छा, हानिकरयेच्छा इत्यर्थः तथा । शार्वरं—शर्वरी—रात्रिः, तत्र भवः शार्वरः
 तं—रात्रिकालिकम् ; निशाचराः निशासु अन्धकारे एव प्रभवन्ति, अन्धकारापगमे तेषां
 प्रभावाभावेन अपकारसाधनस्य सौकर्यादिति भावः ।

(३६५) इतरकर्णावलम्बिनाम्—अपरकर्णलम्बमानानाम् । अक्षाच्छया—
 अतिनिम्नस्थया, रुचा—प्रभया, गोरोचनयेव—गोरोचना—साङ्गलिकद्रव्यभेदः तथा,
 पीतप्रभयेति भावः । मन्त्रपरिजप्तया—मन्त्रेण परिजप्ता—विशोचिता तथा । समा-
 लम्बाः,—अनुलिप्ताः । स्वप्रतिबिम्बगर्भांश्च—स्वस्य प्रतिबिम्बं—प्रतिच्छाया, गर्भं—
 अभ्यन्तरे येषां तान् । कर्मसिद्धये—कार्यसिद्धयर्थम् ।

(३६६) दत्तेति ।—दत्तः,—अनुष्ठितः, पुरुषोपहारः,—गरुडः येष्यः तानि,
 निश्चितान्—तीक्ष्णान्, निस्त्रिंशान्—छत्रान्, (“छत्रे तु निस्त्रिंशच्चन्द्रस्यसिरिष्टयः”
 इत्यमरः) उक्तासयन्तः,—सम्प्राप्तयन्तः ।

(३६७) निश्चितनिस्त्रिंशेति ।—निश्चितनिस्त्रिंशानां—शाश्वतसङ्ख्यानां, [“निश्चित-
 निस्त्रिंशंश्च—” इत्यत्र “निस्त्रिंशंश्च—” इति पाठान्तरम्] अंशसन्तानैः,—प्रभानिबद्धैः,
 सीमन्तितानि—बिम्बतानि इति यावन्, तिमिराच्च—तन्मात्रं यस्याः ताम् ; तथाचां तेषां
 छत्रवयप्रभया तत्रत्यान्धकारनिरसनात् अन्धत्वं आन्धकारव्याप्तत्वात् सीमन्तिततिमिराच्च
 तृतीयमानामिति भावः ।

(३६८) आत्मीयेति ।—आत्मीयः,—स्वयः, [“आत्मीय—” इत्यत्र “आत्मीयात्मीय—”
 इति पाठे,—स्वीयस्वीय इत्यर्थः] द्विधा भावः,—दिग्भागः, रक्षणीया हिक् इत्यर्थः,

पाटयन्तः, (३६८) सार्धचन्द्रैः कलधोतबुद्बुदावलितरलतारागणैः
निशाया इव (३७०) परुषासिधारानिक्लृप्तैः खण्डैः गृहीतैः
चर्मफलकैः अकाण्डशर्वरीम् अपरां घटयन्तः, (३७१) काञ्चन-
शृङ्खलाकलापनियमितनिविडनिष्प्रवाणयः, बद्धासिधेनवः, टीटिभ-
कर्णताल-पातालस्वामिनो निवेदितवन्तश्च आत्मानम् ।

अवनिपतिस्तु—(३७२) “कोऽत्र कः ?” इति त्रीन्
अपृच्छत् । आचचक्षिरे च स्वं स्वं नाम त्रयोऽपि ते । तैरेव च
अनुगम्यमानो जगाम तां बलिदीपालोकजर्जरितगुगुलुधूप-

तस्य संरक्षणं—सत्यं कृत्वा पालनं, शरीराक्रमणप्रतिरोधाद्यमित्यतः सन्दर्शनम् इति भावः
तथै । त्रियामां—रजनीं, पाटयन्तः,—खण्डयन्तः ।

(३६८) सार्धचन्द्रैः—अर्धचन्द्रालङ्कृतैः इत्यर्थः ; निशायां चर्मफलकेषु च अर्ध-
चन्द्रस्य सम्भाव्यमानत्वात् एवमुक्तं, न तु वास्तवत्वेन कृष्णचतुर्दशीराशौ चन्द्रः सम्भवतीति ।
कलधोतति ।—कलधोतं—रौप्यं, (“कलधोतं रूप्य-रङ्गम्” इत्यमरः) तस्य बुद्बुदावलिः,
—बुद्बुदाः,—जलस्फोटाः, तदाकारविन्दुविशेषाः इत्यर्थः, तेषामावलिः,—श्रेणी, तद्वत्
तरलः,—स्फुरन् इति भावः, तारागणः,—तारकाकारार्चक्रमसमूह इत्यर्थः येषु तैः ।

(३७०) परुषति ।—परुषाभिः,—निशिताभिः, आसिधाराभिः निक्लृप्ता,—
क्षिप्ताः तैः । चर्मफलकैः,—“ढाल” इति वज्रभाषाप्रसिद्धैः, अपरां—द्वितीयाम्,
अकाण्डशर्वरीम्—असमयरजनीम्, (एकस्या वसमानत्वात् अपरामिति पदं
बोद्धव्यम्) घटयन्तः,—जनयन्तः ।

(३७१) काञ्चनेति ।—काञ्चनशृङ्खलाकलापेन—पुंसां कटीवस्त्रनसाधनस्वर्णमय-
काञ्चीसमूहेन, (“शृङ्खलं पुंस्कटीकाञ्चलम्” इति हेमः) नियमितं—निबद्धं, निबद्धं—घनं,
निष्प्रवाणि—नव वस्त्रं यैः ते, (“अनादृतं निष्प्रवाणि तन्मकञ्च नवाब्जरे” इत्यमरः) ।
बद्धैति ।—बद्धा—गृहीता, आसिधेनुः,—कुरिका यैः तथोक्ताः, (“स्याच्छस्त्री आसिधेनु
च कुरिका आसिधेनुका” इत्यमरः) । निवेदितवन्तः,—भैरवाचार्यनिर्देशेन भवन्तं
प्रतीक्षामहे इति कथितवन्त इत्यर्थः ।

(३७२) “कोऽत्र कः ?” इति वाक्यकांशोक्तिः, अत्र कः कः वर्तते ? इत्याशयः ; यथा
—अत्र—युष्मासु त्रिषु मध्ये, कः,—को जनः, कः,—क्षिप्रामधेयः ? इत्यर्थः । बलिदीपेति ।
—बलिदीपस्य—पूजाप्रदीपस्य, आसीकेन—प्रभवा, जर्जरितानां—विनष्टप्रायाणां,

धूमगृह्णमाणदिग्भागतया विक्षिप्यमाणरक्षासर्षपाईदग्धान्व-
कारपलायमाननिशामिव समुपकल्पितसर्वोपकरणां निःशब्दाच्च
गम्भीराच्च भौषणाच्च साधनभूमिम् ।

(३७३) तस्याच्च कुमुदधूलिधवलेन भस्मना
लिखितस्य महतो मण्डलस्य मध्ये स्थितं, (३७४) दीप्त-
तरतेजःप्रसरं, पृथुपरिवेशपरिक्षिप्तमिव शरत्क्षवितारं,
(३७५) मथ्यमानक्षीरोदावर्तमध्यवर्त्तिनम् इव मन्दरं,

मन्द्रीभूतप्रभाणामिति भावः, गुग्गुलुधूपानां—गुग्गुलुधूपदानार्धरक्षिताग्नीनामिति भावः,
धूमैः गृह्णमाणः,—ज्वायमानः, दिग्भागी यस्याः तस्या भावः तत्ता तथा । विक्षिप्यमाणेति ।
—विक्षिप्यमाणैः,—प्रकीर्त्यमाणैः, विघ्नापनयनार्थमिति भावः, रक्षासर्षपैः,—रक्षार्थे—
विघ्नेभ्यो पूजायनुष्ठानरक्षणार्थं, सर्षपाः,—गौरसिद्धाद्याः, मन्त्रपूता इति भावः तैः,
अईदग्धम् अन्धकारं यस्याः तथाभूता, अत एव पलायमाना निशा यस्याः यस्यां वा
तथोक्ताम् । “बलिदीप” इत्यनेन अईदग्धत्वमेव सभाव्यते, अईदग्धस्य च पलायनमपि
सङ्गच्छते, न तु अईदग्धस्य ; पलायमानश्च कश्चित् दिग्भागमाययतीति विभावनीयम् ।
समुपकल्पितेति ।—समुपकल्पितानि—समार्थोजितानि, मर्बाणि उपकरणानि—साधन-
द्रव्याणि यस्यां ताम् । साधनभूमिं—मन्त्रसाधनक्षेत्रम् ।

(३७३) “तस्याच्च” इत्यस्य “भैरवाचार्य्यमप्रश्रुत” इत्युत्तराण्यन्वयः । कुमुदेति ।
—कुमुदानां—सिलीपलानां, धूलिः,—परागः, तद्वत् धवलः तेन । लिखितस्य—
रचितस्य । मण्डलस्य—मण्डलाकाररेखायाः ।

(३७४) दीप्तिरिति ।—दीप्ततरः,—अतिशयेन भास्वान्, तेजसां प्रसरः,—विक्षारः
बस्य तथोक्तम्, अत एव पृथ्विति ।—पृथुना—विशालेन, परिवेशेन—परिधिना,
मण्डलविशेषेण इत्यर्थः, (“परिवेशस्तु परिधिरुपसूर्य्यकमण्डलं” इत्यमरः) परिक्षिप्तः,—
वेष्टितः तं, शरत्क्षवितारं—शरदं सूर्य्यमिव, स्थितमिति शेषः ; शरदसूर्य्यस्य सुतीक्ष्ण-
किरणत्वात् तद्गुणं, तेन च भौषणदर्शनत्वमस्वीकृतमिति ज्ञातव्यम् ।

(३७५) मथ्यमानेति ।—मथ्यमानस्य—विलीडमानस्य, क्षीरोदस्य—क्षीर-
सागरस्य, आवर्तमध्ये—जलभूमिमध्ये, (“स्यादावर्तोऽधिसां भूमः” इत्यमरः) वर्त्तते
इति तथोक्तं, [“क्षीरोदावर्तमध्यवर्त्तिनम्” इत्यत्र “क्षीरोदावर्तवर्त्तिनम्” इति पाठि, न
आवर्ते—आवर्तमध्ये इत्यर्थः] । मन्दरं—मन्दराद्रिम् ।

(३७६) रक्तचन्दनानुलेपिनी (३७७) रक्तस्रगम्बरभरणस्य उत्तान-
श्रवस्य श्रवस्य चरसि उपविश (३७८) जात-जातवेदसि मुख-
कुहरे (३७९) प्रारब्धाम्नि कार्यं, (३८०) कृष्णीणीषं, कृष्णाङ्गरागं,
कृष्णप्रतिसरं, कृष्णवाससं, (३८१) कृष्णतिलाहुतिनिभेन
विद्याधरत्वष्टण्या (३८२) मानुषनिर्माणकारणकालुष्य-
परमाणूनिव क्षयम् उपनयन्तम्, आहुतिदानपर्यस्ताभिः प्रेतमुख-
स्पर्शदूषितं प्रक्षालयन्तयिव आशुशुचिणिं करनखदीधितिभिः,

(३७६) रक्तेति ।—रक्तचन्दनम् एव अनुलेपः रक्तचन्दनानुलेपः, स विद्यते-
इत्येति तथोक्तस्य, रक्तचन्दनानुलिप्तस्येत्यर्थः ।

(३७७) रक्तेति ।—रक्ते—रक्तवर्णे, स्रगम्बरं—साल्य-वसने, आभरणं यस्य
मेषाभूतस्य । उत्तानश्रवस्य—उत्तानश्रायिनः, ऊर्ध्वमुखश्रायिन इत्यर्थः । [“उत्तानादिभु-
क्तर्षु” (वा०) इति श्रीकृष्णोः अचि रूपम्] श्रवस्य—शतदेहस्य ।

(३७८) जातेति ।—जातः,—उत्पन्नः, उत्थित इत्यर्थः, मन्त्रबलेनेति भावः,
जातवेदाः,—अग्निर्वैजात् तथाभूते, (“अग्निर्वैश्वानरो वज्रः…… । ……जातवेदा-
भानूनापातः” इत्यमरः) मुखकुहरे—बद्धमङ्गुरे ।

(३७९) प्रारब्धेति ।—प्रारब्धं—प्रकृतम्, अप्रिकार्यं—हीनः येन तथोक्तम् ।

(३८०) कृष्णेति ।—कृष्णं—कृष्णवर्णम्, उकीर्णं—चिरीवेष्टनवसनं यस्य तथा-
भूतम् । कृष्णाङ्गरागं—कृष्णवर्णविलेपनम् । कृष्णप्रतिसरं—कृष्णवर्णकृष्णसूत्रम् ;
(“ना चमृजघने हस्तद्वये प्रतिसरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) । कृष्णवाससं—कृष्ण-
वसनपरिधायिनम् ।

(३८१) कृष्णेति ।—कृष्णतिलानाम् आहुतिनिभेन—आहुतिफलमेव, विद्याधरत्व-
ष्टण्या—विद्याधरत्वष्ट्या विद्याधरः,—दिव्योनिविशेषः, तस्य भावः तत्त्वं, तस्य दृष्ट्या—
सदृशं तथा, आत्मनी विद्याधरत्वष्ट्यामेव दृष्ट्या ।

(३८२) मानुषेति ।—मानुषस्य—मानवस्य, स्वस्वेति भावः, निर्माणा—उत्पन्ना, तस्य
कारणानि—उपादानसामग्राः, कालुष्यपरमाणवः,—माक्षिप्यपरमाणवः तावन् ; तिलानां
कृष्णत्वादय परमाणूनामपि कालुष्योत्पत्त्या ; क्षयं—नाशम्, उपनयनं—प्रापयनम् ।
आहुतीति ।—आहुतिदाने—अग्नौ हवनीयद्रव्यनिक्षेपकालि, पर्यस्ताः,—पतिताः
प्राग्भिः, करनखदीधितिभिः,—हस्तनखनयुग्मैः । प्रेतैति ।—प्रेतस्य—श्रवस्य, मुखस्पर्शेन
हस्तनखसंयोगेन, तन्मुखे व्यवसादिति भावः, दूषितम्—अपवित्रम्, आशुशुचिणिं

(३८३) धूमालोहितेन चक्षुषा क्षतजाहुतिमिव हुतभुजि
पातयन्तम्, (३८४) ईषद्विहताधरपुटप्रकटितसितदशनशिखरेण
दृश्यमानमूर्त्तमन्त्राक्षरपङ्क्तिनेव सुखेन किमपि जपन्तं, (३८५)
होमश्रमस्वेदसलिलप्रतिविम्बिताभिः आसन्नदीपिकाभिः दहन्त-
मिव मिदये सर्वावयवान्. (३८६) अंसावलम्बिना बहुगुणेन
विद्याधरराज्येनेव ब्रह्मसूत्रेण परिगृहीतं, महाभैरवं भैरवाचार्यम्
अपश्यत् ; उपसृत्य च अकरोत् नमस्कारम् ; अभिनन्दितश्च
तेन स्वव्यापारम् अन्वतिष्ठत् ।

—अग्रिम्. (“अग्रिर्वेशःनरो वरुणः... ।शिवःवानाग्रयक्षः ॥” इत्यम्बरः)
प्रक्षालयन्तमिव — शोधयन्तमिव ।

(३८३) धुमेति । — धुमेन धूमालोहितम् — आरक्तं तेन, चक्षुषा — नेत्रेण,
हुतभुजि — अग्नौ, क्षतजाहुतिमिव — रक्ताहुतिमिव, पातयन्तं — प्रक्षिपन्तम् । दृश्य-
मानविषयोपयोगितया रक्ताहुतिरिव नासम्भाव्या इति ।

(३८४) ईषदिति । — ईषदिव्रतेन — जपानुरोधादप्यव्याप्तेन, अधरपुटेन
प्रकटितानि — प्रकाशितानि, सितानां — धवलानां, दशनानां — दन्तानां, शिखराणि
— अग्रणि यस्य तथोक्तेन ; ईषदिव्रतत्वादेवाव शिखरप्रकटनं बोध्यम् । अत
एव दृश्यमानेति । — दृश्यमाना मूर्त्ता — मूर्त्तिसती, मन्त्राणां — प्रणवादीनाम्, अक्षर-
पङ्क्तिः, — वर्णराजिः यव तादृशेन ।

(३८५) होमेति । — होमेन यः श्रमः, — शान्तिः, तेन स्वेदसलिलानि —
श्रमनिमित्तघर्षादिकानि, तेष प्रतिविम्बिताः — प्रतिफलिताः ताभिः । आसन्नदीपिकाभिः,
— समीपवर्तिप्रदीपैः ; प्रतिविम्बयक्षणापपत्यर्थम् आसन्नेति पदं प्रयुक्तमिति मतव्यम् ।
मिदुग्रे — विद्याधरत्वलाभाय इत्यर्थः ।

(३८६) अंसावलम्बिना — स्कन्धवलम्बिना । बहुगुणेन — बहुतन्तुना, उत्कर्षाति-
शययुक्तं च । विद्याधरराज्येन — तदाख्यदेवयानिविशेषाणां राजत्वेन, [“विद्याधर-
राज्येन” इत्यत्र “विद्याराज्येन” इति पाठः, — विद्याराजः, — मन्त्रविशेषः तेनेव ।
अस्मिन् पाठे विद्याराजपदं — बहुगुणेन — पुनःपुनरावर्त्तिनेन, पुनःपुनरावर्त्तितेनेत्यर्थः,
बहुगुण-पदमेति वा] । ब्रह्मसूत्रेण — यज्ञोपनीतेन । महाभैरवं — शिवोपममित्यर्थः,

अवान्तरे पातालस्वामी (३८७) शातक्रतवीम् आशाम्
अङ्गीचकार, कर्णतालः कौबेरीं, परिव्राट् (३८८) प्राचेतसीम् ।
राजा तु (३८९) वैशङ्गवेन ज्योतिषा अङ्कितां ककुभम्
अलङ्कृतवान् ।

(३९०) एवञ्च अवस्थितेषु प्रतिदिशं दिक्पालेषु, दिक्-

अतिभयङ्करं वा । अभिनन्दितः—अभ्यर्चितः । तेन—भैरवाचार्येण । [“परि-
गृहीतं, महाभैरवं भैरवाचार्यम्” इत्यत्र “परिगृहीतं भैरवाचार्यम्” इति
पठान्तरम्] । स्वव्यापारं—स्वकार्यं, भैरवाचार्यक्रिमिति शेषः । अन्वतिष्ठत्—
अन्वपालयत् ।

(३८७) शातक्रतवीं—शतक्रतुः, —इन्द्रः, तस्य इयं शातक्रतवी तां, प्राची-
मित्यर्थः, आशां—दिशं, (“दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाय हरितय ता.” इत्यमरः)
अङ्गीचकार—अधितो । “अङ्गीचकार” इत्यनेन सर्वेषामेषा स्वच्छापरिगृह्य
प्रकटितमिति । कौबेरीं—कुबेरमन्त्रिणीं, कुबेरपालिता वा, उदौषीमित्यर्थः ।

(३८८) प्राचेतसीं—प्रचेतसा—वरुणेन अधिहिता प्राचेतसी ता, प्रतीची
मित्यर्थः । [“तस्य निवासः” (४१५६५ पा०) इत्यादि डीपि रूपमिति] ।

(३८९) वैशङ्गवेन—विशङ्कुनाम् मृग्यवन्तः राजा, तस्य इदं वैशङ्गवं तेन,
ज्योतिषा—तेजसा, अङ्किता—चिङ्किता तां, दर्शयामिति यावत् । ककुभं—
दिशम् । दर्शयाम्यस्य इत्यन्तरमङ्गलबोधकत्वात् वैशङ्गवेन्युक्तम् । पुरा विशङ्कुनाम्
राजा सशरीरो दिवं जगमिदुः सवाय गुरुं विशङ्गमन्वरुणम् । स तु नैतन् तस्या
अधिक्रियते इत्यवज्ञातवान् । ततो गुरुपुत्रैरपि अवज्ञातः गुरुहृषिणं विश्वामित्रं शरणा-
मगात् । तेन च कृतयज्ञः सशरीरो दिवं गच्छन् देवराजं गुरुदेवी इति स्वर्गात्
निराकृतः पतन् विश्वामित्रम् उवाच, जगाद,—“मुने । वायस्य मा नरकं पतन्तम्”
इति । आश्रयार्थाय प्रार्थितः विश्वामित्रश्च तदैव अन्तरीक्षं दर्शयन्दिग्भागवर्त्तन्नि
“तिष्ठ” इति उवाच ; ततश्च असौ तथैव अद्यापि स्थितः । तच्च स्थानं विशङ्कुस्वर्गे
इति ख्यायते, एवं पुराणवासां अवानुसन्धेया ।

(३९०) एवमित्यादि ।—प्रतिदिशं—सर्वांसु दिक्षु, दिशि दिशि इत्यर्थं
आभीक्षाऽऽव्ययीभावात् । [“प्रतिदिशम्” इति पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते] । दिक्-
प्राज्ञेषु—दिशां रचकेषु, पातालस्वामिप्रभृतिषु चतुर्षु इत्यर्थः । दिक्पालेति ।—दिक्-

पालभुजपञ्चरप्रविष्टे (३८१) साधयति विस्मयं कर्म भैरवं
भैरवाचार्यं, (३८२) अतिचिरं कृतकौलाहलेषु निष्फल-
प्रयत्नेषु प्रत्यृहकारिषु शान्तेषु कौणपेषु, गलति अर्द्धरात्रसमये
(३८३) मण्डलस्य नातिदवीयसी उत्तरेण अकस्मात्
(३८४) प्रलयमहावराहदंष्ट्राविवरमिव दर्शयन्ती मही अदी-
र्यत । सहसैव च तस्मात् विवरात् आशावारणोत्तिष्ठ इव
आलानलोहस्तम्भः. (३८५) महावराहपीवरस्कन्धपीठः,

पालानान—पक्षां पातालानामिन्द्रादीनां दिग्गच्छिणां, भुजाः,—बाहुव एव,
[“अजिह्वंश—” (उ० १ पा० २८ सू०) इत्यादिना बाधधातोः कुप्रत्यये हकारादेशे
७९म] पञ्चराष्ट्रि, तेषु प्रविष्टः तस्मिन्, अकुलीभये इति भावः ।

(३८१) विस्मयं—निःशङ्कं विश्वस्यं वा यथा तथा ; एतन्निमित्तमेव राजादीनां
साहाय्यग्रहणं बोद्धव्यम् । साधयति—अनुतिष्ठति ।

(३८२) अतिचिरं—दीर्घकालं व्याप्य । प्रत्यृहकारिषु—विघ्नकारिषु । शान्तेषु
—शान्तिं प्राप्तेषु, निश्चिन्तेषु इत्यर्थः । कौणपेषु—राक्षसेषु, (“राक्षसः कौणपः
क्रव्यात्” इत्यमरः) । गलति—अतिक्रामति ।

(३८३) मण्डलस्य—प्रागुक्तमखिलं विखितमण्डलाकारं रेखायाः । नातिदवीयसी
—नातिदूरवर्त्तनी इत्यर्थः । उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि । [“एनवन्तरस्याम्—”
(५।३।३५ पा०) इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य एनप्, तदन्तेन योगात् “एनपा—”
(२।३।३१ पा०) इत्यादिना “मण्डलस्य” इति षष्ठी] ।

(३८४) प्रलयेति—प्रलये—प्रलयकाले, महावराहः,—आदिवराहः, जल-
मग्न्याः पृथिव्याः उद्धारकः नारायणावतारविशेषः इति यावत्, तस्य दंष्ट्रा—दशनः,
तस्याः विवरं—तत्कृतं रन्ध्रम् इव इत्यर्थः, दर्शयन्ती—प्रकटयन्ती । [“मही” इत्यत्र
“क्षितिः” इति पाठान्तरम्] । अदीर्यत—स्वयमेव विधा अभवत् इत्यर्थः । विवरात्—
रन्ध्रात्, “पुरुषः उज्जगाम” इति उत्तरेण सम्बन्धः । तमेव विशिनष्टि, आशियादिभिः ।
—आशावारणः,—दिग्गज, पातालस्य इति भावः, तेन उत्तिष्ठ इव—उपरि क्षिप्त
इव, आलानलोहस्तम्भः,—आलानं—गजवन्धनं, (“आलानं बन्धनम्” इति हस्तिप्रकरणे
अमरः) तदपि लोहस्तम्भः,—लोहनिर्मितं विपुलः स्थूणाविशेषः इत्यर्थः । लोहपदेन
पुरुषस्य दृढशरीरत्वं कथयन्त्यलौकिकम् ।

(३८५) महावराहेति ।—महावराहस्य इव पीवरं—स्थूलं, मांसलमित्यर्थः,

नरकासुर इव भुवो गर्भात् उद्भूतः, बलिदानव इव भित्त्वास्थितः
पातालम्, इन्द्रनीलप्रासाद इव (३८६) उपरिज्वलितरत्नप्रदीपः,
(३८७) सिग्धनीलघननिविडकुटिलकुन्तलकान्तमौलिः,
(३८८) उन्मीलन्मालतीमुण्डमालः, गद्गदतया स्वरस्य स्वभाव-
पाटलतया च चक्षुषः क्षीव इव यौवनमदेन, (३८९) वल्लाहल-
दामकः, (४००) करसम्पुटसृष्टितया सृदा (४०१) दिङ्माग-
कुम्भाभौ अंसकूटौ पुनः पुनः पङ्कयन्, (४०२) सान्द्रचन्दनपङ्क-

स्कन्धपौड्ग—असफलकं, फलकवत् विलसत् स्कन्धः इत्यर्थः यस्य तथाक्तः । नरकासुर
इव—भूमिसूतः असुरविशेष इव । गर्भात्—कुलेः, उदरादित्यर्थः, अभ्यन्तरादिति यावत्,
(“कुविभूषाभंका गर्भाः” इत्यमरः) इन्द्रनीलप्रासाद इव—नीलकान्तमणिनिर्मित-
इत्यम् इव ।

(३८६) उपरीति ।—उपरि—ऊर्ध्वभागे, ज्वलितौ—प्रदीपौ, रत्नप्रदीपौ—
मणिमयदीपौ, नेत्रे इति भावः यस्य तथाभूतः ।

(३८७) सिग्धेति ।—सिग्धेः—सख्येः, मौलेः,—कृष्णवर्णेः, घनेः,—अविरलेः,
निविडेः,—सङ्कोचेः, दृष्टेरिति वा, दृढमूलैरित्यर्थः, कुटिलेः,—भङ्गिमङ्गिः, कुक्षितैरित्यर्थः,
कुन्तलेः,—केसैः, कान्तः,—मनोज्ञः, मौलिः,—किरीटं यस्य तथाक्तः । (“मौलिः
किरीटे धन्विर्ज्ञे चूडायामनपंसकम्” इति सिद्धिः) ।

(३८८) उन्मीलदिति ।—उन्मीलनी—स्फुरन्ती, मालतीमुण्डमाला—मालती-
पुष्पशेखरहारः यस्य तथाक्तः । गद्गदतया—अङ्गस्फुटतया । स्वभावपाटलतया—सङ्ग-
रक्ततया । क्षीव इव—मत्त इव ।

(३८९) वल्लादिति ।—वल्लात्—चलत्, गले—कण्ठे, दाम—माल्यं यस्य
तथाभूतः ; चाचक्ष्यमानवचोलग्रहारशक्ति इत्यर्थः ।

(४००) करेति ।—करयोः सम्पुटेन—योगेन, समुद्रकाकार-रचितकरद्वयेन
इत्यर्थः, सृष्टिता—दक्षिता तथा । सृदा—सृष्टिकया ।

(४०१) दिङ्मागकुम्भाभौ—परावतकुम्भनिभौ, अंसकूटौ—स्कन्धशिखरे, स्कन्धो-
परिभागी इत्यर्थः, पङ्कयन् इत्यर्थः, समुद्रतटदृक्स्कन्धौ इत्यर्थः वा, पङ्कयन्—कङ्कयन्,
मङ्गयौधानां रौप्यसूतारिण कर्दमेन लिम्पन् इत्यर्थः ।

(४०२) सान्द्रेति ।—सान्द्रेण—घनेन, चन्दनपङ्केन—कङ्कमितचन्दनेनेत्यर्थः,

दत्तैः अव्यवस्थास्थसकैः (४०३) अतिसितजलधरशंकलशारित-
इव शारदाकाशैकदेशः, (४०४) केतकीगर्भपत्रपाण्डुरस्य
चण्डातकस्य उपरि क्षामतरीकृतकुक्षिः, (४०५) कक्ष्याबन्धं
विधाय विलासविच्छिन्नेन धवलव्यायामफालीपटान्तेन धरणि-
तलगतनेन धार्यमाण इव पृष्ठतः शेषेण, (४०६) स्थिर-
स्थूलोरुदण्डः, भूमिभङ्गभयेन इव मन्थराणि स्थापयन्
पदानि, (४०७) निर्भरगर्व्वगुरु कथमपि शैलम्

पृष्ठचन्दनसारिण इति भावः । [“चन्दनपङ्क-” इत्यत्र “चन्दनकट्टिम-” इति
पाठान्तरं, पि स उवाचः] दत्तानि—वर्गचितानि तैः । अव्यवस्था—अथवाव्यवस्था इत्यर्थः, स्यामकाः,—चन्द्रकाः, बह्दुकाकारा विन्दवः इत्यर्थः
तैः ; यदा—स्यासकैः,—चार्मिकैः, पाटवं विनैवानुलितचन्दनादिभिरित्यर्थः, (“स्यासकः
पुंसि चार्मिके जलादेरपि बहुदं” इति मादिनी) ।

(४०३) अनोते ।—अतिसितं—अतिस्वच्छं, जलधराणां—मेघानां, शकलिन-
—खण्डिन, शारित इव—चिखित इव, कुक्षुरित इव इत्यर्थः, [शारशब्दात् मत्वर्थाच्च
इतच्च सिद्धम्] शारदाकाशैकदेशः,—शरत्कालिकगगनैकभागः ।

(४०४) केतकीति ।—केतकाः, गर्भपत्रम्—अभ्यन्तरच्छदः, तदत् पाण्डुरं—
धवलं तस्य, चण्डातकस्य—परिधानवसनभेदस्य ; यद्यपि चण्डातकशब्देन उक्तमाङ्ग-
नानामङ्गानि पर्य्येतल्लम्बितं वसनं गम्यते, तथाऽपि अत्र उपचारात् प्रसामपि वसन-
विशेषो बोद्धव्यः । क्षामतरीकृतकुक्षिः,—अतिशयेन क्षीणतां नीतीदरः ।

(४०५) कक्ष्याबन्धं—वस्त्ररज्जुं, काटवन्धमित्यर्थः । विलासविच्छिन्नं—लीलानिचिन्नेन ।
धवलति ।—धवलः,—शुभः, व्यायामः,—विशेषेण आयत इति यावत्, व्यामपरिमाण-
दीर्घा वा फालीपटान्तः,—कटिबन्धवस्त्रान्तः तन् । धरणितलगतनेन—भूतलनृणितनेन ।
[धरणितलगेन इति पाठान्तरम्] । धार्यमाण इव—गृह्यमाण इव । शेषेण—अनन्त-
नागेन । शेषस्य धावत्यात् व्यायतवात् धरणितलगतवाच्च तयाविधाभेदा बोद्धव्या ।

(४०६) स्थिरति ।—स्थिरो—दृढो, स्थूलो ऊहदण्डौ यस्य तथोक्तः ।
भूमौति ।—भूमिः,—पृथिव्याः, भङ्गभयेन—नाशभयेन, रसातलगमनाशङ्कया इति
भावः । मन्थराणि—मन्दसंचाराण्यर्थः । स्थापयन्—अपश्यन् ।

(४०७) निर्भरेति ।—निर्भरेण—निरतिशयेन, गर्वेण—अहङ्कारेण, गुरु—

इव गात्रम् उद्वहन्, (४०८) दर्पेण स्वेन मुहुर्मुहुः उरसि द्विगु-
णिते दोष्णि वामे तिर्यक् उत्त्लिप्ते च दक्षिणे जङ्घाकाण्डे
(४०९) कुण्डलिते चण्डास्फोटनटाङ्कारैः (४१०) कर्मविघ्न-
निर्घातानिव पातयन्, एकेन्द्रियविकलमिव जीवलीकं कुर्वन्,
(४११) कुवलयदलश्यामलः पुरुषः उज्जगाम, जगाद च
विहस्य (४१२) नरसिंहनादनिर्घोषघोरया भारत्या,—

भारवद्विध्यः, कर्त्तव्यान्वरोधेन महाभारवत् गिरिगङ्गमिव शरीरं धारयमाणः इति
कथमपीत्यस्याशयः ।

(४०८) दर्पेण—अभिमानेन, [“स्वेन” इति पाठः पलकान्तरे न दृश्यते] ।
द्विगुणिते—द्विरावृत्ते, वामे—मध्ये, वामभागस्थे इत्यर्थः, दोष्णि—भुजि । [“दंभ-
हंसिः” (३०२ पा० ६६ सू०) इति दम्भधातीः डोमिप्रत्यये रूपम् । “भुजवाङ्ग
प्रवेष्टी दीः” इत्यमरः] दक्षिणे च, भुजि इति शेषः, तिर्यक्—वक्रभावेन, उत्त्लिप्तं—
ऊर्ध्वं स्थापितं । जङ्घाकाण्डे—जङ्घारूपे स्थले ।

(४०९) कुण्डलिते—कुण्डलीकृते, कुर्वन् इत्यर्थः । चण्डेति ।—चण्डम्—
उत्कटं, यत् आस्फोटनम्—आघातः, बाह्योरिति भावः, तेन ये टाङ्काराः,—शब्द-
विशेषाः ते, कुलिशकटोरनिर्घातैः इत्यर्थः ।

(४१०) कर्मन्ति ।—कर्मणि—भैरवाचार्यस्य साधनकार्ये, विघ्नाय—अन्तरा-
यार्थमित्यर्थः, निर्घाताः,—आकाशात् पतितवायुजनिताः शब्दविशेषाः तानिव । तथा
चोक्तं,—“यदन्तरोक्षे बलवान् मारुता मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घाती जायते
वायुसम्भवः ॥” इति । अत एव एकेन्द्रियविकलमिव—एकेन इन्द्रियेण—शोधयन्ति
भावः, विकलः,—शक्तिहीनः तमिव, अधिरमित्यर्थः ।

(४११) कुवलयदलश्यामलः,—कीर्तयानीव कुवलयानि, शोभाहेतुत्वात्, तथा
दलानि, सहत् श्यामलः, नीलीत्पलवत् कृष्णवर्णः इत्यर्थः । [“कुवलयश्यामलः” इति
पाठान्तरम्] । उज्जगाम—उदतिष्ठत् ।

(४१२) नरेति ।—नरसिंहः,—वृसिंहावतारः, तस्य नादः,—शब्दः, (“नाभे-
रुहे हृदि स्थानात् मारुतः प्राग्वन्मृगकः । नदति ब्रह्मरूपेण तेन नादः प्रकीर्तितः ॥”
इत्युक्तः, “आकाशाग्रेभिरुज्जातीः एतर्कं समुद्धरन् । सुविभक्तिसापत्नी यः स नाद
इतीरितः ॥” इत्युक्तं प्राग्वायुवर्तमानेति वा) यः निर्घोषः,—हृद्गारः, निनादः इत्यर्थः,
नदत् घोरा—ग्रन्थोरा तथा । भारत्या—वाचा ।

(४१३) “भो विद्याधरीश्रद्धाकामुक ! किम् अयं विद्याऽवलेपः ? सहायमदो वा ? यत् अस्मै जनाय अविधाय (४१४) बलिं बालिश इव सिद्धिम् अभिलषसि ? का ते दुर्बुद्धिरियम् ? एतावता कालेन ज्ञेयाधिपतिः अस्य मन्त्रान्ना एव लब्धव्यपदेशस्य देशस्य नागतस्ते (४१५) श्रौत्रोपकण्ठं श्रीकण्ठनामा नागोऽहम् । अनिच्छति मयि का शक्तिः (४१६) ग्रहगणस्य अपि गन्तुं गगने ? (४१७) भृनाथोऽपि अयम् अनाथः तपस्वी, यस्तु त्वादृशैः शैवापमदैः उपकरणी-

(४१३) भो विद्याधरीति ।—विद्याधर्यो—देवर्षीर्नाविशेषस्त्रियां, श्रद्धया—आदरेण आकाङ्क्षया वा, (“श्रद्धाऽदरे च काङ्क्षायाम्” इति मेदिनी) कामुकः,—अभिलाषो, त मन्त्रज्ञो । विद्याधरीतिपदप्रयोगः तपोत्यादनार्थं बोद्धव्यः, श्रद्धापदग्रहणश्च चैष्टावैफल्यावधानाय, विद्याधरीष्वेव श्रद्धा विद्यते नाद्यासु, अतस्ते कर्मनाशो भविष्यतीति भावः । विद्याऽवलेपः,—विद्याशब्दः । सहायमदः,—सहकारिसहाय-जनितौडयम् । अस्मै जनाय—मन्त्रमित्यर्थः, इति आत्मनिर्देशः । “अस्मै” इत्यादि वाक्यं सर्व्वद्योतकमवगन्तव्यम् ।

(४१४) बलिं—पूजाम्, अविधाय—अदत्त्वा । बालिश इव—मूर्ख इव । (“मूर्खवैधव्यालिशः” इत्यमरः) । “अभिलषसि” इति पदं कामनावैफल्याच्चकम् । मन्त्रास्तेव—मदीयेन नार्थेव, लब्धव्यपदेशस्य—प्राप्ताभिधानस्य, सङ्केतितस्येत्यर्थः, अस्य देशस्य—श्रीकण्ठाख्यजनपदस्य इत्यर्थः, ज्ञेयाधिपतिः,—जैवस्वामी, भुवामी इत्यर्थः ।

(४१५) श्रौत्रोपकण्ठं—श्रौत्रयोः उपगतः कण्ठम् उपकण्ठं, श्रुतिसमीपम् इत्यर्थः ; [“अत्यादयः ज्ञानादर्थे द्वितीयया (वा०) इति समासः] श्रीकण्ठनामा नागः एतद्वेश्वरामी, त्वया एतावताऽपि कालेन न श्रुतः किम् ? इत्यर्थः ।

(४१६) ग्रहगणस्यापि—ग्रहाः,—रव्यादयः, तेषां गणः तस्य ; मदनिच्छयाः खेचराणामपि न शक्तिः खमुत्पतितं, किमु मानववराकाणामिति भावः ।

(४१७) भृनाथः,—भूपालः, अयं—पश्यभूतिः इत्यर्थः । अनाथ,—अस्वामिकः, यद्यस्य कोऽपि स्वामी अस्यास्यत् तदा एनमस्माद्व्यापारात् न्यवारयिष्यदिति भावः । तपस्वी—वराकः, अधूतः इत्यर्थः, यदयं धूर्त्तः त्वया प्रतारित इति भावः । यः,—भूपाल इत्यर्थः । त्वादृशैः,—त्वत्पदृशैः । [“यस्तु त्वादृशैः” इत्यत्र “यः त्वादृशैः”

क्रियते । सहस्र इदानीं सह अमुना (४१८) दुर्नरेन्द्रेण
दुर्नयस्य फलम्” इत्यभिधाय च निष्ठुरैः प्रकोष्ठप्रहारैः वीनपि
टीटिभप्रभृतीन् अभिमुखं प्रधावितान् सशरीरावरणकृपाणान्
अपातयत् ।

(४१८) अथ अपूर्वाधिनेपश्रवणात् अशस्त्रव्रणैः अपि अमर्ष-
स्वेदच्छलेन अनेकममरपीतम् अमिधाराजलमिव वमद्भिः अव-
यवैरपि रोमाञ्चनिभेन मुक्तशरशतशल्यनिकरभरलघुमिव आत्मानं
रणाय कुर्वद्भिः, (४२०) अट्टहासेन अपि प्रतिविम्बिततारागणेन
स्पष्टदृष्टधवलदन्तमालम् अवज्ञया हसन्तव कथ्यमानमत्त्वाव-

इति पाठान्तरम् । शैवापसद्रे, — शैवाधसे । उपकरणौक्रियते — प्रलीय सहायो-
क्रियते इत्यर्थः ।

(४१८) दुर्नरेन्द्रेण — कुराज्ञा । दुर्नयस्य — दुर्गुणितस्य । निष्ठुरैः, — निन्द्यै
प्रचण्डैरित्यर्थः, प्रकोष्ठप्रहारैः, — प्रकोष्ठस्य — इत्यावयवावशेषस्य, प्रहारैः, चपेटाघातैः
इति वाङ्मयः, (“अस्त्रापरि प्रगण्डः स्यात् प्रकोष्ठस्य चाप्यधः” इत्यमरः) । अभिमुखं
प्रधावितान् — नागं लल्यौक्यं प्रचलितानित्यर्थः । सशरीरैः । — शरीरावरण — वस्त्रं,
कृपाण, — खड्गः, ताभ्यां सह वर्तमानान् अभिवर्षामहितान् इत्यर्थः ।

(४१८) अर्पति । — “अथ” इत्यस्य “नरनाथः सावज्ञम् अवादीत्” इत्यमर-
शान्त्वयः । अपुर्पति । — अपुर्णैः — अभिनवैः, अतृप्तैः इत्यर्थः, योऽधिभेषः, —
निर्भक्षितं तस्य श्रवणम् — आकर्णितं लब्धम्, अशस्त्रव्रणैः, — अशस्त्रेण — न शस्त्रेण, व्रणं
— घातं येषां तैः, अस्वाघातमनुभूयमानः इत्यर्थः । अमर्षस्वेदच्छलेन — अमर्षेण —
क्रोधेन, यः स्वेदः, — घर्षोद्भूतः, तस्य छलेन — व्याजनेन । अनेकैः । — अनेकैषु
समरैषु — सङ्ग्रामेषु, पीतम् — आस्वादितम्, अमिधाराजलमिव — बहुशतपुण्यकृतं ह-
ाराजलमिव, वमद्भिः, — उद्दिग्द्भिः, अवयवैः, — अङ्गैः, रोमाञ्चनिभेन — लोभोद्भूत-
च्छलेन, मुक्तैः, — निःसारितैः, शरशतानि — बाणसमुद्भाः, शल्यनिकराः, — शल्य-
समुद्भाः एव, भरी येन तथाभूतः, अत एव लघुः, — भाररहितः तमिव । रणाय —
युद्धकर्मणे, [“तादर्थ्यं चतुर्थो वाचा” (वा०) इति चतुर्थी] ।

(४२०) अट्टहासेन — तदाख्येन अस्त्रिणा, प्रतिविम्बितः, — प्रतिफलितः, तारा-
गणः, — नववक्त्रं यस्मिन् तेन । स्पष्टेति । — स्पष्टं — स्फुटं, दृष्टा धवलं — शुभा, दन्त-

दृष्टम्, (४२१) परिकरबन्धविभ्रमभ्रमितकरनखकिरणचक्रवालेन व्यपगमनाशङ्कया नागदमनमन्त्रमण्डलबन्धेनैव रुन्धन् दशदिशः, नरनाथः सावज्ञम् अवादीत्,—“अरे (४२२) काकोदर ! काक ! मयि स्थिते राजहंसे न जिह्वेपि बलिं याचितुम् ? अमीभिः किं वा परुषभाषितैः ? भुजे वीर्यं निवसति, न वाचि, प्रतिपद्यस्व शस्त्रम् । अयं न भवसि । (४२३) अगृहीतहेतिषु अशिक्षितो मे भुजः प्रहर्तुम्” इति । नागस्तु (४२४) अनादृततरम्,—“एहि, किं शस्त्रेण ? भुजाभ्यामेव भनज्जि

माला—दशदिशेषां यत् तद्वदथा तथा, हसन्नेव—हसं कथ्यन्तेव । कथ्यमानेति ।—कथ्यमानः—अभिधीयमानः, प्रकाशयमान इति यावत् । अशस्तत्रणैरवयवैः अट्टहासनं च इति भावः, सत्त्वस्य—उत्साहस्य, बलस्य वा, अवदम्,—वेगः यस्य तथाभूतः ।

(४२१) परिकरति ।—परिकरबन्धः,—कटिबन्धः, तस्य विभ्रमेण—चटया, व्यापारणेत्यर्थः, भ्रमितयोः,—चलितयोः, करयोः,—हस्तयोः, नखकिरणानां चक्रवान्—समृद्धं तेन । व्यपगमनाशङ्कया—शतोः पलायनमभावनेत्यर्थः । नागेति ।—नागानां—सर्पाणां, दमनमन्त्रः,—शासनमन्त्रः, गारुडादिः इत्यर्थः, तेन यो समृद्ध-बन्धः,—समृद्धाकारबन्धविशेषः, गारुडतन्त्रप्रसिद्धः ऐन्द्रादिबन्ध इत्यर्थः, यत् स्थितो नागः न पलायितुं प्रभवतीति भावः तेनेव । रुन्धन्—आवृणन् । सावज्ञं—सावहंलम् ।

(४२२) काकोदर !—काकस्य—वायसस्यैव, उदरं यस्य ; यद्वा,—काकम्—ईषत् कटिलगतिमत्, उदरं यस्य, तस्मिन्नु यो काकोदर !—रे भुज ! (“.....भुजङ्गादिर्भुजङ्गमः ।.....चक्षुःयवाः काकोदरः फणी ॥” इत्यमरः) काक !—इति साधिलोपातिः, काकवत् निर्लज्ज इति भावः । राजहंस—नृपस्यैव, कलहंसे च, (“राजहंसस्तु काटस्थः कलहंसे नृपोऽलम्” इति मेदिनी) । जिह्वेपि—लज्जसे । बलिं—पूजा, पूजाविधौ देयं तन्पुत्रादिकथं, (“बलिः पूजोपहारयोः” इत्यमरः) । काकानां बलिभोजनं प्रसिद्धम् । परुषभाषितैः,—कर्तृकभिः । प्रतिपद्यस्व—ग्रहाह । अयम्—ईदृशः इत्यर्थः, न भवसि—न तिष्ठसीत्यर्थः, त्वमिति शेषः, न जीवसि इति भावः ।

(४२३) अगृहीतहेतिषु—अगृहीतशस्त्रेषु, (“रवैरर्धैश्च शस्त्रैश्च वज्रिज्वाला च हेतयः” इत्यमरः) अशिक्षितः,—अज्ञातः, अनभ्यस्त इत्यर्थः ।

(४२४) अनादृततरं—सावज्ञातिप्रयमित्यर्थः । एहि—आगच्छ । किं शस्त्रेण ?

भवतो दर्पम्” इति अभिधाय आस्फोटयामास । नरपतिरपि (४२५) निरायुधम् आयुधेन युधि लज्जमानो जेतम् उत्सृज्य सचर्मफलकम् अट्टहासम् असिम् अर्द्धाङ्कस्य उपरि बबन्ध बाहुयुद्धाय कक्ष्याम् । युयुधाते च (४२६) निर्दयास्फोटन-स्फुटितभुजरुधिरशीकरसिच्यमानौ शिलास्तम्भैरित पतङ्गिः बाहुदण्डैः शब्दमयमिव कुर्वाणो भुवनं तौ । न चिराच्च पातयामास भूतले भुजङ्गं भूपतिः । जग्रात् च केशेषु, (४२७) उच्च-स्थानं च शिरस्छेत्तुम् अट्टहासम्, अपश्यच्च वैकल्लकमालाऽन्तरेण अस्य यज्ञोपवीतम् । उपसंहृतशस्त्रव्यापारश्च अवादीत्,— “दुर्विनीत ! अस्ति ते (४२८) दुर्नयनिर्वाहवीजम् इदं, यतो विश्वस्यमेव आचरसि चापलानि” इत्युक्त्वा उत्समर्ज तम् ।

—शस्त्रस्य किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । भनञ्जि—नाशयामीत्यर्थः । आस्फोटयामास—आस्फालयामास, बाहौ कराघातम् अकार्षीदित्यर्थः ।

(४२५) निरायुधम्—अशस्त्रम् । आयुधेन—शस्त्रेण । उत्सृज्य—परित्यज्य । अट्टहासम्—तटाक्यं भेरवाचाद्येदत्तं खड्गम् ; अट्टहासगृह्येनैव असौ गम्यमाने पुनरसि-पटयग्रहणं प्रशंसार्थं, “प्रशंसार्थः सामान्यपटप्रयोगः” इति रुटटानुशमानादवगतव्यम् । अर्द्धाङ्कस्य—ऊर्ध्वरुधिरपथेलाङ्घाटकवस्त्रविशेषस्य । कक्ष्यां—वसनरञ्जम् ।

(४२६) निर्दयेति ।—निर्दयं—निद्रुरं, यत् आस्फोटनं—प्रहरणं, परस्परं बाह्वोर्दन्ततलप्रहारेण शब्दकरणमित्यर्थः । तेन स्फुटितस्य—विचलितस्य, भुजस्य रुधिराणां—रक्तानां, शीकरैः,—बिन्दुभिः, सिच्यमानौ—आप्लुयमानौ इत्यर्थः । पतङ्गिः, परस्परदंष्ट्र इति भावः । न चिरात्—अचिरादित्यर्थः ।

(४२७) उच्चस्थानं—उत्तलियामास इत्यर्थः । वैकल्लकमालां—तिर्यग्गवक्षी-चिल्विहारविशेषम्, अन्तरिण—मध्ये, [“अन्तराऽन्तरिण युक्तं” (२।१।४ पा०) इति अन्तरिण्यति योगे द्वितीया] । मालाऽन्तरितत्वात् पूर्वमदृष्टम्, इदानीमनाहतत्वात् तदग्र्यं बोद्धव्यम् ।

(४२८) दुर्नयेति ।—दुर्नयस्य—दुष्टेष्टितस्य, निर्व्याङ्गः,—सम्पादनं, तस्य बीजं—कारणम्, इदं—यज्ञोपवीतमिति यावत् ; एतद्वश्येन ब्राह्मणोऽयमिति मत्वा दुरा-

अनन्तरञ्च सहस्रैव (४२८) अतिबहूनां ज्योत्स्नां ददर्श, शरदि विकसतां कमलवनानामिव च घ्राणावलेपिनम् आमोदम् अजिघ्रत्, भटिति च नूपुरशब्दम् अशृणोत्, व्यापारयामास च शब्दानुसारेण दृष्टिम् ।

(४३०) अथ करतलस्थितस्य अट्टहासस्य मध्ये तडित-
मिव नीलजलधरोदरे स्फुरन्तीं, प्रभया पिबन्तीमिव त्रियामां,
तामरसहस्तां, (४३१) कोमलाङ्गुलिरागराजिजालकानि च
चरणलग्नानि (४३२) वेलावालविद्रुमलतावनानि इव
आकर्षन्तीं, (४३३) करपङ्कजमङ्गोचाशङ्कया शशाङ्कमण्डलमिव
खण्डशः कृतं निर्मलचरणनखनिवहनिर्भेन विभ्रतीं,

आरोऽपि त्वं न केनापि दण्ड्यं ब्रह्महत्याभयादिति भावः । विशब्धं—निःशङ्कम् ।
आपलानि—औडल्यानि । उक्तमङ्गं—सुमीच ।

(४२८) अतिबहूनाम्—अतिप्रभूताम् । घ्राणावलेपिनं—नासारभ्युपूरकमिति
भावः । आमोदम्—अतिमनोहरमस्वम् । व्यापारयामास—प्रययामास, निक्षेपयामासे-
त्यर्थः । दृष्टिं—नेत्रम् ।

(४३०) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “स्त्रियमपशृणत्” इत्युत्तरेणान्वयः । अट्ट-
हासस्य—तदाव्यस्य असेः । तडितमिव—सौदामनीमिव, स्फुरन्तीं—राजमानाम् ।
पिबन्तीमिव—रमणीमिव । त्रियामा—रात्रिम् ; अतिप्रभावत्वेन तमिस्रायसन-
मुप्रेक्षितम् । तामरसहस्तां—पद्मकराम्, (“अथ तामरसं पश्य ताम्र-काञ्चनयोरपि”
इति मेदिनी) ।

(४३१) कोमलानि ।—कोमलानाम् अङ्गुलीनां रागराजिः—लोहितधारा,
तस्या जालकानि—प्रवाहान् ।

(४३२) वेलेति ।—वेलायां—तटभूमौ, बालानि—नवानि, यानि विद्रुमलता-
वनानि—प्रबालवङ्गौकानानि तानि इव ।

(४३३) करेति ।—कर एव पङ्कजं—पद्मं तस्य सङ्कीचः—निर्मूलनं, चन्द्रो-
दयादिति भावः । तस्य आशङ्का—भयं तथा, शशाङ्कमण्डलमिव—चन्द्रविम्बम् इव ।
खण्डशः कृतं—खण्डखण्डोक्तम् । निर्मलंति ।—निर्मलानां—विशदनां, चरणनखानां
निवहः—समुहः, तन्निभः—तच्छ्रेणि ।

(४३४) गुल्फावलम्बिनूपुरपुटतया स्थितनिविडकटकावलि-
बन्धनादिव परिभ्रश्य आगतां, (४३५) बहुविधकुसुम-
शकुनिशतशोभितात् पवनचलिततनुतरङ्गात् अतिस्वच्छात्
अंशुकात् उदधिसलिलादिव उत्तरन्तीम्, (४३६) उदधिजम्ब-
प्रमूषा त्रिवलिच्छलेन त्रिपथगयेव परिष्वक्तमध्याम्, अत्युन्नत-
स्तनमङ्गलां दृश्यमानदिङ्गागकुम्भामिव ककुभं, (४३७) मद-
लम्नैरावतकरशीकरनिकरम् इव शरत्तारागणतारं हारम्
उरसा दधानां, (४३८) धवलचामरैरिव च मन्दमन्द-

(४३४) गुल्फात् ।—गुल्फं—पादस्थिम्, अवलम्बने इति गुल्फावलीम् ।
गुल्फस्थं, नूपुरपुटं—नूपुरमस्थिः यस्याः तद्भावः तन्ना तथा हेतुना । स्थितिः ।—
स्थितं निविडं—दृढं, कटकावल्यां—सैनिकचक्रे, बन्धनं तस्मादिव, परिभ्रश्य—विच्युत,
प्रलाप्य इत्यर्थः, आगताम्—उपस्थिताम् ।

(४३५) बहुविधेति ।—बहुविधेः,—विधिवैः, कुसुमानां—पुष्पाणां, शकुनीनां—
पक्षिणाञ्च, शतैः एकैव—तलुनिमित्तेः, अश्वेव,—उपरिपतितेः इति भावः, शोभितं
तस्मात् । पवनेति ।—पवनेन—वायुना, चलिता,—विचिताः, तनवः,—अध्याम्प्राः,
तरङ्गाः,—शोभावशेनाथै रक्षेन कुञ्चनजनिताः भङ्गयः, क्रम्ययस्य यस्य तस्मात्, अति-
स्वच्छात्—अतिदृश्यात्, अंशुकात्—वसनात् । उत्तरन्तीम्—उत्तिष्ठन्तीम् ; वस्त्रा-
च्छादिततया दृग्गत् स्पष्टं नालक्ष्यत, ततो यथा यथा समीपवर्तिनी अजायत, तथा तथा
स्फुटं दृश्यमानत्वात् वसनाभ्यन्तरात् उत्तरणबोधो जायते, अथवा पवनेन आच्छादन-
वसनस्य अन्तरादन्तरा उदवनात् वस्त्राभ्यन्तरादुत्तरणबोधः इति भावः ।

(४३६) उदधिजम्बप्रमूषा—समुद्रोत्पन्नखंडेन, त्रिवलिच्छलेन—त्रिवलिमध्याम्,
त्रिपथगयेव—त्रिधारया गङ्गायेव, परिष्वक्तमध्याम्—आलिङ्गितमध्याभागम् । दृश्य-
मानेति ।—दृश्यमानो दिङ्गागस्य—उरावतस्य, कुम्भो यस्या तथाभूतः इव । ककुभं—
टिक्कं (“दिशन्तु ककुभः काष्ठाः……” इत्यमरः) ।

(४३७) मन्देति ।—मन्दे—दानवारिणि, लघुः,—समस्त मन्दलयाः समस्त इत्यर्थः, य
उरावतः, तस्य करः,—गुण्डा, तस्य शीकराणां—जलविन्दुना, निकरः,—मङ्ग, ताम्र ।
शरदिति ।—शरदि यः तारागणः,—नक्षत्रगणः, तद्वत् तारः,—सहाज, उज्ज्वल इत्यर्थः
तम् । उरसा—वक्षसा ।

(४३८) धवलचामरैरिव—श्वेतवाक्लव्यजनेरिव । मन्देति ।—मन्दमन्देन—ईषत्प्रत्ययेन,

निष्वासदोलायितैः हारकिरणैः उपवीज्यमानां, (४३८) स्वभाव-
लोहितेन मदाश्वगन्धेभकुम्भास्फालनसङ्क्रान्तसिन्दूरेणैव करद्वयेन
द्योतमानां, (४४०) हरशिखण्डेन्दुद्वितीयखण्डेनैव कुण्डली-
कृतेन ज्योत्स्नामुचा दन्तपत्रेण विभ्राजमानां, (४४१) कौस्तुभ-
गभस्तिस्तवकेन इव च श्रवणलम्बेन अशोककिसलयेन
अलङ्कृतां, महता मातङ्गमदमयेन तिलकेन अट्टशृङ्खल-
च्छायामण्डलेनैव अविरहितललाटाम्, आ-पादतलात् आ-
सीमन्ताच्च चन्द्रातपधवलेन चन्दनेन आदिराजयशसेव धवली-

अस्याख्येन इत्यर्थः, [“प्रकारं गणवचनस्य” (८१।१२ पा०) इति हितम्] निष्वासेन
दोलायिताः,—अल्लिताः तैः । उपवीज्यमाना—संवीज्यमाना ताम् ।

(४३८) स्वभावलोहितेन—सङ्गरक्तं । मदाश्वेति ।—मदाश्वः,—मदमत्तः,
यः गन्धेभः,—गन्धप्रधानो हस्ती, “स्वेदं मूवं पुरीषश्च मन्त्राश्चैव मतङ्गजाः । यस्याश्वस्य
विमायन्ति तं विद्याद्गन्धस्तिनम् ॥” इत्युक्तलक्षणे हस्ती वा, तस्य कुम्भास्फालनं—
कुम्भताडनं, तेन सङ्क्रान्तं—ससक्तं, सिन्दूरं यस्मिन् तेनैव ; लज्जयाः मजारीहृष-
शीलत्वात् तत्कुम्भसिन्दूरसङ्क्रमणमवगतव्यम् ; करद्वयेन—हस्तयुगलेन, द्योतमानां—
राजमानाम् ।

(४४०) हरति ।—हरस्य शिखण्डं—चूडा, शिखरमित्यर्थः, (“शिखण्डो बह्व-
चूडयीः” इति मेदिनी) तत्र यः इन्दुद्वितीयखण्डः,—अर्धचन्द्र इत्यर्थः तेन इव ।
कुण्डलीकृतेन—कुण्डलरूपतां नीतेन, ज्योत्स्नामुचा—प्रभावरिषा, दन्तपत्रेण—हस्ति-
दन्तनिर्मितकण्ठभूषणेन विभ्राजमानां—विराजमानाम् ।

(४४१) कौस्तुभेति ।—कौस्तुभस्य—नारायणोरस्यस्य मणिविशिषस्य, गभस्तीनां
—किरणानां, लवकः,—गुच्छः तेन इव, श्रवणलम्बेन—शीतगतेन । मातङ्ग-
मदमयेन—गजदानरचितेन इत्यर्थः । अट्टशृङ्खल—तिरोहितस्य, कृदस्य
छायामण्डलं तेन इव, अविरहितः,—अश्वत्थः, ललाटी यस्याः ताम् । आ-पादतलात्
—पादतलमारभ्य, आ-सीमन्तात्—सीमन्तपर्यन्तम्, [अथ “पञ्चमपाङ्परिभिः”
(२।१।१० पा०) इति मूलेष पञ्चमी, ततः “पाङ् मर्यादाभिर्विध्योः”
(१।१।१२ पा०) इति पञ्चम्यन्तेन पदेन पाक्षिकः समासाभावः] । चन्द्रातपधवलेन
—कौमुदीवत् यथेष्टे, चन्द्रातप इव—उज्ज्वल इव, धवलेन—स्वभावावदातेन वा ।

कृतां, (४४२) धरणितलचुम्बिनीभिः कण्ठकुसुममालाभिः
सरिद्धिरिव सागराट्टाभिः, अधिष्ठितां, मृणालकोमलैः
अवयवैः (४४३) कमलसम्भवत्वम् अनन्तरम् आचक्षाणां
स्त्रियम् अपश्यत्, असम्मान्तश्च पप्रच्छ,—“भद्रे ! काऽसि ?
किमर्थं, वा दर्शनपथम् आगताऽसि ?” इति । सा तु
स्त्रीजनविरुद्धेन (४४४) अवष्टम्भेन अभिभवन्तीव अभाषत
तं,—“वीर ! विद्धि मां (४४५) नारायणोरःस्थली-
लीलाविहारहरिणीं, (४४६) पृथुभरतभगीरथादिराजवंश-

आदिराजयशसा इव—आदिराजस्य—मनोः वैवस्वतस्य, पृथुप्रतेर्वा, यशः तेन
इव ।

(४४२) धरणितलेति ।—धरणितलं—भूतलं, चुम्बन्ति—मृशन्ति इति तथो-
क्ताभिः । विशेषणमिदं सरित्पत्रेऽपि योजनीयम् । सागराट्टाभिः,—सागरेण
अट्टाः ताभिः, असागरगामिनीभिः इत्यर्थः, शुभत्वादिति भावः । [“सागराट्टाभिः”
इत्येव “सागराधिष्ठाभिः” इति पाठे,—सागरम् अधि—अधिकृत्य, तिष्ठन्ति याः ताभिः,
सागराधिष्ठिताभिरित्यर्थः ।]

(४४३) कमलसम्भवत्वं—कमलादुत्पत्तिम् ; यद्वा,—सम्भूयते—स्थीयते अस्मिन्निति
[अधिकरणे अलि] सम्भवः, कमलमेव सम्भवः,—अधिष्ठानस्थानं यस्याः तस्याः भावः
तत्त्व, कमलवान्त्वमित्यर्थः, लक्षाः पद्मालयत्वात् ; अथवा,—कमलसम्भवत्वं—
मल्लिलादुत्पन्नत्वं, चौरादधेः तदुत्पत्तिः, (“मल्लिलं कमलं जलम्” इत्यमरीकः)
अनन्तरम्—अन्तररहितं, तृणीम् इत्यर्थः, वाग्वापारं विनैवेति यावत्, आचक्षाणां—
कथयन्तीम् । असम्मान्तः,—अचकितः, अन्तर एवेत्यर्थः ।

(४४४) अवष्टम्भेन—गर्वेण । अभिभवन्तीव—तिरस्कुञ्च्यतीव, तद्वाक्यं प्रति-
कम्पयित्वेत्यर्थः ।

(४४५) नारायणेति ।—नारायणस्य—विष्णोः, उरः,—बलःस्थलम् एव,
स्थली—अकृत्रिमा भूमिः, अरण्यम् इत्यर्थः, तत्र लीलाया—स्वेच्छयेत्यर्थः, यो विहारः,
—क्रीडा, विचरणञ्च, तत्र हरिणी—मृगी ताम् ; हरिणी अपि स्वेच्छया अरण्यस्थल्यां
विहरति ।

(४४६) पृथ्विति ।—पृथुप्रभृतीनां राज्ञां, वंशस्य—कुलस्य, वेणुदण्डस्य च,

पताकां, (४४७) सुभटभुजजयस्तम्भविलासशालभञ्जिकां,
(४४८) रणरुधिर-तरङ्गिणी-तरङ्ग-क्रीडा-दोहद-दुर्ललित-राज-
हंसां, (४४९) सितनृपच्छत्रषण्डशिखण्डिनीम्, (४५०) अति-
निशितशस्त्रधारावनभ्रमणविभ्रमसिंहीम्, असिधाराजलकम-
लिनीं श्रियम् । (४५१) अपहृताऽस्मि तव अमुना शौर्यरसेन ।
याचस्व, ददामि ते वरम् अभिलषितम्” इति ।

(“वंशः पंसि कुले वंशौ” इति मेदिनी) पताका—वैजयन्ती, यशप्रख्यापणीमित्यर्थः,
एकव कीर्त्तिविस्तारात्, अन्यत्र,—वणुदण्डस्योपरि अवस्थानात् इति भावः ।

(४४७) सुभटेति ।—सुभटानां—वीरशूणानां, भुजाः,—बाहव एव, जयस्तम्भाः,
—विजयज्ञापकस्यूताः, तेषु विलासशालभञ्जिका—शीभार्योपनिहितपुत्तलिका ताम् ।
इत्यने हि लोके लम्बानामुपरि शालभञ्जिकान्यास क्रियते इति, एवं हि या सततं
वीराणां हस्तेषु अभिरमते स्म इति । सुभटपर्वेन अस्याः वीरानुरागित्वं प्रकटीकृतं,
“स्त्रीभिः षण्डः इव श्रीभिः दुर्बलः परिभूयते” इत्युक्तं ।

(४४८) रणेति ।—रणेषु—सङ्ग्रामेषु, या रुधिरतरङ्गिण्यः,—रक्तनदाः, तामां
तरङ्गेषु—कर्मेषु, क्रीडा—केलिः, तव दोहदेन—अभिलाषेण, दुर्ललिता—दुर्विनीता,
राजहंसा ताम् ।

(४४९) सितेति ।—सितानि—धवलानि, नृपाणां—राज्ञां, छत्रषण्डानि—
आतपवमण्डलानि, आतपववनानि इत्यर्थः, तत्र शिखण्डिनी—मयूरी ताम् ; अनातपे
प्रायशः मयूरीणां सञ्चरणशीलत्वात् ।

(४५०) अतीति ।—अतिनिशितानां—सुतीक्ष्णानां, शस्त्राणां धारा एव वनानि,
तेषु भ्रमणम् एव विभ्रमः,—विलासः, तव सिंही ताम् ; [हिंसः पचाद्यचि
“प्रषोढरादीनि—” (६ । ३ । १०८ पा०) इत्यादिना हकार-सकारयोः स्थानव्यत्ययात्
सिंहः, ततः “जाते—” (४ । १ । ६३ पा०) इत्यादिना डीषि रूपम्] । असौति ।—
असौनां—तरवारीणां, धारा एव—निशिताशास्त्रेव, जलानि, तनुत्वात् वेश्याञ्चेति
भावः, तव कमलिनी—पद्मिनी ताम् ।

(४५१) अपहृता—आकृष्टा । शौर्यरसेन—वीर्यानुरागेण ; सिद्धानां चिर-
प्रार्थनयाऽपि दर्शनमदद्याः शौर्यगुणपक्षपातिन्याः सिन्धुजायाः तव राजनि स्वय-
म्बाविर्भावः, नरनाद्यासामान्यशौर्यानुरागात् इति बोध्यम् ।

वीराणान्तु (४५२) अपुनरुक्ताः परोपकाराः ; यतो राजा तां प्रणम्य स्वार्थविमुखो भैरवाचार्यस्य सिद्धिं ययाचे । लक्ष्मीस्तु देवी (४५३) प्रीततरङ्गदया विस्तीर्यमाणेन चक्षुषा क्षीरोदेनेव उपरि पर्यस्तेन अभिषिञ्चन्ती भूपालम्—“एवमस्तु” इति अब्रवीत् ; अवादीच्च पुनः,—“अनेन (४५४) सत्त्वोत्कर्षेण भगवच्छिवभट्टारकभक्त्या च असाधारणया भवान् भुवि सूर्याचन्द्रमसोः तृतीय इव अविच्छिन्नस्य प्रतिदिनम् उपचीयमानवृद्धेः शुचिसुभगसत्यत्यागधैर्यशौण्डपुरुषप्रकाण्डप्रायस्य

(४५२) अपुनरुक्ताः,—पुनरुक्तिदोषरहिताः, परोपकाराः,—परोषामुपकाराः ; वीराः परोपकारं करिष्यामः इति प्रतिज्ञाय तथा एव आचरन्ति, कार्पण्यात् न तव तेषां काऽपि अन्वयोक्तिरिति भावः ; यद्वा,—अपुनरुक्ताः,—अनधिकाः, परोपकारा न तेषाम् अधिका मताः, अवश्यकर्तव्यत्वात् स्वतःसिद्धा इति भावः ; परोपकारव्रतिनो कृतमुपकारं कदाऽपि न वाचा व्याहरन्तीति तात्पर्यम् । तां—लक्ष्मीम् । स्वार्थविमुखः,—निःस्वार्थः, उपकारार्थं वरमप्राप्यमानः इत्यर्थः । सिद्धिम्—अभीष्टसाफल्यं, विद्याधरत्वलाभरूपमित्यर्थः ; आश्रितेष्टसाधने एव महापुरुषाः व्यसजिनः भवन्तीति निष्कर्षः ।

(४५३) प्रीततरेति ।—प्रीततरम्—अतिशयेन प्रीतं, राज्ञः स्वार्थनिःसृहत्वेन इति भावः, हृदयं यस्याः सा । विस्तीर्यमाणेन—विस्फार्यमाणेन ; राज्ञः निःसृहत्वदर्शनेन विस्फयोदयार्दित भावः । क्षीरोदेनेव—दुग्धसागरेणेव, अतीव प्रसन्नत्वादिति भावः । उपरि पर्यस्तेन—उपरि पतितेन । एवम् अस्तु—त्वप्रार्थनं पूर्णं भवतु इत्यर्थः ।

(४५४) सत्त्वोत्कर्षेण—चित्तस्य स्वभावस्य वा औदार्येण, मज्जित्तया उदारस्वभावतया वा इत्यर्थः । असाधारणया—निरुपमया । सूर्याचन्द्रमसोः,—आदित्यनिष्ठाकरयोः, तृतीय इव—सूर्याचन्द्रमसमपेक्ष्य तेजस्वितया तृतीयस्थानमधिकृत इत्यर्थः । अविच्छिन्नस्य—विच्छेदमनधिगतस्य । उपचीयमानवृद्धेः,—सततवर्द्धमानाभ्युदयस्य । कालवशात् स्वतेजः कदाचित् क्षयतः कदाचित् वृद्धिमत्तय सूर्यात्, प्रतिमासं क्षयवृद्धिमत्तः चन्द्रमसश्चापि उपमानभूतात् अहरहः उपचीयमानवृद्धिमद्वयस्य उपमेयभूतस्य नरेन्द्रस्याधिक्यप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारः । शुचीति ।—शुचिः,—वाङ्माभ्यन्तरपूतत्वं शुद्धाचरणं वा, सुभगं—सु—शोभनं, भगं—वीर्यं कीर्तिः वा, सत्यं—यथार्थभाषणं,

महतो राजवंशस्य कर्ता भविष्यति । (४५५) यस्मिन् उत्पत्स्यते सर्वहोपानां भोक्ता हरिश्चन्द्र इव हर्षनामा चक्रवर्त्ती त्रिभुवनविजिगीषुः द्वितीयो मात्स्यतेव ; यस्य अयं करः स्वयमेव ग्रहीष्यति चामरम्” इति वचसोऽन्ते तिरोबभूव ।

भूमिपालस्तु तदाकर्ण्य हृदयेन अतिमात्रम् अप्रीयत । भैरवाचार्योऽपि तस्या देव्याः तेन वचसा, (४५६) कर्मणा च सम्यक् उपपादितेन सद्य एव कुन्तली, किरीटी, कुण्डली, हारी, केयूरी, मेखली, मुद्गरी, खड्गी च भूत्वा अवाप विद्याधरत्वम् ; प्रोवाच च,—“राजन् ! (४५७) अदूरव्यापिनः फल्गुचेतसाम् अलसानां मनोरथाः । सतान्तु भुवि

त्यागः,—दानं. धैर्यं—धीरत्वं. तेषु शोण्डाः,—प्रसक्ताः. दत्ताः वा ; यहा—तैः शोण्डाः,—विख्याताः. सदाचारपरायणा यशस्विनः सत्यवादिनः वदान्याः धीराश्च इत्यर्थः. पुरुषप्रकाण्डाः,—पुरुषश्रेष्ठाः. [प्रकष्टः काण्डः प्रकाण्डः “प्रादयः गताद्यर्थं प्रथमया” (वा०) इति समासः । अत्र प्रकाण्डशब्दः अर्थार्थकोऽवगन्तव्यः] प्रायेण—बाहुल्येन यत्र तादृशस्य । कर्ता—उत्पादकः ।

(४५५) यस्मिन्—राजवंशे । द्वितीयः,—अपरः. मात्स्यतेव—सख्यवश्य-नृप-विशेष इव. अयं—मर्दयः इत्यर्थः । [“स्वयमेव ग्रहीष्यति” इत्यत्र “स्वयमेव कमलमपहाय ग्रहीष्यति” इत्यधिकः पाठः] ।

(४५६) कर्मणा—श्रवसाधनरूपकार्येण । सम्यक् उपपादितेन—सम्यगनुष्ठितेन । सद्य एव—तत्क्षणमेव । कुन्तली—कुन्तलवान्. मुकुंश इति यावत् । किरीटी—मुकुटधारी । कुण्डली—कर्णादीलितकुण्डलः । हारी—हारवान् । केयूरी—अङ्गदी । मेखली—काञ्चीदामालङ्कृतकटिः । मुद्गरी—मुद्गरः,—दण्डविशेषः तडान् ; [अत्र सर्वत्र इदं तेषु “अत इनि-ठनौ” (५।२।११५ पा०) इति इनिप्रत्यये, मेखली इत्यत्र च “व्रीह्यादिभ्यश्च” (५।२।११६ पा०) इति इनिप्रत्यये रूपम्] । विद्याधरत्वं—विद्याधरभावम् ।

(४५७) अदूरव्यापिनः,—अदूरविस्ताराः. न दूरप्रसारिण इत्यर्थः । फल्गुचेतसाम्—असारचित्तानाम्, (“असारं फल्गु” इत्यमरः) अलसानां—मन्दानां, कार्यपराङ्मुखाणाम् इत्यर्थः. मनोरथाः,—क्रान्ताः ।

(४५८) विस्तारवत्यः स्वभावेनैव उपकृतयः ; स्वप्नेऽपि अस-
 भावितां दातुमिमां दक्षिणां क्षमः कोऽन्यो भवन्तम् अपहाय ?
 (४५९) सम्पत्कणिकामपि प्राप्य तुल्येव लघुप्रकृतिः उन्नतिम्
 प्राप्नोति । (४६०) त्वदीयेः गुणैः उपकरणौकृतस्य त्वत्त
 एव च लब्धात्मलाभस्य निर्लज्जता इयम् अस्य मूढहृदयस्य ।
 तदिच्छामि येन केनचित् (४६१) कार्यलवोपपादनोपयोगेन
 स्मारयितुम् आत्मानम् इति । (४६२) प्रत्युपकारदुष्प्रवेशास्तु
 भवन्ति घोरानां हृदयावष्टम्भाः ; अतः तं राजा—“भवत्सिद्धैव
 परिसमाप्तकृत्योऽस्मिः साधयतु मान्यो यथासमीहितं स्थानम्”
 इति प्रत्याचचचे ।

(४५८) विस्तारवत्यः,—प्रसरणशीलाः, दूरव्यापिन इत्यर्थः । उपकृतयः,—
 उपकाराः । इमां दक्षिणां—विद्याधरत्वलाभरूपाम् । क्षमः,—शक्तः । अपहाय—
 लब्ध्वा, विनित्यर्थः ।

(४५९) सम्पदिति ।—सम्पदः,—विभवस्य, कणिकां—कणासाव, विभवलेश-
 मित्यर्थः । लघुप्रकृतिः,—क्षुद्रस्वभावः । उन्नतिम्—ऊर्ध्वगमनम्, उत्तमार्गगमनञ्च, विपथ-
 गामित्वमित्यर्थः ।

(४६०) उपकरणौकृतस्य—उपकृतस्य इत्यर्थः । लब्धेति ।—लब्धः आत्मनो
 लाभः,—अभौष्टरूपः येन तथाभूतस्य । अस्य—मदीयस्य इति भावः ।

(४६१) कार्येति ।—कार्यस्य लवः,—लेशः, विन्दुः इत्यर्थः, यत्किञ्चिकाव्यंम
 इति निष्कर्षः, तस्य उपपादनं—सम्पादनं, तेन यः उपयोगः,—उपकारः तेन ।
 स्मारयितुं—स्मृतिपथं नेतुम् ।

(४६२) प्रत्युपकारेति ।—प्रत्युपकारेण—उपकारप्रतिदानेन, अन्यकृतेन इति
 भावः, दुष्प्रवेशाः,—प्रवेष्टुमशक्या इत्यर्थः । हृदयावष्टम्भाः,—हृदयगाम्भीर्याणि ;
 घोरानां हृदयानि परप्रत्युपकारं नार्थयन्ते इति भावः । [“अतः” इत्येव “यतः” इति
 पाठान्तरम्] । भवत्सिद्ध्या—भवतः सिद्ध्या—अभौष्टपुरणेनेत्यर्थः । परिसमाप्तम्—
 अर्वाप्तं, कृत्यं—प्रयोजनं यस्य तथाभूतः, लब्धप्रत्युपकार इति भावः । साधयतु—
 शक्यतु । “प्रायेण पण्यतः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते” इति साहित्यदर्पणः । स्थानं,
 भवतिर्नाम शेषः । यथासमीहितं—चिष्टदानरूपं, यथाऽभिजितमित्यर्थः स्थानं—

तथोक्तञ्च (४६३) भ्रुभुजा जिगमिषुः सुदृढं समालिङ्ग्य
टीटिभादीन् कुवलयवनेनेव अवश्यायशीकरसाविणा सास्त्रेण
चक्षुषा वीक्षमाणः क्षितिपतिं पुनः उवाच,—“तात ! ब्रवीमि
यामीति न स्नेहसदृशम् । त्वदीयाः प्राणा इति पुनरुक्तम् ।
गृह्यताम् इदं शरीरकमिति (४६४) व्यतिरेकेण अर्थकरणम् ।
तिलशः क्रीता वयमिति न उपकारानुरूपम् । बान्धवोऽसीति
(४६५) दूरीकरणमिव । त्वयि स्थितं हृदयमिति अप्रत्यक्षम् ।

विद्याधरलोकमित्यर्थः । इति, उक्ता इति शेषः । प्रत्याचक्षते—प्रत्याख्यानं कृतवान्
इत्यर्थः ; प्रत्युपकृतिग्रहणे असम्भवीभूत इति भावः ।

(४६३) भ्रुभुजा—राजा । जिगमिषुः,—गन्तुमिच्छुः, [इच्छासन्नस्य मनेः
“सनाशंस—” (३।२।१६८ पा०) इति उपत्यये रूपम्] भैरवाचार्य इति शेषः ।
कुवलयवनेनेव उत्पलकाननेन इव । अवश्यायति—अवश्यायानां—तुषाराणां,
(“अवश्यायन्तु नीहारस्तुषारस्तुद्धिनं हिमम्” इत्यमरः) शीकरान्—विन्दून्, खवति
इति तथाक्तेन । सास्त्रेण—सजलेन, अत्र असंशब्देनैव नयनसलिलार्थावबोधोपात्तः पुनः
चक्षुःशब्दोपादानं निरर्थकमेव, तेन सास्त्रेणेत्यत्र ससलिलेनेति वक्तुमुचितम् । “यामि”
इत्यदिना सर्वं स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीति बोद्धव्यम् । स्नेहसदृशं—स्नेहानुरूपम् ।
अत्र स्नेहानुरूपनिर्दिष्टेन स्नेह इव सुतरासाविष्कृत एव ; उक्तं हि,—प्रतिषेध इवेष्टस्य
यदिशेषाभिधिक्षया । आवेप इति तं सन्तः शंसन्ति कवयः सदा ॥” इति ।
एवमुत्तरत्रापि । प्राणाः, मदीया इति शेषः, त्वदीयाः,—तवाधीनाः, त्वं मत्तः अभिन्न
इति भावः । पुनरुक्तं—कार्येण प्राक् प्रदर्शितप्रायत्वात् तत्र पुनः वाचा समाधान-
मधिकम् इति भावः ।

(४६४) व्यतिरेकेण—पृथग्भावेन, अर्थकरणम्—अर्थसाधनम्, अत्रां खलु
अभिप्रायेव, तथा कथने तु तस्य विपर्ययः स्यादिति भावः । तिलशः,—खण्डशः ;
यावन्त उपकाराः कृताः, मदीयेषु अवयवेषु तिलशः खण्डयित्वा प्रदत्तेषु सक्तु अपि
तथा न परिशीध्यन्ते इति भावः ।

(४६५) दूरीकरणम् इव—दूरं निक्षेप इव ; बान्धवस्य स्वतो बहुधा भिन्नतया
दूरवर्त्तित्वात् इति भावः । अप्रत्यक्षं—वचनमात्रम् एतत् ; हृदयस्य तथास्थितस्य
हृदिषिष्यत्वाधीनात् इति भावः ।

(४६६) त्वद्विरहकारिणी कारणा इयं नः सिद्धिरिति
अश्रद्धेयम् । (४६७) निष्कारणः तव उपकार इति अनुवादः ।
अर्त्तव्या वयमिति (४६८) आज्ञा । सर्वथा (४६९) कृतघ्ना-
लापेषु असज्जनकथासु च चेतसि कर्त्तव्योऽयं स्वार्थनिष्ठरो जनः”
इत्यभिधाय वेगच्छिन्नहारोच्छलितमुक्ताफलनिकरताडिततारा-
गणं गगनतलम् उत्पपात ; ययौ च सीमन्तितग्रहग्रामः सिद्ध-
चितं धाम । (४७०) श्रीकण्ठोऽपि,—राजन् ! पराक्रमक्रीतः

(४६६) त्वद्विरहकारिणी—तव विच्छेदजननी, अत एव नः,—अस्माकम्,
इयं सिद्धिः,—विद्याधरत्वलाभः, कारणा—यातना, केश एव इत्यर्थः, [“कारणा तु
यातना तीव्रवेदना” इत्यमरः । “नः सिद्धिः” इत्यत्र “न सिद्धिः” इति पाठः,—
भवद्विरहजननात् इयं यातनारूपत्वेन परिणता, न हि एषा तात्त्विकी सिद्धिरिति,
यती हि, प्रियसङ्गसाविना सिद्धिलाभस्याग्निं तथाविधसुखानाधायकत्वेनाकिञ्चित्करत्वा-
दित्याशयः] अश्रद्धेयम्—अविश्वास्यम् ; एतस्मिन् मद्विरहेण कारणाज्ञानं कथम्
अव प्रवृत्तिः ? इति एतद्वाक्यस्य अश्रद्धेयत्वम् इति भावः ।

(४६७) निष्कारणः,—निरर्थकः, अर्हेतुः वा ; कस्यापि प्रत्युपकारस्यानङ्गी-
कारादिति भावः । इति—एतत्कथनम् अनुवादः,—उक्तार्थस्य प्रकारान्तरणं कथनम् ।

(४६८) आज्ञा—आदेशः ; अनुजीविभिः राजा न हि आदिश्यते, अपि तु
राज्ञा ते आदिश्यन्ते इति भावः ।

(४६९) कृतघ्नालापेषु—कृतं घ्नतीति कृतघ्नाः,—उपकारविस्मर्त्तारः, तेषाम्
आलापाः,—भाषणानि तेषु, अकृतज्ञजनविषयकालापवमरुष इत्यर्थः, असज्जनकथासु
—दुर्जनविषयकालापप्रस्तावेषु इत्यर्थः ; भवत्युपकाराकरणात् अहमपि कृतघ्नासज्जनेषु
अन्यतमः इति भावः । स्वार्थनिष्ठरः,—स्वकार्यमावनिर्वाहपरायणत्वेन निर्देयः । वेगीति ।
—वेगेन—उत्पतनरंहसा, छिन्नात्—वृट्तितात्, हारात् उच्छलितानां—स्खलितानां,
मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, निकरैः,—समूहैः, ताडितः,—आहतः, तारागणः,
—नक्षत्रसमूहः यस्य यव वा तत् । अत्र विषयिणां कियत्सङ्ख्याकानां मौक्तिकानां
निगरणेन असङ्ख्यातारागणताडनमध्यवसीयते इत्यसम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः ।
सीमन्तितेति ।—सीमन्तितः,—दिधाकृतः, ग्रहाणाम्—अन्तरौचचारिणां सूर्यादीनां, ग्रामः,
—सम्बलं येन तथाभूतः । सिद्धचित्तं—विद्याधरत्वानुरूपमित्यर्थः, धाम—स्थानम् ।

(४७०) श्रीकण्ठोऽपि—तदाख्यः नागोऽपि । पराक्रमक्रीतः,—वीर्यक्रीतः ।

कर्त्तव्येषु नियोगेन अनुग्राह्यो ग्राहितविनयोऽयं जनः” इत्यभि-
धाय राज्ञा अनुमोदितः तदेव भूयो भूविवरं विवेश ।

(४७१) नरपतिस्तु क्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां, प्रवासुम्
आरब्धे (४७२) प्रबुध्यमानकमलिनीनिश्वाससुरभौ, (४७३) वन-
देवताकुचांशुकपहरणपरिहासस्वेदिनि इव सावश्यायशीकरे,
(४७४) परिमलाकृष्टमधुक्रति, (४७५) कुमुदनिद्रावाहनि,

[“कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्” (२।१।३२ पा०) इति सूत्रेण तृतीयासमासः] ।
कर्त्तव्येषु—कार्येषु, भवतः इति भवः, नियोगेन—आदेशेन । ग्राहितविनयः,—
शिक्षितविनयः, पराजयेन इति भावः । [“राज्ञा अनुमोदितः” इत्यत्र “राजातु-
मोदितः” इति पाठान्तरम् । एतदेव समीचीनं मन्यामहे, “मतिबुद्धि—”
(१।२।११८ पा०) इति वर्त्तमानविहितस्य तस्य “क्तेन च—” (२।२।१२
पा०) इत्यादिना षष्ठा एव समासनिषेधात्, अतीतविहितेन क्तेन तृतीयया
समासो भवत्येव इति समञ्जसं भवेत् । “राज्ञा अनुमोदितः” इति पाठि—“कर्त्तृ-
करणे—” (२।१।३२ पा०) इति बहुलग्रहणात् समाधेयः समासाभावः इति
दिक्] । भूविवरं—पातालम् ।

(४७१) “नरपतिः” इत्यस्य “नगरं विवेश” इत्युत्तरेणान्वयः । क्षीणभूयिष्ठायां
—प्रायेण क्षीणायाम् इत्यर्थः । क्षपायां—रजन्याम् । प्रवासुं—प्रकर्षेण सञ्चरितुम् ।

(४७२) प्रबुध्यमानेति ।—प्रबुध्यमानानां—सूर्यादियप्रारम्भात् विकासं लभ-
मानानां, कमलिनीनां—पद्मिनीनां, निश्वासेन—तत्कम्पितवायुनेत्यर्थः, सुरभिः,—
सुगन्धिः तस्मिन् ।

(४७३) वनेति ।—वनदेवतानां कुचयोः, स्नययोः, अंगुक्तस्य—वसनस्य,
अपहरणमेव परिहासः,—क्रीडनविशेषः, तेन यः स्वेदः,—घर्म्मोदिकं, सखीदयात्
इति भावः, तद्वति इव, सावश्यायशीकरे—तुषारबिन्दुयुक्ते इत्यर्थः । एतेन वायौ
भुजङ्गव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

(४७४) परिमलेति ।—परिमलः,—पुष्पादिविमर्द्जनिता गन्धः, सुरतसम्प्रीमक-
सन्निभः इति तु अर्थवशसम्पन्नः, तद्वत्त्वादिति भावः, (“विमर्दोत्ये परिमलः” इत्यमरः)
तेन आकृष्टाः,—आचिताः, मधुक्रतः,—धमसः ; अन्यत्र,—तदाप्रायीत्यादितः
षिटः इति फलितं येन तथोक्ते ।

(४७५) कुमुदेति ।—कुमुदानां निद्रा—सङ्कीच इत्यर्थः, तां बाहयति—

(४७६) निगापरिणतिजडे, तुषारलेशिनि वनानिले, (४७७) विरह-
विधुरचक्रवाकचक्रनिश्चितसन्तापितायामिव अपरजलनिधिमध-
तरन्त्यां वियामायां, (४७८) साक्षादागतलक्ष्मीविलोकनकुतू-
हलिनौषु इव समुन्मीलन्तीषु नलिनीषु, (४७९) उन्निद्रपक्षिणि,
(४८०) चरति कुसुमविसरमिव तुहिनकणनिकरं, मृदुपवन-

जनयति इति तस्मिन्; अत्र नायिकान्तरसमागमसमये प्रणयकलहमाशङ्क्य प्राग्प-
भुक्ताया अप्यन्यस्याः कुमुदिन्याः प्रेमगर्भयवहारं निद्रासमुत्पादनात्, अस्य नायिकासु
सुखानुरागदर्शनात् दक्षिणनायकत्वं ध्वन्यते ।

(४७६) निशति ।—निशायाः,—रात्रेः, परिणतिः,—परिणामः, अवसानम्
इत्यर्थः, तथा जडः,—मन्दरः; एकत्र—शिशिरभरणं, अन्यत्र,—सर्वां निशां व्याप्य
निधुवनविलासात् प्रजागरालसः इति भाषः तस्मिन् । तुषारलेशिनि—शिशिरविन्दु-
बाहिनि, ईषत् शीतले इति भाषः, अन्यत्र,—रतिशमस्वेदवति इत्यर्थः ।

(४७७) विरहेति ।—विरहेण—विच्छेदेन, विधुराणां—व्याकुलानां, चक्र-
वाकाणां—रथाङ्गनामकानां पक्षिणां, चक्रस्य—समूहस्य, निश्चितेन—निश्चास-
दायुजा, उत्थेन इति भावः, सन्तापितायाम् इव; अत्र प्रकृतस्याप्रकृतस्वरूपेण सभा-
वनादुपेक्षाऽलङ्कारः । अपरजलनिधिं—पश्चिमसागरम्; प्राचि तपनस्रोदयात्
तत्तेजसा क्रमात् तमसां प्रतीचि अपसरणात् इति तात्पर्यम् । सन्तापितः शीतलं
जलमवगाहने इति लोकप्रसिद्धः । वियामायां—रजन्त्याम् ।

(४७८) साक्षादिति ।—साक्षादागतायाः,—नेत्रसमीपे समुपस्थितायाः, प्रत्यक्ष-
दृश्यमानायाः इत्यर्थः, लक्ष्म्याः,—श्रियाः, (नवीदितस्य पत्युः प्रभाकरस्य शोभाया इत्यपि
व्यज्यते) विलोकने—दर्शने, दर्शनाशमित्यर्थः, कुतूहलिन्यः,—कौतुकवत्यः तासु इव ।
समुन्मीलन्तीषु—विकसन्तीषु, नलिनीषु—पद्मिनीषु; एतेन नलिनीनां मुग्धनायिका-
कल्पत्वं ध्वनितम् ।

(४७९) उन्निद्रेति ।—उन्निद्राः,—विगतनिद्राः, प्रबुद्धा इत्यर्थः, (प्रत्यक्षे पतिवि-
वर्गाणां जागरणस्वभावत्वादिति भावः) पक्षिणी यत्र तस्मिन्; एतेन पक्षिणां शृङ्गार-
सहायानां बिटादीनामिव रत्यनुकूलसहायत्वं प्रतीयते ।

(४८०) चरति—वर्षति । कुसुमविसरमिव—पुष्पनिकरमिव; अन्यत्र,—
विरहतापोपशान्तये रतिसुखोपभुक्तये वा पुष्पविकीर्णत्वं दृश्यते । मृदिति ।—मृदुना

लासितलते कानने, (४८१) कमललक्ष्मीप्रबोधमङ्गलशङ्केषु इव
रसत्सु (४८२) अन्तर्बद्धध्वनन्मधुकरेषु, मुकुलायमानेषु कुमुदेषु,
(४८३) उज्जिहानरविरथवाजिविस्तृष्टैः प्रोथपवनैः प्रोक्षार्थ्यमाणासु
इव वारुण्यां ककुभि पुञ्जीभवन्तीषु श्यामालताकलिकासु
तारकासु, (४८४) मन्दरशिखराश्रयिणि मन्दानिललुलितकल्प-
लतावनकुसुमधूलिविच्छुरिते इव धूसरीभवति सप्तर्षिमण्डले,

—मन्देन, पवनेन—वायुना, लासिताः,—नर्चिताः, कम्पिताः इत्यर्थः, लताः,—व्रतत्यः
यत्र ताड्ये ; एतेन वायोः कलापरधीरललितनायकत्वं गम्यते ।

(४८१) कमलति ।—कमलानां—पद्मानां, लक्ष्मीः,—श्रीः, तस्याः प्रबोधाय—
जागरणाय, विकसनाय इति भावः, मङ्गलशङ्काः तेषु इव, इत्युत्प्रेक्षा । रसत्सु—ध्वनत्सु ।

(४८२) अन्तरिति ।—अन्तः,—अभ्यन्तरं, बद्धाः—रुद्धाः, सायं पद्मनिमील-
नादिति भावः, मायन्तु पूर्वदेवसौयमवगन्तव्यम् ; अधुना प्रभातवर्णनादर्शनात् कमलानां
विकासप्रसङ्गात्, रतिशान्तानां कमलानां मधुररमनेन जागरणार्थं तत्र व्यासक्ताः वा,
ध्वनन्तः,—गुञ्जन्तः, मधुकराः,—धमराः तेषु ; एतेन धमराणां रत्यनुकूलसहायत्वं
प्रतीयते । मुकुलायमानेषु—मुकुलभावं गच्छत्सु ।

(४८३) उज्जिहानेति ।—उज्जिहानैः—उद्गच्छद्भिः, [उत्पूष्वकात् जिह्वीते
इत्यस्य शानचि रूपम्] प्रवृद्धैः वा, रवैः,—सूर्यस्य, रथवाजिभिः,—रथान्नैः, 'विस्तृष्टाः,
—त्यक्ताः तैः । प्रोथपवनैः,—नामासारुतैः । प्रोक्षार्थ्यमाणासु इव—अपसाय्यमाणासु
इव, इत्युत्प्रेक्षा । वारुण्यां ककुभि—पश्चिमायां दिशि । पुञ्जीभवन्तीषु—संहती-
भवन्तीषु । श्यामेति ।—श्यामा—निशा एव, लता—व्रततिः ; (“श्यामा स्यात्
शरिवा निशा” इत्यमरः) यदा,—श्यामालता—प्रियङ्गुलतिका, मकरिका वा, तस्याः
कलिकाः,—कोरकाः तासु, तत्सदृशीषु इत्यर्थः । तारकासु—नक्षत्रेषु ; इति परम्परितं
(प्रियङ्गुलतिकापत्रे तु निरङ्गं) रूपकमलङ्कारः ।

(४८४) मन्दरेति ।—मन्दरस्य—पञ्चतमेन्दस्य, शिखरं—शृङ्गम्, आश्रयतीति
समीक्षते । मन्दानिलेति ।—मन्देन—अल्पान्वेन, मृदु प्रवहता इत्यर्थः, अनिलेन—
वायुना, लुलितम्—ईषदान्दालितं, यत् कल्पलतावनं—देवतद्विविशेषकाननं, तस्य
कुसुमानां—पुष्पाणां, धूलिभिः,—परागैः, विच्छुरिते इव—बिलिप्ते इव, [इति वाच्या
क्रियोत्प्रेक्षा] धूसरीभवति—धूसरतां व्रजति, सप्तर्षिमण्डले—मरीच्यादिमहर्षिमण्डले,
एतेषां स्वर्गावस्थाधित्वात् कल्पलतिकाप्रसूनपरागलिप्तत्वं साधु सङ्गटते ।

(४८५) सुरवारणाङ्गुशे इव च्युतं गलति तारामये मृगे त्रीनपि
टीटिभादीन् गृहीत्वा नागयुद्धव्यतिकरमलीमसानि शुचिनि वन-
वापोपयसि प्रक्षाल्य अङ्गानि नगरं विवेश । अन्यस्मिन् अहनि तेषाम्
आत्मशरीरानन्तरं स्नानभोजनाच्छादनादिना प्रीतिम् अकरोत् ।

कतिपयदिवसापगमे च (४८६) परिव्राट् भूभुजा वार्य-
माणोऽपि वनं ययौ । पातालस्वामि-कर्णतालौ तु शौर्यामुरक्तौ
तमेव सिषेवाते । (४८७) सम्पादितमनोरथातिरिक्तविभवौ
च सुभटमण्डलमध्ये निष्कृष्टमण्डलागौ समरमुदेषु प्रथमम्

(४८५) सुरेति ।—सुरवारणस्य—श्रीरावतस्य, अङ्गुशे इव, च्युते—स्वस्थानात्
भटे, गलति—सरति, अस्तं गच्छति इत्यर्थः, तारामये—नक्षत्रमये, मृगे—मृगशीर्षाख्ये
नक्षत्रे ; स हि वितारोऽङ्गुशकार इति कोणवयविशिष्टेनाङ्गुशनं सहास्य नक्षत्रवयवतः
मृगशिरसः अवैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कारः । टीटिभादीन्—टीटिभ-कर्णताल-
पातालस्वामिन इत्यर्थः । नागेति ।—नागेन—श्रीकण्ठाख्येन सह, यत् युद्धं तस्य
व्यतिकरः,—सम्पर्कः, तेन मलीमसानि—मलिनानि । शुचिनि—पवित्रे, निर्मले वा,
वनवापोपयसि—अरण्यसरसीजले । अन्यस्मिन् अहनि—अन्येभ्यः, परदिने इत्यर्थः,
निशाऽवसानात् परमिति भावः, तेषां—टीटिभादीनाम् । आमेति ।—आत्मशरीरम्
—आत्मदेहम्, अनन्तरम्—अव्यवहितोत्तरं भवति यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात्
तथा ; स्नानभोजनाच्छादनादिना—स्नानाहारवसनादिना ; प्राक् तेषां स्नानभोजनादि-
व्यापारं समाधाय, तेषां शरीरं सन्तप्य, पश्चात् स्वस्य शरीरसन्तर्पणाय स्नानभोजनादि-
व्यापारं विदधाति भावः ; यद्वा—आत्मशरीरेण सह, नास्ति अनन्तरं—भेदः यस्मिन्
कर्मणि तत् यथा तथा, आत्मतुल्यमित्यर्थः ।

(४८६) परिव्राट्—परिव्राजकः, [परिव्रजतीत्यर्थे परिपूर्वकात् व्रजतेः कर्त्तरि
क्रिपि निपातः] टीटिभ इत्यर्थः । भूभुजा—राज्ञा, [सुवं भुनक्ति पालयतीत्यर्थे
भूपरदात् भुनक्तः कर्त्तरि क्रिपि रूपम्] । वार्यमाणः,—निषिध्यमानः । वनं ययौ—
वानप्रस्थाश्रममवलम्ब्ये इति भावः । शौर्येति ।—शौर्येण—पराक्रमेण, राज्ञ इति
भावः, अनुरक्तौ—जातानुरागौ, न भोगलोलुपतया इति भावः, अन्तिमौ तु तौ
गुणलुब्धौ गृहानेवाधितस्तुरिति फलितम् ।

(४८७) सम्पादितेति ।—सम्पादित,—सञ्जनितः, भूभुजेति शेषः, मनोरथस्य

उपयुज्यमानौ कथाऽन्तरेषु च अन्तराऽन्तरा समादिष्टौ विचि-
त्त्राणि भैरवाचार्यचरितानि शैशववृत्तान्तांश्च कथयन्तौ तेनैव
सार्द्धं जराम् आजग्मतुः इति ।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते भैरवाचार्यसिद्धिसाधनं नाम

तृतीय उच्छ्वासः ॥ ३ ॥

—अभिलषितस्य, अतिरिक्तः, —अधिकः, विभवः, —सम्पत् ययोः तौ । सुभटमण्डलमध्ये
—प्रवीरसङ्गमध्ये । निष्कृष्टेति । —निष्कृष्टम् —अत्युत्कृष्टमित्यर्थः, मण्डलायं—खड्गः
ययोः तौ ; (“खड्गे तु निस्त्रिंशच्चन्द्रहासासिरिष्टयः । कौत्सेयको मण्डलायः...”
इत्यमरः) यदा, —निष्कृष्टं—प्रख्यातं, यत् मण्डलं—वीरव्यूहः, तस्य अयौ—प्रधानभूतौ,
वीरममाजेषु प्रसिद्धावित्यर्थः ; अत एव समरमुखेषु—युद्धायेषु, सेनाव्यूहसमुखे इति
यावत्, प्रथमम्—अग्रे, प्राधान्येन, सेनापतित्वेन वा इति भावः, उपयुज्यमानौ—
नियुज्यमानौ, वृत्तौ इत्यर्थः । कथाऽन्तरेषु—आलापप्रसङ्गेषु । अन्तराऽन्तरा—मध्ये मध्ये ।
[“आनुपूर्व्ये हे वाच्ये” (वा०) इति हितम्] समादिष्टौ—आज्ञप्तौ, राज्ञा इति
शेषः । शैशववृत्तान्तान्—वाल्मीकीडादिव्यापारान्, भैरवाचार्यस्यैव इति भावः,
कथयन्तौ इति स्थिरसौहार्द्यज्ञापनपरं बोद्धव्यम् । तेनैव—राज्ञा, [अत्र “सहयुक्ते-
ऽप्रधाने” (२।१।१८ पा०) इति सूत्रे, ‘एवं साकं सार्द्धं समं-योगेऽपि’ इति तत्तः,
तेन सार्द्धे-योगी तृतीया ज्ञेया] । सार्द्धे—सह । जरां—वार्द्धकम् ।

इत्यशेषशास्ताटवीसञ्चरणपद्माननेन वाक्यवंशावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबीधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबीध-

विद्यारदाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाञ्चामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां तृतीय उच्छ्वासः ॥ ३ ॥

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

योगं स्वप्नेऽपि नेच्छन्ति कुर्वन्ति न करग्रहम् ।

महान्तो नाममात्रेण भवन्ति पतयो भुवः ॥ १ ॥

सकलमहोभृत्कम्पकृदुत्पद्यत एक एव नृपवंशे ।

विपुलेऽपि पृथुप्रतिमो दन्त इव गणाधिपस्य मुखे ॥ २ ॥

अयं दानौ महतां गुणकीर्तनच्छर्मेन प्रस्तुतस्य ग्रन्थनायकस्य गुणवत्त्वं प्रख्यापयितुमाह, योगमिति ।—महान्तः,—महाऽनुभावा जनाः, स्वप्नेऽपि—प्रसुप्तस्य विज्ञानेऽपि, निद्रा-वस्थायां मानसिकज्ञानविशेषेऽपि इत्यर्थः, (“स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्” इति मेदिनी) योगं—विश्वव्यापकं, विश्वासहन्तव्यम् इत्यर्थः, पराभिसन्धानार्थमुपधिमिति यावत्. (“योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ सङ्गतिध्यानयुक्तिषु । विश्वव्यापकं.....” इति मेदिनी) मेलनञ्च, न इच्छन्ति—नाभिलषन्ति, करग्रहं—करेषु—राजयाज्ञाभोगेषु, ग्रहः,—आग्रहः तं, पीडनम् इत्यर्थः, दण्डग्रहणमिति वा, पाणिग्रहणञ्च, विवाहमित्यर्थः, नं कुर्वन्ति, अथ च नाममात्रेण भवः,—पृथिव्याः, पतयः,—अधिपतयः, परिणेतारस्य, भवन्ति ; एकव, —नाममात्रश्रवणेन सर्वं कम्पमानामान् पतित्वं वृण्वन्ति ; अन्यव,—पाणिग्रहण-सङ्गमादिकं विनाऽपि भूपतयः इति नामधारिणी भवन्तीति भावः ; एतेन भाविनृपतेः हर्षस्य अलोलुपत्वं प्रजारञ्जकत्वं प्रभावातिशयञ्च सूचितम् । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ १ ॥

इदानीं पुण्यभूतिवंशे उत्पत्त्यमानस्य हर्षनृपतेः तदंशीत्यन्नेभ्यः पूर्व्वनृपतिभ्यः श्रेष्ठत्वमाह, सकलेति ।—विपुले—महति, विशाले च, अपि नृपवंशे—राजवंशे, गणाधिपस्य—गणपतेः, मुखं—वदने ; अन्यव,—गणाः,—सैन्यभेदाः, (“गणः प्रमथ-सङ्घौघे चण्डासैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी) तेषाम् अधिपस्य—अधिपतेः, राज्ञः इत्यर्थः, राजसमूहानामिति भावः, मुखे—प्रधाने इत्यर्थः, नृपवंशे इत्यस्य विशेषणत्वेन योगनौयम् ; दन्त इव—रदन इव, पृथुः,—आदिराजः, तद्वतिमः,—तत्सदृशः ; अन्यव,—पृथ्वी—विशाला, प्रतिमा—दन्तवत्त्वः, दन्तकोष इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, (“प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुक्रतावपि” इति मेदिनी) एक एव—कश्चिदेव, यथा गणाधिपस्य मुखे दन्तोऽप्येक एव, तथा नरेन्द्रवंशे कश्चिदेक एव इति

(१) अथ तस्मात् पुष्पभूतः हिजवरस्वेच्छागृहीतकोषो नाभिपद्म इव पुण्डरीकेक्षणात्, लक्ष्मीपुरःसरो रत्नसञ्चय इव रत्नाकरात्, गुरुबुधकविकलाभृतेजस्विभूनन्दनप्रायी ग्रहगण इव उदयस्थानात्, (२) महाभारवाहनयोग्यः सागर इव

भावः, संकलानां महोभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, कम्पकृत्—भयप्रद इति भावः ; एकव, —नामशब्देनैव विपद्युज्जनात्, अन्यव, —स्वस्थानादपसारणात्, उत्पद्यते—जायते । एतेन महाराजस्य हर्षस्य उत्पत्तिः सूचिता । आर्यां वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि । —“अथ” इत्यस्य “निजंगामं राजवंशः” इति उत्तरेण शब्दः । तमेव विशिनष्टि, हिजवरेत्यादिभिः । —हिजवरैः—प्राक्कायश्रेष्ठैः ; अन्यव, —विजेषु वरः, —श्रेष्ठः, ब्रह्मोत्तर्यः, तेन स्वेच्छया—यथाकाममित्यर्थः, गृहीतः,—सम्भूतः, स्वीकृतश्च, कोषः,—धनं, वीजकोषश्च, कर्णिका च इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, पुण्डरीकेक्षणात्—कमललोचनात्, पुण्डरीकाक्षात् नारायणाच्च, नाभिपद्म इव—नाभिकमलमिव ; यद्यपि “वा पुंसि पद्मं नलिनम्” इत्युक्तमनुरेण, तथाऽपि पद्मशब्दस्य पुंसि प्रयोगस्तु अकविजुष्टदोषदुष्ट एवेत्युक्तमालङ्कारिकैः । इतः प्रभृति श्लेषसङ्कीर्ण-पमाऽलङ्कारः विज्ञेयः, सर्वैवावैधर्म्यसास्यप्रतिपादनादिति । लक्ष्मीः,—श्रीः, पुरःसरी—प्रथमा यस्य तथोक्तः, लक्ष्मीः,—सम्पत्, तत्पुरःसरश्च । रत्नसञ्चय इव—रत्नानां—रत्नभूतानाम्, उल्कृष्टानामित्यर्थः, पुरुषाणामिति भावः, “जातौ जातौ यदुल्कृष्टं तद्रत्नमिह कथ्यते” इत्युक्तेः, सञ्चयः,—समुत्पत्तिः यस्मात् सः, रत्नानां सञ्चयः यस्य तथाभूतो वा, रत्नानां—मणीनां, सञ्चयः,—समूहश्च । रत्नाकरात्—रत्नानाम् आकरः,—आश्रयः, उत्पत्तिस्थानञ्च तस्मात्, समुद्राच्च । गुर्विति । —गुरवः,—उपदेष्टार, बुधाः,—पण्डिताः, कवयः,—काव्यज्ञतः, कलाभृतः,—सङ्गीताभिज्ञाः, [“कलाभृत्” इत्यत्र “कलाभृत्” इति पाठोऽपि स एवार्थः] तेजस्विनः,—शूराः, भूनन्दनाः,—राजानः ; अन्यव, —गुरुः,—बृहस्पतिः, बुधः,—सोमात्मजः, कविः,—शुक्रः, कलाभृत्—चन्द्रः, तेजस्वी—सूर्यः, भूनन्दनः,—मङ्गलः, एते प्रायेण यत्र तथाभूतः । उदयस्थानात्—उदयाचलादित्यर्थः ; अन्यव,—प्रभवस्थानादित्यर्थः ।

(२) महाभारति । —महान् भारः,—भूभार इत्यर्थः, भूपालनरूप इति भावः, तस्य वाहनं—निर्वाहणं, तस्य योग्यः ; अन्यव,—महती भारस्य—भारवद्भवस्य, वाहने—स्थानात् स्थानान्तरनयने, योग्यः,—समर्थः । [समुद्रपक्षे आरोप्योद्भूत-आगार्यकेऽपि भारशब्दे राजवंशपक्षे भूरक्षणभारस्य न तथाऽर्थता इति “वाहन—”

सगरप्रभावात्, (३) दुर्जयबलसनाथो हरिवंश इव शूरात्
निर्जगाम राजवंशः । (४) यस्मात् अविनष्टधर्मधवलाः प्रजा-
सर्गाः इव कृतमुखात्, प्रतापाक्रान्तभुवनाः किरणा इव तेजो-

(८४८ पा०) इत्यादिना न शक्यम्] । सगरप्रभावात्—सगरस्य—सूर्यवंशीयस्य राज-
विशेषस्य, प्रभावात्—सामर्थ्यात् । पुरा सगरस्य नृपतेः षष्टिसहस्राणि पुत्रा आसन् ।
ते तु कालेन महाबलाः पराक्रान्ताश्च वीराः पितुः सगरस्य अश्वमेधीयाश्च रचन्तः
सर्वां पृथ्वीं प्रदक्षिणीकुर्वन्तः चक्रुः । अदान्तरे शक्रेण तेषां मध्यचारी अश्वः दैवशक्त्या
हरता पाताले कपिलमुनिसमीपे रक्षितः । अथ ते रचकाः यज्ञीयमश्वम् अपश्यन्तः
सर्वां पृथ्वीं स्वर्गश्च भ्रमन्तः परं न अश्वमवापुः । ततः पित्राज्ञया पातालं खनित्वा
कपिलसमीपे तमश्वं दृष्ट्वा कपिलं न्यपीडयन् । स च मुनिः तान् कीपदृष्ट्वा पश्यन्नेव
भस्मीचकार । तेषां तदा पातालखननेन यो जलराशिरुत्थितः, स एव सगरादुत्पन्न
इति सागरसंज्ञां लेभे इति पुराणवार्त्ता । अन्यत्र,—सगरस्यैव प्रभावी यस्य तथाभूतः
तस्मात् । [“प्रभावात्” इत्यत्र “प्रभवात्” इति पाठे,—सगरात् प्रभवः,—उत्पत्ति-
येस्य तस्मात्, सगरपुत्रादित्यर्थः ; अन्यत्र,—सगरवत् प्र—प्रशस्तः, प्रशस्तवंशे इत्यर्थः,
भवः,—उत्पत्तिः यस्य तस्मात् इत्यर्थः] ।

(३) दुर्जयबलसनाथः,—दुर्जयं बलं—पराक्रमः येषां तेः, तादृशैः
वीरैरित्यर्थः ; यद्वा,—दुर्जयेन—दुःखेन जेतुं शक्येन, पराक्रमिणा इत्यर्थः, बलेन—
सैन्येन, सनाथः,—सहितः ; किं वा—दुर्जयश्च बलसनाथश्च—महाप्राणश्च सैन्ययुतश्च
वा, असौ दुर्जयबलसनाथः ; अन्यत्र,—दुर्जयेन—जेतुमशक्येन, बलेन—बलदेवेन,
सनाथः,—सहितः ; यद्वा,—दुर्जयः,—विष्णुः, “दुर्जयो दुरतिक्रमः” इति विष्णु-
सहस्रनामवचनात्, बलः,—बलदेवश्च, ताभ्यां सनाथः ; शूरात्—वीरात्, “तस्मात्
पुण्यभूतेः” इति पूर्वोक्तान्वयः ; तदाख्यात् वसुदेवपूर्वपुरुषाच्च ।

(४) यस्मात्—राजवंशात्, “यस्मात्” इत्यस्य “अजायन्त राजानः” इति
उत्तरेण सम्बन्धः । तानेव विशिनष्टि, अविनष्टेत्यादिभिः ।—अविनष्टेन—अविलुप्तेन,
सम्पूर्णैवेत्यर्थः, धर्मेण—वेदोदितागुष्ठानेन, “चोदनालक्षणीऽर्थो धर्मः” इत्युक्तेः,
“चोदना वेदविधिक्षया लक्ष्यते” इति तद्भाष्यानाञ्च ; धवलाः,—विशुद्धाः, अतु-
ष्याद्धर्मशालिन इति यावत् ; यद्वा,—अविनष्टधर्मान् धवान्—नरान्, शालि-
गृह्णन्ति, मित्रत्वेन शत्रुत्वेन वा इति भावः तथोक्ताः, (“धवः पुमान् नरे धूर्त्तं पक्षी
वृक्षान्तरेऽपि च” इति मेदिनी) प्रजासर्गाः,—मानुषष्टयः । कृतमुखात्—संस्कृत-

निधेः, (५) विग्रहव्याप्तदिङ्मुखा गिरय इव भूभृत्प्रवरात्,
(६) धरणिधारणक्षमा दिग्गजा इव ब्रह्मकरात्, उदधीन्
पातुम् उद्यता जलधरा इव घनागमात्, (७) इच्छाफल-
दायिनः कल्पतरव इव मन्दनात्, (८) सर्वभूताश्रया विश्वरूप-
प्रकरा इव श्रीधरात् अजायन्त राजानः ।

मुखात्, संस्कारपूतवचस इति भावः, सत्ययुगप्रारम्भाच्च । प्रतापेति ।—प्रतापेन—
कोष-दण्डजशक्त्या, (“स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोष-दण्डजम्” इत्यमरः) तेजसा च,
आतपेनेत्यर्थः, आक्रान्तम्—अधिष्ठितं, भुवनं येः तथोक्ताः । तेजोनिधेः,—प्रताप-
शालिनः, सूर्याच्च ।

(५) विग्रहेति ।—विग्रहेण—रणेन, कायेन च, (“विग्रहः कायविभार-
विभागे ना रणेऽस्त्वियाम्” इति मेदिनी) व्याप्तानि दिङ्मुखानि येः तथोक्ताः ।
भूभृत्प्रवरात्—भूभृत्,—राजसु, पर्वतेषु च, प्रवर,—श्रेष्ठः तस्मात्, [निर्द्धारं षष्ठी-
समामनिधेधात् सप्तमी एव आश्रयणीया । “भूभृत्प्रवरात्” इत्यत्र “भूभृत्प्रभवात्” इति
पाठे,—भूभृत्सु—भूपालेषु, प्रभवः,—पराक्रमः यस्य, अन्यत्र,—भूभृतां—पर्वतानां,
प्रभवः,—प्रथमप्रकाशस्थानं तस्मात् इत्यर्थः, (“प्रभवो जन्ममूलं स्यात् जन्महेतौ परा-
क्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने” इति मेदिनी) केचित्तु “भूभृत्प्रभवो ब्रह्मा” इति
व्याचक्षते] ।

(६) धरणीति ।—धरण्याः,—पृथिव्याः, धारणे—पालने, उदहने च, क्षमाः,
—शक्ताः । ब्रह्मकरात्—ब्रह्म—वेदोक्तं धर्मम् इत्यर्थः, करोतीति तस्मात्, विधात-
वृत्ताच्च, सामगानं कुर्वतः ब्रह्मणः करात् करिणः उत्पन्ना इति पौराणिकी वाचां ।
उदधीन्—समुद्रान्, पातुं—रचितुं, यस्मिन् । घनागमात्—घनः,—सान्द्रः, दृढ-
इत्यर्थः, आगमः,—शास्त्रज्ञानं यस्य तथोक्तात्, मेघागसाच्च, वर्षाकालं प्राप्येत्यर्थः ।

(७) इच्छति ।—इच्छा—कामनया, अर्थिनामिति भावः, फलानि—
अभिलषितानि, दातुं शीलमेषां तथोक्ताः, [अत्र इच्छाफलपूर्वकात् दाधाताः
“सुव्यजातौ—” (३ । २ । ७८ पा०) इत्यादिना णिनिप्रत्यये “आतो युक्—”
(७ । ३ । ३३ पा०) इत्यादिना युगागमे रूपम्] । मन्दनात्—मन्दयतीति तथोक्तात्,
तदाख्योद्यानाच्च ।

(८) सर्वेति ।—सर्वेषां भूतानां—प्राणिनां, जीवानाञ्च, प्रजानाञ्चेत्यर्थः,
क्षित्यादिमहाभूतानां वा, आश्रयाः,—आश्रयणीयाः ; यदा,—सर्वेषु—सकलषु द्रव्येषु

(८) तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु क्रमेण उदपादि हृणहरिण-
केमरो, सिन्धुराजज्वरः, गुर्जरप्रजागरः, गान्धाराधिपगन्धर्विप-
कूटपाकलः, (१०) लाटपाटवपाटच्चरः, (११) मालव-
लक्ष्मीलतापरशुः, प्रतापशील इति प्रथितापरनामा,

इति भावः, भूतानि—सत्त्वानि, नित्यत्वात् पारमार्थिका इति भावः, अत एव आश्रयाः ।
विश्वरूपप्रकराः,—विशेषां—जगतां, रूपप्रकराः,—रूपनिबन्धाः, [“विश्वरूपप्रकराः”
इत्यत्र “विश्वरूपप्रकराः” इति पाठे,—भगवतः श्रीविष्णोः दुर्दर्शरूपविशेषाः इव
इत्यर्थः] । औधरात्—थियं—मम्पदं, राजलक्ष्मीं वा, धरतीति तथोक्तात्, विष्णोश्च ।

(८) तैवित्यादि ।—“उदपादि” इत्यस्य “प्रभाकरवर्द्धनो नाम राजाऽधिराजः”
इत्युत्तरात् । उदपादि—उत्पन्नः । तमेव विश्वनष्टि, हृणेत्यादिभिः ।—हृणाः,—
तदाव्यक्तविविशेषाः, देशविशेषा वा, हरिणा इव—सृगा इव, तेषां तेषु वा केमरो
—सिंहः, तेषां विजयेन भूतिहेतुत्वादिति भावः, एवमुत्तरत्वापि बोद्धव्यम्, इतः
प्रभृति सर्वत्र रूपकमलङ्कारः, अभेदाध्यामदर्शनात् । सिन्धुराजज्वरः,—सिन्धुराजस्य
ज्वरः,—मत्तापटावकः रोगविशेषः । गुर्जरप्रजागरः,—गुर्जरनिद्राक्षयः, गुर्जरदेशीया
जना यस्य भयेन मृतं जायतीति भावः । गान्धाराधिपः,—गान्धाराज एव, गन्ध-
र्विपः,—गन्धर्वप्रधानो द्विपः, मत्तहस्तोऽर्थः, “स्वदे मृतं पुरोपच मज्जाञ्चैव मत्तज्जाः ।
यस्यान्नाय विमाद्यन्ति तं विद्यात् गन्धर्वमिन्द्रम् ॥” इत्युक्ताक्षणे वा, तस्य कूटः,—
निश्चलः, अविच्छेदीति भावः, यद्वा,—कूट—यन्त्रे, संयमनविशेषे इत्यर्थः, (“कूटोऽस्त्रो
निश्चलं राशो... । ...सोरावयव-यन्त्रयोः ॥” इति मेदिनी) पाकलः,—हस्तिज्वर-
विशेषः, (“पाकलं कुष्ठभेषज्यं पुंसि स्यात् कुष्ठरज्वरे” इति मेदिनी) । “विविधैर्नामभि
कूरी नानायोगिनिषु वर्तते । पाकलो गजैर्बहितापो वाजिप्लवकः ककुपे । इन्द्रमर्दो
मन्त्र्यवसु नीलिका ज्योतिरोपधिषु भूम्यामृषरो नाम ॥” इत्यादि वैयक्ये च ।

(१०) लाटिति ।—लाटानां—लाटदेशानां कवियाणां, [लाटशब्दात् “तत्र
जातः” (४।३।२५ पा०) इत्यणि रूपम्] पाटवस्य—नेपथ्यस्य, पाटच्चरः,—चौरः,
तद्विष्वसोऽर्थः, (“चौरैर्कागारिकलेन... पाट हरमल्लिखुचाः” इत्यमरः) ।

(११) मालवेति ।—मालवानां—तदाव्यजनपदानां, लक्ष्मीरेव लता, तस्याः
परशुः,—कुटारः । हृणादिराजविजिता, तदाव्यदेशविजिता वेति निष्कर्षः । प्रताप-
शीलः,—यतो हृणादिराजविजयी, अत एव प्रतापशील इति, प्रथितापरनामा—

(१२) प्रभाकरवर्द्धनो नाम राजाधिराजः । (१३) यो राज्याङ्गमङ्गीनि अभिषिच्यमान एव मलानीव मुमोच धनानि । यः परकीयेणापि कातरवल्लभेन रणमुखे तृणेनेव धृतेन अलज्जत जीवितेन । यः (१४) करधृतधौतामिप्रतिविम्बितेन आत्मनाऽपि अदूयत समितिषु सहायेन । रिपूणां पुरः (१५) प्रधनेषु धनुषाऽपि नमता यो मानो मानसेन अखिद्यत । यस्य

विख्यातायनामधेयः ; यद्वा,—प्रथित इति अपरः,—प्रभाकरवर्द्धनादितरः, नाम—समाख्या यस्य तथाभूतः ।

(१२) प्रमेति ।—प्रभाकरः,—मूर्धः, तद्वत् वर्द्धने इति तथोक्तः ; यद्वा,—प्रभाकरशायो वर्द्धनश्च इति वियहः, यशःप्रभावशालित्वात् ।

(१३) राज्याङ्गमङ्गीनि—राज्याङ्गानि—असत्यायाः प्रकृतयः, तत्सङ्गीनि—तत्सङ्गान्तानि । अभिषिच्यमानः,—राज्यं प्रतिष्ठाप्यमानः, अन्यत्र,—अभितः—सम्बतः, सिच्यमानः,—प्रीत्यमाणः, जलनेति भावः, [अत्र “उपसर्गात्—” (पा३।६५ पा०) इत्यादिना पवस्] यस्य सर्वतोभावेन जलसिक्तो भवति, सः अङ्गमङ्गीनि मलानि मुञ्चतीति लोकेदृष्टम् । मलानीव—दूषितानीव, क्लेशानिव च, धनानि मुमोच—तत्त्याज, दोनानायादिभ्यो दत्तवानित्यर्थः ; अत्र मलैः सह धनानासर्वेष्वर्थसाम्यप्रतीतिरुपसङ्गोद्धारः । परकीयेणापि—परायप्रवृत्तेनापि इत्यर्थः, कातरेषु, जनेषु इति शेषः, कातराणां—दुर्बलानां जनानां वा, वल्लभेन—प्रियेण, हातुसशक्नेनेति भावः, तृणेनेव—अतितुच्छेनेति भावः । कातरा अपि मुखे तृणानि धरन्ति इति प्रसिद्धिः । अलज्जत—अवपत, नित्यं परोपकाराय जीवनमुत्सृजन्नपि स नाहमेतावता कान्तेनापि कस्याप्यात्तस्य रक्षणाय जीवनमिदं तृणाय मत्वा उत्सृष्टं शक्नुवामिति अतुषान् किं मया जगति कृतमिति कुण्ठितोऽभूदित्यर्थः ।

(१४) करेति ।—करे—करतले, धृतः,—गृहीतः, धौतः,—निश्चितः, उज्ज्वलो वा ; अत्र धौतपदप्रयोगेण प्रतिविम्बग्रहणसामर्थ्यं प्रतिपादितमिति धोष्यम् ; यः असिः,—तरवारिः, तत्र प्रतिविम्बितेन—प्रतिफलितेन । अदूयत—सन्ततवान् । समितिषु—युद्धेषु, (“युद्धमाथोधनं जयं प्रधनं प्रविदारणम् । ...समुदायः स्त्रियः सयस्समित्याजिसमिदयुधः” इत्यमरः) सहायः,—सहचरः तेन ; असहाय एव सर्वान् जीरीपुः स इति भावः ।

(१५) प्रधनेषु—युद्धेषु । नमता—ज्यारोपणार्थमिति भावः । मानो—अभि-

(१६) अन्तर्गतापरिमितरिपुशल्यशङ्कुकीलितामिव निखलामुवाह
राजलक्ष्मीम् । यश्च सर्वासु दिक्षु (१७) समीकृततटावटविटपा-
टवीतरुदणगुल्मवल्लीकगिरिगहनैर्दण्डयात्रापथैः पृथग्भिर्भृत्योप-
योगाय व्यभजतेव वसुधाम् । यच्च (१८) अलब्धयुद्धदोहद-
मात्कीयोऽपि सकलरिपुसमुत्सारकः परकीय इव तताप प्रतापः ।
यस्य च (१९) वज्रमयो हृदयेषु, जलमयो लोचनपुटेषु, मारुत-

मानवान् । मानसेन—मनसा ; अस्तिः धनुश्च मया सहायत्वेन नीयते, न मन्नाम-
श्रवत्वेन, केवलिन उपस्थित्या वा श्रवणी जीयन्ते इति दुःखिनेति भावः ।

(१६) अन्तर्गतेति ।—अन्तर्गतेः, —अभ्यन्तरस्थैः, अपरिमितैः,—अगणितैः,
रिपून्—शत्रून्, रिपुनिक्षिप्तैरिति भावः, शल्यशङ्कुभिः,—बाणादिरूपकौलैः, कीलिता
—निखाता, संयमिता इत्यर्थः तामिव, इत्युत्प्रेक्षा । निखलाम्—अनपायिनीम् ।

(१७) समीकृतेति ।—समीकृतानि—समतलता नीतानि, तटाः,—नदी-
तीराणि, अवटाः,—गच्छाः, (“गच्छावटौ भुवि श्रभे” इत्यमरः) विटपाः,—
शाखाः, अटव्यः,—विपिनानि, तरवः,—वृक्षाः, दण्डानि गुल्माः,—सम्बाः, काण्डविरहित-
वृक्षा इत्यर्थः, (“अप्रकाण्डे सम्ब-गुल्मौ” इत्यमरः) वल्लीकाः,—वामलूराः, “ऊथी”
इति प्रसिद्धकीटविशेषसञ्चिता मृत्कुटाः इत्यर्थः, गिरिगहनानि—पार्वतीयवनानि ; यद्वा,
—गिरयः,—पर्वताः, गहनानि—गह्वराणि, पर्वतकन्दराण्येत्यर्थः येषु तैः ; (“गहनं
कलिलं विषु । नपुंसकं गह्वरं स्यात् दुःख-काननयोरपि” इति मेदिनी) यद्वा,—
समीकृताः तटावटाः यैः तादृशः ये विटपाटवीतरवः, तथा दण्डगुल्मवल्लीकगिरयश्च,
तैः गहनैः,—कच्छैः, दुष्पवेशैरित्यर्थः, दण्डयात्रापथैः,—दण्डः,—सैन्यं, (“सैन्ये काले
मानभेदे दण्डोऽस्त्री लघुर्द पुमान्” इति मेदिनी) तस्य यात्रापथैः,—गमनमार्गैः,
युद्धप्रयाणमार्गैरित्यर्थः । पृथग्भिः,—महद्भिः, प्रशस्तैरित्यर्थः । भृत्योपयोगाय—भृत्यानाम्—
अनुजीविनाम्, उपयोगाय—व्यवहाराय, सुखेन गमनायेति भावः, व्यभजत—
विभक्तवानित्यर्थः ।

(१८) अलभ्येति ।—न लब्धः,—प्राप्तः, युद्धदोहदः,—युद्धाभिलाषः येन तम्,
अतस्युद्धाभिलाषमित्यर्थः । सकलेति ।—सकलानां—समयाणां, रिपून्—शत्रून्,
समुत्सारकः,—निराकर्ता । परकीय इव—परसम्बन्धवः ; परकीयः प्रतापो यथा
विजयीयं तपति, तथा स्वप्रतापोऽपि सदृश्ययुद्धव्यापाराप्राप्तेरिति भावः ।

(१९) वज्रमयः,—अग्निरूपः, तेजोभूतमयश्च, [अत्र “तप्रकृतवचने मयद्”

मयो निश्चसितेषु, क्षमामयोऽङ्गेषु, आकाशमयः शून्यतायां, पञ्च-
महाभूतमयो मूर्त्त इव अदृश्यत (२०) निहतप्रतिसामन्तान्तः-
पुरेषु प्रतापः । (२१) यस्य च आसन्नेषु भृत्यरत्नेषु
प्रतिविम्बितेव तुल्यरूपा समलक्ष्यत लक्ष्मीः ; तथा च, यस्य
(२२) प्रतापाग्निना भूतिः, शौर्योष्मणा सिद्धिः, असिधाराजलेन

(५।४।२१ पा०) इति प्राचुर्यार्थं मयट्, एवं जलमयादिषु ज्ञेयम्] हृदयेषु - अन्तः-
करणेषु, सततप्रियविद्योगानलोद्दीपकवैकृतस्मरणदिति भावः । जलमयः,—अश्रुमयः
इत्यर्थः, अभूतमयश्च, शोकातिशयादजलनेत्राश्रुप्रपातादिति भावः । मारुतमयः,—
उष्णदीर्घनिश्वासपवनरूपः, मरुङ्गतमयश्च, दुःखातिशयादविरतोष्णश्वासवायुसञ्चारादिति
भावः । क्षमामयः,—क्षान्तिपूर्णः, क्षितिभूतमयश्च, विपक्षानामप्यवरीधवर्गो न पीडनीयः
इति स्त्रीलेनाविनाशितत्वादिति भावः ; यद्वा—क्षमामयः,—भूमिस्वरूपः, भूलोठनादिना
धूलिपूर्णत्वात् काठिन्याच्च । आकाशमयः,—गगनरूपः, व्योमभूतमयश्च, शून्यतायां—
विरहितायामिति यावत्, निश्चेष्टत्वे वा, प्रियतमविच्छेदादिति भावः ; अत एव पञ्च-
महाभूतमयः,—चित्यप्रेजोमरुद्गोमानि महान्ति पञ्चभूतानि, तदात्मकः, तत्तद्रूपेण
परिणत इत्यर्थः, मूर्त्तः,—मूर्त्तिमान् ; यथा महाभूतानां शब्दादयः गुणाः केवलं परार्थक-
फलाः, तथैवायं दयादालिष्यादिगुणयामाः परीपकृतये आसन्निति तात्पर्यम् ।

(२०) निहतेति ।—निहतानां—सङ्ग्रामे व्यापादितानां, प्रतिसामन्तानां—
विरोधिस्वराज्यान्तरवर्त्तिदेशाधिपानामित्यर्थः, अन्तःपुरेषु—अन्तःपुरवर्त्तिनीषु मारीषु
इत्यर्थः । अत्र एकस्यापि प्रतापस्य तत्तद्गुणयोगादनेकधीक्षेले हृदयादयः यथायोगं
प्रयोजकाः इत्युल्लेखालङ्कारः ।

(२१) आसन्नेषु—सन्निहितेषु, भृत्यरत्नेषु—भृत्या रत्नानीव ; यद्वा,—भृत्येषु
रत्नानि तेषु, भृत्यप्रेष्ठेषु, अमात्यप्रधानेषु इति यावत्, (“जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्न-
मिति कथ्यते” इति उत्पलमाला) प्रतिविम्बितेव—प्रतिफलितेव ; आसन्नानि रत्नानि
प्रतिविम्बं गृह्णन्ति इति दृश्यते लोके ; तुल्यरूपा—समभागेन विभक्ता ।

(२२) प्रतापाग्निना—प्रतापरूपेणानलेन, भूतिः,—सम्पत्, भव्य च, (भूति-
र्भव्यमिति सम्पत्तिः इत्यमरः) । शौर्योष्मणा—वीर्योष्मभावेन, अत्रयाचिकया शक्त्या
च, [अत्र “सर्व्वधातुभ्यो मनिन्” (उ० ४ पा० १४४ सू०) इति उषधातोः मनिन्-
प्रत्ययान्तेन^१ उषध्नाशब्देन अर्थबोधः । “इधि-युधि—” (उ० १ पा० १४४ सू०) इति
सूत्रे बाहुलक्यदृष्ट्यात् उषधातोः मक्प्रत्यये सिद्धस्याविवक्षितत्वात्] । सिद्धिः,—

वंशवृद्धिः, शस्त्रव्रणमुखैः पुरुषकारोक्तिः, (२३) धनुर्गुण-
किणेन करगृहीतिः अभवत् । यच्च (२४) वैरमुपायनं,
विग्रहमनुग्रहं, समरागमं महोत्सवं, शत्रुं निधिदर्शनम्,
अरिबाहुल्यमभ्युदयम्, आहवाहानं वरप्रदानम्, अवस्कन्द-
पातं दिष्टवृद्धिं, शस्त्रप्रहारपतनं वसुधारारसम् अभिन्यत ।

राज्यादिलाभः, पाकश्च । असिधाराजलेन—खड्गधाराकूपेण जलेन । वंशवृद्धिः,—वंशस्य
—कुलस्य, वंशीय, वृद्धिः,—अभ्युदयः, वर्धनञ्च । शस्त्रेति ।—शस्त्राणां व्रणानि—क्षतानि
एव ; यदा—शस्त्रव्रणानां—शस्त्रप्रहारेण जातानां क्षतानां मुखानि—अयाणि, आननानि
ध तैः, पुरुषकारोक्तिः,—पौरुषप्रकटनमित्यर्थः ; मुखैरेव उक्तिर्भवतीति तथाऽऽरीपः ।

(२३) धनुरिति ।—धनुषी गुणः,—मौर्वी, तस्य किणः,—मांसगन्धिः, व्रणजं
चिह्नमित्यर्थः, व्यायामहस्ताप्रकाशी वा तेन । करगृहीतिः,—राजयाज्ञभागग्रहणं,
करस्य—हस्तस्य ग्रहणञ्च । [अत्र सर्व्वं तृतीयाश्लेषे “सहयुक्ते—” (१।३।१८
पा०) इत्यादिपूर्वे “विनाऽपि तदयोगं तृतीया, वृद्धी यूनेत्यादिवाक्यनिर्देशात्” इति वक्ष्या
अतदयोगेऽपि सहार्थे तृतीया] ।

(२४) वैरमित्यादि ।—वैरं—विरोधः, शत्रुणा कृतम् अनिष्टाचरणमित्यर्थः,
उपायनम्—उपटौकनं, तत्रतिसाधने प्रीत्यातिशयादिति भावः । विग्रहं—युद्धं, शत्रुभिः
क्रियमाणमिति शेषः, अनुग्रहम्—अनुकम्पां, तवातीव अनुरागादिति भावः । समरागमं
—सङ्ग्रामीपस्थितिं, महोत्सवं, बलप्रतीक्षणादिभिः आनन्दवर्धनत्वादिति भावः । निधिदर्शनं
—निधेः,—सहामूल्यरत्नस्य, [अत्र निपूर्व्वस्य धाधातोः “उपसर्गे—” (१।३।१८ पा०)
इति किप्रत्यये निपातनादूपम्] दर्शनम् ; यदा,—निधेरिव दर्शनं यस्य तथाभूतम् ;
युद्धकण्विनीदमीपायत्वादिति भावः । अरिबाहुल्यं—शत्रूणामाधिक्यम्, अभ्युदयम्—
उन्नतिजननमित्यर्थः, तन्निर्मुदनेः प्रतापविस्तारात् राज्यविस्ताराच्चेति भावः । आहवाहानं
—युद्धे आकारणं, वरप्रदानम्—अभीष्टदानम् ; निरन्तरमभिलषितत्वादिति भावः ।
अवस्कन्दपातं—शत्रुष्वभिगमोऽवस्कन्दः, [अत्र अवपूर्व्वकात् स्कन्दधातोः “अकृत्तरि—”
(१।३।१८ पा०) इत्यादिना अधिकरणे घञि रूपम्] तस्य पातः,—उपस्थितिः, तं,
दिष्टवृद्धिं—भाग्यवर्धनम्, आनन्दवर्धनं वा । शस्त्रप्रहारेण, शत्रोरिति शेषः, पतनं—
अरातले लुण्ठनमित्यर्थः, वसुधारारसं—वसुधा—पृथ्वी, तस्या राः,—दानं, [रा दाने
प्रत्यक्षात् क्रिपी रूपम्] तस्य रसः,—रागः, स्वादो वा तम् ; यथा भूमिदः स्वर्गं

(२५) यस्मिंश्च राजनि निरन्तरैर्यूपनिकरैरङ्कुरितमिव कृतयुगेन,
दिक्षु खवि सर्पिभिः अध्वरधूमैः पलायितमिव कलिना, समुधैः
सुरालयैः अवतीर्णमिव स्वर्गेण, (२६) सुरालयशिखरोद्भूयमानै-
र्धवलध्वजैः पल्लवितमिव धर्मेण, (२७) वहिरुपरचितविकट-
सभासत्रप्रपाप्राग्वंशमण्डपैः प्रसूतमिव ग्रामैः, काञ्चनमयसर्वोप-

शक्तेत्, तथा सङ्ग्रामे शस्त्रप्रहारपतितोऽप्रीति भावः ; यद्वा,—यज्ञान्तवसुधाराकर्मणि
दण्डवत्पतनाद्यसाधारणानन्दरसमित्याशयः ।

(२५) यस्मिंश्च राजनि सतीत्यर्थः [अत्र “यस्य च—” (२।३।३० पा०)
इत्यादिना भावे सप्तमी ज्ञेया] निरन्तरैः,—अविच्छिन्नैः, यूपनिकरैः,—यूपाः,—
यज्ञार्थपशुबन्धनदारुविशेषाः, तेषां निकराः,—सङ्घाः तैः, अङ्कुरितं—प्ररोहकपेक्ष
समुत्थितमिव, इति क्रियात्प्रेचा । कृतयुगेन—सत्ययुगेन । दिक्षु खविसर्पिभिः,—
दिगन्तरालविसृमरैः, अध्वरधूमैः,—यज्ञधूमैः, पलायितमिव, समाच्छन्नदृष्टत्वेनेति
भावः, कलिना—चतुर्थयुगेन ; कलिः पापत्वात् पापस्य च कृण्वणतायाः कविसमय-
प्रसिद्धत्वात् धूमैर्हेतुभूतैरुपेक्षा स्फुटीकृता । समुधैः,—सुधा—अमृतं, चूर्णद्रव्यं, तेन
सहितैः, सुरालयैः,—देवमन्दिरैः ।

(२६) सुरैति ।—सुरालयानां—देवमाराणां, शिखरेषु—चूडासु, शीर्षदेशेषु
इत्यर्थः, उद्भूयमानाः,—उड्डीयमानाः तैः, धवलध्वजैः,—श्वेतपताकाभिः, पल्लविय-
मिव—समृत्तात् प्रसूतमिव ; धर्मस्य शुभतायाः कविसमयप्रसिद्धत्वात् तथाविधोपेक्षा-
बीजमेतत् ।

(२७) वहिरिति ।—वह्निः,—वाङ्मे देशे, उपरचितानि—निर्मितानि, विकटानि
—वृहन्ति, विशालानीत्यर्थः, सभानां—संसदां, (“समज्यापरिषद्गोष्ठीसभासमितिसंसदः ।
आस्थानी क्लीवमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥” इत्यमरः) सत्राणां—सदादानानां,
(“सवमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च” इत्यमरः) प्रपाणां—पानीयशालिकानां,
जलदानार्थगृहाणामित्यर्थः, (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः) प्राग्वंशानां—प्राक्—
पूर्वभागैः वंशः,—सपत्नीकयजमानसमुदायः यत्र तेषां, यस्मिन् गृहे हविर्द्रव्यादिकं
नियतं स्थाप्यते, तस्मात् पूर्वं सावरोधयजमानसदस्याद्यवस्थानानामित्यर्थः, (“प्राग्वंशः
प्राग्वविर्गेणात्” इत्यमरः) मण्डपानि—गृहाणि तैः, प्रसूतमिव—उत्पन्नमिव, सृष्ट-
मिवेत्यर्थः, ग्रामैः ; बहुभिः गृहैः अपरः ग्राम इव दृश्यमान आसीदिति भावः ।

करणैर्विभवैर्विशोर्णमिव मेरुणा, (१८) द्विजदीयमानैः अर्थ-
कलशैः फलितमिव भाग्यसम्पदा ।

(२८) तस्य च जन्मान्तरेऽपि सती पार्ष्वतीव शङ्करस्य,
गृहीतहृदया लक्ष्मीरिव लोकगुरोः, (३०) स्फुरत्तरलतारका
रोहिणीव कलावतः, सर्वजनजननी बुद्धिरिव प्रजापतेः,

काञ्चनमयसर्वापकरणैः,—स्वर्णनिर्मितसर्वद्रव्यसम्भारैः, विभवैः,—सम्पद्भिः, विशोर्णमिव
—पतितमिव, समागतमिवेत्यर्थः ; मेरोः स्वर्णमयत्वात् तत्र च सर्वसुवर्णानामानयनात्
स एव विशोर्णः तत्रापतित इवेत्युत्प्रेक्षा ; यद्वा—विशोर्णमिव—चयितमिव, स्वर्णरहित-
मिवेत्यर्थः ।

(२८) द्विजेति ।—द्विजेभ्यः,—विप्रेभ्यः, दीयमानाः,—विष्टज्यमानाः तैः ;
अर्थकलशैः,—धनकुम्भैः । भाग्यसम्पदा—सौभाग्यसमृद्ध्या ।

(२८) “तस्य” इत्यस्य “यशोवती नाम सहादेवी……अभूत्, या अस्य
वक्षसि……ललास” इति उत्तरेण सम्बन्धः । [अथ यशःशब्दात् “तदस्य—” (५।२।२४
पा०) इत्यादिना मनुपि “सादुपधायाश्च—” (८।२।२ पा०) इत्यादिना मतीर्मस्य
वकारादेशे यशस्वत्, ततः स्त्रियां ङीपि यशस्वती इति रूपसिद्धिः ; अयुत्यन्नप्राति-
पदिकात् यशःशब्दात् मनुपि “संज्ञायाम्” (८।२।११ पा०) इति मतीर्मस्य
वकारादेशे यशोवत् ततः ङीपि यशोवती इति कथञ्चित् निर्वाहः] । तामेव विशि-
नष्टि, सतीत्यादिभिः ।—सती—पतिव्रता, सती-नाम्नी च ; दक्षदुहितृरूपेण यदा
जाता, तदा पार्वत्याः सतीति संज्ञा आसीदिति प्रसिद्धिः । शङ्करस्य—शं—मङ्गलं,
करोतीति तथोक्तस्य, हरस्य च । “शङ्करस्य” इत्यादीनि “महामुनेः” इत्यन्तानि पदानि
राजपक्षेऽपि सङ्गमनीयानि । गृहीतहृदया—हृदययाहिणी, वक्षःस्थलवासिनी च,
[“गृहीतहृदया” इत्यत्र “गृहीतपरहृदया” इति पाठे,—गृहीतम्—आवर्जितं,
परेषाम्—अन्येषां, हृदयं—चेतः, सहावहारादिनेति भावः यथा सा ; अन्यत्र,—गृहीतम्
—आश्रितं, परस्य—श्रेष्ठस्य, विष्णोरित्यर्थः, हृदयं—वक्षःस्थलं, सततपवित्रपातिव्रत्याव-
लम्बनात् इति भावः यथा सा] लोकगुरोः,—जगद्गुरोः नारायणस्य, पृथिवीपतेः ।

(३०) स्फुरदिति ।—स्फुरन्ती—दीप्यमाना, तरला—चञ्चला, तारका—
कनीनिका यस्याः सा, स्फुरन्ती—दीप्यमाना, तरला—भासुरा, उज्ज्वला इत्यर्थः,
(“तरलं चञ्चले षिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम्” इति मेदिनी) तारका—नक्षत्र-
रूपिणीत्यर्थश्च । कलावतः,—चतुःषष्टिविद्याशालिनः, चन्द्रस्य च । सर्वजनजननी—

(३१) महाभूभृत्कलोद्गता गङ्गेव वाहिनीनायकस्य, (३२) मान-
सानुवर्त्तनचतुरा हंसीव राजहंसस्य, (३३) सकललोकार्चित-
चरणा तथैव धर्मस्य, (३४) दिवानिशम् अमुक्तपार्श्वस्थितिः
अरुन्धतीव महामुनेः, (३५) हंसमयीव गतिषु, परपुष्टमयीव

सर्वेषां जनानां जननी—उत्पादनी, [जनधात्री: “अस्मि” (७०२ पा० १०३
स०) इत्यादिमूलं बाहलकयङ्गणात् अनिप्रत्यये ततो डीपि रूपम्] माता च, “राज-
भार्या प्रमः पृथ्वी गरुडारोपमावृता । श्वशूः पूर्वजपत्नी च ममैता मातरः स्मृताः ॥”
इत्युक्तं । प्रजापतेः,—ब्रह्मणः, प्रजापालस्य च ।

(३१) महेति ।—महन्—विशालं, भूभृतां—राज्ञां, कुलं—वंशः, महाभूभृतः,
—हिमाद्रः, कुलं—तनूः इति च, (“कुलं जनपदे गोत्रे मजातीयगणेषु च । भवने
च तनौ कौवम्” इति मेदिनी) तस्मात् उद्गता—जाता, निर्गता च, [अव “निरा-
दयः क्रान्ताद्यर्थे पद्यस्या” (वा०) इति समासः] । वाहिनीनायकस्य—सेनापतेः,
तर्गङ्गणीपतेः समुद्रस्य च, (“वाहिनी स्यात्तर्गङ्ग्यां सेना-सैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी) ।

(३२) मानमिति ।—मानमस्य—चित्तस्य, तटाग्न्यस्य मरस्य, अनुवर्त्तनम्—
अनुसरणं, तस्मिन् चतुरा—निपणा । राजहंसस्य—कलहंसस्य, नृपीतमस्य च,
(“राजहंसस्तु कादम्बं कलहंसे नृपीतमे” इति मेदिनी) ।

(३३) सकलमिति ।—सकलैः,—समग्रैः, लोकेः,—जनेः, अर्चिता—सेवितो,
चरणौ—पादौ, अर्चिताः चरणाः,—बहूचादिशाखाश्च यस्याः सा, (“चरणौऽस्ती
बहूचादौ मूले गोत्रे पदेषु च” इति मेदिनी) तथै—अग्यजःसामाख्या वेदा इत्यर्थः,
[अव “सङ्गाया—” (५।२।४२ पा०) इत्यादिना विहितस्य तथपः “द्विविभ्यां—”
(५।२।४३ पा०) इत्यादिना अयजादेशे स्थानिवद्भावात् “टिङ्गाणञ्—” (४।१।१५
पा०) इत्यादिना डीपि रूपम् । “स्त्रियासक् सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी”
इत्यमरः] । धर्मस्य—विहितक्रियाकलापस्य, तज्जनितावृष्टस्य वा, धर्मोऽस्त्वस्येति
धर्मः तस्य, [अश्व-आदित्वाटचप्रत्ययः] धर्मवत् इत्यर्थः ।

(३४) दिवानिशम्—अहोरात्रम् । [अव “विप्रतिषिद्धम्—” (२।४।१३
पा०) इत्यादिना समाहारबन्धः] । अमुक्तं ।—अमुक्ता—न लक्षा, पार्श्वे स्थितिर्गया
सा, सततपार्श्वचारिणीत्यर्थः । महामुनेः,—वसिष्ठस्य, राजर्षेः । अव “सती पार्वतीव
शङ्करस्य” इत्यादिषु सर्वत्र श्लिष्टैः पदैः अनेकार्थप्रत्यायनात् शेषमङ्गरोपमाश्लक्षारः ।

(३५) हंसमयीव—हंसरूपिणीव, मृदुमन्दगमनादिति भावः । परपुष्टमयीव

आलापेषु, चक्रवाकमयीव पतिप्रेम्णि, प्राङ्गमयीव पयो-
धरोन्नतौ, मदिरामयीव विलासेषु, निधिमयीव अर्थसञ्चयेषु,
वसुधारामयीव प्रसादेषु, कमलमयीव कोपसङ्ग्रहेषु, (३६) कुसुम-
मयीव फलदानेषु, सन्ध्यामयीव वन्द्यत्वे, (३७) चन्द्रमयीव
निरूपत्वे, दर्पणमयीव प्रतिप्राणियहणेषु, सामुद्रमयीव पर-
चित्तज्ञानेषु, परमात्ममयीव व्याप्तिषु, स्मृतिमयीव पुण्यवृत्तिषु,

—कोकिलरूपिणीव, मधुरस्वरत्वादिति भावः। पतिप्रेम्णि—भर्तृप्रणये, विरहे
कातर्यातिशयादिति भावः। प्राङ्गमयीव—वर्षामयीव, पयोधरोन्नतौ—स्तनोन्नतौ,
मेघोन्नतौ च। (“पयोधरः कोषकारे नारिकेलं स्तनेऽपि च। कशेरु-मेघयोः” इति
मेढिनी)। विलासेषु—विभ्रमचष्टितेषु। अर्थसञ्चयेषु—अर्थानां—धनानां, सञ्चयः,—
सङ्ग्रहः तेषु, निधिमयीव—निधिः,—गमं धनं, तन्मयीव, धनसञ्चयकारिणी इति भावः।
वसुधारामयीव—वसूनां—धनानां, धारा—वर्षणं, तन्मयीव, प्रसादेषु—अनुग्रहेषु, दयासु
इत्यर्थः; एतादृशी दयावती, यत् मतं वसूनि अन्तर्जीविभ्योऽर्थिभ्यश्च वितरतौति
भावः। कमलमयीव—पद्मरूपिणीव, कोपसङ्ग्रहेषु—धनभाण्डारचरणेषु इत्यर्थः,
कर्णिकासम्पूरणेषु च, वीजकोपग्रहणेषु इत्यर्थः।

(३६) कुसुममयीव—पद्मरूपिणीव, फलदानेषु—कृतस्य कर्मणः पुरस्कारादि-
दानेषु वृत्तादीनां श्रयादिवितरणेषु वा इति भावः; पुष्पान्तरमेव फलम्योत्पत्त्यै
ब्रूयादशयः। सन्ध्यामयीव—सन्ध्यारूपिणीव, वन्द्यत्वे—पूज्यत्वे; सन्ध्या यथा लोकैः
पूज्यते, तथाऽसौ पूज्यते इति भावः।

(३७) चन्द्रमयीव—चन्द्ररूपिणीव, निरूपत्वे—अनुपत्ते, अक्षीधत्वे इत्यर्थः,
उभरादित्ये च, शीतलप्रकृतित्वादिति भावः। दर्पणमयीव—आदर्शरूपिणीव, प्रति-
प्राणियहणेषु—प्राणिनं प्राणिनं प्रति इति प्रतिप्राणि, यत् ग्रहणम्—आवर्जनं, सर्व-
लोकवशीकरणम् इत्यर्थः, सर्वजनप्रतिबिम्बधारणं च तेषु। सामुद्रमयीव—सामुद्रं—
परचित्तज्ञानसाधनं समुद्रकृतं शास्त्रं, येन अन्यस्य चित्तवृत्तिः ज्ञायते, तन्मयीव तद्रूपिणीव,
परचित्तज्ञानेषु—परिषां चित्तस्य—मनसः, मानसोदितविषयस्येति भावः, ज्ञानेषु
—बोधेषु; उपस्थितिचण एव आश्रितानां परिषां मनोऽभिप्रेतकार्यसमाचरणादिति
भावः। परमात्ममयीव—परमेश्वररूपिणीव, व्याप्तिषु—व्यापनभाविषु, सर्वत्र कार्येषु
अभिनिर्वृतात्, सर्वलोकान्तर्गामित्वाच्च। स्मृतिमयीव—स्मरणरूपिणीव, पुण्यवृत्तिषु

मधुमयीव सभाषणेषु, अमृतमयीव तृप्यक्षु, दृष्टिमयीव भृत्येषु,
निर्वृतिमयीव सखीषु, वेतसमयीव गुरुषु, गोत्रहृद्विरिव
विलासानां, प्रायश्चित्तशुद्धिरिव स्त्रीत्वस्य, आज्ञासिद्धिरिव मकर-
ध्वजस्य, (३८) व्युत्थानबुद्धिरिव रूपस्य, दिष्टहृद्विरिव रतेः,
मनोरथसिद्धिरिव रामणीयकस्य, दैवसम्पत्तिरिव लावण्यस्य,
वंशोत्पत्तिरिवानुरागस्य, वरप्राप्तिरिव कान्तेः, सर्गसमाप्तिरिव
सौन्दर्यस्य, आयतिरिव यौवनस्य, अनभ्रहृद्विरिव वैदग्ध्यस्य,
अयशःप्रभृद्विरिव लक्ष्म्याः, यशःपुष्टिरिव चारित्र्यस्य, हृदय-

—पुण्यकर्मानुष्ठानेषु, पुण्यानि कर्माणि न विस्मर्यन्ते बहुव्यापृततयाऽपीति भावः ।
मधुमयीव सभाषणेषु—संलापेषु, मधुरभाषित्वात् इति भावः । अमृतमयीव—
सुधासयीव, जलमयीव च, तृप्यक्षु—सन्तोषं गच्छक्षु, सर्वेषां तृप्तिप्रदाने पाटवादिति
भावः । [“तृप्यक्षु” इत्यत्र “तृप्यक्षु” इति पाठे,—तृपामनुभवक्षु, पिपासुषु इत्यर्थः] ।
दृष्टिमयीव—वर्षणरूपिणीव, भृत्येभ्यो वाञ्छाऽतिरिक्तप्रदत्तादिति भावः । निर्वृतिमयीव
—सुखमयीव, सखीषु—वयस्यासु ; तासां सततसुखसंविधानादिति भावः । वेतस-
मयीव—वेतसरूपिणीव, निरन्तररमत्वादिति भावः । अत्र सर्वत्र सप्तम्यन्तेषु “सप्तम्य-
धिकरणे च” (२।३।३६ पा०) इति विषयाधिकरणे सप्तमी] गोत्रहृद्विरिव—वंशी-
प्रतिरिव, विलासानां—विभ्रमवेष्टितानां, विभ्रमातिशयविभ्रारादिति भावः । प्रायश्चित्त-
शुद्धिः,—प्रायश्चित्तेन—चान्द्रायणादितपसा, शुद्धिः,—पूतत्वम् ; स्त्रीत्वं हि पापमयं
कातर्यादिदोषदूषितत्वात्, तत्तु अनया निजगणेः अन्यथाकृत्य पावितम् उज्ज्वलितं वा
इति भावः । मकरध्वजस्य—कामस्य, आज्ञासिद्धिः,—अस्याः तथा कमनीयत्वं, यथा
एतद्दर्शने कस्यापि कामावेशः न शस्यतीति कामस्य अव्याकृताज्ञत्वमिति भावः ।

(३८) व्युत्थानबुद्धिरिव—विशेषेण उत्थाने—अभ्युदये, बुद्धिरिव—प्रज्ञेव ।
दिष्टहृद्विरिव—भाग्योदय इव । रामणीयकस्य—रमणीयत्वस्य, [अत्र रमणीयशब्दात्
“यौपधात्—” (५।१।१३२ पा०) इत्यादिना बुजि रूपम्] । सर्गसमाप्तिरिव—सृष्टिशेष
इव, नान्दितः सौन्दर्यमिति भावः । आयतिरिव—आभोग इव, परिपूर्णतेवेत्यर्थः ।
अनभ्रहृद्विरिव—विना मेघं वर्षणमिव, असम्भवत्वात् इति भावः, वैदग्ध्यस्य—
विपुण्यायाः ; यथा अनभ्रहृद्विः बिम्बयोत्यादिका, तथा अस्याः वैदग्ध्यमपि आश्चर्य-

तुष्टिरिव धर्मस्य, सौभाग्यपरमाणुसृष्टिरिव प्रजापतेः, शमस्यापि शान्तिरिव, विनयस्यापि विनीतिरिव, अभिजात्यस्यापि अभिजातिरिव, संयमस्यापि संयतिरिव, धैर्यस्यापि धृतिरिव, विभ्रमस्यापि विभ्रान्तिरिव, यशोवती नाम महादेवी प्राणानां प्रणयस्य विसम्भस्य धर्मस्य सुखस्य च भूमिरभूत्, या अस्य वक्षसि नरकजितो लक्ष्मीरिव ललास ।

निसर्गत एव च स (३८) नृपतिः आदित्यभक्तो बभूव । प्रतिदिनमुदये दितकृतः स्नातः सितदुकूलधारी धवलकर्पट-प्राहतशिराः प्राङ्मुखः क्षितौ जानुभ्यां स्थित्वा कुङ्कुमपङ्कानुलिप्ते मण्डलके पवित्रपद्मरागपात्रीनिहितेन स्वहृदयेनेव सूर्यानुरक्तेन रक्तकमलपण्डेन अर्च्चां ददौ ; अजपञ्च जप्यं

जननमिति भावः । अयशःप्रसृष्टिः,—अयशसः,—अकीर्तिः, चपलव्रजनितस्यति भावः, प्रसृष्टिः,—प्रसार्जनम्, अपनयनमित्यर्थः सा इव ; अनप्रायिनौ लक्ष्मीरियमिति भावः । यशःपुष्टिरिव—यशसां—कौर्त्तिनां, पुष्टिः,—पोषणं सेव, अतीवमुच्चरितत्वादिति भावः । अभिजातस्य—कौलीन्यस्य, अभिजातिः,—सत्कुलजातत्वं, सेव । महादेवी—कृताभिषेका प्रधाना महिषी । भूमिः,—भाजनम् । नरकजितः,—नरकामुरजंतुः, नारायणस्य इत्यर्थः, नरकं—निरयं, जितवानिति तथाभूतस्य च ।

(३८) निसर्गतः,—स्वभावतः, आदित्यस्य भक्तः आदित्यभक्तः,—सूर्यपरायण इत्यर्थः, सूर्योपासक इति यावत्, [अदितिशब्दादप्यर्थं “दित्यदित्या—” (४।१।८५ पा०) इत्यादिना ण्यप्रत्यये रूपम्] प्रकृतिः स्वानुकूलं भजते इति तेजस्विनः तेजस्विसमाराधनं समञ्जसम् । दिनकृतः,—सूर्यस्य । सितदुकूलधारी—परिहितशुभपट्टवसनः । धवलति । —धवलने—श्वेतने, कर्पटेन—वसनेन, प्राहतम्—आच्छादितं, शिरा यस्य तथाभूतः, श्वेतीणीषधारीत्यर्थः । कुङ्कुमेति । —कुङ्कुमस्य पङ्केन—घनद्रवेण, घटकुङ्कुमेनेत्यर्थः, अनुलिप्तं—प्रदिग्धं, रञ्जितमिति यावत् तस्मिन् । मण्डलके—मण्डलाकारे पद्मादिरूपेणाङ्किते स्थाने, सूर्योपासनाविधिविहिते इति भावः । पवित्रेति । —पवित्रा—विशुद्धा, पद्मरागस्य पात्री—पद्मरागमणिनिर्मितं भाजनं, [अत्र पाधातोः “दादिभ्यश्चन्दसि” (३० ४ पा० १६८) इति स्त्रन्प्रत्यये “वनी र च” (४।१।७ पा०) इति डीपि रूपम्] तस्यां निहितं—रञ्जितं तेन । स्वहृदयेनेव—स्वस्य—आत्मनः, हृदयेनेव—मानसेनेव,

सुचरितः प्रत्युषसि मध्यन्दिने दिनान्ते च अपत्यहेतोः प्राध्वं
प्रयतेन मनसा जञ्जपूको मन्त्रमादित्यहृदयम् ।

(४०) भक्तजनानुरोधविधेयानि तु भवन्ति देवतानां
मनांसि ; यतः स राजा कदाचित् ग्रीष्मसमये यदृच्छ्या सित-
करकरसितसुधाधवलस्य हर्म्यस्य पृष्ठे सुष्वाप ; पार्श्वे चास्य
द्वितीयशयने देवी यशोवती शिष्ये । (४१) परिणत-

भक्तिप्रवणेन इति भावः । सूर्यानुरक्तेन—आदित्यानुरागिणा । रक्तकमलपङ्केन—रक्तोत्पल-
निचयेन, (“अजादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम्” इत्यमरः) अर्चा—पूजाम् । जप्यं—जप-
नीयम् । सुचरितः,—सुशीलः, प्रभाकरवर्द्धन इति भावः । प्रत्युषसि—प्रभाते ।
मध्यन्दिने—मध्याह्ने । दिनान्ते—सूर्याकाले । अपत्यहेती,—पुत्रार्थम् । प्राध्वं—
प्रणतः सन्, [अव्ययमेतत् । “प्राध्वन्तु प्रणते चातिदूरवर्त्तनि बन्धने” इति मेदिनी] ।
प्रयतेन—विविधेन । जञ्जपूकः,—पुनःपुनर्जपपरायणः । [“यजजपदशां यजः”
(१।२।१६६ पा०) इति जकप्रत्यये रूपम्] । मन्त्रम्—“अर्कन्तु मूर्द्धि विन्यस्य
ललाटे तु श्विं न्यसेत्” इत्यादि न्यासपूर्वकम् “आदित्यो मन्त्रसंयुक्तः आदित्यो भुवनेश्वरः ।
आदित्यान्नापरो देवः क्षादित्यः परमेश्वरः ॥” इत्यादि भविष्यपुराणोक्तम्, आदित्य-
हृदयम्—आदित्यस्य—सूर्यस्य, हृत्—चित्तम्, अभते—गच्छति इति आदित्यहृदयं
—सूर्यचित्तप्रियमित्यर्थः, आदित्यप्रीतिकरमिति यावत् ।

(४०) भक्तेति ।—भक्तजनानां—तदेकासक्तानां, सेवकानामित्यर्थः, अनुरोधस्य—
निवेदनस्य, विधेयानि—वञ्जानि ; अनन्तभक्तिमानसुलभाः देवप्रसादाः इति भावः ।
यदृच्छ्या—स्नेच्छ्या, [अत्र या इच्छा इति विग्रहे “मधूरव्यसकादयश्च” (२।१।७२
पा०) इति निपातनात् समासः] सितेति ।—सितकरः,—चन्द्रः, तस्य कराः,—
किरणाः, तद्वत् सिताभिः,—श्याभिः, सुधाभिः,—चूर्णप्रलीपैरिति यावत्, धवलं—शुभ्रं
तस्य ; यद्वा,—सितकरकरसितोऽसौ सुधाधवलश्च तथाभूतस्य विशदचन्द्रप्रभोद्भासितस्य
सुधाधवलस्य च इति भावः । हर्म्यस्य—प्रासादस्य इति यावत्, (“हर्म्यादि धनिना वासः
प्रासादो देवभूभुजाम्” इत्यमरवचनात्) । पृष्ठे—उपरिभागे । सुष्वाप—निद्रौ ।
द्वितीयशयने—अपरशय्यायाम् । “द्वितीयशयने” इत्यनेनास्य संयमित्वं प्रकटीकृतम् ;
“नाश्रियात् भार्यया साकं न च सुष्यात् तथा समम्” इति श्ररणात् । शिष्ये
—शयितवती ।

(४१) “परिणत—” इत्यादिः “देवी यशोवती.....उदतिष्ठत्” इत्युत्तरः ।

प्रायायान्तु श्यामायाम्, आसन्नप्रभातवेलाविलुप्यमानलावण्ये
लिलम्बिषमाणे सौदत्तेजसि तारकेश्वरे, (४२) कराग्रमृष्ट-
कुमुदिनोपमोदजन्मनि शशधरस्वेदे इव गलति अतिशीतले
अवश्यायपयसि, (४३) मधुमदमत्तप्रसुप्तसौमन्तिनीनिश्वास-
हतेषु सङ्क्रान्तमदेष्विव घूर्णमानेषु अन्तःपुरप्रदीपेषु,
(४४) राजनि च विमलनखप्रतिविम्बिताभिः संवाह्यमानचरणे
इव तारकाभिः, विस्रब्धप्रसारितैः दिगङ्गनानामिवापितैरङ्गै-
र्मधुसुगन्धिभिः स्वहस्तकमलतालवृन्तवातैरिव श्वसितैर्मुखश्रिया

शान्त्यः । अव “उदीऽनूर्ध्वकर्मणि” (१।३।२४ पा०) इति अनूर्ध्वगृहणात्, शयनात्
उत्थानरूपार्थे नात्मनेपदप्राप्तिः] परिणतप्रायायां—प्रायेणावसितायां, श्यामायां—
निशायाम् । (“श्यामा स्याच्छारिवा निशा” इत्यमरः) । आसन्नेति । --आसन्नया—
आपतन्त्येत्यर्थः, प्रभातवेलाया—प्रलूषसमयेन, विलुप्यमानं—क्षीयमाणं, लावण्यं—कान्त्यस्य
तथाभूते । लिलम्बिषमाणे—लम्बितुमिच्छति, अस्तु जिगमिषति इति यावत्, पश्चिमायां
दिशीति शेषः । सौदत्तेजसि—क्षीयमाणरश्मौ । तारकेश्वरे—तारा राज्ञे, चन्द्रमसि इत्यर्थः ।

(४२) करेति । —कराग्रैः,—किरणैः, हस्तादेश, मृष्टायां—कृतस्पर्शायां,
भृतायाञ्च, कुमुदिन्यां—कैरविश्यां, यः प्रमोदः,—सत्त्वीयजनिप्रपौतिः, तस्मात् जन्म
—उत्पत्तिर्यस्य तथोक्तं । शशधरस्वेदे इव—चन्द्रघर्मे इवेत्युपेक्षा, गलति—पतति,
स्वतन्त्रेत्यर्थः । अवश्यायपयसि—तुषारजले, (“अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं
हिमम्” इत्यमरः) ।

(४३) मध्विति । —मधुमदं—मद्यपानजनितचित्तविकारिण, मत्तानां—क्षीवाणां,
प्रसुप्तानां—निद्रितानां, सौमन्तिनीनां—नारीणां, निश्वासैः हताः,—सञ्चालिताः तेषु, अत
एव सङ्क्रान्तमदेष्विव—प्राप्तमद्यपानजनितवस्याविशेषध्वित्युत्पत्त्या ; मत्तानां प्रमदानां
निश्वाससङ्क्रादिति भावः । घूर्णमानेषु—आव्यमाणेषु ।

(४४) राजनि—नरेन्द्रे । विमलंति । —विनर्तुषु—निर्मलंषु, स्वर्कषु इत्यर्थः,
नखेषु, पादयोरिति भावः, प्रतिविम्बिताः,—प्रतिफलिताः ताभिः । तारकाभिः,—
नखैः । संवाह्यमानेति । —संवाह्यमानौ—आव्यमानौ, संस्रव्यमानौ इत्यर्थः, चरणौ
यस्य तथाभूते इवेत्युपेक्षा । विस्रब्धंति । —विस्रब्धं—विश्रब्धं यथा तथा, प्रसारितानि
—विसारितानि तैः, अङ्गैः,—अवयवैः, [अव “लक्षणे—” (१।४।९० पा०) इत्या-

वीज्यमाने, विमलकपोलस्थलस्थितेन सितकुसुमशेखरेणैव
रतिकेलिकचग्रहलम्बितेन प्रतिमाशशिखिम्बेन विराजिते,
स्वपति देवी यशोवती सहस्रैव,—“आर्यपुत्र ! परित्रायस्व
परित्रायस्व” इति भाषमाणा भूषणरवेण व्याहरन्तीव परि-
जनम् उत्कम्पमानाङ्गयष्टिः उदतिष्ठत् ।

अथ तेन सर्वस्यामपि पृथिव्याम् (४५) अश्रुतपूर्वेण,
किमुत देवीमुखे, “परित्रायस्व” इति ध्वनिना दग्ध इव अव-
णयोः एकपद एव निद्रां तत्याज राजा । शिरोभागाच्च कोप-

दिना इत्यभूतलक्षणे तृतीया] मधुसूगन्धिभिः,—मधु—मकरन्दं, तद्वत् सुगन्धिभिः,—
सुरभिभिः । मुखश्रिया—वदनलक्ष्म्या । विमलंति ।—विमलं—स्वच्छं, यत् कपोलस्थलं
—गण्डदेशः, तस्मिन् स्थितं—प्रतिफलितं तेन । सितकुसुमशेखरेणैव—श्वेतपुष्पाशिरो-
माण्ड्येनैव । रतीति ।—रतिकेलिः,—सुरतक्रीडा, तत्र यः कचग्रहः,—केशकषणं,
तेन लम्बितं तेन । प्रतिमाशशिखिम्बेन—शशिप्रतिविम्बेन इत्यर्थः । स्वपति—निद्राति,
राजनीति पूर्वेणान्वयः । भूषणरवेण—अलङ्कारशिञ्जितेन ; भीत्या अङ्गवेषनेन
भूषणरवः समुदितः इति भावः । व्याहरन्तीव—कथयन्तीव, स्वभयमिति शेषः ;
यद्वा,—आह्वयन्तीव । परिजनं—सखीजनं, भृत्यजनं वा । उत्कम्पमानाङ्गयष्टिः,—
उच्चैः,—अतिशयेन, कम्पमाना—वेपमाना, अङ्गयष्टिः,—क्षीणदेह इत्यर्थः यस्याः
तथाभूता ।

(४५) अश्रुतपूर्वेण—पूर्वमश्रुतेन ; तादृशी राजन्वति देशे प्रजानां तथाभूत-
विपत्त्यातस्य असम्भवादिति भावः । [अत्र “संपा—” (२।४।७१ पा०) इत्यादिज्ञौ
“भूतपूर्वे चरट्” (५।३।५३ पा०) इति निर्देशात् पूर्वनिपाते भूतपूर्ववत् सामान्यात्
अश्रुतपूर्वं इति मिद्धिः] यद्वा,—अश्रुतः पूर्वः,—प्रागप्याविर्भावः यस्य तथाविधेन,
प्राचीनैरप्यश्रुतोत्पत्तिकेन इत्याशयः । किमुत—किं पुनः, यस्य राज्यं साधारणप्रजानामपि
किमपि भयकारणं नास्ति, तस्य अन्तःपुरे स्वमहिष्याः भयकारणस्य अतीव असम्भाव्यत्व-
मेवेति भावः । दग्ध इव—ज्वलित इव ।—एकपदं—तत्कालं एव, सद्य एवेत्यर्थः,
(“एकपदं तत्काले नपुंसकम्……” इति मेदिनी) अकस्मादेव वा । “शिरोभागाच्च”
इत्यस्य “वगेन उत्पत्तं” इति उत्तरं सम्भवाः ; तमेव विज्ञापयति, शिरोभागादिति ।
—शिरोभागात्—शीर्षदेशात्, शयनीयस्येति भावः । कोपति ।—कोपेन—क्रोधेन,

कम्पमानदक्षिणकराकृष्टेन कर्णोत्पलेनेव निर्गच्छता अच्छ-
धारेण धौतासिना सीमन्तयन्निव निशाम्, (४६) अन्तराल-
व्यवधायकम् आकाशम् इव उत्तरीयांशुकं विलिपन् वामकर-
पल्लवेन, करविक्षेपवेगगलितेन हृदयेनेव भयनिमित्तान्वेषिणा
भ्रमता दिक्षु कनकवलयेन विराजमानः, (४७) सत्वरव-
तारितवामचरणाक्रान्तिकम्पितप्रासादः, पुरः पतितेन असि-
धारागोचरगतेन शशिमयूखखण्डेनेव खण्डितेन हारेण राजमानः,
लक्ष्मीचुम्बनलग्नताम्बूलसरञ्जिताभ्यामिव निद्रया कोपेन च
अतिलोहिताभ्यां लोचनाभ्यां पाटलयन् पर्यन्तान् आशानाम्,

कम्पमानः,—विधमानः, दक्षिणः,—अपसव्यः, करः,—हस्तः, तेन आकृष्टः,—आक्षिप्तः
तेन । निर्गच्छता—निर्गलता । अच्छधारेण—निर्मलधारेण । धौतासिना—
निश्चितकरवालेन, सीमन्तयन्निव—दिशा कुर्वन्निव, अतिप्रभया कियतः स्थानस्य
प्रकाशीभूतत्वात्, समन्तादन्धकारावृतत्वाच्च निशयाः सीमन्तीकरणत्वमवगन्तव्यम् ।

(४६) अन्तरालेति ।—अन्तरालस्य—संध्यस्य, व्यवधायकं—व्यवधानकारणमित्यर्थः,
आच्छादकमिति यावत् । आकाशमिव—शून्यमिव, सूक्ष्मत्वात् स्वच्छत्वाच्च उज्ज्वलनीला-
भासत्वाद्वा तथा बोध्यम् । उत्तरीयांशुकम्—उत्तरामङ्गं, वामकरपल्लवेन विलिपन्—
—पर्यस्यन्, अपसारयन् इत्यर्थः । करेति ।—करस्य विलेपः,—प्रसारणमित्यर्थः,
तस्य वेगः,—रवः, तेन गलितं—निःसृतं तेन । भयेति ।—भयस्य निमित्तं—
कारणम्, अन्विष्यतीति तथोक्तेन । कनकवलयेन—काञ्चनकटकेन ।

(४७) सत्वरति ।—सत्वरं—सवेगम्, अवतारितेन—अधःस्थापितेन, वामचरणेन
या आक्रान्तिः,—आघातः, तथा कम्पितः,—चालितः, प्रासादः,—हृदयेन तथा-
भूतः । असिधारागोचरगतेन—असिधाराया गोचरं—विषयं, गतः,—प्राप्तः तेन,
असिधाराप्रतिबिम्बितेन इत्यर्थः । शशिमयूखखण्डेनेव—चन्द्रकिरणशकलनेव, शोभनात्
ओज्ज्वल्याच्चेति भावः ; खण्डितेन—कृन्नेन । राजमानः,—शोभमानः । लक्ष्मीति ।—
लक्ष्म्याः,—कर्तृभूतायाः राजलक्ष्म्याः, चुम्बनं, तेन लग्नः,—संसक्तः, यः ताम्बूल-
रसः,—पञ्चरागः, तेन रञ्जिताभ्याम् इव—अनुलिप्राभ्यामिवेत्युपेक्षा । अतिलोहिता-
भ्याम्—अतिरक्ताभ्याम् । पाटलयन्—अंतरक्तीकुर्वन् । आशानां—दिशां, पर्यन्तान्
—प्राक्तदेशान् ।

(४८) आबद्धान्धकारया त्रिपताकया भ्रूकुव्या पुनरिव त्रियामां परिवर्त्तयन्,—“देवि ! न भेतव्यं, न भेतव्यम्” इत्यभिदधानो वेगेन उत्पपात ; सर्वासु च दिक्षु विक्षिप्तचक्षुः यदा न अद्राक्षीत् किञ्चिदपि, तदा पप्रच्छ तां भयकारणम् ।

अथ (४९) गृहदेवतास्त्रिव प्रधावितासु यामिक-विलासिनीषु, प्रबुद्धे च समीपशायिनि परिजने, शान्ते च हृदयो-त्कम्पकारिणि साध्वसे, सा समभाषत,—“आर्य्यपुत्र ! (५०) जानामि, स्वप्ने भगवतः सवितुर्मण्डलात् निर्गत्य द्वौ कुमा-रकौ तेजोमयी बालातपेनेव पूरयन्तौ दिग्भागान्, वैद्युतम् इव जीवलीकं कुर्वाणौ, मुकुटिनौ, कुण्डलिनौ, अङ्गदिनौ, कव-चिनौ, गृहीतशस्त्रौ, इन्द्रगोपकरुचा रुधिरं धाम्ना स्नातौ,

(४८) आबद्धान्धकारया — आपूर्णतिमिरया ; महाक्रोधीत्युक्तः इति भावः । [“आबद्धान्धकारया” इत्यत्र “बद्धान्धकारया” इति पाठोऽपि — स एवार्थः ।] त्रिपता-कया — रेखावर्णय । त्रियामां — प्रहरवितयवतीं रजनीमित्यर्थः । परिवर्त्तयन् — प्रवर्त्तयन्, जनयन्नित्यर्थः । विक्षिप्तचक्षुः — प्रेरितनेत्रः, पातितनयन इत्यर्थः ।

(४९) गृहदेवतासु इव — गृहाभिष्टालदेवीषु इवेत्युत्पत्त्या, प्रधावितासु — सवेगम् आपतितासु, आर्त्तनादशयणादिति भावः । यामिकविलासिनीषु — प्रहरपालिकासु, अन्तःपुररक्षिकासु नारीषु इति यावत् । [“यामिकविलासिनीषु” इत्यत्र “यामिकिनीषु” इति पाठः, — यामः, — प्रहरः एव यामक, तत्र तिष्ठति याः ताः यामिक्यः तासु, प्रहरिणीषु इत्यर्थः । [अत्र “भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने । संसर्गेऽस्ति-विवक्षायां भवन्ति सत्त्वादयः ॥” इति नित्ययोगेऽर्थे “अत —” (५।२।१५ पा०) इति इति डौपि रूपम्] प्रबुद्धे — जागरिते । साध्वसे — भये, (“भीतिर्भी. साध्वसं भयम्” इत्यमरः) ।

(५०) जानामि — मन्ये । तेजोमयी — तेजःपूर्णौ । बालातपेनेव — अभिनव-स्यंसपूखेनेव. पूरयन्तौ — व्यापूयन्तौ । वैद्युतमिव — तडिन्मयमिव । जीवलीकं — जगत् । मुकुटिनौ — किरीटधारिणौ । कुण्डलिनौ — कुण्डलालङ्कृतौ । अङ्गदिनौ — केयूरशोभितौ । कवचिनौ — वस्त्रधरौ । इन्द्रगोपकरुचा — इन्द्रगोपकः, — वर्षाकालिक-रक्तवर्षकोटविशेषः, तद्वत् रक्तं — प्रभा यस्य तथाभूतम् । धाम्ना — स्त्रीयतेजसा, प्रभया

उन्मुखेन उत्तमाङ्गवटमानाञ्जलिना जगता निखिलेन प्रणम्य-
मानौ, कन्यया एकया च चन्द्रमूर्त्येव सुषुम्णारश्मिनिर्गतया
अनुगम्यमानौ क्षितितलमवतीर्णौ; तौ च मे विलपन्त्याः
शस्त्रेण उदरं विदार्य प्रवेष्टुम् आरब्धौ; प्रतिबुद्धाऽस्मि च आर्य्य-
पुत्रं विक्रीशयन्ती वेपमानहृदया” इति ।

एतस्मिन्नेव च कालक्रमे राजलक्ष्मणाः प्रथमालापः (५१) प्रथ-
यन्निव स्वप्नफलम् उपतीरणं रराण प्रभातशङ्कः । भाविनीं
भूतिमिव अभिदधाना दध्नुः अमन्दं दुन्दुभयः । चकाण

इति यावत्, उपलक्षितौ इति भावः । [“धाम्ना” इति पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते] अत
एव रुधिरं—रक्तं, स्नातौ—अभिषिक्तौ, इवेति शेषः; यदा,—रुधिरं—रक्तवर्णेन,
इन्द्रगोपकृत्वा धाम्ना—स्वदेहकिरणेन, स्नातौ । उन्मुखेन—ऊर्ध्वमुखेन । उत्तमेति ।
—उत्तमाङ्गे—शिरसि, (“उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्” इत्यमरः) वटमानः,—आवधन्,
अञ्जलिः यस्य तेन, शिरोबद्धाञ्जलिनेति यावत् । जगता—जगद्वासिजनेनेत्यर्थः । निखि-
लेन—समस्तेन । प्रणम्यमानौ—अभिवन्द्यमानौ । चन्द्रमूर्त्येव—चन्द्रवत् रुचिरविग्रह-
वत्येव दृश्यमानया इत्यर्थः, चन्द्रिकासमुद्भासितकलिवरयः इति भावः । सुषुम्णारश्मि-
निर्गतया—सुषुम्णाख्योऽमृतमयी रविरश्मिः, तस्मात् निर्गता—निःसृता तथा ।
[सर्व्ववैव मुद्रितपुस्तकेषु “सुषुम्णारश्मि” इति पाठो विद्यते, न तु लिपिकरप्रमादात्
प्रथममुद्रितपुस्तके स्थानमलभत, अनन्तरं तमेवादृशं कृत्वा सर्व्ववैव गडुलिकाप्रवाह-
नायेन तथैव अवर्त्तत इति मन्यामहे ; वस्तुतस्तु सुषुम्णारश्मि” इत्येव प्रकृतः पाठः,
शास्त्रेषु सर्व्ववैव सुषुम्णा इति आकारान्तस्यैव प्रयोगदर्शनात् “सुषु” इति अव्यक्तं शब्दं
आधत्ति यत्र इति व्युत्पत्त्या साधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नत्वाच्च आकारान्त एव
युज्यते, न तु अकारान्तः इति सुधीभिः विभाव्यम्] । तौ च—कुमारावित्यर्थः ।
प्रवेष्टुम्, उदरमेवेति शेषः । प्रतिबुद्धा—जागरिता । विक्रीशयन्ती—आर्त्तस्वरेण
आकारयन्ती ।

(५१) प्रथयन्निव—विस्तारयन्निव । उपतीरणं—तीरणे इति उपतीरणम्,
[“अव्ययं—” (२।१।६ पा०) इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] तीरणमपीपे वा ।
रराण—दधान । प्रभातशङ्कः,—प्रातःकाले वाद्यमानः शङ्कः । भाविनीम्—
आभाविनीं, भूतिम् अभ्युदयम्, अभिदधानां,—कथयन्तः, सूचयन्त इत्यर्थः, अमन्दम्—

कीणाहता आनन्दादिव प्रत्युषनान्दी ; जय जयेति प्रबोधमङ्गल-
पाठकानाम् उच्चैर्वाचोऽश्रूयन्त । पुरुषश्च वल्लभतुरङ्गमन्दुरा-
मन्दिरे मन्दमन्दं सुप्तोत्थितः सप्तीनां कृतमधुरहेषारवाणां पुर-
श्चोतत्तुषारसलिलशीकरं किरन् मरकतहरितं यवसं वक्त्रापर-
वक्त्रे पपाठ,—

“निधिस्तरुविकारेण सन्मणिः स्फुरता धाम्ना ।

शुभागमो निमित्तेन स्पष्टमाख्यायते लोके ॥ ३ ॥

अनन्यम्, उच्चैरित्यर्थः । दुन्दुभयः,—भयः । चकाण—दधान । [कण्ठः भौवादिकस्य
लिटि रूपम्] । कीणाहता—कीणः,—वौणादिवादनदण्डः, तेन आहता—ताडिता ।
प्रत्युषनान्दी—प्राभातिकभरौवाद्यविशेषः । प्रबोधेति ।—प्रबोधे—जागरणकालं, राज्ञ
इति शेषः, मङ्गलपाठकानां—माङ्गलिकस्तीवपाठिनाम् । पुरुषश्च—कथित् अश्वपाल
इति भावः । वल्लभेति ।—वल्लभानां—प्रियाणां, तुरङ्गाणाम्—अश्वानां, मन्दुरा—
वाजिशाला एव, [मदिधातोः “मन्दिवाशिमथिचतिचङ्गादिभ्य उरच्” (उ० १ पा०
३६ सू०) इति उरचि रूपम्] “वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः ।] । मन्दिरं
तस्मिन् मदिधातोः “इषिमदि—” (उ० १ पा० ५२ सू०) इत्यादिना किरचि प्रत्यये
रूपम् । मन्दमन्दं—शनैः शनैः । मप्तीनाम्—अश्वानाम् । (“घोटके पीति-तुरग...
... ।हयमेन्धवसप्तयः” इत्यमरः) । कृतंति ।—कृतः सधुरः,—मनोज्ञः,
हेषारवः,—हेषाध्वनिः यैः तथोक्तानाम् । (“...अश्वानां हेषा हेषा च निःस्वनः”
इत्यमरः) पुरः,—अयतः । च्योतदिति ।—च्योतलः,—जरलः, तुषारसलिलानां—
हिमजलानां, शीकराः,—विन्दवः यस्मात् तथोक्तम् । मरकतहरितं—मरकतवत्
—“पात्रा” इत्याख्यहरिदण्यमणिर्विशेषवत्, हरितः,—श्यामवर्णः तम् । [मरकतशब्दः
मरकपूर्वकात् तृधातोः उपत्यये सिद्धः, “अन्येष्वपि दृश्यते” (३।२।१०१ पा०) इति
सूत्रे “अपि-शब्दः सर्वोपाधिष्वभिचारार्थः, तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि
कचित्” इति हत्तेः] । यवसं—घासं, (“घासी यवमम्” इत्यमरः) किरन्—विचिपन्,
दददित्यर्थः । वक्त्रापरवक्त्रे—वक्त्रच्च अपरवक्त्रच्च ते, तदाख्ये मातावृत्ते ।

अथ प्रभाते सुप्तोत्थिताश्वपालः यदृच्छया पठिताभ्यां श्रीकाभ्यां राज्ञः भाविसुपुत्र-
लाभं सूचयति, निधिरिति ।—लोके—जगति, तरुविकारेण—तरुणां—वृक्षाणां,
विकारेण—विकृतभावेन, शाखानां परिणाहोद्गतानामधीमुखत्वादिरूपेण इत्यर्थः,
(भूत्याः अधः यव निधिः वर्तते, त्वत्याः हृदाः अधीमुखशाखामूलभाजो भवन्ति इति

अरुण इव पुरःसरो रविं पवन इवातिजवी जलागमम् ।

शुभमशुभमथापि वा नृणां कथयति पूर्वनिदर्शनोदयः” ॥४॥

नरपतिस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणेन अन्तःकरणेन तामवादीत्,
—“देवि ! (५२) किं मुदोऽवसरे विषीदसि ? समृद्धाः ते
गुरुजनाशिषः, पूर्णा नो मनोरथाः, परिगृहीताऽसि कुलदेव-
ताभिः, प्रसन्नस्ते भगवान् अंशुमाली न चिरैणैव अतिगुण-
वदपत्यवयलाभेन आनन्दयिष्यति भवतीम्” इति अवतीर्य

प्रसिद्धिः । निधिः,—अधःस्थितरत्नविशेषः, स्फुरता—विसरता, धास्त्रा—तेजसा,
प्रभयति यावत्, समृद्धिः,—सट्त्वं, तथा निमित्तेन—शुभमशुभकलक्षणैः, शुभा-
गमः,—सङ्गतीत्यतिः, स्पष्टं—स्फुटम्, आख्यायते—सूच्यते । अत्र प्रस्तुतस्य शुभागमस्य
निमित्तेन, अप्रस्तुतस्य च निधिः तरुविकारेण, तथा समृद्धेरपि स्फुरता धास्त्रा स्पष्टा-
ख्यानरूपकक्रियाऽभिमुख्यत्वात् सालादीपकमलङ्कारः । वक्त्रं वृत्तं,—“वक्त्रं नादान्नसौ
स्यातामस्वैर्योऽनुदुभि ख्यातम्” इति वृत्तरत्नाकरधृतलक्षणात् ॥ ३ ॥

अरुण इति ।—पूर्वनिदर्शनोदयः,—प्रागेव शुभागमलक्षणाविर्भावः, पुरःसरः,—
अयोदित इति यावत्, अरुणः,—सूर्यसारथिः, रविं—सूर्यमिव, अतिजवः,—अति-
वेगवान्, पवनः,—वायुः, जलागममिव—वारिवर्षणमिव, नृणां—मानवानां, शुभं
—सङ्गलम्, अथापि वा अशुभम्—असङ्गलं, कथयति—आचष्टे, सूचयतीत्यर्थः ।
अत्र पूर्वनिदर्शनोदयेन सह अरुणस्य तथा पवनस्य च अवैधर्मसाम्यप्रतीतिः सालोपमा-
लङ्कारः । अपरवक्त्रं वृत्तम्,—“अयुजि न-न-र-ला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं न-जौ
ज-रौ” इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(५२) [पुस्तकान्तरे “किम्” इति पाठो न विद्यते] । मुदोऽवसरे—आनन्द-
समये इत्यर्थः । विषीदसि—विषणा भवसि । समृद्धाः,—सम्पन्नाः, मिद्धा इति यावत् ।
पूर्णाः,—सफलाः । नः,—अस्माकम् । कुलदेवताभिः,—वंशाराध्याभिः देवताभिः,
परिगृहीताऽसि—अनुकम्पिताऽसि, अनुकम्पयात्वेन स्वीकृताऽसीत्यर्थः ; अन्यथा कथं लोक-
दुर्लभाभोष्टफलप्राप्तिभूचक्रप्रावगमः ? इति भावः । अंशुमाली—सूर्यः । न चिरैणैव—
अत्रिलम्बेनैव । अतिगुणवदिति ।—अतिगुणवताम्—अतिगुणशालिनाम्, अपत्यवयाणां—
पुत्रयोः पुत्राश्च इत्यर्थः, लाभेन—प्रदानेनेति यावत् । [“इति” इत्यनन्तरम् “अभिधाय”
इति पाठः ग्रन्थान्तरे दृश्यते ; तथा पाठे “अवादीत्” इति क्रिययाऽन्वितस्य सन्दर्भस्य

अथक्रियमाणाः क्रियाश्चकार ; यशोवती अपि तुतोष तेन पत्युः भाषितेन ।

(५३) ततः समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् कालांशे देव्याञ्च यशोवत्यां देवो राज्यवर्द्धनः प्रथममेव सम्बभूव गर्भे । गर्भस्थितस्यैव च यस्य यशसेव पाण्डुतामादत्त जननी । (५४) गुणगौरवक्लान्तेव गात्रमुद्धोदं न शशाक । कान्तिविसरामृतरसद्वमेव आहारं प्रति पराङ्मुखी बभूव । शनैः शनैः उपचीयमानगर्भभरालसा च गुरुभिः वारिताऽपि वन्दनाय कथमपि सखीभिर्हस्तावलम्बेन अनीयत । विश्राम्यन्ती शालभञ्जिकेव समीपगतस्तम्भभित्तिषु अलक्ष्यत । (५५) कमललोभनिलीनैः

पुनरभिधाय इत्यनेनान्वयः क्रियापुनरुक्तदोषापादकः इति न सदादृतः इति श्रेयम्] ।

यथाक्रियमाणाः,—नित्यं सम्याद्यमाना इत्यर्थः ।

(५३) समतिक्रान्ते—समतीते । कालांशे—समयविभागे । सम्बभूव—सम्भूतः, सञ्जात इत्यर्थः । यस्य—राज्यवर्द्धनस्य, भाविन इति भावः । जननी—यशोवती, पाण्डुतां—पाण्डुवर्णत्वं, यशसः शुभत्वेन कविभिर्वर्ण्यमानत्वादिति भावः ; आदत्त—जग्राह, पाण्डुवर्णां अभूदित्यर्थः ।

(५४) गुणति ।—गुणादीं—दयादाक्षिण्यादीनां, गर्भस्थाभंकस्य इति भावः, गौरवेष—अतिशयगुरुत्वेन, क्लान्तव—खिन्नेव इत्यर्थः । उद्धोदं—धारयितुमित्यर्थः, न शशाक—न चक्षमे, कथञ्चिद्धारयामास इति भावः । कान्तीति ।—कान्तीनां—लावस्थानां, विसरः,—प्रसर एव, अमृतरसः,—पीयूषास्तादः, मुधास्तादजन्वानन्दसन्दीह इति यावत्, तेन दृष्टा इव—लब्धदृष्टिः इव । पराङ्मुखी—विमुखी, बभूव—अरुचिमती जाता इत्यर्थः । उपचीयमानेति ।—उपचीयमानः,—वर्द्धमानः, यो गर्भभरः,—गर्भस्य भारः, तेन अलसा—सम्भरा । वारिताऽपि—निषिद्धाऽपि । वन्दनाय—प्रणामादिरुपाचननाय, गुरुभ्यामिति शेषः, [अथ “क्रियार्थी—” (२।३।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] । हस्तावलम्बेन—हस्तधारणेन । विश्राम्यन्ती—विश्रामार्थं तिष्ठन्ती, शालभञ्जिकेव—पुतलिकेव, समीपगतस्तम्भभित्तिषु—समिहितस्थानाकुडेषु, अलक्ष्यत—अदृश्यत ।

(५५) कमलेति ।—कमलेषु लोभः,—चरणयोः कमलशुद्धा लोलुपता इत्यर्थः,

अलिभिरिव वृत्तैः उद्धर्तुं नाशकत् चरणौ । मृणाललोभेन च
चरणनखमयूखलग्नैः भवनहंसैरिव सञ्चार्यमाणा मन्दमन्दं
बभ्राम । (५६) मणिभित्तिपातिनीषु प्रतिमास्तपि हस्ताव-
लम्बनलोभेन प्रसारयामास करकमलं, किमुत सखीषु !!
(५७) माणिक्यस्तम्भदीधितिः अपि आलम्बितुम् आचकाङ्क्ष, किं
पुनर्भवतलताः !! समादेशुमपि असमर्था आसीत् गृहकार्याणि,
कैव कथा कर्तुम् !! आस्तां नूपुरभारखेदितं चरणयुगलं, मन-
साऽपि न उदमहत सोधम् आरोढम् । अङ्गान्यपि न अशक्नोत्
धारयितुं, दूरे भूषणानि । चिन्तयित्वाऽपि क्रीडापर्वताधिरोह-
णम् उत्कम्पितस्तनो तवास । प्रत्युत्थानेषु उभयजानुशिखर-

[अत्र चरणयोः कमलज्ञानं साम्यनिबन्धनप्रतिभोक्त्यापन्नम् इति आलिसदलङ्कारानु-
प्राणितोपवेशम्,] तेन निनीतैः, —संस्कृतैः, चरणयोरिति भावः, अलिभिः, —मृङ्गैः, वृत्तौ
इव—आकोर्णौ इव । मृणाललोभेन—मृणालानि एतानीति धिया यो लोभः तेन ;
अत्रापि अलङ्कारः पूर्ववत् बोध्यः । चरणेति ।—चरणयोः नखाः, तेषां मयूखेषु—
किरणेषु, लघ्नाः,—संस्कृताः तैः । सञ्चार्यमाणा इव—सञ्चार्यमाना इव, भ्रमणपद्धतिः
गृहवर्तिहंसादेवानया शिञ्चितेति हृदयम् । अत्र सर्वत्र वाक्यापेक्षा इति ज्ञेयम् ।

(५६) मणीति ।—मणिभित्तिषु—मणिमयकुशेषु, पतन्तीति पातित्यः तासु,
प्रतिमासु—प्रतिविम्बेषु, हस्तावलम्बनलोभेन—हस्तधारणाशया । किमुत—किं पुनः ।
एवमप्येऽपि । अत्र अतन्मिन् तद्वद्भुक्तदद्यात् आलिसदलङ्कारः ।

(५७) माणिक्येति ।—माणिक्यस्य—रत्नविशेषस्य, स्तम्भाः,—भूषणाः, माणिक्य-
निर्मितस्तम्भा इत्यर्थः, तेषां दीधितयः,—मयूखाः ताः । भवनतलताः,—गृहाङ्गनवर्त्मिनीः
वज्रोत्थित्यर्थः । समादेशुम्—आज्ञप्सुम् । आस्तां—तिष्ठन् । नूपुरेति ।—नूपुरयोः,—
मञ्जोरयोः, भारेण खेदितं—सञ्जातखेदम् । उदमहत—उत्साहमकरोत् । सोधं—
हर्षोपरितलमित्यर्थः ; आरोहणचित्तामपि कर्तुं नाशकौत्, किं पुनरुपराध्यासारीहण-
मिति भावः । दूरे—किमुतेत्यर्थः ; दूरे भूषणानि आसताम् इति वाऽर्थः । क्रीडति ।—
क्रीडापर्वते विहारार्थेनिर्मितकृत्रिमशैले, अधिरोहणम्—आरोहणम् । उत्कम्पित-
स्तनौ—उत्कम्पितौ—उद्वेपितौ, हृत्कम्पनादिति भावः, स्तनौ—कुक्षौ यस्याः तादृशी ।
तवास—असौ मयव । “तवास” इत्यत्र “तत्तान” इति पाठः,—शुक्ल, पातनाद्यञ्चक-

विनिहितकरकिशल्याऽपि गर्वादिव गर्भेण अधार्यत ।
 (५८) प्रतिदिवसञ्च अधोमुखी स्तनपृष्ठसङ्क्रान्तेन अपत्यदर्शनौ-
 त्स्वयात् अन्तःप्रविष्टेन इव मुखकमलेनैवं प्रीयमाणा ददर्श
 गर्भम् । उदरे तनयेन हृदये च भर्त्ता तिष्ठता दिगणितामिव
 लक्ष्मीमुवाह । पत्युस्सङ्गमुक्तशरीरा च शरीरपरिचारिकाणाम्
 अङ्गेषु, सपत्नीनान्तु शिरःसु पादौ चकार । (५९) अवतीर्णे
 च दशमे मासि (६०) सर्वोर्वीभृत्यक्षपाताय वज्रपर-

ध्वनिं चकारेत्यर्थः] । प्रत्युत्थानेषु — गुरुजनायागमने प्रत्युद्गमनेषु, उभयोर्जांवीः — ऊरु-
 पर्वणोः, जङ्घावोः सन्निदेशयोरित्यर्थः, शिखरयोः, — अग्रयोः, विनिहितः, — अर्पितः,
 करकिशलयः — हस्तपङ्क्तयः यया तथाभूता । अधार्यत — न्यवार्यत इत्यर्थः, प्रत्युत्थान-
 मुपक्रममाणाऽपि तैर्जांत्वर्षवत्त्वात् तत् प्रत्युद्ध्यत इव इति भावः ।

(५८) [“प्रतिदिवसञ्च” इत्यत्र “दिवसञ्च” इति पाठे, — कृत्स्नं दिनं व्याप्येत्यर्थः ।
 अत्र पते “कालावनोः —” (२।३।५ पा०) इत्यादिना अयन्तसंयोगे द्वितीया ।
 प्रथमपदे — दिवसं दिवसं प्रति इत्ययथोभावं क्रियाविशेषणम् इति विवेकः] । स्तनेति ।
 — स्तनपृष्ठे — स्तनयोरुपरि, सङ्क्रान्तं — प्रतिविस्मितं तेन ; पाण्डुरतया स्वच्छत्वादिति
 भावः । अपत्येति । — अपत्यस्य — पुत्रस्य, गर्भस्थितस्येति भावः, दर्शने यत् शौकुं —
 कुतूहलं तस्मात् । दिगणितां — इरावत्तां, लक्ष्मीं — श्रियम् । पत्युस्सङ्गति । — पत्युः,
 — स्वामिनः, उ सङ्ग — क्रीडे मुक्तं — निहितं, शरीरं यया तथाभूता । [“पत्युस्सङ्ग —”
 इत्यत्र “सव्युस्सङ्ग —” इति पाठान्तरम्] । शरीरेति । — शरीरं — देहं, परिचरन्ति —
 सेवन्ते याः तासां, पादादिसंवाहकानामित्यर्थः, अङ्गेषु — क्रीडेषु, तत्तदवयवेषु वा
 इत्यर्थः । सपत्नीनां — समानभर्तृकाणां, दुर्भगानामिति भावः । भर्तुरादरातिशयात्
 सत्त्वाः सपत्नीरतिक्रम्य अतिष्ठदिति भावः, न तु वास्तवत्वेन तासां शिरःसु पादौ
 स्थापितवती । अत्र पादयोः युगपदनेकत्र स्थापनमसम्भवम् इति आपाततः विरोधस्य
 भिन्नसमयत्वेन समर्थनात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

(५९) अवतीर्णे — उपास्थिते ।

(६०) सर्वेति । — सर्वेषाम् उर्वीभृतां — भूमताम्, एकत्र — नृपाणाम्, अन्यत्र, — भूमि-
 भराणां, पञ्चतानामित्यर्थः, (“भूमिभूमिधरे नृपे” इत्यमरः) पक्षपाताय — सहायनिपातनाय,
 शत्रुद्वन्द्वनाशाय च, (“पक्षी मासङ्गके... । ...सखिसहाययोः । उल्लोरग्रे पतने च...” इति

माणभिः इव निर्मितं, (६१) विभुवनभारधारणसमर्थं शेषफणा-
मण्डलोपकरणैः इव कल्पितं, सकलभूभृत्कम्पकारिणं दिग्गजा-
वयवैः इव विहितम् असूत देवं राज्यवर्द्धनम्; (६२) यस्मिन्
जाते जातप्रमोदा नृत्यमय्य इव अजायन्त प्रजाः। पूरिता-
सङ्काशङ्कशब्दमुखरं प्रहृतपटहशतपटुरवं गम्भीरभेरीनिनाद-
निर्भरभरितभुवनं प्रमोदोन्मत्तमर्त्यलोकमनोहरं मासमेकं
दिवसमिव महोत्सवम् अकरोत् नरपतिः।

अथ अन्यस्मिन्नतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् काले (६३) कन्द-
लिनि, कुम्भलितकदम्बतरौ, तोक्मदणस्तम्बे, स्तम्भिततामरसे,

मेदिनी) वज्रपरमाणुभिरिव—वज्रस्य—कुलिङ्गस्य, परमाणवः,—अतिचुद्रा अंश-
विशेषाः तैरिव। इन्द्रः पुरा वज्रेण पर्वतानां पद्मच्छेदं कृतवान् इति पुराणवार्ता।

(६१) विभुवनस्य—विजगतः, भारस्य धारणे—पालने, वहने च, समर्थ-
योग्यम्। शेषेति।—शेषस्य—अनन्तनागस्य, फणामण्डलानि—फटासङ्ख्याणि एव,
उपकरणानि—उपादानकारणानि तैरिव; अन्यथा कथं तादृशभारधारणे सामर्थ्य-
मस्येति भावः। सकलिति।—सकलानां भूभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, कम्पकारिणं—
कम्पहेतुं, रिपूत्याश्रयव्रतत्वादिति भावः; अत एव दिमिति।—दिग्गजानाम्—
ऐरावतादीनाम्, अवयवैः,—अङ्गैरिव। असूत—प्रसूतवती। राज्यवर्द्धनं—राज्यं
वर्द्धयतीति तथोक्तम्, अन्वर्थाभिधेयमिति भावः।

(६२) यस्मिन्—राज्यवर्द्धने। जातप्रमोदाः,—समुत्पन्नहर्षाः। नृत्यमय्यः,—
नृत्यरूपाः, सदा नर्तनपरायणा इत्यर्थः। प्रजाः,—जनाः। पूरितेति।—पूरितानाम्
—आधापितानाम्, असङ्काशां—वह्नां, शङ्कानां—कल्मसां, शब्दैः,—रवैः, मुखरः,—
कीलाह्वलपूर्णः तम्। प्रहृतेति।—प्रहृतानां—ताडितानां, पटहशतानां—वादिविशेष-
समूहानां, पटवः,—महान्ताः, रवा यस्मिन् तथाविधम्। गम्भीरिति।—गम्भीरैः,—मन्दैः,
भेरीणां—दुन्दुभीणां, निनादैः,—निःस्वनैः, निर्भरम्—अत्यन्तं यथा तथा, भरितम्—
आपूरितं, भुवनं यत्र तथाविधम्। प्रमोदेति।—प्रमोदेव—प्रहर्षेण, उन्मत्तैः,—
उन्नमितैः, मर्त्यलोकैः,—मनुष्यैरित्यर्थः, मनोहरं—रमणीयम्।

(६३) कन्दलिनि—कन्दलीलताकुसुमशोभिनि; यदा—नवाहुरशालिनि।
कुम्भलितेति।—कुम्भलिताः,—मुकुलिताः, कदम्बतरवः यस्मिन् तथोक्ते। तोक्मदणस्तम्बे

विकसितचातकचेतसि, मूकमानसौकसि नभसि देव्या देवक्या
इव चक्रपाणिः यशोवत्या हृदये गर्भे च सममेव सम्बभूव
हर्षः । शनैः शनैः च (६४) अस्याः सर्वप्रजापुण्यैरिव परि-
गृहीता भूयोऽपि आपाण्डुताम् अङ्गयष्टिर्जगाम । गर्भारम्भेण

—तीक्षाः,—हरिद्वर्णाः, [तक्घातोः सप्रत्यये “वृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्”
(६।१।१०८ पा०) इति अकारस्य ओकारादेशे रूपम् । “तीक्ष्णं कर्णमलं पंसि
हरितं च हरिद्वर्णं” इति मेदिनी] दण्डमत्स्याः,—दण्डगुच्छाः यस्मिन् तव, तद्वृ-
द्धगुच्छे इत्यर्थः । सम्भिनेति ।—नन्वितानि—नियन्तानि, वातविरहादिति भावः,
तामरसानि—पद्मानि यव तादृशं विकसितेति ।—विकसितम्—उल्लासितं, सततम्
अम्बुलाभादिति भावः, चातकानां—पल्लिविशेषाणां, चेतः,—मानसं यस्मिन् तथोक्ते ।
मूकेति ।—मूकाः,—निःशब्दाः, मानसगमनादिति भावः, मानसौकसः,—हंसाः
यस्मिन् तादृशं, वर्षासु सत्यन्तीकं दृष्टिजनस्य आविलत्वात् हंसानां तत्सुहाराङ्गत्वेन
मानसमरसं निर्मलं विहरणस्य “जनधरमयं मानसं यान्ति हंसाः” इत्यादिकवि-
समप्रसिद्धिरिति भावः । नभसि—आवर्णे मांसि, (“आवर्णे तु स्थान्नभाः आवर्णिकश्च
सः” इत्यमरः) । देवक्याः,—यसुदेवपत्न्याः, भगवतः श्रीकृष्णस्य मातृरिति यावत् ।
चक्रपाणिः,—श्रीकृष्णः चक्रं चक्राकृतिरेखा, पाणौ—करतले यस्य स इति च ;
[“प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठा सप्रत्ययौ” (वा०) इति सप्तम्यन्तस्य परप्रयोगात् रूपम्] ।
यशोवत्याः,—प्रभाकरवर्द्धनस्य सहिष्ण्याः ; अन्यव,—यशस्विन्याः । हृदये हर्षः,—
आनन्दः, गर्भे हर्षः,—हर्षनामा नरपतिरित्यर्थः । अत्र देवकी-चक्रपाण्योः यशोवती-
हर्षयोः यथाक्रममुपमानोपमेयद्वयस्थयोः सादृश्यलक्ष्मीसमवगाहनादुपमा हर्ष इति
शेषेण सहोक्तिः ; अपि चात्र गर्भे समाजः श्रीहर्षस्य समुत्पत्तिरनन्तरमेव हृदये हर्षस्य
समुत्पत्तिरुचिता, हयोरेतयोः समकालिकत्वेन कथनात् कार्य-कारणयोः पौर्वापर्य-
विपर्ययरूपतिशयोक्तिरलङ्कारः इत्यवगन्तव्यम् ।

(६४) अस्याः,—यशोवत्याः । सर्वति ।—सर्वासां प्रजानां—जनानां, पुण्यैः,
—सुकृतेः ; पुण्यानां यशोविशेषत्वात् शुभतया वर्णनायाः “यशसि धवलता
वर्णते हासकीर्त्या” इत्यादुक्तिभिः कविसमयमिद्वत् । परिगृहीता—आश्रिता ।
आपाण्डुताम्—ईषत्पाण्डुवर्णताम् ; सर्वप्रजापुण्यजनसमष्टिभूतं समाजः प्रजारक्षकस्य
हर्षस्य समुत्पत्तिरिति हृदयम् ।

(६५) श्यामायमानचारुचूचुकचूलिकौ चक्रवर्त्तिनः पातुं मुद्रितौ इव पयोधरकलशौ बभार । (६६) स्तन्यार्थम् आनन-
निहिता दुग्धनदीव दौर्घसिन्धधवला माधुर्यम् अधत्त दृष्टिः ।
सकलमङ्गलगणाधिष्ठितगात्रगरिष्णेव गतिः अमन्दायत ।
(६७) मन्दमन्दं सञ्चरन्त्या निर्मलकुट्टिमनिमग्गप्रतिविम्बनिभेन
गृहीतपादपल्लवा पूर्वसेवामिव आरिभे पृथिवी अस्याः ।

(६५) श्यामायमानेति । — श्यामायमाना — नीलायमाना, चारुः — मनोज्ञा, चूचुकयोः, — कुचाग्रयोः, (“चूचुकल कुचाग्रं स्यात्” इत्यमरः) चूलिका — अंश-
विशेषः ययोः तादृशौ ; [चूल समुच्चये इति धातोः “खल्-लघौ” (३।१।१३३ पा०)
इति खलु, “प्रत्ययस्थात् —” (७।३।४४ पा०) इत्यादिना अतः इत्वे, “प्रयोदरादीनि
यद्योपदिष्टम्” (६।३।१०८ पा०) इति उकारस्य ऊत्वे रूपम्] । चक्रवर्त्तिनः, —
भाविनः समाजो हर्षस्य नृपतेः इत्यर्थः । मुद्रिताविव — मुद्रया अङ्किताविव, पयो-
धरकलशौ — स्ननकुम्भौ, दुग्धाधारकुम्भौ च ।

(६६) स्तन्यार्थम् — स्ननदुग्धार्थम् । दौर्घेति । — दीर्घा — आयता, सिन्धा —
प्रसन्ना, धवला — शुभा च तथाभूता, विशेषणमेतत् दुग्धनदीपक्षेपि योजनीयम् ।
माधुर्यम् — मधुररसं, मधुरभावश्च । अधत्त — पृतवती । मर्कलति । — सकलैः सङ्गलगणैः,
— माङ्गलिकवस्तुनिवहैः, [मगिधातोः “मङ्गेरलच्” (३० ५ पा० ७०
सू०) इति अलच्प्रत्यये इदित्वात् नुमि रूपम्] अधिष्ठितम् — आश्रितं, यत् गात्रं —
शरीरं, तस्य गरिमा — गुरुत्वं तेनेव । अमन्दायत — मन्दा इव — खल्पा इव, धीरा
इवेति यावत्, आचरत् ।

(६७) मन्दमन्दं — शनैः शनैः, [“मन्दमन्दम्” इत्यत्र “मन्दं मन्दम्” इति पाठा-
न्तरम् ; प्रथमपक्षे, — “प्रकारे —” (८।१।१२ पा०) इत्यादिना दिवंचनस्य कर्मधारय-
बद्धावात् सुब्रूपादिके कृते तथा रूपम् ; पाठान्तरपक्षे, — “नित्यवैषयोः” (८।१।४ पा०)
इति वीसार्थे दिवंचनम् इति विवेकः] । निर्मलानां । — निर्मलेषु — स्वच्छेषु, कुट्टिमेषु
— गृहाभ्यन्तरतल्लेषु, निमग्नं — निपतितं, यत् प्रतिविम्बं, चरणयोरिति भावः, तन्निभेन
— तद्वत्तमेन, गृहीतपादपल्लवा — धृतचरणकिसलया, पृथिवी — भूमिः, अस्याः, —
यशोवत्याः, अथा इवेति भावः, पूर्वसेवां — प्रथमपरिचर्यं, स्वभर्तुः चक्रवर्त्तिनः
श्रीहर्षस्य जननीत्वात् इति भावः । अत्र पादयोः प्रतिविम्बनस्य सेवारूपत्वेन
ल्लवटैककीटिकसंश्रयाधायकतया सत्त्वात् उभेवाऽलङ्कारः, अपि च, अन्वयाः कस्या

(६८) दिवसम् अधिशयानायाः शयनीयम् अपात्रयपत्रभङ्ग-
पुच्छिकाप्रतिमा विमलकपोलोदरगता प्रसवसमयं प्रतिपाल-
यन्ती लक्ष्मीरिव अलक्ष्यत । (६९) क्षपासु सौधशिखराग्र-
गताया गर्भेन्ध्रायमुक्तांशुके स्तनमण्डले सङ्क्रान्तमुडुपतिमण्डलम्
उपरि गर्भस्य श्वेतातपत्रमिव केनापि धार्यमाणम् अदृश्यत ।
(७०) सुप्ताया वासभवने चित्रभित्तिचामरपाहिण्योऽपि

अपि स्त्रियाः परिचर्यां पृथिव्या प्राक् कदाचिदपि नैव कृता, एतस्याः तत्करणेन
विजगत्तलनाभ्यः सौभाग्योत्कर्षप्रतीतिः इति व्यतिरेको व्यङ्ग्यः ।

(६८) दिवसं—वासरम् । शयनीयं—शय्याम्, [“अधिशीङ्स्थासां कर्म”
(१।४।४६ पा०) इति आधारस्य कर्मसंज्ञा] अधिशयानायाः,—अधितिष्ठन्त्या इत्यर्थः ।
अपात्रयस्य—गृहाभ्यन्तरगतचन्द्रातपस्य ; “वालिश” इति ख्यातस्य उपाधानस्य वा,
या पत्रभङ्गपुच्छिका—पुच्छलिकारचनाविशेषः, तस्याः प्रतिमा—प्रतिविम्बम् । विमलं—
स्वच्छं, गर्भजन्मपाण्डुवर्णत्वादिति भावः, यत् कपोलीदरं—गण्डाभ्यन्तरं, तद्वता—तत्र
प्रतिफलितम् इत्यर्थः । प्रतिपालयन्ती—प्रतीक्षमाणा ; वितानेषु उपाधानेषु वा चित्रितानां
नारीणां मूर्तिषु राजश्रियाः हर्षवरणार्थं प्रतीक्षणमुपेक्षितम् । लक्ष्मीरिव—राजश्रीरिव,
[लक्ष्मिधात्रीः “लक्ष्मिमुट् च” (उ० ३ पा० १६० सू०) इति ई प्रत्यये मुडागमे रूपम्,
अङ्गन्तत्वात् न सुलोपः] । अत्र “लक्ष्मीरिव” इति पदं गर्भस्यबालस्य भाविचक्रवर्धित्व-
सूचकं ज्ञातव्यम् ; एवमुत्तरत्र “श्वेतातपत्रमिव” इत्यादिस्थलेऽपि ।

(६९) क्षपासु—रजनौषु, सौधशिखरस्य—प्रासादचूडायाः, अग्रम्—उपरि-
भागः, तद्वतायाः,—तत्र स्थिताया इत्यर्थः । गर्भेति ।—गर्भस्य उन्माद्येन—पौडनेन
इत्यर्थः, गर्भभारवहनजनितक्लेशेन इति यावत्, मुक्तं—त्यक्तम्, अपसृतमित्यर्थः,
अंशुकं—बसन् यस्मात् तथाभूते, स्तनमण्डले सङ्क्रान्तं—प्रतिफलितम्, उडुपतिमण्डलं
—चन्द्रविम्बम् । केनापि—अनिर्दिष्टेन जनेन, संवर्कनेति भावः ; यद्वा,—केन—
ब्रह्मणा सूर्येण वा ; उपयुक्तजगत्पालकादरात् स्वांशानुरागाद्वा इति ज्ञेयम् । एतेन
लोकातीतप्रतापशालित्वावगमः अन्तरस्यगर्भस्य सूच्यते इति ।

(७०) सुप्तायाः,—निद्रितायाः । चित्रंति ।—चित्रभित्तिषु—आलेख्याङ्कित-
कुडेषु इति यावत्, स्थिताः,—चित्रिता इत्यर्थः, याः चामरपाहिण्यः—बालव्यजन-
धारिण्यः ताः । अत्र अपिशब्दः सम्भावनार्थकः इत्युच्यते, निययार्थके तु न तथा ।

चामराणि चालयाञ्चक्रः । (७१) स्वप्नेषु करविष्टतकम-
लिनीपलाशपुटसलिलैः चतुर्भिः अपि दिक्करिभिः अक्रियत
अभिषेकः । (७२) प्रतिबुध्यमानायाञ्च चन्द्रशालिकाशाल-
भञ्जिकापरिजना जयशब्दम् असकृत् अजनयत् । (७३) परि-
जनाह्वानेषु आदिश इति अशरीरा वाचो निश्चेकः । क्रीडायाम्
अपि न असहत आञ्जामङ्गम् । अपि च (७४) चतुर्णामपि
महार्णवानाम् एकीकृतेन अभ्यसा स्नानं वाक्का बभूव । विला-

(७१) स्वप्नेषु—स्वप्नाः—निद्राऽवस्थायां विषयानुभवाः तेषु, “स्वप्ने निद्रासुपे-
तस्य विषयानुभवस्तु यः” इति दर्पणे । करैः—शुद्धैः, विष्टतानि—
गृहीतानि, कमलिनीपलाशानां पद्मिनीपलाशां, पुटैः—पातां—जप, सलिलानि—
जलानि यैः तथाभूतैः, दिक्करिभिः—दिग्गजैः । अभिषेकः—रूपेण, गर्भस्थेति
भावः । अव अपिशब्दः समुच्चयार्थकः, तिन एतेषां सर्वेषां रक्त इति महाप्रतापशालित्वं
राजसौभाग्यभाक्त्वं गर्भस्थं सूचितम् ।

(७२) प्रतिबुध्यमानायाः—जायत्याः । चन्द्रशालिका—शिरोगृहं, प्रामादी-
परिस्थः “चिर्निघर” इति वङ्गभाषापरिसङ्घः गृहसिंहेषु इत्यर्थः, तत आ, शालभञ्जिकाः,
—काष्ठनिर्मितपुतलिकाः, ता एव परिजनाः । असकृत्—पुनरपुनः । अजनयत्—
अकरोत् ; तद्वनस्य साहजिकप्रतिध्वनिपूर्णतया जागरणवर्णं तथाविधं जयशब्दमिव
सा अशृणोदिति भावः ।

(७३) परिजनाह्वानेषु—परिवाराकारणान् । आदिश—आज्ञापय । अशरीराः,
—आकाशचारिण्य इत्यर्थः । निश्चेकः—निर्गताः । एतेन अपोर्कवर्थे व्योमचारिणां
सिद्धानां “यदादिशति” इत्यादिस्वीकृतिसूचकशब्देः गर्भस्थबालस्य महाप्रभाववत्त्वं
सूचितम् । क्रीडायामित्यादिना तस्य अप्रतिहताजलं प्रदर्शितम् । अव का कथा
कर्तव्यार्थसम्पादनावसरे इति अपि शब्दार्थः ।

(७४) “चतुर्णाम्” इत्यादिना “प्रशस्तरत्नानि अवध्यन्त” इत्यन्तेन प्रबन्धेन
तस्य भावि सार्वभौमत्वं महाशूरत्वञ्च प्रकटीकृतम्, अपि च गर्भः यं यमभिलषति,
गर्भस्थो अपि तत्र तदाभिलाषो जायते ; यदुक्तं सुश्रुते—“गर्भश्चतुर्थं मासि अभि-
प्रायमिन्द्रियार्थेषु करोति, दिहृदयाञ्च नारीं दृष्ट्वादीनामवचते । । अतो-
ऽनुक्तं वा नारी समभिध्याति दौहदम् । शरीराचारशैलेः सा समानं जनयि-

लतागृहोदरपुलिनपरिसरेषु पथ्येटितुं हृदयम् अभिललाष ।
 (७५) आत्ययिकेषु अपि कार्येषु सविभ्रमं भूलता चचाल ।
 (७६) सन्निहितेषु अपि मणिदर्पणेषु मुखम् उत्खाति खड्गपट्टे
 वीक्षितुं व्यसनमासीत् । (७७) उत्सारितवीणाः स्त्रीजनविरुद्धा धनु-
 र्ध्वनयः श्रुतौ असुखायन्त । (७८) पञ्जरकेशरिषु चक्षुः अरमत ।

यति ॥” इति । अनेन गर्भस्थस्यैव तस्य महावीरसार्वभौमसौभाग्याभिलाषः प्रतीयते
 इति बोधव्यम् । वेनेति ।—वेलासु—समुद्रतीरेषु, यानि लतागृहाणि—कुञ्जभव-
 नानि, तेषाम् उदरेषु—अभ्यन्तरेषु, यानि पुलिनानि—सैकतभागाः, तेषां परि-
 सराः,—प्रान्तदेशाः तेषु । एतेनास्य ससागरधराऽधीश्वरत्वस्यावश्यभावत्वमनुमीयते ।

(७५) आत्ययिकेषु—विपत्तिजनकेषु, कार्येषु, [अत्यये भव इत्यर्थे “तत्र भवः”
 (४।३।५२ पा०) इति ठात्रि रूपम्] सविभ्रमं—सविलासं, भूलता चचाल—जगामेत्यर्थः,
 तस्या इति शेषः, आयुष्मच्चिकां भूकृटिमकरोदिति भावः । गर्भे वीरपुरुषस्य अवस्थित्या
 विपत्तिजनककार्यं प्रवर्तितः आसीत् ; अथवा,—आत्ययिकेषु—अवश्यकर्तव्येषु, सविभ्रमं—
 सविलासं, भूलता चचाल—पस्पन्दे ; भूलतासञ्चालनेनैव अवश्यकर्तव्यानि कारयामास,
 न तु हस्तादिना गर्भभारालसत्वादिति भावः ।

(७६) सन्निहितेषु अपि—निकटस्थितेषु अपि, मणिदर्पणेषु [“षष्ठी
 चानादरे” (२।३।३८ पा०) इति अनादरे समीची] तान् अनादृत्येत्यर्थः । उत्खाति
 —उद्धृतं, परिजनेन इति भावः ; यहा,—निष्कोषिते इत्यर्थः ; महावीराश्रितगर्भत्वात्,
 मुखं वीक्षितुं—दृष्टुं, व्यसनम्—आसक्तिः, अभिलाष इत्यर्थः ; खड्गपट्टे—अस्तिफलके,
 विजिगीषुभिः वीरैश्च खड्गफलके एव मुखदर्शनस्य प्राकृतिकत्वादिति भावः ।

(७७) उत्सारितवीणाः,—उत्सारिता—अप्रसारिता, वीणा—वाद्यविशेषः
 येभ्य तथाभूताः, तद्विभिः वीणादिमधुरशब्दाः तिरस्क्रियन्ते इति भावः । धनु-
 र्ध्वनयः,—धनुर्निगादाः, श्रुतौ—श्रवणेन्द्रिये, असुखायन्त—श्रुतिमुखा जाता इति
 यावत् ; पूर्ववत् महावीराश्रितगर्भत्वात्, प्रत्ययिप्रमर्द्दपरायणानां वीराणाञ्च धनु-
 र्द्वारस्यैव श्रुतिमुखकरत्वादिति भावः ।

(७८) पञ्जरकेशरिषु—वस्त्रेण गतेषु सिंहेषु इत्यर्थः, चक्षुः अरमत—अप्रीयत ;
 महापराक्रमस्य गर्भस्य स्रगयादिव्यापारिषु सिंहादपि भीत्यभावात् तेनेव च सह
 क्रीडादिकरणात् इति भावः ; अपि च, पञ्जरकल्पोदरशायिनः हर्षस्य केशरिप्रतिम-
 त्वेन तद्दर्शनजनितदमिः चक्षुषः अजनीति श्रेयम् ।

(७८) गुरुप्रणामेषु अपि स्तम्भितमिव शिरः कथमपि ननाम ।

(८०) सखीजनाश्च अस्याः प्रमोदविस्फारितैः लोचनपुटैः
आसन्नप्रमवमहो भवधियेव धवलयन्तो भवनं विकच-
कुमुदकमलकुवलयपलाशवृष्टिमयं रक्षाबलिविधिमिवानवरतं
विदधाना दिक्षु क्षणमपि न मुमुचुः पार्श्वम् । (८१) आत्मो-
चितस्थाननिषणाश्च महान्तो विविधौषधिधरा भिषजो भूधरा
इव भुवो धृतिं चक्रुः । (८२) पयोनिधीनां हृदयानीव

(७८) गुरुप्रणामेषु—वन्दनौग्रजनवन्दनेषु, स्तम्भितमिव—निश्चलीघ्नतमिव, नमने समूहमपि सद्यदि प्रतिकुञ्जगतिकमिवेत्यर्थः, महावीरस्य सार्वभौमस्य च मलक-
जमनस्य प्रकृतिविरोधिवादनभ्यक्तवाञ्छ । पूर्वोक्तिषु सर्वेषु एव वाक्येषु वीरपुरुषाश्रित-
रुर्भवात् तथोक्तिरिति भावः ।

(८०) सखीजनाः,—सहचारिण्यः । [“सखीजनाश्च” इत्यत “सख्यश्च”
इति पाठान्तरम्] प्रमोदविस्फारितैः,—आनन्दविकसितैः । आसन्नति ।—आसन्नः,
—समीपवर्ती, यः प्रसवः,—गर्भसोचनं, स एव तेन वा महोत्सवः,—आनन्दजनन-
व्यापारः, तद्विधेय-तदुद्घा इव, महोत्सवः समीपवर्ती इति विविच्य इवेत्यर्थः ।
धवलयन्तः—शुभीकुर्वन्तः । विकचेति ।—विकचानि—विकसितानि, यानि कुमुद-
कमलकुवलयानि—कौरव-पद्मनीलीत्पलानि, तेषां पलाशानि—दलानि, तेषां वृष्टिमयं
—वर्षणात्मकं, रक्षाबलिविवं—रक्षायै—गर्भस्य विघ्नाभावसम्पादनाय, बलिविधिं—
पूजाविधानमिव । विदधानाः,—कुर्वन्तः । मुमुचुः,—तत्पुत्रः ; आसन्नप्रसवायाः
निश्चितपर्यवेक्षणनिग्रहादिति भावः ।

(८१) आत्मोति ।—आत्मनः,—स्वस्य, उचितेषु—योग्येषु स्थानेषु, निषणाः,—
उपविष्टाः, महान्तः,—उत्तमाः इत्यर्थः, उन्नताश्च, भिषजः,—वैद्याः, विविधाः,—
नानाविधाः, औषधोः,—गर्भविघ्नोत्पादकपूतनादिवह्निवारकाणि, तथा रोगोपशमनानि
भवजानि, दुःसलतादीनि च, धरन्तीति तथोक्ताः ; यदा—भूधरपत्ने,—विविधाः औषध-
वासु तादृशः, धराः,—भूभागाः येषु तथाभूताः । भूधरा इव—पर्वता इव, भुवः,
—भूमेः, प्रसवस्थानस्य इत्यर्थः, धृतिव्याप्त्य, धृतिम्—अवधारणं, धारणञ्च, चक्रुः,—
कृतवन्तः, मन्दतन्त्रस्वतन्त्राः चिकित्सकाः एतत्पार्श्वं क्षणमपि न प्रचलुः इति भावः ।

(८२) पयोनिधीनां—समुद्राणाम् । हृदयानीव—अभ्यन्तराणीवेत्यर्थः ; यदा

लक्ष्मणा सहागतानि ग्रीवासूत्रग्रन्थिषु प्रशस्तरत्नानि
अवध्यन्त ।

ततश्च प्राप्ते (८३) ज्येष्ठामूलीये मासि बहुलासु बहुल-
पक्षद्वादश्यां व्यतीते प्रदोषसमये समारुरुक्षति क्षपायौवने
सहसैवान्तःपुरे समुदपादि कोलाहलः स्त्रीजनस्य । निर्गत्य च
मसम्भ्रमं यशोवत्याः स्वयमेव । (८४) हृदयनिर्विशेषा धात्र्याः
सुता सुयात्रा इति नाम्ना राज्ञः पादयोर्निपत्य,—“देव । दिष्ट्या
वर्हसे द्वितीयमुतजन्मना” इति व्याहरन्ती पूर्णपात्रं जहार ।

अस्मिन्नेव च काले राज्ञः (८५) परमसम्भ्रतः, शतशः

समुद्राभ्यन्तरे बहूनि प्रशस्तरत्नानि विद्यन्ते, तथैतं भावः । लक्ष्मणा—कमलधरा,
पयोनिधिसमुत्थितयेति भावः, सह आगतानि—उपस्थितानि, ग्रीवासूत्रग्रन्थिषु—
ग्रीवायां ये सूत्रग्रन्थयः तेषु, रत्नाविधानाद्येति भावः । प्रशस्तरत्नानि—उत्कृष्टमणयः,
[प्रशस्तानि तानि रत्नानि इति कर्मधारयः ; अन्यत्,—प्रशस्तानि रत्नानि यस्मिन् इति
बह्व्रीहिः] अवध्यन्त—बहुानि, परिजनैः इति शेषः ।

(८३) ज्येष्ठामूलीये—ज्येष्ठानक्षत्राधिदैवते, ज्येष्ठे मासि इत्यर्थः, बहुलासु—
क्षतिकामु नक्षत्रेषु, बहुलपक्षद्वादश्यां—क्षणपक्षद्वादश्यां तिथौ, (“बहुला नीलिकायां
स्यादेन्वायां गवि योषिति । क्षतिकामु स्त्रियां भूमि विहायसि नपंसकम् । पुंस्यौ
क्षणपक्षे च... ॥” इति सिद्धिः) । व्यतीते—अर्तिकाले, प्रदोषसमये—रजनीमुखे,
समारुरुक्षति—समारोदमिच्छति, प्रादुर्भवतीत्यर्थः, क्षपायौवने रात्रितारुण्ये, निशीथे
इत्यर्थः । समुदपादि—सञ्जातः ।

(८४) हृदयनिर्विशेषा—हृदयादभिन्ना इत्यर्थः । धात्र्याः सुता—धात्र्यीत्यर्थः,
[धात्र्यधेत्प्रभावभ्यां “धः कर्मणि प्रुन्” (शार१८१ पा०) इति प्रुणि विस्तारः औपि
धातुशब्दात् ण्यप वा रूपम्] । दिष्ट्या—भाग्येन, देवेनेत्यर्थः । [दिष्टपातोः “अन्ना-
दयश्च” (उ० ० पा० ११२ सू०) इति यक्प्रत्यये निपातनात् सिद्धम्] व्याहरन्ती—
कथयन्ती, पूर्णपात्रं—प्रदोषवार्त्तादानजपरिदोषजनितवसनरत्नादिपूरितपात्रं दीयमानं पूर्ण-
पात्रम्, “आनन्ददोऽतिसौहार्दादित्य वस्त्रादिकं बलात् । अजानती हरत्येव पूर्णपात्रम्
तत् क्षुत्तम् ॥” इत्युक्तवत् यथा-परिहितवस्त्रालङ्कारादिकं वा । जहार—ग्रहीतवती ।

(८५) परमसम्भ्रतः,—अतिप्रियः । शतशः, शतवारान्, बहुश इत्यर्थः ।

संवादितातीन्द्रियादेशः, दर्शितप्रभावः, सङ्कलितो ज्योतिषि, सर्वासां ग्रहसंहितानां पारदृष्ट्या, सकलगणकमध्ये महितो हितश्च, त्रिकालज्ञानभाक्, भोजकस्तारको नाम गणकः समुपसृत्य विज्ञापितवान्,—“देव ! श्रूयतां, माम्वाता किलैवंविधे (८६) व्यतीपातादिसर्वदोषाभिषङ्गरहितेऽहनि सर्वेषु उच्चस्थानस्थितेषु एवं ग्रहेषु ईदृशि लग्ने भेजे जन्म ।

संवादितेति ।—संवादितः,—प्रत्यक्षीकृतः, अतीन्द्रियः,—इन्द्रियमतिक्रान्तः, [अत्यादयः “क्तान्ताद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) इति समासः] भावीति भावः, आदेशः,—आज्ञा, घटना इति यावत् येन तथाभूतः, भविष्यद्वक्तेति भावः ; यद्वा,—संवादितः, जनैर्रित भावः, अतीन्द्रियः,—उत्कृष्टाशयः, आदेशः,—आज्ञावाक्, भाषणमित्यर्थः यस्य तथाभूतः । दर्शितप्रभावः,—दर्शितः,—प्रकटितः, प्रभावः,—सामर्थ्यं येन तथोक्तः ; यद्वा,—दर्शितः,—दर्शः,—दर्शनं सञ्जातोऽस्य इति विग्रहे [“तदस्य—” (५२।३६ पा०) इत्यादिना तारकादेराकृतिगणत्वादितत्त्वप्रत्यये सिद्धः] प्रभावः यस्य तथाभूतः ; एतेनास्य विश्वपरीक्षाप्रतिभावत्वं सूचितम् । सङ्कलितो—सङ्कलितम् अस्यासीति सङ्कलितो, सङ्कलनाभिज्ञः, गणिताभिज्ञ इति यावत्, ज्योतिषि—ज्योतिषशास्त्रे । ग्रहसंहितानां—ग्रहाः,—रव्यादयः, तेषां संहिताः,—सन्दर्भाः, तत्तद्गृहज्ञानशास्त्राणीति यावत् तासां, पारदृष्ट्या—पारदर्शी, विशेषज्ञ इति यावत्, [पारं दृष्टवान् इत्यर्थे “दृष्टः कनिप्” (३।२।८४ पा०) इति कनिपि रूपम्] । महितः,—पूजितः । हितः,—हितकरः, सूर्यकृतज्यातिविद्यासिद्धान्तानां निरन्तरसनन-निदिष्टासनादिभिः इति भावः । गणकः,—दैवज्ञः ; सूर्योपासका हि प्रायशः गणका भवन्ति, ये देशान्तरे “मनाः” इति प्रसिद्धाः, भागवता इत्यन्यं । भोजकः,—आहारपटुर्वाति भावः, यद्वा,—भोज इव इत्यर्थे स्वार्थे कणि तथाविधः भोजतन्त्रप्रवीणः, भोजवत् निगमागमज्ञा वा इत्याशयः । माम्वाता—सूर्यवंशीययुवनाश्रुतः सांख्यभौमवृत्तिविशेषः ।

(८६) व्यतीपातादीति ।—व्यतीपातः,—“गगने हि मकराको युगपत् स्थाया यदैकमार्गस्थौ । भगणाङ्गैर्कश्च यदा शशी स भवेत् व्यतीपातः ॥” इत्युक्तलक्षणः अनारीक्ष्य राशिषट्के एकमार्गावस्थितयोः चन्द्र-सूर्ययोः योगविशेषः, आदिर्येषां तथोक्ताः, सर्वे दीपाः, तेषाम् अभिषङ्गः,—व्यतिकरः, सम्बन्ध इति यावत्, तेन रहितं—वर्जितं तद्धनं, अहनि—दिवसे । उच्चस्थानस्थितेषु—गुह्येषु इत्यर्थः ।

(८७) अर्वाक् ततोऽस्मिन् अन्तराले पुनः एवंविधे योगे चक्रवर्त्तिजनने न अजनि जगति कश्चिदपरः । (८८) समानां चक्रवर्त्तिनाम् अग्रणीः, चक्रवर्त्तिचिह्नानां महारत्नानाञ्च भाजनं, समानां सागराणां पालयिता, सप्ततन्तूनां सर्वेषां प्रवर्त्तयिता, सप्तसप्तिसप्तः सुतोऽयं देवस्य जातः” इति ।

अतान्तरे स्वयमेव (८९) अनाधाता अपि तारमधुरं

ग्रहेषु—रव्यादिषु । ईदृशि—एवंविधे यमे इति भावः । लये—राश्वदये, (“राश्वीना-
मुदयो लयम्” इत्यमरः) । भजे—लभे ।

(८७) अर्वाक् ततः,—तत्पश्चादित्यर्थः । अस्मिन् अन्तराले—कल्पान्तरे, हर्ष-साध्यायोः
कल्पकालमध्यं इत्यर्थः, एवंविधे—ईदृशि, सर्वेष्वभाकरे इति भावः, योगे—यज्ञादीनां
सम्पन्नने इत्यर्थः, चक्रवर्त्तिजनने—चक्रवर्त्तिनः,—समाजः, जननम्—उत्पत्तिर्यस्मिन्
तादृशं । अपरः,—हर्षवृषात् अन्य इति यावत्, न अजनि—न जातः । एतेन साध्यात्
तु कदाचित् सत्ययुगे आसीत्, इदानीमेव एव तिलीक्यामप्रतिमवीथ्यः इत्यवगम्यते ।

(८८) समानां चक्रवर्त्तिनां—सार्वभौमवृषतीनां, “भरताञ्जुनसाध्यात्भगीरथ-
युधिष्ठिराः । सगरी नहषथैव सप्तैते चक्रवर्त्तिनः ॥” इत्युक्तानाम्, अग्रणीः,—
अग्रगण्यः, तेषां समानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । चक्रवर्त्तिचिह्नानां—सार्वभौमलक्षणां,
पञ्चजालहस्तत्वादीनामित्यर्थः, महारत्नानां—“मण्यश्चक्रिचक्राणि वरा स्त्री परि-
नायकः । (परिनायकः,—सेनापतिः) षडंतानि तु रत्नानि कौत्तितानि मनौषिभिः ॥”
इत्युक्तविधानां रत्नविशेषाणां । भाजनं—पावम् । समानां सागराणां—त्वर्णजसुरा-
सर्पिर्दधिदुग्धजलात्मनाम् इत्यर्थः । सप्ततन्तूनां—यज्ञानां, सप्तभिः भूरादिमहाव्याहर्तभिः
साध्यमानत्वादिति भावः, (“यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मुखः क्रतुः” इत्यमरः)
प्रवर्त्तयिता—सम्पादकः । सप्तसप्तिसप्तः,—सप्त—सप्तसङ्काकाः, सप्तयः,—अथाः
यस्य सः सप्तसप्तिसप्तः,—सप्ताष्टः इत्यर्थः, [गमनार्थकात्-सपधातोः “वसेन्तिः” (उ० ४
पा० १७८ सू०) इति सूत्रे बाहुलकग्रहणात् तिप्रत्यये रूपम्] तत्सप्तः, आदित्यसदृशः
इत्यर्थः, तदंशप्रभवत्वात् इत्याशयः, (“भास्कराहस्करव्रध्रप्रभाकरविभाकराः । भास्व-
दिवस्वसप्ताष्टः ... ॥” इत्यमरः) । अत्र नरेन्द्रसूनीः लोकासाधारणसम्पत्तिशालिलक्षण-
वत्त्ववर्णनविषयत्वात् उदात्तालङ्कारः ।

(८९) अनाधाताः,—अपूरिताः, मुखानिल्लेनेति भावः । तारमधुरम्,—

शङ्का विरेसुः । अताडितोऽपि क्षुभितजलनिधिजलध्वनिधोरं
 जुगुप्सु अभिषेकदुन्दुभिः । अनाहतानि अपि (८०) मङ्गल-
 तूर्याणि रेणुः । (८१) सर्वभुवनाभयवोषणापटह इव दिगन्त-
 रेषु भवाम तूर्यप्रतिशब्दः । (८२) विधुतकेशरसटाश्च साटोप-
 ण्णहीतहरितदूर्वापल्लवकवलप्रगल्भैर्मुखपुटैः समक्रेषन्त हृष्टा
 वाजिनः । (८३) मलोलम् उत्तिष्ठतेः हस्तपल्लवैः नृत्यन्त इव
 श्रवणसुभगं जगज्जुः गजाः । (८४) ववौ च अचिरात् चक्रायुधम्
 उत्सृजन्त्या लक्ष्म्या निश्वास इव सुराऽऽमोदसुरभिः दिव्यानिः ।

उद्येमधुरम् । विरेसुः,—दधनुः । अताडितः,—अनाहतः । क्षुभितेति ।—क्षुभितस्य
 —विलोडितस्य, जलनिधेः,—सागरस्य, जलं, तस्य ध्वनिवत् धोरं—गम्भीरम् ।
 जुगुप्सु—दधान । अभिषेकदुन्दुभिः,—अभिषेकसन्धे दादनीयमरी, (“मरी स्त्री
 दुन्दुभिः पुमान्” इत्यमरः) ।

(८०) मङ्गलतूर्याणि—मङ्गलनिवायविरेषाः, रेणुः,—रणति स्म ।

(८१) सर्वेति ।—सर्वेषां सुवनानां अभयवोषणायाः,—निर्भयताप्रचारस्य,
 पटह इव—आनकाख्यवादिबभेद इव, (“आनकः पटहोऽस्ती स्यात्” इत्यमरः)
 तूर्यप्रतिशब्दः,—नान्दीवाद्यप्रतिध्वनिः ।

(८२) विधुतेति ।—विधुताः,—कम्पिताः, केतराः,—ीवारोमाणि एव सटाः,
 —गटाः वै तथोक्ताः । साटोपेति ।—साटोप—साङ्ख्यरं, सवेगमित्यर्थः, ण्णहीतानां
 हरितानां—श्यामलानां, दूर्वापल्लवानां कवन—शान्ति, प्रगल्भानि—विलुप्तानौत्यर्थः,
 व्यात्तानीति यावत् तैः, मुखपुटैः,—मुखविवरैः । समक्रेषन्त—क्रेषारवम् अकुर्वन् ;
 अकृष्टादेव हर्षाङ्गिमादिति भावः । [“समक्रेषन्त” इत्येव “समहेपन्त” इति पाठोऽपि
 स एवायं] । हृष्टाः,—प्रसन्नाः । वाजिनः,—अश्वाः ।

(८३) मलोलम्—सावहेलम्, उत्तिष्ठतेः,—उत्तिष्ठतेः इत्यर्थः, हस्तपल्लवैः,—
 यथापृथक्सञ्चयैरित्यर्थः । श्रवणसुभगं—श्रुतिसुखं, जगज्जुः,—वहङ्गुः, गर्जितवन्तः
 इत्यर्थः, आनन्दाविर्भाव एव गजानां गर्जने हेतुः इति ज्ञेयम् ।

(८४) ववौ—वहति स्म । चक्रायुधं—विणुम्, उत्सृजन्त्याः,—सृजन्त्याः ।
 सुराऽऽमोदसुरभिः,—सुतायाः,—मद्यय, आमोदः,—दुरप्रसादिगन्धः, तद्वत् सुरभिः,
 —प्राशस्त्यपणः गन्धः ; ददा—दुराणान्—अमराणामपि, आमोदः,—आनन्दः यस्मात्

(८५) यज्वनां मन्दिरेषु प्रदक्षिणशिखाकलापकथितकल्याण-
गमाः प्रजज्वलुः अनिश्चना वैतानवक्रयः । (८६) भुवस्तलात्
तपनीयशृङ्खलाबन्धवभुरकलशीकोशाः समुदगुः महानिधयः ।

तादृशयासौ सुरभिश्च इति विग्रहः, अमरवरसत्पणसङ्गन्वान् इत्यर्थः, दिव्यानिः,
—स्वर्गीयबायुः, समाजः श्रीहर्षस्य जातस्य श्रुतिष्मृतिर्वाधबोधितानां कर्मणां भावि-
विग्रहसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वज्ञानेन देवानामपि प्रमुदिततादिति भावः ।

(८५) यज्वनां मन्दिरेषु—यज्ञशालासु इत्यर्थः, [“इषिमदि—” (७० १ पा०
५२ सू०) इत्यादिना किरवि रूपम्] । प्रदक्षिणेति ।—प्रदक्षिणः,—अनुकूलः, दक्षिणा-
वर्त्तः इति यावत्, अन्यथा हवनसमये ऋत्विजां हस्तदाहापातात्, तेन चाग्नेः
अप्रसन्नत्वमाशङ्कते ; तथा हि रघौ कालिदामः,—“प्रदक्षिणाचिर्वाजिन” इति ;
शिखाकलापः,—ज्वालासमूहः, तेन कथितः,—सूचितः, कल्याणगमः,—शुभोदयः
यैः तथोक्ताः । अनिश्चनाः,—इत्थने—दारु, दाह्यकाष्ठमित्यर्थः, तद्रहिताः, वैतानवक्रयः,
—वितानं—क्रतुः, तव भवाः वैतानाः,—यजीया इत्यर्थः [विपुल्यकात् तनधातोः
“अकर्त्तरि च—” (३।३।१८ पा०) इत्यादिना घञि, ततः भावार्थे अणि च रूपम्]
तथाविधाः वक्रयः,—यज्ञाग्रयः इत्यर्थः ।

(८६) भुवस्तलात्—पृथ्वीतलात्, भुवस्तलं विदाय्य इत्यर्थः, [“ल्यब्लोपे कर्म-
ण्यधिकरणे च” (वा०) इति पञ्चमीविभक्तिः] । तपनीयेति ।—तपनीयं—स्वर्गं,
[“तव्यत्तयानीयरः” (३।१।८६ पा०) इति कर्मणि अनोयरपत्यये रूपम् । “स्वर्गं
सुवर्णे कनकं हिरण्यं हेमं हाटकम् । तपनीयम्... ॥” इत्यमरः] तस्य शृङ्खला—
हारविशेषः, सौवर्णरश्मनेत्यर्थः, निगडी वा, (“शृङ्खला पंस्कटीवस्त्वन्धे च निगडे चिषु”
इति सेदिनी) तस्या बन्धेन बभुराः,—नतोन्नताः, रस्याः वा, (“बभुरं तृप्ततानतम्”
“बभुरं मुकुटे पुंसि... ।...तिषु स्थाद्रस्य-नमयोः ॥” इत्यमर-मेदिन्यौ) कलसीकोशाः,
—कुम्भभाजनानि, स्वाधारभूतकुम्भस्य पिधानानि वा येषां तथाविधाः, सौवर्णशृङ्खला-
बद्धकुम्भपरिपूर्णा इत्यर्थः, महानिधयः,—महान्ति अमूच्यरत्नानि, शृङ्खलादयः शिवधिभेदा
इति यावत्, समुदगुः,—समुद्रच्छन्ति स्म, समुत्पत्त्युत्थित्यर्थः ; महापुरुषजन्मप्रभावात्
सर्वार्थेष्वेव शुभचिह्नानि सर्वतः प्रादुरासन्निति भावः । अव जन्मानुकूलाभ्युदयिक-
देवादिसंस्काराणाम् अप्रसिद्धगीर्णहेतूनां सत्त्वेऽपि पुरुषकारस्य प्रसिद्धमुख्यहेतोः
अभावात् विभावना ।

(८७) प्रहतमङ्गलतूर्यप्रतिशब्दनिभेन दिक्षु दिक्पालैरपि प्रमोदात् अक्रियत इव दिष्टद्विकलकलः । (८८) तत्क्षण एव च शुक्लवाससो ब्रह्ममुखाः कृतयुगप्रजापतय इव प्रजावृद्धये समुपतस्थिरे द्विजातयः । साक्षाद्भर्म इव (८९) शान्त्युदक-फलहस्तः तस्थौ पुरः पुरोधाः । (१००) पुरातन्यः स्थितय इव

(८७) प्रहतेति ।—प्रहतस्य—ताडितस्य, मङ्गलतूर्यस्य—माङ्गलिकवाद्यविशेषस्य, प्रतिशब्दः,—प्रतिध्वनिः, तन्निभेन—तद्वद्भाजिन । प्रमोदात्—आनन्दात् । दिष्ट-द्विकलकलः,—दिष्टं—भाग्यं, (“दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यम्” इत्यमरः) तस्य द्विः,—उन्नतिः, तस्यै कलकलः,—कलरवः ; [कलप्रकारः इत्यर्थे “प्रकारे—” (८१।१२ पा०) इत्यादिना द्वित्वे रूपम्] शासति मति श्रीहर्षे राजनि सुशामन-गणेन प्रजानां निरुपद्रवतया सत्त्वात् तेषां स्वस्वकार्यभारलाघवसम्भावनेति भावः । अक्रियत इव—कृत इव । अथ सम्भावनायाः उक्तैकैकोटिकलात् उन्नेत्या ।

(८८) तत्क्षण एव—तत्क्षणसमये एव, कियत्कालक्षेपमप्युक्त्वा इति भावः ; शुक्लवाससः,—श्वेतवसनाः, ब्रह्ममुखाः,—ब्रह्म—वेदः, [ब्रह्मिधातोः “ब्रह्मेर्लोडिञ्” (उ० ४ पा० १४५ सू०) इति मनिनि नकारस्य अकारे ततः रत्वे रूपम् । पवर्गीयादिः इति केचित् । “वेदमत्त्वं तपो ब्रह्म” इत्यमरः] मुखे येषां तथोक्ताः, वेदानुद्गायन्त इति यावत्, पितामहप्रमुखाश्च, कृतयुगप्रजापतय इव—कृतयुगे—सत्ययुगे, प्रजापतयः,—लोकसृष्टिकर्तार इव, परमेष्ठिप्रधानाः प्रजापतयः सृष्ट्यादौ यथा समवेता आसन्, तथेत्यर्थः, इत्यवेधस्यमास्यादुपमाऽलङ्कारः । प्रजावृद्धये—प्रजानां—जनानां, प्रजायाः,—सन्तानस्य च, (“प्रजा स्यात् सन्ततौ जने” इत्यमरः) वृद्धये—अभ्युदयाय, आयति संक्लृप्तमित्यर्थः, [“क्रियार्थोपपदस्य—” (२।३।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] । समुपतस्थिरे—उपस्थिताः । द्विजातयः,—ब्राह्मणाः ; प्राक् ब्राह्मणोपस्थितिः सर्वोत्पातनाशनत्वात् अशेषमङ्गलप्रदा इति हृदयम् ।

(८९) शान्तीति ।—शान्त्यर्थमुदकं—जलं शान्त्युदकं, फलञ्च, आशीर्वादाय-सिति भावः, हस्ते यस्य तथाभूतः । पुरोधाः,—पुरोहितः । [पुरस्पूर्वकात् धाधातोः “पुरसि च” (उ० ४ पा० २३० सू०) इति असि प्रत्यये रूपम्] माङ्गलिक-कार्यादौ सर्वांगे पुरोहितोपस्थितिः सनातनी पद्धतिरेवेति भावः ।

(१००) पुरातन्यः,—चिरन्तन्यः, [तत्र भवेत्यर्थे “सायश्चिरं—” (४।३।२३

अट्टम्यन्त आगता बान्धववृद्धाः । (१०१) प्रलम्बश्मश्रु-
जालजटिलाननानि बहलमलपङ्ककलङ्ककालकायानि नश्यतः
कलिकालस्य बान्धवकुलानि इव आकुलानि अधावन्त मुक्तानि
बन्धनवृन्दानि । (१०२) तत्कालापक्रान्तस्य अधर्मस्य शिविर-
श्रेण्य इव अलच्छन्त लोकविलुण्ठिता विपणिवीथ्यः ।
(१०३) विलसदुन्मुखवामनक-बधिरवृन्दवेष्टिताः साक्षात्
जातमाहदेवता इव बहुबालकव्याकुला नटतुः वृद्धधात्राः ।

पा०) इत्यादिना व्युत्पत्त्यै तुङागमे ततः टित्त्वात् ङीप् रूपम्] स्थितय इव—
मर्यादा इव, शिष्टाचारपद्धतयः इवेति यावत् । बान्धववृद्धाः,—बान्धवेषु—सगोत्रेषु,
वृद्धाः,—स्थविराः ; चिरन्तमाचारपरिरक्षणशीलवत्त्वान् तेषामिति भावः ।

(१०१) प्रलम्बेति ।—प्रलम्बेन—लम्बमानेन, चौराभावात् इति भावः,
श्मश्रुजालेन—कूर्चसमूहेन, जटिलानि—व्याप्ततया निविडानि, आननानि येषां
तानि । बहलमिति ।—बहलानां—बहूनां, मलपङ्कानां—गावर्जदरूपकर्दमानां, कलङ्केन
—कृष्णवर्णचिह्नेन, कालः,—कृष्णवर्णः, मलिन इत्यर्थः, कायः,—देहः । येषां तानि,
स्नानाद्यभावादिति भावः । नश्यतः,—पलायमानस्य, भाविसुराजदण्डभयादिति भावः ।
बान्धवकुलानि इव—स्वजनवृन्दानि इव । आकुलानि—अधिकारभङ्गात् विह्वलानि
इत्यर्थः । मुक्तानि—बन्धनागारात् त्यक्तानि, बन्धनवृन्दानि—कारानिरुद्धलोकसङ्घाः ;
[बन्धननिरुद्धानि वृन्दानि इति विग्रहे शाकपार्थिवादिवत् उत्तरपदलोपिसमासः] ;
महोत्सवे राज्ञा कारावासिनी मुच्यन्ते इति चिरपसिद्धिः ।

(१०२) तत्कालेति ।—तस्मिन् काले—हर्षजन्यसमये इत्यर्थः, अपक्रान्तस्य—
अपसृतस्य, धर्मतः शसितुः हर्षस्य भयात् पलायितस्य इत्यर्थः, अधर्मस्य—वेदनिषिद्ध-
कर्मजन्यपापाचारस्य, शिविरश्रेण्य इव—सेनानिवेशस्थानानि इव । लोकेति ।—
लोकैः,—जनैः, विलुण्ठिताः,—विशेषेण हतद्रव्या इत्यर्थः, विपणिवीथ्यः,—पण्डवीथिका-
निबद्धाः ; आनन्देन राजाज्ञया लोका राजदेयवृत्तिपूरणानां विपणिक्लृप्तां वणिजां
विपणिद्रव्याणि पराजितशिविरधनानीव लुण्ठितवन्त इत्यर्थः ।

(१०३) विलसदिति ।—विलसद्भिः,—आनन्देन स्फुरद्भिः, उन्मुखैः,—
उर्ध्वमुखैः, वामनकानां—क्षुद्रकायानां जनविशेषाणां, बधिराणाम्—एङानां, स्तुति-
शक्तिरहितानामित्यर्थः, अन्तःपुरचारिणामिति भावः, वृन्दैः,—समूहैः, वेष्टिताः,—
परिवृताः । साक्षात्—मूर्तिमतीत्यर्थः, जातमाहदेवता इव—जातस्य—प्रभुस्य

(१०४) प्रावर्त्तत च विगतराजकुलस्थितिः, अधःकृतप्रतीहारा-
कृतिः, अपनीतवेदिवेवः, निर्दोषान्तःपुरप्रवेशः, समस्वामि-
परिजनः, निर्विशेषबालवृद्धः, समानशिष्टाशिष्टजनः, दुर्ज्ञेय-
मत्तमत्तप्रविभागः, तुल्यकुलयुवतिवेश्याविलासः, प्रवृत्तसकल-
कटकलोकः, पुत्रजन्मोत्सवो महान् ।

बालस्य, मातृदेवता इव—षष्ठादव्य इव इत्यर्थः, सा च मार्जारवाहिनौ बहुबालकपरि-
हृता मृतिकाऽऽगारे स्थाप्यते । बहुभिर्बालकैः,—क्रौडनिर्हितैः शिशुभिः इति भावः,
व्याकुलाः,—विह्वलाः, उडेजिता इत्यर्थः, युगपद्बहूनामनुरोधे व्यस्ततापातात् इति हृदयं,
ब्रह्मधावाः,—स्थविरा उपमातरः, नवतुः,—नृत्यन्ति स्म ।

(१०४) प्रावर्त्तत—प्रारभत, प्रारब्धोऽभवदित्यर्थः । विगतेति ।—विगता—
विनष्टा, राजकुलस्य—राजवंशस्य, स्थितिः,—नियमः यस्मिन् तथोक्तः ; कुमार-
दर्शनार्थं परितः प्रजानां पर्याकुलतया स्थितेरिति भावः । अधःकृतेति ।—अधः-
कृता—पातिता, परित्यक्ता इत्यर्थः, प्रतीहाराणां—दीवारिकाणाम्, आकृतिः,—
आकारः, भौषणवर्णनं स्थितिरिति यावत् यव तथाभूतः ; यद्वा,—अधःकृता—
न्यकृता, अगणिता इत्यर्थः, कुमारदर्शनार्थंभिरिति भावः, प्रतीहाराणाम् आकृतिः,
—भयङ्करमूर्तिरिति यावत् यव तथाभूतः । अपनीतवेदिवेवः,—अपनीतानि—त्यक्तानि,
वेचिभिः,—वेवधारिभिः, लोकापसारणार्थमिति भावः, वेवार्णि—करधृतवेवयष्टयः यस्मिन्
तथोक्तः । निर्दोषेति ।—निर्दोषः,—दोषरहितः, अन्तःपुरे—राजावरोधं, प्रवेशः यस्मिन्
तथाभूतः, अवारितान्तःपुरप्रवेश इत्यर्थः । समेति ।—समी—तुल्यौ, स्वामि-परिजनौ—
प्रभु-भृत्यौ यस्मिन् तथोक्तः ; अयं स्वामी, समुचितमुपचरितव्यः, अयं परिजनः, तथा
नोपचरितव्य इत्येवं विचाररहित इति भावः । निर्विशेषेति ।—निर्विशेषाः,—विशेष-
रहिताः, अभिन्ना इत्यर्थः, बालाः,—शिशवः, वृद्धाः,—स्थविराश्च यस्मिन् तथाभूतः ;
बालवृद्धयोः परस्परं मिलित्वा तुल्यभावेन उत्सवकरणादिति भावः । समानेति ।—
समानाः,—तुल्यसत्काराः, शिष्टाः,—शालाः सन्तः, अशिष्टाः,—उद्धताः मूर्खार्थ,
जनाः यस्मिन् तथोक्तः । दुर्ज्ञेयेति ।—दुर्ज्ञेयः,—कः पानोन्मत्तः, को वा कुमारजन्मना
दृष्ट इति विशिष्य निर्णेतुमशक्यः, पानेन आनन्देन च विवेकविच्युतेरुभयदेव तुल्य-
त्वादिति भावः, मत्तानां—क्षीबाणाम्, अमत्तानां—प्रकृतिस्थानाञ्च जनानां, प्रविभागः,
—प्रभेदः यस्मिन् तथाभूतः, सर्वेषामेव तव प्रसन्नत्वादिति भावः । तुल्येति ।—तुल्यः,—
समः, कुलयुवतीनां—कुलाङ्गनानां, वेश्यानां—वारनारीणाञ्च, विलासः,—विहारः

(१०५) अपरेद्युः आरभ्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्त्रीराज्यानि
इव आवर्जितानि, असुरविवराणि इव अपावृतानि, नारायणाव-
रोधानि इव प्रचलितानि, अप्सरसामिव महोमवतीर्णानि
कुलानि, (१०६) परिजनेन पृथुकरण्डपरिगृहीताः स्नानीय-
चूर्णावकीर्णकुसुमाः सुमनःस्रजः, स्फटिकशिलाशकलशुक्ल-

यस्मिन् तथोक्तः ; कुलाङ्गनाः वेश्याश्च परस्परं मिलित्वैव समभावेन विहरन्ति स्म,
सर्वामामेव तदानीं निर्भरानन्दमन्दोद्भवमुग्धत्वादिति भावः । प्रवृत्तेति ।—प्रकर्षेण
वृत्ताः,—नर्त्तनरताः सकलाः कटकलीकाः,—शिविरस्थजनाः यस्मिन् तथाभूतः ।

(१०५) अपरेद्युः इत्यादि ।—“अपरेद्युः” [“मद्यः—” (५।३।२२ पा०)
इत्यादिना निपातनात् सिद्धम्] इत्यस्य “सामन्तान्तःपुरसहस्राणि अट्टशयन” इत्युत्तरे-
णात्वयः । तानि एव विगिनष्टि, स्त्रीराज्यानीव इत्यादिभिः ।—आवर्जितानि—आवृतानि ।
स्त्रीराज्यानि इव—कुमारदर्शनार्थमेकैव सङ्गताः स्त्रीसमूहा इवेत्यर्थः ; एवमादिषु
प्रकृतस्य परात्मना सम्भावनादयात् उद्भवाऽलङ्कारः । असुरविवराणि इव—रमातलानि
इव, अपावृतानि—उद्धाटितानि, उज्ज्वलत्वादिति भावः । नारायणावरोधानि इव—
कृष्णान्तःपुरिका जना इव, तेषां सार्तिशयगौरववत्त्वात् षोडशसहस्रसङ्घातत्वाच्चेति
भावः, [अव अवरोध्यन्ते याः ताः अवरोधाः, इति कर्मणि घञि अवरोधशब्दस्य
नियतपुंलिङ्गता ; तथा हि मेदिनी,—“अवरोधस्तिरोधाने राजदारिषु तद्ग्रह” इति ;
एवञ्च कौषशास्त्रविरुद्धत्वात् विद्याविरुद्धत्वदोषः विज्ञेयः ; घञि अलि च निष्पादितानां
नियतपुंस्त्वानुश्लेषत्वात् व्याकरणादिलक्षणहीनत्वेन वा च्युतसंस्कारत्वमूहम् । अवरोधानां
समूहः इत्यर्थे “तस्य समूहः” (४।२।३७ पा०) इति मन्वेण समूहार्थे अणि कृते
अवरोधानि—अवरोधानां कुलानि इत्यर्थपरत्वे तु क्लीबत्वं कथञ्चित् सम्पादनीयमिति,
तथा च नाशङ्कितदोषावसर इति विवेकः] । महौ—पृथ्वीम्, अवतीर्णानि—आगतानि,
अप्सरसां [अद्भ्यः सरलि इत्यर्थे “अपपूर्वकात् रुधातोः “अप्सराः” (उ० ४ पा० २३६
५०) इति असिप्रत्यये रूपम्] कुलानीव—वृन्दानीव । अप्सरसामिव सुन्दरीणां
नारीणामेकैव सङ्गतत्वादिति भावः ।

(१०६) परिजनेन—दासदासीवर्गण । पृथ्विति ।—पृथुभिः,—स्थूलैः, महद्भिर्वा,
करण्डैः,—समुद्रकैः, भाजनविशेषैः इत्यर्थः, परिगृहीताः,—मद्गृह्य आनीताः इत्यर्थः ।
स्नानीयेति ।—स्नानीयं—स्नानीपकरणं, चूर्णं—क्षौद्रः, गन्धद्रव्यविशेषाणामिति भावः,
तेन अवकीर्णं—युक्तं, व्याप्तं वा, कुसुमं यासां ताः, सुमनःस्रजः,—पुष्पमाल्यानि,

कर्पूरखण्डपूरिताः पात्रीः, (१०७) कुङ्कुमाधवासभाञ्जि भाजनानि च मणिमयानि, सहकारतैलतिम्यत्तनुखदिरकेसरजालजटिलानि चन्दनधवलपूगफलफालीदन्तुरदन्तशफरुकाणि, (१०८) गुञ्जम्भुकरकुलपीयमानपारिजातपरिमलानि पाटलानि पाटलकानि च, सिन्दूरपात्राणि च, पिष्टातकपात्राणि च, बाललतालम्बमानविटकवीटकांश्च ताम्बूलवृक्षान् बिम्बाण्येन

“विभाषेन” इत्यनेनान्वयः ; एवमुत्तरव । स्फटिकेति ।—स्फटिकं—तदास्यं, शिलाशकलं—प्रसरखण्डः, तद्वत् शुक्लेन—शुभ्रेण, कर्पूरखण्डेन पूरिताः,—आकीर्णाः, पात्रीः,—कर्पूरभाजनानि इत्यर्थः ।

(१०७) कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमान्येव—काश्मीरजान्येव, अधिवासाः,—अधिवासनद्रव्याणि, सुगन्धिद्रव्याणि इत्यर्थः, तान् भजन्ते इति तथोक्तानि, तत्पूरितानि इत्यर्थः । मणिमयानि—रत्ननिर्मितानि । सहकारेति ।—सहकारस्य—अतिसौरभचूतफलस्य, तैलेन—स्नेहविशेषेण, तिम्यत्—मिक्तं, तनु—अत्यल्पं, खदिरकेसरं—खदिरसारः ; यद्वा—खदिरः केशरश्च—किञ्चिन्मय, तस्य जालेन—समूहेन, जटिलानि—युक्तानि, सम्भृतानि इत्यर्थः । चन्दनेति ।—चन्दनवत् धवनानि—शुभाणि, पूगफलानि—गुवाकफलानि, तेषां फालौभिः,—शकलेः, दन्तुराणि—सञ्जातदन्तानौव लक्ष्यभाणानि, दन्तशफरुकाणि—गजदन्तनिर्मितभाजनविशेषान् इत्यर्थः, [शफीपपदात् राधातीः “स्रग्भ्यादयथ” (८० १ पा० ३८ सू०) इति कुप्रत्यये स्वार्थे कनि रूपम्] ।

(१०८) गुञ्जदिति ।—गुञ्जद्विः,—रणद्विः, मधुकरकुर्णः,—भृङ्गसङ्घैः, पीयमानः,—आस्वादमानः, आप्राप्यमाण इत्यर्थः, पारिजातानां—तत्पुष्पाणामित्यर्थः, राज्ञः महारप्रभविशालित्वात् देवानां सम्प्रतत्वाच्च, तेन पारिजातपुष्पाणि सुलभान्येवेति बोध्यम् ; यद्वा,—पारिजातानां—पारिभद्राख्यपुष्पविशेषाणां, परिमलः,—अतिमनोज्ञरः गन्धः येषां तानि । पाटलानि—श्वेतरक्तवर्णानि, पाटलकानि—पात्रविशेषान् । [“पाटलकानि” इत्यत्र “पीटलकानि” इति पाठान्तरम्] । पिष्टातकपात्राणि—पिष्टातकः,—पटवासकः, वस्त्रवासकं सुगन्धिद्रव्यचूर्णमित्यर्थः, (“पिष्टातः पटवासकः” इत्यमरः) तस्य पात्राणि—भाजनानि । बालिति ।—बालाः,—अभिनवाः, लताः तामुलम्बमानानि—प्रसरन्ति इत्यर्थः, विटकवीटकानि—पञ्चाशत्ताम्बूलदलैः कियमाणाः सवकविशेषाः येषु तान् । ताम्बूलवृक्षान्—पर्णवल्लीरित्यर्थः । विभाषेन—दधता, [बिम्बोः

(१०८) अनुगम्यमानचरणानि, कुट्टनरणितमणिनूपुरमुखरित-
दिभ्रुखानि, नृत्यन्ति, राजकुलम् आगच्छन्ति, समन्तात् साम-
न्तान्तःपुरसहस्राणि अट्टम्यन्त ।

(११०) शनैः शनैः व्यजृम्भत च क्वचित् नृत्तानुचितचिर-
न्तनशालीनकुलपुत्रकलोकलास्यप्रथितपार्थिवानुरागः, क्वचित्

(१११) अन्तःस्मितक्षितिपालापेक्षितक्षीवक्षुद्रदासीसमाकृष्य-
“ताच्छील्य—” (१।२।१२६ पा०) इत्यादिना वयः अर्थे कर्त्तरि चानशि रूपम्]
परिजनेन इत्यस्य विशेषणम् ।

(१०८) अनुगम्यमानेति ।—अनुगम्यमानाः,—सेव्यमानाः, चरणा येषां
तानि, वन्यमानचरणानि इत्यर्थः । कुट्टनेति ।—कुट्टनेन—दलनेन, पदविच्छेपणेन
इति यावत् । [“अनुगम्यमानचरणानि, कुट्टन—” इत्यत्र “अनुगम्यमानानि,
चरणानिकुट्टन—” इति पाठे—पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टेन परिजनेन अनुस्रिय-
माणानि । चरणयोः,—पादयोः, निकुट्टनेन—द्रुतपातनेन इत्यर्थः] रणितैः,—स्तनितैः,
मणिनूपुरैः,—रत्नमयमञ्जरैः, मुखरितानि—ध्वनितानि, दिशां मुखानि येषां यैर्वा
तानि । नृत्यन्ति—क्रियमाणनर्त्तनानि इवेति प्रतीयमानोच्चेष्टा ; यद्वा,—त्वरितगाव-
विनेपत्यैवाव विश्वायाम् अपूर्वैरुत्साहोदयात् अतिवत्सादृशकानि इत्यर्थः । राजकुलम्—
राजः,—श्रीदुर्धर्षपितुः, गृहम्, आगच्छन्ति—आयाति, कुमारदर्शनार्थमिति भावः ।
समन्तात्—चतुर्दिक्षु । सामन्तेति ।—सामन्तानाम्—अधीनवृत्ततीनाम्, अन्तःपुराणि
—अवरोधनार्थः, [“अकूप—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्ते अचि रूपम्]
तेषां सहस्राणि—समूहाः । अवार्हणार्थं सामन्तावरोधानां माङ्गल्यपूजोचितद्रव्य-
सम्भारहस्तानां राजभवनागमनौत्सुक्यं यथायथं प्रतिपादितमिति ।

(११०) “शनैः शनैः व्यजृम्भत” इत्यस्य “उत्सवामोदः” इत्युत्तरेणान्वयः ।
शनैः शनैः,—क्रमेण । व्यजृम्भत—प्रावर्त्तत । नृत्तेति ।—नृत्ते—नर्त्तने, अनुचितः,
—अशील्यः, अनभ्यस्त इत्यर्थः, चिरन्तनशालीनः,—चिरलज्जाशीलः, चिरविनीती वा,
[शालाशब्दात् “तदर्हति” (५।१।६३ पा०) इति खञि रूपम्] यः कुलपुत्रकलोकः,
—सकुलजातः सुसम्पन्नोक्तसमवायः, तस्य लास्येन—नर्त्तनेन, निरतिशयानन्दात्
एतदृशवे एतेनापि नर्त्तितं लज्जात्यागः कृत इति भावः, प्रथितः,—प्रकाशितः,
पार्थिवस्य—राज्ञः, पार्थिवे—राजि वा, अनुरागः,—प्रीतिः यस्मिन् तथाविधः ।

(१११) अन्तरिति ।—अन्तःक्षितेन—अन्तरीषद्वयसता इत्यर्थः, स्वपुत्रजन्मनि

माणराजवल्लभाः, क्वचित् (११२) मत्तकटककुट्टनीकण्डलम्न-
वृद्धार्थसामन्तवृत्तनिर्भरहसितनरपतिः, क्वचित् (११३) क्षिति-
पाक्षिसंज्ञादिष्ट दृष्टदासेरकगीत-सूच्यमान-सचिवचौर्यरतप्रपञ्चः,
क्वचित् (११४) मदोत्कटकुट्टहारिकापरिष्वज्यमानजरत्न-
व्रजितजनितजनहामः, क्वचित् (११५) अन्योऽन्यनिर्भरस्पर्द्धादुर-

चुट्टदासीनामपि प्रमोदातिशयदर्शनादिति भावः, क्षितिपालेन—राजा, अवेक्षिताः,—
निरीक्षिताः ; यदा,—अवेक्षिताः,—उपेक्षिता इत्यर्थः, दृष्टेनापि अदृष्टेनेव, महताम-
सत्प्रतिकूलस्वभाववत्तात् इति भावः, क्षीवाभिः,—मद्यपानेन मत्ताभिः, चुट्टाभिः,—इतर-
जातीयैः, दासीभिः,—परिचारिकाभिः, समाकृत्यमाणाः,—आच्छिद्यमाणाः, राज-
वल्गुभाः,—राजः नरमचिवा इत्यर्थः यव तादृशः ।

(११२) मत्तंति ।—मत्तानां—मधुपानविद्वलानां, कटककुट्टनीनां—राजधानी-
स्थितवारविलासिनीनां, (“कटकोऽस्ती नितम्बोऽष्टेः... । ...राजधानी-वल्लययीरपि”
इति मेदिनी) कण्ठेषु—गलेषु, लग्नाः,—संसक्ताः, ये वृद्धाः,—स्थविराः, आर्याः,—
साधवः, सामन्ताः,—अधीश्वरा वृषतयः, तेषां वृत्तेन—सविलासाङ्गविक्षेपरूपनर्त्तनेन
इत्यर्थः, निर्भरम्—अन्यत्, हसितः,—कृतहामः, नरपतिः,—सम्राट् यव तथाभूतः ;
विलासिनीभिः सह राजवृद्धानां नर्त्तनं हास्यरसानुकूलमेव इति भावः ।

(११३) क्षितिरेति ।—क्षितिपस्य—राजः, अक्षिसंज्ञया—नेवेक्षितेन, आदिष्टः,
—आज्ञप्तः, दृष्टः,—दुर्वृतः, यो दास्या अपत्यं दासेरकः,—दासीपुत्र इत्यर्थः, [“चुट्टाभ्यो
वा” (४।१।१२१ पा०) इति पर्वे द्रुक् ततः कनि रूपम्] उष्ट्री वा, [तस्येदमित्यर्थे
तत्पालकः इत्यर्थः, अन्यथा सूच्यमानचानापत्तेः] तस्य गीतेन—गानेन, सूच्यमानः,—
प्रकाश्यमानः, सचिवानाम्—अमात्यानां, चौर्येण—गोपनेनेत्यर्थः, रतप्रपञ्चः,—
निधुवनविहारविलसितं यव तथोक्तः ।

(११४) मदोत्कटेति ।—मदोत्कटाभिः,—मदमत्ताभिः, कुट्टहारिकाभिः,—कुट्ट-
—घटं, कुम्भमिति वाचत्, (“कुट्टः कोटे पुमानस्त्री घटे स्त्री-पुंसयोगैर्ह” इति मेदिनी)
हरन्ति—वहन्ति याः तथोक्ताभिः, कुम्भयोगेन जलवाहिनीभिः दासीभिः, परिष्वज्यमानाः,
—आलिङ्ग्यमानाः, नीरेण स्तकुटपूरणार्थमिति भावः, ये जरन्तः,—स्थविराः, प्रव्रजिताः,
—संयासिनः, तैर्जनितः,—उत्पादितः, जनामां हासी यस्मिन् सः ।

(११५) अन्योऽन्येति ।—अन्योऽन्यस्मिन्—परस्परं, निर्भरस्पर्द्धा—अत्यन्तसाम्यम्,
आत्यन्तिकी स्पर्द्धा, तथा उष्टुराः,—दृष्टाः, उन्मत्तप्राया इत्यर्थः, उच्छृङ्खला इति

चेतकपेटकारभ्यावाच्यवचनयुद्धः, क्वचित् (११६) नृपा-
बला-बलात्कार-नर्त्यमान-नृत्यानभिज्ञान्तःपुरपाल-भावित-भुजिष्ठः,
(११७) सपर्वत इव कुसुमराशिभिः, सधारागृह इव सीधु-
प्रपाभिः, सनन्दनवन इव पारिजातामोदैः, सनीहार इव कर्पूर-
रेणुभिः, साट्टहास इव पटहरवैः, सामृतमथन इव कलकलैः,
सावर्त्त इव रासकमण्डलैः, सरोमाञ्च इव भूषणमणिकिरणैः,

यावत्, प्रचण्डभावेन वाग्युद्धं रता इति भावः, ये चेतकाः,—नौचदासाः,
गायकनर्तकपरिचारकादय इति यावत्, तेषां पेटकेन—कदम्बकेन, समूहेन इत्यर्थः,
(“पेटकः पुष्पादीनां मधूपायां कदम्बके” इति मेदिनी) आरब्धं—प्रक्रान्तम्,
अवाच्यम्—अवक्तव्यं, वचनयुद्धं—शुष्ककलहः यत्र तथोक्तः ; अन्योऽन्यं कुधाक्यप्रयोग एव
नौचानन्दप्रदः इति भावः ।

(११६) नृपेति ।—नृपस्य—राज्ञः, अवलाभिः,—जारीभिः, राजयोपिङ्गिरित्यर्थः,
बलात्कारेण—बलप्रयोगेण, नर्त्यमानाः,—नर्तितुं प्रवृत्तमानाः, नृत्यानभिज्ञाः,—नर्तनज्ञान-
रहिताः, ये अतःपुरपालाः,—अतःपररक्षिणः, तेषु ते वा भाविताः,—अही ! एते
अद्याक नर्तनाज्ञतां ज्ञायन्तीति चिन्तिताः ; यदा,—सततपरिचयेन सद्भावान्विताः
इत्यर्थः, भुजिष्ठाः,—किट्यः यस्मिन् तथोक्तः ।

(११७) सपर्वतः,—पर्वताकारपुष्पपूर्ण इत्यर्थः । कुसुमराशिभिः,—राशौहत-
पुष्पसमूहेः इत्यर्थः । सीधुप्रपाभिः,—सुरायाः पानीयशालिकाभिः, सधारागृह इव—
जलधारागृहमविवृत इवेत्युपमा, सीधुप्रपा-धारागृहयोः सादृश्यलक्षासमुद्भासनात् ;
एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । पारिजातामोदैः,—पारिजातपुष्पसौरभैः, [“पारिजातामोदैः”
इत्यत्र “पारिजातकारोदैः” इति पाठः,—पारिजात एवेति पारिजातकं तस्य
आमोदैः] सनन्दनवन इव—नन्दनवनं—देवीद्यानं तत्कहित इव ; देवीद्याने यथा
पारिजातानामामोदैः, तथा अत्रापि पारिजातवृष्टिभिरिति भावः । सनीहार इव—
हिमविन्दुसहित इव, कर्पूररेणुभिः,—कर्पूरचोदैः । साट्टहास इव—अट्टहासः—
उद्द्वेहसंविण्मयः, तिन सहित इव, पटहरवैः,—आनकध्वनिभिः । सामृतमथन
इव—अमृतमथनसहित इव, कलकलैः,—कोलाहलैः ; अमृतमथनकालं यथा
देशसुराणां कलकलः सञ्जातः, तथाऽदापीति भावः । सावर्त्त इव—जलभ्रमसदृशभ्रान्ति-
सहित इव, रासकमण्डलैः,—स्त्रीणां परस्परं हस्तधारणेन मण्डलाकारेण भर्त्तनं रासः,
भाषाधितस्त्रीपुष्पाणां विभक्त्यभावनर्तनं वा, [ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः] रासकानां

सपट्टवन्ध इव चन्दनललाटिकाभिः, सप्रसव इव प्रतिशब्दकैः,
सप्ररोह इव प्रसाददानैः उत्सवामोदः ।

(११८) स्कन्धावलम्बमानकेसरमालाः काम्बोजवाजिन
इव आस्कन्दन्तः, तरलतारका हरिणा इव उड्डीयमानाः,
सगरसुता इव खनित्रैः निर्हयैः चरणाभिघातैः दारयन्ती भुवम्
अनेकसहस्रसङ्ख्याः चिक्रीडुः युवानः । कथमपि (११९) तालाव-

मण्डलानि—समूहाः तैः । सरोमाञ्च इव—लोमहर्षसहित इव । भूषणैः ।—
भूषणमणीनाम्—अलङ्कारीभूतानां रत्नानाम्, अलङ्कारयोजितरत्नानां वा, किरणैः,—
प्रभाभिः । सपट्टवन्ध इव—सोणीषवन्ध इव, चन्दनललाटिकाभिः,—चन्दनतिलकरूपैः
अलङ्कारैः । सप्रसव इव—ससन्तान इव, प्रतिशब्दकैः,—प्रतिध्वनिभिः । सप्ररोह इव
—मादुर इव, प्रसाददानैः,—पारितोषिकवितरणैः, पारितोषिकाद्यं कीशगारादानैश्च
प्रीतिपावसात्कृतैः इतस्ततः प्रक्षिप्तैः धनादिभिरित्यर्थः ; उद्गमपवनेः विक्षोभितः
महासिन्धुतरङ्गितनौर्मत्तमः यथा मणिकादिषु न मतिः, तथा महोत्सवेषु महागज-
दौघ्यमानार्थसङ्घः साधारणानुजौलिः अपर्याप्ततया न समावित्याशयः ।

(११८) स्कन्धेति ।—स्कन्धेषु—गलदेशेषु इत्यर्थः, अवलम्बमानाः,—दीनाय-
मानाः, केसरमालाः,—वकुलमालाः, (“केशरं हिङ्गुलं…… । सिंहसटायां पुत्राणि
वकुलं नागकेशरं ॥” इति मेदिनी) यौवारीमावन्ध्य येषां तथोक्ताः । काम्बोज-
वाजिन इव—काम्बोजाः,—काम्बोजदेशीयाः, वाह्नीकदेशजा इत्यर्थः, वाजिनः,—
अश्वा इव, आस्कन्दन्तः,—आस्फोटयन्तः, आक्रामन्ती वा, परस्परमिति शेषः, बल-
परीक्षणच्छ्रया इति भावः । तरलतारकाः,—चञ्चलकनानिकाः, हरिणा इव—
मृगा इव, उड्डीयमानाः,—उत्प्लवमाना इत्यर्थः, यद्यपि पक्षिणां गतौ प्रयुक्त-
स्यास्य ङीयतिः व्योमगमनार्थकत्वं दृश्यते, तथापि इहातिचमत्कृत्यर्थमुत्प्लवने प्रयुक्तः,
तस्य विद्यति बहुतरङ्गात्, तेन च न प्रविडित्यागाख्यः वाक्यदोषः । सगरसुता इव
—सगरस्य—तटाख्यस्य राज्ञः, सुता इव—पुत्रा इव, यत्सहस्रमङ्गका इति शेषः ।
खनित्रैः,—अवदारणैः, खननसाधनैः अस्त्रैरित्यर्थः । चिक्रीडुः,—क्रीडन्ति स्म । ते
खनित्रैः, एते चरणाघातैः, ते नियतसङ्ख्याकाः, एते असङ्ख्याकाः इति तन्भ्योऽतिगौरव-
मेतपात् इति हृदयम् ।

(११९) तालन्ति ।—तालैः,—कांस्यतालैः, करतालैरित्यर्थः, दक्षिणापथे—

चरचारणचरणक्षोभं चक्षमे क्षमा । (१२०) क्षितिपाल-
कुमारकाणां खेलताम् अन्योऽन्यास्फालैः आभरणेषु मुक्ताफलानि
फेलुः । (१२१) सिन्दूररेणुना पुनरुत्पन्नहिरण्यगर्भगर्भशोणित-
शोणाशम् इव ब्रह्माण्डकपालम् अभवत् । (१२२) पटवास-
पांशुपटलेन प्रकटितमन्दाकिनीसैकतसहस्रमिव शुशुभे नभ-
स्तलम् । (१२३) विप्रकीर्त्यमाणपिष्टातकपरागपिञ्जरितातपा
भुवनक्षोभविशीर्णपितामहकमलकिञ्चल्करजोराजिरञ्जिता इव

“तालावा” इति ख्यातैः सङ्गीताङ्गीभूतभ्रमणविशेषैः वा, यदुक्तं,—“स्फुटितालि-
काशतैर्युक्त चारणजनस्य कैश्चिद्भ्रमणम् । तत्कांस्यतालिकयाराडाशिष्टापञ्चकुलमारि-
वकाः ॥” अवचरन्तीति तालावचराः, तादृशानां चारणानां—कुशीलवानां, नृत्यता-
मिति भावः, चरणक्षोभं—पटविक्षिपजनिताघातं, कथमपि—केनापि प्रकारेण, एतेन
अतिवाङ्मयमुपैक्ष्यते । चक्षमे—मेहे । क्षमा—पृथ्वी ।

(१२०) क्षितिपालकुमारकाणां—सामलकुमाराणाम् । खेलतां—क्रीडताम् ।
अन्योऽन्यास्फालैः,—परस्परास्फुटनैः, आभरणेषु—अलङ्कारेषु मध्ये, मुक्ताफलानि—
सौक्तिकानि, फेलुः,—विसरणानि प्रापुः, विभिद्वां ।

(१२१) सिन्दुरेति ।—सिन्दूररेणुना—सिन्दूरचूर्णेन । पुनरिति ।—पुन-
रुत्पन्नस्य—द्वितीयवारं सञ्जातस्य, हिरण्यगर्भस्य—प्रजापतेः ब्रह्मणः, हर्षस्य चेति भावः,
गर्भशोणितेन—गर्भाभिःसरणजनितप्रसृततरक्तैर्नित्यैः, शोणाः,—रक्ताः, आशाः,—दिशो
यस्य तथोक्तम् । ब्रह्माण्डकपालं—पृथ्वीतलमित्यर्थः ।

(१२२) पटवामेति ।—पटवामानां—वस्त्रवासकगन्धद्रव्यविशेषाणां, पांशुपटलेन—
रजःसमूहेन, विक्षिप्यमाणेनेति भावः, यद्वा,—पटवामाः,—वस्त्रग्रहाः एव, पांशवः,—
कपर्णविशेषाः, धावत्यादिति भावः, तिषां पटलेन । प्रकटितेति ।—प्रकटितं—वर्हनिःसृतं,
मन्दाकिन्याः,—स्वर्गगङ्गायाः, सैकतसहस्रं—बालुकामयभूमिसमूहः यस्मिन् तथोक्तमिव ।
नभस्तलम्—अन्तरीक्षम् ; बह्वलीलिप्तगन्धचूर्णधारावाङ्मयादेवमुत्पन्नितम् ।

(१२३) विप्रकीर्त्यमाणेति ।—विप्रकीर्त्यमाणैः,—प्रसार्यमाणैः, पिष्टातकानां
—पटवासकानां, परागैः,—रेणुभिः, पिञ्जरिताः,—रञ्जिता इत्यर्थः, आतपाः,—
मथ्यमयूषाः येषु तथाभूताः । भुवनेति ।—भुवनस्य—जगतः, क्षोभेण—सञ्चलनेन,
आनन्दजनितेनेति भावः, विशीर्णं—विदलितं, यत् पितामहकमलं—ब्रह्मकमलं

रेजुर्दिवसाः । (१२४) सङ्घट्टविघटितहारपतितमुक्ताफलपङ्क्त-
लेषु चख्खाल लोकः ।

(१२५) स्थानस्थानेषु च मन्दमन्दमास्फाल्यमानालिङ्गकेन
शिञ्जानमञ्जुवेणुना (१२६) भ्रूणभ्रूणायमानभक्तरीकेण ताड्य-
मानतन्त्रीपटहिकेन (१२७) वाद्यमानानुत्तालालावूवीणेन कल-

रुद्धाण उपपादकारणीभूतं पद्ममित्यर्थः, तस्य किञ्चल्काः,—केसराः, तेषु ये रजसां—
परागाणां, राजस्यः,—समूहाः, तेः रञ्जिता इव । रेजुः,—शशभिर ।

(१२४) सङ्घट्टेति ।—सङ्घट्टेन—अन्योऽन्यप्रपण्णेन, लीकानाम् अतिनिविडत्वादिति
भावः, विघटितेभ्यः,—विघ्नेभ्यः, हारेभ्यः पतितानि यानि मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि,
पटलानि—समूहाः तेषु, चख्खाल—पपात, पिच्छिलत्वात् उन्नतानतत्वाच्च
तथामिति भावः ।

(१२५) स्थानस्थानेषु—कचित् कचित् प्रदेशेषु, स्थानं—स्थितिः, मर्यादा
च, तत्प्रकारकेषु इत्यर्थः, [अन्यथा “प्रकारे —” (८१।१२ पा०) इत्यादिना न द्विक्रौ-
चस्य धारयद्भावः इति स्थानेषु स्थानेषु वाक्यमेव ज्ञातुं] ; यडा,—स्थानानां—नृपां-
जाधारणाद्यवस्थाः, स्थानानि—प्रशस्तमण्डपादीनि तेषु इति विग्रहः, [“कदयोगा पञ्चो-
भमस्यत इति वाक्यम्” (वा०) इति समामविधानात्] । “स्थानस्थानेषु” इत्यस्य
“पण्यविलासिन्यः प्रावृत्तन्” इत्युत्तरणान्वयः ; ता विशिनष्टि—आतीत्यवाद्येनानुमन्-
नाना इत्यादिभिः ।—आतीत्यवाद्येनेति विशिनष्टि, मन्देत्यादिभिः ।—मन्दं मन्दम्—
द्वेषदीप्तं, आस्फाल्यमानः,—ताड्यमानः, आलिङ्गकः,—मृगजवाद्यभेदः यस्मिन्
तेन, (“वृद्धा सुरजा भेदान्त्रालिङ्गोर्द्विकाम्बयः” इत्यमरः) । शिञ्जानेति ।—
शिञ्जानः,—रणन्, [अदादेरात्मनेपदिकः शिञ्जिधातोः “लटः—” (३।२।१२४ पा०)
इत्यादिना शानचि रूपम्] मञ्जुः,—मनोज्ञः, वेणुः,—वंशीवाद्यभेदः यत्र तथोक्तेन ।

(१२६) भ्रूणेति ।—भ्रूणभ्रूणायमाना—भ्रूणभ्रूणेति शब्दं कृपाणां, भक्तरी—
ताड्यभेदः यत्र ताड्येन । ताड्यमानेति ।—ताड्यमाना—वाद्यमाना, तन्त्रीपटहिका
—पटहवाद्यविशेषः यत्र तथोक्तेन ।

(१२७) वाद्यमानेति ।—वाद्यमाना—आह्वयमाना, अनुत्तालाला—अनुत्कट-
प्रभा, अलावूवीणा—अलावूनिर्मिता वीणा यस्मिन् तेन । कल्लेति ।—कला—

कांस्यकोशीकणितकाहलेन (१२८) समकालदीयमानानुत्ताल-
तालकेन आतोद्यवाद्येन अनुगम्यमानाः, पदे पदे भ्रूणभ्रूणित-
भ्रूषणरवैः अपि सहृदयैः इव अनुवर्त्तमानताललयाः, कोकिला
इव (१२९) मदकलकाकलीकोमलालापिन्यो विटानां कर्णा-
मृतानि अश्लीलरासकपदानि गायन्त्यः, समुण्डमालिकाः, सकर्ण-
पल्लवाः, सचन्दनतिलकाः, समुच्छिताभिर्बलयावलीवाचालाभिः

मधुरस्वना, या कांस्यकाशी — करतालिका, तस्याः कणितेन — रणितेन सह, काहला —
तदाख्यवाद्यभागभेदः ; यद्वा — कांस्यकोशी — “कांसो” इति प्रसिद्धः कांस्यनिर्मितवाद्य-
भेदः, तथा सह कणिता काहला — वाद्यभागद्विवर्णः यव तथाविधेन, (“काहला
वाद्यभागस्य भेदे चास्तरसां भिटि” इति मेदिनी) ।

(१२८) ममेति । — समकालं — युगपत्, दीयमानः, — मन्पाद्यमान इत्यर्थः,
अनुतालः, — अनुकटः, तालः, — स्वरविशेषः, दिवमावादिकालक्रियामानी वा यव
तेन, [“तालकेन” इत्यव “तानकेन” इति पाठः, — ऊनपञ्चाशद्विधेन गानाङ्गस्वरभेदेन
इत्यर्थः] आतोद्यवाद्येन — “तत् वीणादिकं वाद्यमानहं सुरजादिकम् । वंशादिकन्तु
सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यवादितातोद्यनामकम् ॥”
इत्यमरोक्तेन वाद्यविशेषण, अनुगम्यमानाः, — सङ्गम्यमानाः । पदे पदे — प्रतिपदत्वेन,
भ्रूणभ्रूणितभ्रूषणरवैः, — भ्रूणभ्रूणायमानालङ्करणध्वनिभिः । सहृदयैरिव — रमयाङ्गभिः
सामाजिकैरिव । अनुवर्त्तमानेति । — अनुवर्त्तमानौ — अनुसरन्तौ, ताल-लयौ — यथा-
कालं दीयमान-मानसाख्यरूपौ यासां ताः, (“तालः कालक्रियामानं लयः सांख्यमथा-
स्त्रियाम्” इत्यमरः) तत हस्तेन अनुल्या वा आकुञ्चन-प्रसारणगतिक्रियया कालस्य
परिमाणं मानं, काल-क्रिययोश्च वादिवादिदशायां तथाविधं मानं ताल उच्यते । लयः
पुनः गीतवाद्यपादव्यासादीनां क्रियाकालयोश्च परस्परं समतारूपः इत्यवगतव्यम् ।

(१२९) ममेति । — मदेन — मद्यपानजनितेन उन्मासेन ; अन्यव, — मदात्
— हर्षात्, कला — मधुरास्फुटा, काकली — मूढमधुरध्वनिः, (“काकली तु कलं मूढं
ध्वनौ तु मधुरास्फुटे । कलः” इत्यमरः) तथा कोमलं — मृदुमन्दं, पेशलमित्यर्थः, मनोज्ञ-
मिति यावत्, तद्वयथा तथा आलपन्तीति तथोक्ताः । विटानां — लम्पटानां,
विलासिनामित्यर्थः, कर्णामृतानि — श्रुतिमुखानीत्यर्थः । अश्लीलेति । — अश्लीलानि —
आम्याणि, लज्जावद्भानि इति यावत्, रसयन्तासि रासकानि — शृङ्गाररसीद्वीपनाभौति
श्रावः, पदानि — गीयवस्तूनि, गायन्त्यः, — उच्चारयन्त्यः । समुण्डमालिकाः, — सपुष्प-

बाहुलतिकाभिः सवितारम् इव आलिङ्गयन्त्यः, कुङ्कुमप्रच्छि-
रुचिरकायाः (१३०) काश्मीरकिशोर्थे इव वलान्त्यः, नितम्बविम्ब-
लम्बविकटकुरुगटकशेखराः प्रदीप्ता इव रागाग्निना, सिन्दूर-
च्छटाच्छुरितमुखमुद्राः शासनपट्टपङ्क्तय इव अप्रतिहतशासनस्य

हारशिरसः । समुच्छिताभिः,—समुच्छिप्ताभिः, वलयावलीवाचालाभिः,—वलयर्राजि-
भूषणकारवतीभिः इत्यर्थः, बाहुलतिकाभिः,—भृजवल्लीभिः, सवितारं—मर्थम्,
आलिङ्गयन्त्यः इव—आश्लिष्यन्त्यः इव, [आङ्पूर्वकात् लिङ्गयन्तेः चौरादिकात् शतारि
लुपि रूपम्] नर्तनकालं बाहुद्वयं किञ्चित्स्थित्यभावेन उन्नीय प्रसाध्य च गमनात्
मथ्यालिङ्गनं कृतमिवेत्युपेक्षा । कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमेन प्रच्छिष्टः,—प्रसार्ज्जनम्, उदत्तन-
मित्यर्थः, रञ्जनमिति भावः, एकत्र,—सौन्दर्यवर्धनाभिलाषात् ; अन्यत्र,—कुङ्कुमचूर्तपु-
लीकनादिति भावः, तथा रुचिरः,—समोज्जः, कायः,—देहः यासां ताः ।

(१३०) काश्मीरकिशोर्थे इव—कुङ्कुमनिर्मिताः कुमार्ये इव. काश्मीर-
देशीयाः कुमार्ये इव वा, [कश्चित् शब्दाद्यंकात् “कश्मुट् च” (उ० ४ पा० ३२
सू०) इति दुर्गन्ति मुद्रागमे काश्मीरः इति, तत्र भवाः ताः इति ज्ञेयम्] वलान्त्यः,
—चलन्त्यः । नितम्बेति ।—नितम्बविम्बेषु—नितम्बभागेषु. लम्बिनः,—लम्बसनाः,
विकटाः,—आयता इत्यर्थः, कुरुगटकशेखराः,—रक्तपुष्पभिग्निसञ्ज्य इत्यर्थः यासां
तथोक्ताः, [“कुरुगटक” इत्यत्र “कुरगटक” इति पाठोऽपि स एवार्थः । प्रथम-
पाठे,—कुपूर्वात् कुरगटतः अणि, द्वितीये,—कुरधातोः अगटक्प्रत्यये सिद्धिः] ।
प्रदीप्ता इव—प्रज्वलिता इव, रागाग्निना—अनुरागवर्जिता, रक्तकुरुगटकशेखराणां
रक्तत्वादिति भावः । सिन्दूरेति ।—सिन्दूरच्छटाभिः,—सिन्दूरतिलकरागैः इत्यर्थः,
क्षुरिताः,—रञ्जिताः, मुखमुद्राः,—मुखशीभाः, ललाटसोमन्तादधी वा, मुखान्वेष-
मुद्रा इति वा यासां ताः ; मुद्राविशेषाणां सिन्दूरेण रञ्जितत्वं लोके दृश्यते ;
अन्यत्र,—सिन्दूरच्छटाभिः,—सिन्दूरप्रभाभिः, क्षुरिताः मुखे—अग्रभागे, मुद्राः,—
प्रत्ययीत्यादकचिह्नविशेषाः यासां ताः ; शासनपट्टानामग्रभागेऽपि सिन्दूरारङ्गिताः
मुद्रा मुद्रास्ते इति लोकोव्यवहारः । शासनपट्टपङ्क्तयः इव—शासनपट्टाः,—
निधोगपत्राणि, दानपत्राणि वा, “समन्दपत्र” इति भाषया प्रसिद्धाः, तेषां पङ्क्तय इव—
राज्य इव । अत्र बहुवचनेन बहुनियुक्तविचक्षणशासनपट्टविद्भिः प्रतिक्षणं प्रतिष्ठानं
तिष्ठेद्भिः शासितुः अभिजातमहाराजस्य आज्ञाभङ्गः प्रायः यथा न कैश्चिदपि सुकरः, तथा

कन्दर्पस्य, (१३१) मुष्टिप्रकीर्त्यमाणकर्पूरपटवासपांशुला मनोरथ-
सञ्चरणरथ्या इव यौवनस्य, (१३२) उद्दामकुसुमदामताडित-
तरुणजनाः प्रतीहार्य इव तरुणमहोत्सवस्य, प्रचलत्पत्रकुण्डला
ललन्त्यो लता इव मदनचन्दनद्रुमस्य, (१३३) ललितपदहंसकरव-
मुखराः समुल्लसन्त्यो वीचय इव शृङ्गाररसस्य, (१३४) वाच्यावाच्य-
विवेकशून्या बालक्रीडा इव सौभाग्यस्य, घनपटहरवोत्कण्ठकित-

मन्यथस्य राज्ञः शासनपटभूताः ताः दृष्ट्वा सर्वे एव दर्शकाः कन्दर्पवशीभूताः तच्छासनं
स्वीचक्रुः इति अवगम्यन्ते । अप्रतिहतशामनस्य—अव्याहताज्ञस्य ।

(१३१) मुष्टीति ।—मुष्टिभिः,—बद्धकरैः, प्रकीर्त्यमाणैः,—प्रक्षिप्यमाणैः,
विलसिभिरिति भावः, कर्पूरपटवामैः,—कर्पूरवह्नुलसुगन्धिसूचैर्गौरित्यर्थः, पांशुलाः,—
रज्जोभिरावृता इत्यर्थः । मनोरथेति ।—मनोरथेन—स्वेच्छया, सञ्चरणं—भ्रमणं, तस्य
रथ्या इव—पथ्या इव, यौवनस्य—तारुण्यस्य, यथेच्छमभोगयौवनशालिन्य इति भावः ;
यथा अपि रथ्यासु सञ्चरणात् पांशुव्याप्ता भवन्ति ।

(१३२) उद्दामेति ।—उद्दामैः,—उत्कटैः, विपुलैरित्यर्थः, कुसुमदामभिः,—
पुष्पमाल्यैः, ताडिताः,—आहताः, तरुणजनाः,—युवजना यामिः तथोक्ताः, तरुण-
महोत्सवस्य—तरुणानां—यूनां, महोत्सवः तस्य, प्रतीहार्य इव—रक्षिण्य इव-
त्यर्थः ; प्रतीहार्योऽपि महोत्सवस्थले जनान् ताडयन्ति । प्रचलत्पत्रकुण्डलाः,—प्रचलन्ति
—नयवेगात् चावल्यमानानित्यर्थः, पत्राणि—किसलय एव, कुण्डलानि—कर्ण-
भूषणानि ; अन्यत्र,—पत्राणि कुण्डलानीव यासां ताः ; अत एव ललन्त्यः,—स्फुरन्त्यः,
[“ललन्त्यः” इत्यत्र “लसन्त्यः” इति पाठोऽपि स एवार्थः] लता इव—व्रतत्य इव ।
मदनचन्दनद्रुमस्य—मदनः,—काम एव, चन्दनद्रुमः,—चन्दनतरुः तस्य ।

(१३३) ललितेति ।—ललितानि—रमणीयानि, पदानि—चरणानि, तेषु
हसकाः,—नूपुराः, (“पादाङ्गदं तुलाकोटिमञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् । हंसकः पाद-
कटकः” इत्यमरः) क्षुद्रहंसाश्च, [अन्यार्थं कन्प्रत्ययः] तेषां रवेण—ध्वनिना,
मुखराः,—शब्दिताः ; यद्वा,—ललितानि पदानि यामां ताश्च ताः हंसकरवमुख-
राश्च तथाभूताः । समुल्लसन्त्यः,—समुद्भासमानाः । वीचय इव—तरङ्गा इव । शृङ्गार-
रसस्य—प्रधानीज्वलरसस्य, रसस्य—जलस्य च ।

(१३४) वाच्येति ।—वाच्यं—वक्तव्यम्, अवाच्यम्—अवक्तव्यं, तयोर्विवेकेन—
विवारेण, शून्याः,—रहिताः, यथाकामं व्याहारिण्य इत्यर्थः । बालक्रीडा इव—माधुर्यं

गात्रयष्टयः केतक्य इव कुसुमधूलिमुद्गिरन्त्यः, कमलिन्य इव दिवस-
मुत्फुल्लाननाः, कुमुदिन्य इव रात्रावनुपजातनिद्राः, (१३५) आविष्टा
इव नरेन्द्रहृन्दपरिवृताः, प्रीतय इव हृदयमपहरन्त्यः, गीतय
इव रागमुद्दीपयन्त्यः, पुष्टय इव आनन्दमुत्पादयन्त्यः, मदमपि
मदयन्त्य इव, रागमपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्दयन्त्य

मिकावज्ञानमिव ; अन्यव—बालानां—शिशूनां, क्रीडा—खिला, (“क्रीडा केलिप्रकारे
स्यात् खिलाऽवज्ञानयोरपि” इति मेदिनी) ; नवाभ्युदयमागच्छन् दरिद्रः
अविवेकी यथा सौभाग्यमदेन यथेच्छव्यवहारः शिष्टाशिष्टजनविषयकविवेकविष्युतः
वाच्यावाच्यज्ञानयन्त्री भवति, तथैव ताः पण्ययोषितोऽपि नृत्यकालेऽभूवन् इत्याशयः ।
सौभाग्यस्य—शुभादृष्टविलासस्य । घनेति ।—घनेन—गम्भीरेण, पटहस्य—वाद्य-
विशेषस्य, नृत्यसमकालं ताड्यमानेत्यर्थः, रवेण—ध्वनिना ; अन्यव,—घनः,
—मेघ एव, पटहः,—वाद्यविशेषः, तस्य ध्वनिना—रवेण, उक्तकृतिताः,—उद्गत-
लोमहर्षाः, महसा वाद्यध्वनिप्रवणादिति भावः ; अन्यव,—प्रकटितकण्टकाः
गावयष्टयः,—अङ्गलताः यासां तथोक्ताः ; अन्यव,—गावाणीव यष्टयः,—काण्डा-
यासां ताः । केतक्य इव—केतकवृक्षा इव । कुसुमधूलिः—पुष्पपरागम्, उद्गिरन्त्यः,—
उत्क्षिपन्त्य इत्यर्थः । दिवसं—दिनं व्याप्य, उत्फुल्लाननाः,—उत्फुल्लानि—प्रफुल्लानि,
आननानि—सुग्वानि, प्रियवयस्यानिः सह हृदयनायकविषयकालापिन इति भावः यासां
ताः ; अन्यव,—विकसिताः ; कमलिनीनां दिवाविकाशित्वात् । अनुपजातनिद्राः,—न
उपजाता—उपगता, कालसङ्गातिशय्यात्, राजसभादौ मूर्त्तनादिविलासव्यापार-
वत्त्वात् वा इति भावः, निद्रा—स्वापः यासां ताः, अनिसौलन्त्यथ, कुमुदिनीनां
रात्रिविकाशित्वादिति भावः ।

(१३५) आविष्टा इव—अधिष्ठिता इव, भृतादिभिरिति शेषः । नरेन्द्रेति ।—
नरेन्द्राणां—राज्ञां, भूतवैद्यानाञ्च, भूतापसारणमन्त्रविदामित्यर्थः, (“नरेन्द्रस्तु महोपास्यं
विषवैद्यं च पुंस्त्रयम्” इति मेदिनी, अथ चकारग्रहणात् भूतवैद्यादयः तदर्थकाः ज्ञेयाः)
हृन्दे,—समूहेः, परिवृताः,—वैष्टिताः ; पिशाचोपहृताः जना यथा भूतवैद्यपारिवैष्टिताः
भवन्ति, तथा पण्ययोषितः अपि राजहृन्दपरिवृता आसन्निति भावः, इति अवधर्म-
स्याभ्यादुपमाऽलङ्कारः । हृदयमपहरन्त्यः,—मनोहारिण्यः । रागं—वासनाविशेषम्,
प्रासङ्गलिशामिति यावत्, अन्यव—गान्धारादिकम्, उद्दीपयन्त्यः,—उत्तेजयन्त्यः । पुष्टय,

इव, नृत्यमपि नर्तयमाना इव, उत्सवमपि उत्सुकयन्त्य इव,
(१३६) कटाक्षितेषु पिबन्त्य इवापाङ्गशुक्तिभिः, तर्जनेषु
संयमयन्त्य इव नखमयूखपाशैः, कोपाभिनयेषु ताडयन्त्य इव
भूलताऽतिभागैः, प्रणयसम्भाषणेषु वर्षन्त्य इव सर्व्वरसान्, चतुर-
चङ्क्रमणेषु विकिरन्त्य इव विकारान्, पण्यविलासिन्यः प्रानृत्यन् ।

इव—स्फूर्तय इव इत्यर्थः । मदमपि—मत्ततामपि, मदयन्त्यः,—समुत्तेजयन्त्य इत्यर्थः ;
मदी हि सर्वेषामुत्तेजकी भवति, मदस्तु ता आश्रित्य स्वयमेव उत्तेजितोऽभवत् इति
भावः । एवमुत्तरवापि सङ्गतिः करणीया ; अत्र मदादीनां यदि एतादृशी दशा,
तदा का कथा मदभिन्नानामिति अपिकारलभ्योऽर्थः । रागं—सन्धोगाभिलाषमित्यर्थः,
रञ्जयन्त्यः,—उल्लासयन्त्य इत्यर्थः । उत्सवम्—आनन्दजनकानुष्ठानमिति यावत्,
उत्सुकयन्त्यः,—उत्सुकं कारयन्त्यः ; [“तत्करीति तदाऽऽ” (ग०) इति दृष्टान्ता-
दुत्सुकात् शतगि डीपि रूपम्] उत्सवदर्शनार्थं सर्वे उत्कण्ठिता भवन्ति, उत्सवस्तु
स्वयमेव ताः द्रष्टुमुक्त्युक्ती जातः इति भावः । [मदादिषु वाक्यनिकारेषु लोकीत्तर-
चमत्कारातिशयजननीत्यादयदिक्रिया उल्लेखिता इति क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः] ।

(१३६) कटाक्षितेषु—अपाङ्गदर्शनेषु इत्यर्थः, [“तदस्य सञ्जातं—” (५।२।३६ पा०)
इत्यादिना इतच्च रूपम्] अपाङ्गशुक्तिभिः,—अपाङ्गाः,—नेत्रप्रान्तभागा एव, (“अपाङ्गी
नेत्रयोर्गन्तो” इत्यमरः) युक्तयः,—सुक्तास्फोटः ताभिः, (“सुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः”
इत्यमरः) पिबन्त्य इव—यस्य इव, तरुणानिति शेषः ; लोकेऽपि शुक्तिभिर्दुग्धादिपानीयं
पिबन्ति । [दुग्धादिपानवत् शुक्तिभिः तरुणपानमसम्भवमिति विरोधः, ताभिः प्रियद्वया-
कर्षणत्वेन खान्तः प्रियमूर्त्तिधारणत्वेन वा आभासीक्रियते इति विरोधभासः उत्प्रेक्षा-
सङ्कीर्णः] तर्जनेषु—भर्त्सनार्थम् अङ्गुलिसञ्चालनविशेषेषु, नखमयूखपाशैः,—नखानां
मयूखाः,—किरणाः, पाशाः,—रञ्जय इव तैः, संयमयन्त्य इव—सम्ब्रमन्त्य इव । कोपाभ-
नयेषु—कोपसूचकाङ्गच्छेदासु, भूलताऽतिभागैः,—भ्रुवोः सङ्कीचनजनितभङ्गविशेषैरित्यर्थः,
भूलताऽभिघातैरित्यर्थो वा । [“भूलताऽतिभागैः” इत्यत्र “भूलताऽऽदिभागैः” इति पाठः,
—भ्रुनेत्रमुखप्रभृत्यवयवैरित्यर्थः] प्रणयसम्भाषणेषु—प्रेमालापेषु, सर्व्वरसान्—सर्वान्—
सम्पूर्णान्, न तु किञ्चिन्मावानिति भावः, रसान्—शृङ्गाररूपान्, अनुरागरूपान् वा, वर्षन्त्यः
इव—मुञ्चन्त्य इव । चतुरचङ्क्रमणेषु—विदग्धभूमिषु, नृत्यकाले सविलासपूर्णेषु इत्यर्थः,
विकारान्—कामजभावविशेषान्, विकिरन्त्य इव—विक्षिपन्त्य इव, तरुणैश्च इति भावः ।

(१३७) अन्यत्र वेतिवेतिवित्रासितजनदत्तान्तरालाः, प्रिय-
माणधवलातपत्रवना वनदेवता इव कल्पतरुतलविचारिण्यः,
काश्चित् (१३८) स्कन्धोभयपालीलम्बमानलम्बोत्तरीयलग्ना
लीलादोलाऽधिरूढा इव प्रेङ्गन्त्यः, काश्चित् (१३९) कनककेयूर-
कोटिपाद्यमानपट्टांशुकोत्तरङ्गाः तरङ्गिण्य इव तरच्चक्रवाक-
सीमन्त्यमानस्रोतसः, काश्चित् (१४०) उड्डूयमानधवलचामर-
सटालग्नत्रिकण्टकवलितविकटकटाक्षाः सरस्य इव हंसाकृत्-

(१३७) “अन्यत्र” इत्यस्य “राजमहिष्यः प्रारब्धनृत्याः विरजः” इत्यन्तर-
स्यान्वयः । ता विशिनष्टि, वेतीत्यादिभिः ।—वेतिभिः,—वेदपाणिभिः, दौवारिकैरिति
यावत्, वेदैः,—वेदयष्टिप्रदर्शने, विद्वामितैः,—विशेषेण भौषितैः, जनैः दत्तम्
अन्तरालम्—अवकाशः यासां ताः, नृत्यदर्शनादिभिः अतिनिविडतया नृत्यस्थाना-
क्रमणात्, प्रायशस्तासामङ्गोपरि आपतनाच्चेति भावः । प्रियमाणेति ।—प्रियमाणानि
—सप्तकोपरि उल्थाप्यमानानीत्यर्थः, परिचारिकाभिरिति शेषः, धवलानि—श्वेतानि,
आतपत्रवनानि—कृत्रिमवाः यासां तथोक्ताः, अत एव कल्पेति ।—कल्पतरुणां—
कल्पवृक्षाणां, तल्पेषु—अधोदेशेषु, विचरन्ति—विहरन्तीति तथोक्ताः, वनदेवता इव—
वनाधिष्ठातृदेव्य इव, अधिकारिणां सर्व्वेव समानाचारवत्त्वात् इति भावः ।

(१३८) स्कन्धेति ।—स्कन्धस्य—भुजशिरसः, उभयोः पाल्योः,—कीर्णयोः,
भागयोरित्यर्थः, लम्बमानं—दीलायमानं, लम्बं—दीर्घं, यत् उत्तरीयम्—उत्तरासङ्गं,
तस्मिन् लयाः,—संमत्ताः, अत एव लीलादालां—क्रीडायां दीलनयन्त्वम्, अधिरूढा
इव—अधिष्ठिता इव, प्रेङ्गन्त्यः,—सञ्चरन्त्यः ।

(१३९) कनकेति ।—कनककेयूराणां—काञ्चनाङ्गदानाम्, अत्र कनकपट्टेन
चक्रवाकसाम्यं प्रकटीकृतं, तेषां कनकाभवात्, कोटिभिः,—अष्टभागे, पाद्यमानाः,
—कृत्रिममानाः, अन्धोऽन्धसङ्घर्षणेन इति भावः, पट्टांशुकस्य—कौटिल्यवसनस्य इत्यर्थः,
उत्तरङ्गः,—उत्तरीयं यासां तथोक्ताः, अन्यत्र,—उच्छलद्बीजयः इत्यर्थः, अत एव
तरङ्गिति ।—तरङ्गिः,—प्रवसानैः, चक्रवाकैः,—स्वर्णाभपक्षिविशेषैः, सीमन्त्यमानानि—
दिधा क्रियमाणानि, स्रोतांसि—स्वतःप्रवृत्तसमुज्ज्वलेगा, यासां तथाभूताः, तरङ्गिण्य
इव—नद्य इव ।

(१४०) उड्डूयमानेति ।—उड्डूयमानानां—वीज्यमानानां, धवलानां—श्वेतानां,

माणनीलोत्पलवनाः, काञ्चित् (१४१) चलच्चरणच्युतालक्त-
कारुण्यवेदशीकरसिच्यमानभवनहंसाः सन्ध्यारागरज्यमानेन्दु-
विम्बा इव कौमुदीरजन्यः, काञ्चित् (१४२) कण्ठनिहित-
काञ्चनकाञ्चीगुणाञ्चितकञ्चुकिविकारकुञ्चितम्बुः, कामवागुरा
इव प्रसारितबाहुपाशा राजमहिष्यः प्रारब्धनृत्या विरेजुः ।

चासराणां—वालज्यजनानां, सटासु—लीससु, लयः,—मंसक्तः, यः विकण्टकः,—
“विकण्टकस्तु चासः स्यात् विभीरवैश्च भूषणम्” इत्युक्तलक्षणः रत्नवयघटितकर्णा-
भरणभेदः, तेन वलिताः,—सञ्चलिताः, सङ्कुचिताः इत्यर्थः वा, आकर्षणेन कणपीडा-
जन्यभावात् शालीनताऽऽतिशयान् वा इति भावः, विकटाः,—उल्कटाः, विशालाः वा,
कटाक्षाः,—अपाङ्गावलोकनानि यासां तथोक्ताः, अत एव हंसेति ।—हंसेः,—सरालैः,
आकृश्याणानि—आक्रिय नोयमानानि, नोनीलोत्पलवनानि यासां तथाविधाः, मरस्य
इव—वाप्य इव ।

(१४१) चलदिति ।—चलद्वां—सञ्चरद्वां, चरणाभ्यां—पादाभ्यां, च्युतानि—
मिगलितानि, अलक्तकानि—लाक्षादृवाः, अरुणाः,—रक्ताः, स्वेदा इव, तेषां शीकरैः,—
रिन्दुभिः, सिच्यमानाः,—आर्दीक्रियमाणाः, रज्यमाना इति यावत्, भवनहंसाः,—गृह-
पालितहंसविशेषाः याभिः तथोक्ताः, अत एव सन्ध्यायाः,—सन्धौ भवा, सन्ध्यायते
परब्रह्म अस्यासिति वा तस्याः, रागः,—लौहित्यं, तेन रज्यमान—लोहितायमानम्,
इन्दुविम्ब—चट्टविम्ब यासां ताः, कौमुदीरजन्यः इव—“कौ मोदन्ते जना यस्या
नानाभावैः प्रभम्बरम् । हृष्टान्तुष्टाः सुखापभ्रास्तेन सा कौमुदी च्युता ॥” इत्युक्त-
लक्षणाः कात्तिकज्योत्स्नापूर्णा रात्रय इव इत्यर्थः । शीतलीज्वलीदारकान्तिमतीनां
नृपाङ्गनानां चन्द्रिकारजनीसास्येन हर्षाद्दीपनशक्त्यतिशयः सूच्यते ।

(१४२) कण्ठति ।—कण्ठेषु—गलेषु, निहितेन—अपेक्षितेन, काञ्चनकाञ्चीगुणेन
—सौवर्णमेखनादाद्या, अञ्चितानां—पूजितानां, परिहासार्थं नियन्त्रितानां वा,
कञ्चुकिनाम्—“अन्तःपुरचरो वृद्धा हास्यी (विप्री) गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः
कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥” इत्युक्तलक्षणानाम् अन्तःपुरचारिणा दौवारिकविशेषाणां, (विप्र-
विशेषाणां) विकारिण—बिभ्रतभावेन, कण्ठे काञ्चीप्रदानादिति भावः, कुञ्चिता—
कुटिलिता, [“विकारकुञ्चित—” इत्यत्र “विकाराकुञ्चित—” इति पाठः,—आकुञ्चिता—
ईषत्कुटिलिता इत्यर्थः] भूः यासां तथोक्ताः ; कञ्चुकिनः विकारदर्शनेन तस्य तत्परिधाने
अनिच्छां वृद्धा ईषत्कीपभावप्रकटनार्थम् इति भावः । कामवागुरा इव—कामस्य

सर्वतश्च नृत्यतः (१४३) स्त्रैणस्य गलङ्गिः पदालक्तकैः
 अरुणिता रागमयीव शुशीण क्षीणी । (१४४) समुल्लसद्भिः
 स्तनमण्डलैः मङ्गलकलशमय इव बभूव मञ्जोत्सवः । (१४५) भुज-
 लताविक्षेपैः सृणानवलयमय इव रराज जीवलोकः । समु-
 ल्लसद्भिः (१४६) विलासस्मितैः तडिन्मय इव अक्रियत कालः ।
 (१४७) चञ्चलानां चक्षुषाम् अंशभिः कृष्णसारमया इव
 आसन् वासराः । समुल्लसद्भिः शिरोषकुसुमस्तवककर्णपूरैः शुक्-

धुवननवधनसाधनानि यन्त्राणि इव इत्यर्थः, [“मङ्गलादयश्च” (स० १ पा० ४२ सू०)
 इत्युत्तरजलानाम् आकृतिगणत्वात् वाधातीः एतत् सिद्धम्] । प्रसारितौ—विस्तारितौ,
 नर्तनवशादिति भावः, बाहू—भुजौ, पाशौ—रञ्जु इव याभिः तथाभूता । प्रारब्धनृत्याः,
 —नृत्यन्त्यः इत्यर्थः । विरेजुः,—शुशुभिरे । [“विरेजुः” इत्यत्र “विर्जसु” इति पाठः,
 —चिक्रीडुरित्यर्थः] ।

(१४३) स्त्रैणस्य—स्त्रीणां समूहः स्त्रैणं तस्य, [“तस्य समूहः” (४।२।३७
 पा०) इति अण, “स्त्रीपंसाभ्यां—” (४।१।८७ पा०) इत्यादिना नञ्-प्रत्ययेन सिद्धम्] ।
 गलङ्गिः,—सर्वाङ्गः, पदालक्तकैः,—चरणस्थलाचारमैः, अरुणिता—रञ्जीकृता, अत एव
 रागमयीव—रञ्जनमयीव, अनुरागमयीव वा, क्षीणी—पृथ्वी, शुशीण—शोणमयी बभूव
 इत्यर्थः, रक्तवर्णा जाता इति यावत्, [“सर्व्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिप् वा” (वा०) इति
 आचारक्षिबन्तात् शीर्षाल्लिटि रूपम्] ।

(१४४) समुल्लसद्भिः,—समुद्भासमानैः । मङ्गलकलशमयः,—मङ्गलाद्यस्यापित-
 घटपूर्णः, स्तनयोः कलशमाय्यतया वर्णनस्य कविसमयसिद्धत्वादिति भावः ।

(१४५) भुजलताविक्षेपैः,—बाहुवल्लीचालनैः, सृणालवलयमय इव, भुजलतानां
 सृणालवत् कोमलाकारत्वादिति भावः ।

(१४६) विलासस्मितैः,—विभ्रमहसितैः, कालः,—हारादिरूपः, कृष्ण-
 तडिन्मय इव—सौदामनौविकाश इवेत्यर्थः, हृदयहारिणां तेषां विद्युत्स्फुरणवद-
 चिरस्थायित्वादिति भावः ।

(१४७) चञ्चलानां—पुनःपुनश्चलताम् । अंशभिः,—किरणैः । कृष्णसार-
 मया इव—तदाख्यमृगविशेषमया इव ; श्वेतमण्डलमध्यवर्तिकृष्णोज्ज्वलतारत्वात्
 अक्षुषामिति भावः । वासराः,—दिवसाः । शिरीषेति ।—शिरीषकुसुमानां—शिरीष-

पिच्छमय इव हरितच्छायोऽभूत् आतपः । (१४८) विम्वस-
मानैः धम्मिल्लतमालपल्लवैः कज्जलमयम् इव अलक्ष्यत
अन्तरिक्षम् । (१४८) उत्तिष्ठतैः हस्तकिशल्यैः कमलिनी-
मय्य इव बभासिरे सृष्टयः । (१५०) माणिक्येन्द्रायुधा-
नाम् अर्चिषा चापपत्रमया इव चकाशिरे रविमरीचयः ।
(१५१) रणताम् आभरणगणानां प्रतिशब्दकैः किङ्किणीमय्य
इव शिशिञ्चिरे दिशः । (१५२) जरत्याऽपि उन्मादित्य
इव रमण्यां रणुः । (१५३) वर्षीयांसोऽपि ग्रहगृहीता
इव न अपतपिरे । विद्वांसोऽपि मत्ता इव आत्मानं

पुष्पाणां, स्तम्भानां, — शृङ्खला एव, कर्णपूराः, — कर्णभूषणानि तैः, शुकपिच्छमयः इव
— शकाख्यपक्षिपक्ष्याम् इत्यर्थः, हरितच्छायः, — श्यामलकान्तिः ।

(१४८) विम्वसमानैः, — खल्वद्भिः, धम्मिल्लतः, — धर्मिल्लेषु — संयतेषु केशेषु,
(“ धम्मिल्लाः संयताः केशाः ” इत्यमरः) स्थिता ये तमालपल्लवाः, — तमालतृकसलयाः,
क्षौः, कज्जलमयमिव — अन्नमयमिव, तमालपल्लवानां कृष्णवर्णत्वादिति भावः ।

(१४८) उत्तिष्ठतैः, — उन्नमितैः, दृष्टतैः, — हस्ताः किशलया इव — पल्लवा इव
तैः, सृष्टयः, — सर्गाः, जगन्ति इत्यर्थः, कमलिनीमय्यः इव — कमलमयस्थानानीव,
इमानां कामलपादारकत्वाच्चेति भावः, बभासिरे — अग्राभिरं ।

(१५०) माणिक्येन्द्रायुधानां — माणिक्यानि — उत्कृष्टानि रत्नानि, इन्द्रायुधानीव
— शक्रचापा इव तेषाम्, अर्चिषा — प्रभया, रविमरीचयः, — सूर्यमयूखाः, चापपत्रमयाः
इव — नीलकर्णुनिर्मिदिकीर्दिवपक्षिपक्षमयाः इव, (“ अथ चापः किर्दिवः ”
इत्यमरः) । चापपत्राणाम् इन्द्रधनुर्वत् नानावर्णत्वादिति भावः ।

(१५१) रणतां — भूषणकारवताम्, आभरणगणानाम् — अलङ्कारजातां, प्रति-
शब्दकैः, — प्रतिध्वनिभिः, किङ्किणीमय्य इव — किङ्किण्यः, — कुदघण्टिकाः, (“ किङ्किणी
कुदघण्टिका ” इत्यमरः) तन्मय्य इव, शिशिञ्चिरे — ध्वनन्ति स्म ।

(१५२) जरत्याऽपि — स्थविरा अपि, उन्मादित्य इव — क्षिप्ता इव, रणुः, —
शब्दितवत्यः ।

(१५३) वर्षीयांसः, — अतिवृद्धाः, ग्रहगृहीता इव — भूताद्याविष्टा इव, न
अपतपिरे — न लज्जितवन्तः, ज्ञानादिषु इति शेषः, अपूर्वानन्दोदयेन ते सृजन्ते

विसम्भरुः । (१५४) निनत्तिषया मुनीनामपि मनांसि विपु-
स्फुरुः । सर्वस्वञ्च ददौ नरपतिः । दिशि दिशि (१५५) कुबेर-
कोषा इव अलुप्यन्त लोकेन द्रविणराशयः ।

(१५६) एवञ्च वृत्ते तस्मिन् महोत्सवे, शनैः शनैः पुनरपि
अतिक्रामति काले, देवे च (१५७) उत्तमाङ्गनिहितरक्षासर्षपे,
समुन्मिषत्प्रतापाग्निस्फुलिङ्गे इव गोरोचनापिञ्जरितवपुषि,
(१५८) समभिव्यज्यमानसहजक्षात्ततेजसि इव हाटकबद्ध-

गाम्भीर्यसपहाय उत्सववत् आचरन्ति स्म इति भावः । मत्ताः इव—सद्यपानजद्विस्तार-
यन्ता इव, विसम्भरुः,—विस्मृतवन्तः ।

(१५४) निनत्तिषया—नत्तिषुमिच्छया । विपुस्फुरुः,—विशेषेण स्पन्दन्ते स्म ।
विरागिणामपि वासनारहितेऽपि हृदये नत्तनानुरागादयः किं वक्तव्यसन्त्ययाम् ?
इत्याशयः । [“विपुस्फुरुः” इत्येव “विपुस्फुल्लः” इति पाठेऽपि स एवायंः] । सर्वस्वं
—कृत्स्नं धनम् ।

(१५५) कुबेरकोषा इव—कुबेरस्य—धनाधिपस्य देवस्य, [“कुन्वंनलोपय”
(उ० १ पा० ६० म०) इति कुविधार्ताः परञ्च नलोप रूपम्, अन्त्यस्थान्तीऽयं धातुः
इत्येके] कोषा इव—भागडागाराणीव, अक्षयाणि इति भावः । द्रविणराशयः,—
धनराशयः । लोकेन—अर्थिजनेन इति भावः । अलुप्यन्त—हृतानि इत्यर्थः ।

(१५६) “एवञ्च” इत्यस्य “देवी यशोवती गर्भेण आधत्त.....राज्यद्वयम्”
इत्युत्तराण्ययः । वृत्ते—अवसिते इत्यर्थः । अतिक्रामति—अतिगच्छति । “देव”
इत्यादिपदं “हर्षे” इत्यस्य विशेषणम् ।

(१५७) उत्तमेति ।—उत्तमाङ्गे—शिरसि, निहितानि—रक्षितानि, रक्षासर्षपाणि
—भतागुपटवेभ्यः रक्षणाथे मन्त्रपूतसर्षपाणीत्यर्थः यस्य तथोक्ते । समुन्मिषदिति ।—
समुन्मिषन्तः,—वह्निःस्फुरन्तः, प्रतापाग्नेः, अन्तःस्थितस्येति भावः, स्फुलिङ्गाः,—कण-
समूहाः यस्य तथाभूते इव । गोरोचनेति ।—गोरोचनाया—तदाख्येन पीतवर्णमाङ्गलिक-
द्रव्यमर्देन, पिञ्जरितं—पिङ्गलितं, रञ्जितमित्यर्थः । वपुः,—शरीरं यस्य तथोक्ते ।

(१५८) समभीति ।—समभिव्यज्यमानं—सम्यक् स्फुटीभवदित्यर्थः । सहजं—
स्वाभाविकं, क्षावं—चक्षुषीचिंतं, तेजः,—प्रतापः यस्य तथाभूते इव । हाटकैति ।
—हाटकेन—स्वर्णेन, (“स्वर्णे सुवर्णे कनकं हिरण्यं हंस हाटकम्” इत्यमरः)

विकटव्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डितग्रीवके, (१५८) हृदयोद्भिद्य-
मानदर्पाङ्गुर इव प्रथमाश्रितजल्पितेन सत्यस्य शनैः ओङ्कारमिव
कुर्वाणे, मुग्धस्मितैः कुमुदैरिव मधुकरकुलानि बभ्रुहृदयानि
आकर्षति, (१६०) जननीपयोधरकलशपयःशीकरसेकादिव
जायमानैः विलासहमिताङ्गुरैः दशनकैः अलङ्घ्यमाणमुख-
कमलके, (१६१) चरिते इव अन्तःपुरस्त्रीकदम्बकेन पात्य-

बद्धा—विग्रन्विता. विकटा—भीषणा, व्याघ्रव्य—शार्दूलस्य, नखपङ्क्तिः,—नखर-
राजिः. तथा मण्डिता—चलङ्कृता. ग्रीवा—कण्ठदेशः यस्य तथाभूते ; विघ्नेभ्यः बालस्य
रक्षाविधानार्थं स्वर्णादिमण्डितव्याघ्रनखमालिकया बालकग्रीवाऽलङ्करणं क्रियते इति
लोकाचारः ।

(१५८) हृदयेति ।—हृदये—मनसि. उद्भिद्यमानः,—उद्भेदं गच्छन्, दर्पस्य
—ओङ्कारस्य स्पर्शार्था इत्यर्थः, अङ्गुरः,—प्ररोहः यस्य तथाभूत इव ; मानोन्नतानां
मानाङ्गुरोद्भवः अश्रुसहजः इत्याशयः । प्रथमाश्रितेति ।—प्रथमं—बाक्स्फुरणप्रारम्भे
इत्यर्थः, यत् अश्रुजम्—अस्फुटं, जल्पितं—वचनं तेन, सत्यस्य—सत्ययुगस्य, सत्य-
वचसो वा, ओङ्कारमिव—प्रणवमिव. तस्य अनधिकारिजनप्रवणशङ्कया अस्पष्टतया
उच्चाप्यत्वादिति भावः ; यद्वा,—ओङ्कारमिव—अभ्युपगममिव, स्त्रीकारमिवेत्यर्थः, कुर्वाणे
—उच्चारयतीत्यर्थः ; अवश्यमेव सत्ययुगाचारं प्रवर्त्तयामि, सत्यमेव वच्मि, नातृमिति
वा सदपेम् अभिव्याहरतीति भावः । मुग्धस्मितैः,—रमणीयहास्यैः । बभ्रुहृदयानि—
बभ्रुजनमन्वांसि ; प्राक्कांतकसारल्यमेव बभ्रुहृदयावज्जनकारणमिति भावः ।

(१६०) जननीति ।—जनन्याः,—मातुः यशोबल्याः, [“अर्चिसु—” (उ० २
पा० १०२ सू०) इत्यत्र बाहुलकादनिः ततो ज्नीपि रूपम्] पयोधरौ—सगौ, पयो-
धराः,—मेघाश्च, तौ कलशौ इव तथोः, ते कलशा इव इति च, जलाधारत्वादिति
भावः, तेषां पयःशीकरसेकादिव—पयसां—टुग्धानां, जलानाञ्च, शीकराः,—
विन्दवः, तेषां सेकात् सेवनात्, वदने इति भावः, जायमानैः,—उत्पाद्यमानैः,
विलासहमिताङ्गुरैः,—लीलाहासप्ररोहैः ; जलसेकात् भ्रुमावपि अङ्गुरः उद्गच्छांत ;
दशनकैः—हृददन्तैः, अलङ्घ्यमाणं—श्रीभां नीयमानं, मुखकमलं—वदनपद्मं
यस्य तथाभूते ।

(१६१) चरिते इव—दुचरिते इव, [“चरिते इव” इत्यत्र “चारिते इव”

माने, (१६२) मन्त्रे इव सचिवमण्डलेन रक्ष्यमाणे, वृत्ते इव कुलपुत्रकलीकेन अमुच्यमाने, यशसीव आत्मवंशेन संवर्द्धमाने, (१६३) मृगपतिपीते इव रत्तिपुरुषशस्त्रपञ्चरमध्यगते, (१६४) धात्रीकराङ्गुलिलम्बे (१६५) पञ्चषाणि पदानि प्रयच्छति हर्षे, षष्ठं वर्षम् अवतरति च राज्यवर्द्धने, देवी यशीवती गर्भेण आधत्त (१६६) नारायणमूर्तिरिव वसुधां देवीं राज्यश्रियम् ।

इति पाठान्तरम्] । अन्तःपुरस्त्रीणां कदम्बकेन—समूहेन, पाल्यमाने—रक्ष्यमाणे, लाल्यमाने वा, यथा अन्तःपुरिकाभिः स्वचरिवं रक्ष्यते तथा अस्मिन् रक्ष्यमाणे इत्यर्थः ।

(१६२) मन्त्रे इव—मन्त्रितविषये इव, सचिवमण्डलेन—मन्त्रिसमूहेन, रक्ष्यमाणे—गोच्यमाने इत्यर्थः, शत्रुजनात् दुष्टजनात् वा इति शेषः ; “षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः” इत्युक्तेर्मन्त्रस्य अतिगोपनमेव कर्तव्यमिति भावः । वृत्ते इव—सदाचारं इव, कुलपुत्रकलीकेन—मत्कुलजातजनेन, अमुच्यमाने—अत्युच्यमाने, रक्ष्यमाणे इति यावत् । आत्मवंशेन—निजकुलेन, संवर्द्धमाने—सम्यक् वृद्धिं नोयमाने, यशीवती वंशोन्नतिरिव प्रधानं कारणं, सामयिकमहापुरुषोत्पत्तिप्रसङ्गात् इति भावः ।

(१६३) मृगपतिपीते इव—सिंहशिशिवादि, रक्षीति ।—रत्तिपुरुषाणां—प्रहरिजनानां, शस्त्राणि—स्वज्ञादीनि आयुधानि एव, पञ्चराणि—पिञ्जराणि, समन्तात् मशस्त्ररत्तिपरिव्रतत्वादिति भावः, तन्मध्यगते—तदन्त्यन्तरस्थिते ।

(१६४) धात्रीकराङ्गुलिलम्बे—उपमात्तन्माङ्गुलिधारिणि ।

(१६५) पञ्चषाणि—पञ्च वा षड् वा, [बह्व्रीहौ “सर्वनामसङ्ख्यायोरुप-सङ्ख्यानम्” (वा०) इत्यत्र “सङ्ख्याया अप्यीयस्याः” इति वृत्तिः, तथाऽत्र पूर्ववद्भावे, “सङ्ख्याद्वयम्—” (२।२। २५ पा०) इति सूत्रेण बह्व्रीहौ, प्रधात् “बह्व्रीहौ सङ्ख्याये—” (५।४।७३ पा०) इति समासान्त-उच्प्रत्यये पञ्चषाणि इति सिद्धम्] पदानि प्रयच्छति—भूमावर्पयति, चक्षतीत्यर्थः । हर्षे—हर्षवर्द्धने, द्वितीयकुमारे इति यावत् । अवतरति—उपगच्छतीत्यर्थः । राज्यवर्द्धने—तदाख्यं ज्येष्ठकुमारे इत्यर्थः । [कालादिषु अस्वेन “यस्य च भावेन” (३।३।३७ पा०) इति सूत्रेण भावे समसौ बोध्या] ।

(१६६) नारायणमूर्तिरिव—नारायणस्य—श्रीविणोः, मूर्तिरिव—तन्मूर्तिरिव । वसुधां—पृथ्वीम् । नारायणमूर्तेः वसुधाप्रादभावे प्रमाणं यथा ब्रह्मवैवर्ते प्र० ख० ७ । अथाये,—“कथयामि च तज्जन्म सायकं सर्वसम्मतम् । पुरा श्रुत्वा यत् श्रुत्युक्तं धर्मं

मिव द्यौः, प्रभावर्षिणी (१७३) रत्नजातिमिव वेला, सकल-
जननयनानन्दकारिणी चन्द्रलेखामिव प्रतिपत्, (१७४) सहस्र-
नैत्रदर्शनयोग्यां जयन्तीमिव शची, (१७५) सर्वभूषदभ्यर्थितां
गौरीमिव मेना प्रसूतवती दुहितरं, (१७६) यया हयोः
सुतयोः उपरि स्तनयोः इव एकावलीलतया नितराम् अराजत ।

(१७७) अस्मिन्नेव तु काले देव्या यशोवत्या भ्राता
सुतम् अष्टवर्षदेशीयम् उडूयमानकुटिलकाकपक्षकशिखण्डं

ताम् ; अन्यत्र,—महद्भिः,—प्रभूतैः, कर्तुः,—सर्वैः, अवदाता—उज्ज्वला ताम् ।
वसुधारामिव—घनदृष्टिमिव । द्यौः,—अनन्तरीचम् ; सा हि जगती महाऽभ्युदयाय
दिवात्तरीचात् पततीति प्रसिद्धिः ।

(१७२) रत्नजातिमिव—रत्नराजिमिव । वेला—अध्यान्वविज्ञतिः, समुद्रजलीकृत्वा
इत्यर्थः, समुद्रकूलं वा, (“अध्यान्वविज्ञतो वेला” “वेला काले च सोमायामभ्यः
कूल-विकारयोः” इत्यमर-मेदिनी) चन्द्रलेखामिव—अशिकलामिव । प्रतिपत्—
प्रथमा तिथिः ।

(१७४) सहस्रेति ।—सहस्रैः नैत्रैः,—बहुजननयनैरिति भावः ; सहस्रनैत्रेण
—इन्द्रेण च, दर्शनयोग्या—दर्शनीया तां, जयन्तीमिव—तदास्यां कल्पकामिव ।
(“जयन्ती वृक्षमिद्वैर्व्येतिन्दुपुष्पी पताकयोः” इति मेदिनी) शची—इन्द्राणी ।

(१७५) सर्वेति ।—सर्वैः भूभृद्भिः,—राजभिः ; अन्यत्र,—सर्वभूभृता—सर्वा भुव-
नभिव्याप्य तिष्ठता, हिमाद्रिणा इत्यर्थः ; यद्वा,—सर्वैः भूभृद्भिः,—पर्वतैः, राजकुमारी-
दर्शने सया इति भावः, अभ्यर्थिता—प्रार्थिता तां, गौरीमिव—पार्वतीमिव । मेना—मेनका,
हिमवन्महिषीति यावत् । [पूर्णैश्चित्यारभ्येतदन्तसन्दर्भे एकं प्रभूतवस्त्वमेव सादृश्यं हेतुः,
इति साधारणधर्मस्य उत्पत्तिश्चादिबहूपमानसम्बन्धात् मालीपमाऽलङ्कृतिः इति सङ्केपः] ।

(१७६) यया—दुहित्रा, हयोः सुतयोः,—राज्यवर्द्धन-हर्षवर्द्धनयोः, उपरि
—अथे स्थितया इति शेषः ; यद्वा,—उपरि—अनन्तरमित्यर्थः, जातया इति शेषः,
कुटुम्भानविराजमानया च । एकावलीलतया—एकसरेण हारीष इत्यर्थः । यशोवती
नितराम्—अतिशयेन, अराजत इति सम्बन्धः ।

(१७७) अस्मिन्नेवेति ।—अस्मिन्नेव समये—दुहितृजननकाले । “अस्मिन्नेव” इत्यस्य
“वशीवत्या भ्राता सुतं.....अस्मिन्नामानम् अनुचरं कुमारयोः अपितवान्” इति उत्तरव-

(१७८) खण्डपरशुहुङ्काराग्निधूमलेखानुबद्धमूर्धानं मकरध्वज-
मिव पुनर्जातम्, एकेन (१७९) इन्द्रनीलकुण्डलांशुश्यामलितेन
शरीराङ्गेन इतरेण च त्रिकण्टकमुक्ताफलालीकधवलितेन
सम्पृक्तकायमिव हरिहरयोः दर्शयन्तं, (१८०) पीनप्रकोष्ठ-
प्रतिष्ठितपुष्पलोहवलयं परशुराममिव (१८१) क्षत्तपणक्षीण-

सम्बन्धः । तं विशिनष्टि, अष्टवर्षदेशीयमित्यादिभिः । सुतं - स्वतनयम् । अष्टवर्षदेशीयं—
प्रायेण अष्टवर्षवयसमित्यर्थः । [ईषद्वनार्थं “ईषदसमाप्ति—” (५।३।६७ पा०) इत्यादिना
देशीयरप्रत्ययः] । उद्भूयमानेति ।—उद्भूयमानः,—उद्भूयमानः, कुटिलः,—भङ्गिमानः,
काकपक्षकः एव—शिखा एव, शिखण्डः,—पिच्छं यस्य तं, (“बालानान् शिखा प्रोक्ता
काकपक्ष शिखण्डकः” इत्यमरः) ; यद्वा,—काकपक्षकः,—काकपक्ष इव ग्राहकण्य
इति भावः, शिखण्डः,—चूडा यस्य तम् ; (“शिखण्डो वर्ध-चूडयोः” इति मेदिनी) ।

(१७८) खण्डेति ।—खण्डपरशुः,—हरिः, तस्य हुङ्कारेण—क्रोधजेन हस्मिति
शब्देन, शीघ्रिः,—अनलः, तृतीयनयनाद्व्यति इति भावः, तस्य धूमलेखया अनु-
बद्धः,—आक्रान्तः । [“लेखाऽनुबद्ध—” इत्यत्र “लेखाऽनुबद्ध—” इति पाठे,—धूम-
लेखया—धूमरेखादर्शनेन, अनुबद्धः,—परिज्ञातः, यतीऽयं धूमरेखावान्, अत एव
सयूरध्वजमूर्द्धा इति परिज्ञानमित्यर्थः] मूर्द्धा—शिरी यस्य तथाभूतं, मकरध्वजमिव—
काममिव । पुनर्जातं—पुनरुत्पन्नम् । राम-कृष्णयोः इव राज्यवर्द्धन-हर्षयोः आनुकूल्याय
प्रद्युम्नमिव इति व्यङ्ग्यम् ।

(१७९) इन्द्रनीलेति ।—इन्द्रनीलस्य—नीलकान्तमणिविशेषस्य, यत् कुण्डलं—
कर्णभूषणं, तस्य अंगुभिः,—प्रभाभिः, श्यामलितं—सम्पन्नश्यामवर्णे तन, शरीराङ्गेन
—अङ्गाङ्गभागेन, इतरेण—अन्येन, शरीराङ्गेनेति शेषः, त्रिकण्टकं—तदाख्यं रत्न-
वयघटितं कर्णभूषणं, तल्लक्षणत्वात् प्राक् प्रदर्शितम् ; तस्य मुक्ताफलानाम् आलीकेन—
प्रभया, धवलितं—कृतशुभवर्णं तेन, सम्पृक्तकायमिव—सम्मिलितावयवमित्यर्थः,
[“सम्पृक्तकायमिव” इत्यत्र “सम्पृक्तावतारमिव” इति पाठे,—मिलितावतारमिव)
एकव हरिहरात्माविर्भावः विशेषर्हिमुच्यते ।

(१८०) पीनेति ।—पीनयोः,—स्थूलयोः, प्रकोष्ठयोः,—कूर्पराधीभागयोः,
प्रतिष्ठितं—प्रतिष्ठां गतं, स्थितमिति यावत्, पुष्पलोहवलयं—मणिविशेषवलयं यस्य
तथोक्तम् । [केचित् पुष्पलोहशब्देन “सताग्निहोत्रं यथचक्रम्” इति वदन्ति] ।

(१८१) क्षत्तेति ।—क्षत्ताणां—क्षवियाणां, क्षपणेन—छन्देन, क्षीणः,—क्षयं

परशुपाशचिह्नितं बालतां गतं, (१८२) कण्ठसूत्रयथित-
भङ्गुरप्रवालाङ्गुरं हिरण्यकशिपुमिव उरःकाठिन्यखण्डितनर-
सिंहनखरखण्डं गृहीतजन्मान्तरं, शैशवेऽपि सावष्टभं बीजमिव
वीर्यद्रुमस्य भण्डिनामानम् अनुचरं कुमारयोः अपिंतवान् ।

(१८३) अवनिपतेस्तु तस्य उपरि पुत्रयोः तृतीयस्य
नेत्रयोः इव ईश्वरस्य तुल्यं दर्शनमासीत् । राजपुत्री अपि

गतः, परशुः,—कुठार, अत एव पाशः,—रज्ज्वाकारः ; यद्वा,—अक्षियक्षपणेन
चौणः,—रेखामात्रावशिष्टः, अत एव अपकण्ठः परशुः,—परशुपाशः, प्रधानपाशात्वात्
इति भावः, तेन चिह्नितः,—परशुरामोऽयसिवेति लक्षितः, महावीरनिवर्णवीर-
ममिन्द्रदत्तपरिचयपरिषद्द्वन्द्वेन इदानीमपि परशीः किञ्चित् खण्डं भूषणमिव दधानो
वा इत्यर्थः तम् । बालतां—शिशुत्वं, गर्व—प्राप्तं, पुनरुत्पन्नं परशुराममिवेत्यर्थः ।
श्रीराम-लक्षणयोः इव राज्यवर्द्धन-हर्षयोः उपासनायमेव परशुरामस्येव कुमारस्य
तदंशबोधकत्वमेतत् इति भावः ।

(१८२) कण्ठेति ।—कण्ठमूत्रे—गलदेशनिहिततन्वी, यथितः,—गम्भिरः,
भङ्गुरः,—कटिलः, प्रवालाङ्गुरः,—विद्रुमप्ररोहः यस्य तम्, अत एव हिरण्य-
कशिपुमिव—तटाव्यमादिदैव्यमिव । उर इति ।—उरसः,—वक्षसः, काठिन्येन -
दार्ढ्येन, खण्डितः,—भग्नः, नरसिंहस्य—वृत्तिहाकृतेभगवती विष्णोः, नखरखण्ड-
यस्मिन् तथोक्तम् । व्यर्थीकृतभगवन्नरसिंहनखरत्वेन एतस्य विष्णोरंशत्वं ध्वनितम्, एकव
बाध्यबाधकत्वमेदायद्वाददीवापत्तेः । गृहीतजन्मान्तरं—पुनर्जातमित्यर्थः । अभिप्रो-
क्तेन भग्नभगवन्नखरेणापि असुरेण सात्यप्रतिपादनात् ह्रीनोपमेयमिति ; अथ तथा-
विधामुराभावात् अखण्डत्वाच्च भगवतोऽङ्गानामसम्बन्धे सम्बन्धरूपात्मिकाऽतिशयोक्तिः
व्यङ्ग्या । सावष्टभं—सतेजस्कम् इत्यर्थः, बीजमिव—प्ररोहमूलमिव ; बालत्वात्
बीजमित्युत्पत्त्या उद्देशः । वीर्यद्रुमस्य—शैर्यद्रुमस्य ।

(१८३) अवनिपतेः,—राज्ञः । तस्य—भण्डिनामकस्य कुमारस्य । पुत्रयोः
तृतीयस्य—आत्मजौ अपेक्ष्य तृतीयस्थानमधिकृतस्य इत्यर्थः, तृतीयपुत्रत्वं गतस्येति
भावः, [“पूरणगुण—” (२।२।११ पा० इति न षष्ठीसमासः)] ईश्वरस्य—इरस्य,
नेत्रयोः तृतीयस्य—तृतीयनेत्रस्य इव, तुल्यं—समानं, न तु भिन्नविधमित्यर्थः,
दर्शनम्—अवबोधकम् ; अथवा,—दृष्टिम् ; राजा आत्मपुत्राविव तं ददर्शेत्यर्थः ।

सकलजीवलोकहृदयानन्ददायिनौ तेन (१८४) प्रकृति-
दक्षिणेन मधु-माधवी इव मलयमारुतेन उपेतौ नितरां रेजतुः ।
क्रमेण च अपरेणेव भ्रात्रा प्रजानन्देन सह वर्धमानौ यौवनम्
अवतेरतुः । (१८५) स्थिरोरुस्तम्भौ च पृथुप्रकोष्ठौ दीर्घभुजा-
गर्लौ (१८६) विकटोरःकवाटौ प्रांशुशालाभिरामौ महा-
नगरसन्निवेशौ इव सर्व्वलोकाश्रयक्षमौ बभूवतुः ।

सकलेति ।—सकलानां—सर्वेषां, जीवलोकानां—प्राणिपुष्पजगतां, हृदयस्य—अन्तः-
करणस्य, आनन्दम्—उल्लासं, दत्तः,—जनयतः इति तौ ।

(१८४) प्रकृतिदक्षिणेन—प्रकृत्या—स्वभावेन, दक्षिणः,—सरलः, उदारो वा तेन,
दक्षिणदिग्भावेन च । मधु-माधवाविव—चैव-वैशाखाविव, (“स्याच्चैव चैविको मधुः
वशाखे माधवो राघवः” इत्यमरः) उपेतौ—युक्तौ, सङ्गतौ इत्यर्थः । अपरेण—द्वितीयेन
प्रजानन्देन—प्रजानामानन्देन, भाटजन्मना यथा आनन्दो जायते, तथोर्यावनोदयेन
प्रजानां तथाऽऽनन्दवृद्धिः जातेति भावः । अवतेरतुः,—प्रापतुः, यौवनोद्गमसन्निस्थौ
बभूवतुः इत्यर्थः ।

(१८५) स्थिरोरुस्तम्भौ—स्थिरौ—टटौ, ऊरु—सक्थिनी, स्तम्भाविव ; अन्यत्र,
—स्थिराः,—टटाः, उरवः,—महान्तः, स्तम्भाः,—स्थूणाः ययोः तौ, पृथुप्रकोष्ठौ—
पृथु—स्थूनी, पृथक्, प्रकोष्ठौ—“प्रकोष्ठौ मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरंऽपि च” इत्युक्तौ
कूर्परधोभागौ इत्यर्थः, कक्षविशेषाश्च ययोः तौ, (“प्रकोष्ठौ मणिबन्धस्य…… ।
मूपकचान्तरंऽपि स्यात् ॥” इति मेदिनी) दीर्घेति ।—दीर्घौ—आयतौ, भुजौ—बाहु,
अर्गलाविव—कवाटोरोधककाष्ठदण्डाविव ; अन्यत्र,—भुजाविव अर्गलौ ययोः तौ ।

(१८६) विकटेति ।—विकटः,—विशालः, उरः,—वक्षःस्थलं, कवाट इव—
अररमिव, हारावरणभूतकाष्ठखण्डमिव इत्यर्थः ; अन्यत्र,—उर इव कवाटौ ययोः तौ ।
प्रांश्विति ।—प्रांशू—उन्नतौ, शालौ इव—तदाख्यवृक्षौ इव, अभिरामौ—रमणीयौ ;
अन्यत्र,—प्रांशुना शालिन—प्राकारेण, (“प्राकारो वरणः शालः” इत्यमरः) यहा,—
प्रांशुभिः शालाभिः,—गृहविशेषैः, अभिरामौ । महेति ।—महत्,—विशालस्य, नगरस्य
सन्निवेशौ इव—अवस्थानभूतौ इत्यर्थः । सर्व्वेति ।—सर्व्वेषां लोकानां—जगताम्,
आश्रये—आश्रयदाने, अभयदाने इति यावत्, रक्षणे इति भावः, अधिष्ठाने च, क्षमौ—
शक्तौ ; यौवराज्योचितवयोवत्त्वात् बहुप्रासादवत्त्वाच्चेति भावः ।

(१८७) अथ चन्द्र-सूर्यौ इव स्फुरज्ज्वोत्स्नायशःप्रतापाक्रान्त-
भुवनौ अभिरामदुर्निरीक्ष्यौ, अग्नि-मातृतौ इव समभिष्यक्ततेजो-
बलौ एकीभूतौ, (१८८) शिलाकठिनकायबन्धौ हिमवद्विन्ध्यौ
इव अचलौ, महादृषौ इव कृतयुगयोग्यौ, अरुण-गरुडौ इव
(१८९) हरिवाहनविभक्तशरीरौ, इन्द्रोपेन्द्रौ इव नागेन्द्रगतौ,

(१८७) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “सर्वस्यामेव पृथिव्या.....प्रकाशतां
जगत्तुः” इत्युत्तरेणान्वयः । तौ विश्विनष्टि, चन्द्र-सूर्याविद्यादिभिः । स्फुरदिति ।—
स्फुरत्—सर्वतः प्रसरत्, ज्योत्स्नेव—कौमुदीव, यशः,—कीर्तिः, ज्योत्स्ना यश इव
इति च, भुवनाक्रान्तिसामर्थ्यादिति भावः, प्रतापः,—कीप-दण्डजं तेजः, (“स प्रतापः
प्रभावश्च यस्तेजः कीपदण्डजम्” इत्यमरः) आतपश्च, आत्तादकरत्वात् उद्वेजकत्वाच्चेति
भावः, तेन आक्रान्तस—अधिहितं, भुवनं—जगत् याभ्यां तौ, अत एव अभिराम-
दुर्निरीक्ष्यौ—अभिरामः,—सुदर्शनः, चन्द्रतुल्यत्वादिति भावः, दुर्निरीक्ष्यः,—निरीक्षितुं
मशक्ताः, दृर्दृष इति यावत्, सूर्यतुल्यत्वादिति भावः, सौम्य भीमाविति तावत्प्रथम ।
समभिष्यक्तौ ।—समभिष्यक्तानि—सम्प्रकटितानि, तेजांसि—प्रभावाः, दीपयश्च,
तथा बलानि—सामर्थ्यानि, वेगा इत्यर्थश्च याभ्यां यथोक्ता तौ, अत एव एकीभूतौ
—समवर्तौ, अन्याऽन्यानुवर्तिनौ च ।

(१८८) शिर्नति ।—शिलावन् शिलाभिश्च कठिनः,—दृढः, कायबन्धः,—
अवग्रवसंस्थानं यथोः तौ । अचलौ—अकम्पौ, कर्त्तव्य अप्रतिहतोत्साहवत्वात्, गति
रहितौ च, स्थावरत्वात् इति भावः । कृतयुगेति ।—कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य : अन्यत्,
—कृतस्य—रथहलाद्याकर्षणादिनिमित्तं निर्मितस्य, युगस्य—रथहलाद्यङ्गकाष्ठ
भेदस्य, (“युगौ रथहलाद्यङ्गे न दधीन्त कृतादिपु” इति मेदिनी) योग्या—
समुचितौ, वहनत्वमौ च ; यद्वा,—कृतयुगस्य इव योग्यः,—अनुरूपः, विनीतत्वादि-
गणाभ्यामसत्त्वात् निर्मालमत्त्वोत्कर्षवत्त्वाच्चेति भावः ; अन्यत्,—सत्ययुगे यादृशी
शकटादि गीजना निग्रता आसीत् तद्वैयोग्यौ ; अतिभारवहनसामर्थ्यादिसत्त्वात् इति
भावः ।

(१८९) हरौति ।—हरयः,—अथाः एव, वाहनानि—यानानि, तैः विभक्त
—विभज्य गृहीतं, स्वस्वमःयादिभागेन स्थितमिति भावः, शरीरं—देहः यथोः तौ,
पृथक्ताश्वाद्यनौ इत्यर्थः, चिदाश्वादिक्लाञ्छितत्वात् इति भावः ; अथच,—

(१८०) कर्णाञ्जनो इव कुण्डलकिरीटधरौ, पृष्ठापरदिग्भागौ
इव सर्वतेजस्विनामुदयास्तमयसम्पादनसमर्थौ, अमान्तौ इव

हरिः,—मूर्धस्थः विषोऽथ । (“यमानिनेन्द्रचन्द्राकंविशुद्धिहायवाजिष । गृकादिकपिभेकेषु
हरिनां कपित्ते विषुः” इत्यमरः) बाह्वने—बह्वनकर्मणि विभक्तं—परिकल्पित-
मित्यर्थः, शरीरं याभ्यां तौ । अरुणस्य मूर्धेबाह्वनत्वं तन्वारयित्वात्, गरुडस्य
च विशुद्धाह्वनत्वं प्रसिद्धमेव : अपरिमेषशक्तिमत्त्वात् इति भावः । इन्द्रः—शचीपतिः,
[इतिधातोः “स्त्र्ये ण” (उ० २ पा० २८ म०) इत्यादिना रन्त्यये रूपम्]
उपेन्द्रः,—बामनरूपी विष्णुः तौ, अदितिगर्भसम्भूतौ इति भावः । नागेन्द्रगतौ—
नागेन्द्रवत् गतं नागेन्द्रेण गतं—गमनमिति वा यथोक्तौ, गजेन्द्रगामिनौ, गजेन्द्र-
बाहनौ वा धीरमन्दरगामित्वात् । विस्तीक्ष्यधिनाद्यच्चात् वा ; अन्यत्र,—नागेषु—
गजेषु, पद्मेषु च, [पद्मम्—अधोमुखं यथा यथा गच्छन्ति इति पद्मानं गच्छन्ति
इति वा ; अत्र “अन्येऽपि हस्त्ये” (१।१।१०१ पा०) इति मूले “अपिशब्दः सर्वोपाधि-
व्यभिचारार्थः” इति दीतिना । तेन पद्मोपपदान् गमधातोः उपत्यये रूपम् । “नागः
पद्मगमात्तङ्कुरचारिषु तोयदे” इति मेदिनी] इन्द्रः,—श्रेष्ठः, ऐरावतः शिष्य इत्यर्थः,
तव गतौ—स्थितौ ।

(१८०) कर्णाञ्जनौ—कुलीसुतौ इति भावः । [इह लोकोत्तरपरमरमणीय-
दुर्लभजैवसद्गोदरत्वे कवीन्द्रागद्वेष औपमानकुल एव कुण्डलाटिधारचार्यौ
सौधावगमः, प्रसिद्धेऽप्यर्थमेवैरायनवक्त्रे तापय्याभावात्, अन्यथा अप्युक्तवदुष्टौपत्येन
सौधावे देर्भाभावान्तरात्, महापुरुषमहान्त्वहर्षणमनोहरमुरभिषुदकुसुमाश्रिते
महाहंरवपौडे अयुक्तहीनाद्यर्चलोपपदपाषाणादिपक्षेपः स्यात्] । कुण्डलिति ।

—कुण्डलं—कर्णावहारभेदः, किरीटं—शिरोभूषणं, तयोः धरौ—धारिणौ ;
अन्वयः—कुण्डलधरः,—कर्णः, किरीटधरः,—अर्जुनः तौ । [अत्र “चन्द्र-सूर्यौ”
इत्यादीनाम् एतदन्तानां सहजसौभावसमर्थनमेव प्रधानाशयः, इति प्रायः सहो-
दरायंकीपमानागद्वे भिन्नार्थानामपि विचतुराणां ह्रदित्यादिन यदृशम् इति नैव
ग्रहावकाशोऽपि । अचत् सर्वसम्बन्धताम्] । पूर्व्वेति ।—पूर्व्वेय—प्राक् च, अपरस्य—
पश्चिमस्य तौ, दिग्भागौ—दिशां विभागौ तौ इव, सर्व्वेति ।—सर्व्वे च ते तेजस्विनः,
—प्रतापवानः, राजानः, यद्वाच आदित्या वा तेषाम् । उदयेति ।—उदयः,—
अभ्युन्नतिः, आविर्भावश्च, अस्तमयः,—नाशः, अदर्शनश्च, तयोः सम्पादने—विधाने,
समर्थौ—चमो, अयुयद्दृष्ट्वा उदयसम्पादनचमो, नियद्दृष्ट्वा नाशसम्पादनसमर्थौ

अतिमानेन (१८१) आसन्नवेलाऽर्गलनिरोधसङ्कटे कुकुटीरके
तेजःपराशुखीं ह्यायामपि जुगुप्समानौ, (१८२) स्वात्मप्रति-
विम्बेन अपि पादनखलम्नेन लज्जमानौ, शिरोरुहाणामपि
भङ्गेन दुःखम् अवतिष्ठमानौ, चूडामणिसङ्क्रान्तेनापि द्वितीयेन
आतपत्रेण अपवपमाणी, भगवति (१८३) षण्मुखेऽपि स्वामि-
शब्देन असुखायमान प्रवर्णी, दर्पणदृष्टेन अपि प्रतिपुरुषेण दूय-

य इत्यर्थः । अमानौ इव—पर्याप्तिम् अगच्छन्तौ इव । अतिमानेन—अतिगौरवेण
इति यावत् ।

(१८१) आसन्नेति ।—आसन्ना—निकटवर्तिनी, वेला—सीमा, जलधिजलरूपा
इत्यर्थः, सा एव अर्गलं—प्रतिरोधनं, तेन निरोधः,—प्रसराभावः, तेन सङ्कटम्—
अप्रशस्तमिति यावत्, राजकीयच्छायासम्भाराणां पर्याप्तम् अयोग्यमिति भावः तस्मिन्,
कुः,—पृथिवी एव, (“मीवा कुः पृथिवी पृथ्वी” इत्यमरः) कुटीरकं—चुट्टगृहं तस्मिन् ।
तेजःपराशुखीं—तेजः,—प्रतापः, पराशुखं—प्रतिनिहतं, प्रसरणावकाशविरहादिति
भावः यस्याः तथाभूतां, ह्यायां—शरीरप्रतिविम्बं, जुगुप्समानौ—कथमेवा निवृत्त-
तेजाः, धिगेतामिति निन्दन्तौ, पृथिवी इतोऽप्यधिका विस्तृता चेत् आबयोन्मेजोऽपि
दूरप्रसारि भवेत्, तदभावात् तेजसः प्रसरणस्यानाभावात् तथा जुगुप्सा इति भावः ;
अथवा,—तथाविधि कुकुटीरके—चुट्टधरामण्डलात्मके, तेजःपराशुखीं—सूर्यातपप्रतीपाम्
उदयास्तमयनकालिकामपि यत् पूर्वापरकालादौ प्रत्यक्षीभूतामिति, तथाभूतां ह्यायामपि
जुगुप्समानौ—निन्दन्तौ इत्यर्थः ; गहायां स्वार्थे सनः तथैवायत्वात्, अयेसरङ्गप्रतः
परावृत्तां शरीरकच्छायामप्यसहमानौ इति भावः, एतेन सर्व्वसमुद्रान्भूमण्डलाधिकारः
सर्व्वसमुद्राधिकारश्च एतयोः पराशुखप्रवृत्तिविमुखयोः सूचितः ।

(१८२) स्वात्मेति ।—स्वस्य—निजस्य, आत्मनः,—शरीरस्य, (“आत्मा पुंनि
स्वभावे च..... ।शरीर-ब्रह्मणोरपि ॥” इति मेदिनी) प्रतिविम्बं—ह्याया,
तेन लज्जमानौ—वपमाणी, अभिमानातिशय्यात् समापि चरणपतनमिति धियेति भावः ।
शिरोरुहाणां—केशानामपि, भङ्गेन—भङ्गुरत्वेन, कुञ्चितत्वेनेत्यर्थः, युञ्जे पलायनेन च ।
चूडामणिसङ्क्रान्तेन—शिरोरत्नप्रतिफलितेन, अत एव द्वितीयेन—एकाधिकेनेत्यर्थः,
आतपत्रेण—रुक्तेषु, अपवपमाणी—लज्जमानौ, कथमेकच्छब्देऽस्माकं द्वितीयच्छब्दं
दृश्यते ॥ इति धियेति भावः ।

(१८३) षण्मुखे—षड्गाने, स्कन्ददेवे इत्यर्थः । स्वामिशब्देन—स्वामी—

माननयनौ, (१८४) सन्ध्याऽञ्जलिघटनेषु अपि शूलायमानोत्त-
माङ्गी, (१८५) जलधरघृतेन अपि धनुषा दोदूयमानहृदयो,
आलेख्यच्चित्तिपतिभिः अपि अप्रणमद्भिः सन्तप्यमानचरणौ,
(१८६) परिमितमण्डलसन्तुष्टं तेजः सवितुरपि अवहुमन्य-
मानौ, (१८७) भूभृदपहृतलक्ष्मीकं सागरमपि उपहसन्तौ,
बलवन्तमकृतविग्रहं मारुतमपि निन्दन्तौ, हिमवतोऽपि चमरी-

कमारः प्रभृश्च तच्छब्देन असुखायमानश्रवणौ—दुःखानुभाविकर्णौ इत्यर्थः, कथ-
मस्मादातिरिक्ते अपि स्वासीति प्रयुज्यते इति धियेति भावः । दर्पणद्वयेन—आदर्शव-
नोक्तिनेन, प्रतिपुरुषेण—प्रतिविम्बगतनेन जनेन, प्रतिस्पार्द्धपुरुषेण वा, स्वप्रतिविम्बं दर्पण-
पातितं दृष्ट्वा प्रतिस्पार्द्धौ अयमिति धियेति भावः, दूयमाननयनौ—असन्तुष्टनेतौ ।

(१८४) सन्ध्यायाम्—सन्ध्यायाम् अञ्जलिघटनानि—सन्ध्याकालिकदेवतावन्दने
शिरसि अञ्जलियोजनानि इत्यर्थः तेषु, शूलायमानं—शूलविज्जमिवाचरत, उत्तमाङ्गं—
शिरो ययौ तौ, अस्मादभिवन्दने एव लोकोः शिरसि अञ्जलिर्बध्यते, वयन्तु कथमञ्जलिं
शिरसि बध्नीम ॥ इति धियेति भावः ।

(१८५) जलेति ।—जलधरघृतेन—मेघघृतेन, धनुषा—शक्रधनुषेत्यर्थः,
दोदूयमानहृदयो—पुनःपुनः सन्तप्यमानमानसौ, कथमपरेणापि धनुर्घ्रियते अस्माकं
रुमन्त्रम् ॥ इति क्रोधादिति भावः । आलेख्यच्चित्तिपतिभिः,—चित्रापितृपतिभिः
इत्यर्थः । सन्तप्यमानचरणौ—दृष्टमानपादौ, कथमेतं अस्माकं चरणेषु न प्रणमन्ति ॥
इति क्रोधादिति भावः ।

(१८६) परिमितेति ।—परिमिते—परिच्छिन्ने इत्यतया ईदृक्तया च इति भावः,
मण्डलं—विम्बे, देशं च, विषये इत्यर्थः, (“मण्डलं परिधौ देशं कोठं द्वादशराजसु ।
क्राविऽथ निवहे विम्बं विष्णुः ॥” इति मेदिनी) सन्तुष्टम्—एतदेव पर्याप्तमिति मत्वा
हृष्टमित्यर्थः, सवितुः,—सूर्यस्य, तेजः,—आतपं, प्रभावश्च, अवहु—न प्रभूतमित्यर्थः,
मन्यमानौ—अवधारयन्तौ ; स्वस्य अपरिमिततेजःशालित्वादिति भावः ।

(१८७) भूभृदिति ।—भूभृता—मन्दराचलन इत्यर्थः, भूभृद्भिः,—राजभिश्च,
अपहृता लक्ष्मीः,—श्रीः, इवादिस्मृत्तं यस्मात् तथाभूतं, सागरमपि उपहसन्तौ—
परिहासं कुर्वन्तौ ; ततोऽपि स्वस्य दुर्दैर्बलत्वादिति भावः । अकृतः,—अनाचरितः,
विग्रहः,—युद्धम्, अकृतः,—अघृतः, विग्रहः,—शरीरं येन तथोक्तं, मारुतं—
युवा, निन्दन्तौ—कुक्षयन्तौ ; यदि विग्रहवत्स्वस्य अभविष्यत्, तदा कियत्

बालयजनयोजितेन दह्यमानो, जलधीनामपि शङ्कैः खिद्य-
मानो, चतुःसमुद्राधिपतिम् अपरं प्रचेतसमपि असहमानो,
(१८८) अनपहृतं चक्षानपि विच्छाद्यान् अवनिपालान् कुर्वाणो,
साधुषु अपि अनेवितप्रसन्नो मुखेन मधु चरन्ती, (१८९) दुष्ट-
राजवंशान् उभया दूरस्थितानपि स्नानिमानयन्ती, अनुदिवसं
शस्त्राभ्य मय मि ताकनन्तिम् अशेषराजकप्रतापग्निनिर्वाण-

बलम् अत्र मि अत्यनेति धियेति भावः । हिमवतोऽपि हिमनिरेपि चमरोणां
मदाख्यगोदानां बालयजनेन — पृच्छरूपयजनेन, बोजितं तेन वयमेव चामरयजनेन
भोज्यामहे, कप्रयमपि ! इति ईर्ष्येति भावः । जलधीनां सागराणां शङ्कैः,—
कम्बुभिः विधिर्बलवैष (“पद्मशङ्कादयो निधेः” इत्यमरः) खिद्यमानो—क्रिश्यमानो,
शङ्कनिधिभुजो बालेन कथं जलधिषु एतमज्ञाव ! इति स्वईयेति भावः । अपरम्—
अन्यम्, असदतिरिक्तमिति भावः, प्रचेतसं—वक्रणदेवं, (“प्रचेता वक्रणः पाशौ”
इत्यमरः) अनहमानो—अक्षममाणी । सर्वत्र विवर्षितेभ्यः उपमानभूतेभ्यः उपमेय-
भूतयोरेतयोराधिष्ठतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः ।

(१८८) अनपहृतंति ।—न अपहृतं कृतं येषां तान्, विजित्य पुनः स्वे स्वे पदे
प्रतिष्ठापितानिति भावः, विच्छाद्यान्—विगताः छायाः,—अनातपाः येषां तथा-
विधान्, ये कृत्विण, ते कथं विच्छाद्यभाजः (आतपभाजः) इति आपाततः विरोधात्
विरोधाभासः, परिहारस्तु—विच्छाद्यान्—विगतकालीन्, पराजय्यलोकादिति भावः,
अवनिपालान्—राजः । साधुषु—सज्जनेषु, अनावतप्रसन्नौ—विना सेवा प्रसन्नौ—
प्रसादवन्तौ, सज्जनप्रियौ इत्यर्थः, अनेविता—अपीता, प्रसन्ना—मदाविशेषः याभ्यां तौ
इति च, मधु चरन्तौ—मधुरभाषिणौ इत्यर्थः, मधु—मदा, चरन्तौ—सवन्तौ इति च ;
यः अनेवितप्रसन्नः, कथं तस्य मुखात् मधु स्रवति ? इति विरोधः, परिहारस्तु
पूर्वव्याख्यया इति बोध्यम् ।

(१८९) दुष्टराजवंशान्—दुष्टराजकुलानि, वंशान्—वैशुदण्ड्यांश्च, उभया—प्रतापा-
ग्निना, सत्पापेन च ज्ञानि—मालिन्यं, शुष्कताद्यः ; उभया तु निकटस्थानेन मलिनौ करोति,
न तु दूरस्थान् इति विरोधः ; परिहारस्तु, उभया प्रतापाग्निना इत्यनेन प्रदर्शितः । अनु-
दिवसं—प्रतिदिनम् ; शस्त्रेति ।—शस्त्राणाम् अभ्यासेन—आश्रया, पुनः पुनश्चवहारेण
इत्यर्थः, याभ्यामिका—कलङ्कुरेष्वा, तथा कलङ्कितं—सङ्घातकिणम् । अशेषेति ।—अशेषाणां
—केशवाणां, राजकानां—राजानां, प्रतापाग्नेः,—वीर्यवहारे इत्यर्थः, निर्वापणेन—प्रतिघातेन,

मलिनमिव करतलमुद्वहन्ती, (२००) योग्याकालेषु धीरेः
धनुर्धनिभिः अभ्यर्णोपभोगाय दिग्बधूभिः इवालपन्ती, राज्य-
वर्धन इति हर्ष इति (२०१) सर्वस्यामेव पृथिव्याम् आवि-
र्भूतशब्दप्रादुर्भावौ, स्वर्णीयसा एव कालेन हीपान्तरेषु अपि
प्रकाशतां जग्मतुः ।

एकदा च (२०२) तौ आह्वय भुक्तवान् अभ्यन्तरगतः पिता
सखेहम् अवादीत्,—“वत्सो ! प्रथमं राज्याङ्गं दुर्लभाः सङ्गृह्याः ।
प्रायेण परमाणव इव समवायेषु अनुगुणीभूय द्रव्यं कुर्वन्ति
पार्थिवं क्षुद्राः । क्रीडारसेन नर्तयन्तो मयूरतां नयन्ति

प्रश्ननेन इत्यर्थः, [“निर्वापणं विशसनं सारणं प्रतिघातनम्” इत्यमरः । “निर्वापण—
इत्यत्र “निर्वापण—” इति पाठान्तरं न समीचीनम् ; “प्रादेशनं निर्वापणम्—” इत्यमरानु-
शासने निर्वापणशब्दस्य दानपथ्यायै प्रयोगदर्शनात्] मलिनमिव—मलदूषितमिव, मसी-
क्षिप्तमिवेति भावः । वङ्गेनौरप्रक्षेपणादिकपसाधनमन्तरेण करतलाभ्यां निर्वापणं विकृतं,
प्रतापवङ्गे इति समाधानात् सूर्याश्रयात् करतलाग्निनिर्वापणसङ्गतेषु विरोधाभासः ।

(२००) योग्याकालेषु—अभ्यासकालेषु, (“योग्यः प्रवीणयोगार्हः...। ...
अभ्यासाकं योषितो.” इति मेदिनी) धीरेः,—गम्भीरेः, धनुर्धनिभिः,—कार्यकु-
निःस्वनेः, अभ्यर्णः,—सन्निहितः, प्रत्यासन्न इत्यर्थः, अचिरभावोति भावः, य उपभोगः,
—दिक्पालानां विजयेन सम्भोगः तयो । [“अभ्यर्णोपभोगाय” इत्यत्र “अभ्यर्णोप-
भागात्” इति पाठान्तरं, तदाभ्यर्णोपभोगमभिप्रेत्यर्थः, “स्थव्रीपे कर्मस्थधिकारणे”
(वा०) इति पञ्चमौ] ।

(२०१) सङ्गृह्यां—समुपायाम् इत्यर्थः, सार्वभौमेन्द्रतनयत्वात् अलौकिक-
प्रभावशालित्वात् वा इति भावः । आविर्भूतेति ।—आविर्भूतः,—प्रकाशितः, शब्द-
सङ्गृह्याः,—ख्यातिः ययोः तौ । स्वर्णीयसैव—अत्यल्पेनैव । हीपान्तरेषु—अन्तेषु
हीपेषु, जम्बूद्वीपातिरिक्तेषु द्वीपेषु इत्यर्थः, प्रकाशतां—ख्याततामित्यर्थः ; दृष्टतर्क-
शक्तिशालित्वात् इति भावः ।

(२०२) तौ—राज्यवर्द्धन-इषांस्त्र्यकुमारौ । भुक्तवान्—कृताहारः, मध्यन्दिने
इति भावः । अभ्यन्तरगतः,—अन्तःपुरवर्ती । प्रथमं—प्रधानभूतम् । राज्याङ्गं—
राजकर्मणः अवयवः, राज्यपीडकमिति भावः । सङ्गृह्याः,—सञ्चरिवाः अमात्या इत्यर्थः ;

बालिशाः । (२०३) दर्पणमिवानुप्राविश्य आत्मीयां प्रकृतिं
सङ्ग्रामयन्ति पङ्कविकाः । (२०४) स्वप्ना इव मिथ्यादर्शनैः

बेचवत्प्रवरनाथानुरामयोः एकवाससम्भवात् इति भावः । चुद्राः,—नीचाश्रयाः,
साधारणा जना इत्यर्थः ; अन्यत्र—चुद्राः, अतिसूक्ष्मावयवाः, परमाणव इव,
समवायेषु—संयोगेषु, मिलिता मन्त्रणाकार्येषु इत्यर्थः, संवृतिषु च ; समवायेषु
अनुगुणीभूयायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानां कथमिह प्रत्ययहेतुः इति संयोगोऽर्थोऽवसंयः ;
अनुगुणीभूय—अनुकूलीभूय, अनुकूलमतं प्रदर्शय इत्यर्थः, प्रविश्य च, अन्याऽन्यमिति भावः,
पार्थिवं—राजाङ्गं, द्रव्यं—सामान्यं जनरूपं वस्तु, स्वाद्यसाधनाय उपकरणैर्भूतमिव
यावत्, अस्यापि ते स्थित्यनर्हत्वादिति भावः ; अन्यत्र,—पार्थिवं—पृथिवीसम्बन्धि, द्रव्यं—
वस्तु, वित्यदुरादिरूपमिति यावत्, प्रायेण बाहुल्येन, कुर्वन्ति—निष्पादयन्ति ; “प्रायेण”
इत्यनेन अट्टादिकमपि हेतुरत्र विद्यते, प्राधान्यन्तु पुरुषकारशक्तिसत्तां तेषामेव इति
अनितम् । गौचाश्रयाः प्रथमं मन्त्रणासदसि प्रायेण राशः अनुकूलमतं प्रकाशयन्तः अन्ये
राजानम् आश्रयौक्त्य स्वमतानुवर्तिनं कुर्वन्ति इति समुदितार्थः । अवायमाश्रयः,
—यथा समवायिकारणैः समवायसम्बन्धेन परमाणवः सन्धुय द्रव्याणि उत्पादयन्ति तथा
चुद्रा जनाः अनुगुणीभूय पार्थिवम् अन्यविधमेव प्रदर्शयन्ति ; चुद्राः भूत्याः परिहरणीया
इति फलितम् । क्रीडारसेनेति ।—बालिशाः—धूर्ताः, [बालाः सन्ति एवम् इति
बालिनः,—मूर्खानः, तान् श्यन्ति कदर्थभावापन्नकपटात्कारितपरामर्शः क्षीनविचारे वा
स्वचूकुर्वन्ति तथाकाः । आन्युपपत्तात् शाधार्ताः “आताऽनुपसर्ग कः” (३।२।२ पा०)
इति रूपम्] प्रत्ययगुणवत्वाटुवाकादिभिः कामलमतस्त्रायत्तीकरणपटवः इत्यर्थः,
शिशवश्च, (“शिशवश्चे च बालिशाः” इत्यमरः) क्रीडारसेन—क्रीडारोगेण, नतंयन्तः,—
चालयन्त इत्यर्थः, नृत्यं कारयन्तश्च, मयूरता—धूलंजनसंश्रयतामित्यर्थः, उपहास्यतां वः,
शिखिलञ्च, नयन्ति—प्रापयन्ति ; बालका वया क्रीडता मयूर नतंयन्ति, तथा धूर्तः
अबोधं नृपमन्त्रं वा क्रीडारसेन उन्माद्य क्रीडनकं कुर्वन्तीति भावः ।

(२०३) दर्पणमिति ।—दर्पणमिव अनुप्राविश्य—अभ्यन्तरं प्रविश्य, समयानु-
कूलचाटुवादैः मनोरञ्जनं कृत्वा इति भावः, राजानम् अन्यं वा इति शेषः, आत्मीयां
प्रकृतिं—स्वभावं, प्रतिच्छायाञ्च, सङ्ग्रामयन्ति समारोपयन्ति ; दर्पणे यथा प्रतिबिम्बं
प्रतात, तथा रहस्यकृतायाः कचुक्तेः अभ्यन्तरं प्रविष्टेर्धूर्तैः चित्तरङ्गनेन राजा अन्यो वा
स्वा प्रकृतिं धूर्ततां नीयते इति भावः । पङ्कविकाः—विटाः ।

(२०४) स्वप्ना इव—“स्वप्नी निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः” इत्युक्तस्य

असङ्ख्यं जनयन्ति विप्रलम्भकाः । (२०५) गीतनृत्यहसितैः
उत्पत्ततामावहन्ति उपेक्षिता विकारा इव घातिकाः ।
(२०६) चातका इव दृष्टावन्तो न शक्नुते ग्रहीतुमकुलीनाः ।
(२०७) मानसे मौनमिव स्फुरन्तमेव अभिप्रायं गृह्णन्ति जालिकाः ।
(२०८) यमपट्टिका इव अम्बरे चित्रमालिखन्ति उद्गीतकाः ।

इव, मिथ्यादर्शनैः,—असङ्ख्यास्तैः, अनीकवस्तुप्रकटनेन, असतीम्—अशोभनां,
दुष्टमित्यर्थः, बुद्धिं—ज्ञानम्, असति—अविद्यमाने अलौकिके च, बुद्धिं—धियं, जनयन्ति—
उत्पादयन्ति ; निरन्तरमसंग्रहप्रशंसेवैवञ्चत्वात् इति भावः । विप्रलम्भकाः,—प्रतारकाः,
असन्मार्गप्रवर्तकाः इति भावः ।

(२०५) गीतेति ।—गीतं—गानं, नृत्यं—नर्तनं, हसितं—हासः तः, उपेक्षिताः,
—अवधीरिताः, अविक्रिमिता इत्यर्थः, घातिकाः,—वायुजनिता इत्यर्थः, [“तत्
वाततः” (४।३।७३ पा०) इति वातान् ठञि रूपम्] विकाराः,—रीगविशेषा इव,
घातिकाः,—धूर्ताः, उत्पत्ततां—विकृतचित्तताम्, आवहन्ति—नयन्तीत्यर्थः, सदसद्विचार-
शक्तेर्दुर्बलीकरणात् इति भावः ।

(२०६) चातका इव—तदाख्यपवित्रविशेषा इव, दृष्टावन्तः,—चलन्त्याः,
पिपासिताश्च, अकुलीनाः,—अकुलजाः, दक्षिणजाता इत्यर्थः ; अन्यत्र,—न कौ—
इष्टिष्व्यां, लीनाः,—स्थिताः, आकाशचारिण इत्यर्थः, ग्रहीतुं—वशीकर्तुं, धर्तुं च, न शक्नुते
—न पार्यन्ते ; एकत्र,—दुष्टदृष्टत्वात् खलप्रकृतिकत्वाच्च, अन्यत्र,—आकाश-
चारित्वात् इति भावः ।

(२०७) मानसे इति ।—जालिकाः,—कूटकारकाः, शठा इत्यर्थः, जालोप-
जीविनः कैवर्त्ताश्च, मानसे—चित्ते, तदाख्यसरसि च, स्फुरन्ते—विराजमानम्,
अभिप्रायम्—आशयं, गृह्णन्ति—अवबुध्यन्ते, धरन्ति च ; समयव निरपराधसरलप्राणि-
नियन्त्रणं समानम् इत्याशयः ।

(२०८) यमपट्टिका इवेति ।—उद्गीतकाः,—अतिदुश्चरितत्वेन उत्तरेर्गीतं—
कीर्तनं देवां तथाभूताः, अतिदुर्विनीता इत्यर्थः, यमपट्टिका इव—यमस्य पट्टिका
देवां ते, यमदूता इत्यर्थः, यमपट्टेन—यमपट्टप्रदर्शनेन जीवन्ति इति वा ते
यमपट्टिकाः इति, अन्तकशासनप्रववन्तः, गृहीतपट्टलिखितसपरिजनधर्मराजाः वा,
ते, इव, बहुश्रीहिसमासात्तद्वत्तयोः गृह्यं स्त्रीनिष्पत्तिगो उपमानोपमेय-
कर्मत्वस्य साधुत्वाभावात्, अम्बरे—आकाशे, अभिधी इत्यर्थः, वस्त्रे च, चित्रम्—

(२०८) शब्दं हृदये निक्षिपन्ति अतिमार्गणाः । (२१०) यतः सर्वेदोषाभिषङ्गैः असङ्गतौ बहुधा उपधाभिः परीक्षितौ शुची विनीतौ विक्रान्तौ । अभिरूपौ मालवराजपुत्रौ भ्रातरौ भुजौ इव मे शरीरात् अश्रुतिरिक्तौ कुमारगुप्त-माधवगुप्तौ अस्माभिर्भवतोः अनुचरत्वार्थम् इमौ निर्दिष्टौ । अनयोः उपरि भवद्गामपि न अन्यपरिजनसमवृत्तिभ्यां भवितव्यम्” इत्युक्त्वा तयोः आह्वानाय प्रतीहारम् आदिदेश ।

(२११) न चिसत् हारदेशनिहितलोचनौ राज्यवर्धन-हर्षौ

आश्चर्यम्, असम्भावनीयं वस्तु इति भावः, आलिख्य, आलिखन्ति—चित्रयन्ति ; यमदूता यथा अतर्कितमेव स्वव्यापारमनुतिष्ठन्ति, तथा तादृशा धूर्ताः सङ्गसा अस-
आत्मनिष्ठमुत्पादयन्ति ; यद्वा,—यमपट्टिका यथा विविधं चित्रं यमपुरहन्तं वस्त्रे
आलिख्य दर्शयित्वा, विषयमुत्पादयन्ति, तथा धूर्ता आकाशकुसुमोपमं विविधं सुख-
चित्रं प्रदर्शयन् राजानमायत्तौकुर्वन्तीति भावः ।

(२०८) शब्दमिति ।—अतिमार्गणाः,—अत्यर्थमन्धेषणपराः, अतिशयेन हितान्वेषिणः
इत्यर्थः, बाह्यभक्तिप्रदर्शिनः धूर्तविशिषाः इति भावः, तीक्ष्णशराश्च ; (“मार्गणी याचके
शरे । याज्ञान्वेषणीः क्लौवम्” इति मेदिनी) हृदये—अन्तरात्मनि, वक्षसि च,
शब्दं—व्यथाविशेष, स्व फलकश्च ; निक्षिपन्ति—निदधतीत्यर्थः ।

(२१०) यत इति ।—यतः,—यस्मात्, सर्वैः दोषाभिषङ्गैः,—दोषैः,—
अविनयादिभिः, अभिषङ्गाः,—पराभवाः तैः, (“अभिषङ्गः पराभवे” इत्यमरः)
असङ्गतौ—असंसृष्टौ, सर्वदोषविनिर्मुक्तौ इत्यर्थः । बहुधा—बहुना प्रकारेण, उपधाभिः,
—कृतेः, भृत्यानां परीक्षणोपायविशेषैरित्यर्थः, “उपेयाधीयते यस्मादुपधेति ततः
श्रुता । उपाय उपधा ज्ञेया तथा भृत्यान् परीक्षयेत् ॥” इत्युक्तेः ; परीक्षितौ—
अवेक्षितौ । शुची—विशुद्धचरितौ । विनीतौ—विनयवन्तौ । विक्रान्तौ—पराक्रम-
शालिनौ । अभिरूपौ—रमणीयौ, सुन्दराकृतौ इत्यर्थः । (“अभिरूपो बुधे रश्मे” इति
मेदिनी) । अश्रुतिरिक्तौ—अभिद्वौ । अनुचरत्वार्थम्—साङ्गचर्यार्थम् । इमौ
इति ।—तत्र अवर्तमानयोरपि तयोरनन्तरमेव आगमनात् इदंशब्देन निर्दिष्टौ ज्ञेयः ।
निर्दिष्टौ—निरूपितौ । तयोः,—मालवराजपुत्रयोः कुमारगुप्त-माधवगुप्तयोः भावोः ।

(२११) “न चिसत्” इत्यस्य “राज्यवर्धन-हर्षौ—कुमारगुप्तं पृष्ठतः तस्म-

प्रतीहारेण सह प्रविशन्तम्, अग्रतो ज्येष्ठम् अष्टादशवर्षवयसं,
नात्युच्चं, नातिखर्चम्, अतिगुरुभिः पदन्यासैः अनेकनरपति-
सञ्चरणचलां निखलीकुर्वाणम् इव उर्वीम्, (२१२) अनवर-
ताभ्यस्तलङ्घनघनोपचयकठिनमांसमेदुरात् ऊरुद्वयात् निष्पत-
तेव अनुल्लङ्घयानुप्रस्थिप्रसूतेन तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन भास-
मानम्, (२१३) उल्लिखितपीर्ष्वप्रकाशितक्रशिन्ना मन्दरमिव
सुरासुररभसभ्रमितवासुकिरूपेण लोणेन मध्येन लक्ष्यमाणम्,

भाष्यवृत्तं ददृशत्” इत्येकेण सम्बन्धः । प्रथमं तावत् कुमारगमं विशिनष्टि,
प्रतीहारेणोदादिभिः ।—प्रतीहारेण—दौवारिकेण । अष्टादशवर्षवयसम्—अष्टादशवर्षाः
वयः यस्य तादृशम् । अतिगुरुभिः, —अतिभारवद्भिः सत्त्वसारत्वादिति भावः ; पदन्यासैः
—पदविशेषैः । अनेकेति ।—अनेकेषु—बहुषु, नरपतिषु—राजसु, सञ्चरणेन—सदृसणम्,
चलां—चञ्चलाम्, एकस्वास्थायिनीमित्यर्थः, बहुस्वामिकामिति भावः । निखलीकुर्वाणमिव
—स्थिरौकुर्वाणमिव, एकस्वामिकां कुर्वाणमिव इत्यर्थः । उर्वीं—पृथ्वीम् ।

(२१२) अनवरवेति ।—अनवरतम्—अविच्छेदं यथा तथा, अभ्यसेन—पुनः
पुनः श्रौत्विनेन, लङ्घनेन—उपक्रमेण, उल्लम्बनेन इति यावत्, बाल्यसुलभाचारात् इति
भावः, घनं—सान्द्रं, निविडमिति यावत्, उपचयेन—वृद्ध्या, कठिनम्—अश्लिष्टम्,
दृढमित्यर्थः, यत् मांसं, तेन मेदुरं—पटं तस्मात्, [“भञ्जभास—” (१ । २ । १६९
पा०) इत्यादिना प्ररचि रूपम्] ऊरुद्वयात्—ऊरुयुगलात् निष्पततेव—निर्गच्छतेव ।
अनुल्लङ्घेति ।—अनुल्लङ्घः, —अनुकटः, यः जानयतिः, —जहोर्वीः सन्धिः, तस्मात्
प्रसूतम्—उद्भूतं तेन, तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन—तनुतरः, —क्षीणतरः, ऊर्कपेक्षया इति
भावः, यः जङ्घाकाण्डः, —प्रवृत्तादण्डः, जानु-गुणकयोरन्तरदेश इत्यर्थः, तदयुगलेन—
तङ्गयेन, तङ्गतरजङ्घाकाण्डद्वयेन इत्यर्थः, भासमानं—राजमानं, मांसलो-तनुजानु-
शान्तित्वागिरमणौयलात् इत्याशयः ।

(२१३) उल्लिखितेति ।—उल्लिखितेन—तनूक्तेन, (“स्यादल्लिखितमुत्कीर्णं
तनूक्तेन च वाच्यवत्” इति सेदिनो) पार्श्वेन—पार्श्वदेशेन, प्रकाशितः—प्रकटितः,
क्रगिमा—काश्ये यस्य तेन । सुरेति ।—सुराजं चसुराय तेः, रभमेन—वेगेन,
भ्रमितस्य—सञ्चालितस्य, वासुकिः,—गगराजस्य, कषणेन—घर्षणेन, क्षीय—क्षयं
तेन, मध्येन—मध्यभागेन, कटिर्द्वयेन इत्यर्थः । मन्दरमिव—मन्दराचलमिव, लक्ष्य-

अतिविस्तीर्णेन उरसा स्वामिसम्भावनानाम् अपरिमितानाम्
अवकाशम् इव प्रयच्छन्तम्, (२१४) प्रलम्बमानस्य भुजयुगलस्य
निभृतललितैः विक्षेपैः अतिदुस्तरं तरन्तमिव यौवनोदधिं,
(२१५) वामकरकटकमाणिक्यमरीचिमञ्जरीजालिन्या समु-
द्भिद्यमानप्रतापानलशिखापञ्चवयेव चापकिणलेश्वया अङ्कित-
पीवरप्रकोष्ठम्, (२१६) आलोहिनीम् उच्चांसतटावलम्बिनीम्
अस्त्रयद्गणव्रतविधृतां रौरवीम् इव त्वचं कर्णाग्रमण्यः प्रभां

मार्णं—दृश्यमानम् । धर्मेण मन्दरादः तथा तानवासम्बन्धात् असम्बन्धे सम्बन्ध-
रूपातिशयोक्तिः उपमासङ्गीर्णः] अतिविस्तीर्णेन—अतिविशालेन, उरसा—वचः-
स्थलेन, स्वामिसम्भावनां—प्रभुमादराणां, प्रभोः स्नेहानामिति भावः, अवकाश-
मिव—स्थानमिव, प्रयच्छन्तं—ददन्तम् ।

(२१४) प्रलम्बमानस्य—अथायतस्य इत्यर्थः । निभृतललितैः—निभृताः,—विनीताः,
विनयमुत्पन्ना इत्यर्थः, ललिताः,—रम्याश्च तैः विक्षेपैः,—सञ्चालनविशेषैः, अतिदुस्तरं—
दुःखिनापि लङ्घितुमशक्यं, स्वल्पेनपि स्तब्धनेन मञ्जनमश्ववादिति भावः, यौवनोदधिं—
नारुण्यसागरम्, अतलस्यशिविषयसरगमकरादिसदुल्लात् तथालम् इति हृदयम् ।

(२१५) वामेति ।—वामकरे—मध्यहस्ते, यः कटकः,—बलयः, तत्र यत्र
माणिक्य—रत्नविशेषः, तस्य मरीचयः,—मयुखा एव, मञ्जयः,—वज्रयः, अभि-
नवीकृताः सुकीमलाः पङ्कवाङ्गरूपा इत्यर्थः, तामां जालं—समुद्रः अस्ति अस्यामिति
तथोक्तया । समुद्भिद्यमानेति ।—समुद्भिद्यमानाः,—समुद्भूतं नीयमानाः, प्रतापा-
नलस्य—वीर्यवक्रः, शिखा एव—ज्वाला एव, पङ्कवाः,—किसलयः यस्यां तथा-
भूतया, शिखायाणां कृष्णरक्तिमाभासत्वात् इति भावः, चापकिणलेश्वया—धन-
धोरणजनितकलङ्करीश्वया । अङ्कितेति ।—अङ्कितः,—चिह्नितः, पीवरः,—पुष्टः,
प्रकोष्ठः,—कूर्पर-मणिवन्धयोः अन्तरालभागः यस्य तथोक्तम् ।

(२१६) आलोहिनीम्—आरक्ताम्, ईषद्रक्तामित्यर्थः, [आलोहितशब्दात्
“वर्णादनु—” (४।१।३८ पा०) इत्यादिना डीपि तकारस्य नकारादेशे सिद्धम्] ।
उच्चांसतटावलम्बिनीम्—उच्चम्—उन्नतम्, अंसतटं—स्तम्भदेशम्, अवलम्बन्ते—
आश्रयतीति तथोक्तम् । अस्त्रेति ।—अस्त्रयद्गणमेव व्रतं—नियमः, तस्मै विधृतां—
वृद्धीतां, रौरवीमिव—रुक्, —मृगविशेषः तत्सम्बन्धिनीमिव, त्वचं—चर्म, “कार्ण-
वीरववासाणि वज्राणि ब्रह्मचारिणः । वसीरसानुपूर्वेषु शाण्डौमाविकारिण च ॥”

विभ्राणम्, (२१७) उत्कोटिकेयूरपत्रभङ्गपुच्छिकाप्रतिविम्बगर्भ-
कपोलं मुखं चन्द्रमसम् इव हृदयस्थितरोहिणीकम् उद्वहन्तम्,
(२१८) अचपलस्तिमिततारकेण अधोमुखेन चक्षुषा शिञ्ज-
यन्तमिव लक्ष्मीलाभोत्तानितमुखानि पङ्कजवनानि विनयं,
स्वाम्यनुरागमिव अस्मातकम् उत्तंसीकृतं शिरसा धारयन्तं,
(२१९) निर्दयया कङ्कणभङ्गभीतसकलकार्मुकार्पितामिव

इति भगवता मनुना चतुर्विधचरित्राणां रौरवचम्पाच्छादनस्थीकृतादिति भावः।
कर्णाभरणमण्येः,—कर्णालङ्काररत्नस्य, प्रभां—कान्तिं, विभाषं—दधानम् ।

(२१७) उत्कोटीति ।—उत्—उद्गता, कीटः,—अग्रभागः, कीटो वा यस्य,
तादृशः यः केयूरपत्रभङ्गः,—अङ्गदपत्रभङ्गः, अङ्गदस्थपत्राकाररचनाविशेषः इत्यर्थः,
तत्र या पुच्छिका—पुच्छालिकाऽऽकृतिः, तस्याः प्रतिविम्बं—प्रतिच्छाया, गर्भं—मध्ये यस्य
तादृशी, कपोलौ—गण्डौ यस्य तथाभूतं, मुखं—वदनम् । हृदयेति ।—हृदये—उरगमि,
स्थिता—विराजिता, रोहिणी—स्वप्रिया यस्य तथाविधं, चन्द्रमुखम् इति भावः ।

(२१८) अचपलति ।—अचपला—अचञ्चला, स्तिमिता—स्थिरा, तारका—
कनौनिका यस्य तेन, अधोमुखि—नतं, विनयावनम्येति भावः । लक्ष्मीति ।—
लक्ष्मीः,—श्रियाः, लाभेन—प्राप्त्या, उत्तानितानि—उन्नमितानि, नीचाश्रयमुलभ-
गर्वादिति भावः, मुखानि येषां तानि, पङ्कजवनानि—पद्मवनानि, विनयं—शिरः-
चारं, शिञ्जयन्तमिव—सम्पत्समये नैव औद्भत्यं प्रदर्शितव्यमिति उपदिशन्तमिव इत्यर्थः ।
[अत्र “गतिबुद्धि—” (१।४।५२ पा०) इति सूत्रेण अणौ कर्तृणां कमलवनानां
कर्मत्वं, भौवादिकस्य “शिञ्जते” इत्यस्य अभ्यासार्थकत्वेन ज्ञानसामान्यार्थकत्वात्, शौ तस्य
प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं वेदितव्यम् ; अत एव वृत्तौ दीचिताः,—“ज्ञानसामान्यार्थानामेव
यद्गुणं, न तु तद्विशेषार्थानाम्” इति] सर्वगौरवैः गर्वितसर्वगौरवीपदेशनस्य समादृतत्वात् ;
एतेनास्य कमललोचनत्वं ध्वनितम् । स्वाम्यनुरागं—प्रभुभक्तिम् । अस्मातकं—पुष्पविशेषं,
कुर्यादिकापुष्पमेदमिति यावत् ; “आमूडा” इति वङ्गीयैराख्यातम् आमातकवृक्षं वा,
तस्य मुकुलमिति भावः । उत्तंसीकृतं—शेखरतां नीतम् ।

(२१९) निर्दयया—दयाराहित्येन, काठिन्येन इति भावः ; [“निर्दयया”
इत्यत्र “निर्दयतया” इति पाठः कल्पनीयतया प्रतिभाति, दयानामभावः इति
विशदयाम्यधीभावे कृते, नञर्थेऽपि प्राधान्येन विवक्षितत्वे, निर्मन्त्रिकमित्यादिवत्

नम्रतां प्रकाशयन्तं, शैशवे एव निर्व्वितैः इन्द्रियैः अरिभिरिव संयतैः शोभमानं, प्रणयिनीमिव (२२०) विश्वासभूमिं कुलपुत्रताम् अनुवर्त्तमानं, (२२१) तेजस्विनमपि शीलेन आह्लादकेन सवितारमिव शशिना अन्तर्गतेन विराजमानम्, (२२२) अचलानामपि कायकार्कश्येन गन्धनम् इव आचरन्तं, दर्शनक्रीतम् आनन्दहस्ते विक्रीणानमिव जनं सौभाग्येन कुमारगुप्तं, पृष्ठतः

निर्द्दयमिति पदं प्रसज्येतेति विभावनीयम्] । कद्वपेति । — कद्वपस्य — इत्याभरणस्य वलयस्य, भङ्गात् — खण्डात्, भीतं — दण्डं, सकलं कार्मुकं — धनुः, तेन अपि तां — मा एवं निर्द्दयतां कुर्वति शिष्टाकल्पितामिति भावः, नम्रतां — विनोतत्वम् । शैशवे एव — बाल्ये एव, निर्व्वितैः, — वशीकृतैः, इन्द्रियैः — चक्षुरादिभिः, अरिभिरिव — शत्रुभिरिव, संयतैः, — निर्मादितैः ; सततशान्तिव्यायामादिव्य समवत्तात् जितेन्द्रियम् अविलासिनस्य इति भावः ।

(२२०) विश्वासभूमिं — प्रत्ययभाजनम् । कुलपुत्रतां — कुलीनताम्, अनुवर्त्तमानम् — अनुसरन्तं, सत्कुलीत्युन्नतया अवश्यमेव विश्वसनीयमिति भावः ।

(२२१) तेजस्विनमपि — प्रतापवन्तमपि । शीलेन — चरित्रेण, निर्मलमेतत् भावः । आह्लादकेन — आह्लादयतीति तेन, आनन्दजनकेन, सदा प्रसन्नेन शान्तेन च इत्यर्थः । अन्तर्गतेन — हृदयावस्थितेन ; अन्यत्, — तस्मात्गतेन इत्यर्थः, विरुद्धधर्मयोरसामानाधिकरण्यादिति भावः, एतेनास्य असाध्यकत्वं प्रकटितम् । लघुशीतलत्वाद्यपूर्व्वश्रीमवैलक्षण्यं महानुभावत्वेन “भीमशान्तेर्नृपगुणैः” इत्याद्यनुरूपप्राप्त्यैः सूचितम् ; सरस्वति तेजस्वितादिगुणसङ्घेषु निश्चायां तेजस्वितपनः यथा निश्चाकरभनुप्रविष्टः जनानां नयनसत्त्वपेण भवति, तथा अयमपि विनयादिगुणरामयोमानसंबन्धां हृदयग्राही अभूदिति तात्पर्यम् ।

(२२२) अचलानामपि — पर्व्वतानामपि, कायकार्कश्येन — अङ्गकार्कश्येन, गन्धनमिव — हिंसनमिव, विमर्दनमिवेत्यर्थः, पराभवमिवेति भावः, (“उल्हाद्वने च हिंसाया सूचने चापि गन्धनम्” इत्यमरः) आचरन्तं — कुर्वन्तं, पर्व्वतादपि दृश्यशीरमिति तात्पर्यम् । दर्शनक्रीतं — दर्शनेन — दृष्टिभावेण, क्रीतम् — चायत्नीकृतं, स्वयमेव वशकृतमिति यावत्, जनं सौभाग्येन — प्रणयित्वेन, आभाषणादिना आनन्दोत्पादनेनेत्यर्थः, आनन्दहस्ते — आह्लादकरे संस्थाप्य इत्यर्थः, [अपिप्राप्तिकाधिकरणे' सुतमौ] तेन नानुचरादिपरम्परया इति भावः, विक्रीणानमिव — विमर्श

तस्य कनीयांसम् अतिप्रांशुतया गौरतया च मनःशिला-
शैलमिव सञ्चरन्तम्, (२२३) अनुल्लण्णमालतीकुसुमशेखर-
निभेन निर्जिगमिषता गुरुणा शिरसि चुम्बितमिव यशसा, पर-
स्परविरुद्धयोः विनय-यौवनयोः चिरात् प्रथमसङ्गमचिह्नमिव
भूसङ्गतकेन कथयन्तम्, अतिधीरतया हृदयनिहितां स्वामि-
भक्तिम् इव निखलां दृष्टिं धारयन्तम्, (२२४) अच्छाच्छचन्दन-
रसानुलेपशीतलं सन्निहितहारोपधानं वक्षःस्थलम् अनन्त-

कुर्वाणमिव, भूयसा जनं सानन्दं कुर्वाणमिव इत्यर्थः । एतेन जनानां विमुग्धोत्करणं
व्यव्यते । कस्यापि कार्यस्यार्थं यदस्तु प्राक् क्रीयते, पश्चात् प्रभृतलामार्थं तदन्वयापि
विक्रीयते इति लोकोदृष्टम् ; प्रकृते तु प्रथमतः स्वस्य सौम्यमूर्त्तितया दर्शनेनैव क्रौत्तः,
पश्चात् हर्षोत्पादनार्थमानन्दहसे जनः विक्रीत इति फलितम् । कनीयांसं—
कनिष्ठम् । अतिप्रांशुतया—अत्युन्नतकायत्वेन, गौरतया—गौराकृत्वेन च, मनःशिला-
शैलमिव—मनःशिला—मनोह्रा, उपधातुविशेष इति यावत्, तस्य शैलमिव—
तन्मयपर्वतमिव, तस्य तथोन्नतत्वात् मनःशिलासद्भावेन गौराकृत्वाच्च इति भावः ।

(२२३) अनुल्लण्णेति ।—अनुल्लणं—सौम्यं, शुभदर्शनमित्यर्थः, यत् मालती-
कुसुमशेखरं—मालतीपुष्पशिरोमाल्यं, (शेखरस्य अनुल्लणता विनयव्यञ्जिका ज्ञातव्या)
तन्निभेन—तदव्याजिन, निर्जिगमिषता—निर्गन्तुमिच्छता, प्रकाशमानेन इति
भावः, गुरुणा—महता, पितादिगुरुजनेन च, यशसा—कीर्त्या, शिरसि चुम्बित-
मिव—सूष्टमिव, कृतचुम्बनमिव च, आप्नातमित्यर्थः ; पितादिगुरुजनेन च
प्रवासं गच्छता पुत्रादयः शिरसि चुम्बन्ते इति व्यवहारः । परस्परविरुद्धयोः,—
अश्वीऽन्यविरोधिनीः, यौवनकालस्य उद्धतप्रकृतिकत्वात् विनयस्य च तद्विरोधित्वान्
तथैवैकवाक्यानामभवादिना भावः, प्रथमसङ्गमचिह्नमिव—प्रथमसम्भोगलक्षणमिव,
भूसङ्गतकेन—भूयोः सङ्गतकं—सम्भोगं तेन, कथयन्तं—वृत्तयन्तं, यथा भुवौ जन
परस्पराविरोधेन युक्ते, तथा विनयोयौवने परस्परमविरोधिनी सती अत्र स्थास्यत इति
भूयुष्मसम्भोगव्याजिन प्रकटयन्तमिव इत्यर्थः ; एतेनार्थं युग्मभूरिति व्यञ्जितम् ।
निखलाम्—अचञ्चलां, धीरामित्यर्थः ।

(२२४) अच्छेति ।—अच्छाच्छः,—अतिस्वच्छः, यः चन्दनरसः,—शीतल-
रसः, तस्य अनुलेपेन—अङ्गी प्रलीपनेन, शीतलं—हिमम् । सन्निहितेति ।—सन्निहितं

सामन्तसङ्क्रान्तिश्रान्तायाः त्रियो विशालं शशिमणिशिलापट्ट-
शयनमिव बिभ्राणं. (२२५) चक्षुः कुरङ्गकैः, घोणावंशं वराष्ट्रैः,
स्कन्धपीठं महिषैः, प्रकोष्ठबन्धं व्याघ्रैः, पराक्रमं केसरिभिः,
गमनं मतङ्गजैः सृगयाक्षपितशेषैर्भीतैः उत्कोचमिव दत्तं दर्श-
यन्तं माधवगुप्तं ददृशतुः ।

प्रविश्य च दूरादेव (२२६) चतुर्भिः शङ्खैः उत्तमाङ्गेन
च गां स्पृशन्ती नमस्कृतुः । सिन्धुनरेन्द्रदृष्टिनिर्दिष्टाम् उचितां
भूमिं भेजाते । मुहूर्तञ्च स्थित्वा भूपतिः आदिदेश तौ,—

—समीपस्थितस्य, परिहितस्येत्यर्थः, हारस्य उपधानम्—उपबर्द्धम्, आश्रयमित्यर्थः,
हारशोभितम् इति भावः । चनन्तीति ।—चनन्तीषु—चसङ्कोचेषु, सामन्तेषु—
चघोमराजसु, या सङ्क्रान्तिः,—सङ्क्रमणं, सञ्चरन्मित्यर्थः, तथा श्रान्ता—क्रान्ता तस्याः,
त्रिवः,—लज्जाः, विशालं—विस्तृतं, प्रशस्तमित्यर्थः, शशिमणिशिलापट्टशयनमिव—
चन्द्रकान्तमणिप्रसारफलकश्चायमिव ; श्रान्तजनैः शीतलप्रशस्तपुष्पशयनीये शयित्वा
विश्रम्यते इति भावः । एतेनास्य कवाटीरस्कृतं प्रकटीकृतम् । मुखकरद्वयाग्रये एव
स्थिते इति सनोरमाचारोऽयं रमायाः विश्रमस्य इति ध्वनितम् ।

(२२५) चक्षुः,—नेत्रं. कुरङ्गकैः,—समविशेषैः, दत्तमित्यन्वयः, एवमुत्तरव ।
घोणावंशं—गासादङ्गम् । स्कन्धपीठम्—असतटम् । प्रकोष्ठबन्धं—इत्याक्यबन्ध-
विशेषम् । केसरिभिः,—सिंहैः । मतङ्गजैः,—गजैः । सृगयेति ।—सृगयया
—आश्लेषाचरयेन, क्षपिताः,—मात्रिताः, तेभ्यः शेषाः,—अवशिष्टाः तैः, भीतैः,—
बलैः, सर्वानेव सृगसमुद्भाग्यं निनाशयिषति, इदानीम् अस्मानपि चेत् क्षपयिष्यति इति
विषा शङ्किनेः इत्यर्थः । उत्कोचमिव—दण्डविशेषमिव । एतेनास्य कुरङ्गनेत्रत्वम्, उत्तम-
कोचत्वं, इवस्कन्धजं, पीनप्रकोष्ठत्वं, सिंहविक्रमत्वं, गजगतित्वञ्च प्रकटीकृतम् ; अतीव-
रमणीयवृत्तिः पराक्रान्तशायमिति भावः ।

(२२६) चतुर्भिरिति ।—चतुर्भिरङ्गैः,—जानुषां इत्याभ्याञ्च इत्यर्थः, उत्तमा-
ङ्गेन—शिरसा । गां—भुवम् ; अनेन पञ्चाङ्गः प्रशामः प्रदर्शितः । सिन्ध्वेति ।—सिन्ध्वेन
—वत्सलेन, सेहशोलेनेत्यर्थः, नरेन्द्रेण—राश्या प्रशाकरवर्द्धनेन, दृष्ट्वा—नेत्रेण,
नेत्रसंश्रयेत्यर्थः, निर्दिष्टा—प्रदर्शिता ताम् ; सिन्ध्वेति दृष्टिविशेषणं वा ; उचितां—
स्मितां, कवाट् समीपे स्तूपदमर्त्यादाऽनुसारीण उपवेशनाङ्गीमित्यर्थः, भूमिं—स्थानम्, आसन-

“अथ प्रभृति भवद्भ्यां (२२७) कुमारौ अनुवर्त्तनीयौ” इति ।
 “यथा आज्ञापयति देवः” इति मेदिनीदोलायमानमौलिभ्याम्
 उत्थाय राज्यवर्द्धन-हर्षौ प्रणेमतुः ; तौ च पितरम् । ततश्च
 आरभ्य क्षणमपि (२२८) निमेषोन्मेषौ इव चक्षुर्गोचरात्
 अनपयान्ती, उच्छ्वास-निश्वासी इव नक्तान्दिवम् अभिमुखस्थितौ,
 भुजौ इव सततपार्श्ववर्त्तिनौ कुमारयोः तौ बभूवतुः ।

(२२८) अथ राज्यश्रीरपि नृत्यगीतादिषु विदग्धासु सखीषु
 सकलासु कलासु च प्रतिदिनमुपचीयमानपरिचया शनैः शनैः
 अवर्द्धत, (२३०) परिमितैरेव दिवसैः यौवनम् आरुरोह ।

मिति भावः, मेजाति—सिपवाने, उपविशतुरित्यर्थः, गुरुजनानुमतस्य आसन्नदृष्ट-
 निग्रमात् इति भावः । तौ - कुमारगुप्त-माधवगुप्तौ ।

(२२७) कुमारी—राज्यवर्द्धन-हर्षाख्यौ । अनुवर्त्तनीयौ—अनुसरणीयौ, संसेव-
 नीयौ इत्यर्थः, सहजमज्ञावेन इत्याशयः । मेदिनीति ।—मेदिन्यां—भूमौ, दोलाय-
 मानौ—विलुण्ठनौ, मौलौ—किरीटी धम्मिल्लौ वा ययोः ताभ्यां, धरणीपृष्ठे अवतमित-
 श्रिरीभ्यामिति भावः । तौ च—राज्यवर्द्धन-हर्षौ च, पितरं प्रणेमतुरित्यनेनान्वयः ।

(२२८) निमेषोन्मेषौ इव—निमालनाभ्यालने इव, चक्षुर्गोचरात्—दृष्टिविष-
 यात्, अनपयान्ती—अवर्द्धिगच्छन्ती, निमेषोन्मेषौ यथा कदाचित् नेवं न त्यजतः, तथा
 अत्यक्तसमीपौ इत्यर्थः । नक्तान्दिवं—रात्रिर्नदिनम् । [अचतुर—” (५।भा०७० पा०)
 इत्यादिना समासः] अभिमुखस्थितौ अभिमुखं—मुखसमीपे, सम्मुखे इत्यर्थः,
 स्थितौ—वर्त्तमानौ ; उच्छ्वास-निश्वासावपि सदैव मुखसमीपे प्रवहन्तौ वर्त्तन्ते ।
 सततपार्श्ववर्त्तिनौ—निरन्तरपार्श्वचारिणौ ; कृत्यसाधनाय इच्छाया वा इति भावः, बाहू
 अपि सदैव पार्श्वदेशं लम्बन्ते ।

(२२९) राज्यश्रीः,—तदाख्या राजदुहिताऽपि । विदग्धासु—चतुरासु,
 सखीषु सहचरीषु, इवेति भावः, नृत्य-गीतादिषु—नर्तन-गानादिषु ; सखीनामिव
 नृत्य-गीतादीनामपि चित्तविनोदवादिनि भावः । कलासु—चतुःषष्टिविधासु विद्यासु ।
 [उपचीयमान—” इत्यत्र “समुपवीयमान—” इति पाठान्तरम्] ।

(२३०) परिमितैरेव—अल्पैरेव ; अतियत्नेन परिपालनात् इति भावः ।

निपेतुः एकस्यां तस्यां शरा इव लक्ष्यभुवि भूभुजां सर्वेषां
दृष्टयः । दूतप्रेषणादिभिश्च तां ययाचिरे राजानः ।

कदाचित् राजा अन्तःपुरप्रासादस्थितो (२३१) बाह्यकक्ष्याव-
स्थितेन पुरुषेण स्वप्रस्तावागतां गीयमानामार्याममृषोत्,—

“उद्देगमहाऽऽवर्त्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले ।

सरिदिव तटमनुवर्षं विवर्द्धमाना सुता पितरम्” ॥ ५ ॥

(२३२) ताञ्च श्रुत्वा पार्श्वस्थितां महादेवीम् उत्सारितपरि-
जनो जगाद,—“देवि ! तरुणीभूता वत्सा राज्यश्रीः । एतदीया
गुणवत्तेव क्षणमपि हृदयात् नापयाति मे चिन्ता । यौवनारब्ध

एकस्यां तस्यां—केवलायां राज्यश्रियां, विशेषायहात् इति भावः । लक्ष्यभुवि—शरव्य-
विषये । भूभुजां—राजान् ।

(२३१) बाह्येति ।—बाह्या—बहिः स्थिता, कक्ष्या—प्रकोष्ठः, “महल” इति
साधारणं तत्र अवस्थितः तेन । स्वस्य—आत्मनः, प्रस्तावः,—कथादानविषयकः
प्रसङ्गः, तेन तत्र वा आगता—उपस्थिता तां, कथादानविषयिणीमिति भावः,
गीयमानां—कौत्समानाम्, आर्यां—हृन्दीजातिं, “यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रा-
लया तृतीयेऽपि । षष्ठादष्ट द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साऽऽर्या ॥” इत्युक्तलक्षणम् ।

यौवनपदवीमारीदमुयतायाः अनूदायाः कन्यायाः पितुः सदैवाशङ्कितं प्रस्ता-
वान्कृतं यदृच्छाक्रमेण पुरुषमुखात् वर्धयति, उद्देगेति ।—अनुवर्षं—प्रतिवर्षं,
प्रतिवर्षं च, विवर्द्धमाना—वर्द्धिं गच्छन्ती ; एकव,—क्रमशः यौवनीश्लेषेण, अन्यव,
—अजस्रवर्षंजलपूरण इति भावः, सुता—कन्या, पयोधरोन्नमनकाले—सनीद्वम-
ममये, मेघोदयकाले च, पितरं—जनयितारं, सरित्—नदी, तटमिव—कुल-
मिव, उद्देगः,—उद्देजनं, व्याकुलचित्तता इत्यर्थः, स एव महान् आवर्त्तः,—जलभूमि,
उद्देग इव महान् आवर्त्तश्च तस्मिन् ; यहा,—उत्—उद्गतः, वेगः,—रयः यस्य ;
तादृशः महान् आवर्त्तः तस्मिन्, पातयति—निक्षिपति ; कन्यादायी नदीवेग इव ।
महोद्देगजनकः, कुल-कुलभ्रंसाशङ्कोदयात् इति भावः । उपमाऽलङ्कारः ॥ ५ ॥

(२३२) ताम्—आर्याम् । महादेवीम्—श्रीदेवीम् । उत्सारितपरिजनः,—
अपमारितपरिवारवर्गः, निश्चिन्तमनशाकरणस्योचितात् इति भावः । तरुणीभूता—
जामबीवना । एतदीया—एतत्सामान्यिणी, राज्यश्रीविषयिणीभ्यः ।

एव च कथं ज्ञाताम् (२३३) इक्ष्णीभवन्ति पितरः सन्तापा-
नलस्य । हृदयम् अश्वकारयति मे दिवसमिव (२३४) पयो-
धरोव्रतिः अस्याः । केनापि कृता धर्म्या नाभिमतता मे स्थितिः
इयं, यत् अङ्गसम्भूतानि अङ्गलालितानि अपरित्याज्यानि अपत्य-
कानि अकाम्ण एवागत्य असंस्तुतेर्नीयन्ते । एतानि तानि
खलु अङ्गनस्थानानि संसारस्य । सेयं (२३५) सर्वाभिभाविनी
शोकान्नेः दाहशक्तिः, यत् अपत्यत्वे समाने जातायां दुहितरि
दूयन्ते सन्तः । एतदर्थं जन्मकाल एव कन्यकाभ्यः प्रयच्छन्ति
सलिलम् अश्रुभिः साधवः । (२३६) एतद्भयात् अकृतदार-
परिग्रहाः परिहृतगृहवमतयः शून्यानि अरण्यानि अधिशिरते

(२३३) इक्ष्णीभवन्ति—काष्ठभूता भवन्ति । सन्तापानलस्य—उद्देगाग्नेः, कथमेवा
पावसात् क्रियते, यदि अपावगता स्यात् तदाऽतीव दुःखमिति चिन्ताऽप्रेरित भावः ।

(२३४) पयोधरोव्रतिः,—सुनोद्गमः, मेघोदयश्च । केनापि—अज्ञातनाम्ना,
नियच्छेति भावः, कृता—विहिता, प्रवर्तिता इत्यर्थः, धर्म्या—धर्मादगम्यता, [“धर्म-
पथ्यं -” (४।४।२२ पा०) इत्यादिना यत्प्रत्यय रूपम्] इयम्—एषा, कन्याया
भक्तृभवनगमनरूपा इत्यर्थः, स्थितिः,—मर्यादा, सदाचार इत्यर्थः, मे—मम, अभिमता
—म सम्प्रता, न अनुमोदिता इत्यर्थः । अङ्गसम्भूतानि—देहीत्यङ्गानि, आत्मजानौत्यर्थः,
अङ्गलालितानि—उपङ्गवर्जितानि, अपरित्याज्यानि—परित्यक्तमयोग्यानि, अपत्य-
कानि—कन्या इत्यर्थः, अकाम्ण एव—असमये एव, कृतादेव इत्यर्थः । असंस्तुतैः,—
अपरिचितैः, जनैरिति शेषः । (“संतवः स्यात् परिचयः” इत्यमरः) अङ्गनस्थानानि—
कलङ्कस्थानानि, (“कलङ्काङ्गी लाञ्छनश्च” इत्यमरः) ।

(२३५) सर्वाभिभाविनी—सर्वान् जनान् अभिभवतीति तथोक्ता । अपत्यत्वे
—सन्तानत्वे समाने तुल्ये पुत्रेषु सहति भावः । जातायाम्—उत्पन्नायाम् । दूयन्ते
—तप्यन्ते । एतदर्थम्—एतद्विमिश्रं, दहितुः अपावपतनादिदुर्भावनायाः सन्तापी-
त्यादकत्वात् यथा सा अतिसत्तापदायिनी न भवेत्, तदर्थमिति भावः । अश्रुभिः,—
ज्वलजलवर्षणैः, कन्यकाश्रुमुत्पन्नमावायामेव सा सत्तापगता भविष्यति न वा इत्यादि
परिग्रामचिन्ताया पित्रादिगुरुजनानामश्रुषु आविर्भवतीति भावः ।

(२३६) एतद्भयात्—कन्यायः सन्तापभयात्, अकृतदारपरिग्रहाः,—अकृतोद्वाहाः,

मुनयः । को हि नाम सहते विरहम् अपत्यानाम् ? यथा
 यथा (२३७) समापतन्ति दूता वराणां, वराकी सज्जमानेव
 चिन्ता तथा तथा नितरां प्रविशति मे हृदयम् । किं क्रियते ?
 तथाऽपि (२३८) गृहगतैः अनुगन्तव्या एव लोकवृत्तयः ।
 प्रायेण च मम अपि अन्येषु (२३९) वरगुणेषु अभिजनमेव
 अनुरुध्यन्ते धीमन्तः । (२४०) धरणीधराणाञ्च मूर्द्धि स्थितो
 माहेश्वरः पादन्यास इव सकलभुवननमस्कृतो मौखरो वंशः ।

परिहृतगृहवसतयः, - परित्यक्तगृहस्थितयः, शब्दानि - निजंनानि । अधिशरैते -
 आश्रयन्ति । अवीपमानाश्चूनचप्रतीतिः गृहिभ्यः एव आरण्याकाः यथायं मुनिनः
 इति व्यतिरेकी व्यज्यते । नाम - सम्भावनायाम् ; पाषाणहृदयोऽपि न कदाचित्
 तथाविधं केश रोदं शक्नुयादित्याशयः ।

(२३७) समापतन्ति - समागच्छन्ति । वराकी - दीना, उपयुक्तोपायोद्भावनशक्त्यभावात्
 इति भावः । सज्जमानेव दुहितुः भाव्यन्यामङ्गभावनाजनितोपान्वितेव । नितराम् -
 अतिशयेन । लोकेऽपि निरतिशयलज्जितानां मुग्धाङ्गनानां सदनभ्यन्तरतः निलयनं
 प्रविश्यम् ।

(२३८) गृहगतैः, - गृहस्थैः, लोकवृत्तयः, - लोकव्यवहाराः, लोकाचारा इत्यर्थः,
 अनुगन्तव्याः, - अनुसरणीयाः, सनानतमामाजिकसत्त्वचमरणे अनङ्गत्वात् इति भावः ।

(२३९) वरगुणेषु वरस्य - उद्दीदुः, गुणेषु - रूपयौवनश्रुतविनयादिषु ।
 अभिजनमेव - सक्लमेव, स कुलजातत्वमेवत्यर्थः, ("भवेदभिजनः ख्यातौ जन्मभुस्यां
 कुलभजे । कुलेऽपि च" इति मेदिनी) । अनुरुध्यन्ते - अनुसरन्ति, अन्विष्यन्ति इत्यर्थः ।

(२४०) धरणीधराणां - राज्ञां, पर्वतानाञ्च, मूर्द्धि - शिरसि, शिखरे च,
 माहेश्वरः - महेश्वरस्य अधीश्वरस्य, सहादेवस्य च अयं माहेश्वरः, ("महेश्वरो महादेव
 कश्चितोऽधीश्वरऽपि च" इति मेदिनी) अस्मिन् वंशे बह्वो महाप्रभाता राजानः
 प्रादुर्भवदुच्यते भावः, पादन्यास इव - नित्यप्रचरण इव, चरणानि चैव इव चेत्यर्थः,
 तद्वंशं समुच्यन्वात्, तदावस्थानाच्च ; "कदभिद्विषो भावी द्रव्यवत्प्रकाशते" इति
 न्यायादिति भावः ; सकलैः भुवनैः, - तद्वासिभिरित्यर्थः, नमस्कृतः, - पूजितः,
 माननीयतया श्रेष्ठवे परिगणितः समादृत्य इत्यर्थः, आराध्यतया अभिवन्दितश्च, मौखरः, -
 'मुखरो नाम कश्चिद्वनपतिः, तस्य अयं मौखरः वंशः, - कुलम् ; हिमालयस्य उपरि

(२४१) तत्रापि तिलकभूतस्य अवन्तिवर्मणः स्रुतः अग्रजो ग्रह-
वर्मा नाम ग्रहपतिरिव गां गतः पितुः अन्यूनो गुणैः एनां
प्रार्थयते । यदि भवत्या अपि मतिः अनुमन्यते, ततः तस्मै
दातुम् इच्छामि” इति उक्तवति भर्तृरि दुहितृस्नेहकातर-
तरुदया साश्रुलोचना महादेवी प्रत्युवाच,—“आर्यपुत्र !
(२४२) संवर्द्धनमात्रोपयोगिन्यो धात्रीनिर्विशेषा भवन्ति खलु
मातरः कन्यकानाम् । दाने तु प्रमाणम् आसां पितरः । केवलं
(२४३) कृपाकृतविशेषः सुदूरेण तनयस्नेहात् अतिरिच्यते
दुहितृस्नेहः । यथा यावज्जीवम् आवयोः (२४४) न आर्त्तितां
प्रतिपद्यते, तथा आर्यपुत्र एव जानाति” इति ।

यथा महेश्वरेण पादव्यासः कृतः, तथा सर्वेषां भूयतामुपरि वंशोऽयं पादान्यासीत्कारि,
सर्वेभ्यः राजकुलेभ्यः एतत् गरिष्ठमिति तावद्यम् ।

(२४१) तत्रापि—तस्मिन् वंशोऽपि इत्यर्थः, तिलकभूतस्य—ललाटालङ्कारभूतस्य,
अवन्तिवर्मणः,—तदाख्यस्य रूपतेः, स्रुतः अग्रजः,—स्नेहपुत्रः, ग्रहपतिरिव—सूर्य इव,
(“सूर्यस्याथिमादित्य... । विभावसुर्ग्रहपतिः—” इत्यमरः) गां गतः,—स्वर्गस्थः,
दिवस्य इत्यर्थः, अन्यूनः,—भुवमवतीर्णः, (“स्वर्गपुत्रगवागवज्रदिङ्नेत्रवृष्टिभूजले ।
खल्यदृष्ट्या स्त्रियां पंसि गौः” इत्यमरः) पितुः,—अवन्तिवर्मणः इत्यर्थः, अन्यूनः,—
अहीनः, तुल्य इति यावत्, यथावदाकृत्यादिभिः इत्याशयः । एनां—राज्याश्रयम् ।

(२४२) संवर्द्धनेति ।—संवर्द्धनं—परिपोषणं, तन्मात्रे—तत्रैवेत्यर्थः, उपयोगः,
—व्यापारः, प्रयोजनमित्यर्थः अस्ति आसामिति तथोक्ताः । धात्रीति ।—धात्री—
उपमादृका, तस्या निर्विशेषाः,—विशेषरहिताः, धात्रीसदृश इत्यर्थः । प्रमाणं—
प्रमातारः, निर्णेतारः इत्यर्थः, एतासां पितृपादा एव दानादौ कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिर्णयकारिण
इति भावः ।

(२४३) कृपेति ।—कृपया—अनुकम्पया, भर्तृभवनगमनाश्रितभाविवाञ्छेद-
जनितयेति भावः, कृतः,—जनितः, विशेषः,—पार्थक्यं यस्य तदाभूतः । तनयस्नेहात्—
पुत्रप्रीतिमपेक्ष्य इत्यर्थः, अतिरिच्यते—अतिरिक्ततया स्वीयते इत्यर्थः ।

(२४४) आर्त्तितां—मनःपीडात्वं, न प्रतिपद्यते—न प्राप्नोति, न मनःपीडो जनय-
नीत्यर्थः, दुहितृस्नेहः इति शेषः । [“न आर्त्तिताम्” इत्यत्र “नार्त्तिताम्” इति

राजा तु (२४५) जातनिश्चयो दुहितृदानं प्रति समाह्वय
सुतौ अपि विदितार्थौ अकार्षीत् । (२४६) शोभने च दिवसे
ग्रहवर्म्मणा कन्यां प्रार्थयितुं प्रेषितस्य पूर्वगतस्यैव प्रधान-
दूतपुरुषस्य करे सर्व्वराजकुलसमच्चं दुहितृदानजलम् अपात-
यत् । (२४७) जातमुदि कृतार्थे गते च तस्मिन्, आसन्नेषु च
विवाहदिवसेषु, (२४८) उद्दामदीयमानताम्बूलपटवासकुसुम-
प्रसाधितसर्व्वलोकं, (२४९) सकलदेशादिश्रयमानशिल्पिमार्या-
गमनम्, अवनिपालपुरुषगृहीतसमग्रग्रामीणानीयमानोपकरण-

पाठेऽपि,— स एवार्थः । “आर्त्तिता” इति पाठे तु,— आर्त्तिता—दःखभावः,
प्रतिपद्यते—जायते; यादृशेन कर्मणा अस्माभिर्यावज्जं वं शोचितव्यं तदाऽपुनः
आनायेव, अतो विविच्य क्रियतां, यथा परिणामः विरसी न भवेत् इति भावः ।]

(२४५) जातनिश्चयः,— कृतनिश्चयः, निश्चितमतिरिच्छः । विदितार्थौ—
ज्ञातार्थौ, तयोः प्राप्तव्यस्तया मित्रवदुपचरणाद्वत्वात्, “प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुनः
मित्रवदाचरेत्” इति नौनेः इति भावः ।

(२४६) शोभने—ग्रमे । दुहितृदानजलं—दुहितृः दानाय—समर्पणाय, ग्रहवर्म्मणे
सम्प्रदानाय इति भावः, जलम् अपातयत्—प्रायच्छत्, वाग्दानविधानेनेति भावः ।

(२४७) “जातमुदि” इत्यस्य “आसीत् राजकुलम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।
जातमुदि—जातहर्षे । कृतार्थे—सत्यसम्भवेन्द्रस्वीकारात् सिद्धान्तमनप्रयोजने इत्यर्थः ।
आसन्नेषु—सन्निहितेषु ।

(२४८) राजकुलं विशिनष्टि, उद्दामेति ।—उद्दामम्—अवातरितमिति यावत्,
दीयमानेन—अयमाद्येन, ताम्बूलेन—पखनेन, पटवासेन—पिटातेन, मन्थद्रव्यमिदम्
इत्यर्थः, कुसुमेन—पुष्पेण च, प्रसाधिताः,—अलङ्कृताः, सम्प्राणिता वा, सर्वे लोकाः,
—जनाः यस्मिन् तत्, मङ्गलकर्मणि तथा प्रसाधननियमात् इति भावः ।

(२४९) सकलेति ।—सकलेभ्यः,—सर्वेभ्यः, देशेभ्यः,—स्थानेभ्यः, जनपदेभ्यः
इत्यर्थः, सकलेः देशैर्वा, आदिश्रयमानम्—आश्रयमानम्, अनुसन्धमानमिति यावत्,
शिल्पिसाधानां—कारककर्मिसमूहानाम्, आगमनम्—उपस्थितिर्यस्मिन् तत्, मङ्गल-
रक्षणस्य पादिनिर्भाषाय इति हृदयम् । अवनिपालेति ।—अवनिपालपुरुषैः,—राजपुरुषैः,
राजनिपुणकोषाध्यक्षादिभिरित्यर्थः, गृहीताः,—आदत्ताः, समयाः,—समसाः, यासौ-

सम्भारं, (२५०) राजदोवारिकोपनीयमानानेकवृत्तपोपायनम्,
 (२५१) उपनिमन्वितागतबन्धुवर्गसंवर्गव्यथाराजवल्लभं,
 (२५२) लब्धमधुमदप्रचण्डचर्मकार-करपुटोल्लालितकोणपटु-
 विवटनरणव्यङ्गलपटङ्गं, (२५३) पिष्टपञ्चाङ्गलमण्डमानो-
 लूखलमुमलशिलाद्युपकरणम्, (२५४) अशेषाशामुखावि-

शाना - जानपदानां, आभीषेबां आनीयमानाः, — उपस्थाप्यमानाः, प्रदीयमाना इत्यर्थः,
 उपकरणसम्भाराः, — कार्यसाधनाङ्गसामग्रीसम्भाराः यस्मिन् तत् ।

(२५०) राजेति । — राजदोवारिकैः, — राज्ञः द्वाररक्षिभिः, उपनीयमानानि
 — सहस्रमाणानि, अनैकेषां — बहूनां, वृत्तार्था — राज्ञा, सासन्तानां निमन्विता-
 नार्थेति भावः, उपायनानि — उपट्टौकनानि यस्मिन् तत् ।

(२५१) उपेति । — उपनिमन्विताः, — कन्याविवाहक्रियासमाधानार्थं सादर-
 माहृता, अत एव आगताः, — उपस्थिताः, ये बन्धुवर्गाः, — बान्धवसमूहाः, तेषां
 संवीणाय — सङ्गृहणाय, संवर्गनार्थमिति यावत्, व्यथाः, — व्यापृताः, राजवल्लभाः, —
 राज्ञा निजुक्ताः तद्विषयकाध्यक्षाः यस्मिन् तत् ।

(२५२) लब्धेति । — लब्धेन — प्राप्तं, प्राप्य पीतेनेति यावत्, मधुमा — मदनं, यो
 मदः, — उल्लासः, तेन प्रचण्डाः, — मद्यपानजनितस्फूर्त्या कार्यतत्पराः इत्यर्थः, मद्यपानेनैव
 नीचानामानन्दोदयात् इति भावः, ये चर्मकाराः, — वाद्यकरा इति यावत्, तेषां कर-
 पुटैः पाणियुगलेन, उल्लालितः, — हतः, यः कोणः, — घटनदण्डः, (“काशी बोधोद्-
 वादनम्” इत्यमरः) तस्य पटुना — नैपुण्यसहकृतम् इति यावत्, विवटनेन — साधनेन,
 रणतः, — वनतः, सङ्गलपटङ्गाः, — आभ्युदयिकानकाख्यवाद्यभेदाः यस्मिन् तत् ।

(२५३) पिष्टेति । — पिष्टानाम् — आतर्पणानां, “पिष्टुलि” इति बहुभाषया
 प्रसिद्धानाम् अलिपनद्रव्यभेदानामित्यर्थः, हरिद्राकुङ्कुमगीरोचनातण्डुलचूर्णादल्लतानाम्
 इत्यर्थो वा पद्यानाम् अङ्गुलीनां समाहारः पद्याङ्गुलं तेन, [“सङ्गापूर्वा दिगुः”
 (२११५२ पा०) इति समासे “स नपुंसकम्” (२४११७ पा०) इति नपुंसकत्वं,
 “दिगुरेक —” (२४११ पा०) इत्यादिना एकवचनञ्च, ततः “तत्पुरुषस्याङ्गुलं”
 (५४१८२ पा०) इति सूत्रेण समासालोऽच्] पद्याङ्गुलरहोत्पिष्टेन इत्यर्थः, मण्ड-
 मानानि — अलङ्कृतमाणानि, लूखलमुमलशिलादीनि — तदाख्यधान्यादिकण्टकाधनानि,
 उपकरणानि — माङ्गलिकद्रव्यसमूहाः यत्र तत्, देशकुलाचारभियमात् इति भावः ।

(२५४) अशेषेति । — अशेषां — सर्वासाम्, आशानां — दिशां, मुखेभ्यः, —

भूत-चारण-परम्परा-पूर्यमाण-प्रकोष्ठ-प्रतिष्ठाप्यमानेन्द्राणीदैवतं,
 (२५५) सितकुसुमविलेपनवसनसत्कृतैः सूत्रधारैः आदीयमान-
 विवाहवेदीसूत्रपातम्, (२५६) उत्कूर्चककरैश्च सुधाकर्परस्कन्धैः
 अधिरोहणीसमारुढैः धवैः धवलीक्रियमाणप्रासादप्रतोली-
 प्राकारशिखरं, (२५७) क्षुब्धजात्यमानकुसुम्भसम्भाराभःप्लव-

चक्षुरानिभ्यः इत्यर्थः, आविर्भूतानाम्—आगतानां, चारणानां—कुशीलवानां, नट-
 विशेषाणामित्यर्थः, राज्ञां प्रशस्तिकौशिकानामिति यावत्, परम्पराभिः,—समूहैः,
 पूर्यमाणेषु—क्षिप्रमाणेषु, प्रकोष्ठेषु—कक्षाविशेषेषु, प्रतिष्ठाप्यमाना—प्रतिष्ठां नीयमाना,
 इन्द्राणी—शची ऽव, देवता—उत्सवविघ्ननिवारिणीति भावः यस्मिन् तत्, स्वर्ग-
 वरादिस्त्रीभकारिणः शय्या विनाशयन्ती इति प्रसिद्धे ।

(२५५) सितेति ।—सितेन—शुभेण कुसुमेन—पुष्पेण, विलेपनेन—धीरवगु-
 दानुर्लपनदृष्ट्येण, वसनेन—वस्त्रेण च, सत्कृताः,—सम्मानिताः तैः, सूत्रधारैः,—स्थप-
 तिभिः, आदीयमानेति ।—आदीयमानः,—क्रियमाण इत्यर्थः, विवाहवेद्याः,—विवा-
 हार्था—परिणयायां, वेदी—परिष्कृता भूमिः, मन्त्रविशेष इत्यर्थः, राश्या, तद्विनिर्माणाय-
 मिति भावः, सूत्रपातः,—तनुविन्यासः, समच-विषमवर्णनयार्थमिति भावः यत्र तत् ।

(२५६) उत्कूर्चककरैः,—उत्कूर्चकानि—“कर्णिक” इति ख्यातानि “राजसिद्धि”
 इत्याख्यया प्रसिद्धानां प्रासादादिनिर्माणकारणम् इष्टकारुहनिर्माणसाधनानि अस्त्राणि
 इत्यर्थः, करेषु—हस्तेषु येषां तैः, यद्वा—उत्कूर्चिकाः,—उत्त—उत्तोलिताः, कूर्चिकाः,
 —तुलिकाः, “कुंवि” इति ख्याताः चूर्णनिपसाधनद्वयविशेषाः इत्यर्थः, (“कूर्चिका
 सूचिकायाश्च तुलिकायाश्च कुंघ्रि” इति मेदिनी) करेषु येषां तैः । सुधेति ।—सुधानां—
 चूर्णाख्यालेपनदृष्ट्याणां, कर्पराः,—भाजनानि, स्कन्धेषु—शंसु येषां तैः । अधिरोहणी-
 समारुढैः,—अधिरुह्यते अगतेति अधिरोहणी—निःश्रेणिः, “सिं डी” इति भाषा,
 (“निःश्रेणिर्वधिरोहणी” इत्यमरः) [“अधिरोहणी” इत्यत्र “अधिरोहणी” इति पाठान्तरम्]
 तां सनाढ्याः,—अधिष्ठिताः तैः, धवैः,—नरैः (पतिशास्त्रिनरा धवाः ” इत्यमरः) ।
 धवलीति ।—धवलीक्रियमाणानि—श्वेतीक्रियमाणानि, क्षुब्धलेपनेनेति भावः, प्रासादाः,—
 राजभवनानि, प्रतोल्याः,—रथ्याः, (“रथ्याप्रतोलीविश्रयाः” इत्यमरः) प्राकाराः—
 प्राचीराणि, प्रतोलीप्राकाराः,—मार्गपार्श्वस्थप्राचीराणि इत्यर्थो वा, तेषां शिखराणि—
 अग्रभागाः यत्र तत् ; महीदृष्टादौ प्रासादपथादिपरिष्करणनियमदर्शनात् इत्याशयः ।

(२५७) क्षुब्धेति ।—क्षुब्धानां—चूर्णितानां, जात्यमानानां—धीतीक्रियमाणानां,

पूररज्यमानजनपादपल्लवं, (२५८) निरूप्यमाणयौतुकयोग्य-
मातङ्गतुरङ्गतरङ्गिताङ्गनं, (२५९) गणनाऽभियुक्तगणकगणगृह्य-
माणलग्नगुणं, गन्धोदकवाहिमकरमुखप्रणालीपूर्यमाणक्रीडा-
वापीसमूहं, (२६०) हेमकारचक्रप्रक्रान्तहाटकघटनटाङ्कार-
वाचालितालिन्दकम्, (२६१) उत्थापिताभिनवभित्तिपात्य-

कुसुमसम्भाराणां—महारजनपुष्पाख्यरञ्जनद्वयविशेषाणां, [“स्यात् कुसुमं वज्रिशिवं महा-
रजनमित्यपि” इत्यमरः । “कुसुम—” इत्यत्र “कुसुमक—” इति पाठि, —कुसुमकं—पद्मकं,
तेषामित्यर्थः] अभ्यःसु—जलपु, प्रवपूरण—प्रतगतिपरस्परया पुनः पुनरुपुन्य गमनागमनेन
इति यावत्, रज्यमानाः,—चित्राभाणां, जनानां पादपल्लवाः,—चरणकिसलया यस्मिन् तत् ।

(२५८) निरूप्यमाणेति ।—निरूप्यमाणैः,—दृश्यत्वेन अवधार्यमाणैः, यौतुक-
योग्यैः,—विवाहं कत्या-वरौ उद्दिश्य सम्बन्धिभिः द्रव्यं वस्तु यौतुकं, [“यु मिश्रणं”
इति धातोः “उणादयो बहुलम्” (३।३।१ पा०) इति सर्वाणादीनां बाहुलकात्
“सित—” (उ० १ पा० ६८ म०) इत्यादिना तुनि वृद्धादेशे कश्चि च निष्पन्नम् ।
“यौतुक” इत्यत्र “यौतुक” इति पाठोऽपि स एवार्थः] तस्य योग्याः,—उपयोगिनः
तैः, भातङ्गैः,—हलिभिः, तुरङ्गैः,—अश्वैश्च, तरङ्गितानि—सञ्जाततरङ्गाणि इव लक्ष्य-
माणानि इत्यर्थः, अङ्गनानि—चतुराणि यस्मिन् यस्य वा तत् ।

(२५९) गणनेति ।—गणनायां—लयनिरूपणे इत्यर्थः, अभियुक्तैः,—आभ-
निर्विष्टैः, गणकगणैः,—गृहाचार्यैः, गृह्यमाणा—विचार्यमाणा, लयस्य—विवाह-
कालोद्दिष्टमेवादिगणैः, गुणाः,—उत्कर्षाः यस्मिन् तत् ; उच्चाश्लघोदय माङ्गलिकोप-
पयोगात् इति भावः । गन्धोदकेति ।—गन्धोदकं—सुगन्धवासीत्यर्थः, बहुतीति गन्धो-
दकवाहिनौ, या मकरमुखी—मकरस्य इव मुखं यस्याः तथाभूता, प्रणाली—जल-
निःसरणमार्गः, तथा पूर्यमाणाः,—भियमाणाः, क्रीडावापीनां—विहारसरसीनां,
समूहाः यस्मिन् तत् । वाप्यादिपूरणार्थं मकरमुखी प्रणाली क्रियते लोके ।

(२६०) हेमकारेति ।—हेमकाराणां—स्वर्णकाराणां, चक्रैः,—वन्दैः, प्रक्रान्तं
—प्रारब्धं, यत् हाटकानां—स्तम्भानां, घटनम्—अलङ्कारादिनिर्माणमित्यर्थः, तस्य
टाङ्कारैः,—ध्वनिविशेषैः, वाचालिताः,—शब्दिताः, अलिन्दकाः,—बहिर्द्वारप्रकीर्ण-
विशेषाः यस्मिन् तत्. (“प्रघाणप्रघणानिन्दाः बहिर्द्वारप्रकीर्णकं” इत्यमरः) ।

(२६१) उत्थापितेति ।—उत्थापिताभ्यः,—उत्थिताभ्यः, यथिताभ्य इत्यर्थः,

मान-बहलबालुकाकण्टकालेपाकुलालेपकलोकं, (२६२) चतुर-
चितकरचक्रवाललिख्यमानमङ्गल्यालेख्यं, (२६३) लेप्यकार-
कदम्बकक्रियमाण-सम्भयमीन कूर्म-मकर-नारिकेल-कदली-पुग-
हृत्तकं, क्षितिपालैश्च स्वयमावडकक्षैः स्वाम्यर्पितकर्मशोभा-
सम्पादनाकुलैः सिन्दूरकुट्टिमभूमीश्च मसृणयद्भिः (२६४) विनि-
हितसरसातर्पणहस्तान् विन्यस्तालक्तकपाटलांश्च चूताशोक-

अभिनवाभ्यः भित्तिभ्यः,—कुड्येभ्यः, पात्यमानानाम्—अधःक्षिप्यमाणानां, बहलानां—
ब्रभूतानां, बालुकानां—सिकतानां, कण्टकाः,—तीक्ष्णकणाः इत्यर्थः, तेषाम् आलेपेन
—लेपनेन, सम्पर्कण इत्यर्थः, आकुलाः,—चञ्चलाः, आलेपकाः,—लेपनकारिणः, लोकाः
यस्मिन् तत्, बालुकापतनेन चतुरोधशङ्कया प्रलेपनान्तरायात् इति भावः ।

(२६२) चतुरेति ।—चतुरैः,—निपुणैः, चित्रकराणाम्—आलेख्याङ्कानां,
चक्रवालैः,—वन्दैः, मण्डलैरित्यर्थः, (“चक्रवालान् मण्डलम्” इत्यमरः) लिख्यमानानि
—चित्रवीथमाणानि, मङ्गल्यानि—मङ्गलकार्यं हितानि, आलेख्यानि—चित्रपटाः,
लोकपालादिचित्राणि इत्यर्थः यस्मिन् तत् ।

(२६३) लेप्यकारेति ।—लेप्यकाराणां—स्रतिकाशिन्यानां, कदम्बकैः,—समृद्धैः,
क्रियमाणानि—चक्ष्यमानानि, सम्भयानि—सन्निवृत्तानि, [“प्रत्यये भाषायां नित्यम्” (वा०)
इति यगोऽनुनासिकत्वम्] मानकर्ममकरनारिकेलकदलीपुगहृत्तकाणि—तत्तत्समृद्धाः यव
तत्, माङ्गलिकाङ्गत्वान् इत्याशयः । क्षितिपालैः,—राजभिः, आवडकक्षैः,—वडपरिकरैः
इत्यर्थः, स्वामीति ।—स्वामिना—प्रभुणा, समाजित्यर्थः, अर्पितानां—दत्तानां, व्यक्तभाराणां
नित्यं, कर्मणां—कार्याणां, शोभासम्पादनं—सौष्ठवविधानं, आकुलाः,—व्यावृताः
तैः, सिन्दूरकुट्टिमभूमी,—सिन्दूररञ्जिताः कुट्टिमाः,—तलदेशाः यासां तथाभूताः, भूमीः,
—प्रदेशान्, मसृणयद्भिः,—चिह्नणैकुर्वद्भिः ।

(२६४) विनिहितेति ।—विनिहिताः,—वि—विशेषण, निहिताः,—
अर्पिताः, सरसाः,—आर्द्राः, आतर्पणहस्ताः,—पिष्टहस्ताः, हस्तग्रहीतमङ्गला-
लेपनानि येषु तान्, (“आतर्पणं प्रीणने स्यात् मङ्गलालेपनेऽपि च” इति मेदिनी) ।
विन्यसेति ।—विन्यसेन—निहितेन, अलक्तकं—लाचाररीन, पाटलाः,—रक्तवर्णाः
तान् । चूतेति ।—चूतानाम्—आम्नाणां, [चुषधातोः क्तप्रत्यये “शुभादरादानि—”
(२) श. ३२ पा० इत्यादिना सिद्धिः] अशकानां—शुभास्वरक्तपुष्पवर्णाणां,

पल्लवलाञ्छितशिखरान् (२६५) उद्वाहवितर्हिकास्तम्भान्
उत्तम्भयद्भिः प्रारब्धविविधव्यापारम्, (२६६) आ-सूर्योदयाच्च
प्रविष्टाभिः, सतीभिः, सुभगाभिः, सुरूपाभिः, सुवेशाभिः, अवि-
धवाभिः, सिन्दूरजोराजिराजितललाटाभिः, बधू-वरगोत्रग्रहण-
गर्भाणि श्रुतिसुभगानि मङ्गलानि गायन्तीभिः, (२६७) बहु-
विधवर्णकादिग्धाङ्गुलीभिः, शीवासूत्राणि च चित्रयन्तीभिः,
चित्रपत्रलतालेख्यकुशलाभिः, कलशाश्च धवलितान् शीतल-

पद्मवैः,—किञ्चलवैः, लाञ्छितानि,—चलङ्कृतानि, शिखराभिः—अग्रशिखरेषां तान् ;
विवाहादौ तथाऽलङ्करणनियमादिति भावः ।

(२६५) उद्वाहेति ।—उद्वाहवितर्हिका—विवाहवेदिका, (“स्यादितर्हिक्षु
वेदिका” इत्यमरः) तस्याः स्तम्भाः,—सूर्याः, अन्ध्रातपसंस्थापनाह्वा इति भावः तान्,
उत्तम्भयद्भिः,—उत्तमयद्भिः, [“उट् स्था-स्तम्भोः—” (८ । ४ । ६१ पा०) इत्यादिना
सकारस्य पूर्वसवर्णे धकारे “खरि च” (८ । ४ । ५५ पा०) इति चत्वे रूपम्] ।
प्रारब्धेति ।—प्रारब्धाः,—प्रकृताः, विविधाः,—बहुधा, व्यापाराः,—कर्मणि यत्
तत् । अशौनानां चित्तिपालानां मन्त्रेणैव स्तम्भोन्नमनादौ अङ्गविमचेष्टादयः साष्ट-
जिकतया उपवर्णिताः इति स्वभावेति ।

(२६६) आ-सूर्योदयात्—सूर्योदयमारब्ध । सुभगाभिः,—पतिवत्सभाभिः ।
अविधवाभिः,—सपतिकाभिः, विधवानामुद्वाहादिमङ्गलकर्मणि योगदानस्य लोकाचार-
मिहङ्गत्वादिति भावः । सिन्दूरेति ।—सिन्दूराणां रजोराजिभिः,—परानसमूहैः, राजिताः,
—चलङ्कृताः, ललाटाः,—मालदेशाः यासां ताभिः । बध्विति ।—बधू-वरयोः,—कन्या-
जामाधोः, गोवत्स—नाम्नः, यङ्चम्—उच्चारणमित्यर्थः, गर्भे—मन्त्रे येषां तानि,
श्रुतिसुभगानि—कर्तृसुखजनकानि इत्यर्थः ; सञ्जनादृतपुरातनाचारयोगादिति
भावः ।

(२६७) बहुविधेति ।—बहुविधैः,—मनाप्रकारैः, वर्णकैः,—रङ्गनद्रव्यैः, इति-
द्रादिभिरित्यर्थः, आदिग्धाः,—आलिप्ताः, अङ्गुलयः यासां ताभिः, शीवासूत्राणि—
शीवावस्थानसूत्राणि, चित्रयन्तीभिः,—रङ्गयन्तीभिः । चित्रेति ।—चित्राणि—मनो-
शानि, पत्रलतान्त्रेण्यनि—पत्राणां लतानाञ्च अङ्गानि इत्यर्थः, तेषु कुशलाभिः,
—निपुणाभिः । धवलितान्—श्वेतीकृतान्, आलिपनादिना इति भावः, शीतल-

शालाजिरश्रेणीश्च मण्डयन्तीभिः, (२६८) अभिन्नपुटकार्पास-
तूलपल्लवांश्च वैवाहिककङ्कणोर्णासूत्रसम्प्रादांश्च रञ्जयन्तीभिः,
(२६९) वनाश्रितवनोक्तकुङ्कुमकल्कमिश्रितांश्च अङ्गरागान्
लावण्यविशेषकृति च मुखालेपनानि कल्पयन्तीभिः, कङ्कोल-
मिश्राः सजातीफलाः स्फुरत्स्फूर्तिस्फटिककर्पूरशकलखचि-

शालाजिरश्रेणीश्च—श्रीतल्लगृहाङ्गनसमूहांश्च, अपक्वशरावसमूहांश्च वा, [“स्याच्छरावस्तु
मात्तिकः शालाजिरः” इति विकारुशेषः । “श्रीतल्लशालाजिर—” इत्यत्र “श्रीतल-
शाराजिर—” इति पाठे,—श्रीतलम्—अपक्वमित्यर्थः, शाराजिरं—शरावमित्यर्थः ;
केचित्तु “शाराजिरं—शारवम्” इति व्याख्यानयन्ति] मण्डयन्तीभिः,—
अलङ्कुर्वन्तीभिः, देशाचारादरात् इति भावः ।

(२६८) अभिन्नेति ।—अभिन्नानि—अविदलितानि, पुटानि—आवरणानि
येषां तेषां कार्पासतूलानां पल्लवाः,—किसलयः तान् ; [“कार्पासतूल—” इत्यत्र
“कपोमाल—” इति पाठेऽपि स एवार्थः । केचित्तु “अभिन्नपुटः वंशादिमयस्तुष्कोष्णः
पाटलाकृतिर्जात्रकैः क्रियते, तच्छिद्रान्तरपूरणाय कर्पासतूलपल्लवा रञ्ज्यन्ते” इति
व्याचक्षत्यः] । वैवाहिकेति ।—वैवाहिकं,—विवाहाय हितं, विवाहाय इदं वा, यत्
कङ्कण—हस्ततन्त्रं, तस्य ऊर्णाम्बाणि—मेघादिलोमतन्त्रः, तेषां सम्प्रादाः,—सम्प्रा-
दान्, रञ्जयन्तीभिः,—रञ्जनद्रव्येण चित्वायमाणाभिः ।

(२६९) वनेति ।—बलाश्रितं—बला—बन्धशब्दपुष्पाख्या औषधिः ; यद्वा,—बला—
बाध्यालकाख्यः सुपजातीयः औषधिर्विशेषः, तत्पक्वं घृतं, रसायं क्रियमाणमिति भावः,
[बलाघृत—” इत्यत्र “बलाशनाघृत—” इति पाठे,—बलाशना—पुष्पाख्यौषधिरित्यर्थः]
तेन घनीकृताः,—सान्द्रीकृताः, कुङ्कुमानां कल्काः,—पिटकुङ्कुमानि इत्यर्थः ; यद्वा,—
बलाघृते घनीकृताः,—प्रचुरमानेन प्रविष्टा इत्यर्थः, ये कुङ्कुमकल्काः,—काशमीरजम्बू-
किञ्चल्काः, ते मिश्रिताः तान् । लावण्यविशेषकृति—कान्तिविशेषकराणि इत्यर्थः, मुख-
लेपनानि—मुखरञ्जनसाधनानि, द्रव्याणि इति शेषः, कल्पयन्तीभिः,—रचयन्तीभिः ;
विवाहादौ सद्गन्धचूर्णवत् खेहमसृषोर्हर्षनालेपनादिषु सुषमाविशेषाय समादरः क्रियते
इति सनातनः व्यवहारः इति भावः । कङ्कोलमिश्राः,—कङ्कोलैः,—वनकर्पूरैः, गन्धद्रव्य-
मिश्रणैः इत्यर्थः, मिश्राः,—संमिश्रिताः, सजातीफलाः,—जातीफलसहिताः, स्फुरदिति ।
—स्फुरता—राजता, स्फूर्तिमाना—बहुलानां, स्फटिककर्पूराणां—स्फटिकबहुलमानानां

तान्तरालाः लवङ्गमाला रचयन्तीभिः समन्तात् सामन्तसीम-
न्तिनीभिः व्याप्तं, (२७०) बहुविधभक्तिनिर्माणनिपुणपुराणपौर-
पुरन्ध्रबन्धमानैः बह्वैश्च आचारचतुरान्तःपुरजरतीजनितपूजा-
राजमानरजकरज्यमानैः रक्तैश्च उभयपटान्तलम्भपरिजनप्रेङ्खो-
लितैः क्वायासु शोष्यमाणैः शुष्कैश्च (२७१) कुटिलक्रमरूपक्रिय-
माणपल्लवपरभागैः अपरः पारव्यकुङ्कुमपङ्कस्थासकच्छुरणैः अपरः

कर्पूरभेदानां, [“स्फटिककर्पूर—” इत्यत्र “स्फटिककर्पूर—” इति पाठेऽपि स एवार्थः]
शक्तेः स्वर्णैः खचितम्—आकीर्णम्, अन्तरालम्—अवकाशः, मध्यदेश इत्यर्थः
यासां ताः लवङ्गमालाः,—लवङ्गपुष्परचिताः सजः, रचयन्तीभिः,—यशस्वीभिः
सामन्तसीमन्तिनीभिः,—असीमराजना वपूभिः (“नारी सीमन्तिनी बहुः” इत्यमरः)
व्याप्तम् आकीर्णम् । सामन्तसीमन्तिनी यत्र “मन्त” इत्युच्चारयोः सक्तमायात् अत्यन्तपासः ।

(२७०) बहुविधेति । -बहुविधा विविधा, भक्तिः—विवक्तिः, रञ्जन-
विशेष इत्यर्थः, तस्या निष्पाद्य रचने, निपुणाः,—पटवः, पुराणाः,—स्थविराः,
पौराणां—पुरवासिनां गृह्यानाम् इत्यर्थः, पुरन्ध्रः,—कुटुम्बिन्ः, पतिपुत्रपौत्रादेस्तस्य
गृहिण्यः इत्यर्थः, (“स्यात् कुटुम्बिनी । पुरन्ध्र” इत्यमरः) [क्वायासुऽपि पुरन्ध्र-
शब्दी विद्यते, तथा हि,—पुराणपदात् चौरादिकात् वृधातोः “संज्ञायां भूतवृजि-
धारिसङ्घतपिदमः” (३ । २ । ४६ पा०) इति खचित् मुम् “विद्मौरादिभ्यः” (४ । १ । ४१
पा०) इति ङीष् “प्रथोदरादीनि -” (६ । १ । १०६ पा०) इत्यादिना तस्य आकृति-
गणत्वात् गुणाभावः, ङीष् पाठिको कृत्य इति सिद्धम्] ताभिः बध्यमानाः,—सङ्घ-
माणाः तैः, बद्धः,—सङ्गृह्य एकत्र स्तूपीकृतैरित्यर्थः, आचारंति ।—आचारंषु
—कुलीचिनेषु व्यवहारिषु, चतुराः,—निपुणाः, या अन्तःपुरजरत्यः,—अवरोधस्य वृद्धाः,
ताभिः जनितायाम्—अनुष्ठितायां, पूजायां—देवाराधनकर्मणि, राजमानाः,
—शोभमानाः, रजकैश्च—वस्त्ररञ्जकजातिभेदेन च, रज्यमानाः,—रक्षीक्रियमाणाः,
कुलाचारानुरूपरागरञ्जिताः वा तैः । रक्तैः,—रक्तवर्णैः, कुलाचारोचितरागैर्वा,
उभयेति ।—उभयोः पटान्तयोः,—वसनपान्तयोः, लघ्नाः,—सक्ताः, पटपान्तधारिण
इत्यर्थः, ये परिजनाः,—परिवाराः, तैः प्रेङ्खलितैः,—सञ्चलितैः, क्वायासु—अनातपेषु,
शोष्यमाणैः, शोषं नोद्यमानैः, आतपे शोषणम् यणेविकृतिसम्भावनेति भावः ।

(२७१) कुटिलेति ।—कुटिलः,—भङ्गियुक्तः, क्रमः,—परम्परारविन्यासः,
शेषां तादृशैः, रूपैः,—प्रकारभेदैः, क्रियमाणाः,—सम्पाद्यमानाः, पल्लवानामिव—

उडुजभुजिष्यभज्यमानभङ्गरीतरीधैः क्षीमैश्च वादरैश्च दुकूलैश्च
लालातनुजैश्च अंशुकैश्च नेत्रैश्च निर्मोकनिभैः अकठीररन्ध्रागभं-
कोमलैः निश्वासहार्यैः स्पर्शानुमेयैः वासीभिः सर्व्वतः स्फुरद्भिः
इन्द्रायुधसहस्रैः इव सञ्छादितम्, (२७२) उज्ज्वलनिचोल-
कावगुण्डामानहंसकुलैश्च शयनीयैः तारामुक्ताफलोपचीय-

किसलयानामिव, परभागाः—उत्कर्षाः, प्रान्तभागाः वा येषां तैः [प्रान्तकीयसर्वा-
वयवादौ महाह्रन्वकुक्षनपटुभिः सेवकैः बीजलौहयन्त्रादिभिः हस्तैरपि सतापच-
प्रसूयाद्याकृतिवन्नाविधकुक्षनप्रकाराः क्रियन्ते प्रतुष्टपमुप्रदत्तपारितोषिकप्राप्तये इति
भावः । उपमाऽलङ्कृते, उभयोरवेषध्वंशाच्चत्रायात्] अपरैः,—अन्यजनैः, आरभ्येति ।
—आरब्धानि—कर्म प्रवृत्तानि, कुडुमपङ्क्त्यासकैः,—कुडुमद्रव्यचर्चाभिः, घृष्टकुडुम-
विन्यासेरित्यर्थः, (“चर्चा तु चाक्षिक्वं स्यासकः” इत्यमरः) कुर्यान्नि—रञ्जमानि येषु
येषां वा तैः । उडुजिति ।—उत्—उद्गताः सजाः,—बाहवः येषां तैः, उरिष्यभुजे-
रित्यर्थः, भुजिष्यैः,—किङ्करैः, भज्यमानानि—आभुग्रीकियमाणाणि, मुष्टिदानप्रयोगैः
कुचितौक्रियमाणाणि इत्यर्थः, अत एव भङ्गुराणि—भङ्गिमालि, उत्तरीयाणि—
उत्तरासङ्गानि तैः, क्षीमैः—शुभा—अतसी तद्विकारैः, वादरैः,—वदरा—
कार्पासी तद्वैः, कार्पासैरित्यर्थः, (“तुल्यिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी वदरति च”
इत्यमरः) दुकूलैः,—शृङ्खलवस्त्रैः, सुचिह्नवस्त्रैरित्यर्थः, (“दुकूलं शृङ्खलवस्त्रे स्थात् क्षीमे
च” इति मेदिनी) लालातनुजैः,—कौश्लैः, अंशुकैः,—सूक्ष्मवसनैः, (“अंशुकं
शृङ्खलवस्त्रे स्थात् वस्त्रमात्रोत्तरीयशैः” इति मेदिनी) नेत्रैः,—वसनविशेषैः, [निधातोः
“दाहनी—” (३।२।१८२ पा०) इत्यादिना टुनि रूपम् । “नेत्रं मण्डितं वस्त्रमेदे
मूर्त्तं द्रुमस्य च” इति मेदिनी] निर्मोकनिभैः,—सर्पकक्षकसदृशैः, शृङ्खलान्द्र-
क्रमिकरेखाविन्हाकृतिसमैः इति भावः, अकठीररन्ध्रागभंकोमलैः,—सटलकदली-
गभंसुकुमारैः । निःश्वासहार्यैः,—निःश्वासवायुनाऽपि उत्तरेपणाहैरित्यर्थः, अतिसुन्दरिति
भावः, स्पर्शानुमेयैः,—स्पर्शमात्रवेद्यैः, सूक्ष्मवाद्दृश्यप्रायेरित्यर्थः, चमत्कृत्यातिशय्याय
इत्यादिलक्षिताम्बरोपरिष्ठात् महाभागधारणाहैः इति भावः । वासीभिः,—वसनैः ।
स्फुरद्भिः,—द्योतमानैः ।

(२७२) उज्ज्वलेति ।—उज्ज्वलैः,—भासुरैः, निचोलकैः,—प्रच्छदपटैः, शय्या-
च्छादनालारणविशेषैरित्यर्थः, (“निचोलः प्रच्छदपटः” इत्यमरः) अवगुण्डामानानि—
आच्छाद्यमानानि, हंसकुलानि—हंसाकाराणि चक्रानि येषां, यदा,—हंसकुलानीव हंस-

मानैश्च कञ्चुकैः (२७३) अनेकोपयोगपाद्यमानैश्च अपरिमितैः
पटपटीसहस्रैः (२७४) अभिनवरागकोमलदुकूलराजमानैश्च
पटवितानैः (२७५) स्तवरकनिवहनिरन्तरच्छाद्यमानसमस्त-
पटलैश्च मण्डपैः उच्चित्रनेत्रपटवेष्ट्यमानैश्च स्तम्भैः उज्ज्वलं,
रमणीयञ्च, श्रीत्सुक्यदञ्च, मङ्गल्यञ्च आसीत् राजकुलम् ।

देवी तु यमोवती (२७६) विवाहोत्सवपर्याकुलहृदया
हृदयेन भर्तारि, कुतूहलेन जामातरि, स्नेहेन दुहितरि, उप-

कूलानि—कीर्णेषु दम्पत्योरविकटमुचकगजदन्तादिनिर्मितपुष्पाङ्गुलमरालप्रतिकृतय
इत्यर्थः येषु तैः एतेन शिष्यकौशलवत्त्व महाभागार्हत्वं च धनितम् ; शयनोद्यैः
—पश्येद्देः । तारित । —ताराः, —नक्षत्राणि (“नक्षत्रसूक्तं भं तारा” इत्यमरः)
तदन् यानि मुक्ताफलानि—सौक्तिकानि, तैः उपवीयमानाः, —अचङ्छ्यमाणाः तैः,
कञ्चुकैः, —चोलेकैः, स्तनावरणवस्त्रविशेषैरित्यर्थः, (“कञ्चुको वारवाणं...वर्द्धापक-
ग्रहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलेक” इति मेदिनी) ।

(२७३) अनेकेति । —अनेकेषु उपयोगेषु—व्यवहारेषु, उपयोगस्य वा ;
अमङ्गलभिनववताकावर्जशौषजालचन्द्रातपशिविरमिष्मां गदेवत्राक्षणमाननीयाराधनाय
पति भावः, पश्य तानानि—क्रियमानानि तैः, पटपटीसहस्रैः, —पश्यमनसमूर्तैः ।

(२७४) अभिनवैति । —अभिनवः, —नूतनः, रागः, —रञ्जनं येषां तानि,
कोमलानि—मृदूनि, दुकूलानि—श्लक्ष्णवसनानि, तैः राजमानाः, —शोभामानाः तैः,
पटवितानैः, —शोभायै प्रालभागराजितबहुवर्णदिववर्णदीलायमानकुञ्चिकास्त्रिताभि-
मववसननिर्मितचन्द्रातपैः इत्यर्थः ।

(२७५) स्तवरकैति । —स्तवरकाणां—वस्त्रविशेषाणां, [स्थाधातोः “कञ्चा-
दिभ्यः—” (उ० ५ पा० ३५ सू०) इत्यादिना बुनि ष्षोढरादिच्चादरकार्देशे रूपम्]
निवहन्—समूहन्, निरन्तरम्—अविकटं यथा तथा, छाद्यमानानि—आत्रिय-
माणानि समस्तानि—समग्रानि, पटलानि—रुदयः, गृहाच्छादनानि इत्यर्थः येषां
तैः, मण्डपैः, —गृहैः । उच्चित्रैति । —उच्चित्रैः, —उज्ज्वलचित्रैः, चित्रितैरिति यावत्,
नेत्रपटैः, —वसनभेदैः, वेष्ट्यमानाः, —आच्छाद्यमानाः तैः, सौहृदायेति भावः ।

(२७६) विवाहैति । —विवाहोत्सवेन—परिणयजन्तान् दजनकस्यापारिणेत्यर्थः,
पर्याकुलं—व्यस्तं, हृदयं—वतः यस्याः तथाभूता । भर्तारि—पति, हृदयेन—मनसा,

चारण निमन्वितस्त्रीषु, आदेशेन परिजने, शरीरेण सञ्चरणे, चक्षुषा कृताकृतप्रत्यवेक्षणेषु, आनन्देन महोत्सवे एकाऽपि बहुधा विभक्तेव अभवत् । भूपतिरपि (२७७) उपर्युपरि विसर्जितोद्भवामीजनितजामातृतोषः सत्यपि आज्ञासम्पादनदत्ते सुखेक्षणपरं परिजने समं पुत्राभ्यां दुहिदृष्टेहविक्रवः सर्वं स्वयम् अकरोत् ।

(२७८) एवञ्च तस्मिन् अविधवामये इव भवति राजकुले, मङ्गलमये इव जायमानं जीवलोके, चारणमयेषु इव लक्ष्यमाणेषु दिङ्मुखेषु, पट्टमये इव कृतेऽन्तरिक्षे, भूषणमये इव

पतिहृदयनिहितहृदयोः उभयोरैक्यात् इत्यर्थः । विभक्ता इव इत्युत्तरणान्वयः । एवमुत्तरतः विभक्ता इत्यनेनान्वयः ज्ञेयः विपर्ययः । कृतकर्मन—कौतुकन, दर्शनीकुक्यन इति यावत्, जामातरि—वरि, जामातारि कौतुकलवतीति भावः । उपचारण—समुचित सम्माननेन । कर्तव्यः—कृतानि—सम्पादितानि, अकृतानि—असम्पादितानि च, तेषां प्रत्यवेक्षणानि—परिदर्शनानि तेषां, ग्रहिणीपरिदर्शनीचितस्वापारनिवहेषु इत्याशयः ।

(२७७) उपर्युपरि—पुनःपुनरित्यर्थः । [उपर्यादिशब्दानाम् “उपर्य—” (८२५७ पा०) इत्यादिना सामीप्ये द्वित्वविधानात् तदर्थं द्योत्य “उभ” (वा०) द्वितीयाश्रयः, इह तथाऽप्रसङ्गात् न इति ज्ञेयाः] । विसर्जितभिः,—प्रषिताभिः, उद्भवामीभिः,—उद्भाभिः, विविधदृष्यबाहिनौभिरिति भावः, यदा,—उद्भाय वाक्य—अद्भाय, लघुहर्मिन्यय वा ताभिः, (“वामी गगालावडवा रामभी-करभीषु च” इति मेदिनी, कचित्तु,—वामी—इयम्, अन्यं—वसरीम्, अन्यं—मुखीमित्याह) जनितः,—उत्पादितः, जामातृः,—वरस्य, तोषः,—प्रीतिः येन तथोक्तः । [“जामातृतोषः” इत्यत्र “जामातृजाप,” इति पाठः—जापः,—सुखमित्यर्थः] । सुखेक्षणपरं—सुखावलोकनपरं, सुखवचनप्रतीति इत्यर्थः, हृदयवशंवदत्वात् इति भावः । समं—सह । पुत्राभ्यां—राज्यवडेन-हृषाभ्याम् । दुहिदृष्टिः—दुहितृः—कन्यायाः, संहन—प्रीत्या, विक्रवः,—विह्वलः, व्यंकुल इत्यर्थः ।

(२७८) “एवम्” इत्यस्य “आजगाम विवाहदिवसः” इत्युत्तरणान्वयः । अविधवामय इव—सम्भृतकामकं इव, केवलसुधवापूणे इव इत्यर्थः । जीवलोके—

भ्रमति परिजने, बान्धवमये इव दृश्यमाने (२७८) सर्गे,
निर्वृतिमये इव उपलक्ष्यमाणे काले, लक्ष्मीमये इव विजृम्भमाणे
महोत्सवे, निधाने इव सुखस्य फले इव जन्मनः परिणामे इव
पुण्यस्य यौवने इव विभूतेः यौवराज्ये इव प्रीतेः सिद्धिकाले इव
मनोरथस्य वर्त्तमाने, (२८०) गण्यमान इव जम्नाङ्गुलीभिः,
आलोक्यमान इव मार्गध्वजैः, प्रत्युद्गम्यमान इव मङ्गल्यवाद्य-
प्रतिशब्दैः, (२८१) आहूयमान इव मौहूर्तिकैः, आलुप्यमाण
इव मनोरथैः, परिष्वज्यमान इव बधूमखीहृदयैः आजगाम
विवाहदिवसः । प्रातरेव (२८२) प्रतीहारैः समुत्सारित-
निखिलानिबद्धलोकं विविक्तम् अक्रियत राजकुलम् ।

अथ प्रतीहारः प्रविश्य नृपसमीपं,—“देव ! जामातुः

प्राणिपूर्णजगति, सर्वत्र समानीक्यप्रसङ्गात् इति भावः । चारणमयेषु—नटमयेषु ।
नटहमये—पटहादिवादिवमये ।

(२७८) सर्ग—सृष्टौ । निर्वृतिमये—सुखमये । लक्ष्मीमये—प्रीतिमये ।
विजृम्भमाणं—प्रकाशमानं । निधाने इव—आश्रये इव । विभूतेः,—सम्पदः, सर्वो-
त्तमजगदिभूतीनाम् एकत्र प्राचुर्यात् इति भावः ।

(२८०) गण्यमान इव—सहायमान इव, अत्यौत्सुक्यात् इति भावः । आलोक्य-
मान इव—दृश्यमान इव, मार्गध्वजैः,—अश्वनि प्रीयितवेज्यन्तीदृग्भ्यः, तेषाम् ऊर्ध्व-
भूयावस्थानादिति भावः । प्रत्युद्गम्यमान इव—पुनरु आगत्य अभिनन्द्यमान इव,
मङ्गल्येति ।—मङ्गल्यवाद्यानां प्रतिशब्दैः,—प्रतिध्वनिभिः ।

(२८१) आहूयमान इव—आकाश्यामाण इव, मौहूर्तिकैः,—गणकैः ।
परिष्वज्यमान इव—आलिङ्गमान इव, बन्धितः ।—बध्वाः सखीनां हृदयानि तैः,
मुग्धहृदयानां तथैकतानत्वात् इति भावः ।

(२८२) प्रतीहारैः,—दौवारिकैः । समुत्सारितेति ।—समुत्सारिताः,—बहि-
ष्कारिताः, निखिलाः,—समयाः, अनिवृत्ताः,—वाद्याः कार्येषु अनियुक्ता इत्यर्थः,
अन्तर्नियतकाव्यव्याणां निबद्धवत्प्रतीतेः इति भावः, लोका यस्मात् तथोक्तं, विविक्तं—
विशेषितं, विजनं वा ।

(२८३) अन्तिकात् ताम्बूलदायकः पारिजातकनामा सम्प्राप्तः” इत्यभिधाय स्वाकारं युवानम् अदर्शयत् । राजा तु तं दूरादेव जामातृबहुमानात् दर्शितादरः,—“बालक ! कश्चित् कुशली ग्रहवर्मा ?” इति पप्रच्छ । (२८४) अमौ तु समाकर्णितनराधिप-
ध्वनिः धावमानः कतिचित् पदानि उपसृत्य प्रमार्थ्य च बाहू सेवाचतुरः चिरं वसुन्धरायां निधाय सूर्धानम् उत्थाय,—“देव ! कुशली, यथाऽऽज्ञापयमि, अर्चयति च देवं नमस्कारिण” इति व्यज्ञापयत् । (२८५) आगतजामातृनिवेदनागतञ्च तं ज्ञात्वा कृतमत्कारं राजा,—“यामिन्याः प्रथमे यामे विवाह-
कालात्ययकृतो यथा न भवति दोषः” इति सन्दिश्य प्रतीपं राहिणोत् ।

(२८३) अन्तिकात्—समीपात् । सम्प्राप्तः—समागतः । स्वाकारं—सुन्दरा-
कृतिं, सौम्यदर्शनं वा । जामातृबहुमानात्—जामातृ-वरे, बहुमानात्—आद-
रातिशयात् ; प्रथमतः परिचारकमन्यान् तस्य भूमसर्जनमेव इत्यभिप्रायादिति भावः ।
कश्चित्—पश्य, (“कश्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हर्षे भङ्गलं च” इति मेदिनी) ।

(२८४) अमौ—बालकः । समाकर्णितेति ।—समाकर्णितः,—श्रुतः, नरा-
धिपस्य—राज्ञः, ध्वनिः,—कण्ठस्वरः येन तथोक्तः । धावमानः,—अतिविरसाणः,
सम्भ्रमातिशयादित्यर्थः । सेवाचतुरः,—निदायां निपुणः, निरन्तरं स्वप्रभोरिद्वित-
निर्दिष्टसाधनप्रवणत्वात् इति भावः । चिरं—बहुक्षणम् इत्यर्थः, सामयिकस्वीचित-
प्रणाममुद्राप्रदर्शनाय इति भावः, वसुन्धरायां निधाय सूर्धानं—भूमिलिखितमस्तकं
यथा तथा प्रणम्येत्यर्थः । अर्चयति—पूजयति । देवं—राजानं, भक्तमित्यर्थः ।

(२८५) आगतेति ।—आगतस्य—उपस्थितस्य, राजधान्यामिति भावः ; यदा,
—उपस्थितप्रायस्य, किञ्चिद्दूरावस्थितस्य इत्यर्थः, जामातः,—दुहितुः पत्युः, भाविवरस्य
इत्यर्थः, (“जामाता दुहितुः पतिः” इत्यमरः) निवेदनाय—उपस्थितिज्ञापनाय, आगतः
तम् । कृतमत्कारं—विहितसमुचितसमादरं, जामातृप्रियकिङ्करीचितप्राप्तामाधारण-
पुरस्कारमित्यर्थः । यामिन्याः,—रात्रेः । यामे—प्रहरे । विवाहेति ।—विवाहस्य
कालः,—समयः, तस्य अत्ययः,—अतिक्रमः, तेन कृतः,—जनितः, दोषः,—खलनं,
यथा न भवति, तथा कर्त्तव्यमिति शेषः ; यथा विवाहलघ्नमतिक्रान्तं न भवति तद्यथा

(२८६) अथ सकलकमलवनलक्ष्मीं बधूमुखे इव सञ्चार्य
समवसिते वासरे, विवाहदिवसश्रियः पादपङ्कजे इव रज्यमाने
सवितरि, (२८७) बधूवरानुरागलघूकृतप्रेमलज्जितेषु इव
विघटमानेषु चक्रवाकमिथुनेषु, (२८८) सौभाग्यध्वजे इव रक्तां-
शुकसुकुमारवपुषि नभसि स्फुरति सन्ध्यारागे, कपोतकण्ठकर्बुरे
वरयात्रागमनरजसीव कलुषयति दिङ्मुखानि तिमिरे,
(२८९) लग्नसम्पादनसज्जे इव उज्जिहाने ज्योतिर्गणे, विवाह-

आगलव्यम्, अतीते सुलग्ने पुनः तत्कालाप्राप्तिप्रसङ्गात् इति भावः । प्रतीपं—विपरीतं,
प्राहिणीत्—प्रेषयामास, प्रतिप्रस्थापयामास इत्यर्थः, वरपक्षीयस्कन्धावारे इति भावः ।

(२८६) अथेत्यादि ।—“अथ” इत्यस्य “आजगाम.....प्रत्यासन्नलग्नी गृह-
वर्मा” इत्युत्तरेशान्वयः । सकलेति ।—सकलानां कमलवनानां लक्ष्मीं—श्रियम् ।
सञ्चार्य—सङ्गमय्य । समवसिते इव—शेषतां गते इवेत्युपेक्षा । लोकेऽप्यन्तिगङ्गाले
सन्तः स्वलक्ष्मीं समुचितपात्रेषु समर्पयन्ति इति ध्वनितम् । वासरे—दिवसे । विवाह-
दिवसश्रियः,—विवाहदिवसीया या श्रियः,—लक्ष्मीः तस्याः । रज्यमाने—रक्तायमाने,
शीघ्रीभवति इत्यर्थः । सवितरि—सूर्ये ।

(२८७) बध्विति ।—बधू-वरयोः,—कन्या-जामातृः, अनुरागिण—प्रेमणा,
लघूकृतं,—तुष्णीकृतं, प्रेम—प्रणयं, स्वकीयमिति भावः, तेन लज्जितानि तेषु, विघट-
मानेषु इव—विच्छेदं गच्छन्तु इवेत्युपेक्षा । चक्रवाकमिथुनेषु—चक्रवाकचक्रेषु ;
चक्रवाकमिथुनानां निशाचिद्योगित्वस्य महाकविसमयप्रसिद्धेरिति भावः ।

(२८८) सौभाग्यध्वजे इव—उत्सवीयपताकादृष्टे इव । रक्तेति ।—रक्तांशुकेन
—रक्तवस्त्रेण, सुकुमारं—सुदर्शनमित्यर्थः, वपुः,—अवयवः यस्य तथाभूते, नभसि—
आकाशे । स्फुरति—दीप्यमाने । कपोतेति ।—कपोतानां—पारावतानां, कण्ठ इव कर्बुरं
—पांशुकं तस्मिन् । वरति ।—वरस्य—जामातुः, यात्रा—उत्सवः, [अश्वघासादिबत्
तादर्थ्यं षष्ठी-समासः । “यात्रा तु यापनेऽपि स्यात् गमनीत्यवधोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी]
तत्र गमनं—प्रस्थानं, तेन यत् रजः,—धूलिः, वरानुगानां हस्त्याद्यात्मकानां चतुरङ्गाणां
पादाह्वील्यतमिति भावः तस्मिन्निव, कलुषयति—आविलयति, मलिनयतीत्यर्थः ;
रजोऽपि मुखानि कलुषयति इति दृश्यते । तिमिरे—अश्वकारे ।

(२८९) लग्नेति ।—लग्नस्य—राशुदयकृतवैवाहिकशुभसमयस्य, सम्पादने—

मङ्गलकलशे इव उदयशिखरिणा समुत्तिष्ठ्यमाणे वर्द्धमानधवल-
च्छाये ताराऽधिपमण्डले, (२८०) बधूवदनलावण्यज्योत्स्नापरि-
पीततमसि प्रदोषे वृथोदितमुपहसत् इव रजनिकरम् उत्ता-
नितमुखेषु कुमुदवनेषु, आजगाम मुहुर्मुहुः (२८१) उल्लासित-
स्फारस्फुरितारुणचामरैः मनोरथैः इव उत्थितरागाग्रपल्लवैः

निर्झरिणे, सज्जः,—प्रवृत्तः तस्मिन्निव, उज्जिहाने—उदयमाने, उद्वृच्छति इत्यर्थः,
ज्योतिर्गणैः—तारानिकरं, ज्योतिषिकनिवहं च, शास्त्र-शास्त्रविदोः अभेदीपचारात्
इति भावः । विवाहमङ्गलकलशं इव—विवाहार्थस्थापितमङ्गल्यघटे इव ; वृत्तत्वात्
शैत्यात् धावल्यास कलशस्य अखण्डचन्द्रमण्डलमास्यमवगन्तव्यम् ; अक्षीणमुषाकरीदत्रे
विवाहादीनि मुहुर्मुहुर्गम्य बहूमन्तानि इति हृदयं, कलशस्तु विवाहादिमङ्गलकर्मणि
पिष्टादिर्लेपनेन धवलौक्यते इति लोकाचारः । उदयशिखरिणा—उदयादिराजः,
समुत्तिष्ठ्यमाणं—समुत्पन्नमाने । एतेन जामातृमन्त्रावनार्थं हस्ताभ्यां मन्त्रकेन वा
वाद्यमणमङ्गलकलशं परिजने इव स्थिते पृथ्वाचने इति व्यज्यते लोकाचारमन्वयात्
इति ज्ञेयम् । वर्द्धमानेति ।—वर्द्धमानः—प्रवृद्धिं गच्छन्ती, मस्यालौहित्यापगमादिति भावः,
धवला—शुभा, कृया—कान्तिः, प्रमेत्यर्थः ; अन्यत्र,—वर्द्धमानेन—शरावणे, शराक्-
सम्पत्केल्यर्थः, सोऽपि मङ्गलकर्मणि लेपनादिना शुभौक्यते, (“शरावो वर्द्धमानकः”
इत्यमरः) धवला कृया यस्य तथाभूते । ताराऽधिपमण्डलं—चन्द्रमण्डलं ।

(२८०) वर्धति ।—वर्द्धा वदनस्य लावण्यमेव—कान्तिरिव, ज्योत्स्ना—
कौमुदी, तथा परिपीतं—यस्मै, तमः,—अस्यकारं यस्य तथाभूतं, प्रदोषं—रजनौ-
मुखं, (“प्रदोषो रजनौमुखम्” इत्यमरः) वृथोदितं—सपीदयमानं, बधूवदन-
लावण्यमेव तत्कार्यमस्मादनादिति भावः । रजनौकरं—चन्द्रम् : “प्रायो मुखं
परिभवविधौ नाभिमानं तनोति” इत्थं विचार्यति भावः । उत्तानितमुखेषु—
उन्मुखेषु, विकसितवदनेष्विति भावः । आजगाम—आययौ, गृहवर्ग्यति शेषः ।

(२८१) उल्लासितेति ।—उल्लासितानि—मञ्जालितानीति यावत्, स्फारस्फुरितानि
अतिशयेन राजितानि, अरुणानि—आरक्तानि, विवाहकर्मणि रक्तवर्णद्रव्याणां व्यव-
हारस्य लोकाचारत्वादिति भावः, चामराणि—वाग्व्यजनानि यैः तथोक्तैः ।
उत्थितेति ।—उत्थितः,—उद्धतः, रागः,—आरुह्यं येषां तानि, अग्रपल्लवानि—
पल्लवाभ्यां, कर्षादौ भूषणीक्रियमाणानि इति भावः, येषां तैः ; अन्यत्र,—उत्थितः,

पुरो धावमानैः पादातैः (२८२) उत्कर्णकटकहयप्रतिहेषित-
दीयमानस्वागतैः इव वाजिनां हृन्दैश्च आपूरितदिग्भागः,
(२८३) चलकर्णचामराणां चामीकरमयसर्वापकरणानां
वर्णकलम्बिनां बलिनां घण्टाटाडारिणां करिणां घटाभिः घट-
यन् इव पुनः इन्दुदयविलीनम् अन्धकारं, (२८४) नक्षत्रमाला-
मण्डितमुखीं करिणीं निशाकर इव पौरन्दरीं दिशम् आरूढः,

—अभ्युदितः, रागः,—अनुरागः, अयपक्षव इव, अनुरागस्य लौहित्येन वर्णनाद्याः
प्रसिद्धत्वादिति भावः येषां तैः । पुरः,—अग्रं, धावमानैः,—गच्छद्भिः, (मनीरथोऽपि
पुरत एव धावति) पादातैः,—पादचारिभिः सैनिकैरित्यर्थः । [पद्भ्यामतति इति
पत्-पूर्वकात् अतधातोः “इणजादिभ्यः” (वा०) इति इणि ततः “तस्य समूहः”
(४।२।३७ पा०) इत्याणि रूपम्] ।

(२८२) उत्कर्णेति ।—उत्—उद्गताः, कर्णा येषां तेषां, कटकहयानां—
राजधानीस्थाश्वानां, (“कटकोऽस्त्रौ नितम्बोऽङ्ग्रेः... । राजधानी-बलयथोरपि ॥”
इति मेदिनी) प्रतिहेषितैः,—प्रतिह्वयारवैः, वरपक्षीयाश्वानां ह्वयारव श्रुत्वा तत्प्रत्युत्तर-
रूपेणिति भावः, दीयमानं—निवेद्यमानमित्यर्थः, स्वागतं—स्वागतसम्भाषणं, मुखेन
आगमनप्रशंसित्यर्थः येषां तथाभूतैः, वाजिनाम्—अश्वानां, वरपक्षीयाणामिति भावः,
घटैः,—समूहैः, आपूरितः,—आकोणैः, दिग्भागे येन तथाभूतः ।

(२८३) चलति ।—चलानि—चपलानि, कर्णयोः,—श्रवणयोः, कर्णे
राजितानि इत्यर्थः, चामराणि येषां तेषां, चामीकरेति ।—चामीकरमयाणि—
स्वर्णमयानि, मय्याणि उपकरणानि—अलङ्कारा येषां तेषां, वर्णकलम्बिना—विचित्रवर्ण-
रञ्जितानामित्यर्थः । बलिनां—बलवतां, घण्टाटाडारिणां—घण्टाध्वनिमतां, करिणां
—हस्तिनां, घटाभिः,—समूहैः, घटयन्निव—समाहरन्निव, करिणां सान्द्रकृण्वर्णत्वादिति
भावः, इन्दुदयविलीनं—चन्द्रादयक्षीणम् ।

(२८४) नक्षत्रेति ।—नक्षत्रमालया—सप्तविंशतिभौतिककरचितकरिणां माला
नक्षत्रमाला उच्यते, तथा, करेणमन्तकमण्डनभौतिककसजा इत्यर्थः ; अन्यत्र,—नक्षत्र-
मालया—तारानिचयेन, मण्डितम्—अलङ्कृतं, मुखं—वदनं, स्वकीयभागश्च यस्याः
ताम् । निशाकरः,—चन्द्रः । पौरन्दरीं—पुरन्दरः,—इन्द्रः, तस्यैव पौरन्दरौ—इन्द्रानु-
पालिता, प्राची इत्यर्थः, ताम् ।

(२८५) प्रकटितविविधविहगविरुतैः तालावचरचारणैः पुरःसरैः बालो वसन्त इव उपवनैः क्रियमाणकोलाहलः, (२८६) गन्धतैलावसेकसुगन्धिना दीपिकाचक्रवालस्य आलोकेन कुङ्कुमपटवासधूलिपटलेन इव पिञ्जरीकुर्वन् सकलं लोकम्, (२८७) उत्फुल्लमल्लिकामुण्डमालामध्याध्यासितकुसुमशेखरेण शिरसा हसन्निव सपरिवेशचपाकरं कौमुदीप्रदोषम्, (२८८) आत्मरूपनिर्जितमकरकेतुकरापङ्कतेन कार्मुकेण इव कौसुमेन दाम्ना विरचितवैकल्यकविलासः, (२८९) कुसुमसौरभगर्वभ्रान्तभ्रमरकुलकल-

(२८५) प्रकटितेति ।—प्रकटितं—प्रकौशितं, प्रकाशितञ्च, विविधं—बहुप्रकारं, विचित्रमित्यर्थः, विहगेन—रागभेदेन, “वेहाग” इति भाषया प्रसिद्धेनेति भावः, विहगानां—पक्षिणाञ्च, विरुतं—सङ्गीतवादः, शब्दश्च येषां येषु वा तैः, तालिति ।—तालेन—सङ्गीताङ्गविशेषेण, अवचरन्ति—आलपन्तीति तथोक्ताः, ये चारणाः,—कुञ्जीलवाः तैः । बालः,—नवः, तरुण इत्यर्थः, अभिनवश्च । क्रियमाणेति ।—क्रियमाणः,—उत्पाद्यमानः, कोलाहलः,—कलकलनिनादः येन सः ।

(२८६) गन्धेति ।—गन्धतैलानाम् अवसेकेन—सिञ्चनेन, सुगन्धिः,—सुरभिः तेन, दीपिकाचक्रवालस्य—दीपमण्डलस्य, आलोकेन—उद्योतेन, कुङ्कुमेति ।—कुङ्कुमानां पटवासधूलयः,—वसनसौगन्धकरचूर्णविशेषाः, तेषां पटलेन—निचयेन, पिञ्जरीकुर्वन्—पिङ्गलयमित्यर्थः ।

(२८७) उत्फुल्लेति ।—उत्फुल्लानां—विकस्तराणां, मल्लिकानां—तदाप्यकुसुमानां, या मुखमाला—श्रीरामालिका, तस्या मध्यम् अध्यासितं—निवेशितं, कुसुमशेखरं—पुष्पमयं शिरीभूषणं यस्य तेन । सपरिवेशचपाकरं—सपरिवेशः,—परिधिवेष्टितः, (“परिवेशस्तु परिधिरुपसृष्ट्यकमण्डल” इत्यमरः) चपाकरः,—चन्द्रः यत्र तादृशं, कौमुदीप्रदीपं—ज्योत्स्नालङ्कृतं रजनीमुखम् । अत्र चन्द्रपरिहासीत्येवञ्च जामातुः प्रभावत्वातिशयाय इति ध्वनितम् ।

(२८८) आत्मेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, रूपेण—सौन्दर्येण, निर्जितस्य—पराभूतस्य, मकरकेतोः,—कामस्य, करात्—हस्तात्, अपङ्कतं—प्रसङ्गादत्तं तेन, कार्मुकेण—धनुषा, कौसुमेन—सत्युत्थरचितेन, दाम्ना—सजा, विरचितेति ।—विरचितः,—सम्पादितः, वैकल्यकस्य—वामस्तस्यात् तिर्यग्बिलम्बिनो हारविशेषस्य, विलासः—शीमा येन तथोक्ताः ।

प्रलापसुभगः पारिजात इव जातः श्रिया सह पुनः अवतारितो,
मेदिनीं नववधूवदनावलोकनकुतूहलेन इव (३००) कृष्यमाण-
हृदयः, पतन्निव मुष्टेन प्रत्यासन्नलग्नो ग्रहवर्मा ।

(३०१) राजा तु तम् उपहारम् आगतं चरणाभ्यामेव
राजचक्रानुगम्यमानः ससुतः प्रत्युज्जगाम । अवतीर्णश्च तं कृत-
नमस्कारं मन्मथमिव माधवः प्रसारितभुजो गाढम् आनिलिङ्ग ।
यथाक्रमं परिष्वक्तराज्यवर्द्धन-हर्षश्च हस्ते गृहीत्वा अभ्यन्तरं

(२९९) कुसुमेति ।—कुसुमानां—पुष्पाणां, सौरभात्—आसीदात्, गर्वेण—
झलसीन, आलानां—भमतां, भमराणां—मधुकराणां, कलस्य—वृन्दस्य, कलप्रलापिनः
—मधुरास्पृष्टेन झङ्कारेण, सुभगः,—मनीहरः, पारिजात इव—देवतरुनिशिष इव,
श्रिया—लज्जया, सौन्दर्येणेत्यर्थः, सहोदरया इति भावः । अवतारितः,—अवतारं
नीतः, विधावेति शेषः ; सहनियतमंस्कारवतां युगपदाविर्भावादिप्राकृतिकनियमा-
दित्याशयः ।

(३००) कृष्यमाणहृदयः,—प्रगृह्य नीयमानमानसः । पतन्निव—तरयाऽधःखलन्निव,
अतिपरिचालितधावमानतरुङ्गीडासंसर्पणवेगात् इति भावः ; सुखिन—“ओष्ठौ च दन्त-
मूलानि दन्ता जिह्वा च तालं च । गली गलादिमकलं सप्राङ् मुखमुच्यते ॥” इत्युक्ता-
वयववता वदनेन इत्यर्थः ; [खनधातोः “डित् खनेर्मुट् स चीदात्” (उ० ५ पा० २०
मू०) इति अचि डित्वात् धातोर्मुडागमे रूपसु] वगाकृष्टानाम् अधोमुखिन पतनं लोको
प्रसिद्धम् । प्रत्यासन्नलग्नः,—प्रत्यासन्नं—मसौपवर्त्ति, लग्नं—विवाहकालिकशुभराशुदयः
यस्य तथाभूतः, अनुकूलयात्राप्रसादात् सन्निहितवैवाहिकशुभभजन इत्यर्थः ।

(३०१) राजित्यादि ।—उपहारं—हारसमीपं, वारं वा, [विभक्त्यर्थे अव्ययी-
भावः] । राजचक्रानुगम्यमानः,—राजचक्रैः,—स्वमभास्थराजसमूहैः सौहार्दादि-
सम्बन्धोपस्थितैर्वा, अनुस्त्रियमाणः ; एतेनास्य चक्रवर्त्तित्वं व्यज्यते । प्रत्युज्जगाम—
प्रत्युद्गमनं चकार, अनादिविवाहप्रथावत्त्वात् लोकेऽपि कन्यापितृभिः समिवकुटुम्बा-
दिभिः सन्निकृष्टागमने आश्रिता अपि सामन्तसामान्यनरपालाः स्वयमुपगम्यन्ते पाद-
चारिभिः, एषः सदातनः सदाचारः इति गम्यते । अवतीर्णम्—अवरूढं, वैवाहिक-
यामादिति शेषः । माधवः,—कृष्णः, वसन्तो वा, मन्मथमिव—प्रदुःखमिव, काममिव

नित्ये । स्वनिर्विशेषासनदामादिना च एनम् उपचारेण उप-
चचार ।

(३०२) न चिराच्च गम्भीरनामा नृपतेः प्रणयी विद्वान्
द्विजन्मा ग्रहवर्माणम् उवाच,—“तात ! त्वां प्राप्य चिरात् खलु
राज्यश्रिया घटितौ तेजोमयी सकलजगद्गीयमानबुधकर्णानन्द-
कारिगुणगणौ सोम-सूर्यवंशौ इव पुष्पभूति-मुखरवंशौ । प्रथम-
मेव कौस्तुभमणिरिव गुणैः स्थिताऽसि हृदये देवस्य । इदानीन्तु
शशीव शिरसा परमेश्वरेण असि वोढव्यो जातः” इति ।

एवं वदति एव (३०३) तस्मिन् नृपमुपसृत्य मौहूर्त्तिकाः,—

वा । यथाक्रमं—क्रमानुसारेण, ज्येष्ठानुसारेणेत्यर्थः, परिष्वक्ति ।—परिष्वक्तः,
—आलिङ्गितः, राज्यवर्द्धनः हर्षश्च येन तं, ग्रहवर्माणमिति भावः, अभ्यन्तरम्—
अन्तर्भवन्म् इत्यर्थः । स्वेति ।—स्वस्मात्—आत्मनः, निर्विशेषम्—अप्रत्यक्षं, तुल्य
रूपमित्यर्थः, आसनदानादि यव तादृशं, उपचारेण—पूजापकरणेन, हृदयसम
पैर्णादिनाऽऽर्घ्यार्घ्यभेदेन वा, उपचचार—पूजयामास, “विष्णुं जामातरं मन्ये” इत्युक्ते
रिति भावः ।

(३०२) न चिरात्—नातिविलम्बेन इत्यर्थः । प्रणयी—स्निग्धः, सुहृदित्यर्थः ।
द्विजन्मा—ब्राह्मणः । चिरात्—बहोः कालात् । राज्यश्रिया—तदाख्यया राजकन्यया,
राजलक्ष्म्या च, घटितौ—योजितौ, सङ्गतौ इत्यर्थः । तेजोमयी—प्रतापमय्यधौ,
न्योतिर्मयी च । सकलति ।—सकलैः,—समग्रैः, जगद्भिः,—भुवनैः, सकलेषु जगत्सु
वा, गीयमानाः,—कीर्त्यमानाः, बुधानां—विदुषां, कर्णानन्दकारिणः,—श्रुतिसुख-
जननाः, बुध-कर्णयोः,—चन्द्रसुत-सूर्यसुतयोः, आनन्दकारिणश्च, गुणगणाः,—गुणमहा-
ययोः तथाभूतौ । पुष्पेति ।—पुष्पभूतिः,—प्रभाकरवर्द्धनस्य पूर्वपुरुषः, मुखरः,—
ग्रहवर्माणः पूर्वपुरुषः, तयोः वंशौ—अन्ववायौ । कौस्तुभमणिरिव—तदाख्यमहारत्नमिव,
गुणैः,—धैर्यगाम्भीर्यादिभिः, सर्वैश्च, देवस्य—राजः, विष्णोश्च, हृदये—अन्तःकरणे,
पलसि च । शशीव—चन्द्र इव, परमेश्वरेण—सर्वभौमेण, हरिण च, शिरसा—
मस्तकेन ; एकाव—जामातृत्वात् समादरेण ; अन्यत्र,—भूषणत्वात् इति भावः, वोढव्यः,
—आर्घ्यः, परमस्निग्धसम्बन्धादिति भावः ।

(३०३) तस्मिन्—गम्भीराख्ये द्विजन्मनि । मौहूर्त्तिकाः,—गणकाः ।

“देव ! समासीदति लग्नवेला, व्रजतु जामाता कौतुकगृहम्” इति ऊचुः । अथ नरेन्द्रेण,—“उत्तिष्ठ गच्छ” इति गदितो ग्रहवर्मा प्रविश्य अन्तःपुरं जामातृदर्शनकुतूहलिनीनां स्त्रीणां पतितानि लोचनमहस्राणि विकचनीलकुवलयवनानि इव लङ्घयन् आसमाद कौतुकगृहद्वारं, निवारितपरिजनश्च प्रविवेश ।

(३०४) अथ तत्र कतिपयाप्रियमखीखजनप्रमदाप्राय-परिवाराम्, (३०५) अरुणांशुकावगुण्ठितमुखीं प्रभातमभ्यामिव स्वप्रभया निष्प्रभान् प्रदीपकान् कुर्वाणाम्, (३०६) अतिसौकुमार्यशङ्कितेन इव यौवनेन नातिनिर्भिरमुपगूढाम्,

समासीदति—समासश्च भवति । लग्नवेला—शुभराशुदयकालः । व्रजतु—गच्छतु । कौतुकगृहं—वैवाहिकमण्डपम् । जामातिविति ।—जामातः,—वरस्य, दर्शने—अवलोकने, कुतूहलम्—औतुक्यमिति जावत् विद्यते आसामिति तथोक्तानाम् । विकचति ।—विकचानि—प्रस्फुटितानि, नीलकुवलयवनानि—नीलीत्पलकाननानि । लङ्घयन्—अतिक्रामन् । निवारितेति ।—निवारितः,—प्रतिषिद्धः, परिजनः,—अनुयायिवर्गः येन तथाभूतः । अन्तःपुरेणात् तत्र न साधारणैः साई गसनं मज्जनानुमोदितम् इति नयाचारः प्रदर्शितः ।

(३०४) “अथ” इत्यस्य “वधूसुपगच्छत्” उत्पत्तिरेणान्वयः । तां विशिनष्टि, कतीति ।—कतिपया,—अल्पसङ्ख्याका इत्यर्थः, आभाः,—विश्रम्भाः, प्रियमख्यः,—स्निग्धवयस्याः एव, तथा स्वजनानां—वस्तुजनानां, प्रमदाय—अङ्गनाय, प्रायेण—बाह्येण, परिवारः,—परिजनः यस्याः तां, ताभिः वेषिताम् इति भावः ।

(३०५) अरुणति ।—अरुणम्—रक्तम्, अंशुकेन—वसनेन, अवगुण्ठितम्—आच्छादितं, मुखं यस्याः ताम् ; अन्यत्,—अरुणस्य—मूर्धस्य, अंशुकेन—प्रत्ययतया सदृशा किरणैर्नित्यैः, अवगुण्ठितम्—अदर्शनेतां गतं, मुखं यस्याः ता, प्रभातमभ्यामिव—प्रातःसम्यामिव, निष्प्रभान्—दीप्तिरहितान्, सलिनान् इत्यर्थः ।

(३०६) अतीति ।—अतिसौकुमार्यम्—अतिमादवं, तेन शङ्कितं—विनाशात् भोतमित्यर्थः तेनैव । नातिनिर्भरं—नातिगाढम्, उपगूढा—अलिङ्गिता तां, नवयौवनामिति भावः ; अतिक्रीमलाः न निर्विशङ्कं समादिश्यन्ते इति हृदयम् ।

(३०७) साध्वसन्निरुध्यमानहृदयदेशदुःखमुक्तैः निभृतायतैः
 श्वसितैः अपयान्तं कुमारभावम् इव अनुशोचन्तीम्,
 (३०८) अत्युत्कम्पिनीं पतनभिया इव तपया निष्पन्दं धार्यमाणां,
 हस्तं तामरसप्रतिपक्षम् आसन्नग्रहणं शशिनमिव रोहिणीं
 भयवेपमानमानसाम् अवलोकयन्तीं, (३०९) चन्दनधवलतनु-
 लतां ज्योत्स्नाऽऽदानसञ्चितलावण्यात् कुमुदिनीगर्भादिव प्रसूतां,

(३०७) साध्वसति ।—साध्वमेव—सुचिरमशुषितं महृदयं सपदि विहाय गते
 त्वयि अहं निराश्रया भवेयमिति भयेनेति भावः, निरुध्यमानः—सां सा विजहोहि इति
 अवरुध्यमानः, हृदयदेशः,—चित्तं जवं, तस्मात् दुःखेन—क्लेशेन, कुमारभावान्निरोध-
 जनिनेनेति भावः, समापततः बलवतः तारुण्यस्य तदानीं प्रसभसागमनात् तद्विराधिन-
 कौमार्यस्य सहसा तद्दृढदेशादपसरणं घटितमस्मिन्, अतः अस्याग्रहं पितृविराधाशक्ति-
 रिति तात्पर्यम्, मुक्तैः,—त्यक्तैः, अत एव निभृतायतैः,—अस्पष्टदीर्घैः इत्यर्थः,
 उन्मत्तादिति भावः, श्वसितैः,—दीर्घनिःश्वासे, अपयान्तम्—अपसरन्तम्, आत्मानं
 त्यजन्तीमिति यावत्, कुमारभाव—कौमारम्, अनुशोचन्ती—विलपन्ती, गतस्य
 पुनरपराहृत्तिप्रसङ्गात् इति भावः ।

(३०८) अत्युत्कम्पिनीम्—अतिशयेन उत्कम्पमानाम्, अत एव पतनभिया—
 खलनाशदया, तपया—लज्जया, निष्पन्द—निश्चलं यथा तथा, धार्यमाणां—अवलम्ब्य-
 मानां, अर्थधिकवपावतीमित्यर्थः, सौभाग्यवतीभिः विवाहे तथा पतिवराधारणाचार-
 दर्शनात् इति भावः, तामरसप्रतिपक्षं—रक्तान्तर्विराधिनं, रक्तकमलवैरिणम् इत्यर्थः,
 तदानीं यौवनाद्वसाभावात्, आसन्नग्रहणम्—अचिरपाणिपीडनं, सन्निहितपरिणयमिति
 भावः, सन्निहितयासन्नं, (“ग्रहणं स्वीकारादरकरागोपलब्धिर्वन्तिषु” इति मेदिनी)
 भयेति ।—भयेन वेपमानं—कम्पमानं, मानसं—चित्तं सन्ध्याः ताम्, अवलोकयन्ती—
 पश्यन्तीम्, बाल्यं हस्ततलस्य धावन्त्यात् तस्य शशिसात्यसवगत्यस्य, इदानीन्तु
 यौवनाद्वसात् तस्य रक्ततोत्पत्तः, शशिनः, तामरसस्य रोहिण्याः तपिषायाः इव यौवनाभया
 अस्या वेपमानकलेवरत्वं सञ्जातमिति, एतेनास्याः यौवनकालिकः पूर्वरागः दर्शित इति ।

(३०९) चन्दनेति ।—चन्दनेन—चन्दनानुनिपनेन, चन्दनवदा, निसर्गविमला
 कृतित्वादिति भावः, धवला—विशदा, तनुलता—अद्वयष्टिः सस्याः ताम् ।
 ज्योत्स्नेति—ज्योत्स्नानां—कौमुदीनाम्, आदानेन—ग्रहणम्, सञ्चितं—परिपुष्टं,

(३१०) कुसुमामोदनिर्हारिणीं वसन्तहृदयात् इव निर्गतां,
निश्वासपरिमलाकृष्टमधुकरकुलां मलयमारुतात् इव उत्पन्नां,
कृतकन्दर्पानुसरणां रतिमिव पुनर्जातां, (३११) प्रभालावण्य-
मदसौरभमाधुर्यैः कौस्तुभशशिमदिरापारिजातामृतप्रभवैः
सर्वरत्नगुणैः अपरामिव सुरासुररूपा रत्नाकरेण कल्पितां त्रियं,

लावण्यं—कान्तिविशेष यस्य तस्मात्, कुमुदिनीगर्भात्—कैरविश्या जठरात्,
प्रस्तामिव—निर्गतामिव ; अन्यथा जगदाङ्गादिनी कथमेतस्याः कान्तिः ? इत्युत्तेचा-
वीजम् ।

(३१०) कुसुमेति ।—कुसुमानां—पुष्पाणाम्, आमोदः,—सौरभं, तेन निर्हरति
—लोकानां मानसं रञ्जयतीति यावत् तथोक्ता तां, वसन्तहृदयात्—वसन्तस्य—
पुष्पसमयस्य, कन्दर्पपरिजनस्य इति यावत्, हृदयात्—वक्षःस्थलात्, प्रस्फुटितसर्वकुसुमा-
वयस्य वसन्तकालस्य मध्यभागादित्यर्थः, उत्पन्नामिव—सम्भूतामिव ; एतेनास्याः अङ्गेषु
प्रसूनसौरभसत्त्वात् पद्मिनीस्तीव्रं व्यक्तीकृतमिति । एतदेव विशिष्य व्यनक्ति, निश्वासेति ।
—निश्वासपरिमलेन—निश्वाससौरभेण, आकृतानि—आनीतानि, मधुकरकुलानि—भङ्ग-
हृन्तानि यथा ताम्, उत्तमानामङ्गनानां निश्वासादेः पद्मगन्धादिविशिष्टत्वादिति भावः ;
मलयैति ।—मलयमारुतस्यापि चन्दनामोदवाहिलेन सुगन्धत्वादिति भावः । कृतेति ।—
कृतं—विहितं, कर्तुमभीक्षितमिति यावत्, कन्दर्पस्य—मदनस्य, अनुसरणम्—अनुगमनं
यथा ताम् । एतेनास्याः पत्युः कन्दर्पप्रतिमत्वं ध्वनितमिति वेदितव्यम् ।

(३११) प्रमेति ।—प्रभा—कान्तिः, लावण्यं—“मुक्ताफलैषु कायायास्तरलव-
मिवानरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिह श्रुतम् ॥” इत्युक्तलक्षणं, मदः,—मद्य-
पानजनित उच्छ्वासः, सौरभं—परिमलः, माधुर्यं—“सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं
रमणीयता” इत्युक्तलक्षणं तैः, कौस्तुभशशिमदिरापारिजातामृतप्रभवैः,—कौस्तुभः,—
नारायणवक्षःस्थलस्यर्मणविशेषः, शशी—चन्द्रः, मदिरा—मद्यं, पारिजातः,—नन्दन-
काननौयपुष्पविशेषः, अधसं—सुधा, तेभ्य, क्षीरीदमथनोद्भूतेभ्यः इति भावः, प्रभवैः,
—उद्भूतैः ; तव कौस्तुभस्य गुणः प्रभा, शशिनो गुणो लावण्यं, मदिराया गुणः मदः,
पारिजातस्य गुणः सौरभम्, अमृतस्य गुणो माधुर्यमिति द्रष्टव्यम् । सर्वरत्नगुणैः,—
सर्वेषां रत्नानाम्—उत्कृष्टानां वस्तूनां, (“जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तत् रत्नमिह कथ्यते”
इत्युत्पलशला) गुणाः,—उत्कर्षाः तैः । सुरासुररूपा—देवासुरान् प्रति कीपेन,

(३१२) स्निग्धेन बालिकालोकेन सितसिन्धुवारकुसुममञ्जरीभिः
इव मुक्तादीधितिभिः कल्पितकर्णावतसां. (३१३) कर्णाभरण-
मरकतप्रभाहरितशादलेन कपोलस्थलीतलेन विनोदयन्तीम्
इव हारिणीं लोचनच्छायाम्, (३१४) अधोमुखं वरकौतुका-
लोकनाकुतं मुहुर्मुहुः कृतमुखोन्नमनप्रयत्नं सखीजनं हृदयञ्च
निर्भर्त्सयन्तीं बधूम् अपश्यत् ।

मन्यनेन स्वस्य निरपराधस्य सर्वोत्कृष्टानां बद्धायाससञ्चितानां सयत्नरक्षितानाञ्च वस्तूनां
बलात् ग्रहणजनिनेन इति भावः ; रत्नाकरेण—समुद्रेण, कल्पिता—निर्मिताम् ।
परा देवासुराभ्यां मिलित्वा बलपूर्वकं समुद्रे विमथ्य निखिलरत्नजातं ततः उद्धृत्य
गृहीतमिति पौराणिकी वाचा ; एतामेवोपजीव्य हृतरत्नकेन रत्नाकरेण कौपवशादेव
तज्जिगीषया हृतरत्नगुणान् एकैव मन्त्रिवेश्य निर्मितामिवेशुभ्रितमिति वेदितव्यम्,
अन्यथा विधिः कथम् एतादृशीम् अलौकिकचमकृतिं निर्मातुं प्रभवितुं इत्याशयः ।

(३१२) स्निग्धेन—प्रणयिना, बालिकालोकेन—कुमारौजनेन, सिताभिः,—
शुभाभिः, सिन्धुवारकुसुमानां—निर्गुण्डीपुष्पाणां, मञ्जरीभिः,—वल्गरीभिः, मुक्ता-
दीधितिभिर्विव—मौक्तिकप्रभाभिर्विव, इत्यवैधर्म्यसाध्ययोगादुपमाऽलङ्कारः, कल्पितः,
—रचितः, कर्णावतसः,—कर्णभूषणं यस्याः ताम् ।

(३१३) कर्णेति ।—कर्णाभरणेषु—कर्णभूषणेषु, यानि मरकतानि—हरि-
न्मणयः, तेषां प्रभाभिः,—कटाभिः, हरितशादलेन—बहुलश्यामघासयुक्तेनेवेत्यर्थः,
(“शादलः शादहरिते” इत्यमरः) कपोलस्थलीतलेन—गण्डतटेन, विनोदयन्तीमिव
—प्रीणयन्तीमिव, हारिणीं—मनोहारिणीं, हरिणीसम्बन्धिन्यनीञ्च, लोचनच्छायां—
जैत्रकान्तिम् ; हरिणीलोचनच्छायामपि शादलः स्थलीभागः स्वाभिरामणीयत्वेन
विनोदयति इति । एतेनास्याः हरिणावतलोचनत्वं व्यज्यते ।

(३१४) अधोमुखम्—अवनतमुखं, कन्यकाजनसाहजिकत्रपाऽऽवेशात् इति
भावः । वरति ।—वरस्य उद्बोदः, कौतुकेन—कुतर्हर्षेण, आलोकने—दर्शने,
आकुलं—व्याकुलम् । कृतमिति ।—कृतः मुखस्य उन्नमने—उत्तोलने, प्रयत्नः,—चेष्टा
येन तम् । हृदयं—चित्तम् ; हृदयमपि उक्तविशेषणद्वयविशिष्टमिति बोद्धव्यम् ।
निर्भर्त्सयन्तीं—निन्दन्तीम् ; लज्जां विहाय वरदर्शनार्थं प्रयासकरणात् सखीजन-
निर्भर्त्सनं तथा दर्शनदृष्ट्यायां प्रवलायां सत्यामपि सहजलज्जावशात् तत्कारुण्यमन्यतया

प्रविशन्तमेव (३१५) तं हृदयचौरं बध्वा समर्पितं
जग्राह कन्दर्पः । परिहानस्मेरमुखीभिश्च नारीभिः
कौतुकगृहे यत् यत् कार्यते जामाता, तत् तत् सर्वम् अति-
पेशलं चकार । (३१६) कृतपरिणयानुरूपवेशपरिग्रहां
गृहीत्वा करे बधूं निर्जगाम ; (३१७) जुगाम च
नवसुधाधवलां निमन्वितागतैः तुषारशैलोपत्यकाम् इव

हृदयनिर्भस्मं बोद्धव्यम् । “कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना” इति दर्पण-
कन्दुक्लवणमोसादृश्यात् नवीदायामप्येतस्यां तदानीमपि तद्रूपस्यानपायादिति
विभाव्यम् ।

(३१५) तं—ग्रहवर्माणम् । हृदयचौरं—चेतोऽपहरणं, मनोहरमिति
भावः । बध्वा—राज्यश्रिया, समर्पितं—धृत्वा प्रदत्तं कन्दर्पायिति भावः ; यथा लोके
कश्चित् कमपि चौरं धृत्वा कस्यापि राजपुरुषस्य हस्ते समर्पयति, तथा राज्यश्रीरपि
तं हृदयचौरं ज्ञात्वा, धृत्वा च कन्दर्पराजहस्ते मनश्चौर्यविचारार्थं समर्पितवतीत्यर्थः ;
ग्रहवर्माणं राज्यश्रियं दृष्ट्वा कन्दर्पवशगी जातः इति भावः । परिहसति ।—परिहसिन्
स्मेरं—सदृहसितं, मुखं यासां ताभिः । कौतुकगृहं—वैवाहिकमङ्गल्यानुष्ठानजन्य-
निर्दिष्टभवनम् । कार्यते—आचार्यते । अतिपेशलम्—अतिरुचिरम्, अतिदत्तं वा
यथा तथा, (“पेशलो रुचिरं दत्तं” इति मेदिनी) चकार—कृतवान् ; नवीनजामातरं
वञ्चयित्वा आनन्दमनुभवितुं परिहासप्रियाभिः ताभिः यत्किञ्चित् नम्रव्यवहारादिकम्
अकार्यत सः, बध्वायत्तहृदयत्वात् तत्सर्वं सत्यं वा क्लृप्तं वा इति निर्णेतुमशक्यतया
अविचारणैव तेषां सम्पादितम् इति भावः ।

(३१६) कृतेनि ।—कृतः परिणयस्य—विवाहस्य, अनुरूपस्य—सदृशस्य,
वेशस्य—परिच्छदस्य, परिग्रहः,—स्वीकारः, परिधानमित्यर्थः यथा तद्योक्तां,
विवाहसमयोचितप्रसाधनवतीम् इत्यर्थः ।

(३१७) “जगाम” इत्यस्य “वदीम” इत्युत्तरेणान्वयः । तां विशिनष्टि, नवेत्यादि ।
—नवाभिः,—नूतनाभिः, सयः प्रदत्ताभिरित्यर्थः, सुधाभिः,—चूर्णलेपैः इत्यर्थः, धवला
—श्वेता तांम् । निमन्विताः,—आहृता इत्यर्थः, तथाभूताः सन्तः आगताः,—उपस्थिताः
तैः । तुषारशैलस्य—हिमगिरिः, (“तुषारस्तुहिमं हिमम्” इत्यमरः), उपत्यकामव
—आसन्ना भूमिनिव, (“उपत्यकाऽद्वेरासन्ना भूमिः” इत्यमरः) ।

(३१८) वाम्बकाम्बिकाविवाहाहृतैः भूभृद्भिः परिहृतां,
 (३१९) सेकसुकुमारयवाङ्मरदन्तुरैः पञ्चास्यैः कलशैः
 कोमलवर्षिकाविचितैः अमृतमुखैश्च (३२०) मङ्गल्य-
 फलहस्ताभिः अञ्जलिकारिकाभिः उद्भासितपर्यन्ताम्,
 (३२१) उपाध्यायोपधीयमानेभ्यः धूमायमानाग्निसन्मुख-
 ञ्चणिकोपद्रष्टृद्विजाम्, (३२२) उपकृशानुनिहितानुप-

(३१८) वाम्बकाम्बिकाविवाहाहृतैः,—हर-गौरौविवाहनिमित्तैः, भूभृद्भिः,
 —राजभिः, पर्वतैश्च, परिहृताम्—आकीर्णाम् । अतः भूभृद्भिः इव भूभृद्भिः इति
 उपमानोपमेययोः सामान्यलक्ष्यसमुक्तासनात् शेषसङ्कीर्णोपमा ।

(३१९) सेकेति ।—सेकेन—जलसिञ्चनेन, सुकुमाराः,—सुकीमलाः, ये यवाङ्मुराः,
 —यवप्ररोहाः, तैः दन्तुराः,—सञ्जातदन्ता इव लक्ष्यमाणाः तैः, [दन्तशब्दात् उन्नत-
 दन्तार्थे “दन्त—” (५।२।१०६ पा०) इत्यादिना उरचि रूपम्] पञ्चास्यैः,—पञ्चमुखैः,
 कलशैः,—कुम्भैः । कीमलैति ।—कीमलाभिः,—नयनसुभगाभिरित्यर्थः, वर्षिकाभिः,—
 वर्षाविशेषैः, चन्दनादिभिः खटिकादिभिर्वा इति यावत्, विचित्राः,—रम्याः तैः, अमव-
 मुखैः,—रौप्यमयैः, यद्वा,—अमरं—पावम्, आवरणपावविशेष इति यावत्, (“सर्वमा-
 वपनं भास्वं पावामवच भाजनम्” इत्यमरः) मुखे—अणुभागे येषां तैः । [“अमव-
 मुखैश्च” इत्यत्र “अमवमुखैश्च” इति पाठोऽपि—रूप्यमयैः इत्यर्थः] ।

(३२०) मङ्गल्येति ।—मङ्गल्यं—मङ्गलाय हितं, फलं—नारिकेलामादिकं,
 हस्ते यासां ताभिः, अञ्जलिकारिकाभिः,—मृन्मयप्रतिमाभिः, सालभञ्जिकाभिर्वा,
 उद्भासितपर्यन्तां—विद्योतितप्रान्तभागाम् ।

(३२१) उपाध्यायेति ।—उपाध्यायेन—गुरुणा, पुरोधसेति यावत्, उपधीय-
 मानानि—अर्घ्यमाणाणि, इत्यनानि—काष्ठानि, अग्निसंस्थापनायेमिति भावः, तैः धूमाय-
 मानः,—धूममुद्गमन्, योऽग्निः,—अनलः, वैवाहिकहोमौय इति भावः, तस्य सन्मुखे—
 प्रज्वालने, चणिकः,—क्षणेन कार्यसम्पादनार्थं, व्ययः इत्यर्थः, [“सन्मुखचणिकी—”
 इत्यत्र “सन्मुखचणिकी—” इति पाठे,—अचणिकः,—चणादतीतः अचणः,—
 कालासङ्घिच्छुरित्यर्थः, तस्यायम् अचणिकः,—कार्यनिष्पादने चणादिबिचारवहितः,
 व्यय इत्येवार्थः] उपद्रष्टा—साक्षीभूतः, “उपदेशः” इति केचित्, द्विजः,—ब्राह्मणः,
 ऋत्विगित्यर्थः यस्यां तथोक्ताम् ।

(३२२) उपेति ।—उपकृशानु—अग्निसमीपे, निहिताः,—स्थापिताः, अनुप-

हृत्हरितकुशां, सन्निहितदृष्टदजिनाञ्चसुकस्मित्पूलीनिवहां,
(३२३) नूतनशूर्पापितश्यामलशमीपलाशमिश्रलाजहासिनीं
वेदीम् । आरुरोह च तां दिवमिव सज्योत्स्नः शशी । (३२४) समु-
त्ससर्प च वेक्षितारुणशिखापल्लवस्य शिखिनः कुसुमायुध इव
रतिद्वितोयो रक्ताशोकस्य समीपम् । हुते च (३२५) हुत-
भुजि दक्षिणावर्त्तप्रवृत्ताभिः बधूवदनविलोकनकुतूहलिनीभिः
इव ज्वालाभिः एव सह प्रदक्षिणं बभ्राम । पात्यमाने च

हताः,—अच्छिन्नाः, हरिताः,—हरिद्वर्णाः, सद्यः समाहताः इति यावत्, महीत्सवादी
तथाविधानामेवोपयोगात् इति भावः, कुशाः,—दर्भाः यस्यां ताम् । सन्निहितेति ।—
सन्निहिताः,—समीपस्थाः, दृष्टत्—शिला, अजिनं,—चर्म, आञ्चं—घृतं, सुक्—
होमभाण्डं, समिधः,—काष्ठानि, तेषां पूज्यः,—श्रेष्ठः, तासां निवहाः,—सङ्घाः
यस्यां ताम् ।

(३२३) नूतनेति ।—नूतने—नवे, शूर्पे—प्रस्फोटने, “कुला” इति वङ्गीयैः
परिभाषिते, अर्पितानि—स्थापितानि, श्यामलानि,—हरिद्वर्णानि, यानि शमीपला-
शानि—शमीपत्राणि, तेः मिश्राः,—संवलितः, लाजाः,—अक्षतानि, भृष्टधान्यानीत्यर्थः,
“खड्ग” इति वङ्गीयैः “लाङ्ग” इति च पाश्चात्यैः परिभाषितानि, तैः हसति—राजते इति
तथाविधा ताम्, अतिधावल्यन् लाजानां तेषु हासत्वमुपचरितं वेदितव्यं, “यशसि
धवलता वर्धते हासकौर्त्त्याः” इति कविसमयप्रसिद्धेरिति । तां—वेदीम्, आरुरोह—
आरुदवान् । सज्योत्स्नः,—ज्योत्स्नासङ्घितः, सबधूक् इति भावः ।

(३२४) समुत्ससर्प—उपातिष्ठत् । वेक्षितेति ।—वेक्षिताः,—चलिताः, अरुणाः,
—रक्ताः, शिखाः,—ज्वालाः, पल्लवा इव—किशलय इव, शिखा इव पल्लवाद्ये यस्य
तथाभूतस्य, शिखिनः,—अग्नेः, दुमस्य च, हलस्य चेत्यर्थः, “शिखौ वज्रै बलोवर्द्धं शरं
केतुश्रेष्ठे दुम्ने” इति मेदिनी) कुसुमायुध इव—काम इव । रक्ताशोकस्य—विकसित-
पुष्पाशोकपादपस्य । तस्य रक्तप्रसूनत्वात् अग्निसाम्यं, मदनीद्वीपकत्वाच्च तद्वानियतकाल-
मवस्थायिना सस्त्रीकमदनेन सह सबधूककुमारस्य साम्यं सुसंरचितमेवेति ज्ञेयम्, अतः
उपमाऽलङ्कारः ।

(३२५) हुतभुजि—अग्नी, दक्षिणावर्त्तप्रवृत्ताभिः,—दक्षिणायां दिशि आवर्त्त-
नेन प्रवृत्ताभिः, तथा च, ऋत्विजां दक्षिणा हि आज्यगृह्यार्थं समुत्सुकं प्रधाविताभिः,

लाजाञ्जली नखमयूखधवलिततनुः अट्टष्टपूर्वबधूवररूपविस्मय-
स्मर इव अट्टश्यत विभावसुः ।

अत्रान्तरे (३२६) स्वच्छकपोलोदरसङ्क्रान्तमनलप्रति-
विम्बमिव निर्वापयन्ती (३२७) स्थूलमुक्ताफलविमलवाष्प-
विन्दुसन्दोहदर्शितदुर्दिना निर्वदनविकारं रुरोद बधूः ।
(३२८) उदशुविलोचनानाञ्च बान्धवबधूनाम् उदपादि महान्
आक्रन्दः । परिसमापितवैवाहिकक्रियाकलापस्तु जामाता

प्रदर्शयप्रसूताभिरित्यर्थः, दक्षिणावर्त्तस्य तस्य शुभमूचकत्वादिति भावः । ज्वालाभिः,—
शिखाभिः । पात्यमाने—प्रक्षिप्यमाणे, अप्रमाणे इत्यर्थः, लाजाञ्जली—अक्षता-
ञ्जली, भृष्टधान्याञ्जलावित्यर्थः, कुशष्ठिकाकर्मणि लाजहोमसम्पादनार्थमिति भावः ।
नखेति ।—नखानां—कररुहाणां, बधू-वरयोरिति भावः, मयूखेन—प्रभया, धवलता
—शुभ्रीभूता, तनुः,—देहः यस्य तथाभूतः ; अत एव अट्टष्टेति ।—अट्टष्टपूर्व—
प्रागनवलोकितेन, बधू-वरयोः,—कन्या-जामादोः, रूपेण—सौन्दर्येण, यो विस्मयः,—
आश्चर्यभावः, तेन स्मर इव—सहास इव, विभावसुः,—अग्निः । युक्तभास्वरप्रभावतः
कृशानोः स्वगुणत्यागात् नखमयूखैः अत्युत्कृष्टयुद्धधवलितत्वरूपगुणग्रहणेन तदनुपालङ्गति-
सङ्गीर्षोन्निच्छा ।

(३२६) स्वच्छेति ।—स्वच्छम्—उज्ज्वलं, कपोलस्य—गण्डस्य, उदरम्—अभ्यन्तरं,
तव सङ्क्रान्तः,—प्रतिफलितः तम्, अनलप्रतिविम्बमिव—अग्निप्रतिच्छाशमिव, निर्वापयन्ती
—प्रशमयन्ती । अग्निपरामर्शे निराकर्तुमेवाश्रुविसर्जनमित्युपेक्षावीजमवगन्तव्यम् ।

(३२७) स्थूलिति ।—स्थूलानि—पृथुनि, मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि इव,
विमलाः,—स्वच्छाः, वाष्पविन्दूनाम्—अश्लुकणानां, सन्दोहाः,—समुहाः, तैः दर्शितं
—प्रकटितं, दुर्दिनं—मेघाच्छन्नम् अहः पतदजसनीरासारं वासरमिति यावत्,
दुःखजनकं दिनञ्च, सामयिकपिवादिर्विच्छेदसम्भावनया इति भावः यथा तथाभूता ।
निर्वदनविकारं—निः,—नास्ति, वदनस्य—मुखस्य, विकारः,—विकृतिः यस्मिन् तन्
यथा तथा, निःशब्दमिति भावः ।

(३२८) उदशुविलोचनानाम्—उद्धतवाष्पनेत्राणां, बान्धवबधूनां—स्वजन-
नारौणाम्, आक्रन्दः,—क्रन्दनम्, (“आक्रन्दः क्रन्दने हाने मिव दाहणयुद्धयोः” इति
मैदनी) ।

बद्धा समं प्रणनाम श्वशुरौ । (३२८) प्रविवेश च हारपक्ष-
लिखितरतिप्रीतिदैवतं, प्रणयिभिः इव प्रथमप्रविवेशैः अलिकुलैः
स्ततकोलाहलम्, (३३०) अलिकुलपक्षपवनप्रेक्षीलितैः कर्णो-
त्पलप्रहारभयप्रकम्पितैः इव मङ्गलप्रदीपैः प्रकाशितम्,
(३३१) एकदेशलिखितस्तवकित-रक्ताशोक्तकृतलभाजा
अधिज्यचापेन तिर्यक्कूणितनेत्रत्रिभागेण शंरमृजुकूर्वता

(३२८) “प्रविवेश” इत्यस्य “वासगृहम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तदेव
विशिनष्टि, हारित्यादि ।—हारपक्षे—हारपाशे. (“पक्षी मासाङ्के...वाजं
क्वत्ररपाश्वयोः” इति मेदिनी) लिखितं—चित्रितं, रतिप्रीतिदैवतं—रतिरेव—काम-
बधूरेव, प्रीतिदैवतं—प्रणयदेवता यस्य तत् ; यद्वा,—रतेः,—दाम्पत्यानुरागस्य, प्रीतिः,
—तमेः, देवतम्—अरुन्धत्यादीनां पतिव्रता-ललामभूतानां देवतानां समूहः यव
तथाविधम् ; एता हि दाम्पत्यसुखविधायिन्यः इति वेदितव्यम् । प्रणयिभिर्विव-
सुहृद्भिर्विव, प्रथमप्रविवेशैः,—अग्रे एव अन्तर्गतैः, कुसुमानादसमाकृतैरिति भावः ;
प्रणयिनः प्रणयवताम् अन्तःपुरादावपि स्वच्छन्दसञ्चारिणः भवन्तीति गम्यते ।

(३३०) अलीति ।—अलिकुलानां—भ्रमरहृन्दाणां, पक्षपवनेन—पतवानिलन,
प्रेक्षीलिताः,—कम्पिताः तैः ; अत एव कर्णैति ।—कर्णोत्पलस्य—कर्णभूषणीभूतस्य
उत्पलस्य, प्रहारात्—ताडनात्, भयेन—शङ्कया, प्रकम्पितैरिव—प्रवेपितैरिव,
बहुताडितानां ताडनभयस्य सतताविर्भावात् इति भावः । ननु सस्वपि बहुषु वस्तुषु
वासगृहे कथमव ताडनाशङ्का मङ्गलप्रदीपानां जाता ? इति चेदवीच्यते,—सम्पति-
पक्षाः तुल्यबलाः परस्परं प्रतिहृतिमाशङ्कन्ते इति दृश्यते, अत एव कर्णोत्पलायमानाः
मङ्गलदीपाः भ्रमराभिलङ्घनजनितं कर्णोत्पलान्दोलनं तेषां स्वताडनार्थं समुदयोग-
मिवामन्यन् इत्युत्प्रेक्षावीजमवधेयम् ।

(३३१) एकैति ।—एकदेशे—एकस्मिन् विभागे, लिखितः,—चित्रितः,
स्तवकितः,—सञ्जातगुच्छः, यः रक्ताशोक्तकृतः,—रक्तपुष्पाशोक्तकृतः, तस्य तलं—निम्न-
देशं, भजते—आश्रयति इति तथोक्तेन, तत्तलस्थितेन इत्यर्थः, अधिज्यचापेन—
मौर्वीयुतधन्वना, तिर्यगिति ।—तिर्यक्—वक्रं यथा तथा, कूणितः,—सङ्कीर्णितः,
नेत्रविभागः,—मयनस्य ततोयाग्रः येन तथाविधेन, लक्ष्यस्थिरौकरणाय अपाङ्गाव-
लीकनतत्परजेत्यर्थः, शंरं—बाणम्, मृजुकूर्वता—सन्दधतेत्यर्थः ।

कामदेवेन अधिष्ठितम्, (३३२) एकपार्श्वन्यस्तेन काञ्चन-
चामरकेण इतरपार्श्ववर्त्तिन्या च दान्तशफरकधारिण्या कनक-
पुत्तिकया साक्षाल्लक्ष्मोऽव उद्दण्डपुण्डरीकहस्तया सनाथेन सोप-
धानेन स्वास्तीर्णेन शयनेन शोभमानं, (३३३) शयनशिरोभाग-
स्थितेन च कृतकुमुदशोभेन कुसुमायुधसाहायकाय आगतेन
शशनेन निद्राकलशेन राजतेन विराजमानं वासगृहम् ।

तत्र च (३३४) क्लीताया नवबधूकायाः पराङ्मुखप्रसूताया
मणिभित्तिदर्पणेषु मुखप्रतिविम्बानि (३३५) प्रथमालापार्कण-
कौतुकागतगृहदेवताऽऽननानीव मणिगवाचकेषु वीक्षमाणः

(३३२) एकपार्श्वन्यस्तेन—एकपार्श्वनिहितेन, काञ्चनचामरकेण—काञ्चन—
सौवर्णे, चामरकं—चमररुग्गप्रतिकृतिः तेन । “काञ्चनचामरकेण” इत्यत्र “काञ्चन-
चामरकेण” इति पाठकल्पनं साधु ; काञ्चनचामरकेण—स्वर्षदण्डशोभितबालव्यजनेन ।
इतरपार्श्ववर्त्तिन्या—अपरपार्श्वस्थापितया, दान्तेति ।—दान्तं—गजदन्तमयं, शफरकं
—कुमुदविशेषमित्यर्थः, धरति—गृह्णातीति तथोक्तया, कनकपुत्तिकया—काञ्चन-
पुत्तिकया । उद्दण्डेति ।—उद्दण्डम्—उद्धतमालं, पुण्डरीकं—श्वेतपद्मं, हस्तं यस्याः
तथाभूतया । सनाथेन—युक्तेन । सोपधानेन—उपधानं—“बालिश” इति वङ्गभाषया
प्रसिद्धं, तत्सहितेन, स्वास्तीर्णेन—शोभनास्तरणशालिना, शयनेन—शय्याया, पर्यङ्कण्यर्थः ।

(३३३) शयनेति ।—शयनस्य—शय्यायाः, शिरोभागे—अग्रभागे, स्थितेन—
निहितेन, कृतेति ।—कृता—विरचिता, कुमुदेन—कंठेन, कुमुदस्य च, शोभा—
सौन्दर्यं यस्य येन च तेन, कुसुमेति ।—कुसुमायुधस्य—पुष्पशरस्य, कामस्येत्यर्थः,
साहायकाय—साहाय्यकरणाय, शशिनः उद्दीपकत्वादिति भावः । राजतेन—
रौप्यमयेन, निद्राकलशेन—निद्रायां—शयने, शयनगृहं इत्यर्थः, यः कलशः,—
घटः, लोकपालादीनाराध्य मङ्गलायं स्थापित इति भावः तेन ।

(३३४) क्लीतायाः,—लज्जितायाः । पराङ्मुखप्रसूतायाः,—पराहत्य निद्रि-
तायाः, लज्जावशादेवेति भावः । मणीति ।—मणिभित्तयः,—रत्नकुञ्जानि एव,
दर्पणाः,—आदर्शाः तेषु, मुखप्रतिविम्बानि—आननप्रतिच्छायाः ।

(३३५) प्रथमेति ।—प्रथमालापस्य—आद्यसम्भाषणस्य, आकर्षणे—श्रवणे,
यत् कौतुकं—कौतूहलं, तस्मै आगताः,—उपस्थिताः, या गृहदेवताः,—भवनाधि-

क्षणदां निन्दे । स्थित्वा च श्वशुरकुले (३३६) शीलेन अमृत-
मिव श्वश्रूदये वर्षन्, अभिनवाभिनवोपचारैः अपुनरुक्तानि
आनन्दमयानि दश दिनानि स्थित्वा, दत्त्वा राजदौवारिकमिव
राजकुले रणरणकं, यौतुकनिवेदितानि इव संवलानि अभा-
दयानि सर्व्वलोकस्य, कथङ्कथमपि विसर्ज्जितो नृपेण बध्वा
सह स्वदेशम् अगमदिति ।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते चक्रवर्तिजम्बवर्धनं नाम

चतुर्थ उच्छ्वासः ॥ ४ ॥

ष्टाददव्यः, तासाम् आननानि इव—मुखानि इव, मणिगवाचकेषु—रत्नमयवाताय-
नेषु, [गवाम् अक्षीव इत्यत्र “अक्षीऽदर्शनात्” (५।४।७६ पा०) इति समानान्ते अचि
“अवङ्—” (६।१।१२३ पा०) इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् अवङ्ङि रूपम्]
बौद्धमाणः,—पश्यन्, क्षणदां—रात्रिं, निन्दे—उपपयामास इत्यर्थः ।

(३३६) शीलेन—सच्चरितेन । अभिनवाभिनवोपचारैः,—प्रतिदिनं नूतन-
नूतनसत्कारैः । अपुनरुक्तानि—अनास्वादितपूर्वाणि । राजदौवारिकं—राजः
हाररत्नकम् । रणरणकं—विच्छेदजनितमुद्देगमित्यर्थः ; [रणः,—शब्दः, तत्प्रकारः
द्वित्वं, ततः संज्ञायां कन्] दौवारिकी यथा नियतमेव हारमाकस्य वर्त्तते, तथा
तद्गमनजनितरणरणकोऽपि सदैव राजपरिजनानां हृदयसाकस्य अतिष्ठदिति भावः ।
यौतुकेति ।—यौतुकाय—वैवाहिकोपहाराय, निवेदितानि—समर्पितानि । संवलानि
—पाथेयानि, आदाय—गृहीत्वा, हृत्वेत्यर्थः । कथङ्कथमपि—अतिक्रेशेन, अनि-
च्छयेत्यर्थः ; अपत्यभूतं वस्तु न हि क्रेशेनापि नयनगोचरादपसारयितुं शक्यते सहसा
पाषाणहृदयैरपीति भावः, विसर्ज्जितः,—गमनाय अनुमतः इति यावत् । बध्वा—
राज्यश्रिया ।

इत्यशेषशालाटबौद्धरणपञ्चाननेन वात्स्यवशावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासामरभट्टाचार्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाग्रकोषविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृत्याद्यामलक्ष्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां चतुर्थ उच्छ्वासः ॥ ४ ॥

पञ्चम उच्छ्वासः ।

नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ।

कृत्वाऽऽलोकं तरला तडिदिव वज्रं निपातयति ॥ १ ॥

पातयति महापुरुषान् सममेव बह्वनादरेणैव ।

परिवर्त्तमान एकः कालः शैलानिवानन्तः ॥ २ ॥

(१) अथ कदाचित् राजा राज्यवर्द्धनं कवचहरम् आह्वय
ह्णान् हन्तुं हरिणान् इव हरिर्हरिणेशकिशोरम् अपरिमित-

इदानीं राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य स्वर्गमेतन् सूचयितुं नियति-कालचक्रयोः गतिं द्वाभ्यां
प्रकटयति, नियतिरिति ।—नियतिः,—दैवं, (“दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियति-
विधिः” इत्यमरः) प्रथमम्—आदौ इत्यर्थः, पुंसां—जनानां, सुखम्—आनन्दं,
विधाय—दत्त्वा, तरला—चपला, तडित्—विद्युत्, आलोकम्—उद्गीतं, कृत्वा—
सम्पाद्य, उपरि—पथात्, वज्रमिव—अशनिमिव, दारुणं—भीषणं, दुःखं—क्लेशं,
निपातयति—आनयतीत्यर्थः । अत्र तडिता सह निधतेरवैधर्म्यात्म्यप्रतिपादनान्,
निपातनादिरूपसामान्यधर्मादीनाञ्च वाच्यत्वात् पूर्वापमाऽलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ १ ॥

पातयतीति ।—अनन्तः,—अशेषः, शैलाख्यानागश्च, एकः—केवलः, एकाकौ च,
सहायान्तरनिरपेक्षः सन्नेवेत्यर्थः, कालः,—समयः, महाकालश्च, प्रलयकालं
सङ्घर्षणाख्यस्य अनन्तदेवस्य सुखोद्भूतेन प्रचण्डानलेन जगतीं विध्वंसकारित्वीकैः ;
परिवर्त्तमानः,—चक्रवत् परिभ्रमन्, शिरःपरिवर्त्तनादिकं कुर्वन्, शैलानिव—पर्वतानिव,
सममेव—तुल्यकालमेव, युगपदेवेत्यर्थः, बहून्—अनेकान्, महापुरुषान्—श्रेष्ठजनान्,
अनादरेणैव—अवहेत्यर्थः, पातयति—ध्वंसयति । एतेन वर्त्तमानस्य राज्ञः भाविमिधनं
सूचितम् । अत्रापि पूर्ववद्वेषोपमाऽलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि ।—कवचहरं—वर्द्धहरं, [“हरतेर—” (शारद पा०)
इत्यादिना कवचोपपदात् हृधातोः अचि रूपम्] । ह्णान्—तदाख्यान् स्वधर्मच्युत-
चक्रिणान् । हरिः,—सिंहः । हरिणेशकिशोरं—सम्येन्द्रशिशुं, सिंहशावकमित्यर्थः ; हरिः
हरिणेशकिशोरं हरिणान् हन्तुं यथा प्रह्वीयति, तथा राजा राज्यवर्द्धनं ह्णान् हन्तुं
प्रह्वीयतीत्यन्वयः । इह इकार-रकार-णकारादीनाम् असकृदाख्यां वृत्त्यनुप्रासः,

बलानुयातं चिरन्तमैः अमात्यैः अनुरक्तैश्च महासामन्तैः कृत्वा
साभिसारम् उत्तरापथं प्राहिणीत् ।

(२) प्रयान्तश्च तं देवो हर्षः कतिचित् प्रयाणकानि तुर-
ङ्गमैः अनुवव्राज । प्रविष्टे च (३) कैलासप्रभाभासिनीं ककुभं
भ्रातरि, वर्त्तमानो नवे वयसि विक्रमरसानुरोधिनि (४) केसरि-
शरभशार्दूलवराहबहुलेषु तुषारशैलोपकण्ठेषु (५) उत्कण्ठ-
मानवनदेवताकटाक्षांशुशारितशरीरकान्तिः क्रीडन् मृगयां

पूर्णपमाऽलङ्कारश्च । अपरिमितबलानुयातम्—अपरिमितैः,—प्रभृतैः, बलैः,—सेनिकैः,
सामर्थ्येय, अनुयातम्—अनुगतं, चिरन्तनैः,—प्राचीनैः, मूलागतैरित्यर्थः, “सेवकाग्ने
पुरातने” इत्युक्तेर्निरतिशयविश्वासपात्रैः इति भावः ; अनुरक्तैः,—स्वासिनि अनुराग-
वद्भिः, महासामन्तैः,—सामन्तप्रधानैः । साभिसारं—समहायमित्यर्थः । [“साभि-
सारम्” इत्येव “साभिसरम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः ; यद्वा—तैः सानुचरैः समाट्-
मुत्तत्वात् सामन्तैः सेवकैरिवानुसृतम्] । उत्तरापथम्—उत्तरदिक्स्थप्रदेशविशेषं,
प्राहिणीत्—प्रेषयामास ।

(२) प्रयान्तं—गच्छन्तं, रणायति शेषः । प्रयाणकानि—पथः । अनुवव्राज
—अनुव्रजाम, निर्मलसौभाग्यभावात् प्रवासगमनप्रवृत्ते प्रियजने कियत्पथं तदनुसरणस्य
लोकाचारसिद्धत्वाच्च इति भावः ।

(३) कैलासेति ।—कैलासस्य—तदाख्यस्य अद्रेः, प्रभया—कान्त्या, भासते
—द्योतने इति तथोक्ता तां, ककुभं—दिशम् । भ्रातरि—राज्यवर्द्धने । नवे वयसि—
प्रथमयौवने इत्यर्थः । विक्रमरसानुरोधिनि—विक्रमे—शौर्ये, यो रसः,—अनुरागः,
उत्साह इति यावत्, तम् अनुब्रूयते—अनुब्रूयति इति तथाभूते, यौवनकालस्यभावात्
शौर्यप्रदर्शनीपयोगिनौत्यर्थः ।

(४) केशरीति ।—केशरिणः,—सिंहाः, शरभाः,—अष्टापदमृगाः, शार्दूलाः,
—व्याघ्राः, वराहाः,—शूकराः, तेः बहुलं पु—आकीर्णेषु ; यद्वा,—ते बहुलाः,—
प्रभूता येषु तथोक्तेषु, दुर्गमस्थानादौ तेषां प्राचुर्यात् इति भावः, तुषारशैलोपकण्ठेषु—
हिमालयान्तिकेषु ।

(५) उत्कण्ठेति ।—उत्कण्ठमानाभ्यां—तादृशशोभनाकृतिवीरपुरुषदर्शनेन उत्-

मृगलोचनः कतिपयानि अहानि वहिरेव व्यलम्बत । चकार च (६) आकर्णान्ताकृष्टकामुर्कानिर्गतभासुरभङ्गवर्षी स्वल्पीयोभिः एव दिवसैः निःश्वापदानि अरण्यानि ।

एकदा तु (७) वासतेय्याः तुरीये यामे प्रत्युषसि एव स्वप्ने चटुलज्वालापुच्छपिञ्जरीकृतसकलककुभा दुर्निवारेण दवहुतभुजा दह्यमानं केसरिणम् अद्राक्षीत् । तस्मिन् एव च दावदहने (८) समुत्सृज्य शावकान् उत्प्लुत्य च आत्मानं पातयन्तीं सिंहीम् अपश्यत् । आसीच्च अस्य चेतसि,—

कलिकावतां, तद्दर्शनमात्रेण अनुरागोदयात् दर्शनोत्सुकानामित्यर्थः, वनदेवतानां—वनाधिष्ठातृदेवीनां, कटाक्षाः,—सानुरागतिर्येगवलीकृतानि, तेषाम् अंशभिः,—मयूखैः, शरिता—चिविता, शरीरकान्तिः,—देहलावण्यं यस्य तथाभूतः । मृगलोचनः,—हरिणायतरस्यनयनः, हर्ष इति भावः । व्यलम्बत—विलम्बं कृतवान् ।

(६) आकर्णति ।—कर्णात् आ आकर्णात्—कर्णसमीपपर्यन्तम्, [“आङ्—” (१।१।१२ पा०) इत्यादिना अन्यथीभावः] आकृष्टात्—आशिषात्, कामुकात्—धनुषः, निर्गतान्—निःसृतान्, भासुरान्—प्रदीप्तान्, शण्डितत्वात् इति भावः, भङ्गान्—तदास्थ्यास्त्रविशेषान्, वर्षति—मुञ्चतीति तथाभूतः । स्वल्पीयोभिः,—अत्यल्पैः । निःश्वापदानि—श्वापदरहितानि, अव्यर्थसम्भानत्वात् हिंस्रजन्तुशून्यानौत्यर्थः ।

(७) वासतेय्याः,—वसतिः,—रात्रिरेव वासतेयी तस्याः, [तत्र साधुः इत्यर्थे “पथ्यतिथि—” (४।४।१०४ पा०) इत्यादिना ढञ्प्रत्ययः] (वसती रात्रि-वेश्मनोः ” इत्यमरः) तुरीये—चतुर्थे, यामे—प्रहरे । प्रत्युषसि—प्रभाते । चटुलेति ।—चटुलानां—चञ्चलानाम्, इतस्ततः सञ्चरन्तीनामित्यर्थः, ज्वालानां—शिखानां, पुञ्जैः,—समूहैः, पिञ्जरीकृताः,—पिङ्गलीकृताः, सकलाः,—समस्ताः, ककुभः,—दिशः त्वेन तथाभूतेन, दुर्निवारेण—निवारयितुमशक्येन, अनिर्वापणीयेन इत्यर्थः, दवहुतभुजा—दावाग्निना । केसरिणं—सिंहम् ; एतेन पितुर्गावदाहृष्यो व्याधिः सूचितः, प्रत्युष-कालिकस्वप्नानां प्रायशः निरर्थकत्वाभावात् ।

(८) समुत्सृज्य—परित्यज्य । उत्प्लुत्य—उत्कृष्ट्वा । पातयन्तीं—निक्षिपन्तीम्, अनुरागाधिक्यादिति भावः ; एतेन अस्य मातुरग्निप्रवेशः सूचितः ।

(८) “लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमया बन्धन-
पाशाः, यदाकृष्टाः तिर्यञ्चोऽपि एवम् आचरन्ति” इति ।
(१०) प्रबुद्धस्य च अस्य मुहुर्मुहुः दक्षिणेतरम् अक्षि पश्यन्दे ;
गात्रेषु च अकस्मादेव वेपथुः विपप्रथे ; निर्निमित्तम् एव अन्त-
र्बन्धनस्थानात् चचाल इव हृदयम् ; अकारणादेव च अजायत
गरीयसी दुःस्वामिका । “किमिदम् ?” इति च (११) समुत्पन्न-
विविधविकल्पविमथितमतिः अपगतधृतिः चिन्ताऽवनमित-
वदनः स्तिमिततारकेण चक्षुषा (१२) समुद्ब्रियमान-
स्थलकमलिनीवनमिष चकार चकोरिक्षणः क्षणं क्षीणीम् ।
अङ्गि च तस्मिन् शून्येन एव च चेतसा चिक्रीड मृगयाम् ।

(८) लोके—जगति, संसारे इत्यर्थः, कठिनतराः,—अतिकठिनाः, स्नेह-
मयाः,—स्नेहात्मकाः, बन्धनपाशाः,—बन्धनरज्जवः । यदाकृष्टाः,—यैः,—पाशैः
आकृष्टाः,—नियन्त्रिताः, तिर्यञ्चः,—पशुपत्त्यादयः, एवम्—अग्निप्रवेशेन आत्म-
त्यागरूपं व्यवसायमिति भावः ।

(१०) प्रबुद्धस्य—जागरितस्य । दक्षिणेतरं—वामम्, अक्षि—नेत्रं, पश्यन्दे
—पुष्कोर । वेपथुः,—कल्पः, विपप्रथे—प्रचकाट, आविरभूदित्यर्थः । निर्निमित्तम्
—अहेतुकम्, अनरिति ।—अन्तः,—देहाभ्यन्तरे इत्यर्थः, यत् बन्धनस्थानं—संयमन-
स्थानं, हृदयस्येति भावः तस्मात्, चचाल—चकम्पे, हन्कस्यः जात इत्यर्थः । गरीयसी
—अतिगुर्वी, दुःस्वामिका—दुःखेन अवस्थानम् ; प्राकृतिकारत्याविर्भावात्, निस्त्रिंशप्राया
अरुन्नुदा शोकसन्ततिर्वा ।

(११) समुत्पन्नेति ।—समुत्पन्नेन—आविर्भूतेन, विविधेन—नानाप्रकारेण,
विकल्पेन—संशयेन, विमथिता—आलीङ्गिता, मतिः,—बुद्धिर्यस्य तथाभूतः, अप-
गतधृतिः,—अधीरः, शुभमशुभं वा इति निर्णेतुमशक्यतात् इति भावः, चिन्ता ।
—चिन्तया—दुर्भावनया, अवनमितम्—अधःकारितं, वदनं—मुखं येन तथाभूतः ।
स्तिमिततारकेण—निश्वसकनीनिकेन ।

(१२) समुद्ब्रियमावेति ।—समुद्ब्रियमानं—विकासं गच्छन्, स्थलकमलिनी-
वनं—स्थलपद्मिनीकाननं यस्यां तामिष । चकोरिक्षणः,—चकोरनेत्रः, स्वाभाविका-
वृष्णात् इति भावः । क्षीणीं—पृथ्वीम् ।

(१३) आरोहति च हरितहये मध्यमङ्गो भवनम् आगत्य
उभयतो मन्दमन्दं संवाञ्छमानतनुतालवृत्तः क्षितितलवितताम्
(१४) अतिशिगिरमलयजरसलवलुलितवपुषम् इन्दुधवल्लोपधान-
धारिणीं वेवपट्टिकाम् अधिशयानः साशङ्क एव तस्थौ ।

(१५) अथ दूरादेव लेखगर्भया नीलीरागमेचकरुचा
चौरचौरिकया रचितमुण्डमालकं, (१६) अमातपाभ्याम्
आरोप्यमाणकायकालिमानम्, अन्तर्गतेन शोकशिखिना अङ्गा-

(१३) हरितहये—हरिदम्, सूर्ये इत्यर्थः, अङ्गः,—दिवसस्य, मध्यः,—मध्य-
भागः तम्, आरोहति—उत्पतति, मध्याङ्गे जातिं इत्यर्थः । उभयतः—उभयोः
पार्श्वयोरित्यर्थः । संवाञ्छमानेति ।—संवाञ्छमानं—संवीज्यमानं, किङ्करादिभिः इति
भावः, तनु—स्वल्पं, क्षुद्रमित्यर्थः, मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा वा, तालवृत्तं—व्यजनं
यस्य तथाभूतः । क्षितितलविततां—भूतलविक्षुत्ताम् ।

(१४) अतिशिगिरंति ।—अतिशिगिरेण—अतिशीतलेन, मलयजरसस्य—
चन्दनद्रवस्य, लवेन—विन्दुना, लुलितं—लिप्तं, वपुः,—अवयवः यस्यां तथोक्ताम् ।
इन्दुधवनेति ।—इन्दुः,—चन्द्रः, तद्वत् धवलं—शुभम्, उपधावम्—उपवर्द्धः, “वाल्लिभ”
इति ख्यातः शिरःस्थापनोपयोगितलपूर्णदृज्यविशेषः इत्यर्थः, तत् धरतीति तदं,
तद्विशिष्टमित्यर्थः, वेवपट्टिकां—“शीतलपाटी” इति समाख्याया वङ्गदेशे प्रसिद्ध-
वेवनिर्मितशयनसाधनविशेषम् । साशङ्कः,—सोद्वेगः ।

(१५) “अथ” इत्यस्य “दूरादेव...कुरङ्गकनामानम् आयातम् अत्राचौत्” इति
अपेक्षेण सम्बन्धः । तं विशनष्टि, लेखगर्भयेत्यादिभिः ।—लेखगर्भया—अन्तर्गतेलिप्या,
नीलीति ।—नीलीरागः,—नीलवर्णः ; यद्वा,—नीली—“नील” इति प्रसिद्धः क्षुप-
विशेषः, तथा रागः,—रञ्जनं, तेन तद्वद्वा मेचका—श्यामला, मथुरकण्ठाभा इत्यर्थः,
“(कथं नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः)” इत्यमरः) रुक्—कान्तिः यस्याः तथा,
चौरचौरिकया—वसनखण्डेन, रचितंति ।—रचिता—कृता, मुण्डमाला—शिरो-
माला, शिरोवेष्टनमित्यर्थः येन तम् ।

(१६) अर्माति ।—अमः,—आयासः, आतपः,—रौद्रस्य ताभ्याम्, आरोप्य-
मानेति ।—आरोप्यमाणः,—उत्पाद्यमानः, कायस्य—द्रवस्य, कालिमा—काष्ठी
यस्य तम् । अन्तर्गतेन—हृदयस्थेन, शोकशिखिना—श्रीकायिना, अङ्गा-

रताम् इव नीयमानम्, (१७) अतित्वराऽऽगमनद्रुततरपटोद्भूय-
मानधूलिराजिध्याजिन राजवार्ताश्रवणकुतूहलिन्या मेदिन्या
इव अनुगम्यमानम्, (१८) अभिमुखपवनप्रेङ्खत्प्रविततोत्तरीय-
पटप्रान्तवीज्यमानोभयपार्श्वम् अतित्वरया कृतपक्षम् इव
आशु परापतन्तं, प्रेथ्यमाणम् इव पृष्ठतः स्वाम्यादेशेन, कृष्य-
माणम् इव पुरस्तात् आयतैः श्रमश्वासमोक्षैः, (१९) स्विद्य-
ल्लाटतटघटमानप्रतिविम्बकेन कार्य्यकौतुकात् अपञ्चियमाण-
लेखमिव भास्वता, सन्ध्रमभ्रष्टैः इव इन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरं,

रतामिव—अलातकतामिव, नीयमानं—प्राप्यमाणं, सत्तापातिरंकस्य जायमानत्वान्
कृष्यवर्णदेहप्रभमिति भावः ।

(१७) अतीति ।—अतित्वरया—अतिवेगेन, आगमनम्—आगतिः, तस्मिन् द्रुत-
तरण—अतिशीघ्रेण, शीघ्रनिचितेनेत्यर्थः, पटेन—पटक्षेपेण, उद्भूयमाना—उत्त्विप्य-
माणा, या धूनीनां—रजसां, राजिः,—श्रेणी, समूह इत्यर्थः, तद्व्याजिन—तन्नि-
र्घण, राजवार्ताश्रवणकुतूहलिन्या—राजः प्रभाकरबर्हेनस्य संवादाकर्षणौत्सुक्यवत्या,
मेदिन्येव—प्रथिन्येव, क्षितिपतित्वात् राजपत्नेव इति भावः, अनुगम्यमानम्—अनु-
स्त्रियमाणम् ।

(१८) अभिमुखिति ।—अभिमुखपवनेन—सम्मुखगतने वायुना, प्रेङ्खन्—
चलन्, प्रविततस्य—सुविक्षृतस्य, उत्तरीयपटस्य—उत्तरीयवसनस्य, यः प्रान्तः,—पथ्येन-
भागः, तेन वीज्यमानौ—प्राप्तवीजनौ, उभयौ—द्वौ, पार्श्वौ—कक्षयोरधोभागी यस्य
तम् ; अत एव कृतपक्षं—जगितगरुतमिव । परापतन्तं—समागच्छन्तम् । प्रेथ्यमाण-
मिव—प्रेथ्यमाणमिव । स्वाम्यादेशेन—प्रभुनियोगेन । पुरस्तात्—अगतः, आयतैः,—
दीर्घैः, श्रमश्वासमोक्षैः,—परिश्रमजनितनिश्वासमोक्षनैः, अभिश्रमधावने तथैव सञ्चारात्
इति भावः ।

(१९) स्विद्यदिति ।—स्विद्यत्—चम्पाक्षेषु, ल्लाटतटेषु—भालदेशेषु, घट-
मानं—पतत्, प्रतिविम्ब—प्रतिरूपं यस्य तथामूलेन, भास्वता—दृश्यं, कार्य्यकौतु-
कात्—केन कार्य्यानुशीलेन अग्रमीदृक् द्रुततरं गच्छति इति ज्ञातुमौत्सुक्यात्, अप-
ञ्चियमाणा—चोथ्यमाणा, लेखा—लिपिः यस्मात् यस्य वा तम् ; (“लेखा लिपिराजि-
कयीरपि” इति मेदिनी) । सन्ध्रमभ्रष्टैरिव—सन्ध्रमः,—कार्य्यव्ययता, तेन भ्रष्टानि—

(२०) लेखापितप्रयोजनगौरवात् इव समेऽपि वर्त्तन्ति शून्य-
हृदयतया खलन्तं, कालमेघशकलम् इव पतिथ्यतो दुर्वर्त्ता-
वज्रस्य, धूमपल्लवम् इव ज्वलिष्यतः शोकज्वलनस्य, वीजम् इव
फलित्यतो दुष्कृतशालेः, अनिमित्तभूतदीर्घाध्वगं कुरङ्गकानामा-
नम् आयान्तम् अद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च (२१) पूर्वानिमित्तपरम्पराऽऽविर्भूतभीतिः अभिद्यत
हृदयेन । कुरङ्गकस्तु कृतप्रणामः समुपसृत्य प्रथमम्

श्रुताभि तैरिव, इन्द्रियैः—हस्तपदादिभिः, शून्यीकृतेति ।—शून्यीकृतं—विरहित-
मित्यर्थः, शरीरं—देहः यस्य तथोक्तं, महाऽऽपदि तथैव वैकल्योत्पत्तेः इति भावः ।

(२०) लेखिति ।—लेखे—पत्रिकाशयम्, अर्पितस्य—निहितस्य, लिखितस्येत्यर्थः,
प्रयोजनस्य—कार्यस्य, गौरवं—गुरुत्वं तस्मादिव, समे—समतले, अबन्धुरे इत्यर्थः,
अपि वर्त्तन्ति—पथि, शून्यहृदयतया—विमनस्कतया, महाराज्यमङ्गलाशङ्कयेलि भावः,
खलन्तं—पतन्तम् । कालमेघशकलमिव—क्षणवर्णमेघखण्डमिव, प्रलयकालिक-
संवर्त्तादिवलाङ्ककखण्डमिव वा, दुर्वर्त्तावज्रस्य—दुः,—दृष्टा, कठिना इत्यर्थः, वार्त्ता—
संवादः एव, वज्रम्—अशनिः तस्य (वज्रघातीः “ऋज्रेन्द्राय—” (उ० २ पा० २८
सू०) इत्यादिना रनि रूपम्] । धूमपल्लवमिव—धूमनिचयमिव, शोकज्वलनस्य—
श्रीकाशेः । फलिष्यतः—फलं प्रसविष्यमाणस्य, दुष्कृतशालेः,—दुःखप्रौढिमदस्य,
दुर्देवघान्तविशेषस्य वा, लरितफलाविर्भावोपधनार्थं शालेरूपस्य । अनिमित्त-
भूतदीर्घाध्वगं—दुर्निमित्तसूचकं दीर्घपथिकम् ; यद्वा,—अनिमित्तभूतं—दुर्निमित्त-
रूपं, दीर्घम्—आयतम्, अध्वानं—पथानं गच्छतीति तथोक्तं, विशिष्टामङ्गलसम्भा-
वानाव्यतिरेकेण ईदृशदीर्घाध्वगमनप्रयोजनाभावात् इति भावः ।

(२१) पूर्वैति ।—पूर्वाभ्यः,—प्रागनुभूताभ्यः, अनिमित्तपरम्पराभ्यः,—दुर्लभ-
समुद्देश्यः, दुःखप्रदर्शनादिरूपेभ्यः इति भावः, [“पूर्वानिमित्त—” इत्यत्र “पूर्व-
निमित्त—” इति पाठे,—पूर्वेषां—पूर्वदृष्टानां, निमित्तानां—हेतूनां, दुःखप्रादि-
दुर्निमित्तसूचकानामिति भावः] आविर्भूता—सञ्जाता, भीतिः,—भयं यस्य तथा-
भूतः, [“—आविर्भूत—” इत्यत्र “—आविर्भावित—” इति पाठान्तरम् ; तत्र
पूर्वनिमित्तपरम्पराभिः कर्तव्यैः आविर्भाविता—सञ्जानता, भीतिः यस्य तादृशः]
हृदयेन अभिद्यत—भयहृदयोऽभूदित्यर्थः, दूतस्य व्यग्रमलिनवेशदर्शनात् इति भावः ।

आननलग्नं विषादम् उपनिम्ये, पञ्चालेखम् । तच्च देवो
हर्षः स्वयमेव आदाय अवाचयत् । लेखार्थेन एव च समं
गृहीत्वा हृदयेन सन्तापम् अवग्रहरूपोऽभ्यधात्,—
“कुरङ्गक ! किं मान्यं तातस्व ॥” इति । (२२) स चक्षुषा
वाष्पजलविन्दुभिः, मुखेन च अखञ्जाक्षरैः क्षरद्भिः
युगपत् आचचत्,—“देव ! दाहज्वरो महान्” इति ।
तच्च आकर्ण्य सहसा सहस्रधा इव अस्य हृदयं पफाल ।

आननलग्नं—स्ववदनसंसर्गः, वदनवैकल्यात् सूचितमिति यावत् । उपनिम्ये—अपिप्तवान्,
राजकुमारमिति शेषः, स्वाननौयविषादस्य अन्यद्वार्पणमस्त्वन्तेऽपि तत्सम्बन्धकथनादति-
शयोक्तिः । तस्त्वं—पदम् । अवाचयत्—अपाठयत्, परिजनेनेति शेषः ; अमङ्गलाशङ्कया
मतिवैकल्यात् स्वयं पठितुमसमर्थतया, राज्ञां तथाऽऽचारवत्त्वा वा इति भावः ; यदा,
—आदाय स्वयम् अवाचयत्—पितृसंवादत्वेन अपठत् इत्यर्थः, वाचयतः स्वाधिकारिजलस्य
पदनार्थकत्वात्, अन्यथा महाराजासम्माननाख्यापनात् गौरवप्रदर्शनव्याघातः स्यात् इति
ज्ञेयम् । लेखार्थेन—पत्रनिहितवस्तुना, लिखितवृत्तान्तेनेत्यर्थः, समं—सह । अवग्रहरूपः,
—वर्णप्रतिबन्धरूपः, अवग्रहो यथा शस्योत्पत्तिविघातकरत्वात् प्रजानां शोकराशमादाय
कमुदेति, तथा अयमपि सन्तापसमन्वितः आसीत् इत्यस्यावग्रहरूपत्वं ज्ञेयम् ; यदा,—
प्रतिबन्धमयः, स्तम्भिताकृतिरित्यर्थः, [“अवग्रहो वृष्टिरीधे प्रतिबन्धे गजालिके” इति
मेदिनी । अवपूर्वकात् ग्रहधातोः “आक्रोशे—” (१।१।४५ पा०) इत्यादिना अनाक्रोशार्थे
घञो बाधात् “ग्रह—” (१।१।५८ पा०) इत्यादिना अपि रूपं, वृष्टिविघा-
तार्थकम् “अवे—” (१।१।५९ पा०) इत्यादौ विभाषाश्रयणात् कृति ज्ञेयम्] ।
मान्यं—विकारः, देहिकम् अकुशलमित्यर्थः ।

(२२) सः,—कुरङ्गकः । वाष्पजलविन्दुभिः,—नेत्रजलप्रवृत्तैः ; अव वाष्पपदनेव
चक्षुर्जलार्थावधीधात् पुनस्तदुपपत्तये अलपदोपादानमधिकमिवेति अधिकपदत्वाख्यादोषः,
“चक्षुषा जलविन्दुभिः” इत्यनेनेव मतार्थत्वादिति ज्ञेयम् । अखञ्जाक्षरैः,—अभयवर्णैः,
स्पष्टाक्षरैः इत्यर्थः । [“अखञ्जाक्षरैः” इत्यत्र “खञ्जाक्षरैः” इति पाठः,—भयान्वर्णैः,
शोकवर्जित् अस्पष्टाक्षरैरित्यर्थः] क्षरद्भिः,—क्षरद्भिः, वाष्पजलपत्रे इति भावः, अक्षरपत्रे
—खलक्षरैः, अक्षराक्षरैः प्रतिरुद्ध इतिरित्यर्थः, शीवञ्जलाश्रयरोधेन गद्गदकण्ठतया इति
भावः । अस्य—हृदयम् । पफाल—पु फोट, विददारित्यर्थः ।

कृताचमनश्च (२३) जनयितुः आयुष्कामोऽपरिमितमणि-
कनकरजतजातमात्मपरिवर्धम् अर्शेयं ब्राह्मणसात् अकरोत्,
(२४) अभुक्त एव उच्चचाल। “दापय वाजिनः पर्याणम्” इति
च पुरःस्थितं शिरःकृपाणं विभ्राणं बभाण युवानम्। (२५) वेप-
मानहृदयश्च ससम्भ्रमप्रधावितपरिवर्धकोपनीतम् आरुह्य
तुरङ्गमम् एकाकी एव प्रावर्त्तत।

(२६) अकाण्डप्रयाणसंज्ञाशङ्कुभितन्तु सन्धमात्
सज्जीभूतम् उद्भूतमुखरखुररवभरितसकलभुवनविवरम् आग-
त्यागत्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यो धावमानम् अश्रीयम् अटोक्त।

(२३) जनयितुः—पितुः, आयुष्कामः—जीविताकाङ्क्षी, अपरिमितेति ।
—अपरिमितानि—असङ्ख्यानि, मणयः,—रश्मिनि, कनकानि—काञ्चनानि, रज-
तानि—रौप्याणि, तेषां जातं—समूहम्, आत्मनः,—स्वस्य, परिवर्धं—परिष्कृतम्,
अर्शेयं—अभुक्तं भूतमिति यावत्, अर्शेयं—समयः, ब्राह्मणसात्—विप्रदेयं, ब्राह्म-
णाधीनमित्यर्थः।

(२४) अभुक्त एव—असम्पन्नान्नपानादिक्रिय एव, उच्चचाल—गन्तुमिच्छेत् इत्यर्थः ।
दापय—आदापय इत्यर्थः, वाजिनः,—अश्वस्य, पर्याणं—पल्लयनम् । शिर इति ।
—शिरसि—मूर्द्ध्नि, कृपाणम्—अंसि, निहितमिति भावः, विभ्राणं—धारयन्,
प्रभुनिर्देशाकर्णने शस्त्रेणा तद्वदाचारवत्त्वात् इति भावः । बभाण—उवाच ।

(२५) वेपमानहृदयः—कम्पमानचित्तः । ससम्भ्रमेति ।—ससम्भ्रमं—सत्वरं,
प्रधावितः,—प्रचलितः, यः परिवर्धकः,—अश्वपालः, तेन उपनीतः,—उपस्थापितः तम् ।
एकाकी एव—असहाय एव । प्रावर्त्तत—प्रचक्रमी, गन्तुम् इति शेषः ।

(२६) अकाण्डेति ।—अकाण्डे—असमये, सहसा इत्यर्थः, प्रयाणं—यात्रा,
प्रत्यावर्त्तनमिति यावत्, तस्य संज्ञा—सूचना, (“संज्ञा स्याद्वेतना नाम ह्लादेशार्थ-
सूचना” इत्यमरः) तस्यै शङ्कः,—शङ्कनाद इत्यर्थः, तेन चूभितं—समाकुलितम् ।
सन्धमात्—आवेगात्, उद्भेगाद्वा, सज्जीभूतं—कृतसज्जम्, उद्भूतेति ।—उद्भूतेन—
उद्भूतेन, मुखरेण—उच्चैः प्रसृतेन इत्यर्थः, खुराणाम्—अश्वशफानां, रवेण—नाटेन,
भरितम्—आपूरितं, सकलं भुवनानां—जगतां, विवरम्—अन्तरालं तेन यस्य वा
तथाभूतम् । सर्वाभ्यः,—चतसृष्य इत्यर्थः । अश्रीयम्—अश्रानां समूहः अश्रीयम्—

(२७) प्रस्थितस्य च अस्य प्रदक्षिणेतरं प्रयातो विनाशम् उपस्थितं राजसिंहस्य हरिणाः प्रकटयाम्बभूवुः । (२८) अग्निशिररश्मिमण्डलाभिमुखस्य हृदयम् अवदारयन् इव दावशुष्के दारुणि दारुणं रराण वायसः । (२९) कज्जलमय इव बहुदिवसम् उपचितबहलमलपटलमलिनिततनुः अभिमुखम् आजगाम शिखिपिच्छलाञ्जनो नग्नाटकः ।

अश्वमेधाह्वं ससादिकं, स्वभङ्गमाप्रसिद्धात् इति भावः, सन्मार्गनयनात् तेभ्यो हितम्, अश्वारोहिसेभ्यमित्यर्थो वा, [“तस्य समूहः” (४।२।२७ पा०) इति “तस्मै हितम्” (५।१।५ पा०) इत्यर्थं वा कविधानात् इति श्रेयम्] अटौकत—अन्यथो, तमिति शेषः ।

(२७) प्रस्थितस्य—प्रचलितस्य, अस्य—हर्षस्य । प्रदक्षिणेतरम्—अप्रदक्षिणं यथा तथा, वामभागेन इति यावत्, प्रयातः,—गच्छन्तः । राजसिंहस्य—राजसिंहस्य, (“स्युक्ततरपट्टे व्याघ्रपङ्कवर्षभकुक्षराः । सिंहशार्ङ्गलनागाद्याः पंसि श्रेष्ठायंगोचराः ॥” इत्यमरः) ; यद्वा,—राजा सिंह इव, राजिव सिंहस्य तस्य, हरिणाः,—सृगाः, हरिणा हि अरण्ये उद्धतं चरन्तः तदरण्यस्य सिंहाभाववत्त्वं सूचयन्ति । प्रकटयाम्बभूवुः,—सूचयामासुः ; उक्तञ्च,—“वामे श्वशिवाकुम्भा दक्षिणे गोमृगहिजाः” इति ।

(२८) अग्निशिरिति ।—अग्निशिराः,—उष्णाः, रश्मयः,—किरणाः यस्य तस्य, सूर्यस्येत्यर्थः, मण्डलं—विष्वं, तदभिमुखः,—तत्तद्द्वीकृत्य उपविष्ट इत्यर्थः । अवदारयन्—विदारयन्, व्यथयन्निति यावत्, तादृशवायसानाममङ्गलतूचकत्वादिति भावः । दावशुष्के—वनाग्निना दग्धावशिष्टे इति यावत्, दारुणि—काष्ठे, अर्द्धदग्धशुष्कवत्त्वे इत्यर्थः, स्थित इति शेषः । दारुणं—सुतिकठीरं यथा तथा, रराण—दध्वाण ; एतस्य दुर्लक्षणत्वमुक्तं ब्राह्मणिहिरेण ; यथा,—“किन्नागोऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाङ्गे” इति ।

(२९) कज्जलमय इव—अञ्जनमय इव । उपचितेति ।—उपचितेन—सञ्चितेन, अङ्गमण्डलेषु जीवानां सञ्चारसम्भावनया जैनशासनरतानां तत्त्वचालननिषेधादिवि भावः, बहलं—प्रभूतेन, मलपटलं—किङ्किनीचयेन, मलिनितं—सञ्जातमला, तनुः,—शरीरं यस्य नद्याभूतः । शिखीति ।—शिखीनः,—मयूरस्य, पिच्छं—वर्धं, लाञ्जनं—चिह्नं यस्य तथाभूतः, नग्नाटकः,—नगः,—विवसनः सन्, अटल—भ्रमसीति तथोक्तः, नगचपणक इत्यर्थं, दिगम्बरबौद्धसत्यासीति यावत् । अहिंसां परमं धर्मं वदद्भिः बौद्धैः शरीरकोटिविनाशशङ्कया न शरीरसंस्कारः क्रियते, मयूरपिच्छकृतेन

(३०) दुर्निमित्तैः अनभिनन्द्यमानगमनश्च नितराम् अशङ्कत ।
हृदयेन पिष्टस्नेहाहितस्त्रदिम्ना च तत्तदुपेक्षमाणः,

(३१) तुरङ्गमस्कन्धवहलक्ष्यं चक्षुः अविचलं दधानः, सम-
वसितहसितसङ्ग्रहः, (३२) तूष्णीभूतेन भूपाललोकेन अनुगम्य-
मानो (३३) बहुयोजनसम्पिण्डितम अध्वानम् एकेन एव अङ्गा
समलङ्घयत् ।

(३४) उपलब्धनरेन्द्रमान्द्यवार्त्ताविषमेषु इव नष्टतेजसि

व्यजनेन च पथि आकाशे च सञ्चारिणः कौटा अपसार्यन्ते आघातोष्णश्लासादिभ्यः
तत्राश्रयमाया इति प्रसिद्धिः, तेषाञ्च दर्शनस्य दुर्लक्षणत्वमुक्तं, यथा,—“नृपसकव्यङ्ग-
मप्रमुक्तकच्छासिताम्बराः । प्रस्थाने वा प्रविशे वा नेष्यन्ते दर्शनं जाताः ॥” इति ।

(३०) दुर्निमित्तं,—पूर्वोक्तैः वामगहरिणादिभिः दुर्लक्षणैः, अनभिनन्द्यमानम्—
अप्रशस्यमानम्, अनाद्विग्रमाणमिति यावत्, गमनं यस्य तथाभूतः, गत्वा किं द्रष्टव्यम् ?
किं श्रोष्यामि ? अथवा अस्माच्छून्य एव ससये कदाचित् अनर्थपातः घटितः, तर्हि किं
सुखं दर्शयामः अस्वायाः ? इति विचिन्त्य मन्दोत्साहगतिक इत्यर्थः, नितराम्—अति-
शयेन । पिवति ।—क्षिरि—जनकैः स्नेहः,—प्रम अनुरागविशिष्टः इत्यर्थः, तेन आहितः,
—कमितः, मदिसा—मार्दवं यस्य तेन, जनकस्नेहाकुलन इति भावः, तत्तत्—दुर्निमित्त-
जातमित्यर्थः, उपेक्षमाणः,—अगणयन् ।

(३१) तुरङ्गमिति ।—तुरङ्गमस्य—स्ववाहनस्य, स्कन्धे—गलदेशे एव, बद्धं—
लप्यमित्यर्थः, लक्ष्यं—दृष्टिविषयः यस्य तथोक्तम्, अविचल—स्थिरं, चक्षुः,—नेत्रं,
दृष्टमित्यर्थः, दधानः,—धारयन् । समवसितेति ।—समवसिता—अवसानं गता,
[“समवसित—” इत्यत्र “दुःसमवसित—” इति पाठे,—दुः,—दुःखात्, समवसिता
इत्यर्थः] हसितेन—हास्येन सङ्ग, सङ्ग्रहा—आलापः यस्य सः ।

(३२) तूष्णीभूतेन—मीनिना, महादुर्भावनया विमृष्टान्धावेशेन इति भावः ।

(३३) बहुयोजनेति ।—बहुभिः,—अनेकैः, योजनैः,—क्रोशचतुष्टयैः, (“स्यात्
योजनं क्रोशचतुष्टयेन” इति लीलावती) सम्पिण्डितं—सम्बद्धं, पूर्णमिति यावत्,
गुणितं वा, बहुयोजनविभूतमित्यर्थः । अङ्गा—दिवसेन, [“अपवर्गं तृतीया” (२।३।६
पा०) इति तृतीया] । समलङ्घयत्—अतिचक्राम ।

(३४) उपलब्धेति ।—उपलब्धया—विदितया, नरेन्द्रस्य—राज्ञः, मान्द्यवार्त्ताया

अधोमुखीभवति भगवति भानुमति भण्डिप्रमुखेण प्रणयिना
राजपुत्रलोकेन बहुशो विज्ञाप्यमानोऽपि न आहारम् अक-
रोत् । (३५) पुरःप्रवृत्तप्रतीहारगृह्यमाणग्रामीणपरम्परा-
प्रकाटितप्रगुणवर्त्ता च वहन्नेव निम्बे निशाम् ।

(३६) अन्यस्मिन् अहनि मध्यन्दिने विगतजयशब्दम्,
अस्तमिततूर्यनादम्, उपसंहृतगीतम्, उत्सारितोत्सवम्, अप्र-
गीतचारणम्, (३७) अप्रसारितापणपथ्यं, स्थानस्थानेषु पवन-

—अक्रुश्लसंवादं, विषमं इव—विषादं गते इव, व्यधिते इव इत्यर्थः, नष्टतेजसि—
नन्दप्रभं, स्तानुरक्तसिवककेशक्षरणात् इति भावः, अधोमुखीभवति—पश्चिमाशामवतरती-
त्यर्थः । भानुमति—सूर्ये । भण्डिप्रमुखेण—भण्डिप्रवृत्तिना । विज्ञाप्यमानोऽपि—
अनुरुध्यमानोऽपि, प्रणयप्राचुर्यात् सहचराचारनियमवत्त्वात् वा इति भावः ।

(३५) पुर इति ।—पुरः,—अग्रतः, प्रवृत्तेन—प्रचलितेन, प्रतीहारेण—
दौवारिकेण, गृह्यमाणाः,—प्रियमाणाः, पयिज्ञानार्थमाह्वय आनीयमाना इत्यर्थः, याः
ग्रामीणपरम्पराः,—ग्रामवासिगणाः, त्वमेतस्मात् ग्रामात् अग्रवर्त्तियामपथ्येन पथ्यान्
प्रदर्शय, त्वमप्येतस्मात् पुरःस्थग्रामपथ्येनमित्येवंरूपेण आदिश्यमानप्रतियामस्थजना
इति भावः, ताभिः प्रकटितं—प्रदर्शितं, प्रगुणम्—ऋजु, सुगममित्यर्थः, (“ऋजावजिह्वा-
प्रगुणौ” इत्यमरः) वर्त्म—पथ्याः यस्य तथाभूतः सन्, वहन्नेव—अभिज्ञानं चलन्नेव,
पितृपाददर्शनौत्सुकीन इति भावः ।

(३६) “अन्यस्मिन्” इत्यस्य “स्कन्धावारमाससाद” इत्युत्तरिणान्वयः । मध्य-
न्दिने—मध्याह्ने । स्कन्धावारं विशिनष्टि, विगतेत्यादि ।—विगतः,—विरहितः,
जयशब्दः,—जयमूचकमङ्गलनिनादः यस्मात् यस्मिन् वा तं, महर्वावषादात् इत्या-
शयः । अस्तमितेति ।—अस्तमिताः,—अस्तं गताः, नष्टा इत्यर्थः, तूर्याणां—वादिता-
भेदानां, नादाः,—ध्वनयः यस्मिन् तम् । उपेति ।—उपसंहृतानि—त्यक्तानीति
यावत्, गीतानि—गानानि यस्मिन् यस्माद्वा तम् । उत्सारितोत्सवम्—अपनीता-
नन्दम् । अप्रगीतचारणं—प्रकृतं गीतं शेषं ते प्रगीताः, न सन्ति प्रगीताः अप्रगीताः,
—अकृतसङ्गीता इत्यर्थः, चारणाः,—कुशीलवाः, नष्टा इति यावत् यस्मिन् तम् ।

(३७) अप्रसारितेति ।—न प्रसारितानि—न विस्तारितानि, आपणेषु—
निषद्यासु, हृष्टेषु इत्यर्थः, (“आपणस्तु निषद्यायाम्” इत्यमरः) पथ्यानि—विकीर्यवन्नि

बलकुटिलाभिः कोटिहोमधूमलेखाभिः उल्लसन्तीभिः (३८) यम-
महिषविषाणकोटिभिः इव उल्लिख्यमानं, कृतान्तपाशवागुराभिः
इव वेष्ट्यमानम्, (३९) उपरि कालमहिषालङ्कारकालायम-
किङ्किणीभिः इव कटु कणस्तीभिः दिवसं वायसमण्डलीभिः
भ्रमन्तीभिः आवेद्यमानप्रत्यासन्नाशुभं, (४०) क्वचित् प्रतिशायित-
स्त्रिग्वान्धवाराध्यमानाह्निबुध्नं, क्वचित् (४१) दीपिकादह्यमान-

यस्मिन् तम् । पवननेति ।—पवनस्य—वायो, बलेन—वेगेन कुटिलाः,—भङ्गिमस्यः ताभिः,
कोटीति ।—कोटिहोमस्य—राज्ञः पीडानिवृत्त्यर्थं स्वस्ययनेषु कोटिकृत्वः अनूष्ठितहोमस्य
इति भावः, धूमनेखाभिः,—धूमराजिभिः, उल्लसन्तीभिः,—उद्वृच्छन्तीभिः ।

(३८) यमेति ।—यमस्य—कृतान्तस्य, राज्ञो यद्वृणार्थम् आगतस्य इति भावः, यो
महिषः,—वाहनभृत इति भावः, तस्य विषाणकोटिभिरिव—शृङ्गाभिरिव, उल्लिख्यमानम्
—उद्धृत्यमाणं, समलाटाकौशमाणमिति यावत् । कृतान्तेति ।—कृतान्तस्य—यमस्य,
पाशाः,—प्राणिसंयमनार्थमस्त्वविशेषा एव, वागुराः,—सृगबन्धनजालविशेषाः ताभिः,
[वाधातोः “मद्गुरादयश्च” (७० १ पा० ४२ सू०) इति आकृतिगणत्वात् उरग्वि-
जुगागमे निपातनात् रूपम् । “वागुरा सृगबन्धनी” इत्यमरः] वेष्ट्यमानमिव—
संयम्यमानमिव ।

(३९) उपरि—ऊर्ध्वदेशे, अन्तरीक्षे इत्यर्थः, कालिति ।—कालस्य—यमस्य, (“शमनी
यमराड् यमः । कालो दण्डधरः” इत्यमरः) यो महिषः,—वाहनस्वरूपः, तस्य अलङ्काराः,
—आभरणरूपाः, याः कालायसकिङ्किण्यः,—कणालौहनिर्मितं चुटुघण्टिकाः ताभिरिव,
कटु—श्रुतिविरसं यथा तथा इत्यर्थः, कणस्तीभिः,—रुक्तीभिः, दिवसं—कृत्स्नं
दिनं व्याप्य इत्यर्थः, भ्रमन्तीभिः,—विचरन्तीभिः, वायसमण्डलीभिः,—काकनिवृत्ते,
आवेद्यमानेति ।—आवेद्यमानं—सूच्यमानं, प्रत्यासन्नम्—आगतप्रायम्, अशुभम्—
अनङ्गलं, राजविनाशरूपमिति भावः यस्मिन् तं, महोत्पातादौ क्रूरजीवानां स्वयं सङ्ग-
समापतनवत्त्वादिति भावः ।

(४०) क्वचित्—कुत्रचित् विभागे, प्रतिशायितेति ।—प्रतिशायितैः,—कृतोपवा-
इत्यर्थः, स्त्रिग्वैः,—वक्त्रैः, राजनि अनुरक्तैरित्यर्थः, बान्धवैः,—बन्धुजनैः, आराध्यमानाः—
‘अयं मानः, आरोग्यकामनयेति भावः, अह्निबुध्नः—अहिना शोभितः बुध्नः,—श्रीवा,
अहिरिव बुध्नो वा यस्य सः अटमूर्तिः, शिवः इत्यर्थः, सततकण्ठाविष्टतमुज्ज्वलत्वात्

कुलपुत्रकप्रसाद्यमानमात्मण्डलं, क्वचित् (४२) मुण्डोपहारा-
हरणोद्यतद्रविडप्रार्थ्यमानामर्हकं, क्वचित् (४३) अश्रोद्ध्रियमाण-
बाहुवप्रोपयाच्यमानचण्डिकम्, अन्यत्र (४४) शिरोविधृत-

घोरनीलकण्ठवत्त्वाद्वा इति भावः यस्मिन् तम् ; सत्यभये सत्यभयाराधनस्य शास्त्रीप-
देशत्वात् इति हृदयम् । [“—बाभ्वाराध्यमानाहिबुध्नम्” इत्यत्र “—बाभ्वाराध्य-
मानाहिबुध्नम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः ; (“अहिर्बुध्नोऽणमुत्तिथ्य गजारिय महानटः”
इति काण्वः) ।

(४१) दीपिकेति । — दीपिकाभिः, — प्रदीपैः, सर्वासु दिक्षु प्रज्वलन्तीभिरिति भावः,
एतदपि स्वल्पयनार्थमिति बाध्यम्, एवमुत्तरवापि ; दह्यमानेन—तप्यमानेन, समन्ता-
दवस्थितदीपमण्डलीमध्यस्थितेन इति भावः ; यद्वा, — दीपिकाभिः — स्वर्णाधार-
सज्जितसदृसदीपै इत्यर्थः, दह्यमानेन बीराजते हस्तावलम्बनात् इति भावः, कुलपुत्रकेण
—सत्कुलजातकुमारकेण, प्रसाद्यमानं—सन्तप्यमाणम्, आराध्यमानमिति यावत्,
मातृणा—ब्राह्मीत्यादीनां, मण्डलं—समूहः यस्मिन् तम् ; मातरंशक्ता यथा,—
“ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वेश्वरी तन्ना । दाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डाः सप्त
मातरः ॥” इति ।

(४२) मुण्डेति । — मुण्डं—नरशिरः, तदेव उपहारः, — बलिः, तस्य आहरणे—
सङ्गृहणे, उद्यतः, — प्रवृत्तः, यः द्रविडः, — द्रविडदेशीयापासकविशेषः, तेन प्रार्थ्यमानः,—
याच्यमानः, राज्ञ आरोग्यमिति भावः, आसदं कः,—वेतालविशेषः, “रौद्रदेवताभेदः”
इत्यन्ये, यस्मिन् तस्योक्तम् ; वेताला हि मुण्डोपहारप्रिया अलौकिकप्रभावेण उपासकाना-
मभीष्टं साधयन्तीति धिया केनचित् द्रविडेन राज्ञ आरोग्यकामेन नरशिरोबलिबिधानेन
यत् क्वचित् वेतालसिद्धिः क्रियते, तत्कालप्रचलितप्रथाऽनुरूपम् इति भावः ।

(४३) अश्रेतेति । — अश्रेतैः,—तदाख्यदेशभवेः उपासकैः, उद्ध्रियमाणैः,—उत्तोल्यमानैः,
[“अश्रोद्ध्रियमाण—” इत्यत्र “आश्रोद्ध्रियमाण—” इति पाठेऽपि स एवार्थः] बाहुभिः,
—भुजैः, वप्रिव—प्राकारसदृशैरित्यर्थः, प्राकारसदृशैः उन्नतैरिति यावत्, ऊर्ध्वबाहुभिरश्रु-
देशीयापासकैरिति भावः, उपयाच्यमाना—राजजीवनं प्रार्थ्यमाना, चण्डिका—तदाख्या
देवीमूर्ति यस्मिन् तम् ; “कलौ चण्डी विनायको” इत्यादिदर्शनात् त्वरितफलसिद्ध्याशया
सङ्गमायोपासनादतत्वात् इति भावः, यत् क्वचित् अश्रुः स्वान् स्नान् बाहून् उत्तोल्य
स्तिति चण्डिकाऽल्लिके राज्ञारोग्यं प्रार्थयामासुरित्याशयः । चण्डिकामाहात्म्यास्तुतेरारोग्य-
फलकत्वमुक्तं देवीसाहाय्ये यथा,—“स्तुतं हरति पापानि तथाऽऽरोग्यं प्रयच्छति” इति,

विलीयमानगुगुलुविकलनवसेवकानुनीयमानमहाकालम्, अपरत्न
 (४५) निशितशस्त्रीनित्तत्तात्ममांसहोमप्रसक्तामवर्गम्, अपरत्न
 (४६) प्रकाशनरपतिकुमारकक्रियमाणमहामांसविक्रयप्रक्रमम्,

तथा,—“सर्वाभासां चोरासु वेदनाऽभ्यर्दितोऽपि वा । खरन्ममैतन्माहात्म्यं नरी मुच्यते
 मङ्गलात् ॥” इति च । [“अश्लोद्धियमाण.....चण्डिकम्” इत्यत्र “अश्लोद्धियमाणान्शोप-
 याच्यमानचण्डिकम्” इति पाठि,—अग्नेष उद्धियमाणं यदन्तं—बलिपथी. उदरदेशस्थ-
 नाडोविशेषः, तेन. तद्दानेन इत्यर्थः, उपयाच्यमाना—“देवि ! एतदन्वयहृद्येन मनुष्या
 राजानं नीदृजं कुर्व” इति प्रार्थ्यमाना, चण्डिका यत्र तं. तेषाम् उक्ततन्वीकाचारवत्त्वात्
 इत्याशयः] ।

(४४) शिर इति ।—शिरसा—मूर्ध्ना. विधृतिन—गृहीतिन, शिरसि स्थापितेन
 इत्यर्थः. विलीयमानेन—अग्न्युत्तापेन विगलता, गुग्गुलुना—तस्मिन्निधूपविशेषेण. विकलः,
 —विह्वलः धूपान्त्रसत्तापात् इति भावः, यी नवः,—नवीनः, युवेत्यर्थः, वृज्जानां तद्धारणा-
 सामर्थ्यादिति भावः, सेवकः,—उपामकः, तेन अनुनीयमानः,—प्रसाद्यमानः, काल-
 कवलाट्टाग्ररक्षणार्थमिति भावः, महाकालः,—हरः यस्मिन् तम् ; तदुक्तमग्निपुराणे,—
 “गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं मात्तान् गृह्णाति शङ्करः” इति ।

(४५) निशितेति ।—निशितया—तौल्यया, शस्त्रा—कुरिकया, (स्याच्छस्त्री
 चासिपुवी च कुरिका चासिधनुका” इत्यमरः) नित्तत्तेन—किंनेन, आत्मनः—स्वस्य,
 मांसेन पिशितेन. यो होमः,—दैवयज्ञः, देवानुद्दिश्य मन्त्रीच्चारणपूर्वकमग्नौ आर्पित-
 दानमित्यर्थः, तस्मिन् प्रसक्ताः,—प्रवृत्ताः, आप्तवर्गाः,—स्वजनाः यस्मिन् तम्, इतरेषां
 तस्याधने तथाविधानुरागार्थीणां इत्याशयः ; उक्तञ्च तन्त्रसारे,—“यः स्वहृदयसञ्जातं
 मांसं माषप्रमाणतः । तिलमुद्गप्रमाणं वा दद्यान् भक्तियुतो नरः ॥ स एव मासाभ्यन्तरे
 काममिष्टमवाप्नुयात् ॥” इति ।

(४६) प्रकाशेति ।—प्रकाशं—सर्व्वसमत्वं यथा तथा. नरपत्नीनां—राज्ञां,
 करदानां सामन्तानामित्यर्थः, कुमारकैः,—तनयैः, क्रियमाणः,—विधीयमानः, महा-
 मांसानां—मनुष्यपिशितानां. निहतबन्धुमिष्यपुरुषावयवगृहीतानामिति भावः, विक्रयस्य,
 पिशाचादिभ्य इति भावः, प्रक्रमः,—प्रारम्भः यस्मिन् तथोक्तम् ; पिशाचादयोऽपि
 महामांसप्राप्ता तच्चिनिमयेन अलौकिकशक्तिसत्तया विक्रेतृणामुपकारं कुर्वन्ति, अत्र तु
 राजजीवनीपायभूतौषधादिदानमेव उपकार इति भावः । तादृशक्रियायाः राजदण्ड-
 भयात् लोकापवादभूतेः वा अप्रकाशम् अनुष्ठानं जनैः क्रियते, इह तु राजाभीष्ट-

(४७) उपहतमिव श्मशानपांशुभिः, अमङ्गलैरिव परिगृहीतं, यातुधानैरिव विध्वस्तं, कलिकालेन इव कवलितं, (४८) पाप-पटलैः इव सञ्छादितम्, अधर्मविक्षेपैः इव लुण्ठितम्, अनित्यता-धिकारैः इव आक्रान्तं, नियतिविलासैः इव आत्मीकृतं, शून्यमिव, सुप्तमिव, मुषितमिव, विलक्षितमिव, क्लृप्तमिव, मूर्च्छितमिव स्कन्धावारम् आससाद ।

सिद्धये तदनुष्ठानान् न राजदण्डभयं न लोकिनन्दाभयं वा इति प्रकाशशब्देन आवदितम् ।

(४७) श्मशानेति ।—श्मानः, —शवाः शिरतेऽव इति श्मशानं—शवदाहस्थानं, [श्मशुपपदात् 'श्रिते' इत्यस्मात् "युधि—" (उ० २ पा० १० मू०) इत्यादिना उणादिविधीनां बाह्यवत्त्वम् इति आनचि तदेव चकारगृहणात् ङित्वात् रूपम्] तस्य पांशुभिः—श्मशानम्यधूलिपुञ्जैः इत्यर्थः, उपहतमिव—दूषितमिव, नीरमेक-मात्रं नाश-भावात् पांशुव्याप्तमिति भावः । अमङ्गलैः—अशुभैः, परिगृहीतमिव—आक्रान्तमिव, सर्वत्रैव प्रबलविषादराशिसमाच्छन्नत्वादिति भावः । यातुधानैरिव—राक्षसैरिव, ("राक्षसः कौण्यः कव्यात् क्रव्यादोऽस्य आशरः । यातुधानः पुण्यजनः" इत्यमरः) विध्वस्तं—विनष्टं, सर्वत्रैव स्थितिनियमानुकूलगृहलाभावात् । कवलितं—यत्नं, शासनाभावेन हतानां प्रभावाधिकात् । लुण्ठनादिव्यापारनिरतत्वाच्च इति भावः ।

(४८) पापपटलैरिव—कल्पनिचयैरिव, सञ्छादितम्—आक्रीणम् । अधर्म-विक्षेपैः इव—अधर्मसञ्चारैरिव, लुण्ठितं—कृतलुण्ठनम् । अनित्यताधिकारैरिव—अनित्यः—संसारोऽयं क्षणभङ्गुरः, तस्य भावः अनित्यता—विनश्यता तथा धिकाराः—अनित्यं संसारं धिगिति वचनानि तैरिव, आक्रान्तम्—अभिभूतं, शोकावेगात् सर्वत्रैव कर्तव्येषु औदासीन्यादिति भावः । नियतिविलासैरिव—भाग्यविक्षिप्तैरिव, आत्मीकृतं—गृहीतम्, अहो दुर्दैवम् ! कष्टमस्माकमीदृशी दुर्दृशा समुपस्थिता, सर्वत्रैव ईदृशवाक्यप्रवर्तनादिति भावः । शून्यमिव—जनरहितमिव, सुप्तमिव—निद्रितमिव, सङ्गाशोकवैकल्येन सर्वेषां निःशब्दमवस्थानादिति भावः । मुषितमिव—हस्त-सर्वस्वमिव इत्यर्थः, विमुषिताङ्गानामपि जनानां भूषणादिकं परित्यज्य दीनभावेनावस्थादादिति भावः । विलक्षितमिव—अप्रतिभमिव, लज्जितमिव वा । क्लृप्तमिव—प्रतारितमिव, दुर्भावनया मुखारविर्वैष्यादिति भावः । मूर्च्छितमिव—मोहं गतमिव,

प्रविशन्नेव च (४८) विपणिवर्त्मनि कुतूहलाकुलबहुल-
बालकपरिवृतम् ऊङ्घ्र्यष्टिविष्कम्भवितते वामहस्तवर्त्तिनि
(५०) भीषणमहिषाधिरूढप्रेतनाथसनाथे चित्रवति पटे
परलोकव्यतिकरम् इतरकरकलितेन शरकाण्डेन कथयन्तं
यमपट्टिकं ददर्श ; तेनैव च गीयमानं श्लोकम् अमृणोत्,—

“मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते ? कस्य वा भवान् ?” ॥ ३॥ इति ।

शोकावेगेन सर्व्वचेष्टाराहित्यादिति हृदयम् ; स्तम्भावारं—कटकं, सैनिकानिवेश-
स्थानमित्यर्थः, राजधानौमिति यावत्, आससाद—प्राप, उपतस्थे इत्यर्थः, [“आस-
साद” इत्यत्र “समाससाद” इति पाठोऽपि—स एवायं:] । अत्र शौच्यमहाराजः
आत्मन्वनविभावः, निराशानचेष्टायुद्धीपनविभावाः, देवनिन्दाक्रन्दिताद्यनुभावाः, मोहादि-
व्यभिचारिणः, ते व्यक्तीकृतः शोकः कर्णरसरूपतामेव अङ्कितमिति, रौद्रबोभक्षा-
दयशान्तेः अद्भुता ज्ञेया इति सङ्केपः ।

(४८) “विपणिवर्त्मनि” इत्यस्य “यमपट्टिकं ददर्श” इत्यपेक्षान्वयः । विपणि-
वर्त्मनि—पण्यवीथिकामार्गे, (“विपणिः पण्यवीथिका” इत्यमरः) कुतूहलंति ।—
कुतूहलं—किमेतदिति कौतुकेन, आकुलाः,—आक्रान्ताः, बहुलाः,—बहुवः, ये
बालकाः,—शिशवः, तैः परिवृतः,—वेष्टितः तम्, ऊङ्घ्रति ।—ऊङ्घ्रति—ऊङ्घ्रति
स्थापिता इत्यर्थः, या यष्टिः,—दण्डः, सुव विष्कम्भः,—खलनप्रतिबन्ध इत्यर्थः, अवलम्बन-
मिति यावत्, (“विष्कम्भो योगभेदे स्यात् विस्तार-प्रतिबन्धयोः” इति मेदिनी) तत्र विततः,
—प्रसारितः तस्मिन्, वामहस्तवर्त्तिनि—वामकरस्थिते ।

(५०) भीषणति ।—भीषणः,—भयङ्करः, यः महिषः, तम् अधिरूढः,—अधि-
ष्ठितः, युः प्रेतनाथः,—यमः, तत्सनाथे—तदयुक्ते, चित्रवति—चित्रिते, पटे—फलके
इत्यर्थः, परलोकव्यतिकरं—परलोके—अन्यस्मिन् जगति, प्रेतलोके इति यावत्,
यः व्यतिकरः,—सम्बन्धः, एवाग्रभक्त्यर्जनितपुरस्कारदण्डरूपः इति भावः तं, पर-
लोकव्यापारमित्यर्थः, इतरकरकलितेन—दक्षिणहस्तपृतेन, शरकाण्डेन—तदाप्य-
दण्वविशेषस्य स्तम्भेन, कथयन्तं—धर्म्यं शून्यमानवजीवनं निरर्थकम् इत्यावेदयन्मित्यर्थः,
यमपट्टिकं—यमपट्टं—तत्प्रदर्शनेनेत्यर्थः, दीव्यति इति यमपट्टिकः तम् ; [“तेन
दीव्यति—” (४१४१ पा०) इत्यनेन ठकि रूपम्] । तेनैव—यमपट्टिकेनैव ।

चित्रं प्रदृश्यं सर्वेषामेव सुखरत्वप्रकटनव्याजेन राशः अचिरविनाशं सूचयति,

(५१) तेन च अधिकतरम् अवदीर्यमाणहृदयः क्रमेण राजद्वारं प्रतिषिद्धसकललोकप्रवेशं ययौ । तुरगात् अवतीर्णश्च अभ्यन्तरात् निष्क्रामन्तम् अप्रसन्नमुखरागं मुक्तमिव इन्द्रियैः सुषेणनामानं वैद्यकुमारम् अद्राक्षीत् । कतनमस्कारश्च अप्राचीत्, —“सुषेण ! अस्ति तातस्य विशेषो न वा ?” इति । सोऽब्रवीत्, —“नास्ति, इदानीं यदि भवेत् कुमारं दृष्ट्वा” इति ।
(५२) मन्दमन्दं द्वारपालैः प्रणम्यमानश्च दीयमानसर्वस्वं, पूज्य-

भातेति । —मातापितृणां —मातरपितृणाम्, [“आनङ् कृती इन्द्रे” (६।१।२५ पा०) इति सूत्रेण ऋदन्तायाः मातुरानङ्] सहस्राणि —समूहाः, पुत्रदारशतानि च —पुत्र-कलत्रसमूहाश्च, युगे युगे —प्रतियुगं, व्यतीतानि —अतिक्रान्तानि, स्वं स्वं सम्बन्धिनं स्वका नाश्च गतानि इत्यर्थः, ते —मातापितादयः स्त्रीपुत्रादयश्च, कस्य ? —न कस्यापि इत्यर्थः, भवान् —त्वं, वा कस्य ? —न कस्यापि इत्यर्थः । शीकेनानेन राजमरणे त्वया अधीरेण न भाव्यं प्राणिनामियमेव गतिः नियता, त्वयाऽप्येवमेव गन्तव्यमिति उप-दिष्ट इव दृष्टः इति बोध्यम् । अत्र पितृस्ते निधनं भविष्यति, तेन पितृविरहनिबन्धन-शोकस्तु त्वया परिहरणीयः, तत्तत्सम्बन्धस्यानित्यत्वात् क्षयित्वस्यावापरिहार्यत्वादिति विशेषे प्रस्तुते वक्तव्ये मातापितादीनां प्रतियुगकृतं क्षयित्वं सामान्यमभिहितमिति सामान्येन विशेषस्य गन्धमानत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः] । पथ्यावक्तं वक्तुम् ॥ २ ॥

(५१) तेन —उक्तरूपशोकेन, अवदीर्यमाणहृदयः, —भियमानान्तःकरणः । प्रतिषिद्धेति । —प्रतिषिद्धः, —निवारितः, सकलानां लोकानां —जनानां, प्रवेशः, —अन्तर्गमनं वक्षिन् तत् । अभ्यन्तरात् —गृहमध्यात्, अन्तःपुरादिति भावः, निष्क्रामन्तं —निर्गच्छन्तम् । अप्रसन्नेति । —न प्रसन्नः, —प्रसादयुक्तः, मुखस्य रागः, —कान्तिः यस्य तम्, इन्द्रियैः, —चक्षुरादिभिः, मुक्तमिव —परित्यक्तमिव, राज्ञः रोगप्रशमनोपायानुसन्धान-व्याकुलचित्ततया बाह्यज्ञानरहितमिव इत्यर्थः । विशेषः, —अवस्थापरिवर्तनमित्यर्थः, किञ्चता परिमाणेन रोगोपशम इति यावत् । नास्ति, विशेष इति शेषः । भवेत्, विशेष इति शेषः ; प्रवासागतपुत्रमुखनिरीक्षणेन महानन्दोदये रोगप्रशमनस्य कथञ्चित् सम्भावितत्वात् इति भावः ।

(५२) “मन्दमन्दम्” इत्यस्य “प्रणम्यमानश्च.....राजकुलं विवेश” इति अर्थेण सम्बन्धः । मन्दमन्दं —शनैः शनैः । [“मन्दमन्दम्” इत्यत्र “मन्दं मन्दम्” इति

मानकुलदेवतं, (५३) प्रारब्धामृतचरुपचनक्रियं, क्रियमाण-
षडाहुतिहोमं (५४) ह्यमानपृषदाज्यलवलिप्तप्रचलदूर्वा-
पल्लवं, (५५) पठ्यमानमहामायूरी, प्रवर्त्यमानगृहशान्ति,

पाठान्तरम्] । तत् विशिनष्टि, दीयमानेत्यादिभिः ।—दीयमानानि—अर्पमाणानि,
ब्राह्मणादिभ्य इति भावः, सर्वस्वानि—सर्वाणि स्वानि—धनानि यव तत्, ब्राह्मणाद्याया
महाबाधाशान्तिकरत्वात् इति भावः । पूज्यमानेति ।—पूज्यमानोः,—अर्च्यमानाः, कुल-
देवताः,—चण्डीप्रभृतयो गृहदेवताः यस्मिन् तत् ।

(५३) प्रारब्धेति ।—प्रारब्धा—प्रक्रान्ता, अमृतधरोः,—रोगशक्तये देवभ्यः
दीयमानस्य चीरपकाग्रविशेषस्य, पायसस्येति यावत्, पचनक्रिया—पाकानुष्ठानं यस्मिन्
तत्, पुष्पनक्षत्रसंज्ञातरोगशक्तये घृतपायसेन होनविधानादिति भावः ; उक्तञ्च षट्कर्म-
दीपिकायां,—“पुष्पे घृतपायसम्” इति । क्रियमाणेति ।—क्रियमाणाः,—अनुष्ठीयमानाः,
षट्—षट्सङ्ख्याकाः, आहुतयः,—देवोद्देशेन अग्नौ समन्तघृतादिप्रक्षेपकपाः एव, होमा
यस्मिन् तत् ; षडाहुतिहोमानामंशुभशान्तिकरत्वं तत्तन्मन्त्रैरेवीकृतं, यथा शाकुनः,—“ओं
देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा १ । ओं मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा २ ।
ओं पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ३ । ओं आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ४ ।
ओं एनसोऽवयजनमसि स्वाहा ५ । ओं यज्ञेनो जिष्वांश्चकार यदा विहांसस्य सर्वस्यैनसो-
ऽवयजनमसि स्वाहा” ६ । इति । यदा,—“ओं प्रजापतये स्वाहा” इत्यादिमन्त्रेण
कृत्वा देवतानां नामोच्चारणपूर्वकमग्नौ षष्णामाहुतीनां दानेन कृतः होमः
षडाहुतिहोम उच्यते ।

(५४) ह्यमानेति ।—ह्यमानाः,—अग्नौ प्रक्षिप्यमाणाः, पृषदाज्यस्य—
दधियुक्तघृतस्य, (“पृषदाज्यं सदध्याग्ये” इत्यमरः) लवेन—विन्दुना, लिप्ताः,—सिक्ता
इत्यर्थः, प्रचलाः,—चञ्चलाः, हरिद्वर्णा इति भावः, दूर्वापल्लवाः,—दूर्वाकिसलकाः यस्मिन्
तत् ; उक्तञ्च षट्कर्मदीपिकायाम्,—“आयुष्कामो घृततिलैः दूर्वाभिः आत्मपर्णकैः ज्वरं
सद्यो विनाशयेत्” इति ।

(५५) पठ्यमानेति ।—पठ्यमाना—उच्चार्यमाणा, महामायूरी—बौद्धविद्या-
विशेषः, शैवमन्त्रविशेषो वा यत्र तत्, सार्वभौमस्य निरामकत्वकामनया रात्रिवासि-
विभिन्नसाम्प्रदायिकैः स्वमतसिद्धस्वस्थयन-मन्त्रवादादीनामर्शादौ अनुष्ठानात् इति
ज्ञेयम् । प्रवर्त्यमानेति ।—प्रवर्त्यमाना—सम्पाद्यमाना, गृहशान्तिः,—गृहदीप्ति-

(५६) निर्वर्त्यमानभूतरक्षाबलिविधानं, प्रयतविप्रप्रस्तुतसंहिता-
जपं, (५७) जप्यमानरुद्रैकादशीशब्दायमानशिवमहम्,
अतिशुचि-शैवसम्पाद्यमान-विरूपाक्ष-चौरकलश-सहस्ररूपनम्,
(५८) अजिरोपविष्टैश्च अनासादितस्वामिदर्शनदूयमानमानसैः

संयुद्धिरिति यावत् यत्र तत्, दृष्टयक्षाणां कीपट्टिश्चक्षया मृत्युधः शल्याद्यवस्थितिश्चक्षया
वा इति भावः ।

(५६) निर्वर्त्यमानेति ।—निर्वर्त्यमानं—सम्पाद्यमानं, भूतेभ्यः,—दैवयोनि-
विशिषेभ्यः, रक्षार्थं—वाणार्थं, बलिविधानं—माषभक्ताद्युपहारप्रदानं यस्मिन् तत् ;
तत्प्रदानमन्त्राय उक्ताः यथा,—“भीं भूताः प्रेताः पिशाचाश्च ये वसन्त्यव भूतान् । ते
शृङ्खन्तु मया दत्तं बलितैतं प्रसाधितम् ॥ अपमर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः । ये
भूता विप्लवकर्तारमे नश्यन्तु शिवाज्जा ॥” इति । [“पठ्यमानं बलिविधानम्” इत्यत्र
“पठ्यमानमहामातुरीप्रवर्त्यमानशृङ्खलान्निर्वर्त्यमानभूतरक्षाबलिविधानम्” इति समस्त-
पाठः,—पठ्यमाना या महामातुरी, तथा प्रवर्त्यमानार्थै—कर्तुमिच्छमाणायै, शृङ्खल्य
शाल्यै—दोषसंशोधनाय, निर्वर्त्यमानं भूतरक्षाबलिविधानं यत् तत्] । प्रयतेति ।—
प्रयतैः,—संयमशालिभिः, विशुद्धचित्तैः इति यावत्, विप्रैः,—विज्ञैः, प्रस्तुतः,—प्रारब्धः,
संहिताजपः,—वन्दपाठः यस्मिन् तत् ; अपौरुषेयवागात्मकसत्त्वसीमाना निरन्तर-
पाठेनार्णवप्रत्यवायनाशानुशासनात् इति भावः ।

(५७) जप्यमानेति ।—जप्यमानया—पठ्यमानया, रुद्रैकादश्या—“ममस्ते
रुद्रमन्त्र्ये” इत्यादि यजुर्वेदीक्तरुद्राध्यायस्तुतिरूपया, शब्दायमानं—निनाद्यमानं, शिवशृङ्गं
—शिवमन्दिरं यस्मिन् तत्, दुःसाध्यपौंड्रादौ शिवसविधे रुद्राध्यायपाठस्य महार्णवप्रशमन-
त्वात् इति हृदयम् । अतिशुचीति ।—अतिशुचिना—अतिपूनेन, शैवेन—शिवोपासकेन,
सम्पाद्यमानम्—अनुष्ठीयमानं, विरूपाक्षस्य—शिवस्य, [“बहुव्रीहौ—” (५ । ४ । ११३
पा०) इत्यादिना षच्] चौरकलशानां—दग्धकुम्भानां, सहस्रं—सहस्रसङ्ख्याया,
रूपनम्—अभिषेचनं यस्मिन् तत्, शैवतन्त्रविधानेन तथाविधानुष्ठानस्य उत्पात-
प्रशमकत्वात् इति भावः ।

(५८) अजिरोपविष्टैः,—चत्वरसीमैः, [अजघातीः “अजिर—” (उ० १ पा०
५४ सू०) इत्यादिना किरञ्चि बीभावाभावे रूपम् । “अङ्गनं चत्वरजिरे”
इत्यमरः] अनासादितेति ।—अनासादितेन—अप्राप्तेन, स्वामिदर्शनेन—प्रभु-
साक्षात्कारेण, स्वामिदर्शनालाभेन इत्यर्थः, दूयमानं—तप्यमानं, मानसं—चित्तं

अभ्यन्तरनिष्पतितनिकटवर्त्तिपरिजननिवेद्यमानवार्त्तिः वार्त्ति-
भूतस्नानभोजनशयनैः (५८) उञ्जितात्मसंस्कारमलिन-
वेशैः लिखितैः इव निखलैः नरपतिभिः नीयमाननक्तन्दिनं,
(६०) दुःखदीनवदनेन च प्रघणेषु बद्धमण्डलेन उपांशु-
व्याहृतैः केनचित् चिकित्सकदोषान् उद्भावयता, केनचित्
(६१) असाध्यव्याधिलक्षणपदानि पठता, केनचित् दुःस्वप्नान्
आवेद्यता, केनचित् पिशाचवार्त्तां विवृण्वता, केनचित्

येषां तैः । अभ्यन्तरिति ।—अभ्यन्तरात्—प्रासादमध्यात्, अन्तःपुरादिति यावत्,
निष्पतितेन—निर्गतेन, निकटवर्त्तिना—समीपस्थेन, राज इति भावः, परिजनेन—
परिचारकेण, निवेद्यमाना—विज्ञाप्यमाना, वार्त्ता—राजवृत्तान्तः दैव्यः तैः ।
वार्त्तिभूतेति ।—वार्त्तिभूतानि—वार्त्तात आगतानि, कथाशेषमणीति भावः, स्नानानि—
आस्नानाः, भोजनानि—आहाराः, शयनानि—स्वापाश्च येषां तैः, समाजो जीवननाशा-
शय्या उद्दिश्यचित्तत्वादिति भावः ।

(५८) उञ्जितेति ।—उञ्जितेन—परित्यक्तेन, आत्मसंस्कारेण—स्वकीय-केशशरीर-
साज्जनादिरूपेण प्रसाधनकर्मणा इत्यर्थः, मलिनाः—विवर्णाः, वेशाः—परिच्छटाः
येषां तैः । लिखितैरिव—चित्रापीतैरिव, निखलैः—निखलैः । नीयमानेति ।—
नीयमानम्—अतिक्रम्यमाणं, नक्तन्दिनं—रात्रिन्दिनं यच्चिन् सत् । [नक्तञ्च दिनञ्च
इत्यत्र “विप्रसिद्ध—” (२।४।१३ पा०) इत्यादिना एकवद्भावे रूपम् । “नक्तन्दिनम्”
इत्यत्र “नक्तन्दिनम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः, “अचतुर—” (५।४।७० पा०)
इत्यादिना समासः] ।

(६०) दुःखितः ।—दुःखिन—मनःपीडया, शोकेनेति यावत्, दीनं—स्नानं, वदनं
मस्य तेन । प्रघणेषु—वृद्धिर्दारप्रकीष्टविशेषेषु, (“प्रघणप्रघणालिन्दा वृद्धिर्दारप्रकीष्टके”
इत्यमरः) बद्धमण्डलेन—मण्डलप्रकारीपविष्टेन, उपांशुव्याहृतैः,—अनुचचार्षितैः,
चिकित्सकदोषान्—चिकित्सका रोगमेतं न निर्वर्तुं शक्नुवन्ति, औषधान्याप नैतेषां
सुप्रयुक्तानीत्येवं दोषान्, उद्भावयता—प्रकटयता ।

(६१) असाध्येति ।—असाध्यस्य—दुश्चिकित्स्यस्य, व्याधिः,—रोगस्य, (“रोग-
व्याधिगदामया” इत्यमरः) लक्षणपदानि—लिङ्गप्रकाशकवाक्यानि, पठता—
कौतुर्यता, सर्वदाभिमानित्वादिति भावः । दुःस्वप्नान्—अमङ्गलसूचकस्वप्नप्रदर्शनानि,

(६२) कार्त्तान्तिकादेशान् प्रकाशयता, केनचित् उपलिङ्गानि गायता, अन्येन अनित्यतां भावयता, संसारश्च अपवदता, कलिकालविलसितानि च निन्दता, दैवश्च उपालभमानेन अपरेण धर्माय कुप्यता, राजकुलदेवताश्च अधिच्छिपता, अपरेण (६३) क्लिष्टकुलपुत्रकभाग्यानि गर्हयता वाह्यपरिजनेन कथ्यमानकष्टपार्थिवावस्थं राजकुलं विवेश ।

(६४) अविरलवाष्पपयःपरिप्लुतलोचनेन पितृपरिजनेन वीक्ष्यमाणो विविधौषधिद्रव्यद्रवगन्धगर्भमुत्कथयतां काथानां

आवेदयता—ज्ञापयता, परस्परमिति भावः । पिशाचवाक्तां—पिशाचः,—अधमदेव-
योनिविशेषः, तस्य वाक्तां—वृत्तान्तः तां, पिशाचाविष्टो वा राजा, यदस्य तथा चिन्तितं
दृश्यते, इत्येवंरूपवचनमित्यर्थः, विहङ्गता—प्रकटयता ।

(६२) कार्त्तान्तिकादेशान्—गणकादेशान्, ज्योतिर्विदः राज्ञ एवमेक-
मशुभं निर्णीतवन्त इत्येवंरूपानित्यर्थः । (“सांवत्सरी ज्यौतिषिकी दैवज्ञ-गणकावपि ।
शुभार्थोक्तिर्लोकमौहृत्संज्ञानिकार्त्तान्तिका अपि ॥” इत्यमरः) । उपलिङ्गानि—उत्पात-
विशेषान्, अमङ्गलमूचकरक्लृष्ट्यादिरूपान् इति भावः, गायता—कीर्तयता ।
अनित्यतां—क्षणभङ्गुरतां, देहस्य इति भावः, भावयता—चिन्तयता । अपवदता—
निन्दता । कलिकालविलसितानि—कलिकालस्य—चतुर्थयुगस्य, विलसितानि—
दृश्येष्टितानि, कलिकाले पापिजनसङ्घसमाकुले ईदृशी धर्मपरायणी राजा कथमपि
न जीवति इत्यादिरूपाणीति भावः । दैव—विधिम्, उपालभमानेन—तिरस्कुर्वता ।
अधिच्छिपता—निर्भक्षयता ।

(६३) क्लिष्टेति ।—क्लिष्टानां—क्लेशाभिभूतानां, दुर्गतानामित्यर्थः, कुलपुत्राणां
—सकुलजातकुमाराणां, पित्रादिविहीनतया निराश्रयाणां राज्ञा पाल्यमानानामिति
भावः, भाग्यानि—दुर्दृष्टानि, गर्हयता—निन्दता । वाह्यपरिजनेन—बहिःसञ्चरता
परिवारवर्गेण, कथ्यमानेति ।—कथ्यमाना—मिथः आलप्यमाना, कष्टा—दारुणा, पार्थि-
वस्य—राज्ञः, अवस्था—दशा यस्मिन् तत् ।

(६४) अविरलंति ।—अविरलैः,—निरन्तरैः, अविच्छिन्नेरिति यावत्, वाष्प-
पयोभिः,—नेत्रजलैः, [अत्र पयःपदमधिकर्मव, वाष्पपदेनैव विवक्षितार्थलाभादिति
ज्ञेयं] परिप्लुते—सिक्ते, लोचने—नयने यस्य तेन । विविधेति ।—विविधानां

सर्पिषां तैलानाञ्च पच्यमानानां गन्धम् आजिघ्नन् अवाप तृतीयं कल्यान्तरम् ।

(६५) तत्र च अतिनिःशब्दे गृहावग्रहणीग्राहिबहु-
वेविणि, विगुणतिरस्करिणोतिरोहितसुवीथीपथे, (६६) पिहित-
पचहारके, परिहृतकवाटरटिते, घटितगवाक्षरक्षितमरुति,
दूयमानपरिचारके, (६७) चरणताडनस्वनस्रोपानप्रकुपितप्रती-

—नामाप्रकाराणाम्, आघातद्रव्याणां—रोगोपशमकलतागुह्यादीनां, द्रवस्य—रसस्य,
गन्धः,—आघ्राणं, गर्भं—मन्त्रे यत् तत् यथा तथा, उत्कथतां—पच्यमानानां, काथानां
—कषायविशेषाणाम् । सर्पिषां—घृतानाम् । अवाप—प्राप, प्रविशेति इति यावत् ।
कल्यान्तरं—कवे—राजान्तःपुरे भवाः कल्याः,—इत्यादिप्रकोठाः इत्यर्थः, तासामन्तरम्
—अभ्यन्तरम् ।

(६५) तत्रेयादि ।—“तत्र च” इत्यस्य “घवलगृहे स्थितं...पितरमद्राक्षीत्”
इत्युत्तरेण सम्बन्धः । गृहेति ।—गृहावग्रहणी—देहली, द्वारारम्भप्रदेश इत्यर्थः,
(“गृहावग्रहणी देहली” इत्यमरः) तद्ग्राहिणः,—तद्ग्राहिणः, तद्वाक्प्राप्यिन इत्यर्थः,
बहुवः,—अनेके, वेविण्यः,—वेवपाणयः पुरुषा यस्मिन् तथोक्ते । विगुणति ।—
विगुणाभिः,—विराट्ताभिः, तिरस्करिणीभिः,—जवनिकाभिः, तिराहिताः,—अन्तर्हिताः,
सुवीथिनां—गृहाद्वानाम्, अभ्यन्तरगृहविशेषाणामित्यर्थः, (“वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे
च रूपकान्तर-वर्तनाः” इति मेदिनी) पथ्यान्,—अभ्यन्तरमार्गा इत्यर्थः, यस्मिन्
तथोक्ते, अत्युत्पथ्यानां राजद्वाराणां निःसङ्काचसञ्चाराश्रित भावः ।

(६६) पिहितेति ।—पिहितम्—आहतं, पचहारम्—अभ्यन्तरस्थं प्रक्लृप्तहारं,
“खिङ्कौ” इति ख्यातं गुप्तहारमित्यर्थः पात्रस्थहारं वा यस्य तादृशे, (“प्रक्लृप्तमन्त्रार्चं
यत् पचहारं तदुच्यते” इति “पचहारन्तु पचकः” इति च कोपामरौ) । परिहृतेति ।
—परिहृतं—परित्यक्तं, कवाटानाम्—अरराणां, द्वाररोधककाष्ठफलकानामित्यर्थः,
रटितं—शब्दः यस्मिन् तथोक्ते, राज्ञः कर्णपीडाशङ्कया प्रवेश-निर्गमनयोरपि सशङ्काव-
रोधनात् निःशब्दं इति भावः । घटितेति ।—घटितैः,—बहैः, गवाक्षैः,—वातायनैः,
रक्षिताः,—निरुह्याः, मरुतः,—वायवः यस्मिन् तथोक्ते, निवारितवाय्वायावर्ति भावः ।
दूयमानपरिचारके—दूयमानाः,—तप्यमानाः, परिचारकाः,—भृत्या यस्मिन् तथोक्ते ।

(६७) चरणेति ।—चरणस्य—पदस्य, इतस्ततः सञ्चरतां जनानामिति भावः, ताडनेन
—आघातेन, क्षेपणेन इति यावत्, स्वनत्—नदत्, यत् सीपानम्—अधिरोगणी, तेन

हारे, निवृतसंज्ञानिर्दिश्यमानसकलकर्माणि, नातिनिकटोप-
विष्टकडुटिनि, (६८) कोणस्थिताह्वानचकिताचमनकवाहिनि,
चन्द्रशालिकालीनमूकमौललोके, महाऽऽधिविधुरबाभवाङ्गना-
वर्गगृहीतप्रच्छन्नप्रयीवके, (६९) सञ्जवनपुञ्जितोद्भिन्नपरिजने,

प्रकुपिताः,—रुष्टाः, प्रतीहाराः,—बारपाला यस्मिन् तादृशे, राजपौडाशङ्कया
प्रतिहारिभिरुपदिष्टनिःशब्दपदसञ्चारे इति भावः । निभृतेति ।—निभृतया
—विनीतया, शब्दरहितया इति भावः, संज्ञया—हृन्नादीनाम् इद्वितेन, निर्दिश्यमानानि
—प्रदर्शयमानानि, सकलानि—समग्राणि, कर्माणि—अनुष्ठेयानि यस्मिन् तथाविधं,
कोलाहलपरिहारार्थमिति भावः । नातीति ।—नातिनिकटे—नातिसन्निधौ, उपविष्टाः,
—आसीनाः, कडुटिनिः,—वर्धभृतः यस्य तथोक्ते, (“तनुवं वर्धं दंशनम् ।
उरस्कदः कडुटकः...” इत्यमरः) तेषामवयवसञ्चालनेन वर्धभ्यः भर्धरशब्दा जायन्ते
इति तत्परिहारार्थेति भावः ।

(६८) कोणेति ।—कोणेषु—गृहैकदेशेषु, स्थिताः,—दृष्टव्यमाना इत्यर्थः,
आह्वानेन—आकारणमावेण, चकिताः,—व्यथा इत्यर्थः, आचमनकवाहिनिः,—
आचमनार्थे पानीयहारिणः यत्र तादृशे । [“आचमनकवाहिनि” इत्यत्र “आचमन-
वाहिनि” इति पाठेऽपि—स एवार्थः] । अन्देति ।—चन्द्रशालिकायां—श्रीरोगहृत्,
प्रासादोपरिवर्तिनि गृहविशेषे इत्यर्थः, (“चन्द्रशाला श्रीरोगहृत्” इत्यमरः) लीनाः,
—निश्लोपविष्टा इत्यर्थः, [लीघातोः “निष्ठा” (३२।१०२ पा०) इति ऋतप्रत्यये
“त्वादिभ्यः” (८।२।४४ पा०) इत्यादिना निष्ठा-नले रूपम्] मूकाः,—अवाचः, मौलाः,
—कुलक्रमपालिताः, लोकाः,—प्रकृतिविशेषाः इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, किङ्कर्तव्यता-
विमोहात् इति भावः । भहेति ।—महद्भिः,—प्रबलैः, आधिभिः,—मानसव्यथाभिः,
(“पुंस्याधिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः) विधुराणां—व्याकुलानां, बाभवाङ्गनानां—
बन्धुस्त्रीणां, वर्गेः,—समूहेः, गृहीतम्—अधिष्ठितं, प्रच्छन्नं—निज्जनं, गुप्तमित्यर्थः,
प्रयीवकं—कत्याविशेषः, वातायनं वा यस्मिन् यस्य वा तथोक्ते ; यद्वा,—महाधिविधुर-
बाभवाङ्गनावर्गेः गृहीता,—अवलम्बिताः, अन्योऽन्यमिति भावः, प्रच्छन्ने—निभृतप्रदेशे,
प्रयीवकाः,—प्रकृष्टा शोभाः, शोभनकम्बरा इत्यर्थः यत्र तादृशे, शोकक्षोभेषु परस्परं
श्रीवामवलम्ब्य प्रच्छन्नभाविनावस्थानस्य प्रकृतिसिद्धावलाजनाचारात् इति भावः ।

(६९) सञ्जवनेति ।—सञ्जवने—चतुःशालायाम्, अन्योऽन्याभिसुखावस्थित-
गृहचतुष्कयुतभवने इत्यर्थः, (“सञ्जवनन्विदम् । चतुःशालम्” इत्यमरः) पुञ्जिताः,

प्रविष्टकतिपयप्रणयिनि, गम्भीरत्वरारम्भभीतभिषजि, दुर्मनाय-
मानमन्त्रिणि, (७०) मन्दायमानपुरोधसि, सौदत्तहृदि, निद्राण-
विपश्चिन्ति, सन्तप्ताप्तसामन्ते, (७१) विचित्तचामरयाहिनि,
दुःखक्षामशिरोरक्षिणि, क्षीयमाणप्रसादवित्तमनोरथसम्पदि,

—समवेताः, उद्दिष्टाः,—उत्कृष्टिता इत्यर्थः, परिजनाः,—परिवारवर्गाः यस्मिन्
तथोक्ते, बहुसङ्ख्याकानां तिर्था तथाविधप्रशस्तस्थाने अवस्थानस्य सुघटत्वात् इति
भावः । प्रविष्टेति ।—प्रविष्टाः,—अभ्यन्तरागताः, कतिपये—अल्पा इत्यर्थः, प्रणयिनः,
—सुहृदः यत्र तादृशे । गम्भीरेति ।—गम्भीरस्य—“गम्भीरस्तु ज्वरी ज्ञेयो ह्यनर्दाङ्ग
तृणया । आनन्दत्वेन चात्यर्थे श्वासकासीदमेन च ॥” इत्युक्तलक्षणस्य कृच्छ्रसाध्यस्य
ज्वरस्य चारम्भात्—ग्रहनिदर्शनादित्यर्थः, भीताः,—शङ्किताः, तस्य असाध्यज्वरलक्षणे
पठितत्वात् इति भावः, भिषजः,—चिकित्सकाः यस्मिन् तथाविधे, (“भिषग्वेदौ
चिकित्सकौ” इत्यमरः) । दुर्मनायमानेति ।—दुर्मनायमानाः,—विमनायमानाः,
सन्निहान्तःकरणा इत्यर्थः, व्यथितमनसः इति यावत्, (“दुःखानां विमना अकमनाः”
इत्यमरः) मन्त्रिणः,—सचिवाः यस्मिन् तादृशे ।

(७०) मन्देति ।—मन्दायमानः,—विषादं गच्छन्नित्यर्थः, पुरोधाः,—पुरो-
हिती यस्मिन् तथोक्ते । सौददति ।—सौदत्ताः,—अवसादं गच्छन्ताः । क्रिश्यन्त इत्यर्थः,
सुहृदः,—शान्धवाः यस्मिन् तथोक्ते । निद्राणविपश्चिन्ति—निद्राणाः,—स्वप्नः,
जपहोमार्चागुहानैः समसाराविजागरणादिति भावः, विपश्चितः,—विहांसः, उपा-
ध्यायाः इति यावत् यस्मिन् तथोक्ते, (“विहान् विपश्चिद्दोषजः” इत्यमरः) । सन्तप्तेति ।
—सन्तप्ताः,—व्याथिता इत्यर्थः, आप्ताः,—विश्रुताः, सामन्ताः,—अधीनस्थ-राजानः यत्र
तादृशे, उत्तरोत्तरनरेन्द्ररीगघन्तयाऽभिहङ्गिष्यषणादिति भावः ।

(७१) विचितेति ।—विचित्ताः,—विचेतनप्रायाः, चामरयाहिणः,—व्यजन-
धारिणः यत्र तथोक्ते । दुःखेति ।—दुःखेन—मनःपीडया, शोकेनेति यावत्, क्षामः,—
क्षीणः, शिरोरक्षी—श्रीर्वररक्षकः यस्मिन् तथाविधे । क्षीयमाणेति ।—क्षीयमाणा—
अयमापदयमाना, आरोग्यनैराश्रेण इति भावः, प्रसादविधानां—प्रसादख्यातानां,
राजानुग्रहेण प्रतिपालितानामित्यर्थः ; यद्वा,—प्रसादः,—राजानुग्रह एव,
वित्तं—धनं येषां तथोक्तानां, मनोरथसम्पत्—अभिलाषसमृद्धिः यस्मिन् तादृशे ;
या वाक्यात् अनुदाहकस्य राज्ञः अभावे तेषां जीविकानिर्वाहस्य कृच्छ्रत्वमङ्गया
इति भावः ।

(७२) स्वामिभक्तिपरित्यक्ताहारहीयमानबलविकलवल्लभ-
भूभृति, (७३) चितितलप्रतितसकलरजनौजागरूकराजपुत्र-
कुमारके, (७४) कुलक्रमागतकुलपुत्रनिवहोद्यमानश्चि,
शोकसङ्कुचितकञ्चुकिनि, निरानन्दवन्दिनि, निश्चसन्निराशासद-
सेवके, विस्मृतताम्बूलधूसराधरवारयोषिति, (७५) विलस-

(७२) स्वामीति ।—स्वामिनि—प्रभौ, भक्तिः,—अनुरागातिशयः, तथा परि-
त्यक्तः,—उच्छृष्ट, आहारः,—भोजनं, तेन हीयमानं—क्षीयमाणं, बलं—सामर्थ्यं,
तेन विकलाः,—अपटवः, वल्लभाः,—प्रियाः, भूभृतः,—राजानः यस्मिन् तथोक्ते,
सङ्गभोजिनां राज्ञां तसन्तरा भोजनत्यागात् श्लोकप्राप्ता जाताति हृदयम् ।

(७३) चितीति ।—चितितल्लेषु—भूतल्लेषु, पतिताः,—लुठिताः, “निद्रातुराणां
कञ्चुभूः कञ्चुश्या” इति भावः, सकलाः,—सर्वे, रजनीषु—रात्रिषु जागरूकाः,—
जागरणशीलाः, [“जागरूकः” (३।२।१६५ पा०) इति जागर्तः ऊकप्रत्ययः]
स्वामिपरिचर्यार्थमिति भावः, राजपुत्राः,—राजतनया एव, कुमारकाः,—शिशवः,
युवराजा वा यव तथामृते ।

(७४) कुलंति ।—कुलक्रमेण—वंशपरम्परया, आगतानां—प्राप्तानां, प्रति-
पालितानामिति भावः, कुलपुत्राणां—कुलीयसन्तानानां, सत्कुलजातजनानामिति यावत्,
निवहे,—समृद्धेः, उद्यमाना—धार्यमाणा, शक्—शोकः यत्र तथोक्ते, कृतज्ञत्वयोगात्
इति भावः । शोकेति ।—शोकेन—युक्ता, सङ्कुचिताः,—कुण्डिताः, कर्त्तव्यविमृष्टा
इत्यर्थः, कञ्चुकिनि,—“अन्तःपुरचरो ब्रह्मी विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः
कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥” इत्युक्तरूपाः राजान्पुत्ररक्षकाः पुरुषा यस्मिन् तथोक्ते ।
निरानन्देति ।—निरानन्दाः,—विषणाः, निरुत्साहा इति भावः, वन्दिनः,—स्तुतिपाठकाः
यस्मिन् तादृशे । निश्चसदिति ।—निश्चसन्तः, दीर्घम् इति शेषः, निराशाः,—आशा-
यन्ताः, राजजीवने स्वभावे च इति भावः, आसन्नसेवकाः,—अन्तिकचरस्य यस्मिन्
तथोक्ते । विस्मृतेति ।—विस्मृतताम्बूलाः,—परित्यक्तपर्णाः, [“विस्मृतताम्बूल—”
इत्यत्र “विस्मृतताम्बूल—” इति पाठे,—विस्मृतानि—निर्गतानि, परित्यक्तानीत्यर्थः,
ताम्बूलानि श्रापिताः ताः इति एव एवार्थः] अत एव धूसराधराः,—इषत्यासङ्कर्षोष्ठाः,
शोकात् ताम्बूलपरित्यागेन प्रांशलाधरा इत्यर्थः, वारयोषिति,—वाराकृताः,
परिचर्यार्थं दर्शनार्थं वा आगता इति भावः यत्र तथोक्ते ।

(७५) विलसेति ।—विलसेण—खज्जितेन इत्यर्थः, रोगापतयमाक्षसत्वात्

वंद्योपदिश्यमानपथ्याहरणावहितपौरोगवे, अनुजीविपीय-
मानोच्चषकधारावारिविनोद्यमानास्यशेषरुजि, राजाभिलाष-
भोज्यमानबहुभुजि, (७६) भेषजसामग्रीसम्पादनव्यग्रसमग्र-
व्यवहारिणि, मुहुर्महुः आह्वयमानतोयकर्म्मार्त्तिकानुमित-
घोरातुरदृषि, तुषारपरिकरितकरकशिशीक्रियमाणोदश्विति,

कुण्डितेन इति यावत्, वैद्येन—भिषजा, उपदिश्यमानस्य—निर्दिश्यमानस्य इत्यर्थः,
पथ्यस्य—आतुरयोग्यस्य हितजनकस्य आहार्यद्रव्यस्य, रोगोपशमनोपयोगिनो भक्ष्य-
द्रव्यस्य इति यावत्, आहरणे—आयोजने, अवहितः,—अभिनिविष्टः, पौरोगवः,—
पाकशालाध्यक्षः यस्मिन् तथोक्ते, [पुरोऽग्रे, पाच्यवस्तुष्वित्यर्थः, गौः नेवं यस्येति बहुव्रीहौ
“गोस्तडितलुक्लि” (५।४।८२ पा०) इति सूत्रेण समासान्ते अचि निष्पादितात्
पुरोगशब्दात् स्वार्थे “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इत्यण् । “रसवत्यान्तु
पाकस्थान-महानसे । पौरोगवस्तदध्यक्षः” इत्यमरः] । अनुजीवौति ।—अनुजीविभिः,
—सेवकैः । (“सेवकास्त्वनुजीविनः” इत्यमरः) पीयमानेन उच्चषकधारावारिणा—
—ऊर्ध्वोद्भूतपानपावविःसृतजर्जुन, (“चषकोऽस्त्वौ पानपावम्” इत्यमरः) विनोद्यमाना
—शास्यमाना, आस्यस्य—मुखस्य, शेषरुक्—शेषास्यव्याधिः यस्मिन् तथोक्ते,
रोगिणः अधिकजलपाननिषेधात् वदकुर्वन्तीऽपि तत्प्रभीषे सेवकैः उद्भूतजलपावात्
धारावारि पोयमानं पश्यतः तस्य मुखशेषनिवृत्तिः जायते इति भावः । राजति ।—
राजः,—नृपस्य, अभिलाषेण—इच्छया, भोज्यमानाः,—आहारं कार्यमाणाः, बहु-
भुजः,—प्रभृतभीजनक्षमाः पुरुषा यत्र तथोक्ते, स्वयं भीक्तुमशक्तस्य जनस्य अन्यभीजन-
दर्शनेनापि तृप्तिः जायते इति भावः ।

(७६) भेषजेति ।—भेषजस्य—भौषधस्य, याः सामग्राः,—उपकरणानि,
तासां सम्पादने—समाहृष्टे, व्ययाः,—व्यापृताः, समराः,—सकलाः, व्यवहारिणः,
—व्यवहाराभिज्ञाः, द्रव्यगुणपरीक्षकाः इति भावः यत्र तादृशे । आह्वयमानेति ।—
आह्वयमानेन—आकाश्यामरणेन, तोयकर्म्मार्त्तिकेन—तोयदानकर्म्मणि निरतेन, पुरुषे-
णति शेषः, अनुमिता—तर्किता, निरन्तरमेव जलदानार्थं सेवकानां समाह्वानश्रवणा-
दिति भावः, घोरा—द्राक्षणा, आतुरस्य—रोगिणः, दृषा—पिपासा यस्मिन् तादृशे,
चारच्चरजनितप्रचण्डमुखशेषादौ दुःसहदृशोपमर्द्ददर्शनात् इति भावः । तुषारंति ।
—तुषारंण—नीहारंण, तद्वता द्रव्यादिना वा, परिकरितः,—संयुक्तः ; यद्वा,—

स्नेतार्द्रकर्पटार्पितकर्पूरपरागश्रीतलीकृतशलाके, (७७) नाश्यान्-
पङ्कलियमाननवभाण्डगतगण्डूषप्रहणमस्तुनि, तिम्यत्कोमल-
कमलिनीपलाशप्रावृतमृदुमृणालके, समालनीलोत्पलपूली-
सनाथ-सलिलपानभाजनभुवि, धारानिपातनिर्वाप्यमाण-

गुधारस्य—हिमस्य, परिकरः,—समारम्भः, घनसन्निवेशः इत्यर्थः, तज्जातः यः करकः,
—वर्षोपलः, “वरप्” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धः जलसङ्घातविशेषः इत्यर्थः ; यद्वा,—गुधारस्य
परिकरितः,—मिलितः, यः करकः,—कमण्डलुः, (“कमण्डली च करकः” इत्य-
मरः) तेन, तत्र स्थापनेनेत्यर्थः, शिशिरौकियमाण—श्रीतलीक्रियमाणम्, उदञ्चितम्
—अर्द्धोदकं तत्रं यस्मिन् तथोक्ते, (“तत्रं ह्यदश्चिन्मयितं पदाम्बुङ्गांस्तु मिर्जलम्”
इत्यमरः) । स्नेनेति ।—स्नेते—ग्रन्थे, धीते इत्यर्थः, आर्द्रं—जलसिक्ते इत्यर्थः, कर्पटे
—और्णवस्त्रखण्डे, अर्पितैः,—निहितैः, कर्पूराणां—धनसाराणां, [रूपधातोः “खर्ज्जि-
—” (उ० ४ पा० २० सू०) इत्यादिना ऊरप्रत्यये लत्वाभावे रूपं] परागैः,—
रजोभिः, श्रीतलीकृताः,—शिशिरौकृताः, शलाकाः,—शिलाकणिकाः ; यद्वा,—
सीसकादिद्रुतवर्तुलायतद्रव्यविशेषाः इत्यर्थः, श्रीरौहदयादिषु चक्षुःश्रवणाद्यातिसुकुमा-
राङ्गेषु च तस्य प्रयोगेण चणिकशैत्यविनोदानुभवात् इति भावः यत्र तथोक्ते ।

(७७) नाश्यानेति ।—नाश्यानेन—अघनेन, तरलेन इत्यर्थः, (आङ्पूर्वकस्य
“श्यायते” इत्यस्य निष्ठायां रूपं, पद्यात् नञ्समासः] पङ्कन—कर्दमेन, मुखशेष-
प्रशमनाय श्रीतलीकरणार्थमिति भावः, लियमानं,—दिद्यमानं, यत् नवं—नूतनं, भाण्डं
—घटः, तद्वत्—तवस्थं, गण्डूषप्रहणाय—मुखपूरणाय इत्यर्थः, (“गण्डूषो मुखपुर्णोभ-
पुष्करप्रसृत्वोन्मिते” इति मेदिनी) मस्तु—दधिभवं मण्डं, दध्न उपरिभागात् निःसृतं दधि-
सम्पृक्तं जलमित्यर्थः यत्र तादृशे, तस्य मुखशेषाद्युपशमकरगुणवत्त्वात् इति भावः,
(“मण्डं दधिभवं मस्तु” इत्यमरः) । तिम्यदिति ।—तिम्यता—आर्द्रोभवता, सद्यः
आनीततया जलसम्पृक्तेन इत्यर्थः, कोमलेन—मृदुना, कमलिनीपलाशेन—पद्मिनीपत्रेण,
प्रावृतानि—आच्छादितानि, मृदूनि—कोमलानि, मृणालकानि—उशीराणि, विसानि
वा यस्मिन् तथोक्ते, (“मृणालं नलदे क्लीवं पुनपुंसकयोर्विसे” इति मेदिनी । नलदम्
—उशीरम्) एतत्स्यग्रात् अङ्गादहस्य कथञ्चिदुपशम स्यादिति द्रव्यगुणविदामाशयः ।
समालेति ।—समालानां—नालसहितानां, नीलोत्पलानाम्—द्रव्दीवराणां, पूलीभिः,—
समूहेः, सनाथा—युक्ता, आच्छादितेति यावत्, सलिलपानभाजनानां—जलपात्र-
पात्राणां, भूः,—स्थानं यस्मिन् तथोक्ते, सुरभितां श्रीसलताश्च नेतुं भूमौ सनाथ-

क्वथिताभ्रसि, (७८) पटुपाटलशर्करामोदमुचि,
 मञ्चक्वथितसिकतिलकर्करीविश्रान्तातुरचक्षुषि, (७९)
 सजलशेवलवलयितगलहोलयन्त्रके, गल्बर्कशालाजिरो-
 ह्रासितलाजसक्तुनि, पीतमसारपारीपरिगृहीतकर्कशर्करे,

नैःलोत्पलसमृद्धं बिम्बस्य तदुपरि सजलपात्रं स्थापितवान् इति भावः । धारयति ।—
 धाराणां—प्रपातानां, जलस्येति भावः, निपातेन—पातनेन, निर्वाप्यमाणानि—
 शीतलीक्रियमाणानि, क्वथितानि—उष्णीकृतानि, अभ्रांसि—क्षालानि यस्मिन् तादृशं,
 त्वरितशैलीपयोगाशयेति भावः ।

(७८) पटुति ।—पटु—प्रवृद्धं यथा तथा, पाटलायाः,—श्वेतरक्तवर्णायाः,
 शर्करायाः,—पुष्परेष्वीः, (“शर्करा स्यादगन्धमृदि पुष्परेणु-पिश्याचयोः । इक्षुपाक-
 विशेषे च पुमान् सैश्व मागयोः” इति रभसः) आमीदं—सौरभं, मुञ्चति—त्यज-
 तोति तस्मिन् । मञ्चकेति ।—मञ्चकम्—आधारविशेषः, तत्र क्वथिता—क्वथिता,
 सिक्ततिला—सिक्ततामयी, प्रायशी बालुकानिर्मितेति भावः, [सिक्तताशब्दात्
 “दृश्यं लुबिलचौ च” (५।२।१०५ पा०) इतीक्षुचि रूपं] या कर्करी भाण्डभेदः,
 जलाधारविशेषः इत्यर्थः, (“कर्करी भाण्डभेदे नादपण्ये कठिने विषु” इति मेदिनी)
 तस्या विश्रान्ते—कृतविश्रामे, निश्चलतया अवस्थिते इति यावत्, अतिदृष्टान्तत्वादिति
 भावः, आतुरस्य—पीडितस्य राज्ञः, चक्षुषी—नयने यत्र । [“विश्रान्तातुरचक्षुषि” इत्यत्र
 “विश्रान्तान्तरचक्षुषि” इति पाठे,—आन्तरे—अन्तर्निर्लीने, रोगातिशयात् कोटं
 गते इति भावः, चक्षुषी, राज्ञ इति भावः यस्मिन् यस्य वा तद्योजने ।

(७९) सजलति ।—सजलैः,—जलसङ्घितैः, [“सजल—” इत्यत्र “सरल—”
 इति पाठे,—सरलैः,—ऋजुभिः, दीर्घैरिति यावत्] शैवलैः,—शैवालैः, वलयितं—
 वेष्टितं, गलत्—स्यन्दमानं, शोलयन्त्रकं—सहस्रधारितं प्रसिद्धं बहुच्छिद्रं जलयन्त्रं
 यस्मिन् तद्योजने, सदनस्य शैलविधानार्थम् इति भावः । गल्बर्केति ।—गल्बर्कः,—
 मणिविशेषः, तस्य शालाजिरः,—शरावः, गल्बर्कनिर्मिते इति यावत्, (“स्याच्छरा-
 वन्तु मार्त्तकः शालाजिरः” इति विक्राण्डशेषः) तत्र उह्रासिताः,—उह्रासिताः,
 लाजसक्तवः,—अचतसक्तवः, भृष्टधान्यचूर्णानि इत्यर्थः यत्र तद्योजने, कदाचित्
 पय्यार्थमिति भावः । पीतेति ।—पीतः,—पीतवर्णः, ग्री मसारः,—मणिविशेषः, तस्य
 पारी—शरावविशेषः, (“पारी पात्रशरावयोः” इति विश्वः) तत्र परिगृहीताः,—
 स्थापिताः, कर्कशर्कराः,—श्वेतशर्करा यत्र तादृशे ।

(८०) शिशिरौषधरसचूर्णविकीर्णस्फटिकशक्तिशङ्खसञ्चये, सञ्चित-
प्रचुरप्राचीनामलकमातुलुङ्गद्राक्षादाडिमादिफले, (८१) प्रति-
ग्राहितविप्रविप्रकीर्त्यमाणशान्द्युदकविप्रुषि, प्रेष्यापेथ्यमाण-
ललाटलेपोपदिग्धदृषदि धवलगृहे स्थितं, (८२) परलोक-
विजयाय नौराज्यमानमिव ज्वरज्वलनेन, अनवरतपरिवर्तनैः
तरङ्गिणि शयनीये शेषमिव विषोषणा क्षीरोदम्बति विचेष्टमानं,

(८०) शिशिरिति ।—शिशिरौषधानां—शैत्यकारकाणाम् औषधानां, रसेः,—
द्रवेः, चूर्णः—क्षोदक, अवकीर्णः,—आकीर्णः, परिपूर्या इत्यर्थः, स्फटिकाणां—
स्वनामख्यातमणीनां, शक्तीनां—सुक्तास्फीटाणां, शङ्खानां—कम्बुनाथ, सञ्चयाः,—समृद्धाः
अस्मिन् तथोक्ते, सर्वेषां शैत्यगुणाधायकत्वात् इति भावः । सञ्चितेति ।—सञ्चितानि—
अङ्गहीतानि, औषधार्थमिति भावः, प्रचुराणि—प्रभूतानि, प्राचीनानां—पुरातनानाम्,
आमलकानां—धात्रीफलानां, प्राचीनामलकानां—पानीयामलक इति स्थातानाम्
आमलकविशेषाणां वा, मातुलुङ्गानां—बीजपूराणां, जम्बीरविशेषाणामित्यर्थः, द्राक्षाणां
—गृहीकानां, दाडिमादीनाञ्च फलानि यच्च तादृशे ।

(८१) प्रतिग्राहितेति ।—प्रतिग्राहिताः,—प्रतिग्रहं ग्राहिताः, दत्तदक्षिणा
इति यावत्, ये विप्राः,—ब्राह्मणाः, तैः विप्रकीर्त्यमाणाः,—समन्तात् विचिद्यमाणाः,
शान्द्युदकानां—शान्तिजलानां, विप्रुषः,—विन्दवः अस्मिन् तथोक्ते, सदक्षिणं
शान्द्युदकानां यद्वर्णेन लरितफलावासेः इति भावः, (“पृथन्तिविन्दुपृथताः पुमांसो
विप्रुषः स्त्रियः” इत्यमरः) । प्रेष्येति ।—प्रेष्याभिः,—दासीभिः, पेथ्यमाणेन—चूर्ण-
भागेन, ललाटलेपेन—भाललेपनद्रव्येण, उपदिग्धाः,—प्रलिप्ताः, दृषदः,—शिला
अस्मिन् तथोक्ते, धवलगृहे—स्फटिकशिलानिर्मिते सुषालिने वा भवने ।

(८२) परलोकेति ।—परलोकस्य—स्वर्गस्य, विजयाय—आत्मसात्करणाय,
स्वाभायेत्यर्थः, ज्वरज्वलनेन—ज्वराग्निना, नौराज्यमानमिव—निर्मञ्ज्जमानमिव,
क्रियमाणाऽऽरविक्रियमिवेत्यर्थः, इत्युत्प्रेक्षा, विजयाय प्रस्थितस्य जिगीषीः नौराजना
क्रियते इति प्रसिद्धिः । अनवरतपरिवर्तनैः,—शय्यायां निरन्तरलोठनैः, तरङ्गिणि—
भङ्गमिति, सङ्कीचशालिनि इत्यर्थः, शयनीये—शय्यातले, क्षीरोदम्बति—क्षीरसामरे,
विषोषणा—विषोषादेन, विचेष्टमानं—लुठनं, शेषमिव—अनन्तनाममिव । अत्र शेषेण
सङ्कापेभ्यः साम्योच्चादुपमासङ्कारः ।

(८३) मुक्ताफलबालुकाधूलिधवलितं जलधिमिव क्षयकाले
शुष्यन्तं, (८४) कालेन कैलासमिव दशाननेन उद्भ्रियमाणम्,
अविरतचन्दनचर्चापराणां परिचारकाणाम् अत्युष्णावयव-
स्पर्शभक्षीभूतोदरैः इव धवलैः करैः स्पृश्यमानं, लोकान्तर-
प्रस्थितं स्थासुना स्वयशसेव चन्दनानुलेपनच्छलेन
आपृच्छ्यमानम्, (८५) अविच्छिन्नदीयमानकमलकुमुदेन्द्री-
वरदलं कालकटाक्षपतनशवलमिव शरीरम् उद्वहन्तं,

(८३) मुक्तेति ।—मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, बालुका इव—सिकता इव, धूलयः,
—चूर्णानि, ताभिः धवलितः,—शुभ्रीकृतः, तापशान्तये स्वभावश्रीतलतचूर्णलेपनादिति
भावः ; अन्वयः,—मुक्ताफलानामिव बालुकानां धूलयः,—सिकता इति यावत्, ताभिः
धवलितः तम्, अग्निश्रीकृतात् इति भावः, क्षयकाले—कल्पात्, शुष्यन्तं—शोषं गच्छन्तं,
अचक्षुरपेक्षोदितस्य द्वादशात्मनो दिवाकरस्य प्रस्तरकिरणसम्पर्कात् इति भावः ।

(८४) कालेनेति ।—कालेन—यमेन, कृष्णवर्णेन च, दशाननेन—रावणेन,
उद्भ्रियमाणम्—उत्त्वियमाणं, स्वभावासे नेतुमभीष्टयेति भावः । अविरतेति ।—
अविरतम्—अविच्छिन्नं यथा तथा, चन्दनचर्चायां—चन्दनरसलेपने, घटसितचन्दन-
प्रलेपे इत्यर्थः, पराणां—निवृत्तानामित्यर्थः, परिचारकाणां—भृत्यानाम्, अतीति ।
—अत्युष्णानाम्—अतिसन्तप्तानाम्, अवयवानाम्—अङ्गानां, स्पर्शेन—सम्पर्केन,
भक्षीभूतानि—दग्धानि, उदराणि—मध्यदेश इत्यर्थः, तलदेश इति यावत् शेषं
तथाभूतेरिव, धवलैः,—श्वेतैः, चन्दनसम्पर्कादिति भावः, करैः,—हस्तैः, स्पृश्यमानं
—संवाद्यमानम् ; परलौकिके प्रस्थितं—लोकान्तरप्रस्थानाय उद्यतमित्यर्थः, अत एव
स्थासुना—स्थितिशीलेन, [“क्वाजिस्थस्य गुरुः” (११११३८ पा०) इति गुरुप्रत्यये
रुपं] स्वयशसेव—निजकौर्त्त्येव, आपृच्छ्यमानम्—आमन्त्र्यमाणम्, आश्रिताणां प्रभोः
प्रस्थानादौ पृच्छादिसज्जनाचारवत्त्वात् इति भावः ।

(८५) अविच्छिन्नेति ।—अविच्छिन्नम्—अनवरतं, दीयमानानि—निधीयमानानि,
कमलानां—पद्मानां, कुमुदानां—कैरावाणाम्, इन्द्रीवराणां—नीलोत्पलानाञ्च, हलानि—
पद्माणि यस्मिन् तथोक्तम्, अत एव कालस्य—यमस्य, कटाक्षाणाम्—अपस्त्रवौक्षणां,
रक्तश्वेतकृष्णवर्णविशिष्टत्वात् कमलादिसदृशानामपाङ्गदर्शनागमिति भावः, पतनेन—
निवेपेण, श्रवणमिव—चित्रमिव, विविधवर्णरञ्जितमित्यर्थः, शरीरं—करीबम् ।

(८६) निविडदुकूलपट्टनिपीडितकेशान्तकथ्यमानकष्टवेदना-
ऽनुबन्धं मूर्धानं धारयन्तं, (८७) दुर्धरवेदनोन्नमनीलशिरा-
जालकरालेन च कालकराङ्गुलिलिख्यमानलेखाख्यातमरणा-
वधिदिवससङ्ग्रहानेन इव ललाटफलकेन भयमुपजनयन्तम्,
(८८) आसन्नयमदर्शनोद्देगादिव च किञ्चिदन्तःप्रविष्टतारकं,
शुष्यदृशनपङ्क्तिप्रसृतधूसरदीधितितरङ्गिणीं मृगदृष्टिकामिव
उष्णां निश्वासपरम्पराम् उद्वहन्तम्, (८९) अत्युष्ण-
निश्वासदग्धया इव श्यामायमानया रसनया निवेद्यमान-

(८६) निविडेति ।—निविडेन—दृढेन, दुकूलपट्टेन—क्षौमवस्त्रखण्डेन,
निपीडितः,—दृढनिबद्ध इत्यर्थः, यः केशान्तः,—केशप्रान्तभागः, ललाटादिदेशं
इत्यर्थः, तेन कथ्यमानः,—आवेद्यमानः, कष्टः,—कृच्छ्रः, वेदनाऽनुबन्धः,—व्यथानैरन्तर्ग-
तस्य तथाभूत, मूर्धानं—मूलकं, (“मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(८७) दुर्धरेति ।—दुर्धरया—दुःसहया, वेदनया—पीडया, शिरस इति भावः,
उन्नमत्—उद्वहन्तम्, यत् नीलं—कृष्णं, शिराणां—नाडीनां, जालकं—समूहः, तत्र
करालं—दन्तुरं, व्याप्तं वा तेन; कालेति ।—कालस्य—अन्तकस्य, कराङ्गुलिभिः,
—हस्ताङ्गुलिभिः, [“कालकराङ्गुलिभिः” इत्यत्र “कालाङ्गुलिभिः” इति पाठः,—
कालस्य—यमस्य, अङ्गुलिभिः, करस्य इति भावः] लिख्यमानया—अङ्गमानया,
लेखया—रेखया, ख्यातं—प्रकाशितं, मरणस्य—मृत्योः, अवधिदिवसानां—मर्यादा-
दिनानां, सङ्ग्रहानं—गणना यस्मिन् तेनेव ।

(८८) आसन्नंति ।—आसन्नम्—आगतप्रायं, यमस्य—कृतान्तस्य, दर्शनम्—
अवलोकनं, तेन उद्देगः,—भीतिः तस्मादिव, किञ्चित्—इष्टम्, अन्तरिति ।—अन्तः-
प्रविष्टा—कोटरं गता, तारका—कनीनिका यस्य तम् । शुष्यदिति ।—शुष्यन्त्याः,
—शीघ्रं गच्छन्त्याः, दृशनानां—दृष्टानां, पङ्क्तिः,—श्रेण्याः, प्रसृताः,—निःसृताः, याः
धूसराः,—इष्टं पाशुवर्णाः, दीधितयः,—मयूखाः, तासां तरङ्गाः,—ऊर्मयः सन्ति
अस्यामिति तथोक्ताः, मृगदृष्टिकामिव—मरीचिकामिव, उष्णां—तप्तां, निश्वास-
परम्परां—निश्वासततितम् ।

(८९) अत्युष्मेति ।—अत्युष्मेः,—अतिसन्नेः, निश्वासेः,—नासावायुभिः, दग्धा-
—भस्मीभूता तथा इव, दग्धानां वैदग्ध्योत्पत्तेः इति भावः, श्यामायमानया—

दारुणसन्निपातारम्भम्, (८०) उरःस्थलस्थापितमणिमौक्तिक-
हाराचन्दनचन्द्रकान्तं कृतान्तदूतदर्शनयोग्यमिव आत्मानं
कुर्वीषम्, (८१) अङ्गभङ्गवलनोत्तिष्ठसभुजयुगलं पर्यस्तहस्त-
नखमथूहैः धाराशृङ्गमिव तापशान्तये रचयन्तं, (८२) नेदिष्ठ-
सलिलमणिकुट्टिमादर्शोदरेषु निपतद्भिः प्रतिविम्बैरपि सन्तापाति-

श्यानतामापद्यमानया, [“खोहतादि—” (३।१।१३ पा०) इत्यादिना क्लृप्ततात्
ज्ञानच्] रसनया—जिह्वया, घोरसन्निपातिकज्वरे रसना क्लृप्ता भवति इति
बैद्यके ; निवेद्यमानेति ।—निवेद्यमानः,—कथ्यमानः, विज्ञाप्यमान इत्यर्थः,
दारुणस्य,—भीषणस्य, सन्निपातस्य—दीषवयसम्भूतस्य ज्वरस्य, आरम्भः,—उपक्रमः
यस्य तथोक्तम् ।

(८०) उरःस्थलेति ।—उरःस्थले—वर्धसि, स्थापिता,—निहिताः, तापशान्तये
इति भावः, मणीनां—रत्नानां, मौक्तिकानाञ्च—मुक्ताफलानाञ्च, हारा,—एका-
वल्याः, चन्दनानि—श्रीखण्डानि, चन्द्रकान्ताश्च—तदाख्यमणिभेदाश्च यस्य तम् ; अतः
एव कृतान्तेति ।—कृतान्तः,—अन्तकः, राजा इति भावः, तस्य दूतेन—वार्तावहेन,
दर्शनं—साक्षात्कारः, तस्य योग्यः,—अनुरूपः तमिव, राजाकरदूतानां सन्निधौ
स्वस्य ऐश्वर्याधिक्यप्रदर्शनाय राजभिः सुसज्जितैर्भूयते इति भावः ; कृतान्तदूतानां दर्शन-
योग्यं वा, आ-जीवनात्तथाविधालङ्कारालङ्कृतनयनाभिरामरूपादर्शनात् इत्याशयः ।
[पूर्वपदसङ्घस्य उत्तरपदसङ्घहेतुकत्वात् काव्यलिङ्गम्, अतिशैत्यसम्पादकानां मौक्तिक-
हारादीनाञ्च विन्यासेनासन्नसूच्योः दाहज्वरेण प्रकटनात् यमदूतदर्शनयोग्यत्वमात्मनि
सम्भावनादुत्प्रेक्षा चेत्यनयोः सङ्करः] ।

(८१) अङ्गेति ।—अङ्गानाम्—अवयवानां, भङ्गः,—भोटनं, “गामोडा” इति
कङ्कभाषा, तथैव वलनं—सञ्चालनं, तेन उत्तिष्ठतम्—उत्थितं, सभुजयुगलं—बाहुद्वयं
येन तथोक्तम्, अत एव पर्यस्ताः,—समन्तात् प्रसृताः, हस्तयोः,—करयोः, नखानां
मथूखाः,—किरणाः तैः, धाराशृङ्गं—“फोयारा” इति प्रसिद्धं जलधाराकारं,
दाहाद्वितस्य तादृशशृङ्गे अवस्थानस्य विधानात् इति भावः, रचयन्तं—कल्पयन्तम्,
उत्पीलितकरयोः अधोमुखीभूतैः नखैः प्रकृतानां शुभकिरणानां अलङ्काररूपेण
ब्रवीयमानत्वादिति भावः ।

(८२) नेदिष्ठेति ।—नेदिष्ठेषु—अतिसन्निहितेषु, (अतिक्रम्यन्तात् “अति-
आवने—” (३।१।५५ पा०) इत्यादिना इष्टनि “अतिक्रम्यन्तात्—” (५।१।६९ पा०)

शयमिव कथयन्तं, सृशन्तीं प्रणयिनीमिव विश्वासभूमिं
मूर्च्छां बहु मन्यमानम्, (८३) अन्तकाङ्क्षानाक्षरैः इव सभय-
भिषग्दृष्टैः अरिष्टैः आविष्टं, महाप्रस्थानकाले स्वसन्तापसन्तानम्
आप्तद्वयेषु सञ्चारयन्तम्, अरतिपरिगृहीतम् ईर्ष्या इव

इत्यादिना नेदादेशः] सखिलेषु—जलेषु, मञ्चिकुट्टिमानां—मञ्चिमयगृहतलानाम्,
आदर्शानां—दर्पणानाम्, गृहस्थितानामिति भावः, उदरेषु—अभ्यन्तरेषु, निपतङ्गिः,—
प्रतिपत्तङ्गिः, प्रतिविम्बैरपि—प्रतिवृत्तिभिरपि, आतुरस्य राश इति ज्ञेयः, प्रतिविम्बानामपि
इतादृशः सन्तापः यत् तच्छमनाय तैरपि सखिलादिकं प्रविश्यते, का कथा राशः सन्तापक
इति भावः । प्रणयिनीमिव—प्रेयसीमिव, सृशन्तीं—शरीरं परासृशन्तीं, जायमानाम्,
आशयन्तीमित्यर्थः, विश्वासभूमिम्—अतिविश्रुतां, वि—विश्रुतानाम्, आयतानामिति भावः,
ज्ञासानां—निश्चासानां, महाज्ञासानामित्यर्थः, भूमिः,—स्थानं तामिति च, हेतुभूतामिति
भावः, मुमूर्षीः संज्ञालोपे निश्चासानाम् अत्यायतलं प्रसिद्धम् ; तदवस्थायां सन्तापानुभवा-
भावात् मूर्च्छायाः यातनाप्रशमकत्वेन विश्वासभूमित्वमिति वा, अत एव बहु मन्यमानम्
—अतिशयेन आदर्यमाणं, सुचिकित्सकत्वादिति भावः ; यद्वा,—विश्वासभूमिं
सृशन्तीमित्यन्वयः, विश्वासस्थानत्वं गतवतीम्, अतिविश्रुतामिति तु तदर्थः ।

(८३) अन्तकेति ।—अन्तकस्य—यमस्य, आङ्गानम्—आकारणां, तस्य अक्षराणां
—वर्णां तैरिव, “आगच्छ राजन् ! मदालस्यम्” इत्येवंरूपैः इति भावः, तेषां
नियतमृत्युश्लेषकत्वात्, सभयेति ।—सभयैः,—विभ्यङ्गिः इत्यर्थः, भिषग्भिः,—
चिकित्सकैः, दृष्टानि—अवलोकितानि तैः, अरिष्टैः,—मरश्चिद्वैः, नियतमृत्युबोधक-
लक्षणेति भावः, “नियतमरणाख्यापकं लिङ्गमरिष्टम्” इत्युक्तेः, आविष्टं—युक्तम् ।
महेति ।—महत् प्रस्थानम्—अन्तकसदनगमनमित्यर्थः, “शङ्खे तैले तथा मांसे”
इत्यादिनियमे यावाश्चब्दवत् प्रस्थानशब्दस्यापि महीपपदस्य प्रोक्तायैवोपकल्पदर्श-
नात्, तस्य कालः,—समयः तस्मिन् । स्वसन्तापानां—निजव्यथानां, सन्तानः,—
समूहः तम्, आप्तद्वयेषु—स्वजनमनःसु, सञ्चारयन्तं—सङ्ग्रामयन्तं, स्वजनान्
जित्वा सन्तापयन्तमिति यावत्, पुनरागमनकप्रस्थानेऽपि अखिकाक्षीयविधिनोऽसङ्गः,
किं पुनरपुनरागमनके इत्याशयः । अरतिपरिगृहीतम्—अरतिः,—एकवचन-
स्थितिः, अस्थिरत्वा इत्यर्थः, वस्तुवैराग्यं वा, काचित् गरीति ध्वनिः, [अत एव
लिङ्गात् समासोक्त्यलङ्कारः] तथा परिगृहीतः,—आश्रितः तम्, अत एव ईर्ष्यायैव—

क्षायया मुच्यमानम्, (८४) उदयोगमिव उपद्रवाणां, सर्वस्वमौच-
मिव चामतायाः, हस्तीकृतं विहस्ततया, विषयीकृतं वैषम्येण,
चेत्रीकृतं चयिण, गोचरीकृतं ग्लान्या, दष्टं दुःखासिकया, आत्मी-
कृतम् अस्वास्थ्येन, विधेयीकृतं व्याधिना, क्रोडीकृतं कालेन,
लक्ष्मीकृतं दक्षिणाश्रया, पीतमिव पीडाभिः, जम्बमिव जागरेण,

वचिषेव, क्षायया—कान्ध्या, अपरया कान्धयेति ध्वनिः, मुच्यमानं—परिक्रियमाणं,
उपद्रोमुखभविषेवाकान्तयेति भावः, दुःखवेदनया अधीरं निम्नमुच्येति तात्पर्यम् ।

(८४) उदयोगमिव—उपक्रममिव, स्वपराक्रमप्रदर्शनाय विविधचेष्टायाः स्नान-
मिवेत्यर्थः, उपद्रवातिशययुक्तमिति भावः, उपद्रवाणां—रोगारम्भकदोषप्रकीपजन्याना-
मन्वविकाराणां, हिक्कामूर्च्छाऽतीसारादीनामिति यावत् । सर्वस्वमौचमिव—सर्वेषाम्
अस्त्राणाम्—आयुधानां, मौचः,—निक्षेपः तमिव, चामतायाः,—चौषतायाः, चौष-
तया सर्वेषा आक्रान्तमिति भावः । विहस्ततया—व्याकुलीभावेन, (“विहस्तव्याकुली
सुनो” इत्यमरः) हस्तीकृतम्—आयत्तीकृतमित्यर्थः, [इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा]
चत्याकुलमिति भावः । वैषम्येण—विषमावस्थया, दाहयावस्थेत्यर्थः, विषयीकृतं—
स्वगोचरीकृतं, आयत्तीकृतमित्यर्थः, विषमावस्थाप्राप्तमिति भावः । चयेण—मात्रेण,
अत्यतया इति यावत्, घातूनामिति भावः, चेद्रीकृतं—स्थानीकृतम्, आधारीकृत-
मित्यर्थः, चौषघातुकमिति भावः । गोचरीकृतं—विषयीकृतं, कवलितमित्यर्थः,
ग्लान्या—वेदनाविशेषोद्भवेन हर्षाभावेनेत्यर्थः, अतीव ग्लानमिति यावत् । दष्टं—
अक्षं, दुःखासिकया—कटावस्थानेन, शय्याऽऽसनादिष्वपि अनुभूतक्लेशमिति यावत् ।
बहा,—दुःखासिकया—क्लेशखञ्जेन, दष्टं—चतम् । आत्मीकृतम्—आयत्ततां नीतम्,
अस्वास्थ्येन—रोगजनितेन क्लेशेन, आत्मीयमिति मत्वा अस्वास्थ्येनाश्रितं, जम्बमपि
नानुभूतस्वास्थ्यमिति भावः । विधेयीकृतं—आश्रयीकृतम्, आयत्तीकृतमित्यर्थः,
(“विधेयी विनययादौ वचनेस्थित आश्रयः” इत्यमरः) अविचारेण प्रतिपालित-
व्याध्यादेशमिति भावः । क्रोडीकृतम्—उत्सङ्गं नीतमित्यर्थः, कालेन—कृतकालेन,
जचिरमेव कालभवनमनमोन्मुखमिति भावः । लक्ष्मीकृतं,—दृष्टं, दक्षिणाश्रया
—दक्षिणया दिशा, यमपाक्षितयेति भावः । पीतमिव—यक्षमिव, कङ्कालमादाव-
शेषत्वादिति भावः । जम्बमिव—जञ्चितमिव, जागरेण—अनिद्रया, व्याधिजदुःखेन

निगोर्णमिव वैवर्ण्येन, (८५) ग्रासीकृतं गात्रभङ्गेन, क्रियमाण-
मिव विपद्भिः, वण्टमानम् इव वेदनाभिः, लुण्ठमानमिव दुःखैः,
आदित्सितं दैवेन, निरूपितं नियत्या, घ्रातम् अनित्यत्वेन, अभि-
भूयमानम् अभावेन, परिकलितं परासुतया, दत्तावकाशं क्लेशस्य,
निवासं वैमनस्यस्य, समीपे कालस्य, अन्तिकेऽन्त्योच्छ्वासस्य, मुखे

निद्राभावादिति भावः । निगोर्णमिव—कवलितमिव, वैवर्ण्येन—मालिन्धेन,
रोगजननेन कान्तिच्छायात् अतीव विषर्णमिति भावः ।

(८५) गात्रभङ्गेन—“गा मोह” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धेन देहमोटेनेन, ग्रासी-
कृतं—कवलीकृतम्, [अत्र “इव” पदाप्रयोगात् प्रतीयमानक्रियोपेक्षाऽलङ्कारः]
दोषप्राप्त्यात् निरन्तरकृतगात्रभङ्गमिति भावः । क्रियमाणमिव—चोर्थमाचमिव,
नूयमानमिवेत्यर्थः, विपद्भिः,—आपद्भिः, विपदाक्रान्तमित्यर्थः । वण्टमान-
मिव—विभज्यमानमिव, मुखे नासिकायाश्च घ्रातेन, चक्षुषि कीटप्रविष्टत्वेन,
कर्णे बाधिर्येण, एवम् एकैकस्मिन् अङ्गे एकैकया वेदनाया विभज्य गृह्यमाण-
मिवेत्यर्थः । लुण्ठमानमिव—स्वातन्त्र्यात् वश्याङ्गीकारत्वेन बलपूर्वकं नूयमानमिव,
अतीव दुःखमनुभवन्तमित्यर्थः । आदित्सितं—यधीतुमिष्टम्, [आददातेः सनि
“सनि—” (७:४:५४ पा०) इत्यादिना अत्र इति “निष्ठा” (१:१:१०२ पा०)
इति कर्मणि क्तः] दैवेन—प्राक्त्वेन कर्मणा, देवानां समूहः देवं तेन, देव-
समूहेन इत्यर्थो वा । निरूपितं—निर्द्धारितं, यद्विधायिते भावः, नियत्या—भाग्येन,
(“भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः” इत्यमरः) । घ्रातमिव—सृष्टमिव, अनित्यत्वेन—
अस्थायित्वेन, अविरमेव नश्यमानत्वात् इति भावः । अभिभूयमानम्—आक्रम्यमाणम्,
अभावेन—अविद्यमानतया । परिकलितं—कवलितं, परासुतया—घ्रातपक्षवतया,
गतप्राप्ततया इत्यर्थः, सुतधर्मेणेति यावत्, (“परासुप्राप्तपक्षवपरितप्रेतसंस्थिताः । सुत-प्रसूतौ
जिह्वेते” इत्यमरः) । दत्तः,—अर्पितः, अवकाशः,—स्थानं येन तं, क्लेशेन यदृच्छ्या
निरन्तरं क्रियमानमिति भावः । निवासम्—आश्रयं, वैमनस्यस्य—विकृतमनस्कतायाः,
विधिबोधितान् अवश्यकरणीयान् अभिलषितानसम्पाद्य असमयपरलोकगमनादृष्ट्या
मुहुर्मुहुः विमनायमानमिति भावः । “समीपे” इत्यस्य वक्तृमानमिति उत्तरेणान्वयः । कालस्य
—यमस्य, प्रायेण निधनं गतमिति भावः । अन्तिके—सन्निधी, अन्त्योच्छ्वासस्य—
अरमनिश्वासस्य, प्राणापानवायोः विधोयकपक्षेत्यर्थः । मुखे—वदने, कवली इति

महाप्रयासस्य, हारि दीर्घनिद्रायाः, जिह्वाये जीवितेशस्य वक्त-
मानं, विरलं वाचि, चलितं चेतसि, विह्वलं वपुषि, क्षीण-
मायुषि, प्रचुरं प्रलापे, सन्ततं श्वसिते, जितं जृम्भिकाभिः, परा-
धीनम् आधिभिः, (८६) अनुबद्धम् अनुबन्धिकाभिः, पार्श्वोप-
विष्टया अनवरतरोदनोच्छूननयनया गृहीतचामरिकयाऽपि
निश्चसितैः एव बीजयन्त्या विविधौषधिधूलिधूसरितशरीरया
मुहुर्मुहुः,—“आर्यपुत्र ! स्वपिषि ?” इति व्याहरन्त्या

भावः, महाप्रयासस्य—महतः क्लेशस्य । हारि—हारसमीपे, दीर्घनिद्रायाः,—चिरनिद्रायाः,
न्योरित्यर्थः । जिह्वाये—रसनाऽये, जीवितेशस्य—यमस्य, (“जीवितेशो यमे पुंसि विष्
स्वाजीवितेश्वरे” इति मेदिनी) । विरलम्—अल्पं वाचि—वाक्यकथने, वाक्यं कथयितु-
मशक्तमिति भावः । चलितं—चटं, चेतसि—चित्ते, असञ्चलेशेन विगतचित्तमित्यर्थः,
नटसंज्ञमिति भावः । विह्वलं—विबभ्रं, वपुषि—देहे, अवशशरीरमित्यर्थः । क्षीणं—क्षयं
नतम्, आयुषि—जीवितकाले । प्रचुरं—प्रभूतं, प्रलापे—असम्बद्धभाषणे, अर्थरहितवचने
इत्यर्थः, (“प्रलापोऽनर्थकं वचः” इत्यमरः) अनवरतं प्रलपन्मिति भावः । सन्ततं—
निरन्तरं, श्वसिते—वासनित्ये, पुनः पुनः अतिशयेन निश्चसन्मित्यर्थः । जृम्भिकाभिः,—
जृम्भ्यैः, वदनव्यादानपूर्वकवायुयङ्गमोचनरूपाभिः आलस्यप्रकटनक्रियाभिरित्यर्थः, जितम्
—अभिभूतं, मुहुर्मुहुः जृम्भावेगेन अवसन्नमित्यर्थः । आधिभिः,—मनःपीडाभिः, एताम्
प्रियजनान् परित्यज्य सङ्गसा एव चिराय प्रतिष्ठे इति बोधोद्भवैः इत्याशयः, पराधीनम्—
आयत्तोल्लवं, प्रियपुत्रकलवादीनामाश्रययोगसम्भावनया पीड्यमानमिति निष्कर्षः ।

(८६) अनुबन्धिकाभिः,—मात्रसन्धिपीडाभिः, यद्वा,—मुख्यानुयायिणीभिः,
प्रधानरोमावर्त्तिनीभिः मूर्च्छोपिपासादिभिः पीडाभिरिति यावत्, (“अनुबन्धः शिष्टौ
दोषोत्पादे मुख्यानुयायिनि” इति मेदिनी) अनुबद्धम्—अविच्छिन्नम्, अनुगतमित्यर्थः ।
पार्श्वोपविष्टया—पार्श्वे आसीनया, अनवरतेति ।—अनवरतेन—अविरतेन, रोदनेन
—क्रन्दनेन, उच्छ्वसे—स्वीते, नयने—क्षीयने यस्याः तथाभूतया, गृहीतचामरिकया
—धृतबाल्यजनया, चामरीय बीजयन्त्येति यावत्, निश्चसितैः,—मुहुर्मुहुः पतद्भिः
दीर्घनिद्रासुरिति यावत् । विविधेति ।—विविधानां—नानाप्रकाराणाम्, औषधीनां—
सेवीयवृक्षकलकलतादीनां, धूलिभिः,—धूयैः, धूसरितम्—ईदृशत्वाद्भूतं, शरीरं—मात्रं
सङ्गाः तथाभूतया । व्याहरन्त्या—जल्पन्त्या, श्लोकसिन्धुपारादर्शनेन विस्मया-

देव्या यशोवत्या शिरसि मक्षसि च सृश्यमानं पितरम्
अद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च (८७) प्रथमदुःखसम्प्रातमप्यमानमतिः आशङ्कित
इव भागधेयेभ्यः समभवत् । अन्तकपुरवर्त्तिनमेव च
पितरम् अमन्यत । निराकृत इव च अन्तःकरणेन क्षणम्
आसीत् । अवधूतश्च धैर्येण, क्षेत्रीकृतः क्षीमेण, रिक्तीकृतो
रत्या, विषयीकृतो विषादेन, पावकमयमिव हृदयम् उद्वहन्,
विषमविषदूषितानीव मुञ्चन्ति इन्द्रियाणि बिभ्राणः, तमसा
रसातलमपि विशेषयन्, शून्यत्वेन आकाशमपि अतिशयानो न

मानयेति भावः । अत्र महाराजः आलम्बनविभावः, तस्य महाक्लेशानिर्दोषप्रभृतयः
उद्दीपनविभावाः, क्लान्तभूपातादयः अनुभावाः, मोहविषादादयश्च व्यभिचारिणः,
एतैः व्यक्तीकृतः शोकः कण्ठरसरूपतामायातः इत्यनवद्यम् ।

(८७) प्रथमेति ।—प्रथमेन—आद्येन, इतः पूर्वं कदाऽप्यननुभूतत्वात् इति
भावः, दुःखानां—मनःपीडानां, सम्प्रातेन—समागमेन, मप्यमानः—विलीयमाना,
मतिः,—बुद्धिः यस्य तथाभूतः, भागधेयेभ्यः,—दुर्भाग्येभ्यः, आसन्नपितृविनाशहेतुभ्य इति
भावः, आशङ्कित इव—आताशङ्क इव, समभवत्—समाजायत, पितृविनाशं शङ्कित-
वानित्यर्थः । अन्तकपुरवर्त्तिनमेव—यमपुरगतमेव । अन्तःकरणेन—अन्तरिन्द्रियेण,
तमसा इत्यर्थः, निराकृत इव—परित्यक्त इव, पितृमहाक्लेशदर्शनातिशोकक्षीमेण नष्टसंज्ञ
इत्यर्थः । अवधूतः,—विचक्षितः, धैर्येण विहीन इत्यर्थः, क्षेत्रीकृताते तथाभावात् इति
भावः । क्षेत्रीकृतः,—विषयीकृतः, क्षीमेण—दुःखेन, दुःखाभिभूतः इत्यर्थः । रिक्तीकृतः,
—विरहितः, रत्या—सन्तोषेण, अतिशयस्त इत्यर्थः । विषयीकृतः,—गोचरीकृतः,
विषादेन—अप्रसादेन, अप्रसन्नतयेत्यर्थः, विषम इति यावत् । पावकमयमिव—
अग्निमयमिव, महातापाग्नेः ज्वलितमिव इत्यर्थः, अतीव सक्तप्यमानमानसः इति
भावः । विषमेति ।—विषमेण—द्वारुणेन, विषेण—हृत्ताहलेन, दूषितानीव—
विकृतानीव, अत एव मुञ्चन्ति—मोहं सञ्चन्ति, विमुक्तानीति यावत्, स्वव्यापार-
रहितानीति भावः, इन्द्रियाणि—चक्षुरादीनि । तमसा—अन्धकारेण, शोकेन च,
शोकजमोहेन इत्यर्थः, (“तमो ध्यातो गुणे शोके क्लौवं वा ना विधुनुदे” इति मेदिनीः)
रसातलं—पानासलमपि, विशेषयन्—अतिशयानः, अत्यन्तमसंसृजुलात् पातालादपि

अविन्दत कर्त्तव्यम् । पश्यं च हृदयेन भियम् उत्तमाङ्गेन च गाम् ।

(८८) अविनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वा अतिदयितं तनयं तदवस्थोऽपि निर्भरस्नेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य भुजौ “एहि एहि” इति आह्वयन् शरीराङ्गेन शयनात् उदगात् । ससम्भ्रमम् उपसृतञ्च एनं विनयावनम्रम् उन्नमय्य बलात् उरसि निवेश्य, विशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्यं, मञ्जम् इव अमृतमये महासरसि, (८९) स्नान् इव महति हरिचन्दनरसप्रस्रवणे, अभिषिच्यमान इव तुषाराद्रिद्रवेण, पीडयन्

तमसाऽभिभूत इत्यर्थः । शून्यत्वेन—विरहितत्वेन, नीरूपमाकाशमिव सर्वत्रव्यसम्पन्नोऽप्यसौ पितृविशेषसम्भावनया सर्वत्रैव विरहितमिव आत्मानम् अमन्यत इति भावः, आकाशमपि—नगनमपि, अतिशयानः,—अभिभवम्, कर्त्तव्यं—तात्कालिककार्यं, न अविन्दत—न अवबुद्धे । भियं—भोति, (“भोतिर्भोः साधुसं भयम्” इत्यमरः) साशङ्कहृदयः अभवदिति भावः, उत्तमाङ्गेन—शिरसा, गां—भूमिं, पश्यन्—सृष्टवान्, भूमिपतितः पितरं प्रणमामेत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतयोः हृदयोत्तमाङ्गयोः स्पर्शरूपकक्रियाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कार इति ज्ञेयम् ।

(८८) अविनिपतिः,—भूपालः, प्रभाकरवर्द्धन इति यावत् । अतिदयितम्—अतिप्रियम् । तदवस्थोऽपि—तथा अवस्थोऽप्येत्यर्थः । निर्भरेति,—निर्भरणे—निरतिशयेन, स्नेहेन—प्रेम्णा, आवर्जितः,—वश्रीभूतः, आकृष्ट इति यावत्, मनसा—चित्तेन, न तु शरीरेण, उत्थानसामर्थ्याभावादिभिः भावः । शरीराङ्गेन—पूर्वकायेन, कटिदेशात् शिरःपर्यन्तेत्यर्थः । उदगात्—उत्तम्यौ । ससम्भ्रमं—सत्वरम्, उपसृतम्—उपगतम् । प्रेम्णा—स्नेहेन । निशाकरमण्डलमध्यं—चन्द्रमण्डलाभ्यन्तरं, तनया-स्निह्यन्त्य हृत्सन्ताननिवारकत्वेनातीव प्रीतिजननत्वात् चन्द्रमण्डलमध्यप्रवेशवान्दामनुभव इति बोद्धव्यं, चन्द्रमण्डलापि हृदयाद्वादकपौष्पगुणवत् केचनत्वेन तथाविधत्वादिति भावः ; एवममृतमयादिष्वपि उल्लेखम् । अमृतमये महासरसि—अमृतपूर्णं इति ।

(८९) स्नान् इव—स्नानं कर्त्तव्यं इव, [साधातोः “लटः—” (१।२।१२४ पा०)] इत्यादिना अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये शब्द-ज्ञानयोः विधानात् कथमत्र अचानानुगमः ? अत्र दीक्षिताः,—“सङ्कल्पितवर्त्तमाने पुनर्लङ्घयिष्यन् अधिकविधा-

अङ्गैः अङ्गानि, कपोलेन कपोलम् अववष्टयन्, निमीलयन्
पक्ष्माप्रप्रथिताजस्रास्रविस्त्राविणी विलोचने, विस्मृतज्वरसंज्वरः
सुचिरम् आलिलिङ्ग । (१००) कथङ्कथमपि चिरात् विमुक्तम्
उपसृत्य कृतनमस्कारं प्रणतजननीकम् उपागतम् आसीनश्च
शयनान्तिके पिवन् इव विगतनिमेषनिश्चलेन चक्षुषा व्यलोक-
यत् । पश्यश्च पुनःपुनः वेपथुमता पाणितलेन । क्षयक्षाम-

नार्थं, तेन प्रथसा सामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्" इति शतप्रत्ययः । हरिचन्दनेति ।
—हरिचन्दनस्य—हरिः,—शक्तस्य, इन्द्रस्येत्यर्थः, ("हरिचन्द्राकंवाताश्च..... ।शक्ते
लोकान्तरे पुमान् ॥" इति मेदिनी) प्रियं चन्दनं—देवतकविशेषः इत्यर्थः, गोशीर्षोऽस्ती
मलयैकदेशजः चन्दनभेदो वा, ("हरिचन्दनमस्त्री स्यात् देवतानां महीरुहं । नृपसकल
गोशीर्षे ज्योत्स्ना-कुडुमयोरपि ॥" इति मेदिनी) हरिः,—विष्णोः, प्रियं चन्दनं श्वेतचन्दन-
सित्यर्थो वा, तेषामतौव शैत्यगुणवत्त्वेन दाहनाशकत्वात्, तस्य रसः,—द्रव एव,
प्रस्रवणं—निर्भरः तस्मिन् । तुषारादिद्रव्येण—हिमाचलस्त्रावणेण, अङ्गैः, स्वीयैरिति
भावः, अङ्गानि, कुमारस्येति भावः, पीडयन्—वह्नाकाङ्क्षितत्वात् निविडमाग्निश्च-
स्त्रित्यर्थः । अववष्टयन्—सङ्कषयन् । निमीलयन्—मुदयन्, आत्मजाग्निषजर्षभरण
अपूर्व्यानन्दीदयात् इति भावः । पश्येति ।—पक्ष्मां—नेत्रलीलाम्, अयेषु—प्रान्तेषु,
यथितानि—सङ्गतानि, अजस्राणि—अविच्छिन्नानि, अस्त्राणि—वाष्पाणि, विस्त्रवतः—
विगलतः इति तथोक्तं, विलोचने—नेत्रे । विष्णुतेति ।—विष्णुतः,—अननुभूतः इत्यर्थः,
ज्वरस्य—दाहज्वरस्य इति भावः, संज्वरः,—सन्तापः येन तथाभूतः, ("सन्तापः संज्वरः
समौ" इत्यमरः) ।

(१००) कथङ्कथमपि—अतिक्लेशेण, अनिच्छन्नपीत्यर्थः, पुनरप्राप्तिदुर्भावनी-
दयादिति भावः । विमुक्तं—त्यक्तम् । कृतनमस्कारं—कृतप्रणामं, पिवे एव इति
भावः । उपसृत्य—समीपं गत्वा, मातुरिति भावः । प्रणतेति ।—प्रणता—वन्दिता,
जननी—माता येन तथाभूतम् । उपागतम्—उप—समीपे, आगतं—प्रत्याह्वतं,
मातृप्रणामान्तरमिति भावः । आसीनम्—उपविष्टम् । शयनान्तिके—शय्या-
मन्निधौ । विगतेति ।—विगतः,—परिहृतः, निमेषः,—निमीलनं यस्मिन् तथा-
भूतस्य, अत एव निश्चलं—स्थिरं तेन । वेपथुमता—कम्पमानेन, [वेपधातोः "ट्रितो-
ऽयुच्" (३।३।८८ प०) इत्ययुच्, ततः "तदस्य—" (५।२।८४ प०) इत्यादिना

कण्ठश्च कृच्छ्रात् इव अवादीत्,—“वत्स ! कशोऽसि” इति ।
भण्णितुं अकथयत्,—“देव ! तृतीयमहः कृताहारस्य अस्य
अयम्” इति ।

(१०१) तत् श्रुत्वा वाय्ववेगगृह्यमाणोऽक्षरं कथञ्चनमपि
आयतं निश्चस्य उवाच,—“वत्स ! जानामि त्वां पितृप्रियम्
अतिमृदुहृदयम् । ईदृशेषु विधुरयति धीमतोऽपि धियम् । अति-
दुर्द्वेरो बान्धवस्नेहः सर्व्वप्रमाथी ; अतो न अर्हसि आत्मानं
शुचे दातुम् । (१०२) उद्दामदाहज्वरदग्धोऽपि दह्ये खलु अहम्
अधिकतरम् अनेन आयुष्मदाधिना । निश्चितमिव शस्त्रं
तच्छोति मां त्वदीयः तनिमा । सुखञ्च राज्यञ्च वंशञ्च प्राणाञ्च

मतुम्] । चयेति ।—चयेषु—चौणतया, क्षामः,—चौणः, अवहृद्भ्यः इत्यर्थः, कण्ठः,
—गलदेशः, कण्ठध्वनिरिति यावत् यस्य तथाभूतः । भण्णितुं,—हर्षस्य मातुलात्मजः ।
अयम्—अस्मिन्नहनि, तृतीयम् अहः,—तयाणां पूरणभूतं दिनं, कृताहारस्य—
कृतभोजनस्य ; पथि दिवसत्रयमुपोषितवान्, इदानीमप्यसौ न भुक्तवान् इति भावः ।

(१०१) तत्—दिनत्रयभोजनमित्यर्थः । वायेति ।—वाय्ववेगेन—उद्दामाशु-
प्रवाहेन, गृह्यमाणानि—अवरुध्यमानानि, अक्षराणि—वर्णाः यस्मिन् तद्वया तथा ।
आयतं—दीर्घम् । पितृप्रियं—पिता प्रियः यस्य, पितरि प्रियो वा तं, पितृभक्तमित्यर्थः ।
अतिमृदुहृदयम्—अतिक्लामलान्तकरणम्, अत्यन्तैव मृदुःखिन त्वम् अतिविधुरतां
यतोऽसौति भावः । ईदृशेषु—एवंविधेषु, महत्स्म, दुर्गन्धिष्विति भावः । विधुरयति—
व्याकुलयति, धीमतोऽपि—बुद्धिमतोऽपि, अतिधीरस्यापीत्यर्थः, धियं—मतिं, (“धीः
प्रज्ञा श्रेष्ठायै मतिः” इत्यमरः) । अतिदुर्द्वेरः,—अतिदुःखिन ध्रियते इति तथोक्तः ;
अतिदुःखिनापि त्यक्तमशक्य इति भावः । सर्व्वप्रमाथी—सर्व्वजनव्यथाकरः । शुचे—
शोकाय, [“चतुर्थी—” (२।३।१३ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] दातुं—समर्पयितुं,
शोकाधीनं कर्तुमित्यर्थः ।

(१०२) उद्दामेति ।—उद्दामेन—अत्युत्कटेन, दाहज्वरेण—दाहप्रवर्धन-
ज्वरेण, पितृज्वरसत्पादेनेत्यर्थः, दग्धोऽपि—सन्तप्तोऽपि । दह्ये—सन्तप्ये । आयु-
ष्मदाधिना—आयुष्मत्,—द्वौर्वायुषः, वत्सस्य ते इत्यर्थः, आधिना—मनःपीडया,
मन्त्रिमित्तनेति यावत्, (“पुत्राधिर्मानसी लुप्या” इत्यमरः) । निश्चितं—तौल्यम् ।

त्वयि मे स्थिताः । यथा मम, तथा सर्वासां प्रजानाम् । त्वदि-
धानां पीडाः पीडयन्ति सकलमेव भुवनतलम् । न हि अल्प-
पुण्यभाजां वंशम् अलङ्घ्नुवन्ति भवादृशाः । (१०३) फलमसि
अतकजन्मान्तरोपार्जितस्य अकलुषस्य कर्मणः । करतलगत-
मिव कथयन्ति चतुर्णाम् अपि अर्णवानाम् आधिपत्यं ते लक्ष-
णानि । त्वज्जन्मनैव कृतार्थोऽस्मि, निरभिलाषोऽस्मि जीवि-
तव्ये । भिषगनुरोधः पाययति माम् औषधम् । (१०४) अपि
च सर्वप्रजापुण्यैः सकलभुवनतलपरिपालनार्थम् उत्पत्त्यमानानां
भवादृशां जन्मग्रहणोपायः पितरौ । प्रजाभिस्तु बन्धु-

तल्लोति—मिहलति, कृशीकरोति वा । तमिमा—तनीः,—श्रीणस्य भावः, कृशत्व-
मित्यर्थः । सुखचेत्यादि ।—त्वयि वक्ते कुशलिनि सति मम सुखादिकं सर्वमेव
अविकलं स्यास्यति इति भावः ।

(१०३) अनेकेति ।—अनेकेषु—बहवुः, जन्मान्तरेषु—पूर्वपूर्वजन्मसु, उपार्जितम्
—अनुहितं तस्य, अकलुषस्य—अनघस्य, कर्मणः,—कार्यस्य, सुकृतकृत्यस्य इत्यर्थः, फलं
—परिणामभूतः, असि—भवसि, त्वम् इति शेषः, मदीयपूर्वपूर्वजन्मार्जितवत्सुकृति-
परिणामेन पुण्यसत्त्वानस्वरूप विग्रहसत्त्वगुणसम्पन्नत्वम् उत्पद्यीसि इति भावः । करतल-
गतमिव—हस्ततलस्थितमिव, चतुर्णामपि, न त्वेकस्य दयौस्त्रयाणां वा इत्यपिकारार्थः ।
अर्णवानां—सागराणाम्, आधिपत्यं—प्रभुत्वम् । लक्षणानि—शुभचिह्नानि । त्वज्जन्म-
नैव—तव उत्पत्तिमात्रेणैव, नात्मेनेत्यर्थः ; अन्ययोगव्यवच्छेदकोऽयमेवकारः ; कृतार्थः,
—चरितार्थः, सिद्धकाम इत्यर्थः । निरभिलाषः,—निस्पृहः, जीवितव्ये—प्राणधारण-
निषयभूतवस्तुनि, सर्वगुणवतः तव जननेनैव देवादि-ऋणेभ्यो मुक्तिलाभात् प्राणधारण-
फलं प्राप्तम्, अतोऽन्यफलाकाङ्क्षाभावात् कृतकृत्योऽस्मि इदानीमिति भावः । यदि त्वं
जीवने वीतस्पृहः, तत् कथमौषधं सेवसे ? इत्यत आह, भिषगिति ।—भिषजां—
चिकित्सकानां, अनुरोधः,—निबन्धः, आयुहातिशय इति यावत्, माम् औषधं
पाययति, न तु जीवितार्थिता इति भावः ।

(१०४) पञ्चान्तरमाह, अपि चेत्यादिना । सर्वेति ।—सर्वासां प्रजानां—
जनानां, पुण्यैः,—सुकृतैः, न केवलं ममेति भावः, सकलभुवनतलपरिपालनार्थम्—
समस्तभूमण्डलरक्षणार्थम्, उत्पत्त्यमानानां—जनिष्यमाणानां, [“लटः—”] (११।१४.

मन्तो राजानः, न ज्ञातिभिः । तत् उत्तिष्ठ, कुरु पुनरेव सर्वाः क्रियाः । कृताहारे च त्वयि अहमपि स्वयम् उपयोक्ष्ये पथ्यम्” इत्येवम् (१०५) अभिहितस्य च अस्य धृष्ट्यन्निव हृदयमति-तरां शोकानलः सन्दुधुत्वे । क्षणमात्रञ्च स्थित्वा पित्रा पुनः आहारार्थम् आदिश्यमानो घवलगृहात् अवततार ; चकार च चेतसि,—“अकाण्डे खलु अयं समुपस्थितो महाप्रलयो व्यस्र इव वज्रपातः । सामान्योऽपि तावत् शोकः सोच्छ्रासं मरणम्,

पा०) इत्यादिना शानच्] भवादृशां—भवद्विधानां, जन्मयद्दृशोपायः,—जन्मयद्दृशस्य—उत्पत्तिलाभस्य, उपायः,—साधनं, निमित्तभूतौ इत्यर्थः, [उद्देश्यविधेयभावस्य नि-लिङ्गवचनेकत्वे नास्ति तन्मता इति वचनविपर्ययांसः] । पितरौ—माता च पिता च तौ ; उक्तञ्च वसिष्ठेन,—“युक्तशीणितसम्भवः पुत्री मातापितृनिमित्तकः” इति ; भवादृशां महात्मनां शरीरपरिग्रहणार्थमेव पित्रोः जीवनधारणस्य प्रयोजनीयता, तव जन्मना तत्सिद्धेः इदानीं मञ्जीवनस्य तथा नास्ति काऽप्युपयोगिता इति भावः । प्रजाभिः,—भूतलवासिभिर्जनैः, बन्धुमन्तः,—स्वजनवन्तः, राजानः,—वृषाः, न ज्ञातिभिः,—पितृादिभिः सगोत्रैः, बन्धुमन्त इति भावः ; प्रजा एव राज्ञां बन्धवः, न ज्ञातयः, परस्परपौषणादिभिः अन्यव्यतिरेकात् इत्याशयः, अतः मदभावे न त्वं निर्वान्धवो भविष्यसि, न च त्वया मदर्थे शोचितव्यं, यथा प्रजानां हितं भवति, तथा क्रियतामिति निष्कर्षः । सर्वाः क्रियाः,—स्नानाहारादिकाः इत्यर्थः, त्वयि जीवति प्रजाः स्नायाः भविष्यन्ति, तेन आत्मजीवनसवश्यमेव त्वया रक्षितव्यम्, अतः स्नानाहारादिषु नोपेक्षा कर्तव्या इति भावः । उपयोक्ष्ये—खादिष्यामि ।

(१०५) अभिहितस्य—उक्तस्य, पित्रा इति शेषः । अस्य—हृषस्य । धृष्ट्यन्निव—भ्रष्टीकरिष्यन्निव । अतितराम्—अतिशयेन । सन्दुधुत्वे—सन्दिदीपे, पितृजीवन-नैराश्यात् इति भावः । आदिश्यमानः,—आज्ञाप्यमानः, अनुबध्यमान इति यावत् । अकाण्डे—सहसा । महाप्रलयः,—कल्याणकल्पः महालयः, जन्मभावानधिकरणी-भूतकाल इत्यर्थः । व्यस्रः,—निरङ्गः, निर्लेघ इत्यर्थः । सामान्यः,—अल्पः, शोकः,—प्रियजनविच्छेदजं दुःखमित्यर्थः, सोच्छ्रासं—सनिश्वासं, मरणं—मृत्युः, मरणे निश्वासापगमः स्यात्, शोककूपे मरणे तु तत्सङ्गाव इति भावः । आसवत्त्वात् यन्मया-प्रदत्तेन मरणादतिरिच्यते शोकः इति व्यतिरेकध्वनिः ।

(१०६) अनुपदिष्टौषधो महाव्याधिः, अभस्मीकरणोऽग्निप्रवेशः, अनुपरतस्य एव नरकवासः, निज्योतिः अङ्गारवर्षम्, अशकलीकरणं क्रकचदारणम्, (१०७) अत्रणो वज्रसूचीपातः, किमुत विशेषाश्रितः ? किमत्र करवाणि ?” इति ।

(१०८) राजपुरुषेण अधिष्ठितश्च गत्वा स्वधाम (१०९) धूममयान् इव कृताश्रुपातान्, अग्निमयान् इव जनितहृदय-

(१०६) अनुपदिष्टेति ।—न उपदिष्टं—न कथितम्, औषधं—भेषजं दस्य तथाभूतः, शास्त्रीकभेषजनरहित इत्यर्थः, [“अनुपदिष्टौषधो” इत्यत्र अनुपदिष्टौषधी” इति पाठान्तरम्] महाव्याधिः—महान् रोगः, महती व्याधिः शास्त्रीयौषधेन प्रतीकारः स्यात्, शोकस्य तु न तथेति भावः । अभस्मीकरणः,—अदहन इत्यर्थः, अग्निप्रवेशोऽद्भुताहः स्यात्, शोके तु न तथा, किन्तु केष्वनं ज्वलनमिति भावः । अनुपरतस्य—असृतस्य, जीवत इत्यर्थः, नरकवासः,—नरके—निरवच्छिन्नदुःखनिलये स्थानविशेषं वासः,—अवस्थानं, सृतस्यैव पापातिरेकात् नरकेऽवस्थानं, शोकात्तस्य तु तदभावेऽपि इति भावः । निज्योतिः,—निष्प्रभम्, अङ्गारवर्षं—ज्वलदग्निस्फुलिङ्ग-वर्षः, तादृशाङ्गारवर्षेण उद्दीती दृश्यते, शोककूपे तु अन्तर्वर्षणात् वारहः निष्प्रभता एव भवतीति भावः । अशकलीकरणम्—अखण्डीकरणं, क्रकचदारणं—करपट-विपाटनं, करपटवर्कटने वस्तुनः देधा तेषा वा विपाटनं भवति, शोके तु न तथा, परं तादृशः क्लेश एवेति भावः ।

(१०७) अत्रणः,—अक्षतकरणः, वज्रसूचीपातः,—कुलिशशलाकापतनं, वज्र-सूचीपाते शरीरं क्षतं स्यात्, शोकपाते तु न तथा, किन्तु तत्पतनक्लेश इति भावः ; यदा,—हीरकसूच्यश्वेधः, हीरकस्य अतीव काठिन्यात् तेन निरखनस्य निरतिशय-क्लेशदायकत्वात् । किमुत—किं पुनः, विशेषाश्रितः ?—विशेषम् आश्रितः ? असामान्य इत्यर्थः, पितृविद्योगज इति भावः, सामान्येऽपि शोके यदा एवं क्लेशः सञ्जायते, तदा पित्रादिविद्योगजशोकस्य दारुणत्वे किं पुनर्वक्तव्यम् ? इति निष्कर्षः ।

(१०८) “राजपुरुषेण” इत्यस्य “कबलान् अगृह्णात्” इत्युत्तरैरान्वयः । राजपुरुषेण—राजलीकेन, [“वष्टी” (२।२।८ पा०) इति समासः] आधिष्ठितः,—अनुसृतः । स्वधाम—स्वभावासम् ।

(१०९) कबलान् विधिनष्टि, धूमेति ।—कृतः,—विहितः, अशूणां—वाय्वाणां, पातः,—पतनं यैः तान्, अत एव धूममयानिव—धूमात्मकानिव, धूमाच्छन्नानिव वा,

दाहान्, विषमयान् इव दत्तमूर्च्छाविगान्, महापातकमयान् इव उत्पादितघृणान्, चारमयान् इव आनीतवेदनान् कतिचित् कवलान् अगृह्णात् । (११०) आचमंश्च चामरयाहिणम् आदिदेश,—“विज्ञाय आगच्छ, कथम् आस्ते तातः” इति । गत्वा च प्रतिनिवृत्य च,—“देव ! तथैव” इति विज्ञापितः तेन अगृहीतताम्बूल एव उत्ताम्यता मनसा अस्ताभिलाषिणि सवितरि सर्वान् आहूय उपह्वरे,—“वैद्याः ? किमस्मिन्नेवविधे

धूमेन यथा दृष्टिविघातकरम् अशु आविर्भवति, तथा तत्कवलगृहणकाले उच्छ्वसित-
शोकाश्रुणा दृष्टेरवरोधादिति भावः । जङ्गितेति ।—जनितः,—उत्पादितः, तदयस्य
—अन्तःकरणस्य, दाहः,—ज्वलनं यैः तान्, अत एव अग्रिमयानिव—अनलसन्निभा-
निति यावत् । दत्तंति ।—दत्तः,—जनित इत्यर्थः, मूर्च्छायाः,—मोहस्य, वेगः,—
ज्वः, प्रसर इति यावत् यैः तान्, अत एव विषमयानिव—विषमिश्रितानिवेत्यर्थः,
विषस्य मोहजनकत्वादिति भावः । उत्पादितेति ।—उत्पादिता—अनिता, घृणा—
जुगप्सा, पितुरनिष्ठाशङ्कया स्वजीवने निमग्नत्वादिति भावः यैः तान्, अत एव महा-
पातकमयानिव—“ब्रह्महत्या सुरापानं क्लेयं गुर्वङ्गनागरम् । महापातकान्याह-
स्तकंसर्गश्च पञ्चमः ॥” इत्युक्तानि पञ्चविधानि महान्ति—घोराणि, पातकानि—
पातित्यजननानि, तन्मयान्—तत्पचुरान् इव ; पापानि यथा लोकेः जुगप्सन्ते, तथा
तदानीम् अस्य कवलिषु घृणा आसीदिति भावः । आनीतवेदनान्—जनितक्लेशान्,
अत एव चारमयान् इव—लवणमयान् इव, यथा समधिकलवणव्यञ्जनादिभक्षणं
क्लेशः स्यात्, तथा तत्कवलगृहणस्य जात इति भावः, यथा—चारमयानिव—
मुष्कादिभक्ष्यकृतसुतीक्ष्णरसविशेषात्मकानिवेत्यर्थः, देहस्य कुक्कचित् चर्तार्थं लिप्तः
चारी यथा अतीव सन्तापकरी भवति, तथा तद्वन्नभक्षणस्य सन्तापीस्य सहाशोक-
चतहृदयस्य जात इति भावः, (“चारी रसान्तरे धूर्से लवणे काच-भक्षणीः” इति
मेदिनी) । कतिचित्—स्वल्पान् इत्यर्थः, द्वित्वनिति यावत्, पितुर्निर्देशगौरवात्
इति भावः, कवलान्—अन्नयासान् ।

(११०) आचमंश्च—आचमनं कुर्वेद्य । चामरयाहिणम्—बौजमयाहिणमिति
यावत् । कथं—कीदृक् । तथैव—यथा प्रागासीत्, अधुनाऽपि तत्सदृश एव इत्यर्थः ।
अगृहीतताम्बूलः,—असेवितम्बूलः । उत्ताम्यता—क्लाम्यता । अस्ताभिलाषिणि—

विधेयमधुना ?” इति विषयसङ्गदयः पप्रच्छ । ते तु व्यज्ञापयन्,
—“देव ! धैर्यमवलम्बस्व, कतिपयैः एव वासरैः पुनः स्वां
प्रकृतिमापन्नं स्वस्थं श्रोष्यसि पितरम्” इति ।

तेषान्तु भिषजां मध्ये (१११) पौनर्वसवो युवा, अष्टादश-
वर्षदेशीयः, तस्मिन्नेव राजकुले कुलक्रमागतः, (११२) गतः
पारम् अष्टाङ्गस्य आयुर्वेदस्य, भूभुजा सुतनिर्विशेषं लालितः,

अस्मात्तलं गन्तुमभिलषति, सर्वान्, वैद्यानिति शेषः, उपहरे—रहसि, विजने इत्यर्थः,
(“रहोर्जनिकमुपहरे” इत्यमरः) । वैद्याः । इति सम्बोधनम् । अस्मिन्नवविधे—वृद्धशे-
रोगे, अस्यामवस्थायामित्यर्थः । विधेयं—कर्तव्यम् । ते—वैद्याः, व्यज्ञापयन्—
न्यवेदयन् । कतिपयैः—स्वल्पैः, वासरैः—दिवसैः, [अपवर्गे तृतीया] स्वां प्रकृतिं—
निजस्वभावं, साहजिकौमवस्थामित्यर्थः, आपन्नं—प्राप्तं, स्वस्थं—प्रकृतिस्थं, रोगमुक्तमिति
यावत् । “स्वां प्रकृतिमापन्नं स्वस्थम्” इत्यनेन प्रकृतिम्—अव्यक्तरूपत्वम्, अव्यक्ततत्त्व-
मित्यर्थः, क्षित्वादिमहाभूतेषु लयरूपमिति भावः, “सरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्” इत्युक्तेः,
आपन्नं—प्राप्तं, पृथिव्यादिरूपेण परिणतमित्यर्थः, पार्थिवादिदेहस्य लये तत्तदंशस्य तत्र
तत्र परिणमनादिति भावः, स्वस्थम्—अविकृतं, “विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः” इति
स्मरणात् सतमिति भावः, स्वर्गस्थमिति वा, इत्यपि ध्वन्यते ; “जातस्य हि भ्रुवो मृत्युः
भ्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहृत्योर्ध्वं न त्व शोचितुमर्हसि ॥” इति आस्तात् ।

(१११) पौनर्वसवः,—पुनर्वसुनक्षत्रे जातः, पुनर्वसोः अपत्यं पुमान् पौनर्वसव
इति वा ; यदा,—पुनर्वसुना मुनिना प्रोक्तम् आयुर्वेदं वेत्ति अधीते वेति पौनर्वसवः,
अष्टादशवर्षदेशीयः,—प्रायेण अष्टादशवर्षवयस्कः, [“वृषदसमाप्तौ—” (प्रा३।६७
पा०) इत्यादिना देशीयप्रत्ययः] । कुलक्रमागतः,—वंशपरम्परया चिकित्सक-
पदाधिष्ठित इत्यर्थः ।

(११२) अष्टाङ्गस्येति ।—अष्टौ अङ्गानि यस्य तथोक्तस्य, तथा चोक्तं,—“काय-
बालयक्षोर्होक्क-शल्यदंष्ट्राजरावृषान् । अष्टावङ्गानि तस्याहुः चिकित्सा तेषु संश्रिता ॥”
इति । “ततोऽप्यायुष्टम् अल्पमेधस्त्वचावलीक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्, शल्यं,
शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रं, वाजी-
करणतन्त्रम्” इति सुसुतसंहिता । आयुर्वेदस्य—आयुर्विद्यते—लभ्यते येन सः,
आयुरनेन बिन्दति—लभते इति वा, आयुरस्मिन् विद्यते—वर्तते इति वा, आयुर्वेति—

प्रकृत्वैव अतिपटीयस्या प्रज्ञया यथावत् विज्ञाता व्याधि-
स्वरूपाणां रसायनो नाम वैद्यकुमारकः सास्रः तूष्णीम् अधोमुखो-
ऽभूत् । पृष्टश्च राजसूनुना,—“सखे ! रसायन ! कथय तथं, यदि
असाधु इव पश्यसि ?” इति । सोऽब्रवीत्,—“देव ! इतः प्रभाते
यथाऽवस्थितम् आवेदयितास्मि” इति ।

अत्रैव च (११३) अन्तरे भवनकमलिनीपालः कीकम्
आश्वासयन् अपरवक्तुमुच्चैः अपठत्,—

“विहग ! कुरु दृढं मनः स्वयं त्यज शुचमास्त्र विवेकवर्त्मनि ।

सह कमलसरोजिनीश्रिया श्रयति सुमेरुशिरो विरोचनः” ॥ ४ ॥

जानाति अनेनेति वा आयुर्वेदः,—वैद्यकशास्त्रमित्यर्थः तस्य, पारं गतः,—पारदृष्ट्या,
अष्टाङ्गायुर्वेदेऽधीतो इत्यर्थः । भूभुजा—राज्ञा । प्रकृत्वैव—स्वभावेन एव, अतिपटीयस्या
—अतिचतुरया, अतितौल्येत्यर्थः, प्रज्ञया—बुद्ध्या, यथावत्—यथायथं, व्याधिस्वरूपाणां
—रोगप्रकृतीनां, विज्ञाता—वेत्ता । सास्रः,—अश्रुपूर्णलोचनः, राज्ञः अतिप्रियत्वात् ।
तूष्णीं—मौनम् । राजसूनुना—हर्षेण । तथं—प्रकटवक्तव्यम् । असाधु—अयमं,
दुर्लक्षणमित्यर्थः, अवश्यम्भाविष्य गोपनं निश्चयाजनम् इत्याशयः । यः,—अनागतोऽङ्ग,
परदिने इत्यर्थः, आगामिनि दिने इति यावत्, (“अनागतोऽङ्गिरः” इत्यमरः) यथा-
ऽवस्थितं—प्रकृतावस्थामित्यर्थः, आवेदयितास्मि—कथयितास्मि । [ल्युटि रूपम्] ।

(११३) अन्तरे—अवसरे । भवनेति ।—भवनकमलिनीपालः,—कमलं—जनम्
अस्यामसीति कमलिनी—पुष्करिणी, (“मलिनं कमलं जलम्” इत्यमरः) भवने—गृहे,
या कमलिनी—पुष्करिणी, तां पालयति—रक्षति इति, गृहसरसौरक्षकः इत्यर्थः, कीकं
—चक्रवाक, भाषिषिर्कृदविधुरमिति भावः, (“कीकश्चक्रवाकः” इत्यमरः) आश्वासयन्
—प्रबोधयन् सात्वयन् वा, अपरवक्तुं—कृन्दीविशेषम्, “अयं न न-र-त्वा गुरुः ममं
तदपरवक्तुमिदं न-जौ ज-रौ” इत्युक्तलक्षणं, तन्निवृत्तश्रीकर्मति यावत् ।

कीकमुद्दिश्य यदृच्छया पठितवानेन श्लोकेन राज्ञः आशु-विनाशं सूचयन्नाह,
विहगिति ।—विहग !—हं पठन् । चक्रवाक ! इति यावत्, त्वं स्वयम्—आत्मना,
मनः,—चित्तं, दृढं—स्थिरं, धीरमिति यावत्, कुरु—बोधय, शुचं—श्रीकं, भाषाप्रथा-
व्यागजमिति भावः, त्यज—मुञ्च, विवेकवर्त्मनि—ज्ञानमार्गे, संसारमुखस्य क्षण-
भङ्गुरत्वप्रदर्शनि इति भावः, आस्त्र—तिष्ठ, विचरत्यर्थः, विरोचनः,—सूर्यः, (“सूर-

(११४) तच्च आकर्ष्य वाङ्मिमित्तज्ञः पितरि सुतरां जीवि-
ताशां शिथिलीचकार । गतेषु च भिषक्षु क्षतधृतिः क्षपामुखे
क्षितिपालसमीपम् एव पुनः आरूरोह धवलं गृहम् । (११५) तत्र
च,—“दाहो महान्, आहर हारान् हरिणि !, मणिदर्पणान्
मे देहे देहि वैदेहि !, हिमलवैर्लिम्प्य ललाटं लीलावति !, घन-

सूर्यायमादिष्य... । चित्रभानुर्विरोचनः ॥” इत्यमरः) कमलसरीजिनौश्रिया—
कमलयुक्ता सरीजिनी—पद्मपुष्पसमन्विता पद्मिनी, पद्मलतेत्यर्थः, तस्याः श्रीः,—
श्रीभा तथा, सह—सार्धं, सुमेरोः,—कनकाचलस्य, शिरः,—शङ्खं, ययति—अव-
लम्बते, अस्तमेतीति भावः, विधातुर्निधोगोऽयं यत्, प्रतिदिनं सूर्यस्य उदयास्तमने
स्याताम्, उदये युष्माकं सम्मेलनात् सुखम्, अस्तमने च विधोगदुःखं, तद्व नियते
अपरिहार्यं च विषये इत्या श्रीकं परिहृत्य धैर्यमवलम्ब्यतामिति निष्कर्षः । तेजस्विना-
मपि पतनं नियतमेव इति सम्भवद्वस्तुनः विस्वानुविस्वत्वेन बोधनात् निदर्शनाऽल-
ङ्कृतिः ; अपि च राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य सूर्यतुल्यस्य राजसहिष्या सह सुमेरुशिरीरूप-
स्वर्गप्राप्तिः अचिरभाविनी इति अवश्यम्भाविनि विषये कुमारेण त्वया धैर्यावलम्बन-
मेव कर्तव्यमिति प्रस्तुतस्य, अप्रस्तुतेन विहगसमाश्रयसनरूपेण वस्तुना प्रतीतिः अप्रस्तुत-
प्रशंसाऽलङ्कारः, समाययस्य सम्बन्धभेदादेव भेदेन अभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्ति-
मूलकसङ्कीर्णालङ्कारश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन संस्थितेः सङ्करः । अपरवक्त्रं कन्दः ॥४॥

(११४) तत्—पठितश्लोकम् । वाङ्मिमित्तज्ञः,—वाचः,—वाक्यस्य, निमित्तं—
श्रुभाश्रुभलक्षणं जानातीति तथोक्तः । सुतरां—यतो वाङ्मिमित्तज्ञः अत एवेत्यर्थः,
कथितवाक्यस्य श्लोकपालान्तर्ज्ञानसूचकत्वादिति भावः । शिथिलीचकार—मन्दी-
चकार । भिषक्षु—वैद्येषु । क्षतधृतिः,—विच्युतधैर्यः, आत्मवर्गाणां विधोनाशङ्कायां
तथाभवनस्य नियतत्वात् इति भावः । क्षपामुखे—रजनीमुखे । क्षितिपालसमीपं—
राजान्तिकम् । [“आरूरोह धवलं गृहम्” इत्यत्र “आरूरोह” इत्येतावन्मात्र एव
पाठः पुस्तकान्तरे] ।

(११५) “व्रत्र च” इत्यस्य “जाग्रदेष निशामनेषौत्” इत्युत्तरैकान्वयः ।
तत्र—क्षितिपालसमीपे धवलगृहे । आहर—आनय, अङ्गेषु अपर्यय इत्यर्थः ।
हरिणि !—तदाख्यायाः परिचारिण्याः सम्बोधनम् ; एवमुत्तरव्र । हिमलवैः,—
तुषारलेशैः, “वरफ” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धैः घनीभूततुषारखण्डैरित्यर्थः, चन्दन-
विन्दुभिरिति वा, (“हिमं तुषार-मलयोद्भवयोः स्यादपुंसकम्” इति मेदिनी) । लिम्प्य

सारक्षोदधूलौर्निधेहि धवलाक्षि !, निक्षिप चक्षुषि चन्द्रकान्तं
कान्तिमति !, कपोले कलय कुवलयं कलावति !, चन्दनचर्चा
रचय चारुमते !, पाटय पटमारुतं पाटलिके !, मन्दय दाहम्
इन्दुमति ! अरविन्दैः, जनय जलार्द्रया मुदं मदिरावति !, समुपा-
नय सृणालानि मालति !, तरलय तालवृन्तम् आवन्तिके !,
(११६) मूर्धानं धावमानं बधान बन्धुमति !, कम्बरां धारय
धारणिके !, उरसि सशीकरं करं कुरु कुरुङ्गवति !, संवाहय
बाह्व वलाहिके !, पीडय पादौ पद्मावति !, गृह्णाण गाढमङ्गम्
अनङ्गसेने !, का वेला विलासवति ! नैति निद्रा, कथाः कथय
कुमुद्वति !” इत्येवंप्रायान् पितुरालापान् अनवरतम् आकर्णयन्
दूयमानहृदयो दुःखदीर्घां जाग्रदेव निशाम् अनैषीत् ।

—लिप्तं कुरु । धनेति । —संगसारस्थि—कर्पूरस्थ, (“अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घन-
सारः...”) खोदाः,—चूर्णान्वितं, धूलयः,—पांशवः ताः, निधेहि—
अपय । चन्द्रकान्तं—तदाख्यमणिशिलाविशेषं, तस्य शीतलत्वात् । कपोले—गण्ड-
देशे, कलय—निधेहि, कुवलयं—मीलीत्पलम् । चन्दनचर्चा—चन्दनलेपम् । पाटय—
सञ्चालय इत्यर्थः, यदा—पाटय—निवारय इत्यर्थः, मा कुरु इति यावत्, पटमारुतं—
“टानापाखा” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धं वस्त्रव्यञ्जनम् । मन्दय—झासय । अरविन्दैः,—
पद्मैः, पद्मपवैरिति यावत् । जलार्द्रया—जलेनार्द्रां तथा, जलयुक्तालवृन्तेन इत्यर्थः,
(“ध्रुविवं तालवृन्तं स्यात् तद्वदुत्पण्णश्च तत् । जलेनार्द्रं जलार्द्रं स्यात्” इति
वैजयन्ती) मुदं—प्रीतिं, दाहशान्त्या इति भावः । समुपानय—समाहर, [“समुपानय”
इत्यत्र “समुपनय” इति पाठान्तरम्] । तरलय—सञ्चालय ।

(११६) मूर्धानं—मस्तकं, धावमानं—लुठन्, घातनाऽतिशयात् इतस्ततः सञ्चलन-
मित्यर्थः, बधान—स्यगय, धारयत्यर्थः । कम्बरां—श्रीवाम् । उरसि—वक्षसि, सशीकरं
—साम्यकथं, जलार्द्रमित्यर्थः, कुरु—स्थापयत्यर्थः । संवाहय—परामृश, मर्दय इति
वा । पीडय—संवाहय । गाढं—दृढं यथा तथा, अङ्गं—हस्तपदाद्यवयवम् । का
वेला—कियान् समयः, बहुक्षणमित्यर्थः, कियन्मागवशिष्टा केशनिशा इत्यर्थो वा,
आक्षीणां रावावेव विशेषप्रकोपात् तस्याः दुष्पारत्वप्रतीतेः साहजिकत्वादिति भावः ।
प्रति—आगच्छति । कथाः कथय—मया सह आभाषणानि कुरु इत्यर्थः । एवंप्रायान्

(११७) उपसि च अवतीर्य राजहारदेशोपसर्पिणा परिवर्द्धकेन उपस्थापितेऽपि तुरङ्गे चरणाभ्यामेव आजगाम स्वमन्दिरम् । तत्र च (११८) त्वरमाणो भ्रातुः आगमनार्थम् उपर्युपरि क्षिप्रपातिनो दीर्घाध्वगान् प्रज्वितश्च उष्ट्रपालान् प्राहिणोत् । प्रक्षालितवदनश्च परिजनोपनीतमपि प्रतिकर्म न अग्रहीत् । (११९) अग्रतः स्थितानां राजपुत्रयूनां विमनसां “रसायनो रसायनः” इति जल्पितम् अव्यक्तम् अश्रीषीत् । पर्य्यृच्छच्च तान्,—“भद्राः ! किं रसायनः ?” इति । पृष्टाश्च ते

—उक्तपभूयिष्ठान्, यातनास्रचकानिति भावः । अनवरतं—निरन्तरम्, आकर्णयन्—ग्रन्थन्, दृयमानवदयः,—तप्यमानचित्तः । दुःखदौघां—दुःखिन—क्लेशनेति यावत्, दौघां—आयतां, दौघवत् प्रतीयमानामित्यर्थः । अनैषीत्—अतिवाहयामास ।

(११७) उपसि—प्रभाते, अवतीर्य—अवरोह्य, धवलगृहादिति शेषः, राजेति । —राजः हारदेश—राजाभिषिक्तधवलगृहादि, उपसर्पति—उपतिष्ठते इति तथोक्तं, परिवर्द्धकेन—तदाख्येन अष्टपालेन, उपस्थापिते—आनीते, हर्षस्य आरीहणार्थमिति भावः ।

(११८) त्वरमाणः,—सत्तरी भवन् । भ्रातुः,—राजवर्द्धनस्य । उपर्युपरि—निरन्तरं, क्षणीर्धमित्यर्थः ; [अत्र “उभ-सर्व्वतसीः—” इत्यादिना न द्वितीया, “उप-र्य्यध्वसः सामीर्धे” (८१।७ पा०) इत्युपर्यादिशब्दानां सामीर्धे द्विविधानात् तदर्थं यीत्ये द्वितीया, इह न तथा प्राप्तिरिति सूक्ष्मेपः] क्षिप्रपातिनः,—दुतगामिनः, दीर्घाध्वगान्—दीघे—बहुविस्तृतम्, अध्वानं—मार्गं, गच्छन्ति—गन्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः तथोक्तान्, प्रज्वितः,—प्रकटवेगशालिनः, उष्ट्रपालान्—उष्ट्ररक्षकान्, उष्ट्रारोहिणो दूतानिति यावत्, उष्ट्राणां दूततया दूराध्वगमने सामर्थ्यातिशयादिति भावः, [“अनभिहिते” (२।३।१ पा०) इत्यधिकृत्य “कर्मणि—” (२।३।२ पा०) इत्यादिना द्वितीया] प्राहिणोत्—प्रेषयामास । प्रतिकर्म—प्रसाधनम्, (“आकल्पवेशो नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्” इत्यमरः) पृष्टविच्छेदाशङ्कया विमनस्कत्वात् इति भावः ।

(११९) अग्रतः,—पुनतः, स्थितानां—दण्डायमानानां, राजपुत्रयूनां—तद्व्यानां राजसुतानां, विमनसाम्—उद्भ्रान्तचेतसां, दुःखातिशयादिति भावः । जल्पितं—भाषितम्, अव्यक्तम्—अस्पष्टम् । भद्राः !—साधवः ! सुचरिताः ! इत्यर्थः, (“सुदः

सर्वे समम् एव तूष्णीम्बभूवुः । भूयो भूयश्च (१२०) अनुबध्यमाना दुःखेन कथङ्कथमपि आचक्षिरे,—“देव ! पावकं प्रविष्टः” इति । तच्च श्रुत्वा (१२१) झुष्ट इव अन्तस्तापेन सद्यो विवर्णताम् अगात् । उत्पाद्यमानमिव च न शशाक शोकाश्रं धारयितुं हृदयम् । आसीच्च अस्य चेतसि,—“कामं स्वयं न भवति, न तु आवयति अप्रियं वचनम् अरतिकरम् इतर इव अभिजातो जनः । (१२२) क्लृप्ते च यथा अनेन अनुष्ठितम्, उज्ज्वलीकृतम् अधिकतरं ज्वलनप्रवेशेन कल्याणप्रकृति कार्त्तस्वरमिव कौल-

शिवे खञ्जरीटे...। विषु श्ले च साधौ स्यात्...॥” इति मेदिनी) । सममेव—तुल्यकालमेव, युगपदेवेत्यर्थः, तूष्णीम्बभूवुः,—मौनिनी जाताः, किंवक्तव्यविमुग्ध-चिंतना आसन् इति भावः ।

(१२०) अनुबध्यमानाः,—अनुबध्यमानाः । कथङ्कथमपि—केनापि प्रकारेण, अतिक्लृप्तेत्यर्थः, आचक्षिरे—ऊचुः । पावकम्—अग्निं, प्रविष्टः, रसायन इति शेषः, राज्ञा सुतनिर्विशेषं पालितेन तेन वैद्यकुमारेण राज्ञि प्रीतिबाहुल्यात् सन्भाविततडियोगशोकं सोढुमशक्नुवता, पूर्व्वप्रतिश्रुतिमनुसृत्य कुमारहर्षाय अप्रियसत्यम् आवेदयितुमसमर्थतया वा प्रागेव अग्निप्रवेशोऽकारि इति बोध्यम् ।

(१२१) झुष्टः,—दग्धः, अन्तस्तापेन—मनःसन्तापेन, सद्यः,—तत्क्षणमेव, विवर्णतां—मलिनतां, क्लृप्तवर्णतामित्यर्थः, अगात्—प्रापत् । उत्पाद्यमानमिव—उच्छिद्यमानमिव । धारयितुं—स्थिरीकर्तुम् । कामम्—इष्टं, वरमित्यर्थः, (“कामं प्रकासं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेष्टितम्” इत्यमरः) स्वयम्—आत्मना, न भवति—न जीवति । अरतिकरम्—असन्तोष-करम् । इतर इव—नौच इव, अभिजातः,—कुलीनः, सत्कुलजातः इत्यर्थः, परिणती वा, (“अभिजातः कुलीने स्वात् न्याय्य-पण्डितयोरपि” इति मेदिनी) कुलीनः पण्डितो वा स्वजीवनविसर्जनमपि इष्टत्वेन स्वीकरोति, किन्तु परपीडाकरं तथ्यमपि अप्रियं वचः न कथयति, “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” इति नीतिस्मरणादिति भावः ।

(१२२) क्लृप्ते - क्लेशे, क्लेशेनापि उच्चारयितुमशक्ये इंदुगरतिकराप्रियसत्त्व-कथनरूपे वाक्स्वच्छटे इत्यर्थः, अनेन—रसायनेन, यथा—यत्, अग्निप्रवेशरूपं यत् कार्थमित्यर्थः, अनुष्ठितम्—आचरितम् ; अत्र “एतेन” इति पदमुद्हनौयम् ; एतेन ज्वलनप्रवेशेन - अग्निप्रवेशेन करणेन, कल्याणप्रकृति—सौम्यस्वभावं, सुदुस्स्वभावः,

पुत्रमस्य” इति । पुनश्च अचिन्तयत्,—“समुचितम् एव अथवा स्नेहस्य इदम् ; किमस्य तातो न तातः ? किंवा अम्बा न जननी ? वयं न भ्रातरः ? (१२३) अन्यस्मिन्नपि तावत् स्वामिनि दुर्लभीभवति भवन्ति असवो प्रियमाणा क्रीडितवो लोके, किमुत अमृतमयेऽनुजीविनां निर्व्याजबान्धवे अबन्ध्यप्रसादे सुगृहीत-
नान्नि ताते ? सम्प्रति साम्प्रतम् आचरितमनेन आत्मानं

कात्तंस्वरमिव—सुवर्णमिव, विमलमुज्ज्वलश्चेत्यर्थः. (“स्वर्णे सुवर्णं... रुक्मे कात्तंस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्वियासु ॥” इत्यमरः) अस्य—आत्मनः, रसायनस्येत्यर्थः. कौलपुत्रं—कुलपुत्रः, कुलौतनयः, तस्य भावः, सत्कुलसम्भूतत्वमिति फलितम् । उच्छ्वासी-
कृतं—सुवर्णसममुज्ज्वलगुणांशुभिः भास्वरौकृतमित्यर्थः ; उदात्ताचारवत्त्वात् पुत्रो-
क्तमिति भावः । समुचितं—सुसदृशम् । इदम्—अग्निप्रवेशरूपमुष्टानम् । तातः,
—पिता, अस्माकमिति शेषः. अस्य—रसायनस्य, तातो न किम् ? तात एवेत्यर्थः ।
अम्बा—माता, अस्माकमिति भावः, किं न जननी ? अस्यति शेषः, जनन्येव,
आ-बाल्यात् आत्मजननिर्विशेषेण पालनादिति भावः । वयं न भ्रातरः ? किम् इति
शेषः, भ्रातर एव, पित्रभ्यां स्नेहं पालनाद्यप्युपचारवत्त्वेन वर्धनात् इति भावः, अत
एवानेन पित्राविद्योगशङ्कया यत् कृतं तत् युक्तमेवेति हृदयम् ।

(१२३) अन्त्यास्मिन्—इतरास्मिन्, सत्पितृरिति शेषः, यादृशि तादृशि इति
भावः. स्वामिनि—प्रभौ. दुर्लभीभवति—दुष्टापि सति, सन्ने सतीत्यर्थः. असवः,
—प्राणाः, (“पुंसि भुस्त्रासवः प्राणाः” इत्यमरः) प्रियमाणाः,—रज्यमाणा
इत्यर्थः. क्रीडितवः,—लज्जाकराः, यथातथाविधस्यापि स्वामिनः विद्योगे प्राणधारणस्य
अनौचित्यात् इति भावः. लोके—जगति । किमुत—किं पुनः, अमृतमये—
सुधामये, निरतिशयबाह्यत्ववतीत्यर्थः, अनुजीविनाम्—आश्रितानां, निर्व्याज-
बान्धवे—अकपटसुहृदि, अबन्ध्यप्रसादे—सफलानुगृहे, आत्मनिर्विशेषेण पोषणादितः
इति भावः. सुगृहीतनान्नि—प्रातःस्मरणेन, “म सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रायः
न्यस्यते बुधेः” इति लक्षणात् । सम्प्रति—इदानीं, साम्प्रतं—युक्तं, (“युक्ते द्वे साम्प्रतं
स्थाने” इत्यमरः) आचरितम्—अनुष्ठितम्, अनेन—रसायनेन, आत्मानं—
स्वदेहं, दहता—भक्षीकुर्वता ।

(१२४) आकल्पं—प्रलयकालपर्यन्तम्, अवस्थितस्य—वर्तमानस्य, स्थेयसः,—

दहता । (१२४) किं वा अस्य आकल्पम् अवस्थितस्य स्थेयसो यशोमयस्य दह्यते ? (१२५) पतितः स केवलं दहने, दग्धास्तु वयम् । धन्यः खलु असौ अग्रणीः पुण्यभाजाम् । अपुण्यभाक् तु इदमेव राजकुलं, कुलपुच्छेण यत् तादृशा विद्युक्तम् । अपि च ममापि कः खलु एतेषां प्राणानां (१२६) कार्यातिभारः, कृत्यशेषो वा ? का वा व्यापृतता, येन न अद्यापि निष्ठराः प्राणाः प्रतिष्ठन्ते ? को वा अन्तरायो हृदयस्य, येन सहस्रधा न दलति ?” इति । दुःखात्तश्च न जगाम राजसद्व । समुत्समर्ज्य च सर्वकार्याणि । (१२७) शयनीये निपत्य उत्तरीयवाससा सोत्तमाङ्गम् आत्मानम् अवगुण्ठय प्रतिष्ठत् ।

अतिस्थितिशौलस्य । यशोमयस्य—पूण्ययशसः, दर्शरूपस्य दहस्य वा, किं दह्यते ? —किं भव्योक्रियते ? अनर्लनेनात् शेषः, “चलादित् चलादित् चलज्जीवनजीवनम् । चलाचलांसद सव्यं कीर्तिर्यस्य स आवति ॥” इति आख्यातः । दग्धाभूतनक्षरदेहोऽपि सुकृतलब्धनाविनश्यरेण यशःशरीरेण आकल्पजीवो अयमिति भावः । इहाभ्य-
कस्य न्यूनं विनियमात् चमत्कारातिशयनिबन्धना परिहर्षितरूपः ।

(१२५) सः—रसायनः, दहने—अग्नौ, केवलं पतितः,—प्रविष्ट एव, न तु दग्धः, अधिनाशितशोलाभादिति भावः, वयम् दग्धाः,—वयमेव भस्माभूताः, तच्छाक्रेण, पितृजीवननेराख्यशाक्रेण चिति भावः । असौ—रसायन । अग्रणीः,—अग्रगण्यः, पितृव्यस्य राज्ञः श्रीकर्मोपावसराभावात्, प्रभोः जीवभरक्षणे असामर्थ्य-
तया अकिञ्चित्करत्वबोधेन राजभक्त्या स्वजीवनपरित्यागाद्येति भावः । तादृशा—
तयोर्विधेन, कुलपुच्छेण—सत्कुलजातेन, विद्युक्तं—विरहितम् ।

(१२६) कार्यातिभारः,—कार्यगौरवम् । कृत्यशेषः,—करणीयावशेषः, अस्ति इति शेषः । व्यापृतता—कार्यातिशयः, कार्यातिशया इति यावत् । प्रतिष्ठन्ते—अपगच्छन्ति, प्रस्थानं कुर्वन्तीत्यर्थः ; यद्वा,—प्रतिष्ठन्ते—अदेसराः भवन्ति, (“पुरोगागेसरप्रस्थातः सरपुरोचराः” इत्यमरः) प्रतिष्ठां कुर्वन्ते वा इत्यर्थः, तथा विधानाचरणं तदलाभात् इति भावः । अन्तरायः,—विघ्नः । समुत्समर्ज्य—परित्याज्य, निबन्धाहत्वादिति भावः ।

(१२७) शयनीये—शय्यायां, (“शय्यायां शयनीयवत्” इत्यमरः) । उत्त-

(१२८) इत्यन्धते च देवे हर्षे, राजनि च तदवस्थे, सर्वस्य लोकस्य कपोलेषु कीलिता इव कराः, लोचनेषु (१२९) लेप्यमय्य इव अश्रुस्तयः, नासाऽशेषु ग्रथिता इव दृष्टयः, कर्णेषु (१३०) उत्कीर्णा इव रुदितध्वनयः, जिह्वासु (१३१) सहजानि इव हा ! कष्टानि, लपनेषु पल्लवितानि इव श्वसितानि, अधरिषु (१३२) लिखितानि इव परिदेवितपदानि, हृदयेषु निधानीकृतानि इव दुःखानि अभवन् । (१३३) उष्णान्युदाह-

रौयवामसा—उत्तरीयवामनेन, सीतमाङ्गम्—आसक्तकमित्यर्थः, आत्मानं—अंगं, (“आत्मा पंसि स्वभावे च प्रयत्न-सनसोरपि । धृतावपि समीपायां शरीर-ब्रह्मणोरपि ॥” इति मेदिनी) अवगुण्ठा—आच्छाद्य ।

(१२८) इत्यन्धते—इदृगवस्थे, राजनि—प्रभाकरवर्द्धने । तदवस्थे—संश्रितजीवने इत्यर्थः । कपोलेषु—गण्डदेशेषु, कराः—हस्ताः, कीलिता इव—कीलप्रोथिता इव, सर्वे लोकाः कपोलनिहितकराः सततं विलासया जाता इति भावः ।

(१२९) लेप्यमय्य इव—लेपाय—लेपनकर्मणे हितं, लेप्यं, तन्मय्य इव, लिप्ता इत्यर्थः, अविच्छिन्ना इति भावः, अश्रुस्तयः—अश्रुपाताः, सदैव सर्वे रुदन् इति भावः । ग्रथिता इव—निबद्धा इव, दृष्टयः—नयनानि, इतः परं किं भविष्यति इत्यादिध्यानपरायणा बभूवुः इति भावः ।

(१३०) उत्कीर्णा इव—उल्लिखिता इव, सततसन्निहिता इति भावः, रुदितध्वनयः—रोदननिनादाः, अनवरतं रोदनध्वनिगम्यत इति भावः ।

(१३१) सहजानि इव—स्वाभाविकानि इव, हा ! कष्टानि—हा कष्टं, किमेतत् ? इत्येवंवचनानीत्यर्थः, सर्वे शोकात्ताः अनवरतमेव हा ! कष्टम् इति क्लृप्तः इति भावः । लपनेषु—मुखेषु, (“लपनं मुखम्” इत्यमरः) पल्लवितानीषु—सङ्घातपल्लवानोव, विस्तारयतानीत्यर्थः, श्वसितानि—निश्वासाः, सदैव प्रबलशोकावेगिने दीर्घनिश्वासे तत्पल्लुरित्यर्थः ।

(१३२) लिखितानि इव—चित्रितानि इव, परिदेवितपदानि—विलापाचराणि, (“विलापः परिदेवनम्” इत्यमरः) लिखितपदानि यथा कदाऽपि न विलुप्तौ भवन्ति, तथा विलापाचराण्यपि सदैव प्रावर्तन्त इत्यर्थः । निधानीकृतानि इव—निहितानि इव, आस्पदीकृतानीवेत्यर्थः, सर्वे दुःखमयितद्दृष्ट्या जाता इति भावः ।

(१३३) ऊष्मेति ।—उष्णैः, तप्तैः, अश्रुभिः, नेत्रजलैः, दाहान्—भक्षी-

भीता इव न अभजत नेत्रोदराणि निद्रा । (१३४) निश्वास-
वातविधूता इव व्यलीयन्त हासाः । (१३५) निरवशेषदग्धा
इव च सन्तापेन न प्रावर्त्तत वाणी । कथासु अपि न अश्रूयन्त
परिहासाः । क्व अगमन्निति न अज्ञायन्त गीतगोष्ठयः ।
(१३६) जन्मान्तरानीतानि इव न अस्मर्यन्त लास्यानि ।
स्वप्नेऽपि न अगृह्यन्त (१३७) प्रसाधनानि । वार्त्ताऽपि न
अलभ्यत उपभोगानाम् । नामापि न अकीर्त्यत आहारस्य ।
(१३८) खपुष्पप्रतिमानि आसन् आपानमण्डलानि । लोका-

भवनात्, भीता इव—वक्ता इव, नेत्रोदराणि—नयनान्तराणि, न अभजत—न सिषेधे,
सदैवाश्रय्या जागरास्वभुवः, रात्रावपि निद्रां न लब्धवन्तः इति भावः ।

(१३४) निश्वासेति ।—निश्वासवातेन—नासामुखनिःसृतेन प्राणवायुना, विधूता
इव—सञ्चालिता इव, निरस्ता इवेत्यर्थः, व्यलीयन्त—विलयं गता इत्यर्थः, केऽपि न
जहसुः इति भावः ।

(१३५) निरवशेषदग्धा इव—निःशेषभस्मीकृताः इव, प्रावर्त्तत—उद्धरदित्यर्थः,
वाणी—वाक्, सदैव सर्वं मौनिनः अतिष्ठन् इति भावः । परिहासाः,—नमंश्चितानि,
व्यवहारतः ते दूरं सन्तु, परिहास इति पठसपि केऽपि न उद्धरितवन्तः इति भावः । क्व—
कुत्र । अज्ञायन्त—अवुध्यन्त । गीतगोष्ठयः,—सङ्गीतमभाः, सङ्गीताभ्यापाः वा, सर्वैः
व्यथितान्तरत्वात् गानानि परित्यक्तानीति भावः ।

(१३६) जन्मान्तरानीतानि इव—जन्मान्तरप्राप्तानि इव, [“जन्मान्तरानीतानि”
इत्यत्र “जन्मान्तरानीतानि” इति पाठः,—जन्मान्तराय—पुनर्जन्मने, अनीतानि—गतानि,
मृतानीत्यर्थः] लास्यानि—नर्त्तनानि, राजभवने तन्धिनं प्राक् कदाऽपि नर्त्तनादिक-
मभवत् इत्यस्यापि संस्कारस्य विस्मृतिभावेन न स्मर्त्तुमशक्नुवन् तदवस्था इति भावः ।

(१३७) प्रसाधनानि—अलङ्काराः । वार्त्ताऽपि—प्रवृत्तिरपि, कथाऽपीत्यर्थः,
उपभोगानां—सम्भोगानां, सक्चन्दनवनिताविलासादीनामिति यावत् । अकीर्त्यत—
अकथयत, अश्रूयतेति यावत्, किमुत आहारः इति भावः ।

(१३८) खपुष्पप्रतिमानि—आकाशकुसुमनिभानि, अलोकानि इत्यर्थः ।
आपानमण्डलानि—पाननीतीसमुहाः, (“आपानं पानगोष्ठिका” इत्यमरः) वयस्य-
भ्रंशस्यादिभिः सह मयपानार्थं समवेतनागरिकाणां समाजाः सपदि अन्तर्हिता इति

न्तरम् इव अनीयन्त वन्दिवाचः । युगान्तर इव अवर्तन्त निर्व-
तयः । (१३८) पुनरिव अदृष्टत शोकाग्निना मकरकेतुः । दिवा-
ऽपि न अमुच्यन्त शयनानि । (१४०) जनैः जनैश्च महापुरुषविनि-
पातपिशुनाः समं समन्तात् समुदभवन् भुवने भूयांसो भूपतेः
अभावाय भयम् उत्पादयन्तो (१४१) भूतानां महीत्पाताः ।

भावः । लोकान्तरमिव—परलोकमिव, राजपुरे तदुच्चारणाभावादिति भावः, अनीयन्त—
माप्यन्त, महाराजसमुख्यता दुर्देवेनेति भावः । वन्दिवाच,—वैतानिकस्तयः ।
युगान्तर इव—युगावसान इव, कल्पान्त इवेति यावत्, अवर्तन्त—चरितम्, निर्वतयः,
—सुराणि, शालय इत्यर्थः, निस्तम्भता इति यावत्, प्रलयावसाने जीवासंज्ञायां यथा
सञ्चैव निस्तम्भत्वं महाशक्तिः विराजते, तथा सर्वेषां मूलोभावात् तद्वापीति भावः,
(“निर्वति स्तस्थितावस्ते गमने च सुखेऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी) ।

(१३८) मकरकेतुः,—कामः, पुनरिव—भूय इव, हरकोपाग्निना प्राक् दग्धोऽपीति
भावः, अदृष्टत—दग्धोऽभूत्, सर्वदैव तत्प्रसङ्गराहित्यादिति भावः । अमुच्यन्त—
त्यक्तानि, दुश्चिन्ताऽवसादाधित्यादिति भावः, शयनानि—शय्याः ।

(१४०) जनैः जनैः,—मन्दं मन्दम्, अल्पशः इत्यर्थः, महापुरुषेति ।—महा-
पुरुषस्य—महाराजनस्य, विनिपातः,—विध्वंसनं, तस्य पिशुनाः,—सूचकाः, (“पिशुनी
खलभूचकौ” इत्यमरः) समं—युगपत्, समन्तात्—चतुर्दिक्षु, समुदभवन्—
प्रादुर्भूताः । भूयांसः,—बहवः, अभावाय—विनाशाय, तदज्ञापयितुमित्यर्थः, [“क्रिया-
र्थोपपदस्य—” (२।२।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] । उत्पादयन्तः,—जनयन्तः ।

(१४१) भूतानां—प्राणिनां, महीत्पाताः,—महान्तः,—प्रबलाः, उत्पाताः,
—प्रकृतिविपर्ययासरूपाः भूकल्पादयः ; तदुक्तं नारदमंहितायां,—“उत्पाता विविधा
लोके दिव्यभौमान्तरीक्षजाः । देवतौघाः प्रवृत्त्यन्ति पतन्ति प्रज्वलन्ति च ॥ मुहूर्गाश्च
रोदन्ति प्रस्विद्यन्ति हसन्ति वा । वमन्त्यग्निं तथा धूमं स्नेहं रक्तं पक्षी जलम् ॥ अधोमुखं
प्रतिष्ठन्ति स्थानात् स्थानं व्रजन्ति वा । एवमाद्याश्च दृश्यन्ते विकाराः प्रतिमादिषु ॥ गन्धर्व-
नगरश्चैव दिवा गच्छददर्शनम् । गृहीत्वापातनं कष्टं नृणां रक्तप्रवर्षणम् ॥ गान्धर्वदाहो
दिग्दाहो भूमिकम्पो दिवानिशि । अनघौ च स्फुल्लिकाः स्युज्वलन्तश्च विनेम्बनम् ॥
निशीन्द्रचापमङ्गूकशिखरं श्वेतवायसम् । प्रतिस्पर्धाश्वतस्रश्च सुदिक्षु युगपद्भवेः ॥ जम्बूको
शमभ्रवेशः केतूनाञ्च प्रदर्शनम् । काकानां कृष्णं राक्षो कपीतानां दिवा यदि ॥” इति ।

तथा हि (१४२) दोलायमानसकलकुलाचलचक्रवाला
पत्या साङ्गं गन्तुकामा इव प्रथमम् अचलत् धरित्री ।
(१४३) धान्वन्तरेः इव अन्तरे तस्मिन् स्मरन्तः परस्परस्फालन-
वाचान्वीचयो विजृम्भिरेऽर्णवाः । (१४४) भूभृदभावभीतानां
विततशिखाकलापविकटकुटिलाः केशपाशा इव ऊर्ध्वविभूवः

(१४२) दोलायमानेति ।—दोलायमानं—कम्पमानं, सकलानां—सर्वेषां,
कुलाचलानां—“महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्लमावृत्तपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपावश्च
सतेने कुलपर्वताः ॥” इत्यङ्गानां, चक्रवालं—मण्डलं यस्यां तथाभूता, (“चक्रवालन्तु
मण्डलम्” इत्यमरः) धरित्री—पृथिवी, पत्या—प्रभाकरवर्द्धनेन राज्ञेति भावः,
साङ्गं—सङ्ग, अचलत्—अकम्पत, पतिव्रतायाः पत्याः पतिमङ्गमनस्य
शाम्भानुमोदितत्वेन तदाचारप्रतिपालनार्थमिति भावः, प्रथममङ्गीकृत्यतदपि भूमिकम्प-
प्रादुरासोदिति हृदयम् ।

(१४३) धान्वन्तरेः—धन्वन्तरिरेव धान्वन्तरिः—प्रसिद्ध स्वर्गविशेषः तस्य
[कर्मणि षष्ठी] धन्वन्तरिमित्यर्थः, [“धान्वन्तरे” इत्यत्र “धन्वन्तरेः” इति पाठोऽपि स
प्राच्यः] स्मरन्तः—यदि इदानीं धन्वन्तरिरवकाशदेऽप्यास्यत्, तदा राजानमरोगि-
णम् अकरिष्यदित्येवं चिन्तयन्त इति यावत्, तस्मिन् अन्तरे—अवसरे, परस्परंति ।—
परस्परस्य—अन्तोऽन्तस्य, आस्फालनेन—संस्फालनेन, ताडनेनेत्यर्थः, वागाडम्बरं गति भावः,
वाचान्ताः,—नदनस्य इत्यर्थः, [कृत्स्नं बहु भावते इत्यर्थं “आत्मजाटौ बहुभाषिणि”
(५।२।१२५ पा०) “कृत्स्न इति वक्तव्यम्” (वा०) इत्यान्वच्] वीचयः—तदङ्काः
येषां ते, अर्णवाः—समुद्राः, विजृम्भिरे—चञ्चुभूः, अलोभ्याः समुद्रा अपि भूपाल-
निधनोत्पातमहाव्रासेन क्षुभिताः बभूवुः इति भावः । पुरा धन्वन्तरेः समुद्रगर्भस्थितिः
पश्चात् तदुत्थानस्य पुराणेषु प्रसिद्धम् ; तथा च,—“अथोदयसंस्थमानात् काश्यपे-
रमृतायिभिः । उदतिष्ठत् महाराज । पुरुषः परमाद्भुतः ॥ अमृतापूर्णकलसं विभक्तुं
बलयभूषितः । धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृग्गिण्यभाक् ॥” इति ।

(१४४) भूभृदिति ।—भूभृतः,—राजः, अभावान्—भावविनाशात्, भीताः,
—शङ्किताः तासां, राज्ञः टिकपालांशमभूतत्वात् पतिवियोगात्तानामिति भावः,
ककुभां—दिशो, केशपाशा इव—केशनिष्ठया इव, विततेति ।—वितनेन—विस्तृतेन,
शिखाकलापेन—ज्वाग्रानिचयेन, [“विततशिखाकलापः—” इत्यत्र “विततशिखि-
कलापः—” इति पाठः,—विततेन—विस्तृतेन, शिखिकलापेन—अग्रिसमुद्भूत, अनन्तः

धूमकेतवः ककुभाम् । (१४५) धूमकेतुकरालितदिष्णुं
दिक्पालारब्धायुष्कामहोमधूमधूस्त्रमिव अभवत् भुवनम् ।
(१४६) भ्रष्टभासि तप्तकालायसकुम्भवभ्रुणि भानुमण्डले
भयङ्करकबन्धकायव्याजेन कोऽपि पार्थिवप्राणितार्थी पुरुषोप-
हारमिव उपजहार । (१४७) ज्वलितपरिवेशमण्डलाभोग-

श्रिखावत्प्रभानिचयेनित्यर्थः ; अन्वयः—श्रिखिनः,—मयूरस्य, कलापेन—वर्णैश्च,
“(श्रिखी वज्रो बलीवर्हः…… मयूरे कुक्कुटे……)” “कलापः संहृतौ वर्हः…”
इति च मेदिनी) विकटाः,—उत्कटाः, कुटिलाः,—भङ्गिभूत इत्यर्थः, धूमकेतवः,—
उत्पातमूचकाः यद्भविशेषः, अग्रयथ, ऊर्ध्वभ्रुवः,—उत्तलः ; उत्तलं कालिदासेन,
—“उपप्रवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः” इति ; भोतानां केशपाशाश्च ऊर्ध्वभिवन्ति,
अग्ररपि ऊर्ध्वज्वलनं प्रसिद्धम् ।

(१४५) धूमकेतविति ।—धूमकेतुभिः,—उत्पातविशेषैः, अग्निभिः, (“स्याद्धूम-
केतुर्हृत्पातमेते वैश्वानरं पुमान्” इति मेदिनी) करालितानि—भौषणौकतानि,
व्याप्तानि च, दिशां—ककुभां, मुखानि यस्य तथोक्तम्, अत एव दिक्पालति ।—
दिक्पालैः,—इन्द्रादिभिः लोकपालैः, आरब्धस्य—उत्पातशक्तये प्रकान्तस्य, आयु-
ष्कामस्य—राशः आयुर्वर्हेनार्चमभिभूषितस्य, होमस्य—दैवयज्ञस्य, धूमे, धूमनिव—
धूमलमिव, कण्वलोहितमिवेति यावत् । उत्पातधूमबहुलवत्त्वान् तथोक्तेषु ।

(१४६) भ्रष्टेति ।—भटाः,—च्युताः, भासः,—दीपयः यस्य तथोक्ते, निष्प्रभं
इत्यर्थः, धरिवोपतेः तदानीं भूलोकस्यागोदयोगेन तौत्रशोकोदयात् वैवर्ण्यप्रादुर्भावः
इत्याशयः, तमेति ।—तप्तम्—अग्न्युत्तापेन उष्णं, यत् कालायसं—कण्वर्ण-
लोहविशेषः, तस्य कुम्भः,—संनिर्मितकलस इत्यर्थः, तद्वत् बभू—पिङ्गलं तस्मिन्-
भानुमण्डले—सूर्यबिम्बे, [अधिकरणे सप्तमी] भयङ्करेति ।—भयङ्करः,—भय-
जनकः, कबन्धकायः,—क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलवरं, सक्रियं क्षिप्रशिरःशरीरमित्यर्थः,
“(कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलवरम्” इत्यमरः) तस्य व्याजेन—मिवेष, कोऽपि, जन
इति शेषः, पार्थिवेति ।—पार्थिवस्य—राशः, प्राणितं—जीवितं, तस्य अर्था—तत्काम
इत्यर्थः, पुरुषोपहारमिव—गरुडालमिव, उपजहार—उपहतवान्, पुरुषोपहारेण
सूर्यदेवम् आराधितवान् इव इत्युक्तेषु, सूर्यमण्डलं निष्प्रभं जातं, तथा तत्
कबन्धकाकारश्च समदृश्यत इति भावः ।

(१४७) ज्वलितेति ।—ज्वलितस्य—प्रदीप्तस्य, परिवेशमण्डलस्य—परिधिवल-

भास्वरो जिष्टज्ञाजृम्भमाणस्वर्भानुभयात् उपरचिताग्निप्राकार
इव प्रत्यदृश्यत श्वेतभानुः । (१४८) अवनिपतिप्रतापप्रसाधिताः
प्रथमतरङ्गतपावकप्रवेशा इव अदृश्यन्त अनुरक्ता दिशः । (१४९)
स्रुतशोणितशीकरासारारुणिततनुः अनुसरणाय प्राहतपाटलां-
शुकपटेव अदृश्यत वसुधाबधूः । (१५०) नराधिपविनाश-

यस्य, आभोगेन—वेष्टनेन, भास्वरः,—दीप्यमानः, जिष्टवर्ति ।—जिष्टचया—
यहीतुमिच्छदा, यासेच्छयेति यावत्, जृम्भमाणः,—मुखं व्याददत्, यः स्वर्भानुः,—
राहुः, (“तमस्तु राहुः स्वर्भानुः मैत्रिकेयी विधुनुदः” इत्यमरः) तस्मात् भयं—वासः
तस्मात्, उपरचितेति ।—उपरचितः,—मण्डलाकारेण कल्पितः, राहुप्रवेशनिवा-
रणार्थमिति भावः, अग्निप्राकारः,—अग्निसयी वरणः येन तथाविध इव, (“प्राकारी
वरणः सालः” इत्यमरः) श्वेतभानुः,—मितांशुः, चन्द्र इत्यर्थः, प्रत्यदृश्यते
—अलक्ष्यते, सुधाशीः रक्तवर्णपरिवेशस्य जगदमङ्गलमूचकत्वात् इति भावः ।

(१४८) अवनौति ।—अवनिपतेः,—राज्ञः प्रभाकरवर्डेनस्य, प्रतापेन—प्रभावेण,
कीषदण्डजेन तेजसेति यावत्, (“स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कीषदण्डजम्” इत्यमरः)
प्रसाधिताः,—आवर्जिताः, अलङ्कृताश्च, प्रथमेति ।—प्रथमतरङ्गम्—अतिपूर्वमिति,
महाराजस्वर्गारोहणात् पूर्वमेवेति भावः, कृतः—अनुदितः, पावके—अग्नौ, प्रवेशः
याभिः तथाभूता इव, अदृश्यन्त—दग्धा अभवन्, अनुरक्ताः,—वशीभूताः, लोहित-
सर्वावयवाः वा, अनुरागिण्यः कामिन्वश्च, अनुरागिण्यः कामिन्यः यथा पत्युर्मरणं
निश्चितं विभाव्य तन्मरणात् पूर्वमेव अग्नौ प्रविशन्ति, तथा दिग्बन्धोऽप्येति भावः,
दिग्दाहोऽभूदिति फलितम् । एतेन दिग्बधूनां स्वीयात्वमुपेक्षितं, “पतिव्रता स्वीया”
इत्यादिपक्षसमन्वयान् इत्याशयः ।

(१४९) स्रुतेति ।—स्रुतानां—क्षरितानामित्यर्थः, शोणितानां—रक्तानां, शीकरा-
सारेण—विन्दुधारया, अरुणिता—रञ्जिता, रक्ताक्तैत्यर्थः, तनुः,—कलिवरं यस्याः तथा-
भूता, वसुधाबधूः,—वसुधा—पृथ्वी एव, बधूः,—राजपत्नीति भावः, अनुसरणाय—
पत्युर्मरणात् परं मरणाय, सहमरणाय वा, प्राहतेति ।—प्राहतः,—आच्छादितः, परिहित
इति यावत्, पाटलः,—रक्त इति भावः, अंशुकपटः,—वस्त्ररूपमावरणं यया तथाभूता
इव, अनुसरणे तादृशवस्त्रपरिधानस्याचारवत्त्वात् इति भावः, भुवनभयङ्करी रक्तवर्ति-
भूदिति फलितम् ।

(१५०) नराधिपेति ।—नराधिपस्य—राज्ञः, विनाशिन—मरणेन, भाविना

सम्भ्रमभीतैः लोकपालैः इव कालायसकवाटपुटैः अकालकाल-
मेघपटलैः अरुध्यन्त दिग्द्वाराणि । (१५१) प्रेतपतिप्रयाणप्रहताः
पटवः पटहा इव आरटन्तो हृदयस्फोटनाः पस्फायिरे निर्घातानां
घोरा निर्घोषाः । (१५२) निकटीभवद्युममहिषखुरपुटोद्धृता
इव द्युमणिधाम धूसरीचक्रुः क्रमेलककचकपिलाः पांशुवृष्टयः ।

इति भावः, यः सम्भ्रमः,—आवेगः, तस्मात् भीताः,—वक्ताः तैः, तस्य लोकपालसख-
त्वादिति भावः, लोकपालैः,—इन्द्रादिभिः, कानेति ।—कालायसं—कृण्वर्ण-
लोहविशेषः, तस्य कवाटानां पटानि—आवरणानि तैरिव, कृण्वलौहनिर्मितकवाटपर-
स्परभिरिवेति यावत्, अकानेति ।—अकालं—असमये, प्रादुर्भूत्यतिरिक्तं इत्यर्थः, ये
कालमेघाः,—नौलनीरदाः, तेषां पटलानि—वृन्दानि तैः, दिग्द्वाराणि—दिशां दार-
दशाः, अरुध्यन्त—आच्छाद्यन्त, राज्ञः प्रतापेन लोकपाला निष्कण्टकं स्वं स्वमधिकारं
पालयन्ति स्म, इदानीं तन्निधनेन असुराणां प्रादुर्भावात् पुनः स्वाधिकारेषु उपटवी
भविता इति आशङ्क्या कवाटावरणेन तन्निरोधयाचक्रुः इति भावः, अकालमेघो-
दयकृपा उत्पाताः प्रादुरासन् इति निष्कर्षः ।

(१५१) प्रेतैः ।—प्रेतपतेः,—चलकस्य, प्रयाणे—यात्रायां, प्रहताः,—
ताडिताः, पटवः,—गम्भीररवा इत्यर्थः, पटहा इव—वादिषभेदा इव,
आरटन्तः,—मदन्तः, हृदयस्फोटनाः,—हृदयविदारिण इत्यर्थः, निर्घातानां—
“यदन्तरौ च बलवान् सारुतो मरुताहतः । पतत्यथः स निर्घातो जायते वाक्-
सम्भवः ॥” इत्युक्तलक्षणां परस्परप्रहतवायुविशेषाणां, घोराः,—दारुणाः, निर्घोषाः,
—शब्दाः, पस्फायिरे—ववधिरे, उदभवन् इत्यर्थः, हृदयकम्पनोच्चलध्वानोद्गमस्य
जगज्जीवदारुणदुःखज्ञापकत्वात् इति भावः ।

(१५२) निकटीभवदिति ।—निकटीभवन्—समीपमागच्छन्, यमस्य—हता-
न्तस्य, राज्ञः प्राणानामादातुरिति भावः, यो महिषः,—वाहनमित्यर्थः, तस्य खुराणां
—शफानां, पुटैः,—युगलैः, उद्धृता इव—उत्क्षिप्ता इव, [“खुरपुटोद्धृताः” इत्यत्र
“खुरपुटोद्धृताः” इति पाठे,—खुरपुटैः उद्धृताः,—सञ्जाताः, उद्धृता इत्यर्थः]
क्रमेलकेति ।—क्रमेलकस्य—उष्ट्रस्य, (“उष्ट्रे क्रमेलक-मय-सहाङ्गाः” इत्यमरः)
कचा इव—केशा इव, लोमानि इव इति यावत्, (“कचः केशः शिरोरुहः” इत्यमरः)
कपिलाः,—धूसराः, पांशुवृष्टयः,—रजोवर्षणानि, द्युमणेः,—सूर्यस्य, (“सूर्यवर्षा-
मादित्यः”) द्युमणिसरणिर्मितः—” इत्यमरः) धाम—स्थानम्, अन्तरौचमित्यर्थः,

(१५३) विरसविराविणीनाम् उन्मुखीनां शिखिनो
ज्वालाः प्रतीच्छन्त्य इव पतन्तीः उल्का
नभसो ववाशिर शिवानां राजयः । (१५४) राज-
धामनि धूमायमानकवरीविभागविभावितविकाराः प्रकीर्ण-
केशपाशप्रकाशितशोका इव प्राकाशन्त प्रतिमाः कुलदेवतानाम् ।
(१५५) उपसिंहासनमाकुलं कालरात्रिविधयमानवृजिन-

धूमरीचक्रः,—धूमवर्णाकृतवन्तः, लादयामासुः इति भावः, सद्गुरुपुष्पिपातरूपधोर-
विप्रवादबोधकः पांशुवृष्टिरूपोत्पातः प्रादुरभवदिति निष्कर्षः ।

(१५३) विरमेति ।—विरसं—कटीरं, [“विरस—” इत्यत्र “विरस—”
इति पाठि,—विरसं—विसरं यथा तथा, उच्चैरित्यर्थः] विरुवन्ति—नटन्तीति
तथोक्तानां, कर्कशनिनादिनीनाम् इत्यर्थः, उन्मुखीनाम्—ऊर्ध्वमुखीनां, शिवानां राजयः,
—शृगालवन्दानि, शिखिनः—अग्नेः, ज्वालाः,—शिखाः, प्रतीच्छन्त्य इव—गृह्यन्त्य
इव, जिघृक्षन् इव इति यावत्, तमिस्रायां विवृतमुखीनां तासां मुखान्तः ज्वलन्नि-
वन् परिदृश्यमानत्वादिति भावः, नभसः,—आकाशात्, पतन्तीः,—भग्न्यन्तीः,
उल्काः,—ज्वलन्मण्डपप्रलम्बदण्डमुद्गराद्याकृतितनूजोविशेषान्, “वृष्टिच्छिन्ना च मुद्राया
रक्तनीलशिखीज्ज्वला । पौरुषौ च प्रमाथेन उल्का नानाविधा स्मृता ॥” इत्युक्तलक्षणाः
इत्यर्थः, ववाशिरं—आहतयन्ति स्म, तदानीम् उल्कामुख्यः वदनेभ्यः आग्निशिखा उद्गीर्य
कटीरं न्यनदन्, उल्कापाताश्च अभवन् इति, वाक्यार्थः ।

(१५४) राजधामनि—राजमन्दिरे, धूमेति ।—धूमायमानेन—धूममुद्गम-
न्निति धूमायमानः तेन, स्नेहाभ्याम्भावात् रुचेणेत्यर्थः, कवरीविभागेन—केशनिचयेन
इत्यर्थः, विभावितः,—प्रकटितः, विकारः,—विकृतिभावः यासां ताः, अत एव
प्रकीर्णैति ।—प्रकीर्णेन—विक्षिप्तं, समन्तादालुलायितेन इति यावत्, केशपाशेन—
कुलखकलापेन, प्रकाशितः,—प्रकटितः, शोकः,—युक् याभिः ता इव, प्राकाशन्त
—अराजन्त, शोकात्ता इव अलक्ष्यन्त इति भावः, गृहदेवप्रतिमानां स्वयमर्चा-
प्रसाधनशृङ्गारविमर्दस्य देशतापकरत्वज्ञापनान् इति बोध्यम् ।

(१५५) उपसिंहासनं—सिंहासनस्य समीपे, कुलदेवतानां राज्ञो वा इति
भावः, [“अन्यथं—” (२।१।६ पा०) इत्यादिना सामीप्यार्थेऽन्यथीभावः] आकुलं—
चञ्चलं, काक्षिति ।—कालरात्रेः,—सर्वजन्तुमरणोपलक्षितायाः कल्याणरात्रेः,

वेणीवन्धविभ्रमं विभ्राणं बभ्राम भ्रामरं पटलम् । (१५६) अटताम्
अन्तःपुरस्य उपरि क्षणमपि न शशाम व्याक्रोशी वायसानाम् ।
(१५७) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात् जीवितमिव राज्यस्य सरस-
पिशितपिण्डलोहितं चञ्चच्चक्षुः उच्चैः उच्चखान खण्डं माणिक्यस्य
कूजन् जरद्वधः । महोत्पातदूयमानस्य कथमपि निनाय निशाम् ।

(१५८) अन्यास्मिन् अहनि समीपमस्य राजकुलात् द्रुत-

संहाररज्ज्वाः इत्यर्थः, मृत्पट्टव्या इति भावः, विभ्रयमानः—विस्तार्यमाणः, वृजिनः,
—कुटिलः, (“वृजिन कश्चिं क्लीबं केशं ना कुटिलं विपुं दंतं भेदनी”) यः
वेणीवन्धः—केशवन्धः, केशविन्यास इति यावत्, तत्राः विन्यासः—विलासः तं,
विभ्राण—उधानं, भ्रामरं पटलं—भ्रमरपट्टं, बभ्राम—बलवत्, याः निशामनं परितः
अकस्मात् दिग्दक्षमहानासाकुलमयमणं लोकमङ्गलमयकम् इति भावः । अत्र अन्यस्य
विनयस्य कथमन्या विभर्तु इति वेणीवन्धस्य विनयमिव विनयमिति विनयविनयप्रतीतिः
निदर्शनादुल्लङ्घनः ; तदुक्तं दर्पण,—“सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽतस्मादन्वयं वापि कुर्वीत ।
यत्नं विस्वानुविन्दन्तं बोधयेत् सा निदर्शना ॥” इति ।

(१५६) अटतामिति ।—अन्तःपुरस्य—यववीधस्य, उपरि—उपरि, अटतां
—अवतरता, वायसानां—काकानां, व्याक्रोशी—विह्वलशब्दवर्धना, क्षणमपि—
कियत्कालमपि, न शशाम—न निवृत्त इत्यर्थः, शशामशब्दोऽप्युपनिषत्तानां जनपद-
भौतिसंस्कारकत्वात् ।

(१५७) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात्—मण्डलाकारश्वेतातपत्रमण्डलात्, श्वेतातपत्रस्य
समाजा एव धार्यमाणत्वादिति भावः, सपत्नीतिः—सरसम्—
अपवर्णाश्रिततया शोणितार्द्रं, मयस्कम् इति भावः, पिशितपिण्डं—मांसखण्डं,
तद्वत् लोहितं—रक्तम् । चञ्चच्चक्षुः—चञ्चली—आसिपदीमिव स्फुरन्ती, चक्षुः—
वीटिः यस्य तथाभूतः । उच्चखान—उत्खातवान्, उत्पाटितवान् इत्यर्थः । कूजन्—
विरसं नदन्, जरद्वधः—जरम्—स्थविरः, रद्वधः—“शकुजि” इति प्रसिद्धः
पात्तविशेषः । महति ।—महद्भिः—प्रयत्नैः, अतिभयजनकैः इति भावः, उत्पातः—
प्रागुक्तैः अशुभमूचकैः भूकम्पादिभिः, दूयमानः—सलप्यमानः, हर्ष इति शेषः ।

(१५८) “अन्यास्मिन्” इत्यस्य “वेला इति नास्तीति यशोवत्याः प्रतीहारी
“राजगाम” इति अर्थेण सम्बन्धः । अस्य—हर्षस्य, समीपं—निकटं, [इत्यन्त-
रुपसंख्याप ईत्” (६।१।८० पा०) इति ईत्वम्] राजकुलात्—राजभवनात्

गतविश-विशीर्यमाणालङ्कार-भाङ्गारिणी विजयघोषणेष्व
विषादस्य, (१५८) आकुलचरणचलत्तुलाकोटिकण्ठितवाचालिताभिः
उद्गीवाभिः किम् ? किम् ? इति पृच्छ्यमानेव दूरादेव भवन-
हंसीभिः, (१६०) खलितविशालश्रीणिशिञ्जानरशनानु-
राविणीभिश्च वाष्पान्वा समुपदिश्यमानमार्गेव गृहसारसीभिः,
(१६१) अट्टकवाटपट्टसङ्घट्टस्फुटितललाटपट्टरुधिरपटलेन
पटान्तेन इव रक्तांशुकस्य मुखम् आच्छाद्य प्ररुदती,

राजालःपुरादित्यर्थः, वेलां विशिर्नाष्ट, द्रुतेति ।—द्रुतगतिवशेन—शोचगमनवगेन,
विशीर्यमाणैः,—खलद्भिः, अलङ्कारैः,—भूषणैः, भाङ्गारिणी—भाङ्गारशब्दवती, अत
एव विषादस्य,—दुःखस्य, विजयघोषणा इव—विजयप्लापनी इव, वीर्यरटना इव
इत्यर्थः, विजयिनां त्वरितजयघोषणाप्रचारस्य स्वाभाविकत्वात् इति भावः ।

(१५८) आकुलति ।—आकुल्योः,—आस्थिरयोः, समविषमस्थानानव-
बोधेन द्विजमयोरिति भावः, चरणयोः,—पादयोः, चलन्त्योः,—चलन्त्योः, तुला-
कोट्योः,—नूपुरयोः, (“पादाङ्गदं तुलाकोटी मञ्जीरा नूपुरोऽस्त्वयाम्” इत्यमरः)
कण्ठितेन—रथितेन, वाचालिताः,—मुखरीकृताः ताभिः मञ्जीरानुराविणीनां हंसीनां
नूपुरवशवर्णनं तदनुकरणशून्यत्वादिति भावः, उद्गीवाभिः,—उन्नमितकन्धराभिः,
भवनहंसीभिः,—गृहपालितहंसीभिः, पृच्छमाना—अनुयुज्यमाना, अतिव्ययसञ्चरणं
किमर्थं क्रियते ? इति प्रश्नः कृत इव इति भावः ।

(१६०) वाष्पान्वा—अश्रुप्रवर्णं दृष्टिगतिहीना इति यावत्, राजः शीलादिति
भावः, अत एव खलितेति ।—खलितानां—स्वस्थानात् भटां, शिथिलीभूतामित्यर्थः,
शोण्यां—नितम्बं, शिञ्जानां—खनन्तीं, रशना—काचौम्, अनुरवन्ति—अनुनदन्तीति
तथोक्ताभिः,—गृहसारसीभिः,—भवनस्य सारस्योपदिष्टभिः, मार्गिति ।—समुपदिश्यमानः,
—प्रदृश्यमानः, मार्गः,—पन्थाः यस्य वा तथोक्ता, दृष्टिहीनत्वे पथप्रदर्शनस्य
सज्जनाचारत्वात् इति भावः । सारस्योपदिष्टः रशनारण्यवत् कवन्ति इति प्रसिद्धिः ।

(१६१) अट्टेति ।—अट्टस्य—अलक्षितस्य, महाघोभात् व्यस्ततया
वाष्पान्वतया वेति भावः, कवाटपट्टस्य—कवाटफलकस्य, सङ्घट्टेन—सङ्घर्षेण,
स्फुटितात्—आहत्यात्, विटोण्यात् इत्यर्थः, ललाटपट्टात्—भालफलकात्,
निःसृतमिति शेषः, यत् रुधिरपटलं—रक्तनिचयः तेन, रक्तांशुकस्य—रक्तवस्त्रस्य,
पटान्तेन इव—अच्छलेन इव, मुखमाच्छाद्य—अवगुण्ठय ।

(१६२) सन्तापबलविलीनकनकवलयरसधारामिव वेवलताम्
उत्सृजन्तो, (१६३) मुखमरुत्तरङ्गितामुत्तरीयांशुकपटीं स्फुरन्तीं
फणिनी इव निर्मोकमञ्जरीम् आकर्षन्ती, नम्रांससंशिता
अनिलविलोलेन नीलतमेन तमालचीरचीवरेणैव शोकोचितेन
धम्मिल्लरचनारहितेन शिरीरुहसञ्चयेन चञ्चता प्रावृतकुचा,
(१६४) कुचताडनपीडया समुच्छूनाताम्रश्यामतलं मुहुर्मुहुः
अत्युष्णाशुप्रमार्जनप्रदग्धम् इव करकिशलयं धुनाना,

(१६२) सन्तापेति ।—सन्तापस्य—शोकजीप्तापस्य. बलिन—वेगिन, विलीनस्य
—गलितस्य, कनकवलयस्य—स्वर्णकण्डणस्य, रसधारामिव—द्रवपरम्परामिव, वेव-
लतां—प्रतीहारत्वेन स्वेन प्रियभाषां वेदयष्टिम्, उत्सृजन्तो—पातयन्तो ।

(१६३) मुचेति ।—मुखमरुता—मुखवायुना, मुखनिःसृतं शोकीद्रवदीर्घ-
निश्वासेन इति भावः, तरङ्गिता—सञ्जाततरङ्गा तां, कुचितामिति चञ्चलामिति वा भावः,
[“तदस्य—” (५।२।३६ पा०) इत्यादिना इतच्] स्फुरन्तीं—प्रेङ्गलीम्, उत्तरीयांशुकपटीम्
—उत्तरासङ्गवसनं, फणिनी—सुजङ्गी, निर्मोकमञ्जरीमिव—कक्षुकवङ्गरीमिव, आकर्षन्ती
—निरुन्धाना इत्यर्थः, वैकल्येपि स्त्रीजनस्वभावसिद्धाचारात् इति भावः । नम्रांस-
संशिता—नम्रं—आनते, अंसं—स्तम्भदेशं, ससते—लम्बते इति तद्योक्तेन,
अनिलविलोलेन—मरुत्तरलेन, नीलतमेन—अतिनीलेन, तमालेति ।—तमालस्य—
कालस्कन्धाख्यातचर्मदस्य, चीरचीवरेणैव—सूक्ष्मत्वगुणैश्च वसनेनैव, शोकोक्तानि तद्वहास-
ग्रहणस्याचारात् इत्याशयः, शोकोचितेन—शोकसमययोग्येन, धम्मिल्लरचनारहितेन
—असंयतेन, बन्धनरहितेनेत्यर्थः, (“धम्मिल्लः संयताः कचाः” इत्यमरः) चञ्चता—च्युरता,
शिरीरुहसञ्चयेन—केशनिचयेन, प्रावृतकुचा—आच्छादितस्तनी ।

(१६४) कुचेति ।—कुचयोः, स्तनयोः, ताडनम्—आघातः, तेन या पीडा
—व्यथा तथा, समुच्छूनेति ।—समुच्छूनं—सम्यक् स्फोटितम्, आताम्रम्—आरक्तं,
श्यासञ्च—कृष्णञ्च, तलं यस्य तथाभूतम्, अत्युष्णेति ।—अत्युष्णानाम्—अतिसन्धाना-
नाम्, अतिदीर्घोदकात् इति भावः, अशुषां—नेत्रजलानां, प्रमार्जनेन—प्रोक्षणेन,
प्रदग्धं—प्रकर्षेण पुष्टमिव, करकिशलयं—हस्तपङ्कजं, धुनानां—कम्पयन्ती, सञ्चाल-
यन्ती इत्यर्थः, शोकोचितेन वक्षसि कराघातम् अशुप्रमार्जनं तथा द्रुतगमनवशात्
हस्तकम्पनञ्च कुर्वतीति भावः ।

(१६५) चक्षुर्निर्भरे शीर्यति स्त्रपयन्ती इव शोकाग्निप्रवेशाय
स्वकपोलतलप्रतिबिम्बितम् आसन्नलोकं, (१६६) लोललोचन-
प्रवृत्तैः तरलैः तारकांशुभिः श्यामायमानम् आत्मदुःखेन दिवस-
मपि दहन्ती इव “क कुमारः ? क कुमारः ?” इति पुरुषं
पृच्छन्ती, वेलिति नाम्ना यशोवत्याः प्रतीहारी आजगाम ।
(१६७) विषमलोकलोचनप्रत्युद्गता च उपसृत्य कुट्टिमन्यस्त-
हस्तयुगला गलन्तीभिः सिञ्चन्ती इव शुश्रूक्षन्तं दशनदीधिति-
धाराभिः आधूसरम् अधरम् अधोमुखी विज्ञापितवती,—“देव !

(१६५) शीर्यति—गलति. प्रसरतीत्यर्थः, चक्षुर्निर्भरे—नेत्रवारिप्रसवणे, (“उक्तः
प्रसवणा वारिप्रवाहो निर्भरो भरः” इत्यमरः) स्वेति ।—स्वस्य—आत्मनः,
कपोलतले—गण्डदेशे, अबिरलनयनमलिनं प्रचालनादतिस्फुरे इति भावः,
प्रतिबिम्बितं—प्रतिफलितम्, आसन्नलोक—पार्श्वार्त्तनं जनमित्यर्थः, स्त्रपयन्ती इव—
खानं कारयन्तीव, कृतखानस्याचारवतः शरीराह्वनाय कृशानुप्रवेशाधिकारात् इत्याशयः ।

(१६६) लोलति ।—लोलत्—चञ्चलात्, लोचनात्—नयनात्, प्रवृत्ताः—
तिःसृताः तैः, तरलैः—स्फुरद्भिरित्यर्थः, तारकांशुभिः—तारकायाः, कनी-
निकायाः, (“तारकाऽन्त्यः कनीनिका” इत्यमरः) अंशुभिः—मयूष्मैः, श्यामायमानं—
मज्जिनायमानम् । आत्मदुःखेन—स्वैयशोकसन्तापेन इत्यर्थः, दहन्तीव—भक्षी-
कुञ्चतीव, दग्धं श्यामी भवतीति भावः, एतेन तदा अपराहः सञ्जातः इति
सूचितम् । पुरुषम्—अनियतं जनं, यं कश्चित् पश्यति, तमेवेति भावः । प्रतीहारी
—हाररक्षिणी ।

(१६७) विषमिति ।—विषमनां—विषादयुक्तानां, [“रदाभ्यां—” (पा० ४२
पा०) इत्यादिना निष्ठायाः, धातोर्दकारस्य च नत्वम्] लोकानां—जनानां,
लोचनैः,—नयनैः, प्रत्युद्गता—प्रवृत्तिता, देव्याः प्रतीहारिणीत्वात् सम्मानप्रदर्श-
नार्थमिति भावः । कुट्टिमन्यस्तहस्तयुगला—कुट्टिमे—गृह्णाभ्यां रतलं,
न्यले—निहिते, हस्तयुगले—करद्वये यथा तथाभूता, भूतल-
मृष्टकरति यावत्, शोकक्षामतया स्थातुमसामर्थ्यात् अवलम्बनार्थं, प्रभुसमीपे
ताड्यशवरप्रदर्शनस्य अनुजीविनाम् अवश्यकर्तव्यत्वाद्वा इति भावः, गलन्तीभिः,—रुक्-
न्तीभिः, दशनदीधितिधाराभिः,—दन्तकिरणपरम्पराभिः, विसलनारिधारावत् प्रतीय-
मानाभिरिति भावः, शुश्रूक्षन्तं—शीघ्रमापद्यमानं, शोकसन्तापादिति भावः, कृत

परित्रायस्व परित्रायस्व, जीवत्येव भर्त्तरि किमपि अध्ववसितं देव्या” इति ।

ततस्तत् (१६८) अपरम् आकर्ण्य च्युत इव सत्त्वेन, द्रुत इव दुःखेन, आचान्त इव चिन्तया, तुलित इव तापेन, अङ्गीकृत इव आतङ्गेन अप्रतिपत्तिः आसीत् ; आसीच्च अस्य चेतसि (१६९) प्रतिपन्नसंज्ञस्य,—“बहुशोऽपि हृदये दुःखाभिषङ्गो निपतन् अश्मनौव लोहप्रहारः कठिने हुतभुजम् उत्थापयति, न तु भस्मसात्करोति मे निरनुक्रोशस्य कायम्” इति । उत्थाय च

पञ्च अधोमुखम्—आपास्तम्, अधरम्—अधीरदण्डम्, सिञ्चनीव—आर्द्रोत्प्लव-
णीव, अधोमुखी—अवनतवदना । लोकेऽपि सर्वे अधःस्थद्रव्यमिच्छन्काङ्क्षि
अधोमुखा भवन्तीति दृश्यते । भर्त्तरि—स्वामिनि, राज्ञि प्रभाकरवर्द्धने इति यावत् ।
किमपि—अनिर्वचनीयम्, अतिशीघ्रतया वक्तुमशक्यमिति भावः । अध्ववसितम्—
उदयुक्तं, देव्या—यशोवत्या ।

(१६८) अपरम्—अन्यत्, अग्रभूमिर्लभ्यः, श्लोककारणमिति भावः । च्युत
इव—भट इव, सत्त्वेन—बलेन, अतिदुर्लभ इत्यर्थः । द्रुत इव—गलित इव, दुःखा-
शुद्धिनिमग्न इत्यर्थः, अतिकाष्ठण्यरसीद्रेकात् इति भावः । आचान्त इव—निपीत इव,
विन्तामय इत्यर्थः । तुलित इव—लघुतां नीत इव, तापेन—उष्णया, श्लोकाग्निमेत्यर्थः,
श्लोकावसन्न इति यावत् । अङ्गीकृतः इव—क्रीडनिहित इवेत्यर्थः, आतङ्गेन—शङ्कया,
सयाक्रान्त इत्यर्थः । अप्रतिपत्तिः,—इतिकर्तव्यताविमूढः, मूर्च्छित इवेत्यर्थः, [अव च्युतत्वं
द्रुतत्वादीनां सर्वासांमेव क्रियाणाम् उत्कटैककोटिकसंशयीदयादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

(१६९) प्रतिपन्नसंज्ञस्य—लब्धचेतनस्य । बहुशः,—बहुवारान्, पुनःपुनरपीत्यर्थः,
कठिने—हृदे, अश्मनि—प्रक्षरे, लोहप्रहारः,—लौहाघात इव, निरनुक्रोशस्य—
निर्द्वयस्य, निरुहस्येति यावत्, मे—मम, कठिने हृदये—अकःकरणि, निपतन्—
आविशन्निमित्तः, दुःखाभिषङ्गः,—दुःखाभिघातः, हुतभुजम्—अग्निम्, उत्थापयति—
जनयति, न तु भस्मसात् करोति—न दहत्येव, अतिकठोरहृदयत्वादिति भावः,
यथा लोहाद्वृत्ताद्भि कठिनप्रस्तरान् अग्निद्विपिष्ठते, न तु स प्रस्तरः तदुद्धृतेन तेन दग्धी-
क्रियते, तथा वाषाणकठोरं मम हृदयेऽपि पुनः पुनरापतन् दुःखातिशयः श्लोकाग्निं
व्यवर्धयत्येव, न तु तेनाग्निना मां निःशेषं दहति, अहो ! कष्टम् इति निष्कर्षः ।

त्वरमाणोऽन्तःपुरम् अगात् । (१७०) तत्र च मर्त्तुमुद्यतानां
 राजमहिषीणाम् अमृणोत् दूरादेव,—“तात ! चूत ! चिन्तय
 आत्मानं, प्रवसति ते जननी । वत्स ! जातौगुच्छ ! गच्छामि,
 आपृच्छस्व माम् । मया विना अद्य अनाथा भवसि भगिनि !
 भवनदाडिमसते ! । रक्ताशोक ! मर्षणीयाः पादप्रहाराः कर्ण-
 पूरपल्लवभङ्गापराधाश्च । (१७१) पुत्रक ! अन्तःपुरवासवकु-
 लक ! वारुणीगण्डूषग्रहणदुर्ललित ! दृष्टोऽसि । वत्से ! प्रियङ्गु-
 लतिके ! गाढम् आलिङ्ग मां, दुर्लभा भवामि ते । भद्र ! भवन-

(१७०) “तत्र” इत्यस्य “राजमहिषीणाममृणोत्.....इत्येवंप्रायानालापान्”
 इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तात !—वत्स ! चूत !—आस ! आत्मानं—स्वं, चिन्तय—स्वस्य
 शोभचेमं स्वयमेव सम्पादयेति यावत् । जननी—उत्पादिका, प्रवसति—
 द्रवं गच्छति । या त्वामुत्पादितवती इत्यनेन कालं पालितवती च, सा इदानीं
 स्वामिजीवननैराश्यात् परलोकं गच्छतीति भावः । जातौगुच्छ !—जातौसवक ! मां—
 ते जननीं, पालयिष्येति यावत्, आपृच्छस्व—सम्भाषस्व, पुनः समागमाभावात्
 इति भावः, [“आङ्गि नुप्रच्छोः” (वा०) इत्यात्मनेपदम्] । अनाथा—निराशया,
 सेहयोगेन पोषिकाऽभावादिति भावः । भवनदाडिमसते !—गृहप्राङ्गणरोपित-
 दाडिमवृक्ष ! इति यावत् । रक्ताशोक !—रक्तपुष्पाशोकवृक्ष ! पादप्रहाराः,—
 चरणाङ्गुलानि, “पादाङ्गुलैः प्रमदया विकसत्यशोकः” “पादाघातादशोकं विकसति”
 इति च कविसमयसिद्धेः, कर्णेति ।—कर्णपूरार्थे,—कर्णभूषणार्थे, पल्लवानां—
 किसलयानां, भङ्गाः,—हृदानि एव, अपराधाः,—दोषाः, मर्षणीयाः,—
 सोदव्याः, क्षन्त्या इत्यर्थः ।

(१७१) पुत्रक !—वत्स ! कृत्रिमपुत्र ! इति वा, अन्तःपुरवासवकुलक !—अवरोधस्थ-
 नवकेसरक ! वारुणीति ।—वारुणी—मदिराविशेषः, तस्या गण्डूषः,—मुखपूरणं,
 मुखपूरणमदिरारस इत्यर्थः, तस्य ग्रहणेन—स्नामेन, स्वप्रसूनविकाशकदोहदव्यापारे
 मत्स्रकाशदिति भावः, दुर्ललित !—दुर्विनीत ! मदीन्द्रयोगात् अन्वयादपि
 वङ्गादृत इति भावः, “शोकं जहाति वकुली मुखसीधुसिक्तः” “वकुलं योषिता-
 मायमदौ” इति च कविसमयसिद्धेः, दृष्टोऽसि—एतावत्कालम् अवलोकितोऽसि,
 अतःपरं न द्रष्टव्यं शरीरपरित्यागात् इति भावः । गाढं—निभरम् । ते—तव, दुर्लभा—

हारसहकारक ! दातव्यो निवापतोयाञ्जलिः, अपत्यमसि ।
भ्रातः ! (१७२) पञ्जरशुक ! यथा न विष्मरसि मां, किं व्याह-
रसि ? दूरीभूताऽस्मि ते । शरिके ! स्वप्ने नः समागमः पुन-
र्भूयात् । मातः ! मार्गलग्नं कस्य समर्पयामि गृहमयूरकम् ?
(१७३) अम्ब ! सुतवज्जालनीयमिदं हंसमियुनं, मन्दपुष्पया मया
न सम्भावितोऽस्य चक्रवाकयुगलस्य विवाहोत्सवः । (१७४) माट-
वत्सले ! निवर्त्तस्व गृहहरिणिके ! । समुपनय सौविदल !

दुष्पापा, अदृशेनोयेति यावत् ; [मनु “न लोकाव्यय—” (२।१।६२ पा०)
इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् दुर्लभेति खल्वयं प्रत्ययान्तस्य कर्त्तरि “ते” इत्यत्र कथं
षष्ठी ? इति चेत् अर्थाच्चते—“सर्वोऽयं कारकप्रष्टाः प्रतिषेधः, शेषे षष्ठी तु स्यादेव”
इति दौर्जितवचनात् अवगम्या शेषे षष्ठी इति वक्तव्या, कर्त्तृपदान्तरमवोक्ष्यमित्युक्तमि-
त्याह्नौ करणीयमिति विवेकः] । भवनहारसहकारक ! —गृहहार-
रूपितातिसुरभिचूततरो । निवापतोयाञ्जलिः,—निवापः,—पितृलोकमुद्दिश्य
दानं, (“पितृदानं निवापः स्यात्” इत्यमरः) तत्कर्मभूतं यत् तोयं—जलं,
तपंश्च सखिलमित्यर्थः, तत्पूर्णः अञ्जलिः,—युक्तकरगृहीतसलिलमित्यर्थः, दातव्यः,—
देयः, त्वया इति शेषः, अपत्यमसि—पुत्रोऽसि, अपत्यकृत्वेषु निवापादिकर्मणा-
मवश्यकर्त्तव्यतया विधानात् इति भावः ।

(१७२) पञ्जरशुक !—पिञ्जरस्यकौर ! यथा मां न विष्मरसि, तथा कार्य-
मिति शेषः । व्याहरसि ?—ब्रवीषि ? यथा,—न विष्मरसि माम् इति किं
व्याहरसि ?—किमर्थं ब्रवीषि ? मृताऽपि त्वां न विष्मरामि इति भावः । ते—तव,
त्वत्समीपादित्यर्थः । मार्गलग्नं—मार्गे—पथि, लग्नः,—संसक्तः तं, मार्गेरोधक-
मित्यर्थः, मयि दृढानुरागात् इति भावः, गृहमयूरकं—गृहपालितमयूर-
शावकम् ।

(१७३) अम्ब !—मातः !, हंसमियुनं—हंसदम्पती, सुतवत्—पुत्रवत्, जालनीयं—
यत्नेन जालनीयम् । मन्दपुष्पया—अपुष्पयेत्यर्थः, अधव्येति यावत् । सम्भावितः,
—सम्पादितः । चक्रवाकयुगलस्य—कीकद्वयस्य ।

(१७४) माटवत्सले !—माटभक्ते ! गृहहरिणिके !—गृहपालितशुद्धहरिणि !
निवर्त्तस्व—प्रतिनिष्ठता भव, अतः परं नया सह मा वञ्चेति भावः ।

वल्लभवल्लकीं, परिष्वजे तावत् एनाम् । चन्द्रसेने ! (१७५) सुदृष्टः
क्रियतामयं जनः । विन्दुमति ! इयं ते अन्या वन्दना । चेष्टि ?
सुघ चरणौ । आर्य्य ! कात्यायनिके ! किं रोदिषि ? नीताऽस्मि
दैवेन । तात ! कञ्चुकिन् ! किं माम् अलक्षणां प्रदक्षिणीकरोषि ?
धात्रेयि ! धारय आत्मानं, किं पादयोः पतसि ? भगिनि ! गृहाण
माम् अपश्चिमां कण्ठे । कष्टम् ! न दृष्टा प्रियमस्त्री मलयवती ।
कुरङ्गवति ! अयम् (१७६) आमन्त्रणाञ्जलिः । सानुमति !
अयमन्त्यः प्रणामः । कुवलयवति ! एष ते अवमान-
परिष्वङ्गः । सख्यः ! चन्तव्याः प्रणयकलहाः” इत्येवंप्रायान्
आलापान् ।

(१७७) दह्यमानश्रवणश्च तैः प्रविशन्नेव निर्यान्ती, दत्तसर्व-

श्रीविदल !—कञ्चुकिन्, (“सोविदलः कञ्चुकिन्” इत्यमरः) वल्लभवल्लकीं
—प्रियवतीं, समुपनय—समुपस्थापय । एनां—वल्लकीमित्यर्थः, परिष्वजे—
आलिङ्गामि ।

(१७५) सुदृष्टः,—प्रीत्या अवलीकितः । अन्या—चरमा । सुघ—त्यज ।
दैवेन—विधिना, दीर्घाग्रेण इत्यर्थः । अलक्षणां—दुर्लक्षणां । धात्रेयि !—उपमा-
तनये ! आत्मानं धारय—धैर्यसवलम्बेन इत्यर्थः । अपश्चिमाम्—अपुनः आगामिनौ-
मित्यर्थः । कष्टं—खेदं, दुःखकरमेतदित्यर्थः ।

(१७६) आमन्त्रणाञ्जलिः,—प्रार्थनाऽञ्जलिः, प्रस्थानकालिकः समाप्रार्थनायं करदय-
संग्रोग इत्यर्थः । अन्त्यः—चरमः । अवमानपरिष्वङ्गः,—शेषालिङ्गनम् । चन्तव्याः,—
मर्मयितव्याः, प्रणयकलहाः,—प्रेमविवादाः, तेषां जीवनावधित्वात् इति भावः ।
एवंप्रायान्—उक्तरूपभूयिष्ठानित्यर्थः ।

(१७७) “दह्यमानश्रवण” इत्यस्य “मातरं ददर्श” इत्यग्रेण सम्बन्धः । तैः,—
आलापैः, प्रागुक्तैरिति यावत्, दह्यमानं—भस्मलमापद्यमानम्, अतिसत्तापकत्वात्
इति भावः, श्रवणं—श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तथाभूतः । मातरं विशिनष्टि, निर्यान्तो-
मित्यादि ।—निर्यान्ती—निर्गच्छन्तीम्, अन्तःपुरादिति शेषः । दत्तेति ।—दत्तानि—
वितरितानि, पात्रसत्कृतान्गीत्यर्थः, सर्वाणि—समयाणि, स्वपत्नीं हितानि

स्वापतेयां, (१७८) गृहीतमरणप्रसाधनां, जानकीमिव
जातवेदसं पत्युः पुरः प्रवेक्ष्यन्तीं, प्रत्यग्रक्षानाद्रदेहतया श्रिय-
मिव भगवतीं सद्यः समुद्रात् उत्थितां. (१७९) कुसुम्भ-
बभ्रुणी वाससी दिवमिव तेजसी सान्ध्ये दधानां,

स्वापतेयानि—धनानि, स्वाधिकृतानि धीतृकादिद्रव्याणि इत्यर्थः यथा तां,
[“पथ्यतिथि—” (४।५।१०४ भा०) इत्यादिना दृज् । “द्रव्यं विचं स्वापतेयं
रिक्थमृक्थं धनं वमु” इत्यमरः] महाराजमङ्गलार्थम् अर्थिसात्कृतात्मसर्वधनामित्यर्थः ।

(१७८) गृहीति ।—गृहीतानि—स्वीकृतानि, मरणाय मरणस्य वा
प्रसाधनानि—अलङ्काराः, महामरणीचित्ररक्तवसनादय इत्यर्थः यथा तथीकाम् ।
जानकीमिव—जनकदुहितरं सीतामिव, इत्युपमाः ; वैदेही यथा पुरा नङ्गापुरे
स्वगृह्यार्थं पत्युः समक्षमेव वज्रौ आत्मानं विमृष्टवती तथेत्यर्थः ; तथा हि अन्वारीहृण-
धर्मं मृतस्य पत्युः प्रज्वलक्षितायामेव सतीनां प्रवेशो दृश्यते, इह तु तदसत्त्वात्
जीवतः पत्युः पुरतः ज्वलनं प्रविशन्त्याः सीतायाः सान्ध्यं प्रदर्शितम्, एवम्भूतं निदर्शन-
मतीव दुर्लभमेव ; सा तु एतावानेव विंशः यत् तव स्वर्गादुपदर्शनार्थम्, इह तु
जीवत्यपि पत्यौ भावि-तद्विरहजशीकं सोदुमशक्रुवत्तया प्रागेव चितायामारीहृणमिति,
एवञ्च उपमागतासादृश्यादिनिबन्धनदोषः न शङ्कनीय इति । जातवेदसम्—अग्निम्,
(“अग्निर्वैश्वानरो वज्रि... जानवेदास्तनूनपात् ॥” इत्यमरः) पुरः—अग्रतः,
प्रवेक्ष्यन्तीं—प्रवेष्टुमेषिष्यन्तीम्, अग्ररत्नरेष्यन्तीम् इत्यर्थः । प्रत्यरेति ।—प्रत्यरेण—
नर्वन, अचिरकृतेन इति यावत्, खानेन—आप्लावेन, आर्द्रः—सिक्तः, देहः—
अवयवः यस्याः तस्या भावः तत्ता तथा हेतुना ; ज्वलने प्रवेष्टुकामेन अग्निप्रवेशात्
पूर्वं कृतखानेन पुरुषेण तथा स्त्रियाऽपि भूयते इति प्रसिद्धिः ; श्रियमिव—लक्ष्मीमिव,
मध्यमाननीरनिधिराविर्भावत्वेन उत्थितिकालिकसादृश्यसत्त्वात् इति भावः ।

(१७९) कुसुम्भेति ।—कुसुम्भवत्—महाराजनेत्यपराख्यस्वनामख्यातपुष्पवत्,
बभ्रुणी—पिङ्गुलि, (“बभ्रुर्नां पिङ्गुलि विषु” इत्यमरः) वाससी—वसने, परिधिय-
मुत्तरीयञ्च इति भावः, दिवमिव—आकाशमिव, सान्ध्ये—सन्ध्याकालीने, तेजसी
—सूर्या-चन्द्रमसी इत्यर्थः । इहीभयोरुपमानोपमेययोः अवैधर्म्यसाम्यसत्त्वादुपमा ।
यदि सायं युगपत् द्वयोः तेजस्विनोः उदयास्तमयनकृतसत्तायां विरोधः कश्चित्
आशङ्कते, तदा तेजःपदस्य तेजस्वार्थकतां परिहृत्य दीप्तार्थकता ऊररीकरणीया,
तथा च सान्ध्यरागौ इव लोडितायमाने वाससी वसानामित्यर्थः ।

(१८०) ताम्बूलदिग्धरागाश्वकाराधरप्रभापटलपाटलं पट्टा-
शुकमिव विधवामरणचिह्नम् अङ्गलम्नम् उद्वहन्तीं,
(१८१) रक्तकण्ठसूत्रेण कुचाक्षरावलम्बिना स्फुटितहृदय-
विगलितरुधिरधाराशङ्कां कुर्वन्तीं, (१८२) तिर्य्यक्कुटिल-
कुण्डलकोटिकण्टकाकृष्टतन्तुना हारेण वलितेन सितांशुक-
पाशेन इव कण्ठम् उत्पीडयन्तीं, (१८३) सरसकुङ्कुमाङ्गराग-

(१८०) ताम्बूलेति ।—ताम्बूलानां—पर्णानां, पुनः पुनः चर्वितानामिति भावः,
दिग्धः,—लितः, घनोभूत इति भावः, रागः,—लौहित्यम्, अश्वकारः इव—तमः इव,
स्नाभाभिकदौहित्रावरकत्वात् आवरणभूतः इत्यर्थः यस्मिन् तादृशः, [उपमितसमासः]
सोऽधरः,—अधोरदनच्छदः, तस्य प्रभापटलं—शुतिपुञ्जनं, पाटलम्—अरुणं, पट्टांशुक-
मिव—रक्तपट्टवसनमिव, विधवेति ।—विधवानां—पतिहोनामां, पत्युपरमानन्तरं
सङ्गमरश्चप्रवृत्तानामिति भावः, मरणचिह्नं—सङ्गमनलक्षणं, रक्तपरिच्छदादिकमिति
शेषः, अङ्गलम्—अङ्गासक्तम् । [“ताम्बूल...पटलपाटलम्” इत्येव “ताम्बूलदिग्ध-
रागाश्वकारप्रभापटलं पाटलम्” इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति ; तत्र ताम्बूल-
दिग्धरागाश्वकाराधरस्य प्रभायाः,—शुतेः, पटलं—समूहः यत्र तादृशम्, अत एव
पाटलं—रक्तवर्णं, पट्टांशुकमिव इति योजना, तथात्वे पाटलमित्यस्य पट्टांशुक-
विशेषणत्वेन अयंगरीयत्वमिति भावः] ।

(१८१) रक्तेति ।—रक्तं—रक्तवर्णं, कण्ठसूत्रं—गलदेशनिहिततन्तुः तेन,
कुचाक्षरावलम्बिना—स्नानान्तरवलम्बमानेन, स्फुटितेति ।—स्फुटितात्—विदो-
षात्, भक्तृशोकेन इति भावः, हृदयात्—वक्षसः, विगलितानि—श्रुतानि, यानि
रुधिराणि—श्लेषितानि, तेषां धाराशङ्कां—प्रवाहसंशयं, कुर्वन्तीं—जनयन्तीं,
लोकानां द्रष्टव्यमिति भावः ।

(१८२) तिर्य्यगेति ।—तिर्य्यक्—वक्रं यथा तथा, कुटिलेन—भङ्गिमता,
कुण्डलकोटिकण्टकेन—कर्णभूषणायसूत्रा, आकृष्टः,—आक्रान्तः, तन्तुः,—सूत्रं
यस्य तेन, वलितेन—वेष्टनकारिणा, हारेण—एकावल्या, सितांशुकपाशेनेव—चेत-
वसनरूपरज्ज्वा इवेत्यर्थः, उत्पीडयन्तीम्—उद्वहन्तीम् इव लल्यमाणां,
महाशीकाकुलत्वात् इत्याशयः ।

(१८३) सरसेति ।—सरसेः,—वाट्टेः, कुङ्कुमेः,—वाङ्गीकेः, अङ्गरागः,—

तथा कवलितामिव दिधक्षता चिताऽर्चिता, चितान-
नलार्चनाकुसुमैः इव धवलधवलैः अश्रुविन्दुभिः अंशु-
कोत्सङ्गम् आपूरयन्तीं, (१८४) गृहदेवताऽऽमन्त्रणबलि-
मिव वलयैर्विगलद्भिः पदे पदे विकिरन्तीम्, आप्र-
पदीनां कण्ठे गुणकुसुममालां यमदोलाम् इव आरुढाम्,
(१८५) अन्तर्गुच्छमधुकरमुखरेण आमन्त्रमाणलोचनोत्पला-
मिव कर्णोत्पलेन, (१८६) प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव मणि-
नूपुरबन्धुभिर्वह्मण्डलं भ्रमद्भिर्भवनहंसैः, सन्निहितप्राणसमं मर-

अङ्गलेपनं यस्याः तस्या भावः तत्ता तथा हेतुना, कवलितामिव—यस्यामिव,
इत्युपेक्षा, दिधक्षता—दम्भुमिच्छता, चिताऽर्चिता—चितानलंन। चितेति ।—
चितानलस्य—सूतदाहनाग्नेः, अर्चनाकुसुमानि—पूजायंपुष्पाणि तैरिव, इत्यवैधर्म्य-
साध्यावगमादुपमाऽलङ्कारः, धवलधवलैः,—अतिस्वच्छैः, अश्रुविन्दुभिः,—विन्दुविन्दुरूपेण
अविरलधारया पतितैः नयनजल, अंशुकोत्सङ्गं—वसनमध्यभागम्, आपूरयन्तीं—
परिपूर्णं कुर्वन्तीं, स्त्रियो हि पूजायंकुसुमानि उच्चित्य वसनाश्लेषे संरचन्ति इति
दृश्यते लोके, गलदश्रुधारया सिक्तवक्षोवसनमिति भावः ।

(१८४) पदे पदे—प्रतिपादक्षेपं, विगलद्भिः,—भ्रमद्भिः, शोककृत्राभ्यां
हस्ताभ्याम् इति भावः, वलयैः,—कङ्कणैः, गृहदेवतानां—भवने प्रतिष्ठितकुलदेवता-
नाम्, आमन्त्रणाय—सम्भाषणाय, बलिमिव—उपहारमिव, विकिरन्तीं—विचिप-
न्तीम्, अर्पयन्तीमिति यावत् । आप्रपदीनां—प्रपदं—पादस्थायं, (“पादायं प्रपदम्”
इत्यमरः) तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदं तत्प्राप्नोति इति आप्रपदीनां ताम्, [“आप्रपदं
प्राप्नोति” (५।२।८ पा०) इति खख] गुणकुसुममालां—तन्तुगुम्फितपुष्पस्रजं, यम-
दोलामिव—समादरेण प्राणविशेषानयनार्थं यमस्य दोलायनमिव, आरुढाम्—
अचिष्टिताम् ।

(१८५) अन्तः,—अन्तर्, गुच्छद्भिः,—ध्वजद्भिः, मधुकरैः,—भङ्गैः, मुखरं—
वाचालितं तेन, कर्णोत्पलेन—कर्णावतंसोक्ततेन इन्द्रीवरेणेति यावत्, आमन्त्रा-
माणेति ।—आमन्त्रमाणं—सम्भाषणाय, लोचनं—नयनम्, उत्पलमिव—इन्द्रीवर-
मिवेत्यर्थः यस्याः तामिव, सजातीयत्वात् कृताभाषणनौलनौलनयनमिति भावः ।

(१८६) प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव—अप्रदक्षिणा प्रदक्षिणा क्रियमाणा प्रदक्षिणी-

णाय चित्तमिव चित्रफलकमविचलं धारयन्तीम्, (१८०) अर्था-
बद्धोद्भूयमानधवलपुष्पदामकां पतिव्रतापताकामिव पतिप्रास-
यष्टिमिष्टामुपगूहमानां, बन्धोरिव निजचारित्रधवलस्य नृपातप-
त्रस्य पुरो नेत्रोदकमुत्सृजन्तीं, (१८१) पत्युः पादपतनसमु-
द्गमदभ्यधिकवाष्पान्मन्त्रप्रवाहप्रतिरुद्धदृशः कथमपि प्रतिपन्ना-
देशान् सचिवान् सन्दिशन्तीम्, (१८२) अनुनयनिवर्त्तितविधुर-

क्रियमाणा—विश्वगुणमयमाणा तामिव, मणिनूपुरयोः,—रत्नमञ्जोरयोः, बन्धुभिः,
—सुहृद्भिः, मणिनूपुरसदृशस्त्रनैरिति भावः, बद्धमण्डलं—विरचितचक्राकारवेष्टन-
मित्यर्थः । सन्निहितेति ।—सन्निहितः,—सम्बक्तया स्थापितः, चित्रित इति यावत्,
प्राससमः,—जीवनसदृशः, पतिरिति भावः यत्र तादृशम्, अतिचलं—निश्चलम्,
एकाग्रम्, चित्रफलकम्—आलेख्यपत्रं, धारयन्तीं—दधानां, तीव्रशीकावेगेन
क्षतमरुन्निष्कामिति भावः ।

(१८०) अर्शेति ।—अर्था—पूजा, तस्यै बद्धं—संयमितम्, उद्भूयमानं—
जातिन आत्यमानं, धवलं—श्वेतं, पुष्पदाम—कुसुममाख्यं यत्र तथोक्तां, पतिव्रतापताकामिव
—पातिव्रत्यसूचनीं वैजयन्तीमिव, पत्युः,—भर्तुः, प्रासयष्टिं—कुलाख्यास्त्रविशेषम्,
दृष्टां—प्रियां, भर्तुरिति शेषः ; यद्वा,—भर्तुः प्रियत्वात् आत्मनः प्रियाम् ; प्रियप्रियेषु
प्रियवदुपचारवत्त्वात् इति भावः, उपगूहमानाम्—आन्निध्यन्तीम् । बन्धोरिव—
सुहृद इव, निजं—स्वीयं, चारित्र्यं—विशुद्धं चरितमिव, धवलं—शुभं तस्य, नृपातप-
त्रस्य—राजच्छत्रस्य, पुरः,—अग्रतः, नेत्रोदकं—वाष्पम्, उत्सृजन्तीं—मुञ्चन्तीं,
स्त्रजनाशतः शोकस्य प्राबल्येन प्रकाशः स्वभावसिद्धः इति भावः ; “स्त्रजनस्य हि
दुःस्वसनयतो विह्वलहारमिषीपजायते” इत्यादि महाकविप्रयोगदर्शनात् ।

(१८१) पत्युः,—स्वामिनः, पादपतने—चरणप्रणिपातकाले, समुद्गमतां—
समुच्छ्रवताम्, अभ्यधिकानाम्—अधिकाधिकानां, वाष्पान्मन्त्रम्—अश्रुजलानां,
प्रवाहम्—स्रोतसां, प्रतिरुद्धाः,—आहताः, दृशः,—नेत्राणि येषां तान्, प्रतिपन्ना-
देशान्—आज्ञाकारिण इत्यर्थः, सचिवान्—अमात्यान्, कथमपि—अतिरुच्छ्रेण,
श्रीकावेगेन रुद्धकण्ठत्वात् इति भावः, सन्दिशन्तीम्—एतत्परमेवमेवं युष्माभिः
वर्त्तितव्यमित्यादिशन्तीम् ।

(१८२) अनुनयेति ।—अनुनयेन—सान्त्वनेन, परलोकिएपि परिचर्यायै पति-
पूरायचानां पुरोगमनस्य प्रवीणपण्डितसम्पत्तत्वात् महिषीगदुःखं मा कुरुत, इत्येव रूपेण

हृदयन्धुवर्गवर्द्धमानध्वनिभिः गृहाक्रन्दैः आकृष्यमाणश्रवणां,
(१८०) भर्तृभाषितनिभैः पञ्जरसिंहवृंहितैर्ऋयमाणहृदयां,
धावया भर्तृभक्त्या च निजया प्रसाधितां, जरत्या मूर्च्छया च
संस्तुतया धार्यमाणां, सख्या पीडया च व्यसनसङ्गतया समा-
लिङ्गितां, परिजनेन सन्तापेन च (१८१) गृहीतसर्वा-

प्रमोदवाक्येन इति भावः, निवर्जितानां—स्मिरीकृतानां, विधुराणां—विधौगार्शानां,
वृद्धानां—स्थविराणां, बन्धुवर्गाणां—सुहृद्गणां, वर्द्धमानाः,—वृद्धिं गच्छन्तः, उच्छ-
रोदनादिति भावः, ध्वनयः,—त्रिलापाक्षराणीत्यर्थः येषु तादृशैः, गृहाक्रन्दैः,—स्वस्व-
गृहमन्त्रे रुदितरवैः, आकृष्यमाणं—बलपूर्वकं नीयमानमित्यर्थः, सहाचौत्कारैः
बध्नीकृत्यमाणमिति भावः श्रवणं—श्रवणद्विष्टं यस्याः ताम् ।

(१८०) भर्तृभाषितेति ।—भर्तुः,—स्वामिनः, स्थापितं—वचनं, तद्विभाषि—
तत्कटशानि तैः, गम्भीरनिर्घोषवर्द्धित इति भावः, पञ्जरसिंहवृंहितैः,—पञ्जराबद्धसिंह-
गर्जनेन, ऋयमाणहृदयाम्—आकृष्यमाणवित्तां, भर्तुराह्वानसादृश्यत्वेन हृदय-
हारित्वात् इति भावः । धावया—उपमाया, भर्तृभक्त्या च—पत्तिभक्त्या च, प्रसाधितां
—प्रकर्षेण निवर्त्तनाय चर्षिताम्, अलङ्कृताश्च । जरत्या—वृद्धया, कयाचिदिति
शेषः, मूर्च्छया च—मोहं च, संस्तुतया—परिचितया, एकवचनं,—आविवाहं सहाव-
स्थानात्, अन्यत्र,—भर्तुरनिष्टाशङ्कया पुनपुनरागमनात् इति भावः, धार्यमाणाम्
—अवलम्ब्यमानां, गृह्यमाणाश्च । सख्या—वयस्यया, पीडया—आसन्नभर्तृविधौगज-
दुःखित्यर्थः, व्यसनसङ्गतया—व्यसने—विपदि, सङ्गतया—सम्प्लितया, सहायः
भूतयेत्यर्थः, व्यसनात्—विपदः हेतोः समुपस्थितया च, समालिङ्गितां—समाश्लिष्टाम्,
आक्रान्ताश्च ।

(१८१) गृहीतेति ।—गृहीताः,—अवलम्बिताः, आक्रान्ताश्च, सर्वे—
सकलाः, अवयवाः,—अङ्गानि येन तथोक्तेन । परीतां—वेष्टितां, युक्ताश्च,
[परिजनसन्तापादीनां प्रस्तुतानाम् एकक्रियाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कृतिः] ।
कुलपुत्रेति ।—कुलपुत्राणां—सकुलजातानाम्, उच्छ्वसितैः,—दौर्घनिश्चयैः, महत्तरेः,
—महामहिमशालिभिः पुरुषैश्च, [“कुलपुत्रोच्छ्वसितैः” इत्यत्र “कुलपुत्रोच्छ्वसितैश्च”
इति पाठः,—कुलपुत्राः,—कुलीनतनयाः तैः, उच्छ्वसिताः,—ऊर्ध्वानाश्च तैः, मह-
त्तरेः,—अतिप्रबलैश्च] अधिष्टितां—परिवृताम्, अधिभूतामित्यर्थश्च ।

वयवेन परीतां, कुलपुत्रोच्छसितैश्च महत्तरैः अधिष्ठितां,
(१८२) कञ्चुकिभिः दुःखैश्च अतिवृद्धैः अनुगतां, भूपाल-
वत्सभान् कौलेयकान् अपि सास्रमालोकयन्तीं, सपत्नीनामपि
पादयोः पतन्तीं, (१८३) चित्रपुत्रिका अपि आमन्त्रयमाणां,
गृहपतत्रिणामपि अञ्जलिं पुरस्तात् उपरचयन्तीं, पशून्पि
आपृच्छमानां, भवनपादपानपि परिष्वजमानां मातरं ददर्श ।

दूरादेव च (१८४) वाष्पायमाणदृष्टिः अभ्यधात्,—“अम्ब !
त्वमपि मां मन्दपुण्यं त्यजसि ? प्रसीद, निवर्त्तस्व” इत्यभिदधान
एव च सस्नेहमिव (१८५) नूपुरमणिमरीचिभिः चुम्ब्यमान-

(१८२) कञ्चुकिभिः,—प्रागुक्तलक्षणेः अलःपुरचारिभिः द्विजविशेषैः, अतिवृद्धैः
—अतिवृद्धैरे, महद्भिश्च, अनुगताम्—अनुसृतान्, अभिभूताश्च । भूपालवत्सभान्
—राजप्रियान्, कौलेयकान्—सारमेयान्, कुकुरान् इत्यर्थः, सत्कुलसम्भूतान् जनान्
वा, (“कौलेयकः सारमेये कुलीने” इति मेदिनी) : सास्रं—सवाष्पं, त्वप्रियप्रभुः
अचिरमेव इहलोकात् प्रस्थास्यति, त्वं निराश्रयः कुत्र गमिष्यसि ? इति कारुण्यात् इति
भावः । सपत्नीनामपि—समानपतिकानामपि, पादयोः पतन्तीम्—एतावन्तं कालं मया
युष्मासु सपत्नीमुलभेयं या यत्किञ्चिदपराङ्, मरणान्तानि वैरादीनि इति मत्वा इदानी-
मन्तिमकालं तत्पुत्रं चम्यतामित्युक्त्वा चरणौ गृह्णतीम् इति भावः ।

(१८३) चित्रपुत्रिकाः,—आलङ्क्यस्याः पुत्रलिकाः, आमन्त्रयमाणां—
सम्भाषमाणां । गृहपतत्रिणां—गृहपालितपक्षिणाम् । उपरचयन्तीं—कुर्वन्तीम् ।
पशून्—गवादीन्, आपृच्छमानां—सम्भाषमाणां, [“आङि नुप्रच्छाः” (वा०)
इत्यात्मनेपदम्, अतः शानच्] भवनपादपान्—गृहप्राङ्गणरोपितवृक्षकान्, परि-
ष्वजमानाम्—आलिङ्गन्तीम् ।

(१८४) वाष्पायमाणदृष्टिः,—वाष्पायमाणा—वाष्पमुदमन्ती, दृष्टिः,—नेत्रं
यस्य तथोक्तः, अश्रुपूर्णनयनः इत्यर्थः । अम्ब !—मातः ! मन्दपुण्यं—क्षीणसुकृतं,
पापिनमित्यर्थः, दुर्भाग्यमिति यावत् । निवर्त्तस्व—विरता भव, मरणाध्यवसायादिति
भावः ।

(१८५) नूपुरेति ।—नूपुरयोः,—मञ्जरीयोः, मातुरिति भावः, (“मञ्जरी
नूपुरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) ये मणयः,—रत्नानि, तेषां मरीचिभिः,—किरचैः,

चूडः चरणयोः न्यपतत् । (१८६) देवी तु यशोवती तथा तिष्ठति पादनिहितशिरसि विमनसि कनीयसि प्रेयसि तनये गुरुणा गिरिणा इव उद्भेगवेगेन अवष्टभ्यमाना, मूर्च्छाऽन्तमसं रसातलमिव प्रविशन्ती, (१८७) बाष्पप्रवाहेण इव चिर- निरोधसम्प्लितं स्नेहसम्भारेण निर्भराविर्भूतेन अभिभूय- माना, कृतप्रयत्नाऽपि निवारयितुं न शशाक बाष्पोत्पतनम् । (१८८) उल्लटकुचोत्कम्पप्रकटितासद्यशोकाकूता च, गद्गदिका- गृह्यमाणगलविकला, निःसामान्यमन्यतरलीक्रियमाणाधरोद्देशा,

चूडामानचूडः—चूडामाना—सृष्टमाना, चूडा—शिखा यस्य तथाभूतः चरणार्पितोत्तमाङ्गः इति भावः ।

(१८६) “देवी तु” इत्यस्य “निवारयितुं न शशाक बाष्पोत्पतनम्” इत्येषा- न्वयः । तथा—तेन प्रकारेण, तदवस्थायामित्यर्थः, तिष्ठति—वर्तमाने । पाद- निहितशिरसि—चरणन्यस्तमूर्धनि । विमनसि—दुर्म्भनसि, पितृर्जोवननैराश्रयेन मातु- स्तादृशाध्यवसायदर्शनेन च चिन्ताविकृतचेतसि इत्यर्थः । कनीयसि—कनिष्ठे । [अष्ट- शब्दात् “हिवचन—” (५।३।५० पा०) इत्यादिना ईयसुनि “युवाण्योः—” (५।३।६४ पा०) इत्यादिनाऽप्यस्य कनादेशः] प्रेयसि—अतिप्रियतमे । गुरुणा—महता, गिरिणा इव—पर्वतेन इव, उद्भेगवेगेन—दुःखातिरेकेण, अवष्टभ्यमाना—बाधमानाया । मूर्च्छति ।—मूर्च्छा—मोह एव, अन्तमसं—गाढारुकारम् ।

(१८७) बाष्पप्रवाहेण—अश्रुस्रोतसा । चिरनिरोधसम्प्लितं—चिर- बहुवचनं व्याप्य, निरोधः—अवरोधः, तेन सम्प्लितः—पुञ्जीभूतः, एकत्र समवृत्त इत्यर्थः । तेन, स्नेहसम्भारेण—स्नेहातिशयेन, निर्भराविर्भूतेन—समधिकमुदयमानेन, निवारामुच्छलितेन इत्यर्थः, अभिभूयमाना—बाध्यमाना, कृतप्रयत्ना—विहिती- यमा इत्यर्थः । बाष्पोत्पतनम्—अश्रुप्रवाहः, सर्वेण प्रवृत्ताः प्रवाहाणां दुर्वारत्वात् इति भावः ।

(१८८) उल्लटति ।—उल्लटेन—उद्धामेन, अत्यन्तेन इत्यर्थः, कुचयोः—स्तनयोः, उल्लटेन—उदपनेन, प्रकटितं—प्रकाशितम्, असद्यं—दुःसहं, शोका- कूतं—शोकाभिप्रायः यया तथाभूता । गद्गदिकेति ।—गद्गदिकया—गद्गदस्वर- यमाणा,—अवबध्यमानाः इत्यर्थः, यः गलः,—कणः, तेन विकला—विप्लवा, महाः

(१८८) पुनरुक्तस्फुरणनिपीडितनासापुटा, निमील्य नयनं
नयनाम्भःसंक्लृप्तेन प्रावयन्ती विमली कपोलौ, (२००) सञ्छाद्य
करनखमयूखमालाखचितदशाऽन्ते तनुना तन्वन्तर-
निर्गच्छदच्छासमोतसा इव अंशुकपटान्तेन किञ्चित् उत्तानितं
वदनेन्दुं दूयमानमानसा, (२०१) स्मरन्ती प्रस्रुतस्तनी
प्रसवदिवसात् आरभ्य सकलम् अङ्गशायिनः शैशवम् अस्य,

विबोभाकुलत्वात् सगद्गदं भावमाणा इत्यर्थः । निःसामान्येति ।—निःसामान्येन—
असाधारणेन, मयुना—श्रीकेन, तरलीक्रियमाणः,—स्फुर्यमाणः, वेपमान इत्यर्थः,
अधोद्वेशः,—अधरभागः यस्याः तथाभूता ।

(१८८) पुनरिति ।—पुनरुक्तेन—पुनःपुनः प्रवृत्तेन, उत्तरीतरं वदमानेनेत्यर्थः,
स्फुरणेन—स्पन्दनेन, निपीडितं—विचलितं, [“निपीडित—” इत्यत्र “निर्वाडित—”
इति पाठे,—निविडितं—घनौभूतं, सङ्कुचितमित्यर्थः] नामापुट—नामिकायुगलं यस्याः
तथोक्ता । निमील्य—मुद्रयित्वा । नयनाम्भःसंक्लृप्तेन—वाष्पजलाभिषेकप्रसरणे,
प्रावयन्ती—आपूरयन्ती, मञ्जयन्ती, सिञ्चन्ती इत्यर्थः ।

(२००) सञ्छाद्य—आवृत्य । करेति ।—करनखानां—इत्यनखराणां,
मयूखमालाभिः,—किरणरालाभिः, खचितः,—व्याप्तः, दशाऽन्तः,—दशप्रान्तः,
अखलप्रान्त इत्यर्थः यस्य तथोक्तेन, तनुना—सूक्ष्मेण, [“करनख—तनुना” इत्यत्र
“करनखमयूखमालाखचिततनुना” इति पाठे,—करनखमयूखमालाभिः खचितश्च
तथा तनुश्च तेन, खचितः तनुः,—अवयवः यस्य तथोक्तेन इति वा अर्थः] ।
तन्वन्तरिति ।—तन्वन्तरात्—अवयवमध्यात्, निर्गच्छत्—निसरत्, अच्छं—निश्चलम्,
असंक्षोतः,—अश्रुपवाटः यस्य तथाभूतेन इव, अंशुकपटान्तेन—वसनाञ्जलेन,
उत्तानितम्—उन्नमितं, वदनेन्दुं—मुखचन्द्रम् । दूयमानमानसा—सन्तप्यमानावृत्ता,
प्रियाकजं शोकविह्वलम् अनुशीलनञ्च दृष्टेति भावः ।

(२०१) स्मरन्ती—ध्यायन्ती । प्रस्रुतस्तनी—क्षरितपयोधरा, निःसृतस्तन्या
इति यावत्, वाक्साध्याविर्भावादिति भावः । प्रसवदिवसात्—गर्भसोचनवासरात्,
हर्षस्योत्पत्तिदिवसादित्यर्थः, [अत्र आरभ्यार्थकप्रभत्यादिशब्दयोगे एव पञ्चमौ अनु-
शिष्टा, न तु आरभ्येति क्रियायोगे, क्रियाक्रान्ततया “प्रसवदिवसात्” इत्यत्र द्वितीया-
प्रसङ्गात्, तथा च एष्वङ्गोपे नञ्चनौ विधाय कथञ्चिदितस्तमाधातव्यम्; आरभ्येति

(२०२) ज्ञातिगृहगतहृदया, “अम्ब ! तात ! न पश्यतं पापां परलोकप्रस्थितां माम् एवम् अतिदुःखिताम्” इति मुहुर्मुहुः आक्रन्दन्ती पितरौ, “हा वत्स ! (२०३) विश्रान्त-भागधेयया न दृष्टोऽसि” इति प्रेष्टं ज्येष्ठं तनयम् असन्निहितं क्रोशन्ती, “अनाथा जाता” इति श्वशुरकुलवर्तिनीं दुहितरम् अनुशोचन्ती, “निष्करण ! किम् अपराधं तव अमुना जनेन ?” इति दैवम् उपालभमाना, “नास्ति मत्समा सीमन्तिनी दुःखभागिनी” इति निन्दन्ती बहुविधम् आत्मानं, (२०४) “मुषिताऽस्मि नृशंस ! त्वया” इति अकाण्डे कृतान्तं

क्रियापदस्य कर्मान्तराद्येहनीयमिति राजानः] । अहंशायिनः,—उच्छ्वासवर्तिनः । अस्य—इयस्य ।

(२०२) ज्ञातीति ।—ज्ञातिगृह—पितृभवनमित्यर्थः, गतं—प्रस्थितं, हृदयं—चित्तं यस्याः तथोक्ता, स्वीकृताधारण्यात् अतःपितृकुलेति भावः । अम्ब !—मातः । [“अम्बार्थ—” (७ । ३ । १०७ पा०) इत्यादिना ऋक्षे “एहं कृत्वा कम्बुहे” (६ । १ । ६८ पा०) इति सम्बुद्धिलोपः] तात !—पितः ! पापां—दुष्कृतकारिणीं, दुरदृष्टामिति यावत् । परलोकप्रस्थितां—लोकान्तरं प्रस्थातुमुद्यताम् । आक्रन्दन्ती—बदती, सविस्मयस्वरमाह्वयन्ती वा । पितरौ—मातरं पितरश्च ।

(२०३) विश्रान्तभागधेयया—मिथुनभाग्यया, अभाग्यया इत्यर्थः, जीवत्येवं स्वयं भर्तृर्जीकान्तरगमनसम्भावनादिति भावः । प्रेष्टम्—अतिप्रियं, ज्येष्ठं—वृद्ध-तमं, तनयं—पुत्रं, राज्यवर्धनमित्यर्थः, असन्निहितं—दूरस्थमिति यावत्, क्रोशन्ती—तमुद्दिश्य बदती, सद्वाचस्वरमाह्वयन्ती वा इत्यर्थः । अनाथा—अशरणा इत्यर्थः, ईदृशपितृविशेषेण कदाचिदापि तथाभूतसिन्धुशरणलाभासम्भवादिति भावः । दुहि-तरं—कन्यां, राज्यशिशुम् इति यावत्, अनुशोचन्ती—सशोकं शरन्ती । निष्करण !—निर्दय ! किमपराधम् ?—कोऽपराधः कृतः ? अमुना जनेन—मया इत्यर्थः । दैवम्—नियतिम्, उपालभमाना—तिरस्कुर्वती । सीमन्तिनी—नारी, (“नारी सीमन्तिनी बधूः” इत्यमरः) ।

(२०४) मुषिता—विप्रलब्धा, जीवनेश्वरद्वरणीद्वयीनेन हतसर्वस्वां प्रति यावत्, नृशंस !—निष्ठुर ! अकाण्डे—सहसा । कृतान्तम्—अन्तकम् ।

गर्हमाणा सुक्तकण्ठम् अतिचिरं प्राकृतप्रमदा इव
प्रारोदीत ।

(२०४) प्रशान्ते च मन्यवेमे सखेहम् उत्थापयामास
सुतम् । हस्तेन च अस्य प्ररुदितस्य (२०६) पक्ष्मपालीपुष्पा-
माननखकिरणनिवहां द्रुताम् इव अधिकतरं क्षरन्तीं दृष्टिम्
उत्थमार्ज्ज्व । स्त्रियमपि (२०७) कठोररागपरिपीयमाणेन
धवलिका मुच्यमानोदरे (२०८) कथदसखयत्पर्यन्ते शुक्ल-
शीकरतारतारकितपक्ष्मणी (२०९) सूक्ष्मतराशुविन्दुपरिपाटी-
पतनानुबन्धविधुरे लोचने पुनः पुनः आपूर्यमाणे प्रमृज्य-

गर्हमाणा—मिन्दन्ती, सुक्तकण्ठम्—उद्गिरति यावत्, प्राकृतप्रमदा इव—सामान्या
नारी इव । “दीप्तौ तु” इत्यारभ्य अस्मिन् सन्दर्भे महाशीकगर्भाणां स्त्रीजातीयविलापा-
टीनां यथावदर्थनात् वकोटचमत्कारातिशया स्वभावीकृतः यथासम्भवस्थले च उत्प्रेक्ष-
्यपकादिभिः सङ्कीर्ण इत्यवदातम् ।

(२०५) प्रशान्ते—निवृत्ते, मन्यवेमे—शोकप्रसरे । सुतं—सुधर्मित्यर्थः ।

(२०६) पक्षेति ।—पक्ष्मणां—नेत्रलीलां, पालीपु—श्रेणीषु, पुष्पामानः—
पुष्पीक्रियमाणः, सङ्कृतमात्रः इत्यर्थः, उत्थमार्ज्ज्वकाले इति भावः, नखकिरणानां—
करदण्डमयूखानां, निवहः—समूहः यस्यां तां, द्रुतामिव—द्रवीभूतामिव क्षरन्तीं—
अचरन्तीं, दृष्टिं—नेत्रं, नेत्रव्यवस्थित्यर्थः, उत्थमार्ज्ज्व—विशोधयामास, प्रीणितवती
इत्यर्थः ।

(२०७) कठोरिति ।—कठोरिण—घनेन, माटेनेत्यर्थः, रागेण—लौहित्येन,
रीदनवशादिति भावः, परिपीयमाणः—अत्रियमाणः, निरस्यमान इत्यर्थः, तेन,
धवलिका—चावस्थेन, मुच्यमानं—क्षीयमाणम्, उदरम्—अभ्यन्तरं ययोः तथाभूते,
अनवरतरोदनेन आताप्ये इत्यर्थः ।

(२०८) कथदिति ।—कथता—उच्चतां गच्छता, अक्षेण—नयनवारिणा,
नयनं—अक्षितयां गच्छन्, पर्यन्तः—प्रान्तमानः ययोः तादृशे, यस्मेति ।—यस्मेन—
धवलेन, शीकरिण—वायव्येन, तारम्—अत्यन्तं, तारकितानि—सञ्जातताराणि,
पक्षाणि—लोमानि तयोः तथाविधे ।

(२०९) सूक्ष्मेति ।—सूक्ष्मतराशाम्—अतिस्पाशाम्, अशुविन्दूनां—नेत्रवक्त्र-

(२१०) वाष्पाद्रङ्गण्डगृहीताश्च श्रवणशिखरम् आरोप्य शोक-
लम्बाम् अलंकलताम्, (२११) अधःसस्त्विलोलबालिका-
व्याकुलिताश्च समुत्सार्य तिरश्चीं चिकुरसटाम्, (२१२) अश्रु-
प्रवाहपूरितम् आर्द्रञ्च किञ्चित् अत्यमुत्क्षिप्य हस्तेन स्तनो-
त्तरीयं तरङ्गितमिव नखांशुपटलेन (२१३) मग्नांशुकपटान्त-
तनूतास्त्रलेखालाञ्छित-लावण्यकुलिकावर्जित-राजतराजहंसास्य-

कणानां, परिपाश्याः—परम्परायाः, पतनानुबन्धेन—चरणसातत्येन, आवाञ्छेन्नवारदा
पतनेन इत्यर्थः, विधुरे—कातरं । आपुर्यमाणं—विद्यमाणं, अश्रुभारितं येष ।

(२१०) वाप्येति । वाप्येण—नेत्रोदकेन, आर्द्रः—सिक्तः, गण्डः—कपीनः,
नेन गृहीता—धृता, तव सव्यडा इत्यर्थः तां, वाष्पाद्रङ्गण्डपतितामिति यावत्,
श्रवणेति ।—श्रवणशिखरं—कर्णायं, कर्णपरीत्यर्थः, आरोप्य—स्थापयित्वा, शोक-
लम्बा—शोकेन लम्बेन इति तथोक्ता, मनुवृणान् प्रसाधनं सूयमनादिराहित्यात् स्वस्वा-
मित्यर्थः, अलंकलतां—लतावत् लम्बमानं दृग्गुणलम् ।

(२११) अध इति ।—अधःसस्त्रा—वन्धनशैथिल्यात् अधःपतिता, विलोला—
विशोभयन्ती दालिकया—कयाचित् बालया, व्याकुलिता—आतुलायिता तामः
यथा,—बालिकया—कर्णभरणेन, व्याकुलिता—विपर्यया तां, कतिचित् केशानां
कर्णभूदणं आबद्धत्वादिति भावः, (“दालिका । बालायां बालुकापवकाह्यं
कर्णभूदणं” इति मेदिनी) तिरश्चीं—वक्रां, भङ्गिमतीमिति भावः, [“उगितश्च”
(४ । १ । ६ पा०) इति डीप्] चिकुरसटां—केशराजं, समुत्सार्य—अपनीय,
मुखादिप्रदेशादिति भावः ।

(२१२) अश्रुप्रवाहेति ।—अश्रूणां—नयनाम्बूनां, प्रवाहेण—स्तीतसा, पूरितं
—पूर्णम्, अत एव आर्द्र—सिक्तं, च्युतं—खलितं, स्वस्थानादिति भावः,
उत्क्षिप्य—उत्तोल्य, यथास्थाने अवस्थाप्य इत्यर्थः । स्तनोत्तरीयं—स्तनावरणभूतः यः
उत्तरासक्तः तत् । तरङ्गितमिव—सञ्जातभङ्गमिव, आकुञ्चितमिवेत्यर्थः । नखांशु-
पटलेन—नखरप्रभासमूर्तेन । [“नखांशुपटलेन” इति घाठस्य क्वचित् प्रसक्ते न
दृश्यते : तव तु अश्रुप्रवाहपूरितत्वेन स्वस्थानच्युतत्वेन च तरङ्गितमिवेति बोद्धव्यम्] ।

(२१३) मग्नेति ।—मग्नस्य—अश्रुप्लुतयोः कषीलयोः संसक्तस्य, अंशुकपटान्तस्य
—उत्तरीयवसमाखलस्य, तनूनाम्—अवयवानां, तन्तूनामिति भावः, तामल्लेखाभिः,
—रत्नरिखाभिः, लाञ्छितं—विलक्षणोक्तं, लावण्यं—कान्तिः यस्याः तथाभूता, या

भृङ्गारकास्यसमुद्गीर्णेन पयसा प्रक्षाल्य मुखकमलं, (२१४) कल-
मूकलोककस्विष्टते धीतवासःशकले शुचिनि समुन्मज्ज-
पाणी, (२१५) सुतवदनविनिहितनिभृतनयनयुगला चिरं
स्थित्वा पुनः पुनः आयतं निखस्य अवादीत्,—“वक्ष !
नासि (२१६) न-प्रियो निर्गुणो वा परित्यागार्हो वा ।
स्तन्येन एव सह त्वया पीतं मे हृदयम् । अस्मिंश्च समये
प्रभूतप्रभुप्रसादान्तरिता त्वां न पश्यति दृष्टिः । अपि च

कुञ्जिका—उग्रतट्टपरिचारिकाविशेषः, तथा आवर्जितस्य—आनीतस्य, नुजीकृतस्येत्यर्थो
वा, राजतस्य—रौप्यमयस्य, राजहंसास्यभृङ्गारकस्य—राजहंसमुखाकाररचितस्य “गाडु”
इति ख्यातस्य जलाधारविशेषस्य इत्यर्थः, आयं—मुवं, तस्मात् समुद्गीर्णेन—निर्गतेन,
[“सप्रायक.....समुद्गीर्णेन” इत्यत्र “सप्रायकपटाकृततनुतामर्लखाभिः लाञ्छितलावण्य-
कुञ्जिकावर्जितराजतराजहंसास्यसमुद्गीर्णेन” इति पाठः,—सप्रायः,—आच्छादः, वस्त्रे
येति भावः, अयकपटान्तस्य तनूनां तामर्लखाभिः लाञ्छितं लावण्यं यस्य तथाभूतश्च,
तथा कुञ्जिकया—“चावि” इति ख्यातिन सप्रायकपटनयनमर्दनेत्यर्थः, आवर्जितः,
—आयत्तकृतः, उद्घाटित इत्यर्थः, राजतः—रौप्यनिर्मितः, यः राजहंसः,—
राजहंसाकृतजलाधारविशेषः, तस्य आयसमुद्गीर्णेन इत्यर्थः] पयसा—जलेन ।

(२१४) कर्मति ।—कलमूकः—जन्ममूकः, लोकाः,—जनः, तस्य करेण—
याणिना, विष्टते—गृहीते तस्मिन्, [“कलमूकलोककस्विष्टते” इत्यत्र “कलमूक
लोकविष्टते” इति पाठान्तरम्] धीतवासःशकले—प्रक्षालितवसनखण्डं, [पुस्तकान्तरे
“धीत” इति पाठो न दृश्यते] । शुचिनि—धवलं पवित्रं वा, पाणी—हस्तौ,
समुन्मज्ज—शीघ्रयित्वा, निजलीकृत्येत्यर्थः ।

(२१५) सुमेति ।—सुतस्य—हर्षस्य, वदने—मुखे, विनिहितम्—अर्पितं,
निभृतं—निश्चलं, निर्निमेषमित्यर्थः, नयनयुगलं—नेत्रद्वयं यथा तथाभूता, अतिच्छेदो
दद्यात् निमेषालसपञ्चपङ्क्तिरिति भावः । आयतं—दीर्घम् ।

(२१६) न-प्रियः,—अप्रियः, हंश्य इत्यर्थः, [इह नञशब्देन “सह सुपा”
(२११४ पा०) इति समासः ; समासो च हलि परतः नञः अकारमाधस्य
वैकल्पिकत्वात् अत्र तदभावपक्ष एवाहृतः] । स्तन्येन—स्तनदुग्धेन । प्रभृतेति ।
—प्रसूतेन—समधिकेन, प्रभुप्रसादेन—स्वामिभक्ष्या, अन्तरिता—आच्छादिता,

पुत्रक ! (२१७) पुरुषान्तरविलोकनश्चसनिनी राज्योपकरणा-
करणा वा न अस्मि लक्ष्मीः क्षमा वा । (२१८) कुलकलत्रम्
अस्मि चारित्रधना धर्मधवले कुले जाता । (२१९) किं
विस्मृतोऽसि मां समरशतशौण्डस्य पुरुषप्रकाण्डस्य केशरिण इव
केशरिणीं गृहिणीम् ? वीरजा वीरजाया वीरजननी च मादृशी
पराक्रमक्रीता कथमन्यथा कुर्यात् ? एवंविधेन पित्रा ते
भरत-भगौरथ-नाभागनिभेन नरेन्द्रहृन्दारकेण गृहीतः पाणिः ।

यदा,—निरतिशयस्यास्यनुग्रहेण तिरस्कृता, अकाले तेन परित्यक्ततया तदनुग्रहस्याभ-
वद्विहित्यर्थः ।

(२१७) पुरुषान्तरंति ।—पुरुषान्तरस्य—अपरपुरुषस्य, भर्तृव्यतिरिक्तस्य इत्यर्थः,
विलोकने—दर्शने, व्यसनिनी—अत्यासक्ता, राज्योपकरणेति ।—राज्यस्य—
राजत्वस्य, उपकरणे—उपकारक्रियायाम्, अकरणा—निर्दया । [“राज्योपकरणा-
करणा” इत्यत्र “राज्योपकरणमकरणा” इति पाठः,—राज्योपकरणं—राज्यस्य
अङ्गभूता इत्यर्थः, शोभावद्वेनार्थमिति भावः, “लक्ष्मीः क्षमा वा” इत्यन्वयः] क्षमा—
पृथिवी, लक्ष्मीः क्षमा च यथा नित्यं चला—पुंश्ली इव बहुपुरुषासक्ता, राज्ञी
जीवनरक्षणरूपोपकारकरणे च निर्दया, तथाभूता अहं नास्मि इति भावः ।

(२१८) कुलकलत्रं—कुलाङ्गना, सत्कुलप्रसूता इति भावः । चारित्रधना—
विशुद्धपतिपरायणतारूपाचारसम्बन्धा, पातित्रत्यमेव धनवत् सततं रक्षणीयमिति अनिशं
विभावयन्ती इत्यर्थः, तस्य ऐहिक-पारलौकिकाक्षयसौख्यसाधनत्वादित्याशयः । धर्म-
धवलं—अमलमतीधर्मोत्तमं इति भावः ।

(२१९) किं विस्मृतः ? कस्य पुत्री, कस्य पत्नी, कस्य जननी इति विस्मरण-
मापन्नः किम् ? समरशतशौण्डस्य—शतशतसङ्ग्राममत्तस्य, अनेकसङ्ग्रामयुद्धविजयिण
इत्यर्थः, पुरुषप्रकाण्डस्य—पुरुषश्रेष्ठस्य, केशरिणः,—सिंहस्य, केशरिणीं—
सिंहिणीम् । वीरजा—वीरप्रसूता, वीरकन्या इत्यर्थः । वीरजाया—वीरपत्नी । वीर-
जननी—वीरपुत्रा । पराक्रमक्रीता—वीर्यशुक्ला । अन्यथा—अन्यप्रकारं, प्रीतिविध-
नारौविगर्हिताचरणमित्यर्थः, भर्तुरभावेऽपि जीवनधारणरूपमिति भावः । एवंविधेन
—समरशतशौण्डेन पुरुषप्रकाण्डेन इत्यर्थः । भरत-भगौरथ-नाभागनिभेन—भरतादि-
सङ्घेन, लोकपालदुर्धर्षप्रभावशालिना चक्रवर्तिना इति भावः, नरेन्द्रहृन्दारकेण—

(२२०) आसेवितः सेवासम्भ्रान्तानन्तसामन्तसीमन्तिनौसमा-
वर्जितजाम्बूनदघटाभिषेकः शिरसा । (२२१) लब्धो मनोरथ-
दुर्लभो महादेवीपट्टबन्धसत्कारलाभो ललाटेन । आपीतो
युष्मद्विधैः (२२२) पुत्रैः अमितकलत्रवन्तीवृन्दविधूयमान-
चामरमरुच्चलचीनाशुकधरौ पयोधरौ । सपत्नीनां शिरःसु

परैन्द्रेष्टेन, पाणिः,—करः, भवेति शेषः, गृहीतः,—स्वीकृतः, अहमुपयेमे
इत्यर्थः ।

(२२०) आसेवितः,—लब्धः । सेवेति ।—सेवायै—परिचर्यायै, सम्मानाः,—
अहमहमिकया व्यापृताः, अनन्ताः,—दक्षु इत्यर्थः, सामन्तानाम्—अधीश्वराणां, याः
सीमान्तव्यः,—नार्यः, ताभिः समावर्जितैः,—समाहृतैः, रूपनाथं मच्छिन्नस्य उपरि
व्यजीकृत्य धर्तव्यं, जाम्बूनदघटे,—काष्ठमवलम्बितं, (“स्वर्णं सुवर्णं कनकं... । कवचं
कान्तस्वरं जाम्बूनदमटापटीऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) यः अभिषेकः,—स्नानमित्यर्थः,
पट्टमाह्वीसम्मानानुरूपम् इति भावः ।

(२२१) लब्धः,—प्राप्तः, मनोरथदुर्लभः,—मनोरथेः,—अभिलाषः, अपीति
शेषः, दुर्लभः,—दुष्प्रापः, महासीमाग्यवतीलभ्यत्वात् इत्याशयः, महादेवीति ।—
महादेवी—राज्ञः प्रधानमहिषी, तस्याः यः पट्टबन्धः,—शरीरभूषणभूतकिरोटबन्धनं,
तेन सत्कारलाभः,—पूजालाभः, सर्वराजदाराभ्यः सम्मानातिशय इत्यर्थः, यदा,—
महादेवीपट्टस्य—प्रधानमहिषीपट्टबन्धकल्लव्यपत्रस्य विशिष्टाशरीरभूषणादिरूपस्येत्यर्थः,
यो बन्धः,—धारणं, तेन यः सत्कारः,—सर्वत्र समादरः, तस्य लाभः,—प्राप्तिः,
मुकुटधारणपूर्वकं नारीसमाजेषु यत्सर्वोन्नतपदलाभः इत्यर्थः, ललाटेन—भाल
दंशन । एतया सर्वोन्नतपदप्राप्ता आशास्यान्तरं मे नास्ति, येन अतः परं निजोविध्यते
इति व्यज्यते ।

(२२२) पुत्रैः,—पुत्रदुहितृभिः इत्यर्थः, [पुत्रौ च दक्षिता च इति विग्रहे
“भाटपुत्रौ—” (१।१।६८ पा०) इत्यादिना एकशेषे रूपम्] अभिषेति ।—
अभिवासां—श्रवणां, कलत्राणि—नार्य एव, बन्धः,—विजयवृत्ताः स्त्रियः, तामां
वन्दानि—समूहाः, तैः विधूयमानानां—सञ्चाल्यमानानां, चामराणां—बालव्यजनानां,
मरुता—वायुना, चलतः,—सुरतः, चीनांशुकस्य—सूक्ष्मवसनस्य, धरौ—धारकौ,
एतन् सीमाग्योत्कषणत्वमस्याः स्मृतितम् ; पयोधरौ—जनौ ।

(२२३) निहितं नमस्त्रिखिलकटककुटुम्बिनीकिरीटमाणिक्य-
मालाऽर्चितं चरणयुगलकम् । (२२४) एवं कृतार्थसर्वावयवा
किमपरम् अपेक्षे क्षीणपुण्या ? मर्त्तुम् (२२५) अविधवेव
वाञ्छामि । न च शक्नोमि (२२६) दग्धस्य भर्तुः आर्य्यपुत्र-
विरहिता रतिः इव निरर्थकान् प्रलापान् कर्त्तुम् । पितृश्च
ते (२२७) पादधूलिः इव प्रथमं गगनगमनम् आवेदयन्ती
बहुमता भविष्यामि शूरानुरागिणीनां सुराङ्गमानाम् ।

(२२३) निहितं—स्थापितम् । नमदिति ।—नमस्त्रीनां—प्रणिपतन्तीनां,
निखिलानां—समस्तानां, कटककुटुम्बिनीनां—सैनिकरमणीनां, किरीटेषु—मुकुटेषु,
श्रीभूषणेषु इत्यर्थः, या माणिक्यमालाः,—रत्नमालाः, ताभिः अर्चितं—रक्षितमित्यर्थः ।
सपत्नीनां शिरःसु निहितमित्यनेन स्तामिनः एवं हृदयप्रेयसी भूत्वा इदानीं तद्विरहित-
प्राप्त्यान् धर्तुं कथमहमुक्तौ ? इति व्यज्यते ।

(२२४) एवम्—इत्यम् । कृतार्थेति ।—कृतार्थाः,—सिद्धकामाः, नरेन्द्र-
श्रेष्ठयज्ञादितः इति भावः, सर्वे—समस्ताः, अवयवाः,—अङ्गानि, पाण्यादय इत्यर्थः
यस्याः तथाभूता, अपरम्—अन्यत्, अपेक्षे ?—याचि ? आशां करोमि ? इत्यर्थः
यतः क्षीणपुण्या—पुण्यक्षयवती, पूर्वोक्तभागेन तत्त्वयानुमानात् इति भावः, पुण्या-
नारसङ्गावे तु भर्तुंरीदृशी दशा न स्यादिति तात्पर्यम् । भर्तुः महापीडादग्नेन स्तब्ध
सुव्रतचयीऽनुमीयते इत्यनुमानालङ्कृतिः व्यज्यते ।

(२२५) अविधवा—अनुपभुक्तवैधव्येति यावत्, सधवेति भावः ।

(२२६) दग्धस्य—शमशानागलेन हरकोपेन च प्रष्टव्य, भर्तुः,—स्वामिनः,
[सख्यविवचया वक्षी] 'आर्य्यपुत्रविरहिता—स्वामिवियुक्ता, सतपतिका इति
यावत्, रतिरिव—कामपत्नीव, निरर्थकान्—निष्प्रयोजनान्, प्रलापान्—
अनर्थकवचानि, ("प्रलापोऽनर्थकं वचः" इत्यमरः) सदा प्रतीकारोपायाभावादिति
भावः, पुरा रतिर्यथा हरकोपानले भर्तुंदाहानन्तरं तदर्थं बहुधा प्रलापं कृतवती,
नाहं तथा कर्त्तुं शक्नोमीति निष्कर्षः । अत्र व्यतिरेको व्यज्यते ।

(२२७) पादधूलिः,—चरणचरजः । गगनगमनं—स्वर्गगमनम्, आकाशगमनम्
आवेदयन्ती—निवेदयन्ती, बहुमता—बहुसङ्कृता, शूरेति ।—शूरेषु—वीरेषु,
अनुरागिण्यः,—आसक्ताः तासां, सुराङ्गानां—देवमण्डलानां, पदधूलिः पुरो-

(२२८) प्रत्यग्रदृष्टदारुणदुःखदग्धायाश्च मे किं ध्वंस्यति धूमध्वजः ? मरणाच्च मे जीवितम् एव अस्मिन् समये साहसम् ।

(२२९) अतिशीतलः पतिविरहशोकानलात् अक्षयस्नेहेभ्यनात् अस्मात् अनलः । (२३०) कैलासकल्पे प्रवसति जीवितेश्वरे जरत्तरकणिकालघीयसि जीविते लोभ इति क्व घटते ? अपि

याखिली यथा कस्यापि आगमनं ज्ञापयति, तथा अहं तव पितृर्वरस्य आगमनम् अयतः तासां निवेद्य बहु सन्मानं ताभ्यः लप्से इति भावः ।

(२२८) प्रत्ययेति ।—प्रत्ययम्—अभिनवम्, अननुभूतपुष्पमिति यावत्, दृष्टम्—इदानीमनुभूतं, यत् दारुणं—भीषणं, दुःखं—भ्रंशः, भर्तृपीडाजनितः शोक इति यावत्, तेन दग्धायाः,—भस्मीभूतायाः, [“प्रत्यग्रदृष्ट—” इत्यत्र “प्रत्यग्रदृष्ट—” इति पाठः,—प्रत्यक्षं—साक्षात्, दृष्टम्—अवलोकितं, त्वयेति शेषः] ध्वंस्यति ?—भस्मीकरिष्यति ? धूमध्वजः,—अग्निः । साहसं—सहसा—बलं कृतं, मरणाच्च तापनिवृत्तिकरत्वेनाक्रेशकरत्वात्, जीवनस्य तु महायन्त्रणाप्रदत्वेन निरतिशय-क्रेशहेतुत्वात् जीवितुमिच्छा नास्तीति भावः ।

(२२९) पतिविरहशोकानलात्—भर्तृविद्योगशोकाग्नेः, [“पतिविरहशोकानलात्” इत्यत्र “पतिशोकानलात्” इति पाठान्तरम्] अक्षयेति ।—अक्षयम्—अविनाशि, स्नेहः,—प्रेम एव, इत्यत्र—काष्ठं यस्य तद्याभूतात्, अस्मात्—अनुभूतादित्यर्थः, अनलः—लौकिकः अग्निरित्यर्थः, अतिशीतलः,—अत्यर्थं शीतस्पर्शः, अश्वेनैव दग्धोकरणात् अयशीलैश्वर्यलाञ्छेति भावः । अत्र विरहशोकानलात् लौकिकानलस्यातिशैत्यकथनात् तदुत्कर्षप्रतीतिः व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते ।

(२३०) कैलासकल्पे—कैलासपर्वतनिभे, महासारत्वादतिनिम्बलाग्रये इति अग्निः, जीवितेश्वरे—प्राणनाथे, [“जीवितेश्वरे” इत्यत्र “जीवेश्वरे” इति पाठान्तरम्] प्रवसति—परलोकं जिगमिषति इत्यर्थः, [“धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” (१।४।१ पा०) इति भविष्यति वर्तमानप्रयोगवत्त्वम्] जरदिति ।—जरन्ती—जीर्णा, शुष्का इत्यर्थः, या दृष्यकणिका—दृष्यलेशः, तद्वत् लघीयसि—अतिलघुनि, जीविते—जीवने, लोभः,—स्पृहेत्यर्थः, इति क्व—कुत्र, घटते ?—युज्यते ? न कुत्राप्यर्थः, जीवितेश्वरापगमे जीवनस्य स्थितिः न कथमपि सङ्गच्छते, आश्रयनाशे आश्रयिनाशस्यान्वयव्यतिरेक-सिद्धत्वात् इति भावः ।

च जीवन्तीम् अपि मां (२३१) नरपतिमरणावधीरणमहा-
पातकिनीं न स्मरन्ति पुत्र ! पुत्रराज्यसुखानि । दुःख-
दग्धानाश्च हृदि भूतिः अमङ्गला च अप्रशस्ता च निरुपयोगा
च भवति । वत्स ! (२३२) विश्वस्तानां स्थासुना यशसा
स्थातुम् इच्छामि लोके, न वपुषा । तत् अहमेव त्वां तावत्
तात ! (२३३) प्रसादयामि, न पुनः मनोरथप्रातिकूल्येन
कदर्शनीया अस्मि” इत्युक्त्वा पादयोः अपतत् ।

(२३१) नरपतिरिति ।—नरपतेः, राज्ञः, मरणं—मृत्युः, तस्य अवधीरणम्—
अवधानं, स्वजीवन्मरणकामनया उपेक्ष्यमिति भावः, तेन यत् महत् पातकं—
पापं, तत् विद्यतेऽस्या इति तथाभूतां, स्तामिमरणेऽपि जिजीविषुमिति भावः, न
स्मरन्ति न आश्चर्ययन्ति इत्यर्थः, महापातकिस्यर्शनिषेधादिति भावः, पुत्रेति ।
—पुत्रस्य—तनयस्य, राज्यं—राजत्वं पुत्रे राजासनाधिकृते इत्यर्थः, यानि सुखानि—
आनन्दाः तानि, स्वामिर्विरहं राजमाता भूत्वाऽपि नाहं सुखिनी भवेयम्, अनाथत्वात्
इति भावः । भूतिः—स्थितिरित्यर्थः, यद्वा—भूतिः—ऐश्वर्यं भस्म च, अमङ्गला—आशवा,
मङ्गलानुष्ठानादौ योगदानानुष्ठानादिति भावः, अप्रशस्ता—प्रशंसाऽनर्हा, क्षीनत्वजापिका
इत्यर्थः, लाकेरवज्ञातत्वादिति भावः । निरुपयोगा—निष्पद्योजना, कस्यापि उपकारादि-
करणासामर्थ्यादिति भावः । भस्मापि अमङ्गलम् अप्रशस्तम् अप्रयोजनीयञ्च इति बोध्यम् ।

(२३२) विश्वस्तानां—विधवानां, (“विश्वस्ता-विधवे समे” इत्यमरः) स्थासुना
—स्थिरतरं, [“लाजिस्थश्च ग्लुः” (१२।१२८ पा०) इति ग्लुप्रत्ययः । “स्थासुना”
इति पाठस्तु पञ्चकान्तरे नास्ति] यशसा—कीर्त्या, भर्तुः अयमनजानतम् इति
भावः, स्थातुं—वर्धतुम्, अविनाशितया तिरवच्छिन्नत्वात् इति भावः । वपुषा—
देहेन, “कीर्त्तयंस्व स जीवति” इति स्मरणात् अक्षय्ययशसैव जीवतुमिच्छामि, न
नश्वरदेहेन इति भावः ।

(२३३) प्रसादयामि—प्रसन्नं कारयामि, मरणे अनुसोदनरूपां प्रसन्नतां प्रार्थये
इत्यर्थः । मनोरथप्रातिकूल्यं—अभीष्टव्याहृता, कदर्शनीया—क्षेत्रणीया । पादयोः अपत-
दिति ।—पुत्रस्य पदतनं पतनं नीतिविमर्हितं तथा विसदृशमापं तदानीं विवेकवैकल्यात्
सम्भावितप्रातिवर्धयोगं सोदमममर्थतया भर्तुः प्रागेव जीवतुर्विसर्जने आश्चर्यातिशय-
स्रोतनार्थं, तथा ह्याभिप्रेतविषये प्रतिबन्धकाचरणाशङ्कया अनुनयनार्थञ्च मन्यव्यम् ।

(२३४) स तु ससम्भ्रमम् अपनीय चरणयुगलम् अवनमित-
तनुः उभयकरविधृतवपुषम् (२३५) अवनिगतशिरसम्
उदनमयत् मातरम् । (२३६) दुर्निवारताश्च शुचः समवधार्य,
कुलयोषिदुचिताश्च तामेव श्रेयसीं मन्यमानः क्रियां, कृतनिश्च-
याश्च तां ज्ञात्वा तूष्णीम् अधोमुखोऽभवत् ।

(२३७) अभिनन्दति हि स्नेहकातराऽपि कुलीनता
देशकालानुरूपम् । देवी अपि यशोवती परिष्वज्य समा-
घ्राय च तं शिरसि, निर्गत्य चरणाभ्यामेव च अन्तःपुरात्
(२३८) पौराकन्दनिर्भराभिः उपरुध्यमाना इव दिग्भिः
सरस्वतीतीरं ययौ । तत्र च स्त्रीस्वभावकातरैः दृष्टिपातैः

(२३४) सः,—हर्षः । ससम्भ्रमं—सत्वरं, सव्ययमिति यावत्, अपनीय—
अपसार्य । अवनमिततनुः,—प्रणमितकायः, उभयेति ।—उभयाभ्यां—बाभ्यां,
कराभ्यां—हस्ताभ्यां, विधृतं—गृहीतं, वपुः,—शरीरं यस्याः तथीनाम् ।

(२३५) अवनिगतशिरसं—भूतलपतितमस्तकाम् । उदनमयत्—उत्थापया-
मातु ।

(२३६) दुर्निवारतां—दुःसहताम् । शुचः,—शोकस्य । कुलयोषिदुचितां
—कुलाङ्गनासदृशीं, तां क्रियाम्—अग्निप्रवेशरूपाम् इत्यर्थः, श्रेयसीं—प्रशंसाम् ।
कृतनिश्चयां—दृढसङ्कल्पामित्यर्थः, तां—मातरमित्यर्थः, ज्ञात्वा—दिभाष्य, “क
र्तृक्षिताद्यंस्थिरनिश्चयं मनः पश्यन्निष्ठाभिमुखं प्रतीपयेत् ?” इत्यादि महाजनवाक्यात्
इति भावः ।

(२३७) अभिनन्दति—प्रशंसति, आद्रियते इत्यर्थः, लङितं, न शक्नोतीति
भावः । स्नेहकातरा—स्नेहस्याकुला, मातृप्रियोगण्डया विधुराऽपीति भावः,
कुलीनता—सत्कुलजातता, देशकालानुरूपं—तत्तद्देशकालोचितम्, आधारम्
इति शेषः, तत्काले तद्देशे च सत्कुलजातानां नारीणां पत्युगुणमस्य सदाचारत्वेना-
वग्यानुष्ठेयतया अनिच्छन्नपि हर्षः मातुरग्निप्रवेशं प्रतिरीकुं न इत्येष इति भावः ।
त—हर्षम् । [पुस्तकालरे “तम्” इति पाठो न दृश्यते] ।

(२३८) पौरति ।—पौराणां—पुरवासिनाम्, आकन्देन—रोदनेन, निर्भराः,
—आपूरिता इत्यर्थः ताभिः, उपरुध्यमाना इव—गिरुध्यमाना इव, स्त्रीमुखभ-

(२३८) प्रविकसितरक्तपङ्कजपुष्पैः इव अर्चयित्वा भगवन्तं भानु-
मन्तमिव मूर्तिः ऐन्दवी चित्रभानुं प्राविशत् । (२४०) इतरो-
ऽपि माहमरणविह्वलो बन्धवर्गपरिहतः पितुः पार्श्वं प्रायात्,
अपश्यच्च स्वल्पावशेषप्राणवृत्तिं परिवर्त्यमानतारकं तारकराज-
मिव अस्तम् अभिलषन्तं जनयितारम् । (२४१) असह्यशोको-
द्रेकामिद्वतश्च त्याजितः पितृक्षेहेन धैर्यम् । (२४२) आस्निष्य
अस्य सकलदुर्मदमहीपालमौलिमानालालितौ पादपद्मे,

स्वभावादिति भावः । अत्र पौरजनाभामाकृतस्य दिगङ्गनासु आरोपात् कथम् अन्य-
धर्मस्यान्यवाधानमिति विस्मयप्रतिविम्बभाववत्तया समाधानात् निदर्शना उद्ग्रेचाऽङ्गम्
इति सहस्रपः ।

(२३८) प्रविकसितेति ।—प्रकर्षणं विकसितानां—सम्पूर्णप्रस्फुटितानां, रक्त-
पङ्कजानां—रक्तपद्मानां, पुष्पैः—राशिभिः इव, अविकिर्न्नरोदनेन चक्षुषीः रक्तवर्ण-
तया रक्तपङ्कजपत्रौपस्यं शोभयाम । भानुमन्तमिव—सूर्यमिव, [अत्र भानुमता सह
चित्रभानोरवैधर्म्यसाभ्यावगमादुपमाऽन्वयः] भानुमन्तं—दीप्तिमन्तम् । ऐन्दवी—
इन्दुः,—चन्द्रः, सत्यस्वमिनी, असावस्यायाम ऐन्दवी कला सूर्यं प्रविशतीति शास्त्रात् ।
चित्तभानुम—अग्निम्, (“अग्निर्वैज्ञानरी वज्रः...चित्तभानुर्विभावसुः ॥” इत्यमरः) ।

(२४०) इतरः—दृष्टः । स्वल्पेति ।—रूपं,—दृष्टत्, अवर्षषी यस्याः
तथाभूता, प्राणवृत्तिः,—जीवनव्यापारः, निश्वासप्रवृत्तिरित्यर्थः यस्य तथोक्तं,
परिवर्त्यमानतारक—परिवर्त्यमाने—ऊर्ध्वं नीयमाने, विकृतिं नीयमाने इत्यर्थः, तारके
—कनौनिके यस्य तथाभूतम् ; परिवर्त्यमानाः,—रूपान्तरं नीयमानाः, प्रभाविहीना
इत्यर्थः, तारकाः,—नक्षत्राणि यस्य तथाभूतञ्च, तारकराजमिव—चन्द्रमिव, अश्वं—
नाशम्, अतश्चलच्च । जनयितारं—पितरम् ।

(२४१) असह्येति ।—“असह्य” इत्यादिः “चिरं करोद” इति वक्ष्यमाणना-
न्वयः । असह्यस्य—दुःसहस्य, शोकस्य—मन्योः, चन्द्रेकेण—आवेगेन, अभिदुतः,—
अभिभूत इत्यर्थः, पितृक्षेहेन—पितृप्रभया, असाधारणपितृभक्त्या इति यावत्,
[कचित् “पितृक्षेहेन” इत्यत्र “क्षेहेन” इति पाठान्तरम्] धैर्यं—धीरत्वं, त्याजितः,
—मोक्षितः, त्यक्तधैर्य इत्यर्थः ।

(२४२) आस्य—पितुः, पादपद्मे—चरणकमले, [“वा पुंसि पं नञिन्”

(२४३) अन्तस्तापात् मुखचन्द्रमिव द्रवीभवन्तं, दशन-
ज्योत्स्नाजालमिव द्रवतामापद्यमानम्, अक्षिलावण्यमिव
विलीयमानं, (२४४) मुखचन्द्रसुधारसमिव स्थन्दमानम्,
(२४५) अक्काच्छम् अश्रुस्रोतसां सन्तानं महामेघमयविलोचन
इव वर्षन् निरन्तरविमुक्ताशवः चिरं करोद ।

राजा तु तम् (२४६) उपरुध्यमानदृष्टिः अपि अविरत-

इत्यमरानुशासने सत्यपि प्रसिद्धकविभिः पद्मशब्दस्य पुंसि प्रयोगस्यानादृतत्वात्
“भाति पद्मः सरोवरे” इतिवत् “पादपद्मौ” इति प्रयोगस्य अकविजुष्टत्वदोषयत्नत्वं
ग्रथम्] आश्रित्य—आलिङ्ग्य, वक्षसि स्थापयित्वा इत्यर्थः । पादपद्मं विग्निराष्ट,
सकलति ।—सकलैः,—सर्वैः, दर्शकैः,—दर्शकैः, उद्गमबलद्वारेणेत्यर्थः, महीपालैः,
—भूपालैः, मौलिमालया—किरीटश्रेण्या, लालितौ—मेवितौ, प्रतापप्रकर्षपरा-
जितत्वात् इति भावः ।

(२४३) अन्तस्तापात्—आभ्यन्तरसत्तापात्, मुखचन्द्रमिव—वदनमुधाकरमिव,
द्रवीभवन्तं—गलन्तम् । दशनज्योत्स्नाजालमिव—दन्तकिरणनिचयमिव, द्रवतां—
तरलताम्, आपद्यमानं—गच्छत्, जलरूपेण परिणमदिव इति यावत् । [“द्रवताम्”
इत्यत्र “जनताम्” इति पाठान्तरम्] । अक्षिलावण्यं—नयनकान्तिम्, [“अक्षि-
लावण्यम्” इत्यत्र “लोचनलावण्यम्” इति पाठान्तरम्] विलीयमानं—विलीनता-
मापद्यमानम् ।

(२४४) मुखेति ।—मुखचन्द्रस्य—वदनमुधाकरस्य, सुधारसम्—अमृतद्रव,
[“मुखचन्द्रसुधारसमिव” इत्यत्र “मुखसुधारसमिव” इति पाठः,—मुखस्य, चन्द्रोपमस्य
इति भावः] स्थन्दमानं—सवलम् ।

(२४५) अक्काच्छम्—अत्यच्छं, [“प्रकारे गुणवचनस्य” (८।१।१२ पा०)
इति विभावः] अश्रुस्रोतसां—वाष्पवारिप्रवाहाणां, सन्तानं—समुहं, महति ।—
महामेघमये—निर्विडजलधरात्मके, विलोचने—नयने यस्य तथाभूत इव, वर्षन्—
सृजन्, निरन्तरविमुक्ताशवः,—अविरतनिःसृतनिनादः, मुक्तकण्ठ इत्यर्थः, मशङ्क
इति भावः । [“निरन्तर—” इत्यत्र “इतरवत्” इति पाठः,—नौवजनसदृश
इत्यर्थः] ।

(२४६) उपरुध्यमानदृष्टिः,—उपरुध्यमाना—आव्रियमाणा, विलुप्यमाना इत्यर्थः,

रुदितशब्दाश्रितश्रवणः प्रत्यभिज्ञाय शनैः शनैः अवादीत,—
“पुत्र ! न अहंसि (२४७) एवं भवितुम् । भवद्विधा न हि अमहा-
सत्त्वाः, महासत्त्वता हि प्रथमम् अवलम्बनं लोकस्य, पश्चात्
राजवीजिता । सत्त्ववताश्च अग्रणीः सर्वातिशयाश्रितः
कः भवान् ? कः वैक्लव्यम् ? (२४८) ‘कुलप्रदीपोऽसि’ इति
दिवसकरसदृशतेजसस्ते लघूकरणमिव । ‘पुरुषमिहोऽसि’ इति

दृष्टिः,—दर्शनशक्तिः, नैवं वा, ज्ञानं वा यस्य तथाभूतः, (“दृष्टिर्ज्ञानेऽस्ति दर्शने”
इत्यमरः) चौयमाणजीवनशक्तिच्चात् इति भावः । [क्वचित् “अपि” इत्यनेन जैनः
पाठः दृश्यते, तत्र नार्थसौष्ठवम्, अशक्यकरणोद्यमरूपाश्रयोभावात्] । अविरतेति ।
—अविरतम्—अविच्छिन्नं रुदितशब्दं—रोदनध्वनिम्, आश्रितं—स्पष्टं, श्रुतमित्यर्थः,
श्रवणं—कर्णः यस्य तथाभूतः, प्रत्यभिज्ञाय—पक्षोऽयं रीदिति इति श्रुत्या
विज्ञाय इत्यर्थः, चिरपरिचितकण्ठस्वरसंस्कारबलादिति भावः ।

(२४७) एवम्—अधीर इति भावः । अमहासत्त्वाः,—अमहाऽनुभावाः, न हि
—नैव, महाऽनुभावसम्पन्ना एवेत्यर्थः, महासत्त्वगुणसमन्विताः दृढचित्ता वा इति
भावः । महासत्त्वता—महाऽनुभावत्वं, महासत्त्वगुणसमन्वितत्वं समन्विता वा इत्यर्थः,
प्रथमं—मुख्यम् आद्यं वा, अवलम्बनम्—आश्रयः, उदारचरितमां वसुधाकृतृत्वकला-
दिति भावः । राजवीजिता—राजा वीजी—वीजपुरुषः यस्य तस्य भावः, राजपुत्रत्व-
मित्यर्थः, पश्चात्—द्वितीयमवलम्बनमित्यर्थः, वह्निःसाधनत्वात् इति भावः, किंवल्लं
राजवंशजत्वेन लोकस्थितिः कर्त्तुं न शक्यते, तेन तु महाऽनुभावेन मता शक्यते एव
इत्याशयः । सत्त्ववतां—सत्त्वगुणसम्पन्नानां समन्वितां वा, [“यतश्च—” (२।५।४१
पा०) इत्यादिना निर्द्धारणे षष्ठी] अग्रणीः,—अग्रगण्यः, सर्वाति—सर्वेभ्यः
अतिशयः,—अतिरिक्ती गुणराशित्यर्थः, तस् आश्रितः, भवान् कः ? वैक्लव्यं—
न्याकुलत्वञ्च, कः ? महासत्त्वेषु भवादृशेषु नैतयोः सङ्गतिः युज्यते इति भावः । अत्र
विरूपसङ्घटनारूपः विषमालङ्कारः, कवयेन महतीऽग्निरस्य सूचनात् ।

(२४८) कुलप्रदीपः,—वंशीञ्जलकर इत्यर्थः, इति, कथमिति शेषः, एव-
मुत्तरवः ; दिवसकरसदृशतेजसः,—सूर्यसमप्रभावस्य, ते—तव, लघूकरणमिव—
नक्ष्णीकरणमिव, दिवसकरसदृशतेजस्तात् कुलप्रदीपोऽसि इति उक्तौ तव लाघवं
प्रतिभाति, तद्वदेतेषां निष्प्रभत्वेन प्रतीयमानत्वात् इति भावः ।

(२४८) शौर्यपटुप्रज्ञोपहंसितपराक्रमस्य निन्देव । 'क्षितिः इयं तव' इति (२५०) लक्षणाख्यातचक्रवर्त्तिपदस्य पुनरुक्तम् इव । 'गृह्यतां श्रीः' इति स्वयमेव (२५१) श्रिया गृहीतस्य विपरीतमिव । (२५२) 'अध्यास्यताम् अयं लोकः' इति उभयलोकविजिगीषोः अपुष्कलमिव । (२५३) 'स्त्रीक्रियतां कोषः' इति शशिकरनिकरनिर्मल्यशःसञ्चयैकाभिनिवेशिनो निरूपयोगमिव ।

(२४८) शौर्येति ।—शौर्येण—शूरत्वेन, पराक्रमप्रदर्शनेनेत्यर्थः, पटु—निपुणा, या प्रज्ञा—बुद्धिः, शौर्यातिशयशालिनी मतिः इत्यर्थः, तया उपहंसितः—वर्द्धितः, पराक्रमः,—विक्रमः, सामर्थ्ये वा यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, निन्दा इव—निन्दाकरणमिव, तस्य निर्विवेकप्रशमावृत्तात् इतोऽपि अधिकोक्तिः त्वयि सङ्गच्छते इति भावः ।

(२५०) लक्षणेति ।—लक्षणेन—ध्वजादिविज्ञेन, आख्यातं—कथितं, चक्रवर्त्तिपदं—साम्राज्यं यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, पुनरुक्तमिव—लक्षणेनैव प्रागुक्तत्वात् आसेडितमिव, विधादेव चक्रवर्त्तिले अभिषिक्तस्य तव तादृशवचनम् अनुवादमावृत्तात् निरर्थकमिवेति भावः ।

(२५१) श्रिया—लक्ष्म्या, गृहीतस्य—स्त्रीकृतस्य, पतित्वेनेति भावः, विपरीतमिव—असदृशमिव इत्यर्थः, तया प्राक् स्वयमेव स्त्रीकृतत्वेन तथाकथनं प्रसक्तनियोगवत् इति भावः ।

(२५२) अध्यास्यताम्—अधिष्ठीयताम्, अयं लोकः,—मर्त्यलोकः, राजसिंहासनमिति भावः, [“अधिशीङ्—” (१।४।४६ पा०) इत्यादिना आधारस्य कर्त्तृत्वम् उक्तत्वाच्च] उभयलोकविजिगीषोः,—स्वर्ग-मर्त्ययोः ज्याभिलाषिणः, अपुष्कलमिव—अपूर्णमिव, स्वर्गस्यापि सिंहासनीचतस्य केवलमर्त्यसिंहासनारीहोपदेशस्य सामान्यत्वेनानुचितत्वादिति भवः ।

(२५३) स्त्रीक्रियतां—गृह्यतां, कोषः,—धनगारम् । शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, करनिकरः,—मयूखनिचयः, तद्वत् निर्धूलानां—शुभाणां, पूतानामित्यर्थः, यशसां—कौर्त्तौणां, सञ्चये—सङ्घे, एकः,—केवलः, अभिनिवेशः,—सायहः मनोयोगः विद्यते यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, निरूपयोगमिव—निष्प्रयोजनमिव ; यश्चिन्तां सञ्चयन्प्रियतया खलु एव धनागमात्, कौर्त्तिकामन्त्रेण धनसृष्ट्या राहित्याद्वा इति भावः ।

(२५४) 'आत्मीक्रियतां राजकम्' इति गुणगणात्मीकृत-
जगतो गतार्थमिव । (२५५) 'उच्छतां राज्यभारः' इति
भुवनत्रयभारोचितस्य अनुचितनियोग इव । 'प्रजाः
परिरक्षन्ताम्' इति (२५६) दीर्घदोर्दण्डांगलितदिङ्मुखस्य
अनुवाद इव । 'परिजनः परिपाल्यताम्' इति लोकपालोपमस्य
(२५७) आनुषङ्गिकमिव । 'शस्त्राभ्यासः कार्यः' इति
(२५८) धनुर्गुणकिणकलङ्कालीकृतप्रकोष्ठस्य किम् आदिश्यते ?
(२५९) 'निघ्राह्यतां चापलम्' इति नूतनतरवयसि

(२५४) आत्मीक्रियताम्—आयत्तीक्रियतां, राजकं—राजसमूहः, अकरणे
मर्यादालङ्घनसम्भावनादिति भावः, गुणेति ।—गुणानां—दयादाक्षिण्यादीनां, गणैः,
—समूहैः, आत्मीकृतम्—अधीनीकृतं, जगत्—लोकः, येन तथाभूतस्य, ते इति शेषः,
गतार्थमिव—व्यर्थमिव, राजकानामपि जगदन्तर्निविष्टत्वादिति भावः ।

(२५५) उच्छताम्—अवलम्ब्यतां, पाल्यतामित्यर्थः । भुवनत्रयभारोचितस्य
—विजयभारवहनयोग्यस्य, अनुचितनियोगः इव,—अयुक्तादिश्च इव, महाभारवहनी-
चितस्य अल्पभारवहनादेशे मूलत्वप्रतिपादनादिति भावः ।

(२५६) दीर्घेति ।—दीर्घेण—आयतेन, दीर्घेण—भुजग्रथा, अंगलितं—
निकटमिति यावत्, दिङ्मुखं—दिगन्तरालं येन तथोक्तस्य, ते इति शेषः, अनुवाद
इव—भाषानुकरणमिव, आजानुलम्बितभुजेनैव प्रजापालनव्रतपरायणतायाः व्यक्ती-
भावादिति भावः ।

(२५७) आनुषङ्गिकमिव—अनुषङ्गाद्वागतमिव, ["ठगायस्थानेभ्यः" (७।३।७५
पा०) इति ठक्] अवान्तरकार्यस्य उपदेश इव इत्यर्थः, नित्यसम्बन्धवत्त्वादना-
दिशःपि तत्कार्यस्य सिद्धत्वादिति भावः ।

(२५८) धनुर्गुणेति ।—धनुषः—चापस्य, गुणाः—मौल्यः, तैः, तदाकर्षणे-
रित्यर्थः, यः किणः—चर्मोदियन्त्रिः, स एव कलङ्कः,—चित्रं, तेन कालीकृतः,—श्यामीकृतः,
प्रकोष्ठः,—कफोष्ण-मन्त्रिबन्धयोः अभ्यन्तरभागः यस्य तथाभूतस्य, आदिश्यते—
आज्ञायते, निष्प्रेयोजनादिश्च इत्यर्थः, नित्यमनादिश्च एव तत्कार्यकरणेन तदुपदेशस्य
वैयर्थ्याभावादिति भावः ।

(२५९) निघ्राह्यतां—निबन्ध्यतां, परित्यज्यतामित्यर्थः, चापलं—चाञ्चलम् ।

निगृहीतेन्द्रियस्य निरवकाशा इव मे वाणो । (२६०) 'निरवशेषतां शत्रवो नेयाः' इति सहजस्य तेजस एव इयं चिन्ता" इत्येवं वदन्नेव (२६१) अपुनरुन्मीलनाय निमिमौल राजकुलसिंहो लोचने ।

अस्मिन्नेवान्तरे (२६२) पूषा अपि आयुषा इव तेजसा व्ययुज्यत । ततश्च लज्जमान इव (२६३) नरपतिर्जीवितापहरणजनितात् आत्मापराधात् अधोमुखः समभवत् ।

नूतनतरवयसि—नूतनतरम्—अतिशयेन नूतनं, वयः,—बाल्यायवस्याविशेषः यस्य तादृशे, नवयौवने इत्यर्थः, निगृहीतेन्द्रियस्य—वशीकृतेन्द्रियस्य, निरवकाशा इव—अनवसरा इव, तरुणयौवने स्वयमनुपट्टित एव इन्द्रियनिग्रहकरणादिति भावः ।

(२६०) निरवशेषतां—निःशेषताम्, [अत्र नष्टतेः विकर्षकत्वात् कर्म्मणि निरवशेषतायाश्च भाक्तत्वात् तत्र द्वितीया, अन्यत्र मुख्यत्वात् प्रथमा ; इज्ज शत्रुषु निरवशेषता न नीयते, परन्तु निरवशेषतायामिव शत्रवः नीयन्ते इति वक्तुमभिप्रायः, तेनैतेषां मुख्यत्वं ज्ञेयम्] नेयाः,—प्रापणीयाः । सहजस्य—स्वाभाविकस्य, तेजसः,—प्रतापविशेषस्य, चिन्ता—भावना, तेजस्विनां तादृशाभिलाषस्य प्रकृतिसिद्धत्वात् तदुपदेशः निरर्थक इति भावः ।

(२६१) अपुनरुन्मीलनाय—पुनरुन्मेषनिवृत्तये, चिराय इत्यर्थः, निमिमौल—निमीलितवान्, मुद्रिते चकारेत्यर्थः । राजकुलसिंहः,—नृपश्रेष्ठ इत्यर्थः, प्रभाकरवर्द्धन इति यावत्, ["राजकुलसिंहः" इत्यत्र "राजसिंहः" इति पाठान्तरम्] ।

(२६२) पूषा अपि—मय्यः अपि, महीपतिप्रभाकरवर्द्धनवत् अहःपतिः सूर्योऽपीत्यर्थः, [अत्र अपिकारः समुच्चयार्थकः] आयुषिव—राजः प्राणधारककालिनेव, तेजसा—स्वप्रभावसमुद्भूत, किञ्चित्कालस्थायि-आयुःस्वरूपेणेति भावः, व्ययुज्यत—व्यह्रीयत, एकत्र अपराद्धभावात् अन्यत्र च जीवनपरित्यागात् निस्तेजा अस्मृदिति भावः ।

(२६३) नरपतिरिति ।—नरपतेः,—राजः, जीवितस्य—जीवनस्य, अपहरणं—मोषणं, तेन जनितः,—उत्पन्नः तस्मात्, आत्मापराधात्—निजकृतात् दोषात्, स्वात्मजेन यमेन तत्कृतत्वात् निजापराधतुल्यत्वं मत्तत्त्वम्, "आत्मा वै जायते पुनः" इति श्रुतेः ; यद्वा,—रूपाधिकारसमये एवापहरणात् स्वयं रक्षितुमशक्यतया अन्यकृतमपि स्वकृतमिव मत्वा स्वस्मिन्नपराधः शङ्कितः इति विभाव्यम्, अधोमुखः,—अवनतवदनः, अक्षाचलगमनीन्मुख इत्यर्थः ।

(२६४) भूपालाभावशोकशिखिना इव अन्तस्ताप्यमानः
ताम्रतां प्रपेदे । मन्दं मन्दम् (२६५) अप्रियप्रश्नोत्तरपरि-
हारार्थमिव स्थितिमनुवर्त्तमानो लौकिकीम् अवातरदिवः ।
(२६६) दिक्षुरिव जनेशाय जलाञ्जलिम् अपरजलनिधिसमीप-
मुपससर्पे । (२६७) सद्यादत्तजलाञ्जलिः दुःखदहनदग्धमिव
करमहस्रम् आलोहितम् अधत्त ।

(२६४) भूपालति ।—भूपालस्य—राज्ञः, श्रुतिसेतुरक्तकस्य स्वप्रियमेवकस्य च
इति भावः, अभावेन—निधनेन, यः शोकः,—मन्युः, स एव शिखी—अग्निः तेनेव,
अन्तः,—अस्यन्तरे, ताप्यमानः,—दाह्यमानः, ताम्रता—रक्तवर्णता, प्रपेदे—लेभे ।

(२६५) अप्रियति ।—अप्रियप्रश्नस्य—राजविनाशरूपायाः अप्रीतिकरजिज्ञासाया
इत्यर्थः, उत्तरपरिहारार्थमिव—कथं राजा मृतः ? केन रोगेण वा ? इत्यादि-
जिज्ञासाया उत्तरपरिजिहीषया इव, स्वदीपापाकरण्याय किमेतस्य कारणमिति तु
प्राक् तत्त्वतः विदित्वा पुद्गानुपुद्गशः देवगणसमीपे उत्तरदानार्थमिव इति वा,
[“अप्रियप्रश्नोत्तरपरिहारार्थमिव” इत्यत्र “अप्रियप्रश्नार्थमिव” इति पाठः,—अप्रीतिकर-
जिज्ञासानिमित्तमिव, कथं राजा मृतः ? इति ज्ञातुमिच्छयेवति भावः । एतदुन्नेक्षणे
तु पूर्ववत् नार्थगौरवं परिलक्ष्यते, प्रत्यक्षावलोकितानां साक्षिणाम् अन्यतो जिज्ञासा-
नुपपत्तः इति ज्ञेयम्] लौकिकीं—लोकसम्बन्धिनीं, स्थितिं—संस्थां, व्यवहार-
मिति यावत्, अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन्, यथा आत्मपरिजनेन आत्मना वा
निहतं कमपि दृष्ट्वा कश्चित् जनसमीपे तद्विशेषविवरणोपनेच्छया तस्मात् अन्तर्ले,
तथा सूर्याऽपीति भावः, [“अप्रियप्रश्नार्थमिव” इति पक्षे तु,—यथा आत्मौलीकाः
कस्यापि विनाशमुपश्रुत्य तदवस्थसमीपे तद्विशेषप्रश्नार्थसागच्छन्ति, तद्वदिति भावः]
दिवः,—अन्तरीक्षात्, उच्चस्थानाच्च इति ध्वन्यते, लोकलोचनसमीपादिति भावः,
अवातरत्—अवारीकृत् ।

(२६६) जनेशाय—नरपतये प्रभाकरवर्द्धनाय, जलाञ्जलिं—तर्पणजलपूर्णा-
मञ्जलिं, दिक्षुः,—क्षान्तिम्, [“सनाशंसमिच्च उः” (३।२।१६८ पा०) इति
सन्नतात् उः प्रत्ययः] अपरजलनिधिसमीपे—पश्चिमसागरान्तिकम्, उपससर्पे—
उपजगम । राज्यवर्द्धन-हर्षयोः आत्माशसम्भूतत्वेन तत्सम्बन्धापेक्षिजलाञ्जलियोगवत्त्वे-
नोद्योगम् इह अतिरम्यम् ।

(२६७) सद्य इति ।—सद्यः,—तत्क्षणं, दत्तः,—अर्पितः, जलाञ्जलिः,—युक्तः

(२६८) एवञ्च महानराधिपनिधननिधीयमानविपुल-
वराण्ये इव शान्तवपुषि विशति गिरिगुहागङ्गरं गभस्ति-
मालिनि, (२६९) समुपोद्गमानमहाजनाशुदुर्दिनार्द्राङ्किते इव
निर्वाति आतपे, (२७०) रोदनताम्रसकललोकलोचनरुचा इव
लोहितायति जगति, (२७१) उष्णायमानानेकनरनिश्वाससस्ताप-
प्रुष्टे इव च नीलायमाने दिवसे, (२७२) नृपानुगमनप्रचलितया

करपूर्णजलम् इत्यर्थः येन तथाभूतः, करसदृशं—कराणां—किरणानां, वृक्षमाद्य,
सदृशं—दशशतसङ्काकं, बहुसङ्काकं वा, आलोहितम्—आरक्तम्, अधत—दधार,
अस्तमगात् इत्यर्थः ।

(२६८) “एवञ्च” इत्यस्य “नरेन्द्रः...कुताश्मसत्क्रियया यथाःशेषतामनीयत”
इत्युत्तरेशान्वयः । महेति ।—महानराधिपस्य—महाराजस्य, निधनेन—भरणेन,
निधीयमानं—अन्वमानं, विपुलं—महत्, वैराग्यं—संसारिषु बीतस्पृहत्वमित्यर्थः
यस्य तथाभूते इव, शान्तवपुषि—सौम्यकलेबरे, निक्षेजसीति भावः, गभस्तिमालिनि
—अग्रमालिनि, सूर्य्य इत्यर्थः, गिरिगुहागङ्गरं—गिरेः,—अक्षाचलस्य, गुहा—बिलम्
एव, गङ्गरं—बिवरम्, एतेन बीतरागाचारः सूच्यते ।

(२६९) समुपोद्गमानेति ।—समुपोद्गमानैः,—सङ्क्रान्ताभ्यः, शरीरेषु पतमात्
धार्ढ्यमाचैरिति भावः, बर्द्धमानैरित्यर्थी वा, महाजनानां—साधुजनानाम्, अशु-
दुर्दिनैः,—अविरलधारं नेत्रवारिवर्षणैः, आर्द्राङ्किते इव—आर्द्रतां नीते इव, आतपे—
सूर्यालोके, निर्वाति—निर्वाणं गच्छति ।

(२७०) रोदनेति ।—रोदनेन—क्रन्दनेन, ताम्राणि—आरक्तानि, सकलानां—
सर्वेषां, लोकानां—जनानां, यानि लोचनानि—नेत्राणि, तेषां रुक्—प्रभा तथा इव,
लोहितायति—अलोहितं लोहितं भवति, [“लोहितादिडाज्भ्यः कश्” (१।१।१३
पा०) इति कश्चि “वा कश्चः” (१।१।९० पा०) इति पात्तिकपरस्मैपदित्वात् शठप्रत्ययः] ।

(२७१) उष्णेति ।—उष्णायमानैः,—उष्णा इव आचरद्भिः, अनेकेषां—बहूनां,
जराणां—जनानां, निश्वासेः,—नासावायुभिः, यः सन्तापः,—सम्यक् तपनं, तेन मुष्टे
इव—दग्धे इव, नीलायमाने—ऊष्णायमाने, नैशान्वकारागमनादिति भावः ।

(२७२) नृपेति ।—नृपस्य—राज्ञः, अनुगमनं—पश्चात् प्रयाणं, सङ्गमनमिति

इव लक्ष्मणा मुच्यमानासु कमलिनीषु, (२७३) पतिश्च
इव परिवृत्तच्छायायां श्यामायमानायां भुवि, कुलपुत्रेषु इव
परित्यक्तनिजकलत्रेषु कृतकरुणप्रलापेषु वनान्तान् आश्रयन्तु
दुःखितेषु चक्रवाकेषु, (२७४) कृत्वभङ्गभीतेषु इव निगूढकोशेषु
कुशेशयेषु, स्फुटितदिग्बधूहृदयरुधिरप्रवे इव गलिते रक्तातपे,

भावः, तस्मै प्रचलिता—प्रस्थिता तथा इव, लक्ष्मणा—श्रिया, राजपत्न्येति भावः,
मुच्यमानासु—विह्वलमानासु, कमलिनीषु—पद्मिनीषु, मुद्रितकमलिनीषु इति भावः ।

(२७३) पतिश्च इव—भर्तृमरणशीकेन इव, परिवृत्तच्छायायां—परिवृत्ता—
विपरीता, छाया—आतपप्रतिपलजातिः, कान्तिश्च यस्याः तथाभूतायां, श्यामाय-
मानायां—श्यामा—विद्यामा, राविरिति यावत्, अप्रमृताङ्गना च, काचिन्नायिका
इति भावः, तद्वटाचरन्त्यां, श्यामतामापद्यमानायामित्यर्थः, (“श्यामी वटे प्रयागस्य
……। स्त्री शारिवौषधौ । अप्रमृताङ्गनायाश्च प्रियङ्गावपि वागुजौ । यमुनायां
विद्यामायाम्” इति मेदिनी) भुवि—पृथिव्याम् । [इहाचारक्यङ्गीगवत्त्वात् भ्रमं-
लुप्रीपमा, उपेक्षाया अङ्गम्] । कुलपुत्रेषु इव—सत्कुलजातेषु इव, परित्यक्तेति ।
—परित्यक्तानि—विस्तृष्टानि, राजमरणदुःखात् विधिनियोगाच्च इति भावः, निज-
कलत्राणि—निजस्त्रियः यैः तथोक्तेषु, [“परित्यक्तनिजकलत्रेषु” इत्यत्र “परित्यक्त-
कलत्रेषु” इति पाठः पुलकान्तरसम्मतः] । कृतकरुणप्रलापेषु—करुणं विलपन्
इत्यर्थः, वनान्तान्—जलान्तदेशान्, कामनान्तांश्च, (“वनं नपुंसकं नीरे निवास-
लयकानने” इति मेदिनी) रात्रौ तेषां विद्युक्तभावेन जलाशयतीरे अवस्थानस्य
प्रकृतिसिद्धत्वादिति भावः ।

(२७४) कृतेति ।—कृत्वभङ्गः,—राजविनाशः, राजविनाशज उपद्रवः इति
यावत्, (“कृत्वभङ्गोऽपि वैधव्ये स्वातन्त्र्या-नृपनाशयोः” इति मेदिनी) कृत्वाकारपत्न-
सङ्गीचय, तस्मात् भीतेषु—वलेषु इव, निगूढेति ।—निगूढः,—गोपितः, सम्पुटितश्च,
कोशः,—धनसञ्चयः, कर्णिका च, वीजकोश इत्यर्थः यैः तथोक्तेषु, कुशेशयेषु—कमलेषु,
[“अयवास—” (६।३।१८ पा०) इत्यादिना सप्तम्याः अलुक्] “सहस्रपत्रं कमलं
शतपत्रं कुशेशयम्” इत्यमरः] । स्फुटितेति ।—स्फुटितानि—पतिशोकात् विदीर्णानि,
दिशो बध्य इव, तासां यानि हृदयानि—वत्सांसि, तेषां रुधिरप्रवे इव—रक्तप्रवाहे इव,
गलिते—निःसृते, रक्तातपे—असकालिकारक्तसौरालीके ।

क्रमेण च (२७५) लोकान्तरम् उपगतवति अनुरागशेषे जाते
तेजसाम् अधीशे, गगनतलवितन्यमानबहलरागपाटलायां
प्रेतपताकायाम् इव प्रवृत्तायां सन्ध्यायां, (२७६) शव-
शिविकाऽलङ्कारकृष्णचामरमालासु इव स्फुरन्तीषु दर्शनप्रति-
कूलासु तिमिरलेखासु, (२७७) असितागुरुकालकाष्ठायां
केनापि चितायाम् इव रचितायां रजन्यां, (२७८) दन्तामल-
पत्रप्रसाधितकर्णिकासु केशरमालाकल्पितमुण्डमालिकासु

(२७५) लोकान्तरम्—अन्ताचलं, परलोकाच्च, उपगतवति—प्राप्तवति,
अनुरागशेषे—रक्तवर्णमावावशिष्टे, लोकानुरागमावावशेषे च, जाते—भुते, तेज-
सामधीशे—मर्ये, राशि च । गगनेति ।—गगनतले—आकाशदेशे, वितन्यमानेन—
विभोध्यमानेन, बहलान—प्रभुतेन, रागेण—लौहित्येन, पाटला—श्वतरक्ता तस्यां,
प्रेतपताकायामिष—मृतवैजयन्त्यामिवेत्युपमा, शवस्य दाहार्थं श्मशानभूमिनिधनमस्ये
तदानीं पताकादिभिः शोभायावा अक्रियतेत्यनुमीयते, तेन तदनुकूलवर्णना परमात्
दृश्यते इति विभाव्यम् ; यदा,—प्रेतेति पदं राजश्रीकात् सर्व्वदेव मिस्रस्यतया
सदानीन्तनसन्ध्याया भौषणत्वद्योतनाय इति बोध्यम् । प्रवृत्तायाम्—उपस्थितायाम् ।

(२७६) शवेति ।—शवस्य—मृतस्य, शिविका—यानविशेषः, तस्याः अलङ्काराः,
—आभरणभूताः, कृष्णाः,—कृष्णवर्णाः, चामरमालाः,—बालव्यजनप्रेणयः तासु इव,
स्फुरन्तीषु—द्योतमानासु । दर्शनप्रतिकूलासु—दृष्टिरोधिनीषु, अन्यत्र,—भीतिषदासु,
तिमिरलेखासु—अन्धकारार्थेण्येषु ।

(२७७) असितेति ।—असितानि—कृष्णानि, अगदृणि—सुगन्धिकाष्ठविशेषा
इव, कालानि—कृष्णवर्णानि, काष्ठानि—दाहणि, इन्धनानि इत्यर्थः, काष्ठाः,—
कृष्णवर्णाः, अन्धकारागमादिति भावः, काष्ठाः,—दिश्य दस्यां यस्या वा तथा-
भूतायां, (“काष्ठा दारुहरिद्रायां... । ...दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपंसकम्”
इति मेदिनी) चितायां—मृतदाहार्थकाष्ठचुक्रामिव, परिदृश्यमानायामिति शेषः ।

(२७८) दन्तेति ।—दन्तवत्—गजदन्त इव, असलं—शुभं, पवं—दलम् ;
अन्यत्र,—दन्तस्य—गजदन्तस्य, असलं पवं—गजदन्तनिर्मितसत्त्वपवमित्यर्थः, तेन
प्रसाधिताः,—अलङ्कृताः, शोभिता इति यावत्, कर्णिकाः,—बीजकोषाः, कर्ण-
भूषणानि च यासां तासु, (“कर्णिका करिहस्ताये... । ...अजबराटे कर्णभूषणे”

अनुमत्सुमिव उद्यतासु प्रहसितमुखीषु कुमुदलक्ष्मीषु,
(२७६) अनवरतविदशविमानकिङ्किणीकणिते इव श्रूयमाणे
(२८०) शाखिशिखरकुलायनिलीयमानशकुनिकुलकलकूजिते,
(२८१) नाकपथप्रस्थितपार्थिवप्रत्युद्गतपुरुहतातपत्र इव

इति मेदिनी ।) । केसरंति ।—केसराणां—किञ्चल्कानां, वकुलानाञ्च, (“केसरं
हिङ्गुले क्लीवं किञ्चल्कं न स्त्रियां पुमान् । सिंहमटायां पुत्राणि वकुले नागकेशरं”
इति मेदिनी) मालया—श्रेण्या, अजा च, कल्पिता—रचिता, मुग्धमाला—शीर्ष-
शोभिहारविशेषः याभिः तथाभूतासु अनुमत्सु—सहसरणाय इत्यर्थः, उद्यतासु—
प्रवृत्तासु, पतिशोकादिति भावः, प्रहसितमुखीषु—प्रस्फुटितासु इत्यर्थः, हसन्मुखीषु च,
स्वामिसहस्रमनामोदादिति भावः, कुमुदलक्ष्मीषु—उत्पलश्रीषु, राजमहिषीषु इति भावः ।

(२७६) अनवरतंति ।—अनवरतम्—अविच्छिन्नम् । [“अनवरत—” इत्यत्र
“अवतरत्—” इति पाठः, —अवतरतः—अवरोहतः, व्योममार्गात् इति शेषः,
‘अत्युदभयसाधारणम् इति ज्ञेयम्] विदशविमानस्य—देवव्योमयानस्य, देवगणस्य
इत्यर्थः, राज्ञः स्वर्गनयनार्थम् आगतस्यति भावः, किङ्किणीनां—चुटघण्टिकानां,
कणिते इव—निस्वने इव यदा,—अनवरतविदशविमानानां—राज्ञः पारलौकिकाव-
नीकनाथ निरन्तरं समवेतानां सुरसङ्घातानां यानि आकाशयानानि तेषामित्यर्थः,
किङ्किणीनां कणिते इव ।

(२८०) शाखीति ।—शाखीनां—वृक्षाणां, शिखरेषु—अशेष, ये कुलायाः,—
नीडानि, (“कुलाया गोडसस्त्रियाम्” इत्यमरः) तेषु निलीयमानानाम्—उपविशतां,
निविशमानानामित्यर्थो वा, शकुनीनां—पक्षिणां, कुलस्य—वृन्दस्य, कलकूजितं—
सधुरास्फुटध्वनिः तस्मिन् । [“निलीयमानशकुनिकुलकलकूजितं” इत्यत्र “लीयमान-
शकुनिकुलकूजिते” इति पाठः,—तत्र लीयमानानां—श्लिष्यतां, संश्लेषावयवाना-
मित्यर्थः, नैशतमःसमूहमात्र इति भावः, शकुनिकुलानां कूजितम्—अव्यक्तशब्दः तस्मिन्
इत्यर्थः] ।

(२८१) नाकपथेति ।—नाकपथं—स्वर्गमार्गं, प्रस्थितः,—प्रचलितः, यः
पार्थिवः—राजा, तं प्रत्युद्गतः,—प्राप्तः, तदभिनन्दनार्थम् उपस्थितः इत्यर्थः, यः
पुरुहतः,—इन्द्रः, (“इन्द्रो मरुत्वान् मघवाः ।...पुरुहतः पुरन्दरः” इत्यमरः)
तस्य आतपवमिव—कृदमिव तस्मिन्, अतिवशदे इति भावः, [संश्लेष भावः

पूर्वस्थां दिशि दृश्यमाने चन्द्रमसि, नरेन्द्रः स्वयं समर्पितस्कन्धैः
 गृहीत्वा श्वशिविकां शिविसमः सामन्तैः पौरैश्च पुरोहितपुरः-
 सरैः सरितं सरस्वतीं नीत्वा नरपतिसमुचितायां चितायां
 हुताशनसत्क्रियया यशःशेषताम् अनीयत ।

देवोऽपि हर्षः (२८२) पुञ्जीभूतेन सकलेनेव जीवलोकैक
 लोकेन राजकुलसम्बन्धेनाशेषेण शोकमूर्केन परिजनेन च परि-
 हृतः, अन्तर्वर्तिनाऽपि पितृशोकानलतप्तोऽस्मिन् स्नेहद्वयेण वह्निर्वि-
 सिध्यमानः, निर्व्यवधानायां धरण्याम् उपविष्ट एव तां निशी-

मन्सी] नरेन्द्रः—प्रभाकरवर्धनः, [उक्तं कर्माणि प्रथमा] स्वयं समर्पितस्कन्धैः,
 —राज्ञि बहुनानात् आत्मनेव दत्तस्कन्धैः । श्वशिविका—मृतवाङ्मनीमित्यर्थः ।
 शिविसमः—शिविनां समः पतिविशेषः त समः, अर्थिसार्थप्रार्थितः श्वशुरव्रतव्योगात्
 इति भावः । सामन्तैः—अधीनारैः । पुरोहितपुरःसरैः—पुरोहितैः—पुरोधाः,
 परमरः—अग्रगामी, ओर्द्धदेहिककृत्यसम्पादनाय इति भावः येषां ते । सरितं
 सरस्वती—सरस्वतीनदीतीरमित्यर्थः । नरपतिसमुचितायां—राजयोग्यायां, चन्दन-
 काण्डादिरचितायामिति भावः । हुताशनसत्क्रियया—अग्निस्तुतिरिति । [“हुताशन-
 सत्क्रियया” इत्यत्र “हुताशनसत्क्रियया” इति पाठोऽपि स एवार्थः] यशःशेषतां—
 कीर्त्तिमावावशेषतां, भस्मीभूततामिति भावः, [नयतः द्विकर्माकलनं कर्माणि
 गौणवाद्वा द्वितीया जगा] अनीयत—प्रापित इत्यर्थः, दग्धदहः कृत इति भावः ।

(२८२) पुञ्जीभूतेन—एकव समवेतेन, सकलेन—करस्मेन, जीवलोकैक—
 भवनवासिप्राणिनेव, लोकेन—प्रजाजनेनेति यावत्, राजकुलसम्बन्धेन—राजवंश-
 सङ्गान्तेन, अशेषेण—समस्तं, शोकमूर्केन—शोकनिस्तर्केन इत्यर्थः, परिजनेन—
 परिवारवर्गेण, [कश्चित् “परिजनेन च” इति पाठो न दृश्यते । तत्र “लोकेन” सह
 विशेषणसम्बन्धः, राजकुलसम्बन्धेन परिजनेन इति भावः] अन्तर्वर्तिना—अन्तः-
 स्थितेन । [“पितृशोकानलतप्तोऽस्मिन्” इत्यत्र “शोकानलतप्तोऽस्मिन्” इति पितृपदविनिर्मुक्तः
 पाठः पुस्तकालये विद्यते] स्नेहद्वयेण—स्नेहद्वयेन, पितृमत्तया इति भावः,
 सिध्यमानः—आर्द्धीक्रियमाणः, पितृशोकेन अतीवावुल इति भावः, स्नेहद्वयं हि
 यथा अग्न्युत्पापेन समधिकं स्फूर्तिं सत् प्रकलनेन आधारभूतमित्यस्य तद्वह्निर्वयम्-
 भां प्रीतिं करोति, तथा सोऽपि महाभक्त्यापारिताया अन्तर्वर्तिन्या अपि पितृ-

थिनीं भीमरथीभीमाम् अखिलां सराजको जजागार ; अजनि
च अस्व चेतसि,—“ताते (२८३) दूरीभूते अनाथीभूतः
सम्प्रति एतावान् खलु जीवलोकः । तथा हि लोकस्य भग्नाः
पथ्यान्, मनोरथानां खिलीभूतानि भूरिस्थानानि, स्थगितानि
आनन्दस्य द्वाराणि, सुप्ता सत्यवादिता, लुप्ता लोकयात्रा,
(२८४) विलीना बाहुशालिता, प्रलीना प्रियालापिता,

भक्त्या उच्छलिततया दहिः प्रकटितया अतीव विगलितहृदयः अभवदित्याशयः ।
निर्व्यवधानायां—निरासनायामिति यावत् । निशीथिनीं—रजनीम् । [अत्र व्यापार्यं
द्वितीया] । भीमरथीभीमां—भीमरथी—नरकनदी, कालरात्रिः वा, तद्वत् भीमा
—मयङ्करी ताम् ; केचित्तु—“सप्तसप्ततिमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी । रात्रिर्भीमरथी
नाम नराणामतिदुर्गरा ॥” इत्युक्त्वा सप्तसप्तत्या वर्षेषु सप्तसङ्क्रामासेषु टिनेषु च
षट्सु गतेषु एका सप्तमी रात्रिर्भवति, सप्तसप्ततिमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी रजनौ
एव सा वेदितव्या, सा भीमरथीत्युच्यते, तामतिक्रान्ती वर्षशतजीवी नरा भवति इति
आचक्षते । अखिलां—सर्वांम् । सराजकः,—राजसमृद्धैः परिहृतः ।

(२८५) दूरीभूते—परलोकां गते सति, सम्प्रति—अधुना, एतावान् खलु—
एतत्पथ्यन्त एव, सुविशाल इत्यर्थः, जीवलोकः,—संसारः, अनाथीभूतः,—प्रभुशून्यः,
[“अनाथीभूतः” इति पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते] इतः परं संसारसुखस्य अपगमा-
ल्लोकानामिति भावः । [“तथा हि” इति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति] । लोकस्य—
जगतः, भुवनस्येति यावत्, (“लोकस्तु भवने जने” इत्यमरः) पथ्यान्,—स्थिति-
मार्गाः, सत्यादा इत्यर्थः, भग्नाः,—विपथ्यस्ताः । मनोरथानाम्—अभिलाषाणां, भूरि-
स्थानानि—प्रभूता विषयाः, [“भूरिस्थानानि” इत्यत्र “भूतिस्थानानि” इति पाठः,—
समृद्धिविषयाः, उच्चाभिलाषा इत्यर्थः] खिलीभूतानि—सङ्क्षिप्तभूतानि, रुद्धोभूतानि
इति यावत्, प्रायेणाश्रतपूरकाभावात् शून्यानि इति भावः, (“खिलमप्रहृते क्लीवं
सारमङ्गिम-वेधमोः” इति मेदिनी) । आनन्दस्य—प्रमोदस्य, द्वाराणि—कपाटानि इति
यावत्, स्थगितानि—निरुद्धानि इति यावत् । सत्यवादिता—तथ्यभाषणशीलता, सुप्ता—
निद्रिता । लोकयात्रा—संसारयापनं, सुखेन संभारस्थितिः इति यावत्, लुप्ता—विनष्टा ।

(२८४) बाहुशालिता—बाहुवीर्यमिति भावः, विलीना—विध्वंसा गता ।
प्रियालापिता—मधुराभाषणं, प्रलीना—विध्वंसा ।

(२८५) प्रोषिताः पुरुषकारविहारविकाराः, समाप्ता समर-
शौण्डता, (२८६) ध्वस्ता परगुणप्रीतिः, विश्रान्ता विश्वास-
भूमयः, अपदानि अवदानानि, निरूपयोगानि शास्त्राणि,
(२८७) निरवलम्बना विक्रमैकरसता, कथाऽवशेषा विशेष-
ज्ञता, (२८८) ददातु जनो जलाञ्जलिम् श्रीर्जित्याय,
प्रतिपद्यतां प्रव्रज्यां प्रजापालता, (२८९) बध्नातु
वैधव्यवेणो वरमनुष्यता, समाश्रयतु राजश्रीः आश्रमपदं,

(२८५) पुरुषेति ।—पुरुषकारस्य—पौरुषस्य, विहारः,—विलसितं, तस्य
विकाराः,—विविधरूपता इत्यर्थः, प्रोषिताः,—दूरं गता इति भावः । समरशौण्डता—
रणमत्तता, आहवदत्तता वा, सङ्ग्रामे वीरत्वप्रकटनमित्यर्थः, समाप्ता—समाप्तिं गता ।

(२८६) परगुणप्रीतिः,—अन्तीकषाभिनन्दनमिति यावत्, ध्वस्ता—नाशं
गता । विश्वासभूमयः,—प्रत्ययस्थानानि, विश्रान्ताः,—विश्रान्तिं गताः । अव-
दानानि—वृत्तकर्माणि, अनुष्ठितानि यशस्कराणि कर्माणि इत्यर्थः, [“अवदानं
कर्म वृत्तम्” इत्यमरः । “अवदानानि” इत्येव “अपदानानि” इति पाठोऽपि स
प्राच्यः । इह अवदानानामसकृत्स्नत्वेन वृत्त्यनुपासः इति ज्ञेयम्] अपदानि—
निराश्रयाणि । शास्त्राणि—आगमाः, हितानुशासनग्रन्था इति यावत्, [शास्त्रधातोः
“सम्बन्धातुभ्यः ण्” (३० ४ पा० १५८ सू०) इति ण्नि रूपम्] निरूपयोगानि
—निष्प्रयोजनानि, नैगमसेतुपालकाभावेन शास्त्रविहितकर्माकरणादिति भावः ।

(२८७) विक्रमेति ।—विक्रमे—शौच्यप्रदर्शने एव, एकः,—मुख्यः, रसः,—
आगो येषां तेषां भावः तत्ता ; यदा—विक्रमः,—शौच्यमेव, एकः रसः तस्य भावः तत्ता,
निरवलम्बना—निराश्रया । विशेषज्ञता—विशिष्टं ज्ञानं, कथाऽवशेषा—कथामावशेषा,
विनष्टा इत्यर्थः । इह “भग्नः पथ्यानः” इत्यारभ्य एतदवधि असम्बन्धे सम्बन्धरूपाति
श्रयोक्तिः, मार्गविपर्ययासादीनाम् असम्बन्धाणां सम्बन्धत्वप्रतिपादनात् इति सङ्केपः ।

(२८८) जनः,—लोकः, श्रीर्जित्याय—ऊर्जितस्य—बलान्वितस्य भायः श्रीर्जित्यं
तन्मन्त्रं, तेजस्वितायै इत्यर्थः, [ऊर्जयतेः चौरादिकस्य निष्ठायां भावे ण्यञ्जि रूपम्] जला-
ञ्जलिं—तर्पणमलिलं, ददातु, श्रीर्जित्यं विलुप्तमिति भावः । प्रजापालता—प्रजापालक-
कर्म, प्रव्रज्यां—स्रष्टासधर्मं, प्रतिपद्यताम्—आश्रयतु, स्वाश्रयाभावादिति भावः ।

(२८९) वरमनुष्यता—मनुष्यश्रेष्ठता, वैधव्यवेणो—विधवाधायं वैश्वीवस्य

(२८०) परिधत्तां धवले वाससी वसुमती, वहतु वल्कले विलासिता, तपस्यतु तपोवनेषु तेजस्विता, (२८१) प्रावृणोतु चोदरे वीरता, (२८२) क्व गम्यतां पुनस्तस्य कृते कृतज्ञतया ? क्व पुनः प्राप्स्यति तादृशान् महापुरुषनिर्माणां परमाणून् परमेष्ठौ ? शून्याः संवृत्ता दश दिशो गुणानां, जगत् आतम् अन्धकारं धर्मस्य, निष्फलम् अधुना जन्म शस्त्रोपजीविनाम् । तातेन विना (२८३) कुतस्त्या दिवसम् असमसमर-

मित्यर्थः, वधातु—गृह्णातु । राजशौः,—राजलक्ष्मीः, आश्रमपदं—तपोवनमित्यर्थः, समाश्रयतु—गच्छतु ।

(२८०) वसुमती—पृथ्वी, धवले—शुभे, न तु रक्ते इति भावः, वाससी—वसने, परिधत्तां—धारयतु, वैधव्यादिति भावः । विलासिता—विलसन्शीलता, वल्कले—तरुत्वचौ, वहतु—धारयतु, तपस्यां करोतु इति भावः । तेजस्विता—प्रतापशालित्वं, तपोवनेषु—आश्रमेषु, तपस्यतु—तपश्चरतु ।

(२८१) वीरता—वीरधर्मः, चोदरे—वसनखण्डे, कौपीनं तदुचितमुत्तरीयञ्च इति भावः, प्रावृणोतु—आच्छादयतु, परिदधातु इत्यर्थः ।

(२८२) कृतज्ञतया—कृतोपकारवेदितया, तस्य—देवस्य, पितुरिति भावः, कृते—निमित्तं, तन्मरणदेव कारणादित्यर्थः, पुनः क्व गम्यताम् ?—न कुत्रापि इति भावः, जगति स एक एव कृतज्ञ आसीत्, अतस्तदभावे कृतज्ञता निराश्रया जाता इति तात्पर्यम् । परमेष्ठौ—विधाता, तादृशान्—तथाभूतान्, महति ।—महापुरुषनिर्माणस्य—नरश्रेष्ठरचनायाः, परमाणून्—द्राणुकभूतानां चित्वादीनां चतुर्णाम् आरम्भकान् अनिमावयवान्, भूतांशनिवहान् इत्यर्थः, क्व—कुत्र, पुनः प्राप्स्यति ?—न कुत्रापि इति भावः, तादृशमहापुरुषः पुनर्नीत्यस्यते इति निष्कर्षः । गुणानां—दशाद्विंशत्यादीनां, दश दिशः शून्याः,—रिक्ताः, संवृत्ताः,—जाताः । धर्मस्य—सुकृतस्य, जगत्—लोकः, अन्धकारं—तमीमयमिति यावत्, जातं—भूतम् । अधुना शस्त्रोपजीविनां—शस्त्रव्यवसायिनां, जन्म—उत्पत्तिः, निष्फलं—निरर्थकं, तन्निकष-रूपस्य सञ्जनस्य अपायत्वेन तदुपपत्तीनां अयोगत्वादिति भावः ।

(२८३) कुतस्त्याः,—कुत आगताः, न कुतोऽपि आगमिष्यतीति यावत्, न पुनः भविष्यतीति भावः । [“अव्ययात्प” (४।२।१०४ पा०) इत्यत्र “अमेदकः

रससमारब्धकलहकथाकण्टकितसुभटकपोलभित्तयो वीर-
गोष्ठयः ? अपि नाम स्वप्नेऽपि दृश्येत दीर्घरक्तनयनं पुनः
तन्मुखसरोजम् ? जन्मान्तरेऽपि पुनः (२८४) परिष्वज्येत
तल्लोहस्तम्भाभ्यधिकगरिमगर्भं भुजयुगलम् ? लोकान्तरेऽपि
(२८५) पुत्र ! पुत्र ! इति आलपतः श्रूयेत सा सुधारस-
मुद्गिरन्ती मथ्यमानक्षीरसागरोद्धारगम्भीरा भारती ?” इति ।
एतानि च अन्यानि च चिन्तयत एव अस्य कथमपि सा क्षयम्
इयाय यामिनी ।

तसिद्धेभ्य एव” (वा०) इत्यन्वयेन तमेयोऽगाथम्] दिवसं—समस्तं दिनं व्याप्यते ।
[“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” (२।३।५ पा०) इति सूत्रेण द्वितीया] असमेति ।—
असमेन—अतुल्येन, अनुपमेयेन इत्यर्थः, समररमेन—सङ्ग्रामानुरागेण, समारम्भ-
—उपकान्ता, या कलहकथा—विग्रहवाक्यं, युद्धविषयकालाप इति भावः, तथा
कण्टकिताः,—हर्षितलोमानः, सुभटानां—योद्धृणां, कपोलभित्तयः,—गण्डतटा-
यासु ताः, वीरगोष्ठाः,—वीरसभाः । इह सम-र-कवर्णानां असक्तदाहत्या इत्यनु-
श्रासः । अपि—प्रप्ते । नाम—सम्भावनायाम् । दीर्घंति ।—दीर्घं—आयते, रक्ते—
रक्तवर्णं, नयने—लोचने यव तादृक् ।

(२८४) परिष्वज्येत—आलिङ्ग्येत । तदिति ।—तस्य—पितुः, लोहस्तम्भात्—
आयसस्यूषातः, अभ्यधिकः,—अतिरिक्तः, गरिमा—गौरवं, गर्भं—अभ्यन्तरे यस्य
तथाभूतं, भुजयुगलं—बाहुद्वयम् ।

(२८५) [“पुत्र ! पुत्र !” इत्येव “पुत्र !” इति पाठः पुत्रकालरे दृश्यते ;
तवामन्तितसम्प्रतार्थत्वाभावात् तथाऽर्थसौष्टवम् इति ज्ञेयम्] आलपतः,—आभाष-
मास्य, सुधारसम्—अमृतद्रवम्, उद्गिरन्ती—वर्षन्ती, मथ्यमानेति ।—मथ्य-
मानस्य—विलीयमानस्य, क्षीरसागरस्य—क्षीरोदस्य, उद्धारवत्—निनादवत् इति
यावत्, [इहोद्धारशब्दस्य गौणार्थावलम्बनेन जुगुप्साव्यञ्जकत्वाभावात् अश्लीलत्वदोषस्य
शङ्का न कार्येति], गम्भीरा—गम्भीरा, भारती—वाणी । अस्य—हर्षस्य, [अनादरे
वृत्ते] हर्षमनादित्यर्थः, क्षयम्—अस्तमित्यर्थः, इयाय—अगाम, असौ मङ्गाशोकेन
चिन्ताकुक्षतया निशोषित्या निनेषार्हमपि न निदद्रौ इत्याशयः ।

(२८६) ततः शुचेव मुक्तकण्ठम् आरट्स्व कृकवाकुकुलेषु,
गृहगिरितरुशिखरेभ्यः पातयन् आत्मानं मन्दिरमयूरेषु, परि-
त्यक्तनिजनिवासेषु च वनाय प्रस्थितेषु पत्ररथकुलेषु, सद्यस्तनूभूते
ताम्यति तमसि, (२८७) मन्द्रीभूतात्मस्नेहेषु अभावम् अभिलषत्सु
प्रदीपेषु, (२८८) स्फुरदरुणवल्कलप्राहतवपुषि प्रव्रज्यामिव
प्रतिपन्ने नभसि, (२८९) प्रभातसमयेन समुच्चयमानासु

(२८६) “ततः” इत्यस्य “चचाल देवो हर्षः” इत्येगान्वयः । शुचा इव शीकेनेव,
पदमेतत् कृकवाकुप्रभृतिष्वपि समुच्चयबलात् अन्वेतव्यं, वक्ष्यमाणसमुच्चयार्थकेन
च-शब्देन वीगात् सकृत्प्रयोगस्य सकृदर्थबोधकत्वेन तत्रैवान्वयः यद्यप्युचितः, तथाऽपि
समुच्चयस्य तु पर्यवसाने सम्बन्धं विना चारिताव्याभावात् इति ज्ञेयम् ; मुक्तकण्ठं—
स्फुटगलम्, उर्ध्वरिक्तं, आरट्स्व-नदम् । कृकवाकुकुलेषु—ताम्रचूडहन्तेषु,
(“कृकवाकुलामचूडः कुकुटशरणायुधः” इत्यमरः) । गृहंति ।—गृह-गिरि-तरुणां—
भवन पर्वत-वृक्षाणां, शिखराणि—अग्रभागाः तैभ्यः, आत्मानं—स्वं, पातयन्—
निक्षिपन्, अवरोहतिस्त्रि भावः, मन्दिरमयूरेषु—गृहमयूरेषु । परित्यक्तनिजनिवासेषु—
छत्रछटनीडेषु, [“परित्यक्तनिजनिवासेषु” इत्यत्र “परित्यक्तनिवासेषु” इति पाठान्तरम्]
वनाय—अरण्याय, अरण्यमित्यर्थः, [“क्रियार्थपदस्य—” (२३।१४ पा०) इत्यादिना
अप्रयुज्यमानस्य तुमुः कर्मणि चतुर्थी] प्रस्थितेषु—चलितेषु, पत्ररथकुलेषु—
पत्रिहन्तेषु, [“पत्ररथकुलेषु” इत्यत्र “पत्ररथेषु” इति पाठान्तरम्] । सद्यः,—
तत्क्षणं, तनूभूते—विरलीभूते, ताम्यति—अवसादं गच्छतीत्यर्थः, तमसि—
अन्धकारे ।

(२८७) मन्द्रीभूतेति ।—मन्द्रीभूतः,—झासं गतः, आत्मनः,—स्वस्य, स्नेहः,—
सौलभ्यं, आत्मनि—स्वस्मिन्, स्नेहः,—प्रेम च, समता इत्यर्थः शेषां तेषु, अभावं—
आश्रयं, अभिलषत्सु—वाञ्छत्सु, तैलाभावात् आत्मवैराग्याच्च निर्वाणोन्मुखेषु इति भावः ।

(२८८) स्फुरदिति ।—स्फुरन्—उड्गच्छन्, अरुणः,—सूर्यसारणिः, वल्कलमिव
—हृत्कलमिव, स्फुरत्—दीप्यमानम्, अरुणं—रक्तवर्णं, वल्कलमिति च, तेन प्राहतम्—
आच्छादितं, वपुः,—शरीरं यस्य सद्याभूते, प्रव्रज्यामिव—सत्र्यासधर्ममिव, प्रतिपन्ने—
प्राप्ते, नभसि—आकाशे, अरुणोदयवेलायामिति भावः ।

(२८९) प्रभातसमयेन—प्रातःकालेन, समुच्चयमानासु—एकैकशः गृहीत्वा

पार्थिवास्थिशकलकलासु इव कलविङ्ककम्बराधूसरासु तारकासु,
(३००) भूभृद्भातुगर्भकुम्भधारिषु (३०१) विविध-
सरःसरित्तोर्थाभिमुखेषु प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु, (३०२) शाव-
शुचिमिक्षपटलपाण्डुरे पिण्डे इवापरपयोनिधिपुलिनपरिसरे

निजपेटिकायां सञ्चीयमानासु इत्यर्थः, विलयं नीयमानास्त्विति भावः, [“समुञ्चीय-
मानासु” इत्यत्र “समुत्तीर्यमाणानां” इति पाठः—अवरुद्धमाणानां इत्यर्थः, प्रभावा-
धिक्येन तेजनिरस्करणात् अदृश्यतां प्राप्यमाणानां इति भावः] पार्थिवस्य—राज्ञः,
अस्यां—कौकसानां, (“कौकसं कुम्भमस्थि च” इत्यमरः) शकलाः,—खण्डाः इव,
भाः कलाः,—चन्द्रकलाः तास्विव ; यदा,—अस्थिशकलानां—कौकसखण्डानां,
कलाः,—सङ्काः तास्विवेत्युपेक्षा, कलविङ्कस्य—ग्रामचटकस्य, (“चटकः कल-
विङ्कः स्यात्” इत्यमरः) कम्बरा—ग्रीवा इव, धूसराः,—ईषत्पाण्डुवर्णाः तामु,
[“रूध्रमदिभ्यः कित्” (उ० ३ पा० ३ सू०) इति सरनप्रत्ययस्य कित्वात् बाहुलक-
ग्रहणेन षन्वाभावाच्च रूपम्] तारकासु—नक्षत्रेषु । सताङ्गात् परमस्थिमध्यनक्षत्र-
मुक्तं काव्यायनेन,—“अपरियुस्मृतीये वा अस्यां सञ्चयनं स्मृतम् । ततो यज्ञीयवृत्तीत्यः
शाखामादाय बाण्यतः ॥ प्रेतस्यास्थीनि गृह्णाति प्रधानाङ्गाद्वानिव ॥” इति ।

(३००) भूभृदिति ।—भूभृतः,—पञ्चतस्य, धातवः,—गौरिकाटयः, गर्भे—
मध्ये ययोः तादृशो, कुम्भौ—कपोलपिण्डौ, धरन्तीति तथोक्तंषु ; अन्यत्र,—भूभृतः,—
राज्ञः, धातवः,—पूर्वोक्तानि सञ्चितानि अस्थीनि, गर्भे—अभ्यन्तरे येषां तादृशान्,
कुम्भान्—कलमान्, धारयन्तीति तथाविधेषु, जलविवरिति भावः ; सतास्यां कुम्भमध्ये
रक्षणमुक्तं निषण्णसिन्धौ यथा,—“प्रतिपद्य सन्मये भाण्डे नवे स्रक्छादने शुभे । गृहीत्वा-
ऽस्थीनि तद्गच्छ नौत्वा तोये विसर्जयेत् ॥” इति ।

(३०१) विविधेति ।—विविधानि—बहूनि इत्यर्थः, सरांसि—सरोवराः,
सरितः,—नद्याः, तोर्थाणि—पण्यक्षेत्रसलिलानि, तेषाम् अभिमुखाः,—समुखाः
तेषु, तान्मुद्दिश्य इत्यर्थः, प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु—वन्यगजवृन्देषु ।

(३०२) शवेति ।—शावं—धूसरं, शुचि—शुद्धं, सिक्थं—सधूच्छिष्टं, तस्य
पटलं—सङ्कः, तद्वत् पाण्डुरं—शुभं तस्मिन्, अन्यत्र,—शावः,—शवसम्बन्धो, शुचि—
शुद्धं, सत् सिक्थपटलं—भक्त्याससमुद्भूतः, (“सिक्थो भक्तपुलाके ना सधूच्छिष्टं नय-
सकम्” इति मेदिनी) पाण्डुरः,—गौरः यत्र तथाभूतः तस्मिन्, पिण्डे इव—प्रेत-
दैवसीमाकारात् इव, अपरपयोनिधिपुलिनपरिसरे—पश्चिमसमुद्रसंकेतदेशरूपाय-

पात्यमाने शशिनि, क्रमेण (३०३) नृपचितानलधूमविसर-
धूमरीकृततेजसि इव नरपतिशोकपावकदाहकिणकलङ्ककाली-
कृतचेतसि इव (३०४) प्रोषितसमस्तान्तःपुरपुरन्ध्रमुखचन्द्र-
हृन्दोद्देगविद्राणवपुषि इव (३०५) प्रथमास्तमितरोहिणी-
रणरणकविमनसि इव च अस्तमुपगते रजनिकरे, राजतीव
देवे दिवम् आरूढे सवितरि, परिवृत्ते राज्ये इव रजनीप्रबन्धे,
(३०६) प्रबुद्धराजहंसमण्डलप्रबोध्यमानः पङ्कजाकर इव

तने, पात्यमाने—तिथ्यमार्गं, दीयमाने च, शशिनि—चन्द्रमसि, असोन्मुखि च
चन्द्रमसि इति भावः ।

(३०३) नृपति ।—नृपत्य—राज्ञः, चितानलस्य—श्वदाहनवर्तेः, धूमविसरण—
धूमनिचयेन, धूमरीकृतम्—ईषत्याण्डकृतं, तेजः,—प्रभा यस्य तथाभूते इव,
नरपतीति ।—नरपतेः,—राज्ञः, शोकः,—मन्युः, पावक इव—अग्निशिव, तस्य दाहेन
—मन्तापिन, यः किणकलङ्कः,—युक्त्रणचिह्नं, तेन कालीकृतं—मलिनैकृतं, चेतः,—
हृदयस्य, अन्तरदेश इति भावः यस्य तथाभूते इव ।

(३०४) प्रोषितेति ।—प्रोषितानां—पतिशोकात् परम्लोकं प्रस्थितानां, समस्तानां
—समयाणाम्, अन्तःपुरपुरन्ध्रीणाम्—अन्तःपुरमहिलानां, मुखानि—आमनानि, चन्द्र-
हृन्तानि इव—शशधरममूहा इव, तेभ्यः उद्देगः,—वासः, तेन विद्राणं—पलायमानं,
[विद्राणः निद्राया “संयोगादराता—” (पा० ४३ पा०) इत्यादिना निद्रातस्य नत्वे
“अट्कुप्पाङ्—” (पा० ४२ पा०) इत्यादिना णत्वम्] वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूते ।

(३०५) प्रथमेति ।—प्रथमं—प्राक्, अस्तमिता—अस्तं गता, या रोहिणी—
मन्त्रवर्षिणः, स्वप्रथमोति यावत्, तस्यां रणरणकेन—उत्कण्ठया, उद्देगेन वा, विमनाः,—
विकृतं मनो यस्य तथाभूते इव, रजनिकरे—चन्द्रे । राजतीव—विराजमाने इव, देवं—
अमरं, राजनि प्रभाकरवद्भने च, दिवं—गगनं, स्वर्गं, (“द्यौः स्त्री स्वर्गं च गगने
दिवं क्रौवं तयोः स्मृतम्” इति मेदिनी) सवितरि—सूर्ये, जनके च । परिवृत्ते—
परिवृत्तं—विनिमयः, तन्प्राप्ते, विपर्यस्ते इत्यर्थः, रजनीप्रबन्धे—निशागमे ।

(३०६) प्रबुद्धेति ।—प्रबुद्धानां—जागरितानां, प्रागिति शेषः, राज्ञां—
नृपाणां, हंसानामिव—श्रेष्ठच्छदानामिव, मण्डलानि—समूहाः तैः, अन्यव,—
प्रबुद्धानां राजहंसानां—“राजहंसास्तु ते चचुचरणैः लोहितैः सिताः” इत्युक्तलक्षणां

चचाल देवो हर्षः । (३०७) ततश्च नूपुररवविराममूकमन्त्र-
मन्दिरहंसेषु, शाकाकुलकतिपयकञ्चुकिमात्रावशेषेषु शुद्धान्तेषु,
(३०८) पतितयूथपे इव वनगजचये कक्ष्यान्तरवर्त्तिनि पितृ-
परिजने विषादिनि, उपरिरुदन्निषादिनि च स्तम्भनिषण्णे

हंसविशेषाणां, मण्डलैः,—श्रेणीभिः, प्रबोध्यमानः,—सान्त्वयमानः ; अन्यत्र,—जागर्थ्य-
माणः, पङ्कजाकर इव—कासार इव, चचाल—उत्तस्थो, धराप्रभात् इति शेषः ।
इह नृपादिषु हंसचारोपनिषत् रूपक, त्रिष्टपदनिबन्धनपदश्रेषस्याङ्गम् ।

(३०७) “ततश्च” इत्यस्य “दृष्टव्यमदृष्टिः मित्राङ्गम राजकुलान्” इत्युत्तरं सख्यः ।
नूपुरेति ।—नूपुराणां—मञ्जरीणां, रवस्य—शब्दस्य, विरामेण—अपगमेन, नृपविधोग-
शोकेन पुराङ्गनाभिः भूषणादिपरित्यागादिति भावः, मूकाः,—निःशब्दाः, हंसानां
नूपुरशिञ्जनानुकरणस्य कविष्वर्णनीयवस्तुषु प्रसिद्धिरिति भावः, अत्र तदभावात्
मूकत्वं बोद्धव्यम् ; मन्त्राः,—अपठवः, मन्दिरहंसाः,—रुद्रहमराला येषु तथोक्तेषु ।
शोकेति ।—शोकेन—युवा, आकुलानि,—विह्वलानि, कतिपयानि—अल्पानि, कञ्चुकि-
भावाणि—सौविदह्ना एव, (“माता कर्णविभूषायां विस्रं माने परिच्छेदः । अक्षरावयवे
स्वल्पं कौवं कात्स्न्यं उवधारये ॥ ” इति मेदिनी) अर्वाशेष्यन्ते इति अवशेषाः येषु तथाविधेषु,
राजप्रियाणां सखासां चित्ताऽऽरीहृणात् परिजनानां परिचारिकाणामन्यासाश्च हर्षेण
सह स्नानाय गमनादिति भावः, केवलमन्त्रपुररक्षणार्थमेव तेषां तत्र स्थापनादिति त-
त्फलितम् ; शुद्धान्तेषु—अन्तःपुरेषु ।

(३०८) पतितेति ।—पतितः,—विनष्ट इत्यर्थः, यूथपः,—यूथपतिः यस्य
सादृशे इव, वनगजचये—आरय्यगजहन्ते, [“वनगजचये” इत्यत्र “वनगजयूथे”
इति पाठेऽपि स एवार्थः] अत्र वनगजेत्युक्तिः परिजनानां बहुत्वद्योतनायै भर्त्तारि
एकान्तानुरक्तिप्रकटनार्थश्च बोद्धव्या, कक्ष्यान्तरवर्त्तिनि—प्रकोष्ठान्तरस्थिते, पितृ-
परिजने—पितुः परिचारकवर्गे, विषादिनि—विषादं गते । उपरीति ।—उपरि—
पृष्ठभागे, रुदन्—क्रन्दन्, निषादी—हस्तिपकः, हस्तिपाल इत्यर्थः यस्य तथोक्ते,
(“आधीरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः” इत्यमरः) स्तम्भनिषण्णे—आलान-
स्तम्भमाश्रित्य स्थिते इत्यर्थः, [“सदिरप्रतेः” (८११६६ पा०) इति श्रुत्वेन निषीदतेः
निष्ठायां “रदाभ्यां—” (८११४२ पा०) इत्यादिना नत्वं, पूर्वदकारस्यापि नत्वं,
तत्रः प्रथमस्य “रदाभ्यां—” (८११४१ पा०) इत्यादिना द्वितीयस्य च “दुमा द्रुः”

निष्पन्दमन्दे राजकुञ्जरे, (३०८) मन्दुरापालकाक्रन्दव्यधिते
च अजिरभाजि राजवाजिनि, (३१०) विश्रान्तजयशब्द-
कलकले च शून्ये च महास्थानमण्डपे दह्यमानदृष्टिः निर्जगाम
राजकुलात्; अगाच्च सरस्वतीतीरं, (३११) तस्यां स्नात्वा
पित्रे ददौ उदकम् । (३१२) अपस्नातश्च अनिष्पीडित-
मौलिरेव परिधाय उन्नमनीयदुकूलवाससी, निश्वासपरः,

(८।४।४१ पा०) इति षत्वम्] निष्पन्दमन्दे—निस्तब्धे इति यावत्, राजकुञ्जरे—
राजकुञ्जिति ।

(३०८) मन्दुरिति ।—मन्दुरा—अश्वशाला, (“वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्य-
मरः) तां पालयन्तीति ते मन्दुरापालकाः,—अश्वपाला इति यावत्, तेषाम् आक्रन्देन
—रोदननिनादेन, व्यधिते—सन्तप्ते, [“मन्दुरापालकाक्रन्दव्यधिते” इत्यथ “मन्दुरा-
पालकाक्रन्दकथिते” इति पाठे,—मन्दुरापालकैः,—अश्वरक्षकैः, आक्रन्दः,—रोदन-
ध्वनिः, कथितः,—व्यक्तीकृतः यत्र तस्मिन्नित्यर्थः] अजिरभाजि—अङ्गनवर्तिनि,
(“अङ्गनं चत्तराजिरे” इत्यमरः) राजकाजिनि—राजघोटके ।

(३१०) विश्रान्तेति ।—विश्रान्तः,—विरतः, [विश्राप्यते भूते कर्त्तरि
कप्रत्ययः] जयशब्दः,—जयध्वनिरेव, कलकलः,—कीलाहलः यस्मिन् तथोक्ते,
शून्ये—निर्जने इत्यर्थः, महास्थानमण्डपे—प्रशस्तसभागृहे, (“सभासमिति संसदः ।
आस्थानी क्षीवमास्थानम्” इत्यमरः) दह्यमानदृष्टिः,—भक्ष्योभूयमाननेत्रः, नित्यं
अनकीलाहलमुखरितस्य पित्रा अधिष्ठितस्य सभागृहस्य एकमात्रस्य नृपस्याभावेन
अनविरहिततया निस्तम्भत्वेन शृङ्खसिंहासनदर्शनेन च पितृशोकानलीहीनतादिति
भावः । राजकुलात्—राजभवनात्, (“कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणैःपि च ।
भवने च……” इति मेदिनी) ।

(३११) तस्यां—सरस्वत्याम् । उदकं—तर्पणसलिलाञ्जलिं, ददौ—अर्पया-
मास ।

(३१२) “अपस्नातः” इत्यस्य “भवनमाजगाम” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । अप-
स्नातः,—प्रेतकार्यमुद्दिश्य कृतस्नानः, अनिष्पीडितमौलिः,—न निष्पीडितः,—
निर्जलीकृतः, अप्रोञ्जित इत्यर्थः, मौलिः,—केशचयः येन तथोक्तः, (“चूडा किरीटं
केशाय संयता मौल्यस्त्रयः” इत्यमरः) उन्नमनीये—चौते, (“तत् स्यादुन्नमनीयं कर्तुं

निशामरः, निरातपत्रः, निरुत्सारणः, समुपनीतेऽपि सप्तौ
चरणाभ्यामेव (३१३) नासाऽप्रासक्तेन रक्तातामरसताम्रेण
चक्षुषा हृदयावशेषस्य अपि पितुर्दाहशङ्कया शोकाग्निमिव
उद्गिरन्, अताम्बूलस्यापि सुचिरप्रक्षालितस्य कल्पतरुकिश-
लयस्य इव स्वभावपाटलस्य अधरस्य अधरपल्लवस्य प्रभया
मांसरुधिरकवलान् इव हृदयाभिघातात् उद्वमन् उष्णनिश्वास-
मोक्षैः भवनम् आजगाम ।

शौतयोर्वस्वयोर्युगम्” इत्यमरः) दुकूले—सितांशुके एव, (“दुकूलं सृष्टवस्त्रे स्यादत्त-
रीये सितांशुके” इति शब्दार्णवः) वाससी—वस्त्रे, परिधाय—परिहिते कृत्वा,
निशामरः,—पुनःपुनरायतं निशसन् इत्यर्थः, शोकाक्षीभात् इति भावः । निशामरः,
—चामरव्यजनरहितः, [“निशामरः” इति पाठः यन्यान्तरं न दृश्यते, तत्रा-
युतसिद्धसम्बन्धवत्त्वात् बल्यमाणनिरातपत्रतयैव निशामरार्थप्रतीतेः इत्यवयवम्] ।
निरातपत्रः,—कृत्ववर्जितः, पित्रादिगुरुजनविद्योगे कृत्वचामरादिधारणनिषेधादिति
भावः । निरुत्सारणः,—उत्सारणा—लोकान्तरपरागणं, तद्वद्विहित इत्यर्थः,
राज्ञां गमनकाले रचिभिः पुरःस्थल्लोका अपसार्थ्यन्ते इति नियमः, तदा तु
सर्वेषामेव शोकविह्वलतया बान्धवबुद्ध्या भेदज्ञानाभावात्, महापदि प्रहृष्टना-
भावाच्च तत्र कृतमिति भावः । समुपनीते—समुपस्थापिते, सप्तौ—अष्टे,
(“.....तुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः ।.....इयमेवैवसप्तयः ॥” इत्यमरः) चरणाभ्यामेव—
पादचारैर्ष्वेव, मातापितृविद्योगे ब्रह्मचर्यनियमपालनाय पादचारैश्च गमनस्य
प्राशस्त्यादिति भावः ।

(३१३) नासाऽप्रासक्तेन—नासिकाऽश्लक्ष्णेन, रक्तातामरसताम्रेण—रक्तकमल-
लोहितेन । हृदयावशेषस्य—हृदयमात्रस्थितस्य, न तु वह्निर्जगत्सु इति
भावः । अताम्बूलस्य—वर्जितताम्बूलस्य, सुचिरप्रक्षालितस्य—बहुक्षणधौतस्य, कल्पतरु-
किसलयस्य इव—कल्पवृक्षपल्लवस्य इव, स्वभावपाटलस्य—सहजरक्तस्य, अधरपल्लवस्य
—अधरः,—हीनः, पराभूत इत्यर्थः, पल्लवः,—किसलयः यस्मात् तथोक्तस्य, अधरस्य
—निम्नोष्ठस्य ; यद्वा,—अधरस्य—निम्नावस्थितस्य, अधरपल्लवस्य—अधरः पल्लव इव
तस्य, मांसरुधिरकवलान् इव—पिशितरक्तयासान् इव, सरक्तमांसपिष्टानिवेत्यर्थः,
हृदयाभिघातात्—हृदये—चेतसि, अभिघातात्—आघातात्, शोकवज्रप्रहारजनितः

(३१४) राजवल्लभास्तु भृत्याः सुहृदः सचिवाश्च तस्मिन्
एव अहनि निर्गत्य, प्रियं पुत्रदारम् उत्सृज्य, उद्वाप्यैः
बन्धुभिः वार्य्यमाणा अपि (३१५) बहुनृपगुणगणहृत-
हृदयाः केचित् आत्मानं भृगुषु बबन्धुः, केचित् तत्रैव
तीर्थेषु तस्थुः, केचित् (३१६) अनशनैः आस्तीर्णतृण-
कुशा व्यथमानमानसाः शुचम् असमाम् अशमयन्, केचित्
शलभा इव वैश्वानरं शोकावेगविवशा विविशुः, केचित्

सतादिति भावः । उष्णनिशासमौचैः,—ततनिशासपातैः, [“इत्यसूतलक्षणे” (२।३।२१
पा०) इति विशेषणे तृतीया] ।

(३१४) राजवल्लभाः,—राजप्रियाः । निर्गत्य—वह्निगत्वा, भवनादिति शेषः ।
पुत्रदारम्—अपत्यकलत्राणि । [इह समाहारदन्दाविषयान् च्युतसंस्कारतात्पर्यदोषः,
अदोषसमाधानत् “गवाश्प्रभृतौनि च” (२।४।११ पा०) इत्यत्र महाकविप्रयोगिणा-
कृतगणवं प्रकृत्या कयच्चित्रशोहात् ज्ञेयम्] उद्वाप्यैः,—उच्छ्वसत्रयनवारिभिः ।
वार्य्यमाणा—निषिध्यमाना ।

(३१५) बद्धिति ।—बन्धुभिः,—प्रभृतैः, नृपस्य—राजः, गुणगणैः,—दया-
दाक्षिण्यादिममूत्रैः, हृदयानि—आक्रान्तिनि, हृदयानि—चंतांसि येषां तथाभूताः,
भृगुषु—प्रपातेषु, पर्वतस्य उद्गप्रदेशेषु इत्यर्थः, (“प्रपातस्ततटी भृगुः” इत्यमरः)
आत्मानं—स्वम्, बबन्धुः,—संयुक्तः, तस्यः पतनाय कृतहस्तादिवन्धनाः तस्थुरित्यर्थः ।
[“बबन्धुः” इत्यत्र “बभन्धुः” इति पाठः,—तस्यः पतनेन आत्मानं चूर्णयामासुरित्यर्थः] ।
तत्रैव—तत्रैव, भृगुष्वेव इत्यर्थः, तीर्थेषु—पुण्यक्षेत्रेषु ; यद्वा,—तत्रैव—राजपुरे एव,
तीर्थेषु—पुण्यक्षेत्रेषु, न तु स्वदेशं स्थानान्तरं वा इति भावः । महाप्रभावस्य सर्वभूत-
हितेषिणः राज्ञः लौलावेवत्वात् तस्याः पुण्यक्षेत्रत्वे बौद्धव्यम् ।

(३१६) अनशनैः,—अभोजनैः, व्रतोपवासैरित्यर्थः, आस्तीर्णतृणकुशाः,—
आलोचिताः,—आवर्जिताः, तृणानि—नलादीनि, कुशाः,—दर्भाश्च यैः तथाभूताः,
तृणकुशास्तोषभूमौ स्थिता इत्यर्थः, व्यथमानमानसाः,—पौडितावताः, असमाम्—
अतृप्त्यां, शुचं—शोकम्, अशमयन्—शमयामासुः, तनं गत्वा प्राणविमर्जनाय अनशने
स्थिता इति भावः । शलभा इव—पतद्गविशेषा इव, वैश्वानरम्—अग्नि, शोकेति ।
—शोकस्य—शुचः, आवेगः,—सम्भ्रमः, उत्काण्डा इत्यर्थः, तत्र विविशः,—विह्वलाः ।

(३१७) दारुणदुःखदहनदह्यमानहृदया गृहीतवाचः तुषार-
शिखरिणं शरणं ययुः, केचित् (३१८) विन्ध्योपत्य-
कासु वनकरिकुलकरशीकरासारसिच्यमानतनवः पल्लव-
शयनशायिनः सन्तापम् अशमयन्, केचित् (३१९) सन्नि-
हितान् अपि विषयान् उत्सृज्य सेवाविमुखाः परिच्छिन्नेः
पिण्डकैः अटवीभुवः शून्या जगृहुः, केचित् पवनाशना धर्म-
धना धमद्वयनयो मुनयो बभूवुः, केचित् गृहीतकाषायाः

(३१७) दारुणेति । — दारुणेन — उत्कटेन, दुःखदहनेन — शोकाग्निना,
दह्यमानं — सन्तप्यमानं, हृदयं — चित्तं येषां तथाभूताः, गृहीतवाचः, — गृहीता —
निगृहीता, संयमिता इत्यर्थः, वाग् यैः ते, मौनव्रतधारिणः इत्यर्थः, [“स्त्रियाः—”
(६।३।३४ पा०)] इत्यादिना प्लवङ्गवि “शेषादिभावा” (५।४।१५४ पा०) इति
पात्तिककवभावः] तुषारशिखरिणं — हिमाद्रिं, शरणम् — आश्रयं, ययुः, —
प्रत्यक्षरे, आश्रितवन्तः इत्यर्थः, यतिनो जाताः इति भावः । दग्धा अपि दारुज्वाला-
प्रशमनार्थं शीतलस्थानमाश्रयन्ति ।

(३१८) विन्ध्येति । — विन्ध्य — तदाख्यगिरिः, उपत्यकासु — आमन्नभूमिषु,
(“उपत्यकाऽट्टरामन्ना भूमिरुद्भूमिष्वित्या” इत्यमरः) वनेति । — वनकरिकुलानां
— वन्यजगद्वन्द्यानां, कराः, — शृङ्गाः, तेषां शीकरामारैः, — अश्वकुण्ठधारिभिः,
सिच्यमानाः, — आर्द्रक्रियमाणाः, तनवः, — शरीराणि येषां तथाभूताः, पल्लवशयन-
शायिनः, — किशलयश्याशायिनः, सन्तापं — चित्तदाहं, शोकजमिति भावः, अशमयन्
— निर्वापयामासुः, वानप्रस्थाश्रमं गृहीतवन्त इति भावः ।

(३१९) सन्निहितान् — करस्थितानिति भावः, विषयान् — भोग्यवस्तूनि,
उत्सृज्य — त्यक्त्वा, सेवाविमुखाः, — भोगपराङ्मुखाः, परिच्छिन्नेः, — परिमितेः,
पिण्डकैः, — भक्ष्यभक्षैः, तदुपलब्धता इत्यर्थः ; यद्वा, — परिच्छिन्नेः, — परिमितेः,
स्वल्पैरित्यर्थः, लक्षरिति भावः, पिण्डकैः, — शरीरैः, तदुपलब्धता इत्यर्थः, शून्याः, —
जनविरलाः, अटवीभुवः, — वनभूमौ, जगृहुः, — आश्रिताः । पवनाशनाः, — वायु-
भोजिनः, धर्मधनाः, — धर्ममात्रधनकामा इत्यर्थः, धमद्वयनयः, — धमन्यः, — काश्यान्
ताम्रान्, स्फुरन्त्य इत्यर्थः, धमन्यः, — शिराजालानि येषां तथाभूताः, अनेन व्रतकाङ्क्षे
लक्ष्यते । गृहीतकाषायाः, — गृहीतम् — अवलम्बितं, काषायं — कषायं रक्तं वस्त्रं

कापिलं मतम् अधिजगिरे गिरिषु, केचित् (३२०) आचोटित-
चूडामणिषु, शिरःसु शरणीकृतधूर्जटयो जटा
जघटिरे, अपरे (३२१) परिपाटलप्रलम्बचौवराम्बरसंवीताः
स्वाम्यनुरागम् उज्ज्वलं चक्रः, अन्ये (३२२) तपोवनहरिण-
जिह्वाऽह्लोलिह्यमानमूर्चयो जरां ययुः, अपरे पुनः
(३२३) पाणिपल्लवप्रसृष्टैः आताम्ररागैः नयनपुटैः कमण्डलु-
भिश्च वारि वहन्तो गृहीतव्रता मुण्डा विचेरुः ।

यैः तथाभूताः, कापिलं—कापिलसम्मतं साङ्गशास्त्रम्, अधिजगिरे—अधीतवन्तः,
साङ्गशास्त्रमधीत्य प्रकृतिपुरुषतत्त्वावगमात् योगिनः बभूवुरिति भावः ।

(३२०) आचोटितेति ।—आचोटिताः,—कटिताः, [आङ्पूर्वकस्य चोटितेः
णचि निष्ठायां ह्रस्वम्] अपमार्गता इति भावः, चूडामणयः,—चूडाग्वानि श्रेष्ठः
तथाभूतेषु, ल्यक्चूडाग्वानिङारिषु इति यावत्, शिरःसु—मूर्धसु, शरणीकृत-
धूर्जटयः,—शरणीकृतः,—आश्रित इत्यर्थः, धूर्जटिः,—हरः यैः तथाभूताः, गृहीत-
पाशपतत्रता इत्यर्थः । जघटिरे—बबभ्युः ।

(३२१) परिपाटलेति ।—परिपाटलिन—परितो रक्तेन, प्रलम्बेन—आयतेन
इत्यर्थः, चौवराम्बरेण—वसनरवम्बरेण, संवीताः,—प्रावृताः, आच्छादितदेहा इत्यर्थः,
व्रतमुनिर्वशा इति भावः, स्वाम्यनुरागं—प्रभुभक्तिम्, उज्ज्वलं—भास्वरं, प्रशस्य-
मिति यावत् ।

(३२२) तपोवनेति ।—तपोवनहरिणानाम्—आश्रमसृगाणां, जिह्वाऽह्लैः,—
रसनाप्राप्तैः, अह्लिह्यमानाः,—आखाद्यमाना इत्यर्थः, मूर्चयः,—शरीराणि येषां
तथाभूताः, तापसाः सन्त इत्यर्थः, जरां—वार्धक्यम् ।

(३२३) पाणीति ।—पाणिः,—करः, पल्लव—डव—किसलय डव, तेन ।
प्रसृष्टाः,—प्रमार्जनं नीताः, गृहीताश्च ते, आताम्ररागैः,—आरक्तप्रभैः, शोका-
वेगजनितरोदनात् नक्षपुरुषलक्षणवत्त्वेन स्वभावमिहत्वाच्च इति भावः, नयनपुटैः,
—नेत्रगोलकैः, कमण्डलुभिः,—जलपावविशेषैः, वारि—अश्रुजलं, तीर्थजलञ्च ।
गृहीतव्रताः,—व्रतधारिणः, मुण्डाः,—उर्ध्वशरसः, विचेरुः,—भ्रमन्ति स्म । वीत-
रागा अपि चिरादभ्यस्तसंस्कारेण परलोकास्त्यर्पि राजानि अत्यक्तानुरागाः आसन् इति
लोकातिशयशालिनी नरेन्द्रस्य कान्तदमाधारणी शक्तिः समर्थते इति वतुध्वनिः ।

(३२४) देवमपि हर्षं तदवस्थं पितृशोकविह्वलीकृतं
 श्रियं शाप इति, महीं महापातकमिति, राज्यं रोग इति,
 भोगान् भुजङ्गा इति, (३२५) निलयं निरय इति, बन्धं
 वन्धनमिति, जीवितम् अयश इति, देहं द्रोह इति, कलङ्कं
 कलङ्क इति, आयुः अपुष्पफलमिति, आहारं विषमिति,
 विषममृतमिति, चन्दनं दहन इति, कामं क्रकच इति, हृदय-

(३२४) “देवमपि हर्षम्” इत्यस्य “कुलपचादयः.....पथ्यवारयन्” इति
 अर्थेण सम्बन्धः । तं विशिनाष्ट, तदवस्थमित्यादि ।—श्रियं—राजलक्ष्मी, शापः—
 अभिसम्पातः, दःखाकर इति भावः, भोगान्महत्त्वादिति तात्पर्यम्, इति मन्यमान-
 नित्यत्वेन सम्बन्धः, एवमुत्तरम् । महीं—पृथ्वी, महापातक—महत् पापं, तदधि-
 कारस्य केवलपादवह्मत्वादिति भावः । रोगः—व्याधिः, क्लेशवह्मत्वादिति
 भावः । भोगान्—सुखसाधनानित्यर्थः, भुजङ्गाः, सर्पाः, यातनाप्रदत्वादिति भावः ।

(३२५) निलयं—गृहं, निरयः—नरकः, पितृत्वकस्य गृहस्य दःखा
 करत्वादिति भावः । बन्धं—स्वजनः, वन्धनं—प्रबन्धनहेतुभूतः, तदनुरोधेन गृहं त्यक्तु-
 मसामर्थ्यादिति भावः । जीवितं—जीवनधारणम्, अयशः—अशौचित्यकरम् इत्यर्थः,
 पितृशोकेनापि तदवलम्बनस्य निवृत्त्यर्थोपपन्नत्वादिति भावः । देहं—शरीरं, द्रोहः—
 अनिष्टचिन्तनम्, अनिष्टचिन्ताकर इति यावत्, कथमद्यापि न नश्यति ? तद्वाग्नि-
 प्रसङ्गनोयः सन्तापः मा न दग्धं समर्थः भविष्यति इति भावः । कलङ्कं—निरा-
 मयत्वम्, आराग्यमित्यर्थः, (“वाक्तां निराभयः कल्य” इत्यमरः) कलङ्कः—अप-
 स्रष्टः, तादृशवस्तुया शोकजातौमारादि कठिनरोगाकान्तवस्थयौचित्यादिति भावः ।
 आयुः—जीवितकालम्, अपुष्पफलं—दुष्कृतपरिणामः, जीवितः—दुःखशतभोगस्य
 अपरिहायेत्वादिति भावः । आहार—भोजनः, विषं—गरलम्, पितृशोकात्पितृशोक-
 विन विषवत् विषादहेतुत्वादिति भावः । विषं—गरलम्, अमृतं—सुधा, (“पीयूषममृतं
 सुधा” इत्यमरः) अमृतं यथा सन्तापनाशनं, तथा शोकदग्धजीवनस्य
 नाशिन सन्तापप्रशमनात् अनिष्टकर विषरूपमपि वस्तु इष्टकरममृतप्रायमस्मान् इति
 भावः । चन्दनं—श्रीखण्डं, दहनं—आघिः, प्रभूतचन्दनलपनेनापि पितृदोहाप्रशमन-
 कारणात् विरक्तानाम् उपभोगसाधनेषु गृहायाः ईप्सितप्राप्तिकृत्कलनादा इति
 भावः । क्रकचः—करपत्रं, भोगविमुखतया करपत्रच्छेदनवत् यत्कृत्वाप्रदत्वादिति

स्फोटनम् अभ्युदय इति च मन्यमानं, सर्व्वसु क्रियासु विमुखं (३२६) पितृपितामहपरिग्रहागताः चिरन्तनाः कुलपुत्राः, वंशक्रमाहितगौरवाश्च ग्राह्यगिरो गुरवः, श्रुति-
स्मृतीतिहासविशारदाश्च जरहिजातयः, (३२७) श्रुताभिजन-
शीलशालिनो मूर्द्धाभिषिक्ताश्च अमात्या राजानः, यथावत्
अधिगतात्मतत्त्वाश्च संस्तुता मस्करिणः, समदुःख-सुखाश्च मुनयः,
संसारमारवंकश्यन्कुशला ब्रह्मवादिनः, शोकापनयननिपुणाश्च
पौराणिकाः पथ्यधारयन् ।

भावः, (“क्रकचोऽप्ली करणवम्” इत्यमरः) । हृदयस्फोटनं—वर्द्धीविदारणम्,
अभ्युदयः,—मङ्गलं, तस्य सर्व्वमन्तापप्रशमकत्वादिति भावः । [सर्व्वत्र निरङ्गं रूपकमल-
ङ्कारः] । विमुखं—पराश्रुतं, विरतमित्यर्थः ।

(३२६) पितृपितामहश्च [“मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्”
(वा०) इति डामहच् । इह “आनङ् कर्त्तुं इन्द्रे” (६।३।२५ पा०) इत्यत्र कर्त्तुः
इत्यस्य “कर्त्तु” (६।३।२३ पा०) इत्यादितः एवानुवर्त्तितमन्वैऽपि पुनस्तद्गुणम्
“विद्याद्योनिमन्त्र्यवाचिनामृदन्तानां इन्द्रे आनङ् स्यादन्तरपदे परे” इति दीक्षितोक्त्या
च मर्गोऽसमानविधे च कर्त्तारान्तशब्दं परत एव आनङः विधानात्, अत्र तु पिता-
महशब्दस्य कर्त्तारान्तत्वाभावात् पूर्व्वपदस्य न आनङः शङ्का करणीयेति सङ्गः ।
तयोः परिग्रहेण—स्वीकारेण, आश्रयदानेन इत्यर्थः, आगताः,—वर्त्तमाना इत्यर्थः,
पालिताः इति यावत्, चिरन्तनाः,—पुरातनाः, प्राचीना इति यावत्, कुलपुत्राः,
—सत्कुलजाताः जनाः, हितैषिष्ठ्या इत्यर्थः । वंशति ।—वंशस्य—कुलस्य, क्रमेण—
पारम्पर्य्येण, आहितम्—अर्पितं, गौरवं—सम्मानं येषां ते, ग्राह्यगिरः,—हितानु-
बन्धितया स्वीकार्यवाचः, उपदेष्टार इत्यर्थः । जरहिजातयः,—स्थविरब्राह्मणाः,
श्रुत्यादिविहितविविधज्ञानोपदेशेन प्रबोधदानकुशला इति भावः ।

(३२७) श्रुति ।—श्रुतं—श्राम्भज्ञानम्, अभिजनः,—कुलं, शीलं—चारित्र्यं,
तैः शालने—श्रीभक्ते इति तथोक्ताः, मूर्द्धाभिषिक्ताः,—मूर्द्धसु कृताभिषेकाः, राज्य-
प्रतिष्ठिता इत्यर्थः, क्षत्रिया वा, (“मूर्द्धाभिषिक्ता भूपाले मन्त्रिण क्षत्रियेऽपि च” इति
भाट्टनी) अमात्याः,—मन्त्रिणः, मन्त्रिभूताः इत्यर्थः, राजानः,—अधीश्वरगृपाः ।
यथावत्—यथाविधि । अधिगतेति ।—अधिगतं—विदितम्, आत्मतत्त्वम्,—आत्म-

(३०८) अस्वतन्वीकृतश्च तैः मनसाऽपि न अलभत शोकम्
अनुप्रचरितुम् । अनुनीयमानश्च कथञ्चनपि आहारादिकासु
क्रियासु अभिसुख्यम् अभजत । भ्रातृगतहृदयश्च अचिन्तयत्,
—“अपि नाम तातस्य मरणं महाप्रलयसदृशम् इदमुपश्रुत्य
आर्यो वाष्पजलस्नातो न गृह्णीयात् वल्कले ? न आश्रयेद्वा
राजर्षिः आश्रमपदम् ? न विशेद्वा पुरुषसिंहो गिरिगुह्यम् ?
(३२८) अस्रसलिलनिर्भरभरितनयननलिनयुगलो वा न

ज्ञानमित्यर्थः यैः तथीकृताः, ब्रह्मविदः इत्यर्थः । संस्तुताः,—परिचिताः, (“संस्तव-
स्यात् परिचयः” इत्यमरः) मस्करिश्च,—भिक्षवः, सत्यासिनः इत्यर्थः, (“भिक्षुः
परित्राट् कर्मेन्दो पाराशर्येपि मस्करौ” इत्यमरः) अगङ्गिताय वीतरागाणामपि
भव्यपक्षपातित्वं लोकासिद्धिमियाशयः । समेति ।—समे—तुल्ये, दुःख-सुख—विषाद-
सन्तोषौ येषां ते, सुख-दुःखयोः समज्ञानाः इत्यर्थः, मुनयः,—तापसाः । ब्रह्म-
वाटिनः,—वैदान्तिकाः । पौराणिकाः,—पुराणपाठकाः, ते तु पुराणीकानामाऽऽख्या-
विकावर्णनेन शोकानपनोदयितुमीशते । पश्यवारयन्—पश्यवेल्लत ।

(३२८) तैः,—कुलपुत्रादिभिः पौराणिकान्तैः सर्वैरित्यर्थः, अस्वतन्वीकृतः,—
अत्रावोमीकृतः, ज्ञानमपि अनुकृत इत्यर्थः, शोकं—पितृविनाशजनितं मत्तुम्, अनुप्रचरितुम्
—अनुशीलितुम्, अनुभवितुमित्यर्थः, न अलभत—अचिन्तत, अवमरमिति शेषः ।
आभिसुख्यं—आसुख्यं, प्रवृत्तिम् इत्यर्थः । भ्रातृगतहृदयः,—सौदरापिंतचित्तः,
भ्रातरं मनसि क्लेशित्यर्थः । अपि—प्रथे । नाम—सम्भावनायाम् । तातस्य
—पितुः । आर्यः,—राज्यवर्द्धनः, वाष्पजलस्नातः,—अश्रुजलाप्लुतः, वल्कले—तरुत्वक्षौ,
तपस्विपरिधेये इति भावः, न गृह्णीयात् ?—न स्वीकृत्यात् ? न पिदधीत-
इत्यर्थः, पितृवियोगसाकर्षणं शोकात् वल्कलवसने परिधाय वनं गम्यति इति
सम्भावयामीति निष्कर्षः । एवमुत्तरवापि अपि नाम इत्यव्ययस्य अर्थः आकलनीयः ।
राजर्षिः,—राजा चपरिव, पृथक्त्वात् जितेन्द्रियत्वाच्चेति भावः, आश्रमपदं—
तपोवनम् । विशेत्—आश्रयेदित्यर्थः, [सर्वत्र “सम्भावनेऽलमिति—” (शङ्खः १५
पा०) इति सूत्रेण सम्भावनायां लिङ्] । पुरुषसिंहः,—नरप्रेष्ठः ।

(३२८) अस्मेति ।—अस्रसलिलिन—वाष्पवारिणा, निर्भरम्—अतिमात्रं यथा
तथा, भरितं—पूरितं, नयननलिनयुगलं—नेत्रपद्मद्वयं यस्य तथाभूतः, [“न

पश्येत् अनाथां वृथिवीम् ? (३३०) प्रथमव्यसनविषमविष-
विह्वलः न स्मरेत् आत्मानं वा पुरुषोत्तमः ? (३३१) अनित्य-
तया जनितवैराग्यो वा न निराकुर्यात् उपसर्पन्तीं राज्य-
लक्ष्मीम् ? (३३२) दारुणदुःखदहनप्रज्वलितदेहो वा न
प्रतिपद्येत अभिषेकम् ? इहागतो वा राजभिः (३३३) अभि-
धीयमानो न पराचीनताम् आचरेत् ? (३३४) अतिपितृ-
पक्षपाती खलु आर्यः, सर्वदा तातश्लाघया माम् अभिधत्ते,—

पश्येत्" इत्यत्र "पश्येत्" इति नञ्प्रहितपाठे,—पश्येत् किम् ? नैव दृष्टं शक्यताम्
इति सम्भावयामीति भावः । अनाथां—निराश्रयां. पतिवियोगादिति भावः ।

(३३०) प्रथमेति ।—प्रथमम्—आद्यम्, अप्रमत्तमिति भावः, व्यसनं—
विषदेव, विषमं—दारुणं, विषं—हलाहलं, तेन विह्वलः,—अधीरः, आत्मानं—
स्वम्, वा न स्मरेत् ? आत्मघातो भवेदिति भावः । ["न स्मरेत्" इत्यत्र "स्मरेत्" इति
नञ्प्रहितपाठे,—आत्मानं स्मरेत् वा ? आत्मा अवश्यमेव रक्षणायः इति स्मरेत्
किम् ? नैव स्मरेत् इति सम्भावयामि, अत आत्मघातो भवेदिति भावः ।] नारा-
यणोऽपि प्रथमाविर्भूतमहागरलघोरप्रतापेन विमूढः क्षणमात्मानं विसम्भार इति
पौराणिकाः । अत्र पुरुषोत्तमपदस्वरसात् उपमाध्वनिः शब्दशक्तिमूलकः, पुरुषोत्तम
इव पुरुषोत्तमः इति प्रतीतिः ।

(३३१) अनित्यतया—स्थितिकतया, जनितवैराग्यः,—उत्पन्ननिर्वदः । उप-
सर्पन्तीम्—उपगच्छन्तीम्, आश्रयन्तामित्यर्थः । निराकुर्यात्—त्यर्जदित्यर्थः, शोकेन
विरागवतां विषयादिषु निःस्पृहत्वदर्शनात् इत्याशयः ।

(३३२) दारुणति ।—दारुणं—उत्कटेन, दुःखदहनेन—शोकाग्निना, प्रज्वलितः,
—हल्लभः, देहः,—शरीरे यस्य तथाभूतः, अभिषेकं—राज्याभिषेकमित्यर्थः, न
प्रतिपद्येत वा ?—न स्वीकुर्याद्वा ? ["न प्रतिपद्येत" इत्यत्र "प्रतिपद्येत" इतिमात्रपाठे
—स्वीकुर्यात् किम् ? इति काकुलम्भार्थः, नैव प्रतिपद्येत इति सम्भावयामीति भावः ।]

(३३३) अभिधीयमानः,—कथ्यमानः, अनुरूप्यमान इति यावत् । परा-
चीनतां—परास्तुतां, प्रातिकूल्यं वा इत्यर्थः, राज्याभिषेके इति भावः । ("परास्तुतः
पराचीनः" इत्यमरः) ।

(३३४) अतिपितृपक्षपाती—अतिशयेन पितृवत्सल इत्यर्थः । तातश्लाघा—

(३३५) “तात ! हर्ष ! कस्यचित् अभूत् भविष्यति वा पुनः काञ्चनतालतरुप्रांशु कायप्रमाणम् इदम् ? ईदृक् च दिवसकरप्रोत्था दिवसम् उन्मुखविकसितं मुखमहाकमलम् ? एतौ च (३३६) वज्रस्तम्भभास्वरौ भुजकाण्डौ ? एते च (३३७) हसितमदालसहलधरविभ्रमा विलासाः ? कोऽन्यो मानी विक्रान्तो वदान्यो वा ?” इति । एतानि च अन्यानि च चिन्तयन् दर्शनोत्सुकहृदयो भ्रातुः आगमनम् उदीक्षमाणः कथङ्कथमपि अतिष्ठत् इति ।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते प्रभाकरवर्मनमरणं नाम

पञ्चमः उच्छ्वासः ॥ ५ ॥

ताते - पितरि, या आधा - आदरः तथा, तद्गुणकर्मादीनां विशेषस्वरूपात् इत्याशयः । अभिधत्ते - वक्ति ।

(३३५) तात ! - वत्स ! । कस्यचित् जनस्य इति शेषः । काञ्चनेति । - काञ्चनतालतरुः, - सौवर्णतालवज्रः, तद्वत् प्रांशु - उन्नतं, कायप्रमाणम् ? - देहपरिमाणम् ? ईदृक् - एवमकारः, सन्तितुः सदृशमिति भावः, दिवसकरप्रोत्था - सूर्यभक्ता, सूर्यप्रस्था च, दिवस - वासरं व्याप्य इत्यर्थः, [अन्यन्तसंयोगी हितोया] उन्मुखविकसितम् - उन्मुखम् - उदयन्तं, सूर्यप्रीतिकरकार्यं प्रवृत्तमित्यर्थः, तादृशं च तत् विकसितं - प्रफुल्लमित्यर्थः, भास्वरम् इति यावत् ; अन्यत् - उन्मुखम् - ऊर्ध्वमुखं, तत् विकसितं - प्रफुल्लितं, मुखमहाकमलं - मुखमेव सदृशं पद्मं, मुख महाकमलमिव वा, [इत्युपमितसमासः] ।

(३३६) वर्ज्येति । - वज्रस्तम्भौ इव - कुलिशमयस्थूण इव, भास्वरौ - प्रभास्वितौ, दृढवात् विशालत्वाच्च इति भावः, भुजकाण्डौ - भुजौ - बाहुयुगलं, काण्डौ - दण्डौ इव तौ, बाहुदण्डौ इत्यर्थः, (“काण्डोऽस्त्रो दण्डवाणावर्गोवसरवाविषु” इत्यमरः) ।

(३३७) हसितेति । - हसितेन - हामेन, मदालसस्य - मदविह्वलस्य, हलधरस्य - बलदेवस्य, विभ्रमा इव विभ्रमाः, - विचष्टितानि येषु तथाविधाः, विलासाः, - शोभाविशेषाः । [कथमन्यः अन्यस्य विभ्रमं दधातु इति इह विस्वप्रतिविम्बोपात् तन्निबन्धननिदर्शनालङ्कृतिः], अन्यः, सन्तितुरिति शेषः, मानी - मानो-जितः, विक्रान्तः, - शूरः, वदान्यः, - दानशीलः, [“सुबदान्यस्तूलत्तदानशीला

षष्ठ उच्छ्वासः ।

उच्चित्योच्चित्य भुवि प्रहितनिगूढात्मदूतनीतानाम् ।
विजिगीषुरिव कृतान्तः शूराणां सङ्ग्रहं कुरुते ॥ १॥

बहुप्रदे" इत्यमरः) । दर्शनेति । —दर्शनाय—अवलोकनाय, भातुरिति भावः,
उत्सुकम्—उत्कण्ठितं, मायङ्गम् इति यावत्, हृदयं—चित्तं यस्य तथाविधः,
उदीचमाणः,—प्रतीक्षमाणः ।

इत्यशेषशस्त्राटवीसङ्घरणपञ्चाननेन वाक्यवशावतंसं पण्डितकुलपतिना वि, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुतोषविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्योष-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्जितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां
श्रीहर्षचरितव्याख्यायां पञ्चम उच्छ्वासः ॥ ५ ॥

कृतान्ताचरणवर्णनव्यपदेशेन राज्यवर्द्धनस्य उपांशुहर्जनं सूचयति, उच्चित्येति ।—
कृतान्तः,—अन्तःकः ; अन्यत्र,—कृतान्तः,—कृतः अन्तः,—माशः, प्रतिबीरमिति
भावः येन तथाभूतः, शशाङ्कनामा गौडाधिपतिरिति भावः, विजिगीषुः इव—
विजयार्थं नृप इव, सुवि—पृथिव्याम्, उच्चित्य उच्चित्य—अन्विष्य अन्विष्य, प्रवरं
प्रवरं विचिन्त्य इति भावः, प्रहितनिगूढात्मदूतनीतानां—प्रहिताः,—प्रेषिताः,
निगूढाः—गुप्ताः, अदृश्या इत्यर्थः ; अन्यत्र,—कपटचारिणः इति यावत्, आक्रमः,
—स्वस्य, दूताः,—किङ्कराः ; अन्यत्र,—बाह्यावहः, निजचारा इति यावत्, ते-
नीताः,—वशं प्रापिताः, आनीता इत्यर्थः, स्वभवनमिति भावः तेषां, शूराणां—
बलवतां, वीराणां मानवानामिति यावत् ; अन्यत्र—शूराणां—राज्यवर्द्धनानुगतानां
प्रधानराजपुत्राणां, सङ्ग्रहम्—आयत्ततां, कुरुते—स्वालम्बं नयति, अन्यत्र,—स्वतन्त्रान्
करोति इत्यर्थः । एतेन शशाङ्कः निजदूतैः अन्विष्य अन्विष्य शूराणां सङ्ग्रहं
कृत्वा दूतमुखेन कन्याप्रदानप्रलोभितं राज्यवर्द्धनं स्वगैहानीतं विस्त्रम्भं भुञ्जानं कृष्णा
व्यापादितवानिति षष्ठोच्छ्वासार्थः सूचितः । अथ विजिगीषुणा सङ्ग्रहकृतान्तस्यावैधर्म्य-
साम्यप्रतीतेरुपमासङ्गारः, कृतान्त इव कृतान्त इत्युपमाध्वनिश्च, एतेन विजिगीषुः
काजवत् कठोराग्रयः इति वस्तु व्यज्यते । आर्था वृत्तम् ॥ १ ॥

विसृज्य वातदोषः स्वबधाय खलस्य वीरकोपकरः ।

नवतरुभङ्गध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥ २ ॥

(१) अथ प्रथमप्रेतपिण्डभुजि भुक्ते द्विजन्मनि, गतिषु
उद्देजनीयेषु अशौचदिवसेषु, (२) चक्षुर्दाहदादिनि (३) दीय-
माने द्विजेभ्यः शयनासनचामरातपत्रवस्त्रपत्रशस्त्रादिके नृप-

परापकृतिचिह्ना आत्मनाशाय भवति इति वर्णनप्रसङ्गेन विश्वासहन्तः शशाङ्कस्य
हर्षेण निर्यातनं सूचयति, विसृज्येति । — खलस्य — दुर्जनस्य, गौडाधमशशाङ्कस्येति
भावः, विसृज्यवातदोषः, — विश्वासितजनबधापराधः, राज्यवर्द्धनह्ननरूप इति भावः,
वीरकोपकरः, — वीरस्य — वीर्यवतः, पराभिभवासहिर्गोः इत्यर्थः, हर्षस्येति भावः,
कोप — क्रोधं, करोति — जनयतीति तथाभूतः, अत एव हरिः, — सिंहस्य, निद्रायाः, —
स्वापस्य, तस्करः, — चौरः, निद्राभङ्गकारीत्यर्थः, करिणः, — हस्तिनः, नवः, —
अपूर्वः, तरोः, — इवस्य, भङ्गध्वनिरिव — भङ्गनरव इव, स्वबधाय — निजनाशाय,
भवतीति शेषः । एतेन यथा तरुभङ्गनरवेषु प्रबोधितः सिंहः निद्राभङ्गकारिणं करिणं
निपातयति, तथा विश्वस्तं भातरं राज्यवर्द्धनं खालयं गीत्वा कृशना तडिनाशकारिणं
शशाङ्कं नाम गौडाधिपं वीरी हर्षा व्यापादितवानिति सूचितम् । विसृज्यवात-
दोष-नवतरुभङ्गरूपधर्मयोः सादृश्यलक्ष्योसमुल्लसनसम्बन्धेन उपमाऽलङ्कृतिः । आर्या
वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अर्थेति । — “अथ” इत्यस्य “देवो हर्षः...सौलंन अकालं आत्मानं वेष्टा-
मानमद्राक्षीत्” इत्युत्तरंणात्वदः । प्रथमेति । — प्रथमम् — आद्यं, प्रेतपिण्डं — पितृभ्यो
देयमप्रशंसं, भुङ्क्त — खादति इति तथाभूतं, द्विजन्मनि — ब्राह्मणे, अगदानीत्रे
इति भावः, भुक्ते — भुक्तमस्यासीति भुक्तं तस्मिन्, प्रेतपिण्डं भुक्तवतीत्यर्थः, प्रेतस्य
पारलौकिककार्यं महाब्राह्मणानामेव प्रथमसमर्थायाः विधिवद्वत्त्वात् इत्याशयः ।
उद्देजनीयेषु — उद्देगजननेषु, अशौचदिवसेषु — द्वादशाहं इत्यर्थः, “शुभ्यत् विप्रो दशा-
ह्नेन द्वादशाहं भूमिपः” इति स्मरणात् ।

(२) चक्षुर्दाहेति । — चक्षुषीः, — नेत्रयोः, दाहः, — ज्वलनमित्यर्थः, तं ददाति
— जनयतीति तथोक्तं, [“सुप्यजातौ” (१२।७८ पा०) इत्यादिना ताच्छील्ये
ष्विनिः] दर्शनेन पितृशोकादौपनात् अतीव व्यथाजनके इति भावः ।

(३) शयनेति । — शयनं — शय्या, आसनं — पीठं, चामरं — व्यजने, आतपत्रं
— छत्रं, वस्त्राणि — वसनानि, [“आतपत्रवस्त्र” — इत्यत्र “आतपत्रानव” — इति

निकटोपकरणकलापे, (४) नीतेषु तीर्थस्थानानि सह जन-
हृदयेः कीकसेषु, (५) कल्पितशोकशब्दे सुधानिचयचित्ते
चिताचैत्यचिह्ने, (६) वनाय विसर्जिते च महाजिज्जति राज-
गजेंद्रे, क्रमेण मन्त्रेषु आक्रमन्त्रेषु, विरलीभवत्सु च विलापेषु,

पाठः,—अमवाणि—पाठाणि, राजव्यवहृतमौवणंभाजनादीनौत्यर्थः, “पावामवञ्च
भाजनम्” इत्यमरः । पवाणि—वाहनानि, यथाश्वशिकादीनि इति यावत्, (“पर्व
वाहन-पञ्चयोः” इत्यमरः) शस्त्राणि—तलवार्यादीनि, एतानि आदीनि यस्य तथोक्ते,
[“शेषादिभाषा” (५४११५४ पा०) इति समामान्तः पालिकः कप्] नृपेति ।—
नृपस्य—राज्ञः, निकटानि—सततसन्नहितानि, उपकरणानि—परिच्छदाः, तेषां
कलापः,—समूहः तस्मिन्, विजिभ्यः,—ब्राह्मणभ्यः, दीयमाने—समर्पमाणे ।

(४) कीकसेषु—अस्थिषु, (“कीकसं कुल्यमस्थि च” इत्यमरः) जनानां—
लोकानां, हृदयेः,—चित्तैः, सह—साहं, तीर्थस्थानानि—गङ्गादीनि, नीतेषु—
प्रापितेषु ।

(५) कल्पितेति ।—कल्पितं—जनितं, शोकशब्दं—श्रीकाः,—सन्तुः, शब्दं—
शब्दः, अस्त्वविशेष इवेत्यर्थः, मर्मपीडाकरत्वादिति भावः येन तादृशे, दर्शनमात्रेण
श्रीकाद्वैपके इति यावत्, चिताचैत्यचिह्नं—चितायां—शवदाहार्थकाष्ठचूलां, तदुप-
लक्षितस्थाने वा, चैत्यस्य—दाहस्थ, आयतनस्य वा. (“चैत्यमायतनं तुल्ये” इत्यमरः)
चिह्नं—लक्षणं, भस्मादिकं स्मारकरूपश्चेत्यर्थः तस्मिन्, सुधानिचयेन—चूर्णद्रवसमूहेन,
चित्ते—ग्रामे, निमं इत्यर्थः, सुधाविधौते कृते इति भावः ; यद्वा,—चिताचैत्यचिह्ने—
चितायां—चित्तोपरि, शवदाहनस्थाने इत्यर्थः, यत् चैत्यं—चिद्यमेव चैत्यं, स्तकचैत्य-
मित्यर्थः, (“चित्यं स्तकचैत्ये स्यात्” इति मेदिनी) शवदाहस्थानस्योपरि स्तस्य
स्मारणार्थम् आयतनविशेष इति यावत्, तदेव चिह्नं—स्तस्य स्मारकविशेषः तस्मिन्,
सुधानिचयचित्ते—चूर्णलेपेन धवलीकृते इत्यर्थः ; यद्वा,—चिताचैत्यचिह्नं—स्मारक-
नवारांपिताश्वत्थवत्पादिकं तस्मिन्, सुधानिचयचित्ते—तन्मूलदेशमिष्टकया आवेष्ट्य दक्ष-
चूर्णलेपे इत्यर्थः ।

(६) महाजिज्जति—उत्कटसङ्ग्रामजतरि, राजगजेंद्रे—राज्ञः,—प्रभाकरवर्द्धनस्य,
गजेंद्रे—करिष्ये, वाहनभूते इति भावः, वनाय—अरण्याय, विसर्जिते—प्रेषिते,
वत्सविसुतीकृते इत्यर्थः, शोकजनकत्वेन द्रष्टुमशक्यत्वादिति भावः । [“विसर्जिते
च” इत्येव पुस्तकान्तरे “विसर्जिते” इति चकारहीनः पाठो दृश्यते । “क्रमेण”

(७) विश्राम्यति अश्रुणि, शिथिलीभवत्सु श्वसितेषु, अवि-
स्पष्टेषु हा-कष्टाक्षरेषु, (८) उकार्यमाणासु च व्यसनगथ्यासु,
उपदेशश्रवणक्षमेषु श्रोत्रेषु, (९) अनुरोधवधानयोग्येषु
हृदयेषु, गणनीयेषु नृपगुणेषु, प्रदेशवृत्तिताम् आश्रयति शोके,
(१०) कृतेषु कविरुदितकेषु, जाते च स्वप्नावशेषदर्शने

इत्यत्र “क्रमेण च” इति चकारयुतञ्च पाठान्तरम्] आकन्देषु—रीदनेषु, मन्देषु
—शिथिलीभूतेषु, विलापेषु—स्वद्वेषु; विरलीभवत्सु—ज्ञासं गच्छत्सु, कालान्तरे
शोकस्य क्रमाद्भासात् इति भावः ।

(७) अश्रुणि—नेदवारिणि, विश्राम्यति—विरमति । श्वसितेषु—दीर्घ-
निशामेषु, शिथिलीभवत्सु—मन्दीभवत्सु । हा-कष्टाक्षरेषु—हा ! कष्टम् इति वर्णेषु,
अविस्पष्टेषु—अनुक्षेपे प्रायेण अश्रुतेषु इत्यर्थः ।

(८) व्यसनगथ्यासु—सूतगथ्यासु, यासु राजा सूतः, यासु वा परा राजा
ज्ञायितं तासु इत्यर्थः, मरणानन्तरमशौचकालिकस्वजनगथ्यासु कस्वलान्तरणादिषु
इति वा, उकार्यमाणासु—अपमार्यमाणासु ; यद्वा,—व्यसनगथ्यासु—व्यसने—
विपदि, राज्ञः पीडाकाले इत्यर्थः, याः गथ्याः,—शयनीयाः, शोकावसन्नदृहतयो
निरन्तरं स्वजनैरभ्यासिताः गथ्या इति यावत् तासु, उकार्यमाणासु—अपनीय-
मानासु, शोकगथ्या विहाय पुनः स्वकर्मणि प्रवृत्तेषु परेजनेषु इति भावः । श्रोत्रेषु
—श्रवणक्षमेषु, उपदेशश्रवणक्षमेषु—उपदेशश्रवणयोग्येषु इत्यर्थः, अविमनायमानेषु
जनेषु इति भावः ।

(९) हृदयेषु—चेतःसु, अनुरोधेति ।—अनुरोधेन—निर्वन्धेन, आग्रहेणेत्यर्थः ; यद्वा,
—अनुरोधे—अनुवर्त्तने, कस्यचित् प्रार्थितेष्टसम्पादनेच्छायाम् इत्यर्थः, (“अनुरोधोऽनु-
वर्त्तनम्” इत्यमरः) अवधानं—मनीषायाः, तस्य योग्यानि—उचितानि तेषु ।
नृपगुणेषु—राजगुणेषु, गणनीयेषु—सङ्केतयेषु, अङ्गनीयेषु इत्यर्थः, मरणानन्तरमश्व-
भिकशोकावेगेन विह्वलैः सूतस्य गुणानामगण्यतां क्रियते, क्रमेण शोकज्ञासेनायास-
गण्यता इति भावः । शोके—शुचि, प्रदेशवृत्तितां—शयनगृहादिरूपदेशविशेष-
निष्ठताम्, आश्रयति—अवलम्बमाने, कश्चित् किमपि हृष्टा ध्रुत्वा वा सूतस्य स्मरणात्
सञ्ज्ञातशोकं लोके इति भावः ।

(१०) कविरुदितकेषु—कवेः,—काव्यरचयितुः, रुदितामीष रुदितकानि—
रीदनानि, रीदनवर्णनानि इति भावः तेषु, कृतेषु, जनैरिति शेषः, कवीनां कविनां

हृदयावशेषस्थानं चित्तावशेषाकृतौ काव्यावशेषनाम्नि नरनाथे,
देवो हर्षः कदाचित् (११) उत्सृष्टव्यापारः पुञ्जीभूतवृद्धबन्धु-
वर्गाग्रिमरेण अवनतमूकमुखेन महाजनेन मौलेन अकाले
आत्मानं वैश्यमानम् अद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च अकरोत् मनसि,—(१२) “किमन्यत् आर्य्यम्
आगतम् आवेदयति अयं शोकपराभूतो (१३) लोकाकरः ?”

यथा महदयादयः कोऽपि नावबुध्यते नापि वा तादृतरूपा मनसि समुदेति, तथा
करुणविलापितेषु राज्ञः गुणग्राहिषु अतीवान्तरङ्गजनेषु प्रायशः समुदयमानेषु इति
तात्पर्यम् ; यदा,—कदाचित् आत्माभावेनात आनिः, कदाचित्—रौद्रेण, अस्व-
काव्येषु सत्ताराजिपथकरादनादीपकप्रबन्धेषु इत्यर्थः, क्रतेषु—विश्रान्तेषु ; यदा—
कविभिः,—प्राज्ञैः, कदाचित्—क्रान्तेषु, क्रतेषु—पथ्यामिषु, मदीच नीतय इत्यर्थः,
जातस्य हृदये सत्यः इति विचार्य्य इति भावः । (‘युग-पथ्यामिषो ज्ञतस’ इत्यमरः)
नरनाथे—राज्ञि, स्वप्रावर्ण्यपटुजने—कदाचित् स्वप्रावस्थाया भावदृशनाय, कदा-
मात्रगुणता गत इति तात्पर्यम्, हृदयावशेषस्थाने—केवलं हृदयमात्रवासान् इत्यर्थः,
आत्रप्रत्यक्षाभावात् इति भावः, चित्तावशेषाकृतौ आनन्दमात्रावस्थितमूर्ति,
काव्यावशेषनाम्नि—काव्यमावस्थितनामधेये जाते—वृत्ति मति, [“यस्य भावेन—”
(२३३७७ पा०) इत्यादिना भावे मतम्] ।

(११) उत्सृष्टव्यापारः,—परित्यक्तव्यकाय्ये इत्यर्थः । पुञ्जीभूतति ।—पञ्जी-
भूतः,—समर्थाः, वृद्धः,—प्रमथाः, बन्धुवर्गे,—स्यजनसमूहः, तस्य अंशः,—
पुरावर्ती तेन अवनतमूकमुखेन—अवनतान्—अधकृतान्, मूकानि वचनराहतानि,
मुखानि दिषा तादृशं, अधोमुखेन मौलेना इत्यर्थः, मौलेन—मूलाग्रतः,
वशपरम्परगतयेन इति यावत्, महाजनेन—सम्भ्रान्तजनगणैः, वैश्यमानं—पारदाय-
माणम्, आत्मानं—स्वम् ।

(१२) आर्य्ये—ज्येष्ठ सातरम्, आगतम्—उपस्थितम्, अन्यत्—विना, किम्
आवेदयति ? आपयति ? आर्यागमनवार्त्ता । वना एवंविधे अनागतसमये । किं
कथयितुम् आगच्छति ? आर्य्ये ७५ समागत इति सम्भावयामासीत् निष्कर्षः । शोक-
पराभूतः,—शोकैर्न विह्वलितः ।

(१३) लोकाकरः,—लोकसमूहः, [“लोकाकरः” इत्यत्र “लीलात्करः”
इति पाठे—उत्करशब्दस्य लक्षणया समुहाश्रयकत्वेन स एवार्थः] ।

इति (१४) वेपमानहृदयस्य पप्रच्छ प्रविशन्तम् अधिकतर-
प्रचारम् अन्यतमं पुरुषम्,—“अह् ! कथय किमर्थः प्राप्तः ?”
इति । स मन्दम् अब्रवीत्,—“देव ! यथाऽऽदिशमि, हारि” इति ।
श्रुत्वा च (१५) सोदर्यस्नेहनिहितनिरतिशयमन्युसूदू-
कृतमनाः कथमपि न ववाम वाष्पवारिप्रवाहोत्पीडेन सह
जीवितम् ।

(१६) अनन्तरञ्च हारपालमुक्तेन प्रथमप्रविष्टेन परिजनेन

(१४) वेपमानहृदयः,—कम्पमानात्करुणः, चिरान् प्रवासप्रत्यागतप्रियदिदृक्षी-
क्षेगिनः, किं वाऽन्यदेतं अशुभं कथयिष्यामि इत्युद्दिगिन वा इति भावः । अधिकतरप्रचारम्
—अधिकतरः,—अतिविरत इत्यर्थः, प्रचारः,—गतिर्यस्य तथाभूतम् । अह् ! इति
मन्वीधनम् । मन्दं—शून्यं, अनुसृष्टरिति यावत् । यथा—यदिदृश्यं, आदिशमि—
आज्ञापयमि, कथयसीत्यर्थः, अनुमिनोषीति यावत्, तर्ह्यति श्रेष्ठः, आर्यः प्राप्त इति
भावः । हारि—हारदेशः, वर्तते इति श्रेष्ठः ।

(१५) सोदर्येति ।—सोदरस्य—सहोदरस्य अथ सोदर्यः, यः स्नेहः,—
प्रणयार्तिशयः ; यद्वा,—समाने उदरे शायितः सोदर्यः,—भाता, [“सोदरादयः”
(४।४।१०८ पा०) इति उपलब्धः] तस्मिन् यः स्नेहः,—प्रेम, तेन निहितः,—
ललितः, निरतिशयः,—अन्यन्तः, मन्युः,—शोकः, पितृमरणज इति भावः, “स्वजनस्य
हि दुःखमयती विव्रतहारमिवीपजायते” इति कुमारसम्भवे कालिदासः ; तेन सूदूकृतं
—कौमस्वीकृतम्, आर्द्रोक्तमित्यर्थः वा, मन,—चित्तं यस्य तथाभूतः, अतिविरमचित्त
इत्यर्थः, विमलितहृदय इत्यर्थः वा, कथमपि—अतिरुद्धमेत्यर्थः, वाप्येति ।—
वाष्पवारिणां—नेत्रजलानां, प्रवाहेण—स्रोतसा, अविरतप्रवृत्तनेत्रजलेनेत्यर्थः, यः
उत्पीडः,—पीडनं तेन, जीवितं—जीवनं, न ववाम—न उच्यमार, कथमपि
जीवनं दधारति भावः । इह वाष्पवारिषु प्रवाहत्वाध्यवसायेन उक्तिप्रसिद्धिमतिक्रान्त-
तथा अतिशयोक्तिरलङ्कृतिः इति सङ्केपः ।

(१६) “अनन्तरम्” इत्यस्य “अष्टे भातरमपश्यत्” इत्ययं सन्त्यर्थः ।
त विनिश्चिष्ट, हारिण्यादि ।—हारपालैः,—दौवारिकैः, मुक्तेन—न्यक्तेन,
स्वकर्मार्गेति यावत् ; यद्वा,—हारपालमुक्तेन—दौवारिककण्ठनिःसृत्तेनेत्यर्थः,
हारपालकृतेनेति यावत्, पूर्वं प्रायशः तेषामिव दर्शनयोगात् इति भावः ।

इव आक्रन्देन कथ्यमानं, (१७) दूरदृतागमनमुषितबाहुब्धेन
विच्छिन्नच्छवधारेण लम्बिताम्बरवाहिना (१८) भ्रष्टभृङ्गार-
ग्राहिणा च्युताचमनधारिणा ताम्यत्ताम्बूलिकेन (१९) खञ्जत्-
स्वङ्गग्राहिणा कतिपयप्रकाशदासेरकप्रायेण (२०) बहुवासरान्त-
रितस्नानभोजनशयनश्यामक्षामवपुषा परिजनेन परिवृतम्,

आक्रन्देन—रोदनध्वनिना, कथ्यमानम्—आगती राज्यवर्द्धन इति निवेद्य-
मानम् ।

(१७) दूरेति ।—दूरात्—दोर्घमागादित्यर्थः, दृतागमनेन—शीघ्रोपस्थित्या,
मुषितं—विप्रलब्धं, त्यक्तमिति यावत्, बाहुब्धं—समवायः यव तेन, अल्पसङ्काकेन
इत्यर्थः, विच्छिन्नच्छवधारेण—अतिक्रान्तच्छवधारिपुरुषेण, पथात्कृतच्छवधारिणे-
त्यर्थः, लम्बिताम्बरवाहिना—लम्बितं—वेगागमनात् स्रस्तमित्यर्थः, अम्बरं—वसनं,
वहति—धत्ते इति तपोक्तेन ।

(१८) भ्रष्टेति ।—भ्रष्टः—दूरपतितः, भृङ्गारग्राही—कनकालुकापरपर्या-
यकजलपात्रविशेषग्राही यव तेन, [“भृङ्गार-भृङ्गारौ” (७० ३ पा० १३६ सू०) इति
भृजः आरद्रम् गुक् ऋश्चे च रूपम् । “भृङ्गारः कनकालुका” इत्यमरः] च्युतेति ।
—च्युतः—खलितः, पथि स्थितः इति यावत्, आचमनधारी—आचमनार्थजल-
ग्राही यव तेन, ताम्यत्ताम्बूलिकेन—ताम्यन्—वेगमत्या क्लिश्यन्, ताम्बूलिकः,—
ताम्बूलदायी ताम्बूलग्राही वा यव तेन ।

(१९) खञ्जदिति ।—खञ्जन्—दृतागमनेन विकलचरणः, खञ्जग्राही—असि-
वाही यव तेन, कतिपयेति ।—कतिपये—अल्पे, प्रकाशाः,—अल्पव्रतत्वात् दृश्य-
माना इत्यर्थः, ये दासेरकाः,—उष्ट्राः, [“मूलेरादयः” (७०१ पा० ६२ सू०) इति
दासतः एरक्, ततः कन्] यदा,—प्रकाशाः,—सुव्यक्ताः, पादचारित्वात् सुज्ञेया
इति भावः, ये दासेरकाः,—दासीपुत्राः, [“सुद्राभ्यो वा” (४।१।१३१ पा०) इति
द्रक्, ततः कन् । “दासेरकस्तु करम दासीपुत्रे च धीवरं” इति मेदिनी] तेषां
प्रायः,—बाहुष्यं यस्मिन् तेन ।

(२०) बह्विति ।—बह्वि—अनेकानि, वासराणि—दिवसान् व्याप्येत्यर्थः,
अन्तरितेन—व्यवहितेन, परित्यक्तेन वा, अवज्ञातेनेत्यर्थः, स्नानेन—आपवेन, भोजनेन
—आहारेण, शयनेन—निद्रया च, श्यामं—मलिनं, क्षामं—चौण्ड, वपुः,—शरीरं
यस्य तेन, परिजनेन—पाश्वरेण जनेन, परिवृतं—परिवेष्टितम् ।

(२१) अविरलमार्गधूलिधूसरितशरीरतया शरणीकृतमिव
अशरणया क्रमागतया वसुन्धरया, (२२) हृणनिर्जयसमरशर-
व्रणवक्षपट्टकैः दीर्घधवलैः समासन्नराज्यलक्ष्मीकटाक्षपातैः इव
शबलौकृतकायम्, (२३) अवनिपतिप्राणपरिह्वानार्थमिव च
शोकदुतभुजि हुतमांसैः अतिक्रशैः अवयवैः आवेद्यमानदुःख-
भारम्, (२४) अपगतचूडामणिनि मलिनाकुलकुन्तले शिखर-
शून्ये शिरसि शुचम् आरूढां मूर्त्तिमतीम् इव दधानम्,

(२१) अविरलेति ।—अविरलाभिः,—सान्द्राभिः, मार्गधूलिभिः,—अध्व-
रज्जोभिः, धूसरितम्—दृष्यत्याख्यभूतं, विवर्णमित्यर्थः, शरीरं—देहः यस्य तस्य भावः
तत्ता तथा हेतुना, अशरणया—अनाश्रयया, क्रमागतया—वंशपरम्परागतया, वसु-
न्धरया—पृथ्वा, शरणीकृतमिव—अशरणं शरणं कृतमिव, आश्रितमिवेत्यर्थः ।

(२२) हृणेति ।—हृणानां—तज्जातीयानां क्षत्रियाणां, निर्जयाय—निःशेषं
विजयाय, यः समरः,—सङ्ग्रामः, तस्मिन् शरैः,—शरप्रहारेः इत्यर्थः, ये व्रणाः,—
क्षतानि, तेषु वद्वानि—सब्रह्मण्यानि, पट्टकानि—“पटी” इति बहुभाषया प्रसिद्धानि
तैः, दीर्घधवलैः,—आयतश्वेतैः, कटाक्षपातोऽपि दीर्घधवलो ज्ञेयः । समासन्नेति ।—
समासन्ना—समुपस्थिता, या राज्यलक्ष्मीः, तस्याः कटाक्षपाताः,—अपाङ्गवीक्षणानि
तैरिव, शबलौकृतकायं—चिद्विश्वशरीरम् । इह व्रणपट्टकेषु राज्यलक्ष्मीकटाक्षपात-
सम्भावनाया उत्प्रेक्षया तद्गुणो व्यज्यते इति सूक्ष्मः ।

(२३) अवनीति ।—अवनीपतेः,—राजः, पितुरिति भावः, प्राणानां—
जीवनस्य, परिवाणार्थम् इव—परिरक्षणार्थम् इव, शोकदुतभुजि—शोकाग्नौ, हुत-
मांसैः,—हुतानि मांसानि—पिशितानि येषां तैः, अत एव अतिक्रशैः,—अतिक्षीणैः,
अवयवैः,—अङ्गैः, आवेद्यमानेति ।—आवेद्यमानः,—ज्ञाप्यमानः, दुःखभारः,—शोकाति-
शयमिति यावत् येन तं, क्षीणदेहानुमेयदारुणयन्त्रमित्यर्थः ।

(२४) अपगतेति ।—अपगतः,—अपनीतः, चूडामणिः,—शिरोरत्नं यस्मात्
तथाभूते, मलिनाकुलकुन्तले—मलिनाः,—मलदिग्भाः, कृत्वा इति यावत्,
आकुलाः,—विस्मिताः, कुन्तलाः,—केशाः यव तादृशे, शिखरशून्ये—उष्णीषवर्जिते,
रत्नदामालङ्कृतकिरीटवर्जिते इति यावत्, आपीडवर्जिते वा, माल्यविरहिते इत्यर्थः,
(“शिखास्वापीडशिखरो” इति माल्यविवरणं अमरः) शुचं—शोकम्, आरूढाम्

(२५) आतपगलितस्वेदराजिना रुदता इव पितृपादपतनी-
ल्लिखितेन ललाटपट्टेन लल्लमानं, (२६) प्रथीयसा वाष्पपयः-
प्रवाहेण अभिमतपतिमरणमूर्च्छितामिव महीम् अनवरतं
सिञ्चन्तम्. (२७) अनन्तसन्तताश्रुप्रवाहनिपतननिष्क्रिती इव
दुःखचामौ कपोलौ उद्वहन्तम्. (२८) अत्युष्णमुखमारुतमार्ग-
गतेन द्रवता इव गलितताम्बूलरागेण अधरविम्बेन उपलक्षितं,

—आश्रितां, सर्वेषु सर्वानुरागसिद्धेः प्राप्ती दर्शनात् इत्याशयः, केशानां काष्ठा-
प्रत्यक्षमेव, शीकस्य तु “काष्ठाश्चाकीर्त्तवादिषु” इति कविसमवलिङ्गत्वादिति
ज्ञेयम्; मूर्त्तिमतीं—साक्षाद्दृश्यमानाम् । दर्धानं—धारयन्तम् ।

(२५) आतरेति ।—आतरेण—मूर्ध्निमयूखेन, गलिता—निःसृता, स्वेदराजिः,—
घर्मपरम्परा यस्मात् तथोक्तेन, रुदता इव—अश्रूणि मुञ्चता इव, पितृ-
पादेति ।—पितुः,—जनकस्य, पादपतनार्थं—चरणे प्रणिपातनिमित्तम्, उल्लिखितेन
—उद्दिष्टेन, ललाटपट्टेन—भालतटेन, [करणे तृतीया] लल्यमाणं—दृश्यमानम् ।

(२६) प्रथीयसा—अतिविक्षृतेन, अतिप्रवलेनेत्यर्थः, वाष्पपयःप्रवाहेण—अश्रु-
स्रोतसा इत्यर्थः, अभिमततेति ।—अभिमतस्य—दृष्टस्य, पयः,—भर्तुः, राशः इति
भावः, मरणेन—मृत्युना, मूर्च्छितामिव—गच्छन्तनामिव, महीम्—पृथिवीम्, अन-
वरतम्—अविच्छिन्नं यथा तथा, सिञ्चन्तं—वर्षन्तं, मूर्च्छाऽपतोदनाद्ये नीरनिषेधनस्य
शास्त्रलोकसम्मतत्वात् इति भावः ।

(२७) अनन्तेति ।—अनन्तेन—प्रभूतेन इत्यर्थः, सन्ततेन—विक्षृतेन, अविच्छिन्नेन
इत्यर्थः, अश्रुप्रवाहनिपतनेन—वायस्रोतोनिर्गमनेन, निष्क्रिती इव—निघतां नीती
इव, उद्वहन्तम्—स्खलन्तम्, दुःखचामौ—दुःखेन चोषौ, कपोलौ—
जलद्वेष्टौ, उद्वहन्तं—धारयन्तम् ।

(२८) अत्युष्मेति ।—अत्युष्णस्य—अतिसन्तप्तस्य, शीकवेगादिति भावः, मुख-
मारुतस्य—प्रवाहस्य, मार्गं—पथ्यान्, गतः,—प्रचलितः तेन, द्रवता—द्रवीभूतेन,
सन्तापयोगादिति भावः, गलितताम्बूलरागेण इव—गलितः,—प्रक्षुतः, ताम्बूलस्य—
पर्णपत्रस्य, रागः,—शीघ्रिमा यस्मात् तथाभूतेन इव, अधरविम्बेन—विम्बफलाभे-
नोक्तेन, उपलक्षितं—युक्तम्, आरत्नीकमिति भावः; यथा,—द्रवता—पलायमाने-
नैव, सन्तापभावादिति भावः, गलितेति ।—गलितः,—भङ्गः, विरहित इत्यर्थः,

(२८) पवित्रिकामात्रावशेषेन्द्रनीलकांशुश्यामायमानम् अचिर-
श्रुतापढमरणमहाशोकाग्निदग्धमिव श्रवणपाशम् उदहन्तम्,
(३०) अस्फुटाभिव्यक्तव्यञ्जनेन अपि अधोमुख-स्तिमित-नयन-
नील-तारक-मयूख-माला-खचितेन शोकप्ररुद्धश्मश्रुश्यामलेन
इव मुखशशिना लक्ष्यमाणं, (३१) केशरिणम् इव महाभूभृ-
द्दिनिपातविह्वलनिरवलम्बनं, दिवसमिव तेजःपतिपतनपरि-

नाम्बुलरागः,—पञ्चभक्षणजनितरक्तिमा इति यावत् यस्मात् तथाभूतेन, पितृ-
शोकात् त्यक्तास्त्रुलेन विवर्णेन इति भावः ।

(२८) पवित्रिकेति ।—पवित्रिकामात्रं—विशुद्धतामात्रम्, उज्ज्वलतामात्र-
मित्यर्थः, न तु अलङ्कारार्थमिति भावः, अवर्णः यस्याः तथाभूता, या इन्द्रनीलिका
—नीलकान्तमणिविशेषः, तस्या अंशुभिः,—किरणैः, दुःखातिरेकात् कर्णभूषणाना-
मपसारणंऽपि इन्द्रनीलमणिमात्रावर्णतया तदुद्धर्तरिति भावः, श्यामायमानं—
श्याममिव आचरन्तम्, अत एव अचिरिति ।—अचिरश्रुतस्य—अल्पदिनमाकर्णितस्य,
पितृमरणस्य—जनकान्तस्य, महाशोकाग्निः—प्रलम्बवृत्तिना, दग्धमिव—
भस्मीभूतमिव, श्रवणपाशं—शोभनकर्णं, [“पाशः केशादिपूर्वैः स्यात्तत्सङ्गे कर्णपूर्वकः ।
मुकर्णे च.....॥” इति मेदिनी । “श्रवणपाशम्” इत्यत्र “श्रवणप्रदर्शनम्” इति
पाठान्तरम्] उदहन्तं—दधानम् ।

(३०) अस्फुटेति ।—अस्फुटम्—अस्पष्टम्, दुर्बलित्वार्थः, अभिव्यक्तं—प्रकाशितं,
व्यञ्जनं—लक्षणं, श्मश्रु इति यावत् यत्र तथाभूतेनापि, अधोमुखेति ।—
अधोमुखयोः,—अवनतयोः, स्तिमितयोः,—निश्चलयोः, नयनयोः,—चक्षुषोः,
नीलानां—कृष्णानां, तारकमयूखानां—ताराशूनां, तारकमयूखानामिव तारक-
मयूखानाम् इति निदर्शना ; मालया—परस्परया, खचितः,—व्याप्तः तेन, अत एव
शोकेति ।—शोकेन——शुचा, प्ररुद्धं—सञ्जातं, प्रहृष्टमित्यर्थः, चौरकम्पाभावादिति
भावः, यत् श्मश्रु—कूटं, मुखलोम इति यावत्, तेन श्यामलः,—सकलङ्ग इति
यावत् तेन, मुखशशिना—वदनचन्द्रेण, [कर्णे तृतीया] लक्ष्यमाणं—दृश्यमानम् ।

(३१) केशरिणमिव—सिंहमिव, महेति ।—महाज्—पराक्रान्त इत्यर्थः,
उग्रतश्च, भूभृत्—राजा, गिरिज, तस्य विनिपातेन—विध्वंसेन, एकत्र,—असंख्येन,

ज्ञानश्रियं श्यामीभूतं, नन्दनम् इव भग्नकल्पपादपं विच्छाद्यं,
दिग्भागमिव प्रोषितदिक्कुञ्जरशून्यं, गिरिम् इव गुरुवज्रपातदारितं
कम्पमानं. (३२) क्रीतमिव क्षशिन्ना, किङ्करीकृतमिव कार-
ण्येन, दासीकृतमिव दीर्मनस्येन, शिष्यीकृतमिव शोचितव्येन,
(३३) आत्मीकृतमिव आधिना, भूकौकृतमिव भौनेन, पिष्ट-
मिव पौड्या, स्निग्धमिव सन्तापेन, उच्चितमिव चिन्तया, लुप्त-
मिव विलापेन, धृतमिव वैराग्येण, प्रत्याख्यातमिव प्रतिसङ्क्रा-

अन्वयः,—पतनेन इत्यर्थः, विह्वलं—व्याकुलं, निरतलम्बनं—निराश्रयश्च । दिग्म-
मिव—बासरमिव, तेज इति ।—तेजःपतेः,—प्रतापवती राज्ञः, सूर्यस्य च, पतनेन
—नाशिन, क्षतगमनेन च, परिस्त्राना—मलिना, श्वीः,—शोभा यस्य तम्, अत एव
श्यामीभूतं—मलिनकायम्, अन्वकारमयीभूतञ्च । नन्दनमिव—दंष्ट्रीयानमिव, भग्न-
कल्पपादपं—भग्नः,—विनष्ट इत्यर्थः, कल्पपादपः,—कल्पवृक्षवत् मनोरथपूरकः
पिता यस्य तं, भग्नकल्पतरुश्च, अत एव विच्छाद्यं—विगतप्रभ, क्षायाशून्यश्च ।
प्रोषितेति ।—प्रोषितः,—विनष्टः, प्रवासं गतश्च, दिक्कुञ्जरः,—दिग्गजवत् बली
पिता, दिग्गजश्च, तेन शून्यः,—विरहितः तम् । गुर्विति ।—गुरुः,—पिता, वज्र
इव—कुलिशमिव, शत्रुदारकत्वादिति भावः, तस्य पातेन—नाशिन, अन्वयः,—
शुक्ला—महता, वज्रपातेन—कुलिशपतनेन, दारितं—पाटितम्, अत एव कम्प-
मानं—वेपमाणम् । आलोपमाऽलङ्कारः ।

(३२) क्षशिन्ना—काश्येन, क्रीतमिव—अधीनीकृतमिव, अतिरुशमित्यर्थः ।
कारण्येन—शोकेन, किङ्करीकृतमिव—दासीकृतम् इव, अतिशोकातुरमित्यर्थः ।
दीर्मनस्येन—दुःखितमनस्कतया, दासीकृतं—भृत्यीकृतं, दुर्मनायमानमित्यर्थः । शिष्यी-
कृतमिव—अन्तेर्भासिता नीतमिव, शोचितव्येन—शोकेन, अतिदुःखिताकारमित्यर्थः ।

(३३) आत्मीकृतमिव—आयत्तीकृतमिव, आधिना—भग्नः सन्तापेन, अतीव
भग्नः पीडितमिति निष्कर्षः । भूकौकृतमिव—मिवंचनीकृतमिव, भौनेन—तूष्णीभाषिन,
निष्कञ्चाकारमित्यर्थः । पिष्टमिव—पेषणं नीतमिव । स्निग्धमिव—पक्वमिव, शीक-
चिषणमित्यर्थः । उच्चितमिव—गृहीतमिव, सदा चिन्तापरमित्यर्थः । लुप्तमिव—
अवष्टम्भितमिव, विलापेन—परिर्देषितेन, अविरतमशुश्रीचनमित्यर्थः । धृतमिव—
आश्रितमिव, वैराग्येण—निर्वेदेन, अनासक्तमिति भावः । प्रत्याख्यातमिव—

नेन, अवज्ञातमिव प्रज्ञया, (३४) दूरीकृतमिव दुरभिमवत्वेन, (३५) अवोधेन वृद्धबुद्धीनाम्, असाध्येन साधुभाषितानाम्, अगम्येन गुरुगिराम्, अशक्येन शास्त्रशक्तीनाम्, अपथेन प्रज्ञा-प्रयत्नानाम्, अगोचरेण सुहृदनुरोधानाम्, अविषयेण विषयोप-भोगानाम्, अभूमिभूतेन कालक्रमोपचयानां शोकेन कवली-कृतं ज्येष्ठं भ्रातरम् अपश्यत् । (३६) आवेगोद्गतकृतस्त्रग्धो-त्कलिकाकलापोत्तिष्ठ्यमाणकाय इव च परवशः समुदगात् ।

निराकृतमिव, प्रविसृष्टज्ञानेन—विवेकिन्या मत्या, विवेकविमूढमिति भावः ।
अवज्ञातमिव—तिरस्कृतमिव, प्रज्ञया—बुद्ध्या, हतधियमित्यर्थः ।

(३४) दुरभिमवत्वेन—दुरपनेयत्वेन हेतुना : यद्वा,—दुः—दुःखेन, अभिमवः—पराजयः, तस्य भावः तत्त्वेन, दुर्जयत्वेनेत्यर्थः, दूरीकृतमिव—निराकृतमिव, सर्वोभिमवनीयाकारमिति भावः ।

(३५) वृद्धबुद्धीनां—स्थविरमतीनां, प्राचीनत्वात् बहुदर्शनीनामिति भावः, अवोधेन—प्रबोधयितुमशक्येन इत्यर्थः । साधुभाषितानां—सज्जनवचनानां, सहाक्यानां वा, शान्तवचनानामित्यर्थः, असाध्येन—अनपनेयेन । गुरुगिरां—गुरुजनवचसाम्, अगम्येन—अविषयेण, अस्यानेन इति यावत्, गुरुजनप्रबोधवत्ससापि अगमनीयेनेति भावः । शास्त्रशक्तीनां—शास्त्रज्ञानानामिति यावत्, अशक्येन—असाध्येन, शास्त्र-तत्त्वज्ञानसहाविऽपि धैर्यसञ्चलनं प्रतिपादयतीति भावः । अपथेन—अविषयेण, प्रज्ञा-प्रयत्नानां—प्रज्ञायाः,—बुद्धेः, प्रयत्नानां—प्रयासानां, विशिष्टज्ञाने सत्यपि अधैर्यं वर्द्धयता इति भावः । अगोचरेण—अखेरेण, वस्तुजनानुरोधेनापि अनपगच्छता इति भावः । अविषयेण—अगोचरेण, विषयोपभोगानां—सक्चन्दनवनितानुपसेव-नानुरागाणां, विषयसम्भोगे अनासक्तिं जनयता इत्यर्थः । कालक्रमेति ।—कालक्रमेण—समयानुसारिण, ये उपचयाः,—वृद्धयः तेषाम्, अभूमिभूतेन—अनास्पदेन, काल-वर्शनं समुदितं शोकः तादृक् हृदयविदारकः न भवति, यादृक् सपदि प्रवर्द्धितः इति तात्पर्यं, सद्य एव प्रवर्द्धमानेन, न तु कालक्रमेण उपचयं गच्छता इति वा भावः । कवलीकृतं—यत्नम् ।

(३६) आवेगेति ।—आवेगेन—अभ्युत्थेन, उद्गते,—उद्धीरः, त्रासः,—समयः, वृद्धः,—प्रेमा, तेन य उत्कलिकाकलापः,—उत्कण्ठाऽतिशयः, तेन उत्तिष्ठ्यमाणः,—

अथ दूरादेव (३७) दृष्ट्वा देवो राज्यवर्द्धनः चिरकाल-
कलितं वाष्पवेगं मुमुक्षुः सुदूरप्रसारितेन सङ्कल्पयन् इव सर्व-
दुःखानि दीर्घेण दीर्दण्डद्वयेन गृहीत्वा कण्ठे मुक्तकण्ठं पुनः
पतितक्षौमे क्षामे वक्षसि, पुनः कण्ठे, पुनः स्कन्धभागे, पुनः
कपोलोदरे निधाय तथा तथा सहोद, यथा सवन्धनानि इव
उदपाव्यन्त हृदयानि । (३८) स्मृतनृपतिना राजवल्लभे-
नापि प्रतिशब्दनिभेन निर्भरमिव अरुद्यत । सुचिराच्च कथ-
ङ्कथमपि निर्वृष्टनयनजलः पर्जन्य इव शरदि स्वयमेव उप-

ऊर्ध्वं नीयमानः, उल्पाप्यमान इत्यर्थः, कायः,—देहः यस्य तथामृत इव, परवशः,—
विह्वलः, समुद्रगात्—समुत्तस्थौ, समुज्जगाम वा ।

(३७) दृष्ट्वा, हर्षमिति शेषः । चिरकालेति ।—चिरकालकलितं—चिरभूतं,
चिरनिरुद्धमिति यावत्, वाष्पवेगम्—अश्रुभरं, मुमुक्षुः,—त्यक्तुमिच्छुः, [“सनाशंमभिञ्ज
उः” (१।१।१६८ पा०) इति सप्तन्तादुप्रत्ययः] सुदूरात्—बहुदूरादेव, प्रसारितेन—
विस्तारितेन, दीर्घेण—सहता, आयतेनेत्यर्थः, दीर्दण्डद्वयेन—बाहुदण्डयुगलेन,
सर्वदुःखानि—पितृशोकजनितसन्तापसमूहान्, सङ्कल्पयन्निव—चिन्तयन्निव । मुक्त-
कण्ठम्—उच्चेरित्यर्थः । पतितक्षौमे—पतितं—सवलितं, क्षौम—पशेत्तरीयं यस्मात्
तथाभूतं, क्षामे—क्षौणे । निधाय—संस्थाप्य, हर्षमिति शेषः, हर्षस्य वक्षःस्थलानादौ
स्वमुखं संस्थाप्य इति वा । सवन्धनानि इव—ससन्धिवन्धनानि इव, सन्धिवन्धन
सहितानि इव इत्यर्थः । उदपाव्यन्त—उच्छेदं प्रातानि इत्यर्थः, स्वयमेवाच्छिद्यन्त
इति भावः, [पाठयतेः कस्यकर्त्तरि रूपम्] ।

(३८) स्मृतेति ।—स्मृतः,—ज्ञानविषयतां नीतः, कृतस्मरण इत्यर्थः, नृपतिः,—
राजा, प्रभाकरवर्द्धन इति यावत् येन तथाभूतेन, नृपतिं स्मरतेत्यर्थः, राजवल्लभेन—
नृतस्य राज्ञः प्रियजनेन, का कथा वल्लभजनस्य, सर्वरपि अविशेषेण इत्यपिकारार्थः ।
प्रतिशब्दनिभेन—प्रतिध्वनिसदृशेन, राज्यवर्द्धनरोदनस्येति भावः, निर्भरमिव—
अतिमादमिव । सुचिराच्च इति चकारेण पूर्ववाक्ये सवन्धनाभावेऽपि इतः पुनः राज्य-
वर्द्धनस्यैव सवन्धनवत्त्वं ख्याप्यते ; निर्वृष्टनयनजलः,—निर्गन्धं यथा तथा, हटानि—
पातितानीत्यर्थः, नयनजलानि—नयनयोः,—नेत्रयोः, जलानि—अश्रूणि येन तथाभूतः ;
यथा,—निर्वृष्टानि नयनयोः जलानि अश्रूणि जलधरजलानीव येन, [इत्युपमित-

शशमं । उपविष्टश्च (३८) परिजनोपनीतेन तोयेन तत्कार-
नखमयूखपुञ्जतया महाजलप्रवजायमानफेनलैर्बभूव पुनः
पुनः प्रमृष्टमपि (४०) पश्माघसङ्गलद्दिन्दुदन्दमन्दोन्मेषमुषित-
दर्शनं कथङ्कथम् अपि चक्षुरक्षालयत् । (४१) ताम्बूलिकोप-
स्थापितेन च वाससा चन्द्रातपशकलेनेव उष्णवाष्पदग्धं वदनम्
उन्मार्ज । तूष्णीमेव च चिरं स्थित्वा उत्थाय स्नानभूमिम्
अगात् । तस्याञ्च स्थित्वा (४२) विभूषं वितस्तव्यस्तकुन्तलं
मौलिम् अनादरात् निष्पीड्य, सावशेषमन्यस्फुरितेन

समास] पञ्चमे इव—निःशेषनिर्दिष्टास्त्वमेव इव. इन्द्र इव वा, स हि वर्षणं
कारयति, (“पञ्चमौ रसदधेन्दौ” इति विकारशेषः) उपशशम—शान्तिं लभे,
वर्षणव्यापारात् न्यवर्ततेत्यर्थः ।

(३८) परिजनोपनीतेन—परिचारकसमुपस्थापितेन, तोयेन—जलेन । तदिति ।
—तस्य—राज्यवर्द्धनस्य, करनखानी—हस्तनखराणां, मयूखपुञ्जः,—किरणराजिः,
लग्नः इति भावः यस्मिन् तस्य भावः तत्ता तथा हेतुना, महेति ।—महाजलं—
जलराशौ, नेवमलिले इति भावः, प्रवेन—सन्तरणेन, जायमाना—उत्पद्यमाना, फेनलैस्त्वा
—फेनराजिः यस्मिन् तथोक्तमिव, प्रमृष्टमपि—प्रमार्जनं नीतमपि ।

(४०) पक्षीति ।—पक्ष्याणां—नेतृलोभात्, अर्धभ्यः,—प्राग्भ्यः, सङ्गलन्तः,—
निसरन्तः, ये विन्दवः,—पृषताः, (“पृषन्तिविन्दुपृषताः पुमांसः” इत्यमरः) तेषां
हृद्दैः,—समूहैः, मन्दः,—अल्पः, यः उन्मेषः,—उन्मूलनं, तेन मुषितं—हृतं, दर्शनम्
—अवलोकनव्यापारः यस्य तत् । अक्षालयत्—प्रामार्जयत्, वेगवता नेत्रप्रवाहाणां
संस्तम्भनेन दर्शनं कथञ्चित् साध्यासादीदृश्याशयः ।

(४१) ताम्बूलिकेन—ताम्बूलबाहिना, उपस्थापितेन—उपनीतेन, वाससा
—वस्त्रेण, चन्द्रातपशकलेनेव—चन्द्रमयूखखण्डेनेव, वितानखण्डेनेव वा, युक्षेण
जलात्तया शीतलेन चेति भावः, उष्णेन—तप्तं, बाष्पेण—अक्षुणा, दग्धम्—
उत्तप्तम्, [“उष्णवाष्पदग्धम्” इत्यत्र “उष्णीषवाष्पदग्धम्” इति पाठे,—उष्णीषेण—
अतितप्तनेत्यर्थः] वदनं—मुखम्, उन्मार्ज—प्रमृष्टवान् ।

(४२) विभूषं—भूषारहितम् । वितस्तेति ।—वितस्ताः,—जर्षं वितताः इत्यर्थः,

जिजीविषता इव (४३) जलधौतसुभगम् आत्मानमपि चुचुम्बिषता इव अधरेण, चालितस्य चक्षुषः (४४) श्वेतिस्त्रा च शारदशशि-
करविकसितविषदकुमुदवनदलावलबलिविक्षेपैः इव दिग्देवता-
ऽर्चनकर्म कुर्वाणः, (४५) चतुःशालवितर्दिकायां नीचापाश्रय-
विनिहितैकोपवर्हायां पर्य्याङ्गिकायां निपत्य जोषम् अस्थात् ।

देवोऽपि हर्षस्तथैव स्नात्वा (४६) धरणितलनिहितकुथा-

व्यस्ताः,—विस्त्रब्ताः, कुन्तलाः,—केशाः यव तथोक्तां, मौलिं—शिरःसंयतकेशान्,
धम्मिल्लकल्पान् इत्यर्थः, (“वृडा किरोटं केशाय संयता मौलयस्त्रयः” इत्यमरः)
अनादरात्—अयदात्, महागुरोर्निपातादिति भावः, निष्पीड्य—प्रोञ्ज्य, निर्जले
विधायित्वर्थः, सावश्रमस्यस्फुरितेन—सावश्रयेण—अवशिष्टेन, मत्सुना—शोकेन,
स्फुरितः,—स्पन्दित इत्यर्थः तेन, जिजीविषता इव—जीवितुमिच्छता इव,
शोकाग्निदाहकेशादिति भावः ।

(४३) जलेति ।—जलेन—तीयेन, धौतः,—चालितः, अत एव सुभगः,—
सुन्दरः तम्, आत्मानं—स्वम्, उत्तरोष्ठेन अधरोष्ठमिति भावः, चुचुम्बिषता इव—
चुम्बितुमिच्छता इव ।

(४४) श्वेतिस्त्रा—धावत्येन, शारदिति ।—शारदः,—शरत्कालिकः, शशि-
करः,—चन्द्रकरः, तद्वत् तेन वा विकसितानि—प्रस्फुटितानि, विषदानि—स्वच्छानि,
शुभाणि इत्यर्थः, कुमुदानि—उत्पलानि, तेषां वनानि—समूहाः, तेषां दलावलयः,—
पदराज्य एव, बलिविक्षेपाः,—पूजोपहारप्रक्षेपाः तैः इव, दिग्देवताऽर्चनकर्म—
दिग्देवतानां—दिग्धिष्ठातृणां देवतानाम्, अर्चनकर्म—पूजनम् ।

(४५) चतुःशालवितर्दिकायां—चतुःशाली—चतुर्दिगवस्थितगृहमण्डल्यां, या
वितर्दिका—वेदिका तस्यां, (“स्थाहितर्दिस्तु वेदिका” इत्यमरः) नीचेति ।—नीचेषु
—निक्षेपे, तलभागेष्विति यावत्, अपाश्रयस्य—चन्द्रातपस्य, विनिहितः,—स्थापितः,
एकः,—अद्वितीयः ; यद्वा,—एकः,—केवलः, न तु आक्षरणादिकं किञ्चिदासी-
दिति भावः, उपवर्हः,—उपधानं यस्यां तथोक्तायाम् । (“उपधानमूपवर्हः”
इत्यमरः) जीर्णं—तूष्णीं, (“तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्” इत्यमरः) अस्थात्—स्थितः ।
इह यथावद्भुज्जनतिरोधाने महापुरुषकर्तव्यवर्णनदर्शनात् स्वभावोक्तिरलङ्कितः ।

(४६) धरणीति ।—धरणितले—भूतले, निहितायां—स्थापितायां, कुथायां

प्रसारितमूर्तिः अदूरे एव अस्य तूष्णीमेव समवातिष्ठत । दृष्ट्वा
दृष्ट्वा दूयमानमानसम् अयजन्मानं समस्फुटदिव अस्य
सहस्रधा हृदयम् । (४७) श्रीरसदर्शनं हि यौवनं शोकस्य ।
लोकस्य तु नरपतिमरणदिवसादपि दारुणः स बभूव दिवसः ।
सर्वस्मिन् एव नगरे न केनचित् (४८) अपाचि, न केनचित्
अस्त्रायि, न अभोजि, सर्वत्र सर्वेण अरोदि । केवलम्
अनेन क्रमेण अतिचक्राम दिवसः । (४९) स च प्रत्यग्र-
त्पट्टतटतनुः इव वहङ्गहलरुधिररसमासच्छविः अपर-

—वर्णकम्बले, चिचितकम्बलविशेषे इत्यर्थः, (“कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि वर्हिषि”
इति मेदिनी) प्रसारिता—विस्तारिता, मूर्तिः,—तनुः श्रेण तथाभूतः । अदूरे—
निकटे । दूयमानमानसं—क्षिप्तमानचित्तम् । अयजन्मानं—व्येष्टम् । समस्फुटदिव
—अदीर्घदिव, बिहीर्षमभवदित्यर्थः ।

(४७) श्रीरसदर्शनं—सहोदरदर्शनमिति भावः, यौवनम्—अत्युद्दीपक-
मिति भावः, शोकस्य—पितृमरणजस्य मन्वोः । दारुणः,—भीषणः, क्रेशकर इत्यर्थः ।
स दिवसः,—रात्र्यवर्द्धनागमनदिनम् इत्यर्थः ।

(४८) अपाचि—रन्ध्रं कृतम् । अस्त्रायि—स्त्रातम् । अभोजि—भुक्तम् ।
अरोदि—रुदितम् । क्रमेण—विधानेन, प्रकारेणेत्यर्थः, शोकविलापनेति भावः, अति-
चक्राम—गतः ।

(४९) स च—प्रसिद्ध इत्यर्थः, प्रत्ययेति ।—प्रत्ययम्—अभिनवं यथा तथा,
त्वष्टा—विश्वकर्माणां, देवशिल्पिणा इत्यर्थः, (“देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा” इत्यमरः)
टङ्गेन—पाषाणदारुणास्त्रविशेषेण, (“टङ्गः पाषाणदारुणः” इत्यमरः) तटा—घृष्टा,
तनूकता इत्यर्थः, [तच्छीतेः कर्मणि निष्ठायां रूपम् । “तट-त्वष्टौ तनूकते” इत्यमरः]
तनुः,—शरीरं यस्य तथाभूत इव, निरीजा इत्यर्थः, पुरा विश्वकर्माणां सुता संज्ञा
सूर्यगृहिणी पशुसृजोऽतिरेकम् असङ्गमाना विसीदुं पितरम् उपेत्य न्यवेदयत् । स
तु कन्यायाः क्लेशपरिजिह्वीर्षया सूर्यं जामातरं श्रापयन्नेन निशाय कौणतेजस्कम्
अकरोत् इति पुराणवार्त्ता अव अनुसन्धेया ; बह्दिति ।—बहन्—निःसरन्, बहलः,
—बहुलः, बधिररसः,—रक्तद्रवः यस्मात् तादृशं, यत् मांसं—पिशितं, तस्यैव
छविः,—कान्तिर्यस्य तथोक्तः, रक्तवर्णं इति यावत्, अतोष्णकर इति भावः,

पारावारपयसि ममञ्ज मञ्जिष्ठारुणोऽरुणसारथिः । (५०) मुकु-
लायमानकमलिनीकोषविकलं चकाण चक्षुरीककुलं कमल-
सरसि । (५१) सविधविरहव्याधिविधुरबधूबाध्यमानं बबन्ध
बन्धौ इव विबुधबन्धूकभासि भासति सासां दृशं चक्रवाक-
चक्रवालम् । (५२) सञ्चरन्त्याः समधुकररवं कैरवाकरं
कलहंसरमणीरमणीयं माणिक्यकाञ्चीकिङ्किणीजालमिव

मञ्जिष्ठारुणः,—मञ्जिष्ठा—समञ्जा, रक्तवर्णलताभेदः इत्यर्थः, तद्वत् अरुणः,—रक्तः,
अरुणसारथिः,—सूयः, अपरपारः पारपयसि—पश्चिमसागरसलिले, ममञ्ज—अवगाहित,
अस्मत् अगमत् इत्यर्थः ।

(५०) मुकुलेति ।—मुकुलायमाने—मुकुलीभावमापन्ने, सुदृढे इत्यर्थः,
कमलिनीकोषे—पद्मिनीबीजकोषे, विकलं—विवशं, सुखाश्रयसङ्कीर्णात् विह्वलं वा
इत्यर्थः, बद्धमिति भावः, मूर्त्यास्त्रमनेन सङ्घसा पद्मानां निमीलनात् मकरन्दपानी-
न्मत्तानां बीजकोषगतानां भमराणां पुटादिव ततः बहिरायातुमशक्यत्वादिति
तात्पर्यं, चक्षुरीककुलं—भमरवन्द, [“फर्फरीकादयश्च” (उ० ४ पा० २० सू०)
इति यङ्लुगतात् चरतः द्वेकनि निपातनात् चक्षुरीकः] कमलसरसि—पद्मसरोवरं,
चकाण—आर्चस्वरं अमुत्र, [आर्चस्वरायंकात् भौवादिकात् कण्ठेः लिटि रूपम्] ।

(५१) सविधति ।—सविधन—सन्निहितेन, उपस्थितेन इत्यर्थः, निशगमना-
दिति भावः, विरहव्याधिना—विच्छेदपीडया, विधुरया—कातरया, बध्वा—चक्र-
वाक्या इति यावत्, बाध्यमानम्—अमुच्यमानमिति भावः, चक्रवाकचक्रवालं—कीक-
मण्डलं, बन्धौ इव—सुदृढि इव, प्रियासङ्गमप्रदत्वादिति भावः, विबुधेति ।—विबुधं
—विकसितं, यत् बन्धूकं—तदाख्यपुष्पविशेषः, तद्वत् भासः,—दीपयः यस्य तथा-
भूते, भासति—रवौ, सासां—सवासां, दृशं—नेत्रं, बबन्ध—निदधे, अन्योऽपि
विपदि बन्धुमुखं निरीक्षते इति भावः । इह व-व-धानामसङ्गत् सास्यात् भकारस्य च
सङ्गत् सास्यात् वृत्त्यनुप्रासः ।

(५२) कलहंसेति ।—कलहंसानां—कादम्बाख्यहंसत्रिशेषाणां, रमणी—बधूः,
कलहंसौत्यर्थः, (“कादम्बः कलहंसः स्यात्” इत्यमरः) ताभिः रमणीयं—मनोज्ञं,
समधुकररवं—मधुकराणां—भमराणां, रवैः,—ध्वनिभिः, भङ्गारैरित्यर्थः, सङ्घ-
तर्तमानं, रवाकरं—कुमुदनिबद्धं कुमुदसरः वा, सञ्चरन्त्याः,—सङ्घच्छन्त्याः

आचकाण श्रियः । (५३) प्रकटकलङ्घम् उदयमानं विशङ्कट-
विषाणोत्कीर्ण-पङ्क-सङ्कर-शङ्कर-शकुर शकर-ककुद-कूटसङ्काशम्
अकाशत आकाशे शशाङ्कमण्डलम् ।

अस्याश्च (५४) वेलायाम् अनतिक्रमणीयवचनैः उपसृत्य
प्रधानसामन्तैः विज्ञाप्यमानः कथङ्कथमपि अभुक्त । (५५)
प्रभातायाश्च शर्वर्यां सर्वेषु प्रविष्टेषु राजसु समीपस्थितं
हर्षदेवम् उवाच,—“तात ! भूमिरसि गुरुनियोगानाम् ।
(५६) शैशव एव अग्राहि गुणवत्पताका इव भवता तातस्य

श्रियः,—लक्ष्माः, शोभाया इति भावः, साणिक्येति ।—साणिक्यस्य—रघुविशेषस्य,
काशी—रशना, तस्याः किङ्किणीजालं—चन्द्रघण्टिकानिचयः, आचकाणव—
रराणव । तदानीं प्रदीपस्यागमात् कुमुदानां विकाशित लक्ष्माः आविर्भावोभूत्,
तेन हि तस्याः किङ्किणीरणनमुत्प्रेक्षितमिति वेदितव्यम् ।

(५३) प्रकटकलङ्घं—प्रस्फुटलाञ्छनम्, उदयमानम्—उद्गच्छत्, विश-
ङ्कटेति ।—विशङ्कटं—विशालं, (“विशङ्कटं पृथु बृहत् विशालं पृथुलं महत्”
इत्यमरः) विषाणं—ग्रहं, तेन उत्कीर्णः,—उद्धृतः, यः पङ्कः,—कर्मणः, तेन
सङ्करः,—सङ्गः यस्य तथाभूतं, शङ्करस्य—हरस्य, शकुरशकरस्य—दानवेषभस्य, यत्
ककुदकूटम्—अङ्गविशेषायां भागः, शीवाय्यमांसपिण्डमित्यर्थः, “कुंटी” इति वङ्गभाषया
असिद्धं, (“प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्वियाम्” इत्यमरः) तत्सङ्काशं—
तत्सदृशं, मध्ये श्यामलं धवलवर्षभककुदमिवेति भावः, शशाङ्कमण्डलं—चन्द्रविम्बम्,
आकाशे—गगने, अकाशत—व्यर्थात ।

(५४) वेलायां—समये । अनतिक्रमणीयवचनैः,—अलङ्कारवाग्भिः । विज्ञाप्य-
मानः,—अनुरुध्यमानः । कथङ्कथमपि—अतिक्लृप्तेषु इत्यर्थः, अनिच्छायां सत्यामपि
माननीयस्य पितुः प्रियसामन्तस्य शासनमनुज्ञा इति भावः ।

(५५) शर्वर्यां—निशायाम् (“अथ शर्वरो । निशा निशीथिनी रात्रिः”
इत्यमरः) प्रभातायां—भातं प्रवृत्तायाम्, अवसानायामिति भावः । राजसु—
मिवनृपसमुद्दिष्टेषु, सामन्तराजवृन्देषु च । उवाच, राज्यवर्द्धन इति शेषः । तात—
जस्य ! भूमिः,—पात्रम् । गुरुनियोगानां—गुरुजनादेशानाम् ।

(५६) शैशवे—बाल्ये, अग्राहि—गृहीता, विदितेति ज्ञायम्, गुणवत्पताका

चित्तवृत्तिः । यतो भवन्तमेवंविधं (५७) विधेयं विभिन्विधानोप-
नतनैर्घृण्यम् इदं किमपि विभणिषति मे हृदयम् । (५८) न अव-
लम्बनीया बालभावसुलभा प्रेमविलोमा वामता । (५९) वैधेय
इव मा कथाः प्रत्यूहम् ईहितेऽस्मिन् । न खलु न जानासि
लोकवृत्तम् । (६०) लोकत्रयवातरि माभ्यातरि सृते किं कृतं
पुरुकुत्सेन ? (६१) भूलतादिष्टाष्टादशद्वीपे दिलीपे वा रघुणा ?

इव—गुणशालिनी वैजयन्ती इव, तातस्य—पितुः, चित्तवृत्तिः,—मनीऽभिप्रायः,
हृदयस्थितः वा, निरन्तरं तदनुमताचारायनुवर्तनात् इति भावः ।

(५७) विधेयं—वचनेस्थितं, (“विधेयो विनययाही वचनेस्थित आशयः”
इत्यमरः) विधीति ।—विधेः—दैवस्य, विधानेन—विलम्बितेन, उपनतम्—
रूपस्थितं, नैर्घृण्यं—निष्कारुण्यं, वैराग्यमिति भावः यस्य तथाभूतम्, इदं मे—मम,
हृदयं—चित्तं, किमपि—यत्किञ्चित् इत्यर्थः, विभणिषति—भणितुमिच्छति ।

(५८) बालभावसुलभा—शश्वमहजा । प्रेमविलोमा—प्रेमणः,—भातवात्सल्यस्येति
भावः, विलोमा—विरोधिनी, वामता—प्रतिकूलता, अवाध्यतेत्यर्थः, न अवलम्बनीया—
न गृहणीया ।

(५९) वैधेय इव—मूर्ख इव, (“मूर्खवैधेयवालिशः” इत्यमरः) अस्मिन्—
हृदये, ईहिते—चलिते, प्रत्यूहं—विघ्नं, (“विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यात्” इत्यमरः) ।
लोकवृत्तं—लोकाचारं, न जानामि—न वेदि, खलु—निश्चये, इति न, जाना-
म्येत्यर्थः । विषयदार्ढ्यं नकारद्वयं वामनाभिमन्यतम इति ज्ञेयम् ।

(६०) लोकत्रयवातरि—विन्दोकीवाणक्षमे इति भावः, माभ्यातरि—तदाख्य-
प्रमिद्धपतौ । पुरुकुत्सेन—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम् ?—राज्यमेव गृहीतं, न
तु वनमाश्रितमिति भावः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ।

(६१) भूलतेति ।—भूलतया—भ्रमशीति भावः, आदिष्टानि—आज्ञापानि,
अष्टादशद्वीपानि येन तथाभूते, अष्टादशद्वीपाधिपतौ इति भावः, ननु सप्तद्वीपा हि
पृथिवौ श्रूयन्ते, लवणादिभिः सप्तभिः समुद्रैः परिवेष्टितानि जम्बूप्रभृतीनि सप्त
द्वीपानि भवन्तीति, सत्यप्येवं द्वीपानामष्टादशत्वं महाकविप्रयोगः यथा हि,—
“अष्टादशद्वीपानि खलु यूपः” इति रघौ कालिदासः ; दिलीपे—तदाख्ये इक्ष्वाकुवंशे
राजनि, सृते इति शेषः, रघुणा—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम् ? इति पूर्वपान्वयः ।

(६२) महासुरसमरमध्याध्यासितत्रिदशरथे दशरथे वा
 रामेण ? (६३) गोष्यदीकृतचतुरुदन्वदन्ते दुष्मन्ते वा
 भरतेन ? तिष्ठन्तु तावदेते, (६४) तातेनैव शतसमधिका-
 ध्वरधूमविसरधूसरितवासववयसि (६५) सुगृहीतनाम्नि
 तत्रभवति परासुतां गते पितरि किं न अकारि राज्यम् ?
 यच्च किल शोकः (६६) समभिभवति, तं कापुरुषम्

(६२) महासुरंति ।—महासुराणां—देवप्रवराणां, समरमध्ये—रणाभ्यन्तरे, ।
 अध्यासितः,—स्थापितः, अधुषित इत्यर्थः, त्रिदशरथः,—देवरथः येन तथाभूते,
 इन्द्रसाहाय्यार्थम् असुरान् हन्तुम् अध्यासितदेवरथे इति भावः, दशरथे, मृते इति
 शेषः, रामेण—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम् ? इति पूर्वणान्वयः ।

(६३) गोष्यदीति ।—गोष्यदीकृताः,—गोः पदं, प्रमाणे, गावः पयस्ते यस्मिन्
 देशे इति वा गोष्यदं—गोः पदजातः गर्भ इत्यर्थः, [“गोष्यदं—” (६।३।१४५ पा०)
 इत्यादिना प्रमाणसेवितार्थयोरव निपातनम्] अगोष्यदं गोष्यदं कृताः गोष्यदीकृताः,
 —गोष्यदवत् तुच्छोक्तता इत्यर्थः, अवहेल्यैव उल्लङ्घिता इति भावः, चतुर्णाम् उदन्वतां
 —समुद्राणां, अन्ताः,—सीमाः येन तथाभूते, ससागरधराऽधीश्वर इत्यर्थः, दुष्मन्ते—
 अन्द्रवंशीयप्रसिद्धद्रुपविश्वे, मृते सति इति शेषः, भरतेन—तत्पुत्रेण इति यावत्, किं
 कृतम् ? इति पूर्वणान्वयः । तिष्ठन्तु—दूरे सन्तु, अद्वितीयकालिकत्वादवधारामिति
 भावः, एते—मात्वावादयः ।

(६४) तातेन—पिता, प्रभाकरवर्द्धमेन इति भावः, मृतेति ।—मृतात्—
 शतसङ्ख्याकेभ्यः, समधिकाः,—अतिरिक्ताः, अध्वराः,—यज्ञाः, अश्वमेधादयः इति
 यावत्, तेषां धूमविसरैः,—धूमाविम्वारैः, यज्ञाग्रिसमुत्थधूमैरित्यर्थः, धूसरितः,—
 मलिनोक्त इत्यर्थः, वासवः,—इन्द्र एव, वयः, पत्नी येन तथाभूते, (“वयः
 पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्” इति मेदिनी) धूमोद्गमेन वृक्षस्थाः पक्षिणः
 धूसरीक्रियन्ते, अस्य तु यज्ञानां तथा धूमोद्गतिः जाता, यथा स्वर्गाधिपतिरपि
 धूसरताम् अयासीत् इति भावः ।

(६५) सुगृहीतनाम्नि—सुष्ठु गृहीतं, जनैरिति शेषः, नाम यस्य तथाभूते, प्रातः-
 स्मरणार्थे इत्यर्थः, तत्रभवति—पूज्यं, पितरि—अश्रुत्पितामहे इति भावः, परासुतां—
 पञ्चत्वं, गते—प्राप्ते सति, राज्यं किं न अकारि ?—न कृतं किम् ?

(६६) समभिभवति—सुरिष्वपि, आयत्नोक्तरीतीत्यर्थः । कापुरुषं—पुरुषम्

आचक्षते शास्त्रविदः । स्त्रियो हि विषयः शुभाम् । तथाऽपि
 किं करोमि, स्वभावस्य मेयं कापुरुषता वा, (६७) स्वैण
 वा, यदेवम् आस्यदं पितृशोकहृतभुजो जातोऽस्मि । मम हि
 (६८) भूयति पर्यस्ते निरवशेषतः प्रसवणानि इव स्रुतानि
 अश्रूणि, अस्तमिते (६९) मङ्गति तेजसि अन्धकारीभूतदशा-
 शस्य प्रनष्टः प्रज्ञा शोकः, प्रज्वलितं हृदयम्, (७०) आत्मदाह-
 भीत इव स्वप्नेऽपि न उपसर्पति विवेकः, बलीयसा मन्तापेन
 (७१) जातुषमिव विन्नीनम् अग्निलं धैर्यं, (७२) पदे पदे
 दिग्धरोपाहता इव हरिणी मुह्यति मतिः, पुरुषदेषिणी इव

धमम् । विषयः—देशः, पावमित्यर्थः, अर्चा—श्रीकानां स्तिव एव श्रीकविदशा
 भवितुमर्हन्ति न तु पौरुषभूषिताः पुरुषा इति भावः । तथाऽपि—स्त्रीणामेव श्रीक-
 विषयत्वे सत्यपि । स्वभावस्य—प्रकृतेः । कापुरुषता—मीचता ।

(६७) स्वैण—स्त्रीसम्बन्धितम् । आस्यदं—पादं, चक्रमित्यर्थः । पितृशोक-
 हृतभुजः—पितृशोकानलस्य ।

(६८) भूयति—राजि, पर्वते च, पर्यस्ते—विध्वंसे, निरवशेषतः,—कार्छेयम्,
 प्रसवणानि इव—निर्भरा इव, स्रुतानि—गलितानि ।

(६९) मङ्गति—प्रभुते, तेजसि—तेजःसम्पदे पितरि मुख्यं च । अन्धकारी-
 भूतदशाशस्य—अन्धकारीभूताः—ध्वान्तसमाच्छन्ना इत्यर्थः, दश आशाः,—दिशी यस्य
 तादृशस्य, समेति पूर्वोणान्वयः, दशापि दिशीऽन्धकारमयीः इव पश्यामि इत्यर्थः ।
 प्रनष्टः,—अदर्शनं गतः, विलुप्त इत्यर्थः, प्रज्ञा—बुद्धिः एव आत्मीकः,—उद्योतः ।

(७०) आत्मेति ।—आत्मनः,—स्वस्य, दाहात्—ज्वलनात्, भीतः,—जाता-
 तडः, प्रज्वलितहृदये उपस्थित इति भावः । उपसर्पति—उपगच्छति, आवि-
 र्भवतीत्यर्थः, विवेकः,—पृथगात्मता, इदं तत्त्वमिदमतत्त्वम् इत्यादि विचारवती
 बुद्धिरित्यर्थः ।

(७१) जातुषमिव—लाजानिर्मितमिव, [जतुनी विकारः अण् पुमागन्तः ।
 “लाजा राजा जतु क्रीवे बावीऽलक्ती द्रुमामय ” इत्यमरः] विलीनं—विलम्बं गतम् ।

(७२) पदे पदे—प्रतिपदं, प्रत्येकशब्दीधारणे, प्रत्येकपदलोपणे च इत्यर्थः,
 दिग्धेति ।—दिग्धेन—विषाक्तान्, रोपेण—इपुणा, शरीरेत्यर्थः, (“कलत्समागेषधराः

दूरत एव भ्रमन्ती परिहरति स्मृतिः, अम्बा इव तातेनैव सह
गता धृतिः, (७३) वार्हुषिकप्रयुक्तानि इव वित्तानि प्रतिदिवसं
वर्द्धन्ते दुःखानि, (७४) शोकानलधूमसम्भारसम्भूताभोधर-
भरितमिव वर्धति नयनवारिधाराविसरं शरीरम् । सर्वः
(७५) पञ्चजनः पञ्चवमुपरतः प्रयाति, वितथमेतददति बालो

पक्षी रोप इषुर्दयोः" इत्यमरः) यद्यपि "बाणं विषाक्ते दिग्ध-लितकौ" इत्यमर-
वचनात् दिग्धशब्देनैव विषाक्ते बाणो लभ्यते, तथाऽपि पुनः रोपग्रहणं तस्य अति-
भीषणत्वद्योतनार्थमिति बोध्यम्, आहतेव—विद्धेव, मुह्यति—मोहं गच्छति ।
पुरुषदोषणो इव—पुरुषं दृष्ट्वा पलायनपरा कामिनी इव इत्यर्थः । भ्रमन्ती—चलन्ती,
पलायमाना इत्यर्थः । परिहरति—परित्यजति, मामिति शेषः । अम्बा इव—मातः
इव । धृतिः,—मनीषः ।

(७३) वार्हुषिकेति ।—वृद्धा—ऋणादौ प्रयुक्तेभ्यः धनेभ्यः लाभरूपया,
जीवतीति वार्हुषिकः,—वृद्धाजीवः, कुसोदजीविवणिक् इत्यर्थः, ["प्रयच्छति गर्ह्यम्"
(४।४।२० पा०) इति वृद्धः उक्ति "वृद्धेर्दोष-भावो वक्तव्यः" (बा०) इति वृद्धः
वृद्धो रूपम् । "कुसोदिको वार्हुषिको वृद्धाजीवश्च वार्हुषः" इत्यमरः] तेन प्रयुक्तानि
—कस्मिंश्चित् कार्यं ऋणादिरूपे नियुक्तानि इव, वित्तानि—धनानि । वर्द्धन्ते—
वर्द्धिं गच्छन्ति ।

(७४) शोकेति ।—शोकानलस्य—शोकाग्नेः, धूमसम्भारिण—धूमनिवहन,
सम्भृतः,—सञ्जातः, योऽभोधरः—मेघः, तथा हि मेघदूते,—“धूमज्योतिःसलिल-
मरुतां सन्निपातः क्व मेघः" इति कालिदासः ; तेन भरितमिव—बाधूरितमिव,
शरीरं—देहः, अनेन विशेषणं तात्पर्यबलात् गगनमिति च आयातम् ; एतेन
शरीरस्य उत्साहशक्त्यादिशून्यता व्यज्यते । नयनवारिधाराविसरं—वाष्पधारासन्तानं,
वर्धति—मुच्यति । [वृद्धोऽप्यौल्यापितपूर्वपदार्थस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन पदार्थहेतुर्क
काव्यलिङ्गमुपेक्षा इति सङ्केतः] ।

(७५) पञ्चजनः,—पञ्चभूतनिर्मितो मानवः, ("स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः
पुरुषा नराः" इत्यमरः) उपरतः,—सतः सन्, पञ्चत्वं—पञ्चानां क्षित्यादीनां भावः
तत्त्वं, पञ्चसु पृथिव्यादिषु विलयकरतामित्यर्थः, ("पञ्चत्वं पञ्चानां भावे प्राणानामव्ये-
पि च" इति मेदिनी) प्रयाति—गच्छति । वितथम्—असत्यम् । बालः,—मूर्खः, अज्ञः
इति यावत्, ("मूर्खेऽभङ्गेऽपि बालः स्यात्" इत्यमरः) ।

लोकः ; (७६) तातो हुताशनतामेव केवलमापन्नः,
येनैवं दहति माम् । इदमसाम्परायिकमिव हृदयमवष्टभ्य
व्यत्यितः शोको दुर्निवारः बाडव इव बारिराशिं, पविरिव
पर्वतं, क्षय इव क्षपाकरं, राहुरिव रविं, दहति दारयति तनू-
करोति कवलयति । न शक्नोति मे हृदयं तादृशस्य सुमेरु-
कल्पस्य महापुरुषस्य विनिपातम् अश्रुभिरेव केवलैः अतिवाह-
यितुम् । राश्वे (७७) विषे इव चकोरस्य मे विरक्तं चक्षुः ।

(७६) कथं विनयं वदति ? इत्यत आह, तात इति ।—तातः,—पिता,
[केचित् "तातः" इत्यत्र "ततः" इति पठित्वा "पञ्चमु पृथिव्यादिषु लघ्यात् पुरुषः तादृग्यं
प्रतिपद्यते इत्यनीक मतः, ततः,—इत्याद्यग्रिमात्रप्रतिबहुकाग्रदर्शनादित्यर्थः] इति
व्याचक्ष्ण्य] हुताशनताम्—अग्निचमेव, न तु पृथिव्यादिवसिन्धेयकारार्थः, आपन्नः,
—प्रातः केवलम् हुताशने एव लयं गत इत्यर्थः, शीत—हुताशनभावेन इत्यर्थः । इदं
दाहस्य साधनव्यापकत्वज्ञानात् अनुमित्वलङ्कृतिः प्रतीयमानोऽप्येतादृशं समत्काराति-
शयात् । असाम्परायिकमिव—अयुक्तमिव, असात्मिकं वा ; यथा,—असाम्परायिकं
—साम्परायिकं—युद्धं, ("युद्धमाशोधनं ... समीक साम्परायिकम्" इत्यमरः)
तद्वाहति इति असाम्परायिकं युद्धानर्हं, सभयमित्यर्थः, इदं हृदयं—चित्तम्, अव-
ष्टभ्य—आक्रम्य, व्यत्यितः,—विशेषेण उत्थितः, शोकोः—सन्धुः, दुर्निवारः,—अनि-
वार्यः, यो हि भीतः, स कथं व्युत्थितं निवारयितुमर्हति ? इति भावः ; बाडव इव
—वडवानल इव, बारिराशिं—समुद्रं, पविरिव—वज्रमिव, ("जादिनी वज्रमस्ती
भ्यात् कुलिशं भिदुरं पविः" इत्यमरः) क्षय इव—राजयक्ष्मा इव, क्षपाकरं—
चन्द्रं, दहति—ज्वलयति, दारयति—भिनन्ति, क्षिनत्तौत्यर्थः, दिवा विपाटयति
वा, तनूकरोति—कशीकरोति, कवलयति—यसति, सर्व्वं मांमिति शेषः ।
"बाडवः" इत्यादिवाक्येषु "दहति" इत्यादिक्रियाणां क्रमेणान्वयः । सुमेरुकल्पस्य—
सुमेरुपर्व्वतनिभस्य, सर्व्वगुणरत्नवत्त्वात्, आयिताभीष्टपूरकत्वाच्चेति भावः । अति-
वाहयितुं—यापयितुं, शमयितुमित्यर्थः, न्यम्बापयितुमिति वा ; लोकाववाप्तिः न
महागिरौन्दाः परिचालनाह्वः इत्याशयः ।

(७७) विषे इव—मरले इव, ["इवेन समसी विभक्त्यलीपश्च" (वा०) इति
एकपदोभावः, राहुरिव केवलं पाटाकरे दृश्यते इति] चकोरस्य—पक्षिविशेषस्य,

(७८) बहुमृतपटावगुण्ठनां रञ्जितरङ्गां जनङ्गमानामिव वा-
वाह्याम् अनार्थ्यां श्रियं त्यक्तुमभिलषति मे मनः । क्षणमपि
(७९) दग्धगृहे शकुनिरिव न पारयामि स्यातुम् । सोऽह-
मिच्छामि, मनसि (८०) वाससीव सुलग्नं स्नेहमलमिदम् अमलैः
शिखरिशिखरप्रस्रवणस्वच्छस्रोतोऽम्बुभिः चालयितुम् आश्रमपदे ।

विवे दृष्टे चतोरस्य अक्षिणी विरज्येते इति प्रसिद्धिः । विरक्तम्—अनासक्तं, रक्तम-
विराहितचेत्यर्थः ।

(७८) बहुति ।—बहुवः, —अनेके, मृतानां—शवानाम् ; एकव, —युङ्ग-
इतानां प्रतिपलवोराणाम्, अन्यव, —कारणान्तरेण गतजोवानां जनसामान्यानामिति
भावः, पटाः, —वस्त्राणि, अवगुण्ठनानि, —मलकाच्छादनानि, शिरोवेलनानि च
यस्याः ता, रञ्जितरङ्गा—रञ्जितः, —शोणितोक्तः, रङ्गाः, —रत्नभूमिः यन्मे ता,
(“काम्येणऽपि च रङ्गा ना रागे नृत्य रणचितौ” इति मेदिनी) अन्यव, —रञ्जितः,
—अनुरक्तोक्तः, रङ्गाः, —नृत्यसमाजः यथा तथोक्ता, जनङ्गमाना—वाह्यानां,
[“गमश्च” (३।२।४७ पा०) इति खचि “अरुर्हिषत् -” (६।३।६७ पा०) इत्यादिनां
मुम् । “चण्डालप्रवमातङ्गदिवकोत्तिजनङ्गमाः” इत्यमरः] वंशवाह्यामिव—वंशानु-
क्रमेण वह्नायामिवेत्युत्पत्त्या, अतिगहनोयमित्यर्थः, कौमौन्ववहकृताश्च ; यदा,—
वर्शन—वेणुदण्डेन, वाह्यां—प्राप्यां, वंशनिध्मितटव्यनप्रनोचितमित्यर्थः, अनार्थ्याम्
—असाध्यां, नीचप्रकृतमित्यर्थः ; एकव, —वहनरपतिभोग्यत्वात्, अन्यव, —नीचा-
श्रयत्वात्, श्रियं—सम्पदं, राजलक्ष्यामित्यर्थः, शोभाश्च ।

(७९) दग्धगृहे—भस्मीभूतावासे, पितृपरित्यक्त्वात् विगतश्रीके इति भावः,
शकुनिरिव—गृहपणितपक्षीव, गृहचटकिकेव इत्यर्थः, [“शकुनिरिव” इत्यत्र
“शकुलिरिव” इति पाठोऽपि स एवार्थः ; “गृहसारिका” इति केचित्] ।

(८०) वामसि इव—वसने इव, सुलग्नं—ससक्तम्, इदं स्नेहमलं—स्नेहः,—
ससरिषु अनुरागः, मलमिव—पुरीषमिव, स्वेदश्रेष्ठादिसञ्चयमिव वा ; अन्यव,—
स्नेहस्य—तेलार्द्रः, वरुलप्रस्थेति भावः, मलं—मार्जल्यम्, अमलैः, —निध्मैः,
शिखरीति ।—शिखरिणः,—पर्वतस्य, शिखरेषु—गडेषु, यानि प्रस्रवणानि—
निर्भराः, तेषां स्वच्छानि—विशदानि, स्रोतांसि—प्रवाहाः, तेषाम् अम्बुभिः—
जलानि तैः, चालयितुं—शीघ्रयितुम्, आश्रमपदे—तपोवने, यथा निर्मलपयोभिः

(८१) अतस्त्वम् अन्तरितयौवनसुखाम् अनभिमतामपि
जरामिव पुरुः शस्त्रया गुरोर्गृहाण मे राज्यचिन्ताम् ।

(८२) त्यक्तसकलबालक्रीडेन हरिणा इव दीयताम् उरो
लक्ष्मैः । परित्यक्तं मया शस्त्रम् ” इत्येवमभिधाय खड्गप्राहिणो
हस्तात् आदाय निजं निस्त्रिंशम् उक्तसर्जं धरण्याम् ।

मनौमसं वासः शुध्यति, तथा निष्कासाराधनमव मे अन्तर्मलशोधकं भवि-
ष्यतीत्याशयः ।

(८१) अतः,—आयसमगमनाभिलाषान्, [“अतः” इत्यत्र “यतः” इति पाठे,—
यस्या इच्छायाः, यस्मादभिलाषादित्यर्थः] । अन्तरितेति ।—अन्तरितं—व्यवहितं,
दूरीकृतमित्यर्थः, यौवनसुख — तादृशोचितविषयःपतोमानन्दः यस्यां तथाविधां,
वर्जितयौवनोचितविषयमभोगसुखःमित्यर्थः ; एकव,—प्रजानां हितचिन्तायां राज्य-
रक्षणचिन्तायाच्च मदा अवधानतौचित्यात् ; अन्यव, लीयमाणधातुकतया उपभोग-
सामर्थ्याभावादिति भावः, अत एव अनभिमताम्—अनभिलषिताम्, अप्रिया-
मित्यर्थः, जरामिव—बलिपलितादिना कायशैथिल्यापादकदशाविशेषमिव, बाईक-
मिवेति यावन्, पुरुः,—ययातिवृषतः कनीयान् सुतः, स इव, गुरोः,—ज्येष्ठस्य
भ्रातुः, पित्र्य । राज्यचिन्तां—राज्यभारम् । पुरा ययातिः शुकाचार्यसुतां देव-
यानां अवमव्य, तस्या दाम्प्रीभूतां वृषपर्जन्योत्सुरराजस्य कन्या शर्मिष्ठां निर्भरं
कामयमानो दुहितृनिर्वोदतेन युक्तेण, “जरां प्राप्तासि” इति शप्तः विषयभोगादप्राप्त-
ज्येष्ठान् सुतान् यदुपवृत्तान् “मदीयां जरां गृह्णीत” इत्यादिशप्तः तैः अवमतः
कनीयसं पुत्राय पूर्वे जरा दत्तवान्, स तु पुरुः पितुराज्ञया तां जरां प्रतिपदे इति
भारती वार्त्ता ।

(८२) त्यक्तेति ।—त्यक्ता—उत्सृष्टा, सकला—समया, बालक्रीडा—शेखरी-
चितविला येन तथाभूतेन, बालभावं परित्यजता इत्यर्थः । हरिणव—विष्णुनेव,
हरिरपि हापरं कृष्णजन्मन कंसवधानन्तरं तद्राज्यं उग्रसेनं संस्थाप्य शासनशौक्यार्थं
तत्रैव स्थिता सख्या हन्दावनलोलाः बालोचिताः परिजहार, लज्जशसम्भूतां रुक्मिणीं च
उरसि अस्थापयत् ; लक्ष्मै—राजाश्रये, कमलायै च, उरः,—वक्षःस्थलं, दीयतां
—समर्प्यताम् । निस्त्रिंशम्—असि, [“सङ्क्रायाः तत्पुरुषस्य वाच्यः” ब.०)
इति निगेतः त्रिशतीऽङ्गुलित्यः इति विग्रहे उच् प्रत्ययः । “खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्र-
हाससिरिष्टयः” इत्यमरः] उक्तसर्जं—परित्याज ।

अथ तच्छ्रुत्वा (८३) निश्चितशिखिन शूलेन इव आहतः
प्रविदीर्णहृदयो देवो हर्षः समविन्तयत्,—“किं नु खलु माम्
अन्तरेण आर्य्यः केनचित् असहिष्णुना किञ्चिद्वाहितः कुपितः
स्थात् ? उत अनया दिशा परोक्षितुकामो माम् ? उत
(८४) शोकजम्भा चेतसः समाक्षेपोऽयमस्य ? आहोस्वित्
आर्य्य एव अयं न भवति ? किं वा आर्य्येण अन्यदेवाभिहितम्
अन्यदेव अश्रावि मया (८५) शोकशून्येन अवर्णेन्द्रियेण ?
आर्य्यस्य वा अन्यदेव विवक्षितम् अन्यदेव आपतितं मुखेन ?
अथवा सकलवंशविनाशाय विनिपातनोपायोऽयं विधिः ?
मम वा (८६) निखिलपुण्यपरिचयोपक्षेपः ? कर्मणाम्

(८३) निश्चितशिखिन—तीक्ष्णारोहण । माम् अन्तरेण—विना, मयि अस-
हिहिते इत्यर्थः । असहिष्णुना—आवयाः सौम्यावं संदुमशतुवता इत्यर्थः । याहितः,
—अववाधितः, किञ्चित् मद्दुष्टादितमिति भावः । उत—अथवा, अनया दिशा—
नयेन इत्यर्थः, परोक्षितुकामः,—परोक्षार्थी, आत्मानं प्रति मदीयमिन्द्राद्यज्ञानेच्छुरित्यर्थः ।

(८४) शोकजम्भा—मन्युप्रभवः । समाक्षेपः,—समाकषणं, समाकुलता वा,
विकृतिरिति यावत् । आहोस्वित्—अथवा ।

(८५) शोकशून्येन—शोकन—शुभा, शून्यं—स्यव्यापारहीनमित्यर्थः, विमनस्क-
तया सम्यगर्थग्रहणशक्तिविरहितमिति भावः तेन । विवक्षितं—वक्तुम् इष्टम् ।
आपतितम्—उपस्थित, निर्गतं वा । सकर्तृति ।—सकलम्—कृतस्य, वशस्य—
कुलस्य, अस्माकमिति भावः, विनाशाय—ध्वनाय, अस्मान् निर्वेशीकृतुम् इत्यर्थः,
आर्य्यं वनं गते अहमप्यवश्यमेव तमनुगमिष्यामि, मय्यपि गते वंशोऽयं कर्णधार-
विहीना नौरिव विपर्यासं प्राप्नोति, तेन च अस्य लोपः अवश्यम्भवेति भावः ।
विनिपातनोपायः,—ध्वंसप्रयत्नः, [“विनिपातनोपायः” इत्यत्र “निपातनोपायः” इति
पाठोऽपि स एवायं] विधिः,—नियतः, प्रतिकूलस्य देवस्य इति भावः, परमेष्ठिना वा,
विधातुर्वा इत्यर्थः, (“विधिर्ना नियतौ कानि विधानि परमेष्ठिनि” इति मेदिनी) ।

(८६) निखिलेति ।—निखिलानां—समयाणां, पुण्यानां—श्रेयसां, परित्यजः,—
प्रणाशः, तस्य उपक्षेपः,—प्रसङ्गः ।

(८७) अननुकूलसमग्रहचक्रवालविलसितं वा ? अथवा
(८८) तातविनाशनिःशङ्ककलिकालक्रीडितम् ? येन अयं यः
कश्चित् इव यत्किञ्चनकारिणं माम् अपुष्पभूतिवंशसम्भृतमिव,
अताततनयमिव, (८९) अनात्मानुजमिव, अभक्तमिव, दृष्टदोषमिव,

(८७) अननुकूलमिति ।—अननुकूलाः,—प्रतिकूलाः, समयाः,—सर्वे, यद्वा,
—रव्यादय इति यावत्, तेषां चक्रवालस्य —समूहस्य, विलसित—विजृम्भितं, विचेष्टित-
मिति यावत्, अनुकूले ग्रहमण्डले कथमेवं घटितं ? इत्याशयः ।

(८८) तानेति ।—तातस्य—पितुः, विनाशिन—उपरमेण, नि शङ्कः,—
निर्भयः, यः कलिकालः,—चतुर्थयुगः, तस्य क्रीडित—विलसितं, जीवति ताने
अधर्मस्त्रीमानां शामितरि तच्छासनात् कलिधुगः जमानां धर्मविगर्हितकर्मणि प्रवृत्ति-
रूपं स्वप्रभावं विस्तारयितुं न प्राभवत्, इदानीं तस्यापायात् निर्भयस्य निर्भरकलि-
कालस्य स्वप्रभावविस्तारफलमिदं भवेत् ? इति भावः ; येन—कलिक्रीडितेन इत्यर्थः,
कलिप्रभावेण इति यावत्, अयम्—आर्यः, यः कश्चिदिव—साधारणजन इव,
यत्किञ्चनकारिणं—यथेच्छकारिणम्, उल्लङ्घितगुरुजनशासनमिवेत्यर्थः, यः गुरुजना-
देशमतिक्रम्य यदेष्टमाचरति, स एव ईदृशकठोरवाक्यताडनं प्राप्तुमर्हति, न मदिधः ।
गुरुजनानुरक्तः इति भावः ; यद्वा,—यत्किञ्चनकारिणम्—अकिञ्चनम्, अल्पबुद्धि-
सामर्थ्यादिकमिति यावत्, बाल्यसुलभश्रीडनाद्यनुरक्तम्, अत एव राज्यशासनादि-
दुरुद्धव्यापारानभिज्जत्वात् अयोग्यमिति भावः । अपुष्पभूतिवंशसम्भृतमिव—पुष्पभूतिः,
—तन्नामा आदिराज, तस्य वंशे—अन्ववाये, असम्भृतमिव—अनुत्पन्नमिव, यः
तादृशस्य सुनयस्य पुष्पभूतेः वंशे समुत्पन्नः, स कथमीदृशसनयमाचरितुं शक्नुयादिति
भावः । अताततनयमिव—अतातस्य—तातभिन्नस्य अन्यस्य, तनयमिव—पुत्रमिव,
[“बलिमलितनिभः कयन्” (उ० ४ पा० ११ सू०) इति तनेः कयन्] प्रख्यात-
धार्मिकस्य पितुः पुत्रो भूत्वा ईदृशे धर्मविगर्हिते कर्मणि प्रवृत्तिः मे कदापि न
सम्भवेदिति भावः ।

(८९) अनात्मानुजमिव—अनात्मनः,—आत्मभिन्नस्य, अनुजमिव—कनिष्ठ-
भ्रातरमिव, एवं निःस्पृहस्य अस्य भ्रातुर्मे ईदृशी दुराकाङ्क्षा असम्भवा एवेति भावः ।
अभक्तमिव—अननुरक्तमिव, अननुरक्ते एवंविधम् अप्रियमवश्यं वक्तुं युज्यते, न
सर्वथाऽनुरक्ते मयि इति भावः । दृष्टदोषमिव—ज्ञातपराधमिवेत्यर्थः, अपराधिन-
भ्रातुः एवं निषेधेण त्यागः कदाचित् युज्यते, न निर्दोषस्य ममेति भावः ।

(८०) श्रोत्रियमिव सुरापाने, सङ्गृह्यमिव स्वामिद्रोहे, तज्जन-
मिव नीचोपसर्पणे, सुकलत्रमिव व्यभिचारे, अतिदुष्करे
कर्मणि समादिष्टवान् ? (८१) तदेतत् तावत् अनुरूपं यत्,
शौर्योन्माद-मदिरोन्मत समस्त-सामन्त-मण्डल-समुद्र-मथन-मन्दरे
तादृशि पितर मृते तपो-नं वा गम्यते ? धत्कलानि वा गृह्यन्ते ?
तपांसि वा सेव्यन्ते ? या तु मय (८२) राज्याज्ञा, सा दग्धे-

(८०) सुरापाने—मद्यपाने, श्रोत्रियमिव—कान्दममिव, वेदपारगमिवेत्यर्थः,
(“श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ” इत्यमरः) केनचित् सुरां पातनादिष्टेन श्रोत्रियेण यथा तत् कर्म
अतिदुष्करं भवति, तथेति भावः । स्वामिद्रोह—प्रभोरनिष्टाचरणे, सङ्गृह्यमिव—उत्तमं
किङ्करमिव, प्रभोरनिष्टाचरणे केनचित् नियुक्तेन प्रभुभक्तदासेन यथा तत् कर्म न सुकरं
भवति, तथेति भावः । नीचोपसर्पणे—हीनानुगमने, प्राकृतजनसेवाधामित्यर्थः,
सज्जनमिव—साधुजनमिव, केनचित् बलात् नीचसेवायां प्रवर्त्तितम् उत्तमप्रकृतिकेन
यथा तत् कर्म न सुकरं भवति, तथेति भावः । व्यभिचारे—परपुरुषसत्तौ, सुकलत्र-
मिव—सतीं स्त्रियम् इव, केनचित् बलात् व्यभिचारे नियोजितया पतिव्रतया यथा
तत् कर्म जीवनशय्येऽयनादरणीयं भवति, तथेति भावः । अतिदुष्करे—अतिदुर्वहे,
दुःखेनापि कर्तुमशक्ये इत्यर्थः, ज्येष्ठकर्मब्रह्मरूपे इति भावः, कर्मणि—राजपद-
अद्वयरूपकार्यं, कनिष्ठानहंराज्यचिन्तायामिति भावः । इह सन्दर्भं शङ्काऽन्याऽपेक्ष-
वितकदेव्यविमोक्षादीनां शक्यता विशुद्धायजविषयकस्तिभावस्याहम् इति भाव-
शक्यलोलुहारः ।

(८१) एतत्—वक्ष्यमाणतपोवनगमनादिरूपं कर्म इत्यर्थः, अनुरूपं—युक्तम् ।
शौर्येति ।—शौर्योन्मादेन—पराक्रमजनितौद्व्येन, मदिरोन्मादा इव—सुरापानमता
इव ये समस्ताः,—सर्वे, सामन्ताः,—अधीश्वराः, तेषां मण्डलं—चक्रबालम् एव,
समुद्रः,—सागरः, तस्य मथने—विलोडने, मन्दरः,—मन्दराख्या गिरिः तस्मिन्,
तादृजि—प्रख्याते वीरे, समुद्रतराजन्वगणविजितरि इत्यर्थः, जडाशयान्तर्हितसाररत्न-
रामुच्चयानामुत्कर्तरि इत्यर्थश्च, एतेन उन्मत्तोन्मादभञ्जनपुरःसररत्नाविष्कारः, विजि-
गोषोः परलोकास्थभूपालस्य लोकोपकारार्थकः, न तु हिंसार्थकः इति व्यज्यते ।
सेव्यन्ते—चर्यन्ते ।

(८२) राज्याज्ञा—राजकार्यादिभ्यः । दग्धे—सन्तते, पितृशोकेन प्रखरतृष्यः

ऽपि दाहकारिणी मयि अवग्रहग्लपिते धन्वनि इव अङ्गार-
वृष्टिः । तत् असदृशम् इदम् आर्य्यस्य । यद्यपि च
(८३) विभुः अनभिमानः, द्विजातिः अनेषणः, मुनिः अरोषणः,
कपिः अचपलः, (८४) पण्डितः अमत्सरः, बणिक् अतस्करः,
रम्यजानिः अकुहनः, साधुः अदरिद्रः, (८५) द्रविणवान्
अखलः, कीनाशोऽनक्षिगतः, मृगयुः अहिंसः, (८६) पाराशरी

किरणीन च इति भावः । अवग्रहग्लपिते—अवग्रहः,—प्रतिबन्धः, पित्तमरणरूपविघ्न
इत्यर्थः, वृष्टिरीधयः, (“अवग्रहो वृष्टिरीधे प्रतिबन्धे गजालिके” इति मेदिनी)
नेन ग्लपिते—ग्लान्तिं नीते, अवसन्ने विरुद्धे च इति भावः । धन्वनि इव—मरौ
इव, (“समानौ मरुधन्वानौ” इत्यमरः) अङ्गारवृष्टिः,—अग्निस्फुलिङ्गवर्षणम् ।
असदृशम्—अपुङ्गम्, अगुचितमित्यर्थः, दग्धदाहनामप्रयोजनमित्याशयः ।

(८३) विभुः,—प्रभुः अनभिमानः,—निर्हदारः । द्विजातिः,—ब्राह्मणः,
अनेषणः,—निरभिलाषः अयाचक इत्यर्थः, अधिगतार्थतिरस्कर्ता इत्यर्था वा । मुनिः,—
तापसः, अरोषणः,—अक्रोधनः । कपिः,—वानरः, अचपलः,—अचञ्चलः, धीर इत्यर्थः ।

(८४) पण्डितः,—विद्वान्, [“पण्डितः” इत्यत्र “कविः” इति पाठेऽपि स
प्रवार्थः] अमत्सरः,—अन्यमभक्ष्यरहितः । बणिक्—व्यवसायी, अतस्करः,—अचौरः ।
रम्यजानिः,—रम्या—मनोहारिणी सुन्दरीत्यर्थः, जाया—भार्या यस्य तथोक्तः, सुन्दरभार्य
इत्यर्थः, [“रम्यजानिः” इत्यत्र “प्रियजानिः” इति पाठे—प्रिया—प्रियदर्शना, सुन्दरी-
त्यर्थः] अकुहनः,—नास्ति—कुहना ईर्ष्या शङ्का वा यस्य तद्याभूतः, (“कुहना दम्भ-
चर्याग्रामीर्यालौ” इति मेदिनी) परपुरुषभयवर्जित इत्यर्थः, स्त्रियाः पुरुषालम्भ-
मक्षिशङ्काशून्यः “भार्या रूपवती शवः” इत्यादिप्रामाण्यात् इति भावः । साधुः,—
सुजनः, खलतावर्जित इत्यर्थः, अदरिद्रः,—धनी ।

(८५) द्रविणवान्—धनी, अखलः,—अदृज्जनः, सुजन इत्यर्थः । कीनाशः,—
क्षुद्रः, नौचाशय इत्यर्थः, कृतान्तः वा, (“कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्र-काङ्क्षिकयोस्त्रिषु”
इत्यमरः) अक्षिगतः,—अदृश्यः, प्रिय इति यावत्, (“दृष्ट्ये त्वक्षिगतः” इत्यमरः)
मृगयुः,—व्याधः, [मृगं यातीत्यर्थे “मृगयादयश्च” (७०१ पा० ३८ सू०) इति
कुप्रत्यये निपातनम्] अहिंसः,—हिंसावर्जित इत्यर्थः ।

(८६) पाराशरी—निष्ठुः, (“भिष्ठुः प्रविष्टाद् कर्मोद्दी पाराशर्य्येति मन्त्रोद्दी”

ब्राह्मण्यः, सेवकः सुखी, कितवः कृतज्ञः, (८७) परिव्राट्
 वृभुक्षुः, नृशंसः प्रियवाक्, अमात्यः सत्यवादी, (८८) राज-
 मनुः अदुर्विनीतश्च जगति दुर्लभः, तथाऽपि मम आर्य्य एव
 आचार्य्यः। की हि नाम (८९) तद्विधे निपतिते राजगन्ध-
 कुञ्जरे जनयितरि, (१००) ईदृशे च विफलीकृतविशालशिला-
 म्बतश्वोरुभुजे भूभुजि भ्रातरि त्यक्तराज्ये ज्यायसि नववयसि
 तपोवनं गच्छति, (१०१) सकललोकलोचनजलपाताप्लाविते

इत्यमरः) ब्राह्मण्यः,—ब्राह्मणोचितानुष्ठानरतः। सेवकः,—भृत्यः। कितवः,—धूर्तः,
 द्यूतकृदित्यर्थः, (“धूर्तोऽवदेवौ कितवोऽवधूर्तो द्यूतकृत् समाः” इत्यमरः) कृतज्ञः,—
 कृतोपकारविन्।

(८७) परिव्राट्—यतिः, वृभुक्षुः,—भोजनार्थी, प्रायः दृश्यते ब्रह्मममाधि-
 स्तानां भोजनाभिलाषः कादाचित्क आश्रितसेवकानुरोधेन, न तु स्वेच्छयेत्याशयः।
 [“परिव्राट् वृभुक्षुः” इत्यत्र “परिव्राड्वृभुक्षुः” इति पाठे,—परितो व्रजति गच्छतीति
 परिव्राट्—पर्यटकः, दूराध्वविहरणशील इत्यर्थः, अवृभुक्षुः,—अभोजनेच्छुः, अचुधित
 इत्यर्थः]। नृशंसः,—निष्ठुरः, प्रियवाक्—सधुरभाषी। अमात्यः,—सचिवः, राज-
 मन्त्रचारीति यावत्, सत्यवादी—सत्यभाषणशीलः, शासनतन्त्रे सर्वत्र सत्यशीलत्वेन
 न कार्यसिद्धिः इत्याशयः।

(८८) राजमनुः—राजतनयः, अदुर्विनीतः,—सुशील इत्यर्थः, राजपुत्रं मां
 दुर्विनीतं मत्वा यद्यतदुक्तवान् ममाय्य इति भावः। आचार्य्यः,—गुरुः, उपदेष्टा
 इत्यर्थः, आर्य्यः यथा माम् अशिष्यत्, तथैव मया शिचितमिति भावः।

(८९) तद्विधे—तादृशे, निरुपसप्रतापशालिनि इति भावः, राजेति।—
 राजा एव गन्धकुञ्जरः,—गन्धदिपः तस्मिन्, जनयितरि—पितरि।

(१००) ईदृशे—एवम्भूते, विफलीकृतेति।—विफलीकृतौ—दण्डकृतौ इति
 यावत्, विशाली,—विपुली, महाभारौ इत्यर्थः, शिलासम्भौ—प्रस्तरस्थौ याभ्यां
 तादृशौ, उद्ध—महान्ता, भुजौ—बाह्वौ यस्य तथाभूते, भूभुजि—भूपतौ। ज्यायसि—
 अयजि। नववयसि—यौवने।

(१०१) सकलति।—सकलानां—सर्वेषां, लोकानां—जनानां, लोचनजलस्य
 —वाष्पवारिणः, पातेन—वर्षणेनेत्यर्थः, आप्लाविते—समन्तात् व्याप्ते, पङ्क्ति इति

सृङ्गोलके वसुधाऽभिधाने (१०२) धनमदखेलनिखिलखलमुख-
विकारलक्षणाख्यायमाननीचाचरणां (१०३) सुभटकुटुम्ब-
कर्मकुम्भदासीं श्रीसंज्ञिकां चण्डालः कामयेत ? कथमिव
सम्भावितम् अत्यन्तम् अनुचितम् इदम् आर्थेण ? (१०४) किम्
उपलक्षितम् अनवदातम् इदं मयि ? किं वा अस्य
चेतसः च्युतः सौमित्रिः ? विस्मृता वा हृकोदरप्रभृतयः ?

यावत्, सृङ्गोलके—सृष्टिस्थे, अतितुच्छे इति भावः, वसुधाऽभिधाने—पृथि-
व्याख्ये ।

(१०२) धनमदेति ।—धनमदेम—ऐश्वर्यगर्वेण, खिलाः,—क्रीडा येषां तथा-
भूताः, ये निखिलाः,—समयाः, खलाः,—दुर्जनाः, तेषां मुखविकाराणां—वदन-
भङ्गानां, लक्षणेन—चिह्नेन, आख्यायमानं,—कथ्यमानं, सूच्यमानमिति यावत्,
नीचाचरणं—निकृष्टव्यवहारः यस्याः ताम्, आश्रयभूतानां दृष्टानां धनिनां नीचता-
पूचकविकृतमुखभङ्गादिदर्शनेन तदाश्रितायाः लक्ष्म्या अपि नीचाधारवत्त्वमनुमितम्
आधाराधेययोः अमेदाध्यवसायात् इति बोद्धव्यम् ।

(१०३) सुभटेति ।—सुभटानां—सुवीराणां, शराणामिति यावत्, कुटुम्बस्य—
परिवारस्य, कर्म—सेवारूपं कार्यं, तत्र कुम्भदासी—जलबाह्वनी किङ्करी तां,
तस्याः पराक्रमलभ्यत्वात् वीरकुटुम्बानां किङ्करत्वं बोद्धव्यम् ; श्रीसंज्ञिकां—लक्ष्मी-
नाम्नी, कामयेत ?—अभिलषेत् ? अयं तपोवनं गते नाहं राज्यलक्ष्मीम् अभिलषामि
इति समयवाक्यार्थः, यद्यहं राजलक्ष्मीकामुकः, तदा : मां चण्डालाधमं जानीयुः
लोका इति भावः । [“सकललोक...कामयेत” इत्यत्र “सकललोकलोचनजलपाता-
पविवं सृङ्गोलकं वसुधाऽभिधानं धनमदखेलनिखिलखलमुखविकारलक्षणाख्याय-
माननीचाचरणां श्रीसंज्ञिकां सुभटकुटुम्बकर्मकुम्भदासीं चण्डालोऽपि कामयेत ?”
इति पाठः,—सकललोकलोचनजलपातेन अपविवं—दूषितं. सृङ्गोलकं श्रीसंज्ञिकाच्च
चण्डालोऽपि कामयेत ? चण्डालोऽपि न कामयेत इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उभयोरिव
कर्मत्वम् ; पूर्वपक्षे—“सृङ्गोलके” इत्यस्य अधिकरणत्वं, सृङ्गोलके स्थित इति भावः] ।
सम्भावितम्—आशंसितम् । अनुचितम्—अन्यायं, साधुजनविगर्हितमित्यर्थः ।

(१०४) किं—कथम् । उपलक्षितम्—अनुमितम् । अनवदातम्—अशुभं,
मूलिनमित्यर्थः, अयश्शरमिति यावत् । चेतसः,—मनसः, च्युतः,—प्रभटः,

(१०५) अनपेक्षितभक्तजना स्वार्थैकनिष्पादननिष्ठुरा न
 आसीत् इयमार्यस्य ईदृशी प्रभविष्णुता? अपि च
 आर्ये तपोवनं गते जिजीविषुः को हि नाम महीं
 मनसाऽपि ध्यायेत्? (१०६) कुलिशशिखरखरनखर-
 प्रचय-प्रचण्ड-चपेटापाटितमममातङ्गीतमाङ्गमदच्छटाच्छुरितचारु
 केसरभारभास्वरमुखे केशरिणि वनविहाराय विनिर्गते

सौमित्रिः,—लक्षणः । इकीदरप्रभृतयः,—भीमसेनादयः, तेषां सौभावं किमार्येण
 विस्मृतम्? येनाहं भ्रातृदोहो इव एवमादिष्टः? इति भावः, यथा रामस्य अनुजो
 लक्ष्मणः, यथा वा युधिष्ठिरस्य अनुजा भीमादयः ज्येष्ठानुगामिन आसन्, तथा
 अहमपि ज्येष्ठमेव तम् अनुवर्त्ते इति तात्पर्यम् ।

(१०५) अनपेक्षितेति । —न अपेक्षितः,—अनुरुद्धः, भक्तजनः,—सेवकजनः
 यथा तथाभूता, अगणितादुगतजनसुखदुःखा इति यावत्, स्वार्थेति । —स्वार्थस्य—
 स्वकार्यस्य, एक—केवलं, निष्पादनं—सम्पादनं, तेन निष्ठुरा—दृशंसा, स्वार्थमाव-
 सम्पादनपरायणा, न तु परार्थपरा इति भावः, प्रभविष्णुता—प्रभुता । [“भुवश्च”
 (१।२।१३८ पा०) इति इणच् कृत्स्न्येव, कथमत्र प्रयोगः तस्येति? उच्यते,—“जगत्प्रभी-
 रप्रभविष्णु वैष्णवम्” इत्यादिवत् लोकेऽपि तथा प्रयोगाः कवीन्द्रनिरङ्कुशत्वावलम्बनः
 इति समाधेयम् । व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारतापददीर्घा ह्याकलनीयः इति
 दिक्] आर्यस्य इयं प्रभविष्णुता ईदृशी अनपेक्षितभक्तजना स्वार्थैकसम्पादननिष्ठुरा
 न आसीदित्यन्वयः । जिजीविषुः,—जीवितुमिच्छुः ।

(१०६) कुलिशेति । —कुलिशस्येव—वज्रस्येव, शिखरम्—अग्रं यस्य तथाभूतः
 यः, खरनखराणां—तीक्ष्णनखानां, प्रचयः,—समूहः, तेन प्रचण्डः,—दारुणः,
 अथपेटः,—प्रतलः, विस्तृताङ्गुलिः पाणिरित्यर्थः, करतलाघात इति यावत्, (“पाणौ
 चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ” इत्यमरः) तेन आपाटितः,—निपातितः, यो
 मत्तमातङ्गः,—समदृष्टी, तस्य उत्तमाङ्गे—शिरसि, या मदच्छटाः,—दानधाराः,
 ज्वाभिः कुरितेन—रञ्जितेन, आघातवेगेन उत्प्लुत्य लपत्वात् इति भावः, चारुणा—
 मनोहरेण, केसरभारेण—जटाजालेन, भास्वरं—दीप्तं, [“स्त्रीभास—” (१।२।१७५
 पा०) इत्यादिना वरच्] मुखं—वदनं यस्य तथाभूते, केशरिणि—सिंहे, वज्र-
 विहाराय—काननपथद्वेष्टनाय, तपोवननिवासायेति ध्वनिः ।

(१०७) निवासं गिरिगुहां कः पाति पृष्ठतः ? प्रताप-
सहाया हि सत्त्ववन्तः । (१०८) कः चपलां लक्ष्मीं प्रति
अनुरोधोऽयम् आर्यस्य,—यत् इयमपि चीरान्तरितकुचा
कुशकुसुमममित्यन्नाशपूलिकां वहन्ती तत्रैव तपोवने वनमृगी
इव न नीयते जराजालिनी ? किं वा मम अनेन वृथा बहुधा

(१०७) निवासं—वासभूमिम् । पृष्ठतः—पश्चात् स्थितामिति भावः,
पाति ? - रक्षति ? स्वप्रतापपराजितपराक्रान्तप्रतिपक्षनृपतिचक्रे आर्यं तपोवनं गते
तन्निवासभूतामिसां राजधानीं की रक्षति ? इति श्वनिः । पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गाल-
ङ्गतिः व्यङ्ग्या इति चमत्कारातिशयः । सत्त्ववन्तः,—महानुभावाः, प्रतापसहायाः,—
प्रतापः,—कीर्णदण्डजनेन एव, सहायः,—अनुकूलः येषां तथोक्ताः, सत्त्ववन्तो हि
‘किञ्चिदहं वाऽपि स्वप्रभार्वर्णैव सर्वान् वशमानेत’ प्रभवन्ति इत्यर्थः । एतेन किमप्य-
कुर्वन्त्यपि उद्येहे अत्र स्थित्या एव राक्ष्यं सुरक्षितं स्यास्यति, अन्यथा एतस्य रक्षणं
दुष्करमिति व्यज्यते ।

(१०८) चपलाम्—अशिरां, लक्ष्मीं—राजश्रियं, प्रति आर्यस्य—उद्देश्ये-
त्यर्थः, अयम्—एषः, अनुरोधः,—उपरोधः आग्रहः इत्यर्थः, कः ?—कीदृशः ? यत्—
यदि, इयं—लक्ष्मीः, चीरान्तरितकुचा—चीरं—वल्कलं कीर्णवसनखण्डं वा, तेन
अन्तरितौ—आवृतौ, कुची—सनौ यस्या तथाभूता, [“यत् इयमपि चीरान्तरित-
कुचा” इत्यत्र “यदि इयमपि न चीरान्तरितकुचा” इति पाठान्तरम्] कुशिति ।—
कुशाः,—दर्भाः, कुसुमानि—पुष्पाणि, समिधः,—काष्ठानि, पलाशाः,—पत्राणि,
तेषां पूलिका—समूह तां, तापमौसुलभासिति भावः ; सद्यपि शृङ्गेण एतत् सर्वं
वहति ; वहन्ती - दधाना, तत्रैव तपोवने—आर्याधिष्ठिताश्रमे, न नीयते—न
प्राप्यते, स्वयमेव न गम्यते इत्यर्थः, यद्येनं लक्ष्मीर्मानुसरति इति भावः ; यद्वा,—न
नीयते—नेतुं न शक्यते आर्येणैति शेषः, [“न नीयते” इत्यत्र “नीयते” इति
पाठान्तरम्] जराजालिनी—जरायाः जालं—केशशृङ्गतादिकम् अस्या अस्ति इति
तथाभूता, अतिस्त्रविरा इत्यर्थः, पुरुषपरम्परया आगतत्वेन सनातनी इति भावः, मया
दुर्बुद्धा चिरन्तनी इयं लक्ष्मीः तपोवने यदि न आर्यमनुसरति, तस्यास्तु तथा प्रकृतेः
अभावात् तदा तस्याः पालने कीदृशम् आग्रहः तत्रभवतः ? इत्याशयः । यदि सा
आर्यं नापेक्षते, तदा आर्येणापि तदपेक्षा निष्प्रयोजना इति निष्कर्षः ।

(१०६) विकल्पितेन ? तूष्णीमेव आर्यम् अनुगमिष्यामि ।
गुरुवचनातिक्रमकृतञ्च किल्बिषम् एतत् तपोवने तप एव
अपास्यति” इति अवधार्य मनसा प्रथमतः गतस्तपोवनम्
अधोमुखः तूष्णीम् अवातिष्ठत ।

(११०) अत्रान्तरे पूर्वादिष्टेन एव रुदता वस्त्र-
कर्मान्तिकेन समुपस्थापितेषु वल्कलेषु, (१११) निर्दय-
करतलताडनभिया इव कापि गतहृदये रटति राजस्त्रैणे,
(११२) तारम् अब्रह्मण्यम् ऊर्द्धदोषिण विरुदति विप्रजने,

(१०६) विकल्पितेन—पर्यालोचितेन, अनुशीचनेन इति यावत् । तूष्णीमेव—
मौनमास्थाय एव इत्यर्थः, किमप्युत्तरमदत्त्वेति यावत् । गुर्विति ।—गुरोः,—
उद्येष्ठस्य, वचनातिक्रमेण—वाक्यलङ्घनेन, राज्यग्रहणरूपादेशाकरणेत्यर्थः, कृतं—
जनितं, किल्बिषं—पापं, (“पापं किल्बिषकल्पम्” इत्यमरः) तपः,—चान्द्रा-
यणादिकं व्रतं, (“……तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मं च पुमान् शशिर-
माघयोः ॥” इति मेदिनी) अपास्यति—खण्डयिष्यति, अपनेष्यति इत्यर्थः । अवधार्य
—निश्चित्य । प्रथमतः—उद्येष्ठस्य गमनात् अतिपूर्वमित्यर्थः । अवातिष्ठत—अवसत्तत ।

(११०) “अत्रान्तरे” इत्यस्य “संवादको नाम…सदसि आत्मानमपातयत्”
इत्येषान्वयः । पूर्वादिष्टेन—पूर्वमाज्ञप्तेन, वस्त्रकर्मान्तिकेन—परिच्छेदाधिकारिणा,
समुपस्थापितेषु—समीपमानौतेषु, वल्कलेषु—तरुत्वक्षु, तापसीचितपरिधयेषु इति यावत् ।

(१११) निर्दयेति ।—निर्दयं—निष्करुणम्, उत्कटमित्यर्थः, तत् यथा तथा,
करतलेन—पाणितलेन, यत् ताडनम्—आघातः, तस्मात् भौः,—भयं तस्या इव । गत-
हृदये—गतं—चलितं, हृदयं—चितः यस्य तथाभूते, शून्यमनसि इत्यर्थः, अचेतनप्राये
इति भावः, [“गतहृदये” इत्यत्र “गते हृदये” इति पाठान्तरम्] रटति—नदति,
सार्त्तस्वसं रुदतीत्यर्थः, राजस्त्रैणे—राजान्तःपुरिकाजने ।

(११२) तारम्—उच्चैः यथा तथा, ऊर्द्धदोषिण—उत्थितवाङ्मौ । अब्रह्मण्यम्
—अबध्योक्तिविशेषः तत्, (“अब्रह्मण्यम् अबध्योक्तौ” इत्यमरः । समुदीर्येत्यध्याहृत-
क्रियायाः कर्मपदं द्वितीयान्तम्) मा अस्मान् परित्यागेन ऊर्द्धोत्थेयं रूपं वचनपूर्वक-
मित्यर्थः, विरुदति—विशेषेण क्रन्दति ।

(११३) पादप्रणतिपरे फूत्कुर्वन्ति पौरहन्ते, विद्राति विद्रुत-
चेतसि चिरन्तने परिजने, परिजनावलम्बिते वेपमानवपुषि
पर्याकुलवाससि शोकगद्गदवक्षसि गलितनयनपथसि निवारणो-
द्यतमनसि वर्षीयसि विशति बन्धुवर्गे, (११४) निराशेषु नख-
लिखितमणिकुट्टिमेषु अवाञ्छितेषु निश्चसत्सु सामन्तेषु, सवाल-
हृद्वासु तपोवनाय प्रस्थितासु सर्वासु प्रजासु, सहसा एव प्रविश्य
(११५) शोकविल्लवः प्रक्षरितनयनमलिलो राज्यश्रियः परि-
चारकः संवादको नाम प्रज्ञाततमो विमुक्ताक्रन्दः सदसि
आत्मानम् अपातयत् ।

(११३) पादप्रणतिपरे —चरणपतनपराश्रयं, पौरहन्ते —पुरवासिद्वर्गं, फूत्कुर्वन्ति
—चीत्कारं कुर्वन्ति इत्यर्थः, मुक्तकण्ठं रुदतीति यावत् । चिरन्तने —पुरातने,
वंशपरम्परागते इत्यर्थः, [“मायश्चिरं—” (४।१।२३ पा०) इत्यादिना द्युः
धुडागमय] परिजने —परिचारकवर्गं, विद्रुतचेतसि विचलितमनसि विद्राति —धावति,
परिजनावलम्बिते परिवारगृहीतहस्ते इत्यर्थः, वार्द्धकात् स्वयमागतमसामर्थ्यादिति
भावः, वेपमानवपुषि —कम्पसानदेहे, पर्याकुलवाससि —विस्मयवमने, निटारुण-
संवादशवर्णेन ससन्धमागमनादिति भावः, शोकेति । —शोकेन —मन्त्रुना, गद्गदम् —
अस्पष्टमित्यर्थः, वाष्पावकृडकण्ठत्वादिति भावः, वचः, —वचनं यस्य तथाभूतं,
गलितनयनपथसि —क्षरितनेत्रवारी, निवारणंति । —निवारणाय —प्रतिषेधाय, तपोवन-
गमनायहस्य इति भावः, उद्यतं —प्रवृत्तं, कृतोद्यममित्यर्थः, मनः, —चित्तं यस्य
तथाभूतं, वर्षीयसि —अतिस्थविरः [“हृद्गच्छात्” “दिवचन—” (५।३।५७ पा०)
इत्यादिना ईदृग्भुवि “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना हृद्गम्य वर्थादेशः]
बन्धुवर्गे —ज्ञातिसमूहे ।

(११४) नखेति । —नखैः, —कररुदैः, लिखितानि —अङ्कितानि, कृतरेखा-
नीत्यर्थः, मणिकुट्टिमानि —रत्नरचितगृहाभ्यन्तरतलानि येः तथोक्तेषु, अवाञ्छितेषु —
अधीमुखेषु, निश्चसत्सु —निश्वासं त्यजन्तु आयतसिति शेषः, सामन्तेषु —अधो-
निवराजेषु, निराशेषु —हताशेषु । प्रस्थितासु —प्रस्थानमुद्यतासु इत्यर्थः ।

(११५) शोकविल्लवः, —मन्यविल्लवः, प्रक्षरितेति । —प्रक्षरितं —प्रकर्षेण सुतं,
अयनसलिलं —नेत्रजलं यस्य तादृशः । राज्यश्रियः, —तदाख्याया राज्यवर्द्धनं

अथ (११६) सम्भ्रान्तो भ्रात्रा सह स्वयं देवो राज्यवर्द्धनः
तं पर्यपृच्छत्,—“भद्र ! भण भण, किम् अस्मद्व्यसनव्यवसाय-
वर्द्धनवद्वृत्तिः (११७) अवनिपतिमरणमुदितमतिः अधृति-
करम् अपरम् अधिकतरम् इतः समुपनयति विधिः ?” इति । स
कथञ्चमपि अकथयत्,—“देव ! पिशाचानामिव (११८) नीचा-
त्मनां चरितानि छिद्रप्रहारीणि प्रायशो भवन्ति ; यतो यस्मिन्
अहनि अवनिपतिः उपरत इति अभूत् वार्त्ता, तस्मिन्नेव देवो
ग्रहवर्मा दुरात्मना मालवराजेन जीवलोकम् आत्मनः सुकृतेन

भगिन्याः । प्रज्ञाततमः,—अतिपरिचित इत्यर्थः, इतः पूर्वं प्रभाकरवर्द्धनस्यैव
परिचारकत्वमिति भावः । विमुक्ताक्रन्दः,—उच्चैः रुदन्नित्यर्थः । सदसि—
सभायाम् ।

(११६) सम्भ्रान्तः,—सम्भयोद्विग्नः । पर्यपृच्छत्—अन्वयुङ्क्त । अस्मदिति ।—
अस्माकं व्यसनानि—विपदः एव, व्यवसायाः,—वाणिज्यानि, तेषां वर्द्धने—अभ्युन्नति-
करणं, वद्धा—नियन्त्रा, धृतिः,—धैर्यं सन्तोषः वा येन तथाभूतः, अस्मद्विपदवर्द्धनैकपर-
इत्यर्थः ।

(११७) अवनौति ।—अवनिपतेः,—राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य, मरणेन—
मृत्युना, मुदिता—प्रहृष्टा, मतिः,—बुद्धिः यस्य तथाविधः, तस्माद्वै स्वप्रभार्षं प्रकटयितु-
मक्षम इति भावः, विधिः,—देवम्, इतः—अस्मात्, पित्रोः व्यसनादिति भावः,
अधृतिकरम्—असन्तोषकरम्, अधैर्यकरं वा, समुपनयति ?—समुपस्थापयति ? इह-
प्रतिपक्षगतबलवत्त्वात्मगतदुर्बलत्वयोः समुन्मेषात् प्रत्यनौकालङ्घतिः ।

(११८) नीचात्मनां—चुद्रचितसां, दुरात्मनमित्यर्थः, चरितानि—स्वभावाः,
छिद्रप्रहारीणि—छिद्रेषु—रन्ध्रेषु, प्राप्तेषु इति भावः, प्रहरन्ति—आघातयन्तीति
तथाविधानि, अन्यदा प्रहारसाहसाभावात् इत्याकृतम् । अवनिपतिः,—राजा,
प्रभाकरवर्द्धन इत्यर्थः, उपरतः,—मृतः । वार्त्ता—जनश्रुतिः, (“वार्त्ता वृत्तौ जन-
श्रुतौ” इत्यमरः) । ग्रहवर्मा—प्रभाकरवर्द्धनस्य जामाता । जीवलोकं—प्राणिपूर्वं
जगत्, इहलोकमित्यर्थः । आत्मनः,—स्वस्य, मालवराजस्येति यावत्, सुकृतेन—
पुण्येन, येन सुकृतेन स एतावन्तं कालं जीवितोऽस्ति, ग्रहवर्म्मादिनाशनेन तस्य

सह त्याजितः । (११८ः) भर्तृदारिकाऽपि राज्यश्रीः काला-
यसनिगडयुगलचुम्बितचरणा चौराङ्गना इव संयता कान्यकुञ्जे
कारायां निक्षिप्ता । किंवदन्ती च, यथा किल अनायकं
साधनं मत्वा जिष्टज्ञः सुदुर्मतिः एतामपि भुवम् आजिगमि-
षति, इति विज्ञापिते प्रभुः प्रभवति” इति ।

ततश्च तादृशम् (१२०) अनुपेक्षणीयम् असम्भावितम्
आकस्मिकम् अपरं व्यतिकरम् आकर्ण्य, अश्रुतपूर्वत्वात् परि-
भवस्य, परपरिभवासहिष्णुतया च स्वभावस्य, दर्पबहुलतया

तत् सुकृतमपि क्षयं गतं, क्षीणपुष्पस्य तस्य अचिरैषैव भवद्विर्विनङ्गमाणात्वादिति
भावः । त्याजितः,—हापितः, परलोकं प्रापित इत्यर्थः ।

(११८) भर्तृदारिका—राजसुता, (“राजा भट्टारको देवस्तुता भर्तृ-
दारिका” इत्यमरः) । कालिति ।—कालायसनिगडयुगलिन—कृष्णलौहनिर्मित-
शङ्खलाइवेन, चुम्बितौ—वेष्टितौ, चरणौ—पादौ यस्याः तथाभूता, चौराङ्गना
इव—तस्करनारीव, संयता—बद्धा, कान्यकुञ्जे—तदाख्यतद्देशीयप्रधाननगरविशेषे,
कारायां—बन्धनागारे । किंवदन्ती—जनश्रुतिः । अनायकम्—अराजकं, साधनं—
सैन्यं, (“साधनं सतसंस्कारं सैन्यं सिद्धौषधौ गतौ” इति मेदिनी) । जिष्टज्ञः,—
आचक्रामिषुः । एतामपि भुवं—राज्यं, श्रीकण्ठजनपदमित्यर्थः, आजिगमिषति—
आगन्तुमिच्छति । विज्ञापिते—निर्वदिते, मयेति शेषः । प्रभवति—समर्थो भवति,
सीदरप्रिययहवर्म्भविशसनप्रतिशोधने, भर्तृदारिकाया उद्धारं राज्यरक्षणे च यत् कर्त्तव्यं,
तत् कर्तुमर्हति इति भावः ।

(१२०) अनुपेक्षणीयम्—अकर्त्तव्योपेक्षं, नावहेलनीयमित्यर्थः, असम्भावितम्
—अतर्कितम्, आकस्मिकं—सहसा उपस्थितं, व्यतिकरं—व्यसनं, विपद-
मित्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पंसि व्यसन-व्यतिषङ्गयोः” इति मेदिनी) । परिभवस्य—
शत्रुकृतस्य अवमानस्य इत्यर्थः, अश्रुतपूर्वत्वात्—पूर्वं कदाऽपि अश्रुतत्वादित्यर्थः,
[“भूतपूर्वं चरट्” (५।३।५३ पा०) इत्यत्र पूर्वनिपातनिर्देशात् सर्वत्र
ज्ञाने पूर्वशब्दस्य पूर्वनिपातनम् इति ज्ञेयम्] । परेति ।—परात्—शत्रोः
अन्यस्मादा, यः परिभवः,—तिरस्क्रिया, अवमाननमित्यर्थः, (“परिभवः परीभावः
तिरस्क्रिया” इत्यमरः) तस्य असहिष्णुतया—असङ्गशीलतया । दर्पबहुलतया—

च नवयौवनस्य, (१२१) वीरक्षेत्रसम्भवत्वाच्च जन्मनः, कृपा-
भूमिभूतायाश्च स्वसुः स्नेहात्, स तादृशोऽपि बहमूलोऽपि
अत्यन्तगुरुः एकपद एव अस्य ननाश शोकावेगः ; विवेश च
सहसा केशरीव गिरिगुहागृहं गम्भीरं हृदयं भयङ्करः कोपा-
वेगः । (१२२) केशिनिसूदनशङ्काऽऽकुलकालियकुलभङ्गुर-
भूभङ्गतरङ्गिणी श्यामायमाना यमस्वसा इव प्रथीयसि ललाट-

अहङ्कारप्रबलतया, नवयौवनस्य—अचिरीकृततारुण्यस्य, नवयौवनसुलभदर्पवशा
दित्यर्थः ।

(१२१) वीरेति ।—वीराणां—शूराणां, क्षेत्रं—भूमिः, उत्पत्तिस्थानमित्यर्थः;
वीरप्रमखिनो भूमिरिति यावत् ; यद्वा,—वीरस्य—शूरस्य, क्षेत्रं—कलधं, वीरपक्षो-
त्यर्थः, यशोवतीति भावः ; यद्वा,—वीरस्य—प्रभाकरवर्द्धनस्य इत्यर्थः, क्षेत्रं—शरीरं,
पुत्रस्य अङ्गजत्वादिति भावः, (“क्षेत्रं शरीरे केदारं सिद्धस्थान-कलत्रयोः” इति
मेदिनी) तस्मात् सम्भवः,—समुत्पत्तिः यस्य तथाभूतः तस्य भावः तस्मात् । कृपा-
भूमिभूतायाः,—दयाऽर्हाया इत्यर्थः, स्वसुः,—भगिन्याः, राज्यप्रियः इत्यर्थः । बह-
मूलः,—सुदृढ इत्यर्थः । एकपद एव—तत्काले एव, अवगच्छणे एव इत्यर्थः, (“एकपदं
तत्कालं नपुंसकम्” इति मेदिनी) अस्य—राज्यवर्द्धनस्य । ननाश—नाश गतः ।
विवेश—डुट्टौके, आययासासेत्यर्थः । केशरीव—सिंह इव ।

(१२२) केशीति ।—केशी—तन्नासा अश्वाकारः कश्चिदसुरविशेषः, तस्य निसूदनः,
—घातनः, कृष्णः इत्यर्थः, तस्मात् शङ्का—भयं, तेन आकुलं—विह्वलमित्यर्थः,
कालियस्य—तदाख्यस्य नागविशेषस्य, यमुनावसिन इति भावः, कुलं—वंशः, कालियस्य
परिजन इत्यर्थः, तद्वत् भङ्गुराः,—कुटिलाः, आकुञ्चिता इत्यर्थः, ये भूभङ्गाः,—भुविकार-
भेदाः, तेषां तरङ्गाः,—कर्कशः, भूसङ्कोचनेन ललाटे बलिप्रादुर्भावात् तरङ्गवच्चिद-
वत्त्वादिति भावः, सन्ति अस्यामिति तथाभूता ; अन्यत्र,—केशिनिसूदनशङ्काकुलानि
कालियकुलानि यस्यां सा, सा च भङ्गुरा—भङ्गप्रवणा, तटभङ्गशीला इत्यर्थः,
वक्रतासन्निता इत्यर्थो वा, सा चासौ भूभङ्गतरङ्गिणी चेति कर्मधारयः, सुवीः
भङ्गाः इव—तिथ्येक्षात्तानां गीव, तरङ्गाः, इत्युपमितसमासः, ते सन्त्यस्यामिति
भूभङ्गतरङ्गिणी, श्यामायमाना—कृष्णकाया इत्यर्थः, उभयत्रापि समानम् आत्मा-
राधेप्रत्ययवत्त्वात्, यमस्वसा इव—यमुना इव, (“यमुना शमनस्वसा” इत्यमरः)

पष्टे भौषणा भ्रुकुटिः उदभिद्यत । (१२३) दर्पात् परा-
मृशन् नखकिरणसलिलनिर्भरैः समरभारसम्भावनाऽभिषेकमिव
चकार दिङ्नागकुम्भकूटविकटस्य बाहुशिखरकोषस्य वामः
पाणिपल्लवः । (१२४) सङ्गलत्स्वेदसलिलपूरितोदरो निर्मूलं
मालवोन्मूलनाय गृहीतकेश इव दुर्मदश्चोक्तचग्रहोत्कण्ठया

प्रथीयसि—अतिविस्तीर्णे । भौषणा—भयङ्करौ, भ्रुकुटिः,—भ्रुकौटिल्यम्, उद-
भिद्यत—उद्भेदं गता इत्यर्थः, [कर्मकर्तारि प्रयोगः] । उद्विक्तक्रोधानामुदात्ता-
श्रयानां प्राथमिकक्रोधोदयज्ञापकमेतत्, “व्योन्मीव भ्रुकुटिच्छलेन” इत्यादिष्वपि
तथैवार्थसामञ्जसात् इत्याशयः ।

(१२३) दर्पात्—अहङ्कारात्, परामृशन्—मृशन्, नखेति ।—नखानां—कर-
रक्षाणां, किरणा एव—प्रभा एव, सलिलानि—जलानि, तेषां निर्भरैः,—प्रसवणैः,
“उत्सः प्रसवणं वारिप्रवाहो निर्भरो भरः” इत्यमरः) समरेति ।—समरभारः,—
सङ्ग्रामधुरा, तस्य सम्भावनं—यद्गणं, तस्मिन् अभिषेकः,—स्नानं तमिव, दिङ्नागेति ।—
दिङ्नागस्य—ऐरावतस्य, कुम्भ एव—शिरःस्थमांसपिण्ड एव, मत्तकांश्च एवेति यावत्,
“कुम्भौ घटेभमृङ्गांशौ” इत्यमरः) कूटः,—शृङ्गं, तद्वत् विकटः,—भौषणस्तस्य,
बाह्विति ।—बाहुशिखरमेव—भुजशिर एव, स्कन्धदेश एवेत्यर्थः, (“स्कन्धो भुजशिरो-
ऽसोऽस्त्री” इत्यमरः) कोषः,—खड्गपिधानं, सकोषः खड्ग इति भावः तस्य, (“कीयोऽस्त्री
कुङ्गलं खड्गपिधानेऽर्थोऽघद्विययोः” इत्यमरः) पाणिपल्लवः,—करकिसलयः ; वामः
पाणिपल्लवः परामृशन् बाहुशिखरकोषस्य समरभारसम्भावनाऽभिषेकमिव चकार
इत्यन्वयः ।

(१२४) सङ्गलदिति ।—सङ्गलता—निःस्रवता, अतिक्रोधोदयादिति भावः,
स्वेदसलिलेन—घर्मोदकेन, पूरितं—भरितम्, उदरं—तलभागः यस्य तथोक्तः,
निर्मूलं—निःशेषं यथा तथेत्यर्थः, मालवेति ।—मालवस्य—तद्देशाधिपस्येत्यर्थः,
उन्मूलनाय—विनाशाय, गृहीतकेश इव—केशाः गृहीताः यस्य स इव, [निष्ठायाः
बहुत्रोद्गो पूर्वनिपातः] केशेषु गृहीत इव इत्यर्थः, श्रिया इति शेषः, तूर्णं मालवः
शिष्यताम् इति त्वरयितुमिति भावः, दुर्मदं इति ।—दुर्मदया—मदोद्धतया, श्रिया—
राजलक्ष्म्या, यः कचयद्,—मां विहाय क्व यास्यसि ? इति कृत्वा केशाकर्षणं, तेन या
उत्कण्ठा—उत्कलिका, उद्भेग इत्यर्थः तया इव ; यद्वा,—दुर्मदायाः,—मदोद्धतायाः,
गर्वात्माया इत्यर्थः, श्रियाः,—मालवराजलक्ष्म्या इत्यर्थः, कचयद्,—दण्डदानार्थम्

इव च कम्पमानः पुनरपि समुत्सर्प भौषणं कृपाणं पाणिः
अपरः । (१२५) शस्त्रग्रहणमुदितराजलक्ष्मीक्रियमाणदिष्ट-
वृद्धिविधुतसिन्दूरधूलिः इव कपिलः कपोलयोः अदृश्यत
रोषरागः । (१२६) समासत्रसकलमहोपालचूडामणिचक्रा-
क्रमणजाताहङ्कार इव च समारोह वामम् ऊरुदण्डम्
उत्तानितः चरणौ दक्षिणः । (१२७) निष्ठुराङ्गकषणनिष्ठुरात-

आत्माधौनीकरणार्थं केशाकर्षणं, तस्मै उत्कण्ठा - उद्वेग इत्यर्थः तथैव, स्त्रियाः
केशाकर्षणस्य विगर्हिततया तत् कर्तुमुद्यतस्य कम्पोऽजनीति वेदितव्यम् ; यदा.—
कामिनीकचग्रहणं प्रति उत्कण्ठावान् कन्दर्पवशश्च स्त्रिद्राङ्गः कम्पने इति लोके
दृश्यते । समुत्सर्प - उपजगाम, गच्छीतुम् इति शेषः । कृपाणं - खड्गम् । अपरः,—
दक्षिणः । क्रोधस्थायिनः रौद्रस्य तदनुभावस्य खेटीद्रमस्य मात्तिकाधिकारत्वसम्भावनया
शङ्कारानुकूलतोक्तेः परिपथिरसाङ्गपरिग्रहणं रसदोषः, “रौद्रस्तु हास्यशङ्कारभयानक-
रसरपि” इत्यालङ्कारिकानुशासनात् इति ज्ञेयम् ।

(१२५) शस्त्रेति ।—शस्त्रस्य—अस्त्रेः इत्यर्थः, प्राक् त्यक्तस्य इति भावः,
[“सर्वधातुभ्यः ण्” (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति ण्] ग्रहणेन—धारणेन,
मुदिता—वृष्टा, स्वस्य नाथवत्त्वाशया इति भावः, या राजलक्ष्मीः,—राजश्रीः, प्रियसी
इति भावः तया क्रियमाणा—विधीयमाना, या दिष्टवृद्धिः,—आनन्दोत्सवः, तया
विधुता—विचिता, सहर्षं न्यस्ता इत्यर्थः, या सिन्दूरधूलिः,—नागसम्भवपरागः,
स्वनामप्रसिद्धः सीसकोटूतरक्तवर्णचूर्णविशेष इति यावत्, (“सिन्दूरं नागसम्भवम्”
इत्यमरः) सा इव, कपिलः,—पाटलः, रोषरागः,—कीपजनितशीणिमा ।

(१२६) समासत्रेति ।—समासत्राणां—समुपस्थितानां, सकलानां—सर्वेषां,
महोपालानां—राज्ञां, चूडामणयः,—शरीरभूषणानि, तेषां चक्रेण—समूहेन, आक्रमणं
—ग्रहणं, प्रणिपातावसरे इति भावः, तेन जातः,—उत्पन्नः, यः अहङ्कारः,—गर्वः
स इव, मूर्तिमानहङ्कार इत्यर्थः, उत्तानितः,—उत्तोलित इत्यर्थः, दक्षिणः,
—अपसव्यः, चरणः,—पादः, वामं—सव्यम्, ऊरुदण्डम्—ऊरुः,—सक्थि, दण्डः
इव—यष्टिरिव तं, समारोह—आचक्राम, आश्रितवान् इत्यर्थः, वामरीरौ दक्षिणं
चरणमवस्थाय आसाधकं राज्यवर्द्धन इति भावः । शत्रुनिर्जये निःसंशयत्वस्थापिका
वीरत्वव्यञ्जिका च महासत्त्वपुरुषसाधारणी प्रौढासनमुद्रेयम् ।

(१२७) निष्ठुरेति ।—निष्ठुरं—वृद्धं मथा तथा, अङ्गुष्ठस्य—पादाङ्गुष्ठस्येत्यर्थः,

धूमलेखा निर्बीरोर्बीकरणाय विमुक्तशिख इव लिलेख मणि-
कुट्टिमम् इतरः पादपद्मः । (१२८) दर्पस्फुटितसरसव्रणो-
च्छलितरुधिरच्छटाऽवसेकैः शोकविषप्रसृतं प्रबोधयन् इव परा-
क्रमम् अनुजमवादीत्,—“आयुषन् ! इदं राजकुलम्, अमी
बान्धवाः, परिजनोऽयम्, इयं (१२८) भूमिः, भूपतिभुजपरिघ-
पालिताश्च एताः प्रजाः ; गतोऽहमद्यैव मालवराजकुल-

कषण—घर्षणं, भूमौ इति भावः, तेन हेतुना निष्ठाता—निक्षिप्ता, उद्धता इति यावत्,
धूमलेखा—धूमराजिः, रजोनिकर इति भावः येन तथाभूतः, निर्बीरोर्बीकरणाय—
प्रायवौ निर्बीरा कर्तुमित्यर्थः, विमुक्तशिखः,—विमुक्ता—विच्छेष्टा, शिखा—ज्वाला येन
तथाक्तः, धीराः किल राघवे केशसंयमनं श्रवोः आपरिभवतिरस्कारं न कुर्वन्ति इति
भावः, इतरः,—वाम इत्यर्थः, पादपद्मः,—चरणकमलम् ; तथा तेजोवत्तया
अग्निरूप इति भावः, [“वा प्सि पद्मन्” इत्यमरानुशासनात् पद्मशब्दोऽव पुल्लिङ्गः
प्रयुक्तः । कोऽकारसम्प्रतीतिः पुल्लिङ्गः पद्मशब्दः कवीन्द्रैः न कापि प्रयुक्तः, कविसमय-
प्रसिद्धलिङ्गपरित्यागेन केनाप्यप्रयुक्तलिङ्गप्रयोगेण च दांपः अप्रयुक्तत्वरूपः अस्ति
इत्यवधेयम्] मणिकुट्टिमं—मणिखचितगृहतलं, लिलेख—सञ्जघर्ष ।

(१२८) दर्पति ।—दर्पण—क्रोधवगजनितेन संरम्भेण इति भावः, स्फुटितेभ्यः,
—स्फुटनं प्राप्तेभ्यः, विदोर्णभ्यः इत्यर्थः, अत एव सरसेभ्यः,—आर्द्रेभ्यः, व्रणभ्यः,—
व्रतेभ्यः ; भूतपूर्वसङ्ग्रामे प्रातवारप्राहितशस्त्राघातजनितेभ्य इति भावः, उच्छलितानां
—वंगेन निर्गलितानां, रुधिराणां—रक्तानां, छटाभिः,—धाराभिः, ये अवसेकाः,—
अभिषेकाः तैः, शोकेति ।—शोकः,—गन्धः एव, विषं—गरुडं, तेन प्रसृतः,—
प्राच्छन्न इत्यर्थः, विमाहं गतः इति यावत् तं, पराक्रमं—शौर्यमित्यर्थः, प्रबोधय-
न्निव—जागरयन्निव, रुधिरसलिलसंचनैः अपनौतमाहं कुर्वन्निव इत्यर्थः ; शोक-
विषेण विगतसंज्ञस्येव पराक्रमस्य प्रत्युज्जीवनायं शोषितच्छटाभिरभिषेकः पराक्रमस्यो-
परि अकारोति भावः, दृश्यते हि विषाविमुग्धस्य उपरि सलिलेन सेचनमिति,
अनुजं—हर्षमित्यर्थः । शोकं विषत्वारीपेण रुधिरच्छटायामवसेकत्वारीपात् परम्परितं
रूपकमलङ्कारः, प्रबोधयन्निवेति क्रियोन्नेत्या सङ्कीर्त्यते ।

(१२९) भूमिः,—देशः, राज्यमित्यर्थः । भूपतीति ।—भूपतेः,—राज्ञः,
पितुरिति भावः, भुजः,—बाहुर्वेव, परिघः,—लौहमुद्गरविशेषः, तेन पालिताः,—
रक्षिताः, प्रजाः, प्रकृतिपुद्गा इत्यर्थः, स्थिता इति शेषः ; राजकुलादिकमेतत् सर्वं

प्रलयाय । (१३०) इदमेव तावत् वल्कलग्रहणम्, इदमेव तपः,
शोकापगमोपायश्च अयमिव, यत् अत्यन्ताविनीतारिनिग्रहः ।
(१३१) सोऽयं कुरङ्गकैः कचग्रहः केशरिणः, भेकैः करपातः
कालसर्पस्य, वत्सकैः वन्दिग्रहो व्याघ्रस्य, अलगर्दैः गलग्रहो
गरुडस्य, दारुभिः दाहादेशो दहनस्य, तिमिरैः तिरस्कारो रवेः,
यो मालवैः परिभवः पुष्पभूतिवंशस्य । (१३२) अन्तरितः तापो

तत्रैव अधिकारी मुखापेक्षितया स्थितं, त्वमिदानीमेतत् शत्रुभ्यो रक्षयित्वा यथायथं
राजधर्ममनुवर्त्तयस्व इति भावः । मालवेति ।—मालवराजानां—मालवाधिपात्रां,
कुलस्य—वशस्य, प्रलयाय—अत्ययाय, विनाशाय इत्यर्थः ।

(१३०) इदमेव—अरिनिग्रहणमेवेत्यर्थः, वल्कलग्रहणं—वृक्षतृक्षपरिधानं,
साहस्रव्रतविशेष इत्यर्थः । तपः,—तपश्चरणम् । शोकापगमोपायः,—शोकविनाश-
साधनम् । अत्यन्तेति ।—अत्यन्तम्—अत्यधिकम्, अविनीतस्य—दुर्विनीतस्य, उद्धतस्य
इत्यर्थः, अरेः,—शत्रोः, निग्रहः,—व्यापादनम्, अरिनिग्रहणमेवास्माकं विधिबोधितं
मुख्यं व्रतं विनोदोपायभूतञ्च इति भावः ।

(१३१) साऽयं—मालवकृतपरिभव इत्यर्थः, कुरङ्गकैः,—क्षुद्रमृगैः, केशरिणः,
—सिंहस्य, कचग्रहः,—केशकर्षणरूपम् एवेति रूपकालङ्कारः, एवमुत्तरम् । भेकैः,
—दुर्दुरैः, करपातः,—हस्तक्षेपः, करतलप्रहार इत्यर्थः, कालसर्पस्य—कृष्णसर्पाख्यस्य
सर्पामारकविषधरविशेषस्य, शिरसि इति शेषः । “करपातश्चपेटाघातः” इति
केचित् । वत्सकैः,—गोशिशुभिः, व्याघ्रस्य—शार्दूलस्य, वन्दिग्रहः,—काराबद्धरूपः
तया नयनमित्यर्थः । अलगर्दैः,—जलव्यालैः, जलसर्पेरित्यर्थः, विषशृङ्गेरिति भावः,
(“अलगर्हो जलव्यालः” इत्यमरः) गलग्रहः,—गर्ल ग्रहणं, कण्ठवेष्टनमित्यर्थः ।
दारुभिः,—काष्ठैः, अपिदाहोरिति भावः, दहनस्य—अग्नेः, स्वभक्षकस्य इति भावः,
दाहादेशः,—दाहस्य आज्ञादानम् । तिमिरैः,—अन्धकारैः, रवेः,—सूर्यस्य,
तिमिररिरिति भावः, तिरस्कारः,—निर्भर्त्सनम्, आच्छादनमिति भावः ।
मालवैः,—मालववंशीयैः राजभिरित्यर्थः, परिभवः,—तिरस्कारः, अवमानन-
मित्यर्थः । इहैकस्य पुष्पभूतिवंशस्य मालवैः परिभवे बहुष्वेवोपमानभूतेषु तादात्म्या-
रूपेण मालारूपकालङ्कृतिः इति ज्ञेयम् ।

(१३२) अन्तरितः,—व्यवहितः, आच्छादित इत्यर्थः, तापो,—श्रीकृ

मे महीयसा मन्युना । तिष्ठन्तु सर्वे एव राजानः करिणश्च
त्वया एव सार्द्धम् । अयमेको (१३३) भण्डिः अयुतमात्रेण
तुरङ्गमाणाम् अनुयातु माम्” (१३४) इत्यभिधाय च अनन्तर-
मेव प्रयाणपटहम् आदिदेश ।

(१३५) तच्च तथा समादिशन्तम् आकर्ष्य जामिजामाद-
वृत्तान्तविज्ञानप्रकोपाधानद्वयमाने मनसि (१३६) निवर्त्तना-
देशेन दूरप्ररुढप्रणयपीड इव प्रोवाच देवो हर्षः,—“कमिव

व्वलनम् । महीयसा—अतिमहता, मन्युना—क्रोधेन । तिष्ठन्तु, अवैवेति शेषः ।
राजानः,—अस्मदीयसामन्तवृषाः । करिणः,—गजाः । सार्द्धम्—सह, विपचैः चत्
रजधानी आक्रान्ता भवेत्, तदा तद्रक्षणायेत्याशयः ।

(१३३) भण्डिः,—राज्यवर्द्धनस्य मातुलपुत्रः । अयुतमात्रेण—दशमहस्र-
सङ्ख्यामात्रेण, सहति शेषः, तुरङ्गमाणाम्—अश्वानां, दशमहस्राश्चारीहसैन्यसमेतो
भण्डिरित्यर्थः । अनुयातु—अनुसरतु, शक्तिमतां परिहृद्धानां सेनायाः परिच्छदस्वरूप-
तयैष नियोगः, न साहाय्यायेति निगृह्याशयः ।

(१३४) इवि—इत्यम्, अभिधाय—आख्याय, चकारोऽत विनियोगे, परव
स्वस्वत्वत्वात् इति सङ्केपः । प्रयाणपटहम्—युद्धार्थं यावामूचकं वाद्यविशेषम् ।

(१३५) तं—राज्यवर्द्धनं, तथा—पूर्वोक्तप्रकारं, सराजकहिरदादिसङ्घ-
समेतस्य हर्षस्य तवैवावस्थानमित्यर्थः, समादिशन्तम्—आज्ञापयन्तम् । जामीति ।—
जामिः,—स्वसा, भगिनीत्यर्थः, (“जामिः स्वसृ-कुलस्त्रियोः” इत्यमरः) जामाता—
तत्पतिः, [जायां माति इति विग्रहे, “नम्रनेष्टु—” (उ० २ पा० ८६ सू०) इत्यादिना
लृच्] अतिप्रिय इत्यर्थः, तच्च कन्यकापतिसम्बन्धाभावात् तयोः ; यदा,—जामिः,—
भगिनी, तस्याः जामाता—धवः, पतिरित्यर्थः, भगिनीपतिरिति यावत्, (“जामाता
दुहितुः पत्न्यौ सूर्यावर्त्तं धवे पुमान्” इति मेदिनी) तस्य वृत्तान्तस्य—कारावासीपरमरूप-
वालायाः, विज्ञानेन—अवगत्या, यः प्रकोपः,—प्रबलक्रोधः, तस्य आधानेन—
आवेगेन, द्वयमानं—सन्तप्यमानं तस्मिन् । मनसि—चित्ते, चित्तस्य तादृशवस्थाया-
मित्यर्थः ।

(१३६) निवर्त्तनादेशेन—निवर्त्तनम्—अनुगमननिवृत्तिः, तस्य आदेशेन—
आज्ञया, दूरेति ।—दूरम्—अत्यन्तं यथा तथा, प्ररुढा—जाता, प्रणयपीडा—

दोषं पश्यति आर्थो मम अनुगमनेन ? (१३७) यदि बाल इति,—नितरां तर्हि न त्याज्योऽस्मि । (१३८) रक्षणीय इति,—भवद्भुजपञ्जरं रक्षास्थानम् । (१३९) अशक्त इति,—क्व परीक्षितोऽस्मि ? संवर्द्धनीय इति,—वियोगः तनूकरोति । (१४०) अक्षेशसह इति,—स्त्रीपक्षे निक्षिप्तोऽस्मि । सुखम् अनुभवतु इति,—त्वया एव सह तत् प्रयाति । महान् अध्वनः

प्रायानाभङ्गः, अभिमानजदुःखमित्यर्थः यस्य तथाभूतः, सोदरैकशरणस्य आत्मनः सादृशशोकासंतादशायां भातुस्तथाविधौ दासीन्वसृचकादेश्यवणात् कृतात्यधिकाभिमान इव इत्यर्थः ।

(१३७) यदि बालः,—शिशुः, इति—इति धिया इत्यर्थः, अनुगमने निवर्त्तयति आर्थ इति शेषः, तर्हि—तदा, मम बालत्वे सति इति भावः, नितराम्—अतिशयेन, कथमपीति भावः, न त्याज्योऽस्मि—हातव्योऽस्मि, भवता इति शेषः, बालकं मां परित्यज्य पितृस्थानीयेन भवता कुत्रापि न गन्तव्यमिति भावः, सहैव नेतव्योऽहम् इति फलितम् ।

(१३८) रक्षणीयः,—पालनीयः, इति—इति धिया, चेदिति शेषः, तदपि न यत्कव्यमिति भावः, यतः भवदिति ।—भवतः,—तव, भुजपञ्जरं—बाहुपिञ्जरं, पञ्जरमध्ये अवस्थितस्य विपक्षेरेभावादिति भावः, रक्षास्थानं—शरणास्पदं, भवद्भुजपञ्जरे निर्भयं स्थितिरस्य मम औचित्यमिति भावः, त्वयि गते कीं मां रक्षिष्यति ? अतः त्वया सहैव मे गन्तव्यमिति निष्कर्षः ।

(१३९) अशक्तः,—अक्षमः, इति धियेति चेत् ? तवीक्षरं,—क्व—कुत्र, विषये इति शेषः, परीक्षितोऽस्मि—समर्थो वा असमर्थो वा इति निरूपितोऽस्मि, भवतेति शेषः, न कुत्रापि विषये अशक्तोऽहमिति परीक्षितवान् आर्थ इति भावः । संवर्द्धनीयः,—पोषणीयः, देहस्य पुष्टिः सम्पादनौघा इत्यर्थः, इति, धियेति चेत्, वियोगः,—भवद्विच्छेद इत्यर्थः, तनूकरोति—कृशीकरोति, निरुत्साहं करोति वा, सामिति शेषः, त्वद्विद्योगात् जीवमसंशये कुतो वर्द्धनमिति भावः ।

(१४०) अक्षेशसहः,—न केशं सीदुं शक्यः, इति—धियेति चेत् ? तवीक्षरं,—स्त्रीपक्षे—नारीस्थाने, निक्षिप्तोऽस्मि—पातितोऽस्मि, क्लेशसहतया नारीरूपत्वेनाहं भवता परिगणितोऽस्मीति भावः । सुखम्—आनन्दम्, अनुभवतु—सुङ्क्षाम्, इति

क्लेश इति,—विरहोऽविषह्यतरः । (१४१) कलत्रं रक्षतु
इति,—श्रीस्ते निस्त्रिंशेऽधिवसति । पृष्ठतः तिष्ठतु इति,—
तिष्ठति एव प्रतापः । (१४२) राजकम् अनधिष्ठितमिति,—
तत् सुवङ्गम् आर्यगुणैः । न बाह्यः सहायो महत इति,—
व्यतिरिक्तमिव मां गणयति । प्रलघुपरिकरः प्रयामि इति,—

धितेति चेत् ? तद्वीतरं,—तत्—सुखं, त्वयि गते नाहं सुखेन स्थास्यामि,
मद्गुःखजननायैव तव गमनप्रवृत्तिरिति भावः । अश्वनः,—पशुः । विरहः,—तव
विच्छेदः, अविषह्यतरः—अतिशयेन मोदुमशक्य इत्यर्थः, त्वद्वियोगकेशात् अश्व-
पथ्येऽनकेशः अतीव सुवह इति भावः ।

(१४१) कलत्रं—स्त्रियं, स्त्रीलोकमियर्थः । श्रीः,—लक्ष्मीः, स्त्रीति भावः,
निस्त्रिंशे—असौ, [अधिपूर्वकात् वसतेरधिकरणस्य कर्मत्वानुशासनात् “निस्त्रिंशे”
इत्यस्य कर्मत्वापत्तिः, अत्र तदुक्तत्वात् व्याकरणलक्षणस्त्रीनत्वेन च्युत-
भंस्कारत्वरूपः दीर्घः विज्ञेयः] अधिवसति—तिष्ठति, तव खड्गवर्त्मनेव तत् सुरचितं
भवति, न तव मम किमपि उपयोगित्वं सामर्थ्यं वा इति भावः । पृष्ठतः,—पृष्ठशत-
निवारणायेति भावः । प्रतापः,—कोषदण्डजं तेजः, अरातिपरिभाविशक्त्युत्कर्षो वा,
लवेति शेषः, येन पृष्ठशतवः दूरात् निरस्यन्ते इति भावः, तवापि न मे काऽपि
आवश्यकता इति फलितम् ।

(१४२) राजकं—राजन्यवर्गः, अनधिष्ठितम्—अनाश्रितम्, अनायकमिति
षावत्, त्वया मदनुगामिना इति शेषः, अन्यसाश्रयिष्यतीति भावः, इति विचार्यते
चेत् ? तद्वीतरं,—तत्—राजकम्, आर्यगुणैः,—आर्यस्य—भवत इत्यर्थः, गुणाः,
—श्रीश्रेयदाक्षिण्यादयः तैः, सुवङ्गं—सुसंयतम्, अतिशयेन अधीनीकृतमिति यावत्,
कुटानुरागरूपः भुग्प्रतापशृङ्खलासयतानां परिस्त्रलनाशङ्काऽपि न वर्त्तते इत्याशयः ।
महतः,—महानुभावस्य, बाह्यः,—वह्निः स्थितः, स्वेतर इत्यर्थः, सहायः,—सह-
कारीत्यर्थः, न, उपयुज्यते इति शेषः, स्वेनैव सर्वार्थसाधनादिति भावः, इति—
इत्यवष्टम्बते चेत् ? तद्वीतरं—व्यतिरिक्तमिव—भिन्नमिव, अनास्मीयमिवेत्यर्थः,
मां गणयति—विचारयति, आर्य इति शेषः, नाहम् आर्याङ्गम्, तवैवाश्रित इति
भावः । प्रलघुपरिकरः,—स्वल्पपरिच्छेदः, अल्पपरिजन इति यावत्, आङ्ग्वरा-
त्पक्षि गमनविलम्बादिति भावः, प्रयामि—गच्छामि, इत्यादिषु च १

पादरजसि कोऽतिभारः ? (१४३) द्वयोः गमनम् असा-
म्प्रतमिति,—साम् अनुगृहाण गमनाज्ञया । कातरो भ्राष्ट-
स्नेह इति,—सदृशो दोषः । (१४४) का इयम् आत्मभरिता
भुजस्य ते, यत् एकाकी क्षीरोदफेनपटलपाण्डुरम् अमृत-
मिव यशः पिपासति ? (१४५) अवञ्चितपूर्वोऽस्मि प्रसादेषु ।

ततोत्तरं,—पादरजसि—चरणधूलौ, तत्सदृशं मयि इति भावः, अतिभारः,—
गुरुत्वबोध इति यावत्, पादसंसक्तं रजः यथा नातिभारभूतं भवति, तद्वत् अहमपि
ज्ञातव्यः लयेति भावः ।

(१४३) द्वयोः,—उभयोः, आवीरिति भावः । असाम्प्रतम्—अयुक्तं,
नगरस्य रक्षित्रभावादिति भावः । अनुगृहाण—अनुकम्पस्व, मामेव गमनाय
अनुमन्यस्व, त्वमिहैव तिष्ठ इति समुदितवाक्यार्थः । उत्तरमिदम् आत्मन एव
प्राथमिकाभिधानपार्थनरूपमित्यवधातव्यम् । एतेन सिंहासनादिरक्षा भवत्प्रापेन
सुसाध्या, तेन हि विपक्षनिग्रहः समैवानायाससाध्यः इति व्यज्यते । कातरः,—भीतः,
विपदाशङ्कया आकुल इत्यर्थः, विपक्षकुले रणक्षेत्रे त्वां नेतुं विभ्रमि इति चेत् इति
भावः, सदृशः,—तुल्यसम्बन्धवतः क्षीरोदहयस्य इत्यर्थः, भावाभावयोः उभयत्र
समानमुखदुःखदायकत्वात् इति भावः ; यशः,—सदृशः,—तुल्यः, दोषः,—दूषणम्,
अनिष्टशङ्का इत्यर्थः, मयि भातरि स्नेहात् तव यादृशी दोषाशङ्का, त्वयि भातव्यपि
सदृजभक्तिभावात् ममापि तादृशी एव अनिष्टाशङ्का इति भावः ।

(१४४) [“का इयम्” इत्यत्र “का चैयम्” इति पाठान्तरम्] । आत्मभरिता
—स्वार्थेकपरतेति भावः । [“फलेयद्विरात्मभरित” (२।३।२६ पा०) इत्यात्मनो
मुमागमः भुज इन् निपात्यते] क्षीरोदिति । —क्षीरोदस्य —क्षीरसागरस्य, फेनपटल—
फेनराशिः, तद्वत् पाण्डुरं—शुभं, यशः—कीर्तिः, श्रद्धाशजनितमिति भावः,
एकाकी—एक एव, पिपासति ?—पातुमिच्छति ? अनुजीविजनं वञ्चित्वैव
एकाकी एवाहं तादृशयशःपीयूषं पास्यामि इति पिपासुता तव भुजस्य अतीव
स्वार्थपरता, इत्यष्टौ ! ईदृशी स्वार्थपरता तु नोचिता इति भावः ।

(१४५) भवत्वेकाकिन एव पिपासुता, तत्र की दोषः ? इत्यत्राह,
अवञ्चितेति । —प्रसादेषु —अनुग्रहेषु, अवञ्चितपूर्वः,—अप्रतारितपूर्वः, प्राक् त्वया
कदाऽपि न प्रतारित इत्यर्थः, इतः पूर्वं सदैव तव प्रसादमुपभुज्य कृतार्थः, भवम्,
इदानीमपि तदधिकारात् मा वञ्चितस्तु इति भावः ।

तत् प्रसीदतु आर्यः, नयतु मामपि” इत्यभिधाय क्षितितल-
विनिहितमौलिः पादयोः अपतत् ।

(१४६) तम् उत्याप्य पुनः अग्रजो जगाद,—“तात !
किमेवम् अतिमहारभपरिग्रहत्वेन गरिमाणम् आरोप्यते बलात्
अतिलघीयानपि अहितः ? (१४७) हरिणार्धम् अतिक्लेपणः
सिंहसम्भारः । दृष्टानाम् उपरि कति कवचयन्ति आशुश-
क्षण्यः ? अपि च तव (१४८) अष्टादशद्वीपाष्टमङ्गलक-
मालिनी मेदिनी अस्ति एव विक्रमस्य विषयः । न हि कुल-

(१४६) त—हर्षम्, उत्याप्य—उत्तोल्य । अग्रजः—न्येष्टः, राज्यवर्द्धने
इत्यर्थः । तात !—वत्स ! अतीति ।—अतिमहान्—भूयान् इत्यर्थः, भारभ, —
उद्योगः, तस्य परिग्रहणम्—आयग्रणं तेन, अतिलघीयानपि—अतिचुद्रीडपि,
अहितः,—शत्रुः, बलात्—बलमाश्रित्य, निरर्थकमिति भावः, गरिमाणं—गौरवम्,
आरोप्यते—नीयते, त्वयेति शेषः, महारभ्येण लघुसत्त्वे सट्टप्रतिभटता समा-
रोपिता भवेत् इति निगूढाशयः ।

(१४७) हरिणार्धे—स्रग्बधार्धमित्यर्थः, सिंहसम्भारः,—सिंहस्य—सृगेन्द्रस्य,
सम्भारः,—विशिष्टप्रयास इत्यर्थः, अतिक्लेपणः,—अतिलज्जाकरः, क्षुद्रहरिणवधार्धे
सिंहस्य सायासक्रमबन्धः यथा लज्जाजनकः निष्प्रयोजनश्च, तथा अतिलघुमालव-
विनाशाय उभयोरेव गमनमतीव लज्जाकरं निष्प्रयोजनञ्चेति निष्कर्षः । कति—किय-
न्मनाः, [“किमः—” (५।२।४१ पा०) इत्यादिना सङ्ख्यापरिमाणार्थे उतिप्रत्ययः]
आशुशक्षण्यः,—अग्रयः, (“अग्निर्वैजानरो वज्रिः... । ...शिखावानाशुशक्षणिः ॥”
इत्यमर) कवचयन्ति—सद्रङ्गलि, दृष्टदाह्वयार्थे कवचावतशरीराः सन्तः सञ्ज्ञिता
भवन्तीत्यर्थः, स्फुलिङ्गमावसंग्रोगेनेव दृष्टानि अवलीलया अनलेन भस्मावशेषाणि क्रियन्ते,
अतः दृष्टवत्तुमालवविनाशाय विपुलायोजनं दीप्ततेजससे गमनञ्च निरर्थकमेवेति भावः ।

(१४८) अष्टादशेति ।—अष्टादशद्वीपान्येव : अष्टमङ्गलकानि—कङ्कणानि,
श्रीपां माङ्गल्यालङ्कारः कङ्कणम् इति भावः, तेषां माला—श्रेणिः विद्यतेऽस्याः
तथाभूता, वशा,—अष्टादशद्वीपानि, “लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मण्यौ गौर्दुता-
शनः । हरिण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥” इत्युक्तानि अष्टमङ्गलकानि च,
तेषां माला विद्यते अस्याः तादृशी । विषयः,—स्थानम्, अष्टादशद्वीपः अष्टमङ्गल-

शैलनिवहवाहिनो वायवः सन्नह्यन्ति अतितरले तूलराशौ ।
 (१४८) न सुमेरुवप्रणयप्रगल्भा वा दिक्करिणः परि-
 णमन्ति अणीयसि वल्मीके । (१५०) ग्रहीथसि सकलपृथ्वी-
 पतिप्रलयोत्पातमहाधूमकेतुं मात्स्याता इव चारुचामीकर-
 पत्रलताऽलङ्काराङ्कायं कार्मुकं ककुभां विजये । मम तु

समन्विता मेदिन्यपि त्वया जितुं समर्था, अतः अतितुच्छमालवजये तव प्रयाणं स्वय-
 मर्कशं सागरं तर्तुं समर्थस्य गोपदीत्तरणाय तरणीमङ्गह इव प्रतिभाति इति भावः ।
 कुतति ।—कुलशैलानां—महेन्द्रादीनां प्रागुक्तानां समानां कुलपञ्चतानां, निवहान्—
 समूहान्, सप्त इति यावत्, वहति—प्रापयन्ति, स्थानात् स्थानान्तरं नेतुं प्रभवन्तीत्यर्थः
 ये तथाभूताः । अतितरले—अतिचपले, अतिलघो इत्यर्थः । सन्नह्यन्ति—कवचयन्ति, कवचं न
 स्वदेहं सम्बध्नीत्यर्थः, पराक्रम प्रदर्शयन्तीति भावः, तूलराशिवत् निःसारमालवान्मूलनाथ
 कुलाचलवद्दृढसत्त्ववृषवर्कान्मूलनसमर्थस्य तव गमनं निःप्रयोजनमेव इति निष्कर्षः ।

(१४८) सुमेर्विति ।—सुमेरीः,—काञ्चनाद्रेः, वप्रेषु—तटेषु, (“वप्रप्ताते
 पुमानस्त्रौ रेणौ चैवं चये तटे” इति मेदिनी) यः प्रणयः,—समासक्तिः, तव वप्र-
 क्रोडायामिति भावः, तेन प्रगल्भाः,—घृष्टाः, दन्तलिता इति भावः, दिक्करिणः,—
 दिग्गजाः, अणीयसि—अतिक्षुद्रे, वल्मीके—“ऊयोद्विजि” इति वज्रभाषया प्रसिद्धं वल्मी-
 काख्यकौटनिर्मितं अतितुच्छं सृत्पिण्डे इत्यर्थः, न परिणमन्ति—न तित्यग्भावेन दन्तप्रहार-
 कारिणी भवन्तीत्यर्थः, (“तित्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः” इति कीपात्) तव
 न वप्रक्रोडामाचरन्तीति भावः, सुमेरुतटभञ्जनसमर्थस्य दिग्गजस्य वल्मीकस्तुपान्मूलन-
 प्रयास इव अवलोलया महाशूरराजन्यमहविनाशनसमर्थस्य ते प्रलवमालवविनाशाय
 गमनेच्छा न साधीयसी इति निष्कर्षः ।

(१५०) मात्स्याता इव—युवनाश्वतनयप्रवीरचक्रवर्त्तिवृषविशेष इव, सकलेति ।
 —सकलानां—सर्वेषां, पृथ्वीपतीनां—भूपालानां, प्रलये—संहारे, यः उत्पातः,—
 उपद्रवव्यञ्जक इति यावत्, महान्—दारुण इत्यर्थः, धूमकेतुः,—उपग्रहविशेषः
 तं, तद्भिभमिति भावः, चार्विति ।—चारुभिः,—मनोज्ञैः, चामीकरपत्रलता-
 ऽलङ्कारैः,—सौवर्णपत्रभङ्गिरचितमूषाभिः, अङ्कः,—चित्रं यस्य तादृशः, कायः,—
 अवयवो यस्य तथाभूतं, कार्मुकं—घतः, ककुभां—दिशां, विजये—विजयाश्रम्
 इत्यर्थः, ग्रहीथसि इत्यन्वयः, दिग्विजयायैव तव प्रयाणमुचितं, न तु क्षुद्रशु-
 विजयायैति भावः । किद्यदनन्तरमेव विजयलक्ष्मीधूकरपद्मप्रयाणं भवतैव सम्पादः

(१५१) दुर्निवारायाम् अस्यां विपक्षक्षपणक्षुधि क्षुभितायां क्षम्यताम् अयम् एकाकिनः कोपकवल एकः । तिष्ठतु भवान् इत्यभिधाय च तस्मिन् एव वासरे तिर्जगाम अभ्यमितम् ।

अथ (१५२) तथा गते भ्रातरि, उपरते च पितरि, प्रोषितजीविते च भगिनीपतौ, नृतायाश्च मातरि, संयतायाश्च स्वसरि, स्वयूथभ्रष्ट इव वन्यः करी देवो हर्षः कथङ्कथमपि एकाकी कालं तम् अनैषीत् । (१५३) अतिक्रान्तेषु बहुषु वासरेषु कदाचित् तथैव भ्रातृगमनदुःखासिकया दत्तप्रजागरः

नीयम् इति राज्यवर्द्धनवाक्याशयः । सन्दर्भस्मिन् हरिणात्यर्थं सिंहसम्भारादीनाम् अप्रसूतानां समुपन्यस्तानां प्रसूते गमननिषेधरूपेण एव कार्यं पश्यवमानात् निमित्तकार्य-
व्यञ्जकमत्कृतिनिचयाऽप्रसूतप्रशमाऽलङ्कृतिः साभ्यानिर्वैत्युपमया सङ्कीर्णैत्यवगन्तव्यम् ।

(१५१) दुर्निवारयां—कथमपि निवारयितुमशक्यायां, क्षुभितायाम्—उद्दीप्तायां, विपक्षक्षपणक्षुधि—शत्रुविवर्धनरूपाया क्षयायाम्, एकाकिनः,—अद्वितीयस्य, सम इति शब्दः, एकः,—एकमात्रः, कोपकवलः,—क्रोधघासः, क्षम्यतां—सह्यताम्, एकमात्रः समैव कोपकवलविषयीं सालवकुलपांसनीं भवतु, न तव गमनसम्यवश्यकम् आकलशामि इति भावः । वासरे—दिवसे । अभ्यमितम्—अभिगन्तुं, शत्रुं प्रति इत्यर्थः । [“लक्षणनाभिप्रती—” (२।१।१४ पा०) इत्यादिना समासः] ।

(१५२) तथा—युद्धार्थमिति यावत् । उपरते—मृते । भगिनीपतौ—गृहवर्त्मणि इत्यर्थः, [“भगिनीपतौ” इत्यत्र “जामातरि” इति पाठेऽपि स एवाशयः व्यञ्जकनापादनौयः । दुहितृपत्यर्थे प्रयुक्तस्य जामातृशब्दस्य भगिनीपत्यर्थे प्रयोगस्य यद्यपि न समीचीनता, तथाऽपि असाधारणपरिचायकतया लोकव्यवहारदर्शनात् तथाविधः प्रयोगः न दोषाय इति समाधानीयम् ; ज्येष्ठमातुः पितृतुल्यत्वात् तथाविधः प्रयोगो वा इति] प्रोषितजीविते—गतमात्रे इत्यर्थः । स्वसरि—भगिन्यां राज्यश्रीनाम्नां, संयतायां—कारारूपायाम् । स्वयूथभ्रष्टः,—निजसङ्घव्युत्तः, वन्यः करीव—आरख्यगजः इव । अनैषीत्—अतिवाहयामास ।

(१५३) अतिक्रान्तेषु—अतीतेषु । तथैव—प्रागनुभूतयेवेत्यर्थः, भ्रातृगमन-
क्षणे यद्दुःखमनुभूतं, तेनैव दुःखिनेत्यर्थः, भ्रातृगमनदुःखासिकया—भ्रातुः,—
सीदरस्य, गमनं—प्रयाणं, स्वपरित्यागेन इति भावः, तेन या दुःखासिका—

त्रिभागशेषायां त्रियामायां यामिकेन गीयमानाम् इमाम् आर्या
मुत्राव,—

हीपोपगीतगुणमपि समुपाज्जितरत्नराशिसारमपि ।

पोतं पवन इव विधिः पुरुषसकाण्डे निपातयति ॥ १ ॥

(१५४) ताच्च श्रुत्वा सुतराम् अनित्यताभावनया दूयमान-

पुःखावस्थानं तेन, दधेति ।—दत्तः,—जनितः इत्यर्थः, प्रजागरः,—दीर्घजागरणं
यस्य तथाभूतः, विभासेति ।—विभागः,—तृतीयः अंशः, चरमप्रहर इत्यर्थः,
शेषः,—अवशिष्टः सस्याः तथाभूतायां, त्रियामायां—रात्रौ, “त्रियामां रजनौ प्राहः
त्यक्ताऽऽदन्तचतुष्टयम्” इति समयनिर्णयकाराः ; यामिकेन—प्रहरिण्या, प्रहरपालने
इति यावत् । इमां—वक्ष्यमाणानित्यर्थः ।

यामिकेन यद्वच्छया पठितं विधिर्विलसितवर्णनमाश्रित्य राजकुलस्य भावि अशुभं
सूचयन्नाह, हीपेति ।—विधिः,—दुर्दैवमिति यावत्, पवनः,—प्रतिकूलवायुरिति
भावः, पोतमिव—नावमिव, अर्णवयानमिव इत्यर्थः, [“हसिसृगिण्—” (उ० ३ पा०
८६ सू०) इति पुनानिः पवने इत्यस्य वा तन्] हीपेपु—इश्वरेभ्यः दिशोः अद्भिः परिवर्तितेषु
स्थलेषु, (“हीपीःस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम्” इत्यमरानुशासनात्) जलमभ्यस्थ-
स्थलभागाद्यं कतया समन्तात् जलवेष्टितभूभागेषु इत्यर्थः, [“ऋक्पूर—” इत्यप्रत्यये
कृते, ततः “दन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्” (६।३।८० पा०) इति सूत्रेण अपस्य ईत्, तथा
हि, दीक्षिताः दिग्गता आपो यस्मिन्निति हीपम्] तेषां समसु अष्टादशसु वा इति
भावः, उपगीता,—कौर्मिताः, गुणाः,—शौथेदाक्षिण्यादयः, अभङ्गरत्न-मनीजत्वा-
दयश्च यस्य तथाभूतमपि, समुपाज्जितरत्नराशिसारमपि—समुपाज्जितः,—अराति-
जयेन लब्धः, वणिग्वाङ्मितात् स्ववचसि गृहीत इत्यर्थः, रत्नराशीनां—
मणिसमूहानां, साः,—उकृष्टांशः, उभयत्रापि समानं, येन तथाविधमपि, पुरुषं—
नरश्रेष्ठमिति यावत्, अकाण्डे—सहसा, निपातयति—दिनाशयति । एतेन राज्य-
वर्द्धनस्य मरणं सूचितम् । इह पोतेन सह पुरुषस्य सास्यबोधनात् उपमा, हीपोप-
गीतगुणादिरूपविशेषणस्य श्रितत्वादर्थशेषसङ्कीर्णा, अकाण्डे इत्यादिशब्दशक्त्या राज्य-
वर्द्धनस्यावश्यं पतनम् आयु भविष्यति इत्यलङ्कारीत्यापितं बन्तु व्यङ्ग्यम् इति सङ्केपः ।
आर्या इति ॥ १ ॥

(१५४) ताम्—आर्याम् । सुतराम्—अतिशयेन, अनित्यताभावनया—

हृदयः प्रक्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां क्षणमिव निद्राम् अलभत ;
स्वप्ने च अभ्रंलिहं लोहस्तम्भं भज्यमानम् अपश्यत् । (१५५)
उक्तम्यमानहृदयश्च पुनः प्रत्यबुध्यत, अचिन्तयच्च, — “किं नु
खलु माम् एवम् अमी सततम् अनुबध्नन्ति दुःस्वप्नाः ? स्फुरति
च दिवानिशम् अकल्याणाख्यानविचक्षणम् अर्दक्षिणम् अक्षि ।
(१५६) सुदारुणाश्च अक्षुद्रक्षितिपक्षयम् आचक्षाणाः क्षणमपि
न शाम्यन्ति पुनरुत्पाताः । प्रत्यहं (१५७) राहुः अविकल-

संसारोऽयम् अनित्यः, तेन हि अवस्थाः सर्वे नियतमेव जराव्याध्यादिभिः पीड्यन्ते,
कति च महापुरुषाः अकालं कालकवलिता भवन्ति, नास्ति तेषामियत्ता, न
किञ्चिदपि अवस्थिराः इत्यादि चिन्तया, दृश्यमानहृदयः,—सक्तम्यमानाच्चक्षुः,
प्रक्षीणभूयिष्ठायां—प्रायेण क्षयं गतायामित्यर्थः, अत्यल्पमेवावशिष्टायामिति भावः,
क्षपायां—रात्रौ, क्षणमिव—अत्यल्पकालमिव, [व्याप्तार्थं द्वितीया] इवशब्दोऽत्र
वाक्यालङ्कारः । अभ्रंलिहं,—गगनचुम्बिनम्, अत्युन्नतमित्यर्थः, मेघमार्गभेदितया गगन-
स्पृशमिति यावत् । [“ब्रह्मभे लिहः” (३२।३२ पा०) इति खश्वप्रत्ययः] भज्यमानं
—खण्डमानं, विधा क्रियमाणमित्यर्थः, केनापि इति शेषः । एतद्वि दुःस्वप्नदर्शनं
भाव्यनिष्टसूचकमिति शेषम् ।

(१५५) उक्तम्यमानहृदयः,—वेपमानवत्ता इत्यर्थः । प्रत्यबुध्यत—अजागः ।
किं नु—वितर्कः । एवम्—अनेन प्रकारेण । अनुबध्नन्ति—अनुसरन्ति । दिवानिशम्—
अहोरात्रम्, अकल्याणमिति ।—अकल्याणम्—अशुभम्, आख्यानं—कथनं, तत्र
विचक्षणं—निपुणम्, अशुभसूचकमित्यर्थः, अर्दक्षिणं—वामं, प्रतिकूलञ्च, अक्षि—चक्षुः,
स्फुरति च—स्पन्दते च ।

(१५६) पुनः,—पक्षान्तरे, अपि चेत्यर्थकं वा, सविशेषपर्यालोचनानुभूतत्वात्
पितृपरलोकवासात् प्राक् पथ्यवेक्षणञ्च इति ज्ञातव्यं, सुदारुणाः,—अतिभयङ्कराः,
अक्षुद्रेति ।—अक्षुद्रस्य—महतः, श्रेष्ठस्य इत्यर्थः, क्षितिपथ—राजः, क्षयः,—नाशः
तम्, आचक्षाणाः,—कथयन्तः, सूचयन्त इत्यर्थः, उत्पाताः,—उत्पतन्ति—अशुभ-
सूचनार्थम् आविर्भवन्तीति तथोक्ताः, अशुभनिदानभूता भूकम्पौत्कापातादयः इत्यर्थः, न
शाम्यन्ति—न विरमन्ति ।

(१५७) राहुः,—सिंहिकासुतः, अविकलेति ।—न विकलः,—विपर्ययः,

कायबन्ध इव कबन्धवति ब्रध्नविम्बे घटमानो विभाव्यते ।
 (१५८) तपःकरणकालकवलितानिव धूसरितसमग्रग्रहान्
 उद्गिरन्ति धूमोद्गारान् सप्तर्षयः । दिने दिने दारुणा
 दिशां दाहा दृश्यन्ते । (१५९) दिग्दाहभस्म-
 कणनिकर इव निपतति नभस्तलात् तारागणः ।

कायबन्धः,—शरीरसंयोगः यस्य तथाभूतः ; यदा,—न विकलः,—ईषदिकलः,
 कायबन्धः,—शरीरसंस्थानं यस्य तथाविधः, सशिरःशरीरवान् इत्यर्थः, कबन्धे शिरोमावस्था-
 दर्शनात्, अपमूर्द्धदेहवतः सूर्यविम्बस्य शिरोमावस्य एव स्वस्य च परस्परयोगात् राहुरपि
 इदानीं लब्धकाय इव आभाति इति भावः, कबन्धवति—किंवाशिरःकायवर्णापि
 इत्यर्थः, ब्रध्नविम्बे—सूर्यमण्डले, (“सूर्यसूर्याश्यादिग्रहादशात्मदिवाकराः । भास्का-
 राहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ ” “विम्बोऽस्ती मण्डल विषु—” इति चामरः)
 घटमानः,—सङ्कुचमानः, विभाव्यते—लक्ष्यते, आकालिकराह्यम् इव सूर्यविम्बः
 प्रतीयते इति तात्पर्यम् । सूर्यमण्डले कबन्धदर्शनस्य अतीव अग्रभूतकलं बोद्धव्यम् ।

(१५८) सप्तर्षयः,—सप्त च ते ऋषयः च इति तथोक्ताः, सरोच्यदाङ्गिरःपुलस्त्य-
 पुलहकृतुवशिष्टा इत्यर्थः, [“ऋषयः” (६।१।१२८ पा०) इति प्रकृतिभावविकल्पात्
 षवे गुणः] तपःकरणेति ।—तपसः,—ऊर्ध्वपादाधोमुखीभावेन स्थित्या धूमपानरूपस्य
 प्रतस्य, करणकाले—अनुष्ठानसमये, कवलितानिव—यत्नानिव, धूसरितेति ।—धूसरिताः,
 —पाण्डुभूताः, निष्प्रभाः इति यावत्, ये ममयाः,—सर्वे ग्रहाः,—आकाशचारिणी
 ज्योतिःपदार्थाः तान्, धूमोद्गारान्—कवलितधूमनिबद्धान्, निष्प्रभतया धूममयान्
 इत्यर्थः, उद्गिरन्ति—उद्गमन्ति, सर्वा दिशां धूमाच्छन्नाः ज्योतिर्गणाय निष्प्रभा बभूवुरिति
 निष्कर्षः । दिने दिने—प्रतिदिनं, दिशां—ककुभां, दाहाः,—ज्वलनानि, दिक्समूहः
 अग्निव्याप्त इव दृश्यते इत्यर्थः, [“कर्तृकर्मणि कृति” (२।३।६५ पा०) इति
 कर्मणि षष्ठी इति ज्ञेयम्] ।

(१५९) दिगिति ।—दिशां—काष्ठानां, दाहः—ज्वलने, [षष्ठीसमासः,
 “कर्मणि च” (२।२।१४ पा०) इति षष्ठीसमासप्रतिषेधस्य आशङ्कान् करणीया,
 कर्तृकर्मणोरुभयव षष्ठीप्रातिस्थले एव तन्निषेधात्, इह तु तदभावादिति विभाव्यम्],
 यदा,—दिशु दृश्यते इति दाहः तस्मिन्, [“तत्पुरुषे—” (६।३।१४ पा०)
 इत्यादिना पालिकः सप्तमीलोपः] ये भस्मनां—भूतीनां, कणाः,—विन्दवः, तेषां
 निकर इव—समूह इव । नभस्तलात्—आकाशात् ।

(१६०) तारापातशुचेव निष्प्रभः शशी । (१६१) निशि
निशि इतस्ततः प्रज्वलिताभिः उल्काभिः उग्रं ग्रहयुद्धं
मिव वियति विलोकयन्ति विलीलितारकाः ककुभः ।
(१६२) राज्यसञ्चारसूचकः सञ्चारयति इव क्ष्मां क्वापि
(१६३) बहद्बहलरजःपटलकलिलशर्कराशकलसूत्कारी
मारुतः । (१६४) न कुशलमिव पश्यामि लग्नस्य । अस्मिन्
अस्मदंशे करिण इव करीरं कीमलमपि कलयतः

(१६०) तारिति ।—ताराणां—नक्षत्राणां, पातेन—पतनेन, या शुक—
श्रीकः तथैव, निष्प्रभः,—निर्लेजाः, ताराणां स्वस्य स्वीरूपत्वेन तद्विधोगादिति भावः ।

(१६१) निशि निशि—प्रतिनिशं, प्रज्वलिताभिः,—ज्वलन्तीभिः,
उल्काभिः,—रेखाकाराभिः गगनात् पतन्तीभिः तेजःकणिकाभिः, उग्रं—दारुणं,
ग्रहयुद्धं—ग्रहयोः युद्धाणां—रव्यादीनां वा, युद्धं—सङ्ग्रामं, विरुद्धसमागमसङ्घर्षरूप-
मिति भावः, वियति—आकाशे । विलीलितारकाः,—विलीलाः,—प्रखलन्त्यः,
चञ्चलाश्च, तारकाः,—नक्षत्राणि, अक्ष्णां कर्षीनिकाः च यासु यासां वा ताः,
ककुभः,—दिशः ; काशित् स्त्रियश्च इति ध्वनिः । सञ्चारावलोकनात् कीमलाबलानां
चक्षुषो विलीलित्वे जायते ।

(१६२) राज्यसञ्चारसूचकः,—राज्यस्य सञ्चारः,—संहार इत्यर्थः, अन्यत्र
सङ्क्रमणमित्यर्थो वा, तस्य सूचकः,—व्यञ्जकः । सञ्चारयतीव—सम्यक् चालयतीव ।
क्ष्मां—पृथ्वीम् ।

(१६३) बहदिति ।—बहुता—प्रसरता, बहलेन—प्रभूतेन, रजसां—
धूलिनां, पटल्वन—ममृहेन, कलिलानि—गहनानि, व्याप्तानि इत्यर्थः, (“कलिलं
गहनं समे” इत्यमरः) शर्कराशकलानि—कर्परखण्डानि, (“शर्करा कर्परांशोऽपि”
इत्यमरः) सुप्तः—प्रबलं यथा तथा, उत्क्रिंरति—उत्क्षिपतीति तथाभूतः, मारुतः,
—भ्रूवावायुरिति यावत् ।

(१६४) लग्नस्य—राशीनामुदयस्य, (“राशीनामुदयो लग्नस्य” इत्यमरः)
कुशलं—शुभं, विविधदर्शनमित्यदर्शनेन अशुभलग्नं समुदितमिति मन्ये इति
निर्गन्धः । अस्मदंशे—अस्माकं कुले, वेणुस्तस्य च, कीमलमपि—सदुल्लसन्नि,

कृतान्तस्य कः परिपन्थी ? सर्वथा (१६५) स्वस्ति भवतु
आर्याय” इति चिन्तयित्वा च अन्तर्भिन्नभ्रातृस्नेहकातरं
दवत् इव हृदयं कथङ्कथमपि संस्तभ्य उत्थाय यथाक्रियमाणं
क्रियाकलापम् अकरोत् ।

(१६६) आस्थानगतश्च सहसा एव प्रविशन्तम्, अनु-
प्रविशता विषमवदनेन लोकेन अनुगम्यमानम्, असह्य-
दुःखोष्णनिश्वासधूमरक्ततन्तुना इव मलिनेन पटेन प्रावृतवपुषं,
मुकुसारमपि च ; का कथा बज्रवतः इति अपिशब्दार्थः, करीरं—वंशाङ्गुरं, (“वंशाङ्गुरे
करीरोऽस्त्रो” इत्यमरः) वंशमत्तानय वोजभूतमित्यर्थश्च, अत्र स्ववंशीयानां शत्रुत्वकष-
माविष्कर्तुम् अत्युक्तिरूपायां सम्भाषनायाम् अपिशब्दः प्रयुक्तः, प्रासङ्गिकताव्यर्थयोगात्,
तेन हि स्ववंशीयानामणीयमां निधनेऽपि नास्ति कृतान्तस्य करुणा इति सूचितम् ;
कलयतः,—भञ्जतः, नाशयतश्च, करिणः इव,—गजस्य इव, कृतान्तस्य—यमस्य, देवस्य वा,
(“कृतान्तो यम-देवयोः” इत्यमरः) परिपन्थी—प्रतिद्वन्द्वी, कः ?—न कोऽपि इत्यर्थः,
अनुकूलदेवम् अन्तरा अस्मदंशविनाशेविषयः कृतान्तात् कोऽस्मान् वायित ? इति भावः ।

(१६५) स्वस्ति—मङ्गलम् । अन्तर्गतिः ।—अन्तर्भिन्नेन—अन्तः,—अभ्यन्तरे,
हृदये इत्यर्थः, भिन्नेन—मङ्गलेन, हृदयस्थेन इत्यर्थः ; यथा,—अन्तः भिन्नं—दलितं,
विदारितमित्यर्थः, अमङ्गनाशङ्कासम्भृतशोकेन करणेन इति भावः येन तादृशेन, अन्तर्भेदेन
इत्यर्थः, (“भिन्नं स्याच्चिप दारिते । मङ्गलेत्येव फले च” इति मेदिनी) भ्रातृस्नेहेन—
स्नेहप्रमूढा, कातरं—व्याकुलम् । द्रवदिव—गलदिव, चित्कोषणा इति भावः ;
कथङ्कथमपि—अतिक्रूरं, संस्तभ्य—स्थिरौक्यं, उत्थाय, शयनादिति शेषः, यथाक्रियमाणं
—नियमाचर्यमाणं, शौचसध्यादिकमिति यावत्, क्रियाकलापं—कार्यजातम् ।

(१६६) “आस्थानगतश्च” इत्यस्य “सहसा एव प्रविशन्तं.....कुन्तलं
जाम वृहदश्वारं.....ददृश” इति उत्तरेण सम्बन्धः । आस्थानगतः,—सभागतः,
(“आस्थानी कौवसास्थानं सभासमिति संसदः” इत्यमरः) सहसा—असमये इति
यावत् । असह्येति ।—असह्येन—सीदमशक्येन, दुःखेन—सन्तापेनेत्यर्थः, ये उष्ण-
निश्वासाः,—सन्तप्तनासावायवः, तेषां धूमेन रक्ताः,—प्रातरागाः, धूमाभा
इत्यर्थः, मलिनरागा इति भावः, तन्तवः,—सूत्राणि यस्य तेन, पटेन—वस्त्रेन,
प्रावृतवपुषम्—आच्छादितदेहम् । दुःखोष्णनिश्वासे धूमासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धः
कथयताद्वैतश्रयोक्तिः उत्प्रेक्षाङ्गम् इति सूचकः ।

(१६७) जीवितधारणलज्जया इव अवनतमुखं, नासावंशस्य अग्रे
ग्रथितदृष्टिं, (१६८) दुःखदूरप्ररुढलोम्ना मूकेनापि मुखेन
(१६९) स्वामिव्यसनम् अविच्छिन्नैः अश्रुविन्दुभिः विन्नापयन्तं,
कुन्तलं नाम वृहदश्ववारं राज्यवर्द्धनस्य प्रसादभूमिम् अभिजात-
तमं ददर्श । दृष्ट्वा च (१७०) जाताशङ्कः चक्षुषि सलिलेन,
मुखशशिनि श्वसितेन, हृदये हुताशेन, उत्सङ्गे भुवा, दारुणाप्रिय-
श्रवणसमये सममिव सर्व्वेषु अङ्गेषु अगृह्यत लोकपालः ।

(१६७) जीवितेति ।—जीवितस्य—प्राणानां, धारणं—रक्षणमित्यर्थः, तेन
वा लज्जा—चपा तथा इव, प्रभोजीवनरक्षणामामर्थ्यात् तस्मिन् विशस्तेऽपि
स्वजीवनापरित्यागादिति वा भावः । नासावंशस्य अग्रे—नासिकायस्थपरिभागे,
ग्रथितदृष्टिं—निश्चक्षुषं, महालज्जया किमप्यन्यदपश्यन्तमिति भावः ।

(१६८) दुःखिति ।—दुःखेन—क्लेशेन हेतुना, दूरम्—अत्यन्तं, प्ररुढानि—
जातानि, चौरकर्माकरणात् प्रवर्द्धितानि इति भावः, लोमानि—श्वश्वराजयः यस्मिन्
तेन, [“दुःखदूरप्ररुढलोम्ना” इत्यत्र “दुःखदूरप्ररुढलोम्ना” इति पाठेऽपि स एवार्थः,
रवणस्यासक्तदाहत्या वक्ष्यतुप्राप्तोऽलङ्कारः] मूकेनापि—वागव्यापाररहितेनापि, किमपि
अकथयन्तमपीति भावः ।

(१६९) स्वामिव्यसनं—स्वामिनः,—प्रभोः, राज्यवर्द्धनस्येति यावत्, व्यसनं—
विपत्तिं, विनाशम् इत्यर्थः, (“व्यसनं विपदि संश्रि……” इत्यमरः) । अविच्छिन्नैः—
अविरलप्रवर्तैः, धाराबाहिभिरित्यर्थः । वृहदश्ववारं—महात्तमश्वारोद्दिसेनिकमित्यर्थः,
भूतपूर्व्वप्रकृष्टरणकौशलप्रदर्शनजनितपरितोषप्राप्तीच्चाधिकारमित्याशयः । प्रसादभूमिं—
रूपापावम् । अभिजाततमं—महाकुलमभूतम् ।

(१७०) जाताशङ्कः,—भीतः । सलिलेन—जलाधिपतिना वरुणेन इत्यर्थः,
सलिलस्य जडतया कस्यचिद्ब्रह्मशक्त्यसम्भवात्, शब्दशक्त्या स्वाधीश्वरदिव्यपुरुषप्रत्या-
यनादिह लक्षणा वृत्तिः अङ्गीकृता इति सङ्क्षेपः, अविच्छिन्नधाराभिरभीष्टं करोद्
इति तात्पर्य्यम् । श्वसितेन—निश्वासायुना । हुताशेन—अग्निना । उत्सङ्गे—क्रोडे,
देहे इति भावः, भुवा—पृथिव्या । दारुणति ।—दारुणस्य—भौषणस्य, कठोरस्येत्यर्थः,
अप्रियस्य—अशुभवार्त्तायाः, श्रवणसमये—श्रवणकाले, सममिव—युगपदिव । लोकपालः,
—राजा, इषं इत्यर्थः । [“लोकपालः” इत्यत्र “लोकपालैः” इति

(१७१) तस्माच्च हेलानिर्जितमालवानीकमपि गौड़ाधिपेन
मिथ्योपचारोपचितविश्वासं मुक्तशस्त्रम् एकाकिनं विश्रब्धं
स्वभवन एव स्मातरं व्यापादितम् अत्रौषीत् ।

श्रुत्वा च महातेजस्वी (१७२) प्रचण्डकोपपावकप्रसर-
परिचीयमानशोकावेगः सहसैव प्रज्ज्वाल । (१७३) ततश्च
अमर्षविधुतशिरोविशीर्यमाणशिखामणिशकलाङ्गारितम् इव

पाठः,—लोकपालैः,—वरुणादिभिः, अगृह्यत, हर्ष इति शेषः] तादृशदरुणा-
प्रियश्रवणसमये युगपदेव चक्षुः बाष्पाकुलं, मुखं दौर्घनिश्वासवाहि, हृदयं शोकाग्नि-
सन्तप्तम्, उत्सङ्गदंशः भूतलपतित आसीदिति भावः ।

(१७१) तस्मात्—कुललाभिधानात् अश्ववारात्, हेलिति ।—हेलया—अव-
ज्या, निर्जितं—पराभूतं, मालवानीकं—मालवसैन्यं येन तथाभूतम् । गौड़ाधिपेन
—गौडराजेन, तस्मान्मयिकेन शशाङ्कनाम्ना केनचित् आवङ्गभुवनेशान्तवसुधराऽधिपतिना
इत्यर्थः, “वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तर्गं शिवे ! । गौडदेशः समाख्यातः.....॥” इत्यादि
अभिधानकारीदृततन्त्रोक्तप्रमाणात् इत्याशयः । मिथ्यात ।—मिथ्या—अलीकं, कपट
इत्यर्थः, उपचारः,—प्रलीभनं, तेन उपचितः,—जनितः, बद्धितः इति यावत्,
विश्वासः,—प्रत्ययः यस्य तथाक्तम्, अत एव मुक्तशस्त्रं—त्यक्तायुधं, निरस्त्रमित्यर्थः ।
विश्रब्धं—विश्रान्तम् । व्यापादितं—निहतम् ।

(१७२) प्रचण्डेति ।—प्रचण्डस्य—अत्युग्रस्य, कोपपावकस्य—क्रोधाग्नेः, प्रसरणे
—आविर्भावेण, परिचीयमानः,—सङ्क्रान्तमानः, प्रवृद्धमानः इत्यर्थः, शोकावेगः,—
अन्युप्रसरः यस्य तथाक्तः, शोकामर्षाभ्यां सममेव अभिभूयमान इत्यर्थः । प्रज्ज्वाल—
उद्दिदीपि । प्राग्वोद्दीप्तस्य प्रचण्डशोकानलस्य पुनः सजातीयेन कोपकृशानुना
अस्वत्वात् नरेन्द्रस्याकार्षिकप्रज्वलनातिशयप्रतिपादनेन पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ।

(१७३) “ततश्च” इत्यस्य “परां भीषणतामयासीत्” इत्युत्तरिणान्वयः ।
अमर्षेति ।—अमर्षात्—क्रोधात्, विधुतात्—कम्पितात्, शिरसः,—मस्तकात्,
विशीर्यमाणं—स्वयमेव भग्गमानं, [“शिरोविशीर्यमाण—”इत्यत्र “शिरःशीर्य-
माण—” इति पाठेऽपि स एवार्थः] शिखामणिशकलं—चूडारत्नखण्डं, तेन अङ्गा-
रितः,—आताङ्गारः तमिव, ज्वलदङ्गारमिव इति भावः । [“अङ्गारितम्” इत्यत्र
“अङ्गारकितम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] । अवीक्षाहस्यायिभावकः बीररसः
होषस्यायिना सानुकूलिन दौष्टेय अङ्गभूतेन किञ्चिदुद्योगात् वर्णनातीतचमत्कृतिः

(१७४) रोषाग्निम् उदमन्, अनवरतस्फुरितेन पिबन् इव सर्वतेजस्विनाम् आयूंषि रोषनिर्भुग्नेन दशनच्छदेन, (१७५) लोहितायमानलोचनालोकविलेपैः दिग्दाहान् इव दर्शयन्, रोषानलेन अपि (१७६) असह्यसहजशौर्य्योऽभदहनदह्यमानेन इव वितन्यमानस्वेदसलिलशीकरासारदुर्दिनः, (१७७) स्वावयवैः अपि अट्टष्टपूर्वप्रकोपभीतैः इव कम्पमानैः उपेतः, हर इव (१७८) कृतभैरवाकारः, हरिरिव प्रकटितनरसिंहरूपः.

द्योतक इति ज्ञेयम्, अन्यथा उत्तमप्रकृतिकधीरीदासे कोऽपि विरोधारोपः स्यात् इत्यवधातव्यम् ।

(१७४) रोषाग्निं—क्रोधानलम्, उदमन्—उद्गिरन् । अनवरतस्फुरितेन—अविरतस्पन्दितेन, रोषनिर्भुग्नेन—क्रोधदष्टेन इत्यर्थः, क्रोधवक्रोक्ततेन वा, दशनच्छदेन—ओष्ठेन, सर्वतेजस्विनां—सकलप्रतापवतां, प्रतिपलवीरसमूहानामित्यर्थः, आयूंषि—जीवितकालान् ।

(१७५) लोहितायमानेति ।—लोहितायमानयोः,—रक्ततामापद्यमानयोः, लोचनयोः,—नयनयोः, आलीकाविलेपैः,—प्रभाविसरणैः । दर्शयन्—प्रकटयन् ।

(१७६) असह्येति ।—असह्यस्य—सीदुमशक्यस्य, सहजस्य—स्वाभाविकस्य, शौर्य्यस्य—वीर्य्यस्य, उष्मा—सत्तापः, गच्छे इत्यर्थः, स एव दहनः,—अग्निः, तेन दह्यमानः,—प्रज्वल्यमानः तेन इव, वितन्यमानेति ।—वितन्यमानः,—विस्तीर्य्यमाणः, स्वेदसलिलानां—घर्मजलानां, शीकरासारः,—विन्दुधारासम्पात एव, दुर्दिनं—वर्षणं घस्मिन् तथाभूतः, स्वयं क्रोधानलोऽपि तस्य वीर्य्यवह्निना दह्यमानः स्वदाहज्वाला-ग्रसनार्थं तस्मात् स्वेदसलिलं निःसार्य्य तेन आत्मानं सिञ्चति इव इति भावः ; दृश्यते च लोके दह्यमानः जलेनात्मानम् अभिवर्षति इति, स्वेदाप्रतकलेवरो जात इति निष्कर्षः ।

(१७७) स्वावयवैः,—निजाङ्गैः, अट्टष्टेति ।—अट्टष्टपूर्वात्—पूर्वमदृष्टात्, कदापि क्रोधाकरणादिति भावः, प्रकोपात्—प्रबलरोषात्, भीताः,—शङ्किताः तैः इव, उपेतः,—युक्तः, क्रोधकम्पितकलेवर इत्यर्थः ।

(१७८) कृतेति ।—कृतः,—जनित इत्यर्थः, भैरवः,—भीषणः, आकारः,—मूर्तिः ; अन्वव,—कृतः,—धृतः, भैरवस्य—स्वमूर्तिभेदस्य, आकारः येन तथाभूतः । प्रकटितेति ।—प्रकटितं—प्रकाशितं, नरसिंहस्य—नरः सिंह इव इत्युपमितसमासात्

(१७८) सूर्यकान्तशैल इव अपरतेजःप्रसरदर्शनप्रज्वलितः,
 (१८०) क्षयदिवस इव उदितद्वादशदिनकरदुर्निरीक्ष्यमूर्तिः,
 महोत्पातमाकृत इव सकलभूभृत्कम्पकारो, विन्ध्य इव
 (१८१) विवर्द्धमानविग्रहोत्प्रेषः, महाऽऽशीविष इव दुर्नरेन्द्राभि-
 भवरोषितः, (१८२) पारिचित इव सर्वभोगिदहनोद्यतः,

प्रशन्तो नरः नरसिंहः तस्य, (तथा चामरः, —“भ्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरा ।
 सिंहशार्दूलनागाद्याः पंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥” इति) यद्वा —वपुषि नरः मुखे च सिंह
 इव तस्य, वृसिंहाकारमूर्त्तिर्भेदस्य च, [नीललाहितवत् समासः] रूपम्—आकारः
 येन तथोक्तः ।

(१७८) सूर्यकान्तशैल इव—सूर्यकान्तमणिमयपर्वत इव, अपरति ।—
 अपरस्य—विपक्षस्य, सूर्यस्य च इति भावः, तेजसां—प्रतापानां, प्रभाणाञ्च, प्रसरस्य
 —विकासस्य, दर्शनेन—अवलोकनेन, प्रज्वलितः,—प्रदीप्तः, सूर्यकान्तमणिः सूर्य-
 किरणसम्पर्कात् प्रज्वलति इति प्रसिद्धिः ।

(१८०) क्षयदिवस इव—कल्पात्क्षयमिव, (“क्षयः कल्पात् इत्यपि” इत्यमरः) ।
 उदितेति । - उदितानाम्—उदयं गतवतां, द्वादशानां—द्वादशमङ्कलानां, दिनकराणां
 —सूर्याणामिव, दुर्निरीक्ष्या—निरीक्ष्यसशक्या, लोकेरिति भावः, मूर्तिः—आकारः
 यस्य तथामृतः । महोत्पातमाकृत इव—प्रचण्डभक्त्वावात् इव, सकलति ।—
 सकलानां—सर्वेषां, भूभृता—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, कम्पकारो—वपनहनुः, भयात्
 सञ्चलनाच्चेति भावः ।

(१८१) विवर्द्धमानेति ।—विवर्द्धमानः,—विशेषेण वृद्धिं गच्छन्, क्रीधेन उत्तमनेन
 च इति भावः, विग्रहस्य—सङ्ग्रामस्य, देहस्य च, उत्प्रेषः,—उदर्योग इति भावः,
 उच्छ्रायश्च यस्य तथामृतः । महाऽऽशीविष इव—महान् भुजङ्ग इव, दुर्नरेन्द्रेति ।—
 दुर्नरेन्द्रस्य—दुर्विनीतस्य राज्ञः, गौडाधिपतेः इत्यर्थः, अनभिज्ञस्य विषवैद्यस्य च,
 (“नरेन्द्रस्य महौपाले विषवैद्ये च पुंस्त्वयम्” इति मेदिनी) अभिभवेन—पराजयेन,
 आटवधरूपेण, गारुडदिभूतप्रयोगरूपेण च इति भावः, रोषितः,—कोपितः ।

(१८२) पारिचित इव—परिचितः अपत्यं पुमान् पारिचितः,—जनमेजयः
 स इव, [“तस्यापत्यम्” (४।१।८२ पा०) इत्यण्] सर्वेति ।—सर्वेषां—समस्तानां,
 भोगिनां—सुखभोगरतानां परिपन्थिराजानामित्यर्थः, सर्पाणाञ्च, (“भोगी भुजङ्गस्य
 इति स्यात् वामपात्रे वृषे पुमान्” इति मेदिनी) दहने—भस्मीकरणे, शंखानलेन

(१८३) वृकोदर इव रिपुरुधिरपानतृषितः, सुरगज इव प्रति-
पक्षवारणप्रधावितः, (१८४) पूर्वागम इव पौरुषस्य, उन्माद
इव मदस्य, (१८५) आवेग इव अवलेपस्य, तारुण्यावतार
इव तेजसः, सर्वोद्योग इव दर्पस्य, (१८६) युगागम इव
यौवनोष्णः, राज्याभिषेक इव समररसस्य, नीराजनदिवस
इव असहिष्णुतायाः परां भीषणताम् अयासीत् ।

सर्पमेधयज्ञेन च इति भावः, उच्यतः,—प्रवृत्तः । पुरा पितरि परिचिति तत्तत्कृष्ण
नामिन दृष्टे सृते च सति क्रुद्धो जनमेजयः सर्पकुलजिघांसया सर्पमेधयज्ञमन्वतिष्ठत्
इति वार्त्ता भारतीया अत्र अनुसन्धेया ।

(१८३) वृकोदर इव—भीमसेन इव, रिपुपति ।—रिपोः,—शत्रोः, गौडा-
धिपस्य, द्रौपद्याः वेष्याः कर्षकस्य दुःशासनस्य च इत्यर्थः, रुधिरपाने—रक्त-
पाने, तृषितः,—तृष्णान्वितः, शत्रुवधार्थो इति यावत् । [“रिपुरुधिरपानतृषितः”
इत्यत्र “रिपुरुधिरतृषितः” इति पाठः,—रिपोः रुधिराय—रक्तपानायेत्यर्थः, तृषितः,
—पिपासितः, जाताकाङ्क्ष इत्यर्थः] । सुरगज इव—परावत इव, प्रतिपक्षति ।—
प्रतिपक्षस्य—शत्रोः, वारुणाय—दमनाय, प्रतिपक्षवारणाच्च—प्रतिद्विगजाय च,
प्रधावितः,—चलितः । अत्र भूयसां साम्यप्रदर्शनात् श्लिष्टा मालोपमाऽलङ्कारः ।

(१८४) पौरुषस्य—पुरुषकारस्य, पराक्रमस्य इत्यर्थः, पूर्वागम इव—प्रथमोप-
स्थितिः इव, प्रथमः मूर्तिमान् पराक्रम इव इत्यर्थः । मदस्य—सौभाग्ययौवनादि-
जनितावलेपस्य, उन्माद इव—उन्मत्तभाव इव, समुद्धतो मद इव इत्यर्थः ।

(१८५) अवलेपस्य—गर्वस्य, आवेग इव—त्वर इव, विग्रहवान् गर्वप्रसर
इव इत्यर्थः । तेजसः,—प्रतापस्य, तारुण्यावतार इव—यौवनाविर्भाव इव, अभि-
नवीत्यन्नः मूर्तिमान् प्रताप इव इत्यर्थः । दर्पस्य—अहङ्कारस्य, सर्वोद्योग इव—
पूर्योद्यम इव, सर्वथा समुद्धतस्य मूर्तिमती दर्पस्य प्रयवसङ्ग इव इत्यर्थः ।

(१८६) यौवनोष्णः,—यौवनस्य—तारुण्यस्य, उष्मा—उष्णत्वं तस्य, युगागम
इव—नवयुगावतार इव, देहधारी यौवनगर्व इवेत्यर्थः । समररसस्य—सङ्ग्रामानु-
रामस्य, [“समररसस्य” इत्यत्र “रथरसस्य” इति पाठोऽपि स एवायः] राज्याभिषेक
इव—राजकर्मणि अभिषेचनमिव, नवे राज्येऽभिषिक्तः सङ्ग्रामरस इव कायवान्
इत्यर्थः । असहिष्णुतायाः,—अक्षमायाः, शत्रुनिधने कालविलम्बासहनशीलतायाः
इत्यर्थः, नीराजनदिवस इव—शान्तिकर्मविशेषवासर इव तनुमान् इत्याशयः ; राज्ञे

अवादीच,—(१८७) “गौड़ाधिपम् अपहाय कः तादृशं
महापुरुषं तत्क्षण एव (१८८) निर्व्याजभुजवीर्यनिर्जित-
समस्तराजकं मुक्तशस्त्रं कलसयोनिमिव कृष्णवर्त्मप्रसूतिः ईदृशेन
(१८९) सर्वलोकविगर्हितेन मृत्युना शमयेत् आर्यम् ?

युद्धयावाकाले नौराजना क्रियते इति व्यवहारः ; विजिगीषोः यावाकाले तद्दिने यथा
भीषणं दृश्यते, तद्विभीषण इत्यर्थः, परां—महतीं, भीषणतां—भयङ्करताम् । इह
बहूनामुपेक्षितानाम् एकस्मिन् वस्तुनि सम्बन्धवत्त्वात् यथायथं जातिद्वयगुणरूपीयेणा,
स्वेदसलिलशोकरासारिण दुर्दिनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनात् अतिशयोक्तिः, कृत-
भैरवाकारादिश्लेषपदार्थयोगात् श्लेषः इति, क्रीडोद्दिगादयः अगजविषयकानुरागाङ्ग-
भूताः इति रसाभासः, एतेषां पारस्परिकाशयान्नयित्वेन स्थिततया ‘सङ्करः, बहुरत्ना-
ङ्कुरीयसौन्दर्यवत् चमत्कृत्यातिशयद्योतकः इति सङ्क्षेपः ।

(१८७) गौड़ाधिपं—शशाङ्कनामधेयम्, अपहाय—परित्यज्य, तं विना इत्यर्थः ।
तत्क्षण एव—तदानीमेव, दृष्टिपातक्षणे एव इत्यर्थः, आयासं विनैवेति भावः ।

(१८८) निर्व्याजिति ।—निर्व्याजिन—अकपटेन, कूटव्यवहारविमुखेन इति
भावः, भुजवीर्येण—बाहुवर्जनेन, निर्जितं—पराभूतं, समस्त्रं—सकलं, राजकं—
राजन्यवर्गः, एकव, —मालवादिप्रतिपक्षराजाः, अन्यत्र,—युधिष्ठिरादिपाण्डवाः येन
तथाभूतं, मुक्तशस्त्रं—न्यक्तायुधं, निरस्त्रमित्यर्थः, युद्धापगमात् पुत्रशोकाच्च इति भावः,
कलसयोनिमिव—कुम्भयोनिमिव, द्रोणाचार्यमिव इत्यर्थः, (“कुम्भयोनिगमस्य स्यादसिंह-
द्रोणयोः पुमान्” इति मेदिनी) कृष्णवर्त्मप्रसूतिः,—कृष्णस्य—कृष्णवर्णपापस्य,
अन्यायस्य इत्यर्थः, वर्त्म—मार्गः, दुराचार इत्यर्थः, तस्य प्रसूतिः,—योनिः, उत्पत्तिर्हेतु-
रित्यर्थः, [“स्त्रियां क्तिन्” (३।३।८४ पा०) इति क्तिन्] अन्यत्र,—कृष्णवर्त्मा—
अग्निः, (“कृष्णवर्त्मा पुमानग्नौ दुराचारे विधुनुर्दे” इति मेदिनी) प्रसूतिः,—योनिः
यस्य सः, यज्ञाग्निसमुद्भूतः, धृष्टद्युम्नः इत्यर्थः ; कुतश्चित् कारणात् द्रोणाचार्येणाव-
मानितेन द्रुपदेनानुष्ठितस्य यज्ञस्य फलभूततया द्रोणघातकः होमकुण्डाद्ये उल्लिखितः असौ
इत्यामनन्ति पौराणिकाः ।

(१८९) सर्वलोकविगर्हितेन—सर्वजननिन्दितेन, विश्वासघातपूर्वकमुपाय-
हन्नादिति भावः, मृत्युना—मरणेन, कूटप्रयोगजनितेन इति भावः, शमयेत् ?—
निर्वापयेत् ? लोकान्तरं गयेत् ? इत्यर्थः, नीचाशयं विश्वस्तुहन्तारं गौड़ाधिपं विना इह
ईदृशं पापकारी कोऽपि नास्ति इति समुदितार्थः । अत्र स्फुटावगत्यर्थं निशदीकृत्य

(१८०) अनार्यश्च तं मुक्ता भागीरथीफेनपटलपाण्डुराः केषां
(१८१) मनःसु सरःसु राजहंसा इव परशुरामपराक्रमस्मृति-
कृतो न कुर्युः आर्यशौर्यगुणाः पक्षपातम् ? (१८२) कथमिव

पुराणमतमुपन्यस्यते ; तथा हि—पुरा द्रोणेन निर्जितः पञ्चालाधिपतिर्दुपदः
तत्कृतावमाननाप्रतिक्रियार्थं द्रोणनाशनं यागमन्वतिष्ठत्, सम्पूर्णं च यज्ञे यज्ञकुण्डात्
सखद्वः पुरुषः एकः कन्या चैवापरा उदतिष्ठताम् ; स च पुमान् धुष्टद्युम्नः, कन्या च
द्रौपदीति नाम्ना विख्यातौ अभूताम् । ततश्च प्रवृत्ते कुरुक्षेत्रसमरे सेनापतिना द्रोणा-
चार्येण सहता रथेण पाण्डवसैन्यं हन्यमानं दृष्ट्वा कृष्णेन प्रेरितो युधिष्ठिरः अनिच्छ-
न्नपि “अश्वत्थामा हतः” इति उच्चैः “इति गजः” इति च अनुच्चैः तमवादीत् । स
च “इति गजः” इति वाक्यस्य स्रुदुस्वरेण उच्चरितत्वात् श्रोतुमशक्नुवन् सत्यवादिनो
युधिष्ठिरस्य प्रथमोक्तेन वचनेन पुनरपि दृष्टप्रत्ययः द्रोणाचार्यः शोकात् अन्तं परि-
त्यज्य रथस्थोपरि विषण्णः उपविवेश । धृष्टद्युम्नश्च तदा तवागत्य तं खड्गेन निजघान इति ।

(१८०) अनार्यम्—असज्जनं, नीचमित्यर्थः, अतिथौ अपि पापाचरणादिति
भावः, तं—गौडाधिपं शशाङ्कं, मुक्ता—विज्ञाय, तं विना इत्यर्थः, भागीरथीति ।—भागी-
रथ्याः,—गङ्गायाः, फेनानां—हिण्डीराणां, पटलानि—पत्राः, तद्वत् पाण्डुराः,—शुभाः ।

(१८१) परशुरामेति ।—परशुरामस्य—भार्गवस्य, यः पराक्रमः,—शौर्यं,
तस्य स्मृतिः,—स्मरणं, तां कुर्वन्ति—जनयन्तीति तथोक्ताः, शौर्यविशेषेण जामदग्न्य-
स्मारकाः इत्यर्थः, आर्येति ।—आर्यस्य—व्येष्टस्य, शौर्याणि—पराक्रमाः एव, गुणाः,
—उत्कर्षाः, मनःसु—चित्तेषु, निर्मलाशयत्वात् इति भावः, सरःसु—जलाशयेषु,
राजहंसक्रीडासदृशेषु च मानसाख्येषु इति भावः ; राजहंसा इव, “भागीरथी—”
इत्यादि “परशुराम—” इत्यादि च विशेषणद्वयं राजहंसेऽपि योजनीयम् ; पुरा
भगवतः शङ्करात् धनुर्विद्यामधीयानेन परशुरामेण किल कैलासेकदेशं क्रीडन्
शिखरिणं स्कन्दस्य स्पर्द्धया अतिनिश्चितविशिखमुखेन मृत्पिण्डमेदं भित्त्वा हंसमार्गः
कृतः इति श्रूयते, अतः हंसानां तत्पराक्रममृत्पिण्डमुत्तमित्यवधेयम् ; पक्षपातम्—
अनुरागं, पक्षैः,—पतवैः, पातः,—पतनम्, उच्छ्वासी क्रीडन्मृत्पथेन मानसे सरसि
गमनमित्यर्थश्च ।

(१८२) कथमिव—केन प्रकारेण इव, [“किमश्च” (५।३।१५ पा०) इति धमु-

अत्युग्रस्य अस्य आर्य्यजीवितहरणे निदाघरवेरिव (१८३) कमला-
करसलिलशोषणेऽनपेक्षितप्रीतयः प्रसृताः कराः ? कां
तु (१८४) गतिं गमिष्यति ? कां वा योनिं प्रवेक्ष्यति ?
कस्मिन् वा नरके निपतिष्यति ? श्वपाकोऽपि क इदम्
आचरेत् ? नामापि गृह्णतोऽस्य पापकारिणः पापमलेन लिप्यत
इव मे जिह्वा । (१८५) किं वा अङ्गीकृत्य कार्य्यम् आर्य्यः
तेन क्षुद्रेण अनुप्रविश्य विगतघृणेन घुणेन इव (१८६) सकल-
भुवनाह्लादनचतुरः चन्दनस्तम्भः क्षयम् उपनीतः ?

प्रत्ययः] अत्युग्रस्य—अतिदारुणस्य, अतिप्रखरस्य च, अस्य—शशाङ्कस्य, आर्य्येति ।
—आर्य्यस्य—पूज्यस्य, जीवितं—जीवनं, तस्य हरणं—भोषणं, हननमित्यर्थः
तस्मिन्, निदाघरवेरिव—यौष्मत्यर्थेव ।

(१८३) कमलाकरसलिलशोषणे—पद्मसुशोभितसरोवरजलशुष्कीकरणे, अन-
पेक्षितेति ।—न अपेक्षिता—नाशुक्ता, प्रीतिः,—स्नेहः ; एकत्र,—शौच्य-
तारुण्य-प्रियदर्शनत्वादिगुणसङ्गसंसलङ्कितत्वात्, अन्यत्र,—सौरभादिगुणशतभूषितायाः
स्वप्रियायाः पद्मिन्याः आश्रयभूतत्वात् इति भावः यैः तथाभूताः, कराः,—हस्ताः,
किरणाश्च, प्रसृताः,—प्रवृत्ताः ; एतेन निदाघरविसायेन गौडाधिपतः भोषत्वं
शौच्यशालित्वं स्वकार्य्यसाधने निर्ममत्वञ्च ध्वन्यते ।

(१८४) गतिं—दशमित्यर्थः । कां वा योनिं प्रवेक्ष्यति—जनुर्ग्रहणाय कीदृशीं
वीनिमाश्रयिष्यति इत्यर्थः । “गमिष्यति” इत्यादौ “निपतिष्यति” इत्यन्तक्रियासु स
इति कर्तृपदमृद्वनौयम् । श्वपाकः,—चाण्डालः । पापमलेन—पापं—निन्दितं कर्म
एव, मलं—शक्त्, मालिन्यजननं वा तेन, जिह्वया पापकारिणो नामोच्चारणात्
तत्सम्पर्केण तस्याः मललित्वम् ; “कथाऽपि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः”
इत्याद्याप्तानुमोदितानुशासनस्मरणात् इत्याशयः ।

(१८५) किं वा कार्य्यम् अङ्गीकृत्य—आश्रित्य, कस्य कार्य्यस्य न्यपदेशेन इति
भावः । क्षुद्रेण—नीवेन, क्रूरत्वेत्यर्थः, अणुना च, तेन—गौडाधिपेन शशाङ्केन, अनुप्रविश्य
—अभ्यन्तरं प्रविश्य, विश्वास्य इति भावः, अन्तरं गत्वा च । विगतघृणेन—निर्दयेन,
घुणेन इव—घुणाख्यकाष्ठद्वेदककोटविशेषेण इव ।

(१८६) सकलेति ।—सकलानां—समयाणां, भुवनानां—जगताम्, आह्लादने

(१६७) नूनं न अनेन मूढेन मधुरसास्वादलब्धेन मधु इव
आर्य्यजीवितम् आकर्षता भावी दृष्टः शिलीमुखमम्पातोपद्रवः ।

(१६८) निजगृहदूषणं जालमार्गप्रदीपकेन कज्जलमिव अति-
मलिनं केवलम् अयशः सञ्चितं गोडाधनेन । न तु (१६९)

आशु एव अस्तम् उपगतवत्यपि विभुवनचूडामणौ सन्तिरि

(२००) वेधसा आदिष्टः सत्यशब्दोः अन्यकारस्य निग्रहाय ग्रह-

—प्रीणने ; एकव, —दयादाविष्यपरीपकारित्वादिगुणेन, अन्यव, —शैत्यसुगन्धित्वदर्शनौय-
त्वादिगुणेन इत्यर्थः, चतुरः, —प्रवणः, चन्दनमग्नः, —चन्दनतरुनिर्मिता गृहावलम्बनभूता
स्थूणा इत्यर्थः, क्षयम् उपनीतः, —मार्गं गमितः, न जाने, किं कार्यमुद्दिश्य निरस्वः
विसञ्चय आर्य्यः तेन पापेन शशाङ्केन इत्येव चातित, अही ! नैष्ठुर्यमिति समुदितार्थः ।

(१६७) नूनं—निश्चितम्, उन्नेत्ते वा । सञ्चिति ।—मधुनः, —पुष्परसस्य,
रसः, —माधुर्यमिष्यर्थः, तस्य आस्वादे—स्वादग्रहणकर्मणि, लब्धः, —लोकपः तेन ।
आकर्षता—आलिपता, विनाशयता, सङ्कृता च इत्यर्थः । भावी—भविष्यन्,
क्रियदनन्तरमेवात्मन उपरि प्रपतिष्यन् इत्यर्थः, शिलीमुखिति ।—शिलीमुखानां—
बाणाणाम्, अलीनाञ्च, भमराणाञ्च इत्यर्थः, (“अलिबाणौः शिलीमुखौ” इत्यमर)
सम्पातः, —सम्पत्तमेव, उपद्रवः, —अन्याचारः, दृष्टः, —अवलोकितः, तर्कित इति
यावत्, स्वार्थलोकपतया मूढाशयानां न भविष्यद्व्याहितज्ञानं वर्त्तने इति निष्कर्षः ।

(१६८) निजगृहदूषणं—स्वगृहक्षयहेतुः इत्यर्थः, सत्कीर्तेन तस्य राजधान्याः
अचिरादेव विनष्टमाणात्वादिति भावः ; स्वगृहस्य शोभानाश्रयम् इत्यर्थश्च जालमार्ग-
प्रदीपकेन—जालस्य—दम्बस्य, कपटताया इत्यर्थः, (“जालं वन्द्यवाच्योः । चारका-
नायदम्बेषु—” इति रभसः) मार्गे—पन्थानं, व्यवहारमिति यावत्, प्रदीपयति—
प्रकाशयति यः तेन, कूटवस्त्रप्रवर्त्तकेन, गवाक्षमार्गेस्थितेन दीपेन इत्यर्थः । केवलम्
अयशः, —अकीर्त्तिमात्रं, न तु कृतस्य कर्मणः किमपि इष्टं फलमिति भावः, तस्य
अचिरादेव मया यमसदनप्रापणादिति हृदयम् ।

(१६९) विभुवनचूडामणौ—विलोकौशिरोरवे, एकव, —जगत्प्रकाशकत्वात्,
अन्यव, —शौर्य्यदाक्षिण्यादिगुणोत्कर्षादिति भावः, सन्तिरि—सूर्य्यं, तत्सदृशं तेजस्वि
राज्यवद्भवे च इति भावः, आयु—शीघ्रम्, अल्पकालमेवेत्यर्थः, अस्तम्—अलाचलं,
नाशञ्च, उपगतवति—प्राप्तवति ।

(२००) वेधसा—विधावा, सत्यशब्दोः, —सन्—शोभनः विद्यमानो वा,

षण्डविहारैकहरिणाधिपः शशी ? (२०१) विनयविधायिनि
भग्नेऽपि चाङ्गुशे विद्यत एव व्यालवारणस्य विनयाय सकल-

धन्याः,—मार्गः, सदाचारश्च. [“सृक्पू—” (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः
अप्रत्ययः] तस्य शबीः,—रिपोः ; एकव.—निविडप्रदीपान्धकारिण आहततया मार्ग-
दर्शनाक्षमत्वात्, अन्यत्र,—कुक्षिताचारप्रवर्त्तनेन सदाचारविनाशादिति भावः, अन्ध-
कारस्य—तिमिरस्य, तमःप्रकृतेः मङ्गापापगौडाधमस्य इत्यर्थश्च, निग्रहाय—विध्वंसनाय,
ग्रहेति ।—ग्रहण्येषु—मङ्गलादियह्नन्तेषु मध्ये, विहाराय—विचरणाय, एक एव हरिणः,
—सृगः, बाह्वनभूत इति भावः, तस्य अधिपः,—प्रभुः, तदाकूट इति यावत् ; यद्वा—
ग्रहण्येषु मध्ये विहरतीति तादृशः, एकः,—एकमात्रः, हरिणाधिपः,—हरिणः,—सृगः,
शरणागत इति यावत्, शरणागतत्वात् स्वाङ्गे धृतः इति भावः, तम् अधिपाति—मन्यक्
रक्षति यस्तादृशः ; पक्षे,—यद्वा,—दण्डेन ग्रहणीयाः, दमनयोग्या इत्यर्थः, उद्दामा इति
धावत्, ये षण्डाः,—हृषभाः, हृषभवत् दुर्मदाः गौडा इति भावः, तेषां विहारे—विशेषेण
हरणे, नाशने इत्यर्थः ; यद्वा,—तेषु विहारः,—निःशङ्कपर्यटनं, षण्डसङ्घेषु सिंहानां
तथा निर्भीकतया गमनप्रसिद्धेरिति भावः, तव एकः,—एकमात्रः, हरिणाधिपः,—
सृगराजः, सिंह इत्यर्थः, शशी—चन्द्रः, चन्द्र इव अहमिति च भावः, न तु आदिष्टः ?
—आज्ञप्तः ? अपि तु आदिष्ट एव इत्यर्थः, तेजस्विनि राज्यवर्द्धने सृतेऽपि हर्षः जीवति,
स एव तस्य शास्ता भविष्यति, एषो विधिनियोग एव इति भावः । अत्र अप्रमृतात्,
रवेः अस्तगमनोत्तरं चन्द्रस्य तिमिरध्वंसनात्, प्रमृत्तं राज्यवर्द्धनध्वंसनोत्तरं तस्मिन्दिने हर्षेण
गौडाधिपसंहरणरूपं वस्तु गम्यते इति अप्रमृतात् प्रमृत्तप्रतीतिरूपा अप्रमृत्तप्रशंसा. लङ्कारः,
तदुक्तं दर्पणं,—“कचविशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च
हेतोरथ समात् समम् ॥ अप्रमृतात् प्रमृत्तं चेत् गम्यते पञ्चधा ततः । अप्रमृत्तप्रशंसा
स्यात्.....” इति । ग्रहण्येषु विशेषेण शशिनः स्वल्पमात्रसाधनस्यापि ग्रहगणमध्ये
वैशिष्ट्याक्तिः, हर्षस्य स्वल्पसाधनस्यापि अरिजयसामध्ये सृज्यते । [“आशु एव” इत्यत्र
“आशु इव” इति पाठे, इवशब्दस्य शशिना सह अन्वये न अप्रमृत्तप्रशंसा, परन्तु उपमैव ;
तथा हि,—सविलप्रतिमे ज्यायसि सद्गोदरे दिवं गतेऽपि यवीयसि भातरि हर्षे शशिसमे-
तमुदयति सति किमु खलु सत्ता सम्भवति गौडाधिपस्य अन्धकारसन्निभस्य ? इत्योपम्य-
पर्यवसितार्थः इत्यवधेयम्] ।

(२०१) विनयविधायिनि—दण्डविधानसमर्थः । अङ्गुशे—सृणौ, इति-
साङ्गान्तरविशेष इति यावत् ; अङ्गुशरूपे राज्यवर्द्धने इति प्रमृत्तम् । व्यालवारणस्य

मत्तमातङ्गकुम्भस्थलस्थिरशिरोभागभिदुरः खरतरः केसरि-
नखरः । तादृशाः (२०२) कुवैकटिका इव तेजस्त्रि-
विनाशकाः कस्य न बध्याः ? क इदानीं यास्यति दुर्बुद्धिः ?” ।

(२०३) इत्येतत् अभिदधत एव अस्य पितुरपि मित्रं, सेना-
पतिः, समग्रविग्रहप्रायहरः, (२०४) हरितालशैलावदातदेहः,

—दृष्टगजस्य, क्रूरशशाङ्गस्येति च प्रस्तुतं, विनयाय—दण्डनाय, शासनायेत्यर्थः ।
सकलति ।—सकलानां—सर्वेषां, मत्तानां—मदीकटानां, मातङ्गानां—हस्तिनां,
कुम्भस्थलमेव—शिरःस्थोभयवोन्नतमांसपिण्डभाग एव, स्थिरः,—कठिनः, दुर्मेय इति
भावः, यः शिरोभागः,—मूर्धदेशः ; यद्वा,—मत्तमातङ्गानां यत् कुम्भस्थलं, तथाभूतः
यः स्थिरः शिरोभागः, तस्य भिदुरः,—विदारणः, स्वयं विघाटनपटुः इति वा अर्थः,
“[विदिमिदि—” (३।२।१६२ पा०) इत्यादिना कर्त्तरि कुरच्, मुख्यकर्त्तर्यपि
स्वीकृतः इति, तथा हि काशिका,—“विदादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्त्तृषु कुरच्
प्रत्ययो भवति, विदुरः पण्डितः, भिदुरं काष्ठं, छिदुरा रज्जुः । भिदिच्छिद्योः कर्म-
कर्त्तरि प्रयोगः” इति] खरतरः,—अतितौष्णः, केसरिनखरः,—सिंहनखः, केसरिनखररूपः
हर्ष इति च प्रस्तुतम् । अत्रापि अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रतीतिः पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसाद्वाराः ।

(२०२) कुवैकटिका इव—कुक्षिता वैकटिकाः,—प्रकृतिवैकट्यकारिणः इव,
“कुक्षिताः स्पर्णकारा इव” इति केचित्, “वैकटिकी रत्नबन्धकः” इत्यपरे ; तेजस्त्रि-
रत्नविनाशकाः,—तेजस्विनां—प्रभाववतां, दीप्तिमताश्चेत्यर्थः, रत्नानाम्—उत्कृष्टबन्धूनां,
(“जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वन्नमिह कथ्यते” इति कोषः) विनाशकाः,—विध्वंस-
कारिण इत्यर्थः, कस्य न बध्याः ?—मारणीयाः ? सर्वस्यैव बध्या इति भावः,
सद्रत्नविनाशका गुणानामपरीक्षका मूढा इव कपटप्रचपितमहातेजसः नीचाः कथ-
मपि न मर्षणीयाः इत्याशयः ।

(२०३) “इत्येतत्” इत्यस्य “सेनापतिः……सिंहनादनामा……समररसम्
आनयन् विज्ञापितवान्” इति श्रयेण सम्बन्धः । अभिदधतः,—कथयतः, बिलपत
इत्यर्थः । सेनापतिं विशिनष्टि, समयेति ।—समयाणां—सकलानां, विग्रहाणां—
युद्धानां, तथाविधेषु युद्धेषु वा, प्रायहरः,—अद्वेसरः, सेनानीतया समराययायी इत्यर्थः ।

(२०४) हरीति ।—हरितालस्य—स्वनामख्यातोपरसविशेषस्य, शैलः,—पर्वतः,
तद्गुह्यं अवदातः,—गौरः, देहः,—शरीरं यस्य तथाभूतः, कमनीयसुगौरकान्तिः

परिणतप्रगुणसालप्रकाण्डप्रकाशः प्रांशुः, अतिशौर्योभ्रणा
इव परिपाकम् आगतः, गतभूयिष्ठे वयसि वर्त्तमानः,
(२०५) बहुशरशयनसुप्तोत्थितोऽपि हसन्निव शान्तनवम् अति-
दीर्घेण आयुषा, (२०६) दुरभिभवशरीरतया जरयाऽपि भीत-
भीतया इव प्रकटितप्रकम्पया परामृष्टः, कथमपि (२०७) सार-
मयेषु शिरोरुहेषु शशिकरनिकरसितसरलशिरोरुहसटालां

रित्यर्थः । परिणतेति ।—परिणतः,—प्रवृद्धः, प्रगुणः,—शोभनः, सालप्रकाण्डः,—
सालवृक्षस्कन्धः इव, प्रकाशते—द्योतने इति तथोक्तः, प्रांशुः,—चन्नतः, शालवृक्ष
इव समुन्नतशरीर इत्यर्थः । अतिशौर्योभ्रणव—अतिशौर्येण—पराक्रमातिशयेन, य
उभ्रा—अन्तःसारस्य उणत्वं तेन इव, परिपाकं—परिणतिं, प्राचीनत्वमित्यर्थः । आगतः,
—प्राप्तः, दृढवृद्धकाय इति भावः । गतभूयिष्ठे—अतीताधिकांशे, अल्पावशिष्टे इत्यर्थः,
वयसि—जीवनकाले इत्यर्थः, अतिवार्द्धके इति यावत् ।

(२०५) बह्विति ।—बहवः,—अनेके शराः,—बाणाः, शत्रुप्रहिताः इति भावः,
तैः शयनं—शराघातेन भूमौ पतनमिति भावः, तेन सुप्तः,—पूर्वं मोहं गत इति यावत्,
पश्चात् उत्थितः,—तत्तत्प्रहारवेदनाम् अपनीय पुनर्युद्धार्यमुन्नत इत्यर्थः ; अन्यच्च,—
बहवः,—प्रचुराः, शराः,—इषवः एव शयनं—शय्या, तव सुप्तः,—निद्रितः, उत्थितः,
—प्रबुद्धश्च तम्, इति विभक्तिं विपरिणमय्य योजनीयं, शान्तनवं—भीष्मं, हसन्निव
—परिहासास्पदं कुर्वन्निव, भीष्मस्तु शरशयने स्थित एव निधनं गतः, अयन्तु तस्मात्
उत्थितः पुनः सङ्ग्रामाय अवतरत् इति हासकारणमिति भावः । इहीपमेयस्य
उपमानादाधिक्योन्नेच्छणात् व्यतिरेकसङ्कीर्णोन्नेच्छाऽलङ्कारः इति ज्ञेयम् ।

(२०६) दुरभिभवशरीरतया—दुर्जयर्द्वेष्टतया, जरयाऽपि—विस्मययाऽपि,
बलिपलितादिना कायशैथिल्यापादकावस्थाभेदेनापीत्यर्थः, वार्द्धकेनापीति भावः,
भीतभीतया—अतिभीतशैत्यर्थः, अत एव प्रकटितप्रकम्पया—प्रकटितः,—आविष्कृतः,
प्रकम्पः,—वेपथुः यथा तथोक्तया, भीतत्वात् कम्पितर्द्वेष्टया इत्यर्थः, वार्द्धक्यसङ्गजकम्पमान-
र्द्वेष्टतया इति भावः, परामृष्टः,—स्पष्टः, जरसः कम्पितकायलोन्नेच्छणात् अतिवार्द्धके
स्थितः इत्यर्थः ।

(२०७) सारमयेषु—दृढेषु, केशपतनाभावात् इति भावः, शिरोरुहेषु—
केशेषु, शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, करनिकराः,—किरणचयाः, तद्वत् सिता—
प्रवृत्ता, काशस्तत्रकनीकाशा इत्यर्थः, सरला—अकुटिला, शिरोरुहसटाला

सैह्यमिव (२०८) निष्कपटपराक्रमरसरचितां सङ्क्रान्तो जीव-
न्नेव जातिम्, (२०९) अपरस्वामिमुखदर्शनमहापातकपरि-
जिह्वीर्षया इव भ्रूयुगलेन (२१०) बलितशिथिलप्रलम्बचर्मणा
स्थगितदृष्टिः, (२११) धवलस्थूलगुञ्जापिच्छप्रच्छादितकपोल-
भागभास्वरेण वमन् इव विक्रमकालम् अकालेऽपि
(२१२) विकाशिकाशकाननविशदं शरदारम्भं भीमेन मुखेन,

शिरःस्थजटाः विद्यतेऽस्य इति तद्योक्तां, सैह्यमिव—सिंहस्य इयं सैह्यं ताम् इव,
सिंहसम्बन्धिनीमिवेत्यर्थः ।

(२०८) निष्कपटेति ।—निष्कपटः,—कापट्यरहितः, यथार्थ इति भावः,
यः पराक्रमः,—शौर्यं, तस्मिन् रसेन—अनुरागेण, रचिता—निर्मिता तां, जातिं—
सिंहत्वमित्यर्थः, जीवन्नेव—प्राणन् एव इत्यर्थः, सङ्क्रान्तः,—अधिगतः । केशरोपम-
केशकलापेन सिंहविक्रमतया च साक्षात् सिंह इव विराजमानः इत्युत्प्रेक्षा ।

(२०९) अपरेति ।—अपरः,—अन्यः, प्रभाकरवर्द्धनवंश्यादिति भावः, स्वामी
—प्रभुः, तस्य मुखदर्शनं—मुखावलीकनमेव, महत्—घोरं, पातकं—पापं, तस्य
परिजिह्वीर्षयेव—तत्परिहर्षुमिच्छन् इवेत्यर्थः ।

(२१०) बलितेति ।—बलितं—बलियुक्तम्, आकुञ्चितमिति भावः, शिथिलं
—श्लथीभवत्, प्रलम्बं—लम्बमानं, चर्मं—त्वक् यस्य तथाभूतेन । स्थगितदृष्टिः,—
आवृतनेवः, अतीव प्रभुभक्तः लोलचर्मो च इति भावः ।

(२११) धवलेति ।—धवला—शुभा, स्थूला—पीवरा, घमा दीर्घा चेत्यर्थः, या
गुञ्जा—उत्तरोष्ठस्थोपरि रोमराजिः, “गोफ” इति वज्रभाषया प्रसिद्धा इति भावः, तस्याः
पिच्छं—पङ्क्तिः, परम्परा वा, तेन प्रच्छादितः,—आवृतः, यः कपोलभागः,—गण्डदेशः,
तेन भास्वरेण—प्रदीप्तेन, मुखेनेत्यनेनान्वयः । वमन्निव—उद्गिरन्निव । विक्रमकालं
—पराक्रमप्रदर्शनोचितसमयं, शरदारम्भमित्यस्य विशेषणं, तव विजिगीषुभिः युद्ध-
यावा क्रियते इति शास्त्रात् । अकालेऽपि—असमयेऽपि, शरदारम्भस्य इति शेषः,
शरद्व्यतिरिक्तो यीष्मादिनृत्तौ इति भावः ।

(२१२) विकाशीति ।—विकाशना—विकसरेण, काशकाननेन—पीट-
गलाख्यदण्डविशेषवनेन, काशानां भूयस्तथा शरदि कुसुमानि विकसन्ति, विशदं—
भवंलं, शरदारम्भं—शरक्कालागमम् । भीमेन—भीषणेन, [विभेदक्यात् इति

सृतमपि (२१३) हृदयस्थितं स्वामिनम् इव सितचामरेण
वीजयन् नाभिलम्बेन कूर्चकलापेन, परिणामेऽपि धौतासिधारा-
जलपानवृषतैः इव विवृतवदनैः बृहद्भिः व्रणविदरैः विषमित-
विशालवक्षाः, (२१४) निशितशस्त्रटङ्गकोटिकुट्टितबहुवृहद्गुणा-
चरपङ्क्तिनिरन्तरतया च (२१५) सकलसमरविजयपर्व्वगण-

व्युत्पत्त्या “भीमादधोऽप्रादानि” (३।४।७४ पा०) इति भियः अपादाने मक्] काश-
कुसुमशुभ्रगुञ्जाशीसितवदनेन शराहलासं जनयाम्नत्यर्थः ।

(२१३) हृदयस्थितम्—अन्तर्वर्त्तिनं, गुणाः श्रित्तिर्जितहृदयत्वादिति भावः,
स्वामिनं—प्रभाकरवद्वेनमिति यावत्, सितचामरेण—श्वेतबालव्यजनेन, सितच्छव-
चामरादीनां समाहुचितीपकरणत्वादिति भावः । नाभिलम्बेन—नाभिर्दशपथ्यन्त-
विशालम्बना, कूर्चकलापेन—श्लश्रुनिचयेन, (“कूर्चमस्त्वो भुवोर्मध्ये कटिनश्मश्रुकैतव” इति
मेदिनी) । परिणामेऽपि—बाहुकेऽपि, धौतेति ।—धौता—विशोधिता, शाण्डिता
इति भावः, असिधारा—खड्गस्य निशितमुखम् एव, जलं—सलिलं, तस्य पानाय
वृषिताः,—पिपासाऽऽकुलाः तैरिव, विवृतवदनैः,—व्याप्तमुखैः, व्रणविदरैः,—शत्रु-
कृतशस्त्रचतस्रोर्तैः, (“विदरः स्फुटनं भिदा” इत्यमरः) विषमितम्—उन्नतानतं,
बभ्रुर्मन्त्यर्थः, विशालं—विलसितं, वक्षः,—उरःस्थलं यस्य तथाभूतः । आनाभि-
लम्ब्येतश्मश्रुसन्तानेन मुशंभितकायस्य संनापने, विशालं वक्षसि प्राक् पतद्निशित-
खड्गधाराचिह्नशतैः एवमनुमीयते यत् सङ्ग्रामे शत्रुभिः कृतैः उरःचतैः पिपासितैः
सङ्घैः जलपानार्थं विवृतमुखैः अद्यापि स्थीयते इति समुदितार्थः, असौ सङ्ग्रामशत-
विजयो आसीत्, तथा आनाभिर्भूतश्मश्रुलः बाहुकेऽपि अनिर्वापितरणीत्मा ह्यथ भवति
इति भावः । इह धौतासिधारायां जलस्यैव केवलं रूपणात् निरङ्गं रूपकम् इत्यल-
ङ्कारान्तरीत्यत्वेन उत्प्रेक्षायां चमत्कृत्यतिशयः प्रतिपादितः इति सङ्क्षेपः ।

(२१४) निशितेति ।—निशितानि—तीक्ष्णानि, शस्त्राण्येव—आयुधान्येव, टङ्गाः,
—पाषाणदारणास्त्वविशेषाः, तेषां कोटिभिः,—कोणैः, अयैः इत्यर्थः, (“कोणस्तु स्त्रियः
प्राप्ययिकोटयः” इत्यमरः) कुट्टितानि—दलितानि, बहूनि—अनेकानि, तहन्ति—
आश्रयानि इत्यर्थः, व्रणानि एव—क्षतानि एव, अचरपङ्क्तयः,—वर्णावलीयः,
सामिर्निरन्तरतया—व्याघ्राङ्गतया इत्यर्थः ।

(२१५) सकलैति ।—सकलेषु—सर्वेषु, समरेषु—सङ्ग्रामेषु, विजयाः
एव—जयलाभा एव, पर्व्वणि—क्षणाः, उत्सवाः इत्यर्थः, (“तिष्ठमेदे क्षणं पर्व्वं”

नाम् इव कुर्वन्, पूर्वपर्वत इव पादचारी, (२१६) विविध-
वीररसंस्तुतान्तरामणीयकेन महाभारतमपि लघयन् इव,
(२१७) प्रतिपक्षपणातिनिर्वन्धेन परशुराममपि शिञ्चयन्
इव, (२१८) अश्वमेधेन अनादरणीयमाकर्षणविभ्रमेण मन्दर-

इत्यमरः) तेषाम् ; यद्वा—सकलसमरविजयानां पञ्चभिः,—यन्त्रिभिः, अङ्गुलि-
यन्त्रिभिरिव त्रणयन्त्रिभिरिति भावः, गणनामिव—सङ्ख्यानामिव, बहुसमरविजयो
इति भावः । पूर्वपर्वत इव—उदयगिरिः इव, पादचारी—चरणसञ्चरणशीलः,
अयुधनकायवान् तदानीमेव उदितवाञ्छति भावः ; पूर्वपर्वतोऽपि बहुभिः पादैः,—
प्रयत्नपर्वतैः, चरति—भुवं समाक्रम्य तिष्ठति इत्यर्थः, (“पादाः प्रयत्नपर्वताः” इत्यमरः) ।

(२१६) विविधेति ।—विविधानां—बहुप्रकाराणां, वीररसानाम्—उत्साह-
स्थायिभावानाम् उत्तमप्रक्षतिकसमास्वाद्यमानवस्तुविशेषाणां, प्रकारभेदेन बहु-
भेदाख्यापनाभीक्ष्णितया अत्र रसवह्नीकृतिः न दोषाय इत्यवधातव्यम् ; यद्वा—विविधेन
—नानाप्रकारेण, वीररसस्य ; पक्षे,—विविधाः,—अनेके, वीराः,—भीमद्रोणादयः शूराः
तेषां, तथा रसस्य च—युद्धानुरागस्य च, वृत्तान्तं—प्रक्रियया, अनुष्ठानेनेत्यर्थः,
प्रस्ताविन च, विवरणेन च इत्यर्थः, (“वृत्तान्तः प्रक्रियायां स्यात् वृत्तवार्त्ताप्रभेदयोः ।
प्रस्तावो.....” इति मेदिनी) रामणीयकं—रमणीयत्वं तेन करणेन । लघयन्निव—
लघुकुर्वन्निव, महाभारतवर्णितवीररसादपि अधिकवीरकर्मणानुष्ठायीति भावः ।

(२१७) प्रतिपक्षेति ।—प्रतिपक्षाणां—शत्रूणां, क्षपणे—संहारे, अतिनिर्वन्धेन
—अत्यावृष्टेण, परशुरामं—परशुधारी रामः तं, भार्गवमित्यर्थः, [“शक्रपाशिवानां
सिद्धये उत्तरपटलोपस्थापसङ्ख्यानाम्” (वा०) इति समासः] शिञ्चयन्—उपदिशन्,
परशुरामस्यापि शत्रुनिर्व्यातमात्याग्रहविषये आचार्यकर्मं कुर्वन् इत्यर्थः, अत्रायमाश्रयः,
—तथा हि. भो. नृगुणन्दन ! तमेकविंशतिषां क्षत्रियान् हत्वाऽपि तान् निःशेषान्
कर्तुं नाशक्तीः, तेन हि तव तवैव रणकर्मणि अनभिज्ञता प्रतीयते, अहं यथा समूलघातं
शून् विनाशयामि, तन् वृद्धा अस्मत्तः शत्रूणां समूलोन्मूलनकौशलं शिञ्चयतु भवान्
इति वदन् इवेति ।

(२१८) अश्वमेधेनेति—अश्वमेधम्—अग्निः अप्सु वा भ्रमणं, समुद्रयात्रा इत्यर्थः,
युद्धार्थं साङ्गामिकयोत्समाकृत्य ह्रीपालरस्थशसनाय इति भावः, जलदस्युक्तकठोरतोत्पात-
प्रशमनाय वा इत्याशयः, जली पुनः पुनः आवर्त्तनञ्च तेन, अनादरेति ।—अनादरेण—

मपि मन्दयन् इव, (२१८) वाहिनीनायकमर्यादाऽनु-
वर्तनेन अभ्योधिमपि अभिभवन् इव, (२२०) स्थैर्य-
कार्कश्योन्नतिभिः अचलानपि ज्ञेयन् इव, (२२१) सहज-
प्रचण्डतेजःप्रसरपरिस्फुरणेन सवितारमपि दृणीकुर्वन्निव,

अवहेलेन, यत् श्रीसमाकर्षणं—श्रियाः,—राजलज्जाः, कमलाश्रयः, समाकर्षणं—
बलादायकौकरणं, समुद्धरणश्च, शत्रुभ्यः समुद्राश्च इति भावः, तेन विभक्तः,—
विलसितं यत्र तेन, मन्दरं—मन्दरगिरिं, समुद्रमन्यनदृष्टभूतमिति भावः, मन्दयन्
—लघयन्, मन्दरगिरिः असकृदेव असु परिभ्रम्य एकां श्रियं समाजहार, असौ पुनः
सकृत् तथा कृत्वा बहूनां राज्ञां श्रियं समाजहार इति भावः। अन्यस्य श्रियो
हरणसम्भवेऽपि श्रीरिव श्रीः हता इति विभ्वप्रतिविम्बभावबोधात् असम्भवदस्तुसम्भवरूपा
निदर्शना, उपमानाधःकरणात् तस्मादपि स्वीकर्षप्रतीतेश्च व्यतिरेकालङ्कारश्च,
इत्येतदोः साङ्ख्यम्।

(२१८) वाहिनीति।—वाहिनीनां—सेनानां, तरङ्गिणीणाञ्च, नदीनाञ्चेत्यर्थः,
("वाहिनी स्यात् तरङ्गिण्यां सेना-सैन्यप्रभेदयोः" इति मेदिनी) नायकमर्यादा—पति-
सम्मानना, सेनापतित्वे सरित्पतित्वञ्च इति यावत्, तस्या अनुवर्त्तनेन—अनुगमनेन, अभ्योधिं
—सागरमपि, अभिभवन्निव—जयन्निव, नदीनां परिमिततया सेनामान्ता अपरिमिततयेति
भावः; यद्वा,—नदीनां प्रत्यक्प्रस्थानशक्त्यभावात्, सेनाणां यथेष्टितं यत्र तत्र प्रस्थान-
शक्तिसत्त्वेन इत्याशयः। अत्र सरित्पतितः स्वस्याधिक्यप्रतिपादनात् पूर्ववत् व्यतिरेकालङ्कारः।

(२२०) स्थैर्येति।—स्थैर्यं—सङ्ग्रामादपरावर्त्तितमित्यर्थः, एकत्रावस्थमित्यञ्च,
कार्कश्यं—काठिन्यम्, अङ्गस्थिति भावः, उभयत्रापि समानम्; यद्वा—कार्कश्यं—
शत्रौ निर्द्वयत्वम्, उन्नतिः,—उच्चायः ताभिः, अचलानपि—पर्वतानपि, ज्ञेयन्निक
—लज्जयन्निव। अचलादपि स्थैर्यादिमानसीत् इति व्यतिरेकः।

(२२१) सहजति।—सहजस्य—स्वाभाविकस्य, प्रचण्डस्य—उग्रस्य, तेजःप्रसरस्य
—तेजसां—प्रभावाणां, प्रसरस्य—मिलारस्य, परिस्फुरणेन—उद्योतेन, दृणीकुर्वन्निव—
तुच्छीकुर्वन्निव, सवितुः तेजसां प्रसरः दिवा एव, अस्य तु रात्रिन्दिमपि इति
स्वतेजसामधिककालिकत्वमेव दृणीकरणे हेतुरिति भावः; यद्वा,—तत्र दाहिका-
शक्तेरबाधिक्यप्रतीतिः, इह तु दाहिकीज्जीविकयीरभयोरपि समानीत्कर्षवत्त्वम् इत्यातिशब्दं
विलस्यमेव।

(२२२) ईद्वारमारोहहतघृष्टपृष्ठतया हरद्वषमपि हसन्निव,
 (२२३) अरणिः अमर्षाग्नेः, ऐश्वर्यं शौर्यस्य, मदो मदस्य,
 विसर्पां दर्पस्य, हृदयं हठस्य, जीवितं जिगीषुतायाः, उच्छसितम्
 उसाहस्य, अद्भुशो दुर्मदानां, नागदमनो दुष्टभोगिनां,
 (२२४) विरामो वरमनुष्यतायाः, कुलगुरुः वीरगोष्ठीनां,

(२२२) ईद्वरेति ।—ईद्वरस्य—हरस्य, स्वामिनश्च, [“अग्नीतेराशुकसंनि-
 वरद् च” (उ० ४ सा० ५७ सू०) इति वरट् । तत्रैव “चकारादुपधाया ईत्वम्” इति
 प्रथम्, आश्वरदावर्थकत्वे एवेतत् ; ईद्वे प्रभवति इत्यर्थकत्वे तु आदादिकस्य ईशः
 कर्त्तरि वरचि “ईद्वरः” इति पठं सिध्यति, तथा च सू०,—“स्थेष्ठाभासपिसकसो वरच्”
 (३। २। १७५ पा०) इति] भारीदहनेन—पृष्ठस्योपरि आरौपणरूपेण, आदेशपालन-
 रूपेण च इत्यर्थः, घृष्टं—टलितं, विगतरीसत्वकृत्यर्थः, पृष्ठं—पश्चाद्देशः यस्य तथाभूतः,
 तस्य भावः तत्ता तथा, कार्य्यचक्षुः लोके घृष्टपृष्ठः कथ्यते, हरद्वषमं—शत्रुद्वषं, हसन्निव
 —अवजानन्निव, हरद्वषमस्य भारीदहनेन पृष्ठस्य घृष्टत्वम्, अस्य तु स्वामिभारीदहनेन
 न तथेति हासहेतुरिति भावः ; यदा—तत्र वनवासिनः विरागिणश्च लघुभारेण पृष्ठः घृष्टः,
 इह सामान्यरक्षातन्त्रभारादपि अकिञ्चित्करः इति परिहासो निगूढं कारणम् इत्याशयः ।

(२२३) अमर्षाग्नेः—क्रोधानलस्य, अरणिः—अग्निमन्यनदाक, (“निर्मन्थ्य-
 दाकणि त्वरणिर्हयोः” इत्यमरः) घर्षणमावेणैव अरणिती यथा अग्निरुत्पद्यते, तथा
 स्वल्पेनैव शक्तविमर्दनास्य क्रीधप्रदीतिः भवति इत्यर्थः, परिभवासदृश्वरिति भावः ।
 ऐश्वर्यं—विभूतिभूतं, सर्वस्वमिति भावः, महाशूरः इति निष्कर्षः । मदस्य,—गर्वस्य,
 मदः,—गर्वः, अभिमानी इत्यर्थः, महानिजस्वीति भावः । विसर्पाः,—प्रसरः ।
 हठस्य—साहस्य, हृदयं—वक्षस्थलं, सततमुखाहसमन्तः निर्भीकश्च इत्यर्थः ।
 जिगीषुतायाः,—शत्रुविजयाभिन्नापस्य, शत्रुमनिर्जित्य अपरावृत्त इति यावत् ।
 उच्छसितं—जीवितं, महीत्याह्वयर्थः । दुर्मदानां—दुर्विनीतानामित्यर्थः, सत्तगजानाञ्च,
 अद्भुशः,—सृणिः, दमनकारकास्त्रविशेष इत्यर्थः, दुर्जनश्लाता इति यावत् ।
 दुष्टभोगिनां—दुष्टानां राज्ञां, क्रूरसर्पाणाञ्च, नागदमनः,—गजमर्दनः, प्रसन्नवृत्ति-
 शासनी वा, गरुडश्च ।

(२२४) वरमनुष्यतायाः,—श्रेष्ठमानुषत्वस्य, विरामः,—पराकाष्ठेयर्थः,
 औदार्यादिगुणवत्त्वादिति भावः । वीरगोष्ठीनां—शूरसमाजानां, सर्ववीरवरिण्य

तुला शौर्यशालिनां, सीमान्तदृष्ट्वा शस्त्रग्रामस्य, निर्वोढा प्रौढवादानां, (२२५) संस्तम्भयिता भग्नानां, पारगः प्रतिज्ञायाः, मर्मज्ञो महाविग्रहाणाम्, आघोषणापटुः समरार्थिनां, सन्निधौ एव समुपविष्टः सिंहनादनामा स्वरैण एव दुन्दुभिघोषगम्भीरेण (२२६) सुभटानां समररसम् आनयन् विज्ञापितवान्,—

“देव ! (२२७) न क्वचित् कृताश्रयया मलिनया मलिनतराः कोकिलया काका इव कापुरुषा हतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानम्

इति यावत् । तुला—उपमा, महावीराणां सङ्ग्रहानि प्रायः सर्वत्राश्रयक्रीतितनामा इति भावः । शस्त्रग्रामस्य—आयुधसमूहस्य, सीमान्तदृष्ट्वा—पारदर्शी, सर्वशस्त्रकोविद इत्यर्थः । प्रौढवादानां—प्रगल्भवचनानां, शत्रुप्रयुक्तानामिति भावः । निर्वोढा—निर्वोहकः, समुचितप्रतिकारक इत्यर्थः ।

(२२५) भग्नानां—शत्रुभयात् पलायितानां, संस्तम्भयिता—आश्वासयिता । प्रतिज्ञायाः,—प्रपथस्य, पारगः,—पारगामी, अवश्यप्रतिज्ञ इति भावः । महाविग्रहाणां—महतां सङ्ग्रामाणां, मर्मज्ञः,—सारवित्, कदा केन दिविना सङ्ग्रामे कृते अवग्रमेव जयो भवेत् इत्यादिनिर्धारणे कुशलः, परपक्षच्छिद्वाटननिपुणश्चेति भावः । आघोषणापटुः,—युद्धवाद्यां तादृशमानवाद्यविशेष इत्यर्थः, युद्धोक्ताह्वर्जक इति भावः, यथा आघोषणापटुः समरोक्ताहमुद्दीपयति, तथा अयमपीति भावः । सन्निधौ एव—हृषे निक्षेपेवेत्यर्थः । दुन्दुभीति ।—दुन्दुभिः,—भेरी, तस्य घोषः,—शब्दः, तद्वत् गम्भीरः,—गम्भीरः तेन, प्रगल्भाहतभेरीघोरमन्दस्वरसमेन इत्यर्थः ।

(२२६) सुभटानां—सुर्योद्भूतां, समररसं—सङ्ग्रामीकाहम्, आनयन्—जनयन्, उद्दीपकवाक्यं वर्द्धयन् इत्यर्थः ।

(२२७) न क्वचिदिति ।—न क्वचित्—कुवापि, कृताश्रयया—चापल्यात् चिरं कुवापि अतिहत्याऽपि कियत्कालमाश्रयत्या इत्यर्थः, अन्यत्र,—काककुलायाः दपरत्र कुवापि अनाश्रितया इत्यर्थः, मलिनया—पापया इत्यर्थः, कृणवर्णया इत्यर्थः । मलिनतराः,—अतिदुष्टाश्रया इत्यर्थः, अतिकृणवर्णा इत्यर्थः, कापुरुषाः,—नौचपुरुषाः, हतलक्ष्म्या—दुष्टया श्रिया, विप्रलभ्यमानं—प्रताप्यमानम् ।

आत्मानं न चेतयन्ते । (२२८) श्रियो हि दोषा-
न्वतादयः कामला विकाराः । (२२९) कृत्वच्छायान्तरित-
रवयो विस्मरन्ति अन्यं तेजस्विनं जडधियः । किं वा करोतु
वराकः, येन अतिभोरुतया नित्यपराङ्मुखेण न तु दृष्टानि एव

चेतयन्ते — अवबोधयन्ते, [ज्ञानार्थकतया चेतनेः किञ्चिदङ्गिकर्तुः आत्मनः कस्मैत्वं
प्रेयम्] कीकिलया प्रसवानन्तरमेव निजशावकाः काकीनीडे संप्लाय ताभिः पोष्यन्ते,
काक्यः अपि वर्णसास्यात् स्वशावकाधिया तान् पालयन्ति, अतस्तेषां परैः प्रतिपाल-
नात् परभृदिति संज्ञा समजनि । ततः जाने तु उड्डयनसामर्थ्यं शावकाः तस्माज्जा-
दप्लव्य स्वसमाजे सङ्गच्छन्ते, इत्थं काकीनां कीकिलया विप्रलभ्यत्वं लोके प्रसिद्धमेव ।

(२२८) कस्मात् तान् हतलक्ष्मीविप्रलभने ? इत्याह, श्रिय इति ।—श्रियः,—
लक्ष्मीः, दोषान्वतादयः,—दोषैः,—कपुरुषानुरागादिभिः, वातादिभिश्च इति व्यज्यते,
अन्वतादयः,—अन्वता एव आदिर्येषां ते, मटमत्कार्यानालोचनादयः इति यावत्,
दृष्टिहीनत्वादयश्च इति व्यज्यते ; कामलाः,—कमलमस्वाश्विनः, कमलात् आगता वा,
विकाराः,—स्वस्याः कमलालयत्वात् नियतकमलवामेन आश्रयदोषात् जाताः रोगा
इत्यर्थः, “कामला” इति प्रसिद्धाः पाण्डुरोगमदजा इत्यपि व्यज्यते ; तस्मिन् रोगे जाते
सति रुग्णश्च शङ्कादौ पीतत्वादिज्ञानम् अन्वतादयश्च दोषा जायन्ते ; कमलस्य यथा
दोषा—रात्रौ, [अव्ययमेतत्, “दोषा रात्रौ च तन्मुखं” इति अव्ययवर्गे मेदिनी]
अन्वतादयः,—मूर्धस्यालमनात् सङ्काचादयः विकारा जायन्ते, तथा लक्ष्मी अपि
तन्निवासात् समजायन्ते दोषान्वतादयः,—दोषा एव अन्वतादयः,—सत्पुरुषासत्पुरुषयो-
र्विचाराक्षमत्वम् इति भावः ।

(२२९) कृतेति ।—कृत्वस्य—आतपत्वस्य, क्वायया—आतपप्रतिपक्षभूतया,
अनातपेनेत्यर्थः, अन्तरितः,—अवहितः, तिरस्कृती वा, क्वावरितदर्शनत्वात् इति भावः,
रविः,—सूर्यः यैः तथोक्ताः, [“अच इः” (३० ४ पा० १३८ सू०) इति गत्यर्थकरुधाताः
इः] जडधियः,—मूर्खाः, लक्ष्मीमदमत्तया दृष्टानिष्टानभिज्ञाः इति भावः, तेजस्विनं
—प्रतापवान्, अन्यम् —अपरं पुरुषं, विस्मरन्ति—न चिन्तयन्ति, न पश्यन्तीति भावः,
आत्मानमेव एकमात्रं तेजस्विनं मन्यन्ते, नान्यं कमपि, क्वेण महाप्रभावत्सूर्यकिरणानामपि
तिरस्करणात्, कोऽन्येषां कथाप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् ; एवम् अनुश्रूयते यथा,—
घनाच्छददृष्टिः अकमपि घनाच्छमिति मन्यते । वराकः,—तपस्वी, दुर्बलप्रकृतिः
इति यावत् । येन—वराकेण, गौडेश्वरेण जडधियेत्यर्थः । नित्यपराङ्मुखेण—

(२३०) सर्वातिशायिशौर्यातिशयश्चयुक्कपिलकपोलपुलक-
पल्लवितकोपानलानि कुपितानां तेजस्विनां मुखानि । नासौ
तपस्वी जानाति एवं, यथा (२३१) अभिचारा इव विप्रकृताः
सद्यः सकलकुलप्रलयम् उपहरन्ति मनस्विनः । जलेऽपि
ज्वलन्ति ताडिताः तेजस्विनः । (२३२) सकलवीरगोष्ठी-
बाह्यस्य तस्यैव इदम् उचितम् अनुत्तारनिरयनिपातनिपुणं

नियतविमुखिन, साहसकर्मणि कदाऽप्यप्रवृत्तत्वेन युद्धारम्भे एव रणवेत्तात् प्रदर्शितपृष्ठेन
इति भावः, न तु दृष्टानि—अवलोकितानि दृष्टं पारितानि इत्यर्थः ।

(२३०) सर्वेति ।—सर्वातिशायिना—सर्वपरिभाविणा, शौर्यातिशयेन—परा-
क्रमाधिक्येन, शययुः,—स्फीतिः, वर्द्धनमित्यर्थः, बिकाश इति यावत्, देवस्य
राज्यवर्द्धनस्य महावीराणां वा इति भावः, येषु तथाविधाः, कपिलाः,—आरक्ताश्च,
ये कपीलाः,—गण्डर्देशाः, तेषां पुलकेन—रोमहर्षेण, अप्रतिहतात्मशक्तिमनुत्कर्ष-
श्रुतिसुखोदयान् इति भावः, पल्लवितः,—विस्तृतः, प्रकटीभृती वा, कोपानलः,—
क्रोधवर्धकः, येषु तानि । तेजस्विनां—महातेजसाम्, अस्मन्मूणांमिति विजिगीषु-
नृपाणां वा इति भावः ।

(२३१) अभिचारा इव—आयर्व्यवसाया मारणादयो विधय इव, विप्रकृताः,—
निकृताः, अवमानिताः इति यावत्, (“निकृतः स्याद्विप्रकृतः” इत्यमरः) विप्रः,—
ब्राह्मणः, कृताय, मनस्विनः,—प्रशस्तमनसः, महावीरा इत्यर्थः, [“अस्मायामेधास्त्रजो
विनिः” (५।२।१२१ पा०) इति विनिप्रत्ययः] सद्यः,—अचिरादेव इत्यर्थः,
सकलकुलप्रलयं—सर्ववंशविनाशम्, उपहरन्ति—उपायनीकुर्वन्ति, जमयन्तीति यावत् ।
जलेऽपि—सलिलेऽपि, आत्मसम्भूतेऽपीति भावः, “आकाशादायुः वायोरग्निः अभिरापः
अद्भ्यः पृथिवी” इति स्मरणान्, जलेऽपि च, ताडिताः,—वैद्युताः, प्रहताश्च, तेजस्विनः
—अग्रयः, प्रतापवन्तश्च । अत्र मनस्विभिः तेजस्विभिर्य समं सकलकुलप्रलयजननद-ज्वलन-
त्वादिधर्मैः स्वस्य विस्वप्रतिविम्बभावबोधात् दृष्टान्तालङ्कारः ; “दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य
वस्तुनः प्रतिविम्बनम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(२३२) सकलेति ।—सकलानां—कुरक्षानां, वीराणां—शूराणां, गोष्ठी—
समाजः, तस्याः बाह्यः,—वह्निभूतः, ततो निष्कासित इत्यर्थः, तस्य, कापुरुषतादि-
दोषैः बीरसमाजेषु अगण्यस्य इति भावः, गोष्ठीबाह्यश्च अनुपासितहज्रत्वात् धर्म
न जानाति, अतस्तस्य तथाभूतस्य निरयोचितमिदं कर्म युज्यते इति सङ्गतिः ;

कर्म । (२३३) मनस्विनां हि प्रधानप्रधानधने धनुषि प्रिय-
माणे, सति च कमलाकलहंसौकेलिकुवलयकानने कृपाणे,
कृपणोपायाः पयोधिमथनप्रभृतयोऽपि श्रीसमुत्थानस्य ; किं
पुनः ईदृशाः ? (२३४) येषाञ्च धात्वा धरित्रीं तातुं नियुक्ताः

तस्य—गौडाधिपस्य, अनुत्तरेति ।—नास्ति उत्तारः,—उद्धारः यस्मात् तादृशे, निरये
—नरके, निपातः,—निपतनं, तत्र तस्य वा निपुणं—समर्थम्, उचितमित्यर्थः, इदं—
विश्वस्यहमनकपं, कर्म उचितं—सदृशं, “मित्रद्रोही कृतघ्नश्च ये च विश्वासघातकाः ।
ते नरा नरकं यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरो ॥” इत्युक्तेः । उपांश्च कूटप्रयोगिणो महाराज-
राज्यवर्द्धनस्य विश्वसन् वीरसङ्घन्यकृतस्य गौडाधमस्यैवानुकम्पम्, इति तस्य सामाजिकसङ्घर्ष-
बहिर्भाव एव तथाविधानुष्ठाने हेतुः, इति पूर्वपदार्थस्य हेतुभूततया निर्देशात् पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम् इति ज्ञेयम् ।

(२३३) मनस्विनां—वीराणां, हि ब्रह्मावधारणेऽर्थे, प्रधानेति ।—प्रधानस्य
—युद्धस्य, (“युद्धमायोधनं जन्मं प्रधानं प्रविदारणम्” इत्यमरः) प्रधानं
—श्रेष्ठं, धनं—महामुल्यवस्तु, साधनमिति भावः तस्मिन्, धनुषि—कार्मुके,
प्रियमाणे—गृह्यमाणे । कमलसि ।—कमला—लक्ष्मीरिव, कलहंसी—राजहंसी,
कमलायाः कलहंस्याश्च उभयोरेव कुवलयधनसञ्चारित्वेनाभेदोपात्त कृपकालङ्कारः ;
नृपश्रेष्ठमङ्घ्रिणी वा, (“कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे” इति भेदिनी) तस्यः
केलिः,—क्रीडा यत्र तादृशं, कुवलयकाननं—नीलीमलवनं तस्मिन्, तथाभूते इत्यर्थः,
निशितानां कृपाणां नीलीज्वलप्रभावत्वादिति भावः, कृपाणे—करवाले, सति च
—विद्यमाने च, प्रियमाणे इत्यनुषङ्गान्वयी वा, तेन प्रियमाणे सतीत्यर्थः, वीराणां
कृपाणे एव कमला प्रतिबसतीति भावः, श्रीसमुत्थानस्य—लक्ष्मीसमाहरणस्य, पयोधि-
मथनप्रभृतयोऽपि—मन्दरगिरिणा चीरसागरबिलोडनादयोऽपि, कृपणोपायाः,—
दीनवेष्टाः, कापुरुषाचारा इति भावः । एतेन चीरसागरबिलोडनवेष्टा तु वृषैक, पौरुषमेव
लक्ष्मीलाभे हेतुः, इति पौरुषस्य सर्वोत्कृष्टत्वप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः व्यज्यते ।
ईदृशाः,—विश्वसङ्घनादयः इत्यर्थः, किं पुनः ?—दीनोपाया इति किं वक्तव्यम् ?
इत्यर्थः, विश्वासङ्घनादयः कापुरुषाचारा एवेति भावः ।

(२३४) येषां—मनस्विनां वीराणामित्यर्थः, [सम्बन्धविवक्षया वृत्ति] धात्वा
—प्रज्ञाया, धरित्रीं—पृथिवीं, तातुं—रक्षितुं, नियुक्ताः,—आदिष्टा इत्यर्थः, गिरीश्वरौ

स्वयम् असमर्था इव (२३५) कुलिशकर्कशभुजपरिघ-
प्रहरणहेतोः उद्गिरन्ति गिरयोऽपि लोहानि, ते कथमिव
बाहुशालिनो मनसाऽपि विमलयशोबाश्रवा ध्यायेयुः
अकार्यम् ? (२३६) सर्व्वप्रहाभिभवभास्वराणां हि
सुभटकराणाम् अग्रतो दिग्ग्रहणे पङ्कवः पतङ्गकराः ।

गीवसंज्ञत्वादिति भावः, असमर्था इव—अलसा इव, अचलत्वादिति भावः ।
[“असमर्था इव” इत्यत्र “असमर्था एव” इति पाठान्तरम्] ।

(२३५) गिरयः,—पर्वता अपि, अर्चतनप्रक्षरमया अपीति भावः, कुलि-
शेति।—कुलिशवत्—वज्रवत्, कर्कशः,—कठिनः, भुजः,—बाहुः, तव यत् परिघप्रहरणं
—मुद्गरास्त्वं तस्य हेतोः,—तन्निमित्तं, परिघनिर्म्माणाथमित्यर्थः, लोहानि—तटाव्यधातु-
विशेषान्, उद्गिरन्ति—उडमन्ति, प्रसूयन्ते इति यावत्, बाहुशालिनः,—प्रशस्तबाहुवः,
भुजबौध्यसमन्वितो इत्यर्थः, विमल्लेति।—विमलानि—शुभाणि, यशसि—कीर्तय एव,
बाश्रवाः,—मित्राणि येषां तथाभूताः, पूतयशोधना इत्यर्थः, ते—येषामर्थे अर्चतना बाहु-
विरहिताः गिरयोऽपि लोहान्मुद्गीर्य धर्मानुसारिणं पृथिवीं वातं महायकं कुञ्चन्ति, तादृश
राजान् इत्यर्थः, गिरिणां परिघप्रहरणार्थोद्गिरणासम्बन्धेऽपि इह सम्बन्धः प्रतिपादितः
इत्यतिशयोक्तिः असमर्थत्वरूपगुणोत्प्रेक्षाऽङ्गम् ; कथमिव—किमर्थमित्यर्थः, मनसाऽपि
—चित्तसाऽपि, किं पुनर्वहिरनुष्ठानेनेति भावः, अकार्यम्—दुष्कार्यम्, ध्यायेयुः ?—
चित्तयेयुः ? नैव कदाऽपि चिन्तयन्ति इत्यर्थः, येषां किञ्चिदपि बाहुबलमस्ति, ते
मनसाऽपि न एतादृशं गर्हितमाचरन्तीति भावः ।

(२३६) सर्व्वेति ।—सर्व्वस्य—सकलवस्तुनः, ग्रहाभिभवः,—ग्रहः,—बलात्
ग्रहणमेव, अभिभवः,—तिरस्कारः, वस्तुस्वामिनामिति भावः ; पते—सर्व्वे ग्रहाः,—चन्द्रा-
दयः, तेषामभिभवः,—महता तेजसा विस्मान्मताजननरूपतिरस्कारः, तेन भास्व-
राणां—दीप्यमानानाम् ; भास्वराः,—उज्ज्वलाश्च, इति निङ्गविपरिणामेन “पतङ्ग-
कराः” इत्यत्र योजनीयम् ; सुभटकराणां—वीरबाहुनाम्, अग्रतः,—पुरतः, पतङ्ग-
कराः,—सूर्यकिरणाः, (“पतङ्गौ पक्षि-सूर्यौ च” इत्यमरः) कराः,—हस्ताश्च इति ध्वनिः,
दिग्ग्रहणे—दिशीः,—पूर्वपश्चिमादिभ्यः दिशीः, ग्रहणे—ज्ञाने, अवलम्बने वा, पङ्कवः,
—अचलाः, दिग्बोधाक्षमाः, दिग्ग्रहणासमर्थाः वा इत्यर्थः ; तासां स्वीत्वेन महा-
वीरसङ्घाशङ्कयेति ध्वनितम् ; अथा महावीराः अस्त्राणां वृष्टिभिः गगनमाच्छादयन्ति,

(२३७) महामहिषशृङ्गतरङ्गभङ्गभङ्गुरभीषणान्तराला लोक-
प्रवादमात्रेण दक्षिणाशा, परमार्थतो भटभृकुटिः अधिवासो
यमस्य । (२३८) चित्रञ्च यत्, उन्मुक्तसिंहनादानां सहसा साहस-
रसरोमाञ्चकण्टकनिकरेण सह न निर्व्यान्ति सटाः शूराणां रणेषु ।

तदा मदी दिशः ममा एव इति मला कां दिशमाशयेदिति, दिग्बधूनायकः सुभटः
समाक्रामेत् चेत् अत्याहितं भवेत् इत्याशङ्क्या वा चित्ताकुलाः सूर्यरश्मयो भवन्तीति
भावः ; यद्वा,—वीरबाहव एव दिशां चतुर्णां ग्रहणं निरायासं समर्थाः, न तु
पतङ्गस्यैव—अग्रिकोटविशेषस्यैव, अतितुच्छस्येति भावः, पतङ्गस्य—सूर्यस्य,
कराः,—हस्ता इति यावत्, तेषां पूर्वपश्चिमयोर्द्वयोरेव दिशोः विशिषतः
ग्रहणादिति भावः ; यद्वा,—पतङ्गस्य—“जोनाको पोका” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धस्य
खद्योताख्यकोटविशेषस्य, कराः, अकारप्रश्लेषेण अपङ्गवः,—प्रभाविकारशब्दपरामुखाः
भवन्ति, वोरकररूपकरैः सर्वेषां सूर्यादियहाणामभिभवात् ; एतेन वीराणां सर्व-
तर्जाभिभावत्वं गौडाधिपस्यापि प्रकाशमानत्वञ्च ध्वनितम् । अतः पतङ्गकरादपि
वीरकरस्य आधिक्यप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारः ।

(२३७) महति ।—महामाहिषस्य—यमवाहनस्य इत्यर्थः, यमस्य दक्षिण-
दिग्धिपतित्वान् इति भावः, शृङ्गयोः,—विषाणयोः, तरङ्गभङ्गवत्—ऊर्ध्वच्छेद-
वत्, भङ्गुरं—भङ्गिमत् कुटिलं वा, बहुलपर्वतादिमस्वादिति भावः ; यद्वा,—
शृङ्गाभ्यां तरङ्गभङ्गवत् भङ्गुरं, दर्पातिरेकाशरोविधूनात् इति भावः, भीषणं—
भयानकम्, अन्तरालं—सन्धं यस्याः सा, दक्षिणाशा—दक्षिणा दिक्, लोकप्रवाद-
मात्रेण—जनश्रुतिमात्रेण इति यावत्, यमस्य—कृतान्तस्य, अधिवासः,—वसतिः,
वासभूमिरित्यर्थः, परमार्थतः,—वस्तुतः, भटभृकुटिः,—भटस्य—योद्धृपुरुषस्य,
भृकुटिः,—भृभङ्गिरित्यर्थः, यमस्य अधिवासः इति शेषः, तद्वैव सर्वदा प्रत्यक्षत्वेन
प्रतीयमानत्वात् इत्याशयः । यमस्य वासभूमिः दक्षिणा दिक् इति वचनान्तु प्रवादमात्र-
प्रतया अलौकमेव, परमार्थतन्तु वीराणां सरोषभूभङ्गिरेव यमावासभूमिः इति भट-
भृकुटौ यमाधिवाससम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

(२३८) चित्रञ्च—आश्चर्य्यञ्च । रणेषु—सङ्ग्रामेषु, सहसा—अकस्मादित्यर्थः,
उन्मुक्तसिंहनादानां—सिंहनादं कुर्वतामित्यर्थः, शूराणां—वीराणां, साहसेति ।
—साहसरसेन—बलसम्पाद्यकर्मणु अतिप्रणयितया, (“साहसन्तु बलात्कारकृतकार्ये
दमेऽपि च” इति मेदिनी) ये रोमाञ्चाः,—रोमहर्षाः, भीषणकर्मसम्पादनादिति

इयमेव च (२३८) चतुःसागरसम्भूतस्य भूतिसम्भारस्य
भाजनं प्रतिपन्नदाहि दारुणं बड़वामुखं वा महापुरुषद्वयं
वा। (२४०) तेजस्विनः सकलान् अनवाप्य पयोराशि-
सहजस्य कुतो निवृत्तिः उच्यते? (२४१) इथावितत-
विपुलफणाभारी भुजङ्गानां भर्ता, बिभर्ति यो भोगेन सृत्पिच्छ-

भावः, ते एव कण्टकानि—चुद्राश्रयः, सूर्ययक्षपाणि वा, तेषां निकरः,—समूहः
तेजः, सटाः,—केसराः, सिंहानामिव इति भावः, न निर्व्यान्ति—न निर्गच्छन्ति;
वीराणां रोमहर्षसिंहनादेनैव दुर्बलप्रकृतयः शत्रून् निधनं गच्छन्ति, परन्तु सिंहान्यानां
सपि शूराणां सिंहानाम् इव केशरा यत् न विद्यन्ते इत्येव चित्रम् इति समुदितायः।
वीरास्तु अकेशराः केशरिण एव, अतस्तदाक्रान्तानां रिपूणां कुतो जीवनाशा? इति भावः।

(२३८) चतुःसागरदि।—चतुर्णां सागराणां—समुद्राणां समाहारः चतुः-
सागरम्, [अत्र “अकारान्तोत्तरपदो विगुः स्त्रियामिष्टः” (वा०) इति न प्रवर्तते,
“पादाद्यन्तस्य न” (वा०) इति निषेधात् न ऊँश्च] तन्मान् तत्र वा; यद्वा,—
अन्तारः समराः चतुःसागराः, तेभ्यः तेषु वा सम्भूतस्य—समुत्पन्नस्य, भूतिसम्भारस्य
—भक्षनिचयस्य, बड़वानलतेजसा तद्रत्यवस्तुजातानां दग्धीभूतत्वात् इति भावः, रमाक्-
सम्पत्समूहस्य च, (“भूतिभक्षानि सम्पदि” इत्यमरः) भाजनं—स्थानम्। प्रतिपन्नाणां
—विरोधिनां, जलानामित्यर्थः, अपिप्तापराध्यस्य बड़वानलस्य सलिलश्लेषकत्वात्,
ब्रूयाच्च इत्यर्थः, दाहि—दाहकं, दारुणं—तीव्रं, बड़वामुखम्—अशामुखं,
तदुज्जतत्वेनातिदेशात् बड़वानल इत्यर्थः, महापुरुषद्वयं—महाऽनुभावचिन्तं, चुद्राश्रया
भौरवश्च न सम्पद्भाजनानि भवन्ति, अतः तादृशः गौडाधिपः अवश्यम् अचिरादेव
विनश्यति इत्याशयः।

(२४०) तेजस्विन इति।—पयोराशिसहजस्य—पयोराशी—समुद्रे, सहजा,
—स्वत उत्पन्नः तस्य, समुद्रसहजस्य च, गाम्भीर्यातिशयादिति भावः, तेजस्विनः,—
बड़वानलस्य, वीरपुरुषस्य च, उच्यते,—तेजसः, प्रतापस्य च, सकलान्—जम्बान्,
जम्बून्, दाहयामि च शेषः, अनवाप्य—अनिर्गत्य इति यावत्, कुतो निवृत्तिः?—
ज्ञानिः? नैव कथमपि निवृत्तिर्भवेदित्यर्थः।

(२४१) इति।—इथा—विकलं यथा तथा, विततः,—विस्तृतः, विपुलः,—
महान्, फणाभारः,—कूटसङ्घर्षं यस्य तथाभूतः, भुजङ्गानां—नागानां, भर्ता—

मेव केवलम् । (२४२) अप्रतिहतशामनाक्रान्त्युपभोगसुखरसन्तु
रसायाः (२४३) दिक्कुञ्जरकरभारभास्वरप्रकोष्ठा वीरबाहव एव
जानन्ति । (२४४) रविरिव उन्मुखपद्माकरगृहीतपाद-
पल्लवः सुखेन अखण्डिततेजा दिवमान् नयति शूरः ।

प्रभुः, शिवादिः इत्यर्थः, पृथ्वीभारधारिणी भावः, यः—भृजङ्गाधिपतिः, भोगिन—
देहेन, फणमण्डलेन वा. (“भोगः सुखे स्त्रादिभूतवर्जितः फण-काययोः” इत्यमरः)
केवलं सत्पिण्डमेव—सत्तिकाराशिमिव, विभर्ति—धरति, केवलं सत्पिण्डवद्द्वयार्थमेतादृक्
प्रयासी न तस्य उचित इत्यर्थः, शशाङ्कसदृशनिःसारप्रतिपक्षसाधारिण्याः पृथिव्याः
धारणार्थं तस्य सहस्रफणावहनकेशस्वीकारः तथैव, अतो मातृभारस्य परित्याग एव उचित
इति भावः ।

(२४२) रसायाः—भुवः, (“भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा”
इत्यमरः) अप्रतिहतेति ।—अप्रतिहतेन—प्रतिघातवर्जितेन, अनन्तक्रमणीयेन इत्यर्थः,
शसननेन—आज्ञया, प्रतापेनेति यावत्, या आक्रान्तिः—आक्रमणं, प्रभाववित्सार
इत्यर्थः, तथा य उपभोगः—सम्भोगः, तेन यः सुखरसः—उपभोगः तम् ।

(२४३) दिक्कुञ्जरेति ।—दिक्कुञ्जरस्य—दिग्गजस्य, करबाहवः—मुण्डाभोगः, तद्वत्
भास्वरः—दीप्यमानः, प्रकोष्ठः—कूर्पर-मणिवन्धयोः अभ्यन्तरभानः दीपां तथाभूताः,
(“प्रकोष्ठी मणिवन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च” इति मेदिनिः) वीरबाहवः—वीराणां—
—सुभटानां, बाहवः—भुजा एव, जानन्ति—अनुभवन्त्यात्मना, वीरभोग्या एव
वसुन्धरा, न तु शशाङ्कसदृशकापुरुषाः निमेषार्धमपि तद्वर्तमानात्मनो रक्षणीयाः
इति भावः ।

(२४४) रविरिति ।—शूरः—वीरपुरुषः, रविः इव—सर्प इव, अखण्डित-
तेजाः—अखण्डितम्—अप्रतिहतं, तेजः—प्रतापः, ज्योतिश्च यस्य तथाभूतः, अत
एव उन्मुखेति ।—उन्मुखया—उन्मुखया, तत्प्रवणया इत्यर्थः, मान्दगमेति भावः,
पद्मया—लक्ष्म्या, करेण—हस्तेन, गृहीतः—सेवितः, पादपल्लवः—चरणकिसलयः ;
अन्वयः—उन्मुखैः—ऊर्ध्वमुखैः, पद्माकरैः—कमलसमूहैः, पद्मसमीभिः वा,
गृहीताः—स्वविकाशकत्वेन प्राप्ता इत्यर्थः, पादपल्लवाः—किरणसङ्घायाः यस्य तथा-
भूतः, दिवसान्—वासरान्, नयति—अतिवाहयति, प्रापयति च, करोतीत्यर्थः,
रवैः दिवसकरत्वात्, अखण्डिततेजसो वीरा भवादृशा एव निमर्शं मुखेन स्थातुं

(२४५) कातरस्य तु शशिन इव हरिणहृदयस्य पाण्डुरपृष्ठस्य कुतो
दिरावमपि निश्चला लक्ष्मीः ? (२४६) अपरिमितयशःप्रकरवर्षी
विकासी वीररसः । (२४७) पुरःप्रवृत्तप्रतापप्रहताः पत्न्याः
पौरुषस्य । (२४८) शब्दविद्रुतद्विषन्ति भवन्ति दाराणि दर्पस्य ।

योग्याः, न भीरवः कृतमहापराधाः गौडाधमाः इति भावः, शशाङ्कस्य सहस्रं
समुपस्थितम् इति फलितम् ।

(२४५) कातरस्य—दीनस्य, भीतस्येत्यर्थः, कापुरुषस्य इति भावः, शशिन इव
—चन्द्रस्य इव, हरिणहृदयस्य—हरिणस्य इव—तदाख्यपशीरिव इत्यर्थः, विवेक-
विद्युतस्य इव, अतिभीतस्येव इति वा भावः, हरिणानां भीरुत्वं प्रसिद्धं लोके, हृदयं—
मनः यस्य तथात्रिधस्य, दुर्बलान्तःकरणस्य इति यावत् ; अन्यत्र,—हरिणः,—सृगः,
हृदये—चक्षुर्हे यस्य तथाभूतस्य, मृगलाङ्कनस्येत्यर्थः, पाण्डुरपृष्ठस्य—पाण्डुरं—
धवलं, पृष्ठम्—उपरिभागः, वह्निःप्रदेश इति यावत् यस्य तथाभूतस्य, वह्निर्निर्मलावभासस्य
किन्तु अन्तर्मलिनस्य अत एव विषगर्भस्य पयोमुखस्य इति भावः, देशभाषया निर्लज्जस्येति
वा भावः ; अन्यत्र,—शुभापरिभागस्य, लक्ष्मीः,—श्रीः, शोभा च दिरावमपि—एकरात्रा-
दूर्ध्वमपौरुष्यः, निश्चला—स्थायिनीत्यर्थः, कुतः ?—नैव इत्यर्थः ; यथा शशिनः केवलं
पौरुषमास्यामेव एकस्यां रात्रौ शोभातिशयः, न तु अन्यस्यां तिथौ, तथा कातरस्य
क्रूरहृदयस्य क्षणिका श्रीरिति भावः, अतः शशाङ्कस्यापि लक्ष्मीयश्चला भूता इति फलितम् ।

(२४६) अपरिमितेति ।—अपरिमितानां—परिमातुमशक्यानां, प्रभूताना-
मित्यर्थः, यशसां—कीर्त्तिनां, प्रकरं—सञ्चयं, वर्षति—ददातीति यावत् तथोक्तः, अत
एव विकासी—विकासशीलः, सर्व्वदामोदवान् इत्यर्थः, वीरत्वप्रकटनेनैव यशसः
सर्व्वव्यापित्वं जायते, न तु कापुरुषतया वृशसाचारतया वा इति भावः, नीतिविगर्हदेन
अनेन कर्मणा कापुरुषोचितेन तस्य दुष्कीर्त्तिरेव सर्व्वत्र प्रख्याता, अतः दुष्कृतिः
नित्यजसप्तस्य विनाशने न काऽपि बाधा इति फलितम् ।

(२४७) पौरुषस्य—पुरुषकारस्य, विक्रमस्येत्यर्थः, पत्न्याः,—सार्गाः, पुर
इति ।—पुरःप्रवृत्त—अग्रतः प्रवृत्तः, प्रतापेन—तेजसा, प्रहताः,—क्षुब्धाः, परिष्कृता
इति यावत्, अविद्धता इति भावः ; पौरुषशालिनो सिद्धिः निश्चिता एव इत्याशयः ।

(२४८) दर्पस्य—श्रीर्थाभिमानस्य, दाराणि—अवकाशाः, गुरत्वप्रख्यापनानि

(२४६) शस्त्रालोकप्रकाशिताः शून्या दिशः शौर्यस्य । (२५०) रिपुरुधिरशोकरासारिण भूरिव श्रीरपि अनुरज्यते । (२५१) बहुनरपतिमुकुटमणिशिलाशाणकोण-कषणेन चरणनखराजिः इव राजताऽपि उज्ज्वलीभवति ।

इत्यर्थः, शब्देति ।—शब्देन—शौर्याभिमानिनः ध्वनिना इत्यर्थः, विद्वताः,—पलायिताः, दिशेतः—शेवः येभ्यः तथाभूतानि, तत्र प्रयाणवात्ताश्रयणैव भीरुः संपलायित्वे, अतस्तूष्णे जिगीषुर्भव, अन्यथा न सम्यक् कार्यमिद्धिः, पलायने यथोचितप्रतिशोधदानाप्रसङ्गात् इति भावः ; यद्वा,—दपस्य—वीर्यचित्तगर्वातिरेकस्य, दाराणि—प्रवेशस्थानानि, तज्ज्ञाभाषाया इत्यर्थः, शब्देति ।—शब्देन—दपस्यचकिनादेन, विद्वताः,—विवस्त्राः सन्तः अपस्तृताः, दिशतः,—विपक्षाः येभ्यः तथाभूतानि, भवन्ति दर्शयित्वात् महाशौर्यस्यचकाटने शत्रूणां निर्जयः कदाऽपि न सम्भवति, अतः शौर्यदप एव प्रागाश्रयणीयः इति तात्पर्यम् ।

(२४६) शस्त्रेति ।—शस्त्राणाम्—आयुधानाम्, [शसतेः “सर्वधातुभ्यः घृन्” (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति घृनि ऋषम्] आलोकेन—उद्योतेन, प्रकाशिताः,—उद्भासिताः, शौर्यस्य—वीर्यप्रकटनस्य, दिशः,—ककुभः, पन्थान इति यावत्, शून्याः,—अनाहताः, जनरहिता इत्यर्थः, तवागमनवात्ताश्रयणैव पलायितप्रतिपत्तत्वादिति भावः ; निशितरूपाणप्रभाभिर्विनः शौर्यरूपाः दिशो हि न ज्योतिष्कादिभिः उद्भासिताः भवन्ति इति तात्पर्यम् ।

(२५०) रिपिति ।—रिपूणां—शत्रूणां, कधिराणि—शोणितानि, तेषां शोकरासारः,—विन्दुधारासम्पातः तेन, भूरिव—रणभूमिर्वित्यर्थः, श्रीरपि—लक्ष्मीरपि, अनुरज्यते—अनुरक्ता भवति, हृत्कीरता भवतीति भावः, अनुलिप्ता भवति इत्यर्थश्च, अवश्यमेव विजयलक्ष्मीस्वामाश्रयित्वतीत्याशयः, रिपूणां समूहोन्मूलनमन्तरिण श्रीर्दुर्लभवेति तात्पर्यम् । वीरानुरक्ताः हि राजश्रियः भवन्ति इति उपमया ध्वन्यते ।

(२५१) बह्विति ।—बहूनाम्—अनेकेषां, नरपतीनां—राज्ञां, चरणपतितानामिति भावः, मुकुटेषु—किरीटेषु,—या मणिशिलाः,—रत्नानि इत्यर्थः, ताः शाणाः,—निकषशिला इव, (“शाणस्तु निकषः कषः” इत्यमरः) तासां कोणैः,—अस्त्रिभिः, कषणं—घर्षणं तेन, चरणनखराजिरिव—पादनखश्रेणिरिव, राजताऽपि—राजत्वमपि, साम्राज्यमिति भावः, उज्ज्वलीभवति—उज्ज्वलतामापद्यते इत्यर्थः,

(२५२) अनवरतशस्त्राभ्यासेन करतलानि इव रिपुमुखानि
श्यामीभवन्ति । (२५३) विविधव्रणवदपट्टकशतैः शरीरमिव
यशोऽपि धवलीभवति । (२५४) कवचिषु रिपूरःकवाटेषु
पात्यमानाः पावकशिखामिव श्रियमपि वमन्ति निष्ठुरा
निस्त्रिंशप्रहाराः । (२५५) यस्याहितहतस्वजनो मनस्विजनो

भृषणौभवति इत्यर्थः, नृपचक्रतेवितपादपद्माः हि भवन्ति सम्मजः इति भावः ।
विजितनरपालचूडामणिमरीचिभिः विजितः राज्ञः यथा चरणनखराजयः राजन्ते, तथा
साम्राज्यमपि इति साम्यात् उपमाऽलङ्कतिः ।

(२५२) अनवरतेति ।—अनवरतेन—सन्ततेन, शस्त्राणाम्—आयुधानाम्,
अभ्यासेन—अनुशौलनेन, सञ्चालनेन इत्यर्थः, करतलानि इव—हस्ततलभागा इव,
रिपूणां—शत्रूणां, मुखानि—वटनानि, श्यामीभवन्ति—सञ्जातकिणानि, मलिनानि
च भवन्ति इत्यर्थः, प्रबलप्रतिपक्षस्य शस्त्राभ्यासजनितपराक्रमस्मरणेन विभवेषु जीवने-
ष्वपि च नैराश्यादयादिति भावः ।

(२५३) विविधेति ।—विविधेषु—बहुप्रकारेषु, व्रणेषु—सङ्ग्रामव्यापारिणी-
त्पादितेषु शस्त्रक्षतेषु इत्यर्थः, बद्धानि—व्रणसम्भानार्थं संयतानि, यानि पट्टकशतानि—
सर्भपञ्चवस्त्रखण्डसमूहाः तैः । धवलीभवति—शुभीभवति, उज्ज्वलीभवति च, तेषां
बहुयुद्धनिदर्शनतया वीर्यातिशयप्रकटनपरत्वादिति भावः ।

(२५४) कवचिषु—वर्माहतेषु इति यावत्, (“तनुवं वर्मं दंशनम् । ...जगरः
कवचोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) रिपिति ।—रिपूणाम्—अरौणाम्, उरःकवाटेषु—हारा-
वरणकाष्ठफलकवत् हृदेषु प्रशस्तेषु च वक्षःस्थलेषु, पात्यमानाः—क्षिप्यमाणाः, निष्ठुराः,
—निर्दयं प्रहृताः, प्रगाढा इत्यर्थः, निस्त्रिंशप्रहाराः,—असिताङ्गानि, पावकशिखामिव
—अग्निज्वालाम् इव इत्यर्थः, वमन्ति—उद्धिरन्ति, जनयन्ति च इत्यर्थः, ददति इति यावत्,
सानुरागां कारयन्ति इति भावः, कठोरचन्द्रहाससम्पाताः शत्रुनिपातनेन राजलक्ष्मीं
स्ववशमानयन्तीति निष्कर्षः, शत्रूणां शिलासमेषु हृदेषु वक्षःस्थलेषु जिगीषुणा निर्दयं
निपातितेभ्यः करवालेभ्यः तीक्ष्णेभ्यः समुद्भूताः हेतिततयः जघनियः इवाभान्ति इति
तात्पर्यम् ; तेनाव ज्वालसमप्रभायाः लक्ष्माः समाश्लेषार्थमुरःस्थलप्रणयित्वात्
साम्यमव्याहृतमेवेति बोध्यम् ।

(२५५) यथेति ।—मनस्विजनः,—वीरपुरुषः । अहितहतस्वजनः,—अहितेन
—शुणा, हतः,—नष्टः, स्वजनः,—बन्धुजनः यस्य तथाभूतः सन् ; यथा,—

द्विषदंयोषिदुरस्ताङ्गेन कथयति हृदयदुःखं, परुषासि-
लतानिपातधवनेन उच्छसिति, (२५६) निरुच्छसित-
शत्रुशरीराशुधारापातेन रोदिति, (२५७) विपक्ष-
वनिताचक्षुषा ददाति जलं, स श्रेयान्, नेतरः ।

अहिस्तानां—रिपूणां, हताः,—विनाशिताः, स्वे—आत्मीयाः, जघाः,—लोका अपि
येन, समूलोत्पाटितशत्रुरित्यर्थः, द्विषदिति ।—द्विषतः,—अद्वितस्य, येन येषां वा
स्वभावो नाशितः, तस्येति भावः, योषितां—नारीणाम्, उरस्ताङ्गेन—वक्षःस्थलाघातेन,
भक्तनिधनशीलजनितेन इति भावः, हृदयदुःखं—मनोदुःखं, शत्रुकृतबन्धुजननिधनजनित-
मिति भावः, कथयति—प्रकाशयति, स्वजनजीवननाशं यादृशः शोकः प्रदर्शनोयः,
प्रत्यर्थद्वन्द्वनारस्ताङ्गेनैव तमार्थदयति, न तु दीनवत् विज्ञाभकरक्रन्दनादिभिः इत्यर्थः,
शत्रून् विनाश्य तदङ्गनानां प्रबलशोकसमुत्पादनेन प्रतिशोधपिपासां शमयतीति भावः ।
परुषेति ।—परुषाणां—निष्ठुराणाम्, असिलतानां—खड्गवल्लीनां, लतावट्टीप्रंतरलाना-
मसौनामित्यर्थः, निपातः,—सञ्चालनं, तेन यः पवनः,—वायुः तेन, उच्छसिति—
प्राणिति, आयतं निश्चसिति इत्यर्थः, आत्मीयविनाशशोकादिति भावः, असिसञ्चालनेन
शोकप्रतिकारं करोति, न तु कापुरुषवत् स्वयमुष्णीष्मोच्छ्वासमोचनैः वथा प्राणान्
वहति इति फलितम् ।

(२५६) निरुच्छसितेति ।—निरुच्छसिताः,—उच्छ्वासरहिताः, निहताः इति
भावः, ये शत्रवः,—द्विषताः, तेषां शरीराणि—देहाः, विगणतः चक्षुरादयः इत्यर्थः, नेभ्यः
अशुधारापातेन—नेत्रासारवर्षणेन, मृत्युपूर्ववक्ष्ये अनुभूताघातवेदनया पृथक्कलवादिव्यो
नियोगाशङ्कया वा प्रतिवीरसनिहत्याकाले वीरलीकप्रस्थानेन वा हतुना सपदि
विगलितेन इति भावः ; यद्वा,—शरीराणि—देहाः, तेषु अशुधारापातेन—पतितेन
नयननीरासारेण, निहतभर्तृकाणां रिपुपत्नीनासिति भावः ।

(२५७) विपक्षेति ।—विपक्षाणां—शत्रूणां, वनिताः,—कान्ताः, तासां चक्षुषा
—नेत्रेण, अञ्जलिभूतेन इति भावः, जलं—तर्पणसलिलमिति यावत्, ददाति—
अर्पयति, अद्वितनिहताय स्वजनाय इति भावः । श्रेयान्—श्रेष्ठः, प्रशस्यतमः इति
यावत्, नेतरः,—इतरः,—अन्यः, य उक्तरूपप्रतिकारं न कर्तुं समर्थः, स इत्यर्थः,
अ, श्रेयानिति शेषः, स कापुरुषः निन्दनीयश्च इति भावः ; भवतापि अचिरमेव
उक्तद्वेषं प्रतिविधातव्यम्, अन्यथेतरपक्षीयकलङ्कपङ्कप्रपातावश्यभावित्वम् इति फलितम् ।

(२५८) न च स्वप्रदृष्टनष्टेषु इव क्षणिकेषु शरीरेषु निवर्धन्ति बभ्रुवुद्धिं प्रवृद्धाः । (२५९) स्थायिनि यशसि शरीरधीः वीराणाम् । (२६०) अनवरतप्रज्वलिततेजःप्रसर-
भास्वरस्वभावश्च मणिप्रदीपमिव कलुषः कञ्जलमलो न स्पृशति एव तेजस्विनं शोकः । (२६१) स त्वं सत्त्ववताम् अग्रणीः, प्राग्रहरः प्राज्ञानां, प्रथमः समर्थानां, प्रष्टोऽभि-

(२५८) प्रवृद्धाः—प्रकृतज्ञानिनः, सौगतसिद्धान्तविदः वा, “यत्तत् सत् क्षणिकम्” इत्याद्यैः यत् सत्, तत् क्षणिकमिति क्षणभङ्गवादस्य तेषां सिद्धान्तेन निर्णीयमानत्वात् इति भावः ; आगरिताश्च स्वप्नेति ।—स्वप्नेषु—निद्रावस्थायां विषयाशु-
भ्वेषु, दृष्टानि—अवशोक्तानि, नष्टानि—सम्पन्नानि एव अदर्शनं गतानि इत्यर्थः ; तेषु इव, क्षणिकेषु—क्षणमात्रस्थायिषु, कियत्समयान्तरमेव भङ्गरेष्वित्यर्थः, बभ्रुवुद्धिम्—
आत्मीयत्वज्ञानं, निवर्धन्ति—स्थापयन्ति, स्वप्रदृष्टानीकालीकानि खलु भवन्ति शरीराणि,
अतो ममत्ववृद्ध्या नश्वरशरीरनाशभयात् रणपराङ्मुखता नीचता इति भावः ।

(२५९) स्थायिनि—अविनश्यते, चिरन्तने इति भावः, [“नन्दिहृदिपद्मिभ्यो स्थायिन्वचः” (३।१।२४ पा०) इति स्थाधातोः णिनिः] । शरीरधीः—देहवुद्धिः,
वीरा यशःशरीरमेव अवयत्ववृद्ध्या रक्षितं यतन्ते, न पाशभौतिकं क्षणिकमिति भावः ।
इह भवादृशानां वीरव्रतचर्यापार्जितयशःशरीराभिकक्षिरेव श्रेयस्करौ इति विवेके वक्तव्ये
आधारणवैरुपसमान्यमभिहितम् इत्यप्रस्तुतप्रशंसाभेदोऽलङ्कारः ।

(२६०) अनवरतेति ।—अनवरतं—सन्ततं, प्रज्वलितेन—अमेलपूरतयाऽपि भासता,
तेजसां—प्रतापानां, ज्योतिषाश्च, प्रसरेण—प्रकाशेन, भास्वरः,—दीप्तिमान्,
स्वभावः,—प्रकृतिः यस्य तथाभूतं, तेजस्विनं—प्रतापकं, प्रज्वलन्तश्च, मणिप्रदीपमिव
—रत्नप्रदीपमिव, स्वभावाज्ज्वलमिति भावः, कलुषः,—कृणवर्णः, पापपरिणामभूतश्च,
तमोवहुल इत्यर्थः, कञ्जलमलः,—कञ्जलम्—अञ्जनम्, अग्निशिखीभूतधूमसञ्चयसम्भूतम्
इत्यर्थः, तदेव मलः,—मलिनम् ; कञ्जलवत् मलः—मलिनः इत्यर्थश्च । न स्पृशति
—नाशयति, प्रतिकारस्पृहायाः कलवत्त्वात् शोकप्रतिपक्षलोधीद्रेकाच्च इति भावः ;
अन्वच,—मणिसमयत्वेन धूमसम्बन्धाभावादिति भावः ।

(२६१) स त्वं—सर्वविभक्त्युपगमे भवान् इत्यर्थः, एतेन सर्वकार्याणामनश्वर-

जातानाम्, अघेसरः तेजस्विनाम्, आदिः असहिष्णूनाम् ।
(२६२) एताश्च सततसन्निहितधूमायमानकोपाग्नयः सुलभासि-
धारातोयद्वययो विकटबाहुवनच्छायोपगूढा धीरताया
निवासशिशिरभूमयः स्वायत्ताः सुभटानाम् उरःकवाटभित्तयः ।

याससाधनक्षमत्वं हर्षस्य सूचितम् । सत्त्ववतां—महाप्राज्ञशालिनाम् अघणीः,—
अयगण्यः । प्राज्ञानां—प्रज्ञट्कुड्डिशालिनां, प्राग्वहः,—प्रधानं, बरेष्ठ इति यावत्,
(“क्रीवे प्रधानं... । मुख्यवर्त्यवरेष्ठ्याश्च... । पराज्ञायप्रायह्वर... ॥” इत्यमरः) ।
समर्थानां—शक्तिमतां, प्रथमः,—आयः । अभिजातानां—महाकुलीनानां प्रष्ठः,—श्रेष्ठः,
(“प्रष्ठस्त्रिष्वयमे” इति मेदिनी) । तेजस्विनां—प्रतापवताम्, अघेसरः,—मुख्यः,
[“तत्पुरुषे कृति बहुलम्” (६।१।१४ पा०) इति सप्तम्याः पात्तिकोऽलुक्] ।
असहिष्णूनाम्—अहितविक्रमासहनशीलानामिति यावत्, आदिः,—प्रथमः, मुख्य
इत्यर्थः, एतादृशस्य सर्वगुणवत्यश्च ते विषलदमने न कालातिक्रमः करणीय इत्याशयः ।
(२६२) एताश्चेति ।—एताः,—परिदृश्यमानाः, तत्कार्यार्थमवकृष्टा इति यावत्,
सतनेति ।—सततसन्निहिताः,—निरतसमीपस्थिताः, धूमायमानाः,—धूममुदमन्त इत्यर्थः,
सांस्वाहभवद्विज्ञानां कूलपवनाभावेन असम्यग्ज्वलिततया निर्वर्णोन्मुखा इति भावः,
कोपाग्नयः,—क्रीधान्ताः यासु तथोक्ताः, भवदभिलाषमात्रेणैव युद्धाय प्रस्थानैषिणः
इति भावः, सुलमेति ।—सुलभा—सुप्रापा, ईप्सिता इति यावत्, असिधारातोयेन—
शत्रुनिपातितनिस्त्रिंशधाराजलेन, दृष्टिः,—सौहित्यं, पिपसातिवृत्तिरित्यर्थः, आनन्द
इति यावत् यासां तथाविधाः, रणाङ्गने शत्रूणाम् असिप्रहारान् आकाङ्क्षमाणाः इति भावः,
विकटेति ।—विकटानि—विशालानि, दुरवगाहनीयार्थः, बाहुव एव—भुजाः एव, वनानि
—अरण्यानि, तेषां कायाभिः,—अनाहतपैः इत्यर्थः, बाहुवीर्यैरिति भावः, उपगूढाः,
—अलिङ्गिताः, सङ्गता इत्यर्थः, धीरतायाः,—धैर्यशालितायाः, निवासेति ।—
निवासस्य—अवस्थानस्य, शिशिरभूमयः,—शीतलप्रदेशाः, न केवलम् उद्दामवीर्य-
शालिनः, किन्तु धीरा अपि इत्यर्थः, दुष्पुधर्षप्रलसम्पन्नत्वेऽपि विवेकवन्तः, न
तु हठकारिणः इति भावः, सुभटानां—महायुद्धानाम्, उरः इति ।—
उरसि—वक्षःस्थलानि एव, कवाटभित्तयः,—कवाटवत् दृढप्रशस्तवक्षःस्थलानीत्यर्थः,
स्वायत्ताः,—स्वस्य—आत्मनः, भवतः इति भावः, आयत्ताः,—अधीनाः ।

(२६३) यतः किं गौड़ाधिपेन एकेन, (२६४) तथा
 कुरु,—यथा न अन्योऽपि कश्चिदाचरति एवं भूयः ।
 (२६५) सर्वोर्वीश्रद्धाकामुकानाम् अलीकविजिगीषूणां
 सञ्चारय चामराणि अन्तःपुरपुरन्ध्रनिखसितैः । (२६६) उच्छिन्धि
 रुधिरगन्धान्ध्रमण्डलच्छादनैः कृवच्छायाव्यसनानि ।
 (२६७) अपाकुरु कदुष्णशोणितोदकखेदैः कुलक्ष्मीकुलटा-

(२६३) “यतः” इत्यत्र “अतः” इति पाठो युक्त इत्यवधिषम् ; अथवा पूर्व-
 वाक्तेन सहास्य अन्वयं कृत्वा, यतः एताः सुभटानामुरःकषाटभित्तयः तत्र स्थायन्ताः,
 अतः किं गौड़ाधिपेन इत्येवं सङ्गमध्यायः करणीयः । एकेन—केवलम्, (“एके
 मुख्यान्ध्रदेवताः” इत्यनुरः) ।

(२६४) तथा—तादृशम् । यथा—येन करणेन, यादृशदण्डदानेन इत्यर्थः ।
 अन्योऽपि—गौड़ाधिपात् अपरोऽपि । एवम्—ईदृशम्, अधर्म्ममिति भावः । भूयः,—
 पुनः । सर्वानेव दुर्विनीतान् राज्ञः दण्डेन शिक्षय इति भावः, अविलम्बमेव दिग्वि-
 जयप्रयाणं करणीयम् इति तात्पर्यम् ।

(२६५) सर्वेति ।—सर्वा—सकला, उर्वी—पृथ्वी, तस्यां श्रद्धा—अनुराग-
 विशेषः, तां कामयितुं शीलमेवामिति तथोक्तानां, तस्याः कामुकानां वा, साम्राज्या-
 धिनामिति भावः, अलीकविजिगीषूणां—वृथा जेतुमिच्छूनामिति यावत्, अन्तः-
 पुरपुरन्ध्रनिखसितैः,—अन्तःपुरपुरन्ध्रीणाम्—अवरोधकामिनोना, निखसितैः,—निखासैः,
 भर्तृनिधनशोकात् दीर्घैरिति भावः, चामराणि—चमरीवालव्यजनानि, सञ्चारय—
 सञ्चालय, समरेषु निहतेषु विपक्षेषु इति शेषः, समाङ् भव इति भावः ।

(२६६) रुधिरैः ।—रुधिराणां—शोणितानां, गन्धेन—प्राणघ्राहेण गुणभेदेन,
 अन्धानां—दिग्विदिग्ज्ञानरहिततया व्याकुलानाम् इति यावत्, गृध्राणां—शकुलाख्य-
 पक्षिमदानां, घानि मण्डलानि—सङ्घाः, तेषां क्राव्यते एभिरिति क्रादनानि—पक्षाः
 तैः, कृवति ।—कृवस्—आतपवस्, क्रायाः,—अनातपाः, तासु व्यसनम्—आरतिः,
 अवस्थानानुराग इति भावः तानि, उच्छिन्धि—उत्सादय, नाशय इत्यर्थः, प्रागुक्तानाम्
 अलीकविजिगीषूणाम् इति शेषः ; कृवच्छायासु सततमासीनाः ते रणभूमौ पतिता
 गृध्रपक्षच्छायाः सेवन्तामिति भावः ।

(२६७) कदुष्यति ।—कदुष्णानि—कवीणानि, ईषत्तमानि इत्यर्थः, [“कीः

कटाक्षचक्षुरागरीगान् । (२६८) उपशमय निशितशर-
शिरावेधैः अकार्यशौर्यैश्चयधून् । (२६९) उन्मूलय लोह-
निगडापीडमालामलमहौषधैः पादपीठदोहदुर्ललितपाद-

कत् तत्पुरुषं चि" (६।३।१० पा०) इतीषदर्थकस्य कुशब्दस्य कदादिशः] निशितशस्त्राघातेन
सद्यो निर्गलिततदेति भावः शोणितानि—रुधिराणि एव, अहितानामिति भावः, उदकानि
—जलानि, किञ्चिदुष्णानीति भावः, तेः स्वेदाः,—स्वेदनानि तापविशेषा इति यावत् तैः
कुलस्मीति ।—कु—कुक्षिता, चपन्ति भावः, लक्ष्मीरेव—श्रीरेव, कूलटा—पुञ्चली,
दुशारिणी नारी इत्यर्थः, स्वेच्छया बहुपुरुषगमितादिति भावः, तस्याः कटाक्षाः,—
पुरुषान्तरं प्रीणयितुम् अपाङ्गप्रक्षितानि यानि विहितानि तत्प्रधानाः इत्यर्थः, ये चक्षुरागाः,
—दर्शनप्रीतयः, [शाकपाथिववत् समासः] तै एव रोगाः,— व्याधयः तान् ; यदा,—
चक्षुरागरोगाः,—दर्शनानुरागरूपा व्याधयः, नेतयोः रक्तवर्णतारूपा व्याधयश्च तान्
अपाकुर्—उपशमय यथा कूलटा नारी पुरुषान्तररूपदर्शनेन जातचक्षुरागा तं प्रति
स्वामिलापयितवान् कटाक्षान् निविपति, चपला लक्ष्मीरपि तथा, अतः तत्तत्पुरुष-
निधनेन लक्ष्मीम् अवपलां कुर्वन्ति भावः, निःशेषं शून् जहि इति तात्पर्यम् । चक्षुः-
पीडायां सञ्जातायां तादृश्या उपशमय उणादकेन स्वेदः क्रियते इत्यायुस्तत्प्रसिद्धिः ।

(२६८) निशितेति ।—निशितः,—तीक्ष्णः, शरैरेव—बाणभूतैरित्यर्थः, शिराणां
—नाडीनां, श्वसन्बन्धिनो नानिति भावः, (“नाडी तु धमनि शिरा” इत्यमरः) वेधैः,
—व्यधनसाधनैः ; यदा—निशितः शरैः,—बाणैः, बाणकरणक इत्यर्थः, यः शिरावेधः,
—दुष्टरक्तसीक्ष्णार्थं शिराणां व्यधनं तैः, अकार्येति ।—अकार्येषु—अव्यायककांसु,
विश्वस्तघातनादिरूपेषु इति भावः, शौर्याणि—पराक्रमप्रकटनानि एव, शययधः,—शोथ-
रोगविशेषाः तान्, उपशमय—शान्तिं नय ; शययधुरोगे व्याधेर्निर्मूलनाय शिरावेधनेन
रक्तादिकेदानां निःसारणं क्रियते इति प्रसिद्धिः । अतः अकार्यशौर्येषु
शययधूनामारोपः निशितशरेषु शिरावेधास्त्राणां समारोपस्य निमित्तभूततया उक्तः इति
परम्परितरूपकम् ।

(२६९) लोहेति ।—लोहनिगडाः,—लोहशङ्खलान्येव, आपीडमालाः,—शिरी-
भूषणभूतमाल्यश्रेणयः, रत्नहाररूपालङ्कारविशेषाः इति भावः, ता एव अमलानि—
निर्दोषाणि इति यावत्, महौषधानि—उत्कृष्टमेपजानि तैः, पादति ।—पादपीठेषु—
चरणसनेषु, दोहदानि—न्यासार्थमत्यभिलाषाः, तैः दुर्ललिताः,—अदम्याः, कथमपि

षट्मान्द्यानि । (२७०) क्षपय तीक्ष्णाञ्जाक्षरक्षारपातैः
जयशब्दश्रवणकर्णकण्डूः । (२७१) अपनय चरणनखमरीचि-
चन्दनवर्चाललाटलेपैः अनमितस्मितमस्तकस्तम्भविकारान् ।
(२७२) उद्धर करदानसन्देशसन्देशैः द्रविणदर्पोन्मायमाण-

निरीडुमशक्या इत्यर्थः । ये पादाः, —चरणानि, विविधानि भावः, तेषां पेटूनि —
विड्डानि माद्यानि —जडवानि, आत्रस्यानि इत्यर्थः । रोगविशेषाश्च तानि, उन्मूलय—
अपाकुव, समूहोत्पाटनेन शान्तिं नय इत्यर्थः, अहितानां पादपौडोचितानि गत्यलसानि
पदानि लोहगङ्गलैः संवेद्य कारायां सञ्चरणीचितानि कुर्वन्ति भावः । यद्यपि
लोहनिगङ्गाः पादेषु धार्यन्ते, आपीडमालास्तु शिरसि इति, तथाऽपि तव अमलमहौ-
घधवरूपणात् अत्यायुहसङ्कारेण धार्यवसम्भावनया न रूपकविधौ कश्चिद्विरोध इति
प्रत्येतव्यम् ।

(२७०) तीक्ष्णेति । —तीक्ष्णानि —तीव्राणि, कटीराण्यर्थः, आञ्जाक्षराणि —
आदेशवचनानि एव, क्षाराः —लवणविशेषाः, तेषां पाताः, —प्रयोगाः तैः,
अयेति । —जयशब्दानां —विजयकोलाहलानामिति यावत्, स्वपक्षीयाणामिति भावः,
श्रवणे —आकर्णणे, याः कर्णकण्डूः, —श्रुतिकण्डूयनानि, ता एव कर्णरोग-
विशेषाः ताः, क्षपय —अपनय, निजितान् शब्दान् प्रति तथाऽऽञ्जाक्षराणि प्रयुज्यन्तां,
यथा तानि श्रुत्वा तेषां स्वानुजीविगणैः प्रीच्यमानानां जयशब्दानां श्रवणे अत्याकाङ्क्षा
भटिति विरमेदिति भावः । कर्णकण्डूरीणि चारप्रयोगः चिकित्साशास्त्रप्रसिद्धः ।

(२७१) चरणेति । —चरणानां —पादानां, नखाः, —नखराः, तेषां मरीचयः, —
मंयूखा एव, चन्दनवर्चाः, —चन्दनानुलेपाः, शुभ्रत्वसाधर्म्यादिति भावः, ता एव
ललाटलेपाः, —भालतटनिहितप्रलेपाः, प्रणिपातावसरे संलग्ना इत्यर्थः शिरोरोगशमनायै
व्यस्तायेति भावः तैः, अनमितेति । —अनमितानाम् —अविधेयीभूतानाम्, अप्रणिपाति-
तानामिति यावत्, गवितानामिति भावः, स्मितानां —निश्चलानां, मस्तकानां —
शिरःस्थानामिति भावः, स्तम्भविकाराः, —अनन्या स्तम्भभावेन अवस्थानरूपा इति यावत्,
शिरःस्तम्भरूपरोगाश्च तान्, अपनय —दूरीकुरु, यथा शत्रवः त्वरितमेव चरणतन्त्रेषु
प्रणिपसन्ति तथा कुर्वन्ति भावः । शिरःपीडायां ललाटे चन्दनप्रलेपः औषधम्
इति दृश्यते ।

(२७२) करेति । —करस्य —वले, राजगार्वाशस्येत्यर्थः, (“बलिहस्तांशवः
करा.” इत्यमरः) दानम् —अर्पणं, प्रेरणामिति यावत्, तस्य सन्देशः,

दुःशीललीलाशल्यानि । (२७३) भिन्धि मणिपादपीठ-
दीधितिप्रदीपिकाभिः शुष्कसुभटाटोपभृकुटिबन्धाभ्यकारान् ।
(२७४) जय चरणलङ्घनलाघवगलितशिरोगौरवरोग्यैः मिथ्या-

—वाचिकानि, त्वया एषमन्त्रं करो दीय इत्येवमादेशवचनानि इति यावत् ।
(“सन्देशावाचिकं स्यात्” इत्यमरः) ते एव स्रन्तशाः,—“शांङ्गाभी” इति वङ्ग-
भाषया प्रसिद्धाः शल्याकर्षणयन्त्रविशेषाः तैः, द्रविणेति ।—द्रविणदर्पण—धनाह-
ङ्कारेण, उष्माधमाणाः,—उष्माणम् उद्गमन्त्यः, या दुःशीलानां—दुर्विनीतानाम्,
अद्वितानामिति यावत्, लीलाः,—विचछितानि, या एव शल्यानि—कौलाः तानि,
उद्धर—उत्पाटय, निहतावशेषान् विविधतः करदानाज्ञाप्रवर्णनं विगतदर्पान् कुर्विति
भावः । सन्देश्यन्नेण शल्यमाकर्षति लोकः इति दृश्यते ।

(२७३) मणौति ।—मणिमय—रत्नमयमित्यर्थः, मणीनां वा यत् पादपीठं
—स्वचरणविन्यासासनं, तस्य दीधितयः,—मयूखा एव, प्रदीपिका,—आलोकसाधनानि
ताभिः, शुष्केति ।—शुष्काः,—बीरसाः इत्यर्थः, सङ्ग्रामस्याप्राप्तेः अभ्यासरक्षणार्थं केवलं
रचिता इति भावः, सुभटानां—सुर्योद्धृणाम्, आटीपेन—संरक्षणेण, क्रोधवर्जित इत्यर्थः,
भृकुटिबन्धाः,—भूमङ्गा एव, अन्धकाराः,—तमासि तान्, भिन्धि—विदारय, नाशयेत्यर्थः,
रणकण्ठमताम् अद्वितानां सर्वेषामेव विजयेन सम्प्रति स्वसैनिकवीरान् क्रोधवर्जितान्
नाममात्रेण सुभटान् कुर्विति भावः, यद्वा,—शुष्कसुभटानाम्—अधर्मपथप्रवृत्तानां
बीराणाम्, आटीपभृकुटिबन्धाः,—संरक्षभूसञ्चाराः, निर्भयकृतभूमङ्गा वा, त एव
अन्धकाराः,—तमःसङ्गाः तान्, पादपीठं हृष्टादर्पान्वाह्य उन्मथ्य सदस्यपरिदर्शन-
ज्ञानान् विधेहीत्याशयः । आस्थापसारः प्रदीपस्तोमैः साध्यते इत्यनवयम् ।

(२७४) चरणेति ।—चरणयोः,—पादयोः, लङ्घनं—प्रणिपतमित्यर्थः, तदेव
लाघवं—लघुत्वं, शिरसः सम्भ्रूलरूपाभिमानापगमादिति भावः, तेन गलितानि—
अपनीतानीत्यर्थः, शिरोगौरवाणि—मूर्धगुरुत्वानि, कुत्राप्यनवनतमस्तकरूपता इति भावः,
तान्येव आरोग्याणि—आरोगाय हितानि, रोगापयनकुशलानि औषधानि
इत्यर्थः तैः, अन्यत्र,—लङ्घनेन—अभोजनेन, यत् लाघवं—लघुत्वं, शिरस इति
भावः, तेन गलितं—विलीनं, दूरीभूतमित्यर्थः, यत् शिरसी गौरवं—
जाड्यं, तदेव आरोग्यं—रोगोपशमनम्, औषधमित्यर्थः तैः, मिथ्येति ।

ऽभिमानमहासन्निपातान् । (२७५) स्रदय सततसेवा-
 ऽञ्जलिमुकुलितकरसम्पुटोष्मभिः इष्यसनगुणकिणकार्कश्यानि ।
 (२७६) येन एव ते गतः पिता पितामहः प्रपितामहो वा,
 तमेव मा हासौः त्रिभुवनसृहणीयं पत्न्यान्म । अपह्राय
 कुपुरुषोचितां शुचं प्रतिपद्यस्व कुलक्रमागतां केसरी इव
 कुरङ्गीं राजलक्ष्मीम् । देव ! देवभूयं गते नरेन्द्रे, (२७७) दुष्ट-
 गौडभुजङ्गजग्धजीविते च राज्यवर्द्धने, वृत्तेऽस्मिन् महाप्रलये

मिथ्याभिमानाः,—व्या हासौः, अहितानामिति भावः, ते एव सन्निपाताः,—असाध्यरीग-
 विशिषाः तान् । जय—पराभव, अपनय इत्यर्थः, श्रवणः चरणयोः निपात्य निरभिमानाः
 क्रियन्तामिति भावः । सन्निपाते शिरसौ गौरवं भवति, तच्च लङ्घनादिना प्रशस्यति इति दृश्यते ।

(२७५) सततंति ।—सततं—निरन्तरं क्रियमाण इत्यर्थः, सेवायां—परिचर्यायां,
 भवश्चरण्योरिति शेषः, यः अञ्जलिः,—युतौ करौ इत्यर्थः, (“तौ युतावञ्जलिः पुमान्”
 इति करविवरणे असरः) तच्च मुकुलितस्य—मुकुलतां गतस्य, संवृतस्य इत्यर्थः,
 करसम्पुटस्य—युक्तकरद्वयस्य इत्यर्थः, उष्मभिः,—सन्तापैः, सततकरद्वयसङ्घर्षजनितैरिति
 भावः, इति ।—इष्य, —भ्रातः, अस्यन्ते—क्षिप्यन्ते अनेन इति इष्यसने—धनुः, तस्य
 गुणः,—सौर्वी, तेन ये किणाः,—कलङ्कचिह्नानि, अविरतज्याऽऽकर्षणं इति भावः, तेषां
 कार्कश्यानि—काठिन्यानि, श्रवकराणाम् इति शेषः, स्रदय—शिथिलय, कीमलानि कुरु
 इत्यर्थः, उष्मस्तेदेन किणकार्कश्यम् अपनोयते इति प्रसिद्धिः; श्रवन् धनुज्याऽऽस्फालनव्याज-
 नेन सेवकान् कुर्वति भावः । इह किणाङ्गसादं विधानेन विपचाणां साव्यकालिकशस्त्र-
 वर्ज्यनव्यापारदर्शनात् हर्षस्य ससाजः असाधारणविक्रमशालित्वं प्रदर्शितम् इति सङ्केपः ।

(२७६) येन, पथा इति शेषः । त्रिभुवनसृहणीयं—जगच्चर्याभनीयं, पत्न्यान्—
 मां । वीरचितमिति भावः, मा हासौः,—मा त्याक्षौ । कुपुरुषोचितां—कापुरुषयोग्यां,
 शुचं—शोकम्, अपह्राय—परित्यज्य, केसरी—सिंहः, कुरङ्गीमिव—सगीमिव, कुल-
 क्रमागतां—वंशपरम्पराप्राप्तां, राजलक्ष्मीं प्रतिपद्यस्व—गृह्ण । नरेन्द्रे—राजनि,
 प्रभाकरवर्द्धने इति यावत्, विषवेद्ये च, (“नरेन्द्रेण सहीपालं विषवैद्ये च पुंस्ययम्” इति
 मेदिनी) देवभूयं—देवत्वम् ।

(२७७) दुष्टेति ।—दुष्टः,—दुर्वृत्तः, क्रूरश्च, गौडः,—गौडाधिप एव, भुजङ्गः,—
 आशीविषः, तेन जग्धं—भक्षितं, निहतं दष्टत्वेत्यर्थः, जीवितं—जीवनं यस्य तथाभूते ।

धरणीधारणाय अधुना त्वं शेषः । (२७८) समाश्वासय
अशरणाः प्रजाः । (२७९) क्षमापतीनां शिरःसु शरत्सविता
इव ललाटन्तपान् प्रयच्छ पादन्यासान् । (२८०) अहितानाम्
अभिनवसेवादीक्षादुःखसन्तप्तश्वासधूममण्डलैः नखम्पचैः प्रचलित-
चूडामणिचक्रवालबालातपैश्च आयाहि कल्माषपादताम् ।

महाप्रलये—महासङ्कटे, समररूपे इति भावः, कल्पास्ते च, वृत्ते—उपस्थिते,
धरणीधारणाय—पृथ्वीपालनाय, पृथ्वीभारबहनाय च, शेषः,—अवशिष्टः, अनन्तनागश्च ।
इह श्लिष्टपदीपन्यासेनानेकार्थप्रतीतिः शेषानुप्राणितं व्यस्तरूपकम् ।

(२७८) समाश्वासय—सान्त्वय । अशरणाः,—निराशयाः, प्रभाकरवर्द्धन-
राज्यवर्द्धनयोः अकाले कालेन दुःशात्मना कवलनात् सम्प्रति निरवलम्बाः इत्याशयः ।

(२७९) क्षमापतीनां—राज्ञां, विद्विषामिति भावः, गीवाणाञ्च, पर्वतानामित्यर्थः ।
शरत्सविता इव—शारदीयः मृत्त्यु इव, ललाटन्तपान्—भालतापिनः, पादन्यासावमानान्
शिरःपीडाकरानित्यर्थः, अतिप्रचण्डानित्यर्थश्च, [“अमृत्त्यु-ललाटयोर्दृशि-तपोः” (१।२।३६
पा०) इति खश्, “अरुर्हिषद्—” (६।३।६७ पा०) इत्यादिना मुमागमश्च]
पादन्यासान्—चरणरूपन्यासबलूनि, स्वचरणपातानित्यर्थः, किरणविक्षेपांश्च, प्रयच्छ
—निघ्नहि, सर्वान् विद्विषः स्वचरणे प्रणतान् कुरु इत्यर्थः । अत्र विशेषणशेषात्
श्लिष्टपदाऽलङ्कारः ।

(२८०) अहितानां—शत्रूणां, अभिनवेति ।—अभिनवाः,—अपूर्वाः, अननु-
ष्ठितपूर्वतयेति भावः, याः सेवाः,—चरणसंवाहनानि, ताः एव दीक्षाः,—अवश्यकं व्य-
व्रतविशेषाः, तासु यत् दुःखं—केशः, वक्रिरूप इति भावः, तेन सन्तप्तानाम्—उष्णानां,
श्वासधूमानां—निश्वासरूपाणामनलजन्यानां द्रव्यविशेषाणामित्यर्थः, मण्डलानि—
समूहाः तैः, नखम्पचैः,—नखान्—पादनखरानिति यावत्, पचन्ति—तपन्तीति नखम्पचाः
तैः, [“मितनखे च” (१।२।३४ पा०) इति खश्] प्रणतिकाले दुःखानलसन्तप्त-
श्वासवायुसंयोगात् चूडामणिसमूहातपतापसम्बन्धाच्चेति भावः, प्रचलितेति ।—प्रचलितानां
—प्रलुण्ठितानां, चूडामणीनां—शिरोरत्नानां, पाटपतितानाम् अहितानामिति भावः,
चक्रवालानि—मण्डलानि, तेषां बालातपाः,—नवोदितमृत्किरणकल्पावभासाः तैश्च,
कल्माषपादतां—चित्रचरणत्वं, धूमेन चातपेन च योगात् कृष्णपाण्डुरचरणत्व-
मित्यर्थः, (“चित्रं किष्कीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे” “कल्माषो यातुधाने च कृष्ण-
पाण्डुरकृष्णयोः,” इत्यमर-मेदिन्यौ) तदाख्यराजर्षिप्रवरत्वञ्च । इह श्लोकोत्पन्नैः चरण-

अपि च (२८१) हते पितरि एकाकी तपस्वी सृगैः सह
संवर्जितः, सहजब्राह्मण्यमार्हवसुकुमारमनाः, कृतनिश्चयः,
(२८२) चण्डचापवनाटनिटाङ्कारनादनिर्मदीकृतदिग्गजं,
(२८३) गुञ्जज्याजालजनितजगज्ज्वरं समग्रम् उद्यतम्
एकविंशतिकृत्वः कृतवंशम् उत्खातवान् राजन्यकं परशुरामः ।

पतितनरपतिचूडामणिचक्रबालबालातपैश्च धूममेचकिततया महाहंरत्नभासुरतया च
त्रिवचरणत्वापदनन स्वगुणत्यागपूर्वकः अत्युत्कृष्टगुणग्रहोऽभूत् इति तद्वणः अलङ्कारः ।

(२८१) पितरि—जमदग्नौ, हते—व्यापादिते, कार्तवीर्येण इति शेषः,
एकाकी—अमहायः, साधनविवर्जित इति यावत्, [“एकादाकिनिवासहाये”
(५।३।५२ पा०) इत्याकिनिच्] तपस्वी—तापसः, शान्तात्मा इति भावः ।
संवर्जितः—पालितः, स्वभावभोक्तृकुरङ्गसङ्गसङ्गात् प्रकृत्या कारोऽपीति भावः,
सहजितः ।—सहजस्य—स्वाभाविकस्य, ब्राह्मण्यस्य—ब्राह्मणानां भावो ब्राह्मण्यं तस्य,
ब्रह्मवर्चसस्य विप्रत्यस्य वा, मादृक्त्वेन—उदत्त्वेन, ब्राह्मणमुज्जमेनेत्यर्थः, सुकुमारम्—
अतिकौमलं मनः,—चित्तं यस्य तथाभूतः, सौम्यप्रकृतिरिति यावत्, कृतनिश्चयः,—
पितृघ्नान् निर्हन्त्य एवेति कृतप्रतिज्ञः सन् ।

(२८२) चण्डेति ।—चण्डानां,—उद्यदर्शनानां, भीतिप्रदानामित्यर्थः, चाप-
वनानां—धनुःमङ्गलानां, अटनयः,—कौटयः, अग्रभागा इत्यर्थः, (“कौटिरस्याटनिः”
इति धनुःप्रकरणे अमरः) तानां टाङ्कारनादैन—टङ्कारध्वनिना, गुणकर्षणकालि-
केनेत्यर्थः, निर्मदीकृताः,—मदशय्यीकृताः, दिग्गजाः,—ऐरावतादयः येन तथाभूतं,
दिग्गजमदशोषणधनुष्टङ्कारमिति यावत्, महाशूरमिति भावः ।

(२८३) गुञ्जदिति ।—गुञ्जद्विः,—नद्विः ज्याजालैः,—धनुर्मूर्तिनिचये, आकर्षण-
जनितैरिति भावः, जनितः,—उत्पादितः, जगतां—भुवनानां, ज्वरः,—सन्नापः येन
तयोक्तं, समग्रम्—सकलम्, उद्यतम्—सङ्ग्रामप्रवृत्तमित्यर्थः, एकैति ।—एकविंशतिकृत्वः,
—एकविंशतिवारम् ; [“सङ्गशाया क्रियाऽभ्यासतिगणने कृत्वसुच्” (५।४।१७ पा०)
इति सङ्गशायाचकाच्छब्दात् अभ्यासतिगणनेऽर्थे कृत्वसुच्] : कृत्तः,—कृत्तः,
वंशः—कुलं यस्य तथाभूतं, राजन्यकं—खडियसमूहम्, उत्खातवान्—
उत्खलितवान् । पुरा कार्तवीर्यार्जुनो हैहयाधिपतिः तपोवनं सृगयाप्रसङ्गादागतः
जमदग्निना मुनिना कामधेनुप्रभावेण सत्कृतः । दृष्ट्वा च नृपतिः अतीव प्रीतः
कामधेनं तां ग्रहीतुमनाः मुनिं ययावे । मुनिस्तु देवतापिबन्तिषिक्रियार्थं तां

किं पुनः (२८४) नैसर्गिककायकार्कश्यकुलिशायमानमानसो
मानिनां मूर्खस्यै देवः ? तदद्य एव (२८५) कृतप्रतिज्ञो
गृहाण गौडाधमजीवितध्वस्तये जीवितसङ्कलनाकुलकाला-
काण्डदण्डयात्राचिह्नध्वजं धनुः । न हि अयम् (२८६) अराति-
रक्तचन्दनचर्चाशिरोपचारमन्तरेण शास्यति परिभवानल-

न दातुमेषोत् । तेन हि रष्टो राजा बलात्तां जहार । मुनिरपि कीर्तितः तव
नाधामजनयत्, एवमयोऽयशोः सङ्घर्षं समुच्यते राजा मुनिं निहय धेनुं तां बलात्
स्वगृहमादिनाय । प्रवासप्रत्यागतः परशुरामः श्रुत्वा तु पितृनिधनं सहारोषकप्रायित-
चेताः दैह्यभाषिणं कार्त्तवीर्यं प्राक् निहत्य एकविंशतिवारं पृथिवीमुत्खातचवियां कृत्वा
विषां रुधिरप्रवाहेण पितृन् तर्पयामासेति पौराणिकी वार्त्ताऽवानुसन्धेय ।

(२८४) नैसर्गिकेति । — नैसर्गिकेण — स्वाभाविकेन, कायकार्कश्येन — देहकाठिन्नेन,
कुलिशायमानं — कुलिशं — वज्रं, तददाचरत्, अतिकठिनतया कुलिशोपममिति भावः,
मानसं — चित्तं यस्य तथाभूतः, चवियत्वादिति भावः, मानिनां — मानवतां, मानधनाना-
मिति यावत्, मूर्खस्यै, — शिरःस्थित इत्यर्थः, मुख्य इति यावत्, यदि तादृशः स्वभावकीमलः
ब्राह्मणः परशुरामोऽपि अभ्रंशः घातकान् शूलं निःशेषमुन्मूलितवान्, तर्हि किं पुनः
प्रकृतिकठोरलवर्णशसम्भूतस्य भवतः सम्बन्धे वक्तव्यम् ? अवश्यमेव भवता गौड पञ्चदादयः
शत्रवः समूलज्वालां हन्तव्या इत्याशयः । एतेन परशुरामादपि आधिक्यप्रतिपादनात्
व्यतिरेकालङ्कारः ।

(२८५) कृतप्रतिज्ञः, — गृहीतसत्यः, तमहत्वा न प्रत्यावर्त्तये इत्येवं विहितङ्गी-
कारः इत्यर्थः, गौडेति । — गौडाधमस्य — गौडापसदस्य, जीवितध्वस्तये — जीवनध्वंसनाय,
जीवितेति । — जीवितानां — प्राणानां, प्राणिनामिति भावः, सङ्कलनाय — सङ्ग्रहणाय,
आकुलः, — व्याप्तः, यः कालः, — अन्तकः, यम इत्यर्थः, तस्य अकाण्डे — सहसा,
दण्डयात्रा — युद्धप्रयाणं, तस्याः विज्रं — लक्ष्मभूतं, ध्वजं — पताकां, तस्मिन् इत्यर्थः,
दृश्यते हि भटाः युद्धयात्रायां पताकादिभिरुपशोभिताः भवन्ति, भवांस्तु असङ्केतैः
धनुर्भिः प्रतिदिशं तथाऽयुतां, यथा जनानां भवतः धनुष्काण्डेषु प्राणिप्राणहरणपटीयसः
यस्य किङ्कराणां प्राणहरणप्रयाणं विजयपताकाभान्तिर्भवेदिति तात्पर्यं, धनुः, — कार्मुकं,
गृहाण — प्रतिपद्यस्व, अचिरमेव तस्य प्राणान् नाशय इति समुद्दितायः ।

(२८६) अरातीति । — अरातीनां — विविधां, शत्रूणामित्यर्थः, रक्तानि — रुधिराणि

पच्यमानदेहस्य देवस्य दुःखदाहज्वरः सुदारुणः ।
 (२८७) निकारसन्तापशान्धुपायपरिचये हि हिङ्गिष्वा-
 चुम्बनास्वादितमिव रिपुरुधिरामृतम् अमन्दरोपायम् अपायि
 पवनात्मजेन । (२८८) जामदग्न्येन च शाम्यन्मन्युश्चिखिशिखा-

एव, चन्दनानि—रक्तचन्दनानि इति यावत्, तेषां चर्क्षा—चासिक्यं, स्वदेहे अङ्गलेपभूतानां
 तेषां विन्वास इत्यर्थः, स एव शिशिरोपचारः,—शैत्यक्रिया तम्, अन्तरण—विना,
 मरिभवेति ।—परिभवः,—अवमानना, भातबधरूप इति भावः, स एव अनलः,—अग्निः,
 तेन पच्यमानः,—दह्यमानः, देहः,—शरीरं यस्य तथाभूतस्य । सुदारुणः,—अतितीव्रः,
 दुःखेति ।—दुःखं—भातविनाशशोकः इत्यर्थः, स एव दाहज्वरः,—समधिकसन्तापप्रबलः
 रोगविशेषः ; चन्दनलेपनप्रदिशीतोपचारेण दाहज्वरः प्रशाम्यति इति दृश्यते लोके ।

(२८७) निकारेति ।—निकारेण—स्वेषां परिभवेण, स्वजननिकारजनितः वा,
 यः सन्तापः,—उपशमः, तस्य शान्तिः,—उपशमः, तस्य उपायः,—साधनं, स एव परिचयः,
 —रिपूणां निहिंसनं तस्मिन् विषये इत्यर्थः, अरीणां हननेन प्राक् तैः कृतं स्वनिकां
 मरिशोधयितुम् इति भावः, पवनात्मजेन—भीमेन, हिङ्गिष्मेति ।—हिङ्गिष्वा—तद्राम-
 राक्षसी, स्वप्रयसीति भावः, तस्यायुष्मनेन—आंठाधरसाध्यपानव्यापारेण इत्यर्थः,
 आस्वादितमिव—पीतमिव, इत्युक्त्वा, स्वप्रयस्याः हिङ्गिष्वायाः राक्षसीत्वात् नूनं तदधरं
 रुधिररञ्जितमासीत्, भीमसेनेन तच्छुब्बनादवश्यमेव रुधिरस्तादः पूर्वमपि अनुभूत इति
 भावः ; अमन्दरोपायं—नास्ति मन्दररूपः उपायः यस्मिन्निति विग्रहः, मन्दररूपोपाय-
 विनाकृतमिति तदर्थः ; तथा हि,—मन्दराद्रिः अमृतोद्धरणे उपायभूतः आसीत्,
 तद्रहितं, मन्दराद्रिणा अनुत्पापितमित्यर्थः ; अत एव ततोऽणुत्कर्षप्रतीतिः व्यतितेकाल-
 क्षारः ; रिपूति ।—रिपोः,—शत्रोः, दुःशासनस्य इति भावः, रुधिरं—रक्तम्, अमृत-
 मिव—सुधेव, अपायि—पीतम् ; दुःसङ्गपरामभवस्य साधारणशस्त्रेण प्रतिशोभे नैक
 भविष्यति इति मत्वा मनुष्योऽपि वृकोदरः राक्षसायमानः दुःशासनस्य वचःशोणितममृत-
 मिव अपिबत्, तदनुसृत्य वैरिनिर्यातनाथे त्वयाऽपि कोमलता परित्यक्तव्या, भीमरूपोपायश्च
 अवलम्बनीय इति भावः ।

(२८८) जामदग्न्येन—परशुरामेण, [“गर्गादिभ्यो यञ्” (४।१।१०५ पा०)]
 इति गोत्रापत्यर्थे यञ्] शाम्यदिति ।—शाम्यन्—उपशमं गच्छन्, शत्रुनिधनेनेति
 भावः, यः मन्युः,—प्रोधः, स एव शिखी—अग्निः, तस्य शिखा—अपला, बस्याः

संज्वरसुखायमानस्पर्शशीतलेषु क्षत्तियक्षतजङ्गदेषु अस्त्रायि”
इत्युक्त्वा व्यरंसीत् ।

देवस्तु हर्षस्तं प्रत्यवादीत्,—“करणीयमेव इदम् अभि-
हितं (२८८) मान्वेन । इतरथा हि मे गृहीतभुवि
भोगिनायेऽपि दायाददृष्टिः ईर्ष्यालीः भुजस्य । (२८०) उपरि
गच्छति इच्छति निग्रहाय ग्रहगणेऽपि भ्रूलता चलितुम् ।
अनमस्तु शैलेषु अपि कचग्रहम् अभिलषति दातुं करः ।

संज्वराः,—सत्तापाः, तैः सुखायमानाः,—सुखं वेद्यमानाः, सुखं निरन्तरमुत्पादयन्त
इत्यर्थः, सुखप्रदाः इति भावः, [“सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्” (१।१।१८ पा०) इति
सुखशब्दात् कर्त्तरि क्वडि शानचि च रूपम्] स्पर्शेन शीतलाय—हिमस्पर्शेषु तेषु,
[तृतीयसमासीतरं विशेषणसमासः] क्षत्तियेति ।—क्षत्तियाणां—राज्यानां, क्षतजानि
—रुधिराणि, तेषां जङ्गाः,—अगाधजलजलाशयवत् अगाधशीणितपूर्णाशयविशेषाः
तेषु, अस्त्रायि—स्त्रातं, स्वभावकीमलज्वालाशयोऽपि परशुरासः शत्रुरुधिरैः स्नात्वा
परिभवप्रतीकारं कृतवान्, कडीरप्रकृतिक्षत्तियेण त्वया तदवश्यकर्तव्यमेव इत्यत्र न
काऽपि विधिक्रिया इति तात्पर्यम् । व्यरंसीत्—विरराम, मौनमवलम्बितवानित्यर्थः ।

(२८८) मान्वेन—आख्येण । इतरथा हि—अन्यथैव, करणीयत्वोपदेशाकीर्त्तने-
ऽपि इति भावः, ; वडा,—इतरथा हि—अन्यथाऽपि, अरिनिग्रहार्थं कार्काश्यानवलम्बने
इत्यर्थः, गृहीतभुवि—भूभारयादृशि इत्यर्थः, भोगिनायि—शेषाहौ, मरनायि च, दायाद-
दृष्टिः,—दायं—पैतृकं धनं, तत् आदत्ते इति दायादः,—पैतृकसत्कृत्यहर इत्यर्थः,
तस्मिन्निव दृष्टिः,—विरुद्धदर्शनमिति यावत्, मत्तोऽन्वोऽपि भूभारयाहौ अस्ति इति
प्रतिपक्षबुद्धिरिति भावः, ईर्ष्यालीः,—धरोत्कर्षासहिष्णोः, परान् विहेतुरित्यर्थः, [ईर्ष्या
लाति इति विग्रहे “मृगशूदयश्च” (८० १ पा० १८ सू०) इति कुप्रत्ययान्तो
निपात्यते] ।

(२८०) उपरि—ऊर्ध्वदेशे, अन्तरिक्षे इत्यर्थः, गच्छति—चरति,
ग्रहगणे—ज्योतिर्गणेऽपि, निग्रहाय—कथं मे उपरि गच्छतीति रोषात् इण्डुदानाय,
भ्रूलता—भ्रूवल्ली, चलितुं—कुटिलीभषितुमित्यर्थः, इच्छति—अभिलषति, मामति-
क्रम्य येन केन भावेन कश्चिदपि गमिष्यति इति तु दुःसहम् एवेति भावः । शैलेषु—
पर्वतेषु, अनमस्तु—नतिमकुर्वन्तु इत्यर्थः, प्राकृतिकजायेन, न चाभिमानादिनेति

(२८१) तेजोदुर्विदग्धान् अर्ककरान् अपि चामराणि
 ग्राहयितुमीहते हृदयम् । (२८२) राजशब्दरूपा मृग-
 राजानामपि शिरांसि वाञ्छति पादः पादपीठीकर्तुम् ।
 (२८३) स्वच्छन्दलोकपालस्वेच्छागृहीतानाम् आक्षेपादेशाय
 दिशाम् अपि स्फुरति अधरः, किं पुनः ईदृशे दुर्जाते
 जाते ? जातामघेनिर्भरे च मनसि नास्त्येव अवकाशः

भावः, करः,—हस्तः, ममेति शेषः, कचग्रहं—केशकर्षणं, दातुं—कर्तुमिति यावत्,
 मदये सर्वरेव नतमूर्ध्निर्भवितव्यमित्येवाभिलषामि इति भावः ।

(२८१) तेज इति ।—तेजोभिः,—ज्योतिर्भिः, दुर्विदग्धान्—दुर्विनीतान् दुःशीला-
 निति यावत्, प्रचण्डानिति भावः, अर्ककरान्—सूर्यकिरणान् । ईदृशे—चैतने, मदन्तः
 तेजस्विंसंज्ञकः कश्चिदपि न स्थितिमान् भवितुमर्हत् लोके, तेन हि सर्वे एव तेजस्विनः
 निगृहीताः करैः चामरादिकं गृहीत्वा मां सेवन् ।मित्येव मे सततसङ्क्षेप इति भावः ।

(२८२) राजशब्दरूपा—राजति शब्दः,—मृगराजैर्याख्या, तव या कृत्—रोषः
 तया, मदन्त्येऽपि राजति क्रोधेन इत्यर्थः, मृगराजानां—सिंहानां, तव पशुजातिभ्य
 उक्तृष्टसत्त्वादिसम्बन्धात् राजशब्दप्रयोग इति भावः । पादः,—चरणः, ममेति भावः,
 पादपीठीकर्तुम्—अपादपीठानि पादपीठानि कर्तुं, पादपीठीकर्तुं—चरणविन्यासासनीकर्तुं,
 [“कम्बलि—” (५।४।५० पा०) इत्यादौ “अभृततद्भाव इति वक्तव्यम्” (वा०) इति चिः]
 सर्वं एव राजानः सत्वरणे प्रणमन्तु, न कश्चित् मदन्तः राजशब्दभाक् भवतु इत्याशयः ।

(२८३) स्वच्छन्देति ।—स्वच्छन्देः,—स्वाधीनेः, लोकपालः,—इन्द्रादिभिः
 स्वेच्छया—स्वाभिलाषेण, गृहीताः,—आश्रिताः, पाल्यत्वेन स्वीकृता इति यावत्
 सासां, दिशां—ककुभां, नारीणामिति ध्वनिः ; आक्षेपादेशाय—हरणाज्ञायै अपि,
 अधरः,—रदनच्छदः, स्फुरति—स्वन्दने, दिग्धिपतीनामिन्द्रादीनामपि लोकपालत्व-
 मपहृत्य स्वयमेव सर्वदिगाधिपत्यं कर्तुमिच्छन्तीव मे मनः इति भावः ; यद्वा,—
 आक्षेपादेशाय—निर्भर्त्सनाज्ञायै, कथं यूयमेतादृशेत्वनशुक्लेषु नायकेषु सुयोग्यं मां
 विहाय अनुरक्ताः इति ताः तिरस्कर्तुमिति भावः । ईदृशे—एवविधे, दुर्जाते—व्यसने,
 आदवधरूपपरिभवे इति भावः, (“दुर्जातं व्यसने क्लीबे” इति मेदिनी) जाते—वृत्ते, किं

शोकक्रियाकरणस्य । अपि च (२८४) हृदयविषम-
शल्ये मुसल्ये जीवति जाल्ये जगद्दिगर्हिते गौडाधिपाधम-
चण्डाले जिह्मेमि शुष्काधरपुटः पोटेव प्रतिकारशून्यं शुचा
सूक्तुम् । (२८५) अकृतरिपुबलाबलाबिलोललोचनोदक-
दुर्दिनस्य मे कुतः करयुगलस्य जलाञ्जलिदानम् ?

पुनः वक्तव्यमिति शेषः, भवदुपदेशात् ईदृशदुर्घटनापाताद् प्रागेव मे एवंविधः अभिलाषः
प्रादुर्भूतः, अधुना ईदृशदुर्जातिजननानन्तरं तस्माधने किं पुनर्वक्तव्यम् ? अवश्यमेव
तत् साधयिष्यामि इति भावः । जातामर्षनिर्भरे—असपेवेगापूरिते इत्यर्थः । शोकक्रिया-
करणस्य—शोकमूचककर्मचरणस्य, अवकाशः,—अवसरः, नास्त्येव—न किञ्चिदपि
वर्तते ; अथवा,—किं पुनः इति परच अन्वेतव्यम् ; तथा च,—ईदृशं दुर्जातिं जाते
जातामर्षनिर्भरे च सनसि, शोकक्रियाकरणस्य अवकाशः नास्त्येव इत्यत्र किं पुनः वक्तव्यं,
प्रागेव तथाविधः अभिलाषः जातः, अधुना भातुम्लादृशशोचनीयसत्त्वना सर्वानिव दुर्विनी-
तान् दण्डयिष्यामि, नास्ति मे शोकावसरः, क्रोध एव शोकस्थानमध्यकार्षीत् इति भावः ।

(२८४) हृदयविषमशल्ये—अन्तरिन्द्रनिदारुणव्यथाजनके ; यथा,—हृदये
—चित्तमि, विषते—दुःसहमित्यर्थः, शल्यं—शङ्कुः यस्मात् तथाभूते, मनःपीडादायके
इत्यर्थः, हृदयनिग्रातविषमशल्यभूते इत्यर्थो वा, अतिदारुणशल्यास्तृभूते इति यावत्,
मुसल्ये—मुसलीन—अयोधियेण, अस्त्वविशेषण इत्यर्थः, बध्यः,—नाशः तस्मिन्, [“विष्यो
विषिण यो बध्यो मुसल्यो मुसलीन यः” इत्यमरः । मुसलम् अर्हति इति विग्रहेण
“दण्डादिभ्यो यत्” (५।४।६६ पा०) इति यत्] जाल्ये—पामरे, (“जाल्यः स्यात्
पामरे क्रूरस्ममौल्यकारिणि विषु” इति मेदिनी) जगद्दिगर्हिते—विभुवननिन्दिते
इत्यर्थः, गौडाधिपाधमचण्डाले—हीनश्चपचसदृशं गौडराजं, जीवति—प्राणिति सति,
पोटेव—पुंलक्षणयुता स्त्रीव, स्तनग्रश्यादिसती नारीवित्यर्थः, (“पीटा स्त्रीपुंसलक्षणः”
इत्यमरः) शुचा—शीकेन, सूक्तुं—सूकारम्—अस्पृश्यशब्दविशेषं कर्तुमित्यर्थः, जिह्मेमि
—लज्जे, तादृशमूचकृत्यादिभिः शोकमूचकाव्यक्तध्वनिविकाराः क्रियन्ते अक्षमैः पुरुषैः, न
तु वीरैरिति हृदयम् ।

(२८५) अकृतेति ।—न कृतं—न जनितं, रिपुबलाबलानां—शत्रुसैनिकाङ्ग-
नानां, विलोलानां—चञ्चलानां, लोचनानां,—नयनानां उदकैः,—अशुभिः,
दुर्दिनं—मेघाच्छन्नमङ्गः येन तथाभूतस्य, रिपुमण्डानां नयनासारैरजनितमेषां

(२८६) अदृष्टगौडाधमचिताधूममण्डलस्य वा चक्षुषः स्वल्पमपि
अश्रुसलिलम् ? श्रूयतां मे प्रतिज्ञा,—शपामि आर्यस्त्विह पाद-
पाशस्यशेन, यदि परिगणितैः एव वासरैः (२८७) सकल-
चापचापलदुर्ललितनरपतिचरणरणरणायमाननिगडां निगौंडां
न करोमि मेदिनीं, ततः तनूनपाति पीतसर्पिषि पतङ्ग इव

च्छद्वाहस्येत्यर्थः, मे—मम, [कर्त्तरि षष्ठी] करयुगलस्य—भुजद्वयस्य, [शेषे षष्ठी,
जलाञ्जलिना सहास्यान्वयः] जलाञ्जलिदानं—तर्पणार्थम् उदकाञ्जलिदानं, भावे इति
भावः, कुतः ? न कुतोऽपि जलात् तस्मादन्यस्मादित्यर्थः, रिपुनारीणां हतभर्तृकाणां
नवनसलिलैरेव अञ्जलिं पूरयित्वा भातरं तर्पयिष्यामि इति भावः ।

(२८६) अदृष्टेति ।—न दृष्टं—नावलोकितं, गौडाधमस्य—पापगौडाधिपस्य,
चिताधूममण्डलं—शषदाहार्थविरचितप्रज्वलत्काष्ठसुक्ष्माकृतवक्रिध्वजसमूहः येन तथा-
भूतस्य, चक्षुषः,—नेत्रस्य, मे इति शेषः, स्वल्पमपि—किञ्चिदपीत्यर्थः, अश्रुसलिलं—
आश्रुवारि, कुतः ? इति पूर्वोक्तान्वयः, शषोः शषदेहमदृष्टा नैव अश्रुजलं कियदपि
पातयिष्यामीत्यर्थः । [अथ “अश्रुनेत्रास्त्रोदनच्छासमश्रु च” इत्यमरीक्तेः अश्रुशब्देनैव
पातयित्वात् सलिलपदमधिकमिति अधिकपदत्वं दीषः इत्यवधेयम्] । पदपाशस्यशेन
—चरणरजःस्यशेन, तस्यशेनं कृत्येत्यर्थः, शपामि—शपयं करोमि, [अथ “शप उपालम्भे”
इति वार्त्तिकबलात्, आक्रोशार्थकात् शपतेः आत्मनेपदमेव नियमितम्, इह तु
तद्वहितमिति व्याकरणलक्षणद्वौनत्वात् च्युतमस्कारत्वं दीषः इत्यवधेयम्] परिगणितैः,
—सङ्ख्यातैः, कृतसङ्ख्यातया स्वर्त्मरित्यर्थः, वासरैः,—दिवसैः, [“अपवर्गे तृतीया”
(२।१।६ पा०) इति फलप्राप्तेः द्योतितत्वात् कालवाचकात् वासरशब्दादत्यन्तसंयोगे
तृतीया ज्ञेया] ।

(२८७) सकलेति ।—सकलानां—समस्तां, चापचापलिन—धनुशास्त्रव्येन,
अनुद्धरा एव वयमित्यभिमानेनेति भावः, दुर्ललितानां—दुर्विनीतानां, नापतीनां—राजां,
अरणेषु—पादेषु, रणरणायमानाः,—रणरणशब्द इव आचरन्तः, रणरणस्तनं कुञ्जन्तः
इत्यर्थः, [रणशब्दस्य “नित्यवीक्षयोः” (८।१।४ पा०) इति हित्वे पश्चात् “कर्त्तुः क्यङ्-
सलोपश्च” (३।१।११ पा०) इति उपमानात् कर्त्तुः रणरणशब्दात् क्यङि शानचि च
रूपमेतदिति ज्ञेयम्] निगडाः,—लौहशङ्कलानि यस्यां तथाभूतां, तथा निर्गौंडां—
निहतगौडपति, गौडाधिपवर्जितामित्यर्थः, अदृष्टगौडेश्वरं निहत्य सर्वानेव
अन्यान् दुर्विनीतान् मृषान् विनित्य च लौहशङ्कलनियमितपादान् यदि तान् काराग्रां

पातकी पातयामि आत्मानम्” इत्युक्त्वा च (२८८) महा-
सन्धिविग्रहाधिकृतम् अवन्तिम् अन्तिकस्थम् आदिदेश,—
“लिख्यताम् । आ रविरथचक्रचीत्कारचकितचारणमिधुन-
मुक्तसानोः उदयाचलात्, (२८९) आ त्रिकूटकटक-
कुट्टाकटङ्गलिखितकाकुटस्थलङ्गालुगठनव्यतिकरात् सुवेलात्,

न निक्षिपामि इति समुदिताय, ततः,—तर्हि, पीतसर्पिषि—स्वादितद्वये, दत्त-
हविषीत्यर्थः, घृतपक्षेपेण अतिप्रज्वलिते इति भावः, तनूनपाति—अधौ, (“अग्नि-
र्वैश्वानरो बह्निः…… । ……जातवेदास्तनूनपात् ॥” इत्यमरः) ।

(२८८) महासन्धिविग्रहाधिकृतं—सन्धिविग्रहेषु—राजकीयसम्मेलन-सङ्गराज्य-
तरविनिर्णयव्यापारेषु, अधिकृतः,—अधिकारवान्, महाशसौ सन्धिविग्रहाधिकृत-
श्चेति तथाविधं, कदा सन्धिः कर्तव्यः ? विग्रहो वा विधेयः ? इत्यादिमन्त्राया-
मधिकृतेषु सन्धिषु प्रधानमित्यर्थः, सन्धिविग्रहविषयकारदेशनिषिधादौ स्वतन्त्राधिकारवन्तम्
इत्यर्थो वा ; यदा,—महति—प्रधाने चासौ. सन्धौ—विपक्षैः सह मेलनोपायभूते
मैत्रीकरणरूपे व्यापारे इत्यर्थः, विग्रहे—युद्धे च, अधिकृतः,—तत्तत्कर्मसम्पादनार्थं
राज्ञा नियुक्तः तम्, अन्तिकस्थं—समीपोपविष्टम्, अवन्तिम्—तदाख्यं राजपुरुषम्,
अवन्तिदेशवास्तयं वा । आ—इति अभिविधौ, स चेह दैशिकः इति ज्ञेयं, रवीति ।—
रवेः,—सूर्यस्य, यत् रथचक्रं—रथाङ्गं, तस्य चीत्कारेण—घर्घररेवण, चकितैः,—भीतैः,
चारणमिधुनैः,—गन्धर्वदम्पतिसमूहैः, कीर्त्तिसञ्चारकनटदन्तैर्वा, मुक्तः,—त्यक्तः, सानुः,
—प्रस्यदेशः, समतलभूमिरित्यर्थः यस्य तथाभूतात्, उदयाचलात्—पूर्वपर्वतात्,
प्राच्यां दिशि उदयाचलपर्वन्तमित्यर्थः, [“आङ् मर्यादावचने” (१।४।८२ पा०) इति
कर्मप्रवचनीयतया “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” (२।३।१० पा०) इति आङ्शब्दयोगे पञ्चमी] ।

(२८९) त्रिकूटेति ।—त्रिकूटस्य—लङ्कापुरसन्निहितस्य सुवेलाख्यस्य गिरेः,
शङ्खतयशोभितपर्वतविशेषस्य इत्यर्थः, ये कटकाः,—नितम्बभागाः, मध्यदेशा इत्यर्थः,
(“कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः” इत्यमरः) तेषां कुट्टाकिन—कुट्टनकारिणा, छेदकैनेत्यर्थः,
[“जल्पभित्तकुट्टलुगठङः षाकन्” (३।२।१५५ पा०) इति सूत्रेण कुट्टयति—किञ्चितीति
विग्रहे कुट्टयतेः चौरादिकात् कर्त्तरि षाकन्] टङ्गेन—पाषाणदारुणास्त्रविशेषेण,
लिखितः,—खीदितः, काकुटस्थस्य—रामस्य, लङ्गालुगठनव्यतिकरः,—लङ्का—
सुवेलगिरिस्थिता स्वनामप्रसिद्धा रावणपुरी, तस्या लुगठनमेव—विष्वक्मनमेवेति
यावत्, व्यतिकरः,—घटना यस्य तथाभूतात्, सुवेलात्—त्रिकूटाख्यगिरेः, दक्षिणाश्र

(३००) आ वारुणीमदस्वलितवरुणवरनारीनूपुररवमुखरं-
कुहरकुत्रेः अस्तगिरेः, (३०१) आ गुह्यकगेहिनीपरिमल-
सुगन्धिगन्धपाषाणवासितगुहागृहाश्च गन्धमादनात् सर्वेषां
राज्ञां,—(३०२) 'सञ्जीक्रियन्तां कराः करदानाय शस्त्रग्रह-

स्थितादिति शेषः; विकृष्ट-सुवेलयोरैकयैव गिरेर्वाचकतया, भगवतो रामस्य विजय-
वार्त्ता या विकृष्टगिरिगात्रे टङ्गेन अडापिता सा सुवेलगिरावपि, तेन दक्षिणस्यां दिशि
श्रीरामचन्द्र-विजयवार्त्ताङ्कितसुवेलगिरिपथ्यन्तमिति समुद्दितायः। तथा च वान्नीकोये
"तत्तलमक्षीभ्यर्त्तलं लङ्कायां नृपतेश्वराः। सुवेलं राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥" रा०
ल० ३१ स० १ श्लो०।

(३००) वारुणीति।—वारुणी—सुरभिदः, तस्याः मदिन—तत्पानजनित-
विकारिणेत्यर्थः, स्वलिताः,—मत्ततया प्रभष्टचरणा इति भावः, याः वरुणस्य—पश्चिम-
दिक्पालस्य, वराः,—लक्ष्मणाः, नार्यः,—स्त्रियः, तासां नूपुररवेण—चरणनिहितानां
मञ्जीराणां निनादेन, मुखरः,—सशब्दः, कुहरकुत्रिः,—गङ्गराभ्यन्तरं यस्य तथाभूतात्,
अस्तगिरेः,—अस्ताचलात्, पश्चिमदिगवस्थितादिति भावः, यस्मिन्नस्तगिरौ पश्चिमाश-
ऽधिपतेः वरुणस्य वरवर्णान्यः वारुणीं सुरां निषीय मत्ततया पतित्वा सततं मञ्जीररवेण
गङ्गरं मुखरयन्ति, पश्चिमायां दिशि तदस्ताचलपथ्यन्तमिति समुद्दितायः।

(३०१) गुह्यकेति।—गुह्यकानां—देवर्षीनिविष्टाणां, निविष्टकयस्त्रविशेषाणां-
मित्यर्थः, याः गेहिन्वाः,—नार्यः, तासां परिमलिन—अतिमनोहरगन्धेन, गावानुलेपन-
हृष्टकुङ्कुमादिगन्धेनेत्यर्थः, ("स्यात् परिमलोऽतिमर्दोतिमनोहरगन्धयोश्चापि" इति मेदिनी)
सुगन्धयः,—सौरभवन्तः, ये गन्धपाषाणाः,—गन्धप्रधानाः शिलाः, गन्धकधातुमयः शिला
ना, तैर्वासितानि—सुरभितानि, गुहाः,—कन्दराः, गृहाणोव—भवनामोव यत्र तथाभूतात्,
गन्धमादनात्—तदाख्यपर्वतात्, उत्तरस्यां दिशि गन्धमादनपर्वतपथ्यन्तमित्यर्थः, [सर्वत्र
आङ्गीये पञ्चमो]। अवायमाश्रयः,—गन्धमादनशैलो हि निसर्गगन्धवासिताभिः शिलाभिः
सङ्कीर्णः, तत्रापि गुह्यकगेहिन्वाः शयाणाः अनुलेपनभूतहृष्टकुङ्कुमादिसमुद्भूतेन निधुवन-
विलासजनितेन वा परिमलिनं गुहागृहाणि निरन्तरं सुगन्धीनि कुर्वन्तीति, अपूर्वविलास-
भूमिरेव भवति हि, तेन तत्पथ्यन्तमिति भावः, सर्वेषां राज्ञां—समस्ताणां नराधिपानां,
["षष्ठी शेषे" (२।१।५० पा०) इति सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी] लिख्यताम् इति
बीजना, एवमिति शेषः।

(३०२) किं तत् यज्ञिखितमुपदिश्यते इत्याशङ्क्यामाह, सञ्जीव्यादि।—

णाय वा ; गृह्यन्तां दिशः चामराणि वा ; नम्यन्तां शिरांसि धनंषि
वा ; कर्णपूरीक्रियन्ताम् आज्ञा मौर्व्या वा ; (२०३) शेखरीभवन्तु
पादरजांसि शिरस्ताणि वा ; घटन्ताम् अञ्जलयः करिघटावन्था
वा ; (२०४) मुच्यन्तां भूमय इषवो वा ; समालम्ब्यन्तां वेत्रयष्टयः
कुन्तयष्टयो वा ; (२०५) सुदृष्टः क्रियताम् आत्मा मञ्जरणखेषु

कराः,—हस्ता, करदानाय—राजभागदानाय, (इति सन्धिप्रस्तावः), शस्त्रयुद्धणाय—
युद्धकरणायेति भावः, (इति विग्रहप्रस्तावः) सञ्जीक्रियन्तां—प्रवर्त्यन्तां, त्वय्यन्तामित्यर्थः,
मर्वे एव मदधीनतां स्वीकृत्य सदाजि मद्यं करं ददतु, तदन्यथा चेत् युद्धं कुर्वन्तु इति
समुदितार्थः ; मां समाट्त्वेन न स्वीकुरुष्व चेत् तदा युद्धे युष्मान् विजित्याचिरादेव
मदधीनतां नेष्यामीत्याशयः । एवमुत्तरचापि । दिशः,—आशाः, गृह्यन्तां—राज्यं विहाय
पलाय्य आश्रीयन्तां, चामराणि वा—बालव्यजनानि वा, गृह्यन्तां—धार्यन्तां, मर्षिवार्थ-
मिति भावः, युष्माभिरिति शेषः । शिरांसि—सप्तकानि, नम्यन्तां—मञ्जरणयोः
प्रणिपत्यन्तां, धनूंषि—चापाः वा, नम्यन्तां—ज्यारीपणेन आकृष्यन्तां, तानि युद्धाय
सज्जितानि क्रियन्ताम् इत्यर्थः, युष्माभिः इति शेषः । आज्ञाः,—आदेशाः, मदीया इति
शेषः, कर्णपूरीक्रियन्तां—श्रवणानामलङ्कारिक्रियन्तां, कर्णभूषणं यथा सततं कर्णे स्थितं
शोभने, तथा मदीयाज्ञा नियतं कर्णेन्द्रियैः सादरं निवीयतामिति भावः ; अथवा मौर्व्यः,
—शिञ्जल्यः, धनूर्गुणा इत्यर्थः, (“मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः” इत्यमरः) कर्णपूरी-
क्रियन्ताम्—आकर्णमाकृत्यन्तां, युद्धार्थम् इति भावः । इह आज्ञानां मौर्वीणाञ्च
कर्णपूरीकरणयोः सन्धिविशिष्टपञ्चायकयोरिकटा कर्तुमशक्यत्वाद्दिरीधः, स चैकपञ्चा-
ययणपर्यवसानः, तुल्यबलवमिहाजामौर्वीकर्णपूरीकरणयोः द्वयोरपि, तेन तयोरैकशेषं
कर्तुमशक्यत्वात् सन्देहस्यैव पर्यवसानतया विकल्पालङ्घतिः इत्यवदातम् ।

(२०३) पादरजांसि—पदधूलयः, मदीयानौति भावः, शेखरीभवन्तु—शिरीभूषण-
भूतानि भवन्तु, शिरस्ताणि वा—युद्धकाले शिरीरत्तार्थं शिरीश्वनविशेषाः वा, शेखरी-
भवन्त्वित्यन्वयः, युष्माकमिति शेषः । अञ्जलयः,—युक्तकराः, युक्तकरद्वयम् इत्यर्थः, घटन्तां
—जायन्तां, प्रणतये करद्वयं संयोजयन्ताम् इत्यर्थः, करिघटावन्था वा—हस्तिव्यूहरचनाः
वा, घटन्तां—भवन्तु इत्यर्थः ।

(२०४) भूमयः,—राज्यानीति यावत्, इषवः,—शराः वा, मुच्यन्तां—त्यज्यन्ताम् ।
वेत्रयष्टयः,—वेवलाताः, समालम्ब्यन्तां—गृह्यन्तां, मद्गृहेषु भृत्यभावेन स्वीयतामिति
भावः, कुन्तयष्टयः,—कुन्ताप्यास्ताणि वा, समालम्ब्यन्तां, युष्माभिरिति शेषः ।

(२०५) मञ्जरणखेषु—सप्त प्रादक्षर्येषु, स्रक्ततया दर्पणरूपेणिति

कृपाणदपणेषु वा । (३०६) परागतोऽहम् । पङ्क्तोः इव मे
कुतो निवृत्तिः तावत्, यावन्न कृतः सर्वहोपान्तरसञ्चारी
सकलनरपतिमुकुटमणिशिलालोकमयः पादलेपः” इति कृत-
निश्चयश्च (३०७) मुक्तास्थानो विसर्जितराजलोकः स्नाना-
रम्भाकाङ्क्षी सभाम् अत्याक्षीत् । उत्थाय च स्वस्थवनिःशेषम्
आङ्गिकम् अकार्षीत् ; अगलञ्च दर्पप्रसर इव श्रुतप्रतिज्ञस्य
शाम्यदुष्मा दिवसः त्रिभुवनस्य ।

भावः, आत्मा—स्व, सुदृष्टः,—सुष्ठु निरीक्षितः, प्रतिबिम्बित इत्यर्थः, मयि प्रणिपातः
क्रियतामिति फलितायः, कृपाणां,—अस्य एव, दर्पणाः,—मुकुराः तेषु वा, आत्मा
सुदृष्टः क्रियतां, युद्धार्थं नमिं गृह्णाणेति भावः, एताः विकल्पपरम्पराप्रतिपादितोक्तयः
युयुक्तीः हर्षस्य लोकाधिकसत्त्ववत्त्वज्ञापिकाः ; तेन तु सामरिकनैत्यनुसारतः स्वकीय-
शरसङ्घहृदयोक्तासनाय समीरिताः, नाभिमानप्रदर्शनाय इति बोद्धव्यम् ।

(३०६) परागतः,—प्रस्थितः, विजयार्थमिति शेषः । पङ्क्तिरिव—पादविकलस्यैव,
मे—सम, कुतः,—कथमित्यर्थः, निवृत्तिः,—समरप्रयाणात् विरतिः, प्रत्यावर्त्तन-
मित्यर्थः, भवेदिति शेषः । सर्वेति ।—सर्वेषां—सकलानां, सप्तानामष्टादशानां वा इति
भावः, हीपानां—जम्बूशाकादीनामित्यर्थः, अन्तरे—मध्ये, सञ्चरति—भ्रमयति इति
तथोक्तः, सर्वहोपान्तरविहारीत्यर्थः, सकलति ।—सकलानां—सर्वेषां, नरपतीनां—
राजां, मुकुटेषु—किरीटेषु, या मणिशिलाः,—रत्नानि इत्यर्थः, तासाम् आलोकमयः,
—मयूखमयः, अगल्यराजन्यवरेण्यमुकुटमणिमरीचिचयचञ्चित इति यावत्, पादलेपः,
—चरणप्रलेपः ; यद्वा,—पादलेपः,—पादौ लिप्येते—वेष्ट्येते अनेनेति तथोक्तः,
पादुका इत्यर्थः, कृतः, मथेति शेषः, यावत् सर्वे नरपतयः मञ्चरणयोः न प्रणिपतयुः,
तावन्नाहमस्मात् व्यापारात् विरमेयमिति भावः । अत्र “सर्वहोपान्तरसञ्चारिसकलनरपति
—” इत्यादि समस्तपाठः युक्तियुक्ततया प्रतिभाति, “सर्वहोपान्तरसञ्चारी” इत्यत्र
सञ्चरोति धात्वर्थस्य कर्तृगामितया मुख्यार्थबाधं विना अन्यत्रान्वयस्य व्युत्पत्तिर्विहङ्गता न
इति दिक् ।

(३०७) मुक्तास्थानः,—लङ्कसभः, (“आस्थानी क्लीबमास्थानं सभासमिति-
संसदः” इत्यमरः) । स्नानारम्भाकाङ्क्षी—स्नानक्रियामभिलषन् । स्वस्थवन्—प्रकृतिस्थ
इव, निःशेष—सकलम्, आङ्गिक—दैगिकं, सभ्यावन्दनादिक्रियाकलापव्यापार-

(३०८) ततश्च निजाधिकारापहारभीत इव भगवति अपि
क्वापि गते गततेजसि अहिमभासि, तामरसवनेषु अपि
निगूढशिलीमुखालापेषु वासादिव सङ्कुचक्षुः, (३०९) विहग-
गणेषु अपि समुपसंहृतनिजपक्षविक्षेपनिश्चलेषु भिया इव

मित्यर्थः । भगलत्—अतिचक्राम, अचिणीदित्यर्थः, सायमभवत् इति यावत् ।
दर्पप्रसर इव—अहङ्कारावेग इव । श्रुतप्रतिज्ञस्य—श्रुतं श्रुतवत् इत्यर्थः । शम्भ-
दुष्मा—शम्भन्—अपगच्छन्, लघीभूत इत्यर्थः, उष्मा—तेजः, औश्रिच यस्य तथाभूतः,
(“उष्नी घर्मेऽश्रुणि ज्यैष्ठे पुमानुष्मा स्त्रियां त्विषि” इति कौषात्) उष्मशब्दो नास्ती-
ऽद्वत्यर्थे दृश्यते, तेन नातस्यैवोष्मशब्दस्यायं प्रयोगः इति ज्ञेयम् । यी हि राज्ञः हर्षस्य
एवं दर्पोद्दीप्तं वचनमशौचीत्, तस्य गर्वः सपदि विलुप्तोऽभूत्, का कथा अन्येषां, स्वयं
दिवसोऽपि स्वाभाविकमुषं विहाय भयात् शशमेति तात्पर्यम् ।

(३०८) “ततश्च” इत्यस्य “प्रदीपास्थाने नातिचिरं तस्यौ” इति परिण-
सम्बन्धः । निजिति ।—निजस्य—आत्मनः, अधिकारस्य—स्वामित्वस्य, जगत्प्रपन्नरूपे
कर्त्तव्ये इति भावः, अपहारात्—अपहरणकरणात्, भीत इव—तस्मै इव, हर्षं
विलोक्याः दर्पोन्मूलनाय बह्वपरिकरं दृष्टेति भावः, गततेजसि—निष्प्रभे इत्यर्थः,
अहिमभासि—उत्थारमो, रवौ इत्यर्थः, क्वापि गते—अदर्शनं प्राप्ते इत्यर्थः, अस्मिते इति
भावः । निगूढेति ।—निगूढाः,—गुप्ताः, नायकस्य प्रभाकरस्य अस्तमनमवलोक्य
विरहदुःखादिव पद्मानां मुकुलीभावेन तद्रसपिपात्नां भमराणां सपदि तत्रावबुद्धत्वादिति
भावः, शिलीमुखानां—भमराणां, बाणानाञ्च, (“अलि-बाणौ शिलीमुखौ” इत्यमरः)
आलापाः,—गुञ्जनानि इत्यर्थः, शृङ्गेषु पातशब्दा इत्यर्थश्च येषु तथाभूतेषु, तामरसवनेषु
—पद्मकाननेषु, (“अथ तामरसं पद्मे ताम्र-काञ्चनयोरपि” इति मेदिनी) वासादिव
—भयादिव, सङ्कुचक्षुः—निमोलक्ष्य, अन्तराले स्थित्वा गुप्तभावेन मन्त्रणाकरणात्
कथमेते एवं लक्ष्यन्ति, किमेषां मनसि वर्तते इति विविच्य इति भावः, भमराः
श्रपतनभयादित्र कमलाभ्यन्तरमन्तर्गृहमश्रियद्वित्यपि व्यव्यते ; लोकेऽपि गृहाभ्यन्तरे
प्रच्छन्नं मन्त्रयतां वेषाञ्चित् अन्तर्गुञ्जनमाकर्ण्य गृहाधिकारी भयात् सङ्कुचितौ
भवतीत्यपि दृश्यते ।

(३०९) विहगगणेषु—विहायसा—आकाशमार्गेण गच्छन्ति इति विहगाः, [“डे च
विहायसी विहादेशी वक्तव्यः” (वा०) इति डः] तेषां गणाः तेषु, पक्षिबन्धेषु
इत्यर्थः, समुपेति ।—समुपसंहृतः,—सङ्कुचितः इत्यर्थः, निजपक्षाणां—स्वपतक्षाणां,

अप्रकटीभवत्सु, भुवनव्यापिनीं सन्ध्यां प्रतिज्ञामिव मानयति
नतशिरसि घटिताञ्जलिवने जने सकले, (३१०) स्वपदच्युति-
चकितदिक्पालदीयमानाभ्रंलिहलोहप्राकारवलयसु इव
बहलतिमिरमालातिरोधीयमानासु दिक्षु प्रदोषास्थाने
न अतिचिरं तस्थौ। (३११) नमबृपलोकलोलांशुक-
पवनकम्पितशिखैः दीपिकाचक्रवालैः अपि प्रणम्यमान
इव प्राहिणोत् लोकं, प्रतिपिहपरजनप्रवेशश्च शयनगृहं

विक्षेपः,—आलनमित्यर्थः यैः तथाभूताः, अत एव निश्चलाः,—अचञ्चलाः, स्थिरा इत्यर्थः
तेषु, [दिशेषणसमासः] अन्यत्र,—समुपसंहृतः,—समाप्तिं गतः, सपदि स्वयमेव विनष्ट
इत्यर्थः, समाजः हर्षस्याभ्युदयं दृष्टेति भावः, निजपक्षाणाम्—आत्मसहायानां, यः
विक्षेपः,—प्रसार इत्यर्थः, तेन निश्चलाः तथाभूतेषु इत्यर्थः, भियेव—वासेनैव, हर्षादिति
शेषः, एकव,—स्वपदसङ्कोचात्, अन्यत्र—स्वसहायात्पत्वाच्च इति भावः, अप्रकटीभवत्सु
—अप्रकाशतां गच्छन्तु। भुवनव्यापिनीं—तमसा जगदावरणकारिणीं, जगति ख्याति-
मापन्नामित्यर्थश्च, प्रतिज्ञामिव—शपथमिव, हर्षस्य इति भावः। मानयति—पूजयति,
आद्रियमाणे इत्यर्थः। नतशिरसि—प्रणतमस्तके इत्यर्थः। घटिताञ्जलिवने—
कृताञ्जलिसमूहे, सन्ध्यासमागमात् शिरसि अञ्जलिं बद्धा उपसासितुं प्रवृत्ते इत्यर्थः।

(३१०) दिक्षु—आशासु, स्वपदेति।—स्वस्य—आत्मनः, पदात्—अधिकारात्,
लोकपालकत्वरूपात् इति भावः, च्युतिः,—भ्रंशः, तस्मात् तेन वा चकितः,—शङ्किता,
ये दिक्पालाः,—दिगधिपतय इन्द्रादयः, तैः दीयमानं—निधीयमानम्, अभ्रंलिहं—
गगनस्पर्शि, [“बहाम्ने लिहः” (३।१।३२ पा०) इति खड्ग] लोहप्राकारवलयम्—
आयसवरणमण्डलं यासु तथाविधासु इव, (“प्राकारो वरणः मालः” इत्यमरः)
बहलति।—बहलया—प्रभूतया, तिमिरमालया—अन्धकारपटलेन, तिरोधीयमानासु
—आव्रियमाणासु सतीषु, प्रदोषास्थाने—रजनीमुखीयसभाभवने, सायमुपवेशनार्हसभा
मण्डपे इत्यर्थः।

(३११) नमदिति।—नमतां—प्रणिपततां, शृपलोकानां—राजजनानां,
लोकस्थ—चञ्चलस्य, सुधूमनमनोभादिति भावः, अंशुकस्य—वसनस्य, पवनेन—
वायुना, कम्पिताः,—सञ्चालिताः, शिखाः,—ज्वालाः येषां तैः, दीपिकाचक्रवालैः,—
दीपनखलैः। लोकं—प्ररिजनमिति भावः, प्राहिणोत्—विसर्जं, स्वसमीपादिति

प्राविशत्, उत्तानश्च मुमोच अङ्गानि शयनतले । दीपद्वितीयश्च
तम् अभिसर इव लब्धावसरस्तरसा भ्रातृशोको जग्राह ।
जीवन्तमिव हृदये निमीलितलोचनो ददर्श अथजम् ।
(३१२) उपर्युपरि भ्रातृजीवितान्वेषिण इव प्रसस्रुः श्वासाः ।
धवलांशुकपटान्तेन इव च अश्रुजलप्लवेन मुखम् आच्छाद्य
निःशब्दम् अतिचिरं कुरोद ; चकार च चेतसि,—(३१३) “कथं
नाम आकृतिः तादृश्या युक्तः परिणामोऽयम् ईदृशः ? पृथुः
शिलासङ्घातककंशकायबन्धात् तातात् अचलात् इव लोहधातुः

शेषः, यथास्थानं वा । प्रतिषिद्धेति ।—प्रतिषिद्धः,—निवारितः, परिजनानां—
भृत्यानामिति यावत्, प्रवेशः,—अन्तर्गमनं येन तथाभूतः । उत्तानः,—ऊर्ध्वमुखशायी,
(“उत्तानमगभीरे स्नादूर्ध्वस्यशयिते विषु” इति मेदिनी) शयनतले—शय्यायां, मुमोच
—प्रससारित्यर्थः । दीपद्वितीयं—दीपमात्रसहचरमित्यर्थः, एकाकिनमिति भावः, तं
—हर्षम्, अभिसर इव—दस्युरिव, लब्धावसरः,—प्राप्तावकाशः, एकाकित्वादिति
भावः, तरसा—बलेन, जग्राह—आचक्राम, तदानीं भ्रातृशोकः समुदियाय इति भावः ।
भीषणो दसुः यथा कमण्येकाकिनं दृष्ट्वा बलादाक्रामति, तथैव शोकः सपदि
तद्दृश्यमधिचकारेति समुदिततात्पर्यम् ।

(३१२) उपर्युपरि—अविरतमित्यर्थः, [“उपर्यध्यधलः सामीप्ये” (पा१७
पा०) इति सामयिकसामीप्ये दिव्यचनं] भ्रातृजीवितान्वेषिण इव—भ्रातृजीवनस्यानु-
सन्धायिन इव, श्वासाः,—निश्वासमरुतः, अन्वेषणजग्रमेणेति भावः, प्रसस्रुः,—
निर्गच्छन्ति ध । धवलांशुकपटान्तेन इव—श्वेतवसनाञ्चलेन इव, अश्रुजलप्लवेन—वाष्प-
वारिपूरण, अश्रुजलमेव तस्य क्रन्दनकालिकमुखाच्छादनवस्त्रकृत्यं चकार इति भावः,
लोकोऽपि असह्यन्त्वणीदये बलाञ्चलेन मुखमाहत्य रोदिति इति दृश्यते ।

(३१३) नाम—वितर्कः । तादृश्याः,—रमणीयायाः, सुहृदायाश्चेत्यर्थः, ईदृशः,
—एवंविधः, शीघ्रः इत्यर्थः, परिणामः,—विपाकः, अपमृत्युरित्यर्थः, युक्तः,—
उचितः । पृच्छति ।—पृथुः,—विशालः, [“प्रथिवदि—” (उ० १ पा० २८ सू०)
—इत्यादिना कुः सम्प्रसारणञ्च] शिलासङ्घातः,—पाषाणसूप इत्यर्थः, तद्वत्, तेन
च ककंशः,—कठिनः, कायबन्धः,—कलेवरघटनं यस्य तथाविधात्, तातात्—
पितुः, अचलात्—पर्वतात्, लोहधातुरिव—लोहनामा खनिजः पदार्थविशेषः इव,

कठिनतर आसीत् आर्यः । कथञ्च अस्य मे (३१४) हत-
हृदयस्य आर्यविरहे सकृदपि युक्तम् उच्छ्वसितुम् ? (३१५) इयं
सा प्रीतिर्भक्तिः अनुवृत्तिर्वा ? बालिशोऽपि कः सम्भावयेत्
आर्यमरणे मञ्जीवितम् ? (३१६) तत् तादृशम् ऐक्यम्
एकपद एव कापि गतम् ? अयत्नेन एव हतविधिना
पृथक् कृतोऽस्मि । (३१७) दग्धरोषान्तरितशुचा सुचिरं
रुदितमपि न मुक्तकण्ठं गतघृणेन मया !! सर्वथा
(३१८) लूतातनुच्छटाच्छिदुराः तुच्छाः प्रीतयः प्राणिनाम् ।

कठिनतरः,—अतिकठिनः; पाषाणोत्पन्नमपि लौहं पाषाणादपि कठिनं भवतीति
प्रत्यक्षमिति भावः, अचलादुद्धृतोऽपि लोहधातुर्यथा ततोऽपि कठिनतरः दृश्यते, तथैव
पितुरपि अयजः दृढकायः आसीदिति तात्पर्यम् ।

(३१४) हतहृदयस्य—भग्नोरक्तस्य, आतसमसङ्गायवक्षितत्वादिति भावः,
सकृदपि—एकं क्षणमपि, उच्छ्वसितुं—प्राणितुम् ।

(३१५) इयमिति ।—सा प्रीतिः,—तथाविधः दृढतरः उभयोः प्रणयः, सा
भक्तिः,—पूज्यतया अकपटः अनुरागः, सा अनुवृत्तिः,—आनुगम्यम्, इयम्—इदृशभावं
प्राप्तेत्यर्थः । बालिशोऽपि—मूर्खोऽपि । सम्भावयेत् ?—आशंसित ? ।

(३१६) तत्—तातजीवद्दशायां परोत्कर्षमागतम्, आ बाल्यादेकत्र
शयनासनादिना प्रवृद्धमिति भावः, तादृशं—सर्वलोकशिदितमित्यर्थः, ऐक्यम्—एकीभावः,
अभिन्नभावः इत्यर्थः, एकपद एव—तत्काल एव, आर्यस्य मरणादनन्तरमेवेत्यर्थः,
(“एकपदं तत्काले नपुंसकं वर्त्मनि स्त्री स्यात्” इति मेदिनी) । अयत्नेन—यत्र विना
एव, अनायासेनैवेत्यर्थः, हतविधिना—दुर्दैवेन, पृथक् कृतः,—विभिन्नः कृतः, क्रियोजित
इति भावः ।

(३१७) दग्धेति ।—दग्धेन,—हतेन, अतिहृद्येनेति भावः, रोषेण—अरातिं
प्रति कोपेन, अन्तरिता—व्यवहृता, तिरोहितेति यावत्, शुक्—शोकः यस्य तथा-
भूतेन, अरातिनिधनाय क्रोधीदयात् शोकं विष्मरतेत्यर्थः, मत्तघृणेन—निर्दयेन, (“घृणा
दयाऽनुकम्पा स्यात्” इत्यमरः) मया मुक्तकण्ठम्—उच्चैः, सुचिरं—दीर्घकालं, न
रुदितमपि—न क्रन्दितमपि ।

(३१८) प्रीतयः,—प्रणयाः, लूतेति ।—लूतातनुच्छटा—लूता—ऊर्णनाभः,

(३१८) लोकयात्रामात्रनिबन्धना बान्धवता, यतोऽहमपि नाम पर इव आर्य्ये स्वर्गस्थे स्वस्थ इव आसे । किञ्च दैव-हृतकेन फलम् आसादितम् ईदृशि परस्परप्रीतिबन्धनिर्वृत-हृदये सुखभाजि भ्रातृमिथुने विघटिते ? (३२०) तथा चन्द्र-मया इव जगदाह्लादिनो लोकान्तरीभूतस्य लग्नचिताग्नय इव आर्य्यस्य त एव दहन्ति गुणाः ” इत्येतानि च अन्यानि च जालकरः कौटुम्बिकः इति यावत्, (“लूता स्त्री तनुवायोर्गनाभमर्कटकाः समाः ” इत्यमरः) तस्याः तनुच्छटा—सूत्रनिचयः, तद्वत् हिदुराः,—अक्षेण छेदाहर्ष इत्यर्थः, अत एव तुच्छाः,—हृयाः, असारत्वेन गर्हणीया इत्यर्थः ।

(३१८) लोकयात्रामात्रनिबन्धना—लोकव्यवहारमात्रफला, संसारयापनैक-मात्रप्रयोजना इति यावत् । बान्धवता—बन्धुत्वम् ; स्वायंसाधनार्थमेव लोके बन्धुत्वं क्रियते, न तु अविश्रुतगादानुरागेण परोपकरणार्थम् इति भावः । नाम—कुत्सायां, विस्मये वा । पर इव—अन्य इव, सोदरभिर इव इत्यर्थः । स्वस्थ इव—प्रकृतिस्य इव, यथावत् निव्यक्रियकरणात् सुखित इव इत्यर्थः, आसे—तिष्ठामि । ईदृशि—एवमकारं, परस्परं इति ।—परस्परं इव—अन्योन्येषां, प्रीतिबन्धने—प्रणयभरणेत्यर्थः, निर्वृतं—सुखं, सुखितमिति यावत् । (“निर्वृतिः स्वस्थितावस्थं गमने च सुखे स्त्रियाम् ” इति मेदिनी) हृदयं—चेतः यस्य तथाभूते, सुखभाजि—सुखभोगनिरते, भ्रातृमिथुने—सोदरयुगले, विघटिते—विच्छिन्ने, जाते सति इति शेषः, दैवहृतकेन—दग्धविधिना, किं फलं—को लाभः, आसादितम् ?—प्राप्तम् ? अस्मत्संज्ञाशं सम्पाद्य दृष्टविधेः कः फललाभोऽभूदिति भावः ; दुर्जना हि फलमनपेक्ष्यैव केवलमात्मविनीदाय पश्यामनिष्ट-सम्पादने प्रवृत्तान् इति तात्पर्यम् । “स्त्रीपंसौ मिथुनं दहन् ” इत्यमरीक्ते । मिथुन-शब्दस्य स्त्रीपंस्योरभिधायकतया, अत्र सामान्यतो युगलार्थे प्रयोगः । अवाचकत्वदीपशाह-यस्त इति विभाव्यम् ।

(३२०) लोकान्तरीभूतस्य—परलोकप्रस्थितस्य, मृतस्येत्यर्थः, आर्य्यस्य—न्येष्ठस्य, चन्द्रमया इव—इन्दुमयूखत्यागा इव, सत्तापादिहरणेन प्रीणनादिति भावः, तथा—तदृशाः, सर्व्वलोकानुभूताः इत्यर्थः, जगदाह्लादिनः,—भुवनवासिजनानाम् आनन्दवर्ज्जना इत्यर्थः, ते एव—जीवति आर्य्ये ये तदीया गुणाः सर्व्वसत्तापनाशकाः स्युः, ते एवेत्यर्थः, गुणाः,—वात्सल्यशौर्य्यादाक्षिण्यादयः, लग्नेति ।—लग्नाः,—संस्क्राः, चिताग्निः,—चितानलाः, मृतस्य तस्य दाहकालिका इति भावः, येषु तथाभूता इव,

हृदयेन पर्यदेवयत् । प्रभातायाञ्च (३२१) शर्वथ्यां प्रातरेव
प्रतीहारम् आदिदेश अशेषगजसाधनाधिकृतं स्कन्दगुप्तं द्रष्टुम्
इच्छामि इति ।

(३२२) अथ युगपत् प्रधावितबहुपुरुषपरम्पराऽऽह्वयमानः,
स्वमन्दिरात् (३२३) अप्रतिपालितकरेणुः चरणाभ्यामेव
सम्भ्रान्तः, ससम्भ्रमैः दण्डिभिः उत्सार्थ्यमाणजानपदः,

चिताग्निभिः सह संयुक्ता इव इति यावत्, दहन्ति—भस्मीकुर्वन्ति, इदानीमिति शेषः,
सर्वलोकजीवनभूताः दाहनाशनाः शीतस्पर्शा जलादयोऽपि अग्निसम्पर्कादुत्तप्ता यथा
दहन्ति, तथा तर्पयितारः मृतस्य तस्य आर्यस्यापि गुणाः चितानलसम्पर्कादुष्णाः सन्तः
इदानीं निरतिशयं मां दहन्तीति भावः ; तस्य गुणराशीनां कृत्या शोका अतीव
प्रज्वलिताः सन्तः मां सन्नापयन्तीति तात्पर्यम् । पर्यदेवयत्—परिवितवान्,
विललापेत्यर्थः ।

(३२१) शर्वथ्यां—रावौ । प्रतीहारं—दौवारिकम्, [“उपसर्गस्य—”
(६।३।१२२ पा०) इत्यादिना पाक्षिको दौर्वः अमनुष्ये इति निषेधात् कथमिह
प्रयुक्तः ? इत्याशङ्क्याम् उद्भूतं ज्ञानेन्द्रसरस्वतीभिः,—“कथं तर्हि दौवारिके
प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेत्, अवाहुः,—प्रतिहारो हारं, तात्स्थानकच्युद्धमिति”] ।
अशेषगजसाधनाधिकृतं—समसगजारोहिसैन्याध्यक्षम् ।

(३२२) “अथ” इत्यस्य “स्कन्दगुप्तः विवेश राजकुलम्” इति परिण सम्बन्धः ।
तं विशिनष्टि, युगपदित्यादि ।—युगपत्—समकालं, प्रधावितानां—ससम्भ्रमं प्रदुतानां,
बहूनाम्—अनेकेषां, पुरुषाणां—भृत्यजनानामिति यावत्, परम्पराभिः,—श्रेणिभिः,
आह्वयमानः,—आकार्यमाणः, महाराजहर्षादिशरीरवात् इति भावः ।

(३२३) अप्रतिपालितकरेणुः,—अनपेक्षितगजवाहन इत्यर्थः । सम्भ्रान्तः,—
स्वलरः । ससम्भ्रमैः,—सत्वरैः, आदरातिशयवद्भिर्वा, गजसेनाधिपतौ सम्मान-
प्रदर्शनार्थमिति भावः, दण्डिभिः,—याष्टीकैः, सेनापतेः शरीररक्षिभिः सैनिकैरिति
भावत्, उत्सार्थ्यमाणजानपदः,—उत्सार्थ्यमाणाः,—अपसार्थ्यमाणाः, जानपदाः,—
जनसङ्घाः, पुरःसमागता इति भावः यस्मात् यस्य वा तथोक्तः । [“उत्सार्थ्यमाणजान-
पदः” इत्यत्र “उत्सार्थ्यमाणजनपदः” इति पाठेऽपि स एवार्थः, “भवेज्जनपदी जान-
पदोऽपि जन-देशयोः” इति मैदिनीकृतात्] ।

(३२४) पदे पदे प्रणमतः प्रतिदिशमिभभिषग्वरान् वर-
वारणानां विभावरीवार्त्ताः पृच्छन्, (३२५) उच्छ्रितशिखि-
पिच्छलाच्छितवंशलतावनगहनगृहीतदिगायामैः विम्यवनैः
इव (३२६) वारणबन्धविमर्दादयोगागतैः पुरःप्रधावद्भिः
अनायत्तमण्डलैः आधोरणगणैश्च, (३२७) मरकतहरित-
घासमुष्टीश्च दर्शयद्भिः, नवग्रहगजपतींश्च प्रार्थयमानैश्च,

(३२४) पदे पदे — प्रतिपदत्वेपमिचर्थः । प्रतिदिशं — दिशं दिशि, चतसृभ्यः दिग्भ्यः
समागतान्, चतुर्दिगवस्थितान् वा इति भावः, इभभिषग्वरान् — गजवैद्यप्रवरान्, वरवारणानां
— श्रेष्ठगजानां, विभावरीवार्त्ताः, — रात्रिहस्तान्, रात्रौ ते कौटुशाः आसन् इत्यादिप्रका-
रानित्यर्थः, पृच्छन् — जिज्ञासमानः ; रात्रिहस्तजिज्ञासया गजेन्द्रचक्रदिनचर्याङ्गत्तम् आप्रदोषं
तस्य सम्यक् ज्ञातमेवेति गम्यते, एतेन चास्य स्वकर्तव्यकर्मणि अनौदासीन्यं प्रकटीकृतम् ।

(३२५) उच्छ्रितेति । — उच्छ्रितानि, — उन्नतानि, शिखिनां — मयूराणां, पिच्छैः,
— बर्हैः, लाञ्छितानि च — मण्डितानि च, वंशलतावनानि — वेषवल्लीकाननानि, मयूराणां
सर्वदा तत्र सञ्चारादिति भावः येषु तथाविधैः, गहनैः, — अरव्यैः, गृहीताः, — अधिकृताः,
व्याप्ता इत्यर्थः, दिशां — ककुभाम्, आयामाः, — आभोगाः यैः तादृशैः, विम्यवनैरिव —
विम्याचलकाननैरिव, परिदृश्यमानैरिति शेषः ; कृष्णवर्णान्नतदेहत्वात् निविड-
श्मश्रुदिधारित्वाच्चेति भावः ।

(३२६) वारणेति । — वारणानां — हस्तिनां, बन्धे — धारणे, रोधने इति यावत्,
बन्धाय — इति वा. यो विमर्दः, — प्रयासः, तस्य उदयोगात् — उपक्रमात्, उदयोगाय वा,
आगताः, — उपस्थिताः तैः, हस्तिनां वशीकरणार्थं सङ्ग्रहार्थं वा देशान्तरात् समागतैरिति
समुदितार्थः, पुरः, — अग्रतः, प्रधावद्भिः, — प्रद्ववद्भिः, अनायत्तमण्डलैः, — न आयत्तं —
वशीभूतं, मण्डलं — सङ्घः येषां तैः, अनधीनानुचरैरित्यर्थः, अधिरागमनादिति भावः,
[“अनायत्तमण्डलैः” इत्यत्र “अनायत्तमण्डलैः” इति पाठे — अनायत्तं — न दीर्घं, मण्डलं —
सङ्घशः गमनादिव्यवस्था येषां तथाविधैः, समुन्मविपर्यस्तपरिधः वा तात् इति भावः] अधी-
रणगणैः, — निषादिगणैः, हस्तिपालकडन्दैरित्यर्थः, (“आधीरणा हस्तिपका हस्त्यारोह-
निषादिनः” इत्यमरः) ।

(३२७) मरकतेति । — मरकतवत् — तदाख्यहरिहरमणिवत्, हरितानां —
श्यामलानां, घासानां — यवसानां, मुष्टीः, — कवलान्, मुष्टिगृहीतघासानित्यर्थः,
दर्शयद्भिः, — ईडयद्भिः, ईडशोः घासमुष्टीदातुं शक्यते न वा इति जिज्ञासयेति भावः ।

(३२८) लब्धाभिमतमत्तमातङ्गमुदितमागस्य सुदूरम्
उपसृत्य नमस्यद्भिः, (३२९) आत्मीयमातङ्गमदागमांश्च
निवेदयद्भिः, डिण्डिमाधिरोहणाय च विज्ञापयद्भिः,
(३३०) प्रमादपतितापराधापहृतद्विरददुःखधृतदीर्घश्मश्रुभिः
अग्रतो गच्छद्भिः, (३३१) अभिनवोपसृतैश्च कर्पटिभि-
र्वारणासिसुखप्रत्याशया धावमानैः गणिकाऽधिकारिगणैः,

नवेति ।—नवः,—नूतनः, यद्भिः,—यद्भिः, भारणमित्यर्थः येषां तादृशाः, ये गजपतयः,
—प्रधानहस्तिनः तान्, प्रार्थयमानैः,—एतान् वन्द्यकरीन्द्रान् शिष्याय अस्मदधीनान्
कुर्वन्ति याचमानैः इत्यर्थः ।

(३२८) लब्धेति ।—लब्धाः,—प्राप्ताः, पात्यत्वेनेति भावः, अभिमताः,—इष्टाः,
प्रार्थिता इति भावः, मत्ताः,—मदीयकाः, मातङ्गाः,—हस्तिनः, तैः हेतुभिः सुदितानि
—इष्टानि, मानसानि—मनांसि येषां तैः, अत एव सुदूरं—दूरत एव, सम्भ्रमाति-
शय्यादिति भावः, नमस्यद्भिः,—प्रणमयद्भिः । [“नमोवरिवश्विबडः क्वच्” (३१११८
पा०) इति क्वजन्तात् शट्प्रत्ययः] ।

(३२९) आत्मीयेति ।—आत्मीयाः,—स्वाभिकृता इति यावत्, ये मातङ्गाः,
—गज्याः, तेषां मदागमान्—दानवारिस्त्रावसञ्चारान्, निवेदयद्भिः,—विज्ञापयद्भिः, तेषां
कर्मणि नियोज्यत्वं ख्यापयद्भिः इति भावः । डिण्डिमाधिरोहणाय—गजस्थोपरि
पटङ्गवादिब्रविधानाय इत्यर्थः ।

(३३०) प्रमादेति ।—प्रमादेन—अनवधानतया, पतितं—प्रतनं, हस्तिपृष्ठादिति,
विषममार्गे चालनात् हस्तिन इति वा भावः, [भावे क्तप्रत्ययः] तदेव अपराधः,—दोषः,
तेन हेतुना, अनुपयुक्तोऽयं हस्तिचालनायेति धियेति भावः, यद्वा,—प्रमादात्—
अनवधानात्, हस्तिपालने अवहेलनादिति यावत्, पतितः,—उपस्थितः, सञ्ज्ञात इत्यर्थः,
अपराधः तेन हेतुना, हस्तिपालनानुपयुक्तोऽयमिति धिया इति भावः, अपहृतः,—
आच्छिद्य नीत इत्यर्थः, यो द्विरदः,—गजः, स्वाधिकृत इति भावः, तस्य दुःखेन—
क्लेशेन, तदपहरणजनितेन इति भावः, धृतानि—रक्षितानि इत्यर्थः, दीर्घाणि—प्रलम्बानि,
श्मश्रुणि—कूर्चाः यैः तथाभूतैः ।

(३३१) अभिनवोपसृतैः,—अल्पदिनमागतैः, कर्पटिभिः,—जीर्णमलिन-
वसनधारिभिः, वारण्येति ।—वारण्यः—गजस्य, आत्मी—जामे, यत् सुखम्—
आनन्दः, तस्य प्रत्याशया—जामेच्छया, धावमानैः,—प्रवहद्भिः, गणिकाः, अधिकारिगणैः,

(३३२) चिरलब्धान्तरैः उच्छ्रितकरैः कर्मण्यकरेषुका-
सङ्गधनाकुलैः, (३३३) उल्लासितपल्लवचिह्नाभिः अरण्य-
पालपङ्क्तिभिश्च निष्पादितनवग्रहनागनिवहनिवेदनोद्यताभिः
उत्तन्निहततुङ्गतोद्वन्नाभिः, (३३४) महामात्रपेटकैश्च
प्रकटितशरिणकर्मचर्मपुटैः, (३३५) अभिनवगजसाधन-

—गणिका—इभी, गजानां प्रलोभनार्थां हस्तिनीत्यर्थः, यथा प्रलोभ्य हस्तिनी ध्रियन्ते इति भावः, (“गणिका यूथीवेश्येभ्योतर्कारीषु—” इति मेदिनी) तस्या अधिकारिगणाः,—अध्यक्षवर्गाः तैः ।

(३३२) चिरलब्धान्तरैः—चिरैश्च—दीर्घकालानन्तरमित्यर्थः, लब्धं—प्राप्तम्, अन्तरम्—अवकाशः, करिण्कावार्त्ताविज्ञापने स्कन्दगुप्तदर्शने वा इति भावः यैः तथोक्तैः, उच्छ्रितकरैः,—उद्धृतहस्तैः, करिणुसान्वनाय स्कन्दगुप्ते सम्मानप्रदर्शनाय वा इति भावः । कर्मण्येति ।—कर्मण्य—करिण्यहणकुशला, या करिणुका—हस्तिनी, तस्याः सङ्गधने—समालपने, आकुलाः,—व्यापृताः तैः, गजसेनापतिना सह करिणु-विषयकालापपरैरित्यर्थः ।

(३३३) उल्लासितेति ।—उल्लासिताः,—उद्धृताः, पल्लवा एव—किसलयान्येव, चिह्नानि—लक्षणानि, वयमारण्यपाला इति सूचकानौति भावः याभिः तथोक्ताभिः, निष्पादितेति ।—निष्पादितः,—सम्पादितः, यः नवग्रहाणां—नवधृताणां, नागानां—गजानां, निवहः,—समूहः, तस्य निवेदने—विज्ञापने, उद्यताभिः,—प्रवृत्ताभिः, उत्तन्निहतेति ।—उत्तन्निहतम्—उल्लासितं, तुङ्गम्—उन्नतं, तुदति अनेनेति तोदं—वैष्णवं, हस्तिशासनचमदण्डविशेष इति भावः, (“तोदं वैष्णकम्” इत्यमरः) [“दाक्षी—” (३।२।१८२ पा०) इत्यादिना दृष्ट्वा, “तितुद—” (७।२।६ पा०) इत्यादिना दृढभावः] तदर्थं वनम्—अरण्यजातं दाह इत्यर्थः याभिः तथोक्ताभिः ; यद्वा,—उत्तन्निहतानि—ऊर्ध्वमुत्तोलितानि, तुङ्गतीव्रवनानि—अत्युन्नतवैष्णकारण्यानि, प्रभूतत्वादिति भावः याभिः तादृशीभिः, अरण्यपालपङ्क्तिभिः,—गजबन्धनार्थं वनरक्षिणैरित्यर्थः ।

(३३४) प्रकटितेति ।—प्रकटितानि—आविष्कृतानि, प्रदर्शितानीत्यर्थः, करिणां—हस्तिनां, कर्मण्ये—युष्मादिशिष्यायै इत्यर्थः, चर्मपुटानि—चर्मनिर्मिता हस्ताकारा यैः तथोक्तैः, महामात्रपेटकैः,—हस्तिपकाधिपकदम्बकैः, प्रधानहस्तिपकदम्बैरित्यर्थः, (“महामात्रः सम्पुञ्जे चामात्ये हस्तिपकाधिपे” “पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके” इत्यमरः मेदिनी) ;

(३३५) अभिनवेति ।—अभिनव—नूतनं, गजानां—करिणां, साधनं—वशी-

सञ्चरणवार्त्तानिवेदनविसर्जितैश्च नागधनवीथापालदूतद्वन्द्वैः,
 (३३६) प्रतिक्षणप्रत्यवेक्षितकरिकवलकूटैः कटभङ्गसङ्ग्रहं
 ग्रामनगरनिगमेषु निवेद्यमानैः (३३७) कटककदम्बकैः
 क्रियमाणकोलाहलः, (३३८) स्वामिप्रसादसम्भूतेन महाऽधि-
 काराविष्कारेण स्वाभाविकेन च अवष्टम्भाभोगेन उदासीनो-
 ऽप्यादिशन् इव, (३३९) असङ्ख्याकरिकर्णशङ्खसम्पत्सम्पादनाय

करणं, तस्यै सञ्चरणं—समुद्योगः, तस्य वार्त्तानिवेदनाय—उत्तान्तज्ञापनाय, तान्
 तान् गजान् वशीकृतुं प्रवृत्तोऽस्मि इत्यादिसवादनिवेदनाय इति भावः, विसर्जितैः,—
 प्रेषितैः, केनचित् अरण्यानीरक्षकाध्यक्षेण इति भावः, नागैः ।—नागानां—हस्तिनां,
 धनवीथी—अरण्याश्रेणी, तस्याः पालाः,—अध्यक्षाः, तेषां दूतद्वन्द्वैः,—वार्त्तावहनिवहैः ।

(३३६) प्रतिक्षणेति ।—प्रतिक्षणं—क्षणे, क्षणे, मुहुर्मुहुरिति यावत्, प्रत्यवेक्षि-
 तानि—परिदृष्टानि, करिणां—गजानां, कवलकूटानि—ग्रामसमूहाः यैः तथाभूतैः, ग्राम-
 नगरनिगमेषु—ग्रामः,—संवसथः, नगरादल्पसङ्ख्याकजनवसतिस्थानमित्यर्थः, नगरं—बहुजन-
 वासभूतं सङ्ग्रहं स्थानं, निगमः,—पुरं तेषु, (“वणिकपथः पुरं वेदी निगमाः” इत्यमरः)
 कटभङ्गसङ्ग्रहं—हस्तच्छिन्नशस्त्रसङ्घं, प्रत्यगुधूमादिसङ्ग्रहमिति यावत्, करिणां
 भोजनार्थमिति भावः ; (“कटभङ्गस्तु शस्यानां हस्तच्छेदे नृपात्यर्थे” इति मेदिनी)
 निवेद्यमानैः,—विज्ञापयद्भिः, राजहारे चैवपतीनां शस्त्रमूल्यावाप्तये इति भावः, एतेन
 प्रतारक्षबलात्कारचौर्ध्यादिभिः दणशस्यादीनामप्यानयनं हर्षनिधिञ्चम् इति सूच्यते ।

(३३७) कटककदम्बकैः,—कटकाः,—हस्तिकर्षमनियुक्ताः, तेषां कदम्बकानि
 —द्वन्द्वाणि तैः, क्रियमाणेति ।—क्रियमाणः,—विधीयमानः, कोलाहलः,—कलरवः
 यस्य स, यं प्राप्य एतैः स्वस्वव्यापारसंसिद्धये कोलाहलं कृत इति भावः । इह यथा-
 वदस्तुवर्णने त्रिच्छित्तिदिशिषदर्शनात् स्वभावोक्तिरलङ्कृतिः ।

(३३८) स्वामीति ।—स्वामिनः,—प्रभोः, प्रसादः,—अनुग्रहः, तेन सम्भूतः,—
 जनितः तेन, महति ।—महाऽधिकारस्य—उन्नतपदस्य, गजसेनाऽध्यक्षतारूपस्य इति
 भावः, आविष्कारेण—प्रकटनेन, स्वाभाविकेन—स्वतःसिद्धेन, अवष्टम्भाभोगेन—
 सर्ववैज्जिन, गाम्भीर्यभरेण इत्यर्थो वा, उदासीनोऽपि—मध्यस्थोऽपि, किञ्चिदनादिशन्नपि
 इत्यर्थः, आदिशन्नपि—आज्ञापयन्नपि, अनादिशन्नपि प्रभाववदाकारैर्जितादिना समर्थ-
 यान इवेत्यर्थः, अनुजोविन इति भावः ।

(३३९) असङ्गेति ।—असङ्ख्यानां—बहुनामिति यावत्, करिणां—गजानां,

समुद्रान् आज्ञापयन् इव, (३४०) शृङ्गारगैरिकपङ्काङ्गराग-
सङ्गहाय गिरीन् मुष्णन् इव, (३४१) दिग्गजाधिकारं ककुभाम्
ऐरावतमिव अपहरन्, हरेर्हरपदभरणमितकैलासगिरि-
गुरुभिः पादव्यासैः गुरुभारग्रहणगर्वमुर्व्याः संहरन्निव,

कर्णेषु—श्रुतिमूलेषु इत्यर्थः, याः शृङ्गाः,—कम्बव एव, शृङ्गनिर्मितालङ्कारा एवेत्यर्थः,
सम्पदः,—भूषणानीति भावः, तासां सम्पादनाय—सङ्गहाय, समुद्रान्—सागरान्,
आज्ञापयन् इव—आदिशन् इव ; हस्तिकर्णशीभासम्पादनाय तूर्णं स्वगर्भस्थितान्
शृङ्गान् उद्धृत्यानेतुं समुद्रानपि आज्ञापयन्निव इति भावः । एतेन तस्य समुद्रेभ्योऽपि
गाम्भीर्यवत्त्वं सूचितम् । असङ्ख्येयानां करिणां कर्णेषु एतावत्यः शृङ्गराजयः तेन विनि-
वेशिताः, यथा समुद्रगर्भस्थिताः शृङ्गनिवहाः निःशेषाः एवाभूवन्नित्युन्नेक्षितम् ।

(३४०) शृङ्गारिति ।—शृङ्गारः,—गजमण्डनं, हस्तिनामलङ्करणार्थमित्यर्थः,
[“शृङ्गारः सुरते नाव्यरसे च गजमण्डने” इति मेदिनी । “शृङ्गार-भङ्गारौ” (उ०
३ पा० १३६ सू०) इति श्रुतातोः आरन् नुम् गुक् ऋस्ते च रूपम्] यः,
गैरिकपङ्कः,—गैरिकद्रवः, स एव अङ्गरागः,—गजानामङ्गराजनार्थं लेपविशेषः, तस्य
सङ्गहाय—सञ्चयाय, गिरीन्—पर्वतान्, मुष्णन् इव—अपहरन् इव, गैरिकाशीति
शेषः, गजाङ्गरागसम्पादनाय गिरिरपि गैरिकलथोऽकारि इति भावः, एतेन तस्य
पर्वतादपि देहदायकं सूचितम् । सर्व्वेव गजानामातिशयव्यतीतनाय एवमुन्नेषेति ज्ञेयम् ।

(३४१) ककुभां—दिशां, दिग्गजाधिकारं—दिग्गजाधिकारिणं, सर्व्वदिग्गजश्रेष्ठ-
मित्यर्थः, ऐरावतम्—अभमातङ्गं, पूर्वदिग्गजमिति यावत्, अपहरन्निव—मुष्णन् इव,
गजवीर्य्येण तत्सम्पदः च ऐरावतमपि अतिक्रामन्निवेत्यर्थः, यद्वा,—केवलसप्तगजाधिकारिण-
मैरावतम् असङ्ख्यगजेन्द्राधिकारप्रदर्शनेन न्यकुर्वन् इव इत्याशयः । हरेति ।—हरस्य
—शिवस्य, पदभरणे—चरणभारेण, चरणस्थापनरभर्सेनेत्यर्थः, नमितः,—आवर्जितः,
भाराक्रान्ततया अधोगत इत्यर्थः, यः कैलासगिरिः,—कैलासपर्वतः, तद्वत् गुरुभिः,—
भारवद्भिः, पादव्यासैः,—पदविक्षेपैः, हरेः,—बराहकृपिणः नारायणस्य इति भावः,
उर्व्याः,—पृथिव्याः, गुरुभारग्रहणगर्व—महाभारीहहनाहङ्कारं, संहरन्निव—सङ्कीचय-
न्निव, गुरुपादव्यासेन बराहकृपिणी नारायणस्यापि दन्तयोः व्यथां जनयन्निवेति
भावः । पदभरणे बराहदन्तस्यापि नमनोक्तेलणादस्य महासारवत्त्वं सूचितम् ।
होर्व्वीनमनेन भगवतः बराहस्यापि दन्ताञ्चलनमनं समुन्नेक्षितम्, अपि
श्रीपद्मेयगतोत्कर्षदर्शनात् व्यतिरेकोऽपि व्यज्यते ।

(३४२) गतिवशविलोलस्य च आजानुलम्बस्य बाहुदण्डद्वयस्य
विक्षेपैः आलानशिलास्तम्भमालामिव उभयतो निखनन्,
ईषदुत्तुङ्गलम्बेन अधरविम्बेन अमृतरसस्वादुना नवपल्लव-
कोमलेन कवलेन इव श्रीकरेणुकां विलोभयन्, (३४३) निज-
नृपवंशदीर्घं नासावंशं दधानः, अतिस्निग्धमधुरधवलविशाल-
तया पीतक्षीरोदेन इव पिबन् ईक्ष्णयुग्मायामेन दिशाम्
आयामं, (३४४) मेरुतटादपि विकटविपुलालिकः, सततम्

(३४२) गतीति ।—गतिवशेन—गमनवेगेनेत्यर्थः, विलोलस्य—चञ्चलस्य ।
विक्षेपैः—सञ्चालनैः, आलानेति ।—आलानानि—गजबन्धनानि, गजबन्धनार्था इत्यर्थः,
ये शिलास्तम्भाः,—पाषाणखण्डाः, तेषां मालामिव—श्रेणिमिव, उभयतः,—उभयोः
पार्श्वयोः, निखनन्—प्रोथयन्, पाषाणकठिनप्रलम्बभुजशालीति भावः । ईषदुत्तुङ्ग-
लम्बेन—अल्पीद्वतलम्बिना, अमृतेति ।—अमृतरसवत्—सुधाऽऽस्वाद इव, स्वादुना—
सुरसेन, सरसेन नारीलोभनीयेन वा इति भावः, नवेति ।—नवपल्लववत्—अभिनवीद्वत-
किसलयवत्, कोमलेन—सुकुमारेण, मृदुना च अधरविम्बेन—बिम्बोष्ठेन, एतेन अधरस्य
आरक्तत्वमपि सूचितम् ; कवलेनैव—ग्रसनेन, श्रीकरेणुकां—लज्जोद्भित्तिनीं, सुलक्षणां
इत्तिनीमिति यावत्, विलोभयन्—आकर्षयन् ।

(३४३) निजेति ।—निजः,—स्वीयः, नृपवंशः,—राजकुलं, स्वस्य राजवंश-
सम्भूतत्वेनेति भावः, तद्वत् दीर्घम्—प्रायतम्, इत्युपमितसमासाश्रयणात् आर्ध्व-
मुपमाऽलङ्कारः ; स्वकीयवंशः सुदीर्घः आसीत् इत्यावेदयितुमिव सुदीर्घां नासिकां धृतवा-
निति भावः, नासावंशं—नासिकादण्डम् । अतीति ।—अतिस्निग्धम्—अतिकीमल-
मित्यर्थः, मधुरं—मनीहरं, धवलं—शुभं, विशालम्—प्रायतं तस्य भावः तस्या तया,
पीतक्षीरोदेन—दुग्धसागरपायिना, ईक्ष्णयुग्मायामेन—नेत्रयुगलविस्तारेण । आयामं
—दैर्घ्यं, पिबन् इव—ग्रसन्निव, प्रायतनेन इति भावः ।

(३४४) मेरुतटादपि—सुमेरुतटादपि, सुमेरुरीरुत्वाद्दीर्घार्थः, विकटेति ।—
विकटम्—अत्यन्तं, विपुलं—विशालम्, अलिकं—भालदेशः, ललाटतट इत्यर्थः यस्य
तथाभूतः, (“ललाटमलिकं गोधिः” इत्यमरः) ।

(३४५) अविच्छिन्नच्छत्रच्छायाप्ररुद्धिवशादिव नितान्तायत-
नीलकोमलच्छविमुभगेन स्वभावभङ्गुरेण कुन्तलबालवल्लरी-
वेल्लितविलासिना लुनन्निव लुप्तालोकान् अर्ककरान् वर्वरकेण,
(३४६) अरिपक्षपरिचयपरित्यक्तकार्मुककर्माऽपि सकलदिगन्त-
श्रूयमाणगुरुगुणध्वनिः, आत्मस्थसमस्तमत्तमातङ्गसाधनोऽपि

(३४५) अविच्छिन्नेति ।—अविच्छिन्ना—विच्छेदरहिता, या छत्रच्छाया—आतप-
त्रेण सौरतापावरणम् इत्यर्थः, [“विभाषा सेना—” (२।४।२५ पा०) इत्यादिना क्रीवलस्य
पाक्षिकत्वात् अत्र तदभावः] तस्याः प्ररुद्धिः,—आतिशयं, मुहुर्हमपि छत्रशून्यतया
अनवस्थानमिदं यर्थः, तदगादिव—तत्सम्पर्कादिवेत्यर्थः नितः।नेति ।—नितान्तम्—अत्यन्तम्,
आयता—दीर्घा, नीला—कृष्णा, कोमला—अर्ककशा, वल्लिग्रा इत्यर्थः, सुखस्पर्शा
इति भावः, या छविः,—कान्तिः, तथा सुभगं—रम्यं तेन, आतपसंस्पर्शजनितरुचता-
ऽभावादिति भावः, स्वभावभङ्गुरेण—सहजभाङ्गमता, स्वत एव कुञ्चितनेत्यर्थः, [“भञ्जभास-
मिदो घुरच्” (१।२।१६१ पा०) इति घुरच्] कुन्तलसि ।—कुन्तलाः,—केशाः,
लम्बमानाः कतिपयकेशगुच्छा इति भावः, बालवल्लर्यः इव—नूतनमञ्जरीः इव, तासां
वेल्लितेन—स्फुरणं, विलसति—उद्भासते इति तथोक्तं, वर्वरकेण—केशेन, केशवत्सेन
इत्यर्थः, (“वर्वरः पामरं केशं चकले नीडदन्तरे” इति मेदिनी) लुप्तालोकान्—लुप्ताः,
—विनष्टाः, आलौकाः,—उद्भासा येषां तान् अर्ककरान्—सूर्यमयूखान्, लुनन्निव—
खण्डयन्निव, कुञ्चितगाढकृष्णकेशपाशेन सूर्यकिरणान् मलिनयन्निवेत्यर्थः ।

(३४६) अरौति ।—अरिपक्षाणां—शत्रुसहायानां, परिचयेण—समूलनाशेन,
परित्यक्तम्—उत्सृष्टं, कार्मुककर्म—धनुराकर्षणादिकं येन तथाभूतोऽपि, न चासामर्थ्या-
दौदासौन्याद्वा इत्याशयः, सकलेति ।—सकलेषु—सर्वेषु, दिग्नेषु—आशाप्राप्तेषु,
श्रूयमाणः,—आकर्ण्यमानः, गुरुः,—महान्, गुणानां—मौर्वीणां, शौर्यादीनाञ्च, ध्वनिः,
—शब्दः यस्य तथाभूतः ; अत्र परित्यक्तकार्मुककर्माऽपि श्रूयमाणगुरुगुणध्वनिः इति
आपाततः विरोधः, स च शौर्यादिगुणध्वनिश्रवणरूपार्थान्तरपर्यवसानः इति विरोधा-
भासोऽलङ्कारः । आत्मस्थेति ।—आत्मस्थानि—आयत्तानि, स्वाधिकृतानितीति यावत्,
समन्ताः,—सर्वे, मत्तमातङ्गाः,—मदीकटगजा एव, साधनानि—सेनाऽङ्गानि यस्य
तथाभूतोऽपि ; आत्मस्थानि समस्तमत्तमातङ्गसाधनानि—निखिलमदस्त्राविगजारोहिषैश्चानि

असृष्टो मदेन, (३४७) भूतिमानपि स्नेहमयः,
 पार्थिवोऽपि गुणमयः, करिणामिव (३४८) दानवताम्
 उपरि स्थितः, स्वामितामिव सृहणीयां भृत्यतामपि अपरि-
 भूताम् उद्वहन्, (३४९) एकभर्तृभक्तिनिश्चलां कुलाङ्गनामिव
 अनन्यगम्यां प्रभुप्रसादभूमिम् आरूढः, (३५०) निष्कारण-
 बान्धवो विदग्धानाम्, अभृतभृत्यो भजताम्, अक्रीतदासो
 विदुषां स्कन्दगुप्तो विवेश राजकुलम्। दूरादेव च

यस्य तथाभूतोऽपि इत्यर्थो वा, मदेन—दानवारिणा, मद्यपानजनितेन विकारेण च, गर्वेण
 च वा, असृष्टः,—अनाक्रान्तः ; आत्मस्य मत्तमातङ्गसाधनोऽपि मदेन असृष्टः इति
 विरोधः, समाधानन्तु प्रदर्शिताग्रमेदोनेत्यम् ।

(३४७) भूतिमान्—ऐश्वर्यसम्पन्नः, भक्तमयश्च, स्नेहमयः—प्रेममयः, तैलादि-
 स्नेहमयश्च, यः भक्तमयः, कथं भवति स तैलादिस्नेहमय इति विरोधः । पार्थिवः,—
 क्षत्रियात्मकः, सृष्टमय इत्यर्थः, राजा च, गुणमयः,—तन्त्रमयः, शौर्यादिगुणसमन्वितश्च,
 यो हि सृष्टमयो भवति, स कथं तन्त्रमयः पटादिरूपः स्यादिति विरोधः ।

(३४८) दानवतां—दानशीलानां, मदसाविषाच्च, उपरि स्थितः,—शरीरेऽंशे
 वर्त्तमानः, दातृश्रेष्ठ इत्यर्थः । अपरिभूताम्—अनवसतां, भृत्यतां—भृत्यभावमपि,
 सृहणीयां—स्त्रीभनौयामित्यर्थः, स्वामितामिव—प्रभुतामिव, उद्वहन्—स्वोर्कुर्वन्,
 भृत्यत्वेऽपि प्रभुप्रसादाधिगमात् प्रभाववान्, दुःसाहसिककर्मसाधनेन राजप्रियत्वादिति
 भावः ।

(३४९) एकेति ।—एकस्मिन् एव भर्तारि—प्रभौ, उद्वाहति च, भक्तिः,—अनु-
 वागः, निश्चला—स्थिरा यस्याः ताम्, अनन्यगम्याम्—अन्यदुर्लभां, पुरुषान्तरसङ्गमशक्याच्च,
 प्रभुप्रसादभूमिं—राजानुग्रहपात्रतां, पतिप्रोतिपादताच्च, आरूढः,—अधिगतः । उह
 स्वामिप्रसादलामे कुलाङ्गनासाभ्योक्तेः श्रेष्ठानुपाणितीपमाङ्गहारः ।

(३५०) विदग्धानां—विदुषाम्, अतिकठोराभिः कल्पनाकोटिरूपकशानु-
 प्पलाभिः असारतर्कटणानां निःशेषतः दम्भीकरणात् तेषां विदग्धत्वम् इति भावः,
 निष्कारणबान्धवः,—अक्रान्तिमसिद्धम् । भजतां—सर्वमानानाम्, अभृतभृत्यः,—
 भियते असौ इति भृतः,—भूतिभुक्, वैतनिक इत्यर्थः, [“विभर्तेः कर्मणि निष्ठा]
 स न भवतीति अभृतः, भृत्यः,—सर्वकः, अवैतनिककिङ्कर इत्यर्थः । अक्रीतदासः,—

(३५१) उभयकरकमलावलम्बितं स्पृशन् मोलिना महीतलं
नमस्कारम अकरोत् ।

उपविष्टं (३५२) नातिनिकटे तं तदा जगाद देवो हर्षः,
—“श्रुतो विस्तर एव अस्य आर्य्यव्यतिकरस्य अस्मच्चिकीर्षितस्य
च ; अतः शीघ्रं प्रवेश्यन्तां प्रचारनिर्गतानि गजसाधनानि ।
न क्षाम्यति अतिस्वल्पम् अपि आर्य्यपरिभवपीडापावकः
प्रयाणविलम्बम्” इत्येवम् अभिहितश्च प्रणम्य व्यज्ञापयत्,—
(३५३) “कृतम् अवधारयतु स्वामी समादिष्टं, किन्तु स्वल्पं

क्रीतः,—कथेण निषद्रः, दासः,—सेवकः, स न भवतीति, [नञ्समासः] भूतिमगृह्णी-
त्वाऽपि सतां परिचर्याविधौ निरतः इत्यर्थः ।

(३५१) उभयेति ।—उभाभ्यां—दाभ्याम्, [“उभादुदात्तो नित्यम्” (५।२।४४
पा०) इति सूत्रस्य योगविभागमाश्रित्य, “उभशब्दान् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात्
स्वार्थे” इत्युक्तं तत्त्वबोधिनीकारैः ; एवञ्च समामे उभशब्दस्य उभयरूपत्वे परिणतिरिति
सूक्ष्मीचर्चणीयम्] करकमलाभ्यां—पाणिपद्माभ्याम्, अवलम्बितं—धृतं, महीतलं—
भूतलम् । मोलिना—शिरसा ।

(३५२) नातिनिकटे—अनतिदूरे इत्यर्थः । आर्य्यव्यतिकरस्य—आर्य्यव्यसनस्य,
तस्य गुणहत्यायाः इत्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसन-व्यतिषङ्गयोः” इति मेदिनी)
अस्मच्चिकीर्षितस्य—अस्माभिः कर्तुमिष्टस्य च, विलरः,—वाक्प्रपञ्चः, [“स च शब्दस्य
विलरः” इत्यमरीकः “ऋटोरप्” (३।३।५० पा०) इत्यप्] । प्रचारनिर्गतानि—
प्रचाराय—सञ्चरणाय, यामनिगमादौ भट्टयसङ्ग्रहार्थे, वन्यकरिषङ्गणार्थे वा इति भावः,
निर्गतानि—निष्क्रान्तानि, गजसाधनानि—करिसैन्यानि, प्रवेश्यन्ताम्—आनीयन्तां,
राजधानीमिति शेषः, युद्धयावार्थमिति भावः ; यदा,—प्रवेश्यन्तां—रणभूमौ प्रैष्यन्तामिति
भावः । आर्य्येति ।—आर्य्यस्य—ज्येष्ठस्येत्यर्थः, परिभवेण—तिरस्कारेण अज्ञाव्यङ्गनमेनेत्यर्थः,
या पीडा—व्यथा, सैव पावकः,—अग्निः, प्रयाणविलम्बं—युद्धयावाकालातिक्रमणं, न
क्षाम्यति—न सङ्कते [“शमामटानां दीर्घः श्रानि” (७।३।७४ पा०) इति दीर्घः] ।

(३५३) स्वामी—प्रभुः, भवानिति शेषः, समादिष्टम्—आज्ञप्तं, भवता यत्
इति शेषः, तत्, कृतं—सम्पादितमेव, अस्माभिरिति शेषः, इति अवधारयतु—निश्चि-

विघ्नप्यमस्ति भर्तृभक्तेः ; तत् आकर्णयतु देवः,—देवेन हि पुष्पभूतिवंशसम्भृतस्य अजात्यस्य सहजस्य तेजसः, दिक्करिकर-
प्रलम्बस्य बाहुयुगलस्य, असाधारणस्य च सोदरस्नेहस्य सर्वं सट्टशम् उपक्रान्तम् । काकोदराभिधानाः कृपणाः कृमयोऽपि न सृष्यन्ति विकारं, किमुत भवादृशाः तेजसां राशयः ? केवलं (३५४) देवराज्यवर्द्धनोदन्तेन कियदपि दृष्टमेव देवेन दुर्जनदोरात्म्यम् । ईदृशाः खलु लोकस्वभावाः, प्रतिग्रामं प्रति-
नगरं प्रतिदेशं प्रतिद्वीपं प्रतिदिशश्च भिन्ना वेशाश्च आकाराश्च

नोतु, भवदाज्ञा अपरिहार्यैव, तेनेदानीमकृतमपि कृतमेव तदित्यवधारयतु स्वामी इति तावद्यम् । भर्तृभक्तेः,—स्वाम्यनुरागाद्धेतोः । अजात्यस्य—जातौ भवं जात्यं, तत्र भवतीति तथोक्तम् । अविद्यया यतिशायिन इति भावः । सहजस्य—स्वाभाविकस्य, प्रकृतिसिद्धस्य इत्यर्थः । दिगिति ।—दिक्करिणां—दिग्गजानां, करवत्—गुण्टादण्डवत्, प्रलम्बस्य—दीर्घस्येत्यर्थः, आजानुलम्बितस्येति भावः । सट्टशम्—अनुरूपम्, उपक्रान्तम्—आरब्धम् । काकोदराभिधानाः,—भुजङ्गनामानः । (“...भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः । ...काकोदरः फणी” इत्यमरः) कृपणाः,—दुर्बलाः, कृमयोऽपि,—कृमिसदृशाः कौट-
विशेषाः अपि, विकारं—परपरिभवं, न सृष्यन्ति—न क्षाम्यन्ति, न सहन्ते इत्यर्थः ; अत्र भुजङ्गानामपि दुर्बलकौटविशेषाभिधानेन अस्य महातेजस्वित्वं प्रकटितम् । किमुत—किं पुन, भवादृशानां तादृशविकारासङ्घने वक्तव्यं न नास्तीत्याशयः ।

(३५४) देवेति ।—देवस्य—राज्ञः, राज्यवर्द्धनस्य उदन्तेन—उत्—उद्गतः, अन्तः,—निर्णयो यस्मात् तादृशेन, उदन्तेन इत्यर्थः, (“वार्तां प्रवर्तिर्हन्तान्कः उदन्तः सः १९” इत्यमरः) देवेन—राज्ञा, भवता इति भावः, दुर्जनदोरात्म्यं—दुर्जनानां—खलानां, दोरात्म्यं—दुर्हन्तता, कियदपि—अल्पमात्रमित्यर्थः, अपिरत्र सम्भाव्यार्थकः इत्यवधेयम्, (“अपिः पदार्थसम्भाव्यगर्हाऽनुज्ञासमुच्चये” इत्युक्तेः) दृष्टं—ज्ञातमित्यर्थः । लोकस्वभावाः,—जनानां प्रकृतयः, खलु—निश्चये, ईदृशाः,—एवविधाः, दीर्घत्व-
प्रधाना इति भावः । प्रतिग्रामं—“विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि । स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव वा ॥” इत्युक्तलक्षणं विप्रादीनां वासस्थानं ग्रामः । ग्रामे ग्रामे इत्यर्थः, [“अव्ययम्—” (२।१।६ पा०) इत्यादिना वीष्वायां

आहाराश्च व्यवहाराश्च जनपदानाम् । तत् इयम् (३५५) आत्म-
देशाचारोचिता स्वभावसरलहृदयजा त्यज्यतां सर्वविश्वासिता ।
(३५६) प्रमाददोषाभिषङ्गेषु श्रुतबहुवार्त्त एव प्रतिदिनं
देवः । (३५७) यथा,—नागकुलजन्मनः सारिकाश्रावित-
मन्त्रस्य आसीत् नाशो नागसेनस्य पद्मावत्याम् । (३५८) शुक्-
श्रुतरहस्यस्य च श्रीः अग्रीयेत श्रुतवर्मणः श्रावल्याम् ।

शक्तिकीऽयधीभावः] । एवं परवाप्यालोचनीयम् । भिन्नाः—पृथग्विधाः । वेष्टाः,
—परिच्छेदाः । व्यवहाराः,—आचरणानि इत्यर्थः । जनपदानां—जनानां, (“भवेज्जन-
पदो ज्ञानपदोऽपि जन-देशयो ” इति मेदिनी) ।

(३५५) आत्मति ।—आत्मनः,—स्वस्य, [“सातिभ्यां मनिन्मनिणौ ” (उ० ४
पा० १५२ सू०) इत्यन्तेः मनिन्] यः देशाचारः,—देशपचलितरीतिः, सर्वविश्वासिताख्य
इति यावत्, तस्य उचिता—अनुकूपा, स्वभावेति ।—स्वभावेन—प्रकृत्या, सरलम्—
अकृत्रिमम्, उदारमित्यर्थः, यत् हृदयम्—अन्तःकरणं, तस्मात् जायते—उद्भवति इति
नयाभूता प्रकृतिसरलोदारचितप्रसृता इत्यर्थः, सर्वविश्वासिता—सर्वेषु जनेषु विश्वास-
संस्थापनम् । यद्यपि पवित्रोदाराशयाः श्रीकण्ठज्ञानपदवात्सल्याः, तथाऽपि अन्ये मानवाः
प्रवक्ष्यकपिशाचाचाराः भवितुमर्हन्ति इति वक्तुराशयः ।

(३५६) प्रमादति ।—प्रमाददोषेण—अनवधानताऽपराधेन, अभिषङ्गाः,—पराभवाः
तेषु श्रुतेति ।—श्रुताः,—आकर्णिता, वृद्धाः,—अनेका, वार्त्ताः,—वृत्तान्ताः देन तथाभूताः ।

(३५७) प्रतिग्राममियादिभिरुपक्रान्तं निदर्शयितुमाह,—यथेति । नागकुल-
जन्मनः,—नागः,—तन्नामा कथिद्राजा, तस्य कुलं—वंशं, जन्म—उत्पत्तिः प्रस्य तथा-
विधस्य, सारिकेति ।—सारिका—पक्षिविशेषः, तथा श्रावितः,—तन्मुनि आकर्णितः,
प्रकाशित इत्यर्थः, मन्त्रः,—गुप्तमन्त्रेण यस्य तथाभूतस्य, नागसेनस्य—तदाख्यस्य नृपस्य,
पद्मावत्यां—तदाख्यायां नगर्थांमित्यर्थः, नाशः,—निवृत्तम् । पुरा पद्मावत्यां नागसेनो
नाम राजा मन्त्रिणम् अर्द्धराज्यहरणदीपेण ताडयितुं सारिकासमर्चं मन्त्रिणात्तकरीत्, स
च मन्त्रो सारिकामुखात् तदिज्ञाय विश्वासघातकतापूर्वकं तं नागसेनं हतवानिति वार्त्ता ।

(३५८) श्रावल्यां—धर्मपत्तनापराख्यमगधाल्मर्गतायां नगर्थां, [“श्रावल्याम्”
इत्यत्र “श्रावल्याम्” इति पाठान्तरम्] युकेति ।—युक्तात्—कौराहपक्षिणः, श्रुतम्—
आकर्णितं, रहस्यं—गुप्तमन्त्रेण यस्य तथाभूतस्य, श्रुतवर्मणः,—तदाख्यस्य नृपतेः,

(३५८) स्वप्रायमानस्य च मन्त्रभेदोऽभूत् सत्यवे सृत्तिकावल्यां
स्वर्णचूडस्य । (३६०) चूडामणिलम्बलेखप्रतिबिम्बवाचिता-
क्षरा च चारुचामीकरचामरशाहिणी यमतां ययौ यवनेश्वरस्य ।
(३६१) लोभवहुलश्च बहुलनिशि निधानम् उत्खननम्

श्रीः,—लक्ष्मीः, अशीर्थत—अनशत, शुकमुखेन मन्त्रभेदात् इत्याशयः । इह युवे-
त्यादिवाक्यस्य पदजातेषु शकारस्मासकदावस्थ इत्यनुपासः । पुरा यावत्सीश्वरो श्रुत-
वर्णाःपि पूर्ववत् शुकमुखत्वात् विभिन्नमन्त्रो राज्यवष्टोऽभूदिति वार्त्ता । एतेन आपल्यान-
वयेन विजिगीषुणा यवान् गूढमन्त्रेण भाव्यमित्युक्तम् ।

(३५८) स्वप्रायमानस्य—स्वप्नः,—स्वप्नकान् स इव आचरतः, निद्रितावस्थायां गुप्तं
मन्त्रं प्रकाशयत इत्यर्थः, हृदयदौर्बल्यादुभयप्रायमानस्य इति भावः ; स्वर्णचूडस्य—
तदाग्न्यस्य राज्ञः, सृत्तिकावल्यां—तदाग्न्यायां नगर्थां, मन्त्रभेदः,—रहस्यप्रकाशः,
सत्यवे—निधनाय, निधनकारणमित्यर्थः, अभूत् । पुरा सृत्तिकावल्यां नगर्थां स्वर्णचूडो
नाम राजा काचित् विश्वम्भपूर्वकं जिहृक्षन् मन्त्रितवान्, तदेव तस्य निद्रितावस्थायां
पुष्कीर । तच्च अवगम्य शत्रुप्रयुक्तेन केनचित् एतच्छिरोरचकेण भूत्वा असी निभृतं
व्यापादित इति वार्त्ता । अनेन अज्ञातकुलशीलो भृत्यो न नियोज्य इत्युक्तम् ।

(३६०) चूडामणीति ।—चूडामणिः,—शिरोरत्नं, तत्र लघु—सङ्क्रान्तं, यन्
लेखप्रतिबिम्बं—लिपिप्रतिच्छाया, तेन वाचितानि—पठितानि इत्यर्थः, अक्षराणि—वर्णाः,
लेखस्यानि इति शेषः यया तथाभूता, चूडामणिप्रतिफलितलेखवाक्षराणि पठित्वेति भावः,
चारुचामीकरचामरशाहिणी—मनोहरकाञ्चनदण्डबालव्यञ्जनहस्तेत्यर्थः, तादृशेन चामरेण
वीजयन्तीति भावः, यवनेश्वरस्य—यवनाधिपस्य, यमतां—मृत्युतां, ययौ—प्राप । पुरा
यवनेश्वरः केनचित् शत्रुणा व्यापादयितुमिष्टः इति स्वसुहृदा तदृक्षान्त्रं लेखेन वीधितः ;
लेखरुष्ठे च तेन लिखितं, स्वयं वाचयितव्यमिति । तच्च लेखं स्वयं वाचयत यवनेश्वरस्य
चूडामणिप्रतिबिम्बितानि अक्षराणि शत्रुप्रयुक्ता काचित् चामरशाहिणी निगूढं वाच-
यित्वा स्वस्वामिने सर्वं व्यजिज्ञपत्, ततः तेनोपजग्मा सा निभृतं तं जघान इति वार्त्ता ।
अनेन सूक्ष्मोऽपि मन्त्रभेदोपायः परिहर्तव्य इति सूचितम् ।

(३६१) लोभेति ।—लोभवहुलम्—अतिलुब्धं,

बहुलनिशि—कृष्णपक्ष-

उत्खातखड्गप्रमाथिनी ममस्य माधुरं वृहद्वयं विदूरथवरूथिनी ।
(३६२) नागवनविहारशीलश्च मायामातङ्गाङ्गात् निर्गता
महासेनसैनिका वत्सपतिं न्ययंसिषुः । (३६३) अति-
दयितलास्यस्य च शैलूषमध्यमध्यास्य मूर्धनम् असिलतया
मृणालमिव अलुनात् अग्निमित्रात्मजस्य सुमित्रस्य मित्रदेवः ।

रजत्यां, निधानं—भूगर्भस्थितं रत्नम्, उत्खननम्—उद्हरणं, माधुरं—मधुराङ्गिणं,
वृहद्वयं—तदाख्यं राजानं, विदूरथवरूथिनी—विदूरथस्य—तदाख्यस्य सूर्यवंशीयराजस्य,
वरूथिनी—सेना, (“ध्वजिनी वाहिनी सेना... । वरूथिनी वलं सैन्यम्...” इत्यमरः)
उत्पन्नेति ।—उत्पन्नेन—उत्पाटितेन, कीघात् उद्धृतेन इत्यर्थः, खड्गेन—असिना,
प्रमथति—ताडयतीति तथाभूता सती, ममस्य—जघान । विदूरथमन्त्रितेन गृहप्रयुक्त-
राजन्यवन्देन प्रलीभितो वृहद्वयो नाम राजा कृष्णपक्षनिशायां विदूरथविवादविषयीभूत-
खनितो रत्नजातमुद्धर्तुं प्रवृत्तः तसैनिकैः निहत इति वार्त्ता । एतेन सुविशेष्य
कर्त्तव्यमित्युक्तम् ; “सहसा विदधीत न क्रियाम्” इत्याद्यासीक्तेः ।

(३६२) नागेति ।—नागानां—गजानां, वनं—काननं, हस्तिबहुलमरण्यमित्यर्थः,
तत्र विहारे—भ्रमणे, शीलं—स्वभावः यस्य तथाभूतं वत्सपतिं—वत्सराजम्, उदयन-
मिति यावत्, महासेनस्य—महासेनाद्वयस्य वासवदत्तापितुः उज्जयिनीराजस्य, सैनिकाः,
—सैन्यानि, मायामातङ्गाङ्गात्—माया—कपटेन रचितः, मातङ्गः,—हस्ती तस्याङ्गम्
—अवयवः तस्मात्, निर्गताः,—निःसृताः सन्तः, न्ययंसिषुः,—बबन्धुः । पुरा महासेनो
नाम उज्जयिनीपतिः स्वां दुहितरं वासवदत्ताम् उदयनाय दितुः अन्तर्निगृहसैनिकं माया-
मातङ्गं वने संस्थाप्य कृष्णप्रयुक्ते श्वरैः नागवनविहाराय तं प्रलीभितवान् ; सोऽपि गज-
न्यसनितया अविचार्यैव कतिपयपरिजनपरिवृतः वीणां वादयन् तत्र गतः । ततश्च
सिद्धाभिप्रायः महासेनः मायामातङ्गशरीरनिर्गतैः स्वसैनिकैः तं नियम्य स्मरद्विमानौय
कन्यां ददौ इति वार्त्ता । एतेन नात्यसाधनैः संवीक्ष्य च विश्वसैर्भाव्यमित्युक्तम् ।

(३६३) अतीति ।—अतिदयितम्—अतिप्रियं, लास्यं—नृत्यं यस्य तथोक्तस्य
अन्यर्थं नृत्यप्रियस्य इत्यर्थः (“लास्यं नृत्यञ्च नर्त्तने” इत्यमरः) । शैलूषमध्यं—नटमध्यं,
(“शैलूषो नट-विल्लयीः” इति मेदिनी) अध्यास्य—अधिष्ठाय, नटच्छन्ना इति भावः,
[“अधिशीङ्ख्यासां कर्म” (१।४।४६ पा०) इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा] । अलुनात्
—चिच्छेद । मित्रदेवः,—तन्नामा कश्चित् सुमित्ररिपुः । पुरा सुमित्रो नाम राजा
शून्यव्यमनी नटजने विश्वस्तः मित्रदेवेन नटरूपिणा व्यापादितः, तेन च श्लोघचर्ष-

(३६४) प्रियतन्त्रीवाद्यस्य अलाबूवीणाभ्यन्तरशुषिरनिहित-
निशिततरवारयो गान्धर्वच्छात्रच्छद्मानः चिच्छिदुरश्मकेश्वरस्य
शरभस्य शिरो रिपुपुरुषाः । (३६५) प्रज्ञादुर्बलश्च बलदर्शन-
व्यपदेशदर्शिताशेषसैन्यः सेनानीः अनार्यो मौर्यं बृहद्रथं पिपेध
पुष्पमित्रः स्वामिनम् । (३६६) आश्चर्य्यकुतूहली च चण्डीपतिः
दण्डोपनतयवननिर्मतेन नभस्तलयायिना यन्त्रयानेन अनीयत

प्रयोगतिरोहितरूपेण बभूवे इति कथा । अनेन च व्यसनिता प्राकृतजने विश्वस्तता च
सर्वथा नोचिता इति प्रकटितम् ।

(३६४) अलाब्विति ।—अलाबूः,—तन्त्री, तद्रचिता वीणा—विपची, तस्या
अभ्यन्तरशुषिरे—मध्यस्थरश्मं, निहितः,—स्थापितः, निशितः,—तौण्डः, तरवारिः,—अग्निः
यैः तद्योक्ताः, गान्धर्वच्छात्रच्छद्मानः,—गान्धर्व—सङ्गीतं, तस्य छात्राः,—शिष्या, तदेव
छद्म—कपटं येषां तथाभूताः, यथं भवत्सकांश्च गान्धर्वं शिचितुमागता इति कल्पेन सन्तुप-
स्थिता इति भावः, रिपुपुरुषाः,—शत्रुप्रयुक्ताः पुरुषाः, प्रियेति ।—प्रियं—दयितं,
तन्त्रीवाद्य—वीणावाद्यं यस्य तथाभूतस्य, तन्त्रीवाद्यप्रियस्येत्यर्थः, अग्मकेश्वरस्य—अग्म-
काव्यजनपदाधिपस्य, शरभस्य—तदाव्यस्य वृपतेः, शिरः,—सृङ्गानं, चिच्छिदः,—
चक्रतुः । शरभो नाम राजा वाद्यविद्याविशारदानाम् अवारितहारं प्रवेशमदात्,
तेनासौ शिष्यकृशना प्रविष्टेः गृद्धावृधेः शत्रुपुरुषैः निहत इति वार्त्ता । एतेन व्यसना-
सक्तिर्लक्ष्मीऽपि सञ्जयेव परिहृत्यः इति पूर्वोक्तिरेव दृष्टीक्रता ।

(३६५) बलेति ।—बलानां—सैन्यानां, दर्शनम्—अवलीकनमेव व्यपदेशः,—
कलं, तेन दर्शितानि—अवलीकितानि, अर्शपाणि—अतिवह्नि इत्यर्थः, सैन्यानि—बलानि,
स्वाधिकृतानि इति भावः येन तथाभूतः, अनार्यः,—असाधुः, सेनानीः,—सेनापातिः,
प्रज्ञादुर्बलं—बुद्धिबलहीनं, मौर्यं—मौर्यवंशीइव, स्वामिनं—प्रभं, बृहद्रथं पिपेध—
अजान । एतेन केऽपि न सञ्जोधिकारिणः कर्त्तव्या इति व्यक्तौकृतम् ।

(३६६) आश्चर्य्येति ।—आश्चर्य्यं—विस्मयकरव्यापारे, तद्दर्शने इत्यर्थः, कुतूहली—
कौतुकवान् चण्डीपतिः,—चण्डीनाम नगरी, तस्याः पतिः,—प्रभुः, दण्डेति ।—दण्डेन
—सङ्ग्रामेण, उपनताः,—निर्जिता इति यावत्, ये यवनाः,—तद्देशवासिनो
भेच्छविशेषा इत्यर्थः, तेः निर्मितं—रचितं तेन, नभस्तलयायिना—आकाशवासिना,
गगनमार्गे भ्रमणोपयोगिना इत्यर्थः, यन्त्रयानेन—विमानविशेषेण, यन्त्रवाहितरश्मि

क्वापि । (३६७) काकवर्णः शैशुनारिख नगरोपकण्ठे कण्ठे
निचक्रते निस्त्रिंशेन । अतिस्त्रीसङ्गरतम् अनङ्गपरवशं (३६८)
शुङ्गम् अमात्यो वसुदेवो देवभूतिदासीदुहित्रा देवीव्यञ्जनया
वीतजीवितम् अकारयत् । (३६९) असुरविवरय्यसनिनं
चापजङ्गः अपरिमितरमणीमणिनूपुरभणभणझादरम्यया
मागधं गोधनगिरिसुरुङ्गया स्वविषयं मेकलाधिपमन्त्रिणः ।

इत्यर्थः, क्वापि—कुवापि, अनिर्दिष्टदेशमिति यावत्, अनौद्यत—प्राप्यत, अदर्शनं
गमित इत्यर्थः । पुरा चण्डीपतिः यवनान् विजित्य तैः उपायनौकतेन कण्ठरचितेन
यन्त्रयानेन परदारान् गच्छेति प्रलीभ्य स्वदेशं नौवा व्यापादित इति वार्ता । एतेन
शतषु तत्प्रदत्तोपायनेषु च न विश्वासः विधेयः इति प्रकटीकृतम् ।

(३६७) शैशुनारिः,—शिशुनाराख्यजनपदाधिपतिः, काकवर्णः,—तन्नामा कश्चिद्राजा,
नगरोपकण्ठे—पुरीसमीपे, (“समीपे निकटासन्न... । उपकण्ठान्तिकाग्र्या...”
इत्यमरः) निस्त्रिंशेन—खड्गेन, कण्ठे निचक्रते—निज्जतः, चिच्छिदे इत्यर्थः, केनचित्
शब्देनेति शेषः ।

(३६८) देवीव्यञ्जनया—देवो—राज्ञी एव, व्यञ्जनं—कृत्वा यस्याः तथामृतया,
महिषीवेशधारिण्येयर्थः, देवभूतिदासीदुहित्रा—देवभूतेः,—तन्नामप्रसिद्धस्य कस्यचित्,
दासी—काचित् परिचारिका, तस्याः दुहित्रा—तनयया, [प्रयोज्यकर्तारं तृतीया, करोतिः
णिचि प्रयोज्यकर्तुः कर्मात्मस्य पात्तिकत्वादिति ज्ञेयम्] शुङ्गं—तदाख्यं वृषं, वीतजीवितम्
—अपगतजीवनं, विनष्टमित्यर्थः । अनेन वनितादिविषयेषु अत्यासक्तिः दूरतः परिहार्थ्या
इति बोधितम् ।

(३६९) मेकलाधिपमन्त्रिणः,—मेकलाधिपस्य—तदाख्यपर्वतवेष्टितदेशस्वामिनः,
“मेकलो विश्वाद्रिः” इति कश्चित्, मन्त्रिणः,—सचिवाः अपरिमितेति ।—अपरिमितानां—
बहूनां, रमणीनां—नारीणां, मणिनूपुराणां—रत्नमञ्जीराणां, भणभणझादः,—भणत्कार-
शब्दः, तेन रम्या—मनोहा तया, श्रवणसत्प्रेरणशिक्षितसुषमयेत्यर्थः, गोधनगिरिसुरुङ्गया—
गोधनाख्यपर्वतात्कृतविवरवर्धना, “गोधनगिरिः सूर्याख्यः पर्वतः” इति कश्चित्,
असुरविवरयसनिनम्—असुराणां—दानवानां, [“अवेकरन्” (उ० १ पा० ४३
स०) इति उरन्] विवरम्—आवासरङ्गं, पातालम् इत्यर्थः, तत्र व्यसनी—कुतू-
हलीत्यर्थः तं, पातालदर्शनाय प्रलीभितमित्यर्थः, मागधं—मगधराजं, स्वविषयं—स्वअन-

(३७०) महाकालमहे च महामांसविक्रयवादात्तुलं वेतालः
तालजङ्घी जघान जघन्यजं प्रद्योतस्य पौणकिं कुमारं कुमार-
सेनम् । (३७१) रसायनरसाभिनिवेशिनश्च वैद्यव्यञ्जनाः
सुबहुपुरुषान्तरप्रकाशितौषधगुणा गणपतेः विदेहराजसुतस्य

पदम्, अपजङ्घ, —अपहृतवन्तः, स्वविषयं नीत्वा व्यापादयामासुरिति भावः । मेकला-
धिपमन्त्रिभिः कृष्णचारिभिः मागधः इत्थं प्रलीभितः यत्, अस्माभिः तपोवलीन पाताल-
विवरद्वारमाविकृतं, तव च अविरतं सञ्चरन्तीनां नागरमणूनां नूपुरश्रृङ्गाः श्रूयन्ते इति ।
भागधीऽपि तादृशमीहनीयरमणीदर्शनाकृष्टः तस्मद्भानुवर्त्तो तव प्रविशन् तैः स्वदर्शं
नीतः निहतश्च इति वार्त्ता । एतेन मानवीयशक्याशक्यतामविस्मर्य यत् कुत्र प्रयाण्य
मध्येयसी भवति इति प्रतिपादितम् ।

(३७०) महाकालमहे — महाकालस्य — महाकालाख्यशिवमूर्त्तिभेदस्य, महः,
—उत्सवः तस्मिन्, (“मह उद्भव उत्सवः” इत्यमरः) महति । — महामांसस्य —
नरमांसस्य, विक्रयवादः, — महामांसमहं विक्रीणे इति भाषणम् इत्यर्थः, तव वातूलः, —
भक्तः तं, [“वातात् समृद्धे च” (वा०) इति ऊलप्रत्ययः] प्रद्योतस्य — तदाख्यस्य राज्ञः
पौणकिं — पुण्यकस्य अपत्यं पुमान् तं, पुण्यकगोत्रीयमित्यर्थः, पुण्यकौ नाम काचित् दाम्नी
तस्याः सुतं वा, जघन्यजं — कनिष्ठं, शूद्रं वा, (“शूद्राद्यावरवर्णाश्च त्वपलाश्च जघन्यजाः”
इत्यमरः) दासीगर्भसम्भूतमिति भावः, तालजङ्घी नाम वेतालः, — मन्त्रविशेषः, भूताधि-
ष्ठितश्वभेदी वा, जघान — हतवान्, पूर्वप्रतिश्रुतनरामिषाप्राप्तेति भावः । आत्म-
शक्तिमनालोच्य असाध्यसाधनस्यर्हाऽपि कदाचित् प्रलयाय सम्पद्यते इत्यवगन्तव्यम् ।

(३७१) रसायनेति । — रसायनरसः, — विषादिनिर्मित औषधविशेषः, तव
अभिनिवेशिनः, — कृतप्रयत्नाः ; यद्वा, — रसायनं — विग्रहसररक्तादीनां लाभोपायभूतः
कराव्याधिविघ्नसीति यावत्, रसः, — पारदादिधातुविशेषः, तव अभिनिवेशिनः, —
वयम् उत्कृष्टरसायनयोगमाविष्कर्तुं चेष्टामहे इत्यादि प्रकाशयन्तः इति भावः, वैद्य-
व्यञ्जनाः, — चिकित्सकच्छत्रानः, कपटभिषज इत्यर्थः, सुबह्विति । — सुबहुभिः, — अति-
बहुलैः पुरुषान्तरैः, — अन्यजनैः, स्वपक्षीयैरिति भावः, प्रकाशिताः, — ख्यापिताः,
औषधगुणाः, — भेषजोत्कर्षाः येः तदाभूताः, एषामौषधानि सद्यः-फलानि, न क्वचित्
विफलानि भवन्ति इत्यादि कृत्स्नगणैः वाचयन्त इति भावः, शत्रुनियुक्ताः केचित् पुरुषा

राजयच्छाणम् अजनयन् । (३७२) स्त्रीविश्वासिनश्च
महादेवीगृहगूढभित्तिभाक् भ्राता भद्रसेनस्य अभवत् मृत्यवे
कालिङ्गस्य वीरसेनः । (३७३) मातृशयनीयतूलिकातलनिषण्णश्च
तनयोऽन्यं तनयम् अभिषेक्तुकामस्य दध्नस्य कर्षपाधिपतेः
अभवत् मृत्यवे । (३७४) उत्सारकरुचिश्च रहसि समचिवमव
दूरीचकार चकोरनाथं शूद्रकदूतः चन्द्रकेतुं जीवितात् ।

ज्ञात शेषः, गणपतेः,—तदाख्यस्य राजपुत्रस्य, राजयच्छाणं—चयरीगविर्गणम्,
अजनयन्—उदपादयन्, कुम्भेजं पाययित्वा इति भावः ; एतेन अविज्ञातमौषधं न
प्राप्तव्यमित्युक्तम् ।

(३७२) स्त्रीविश्वासिनः,—नारीषु विश्वासं कुर्वन्तः, कालिङ्गस्य—कलिङ्गदेशाधि-
पस्य, भद्रसेनस्य—तदाख्यस्य, भ्राता—अनुजः इत्यर्थः, वीरसेनः, महादेवीति ।—
महादेव्याः,—राजमहिष्याः, देवरेण पूर्वमुपजन्नाया इति भावः, गृह—कक्षमध्ये
इत्यर्थः, गूढं—सुगुहं यथा तथा, भित्ति—कुण्डं, भजते—आश्रयते इति तथाभूतः सन्,
मृत्यवे—मृत्युं घटयितुं, निधनायेत्यर्थः, [“क्रियार्थोपपदस्य—” (२।३।१४ पा०)
त्यादिना चतुर्थी] अभवत्, ज्यायांसं भ्रातरं निधनमकरोदिति भावः । एतेन
तौष्णीपि विश्वासः नैव कल्पेन्यः इति व्यञ्जितम् ।

(३७३) मातृशयनीयतूलिका—तूलगर्भशयनीप-
ररणं, “गदी” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा, तस्याः तले—निक्षेपे, निषण्णः,—स्थितः, तनयः,
—पुत्रः, कनिष्ठः इति भावः, अन्यं तनयम्—अपरपुत्रं, ज्येष्ठमिति भावः, अभिषेक्तुकामस्य
—राज्ये अभिषिक्तं कर्तुमिच्छोः, दध्नस्य—तदाख्यस्य, कर्षपाधिपतेः,—कर्षपजन-
नाधिपस्य, मृत्यवे—मरणाय, अभवत्—अजायत, निधनमकरोदित्यर्थः, पित्रहत्यां
कारिते भावः । एतेन राजभिः शय्यादिकमपि सविशेषं परीक्ष्य शयितव्यं, तथा
द्वौऽपि नैव विश्वसनीयः इति प्रकटीकृतम् ।

(३७४) उत्सारकरुचिम्—उत्सारके—दूरीकरणे, रुचिः,—अभिलाषो यस्य
थाभूतं, शूद्रकं नृपं दूरीकर्तुंकाममिति भावः ; उत्सारकः,—हारपालः, तेन हि
भुङ्गारतो जनाः दूरीक्रियन्ते इति वाचस्पतीयाभिधाने दर्शनात्, तस्मिन् रुचिः,—
चित्तिः यस्य तथाविधं, समागतं शूद्रकदूतमनादृत्य हारपालवचसि दत्तावधानमित्यर्थो वा,

(३७५) मृगयाऽऽसक्तस्य च मथ्रतो गण्डकान् उद्गण्डनडुलनल-
वननिलीनाश्च चम्पाधिपचमूचरभटाः चामुण्डीपतेः आचेमुः
प्राणान् पुष्करस्य । (३७६) वन्दिरागपरश्च परप्रयुक्ता जय-
शब्दमुखरमुखा मङ्गा मौखरिं मूर्खं क्षत्रवर्माणम् उदखनन् ।
(३७७) अरिपुरे च परकलत्रकामुकं कामिनीवेशगुप्तश्च

ससचिर्व—मन्त्रिसहितं, चकोरनाथं—चकोराख्यजनपदाधिपं, चन्द्रकेतुं तदाख्यं,
शूद्रकदूतः,—तदाख्यदूतः वार्तावहः, विदिततदृत्तान्त इति भावः, रहसि—विजने,
जीवितात्—प्राणैः, दूरीचकार—अपसारयामास, निजघान इत्यर्थः । एतेन मन्त्री
नैव प्रकाशनीयः इति सूचितम् ।

(३७५) उद्गण्डितः ।—उद्गण्डानि—उन्नतनालानि, नडुलिषु—नडभूयिष्ठदेशेषु,
यानि नलवनानि—नलाख्यवृक्षवनानि इत्यर्थः, [“नडप्राये नडान् नडुल इत्यपि”
इत्यमरः । “नडश्रादाडुलच्” (४।२।८८ पा०) इति डुलच्] तेषु निलीनाः,—
सुगुटं स्थिताः, चयेति ।—चम्पाधिपस्य—तदाख्यनगरीपतेः, चमूष्—मेनासु, चरन्ति
—भ्रमन्ति, तिष्ठन्तीति यावत् तथोक्ताः, भटाः,—बोराः, चम्पाधिपसैनिका इत्यर्थः,
मृगयाऽऽसक्तस्य—आखेटव्यसनिनः, गण्डकान्—“गण्डार” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धान्
खड्गान्, (“गण्डके खड्ग-खड्गिनी” इत्यमरः) मथ्रतः,—व्यापादयत इत्यर्थः, चामुण्डी-
पतेः,—चामुण्डीनाम नगरी, तस्याः पतिः,—ईश्वरः तस्य, पुष्करस्य—तदाख्यस्य राज्ञः,
प्राणान्—जीवनमित्यर्थः, आचेमुः,—भक्षयामासुः, तं निजघ्नमित्यर्थः । एतेन मृगयाया-
मपि अत्यासक्तिः परिहर्तव्या इति प्रदर्शितम् । वाक्येऽस्मिन् म-ड-न-ल-चानामसक्तदा-
हत्या इत्यनुप्रासोऽलङ्कारः इति ज्ञेयम् ।

(३७६) परप्रयुक्ताः,—शत्रुप्रहिताः, जयेति ।—जयशब्देन—विजयतां विजयताम्
इत्याकारध्वनिना, मुखराणि—शब्दायमानानि, मुखानि—वदनानि येषां तथाभूताः
मङ्गाः,—तदाख्याः क्षत्रियाः, वैतालिकच्छेदना जयशब्दमुखारयन्त इति भावः ;
[“मङ्गाः” इत्यत्र “सङ्गाः” इति पाठान्तरम् अयौक्तिकं, मवर्णशङ्कलायां सकाराख्य
विजातीयतया ह्यनुप्रासाननुकूलत्वात् इति सङ्केपः] वन्दीति ।—वन्दनः,—स्तुतिपाठकाः,
वैतालिका इति यावत् तेषु रागः,—अनुरागः प्रीतिरिति यावत्, स एव परः,—
प्रधानं यस्य तथाविधं, तदासक्तमित्यर्थः, मौखरं—मुखरवंशसम्भूतं, मूर्खं—निर्बोधं,
क्षत्रवर्माणं—तदाख्यं राजानम्, उदखनन्—उदपादयन्, निजघ्नमित्यर्थः । एतेनापि
आसक्तिः सर्व्ववैव परिहर्तव्या इति प्रकटीकृतम् ।

चन्द्रगुप्तः शकपतिम् अशतयदिति । (३७८) प्रमत्तानां
प्रमदाकृताः प्रमादाः श्रुतिविषयम् आगता एव देवस्य । यथा
—(३७९) मधुमोदितं मधुरकसंल्लिप्तैः लाजैः सुप्रभा पुष्कराज्यार्थं
महासेनं काशिराजं जघान । (३८०) व्याजजनितकन्दर्पदर्पा
च दर्पणेन क्षुरधारापथ्यन्तेन अयोध्याधिपतिं परन्तपं रत्नवती

(३७७) चन्द्रगुप्तः, कामिनीति । —कामिनीविशेष —स्त्रीपरिच्छदं गृहीत्वैतत्, गुप्तः, —
गोपायितस्वरूपः, कृत्रिणी सन्नित्यर्थः, अरिपुरे —शत्रुनगरे, परकलवकामुकं —परस्त्री-
समासक्तं, शकपतिं —शकाख्यचित्रविशेषराजम्, अशतयत् —न्यवधीत् । चन्द्रगुप्तमालवधं
ध्रुवदेवीं कामयमानः शकाधिपतिः ध्रुवदेवीवशिना चन्द्रगुप्तेन गूढं व्यापादित इति
वार्ता । एतेन कैरपि परकलवं नैव द्रष्टव्यं, विशेषतो लीकशासकराजैः इति व्यक्तीकृतम् ।

(३७८) प्रमत्तानां —प्रमादशालिनां, प्रमदाकृताः, —प्रमदाभिः, —कामिनीभिः,
कृताः, —सम्पादिता इत्यर्थः, प्रमादाः, —अनवधानतानिबन्धना विपदाः इत्यर्थः, देवस्य
—भवतः इति भावः, श्रुतिविषयं —कर्णपथम्, आगताः, —प्राप्ताः, भवता श्रुता इत्यर्थः,
तथाऽपि कार्यान्तरव्यासक्तचित्ततया ते विस्मृतिश्चेत् स्यादिति मत्वा अनुजीविभिरवश्य-
कर्त्तव्यतया एवं संस्मार्यते, न त्वस्मृतपूर्वार्थं ते विज्ञाप्यते इत्याशयः । एतेन प्रभोः
समक्षम् आत्मलाघवव्यापनमेवाधिकारिणां प्रभुपरायणतायाः परिचायकम् इत्यावेदितम् ।

(३७९) सुप्रभा —तन्नामप्रसिद्धा स्वर्माह्वी, पुष्कराज्यार्थं —तनयं राज्ये अभिषेक्तु-
मित्यर्थः, मधुमोदितं —मधुना —मद्येन, मोदितम् —उल्लासितं, जनितचित्तविकारमिति
यावत्, महासेनं —तन्नामानं, काशिराजं —वाराणसीपतिं, मधुरकसंल्लिप्तैः, —मधुरकेण
—मधुरमेव मधुरकं तेन, विषविशेषेण इत्यर्थः, (“मधुरा शतपुष्पायां... । क्लीवं विषे पुंसि
रसे...” इति मेदिनी) संल्लिप्तैः, —दिग्धैः, लाजैः, —भृष्टधान्यैः, जघान —निहतवती ।
(“लाजैर्नूपुरैरित्यर्थः, तथा च, —“विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल
काशिराजम्” इति मनुटीकायां कुल्लुकभट्टधृतवचनम्” इति केचित्) ।

(३८०) व्याजिति । —व्याजिन —कुलिन, जनितः, —उत्पादितः, कन्दर्पस्य —
कामस्य, दर्पः, —आवृणोति इत्यर्थः यथा तथाविधा, कलिकस्य कामभावप्रदर्शनेन
जाह्न्यस्य काममुद्दीपयतीति भावः, रत्नवती —तन्नाम काचित् कामिनी, क्षुरेति । —
क्षुरधारा —क्षुरस्यैव —स्वनामप्रसिद्धास्त्रविशेषस्यैव, धारा —तोषाता इत्यर्थः, पथ्यन्ते —
भ्रान्तदेशे यस्य तादृशेन, क्षुरागवन्निशितनेत्यर्थः, दर्पणेन —आदर्शेन, अयोध्याधिपतिम् —

जाह्नवम् ; (३८१) विषचूर्णचुम्बितमकरन्देन च
 कर्णेन्द्रीवरेण देवकी देवानुरक्ता देवसेनं सौह्यम् ;
 (३८२) योगपरागविरसवर्षिणा च मणिनूपुरेण वल्लभा
 सपत्नीरूपा वैरन्त्यं रन्तिदेवम् ; (३८३) वेणीनिगूढेन
 च शस्त्रेण विन्दुमती वृषिणं विदूरथम् ; (३८४) रसदिग्ध-
 मध्येन च मेखलामणिना हंसवती सौवीरं वीरसेनम् ;

अयोध्याराजं, परन्तपं—शत्रुतापिनं, [“विषत्वरयोस्त्रापेः” (१।१।३८ पा०) इति खच्
 “खचि ऋस्वः” (६।४।८४ पा०) इत्युपधाया ऋस्वः] जाह्नवम्—तदाख्यं नृपं, जघानेति
 पूर्वोक्तान्वयः । एवमुत्तरम् ।

(३८१) देवानुरक्ता—देवरे—पत्युः कनीयसि भातरि, अनुरक्ता—आसक्ता,
 विषचूर्णेन—गरलक्ष्मीदेन, चुम्बितः,—सृष्ट, मकरन्दः,—मधु यस्य तादृशं,
 कर्णेन्द्रीवरेण—कर्णपूरनीलोत्पलिन, सौह्यं—सुहृद्देशाधिपं, देवसेनं—तदाख्यम् ।

(३८२) वल्लभा—प्रिया, महिषीत्यर्थः, सपत्नीरूपा—अस्माननादृत्य सपत्नीं
 प्रति समासक्त इति श्रोत्रेनेति भावः, योगेति ।—योगपरागः,—अभिचारार्थं कल्पितः
 मन्त्रपूतौषधचूर्णविशेषः, तेन विरसं—विरुद्धं, वर्धयतीति तथोक्तम् ; यद्वा,—विरसः,—
 विषमं विषं, (“...रसी मन्धरसे जले । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तित्तादौ द्रवरागयोः ॥”
 इति मेदिनी) तद्वर्षिणा—तस्मात्प्रिणा, सविषपरागलितमुखित्वार्थः, मणिनूपुरेण—रत्न-
 मञ्जरीरेण, वैरन्त्यं—वैरन्ती नाम नगरी तस्या अधिपः वैरन्त्यः तं, [“वृद्धेत्कीसला—”
 (४।१।१७१ पा०) इत्यादिना अत्रञ्] रन्तिदेवं—तन्नामानं नृपम् ।

(३८३) विन्दुमती—तन्नाम महिषी, वेणीनिगूढेन—केशपाशे गोपायित्वा
 निहितेन, वृषिणं—वृषिध्वंशप्रसूतं, विदूरथं—तन्नामानं राजानम् ; तथा च—“शस्त्रेण
 वेणीविनिगूहितेन विदूरथं वै महिषी जघान” इति मनुटीकायां कुल्लुकभट्टतत्त्वचनम् ।

(३८४) हंसवती—तन्नाम्नी राजमहिषी, रसदिग्धमध्येन—रसः,—विषं,
 (“शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागि द्रवे रसः” इत्यमरः) तेन दिग्धं—लितं, मध्यम्
 —अभ्यन्तरं यस्य तथाविधेन, मेखलामणिना—काञ्चीदाममध्यनिबद्धरत्नेन, सौवीरं
 —तदाख्यजनपदाधिपतिं, वीरसेनं—तदाख्यं नृपम् । एतैः प्रवक्तैः स्वप्रेमस्योऽपि
 स्वार्थाभ्याः कदाचित् कालसर्पिण्यः भवन्ति इति विभात्य नरेन्द्रेः सततं सावर्चित्वा
 स्थातव्यम् इति प्रदर्शितम् ।

(३८५) अदृश्यागदलितिवदना च विषवारूणीगण्डूषपायनेन पौरवी पौरवेश्वरं सोमकम्” इत्युक्ता (३८६) विरराम स्वाभ्यादेशसम्पादनाय च निर्जगाम ।

देवोऽपि हर्षः (३८७) सकलराज्यस्थितौ चकार । ततश्च तथा कृतप्रतिज्ञे (३८८) प्रयाणं विजयाय दिशां समादिशति देवे हर्षे, गतायुषां प्रतिसामन्तानाम् उदवसितेषु बहुरूपाणि उपलिङ्गानि वितेनिर । तथा हि (३८९) अविप्रकृष्टाः कालदूतदृष्टय इव इतस्ततः चेरुः चटुलाः कृष्णशारश्रेण्यः ।

(३८५) अदृश्येति ।—अदृश्येन—गूढेन, अगदेन—तदाख्यौषधेन, आत्मा-
रक्षाये विषनाशकेन इति भावः, लिप्तं—दिग्धं, वदनं—मुखं, मुखकुहरमित्यर्थः यस्याः
यया वा तथाभूता, सविषास्त्रमद्यपायनेन राजानं जिघांसन्ती राज्ञी तेन स्वप्राणवियोगो
भवेत् चेत् इति शङ्कया विषनाशकौषधं स्वमुखाभ्यन्तरे उपालिम्पयति विभाव्यम् ;
पौरवी—तन्नाम महिषी, विधेति ।—विषवारूणी—गरलयुक्ता सुरा, तस्या गण्डूषं—
मुखपूरणं, तस्य पायनेन—पायनक्रियया, स्वभर्तारं राजानं पाययित्वा इत्यर्थः, पौरवेश्वरं
—पुरुवंशीयानामधिपं, भीमकं—तदाभ्यं ऋषम् । उक्तेः वचनजातेः स्त्रीष्विहितवह्ननर्थ-
प्रदर्शनेन संहारदुमस्य बहिर्मनोरमप्रसूनानां करण्डरूपाः स्त्रियो हि सदैव परिवर्जनीया
इति प्रतिपादितम् ।

(३८६) विरराम—तूष्णीम्भूव । स्वाभ्यादेशसम्पादनाय—प्रभिराज्ञां पालयितु-
मित्यर्थः ।

(३८७) सकलराज्यस्थितौ,—समस्तराज्यव्यवस्थाः, राजकार्यस्य सुष्ठु निर्वाह-
विधानानीत्यर्थः, विजिगीषुभिः प्रयाणकाले प्रथमं स्वाधिकाररक्षणस्य अवश्यकर्तव्य-
त्वादिति भावः ।

(३८८) दिशां विजयाय—दिग्विजयाय, प्रयाणं—यात्रां, समादिशति—
आशययति सति इत्यर्थः । गतायुषां—निःशेषजीवितकालानां, प्रातकालानामिति भावः,
प्रतिसामन्तानां—हर्षवर्द्धनस्य विपचनृपाणाम्, उदवसितेषु—गृहेषु, उपलिङ्गानि—
उपलिङ्गान्ते—अनुसूयन्ते अशुभानि यैः तानि, अनिमित्तानि इत्यर्थः, उत्पातचिह्नानीति
ज्ञावत्, वितेनिरे—आनशिरै, वितारं प्रापुः इति भावः ।

(३८९) कालेति ।—कालस्य—यमस्य, दूताः,—अनुचरा इत्यर्थः, तेषां दृष्टय

(३८०) प्रचलितलक्ष्मीनूपुरप्रणादप्रतिमा मधुसरघासङ्घात-
भङ्गारा जङ्गादिरेऽजिरे । (३८१) विवृतविकृतवदनविवर-
विस्तृतवक्त्रविसरा वासरेऽपि विरसं विरेसुः चिरम् अशिवा-
र्थम् अशिवाः शिवाः । (३८२) श्वपिशितप्ररुद्धप्रणया
इव कपिपोतकपोलकपिलपक्षतयः काननकपोताः पेतुः ।

इव—नेत्राणि इव, चटुलाः,—चञ्चलाः, कणशारश्रेण्यः,—कालसाराख्यभृगुनिवहाः,
अविप्रकृष्टाः,—सन्निहिताः सन्तः, चेदः,—भ्रमन्ति स्म ; जनविरले कानने शान्ते
चाश्रमपदे नियतं विहरणशैलानां भीतप्रकृतिकानां तेषां जनपदादौ निर्भयं पथ्यटनस्य
अचिरादेव बहुलजनक्षयेण जनपदादीनामरणीभवनसूचकत्वादिति भावः ।

(३८०) प्रचलितेति ।—प्रचलितायाः,—प्रस्थितायाः, तेषां भवनं परित्यज्य इति
भावः, लक्ष्मीः,—श्रियाः, नूपुराणां—मञ्जीराणां, प्रणादप्रतिमाः,—निस्वनसङ्घाः,
मधुसरघाणां—मधुमक्षिकाणां, (“सरघा मधुमक्षिका” इत्यमरः) सरघाशब्देनैव
मधुमक्षिकायामुक्तायामपि पुनः मधुपदं मधुसञ्चयासकत्वदीतकं ज्ञातव्यम् ; सङ्घातस्य
—समूहस्य, भङ्गाराः,—गुञ्जनानि, अजिरे—अङ्गने, जङ्गादिरे—व्यजृम्भन्त, मधुकरा
लुगुञ्जः इत्यर्थः । सदन्यादौ मधुकरखण्डं विमुच्य निरन्तरम् उडडीयमानानां सरघाणां
संरावीऽप्यनर्थज्जापकः इत्याश्रयः ।

(३८१) विवृतेति ।—विवृतानां—व्याप्तानाम्, अत एव विकृतानां—विकृतानां,
वदनानां—मुखानां, विवरभ्यः,—कुहरेभ्यः, विस्तृतः,—निर्गतः, वक्त्रविसरः,—अग्नि-
प्रसरः यासां तथाभूताः, व्याप्तवदनैः अग्निमुद्गिरन्त्य इति यावत्, अशिवाः,—अमङ्गलाः-
सूचिकाः, शिवाः,—श्रमालाः, उल्कासुख्य इति यावत्, अशिवावर्थम्—अमङ्गलार्थं,
वासरेऽपि—दिवसेऽपि, का कथा निशायाम् इति अपिशब्दाद्यैः, विरसं—विकटं, विरेसुः,
—शब्दायन्ते स्म, निशयां प्रतियामं शिवाः शब्दायन्ते, अतः तद्व्यतिरिक्ते काले क्रीडूनां
निनादाः अश्वभसूचकाः इति ज्ञेयम् । [इह व-स-र-ज्ञानामसङ्कदादृष्ट्या इत्यनुप्रासः] ।

(३८२) कपीति ।—कपिपीतानां—वानरशवकानां, कपीलाः,—गण्डदेशा इव,
कपिलाः,—पिङ्गलाः, पक्षतयः,—पक्षा येषां तथाविधाः, काननकपोताः,—आरक्ष्यपारा-
वताः, “गृध्राः” इति केचित्, श्वेति ।—श्वानां—सूतदेहानां, पिशितेषु—मांसेषु,
प्ररुद्धः,—प्रवृद्धः, प्रणयः,—सृष्ट्वा येषां तथाभूता इव, श्वपिशिताशनकाङ्क्षिण इवेति
यावत्, पेतुः,—पतन्ति स्म, नगरवासानभ्यस्तानां वन्यकपीतानां वन्यपक्षमूलनिरतानाम्

(३८३) आमन्त्रयमाणा इव दधुः अकालकुसुमानि समम्
उपवनंतरवः । (३८४) तरलकरतलप्रहारप्रहतपयोधरा रुदुः
प्रसभं सभाशालभञ्जिकाः । ददृशुः (३८५) आसन्नकचग्रह-
भयोद्भ्रान्तोत्तमाङ्गमिव आत्मानं कबन्धम् आदर्शोदरेषु
योधाः । (३८६) चूडामणिषु चक्रशङ्कमललक्ष्माणः प्रादुरभवन्
पादव्यासा राजमहिषीणाम् । (३८७) चेटीचामराणि

अलक्ष्मात् नगरीपश्यन्त्यसम्पातः हतनृपतिपशितभर्त्तणसया इव इत्युपेक्षातात्पर्यम्; तेषां
तथाविध-प्रतीकं महोत्पातज्ञापकम् इति शाकुनिकाः ।

(३८३) उपवनंतरवः,—आरामस्थवृक्षाः, आमन्त्रयमाणा इव—श्रीधालार्प
कुर्वन्त इव, भीमावशेषं सपदि सम्पादयितुमभिनन्दयन्त इत्यर्थः, समं—युगपत्, अकाल-
कुसुमानि—आसन्नकचपुष्पाणि, पुष्पोद्भमाद्योग्यकालेऽपि पुष्पाणि इत्यर्थः, दधुः,—
धारयन्ति स्म, जनयन्ति स्मेति भावः । दीहृददानप्रयत्नादिकमन्तरेणापि आकालिक-
कुसुमाद्युद्गमः दर्शोपद्रवग्रचक इत्याशयः ।

(३८४) तरलति ।—तरलेन—चञ्चलेन, करतलेन—पाणितलेन, यः प्रहारः,
—आघातः, तेन प्रहृतौ—ताडितौ, पयोधरौ—सैनौ याभिः तथाविधाः, सभाशाल-
भञ्जिकाः,—सभापुत्तलिकाः, प्रसभं—सहसा, रुदुः,—रुदन्ति स्म, इवेति शेषः ;
ताः भाविविधोगशोकात् बलःस्थलं करतलैः प्रहृत्य भृशं चक्रन्दुरिवेत्युपेक्षा बोद्धव्या,
प्रतिमास्थन्दनं प्रबललीकटुनिमित्तज्ञापकम् इति ज्ञेयम् ।

(३८५) योधाः,—सैनिकाः, आसन्नेति ।—आसन्नात्—अतिसन्निहितात्,
अचिरभाविन इत्यर्थः, कचग्रहात्—केशार्कषणात्, हर्षेण हर्षभट्टैर्वा इति भावः, भयेन—
दासेन, उद्भ्रान्तं—विधूर्णितम्, उत्तमाङ्गं—शरीरं यस्य तथाभूतमिव, आत्मानं—स्वदेहम्,
आदर्शोदरेषु—मुकुराभ्यन्तरेषु, कबन्धम्—अशिरस्कं, (“कबन्धस्तु “क्रियायुक्तमपमूर्ध-
कलेवरम्” इत्यमरः) । आदर्शोदौ आत्मनः कबन्धदर्शनं त्वरितमृत्युज्ञापकमिति बोध्यम् ।

(३८६) राजमहिषीणां—प्रतिपक्षनृपवनिताणां, चूडामणिषु—मुकुटस्थरत्नेषु, चक्रेति ।
—चक्रादीनां—रथाङ्गादीनां, पादस्थितानां सप्ताङ्गजनानामिति भावः, लक्ष्माणि—
चिह्नानि येषु तथाभूताः, पादव्यासाः,—चरणनिक्षेपाः, विजितशकवर्तिन इति भावः, प्रादुर-
भवन्—समपतन्, राज्ञः हर्षस्य रथाङ्गादिशोभितं पदं हनिष्यमाणरिपुरमणीनां शिरोमणिषु
प्रतिविम्बितमिदानीमेवाभूदिति फलितम् । चरणादीनामभावेऽपि लक्ष्मप्रतिविम्बनात्
विभावनालङ्कारः, विजिगीषोर्दिव्यविभूतिमत्त्वमनेन द्योतितम् इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

अकस्मात् अधावन्त पाणिपल्लवात् । प्रणयकलहेऽपि
दत्तपृष्ठाः चिरम् अभवन् भटाः पराङ्मुखा मानिनीनाम् ।
(३८८) करिकपोलेषु व्यवटन्त मधुलिहां मधुमदिरा-
पानगोष्ठयः । (३८९) समाघ्रातयममहिषगन्धा इव ताम्यन्तः
स्तम्बकरिम् अपि हरयो हरितं नवयवसं न चेहः ।

(३८७) चेटीति ।—चेटीनां—दासीनां, वीजनकारिणीनामिति भावः,
चामराणि—कालव्यञ्जनानि, पाणिपल्लवात्—करिकसलयात्, अधावन्त—अधवन्त ।
दत्तपृष्ठाः,—दत्तं—प्रदर्शितमित्यर्थः, पृष्ठं—पश्चाद्देशः यैः तथाभूताः, प्रणयकलहे
पराजिततया पृष्ठप्रदर्शनं कृतवन्त इति भावः, भटाः,—वीराः, चिरं पराङ्मुखाः,—
चिरं विमुखाः, पलायनपरा इति भावः, अभवन्—अजायन्त, अवलाकृतकलकलहेऽपि
पराजयः तेषां भाविमहासङ्ग्रामे अवश्यं पराभवं बोधयति इति भावः ।

(३८८) करिकपोलेषु—करिणां—इस्तिनां, कपोलेषु—गच्छेषु, अक्षुतमदेषु
इति भावः, मधुलिहां—धमराणां, मध्विति ।—मधु—मदजलरूपः पुष्परसः एक,
मदिरा—मद्यं, तस्याः पानगोष्ठाः,—पानसभाः, व्यवटन्त—व्ययुज्यन्त, विलुप्ताः भूताः
इत्यर्थः, मकरन्दलीलुपा अपि मधुपाः कुसुमनिकरवसतिं परित्यज्य सख्यमदकरिकपोलेषु
प्राक् नितरामवसन्, इदानीन्तु रिपुकरिणां मदस्त्रावित्ताभावात् अस्त्रैर्नां सभाः पूर्ववत्
तत्र नास्त्विति भावः ; शत्रुगजात् निस्तेजसः मदवारि न असवत् इति समुदितार्थः ।
कुम्भराणां कपोलादिदेशात् धमराणां पलायनस्य दुर्निमित्ततृप्तकलादिति भावः ।

(३८९) हरयः,—वाजिनः, घोटका इत्यर्थः, (“यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविभुसिंहांशु-
बाजिषु । शुकादिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले विषु ॥ ” इत्यमरः) समाघ्रातेति ।—समाघ्रातः,
—सम्यक् आघ्रातं प्राप्त इत्यर्थः, यममहिषस्य—कृतान्तवाहनस्य इति यावत्, गन्धः,—ग्रेयः
यैः तथाभूता इव, ताम्यन्तः,—क्रिश्यन्तः, आसन्नं मृत्युसम्भावनया इति भावः, स्तम्बकरिं
—स्तम्बं—गुच्छं करोति यस्तं, व्रीहिसित्यर्थः, तथा हरितं—श्यामलं, नवयवसमपि—नूतनं
घासमपि ; यद्वा,—इह समुच्चयार्थकोऽपिशब्दः, तेन श्यामलं नवयवसं स्तम्बकरिमपि
इत्यन्वयः, अथवा [“स्तम्बश्रुतोरिन् ” (३१२४ पा०) इत्यत्र “व्रीहि-वत्स्योरिति
वक्तव्यम् ” (वा०) इति व्रीह्यर्थ एव इनः विधानात्] यद्वा,—स्तम्बफलप्रसवीन्मुखमपि
सुरसं यवसं वाजिनः न अमुञ्चत इति अन्वयलभ्यार्थः, न चेहः,—न भक्षयामासुरित्यर्थः ।

(४००) चलवलयवलीवाचालबालिकातालिकाऽऽतोव्यलालिता
अपि न नटतुः मन्दा मन्दिरमयूराः । निशि निशि (४०१)
रजनिकरहरिणनिहितनयन इव उन्मुखः तारम् उपतोरणम्
अकारणम् अकाणीत् कौलेयकगणः । (४०२) गणयन्तीव
गतायुषः तर्जनतरलया तर्जन्या दिवसम् आट वाटकेषु कोटवी ।

(४००) मन्दिरमयूराः,—गृहपालितशिखिनः, चलेति ।—चलाभिः,—तरलाभिः,
तःलदानप्रसङ्गेन चञ्चलाभिरित्यर्थः, बलयावलीभिः,—कङ्कणश्रेणीभिः, वाचालाः,—मुखराः,
व्यशब्दा इत्यर्थः, या बालिकाः,—कन्याः, तासां तालिका—करतलध्वनिरेव, आसीद्यं—
बाद्यभेदः, (“वादिवासीद्यनामकम्” इत्यमरः) तेन लालिता अपि—नर्तिता अपि,
उत्तेजिता अपीति भावः, करतालमन्द्रध्वनिश्रवणसमकालं प्राक् सङ्घर्षं नृत्यन्तः अपीति
तात्पर्यं, मन्दाः,—विमनसः, स्वपालकानां राज्ञां भाविबिद्योगाशङ्कया इति भावः ।

(४०१) कौलेयकगणः,—कुङ्कुरसमूहः, (“कौलेयकः सारमेयः कुङ्कुरो
मृगदंशकः” इत्यमरः) उपतारणं—वह्निर्दार समीपे, (“तोरणोऽस्त्री वह्निर्दारम्” इत्यमरः),
रजनीति ।—रजनिकरस्य—चन्द्रस्य, यो हरिणः,—मृगः, अङ्गस्थित इति भावः, तस्मिन्
निहिते—निक्षिप्ते, नयने—नेत्रे येन तथाभूत इव, दंशनेच्छया, तस्य मृगदंश-
काख्यत्वादिति भावः, उन्मुखः,—ऊर्ध्वमुखः सन्, अकारणम्—अहितुक्तं, तारम्—उच्चैः,
अकाणीत्—व्यरावीत्, चौक्षकार इत्यर्थः । कुङ्कुराः हि भवन्ति पिशितप्रियाः, तेन हि ते
मृगयायां यथा उन्मुखीभूय मृगाननुयान्ति, तथैव शशाङ्काङ्गशयं कुरङ्गमाक्रमितुमिव
उन्मुखीभूय अकस्मात् सर्व्वत्र धावितुमारेभिरे इत्युपेक्षितार्थतात्पर्य्यम्, अत्रायं
समुदिताशयः, प्रतिनिशं सतारं रुचतां शुभां शब्देनानुमीयते यदेते भावि राजविद्योग-
माशङ्का उन्मुखीभूय निर्भरमरुदन्निवेति ।

(४०२) कोटवी—नग्रा स्त्री, उन्मत्ता इति भावः, (“स्त्री नग्रिका कोटवी
स्यात्” इत्यमरः) तर्जनतरलया—तर्जनं—निर्भर्त्सनं, तत्र तरला—चञ्चला तथा, तर्जन्या
—अङ्गुष्ठानन्तरवर्त्तन्या अङ्गुल्या, गतायुषः,—गतजीवितान्, गणयन्तीव—सङ्ख्यां कुर्वन्तीव,
के के गतायुषो जाता इति गणनां कुर्वन्तव्येत्यर्थः, दिवसं—दिनं व्याख्येत्यर्थः, [व्याप्तरथे
द्वितीया) वाटकेषु—वाटः,—मार्गः, स एव वाटकः तेषु, पथिषु इत्यर्थः, (“वाटो
मार्गे इतिस्थाने” इति मेदिनी) आट—वधाम् । अपरिहृत्यभाविपतिविद्योगमनिश्च

(४०३) कुट्टिमेषु कुटिलहरिणखुरवेणीतरङ्गिण्यः शष्प-
राजयोऽजायन्त । (४०४) जनितवेणीबन्धानि निरञ्जन-
रोचनारोचीषि चषकमधुनि मुखकमलप्रतिबिम्बानि अदृश्यन्त
भट्टीनाम् । (४०५) समासबात्मापहारचकिता इव चकम्पिरे
भूमयः । (४०६) बध्यालङ्काररक्तचन्दनरसच्छटा इव अलक्ष्यन्त
शूराणां पतिताः शरीरेषु विकसितबभ्रुकुसुमशोणितशोचिषः

भावयन्त्यः उन्मत्ताः अत एव विवस्त्राः रिपुप्रमदाः सीदंगं प्रकाशराजपथेषु पथ्यन्ति, तेनान्-
भीयते यत् ताः प्रतिपन्नविशेषतया विधुराः प्रमत्ताश्च जाता इति ।

(४०३) कुट्टिमेषु—गृहाभ्यन्तरतलेषु, कुटिलेति ।—कुटिलाभिः,—यक्ताभिः,
हरिणानां—मृगाणां, खुरवेणीभिः,—शफपरम्पराभिः, तरङ्गिण्यः,—भङ्गवत्यः, सञ्जात-
तरङ्गा इव प्रतीयमाना इति भावः, शष्पराजयः,—अभिनवदणश्रेणयः, रिपूणां राजश्री-
विहीनानि गृहाणि बन्धहरिणानां प्रचरणयोग्यानि अरण्यानीव प्रतीयिरे इति भावः ।

(४०४) भट्टीनां—सैनिकनारीणां, जनितेति ।—जनितः,—कृतः, वेणीबन्धः,
—केशमंथमनं येषां येषु वा तानि, एकवेणीधराणीत्यर्थः, प्रीषितभक्तकाणां वेणीबन्ध-
नियमस्य शास्त्रीप्रत्यादिति भावः ; निरञ्जनेति ।—निरञ्जनानि—कज्जलवर्जितानि, अत
एव रोचनावत्—गीरोचना इव, रोचीषि—प्रभा येषां तथाभूतानि, पीताभनयनानीति
भावः, चषकमधुनि—पानपात्रवर्त्तिनि मये ; तैलमद्यप्रभृतिषु प्रतिकायादर्शनस्य अमङ्गल-
मूचकत्वादिति भावः । वीतनाथानामिव तासामात्मप्रतिबिम्बादौ तथाविधमलक्षणदर्शनं
भट्टिति समुत्पत्त्यमानस्य दीर्भाग्यस्य ज्ञापकम् इत्याशयः ।

(४०५) समासद्वेति ।—समासद्वः,—अतिसन्निकटः, आत्मनः,—स्वस्य, यः
अपहारः,—अपहरणं, परदृष्टागमनमिति भावः, तेन चकिता इव—शङ्किता इव,
भूमयः,—भुवः, तत्तद्देशा इति भावः, चकम्पिरे—प्रवेपन्ते क्व ; अरात्यधिकतजनपदेषु
भूकम्पोऽभूदिति भावः ।

(४०६) बध्नेति ।—बध्यानां—बधार्थं बध्यस्थानं नीयमानानां जनानाम्, अल-
ङ्काराः,—भूषणीभूताः, या रक्तचन्दनरसच्छटाः,—रक्तचन्दनद्रवामुलेपाः ता इव, राज-
लक्ष्मेन बध्याः रक्तचन्दनैरमुलिष्यन्ते इति प्रसिद्धिः । शूराणां—भट्टानाम् । विकसितेति ।—

शोणितवृष्टयः । (४०७) पर्यग्नीकुर्वाणा इव विनश्वरीं श्रियम्, अवि-
रलस्फुरत्स्फुलिङ्गाङ्गारोद्गारदग्धतारागणा गणशः पतन्तः प्रज्वलन्तो
न व्यरंसिषुः उल्कादण्डाः । प्रथममेव (४०८) प्रतीहारीव अप-
हरन्ती प्रतिभवनं चामरातपत्रव्यञ्जनानि परुषा बभ्राम वात्येति ।

इति श्रीबाण भट्टकृते हर्षचरिते प्रयाणप्रतिज्ञावर्णनं नाम

षष्ठ उच्छ्वासः ॥ ६ ॥

विकसितानि—प्रस्फुटानि, बभ्रुककुसुमानिव—बभ्रुजीवपुष्पाणि इव, (“बभ्रूकी बभ्रु-
जीवकः” इत्यमरः) शोणितानि—रक्तानि, शीर्षोषि—प्रभाः यासां तथाविधाः, शोणित-
वृष्टयः,—रक्तवर्षाणि ; रक्तचन्दनैः चर्चितः रक्तकरवीरदामभिश्च विभूषिताः बध्याः इव
रिपवोऽपि सर्व्वत्र समदृश्यन्त इति समुदितार्थः ; शत्रुनगरीषु महीत्यातमूचककधिरवृष्ट्यो
बभ्रुवुरिति तु सङ्क्षेपः ।

(४०७) पर्यग्नीति ।—विनश्वरीं—विनाशिनीं, नाशोन्मुखीमित्यर्थः, श्रियं—
लक्ष्मीं, पर्यग्निकुर्वाणा इव—अग्नये परिग्लाना पर्यग्निः, [“पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे
चतुर्थ्या” (वा०) इति चतुर्थीतत्पुरुषः] अग्निसंयोगात् दग्धशरीरेत्यर्थः, ततः
अपर्यग्निं पर्यग्निं कुर्वाणा इति अभूततद्भावे चिः करोतियोगात् ; या हि श्रीः प्राक्
अग्निना परिग्लाना नासीत्, तामिदानीं परिग्लानां कुर्वन्तः इव इत्यर्थः, अग्निना परिवेष्ट-
यन्त इवेति भावः, “विनष्टम् अग्निना दहन्ते” इति शास्त्रादित्याशयः, अविरलेति ।
—अविरलं—निरन्तरं यथा तथा, स्फुरन्तः,—दीप्यमानाः, स्फुलिङ्गाः,—अग्निकणा येषां
तथाभूताः, ये अङ्गाराः,—ज्वलदुष्णकाः, (“अङ्ग-मदि-मन्दिभ्य आरन्” (उ० ३ पा०
१३४ सू०) इत्यारन्] तेषाम् उद्गारेण—निःसारणेन, दग्धाः,—भस्मीकृताः, तप्ताः
वा, तारागणाः,—नक्षत्रवृन्दानि यैः तथाविधाः, गणशः,—सङ्घशः, बहुश इत्यर्थः, पतन्तः
उल्कादण्डाः,—दण्डाकारा अग्निरेखाः, न व्यरंसिषुः,—न विरताः, अविरतमपतन्तः
इत्यर्थः । अजस्रोल्कापातः राजविनाशमूचकः इति बोध्यम् । निरन्तरं गगनात् रेखाकारिण
पतन्तः तेजसां पुञ्जाः उल्काकपाः प्रज्वलत्स्फुलिङ्गीङ्गारैः तारकाराजिं दग्धीकर्तुमा-
रिभिरेव, तेनैतदनुमीयते यत्, रिपूणामाश्रयविनाशिनीं श्रियमेति स्रज्ज्वालाभिः भस्मीकर्तु-
मिव समुदिताः इति समुदितोत्प्रेक्षितवाक्यताप्यर्थम् ।

(४०८) परुषा—कर्कशः, वात्या—वायुसङ्घातः, [“पाशादिभ्यो यः”
(४।१।४८ पा०) इति समुदायार्थे यप्रत्ययः] प्रतीहारी इव—दौवारिकी

सप्तम उच्छ्वासः ।

अङ्गनवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम्
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥ १ ॥

इव, विजयितृपत्येति भावः, चामरेति ।—चामराणि—प्रकीर्णकानि, बालव्यजना-
भीत्यर्थः, आतपवाणि—कृपाणि, वृषलक्ष्माणीति यावत्, व्यजनानि—तालवृन्तानि तानि,
अपहरन्ती—अपसारयन्ती, शत्रुपुरीषु प्रचण्डः पवनः विजिगीषीः प्रतिहारी इव विचरुः
इत्युत्प्रेक्षा, विजेचा प्रतीहारीभिः स्वप्रतापविजितानां विपक्षाणां कृत्रचामरादीनि
स्वतन्त्रवृषयस्त्रयानि अपहरार्यन्ते इति लौकव्यवहारः । सततं प्रतिकूलमरुतः एवमेव वयुः,
येन प्रतिहार्यः विपक्षाणां राज्ञां शिरसि कृत्वादिकं धारयितुमपि नाशकमिति भावः ।

इत्यश्वशस्त्राटवौ सचरणपञ्चाननेन वाक्यवशावतंसिन पाण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारणा श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाम्बोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबीध-

विद्यारम्भाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां षष्ठ उच्छ्वासः ॥ ६ ॥

अथ हर्षस्य युद्धयात्रा विवर्णयिष्यन् कविः, कदाचित् कोऽपि एवमाशङ्केत चेत्
वत् सम्भावितात्मभुवनविजेतबलस्यापि हर्षस्य ईदृशी अलम्भाख्या प्रतिज्ञा सर्वथेवानु-
चिता, रिपवथेत् दुर्गमदेशे पलायिता भवेयुः, तदा कथं स प्राक् कृता प्रतिज्ञा
पूरयितुमीशीत? कथं वा बहुराज्ञौ पृथ्वीमेक एव जयेत्? इत्याशंसायां समाधत्ते,
अङ्गनेति ।—कृतप्रतिज्ञस्य—शपथमङ्कदस्य, शत्रून् समूलपिषं पिष्टं धृतपरिकरस्येत्यर्थः,
सत्त्वौर्जित्येन एवं करिष्याम्येव इति हृदसङ्कल्पस्य इति भावः, वीरस्य—शूरस्य,
वसुधा—पृथ्वी अङ्गनवेदी—अजिरवर्तिनी परिकृता भूमिः एवेत्यर्थः, शूराः पृथिव्या
असीमत्वं तुच्छोक्तय विजित्य च तां स्वगृहप्राङ्गणवत् लीलबैव तत्र यथासुखं विचर-
न्तीति भावः ; जलधिः,—समुद्रः, कुल्या—अल्पा कृत्रिमा सरिदेवेत्यर्थः, (“कुल्याऽल्पा
कृत्रिमा सरित्” इत्यमरः) दुष्पारं समुद्रं बुद्रजलाशयवत् सुपारं मत्वा तत्परपारस्थमपि

धृतधनुषि बाहुशालिनि शैला न नमन्ति यत्तदाश्चर्यम् ।

रिपुसंज्ञकेषु गणना कैव वराकेषु काकेषु ? ॥ २ ॥

(१) अथ व्यतीतेषु च केषुचित् दिवसेषु,
मौहूर्त्तिकमण्डलेन शतशः सुगणिते सुप्रशस्तेऽहनि

शुभम् अनायासेनैव विनिघ्नन्ति इति भावः ; पातालम्—अधोभुवनं, स्थली—अक्षः ।
विमभूमिभूतं, [“जानपद—” (४।१।४२ पा०) इत्यादिना डीष्] अक्षस्यभूभाग-
इति भावः, दुर्गमं पातालमपि समतलभूभागवत् अनायासेन रिपुजयार्थं प्रविशन्ति
इति भावः ; सुमेरुः,—ह्रमाद्रिः, स्वर्गराज्यमिति भावः, वक्ष्यीकः,—कौटविशेषरचितः ।
स्वतिकास्तूप इत्यर्थः, तुङ्गग्रं सुमेरुमपि वक्ष्यीकलूपवत् अवलोलया आक्रामन्तीति भावः ;
शूरा हि विजयोर्थप्रभावेण विभुवनं करतलगतफलमिव अनुमिन्वन्ति, न तु स्वतीर्थ्यगुप्तानां
देषां साधनान्तरप्रयोजनमिति निष्कर्षः । अत्र केवलायाः वसुधायाः अङ्गनवदीरूपप्लोके,
तथा जलधेः कुल्यारूपतया पातालस्य स्थलीभूततया सुमेरोः वक्ष्यीकरूपतयोक्तेश्च
निरङ्गाणां रूपकाणां सजातीयानां संसृष्टिः । आर्या वृत्तम् ॥ १ ॥

वीराणां प्रभावमाह, धृतंति ।—बाहुशालिनि—भुजवीर्यवति इत्यर्थः, जने इति
शेषः, धृतधनुषि—धनुष्याणौ सति, विभुवनमेव जेत्यामि इति प्रतिज्ञाय गृहीतचापे
सतीत्यर्थः, [अत्र समासान्तविधेरानित्यत्वात् “धनुषश्च” (५।४।१३२ पा०) इति
बहुव्रीहेरनङादशाभावः इति ज्ञेयम्, अन्यथा धृतधन्वि इति स्यादिति विभाव्यम्]
शैलाः,—पर्वताः, न नमन्ति—न तं प्रणमन्ति, आत्मानुनाशभयादिति भावः, इति
यत्, तत्—अनमनमिति यावत्, आश्चर्यं—चित्रं, पर्वतामपि वीरा धनुर्वलेन
नमयितुं शक्यन्तीति भावः ; रिपुसंज्ञकेषु—शत्रुनामधारिषु, वराकेषु—दीनेषु, काकेषु
—सक्तप्रजःसु, तत्तुल्यनिर्वैर्येषु स्वल्पवीर्येषु वा ; यद्वा,—कर्णकठोररटनमात्रपरा-
यणोच्छिष्टभोजिषु इति भावः, कैव गणना ?—क आदरः ? इत्यर्थः, अन्ये वायस-
समाः शत्रवस्तस्य बाहुबलशालिनः सकाशे नगण्याः, तान् हि असौ तृणाय मन्यते च
इति भावः । एतेन हर्षस्य भावि विभुवनविजयित्वं सूच्यते । अत्र रिपुषु काक-
रूपप्लोकेः निरङ्गं रूपकम् । आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेति ।—“अथ” इत्यस्य “भवनाद्विर्जमान” इति प्रेरण सम्बन्धः । क्रमेण
विहणोति, व्यतीतेषु इति ।—व्यतीतेषु—अतिक्रांतेषु । मौहूर्त्तिकमण्डलेन—
न्यासिर्विहणेत, शतशः,—पुनः पुनरित्यर्थः, सुगणिते—सुष्ठु गणनया निरूपिते ।

(२) दत्ते चतसृणामपि दिशां विजययोग्ये दण्डयात्रालम्बे,
सलिलमोक्षविशारदैः शारदैरिव अभोधरैः कालधौतैः शात-
कौशैश्च कुम्भैः स्नात्वा, (३) विरचय्य परमया भक्त्या भगवतो
नीललोहितस्य अर्चाम्, उदर्चयं हुत्वा प्रदक्षिणावर्त्त-
शिखाकलापम् आशुशुचिणिं, दत्त्वा द्विजेभ्यो रत्नवन्ति
राजतानि जातरूपमयाणि च सहस्रशः तिलपात्राणि,

(२) दण्डयात्रालम्बे—दण्डः,—सैन्यं, चतुरङ्गं बलमिति भावः, (“दण्डोऽस्त्री
लगडे पुमान्। सैन्यं काले मानमेदे.....” इति मेदिनी) तस्य, यद्वा,—दण्डाय—
युद्धाय, तुरौयोपायभूतायेत्यर्थः, यात्रा—प्रयाणं, तस्याः लग्नम्—अनुकूलराशुदयः,
श्रमक्षणः इत्यर्थः तस्मिन्, दत्ते—निर्दिष्टे। सलिलेति।—सलिलस्य—जलस्य, मोक्षं—
निसारणे, उद्धारणे इत्यर्थः, विशारदाः,—पटवः तैः, सुखनिःसाध्यजलैरिति यावत्,
प्रशस्तमुखैरिति भावः; अन्यत्र,—सलिलानां मोक्षेण—वर्षासु वर्षणेन, विशारदाः,—
शुभाः तैः, शारदैः,—शरत्कालिकैरिव, अभोधरैः,—जलधरैः, जलपूर्णैरित्यर्थः, मेघैश्च,
कालधौतैः,—राजतैः, (“कलधौतं रोप्य-हंसोः” इत्यमरः) अन्यत्र,—कालेन—
वर्षाऽपगमेन, धौताः,—निर्वृष्टाः श्वेता वा तैः, शातकौशैः,—कानकैः, स्वर्णमयैरित्यर्थः,
(“स्वर्णे सुवर्णे कनकं हिरण्यं हंसं द्वाटकम्। तपनीयं शातकुम्भम्” इत्यमरः)।
अभोधरैः सह कुम्भानामवैधर्म्याभ्यां क्तैः श्लेधानुप्राणितोपमाऽलङ्कारः।

(३) नीललोहितस्य—नीलः कण्ठः, लोहितः जटायां तस्य, हरस्येत्यर्थः,
[“वर्णो वर्णेन” (२।१।६९ पा०) इति समासः। “धूर्जटिर्नीललोहितः। हर
स्मरहरः....” इत्यमरः) अर्चां—पूजां, विरचय्य—विधाय, उदर्चयम्—उद्धत-
शिखं, प्रदक्षिण्यति।—प्रदक्षिणं—दक्षिणभागमनुसृत्येत्यर्थः, आवर्त्तते—उद्धच्छति
यः तथाविधः, शिखाकलापः,—ज्वालासमूहः यस्य तथाभूतं, दक्षिणावर्त्तब्रह्मेः शुभ-
सूचकत्वादिति भावः, आशुशुचिणिम्—अग्निम्, (“अग्निर्वैश्वानरी वज्रिः.....शिखा-
वानाशुशुचिणिः” इत्यमरः) हुत्वा—तर्पयित्वा, पावके हविः प्रक्षिप्येति भावः;
द्विजेभ्यः,—ब्राह्मणेभ्यः, रत्नवन्ति—रत्नभूयिष्ठानि, राजतानि—रौप्यमयाणि,
जातरूपमयाणि—स्वर्णमयानि, (“स्वर्णे सुवर्णे.....। चामीकरं जातरूपम्.....॥”
इत्यमरः) सहस्रशः,—बहूशः, अनेकसङ्ख्याकानीति यावत्, [“सङ्कीर्णवचनाच्च
बौधायाम्” (५।४।४३ पा०) इति शब्दः] तिलपात्राणि—तिलपूर्णानि भाजनानि,

(४) कनकपत्रलताऽलङ्कृतशफण्डशिशिरा गात्र अर्बुदशः,
समुपविश्य विततव्याघ्रचर्मणि भद्रासने, (५) विलिप्य प्रथम-
विलिप्तायुधो निजयशोधवलेन आ चरणतः चन्दनेन शरीरं,
परिधाय राजहंसमिथुनलक्ष्मणी सट्टशे दुकूले, (६) परमेश्वर-
चिह्नभूतां शशिकलाम् इव कल्पयित्वा सितकुसुममुण्डमालिकां
शिरसि, नीत्वा कर्णाभरणमरकतमयूखमिव कर्णगोचरतां
गोरोचनाच्छुरितम् अभिनवं दूर्वापल्लवं, विन्यस्य सह

(४) कनकेति ।—कनकपत्रलताभिः,—सुवर्णपत्रभङ्गिभिः, अलङ्कृतानि—
मण्डितानि, शफानि—खुराः, शङ्खशिशिराणि—विषाणायानि च यासां तथाभूताः,
गाः,—धेनूः, अर्बुदशः, दशकोटिशः, बहुमङ्गाका इत्यर्थः । विततति ।—विततं—
वित्तृतं, व्याघ्रचर्म—शार्दूलत्वक् यस्मिन् तथोक्ते, भद्रासने—नृपासने, हैमसिंहासने
इति यावत्, (“नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनन्तु तत् । हैमम्” इत्यमरः) राज्ञां
व्याघ्रचर्मसिनस्य चक्रवर्त्तयोग्यत्वज्ञापकत्वादिति भावः ।

(५) निजयशोधवलेन—निजेन—स्वकीयेन, यशसा—कीर्त्या, धवलं—समधिकं
श्वेतं तेन ; यद्वा,—निजयशोवत् धवलेन, चन्दनेन—शीखण्डेन, श्वेतचन्दनेनेति यावत्,
प्रथमेति ।—प्रथमम्—अग्रे एव इत्यर्थः, विलिप्तानि—अनुरञ्जितानि, आयुधानि—
कोदण्डगदाशक्तिचन्द्रहासादीनि येन तथाभूतः, आ चरणतः,—चरणपर्यन्तं, शरीरं—
देहं, विलिप्य—उपदिष्ट । राजेति ।—राजहंसमिथुनं—रक्तचक्षुचरण-श्वेतवर्णहंसविशेष-
दम्पतीत्यर्थः, (“राजहंसास्तु ते चक्षुचरणैर्लोहितैः सिताः” इत्यमरः) लक्ष्म—चिह्नं
ययोः तथाभूते, (“चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्” इत्यमरः) सट्टशे—अनुरूपे, राजयोग्ये
इत्यर्थः, दुकूले—बसने, उत्तरीयाधीःशुके इत्यर्थः, परिधाय—परिहित्य, यथोपयुक्ताचारेण
इत्याशयः ।

(६) परमेश्वरचिह्नभूतां—परमेश्वरस्य—महाराजस्य, हरस्य च, चिह्नभूतां—
लक्ष्मरूपां, सार्वभौमलक्षणां, स्मरहरप्रसादीकृताञ्च इत्यर्थः ; नैष्ठिकोपासकैः इष्टदेवसमर्पण-
मन्त्रेण माध्यवसनभूषणादयः नैव स्वीक्रियन्ते इति भावः, सितकुसुममुण्डमालिकां—
श्वेतपुष्पहारविशेषं, शिरसि कल्पयित्वा—धृत्वा । कर्णाभरणमरकतमयूखमिव—अथवाभूषण-
हरिणिकिरणमिव, गोरोचनाच्छुरितं—गोरोचनया—माङ्गल्यद्रव्यविशेषेण, कुरितं
—प्रलितम्, अभिनवम्—अज्ञानं, हरिद्वर्णमिति यावत्, दूर्वापल्लवं—शतपर्ष्विकाकिशलयं,

(७) शासनबलयेन गमनमङ्गलप्रतिसरं प्रकोष्ठे, (८) परि-
पूजित-प्रहृष्ट-पुरोहित-करप्रकीर्ण्यमाण-शान्तिसलिलशीकरनिकरा-
भ्युक्षितशिराः सम्प्रेथ महार्हाणि वाहनानि, (९) बहलरत्ना-
सोकलिसककुम्भि च भूषणानि भूभुजां संविभज्य,
(१०) क्लिष्टकार्पटिककुलपुच्छलोकमोचितैः प्रसाददानैश्च विमुच्य

कीमलदूर्वादलमित्यर्थः ; दूर्वाय पल्लवानि च तत्समुदायम् इति वा, [“विभाषा—
(२।४।१२ पा०) इत्यादौ “फलसेनावनस्यतिष्ठगशकुनिचुद्रजन्तुधान्यवृणानां
बहुप्रकृतिरेव हन्त एकत्रदिति वाच्यम्” (वा०) इति बहुवचनान्तसर्वावयवके एकवद्भावः]
कर्णगीचरतां—स्मृतिविषयतां, कर्णदेशमित्यर्थः, नीत्वा—प्रापय्य, कर्णयोः संस्थाप्य इत्यर्थः ।

(७) शासनबलयेन—मुद्राकटकेन, “मोहर” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धेन राज-
कीयलेखादीनामुपरि कङ्कणाङ्गाङ्कितेन राज्ञानुमोदनज्ञापकचिह्नविशेषयुक्तेन करभूषणे-
नेति यावत्, सह गमनमङ्गलप्रतिसरं—यातिकथमङ्गलपूर्वं, विविधां विजयाय युद्धः
यावायाः साफल्यार्थं करधार्यं मन्त्रपूतं सूत्रविशेषमित्यर्थः, (“हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्”
इत्यमरः) प्रकोष्ठे—कूर्पर-सण्णिवन्धयोः अन्तरे ।

(८) परिपूजितेति ।—परिपूजितेन—समर्चितेन, अत एव प्रहृष्टेन—प्रीतेन,
पुरोहितेन—पुरोधसा, करेण—हस्तेन, प्रकीर्ण्यमाणानां—विचित्र्यमाणानां, शान्ति-
सलिलानां—शान्त्युदकानां, शीकरनिकरैः,—कणसमूहैः, अभ्युक्षितं—सिक्तं, शिरः,—
मस्तकं यस्य तथाभूतः ; पूजाप्रीतपुरोहितशान्तिनोराभिषेकात् अन्तरायाः शरीरच्छाया-
मपि न स्पृष्टमर्हति इति विवेकः ; महार्हाणि—बहुभूल्यानि, वाहनानि—हस्तादीनि ।

(९) बहलरत्नाः—बहलानां, रत्नानां—सणीनानां, आलोकित-
प्रभया, लिताः,—रञ्जिताः, कुकुम्भः,—दिशः यैः तानि, भूषणानि—चलहारान्, भूभुजां
—राज्ञां, स्वपक्षाग्रितसामन्तानामिति भावः, संविभज्य—सम्यक् विभागेन दत्त्वा इत्यर्थः,
दानरूपद्वितीयोपायप्रयोगेण मित्रराजानां वशीकरणायेति भावः ; एतेनास्य नीतिकुश-
लता प्रदर्शिता ।

(१०) क्लिष्टेति ।—क्लिष्टकार्पटिकाः,—जीर्णमखिलवस्त्राः, अतीव रुद्धिदाः
इत्यर्थः, शि कुलपुच्छलोकाः,—सत्कुलजातजनाः, सत्याबाणीत्यर्थः, तेषु मोचितैः,—
शुभितयुक्तैः, द्वाविद्राक्षेत्रत्रिचदणपट्टीयोभिः इति भावः, “प्रसाददानैः,—अशुभं

बन्धनानि, (११) नियुज्य तत्कालस्मरणस्फुरणेन कथितात्मानमिव
च अष्टादशद्वीपजेतव्याधिकारे दक्षिणं भुजस्तन्मम्, अहमह-
मिकाया सेवकैः इव सुनिमित्तैः अपि समग्रैः अग्रतो भवद्भिः,
(१२) प्रमुदितप्रजाजन्यमानजयशब्दकोलाहलो हिरण्यगर्भ-
इव ब्रह्माण्डात् कृतयुगकरणाय भवनात् निर्जगाम ।

(१३) नातिदूरे च नगरात् उपसरस्वति निर्मिते महति
दृष्टमये, समुत्तन्धिततुङ्गतोरणे, वेदीविनिहितपल्लवललामहेम-

वितरणैः, बन्धनानि—दारिद्र्यानिगडसन्दानानि, अखिलाभावयन्त्रणावहलानि बन्धनवत्
पीडाकराणि दारिद्र्यादुःखानि वा इति भावः, विमुच्य—अपाकल्येत्यर्थः, कुलपुत्रलोकाना-
मिति भावः ।

(११) तत्कालस्मरणस्फुरणेन—तत्कालस्य—तात्कालिकवृत्तान्तस्य, आद्यपरिभव-
रूपस्य इति भावः, स्मरणेन—मनसि उदयेन, यत् स्फुरणं—वाह्नीः स्यन्दनम्, उद्वीपन-
मिति भावः तेन, कथितः,—निवेदितः, आत्मा—स्वरूपं यस्मै तथाभूतमिव, निवेदित-
प्रतिष्ठितः अभिप्रायमिव इति भावः, अष्टादशेति ।—अष्टादशानाम्—अष्टादशसङ्ख्याकानां
द्वीपानां—जम्बूप्रक्षादीनां, जेतव्यानां—विजितुमर्हानां, यः अधिकारः,—आयत्ती-
करणं, सैनापत्यमिति यावत् तस्मिन्, पुंसां दक्षिणभुजस्यन्दनस्य शुभमूचकत्वादिति
भावः । अहमहमिकाया—अहमग्रे अहमये इत्येवं स्पष्टया, (“अहमहमिका तु सा
स्यात् परस्परं यो भवत्यङ्कारः” इत्यमरः) । सुनिमित्तैः,—शुभमूचकैः लक्षणैः । अग्रतो
भवद्भिः,—पुरतो गच्छद्भिः ; तस्य गमनकाले बहूनि सुलक्षणानि प्रादुरासन् इति भावः ।

(१२) प्रमुदितेति ।—प्रमुदिताभिः,—प्रहृष्टाभिः, प्रजाभिः,—प्रजातिवर्गैः,
जन्यमानः,—क्रियमाणः, जयशब्दकोलाहलः,—जय जयेति कलरवः यस्य तथाभूतः,
ब्रह्माण्डात्—हैमाण्यात्, हिरण्यगर्भ इव—ब्रह्मा इव, कृतयुगकरणाय—सत्ययुग-
स्थापनाय ; कृतस्य—आचरितस्य, अवजगितस्य भावद्वीपस्य इति भावः, युगकरणाय
—प्रतीकाराय इत्यर्थश्च, दुर्जानां समूलं विनाशं कृतयुगवत् सृजनानां स्थापनाय इत्यर्थो
वा । इह हिरण्यगर्भ-इर्षवीः सादृश्यावबोधादुपमा, ब्रह्माण्डेन सह भवन्त्याभिदारीपाद्य
रूपकमिति सङ्करः ।

(१३) उपसरस्वति—सरस्वत्या नद्याः समीपे, [इत्यप्ययौभावः] । दृष्टमये—दृष्ट
बहुले, दृष्टपरचिते इत्यर्थः । नमिति ।—समुत्तन्धितः,—समुत्थापितः, [उपपूर्वकत्वात् सम्भ्रम

कलशे, (१४) बद्धवनमालादान्नि, धवलध्वजमालिनि, भ्रम-
च्छुक्लवाससि, पठद्विजन्मनि मन्दिरे प्रस्थानम् अकरोत् ।
तत्रस्थस्य च अस्य (१५) ग्रामाक्षपटलिकः सकलकरणपरिकरः

सकारलोपः] तुङ्गः,—उन्नतः, तीरणः,—बहिर्हारं यस्य तथाभूते । वेदीति ।—
वेद्यां—परिष्कृतभूमौ, विनिहितः,—स्थापितः, पल्लव एव—मवकिसलय एव, आम्नादीना-
मिति भावः, ललामं—लाङ्कम्, चिङ्गमित्यर्थः, माङ्गल्यबोधकमिति भावः ; यद्वा,—ललामं—
भूषणं यस्य तथाभूतस्य, पल्लवभूषितेत्यर्थः, (“ललामं लाङ्कने ध्वजे । शङ्के प्रधाने
भूषायाम्” इति मेदिनी) द्विमकलसः,—स्वर्णकुम्भः, सङ्कलषट इति भावः यस्मिन्
तथोक्ते ।

(१४) बद्धेति ।—बद्धं—विरचितं, वनमालादाम्—वनपुष्पमालाप्रसरः ; यद्वा,—
“आजानुलम्बिनी माला सर्व्वसुकुसुमीञ्जला । मध्यस्थूलदलाद्या च वनमालेति
कीर्त्तिता ॥” इत्युक्तलक्षणकं पुष्पपत्रप्रतियोजितं माल्यं यस्मिन् तथोक्ते ।
धवलध्वजानां—शुक्लपताकानां, माला—श्रेणिः अस्ति अस्मिन्निति तथाभूते ।
भ्रमदिति ।—भ्रमन्ति—व्रतन्तः चलन्ति, वायुवेगादिति भावः, शुक्लानि—शुभाणि,
वासंसि—पताकानां वस्त्राणि, द्वारादौ आवरणभूतानि वेति भावः ; यद्वा,—भ्रमन्तः,
—इतस्ततः सञ्चरन्तः, शुक्लवाससः,—शुभवसनपरिधायिनः परिचारकजनाः यस्मिन्
तथोक्ते । पठदिति ।—पठन्तः,—अधीयानाः, सतारं वेदान् धर्मशास्त्राणि वा समु-
च्चारयन्त इति भावः, द्विजन्मानः,—ब्राह्मणा यस्मिन् तथोक्ते । प्रस्थानं—स्थितिमित्यर्थः ।

(१५) ग्रामाक्षपटलिकः,—अक्षाणां—भूतानां, पटले—समूहे नियुक्तः
अक्षपटलिकः, ग्रामस्य अक्षपटलिकः ग्रामाक्षपटलिकः, ग्रामवासौ वेतालसाधकः,
तान्त्रिकविधानवेत्ता वा इति भावः, यद्वा,—अक्षाणां—व्यवहाराणां, विवादाना-
मित्यर्थः ; अक्षाणां—द्यूताङ्गानां, द्यूतसाधनपाशकादीनामित्यर्थो वा, (“अक्षा-
मिन्द्रिये । ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिदुमे” इत्यमरः) पटले नियुक्तः अक्ष-
पटलिकः, ग्रामस्य अक्षपटलिकः, ग्राम्यव्यवहारदर्शक इत्यर्थः ग्रामीणानां विवाद-
समीक्षायां राजनियुक्तः अधिकरणिकविशेष इति यावत्, ग्राम्यद्यूतकराध्यक्षो वा, सकल-
करणपरिकरः,—सर्व्वप्रकारलेख्यरचनानिपुण इति यावत्, [“करणः,—कायस्थः”
इति अश्वित्, तथात्वे सर्व्वकायस्थपरिष्ठत इत्यर्थः] ।

“करोतु देवो (१६) दिवसग्रहणम् अद्यैव अवन्ध्यशामनः
शामनानाम्” इति अभिधाय (१७) वृषाङ्गम् अभिनवघटितां
हाटकमयीं मुद्राम् उपनिन्ये, जग्राह च तां राजा । समुप-
स्थापिते च प्रथमत एव मृत्पिण्डे परिभ्रश्य करकमलात्
अधीमुखीं महीतले पपात मुद्रा । (१८) मन्दाश्यानपङ्कपटले
मृदुमृदि सरस्वतीतीरे स्फुटं व्यराजन्त राजयो वर्णानाम् ।
अमङ्गलाशङ्किनि च (१९) विधीदति परिजने नरपतिः अकरोत्
मनसि एतत्,—“अतत्त्वदर्शिन्यो हि भवन्ति अविदग्धानां

(१६) अवन्ध्यशामनः,—अप्रतिहताङ्गः, शामनानां—राज्यपालनानामिति यावत्,
दिवसग्रहणं—साप्ताहिकसङ्क्रान्तिरूपणम् इत्यर्थः, अद्य प्रभृति भवाम् प्रजाशासनाधि-
कारे नियुक्त इत्येवं निययार्थं भयक्षमाङ्कितमुद्रायग्रहणमिति भावः ।

(१७) वृषाङ्गः—धर्मोच्चिताम्, अभिनवघटितां—नपरचितां, हाटकमयीं—
काञ्चनमयीं, मुद्रां—वर्णयन्त्रित्वित्काञ्चनपदकविशेषम्, उपनिन्ये—अर्पयामास । कर-
कमलात्—पाणिपद्मात्, हर्षयेति भावः, प्रथमतः—आदौ एव, समुपस्थापिते—
समानांते, किञ्चिदिति भावः, मृत्पिण्डे—मृत्तिकागोलके, परिभ्रश्य—निपत्य, अधीमुखी
—स्वयं राजशामनाङ्गनाशयनतत्पूर्वभागा इत्यर्थः ।

(१८) मन्देति ।—मन्दाश्यानम्—ईषच्छुक्कं, पङ्कपटलं—कर्दमचयः यस्मिन्
तथीक्रे, अत एव मृदुमृदि—मृद्वी—कीमला, मृत्—मृत्तिका यस्मिन् तथाभूते
सरस्वतीतीरे—तदाव्यवदीतटे, वर्णानां—मुद्राऽक्षराणां, राजयोः—शेण्डः, स्फुटं—स्पष्टं,
व्यराजन्त—वभासिरे, मुद्राऽक्षरपङ्क्तयः सरस्वतीतीरस्थकीमलमृत्तिकायामङ्कितः
अभवन्निति निष्कर्षः । एतेन समुद्रमुद्रितनिखिलवसुधया स्वयमादेराद्राजशामनमुद्रा-
ग्रहणं कृतमिति द्योतितं, तच्च विशेषदेवप्रसादपरिचायकम् इति निगृह्यशयः ।

(१९) विधीदति—विधौ भवति, प्रेमं पश्यति भयान्यपदेऽपीति भावः । अतत्त्व-
दर्शिन्यः,—अयाधार्थप्रेक्षिणः, अदीर्घदर्शिन्य इति यावत्, कुम्भस्काराच्छ्रमा इति
भावः । [“अतत्त्वदर्शिन्यः” इत्यत्र “तत्त्वदर्शिन्यः” इति पाठि,—स्वरूपदर्शिन्यः, स्थूल-
दर्शिन्य इति घावत्, उपस्थितदर्शिन्यः अन्तःप्रत्यवेक्षणप्रत्यभावात् इति भावः] अवि-
दग्धानाम्—अज्ञानाम् ।

धियः । तथा हि (२०) एकशासनमुद्राङ्गा भूर्भवतो भवि-
ष्यतीति निवेदितमपि निमित्तेन अन्यथा गृह्णन्ति ग्राम्याः”
इति (२१) अभिनन्द्य मनसा महाऽनिमित्तं तत् सीरसहस्र-
सम्मितसौम्यां ग्राम्याणां शतमदात् द्विजेभ्यः, निनाय च तत्र तं
दिवसम् । प्रतिपन्नायां शर्व्यां सम्मानितसर्वराजलोकाः सुष्वाप ।

(२२) अथ गलति तृतीये ग्रामे सुप्तसमस्तसत्त्व-
निःशब्दे दिक्कुञ्जरवृंहणगम्भीरध्वनिः अताड्यत प्रयाणपटहः ।

(२०) एकेति ।—एका—अद्वितीया एव, शासनमुद्रा—राजनामाङ्कितः आज्ञा-
सूचकः पट्टविशेष इति यावत्, अङ्कः,—चिह्नं, अङ्के—कोडे वा यस्याः तथाभूता,
एकच्छत्र इति भावः । भूः,—पृथिवी । निमित्तेन—लक्षणा, शुभशकुनेन इत्यर्थः,
अधोमुखेन पतनादङ्कनरूपेण शुभचिह्नेनेति भावः, (“निमित्तं हेतु-लक्षणीः” इत्यमरः)
निवेदितमपि—कथितमपि, अन्यथा—अनिमित्तमित्यर्थः । ग्राम्याः,—अविदग्धा इत्यर्थः ।

(२१) तत्—पूर्वोक्तम्, अधोमुखेन पतनरूपमित्यर्थः, महाऽनिमित्तं—ग्राम्यैः
महादुर्लभतया अवधारितमिति यावत्, अभिनन्द्य—प्रशस्य, वस्तुतस्तु तस्य सुनिमित्त-
रूपतया इति भावः । सीरिति ।—सीराणां—हृलानां, लाङ्गलानामित्यर्थः, [“शसिचि-
मीनां दीर्घश्च” (उ० २ पा० २५ सू०) इति क्रन्] सहस्रेण—दशशतमङ्गाया,
सहस्रलाङ्गलित्यर्थः, सम्मिताः,—परिच्छिन्नाः, परिमिता इत्यर्थः, सौमानः,—मर्यादा
येषां तथाभूतानां, सहस्रसङ्काकहलवाह्यमानपर्यन्तानामिति यावत् । निनाय—
अतिवाहयामास । शर्व्यां—रावौ, प्रतिपन्नायाम्—उपस्थितायां, सम्मानितेति ।—
सम्मानिताः,—समाहृताः, सर्वे राजलोकाः,—नृपजनाः येन तथोक्ता, प्रियभाषणादिभ्य
सन्तोषितराज्यवन्द इत्यर्थः, सुष्वाप—निद्रौ, निःसंशयत्वादित्याश्रयः ; युञ्जयानस्याभि-
आखेटकाभिसरणस्यैव महाशक्तिशालिनोऽस्य प्रमेदविषयत्वादिति भावः ।

(२२) सुप्तेति ।—सुप्तेः,—निद्रितैः, समस्तैः,—समयेः, सत्त्वैः,—प्राणिभिः,
निःशब्दे—नौरवे, तृतीये ग्रामे—तृतीयप्रहरि, गलति—अतिक्रामति,
दिक्कुञ्जरेति ।—दिक्कुञ्जराणां—दिग्यजानां, वृंहणवत्—वृंहितमिव इत्यर्थः, गम्भीरः,
—गम्भीरः, [“गम्भीर-गम्भीरौ” (उ० ४ पा० २५ सू०) इतीरन्, गमेर्भः पञ्चे तुम् क]

(२३) अग्रतः स्थित्वा च मुहूर्त्तेमिव पुनः प्रयाणक्रोशसङ्घापकाः
स्पष्टम् अष्टौ अदीयन्त प्रहाराः पटहे पटीयांसः ।

(२४) ततो रटत्पटहे, नन्दन्नान्दीके, गुञ्जत्कुञ्जे. कूज-
त्काहले, शब्दायमानशङ्के, (२५) क्रमोपचीयमानकटककल-

ध्वनिः,—मिनादः यस्य तथाभूतः, [“दिक्कुञ्जरहंङ्गणगभीरध्वनिः” इत्यत्र दिक्कुञ्जरजृम्भ-
माणगभीरध्वनिः” इति पाठे,—दिक्कुञ्जराणां जृम्भमाणः,—प्रवर्द्धमान इत्यर्थः, गभीर-
ध्वनिरिव ध्वनिः यस्य तथाभूतः] प्रयाणपटहः,—युद्धयात्राकालिकवाद्यभेद इत्यर्थः,
अताडयत—अवाद्यत इत्यर्थः, पाटहिकैरिति शेषः ।

(२३) अग्रतः,—अग्रे, अनन्तरमिति भावः, मुहूर्त्तमिव—मुहूर्त्तमात्रमित्यर्थः, इव
शब्दोऽत्र अवधारणे, स्थित्वा—विरम्येत्यर्थः, प्रयाणंति ।—प्रयाणस्य—यात्रायाः, क्रोशाः,
—“चतुर्विंशत्यङ्गुलिभिर्हस्तं तन्त्रविदी विदुः । सहस्रैरष्टभिः व्यातं हस्तकैः क्रोशनाम-
कम् ॥” इत्युक्तलक्षणा अष्टसहस्रहस्तमिताः अध्वान इत्यर्थः, केचित्तु सहस्रहस्तमाना
इत्याहुः, तेषां सङ्घापकाः,—सङ्घाज्जापकाः, अष्टौ—अष्टसङ्घाकाः, अथ अष्टौ क्रोश
गन्तव्या इत्येवं सङ्घाज्जापकाः इत्यर्थः, पटीयांसः,—अतिपटवः, [“द्विवचन-
विभज्योपपदे—” (५।३।५० पा०) इत्यादिना ईयसुन्] प्रहाराः,—ताडनानि ।

(२४) “ततः” इत्यस्य “प्रयाणसमये……राजभिः आपुपूरे राजद्वारम्”
इत्येवमेतन्वयः । प्रयाणसमये इति विशिनष्टि, रटत्पटहे इत्यादि ।—रटन्तः,—ध्वनन्तः,
पटहाः,—आणकाख्यवाद्यविशेषाः यस्मिन् तथोक्ते । नन्दन्नान्दीके—नन्दन्तः,—राज-
लोकान् उक्ताह्वयन्त्य इति यावत्, नान्दः,—भेरीसदृशमाङ्गल्यवाद्यभेदाः, आशीर्वचन-
संयुक्ताः स्तुतयो वा, “आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते । देवविजयनृपादीनां
तस्मान्नान्दीति कीर्त्तते ॥” इति लक्षणात्, ताः यस्मिन् तथोक्ते । गुञ्जत्कुञ्जे—गुञ्जन्तः,
—ध्वनन्तः, कुञ्जाः,—शङ्खभेदाः यस्मिन् तथोक्ते, ते तु “सन्नाः” इति नाम्ना प्रसिद्धाः,
पृष्ठे च तेषां जतु परिकलितं भवतीति विज्ञानम् । कूजत्काहले—कूजन्तः,—स्वगन्तः,
काहलाः,—वाद्यभेदा यस्मिन् तादृशे, (“काहला वाद्यभाण्डस्य भेदे चासुरसां भिदि”
इति मेदिनी) । शब्दायमानशङ्के—शब्दायमानाः,—ध्वनन्तः, शङ्काः,—कम्बवः,
“मुण्डशङ्काः” इति प्रसिद्धाः यस्मिन् तथोक्ते । शङ्खनादानां सुभटद्वयोद्भासकत्वात्
माङ्गलिकत्वाच्च युद्धकार्यादौ विशेषव्यवहारः सदातनः इति ज्ञेयम् ।

(२५) क्रमेति ।—क्रमेण—शनेः शनैरिति यावत्, उपचीयमानः,—वृद्धिं

कले, परिजनोत्थापनं चापृत्यवहारिणि, (२६) द्रुतद्रुघण-
घातघट्यमानकीणिकाकीलकोलाहलकलितककुभि, (२७)
बलाधिकृतबध्यमानपाटीपतिपेटके, जनज्वलितोल्कासंहसा-
लोकलुप्यमानत्रियामातमसि, (२८) यामचेटीचरणचलनोत्थाप्य-
मानकामिमिथुने, (२९) कटुककटुकिर्दशनशयनिद्रोन्मिष-

णच्छन्, कटकानां—सैनिकानामिति यावत्, कलकलः,—कीलाहलः यस्मिन् तथोक्ते ।
परिजनेति ।—परिजनानां—पार्श्वचराणां, निद्रितानाम् इति भावः, उत्थापने—
प्रबोधने, ध्यापताः,—प्रहसाः, व्यवहारिणः,—कर्मचारिणः यत्र तथाभूते ।

(२६) द्रुतेति ।—द्रुतं—सत्वरं, द्रुघणस्य—मुग्धशङ्ख इति प्रसिद्धस्य शङ्खभेदस्य,
घातेन—ताडनेन, घट्यमाना—आह्वयमाना, या कीणिका—ताडनयष्टिविशेषः, तस्याः
कीलस्य—अग्रभागस्य, कीलाहलेन—निनादेन, कलिताः—पूरिताः, ककुभिः,—दिशी
यत्र तथोक्ते ; यद्वा—द्रुतं द्रुघणस्य—मुद्गरस्य, (“द्रुघणो मुद्गरंऽपि स्यात्” इति
मेदिनी) घातेन—ताडनेन, घट्यमानाः,—चात्यमाना, ये कीणिकाकीलाः,—
कीण एव कीणिका—वाद्यभेदः, वस्त्रगृहैकदेशो वा, (“कीणी वाद्यप्रभेदे स्यात्
कीणादीनाञ्च वादने । एकदेशे गृहादीनामग्नौ च लङ्गुडेषु च ॥” इति मेदिनी) तत्र
ये कीलाः,—शङ्खः, चर्मपट्टनिबद्धाः वस्त्रगृहचारणार्थं तन्निबद्धा वा, तेषां कीलाहलैः
कलिताः ककुभिः यत्र तथोक्ते ; क्षिप्रमुद्गराघातोत्पाद्यमानानलकीलककठीराशवः
भुवनव्यापी सञ्जज्ञे, एतेन वस्त्रगृहाणाम् आनन्त्यं व्योतितम् इत्यवगम्यते ।

(२७) बलेति ।—बलाधिकृतैः,—सैन्याधिकारिभिः, बध्यमानं—ताड्यमानं,
पाटीपतिपेटकं—प्रतिनियतरक्षकवर्गं, प्रमादीति भावः यत्र तथोक्ते । जनेति ।—जनैः,—
परिजनैरिति यावत्, ज्वलितानां—प्रज्वालितानाम्, उल्कासहस्राणाम्—उन्मुक्तसहस्राणां,
होपसमूहानामिति यावत्, आलोकितं—प्रभया, लुप्यमानं—विनाशयमानं, त्रियामातमः,
—रात्रितमिरं यस्मिन् तथोक्ते ।

(२८) यामेति ।—यामचेटीभिः,—प्रहरिकदासीभिः, प्रहरिणीभिरित्यर्थः, चरण-
चलनेन—पदक्षेपनिनादेन इति यावत्, पादस्पर्शनेत्यर्थो वा, उत्थाप्यमानं—प्रबोध्यमानं,
कामिमिथुनं—कामियुगलं यस्मिन् तथोक्ते ।

(२९) कटुकेति ।—कटुकानां—हस्तिपकनिशीतृणां, कटुकेन—कृच्छेन,
निर्दशनं—आशया, नश्यन्ती—अपगच्छन्ती, या निद्रा—स्वापः, तथा उन्मिषन्ताः,—

त्रिषादिनि, (३०) प्रबुद्धहास्तिकशून्यीक्रियमाणशय्यागृहे,
(३१) सुप्तोत्थिताश्वीयविधूयमानसटे, (३२) रटत्कटक-
मुखरखनित्रखन्धमानक्षौणीपाशे, (३३) समुत्कील्यमान-
कीलशिञ्जानहिञ्जीरे, (३४) उपनीयमाननिगडतालकल-
रवोत्तालतुरङ्गतारङ्गमाणखुरपुटे, (३५) लेशिकमुच्यमान-

उन्मीलत्रयना इत्यर्थः, निषादिनः,—हस्तिपकाः यस्मिन् तथोक्ते, (“आधोरणा हस्तिपका
हस्यारोहा निषादिनः” इत्यमरः) ।

(३०) प्रबुद्धेति ।—प्रबुद्धैः,—जागरितैः, हास्तिकैः,—गजताभिः, हस्तिंसमूहैः
इत्यर्थः, (“हास्तिकं गजता वन्दे” इत्यमरः) शून्यीक्रियमाणं—रिक्तोक्रियमाणं,
शय्यागृहं—हस्तिशाला इति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३१) सुप्तेति ।—सुप्तोत्थितैः,—भग्ननिद्रैः, अश्वीयैः,—अश्वसमूहैः, [“केशाश्वाभ्यां
यच्छावन्यतरस्याम्” (४।१।४८ पा०) इति छः । “वन्दे त्वश्वीयमाश्ववत्” इत्यमरः]
विधूयमाना—कम्पमाना, मटा—जटा यस्मिन् तथोक्ते ।

(३२) रटदिति ।—रटद्भिः,—शब्दायमानैः, कटकैः,—बलैः, (कर्तृभिः)
मुखरेण—अस्यष्टं नदता, खनित्रेण—खननसाधनेन अस्त्रविशेषेण, (करणेन)
खन्धमाना,—विदार्यमाणाः, क्षौणीपाशाः,—भूरज्जवः इत्यर्थः, पटमण्डपरचनायां
रज्जुनिबद्धशङ्खव इति भावः यत् तथोक्ते ।

(३३) समुत्कील्यमानेति ।—समुत्कील्यमानेन—समुत्खन्धमानेन, कीलेन—शङ्कुना,
शिञ्जानं—खनत्, हिञ्जीरं—लौहशङ्खलं, गजादिबन्धनसाधनमिति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३४) उपनीयमानेति ।—उपनीयमानस्य—परिधीयमानस्य, निगडतालस्य
—बन्धनार्थं तालपत्रविशेषस्य, “नाल्” इति ख्यातस्य खुराध आश्रयमानस्य लौहपत्र-
विशेषस्य इति वा, कलरवेण—शब्दविशेषेण ; यद्वा,—उपनीयमाने निगडे यः तालः,
—करास्फालनं, हस्तसंचार इत्यर्थः, (“तालः करतले .. । ...करास्फाले तुमानरे”
इति मेदिनी) तेन यः कलरवः,—भ्रूणभ्रूणाध्वनिविशेषः तेन, [“निगडतालः लौह
एवाश्वबन्धनविशेषः” इत्यन्ये] उत्तालम्—उत्कटं यथा तथा, तुरङ्गैः,—अश्वैः, [“गमेः
सपि वाच्यः” (वा०) इति खच् मुम् च, “खञ्ज डिडा वाच्य” (वा०) इति
वैकल्पिकं डित्वम्] तरङ्गमाणाः,—कुटिलीक्रियमाणाः, खुरपुटाः,—शफसमुहाः
यस्मिन् तथोक्ते ।

(३५) लेशिकेति ।—लेशिकैः,—वासिकैः, हस्तिभ्यो वासदायिभिः इति

मदस्यन्दि-दन्ति-सम्मान-शृङ्खलाखनखन-निनाद-निर्भर-भरितदश-
दिशि, (३६) घासपूलकप्रहारप्रमृष्टपांशुलकरिपृष्ठप्रसार्य-
माणप्रस्फोटितचर्मणि, (३७) गृहचित्तकचेटकसंवेष्ट्यमान-
घटकुटीकाण्डपटमण्डपपरिवस्त्रावितानके, (३८) कील-
कलापापूर्यमाणचिपिटचर्मपुटे, (३९) सम्भाण्डायमान-
भाण्डागारिणि, भाण्डागारवहनवाद्यमानबहुबलीवाहिके,

भावः, सुच्यमानाः,—परित्रियमाणाः, मदस्यन्दिनां—दानजलसाविषां, दन्तिनां—
यजानां, ये सन्दानशृङ्खलाः,—बन्धनशृङ्खलाः, तेघाम् आ—सम्यक्, खनखननिनादेन
—खनखन इति शब्दविशेषेण, निर्भरम्—अत्यन्तं यथा तथा, भरिताः,—पूरिताः, दश
दिशः,—दशसङ्काकाः ककुभः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३६) घासेति ।—घासपूलकस्य—श्वसप्तवकस्य, प्रहारेण—ताडनेन, मार्जने-
नैति यावत्, प्रमृष्टं—परिष्कृतं, पांशुलं—रजोवहुलं, स्तेनैव विकीर्णत्वाद् इति भावः, यत्
करिपृष्ठं—हस्तिपृष्ठं, तत्र प्रसार्यमाणम्—आसनार्थं विक्षार्यमाणं, प्रस्फोटितं—प्रमृष्टं,
ताडितं वा, धूल्याद्यपनयनार्थमिति भावः, (“प्रस्फोटनत्तु सूर्पे स्यात् ताडने च
विकाशने” इति मेदिनी) चर्म—अजिनं यस्मिन् तथोक्ते ।

(३७) गृहेति ।—गृहाणां—भवानां, सैनिकावासप्रविबिरादीनामित्यर्थः,
चित्तकाः,—कार्यदर्शिन् इत्यर्थः, ये चेटकाः,—भृत्याः, ते संवेष्ट्यमानाः,—परित्रिय-
माणाः, सङ्कुच्यमाना इत्यर्था वा, पटकुच्यः,—पटैः,—वस्त्रैः, कुच्यः,—सूत्रगृहमेदाः,
स्कन्धावारसरणिमेदाः इत्यर्थः, काण्डपटमण्डपानि—काण्डपटाः,—काण्ड इव पटाः,
“कानात्” इति प्रसिद्धाः पटमेदाः, तस्य सङ्कोचनेन वृजकाण्डरूपता स्तम्भरूपता वा
जायते इत्यतः काण्डपट इति संज्ञा, तद्रचितमण्डपानि—गृहाः, परिवस्त्राः,—अवनिकाः,
वितानकाः,—उद्गीषाः, चन्द्रातपमेदाः इति यावत् यत्र तथोक्ते, (“अस्त्री वितानमुद्गीषः”
इत्यमरः) ।

(३८) कीलेति ।—कीलानां—शङ्खानां, कलापैः,—समूहैः, आपूर्यमाणाः,
—भियमाणाः, पथि पुनः स्कन्धावारसंस्थापनार्थमिति भावः, चिपिटः,—ऋक्षाः, चूद्रा
इति यावत्, चर्मपुटः,—चर्मनिर्मितभाजनविशेषः यस्मिन् तथोक्ते ।

(३९) सम्भाण्डेति ।—सम्भाण्डायमानाः,—भाण्डाणि सञ्चिन्वन्तः, सद्रव्या-
न्तरान् एकत्रीकुर्वन्त इत्यर्थः, [“भाण्डात् समाचयने” (वा०) इति शिङ्, क्तिच्वा-

(४०) निषादिनिखलानेकानेकपारोप्यमाणकोशकलसपीडा-
पीडसङ्घटायमानसामन्तौकसि, (४१) दूरगतदृष्टदासेरकाक्षिप्र-
प्रक्षिप्यमाणोपकरणसम्भारभ्रियमाणदुष्टदन्तिनि, (४२) तिर्यगा-
तमजाघनिक-कर-कच्छाकष्ट-लम्बमान-परतन्त्र-तुन्दिल-बुन्दी-

दात्मनेपदं, ततः शानच्] भाष्यागारिणः,—भाष्यपूर्णगृहचक्रा इत्यर्थः यस्मिन्
तथोक्ते । भाष्येति ।—भाष्यागारस्य—“भाष्यार” इति प्रसिद्धस्य सद्रव्यपावसमूहाव-
स्थानगृहस्य इत्यर्थः, बहुनाय—प्रापणाय, स्थानात्करणयनाय इत्यर्थः, वाद्यमानाः,—
नौयमानाः, बहुवचनः,—अनेके, बलीवाहिकाः,—बलीवर्द्धाः यस्मिन् तथोक्ते । [“बली-
वाहिके” इत्यत्र “नालीवाहिके” इति पाठे,—नालीवाहिकाः,—करिणां घासपचण्ड-
नियुक्ता हस्तिपक्षिशेषाः, “मेट्” इति प्रसिद्धाः । करिवरसैन्यमहामात्रादिपरि-
चर्यानिर्तानां राजकीयभाष्यागारवहननियोगः न तथा सदर्थपरिचायकः इत्येषः
पाठः न सर्वोद्धतः इति ज्ञेयम् ।

(४०) निषादीति ।—निषादिभिः,—आरोहिभिः, चतुरहस्तिपक्षैः वा, तदभावे
प्रमादाशङ्कापातात् इति भावः, निश्चलेषु—स्थिरेषु, तिष्ठत्सु इत्यर्थः, अनेकेषु—बहुषु,
अनेकपेषु—हस्तिषु, [“सुपि स्थः” (३।२।४ पा०) इति सूत्रे सुपीति धीगो विभज्यते,
तेन सुप्युपपदे आदन्तात् कः इति कप्रत्ययः । “.....हस्ती हिरदीऽनेकप्री द्विपः”
इत्यमरः] तत्पठेषु इति भावः, आरोप्यमाणानां—निधीयमानानां, कोशकलसानां
—धनपूर्णकुम्भाणां, पीडापीडेन—सङ्कीर्णतया स्थापनेन इति भावः, सङ्घटाय-
मानानि—सङ्कीर्णानि इति यावत्, सामन्तानां—राज्ञाम्, अध्यासिनामिति भावः,
भोकांसि—स्थानानि भव तथोक्ते ।

(४१) दूरति ।—दूरगतेः,—विप्रकष्टस्थानस्थैः, अतीव इत्यर्थो वा, दक्षैः,—
भारवहनक्षमैः इति यावत् ; यद्वा,—दूरगते—दूरगमने, दक्षाः,—शक्ताश्चैः,
दासेरकैः,—चट्टैः, क्षिप्रं—सहस्रति यावत्, प्रक्षिप्यमाणाः,—भूमौ पात्यमानाः, ये
उपकरणसम्भाराः,—परिच्छेदसमूहाः, तैः भ्रियमाणाः,—पूरितवृष्टा इति यावत्,
वुष्टाः,—दुर्दान्ताः, लोकानां बहुने दोषकारिण इत्यर्थः, चल्कटा इति यावत्, दन्तिनः,
—गजा यस्मिन् तथोक्ते ।

(४२) तिर्यगिति ।—तिर्यक्—कुटिलं यथा तथा, आननम्—ज्ञानतीभवम्,
येन कोऽपि न पश्यतीति भावः, यः जाघनिकः,—जघनस्पर्शी, कामुक इति भावः,
[“जाघनिक” इत्यत्र “जाघनि” इति पाठोऽपि स एवार्थः] तेन करेण—हस्तेन,

जनजनितजनहासे, (४३) पीड्यमानशारशारिवरतागुणग्राहित-
गात्रविहारहं हहहहहहदुःखदकरिणि, (४४) करिघटाघट-
मानघण्टाटाङ्कारक्रियमाणकर्णज्वरे, पृष्ठप्रतिष्ठाप्यमानकण्ठा-
लककदधितकूजत्करभे, (४५) अभिजातराजपुत्रप्रेष्यमाण-

कच्छेण—कटेन, आकृष्टा—आलिङ्गितेति भावः, लम्बमाना—अपसरन्तीति भावः,
अथ च परतन्त्रा—पराधीना, अपसर्तुमक्षमेति यावत्, तुन्दिका—वृहत्कुक्षिः, स्थूला-
दरीत्यर्थः, स्थूलाङ्गी इति भावः, (“तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दौ वृहत्कुक्षिः पिचिगिडलः”
इत्यमरः) या चुन्दौ—कुट्टनौ, सा एव जनः,—लोकः, तेन जनितः,—उत्पादितः,
जनानां—लोकानां, तवव्यानामिति भावः, हासः,—हास्यं यस्मिन् तथोक्ते, तथाभूतां
कुट्टमौ दृष्ट्वा हसज्जने इत्यर्थः ।

(४३) पीड्यमानेति ।—पीड्यमाना—जीर्णतादिदोषेण क्रियमानेत्यर्थः, शारा
—शबला, चिचिता इत्यर्थः, (“शारः स्यात् शबलं वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे” इति
मेदिनी) या शारिः,—रणहन्तिपर्याणं, पृष्ठदेशे स्थाप्यमानास्तरणविशेष इति यावत्,
(“शारिर्नाड्योपकरणं स्त्रियां शकुनिकान्तरं । युद्धार्थगजपर्यारणे व्यवहारान्तेऽपि
च ॥” इति मेदिनी) तस्या वरवागुणैः,—कक्ष्यारज्जुभिः, कक्षबन्धनरज्जुभिरित्यर्थः,
नङ्गोरज्जुभिर्वा, चम्पारज्जुभिरित्यर्थः, (“चूषा कल्या वरवा स्यात्” “नङ्गी वङ्गी वरवा
स्यात्” इति चामरः) ग्राहितानि—संयमितानि, गात्राणि—शरीराणि, तेषां विहारिण-
—कम्पेन, वंहन्तः,—नटन्तः, बहवः,—अनेके, वृहन्तः,—महान्तः, उन्मदाः,—मदमत्ताः,
करिणः,—हस्तिनः यच्च तथोक्ते ।

(४४) करीति ।—करिणां—हस्तिनां, घटासु—घटनासु, श्रेणिषु इत्यर्थः,
(“करिणां घटना घटा” इत्यमरः) घटमानानां—सलगन्तीनां, घण्टानां—वाद्य-
विशेषाणां, टाङ्कारेण—टाङ्किते निवादेन, क्रियमाणः,—जन्ममानः, कर्णज्वरः,—
श्रवणपीडा यस्मिन् तथोक्ते । पृष्ठेति ।—पृष्ठेषु—उपरिदेशेषु इत्यर्थः, प्रतिष्ठाप्यमानेन
—आरोप्यमाणेन, कण्ठालकेन—गोणीर्भेदेन, द्रोणीर्भेदेन वा इत्यर्थः, [“कण्ठाला तु
द्वयोर्द्रोणीर्भेदे ना क्रमेलके” इति मेदिनी । अन्वार्थे क-प्रत्ययः] कदर्थिताः,—
क्लेशिताः, अत एव कूजन्तः,—रुदन्तः, भारासहिष्णुतया इति भावः, करभाः,—
कारशावका यस्मिन् तथोक्ते ।

(४५) अभिजातेति ।—अभिजातैः,—कुलीनैः, अनभ्यस्तबाहपरिचालन-
व्यापारैरिति भावः, राजपुत्रैः,—वृषकुमारैः, प्रेष्यमाणानि—चात्यमानानि, अत एव

कुप्रयुक्ताकुलकुलीनकुलपुत्रकलववाहने, (४६) गमनवेलाविप्र-
लम्बवारणाधोरणान्विध्यमाणनवसेवके, (४७) प्रसादवित्तपत्ति-
नीयमाननरपतिवक्त्रभवरवाजिनि, (४८) चारुवारभटसैन्य-
न्यस्यमाननासीरमण्डलाङ्गस्वरस्थलस्यासके, (४९) स्थानपाल-
पर्याण-लम्बमान लवणकलापोकिङ्किणी-नालीसनाथ सङ्कलिततल-

कुप्रयुक्तेन—असदृशसञ्चालनेन, आकुलानां—वस्तानां, .. कुलीनानां—सज्जनानां,
कुलपुत्रकलवाणां—कुलीनकुलाङ्गनानां, वाहनानि—यानानि यस्मिन् तथोक्ते । इहा-
रोप्योद्धमानवाचिस्थनिनिताभावात् “वाहनमाहितात्” (८४८ पा०) इति न
शत्वम्] ।

(४६) गमनेति ।—गमनवेलायां—यात्राकाले, विप्रलम्बाः,—प्रतारिताः,
अविदितगमनवेला इत्यर्थः, अत एव वारणानां—हस्तिनाम्, आधोरणैः,—निषादिभिः,
पालकैरित्यर्थः, (“आधोरणा हस्तिपका हस्तारोहा निषादिनः” इत्यमरः) अन्विध्य-
माणाः,—अनुसन्धीयमानाः, नवसेवकाः,—नूतनभृत्या यस्मिन् तथोक्ते, कार्यान्निभञ्जतया
नवनियुक्ताः प्रायः प्रतारिताः भवन्ति इत्याशयः ।

(४७) प्रसादेति ।—प्रसादेन—राजानुग्रहेण, वित्ताः,—ख्याताः, (“प्रतीते
प्रथितव्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः” इत्यमरः) ये पत्तयः,—पदातिमैत्र्यानि, तैः नीयमानः,
—प्राप्यमाणः, चाल्यमान इत्यर्थः, नरपतेः,—राज्ञः, वक्त्रभः,—प्रियः, वरः,—श्रेष्ठः,
बाजी—अथ यस्मिन् तथोक्ते, [“वरवाजिनि” इत्यत्र “वारवाजिनि” इति पाठे,—
नरपतेः वक्त्रभः, वारवाजिनः,—वारे—अवसरे, अनुग्रहयोग्यकाले इत्यर्थः, प्राप्ताः
इति भावः, (“निवहावसरौ वारः” इत्यमरः) बाजिनः यस्मिन् तथोक्ते, राजप्रसाद-
लब्धघोटकारुदसैनिके इत्यर्थः] ।

(४८) चार्ञ्जति ।—चारुः,—मनोज्ञः, चारुः,—गतिर्येषां तथाभूतानि,
भटसैन्यानि—योधबलानि, (“भटा योधाश्च योद्धारः” इत्यमरः) तैः न्यस्यमानाः,—
निधीयमानाः, नासीरमण्डलाङ्गस्वरस्य—सेनाऽग्रगामिसैन्यनिबहस्य, स्थूलाः,—महान्त
इत्यर्थः, स्थासकाः,—अलङ्करणानि यस्मिन् तथोक्ते ; यद्वा,—चारुचारभटसैन्यैः
न्यस्यमानाः,—आत्मन एव क्रियमाणाः, नासीरिण—कर्पूरिण, मण्डलाङ्गस्वराय—
सैन्यसमूहशाभावर्द्धनाय, स्थूलाः,—महान्तः, दीर्घा इति यावत्, स्थासकाः,—चर्चाः,
तिष्ठकविशेषाः इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, (“चर्चा तु चार्ञ्जक्यं स्थासकः” इत्यमरः) ।

(४९) स्थानेति ।—स्थानपालानाम्—अश्वपालानां, पर्याणेषु—पथ्यधनेषु,

सारिके, (५०) कुण्डलीकृतावरत्तिणीजालजटिलवक्त्रभपालाश्व-
घटानिवेश्यमानशाखासृगे, (५१) परिवर्द्धकाक्षश्चमाणार्द्धजम्भ-
प्राभातिकयोग्याशनप्रारोहके, (५२) व्याक्रोशोजृम्भमाण-
घासिकघोषे, (५३) गमनसम्भ्रमभ्रमदुत्तुण्डतरुणतुरङ्गमतन्य-

अश्वसज्जायामित्यर्थः, लम्बमाना—दीलायमाना, लवणकलापी—द्रव्यविशेषः, सा च
अगाक्रतिर्दारुमयी क्रियते इति, (“लवणकलापी” इत्यत्र “लवणकलापी” इति पाठोऽपि न
पदार्थः] किङ्किणी—चुटघण्टिका, नाली—वैणवी सट्टिः, ताभिः सनाथा—सहिता
इत्यर्थः, सङ्कलिता—विरचिता, तलमारिका—ऊर्णादिचित्रमयमयी मुखपट्टिका
“उरःपट्टिका” इति केचित्, यत्र तथोक्ते, सुषमाविशेषार्थम् अवलम्बनार्थञ्च तुरगपल्लयने
तथाकृतित्यवहारात् इति भावः ।

(५०) कुण्डलीकृते ।—कुण्डलीकृतैः,—वलयितैरित्यर्थः, अवरत्तिणीजालैः,—
बन्धनरज्जुभिरित्यर्थः, जटिलः,—संयमितः, [“लीमादि—” (५।२।१०० पा०)
इत्यादिना प्रिच्छादित्वादित्यर्थः] वक्त्रभपालैः,—सुलक्षणाश्वपालकैः, (“वक्त्रभो दयिते-
ऽश्वत्वे सल्लक्षणतरङ्गमे” इति मेदिनी) केचित्तु “वलवता येन वृद्धटाकारेण तरुणीप-
क्षरणं घासचणकादिकं नीयते स वक्त्रभपालोऽश्वपालः” इति व्याचक्ष्य; अश्वघटासु—
तरङ्गवन्देषु, तत्पृष्ठेऽस्ति भावः, निवेश्यमानः,—आरोप्यमाणः, शाखासृगः,—वानरः
यत्र तथोक्ते, (“कपिप्रवङ्गप्रवगशाखासृगवलीमुखाः । सर्कटो वानरः” इत्यमरः) स
च अश्वानां रोगादिप्रतिषेधार्थे मन्दुरायां स्थाप्यते इति लोकाव्यवहारः ।

(५१) परिवर्द्धकेति ।—परिवर्द्धकेन—अश्वपालेन, आक्रुष्यमाणः,—आकार्य-
माण इत्यर्थः, अर्द्धजम्भम्—अर्द्धभक्तिं, प्राभातिकं—प्रभातकालिकं, योग्यम्—उप-
युक्तं, भोजनार्द्धमित्यर्थः, अशनं—भक्ष्यद्रव्यं येन तादृशः, प्रारोहकः,—अश्व-
रोहिसैन्यमित्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते ।

(५२) व्याक्रोशेति ।—व्याक्रोशीषु—परस्परहान्तेषु, जृम्भमाणाः,—वर्द्धमानाः,
घासिकानां—घासदायिनां, घोषाः,—मिनाद्वा यस्मिन् तथोक्ते, लरितगमनाः—शात्
इति भावः ।

(५३) गमनेति ।—गमनेषु—घावासु, यः सम्भ्रमः,—त्वरः, तेन भ्रमन्तः,—
चूर्णन्तः, दुत्तुण्डाः,—उद्विग्नमुख्याः, तरुणाः,—युवराजः, ये तुरङ्गमाः,—अश्वः,

मानानिकमन्दुराविमर्दे, (५४) सञ्जीकृतकरेणुकारोहाह्वानसत्वर-
सुन्दरीदीयमानमुखालेपने, (५५) चलितमातङ्गतुरङ्गप्रधावित-
प्राक्तप्रातिवेश्यकलोकलुण्ठामाननिर्घासशस्यसञ्चये, सञ्चरच्चेल-
चक्राक्रान्तचक्रीवति, (५६) चक्रवीत्कारिगन्त्रीगणगृह्यमाण-

तेः तैःमानः, — क्रियमाणः, अनेकानां — वह्नां, मन्दुराणां — वाजिशालानां, [“मन्दुवाशि
—” (३० १ पा० ३८ सू०) इत्यादिना उरच् । “वाजिशाला तु मन्दुरा” इत्यमरः]
विमर्दः, — विध्वंसः यत्र तथोक्ते ।

(५४) सञ्जीकृतंति । — सञ्जीकृतासु — कृतकल्पनासु, आरोहणार्थम् आस्त-
रणादिना अलङ्कृतासु इत्यर्थः, (“कल्पना सज्जता समे” इति गजप्रकरणे अमरः)
करेणुकासु — सुदृढस्तिनीषु, (“करेणुगेजयोषायां स्त्रियां पंसि मतङ्गजे” इति मेदिनी)
आरोहाय — आरोहणार्थमित्यर्थः, आह्वाने — आकाशनाथं, कस्यचित् सामन्तस्येति
भावः, यथा, — सञ्जीकृतकरेणुकारोहाह्वानेन — सञ्जीकृतायाः करेणुकायाः आरोहः,
— निषादी, तं आह्वानम् — उच्चैराकारणं, तेन सवरा — त्वरावती, अलङ्कृतस्तिनी-
निषादितारस्वरं त्वरान्विता इत्यर्थः, या सुन्दरी — कामिनी, हस्तिपकस्य इति भावः,
तथा दीयमानं — निधीयमानं, मुखालेपनं — सिन्दूरादिना मुखानुर्लपः, करेणुकायै
इति भावः यस्मिन् तथोक्ते ।

(५५) चलिवति । — चलितेषु — प्रस्थितेषु, मातङ्गेषु — हस्तिषु, तुरङ्गेषु — अश्वेषु
च, प्रधावितैः, — सवरमापतितैः, प्राक्तैः, — साधारणैः, प्रातिवेश्यकलोकैः, — प्रतिवेशि-
जनगणैः, समीपवासिमनुष्यैरित्यर्थः, लुण्ठामानाः, — क्रियमाणाः, निर्घासशस्यसञ्चयाः,
— निः, — निःसृष्टाः, त्यक्ता इत्यर्थः, भुक्तावशिष्टा इति यावत्, घासाः, — यवसाश्च
शस्यानि च — यवगोधूमादीनि च, तेषां सञ्चयाः, — समूहा यत्र तादृशे । सञ्चरदिति ।
— सञ्चरन्तः, — इत्यस्तौ भ्रमन्तः, तथा चलचक्रेण — वस्तेसमूहेन, (“चलं वस्तेऽधमे
विषु” इत्यमरः) “चलचक्रेण बालकसङ्गेन” इति कश्चित्, आक्रान्ताः, — आपूरितपृष्ठाः,
समाकीर्णपृष्ठा इत्यर्थः, चक्रीवन्तः, — गर्दभा यत्र तथोक्ते, [“आसन्दीवत् —” (८२।१२
पा०) इत्यादिना मतुपि निपातनात् सिद्धम् । “चक्रीवन्तस्तु बालिया रासभा गर्दभाः
खराः” इत्यमरः । “चक्रीवन्तः, — उट्टाः” इति केचित्] ।

(५६) चक्रेति । — चक्रेः, — रथाङ्गैः, चीत्कारिणः, — उच्चैः कूजन्तः, ये गन्तो-
गणाः, — वृषभवाह्यशकटहन्दानि,) “गन्तौ कम्बलिवाहकम्” इत्यमरः । अत्र कम्बलि-
वाहकं — वृषभवह्नीयशकटमित्यर्थः) तैः गृह्यमाणानि — आक्रम्यमाणानि, अत्र

प्रहतवर्त्मनि, (५७) अकाण्डदीयमानभाण्डभरितानडुहि,
(५८) निकटघासलाभलुभ्यल्लम्बमान-प्रथमप्रसार्यमाण-सारसौर-
भेये, (५९) प्रमुखप्रवर्त्यमानमहासामन्तमहानसे, पुरःप्रधाव-
ध्वजवाहिनि, (६०) प्रियशतोपलभ्यमानसङ्कटकुटीरकान्त-
रालनिःसरणे, (६१) करिचरण-दलित-मठिकोस्थितलोकलोष्टा-

एव प्रहतानि—सुष्ठानि, शकटचक्रेण सञ्जातखातानीत्यर्थः, वर्मानि—मार्गाः यत्र
तथोक्ते ।

(५७) अकाण्डेति ।—अकाण्डे—सहसा, दीयमानेन—आरीप्यमाणेन, भाण्डेन
—द्रव्यपूर्णपात्रेण, भरितः,—पूरितपृष्ठ इति यावत्, अनड्वान्—वृषः यस्मिन् तथोक्ते,
(“अनड्वान् सौरभेयो गौः” इत्यमरः) ।

(५८) निकटेति ।—निकटे—समीपे, घासत्य—यवसत्य, लाभिन—प्राप्ता,
लुभ्यन्तः,—लोलुपतां गच्छन्तः, लम्बमानाः,—प्रलम्बदेहाः, घासयहर्णच्छया इति भावः,
प्रथमम्—अग्रे, प्रसार्यमाणाः,—प्रस्थाप्यमानाः, सारसौरभेयाः,—वल्लवहलीवर्द्धा
यस्मिन् तथोक्ते ।

(५९) प्रमुञ्चति ।—प्रमुञ्चि—अग्रे, प्रथममेवेत्यर्थः, प्रवर्त्यमानं—प्रस्थाप्यमानम्,
आगामिस्त्वन्वावरसन्निवेशस्थानमुद्दिश्येति भावः, महासामन्तानां—प्रधानसामन्तनृपती-
नाम्, अधीननृपतिषु प्रधानानामित्यर्थः, महानसं—रसवती, रन्धनशाला इत्यर्थः यस्मिन्
तथोक्ते, (“रसवत्यान् पाकस्थानमहानसम्” इत्यमरः) । पुर इति ।—पुरः,—
अगतः, प्रधावन्तः,—प्रचलन्तः, ध्वजवाहिनः,—पताकाधारिणः सेनाविशेषा यत्र तथोक्ते ।

(६०) प्रियशतेति ।—प्रियशतैः,—चाटुवाक्वसमूहैः, उपलभ्यमानं—ज्ञायमानं,
सङ्कटात्—सङ्कीर्णात्, कुटीरकाणां—चुद्रगृहाणाम्, अन्तरालात्—मध्यात्, निःसरणं
—मुखं, निर्गमनमार्ग इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते ; यद्वा,—प्रियशते,—प्रीतिकरवचनैः,
उपलभ्यमानं—प्राप्यमाणं, सङ्कटकुटीरकान्तरालात्—सङ्कीर्णचुद्रनिकेतनमध्यात् इत्यर्थः,
निःसरणं—मोक्षः, मुक्तिरित्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, (“मुखं निःसरणम्” “अथ निःसरणं
सत्युपायमोक्षेषु निर्गमे” इत्यमर-मेदिनौ । “प्रियशतोपलभ्यमानसङ्कट—” इत्यत्र
“प्रियशतोपलभ्यमानसङ्कट—” इति पाठे,—आसङ्कटात्—ईषत् सङ्कीर्णात् इत्यर्थः] ।

(६१) करीति ।—करिणां—हलिनां, चरणैः,—पादैः, दलितायाः,—

हृन्वमानाऽऽधीरणक्रियमाणासन्नसालिणि, (६२) सङ्घट्टविघट्ट-
मानव्याधकुटीपलायमानक्षुद्रकुटुम्बके, (६३) कलकलोपद्रवद्रव-
द्विविण्वलीवर्दविद्राणवणिजि, (६४) पुरःसरदीपिकाऽऽ-
लोकविरलायमान-लोकोत्पीडसुख-प्रस्थितान्तःपुर-करिणी-कदम्बके,

मर्दितायाः, मडिकायाः, —क्षुद्रगृहात्, उन्वितैः,—उद्धते, लोकेः,—तद्गृहाभिभिः
जनैः, लोष्टेन —कठिनमृत्खण्डेन, आहृन्वमानैः,—ताडमानैः, गृहभङ्गात् इति भावः,
आधीरणैः,—हस्तिपदैः, [“करि...लोष्टाहृन्वमानाधीरण...” इत्यत्र “करि...लोष्ट-
हृन्वमानमेव...” इति पाठे,—लोष्टेन—मृत्खण्डेन, हृन्वमानैः,—प्रक्रियमाणैः, मण्डैः,
—“मिड्” इति प्रसिद्धैः करिणां यवमतण्डुलादिबाह्यपरिचारकविशेषैरित्यर्थः, “मिण्डैः,
—जागरिकैः” इति केचित्] क्रियमाणाः,—विधीयमानाः, आमन्त्राः,—समीपस्थाः,
लोका इति शेषः, सालिणिः,—प्रत्यक्षदर्शिनः, राजद्वारे अभियोगार्थमिति भावः यत्र
तथोक्ते ।

(६२) सङ्घट्टेति ।—सङ्घट्टेन—सङ्घर्षेण, सैनिकानाम् अश्वगजादिवाहूनाम् वा
इति भावः, विघट्टमाणा—विनश्यन्ती, या व्याधकुटी—तण्डुलिर्मितकुटीमिदः, [“व्याध-
कुटी” इत्यत्र “व्याघ्रपक्षौ” इति पाठेऽपि स एवार्थः] तस्याः पलायमानं—प्रद्ववत्,
क्षुद्रकुटुम्बकं—स्वल्पपरिजनः यस्मिन् तथोक्ते ।

(६३) कलकलमिति ।—कलकलोपद्रवेण—कलरवरूपीत्यातेन, द्रवन्ति—पतन्ति,
द्विविण्वानि—धनानि, द्विव्याणि इति यावत् येभ्यः तष्वाविधाः, यी बलौवर्द्धाः,—दृष्टाः, तैः
विद्राणाः,—पलायमानाः सशोका वा, वणिजः,—पण्याजीवा यस्मिन् तथोक्ते ।

(६४) पुर इति ।—पुरःसरैः,—अग्रगैः, दीपिकानाम्—आलोकवर्त्तिकानाम्,
आलोकैः,—प्रभाभिरित्यर्थः, विरलायमानेन—स्वल्पीभवता, अपसरतेति भावः, लोको-
त्पीडेन—जनसम्पर्केन, सुखप्रस्थितानि—अनावासप्रचलितानि, जनसम्पर्होपसरणेन
अनिकडमार्गतयेति भावः, [“पुरःसर...लोकोत्पीडसुखप्रस्थिता—” इत्यत्र “पुरःसर
.....लोकोत्पीडप्रस्थिता—” इति पाठान्तरम्] अन्तःपुराणाम्—अन्तःपुरवासिनीनां
नारीणामिति यावत्, करिणीकदम्बकानि—हस्तिनीहृन्वानि, अन्तःपुरिकाणां बाहन-
भूतानीति यावत् यस्मिन् तथोक्ते ।

(६५) हयारोहाङ्गयमानलम्बितशुनि, (६६) सरभसचरण-
निपतन-निश्चलगमन-सुखायमान-खक्वट-स्त्यमान-तुङ्गतुङ्गणगुणै,
(६७) सस्तवेसरविसंवादिसीदहाक्षिणात्यसादिनि, (६८)
रजोध्वस्तजगति प्रयाणसमये, (६९) प्रतिदिशमागच्छद्भिः

(६५) हयेति ।—हयारोहैः,—अश्वारोहिभिः, आङ्गयमानाः,—आकार्यमाणाः,
लम्बिताः,—पश्चात् स्थिताः, श्वानः,—कुकुरा यस्मिन् तथोक्ते, गमभावेन विपक्षः
कृतनेशाक्रमणमूचनाय स्रगयासाहाय्याय च सारमेयाणासावश्वकलादिति भावः ।

(६६) सरभसेति ।—सरभसेन—सवेगेन, चरणनिपतनेन—पादलेपनेन, निश्चल-
गमनेन च—धीरचलनेन इति भावः, सुखायमानाः,—सुखमनुभवन्तः, ये खक्वटाः,
—वृद्धाः, परिहासकथाप्रसङ्गैः वीराणां रणशमापनेतारः, अन्यथा मङ्गामी-
न्युत्तवाहिनीषु वर्षीयसामभिनिवेशः निष्प्रयोजनी भवेत् इति गृहाश्यः, [“शक्तादिभ्यो
ऽटन्” (उ० ४ पा० ८१ सू०) इति हासार्थकखक्ववेरटन्] तैः स्तूयमानः,—प्रशस्य-
मानः, तुङ्गानाम्—उन्नतानां, तुङ्गणानाम्—अश्वानां, तदङ्ग्यदेशजाश्वानां वा,
[“तुङ्गण” इत्यत्र “तङ्गण” इति पाठान्तरम्] गुणः,—गतिस्तीक्ष्णवाद्युत्कर्षविशेषः
यस्मिन् तथोक्ते ।

(६७) सस्तेति ।—सस्तान्—भटान्, पश्चात् पतितानिति भावः, वेसरान्—
अश्वतरान्, विसंवदन्ति—परिशूलयन्ति, अनुशोचन्तीति भावः तथोक्ताः क्विसंवादिनः,
—अनुशोचन्तः इत्यर्थः, द्रुतगमनाक्षमत्वेन अश्वीयसङ्गभटत्वात्, दक्षिणापथे वेसरान् न
वर्त्तन्ते इत्यनभ्यस्तवेशरारोहणतया द्रुतगमनाक्षमत्वेन पश्चात् पतनात् पथिभ्रान्तिशङ्कया
वा इति भावः, अत एव सीदन्तः,—अवसादं गच्छन्तः, दःखिता इति भावः, दक्षि-
णात्याः,—दक्षिणापथजाताः, सादिनः,—अश्वारोहाः यस्मिन् तथोक्ते, (“अश्वारोहास्त
सादिनः” इत्यमरः) ।

(६८) रज इति ।—रजोभिः,—धूलिभिः, ध्वस्तानि—विनष्टानि, अदर्शनं
गतानीत्यर्थः, आपूरितानीति यावत्, जगन्ति—भुवनानि यस्मिन् तथोक्ते । [“रजो-
ध्वस्तजगति” इत्यत्र “रजोजग्धजगति” इति पाठः,—रजोभिः,—धूलिभिः, जग्धानि—
ग्रस्तानीत्यर्थः, आच्छद्गानीति यावत्, जगन्ति—भुवनानि यत्र तथोक्ते] । इह सैनिक-
धूलिस्तीर्मेजंगतामाच्छादनमित्यसम्बन्धे सम्बन्धत्वाध्यवसायसिद्धेः तद्रूपातिशयोक्तिः
सान्दर्भिकस्वभावोक्तेरङ्गम् ।

(६९) प्रतिदिशमागच्छद्भिः,—समन्तात् प्रच्युतैः, [“अव्ययं—” (२।१।६ पा०)

गजबधूसमारुढैः, आधोरणोर्ध्वप्रियमाणहेमपत्रभङ्गशरशार्ङ्गैः,
अन्तरासनासीनान्तरङ्गगृहीतासिभिः, ताम्बूलिकविधूयमान-
चामरपल्लवैः, (७०) पश्चिमासनिकाऽर्पितभस्त्राभरणभिन्दि-
पालपूलिकैः, (७१) पत्रलताकुटिलकलधौतनलकपल्लवित-
पर्याणैः, (७२) पर्याणपल्लकपरिक्षेपपट्टिकावन्धनिश्चल-

इत्यादिना प्रतियोगे बीसायामव्ययीभावः] गजबधूसमारुढैः,—करिणीपृष्ठस्थैः ।
आधोरणैः ।—आधोरणैः,—हस्तिपालैः, ऊर्ध्व—उपरिभागे, आरोहिण्यं पतनप्रति-
रोधार्थं पृष्ठोपरि स्थापितस्य धातुनिर्मितस्य वेष्टनीविशेषस्य “हाओदा” इति प्रसिद्धस्य
इति भावः, प्रियमाणानि—स्थाप्यमानानि, हेमपत्रभङ्गेण—काञ्चनपत्ररचनया,
शरशार्ङ्ग—चित्राणि, शार्ङ्गाणि—धनुषि येषां तैः, [“शार्ङ्गे कामुकमात्रेऽपि विणोरपि
शरासने” इति मेदिनी । “आधोरणोर्ध्व—” इत्यत्र “आधोरणैरुर्ध्व—” इति व्यस्तपाठः,
—प्रतिदिशमागच्छद्भिः गजबधूसमारुढैराधोरणैरित्येकवाक्यतयाऽन्वयः, एतत्पक्षं सापेक्ष-
त्वेऽपि गमकत्वात् समासः] । अन्तरैति ।—अन्तरासनेषु—मध्यवर्तिषु पीठेषु, समीपेषु
इति भावः, आसीनैः,—उपविष्टैः, अन्तरङ्गैः,—स्वजनैः, गृहीताः,—धृताः, अभयः,—
करवालाः येषां तैः । ताम्बूलिकैः ।—ताम्बूलिकाः,—ताम्बूलदायिभिः परिजनैः, [“तदस्य
पण्यम्” (४।४।५१ पा०) इति ठक्] विधूयमानाः,—सञ्चाल्यमानाः, चामरपल्लवाः,—
किमलयकीमलवान्वयजनानि येषां तैः ।

(७०) पश्चिमैति ।—पश्चिमासनिकायां—पश्चाद्वर्तिनि आसने, अर्पितानि—
स्थापितानि, भस्त्राभरणानि—तण्डमेदा इति यावत्, भिन्दिपालाः,—हस्तक्षेप्यनानिका-
ऽस्त्रविशेषाः, (“तीमराः” इति केचित्, तत् कीशकारासम्प्रतार्थवत्त्वादयुक्तम्) तेषां
पूलिकानि—समुद्रा येषां तैः ।

(७१) पक्षेति ।—पत्रलतया—पत्रावलिरचनया, कुटिलानि—भङ्गिमन्ति,
कलधौतनलकैर्ण—काञ्चननिर्मितनलाकारेण, पल्लवितानि—रञ्जितानि इति भावः,
पर्याणानि—पल्लयनानि, आसनविशेषा इति भावः येषां तैः ।

(७२) पर्याणैति ।—पर्याणस्य—पल्लयनस्य, पक्षकः,—प्राक्तः, पार्श्वं वा,
(“पक्षकस्तु पुमान् पार्श्वहारे च पार्श्वमादके” इति मेदिनी) ; यद्वा,—पर्याणपक्षकः,
—पर्याणालङ्कृतहस्तिपार्श्वभागः, (“पदभागः पार्श्वभागः” इति गजावयवविवरणे
अमरः) तस्य परिक्षेपपट्टिका—वेष्टनपट्टी, तथा बन्धेन—संयमनेन, निश्चलम्—अचञ्चलं,

पटोपधानस्थिरावधानैः, (७३) प्रचल-पादफलिकाऽऽस्फालन-
स्फायमान-पदबन्ध-मणिशिलाशब्दैः, (७४) उच्चित्रनेत्र-
सुकुमारस्वस्थापनस्थगितजङ्घाकाण्डैश्च, (७५) कार्दमिक-
पटकस्मापितपिशङ्गपिङ्गैः, अलिनीलमसृणप्रान्तसमुत्पादित-
सितसमायोगपरभागैश्च (७६) अवदातदेहविराजमानराजा-

यत् पटोपधानं—“बालिश” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धं पटवसननिश्चितम् उपधानं,
तस्मिन् स्थिरं—निश्चलम्, अवधानम्—अभिनवेश, निर्भरभावेन देहभारसन्निवेश इति
भावः येषां तैः ।

(७३) प्रचलेति ।—प्रचला—लम्बमाना इत्यर्थः, या पादफलिका—उभयोः
पार्श्वयोः पर्याणं पादस्थापनार्थं या क्रियते “रेकाव” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा इति भावः,
“आगत्य पादत्राणम्” इत्यन्वे; तस्या आस्फालनेन—चालनेन, स्फायमानः,—प्रवर्द्धमानः,
पदबन्धमणिशिलानां—पादकटकखचितरत्नानामित्यर्थः, शब्दैः,—श्रुतिः येषां तैः ।

(७४) उच्चित्रेति ।—उच्चित्रेण—उत्कीर्णोत्कृष्टेन, नेत्रेण—पटवसनविशिषेण,
उच्चित्रनेत्रे—कारुखचितपल्लयनपटे इत्यर्थो वा, (“नेत्रं मधिरुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य
च” इति मेदिनी) सुकुमारं—सुकुमलं, यत् स्वस्थापनं—स्वरक्षणस्थानमित्यर्थः,
[“स्वस्थापनं—” इत्यत्र “स्वस्थगन” इति पाठेऽपि स एवार्थः] तस्मिन् स्थगिताः,
—निहिताः, जङ्घाकाण्डाः,—जङ्घादण्डा यैः तथोक्तैः ।

(७५) कार्दमिकेति ।—कार्दमेन रक्तः कार्दमिकः,—धूमरवर्णरञ्जित इत्यर्थः,
धः पटः,—वसनभेदः, तेन कस्मापिताः,—रञ्जिताः, चित्रिता इत्यर्थः, पिशङ्गाः,—
कपिलाः, स्वभावत एवेति भावः, पिङ्गाः,—जङ्घा येषां तैः; यद्वा,—पिशङ्गाः,—
पिङ्गलवर्णाः, पिङ्गाः,—जाङ्घिकाः, वृत्तविशेषा इति यावत्; यद्वा,—पिङ्गाः,—जङ्घालाः,
द्रुतगामिनोऽनुचरविशेषा इति यावत् येषां तैः । अलीति ।—अलिनीलः,—भस्मरङ्गणः,
नसृणः,—श्रवणः, चिकण इत्यर्थः, यः प्रान्तः,—निम्नभाग इत्यर्थः, परिहितकञ्जुकस्येति
भावः, [“अलिनीलमसृणप्रान्तं—” इत्यत्र “अलिनीलमसृणसतुला—” इति पाठः,—
अलिनीलमसृणा च या सतुला—अर्द्धजङ्घिका इत्यर्थः, अधःपरिधानीया वीरवस्त्रविशेषा
“जाङ्घिका” इति प्रसिद्धा तथा] तेन समुत्पादितः,—सञ्जातः, सितस्य—शुभस्य,
समायोगस्य—संयोगस्य, परभागः,—वर्णोत्कर्षः येषां तैः ।

(७६) अवदातेति ।—अवदातेषु—गौरिषु, (“अवदातः सितो गौरः” इत्यमरः)

वर्त्ममेधकैः कञ्चुकैश्च, उपचितचीनचोलकैश्च, (७७) तारमुक्ता-
स्तवकित-स्तवरकवारबाणैश्च, नानाकषायकर्बुरकूर्पासकैश्च,
(७८) शुक्रपिच्छच्छायाऽऽच्छादनकैश्च, (७९) व्यायामक्षुभपार्श्व-
प्रदेशप्रविष्टचारुशस्त्रैश्च, (८०) गतिवशवेक्षितहारलतालग्नलोल-
कुण्डलोन्माचनप्रधावितपरिजनैः, (८१) चामीकरपत्राङ्गुर-

देहेषु—शरीरेषु, विराजमानाः,—शीभमानाः, राजावर्त्तवत्—क्षणपाषाणवत्, मेधकाः,
—श्यामलाः तैः, कञ्चुकैः,—वस्त्रभिः, उपलक्षितैः इति योजनीयम्, [“इत्यस्मृत—”
(२।३।२१ पा०) इत्यादिना तृतीया] । उपचितेति ।—उपचितं—शीभितम्,
[“उपचितम्” इत्यत्र “अपवितम्” इति पाठि,—पूजितम्, उत्कर्षतां गतमित्यर्थः ; यद्वा,
—अपवितं—व्यथितं, क्षथितमित्यर्थः, कञ्चुकघर्षणादिति भावः । “भवेदपचितिः
पूजाव्यग्रनिष्कृतिहानिषु” इति मेदिनी] चीनं—चीनदेशोद्भवं, सूक्ष्ममिति यावत्,
चोलकं—वसनं येषां तैः ।

(७७) तारैति ।—ताराः,—विशङ्काः, मुक्ताः,—मौक्तिकानि, (“तारो
धानरभिन्नुक्ताविशङ्कोः शङ्कमौक्तिके” इति मेदिनी) ताभिः स्तवकिताः,—सञ्ज्ञात-
पुष्पगुच्छाकाराः, स्तवरकाः,—वस्त्रभेदाः, वारबाणाः,—कञ्चुकाश्च येषां तैः । नानेति ।
—नानाकषायेण—विविधनिर्यामविशेषेण, रङ्गनसाधनेनेत्यर्थः, कर्बुराः,—चिवाः,
रञ्जिता इत्यर्थः, कूर्पासकाः,—चोलकाः, वस्त्रभेदा इति यावत् येषां तैः ।

(७८) शुकैति ।—शुकस्य—पक्षिभेदस्य, पिच्छं—वर्हं, पत्र इत्यर्थः, तस्य क्वाया
—कान्तिरिव कान्तिः येषां तादृशानि, आच्छादनानि—उत्तरीयाणि येषां तैः,
हरिदण्डोत्तरीयैरित्यर्थः ।

(७९) व्यायामेति ।—व्यायामेन—अङ्गचालनाविशेषेण, उल्लुपेषु—प्रसृष्टेषु,
चौणेषु इत्यर्थः, पार्श्वप्रदेशेषु—कक्षयोर्धीभागेषु, कटिदेशेषु इति यावत्, प्रविष्टानि—
स्थितानि इत्यर्थः, चारुणि—रस्याणि, शस्त्राणि—आयुधानि येषां तैः ।

(८०) गतीति ।—गतिवशेन—दुतगत्येति यावत्, वेक्षितायां—दोलितायां,
हारलतायां—मुक्ताऽऽवलंबीय्यां, शिरस्थितायामिति भावः, लघं—संसजत्, [“लघ—”
इत्यत्र “गलत्—” इति पाठि,—पतत्, मङ्गच्छमानमित्यर्थः] यत् लोलं—तरलं,
गतिवशादेव इति भावः, कुण्डलं—कर्णभूषणं, तस्य उन्मीचनार्थं—निष्क्रामकाच्च,
प्रधावितः,—दुतोपसृतः इत्यर्थः, परिजनः,—परिचारक इति यावत् येषां तैः ।

(८१) चामीकरेति ।—चामीकरः,—सौवर्ण इत्यर्थः, पत्राङ्गुरः,—दलप्ररोहः

कर्णपूरकविघट्टमानवाचालबालपाशैश्च, (८२) उष्णीष-
पट्टावष्टम्बकर्णोत्पलनालैश्च, (८३) कुडुमरागकीमलोत्तरी-
यात्तरिनोत्तमाङ्गैश्च, (८४) चूडामणिखण्डवचितचोम-
चोलैश्च, (८५) मायूरपत्रायमाणशेखरोड्डीयमानषट्-
पदपटलैश्च, (८६) मार्गागतशारिकशारिवाहवेगटण्डैः,

यस्य तत्राभूतं, यत् कर्णपूरक—कर्णभूषणं, तत्र विघट्टमानः—सङ्घर्षं गच्छन्, अत एव
वाचालः,—मुखरितः, “ठंठङ्” इति शब्दं कुर्वन् इत्यर्थः, बालपाशः,—अपर-
कर्णभरणविशेषः येषां तैः ।

(८२) उष्णीषेति ।—उष्णीषपट्टेन—शिरोवेष्टनवस्त्रेण, (“अप्युष्णीषः शिरोवेष्ट-
किरीटयोः” इत्यमरः) अवष्टम्बानि—आक्रान्तानि, संसक्तानीत्यर्थः, कर्णोत्पलनालानि
—कर्णभूषणीकृतनीलोत्पलदण्डानि येषां तैः ।

(८३) कुडुमेति ।—कुडुमेन—काशमीरजेन. रागाः,—रञ्जनं, तेन कीमलैः,—
मृदुलैः, मनोज्ञैरिति यावत्, उत्तरीयैः,—उत्तरासङ्गैः, अलरितं—वेष्टितम्, उत्तमाङ्गं—
शिरः येषां तैः ।

(८४) चूडामणीति ।—चूडामणीनां—शिरोरत्नानां. खण्डेन—शकलेन, खचितं
—बद्धं, संयुक्तमित्यर्थः, चोमचोलं—दुकूलवसनं, शिरःस्थिति भावः येषां तैः ।

(८५) मायूरैरिति ।—मयूरस्य इदं मायूरं—मयूरसम्बन्धि इत्यर्थः, [“तस्यैवम्”
(४।३।१२० पा०) इत्यण्] पत्रं—पिच्छमित्यर्थः, तदिव आचरत्, मयूरपिच्छवत्
दृश्यमानमित्यर्थः, यत् शेखरं—शिराभूषणं, तस्मिन् उड्डीयमानानाम्—उड्डयनं
कुर्वतां, षट्पदानां—भस्मराणां, पटलं—समूहः येषां तैः । [“मायूरपत्रायमाण-
शेखरोड्डीयमानषट्पदपटलैः” इत्यत्र “मायूरपत्रायमाणशेखरषट्पदपटलैः” इति पाठः,
—मायूरपत्रायमाणशेखरैः षट्पदपटलम्, उड्डीयमानमिति भावः येषां तैः] ।

(८६) मार्गागतेति ।—मार्गागताः,—पथिप्राप्ताः, शारिकशारिवाहवेगानां—
हृच्छमेदानां, दण्डाः,—लङ्गडाः यैः तथोक्तैः ; यद्वा,—मार्गागतानां—पथि द्रुतगमनार्थ-
मानोतानामित्यर्थः, अश्वपालैरिति भावः, शारिकशारिवाहाणां—शारिण्यः,—शरदण-
सम्बन्धिन्यः, याः कशाः,—अश्वताङ्ग्यः, ता अरयः,—शववः, प्रहरणत्वादिति भावः
येषां ताडशाः, ये वाहाः,—अश्वाः, तेषां वेगार्थं—द्रुतचालनार्थं, दण्डाः,—ताड्यः, हृक्षे
इति भावः येषां तैः ; यद्वा,—मार्गागताः,—सरण्यननुसर्तारः, प्रसक्तत्वादिति भावः,
शारिः,—युद्धार्थपर्याणमेव शारिका, (“शारिर्नास्त्रीपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे ।

(८७) पुरश्चञ्चामरकिर्मीरकाईरङ्गचर्ममण्डलमण्डनोड्डीय-
मानचटुलडामरचारभटभरितभुवनान्तरैः, (८८) आस्कन्द-
त्काम्बोज-वाजिशत-शिञ्जान-जातरूपायान-रव-मुखरित-दिङ्मुखैश्च,
(८९) निर्देयप्रहतलम्बापटहशतपटुरवधिरौकृतश्रवणविवरैः,
(९०) उद्घोष्यमाणनामभिः, उन्मुखपादातप्रतिपाल्यमानाङ्गा-
पातैः राजभिः आपुपूरे राजद्वारम् ।

युद्धार्थे गजपथ्याणि व्यवहारान्तरैऽपि च ॥” इति मेदिनी) तस्याः शरिः,—श्रेणिः येषां
ते तथाङ्गाः, [“स्त्रियाः,—” (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः] ते च ते वाङ्मा-
तथोक्ताः, वेगदण्डाः,—तरुणहस्तिनः येषां तथोक्ताः ।

(८७) पुर इति ।—पुरः,—अग्रतः, चञ्चद्भिः,—चलद्भिः, चामरैः,—बाल-
व्यजनैः, किर्मीराणि—शबलानि, काईरङ्गाणि—काईरङ्गदेशीयानि, चर्ममण्डलाणि
—अजिनसमूहा एव, मण्डनानि—भूषणानि, बहुगुवर्णमूलरचितत्वादिति भावः, तैः सह
उड्डीयमानानि—नभसि उत्प्लवमानानि, चटुलानि—तरलानि, डामराणि—विशालानि,
उल्कटानि इत्यर्थः, चारभटानि—तदाख्यदेशीयसैनिकानि, गूढपुरुषच्छसैनिकानि
इत्यर्थो वा, तैः भरितम्—आपूरितं, भुवनान्तं—भूमण्डलावकाशः येषां तथोक्ताः ।

(८८) आस्कन्ददिति ।—आस्कन्दताम्—आस्कासयतां, वन्तामिति यः, काम्बोज-
व्राजिनां—काम्बोजदेशीयानां, शतानि—समूहा इत्यर्थः, तेषु शिञ्जानानि—रणक्ति-
यानि जातरूपाणि—सौवर्णानि, आयानानि—अश्वभूषणविशेषाः, [अत्र “आयान—”
इति पाठः लिपिकरप्रमादपठितः इति प्रतीयते, “आदान—” इत्येव सङ्गतः पाठः,
“आदानं यद्वर्णैऽपि स्यादलङ्कारं च व्राजिनाम्” इति मेदिनीवचनात्] तेषां रवेण—
ऋणत्कारेण, मुखरितं—ध्वनितं, दिङ्मुखं—ककुभान्तरालमित्यर्थः येषां यैः वा तैः ।

(८९) निर्देयेति ।—निर्देयं—हृदं यथा तथा, प्रहतानां—ताडितानां, लम्बा-
पटहानां—देशविशेषे “तामिला” इति प्रसिद्धानां पटहाख्यवादिवभेदानां, शतानि—
समूहा इत्यर्थः, तेषां पटुरवैः,—त्रिकटशब्दैः, अधिरौकृतं—अवशशक्तिहीनौकृतं, पूरित-
मिति यावत्, श्रवणविवरं—कर्णरन्ध्रं येषां यैः वा तैः ।

(९०) उद्घोष्यमाणेति ।—उद्घोष्यमाणं—कीर्त्यमानं, वन्दिभिरिति भावः,
नाम—आख्या येषां तैः, राज्ञां वह्निर्मनुसमये त्रिदिनां तादृशाचारस्य अवस्था

उदिते च भगवति दिनकृति राज्ञः (८१) समायोगग्रहण-
समयशंसी सखान संज्ञाशङ्को मुहुर्मुहुः । (८२) अथ न चिरा-
दिव प्रथमप्रयाण एव दिग्विजयाय दिग्गजसमागममिव
(८३) गमनविलोलकर्णतालदोलाविलासैः कुर्वीण्या
करेणुकया उल्लमानः, (८४) वैदूर्यदण्डविकटेन उपरि

कर्चयित्वादिति भावः । उन्मुखेति ।—उन्मुखैः,—ऊर्ध्वमुखैः, आदेशग्रहणार्थमिति
भावः, पादातैः,—पदातिसेनैः, [“तस्य समूहः” (४।२।३७ पा०) इत्यण्] प्रति-
पान्यमानः,—प्रतीत्यमाणः, आज्ञायातः,—आदेशवचनमिति यावत् येषां तैः,
राजभिः,—सामन्तचरपतिभिरित्यर्थः, राजद्वारे—हर्षशिविरप्रवेशद्वारं, आपुपूरे—
व्याप्तमित्यर्थः । इह “ततो रटव्यटहे” इत्यारभ्य एतदवधि हर्षशिविरद्वारे समाश्रित-
सामन्तवाहिनीनां यथावद्वर्णनकविवर्त्यविवर्धिततया स्वभावातिरलङ्कारः अङ्गी,
ब्रह्मनुप्रासातिशयोक्त्यादयः अङ्गानि इत्यवधेयम् ।

(८१) समायोगेति ।—समायोगः,—संविधानं, सन्नाह इति यावत्, कवचादि-
रिति भावः ; यद्वा,—समायोगः,—प्रयोजनं, प्रयोजनौघं वस्तु इत्यर्थः, याविकपरि-
च्छेदादिकमिति भावः, (“समायोगस्तु मयोगी समवाये प्रयोजने” इति मेदिनी) तस्य
ग्रहणं—स्वीकारः, परिधानादिरूप इत्यर्थः, तस्य समयः,—कालः, तं शंसति—मूचयतीति
तथोक्तः, संज्ञाशङ्कः,—मङ्केतकम्, सम्मान—दब्धान, यावासमयः समागतः, अत एव
सज्जितो भव इति ज्ञापनार्थं शङ्क वनि चक्रुः तत्कर्माधिकृताः इति निष्कर्षः ।

(८२) अर्धति ।—“अथ” इत्यस्य “दिग्विजयाय—निर्जंगाम नरपतिः” इति
परिणामबन्धः । [“न चिरादिव” इत्यत्र समस्तपाठे नञर्थक-न-शब्देन “सहस्रपा”
(२।१।४ पा०) इति समासः] । प्रथमप्रयाण एव—प्रथमयाचायामेव, दिग्गज-
समागममिव—ऐरावतसङ्गमिव ।

(८३) गमनेति ।—गमनेन—गतिवशादित्यर्थः, विलोलाः,—चञ्चलाः, ये
कर्णतालाः,—कांस्यतालवत् कर्णदेशाः, साम्यमनुसृत्य चालितकर्णा इत्यर्थं वा, तेषां
दोलाविलासैः,—कम्पनविधमैः । करेणुकया—हस्तिका, उल्लमानः,—नीयमानः,
अत्युच्चकरिणीपृष्ठसमाकृष्ट इत्यर्थः ।

(८४) वैदूर्येति ।—वैदूर्यं—विदूरपञ्चतन्त्री मणिः, तस्य दण्डः,—तन्निर्मितः
जालः इत्यर्थः, तेन विकटम्—उज्ज्वलं तेन ।

(८५) प्रब्रुमपद्मरागखण्डखचिततया सूर्योदयदर्शनकोपा-
दिव लोहितायतया ध्रियमाणेन मङ्गलातपत्रेण, (८६)
कदलीगर्भाभ्यधिकस्त्रदिम्ना नवनेत्रनिर्मितेन द्वितीय इव
भोगिनाम् अधिपतिः अङ्गलग्नेन कञ्चुकेन, (८७) अमृत-
मथनदिवस इव क्षीरोदफेनपटलधवलाम्बरवाही, बाल
एव पारिजातपादप इव आखण्डलभूमिम् आरूढः,

(८५) प्रब्रुमिति ।—प्रब्रुमैः, —निब्रुमैः, पद्मरागाणां—रक्तमणिविशिषाण्डं,
खण्डैः,—शकलैः, खचितं—घटितं, तस्य भावः तत्ता तथा, सूर्योदयदर्शनकोपादिव—
भास्करप्रकाशवर्लीकनक्राधादिव, लोहितायतया—लौहित्यरूपधृक्त्येत्यर्थः, [अलोहितो
लोहितो भवतीत्यर्थं “लोहितादिडाज्भ्यः क्वष्” (१।१।१३ पा०) इति क्यप्, लोहितायनामधातोः कर्त्तरि पचादित्वादचि लोहिताय इति सिद्धे, ततः भावे तलि
रूपम् ; “लोहितायमानेन” इति प्रकल्पपाठस्तु अर्थसौकर्यात् समोचीन एवेति
प्रतीयते] ध्रियमाणेन—गृह्यमाणेन, कृत्रधारिणेति शेषः, मङ्गलातपत्रेण—राजलक्षण-
चक्रचरेण, [“इत्यमृतलक्षणे” (२।३।२१ पा०) इति तृतीया, करणे वा] ।

(८६) कदलीति ।—कदली—रश्मातृकः, तस्या गर्भः,—उदरम्, अभ्यन्तर-
भाग इत्यर्थः, तस्मादभ्यधिकः,—अतिशयः, मदिमा—मार्दवं यस्य तेन, नवनेत्रनिर्मितेन
—नूतनपद्मवस्त्रावर्णकल्पितेन, (“नेत्रं मधिगुणे वस्त्रभेदे मूलं द्रुमस्य च” इति मेदिनी)
अङ्गलग्नेन—दंष्ट्रसंस्पर्शेन, कञ्चुकेन—वस्त्रेणा, गात्रावरणविशेषेण इत्यर्थः, निर्मोकिण च,
(“कञ्चुकी वारत्राणे स्यान्निर्मोकि कवचोऽपि च । वर्हापकटह्रीताङ्गस्थितवस्त्रे च
चोलेके ॥” इति मेदिनी) भोगिनां—सर्पाणाम्, अधिपतिः,—प्रभुः, अनलनाग इत्यर्थः ।

(८७) क्षीरोदिति ।—क्षीरोदस्य—दुग्धसागरस्य, फेनपटलं—हिण्डीरपुञ्जः,
तद्वत् धवलं—शुभ्रम्, अम्बरं—वस्त्रम्, अन्तरोक्ष्य, वहति—परिधत्ते इति तथोक्तः,
अत एव अमृतमथनदिवस इव—अमृताय—पीयूषाय, मथनं—विलोडनं, क्षीरोदस्येति
भावः, तद्विवस इव—तद्दिनमिव, परिदृश्यमान इति शेषः । बाल एव—क्षीरोदधेः
नवीकृत इत्यर्थः, उत्तरोत्तरमृद्विमानिति भावः ; एवञ्च अमृतमथनकालिकत्व-
ज्ञापनाय अवैधर्म्यस्याम्यप्रतिपत्तये पारिजातपादपे बालत्वधर्म्यव्यपदेश इत्यवगल्यम् ।
आखण्डलभूमिम्—इन्द्रस्थानं, नन्दनाद्यानमित्यर्थः, इन्द्रसदृशनेपथ्यञ्च, ऐरावतापम-

(८८) विधूयमानचामरमरुद्विधत्कर्णपूरकुसुममञ्जरीरजसा
सकलभुवनवशीकरणचूर्णेन इव दिशः कुरयन्, (८९) अभि-
मुखचूडामणिघटमानपाटलप्रतिबिम्बम् उदयमानं सवितारमपि
पिबन् इव तेजसा, (१००) बहलताम्बूलसिन्दूरच्छ्रितया
विलभमान इव द्वीपान्तराणि ओष्ठमुद्रया, (१०१) अनुरागस्य
स्फुरन्महाहारमरीचिक्रवालानि चामराणि इव दिशोऽपि

भजवराधिष्ठितत्वादिति भावः ; यद्वा, —आखण्डलभूमिम् — इन्द्रस्थानं, राजेन्द्रमर्यादा-
मित्यर्थः, भूलोककाधिकारित्वात् इति भावः, आरुढः, — अधिष्ठितः ।

(८८) विधूयमानेति । — विधूयमानयोः, — चान्द्रमानयोः, चामरयोः, — बाल-
व्यजनयोः, मरुता — वायुना, विधूतायाः, — कम्पितायाः, कर्णपूरकुसुममञ्जरीः, —
कर्णभूषणीकृतपुष्पवह्न्याः, रजः, — परागः तेन, मकर्लति । — मकलानां — कल्लानां,
भुवनानां — जगतां, वशीकरणात् — जयाय, चूर्णे — रजः, मन्तपूतौषधविशेष इति यावत्
तेनैव, कुरयन् — व्यापुवन् ।

(८९) अभिमुखेति । — अभिमुखे — सम्मुखवर्तिनि इत्यर्थः, चूडामणौ — शिरोरत्ने,
घटमानं — प्रतिफलत्, पाटलं — स्तररक्तम्, अरुणवर्णमित्यर्थः, प्रतिबिम्बं — प्रतिच्छाया
मय तम्, उदयमानम् — उदग्च्छस्ते, सवितारं — सूर्यं, मर्यादपि अधिकतजस्वीति भावः ।

(१००) बहलति । — बहलनेन — प्रभूतेन, ताम्बूलसिन्दूरेण — पर्णरागेण, कृतिता
— व्याप्ता, रञ्जिता इत्यर्थः तथा, ओष्ठमुद्रया — रदनच्छदविभागेन । विलभमान इव
— विलोभयन् इत्यर्थः, आत्मानं भजयितुं मुद्राप्रदर्शनेन द्वीपानन्यान् प्रलोभयन्निति
भावः ; एतेनास्य भाविमद्वीपाधिपतित्वं प्रकटीकृतम् । केचित्तु — “विलभमानः
अर्थिसात् कुर्वन् । मुद्रया हि समिन्दुरया विलभ्यते” एवं व्याख्यायन्ति ; व्याख्या-
नेनानेन अस्य अतीव दाढत्वम् अखण्डभुवनशासकत्वञ्च सूचितम् ।

(१०१) स्फुरदिवि । — स्फुरन् — विकसन्, यो महाहारः, — उत्कृष्टमुक्तावली-
कलापः, तस्य मरीचीनां — मयूखानां, चक्रवालानि — मण्डलानि, अनुरागस्य — प्रीतेः,
हृषं प्रतीति शेषः, चामराणि — बालव्यजनानीव, दिशोऽपि — दिग्बधूरपीति यावत्, अनु-
रागात् दिग्बध्वोऽपि तं बीजयन्त्य इवासन्निति भावः ; एतेनास्य सर्वदिशाधिपत्यं
सूचितम् ।

आह्वयन्, (१०२) राजकेतव्योत्तिष्ठतिभागया त्वीन् अपि लोकान्
करदानाय आज्ञापयन् इव सविभ्रमं भ्रूलतया, द्राघीयसा बाहु-
प्राकारेण परिचिपन् इव रिरक्षया सप्तापि सागरमहाखातान्,
अखिलमिव क्षीरोदमाधुर्यम् आदाय उन्नतया लक्ष्म्या
समुपगूढः गाढम्, अमृतमय इव (१०३) पीयमानः कुतू-
हलोत्तानकटकलोलोचनसहस्रैः, स्नेहाद्रेषु राज्ञां हृदयेषु
गुणगौरवेण मज्जन्निव, लिम्पन्निव सौभाग्यद्रवेण द्रष्टृणाम्,

(१०२) राजकृति ।—राजकानां—राज्यानाम्, ईक्षणे—दर्शने, उत्तिष्ठः,
—उत्तमितः, विभागः,—तृतीयो भागः यस्याः तथाभूतया, [क्वचित् सङ्गाशब्दानां
पूरुषार्थत्वमपि दृश्यते] सविभ्रमं—सविज्ञासं, हल्येष इति यावत्, एतेन तस्य
लोकवशाधिपत्यह्वलं प्रकटीकृतम् । द्राघीयसा—अतिदीर्घेण, [“द्विचम—” (५।३।५७
पा०) इत्यादिना ईयसुन्, ततः “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना
दीर्घस्य द्राघादेशः] बाहुप्राकारेण—भुजप्राचीरेण, रिरक्षया—रङ्गकुम्भिक्या,
सुशसनगुणेन स्वस्मिन् अनुरक्तीकरणेच्छया इत्यर्थः, [लिपिकरप्रमादात् ङ्कारमोषेण
रिरङ्गयित्वैव रिरक्षया जाता, तेन रज्यतेः सन्नत्तात् भावे अ-प्रत्यये टापि च रूपमेतदिति
ज्ञेयम्] सागरमहाखातान्—सागराः,—समुद्रा एव, महान्ति—दुरुत्ताराणि इत्यर्थः,
खातानि—पुष्करिण्यः, प्राकारवेष्टनानोत्तर्यः येषां तान्. (“पुष्करिण्यान्तु खातं स्यात्”
इत्यमरः) क्षीपानिति शेषः, परिचिपन्निव—परिवेष्टयन्निव ; एतेनास्य आजानुलम्बि-
बाहुत्वं सूचितम् । अखिलं—सम्पूर्णं, क्षीरोदमाधुर्यं—दुग्धसमुद्रस्य रमणीयताम्,
आदाय—ग्रहीत्वा, उन्नतया—उत्थितया । गाढम्—अशिथिलं यथा तथा, समुपगूढः,
—समालिङ्गितः, दुग्धधवलकान्तिः सुश्रीकथ इति भावः ।

(१०३) कुतूहलेति ।—कुतूहलेन—आश्चर्यरूपमिदमिति कौतुकेन, उत्ताना-
नाम्—उत्तिष्ठानां, कटकलोलोचनानां—सैनिकजननयनानां, सहस्राणि—समूहा
इत्यर्थे तैः, पीयमानः,—सादरं दृश्यमान इति भावः । स्नेहाद्रेषु—स्नेहेन—प्रीत्या,
आद्रेषु—सरसेषु, प्रीतिरससिक्तेषु इत्यर्थः, राज्ञां—सामन्तनृपाणां, हृदयेषु—अन्तः-
करणेषु, गुणगौरवेण—गुणानां—शोथे-दाक्षिण्यादीनां, गौरवेण—भारेण, मज्जन्निव
—बुडन्निव, अन्तःप्रविशन्निवेत्यर्थः, गुणानुरक्तानां राज्ञां हृदये कृतदृढासन इति
भावः ; भारवद्भु अपि आद्रस्थलेषु मज्जतीति दृश्यते । द्रष्टृणां—दर्शनकर्तृणां
जनानां, सौभाग्यद्रवेण—सौभाग्यं—शुभादृष्टं, तद्दर्शनहेतुभूतमिति भावः, तद्देव

(१०४) - अमरपतिरिव अग्रजवधकलङ्प्रचालनाकुलः, पृथुरिव पृथिवीपरिशोधनावधानसङ्कलितसकलमहोभूतसमुत्सारणः, पुरः-सरः आलोककारकः सहस्रसङ्घैः अर्क इव किरणैः, (१०५) अधिकारचातुर्थ्यचञ्चलचरणैः व्यवस्थास्थापननिष्ठैः (१०६) भयपलायमानलोकोत्पीडान्तरिता दशापि दिशो ग्राह्यद्विजः

टवः,—रसः, कुङ्कुमचन्दनादिपङ्कटव इति भावः तेन, लिप्यन्निव—उपदिहन्निव, तद्दर्शनं सौभाग्यनिमित्तकं मत्वा द्रष्टृभिरनिमेषनयनेन दृश्यमान इति भावः ।

(१०४) अग्रजेति ।—अग्रजस्य—ज्येष्ठस्य, अन्यव,—अग्रजान्ननः, ब्राह्मणस्येत्यर्थः, वध एव—नाश एव, कलङ्गः,—कालिमा, अन्वव,—अपवाद इत्यर्थः, तस्य प्रचालनाय—शीघ्रनाय, आकुलः,—उत्सुकः, अमरपतिरिव—इन्द्र इव, पुरा त्वष्टृतनयः असुरपक्षपाती ब्राह्मणः विशिराः तद्भाता इवश्च शक्रेणाघानिषातां, तेन पातकं तमश्निष्यन् इति वार्ता । पृथुरिव—वैद्यतनय इव, पृथिवीति ।—पृथिव्याः,—धरण्याः, परिशीघ्रं—संस्करणं, तस्मिन् अवधानेन—मनोनिवेशेन, सङ्कलिताः,—कृताः, व्यवस्थापिताश्च, सकलानां—सर्वेषां, महोभूतां—राजां, पञ्चतानाञ्च, समुत्सारणा—उचितस्थाने प्रतिष्ठापनं, सञ्चालनञ्च येन तथोक्तः । पुरःसरैः,—अग्रगामिभिः, सहस्रसङ्घैः,—अनेकैः, दशशतसङ्घाकेभ्य आलोककारकैः,—आलोकः,—वन्दिभाषणं, स्तुतिवाक्यमित्यर्थः, “आलोकस्तु पुमान् द्योते दर्शने वन्दिभाषणे” इति मेदिनी) तं कुर्वन्तीति तथोक्तैः, “आलोकशब्दं वयसां विरावैः” इति रघुः, तव “आलोकशब्दं जयशब्दम्” इति मङ्गिनाथाः ; तेन हि स्तुतिपाठकैरित्यर्थः, उद्योतकावैश्च ।

(१०५) अधिकारिति ।—अधिकारस्य—नियोगस्य, चातुर्थ्येण—नैपुण्येन, कर्त्तृपाटवेन इत्यर्थः, चञ्चलाः,—सत्वरा इत्यर्थः, चरणाः,—पदनिलेपा इति यावत् येषां तैः, “दण्डिभिः” इत्ययस्यवाक्येनान्वयः । व्यवस्थेति ।—व्यवस्था—लोकस्थितिः, तस्याः स्थापने—रचने, निष्ठुराः,—निर्दयाः तैः, राज्ञः पुरोयायिणां दण्डप्रदर्शनेन निर्भर्त्सनादिना च समुत्सारणादिति भावः ।

(१०६) भयेति ।—भयेन—वासेन, पलायमानाः,—इतस्ततो विद्रवताः, ये लोकाः,—जनाः, तेषाम् उत्पीडैः,—समूहैः, अन्तरिताः,—व्यवहृताः, आच्छन्ना इत्यर्थः, ग्राह्यद्विजिव—आनयद्विरित्यर्थः, राजान्तिके दिक्कमुद्गानामपि बलपूर्वकं समुपस्थापनायै सैनिकजनान् प्रेरयद्विरिति भावः, एतेन हर्षस्य महाप्रतापवत्त्वं सूचितम् ।

इव (१०७) चलितकदलिकासम्पातपीतप्रचारं पवनमपि
विनये स्थापयद्भिः इव (१०८) द्रुतचरणोद्भूतधूलिपटलावधूतान्
दिनकरकिरणान् अपि उत्सारयद्भिः इव कनकवेतलताऽऽलोक-
विलिप्यमाणं दिनमपि दूरीकुर्वद्भिः इव दण्डिभिः इतस्ततः समु-
त्सार्यमाणजनसमूहो निर्जगाम नरपतिः ।

(१०८) अवनमति च विनयनमितवपुषि, भयचकित-
मनसि, चलनशिथिलमणिकनकमुकुटकिरणनिकररुचिरशिरसि,
(११०) विलुलितकुसुमशेखररजसि राजचक्रे, प्रभामुचां
चूडामणीनाम् अवाञ्चः तिर्य्यञ्च उदञ्चञ्च चञ्चन्तो मरीचयः चाप-

(१०७) चलनेति ।—चलितानां—कम्पितानां, पताकाधारिभिः स्थानान्तरे
नयनादिति भावः, कदलिकानां—पताकानां, (“रश्मावत्तेऽथ कदली पताका-स्यगर्भदयोः”
इति मेदिनी) सम्पातेन—सञ्चारेण, वायुधौनेन इतस्ततो धावनादिति भावः, पीतः,—
यक्षः, रुद्ध इत्यर्थः, प्रचारः,—चलनं यस्य तथाभूतम् । विनये—नमतायां, स्थापयद्भिः,
—रक्षयद्भिरित्यर्थः, हर्षसायतः पवनमपि नमतां नयद्भिरिति भावः, एतेनास्य असङ्ख्य-
पताकावाहसैन्यसलानवत्त्वं प्रकीर्तितम् ।

(१०८) द्रुतेति ।—द्रुतैः,—श्रीगतिभिरित्यर्थः, चरणैः,—पादैः, उद्भूतानि—
उत्प्लितानि, यानि धूलिपटलानि—रजःसङ्घाताः, तैः अवधूताः,—तिरस्कृताः, आच्छन्ना
इत्यर्थः, तान् । उत्सारयद्भिः इव—निराकुर्वद्भिरिव । कनकेति ।—कनकवेतलता—
स्वर्णमयी वैद्ययष्टिः, दण्डिधार्या इति भावः, तस्याः आलोकने—उद्गीतेन, प्रभया इति
यावत्, विलिप्यमाणं—तिरस्कृत्स्वन्तम्, अवधीरयन्तमित्यर्थः, दिवालौकादपि प्रभावेद्वयष्टि-
धारिभिरिति समुदितायः । दण्डिभिः,—राजपुरीयायिभिः दण्डधारिपुरुषैः ।

(१०९) विनयेति ।—विनयेन—अनौद्धत्येन, विनयप्रदर्शनार्थमिति भावः,
नमितम्—आर्वाजितं, प्रणामकाले इति भावः, वपुः,—शरीरं येन तथाक्ते । चलनेति ।
—चलनेन—अवनतिकाले दीलनेन, शिथिलाः,—विश्रुताः, मणयः,—रत्नानि यस्य
तादृशस्य, कनकमुकुटस्य—काञ्चनकिरीटस्य, किरणनिकरणं—मयूखचयेन, रुचिरम्
—उज्ज्वलं, शिरः,—मस्तकं यस्य तथाक्ते ।

(११०) विलुलितेति ।—विलुलितं—प्रसृतं, शिरीरमनवगीकृतपवनेन इति
भावः, कुसुमशेखरस्य—शिरीभूषणपुष्पस्य, रजः,—परागः यस्य तथाभूते, राजचक्रे—

राशय इव सुशकुनसम्पादनाय चेलुः । (१११) मेघायमान-
रेणुमेदुरं मन्दिरशिखण्डिन इव खमुड्डीयमानाः कोमल-
कल्पपादपपल्लवचन्दनमालाकलापा इव आवध्यन्त । (११२)
दिग्दारेषु दिक्पालैः प्रणम्यमानश्च, नेत्रविभागैश्च कटाक्षैश्च
समग्रेक्षितैः भ्रूवक्षितैश्च अर्द्धस्मितैश्च परिहासैश्च छेकालापैश्च

वृपतिवन्दे, अवनमति—प्रणमति । प्रभामुचाम्—आलोकवर्षिणाम् । अवाञ्चः,—
अधःप्रसरन्तः । तिर्यञ्चः,—पार्श्वेषु चरन्तः । उदञ्चः,—उदङ्गच्छन्तः, ऊर्ध्वं प्रसरन्तः
इत्यर्थः । चञ्चलः,—स्फुरन्तः । चापराशय इव—नीलकण्ठाख्यपक्षिसमूहा इव, सुशकुन-
सम्पादनाय—सुनिमित्तप्रकटनाय, चेलुः,—भ्रमन्ति स्म । विजिगीषुराजैः चाषपक्षी
विजयादशमीदिवसे सर्वत्र विजयकामनया दृश्यते इति व्यवहारः ।

(१११) मेघेति ।—मेघायमानाः,—मेघा इव आचरन्तः, अन्तरीक्षाच्छादना-
दिति भावः, ये रेणवः,—रजांसि, तैः मेदुरं—निग्धं, समाच्छन्नमिति भावः, [“भञ्जभास-
मिदो घुरच्” (३।२।१६१ पा०) इति घुरच्] खम्—आकाशम्, उड्डीयमानाः,—
—उदङ्गच्छन्तः, मरीचय इति शेषः, मन्दिरशिखण्डिन इव—गृहमयूरा इव, परिलट्य-
माणा इति शेषः, सितपौतनीलादिविविधवर्णानां मणीनां प्रभापटलानि कर्बुरपिच्छवर्द्धिण
इव परिलट्यन्ते इति निष्कर्षः, तथा कोमलति ।—कोमलाः,—सदुला, कल्पपादप्रत्य-
—देवतरुविशेषस्य, ये पल्लवाः,—किसलयः, तेषु चन्दनमालाकलापाः इव—चन्दनधारा-
रचनानि इव, आवध्यन्त—समन्तन्त, समसन्त्यन्त इत्यर्थः, स्वयमेवेति शेषः ।

(११२) दिग्दारेषु—दिग्दारेषु इत्यर्थः, दिक्पालैः,—इन्द्रादिभिः, आशापालक-
सामन्तप्रवीरैश्च, हर्षाञ्जया माङ्गल्यसम्पादनाय नानादिग्भ्यः विदिग्भ्यश्च समुपस्थितै-
रिति भावः ; एतेन भूलोकनाथस्य दिक्पालैश्चपञ्चा अखण्डितैवेति गम्यते ;
प्रणम्यमानः,—नमस्क्रियमाणः, दशानामपि दिशामधिपस्य सम्राजो हर्षस्य समीपे
एकैकदिग्धिपानां सामन्तानामिवेन्द्रादीनां देशविशेषाधोश्वराणां वा प्रणामस्य
अवश्यकर्तव्यत्वादिति भावः । नेत्रविभागैः,—विभागोन्मीलितदृष्टिभिरित्यर्थः, सङ्कुचित-
दर्शनैरिति यावत्, कांश्चिद्वाञ्छ इति शेषः, एवमुत्तरत्र ; कटाक्षैः,—अपाङ्ग-
दर्शनैः, वक्रदृष्टिभिरित्यर्थः, समग्रेक्षितैः,—सम्पूर्णदर्शनैः, पूर्णोन्मीलितदृष्टिभिरित्यर्थः,
अतिप्रियराजान् इति भावः, भ्रूवक्षितैः,—भ्रूभ्रंशा रहितैः, प्रसन्नदृष्टिभिरिति भावः,
[“भ्रूवक्षितैः” इत्यत्र “भ्रूवक्षितैः” इति पाठः,—भ्रूवा—भ्रूवक्षेपेण, अक्षितैः,—

कुशलप्रश्नैश्च प्रतिप्रणामैश्च उन्मत्तभूवीक्षितैश्च आज्ञादानैश्च
आक्रीणन् इव मानमयान् प्राणान् प्रणयदानैः प्रवीराणां वीरो
यथाऽनुरूपं विवभाज राजकम् ।

अथ प्रस्थिते राजनि (११३) कलकलवस्तदिङ्गागसूत्कार-
रव इव इतस्ततः तस्तार तारतरः तूर्याणां प्रतिध्वनिः
आशातटेषु । दिग्गजेभ्यः प्रकुपितानां विप्रसृतानां करिणां
मदप्रस्रवणवीथीभिः अलिकुलकालीभिः कालिन्दीवेणिका-
सहस्राणि इव सस्यन्दिरे । (११४) सिन्दूररेणुराशिभिः अरुणाय-

मनोज्ञैः, उन्नतैकभूक्षितैः इत्यर्थः] अर्द्धस्मितैः,—ईषद्भास्यैरित्यर्थः, कृकालापैः,—
वक्रोक्तिभिः, अन्तराऽन्तराभाषणैरित्यर्थो वा । उन्मत्तैः ।—उन्मत्तैः,—उन्मादरोग-
ग्रस्तस्यैव पीतमयस्यैव वा चञ्चलैरित्यर्थः, भूवीक्षितैः,—भूसञ्चालनैः, परिहासार्थमिति भावः
प्रवीराणां—वीरश्रेष्ठानां, राज्ञामिति शेषः, मानमयान्—अभिमानधनानित्यर्थः, प्रणय-
दानैः,—प्रीतिज्ञापनैरित्यर्थः, आक्रीणन्निव—विशेषण क्रीणन्निव, [“आक्रीणन्निव”
इत्येव “आक्रीडन्निव” इति पाठे—क्रीडां कुर्वन् इव, तान् प्रति स्वानुग्रहभावज्ञापनार्थ-
मिति भावः । प्रथमतः नेवविभागैश्चत्यादिभिः प्राणान् आक्रीणन् इति नृनेनाधिक-
विनिमयात् परिवर्तितम् अलङ्कृतिं निगमयन् पश्चादत्यधिकश्रेष्ठत्वं स्वस्य प्रतिपादितवान्
इति सङ्केपः] वीरैः, हर्ष इति शेषः, यथाऽनुरूपं—यथोचितं, विवभाज—विभज्य
स्थापितवान् इत्यर्थः ।

(११३) कलकलेति ।—कलकलेन—कलरवेण, जनसमूहानामित भावः,
वस्तानां—भौतानां, दिङ्गागानां—दिग्गजानां, सूत्काररव इव—वासमूचकमूच्छब्द-
विशेष इव, “शून्” “शीत्” इत्याकारक इत्यर्थः । तस्तार—व्याप । तारतरः,—
उच्चैस्तारः । तूर्याणां—वायुविशेषाणाम् । आशातटेषु—दिग्विभागेषु । दिग्गजेभ्यः,
—दिग्गजान् प्रतीत्यर्थः, [“क्रुधद्रुह—” (१।४।३७ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] ।
विप्रसृतानां—विभिः अङ्गैः कपीलादिभिः, प्रसृताः,—मदवर्षिणः तेषाम् । अलिकुल-
कालीभिः,—भङ्गकुलश्यामलाभिरित्यर्थः, मदप्रस्रवणवीथीभिः,—दानजलस्रावरैरुत्थाभिः,
कालिन्दीवेणिकासहस्राणि इव—यमुनाप्रवाहसहस्राणि इव, सस्यन्दिरे—प्रसस्रुवुः,
दानजलानीति शेषः ।

(११४) सिन्दूरेति ।—सिन्दूररेणूनां—नागसम्भवचूर्णानां, करिकलीवरनिहितान्

मानविम्बे रवौ अस्तमयसमयं शशङ्किरे शकुनयः ।
 करिणां (११५) षट्पदकोलाहलमांसलैः कर्णतालनिस्वनैः
 तिरोदधिरे दुन्दुभिध्वनयः । (११६) दोधूयमानस्य सचराचरम्
 आचचाम चामरसङ्घातो विश्वम् । (११७) अश्वीयश्वास-
 निक्षिप्तैः शिश्विन्दे सिन्धुवारदामशुचिभिः निपन्तरम् अन्तरीक्षं
 फेनपिण्डैः । (११८) पिण्डीभूतनगरस्तवकपाण्डुराणि पपुः इव

गम् इति भावः, राशिभिः,—निचयैः, रवौ—सूर्ये, अस्तमयमानं—लोहितायमानं,
 तत्र प्रतिफलनादिति भावः, विम्बं—मण्डलं यस्य तथाभूते, सतीति शेषः, एतेन
 हर्षस्य गजानामतिबाहुल्यं महौन्नत्यश्च सूचितम्; शकुनयः,—चक्रवाकाः इति यावत्,
 अस्तमयसमयम्—अस्तमयकालं, सस्याकालमित्यर्थः, शशङ्किरे—शङ्कितवन्तः, तेषां
 तथा दर्शनेन विभोगशङ्का जातेति भावः । इह कविप्रौढोक्तिमिदो भ्रमः अलगामिसूर्य-
 विम्बस्यातिशयव्यञ्जकः, तेन हि शकुनानाम् अनलमनीमुखे रवौ अलमनीमुखत्व-
 वृद्धेदयात् भानिमदलङ्कारः ।

(११५) षट्पदेति ।—षट्पदानां—भरणाणां, मदवारिलुब्धानामिति भावः,
 कोलाहलन—कलकलन, मांसलाः,—प्रवृद्धा इत्यर्थः तैः, [“सिद्धादिभ्यश्च” (१।२।८०
 पा०) इति पाञ्चिकी लच्] कर्णति ।—कर्णौ—श्रवणं एव, तालौ—करतला-
 स्फालने, कांसनिर्मितवाद्यविशेषौ वा, तयोः निस्वनैः,—शब्दैः, तिरोदधिरे—
 तिरस्कृताः, कर्णतालशब्दबाहुल्येन दुन्दुभिध्वनयः न श्रुतिगोचरा अभवन्नित्यर्थः ।

(११६) दोधूयमानः,—पुनःपुनः सञ्चाल्यमानः, [धुनोतेः धूनातेः धवतेर्वा
 यङ्लुकि कर्मणि शानश्चि रूपम्] । सचराचरं—स्थावरजङ्गमसहितम् । आचचाम
 —जयास, आच्छादयामासेति यावत् ।

(११७) अश्वीयेति ।—अश्वीयम्—अश्वानां समूहः, तस्य श्वासेन—निश्वास-
 पवनेन, निक्षिप्तानि—पातितानीत्यर्थः तैः, सिन्धुवारदामशुचिभिः,—निर्गुण्डी-
 मालाविशदैः, फेनपिण्डैः,—हृण्डीरचयैः । शिश्विन्दे—शुक्रतां प्रापयाचकैः,
 [श्विन्दतेः भौवादिकस्य कर्मणि लिटि रूपम्] । एतेनास्य अश्वानामपि अतिबाहुल्यं
 सूचितम् ।

(११८) पिण्डीभूतेति ।—पिण्डीभूतः,—राशीभूतः, यः तगरस्तवकः,
 —तगरपुष्पगुच्छः, तद्वत् पाण्डुराणि—विशदानि, शुभाणि इत्यर्थः ।

परस्परसङ्घट्टनष्टाष्टदिशं दिवसम् उच्चचामीकरदण्डानि आत-
पत्रवनानि । (११८) रजोरजनीनिमीलितो मुकुटमणि-
शिलावलीवालातपेन विचकास वासरः । (१२०) राजतैः
हिरण्मयैश्च मण्डनकभाण्डमण्डलैः क्वादमानैः हरितीकृताः
परिक्रादा हरितो वधिरतां दधुः । (१२१) अरि-
प्रतापानलनिर्मूलनाय इव मदोष्णशीकरैः शिशोकिरे करिणः
ककुभां चक्रम् । (१२२) चक्षुषाम् उन्मेषं मुमुषुः तडिच्चञ्चलानि

उच्चचामीकरदण्डानि—उच्चाः,—उत्तुङ्गाः, चामीकरदण्डाः,—सौवर्ण्येष्टयः येषां तानि,
आतपत्रवनानि—कृत्वारण्यानि, अनेकसङ्ख्याकच्छत्राणीत्यर्थः, परस्परति ।—परस्परसाम्
—अन्योऽन्यासां, दिशमेवेति भावः, सङ्घट्टन—सङ्घर्षणं, नष्टाः,—अदर्शनं
गताः, अष्टौ—अष्टमङ्गकाः, दिशः,—ककुभः यत्र तम् । पपुरिव—जयसुरिव,
अनेकसङ्ख्याकच्छत्राण्यां दिवालीकस्य प्रतिहतत्वादिति भावः ।

(११८) रज इति ।—रज एव—धूलिरिव, सैन्यपदोलितमिति भावः, रजनी—
रात्रिः, गगनमण्डलाच्छादनादिति भावः, तव निमीलितः,—मुद्रितः, रजसा आच्छन्न
इति यावत्, वासरः,—दिवसः, मुकुटेति ।—मुकुटमणिशिलावलीनां—किरीटरयानां,
वालातपेन—नवालोकेन, मन्दकिरणेनेति यावत्, विचकास—विदिद्युते, व्यशीभूत
इत्यर्थः । रजसाऽन्वकारीभूतोऽपि दिवसः मुकुटमणिप्रभया प्रचकाशे इति निष्कर्षः ।

(१२०) क्वादमानैः,—रणभिः, राजतैः,—रौप्यैः, हिरण्मयैः,—सौवर्ण्यैः, मण्डनक-
भाण्डमण्डलैः,—मण्डनकानि—श्रीभाजनानि, यानि भाण्डानि—अश्वाभरणानि,
(“स्याङ्गाण्डमश्वाभरणे” इत्यमरः) भूषणपात्राणि वा, तेषां मण्डलैः,—समूहैः,
परिक्रादाः,—परितो निस्त्रनपूरिताः, राजतादिभाण्डनिचयैः निनादिता इत्यर्थः, [क्वादतेः
कर्मणि घञ्] तथा हरितोक्ताः,—श्यामोक्ताः, सर्वतः धान्यसम्बादिना इति भावः ;
यद्वा,—हरितोक्ताः,—शश्वलीकृता इत्यर्थः, आभरणप्रभाभिरिति भावः, हरितः,—
दिशः, (“दिशन्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः) ।

(१२१) अरौति ।—अरौणां—शत्रूणां, प्रतापानलस्य—तेजोवहेः, निर्मूलनाय
इव—निर्वापणाय इव, मदोष्णशीकरैः,—दानवारिणां सन्तप्रकणिकाभिः, ककुभां—
दिशां, चक्रं—मण्डलं, शिशोकिरे—सिधुचुः, अजस्रसम्पत्तन्मदासारैः सितवन्तः
इत्याशयः । [“शीकते” इत्यस्य भौवादिकस्य लिटि रूपम्] ।

चूडामणोनामर्क्षीषि । स्वयमपि (१२३) विसिस्त्रिये बलानां
भूपालः सर्वतो विक्षिप्तवक्षुश्च अद्राक्षीत् आवासस्थानसकाशात्
प्रतिष्ठमानं स्तम्भावारम्, (१२४) अधोक्षजकुक्षेः इव
युगादौ निष्पतन्तं जीवलोकम्, अशोनिधिमिव कुम्भभुवी
वदनात् प्रावितभुवनम् उद्भवन्तम्, (१२५) अज्जुनबाहुदण्ड-
सहस्रसम्पिण्डितोन्मत्तमिव सहस्रधा प्रवर्त्तमानं प्रवाहं
नर्मदायाः । (१२६) “प्रसर तात ! भाव ! किं विलम्बसे ? त्वङ्गति

(१२२) तडिसंचलानि—विद्युत्तरलानि, अर्क्षीषि—किरणाः, चक्षुषा—नेत्राणां,
तत्रत्यजनानामिति भावः, उन्मेषं—विकासं, मुमुक्षुः—अहरन्, हठात् तीव्रालोक-
सम्पातस्य दृष्टिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

(१२३) विसिस्त्रिये—अद्भुतम् अमन्यत इत्यर्थः । बलानां—सैन्यानाम् । [अत्र
“बली शेषे” (२११।५० पा०) इति षष्ठी] भूपालः,—हर्षः । विक्षिप्तवक्षुः—पातित-
नेत्रः । प्रतिष्ठमानं—प्रचलन्तम् । स्तम्भावारं—शिविरं, चतुरङ्गबाहिनोन्मत्तम्
इत्यर्थः । सर्वतो विक्षिप्तवक्षुः भूपालः स्वयमपि आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं
“अधोक्षजकुक्षेः—” इत्यारभ्य “नर्मदायाः” इत्यन्तविशेषणकं बलानां स्तम्भावारम् अद्राक्षीत्
विसिस्त्रिये च इत्यन्वयः ।

(१२४) युगादौ—सत्ययुगप्रारम्भे, अधोक्षजकुक्षेः,—नारायणीदरात्, निष्पतन्तं
—निसरन्तम् । कुम्भभुवः,—अगम्यस्य, (“अगम्यः कुम्भसम्भवः” इत्यमरः) । प्रावितभुवनं
—प्रावितं भुवनं येन तथाभूतं, व्याप्तजगतमित्यर्थः ; यद्वा,—क्रियाविशेषणञ्चेतत्,
प्रावितं भुवनं यस्मिन् कर्मणि तद्वयथा स्यात् तथेत्यर्थः । उद्भवन्तं—निसरन्तमित्यर्थः ।

(१२५) अज्जुनेति ।—अज्जुनस्य—कात्तवीर्याज्जुनस्य इत्यर्थः, बाहुदण्डानां—
भुजयष्टीनां, सहस्रेण—दशशतसङ्ख्याया, आदौ सम्पिण्डितं—समाहृतं, पश्चादुन्मत्तं—
परित्यक्तं, सहस्रधा—सहस्रभागीत्यर्थः, प्रवर्त्तमानं—प्रसरन्तम् । पूर्वं कात्तवीर्याज्जुनेन
हैहयाधिपतिना पुरश्चोभिः सह नर्मदायां जलकेलिनिरतम् तत्प्रवाहो भुजसहस्रेण
उभयतो बद्धा पश्चात् त्यक्तः इति वार्ता । इह आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं
स्तम्भावारमारभ्येतदवधि स्तम्भावारस्योपमानानि अधोक्षजाङ्गात् निष्पतञ्जीवलीकादिकानि
अनेकानि एकवाक्यान्वितानि इति मालीपमा ।

(१२६) तात—वक्ष ! प्रसर—गच्छ । भाव !—विद्वन् ! मान्य इत्यर्थः,
किं विलम्बसे ?—कथं चिरयसि ? त्वङ्गति—चलति, प्रचख्वेगेन धावतीति भावः ।

तुरङ्गमः । भद्र ! भग्नचरण इव सञ्चरसि यावदमी पुरःसराः
सरभसम् उपरिपतन्ति । वाह्यासि किमुङ्गम् ? न पश्यसि निर्दय !
शुकशिषुं शयानम् ? । वक्ष रामिल ! (१२७) रजसि यथा न नश्यसि ।
नो पश्यसि गलति शक्तुप्रसेवकः ? । किमेवम् (१२८) इत्वर !
त्वरसे ? सौरभेय ! । सरणिम् अपहाय हयमध्यं धावसि धीवरि ! ।
विशसि गन्तुकामा मातङ्गि ! मातङ्गमार्गम् ? । अङ्ग ! गलति
तिरश्चीना चणकगोणी । गणयसि न मामारटन्तम् ? । अवटम्

[“त्वमि गतौ” इति भौवादिकस्य त्वङ्गतेः लटि रूपम्] । भग्नचरण इव—
खण्डितपद इव । पुरःसराः,—अग्रगामिनः । सरभसं—सवेगम् । शयानं शुकशिषुं
पद्मां दलन् यासीति भावः । [“शुकशिषुम्” इत्येव “निःशुकशिषुम्” इति पाठे,—
निःशुकं—निःशस्त्रम्, अज्ञातचौडसंस्कारत्वादत्यल्पवयस्कमित्यर्थः, अत एव सर्वथा
कृपाऽऽस्पदम् इति भावः] ।

(१२७) रजसि—धूलिराशौ इति भावः, यथा न नश्यसि—न अदर्शनं यासि,
तथा कुञ्चिति शेषः ; यद्वा,—यथा रजसि—यादृक् अनुरक्तीभवसि, तथेति भावः,
[रजतेः भौवादिकस्य लटि रूपम्] न नश्यसि—न प्रणाशं गच्छसि, एतादृगनरागस्य
अभ्युदयहेतुत्वादिति भावः । शक्तुप्रसेवकः,—शक्तुना—तन्मादभृतकेन इति भावः,
प्रकर्षेण सेवते इति तथोक्तः, भक्तदास इत्यर्थः, शक्तुमाववेतनो भृत्य इति भावः,
तदाख्यो वा, गलति—दूरे गच्छतौत्यर्थः ; यद्वा,—शक्तुनां प्रसेवकः,—शक्तुपूर्णः स्यूतः,
शणपद्मादितन्तुनिर्मितः धान्याद्याधारविशेषः इत्यर्थः, (“स्यूतप्रसेवो” इत्यमरः)
“प्रसेवकः भस्त्राभरणम्” इत्येके, गलति—पतति, नो पश्यसि ?—नावलोकसे ? [“नो”
इत्येव “न” इति पाठान्तरम्] शक्तुर्दन्त्रादिरपि दृश्यते ।

(१२८) इत्वर !—गमनशील ! [इण् गतावित्यध्यात् “इण् नञ्—”
(३।२।१६३ पा०) इत्यादिना करप्-प्रत्ययः] त्वरसे ?—सम्भ्रान्तोऽसि ? द्रुतं
धावसीत्यर्थः । सौरभेय !—वृषभ !, वृषभवत् दान्त इति भावः, (“……ऋषभो
वृषभो वृषः । अनङ्गान् सौरभेयो गौः” इत्यमरः) धीवरि !—धीवरकन्ये !
सरणिं पश्यानम्, अपहाय—उरस्य, हयमध्यम्—अश्वाम्बुतरं, धावसि ?—द्रुतं यासि ?
मातङ्गि !—चण्डालतनये ! इत्यर्थः, (“चण्डालप्रवमातङ्ग ..” इत्यमरः) मातङ्गमार्गं—
हन्तिसरणिं, विशसि ?—आश्रयसि ? प्रविशसीत्यर्थः । अङ्गेति सम्बुद्धौ । तिरश्चीना—
अनृजुविहितेति भावः, चणकगोणी—चणकाख्यक्रलायस्थलिका, गलति—च्यवते । गणयसि

अतटेन अवतरसि ? (१२८) सुखमासु स्वैरिणि ॥ सौवीरक ! कुम्भो
भग्नः । मन्थरक ! खादिष्यसि गतः सन्निभुम्, उक्षाणं प्रसादय ।
कियच्चिरं चिनोषि चेष्ट ! वदराणि ? दूरं गन्तव्यम् । किमद्यैव
विद्रासि ? द्रोणक ! द्राघीयसी दण्डयात्रा । (१३०) विनैकेन निष्ठुर-
केण निष्क्रेयम् अस्माकम् । अग्रतः पत्न्याः स्थपुटकः । स्थावरक !
यथा न भनन्ति फाणितस्थालीम् । (१३१) गरीयान् गण्डक-
तण्डुलभारको न निर्वहति दस्यः । दासक ! माषीणात्
—बह मन्थसि । आरटलं—द्रुवत्तम् । अवटं—गर्तं, (“गर्तावटौ भुवि श्वभे” इत्यमरः)
अतटेन—अमार्गेण, अप्रशस्नाधीभागोपपद्येनेत्यर्थः ।

(१२८) आसु—स्थितिं कुरु । स्वैरिणि !—स्वेच्छाचारिणि ! [“सादोरेरिणि.”
(वा०) इति वृद्धिः] । सौवीरक !—कान्त्रिकतत्त्वावधारकेत्यर्थः, तन्नामा कश्चिद्वा ।
उक्षाणं—वृषभम्, (“उक्षा भट्टो बलीवर्तं वृषभो वृषभो वृषः” इत्यमरः) प्रसादय—
साल्वय इत्यर्थः । वदराणि—कीलफलानि, चिनोषि ?—गृह्णामि ? दूरं—दूरमध्वान-
मित्यर्थः, गन्तव्यं केचन दासाः क्षुत्परीताः पयि कर्कशफलं भोक्तुं प्रवृत्ताः, तद्विषय-
मयमुक्तिरिति ज्ञेयम् । अद्यैव—इदानीमेव, विद्रासि ?—प्रयासि ? लङ्घमे इति
यावत्, दण्डयात्रा—सङ्ग्रामप्रयाणम्, अस्माकमिति शेषः । द्राघीयसी—अतिदीर्घा, अति-
महतोद्योगः, अत्र अद्यैव गन्तव्यदेशं गमनम् असम्भवितामेवेति सन्तापमहे इति भावः ।

(१३०) विनैकेन—एकेन—केवलिन, निष्ठुरकेण—निन्द्याचरणेन, सङ्ग्रामेण
इति भावः ; यद्वा,—एकेन—एकमात्रेण, निष्ठुरकेण—निन्दयेन, शशाङ्केन इत्यर्थः,
विना—शशाङ्कप्राप्तिसन्तरेणेत्यर्थः, [“पृथग्विना—” (२।१।३२ पा०) इत्यादिना पक्षे
तृतीया] निष्क्रेयम्—वृणं, शोधनीयं न भवेदिति शेषः । स्थपुटकः—विषमस्थान-
सञ्चारी, नतोन्नतेन पथा गच्छति, अग्रतः पत्न्याः किं न पश्यति भवान् इत्यर्थः । फाणित-
स्थालीं—फाणितम्—इक्षुविकारः, गुड इति यावत्, तस्य स्थालीं—भाग्डमित्यर्थः ;
यद्वा,—फाणिः,—दधिमिश्रितशक्नुः, सोऽप्याम्लोद्यथे इतिच, तत्पुण्यस्थालीमिति
यावत्, भनन्ति—गण्डयसि, भग्रां करोषि इत्यर्थः ।

(१३१) गण्डकेति ।—गण्डकतण्डुलभारकः,—गण्डकेषु—खड्गेषु, पशुविशेषेषु
इत्यर्थः, तण्डुलभारकः,—तण्डुलभार, गरीयान्—अतीव गुरुः, महानित्यर्थः, दस्यः,
—दसनीयः, शिशुरयं गण्डक इति भावः ; यद्वा,—गण्डकः,—सङ्ग्रामभेदः, तत्परि-
मित इत्यर्थः, तण्डुल,—वितुषं धाम्, तं विभर्त्ति—वहति यस्तथोक्तः, अत्यल्पतण्डुल-

अमृतः द्राक् दात्रेण मुखघासपूलकं लुनीहि, को जानाति
(१३२) यवसगतं गतानाम् ? धव ! वारय बलीवर्दान्, वाहीक-
रक्षितं चेतमिदम् । (१३३) लम्बिता शकटी, शाकुरं धुरन्धरं धुरि
धवलं नियुङ्क्ष्व । यत्तपालित ! प्रमदाः पिनत्ति, अक्षिणी किं
ते स्फुटिते ? हत हस्तिपक रे ! (१३४) दीव्यसि करिकरदण्डे ?
समद सम्पद ! कर्दमे खलसि ? आतर्भाव ! विधुरबन्धो ! उडर
पङ्कात् अनङ्गाहम् । इत एहि (१३५) माणवक ! वनेभवटामङ्गट-

वाही इति यावत्, निर्वहति—बोदं शक्नोति । अमृतः,—अमुष्मात्, साषीणात्—साश्र-
कलायन्नेवात्, (“तिल्यतैलीनवन्माषोसाणभङ्गात् दिरुपता” इत्यमरः) द्राक्—भटिति,
मुखघासपूलकं—किञ्चिन्मावदुभुञ्जानिव्रतये घासः मुखघासः, तस्य पूलकं—गुच्छं,
लुनीहि—क्रिप्ति ।

(१३२) गतानां—प्रस्थितानां, पशनामिति शेषः, यवसगतं—यवसं—घास एव,
गतं—गतिरित्यर्थः तत्, “कटभिर्हृती भावो द्रव्यवत् प्रकाशत” इति न्यायात् इति भावः,
पशवो यवसं विना क्षणमपि जीवितुं नोत्सहन्ते इति को जानाति !! इति भावः । धव !—
नर ! बलीवर्दचालक-पुरुष । इत्यर्थः, (“धवः पमान् नरे धूर्ते पथो वृत्तान्तरैऽपि च” इति
मेदिनी) बलीवर्दान्—वृषभान्, वारय—शय्यन्नेवात् ताडय इत्यर्थः, वाहीकरक्षितं—
परिपालकरक्षितम्, ईषदपि शस्यक्षती महाप्रसादः प्रसजत् इत्याशयः ।

(१३३) शकटी—क्षुद्रशकटं, लम्बिता—सार्गादधश्चलितेत्यर्थः । धुरन्धरं—
भारवहनक्षमसित्यर्थः, धवलं—श्वेतकायं, शाकुरं—शकुर एव शाकुरः तं, शूरं युवानं वा
वृषभमित्यर्थः, शकुरशब्दस्यापि वृषभवाचकत्वं दृश्यते ; तथाच षष्ठे ५८८ पृष्ठे शकुरशब्दस्य
वृषभवाचकत्वं, यथा—“शकुरशकुरशकुर—” इति । धुरि—यानमुखं, (“धुः स्त्री
कौर्व यानमुखम्” इत्यमरः) नियुङ्क्ष्व—योजय इत्यर्थः । यत्तपालित ! सम्बोधन-
पदमिदम् ; प्रमदाः,—स्त्रियः, पिनत्ति ?—दलसि ? पदनिक्षेपेण इति भावः, [पिषेः
रौधादिकस्य रूपम्] स्फुटिते ?—विदीर्णे ? अन्यः किम् भवान् ? इति भावः ।

(१३४) करिकरदण्डे—हस्तिशङ्खादण्डे, हस्तिशङ्खोपरि इत्यर्थः, दीव्यसि ?—
कोडमि ? समद !—सत इत्यर्थः, सम्पद ! इति कस्यचित् सम्बोधनं, खलसि ?—
पतसि ? । भाव !—मान्य ! विधुरबन्धो !—दीनदयानी ! अनङ्गाहं—वृषम् ।

(१३५) माणवक !—बालक ! (“बालन्तु स्यान्माणवकः” इत्यमरः)

सङ्कटे नास्ति निस्तरणम्” (१३६) इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानेकसंलापं, (१३७) क्वचित् स्वेच्छामृदितोद्दामस्य घामविप्रस-
सुखमस्यन्नात्रपुष्टैः केलिकोकिलैः किलकिलायमानैः मेण्डवण्ड-
वठरलम्बनलेशिकलुण्ठकचेटवाटचण्डालमण्डलैः आण्डीरैः स्तूय-

धनेति । — धना — निविडा, इभघटा — हस्तिमण्डः, तस्याः सङ्कटेन — सम्पद्देन, सङ्कटेः — सम्बाधं तस्मिन्, निस्तरणं — निम्नारः उद्धार इत्यर्थः ।

(१३६) “इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानेकसंलापं” “वीक्षमाणः कटकं जगाम” इत्युत्तरणात्त्वयः । इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानेकसंलापस्य — इत्यादिप्रस्तूयमानबह्विधसङ्कथम् ।

(१३७) कटकं विशिनष्टि, क्वचिदित्यादि । स्वेच्छति । — स्वेच्छया — स्वच्छन्देन, मृदितानि — दलितानि, चेत्वात् समाह्वयमुसृजणादिनिरसनेन परिष्कारानीयर्थः, उद्दामानि — उद्ग्राहानि, प्रभूतानि इति यावत्, शय्यानि — धान्यादयः, तथा घामाः — यवमानि, तथा विप्रसाः, — मृत्याद्युपयोगशय्यानि अन्नानि, (“अमृतं विप्रसो यज्ञश्रेयोभोजनशेषयोः” इत्यमरः) परस्परलुण्ठनानि वा, तैः विदिसप्रभर्तते भवति, सुवेन — अनायासेन, मयवानि — सङ्कृहीतानि यानि अन्नानि — भोज्यानि, संलम्ब्य धान्यादिकं दत्त्वा लुण्ठानि भोज्यानि इत्यर्थः, तैः पुष्टाः, — पुरितोदराः तैः, केलिकोकिलैः, — कोडापरैः कौकिलैः, कीकिलमृदुश्रेणिति यावत्, परावपुष्टवाटिति भावः, [“केलिकोकिलैः” इत्यत्र “केलिकुलैः” इति पाठः, — कोडाप्रियैः प्रहसनपरंतिव्यर्थः, बहुभाषिभिर्वा] किलकिलायमानैः — अतिनीचत्वात् किलकिलाशब्दं कुर्वन्निश्चित्य, आण्डीरैः, — प्रणल्भैः, मुक्कपट्टिर्वा, अण्डानि — पंसासङ्गावयवविशेषाः, तानि सन्ति एषामिति व्युत्पत्त्या [“काण्डाण्डादीरन्नीरचौ” (५।२।१११ पा०) इत्यण्डशब्दादन्वयं ईरन् । “आण्डीरैः” इत्यत्र “राण्डीरैः” इति पाठः, — राण्डीरैः, — रण्डापुत्रैः, रण्डा — विधवा स्त्री, (“रण्डा मूषिकपट्ट्यां विधवायाश्च योषिति” इति मेदिनी) एतत्पुत्रै रण्डाशब्दादप्रचार्यं ईरन् सृज्यः इति सङ्केपः ; यथा, — रण्डाशब्दात् “गङ्गादिभ्यश्च” (४।१।२६ पा०) इति इण्ये राणिङ्गिरिति सिद्धे, तमीरयति पुण्याति इत्यर्थं ईरयते पचादिवादाव रूपमिति तत्र रण्डापुत्रपौषकैरिति तदर्थः] मेण्डति । — मेण्डाः — हस्तिजागरिका, एतच्छब्द-
व्युत्पत्तिश्च “मेडाः” “मेडा” वा इति सम्भामहे, तथात्वे लुप्तत्वाः तदर्थ इति ज्ञेयं,

मानं कवित् (१३८) असहायैः क्लेशजितकुग्रामकुटुम्बिसम्पादित-
सीदसौरभेयसम्बलमंवाहनायासावेगागतसंयोगैः (१३९)
स्वयङ्गहीतगृहोपस्करणैः “इयम् एका कथञ्चित् दण्डयावा
यात्, यात् पातालतलं तृणा, (१४०) भूतेः अभवनिभेवत्,

वण्डाः—अकृतविवाहाः तरुणाः, हलायङ्गविकला वा “वैडे” इति वङ्गभाषा. [“वण्डः—”
इत्यत्र “वण्ड—” इति पाठः,—वण्डाः,—स्वर्वाः, “वैटे” इति वङ्गभाषा] वटराः,—सूखाः,
लम्बनाः,—गर्दभदासाः, लेशिकाः,—जनपरिचारकाः, लूण्डकाः,—चौराः, चेटाः,—
दासाः, चाटाः,—धूर्ताः, [“चाट—” इत्यत्र “शाट—” इति पाठान्तरम्] चण्डालाः,—
अश्वपाला इत्यर्थः, तेषां मण्डलानि—समूहाः, तैः, लूयनानं—लूया प्रशस्यमानमित्यर्थः ।

(१३८) असहायैः,—अप्राप्तसाहाय्यैरित्यर्थः, क्लेशजित—आयासन, अजितं
—लभ्यं, कुग्रामकुटुम्बिभिः,—मौचयामौर्णैः, सम्पादितं—दत्तं, यत् सौदतः,—कृच्छ्रगतस्य,
सौरभेयस्य—कुङ्कुमस्य इत्यर्थः, सम्बलं—पाथयं, प्राणधारणीपयोगि यत्किञ्चिदटनीयं
द्रव्यमित्यर्थः, तस्य संवाहने—सङ्ग्रहणं, य आयासः,—क्लेशः, तेन हतुना य आयासः—
त्तरा, तेन आगतः,—प्राप्तः, संयोगः,—सङ्गः, येः, अन्नकटातिशयमसहिष्णुभिः अतः
सहागतकुङ्कुमभेत्यलाभाशया समागतैरिति भावः, यदा,—क्लेशजितकुग्रामकुटुम्बि-
सम्पादिताः,—क्लेशजितैः,—भूयसा अभेण लज्जैरन्नादिभिः करणैः, कुग्रामकुटुम्बिभिः,
—पक्षीवात्म्यैः, कर्त्तृभिः, सम्पादिताः,—पोषिताः, अत एव सीदन्तः,—अवसादं
गच्छन्तः, यथेष्टखाद्यप्राप्तेरभावादिति भावः, सौरभेयाः,—वृषभा एव, सम्बलाः,—
अवशिष्टधनभूताः, पाथेयप्रायाः इत्यर्थः, संवाहनानि—भारादिवाहकाश्च तेषां
मथाभूतानां, [संपूर्वकात् बहवैः शिञ्चि करणं ल्युट्] द्रव्यस्य कृपीबलानामित्यर्थः, ये
आयासावेगागतसंयोगाः राष्ट्रीयदुरवस्थाज्ञापनायेति भावः तैः ।

(१३९) स्वयमिति ।—स्वयङ्गहीतानि—आत्मनैव धृतानि, आनीतानीत्यर्थः, न
तु दासादिनेति भावः, गृहस्य—भवनस्य, उपस्करणानि—सामग्राः, शय्याऽऽसनादीनि
भूषणजातानि इति भावः, यैः तथोक्तैः, [“उपात् प्रतियव—” (६।१।१२८ पा०)
इत्यादिना उपात् कृजः सुट्] । इयं—पुरीवर्त्तिनी, दण्डयावा—युद्धार्थं प्रचलिता सेनेति
यावत्, एकेव—अस्माकं सहायभावमप्राप्तैव इत्यर्थः, यात्—गच्छतु । तृणा—लीभः,
आश्रिति यावत्, अस्माकमिति शेषः, पातालतलं—पातालस्यापि अध इत्यर्थः, यात्—
गच्छतु, एतसङ्गेन अस्माकं सुखाशा विरमतु इति भावः ।

(१४०) भूतेः,—सम्पदः, अभवनि,—अनुत्पत्तिरित्यर्थः, [“आक्षीशे नञानिः”

शिवं सेवा करोतु, स्वस्ति (१४१) सर्वदुःखकूटाय कटकाय”
इति दुर्विधकुलपुत्रकैः निन्द्यमानं, क्वचित् (१४२) अति-
तीक्ष्णसलिलस्रोतःपातिनोगतैः इव ग्रथितैः इव पङ्क्तिभूतै-
र्जनैः अतिद्रुतं द्रवद्भिः (१४३) कृष्णकठिनस्कन्धगुरुलगुडैः
गृहीतमोक्षार्णपादपोठीकरङ्गकलशपतङ्गाहावगाहैः (१४४)
प्रत्यासन्नपार्थिवोपकरणग्रहणगर्वदुर्वारः सर्वमेव वहिः-

(३।३।११२ पा०) इत्यनिप्रत्ययः] भवतु—सम्ययतां, संसारं भूतिः नश्यतु इति
भावः । सेवा—भृत्यभावः, शिवं—मङ्गलं, करोतु—विदधातु ।

(१४१) सर्वदुःखकूटाय—समग्रलेशसङ्घातकपायित्यर्थः, कटकाय—सैनिकाय,
सैनिकवृत्तये इति भावः, स्वस्ति—शुभम्, अस्त्विति शेषः, (“नमःस्वस्ति --” (२।३।१६
पा०) इत्यादिना चतुर्थी । “शिवं सेवा.....कटकाय” इत्यत्र “शिवसेवा करोतु
स्वस्ति सर्वदुःखकूटाय कटकाय” इति पाठः,—शिवसेवा—शिवाराधना, सर्वदुःखकूटाय
कटकाय स्वस्ति करोतु इत्यन्वयः, शिवसेवा सैनिकवृत्तये रक्षतु लोकानिति भावः] ।
दुर्विधति ।—दुर्विधाः—दरिद्राः, (“निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः”
इत्यमरः) कुलपुत्रकाः,—कुलक्रमागतसेवका इत्यर्थः तैः । [“दुर्विधकुलपुत्रकैः” इत्यत्र
“दुर्विधद्वन्द्वकुलपुत्रकैः” इति पाठान्तरम्] ।

(१४२) अतितीक्ष्णैः ।—अतितीक्ष्णम्—अत्ययम्, अतिवेगवदित्यर्थः, यत्
सलिलस्रोतः,—जलप्रवाहः, तव पातिनी—चलन्ती, नावं—तरणिं, गताः,—अधिष्ठिताः
तैरिव । ग्रथितैरिव—गुम्फितैरिव, लोकाधिक्यादविरलभाविनावस्थितैः द्रुतगामिभिरिति
भावः । पङ्क्तिभूतैः,—श्रेणिवद्भिः, द्रवद्भिः,—गच्छद्भिः ।

(१४३) कृष्णैः ।—कृष्णेषु—नियतभारोद्भूतानां श्यामीभूतैश्चित्यर्थः, कठिनेषु
—दृढेषु, स्कन्धेषु—अंसदेशेषु, गुरुवः,—महान्तः, लगुडाः,—दण्डानि येषां
तैः । गृहीतैः ।—गृहीताः,—अवलम्बिताः, सौवर्णपादधौग्यः,—काञ्चनपादपीठानि,
करङ्गाः,—ताम्बूलपात्राणि च, कलशाः,—कुम्भाश्च, तथा पतङ्गाः,—पततां—
मुखादिभ्यः स्रवतां, जलादीनामिति शेषः, ग्राहः,—ग्रहणं यव ते, निष्ठीवनपात्राणि
इत्यर्थः, (“प्रतिग्रहः पतङ्गः” इत्यमरः) तथा अवगाहः,—स्नानद्रोणश्च यैः तथाभूतैः ।

(१४४) प्रत्यासन्नैः ।—प्रत्यासन्नस्य—निकटस्थस्य, पार्थिवस्य—राज्ञः,
उपकरणानाम्—आसनादीनां, ग्रहणेन—धारणेन, वहनेनेत्यर्थः, ये गर्वाः,—

कारयद्भिः भूपतिभृतकभारिकैः महानसोपकरणवाहिभिश्च
(१४५) बह्वराहवध्रवाध्रीणसैः (१४६) लम्बमानहरिणचटुक-
चटकजूटजटिलैः शिशुशशकशाकपत्रवेत्ताग्रसङ्ग्रहसङ्ग्राहिभिः
(१४७) शुक्लकर्पटप्राप्ततमुत्तेकदेशदत्तार्द्रमुद्रागुप्तगोरसभाण्डैः

अहङ्काराः, वयं राजभृत्या इत्येवंरूपा इति भावः तैः, दुर्बाराः—वारयितुमशक्याः,
उद्धता इति यावत् तैः । सर्वमेव, जनमिति शेषः, वहिः कारयद्भिः—निरस्यङ्गिरित्यर्थः,
पदगर्वेण अवशया इवेति भावः । भूपतिभृतकभारिकैः,—भूपतेः,—राज्ञः, भृतक—
भरणीपयोगि अन्नादिकमित्यर्थः, तस्य भारिकाः,—भारवाहिनः तैः । महानसोपकरण-
वाहिभिः,—महानसो—पाकशालायां, (“रसवत्यान् पाकस्थान-महानस” इत्यमरः) यानि
उपकरणानि—द्रव्यसम्भाराः, तानि वहन्ति—नयन्ति ये तैः, इत्यनसामयीवाहकैरित्यर्थः ।

(१४५) बह्विति ।—बह्वानि—सङ्ग्रहीतानि, वराहवध्राणि—शकरचर्मणि,
शकरचर्मनिम्नितरज्जुविशेषा इत्यर्थः, तथा वार्ध्रीणसाः,—यज्ञीयच्छागविशेषाः, तच्चर्मणि
वा ब्रूः तथाभूतैः । [“बह्वराहवध्रवार्ध्रीणसैः” इत्यत्र “बह्वराहवध्रवार्ध्रीणसैः”
इति पाठान्तरम्] ।

(१४६) लम्बमानेति ।—लम्बमानाः,—स्कन्धे धारणादिति भावः, हरिणस्य—
सृगविशेषस्य, चटुकाः,—पूर्वभागाः, चटकाः,—पक्षिविशेषाय, तेषां जूटैः,—समूहैः,
जटिलाः,—पुक्ताः तैः । शिश्रिति ।—शिशवः,—अत्यल्पवयसः, शशकाः,—सृगभेदाः,
शाकपत्राणि—शाकानां—हरितकानां, व्यञ्जनोपयोगिद्रव्याणामित्यर्थः, (“अस्त्री शाकं
हरितकम्” इत्यमरः) पत्राणि—पर्णानि, वेत्ताग्राणि—वंशादुराः, वानीराख्यलताय-
भागा वा, तेषां सङ्ग्रहे—समाहृतौ, (“समाहृतिस्त्वं सङ्ग्रहः” इत्यमरः) नियुक्ता ये
सङ्ग्राहिणः,—सञ्चयकारकाः तथोक्तेः । वंशाङ्गुप्रतिपादितव्यञ्जनानि स्वादवत्पुष्ट-
वर्जितानि देशविशेषे बह्नाटतानि दृश्यन्ते, इति शिशुशशकशाकैः तस्य सङ्ग्रहीणो न
विषमयोगिनागमकः इत्यवधेयम् ।

(१४७) शुक्लेति ।—शुक्लेन—श्वेतेन, कर्पटेन—वसनेन, प्राप्तम्—आच्छादितं,
मुखं—वदनं येषां तानि, तथा एकदेशे—एकस्मिन् विभागे, दत्ता—निहिता, आर्द्रा
—अभिनवेति भावः, मुद्रा—चिह्नविशेषः येषां तानि, अत एव गुप्तानि—अप्रकाशानि,
क्षुरदितानीत्यर्थः ; यदा,—शुक्लकर्पटप्राप्ततमुखस्य एकदेशे—एकस्मिन् अंशे, गन्धिवन्धन-
स्थाने इत्यर्थः, दत्तया आर्द्रया मुद्रया गुप्तानि, राजपेयतया विषप्रयोगादिभयादिति भावः,
गोरसभाण्डानि—गव्यपात्राणि यैः तथाभूतैः । एतेन शब्दप्रयुक्तैः पुरुषैः शूद्रचारिभिः

(१४८) तलकतापकतापिकाहस्तकताम्रचरुकटाहसङ्कटपिटक-
भारिकैः समुत्साध्यमाणपुरोवर्त्तिजनं, क्वचित् (१४९) “क्लेशो-
ऽस्माकं, फलकाले अन्य एव विटाः समुपस्थास्यन्ते” इति मुखरैः
पदे पदे पततां दुर्बलवलीवर्दानां खेटने नियुक्तैः खेटचेटकैः
(१५०) खेद्यमानासंविभक्तकुलपुत्रलोकं, क्वचित् (१५१) नर-
पतिदर्शनकुतूहलादुभयतः प्रजवितप्रधावितस्त्रामेयकजनघटं,

विजिगीषूणां भोज्यपानीयादौ किञ्चित् छिद्रमवाप्य विप्रादिकं सम्मिश्रति इति सूचितम् ।

(१४८) तलकैति । —तलकः, —अग्निशकटिका, लौहचुण्णोति यावत्, तापकः,
—ताम्रादिनिर्मित मूपादिकरणपात्रं, तापिका —काकपालिका, यत्र तैलादिभिः भक्ष्याणि
परिपच्यन्ते, “कटाहजातीयः” इति गम्यते, हस्तकः, —गूलं, मांसादिपाकसाधनमिति
भावः, ताम्रचरुकटाहः, —ताम्रनिर्मितपायसान्नपाकायः कटाहविशेष इत्यर्थः,
सङ्कटपिटकः, —चुद्रभाण्डं, तेषां भारिकाः, —भारवाहिनः तैः, समुत्साध्यमाणति । —
समुत्साध्यमाणाः, —दूरीक्रियमाणाः, पुरोवर्त्तिनः, —अग्रस्थायिनः, जनाः, —लौका. यस्य
यत्र वा तथाभूतम् ।

(१४९) क्लेशोऽस्माकं, वलीवर्द्धवाहनादिना इति भावः, किन्तु फलकाले—
परस्कारूपफलप्राप्तिसमये, विटाः, —धूर्ताः, समुपस्थास्यन्ते—सन्तोषयिष्यन्ते, प्रभुणा
इति शेषः ; न वयमिति भावः, मुखरैः, —वाचालैः, पदे पदे—प्रतिपदक्षेपे, पततां—
खलतां, दौर्बल्यादिति भावः. दुर्बलवलीवर्द्धमां—क्लान्तवृषाणां, खेटने—प्ररणे, चालने
इति यावत् ; [“खेटने” इत्यत्र “खलने” इति पाठः, —खलने—खलनादुद्धरणे इति
भावः] नियुक्तैः, —आदिष्टैः । [“खेटने नियुक्तैः” इत्यत्र “नियुक्तैः खेटने” इति
पाठान्तरम्] । खेटचेटकैः, —चालकभृत्यैः, [“खेटचेटकैः” इत्यत्र “खलचेटकैः”
इति पाठः, —खलचेटकैः, —दुष्टभृत्यैरित्यर्थः] ।

(१५०) खेद्यमानेति । —खेद्यमानाः—क्लेशमानाः, चेटैरसम्बद्धोक्त्या इति भावः,
असंविभक्ताः, —कर्म्मविशेषण सम्यग्दत्तविभागाः, विशेषकर्मवाच्या इत्यर्थः, कुलपुत्र-
लौकाः, —कुलक्रमागतसर्वकजना इत्यर्थः यत्र तथीतम् ।

(१५१) नरपतीति । —नरपतेः, —राज्ञः, दर्शने—अवलीकने, यत् कुतू-
हलम्—औत्सुक्यं तस्मात्, उभयतः, —उभयोः पार्श्वयोः, कटकस्वेति भावः,

(१५२) मार्गग्रामनिर्गतैराग्रहारिकजात्मैः पुरःसरजरन्महत्तरो-
त्तन्निताम्भःकुम्भैः (१५३) उपायनीकृतदधिगुडखण्डकुसुमकरणैः
घटितपेटकैः सरभसं समुत्सर्पद्भिः (१५४) प्रकुपितप्रचण्ड-
दण्डिबलासनविद्रुतैः दूरगतैरपि खलङ्गिरपि पतङ्गिरपि नरेन्द्र-

प्रजवितेति ।—प्रजवितं—सर्वं यथा स्यात्तथा, प्रधाविताः,—चलिताः, यामेयकाः,
—गाम्याः, जनपदाः,—जनाः यस्मिन् तथाभूतम् । (“भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जन-
देश्योः” इति मेदिनी) ।

(१५२) मार्गग्रामनिर्गतैः,—मार्ग—प्रयाणमार्गसमीपे स्थिता इत्यर्थः, ये ग्रामाः,
—संवसयाः, विप्राटिवर्षप्रायाः प्राकारपरिखादिरहिताः बहुजनवसतय इत्यर्थः, (“समी-
संवसय-ग्रामौ” इत्यमरः) तेष्वः निर्गताः,—निःसृताः तैः, आग्रहारिकजात्मैः,—आग्र-
हारिकाः,—अग्रहारणनियुक्ताः ; यद्वा,—अग्रहारोऽग्रभागः नियतं दीयते तेष्वः इति
व्युत्पत्त्या अग्रहारशब्दात् ढकि रूपम्, अग्रदानोयविप्राः इत्यर्थः, तेषु जान्ताः,—
निर्बोधाः पुरुषाः तैः । पुरःसरति ।—पुरःसरैः,—अग्रमैः, जराङ्गैः,—स्थविरैः,
महत्तरैः,—महाजनैः, उत्तन्निताः,—ऊर्ध्वकिताः, अम्भःकुम्भाः,—जलपूर्णकलशः येः
तैः, यावत्किञ्चभस्वनार्थमिति भावः ।

(१५३) उपायनीकृतंति ।—उपायनीकृतानि—उपदौ कनत्वेन दत्तानि, राज्ञे
इति भावः, दधोनि—क्षौरान्तरावस्थाभावाः, (“दधि क्षौरान्तरावस्थाभावं श्रीवास-
वासयोः” इति मेदिनी) गुडाः,—इक्षुपाकभेदाः, (“गुडी मौलिचुपाकयोः” इत्यमरः)
खण्डाः,—फाणितानि, इक्षुविकारविशेषाः इत्यर्थः, (“मत्स्यखण्डौ फाणितं खण्डविकारौ”
इत्यमरः) कुसुमानि—पुष्पाणि, एषां करण्डाः,—भाजनानि यैः तथाभूतैः । [“अण्डन्
कृच्छ्रवृजः” (उ० १ पा० १२९ सू०) इति कृजोऽण्डन्] घटितपेटकैः,—कम्पित-
कदम्बैः, श्रेणिवर्द्धैरित्यर्थः ; यद्वा,—उपायनीकृतानां दध्यादीनां करण्डैः,—पादैः,
घटिताः,—पूरिता इत्यर्थः, पेटकाः,—मञ्जूषाः यैस्तैः, (“पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां
कदम्बके” इति मेदिनी) । सरभसं—सर्वम्, समुत्सर्पद्भिः,—समुपगच्छद्भिः, अहमह-
मिकया अन्यस्मादगत एव राजदर्शनाभिलाषात् इत्याशयः ।

(१५४) प्रकुपितेति ।—प्रकुपितानाम्—अतिक्रुद्धानां, प्रचण्डानाम्—उघाणं,
दण्डिनां—वेवपाणीनां, विद्रुतानेन—भयप्रदर्शनम्, विद्रुताः,—पलायितास्तैः ।
दूरगतैरपि—सुदूरमपद्युतैरपि । खलङ्गिरपि—भयङ्करिपि । नरेन्द्रेति ।—नरेन्द्रे—

निहितदृष्टिभिः (१५५) असतोऽपि पूर्वभोगपतिदोषानुद्भाव-
यद्भिः अतिक्रान्ताऽऽयुक्तकशतानि च शंसद्भिः (१५६) चिरन्तन-
चाटापराधांश्चाभिदधानैः उद्भूयमानधूलिपटलं, क्वचित् (१५७)
एकान्त-प्रवृत्ताश्ववारचक्र-चर्व्यमाणागाम-गौडविस्तृत्यमाण-शस्य-
संरक्षणम्, (१५८) अपरैः आदिष्टपरिपालकपुरुषपरितुष्टैः

राजनि हर्षे, निहिताः,—न्याः, दृष्टयः,—नेताश्च यैः तैः ; राजपुरुषकदर्शना-
सहस्रनाघातादीनि हर्षदर्शनार्थमविगणय्य चलनात् महाराजदर्शनकुतूहलस्य वरसौत्कर्षः
सूच्यते ।

(१५५) असतोऽपि—निश्चाभूतानपीत्यर्थः, पूर्व्वेति ।—पूर्व्वे—प्राग्वर्त्तिन इत्यर्थः,
ये भोगपतयः,—अत्राच्छादनाद्यधिकारिणः, तेषां दोषान्—निन्दा इति यावत्,
उद्भावयद्भिः,—प्रकटयद्भिः । अतिक्रान्तेति ।—अतिक्रान्तानां—पूर्व्ववर्त्तिनाम्, आयुक्त-
कानां—कर्मणि सम्यक् व्यापृतानां, शतानि—समूहान्, शंसद्भिः,—उद्घोषयद्भिः, गुणतो
दोषतो वा इति भावः ; यद्वा,—अतिक्रान्तानि—गतानि, आयुक्तकानाम्—अयुक्त-
व्यवहाराणां, शतानि—समूहान्, शंसद्भिः,—कथयद्भिः ।

(१५६) चिरन्तनेति ।—चिरन्तनाः,—अतिचिरस्थाधिनाः, [“सायं चिरम्—”
(४।३।२३ पा०) इत्यादिना व्युःतुङागमश्च] ये चाटाः,—धूर्ताः, तेषाम् अपराधाः,
—दोषाः तान्, अभिदधानैः,—कथयद्भिः, उद्भूयमानेति ।—उद्भूयमानानि—उत्तिलप्य-
माणानि, सवेगपदचेषणेनेति भावः, धूलीनां—पांशूनां, पटलानि—निचयाः यत्र
तथाभूतम् ।

(१५७) एकान्तेति ।—एकान्तप्रवृत्तानाम्—अतिद्रुतचलितानाम्, अश्ववाराणाम्
—अश्वारोहिणां, चक्रे,—समूहेः, चर्व्यमाणानि—भक्ष्यमाणानि, आगामिषु—आगत-
प्रायेषु, सम्बुद्धावस्थितेभ्यस्त्यर्थः, गौडेषु—गौडदेशेषु, विस्तृत्यमाणानि—अन्विष्यमाणानि,
अनुसन्धानलभ्यानीति यावत्, शस्यानां—चणकादीनामिति यावत्, संरक्षणानि—सञ्चयाः,
संरक्षितशस्यानि इति यावत् यस्य तथोक्तं, “कदभिहितो भावी द्रव्यवत् प्रकाशते” इति
न्यायादिति भावः ; गौडे सङ्ग्रामकाले भक्षणार्थं जानपदैः सञ्चितानि शस्यानि अश्ववारै-
र्धनं भक्षितानि इति तात्पर्य्यम् ।

(१५८) अपरैः,—अन्यैः, पुरुषैरिति शेषः, आदिष्टेति ।—आदिष्टाः,—एते
परिपालका इति राज्ञा निर्दिष्टाः, परिपालकाः,—परिपालयन्ति—सम्यक् पोषयन्ती-
त्यर्थः इति तथाभूताः, ये पुरुषाः,—लौकाः, तेषु परितुष्टाः,—सन्तोषं गताः तैः,

“धर्मः प्रत्यक्षो देवः” इति स्तुतीः आतन्वद्भिः अपरैः (१५८) लूय-
माननिष्पन्नशस्यप्रकटितविषादैः क्षेत्रशुचा सकुटुम्बैरेव निर्गतैः
(१६०) प्ररुद्धप्राणच्छेदैः परितापत्याजितभयैः “क्व राजा ? कुतो
राजा ? कीदृशो वा राजा ?” इति प्रारब्धनरनाथनिन्दं, (१६१)
शशकैश्च पदे पदे प्रजविप्रवण्डदण्डपाणिपेटकानुबद्धैः गिरिगुडकैः
इव हन्यमानैः इतस्ततः सञ्चरद्भिः अपरैः युगपत् परापतित-
[“परितुष्टैः” इत्यत्र “अपरितुष्टैः” इति पाठान्तरम्, एतत्पक्षे “धर्मः प्रत्यक्षो देवः”
इति व्याजस्तुतिरवगन्तव्यम् ; देवः—सम्पाद हर्षः, प्रत्यक्षो धर्मः,—विग्रहवान् धर्म-
एव, भवतीति शेषः, न तस्य दोषलेशाऽपि दृश्यन्ते, यतो दुर्गतान्मानं सम्यक् पालयितु-
मादिदेश, अधिकृतास्तु परमदुर्जनाः, ते पुनः सर्वानिव सम्भारानात्मसात् कृत्वा आश्रितान्
क्लेशयन्ति इति भावः] स्तुतीः,—सत्त्वान्, प्रशंसावादानित्यर्थः, आतन्वद्भिः,—कुर्वद्भिः ।

(१५८) लूयमानेति ।—लूयमानैः,—क्रियमानैः, सैनिकसङ्घैरिति भावः, अत-
एव निष्पन्नैः,—परिणीतैः, शस्यैः,—व्रीहिगोधूमादिलम्बैरित्यर्थः, प्रकटितः,—
प्रकाशितः, विषादः,—विषमता, कातरता इति यावत् यैः येषां वा तथाभूतैः, क्षेत्रशुचा
—क्षेत्राणां शस्यनाशजनितशोकेन इति यावत्, सकुटुम्बैरेव—सपरिवारैरेव ।

(१६०) प्ररुद्धेति ।—प्ररुद्धः,—सञ्जातप्रायः, प्राणानां—जीवनानां, प्राणहेतु-
भूतशस्यानामिति यावत् ; यद्वा—प्ररुद्धानाम्—अङ्कुरितानां, फलितानामिति यावत्,
प्राणानां—जीवनधारणहेतुभूतशस्यानामिति यावत्, क्लेदः,—कर्षणं, नाश इत्यर्थः, येषां
तथाभूतैः, क्षेत्रशस्यनाशः तेषां प्राणनाशतुल्यदुःखदायक इति भावः । [“प्ररुद्धप्राण-
च्छेदैः” इत्यत्र “प्ररुद्धच्छेदैः” इति पाठः,—प्ररुद्धः,—जातः, क्लेदः, अङ्गानासिच इति
भावः येषां तथाभूतैः] । परितापेति ।—परितापेन—शस्यनाशदुःखेन, त्याजितं—
मोचितं, भयं—वासः, सैधादिभ्य इति भावः येषां तथाभूतैः, निर्भयैरिति भावः । कुतः,
—कस्मात्, कस्माद्देशादागतीऽयं राजा ? इति भावः । प्रारब्धेति ।—प्रारब्धा
—उपक्रान्ता, नरनाथस्य—राज्ञः, निन्दा—दोषकीर्णं यव येन वा तथोक्तम् ।

(१६१) “शशकैः” इत्यस्य “आयुषो बलात् कृतकलकलम्” इत्येष्टेष्टान्वयः ।
शशकान् विशिनष्टि, प्रजवीति ।—प्रजविनः,—प्रकृष्टवेगशालिनः, प्रचण्डाः,—उग्राः, ये
दण्डपाणयः,—वेदधारिणः पुरुषाः, तेषां पेटकेन—कदम्बकेन, समूहेन
इत्यर्थः, अनुबद्धाः,—अनुसृताः तैः । गिरिगुडकैः इव—पाषाणलोष्टैः
इव, हन्यमानैः,—ताड्यमानैः । युगपत्—समकालं, परापतितैः,—समुपस्थितैः,

महाजनग्रस्तैः तिलशो विलुप्यमामैः (१६२) अनेक-
जन्तुजङ्घाऽन्तरालनिःसरणकुङ्गलिभिः (१६३) कुटिलिका-
व्यंसितमादिवह्वभेः (१६४) पतलोष्टलगुडकोणकुठारकौल-
कुहालखनित्रदावयष्टिभिरपि निःसरद्भिः आयुषो बलात् कृत-
कलकलम्, अन्यत्र (१६५) सङ्घशो घामिकैः वुमध्लिधूस-

महाजनेः,—महतरैः लोकेः, यन्त्राः,—आक्रान्ताः तैः । तिलशः,—तिलं तिलं
कृत्वा, विलुप्यमानैः,—लोपमानैः, महाजनैर्गृह्यमाणत्वादिति भावः ।

(१६२) अनेकेति । —अनेकेषां—बहूनां, जन्तूनां—प्राणिनां, जङ्घांतरालेभ्यः,
—जङ्घयोः,—प्रसृतयोः, जानु-गुतफयोर्मध्यभागयोरित्यर्थः, (“जङ्घा तु प्रसृता” इत्यमरः)
अन्तरालेभ्यः,—अभ्यन्तरेभ्यः, निःसरणे—निर्गमने, कुङ्गलिभिः,—निपुणाः, क्लृप्तेहृत्वा-
दिति भावः तैः, [कुशलशब्दस्याव विशिष्यत्वमेव वेदितव्यं, तस्य च विग्रिषणत्वं मन्वर्थाग्रस्य
पिष्टपेषणवत् निरर्थकत्वमेवेति ज्ञेयम्] ।

(१६३) कुटिलिकेति । —कुटिलिकया—वक्रगमनेन, व्यंसिताः,—वञ्चिताः,
सादिनाम्—अश्ववाराणां, बहवः,—अनेकैः, श्वानः,—कुङ्कुराः, स्रगयायां पशुताडनार्थ-
मानोता इति भावः यैः तथाभूतैः । एतेन मूर्खब्रह्मत्वायाध्यवसायाः मतिमद्भिरल्पविषये-
रपि दुर्ज्ञेयगतिभिः प्राणिभिः मुषा क्रियन्ते इत्यवगम्यते ।

(१६४) पतदिति । —पतलः,—वर्षलः इत्यर्थः, लोष्टानि—लेष्टवः, सद्गुडकानीत्यर्थः,
(“लोष्टानि लेष्टवः पंसि” इत्यमरः) लगुडाः,—दण्डानि, कौणाः,—वादनयष्टयः,
(“काणो वीणादिवादनम्” इत्यमरः) कुठाराः,—परशवः, कौलाः,—शङ्खवः, कुङ्कुलाः,
—“कौदाल” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धाः भूमिदारणाख्यास्त्रविशेषाः, (“कुहालः स्यात्
पुमान् भूमिदारणे युगपद्वक्त्रे” इति मेदिनी) खनित्राणि—अवदारणानि, “खन्ता”
इति प्रसिद्धानि खननसाधनानि अस्त्राणि इत्यर्थः, (“खनित्रमवदारणम्” इत्यमरः)
[“अस्मिन्—” (३१॥१८४ पा०) इत्यादिना इवः] दात्राणि—“दा” इति
प्रसिद्धानि लवित्राणि, (“दाधं लवित्रम्” इत्यमरः) यष्टयः,—शस्त्रभेदाः, भुजङ्गानि
वा येषु तयोक्तैः, (“यष्टिः पंसि स्यात् भुजङ्गदण्डके । इयोर्हारलताभार्द्यैर्मधुका-
शस्त्रभेदयोः ॥” इति मेदिनी) आयुषः,—जीवनकालस्य, दौर्धपरमायुष इत्यर्थः,
बलात्—प्रभावात्, निःसरद्भिः,—निर्गच्छद्भिः, तत्तदस्त्राघातलाभाभावादिति भावः,
शङ्कैरिति पूर्वोक्तैः योजना, कृतकलकलं—कृतकौलाहलम् ।

(१६५) सङ्घशः,—बहुशः, घासिकैः,—घासी नियुक्तैः, घाससङ्घादिभिः

रितवासजालजालकितजघनैश्च (१६६) पुराणपर्याणैकदेश-
दोलायमानदात्रैश्च शीर्णार्णशकलशिथिलमलिनमलकुथैश्च
(१६७) प्रभुप्रसादीकृतपाटित-पटच्चरचलचोलकधारिभिश्च
धावमानैः उद्धूयमानधूलिपटलं, क्वचित् (१६८)
एकान्तप्रवृत्ताश्ववारचक्रचर्व्यमाणागामिगौडविग्रहं, क्वचित्

वासवाहभिर्वा इत्यर्थः, बुभुक्षन्—बुभुक्षन्—कङ्कशरण, पलालादिचूर्णनेत्यर्थः,
(“कङ्कशो वृक्षं क्लीबं” इत्यमरः) तथा धूलिभिः—पांशुभिः, धूमरितानाम्—आकाश-
त्वादौपत्याण्डुर्णानां, घासानां—यवघातानां, जालिन—समूहेन, जालकितानि—
सन्नातजालानि इव लज्ज्यमाणानि जघनानि—नितम्बभागा इत्यर्थः येषां तैः ।

(१६६) पुराणति ।—पुराणस्य—पुरातनस्य, पर्याणस्य—एक्ययनस्य, एक-
देश—एकस्मिन्नंशे, पश्चाद्देशे इति यावत्, दोलायमानानि—लम्बमानानि, दावाणि
—घामच्छदनास्त्वविशेषा येषां तैः । शीर्णानि ।—शीर्णानि—क्षीणानि, जीर्णानि
इति यावत्, ऊर्णानां—मेषादिलोकांशम् (“ऊर्णा मेषादिलोकांशं” इत्यमरः) शकलानि
—खण्डानि, तैः शिथिला,—दृवेना इत्यर्थः, सन्निवृत्ता इति भावः, मलिनानि,—
मलदग्धानि, मलकुथाः,—(कृष्णास्तरणानि, कृष्णवर्णकम्बलाः इत्यर्थः येषां तैः,
(“प्रवेशस्थानतरणं वर्णः परितोमः कुथो हयोः” इत्यमरः) । कश्चित् “मलकुथा—
मलप्रदो, कविरित्यर्थः” इति व्याख्यातवान् ।

(१६७) प्रभुविति ।—प्रभुणा—स्वामिना, प्रसादीकृतं—कृपया दत्तं, पश्चात्
पाटितं—किञ्च यत् पटच्चरं—जीर्णवस्त्रं, (“पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्” इत्यमरः) तस्मात्
चलत्—भ्रम्यत्, यत् चोलक—वस्त्रखण्डं, तत् धारयन्ति—वहन्ति, अङ्गं इति भावः
यै तथोक्तैः । धावमानैः,—द्रुतं गच्छद्भिः, घासिकैरिति पूर्वोक्तान्वयः, उद्धूयमानेति ।—
उद्धूयमानानि—उत्तिष्ठ्यमाणानि द्रुतपदत्रेपवर्गादिति भावः, धूलिपटलानि—पांशु-
समूहाः, मारिगतानौति भावः यत्र तथोक्तम् ।

(१६८) एकान्तेति ।—एकान्तप्रवृत्तेः,—एकस्मिन्नंशे अवस्थितैरित्यर्थः, अश्ववार-
चक्रैः,—मादिसमूहैः, चर्व्यमाणः,—भक्ष्यमाणः, पुनःपुनः—आलोच्यमान
इति यावत्, आगामी—श्विरभावी, गौडविग्रहः,—गौडराजिन सह युद्धं,
युद्धं शङ्काशुभमित्यर्थः, आगामिनं गौडयुद्धे कः पराजयिष्यति इत्येवंप
इति यावत् यत्र तथोक्तम् ; यद्वा,—आगामिनः,—युद्धाद्ये तर्षमःगमि-
ष्यतः, केतयुद्धायमस्येति भावः, गौडस्य—गौडाधिपस्य, विग्रहः,—शरीरं यत्र तथोक्तम् ।

(१६८) पङ्क्तिप्रदेशपूरणादेशाकुलसकललोकलूयमानतृणपूलकं,
 क्वचित् (१७०) तलवर्त्तिवेत्रिवेत्रवित्रास्यमानशास्त्रिशिखरगत-
 विक्रोशद्विवादिब्राह्मणं, क्वचित् (१७१) कुलण्डकपाशविवेद्य-
 मानग्रामीणग्रासाकृष्टकोलेयकं, क्वचित् (१७२) अन्याऽन्यविभव-
 स्पर्द्धाङ्गराजपुत्रवाह्यमानवाजिसङ्घट्टमण्डितम्, अनेकवृत्तान्तः

(१६९) पङ्क्तिरिति ।—पङ्क्तिरस्य—कर्दमवतः, प्रदेशस्य—भूभागस्य, पूर्वादेशिन—भरणाज्या, कर्दमवति प्रदेशे गतागतिषु कलानां क्लेशाधिक्यापनीदनाय निम्नीभूततरस्यानस्य लणादिभिः समाच्छादनाज्या इत्यर्थः, आकुलैः,—व्यस्तैः, आदेशपालनाय व्यापृतैः इत्यर्थः, सकलैः,—सर्वैः, लोकैः,—जनैः, मार्गकम्पणि अधिकृतैरिति यावत्, लूयमानानि—क्षियमानानि, लणानाम्—अर्जुनानां, नलघासादिविविधजालीयानामिति भावः, (“लणमर्जुनम्” इत्यमरः) पूलकानि—समृद्धाः, पङ्क्तिपरि प्रदानार्थमिति भावः यत् तथोक्तम् ।

(१७०) तलवर्त्तिनि । —तलवर्त्तिभिः, —अधःस्थितेः इत्यर्थः । वृक्षाणामिति भावः ।
वेविभिः, —दण्डिभिः, वेविण—दण्डेन, विवात्यमानाः, —भोति प्रदृश्यमानाः इत्यर्थः ।
अत एव शाखिनां—वृक्षाणां, शिखरम्—अग्रं, गताः,—आकृष्टाः, सैन्यसमागम-
दर्शनेन भयवशादिति भावः, विक्रीशन्तः,—प्रक्षायमानाः, शपन्तः इत्यर्थः, विवादिनः,
—विरुद्धभाविणः, गालिं ददानाः इत्यर्थः, राजसमीपे व्यवहारार्थिन इत्यर्था वा, ब्राह्मणाः,
—विप्राः यव तथोक्तम् ।

(१७१) कुल्लकैति । —कुल्लकपाशः, —कुक्कुरबन्धनशृङ्खलं, [“कुल्लक—
इत्यत्र “कुल्लक—” इति पाठे, —कुल्लकैषु—कुक्कुरबन्धनाय लगुडेषु, ये पाशाः,
—रज्जवः तेः] तेन विवेच्यमानाः, —बध्यमानाः, गामीणानां—यास्यजनानां, यामेन—
अत्रस्थ कवलेन, “कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा यातद्वा प्रविशेन्मुखम् । एतं गामं विजानीयात्”
इत्युक्तलक्षणमुखपूरणयोग्यान्नेन इत्यर्थः, [“याम—” इत्यत्र “याम—” इति पाठे,
—यामैः,—समुहैरित्यर्थः] आकृष्टाः,—शब्दविशेषेण आहृता इत्यर्थः, कोलियकाः,—
सारमेयाः, कुक्कुरा इत्यर्थः यस्य तथाभूतम् ।

(१७२) अन्याऽन्येति ।—अन्याऽन्यस्य—परस्परस्य, विभक्.,—मम्यत्, तव तेन वा स्यर्हा—अहङ्कारः, तथा उद्भूतैः,—उद्भूतैः, राजपुत्रैः,—नृपकुमारैः, बाह्यमानानां—चान्यमानानां, प्रतिस्पर्द्धितया इति भावः, वाजिनाम्—अश्वानां, सङ्घट्टेन—सङ्घर्षेण, मण्डितम्—अलङ्कृतम् ; कः अग्रे गतो भवतीति इति सङ्घातं कृत्वा पण्यपूर्वकं

तथा कौतुकजननं, प्रलयजलधिम् इव (१७३) जगद्भास-
ग्रहणाय प्रवृत्तं, पातालमिव महाभोगिनां गुप्तये समुत्पादितं,
कैलासमिव परमेश्वरवसतये सृष्टं, (१७४) दृश्यमानसकल-
प्राणिपर्यायं चतुर्युगसर्गकोशमिव प्रजापतीनां, क्लेशबहुलमपि
तपःकरणमिव क्रमकारणं कल्याणानाम्, एवञ्च वीक्षमाणः
कटकं जगाम ।

(१७५) आसन्नवर्तिनाञ्च तत्रभवतां,—“माध्यात्रा प्रवर्तिताः

‘वाक्यमानाश्चोभितमिति भावः, अनेकवृत्तान्ततया—बहुव्यापारतया, उक्तरूपेण इति
भावः, कौतुकजननं—चमत्कारावहम् ।

(१७३) प्रलयजलधिम्—कल्पान्तकालिकसमुच्छ्वसितसमुद्रमिव, जगदिति ।—
जगदेव—भुवनमेव, यामः,—कवलः, तस्य ग्रहणाय—स्वीकरणाय, द्वावनाय
इत्यर्थः, सर्वजगदात्माधीनोकरणाय सर्वजगद्व्यञ्जनाय च इति यावत् । महाभोगिनां
—महान्तः,—उद्दामा इत्यर्थः, भोगिनः,—सुखभोगरताः लोकाः, सर्पाश्च तेषां, गुप्तये
—रक्षणाय, समुत्पादितं—संविहितं, हर्षेणति शेषः, दुर्दृष्टानामत्याचारात् लोकान् चातं
महटितमिति समुदितार्थः । परमेश्वरवसतये—परमेश्वरः,—हर्षः, हरश्च, तस्य
वसतये—स्थितये ।

(१७४) प्रजापतीनां—ब्रह्मादीनां, चतुर्युगेति ।—चतुर्थां—चतुःसङ्ख्याकानां,
जुगानां—कृतादीनां, समाहृतानामिति भावः, सर्गकोशमिव—सृष्टिस्थानमिव,
दृश्यमानेति ।—दृश्यमानाः,—ईक्ष्यमाणाः, सकलानां—सर्वेषां, प्राणिनां—जीवानां,
पर्यायाः,—क्रमाः, प्रकारभेदा इत्यर्थः, यद्वा,—पर्यायः,—परि—समन्तात्, आयः,
—आगमनं यत्र तथोक्तं, सर्वप्राणिसमाकीर्णमिति यावत् । तपःकरणमिव—तपश्चरण-
मिव, सिद्धिभाजनकत्वादिति भावः । क्रमकारणं—क्रमेण श्रेयसां साधनं, दुर्जनोप-
द्रवनिवारणेनेति भावः । [“क्रमकारणम्” इत्यत्र “क्रमकारिणम्” इति पाठः,—क्रमः,
—कल्पः, अङ्गभूतो विधिरित्यर्थः, यद्वा,—क्रमः,—अनुक्रमः, उपक्रमः इत्यर्थः,
(“क्रमशानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च” इति मेदिनी) तस्य कारी तम् ।

(१७५) “आसन्नवर्तिनाम्” इत्यस्य “इत्येवम्प्रायान्……आलापान् पार्थिव-
कुमाराणाम् बाहुशालिनां शृण्वन् एव आससाद आवासम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

पत्न्यान् दिग्विजयाय । (१७६) अप्रतिहतरथरंहसा
रघुणा लघुना एव कालेन अकारि ककुभां प्रसादनम् ।
शरासनद्वितीयः करदीचकार चक्रं क्रमागतभुजबलाभिजनधन-
भदावलिप्तानां भूभुजां पाण्डुः । (१७७) पाण्डवः सव्यसाची
चीनविषयम् अतिक्रम्य राजसूयसम्पदे (१७८) क्रुध्य-
न्नन्धर्वधनुष्कोटिटाङ्गारकूजितकुञ्जं हेमकूटपर्वतं पराजिष्ट ।

आसद्वेति ।—आसन्नवर्तिनाम्—अन्तिकचराणां, तवभवता—मान्यानां, पार्थिवकुमारा-
णामित्यनेनान्वयः । आलापप्रकारमाह, मान्वावेति ।—मान्वावा—युवनाशसुतेन सूर्य-
वंशीयेन राज्ञा, दिग्विजयाय—सर्वदिगवस्थितानां राज्ञां पराभवायेत्यर्थः, पत्न्याः,—
शरण्यः, दृष्टान्ताः इति यावत्, प्रवर्तिताः,—प्रदर्शिता इत्यर्थः ।

(१७६) अप्रतिहतरथरंहसा—अप्रतिरुद्धस्यन्दनवेगेन । लघुनैव—अल्पेनैव,
कालेन—समयेन, [“प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्गानम्” (वा०) इति तृतीया] ककुभां—
दिशं, प्रसादनं—दुष्टराजशासनजनितकलङ्कापनोदनेन प्रसन्नवाविधानमित्यर्थः, वशी-
करणम् इति यावत् । शरासनद्वितीयः,—धनुर्मावसहायः, अन्यसाहाय्यानपेक्ष इति
भावः, पाण्डुः,—युधिष्ठिरादीनां जनकः, क्रमागतेति ।—क्रमागतस्य—पितृपितामहा-
दिभ्यः प्राप्तस्य, भुजबलस्य—बाहुवीर्यस्य, अभिजनस्य—वंशमर्यादायाः, धनानाम्—
अर्थानाम्, मर्दन—गर्वेण, अत्रलिप्ताः,—उद्धताः तेषां, भूभुजां—राज्ञां, चक्रं—मण्डलं,
करदीचकार—शासनाधीनं विदधे ।

(१७७) सव्यसाची—सव्येन—दामेन, ग्रामहस्तेनापीलि यावत्, सचति—
वर्षति, बाणान् निक्षिपति इत्यर्थः यः सः, पाण्डवः,—अर्जुनः इत्यर्थः, राजसूयसम्पदे—
तदाख्ययज्ञभेदसम्पत्तिनिमित्तं, राजसूययज्ञसम्पादनोचितधनार्थमित्यर्थः, [राज्ञा सूयते
असौ राजसूयः क्रतुः इत्यर्थे “राजसूयस्य—” (रा० १।११४ पा०) इति सूत्रेण क्यवन्ता
निपात्यते] चीनविषयम्—चीनराज्यम्, अतिक्रम्य—निर्जित्येत्यर्थः ।

(१७८) क्रुध्यदिति ।—क्रुध्यतां—कुप्यतां, गन्धर्वाणां—देवयौनिविशेषाणां,
धनुष्कोटिः,—कामुंकाटनेः, टाङ्गारिण—ज्यानिखनेन, कूजिताः,—शब्दिताः, कुञ्जाः,
—निकुञ्जाः, ज्ञतादिपिहितस्थानानीत्यर्थः यस्य तथोक्तं, (“निकुञ्ज-कुञ्जौ वा क्लीवे
ज्ञतादिपिहितौदरे” इत्यमरः) हेमकूटपर्वतं—सुमेरुपर्वताधिवासिनं गन्धर्वसमूहमिति
यावत्, पराजिष्ट—जिगाग्रं, जयतेर्लुङि रूपं, [“विपराभ्यां जेः” (१।३।१८ पा०)
इति आत्मनेपदसु] ।

(१७८) सङ्कल्पान्तरितो विजयः तरस्विनाम् । (१८०) सहिम-
हिमवद्वावहितोऽप्युवाह बाहुबलव्यतिकरकातरः करं कौरवे-
श्वरस्य किङ्कर इव अकृती दुमः । (१८१) नातिजिगीषवः खलु
पूर्वे येन अल्प एव भूभागे भूयांसो भगदत्त-दन्तवक्र-क्राथ-कर्ण-
कौरव-शिशुपाल-साल्व-जरासन्ध-सिन्धुराजप्रभृतयोऽभवन् भूप-
तयः । (१८२) सन्तुष्टो राजा युधिष्ठिरः, यो हि असह्य
समौप एव धनञ्जयजयजनितजगत्कम्पः किम्पूषाणां

(१७८) तरस्विनां—वीर्यशालिनां, विजयः,—शत्रुपराभव इति यावत्,
सङ्कल्पान्तरितः,—मननमात्रव्यवहितः, सङ्कल्पमात्रसाध्य इत्यर्थः, सङ्कल्पमात्रव्यवहितो
हि विजयः तेजस्विनामिति फलितार्थः । विजिगीषूणां विजये सङ्कल्पादन्यत् किमपि
प्रतिबन्धमुत्पादयितुं न शक्नोति, सङ्कल्पात् परमेव ते कार्यं सम्पादयन्तीति भावः ।

(१८०) सहिमिति ।—सहिमेन—तुषाराकीर्णेन, हिमवता—हिमाद्रिणा,
व्यवहितः,—अन्तरितः, दुर्जयोऽपि इति भावः, बाहुबलव्यतिकरकातरः,—भुजवीर्य-
सम्बन्धरहित इति यावत्, अकृती—अक्षमः, दुर्बल इत्यर्थः, दुमः,—तदाप्यः किन्नरनर-
पतिः, कौरवेश्वरस्य—दुर्योधनस्य, करं—राजयाज्ञभागम्, उवाह—वदति क्व,
दुर्गमप्रदेशस्थमपि दुमं तेजस्वी दुर्योधनः सङ्कल्पमात्रेणैव करदं चकारिति समुदितार्थः ।

(१८१) पूर्वे—पुरातना राजानः, नातिजिगीषवः,—नातिविजयाकाङ्क्षिण
इत्यर्थः, आसन्निति शेषः ; येन—येन हेतुना, नातिजिगीषुतयेत्यर्थः, अल्पे एव भूभागे
—अदूरवर्त्तिप्रदेशमध्ये, अल्पीयसि भूमिभागे इत्यर्थः, भूयांसः,—अतिबहुवः,
भगदत्तः,—प्राग्ज्योतिषाधिपतिः दुर्योधनश्चक्रः, दन्तवक्रः,—कृष्णदंष्ट्रपतिविशेषः, क्राथः,
—नृपविशेषः, कर्णः,—अङ्गाधिपः दुर्योधनसुहृत्, कौरवः,—दुर्योधनः, शिशुपालः,—
—चेदिराजः कृष्णदंष्ट्रो, साल्वः,—सौभाधिपतिः, जरासन्धः,—मगधाधिपतिः, सिन्धुराजः,
—जयद्रथः, तन्मृतयः,—तदादयः, एतेषां जिगीषुत्वे च अल्पीयसि भूभागे एकस्यैव
भूपतित्वं न्याय्यमिति फलितार्थः ।

(१८२) युधिष्ठिरः,—राज्ञः पाण्डोः ज्येष्ठसुतः, [युधि स्थिरः इति अलुक्समासि
“गवि-युधिभ्यां स्थिरः” (८३१८५ पा०) इति सत्य प्रथम्] सन्तुष्टः,—अल्पेनैव मुदित
इत्यर्थः, अजिगीषुरपि वीतसह्यतया कारुण्यपूर्णतया वा हिंसाबहुले दण्डविधौ अलस

राज्यम्। अलसः चण्डकोपो यो न प्राविच्छत् क्ष्मां जित्वा
स्त्रीराज्यम्। (१८३) ऋसीय एवान्तरं तुषारगिरि-गन्धमादनयोः
उत्साहिनः। किष्कः तुरुष्कविषयः; (१८४) प्रादेशः
पारसीकदेशः, शशपदं शकस्थानम्; अदृश्यमानप्रतिप्रहारे

इति भावः, धनञ्जयेति।—धनञ्जयस्य—अर्जुनस्य, जयिन—राजां पराभविष्य, जनितः,
—उत्पादितः, जगतां—जगद्वासिनामित्यर्थः, कम्पः,—वेपथुः, वासज्जनित इति भावः
येन तादृशः, यः,—युधिष्ठिरः, यस्य हि राज्ञः एवं जगद्गोषकवैर्यः सद्गोदर आसौदिति
भावः, समीपे—सन्निधौ एव, स्त्रीराज्यस्य इति भावः, स्थितमिति शेषः, किम्पुष्पाणां—
—किन्नराणां, राज्यं—देशम्, असह्य—सोदवान्, समर्थोऽपि युधिष्ठिरः किन्नर-
राज्यं न आत्माधीनं चकार इति समुदितार्थः। चण्डकोषः,—तदाग्नौ नृपतिः। यः,—
चण्डकोषः, स्त्रीराज्यं जित्वा—स्त्रीवशीभूतो भूत्वा इत्यर्थः, क्ष्मां—पृथ्वीं, न प्राविच्छत्
—प्रविष्टवान्, [विशन्तेः लुङि रूपम्] समर्थोऽपि स्त्रैणत्वात् दिग्विजयं न
चकारेति निष्कर्षः; यदा,—स्त्रीराज्यं—स्त्रीजनशासितं राज्यं, सर्वां भूमिं विजित्वापि
अलसतया चण्डकोषनृपतिः स्त्रीभूमिपुं राज्यं न जिगायेति भावः। स्त्रीराज्यकथाऽपि
दृश्यते भारते अश्वमेधपर्वणि, तद्विवरणन्तु तत्र दृश्यम्।

(१८३) तुषारगिरिः,—हिमाद्रिः, उत्साहिनः,—उत्साहशालिनः, जनस्येति
शेषः, उत्तरापथस्थित इति यावत्, गन्धमादनः,—दक्षिणापथस्थितः स्वनामप्रसिद्धः
पर्वतविशेषः तयोः, ऋसीयः,—अन्यतरम्, अन्तरं—व्यव (नम्, उभयदिगन्तावस्थयोरपि
एतयोर्व्यवधानम् उत्साहिभिरत्यल्पमेव मन्वते इति भावः। तुरुष्कविषयः,—तुरुष्कजन-
पदः, किष्कः,—हस्ती वितस्तिः वा, तत्परिमित अन्यपरिसरः इति भावः, (“किष्कुर्हस्ते
वितस्नौ च” इत्यमरः) सुदूरं तुरुष्कदेशमपि उत्साहसम्पन्नाः किष्कुपरिमाणव्यवहितमिव
मन्यन्ते, जयैषिणां योजनशतमपि न दूरमिति भावः।

(१८४) प्रादेशः,—प्रादेशव्यवहित इत्यर्थः, विष्णुतयोः प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोः अन्तर-
परिमाणसम्मित इति यावत्, अतिक्षुद्र इति भावः, उत्साहिनः इति पूर्वेषामन्यः।
(“प्रादेशताल्लोकाणां सज्जन्त्यादियुते तते। अङ्गुष्ठे—” इत्यमरः)। शकस्थानं—शकदेशः,
शशपदं—शशस्य—क्षुद्रस्य गभेदस्य, पदं—पट्टपरिमितम्। अदृश्यमानेति।—न दृश्यमानः,
—न ईक्ष्यमाणः, प्रतिप्रहारः,—प्रतिदण्डविक्रमः, यत्र तत्र दृश्ये, निर्वीर्यं इति भावः ॥

पारियात्रे यात्रैव शिथिला; (१८५) शौर्यशुल्कः सुलभो दक्षिणापथः; (१८६) दक्षिणार्णवकक्षोलानिलचलित-चन्दनलतासौरभसुन्दरीकृतदरीमन्दिरात् दर्दुरात् अद्रेः नेदीयसि मलयः; मलयलग्न एव च महेन्द्रः” इत्येवम्प्रायान् उद्योगद्योतकानाम् आलापान् पार्थिवकुमाराणां बाहुशालिनां शृग्वन् एव आससाद आवासम् । (१८७) मन्दिरद्वारि च उभयतः सबहुमानं भूलताभ्यां विसर्जितराजलोकः प्रविश्य च अवततार, वाह्यास्थानमण्डपस्थापितम् आसनम् आचक्राम; अपास्तसमायोगश्च क्षणमासिष्ठ ।

पारियात्रे—तदाख्ये देशे पर्वते वा, यात्रा—युद्धार्थगमनं, शिथिला—निरर्थकेति भावः, निर्वीर्याणां तेषां युद्धेति वार्त्ताश्रवणमात्रेणैव पलायनपरत्वादिति तात्पर्यम् ।

(१८५) दक्षिणापथः—दक्षिणात्यः, कलिङ्गादिप्रदेश इत्यर्थः, अत एव शौर्यशुल्कः,—शौर्यं—वीर्यमेव, शुल्कः,—पणः यस्य तथाभूतः, विक्रमलभ्य इति भावः, सुलभः,—सुप्रापः, गमनमात्रेणैव तं जीष्याम इति भावः ।

(१८६) दक्षिणेति ।—दक्षिणार्णवस्य—दक्षिणसमुद्रस्य, कक्षोलानिलेन—तरङ्गवायुना, चलितानां—कम्पितानां, चन्दनलतानां—शीखण्डवल्लीनां, सौरभेण—गन्धेन, सुन्दरीकृतं—मनोज्ञकृतं, दरी—गुहा एव, मन्दिरं—गृहं यस्य तथाभूतात्, दर्दुरात्—तदाख्यात्, अद्रेः,—पर्वतात्, नेदीयसि—अतिनिकटे, [अतिशयेन अन्तिके इत्यर्थे द्रुमसुनि, अन्तिकस्य “अन्तिकवादयोर्नेदसाधौ” (५।३।६३ पा०) इति नेदादेशः] मलयः,—तदाख्यपर्वतः । महेन्द्रः,—तदाख्यपर्वतः, अत एव तावपि सुलभौ इति भावः । उद्योगद्योतकानाम्—उत्साहवर्द्धकानां, बाहुशालिनां—भुजवीर्यवतां, पार्थिव-कुमाराणां—सामन्तराजपुत्राणाम् । आवासं—निवासस्थानम्, आससाद—प्राप ।

(१८७) मन्दिरिति ।—मन्दिरस्य—गृहस्य, द्वारि—द्वारदेशे, उभयतः,—आत्मानमिति शेषः, स्वस्य उभयपार्श्वयोः निपातिताभ्याम् इत्यर्थः, भूलताभ्यां—भूसङ्केतेन इति भावः, सबहुमानं—ससमादरम् । प्रविश्य, मन्दिरमिति शेषः, अवततार—अवतीर्णवान्, वाहनादिति शेषः । वाह्येति ।—वाह्यं—बहिर्देशस्थम्, आस्थानमण्डपं—सभागृहं, तत्र स्थापितं—निहितम् । आचक्राम

अथ तत्र (१८८) प्रतीहारः पृथ्वीपृष्ठप्रतिष्ठापितपाणि-
पल्लवो विज्ञापितवान्,—“देव ! (१८९) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण
प्रहितो हंसवेगनामा दूतोऽन्तरङ्गः तोरणमध्यास्ते” इति ।
राजा तु “तमाशु प्रवेशय” इति सादरम् आदिदेश । अथ
(१९०) दक्षतया क्षितिपालादराच्च प्रतीहारः स्वयमेव निरगात् ।
अनन्तरञ्च हंसवेगः सविनयम् (१९१) आकृत्यैव
नयनानन्दसम्पादनसुभगाभोगभद्रया (१९२) समुल्लङ्घ्यमान-
गुणगरिमा, प्रभूतप्राभृतभृतां पुरुषाणां समूहेन सहता अनु-

—अधितष्ठौ । अपालससायोगः,—त्यक्तसन्नाहः ; यद्वा,—अपालः,—अपगतः, समा-
योगः,—सम्बन्धः, प्रवीजनं वा यस्य तथाभूतः, कार्यान्तरसम्बन्धरहितः निश्चिन्त
भूत्वित्यर्थः । आसिष्ट—उपाविशत्, [आस्ते इत्यादादिकस्य लुङि रूपम्] ।

(१८८) प्रतीहारः,—दौवारिकः, पृथ्वीति ।—पृथ्वीपृष्ठे—भूतले, प्रतिष्ठा-
पितः,—निहितः, पाणिपल्लवः,—करकिशलयः, अभिवादनार्थमिति भावः येन तथाभूतः,
भूमौ करौ संस्थाप्य साटाङ्गं प्रणिपत्येति यावत् ।

(१८९) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण—कामरूपाधिपतिना । [“प्राग्ज्योतिषेश्वरेण
प्रहितः” इत्यत्र “प्राग्ज्योतिषेश्वरेण कुमारेण प्रहितः” इति पाठः,—कुमारेण—
तदाख्येनेत्यर्थः] । अन्तरङ्गः,—स्वजनः, प्राग्ज्योतिषाधिपन्तरेवेति भावः । तोरणं—
बहिर्द्वारम् ; [“अधिशीङ्ग्यामां कम्भं” (१।४।४६ पा०) इति आधारस्य तोरणस्य
कम्भत्वं ज्ञेयम्] अश्याम्ने—अधितष्ठति । तं—हंसवेगम् ।

(१९०) दक्षतया—निपुणतया, क्षितिपालादरात्—क्षितिपालि—राजनि हर्षं,
आदरात्—बहुमानात्, स्वयमेव निरगात्—निरगच्छत्, न त्वयं कश्चित् प्रेषयासास,
राजादेशस्यावश्यपालनोपबधिया इति भावः, [“इण् गतो” इत्यादादिकस्य एतेः लुङि
रूपम्, “इणो गा लुङि” (२।४।४५ पा०) इति गाऽऽदेशः] ।

(१९१) नयनेति ।—नयनानन्दः,—चक्षुःप्रीतिः, तस्य सम्पादने—सङ्गृह्णने,
सुभगः,—अनुकूलः, यः आभोगः,—वित्तारः, शरीरस्य परिपूर्णता इति यावत्,
तेन भद्रा—मनोहारिणी तथा, आकृत्यैव—अवयवेनैव, सौम्यमूर्त्येति सङ्क्षेपः ।

(१९२) समुल्लङ्घ्यमानेति ।—समुल्लङ्घ्यमानः,—निर्जीयमानः, गुणानां—
शौर्यनम्रतादीनां, गरिमा—गौरवम्, अन्येषां गुणिनामिति भावः येन
तथाभूतः, लोकातिशायिसौन्दर्येणैव अतीव गुणवत्तया प्रतीयमान

गम्यमानः प्रविवेश राजमन्दिरम् । (१८३) आरादेव पञ्चाङ्गा-
लिङ्गिताङ्गनः प्रणाममकरोत् । “एह्येहि” इति (१८४)
सबहुमानमाहृतश्च प्रधावितोऽपसृतः पादपीठलुठितललाट-
लेखो न्यस्तहस्तः पृष्ठे पार्थिवेन उपसृत्य भूया नमश्चक्रे ।
स्निग्धनरेन्द्रदृष्ट्या निर्दिष्टम् अविप्रकृतं स प्रदेशमध्यास्त । ततो
राजा (१८५) तिरश्चीं तनुम् ईषत् इव दधानश्चामरग्राहिणीम्

इति भावः ; यद्वा,—समुल्लङ्घमानः,—प्राप्यमाणः इत्यर्थः, प्रकाशमान इति
यावत्. गुणगरिमा यस्य तथाभूतः, राजदूतस्य हंसवेगस्य निसर्गसौम्यमृत्त्या असौ
सञ्चगुणवतामयेसर एव भवतीति प्रतीयते इति समुदितार्थः । प्रभूतप्राभृतभृतां—प्रभूतं
—विविधं, प्राभृतम्—उपायनद्रव्यं, (“प्राभृतन् प्रदर्शनम् । उपायनमुपयास्तमुप-
हारस्तथोपदा ॥” इत्यमरः) विभ्रति—धारयन्ति ये तथाविधानां, बहुलोपदौकनं
धृतवताम् इत्यर्थः ।

(१८३) आरादेव—दूरादेव. (“आरादूरसमीपयोः” इत्यमरः) पञ्चाङ्गेति ।—
पञ्चभिः,—पञ्चसङ्काकेः, अङ्गैः,—शिरश्चरणादिभिः, आलिङ्गितं—सृष्टम्, अङ्गनं—चतुरं
येन तथाभूतः ; “जातुभ्याञ्च तथा पद्मा पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या
प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥” इति वचनात् यद्यपि प्रणामस्य अष्टाङ्गत्वं दृश्यते, तथाऽप्यत्र
भूमिमस्पर्शविधौ योग्यानामेवावयवानामत्यावश्यकतया प्राधान्यात् प्रणामस्याङ्गपञ्चक-
साध्यत्वमुक्तमित्यदोष इत्यवधेयम् ।

(१८४) सर्वाङ्गिति ।—सबहुमान—सादरम्, आहृतः,—आकारितः, राज्ञः
इति शेषः, प्रधावितः,—किञ्चित् पुरोगतः इत्यर्थः, आह्वानक्षणे एवेति भावः, अपसृतः,—
अनन्तरं किञ्चित् पश्चाद्गतः इत्यर्थः, भूयः,—पुनश्च उपसृत्य, राजानम् इति शेषः, राज्ञः
समीपं गत्वा इत्यर्थः, पादेति ।—पादपीठं—चरणासने, हर्षस्य इति शेषः, लुठिता—
पृष्टा, निहिता इत्यर्थः, ललाटलेखा—भालरेखा येन तथाभूतः, तथा पार्थिवेन—हर्षेण,
पृष्ठे—पृष्ठदेशे, न्यस्तहस्तः,—स्थापितपाणिः, अर्पितकरः सन् इत्यर्थः, नमश्चक्रे—
प्रणाममकरोत्, एवंविधप्रणामस्तु तत्कालप्रचलिताचारवशादनुष्ठित इति ज्ञातव्यम् ।
स्निग्धेति ।—स्निग्धया—प्रीतिपूर्णया, नरेन्द्रस्य—राज्ञः, दृष्ट्या—वीक्षणं, निर्दिष्टं—
प्रदर्शितम्, अविप्रकृतं—सन्निकृतम् ।

(१८५) तन्—स्वदेहमिति यावत्, ईषत्—किञ्चित्, तिरश्चीं—तिर्यक्-
चारिणीम्, एकस्मिन् पार्श्वे किञ्चिदावर्जितामिति यावत्, दधानः,—कुर्वन् इत्यर्थः ।

अन्तरालवर्त्तिनीं समुत्सार्य समुखीनस्तं सप्रश्रयं पप्रच्छ,—
“हंसवेग ! श्रीमान् कश्चित् कुशली कुमारः ?” इति । स
तमन्ववादीत्,—“अद्य कुशली, येन एवं स्नेहस्त्रपितया सौहार्द-
द्रवाद्व्या सगौरवं गिरा पृच्छति देवः” इति ।

स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव पुनः (१८६) स चतुरमुवाच,—
“चतुरश्रोधिभोगभूतिभाजनभूतस्य देवस्य सद्भावगर्भम्
अपहाय हृदयमेकम् अन्यत् अनुरूपं प्राभूतमेव दुर्लभं
लोके ; तथाऽप्यस्मत्स्वामिना सन्देशम् अशून्यतां नयता

अन्तरालवर्त्तिनीं—मध्यस्थितामित्यर्थः । समुत्सार्य—अपसार्य, समुखीनः,—अभिमुखः
समित्यर्थः, दूतस्येति भावः, सप्रश्रयं—सप्रणयं, प्रीतिप्रदर्शनपुरःसरमित्यर्थः, [क्रिया-
विशेषणमेतत् । “प्रश्रय-प्रणयौ समौ” इत्यमरः] ; यद्वा,—सप्रश्रयं—प्रश्रयेण सह
वर्त्तमानं, सविनयमित्यर्थः, विनोतमिति यावत्, “तम्” इत्यस्य विशेषणम् । कश्चित्
इति प्रश्नवृत्तकमन्वयं, (“कश्चित् कामप्रवेदने । प्रश्ने हर्षे मङ्गले च” इति मेदिनी) ।
स्नेहस्त्रपितया—प्रीतिसिक्तया ; [स्नातेः णिचि निठायां रूपम्] । सौहार्देति ।—
सौहार्दं—सुहृदी भावः, मित्रता इत्यर्थः, तदेव द्रवः,—रसः, जलमिति यावत्, तेन
आर्द्रया—सिक्तया, अतिवस्तुत्वचिकयेति भावः, तत्रभवतः स्नेहगर्भसौहार्दसम्भाषणेन
इदानीमेव सौभाग्यवान् सञ्जातः, न तु प्राक् ; एवंविधस्निग्धप्रणयसम्भाषणं हि
यथादृष्टफलमित्यत्र नास्ति सन्देहश्च इति तात्पर्यम् ।

(१८६) सः,—हंसवेगः, चतुरं—निपुणं, दूतीञ्चितदक्षतासङ्गतं यथा
तथेत्यर्थः, क्रियाविशेषणमेतत् । सद्भावगर्भं—सदाशयपूर्णम्, एकं—केवलं, हृदयम्
अपहाय इत्यन्वयः, अन्यत्—अपरं, चतुरश्रोधीति ।—चतुर्णां—चतुःसङ्ख्याकानाम्,
अश्रोधीनां—समुद्राणां, भोगभूतिः,—भोगैश्वर्यं, तस्या भाजनभूतस्य—पात्रस्वरूपस्य,
देवस्य—राज्ञो भवत इत्यर्थः, अनुरूपं—योग्यं, प्राभूतम्—उपटौकनम्, अस्माकं प्रभोः
साधुभावपूर्णात् हृदयात् विना अन्यत् भवते प्रदियमुपायनं किमपि नास्तीति भावः ।
अस्मत्स्वामिना—अस्माकं प्रभुणा, कामरूपेऽश्रेणिनि यावत्, सन्देशं—वाचिकाशंकथनं,
दूत्यमिति यावत्, दूतस्य सन्देशहरत्वादिति भावः, अशून्यतां नयता—पूर्णतां प्रापयता,
समुचितोपहारप्रदानेन सन्देशं सफलं कुर्वता इत्यर्थः, उपायनमन्तरेण सन्देशप्रेषणस्याव-
भाजनकत्वसम्भावनया सञ्जातः रिक्तहस्तेन दर्शनस्य अनौचित्यादिति भावः ।

(१८७) पूर्वजोपार्जितं वारुणातपत्रम् आभोगाख्यम् अनुरूप-
स्थानन्यासेन कृतार्थीकृतमेतत् । (१८८) अस्य च कुतूहलकृन्ति
बहूनि आश्चर्याणि दृश्यन्ते । प्रतिदिवसं प्रविशति (१८९) शैत्य-
हेतोः स्थायायाः किरणसहस्रादेकैकः सोमस्य रश्मिः अस्मिन् ।
(२००) अस्मिन् प्रविष्टे प्रधानानन्तरं स्वादवो दन्तवीणोपदेशा-
चार्याश्चोतन्ति चन्द्रभासामभसां मणिशलाकाभ्यो यावदिच्छ-

(१८७) पूर्वजोपार्जितं—पूर्वपुरुषलब्धम्, आभोगाख्यम्—आभोगनामकं,
वारुणातपत्रं—वरुणदत्तच्छत्रं, जलस्राविच्छत्रं वा, निरतिशयशैत्यसंविधायकमातपत्रमिति
भावः, अनुरूपस्थानन्यासेन—योग्यस्थानार्पणेन, देवसदृशसत्त्वात् प्रदानेनेत्यर्थः, भवानेक
एवास्य भोगसौभाग्यभाक् नान्य इति मत्विति भावः ।

(१८८) अस्य—आभोगस्य, कुतूहलकृन्ति—कौतुककराणि, अपूर्वगुणयोगात्
दर्शनौत्सुक्यजनकानीति भावः ।

(१८९) स्थायायाः,—अनातपस्य, क्वस्येति शेषः, शैत्यहेतोः,—शीतलता-
सम्पादननिमित्तम् । किरण्येति ।—किरणानां—मरीचीनां, सहस्राणि—सहस्रसङ्ख्या
यस्य तस्मात्, सूर्यादित्यर्थः । सोमस्य—चन्द्रस्य, रश्मिः,—मयूखः । अस्मिन्—
आतपत्रे इत्यर्थः । ननु दिवा सोमस्योदयाभावात् कथमातपत्रे तस्य किरणस्य प्रवेश-
सम्भवः इति चेत् ? अवाहः,—सूर्योत्तापेन क्वच्छाया सन्तप्ता मा-भूदिति हेतोः
सूर्यस्य एकैकः रश्मिः चन्द्ररश्मिरूपेण परिणतः सन् तत्र प्रविशति इति तात्पर्यम् ।
दृश्यन्ते च लोके प्रखरसूर्यकिरणेनोत्तमस्यातपत्रस्य शैत्यविधानार्थं जलेनार्द्रंकरणम्,
अत्र तु तादृशसन्तापसमयेऽपि आर्द्रंकरणस्य प्रयोजनाभावः, इत्येवास्य कुतूहलजनकत्वम् ।

(२००) अस्मिन्—चन्द्ररश्मौ, प्रविष्टे—उपगते, आभोगाख्यच्छत्राभ्यन्तरमिति
शेषः, प्रधानानन्तरं—प्रकटभावनात् परं, क्वधारिपुरुषाणामिति भावः ; यद्वा,—
रश्मीनां सम्यगेकीभूतभवनात् परमित्यर्थः, मणिशलाकाभ्यः,—मणिमयच्छत्रशलाकाभ्यः,
स्वादवः,—सुमधुराः, दन्तेति ।—दन्तवीणा—शैतोद्भवः दन्तानामन्योऽन्याघातः,
अतिशैत्यात् इति भावः, तस्या उपदेशे—शिक्षायाम्, आचार्याः,—गुरुवः,
शीतस्यर्शातिशय्यात् वेपथूद्येन दन्तानामन्योऽन्यघर्षणजननात् इति भावः, चन्द्रभासां
—चन्द्रवत्प्रभावतां, गुणाणामित्यर्थः । यावदिच्छं—यावती इच्छा तावत्

मच्छा धाराः । (२०१) प्रचेता इव यच्चतुर्णाम् अर्णवानाम्
अधिपतिर्भूतो भावी वा, तमनुगृह्णाति छायाया, न इतरम् ।
इदञ्च न (२०२) सप्तार्चिर्दहति, न पृषदश्चो हरति, न उदकम्
आर्द्रयति, न रजांसि मलिनयन्ति, न जरा जर्जरयति । एतत्
तावदनुगृह्णातु दृशा देवः ; सन्देशमपि विस्रब्धं श्रोष्यति”
इत्येवम् अभिधाय विवृत्य आत्मीयं पुरुषम् अभ्यधात्,—
“उत्तिष्ठ, दर्शय देवस्य” इति ।

(२०३) स वचनानन्तरम् उत्थाय पुमान् ऊर्ध्वी-
चकार तत्, धौतदुकूलकल्पिताच्च निचोलकात् अकोपीत् ।

इति विग्रहे [“यावद्वधारणे” (२।१।८ पा०) इत्यव्ययीभावः] यथेष्टमित्यर्थः, अच्छाः,
—निर्मलाः । श्रोतन्ति—जरन्ति ।

(२०१) प्रचेता इव—वरुण इव, (“प्रचेता वरुणः पाशो” इत्यमरः) भूतः,
—सञ्जातः । भावी—भविष्यन्नित्यर्थः । छायाया—अनातयेन, छायाविसारेणेत्यर्थः,
तं—चतुःसमुद्रवेष्टितायाः पृथिव्या अधिपतिं समाजमित्यर्थः, अनुगृह्णाति—एवंविध-
राजे एव क्वचिदं पूर्वोक्तगुणान् विभर्ति इति निष्कर्षः । चतुरर्णवाधिपतिमेवासी
सिबते, त्वञ्च तथा भविष्यसि, अतः तव एव एतद्व्युत्क्रमिति सूच्यते । अदी हि चतुरुदधि-
भीगसोभाग्यभाजमेव प्रोक्तगुणैः सिबते, नान्यम्, एतदेवास्य विजयकरत्वमिति भावः ।

(२०२) सप्तार्चिः,—अग्निः, (“अग्निर्वैश्वानरो वज्रि... । सप्तार्चिर्दमुनाः...”
इत्यमरः) । पृषदश्चः,—वायुः, (“शसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः । पृषदश्चः...”
इत्यमरः) । उदकं—जलम् । रजांसि—पांशवः । जरा—जीर्णता, पुरातनत्व-
मित्यर्थः, जर्जरयति—खण्डयतीत्यर्थः, जरसि नैतत् जीर्यति, सदैव प्रत्ययमिव वर्तते
इति भावः । एतत्—आतपचमित्यर्थः । विस्रब्धं—विश्रुतं यथा तथा, रक्षसि इति
भावः । विवृत्य—मुखं परावर्त्येत्यर्थः । देवस्य—समाजः हर्षस्य, [सम्बन्धविवक्षया
पक्षे, “अभिवादि-दृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्” इति वार्तिकवलात् दर्शोरात्मनेपदस्य
प्रयोगाभावात् न प्रयोज्यकर्तुः देवस्य कर्मत्वं, तथा च तृतीयाया अस्ति अवसर
इति विभाव्यम्] ।

(२०३) सः,—आत्मीयः, दूतस्यानुचरविशेष इत्यर्थः । ऊर्ध्वीचकार—उद्धृत-
कृत्यमित्यर्थः । धौतेति ।—धौतेन—क्षालितेन, शुभेष इत्यर्थः, दुक्लिन—वस्त्रेण,

(२०४) आकृष्यमाणे एव च यस्मिन् अतिसितमहसि सरभसम्
अहासि इव हरेण । (२०५) रसातलात् उदलासीव शेषफणि-
फणाफलकमण्डलेन । अस्थायि इव चक्रीभूय अन्तरिक्षे क्षीरोदेन ।
अघटोव गगनाङ्गने गोष्ठौबन्धः शारदेन बलाहकव्यूहं ।
(२०६) विश्रान्तम् इव विततपक्षतिना वियति पितामह-
विमानहंसयूथेन । (२०७) अत्रिनेत्रनिर्गतस्य धवलधाम-

कल्पितात्—रचितात्, निचोलकात्—प्रच्छदपटात्, आवरणवस्त्रात् इत्यर्थः,
(“निचोलः प्रच्छदपटः” इत्यमरः) अर्कोपौत्—निष्कीर्षितवान्, आतपवस्य वस्त्रावरण-
मुन्मोचितवानित्यर्थः ।

(२०४) अतिसितमहसि—अतिशुभ्रत्वमिषि, यस्मिन्—आतपवे, [“यस्य च
भावेन भावलक्षणम्” (२।३।३७ पा०) इति सप्तमी] सरभसं—सवेगम्, आकृष्यमाणे—
निष्कृष्यमाणे, प्रच्छदपटादिति शेषः, हरेण—शिवेन, अहासि इव—अदृष्टं हसित-
मिव, एतदातपवस्यातिशुभ्रत्वेन भटिति तदाकर्षणात् हरस्यादहासवत् तत् शोभते इति
फलितार्थः; “यशसि धवलता वर्ण्यते हासकौट्यैः” इत्यादि कविसमग्रप्रसिद्धे,
अतिधवलत्वप्रतिपादनार्थं हरहास्यरूपत्वेनोन्मोहितमिति वाच्या क्रियेत्येवेयमिति ज्ञेयम् ।

(२०५) रसातलात्—पातालात्, शेषेति ।—शेषफणी—अनन्तभागः, तस्य
फणाफलकमण्डलं—भोगपङ्क्तिसमूहः तेन, उदलासि इव—उल्लसितमिव, [लसतेः भावे
लुङि रूपम्] । क्षीरोदेन—दुग्धसागरं, चक्रीभूय—मण्डलीभूय, अस्थायि इव—
स्थितमिव । शारदेन—शरत्कालिकेन, निर्जलत्वात् शुभेण इति भावः, बलाहकव्यूहं
—मेघमण्डलेन, (“अभं मेघो वारिवाहः सनधितुर्बलाहकः” इत्यमरः) गोष्ठौबन्धः—
समाजः, सङ्घौभ्यावस्थानमित्यर्थः, अघटि इव—घटित इव, रचित इव इत्यर्थः, [घटत्रे
इत्यस्य णिचि कर्मणि लुङि रूपम्] ।

(२०६) वियति—आकाशे, विततपक्षतिना—विक्षुब्धपक्षेण, पितामहविमानहंस-
यूथेन—ब्रह्मणी रथवाहनहंससङ्घेन, विश्रान्तमिव—विश्रामः कृत इव, एतदातपवं विलोक्य
जनेः प्रसारितपक्षाः ब्रह्मणः विमानहंसाः व्योमसागं विश्राम्यन्तीर्वति मेनिरे इति तात्पर्यम् ।

(२०७) अत्रिनेत्रनिर्गतस्य—अत्रेः,—तदाख्यस्य ब्रह्मणी मानसपुत्रस्य सुप्रि-

मण्डलमनोहरो दृष्ट इव जनेन जन्मदिवसः कुमुदबन्धोः ।
 प्रत्यक्षोक्त इव उद्गमनक्षणो नारायणनाभिपुण्डरीकस्य ।
 (२०८) आहिता इव कौमुदीप्रदोषदर्शनानन्ददृष्टिरक्षाम् ।
 उदमाङ्गीत् इव मन्दाकिनीपुलिनमण्डलं महदम्बरोदरे ।

विशेषस्य, नेवात्—नयनात्, निर्गतस्य—निःसृतस्य, चन्द्रो हि प्रजासर्गाय तपस्यती-
 वनेनैवात् जातः, तथा हिःहरिवंशः,—“पिता सोमस्य वै राजन् । जज्ञेऽविर्भगवान् ऋषिः ।
 ब्रह्मणो मानसात् पूर्वं प्रजासर्गे विधितः ॥” अपि च तत्रैव,—“नेवाभ्या वारि
 सुभावं दशधा द्योतयद्दिशः । तद्गर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा ॥ समेत्य
 भारयामासुर्न च ताः समशक्रुवन् । स ताम्यः सहसंवाय दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥
 पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः ॥” इति । अत एवाह रघौ (२ स० ७५
 श्लो०) कालिदासः,—“अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरिवैरिव द्यौः” इत्यादि ; कुमुदबन्धोः,
 —चन्द्रस्य, धवलंति । —धवलं—शुद्धं, यत् धाममण्डलं—परिधिः, तेन मनोहरः,—
 रमणीयः, जन्मदिवसः,—उत्पत्तिदिनं, दृष्ट इव—वैचित्त इव, इत्युक्तेन, दर्शनञ्चात्र “स
 हि जन्मदिवस एवायं किमु ?” इत्याकारकप्रत्यभिज्ञारूपतया प्रत्यक्ष-स्मरणयोः समालन-
 मेवेतदिति विभाव्यम् । नारायणनाभिपुण्डरीकस्य—विष्णोर्नाभिर्देशस्यस्य अतपन्नस्य,
 उद्गमनक्षणः,—उत्पत्तिसमयः, प्रत्यक्षोक्त इव—साक्षात्कृत इव । पूर्ववदवाप्यलङ्कारः ।

(२०८) अक्षणा—चक्षुषां, कौमुदीति । —कौमुदीप्रदोषः,—चन्द्रिकासमन्विता
 रजनौ ; यद्वा,—कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः, तदुक्तं भविष्योत्तरे,—“कौ मोदन्ते
 जना यस्यां नानाभावाः परस्परम् । हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नान्न सा कौमुदी मता ॥”
 इत्युक्तलक्षणा कार्तिकपौर्णमासी आश्विनपौर्णमासी वा इति वदन्ति, तस्याः प्रदोषः,—
 रजनौमुखं, तस्य दर्शनेन—अवलीकनेन, यः आनन्दः,—सुखं, तेन दृष्टिः,—प्रीतिः,
 आहिता इव—जनिता इव, अस्य हि सन्दर्शनं तथैव नयनसत्कर्षणं भवति, यथा कौमुदी
 समुदित्यैव दर्शकानां वीक्षणेषु सुधाधारां स्त्रावं स्त्रावं नियतं तान् प्रीणयति मानसञ्चा-
 वर्जयति इति । कौमुद्याः नयनरञ्जकत्वमुक्तं रघौ (३ स० १ श्लो०) यथा,—
 “सखाजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्” इत्यादि । अम्बरोदरे—गगनमध्ये इत्यर्थः, महत्—
 विशालं, मन्दाकिनीपुलिनमण्डलं—स्वर्गङ्गासैकतनवहः, उदमाङ्गीदिव—उत्थितमिवेत्यर्थः,
 [मज्जतेः लुङि रूपम्] मन्दाकिनीपुलिनस्य शुभत्वेनैवमुत्प्रेक्षितमिति ज्ञेयम् ।

(२०८) परिवर्त्तित इव दिवसः पौर्णमासीनिशया ।
 (२१०) मन्दमन्दमिन्दूदयसन्देहदूयमानमानसैः विघटितं
 घटमानचक्षुच्युतमृणालकोटिभिः आसन्नकमलिनीचक्रवाक-
 मिथुनैः । (२११) शरज्जलधरपटलाशङ्कासङ्कोचितकेका-
 रवमूकमुखपुटैः पराङ्मुखीभूतं भवनशिखण्डिमण्डलैः ।

(२०८) पौर्णमासीनिशया—पूणिमारजन्या, परिवर्त्तित इव—विनिमित्त इव, परावर्त्तित इवेत्यर्थः, स्निग्धवक्त्रकान्तिमत्त्वादिति भावः, स्निग्धत्वशुभलादिगुणसङ्ग-
 श्रोगात् पौर्णमासी निशीथिनी दिवसरूपेण परिणतवेति विभाव्यते इति विशदार्थः ।
 [ननु “स्त्रियाः पुंवद्भाषित—” (६।३।३४ पा०) इति मन्वेण भाषितपुंस्त्वस्य पौर्णमासी-
 शब्दस्य समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपट्टे परतः कथं न पुंवद्भावः ? इति चेन्न, पूर्णः
 मासः अलि अस्याः इति व्युत्पत्त्या, “प्रज्ञादिभ्यश्च” (५।४।३८ पा०) इति अणि ङीप्
 चास्याः सिद्धावपि संज्ञाभ्रतया टत्ताऽऽदिवत् अत्रापि “संज्ञापूरण्योश्च” (६।३।३८ पा०)
 इति मन्वेण पुंवद्भावप्रतिषेध इति ज्ञेयम्] ।

(२१०) मन्दमन्दम्—ईषदीषत्. इन्दोः, —चन्द्रस्य, उदयः,—प्रकाशः, तस्मिन्
 सन्देहेन—संशयेन, किमयमिन्दूदयः, उतायत् किञ्चित् ? एवंरूपेण इत्यर्थः, दूयमानं
 —मन्तव्यमानं, [“...दूयमान ..” इत्यत्र “...हूयमान...” इति पाठि,—हूयमानं—
 निदीप्तमानमित्यर्थः, हूयतेः जुहोतिर्वा कर्माणि शानचि रूपम्] चन्द्रोदये तेषां विरह-
 सङ्कटमाशङ्कया इति भावः, मानसं—चित्तं येषां तैः, घटमानेति ।—घटमानायाः,—
 मीलितायाः, विरहशङ्कया अप्रफुल्लमानसतया स्वतः सङ्कुचिततयैति भावः, चक्षुः,—
 वीव्याः, च्युता—धृष्टा, मृणालकोटिः,—विसागम्, अर्द्धावलीढविमखण्डमित्यर्थः येषां तैः,
 आसन्नेति ।—आसन्ना—मभीपवर्त्तिनी कमलिनी—पद्मिनी यस्या सा सरसीत्यर्थः, तस्यां
 चक्रवाकमिथुनैः,—चक्रवर्त्तैः, विघटितं—वियुक्तं, परस्परं दूरस्थैरभावि इत्यर्थः,
 आतपवस्य चन्द्रवदतिशुभत्वेन चक्रवर्त्तैस्तव चन्द्रभान्या परस्परं वियुक्तामिति तात्पर्यम् ।
 अत्र चक्रवर्त्तानां तदातपवे चन्द्रभान्या विघटनीकैर्भान्तिमानलङ्कारः ।

(२११) शरदिति ।—शरदि—घनात्यये, यत् जलधरपटलं—मेघमण्डलं,
 निर्जलत्वात् शुभ्रमिति भावः, तस्य आशङ्कया—संशयेन, किमिदं क्वचम्, उत शरदः
 जलधर इत्येवंरूपया इत्यर्थः, सङ्कोचिनेन—मुट्टिनेन, स्वल्पीभूतेनेत्यर्थः, केकारवेण—
 केकावाण्या, मूकानि—निःशब्दानि, केकावाणीश्वनानौति यावत्, मुखपुटानि—पुट-

(२१२) प्रबुद्धम् आवहचन्द्रानन्दोद्दामोद्दलपुटाद्दहासविशदं
कुमुदषण्डैः ।

(२१३) चित्तीयमाणचेताश्च सराजको राज्ञा दण्डानु-
साराधिरोहिण्या दृष्ट्या सादरमैच्छिष्ट तत्तिलकम् इव त्रिभुवनस्य,
शैशवम् इव श्वेतद्वीपस्य, अंशावतारम् इव शरदिन्दोः,
हृदयम् इव धर्मस्य, निवेशम् इव शशिलोकस्य, दन्तमण्डल-

वत् वदनानि येषां तथाभूतैः, भवनशिखण्डिमण्डलैः,—गृहमयूरनिचयैः, पराङ्मुखी-
भूतं—किञ्चिदर्धमुखतां गतम् । अपि पूर्ववत् शिखण्डिमण्डलानां कृते शुभमेध-
भान्या पराङ्मुखीभवनवर्णनात् भान्तिमदलङ्कारः ।

(२१२) कुमुदषण्डैः,—कैरवसङ्गैः, आवहति ।—आवहः,—निहितः, चन्द्रे—
इन्दो, य आनन्दः,—प्रीतिः, तस्य उद्दामेन—शौक्ल्येन, आतिशय्येनेत्यर्थः, उद्दलन्ति
—विकासं गच्छन्ति, यानि दलपुटानि—पुटवन्मुद्रितपत्राणि इत्यर्थः, चन्द्रीदये तेषां स्वत
एव विकाशाद्गतपत्रे च तस्मिन् चन्द्रभमादिति भावः, तावदेव अद्दहासाः,—हासविशेषाः,
तैः विशदं—निर्मलं यथा तथा, [क्रियाविशेषणमिदम्] हासस्य धवलिनः कविप्रयोग-
प्रसिद्धत्वात् “धवलता वर्णते हासकौर्षीः” इत्युक्तेः, प्रबुद्धं—विकसितं, कुमुदषण्डानि
चन्द्रीदयं प्राप्य यथा सम्यक् विकशन्ति, तथैव तस्मिन् कृते आकृष्यमाणेऽप्रीति भावः ।
अत्र दलपुटेषु अद्दहासवारीभात् रूपकं, पूर्ववत् भान्तिमदलङ्कारश्च इत्यनयोः सङ्करः ।

(२१३) चित्तीयमाणचेताः,—चित्तीयमाणम्—आश्चर्यं कुर्वत्, चेतः,—मानसं
यस्य तथाविधः, चमत्कृतचित्तः, विषयमानमानसः इत्यर्थः, [“नमो वरिवशितः कश्च”
(३:१:१६ पा०) इति सूत्रेण आश्चर्यकरार्थे कश्चि शान्तिश्च अ रूपम्] । दण्डानु-
सारिति ।—दण्डानुसारिण—कृदस्य नाशमनुसृत्येत्यर्थः, अधिरोहति—उत्तिष्ठति इति
तथाक्तया, कृत्स्नोर्हति निहितया इत्यर्थः, कृत्तदण्डात् प्रहति तत्पटं यावत्
निपातितमिति यावत् । तत्—कृदमित्यर्थः । तिलकं—ललाटभूषणभूतं, सर्वसौन्दर्य-
निधानमृमित्यर्थः । शैशवं—बाल्यं, श्वेतद्वीपमित्यर्थः ; श्वेतद्वीपस्य शुभलात्
आतपवसाम्, तत्रार्धधर्म्यसाम्योपपत्तये शिशुत्वव्यपदेश इति विभाव्यम् ।
शरदिन्दोः,—शरचन्द्रस्य, अंशावतारम्—अंशेन—खण्डेन, कलयेत्यर्थः, अवतारः,
—अवतरणम्, आविर्भाव इत्यर्थः तमिव । हृदयमिव—अन्तःकरणमिव,
निर्मलत्वादिति भावः । शशिलोकस्य—चन्द्रमण्डलस्य, निवेशमिव—आयतनमिव ।

धवलं मुखमिव चक्रवर्तित्वस्य, (२१४) भौक्तिकजालपरिकर-
सितं सीमन्तचक्रमिव दिवः, (२१५) बहलज्योत्स्नाशुक्तोदर-
मैन्दवम् इव परिवेशवलयं, (२१६) शौक्लाहसतशङ्खश्रीकां
श्रवणमण्डलम् इव निश्चलतां गतमैरावतस्य, (२१७) श्वेत-
गङ्गावर्त्तपाण्डुरं पदमिव त्रिभुवनवन्दनीयं त्रिविक्रमस्य,

चक्रवर्तित्वस्य—साम्राज्यस्य, दंतेति । - दन्तमण्डलवत् - दंशनेचक्रवालवत्, धवलं—
शुभ्रं, दन्तमण्डलिन—दंशनेसमूहेन धवलश्च, मुखमिव—आरम्भमिव, वदनमिव च, चक्र-
वर्तित्वव्यञ्जकानां द्रव्याणां प्रथममिवेति यावत्. सितच्छदस्य चक्रवर्तित्वव्यञ्जकत्वादिति
भावः, (“मुखं निःसरणे वक्त्रे शरंभोपाययोरपि” इति मेदिनी) ।

(२१४) दिवः,—स्वर्गस्य, भौक्तिकेति । - भौक्तिकानां—मुक्ताफलानां, जालिन
—समूहेन, दंतेति यावत्, यः परिकरः,—वेष्टनं, तेन सितम्—उज्ज्वलं, शुभ्रश्च,
सीमन्तचक्रमिव—केशविन्यासनिचयमिव, (“सीमन्ताः केशविन्यासाः” इति कीषः)
द्युनारीधमिङ्गशोभिमुक्ताजालमिवेति भावः ।

(२१५) बहलेति । - बहलया—प्रभूतया, ज्योत्स्नया—चन्द्रिकया, शुक्लं—
शुभ्रम्, उदरम्—अभ्यन्तरं यस्य तथाभूतम्, ऐन्दवं—चान्द्रमसं, परिवेशवलयमिव—
परिधिमण्डलमिव, (“परिवेशन्तु परिधिः” इत्यमरः) राकाशशधरमिवेति भावः ।

(२१६) शौक्लाति । - शौक्लान—श्वेतगुणन, हसिता—तिरस्कृतवर्णः. शङ्कादपि
अधिकशौक्लादिति भावः, शङ्खस्य—कम्बोः, श्रीः,—कान्तियेन तथोक्तं, निश्चलतां गतं
—स्थिरत्वं प्राप्तम्, एकदैवावस्थितमिति यावत्. हसिकर्णस्य सदैव चञ्चलत्वात्, अन्यथा
स्वभावतः स्थिरस्य चञ्चलवस्तुना सह साम्यं न घटते, तेनैवमुक्तमिति कथम्, ऐरावतस्य
श्रवणमण्डलमिव—कर्णमण्डलमिव, ऐरावतस्य स्वभावशुभत्वात् साम्यमव्याहतं
वेदितव्यम् ।

(२१७) श्वेतेति । - श्वेतगङ्गायाः,—शुभ्रसलिलायां जाङ्गल्याः, आवर्त्तवत्—
अभ्रसां भ्रम इव, पाण्डुरं—धवलम्; अन्यत्र,—श्वेतायाः,—शुभ्रवर्णायाः, गङ्गायाः,
—विष्णुपदाः, आवर्त्तनं—आवर्त्तनेन, अवस्थानिनेति यावत्, गङ्गायां विष्णुपदीकृत-
त्वादिति भावः, पाण्डुरं—धवलं, त्रिविक्रमस्य—वामनावतारस्य विष्णोः इत्यर्थः, त्रिभुवन-
वन्दनीयं—त्रिलोकौपूज्यं, त्रिजगदादरणीयश्च, पदमिव—चरणमिव, अत्र एकस्मैव
ज्ञातपक्षस्य भूयसामुपमानानां सत्त्वात् मालीपमाऽण्डकारः ।

(२१८) प्रचेतसश्चूडामणिमरीचिशिखाभिः इव श्लिष्टाभि-
मानसविसतन्तुमयीभिः चामरिकावलीभिः विरचितपरिवेशम्,
उपरि (२१९) चक्रवर्तिलक्ष्मीनूपुरस्वनश्रवणदीहदनिस्रलेन
इव लक्ष्मणा विततपत्रेण हंसेन सनाथीकृतशिखरं, (२२०)
स्पर्शवता च प्रभावस्तम्भितेन मन्दाकिनीमृणालेन मुकुलितफलेन
वासुकिना इव नीतेन दण्डतां द्योतमानं, (२२१) धवलिल्मा
क्षालयत् इव नक्षत्रपथं, प्रभाप्रवाहप्रथिम्ना प्रावृण्वत् इव

(२१८) प्रचेतसः,—वरुणस्य, चूडामणिः,—शिरोरत्नं, मस्तकस्थितमिति
भावः, तस्य मरीचिशिखाभिरिव—मयूखगैरिवेत्युत्प्रेक्षा, श्लिष्टाभिः,—संसक्ताभिः,
मानसविसतन्तुमयीभिः,—मानससरोवरकमलमृणालसूत्ररचिताभिः, अतिशौभ्रादिति
भावः, चामरिकाऽऽवलीभिः,—सुदृक्कालव्यजनयेणीभिः, विरचितः,—कल्पितः, परिवेशः,
—परिधिर्न्यस्य तथोक्तं, समन्तात् चामरिकाऽऽवलीविष्टितमित्यर्थः ।

(२१९) चक्रेति ।—चक्रवर्तिनः,—सम्राजः, या लक्ष्मीः,—श्रीः, तस्या
नूपुरस्वनस्य—मञ्जीररणितस्य, श्रवणं—आकर्णने, यत् दीहदम्—अभिलाषः, हंसानां
नूपुररवप्रियत्वादिति भावः, तेन निस्रलः,—स्थिरः तेनैव । विततपत्रेण—विस्तृतपत्रेण,
लक्ष्मणा—चित्रभूतेन सारसफलणा, हंसेन—हंसमूर्त्या ; यथा,—लक्ष्मणा—चित्रेन,
हंसाकारकेणेत्यर्थः, सनाथीकृतशिखरं—संयुक्तशिरोभागम्, उपरिभागे विन्यस्तविक्षृत-
पत्रशालिकृत्प्रमहंसमित्यर्थः ।

(२२०) स्पर्शवत्—सुखस्पर्शनेत्यर्थः, [“रसादिभ्यश्च” (५।२।८५ पा०) इति
मतुप्, “भूमनिन्दाप्रशंसासु—” इत्यादिवार्त्तिकात् प्रशंसायाम् अतिशयने वाऽर्थे
प्रयुक्तमिति ज्ञेयम्] प्रभावस्तम्भितेन—प्रभावेण—अलौकिकमहिम्ना, स्तम्भितं—
निश्चलतां गतं तेन, मृणालस्य अतिकोमलत्वेऽपि प्रभाववशात् दृढीभूतेनेति भावः,
मन्दाकिनीमृणालेन—मन्दाकिन्याः,—सर्गज्जायाः, मृणालेन—पद्मनालेन, मुकुलित-
फलेन—सङ्कुचितफलामण्डलेन, दण्डतां नीतेन—मालतां गतेन, वासुकिनेव—सर्प-
राजिनेव, द्योतमानं—राजमानं, स्पर्शवताः सुस्निग्धहंसकमलनालं हि असामान्य-
भागसौभाग्यसम्पत्तये एतच्छब्ददण्डरूपतया परिणतम्, अतः फणसहस्रं मुकुलीकृत्य
श्रवाद्दिना स्थितमिवेति प्रतीयते इति समुदितार्थः ।

(२२१) धवलिल्मा—शैलेन, [“वर्णदृढा—” (५।१।१२३ पा०) इति इमनिष्ठा

दिवसं, समुच्छ्रायेण अधः कुर्वदिव दिवम्, उपरिस्थितम् इव सर्वमङ्गलानां, श्वेतमण्डपम् इव श्रियः, स्वकमिव ब्रह्मा-
स्तम्भस्य, नाभिमण्डलम् इव ज्योत्स्नायाः, विशदं हासमिव
कीर्तिः, फेनराशिम् इव खड्गधाराजलानां, यशःपटलम् इव
शौर्यशालितायाः त्रैलोक्याद्भुतं महत् कृतम् ।

[६ पम्] नक्षत्रपदम्—अन्तरिक्षम् ; [नक्षत्राणां पक्षाः इति तत्पुरुषे “नक्षत्रं—”
(५।४।७४ पा०) इत्यादिना संज्ञासाम्प्रत्ययः] कायापक्षनामकः ज्योतिश्चक्र-
मध्यवर्ती कश्चित् तिरश्चीनः अवकाशोऽयमिति प्रतीयते, तस्य हि क्षीरसमुद्रवल्गु-
प्रसिद्धमेव, तथा हि रघो वयोदर्शे द्वितीयं श्लोके कालिदासः,—“कायापक्षेनेव शरत्समद्रुम्”
इति ; चालयदिव—शोधयदिव, परिष्कुर्वदिवेत्यर्थः । प्रमेति ।—प्रभाणां—तृषां,
प्रवाहस्य—स्रोतसः, प्रसरत्येत्यर्थः, प्रथिमा—विस्तारः तेन ; [“पृथ्वादिभ्य—” (५।१।
११२ पा०) इत्यादिना इमनिच् ; “र ऋती—” (६।४।६१ पा०) इति
एत्वच् ङेयम्] प्रातर्गदिव—आच्छादयदिव । समुच्छ्रायेण—समुद्रस्था, दिवं—
स्वर्गम्, अधः कुर्वदिव—निक्षीकुर्वदिव, पराभवदिवेत्यर्थः । सर्वमङ्गलानां—कल्याणकर-
कृत्स्नद्व्याप्तमित्यर्थः, प्रभुतमङ्गलजनकत्वादिति भावः । श्वेतमण्डपमिव—शुभभवनमिव,
राजलक्ष्माः वासभवनमिवेत्युपेक्षा । ब्रह्मस्तम्भस्य—ब्रह्माण्डस्येति यावत्, स्वकमिव—
पृथगुक्तमिव, क्ववस्य स्वकाक्रतत्वादिति भावः, चतुर्दशभुवनभूतं ब्रह्माण्डं राजः
उपभोगार्थमेकैव प्रभुनस्तवकमिव सम्मिलितं सन् संस्थितमिवेत्युपेक्षा । नाभिमण्डलमिव
—नाभिभागमिव कौमुद्याः प्रभवस्थानमिवेत्यर्थः, नाभिमण्डलस्य कलाकृतित्वात्, क्ववस्य
एव शीतत्वादिगुणाधिक्यादिव नाभिरुपलभ्युपेक्षितमित्यभिप्रायः । विशदं—शुभं, हासमिव
—मधुरहास्यरूपविकाशमिवेत्यर्थः ; कीर्तिः ज्योत्स्नायाश्च शुभत्वेन कविवर्णनीयत्वादति-
श्वलमिति भावः । खड्गधाराजलानाम्—असीर्निशितायभागरूपोदकानां, फेनराशिमिव
—हृत्क्षीरपुञ्जमिव, कृपाणधाराधाराणि फेनायमानानि—स्त्रीभूयैवात्र संस्थितानीवेत्युपेक्षा,
तस्य विक्रमैकरक्षणीयत्वादिति भावः । शौर्यशालितायाः,—शौर्येण शान्तेः श्रीभते यः
एतः शौर्यशाली, तस्य भावः तत्ता तस्याः, महावीर्यविभूषितस्य सौन्दर्यविधायिनः प्रकाश-
मानपराक्रमस्य इत्यर्थः, यशःपटलमिव—दिशां विदिशाच्चान्तरालमपि व्यापुवतीनां
कीर्तीनां सञ्चयमिवेत्युपेक्षा ; तस्य वीरैकभोगास्यदीभूतत्वादिति भावः ।

दृष्टे च (२२२) तस्मिन् राज्ञा प्रथमे शेषमपि प्राप्तं
प्रकाशयाञ्चक्रुः क्रमेण काम्याः ; तद्यथा,—परार्द्धारत्नांशुशोणी-
कृतदिग्भागान् भगदत्तप्रभृतिख्यातपार्थिवपरागतान् आहत-
लक्षणान् अलङ्कारान्, प्रभालेपिनाञ्च चूडामणीनां समुत्कर्षान्,
चीरोदधेः धवलताहेतून् इव हारान्, (२२३) अनेकराग-
रुचिरवेदकरणकुण्डलीकृतानि शरच्चन्द्रमरीचिरुचि शौच-
क्षमाणि चोमाणि, (२२४) कुशलशिल्पिलोकोल्लिखित-

(२२२) तस्मिन्—आतपने इत्यर्थः । प्रथमे—मुख्या इत्यर्थः, [“प्रथमचरम—”
(१।१।२२ पा०) इत्यादिना सर्वनामत्वस्य वैभाषिकत्वात् जसः शीलं ज्ञेयम्] काम्याः,
—कर्मचारिणः, परिजना इत्यर्थः, शेषमपि—अन्यदपि इत्यर्थः, प्राप्तम्—उपदाम्,
उपहारमित्यर्थः, (“प्राभृतन्तु प्रदेशनम् । उपायनमुपयाह्यमुपहारस्तथोपदा” इत्यमरः)
प्रकाशयाञ्चक्रुः,—प्रकटितवन्तः, दर्शयामासुरित्यर्थः । तद्यथा—तथा हि । परार्द्धाति ।
—परार्द्धानाम्—अग्राणां, अत्युत्कृष्टानामित्यर्थः, (“परार्द्धाग्रप्राग्रह्रप्राग्रयाग्रा-
ग्रीयमग्रिमम्” इत्यमरः) रत्नानां—मणीनाम्, अंशुभिः,—किरणैः, शोणीकृताः,—
रत्नीकृताः, दिग्भागाः,—आशतटा येः तथोक्तान्, भगदत्तैः ।—भगदत्तः,—दुर्घोषन-
श्वरः नृपभेदः, तदादिभिः,—तत्प्रभृतिभिः, ख्यातैः,—प्रसिद्धैः, पार्थिवैः,—नृपैः,
परागतान्—व्यवहृतान्, आहतलक्षणान्—गुणैः प्रसिद्धान्, (“गुणैः प्रसीते तु कृत-
लक्षणाहृतलक्षणौ” इत्यमरः) । प्रभालेपिनां—कान्तिपूर्णानाम् ; समुत्कर्षान्—
अतिशयान्, गुणातिशयजनकानित्यर्थः । वह्नि तादृशानि चूडारत्नानि इति भावः ।
चीरोदधेः,—दुग्धारणस्य, धवलताहेतूनिव—शुभतानिदानानि इव ; अतिशुभस्य तस्य
हारस्यैव समुद्रगर्भे अवस्थानात् तत्प्रभयैव चीरसमुद्रस्य धवलता जाता इव इत्युपेक्षितार्थः ।

(२२३) अनेकेति ।—अनेकैः,—विविधैः, रागैः,—वर्णैरित्यर्थः, रुचिराः,—
मनोज्ञाः, ये वेदकराः,—वेदनिर्मितसमुद्रकाः, तेषु कुण्डलीकृतानि—वलथीकृतानि,
सङ्कीर्णं स्थापितानीत्यर्थः, शरच्चन्द्रमरीचिरुचि—शारदेन्दुकिरणप्रभाणि, शौचक्षमाणि
—चालनार्हाणि, शौमवस्त्राणि तु प्रायश एव चालनानर्हाणि भवन्ति, इमानि तु न
वाटशानि इति भावः ; यद्वा,—पवित्रतासम्पादनद्वाराणि, चोमाणि—वसनविशेषान् ।

(२२४) कुशलैः ।—कुशलैः,—निपुणैः, शिल्पिलोकैः,—कारुजनेः, (“कारु-

नाञ्च शुक्तिशङ्खगल्बर्कप्रमुखाणां पानभाजनानां निचयान्,
(२२५) निचोलकरक्षितरुचाञ्च रुचिरकाञ्चनपत्रभङ्गभङ्गुरा-
णाम् अतिवभ्रुरपरिवेशानां कार्दरङ्गचर्मणां सम्भारान्, भूर्ज-
त्वक्कीमलाः स्पर्शवतीः जातीपट्टिकाः, (२२६) चित्र-
पटानाञ्च मदीयसां चमूरुकोपधानादीन् विकारान्,

शिल्पी" इत्यमरः) उल्लिखितानाम्—उद्घर्षितानां, प्रमृष्टानामिति यावत्, शक्तीति । —
शुक्तयः,—मुक्तास्कीटाः, ("मुक्तास्कीटः स्त्रियां शुक्तिः" इत्यमरः) शङ्खाः,—कल्बवः, गल्बर्काः,
—मसुराण्या मणिभेदाः, "चन्द्रकान्ता" इति केचित्, चषकाः वा, प्रमुखाः,—आदयः
अग्रेसरा वा, श्रेष्ठा इत्यर्थः येषां तथाभूतानां, तत्तद्रचितानामिति भावः ; शुक्तिशङ्ख-
चषकरूपाणां वा, पानभाजनानि तन्मयान्वपि दृश्यन्ते ; पानभाजनानां—पानपात्राणां,
निचयान्—सङ्गान् ।

(२२५) निचोलकेति ।—निचोलकेः,—आवरणवस्त्रैः, रक्षिताः,—पालिताः, नूतन
इव उज्ज्वलतया स्थापिता इत्यर्थः, रुचः,—प्रभा येषां तथोक्तानाम्, औज्ज्वल्यपरि-
रक्षणार्थम् आवरणवस्त्रैरावृतानामित्यर्थः, रुचिरैति । —रुचिरैः,—मनोज्ञैः, काञ्चनपत्रभङ्गैः,
—सौवर्णपत्ररचनाभिः, मङ्गुराणि—भङ्गिमन्त्रि तेषाम्, अतिवभ्रुरपरिवेशानाम्—अतिशयेन
उन्नतानताभोगानामित्यर्थः, कार्दरङ्गचर्मणां—कार्दरङ्गदेशजस्यगर्भिण्याजिनानाम् ; यद्वा,
—कर्द्वः,—कर्द्वमः, स एव कार्द्वः, [स्वार्थे अण्] रङ्गः,—रागः, [रजतेः भावे
घञ्] कार्द्वः इव रङ्गः येषां तथाभूतानां चर्मणां, कर्द्वमाभानां कृष्णसारप्रभतीनां
त्वचामित्यर्थः, धूमाभानां मसृणाजिनानामिति भावः, सम्भारान्—निचयान् । भूर्ज-
त्वक्कीमलाः,—भूर्जस्य—स्वनामण्यातवल्कलप्रधानवृक्षस्य, त्वच इव—वल्कलानि इव,
कीमलाः,—मृदुलाः, स्पर्शवतीः,—सुखस्पर्शाः, जातीपट्टिकाः,—उत्कृष्टानि जघनशयन-
साधनानि सूत्राणीत्यर्थः ; यद्वा,—जात्यः,—मालव्यः, तत्प्रमूनसुगन्ध इति यावत्, याः
पट्टिकाः,—पट्टैः भूताः, ["तमधीष्टे—" (५।१।८० पा०) इति ठञ्] कीमलांशु-
कानि इत्यर्थः, जातिकुसुमसुवासितानि कौषेयवसनानि इति यावत् ।

(२२६) मदीयसाम्—अतिमृदूनां, चित्रपटानां—विचित्रवसनानां, चमूरुकोप-
धानादीन्—चमूरुकः,—सृग्भेदः, तस्य उपधानादीन्—तदाकाराकारितशिरोधाना-
दीन्, ["चमूरुकोपधानादीन्" इत्यत्र "चमूरुकोपधानादीन्" इति पाठेऽपि स
एवार्थः] विकारान्—रूपांतराणि, अतिकोमलविचित्रवसननिर्मितचमूरुसृगाकार-

(२२७) प्रियङ्गुप्रसवपिङ्गलत्वञ्चि च आसनानि वेतमयाणि,
अगुरुवल्कलकल्पितसञ्चयानि च सुभाषितभाञ्जि पुस्तकानि,
(२२८) परिणतपाटलपटोलत्विषि च तरुणहारीतहरिन्ति क्षीर-
क्षारीणि च पूगानां पल्लवलम्बीनि सरसानि फलानि, (२२९)
सहकारलतारसानाञ्च क्षणागुरुतेलस्य च (२३०) कुपितकपि-
कपोलकपिलकापोति कापलाशकोशैकवचिताङ्गीः स्थवीयसी-

शिरोधानादिविविधद्रव्याणीत्यर्थः ; यद्वा,—विचित्रैः कीमलैश्च पटैः समाच्छादितानि
राजवाणि जयनीशेषकरणानीति यावत् ।

(२२७) प्रियङ्गुति ।—प्रियङ्गुप्रसवः,—प्रियङ्गुलतापुष्पं, तद्वत्—पिङ्गलः,—
विशङ्काः, त्वचः,—वल्कलानि, आच्छादनामौत्थः येषां तानि, वेतमयाणि—वेतसः
लतानिर्मितानि, आसनानि—पीठानि । अगुर्विति ।—अगुरुवल्कलिन—अगुरु-
वल्कलचा, कल्पितः,—विहितः, सञ्चयः,—पत्राणां सङ्ग्रहः इत्यर्थः येषां तद्योक्तानि,
यदावरणार्थं वल्कलेन निर्मितकपाटिकानीति यावत्, सुभाषितभाञ्जि—सदुक्तिपूर्णानि,
भुवचनवन्तीत्यर्थः, पुस्तकानि—सुपाठयान् ग्रन्थान् ।

(२२८) हरितेति ।—परिणतं—परिपक्वम्, अत एव पाटलं—चैतरक्तं,
यत् पटोलं—स्वनामप्रसिद्धः कुलकापरपर्यायः फलविशेषः, तस्य त्विषः,—कान्तयः इव
त्विषः येषां तानि, तरुणहारीतहरिन्ति—तरुणः,—नवीनः, यः हारीतः,—पद्मविशेषः,
तद्वत् हरिन्ति—श्लामलानि, क्षीरक्षारीणि—दुग्धवच्छुभ्रनिर्यासीक्षारीणि, निरतिशय-
स्वादमौत्थः पूगानां—गुवाकतरुणां, पल्लवलम्बीनि—किसलययुतानीति भावः, सरसानि
—रसवन्ति, अशुष्काणि इति भावः ।

(२२९) सहकारेति ।—सहकारलता—अतिसौरभामयः, (“आम्रयूतो
रसालोऽसौ सहकारीऽतिसौरभः” इत्यमरः) तस्या रसाः,—निर्यासाः तेषां,
[“सहकारलतारसानाम्” इत्यत्र “लतासहकाररसानाम्” इति पाठि,—लतारूपी यः
सहकारः,—आम्रः, तस्य रसाः तेषामित्यर्थः ।

(२३०) कुपितेति ।—कुपितस्य—कुड्बस्य, कपेः,—वानरस्य, कपोलः,—
णगडः, तद्वत् कपिला—पिङ्गला, या कापोतिका—ओषधिविशेषः, तस्याः पलाशानां
—पत्राणां, कोशीभिः,—कोशाकारैः पुटसमूहैः, कवचितानि—आवृतानि इत्यर्थः,
अङ्गानि—अवयवाः यासां ताः, स्थवीयसीः,—अतिस्थिराः, दृढा इत्यर्थः, [“स्मृल-

घेण्वीर्नाडीष, (२३१) पट्टसूत्रप्रसेवकापितांश्च भिन्नाञ्जन-
कणस्य कृष्णागुरुणः गुरुपरितापमुषश्च गोशीर्षचन्दनस्य
(२३२) तुषारशिलाशकलशिशिरस्वच्छसितस्य च कर्पूरस्य
कस्तूरिकाकोशकानाञ्च, पक्कफलजृटजटिलानाञ्च कक्कोलपल्ल-
वानां लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां जातीफलस्तवकानाञ्च राशीन् ;
(२३३) अतिमधुरमधुरसामोदनिर्हारिणीश्च उल्लककलशीः,

दूर—”(६।४।१५६ पा०) इति ईयमुनि यणादिरूपपरस्य लोपात् गुणात् च सिद्धं,
ततः डीष] वैष्णवीः,—वंशसम्बन्धिनीः, नाडीः,—पात्रविशेषान् ।

(२३१) पट्टेति ।—पट्टपूत्राणां—कौषेयतन्मूनां, प्रसेवकाः,—गोण्यः, भाजन-
विशेषाः इत्यर्थः, तेषु अपिताः,—निहिताः तान्, भिन्नाञ्जनकणस्य—भिन्नं,—मर्दितं,
यदञ्जनं—रसाञ्जनं, कज्जलं वा, तद्वत् कृष्णं—श्यामं तस्य । गुरुपरितापमुषः,—
गुरुः,—महान्, परितापः,—सन्तापः, दाह इत्यर्थः, तं मुष्णाति—हरतीति तथोक्तस्य,
गोशीर्षचन्दनस्य—हरिचन्दनाख्यचन्दनविशेषस्य, (“तैलपरिष्कारगोशीर्षं हरिचन्दन-
मस्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(२३२) तुषारति ।—तुषारशिलाः,—हिमशिलाः, वर्षीपलाः इत्यर्थः, तासु
शकलं—खण्डं, तद्वत् शिशिरं—शीतलं, तथा स्वच्छं—निर्मलं, सितं—शुभ्रञ्च तस्य ।
[अत्र विशेषणपदानां परस्परं विशेष्यत्वं परिकल्प्य कर्मधारयः स्वीकरणीयः] ।
कस्तूरिकाकोशकानां—कस्तूरिकार्हतुभूतमृगविशेषाणां नाभीनां, मृगनाभीनामित्यर्थः ।
पक्वेति ।—पक्वानां—परिणतानां, फलानां—शस्यानां, जूटैः,—समूहैः, जटिलाः,—
युक्ताः तेषां, कक्कोलपल्लवानां—सुगन्धितकविशेषकिसलयानाम् । लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां
—लवङ्गलताकुसुमानां वज्जरीणाम् । जातीफलस्तवकानां—जातीफलगुच्छानां, राशीन्
—सञ्चयान् ।

(२३३) अतीति ।—अतिमधुरः,—अतिसुरसः, सुभोग्य इत्यर्थः, [पदमेतत्
आमोदमेव विशिनष्टि, अन्यथा मधुररसायाः स्वादाः द्राक्षाया एव वाचकतया
तद्विशेषणत्वेनोपस्थासः पिटपेषणवत् निरर्थकः स्यादिति विभाव्यम्] मधुरसायाः,—
द्राक्षायाः, केचित् “मधुरसं—मकरन्दद्रवम्” इत्याहुः, (“मृद्वीका गोक्षनी द्राक्षा
स्वादौ मधुरसति च” इत्यमरः) आमोदः,—अतिदूरं प्रसरत् मनोहरं सौरभम्,
(“आमोदः सोऽतिनिर्हारी” इत्यमरः) निर्हारी च—हृदयाकर्षकः गन्धश्च
यामु ताः, (“समाकर्षो तु निर्हारी” इत्यमरः) , उल्लककलशीः,—उल्लकः,—

सितासितस्य च चामरजातस्य निचयान्, (२३४) अवलम्ब-
मानतूलिकाऽलावुकांश्च, लिखितानालेख्यफलकसम्पुटान्,
(२३५) कुतूहलकृन्तिं कनकशृङ्खलानियमितघोषाणां किन्नरा-
णाञ्च वनमानुषाणाञ्च जीवञ्जीवकानाञ्च जलमानुषाणाञ्च
मिथुनानि, (२३६) परिमलामोदितककुभश्च कस्तूरिका-
कुरङ्गान्, गेहपरिसरणपरिचिताञ्च चमरीः, (२३७) चामीकर-
रसचित्रवेत्तपञ्जरान्तर्गताञ्च सुबहुसुभाषितजल्पाकजिह्वाञ्च

सुगन्धिफलविशेषरसः, आसवविशेषः इति केचित्, तस्य कलसीः,—कुम्भान् । सिता-
सितस्य—श्वेतस्य कृष्णस्य च । चामरजातस्य—बालव्यजनसमुद्गस्य ।

(२३४) अवलम्बमानेति ।—अवलम्बमानाभिः,—लम्बमानाभिः, पार्श्वे निविश-
मानाभिरित्यर्थः, तूलिकाभिः,—ईषिकाभिः, चित्रकम्रसाधनोभिरिति यावत्, (“ईषिका
तूलिका समे” इत्यमरः) संहिताः अलावुकाः,—तुम्बाः, वर्णकभाजनानीति भावः
सान् । लिखितेति ।—लिखिताः,—चित्रिताः, अनालेख्याः,—अचित्रिताः, ये फलक-
सम्पुटाः,—चित्राधारकाष्ठफलकविशेषाः तान् ; यद्वा,—अवलम्बमानाः तूलिकाः
अलावुकाश्च येषु तान्, लिखितान्—चित्रितान्, विविधलतापत्रादिचित्रसमन्विता-
नित्यर्थः, आलेख्यफलकसम्पुटान्—आलेख्यफलकानां—चित्रपटाणां, सम्पुटान्—
आधारविशेषानित्यर्थः ।

(२३५) कुतूहलकृन्ति—कोतुकावहानि, कनकेति ।—कनकशृङ्खलया—
काञ्चनदाद्या, नियमिता—निबद्धा, ग्रीवा—कन्धरा येषां तथाकृतानां, किन्नराणां—
कुक्षितदेवयोनिभेदानाम्, अश्वमुखनरदेहविशेषाणां, नरमुखाश्चदेहानां वा इत्यर्थः ।
जीवञ्जीवकानां—पक्षिविशेषाणां, जलमानुषाणां—सलिलात्मःस्थितनरर्षिषाणां, मिथुनानि
—इन्दानि ।

(२३६) परिमलेति ।—परिमलिन—मनोहरसौरभश्च, आमोदिताः,—
सुरभिताः, ककुभः,—दिशः यैः तथाभूतान्, कस्तूरिकाकुरङ्गान्—सुगन्धिनाभिकीष-
युक्तमृगभेदान् । गेहेति ।—गेहेषु—गृहेषु, परिसरणे—विचरणे, परिचिताः,—
अभ्यस्ताः ताः, गृहवासाभ्यस्ता इत्यर्थः, चमरीः,—मङ्गिकाकारमृगैः ।

(२३७) चामीकरेति ।—चामीकरस्य—स्वर्णस्य, द्रुतस्येति भावः, रसेन—
ह्रस्वेण, चित्राः,—रञ्जिताः, शिवाः,—देवताः, तेषां पञ्जराणि—तद्वर्चसानि पिञ्जराणि

शुकसारिकाप्रभृतीन् पक्षिणः, (२३८) प्रवालपञ्जरगतांश्च
चकोरान्, जलहस्तिनाम् उदयकुम्भमुक्ताफलदामदन्तुराणि च
दन्तकाण्डकुण्डलानि ।

राजा तु कञ्चदर्शनात् प्रहृष्टहृदयः (२३९) प्रथमप्रयागे
श्रीभननिमित्तमिति मनसा जग्राह ; हंसवेगश्च प्रीयमाणो
ब्रभाषे,—“भद्र ! सकलरत्नधाम्नः परमेश्वरशिरोधारणार्हस्य
अस्य महातपस्य महार्णवात् इव कुमुदबान्धवस्य कुमारात्
लाभो न विस्मयाय । बालविद्याः खलु महताम् उपकृतयः”

इत्यर्थः, तेषाम् अन्तर्गताः,—सध्यस्थिताः तान् सुबह्विति ।—सुबह्वनि—प्रभृतानि,
सुभाषितानि—सूक्तयः, सङ्चनानि इत्यर्थः, तेषां ज्ञानाका—वाचाला, पुनः पुनरुच्चारण-
शीला इत्यर्थः, (“स्याज्ज्ञानाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हताक्” इत्यमरः) जिह्वा
—रसना येषां तान् ।

(२३८) प्रवालिति ।—प्रवालः,—विद्रुमप्यरत्नविशेषः, (“अथ विद्रुमः पुंसि
प्रवालः पुंनपुंसकम्” इत्यमरः) यस्य पञ्जराणि—पिञ्जराणि, तानि गताः,—प्राप्ताः,
तत्र आबद्धा इत्यर्थः तान् [“द्वितीयाश्रितातीति—” (२।१।२४ पा०) इति द्वितीया-
समासः] । जलहस्तिनां—जलचराणां करिणाम्, उदधेति ।—उदयेषु - उदनेषु,
कुम्भेषु—शिरःस्थप्रदेशविशेषेषु, यानि मुक्ताफलानि—जायमानानि मौक्तिकानि,
गर्जशिरःसम्भूतमुक्ताफलानीत्यर्थः, तेषां दामा—सजा, दन्तुराणि—उज्ज्वलानीति भायुः,
दन्तकाण्डकुण्डलानि—स्थूलहस्तिदशनरचितकर्णभूषणविशेषान् ।

(२३९) प्रथमप्रयागे—प्रथमयात्रायां, श्रीभननिमित्तं—शुभलक्षणम् । मनसा
जग्राह—आकलयामास इत्यर्थः । सकलरत्नधाम्नः,—सर्वरत्नाकरस्य, सर्वगुणाधार-
स्येति यावत्, परमेश्वरस्य—हरस्य, चक्रवर्त्तिनस्य, शिरोधारणार्हस्य—सत्क-
धारणयोग्यस्य, महातपस्य—उत्कृष्टव्यस्य, महार्णवात्—गभीरसागरात्,
कुमुदबान्धवस्य इव—चन्द्रस्य इव, कुमारात्—तदाख्यकामरूपपुत्रिणात् । उपकृतयः,—
परीपकरणानीति यावत्, महतां—सत्पुरुषाणां, बालविद्याः,—बालाः,—
प्रथमाभ्यस्ताः, विद्याः,—ज्ञानानि, अप्यग्रनार्हा इति यावत् ; यदा,—बालानां—
शिशूनां, विद्याः,—पाठाभ्यासाः, इवेति शेषः ; महानो हि प्रथममेव परीपकारः
श्वशुरकर्त्तव्यः इत्येवं ज्ञानमर्जयन्ति ; यदा,—शिशवो यथा अनन्यकर्माणि सन्त

इति । (२४०) अपनीते च तस्मात् प्रदेशात् प्राभृतसम्भारे, क्षणम् इव स्थित्वा,—“हंसवेग ! विश्रम्यताम्” इति प्रतीहारभवनं विसर्ज्याम्बभूव । स्वयमपि उत्थाय स्नात्वा मङ्गलाकाङ्क्षी प्राप्नुवः प्राविशत् आभोगस्य क्षायाम् ।

अथ विशत एव अस्य (२४१) क्षायाजन्मना जडिम्बा चूडामणिताम् अनीयत इव शशिविम्बम् । (२४२) अम्बुविन्दुमुचः चुचुम्बुः इव चन्द्रकान्तमणयो ललाटतटम् । कर्पूरेणव इव व्यलीयन्त लोचनयुगले । (२४३) गलत्तद्भिनकणनिकरकृतनोहारा हारा इव अबध्यन्त ।

केवलं विद्यामेवाभ्यस्यन्ति, महान्तीऽपि तथैव सर्वकर्म परित्यज्य परीपकारनिरता भवन्ति, अतो सदुपकारार्थं परीपकारनिरतस्य कुमारस्य एवं दानं न विम्वयजनकमिति भावः ।

(२४०) प्राभृतसम्भारे—उपदासहे, उपदौकनद्रव्यसमूहे इत्यर्थः, अपनीते—अपसारिते, भाण्डागारं प्रापिते इति भावः । प्रतीहारभवनं—दौवारिकावासम् ; यद्वा,—प्रतीहार—हारि, वहिर्द्वारसमीपे इत्यर्थः, भवनम्—आगारं, दृतनिवासमिति भावः । आभोगस्य—तदाख्यस्य सहातपत्रस्य ।

(२४१) विशतः—प्रविशत इत्यर्थः, अस्य—हर्षस्य, [सम्बन्धे षष्ठी, चूडामणिताम् इत्यनेन सम्बन्धः] क्षायाजन्मना—अनातपजातेन, क्वस्येति भावः, जडिम्बा—जाड्येन, शैत्येन कर्तृभूतेन इत्यर्थः, शशिविम्बं—चन्द्रकिरण इत्यर्थः, [मुख्ये कर्मणि प्रथमा] क्षायाजन्मना जडिम्बा घनौभूतमिति यावत्, पूर्वोक्तः प्रतिदिनं क्षायायाः शैत्यहेतो क्वाभ्यन्तरं प्रविशन् एकैकः सोमरश्मिरिति भावः, चूडामणितां—मुकुटरवतां, [गौणे कर्मणि द्वितीया] हर्षस्य मुकुटे प्रतिफलनादिति भावः ।

(२४२) अम्बुविन्दुमुचः—जलकणसाविण । चुचुम्बुरिव—पद्मशरिव । कर्पूरेणव,—घनसाररज्ज्वांसि, लोचनयुगले—नेत्रयुग्मे, व्यलीयन्त इव—विलीनाः अभवन् इव, आश्लिष्यन् इवत्यर्थः, [लीयते देवादिकस्य कर्त्तरि लङि कृपम्] ।

(२४३) गलदिति । गलङ्गि,—स्रवङ्गि, तुहिनकणानां—हिमविन्दूनां, निकरेः,—समूहे, तुहिनकरकिरणसमुद्भूतैरिति भावः, कृताः,—विरचिताः, नौहाराः,—हिमकणा येषु तथाविधा, हिमकणनिर्मिता इत्यर्थः, [अत्र “नौहारा

(२४४) हरिचन्दनरमासारिण इव अपाति सन्ततम् उरसि ।
कुमुदमयम् इव हृदयम् अभवत् अतिशिशिरम् । अन्तर्हितहिम-
शिला इव विलीयमाना व्यलिम्पत् अङ्गानि । जातविस्मयश्च
अकरोत् मनसि, (२४५) “एकमज्यं सङ्गतम् अपहाय
काऽस्ति अन्या प्रतिकौशलिका ?” इति । आहारकाले च
हंसवेगाय (२४६) धवलकर्पटप्राप्ततघीतनारिकेलपरिगृहीतं
विलिप्तशेषं चन्दनम् अङ्गस्यष्टे च वाससौ (२४७) शरत्तारका-
कारतारमुक्तास्तवकितपदं परिवेशं नाम कटिस्तम्

हारा इव” इत्यत्र “नीहारहारा इव” इति समीचीनतया प्रतिभाति ; तेन गलङ्गिः
तुहिनकणनिकरैः कृताः नीहारहाराः,—तुहिनरचितहारा इवेत्यर्थः] अवध्यत —
कण्डं समसञ्चयेति भावः, [वध्नातिः कर्मणि लङि रूपम्] ।

(२४४) हरिचन्दनेति ।—हरिचन्दनरसानां—चन्दनविशेषद्रवाणाम्, आसारः,
—धारासम्पातः तेनेव, सन्ततम्—अजस्रम्, उरसि—वक्षसि, अपाति—पतितं, [पतनः
कर्मणि लङि रूपम्] । कुमुदमयसिव—कैरवमयसिव, अतिशिशिरम्—अति-
शीतलम् । विलीयमाना—द्रवीभवन्ती, अन्तर्हितहिमशिला इव—अदृश्यकर्करा इवेत्यर्थः ।

(२४५) एकं—केवलम्, अज्यं—अज्यं, सङ्गतं—सैवीम्, अपहाय—त्यज्या,
अन्या—अपरा, प्रतिकौशलिका—प्रत्युपकृतिः, का अस्ति ?—नैव काऽप्यस्त्यर्थः,
केवलमकृतिमं सख्यमेव अस्य प्रतिदानं, नान्यत् किमपि वस्तु इति भावः ।

(२४६) धवलेति ।—धवलेन—घीतेन इत्यर्थः, कर्पटेन—वस्त्रेण, प्राप्तः,—
प्राप्तादितः, यः घीतः—मृष्टः, विशुद्धः इत्यर्थः, नारिकेलः,—नारिकेलसमुद्भूतः इत्यर्थः,
[“नारिकेल” इत्यत्र “नालिकेर” इति पाठेऽपि स एवार्थः] तेन परिगृहीतं—तत्पार्षित-
मिति यावत् । विलिप्तशेषं—स्नानुलिप्रावशिष्टमित्यर्थः, अङ्गस्यष्टे—अङ्गधूने, स्वपरिधान-
योग्ये इत्यर्थः, स्वाङ्गानुलेपनावशिष्टचन्दनप्रदानं तथा स्वाङ्गस्यष्टौचित्तवासःप्रदानञ्च
अन्यथातिशयप्रदर्शनार्थं, राजयोग्यवसनादिरूपप्रसादप्राप्तिः सम्मानबोधकत्वादिति भावः ।

(२४७) शरदिति ।—शरदः,—शरदृतोः, तारकाः,—अचवाणि, तासाम्
आकारा इव—मूर्तय इव, मेघाद्यावरञ्चराह्व्यात् अतिसमुच्चला इति भावः,
हाराः,—मङ्गल्यः, या मुक्ताः,—मुक्ताफलानीत्यर्थः, तैः सवकितं—शयितं, पदम्—

(२४८) अतिमहाऽर्हपद्मरागालोकलोहितोक्तदिवसश्च तरङ्गकं नाम कर्णाभरणं प्रभूतञ्च भोज्यजातं ग्राहिणोत् । एवं प्रायेण च क्रमेण जगाम दिवसः ।

ततः (२४९) कटकस्थबलबहलधूलिधूसरितवपुःशुमाली मलीमसम् अङ्गमिव क्षालयितुम् अपरजलनिधिम् अवातरत् । (२५०) आभोगाऽऽतपत्रप्रदानवार्त्तामिव निवेदयितुं वरुणाश्च वारुणीं दिशम् अयासीत् । (२५१) मुकुलायमानसकल-कमलवना प्रमुख एव ब्रह्मसेवाञ्जलिपुटा इव सद्दीपा भूः

अवयव इत्यर्थः यस्य तथाभूतं, परिवेशं ताम्—परिवेश इत्याख्यं, परिधिरूपत्वादिति भावः ।

(२४८) अतीति ।—अतिमहाऽर्हस्य—सहामृष्यस्य, पद्मरागस्य—रत्नविशेषस्य, कर्णाभरणनिष्ठितस्य इति भावः, आलोकेन—उद्योतेन, लोहितोक्तः,—रक्तीकृतः, दिवसः,—वासरः येन तथाभूतं, तरङ्गकं नाम—तरङ्गकतिसंज्ञकम्, आन्दोलनादिति भावः, कर्णाभरणं—कुण्डलम् ।

(२४९) कटकेति ।—कटकं—हस्त्यश्चरयपादातसन्निवेशः, तस्मिन् तिष्ठतीति कटकस्थं, यत् बलं—सैन्यं, तस्य बहलाभिः,—प्रभूताभिः, धूलिभिः,—रज्जोभिः, सैन्यानां प्रदक्षिणप्रवेगोत्थिताभिरिति भावः, धूसरितम्—आपाण्डुरीकृतं, वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूतः अंगुमाली—सूर्यः । मलीमसं—मलिनं, सैन्यपदीत्यरजःसम्पर्कादिति भावः । अपरजलनिधिं—पश्चिमसागरम् ।

(२५०) आभोगैति ।—आभोगातपत्रम्—आभोगनामकं कवचं, तस्य प्रदानम्—अर्पणं, कुमारीश्च ग्राह्यतीक्ष्णमित्राः, तस्य वार्त्ता—संवादः तामिव । वरुणाय—अश्वेतसे, प्रक्षिप्ताग्नादधिपतये इति भावः । वारुणीं—वरुणाधिष्ठितां, प्रतीचीमित्यर्थः, सूर्यस्य तस्यामेव अलग्ननादिति भावः । अत्र आभोगातपत्रस्य वारुणतया अधिपतिं वरुणमन्त्रेण कथं तदुपभोसः राजा हर्षेण क्रियते ? कथं वा अन्तस्य वस्तु अन्तेनापश्ये दीयते इति वार्त्ता वरुणाय विज्ञापयितुमेव वारुणदिकप्रयाणं तपत्रस्य इत्युत्प्रेक्षितम् ।

(२५१) मुकुलायमानेति ।—मुकुलायमानं—निक्षीलदिति भावः, सकलं—अक्षयं, कसञ्जबन्—प्रपञ्चाक्षयं अस्या अस्या वा तथाभूता, सद्दीपा—अष्टादशहीपवती, भूः

अभूत् भूतिः । (२५२) नृगानुरागमय इव निखिलजीवलीक-
लोकाञ्जलिबन्धबन्धुर्जगत् जगद् संख्यारागः । (२५३) गौड़ाप-
राधशङ्किनी इव श्यामतां प्रपेदे दिक् प्राची । (२५४) प्रचित-
तिमिरनिवह निर्वानान्यनृपप्रतापानलकलापा इव कालि-
मानम् अतानीत् मेदिनी । (२५५) मेदिनीशप्रदोषास्थान-
पुष्पनिकरम् इव (२५६) विकचतगररुचिरम् अवचकरः

बहुतेवाञ्जलिपुटा इव—सैवार्थे रचितकरहयसंयोगा इव इत्यर्थः, प्रमुखे एव अये एव ।

(२५२) नृपेति ।—नृपे—राजनि, हर्ष इति यावत्, अनुरागमयः,—प्रीति-
पूर्णः । निखिलेति ।—निखिलस्य—सकलस्य, जीवलीकस्य—संसारस्य, लोकानां—
नराणाम्, अञ्जलिबन्धस्य—करहयसंयोगस्य, बन्धुः,—मित्रं, संयोगघटकत्वादिति भावः,
कृताञ्जलिभिः लोकैः सख्या उपास्यते इति तात्पर्यम् । जगत्—भुवनं, जगद्—
आचक्राम, सख्याकालः संवत् इति भावः ।

(२५३) गौडेति ।—गौडस्य—गौडराज्याधिपस्य इत्यर्थः, अपराधात्—दीपात्,
राशः सोदरबधजनितादिति भावः, शङ्कते—विमेतीति तथोक्तिः, प्राची—पूर्वा, श्यामतां
—मलिनतां, प्रपेदे—प्राप, अस्तोन्मुखं मध्यस्य आलौहत्वेन पश्चिमदिशायाः औज्वल्यात्
पूर्वांशं निष्प्रभा जाता इति भावः ।

(२५४) प्रचितेति ।—प्रचितः,—उदितः, सञ्चित इत्यर्थः, तिमिरनिवहः,—
अन्धकारनिवहः यस्या यस्यां वा तथोक्ता । निर्वाणेति ।—निर्वाणः,—शान्तः, विनष्ट
इत्यर्थः, अन्धेवाम्—इतरेषां, हर्षविपद्यामिति भावः, नृपाणां—राज्ञां प्रतापानल
कलापाः,—प्रभावापिसमूहः यस्यां तद्याभूता इव, निर्वानाग्नेः कृष्णवर्णाङ्गाररूपेण परि-
णमनादिति भावः, कालिमानम्—कृष्णत्वं, तिमिराच्छन्नत्वमिति भावः, अतानीत्—
विस्तारयामास ।

(२५५) मेदिनीति ।—मेदिनीशस्य—भूपतेः, प्रदोषास्थानं—रजनीमुखं-
सभासङ्घं, सायमुपवेशनाहंसमिति स्थानमिति यावत्, तस्य पुष्पनिकरः,—कुसुम-
निचयः, मण्डपशोभावह्नं नार्धे परिचारकवैः स्थापितः इति भावः तमिव ।

(२५६) विकचेति ।—विकचैः,—प्रस्फुटितैः, तगरैः,—पुष्पविशेषैः, रुचिरं—
शोभनं, विकचानि—प्रस्फुटानि, तगराणि—तदाख्यकुसुमानि, तद्वत् रुचिरं—मनी-

उडुनिकरम् अविरलं ककुभः । (२५७) स्कन्धावार-
गन्धगजमदाऽऽमोदधावितस्य इव मार्गो वियति विरराज
रजःपाण्डुः ऐरावतस्य । (२५८) कुपितनृपव्याघ्राघ्रा-
ताम् उपसृष्टाम् इव पौरुहतीं विहाय विहायस्तलम्
आरुह्य रोहिणीरमणः । (२५९) प्रयाणवार्त्ता इव
मानिनीनां हृदयभेदिन्यो ययुः इन्दुदीधितयो दश दिशः ।

हरश्च । अविरलं—सान्द्रम्, उडुनिकरं—नक्षत्रनिचयः, (“नक्षत्रसूक्तं भं तारा
तारकाऽप्युडु वा स्त्रियाम्” इत्यमरः) ककुभः,—दिशः, अवचक्रतः,—आविशक्तुः,
बह्वि नक्षत्राणि समुदितानीति समुदितार्थः ।

(२५७) वियति—आकाशे, स्कन्धावारेति ।—स्कन्धावारस्य—कटकस्य, ये
गन्धगजाः,—गन्धप्रधाना हस्तिनः, तेषां मदाऽऽमोदेन—दानवारिसौरभेण, धावितस्य इव
—विद्रुतस्य इव, तं प्रति क्रोधादिति भावः, ऐरावतस्य—सुनामप्रसिद्धस्य इन्द्रगजस्य ।
रजःपाण्डुः,—रजोभिः,—धावनवेगेन उत्किमेः पाण्डुभिः इत्यर्थः, पाण्डुः,—धवलः,
मार्गः,—पन्थाः, आकाशमार्ग इत्यर्थः, विरराज—गुणभे, चन्द्रिकाधवली वियन्मार्गः
ऐरावतरजःपाण्डुरिव विरराज इति भावः ।

(२५८) रोहिणीरमणः,—चन्द्रः, रोहिणी—गौः, (“माह्वी सौरभेयी गौरस्य
जाता च शङ्खिणी । अर्जुन्यग्रा रोहिणी” इत्यमरः) तस्या रमणः,—धवः, पतिरित्यर्थः,
इव इति यावत् । (“रमणं पटोलमुले नार्यां स्त्री ना धवे स्मरे” इति मेदिनी) कुपितेति ।
—कुपितेन—क्रुद्धेन, नृपव्याघ्रेण—राजश्रेष्ठेन, शार्ङ्गलाघनेन च, (स्युक्ततरपदे व्याघ्र-
पुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्ङ्गलनामाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥” इत्यमरः) आघ्राता
—आक्रान्तेति यावत् तां, गौडदेशस्य पूर्वदिगवस्थितत्वादिति भावः, अत एव
उपसृष्टामिव—उपद्रुतामिव, पौरुहतीं—पुरुहतेन—इन्द्रेण अधिष्टितां, प्राचीमित्यर्थः,
[“इन्द्री मरुत्वान्मघवा... । ...पुरुहतः पुरन्दरः ॥” इत्यमरः । “पौरुहतीम्” इत्यत्र
“पौरुहतीम्” इति पाठेऽपि स एवार्थः] विहायस्तलम्—अन्तरीक्षतलं, (“गमोऽन्तरीक्षं
गगनम्... । ...पुंसाकाश-विहायसी ॥” इत्यमरः) इवमथ कुपितव्याघ्रशालिनी
सोपद्रवा दिशं विहाय स्थानान्तरं गच्छतीति भावः ।

(२५९) मानिनीनां—प्रियाणुं प्रति प्रणयकोपवतीनां, हृदयभेदिन्यः,—चित्तव्यधाः,

(२६०) नवनृपदण्डयोत्रात्रासातुरा इव तरलितसत्त्व-
हृतयः चुक्षुभुः पतयो वाहिनीनाम् । (२६१) चिन्तेव
भूभृतां हृदयानि विवेश गुहाविवराणि विमुक्तसर्वोर्वी-
तिमिरसन्ततिः । प्रतिसामन्तचक्षुषाम् इव ननाश निद्रा
कुमुदवनानाम् ।

अस्याञ्च वेलायां (२६२) बिततवितानतलवर्त्ती नरेन्द्रः ।
—“यात तावत्” इति विसर्ज्य अनुजीविनो हंसवेगम् आदिष्ट-
वान्,—“कथय सन्देशम् इति । प्रणम्य स कथयितुं प्रास्ता-

दायित्वः, भर्तृणां भटानां युद्धगमनेन विरहाशङ्कित्वात्, उद्दीपकत्वाच्चेति भावः,
हन्दुदीधितयः,—चन्द्रकिरणाः, प्रयाणवाचा इव—युद्धयात्राप्रवृत्तय इव ।

(२६०) गवेति ।—नवस्य—नूतनस्य, नवाभिषिक्तस्य इति यावत्, नृपस्य—
हर्षस्य, दण्डयात्रा—युद्धप्रयाणं, तथा वासः,—भूतिः, तेन आतुरा इव—कातरा इव,
अत एव तरलितेति ।—तरलिता—चलिता, शिथिलिता च, सत्त्वानां—प्राणिनां,
सत्त्वस्य—सत्त्वगुणस्य, सत्त्वगुणकार्यधैर्यस्य इत्यर्थः, (“सत्त्वं गुणो पिशाचादौ बन्धो
द्रव्य-स्वभावयोः । आत्मत्वे व्यवसायासूचित्वेवस्ती तु जन्तुषु ॥” इति मेदिनी) वृत्तिः,—
व्यवहारः येषां तथाभूताः, वाहिनीनां—सैनिकानां, रिपुपक्षीयाणामिति भावः, तरङ्गिणी-
नाञ्च, नदीनाञ्चेत्यर्थः, (“वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेना-सैन्यप्रभेदयोः” इति मेदिनी)
पतयः,—स्वामिनः, राजानः, समुद्राञ्चेत्यर्थः, चुक्षुभुः,—विज्यधिरे, पक्षाधिरे च,
चन्द्रोदयदर्शनेन समुद्रचोभः प्रसिद्ध एव ।

(२६१) भूभृतां—राजां, पर्वतानाञ्च । गुहाविवराणि—चन्द्रराश्वन्तराणी-
त्यर्थः । विमुक्तेति ।—विमुक्ता—त्यक्ता, सर्वा—समया, उर्वी—पृथ्वी यथा तथाभूता,
तिमिरसन्ततिः,—अन्धकारसमुद्भूतः । [“विमुक्तसर्वोर्वीतिमिरसन्ततिः” इत्यत्र “विमुक्तसर्वाशा-
तिमिरसन्ततिः” इति पाठः,—विमुक्ताः सर्वा आशाः,—दिशः यथा तथाभूता
तिमिरसन्ततिः] चन्द्रोदयेन अन्धकारः दूरीभूतः इति समुदितार्थः । प्रतिसामन्त-
चक्षुषामिव—प्रतिपक्षनृपतिनयनानामिव । निद्रा—सङ्गीचः, स्वापश्च ; ननाश—मष्टा,
चन्द्रोदयात्, हर्षभयाच्चेति भावः ।

(२६२) बिततेति ।—बिततस्य—उपरि विस्तृतस्य, वितानस्य—उल्लीचस्य,
चन्द्रातपस्येत्यर्थः, (“अस्त्री वितानमुल्लीचः” इत्यमरः) तलवर्त्ती—अधःस्थितः

वीत्,—“देव ! पुरा (२६३) वराहसम्पर्कसम्भूतगर्भया भगवत्या
भुवा नरको नाम स्रुतः असावि रसातले । वीरस्य यस्य
अभवन् बाल्य एव पादप्रणामप्रणयिनः चूडामणयो लोकपाला-
नाम् ; यस्य च (२६४) त्रिभुवनभुजो भुजश्रीण्डस्य भवन-
कमलिनीचक्रवाकीकोपकुटिलकटाक्षेक्षितोऽपि (२६५) भय-
चकितारुणपरिवर्त्तितरथो न आश्रया विना रविः अस्तम्
अव्राजीत् ; यस्य वरुणस्य (२६६) वहिर्हन्ति हृदयम् इदम्
आतपत्रम् अह्वर्षीत् । महात्मनः तस्यान्वये भगदत्तपुष्पदत्त-

वात—गच्छतः । अजुजीविनः,—परिजनान्, विसर्ज्य—परित्यज्य, सम्प्रेष्येति यावत्,
स्थानान्तरमिति भावः । सन्देशं—वचिकम् । प्रस्तावीत्—प्रचक्रमे ।

(२६३) वराह इति ।—वराहः,—भगवतो विष्णुवतारविशेषः, तस्य सम्पर्केण—
सङ्गेन, सम्भूतः,—सङ्गभूतः, गर्भः,—भूयः यस्याः तथामृतया, भुवा—पृथिव्या, नरकः,—
सप्तार्द्धा प्रसिद्धः, स्रुतः,—पुत्रः, असावि—प्रसूतः । यस्य—नरकस्य, लोकपालानाम्—
इन्द्रादीनां, चूडामणयः,—मुकुटरत्नानि, प्रदेति ।—पाटयति,—चरणयोः, प्रणामे—
नमस्कारतः, प्रणयाः,—आसक्त्य इत्यर्थः, सन्ति एषामिति तथोक्ताः ; निघतनरकचरण-
अवृत्तिपरायणा इत्यर्थः, येन लोकपालाः सर्वे निजिता इति भावः ।

(२६४) त्रिभुवनभुजः,—त्रिलोकभोगिनः, त्रिलोकेश्वरस्य इति यावत्, भुज-
श्रीण्डस्य—भुजेन—बाहुना, बाहुबलदर्पणेति यावत्, श्रीण्डस्य—मणस्य, बाहुबल-
शालिन इति यावत्, (“मते शौण्डोत्कटचीवाः” इत्यमरः) भवेनेति ।—भवनकमलिनी
—गृहसरसि पद्मिनी, गृहसरसीपस्या पुष्करिणी वा, तत्र या चक्रवाकी—चक्रवाकवधूः,
तस्याः कोपेन—क्रोधेन, कुटिलः,—वक्रः, यः कटाक्षः,—अपाङ्गदर्शनं, सूर्यासगमने
तस्या विरहोत्पत्तेरवशम्भावितया तद्गमननिवारणार्थं सकोपदर्शनमिति भावः, तेन
क्षेचितोऽपि—दृष्टोऽपि, असगमनोत्सुकोऽपि इति भावः ।

(२६५) भयेति ।—भयेन—भीत्या, चकितः,—वसः, धोऽरुणः,—तदाह्यः
संसारयि, तेन परिवर्त्तितः,—प्रत्याकर्त्तितः, रथः,—सन्दनं यस्य तथामृतः । अव्राजीत्
—अगमत् ।

(२६६) वहिर्हन्ति—वह्निःस्थितम्, अतिप्रियमिति भावः । अह्वर्षीत्

वज्रदत्तप्रभृतिषु व्यतीतेषु बहुषु (२६७) मेरुपमेषु महत्सु
महीपालेषु, प्रपौत्रो महाराजभूतिवर्मणः, पौत्रः चन्द्र-
सुखवर्मणः, पुत्रो देवस्य कैलासस्थिरस्थितः स्थितिवर्मणः
सुस्थिरवर्मा नाम महाराजाधिराजो जम्भे तेजसा राशिः,
मृगाङ्ग इति यं जना जगुः । (२६८) यो यमजनेवाजायत
सहैवाहङ्कारेण । यश्च बाल एव प्रीत्या (२६९) द्विजा-
तीन् अप्रीत्या च अरातीन् समग्रान् प्रतिग्रहान् अग्राहयत् ;

बलपूर्वकमग्रहीदित्यर्थः । तस्य—नरकस्य, अन्वये—वशे । व्यतीतेषु—अतिक्रान्तेषु,
परलोकं प्रस्थितेषु इत्यर्थः ।

(२६७) मेरुपमेषु—सुमेरुतुल्येषु, धनमानाध्वत्वादिभिरत्युन्नततयेति भावः ।
महत्सु—प्रवरेषु, महीपालेषु—राजसु । कैलासेति ।—कैलासी—तदाख्ये शिवा-
ऽऽवासभूते पर्वते, स्थिरा—निश्चला, निश्चयात्मिका इति यावत्, स्थितिः,—अवस्थानं
यस्य तथाभूतस्य, स्वकीयशुभकार्यबलात् अवश्यमेव शिवपार्षदो भूत्वाः कैलासे चिराव-
स्थानं कुर्वतः इति भावः, पुण्यवतः इति तात्पर्यम् । महेति ।—महाराजेषु—
श्रेष्ठवृत्तिष्वपि, अधि—अधिकः, उत्कर्षवानित्यर्थः, राजा—वृत्तिः तथाभूतः, सर्वभौम
इत्यर्थः, जम्भे—बभूव । मृगाङ्गः,—चन्द्रः, तद्वत् जगतां प्रीत्युत्पादकत्वात् इति भावः,
एतेन सः अतीव प्रजारञ्जनपरायण आसीत् इति सूच्यते ; जगुः,—कीर्तयामासुः ।

(२६८) यः,—मृगाङ्गापरनामा सुस्थिरवर्म्मा इति यावत्, यमजनेव—युग्म-
जातेनेव, अहङ्कारेण सहैवोत्पन्नत्वादिति भावः, अहङ्कारेण—अभिमानेन, सहैव अजायत
—उदपयत, अहङ्कारः स च युगपदेव अवतीर्णः इत्यर्थः, सः अतीव अभिमानो
आसीदिति भावः ।

(२६९) प्रतिग्रहान्—द्विजभ्यो विधिवद्देयान्, यथानिधि दानीयद्रव्याणीति यावत्,
सैन्यपृष्ठानि च, अरातिसैन्यानि रणभूमौ पृष्ठप्रदर्शनपराणीत्यर्थः, पराजयव्यलीकानीति
भावः, ("प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्गृहे । द्विजभ्यो विधिवद्देये तद्गृहे च
'ग्रहान्तरे ॥" इति मेदिनी) प्रीत्या द्विजान् दानीयद्रव्यस्वीकरणरूपप्रतिग्रहान् अग्राहयत् ;
अग्रंश्च अप्रीत्या सैन्यानां पश्चाद्भाग्ययणरूपप्रतिग्रहान् अग्राहयत् इति निष्कर्षः, स
दानप्रीकः कीर्त्यवांसासीदिति तात्पर्यम् ।

(२७०) यत्र च अतिदुर्लभं लवणालयसम्भृतायाः परं माधुर्यम् अभूत्लक्ष्मणाः ; तथा च यो (२७१) बाहिनीनाथानां शङ्कान् जहार, न रत्नानि ; पृथिव्याः स्वैर्यं जग्राह, न करम् ; (२७२) अवनिभृतां गौरवमोदत्त, न नैष्ठुर्यम् । तस्य च सुगृहीतनाम्नो देवस्य देव्यां श्यामा-
देव्यां भास्करद्युतिर्भास्करवर्माऽपरनामा तनयः शन्तनोर्भागी-
रथ्यां भीष्म इव कुमारः समभवत् । अयम् (२७३) अस्य च शैशवादारभ्य सङ्कल्पः स्त्रियान् स्थाणुपादारविन्दद्वयादृते न
अहम् अन्यं नमस्कुर्यामिति ; ईदृशश्च अयं मनोरथः त्रिभुवन-
दुर्लभः त्रयाणाम् अन्यतमेन सम्पद्यते ; सकलभुवनविजयेन

(२७०) यत्र—यस्मिन् राजनि । लवणालयसम्भृतायाः,—लवणसागरसमु-
त्पन्नायाः, लक्ष्मणाः,—श्रियाः ; स परं श्रीमान् आसीदिति भावः ।

(२७१) बाहिनीनाथानां—प्रतिपत्तसीनापतीनां, समुद्राणाञ्च, शङ्कान्—युद्ध-
मारम्भे बाधमानान् विजयशङ्कान्, समुद्रगर्भस्थान् कस्म्यंश्च इत्यर्थः, जहार—शत्रून् विजित्य,
बलपूर्वकं जग्राह, समुद्रात् सञ्जग्राह च । स्वैर्यं—चिरस्थितिम् । कर्त्तुं—राज-
यास्यभागं, धीरः सः स्वर्धैर्येण पृथिवीमपि अतिचक्राम इति भावः ।

(२७२) अवनिभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, गौरवं—सम्मानं, गुरुत्वमित्यर्थश्च ;
नैष्ठुर्यं—दूरत्वं, काठिन्यञ्च ; राज्ञां सम्मानं ननाश, तथा पर्वतवत् सारवांशसीत् इति
भावः । सुगृहीतनाम्नः,—प्रातःस्मरणीयस्य, तस्य—सुस्थिरवर्त्मणः । भास्करद्युतिः,
—सूर्यवत् तेजस्वी । शन्तनीः,—तदाख्यस्य चन्द्रवंशीयवृषभेदस्य । कुमारः,—
कुमार इत्याख्यः ।

(२७३) अस्य—भास्करवर्माऽपराख्यस्य कुमारस्य । स्त्रियान्—अतिस्थिरः,
दृढतर इति यावत्, सङ्कल्पः,—अभिलाषः, वासनेति यावत् । स्थाण्विति ।—स्थाणीः,
—हरस्य, (“हरः स्थाण्वीर्यो भर्ताः... । ...स्थाणून् उमापतिः ॥” इत्यमरः) पादार-
विन्दद्वयात्—चरणकमलयुगलात्, अदृते—विना । त्रिभुवनदुर्लभः,—विजगद्भासिभिः
दुष्प्राप इत्यर्थः । त्रयाणां—सकलभुवनेत्यादिना बह्व्यमाणाणां विविधानामित्यर्थः,
अन्यतमेन—केनचिदेकेन, सम्पद्यते—वटते । सकलभुवनविजयेन—विजगदधीकरणेन,
त्रिभुवनं विजितुं समर्थयेत् न कर्मणि नमस्कुर्यात्, तमेव सर्वं नमस्करिष्यन्तीति भावः ।

वा, मृत्युना वा, (२७४) यदि वा प्रचण्ड-
प्रतापज्वलनदिग्दाहेन जगत्येकवीरेण देवोपमेन मित्रेण ।
मैत्री च प्रायः (२७५) कार्यव्यपेक्षिणी चौशीभृताम् ।
कार्यञ्च कीदृशं नाम तत् भवेत्, यत् (२७६) उपन्यस्य-
मानम् उपनयेत् मित्रतां देवम् । देवस्य हि यशांसि
(२७७) सञ्चिचोषतो वहिरङ्गभूतानि धनानि । बाह्यावेव
च केवले निषण्णस्य शेषावयवानामपि साहायक-
सम्पादनमनोरथो निरवकाशः, किमुत बाह्यजनस्य ?

मृत्युना वा—मरणेन वा, इदानीमेव म्रियते चेत्, नान्यस्मै नमसः अवसरं लभेत
इति भावः ।

(२७४) यदि वा—अथवा, प्रचण्डेति ।—प्रचण्डेन—तीक्ष्णेन, प्रतापज्वलनेन—
वीर्यवर्जिना, दिशां—ककुभां, दाहः,—संतापः येन तधाभूतेन । देवोपमेन—
देवसदृशेन, भवता तुल्येन इत्यर्थः, भवान् मित्रचेत् तदा त्वत्साहाय्येव सर्वानेव विजितं
शक्यति सः, तथात्वे न कीदृशं तस्य नमस्कारयोग्यः स्यास्यति इति भावः ।

(२७५) कार्यव्यपेक्षिणी—कार्यागुरीधनी । चौशीभृतां—राज्ञाम् ; पर-
स्पोपकारादिना राज्ञां मित्रतां जायते इति समुद्दितायः ।

(२७६) उपन्यस्यमानं—कथ्यमानम् । उपनयेत्—प्रापयेत् ; कीदृशेन पुनः
कार्येषामन्तर्भावो देवस्य मित्रतां लब्धं शक्नुयात्, तत् नाद्यापि निर्णीतं भवति
इति सरलार्थः ।

(२७७) सञ्चिचोषतः,—सञ्चेतुमिच्छतः, सञ्चिपृच्छत इत्यर्थः । वहिरङ्गभूतानि
—बाह्यानि, हेयानीति यावत्, अनाशास्यानीति भावः ; देवो हि यशसि एव कामुकः,
न च तुच्छेषु धनेषु, अतो धनदानेन भवतो मैत्रीकामना दूरापाप्ता इति तात्पर्यम् ।
बाह्यावेव—भुजवीर्यं एव, निषण्णस्य—उपविष्टस्य, निर्भरमवस्थितस्येत्यर्थः, शेषा-
वयवानामपि—बाहुव्यतिरिक्तानाम् अन्येषामङ्गानामिति यावत्, साहायकसम्पादन-
मनोरथः,—साहाय्यकरणभिलाषः, निरवकाशः,—अवकाशरहितः, निरर्थक इति
भावः ; केवल बाह्यजनैरेव देवेन यशांसि सञ्चितानि, तव अक्षरादीनामन्येषामङ्गा-
नामपि साहाय्यं नैव गृह्येतमिति निष्कर्षः । किमुत—किं पुनः, बाह्यजनस्य ?—
बहिःस्थितस्य सैन्यादेः ? इति भावः ।

(२७८) चतुःसागरयामग्रहणघस्मरस्य पृथिव्येकदेशदानौप-
न्यासेनापि का तुष्टिः ? (२७९) अभिरूपकन्याविश्राणन-
विलोभनमपि लक्ष्मीमुखारविन्ददर्शनदुर्ललितदृष्टेः अकिञ्चित्करम् ।
एवम् (२८०) अघटमानसकलोपायसम्पादितपदार्थेऽस्मिन्
प्रार्थनामात्रमेव केवलम् अनुरुध्यमानः शृणोतु देवः,—(२८१)
प्राग्ज्योतिषेश्वरो हि देवेन एकपिङ्ग इव अनङ्गहिषा,

(२७८) चतुःसागरिति ।—चत्वारः सागराः,—समुद्राः, ससागरा मेदिन
इति यावत्, यामाः इव—संवसया इव, चतुःपट्टेशाः इवेति यावत्, [“याम—” इत्यत्र
“यास—” इति पाठः,—चत्वारः सागरा एव यासाः,—कवलाः, चतुरश्रोधिषेष्टित-
मेदिनीयसमीपतस्य इत्यर्थः] तेषां यद्गणे—आयत्तीकरणे, घस्मरः,—लोलुप इति
भावः तस्य, यश्चतुर्दधिमैखला पृथ्वीमपि चतुःश्याममिव मन्यते, तस्येति भावः, पृथि-
वीति ।—पृथिव्याः,—धरायाः, एकदेशस्य—एकांशस्य, स्वल्पप्रदेशस्य इति यावत्,
दानीपन्यासेन—वितेरणकौशनेन ।

(२७९) अभिरूपेति ।—अभिरूपायाः,—रम्यायाः, सुन्दर्याः इत्यर्थः, (“अभिरूप
बुधेरस्ये” इति मेदिनी) कन्यायाः,—कुमार्याः, विश्राणन—दानं, (“त्वागो विहापितं
दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनम्—” इत्यमरः) तेन विलोभनं—लोभप्रदर्शनं,
लक्ष्मीति ।—लक्ष्माः,—कमलायाः, मुखारविन्दस्य—वदनसरीजस्य, दर्शनेन—अव-
लोकनेन, दुर्ललिता—दुर्विनीता, अन्यदर्शननिरभिलाषेति भावः, दृष्टिः,—नेत्रं यस्य
तथाभूतस्य, नियतकमलालिङ्गितवचःस्थलतया अन्यसुन्दरीस्येष्टाऽपि ते नास्ति, अत-
स्तत्प्रलोभनमपि न ते मैत्रोपाधनम् इति भावः ।

(२८०) अघटमानेति ।—अघटमानेन—योजयितुमशक्तेन, दुर्घटेनेति यावत्,
सकलेन—समणेन, उपायेन—साधनेन, सम्पादितं—तप्तं, पदमेव—शब्द एव, अर्थः,
—विषयः तस्मिन्, अनन्योपायसाध्ये इति भावः, अस्मिन्—भवन्मौषीकरणे इति भावः ।
अनुरुध्यमानः,—अनुव्रत्यमानः, अनुनीयमान इत्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः, (“अनुरीधो-
ऽनुवर्त्तनम्” इत्यमरः) ।

(२८१) प्राग्ज्योतिषेश्वरः,—कामरूपेश्वरः, देवेन—महाराजाधिराजेन भवतेति
भावः, अनङ्गहिषा—हरेण, एकपिङ्ग इव—एकम्—एकनेवमिति यावत्, पिङ्गं—पिङ्गलं
पुल्ल सः, कुबेर इव इत्यर्थः, (“कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यच्चराड् गुह्यकेश्वरः । यच्चेक-

द्वशरथ इव गोवभिदा, धनञ्जय इव पुष्कराक्षेण, (२८२)
 वैकर्त्तन इव दुर्व्योधनेन, मलयानिल इव माधवेन,
 अजर्यं सङ्गतम् इच्छति । यदि च देवस्यापि मैत्रीयति,
 हृदयम् अवगच्छति च पर्यायान्तरितं दास्यम् अनुतिष्ठन्ति
 सुहृद इति ; ततः किमास्यते ? सप्ताञ्जाप्यताम्, अनुभवतु
 विष्णोर्मन्दरगिरिः इव (२८३) विकटकेयूरकोटि-
 मणिविघटनकणितकटकमणिशिलाशकलानि गाढोपगूढानि
 देवस्य कामरूपाधिपतिः । (२८४) अस्मिन्नादृशे; अनवरत-
 विमललावण्यसोभाग्यसुधानिर्भरिणि सुखशशिनि चिरात्

पिङ्गलविलः" इत्यमरः) कुबेरो हि साम्यं गौरौ निरीक्ष्य तच्छायात् नष्टकनेनी
 जातः, पुनः शिवप्रसादात् तच्चक्षुषः पिङ्गलत्वं जातमिति पौराणिकी वार्त्ता । गोवभिदा
 —इन्द्रेण, ("इन्द्रो मरुत्वान्मघवा... । सुदामा गोवभिदञ्जी..." इत्यमरः) ।
 पुष्कराक्षेण—पुण्डरीकाक्षेण, कणेनेत्यर्थः, धनञ्जय इव—अर्जुन इव ।

(२८२) वैकर्त्तन इव—सूर्यमुतः कर्ण इव । माधवेन—वसन्तेन । अजर्यम्
 —अक्षय्यं, सङ्गतं—मैत्रीम् । मैत्रीयति—मैत्रीमिच्छति, स इति शेषः, तथाऽपि
 हृदयं—चित्तं, तस्येति भावः, सुहृदः,—मित्राणि, पर्यायान्तरितं—पर्यायेण—
 एकार्थवाचकशब्दान्तरेण अन्तरितम्—आच्छदं, मैत्रीनाम्ना व्यवहितमित्यर्थः, दास्यं
 —कैङ्कर्यम्, अनुतिष्ठन्ति—आचरन्ति, इति अवगच्छति—ज्ञानाति च । ततः,—
 तस्मात्, मित्रताया अपि दास्यापरपर्यायकत्वादित्यर्थः, किम् आस्यते ?—किं तूष्णीं
 स्थीयते इत्यर्थः, अस्मत्प्रभुषेति शेषः, मित्रतासपि दास्यस्य नामान्तरं विदित्वा किं भवता
 सह मैत्री न करिष्यति ? इति भावः ।

(२८३) विकटेति ।—विकटस्य—उन्नतस्य, उज्ज्वलस्य वा, केयूरकोटिमणेः,—
 अङ्गदायनिहितरत्नस्य, विघटनेन—सङ्घर्षेण, कणितानि—रक्षितानि, ["कणित—"
 इत्येव "कणित—" इति पाठेऽपि स एवार्थः] कटकस्य—नितम्बस्य, मन्दराद्रेरिति
 यावत्, अङ्गदस्य च, मणिशिलाशकलानि—रत्नपाषाणखण्डानि येषु तद्याभूतानि,
 गाढोपगूढानि—दृढालिङ्गनानि ।

(२८४) अस्मिन्—परिदृश्यमाने, भवद्दीप्ते इति यावत्, अनुवरतेति ।—

चक्षुषी लालयतु प्राग्ज्योतिषेश्वरश्रीः । न अभिनन्दति चेत्
देवः प्रणयम् आज्ञापयतु, किं कथनीयं मया स्वामिनः ?” इति ।

(२८५) विरतवचसि तस्मिन् भूपालः पूर्वोपलब्धैरेव गुरुभिः
गणैः आरोपितबहुमानः कुमारे सुदूरमाभोगातपत्रव्यतिकरेण
तु परां कीटिम् आरोपिते प्रेम्णि लज्जमान इव सादरं
जगाद,—“हंसवेग ! कथमिव तादृशि महात्मनि महाऽभिजने
पुण्यराशौ मुग्धिनां प्राग्रहरे परोक्षसुहृदि स्निह्यति महिषस्य
अन्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्तते मनः ? (२८६) सकलजगदुत्तापन-

अनवरतम्—अविरतं, विमलं—स्वच्छं, लावण्यमेव—“मुक्ताफलेषु कायायास्तरत्न-
मिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावण्यमिहोच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणसौन्दर्यविशेष एव,
सौभाग्यं—सुभगत्वं, नेवरञ्जनत्वमिति भावः तदेव सुधा—अमृतं, तस्या निर्भरः,—प्रसवः,
तद्वति, मुखशशिनि—वदनचन्द्रे, प्रागिति ।—प्राग्ज्योतिषेश्वरस्य—कामरूपेश्वर-
श्रीः,—लक्ष्मीः, चिरात्—चिरकालम्, आलसेः,—आसक्तोऽयम् आकाङ्क्षां पूरयित्वेत्यर्थः,
चक्षुषी—नयने, लालयतु—पीडयतु, सन्तपयतु इत्यर्थः, चिरं तद्विं लभताम् इति
प्रावत् । प्रणयं—प्राथनां, न अभिनन्दति—न प्रशंसति, नानुमन्यते इत्यर्थः ।

(२८५) तस्मिन्—हंसवेगे इत्यर्थः, विरतवचसि—तृणौघूने इत्यर्थः ।
पूर्वोपलब्धैः,—पूर्ववर्धितैः, गुरुभिः,—महद्भिः । कुमारे—तदाख्ये कामरूपेश्वरं,
सुदूरम्—अत्यर्थम्, आरोपितबहुमानः,—जमितबहुवादरः, आभोगातपत्रव्यतिकरेण—
आभोगाख्यच्छवप्रदानसमाकर्णेत्यर्थः, प्रेम्णि—प्रणये, कुमारं प्रतीति भावः, परां कीटिं
—परमात्कर्षम्, आरोपिते—नीति । महाऽभिजने—महान्—श्रेष्ठः, अभिजनः,—
कुलं यस्य तस्मिन्, (“सन्ततिगोव्रजननकुलात्प्रभिजनान्वयी” इत्यमरः) महाकुलप्रसूते
इत्यर्थः । प्राग्रहरे—मुख्ये, श्रेष्ठे इत्यर्थः, (“मुख्यवर्त्यहरेण्णाश्च... । पराङ्गायप्राग्रहर
.....” इत्यमरः) । परोक्षसुहृदि—अप्रत्यक्षमित्रे, अहंतुकसखे इत्यर्थः । स्निह्यति
—स्नेहपरायणे, मयीति भावः । अन्यथा—विरुद्धमिति भावः, कथमिव—केन प्रकारेण,
प्रवर्तते ?—प्रवर्तते भवेत् ? तस्य प्रणयभङ्गं कर्तुं नैव शक्त्यादित्यर्थः ।

(२८६) सकलजति ।—सकलानां—समयाणां, जगतां—भुवनानाम्, जगता-

षट्कोऽपि शिशिरायन्ते त्रिभुवननयनानन्दकरे कमलाकरे
कराः तिग्मतेजसः । सुबहुगुणक्रीताश्च के वयं सख्यस्य ?
सज्जनमाधुर्याणामभूतदास्यो दश दिशः । (२८७) एकान्ताव-
दातोत्तानस्वभावसम्भूतसादृश्यस्य कुमुदस्य कृते केनाभिहितः
शिशिररश्मिः ? श्रेयांस (२८८) सङ्कल्पः कुमारस्य । स्वयं
बाहुशाली मयि च समालम्बितशरासने सुहृदि हरादृते
कमन्यं नमस्यति ? संवर्द्धिता मे प्रीतिः अमुना सङ्कल्पेन । अव-
लेपिनि पशौ अपि केसरिणि बहुमानो हृदयस्य, किं पुनः सुहृदि ?

पने—सन्तापजनने, षट्कोः,—समर्थाः, तिग्मतेजसः,—सूर्यस्य, कराः,—किरणाः,
हस्ताश्च, त्रिभुवननयनानन्दकरे—त्रिलोकवासिनां भवसुखप्रदे, कमलाकरे—पद्मसमूहे,
शिशिरायन्ते—शीमलायन्ते । सुबहुगुणक्रीताः,—प्रभूतदक्षिणविनयादिभिरात्मीकृता
इत्यर्थः । [“सुबहुगुणक्रीताः” इत्यत्र “सुबहुगुणगणक्रीताः” इति पुस्तकान्तरभूतपाठस्तु
न मनोरमः, सुबहुशब्देनैव गणार्थस्य गम्यमानत्वात्] सख्यस्य—मित्रतायाः, प्रवरगुण-
वतस्य गुणनिर्जिता भृष्टप्राया वयमेव सखित्वानर्हाः इति भावः । ‘सज्जनमाधुर्याणां—
सत्यरूपाणां विनयादिपूर्णसुमधुराचरणानामित्यर्थः, अभूतदास्यः,—अवेतनकङ्कष्यः ;
सर्वे एव आत्मानं सज्जनानां दासं मन्यन्ते इति निष्कर्षः ।

(२८७) एकान्तेति । —एकान्तम्—अत्यन्तम्, अवदातेन—श्रेतेन, निष्कलेन च, उत्तानेन
—उन्मुखेन, उन्नतेन च, स्वभावेन—प्रकृत्या, सम्भृतम्—अधिगतं, सादृश्यम्—सदृशम्,
कुमारिण सहिति भावः येन तथाभूतस्य । कृते—निमित्तं, शिशिररश्मिः,—चन्द्रः इति केन
अभिहितः ?—कथितः ? चन्द्रः केनाप्यनुपदिष्ट एव कुमुदस्य गुणेनैव प्रणयी जातः
इत्यर्थः, कुमारस्य उद्गारगुणेनैवाकृष्टोऽहं तत्सङ्कल्पसाधनार्थं यतिष्यामीति भावः ।

(२८८) सङ्कल्पः,—अभिलाषः । बाहुशाली—भुजबलसम्पन्नः, वीर्यवानित्यर्थः ।
समालम्बितशरासने—सम्भृतकार्मुके । हरादृते—शिवं विना । नमस्यति—नमः-
करोति । अवलेपिनि—गर्वशालिनि, गौरववतीति यावत्, मानशालिनौति भावः ।
केसरिणि—सिंहे । हृदयस्य—चेतसः, बहुमानः,—समादरः । सुहृदि—मित्रे,
अवलेपिनि इति भावः, किं पुनः ?—आत्मसम्मानरक्षणोद्यमवति पशावलि

तत् तथा यतेथाः, यथा न चिरमियम् अस्मान् क्लेशयति क्लृप्ता-
दर्शनोत्कण्ठा” इति ।

हंसवेगस्तु विज्ञापयाम्भूव,—“देव ! किमपरम् इदानीं
क्लेशयति ? (२८८) अभिजातम् अभिहितं देवेन । सेवाभीरवो
हि सन्तः, तत्रापि विशेषेण अयम् अहङ्कारधनो वैष्णवो वंशः ।
आस्तां तावत् अस्मत्स्वामिवंशः । पश्यतु देवः, पुरुषस्य हि सेवां
प्रति (२८०) दुर्जनन्या इव अतिवृद्ध्या दुर्गत्या वा अभिमुखी-
क्रियमाणस्य, (२८१) कुटुम्बिन्या इव असन्तुष्ट्या तृणया
वा प्रेथ्यमाणस्य, दुरपत्यैः इव यौवनजनितैः नानाऽभिलाषिभिः”
असत्सङ्ग्यैर्वा आकुलीक्रियमाणस्य, (२८२) जरत्कुमारीमिव
परमार्गणयोग्याम् अतिमहतीं वा अवस्थां पश्यतः स्वगृहे,

मम यद्वा जायते, तादृशसङ्ख्यवति सुहृदि कुमारे किं पुनर्वक्तव्यम् । अवश्यमेव
समादरः तत्सङ्ख्यरक्षणप्रयत्नश्च करणीयः इति भावः । तथेति ।—यथा इयं कुमारस्य
दर्शनोत्कण्ठा चिरम् अस्मान् न क्लेशयति, तथा यतेथाः,—यत्नं कुरु, यथा शीघ्रं कुमारं
द्रष्टुं शक्यां तथा कुर्वति भावः ।

(२८८) अभिजातं—प्राप्यं, सुन्दरमित्यर्थः, (“अभिजातः कुलीने स्यात्प्राप्य-
पण्डितयोर्वि” इति मेदिनी) । सेवेति ।—सेवायां—परपरिचर्यायां, भीरवः,—
धरास्तुता इत्यर्थः । अहङ्कारधनः,—मानधन इत्यर्थः, वैष्णवः,—विष्णोः अवतारस्य
वराहस्य अयमित्यर्थः, वंशः,—कुलं, विशेषेण, सेवाभीरुः इति शेषः ।

(२८०) दुर्जनन्या इव—दुष्टया भावा इव, अतिवृद्ध्या—अतिव्यविरथा,
अतिप्रवृत्त्या च, दुर्गत्या—दैत्येन, अभिमुखीक्रियमाणस्य—अभिमुखतां नीयमानस्य ।

(२८१) कुटुम्बिन्या इव—गृहिण्या इव, असन्तुष्ट्या—अतृप्त्या, असन्तुष्ट्या च,
अपूर्णवैषम्यं, तृणया—धनलासया, प्रेथ्यमाणस्य—नियोज्यमानस्य । दुरपत्यैर्वि-
कुपुर्वैरिव, यौवनजनितैः,—यौवनकालीत्यर्थैः, नानाऽभिलाषिभिः,—विविधाशास्त्रज्ञैः,
असत्सङ्ग्यैः,—दुर्वासनाभिः, आकुलीक्रियमाणस्य—आकुलतां नीयमानस्य ।

(२८२) जरत्कुमारीमिव—वयःस्थामदत्तां कल्पाभिव, परमार्गणयोग्यां—परस्य
—अन्यस्य पादस्य, धनस्वामिनश्च इत्यर्थः, मार्गणम्—अन्वेषणम् ; यद्वा,—परस्य—
अन्यस्य, पादस्येत्यर्थः, मार्गणम्—अन्वेषणं, परस्मै—अन्यस्मै, धनस्वामिने इत्यर्थः,

(२८३) दुर्बन्धुभिः इव दुःस्थितैः समयैः ग्रहैर्वा याज्ञमाणस्य अभियोगं, पुरातनैः अतिदुस्वजैः भृत्यैरिव (२८४) मलिनैः कर्मभिर्वा अनुवर्त्यमानस्य सकलशरीरसन्तापकरं करीषाग्निमिव दुष्कृतिनः कृतचित्तस्य सम्प्रवेष्टुं राजकुलम्, (२८५) उपहतसकलेन्द्रियशक्तेरिव मिथ्या एव (२८६) हृदयगतविषयग्रामग्रहणाभिलाषस्य, प्रथममेव तोरणतले वन्दनमालाकिशलयस्य इव शुष्यतो द्वाररक्षिभिः निरुद्धस्य, पीडि-

मार्गणं—याज्ञा इति च, (“मार्गणी याचके शरे । याज्ञान्वेषणयोः क्लीबम्” इति मेदिनी) तस्य योग्या—उपयोगिनी ताम्, अतिमहतीम्—अतिप्रवृद्धाम्, अवस्थां—कटां दशमित्यर्थं, पश्यतः,—अवलोकयतः ।

(२८३) दुर्बन्धुभिरिव—दुष्टैः ज्ञातिभिरिव, दुःस्थितैः,—दुर्गतेः, दुः,—दुष्टतया, निरुद्धत्वेन इति भावः, स्थितैश्च, समयैः,—सकलैः, ग्रहैः,—रव्यादिभिः, अभियोगम्—असहायं, याज्ञमाणस्य—प्राप्यमाणस्य ।

(२८४) मलिनैः,—मालिन्यापादकैः, पापैरित्यर्थः, पूर्वकृतैरिति भावः अनुवर्त्यमानस्य—अनुस्रियमानस्य । दुष्कृतिनः,—पापिनः, सकलशरीरसन्तापकरं—सर्वाङ्गदाहजननमित्यर्थः, सर्वदेहपीडाजनकञ्च ; राजपुरुषाणां परुषवचनात् अग्नवाहुत्यादिति वा भावः, करीषाग्निमिव—तुषानलमिव, राजकुलं—राजद्वारं, सम्प्रवेष्टुं—गन्तुमित्यर्थः, कृतचित्तस्य—बिह्वित्तमानसस्य ।

(२८५) उपहतैति ।—उपहृता—विलुप्ता, सकलानां—सर्वेषाम्, इन्द्रियाणां—चक्षुरादीनामित्यर्थः, शक्तिः,—सामर्थ्यं यस्य तथाभूतस्य, मिथ्या एव—वृथा एव, इन्द्रियाणां भोगशक्तेरभावादिति भावः ।

(२८६) हृदयेति ।—हृदयगतस्य—मनोरथोपस्थितस्य, न तु वस्तुतः समुपस्थितस्य इति भावः, विषयाणां—लक्ष्मणवनितादीनां भोग्यवस्तूनां, ग्रामस्य—समूहस्य, ग्रहणे—प्राप्तौ, अभिलाषः,—सूहा ; यद्वा,—हृदयं गतः,—मनोरथमात्रेण पर्यवसितः, न तुपभीगसमर्थ इति भावः, विषयग्रामस्य ग्रहणे अभिलाषो यस्य तथाभूतस्य । प्रथमम् एव—आदौ एव, प्रवेशक्षणे एवेत्यर्थः, तोरणतले—बहिर्द्वारतलभूमौ, द्वाररक्षिभिः निरुद्धस्य—अवरुद्धस्य, अत एव वन्दनमालाकिशलयस्येव—वन्दनं—तोरणस्य मण्डलमित्यर्थः, तस्य माला—लक ; यद्वा,—वन्दनं—पूजनं, श्रीभासम्पादनमित्यर्थः, तोरणस्येति

तस्य प्रविशतो द्वारे हरिणस्य इव अपरैः हन्यमानस्य,
(२८७) करिकर्मचर्मपुटस्य इव मुहुर्मुहुः प्रतीहारमण्डल-
करप्रहारैः निरस्यमानस्य, (२८८) निधिपादपप्ररोहस्य
इव द्रविणाभिलाषात् अधोमुखीभवतो दूरम्, अमार्गणस्य
अपि अतिविप्रकटविवृत्तविसर्जितस्य उद्देगं व्रजतः,

भावः, तदर्थं माला, तस्यां तस्मा वा यः किसलयः,—पङ्कजः तस्य इव, शुष्यतः,—शीघ्रं
प्राप्नुवतः, क्षुत्पिपासाकुलत्वात् सूर्योत्तापाच्च इति भावः । पीडितस्य—वेदादिना
बाधितस्य, प्रतीहारिभिरिति शेषः, अपरैः,—रत्नपुरुषव्यतिरिक्तैः राजपरिजनैः इति
भावः, हन्यमानस्य—तप्तमानस्य ।

(२८७) करोति ।—करिणां—हस्तिनां, कर्मणे—युद्धशिक्षार्थमिति भावः,
कर्मपुटस्य इव—कर्मनिमित्तहस्त्याकारस्य इव, अस्त्रमस्य इति भावः । प्रतीहारेति ।
—प्रतीहारमण्डलेन—दौशरिकसमूहेन, करप्रहारैः,—स्फेटाघातैः इत्यर्थः, प्रती-
हारेण—प्रतिसंहरणेनेत्यर्थः, गुह्यासङ्गीचनेन इति भावः, मण्डलं—मण्डलाकार
इत्यर्थः यस्य तथाविधः, करः,—गुह्यादण्डः, तस्य प्रहारैः,—आघातैरिति च, निरस्य-
मानस्य—निराक्रियमाणस्य, दूरीक्रियमाणस्येत्यर्थः ।

(२८८) निधिपादपप्ररोहस्य इव—निधिः,—भूतलनिहितधनराशिः, तत्र
पादपप्ररोहः,—तस्य उपरि जातः यः वृक्षाङ्गः, वृक्षावरीह इत्यर्थो वा, तस्य इव ।
द्रविणाभिलाषात्—धनलालसात्, अधोमुखीभवतः,—प्रणतस्येत्यर्थः, अवाप्तुस्वस्य च
इत्यर्थः, बाजालाघवात् स्वभावाच्चेति भावः ; यत्र भूतले निधयः तिष्ठन्ति, तदुपरिस्थ-
वृक्षस्य शाखाऽवरीहोदयः अत्यर्थमधोलम्बिनो भवन्ति इति प्रसिद्धिः । अमार्गणस्यापि—
अथःचकस्यापि, अन्यत्र,—मार्गणः,—शरः, तद्विघ्नस्यापि, दूरविच्छेपानर्हस्यापि इति भावः,
अतीति ।—अतिविप्रकटम्—अतिदूरं यथा तथा, विवृत्तः,—पराशुखः, विसर्जितः,—
विक्षिप्तश्च, राजपुरुषैरिति भावः ; यद्वा,—अतिविप्रकटैः,—अतिदूरवर्त्तिभिरित्यर्थः,
राजकुलासङ्घटैः प्राकृतैरिति भावः, विवृत्तः,—खल एव दर्शनं दत्त्वा नात्र किमपि
लज्जासं इत्याद्युक्त्या प्रकटित इत्यर्थः, पश्चात् विसर्जितः,—परित्यक्तः तस्य ; अन्यत्र,—
अतिविप्रकटम्—जातदूरं यथा तथा, आकर्णमिति यावत्, विवृत्तः,—वि—विशेषण,
वृत्तः,—स्थित इत्यर्थः, आकट इति यावत्, विसर्जितः,—विक्षिप्तः तस्य । उद्देगम्—
आधि, व्रजतः,—प्राप्नुवतः, नाहं घनाशया कर्मप्राप्ताशया वा अनागतवान्, तथाहि

(२६६) अकण्टकस्यापि चरणतललग्नस्य आकृष्य क्षेपीयः
क्षिप्यमाणस्य, (३००) अमकरकेतोरपि अकालोपसर्पण-
प्रकुपितेश्वरदृष्टिदग्धस्य प्रलयम् उपगच्छतः, (३०१) कपेरिव
कोपनिर्भर्क्षितस्यापि अभिन्नमुखरागस्य, ब्रह्मन्न इव प्रतिदिवस-
वन्दनोद्दृष्टशिरःकपालस्य स्पर्शरहितस्य अशुभकर्माणि निर्वहन्तः,

मां राजहारीवस्थितेरिव वाचकं मत्वा एवं व्यचरन्ति राजपुरुषा इति धियेति भावः ;
उद्धतवेगं गच्छतश्च ।

(२६६) अकण्टकस्य—अक्षुद्रशक्तीः, कृचुराविरहितस्यापीत्यर्थः, कण्टकभिन्नस्य
च, (“कण्टकी ना स्त्रियां क्षुद्रशक्ती मत्वादिकीकसे । नैयायिकादिदीषोक्तौ स्याद-
रीमाक्षुद्रमाङ्गयीः” ॥ इति मेदिनी) चरणतललग्नस्य—चरणनिपतितस्य, चरणतल-
विहा स्थितस्य च, आकृष्य—धृत्वा, गले इति भावः ; सन्दृशादिना आनीय इत्यर्थः,
क्षेपीयः,—अतिलिप्तम् ।

(३००) अमकरकेतोः,—अकामस्य, अयाचकस्येत्यर्थः, मकरकेतुः,—कामः,
तद्भिन्नस्य इत्यर्थश्च । अकालिति ।—अकाली—असमये, दर्शनायोग्यकाले, पार्वतीविरह-
काले च इत्यर्थः, उपसर्पणम्—उपस्थितिः, तेन प्रकुपितस्य—क्रुद्धस्य, ईश्वरस्य,—
—प्रभोः, हरस्य च, दृष्ट्या—नेत्रविचिपेण, दग्धस्य—सन्तापितस्य, भस्मीकृतस्य च,
प्रलयः,—प्र—प्रकर्षेण, लयः,—भिष्यादिषु लीनत्वम्, अत एव प्रायेण नाश इत्यर्थः,
नाशश्च तम्, उपगच्छतः,—व्रजतः ।

(३०१) कपेरिव—वानरस्य इव, कोपनिर्भर्क्षितस्य—क्रोधेन तिरस्कृतस्य, प्रभुणा
इति शेषः, अभिन्नमुखरागस्य—अनिकृतवदनप्रभस्य इत्यर्थः ; यद्वा,—अभिन्नमुखरागस्य—
तुल्यमुखवर्णस्य, मनःक्षोभेण रक्तमुखस्येत्यर्थः, कपेरारक्तमुखत्वादिति भावः । ब्रह्मन्न इव
—ब्रह्मवधकृत इव, ब्रह्महत्याकारिण इवेत्यर्थः, प्रतीति ।—प्रतिदिवसं—प्रतिदिनं,
वन्दनाय—प्रणतये, उद्दृष्टं—भूमौ पुनः पुनः स्पष्टं, शिरसः,—मस्तकस्य, कपालं—
कर्पूरम्, अस्थिविशेष इत्यर्थः देन तथाभूतस्य ; ब्रह्महा प्रत्यहं कुटीचरी भूत्वा हादशवर्षं
चतुर्विंशतिवर्षं वा तपश्चरन् देवान् प्रणमतीति शास्त्रीयत्वादिति भावः ; सेवकोऽपि
प्रसादकामनायै प्रतिदिनं प्रभुं प्रणमति इति लोकव्यवहारः, स्पर्शरहितस्य—केनापि न
स्पर्श्यमाणस्य ; यद्वा,—स्पर्शमकुर्वन्तः, पापाचारत्वात् श्रुतिकृत्वाश्चेति भावः, अशुभ-
कर्माणि—पापकर्माणि, पदसंवाहनादीनि ह्रीनकर्माणि च, निर्वहन्तः,—सम्पादयन्तः ।

(३०२) विशङ्कोरिव उभयलोकभ्रष्टस्य नक्तान्दिनम् अर्वाक्षिरसः तिष्ठतः, (३०३) वाजिन इव कवलवशेन सुखवाङ्मम् आत्मानं विदधानस्य, अनशनशायिन इव हृदयस्थापितजीवनाशस्य शरीरं क्षपयतः, (३०४) शुन इव निजदारपरासुखस्य जघन्यकर्म-लम्बमात्मानं ताडयतः, (३०५) प्रेतस्य इव अनुचितभूमिदीय-

(३०२) उभयलोकभ्रष्टस्य—ऐहिकं संसारसुखमलम्बमानस्य पारलौकिकं तपश्चरणादिकञ्च नाचरत इत्यर्थः; ऐहिकं राज्यसुखं परित्यज्य स्वर्गमधिरोपितस्यापि कृतः परिभ्रमणेन अन्तरौचे अधोमुखं तिष्ठतश्च, नक्तान्दिनम्—अहोरात्रं, सदाकाल-मित्यर्थः, अर्वाक्षिरसः,—अधीनमितमक्षकस्य । पुरा विशङ्कुः नाम राजा गुरुशापाद्यललत्मापत्नी विश्वामित्रेण तद्गुरुवेषिणा याजयित्वा स्वर्गमधिरोपितोऽपि कुपितव्रतक्रतुरुद्धादिषु तर्जितः तस्मादधःपतन्नेव विश्वामित्रेण स्वप्रभावात् अन्तरौचे एक अधःशिराः स्थापित इति पुराणवार्ता । सेवकोऽपि प्रभुसन्निधौ सदैवः अवगतश्चिरा-स्तिष्ठति इति दृश्यते ।

(३०३) वाजिन इव—अश्वस्येव । कवलवशेन—अश्वहेतोः, यासहेतीय, सुखवाङ्मं—सुखेन वदनीयं, यथेच्छं प्रापणीयमित्यर्थः, सुखात् वाङ्मं—वहिर्भूतञ्च, सेवाधर्मस्य प्रतिगृह्यन्तादिति भावः, विदधानस्य—कुर्वतः । अनशनशायिन इव—अनशनेन—अभोजनेन, श्येति—तिष्ठति इत्यर्थः तथोक्तस्य इव, हृदयेति ।—हृदये—हृदये इति भावः, स्थापितस्य—कृताधिष्ठानस्येत्यर्थः, जीवस्य—जीवात्मनः, नाशः—अपगम इति वाक्यत् यस्य तथामृतस्य, हृदये—मनसि, स्थापिता—निहिता, जीवनस्य—जीविकाया इत्यर्थः, आशा—दृष्ट्या, अभिलाष इत्यर्थः, राजसेवायां प्रभूतमर्थमर्जयित्वा सुखं स्थास्यानि इत्येवंकृपा इति भावः येन तथोक्तस्य इति च, शरीरं—देहं, क्षपयतः,—अयं गच्छतः, जीवनविसर्जने कृतसङ्कल्पतया भोजनाकरणात्, राजाशापलनगौरवेण स्वाख्यग्रतिपालनासमर्थ्याञ्च इति भावः ।

(३०४) शुन इव—कुक्षुरस्य इव, निजदारपरासुखस्य—निजकलत्रसम्भोग-वर्जितस्य इत्यर्थः, अहोरात्रं प्रभुसन्निधाववस्थानादिति भावः, जघन्येति ।—जघने भवं जघन्यं—निजकटमित्यर्थः, कर्म—आचरणं, जघनः,—कनीयान् सुतश्च, तस्य कर्म—पालनादिक्रिया च, कस्मिन् लभ्यं—समाप्तकम् । ताडयतः,—आघातयतः, अनुशील्यतः इत्यर्थः ।

(३०५) प्रेतस्य इव—निजदृष्टीनेरिव, गतमस्त्वस्येव च, अनुचितेति ।—

भानाक्षपिण्डस्य, (३०६) बलिभुज इव जिह्वालौस्थोपयुक्त-
पुरुषवर्चसो ह्यथाविहितायुषो जीवतः, (३०७) श्मशान-
पादपानिव पिशाचस्य दग्धभूत्या परुषीकृतान् राजवल्लभान्
उपसर्पतः, (३०८) विपरीतजिह्वाजनितमाधुर्यैः ओष्ठमात्र-
प्रकटितरागैः राजशुकाऽऽलापैः शिशोरिव मुग्धविलोभ्यमानस्य,

अनुचितायाम्—अयुक्तायां, मूलौ—प्रदेशे, चितायाः पश्चादनुचिता या भूमिः तत्र
च, दीयमानम्—अर्घ्यमाह्वयम्, अन्नपिण्डं—भक्त्यासः, प्रेतोद्दिश्यकपिण्डरूपात्रच यत्न
यत्ने वा तथाभूतस्य ।

(३०६) बलिभुज इव—काकस्येव, जिह्वेति ।—जिह्वायाः,—रसनायाः,
लौस्थं—चापल्यं, तन्ना च, अभिलाष इत्यर्थः, (“लोलः स्यादाचलजिह्वकः । सल्लो-
चश्चले” इति मेदिनी) तेन उपयुक्तं—व्ययीकृतं, भुक्तञ्च ; पुरुषवर्चः,—पौरुषं तेजः,
विष्टा च, पुरीषश्च इत्यर्थः येन तथाभूतस्य, (“वर्चो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजसि”
इति मेदिनी) ह्येति ।—ह्यथा—निरर्थकं, विहितं—कृतम्, आयुः,—जीवित-
कालो येन तथाभूतस्य, पौरुषतेजोविसर्जनादिति भावः, ह्यथा—निरर्थकमेव,
कस्यापि उपकारकरणाभावादिति भावः, विभ्यः,—पश्चिभ्यः, वीणां—पश्चिणां वा,
हितम्—उत्कृष्टं, काकानां दीर्घायुश्चादिति भावः, आयुर्यस्य तथाभूतस्य च, जीवतः,
—प्राणान् धारयतः ।

(३०७) पिशाचस्य—पिशाचवत् हिताहितवीधरहितस्य इत्यर्थः, निर्धोक्स्य
इति यावत्, निरुष्टदेवयोनिविशेषस्य च, मृतस्येति भावः, दग्धभूतिः,—दग्धा—असारा
इति भावः, मूतिः,—सम्पत्, दहनभस्म च तथा, (“मूतिर्भस्मनि सम्पदि” इत्यमरः)
परुषीकृतान्—कठोरीभूतान्, कठोरस्वभावानित्यर्थः, रुक्षीकृतांश्च, श्मशानपादपानिव—
मृतदाहस्थानस्थहृष्टानिव, लोकानां भीत्युत्पादकत्वादसेव्यामिति भावः, राजवल्लभान्
—नृपतेः परिजनान्, उपसर्पतः,—उपासीनस्य, आराधयत इति यावत् ।

(३०८) विपरीतेति ।—विपरीतं—हृदयात् भिन्नमिति यावत्, केवलं
मौखिकमिति भावः, तद्यथा तथा, जिह्वया—रसनाया, केवलवाक्येनेति भावः,
जनितम्—उत्पादितं, माधुर्यं—मनोहरत्वं येषां तैः, ओष्ठेति ।—ओष्ठमात्रेण—
केवलान् ओष्ठेन, न तु मनसा इति भावः, प्रकटितः,—प्रकाशितः, रागः,—
अनुरागः, प्रणय इति यावत्, लौकित्यञ्च येषु तथाविधैः, राजशुकाऽऽलापैः,—राज-

(३०८) वैतालस्य इव नरेन्द्रप्रभावाविष्टस्य किञ्चित् न
आचरतः, (३१०) चित्रधनुष इव अलीकगुणाध्यारोपणैक-
क्रियानित्यनम्रस्य निर्वाणतेजसः, (३११) सम्मार्ज्जनी-
समुपार्जितरजसोऽवकरकूटस्येव निर्मात्यवाहिनः,

शुकाः,—राजानः,—भूपाः, शुका इव—कीरा इव, शुक्रविशेषा इत्यर्थः, तेषाम्
आलापैः,—वचनैः, शुक्रबहयावाक्यीश्वरणैः, न तु कार्यतः सम्पाद्यमानैरिति भावः,
सुम्भविलीभ्यमानस्य—सुम्भ—सुन्दरं यथा तथा, (“सुम्भः सुन्दर-मृदुयोः” इति कीचः)
विलीभ्यमानस्य—विशेषेण आश्वासं नीयमानस्य इति यावत् ।

(३०८) वैतालस्येव—भूतस्येव, भूताधिष्ठितशब्ददेहस्येव वा, नरेन्द्रेति ।—
नरेन्द्रः,—राजा, भौतिकमन्त्रविद्य, तस्य प्रभावेण—सौमर्थ्येन, आविष्टस्य—वशङ्कतस्य,
किञ्चित् न आचरतः,—किमपि कर्त्तव्यम्, उपद्रवादिकञ्च न अनुतिष्ठतः, केवलं राजानु-
मतमेव सम्पादयतः, न तु अन्यविधमवश्यकर्त्तव्यमिति भावः ।

(३१०) चित्रधनुष इव—आलिख्यलिखितकार्मुकस्य इव, अलीकेति ।—
अलीकानां—असत्यानाम्, अविद्यमानानामित्यर्थः, गुणानां—दयादालिण्यादीनां, प्रभोः
इति भावः, अध्यारोपणं—कीर्त्तनमिति भावः, तदेव एका—केवला, क्रिया—कार्यं,
तथा नित्यं—सततं, नमः,—आनतः तस्य, सदैव अवततशिरसा राज्ञः असतोऽपि गुणान्
उद्घोषयतः इत्यर्थः, अन्यत्र,—अलीकस्य—कल्पितस्य, चित्रस्यत्वात् न तु वास्तवस्येति
भावः, गुणस्य—सौम्यः, अध्यारोपणं—संयोजनमेव, एकक्रिया—एकमात्रकार्यं,
न तु शरसंयोजनादिकमिति भावः, तथा नित्यं—सततं, नमस्—आवर्त्तितं तस्य, अत एव
निर्वाणतेजसः,—निर्वाणं—प्रशान्तं, तेजः,—तेजस्विता इत्यर्थः, अलीकगुणकीर्त्तनेन
केवलं प्रभुचित्तरञ्जनादिति भावः यस्य ; अन्यत्र,—निः,—निर्गतं, निराकृतमित्यर्थः,
अविद्यमानमिति यावत्, बाणस्य—शरस्य, तेजः—सामर्थ्ये यस्मात् यस्मिन् वा तथाभूतस्य ;
यद्वा,—निः,—नास्ति, बाणस्य—शरस्य, तेजः,—प्रभा, औज्ज्वल्यमित्यर्थः यत्र
तथाभूतस्य ।

(३११) सम्मार्ज्जनीति ।—सम्मार्ज्जन्या—शीघ्रन्या, समुपार्जितमणि—सङ्कलि-
तानि, रजांसि—पांशवः यस्य यत्र वा तथाभूतस्य ; अन्यत्र,—सम्मार्ज्जनी—सम्मार्ज्जनी-
प्रहारेण इत्यर्थः, सम्मार्ज्जनीप्रहारवत् पुरुषभाषणादिना इत्यर्थो वा, समुपार्जितं
—सञ्चितं, हृदिज्ञतमित्यर्थः, रजः,—रजोगुणः यस्य तथाभूतस्य, सदैव कर्कश-
स्वभावस्येति भावः, अवकरकूटस्येव—अवकराः,—शङ्कराः, सम्मार्ज्जनीचित्तानां

(३१२) कफविकारिण इव दिने दिने कटुकैः उद्देज्यमानस्य,
(३१३) सौगतस्येव अर्थशून्यविज्ञप्तिजनितवैराग्यस्य काषायाणि
अभिलषतः, (३१४) निशासु अपि मातृबलिपिण्डस्य इव दिक्षु
विक्षिप्यमाणस्य, (३१५) अशौचगतस्य इव कुशयनजनित-

तृणादीनां सहाताः इत्यर्थः, (“सम्प्राज्जनी शोधनी स्यात् सङ्करोऽवकरस्तया । क्षिप्ते”
इत्यमरः) तेषां कूटः,—राशिः तस्य इव, निर्माल्यवाहिनः,—निर्माल्यम्—
उपभुक्तद्रव्यं, हेयमित्यर्थः, वहति—धारयतीत्यर्थः यस्यस्य, निर्माल्यं—देवोच्छिष्टं द्रव्यं,
लक्ष्णया अत्र प्रभोरुच्छिष्टमपि प्रतीयते, तत् वहति—व्यवहरतीति तथाभूतस्य च ;
यद्वा,—निः,—नास्ति, माल्यं—सक्, मालाशून्यमित्यर्थः, वहति—धारयति, जीवनमिति
भावः यः तथोक्तस्य, एतेन निःश्रीकत्वं प्रकटीकृतं, माल्यचन्दनादेः सश्रीकत्वव्यञ्जकत्वा-
दिति भावः ।

(३१२) कफविकारिण इव—श्लेष्मविकारवत् इव, दिने दिने—प्रतिदिनं,
कटुकैः,—उद्यैः प्रतीहारादिभिः, तीक्ष्णैः औषधैश्च, श्लेष्महरैः इति भावः, उद्देज्यमानस्य
—क्षेप्यमानस्य ।

(३१३) सौगतस्य इव—जनेस्य इव, अर्थेति ।—अर्थशून्या—निष्फलित्यर्थः,
या विज्ञप्तिः,—विज्ञापनं, प्रार्थनेत्यर्थः, प्रभुसमीपे इति भावः, तथा जनितम्—उत्पादि-
तम्, अभिलषितप्राप्तभावादि इति भावः, वैराग्यं—निर्वेदः यस्य तथाभूतस्य, विज्ञापन-
सहस्रेणापि प्रभुसकाशादर्थमलभमानस्येति भावः, अर्थशून्यया—निष्फलाया, सर्वमेव
शून्यमित्येवंपश्येत्यर्थः, विज्ञप्ता—विज्ञानेन, वाञ्छवस्तूनामिति भावः, जनितवैराग्यस्य
—वैतरागस्य इति च, काषायाणि—कषायरसद्रव्याणि, अपिरताध्याहार्यः,
अतितुच्छद्रव्याण्यपीति भावः ; अन्यत्र,—काषायाणि—कषायरक्तानि वसनानि,
अभिलषतः,—प्राप्तुमिच्छतः ।

(३१४) निशासु अपि—रात्रिष्वपि, किं पुनर्दिवसेषु इति भावः, मातृबलि-
पिण्डस्य इव—मातृभ्यः,—देवोविशेषेभ्यः, देयं बलिपिण्डम्—उपहारान्नं तस्येव, दिक्षु
—प्राच्यादिषु, विक्षिप्यमाणस्य—निरस्यमानस्य, ताशमानस्येत्यर्थः, प्रतीहारादिभि-
रिति शेषः, निशायापनार्थमपि स्थानमलभमानस्येति भावः, दीयमानस्य च ।

(३१५) अशौचगतस्य इव—अशौचं—मृतकादि, तद्गतस्य, अशौचिन इके-
त्यर्थः, कुशयनेति ।—कुशयनेन—कु—कुत्सितेन, शयनेन—शय्यया, कौ—पृथिव्या
शयनेन च, अशौचिनां स्पर्शितश्रावितस्य शस्त्रोद्यत्वादिति भावः, जनिमा—

समधिकतरदुःखवृत्तेः, (३१६) तुलायन्त्रस्य इव पञ्चात्कृत-
गौरवस्य, तोयार्थमपि नमतः अतिक्षपणस्य शिरसा केवलेन
असन्तुष्टस्य वचसाऽपि पादौ स्पृशतः, (३१७) निर्दयवेत्रिवेत्र-
ताडनत्रस्तयेव त्रपया त्यक्तस्य, (३१८) दैन्यसङ्गीचित-
हृदयहृतावकाशया इव आहोपुरुषिकया परिवर्जितस्य,
(३१९) कुक्षितकर्माङ्गीकरणकुपितया इव उन्नत्या विद्युक्तस्य,

उत्पादिता, समधिकतरा—अतिशायिनी, दुःखवृत्तिः,—दुःखस्थितिः, असुखिनाम्
स्थानमित्यर्थः यस्य तथाभूतस्य ।

(३१६) तुलायन्त्रस्य इव—तुलायन्त्रस्य इव, पञ्चात्—पृष्ठतः, अधश्च, कृतं—
बिहितं, गौरवं—महत्त्वं, गुरुत्वञ्च यस्य तथाभूतस्य, तुलायन्त्रस्य यस्यां कोट्यां भारवद्वस्तु
तिष्ठति, सा कोटिः यथा अधस्तिष्ठति, तथा सेवाधारायणस्य गौरवादिकमपि अधःकृतं
भवति इति समुदितार्थः । तोयार्थमपि—जलप्राप्तार्थमपि, अत्र अपिशब्देन अनायास-
लभ्यद्रव्यप्राप्तार्थमपीति गम्यते, नमतः,—नति कुर्वन्तः, नत्या याचमानस्य इत्यर्थः,
अत एव अतिक्षपणस्य—दीनस्य, केवलेन शिरसा—शिरोमात्रेणेत्यर्थः, पादौ
स्पृष्टाऽपीति भावः, असन्तुष्टस्य—अदत्तस्य, अत एव वचसा—वाक्येनापि पादौ स्पृशत
इत्यर्थः, भवश्चरणौ धारयामि, मामेतद्वेष्टि, प्रसोद, इत्येवंभाषिण इति भावः ।

(३१७) निर्दयेति ।—निर्दयेन—निष्ठुरेण, वेत्रिणा—वेत्रधारिणा पुरुषेण,
वेत्रताडनात्—वेतसदृशप्रहारात्, त्रपयेव—भीतयेव, त्रपया—लज्जया, त्यक्तस्य—
विहीनस्य, निर्लज्जस्येत्यर्थः ।

(३१८) दैन्येति ।—दैन्येन—दारिद्र्येण, सङ्गीचितं—कुक्षितं, प्रसाररहितमित्यर्थः,
अत हृदयं—चित्तं, तेन हृतः,—अपनीतः, अवकाशः,—स्थानं यस्याः तथाभूतया,
हृत्कमलस्य सङ्गीचान् तत्र स्थातुं स्थानाभावेनेत्यर्थः, आहोपुरुषिकया—“आहोपुरुषिका
दृपात् या स्यात् सम्भावनाऽऽत्मनि” इत्यमरीकलक्षणया, अहमेव श्रेष्ठपुरुष इत्येवमात्मनि
गौरवबुद्ध्या इत्यर्थः, परिवर्जितस्य—परित्यक्तस्य, निसेजसः निश्चयमस्य चेति भावः ।

(३१९) कुक्षितेति ।—कुक्षितं—निन्दितं, कर्म—सेवेत्यर्थः, तस्य अङ्गी-
करणेन—स्वीकृत्या, कुपितयेव—क्रुद्धयेव, उन्नत्या—अभुदयेन, विद्युक्तस्य—

धनश्रद्धया क्लेशान् उपार्जयतः, (३२०) स्ववृद्धिबुद्ध्या अवमानं
वर्द्धयतो मूढस्य, सत्यपि विविधकुसुमाधिवाससुरभिणि वने
तृणाऽञ्जलिम् उपरचयतः, (३२१) कुलपुत्रस्यापि कृतागस्य
इव भीतभीतस्य समीपम् उपसर्पतः, दर्शनीयस्यापि आलेख्य-
कुसुमस्य इव निष्फलजम्बनः, (३२२) विदुषोऽपि वैधेयस्य इव
अपशब्दमुखस्य, शक्तिमतोऽपि श्वितिण इव सङ्कोचितकर-

विरहितस्य, कदाऽपि ससृङ्गस्य अलभमानस्येत्यर्थः । धनश्रद्धया—अर्थप्राप्ताश्रया ।
उपार्जयतः,—सञ्चयं कुर्वतः ।

(३२०) स्ववृद्धिबुद्ध्या—स्वम्—आत्मा, धनञ्च, (“स्त्री ज्ञातावात्मनि स्वं
विष्वात्मीये स्तोऽस्त्रियां धने” इत्यमरः) तस्य वृद्धिः,—अभ्युन्नतिः, तस्यास्तव वा या
बुद्धिः,—ज्ञानं तया, अवमानम्—अत्रहेलनं, वर्द्धयतः,—वृद्धिं कारयतः,
सेवायां हीनीचितकर्माकरणात् जनसमीपे अवज्ञेयत्वात्, कदाचित् प्रमादात्
कार्यवैपरीत्येन प्रभुणा भर्क्षितत्वाद्वा इति भावः, अत एव मूढस्य—बालिशस्य ।
विविधेति ।—विविधानां—नानाप्रकाराणां, कुसुमानां—पुष्पाणाम्, अधिवासेन
—निवासेन, विकशिततया अवस्थानेनेत्यर्थः, सुरभिणि—सुगन्धिनि ; अन्यत्र,—विविधैः
कुसुमैः,—सुगन्धिपुष्पैरिति यावत्, अधिवासेन—अधिवासनेन, संस्कारविशेषेणेत्यर्थः,
“अधिवासी निवासी स्यात् संस्कारे धूपनादिभिः” “संस्कारी गन्धमाल्याद्यैः यः स्यात्तदधि-
वासनम्” इति मेदिन्यमरौ) सुरभिणि, वने—कानने, जले च, (“वने
सलिलकानने” इत्यमरः) सत्यपि—विद्यमानेऽपि, तृणाऽञ्जलिं—तृणया—सृष्ट्या,
भ्रनलालस्य इति यावत्, पिपासया च, (“तृणे सृष्ट्या-पिपासे हे” इत्यमरः) अञ्जलिं
—करद्वयसंयोगं, विधेयत्वप्रदर्शनार्थं, जलपानार्थञ्चेति भावः, उपरचयतः,—कुर्वतः ।

(३२१) कुलपुत्रस्यापि—सत्कुलजातस्यापि, कृतागस्य,—अगुहितापराधस्य,
अत एव भीतभीतस्येव—अतिभयार्त्तस्येव, समीपं, प्रभीरिति शेषः । दर्शनीयस्यापि—
अभिदृश्यस्यापि, आलेख्यकुसुमस्येव—चित्रितपुष्पस्येवेत्यर्थः, निष्फलजम्बनः,—वृथोत्पन्नस्य,
ज्ञानादराभावादिति भावः ।

(३२२) विदुषोऽपि—ज्ञानिनीऽपि, वैधेयस्येव—मूर्खस्येव, (“अज्ञे मूढयथाजात-
मूर्खवैधेयज्ञालिज्ञाः” इत्यमरः) अपशब्दमुखस्य—अपशब्दः,—अपभ्रंशः, असंस्कृतपद-
मित्यर्थः, कुक्षितभाषणमिति यावत्, (“अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्” इत्यमरः) मुखे—वदने
मुख्यं तस्याभूतस्य, सदा ग्राह्यभाषणपरतस्येत्यर्थः, नीलसंसर्गदीपादिति भावः ; यथा,

सुगलस्य, (३२३) समसमुत्कर्षेषु निरम्बिपच्यमानस्य, नीच-
समीकरणेषु निरुच्छासं म्रियमाणस्य, (३२४) परिभवैः दृणी-
कृतस्य, दुःखानिलेन अनिर्वृतेः ज्वलतः, (३२५) भक्तस्य अपि
अभक्तस्य, निरुक्षणः सन्तापयतो बभून्, विमानस्य अपि
अगतिकस्य, (३२६) च्युतगौरवस्य अपि अधस्ताद्गच्छतः, निःस-

—अपशब्द—निःशब्दमित्यर्थः, सुखं यस्य, आधिना किमप्यकथयत इत्यर्थः । त्रिविध
उच्यते—त्रेतकुष्ठरोगिण इव, सङ्कोचितकरयुगलस्य—कृताञ्जलिः, रोगप्रभावात् सङ्कोचित-
हस्तद्वयस्य च ।

(३२३) समसमुत्कर्षेषु—समानां—तुल्यशीलगुणानां, निजसदृशानामित्यर्थः,
अनानामिति शेषः, समुत्कर्षेषु—समुन्नतिषु, निरम्बिपच्यमानस्य—विनाशं दह्यमानस्य,
द्वन्द्वानिलेनेति भावः । नीचसमीकरणेषु—प्राकृतैः साम्यप्राप्तिषु, भृत्योऽयं, नीचजातीयः,
इत्येवंरूपेण इतरजनैः सह तुलनीकरणेषु इत्यर्थः, निरुच्छासम्—उच्छासवर्जितं, मरणकाले
ऊर्ध्वशो भवति, अत्र तु तत्र भवतीति भावः, तदयथा तथा, यद्वा—निरुच्छासं—निश्वास-
यत्नम्, उच्छासरीधजनितां यथा तथेत्यर्थः, म्रियमाणस्य—मरणमनुभवतः, जीवन्मृतस्येत्यर्थः ।

(३२४) परिभवैः,—अवमानैः, दृणीकृतस्य—दृणतां नीतस्य । दुःखानिलेन—
दुःखपवनेन, [“दुःखानिलेन” इत्यत्र “दुःखानिलेन” इति पाठः समीचीनः, अनिलस्य
ज्वलनकर्तृत्वाभावात्] अनिर्वृतेः,—निर्वृतिः,—सुखं तद्वाहयित्वात् ; यद्वा,—नास्ति
निर्वृतिः,—सुखं यस्य तादृशस्य, अत एव ज्वलतः,—दाहमनुभवतः, दुःखानिलेन
सुखपादपभञ्जनात् क्वायाऽप्राप्ता इति भावः ।

(३२५) भक्तस्य—अनुरक्तस्य, अपि अभक्तस्य—अनुरक्तस्येति विरोधः ;
भक्तवर्जितस्य, निरुक्षणस्येत्यर्थः इति परिहारः । निरुक्षणः,—निः,—नास्ति, उष्मा
—सन्तापः यस्य तथाभूतस्यापि, बभून्—स्वजनान्, सन्तापयतः,—सत्यक् तापयतः इति
विरोधः ; निरुक्षणः,—अगर्वस्य इति परिहारः । विमानस्यापि—व्योमयानस्यापि,
प्राकाशसञ्चारिरथविशेषस्यापि इत्यर्थः, (“व्योमयानं विमानोऽस्ती” इत्यमरः)
अगतिकस्य—गमनशक्तिहीनस्येति विरोधः, विमानस्य—सान्निर्जितस्यापि, अगतिकस्य
—निरुपायस्य इति परिहारः ।

(३२६) च्युतगौरवस्य—च्युतं—भङ्गं, गौरवं—भारवस्त्वं यस्य तथाभूतस्य अपि,
प्राप्तलघुत्वस्यापीत्यर्थः, अधस्तात् गच्छतः,—निषेधं प्राप्नुवतः इति विरोधः ; च्युतं
गौरवं—सहजं यस्य तद्व्याभूतस्य, अत एव अधस्तात् गच्छतः,—नीचतां प्राप्नुवतः ।

त्त्वस्यापि महामांसविक्रयं कुर्वतः, (३२७) निर्मदस्य
अस्वतन्त्रहतेः, अयोगिनो ध्यानवशीकृतात्मनः, (३२८)
शय्योत्थायं प्रणमतः, दग्धमुण्डस्य, गोत्रविदूषकस्य,
नक्तान्दिनं नृत्यतः, मनस्विजनं हासयतः, कुलाङ्गारस्य, वंशं
दहतः, नृपशोः, दृष्टेऽपि लब्धे कन्धराम् अवनमयतः,

निःसत्त्वस्य—सत्त्वं—मनः, प्राप्नोति यावत्, तद्रहितस्यापि, महामांसविक्रयं—नरा-
मिवविक्रयं, कुर्वतः,—विदधत इति विरोधः ; निःसत्त्वस्य, सत्त्वम्—अनुभावः, शुभ-
दुःखशोष इत्यर्थः, तद्वर्जितस्य, गतप्राणस्य उन्मत्तस्य वा इत्यर्थः ; यद्वा,—निः,—नास्ति,
सत्त्वं—द्रव्यं, परिवारभोषणोचितः सामग्रीसम्भार इत्यर्थः यस्य तथाभूतस्य ; यद्वा,—
निःसत्त्वस्य—सत्त्वगुणरहितस्य, (“सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वे
व्यवसायामुचितेष्वस्ती तु जन्तुषु” ॥ इति मेदिनी) अत एव महामांसविक्रयं—स्वशरीर-
विक्रयं, दासत्वेनात्मविक्रयमित्यर्थः, कुर्वतः इति परिहारः ।

(३२७) निर्मदस्य—मद्यपानरहितस्य, अमत्तस्यापीत्यर्थः, अस्वतन्त्रहतेः,—
अस्वतन्त्रा—पराधीना, हतिः,—स्थितिः, अवस्थानमित्यर्थः यस्य तथोक्तस्य इति विरोधः,
मत्तानां कमप्यनालम्बा स्वतन्त्रभावेन स्यातुमसामर्थ्यादिति भावः ; निर्मदस्य—
निरहङ्कारस्यापि, अस्वतन्त्रहतेः, न स्वतन्त्रा—स्वाधीना, प्रभुपरतन्त्रेत्यर्थः, हतिः,—
स्थितिः, जीविका इत्यर्थः यस्य तथाभूतस्य इति परिहारः । (“आजीवो जीविका वाक्ता,
हतिर्वर्तन-जीवने” इत्यमरः) । अयोगिनः,—योगः,—चित्तवृत्तिनिरोधः, तद्रहित-
स्यापि, योगिभिन्नस्यापीत्यर्थः, ध्यानवशीकृतात्मनः,—ध्यानेन—समाधिना, वशीकृतात्मनः
—निबद्धचित्तहन्तेः इति विरोधः ; अयोगिनः,—योगः, धनस्य इति भावः, विद्यतेऽस्य
इति योगी, स न भवति इति अयोगी तस्य, निर्धनस्य इत्यर्थः, “प्रतिकूलदैवस्य” इति
केचित्, अत एव ध्यानेति ।—ध्यानेन—दुर्भावनया इत्यर्थः, वशीकृतः,—अधीनीकृतः,
आत्मा—मनः यस्य तथोक्तस्य इति परिहारः (“आत्मा पंसि स्वभावे च प्रयत्न-मनसोरपि”
इति मेदिनी) ।

(३२८) शय्योत्थायं—शय्याया उत्थाय उत्थाय, आप्रभतादिति भावः,
प्रणमतः,—बन्दमानस्य, प्रभुमिति शेषः । दग्धमुण्डस्य—आतपीतप्रशिरसः, कार्य-
व्यपदेशेन इतस्ततो गमनागमनादिति भावः । गोत्रविदूषकस्य—वंशं दूषयतः,
नौषङ्गान्मुण्डानादिति भावः । नृत्यतः,—नृत्यं कुर्वतः, प्रभुनिर्देशादनवरतं कर्त्तुं
कुर्वत इति भावः । मनस्विजनं—धौरजनं, हासयतः,—हासितं कुर्वतः, संवाऽऽमु-

(३२८) जठरपरिपूरणमात्रप्रयोजनजन्यः, मांसपिण्डस्य, गर्भ-
रोमस्य मातुः, अपुण्यानां कर्मणाम् आचरणात् भूतकस्य
(३३०) किं प्रायश्चित्तम् ? का प्रतिपत्तिक्रिया ? क्व गतस्य
शान्तिः ? कीदृशं जीवितम् ? कः पुरुषाभिमानः ? किन्नामानो
विलासाः ? कीदृशी भोगश्च वा ? प्रबलपङ्क इव सर्वम् अध-
स्तात् नयति दारुणो दासशब्दः । धिक् (३३१) तदुच्छसितम्,
उपयातु तद्धनं निधनम्, अभवनिर्भूतः अस्तु तस्याः, नमो भगवद्भ्यः
तेभ्यः सुखेभ्यः, तस्य अयमञ्जलिः ऐश्वर्य्यस्य, तिष्ठतु दूर एव सा
श्रीः, शिवं स परिच्छदः करोतु (३३२) यदर्थम् उत्तमाङ्गं गां

रक्तिदर्शनादिति भावः । कन्वरां—श्रीवाम्, अतितुच्छवस्तुनिमित्तमपि प्रथमत
इति भावः ।

(३२८) जठरति ।—जठरस्य—स्त्रोदरस्य, परिपूरणमात्रं—भरणमात्रं,
प्रयोजनम्—प्रावश्यकं यस्य तादृशं, जन्य—उत्पत्तिः यस्य तथाभूतस्य, कस्यापि उप-
काराकरणादिति भावः । मांसपिण्डस्य—जडस्वरूपस्य इत्यर्थः । गर्भरोगस्य—
उदरीयव्याधिभूतस्य, दशमासान् यावत् क्लेशप्रदत्वात्, उत्तरकालेऽपि क्लेशदूरीकरणा-
न्नामर्थाश्रयित्वा भावः । भूतकस्य—भूतभावमापन्नस्य, पुरुषस्य इति पूर्वेषु सम्बन्धः ।

(३३०) प्रायश्चित्तं—“प्राथी नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपो-
निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥” इत्युक्तलक्षणकम् अपुण्यकर्मचयसाधनं चान्द्रा-
ग्रहादि कर्म ; यदा,—प्रायस्य पापस्य चित्तं शोधनं यस्मात् तादृशं कर्मेत्यर्थः ।
प्रतिपत्तिक्रिया—कर्त्तव्यताऽनुष्ठानम् ।

(३३१) उच्छसितं—जीवितम् । तद्धनं—दासत्वलब्धद्रविणं, निधनं—विनाशम्,
अयं अधनाभावम्, उपयातु—गच्छतु । भूतेः,—सम्पदः, अभवनिः,—अनुत्पत्तिः,
[चाक्रोशेतिप्रत्ययः] । भगवद्भ्यः,—माहात्म्यावद्भ्यः, सोऽनुष्ठानवचनमेतत्, तेभ्यः सुखेभ्यः,
—दास्यसुखेभ्य इत्यर्थः । तस्य—दास्येनार्जितस्य, अञ्जलिः, अस्तु इति शेषः ।
क्वा—दास्याजिता इत्यर्थः, श्रीः,—सम्पत्, दूर एव तिष्ठतु, न तस्यामस्माकं किमपि
प्रयोजनमिति भावः । सः,—दास्यलब्ध इत्यर्थः, परिच्छदः,—उपकरणं, शिवं—
जडमूलं, युष्माकमिति शेषः ।

(३३२) यदर्थं—यस्यस्यदादिनिमित्तम्, उत्तमाङ्गं—शिरः, गां—श्वी,

नमिष्यति, मुखप्रियरतः क्लीवः, अपूतिमांसमयः क्लमिः,
(३३३) अगण्यमानो नरकः, (३३४) पादरजोधूसरीत्तमाङ्गो
जङ्गमः पादपीठः, पुंस्कोकिलः काकुक्षणितेषु, शिखी (३३५) सुख-
करकेकासु, स्थूलकूर्मः क्रोडकषणेषु, श्वा नीचचाटुकरणेषु,

नमिष्यति, शिरो नतं भविष्यतीत्यर्थः । क्लीवः,—“न मूवं फिलं यस्य विष्टा चाप्सु
निमज्जति । मेढ्रोद्योग्यकाभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणः, इवेति शेषः,
निर्धेयत्वादिति भावः, मुखप्रियरतः,—मुखे—वदने, प्रियं—प्रीतिकरं, रतं—सुरतं,
मेढ्रं वा यस्य तथाभूतः, मुखयोगिरित्यर्थः, मुखमध्ये सुरतप्रवृत्तः, न तु योनौ इति
भावः ; अन्वयः,—मुखस्य प्रिये—प्रीतिकरकर्षणं, भोजनव्यापारे इत्यर्थः, रतः,—
तत्परः, भोजनसमर्थ इत्यर्थः, (“रतं सुरत-गुह्ययोः । रतश्चिन्त्यनुरक्ते स्यात् तत्पदे
चाभिधेयवत् ॥” इति मेदिनी) । अपूतिमांसमयः,—अदुर्गन्धमांसलून इत्यर्थः,
अकुक्षितमांसपिण्डमयश्च क्लमिः,—कौटव्यशेषः, इवेति शेषः, एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम् ;
घृण्यत्वादप्यप्राणत्वाच्चेति भावः ।

(३३३) अगण्यमानः,—असङ्ख्यायमानः, गण्यमान इह, अगण्यो मानी यस्य
तथाभूतो वा, नरकः,—निध्वंसः, कुत्सितो नरश्च, अनीच्यादिमेदेन कतिविधस्य सङ्श्रय-
त्वात् सुकृतिभिः परित्यज्यमानत्वाच्चेति भावः ।

(३३४) पादंति ।—पादरजसा—चरणरेणुना, धूसरम्—ईषत्याङ्गुरम्, उत्त-
माङ्गम्—उपरिभाग इत्यर्थः, मत्स्यकश्च यस्य तथाभूतः, जङ्गमः,—चरिष्णुः, गतिशीलः
इत्यर्थः, पादपीठः,—चरणासनं, नियतं प्रभुपादपद्मस्य मत्स्यके धारणादिति भावः ।
काकुक्षणितेषु—मधुरवचनेषु, श्रीकञ्जितमिन्नकण्ठध्वनिषु च,—“मिन्नः कण्ठध्वनि-
धोरैः काकुक्षितमिधोयते” इति दर्पणः, पुंस्कोकिल इव, परपुष्टत्वादिति भावः ।

(३३५) सुखकरकेकासु—श्रुतिसुखजननीषु केकावाणीषु, (“केका वाणी
मयूरस्य” इत्यमरः) सलोचकरेषु वचनविशेषेषु च, शिखी—मयूरः । क्रोडकषणेषु—
उत्सङ्कारीकषणेषु, उत्सङ्गकर्षणेषु वा, नितम्बकर्षणेषु इत्यर्थः, क्रोडवत्—वराहवत्,
(“वराहः शूकरी छुष्टिः... । क्रोडी भूदार इत्यपि” इत्यमरः) कषणेषु—पीड-
निखननेन भूषिदारणेषु च, स्थूलकूर्मः,—पीडरः कमठः, अलसगतित्वादिति भावः ।
नीचचाटुकरणेषु—दैन्यजनिततीव्रणेषु, अलीकगुणानुवादेन परचित्तरक्षणरूपेषु हीन-
कर्मण्य इत्यर्थः, प्रभुपादलेङ्गनेषु इति भावः, श्वा—कुङ्कुरः ।

(३३६) वेणुः मूर्च्छनासु, वेष्टाकायः करणबन्धकेशेषु,
 (३३७) पलालं सत्त्वशालिषु, ककलासः शिरोविडम्बनासु,
 जाह्नकः (३३८) आत्मसङ्कोचनेषु, प्रतिपादकः पादसंवाहनासु,
 कटुकः करतलताडनेषु, वीणादण्डः (३३९) कीर्णाभिघातेषु,

(३३६) मूर्च्छनासु—मोहनक्रियासु, चाटुशतप्रयोगेषु मीहीत्यादयेषु इत्यर्थः,
 “स्वरः सम्मूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते । मूर्च्छनामिति तां प्राहुः कवयो याम-
 सम्भवाम् ॥” इत्युक्तलक्षणाणां सङ्गीताङ्गसूत्राणां विशिष्टासु स्थितिषु इति च, वेणुः,—
 बाद्यमेदः । करणबन्धकेशेषु—करणं—शरीरं, तस्य बन्धः,—बन्धकौकरणं, मृत्युलेल-
 बद्धीकरणमित्यर्थः, तेन केशः,—दुःख इत्यर्थः तेषु ; करणेषु—रतिशास्त्रविहितेषु
 व्यापारविशेषेषु, नृत्यगीतविशेषेषु वा, (“करणं हेतु-कर्मणोः । क्रियामेदन्द्रियत्वेन-
 संवेगनेषु च । नृत्यगीतप्रमेदयोः” इति मेदिनी) ये बन्धाः,—आज्ञेयादयः आत्मसंयम-
 नादयो वा, तेऽनेकाः तेषु, वेष्टाकायः,—वाराङ्गनाशरीरं, परीपभोग्यत्वात्
 पण्यभूतदेहत्वाच्चेति भावः ।

(३३७) सत्त्वशालिषु—सत्त्वम्—अश्लिलं, तेन शालिले—शीभन्ने इति तथोक्तेषु,
 अश्लिलमात्रधर्मिषु मध्ये, न तु फलवत्सु इति भावः, पलालं—धान्यवर्जितद्रोणवयव-
 राशिरिति यावत्, असत्त्वादिति भावः । शिरोविडम्बनासु—शिरश्चेष्टासु, प्रणत्यादिषु
 इति भावः, शिरसः नियतम् उन्नमनेषु च, ककलासः,—सरटः, सरौष्ठपविशेषः इत्यर्थः ।

(३३८) आत्मसङ्कोचनेषु—स्वदेहसङ्कोचेषु, प्रभोसङ्गानभिया गुप्तभविनावस्थानेषु
 इति भावः, जाह्नकः,—घोडाभ्यः पचिमेदः, मार्जारी वा, (“जाह्नको घोडामार्जार-
 खट्वाकारुष्ठाकासु च” इति मेदिनी) । पादसंवाहनासु—पदसेवासु, प्रतिपादकः,
 —प्रतिपत्त्युक्तः, स्वातिममनित्यर्थः ; यथा,—प्रतिपादकः,—सम्पादकः, चरण-
 मर्दनकारक इत्यर्थः । करतलताडनेषु—करप्रहारेषु, करतलविमर्दनेषु च,
 अङ्गसंवाहनकाले इष्टप्राथम्यकाले वा इति भावः, कटुकः,—कटुरसद्रव्यमेदः इत्यर्थः,
 सङ्घसा कटुद्रव्यसंबन्धेन व्यधितरसः कोऽपि यथा ‘कथमेतत् भवितं’ ‘किं कृतम्’
 इत्याद्युक्ता स्वस्य गितव्यमिदं करप्रहारं करोति, तद्वदङ्गसंवाहनादिकाले करप्रहारं
 करतलविमर्दनं वा करोति इति भावः ।

(३३९) कीर्णाभिघातेषु—कीर्णेन—लगुणेन, प्रसुषा प्रति शेषः, वीर्णः

वराकः सेवकोऽपि मर्त्यमध्ये, राजिलोऽपि वा भोगी,
(३४०) पुलाकोऽपि वा कलमः, (३४१) वरं क्षणमपि कृता
मानवता मानवता, न मतो नमतः त्रैलोक्याधिराज्योपभोगोऽपि
मनस्विनः । तदेवम् अभिनन्दितास्मदीयप्रणयो देवोऽपि दिवसेः
कतिपयैः एव परागतः प्राग्व्योतिषेश्वर इति करोतु चैतसि”
इत्युक्त्वा तूष्णीम् अभूत्, अचिराच्च नमस्कृत्य निर्जगाम ।

राजाऽपि रजनीं तां (३४२) कुमारदर्शनौत्सुक्यस्वीकृतहृदयः
समनेषीत् । (३४३) आत्मार्पणं हि महताम् असूलमन्त्रमयं

हादनयदिविशेषेण च, (“कीणी दासप्रभेदे स्यात् वीणादीनाञ्च वादने । एकदेशे
सहादीनामथौ च लगुडोऽपि च ॥” इति मेदिनी) अभिघाताः,—ताडनानि तेषु,
वीणादगडः । एवम्भूतः वराकः,—दीन इत्यर्थः, सेवकः,—दास, मर्त्यमध्ये—मनुष्यत्वे,
एदि गगन्ये इति शेषः, तदा राजिलोऽपि—ङ्गुहोऽपि, निर्विषः सर्पविशेषः इत्यर्थः,
भोगी—फणी, सुखभोगवांश्च, (“भोगः सुखे स्थादिभूतावहेत्य फणकाययोः” इत्यमरः) ।

(३४०) पुलाकः,—तुच्छधान्यं, फलहीनः शान्तिरित्यर्थः, (“स्यात् पुलाकः
तुच्छधान्ये” इत्यमरः) कलमः,—धान्यम् ।

(३४१) मानवता—मानिना, क्षणमपि मानवता—मनुष्यत्वं, पौरुषमित्यर्थः,
प्रभुत्वमिति भावः, कृता, तदपि वरं—सनाक्प्रियः, किन्तु मनस्विनः,—प्रशस्तमनसः,
उदाराशयस्वेति यावत्, नमतः,—दासत्वं कुर्वतः सत इत्यर्थः, त्रैलोक्यराज्योपभोगः,—
विभुवनाधिपत्यमपि, न मतः,—न इष्ट । तदिति ।—तत्—तस्मात्, जनान्तरसमीपे
शिरोनमनस्य हेतुवत्प्रतिपादकत्वादित्यर्थः, एवम्—इत्थं, मदुक्तप्रकारेणेत्यर्थः, अभिनन्दि-
तिति ।—अभिनन्दितः,—समर्थित इत्यर्थः, अस्मदीयः,—आत्माकमित्यर्थः, प्रणयः,—प्राथेना
देन तथाभूतः, देवोऽपि—भवानपि । परागतः,—उपस्थितः ।

(३४२) कुमारिति ।—कुमारस्य—प्राग्व्योतिषेश्वरस्य, दर्शने—अवलोकने,
दर्शनाय वा, यदौत्सुक्यं—कौतूहलं, तेन स्वीकृतम्—आक्रान्तम्, अव्यनीकृतमित्यर्थः
हृदयं—चेतः यस्य तथाभूतः । समनेषीत्—अतिवाहयामासेत्यर्थः ।

(३४३) आत्मार्पणं—स्वदेहसमर्पणम्, “अहं तवैव” इत्युक्त्वा आत्मनिवेष्टु

वशीकरणम् । प्रभाते च प्रभूतं (३४४) प्रति-
 प्राभृतं प्रधानप्रतिदूताधिष्ठितं दत्त्वा हंसवेगं प्राहिणोत् ।
 (३४५) आत्मनाऽपि ततः प्रभृति प्रयाणकैः अनवरतैः अभ्य-
 मित्रं प्रावर्तत । कदाचित्तु राज्यवर्द्धनभुजबलोपार्जितम्
 (३४६) अशेषं मालवराजसाधनम् आदाय आगतं समीप
 एव आवासितं लेखहारकात् भण्डिम् अशृणोत् । श्रुत्वा च
 अभिनवीभूतभ्राष्ट्रशोकहुताशनः कातरहृदयो बभूव, सूच्याऽन्ध-
 कारमिव विवेश, अतिष्ठच्च समुत्पृष्टसकलव्यापारः (३४७) प्रती-
 हारनिवारणनिभृतनिःशब्दपरिजने निजमन्दिरे सराजकपरि-
 वारः तदागमनम् उदीक्षमाणो मुहूर्तम् ।

मित्यर्थः, अभूलमन्त्रमयं—मूलमन्त्रः,—प्रधानदेवमन्त्रः, तत्तद्देवतासाधनं वीजमन्त्र इत्यर्थः,
 लक्ष्यं—तत्स्वरूपं न भवतीत्यमूलमन्त्रमयं, विना एव मूलमन्त्रमित्यर्थः ; यद्वा,—
 मूलानि—श्रिफाः, ओषधय इति यावत्, मन्त्राश्च, तन्मयं न भवतीति तथाभूतं, मन्त्रीपक्षि-
 विरहितमित्यर्थः, वशीकरणमन्त्रेण जना वशीक्रियन्ते, आत्मार्पणं तु तत्प्रयोजनं नास्ति
 इति भावः ।

(३४४) प्रधानेन—अष्टेन, दूतेषु इति भावः, प्रतिदूतेन—स्वप्रेम्यदूतेन इति
 भावः, अधिष्ठितं—युक्तं, प्रधाने प्रतिदूते न्यक्तमिति भावः, प्रतिप्राभृतं—प्रत्युपटौकनं,
 प्राहिणोत्—प्रेरयामास ।

(३४५) आत्मनाऽपि—स्वयमपि, अनवरतैः,—अविश्रान्तैः, प्रयाणकैः,—
 यात्राभिः, अभ्यमिवम्—अमित्रं—शत्रुम्, अभि—लक्ष्योक्त्य, शत्रोरभिसुखमित्यर्थः ।

(३४६) अशेषं—प्रभूतमित्यर्थः, मालवराजसाधनं,—मालवेन्द्रसैन्यम् । आवासितं
 —कृतमिवेशम् । लेखहारकात्—दूतात् । भण्डिं—हर्षस्य मातुलपुत्रम् । अभीति ।
 —अभिनवीभूतः,—प्रत्ययीभूतः, पुनः नूतनतां गत इत्यर्थः, यः भ्राष्ट्रशोकः—राज्य-
 वर्द्धनस्युज्जितः खेद इत्यर्थः, स एव हुताशनः,—अनला, दाहकत्वादिति भावः यस्य सः ।
 समुत्पृष्टसकलव्यापारः,—त्यक्तसर्वक्रियः ।

(३४७) प्रतीहारिति ।—प्रतीहारस्य—दौवारिकस्य, निवारणेन—मा अक-
 कल्पकं कुरुतेति निषेधेन, निभृतः,—निस्तब्धः, विनीता वा, विनीतवेशेनावस्थिता
 इत्यर्थः, (‘‘निभृतविनीतप्रस्थिता समाः’’ इत्यमरः) निःशब्दाः,—तूष्णीं स्थिताश्च-

(३४८) अथ भण्डिः एकेन एव वाजिना कतिपयकुल-
पुत्तपरिवृतः, मलिनवासाः, रिपुशरशल्यपूरितेन निखातबहु-
लोहकीलकपरिकररक्षितस्फुटनेन इव हृदयेन (३४८) हृदय-
लग्नैः स्वामिसत्कृतैः इव श्मश्रुभिः शुचं समुपदर्शयन्,
(३५०) दूरीकृतव्यायामशिथिलभुजदण्ड-दीलायमानमङ्गल-
वल्लयैकशेषालङ्घतिः, (३५१) अनादरोपयुक्तताम्बूलविरलरागेण

परिजनाः,—अनुजीविनः यत्र तथाभूते । सराजकपरिवारः,—राज्ञां समूहः राजकं,
तत् एव परिवारः,—परिजनः तेन सह वर्त्तमानः ; यद्वा,—राजकश्च परिवारश्च ताभ्यां
सह वर्त्तमानः । तदागमनं—तस्य—भण्डेः, आगमनम्—उपस्थितिम्, उदीक्षमाणः
—प्रतीक्षमाणः ।

(३४८) “अथ भण्डिः” इत्यस्य “राजद्वारमाजगाम” इति अग्रेण सम्बन्धः ।
तं विशिनष्टि, कतिपयेत्यादि ।—रिपूति ।—रिपूणां—शत्रूणां, शरशल्यैः,—बाणफलकैः,
पूरितेन—व्याधेन, अत एव निखातेति ।—निखातानां—प्रोथितानां, बहुनां—प्रभुतानां,
लोहकीलकानाम्—अयःशङ्खानां, परिकरेण—आश्रयेण इति यावत्, सङ्गेन वा,
समुहनेत्यर्थः, कीलसमूहाश्रयेणेति यावत्, (“भवेत् परिकरः सङ्गे” इति मेदिनी)
रक्षितं—निरुद्धमिति यावत्, स्फुटनं—विदरणं, राज्यवर्द्धनव्यापारजनितशीकादिति
भावः यस्य तथाभूतेन इव, हृदयेन उपलक्षितः ।

(३४८) हृदयलग्नैः,—हृदि स्थितैः, उरीलम्बितैश्च, स्वामिसत्कृतैरिव—प्रभु-
सत्कारैरिव, प्रभुं प्रति दर्शितसमादरेरिवेत्यर्थः, श्मश्रुभिः,—चिवकजातरोमनिर्घर्षैः, कर्तुं
प्रति समादरप्रदर्शनार्थं नखश्मश्रूदिधारणस्याप्याचारत्वात् अकृतचौरैरिति भावः, शुचं
—शीकं, समुपदर्शयन्—प्रकटयन् ।

(३५०) दूरीकृतेति ।—दूरीकृतेन—परित्यक्तेन, शीकादिति भावः व्यायामेन
—श्रमेण, प्रात्यहिकाङ्गचालनविशेषेणेति यावत्, शिथिले—अकठिने क्षीणे वा इति ।
भावः, भुजदण्डे—बाहुयष्टौ, दीलायमानं—संस्मानमिति यावत्, मङ्गलवल्लयमेव—
मङ्गलायैधृतं कटकमेव, एकशेषा—एकमावावशिष्टा, अलङ्घतिः,—अलङ्कारः यस्य
तद्योक्तः, शीकादित्यत् सर्वमेव भूषणं परित्यक्तवान्, केवलं तद्वल्लयमेव मङ्गलसूचकत्वात्
न परित्यक्तवानिति भावः ।

(३५१) अनादरेति ।—अनादरम्—अश्रवं यथा तथा, उपयुक्तं—चर्वितं,
यत् ताम्बूलं—पर्णं, तेन विरलः,—अल्पः, रागः,—रक्तवर्णता यस्य तेन ।

(३५२) शोकदहनदह्यमानस्य हृदयस्य अङ्गारेण इव दीर्घनिश्वासवेगनिर्गतेन अधरेण शुष्यता, (३५३) स्वामि-
विरहविधृतजीवितापराधवैलक्ष्यादिव वाष्पवारिपटलेन पटेन
इव प्राहृतवदन, विशन्निव दुर्बलौभूतैः स्वाङ्गमपत्रपया अङ्गैः,
(३५४) वमन्निव च व्यर्थीभूतभुजोष्माणमायतैः निश्चसितैः,
पातकीव, अपराधीव, द्रोहीव, मुषित इव, क्लृप्त इव, यूथ-
पतिपतनविषस्य इव वेगदण्डवारणः, सूर्यास्तमयनिःश्रीक इव
कमलाकरः, दुर्याधननिधनदुर्मेना इव द्रौणिः, अपहृतख इव
सागरो राजद्वारम् आजगाम । अवतीर्य च तुरङ्गमात् अव-

(३५२) अत एव दीर्घेति ।—दीर्घेण—महता, निश्वासवेगेन—मासामुख-
प्रवाहितवायुज्वेन ; यद्वा,—दीर्घः,—आयतः, निश्वासः तस्य वेगेन, निर्गतेः,—निःसृतः
तिम्, हृदयाभ्यन्तरादिति भावः, शोकदहनदह्यमानस्य—शोकानलभस्मीभूयमानस्य,
हृदयस्य—मनसः, अङ्गारेण—अलातेनेव, शुष्यता—शार्धं गच्छता, अधरेण—
रदनच्छदेन उपलक्षितः ।

(३५३) स्वामिति ।—स्वामिनः,—राज्यवर्द्धनस्य, विरहे—विधोगेऽपि, विधृतम्
—अवलम्बितं, स्थितमित्यर्थः, यत् जीवितं—जीवनं, तदेष तेन वा योऽपराधः,—आगः,
तेन यत् वैलक्ष्यं—लज्जा तस्मादिव, पटेनेव—वस्त्रेणैव, वाष्पवारिपटलेन—अश्रुमलानेन,
प्राहृतवदनः,—आच्छादितमुखः । दुर्बलौभूतैः,—क्षीणैः, अङ्गैः,—कारचरणाद्यवयवैः,
अपत्रपया—लज्जया, राज्यवर्द्धनमरणेनापि स्थितिजनितयेति भावः, स्वाङ्गं—स्वभावं,
निजदेहाभ्यन्तरमित्यर्थः, (“अङ्गं गात्रं प्रतीकोपाययोः पुं भूमिर्नौहति” इति मेदिनी)
विशन्निव—दौकमान इव, राज्यवर्द्धनस्य अत्यायनिधनस्य प्रतीकारकरणानात्पथ्येदिति
भावः ; अतिक्रश इति निष्कर्षः ।

(३५४) व्यर्थीभूतेति ।—व्यर्थीभूतः,—विफलतां गतः, राज्यवर्द्धनस्याततायिनां
हमनासामर्थ्यादिति भावः, भुजस्य—बाह्योः, उष्मा—तेजः तम्, आयतैः,—दीर्घैः ।
वमन्निव—उद्गिरन्निव । द्रोहीव—अनिष्टचिन्तक इव, राज्ञः इति शेषः । मुषित
इव—अपहृत इव, शत्रुणेति भावः । क्लृप्तः,—प्रतारित इव, रिपुपुरुषेणेति भावः,
पातकीव इत्यादि विशेषणम् अतीव मलिनाकारत्वादिति बोध्यम् । यूथेति ।—

नतमुखी विवेश राजमन्दिरम् । कूरादेव च (३५५) विमुक्ता-
क्रन्दः पपात पादयोः ।

अवनिपतिरपि दृष्ट्वा तम् उत्थाय, (३५६) विरलैः पदैः
प्रत्युन्नम्य, उत्थाप्य च गाढम् उपगूह्य कण्ठे, कण्ठमतिचिरं
रुरोद । शिथिलीभूतमन्युवेगश्च पुरेव पुनः आगत्य निजासने
निषसाद । प्रथमप्रचालितमुखे च भण्डी मुखम् अचालयत् ।
समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले भ्रातृमरणवृत्तान्तम् अप्राचीत् ।
अथ अकथयच्च यथावृत्तम् अखिलं भण्डिः । अथ नरपतिः
तमुवाच,—“राज्यश्रीव्यतिकरः कः ?” इति । स पुनः
अवादीत्,—“देव ! (३५७) देवभूयं गते देवे राज्यवर्द्धने, गुप्त-
नाम्ना च गृहीते कुशस्थले, देवी राज्यश्रीः परिभ्रष्ट कन्धनात्

धूयपतेः,—दलाधिपस्य, पतनेन—निधनेन, विषणः,—अप्रसन्नः, वेगदण्डवारणः इव—
वेगेन—रमसा, दण्डयति—शस्त्रं पातयतीति वेगदण्डः, स चासौ वारणः,—हस्ती
चिति तथोक्तः । कमलाकर,—पद्मसमुद्गः सरोवरी वा, पद्मसङ्कीर्णदिति भावः ।
द्रौणिः,—द्रोणाचार्यसुतः अश्वत्थामा ।

(३५५) विमुक्ताक्रन्दः,—वि—विशेषण, मुक्तः,—क्षत इत्यर्थः, उन्नेःक्षत इति
यावत्, आक्रन्दः,—क्रन्दनं येन तस्याभूतः । पादयोः,—चरणयोः, हर्षस्थेति भावः ।

(३५६) विरलैः,—खल्वैः, कतिपर्यैरित्यर्थः, पदैः,—चरणैः, कतिपर्यपदानौत्यर्थः ;
यद्वा,—विरलैः,—पेलवैः, कोमलैरित्यर्थः, (“पेलवं विरलं तत्” इत्यमरः) पदैः,—
निःशब्दपदसञ्चारैरित्यर्थः । उपगूह्य—आलिङ्ग्य । शिथिलीभूतमन्युवेगः,—खलीभूत-
श्रीक्षप्रसरः । पुरेव—पूर्व्वेवत्, विरलैः पदैरित्यर्थः । यथावृत्तं—यथासङ्कटितं,
यथायथमतौतवृत्तान्तमित्यर्थः, अखिलं—समयम् । राज्यश्रीव्यतिकरः,—राज्यश्रिया
वृत्तान्तः ; यद्वा,—राज्यश्रिया व्यतिकरः,—व्यसनं, विपदित्यर्थः, (“अस्य व्यतिकरः पंसि
व्यसनव्यतिषङ्गयोः” इति मेदिनी) ।

(३५७) देवभूयं—देवत्वं, गते—प्राप्ते, सृते इत्यर्थः । गुप्तनाम्ना—
अप्रसन्नया, नामान्तरं गृहीत्यर्थः, कुशस्थले—कान्चकुले, कारावहुराज्यश्रिया-
ऽधिष्ठिते देशे इत्यर्थः, गृहीते—प्राप्ते, मयीति शेषः । कन्धनात्

विन्ध्याटवौ सपरिवारा प्रविष्टा इति लोकतो वार्ताम्
अशृण्वम् । अन्वेषारस्तु तां प्रति प्रभूताः प्रहिता जना न
अद्यापि निवतन्ते” इति । तच्च आकण्ठ्य भूपतिः अब्रवीत्,—
“किमन्यैः (३५८) अनुपदिभिः ? यत्र सा, तत्र परित्यक्तान्य-
क्तव्यः स्वयमहं यास्यामि । भवानपि कटकम् आदाय प्रवर्त्ततां
गौडाभिमुखम्” इत्युक्त्वा च उत्थाय स्नानभुवम् अगात् ।
(३५९) कारितयोक्तस्मिन्नुपपन्नकर्म्मणा च प्रतीहारभवन-
स्नातेन (३६०) शरीरकवसनकुसुमाङ्गरागालङ्कारप्रेषण-
प्रकटितप्रसादेन भण्डिना सार्धम् अभुक्त, निनाय च तेनैव
सह वासरम् ।

अथ अपरेद्यः उषसि एव भण्डिर्भूपालम् उपसृत्य व्यञ्जा-
पयत्,—“पश्यतु देवः श्रीराज्यवर्द्धनभुजबलार्जितं (३६१) साधनं
सपरिवर्हे मालवराजस्य” इति । नरपतिना सः,—“एवं
क्रियताम्” इति अभ्यनुज्ञातो दर्शयाम्बभूव ; तद्यथा,—

—वध्यते—संयज्यते अत्र इति वक्ष्यते—कारागार इत्यर्थः । तस्मात्, परिभश्य—
विश्राव्य, पलाय्येत्यर्थः, विन्ध्याटवौ—विन्ध्याखण्डम् । अन्वेषारः,—अनुसन्धातारः, तां—
राज्यश्रियम् । प्रहिताः,—प्रेरिताः ।

(३५८) अनुपदिभिः,—अनुपदी—अन्वेषणकर्ता इत्यर्थः तैः, अन्वेषणकारिभिः,
अनुचरैरिति यावत्, [अनुपदम् अन्वेषा इत्यर्थे अनुपदब्रह्मात् इति] सा—राज्यश्री-
रित्यर्थः । प्रवर्त्ततां—गच्छतामित्यर्थः ।

(३५९) कारितेति ।—कारितं—विधापितं, चौरकारितेति शेषः, शोक्तस्मिन्पूणां
—शोकात् रक्षितकूर्शानामित्यर्थः, वपनकर्म—चौरं यस्य तेन ।

(३६०) शरीरकैति ।—शरीरकं—शरीरसम्बन्धि, स्वव्यवहार्यमित्यर्थः, वसनं—
वस्त्रं, कुसुमं—पुष्पम्, अङ्गरागः,—अनुलेपनम्, अलङ्कारः,—आभरणं, तेषां प्रेषणेन—
प्रेरणेन, प्रकटितः,—प्रदर्शितः, प्रसादः,—अनुग्रहः यस्य यद्यै वा तेन ।

(३६१) सपरिवर्हे—सपरिवर्द्धे, (“परिवर्द्धे नृपाहंऽपि परिवर्द्धोऽन्यथाः परे”
श्रुत्यनुरः) साधनं—इत्युच्चाद्युपकरणसम्भारम् ।

(३६२) अनवरतगलितमदमदिराऽऽमोदमुखरमधुकरजूटजटिल-
करटपट्टपङ्क्तिगण्डान् गण्डशैलान् इव जङ्गमान् गभीरगर्जित-
रवान् कलधरान् इव महीम् अवतीर्णान् (३६३) उत्फुल्ल-
सप्तच्छदवनामादसुचः शरद्विवसान् इव पुष्पीभूतान् अनेक-
सहस्रसङ्ख्यानं कारिणः, (३६४) चारुचामीकरचित्तचामर-
मण्डलमनोहरांश्च हरिणरंहसो हरीन्, (३६५) बालातप-
विसरत्तर्पिण्याश्च किरणैः अनेकेन्द्रायुधीकृतदशदिशाम् अलङ्काराणां

(३६२) अनवरतेति ।—अनवरतगलितस्य—निरन्तरसुतस्य, मदस्य—दान-
त्रारिणः, मदिरा इव—सुखेव, मत्तताजननादिति भावः, तस्या आमोदः—सौरभम्, यद्वा,—अनवरतगलित
मदः मदिरा इव—सुखेव, मत्तताजननादिति भावः, तस्या आमोदः—सौरभं, तेन
मुखरैः,—वाञ्छालैः, गुच्छाङ्गः इत्यर्थः, मधुकरजूटैः—भङ्गनिचयैः, जटिलाः,—
युक्ताः, करटपट्टा इव—कुसुमफलकानि इव, पङ्क्तिः,—आर्द्राः, गण्डाः,—कपीलाः
येषां तान्, यद्वा,—मुखरैः मधुकरजूटैः जटिलाः ये करटपट्टाः,—गजगण्डफलकानि,
("करटो गजगण्डे स्यात् कुसुमे निन्द्यजीविनि" इति मेदिनी) ते एव पङ्क्तिः,—सलिलाः,
मधुकरजटिलत्वादिति भावः, गण्डाः,—चिह्नानि येषां तान्, ("गण्डः स्यात् पुंसि
खङ्गिनि ।.....। चिह्नवीरकपीलेषु" इति मेदिनी) गण्डशैलानिव—पर्वतविवृत-
वृक्षच्छाया इव, कण्ठवर्णमहाकायत्वादिति भावः, ("गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरः"
इत्यमरः) जङ्गमान् पादचारिणः ।

(३६३) उत्फुल्लेति ।—उत्फुल्लानां—विकसितानां, सप्तच्छदवनानां—सप्तपञ्च-
क्लाननानाम्, आमोदं—सौरभं, मुच्यन्ति—त्यजन्तीति तथोक्तान्, शरद्विवसान्—
शरत्कालिकवासरान्, तत्र उत्फुल्लसप्तच्छदवनानां मदगन्धतुल्यगन्धवत्त्वात् जल-
धराणामतीव गर्जनशीलत्वाच्चेति भावः ।

(३६४) चार्विति ।—चारुभिः,—मनोज्ञैः, चामीकरैः,—क्लाञ्छनैः, ("चामी-
करं जातकपुं सप्ताजत-काञ्चने" इत्यमरः) चिवाणि—रञ्जिताणि, चामरसङ्खलानि
—बालव्यक्तसमुदाः, तैः मनोहराः,—रम्याः तान्, हरिणरंहसः,—हरिणवेगान्,
शृगवदद्गतगमसममर्षानित्यर्थः, हरीन्—पशून्, ("हरिश्चन्द्रार्कवाताश्च शुक्रभेकयमाहिषु"
इति मेदिनी) ।

(३६५) बालातपेति ।—बालातपानाम्—अभिव्यक्त्यर्थां लोकाणां, विसरान्

विशिषान्, (३६६) विष्मयकृतः स्मरोन्मादितमालवी-
कुचपरिमलदुर्ललितांश्च (३६७) निजज्योत्स्नापूरणावित-
दिगमस्तान् अपि तारान् हारान्, उडुपतिपादसञ्चयशुचीनि
निजयशांसि इव बालव्यजनानि, जातरूपमयनालञ्च
निवासपुण्डरीकमिव श्रियः श्वेतातपत्रम्, अम्बरस इव
(३६८) बहुसमररससाहसानुरागावतीर्णा वारविलासिनीः,
(३६९) सिंहासनशयनासन्दीप्रभृतीनां राज्योपकरणानि,

— निवहान्, वर्धन्ति - विकिरन्तीति तथोक्तानां. नवोदितसूर्यप्रभावत् प्रभाशालिना-
मित्यर्थः. किरणैः,—प्रभाभिः, अनेकेति ।—अनेकानि—बहुवि, इन्द्रायुधानि—
शक्रधनूषि यासु ताः, कृताः,—सम्पद्यमानाः, अनेकेन्द्रायुधीकृताः, दश दिशः,—ककुभः
यैः तथोक्तानां, बहुनामिन्द्रायुधानामिव दिग्गहासिनाम् इत्यर्थः ।

(३६६) विष्मयकृतः,—अमत्कारकान्, अरेति ।—अरेण—कामेन, उन्मादिताः,
—उन्मतीकृताः, या मालव्यः,—मालवाङ्गनाः, तासां कुचपरिमलिन—सनविमर्दज-
गन्धेन, दुर्ललिताः,—आदरवन्तः तान् ।

(३६७) निजिति ।—निजेन—स्वकीयेन, ज्योत्स्नापूरेण—प्रभाऽतिशयेनेति
यावत्, प्राविताः,—उद्भासिताः, दिगन्ताः,—दिशां प्राप्ताभागाः, सुदूरवर्त्तिनीऽपीति
भावः यैः तान्, तारान्—महतः । उडुपतीति ।—उडुपतेः,—चन्द्रस्य, पादानां—
किरणानां, सञ्चयाः,—समूहा इव, शुचीनि—धवलीञ्जलानि इत्यर्थः । जातरूपमयनालं
—सौवर्णदण्डमित्यर्थः, श्रियः,—लक्ष्म्याः, नवासपुण्डरीकमिव—आवासश्चेतकमलमिव ।

(३६८) बह्विति ।—बहुः,—प्रभूतः, समररसः,—सङ्ग्रामानुरागः, तथा साहसञ्च
—बलपूर्वककार्यकरणं, पराक्रमप्रदर्शनमित्यर्थः, (“साहसन्तु बलात्कारकृतकार्ये
दमेऽपि च” इति मेदिनी) समरे एवेति शेषः, वीराणामिति भावः, ताभ्याम्;
यद्वा,—बहुसमररसेन प्रबलसङ्ग्रामानुरागेण, यत् साहसं—पराक्रमप्रदर्शनं तस्मात्,
अनुरागेण—प्रीया, अवतीर्णाः,—स्वर्गात् भुवमागताः ।

(३६९) सिंहेति ।—सिंहासनं—सौवर्णरुपासनं, शयनं—पर्यङ्कः, आसन्दौ
—आसनविशेषः, खट्वाविशेषो वा, (“आसन्दौ वासुदेवं स्नात् खट्वाभिर्देव यो ब्राम्हि”
इति मेदिनी) प्रताः प्रभृतयः येषां नाम्नि ।

(३७०) कालायसनिगडनिश्चलीकृतचरणयुगलञ्च सकलं
मालवराजलोकम्, अशेषांश्च (३७१) ससङ्खालेख्यपत्रान् साल-
ङ्काराऽऽपीडपीडान् कीषकलशान् । अथ आलोच्य तत् सर्वम्
अवनिपालः (३७२) स्वीकर्त्तुं यथाऽधिकारम् आदिक्षत् अध्य-
क्षान् । अन्यस्मिन् च अहनि हयैः स्वसारम् अन्वेष्टुम् उच्चचाल
विम्याटवीम्, अवाप च परिमितैः एव प्रयाणकैः ताम् ।

(३७३) अथ प्रविशन् दूरादेव दह्यमानषष्टिकबुसविंसर-
विसारिविभावसूनां (३७४) वन्यधान्यबीजधानीनां धूमेन

(३७०) कालायसति ।—कालायसनिगडेन—कृष्णवर्णलोहगडङ्गलेन, निश्चली-
कृतं—गतिहीनौकृतम्, आबद्धमित्यर्थः, चरणयुगलं—पादद्वयः यस्य तथाभूतं, वन्द्य-
भूतमिति यावत् ।

(३७१) ससङ्खालेख्यपत्रान्—सङ्ख्या—अथ एतत्सङ्ख्याकानि घनानि सन्तीत्येवं
गणना, तस्या लेख्यपत्रं—लिपिरित्यर्थः, तेन सहिताः तान्, सालङ्कारितं ।—अलङ्काराणाम्
—आभरणानाम्, आपीडानां—शिरीभूषणविशेषाणां, पीडा—सङ्घः, तया सहिताः
तान् ; यदा,—अलङ्काराणाम् आपीडेन—घनसन्निवेशजनितातिपीडनेन, पीडा—
परस्परमङ्गलरूपा, तया सहिताः तान्, कीषकलशान्—घनपूर्णकुम्भान् ।

(३७२) यथाऽधिकारम्—अधिकारानुसारं गत्यर्थः, तत्तद्व्यं यद्व्यभिचारीया-
ध्यक्षाधिकारं तिष्ठति, तत्तदधिकारं विभज्य इति यावत्, स्वीकर्त्तुं—ग्रहीतुम्, आत्म-
सात्कर्त्तुमिति यावत्, अध्यक्षान्—सेनापतीन्, तत्तद्व्यवृत्तकाणां प्रधानपुरुषान् वा ।
स्वसारं—भगिनीम् । परिमितैः,—अल्पैः, प्रयाणकैः,—गमनैरित्यर्थः, अल्पदूरे गत्विति
यावत्, तां—विम्याटवीम् ।

(३७३) “अथ प्रविशन्” इत्यस्य “वनयामकं ददर्श” इत्यत्रेण सम्बन्धः ; तं
विश्रिनष्टि, दह्यमानेत्यादि ।—दह्यमानेषु—भक्षीभूयमानेषु, षष्टिकबुसानां—धान्य-
विशेषकडङ्गराणां, धान्यविशेषस्य विसारांशानामित्यर्थः, (“कडङ्गरी बुसं क्लीवे”
इत्यमरः) विसरेषु—निचयेषु, विसारिणः,—प्रसारिणः, विभावसवः,—अग्रयः येषु
तथोक्तानाम् ।

(३७४) वन्द्येति ।—वन्यानि—वनजातानि, यानि धान्यबीजानि—धान्य-
वृत्तादुरकारणानि, तेषां धान्यः,—स्थानानि, ततद्धान्यबीजरक्षणस्थानानि इत्यर्थः,

धूसरिमाणम् आदधानैः, शुष्कशाखासञ्चयरचितगोवाट-
 वैष्टतविकटवटैः, व्यापादितवत्सरूपकरोपरचितव्याघ्रयन्त्रैः,
 (३७५) यन्त्रितवनपालहठक्त्रियमाणपरशामीणकाष्ठिक-
 कुठारैः, (३७६) गह्वनतरुषण्डनिर्मितचामुण्डामण्डपैः
 वनप्रदेशैः प्रकाशमानम् ; (३७७) अटवीप्रायप्रान्त-
 तथा कुटुम्बभरणाकुलैः, कुहालप्रायकृषिभिः, कृषीवलैः,

तासाम् । धूसरिमाणं—धूसरत्वम्, आदधानैः,—गच्छद्भिः । शुष्कैः ।—शुष्कैः,—
 शीघ्रं गच्छद्भिः, शाखामञ्चयैः,—विटपनिचयैः, रचितेन—कल्पितेन, गोवाटेन—गवां
 —पशूनां, हिंसाणांमिति भावः, (“स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघ्राणभजलं । लक्ष्य-
 दृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः” इत्यमरः) वाटेन—वृत्तिस्थानेन, तत्प्रवेशनिवारणार्थं वृत्ति
 विशेषेण इत्यर्थः, (“वाटे मागे वृत्तिस्थाने” इति मैट्टिनी) वैष्टिताः,—परिवृताः,
 विकटारः,—प्रकाण्डाः, वटाः,—वटवृक्षा येषु तथोक्तैः, वटवृक्षतलस्य विश्रामधामतया
 हिंसजन्तुपरिहारार्थं वृत्तिरिति भावः । व्यापादितेति ।—व्यापादितस्य—निहतस्य,
 व्याघ्रिण इति भावः, वत्सरूपकम्—आकृतिः, तेन करणेन, पुर्व्वरत्ने
 निहतवत्सभक्षणाय अर्थापि आगमिष्यति व्याघ्र इति धिया तत्सम्बोद्धादितदृष्ट्यादि
 निर्मितप्रतिमूर्त्तिस्थापनेनेति भावः, रोषान्—व्याघ्रं प्रति कीपादित्यर्थः, रचितं—कल्पितं,
 व्याघ्रयन्त्रं—शार्दूलनिरोधीपायविशेषः येषु तैः, व्याघ्रनिपातनायेति भावः ।

(३७५) यन्त्रितेति ।—यन्त्रितैः,—यन्त्रकुशलेः, वनपालैः,—काननरक्षकैः,
 गह्वेन—बलात्, सहसा वा, द्विषमाणः,—आच्छिद्यमान इत्यर्थः, परशामीणस्य—
 श्यामान्तरवामिनः, काष्ठिकस्य—काष्ठव्यवसायिनः, काष्ठोपहरणार्थमागतस्य इति भावः,
 कुठारैः,—परशुः येषु तथोक्तैः ।

(३७६) गह्वनेति ।—गह्वने—निविष्टे, तरुणां—वृक्षाणां, षण्डे—समूहे,
 तन्मध्ये इत्यर्थः, निर्मितं—रचितं, चामुण्डायाः,—कान्तिकायाः, मण्डपं—गृहमित्यर्थः
 येषु तथाभूतैः, वनप्रदेशैः,—वनविभागैः, प्रकाशमानं—राजमानं, वनयामीऽयमिति
 प्रतीतिमुत्पादयन्तं वा ।

(३७७) अटवीप्रायप्रान्ततया—अरण्यबहुलप्रान्तदेशत्वेन, कुटुम्बभरणाकुलैः,
 परिवारप्राप्तव्ययैः, अटवीबाहुल्येन प्रसवेवाभावात् वनानीमुच्छिद्य शस्येष्वेवकर-

(३७८) अवलवद्धिः, उच्चभागभाषितेन भज्यमानभूरिशालि-
खलक्षेत्रखण्डलकम् ; (३७९) अल्पावकाशैश्च, कापिलैः,
कालायसैः इव कर्णमृत्तिकाकठिनैः, (३८०) स्थानस्थान-
स्थापितस्थानूत्थितखूलपल्लवैः, दुरुपगमश्यामाकप्रकृढभिः,
अलम्बुसबहुलैः, (३८१) अविरहितकोकिलान्तुपैः,
विरलविरलैः केदारैः कृच्छ्रकृष्यमाणैः नातिप्रभूतप्रवृत्त-

णाय व्यापृतेरिति भावः, कुदालिति ।—कुदालः,—भूखननास्त्रविशेषः, प्रायेण—
धाहल्येन, कृषिः,—कर्षणसाधनं येषां तथाभूतैः, कृषीवलैः,—कृषकसमूहैः ।

(३७८) अवलवद्धिः,—सामान्यखलशालिभिरित्यर्थः, उच्चभागभाषितेन—उच्चः,—
उन्नतः, भागः,—भाग्यं यत्र तथाभूतं, भाषितं—वचनं तेन, उन्नतभाग्यशालित्वमूचकेन
वाक्येनेति यावत्, एतत्क्षेत्रखण्डलकयेणाहं प्रभूतधनी भूला विविधसुखसमृद्धिं भविष्यामि
इत्येवंकृपेण, देवं यद्यनुकूलं भवेत्, तदा एतेनैव मे प्रभूतधनं भविष्यतीत्येवंकृपेण वा इति ।
भावः, भज्यमानेति ।—भज्यमानानि—विभज्य गृह्यमाणानि इत्यर्थः, भूरिशालिखलक्षेत्राणां
—प्रभूतधान्यरक्षणस्थानानां धान्यमर्द्धमस्थानानां वा, खण्डलकानि—शकलानि यस्य
यत्र वा तम् ।

(३७९) अल्पावकाशैः,—अल्पपरिसरैः, कापिलैः,—पिङ्गलवर्णैः, कालायसैरिव
—कृष्णलोहनिमित्तैरिव, कृष्णमृत्तिकाकठिनैः,—कृष्णमृत्तिका—मृत्तिकाविशेषः, तदन्तु
कठिनाः,—कठोराः तेः ; यदा,—कृष्णमृत्तिकाया कठिनैः, कठोरकृष्णमृत्तिका-
विशेषेणेत्यर्थः ।

(३८०) स्थानेति ।—स्थानस्थानेषु—केषुचित् केषुचित् प्रदेशेषु, स्थापितेभ्यः,
—रक्षितेभ्यः, अरण्यच्छेदनकाले इति भावः, स्थानुभ्यः,—शाखापल्लवर्हानतरुभ्यः इत्यर्थः,
उत्थिताः,—प्रकृदाः, स्थूलाः,—पृथक्, पल्लवाः,—किसलयो येषु तथाभूतैः, दुरुपगमेति ।
—दुरुपगमाः,—दुर्ज्ञेयाः, श्यामाकानां—घासविशेषाणां, प्रकृढयः,—अदुरा येषु
तथाभूतैः, अलम्बुसबहुलैः,—लज्जालुहन्ताकीर्णैः मुखिरीवत्प्रायेर्वा इत्यर्थः ।

(३८१) अविरहितेति ।—न विरहिताः,—शृन्वाः, कोकिलान्तुपाः,—
तदाख्यरुद्रशाखाशिशिवरुद्रभेदाः येषु तथाकैः, विरलविरलैः,—अल्पात्मैः, अरण्य-
प्रायत्वात् अनतिबहुलैः इति भावः, कृच्छ्रकृष्यमाणैः,—काठिन्यात् कटेन कर्षणं नीय-
मानैः इत्यर्थः, केदारैः,—क्षैः, नातीति ।—नातिप्रभूतं—नात्यधिकं यथा तथा,

गतागताप्रहतभुवम् ; (३८२) उपक्षेत्रमुपरचितैर्मञ्चैश्च
 सूच्यमानश्चापदोपद्रवम् ; दिशि दिशि च (३८३) प्रतिमार्ग-
 द्रुमकृतानां, पथिकपादप्रस्फोटनधूलिधूसरैः नवपल्लवैर्लाञ्छित-
 च्छायाणाम्, (३८४) अटवीसुलभसालकुसुमस्तवकाञ्चितनव-
 खातकूपिकोपकण्ठप्रतिष्ठितनागस्फुटानाम्, (३८५) अच्छिद्र-
 कटकाल्पितकुटीरकाणां, (३८६) कुटिलकौटवेणीवेष्ट्य-

कञ्चकृत्यमाणत्वादिति भावः, प्रवृत्ताभ्यां—प्रारब्धाभ्यां, गतागताभ्यां—यातायाताभ्याम्,
 अप्रहता—नातिचुला, नातिकृष्टा इत्यर्थः, भूः,—भूमिः यत्र तम् ।

(३८२) उपक्षेत्रं—क्षेत्रसमोपे, [सामोप्येऽव्ययीभावः] यद्वा,—क्षेत्रेषु उप-
 क्षेवमिति [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] उपरचितैः,—कल्पितैः, मञ्चैः,—“माचा” इति
 वङ्गभाषया प्रसिद्धैः, [“उपरचितैर्मञ्चैश्च” इत्यत्र “उपरचितैरुच्चैर्मञ्चैश्च” इति पाठो-
 न्तरम्] सूच्यमानेति ।—सूच्यमानः,—अनुमीयमानः, आपदानां—हिंस्रजन्तूनां,
 आपदस्य—व्याघ्रस्य वा, उपद्रवः,—उत्पातः यत्र तम् ।

(३८३) प्रतिमार्गेति ।—प्रतिमार्गं—प्रतिपथं, द्रुमैः,—वृक्षैः, कृतानां—
 रचितानाम् । पथिकेति ।—पथिकानां—पान्यानां, पादप्रस्फोटनात्—चरणताडनात्,
 सवेगपदक्षेपणादित्यर्थः, उल्लिता इति शब्दः, या धूलयः,—पांशवः, तामिः, तत्सङ्गमणेन
 इति भावः, धूसराः,—दूषत्यागुवणाः तैः, लाञ्छितेति ।—लाञ्छिताः,—चित्रिताः,
 युक्ता इत्यर्थः, छाया—प्रतिबिम्बं यासां तथोक्तानाम् ।

(३८४) अटवीति ।—अटव्याम्—अरण्ये, सुलभाः,—सुप्रापाः, ये सालाः,
 —वृक्षविशेषाः, तेषां कुसुमस्तवकैः,—पुष्पगुच्छैः, अञ्चिताः,—शोभिता इत्यर्थः,
 तत्पुष्पगुच्छानां निजजलेषु पतनादिति भावः, नवखाता—नूतनखनिता, या कूपिका—
 चुद्रकूपं, तस्या उपकण्ठे—अन्तिके, (“उपकण्ठान्तिकाभ्यर्थाभ्यशा” इत्यमरः) प्रति-
 ष्ठिताः,—प्रतिष्ठां गताः, ये नागस्फुटाः,—नागदन्तिवृक्षाः, प्रस्फुटितपुष्पागकेशरवृक्षा
 वा यत्र तासाम् ।

(३८५) अच्छिद्रेति ।—अच्छिद्रं—छिद्ररहितं यथा तथा, कटैः,—शराख्य-
 दण्डविशेषैः, किलिञ्चैर्वा, (“कटः श्योणौ हयोः पुंसि किलिञ्चेऽतिशये शरे” इति मेदिनी)
 कल्पितानि—रचितानि, कुटीरकाणि—चुद्रगृहाणि यासां तासाम् ।

(३८६) कुटिलेति ।—कुटिला—वक्रगामिनौ, या कौटवेणी—कौटश्रेणी,

मानशक्तुशरशरावश्रेणीश्रितानाम्, (३८०) अध्वगजनजम्भ-
जम्बूफलास्थिशबलसमीपभुवाम्, उडूलितधूलीकदम्बस्तवक-
प्रकरपुलकिनीनां, (३८८) कण्टकितकर्करोचक्राक्रान्त-
काष्ठमञ्चिकामुषितदृषां, तिस्यत्तलशीतलसिकतिलकलसी-
शमितश्मशानाम्, (३८९) आश्यानशैवलश्यामलितालिञ्जर-

पिपीलिकापङ्क्तिरिति यावत्, तथा वेद्यमानाः,—आकौश्यमाणाः, शक्तुभिः,—
भृष्टयवचूर्णैः, शराः,—शबलाः, शरावार्णा—सन्ध्यभाजनविशेषाणां, सन्ध्यः,—
पङ्क्तयः, ताभिः श्रिताः,—युक्ताः तासाम् ।

(३८०) अध्वरीति ।—अध्वरीः,—पाथ्यैः, जनैः,—लोकैः, जग्धमानां—
खादितानां, जम्बूफलानां—आम्बवफलानाम्, अस्थिभिः,—बीजैः, अष्टिभिरिति भावः,
शबला—चिवा, समीपभूः,—निकटस्थभूमिर्यासां तथोक्तानाम् । उडूलितेति ।—
उडूलितैः,—उत्तिष्ठपरारगैः, धूलीकदम्बानां—नौपमदानां, कदम्बविशेषाणामित्यर्थः,
(“धूलीकदम्बो नौप स्यात् तिनिश् वरुणद्रुमे” इति मैदिनी) क्वकंप्रकरैः,—पृथगुच्छ-
समुत्तैः, पुलकिन्धः,—पुलकप्रालिन्धः, रीमाश्रिता इव दृश्यमाना इति भावः तासाम् ।

(३८८) कण्टकितेति ।—कण्टकितानां—सज्जातकण्टकानां, कर्करोचक्रा—
लताविशेषाणां, [“कर्करो” इत्यत्र “कर्कटो” “कर्कारु” इति वा पाठः समीचीनः,
कर्करीशब्दस्य लताविशेषवाचकत्वस्य कोषादावदर्शनात् ; कर्कटो कर्कारु इति वा
पाठः,—“कर्ककुड” इति भ्रंसद्वः फलविशेषः, कुष्माण्डो वा इति बोध्यम्] चक्रैः,—
मण्डलैः, आक्रान्ताः,—आवृताः, याः काष्ठमञ्चिकाः,—दारुनिर्मितमञ्चविशेषाः, ताभिः,
तद्वर्णनैर्वैयर्थ्यः, फलमञ्चणाश्चेति भावः, मुषिताः,—हृताः, दृषाः,—दृषणाः यासु
तथाविधानाम् । तिस्यदिति ।—तिस्यत्सु—आर्तेषु, तल्लेषु—अर्धोदरिण्युः, शीतलाभिः,
—हिमाभिः, सिकतिलाभिः,—बालुकामयीभिः, कलसोभिः,—घटैः, घटस्पर्शगति
भावः, शमितः,—अपनीतः, श्रमः,—सन्तापजायास इत्यर्थः, पाथ्यानामिति भावः
यासु तथोक्तानाम् ।

(३८९) आश्यानेति ।—आश्याने,—इषक्कु कौः, इषद्वीभूतयोः, निविड-
भवेनावस्थितैरित्यर्थः, शैवलैः,—जलनीलोभिः, नियतजलसङ्घावात् माजनाभावाच्च
सज्जातैरिति भावः, श्यामलितेषु—श्यामलतां गतेषु, अलिङ्गरेषु—सम्पर्केषु,

जायमानजलजडिन्नाम्, (३८०) उदकुभाऽऽकृष्टपाटलशर्करा-
शकलशिशिरीकृतदिशां, (३८१) घटमुखघटितकटहारपाटल-
पुष्पपुटानां, (३८२) शीकरपुलकितपल्लवपूलीपाल्यमानशोथ-
सरसशिशुसहकारफलजूटीजटिलस्थानूनां, (३८३) विश्राम्यत्-
कार्पटिकपेटकपरिपाटीपोथमानपयसाम्, अटवीप्रवेशप्रपाणां

“जाला” इति वङ्गोद्यैराख्यातेषु मन्मथजलाधारविशेषेषु इत्यर्थः, (“अलिघ्नरः
स्थान्मणिकम्” इत्यमरः) जायमानः,—सम्पद्यमानः, जलानां—सलिलानां, जडिमा—
शल्यं यासु तथोक्तानाम् ।

(३८०) उदकुम्भेति ।—उदकुम्भेभ्यः,—जलघटेभ्यः, आकृष्टानां—वहिरानी-
तानां, पाटलानां—श्वेतरक्तानां, शर्कराणां—कर्कराख्यबालुकानां, शकलेन—
खण्डेन, जलसिक्तेन इति भावः, शिशिरीकृताः,—शीतलीकृताः, वायुना जलीयांश्च
उत्तसतो विलिप्यमाणत्वादिति भावः, दिशः,—ककुभः यासु तथोक्तानाम् ।

(३८१) घटेति ।—घटानाम्—उदकुम्भानां, मुखेषु—अस्येषु, उपरिभागेषु
इत्यर्थः, घटितः,—रचितः, कटहारः,—तृणविशेषनिमित्तहारः, पाटलं—श्वेतरक्तं,
पुष्पपटच्च—कुसुमावरणश्च ; यद्वा,—घटमुखे घटितकटहारे यत् पाटलपुष्पं—
“पारुल” इति वङ्गोद्यैराख्यातः पाटलाख्यकुसुमविशेषः, यथितमिति भावः, तैः पटः,—
आच्छादनम्, अधिवासनार्थमिति भावः यासु तथोक्तानाम् ।

(३८२) शीकरेति ।—शीकरैः,—अश्लुकणैः, पुलकिता—सम्पृष्टा इति यावत्,
या पल्लवपूली—किसलयसमूहः, तथा पाल्यमानः,—रक्ष्यमाणः, आप्यायमान इत्यर्थः,
अत एव शोथोऽपि—शोषणशोथोऽपि, सरसः,—अशुक्लः इत्यर्थः, परिपुष्ट इति यावत्,
यः शिशुसहकारः,—बालासहकारः, तस्य फलजूटीभिः,—फलसमूहैः, जटिलः,—संयुक्तः,
स्थानूः,—शाखापल्लवरहिततरुः इत्यर्थः यासु तथोक्तानाम् ; यद्वा,—शीकरपुलकित-
पल्लवपूलीपाल्यमानः अत एव शोथोऽपि, शाखापल्लवादिशूलत्वेनावरणराहित्यादिति
भावः ; सरसः, आसृज्जाखाभिराच्छादनादिति भावः, शिशुसहकारफलजूटीजटिलः
स्थानुर्थेव तथोक्तानाम् ।

(३८३) विश्राम्यदिति ।—विश्राम्यद्भिः,—असमपनुदद्भिः, कार्पटिकैः,—
कर्पटैः—कषायवस्त्रेण चरन्तीति तैः, तीर्थयात्रिकैरित्यर्थः, पेटकपरिपाटीभिः,—
पावविशेषश्रीभिः ; यद्वा,—कार्पटिकपेटिकैः,—तीर्थयात्रिकदम्बकैः, (“पेटकः पुल-
कादीनां मधुषयां कदम्बकै” इति मेदिनी) परिपुष्ट्या—आनुपूर्व्या, अनुक्रमेणेत्यर्थः,

शैत्येन त्याजयन्तमिव ग्रैष्मम् उष्माणम् ;
 (३८४) क्वचित् अन्यत्र ग्राहयन्तमिव अङ्गारीयदारुसङ्ग्रह-
 दाहिभिः व्योकारैः ; सर्व्वतश्च (३८५) प्रातिवेश्यविषय-
 वासिना, समासन्नग्रामगृहस्थापितस्थविरपरिपाल्यमानपाथेय-
 स्थगितेन, (३८६) कृतदारुणदारुव्यायामयोग्याङ्गाभ्यङ्गेन,
 (३८७) स्कन्धाध्यासितकठोरकुठारकण्ठलम्बमानप्रातराशुपुटेन,

पीयमानं मलिलं—जलं यासां यत् वा तथोक्तानाम्, अटवीप्रवेशप्रपाणाम्—अरण्य-
 प्रवेशे पानीयशालानाम् ; (“प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः) । ग्रैष्मं—नैदाघम्,
 उष्माणम्—उत्तापम् ।

(३८४) अङ्गारीयदारुसङ्ग्रहादिभिः,—अङ्गारेभ्यः,—अलातेभ्यः हितानि
 अङ्गारीयाणि—अङ्गारोपयोगीनि, यानि दारुणि—काष्ठानि, तेषां सङ्ग्रहः,—सञ्चयः,
 राशिरित्यर्थः, तं दहति—भस्मोक्त्वंतीति तथाभूतैः, व्योकारैः,—लौहकारैः, कम्प-
 कारैः इत्यर्थः, (“व्योकारो लोहकारकः” इत्यमरः), अन्यत्र क्वचित् ग्राहयन्तमिव—
 सङ्ग्रामयन्तमिव, उष्माणमिति पूर्व्वेष्टान्वयः ।

(३८५) प्रातिवेश्येति ।—प्रातिवेश्यः,—प्रतिवेशी, विषयवासी—जनपदवासी
 तेन ; यद्वा,—प्रातिवेश्यः,—प्रतिवेश्य—प्रतिवेशिनः अयं, प्रतिवेशिसम्बन्धीत्यर्थः,
 विषयः,—आश्रयः, (“विषय आश्रये” इत्यमरः) तत्र वसति—तिष्ठतीति तेन ; यद्वा,
 —प्रातिवेश्यः,—गृहसमीपवर्ती, यो विषयः,—देशः, स्थानमित्यर्थः, (“विषयो गोचरे
 देशं तथा जनपदेषु च” इति मेदिनी) तडासिना । समासन्नेति ।—समासन्ने—
 सन्निहिते, ग्रामे—आवसये, यत् गृहं—भवनं, तत्र स्थापितेन—रक्षितेन, स्थविरस्य
 —वृद्धेन, परिपाल्यमानं—रक्ष्यमाणं, यत् पाथेयं—सम्बलं, तेन स्थगितः,—पाथेय-
 नधिगमात् गमनात् निवृत्त इत्यर्थः तेन ।

(३८६) कृतंति ।—कृतः,—विहितः, दारुणस्य—कठिनस्य, दारुव्यायामस्य
 —काष्ठच्छेदनरूपपरिश्रमस्य, योग्यः,—अनुरूपः, अङ्गाभ्यङ्गः,—शरीरे तैलमर्दनविशेषः
 येन तथोक्तेन ; अभ्यङ्गलक्षणमुक्तं यद्वा,—“मूर्द्ध्न्यस्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् ।
 स्त्रीलोभिलसर्पदेहाह् अभ्यङ्गः स उदाहृतः ॥” इति ।

(३८७) स्कन्धेति ।—स्कन्धे—अंसदेशे, अध्यासितस्य—स्थापितस्य, कठोरस्य
 —तीक्ष्णस्य इति यावत्, कुठारस्य—परशोः, कण्ठे—अग्रभागे इत्यर्थः, लम्बमानं
 —तिष्ठदित्यर्थः, प्रातराशुपुटे—प्रातर्भोजनप्रातं यस्य तथाभूतेन ।

(३८८) पाटञ्चरप्रत्यवायप्रतिपन्नपटञ्चरेण, कालवेवक-
त्रिगुणव्रततिबलयपाशग्रथितघ्नीवाग्रथितैः पत्रवीटाहतमुद्धैः
पीतकूटैः ऊढवारिणा. (३८९) पुरःसरबलद्वलीवर्द्धयुग-
सरेण, नैकटिककुटुम्बिकलीकेन, काष्ठसङ्ग्रहायम् अटवीं
प्रविशता, (४००) श्वापदव्यधनव्यवधानबहलीसमारोपित-
कुटीकृतकूटपाशैश्च, (४०१) गृहीतमृगतन्तुतन्त्रीजालबलय-

(३८८) पाटञ्चरिति ।—पाटञ्चरः,—चौरः, (“चौरैकागारिकलीन... । ...
पाटञ्चरमल्लिखुषाः” इत्यमरः) स एव प्रत्यवायः,—अन्तरायः, तेन हेतुना प्रतिपन्नं—
गृहीतं, परिहितमित्यर्थः, पटञ्चरं—जीर्णवस्त्रं येन तथोक्तं, (“पटञ्चरं जीर्णवस्त्रम्”
इत्यमरः) दस्युतस्करादिभिः परिहितनूतनवस्त्रस्य बलपूर्वकापहरणभयात् इति
भावः । कालिति ।—कालवेवकस्य—कृष्णवेवस्य, त्रिगुणं—विराहत्तं, यत् व्रततिबलयं—
लतामण्डलमेव, पाशः,—रज्जुः ; यदा,—त्रिगुणः व्रततिबलयपाशः,—लतामण्डल-
रचितरज्जुः, तेन ग्रथितया—वेष्टितया, योषया—कण्ठेन, ग्रथितैः,—विधृतैः, संयुक्तै-
रित्यर्थः, तादृशघ्नीवावद्विरिति यावत्, पत्रेति ।—पत्रवीटया—पत्रसंस्तरेण, श्रावतम्
—आच्छादितं, मुखम्—अग्रभाग इत्यर्थः येषां तथोक्तैः, पीतकूटैः,—पानपाश-
विशेषैः, ऊढवारिणा—सङ्गृहीतसलिलेन ।

(३८९) पुरःसरिति ।—पुरःसरम्—अग्रेसरं यथा तथा, घलन्—चलन्,
बलीवर्द्धयुगसरः,—वृषभयुगलं यस्य तेन, [“पुरःसरबलद्वलीवर्द्ध—” इत्यत्र “पुरः-
सरबलद्वलीवर्द्ध—” इति पाठस्तु समीचीनतया प्रतिभाति ; तथात्वे पुरःसरः,—
अग्रे गच्छन्, घलमान्—सञ्चलः, बलीवर्द्धयुगसरः यस्य तेन] नैकटिककुटुम्बिकलीकेन
—सन्निकृष्टगृहस्थलीकेन, “उपेतम्” इत्युपशान्दयः । एवमुत्तरत्रापि तृतीयांश-
विशेष्यपदेन सहेति बोध्यम् ।

(४००) श्वापदेति ।—श्वापदानां—व्याघ्रादिहिंस्रजन्तूनां, व्यवधाय—वैधनाय,
व्यवधाने—अन्तराले, या बहली—निभृतं स्थानं, तत्र ससारोपिता—रचितेत्यर्थः,
या कुटी—चुद्रं गृहनिर्मितं गृहं, तत्र कृताः,—स्थापिताः, कूटपाशाः,—कूटरज्जवः
यन्त्रवागुरा वा यैः तदाभूतैः ।

(४०१) गृहीतेति ।—गृहीताः,—धृताः, मृगतन्त्रः,—मृगाणाम् अन्तानि
इति यावत्, ते एव तन्त्रीजालानि—रज्जुसमूहाः, तेषां बलयैः,—मण्डलैः, कल्पितेति

वागुरैः, वहिर्याधैः विचरद्भिः ; अंसावसक्तवीतंसव्यालम्ब-
मानबालपाशिकैश्च, (४०२) सङ्गृहीतग्राहकक्रकरकफि-
प्ललादिपञ्चरकैः शाकुनिकैः सञ्चरद्भिः, (४०३) च्युत-
लासकलेशलिप्तलताबधूलट्टालम्पटानाञ्च पेटकैः पाशक-
शिशूनाम् अटद्भिः, (४०४) दृणस्तम्बान्तरिततित्तिरितर-
लायमानकौलियककुलचाटुकारैश्च विहगमृगयां मृगयुयुवभिः

भावः, वागुरा—पाशः यैः तथाभूतैः, मृगान्निर्मितपाशधारिभिरित्यर्थः, वद्भिः
विचरद्भिः,—सञ्चरद्भिः, व्याधैः,—लुब्धकैः । अंसेति ।—अंसेषु—स्त्वर्दंशेषु, अवसक्ताः,
—संसक्ताः, वीतंसाः,—“सातनला” इति वङ्गभाषया ख्यातानि मृगपक्षिणां
बन्धनसाधनानि उपकरणानि, (“वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम्” इत्यमरः)
व्यालम्बमाना—दीलायमाना इत्यर्थः, बालपाशिका—चुद्ररज्जुय येषां तैः ; यद्वा,
—अंसावसक्तवीतंसेषु व्यालम्बमाना—सम्बध्नतीत्यर्थः, बालपाशिका येषां तैः ।

(४०२) सङ्गृहीतेति ।—सङ्गृहीतानि—धृतानीत्यर्थः, ग्राहकाणां—घाति-
विहगानां, श्रेणानामित्यर्थः, (“ग्राहको घातिविहगे व्यालानाञ्च गृहीतरि” इति
मेदिनी) क्रकराणां—क्रकणानां, “कयेर” इत्याख्यपक्षिणामित्यर्थः, (“क्रकणक्रकरी
समौ” इत्यमरः) कपिप्ललादीनाञ्च—गौरतित्तिरीणां चातकानां वा, पञ्चरकाणि—
पिञ्चराणि यैः तथाभूतैः, शाकुनिकैः,—पक्षिव्याधैः, पक्षिलुब्धैः इत्यर्थः ।

(४०३) च्युतेति ।—च्युतलासकाः,—विलासशून्या इत्यर्थः, निपन्दा इति
यावत्, तथा लेशेन—लवेन, लासकलवेनेति यावत्, कदाचित् वायुवशादिति
भावः, लिप्ताः,—संस्पृष्टाः, लताः,—वीरुधः एव, बध्नः,—नार्यः, तासु या
लट्टाः,—पक्षिभेदाः, ग्राम्यचटका इति यावत्, (“लट्टा करञ्जभेदे स्यात् फले वाये
खगालरे” इति मेदिनी) तासु लम्पटाः,—लुब्धाः तेषां, पाशकशिशूनां—व्याधबाल-
कानां, अटद्भिः,—भसद्भिः, पेटकैः,—समूहैश्च ।

(४०४) दृणेति ।—दृणानाम्—अर्जुनानां, स्तम्बेषु—गुच्छेषु, अन्तरिताः,—
निभृतस्थिताः, ये तित्तिरयः,—तदाख्यपक्षिभेदाः, तेषु तरलायमानानां—लीलुपानां,
कौलियकानां—सारमेयाणां, कुकुराणामित्यर्थः, (“कौलियकः सारमेये कुलीने”
इति मेदिनी) यत् कुलं—समूहः, तस्य चाटुकारैः,—सिक्कैरिति यावत्, तस्य द्वाये-

क्रीडद्भिः, (४०५) परिणतचक्रवाककण्ठकषायत्वां शीघ्र-
व्यानां वल्कलानां कलापान्, नातिचिरोद्धतानाञ्च धातुत्विषां
धातकीकुसुमानां गोणीः अगणिताः, (४०६) पिचव्यानां
चातसौगणपट्टमूलकानां पुष्कलान् सम्भारान्, भाराञ्च मधुनो
मात्तिकस्य, मयूराङ्गजस्य, अक्लिष्टमधूच्छिष्टचक्रवालानां,
(४०७) लम्बमानलामज्जकज्जटजटानाम्, अपत्वचां खदिर-

रिति भावः, विहगमगयां—पक्षिषु आखेटं, क्रीडद्भिः,—खलद्भिः, कुर्वद्भिरित्यर्थः,
मृगययुषभिः,—तरुणैः व्याधैः ।

(४०५) परिणतेति ।—परिणतः,—स्थविरः, यः चक्रवाकः,—रथाङ्गनाम्-
पक्षिभेदः, तस्य कण्ठः,—गलदेशः, तद्वत् कषाया—पौतरक्ता, लोहिता वा, (“कषायो
रसभेदोऽपि... । सुरभौ लोहिते विषु ॥” इति मेदिनी) रक्त-प्रभा येषां तथोक्तानां,
शीघ्रव्यानां—शीघ्रसंज्ञकसुरानिर्माथोपयोगिनाम्, ऐच्छवाणामित्यर्थः, वल्कलानां—
त्वचां, कलापान्—सङ्गान् । नातिचिरोद्धतानाम्—अनतिचिरोद्धतानां, धातुत्विषां—
कैरिकवर्णानां, (“धातुर्मनःशिलाद्यद्रंगैरिक्तन्तु विवर्षतः” इत्यमरः) धातकी-
कुसुमानां—धातुपुष्पिकाख्यपुष्पाणां, “धाइफुल” इति वङ्गीयैराख्यातानामित्यर्थः,
अगणिताः,—असङ्ख्याताः, गोणीः,—गुणनिश्चितभाजनविशेषान् ।

(४०६) पिचव्यानां—पिचुः,—तूलं तदुपयोगिनां, कार्पासानामिति भावः,
तथा अतसीति ।—अतसौगणाः,—अतसीभेदाः, पट्टाः,—वसनभेदाः, मूलकानि—
श्लेषधिभेदाः तेषाम् ; घडाः,—अतसौगणानां—श्लेषध्वजोपयोगिनां क्षुमासमूहानामित्यर्थः,
पट्टानां—कौपेयाणां, कौपेयवसनोपयोगिनामित्यर्थः, मूलकानि—मूलानि, बीजानि
इत्यर्थः तेषां, पुष्कलान्—प्रभूतान्, सम्भारान्—निचयान् । मात्तिकस्य—मत्तिका-
विशेषकृतस्य, मधुनः,—शूद्रस्य इत्यर्थः, भारान्—समूहान् । मयूराङ्गजस्य—शिखि-
पिच्छस्य, “भूयसो भारकान्” इति परेणान्वयः । अक्लिष्टेति ।—अक्लिष्टानाम्—
अक्षुब्धानां, मधूच्छिष्टानां—सिक्थकानां, “मीम” इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, चक्र-
वालानि—समूहाः तेषाम् । [“मधूच्छिष्टचक्रवालानाम्” इत्यत्र “मधूच्छिष्टचक्र-
वालानाम्” इति पाठि, मधूच्छिष्टचक्राणां—“भौमाक्षिर चाक” इति प्रसिद्धानां
मधुमत्तिकायाः आवासभूतानां सिक्थकबीजानां, मालाः,—श्रेणयः तासाम्] ।

(४०७) लम्बमानेति ।—लम्बमानानां—दीर्घाणामित्यर्थः, लम्बमानाः,—

काष्ठानां, कुष्ठस्य, (४०८) कठोरकेशरिसटाभारवभ्रूणस्य
रोधस्य भूयसो भारकान् लोकेन आदाय व्रजता ; (४०९) प्रवि-
चितविविधवनफलपूरितपेटकमस्तकाभिः, अभ्यर्णग्राम-
गत्वरीभिः, त्वरमाणाभिः, विक्रयचिन्ताव्यग्राभिः,
ग्रामेयिकाभिः व्याप्तदिगन्तरम् ; इतस्ततश्च (४१०) युक्त-
शूरशक्रशक्राणां, पुराणपांसूत्किरकरीपकूटवाहिनीनां,

दोषा इत्यर्था वा, लामज्जकानाम्—उशीराणाम्, (“उशीरमस्त्रियाम् ।” ।
लामज्जकं लघलथम्” इत्यमरः) जटस्य—समूहस्य, जटाः,—मूलानि तामास ।
(“मूले लघकचं जटा” इत्यमरः) । अपत्यचा—त्वक्ष्यानां, खदिरकाष्ठानां—
खदिरदारुणाम् । कुष्ठस्य—श्रीपधिविशेषस्य ।

(४०८) कठोरंति ।—कठोरः,—प्रवृद्धः, परिणत इत्यर्थः, यः केशरी—सिंहः,
तस्य सटाभारः,—जटासमूहः, तद्वत् बभू—कर्पिलं, पिङ्गलमिति यावत् तस्य, (“विपुलं
नकुर्वन् विष्णौ बभूनां पिङ्गलं विष्णु” इत्यमरः) रोधस्य—लोभतत्त्वक्कलस्य इत्यर्थः,
भूयसः,—अतिपभूतान्, भारकान्—भारा एव भारकाः तान्, आदाय व्रजता—
गच्छता, लोकेन—जनेन ।

(४०९) प्रविचतेति ।—प्रविचितानि—उच्चितानि, विविधानि—नानाप्रका-
राणि, वनफलानि—अरण्यजातद्रव्यशस्यानि, तैः पूरितः,—पूर्णः, पेटकः,—भाजनः-
विशेषः, सङ्घृषा इत्यर्थः । [“पिटकः पेटकः पेडा मङ्गुषा” इत्यमरः । “—पेटक—”
इत्येव “—पिटक—” इति पाठिऽपि स एवार्थः] मस्तके—शिरसि यामां
ताभिः, अभ्यर्णग्रामगत्वरीभिः,—सन्निवृष्टग्रामगामिनीभिः, त्वरमाणाभिः,—त्वरितगतिभिः,
विक्रयेति ।—विक्रयस्य—विपण्यस्य, (“विपण्यो विक्रयः” इत्यमरः) चिन्तया—भाव-
नया, चिन्तायां वा, व्यग्राभिः,—व्यापृताभिः, कथं केन प्रकारेण वा एतानि द्रव्याणि
विक्रेष्यामीति चिन्तां कुर्वन्तीभिरित्यर्थः, ग्रामेयिकाभिः,—ग्रामवासिनीभिः, व्याप्त-
दिगन्तरम्—आपूरितदिग्भागमित्यर्थः ।

(४१०) युक्तेति ।—युक्ताः,—बद्धा इत्यर्थः, शूराः,—बलवन्तः, शक्राः,—
तक्षणाः, शक्राः,—बलैर्वर्दाः यासु तामां, पुराणंति ।—पुराणाः,—पुरातनाः, पांसून्
—रजसि, उत्किरन्ति—उत्सिपन्तीति तथोक्ताः, इजोभिः आग्निष्टा इति यावत्, ये
करीषाः,—युक्तगोमयानि, (“गोविड् गोमयमस्त्रियाम् । तत्तु युष्कं करीषोऽस्त्री”
इत्यमरः) तेषां कूटान्—राशौन्, वहन्ति—नयन्ति इति तथोक्तानाम् ।

- (४११) धूर्गतधूलिधूसरसैरिभसरोषस्वरसार्यमाणानां,
सङ्कीर्णचटुलचक्रचीत्कारिणीनां शकटश्रेणीनां सम्पातैः
(४१२) सम्पाद्यमानदुर्बलोर्वीविरुक्षक्षेत्रसंस्कारम् ;
(४१३) आरक्षक्षिप्तदान्तवाहकदण्डोड्डीयमानहरिणहेला-
लङ्घिततुङ्गवैणववृत्तिभिश्च, (४१४) निखातगौरकरङ्गशङ्ख-
शङ्कितशशकशकलिततुङ्गशृङ्गैः, प्रयत्नप्रभृतविशङ्कटविटपैः,

(४११) धूर्गतति ।—धूर्गतः,—धुर्गं—भावं, गतः,—प्राप्तः, भारवहने नियुक्त इत्यर्थः, धूलिभिः,—मार्गैरजोभिः, धूसरः,—आपाण्डुरः, यः सैरिभः,—महिषः, (“ललापो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभा.” इत्यमरः) तेन सरोषेण—सक्रोधेन, स्वरंण—गभीररवविशेषेण, सार्यमाणाः,—सञ्चाल्यमानाः तासां, सङ्कीर्ण इति ।—सङ्कीर्णतां—कृजतां, चटुलानां—चञ्चलानां, घूर्णमानानामित्यर्थः, चक्राणां—रथाङ्गानां, चीत्कारः,—शब्दविशेषः तद्वतीनाम् । सम्पातैः,—सञ्चरैः ।

(४१२) सम्पाद्यमानेति ।—सम्पाद्यमानः,—जन्यमानः, दुर्बलः,—सामान्य इति भावः, उर्याः,—पृथिव्याः, विरुक्षाणां—विशेषेण रुक्षाणां, कर्कशानामित्यर्थः, परुषाणाम् इति यावत्, क्षेत्राणां—कंदाराणां, संस्कारः,—संशोधनं, कर्षणमिति भावः यत्र तथोक्तम् ।

(४१३) आरक्षति ।—आरक्षाय—रक्षणेय, चेषशस्यानामिति भावः ; यद्वा, —आरक्षैः,—रक्षकैः, क्षिप्ताः,—प्रेरिताः, दान्ताः,—दन्तमयाः, ये वाहकदण्डाः,—प्रेरकलगुडाः, ताडनयष्टय इत्यर्थः, तैः उड्डीयमानाः,—उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य पलायमाना इत्यर्थः, ये हरिणाः,—मृगाः, तैः हेलया—अनायासेन, लङ्घिता—अतिक्रम्य गता, तुङ्गा—उन्नता, वैणवी—वैष्णुसम्बन्धिनी, वंशनिर्मितेत्यर्थः, वृत्तिः,—वैष्टनं, प्रान्तस्थप्राचीर-मित्यर्थः येषां तैः, (“प्राचीरं प्रान्ततो हतिः” इत्यमरः) ।

(४१४) निखातति ।—निखातैः,—निक्षिप्तैः, शस्त्रविधातकप्राणवासानाथे भूमिनिखातदण्डापरिस्थापितैरिति भावः, गौरैः,—शृङ्गैः, करङ्गैः,—कङ्कालैः, मल-कास्थिभिरित्यर्थः, शिरःस्थखर्परैरिति यावत्, (“करङ्गो मलकाशस्यानारिकेलफला-स्थिति” इति मेदिनी) शङ्खभिः,—कौलेः, करङ्गोपलक्षितैरिति भावः, शङ्किताः,—भौताः, शशकाः,—“खरगोस्” इति वङ्गे प्रसिद्धाः मृगभेदाः, तैः शकलिताः,—खण्डिताः, तुङ्गाः,—उन्नताः, शृङ्गाः,—अयभागाः, अविकसितपद्माणि वा येषां तैः, प्रयत्नेति ।—प्रयत्नेन—प्रकटादरेणेत्यर्थः, प्रभृताः,—पीषिताः, विशङ्कटाः,—विशालाः,

वाटैः ऐक्ष्वैः बहुभिः श्यामायमानोपकण्ठम् ; (४१५) अति-
विप्रकृष्टान्तरैः, मरकतस्निग्धसुह्रीवाटवेष्टितैः, कार्मुक-
कर्मण्यवंशविटपसङ्कटैः, (४१६) कण्टकितकरञ्जराजि-
दुष्प्रवेशैः, (४१७) उरुबूकवचावङ्गकसुरससूरणशिग्रुग्रन्थिपर्ण-
गवेधुकागर्मुह्लगहन-गृहवाटिकैः, (४१८) निखातोच्च-

विस्तीर्णाः इत्यर्थः । (“विशङ्कटं पृष्ठं हृदयं विशालं पृथुलं महत्” इत्यमरः) विटपाः,
—शाखा येषु तैः, ऐक्ष्वैः,—इक्षुसम्बन्धिभिः, बहुभिः,—अनेकैः, वाटैः,—वृत्तिस्थानैः,
(“वाटो मार्गे वृत्तिस्थाने” इत्यमरः) श्यामायमानेति ।—श्यामायमानं—नीलायमानम्,
उपकण्ठं—सन्निकर्षः, समीपवर्तिप्रदेशः इत्यर्थः यस्य तथोक्तम् ।

(४१५) अतीति ।—अति—अतिशयेन, विप्रकृष्टं—दूरम्, अन्तरम्—अवकाशः
येषां तैः, मरकतेति ।—मरकतवत्—हरिद्वर्णमणिविशेषवत्, स्निग्धैः,—मसृणैः,
सुह्रीवाटैः,—सुधावच्छातिभिः, वेष्टितानि—परिवृतानि तैः, कार्मुकेति ।—कार्मुकं—
धनुः, तस्य कर्मस्थानां—कर्मणि कृतानां, धनुर्निर्माणीपयोगिनामित्यर्थः, वंशानां—
वेणुवृक्षाणां, विटपैः,—शाखाभिः, सङ्कटानि—आकीर्णानि सम्बाधानि वा, दुष्प्रवेशानि
इत्यर्थः तैः, (“सङ्कटं ना तु सम्बाधः” इत्यमरः) ।

(४१६) कण्टकितेति ।—कण्टकितानां—सञ्जातकण्टकानां, करञ्जानां—
नक्तमालाख्यवृक्षाणां, राजिभिः,—पङ्क्तिभिः, दुष्प्रवेशानि—प्रवेष्टुमशक्यानि तैः ।

(४१७) उरुबूकेति ।—उरुबूकः,—एरण्डः, “एरण्ड उरुबूकश्च रुबूकश्चिवकश्च
सः” इत्यमरः) वचा—उग्रगन्धा, (“वचोयगन्धा...गोलोमी” इत्यमरः) वङ्गकः,—
हरितकविशेषः, वकपुष्पवृक्षो वा, सुरमः,—भूतघ्नः, (“सुरसा तुलसीद्वः स्यादलसौ
बहुमञ्जरी । अपेतराजसौ गौरी भूतघ्नी देवदुन्दुभिः ॥” इति कीषः) ; यदा,—
सुरसं—पर्णामः, तुलसीत्यर्थः, (“सुरसन्तु विषु स्वादौ पर्णासि तु नपुंसकम्” इति
मेदिनी) सूरणः,—“ओज्” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धः कन्दविशेषः, शिग्रुः,—शोभा-
ञ्जनः, (“शोभाञ्जनः कृष्णगन्धा सुखभञ्जोऽयं शिग्रुकः” इति कीषः) ग्रन्थिपर्णः,—
मुक्ताऽऽकारः सुगन्धिः ओषधिभेदः, (“ग्रन्थिपर्णे शृङ्गं वर्हिपुष्पं स्त्रीण्येयकुर्कुर” इति
अमरः) गवेधुका—“गङ्गुङ्गे” इति वङ्गे प्रसिद्धः लघुधान्यभेदः, गर्मुत्—लताविशेषः
मदनाख्यनुपभेदो वा, गुष्पाः,—प्रकाण्डरहितलघुलम्बः, तैः गहना—सान्द्रा, दुष्प्रवेशा
इत्यर्थः, गृहवाटिका—उद्यानं येषां तैः ।

(४१८) निखातेति ।—निखातेषु—निहितेषु, प्रीयितेषु इत्यर्थः, उबेषु—

काष्ठारोपितकाष्ठालुकलताप्रतानविहितच्छायैः, (४१८) परि-
भण्डलबदरीमण्डपकतलनिखातखादिरकीलबद्धवत्स्वरूपैः, कथ-
मपि (४२०) कुकुटरटितानुमीयमानसन्निवेशैः, अङ्गनाशस्ति-
स्तम्भलविरचितक्षिप्रपूपिकावापिकैः, (४२१) विकीर्णबदर-
पाटलपटलैः, (४२२) वेणुषोटदलनलगरमयवृत्तिविहित-

उद्गतेषु, काष्ठेषु—दारुषु, आरोपिताः,—उत्थापिताः, याः काष्ठालुकलताः,—
अलाबूलताः, स्तनामप्रसिद्धकन्दविशेषाणां वङ्गाः वा, तासां प्रतानैः,—शाखाप्रशाखाभिः,
विहिताः,—कृताः, काथा येषां तैः ।

(४१८) परिमण्डलेति ।—परिमण्डलं—समन्तात् गोलं, यत् बदरीमण्डपकं
—कीलगृहं, बदरीवृक्षनिर्मितनिकुञ्जभवनमित्यर्थः, बदरीकाष्ठनिर्मितगृहविशेषो वा,
तस्य तलेषु—अधीभागेषु, निखाते—रोपिते, खादिरं—खदिरदारुसयं, कीले—शङ्खौ,
मङ्गाः,—संयताः, वत्सरूपाः,—चुद्रा वत्सा येषां तैः ।

(४२०) कुकुटेति ।—कुकुटानां—ताम्रचूडानां, रटितेन—रवेण, अनुमीय-
मानः,—प्रतीयमानः, सन्निवेशः,—संस्थानं, रचना वा येषां तैः, समन्तात् हृत्-
तुम्भादिभिः पिहितत्वेन अट्टश्लोकादिति भावः, अङ्गनेति ।—अङ्गनानां—स्त्रीणां,
शस्तिस्तम्भः,—साङ्गलिकस्तम्भः, साङ्गलिकानुष्ठानधारणार्थं प्रोक्षितस्थूणाविशेष इत्यर्थः,
तस्य तले—निम्नदेशे, विरचिता—निर्मिता, क्षिप्रपूपिकावापिका येषां तैः । [“अङ्गना
...वापिकैः” इति पाठस्य दुर्धोषार्थतया एतस्मात् पुनस्तत्परश्रुतः “अङ्गनाऽगस्तिस्तम्भ-
स्तलविरचितपक्षिपूपिकावापिकैः” इति पाठः कथञ्चित् समीचीनतया प्रतिभाति ;
एतत्पक्षे,—अङ्गनाभिः अगस्तैः,—वङ्गसेनस्य, वक्त्रपुष्पवत्स्येत्यर्थः, (“अगस्तिः कुम्भयोनी
च वङ्गसेनतरो पुमान्” इति मेदिनी) यः स्तम्भः,—तद्वर्तनसिंहास्थूणाकारः पक्षिणाम्
उपवेशनार्थं स्थानविशेषः इत्यर्थः, तस्य तले—निम्नदेशे, विरचिता पक्षिणां—विहङ्गानां,
पूपिकावापिका—अङ्गनाप्रदक्षिपटकविशेषभक्षणान्तरं क्लृप्तानाम् “चौवाचा” इति
वङ्गप्रसिद्धा चुद्रसुरसो येषु तैरित्यर्थः] ।

(४२१) विकीर्णैः ।—विकीर्णैः,—विलिखितैः, बदरीवृक्षात् वायुता पातितै-
रित्यर्थः, बदरैः,—कीलफलैः, पाटलानि—श्वेतरक्तानि, पटलानि—कृदय, “चाल”
इति वङ्गीयैराख्यातानि गृहच्छादनानि इत्यर्थः येषां तैः, (“पटलं कृदिः” इत्यमरः) ।

(४२२) वेणुवृत्ति ।—वेणुनां—वंशानां, षोटदलाः,—खण्डशकलानि,

भित्तिभिः, किंशुकोचनारक्षितमण्डलमण्डपवल्बजबद्धाङ्गार-
राशिभिः, (४२३) शाखालिफलतूलसञ्चयबहुलैः, सन्निहित-
नलशालिशालूकखण्डकुमुदबीजवेणुतण्डुलैः, (४२४) सङ्गृहीत-
मालबीजैः, भस्ममलनम्लानकाश्मथ्यकूटव्याधृतकटैः,

[“—पीठदल—” इत्यत्र “—पीठगल—” इत्येव पाठः साधीयान्, कीषादौ पीठ-
दलशब्दस्य अदर्शनात् ; अस्मिन् पक्षे,—वेणवः,—वंशाः पीठगलाः,—काशाख्यदणभेदाः
इत्यर्थः, “अथ पीठगलः पुंसि नले च काश-मख्ययोः” इति मेदिनी] नलाः,—नडाख्य-
दणभेदाः. शराः,—गुन्दाख्यदणविशेषाश्च, तन्मयी—तदात्मिका, या हतिः,—वेष्टनं,
सैव तामिर्भा विद्धिता—कृता, भित्तिः,—कुक्षं येषां तैः, किंशुकेति ।—किंशुकानि—
बलाशपुष्पाणि, रीचना—गीरीचनाख्यमाङ्गल्यद्रव्यभेदः, ताभ्यां रक्षितं—कृतं, मण्डलं
—गीलाकाररेखा यस्य तादृशे, मण्डपे—गृहे, वल्बजैः,—दणभेदः, बद्धः,—रक्षितः,
अङ्गारराशिः,—अलातचयः, भूतोपद्रवनिवारणार्थमिति भावः येषु तैः ; यद्वा,—
किंशुकः,—बलाशवृक्षः, रीचनः,—कूटशाखलीसंज्ञकः शाखलोभेदः, (“रीचनः
कूटशाखलिः” इत्यमरः) ताभ्याम् आरक्षितं—कृतं, मण्डलं—वेष्टनं, हतिरित्यर्थः
यस्य तादृशे, मण्डपे वल्बजैः बद्धः,—कृतः, अङ्गारराशिः,—अनुद्धतशिखाप्रिसमूहः,
शैत्यनिवारणार्थं व्याघ्रादिभौतिनिवारणार्थं वा इति भावः येषु तैः ।

(४२३) शाखलीति ।—शाखलिः,—रक्तपुष्पा, (“शाखली रक्तपुष्पा च मुकुटी
स्थिरजीविता” इति कीषः) तस्याः फलानां तूलसञ्चयैः,—तूलराशिभिः, बहुलानि—
आकीर्णानि तैः । सन्निहितेति ।—सन्निहितानि—स्थितानि, नलशालयः,—शालि-
विशेषाः, शालूकखण्डाः,—पद्ममूलानां खण्डाः, (“पद्ममूलन्तु शालूकम्” इति कीषः)
कुमुदबीजानि—कीरवशस्यानि, वेणवः,—वंशाः, तण्डुलाः,—धान्यसाराः, निरूपधान्या-
नीत्यर्थः ; यद्वा,—वेणुतण्डुलाः,—वंशबीजानि, वंशजातयवाकारपदार्थभेदाः इत्यर्थः
येषु तैः ।

(४२४) सङ्गृहीतेति ।—सङ्गृहीतानि—सञ्चितानि, मालानां—स्थूलपद्मानां,
बीजानि—शस्यानि येषु तैः ; यद्वा,—सङ्गृहीतानि मालानां—पृक्काणां, “पिङ्गि”
इति वक्त्रे प्रसिद्धानामित्यर्थः, बीजानि—अङ्गुरकारणानि ; यद्वा,—सङ्गृहीतानि
मालबीजानि—क्षेत्रस्थशस्यानि येषु तैः, (“मालं क्षेत्रे स्त्रियां पृक्काञ्जजीर्जात्यन्तरे
पुमान्” इति मेदिनी) । भस्मेति ।—भस्मनां—पांशूनां, मलनेन—सङ्केन,
घ्नानं—मलिनतां गतं, यत् काश्मथ्यकूटं—कृष्णधृतिकाराशिः, तत्र व्याधृताः,—

(४२५) आश्यानराजादनमदनफलस्कीतैः, मधूकासवमद्यप्रायैः,
 (४२६) कुसुम्भकुम्भगण्डकुसूलैः, अविरहितराजमाषत्रपुष-
 ककर्कटिकाकुष्माण्डालाबूवीजैः, (४२७) पोथ्यमाणवनविडाल-

निहिताः, कटाः,—“मादुर” इति वङ्गभाषया ख्यातानि शयनानि येषां तैः ; यद्वा,
 —भक्षणां—भूतीनां, मलनेन—कर्मिण, (“मलनः पटवासे ना कर्मिणे तु नपुंसकम्”
 इति मेदिनी) जलार्द्रभक्षलेपनेनेत्यर्थः, (दृश्यते च गाभारीवृक्षलघं भक्षलितानिष
 लोकैः) स्नानाः ये काश्मर्याः,—गाभारीवृक्षाः, (“गाभारी सर्व्वतोभद्रा काश्मरी
 मधुपर्षिका । श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्य्यश्च” इत्यमरः) तेषां कूटे—राशौ,
 खण्डिततृक्षसमूहोपरि इत्यर्थः, व्याधृताः कटाः, शीषणार्थमिति भावः येषां तैः ।

(४२५) आश्यानेति ।—आश्यानानि—ईषच्छुष्काणि, राजादनः,—कपीटाख्यः
 श्वभेदः, (“क्षीरोदकस्तु राजन्यः क्षीरमृत्तः कपीदुमः । राजादनी दृढस्तन्त्रः
 कपीष्टः प्रियदर्शनः ॥” इति कोषः) ; यद्वा,—राजादनं—प्रियालः, “राजादनं
 प्रियालश्च” इत्यमरः) मदनः,—“मद्यना” इति वङ्गशैराख्यातः रोधवृक्षः, (“मदनः
 शल्यको रोधः” इति कोषः) तयोः फलानि, तैः स्कीतानि—पूष्पाणि तैः । मधूकेति ।
 —मधूकानां—“महुया” इति ख्यातानां गुडपुष्पाणां, (“मधूके तु गुडपुष्पमधुदुमौ”
 इत्यमरः) आसवाः,—रसाः एव ; यद्वा,—मधूकेभ्यः कृताः आसवाः,—सन्धानविशेषाः,
 मद्यविशेषा इत्यर्थः, ता एव मद्यानि—सुराः, प्रायेण—बाहुल्येन येषु तैः ।

(४२६) कुसुम्भेति ।—कुसुम्भानां—महारजनाख्यपुष्पाणां, कुम्भाः,—घटाः,
 गण्डानां—खड्गाख्यमृगभेदानां, कुसूलानि—स्थानानि येषु तैः ; यद्वा,—कुसुम्भानां—
 महारजनानां, (“स्यात् कुसुम्भं वङ्गिशिखं महारजनमित्यपि” इत्यमरः) कुम्भानां—
 गुग्गुलूनाञ्च, (“कुम्भो राश्वत्तरे... । ...घटे क्षीवन्तु गुग्गुली” इति मेदिनी) गण्डाः,
 —पिटकाः, तत्पूर्यपावविशेषाः इत्यर्थः, (“गण्डः स्यात् पुंसि खड्गिनि । यद्द्वीग-
 भ्रमेदे च वीथङ्गे पिटकेऽपि च ॥” इति मेदिनी) गण्डाः,—पिण्डा इत्यर्थो वा, तेषां
 कुसूलाः,—स्थापनार्थस्थानविशेषाः, गोष्ठी वा येषु तैः । अविरहितेति ।—न
 विरहितानि—शून्यानि, राजमाषाणां—निष्पावाणां, “वरवटी” इति वङ्गे प्रसिद्धानां
 श्रीहिमेदानां वा, वपुषाणां—“शशा” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धानां लाडुकानां,
 कर्कटिकानां—“कांकुड” इति वङ्गे ख्यातानां, कुष्माण्डानां—कर्काण्डानाम्, अलाबूनां
 —तूष्णीनाञ्च, बीजानि—चक्रकारणानि येषु तैः ।

(४२७) पोथ्यमाषेति ।—पोथ्यमाषाः,—पाल्यमानाः, वनविडालाः,—

मालुधाननकुलशालिजातजातकादिभिः अटवीकुटुम्बिनां गृहैः
उपेतं वनग्रामकं ददर्श, तत्रैव च अवसदिति ।

इति श्रीवासभट्टकृते हर्षचरिते ब्रह्मलब्धिर्नाम

सप्तम उच्छ्वासः ॥ ७ ॥

आरण्यमाज्जाराः, मालुधानाः,—प्राणिविशेषाः, मातुलाहिनामसर्पभेदा वा, (“मालु-
धानो मातुलाहिः” इत्यमरः) ते तु निर्विषाः ज्ञेयाः, नकुलाः,—“वैजि” इति वङ्गे
प्रसिद्धाः सर्पशववः, शालिजाताः,—जीवभेदाः, जातकादयश्च—प्राणिविशेषा येषु ते ;
यद्वा,—शालयः,—“खटाश” इति वङ्गे प्रसिद्धाः गन्धमाज्जाराः, (“शालिस्तु कलमादौ
च गन्धमाज्जारेके पुमान्” इति मेदिनी) तेषां जातानां—समूहानां, जातकादयः,
—शावकादय इत्यर्थः ; यद्वा,—तेभ्यः जाताः,—उत्पन्नाः, ये जातकाः,—शावकाः,
तदादयः,—तत्प्रभृतयः येषु तैः, [“जातकादिभिः” इत्यत्र “जालकादिभिः” इति पाठः
समीचीनतया प्रतिभाति, पीष्यमाणवनविडालादिजातानां—समूहानां, जानकानि—
आनायाः, पित्ररा इति यावत्, तदादय यत्र तैः] । अटवीकुटुम्बिनां—वनगृहिणाम् ।
उपेतं—युक्तं, वनग्रामकम्—आरण्यमध्यस्थं संवसथं, तन्नामकं वा ।

इत्यशेषशस्त्राटवीसचरणपञ्चाननेन वाक्यवशावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए,

उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,

तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां

श्रीहर्षचरितव्याख्यायां सप्तम उच्छ्वासः ॥ ७ ॥

अष्टम उच्छ्वासः ।

सहसा सम्पादयता मनोरथप्रार्थितानि वस्तूनि ।

दैवेनापि क्रियते भव्यानां पूर्वसेवेव ॥ १ ॥

विद्वज्जनसम्पर्को नष्टेष्टज्ञातिदर्शनाभ्युदयः ।

कस्य न सुखाय भवने भवति महारत्नलाभश्च ? ॥ २ ॥

(१) अथ अपरेद्युः उत्थाय पार्थिवस्तस्मात् ग्रामकात् निर्गत्य विवेश विख्याटवौम्; आट च तस्याम् इतश्चेतश्च सुबह्वन्

अथ पुरुषप्रयत्नं विनाऽपि सुदैवानुकूल्येन सत्पुरुषाणां मनोरथसिद्धिर्भवतीति दाभ्यां प्रदर्शयन्नाह, सहसिति ।—सहसा—दृढात्, मनोरथप्रार्थितानि—मनोऽभौष्टानि, अभिलषितानित्यर्थः, वस्तूनि—द्रव्याणि, सम्पादयता—संयोजयता, प्रददता इत्यर्थः, दैवेनापि,—भाग्येनापि, अनुकूलिनेति भावः, किं पुनः पुरुषकारेण अन्येन वा इत्यपि शब्दार्थः; भव्यानां—योग्यानां, शुभफललाभाह्वाणामित्यर्थः, सत्पावाणामिति भावः, (“भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भाविनि च त्रिषु” इति मेदिनी) पूर्वसेवा—प्रथमा परिचर्या, क्रियते इव—विधीयते इव; सुदैवं हि सहसैव सतां मनोरथं सम्पाद्य सदतुरागस्य प्रथमनिदर्शनं प्रदर्शयति, उत्तरवापि प्रभूताभ्युदयं जनयतीति भावः । श्लोकेनानेन भाग्यवतः सतां हर्षस्य दैवानुकूल्येन यावायाः साफल्यं सूचितम् । अत्र पूर्वसेवायाः अक्रियमाणया अपि तत्त्वेन सभावनीत्कीर्त्तनात् क्रियोपेक्षाऽलङ्कारः । आर्या उक्तम् ॥ १ ॥

विद्वदिति ।—विदुषा जनेन—पण्डितलोकेन, सम्पर्कः,—सङ्गः, सख्यमिति भावः, तथा नष्टेति ।—नष्टस्य—अदर्शनं गतस्य, इष्टस्य—प्रियस्य, ज्ञातेः,—बन्धुजनस्य, दर्शनं—सालात्कारः, तदैव अभ्युदयः,—मङ्गलम्, इष्टलाभजनितानन्द इत्यर्थः, भवने—गृहे, महारत्नानां—महामुल्यमणीनाम्, अन्विष्यापि दुर्लभानामिति भावः, लाभश्च—प्राप्तिश्च, कस्य—जनस्य इति भावः, सुखाय—आनन्दाय, न भवति ?—न जायते ? अपि तु सर्वस्य एव भवति इत्यर्थः, एतेन हर्षस्य दिवाकरमिवाख्यविहङ्गिबलाभः भगिन्याः राज्यश्रियाः प्राप्तिः महामूल्यकावलीलाभश्च सूचितः । अत्र प्रस्तुतानां सम्पर्काभ्युदय-रत्नलाभानामेकेन सुखजननयोग्यत्वरूपधर्मेण सह सम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः । आर्या उक्तम् ॥ २ ॥

(१) एतदेव प्रतिपादयति, अथ इत्यादि ।—अपरेद्युः,—अपरस्मिन् दिवसे, वनग्रामे आवासप्रकरणस्य परदिने इत्यर्थः । आट—वृक्षाम् । “एकदा तु भूपतेः”

दिवसान् । एकदा तु भूपतेर्भ्रमत एव आटविकसामन्त-
शरभकेतोः सूनुर्याप्रकेतुः नाम कुतोऽपि (२) कज्जलश्यामल-
श्यामलताबलयेनाधिललाटम् उच्चैःकृतमौलिबन्धम्, (३) अन्ध-
कारिणीम् अकारणभुवा भ्रुकुटिभङ्गेन त्रिशखेन त्रियामामिव
साहससहचारिणीं ललाटस्थलीं सदा समुद्वहन्तम्, (४) अव-
तंसितैकशुकपक्षकप्रभाहरितायमानेन पिनङ्गकाचरकाचमणि-
कर्णिकेन श्रवणेन शोभमानं, (५) किञ्चिच्चुल्लस्य प्रविरल-
पक्ष्मणः चक्षुषः सहजेन रागरोचिषा रसायनरसोपयुक्तं तार-

इत्यस्य “व्याप्रकेतुः...शवरयुवानमादाय आजगाम” इति उत्तरेण सम्बन्धः । भूपतेः,
—हर्षस्य, [कर्मणि षष्ठी] । आटविकेति ।—आटविकः,—आरण्यः, सामन्तः,—
अधिराजः, वनप्रदेशरक्षणाय हर्षात् प्राप्ताधिकार इत्यर्थः, यः शरभकेतुः,—तदाख्यः
कश्चित् तस्य, सूनुरः,—पुत्रः, इति व्याप्रकेतुरित्यस्य विशेषणम् ।

(२) शवरयुवानं विशनष्टि, कज्जलति ।—कज्जलवत्—अञ्जनवत्, श्यामला
—नीला, या श्यामलता—गन्धप्रियङ्गुवल्ली, सा एव बलयं—वेष्टनं तेन, अधिललाटं
—ललाटोपरि, उच्चैरिति ।—उच्चैः कृतः,—उन्नम्य स्थापितः, मौलिबन्धः,—
संयतकेशचयः येन तथोक्तम् ।

(३) अकारणभुवा—विना कारणं जातम् इत्यर्थः, स्वाभाविकेन इति भावः,
त्रिशखेन—त्रिरखेण, भ्रुकुटिभङ्गेन—भ्रुकुटिस्थेन, अन्धकारिणीम्—अन्धकारवतीं,
भ्रुकुटिचनेन नेत्रयोराहतप्रायत्वादिति भावः ; यद्वा,—अन्धकारिणीं—क्षणावर्णामि-
त्यर्थः, अत एव त्रियामामिव—रात्रिमिव, तमिस्रामिवेति यावत्, साहससहचारिणीं
—साहससङ्गिनीम् ; बलपूर्वककार्यकरणसामर्थ्यवोधिकामिति भावः, ललाटस्थलीं
—भालदेशं, समुद्वहन्तं—दधानम् ।

(४) अवतंसितेति ।—अवतंसितस्य—भूषणीकृतस्य, एकस्य—एकमात्रस्य,
शुकपक्षकस्य—कौराख्यपक्षिपतत्रस्य, प्रभया—कान्त्या, हरितायमानं—श्यामायमानं
तेन, पिनङ्गुति ।—पिनङ्गा—बद्धा, काचरस्य—कपिलस्य, काचमणेः,—काचाख्य-
रत्नस्य, कर्णिका—कर्णभूषणं, काचमणिनिर्मितं कर्णभूषणमित्यर्थः, यत् तथोक्तेन,
श्रवणेन—कर्णेन, शोभमानं—राजमानम् ।

(५) किञ्चिच्चुल्लस्य—ईदृशं क्लृप्तस्य, (“सुः क्लृप्ताचे उल्लसितपिप्ताः क्लृप्तेऽपि

क्षवं क्षतजमिव क्षरन्तम्, अवनाटनासिकं, चिपिटाधरं,
चिकिनचिवुकम्, (६) अहीनहनूत्कटकपोलकूटास्थिपर्यन्तम्,
ईषदुदग्रशीवाबन्धं, स्कन्धस्कन्धाङ्गभागम्, (७) अन-
वरतकोदण्डकुण्डलीकरणकर्कशव्यायामविस्तारितेन अंसलेन
उरसा हसन्तमिव तटशिलाप्रथिमानं विन्ध्यगिरिः,

चाप्यमी" इत्यमरः) प्रविरलपक्षः,—असान्द्रलीकः । संहजिन—स्वाभाविकेन,
रागरोचिषा—लीहितप्रभया, रसायनरसोपयुक्तं—रसायनरसेन—औषधविशेषरसेन सङ्ग,
उपयुक्तं—धीतम् इत्यर्थः, तरुः,—सृगादनः, "नेक्डे वाक्" इति वक्त्रे प्रसिद्धः सुद्रव्यान्-
विशेष इत्यर्थः, ("तरुस्तु सृगादनः" इत्यमरः) तस्य इदं तारक्षवं, तच्च कचित्
रोगविशेषे (यक्षणि) उपयुज्यते इति वैद्यकाः ; क्षतजमिव—रक्तमिव, क्षरन्तं—
क्षवन्तम् । अवनाटनासिकं—निम्ननासापुटम्, ("अवटीटोऽवनाटशवधटो नतनासिके"
इत्यमरवचनात् अवनाटशब्देनैव निम्ननासिके लब्धेऽपि पुनर्नासिकाशब्दग्रहणं नासाया
अतिनिम्नत्वस्योत्तरार्थमिति मन्तव्यम्) अन्तःप्रविष्टनासिकमित्यर्थः, "खांदा नाक" इति
वङ्गभाषया प्रसिद्धमिति भावः । चिपिटाधरं—स्थूललम्बरदनच्छदम् । चिकिनचिवुकं
—स्थूलेषड्रस्वाधराधीभागम् ।

(६) अहीनेति ।—अहीनौ—अन्यूनी, प्रठडौ इत्यर्थः, हनुभ्यां—कपोलीर्ध-
भागभ्याम्, उत्कटयोः,—उन्नतयोः, विषमयोः वा, कपोलयोः,—गण्डयोः, ("ओष्ठा-
धरी तु रदनच्छदौ दशनवाससी । अधस्ताच्चिवुकं गण्डौ कपोलौ तत्परो हनुः"
इत्यमरः) कूटौ—शिखरभूतौ, अस्थिपर्यन्तौ—कङ्कालप्राप्तौ यस्य तम्, अत्युन्नत-
हन्वस्थिकपोलम् अत एव निम्नहनुर्दशमित्यर्थः । ईषदुदग्रशीवाबन्धम्—ईषदुदग्रः—
किञ्चिदुन्नतः, ["ईषदुदग्रः" इत्यत्र "ईषदवायः" इति पाठे—अवायः,—अवनतः
इत्यर्थः] शीवाबन्धः,—कन्धरासन्निवेशः यस्य तम् । स्कन्नेति ।—स्कन्ः,—शुक्लः,
लम्बमानः, उन्नतो वा, स्कन्धाङ्गभागः,—अंसाङ्गदेशः यस्य तम् ।

(७) अनवरतेति ।—अनवरतेन—अविश्रान्तेन, कोदण्डस्य—धनुषः, कुण्डली-
करणेन—ज्याकर्षणेन, चक्रीकरणेन इत्यर्थः, कर्कशेन—कठिनेन, व्यायामेन च—
अङ्गचालनविशेषेण च, विस्तारितं—प्रसारं गतं तेन, अंसलेन—बलवता, प्रशलेन
वृद्धेन च इति यावत्, ("बलवान् मांसलोऽंसलः" इत्यमरः) उरसा—वक्षःस्थलेन,
विन्ध्यगिरिः,—विन्ध्याचलस्य, तटशिलाप्रथिमानं—तटशिलायाः,—उन्नतप्रदेशस्यप्रसारस्य,
प्रथिमानं—विस्तारं, हसन्तम्—उपहसन्तं, विपुलीरस्कमित्यर्थः ।

(८) अजगरगरीयसा च भुजयुगलेन लघयन्तं तुहिनशैलशाल-
द्रुमाणां द्राघिमाणं, (९) वराहबालवलितबन्धनाभिर्नागदमन-
जूटिकाभिः जटिलीकृतपृष्ठे प्रकोष्ठे प्रतिष्ठां गतं गोदन्तमणिचित्रं
त्रापुषं वलयं बिभ्राणम्, अतुन्दिलमपि तुन्दिभम्, (१०) अही-
रमणीचर्मनिर्मितपट्टिकया उच्चित्रचित्रकत्वक्त्वारकितपरि-

(८) अजगरगरीयसा—अजगर इव—वृद्धाकारसर्पविशेष इव, गरीयः,—
गुरुतरं, दीर्घमित्यर्थः तेन । तुहिनेति ।—तुहिनशैलस्य—हिमाद्रेः, शालद्रुमाणां—
सर्जतच्छायां, द्राघिमाणम्—अतिदीर्घतां, लघयन्तं—लघुकुर्वन्तम्, आजानुलम्बितभुज-
मिति भावः ।

(९) वराहेति ।—वराहस्य—शूकरस्य, बालेन—लोम्बा, बलितं—कृतं, बन्धनं
—संयमनं यासां ताभिः, नागदमनजूटिकाभिः,—नागदमनः,—“नागदीना” इति
वङ्गीयैराख्यातः विषहरः श्लेषविशेषः, तस्य जूटिका—प्रतानः, क्रस्मूलं वा ताभिः,
सर्पभयनिवारणार्थमिति भावः, [“नागदमनजूटिकाभिः” इत्यत्र “नागदमनजूटिका-
वाटिकाभिः” इति पाठे,—नागदमनजूटिकाया वाटिकाः,—पूत्यः, गुच्छा इत्यर्थः
ताभिः] जटिलीकृतं—युक्तं, पृष्ठम्—उपरिभागः यस्य तथाभूते, प्रकोष्ठे—कूर्परमणि-
बन्धयोरन्तरालदेशे, (“प्रकोष्ठो मणिवन्धस्य कूर्परस्यान्तराऽपि च” इति मेदिनी) प्रतिष्ठां
—स्थितिं, गतं—प्राप्तं, गोदन्तमणिचित्रं—सर्पविशेषशिरोरत्नमण्डितं, त्रापुषा—सीसकेन
रङ्गेण वा निर्हत्तं त्रापुषं—सीसकेन रङ्गेण वा निर्मितमिति यावत् ; यथा,—त्रापुषः,—
सीसकस्य रङ्गस्य वा विकारः त्रापुषं—सीसकनिर्मितं रङ्गनिर्मितं वेत्यर्थः, [“त्रापुजतुनोः
षुक्” (४।३।१३८ पा०) इत्यण् षुगागमश्च । “त्रापु सीसकरङ्गयोः” इति मेदिनी]
वलयं—कटकं, बिभ्राणं—दधानम् । अतुन्दिलं—तुन्दिलः,—वृद्धकुक्षिः, स्थूलोदरः
पुमानित्यर्थः, (“तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्टी वृद्धकुक्षिः पिचिखिलः” इत्यमरः) स न
भवतीति तं, क्षीणोदरं क्लृप्तमध्यमिति वा, तुन्दिभम्—उन्नतनाभिम् ; [“तुन्दिबलि-
वटेर्भः” (५।२।१३८ पा०) वृद्धा नाभिस्तुन्दिरिति तुन्दिशब्दात् भः । “तुन्दिभम्”
इत्यत्र “तुण्डिभम्” इति पाठेऽपि स पदार्थः] ।

(१०) अहीति ।—अहीरमणी—हिमवतः चित्रकाख्यः जन्तुभेदः, यस्मादयया
गन्धतोऽपि अपरसर्पवासकः भवतीति बोध्यम् ; [“अहीरमणि—” इत्यत्र “अहीरणि
—” इति पाठस्तु साधोयान्, अहीरमणी इति शब्दस्य कोषादावदर्शनादर्थोऽसङ्गतेः ;
अहीन् ईरयति दूरीकरोति इति व्युत्पत्त्या “राजसर्प” इति प्रसिद्धः हिमुखसर्पविशेषः

वारया (११) सङ्गजाजिनजालकितया शृङ्गमयमष्टणमुष्टिभाग-
भास्वरया (१२) पारदरसलेखलिप्तसमस्तमस्तकया कृपाण्या
करालितविसङ्कटकटिप्रदेशं, (१३) प्रथमयौवनोल्लिख्यमान-
मध्यभागश्चटमांसभरितौ इव स्थवीयसावूरदण्डौ दधतम्,

अहीरणिः, तद्दर्शनादितरे सर्पाः पलायन्ते] तस्यांश्चर्मणा—त्वचा, निर्मिता—
रचिता, पट्टिका—खड्गकोषधारणार्थं वस्त्रं तिर्यग्बिलम्बितचर्मनिर्मितप्रशस्ततनु-
मेदः यस्याः तथाभूतया, उच्चैवेति ।—उच्चैश्च—स्वभावोद्गतचिवा, विचित्रवर्णा इत्यर्थः,
या चित्रकस्य—मृगविशेषस्य, त्वक्—चर्म, तथा तारकितः,—सञ्जाततारः इव परिदृश्य-
मान इत्यर्थः, परिवारः,—खड्गकोषः, परिवेष्टनमित्यर्थः, यस्याः तथाभूतया । (“परि-
वारः परिजने खड्गकोषे परिच्छेद” इति मेदिनी) [“अहीरमणी...परिवारया”
इत्यत्र “अहीरमणीचर्मनिर्मितपट्टिकयोश्चित्रचित्रकत्वक्त्तारकितपरिवारया” इति पाठे,—
तादृशपट्टिकयाः,—खड्गकोषस्य उभयपार्श्वस्थितबलयविशेषनिबद्धचर्मरञ्ज्वीरित्यर्थः,
आवृद्धया इति अध्याहार्यं, चित्रया—विविधवर्णया, चित्रकत्वचा तारकितः परिवारः
यस्याः तथाभूतया] ।

(११) सङ्गजेति ।—सङ्गजेन—सङ्गचितेन, अजिनेन—कृष्णमृगचर्मणा,
जालकिता—गवाक्षिता, जालावृतवत् परिदृश्यमाना इत्यर्थः, तथा, मुतनुकुक्षितमृग-
चर्मनिर्मितकीषाभ्यन्तरस्यावरणया इत्यर्थः, आदौ तादृशचर्मणा कृपाणीमावेद्य पश्चात्
कोषमध्ये स्थापितवान् इति भावः, शृङ्गेति ।—शृङ्गमयेण—माहिषमार्गाद्विषाण-
निर्मितेन, मष्टणेन—शस्त्रेण, मुष्टिभागेन—त्सरुदेशेन, मुष्टिधार्त्यस्थानेनेत्यर्थः, भास्वरा
—दीप्तिमती तथा ।

(१२) पारदेति ।—पारदस्य—सूतस्य, रसः,—द्रवः ; यद्वा—पारद एव रसः,—
विषं, तस्य लेशेन—विन्दुना, लिप्तं—दिग्धं, समस्तं—सम्पूर्णं, नसकं—शिरोभागः यस्याः
तथा, कृपाण्या—कुरिकया कर्तव्या वा, (“कृपाणः खड्गे कुरिकाकर्तव्यैरपि योजितं”
इति मेदिनी) करालितेति ।—करालितः,—भीषणीकृतः, विसङ्कटः,—विशालः,
स्थूल इत्यर्थः, कटिप्रदेशः,—श्रोणिफलकं यस्य तम् ।

(१३) प्रथमेति ।—प्रथमेन—अभिनवेनेत्यर्थः, यौवनेन—तारुण्येन, उल्लिख्य-
मानात्—उत्खल्यमानात्, कृशतां नीयमानादिति भावत्, मध्यभागात्—उदर-
देशादित्यर्थः, भटेन—खलितेन, मासेन—पिशितेन, भरिताविव—आपूरिताविव,
स्वपीयसौ—अतिस्थूली ।

(१४) अच्छभल्लचर्ममयेण भल्लीप्रायप्रभूतशरभृता (१५) शबल-
शार्दूलचर्मपटपोडितेन अलिकुलकालकम्बललोम्भा पृष्ठ-
भागभाजा भस्त्राभरणेन पल्लवितमिव काश्यमुपदर्शयन्तम्,
(१६) उत्तरविभागोत्तंसितचाषपिच्छचारुशिखरे खदिर-
जटानिर्माणे खरप्राणे (१७) प्रचुरमयूरपित्तप्रवलताचित्रित-
त्वचि त्वचि सारगुरुणि वामस्कन्धाध्यासितधनुषि दोषि
लम्बमानेन (१८) अवाकृशिरसा शितशरल्लक्षैकनलकविवर-

(१४) अच्चेति ।—अच्छभल्लचर्ममयेण—भल्लकत्वक्निर्मितेन, (“च्छच्छ-
भल्लभल्लकाः” इत्यमरः) भल्लीति ।—भल्ली—अस्त्वविशेषः, तस्यायान्—तद्वहुलान्,
प्रभूतान्—प्रचुरान्. शरान्—बाणान्, विभर्त्ति—धारयतीति तथोक्तेन ।

(१५) शबलेति ।—शबलं—चित्रं, शार्दूलचर्मव—व्याघ्राजिनमेव, पटः,—
आवरणं. तेन पीडितम्—आवृतं तेन, अलीति ।—अलिकुलं—भृङ्गवन्दं, तद्वत्
कालं—कृष्णवर्णं, यत् कम्बललोम—रल्लक्षरीम तेन, तदुपलक्षितेन इति भावः,
पृष्ठभागभाजा—पृष्ठदेशस्थितेन, भस्त्राभरणेन—भस्त्रा—चर्मनिर्मिताम्युद्धीपकवायु-
यन्त्रविशेषः, सैव आभरणं—मण्डनं तेन, तृणं वा, पल्लविनमिव—पूरितमित, काश्यं
—कृशताम्. आ मन इति भावः, उपदर्शयन्तं—प्रकाशयन्तं, सवाणतृणभारेण अति-
पीडितमिव आत्मानं प्रकटयन्तमित्यर्थः ।

(१६) उत्तरेति ।—उत्तरे—उपरीत्यर्थः, विभागे—तृतीये भागे, कर्पूरीपक्वि-
भागे इत्यर्थः, उत्तंसितं—मण्डनीकृतं, यत् चाषपिच्छं—नीलकण्ठाख्यपक्षिपक्षः, तेन
चारु—मनीषं, शिखरम्—अग्रं यस्य तथोक्ते, खदिरिति ।—खदिरजटाया इव—
खदिरवृक्षस्य मूलस्येव, अतिस्थूलस्य इति भावः, निर्माणं—घटनं यस्य तथाभूते,
खदिरजटानिमे इत्यर्थः, धीवरांसि इति यावत्, खरप्राणे—तीक्ष्णबले ।

(१७) प्रचुरेति ।—प्रचुरेण—बहुना, मयूरपित्तेन—शिखिमायुना, या
प्रवलता—रचनाविशेषः, रचितेति भावः, तथा चित्रिता—रञ्जिता, त्वक्—चर्म यस्य
तथावि । त्वचि—चर्मणि, सारगुरुणि—सारिण—काठिन्येन, गुरुः,—महान्
तन्निन्, दुर्भेद्यचर्मणि इत्यर्थः, वामेति ।—वामस्कन्धं—सव्यांसम्, अध्यासितं—स्थितं,
धनुः—कार्मुकं यस्य तथाभूते, दोषि—भुजि, (“भुजबाह्व प्रवेष्टी दोः” इत्यमरः) ।

(१८) अवाकृशिरसा—अधोमुखिन, शितेति ।—शितेन—तीक्ष्णेन, शरिणे—

प्रवेशितेतरजङ्गाजनितस्वस्तिकबन्धेन (१९) बभूवलोहित-
रुधिरराजिरञ्जितघ्राणवर्त्मना (२०) वपुर्विततिव्यक्तविभाव्य-
मानकीमलक्रोडरोमशुक्लिम्बा शशेन (२१) शिताटनीशिखाऽप्र-
यथितग्रीवेण (२२) चापाहतचञ्चत्तानताम्रतालुना तित्ति-
रिणा वर्णकमुष्टिमिव मृगयाया दर्शयन्तं, (२३) विषमविष-
दूषितवदनेन च विकर्णेन कृष्णाहिना इव मूलगृहीतेन

बाणेन, कृत्तं—क्षिप्तं, यत् एकं नलकं—“नला” इति ख्यातः जङ्गाऽस्थिविशेषः, तस्य
विवरे—क्षिप्त्रे, प्रवेशिता—ढौकिता, या इतरजङ्गा—हस्तधृता अन्या जङ्गा, तया
जनितः,—कृतः, स्वस्तिक-बन्धः,—आसनबन्धविशेषः यस्य तथोक्तेन ।

(१९) बभूवेति ।—बभूव—तदाख्यं पुष्पं, तद्वत् लोहितं—रक्तं, यत् रुधिरं
—श्रीणितं, तस्य रात्र्या—घारया, रञ्जितं—प्राप्तारागं, रक्तवर्णमित्यर्थः, घ्राणवर्त्म-
नासारम्भं यस्य तेन, नासारम्भसुतरक्तेन इत्यर्थः ।

(२०) वपुर्विति ।—वपुषः,—शरीरस्य, वितत्या—वित्तारेण, गतजीवत्वेन
दैहिकसङ्कोचाद्यभावादिति भावः, व्यक्तं—स्पष्टं यथा तथा, विभाव्यमानः,—दृश्य-
मानः, कीमलानां—सुकुमाराणां, क्रोडरोमूणाम्—अङ्गुलीनां, शुक्लिम्बा—श्वेतं यस्य
तथोक्तेन, शशेन—तदाख्येन मृगविशेषेण ।

(२१) शितेति ।—शिता—तीक्ष्णा, या अटनी—धनुष्कोटिः, धनुषोऽग्रभागः
इत्यर्थः, (“कोटिरस्याटनी” इति धनुःप्रकरणे अमरः) तस्याः शिखा—चूडा, तस्या
अग्रम्—उपरिभागः, तत्र यथिता—निबद्धा, ग्रीवा—कन्धरा यस्य तेन ।

(२२) चापेति ।—चापेन—धनुषा, आहतायाम्—आच्छन्नायां, चञ्चौ—
कीच्याम्, उत्तानः,—ऊर्ध्वोभूतः, परिदृष्ट इत्यर्थः, व्याप्तमुखत्वादिति भावः, ताम्रः,—
रक्तवर्णः, तालुः,—काकुदम्, अन्तर्मुखोपरिभाग इत्यर्थः यस्य तेन, तित्तिरिणा—
तदाख्येन पक्षिणा, मृगयायाः,—आखेटस्य, मृगहननक्रियाया इत्यर्थः, वर्णकमुष्टिमिव—
मुष्टिगृहीतलिखन्त्या प्रथमम् अक्षरलिखनमिव, “हृते खड्गी” इति वज्रभाषया प्रसिद्धं
विधानम् इति यावत्, क्षुद्रमृगपक्षिबधकर्म प्रथमं मृगयाव्यापारमात्मनः प्रकाशयन्मिव
इति भावः ।

(२३) विषमेति ।—विषमेण—दार्ढ्येण, विषेण—गरलेन, लिमेन, दंष्ट्राख्येन
च इति भावः, दूषित—सदोषं, वदनम्—अग्रभागः, मुखस्य यस्य तेन, कृष्णाहिना
इव—कृष्णसर्पेण इव, मूलगृहीतेन—मूले—अधीभागे, पुच्छदर्श च, गृहीतः,—

व्यग्रदक्षिणकराग्रं, जङ्गममिव गिरितटतमालपादपं, यन्त्रो-
ल्लिखितम् अश्रमसारस्तम्भमिव भ्रमन्तम्, (२४) अञ्जनशिला-
च्छेदमिव चलन्तम्, अयःसारमिव गिरेर्विम्यस्य गलन्तं, पङ्क-
स्थलीं करिकुलानां, कालपाशं कुरङ्गयूथानां, (२५) धूमकेतुं
मृगराजचक्राणां, महानवमीमहं महिषमण्डलानां, हृदय-
मिव हिंसायाः, फलमिव पापस्य, कारणमिव कलिकालस्य,
कामुकमिव कालरात्रेः शवरयुवानम् आदाय आजगाम ;
धृतः तेन, विकर्णेन—तदाख्यास्त्रविशेषण, कर्णरहितशरविशेषणेत्यर्थः, व्यग्रदक्षिण-
कराग्रं—व्यामकदक्षिणहस्ताग्रभागं, विप्रलिप्तवाणं दधानमित्यर्थः । जङ्गमं—चरिणां,
गतिमलमित्यर्थः, गिरीति ।—गिरितटं—पर्वतप्रस्थे, यः तमालपादपः,—काल-
स्तम्भवृक्षः तमिव, प्रायुक्त्यन्वादिति भावः । यन्त्रोल्लिखितं—शाणयन्त्रघट्टमित्यर्थः,
शिन्धुविशेषपनिमित्तमिति वा, अश्रमसारस्तम्भमिव—दृढप्रस्तरस्थूणामिव, मसृणकृष्ण-
गण्डदृढकायत्वादिति भावः ।

(२४) अञ्जनशिलाच्छेदमिव—कज्जलप्रस्तरशकलमिव । अयःसारमिव—लोहस्य
स्थिरांशमिव । करिकुलानां—गजयूथानां, पङ्कस्थलीनिव—सकटसभूमिमिव, मारक-
त्वादिति भावः, यथा करिणी दुस्तरपङ्कसासाय नाल्यात्, समर्थाः, अवसौदन्ति
च, तथा अमुं प्राप्य अपि न पलायितुं समर्थाः, स्त्रियन्ते च इति तात्पर्यम् ।
[“पङ्कस्थलीं करिकुलानाम्” इत्यत्र “पाकलं करिकुलानाम्” इति पाठः,—करि-
कुलानां पाकलं—तदाख्यं हस्तिनां ज्वरमिव, (“पाकलं कुष्ठभेषज्ये पुंसि स्यात् कुञ्जर-
ज्वरे” इति मेदिनी) तदाख्यज्वरस्य करिणां प्राणनाशकत्वात् ; यदुक्तं वैद्यके,—
“अमाध्योऽयं ज्वरो व्याधिः गोमहिषाश्चकुञ्जरे । किञ्चित् कृच्छ्रतमो नृणामन्तेषां जीव-
घातकः ॥ ” “पाकलः स तु गगनात्तमभितापस्तु वाजिनाम्” इत्यादि । पाकलो
यथा करिहन्ता, तथा अयमपीति भावः] । कुरङ्गयूथानां—मृगसङ्घानां, कालपाशं
—यमस्य बन्धनरज्जुमिव, दर्शनसाधनैव हननादिति भावः ।

(२५) मृगराजचक्राणां—सिंहसमूहानां, [राजसमूहानामित्यपि व्यज्यते]
धूमकेतुम्—अग्निम्, अग्निदर्शनस्य सिंहानां भयप्रदत्वादिति भावः ;
यथा—धूमकेतुमिव—उत्पातसूचकग्रहमिव, मारकत्वादिति भावः । धूमकेतु-
प्रादुर्भावः राजचक्राणामपि अशुभं सूचयतीति बोध्यम् ।
महिषमण्डलानां—महिषसङ्घानां, महानवमीमहं—शारदीयदुर्गानवमीमहोत्सवं,

दूरे च स्थापयित्वा विज्ञापयाम्बभूव,—“देव ! सर्वस्य अस्य विन्ध्यस्य स्वामी, सर्वपक्षोपतौनां प्राग्रहरः शवरसेनापतिः भूकम्पो नाम । तस्य अयं निर्घातनामा (२६) स्वस्त्रीयः सकलस्य अस्य विन्ध्यकान्तारारण्यस्य पर्णानामपि अभिज्ञः, किमुत प्रदेशानाम् । एनं पृच्छतु देवः, योग्योऽयम् आज्ञां कर्तुम्” इति कथिते च निर्घातस्तु (२७) क्षितितलनिहित-मौलिः प्रणामम् अकरोत्, उपनिन्ये च तित्तिरिणा सह शशीपायनम् । अवनिपतिस्तु सम्मानयन् स्वयमेव तम् अप्राप्तोत्,—“अह ! अभिज्ञा ययम् अस्य सर्वस्य उद्देशस्य । (२८) विहारशीलाश्च दिवसेषु एतेषु भवन्तः । सेनापतेर्वा

सहिपालकत्वादिति भावः, (“सह उज्ज्व उज्ज्वः” इत्यमरः) सहायवर्मादिने यद्वा सहिषाः बलित्वेन विनाशयन्ते उपनिर्कारिति दृश्यते : “हृदयमिव हिमायाः” इत्यादि विशेषणवित्तये सर्वदा जीवविनाशपराशयत्वात् इति भावो बोध्यः । कालरात्रेः,—सर्वप्राणिनाशिकायाः यमभागिन्याः, सर्वजन्तुसङ्गोपलक्षितायाः कल्परात्रेः, कामुकामिन—कालमिव अस्य बहु जीवाहंसाकरणात् सर्वप्राणिनाशिकाया यमभागिन्याः कालमिवैत्युक्ता बोद्धव्याः । शवरयुवानं—रुच्छविशेषजातौथं तरुणवयस्कं पुमांसम् । आजगाम—प्राप । दूरं—राजः समीपादिति भावः । विन्ध्यस्य—विन्ध्यारण्यस्य, स्वामी—अधिपतिः । सर्वपक्षोपतौनां—सर्वेषां—सकलानां, पक्षोपतौनां—सुदृग्रामाधिपतौनां, (“पक्षान्पश्यामः कुश्याः स्त्री” इति मेदिनी) प्राग्रहरः,—शहरः ।

(२६) स्वस्त्रीयः,—भागिनियः । विन्ध्यकान्तारारण्यस्य—विन्ध्याचलदुर्गसं-
जाननस्य, (“कान्तारी वर्म दुर्गसम्” इत्यमरः) ।

(२७) क्षितौति ।—क्षितितले—भूपृष्ठे, निहता—स्थापिता, मौलिः,—
अंशतः केशः येन सः । (“चूडा किरौटं केशाश्च संयता मौलयस्त्वयः” इत्यमरः) ।
तित्तिरिणा सह शशीपायनं—तिमिर्विं शशञ्चापद्वौकनद्वयमित्यर्थः, उपनिन्ये
—अपेयामांसत्यर्थः । अङ्गेति सम्बोधनं, भोः ! इत्यर्थः । अभिज्ञाः,—विशेषण-
ज्ञातारः । उद्देशस्य—वनप्रदेशस्येत्यर्थः ।

(२८) एतेषु दिवसेषु—बहुदिनं यावदिति भावः ; यद्वा,—एतेषु—वनोद्देशेषु,

अन्यस्य वा तदनुजीविनः कस्यचित् (२८) उदाररूपा नारी
आगता भवेद्दर्शनगोचरम् ?” इति ।

निर्घातिस्तु (३०) भूपालालापनप्रसादेन आत्मानं बहु-
मन्यमानः प्रणनाम, दर्शितादरञ्च व्यज्ञापयत्—“देव ! प्रायेण
अत्र हरिण्योऽपि न अपरिचिताः मञ्चरन्ति सेनापतेः, कुत एव
नार्यः ? नापि एवरूपा काचित् अबला । तथाऽपि देवादेशात्
इदानीम् अन्वेषणं प्रति प्रतिदिनम् अनन्यकृत्यैः क्रियते यत्नः ।
(३१) इतश्च अङ्गव्यूतिमात्र एव मुनिमहति महति महीधर-
मालामूलरुहि महीरुहां षण्डे पिण्डपाती (३२) प्रभूतान्तेवासि-

दिवसेषु — प्रतिदिनमित्यर्थः, विहारशीलाः, — विचरणपराः । सेनापतेः, — भूकम्पस्य ।
तदनुजीविनः, — सेनापतेः परिजनस्य ।

(२८) उदाररूपा — महासौन्दर्यशालिनी, अतिरूपवतीत्यर्थः, (“उदारी टाट-
महतीः” इत्यमरः) ।

(३०) भूपालेति । — भूपालस्य — राज्ञः हर्षस्य, यत् आलापनम् — आभाषणं,
सम्बोधनपूर्वकवाक्यप्रयोगः इत्यर्थः, तदेव प्रसादः, — अनुग्रहः, महापराक्रमस्य मसाजी
हर्षस्य तादृशनेतरेण सह स्वयमाभाषणादिति भावः तेन । बहुमन्यमानः, — आघ-
सानः । दर्शितादरं — समम्मानमित्यर्थः । अपरिचिताः, — अज्ञाताः, [“अपरिचिताः”
इत्येव “अपरिगताः” इति पाठोऽपि स एवार्थः ; “सर्वं गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः” इति
नियमान्] । कुत एव नार्यः, — मातुष्यस्तु कथमपि नैवापरिज्ञाता मञ्चरितं
प्रभवन्तीति भावः । अबला, आगता इति शेषः । देवादेशात् — राज्ञः भवतः
आज्ञया । अनन्यकृत्यैः, — नानि अन्यम् — अन्वेषणादपरं, कृत्यं — कार्यं येषां तैः,
अन्यकार्यं परिहृत्य इत्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः ।

(३१) इतः, — अस्मात् स्थानात्, अङ्गव्यूतिमात्रे — क्रीडैकपरिमिते,
(“गव्यूतिः स्त्री क्रीडयुगम्” इत्यमरः) मुनिमहति — ऋषिपूजिते, महीधरमाला-
मूलरुहि — पर्वतश्रेणिपादमूलजाते, महीरुहा — वृक्षाणां, षण्डे — मण्डले, तन्मण्ड-
ले इत्यर्थः, पिण्डपाती — पिण्डाय — याममात्राद्वाय, पतति — भिक्षां चरतीति तद्योक्तः,
याममात्राद्विषयोभिचाकरः इत्यर्थः, न तु सञ्चयैति भावः ।

(३२) प्रभूतेति । — प्रभूतैः, — बहुभिः, अन्तेवासिभिः, — शिष्यैः, (“कात्रान्ते-

परिवृतः पराशरी दिवाकरमित्तनामा गिरिनदीम् आश्रित्य
प्रतिवसति; स यदि विन्देत् वार्त्ताम्” इति। तत् श्रुत्वा
नरपतिः अचिन्तयत्,—“श्रूयते हि (३३) तत्रभवतः
सुगृहीतनाम्नः स्वर्गतस्य ग्रहवर्मणो बालमित्रं मेवायणीयः
तथीं विहाय ब्राह्मणायनो विद्वान् उत्पन्नसमाधिः सौगते मते
युवा एव काषायाणि गृहीतवान् इति। प्रायशश्च जनस्य
जनयति (३४) सुहृदपि दृष्टो भृशम् आश्वासम्। अभि-
गमनीयाश्च गुणाः सर्वस्य। कस्य न (३५) प्रतीक्ष्यो मुनि-
भावः? भगवती वैधेयेऽपि धर्मगृहिणी गरिमाणम् आपाद-
यति प्रव्रज्या, किं पुनः सकलजनमनोमुषि विदुषि जने?

वासिनौ शिष्ये” इत्यमरः) परिवृतः,—वेष्टितः। पराशरी—भिच्छुः, [“पराशरी”
इत्यत्र “पाराशरी” इति पाठेऽपि स एवार्थः; “भिच्छुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि
मस्तरि” इत्यमरः]। वार्त्ता—वृत्तान्तं, नार्त्ताः इति भावः, विन्देत्—जानीयादित्यर्थः।

(३३) तत्रभवतः,—मानस्य, सुगृहीतनाम्नः,—प्रातःस्मरणाय, विख्यात-
स्येत्यर्थः। बालमित्रं—शैशवसुहृत्, मेवायणीयः,—वेदशास्त्रविशेषाध्येता, ब्राह्मणायनः
—ब्राह्मणकुलजातः, द्विजश्रेष्ठो वा, उत्पन्नसमाधिः,—चित्तैकाग्रानिष्ठः, गृहीत-
नियमो वा, (“सुः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः” इत्यमरः) सौगते—सुगतः,
—कुडः, तस्य इदं तन्मिन्, मते—आशये, बौद्धधर्ममाश्रित्य इत्यर्थः, तथीं—
विवेदीम्, ऋक्सामयजुःसंज्ञकं वेदवयमित्यर्थः, (“स्त्रियामृक् सामयजुषी इति वेदा-
स्त्वयस्त्वयि” इत्यमरः) विहाय—त्यक्त्वा, वैदिकधर्मं परित्यज्येत्यर्थः, काषायाणि—
कषायरक्तानि वसनानि।

(३४) सुहृत्—मित्रं, दृष्टः,—साक्षात्कृतोऽपि, किमपि अकुर्वन्नपीति भावः,
आश्वासम्—आशां, प्रीतिं वा, भगिनीपतेर्ग्रहवर्मणो मित्रत्वात् तत्सम्बन्धेन स्वस्यापि
मित्रभूतस्य तस्य किमप्यकुर्वतीऽपि दर्शनं मे आनन्दप्रदं भविष्यतीति भावः। अभि-
गमनीयाः,—अनुसरणीयाः। सर्वस्य—यस्मिन् कस्मिन्नपि मते वत्समानस्य इति
भावः; “गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्गं न च वयः” इति तात्पर्यम्।

(३५) प्रतीक्ष्यः,—पूज्यः, (“पूज्यः प्रतीक्ष्यः” इत्यमरः)। मुनिभावः,—

यतो नः (३६) कुतूहलि हृदयम् अभूत् सततमस्य दर्शनं प्रति, प्रासङ्गिकमेव इदमापतितम् अतिकल्याणं, पश्यामः प्रयत्नप्रार्थितदर्शनं जनम्” इति । प्रकाशञ्च अब्रवीत्,—“अङ्ग ! समुपदिश तम् उद्देशं, यत्वास्ते स पिण्डपाती” इति । एवमुक्त्वा च तेनैव उपदिश्यमानवर्त्मा प्रावर्त्तत गन्तुम् ।

अथ क्रमेण (३७) गच्छत एव तस्य अनवकेशिनः, कुड्मलितकर्णिकाराः, प्रचुरचम्पकाः, (३८) स्फीतफलेग्रह्यः, फलभरनमितनमेरवः, नीलदलनलदनारिकेलनिकाराः, करि-

तापमभावः । भगवती—सर्वशक्तिमती, धर्मग्रहिणी—धर्मपत्नी, प्रव्रज्या—सत्यामधर्म इत्यर्थः, वैधेयेऽपि—मूर्खेऽपि, गरिमाणं—गौरवम्, आपादयति—प्रतिष्ठापयति, मूर्खाऽपि सत्यासमाययति चेत्, सर्वेषां पूज्यो भवति इति सरलार्थः । सकलजनमनोमुषि—सर्वलोकमनोहरै ।

(३६) कुतूहलि—समुत्सुकम् । प्रासङ्गिकं—प्रसङ्गात्—भगिन्या अन्वेषणरूप-कार्यान्तरादित्यर्थः आगतम् । इदं—तद्दर्शनावसररूपम् । प्रयवेति ।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टचेष्टया, बह्मादरेणेत्यर्थः । प्रार्थितं—याचितं, दर्शनम्—अवलोकनं यस्य तादृशं, दुर्लभदर्शनमित्यर्थः ।

(३७) “अथ क्रमेण गच्छत एव तस्य” इत्यस्य “दर्शनपथमवततः तरवः” इति परेण सम्बन्धः । तान् विशिनष्टि, अनवकेशिन इत्यादि ।—अनवकेशिनः,—बन्धाः, अफला इति यावत्, (“बन्धोऽफलोऽवकेशी च” इत्यमरः) ते न भवन्तीति फलवन्तः इत्यर्थः । कुड्मलितकर्णिकाराः,—कुड्मलिताः,—सज्जातमुकुम्भाः, कर्णिकाराः,—दुर्मोक्षलाः, आरग्वधहृत्वा वाः येषु ते, (“कर्णिकारः पुमानारग्वधद्वौ च दुर्मोक्षले” इति मेदिनी) । प्रचुरचम्पकाः,—प्रचुराः,—बहुलाः, चम्पकाः,—तदाख्यपुष्पहृत्वा येषु ते ।

(३८) स्फीतेति ।—स्फीताः,—प्रवृद्धाः, फलेग्रह्यः,—अबन्धाः, फलवन्तः हृत्वा इत्यर्थः येषु तथोक्ताः, (“स्यादबन्धः फलेग्रहिः” इत्यमरः) । फलेति ।—फलानां भरेण—भारेण, नमिताः,—अवनताः, नमेरवः,—सुरपुद्गाग्रहृत्वाः, कटाक्ष-हृत्वा वा येषु तथोक्ताः । [“फलभरनमितनमेरवः” इत्यत्र “फलभरभरितनमेरवः” इति प्राठे,—फलानां भरेण—आतिशयेन, बाहुल्येनेत्यर्थः, (“भरोऽतिशयभारयोः”

केसरसरलपरिकराः, (३९) कोरकनिकुरस्वरोमाञ्चितकुर-
वकराजयः, (४०) रक्ताशोकपल्लवलावण्यलिप्यमानदशदिशः,
(४१) प्रविकसितकेसररजोविसरबध्यमानचारुधूसरिमाणः,
स्वरजःसिकतिलतिलकतलाः, (४२) प्रविचलितहिङ्गवः,

इति मेदिनी) भरिताः,—पूर्णाः, अत एव नमिता इति भावः, नमेरवः यव
तथोक्ताः] । नीलेति ।—नीलदलाः,—श्यामलपर्णाः, नलदानि—उशीराः, नारिकेल-
निकराः,—लाङ्गलीवृक्षसमूहाश्च येषु ते, (“स्यावीरणं वीरतरं मूलेऽस्थिशौरमस्त्रियाम् ।
अभयं गलदं संव्यम्” इति “नारिकेलस्तु लाङ्गली” इत्युभयवाच्यसरः) । करीति ।—
करिकेसराः,—नागकेसराः, [“करिकेसर—” इत्यत्र “हरिकेसर—” इति पाठोऽपि,
—हरिकेसरः,—अहिकेसरः, नागकेसरः इत्यर्थः, (“हरिश्चन्द्रार्कवाताश्च शुक्रभक्त-
यसाहिधु” इति मेदिनी) सरलाः,—देवदारवः पीतद्रुवश्च वा, यस्मात् “तापिण” इति
प्रसिद्धं तैलं क्रियते लोकोक्तिर्यथः, (“पीतद्रुः सरलः पूतिकाहञ्च” इत्यसरः) तेषां
परिकरः,—सङ्घः, समूह इत्यर्थः येषु ते । (“भवेत् परिकरः सङ्घे पथ्यङ्गपरिवारयो”
इति मेदिनी) ।

(३९) कोरकेति ।—कोरकाणां—कलिकानां, निकुरस्वे,—सङ्घैः, रोमाञ्चिताः
—सञ्जातरोमहर्षा इव लक्ष्यमाणाः, कुरवकाणां—रक्ताम्बानानां, ये योषितामालिङ्गन्ते
पुष्पन्तीति कविसम्यप्रसिद्धिः, तेषामित्यर्थः, राजयः,—श्रेण्यः येषु ते ।

(४०) रक्तेति ।—रक्तानां—रक्तवर्णानां, विकसितानामित्यर्थः, अशोकानां—
बहुलानां, ये योषितां पादाघातैः विकसन्तीति प्रसिद्धिः, तेषांसिति भावः, पल्लवलावण्यैः,
—किसलयकान्तिभिः, लिप्यमानाः,—विष्कुरन्त्यः, दश दिशः,—आशाः येषु ते ।

(४१) प्रविकसितेति ।—प्र—प्रकर्षण, विकसितानां—प्रस्फुटितानां, केसराणां
—बकुलानां, ये कान्तायाः शीधुगण्डूषसेकात् विकसन्तीति कविसम्यख्यातः, तेषां-
मित्यर्थः, (“अथ केसरे बकुलः” इत्यसरः) रजोविसरेण—परागप्रसरेण, बध्यमानाः,
—सङ्गृह्यमानाः, चारवः,—मनोज्ञाः, धूसरिमाणः,—धूसरत्वानि येषां येषु वा ते ।
स्वरज इति ।—स्वरजोभिः,—निजपरागैः, सिकतिलनि—सैकतसयानि, बालका-
मयानौव लक्षितानौत्यर्थः, तिलकामां—तिलतरुणां, ये प्रसादिताङ्गनाऽत्रलोकनमात्रेणैव
पुष्पिताः सञ्जायन्ते इति भावः, तेषां तलानि—अधीदेशाः येषु येषां वा ते ।

(४२) प्रविचलितेति ।—प्रविचलिताः,—कम्पिताः, हिङ्गवः,—हिङ्गुवृक्ष-

प्रचुरपूगफलाः, (४३) प्रसवपूगपिङ्गप्रियङ्गवः, परागपिञ्ज-
रितमञ्जरीपुञ्जामानमधुपमञ्जशिञ्जाजनितजनमुदः, (४४) मद-
मलमेचकितमुचुकुन्दस्कन्धकाण्ड-कथ्यमाननिःशङ्क-करिकटकण्डू-
तयः, (४५) उड्डीयमाननिःशङ्कचटुलक्षणशारशावसकल-
शादलसुभगभूमयः, (४६) तमःकालतमतमालमालामौलिता-

पदाणि येषु ते । प्रचुरेति ।—प्रचुराणि—बहूनि, पूगानां—गवाकानां, फलानि—
शस्यानि येषु ते ।

(४३) प्रसवेति ।—प्रसवानां—फलानां पुष्पाणां वा, (“स्यादस्यादी फलं पथे
प्रसवो गर्भमोचने” इत्यमरः) पूगेन—वन्देन, (“पूगः क्रमुकवन्द्योः” इत्यमरः)
पिङ्गाः,—पिङ्गलवर्णाः, प्रियङ्गवः,—श्यामालताः येषु ते । परागेति ।—परागैः,—
रजोभिः, पिञ्जरिताः,—पिङ्गलवर्णाः, या मञ्ज्यैः,—वज्र्यैः, ताभिः पुञ्जमानानां—
मङ्गल्यमाणानां, मधुपानां—ममराणां, मञ्जुशिञ्जया—मनोहरं गृह्णनेन, जनितः,—
—उत्पादिताः, जनानां—लोकानां, मुदः,—आनन्दाः यैः तथाभूताः ।

(४४) मदेति ।—मदस्य—दानजलस्य, मल्लन—कलङ्केन, मेचकिताः,—
संमत्तचन्द्रकाः, श्यामला वा, (“मेचकान् मथूरस्य चन्द्रेके श्यामले पुमान्” इति
मेदिनी) ये मुचुकुन्दाः,—पृथक्कमेदाः, चम्पकविशेषा इति यावत्, तेषां स्कन्धा इव
काण्डाः,—मूलात् शाखाऽवधिविभागाः, (“अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखाः
ऽवधिमरीः” इत्यमरः) यद्वा,—तेषां स्कन्धाः,—मूलात् शाखाऽवधिप्रदेशाः, तेषां
काण्डाः,—दण्डाः, वर्गा वा, समूहा इत्यर्थः, (“काण्डोऽस्त्री दण्डवाणविवर्गावसर-
वारिषु” इत्यमरः) तैः कथ्यमानाः,—निवेद्यमानाः, निःशङ्कानां—निर्भयाणां, करिणां
—हस्तिनां, कटयोः,—गण्डयोः, [“गण्डः कटः” इत्यमरः । “—कट—”
इत्यत्र “—करट—” इति पाठिषि म एवार्थः. “काकेभगण्डौ करटौ” इत्यमर-
वचनात्] कण्डूतयः,—कण्डूयनानि येषु येषां वा ते ।

(४५) उड्डीयमानेति ।—उड्डीयमानैः,—उत्पतद्भिः, निःशङ्कैः,—निर्भयैः,
चटुलैः,—चपलैः, कृष्णशारशावानां—कृष्णमृगशिण्यां, मकलैः,—सङ्गैः, शादलाः,—
श्यामाः इत्यर्थः, यद्वा,—कृष्णशारशावसकलैः शादलैः,—शादहरितेश्च, नूतनदण्डेन
हरिद्वर्णैःकृतैः स्थानैरित्यर्थः, (“शादलः शादहरिते” इत्यमरः) अत एव सुभगाः,—
रम्याः, भूमयः,—तलदेशा येषां तथोक्ताः ।

(४६) तम इति ।—तमांसि इव—अन्यकारा इव, कालतमाः,—अति-

तपाः, स्तवकदन्तुरितदेवदारवः, (४७) तरलताम्बूलीस्तम्ब-
जालकितजम्बूजम्बीरवीथयः, कुसुमरजोधवलधूलीकदम्बचक्र-
चुम्बितव्योमानः, (४८) बहलमधुमोक्षोक्षितक्षितयः, परि-
मलघटितघ्राणदमयः, (४९) कतिपयदिवससूतकुक्कुटीकुटी-
कृतकुटजकोटराः, (५०) चटकासञ्चार्यमाणवाचाटचाटकेर-

नीलाः, याः तमालमालाः,—तापिञ्ज्येणयः, ताभिः नीलिताः,—श्मिता इत्यर्थः,
आतपाः,—सौरालीका येषु तथोक्ताः । सबकेति ।—स्रवकैः,—गुच्छैः, दन्तुरिताः,
—सञ्जातदन्ता इव लक्ष्यमाणाः, देवदारवः,—भद्रदारुवृक्षा येषु तथोक्ताः ।

(४७) तरलति ।—तरलानां—चपलानां, ताम्बूलीनां—नागवल्लीनां, स्तम्बः,
—सङ्घैः, जालकिताः,—युक्ताः, जम्बूनां—जाम्बवानां, जम्बीराणां—दन्तशठास्थानां
तरुणाञ्च, (“स्युः जम्बीरे दन्तशठजम्बजम्बीरजम्बलाः” इत्यमरः) वीथयः,—श्रेणयः
येषु ते । कुसुमेति ।—कुसुमानां—पुष्पाणां, रजांसि एव—परागा एव, धवलधूल्यः,
—शुभपांशवः, तासां कदम्बचक्रैः,—निचयमण्डलैः, चुम्बितं—सृष्टं, व्योम—आकाश
यैः तथोक्ताः ; यरा,—कुसुमरजोभिः,—पुष्पपरागैः, स्वकीयैरिति भावः, धवलाः,—
शुभाः, ये धूलीकदम्बाः,—तदाख्यनौपमेदाः, (धूलीकदम्बो नोपे स्यात् तिनिश
वरुणदुमे” इति मेदिनी) तेषां चक्रैः,—समूहैः, चुम्बितं व्योम यत्र तथोक्ताः ।

(४८) बहलेति ।—बहलेन—प्रभूतेन, मधूनां—मकरन्दानां, मोक्षेण—
वर्षेण, उक्षिताः,—सिक्ताः, क्षितयः,—तलभूमयः येषां ते । परिमलति ।—परि-
मलिन—पुष्पादीनां सौरभेण, घटिता—जनिता, घ्राणानां—घ्राणेन्द्रियाणां, दमिः,—
तर्पणं यैः तथोक्ताः ।

(४९) कतिपयेति ।—कतिपयेषु—अल्पसङ्ख्याकेषु इत्यर्थः, दिवसेषु—दिनेषु,
सूताभिः,—प्रसूतवतीभिः, मुक्तगर्भाभिरित्यर्थः, कुक्कुटीभिः,—ताम्रचूड़पक्षीभिः,
कुटौकतानि—आवासौकतानि, कुटजानां—गिरिमल्लिकावृक्षाणां, काटराणि—
विवराणि येषु तथोक्ताः ।

(५०) चटकेति ।—चटकाया—तदाख्यया पक्षिण्या, सञ्चार्यमाणैः,—नीय-
मानैः, वाचाटैः,—मुखरैः, कूजझिरित्यर्थः, चाटकेरैः,—चटकाया अपत्यानि पुमांसः

क्रियमाणचाटवः, (५१) सहचरीचारणचक्षुरचकीरचक्षवः,
निर्भयभूरिभूरुण्डभुज्यमानपाककपिलपीलवः, (५२) सदा-
फल-कट्फल-फल-विशसननिःशूक-शुक-शकुन्त-शातित-शलाटवः,
(५३) शैलेय-सुकुमारशिलातल-सुखशयित-शशशिशवः,
(५४) शिफालिकाशिफाविवरविस्रब्धविवर्त्तमानगौधेरराशयः

चाटकेराः तैः, चटकाशावकैरित्यर्थः, क्रियमाणाः,—उच्चायमाणा इत्यर्थः, चाटवः,
—सधुरस्वना येषु तथोक्ताः ।

(५१) सहचरीति ।—सहचरीभिः,—सङ्गिनीभिः, चकीरीचक्षुभिरित्यर्थः,
चकीरीभिः सहति भावः, चारणे—भक्षणे, [“चारण” इत्यत्र “चरण” इति पाठः
समोचीनतया प्रतिभाति, भक्षणाथकस्य चारणशब्दस्य कोषादावदृष्टत्वात्, चरण-
शब्दस्य च तदर्थकत्वात्, तथा च मेदिनी,—“चरणोऽस्त्री बहुचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि
च । भक्षणे भक्षणे वाऽपि नपुंसक उदाहृतः ॥” इति] चक्षुराः,—निपुणाः,
चकीराणां,—तदाख्यपक्षिणां, चक्षवः,—व्रीटयः येषु तथोक्ताः । निर्भयेति ।—
निर्भयैः,—निःशङ्कैः, भूरिभिः,—बहुभिः, भूरुण्डैः,—पक्षिविशेषैः, भुज्यमानानि—
सेव्यमानानि, पाकेन—परिणामेन, कपिलानि—पिङ्गलानि, पीलूनि—गुडफलाख्य-
फलानि, “आखरीट्” इति प्रसिद्धाः फलविशेषाः इत्यर्थः येषु तथोक्ताः । (“पीली
गुडफलः संसी” इत्यमरः) ।

(५२) सदेति ।—सदाफलाः,—सदा फलन्तीति तथाभूताः, ये कट्फलाः,
—श्रीपर्णिकाख्या वृक्षाः, “कायफल” “कायकाल” इति वा वङ्गीयैराख्याता इत्यर्थः,
तेषां फलविशसने—फलभेदेन ; यद्वा,—सदाफलानां—नारिकेलानां, (“सदाफलः
स्कन्दफले नारिकेलेऽप्युदुम्बरे” इति मेदिनी) कट्फलानाञ्च विशसने, निःशूकाः,
—क्षतचक्षुषा इत्यर्थः, ये शुकशकुन्ताः,—कौराख्यपक्षिणः, तैः शातितः,—पातितः,
शलाटवः,—अपक्वानि फलानि येषां ते, (“आमे फले शलाटुः स्यात्” इत्यमरः) ।

(५३) शैलेयेति ।—शैलेयेन—शैलजाख्यपर्वतजातसुगन्धितणभेदेन, सुकुमारं
—सुरम्यं, सुकीसलमित्यर्थः, यत् शिलातलं—प्रस्तरखण्डं, तत्र सुखेन—आनन्देन,
अक्रिष्टभावेनेत्यर्थः, शयिताः,—निद्राणां, (“निद्राणशयितौ समौ” इत्यमरः) शशानां
—मृगभेदानां, “खरगोस्” इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, शिशवः,—शवकाः येषु
येषां वा ते ।

(५४) शिफालिकेति ।—शिफालिकानां—नीलिकाख्य-पुष्पप्रधान-वृक्षाणां

- (५५) निरातङ्गरङ्गवः, निराकुलनकुलकैलयः, कल-
कोकिलकुलकवलितकलिकोद्वमाः, (५६) सहकाराराम-
रोमन्यायमानचमूरुयूथाः, यथासुखनिषण्णनीलाण्डजमण्डलाः,
(५७) निर्विकारवृकविलोक्यमानपोतपीतगवयधेनवः,
(५८) श्रवणहारिसनीङ्गिरिनितम्बनिर्भरनिनादनिद्रानन्द-

शिफास—मूलिष, यानि विवराणि—कोटराणि, तेषु विस्त्रम्—निःशङ्कं यथा तथा,
विवर्त्तमानाः,—तिष्ठन्तः, गौधेराणां—गोधिकाशिशां, (“वयो गौधिरगौधारगौधिया
गोधिकात्मजे” इत्यमरः) राशयः,—समूहाः येषु तथोक्ताः ।

(५५) निरातङ्गरङ्गवः,—निःशङ्करङ्गसृगाः । निराकुलति ।—निराकुलाः,
—निःशङ्काः, नकुलानां—भुजङ्गघातिप्राणिविशेषाणां, “वज्र” इति वज्रे प्रसिद्धाना-
मित्यर्थः, कैलयः,—विचरणानि येषु तथाभूताः । कलति ।—कलैः,—मधुररवैः,
कोकिलानां—पिकानां, कुलैः,—समूहैः, कवलिताः,—भक्षिताः, कलिकोद्वमाः,
—कोरकप्ररोहाः येषां ते ।

(५६) सहकारेति ।—सहकाराणाम्—अतिसौरभवदामाणाम्, (“आप्त-
श्रुती रसालोऽसौ सहकारीऽतिसौरभः” इत्यमरः) आरामेषु—उपवनेषु, ऋविमवनेषु
इति यावत्, काननेषु इति भावः, (“आरामः स्यादुपवनं ऋविमं वनमेव तत्”
इत्यमरः) रोमन्यायमानानि—प्राग्भक्षितानि उद्दीर्य चर्वयन्ति, चमूरुणां—सग-
भेदानां, यूथानि—सङ्घाः येषु तथोक्ताः । यथेति ।—यथासुखं—सुखमनतिक्रम्य,
यादृक्तया उपविशनेन सुखं भवति, तथेत्यर्थः, निषण्णानि—उपविष्टानि, नीलानां—
नीलवर्णानाम्, अण्डजानां—पक्षिणाम् ; यद्वा,—नीलाण्डजानाम्—अष्टाव्यसग-
विशेषाणां, मण्डलानि—हस्तानि येषु तथोक्ताः ।

(५७) निर्विकारि ।—निर्विकारैः,—विकारशून्यैः, प्रशान्तेरित्यर्थः, आश्रम-
माहात्म्येन प्रशमितह्रिंसाचारवत्त्वादिति भावः, वृकैः,—तरुभिः, ईहासृगैर्वा,
कुङ्कुराकारव्याघ्रविशेषैरित्यर्थः, (“कोकस्वीहासृगो वृकः” इत्यमरः) विलोक्यमानाः,
—दृश्यमानाः, पीतपीताः,—पीतैः,—शावकैः, (“पीतः पाकीऽर्भको डिभः पृथुकः
शावकः शिशुः” इत्यमरः) पीताः,—पीतसना इत्यर्थः, गवयधेनवः,—गीसदृशाकारा
गलकम्बलविहीनाः पशुभेदाः येषु तथोक्ताः ।

(५८) श्रवणेति ।—श्रवणं—कर्णं, हरति—आकर्षतीति श्रवणहारी—
श्रुतिमुख इत्यर्थः, सनीङ्गस्य—सन्निकटस्य, निकटवर्त्तिन इत्यर्थः, (“समीपे निकटा-

मन्दायमानकरिकुलकर्णतालदुन्दुभयः, (५८) समासद्व-
किन्नरीगीतरवरसमानरुरवः, प्रमुदिततरतरक्षवः, (६०) क्षत-
हरितहरिद्राद्रवरज्यमानवनवराहपोतपोतवलयः, गुञ्जाकुञ्ज-
गुञ्जजाहकाः, (६१) जातीफलकसुमशालिजातकवलयः,
(६२) दशनकुपितकपिपोतपेटकपाटितपाटलकौटपुटकाः,

मन्त्रमन्त्रिकटनौडवत्" इत्यमरः) गिरिनितम्बस्य—पञ्चतमेखलायाः, य. निर्भर-
(ननादः,—वारिप्रवाहध्वनि, तेन वा निद्रा—स्वप्नः, निद्राऽऽवेश इत्यर्थः, तथा आनन्दः,
—सुखं तेन मन्दायमानः,—ज्ञानं गच्छन्निति यावत्, करिकुलानां—गजवन्दानां,
कर्णताल एव—कर्णस्फालनमेव, दुन्दुभिः—वाद्यविशेषः येषु तथोक्ताः ।

(५८) समासव्रति ।—समासव्रतानां—मन्त्रिहितानां, किन्नरीणां—देवयानिविशेष-
स्त्रीणां, गीतरवेण—सङ्गातनादेन, रसमानाः,—सुखमनुभवन्तः इत्यर्थः, सृगाणां
गीतप्रियत्वादिति भावः, करवः,—सृगविशेषाः येषु तथोक्ताः । प्रमुदिततरतरक्षवः—
प्रमुदिततरा,—अतिप्रहृष्टाः, तरक्षवः—सृगादनाः, “जेकडे” इति वद्रे प्रसिद्धाः
आग्रभेदाः इत्यर्थः यत् तथोक्ताः (“तरक्षुस्तु सृगादनः” इत्यमरः) ।

(६०) चर्तति ।—चतायाः,—चुणायाः, चर्चिताया इति भावः, हरितायाः,
—श्यामलायाः, अशकाया इति यावत्, हरिद्रायाः,—पौतायाः, यदा,—हरितस्य
—मूर्द्धविशेषस्य, दृगभेदस्य वा, हरिद्रायाश्च, द्रवेण—रसेन, रज्यमानाः,—कृत्य-
माणाः, वनवराहपोतानां—अरण्यशकरिशूनां, [“पोतः पाकोऽर्भको डिभः
पशुकः शावकः शिशुः” इत्यमरः । “—वनवराहपोत—” इत्यत्र “—नववराह-
पोत—” इति पाठः,—मयोजातवराहशिशूनामित्यर्थः] पोतवलयः,—मुखार्थानचयाः
येषु तथोक्ताः, (“मुदये क्रीडहलयाः पौवम्” इत्यमरः) । गुञ्जति ।—गुञ्जाकुञ्जेषु—
काकचिञ्चीक्षताविष्टतस्थानेषु, गुञ्जतीति गुञ्जाः,—कृजजङ्गीला इत्यर्थः, [“गुञ्ज—”
इत्यत्र “गुञ्जत—” इति पाठः,—गुञ्जतः,—ध्वनन्तः] जाहकाः,—घोडाव्यप्राणिभेदा
येषां ते, (“जाहको घोडासाज्जारखटाकारुण्डिकासु च” इति मेदिनी) ।

(६१) जातीति ।—जातीफलकेषु—जातीफलवृक्षसमूहेषु, सुताः,—निद्रिताः,
शालिजातकानां—गन्धमाज्जारिशृङ्गा, “खड्गाश्च” इति वद्रे प्रसिद्धानामित्यर्थः,
(“शालिस्तु कलसादौ च गन्धमाज्जारिके पुमान्” इति मेदिनी) वलयः,—समूहः
येषु तथोक्ताः ।

(६२) दशनेति ।—दशनैः,—दन्तप्रकटनैः, कुपिताः,—क्रुद्धाः, विकटदन्त-

(६३) लकुचलम्पटगोलाङ्गुललङ्घमानलवलयाः, बड्बालुका-
लवालवलयाः, (६४) कुटिलकुटावलिवलितवेगगिरि-
नदिकास्रोतसः, (६५) निविडशखाकाण्डलम्बमान-
कमण्डलवः, (६६) सूवशिक्षासक्तचित्तभिच्चाकपालपल्लवित-
लतामण्डपाः, (६७) निकटकुटीकृतपाटलमुद्राचैत्यकमूर्त्तयः,

भङ्गीभिः प्रकटितनिजरोषा इत्यर्थः, ये कपीनां—वानराणां, पीताः,—शिशवः,
तेषां पेटकैः,—समूहैः, पाटितानि—भक्षितानि, पाटलकौटपुटकानि—श्वेतरक्तवर्ण-
कौटनिचयाः येषां ते : यद्वा,—पाटलकौठानाम्—आयुधान्यस्य कौटविशेषाणाम्,
(“आयुर्व्रीहिः पाटलः स्यात्” इत्यमरः) पुटकानि—आवरणानि, आलया इत्यर्थः
येषां ते ।

(६३) लकुचति ।—लकुचैः,—ङङ्भ्यः, (“लकुचो लिकुचो ङङ्” इत्य-
मरः) लम्पटाः,—लम्बाः, ये गोलाङ्गुलाः,—कृष्णमुखकपिविशेषाः, तैः लङ्घमानाः,
—आक्रम्यमाणाः, उत्प्लूथमानाः वा, लवलयाः,—“नीयाड” इति वङ्गे प्रसिद्धाः वृक्ष-
विशेषाः येषु येषां वा ते । वक्तुं ।—वङ्गं—रचितं, बालुकाभिः,—सिकताभिः, आल-
यालवज्रयम्—आवापमण्डलं, मूलदर्शेषु अलंकारार्थं वेटनमित्यर्थः येषां तथोक्ताः ।

(६४) कुटिलेति ।—कुटिलाभिः,—वक्राभिः, कुटानां—वृक्षाणां, (“वृक्षो
भहीरुहः शाखी... । अनोक्तः कुटः सालः” इत्यमरः) आवलिभिः,—श्रेणीभिः,
पलिताः,—निरुद्धाः, वेगाः,—द्रुतगतय इत्यर्थः येषां तथाविधानि, गिरिनदिकानां—
पार्वत्यसरितां, स्त्रोतांसि—प्रवाहा येषु तथोक्ताः ।

(६५) निविडेति ।—निविडेषु—सान्द्रेषु, स्थूलेषु इत्यर्थः, शखाकाण्डेषु—
विटपस्कन्धेषु, लम्बमानाः,—तिष्ठन्तः, कमण्डलवः,—कुण्डराः, मुनीनां जलपाव-
विशेषाः इति यावत् येषां तथोक्ताः ।

(६६) सूचति ।—सूत्रेषु—सूत्रनिमित्तेषु, शिक्षेषु—काचेषु, वृक्षलम्बितेषु “शिका”
इति वङ्गभाषाया प्रसिद्धेषु इत्यर्थः, आसक्तैः,—लज्जैः, रिक्तैः,—शून्यैः, भिच्चोपाज्जिताङ्ग-
रहितैः इत्यर्थः, भिच्चाकपालैः,—याज्जालव्यद्रव्यस्थापनायै पावर्धदेरित्यर्थः, पल्लवितानि
—सञ्जातपल्लवानि इव कृतानि, समन्ततः स्थापनादिति भावः, अतामण्डपानि—
वृक्षीनिमित्तमण्डपाः येषां येषु वा तथोक्ताः ।

(६७) निकटति ।—निकटकुटीषु—सन्निकृतकुटीरिषु, कृताः,—रचिताः,
पाटलमुद्रया—रक्तवर्णरचनया, चैत्यकानां—चुद्राणां चैत्यवृक्षाणाम्, अश्रुत्यादि-

(६८) चीवराम्बररामकषायोदकदूषितोद्देशः, मेघमया इव कृतशिखण्डिकुलकोलाहलाः, (६९) वेदमया इव अपरिमितशाखाभेदगहनाः, माणिक्यमया इव महानीलतनवः, (७०) तिमिरमया इव सकलजन-नयनमुषः, यामुना इव ऊर्द्धीकृतमहाऋदाः, मरकतमणिश्यामलाः क्रीडापर्वतका इव

प्रसिद्धवृक्षाणामित्यर्थः, घुट्टाकृतिबुद्धविम्बानां वा, (“चेत्यमायतने बृहभेदे नोद्देश-
पादपे” इति मेदिनी) मूर्च्छयः,—आकृतयः येषु तथोक्ताः, गृहभित्तौ मन्दिरादिभि-
रङ्कितचुद्रवृक्षा इत्यर्थः ।

(६८) चीवरिति ।—चीवराम्बराणां—वल्कलवसनानां, कौपीनवस्त्राणां वा, रमिण—वर्णेन, कषयाणि—रक्तानि, यानि उदकानि—जलानि, तैः दूषिताः,—
आविलिताः, उद्देशः,—निस्स्रदेशः येषां तथोक्ताः । कर्तति ।—कृतः,—विहितः,
शिखण्डिनां—मयूराणां, कुलैः,—समूहैः, कोलाहलः,—कलकलः, केकावाणीत्यर्थः येषु
तथोक्ताः, अत एव मेघमया इव—जलदाच्छत्रा इव, मयूराणां मेघोदये प्रसीदोदया-
दिति भावः ।

(६९) अपरिमितेति ।—अपरिमितैः,—अगणितैः इत्यर्थः, शाखानां—
विटपानां, कठकौशुमादीनां वेदांशानाञ्च, (“शाखा पलान्तरे बाह्वौ वेदभागद्रुमा-
ङ्गयोः” इति मेदिनी) भेदैः,—विशेषैः, गहनाः,—मान्दाः, निविडा इत्यर्थः, द्रधिगमाश्च,
अत एव वेदमया इव—वेदात्मका इव । मर्हति ।—महानीलाः,—अतिश्यामाः,
भृङ्गराजा वा, भृङ्गराजवत्तृण्य इत्यर्थः, तनवः,—अवयवाः येषाम् ; अन्यत्र,—
महानीलानि—मणिभेदाः, नीलकान्ताः इति यावत्, (“महानीली भृङ्गराजं मणिनाग-
विशेषयोः” इति मेदिनी) तनूनि—निकृष्टानि येभ्यः तथोक्ताः ।

(७०) सकलेति ।—सकलानां—सर्वेषां, जनानां—लोकानां, नयनानि—
चक्षुषि, मुणान्ति—हरन्ति, एकत्र,—प्रोणयन्ति, अन्यत्र,—दर्शनव्यापाररहितानि
कुर्वन्ति इत्यर्थः इति तथोक्ताः, अत एव तिमिरमया इव—अन्धकाराच्छत्रा इव ।
यामुना इव—यमुनाप्रवाहा इव, ऊर्द्धीकृतमहाऋदाः,—ऊर्द्धीकृताः,—उच्चैः कृताः,
महान्तः,—प्रवृद्धाः, ऋदाः,—निनादाः, पक्षिणाम् इति भावः ; अन्यत्र,—ऊर्द्धीकृताः,
—उत्थापिताः, मञ्जे घृता इत्यर्थः, महान्तः,—प्रभृताः, ऋदाः,—गभीरजलाधारा यैः
वर्धिताः । मरकतेति ।—मरकतमणिवत्—हरिदण्डमणिविशेष इव, श्यामलाः,—

वसन्तस्य, (७१) अञ्जनाचला इव पल्लविताः, तनया इव अटवीजाता विन्ध्यस्य, पातालान्धकारराशय इव भित्त्वा भुवम् उत्थिताः, (७२) प्रतिवेशिका इव वर्षावासरानाम्, अंशावतारा इव कृष्णरात्रीणाम्, इन्द्रनीलमयाः प्रासादा इव वनदेवतानां, पुरस्तात् दर्शनपथम् अवतरुः तरवः ।

ततो नरपतेः अभवन्मनसि,—(७३) “अदूरवर्तिना खलु भवितव्यं भदन्तेन” इति । अवतीर्य च गिरिसिंघेति समुपस्थस्य युगपद्विश्रामसमय-समुत्पन्न-हृषाघोष-बधिरीकृताटवी-गहनाम् अस्मिन् एव प्रदेशे स्थापयित्वा वाजिर्मनाम्, अवलम्ब्य च तपस्विजनदर्शनोचितं विनयं हृदयेन, दक्षिणेन च हस्तेन साधवगुप्तम् अंसे, विरलैः एव राजभिः अनुगम्यमानः चरणाभ्यामेव प्रावर्त्तत गन्तुम् ।

ज्वासवर्णाः नयनराजना इति भावः । अन्यत्र,—सरकतरुणिना श्यामताः, वसन्तस्य—क्षामसमस्य, क्रीडापर्वतका इव—विहाराचला इव, सर्वैर्लज्जसमीभ्यस्तत्प्राप्तं भावः ।

(७१) अञ्जनाचला इव—कञ्जलाद्वय इव, पल्लविताः,—संघातपल्लवाः । विन्ध्यस्य—विन्ध्याचलस्य, पंस इति भावः, अटवीजाताः,—अटवी—स्तो इति भावः, तस्यां जाताः,—उत्पन्नाः ।

(७२) वर्षावासरानां—वार्षिकदिनानां, प्रतिवेशिका इव—प्रतिच्छन्दिका इव छन्दोः, समीपस्थानवासिन इव इति वा, निविडश्यामलपववनराजभिः सुनीलमेघाच्छन्नं अतः परिदृश्यमानत्वादिति भावः । कृष्णरात्रीणां—कृष्णपक्षानिशांनाम् अंशावतारा इव—अंशानविर्भावा इव, अन्यत्रलज्जगहनेः सख्यालीकप्रवेशाभावादिति भावः । इन्द्रनीलज्वा,—इन्द्रनीलाख्यमणिनिर्मिताः, प्रासादाः,—हस्त्याः इव अर्धलिङ्गत्वात् अतिनीलवर्णत्वाच्चेति भावः । अवतरुः,—जम्बुमित्यर्थः ।

(७३) भदन्तेन—पूज्येन बौद्धभिक्षुणा इति यावत्, अदूरवर्तिना—निकटवर्तिना । समुपस्थस्य—आचम्य । युगपदिति ।—युगपत्—समकालं, विश्रामसमये—श्रमादिक विहाय तत्सममुपवेशनादिकालं इत्यर्थः, समुत्पन्न—समुच्चरितेन, हृषाघोषेण—हृषारसेन, बधिरीकृतं—श्रुतिशक्तगहितौकृतं, पूर्णोक्तमिति यावत्, अटवीगहनम्—अटवी—वनेन, जनबाहुल्येनेत्यर्थः, गहने—दुष्प्रवेशश्याजमित्यर्थः,

(७४) अथ तेषां तरूणां मध्ये नानादेशीयैः, स्थानस्थानेषु स्थानान् आश्रितैः, शिलातलेषु उपविष्टैः, लताभवनानि अध्या-
वसद्भिः, अरण्यानीनिकुञ्जेषु निलीनैः, विटपच्छायासु निपत्यैः,
तरुमूलानि निषेवमाणैः, (७५) वीतरागैः, आर्हतैः,
मस्करिभिः, श्वेतपटैः, पाण्डुरिभिर्भुभिः, भागवतैः, वर्णिभिः,
(७६) केशलुच्चकैः, कापिलैः, जैनैः, लोकायतिकैः, काणादैः,
औपनिषदैः, ऐश्वर्यकारणिकैः, कारन्धसिभिः, धर्मगास्त्रिभिः,

निर्विदारणमिति यावत् यथा तथाक्ता, वाजिमेनाम् — अश्वमेधिकम् । माधवगुप्तं — प्रागुक्त-
कालवेन्दुमनुम्, अंमि — स्वस्वदेशं । विरलैः, — कतिपयैः इत्यर्थः । प्रावर्तत — प्राकृतम् ।

(७४) “अथ” इत्यस्य “दिवाकरमितवमद्राक्षीत्” इत्युत्तरेण सन्ध्याः । तमेव
शिशिनष्टि, नरनादंशीयैः इत्यादि । — नानादेशीयैः, — नानास्थानादामतैरित्यर्थः । स्थानान्
— शाखावर्णादिवर्जितवृक्षान् । लताभवनानि — लतादिपिहितस्थानानीत्यर्थः, अध्या-
वसद्भिः, — अधितिष्ठद्भिः । अरण्यानीनिकुञ्जेषु — सहारण्यस्य लतादिपिहितोदरेषु
स्थानेषु, निलीनैः, — निभृतं स्थितैः । विटपच्छायासु — विटपानां — विस्ताराणां,
सपल्लवशाखानामित्यर्थः, काया — अनातपः, विटपानां — शाखानां, छाया इति वा तान्,
(“विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्” “विटपो न स्त्रियां सस्वशाखाविस्तारपल्लवै” इत्यमर-
मेदिनी) ।

(७५) वीतरागैः, — विगतविषयवासनैः, आर्हतैः, — अर्हन् देवता, उपास्य
इति भावः येषां तथाक्ताः तैः, नम्रचपणकैः इत्यर्थः, (“अर्हस्तु चपणं वृद्धं पुंसि
मान्येऽन्यलिङ्गकः” इति मेदिनी) । मस्करिभिः, — परिव्राजकैः । श्वेतपटैः, —
श्वेतीर्णाकम्बलवासिभिः, चपणकविशेषैरिति यावत् ; श्रुतास्वरसम्प्रदायभुक्तजैनैरित्यर्थः
वा । पाण्डुरिभिर्भुभिः, — त्यक्तकाषायेः, काषायवसनं परित्यज्य गृहीतशुभवस्त्रैरित्यर्थः ।
भागवतैः, — भगवद्भक्तैः, वैष्णवैरित्यर्थः । वर्णिभिः, — ब्रह्मचारिभिः, (“वर्णिनो
ब्रह्मचारिणः” इत्यमरः) ।

(७६) केशलुच्चकैः, — मुण्डितशिरीभिः, [“केशलुच्चकैः” इत्यत्र “केशलुच्चनैः”
इति पाठोऽपि स एवायं] । कापिलैः, — कपिलीकमाह्वयमवर्तिभिः । जैनैः, —
जिज्जमतान्त्रिकैः । लोकायतिकैः, — लोकेषु आयतानि — विस्तीर्णानि, मतानीति
शेषः, अनासाध्यत्वादिति भावः, तानि सन्ति एषामिति तादृशैः, चार्वाकै-
रित्यर्थः, (“चार्वाकलोकायतिकौ” इति कोषः) काणादैः, — कणादकृतवैशेषिकमत-

पौराणिकैः, (७७) सामतन्तवैः, शाब्दैः, पाञ्चरात्रिकैः, अन्यैश्च
स्वान् स्वान् सिद्धान्तान् शृण्वद्भिः, (७८) अभियुक्तैः, चिन्तय-
द्भिश्च, प्रत्युच्चरद्भिश्च, संशयानैश्च, निश्चिन्वद्भिश्च, व्युत्पादयद्भिश्च,
विवदमानैश्च, अभ्यस्यद्भिश्च, व्याचक्षाणैश्च (७९) शिष्यतां
प्रतिपन्नैः दूरादेव आवेद्यमानम् ; अतिविनीतैः कपिभिः अधि-
चैत्यकर्म कुर्वाणैः, (८०) त्रिसरणपरैः परमोपासकैः शुक्लैरपि शाक्य-

वर्त्तिभिः । औपनिषदैः,—वेदान्तिकैः, ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः । ऐश्वरकारणिकैः,—
ईश्वरः जगत्कारणमिति वादिभिः, नैयायिकैरित्यर्थः । कारन्धमिभिः,—धातुवादिभिः,
(“कारन्धमौ कांस्यकारे धातुवादरतेऽपि च” इति मेदिनी) पाषण्डविशेषैः वा ।
धम्मशास्त्रिभिः,—स्मार्त्तैः । पौराणिकैः,—पुराणज्ञैः ।

(७७) सामतन्तवैः,—समतन्तुः,—क्रतुः, यज्ञः इत्यर्थः, (“समतन्तुर्मन्त्रः क्रतुः”
इत्यमरः) स एव उपास्यः, इष्टफलप्रद इति भावः येषां तथोक्तैः, कर्मयोगिभिरित्यर्थः ।
शाब्दैः,—शब्दशास्त्राणि व्याकरणादीनि अधीयते विदन्तीति वा तथोक्तैः । पाञ्चरात्रिकैः,
—पञ्चविधं रात्रिं ज्ञानं यव तत्, “रात्रन्तु ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् । पञ्चरात्र-
मिति ख्यातम्—” इत्युक्तः पञ्चज्ञानसाधनं नारदाद्युक्तग्रन्थभेदः इति यावत्, तदन्त्यस्य
इति पाञ्चरात्रिकः, ते पाञ्चरात्रिकाः तैः, पञ्चरात्रोदितशास्त्रानुगामिभिः इत्यर्थः ।
सिद्धान्तान्—आगमन् ।

(७८) अभियुक्तैः,—अभिनिविष्टैः । चिन्तयद्भिः,—भावयद्भिः, “शास्त्रतत्त्व-
मिति भावः । प्रत्युच्चरद्भिः,—प्रत्युत्तरं ददद्भिः, गुरोरुच्चारणमनु उच्चरद्भिरिति वा ।
संशयानैः,—सन्दिहद्भिः । निश्चिन्वद्भिः,—सन्देहं निराकुर्वद्भिः । व्युत्पादयद्भिः,—
व्युत्पत्तिं—शब्दानामर्थवबोधनं कारयद्भिः, गुरुणेति शेषः । विवदमानैः,—नानाप्रकार-
ज्ञानपूर्वकं मिथी विरुद्धं वदद्भिः, शास्त्रविचारं कुर्वद्भिरित्यर्थः । अभ्यस्यद्भिः,—अधीत-
शास्त्राणां पौनःपुन्येन आठत्तिं कुर्वद्भिरित्यर्थः । व्याचक्षाणैः,—व्याख्यां कुर्वद्भिः ।

(७९) शिष्यतां प्रतिपन्नैः,—अङ्गीकृतशिष्यभावेः इत्यर्थः । आवेद्यमानं—सां-
शिष्यं कुर्वति याच्यमानं, स्वस्ववक्तव्यं विज्ञाप्यमानमिति वा । चैत्यकर्म—बौद्धधर्म-
विहितं कर्म, अहिंसादिरूपमिति भावः ।

(८०) त्रिसरणपरैः,—द्वौषि सरणानि—गतयः, बौद्धधर्मभेदाः इति यावत्,
तेषु पराः,—तत्पराः तैः, परमोपासकैः,—श्रेष्ठसेवकैः, शाक्येति ।—शाक्यस्य—

शासनकुशलैः कोशं समुपदिशद्भिः, (८१) शिच्चापदोष-
देशोपशमशालिनीभिः शारिकाभिः अपि धर्मदेशनां दर्शय-
न्तीभिः, (८२) अनवरतश्रवणगृहीतालोकैः कौशिकैरपि
बोधिसत्त्वजातकानि जपद्भिः, जातसौगतशीलशीतलस्वभावैः
शार्दूलैरपि अमांसाग्निभिः उपास्यमानम् ; (८३) आसनो-
पान्तोपविष्टबिस्त्रव्यानेककेसरिशवकतया मुनिपरमेश्वरम्

बुद्धदेवस्य, शासने—आज्ञायां, आज्ञापालने इत्यर्थः, कुशलाः,—निपुणाः, तत्परा
इत्यर्थः तैः, तत्त्वशास्त्रश्रमणकानामाचारादिदर्शनादिति भावः, कोशं - बुद्धसिद्धान्त-
ग्रन्थं, समुपदिशद्भिः,—एवमेवं कुरु इत्यादि शिष्येभ्यः कथयाद्भिरित्यर्थः, कोशं वाचयतां
मुख्येभ्यः श्रुत्वा भावः, शुकैरपि—तदाख्यपत्तिभिरपि, शुकानामाश्रयत्वस्य प्रसिद्धत्वम् ।

(८१) शिर्चाति ।—शिच्चायाः पदानि—सप्ततन्त्रानि, तेषाम् उपदेशिन—
शिष्येभ्यः शिष्टाप्रदानेन इत्यर्थः, य उपशमः,—शान्तिः, इन्द्रियदमनमित्यर्थः तेन शान्त्ये
—शोभन्ते इति तथाक्ताभिः, धर्मदेशनां—धर्मचर्चां, शारिकाभिः,—“सयना” इति
पसिद्धाभिः पक्षिणोभिरित्यर्थः, पूर्ववत् दर्शनश्रवणादिभिरिति भावः ।

(८२) अनवरतेति ।—अनवरतश्रवणं—निश्चयकर्तृत्वेन, गृहीतः,—प्राप्तः,
आलोकः,—ज्ञानं येः तथाभूतैः, बोधिसत्त्वैः ।—बोधि—ज्ञानं, सत्त्वं—मनः यस्य
तथाविधः ; यदा,—बोधी—समाधिविशेषः, सत्त्वं—मनो यस्य तथाविधः, अथवा
बोधी—पिप्पलपादपे, अश्रत्यवृत्ततत्वे इत्यर्थः, सत्त्वं—व्यवसायः, सिद्धिमाभाशमुद्यम
इत्यर्थः यस्य तादृशः बुद्धदेव इत्यर्थः, (“बोधिः पुंसि समाग्रेय भेदे पिप्पलपादपे” इति
“सत्त्वं गुणे... । .. व्यवसायासुचित्तेष्वस्ती तु जन्तुषु” इति च मेदिनी) तस्य जात-
कानि - जन्मवृत्तान्ताः तानि, जपद्भिः,—कौशिकैः, कौशिकैरपि—उलूकैरपि,
पेचकैरपीत्यर्थः, (“महेन्द्रगुणलूकव्यालयाहिषः कौशिकः” इत्यमरः) । जातेति ।
—जातेन—उत्पन्नेन, सहावस्थानादिति भावः, सौगतस्येव—बौद्धस्येव, शीलिन—
चरितेन, शीतलः,—प्रशान्तः, हिंसावर्जित इत्यर्थः, स्वभावः,—प्रकृतिः तेषां तैः ।

(८३) आसनेति ।—आसनस्य—उपवेशनपीठस्य, उपान्तपु—प्रान्तदेशेषु,
उपविष्टाः,—आसीनाः, बिस्त्रव्याः,—निःशङ्काः, हिंसादिविवर्जिते शान्तगमास्पदे
आश्रमे निवासार्हादिति भावः, अनेके—बहवः, केसरिणां—सिंहानां, शवका,—
शिशवः, यस्य तथोक्तः, तस्य भावः तत्रा तया हेतुना, मुनिः,—“दुःखेष्वनुविप्रमनाः

अकृत्रिम इव सिंहासने निषण्णम्; उपशममिव पिबद्भिः
वनहरिणैः जिह्वालताभिः उपलिङ्ग्यमानपादपङ्कजम्; वाम-
करतलनिविष्टेन नीवारम् अश्रुता पारावतपोतेन कर्णोत्पलेन
इव प्रियां मैत्रीं प्रसादयन्तम्; (८४) इतरकरकिसलयनख-
मयूखलेखाभिर्जनितजनव्यामोहम्; उद्ग्रीवं मयूरं मरकत-
मणिकरकमिव वारिधाराभिः पूरयन्तम्; इतस्ततः पिपीलक-
श्रेणीनां श्यामाकतण्डुलकणान् स्वयमेव किरन्तम्; अरुणेन

सुखेषु विगतसहः। वीतरागभयक्रोधः स्थितधीमुनिरुच्यते ॥” इत्युक्तलक्षणः स्थिर-
चित्तः वीतरागादिः भदन्तो दिवाकरमिव; परमेश्वर इव तम्, अशक्यसाधनादिति
भावः, अकृत्रिमे इव—स्वभावनिष्पन्ने इव, सत्यस्वरूपे इत्यर्थः, आसन्नोपान्नोपविष्टानेक-
सिंहाश्रित्युक्तादिति भावः। उपशममिव—शान्तरसमिव, वनहरिणानां शान्तप्रकृतिकत्वा-
दिति भावः। उपलिङ्ग्यमानपादपङ्कजम्—संश्लिष्टमानचरणकिसलयम्। नीवारम्—
तण्डुलान्यम्, अश्रुता—खादता, पारावतपोतेन—कपोतशिथिला, कर्णोत्पलेनेव—कर्ण-
भूषणीभूतेन कुवलयनेव, कर्णभूषणार्थमुपायनौकतेन उत्पलेनेवेत्यर्थः, सौकुमार्यात्
वर्णसाभ्याश्च पारावतपोते कर्णोत्पलत्वारोपी बोध्यः, प्रिया—प्रीतिपात्रीम्, अभिमता-
मित्यर्थः, मैत्रीं—सर्वजीवेषु सौहार्दं, प्रसादयन्तं—प्रसन्नां कुर्वन्तम्, आद्वियमाणमित्यर्थः,
करतलोपरि पारावतान् उपवेश्य भोज्यप्रदानेन सर्वजीवेषु मैत्रीं विशेषेण प्रकटयन्त-
मिति भावः।

(८४) इतरिति ।—इतरस्य—वामादन्यस्य, दक्षिणस्य इत्यर्थः, करकिसलयस्य—
पाणिपङ्कजस्य, नखानां—नखराणां, मयूखलेखाभिः—किरणराजिभिः, जनितेति ।
—जनितः,—उत्पादितः, जनानां—लोकानां, व्यामोहः,—विशेषेण मोहनं येन
तथोक्तं, जनचित्तमुग्धकरमित्यर्थः, नखसौन्दर्येण मुग्धीभावः, चन्द्रकरभ्रान्तिर्वा इति
भावः। उद्ग्रीवम्—उन्नमितग्रीवम्। मरकतमणिकरकमिव—हरिश्चन्द्रविशेष-
निर्मितपद्मविशेषमिव, मयूरशोभाया मरकततुल्यवर्णत्वादिति भावः, (“करकस्तु
पुमान् पद्मविशेषे दाक्षिण्येऽपि च” इति मेदिनी)। पूरयन्तं—प्रीणयन्तमित्यर्थः,
मयूरं जलं पाययन्तमिति निष्कर्षः। किरन्तं—ददतम्; बौद्धधर्मान्तर्गतजैनधर्माव-
लम्बिनां तथाविधश्चारस्य लोके सर्वथा परिदृश्यमानत्वात् बौद्धानामपि तादृशाचार-
वत्त्वं बोद्धव्यम्।

(८५) चीवरपटलेन म्रदीयसा संवीतं बहलबालातपानु-
लिप्तमिव पौरन्दरं दिग्भागम् ; (८६) उल्लिखितपद्मरागप्रभा-
प्रतिमया रक्तावदातया देहप्रभया पाटलीकृतानां काषाय-
ग्रहणमिव दिशामपि उपदिशन्तम् ; (८७) अनौद्धत्यात्
अधोमुखेन मन्दमुकुलितकुमुदाकारेण स्निग्धधवलप्रसन्नेन
चक्षुषा जनक्षुषक्षुद्रजन्तुजीवनार्थम् अमृतमिव वर्धन्तम् ;
सर्वशास्त्राक्षरपरमाणुभिः इव निर्मितम् ; परमसौगतमपि
अवलोकितेश्वरम् ; (८८) अस्रवलितम् अपि तपसि लग्नम् ;

(८५) चीवरपटलेन—जीर्णवस्त्रेन इत्यर्थः, संवीतम्—आच्छादितम् ; अत
एव बहलेति ।—बहलेन—प्रभूतेन, बालातपेन—नवीदितसूर्यालीकेन, अनुलिप्तः,—
रञ्जितः तं, पौरन्दरम्—ऐन्द्रम्, इन्द्राधिष्ठितमित्यर्थः, दिग्भागमिव—पूर्वमिवेति भावः,
स्थितमिति शेषः ।

(८६) उल्लिखितेति ।—उल्लिखितस्य—उद्घृतस्य, पद्मरागस्य—“पीतराज”
इति प्रसिद्धस्य मणिमेदस्य, प्रभायाः,—दीप्तेः, प्रतिमा—तुल्या तथा, रक्तावदातया—
लोहितोज्ज्वलया । पाटलीकृतानां—रक्तौकृतानां, दिशामपि—ककुभामपि, काषाय-
ग्रहणमिव—काषायरक्तवसनधारणमिव ।

(८७) अनौद्धत्यात्—प्रशान्तत्वात् । मन्देति ।—मन्दम्—ईषत्, मुकुलितं—
मुद्रितं, कुमुदं—कैरवं, तस्य इव आकारः,—मृत्तिः यस्य तेन, क्रिधेति ।—स्निग्धं—
कीमलमित्यर्थः, धवलं—शुभं, प्रसन्नं—प्रीतिप्रफुल्लञ्च तेन । जनेति ।—जनेः,—लोकैः,
हिंसापरैरिति भावः, क्षुषानां—दलितानां, विनष्टानामित्यर्थः, क्षुद्रजन्तूनाम्—इतर-
जीवानां, कौटपतङ्गादीनामिति यावत्, जीवनार्थं—प्राणदानार्थमित्यर्थः, अमृतमिव—
सुधामिव, वर्धन्तं—विकिरन्तम् ; अमृतसंकेन मृताः उज्जीवन्ति इति प्रसिद्धम् । सर्वेति ।
—सर्वेषां—कृत्स्नानां, शास्त्राणां—तन्त्राणाम्, अक्षराणां—वर्णानां, परमाणुभिः,—
अतिसूक्ष्मावयवैरित्यर्थः, वैदिकसौगतादिशास्त्राणामतिनिगूढार्थेष्वपि सुनिपुणमित्यर्थः ।
परमसौगत—परमबौद्धमपि, अवलोकितेश्वरम्—अवलोकितः,—दृष्टः, ईश्वरः,—
जगत्कारणं येन तथोक्तमिति विरोधः, सुगतानामीश्वरानङ्गीकारादिति भावः, ईश्वरः,—
भगवान्, बुद्धदेव इत्यर्थः, इति परिहारः, (“सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजसपागतः ।
समन्तभद्रो भगवान्—” इत्यमरः) ।

(८८) अस्रवलितमपि—अपतितमपि, लग्नं—संसक्तं, क्लवलितम् ३३

आलोकमिव यथाऽवस्थितसकलपदार्थप्रकाशकं दर्शनार्थिनाम् ;
 सुगतस्यापि अभिगमनीयमिव, धर्मस्यापि आराधनीयमिव,
 प्रसादस्यापि प्रसादनीयमिव, मानस्यापि माननीयमिव,
 बन्धत्वस्यापि बन्धनीयमिव ; (८६) जन्म यमस्य, नेमिं
 नियमस्य, तत्त्वं तपसः, शरीरं शौचस्य, कोशं कुशलस्य, वैश्वं
 विश्वासस्य, सदृत्तं सदृत्ततायाः, सर्वस्वं सर्वज्ञतायाः, दाक्ष्यं
 दाक्षिण्यस्य, पारं परानुकम्पायाः, निर्हतिं सुखस्य, मध्यमे
 वयसि वर्त्तमानं दिवाकरमितम् अद्राक्षीत् । अतिप्रशान्त-

कुवचिदवलम्बनाह्वयत्वसम्भवात् विरोधः, यतः खलितो हि अन्यत्र लघो भवति इति
 बोध्यम्, असुखलितं—सुखलनं—करणीयकार्यस्य भ्रंशनं, तद्रहितमिति विरोधपरि-
 हारः, अमष्टशूलसंप्लव इत्यर्थः । यथेति ।—यथा—यैव रूपेण, अवस्थात्—
 वर्त्तितुं योग्यं तथा स्थितं यथाऽवस्थितं तथाभूतानां, स्वस्वभावे वर्त्तमानानामित्यर्थः,
 सकलपदार्थानां—सर्ववस्तूनां, सदृपेण स्थितानां, न तु अमदृपाणामिति भावः, प्रकाशकं
 —ज्ञापकम्, उपदेशादिना इति भावः । सुगतस्यापि—सर्वज्ञस्यापि, बुद्धस्यापीत्यर्थः,
 दर्शनार्थिना इति भावः, अभिगमनीयमिव—सेवनीयमित्यर्थः, ज्ञानशिक्षार्थमिति भावः,
 महाज्ञानिनमिति तात्पर्यम् । धर्मस्येति ।—महाधर्मपरायणमित्यर्थः । प्रसादस्यापि—
 प्रसन्नताया अपि, अतिसुप्रसन्नाकारमित्यर्थः । मानस्येति ।—सर्वेषामेव सम्मानार्ह-
 मित्यर्थः । बन्धत्वस्येति ।—सर्वलोकपूजार्हमित्यर्थः ।

(८६) यमस्य—बाह्येन्द्रियनियहस्य, जन्म—उत्पत्तिम् । नियमस्य—अन्त-
 रिन्द्रियनियहस्य, नेमिं—परां काष्ठमिति भावः । तपसः,—तपस्यायाः, तत्त्वमिव
 —स्वरूपमिव । शौचस्य—पवित्रतायाः । कोशं—भाण्डागारं, सर्वप्राणिनां शिव-
 करमिति भावः । वैश्वं—गृहम् । सदृत्ततायाः,—सुशीलतायाः, सदृत्तं—सदृशितम्,
 अतीव सुचरितमित्यर्थः । सर्वस्वं—सारधनम् । दाक्षिण्यस्य—उदारतायाः, सरलताया
 वा ; यद्वा,—दाक्षिण्यस्य—दक्षिणार्हस्य, (“दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दाक्षिण्य इत्यपि”
 इत्यमरः) दाक्ष्यं—पाठवम्, अत्युदारं, सर्वेषामेव एकमात्रदक्षिणार्हमिति वाऽर्थः ।
 परानुकम्पायाः,—परानुग्रहस्य, परीपकारस्य इत्यर्थः, पारम्—अन्तम्, एकान्तपरीप-
 कारनिरतमित्यर्थः । सुखस्य—आनन्दस्य, निर्हतिं—सुखं, सुखस्यापि सुखदमिति
 भावः, सद्वानन्दमयमिति तात्पर्यम् ; (“निर्वृतिः स्वस्तिवावकाङ्क्षमने च सुखे स्थियाम्”

गम्भीराकारारोपितबहुमानस सादरं दूरादेव शिरसा मनसा
वचसा च ववन्दे ।

दिवाकरमितस्तु (८०) मैत्रीमयः प्रकृत्या, विशेषतः
तेन अपरेण अदृष्टपूर्व्वेण अमानुषलोकोचितेन सर्वाभि-
भाविणा महाऽनुभावाभोगभाजा भ्राजिष्णुना भूपतेः अप्रा-
कृतेन आकारविशेषेण, तेन च अभिजात्यप्रकाशकेन गरी-
यसा प्रश्रयेण च आह्लादितः चक्षुषि च चेतसि च युगपत्
अग्रहीत् । (८१) धीरस्वभावोऽपि च सम्पादितसम्भ्रम-
भ्युत्थानः, सङ्कलय्य किञ्चित् उद्गमनकेन विलीलं विलम्बमानं

इति मेदिनी) । मध्यमे वयसि—यौवनवार्द्धकयोः मध्यावस्थार्या, विंशदूर्ध्वं पञ्चपञ्चाशत्तो
वर्षस्य मध्ये इत्यर्थः । अतीति ।—अतिप्रशस्तेन—अतिसौम्येन, गम्भीरेण च—गाम्भीर्य-
पूर्णेन च, अचापलेन चेत्यर्थः, आकारेण—मूर्त्या, आरोपितः,—स्थापित इत्यर्थः, दिक्-
करमित्रे इति भावः, बहुमानः,—अत्यादरः येन यस्य वा तथाभूतः सन् ।

(८०) प्रकृत्या—स्वभावेन, मैत्रीमयः,—सद्भावपूर्णः, प्रकृत्या एव मैत्रीमयः
आसीदित्यर्थः । तेन—तादृशेनेत्यर्थः, अतिप्रशस्तेनेति यावत्, अपरेण—नास्ति परः,
—अन्यः यस्मात् यस्य वा तेन, नास्ति परस्मिन् यत् तेन इति वा, अनुपमेनेत्यर्थः,
अमानुषलोकोचितेन—अलौकिकेन, स्वर्लोकोचितेनेत्यर्थः, सर्वाभिभाविणा—सर्वाति-
शायिना, महाऽनुभावाभोगभाजा—महान्—अतीव, अनुभावः,—प्रभावो यस्य,
तथाविधो य आभोगः,—सन्निवेशः, तं भजते इति तथोक्तेन, भ्राजिष्णुना—राजमानेन,
अप्राकृतेन—अनीचेन, अतिमनोरमेणेत्यर्थः । तेन—तादृशेनेत्यर्थः, अन्यत्र दुर्लभेनेति
भावः, अभिजात्यप्रकाशकेन—सहाकुलप्रसूतत्वसूचकेन, गरीयसा—अतिगुरुणा, सुमङ्गला
इत्यर्थः, प्रश्रयेण—विनयेन । चक्षुषीत्यादि ।—तस्य रूपाकष्टः सबहुमानं ददर्श,
विनयदर्शनेन कोऽयं महाऽनुभवः इति मनसि तर्कयामास चेत्यर्थः ।

(८१) [“धीरस्वभावः” इत्यत्र “वीरस्वभावः” इति पाठो न युज्यते, तत्र-
विधस्य वीरभावकौत्सनस्य अनौचित्यादिति अवधेयम्] । सम्पादितेति ।—सम्पादितम्
—अनुष्ठितं, ससम्भ्रमं—व्ययतासङ्कितम्, अभ्युत्थानम्—उद्गमनं येन तथाभूतः ॥

वामांसात् चीवरपटान्तम्, (८२) उत्तिष्ठ्य अनेकाभयदान-
दीक्षादक्षिणो दक्षिणं महापुरुषलक्षणलेखाप्रशस्तं, स्निग्धमधु-
रया वाचा सगौरवम् आरोग्यदानेन राजानम् अन्वयहीत्;
अभ्यनन्दञ्च स्वागतगिरा, गुरुमिव अभ्यागतं बहु मन्यमानः
स्नेन आसनेन—“आहुम् अत्र” इति निमन्त्रयाञ्चकार; पार्श्वे
स्थितञ्च शिष्यम् अत्रवोत्,—“आयुष्मन्! उपानय कमण्डलुना
पादोदकम्” इति। राजा तु अचिन्तयत्,—(८३) “अलोहः
खलु संयमनपाशः सौजन्यम् अभिजातानाम्। स्थाने खलु
तत्रभवान् गुणानुरागी ग्रहधर्मा बहुशो वर्णितवान् अस्य

उद्गमनकेन—उत्थानेन हेतुना, विलीनं—चञ्चलं, वामांसात्—वानस्कन्धात्, विलम्बमानं
—दीक्षायमानं, संयमानमिति यावत्, चीवरपटान्तं—जीर्णवसनप्रान्तभाग, मण्डलस्य—
मंस्य, यथास्थानं स्थापयित्वा इत्यर्थः।

(८२) अनेकेति।—अनेकेषां—बहूनां, जीवानामिति भावः, अभयदानमेव
—आश्वासप्रदानमेव, दीक्षा—व्रतविशेषः, तत्र दक्षिणः,—अनुकूलः, [“—दीक्षा
दक्षिणः” इत्यत्र “—दीक्षादक्षिणम्” इति पाठः समोचीनतया प्रतिभाति,
प्रसङ्गानुरोधात् “उत्तिष्ठ्य” इति क्रियायाः “महापुरुष—” इत्यादिविशेषणस्यानु-
रोधाच्चेति मत्व्यम्, अस्मिन् पक्षे—दक्षिणम्—उदारम्, अकुण्ठमित्यर्थः, मर्हति।
—महापुरुषस्य—नरोत्तमस्य, लक्षणानि—लक्षणभूताः, सूचिका इत्यर्थः, या
लेखाः,—रेखाः, करचिह्नविशेषाः इत्यर्थः, ताभिः प्रशस्त—प्रशंसनीयं, दक्षिणं—
सव्यतरं, भुजमिति शेषः, उत्तिष्ठ्य—उत्थीय्य। सगौरवं—मवहमानं यथा तथा,
स्निग्धमधुरया—सन्नेहप्रियया, वाचा—वाक्येन, आरोग्यदानेन—नैकरूपप्रदानेन,
स्निग्धमधुरेण वाक्येनैव मनःपीडाप्रशमनद्वारा इत्यर्थः, अन्वयहीत्—अनुवृत्तहीतवान्।
स्वागतगिरा—सुखेन आगमनम्? इति प्रश्नेन, अभ्यनन्दत्—समतीषयत्, सममन्यत
वा। अभ्यागतं—गृहागतम्, अतिथिमिति यावत्, राजानमिति शेषः। स्नेनासनेन
—निजासनप्रदानेनेत्यर्थः। आहुम्—उपविश। [“आस उपवेशने” इत्यस्य लोटि
रूपम्]। निमन्त्रयाञ्चकार—उपवेशनाय अनुरोधः, आह्वानञ्चकारित्यर्थो वा।

(८३) अलोहः,—लोहव्यतिरेकेण निष्पन्न इत्यर्थः, संयमनपाशः,—बन्धनरज्जुः।
अभिजातानां—सज्जनानाम्। स्थाने खलु—युक्तमेव, (“युक्ते वै साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः)

गुणान्” इति । प्रकाशश्च आवभाषे,—“भगवन् ! (८४) दर्शन-
पुण्यानुगृहीतस्य मम पुनरुक्त इव अयमार्थ्यप्रयुक्तः प्रतिभाति
अनुग्रहः । (८५) :चक्षुःप्रमाणप्रसादस्वीकृतस्य च परकरण-
मिव आसनादिदानोपचारचेष्टितम् । (८६) अतिभूमिः एव
भवादृशं पुरः सम्भाषणामृताभिषेकप्रक्षालितसकलवपुषश्च मे
प्रदेशवृत्तिः । पादमपि अपार्थक्यम् । आसतां भवन्तो यथा-
सुखम्, आसीनोऽहम्” इत्यभिधाय क्षितौ एव उपाविशत् ।

“अलङ्कारो हि (८७) परमार्थतः प्रभवतां प्रश्रयातिशयः,
रत्नादिकस्तु शिलाभारः” इति आकलय्य, पुनः पुनः अभ्यर्थ्य-

(८४) दर्शनेति ।—दर्शनमङ्ग—भवदवलोकनमेव । पुण्यं—पवित्रतासम्पादक-
मित्यर्थः, तेन अनुगृहीतः,—अनुकम्पितः तस्य । पुनरुक्त इव—अधिक इव ; आद्य-
प्रयुक्तः,—आख्येण—सामान्य भवता, प्रयुक्तः,—कृतः ।

(८५) चक्षुःप्रमाणतः ।—चक्षुरेव—नेत्रमेव । प्रमाणं—हेतुः । ज्ञानकारण-
मित्यर्थः यस्य तादृशं, प्रत्यक्षमिदं इत्यर्थः, यः प्रसादः,—अनुग्रहः, दर्शनदानरूप इति
यावत्, तेन स्वीकृतस्य—अधीनीकृतस्य, आसनात् ।—आसनादिदानेन—उपवेशन-
घोदपाद्यादिसमर्पणेन, यः उपचारः,—सेवा, अर्चना इति यावत्, तदपि चेष्टितं—प्रदत्तं,
परकरणमिव—श्रुत्यत् साधनमिव, प्रसादस्य इति भावः । यद्वा,—परकरणमिव—
दत्तरीकरणादिव, आत्मप्राप्त्यनात् पृथक्करणमित्यर्थः ।

(८६) पुरः,—अग्रतः, सम्भाषणतः ।—सम्भाषणमेव—सङ्गृहणमेव, अग्रतः
—पौरुषं, तेन आभषेकः—स्नान, तेन प्रक्षालितं—घातं, निम्नलोक्तमिति भावः,
सकलं—समग्रं, वपुः,—शरीरं यस्य तथामृतस्य, मे प्रदेशवृत्तिः,—एकदेशावस्थानम् ;
यद्वा,—प्रदेशवृत्तिः,—श्रवस्थानम्, आसनयष्टणरूपव्यवहारः इत्यर्थः, अतिभूमिः,—
भूमिसमतिक्रान्ता, स्वर्गावस्थानरूपा इत्यर्थः यद्वा,—भूमिं—मर्यादाम् अतिक्रान्ता
अतिभूमिः,—मर्यादालङ्घनमित्यर्थः, भवदृशं सम्भाषणादिभिरपि वयं कृताद्याः स्मः,
अग्रतः आसनयष्टणान् न युक्तमेव, मर्यादातिक्रमणापराधादिति भावः । पादं—
पादोदकम्, अपार्थक्यं—निरर्थक, पादस्य प्रयोजन नास्त्यर्थः ।

(८७) परमार्थतः,—यथार्थतः । प्रभवतां—शक्तिशालिनामित्यर्थः, प्रश्रयाति-
शयः,—विनयातिरेकः । शिलाभारः,—प्रस्तरभारः । आकलय्य—वितर्क्य इत्यर्थः ।

मानोऽपि यदा न प्रत्यपद्यत पार्थिवो वचनं, तदा स्वमेव आसनं
 पुनरपि भेजे भदन्तः । (८८) भूपतिमुखनलिननिहित-
 निभृतनयनयुगलनिगडनिश्वलीकृतहृदयश्च स्थित्वा काञ्चित्
 कालकलां, कलिकालकल्मषकालुष्यमिव चालयन् अमलाभिः
 दन्तमयूखमालाभिः (८९) मूलफलाम्भ्यवहारसम्भवम् उदमन्
 इव च परिमलसुभगं (१००) विकचकुसुमपटलपाण्डुरं लता-
 वनम् अवादीत्—“अद्य प्रभृति (१०१) न केवलमयम् अनिन्द्यः,
 वन्द्योऽपि प्रकाशितसत्सारः संसारः । किं नाम न आलोक्यते
 जीवद्भिः अद्भुतम् ? येन रूपम् अचिन्तितोपनतमिदं दृक्पथम्
 उपगतम् । एवंविधैः अनुमीयन्ते जन्मान्तरावस्थितसुकृतानि

अभ्यर्थमानः,—प्राप्यमानः, याच्यमान इत्यर्थः । प्रत्यपद्यत—स्वीचकार । वचनं—
 दिवाकरमिवस्य वाक्यम् । भदन्तः,—चपणकः, दिवाकरमिव इति यावत् ।

(८८) भूपतीति ।—भूपतेः,—राज्ञः, मुखनलिने—वदनपङ्कजे, निहितम्
 —अपिप्तं, निभृतं—विनोतं, विनयव्यञ्जकमित्यर्थः, (“निभृतविनोतप्रश्रिताः समाः”
 इत्यमरः) नयनयुगलमेव—चक्षुर्द्वयमेव, निगडः,—शृङ्खलं, तेन निश्वलीकृतं—
 स्थिरीकृतं, हृदयं—चितः यस्य तथाभूतः, राज्ञि बद्धदृष्टिरित्यर्थः, कालकलां—कालांशं,
 स्थित्वा, तूष्णीमिति भावः, दन्तमयूखमालाभिः,—दशनकिरणराजौभिः, कलिकालंति ।
 —कलिकालस्य—चतुर्थयुगस्य, कल्मषं—पापमेव, कालुष्यं—मलं, चालयन्—शोधयन् ।

(८९) मूलंति ।—मूलस्य—कन्दविशेषस्य, फलस्य च—शस्यस्य च, अभ्यव-
 हारः,—भोजनं, तस्मात् सम्भवः,—समुत्पत्तिः यस्य तथोक्तम् । परिमलसुभगं—
 परिमलेन—सौरभेण,—सुभगं—रस्यम् ।

(१००) विकचंति ।—विकचं—विकसितं, कुसुमानां—पुष्पाणां, यत् पटलं—
 समूहः, तेन पाण्डुरं—धवलं, मनोरमं, विशुद्धं कीमलञ्च अकथयदिति भावः ।

(१०१) प्रकाशितेति ।—प्रकाशितः,—प्रकटितः, सन्—साधुरिव, सारः,
 —उत्कर्षः यस्य तथाभूतः, अयं संसारः,—जीवलीकः, न केवलम् अनिन्द्यः,
 —प्रशस्यमात्रो न, किन्तु वन्द्योऽपि—स्तुत्योऽपीत्यन्वयः । अचिन्तितोपनतम्
 —भूतकिर्तितोपनतमित्यर्थः, कल्पनाऽतीतमिति भावः । जन्मान्तरावस्थित-

हृदयोत्सवैः । इह अपि जन्मनि दत्तमेव अस्माकम् अमुना
तपःक्लेशेन फलम् असुखभदर्शनं दर्शयता देवानां प्रियम् । आ
त्मेः पीतम् असृतम् (१०२) ईक्षणाभ्याम् । जातं निरुत्कण्ठं
मानसं निर्वृत्तिसुखस्य ; महद्भिः पुण्यैः विना न विश्राम्यन्ति
सज्जने त्वादृशि दृशः ; सुदिवसः सः, यस्मिन् जातोऽसि ।
सा (१०३) सुजाता जननी, या सकलजीवलोकजीवितजन-
कम् अजनयत् आयुष्यन्तम् । पुण्यवन्ति पुण्यानि अपि तानि,
येषामसि परिणामः । सुकृततपसः ते परमाणवः, ये तव
परिगृहीतसर्वावयवाः । तत् सुभगं सौभाग्यम्, आश्रितोऽसि येन ।

सुकृतानि—पूर्वजन्मान्वितपुण्यानि, हृदयोत्सवैः,—चित्तस्य प्रकृतानन्दैरित्यर्थः,
अनुमीयन्ते—प्रतर्क्यन्ते, पूर्वजन्मानुहितबहुपुण्यकर्माफलैर्नैव ईदृशापूर्वकपददर्शनजा
चित्तप्रीतिः जायते इति मन्ये इति निष्कर्षः । असुखभदर्शनं—दुर्लभावलोकनम् ।

(१०२) ईक्षणाभ्यां—नेत्राभ्याम् । मानसं—चित्तं, निर्वृत्तिसुखस्य—निर्वृत्ती
—शान्ती, यत् सुखम्—आनन्दः तस्य, निरुत्कण्ठं—निरुद्देशं, जातं—वृत्तम्, ईदृश-
सुभगपददर्शनसुखमनुभूय चेतः सुखान्तरनिरपेक्षं भवतीति भावः, [“निर्वृत्तिसुखस्य”
इत्यत्र “निर्वृत्तिसुखस्य” इति पाठे,—वासनादतिजनितानन्दस्येत्यर्थः] । त्वादृशि—
भवसदृशे, दृशः,—चक्षुषि, न विश्राम्यन्ति—न विरमन्ति, भवादृशस्य सत्पुरुषस्य
दर्शनादेव चक्षुषो रूपदृष्ट्या निवर्तते, तच्च महद्भिः पुण्यैरेव सञ्जायते इति भावः ।
यस्मिन्—यस्मिन् दिवसे ।

(१०३) सुजाता—सफलजनना, तस्या एव मातुर्जन्मग्रहणं सार्थकमित्यर्थः ।
सकलानि ।—सकलस्य—कृतस्य, जीवलोकस्य—जगतः, जगद्वासिनः इत्यर्थः, जीवित-
जनकं—प्राणदमित्यर्थः, रक्षणपीषणादिना इति भावः । येषां—पुण्यानां, परिणामः,
—फलम्, अतिसौभाग्यं हि पुण्यस्य, येन त्वादृशः आश्रयो लब्धः इति भावः ।
ये—परमाणवः, परिगृहीतेति ।—परिगृहीताः,—सौकृताः, आश्रिता इति यावत्,
सर्वं अवयवाः,—अङ्गानि यैः तादृशाः, ये परस्परं मिलिताः तव अङ्गरूपेण परिणता
इत्यर्थः, ते—त्वदवयवारम्भका इति यावत्, परमाणवः,—अणुकूपवयवारम्भकसूक्ष्म-
भूतानि, सुकृततपसः,—सुकृतानि—स्वाचरितानि, तपांसि—तपस्याः यैः तादृशाः,
अत्युत्कटतपसां कृतवन्त इत्यर्थः । येन—सौभाग्येन, सौभाग्यं—समादृष्टं, सुभगं—

भव्यः स पुरुषभावः, भवति अवस्थितो यः । यत्सत्यं, सुमुक्षोरपि मे पुण्यभाजम् आलोक्य पुनः अद्या जाता मनुज-जन्मनि । न इच्छद्भिः अपि अस्माभिर्दृष्टः कुसुमायुधः । कृतार्थ-मद्य चक्षुः वनदेवतानाम् । अद्य सफलं जन्म पादपानां, शेषामसि गतो गोचरम् । (१०४) अमृतमयस्य भवतो वचसां माधुर्यं कार्यमेव । अस्य तु ईदृशे शैशवे विनयस्य उपाध्यायं ध्यायन्नपि न सम्भावयामि भुवि । सर्वथा शून्य आसीत् अजाते दीर्घायुषि गुणग्रामः । धन्यः सः (१०५) भूभृत्, यस्य वंशे मणिरिव सुक्तामयः सम्भूतोऽसि । एवंविधस्य च पुण्यवतः (१०६) कथञ्चित् प्राप्तस्य केन प्रियं समाचराम इति पारिप्लवं चेतो नः । सकलवनचरसार्थसाधारणस्य कन्दमूलफलस्य

शोभनैश्वर्ययुक्तं, त्वामाश्रयं लब्ध्वैव सौभाग्यस्य सुभगत्वं सञ्जातमिति भावः । भव्यः,—भवितुं योग्यः, श्रेष्ठ्य इति यावत् । पुरुषभावः,—पौरुषम् । भवति—त्वयि, त्वदाश्रितं पौरुषमेव सर्वैराकाङ्क्षणीयमिति भावः । सुमुक्षोः,—सुक्तिनिक्षीः । मनुजजन्मनि—मनुष्यदेहधारणे, मुक्तिलाभेच्छां विजिह्वानस्य मे पुनर्जन्मग्रहणे अभिलाषो जायते इति सरलार्थः । कुसुमायुधः,—कासः ; मारजितो बृहदेवस्य उपासकानां सुमुक्षूणां वा कामादिप्रसङ्गस्य निषिद्धत्वादिनि भावः । गोचरम्—इन्द्रियविषयं, दर्शनपथमित्यर्थः ।

(१०४) अमृतमयस्य—पीयूषस्वरूपस्य । कार्यमेव—कर्म एव, तव अमृत-मयत्वात् त्वदुच्चारितवाक्यस्यापि अमृतवत् स्वादुत्वं बोद्धव्यं, “कारणगुणाः कार्यगुण-सारभन्ते” इति न्यायादिति भावः । उपाध्यायम्—आचार्यम् । ध्यायन्—चिन्तयन् । भून्यः,—निरञ्जलस्वन । अजाते—अनुत्पन्ने, तव जन्मनः प्राप्तिरिति भावः ।

(१०५) भूभृत्—राजा, प्रवृत्तश्च । वंशे—कुले, वंशौ ज्ञा । सुक्तामयः,—निर्व्याधिः, भौतिकरूपश्च ।

(१०६) कथञ्चित्—अतिक्रान्तेत्यर्थः, अस्माकं बहुभाग्येनेति भावः, प्राप्तस्य—अद्य समागतस्य, चक्षुर्विषयतां गतस्य इत्यर्थो वा । समाचरामः,—अनुतिष्ठामः । पारिप्लवं—चक्षुः, (“चक्षुःतरलश्चैव पारिप्लवपरिप्लवे” इत्यमरः) । सकलिति ।—सकलानां—सर्वेषां, वनचराणाम्—परिण्यवासिनां, सार्थस्य—समुहस्य, साधारण—

गिरिसरिदम्भसो वा के वयम् ? (१०७) अपरोपकरणीकृतस्तु
कायकलिः त्रयमस्माकम् । सर्वस्वम् अवशिष्टमिष्टातिथ्याय ।
(१०८) स्वायत्ताश्च विद्यन्ते विद्याविन्दवः कतिचित् । उप-
योगन्तु न प्रीतिः विचारयति । यदि च (१०९) नोपकरणहि
कश्चित् कार्यलवम्, अरक्षणीयाक्षरं वा कथनीयं, तत् कथयतु
भवान्, श्रोतुम् अभिलषति हृदयं सर्वमिदं नः । केन क्लृप्ताति-
भारेण भव्यो भूषितवान् भूमिम् एताम् अभ्रमणयोग्याम् ?
कियदवधिर्वा शून्याटवीपथ्येनक्लेशः कल्याणराशेः ? कस्माच्च

सामान्यं तस्य, वनवासिसुखमस्येत्यर्थः, गिरिसरिदम्भसः,—पार्वत्यनदीसलिलस्य, के वयम् ?
—न अधिकारिणी वयमेव, येन भवदक्षा क्रियते इति भावः, सर्ववनचरसाधारण्यात्
नो वयं निर्यदाधिकारिणः इत्याशयः ।

(१०७) कायकलिः,—कायः,—देह एव, कलिः,—कोरकः, सुद्रशरोरमित्यर्थः,
अपरोपकरणीकृतः,—न परस्व—अन्यस्य, उपकरणीकृतः,—अधीनोक्तः इत्यर्थः,
स्वायत्त इति भावः, तुच्छदेह एव अस्माकं स्वायत्तः, अत एव इममेव आतिथ्याय
समर्पयामि इति भावः ; यद्वा,—कायकलिः,—कायः,—देह एव, कलिः,—अन्त्ययुगः,
अश्वदुःखहेतुत्वादिति भावः, अपरेति ।—अपरेषाम्—अन्येषाम्, उपकरणीकृतः,—
अधीनोक्तः, अपरोपकाराय नियोजित इत्यर्थः, अत एव इममेव तव परिचर्यायै
नियोजयामि इत्याशयः, अपरोपकरणीकृतत्वात् एतेनापि नाम्नाकम् अधिकारोऽस्तीति
निर्कर्षः । इष्टातिथ्याय—प्रियातिथिसञ्काराय, सर्वस्व—सर्वधनं, देहः देहव्यतिरिक्तञ्च
यत्किञ्चिदस्तीति भावः, अवशिष्टं—शेषोभूतम् ; देहादिकं यत्किञ्चिदस्ति तत् सर्वमतिथि-
सत्कृत्यैः नियोजयामीति भावः ।

(१०८) स्वायत्ताः,—स्वाधीनाः, अर्हार्थं वादन्त्यत्वाच्चेति भावः । विद्याविन्दवः,
—विद्यालेशाः, - कतिचित्परिमिता इत्यर्थः । उपयोगम्—उपकारितां, मम एतेन
सुद्रदेहेन सासान्यविद्यया वा भवतां कोऽप्युपकारः भवति न वा इत्येवम् ।

(१०९) कश्चित् कार्यलवम्—कार्यविन्दः, तुच्छमपि कार्यमित्यर्थः, यदि न
उपकरणहि—उपयति, सुद्रकार्यस्यापि चेत् वाचा न भवति इत्यर्थः । कथनीयं—
वक्तव्यम्, अरक्षणीयाक्षरं—न रक्षणीयानि—न गोप्यानि इत्यर्थः, अवराणि—वर्णाः
वस्त्रा तवाभूतेम् । भव्यः,—महाकास्पदमित्यर्थः, क्लृप्तातिभारेण—कार्यातिशयेन,

(११०) सन्तसकृपा इव ते तनुः इयमसन्तापार्हा विभाव्यते ?” इति ।

राजा तु सादरतरम् अब्रवीत्,—“आर्य्य ! (१११) दर्शित-
सम्भवेण अनेन मधुरसविसरम् अमृतमिव हृदयधृतिकरम्
अनवरतं वर्षता वचसा एव ते सर्वम् अनुष्ठितम् । धन्योऽस्मि,
यत् एवम् अभ्यर्हितम् अनुपचरणौयम् अपि मान्यो मन्यते
माम् । अस्य च महावनभ्रमणपरिक्षेशस्य कारणम् अव-
धारयतु मतिमान् । मम हि (११२) विनष्टनिखिलेष्टबन्धोः
जीवितानुबन्धस्य निबन्धनम् एका एव यवीयसी स्वसा अव-
शिष्टा । साऽपि भर्तुः वियोगात् (११३) वैरिपरिभवभयात्
भ्रमन्ती कथमपि विन्ध्यवनमिदम् अशुभशवरवलबहुलम्
अगणितगजकुलकलिलम् अपरिमितमृगपतिशरभभयम्

अभ्रमणयोग्याम्—अयोग्यगमनाम् इत्यर्थः । कियदवधिः,—कियान्—कति दिनानौत्तर्यः,
अवधिः,—मर्यादा यस्य तथाभूतः, किमुद्दिश्य ईदृशकेशं स्वीकरोषि ? किं वा लभ्या
निवर्त्तिष्ये ? इति भावः । कल्याणराशिः,—प्रभूतश्रेयोयोग्यस्य इत्यर्थः ।

(११०) सन्तसकृपा इव—अन्तर्व्यथिता इव । असन्तापार्हा—क्षेशसङ्गनायोग्या ।
विभाव्यते—लक्ष्यते ।

(१११) दर्शितसम्भवेण—दर्शितादरेण । मधुरसविसरं—मधुररसप्रवाहम् ।
हृदयधृतिकरं—चित्तसन्तोषकरम् । सर्वम्—आतिथ्यादिकम् । अभ्यर्हितम्—
अभिपूजितम्, [“मतिबुद्धि—” (३।२।१८८ पा०) इति वर्णमाने क्तः । “अभ्यर्हितम्”
इत्यत्र “अभ्यर्ण्यौयम्” इति युक्ततया प्रतिभाति] । अनुपचरणौयम्—अनादरणीयम् ।

(११२) विनष्टेति ।—विनष्टाः,—विध्वस्ताः, निखिलाः,—समयाः, इष्टाः,
—प्रियाः, बन्धवः,—स्वजनः यस्य तथाभूतस्य, जीवितानुबन्धस्य—जीवनधारणस्य,
जीवनसंयोगस्य वा, निबन्धनं—हेतुः, यन्मौता इत्यर्थः, यवीयसी—कनिष्ठा, स्वसा—
भगिनी । [“अवशिष्टा” इत्यत्र “अवशिषा” इति पाठान्तरम्] ।

(११३) वैरिपरिभवभयात्—वैरिणः,—शत्रोः, परिभवः,—तिरस्कारः, पीडन-
मिति यावत्, तज्यान् भयं—नासः तज्यान् । अशुभेति ।—अशुभैः,—दुराचारैः

(११४) उरुमहिषमुषितपथिकगमनम् अतिनिशितशरकुश-
परुषम् (११५) अवटशतविषमम् आविशत् । अतः ताम् अन्वेष्टुं
वयमनिशं निशि निशि च सततम् इमाम् अटवीम् अटामः ;
नचैनाम् आसादयामः । कथयतु च गुरुः, अपि यदि कदाचित्
कुतस्त्रिद्वनवरतः श्रुतिपथम् उपगता तद्वार्त्ता” इति ।

अथ तत् श्रुत्वा (११६) जातोद्देग इव भदन्तः पुनः अभ्य-
धात्,—“धीमन् ! न खलु कस्त्रिदेवंरूपो वृत्तान्तोऽस्मानभ्युप-
गतवान् । अभाजनं हि वयम् ईदृशानां प्रियाख्यानोपायनानां
भवताम्” । इत्येवं भाषमाण एव तस्मिन् अकस्मादागत्य

शबराणां—स्त्रेच्छविशेषाणां, बलैः,—सैन्यैः, बहुलं—व्याप्तम् । अगणितेति ।—अगणितैः,
—असङ्ख्यातैः, गजानां—हतिनां, कुलैः,—दण्डैः, कलिलं—गहनम्, आकीर्णमित्यर्थः,
दुष्पुर्वशमिति यावत्, (“कलिलं गहनं समं” इत्यमरः) । अपरिमितेति ।—अपरमितम्
—अतिशयितम्, अपरिमितेभ्यः,—अगणितेभ्यः इति वा, मृगपतिभ्यः,—सिंहैभ्यः,
अरभेभ्यः,—“अटपादूडनयन ऊर्ध्वपादचतुष्टयः” इत्युक्तलक्षणमृगभेदेभ्यश्च, भयं—मासः
यस्मिन् तथाभूतम् ।

(११४) उर्विति ।—उरुभिः,—महिभिः, महिषैः,—लुलापैः, मुषितम्—अपहृतं,
पथिकानां—पाश्यानां, गमनं—प्रयाणं यस्मिन् तथोक्तम् । अतिनिशितेति ।—अति-
निशितैः,—अतितीक्ष्णैः, शरैः,—गुन्द्राख्यदण्डैः, कुशैः,—दर्भैश्च, परुषं—ककशं,
खरस्यशमित्यर्थः ।

(११५) अवटेति ।—अवटानां—गर्तानां, (“गर्तावटौ भुवि श्वे” इत्यमरः)
शतैः,—समूहैः, विषमं—वृत्तीन्नतत्वात् दारुणम् । अनिशम्—अत्रानं यथा तथा,
अन्वेष्टुमिति धीकृता, निशि निशि—प्रतिनिशमित्यर्थः, चकारात् दिवाऽपि इति
भावः, अटवीम्—अरण्यम्, अटामः,—भ्रमामः । आसादयामः,—प्राप्नुमः, अपि
—सम्भावनायां, प्रप्ते वा । तद्वार्त्ता—तस्याः,—समं भगिण्याः, वार्त्ता—वृत्तान्तः ।

(११६) जातोद्देगः,—उत्कण्ठितः । अभ्युपगतवान्—प्राप्तवान् । प्रियेति ।—
प्रियाणि—इष्टानि, आख्यानानि—कथनान्येव, उपायनानि—उपदोक्तानि तेषाम्,
अभाजनम्—अपावम् ।

अपरः, (११७) शमिनि वयसि वर्त्तमानः, सम्भान्तरूप इव
पुरस्तात् उपरचिताञ्जलिः, जातकरुणः, प्रक्षरितचक्षुः भिक्षुः
अभाषत,—“भगवन् भदन्त ! महत् करुणं वर्त्तते ।
(११८) बाला एव बलवद्वासनाभिभूता भूतपूर्वाऽपि कल्याण-
रूपा स्त्री शोकावेशविवशा वैज्ञानरं विशति । सम्भावयतु
ताम् अप्रोषितप्राणां भगवान् । (११९) अभ्युपपद्यतां समु-
चितैः समाश्वासनैः । अनुपरतपूर्वं कृमिकौटमपि दुःखितं
दयाराशेः आर्यस्य गोचरगतम्” इति ।

राजा तु (१२०) जातानुजाशङ्कः सोदर्यांस्नेहाञ्च
अन्तर्दुत इव दुःखेन दोदूयमानहृदयः कथमपि गद्गदिका-
गृहीतकण्ठो विकलवाक् वाष्पायमाणदृष्टिः पप्रच्छ,—

(११७) शमिनि—शान्ते, चरमे इति यावत् । सम्भान्तरूपः,—सीधेगाकारः ।
उपरचिताञ्जलिः,—कृतकारपुटः, कृताञ्जलिरित्यर्थः । जातकरुणः,—उत्पन्नरूपः, सदयः
इत्यर्थः । प्रक्षरितचक्षुः,—स्रवदाक्षः । करुणं—शोकजननं घटनम् ।

(११८) बाला एव—बालिका एव, बाल्ये वयस्येति भावः, बलवदिति ।—
बलवता—प्रबलिन, व्यसनेन—विपदा, अभिभूता—परिभवं नीता, भूतपूर्वा—
अतिक्रान्तपूर्वावस्था, दुरवस्थामापन्नाऽपि इत्यर्थः, कल्याणरूपा—शुभाकारा, सुलक्ष-
णेत्यर्थः, शोकावेशविवशा—शोककातरा, वैज्ञानरम्—अग्निम् । अप्रोषितप्राणाम्—
अगतजीवनां, सम्भावयतु—समाद्रियतां, सान्वयतु इत्यर्थः ।

(११९) समुचितैः,—योग्यैः, समाश्वासनैः,—सान्त्वनैः, अभ्युपपद्यताम्—
अनुगृह्यताम् । अनुपरतपूर्वं—पूर्वस्मिन् न उपरतं—न विनष्टं, स्वतन्त्रमित्यर्थः,
गोचरगतं—दृष्टिविषयीभूतं, कण्ठापावमिति भावः ।

(१२०) जातानुजाशङ्कः,—जाता—उत्पन्ना, अनुजा—भगिनी, इति शङ्का—
सन्देहः यस्य तथाभूतः, सोदर्यांस्नेहात्—भगिनीप्रीतिवशात्, अन्तर्दुत इव—
अन्तर्गलित इव, द्रवीभूतान्तःकरण इत्यर्थः, दोदूयमानहृदयः,—पुनः पुनः सन्तप्य-
मानचित्ताः इत्यर्थः, [दुनोतेः यङि शानचि रूपम्] गद्गदिकेति ।—गद्गदिकया—
गाद्गदीन, शोककृपादिजन कण्ठावरीषकभावविशेषेत्यर्थः, गृहीतः,—आक्रान्तः,
बद्ध इत्यर्थः, कण्ठः,—गलदेशः, कण्ठश्चान्निति यावत् यस्य तथाभूतः, अत एव

(१२१) “पाराशरिन् ! कियदूरे सा योषिदेवंजातीया ? जीवेद्वा कालम् एतावन्तम् ? इति ; पृष्टा वा त्वया,—‘काऽसि ? कस्यासि ? कुतोऽसि ? किमर्थं वनम् इदमभ्युपगताऽसि ? विशसि च किं निमित्तम् अनलम् ?’ इति । आदितः प्रभृति कार्त्स्न्येन कथ्यमानमिच्छामि श्रोतुं, कथमार्थस्य गता गोचरम् ? आकारतो वा कीदृशी ?” इति ।

तथाऽभिहितस्तु भूभुजा भिक्षुः आचचक्षे,—“महाभाग ! श्रूयताम्,—अहं हि प्रत्यूषसि एव अद्य वन्दित्वा भगवन्तम्, अनेनैव (१२२) नदीरोधसा सैकतसुकुमारेण यदृच्छया विहृतवान् अतिदूरम् । एकस्मिंश्च (१२३) वनलतागहने गिरिनदीसमीपभाजि भ्रमरीणामिव हिमहृतकमलाकरकातराणां रसितं, सार्थमाणानाम् अतितारतामवर्तिनीनां वीणतन्त्रीणा-

विकलवाक्—स्खलितवचनः, वाच्यायमापदृष्टिः,—वाच्यायमाणा—वाचमुदमनी,
[“वाच्योपभ्यामुदमने” (३।१।१६ पा०) इति क्यङि शानचि रूपम्] दृष्टिः,—नेत्रं यस्य तथाभूतः, असुखजनयन इत्यर्थः ।

(१२१) पाराशरिन् !—भिक्षो ! एवंजातीया—भवद्वर्णितप्रकारित्यर्थः,
कार्त्स्न्येन—साकल्येन, सविशेषमिति यावत् । गोचरम्—इन्द्रियविषयीभूतं, दृष्टि-
पथमित्यर्थः ।

(१२२) नदीरोधसा—रुक्मिणीरेण, (“कूलं रोधश्च तीरञ्च प्रतीरञ्च तटं त्रिषु” इत्यमरः) सैकतसुकुमारेण—सिकतामयकीमलेन, यदृच्छया—स्नेच्छया, विहृतवान्—गतवान् ।

(१२३) वनेति ।—वनलताभिः,—आरण्यवल्लीभिः, गहने—निविडे, दुष्पवेशे इत्यर्थः । हिमेति ।—हिमेन—तुषारेण, इतः,—नाशितं, कमलाकरः,—पद्म-
निबद्धः, (“आकरी निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते” इति मेदिनी) तत्र कातराः,—
व्याकुलाकाशान् । रसितं—रसितम् । सार्थमाणानां—संस्क्रियमाणानां, सङ्गीत-
शास्त्रानुसारेण यथायथं तन्त्रीसंयोजनं क्रियमाणानामित्यर्थः, अतीति ।—
अतितारः,—अतिमहान्, तानः,—सङ्गीतस्वरविशेषः, तस्मिन् वसन्ते—तिष्ठन्नि

मिव भाङ्गारम् एकतानं नारीणां रुदितम् (१२४) अष्टति-
करम् अतिकरणम् आकर्णितवान् अस्मि । समुपजातकौतू-
हलश्च गतोऽस्मि तं प्रदेशम् । (१२५) दृष्टवानस्मि च दृष्टव्यखण्ड-
खण्डिताङ्गुलिगललोहितेन च, (१२६) पार्श्वप्रविष्टशर-
शलाकाशय्यशूलसङ्कोचितचक्षुषा च, (१२७) अध्वनीनश्रम-
श्रयथुनिश्चलचरणेन च, स्थाणवव्रणव्यथितगुल्फवद्भूर्जत्वचा
च, (१२८) वातखुङ्खेदखञ्जजङ्घाजातज्वरेण च, पांशु-

इति तथोक्तानां, वीणातन्त्रोणां—वक्त्रकौगुणानाम् । एकतानं—समस्वरम्,
अनवरतं वा ।

(१२४) अष्टतिकरम्—अष्टैर्यजननम् । [“समुपजातकौतूहलश्च” इत्यत्र
“समुपजातरूपश्च” इति पाठान्तरम्] ।

(१२५) “दृष्टवानस्मि” इत्यस्य “योषितम्” इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तां विशिनष्टि,
दृष्टदित्यादि ।—दृष्टदां—शिलानां, खण्डैः,—शकलैः, खण्डिताभ्यः,—निकृताभ्यः,
अङ्गुलिभ्यः,—करशस्त्राभ्यः, गलत्—स्वत्, लोहितं—रक्तं यस्य तेन ।

(१२६) पार्श्वीति ।—पार्श्वेषु—चरणतलपश्चिमभागेषु, गुल्फाधीभागेषु इत्यर्थः,
प्रविष्टा—विद्धा, शराणां—गुन्द्राख्यदण्डविशेषाणां, याः शलाका,—प्रतनुदीर्घ-
क्लाष्टिकाविशेषाः, ता एव शल्यानां—शङ्कुनामास्त्रविशेषाणां, श्लानि—श्लाघवत्
लौहानि अद्यापि इत्यर्थः, तैः तज्जनितयातनाभिरित्यर्थः, सङ्कोचिते—कुटिले, चक्षुषौ
—नेत्रे यस्य तेन ।

(१२७) अध्वनीमेति ।—अध्वनीनः,—अध्वगमनजनितः, यः श्रमः,—आयासः,
तस्य श्रयथुः,—हृदि ; यद्वा,—अध्वनीनश्रमेण यः श्रयथुः,—श्रीथः, पादयोः स्कीतता
इत्यर्थः, तेन निश्चली—स्थिरौ, गतिशक्तिरहितौ इत्यर्थः, चरणौ—पादौ यस्य तेन ।
स्थाणवेति ।—स्थाणुः,—शङ्कुः, (“स्थाणुर्वा ना भुवः शङ्कुः” इत्यमरः) तस्य अयं
स्थाणवः,—स्थाणुवधनजनित इति यावत्, यः व्रणः,—घातं, तेन व्यथितौ—पीडितौ ।
शौ गुल्फौ—घुटिके, पादग्रन्थी इत्यर्थः, तत्र बद्धे—व्रणशोधनार्थं निहिते, भूर्जत्वचौ
—सृदुत्वगाख्यहृत्त्वक्कले येन तथाविधेन ।

(१२८) बातेति ।—वातखुङ्खः,—गतिप्रतिघातजननी वातव्याधिविशेषः, तेन यः
खेदः,—व्यथा, तेन खञ्जे—गतिशक्तिहीने, यौ जङ्घे—प्रसृते, जाल्वधीभागी इत्यर्थः, ताभ्यां

पाण्डुरपिण्डिकेन च, (१२८) खर्जूरजटजटाजर्जरित-
जानुना च, (१२९) शतावरीविदारितोरुणा च, विदारो-
दारिततनुदुकूलपल्लवेन च, (१३१) उत्कटवंशविटपकण्टक-
कोटिपाटितकञ्चुककर्पटेन च, (१३२) फललोभालम्बिता-
नम्बदरीलताजालकैः उत्काण्टकैः उल्लिखितसुकुमारकरोदरेण
च, (१३३) कुरङ्गशृङ्गोत्थातैः कन्दमूलफलैः कदर्थितबाहुना च,
(१३४) ताम्बूलविरहविरसमुखखण्डितकोमलामलकीफलेन च,

जातः,—उत्पन्नः, ज्वरी यस्य तेन । पाण्डितः ।—पाण्डुना—रजसा, पाण्डुरम्—
आविलं, पिण्डिकं—केशपाशः, पिण्डिका—जान्वधो मांसपिण्डमिति वा यस्य तेन ।

(१२८) खर्जूरिति ।—खर्जूरानां—हृणदमविशेषाणां, जूटस्य—समूहस्य,
जटाभिः,—शाखाभिरिति यावत्. कण्टकाकौर्णाभिः इति भावः, जर्जरिते—खण्डिते,
हिमे इत्यर्थः, जानुनी—ऊरुपर्वण्यौ यस्य तेन ।

(१२९) शतावरीति ।—शतावरीणां—शतमूल्या, विदारितौ—पाटितौ, ऊरु-
—सकृन्नी यस्य तेन । विदारौति ।—विदार्या—चौरशक्त्या, “भूमिकुशाख”
इति प्रसिद्धया इत्यर्थः. सहजलतयेति यावत्, दारितः,—खण्डितः, तनुः,—सूत्रः,
दुकूलपल्लवः,—वसनप्रान्तदेशः इत्यर्थः यस्य तेन ।

(१३१) उत्कटिति ।—उत्कटैः,—दाह्यैः, वंशविटपानां—वेषुशाखानां,
“कञ्ची” इति वज्रे प्रसिद्धानामित्यर्थः, कण्टककोटिभिः,—कण्टकबद्धैः, पाटितानि
—हिंस्रानि, कञ्चुककर्पटानि—सनावरणवसनानि यस्य तेन ।

(१३२) उत्कण्टकैः,—उद्धतकण्टकैः, कण्टकाकौर्णैः इति यावत्, फलेति ।—
फलानां लोभेन—लालसया, आलम्बिताः,—गृहीताः, अत एव आनन्दाः,—अवनताः,
याः बदरीलताः,—कोलितरुशाखा इत्यर्थः. तासां जालकानि—समूहाः तैः, उल्लिखितेति ।
—उल्लिखिते—उद्धृष्टे, विद्धे इत्यर्थः, सुकुमारयोः,—कोमलयोः, करयोः,—हस्तयोः,
उदरे—अभ्यन्तरदेशौ यस्य तेन ।

(१३३) कुरङ्गेति ।—कुरङ्गाणां—सर्गविशेषाणां, शृङ्गैः,—विषाणैः, उत्-
थातानि—उद्धृतानि तैः । कदर्थितबाहुना—क्षेत्रितमुजेन, अतितुच्छवलूनामाह-
रण्यमादिति भावः ।

(१३४) ताम्बूलिति ।—ताम्बूलस्य—पर्णस्य, विरहच—वर्जनेन, अमल-
कीफलेन

(१३५) कुशकुसुमाहतिलोहितानां श्वयताम् अक्ष्णां लेपीकृत-
मनःशिलेन च, (१३६) कण्टकलतालूलालकलेशेन च, केनचित्
किसलयोपपादितातपत्रकृत्येन, केनचित् (१३७) कदलीदल-
व्यजनवाहिना, केनचित् कमलिनीपलाशपुटगृहीताभ्रसा, केन-
चित् (१३८) पाथेयौकतमृणालपूलिकेन केनचित् (१३९) चीनां-
शुकदशाशिक्य निहित-नारिकेल-कोशकलशी-कलितरसालतैलेन,

नित्यर्थः, विरसं—विखादं, यत् मुखं—वदनं, तेन खण्डितं—चर्वितं, कौमलं—मृदु,
आमलकीफलं—धात्रीफलं येन तथोक्तेन ।

(१३५) कुशेति ।—कुशानां—दर्भाणां, कुसुमानि—पुष्पाणि, तेषाम् आहृत्या
—आघातेन, लोहितानि—रक्तानि तेषां, श्वयतां—स्वीततां गच्छताम्, अक्ष्णां—
जिवाक्षां, लेपीकृतं—लेपीकृता—दिग्भा, मनःशिला—उपधातुविशेषः येन तस्याभूतेन,
श्रीघटशमनायेति भावः ।

(१३६) कण्टकीति ।—कण्टकिलतया—कण्टकाकीर्णतया, लूनः,—क्षिप्तः,
अलकलेशः,—चूर्णकुतलैकदेशः यस्य तेन । किसलयेति ।—किसलयेन—पल्लवेन,
उपपादितं—सम्पादितम्, आतपत्रस्य—छत्रस्य, कृत्यं—कार्यम्, आतपनिवारणरूपमिति
भावः येन तेन, आतपनिवारणार्थं मलकस्त्रीपरि धृतपल्लवेन इति भावः ।

(१३७) कदलीति ।—कदलीदलम् एव—रम्भापत्रमेव, व्यजनं—तालवृत्तकं,
सत् बहुति—धारयतीति तथोक्तेन, कदलीदलेन वीजयतेति भावः । कमलिनीति ।—
कमलिनीः,—पद्मिनीः, पलाशपुटेन—पत्ररचितपात्रविशेषेण, गृहीतं—नीतम्, अभ्रः,
—जलं येन तथोक्तेन ।

(१३८) पाथेयौकतेति ।—पाथेयौकतम्—अपाथेयं पाथेयं सम्पद्यमानं कृतं,
अथि भोजनाय सङ्गृहीतमित्यर्थः, [“कृत्वसिद्योगे—” (५।४।५० पा०) इति च्चुः]
मृणालपूलिकं—विसनिचयः येन तथोक्तेन ।

(१३९) चीनेति ।—चीनांशुकस्य—मृन्मात्रस्य, दशा—एकदेशमिश्रितः, अञ्जल
इति यावत्, सैव शिक्यं—कार्यं, “शिका” इति वङ्गभाषायां प्रसिद्धमित्यर्थः, तत्र
निहितार्था—स्थापितार्था, नारिकेलकोशकलश्यां—लाङ्गलीसमुद्रककूपे भाण्डे इति भावः,
[“—नारिकेल—” इत्यत्र “—नालिकेर—” इति पाठोऽपि स एवार्थः] कलितं—
रचितं, रसालतैलम्—आमृतैलं, मुखवैरस्यापनीदनाय सन्धानविशेषे (“आचारैर
श्लेष” इति ख्यातं) अपक्राम्येण सह रचितं तैलमित्यर्थः येन तथोक्तेन ।

(१४०) कतिपयावशेषशोकविकलमूककुल्लवामनबधिर-
वर्वराविरलेन, अबलानां चक्रवालेन परिहृताम् ;
आपत्कालेऽपि (१४१) कुलोद्भूतेन इव अमुच्यमानां प्रभा-
लेपिना लावण्येन ; (१४२) प्रतिविम्बितैः आसन्नवन-
लताकिसलयैः सरसैः दुःखक्षतैरिव अन्तःपटलौकियमाण-
कायाम् ; कठोरदर्भाङ्कुरक्षतचारिणा क्षतजेन अनुसरणा-
लक्तकेन इव रक्तचरणाम् ; (१४३) उन्मालेन अन्यतर-
नारीधृतेन अरविन्दिनीदलेन कृतच्छायमपि विच्छायं

(१४०) कतिपयेति ।—कतिपये—अल्पा इत्यर्थः, अवशेषाः,—परिशेषाः,
शेषां तथाशेषाः, शोकविकलाः,—मन्यविधुराः, शोकार्ताः इत्यर्थः, मुकाः,—वर्णा-
नुसारकाः, भाषणासमर्था इति यावत्, कुलाः,—गङ्गलाः, वामनाः,—खर्वपुरुषाः,
बधिराः,—पङ्गाः, वर्वराः,—मूर्खाः, तैः अविरलः,—गहनः, पूर्ण इत्यर्थः तेन ।
अवलाना—नारीणां, चक्रवालेन—मण्डलेन, परिहृतां—वेष्टिताम् ।

(१४१) कुलोद्भूतेनेव—सत्कुलजातेन इव, आजन्मासिद्धेन इव च, प्रभा-
लेपिना—उज्ज्वलेनेत्यर्थः, लावण्येन—कान्तिविशेषेण, अमुच्यमानाम्—अपरिहीय-
मानाम्, इदंशापत्कालमपि समधिकलावण्यामित्यर्थः ।

(१४२) प्रतिविम्बितैः,—प्रतिफलितैः, लावण्यवदङ्गे इति भावः, सरसैः,—
आर्द्रैः, प्रत्यङ्गैरित्यर्थश्च, आसन्नवनलताकिसलयैः,—आसन्नाः,—समीपवर्तिन्यः, या वनलताः,
—आरण्यवङ्गाः, तासां किसलयैः,—पल्लवैः, दुःखक्षतैरिव—आधितरङ्गैः इव,
अक्षरिति ।—अन्तःपटलौकियमाणः,—अन्तर्विध्यमानः, कायः,—देही यस्यास्ताम् ।
कठोरैति ।—कठोरैण—कर्कशेन, दर्भाङ्कुरेण,—कुशाङ्कुरेण, अभिनवीद्विप्रकुशादे-
नेत्यर्थः, क्षतं—क्षिप्तं, तस्मात् क्षरति—स्रवतीति तथोक्तं, क्षतजेन—रक्तं,
अनुसरणालक्तकेन इव—गतिवशीन स्रवदलक्तकेन इव, अनुसरणे—अनुगमने, कुतचित्
गमनकाले इति यावत्, अलक्तकेन—अगुलिपलाचारसिनेति वा, रक्तचरणां—रक्तौ—
लाङ्गितौ, चरणौ—पादौ यस्याः ताम् । कुलोद्भूतेनेवेत्यारभ्य अनुसरणालक्तकेनेवेत्यन्तं
यावदुन्मालाङ्कारः ।

(१४३) उन्मालेन—उद्भूतदण्डेन, अरविन्दिनीदलेन—पद्मिनीपत्रेण, कृत-
च्छायं—कृता—सम्पादिता, काया—अनासपः यस्य तथोक्तमपि, विच्छायं—विगमः

मुखमुदहन्तीम् ; आकाशमपि (१४४) शून्यतया अतिशया-
नाम् ; सन्नयौमिव निश्चेतनतया ; मरुन्मयौमिव निश्वास-
सम्पदा ; पावकमयौमिव सन्तापसन्तानेन ; (१४५) सलिल-
मयौमिव अस्रप्रस्रवणेन ; वियन्मयौमिव निरवलम्बनतया ;
(१४६) तडिन्मयौमिव पारिप्लवतया ; शब्दमयौमिव परिदेवित-
वाणीबाहुव्येन ; (१४७) मुक्तमुक्तांशुकरद्वकुसुमकनकपद्माभरणां

प्रभं, विवर्णमित्यर्थः । कृतच्छायमपि विच्छायमित्यापाततः विरोधात् विरोधा-
भावालङ्कारः ।

(१४४) शून्यतया—रिक्ततया, हृदयस्थेति भावः । अतिशयानां—जयन्तीम्,
आकाशमेव शून्यतया ख्यातम्, अस्याः हृदाकाशन्तु ततोऽप्यधिकं शून्यं, स्वजन-
विरहादिति भावः । निश्चेतनतया—निरव्ययतयेति यावत्, सन्नयौमिव—सृष्टिका-
रचितामिव, पद्मसु भूतेषु केवलं क्षितिमयौमिव, न तु अवादिमयौमिति भावः ; एव-
मुत्तरत्रापि योजयितव्यम् । निश्वाससम्पदा—दीर्घनिश्वासबाहुल्येनेत्यर्थः, मरुन्मयौमिव
—वायुमयौमिव, अविरतं दीर्घनिश्वासं त्यजन्तीमिति यावत् । सन्तापसन्तानेन—
समस्तापबाहुल्येनेत्यर्थः, पावकमयौमिव—अग्निमयौमिव, केवलं तेजोमयौमिवेत्यर्थः,
प्रवलशोकानलतप्तमिति भावः ।

(१४५) अस्रप्रस्रवणेन—वाष्पवर्षणेन, सलिलमयौमिव—जलमयौमिव, केवल-
मन्मयौमिवेत्यर्थः, अनवरतमस्तु मुञ्चन्तीमिति भावः । निरवलम्बनतया—निराधारतया,
निराश्रयतया इत्यर्थः, वियन्मयौमिव—आकाशमयौमिव, केवलं व्योममयौमिवेत्यर्थः,
अतीव निराश्रयमिति भावः ।

(१४६) पारिप्लवतया—चञ्चलतया, (चञ्चलं तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे”
इत्यमरः) तडिन्मयौमिव—विद्युन्मयौमिव, हृदययातनया अतीव अस्थिरामिति भावः ।
परिदेवितवाणीबाहुल्येन—विलासाच्चरनिबद्धेन, शब्दमयौमिव—शब्दस्वरूपिणीमिव,
अनारुतं विलपन्तीमिति भावः । सन्नयौमिवेत्यारभ्य शब्दमयौमिवेत्यन्तं यावदुपेक्षा-
लङ्कारः ।

(१४७) मुक्तेति ।—मुक्तानि—कृत्तानि, निर्गमितानि च, मुक्ताः,—मौक्त-
कानि, अंशुकानि—उत्कृष्टवसनानि ; यद्वा,—मुक्तांशुकं—मुक्ताख्यमंशुकं, मालव-
देशज. मुक्ताखचितः उत्तरीयविशेष इति यावत्. रत्नानि—मणयः, कुसुमानि—
पुष्पाणि, कनकपुष्पाणि—सुवर्णखचितरत्नविशेषाः, औवर्णपर्णानि च, आभरणाणि

कल्पलतामिव महावने पतिताम् ; (१४८) परमेश्वरोत्तमाङ्ग-
पातदुर्ललिताङ्गां गङ्गामिव गाङ्गताम् ; (१४९) वनकुसुम-
धूलिधूसरितपादपल्लवां प्रभातचन्द्रमूर्तिमिव लोकान्तरम् अभि-
लषन्तीम् ; (१५०) निजजलभोक्तकदर्शितदर्शितधवलायत-
नेवशोभां मन्दाकिनीमृणालिनीमिव परिस्त्रायमानाम् ;

—अलङ्कारश्च ; यथा,—पदाभरणानि—नगरचनाविशेषाः, विशिष्टरूपः इत्यर्थः
यथा तां, कल्पलतां—कल्पद्रुमवल्लीम् ।

(१४८) परमेश्वर इति ।—परमेश्वरस्य—हरस्य, राज्ञः महामह्यं यथा, उत्तमाङ्गात्
—शिरसः, उत्तमाङ्गस्य—शिरसस्य, पानेन—निपतनेन, छेदनेन च, दुर्ललितम्—
अन्यादृतं, दुःखेन पतितञ्च, अङ्गं यस्याः तदङ्गीकृतम् । गाङ्गतां—पृथिवीं प्राप्तां, याना-
भावात् भूमिमवतीर्णाञ्च ।

(१४९) वनेति ।—वनस्य—अरण्यस्य, कुसुमानां—पुष्पाणां, धूलिभिः,—
पराङ्गैः, धूसरितौ—पाण्डुरौ, पादपल्लवौ—चरणकिसलयौ यस्याः ताम् ; अन्यत्र—
वनस्य—जलस्य, (“वने सनिल-कानने” इत्यमरः) कुसुमानां—पुष्पाणां, कुसुदानामिति
यावत्, धूलिभिः,—पराङ्गैरिव, धूसरिताः,—धूसरवर्णाः, पादाः,—रश्मयः, (“पादा
रश्मादित्युत्थांशः” इत्यमरः) पल्लवाः,—परिणतकिसलया इव, पाण्डुरत्वसाधर्मात् इति
भावः यस्यास्तां, प्राभातिकचन्द्रस्य आपाण्डुरत्वादिति बोध्यं, प्रभातचन्द्रमूर्तिमिव—
उपाकालिकिन्दुविम्बमिव, लोकान्तरं—परलोकं, लोकान्ताकपर्वतस्य पार्श्वमिति च ।

(१५०) निज इति ।—निजं—स्वयमेव, जलनां च य—वाष्पवर्षणेन इत्यर्थः,
कदर्शितं—क्लिष्टं यथा तथा, दर्शिता—अवलोकिता, धवलयोः,—शुभयोः, आयतयोः,
—दीर्घयोः, नेवयोः,—नयनयोः, शोभा—सुपमा यथा ताम् ; अन्यत्र,—निजस्य—
स्वाययस्येत्यर्थः, जलस्य—सलिलस्य, साक्षात्—त्यागात्, कदर्शितं यथा तथा दर्शिता
धवलस्य आयतस्य च नेवस्य—मूलस्य, शोभा यथा तां, (“नेवं सद्यगुणं वस्त्रमर्द्धं मूले
द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि न द्याञ्च” इति मेदिनी) मन्दाकिनीमृणालिनीमिव—
स्वर्गगङ्गापद्मिनीमिव, परिस्त्रायमानां—स्वयमेव गृध्रमाणां, एकत्र,—सूर्यातपराद्व्यात्
स्वजीवनभूतजलाभावाच्च, अन्यत्र,—प्रतिविरहादिति भावः । [स्त्रायतेः कर्मकर्तरि
लटि शान्तिरूपम्] ।

(१५१) दुःसहरविकिरणसंस्पर्शखेदनिमीलितां कुमुदिनी-
मिव दुःखेन दिवसं नयन्तीम् ; (१५२) दग्धदशा-
विसंवादितां प्रत्यूषप्रदीपशिखाम् इव क्षामक्षामां पाण्डु-
वपुषम् ; (१५३) पार्श्ववर्त्तिवारणाभियोगरक्ष्यमाणां वन-
करिणीमिव महाक्रुदे निमग्नाम् ; (१५४) प्रविष्टां वन-
गहनं ध्यानञ्च ; स्थितां तरुतले मरणे च ; पतितां

(१५१) दुःसहेति ।—दुःसहेन—सीदुंमशक्येन ; एकव, —तीक्ष्णत्वात्,
अन्यत्र,—चन्द्रानुरागादिति भावः, रविकिरणेन—सूर्यमयूखेन, यः संस्पर्शः,—संयोगः,
तेन यः खेदः,—क्लेशः, तेन निमीलिता—आक्षां, मुद्रिता च तां, कुमुदिनीमिव—कैरविणी-
मिव । नयन्तीम्—अतिबाहयन्तीम् ।

(१५२) दग्धेति ।—दग्धा—भस्मीभूता, दशा—वर्त्तिः ; दग्धा—विधिना
विभ्रस्तेत्यर्थः, दशा—अवस्था च, (“दशाऽवस्थादीपवर्त्योर्वस्त्वान्ते भूमिं योषिति” इति
मेदिनी) तथा विसंवादिता—निराश्रयीकृता तां, प्रत्यूषेति ।—प्रत्यूष—अहर्मुखे,
या प्रदीपशिखा—दीपज्वाला तामिव, क्षामक्षामां—अतिक्षीणां, निर्वाणोन्मुग्घीञ्च, पाण्डु-
वपुषं—रक्तशून्यकलिवरां, श्वेतावभासमित्यर्थश्च ।

(१५३) पार्श्ववर्त्तीति ।—पार्श्ववर्त्तिनाम्—अन्तिकस्थानां, परिजनानामिति
यावत्, वारणम् एव—प्रतिषेध एव, अभियोगः,—चेष्टितम्, आश्रयो वा, जीवन-
रक्षणार्थमिति भावः ; अन्यत्र,—पार्श्ववर्त्तिना—पार्श्वस्थेन, वारणेन—हस्तिना, (“वारणं
प्रतिषेधे स्थात् वारणस्तु पतङ्गजे” इति मेदिनी) यः अभियोगः,—बलात्करणं,
तस्मात् रक्ष्यमाणा—निवर्त्त्यमाना, एकव,—मरणात्, अन्यत्र,—बलात्कारीयतात्
कल्पादित् बलवती हस्तिनः इति च भावः ताम् ; यद्वा,—पार्श्ववर्त्तिना वारणेन
अभियोगात्—वारणान्तरकृतबलात्कारात्, रक्ष्यमाणां—वाधमाणां, महाक्रुदे—
अगाधजलविस्तीर्णजलाशये, निमग्नाम्—अन्तःप्रविष्टाम् ; एकव,—पत्यनुगमनार्थं
पवित्रजलाशयस्वाताम् ; अन्यत्र,—आत्मरक्षार्थं जलाशयावतरणात् तत्त्वपङ्के अवसन्ना-
मिति भावः, वनकरिणीमिव—वन्यहस्तिनीमिव । कल्पलतामिवेत्यारभ्य वनकरिणी-
मिदं च यत् एकव ब्रह्मनामवैधव्याणां श्लिष्टानां साम्यानां समावेशात् श्लेषानुप्राणिता
शालीपमाऽलङ्कारः ।

(१५४) वनगहनं—निविडारण्यं, ध्यानञ्च—दृष्टिनाञ्च, प्रविष्टाम्—आश्रिता-

धातुप्रसङ्गे महाऽनर्थे च ; दूरीकृतां भर्त्ता सुखेन च ;
(१५५) विरचितां भ्रमणेन आयुषा च ; आकुलां केशकला-
पेन मरणोपायेन च ; विवर्णिताम् अध्वधूलिभिः अङ्गवेदना-
भिश्च ; दग्धां (१५६) चण्डातपेन वैधव्येन च ; धृतमुखीं
पाणिना मौनेन च ; गृहीतां प्रियसखीजनेन मन्युना च ;
तथा च (१५७) भट्टैः बन्धुभिः विलासैश्च, मुक्तेन श्रवणयुग-
लेन आत्मना च, परित्यक्तैः भूषणैः सर्दारभ्यश्च, भग्नेर्वलयैः
मनोरथैश्च, चरणलग्नाभिः परिचारिकाभिः दर्भाङ्गुरसूचीभिश्च,

नित्यर्थः । स्थितां—कृतावस्थानां, कृतनिश्चयाच्च । धातुप्रसङ्गे—उपमादिक्रीडे,
महाऽनर्थे—प्रबलविपत्तौ च, पतितां—निह्नितदेहां, मग्नाच्च । दूरीकृतां—विरहिताम् ।

(१५५) भ्रमणेन—अटनेन, आयुषा—जीवितकालेन च, विरचितां—त्यक्तां,
गतिशक्तिहीनाम्, आसन्नमरणाच्चेत्यर्थः । केशकलापेन—सुदीर्घविक्षलकुललसमूहेन,
मरणोपायेन—मृत्युचेष्टया च, आकुलां—व्याकुलां, सुदीर्घकेशपाशसंयमनाक्षमतया,
केनोपायेन मरिष्यामीति चिन्तया चेति भावः । अध्वधूलिभिः,—मागैरजाभिः,
विवर्णितां—मलिनां, निष्प्रभोक्ताश्च, भ्रमणक्लेशादिति भावः ।

(१५६) चण्डातपेन—तोष्णमृत्युसन्तापेन, वैधव्येन च—विगतः धवः,—पतिः
यस्याः सा विधवा, तस्याः भावः वैधव्यं तेन, विपत्तिकतया इत्यर्थः । पाणिना—
करेण, मौनेन च—तृणौभावेन, धृतमुखीं—विधृतवेदनां, निरक्षराच्च, करस्योपरि
स्थापितगण्डां, मौनावलम्बनीच्चेत्यर्थः । मन्युना—श्रीकेन, गृहीतां—धृताम्, आक्रान्ताच्च ।

(१५७) भट्टैः,—श्रुतेः, नष्टैरित्यर्थः, बन्धुभिः,—भर्त्तादिभिः, विलासैः,
—सुखचेष्टितैश्च । [“बन्धुभिः” इत्यादौ “जीवितेन” इत्यन्तपदे इत्यभ्युतलक्षणे तृतीया]
मुक्तेन—निरलङ्कारेण, शून्येन च । सर्दारभ्यश्च—करज्ञोपक्रमैः, सकलकार्यैरित्यर्थः ।
भग्नेः,—खण्डितैः, विध्वंस्यैश्च । चरणलग्नाभिः,—पादपतिताभिः, मा अस्मान् विहाय
मायां जहौति निवारणायेति भावः ; चरणविद्धाभिश्च, दर्भाङ्गुरसूचीभिः,—
अभिनवीद्विद्रकुशयेः ।

(१५८) हृदयविनिहितेन चक्षुषा प्रियेण च, (१५९) दीर्घैः शोकश्चसितैः केशैश्च, क्षीणेन वपुषा पुण्येन च, पादयोः पतन्तीभिः वृद्धाभिः अश्रुधाराभिश्च, स्वल्पावशेषेण परिजनेन जीवितेन च ; (१६०) अलसाम् उन्मेषे ; दक्षाम् अश्रुमोक्षे ; सन्ततां चिन्तासु ; विच्छिन्नाम् आशासु ; कृशां काये ; स्थलां श्वसिते ; (१६१) पूरितां दुःखेन ; रिक्तां सत्त्वेन ; अध्यासिताम् आयासेन ; शून्यां हृदयेन ; निश्चलां निश्चयेन ; चलितां धैर्यात् ; अपि च वसतिं व्यसनानाम् ; आधानम् आधीनाम् ; अवस्थानम् अनवस्थानाम् ; आधारम् अधृतीनाम् ; आवासम्

(१५८) हृदयविनिहितेन—हृदयापितेन, वक्षसि निवृद्धेनेत्यर्थः, चित्त-
स्थापितेन च, प्रियेण—भर्ता ।

(१५९) दीर्घैः,—आयतैः, लम्बमानैश्च, शोकश्चसितैः,—शोकजनिशसैः ;
क्षीणेन—क्षामतां गतेन, क्षयं गतेन च, वपुषा—शरीरेण । स्वल्पावशेषेण—
विरलेन, अल्पमात्रावशिष्टेनेत्यर्थः, निःशेषप्राप्तेनेत्यर्थः ।

(१६०) उन्मेषे—चक्षुरुन्मीलने, अलसां—मथरां, जडयायामित्यर्थः,
नेत्रोन्मीलनाक्षमामिति यावत् । दक्षाम्—पटुः तां, प्रबलवेगेनाश्रु मुञ्चतीमित्यर्थः ; या
अलसा सा कथं दक्षा ? इति आपाततः विरोधः, उन्मेषाश्रुमोक्षरूपविभिन्नाधि-
करणकतया च तयोः परस्परमविरोधात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ; एवमुत्तरव ।
सन्तताम्—अविच्छिन्नां, निरन्तरामित्यर्थः, सततं चिन्तयन्तीमिति निष्कर्षः, विच्छिन्नां—
रहितां, वृत्ताशामित्यर्थः, सन्ततां विच्छिन्नमिति विरोधः । श्वसिते स्थूनां—दीर्घं
श्वसतीमिति यावत् ; कृशां स्थूलमिति आपाततः विरोधः, काशस्थूलौघयोः सामाना-
धिकरण्याभावेनाविरोधात् विरोधाभासः ; एवमन्यथापि ।

(१६१) सत्त्वेन—विद्यमानतया, अस्तित्वेन इत्यर्थः, बलेन उत्साहेन वा,
रिक्तां—रहितां, सूतप्रायां दुर्बलां निरुत्साहां वा इति भावः ; पूरितां रिक्तामिति
विरोधः । आयासेन—क्लेशेन, अध्यासिताम्—अधिबुद्धाम्, अनुभूतक्लेशामित्यर्थः ;
अध्यासितां शून्यामिति विरोधः । निश्चयेन—निर्णयेन, निश्चलां—स्थिरां,
स्थिरसङ्कल्पामित्यर्थः । चलितां—प्लुताम् ; निश्चलां चलितामिति विरोधः ।
व्यसनानां—विपदां, वसतिम्—आश्रयम् । आधीनां—मानसीनां व्यद्विष्टां,

अवसादानाम् ; आस्यदम् आपदाम् ; (१६२) अभियोगम्
अभाग्यानाम् ; उद्देगम् उद्देगानाम् ; कारणं कर्णयाः ;
पारं परायत्तताया योषितम् । चिन्तितवानस्मि च चित्तम् !!
ईदृशमपि आकृतिम् उपतापाः स्पृशन्ति !! इति ।

सा तु समोपगते मयि तदवस्थाऽपि (१६३) सबहुमानम्
आनतमौलिः प्रणतवती । अहन्तु (१६४) प्रबलकर्णा-
प्रेष्यमाणः ताम् आलपितुकामः पुनः कृतवान् मनसि—“कथ-
मिव (१६५) महानुभावाम् एनाम् आमन्त्रये ? ‘वत्से !’
इति अतिप्रणयः, ‘मातः !’ इति चाटु, ‘भगिनि !’ इति
(१६६) आत्मसम्भावना, ‘देवि !’ इति परिजनालापः,

(“पंस्थाधिर्मानसी व्यथा” इत्यमरः) आधानम्—आधारम् । अवस्थानां—
दुर्दृशानामित्यर्थः, अवस्थानं—वासस्थानम् । अघृतीनाम्—अप्रेष्याणाम् । अवसादानां
—विषण्णतानाम्, अवसन्नतानां वा । आस्यदं—स्थानम् ।

(१६२) अभियोगम्—आक्रान्तिम्, आक्रमणस्थानमित्यर्थः, दुर्भाग्याक्रान्ता-
मिति यावत् । उद्देगानां—व्याकुलतानामित्यर्थः, भयानां वा, उद्देगम्—उद्दमनं, गमन-
स्थानमित्यर्थः, आययस्थानमिति भावः । कर्णयाः कारणं—हेतुं, कृपाविवर्धय
हेतुभूतामित्यर्थः, तद्दृशने स्तुत एव कर्णया आयते इति भावः । परायत्ततायाः,—
पराधीनतायाः, पारम्—अन्तम्, अवमानमित्यर्थः, इतीत्यधिकपरायत्तताया अथवा
कुवायददर्शनात् एकात्परावलम्बिनीमिति भावः । चित्तम्—आयर्थ्यम् । उपतापाः,—
उत्तापाः, मनस्तापा इति यावत् ।

(१६३) सबहुमानं—सादरम्, आनतमौलिः,—अवनतमस्तका ।

(१६४) प्रबलति ।—प्रबलया—महत्या, कर्णया—कृपया, प्रेष्यमाणः,—
नीयमानः, अतीव कृपाविवर्धय इत्यर्थः । आलपितुकामः,—सम्भाषितुकामः ।

(१६५) महानुभावां—मनस्विनीम् । आमन्त्रये—सम्भाषे । अतिप्रणयः,—
अतिवात्सल्यम्, अतिविवस्वता वा, एतादृक्सम्भाषणस्य स्नेहगर्भाभिप्रायाभिव्यञ्जक-
तया अपरिचितायां तत्र युक्तमिति भावः । चाटु—अयथाधीभिः वाम्भिः केवलं
सन्तोषणमित्यर्थः, प्रियोक्तिः वा, एतदपि पूर्ववदयुक्तमिति भावः ।

(१६६) आत्मसम्भावना—आत्मनः समादरः, भिन्नीः मम तादृशी भगिनी न

‘राजपुत्रि !’ इति (१६७) अस्फुटम्, ‘उपासिके !’ इति मनोरथः, ‘स्वामिनि !’ इति (१६८) भृत्यभावाभ्युपगमः, ‘भद्रे !’ इति इतरस्त्रीसमुचितम्, ‘आयुष्मति !’ इति अवस्थायाम् अप्रियं, ‘कल्याणिनि !’ इति (१६९) दशायां विरुद्धं, ‘चन्द्रमुखि !’ इति अमुनिमतं, ‘बाले !’ इति (१७०) अगौरवोपेतम्, ‘आर्य्ये !’ इति जरारोपणं, ‘पुण्यवति !’ इति फलविपरीतं, (१७१) ‘भवति !’ इति सर्वसाधारणम् ; अपि

सम्भवति इति आत्मगौरवं स्यादिति भावः । परिजनालापः,—परिजनस्य—भवनपरिवारस्य, निजगृहस्थजनसमूहस्येत्यर्थः, आलापः,—सम्भाषणं, नाहं तथेति भावः ।

(१६७) अस्फुटम्—अव्यक्तं, तथात्वेनाज्ञातत्वादिति भावः । उपासिके !—शिष्ये ! बौद्धधर्मावलम्बिनि ! इत्यर्थो वा । मनोरथः,—अभिलाषः, स्वमनोऽनुकूलं वचनमित्यर्थः, तथा हि,—आत्मनः उपासकतया सर्वमेव उपासकं मन्यामहे, यदि हि इयं तथा न स्यात्, तदा तथोक्तिर्विफलैवेत्यभिप्रायः ।

(१६८) भृत्यभावाभ्युपगमः,—दासभावव्रीकरणं, स चायुक्तः, स्वेषां लाघवाभिव्यञ्जकत्वादिति भावः । इतरस्त्रीसमुचितं—सामान्यनारीसङ्घं, इत्यन्तु न तथा दृश्यते, तत् कथं तथा सम्बोधनमिति भावः । अवस्थायाम्—सरणदशायाम्, अप्रियं—न प्रीतिकरं, तादृशशीकदशायां न कोऽपि जीवितं प्रियं मन्यते, अत एव अप्रीतिकरस्य वचनस्य कमपि प्रति प्रयोक्तुमनौचित्यात् इति भावः ; उक्तञ्च मनुना,—“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् । प्रियञ्च नावृतं ब्रूयादेव धर्मः सनातनः ॥” इति ।

(१६९) दशायां—अमङ्गलावस्थायां, विरुद्धं—विपरीतं, तादृशशीकाक्षायाः कल्याणसम्भवात् मिथ्याभूतस्य च वचनस्य प्रयोक्तुमनौचित्यादिति भावः । अमुनिमतं—मुनिजनानभिमतं, तपस्विजनविरुद्धमित्यर्थः, विलासिकामुक्तप्रयोज्यसम्बोधनमिदम् इति भावः ।

(१७०) अगौरवोपेतं—गौरवेः अयुक्तमित्यर्थः, लघुत्वव्यञ्जकमिति यावत् । जरारोपणं—वाङ्माक्षासने, जरतोनामेव तथा सम्बोधनीयत्वादिति भावः । फलविपरीतं—फलिन—तादृशेन दुर्विपाककृत्वेण, विपरीतं—विपर्य्यस्य, पुण्यसत्त्वे न तादृशी दुरवस्था जायते इति भावः ।

(१७१) भवति !—मान्ये ! इत्यर्थः । सर्वसाधारणं—सर्वेषां साधारणं—

ध 'काऽसि ?' इति अनभिजातं, 'कमर्थं रोदिषि ?' इति दुःखकारणस्मरणकारि, 'मा रोदीः' इति शोकहेतुम् अनपनीय न शोभते, 'समाखसिहि' इति किम् आश्रित्य ? 'स्वागतम् ?' इति यातयाम्, 'सुखम् आस्यते ?' इति मिथ्या ।

इत्थेवं चिन्तयति एव मयि, तस्मात् (१७२) स्त्रेणात् उत्थाय अन्यतरा योषित् आर्यरूपा इव शोकविक्रवा समुप-
सृत्य, कतिपयपलितशारं शिरो नीत्वा महीतलम्, अतुल-
हृदयसन्तापसूचकैः अश्रुविन्दुभिः चरणयुगलं दहन्ती मम
अतिक्रपणैः अक्षरैश्च हृदयम् अभिहितवती,—'भगवन् !

सामान्यं, तच्चाव अयुक्तम्, असामान्यमूर्तित्वात् तस्य इति भावः । अनभिजातम्
—अकुलीचितं, "कीदृशं कुलमलङ्कताऽमि" ? एवं प्रश्रस्य सत्कलसम्भूतायाम् अनादराभि-
व्यञ्जकत्वादिति भावः । दुःखिति । —दुःखस्य —मनःपीडायाः इत्यर्थः, यत् कारणं—
हेतुः, तस्य स्मरणं—पूर्वानुभूतस्य मनसि आविर्भवणं, तं कारयतीति तथोक्तं,
रोदनकारणे आख्यायमाने पूर्ववृत्तस्य पुनरुच्चारणादिति भावः, पूर्ववृत्तान्तप्रबोधकतया
व्यथाकरमिति तात्पर्यम् । अनपनीय —अनपनीय, दूरमकृतेति यावत् । समाश्रसिहि—
आश्रस्ता भव, धैर्यमवलम्बस्व इत्यर्थः । किम् आश्रित्य ? —समाश्रसनाहेतुं कमाश्रित्य
ब्रवीमीति भावः । यातयामम्—असामयिकं, जीर्णप्रायम् इति यावत्, पुरातन-
सम्बोधनं वा इति भावः ; यद्वा,—यातः,—व्यतीतः, यामः,—प्रहररूपः कालः यस्य
तथाविधम् ; तथा हि—"स्वागतम्" इति प्रश्रस्य प्रथमदर्शनलक्षणकालमावकृततया
प्रदाने प्रहरादप्यधिके व्यतीतकाले तदैभिधानस्य मितरामन्यायत्वादित्यभिप्रायः ।
आस्यते —उपविश्यते, स्थीयते इत्यर्थः । मिथ्या—अलोकं, प्रत्यक्षमेव असुखव्यञ्जक-
कार्यस्य दर्शनात् इति भावः ।

(१७२) स्त्रेणात्—स्त्रीसमुहात् । आर्यरूपा इव—कुलीनस्वभावा इव
हृष्यमाना इत्यर्थः, शोकविक्रवा—मन्दबिधुरा । कतिपयेति ।—कतिपयानि—
अल्पसङ्ख्याकानि, पलितानि—जरसा शुक्लकेशहन्तानि, ("पलितं जरसा शौक्लो
केशादी" इत्यमरः) तैः शारं—चित्तं, श्वलमित्यर्थः । अतुलहृदयसन्तापसूचकैः,
—निरुपमचित्ततापव्यञ्जकैः । अतिक्रपणैः,—अतिदीनैरित्यर्थः, अतिक्रणैरिति-
यावत्, अक्षरैः हृदयं दहन्ती ।

(१७३) सर्वसत्त्वानुकम्पिनी प्रायः प्रव्रज्या । प्रतिपन्नदुःखक्षपण-
दीक्षादक्षाश्च भवन्ति सौगताः । (१७४) करुणाकुलगृहञ्च
भगवतः शाक्यमुनेः शासनम् । (१७५) सकलजनोपकार-
सज्जा सज्जनता जैनी । परलोकसाधनञ्च धर्मा मुनीनाम् ।
प्राणरक्षणाञ्च न परं (१७६) पुण्यजातं जंगति गीयते जनेन ।
(१७७) अनुकम्पाभूमयः प्रकृत्या एव युषतयः, किं पुन-
र्विपदभिभूताः ? साधुजनश्च सिद्धवेत्तम् आर्तघचसाम् । यत इयं
नः (१७८) स्वामिनी मरणेन पितुः, अभावेन भर्तुः, प्रवासेन
च भ्रातुः, भंशेन च शेषस्य बान्धववर्गस्य, (१७९) अतिमृदु-
हृदयतया अनपत्यतया च निरवलम्बना परिभवेण च नीचा-

(१७३) सर्वसत्त्वानुकम्पिनी—सर्वप्राणिकृपाकारिणी, प्रव्रज्या—सत्यासधर्मः ।
सौगताः,—बौद्धाः, प्रतिपन्नेति ।—प्रतिपन्नानाम्—आपन्नानाम्, आश्रितानामित्यर्थः,
दुःखस्य—क्षेपस्य, क्षपण—निवारणमेव, दीक्षा—व्रतं, तत्र दक्षाः,—पटवः ।

(१७४) शाक्यमुनेः,—बुद्धदेवस्य, शासनम्—आदेशः, शास्त्रं वा, करुणेति ।
—करुणाप्राः,—कृपायाः, कुलगृहं—जन्ममन्दिरं, कारुण्यस्य आद्युत्पत्तिस्थानमित्यर्थः,
सिन हि भगवता सद्वृद्धयेन सर्वजैर्विषु कारुण्यस्यैव प्राधान्येन दर्शितत्वादित्यभिप्रायः ;
यथा,—करुणाकुलस्य—प्रभूतकृपायाः, गृहम्—आवासः ।

(१७५) जैनी—जिनसम्बन्धीया, बौद्धाचारसम्पत्ता इत्यर्थः, सज्जनता—साधुता,
सकलति ।—सकलानां—सर्वेषां, जनानां—लोकानाम्, उपकारे—हितविधाने, सज्जा—
प्रव्रज्या, उद्वृक्ता इति यावत् । धर्माः,—विध्यनुमोदितः आचारः, परलोकसाधनम्—
उत्कृष्टलोकप्रापकः ।

(१७६) पुण्यजातं—पुण्यनिचयः ।

(१७७) प्रकृत्या—स्वभावतः, अनुकम्पाभूमयः,—कृपापात्राणि । विपदभि-
भूताः,—विपत्राः स्त्रियः । आर्तघचसाम्—आर्तानां—विपन्नानां, वचसां—वाक्यानां,
सिद्धवेत्तं—सिद्धस्थानं, निश्चितफललाभस्थानमित्यर्थः, प्रसिद्धाश्रय इति यावत् ।

(१७८) स्वामिनी—अधीश्वरी । प्रवासेन—विदेशावस्थानेन । शेषस्य—अवशिष्टस्य,
बान्धववर्गस्य—स्वजनसमूहस्य, भंशेन—विश्रागेन, मरणेन पलायनेन वा इत्यर्थः ।

(१७९) अतिमृदुहृदयतया—अतिकीमलान्तःकरुणतया, अनपत्यतया—

रातिकृतेन, प्रकृतिमनस्विनी, अमुना च (१८०) महाऽटवी-
पथ्यटनक्लेमेन कदर्थितसौकुमार्या, दग्धदैवदत्तैः एवंविधैः
बहुभिः उपर्युपरि व्यसनैः विक्लवीकृतहृदया, दारुणं दुःख-
मपारयन्ती सोढुं, निवारयन्तम् (१८१) अनतिक्रान्तपूर्वं
स्वप्नेऽपि अवगण्य गुरुजनम्, (१८२) अनुनयन्तीः अखण्डित-
प्रणया नम्रसु अपि समवधीर्य प्रियसखीः, (१८३) विज्ञा-
पयन्तम अशरणम् अश्रुव्याकुलनयनम् अपरिभूतपूर्वं मनसाऽपि
परिभूय भृत्यवर्गम् अग्निं प्रविशति, परित्रायताम् । आर्यो-
ऽपि तावत् (१८४) असह्यशोकापनयनोपायोपदेशनिपुणा

अपुत्रकतया, नीचारातिकृतेन — पामरशत्रुप्रयुक्तेन, हीनान्तःकरणवैरिविहितेनेति यावत्,
परिभवेण — तिरस्कारेण, उत्पीडनेनेत्यर्थः, निरवलम्बना — निराश्रया । प्रकृतिमनस्विनी
— स्वभावतः एव प्रशम्भान्तःकरणा, स्वामिनी इत्यनेनानुवङ्गः ।

(१८०) महाऽटवीपथ्यटनक्लेमेन — दीर्घारण्यभ्रमणायामेन, कदर्थितसौकुमार्या
— क्लेशितमार्दवा । दग्धदैवदत्तैः, — हतविधिविहितैः, व्यसनैः, — विपत्तातैः, विक्लवी-
कृतहृदया — व्याकुलीकृतान्तःकरणा । दारुणं — घोरम् । अपारयन्ती — अशक्नुवती ।

(१८१) अनतिक्रान्तपूर्वम् — अनुलङ्घितपूर्वम् । अवगण्य — अगणयित्वा, गुरुजनानां
वाक्यमुल्लङ्घित्यर्थः ।

(१८२) अनुनयन्तीः, — प्रबोधयन्तीः, मरणाध्यवसायात् निवर्त्तयितुमनुनयं
कुर्वतीत्यर्थः, नम्रसु अपि — परिहासेषु अपि, अखण्डितप्रणयाः, — अविच्छिन्नसङ्गावाः,
अविचलितस्नेहा इति यावत् । समवधीर्य — अवज्ञाय, सखीनामपि सानुनयवचन-
मनाकर्णेत्यर्थः ।

(१८३) विज्ञापयन्तं — मां प्रविशामि । मां प्रविशामि इत्येवं बहुशः निवेदयन्तम्,
अशरणम् — अनाथं, मनसाऽपि अपरिभूतपूर्वं — चेतसाऽपि अनाहतपूर्वम् । परिभूय
— अनाहृत्य ।

(१८४) असह्यति । — असह्य — सोढुमशक्यस्य, शोकस्य — मन्योः, अप-
नयनं — निरसनं, तस्य उपायः, — साधनं, तस्य उपदेशे — शिक्षायां, निपुणा — दक्षा

व्यापारयतु वाणीम् अस्याम्” इति च अतिक्रपणं व्याहरन्तीम्
अहम् उत्याप्य उद्दिग्गतः शनैः अभिहितवान्.—‘आर्य्ये !
यथा कथयसि, तथा । अस्मद्गिराम् (१८५) अगोचरोऽयम्
अस्याः पुण्यशयायाः शोकः । शक्यते चेत् मुहूर्त्तमात्रमपि
(१८६) त्रातम्, उपरिष्ठात् न व्यर्था इयम् अभ्यर्थना भवि-
ष्यति । मम हि गुरुः अपर इव भगवान् (१८७) सुगतः
समोपगत एव । कथिते मया अस्मिन् उदन्ते नियतम् आगमि-
ष्यति परमदयालुः । दुःखान्धकारपटलभिदुरैश्च सौगतेः
सुभाषितैः (१८८) स्वकैश्च दर्शितनिदर्शनैः नानागमगुरुभिः
गिरां कौशलैः कुशलशीलाम एनां प्रबोधपदवीम् आरोपयि-
ष्यति’ इति । तच्च श्रुत्वा ‘त्वरताम् आर्य्यः’ इत्यभिदधाना सा

ताम् । व्यापारयतु—प्रयुङ्क्ताम् । अस्याम्—अस्माकं स्वामिन्याम् । अतिक्रपणम्—
अतिदीनम्, अतिकरुणमित्यर्थः, व्याहरन्ती—भाषमाणाम् । उद्दिग्गतः,—अतिव्याकुलः
सन् । यथा कथयसि—सर्व्वसत्त्वानुकम्पिनी इत्यादि वत् वदसि, तथा—तत् तथैव,
सत्यमेवेत्यर्थः ।

(१८५) अगोचरः,—असाक्षात्करणीयः, अविषय इत्यर्थः, अनपनेय इति
भावः । पुण्याशयायाः,—पवित्रस्वभावायाः ।

(१८६) त्रातम्—अग्निप्रवेशव्यवसायान्निवारयितुमित्यर्थः । उपरिष्ठात्—
परतः, मुहूर्त्तानन्तरमित्यर्थः । अभ्यर्थना—याज्ञा, यदि मुहूर्त्तकालं प्रबोधवाक्येनेयं
रक्षितं शक्यते, तदा अस्मद्गुरुन् अवानीय तस्य सदुपदेशनायाः शोकं प्रशमय्य युष्मत्-
प्रार्थनां सफलमिष्टानीति निष्कर्षः ।

(१८७) सुगतः,—बुद्धदेवः । उदन्ते—हत्तान्ते, (“वाक्तां प्रवृत्तिर्हत्तान्तः उदन्तः
स्यात्” इत्यमरः) । नियतं—निश्चितम् । दुःखितः—दुःखानि—मनःपीडा एव,
अन्धकाराः,—तिमिराणि, तेषां पटलं—समूहः, तस्य भिदुराणि—नाशकानि तैः,
सौगतेः,—सुगतसम्बन्धिभिः, सुभाषितैः,—सङ्काशैः, उपदेशवचनेरिति यावत् ।

(१८८) स्वकैः,—निजैः, दर्शितनिदर्शनैः,—उद्घाटितदृष्टान्तैः, नामेति ।
—नाना—विविधैः, आगमैः,—शास्त्रैः हेतुभिः, शास्त्रयुक्तिसामित्य कथनादिति
भावः, गुरुभिः—महानि, गौरवयुक्तानीत्यर्थः तैः, गिरां—वाक्तां, कौशलैः,—नैपुण्यैः,

पुनरपि पादयोः पतितवती । सोऽहमुपगत्य त्वरमाणः
(१८८) व्यतिकरम् इमम् अधृतिकरम् अशरणकृपणबहुयुवति-
मरणम् अतिकरुणम् अब्रभवते गुरवे निवेदितवान्” इति ।

अथ (१८९) भूभृत् भैक्षवं समवधार्य तद्भाषितम् अशु-
मिश्रितम्, अश्रुतेऽपि स्वसुः नाम्नि निम्नीकृतमना मन्युना,
सर्वाकारसंवादिन्या दशया एव दूरीकृतसन्देहः, दग्ध इव
सोदर्याऽस्थ्याश्रवणेन श्रवणयोः, (१८९) अमणाचार्यम्
उवाच,—“आर्य्य ! (१८९) नियतं मैवेयम् अनार्य्यस्य अस्य
जनस्य अतिकठिनहृदयस्य अतिनृशंसस्य मन्दभाग्यस्य भगिनी
भागधेयैः एताम् अवस्थां नीता निष्कारणवैरिभिः वराकी,

वाम्नितागुणैरित्यर्थः, कुशलशैला—सुचरितामित्यर्थः, प्रबोधपदवीं—प्रकटज्ञानमार्गं,
शोकशान्तिकरमुपायमित्यर्थः ।

(१८८) अधृतिकरम्—अधैर्यजननम्, अशरणेति ।—अशरणानां—निरा-
श्रयणां, कृपणानां—दुःखितानां, करुणाहर्णामित्यर्थः, बहुनां—अनेकासां, युवतीनां
—तरुणीनां, मरणं—मृत्युः यस्मिन् तम्, अतिकरुणम्—अतिशोकावहं, व्यतिकरं—
व्यसनं, विपदमित्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पुंस्ति व्यसन-व्यतिषद्भयोः” इति मेदिनी) ।
अब्रभवते—पूज्याय ।

(१८९) भूभृत्—भूपालः । भैक्षवं—भिक्षुकम् । समवधार्य—सावहितं
श्रुत्वैत्यर्थः । स्वसुः,—भगिन्याः । मन्युना—शोकेन, (“मन्यु शोकौ तु शुक् स्त्रियाम्”
इत्यमरः) निम्नीकृतमनाः,—प्रवर्णीकृतचित्तः, प्रह्वीकृतचित्तता इत्यर्थः, आक्रान्तहृदय
इति यावत् । सर्वाकारसंवादिन्या—सर्वाकारेण—सर्वप्रकारेण, संवादिन्या—संवदति
—इयमेव राज्यश्रीरिति व्यनक्तौति तर्थाक्या ; यद्वा,—सर्वाकारं—सर्वमिवावयवं,
संवदति—अनुकरोति या तथा, निखिलशारीरिकसंस्थानकथनाभिजातयेत्यर्थः, दशया—
श्रवणया । सोदर्य्येति ।—सोदर्यायाः,—भगिन्याः, अवस्थाश्रवणेन—दृष्ट्वाऽऽकर्णनेन,
श्रवणयोः,—कर्णयोः ।

(१८९) अमणाचार्य—भिक्षुश्रेष्ठं, बौद्धाचार्यं दिवाकरमित्यर्थः ।

(१८९) नियतं—निश्चितम्, अनार्य्यस्य—असाधोः । अतिनृशंसस्य—अति-
त्रिहंस्यस्य । भागधेयैः,—दुर्दैवैरित्यर्थः । निष्कारणवैरिभिः,—अहंशुकशत्रुभिः,

विदीयमाणं मे हृदयम् एवं निवेदयति” इत्युक्त्वा तमपि (१८३) अमणम् अभ्यधात्,—“आर्य्य ! उत्तिष्ठ ; दशंय क्व असौ ? यतः (१८४) सुप्रभूतप्राणपरित्राणपुण्योपार्ज्जनाय यामः, यदि कथञ्चित् जीवन्तीं सम्भावयामः” इति भाषमाण एव उत्तस्थौ ।

अथ समयशिथ्यवर्गानुगतेन आचार्य्येण तुरगेभ्यश्च अवतीर्य्य समस्तेन सामन्तलोकेन (१८५) पञ्चादाकृष्यमाणा-श्वीयेन अनुगम्यमानः, (१८६) पुरस्ताच्च तेन शाक्यपुत्त्रोयेण प्रदिश्यमानवर्त्मा, पङ्गामिव तं प्रदेशं प्रविरलैः पदैः पिबन्निव

श्रवताया द्वेतिरसद्भावेऽपि श्रवताचरद्भिरित्यर्थः । वराको—तपस्विनी, निरपराधा इत्यर्थः ।

(१८३) अमणं—भिच्छुम् ।

(१८४) सुप्रभूतेति ।—सुप्रभूतानाम्—अतिबहुनानां, प्राणानां—जीवनानां, परिचाणं—परिरक्षणं, तदेव पुण्यं—सुकृतं, तस्य उपार्ज्जनाय—लाभाय, एकस्या एव तस्या सरणे बहूनां हि तत्परिजनानां प्राणविसर्जनकृतनिश्चयानां निधनमनुमाय सुप्रभूतत्वं प्राणविशेषणतथोपन्यस्तम् । सम्भावयामः,—सम्मानयामः, आयासादिदानेन संवर्द्धयाम इत्यर्थः ।

(१८५) पथादिति ।—पथात्—प्रष्ठतः, आकृष्यमाणम्—आक्षिप्यमाणम्, आनीयमानमित्यर्थः, अर्द्धीयम्—अश्वसमूहः येन तथोक्तेन, (“तन्दे त्वशीयमाश्ववत्” इत्यमरः) ।

(१८६) पुरस्तात्—अगतः, शाक्यपुत्त्रोयेण—द्विवाकरमितिशिष्येण, प्रागुक्त-भिच्छुणा इति भावः, प्रदिश्यमानवर्त्मा—दृश्यमानमार्गः । प्रविरलैः,—स्वल्पैः, अतिद्रुतपदविशेषात्, लघुभिरिति यावत्, अल्पीयस्तथा अनुभूयमानैरिति भावः, पदैः,—पदविशेषैरित्यर्थः, [“प्रविरलैः” इत्यत्र “अविरलैः” इति पाठः,—अविरलैः,—अनल्पैः, बहूभि रित्यर्थः, शनैः शनैरिति यावत् ; पाठोऽयं न मनोरमः, तथाविध-गमनस्य समयानुपयोगित्वात् । केचित्तु “अविरलैः दोषैः” इति व्याख्यानयन्ति द्रुतगमनाभिप्रायेण] पिबन्निव—शसन्निव, लङ्गयन्निव इत्यर्थः, अतिद्रुतगमनेन समीपवर्त्तिप्रदेशस्य सत्वरमेव पथात्कारणात् हृदयमानत्वाच्च पिबन्निवेत्युत्प्रेक्षा

प्रावर्त्तत । क्रमेण च समुपगतः शुश्राव लतावनान्तरितस्य समूर्धो-
र्महतः स्त्रैणस्य तत्कालोचितान् अनेकप्रकारान् आलापान्,—
“भगवन् ! धर्म ! (१८७) धाव शीघ्रम् । कासि ? कुलदेवते ! ।
देवि ! धरणि ! धीरयसि न दुःखितां दुहितरम् ? । क नु खलु
(१८८) प्रोषिता पुष्पभूतिकुटुम्बिनी लक्ष्मीः ? । (१८९) नाथ !
मुखरवंश्य ! अनाद्यां विविधाऽऽधिविधुरां बधूं विधवां
विवोधयसि किमिति न इमाम् ? । भगवन् ! सुगत ! भक्तजने
(२००) संज्वरिणि कुतोऽसि ? । राजधर्म ! (२०१) पुष्पभूति-
भवनपक्षपातिन् ! उदासीनीभूतोऽसि कथम् ? । त्वयि अपि

बीज्या । प्रावर्त्तत—प्रातिष्ठत । समूर्धोः,—मर्तुमिच्छीः, स्त्रैणस्य—स्त्रीसमूहस्य,
तत्कालोचितान्—सत्यसमये प्रयुक्तान्, खेदमुचकानित्यर्थः ।

(१८७) धाव—द्रुतम् आगच्छ, त्वामाश्रिता इयमकाले म्रियते, अतः शीघ्र-
नागत्य एनां रक्ष इति भावः । धरणि !—सर्वधारणकारिणि ! पृथ्वि ! न
धीरयसि ?—न धीरां करोषि ? न सान्त्वयसि ? इत्यर्थः, स्थिरायाः ते कन्या धीरा
एव भवितुमर्हति, अत एतां धीरां कुरु इति भावः ।

(१८८) पुष्पभूतिकुटुम्बिनी—पुष्पभूतेः,—तदास्थस्य हर्षपूर्वजस्य, कुटुम्बिनी
—गृहिणी, लक्ष्म्याः राजभोग्यत्वादिति भावः, लक्ष्मीः,—पुष्पभूतेः राज्ञः श्रीरित्यर्थः,
प्रोषिता—गता ।

(१८९) नाथ !—प्रभो । मुखरवंश्य !—मुखरकुलप्रसूत ? गृहबन्धन !
इति यावत्, गृहबन्धनः पूर्वजराजन्यवर्गे वा, [मुखं प्राधान्यमस्यास्तीत्यर्थे “रप्रकरणे
—” इत्यादि वार्त्तिकान् अन्त्यर्थे रप्रत्ययः] अनाद्याम्—अश्रवणां, विविधेति ।—
विविधाभिः,—नानाप्रकाराभिः, आधिभिः,—मनस्तापैः, विधुरा—आकुला तां, विधवां
—पतिहीनां, बधूं—भार्यां, सुधां वा, (“बधूः स्त्री सारिवौषधौ । सुषाशटीनर्दोदासु
भार्यापृक्काऽङ्गनासु च ॥” इति मेदिनी) विबोधयसि ?—प्रबोधयसि ? सान्त्वयसीत्यर्थः ।

(२००) संज्वरिणि—सन्तापवति, (“सन्तापः संज्वरः समी” इत्यमरः) ।
कुतोऽसि ?—निद्रिताऽसि किम् ? भक्तजनमनस्तापं न पश्यसि किमित्यर्थः ।

(२०१) पुष्पभूतिभवनपक्षपातिन्—पुष्पभूतिगृहागुरागन् ! ; पुष्पभूतिः

विपद्बान्धव ! विन्ध्य ! बन्धोऽयम् अञ्जलिबन्धः ? । मातः !
 महाऽटवि ! रटन्तीं न शृणोषि इमाम् आपत्यतिताम् ? ।
 (२०२) पतङ्ग ! प्रसीद, प्राहि पतिव्रताम् अशरणां ।
 प्रयत्नरक्षित ! कृतघ्न ! चारित्र्यचण्डाल ! न रक्षसि राज-
 पुत्रीम् ? । (२०३) किम् अवधृतं लक्षणेः ? । हा देवि ! दुहित्व-
 स्नेहमयि ! यशोवति ! सुषिताऽसि दग्धदेवदस्युना । देव !
 दुहितरि दह्यमानायां न (२०४) आपतसि ? प्रतापशील !
 शिथिलीभूतम् अपत्यप्रेम ? । महाराज ! राज्यवर्द्धन ! न
 धावसि ? (२०५) मन्दौभूता भगिनीप्रीतिः ? अहो ! निष्ठुरः
 प्रेतभाक् ! ! । व्यपेहि पाप ! पावक ! स्त्रीघातनिर्घृण ! ज्वलन्

| वंशानाम् एकान्ततया राजधर्मप्रतिपालनात् राजधर्मस्य तथात्वं बोध्यम् । उदासीनी-
 भूतः,—निरपेक्षः, शान्तवाणरूपस्य स्वकर्तव्यस्याकरणादिति भावः । बन्धः,—बिफलः,
 यतः अञ्जलिं बद्धा प्रार्थ्यमानोऽपि विपन्नान्मानं त्वं न रक्षसीति भावः । महाऽटवि !—
 अरण्यानि ! रटन्तीं—विलपन्तीं, विलापं श्रुत्वाऽपि न प्रतिकरोषि ? इति भावः ।

(२०२) पतङ्ग !—सूर्य ! पक्षिन् वा, (“पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च” इत्यमरः) ।
 प्रयत्नरक्षित !—प्रयत्नेन—प्रकृष्टेन यत्नेन, रक्षित—पालित !, कृतघ्न !—कृतोपकाराप-
 कारिन् । प्रयत्नरक्षितत्वेऽपि इदानीं विपन्नायाः रक्षिकायाः राजपुत्र्याः रक्षाऽकरणात्
 कृतघ्नत्वं चारित्र्येति भावः, चारित्र्यचण्डाल !—चारित्र्येषु—सुचरितेषु, चण्डाल
 —हृन् ! इत्यर्थः, चण्डालवत् नृशंसकर्मकरणादिति भावः ।

(२०३) लक्षणेः,—युभविज्ञैः, किम् अवधृतम् ?—किं गृहीतम् ? किमर्थे
 संयुक्तमित्यर्थः, निरघंक्तं स्थितमिति भावः । दग्धदेवदस्युना—हृतविधिरूपतस्कारेण,
 सुषिताऽसि—हृतस्रबंश्चाऽसि ।

(२०४) आपतसि—आगच्छसि । शिथिलीभूतं—क्लृप्तं गतम् ।

(२०५) मन्दौभूता—अल्पीभूता । प्रेतभावः,—मृतत्वं, विगतचेतनत्वरूपस्य
 प्रेतत्वस्य प्राकृतसंज्ञत्वेषु निरपेक्षतया समजवीधरादित्यात् भगिनीप्रीतिः अपगता,
 त्वेव हि प्राभूतसंज्ञत्वविस्मरणात् तस्य शिष्टरत्वमभिहितमिति भावः । व्यपेहि—
 कपपक्क, इरमप्रसरेत्यर्थः । स्त्रीघातनिर्घृण !—नारीहृन्नात् त्रिष्वकषण !

न लज्जसे ? । भ्रातर्वात ! दासी तवास्मि, (२०६) संवादय
 हृतं देवौदाहं देवाय दुःखितजनार्त्तिहराय हर्षाय ।
 (२०७) नितान्तनिःशूक ! शोकश्लेषपाक ! सकामीऽसि ? । दुःख-
 दायिन् ! वियोगराक्षस ! तुष्टोऽसि ? । विजने वने क्रमा-
 क्रन्दामि ? कस्मै कथयामि ? कमुपयामि शरणम् ? कां
 दिशं (२०८) प्रतिपद्ये ? करोमि किम् अभागधेया ? ।
 (२०९) गान्धारि ! गृहीतोऽयं लतापाशः ? । पिशाचि ! मोच-
 निके ! मुञ्च (२१०) शाखाग्रहणकलहम् । कलहंसि ! हंसि
 किमतः परम् उत्तमाङ्गम् ? । मङ्गलिके ! (२११) मुक्तगलं
 किमद्यापि रुद्यते ? । सुन्दरि ! दूरीभवति सखीसार्धः ।

(२०६) दुःखितेति ।—दुःखितजनानां—क्षिष्टलोकानाम्, आर्त्तिहराय—
 मनःपीडाप्रशमकाय, हर्षाय—देवाय हर्षवर्धनाय, [“क्रियया यसमिप्रेति—” इत्यादि
 वार्त्तिकान् चतुर्थी] देवौदाहं—देव्याः,—राज्यश्रियाः, दाहः,—अग्निप्रवेशः तं,
 संवादय—ज्ञापय ।

(२०७) नितान्तनिःशूक !—नितान्तम्—एकान्तं, निः,—नास्ति, शूकः,—
 दया यस्य तत्सम्बन्धौ, (“शूकोऽस्त्री मुञ्च-दययोः” इति मेदिनी) अतिनिर्दय ! इत्यर्थः,
 शोकश्लेषपाक !—मन्युचाण्डाल ! सकामीऽसि—पूर्णमनोऽर्थोऽसि, अमूं स्वायत्तीकृत्येति
 भावः । तुष्टोऽसि ?—भीतोऽसि ? स्वजनैरस्मान् विद्युज्य इति भावः । आक्रन्दामि
 —आह्वयामि, (“आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने निवदाकणयुद्धयोः” इति मेदिनी) ।

(२०८) प्रतिपद्ये—गच्छामि । अभागधेया—अभाग्या, दुर्भगा इत्यर्थः ।

(२०९) गान्धारि ! मोचनिके ! इत्यादीनि समभिव्याहृतदासीनां सम्बोधनानि ।
 लतापाशः,—व्रततिरज्जुः, गृहीतः,—धृतः, उद्वह्यनार्थमिति भावः, त्वयेति शेषः ।

(२१०) शाखाग्रहणेति ।—शाखायाः,—विटपस्य, ग्रहणं—धारणम्, उद्वह्य-
 नार्थमिति भावः, तव कलहः,—विवादः तम्, अहमये एतस्यां शाखायामात्मान-
 मुद्वह्यमानोत्थं कलहम् इति भावः । उत्तमाङ्गं—शिरः, हंसि—ताडयसि, सत्वरमेव सर्वान्
 अरिष्यन्ति, तेन हि शिरोहननेनालमिति भावः ।

(२११) मुक्तगलं—मुक्तकण्ठम् । सखीसार्धः,—वयस्यावर्गे, दूरीभवति—दूरं
 गच्छतीत्यर्थः, म्रियते इति भावः ।

(२१२) स्थास्यसि कथमिव अशिवे शवशिविरे शवरिके ! ? ।
 (२१३) सुतनु ! तनूनपाति पतिष्यसि त्वमपि ? । मृणाल-
 कोमले ! मालावति ! स्नानाऽसि ? । मातर्मातङ्गिके !
 (२१४) अङ्गीकृतः त्वयाऽपि मृत्युः ? । वस्त्रे ! वस्त्रिके ! वत्स्यसि
 कथम् अनभिप्रेते प्रेतनगरे ? । नागरिके ! (२१५) गरिमाणम्
 आगताऽसि अनया स्वात्मभक्त्या । विराजिके ! (२१६) विराजिता-
 ऽसि राजपुत्रीविपदि जीवितव्ययव्यवसायेन । (२१७) भृगु-
 पतनाभ्युद्यमभागाभिन्ने ! भृङ्गारधारिणि ! धन्याऽसि । केतकि !
 कुतः पुनः ईदृशी स्वप्नेऽपि (२१८) सुस्वामिनी ? । मेनके !
 जन्मनि जन्मनि देवीदास्यमेव ददातु देवो देहं दहन् दहनः ।

(२१२) अशिवे—अमङ्गले, शवशिविरे—अश्वशाने इति भावः, स्थास्यसि—
 स्थितिं करिष्यसि ।

(२१३) सुतनु !—शुभाङ्गि ! तनूनपाति—वस्त्रौ, (“अशिवैश्चानरो वस्त्रः... ।
 ...जातवेदास्तनूनपात् ॥” इत्यमरः) । स्नानाऽसि—विवाशाऽसि ? श्रीकेनेति भावः ।

(२१४) अङ्गीकृतः,—स्वीकृतः । अनभिप्रेते—अनीक्षिते, प्रेतनगरे—अश्वशान-
 पुरे इत्यर्थः, वत्स्यसि—आसिष्यसे, स्थास्यसीत्यर्थः ।

(२१५) गरिमाणं—गौरवम्, आगता—प्राप्ता ।

(२१६) राजपुत्रीविपदि—राजपुत्र्याः,—राज्यश्रियाः इति यावत्, विपदि—
 व्यसने, जीवितव्ययव्यवसायेन—प्राणत्यागचेष्टितेन, विराजिता—शोभिता, प्रशंसितेत्यर्थः ।

(२१७) भृग्विति ।—भृगोः,—प्रपातात्, पर्वतशिखरभागात् इत्यर्थः, (“प्रपात-
 स्वतटी भृगुः” इत्यमरः) पतनं—पातः, तव यः अभ्युद्यमः,—अभियोगः, आयुः
 इत्यर्थः, तस्य भागः,—भजनं, ग्रहणमिति यावत्, स्वीकरणमिति भावः, तदभिज्ञा
 —तद्विषयज्ञानवती, कदा कस्यामवस्थायां भृगुपतनं स्वीकरणीयमित्यादिषु विज्ञा
 इत्यर्थः, तत्सम्बद्धो, भृङ्गारधारिणि ! जलपावविशेषवाहिनि ! धन्याऽसि—प्रशस्याऽसि,
 भृगुपतनाग्रहादिति भावः ।

(२१८) सुस्वामिनी—अनुरूपा कर्त्री । देवीदासं—देव्याः,—राज्यश्रियाः,
 दासं—कैवल्यम् । दहन्—भक्षीकुर्वन् । दहनः,—अग्निः ।

विजये ! (२१८) वीजय क्लेशानुम् । सानुमति ! (२२०) नमति
इन्द्रीवरिका दिवं गन्तुकामा । कामदासि ! देहि दहन-
प्रदक्षिणावकाशम् । विरचिके ! विरचय वक्त्रिम् । (२२१) विकिर-
किरातिके ! कुसुमप्रकरम् । कुररिके ! कुरु (२२२) कुरुवक-
कोरकाऽऽचितां चिताम् । चामरं चामरयाहिणि ! ष्टहाण
पुनरपि कण्ठे । (२२३) मर्षयितव्यानि नर्मदे ! नर्म-
निर्मितानि निर्मर्यादहसितानि । भद्रे ! सुभद्रे ! भद्रमस्तु
ते परलोकगमनम् । (२२४) अग्रामीणगुणानुरागिणि !
ग्रामेयिके ! गच्छ सुगतिम् । (२२५) वसन्तिके ! अन्तरं
प्रयच्छ, आपृच्छते क्लृधारी । देवि ! देहि दृष्टिम्,

(२१८) क्लेशानुम्—अग्नि, वीजय—व्यजनवायुना उद्दीपय इत्यर्थः ।

(२२०) नमति—प्रणमति । दिवं—स्वर्गम् । कामदासि !—कामकिङ्करि !
दहनप्रदक्षिणावकाशम्—अग्निप्रदक्षिणीकरणवसरम्, अग्नौ आत्मविसर्जनात् प्राक्
अग्निप्रदक्षिणीकरणे मा विघ्नमुत्पादय इति भावः । [“विरचिके” इत्यत्र “विचरिके”
इति पाठान्तरम्] । विरचय—प्रज्वालयेति भावः ।

(२२१) कुसुमप्रकरं—पुष्पनिचयं, विकिर—विक्षिप ।

(२२२) चितां—सूतदाहार्थकाष्ठचुलिं, कुरुवकेति ।—कुरुवकाणां—गौलम्भिगुटीनां,
कीरकैः, कलिकाभिः, आचिताम्—आकौर्णम् ।

(२२३) नर्मनिर्मितानि—परिहासकृतानि, निर्मर्यादहसितानि—अवज्ञा-
सूचकानि हास्यानि, मर्षयितव्यानि—सौदव्यानि, क्षलव्यानीत्यर्थः, मया यत् परिहासाद्ये
त्वामुद्दिश्य प्राक् उच्येः इतितं, भवत्याः मर्यादाहानिकरं तत् सौदव्यमिति भावः ।
भद्रे—मङ्गलं, मङ्गलकरमित्यर्थः ।

(२२४) अग्रामीणेति ।—अग्रामीणाः,—जागरिकाः, महान्त इति यावत्,
[ग्रामे भवाः इत्यर्थे ग्रामाद्यञौ] (४।२।८४ पा०) इति चञ्, पश्चात् मज्जमासः]
तेषां ये गुणाः,—स्वाम्यनुरागादयः, तेषु अनुरागः,—आसक्तिः विद्यतेऽस्याः तत्सम्बुद्धौ,
ग्रामेयिके !—ग्रामवासिनि ! सुगतिं—शीघ्रतां गतिं, वाञ्छनीयस्वर्गलोकमित्यर्थः ।

(२२५) अन्तरम्—अवकाशं, प्रयच्छ—देहि । आपृच्छते—सम्भाषते,
[“आङ्गि शुभच्छीः” इति वार्त्तिकेन आङ्-पूर्वकात् पृच्छतेरात्मनेपदम्] ।

(२२६) इष्टा तव जहाति जीवितं विजयसेना । सेयं मुक्तिका
मुक्तकण्ठम् आरटति निकटे नाटकसूत्रधारी । पादयोः पतति
ते ताम्बूलवाहिनी बहुमता राजपुत्रि । पत्रलता । कलिङ्गसेने !
अयं (२२७) पश्चिमः परिष्वङ्गः, पीडय निर्भरम् उरसा माम् ।
(२२८) असवः प्रवसन्ति वसन्तसेने ! । मञ्जुलिके !
(२२९) मार्ज्यसि कतिज्ञत्वः सुदुःसहदुःखसहस्राक्षदिग्धं चक्षुः
इदम् ? रोदिषि कियत् आश्लिष्य च माम् ? । (२३०) निम्गा-
णम् ईदृशं प्रायशो यशोधने ! । (२३१) धीरयसि अद्यापि
किं मां माधविके ! ? का इयम् अवस्था संस्थापनानाम् ? । गतः
कालः कालिन्दि ! सखीजनानुनयाञ्जलीनाम् । उन्मत्तिके !

(२२६) इष्टा—प्रिया । जहाति—त्यजति । नाटकसूत्रधारी—नाटकस्य
—अभिनेयकाव्यस्य, सूत्रधारी—नटी इत्यर्थः, [सूत्रं नाटकौयसाधनं धारयति या सा
इत्यर्थे धारयतेः कर्त्तरि ऋणि रूपम्] मुक्तकण्ठम्—उच्चैरित्यर्थः, आरटति—शब्दायते,
आकन्दतीत्यर्थः । बहुमता—आहता ।

(२२७) पश्चिमः,—पश्चरमः, [पश्चाद्भव इत्यर्थे “अयादिपश्चाद्भिन्ने” इति
वार्त्तिकेन कतिञ्च] परिष्वङ्गः,—आलिङ्गनम् । निर्भरं—निर्दयं, गाढमित्यर्थः ।

(२२८) असवः,—प्राणाः, [“पुंसि भूस्त्रासवः प्राणाः” इत्यमरवचनात् अस्मान्
नित्यं बहुत्वं श्रेयम्] प्रवसन्ति—गच्छन्ति दूरमित्यर्थः ।

(२२९) सुदुःसहति ।—सुदुःसहैः,—अतिदुःखेनापि सोदुमशक्नोः, दुःखानां
सहस्रैः,—मनःपीडासमूहैः, यत् अक्षं—विगलितं नेत्राण्यु, तेन दिग्धं—लिप्तं, वाष्प-
कलुषितमित्यर्थः, कतिज्ञत्वः,—कतिवारान्, [“सङ्ख्यायाः—” (५।४।१७ पा०) इति
ज्ञत्वसुच्] मार्ज्यसि—शीथयसि, निर्जलीकरोषीत्यर्थः, [मार्यैः षिञि लटि रूपम्] ।
आश्लिष्य—आलिङ्ग्य, कियत्—कियत्कालम् ।

(२३०) निम्गाणं—सृष्टिपरम्परा, ईदृशं—दुःखबहुलमिति भावः ।

(२३१) धीरयसि—स्थिरयसि । संस्थापनानां—प्रबोधानां, किमयं कालः—
प्रबोधदानस्य ? इति भावः । गतः,—अतीतः । सखीति ।—सखीजनैषु—वयस्य-
लोकेषु, यः अनुनयः,—प्राथेनं, ‘मां कुप्य’ ‘प्रसीद’ इत्यादिरूप इति भावः ; यद्वा,—
सखीजनानां यः अनुनयः,—सान्त्वनं, सन्तानासूचकवाक्यप्रयोग इत्यर्थः, तच्च अक्ष-

मत्तपालिके ! (२३२) कृताः पृष्ठतः प्रणयिनीप्रणिपातानु-
रोधाः । (२३३) शिथिलय चकोरवति ! चरणग्रहणं ग्रहिणि ! ।
कमलिनि ! किमनेन पुनः पुनः (२३४) दैवोपालम्भेन ? न
प्राप्तं चिरं सखीजनसङ्गमसुखम् । आर्य्ये ! महत्तरिके ! तरङ्ग-
सेने ! नमस्कारः । सखि ! सौदामिनि ! दृष्टाऽसि ? । समुपनय
(२३५) हृद्यवाहनार्चनकुसुमानि कुमुदिके ! । देहि चिता-
रोहणाय रोहिणि ! हस्तावलम्बनम् । (२३६) अम्ब !
धात्रि ! धीरा भव, भवन्ति एवविधा एव कर्मणां विपाकाः

लयः,—करहयसंयोगाः तेषाम्, इदानीं मरणाध्यवसाये दृढीभूते नास्ति सखीजन-
प्रसादनस्य सखीजनानुरोधरक्षणस्य वा समयः इति भावः ।

(२३२) प्रणयिनीति ।—प्रणयिनीनां—स्निग्धवयस्यानां, प्रणिपातैः,—विनयैः
करणैः, ये अनुरोधाः,—अनुवर्त्तनानि, 'मा म्रियस्व' 'अस्मान् पालय' इत्याद्युक्त्वा विनय-
प्रदर्शनपूर्वकानुसरणानि याज्या वा, पृष्ठतः कृताः,—पश्चात् कृताः, उपेक्षिता इत्यर्थः, इदानीं
सख्यादीनां सर्वासामेव ममतादिकं परित्यज्य मरणाद्यैव दृढसङ्कल्पाऽस्मि इति भावः ।

(२३३) शिथिलय—मन्दीभूतं कुरु, मा कुरु इति यावत् । ग्रहिणि !—
आग्रहवति ! ।

(२३४) दैवोपालम्भेन—नियतितिरस्कारेण । मेति ।—सखीजनसङ्गमसुखं
—सहचरसहवासानन्दः, चिरं—यावज्जीवमित्यर्थः, न प्राप्तं, केरपि काभिरपि वा इति
शेषः, अतः दैवोपालम्भेनालमिति भावः । महत्तरिके !—महाशये ! । सौदामिनि !
—भोः सौदामनीनामधेये ! सखीविशेषसम्बोधनमेतत्, [सुदामा पर्वतभेदः तेनैका
दिगित्वर्थे "तेनैकदिक्" (४।३।११२ पा०) इति अण्, स्फटिकमयस्य मुद्राक्षः पर्वत-
विशेषस्य एकस्मिन् भागे जातत्वात् विद्युतः इयं संज्ञेति ज्ञेयम् । "सौदामिनि ।" इति
पाठस्तु प्रामादिक एव, "सुदामा अद्रिणा एकदिक् सौदामनी" इति द्वीक्षितवचनात् ;
काशिकाकारा अप्येवमाहुः] दृष्टा ?—अवलोकिता ? मयेति शेषः, त्वां किं पुनर-
लोकयेयमिति भावः ।

(२३५) हृद्यवाहनार्चनकुसुमानि—अग्निपूजाऽर्थपुष्पाणि । हस्तावलम्बनं—
कराग्रयं, तव प्रसारितं हस्तं धृत्वाऽहं चितामधिरोहामि इति भावः ।

(२३६) अम्ब !—मातः ! धात्रि !—उपमातः ! विपाकाः,—परिणामाः ।

पापकारिणीनाम् । (२३७) आर्य्यशरणानाम् अयमञ्जलिः ।
 परः परलोकप्रयाणप्रणामोऽयं मातः ।। मरणसमये कस्मात्
 लवलिके ! (२३८) हलहलको बलीयान् भानन्दमयो हृदयस्य
 मे ? । (२३९) हृष्यन्ति उच्चरोमाश्चमुच्चि किम् अङ्गीकृत्य
 अङ्गानि ? । वामनिके ! वामेन मे (२४०) स्फुरितम् अङ्गणा ।
 हृष्या विरससि वयस्य ! वायस ! हृष्ये क्षीरिणि क्षणे क्षणे
 क्षीणपुण्यायाः पुरः । हरिणि ! हेषितमिव हृष्यानाम् उत्त-
 रतः ? । कस्य इदम् (२४१) आतपत्रम् उच्चम् अत्र पादपान्त-
 रेण प्रभावति ! विभाव्यते ? । कुरङ्गिके ! केन सुगृहीतनाम्नो
 नाम गृहीतम् अमृतमयम् आर्य्यस्य ? । देवि ! दिष्ट्या वर्द्धसे
 देवस्य हर्षस्य आगमनमहीत्सवेन ।

(२३७) आर्य्यशरणानाम्—आर्य्यस्य—ज्येष्ठस्य मातुः हर्षस्य, शरणानां—
 पादानाम्, अयमञ्जलिः,—अयं प्रणामः इति यावत् । परः,—पश्चिमः, परिति ।—
 परलौकिके—लोकान्तरे, प्रयाणाय—प्रस्थानाय, प्रणामः,—नमः ।

(२३८) हलहलकः,—उत्कण्ठा ।

(२३९) उच्चरोमाश्चमुच्चि—उच्चाः,—प्रबलाः, रोमाश्चाः,—रोमीन्द्रमाः, तान् !
 मुच्चन्ति—प्रकटयन्तीति तथोक्तानि, [मुच्चतेः कर्त्तरि क्तिप् रूपम्] । किम् अङ्गीकृत्य
 —अवलम्ब्य, किमानन्दकारणमधिगम्येति यावत्, हृष्यन्ति—पुलकितानि भवन्ति ।

(२४०) अङ्गणा—नेत्रेण, स्फुरितं—स्पन्दितं, सङ्कलमूचकमेतदिति भावः ।
 विरससि—रौषि । [“विरससि” इत्यत्र “विरससि” इति पाठः,—विश्राम्यहीत्यर्थः] ।
 वयस्य !—सखे ! वायस !—काक ! हृष्ये क्षीरिणि—वटाश्रत्यादिक्षीरप्रधाने वन-
 स्पती, यदुक्तं,—“न्ययोधोऽुम्बराश्रत्यापारीषप्लवपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणी हृष्या-
 क्षीणा त्वक् पञ्चवल्कलम् ॥” इति । पुरः,—अग्रतः । उत्तरतः,—उत्तरस्यां दिशि,
 हृष्यानाम्—अश्वानां, हृष्येरित्यर्थः, [कर्त्तरि षष्ठी वैकल्पिकौ] हेषितमिव—ऋषितमिव,
 [“रेषृ ऋषृ ऋष अयत्ताशब्दे” इति हेषतेः भावे निष्ठा] ।

(२४१) आतपत्रं—हृष्यं, पादपान्तरेण—हृन्नामरालेन, विभाव्यते—लक्ष्यते ।
 सुगृहीतनाम्,—प्रातःशरणीयनाम् । अमृतमयं—पौष्पात्मकं, अवनसन्तर्पणमिति
 भावः । दिष्ट्या—भाग्येन ।

इत्येतच्च श्रुत्वा सत्वरम् (२४२) उपससर्प, ददर्श च मुञ्चन्तीम्
अग्निप्रवेशाय उद्यतां राजा राख्यश्रियम्, (२४३) आललम्बे च
मूर्च्छामीलितलोचनाया ललाटं हस्तेन तस्याः ससम्भ्रमम् ।

अथ (२४४) तेन भ्रातुः प्रेयसः प्रकीष्टबद्धानाम् ओषधीनां
रसविसरमिव प्रत्युज्जीवनक्षमं क्षरता, वमता इव पारिहार्य-
मणीनाम् अचिन्त्यं प्रभावम्, अमृतमिव नखचन्द्ररश्मिभिः उद्गि-
रता, (२४५) बध्नतेव चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकरं चन्द्रकान्तचूडा-
मणिं मूर्धनि, मृणालमयाङ्गुलिना इव अतिशीतलेन निर्वापयता

(२४२) उपससर्प—समीपमाजगाम । मुञ्चन्ती—मोहमुपागतां, भ्रातु-
रागमनश्रवणोद्बलितदुःखभारेण इति भावः ।

(२४३) आललम्बे—जयाह । मूर्च्छंति ।—मूर्च्छया—मोहेन, भ्रातृदर्शन-
जनितद्विगुणोच्छलितशोकाऽऽवेगेन इति भावः ; उक्तञ्च—“स्वजनस्य हि दुःखमयती
विवृतद्वारमिवोपजायते” इति कुमारसम्भवै कालिदासेन ; मीलिते—मुद्रिते, लोचने
—नयने यस्याः तथाभूतायाः । ससम्भ्रमं—सत्वरम् ।

(२४४) तेन—पूर्वोक्तेन, हस्तसंस्पर्शेनेत्येते सम्बन्धः । प्रेयसः,—अतिप्रियस्य,
[प्रियशब्दादीयसुनि “प्रियस्थिर—” (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना प्रादेशः] भ्रातुः,
—हृष्यस्य, प्रकीष्टबद्धानां—कूर्पर-मणिवन्वान्तरनिवेशितानाम्, ओषधीनां—लता-
विशेषाणां, प्रत्युज्जीवनक्षमं—प्राणप्रदानसमर्थमित्यर्थः, रसविसरमिव—द्रवौघमिव,
क्षरता—क्षयता । पारिहार्यमणीनां—कटकरत्नानाम्, (“आवापकः पारिहार्यः
कटको बलयोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः) अचिन्त्यम्—अतर्क्यं, प्रभाव—माहात्म्यं, वमता—
उद्गिरता ।

(२४५) चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकरं—चन्द्रस्य—इन्दोः, उदयात्—प्रकाशात्, च्युतः,
—गलितः, शिशिराणां—तृषाराणां, शीकरः,—कणः यस्मात् तं, चन्द्रकान्त-
चूडामणिं—चन्द्रकान्तमणिनिर्मितमुकुटरत्नं, मूर्धनि, बध्नतेव—विदधतेव, सङ्घटयते-
वेत्यर्थः । मृणालेति ।—मृणालमयाङ्गुलिना—विसघटितकरशास्त्रया, मृणालवदतीव
शैत्यप्रदया अङ्गुल्या इत्यर्थः ; यद्यपि अङ्गुलिशब्दस्य स्त्रीत्वं कोषेषु
दृश्यते, तथाऽप्यव पुंसि प्रयुक्तम्, अत एवाह वाचस्पत्यं,—पुंस्त्वमपि,
“सङ्घताधरीष्ठमङ्गुलिना—” इति शाकुन्तले” इति । निर्वापयता—प्रशमयता ।

दृष्टमानं हृदयं, (२४६) प्रत्यानयता इव कुतोऽपि
जीवितम्, आह्लादकेन हस्तसंस्पर्शेन सहसैव समुन्मिल
राज्ययोः। तथा च (२४७) असम्भावितागमनस्य
अचिन्तितदर्शनस्य सहसा प्राप्तस्य भ्रातुः स्वप्रदृष्टदर्शनस्य इव
कण्ठे समाश्लिष्य तत्कालाविर्भावनिर्भरेण अभिभूतसर्वात्मना
दुःखसम्भारेण निर्दयं नदीमुखप्रणालीभ्यामिव मुक्ताभ्यां स्थूल-
प्रवाहम् उत्सृजन्ती वाष्पवारि विलोचनाभ्यां,—“हा तात !
हा अम्ब ! हा सख्यः !” इति व्याहरन्ती मुहुर्मुहुः,

(२४६) प्रत्यानयतेषु—प्रत्यावर्त्तयतेव । कुतोऽपि—कक्षाशित्, अविज्ञात्-
ह्येति यावत् । समुन्मिल—नेत्रोन्मीलनं चकारेत्यर्थः ।

(२४७) असम्भावितागमनस्य—असम्भावितम्—अप्रत्याशितम्, अप्रतीक्षित-
मित्यर्थः, आगमनम्—उपस्थितिः यस्य तथाभूतस्य, अचिन्तितदर्शनस्य—अचिन्तितं—
प्राक् मनसाऽपि अनालोचितं, दर्शनम्—अवलोकनं यस्य तादृशस्य । स्वप्नेति ।—स्वप्ने
—निद्राऽवस्थायां, दृष्टम्—अनुभूतमित्यर्थः, दर्शनं—साक्षात्कारः यस्य तथाभूतस्य ।
समाश्लिष्य—समालिख्य, आसज्येत्यर्थः, तत्कालेति ।—स एव कालः, समयः तन्निम्न,
आह्लासात्साक्षात्कारश्चेत्यर्थः, आविर्भावेण—उदयेन, निर्भरः,—अतिशयितः, प्रगाढं
इत्यर्थः तेन, निर्दयं—दृढं यथा तथा, अभिभूतसर्वात्मना—सर्वाङ्गाभिभाविणेत्यर्थः,
दुःखसम्भारेण—शोकातिरेकेण ; यद्वा,—निर्दयं—प्रगाढम्, अतिशयितमित्यर्थः, तद्वयथा
तथा उत्सृजन्ती इत्यनेन सम्बन्धः ; मुक्ताभ्याम्—उद्घाटिताभ्यां, नदीति ।—नद्याः,—
सरितः, मुखस्य—प्रभवस्थानस्य इत्यर्थः, ये प्रणाल्यौ—पयःपदव्यौ ताभ्याम् ; (“इयोः
प्रणाली पयसः पदव्याम्” इत्यमरः) स्थूलप्रवाहं—स्थूलः,—पृथुः, भङ्गानित्यर्थः,
प्रवाहः,—प्रवृत्तिः, निर्गमनमित्यर्थः यस्य तथाभूतं, वाष्पवारि—असु, “वाष्प ऊष्णणि
नाऽखे” इति मेदिनीकरीकोः वाष्पशब्देनैव निवसलिलार्थबोधोपात्तं वारिशब्दस्याधिकोपात्त-
तया कथितपदताऽऽख्यदोषयत्नमिदमिति विभाव्यते, तथाऽपि श्रवणकुण्डलादिशब्देषु
श्रवणादीनामिव सन्निधेः प्रतिपत्त्यर्थमेव तदुपन्यास इति ज्ञेयं, तथा हि वामनः,—
“कर्णवत्तंस-श्रवणकुण्डल-शिरःशिखरेषु कर्णादिनिर्द्देशः सन्निधेः” इति (२ अधि०
१ अध्या० १४ सू०) व्याहरन्ती—कथयन्ती, विलपन्तीत्यर्थः ।

(२४८) उच्चैस्तराच्च समुद्भूतभगिनीस्नेहसद्भावभारभावितमन्यना मुक्ताकण्डम् अतिचिरं विकृष्य,—“वत्से ! स्थिरा भव त्वम्” इति भ्रात्रा (२४९) करस्थितमुखी समाश्वास्यमानाऽपि, (२५०) “कल्याणिनि ! कुरु वचनम् अग्रजस्य गुरोः” इति आचार्य्येण याच्यमानाऽपि, “देवि ! न पश्यसि देवस्य अवस्थाम् ? अलमतिक्रुदितेन” इति राजलोकेन अभ्यर्थ्यमानाऽपि, “स्वामिनि ! भ्रातरम् अवेक्षस्व” इति परिजनेन विज्ञाप्यमानाऽपि, (२५१) “दुहितः ! विश्रम्य पुनः आरटितव्यम्” इति निवार्य्यमाणाऽपि बान्धववृद्धाभिः, “प्रियसखि ! (२५२) कियद्रोदिषि ? तूष्णीमास्व, हृदं दूयते

(२४८) उच्चैस्तराम्—अतिशयेन इत्यर्थः, [“किमेतिङ्गव्ययं—” (५।४।११ पा०) इति घस्य आमुः] समुद्भूतेति ।—समुद्भूतेन—समुत्पन्नेन, आविर्भूतेनेत्यर्थः, भगिन्यां—सहोदरायां, यः स्नेहसद्भावः—प्रीतिभावः, तस्य भारेण—भारेण, अतिशयेनेत्यर्थः, भावितः,—जनितः, मन्युः,—शीको यस्य तथाभूतेन, भ्रात्रा इत्यनेनान्वयः ; समुद्भूत...मन्युना हेतुना इत्यर्थो वा, मुक्ताकण्डम्—उच्चैरित्यर्थः । विकृष्य—विलप्य ।

(२४९) करेति ।—करे—हस्ते, भातुर्निजस्य वेति शेषः, स्थितं—रक्षितं, मुखं—वदनं यस्याः तथाभूता, [“करस्थितमुखी” इत्यत्र “करस्थितमुखी” इति पाठे,—कराभ्यां—पाणिभ्यां, स्थितम्—आच्छादितं, भ्रात्रा इति शेषः, क्रन्दननिवारणार्थमिति भावः, मुखं—वदनं यस्याः तथाभूता] समाश्वास्यमानाऽपि—प्रबोधयमानाऽपि, सात्वसानाऽपीत्यर्थः ।

(२५०) कल्याणिनि !—सज्जातमङ्गली ! आलददर्शनात् प्राप्तशुभफले ! इत्यर्थः, कुरु वचनं—वाक्यं प्रतिपालयेत्यर्थः । आचार्य्येण—दिवाकरमित्रेण । अलं—निषेधार्थकमन्ययम्, अतिरोदनं मा कुरु इत्यर्थः । राजलोकेन—सामन्तवृत्तसमुद्भूतेनेत्यर्थः, अभ्यर्थ्यमाना—प्रार्थयमाना । अवेक्षस्व—पश्य । परिजनेन—अनुजीविजनेन ।

(२५१) दुहितः !—कन्ये ! आरटितव्यं—रोदितव्यमिति भावः । बान्धववृद्धाभिः,—बान्धवेषु—स्वजनेषु, याः वृद्धाः,—वर्षीयस्यः ताभिः ।

(२५२) कियत्—कियत्कालमित्यर्थः । तूष्णीं—मौनम्, आस्व—उपविश्य, मौनावलम्बनं कुरु इत्यर्थः, मा हृदिहि इति यावत् । हृदम्—अव्यर्थ, दूयते—सुतापमनुभवति ।

देवः” इति सखीभिः अनुनीयमानाऽपि, (२५३) चिर-
सम्भावितानिकदुःसहदुःखनिवहनिर्वहण-वाधोत्पीडपीड्यमानकण्ठ-
भागा, (२५४) प्रभूतमन्यभारभरितान्तःकरणा, करुण-
काहलेन स्वरेण कतिचित्कालम् अतिदीर्घं करोद । विगते च
मन्यवेगे वज्रेः समीपात् आक्षिप्य भ्रात्रा नीता निकटवर्तिनि
तस्तले निषसाद ।

(२५५) शनैः आचार्यस्तु तथा हर्ष इति विज्ञाय विवर्जिता-
दरः सुतरां मुहूर्त्तमिव अतिवाह्य (२५६) निभृतसंज्ञा-
ज्ञापितेन शिष्येण उपनीतं नलिनीदलैः स्वयम् आटाय नम्रो

(२५३) चिरिति ।—चिरं—दीर्घकालं व्याप्तेति भावः, सम्भावितानि,—
अनुभूतानि इत्यर्थः, यानि अनेकानि—बहूनि, दुःसहानि—दुर्वहानि, दुःखानि—क्लेशाः,
तेषां निवहः,—समूहः, तस्य निर्वहणं—निर्वाहः, परिसमाप्तिरित्यर्थः, सुचिरोपभूतानां
दुःसहानां शोकसमुदयानां परिणाम इति यावत्, तेन यो वाधोत्पीडः,—वाधाणां—
नेवोदकानाम्, उत्पीडः,—प्रवाहः, तेन पीड्यमानः,—रुध्यमानः, कण्ठभागः,—गलान्त-
देशः यस्याः तथाभूता ।

(२५४) प्रभूतेति ।—प्रभूतेन—प्रबलिन, मन्यभारेण—शोकभारेण, भरितम्—
आपूरितम्, अन्तःकरणं—चित्तः यस्याः तथोक्ता, करुणकाहलेन—करुणेन—करुण-
रसेन, काहलः,—भृशः, अतिशय इत्यर्थः, पूर्णं इति यावत् तेन, करुणरसपूर्णेन,
करुणरसोद्दीपकेनेत्यर्थो वा, (“काहलशरण्यायुधे । शब्दमात्रेऽपि पल्लिङ्गस्त्रिषु शुष्के भृशे
खले ॥” इति मेदिनी) अतिदीर्घम्—अत्युच्चैरित्यर्थः, [“अतिदीर्घम्” इत्यत्र
“अतिचिरम्” इति पाठात्तरम्] । मन्यवेगे—शोकप्रसरे । आक्षिप्य—आकृष्य ।
निषसाद—उपविवेक्ष, [“सदिरप्रतेः” (८११६६ पा०) इति षत्वम्] ।

(२५५) शनैः,—मन्दम्, अव्यग्रतया इत्यर्थः, [उपनिन्ये इति क्रियायाः विशेषण-
निदम्] । आचार्यः,—दिवाकरमितः, तथा—तादृशः, सम्पादिति भावः, यद्वा,—
तथा—तेन व्यापारित्वेत्यर्थः, प्रागुक्तघटनयेति यावत् । विवर्जितादरः,—वि—विशेषण,
वर्जितः,—वृद्धि गतः, आदरः,—बहुमानः यस्य तथाभूतः । अतिवाह्य—यापयित्वा ।

(२५६) निभृतेति ।—निभृतया—निःशब्दया, संशया—इक्षितेन, ज्ञापितः,
—आदिष्टः इत्यर्थः तेन । नलिनीदलैः,—पुष्पनीपवैः ।

मुखप्रक्षालनाय उदकम् (२५७) उपनिन्ये । नरेन्द्रोऽपि सादरं गृहीत्वा प्रथमम् (२५८) अनवरतरोदनाताम्रं चिर-
प्रवृत्ताश्रुजलजालं रक्तपङ्कजमिव स्वसुचक्षुः अक्षालयत्, पश्चात्
आत्मनः । (२५९) प्रक्षालितमुखशशिनि च महीपाले
सर्वतो निःशब्दः सम्बभूव सकलो लिखित इव लोकः । ततो
नरेन्द्रो मन्दमन्दम् अब्रवीत् स्वसारं,—“वत्से ! वन्दस्व अव-
भवन्तं भदन्तम् । एष ते भर्तुर्हृदयं द्वितीयम्, अस्माकञ्च
गुरुः” इति । राजवचनात्तु (२६०) राजदुहितरि पतिपरि-
चयश्रवणोद्घातेन पुनः आनीतनेत्राभ्रसि नमन्त्याम् आचार्यः

(२५७) उपनिन्ये—अर्पितवान्, हर्षमिति शेषः ।

(२५८) अनवरतेति ।—अनवरतेन—अथात्नेन, रोदनेन—क्रन्दनेन, आतामम्
—आरक्तं, चिरमिति ।—चिरं—दीर्घकालं व्याप्य, प्रवृत्तं—प्रवृत्तम्, अश्रुजलजालं—
वायसमृद्धः यस्मात् तथाभूतम्, अव अश्रुशब्देनैव नेत्रसलिलरूपार्थस्य बोधात् जन-
शब्दस्य पुनरुक्ततया कथितपदताऽऽख्यदोषः ; वामनस्तु एकार्थपदघटितवाक्येषु एकार्थत्व-
दीशमभिहितवान् ; एवञ्च तन्मते यथा करिकलभाटिशब्दानां प्रौढकुञ्जररूपकलभार्थ-
बोधाददोषत्वं, तथा अत्रापि सद्यःपतिताश्रुमयजलप्रवाहरूपविशेषार्थस्य पर्यवसानाददोषः,
तथा च वामनः,—“करिकलभशब्दे करिशब्दस्तादृष्यस्य प्रतिपत्त्यर्थम्” इति (२ अधि०
२ अध्या० १७ सू०) स्वसुः—भगिन्याः, चक्षुः,—नयनम्, अक्षालयत्—अधावयत् ।
आत्मनः,—स्वस्य, चक्षुः इति सम्बन्धः ।

(२५९) प्रक्षालितेति ।—प्रक्षालितः,—धौतः, मुखशशी—आननेत्युः येन
तथोज्जे । सर्वतः,—समन्तात् । लिखित इव—चित्रार्पित इव । स्वसारं—भगिनीम् ।
वन्दस्व—अभिवादय, स्तुहि, प्रणम इत्यर्था वा । अवभवन्तं—पूजनीयम् । भर्तुः,—
गृहवर्ग्यः, द्वितीयं हृदयम्—अपरं शरीरम्, अन्तरङ्गमिवमित्यर्थः ।

(२६०) पतीति ।—पत्युः,—गृहवर्ग्यः, परिचयः,—संस्पर्शः, तदीयवार्ता
प्रत्यर्थः, तस्य श्रवणोद्घातः,—आकर्षणप्रसङ्गः तेन, पुनः,—भूयः, आनीतात् ।—आनीतम्
—उपस्थितं, नेत्रयोः,—चक्षुषीः, अभ्रः,—सलिलं यस्याः तथाभूतायां, भर्तुर्भदन्तेन
सख्यवार्ताऽऽकर्णनेन पुनर्वाचायमाणनेत्रायामित्यर्थः, राजदुहितरि—राजकन्यायां,
राजपुत्रियामिति यावत्, नमन्त्यां—प्रणतिं कुर्वन्त्याम् ।

(२६१) प्रयत्नरक्षितागतवाष्पान्नःसम्भारभज्यमानधैर्यार्द्रलोचनः।

(२६२) किञ्चित्परावृत्तनयनो दीर्घं निशङ्खासः। स्थित्वा च क्षणमेकं प्रदर्शितप्रश्नयो मृदुवादी मधुरया वाचा व्याजहार,—
“कल्याणराशिः। अलं रुदित्वा अतिचिरं, राजलोको न
अद्यापि रोदनात् निवर्त्तते। क्रियताम् अवश्यकरणीयः स्नान-
विधिः, स्नात्वा च गम्यतां (२६३) तामेव भूयो भुवम्”।

अथ भूपतिः (२६४) अनुवर्त्तमानो लौकिकमाचारम्
आचार्यवचनञ्च, उत्थाय स्नात्वा (२६५) गिरिसरिति, सह
स्वप्ना तामेव भूमिम् अयासीत्। (२६६) तस्याञ्च सपरिजनां
प्रथमम् आहितावधानः पार्श्ववर्त्ती परवर्ती शुचा (२६७) पति-
पिण्डप्रदर्शितप्रयत्नप्रतिपन्नाभ्यवहारकरणां भगिनीम् अभोज-

(२६१) प्रयत्नेति।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टचेष्टया, राक्षसानि अपि—निरोधितान्यपि,
प्रागतानि—उपस्थितानि, यानि वाष्पाभांसि—नयनजलानि, तेषां सम्भारेण—
निवहेन, भज्यमानं—चोत्यमानं, व्यपगतप्रायमित्यर्थः, यत् धैर्यं—धीरत्वं, तेन आर्द्र-
मित्ते, लोचने—नेत्रे यस्य तथाभूतः। अद्यापि वाष्पाभःपदं पूर्ववत् कथितपदता-
दुपलब्धदोषयस्मिति ज्ञेयम्।

(२६२) किञ्चित्परावृत्तनयनः,—साचीकृतचक्षुः। प्रदर्शितप्रश्नयः,—प्रकटित-
विनयः। मृदुवादी—अनुस्रभाषी, कोमलस्वराभिधायी इत्यर्थः। कल्याणराशिः—
प्रभूतश्रेयोभाजनम्। अतिचिरं—सुदीर्घकालम्, अलं रुदित्वा—रोदनेनालं, क्रन्दनं मा-
श्रुत इत्यर्थः।

(२६३) तामेव—पूर्वाधिष्ठानभूतां, यतः प्रागतोऽसि तामित्यर्थः, भुवं—स्थानं,
भूयः,—पुनरपि।

(२६४) अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन्, प्रालयञ्च।

(२६५) गिरिसरिति—पर्वतीयनद्याम्।

(२६६) तस्याञ्च—भूमौ इत्यर्थः, आहितावधानः,—कृताभिनिवेशः, स्वयं
प्रत्यवेक्षणपरः सञ्चित्यर्थः, सपरिजनां—सपरिवारां, सानुजीविकाकामित्यर्थः, शुचा
परवर्ती—शोकप्रवशामित्यर्थः।

(२६७) पतीति।—पत्युः,—यहवर्षाणः, पिण्डः,—स्वतेभ्यो दियः शोकाकाशः

यैत्; अनन्तरञ्च स्वयम् आहारस्थितिम् अकरोत् । भुक्तार्थाच्च
बन्धनात्प्रभृति विस्तरतः स्वसुः कान्यकुब्जात् (२६८) गौड-
सम्भ्रमं, (२६९) गुप्तितो गुप्तनाम्ना कुलपुत्रेण निष्कासनं,
निर्गतायाश्च राज्यवर्द्धनमरणश्रवणं, श्रुत्वा च आहारनिरा-
करणम्, अनाहारपराहतायाश्च विन्याटवीपर्यटनखेदं,
(२७०) जातनिर्वेदायाः पावकप्रवेशोपक्रमणं यावत् सर्व-
ममृणोत् (२७१) व्यतिकरं परिजनतः । ततः सुखासीनम् एकत्र
तरुतले विविक्तभुवि भगिनीद्वितीयं दूरस्थितानुजीविजनं

अन्नसङ्घात इत्यर्थः, तस्मिन् प्रदर्शितेन—वीधितेन, पत्युः पिण्डः दातव्यः जीधितया
परया, तच्च जीवनम् आहारं विना न रक्षितं शक्नोते, तत्पिण्डमदत्त्वा आत्मन्यागी महान-
धर्मः, आपलयं नरकवासस्य इत्येवंरूपेण पर्यावलीकितेनेति यावत्, प्रयत्नेन—प्रकृष्टान-
वीधेन हेतुनेत्यर्थः, प्रतिपन्नं—स्वीकृतम्, अभ्यवहारकरणं—भोजनव्यापारः यथा तथा-
विधा, भर्त्तुं बहुमानात् तत्पिण्डदानार्थमेव अभ्यवहारक्रिया कृता, न तु सा तदा
स्वजीवने स्पृहावती आसीत् इति तात्पर्यम् । आहारस्थितिम्—आहाराय—भोज-
नाय, स्थितिम्—आस्याम्, उपवेशनमित्यर्थः, (“स्यादास्या त्वासना स्थितिः” इत्यमरः)
अडा, —आहारेण स्थितिम्—अवस्थानम्, आत्मजीवनरक्षणमित्यर्थः, (“स्थितिः
स्त्रियामवस्थाने मर्यादायाश्च सीमनि” इत्यमरः) ।

(२६८) गौडसम्भ्रमं—गौडाधिपात् भयम् ।

(२६९) गुप्तित, —कारागारात् काराया बन्धनात्, इत्यर्थः, (“गुप्तिः
स्व्यकरस्थाने कारागारे च रक्षणे” इति मेदिनी) । कुलपुत्रेण—सत्कुलप्रसूतेन,
निष्कासनं—बहिर्करणम्, उद्धरणमित्यर्थः । आहारनिराकरणं—भोजनपरित्यागम् ।
अनाहारपराहतायाः,—उपवासपीडितायाः ।

(२७०) जातनिर्वेदायाः,—उत्पन्नवैराग्यायाः, पावकप्रवेशोपक्रमणम्—अग्नि-
प्रवेशप्रक्रमणम् ।

(२७१) व्यतिकरं—हस्तान्तं, ध्यसनं वा, (“अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनमर्थ-
वद्भयोः” इति मेदिनी) । परिजनतः—परिजनसंकाशात् । विविक्तभुवि—
विजनप्रदेशे । भगिनीद्वितीयं—भगिनी—सहोदरा एव, द्वितीया—द्वितीयसङ्घचरी
यस्य तं, केवलं भगिन्या सङ्घावस्थितमित्यर्थः । दूरेति ।—दूरे—विप्रकटस्थाने

राजानम् आचार्यः समुपसृत्य शनैः आसाञ्चके; स्थित्वा च कञ्चित् कालांशं (२७२) लेशतो वक्तुमुपचक्रमे,—

“श्रीमन्! आकर्ण्यताम्, (२७३) आख्येयमस्ति नः किञ्चित्—अयं हि यौवनोन्मादात् परिभूय भूयसीर्भार्या यौवनावतारतरलतराः (२७४) ताराराजो रजनीकर्णपूरः पुरुङ्गतपुरोधसो धिषणस्य (२७५) पुरन्ध्रौ धर्मपत्नीं पत्नीयन् अतितरलः तारां नाम अपजहार; नाकतश्च पलायाञ्चके । (२७६) चकितचकोरलोचनया तया सह अतिकामया सर्वाकाराभिरामया रममाणो रमणीयेषु देशेषु चचार ।

स्थिताः,—अकथिताः, अनुजीविजनाः,—परिजना इत्यर्थः यस्य तम् । आचार्यः,—दिवाकरमित्तः । आसाञ्चके—उपविवेश ।

(२७२) लेशतः,—किञ्चित् । उपचक्रमे—आरेभे । [“प्रोपाभ्यां समर्थ-भ्याम्” (१।३।४२ पा०) इति आत्मनेपदम्] ।

(२७३) आख्येयं—वक्तव्यम् । यौवनोन्मादात्—तारुण्यजनितबुद्धिर्वैपरीत्यादित्यर्थः, यौवनेति ।—यौवनस्य—तारुण्यस्य, अवतारिण—उदयेन, तरलतराः,—अतिशयेन स्फुरन्तीः, उद्दामयौवनाभिर्भावस्या इत्यर्थः, भूयसीः,—बह्वीः, सप्तविंशतिन् अश्विन्यादिदक्षदुहितृरित्यर्थः, भार्याः परिभूय—अवधीर्य, अनादृत्येत्यर्थः ।

(२७४) रजनीकर्णपूरः,—निशाकर्णभूषणभूतः, ताराराजः,—चन्द्रः, पुरुङ्गतपुरोधसः,—इन्द्रपुरोहितस्य, धिषणस्य—ब्रह्मस्यतेः, (“ब्रह्मस्यतेः सुराचार्यो गीष्मतिधिषणो गुरुः” इत्यमरः) ।

(२७५) पुरन्ध्रौ—गृह्णिषौम् । पत्नीयन्—पत्नीमिव आचरन्, [“उपमानादाचारं” (३।१।१० पा०) इति क्यच्] । अतितरलः,—अतिचञ्चलः, छटकामुकप्रकृतिरित्यर्थः । अपजहार—मुनीष, तत्र व्यभिचारमकरोदित्यर्थः । नाकतः,—स्वर्गात् ।

(२७६) चकितेति ।—चकितः,—भीतः, यक्षकोरः,—पक्षिविशेषः, तल्लीचन-वत् लोचनं—नयनं यस्याः तयाभूतया, चञ्चललोचनया, चकोरलीललोचनया इत्यर्थः, अतिकामया—अतिकामुक्या, सर्वेति ।—सर्वेण—सकलेन, आकारिण—आकृत्या, वपुषेत्यर्थः, (“आकाराविक्रिताकृतौ” इत्यमरः) अभिरामा—मनोरमा तया, सर्वाङ्ग-सुन्दर्या इत्यर्थः, तया—तारया, रममाणः,—विहरन् ।

(२७७) चिराच्च कथञ्चित् सर्व्वगोर्ष्वाणवाणीगौरवात् गिरां प्रत्युः पुनरपि प्रत्यर्पयामास ताम् । हृदये तु (२७८) अनित्य-
नम् अदह्यत विरेहात् वरारोहायाः तस्याः सततम् ।

एकदा तु (२७९) शैलात् उदयात् उदयमानो विमले
वारिणि वरुणालयस्य (२८०) सङ्क्रान्तमात्मनः प्रतिविम्बं
विलोकितवान् । दृष्ट्वा च तदा सम्भार (२८१) सम्भारः
स्मेरगण्डस्थलस्य ताराया मुखस्य ; (२८२) सुमोच च मन्मथो-
न्माथमध्यमानमानसः (२८३) स्वस्थोऽपि अस्वस्थः स्ववीयसः

(२७७) चिरात्—दीर्घकालात् परमित्यर्थः, सर्व्वेति ।—सर्व्वेषां—सकलानां,
गीर्वाणानां—देवानाम्, (“अमरा निर्जरा देवाः । . . गीर्वाणा दानवारयः ॥” इत्यमरः)
वाण्याः,—वचनस्य, गौरवात्—सम्मानात्, देववाक्यानां सम्मानरक्षार्थमित्यर्थः, कथञ्चित्
—अतिक्लेशेन, अनित्यमिति भावः, गिरां प्रत्युः,—हृदयतेः, [“वष्टी शेषे” (१३।५०
पा०) इति षष्ठी] तां—ताराम् ।

(२७८) अनित्यनम्—इत्यनं—काष्ठं, तद्रहितं, दाह्यविनिर्मुक्तत्वादित्यर्थः,
अदह्यत—समतप्यत, स इति शेषः ; वहा,—अदह्यत—अज्वल्यत, विरेहानल इति
शेषः । वरारोहायाः,—वरः,—श्रेष्ठः, सुन्दर इत्यर्थः, आरोहः,—श्रीणिभागः यस्याः
तस्याः, उत्तमाङ्गनायाः इत्यर्थः, (“श्रीण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः” इति “वरारोहा
मत्तकाशिशुभ्रमा वरवर्णिनी” इत्युभयत्राप्यमरः) तस्याः,—तारायाः ।

(२७९) उदयात् शैलात्—उदयावलात्, उदयमानः,—उद्गच्छन्, [उत्पूर्व-
कात् भौवादिकस्य “अयते” इत्यस्य धातोः कृषमेतत्] । वरुणालयस्य—समुद्रस्य ।

(२८०) सङ्क्रान्तं—प्रतिफलितम् । प्रतिविम्बं—प्रतिकृतिम् ।

(२८१) सम्भारः,—सकामः, कामार्थ इत्यर्थः । स्मेरगण्डस्थलस्य—विकस-
त्कषीतलस्य, ईषडास्य फुल्लकषीतलदेशस्य वा । [मुखस्य इत्यत्र “अधीगर्थ—” (१३।
५२ पा०) इति कर्मणि षष्ठी] ।

(२८२) सुमोच—वचनं इत्यर्थः । मन्मथेति ।—मन्मथस्य—कामस्य, उन्माथेन
—उत्पीडनेन, [“मन्मथोन्माथ—” इत्यत्र “मन्मथोन्माद—” इति पाठः—मन्मथेन
ऋतः यः उन्मादः,—उन्मत्तता, चित्तवाञ्छामिति यावत् तेन] मध्यमानं—विलीय-
माणं, मानसं—हृदयं यस्य तत्राभूतः ।

(२८३) स्वस्थः,—प्रकृतिस्थोऽपि, अस्वस्थः,—अप्रकृतित्यः इति विरोधः,

पीतसकलकुमुदवनप्रभाप्रवाहधवलताराभ्यामिव लोचनाभ्यां
वाष्पवारिविन्दून् । अथ पततः (२८४) तान् उदन्वति सम-
स्तान् एव आचमुः मुक्ताशुक्तयः । (२८५) तासाञ्च कुचि-
कोपेषु मुक्ताफलीभूतान् अवाप तान् कथमपि रसातल-
निवासी वासुकिर्नाम (२८६) विषमुचाम् ईशः । स च तैः
मुक्ताफलैः पातालतलेऽपि तारागणमिव दर्शयद्भिः (२८७) एका-
वलीम् अकल्पयत् ; चकार च मन्दाकिनीति नाम तस्याः ।
(२८८) सा च भगवतः सोमस्य सर्वासाम् ओषधीनाम्
अधिपतेः प्रभावात् अत्यन्तविषघ्नी, हिमामृतसम्भवत्वाच्च

स्वस्यः,—स्वर्गस्थः इति तत्परिहारात् विरोधाभासोऽलङ्कारः, [स्वः,—परलोके, स्वर्गे
इति यावत्, तिष्ठति इत्यर्थे स्वरित्युपपदपूर्वकात् स्थावातोः कप्रत्यये “खपरे शरि वा
विसर्गलोपो वक्तव्यः” (वा०) इति विसर्गलोपः] अस्वस्यताकारणभूतेन दुःख-
सन्तापादिना विरहिते स्वर्गे स्थितोऽपीत्यपिशब्दार्थः । स्थवीयसः,—अतिस्थूलान्,
[“स्थूलदूर—” (६।४।१५६ पा०) इति ईशसुनि स्थूलस्य स्थवादेशः] । पीतेति ।—
पीतं—सेवितमित्यर्थः, यत् सकलं—समग्रं, कुमुदवनं—कैरवारण्यं सितीन्तलसमूह
इत्यर्थः, तस्य प्रभाप्रवाहः,—कान्तिसमूहः, तेन धवला—शुभा, विरहपाशुरा इति
भावः, तारा—कनौजिका यथोक्ताभ्याम् । वाष्पवारिविन्दून्—अश्रुकणान् ; अवापि
पूर्ववत् वाष्पपदेनैव गतार्थतया वारिशब्दस्य पुनरुक्तेः कथितपदताऽऽख्यदोषः ।

(२८४) उदन्वति—समुद्रे, मुक्ताशुक्तयः,—मुक्ताजनक-मुक्तास्कीटाः, तान्—
वाष्पवारिविन्दून्, आचमुः,—पपुः ।

(२८५) तासां—मुक्ताशुक्तानां, कुचिकोपेषु—उदराभ्यन्तरेषु, मुक्ताफली-
भूतान्—मौक्तिकरूपेण परिणतानित्यर्थः, तान्—वाष्पविन्दून् इत्यर्थः, कथमपि—केनापि
प्रकारेण, अवाप—प्राप ।

(२८६) विषमुचां—नागानाम्, ईशः,—प्रभुः, नागराज इत्यर्थः ।

(२८७) एकावलीम्—एकसरं, द्वारविशेषमिति यावत्, अकल्पयत्—अरचयत् ।
तस्याः,—एकावल्याः ।

(२८८) सा—एकावली, ओषधीनां—फलप कान्तानां ग्रीहयवादीनाम्,
(“ओषधयः फलपाकान्ताः” इत्यमरः) अधिपतेः,—ईशस्य, (“ओषधीशो निशपतिः”

स्पर्शेन सर्वसत्त्वसन्तापहारिणी बभूव । (२८८) अतः स तां सर्वदा विषोऽशान्तये वासुकिः पर्यधत्त ।

(२८०) समतिक्रामति च कियत्यपि काले कदाचित् ताम् एकावलीं तस्मात् नागराजात् नागार्जुनो नाम नागैः एव आनीतः पातालतलं भिक्षुः अभिचत, लेभे च । निर्गत्य रसातलात् त्रिसमुद्राधिपतये सातवाहननाम्ने नरेन्द्राय सुहृदे स ददौ ताम् । सा च अस्माकं कालेन शिष्यपरम्परया कथमपि हस्तमुपगता । यद्यपि च (२८१) परिभव इव

इत्यमरप्रमाणात् चन्द्रस्य औषध्यधिपतित्वं बीजव्यम्) सीमस्य—चन्द्रस्य, प्रभावात्—साङ्गारम्यात्, अयन्तविषम्री—अतिशयेन विषहरी । हिमेति ।—हिमं—तुहिनम्, अमृतमिव—प्रीयूषमिव, सन्तापनाशकत्वादिति भावः ; यद्वा,—हिमं—शीतलं, यत् अमृतं—सुधा, चन्द्रलोके सुधाऽवस्थानात् चन्द्रस्य सुधानिधित्वाच्चेति भावः, तत्सम्भवत्वात्—तदुत्पन्नत्वात् ; यद्वा,—हिमं यत् अमृतं—जलं, सामुद्रमिति भावः, (“अमृतं यज्ञशिषे स्यात् प्रीयूषे सलिलं घृते” इति मेदिनी) तत्सम्भवत्वात्, समुद्रगर्भस्थशक्तिमध्ये मुक्ताकपेण परिणमनादिति भावः, सर्वसत्त्वसन्तापहारिणी—निखिलजीवानां संज्वरणाशिनौ ।

(२८८) [“अतः” इत्यत्र “यतः” इति पाठान्तरम्] । विषोऽशान्तये—विष-सन्तापनिवृत्तये, नागलोकास्य विषपूर्णत्वात् स्वस्तिन्नेव विषसङ्गावादिति वा भावः । पर्यधत्त—परिहितवान् ।

(२८०) समतिक्रामति—समतीते, समतिगच्छति इत्यर्थः । नागराजात्—वासुकेः ; [भिचतेः याज्ञार्थकतया द्विकर्मकत्वेन “नागराजम्” इत्यत्र गौणे कर्मणि द्वितीया एव भवितुमुचिता, तेन “नागराजम्” इत्येव प्रयोक्तुमुचितमिति] । नागैः,—कैचित् सर्पैः । भिक्षुः,—बीजसत्यासी, अभिचत—अयाचत । त्रिसमुद्राधिपतये—तदाख्यनगरस्वामिने ; यद्वा,—तिष्ठतु दिक्षु स्थितः समुद्रः यत्र सः त्रिसमुद्रः,—अन्त-रौपविशेष इत्यर्थः, तदधिपतये । सुहृदे—मित्राय, आत्मनः इति शेषः । शिष्यपर-म्परया—शिष्यप्रशिक्षकमेष । कथमपि—अज्ञातप्रकारेण इत्यर्थः ।

(२८१) परिभव इव—अनादर इव, लघूकरणमिवेत्यर्थः, भिक्षोर्दानयङ्गणा-

भवति भवाद्भ्यां दक्षिम उपचारः. तथाऽपि (२८२) ओषधि-
बुद्ध्या बुद्धिमता सर्व्वसत्त्वरारिरक्षाप्रवृत्तेन रक्षणीयशरीरेण
आयुष्यता विषरक्षापेक्षया शृङ्खलताम्” इत्यभिधाय भिक्षोः
(२८३) अभ्यासवर्त्तिनः चौरपटान्तसंयतां मुमोच ताम्
एकावलीं मग्दाकिनीम् ।

(२८४) उन्मुच्यमानाया एव यस्याः प्रभालेपिनि लब्धा-
वकाशे विशदमहसि महीयसि विसर्पति रश्मिमण्डले, युग-
पञ्चवलायमानेषु दिङ्मुखेषु, (२८५) मुकुलितलतावधूत्कण्ठतैः
आ मूलादिकाशितमिव तरुभिः, (२८६) अभिनवमृणाललुब्धैः

दिति भावः । दक्षिणः,—दानेन निर्हतः, [“ङितः क्रिः” (१।१।८८ पा०) इति
हृदातेः क्रिः, “वेर्मन्वितम्” (४।४।२० पा०) इति सप् च] उपचारः,—सत्कारः ।

(२८२) ओषधिवुद्ध्या—ओषधिविधया, ओषधिः इति विविच्य इत्यर्थः,
विषनाशकत्वात् सन्नापनाशकत्वाच्चेति भावः । सर्व्वेति ।—सर्व्वेषां—कृत्स्नानां, सत्त्व-
राशीनां—प्राणिसङ्घानां, रक्षार्था—पालने, रक्षार्थे वा, प्रवृत्तः,—उद्यतः तनः ; अत
एव रक्षणीयं—पालनीयं, शरीरं—देहः येन यस्य वा तक्षाभूतेन, अवश्यमेव रक्षणार्ह-
स्सदेहेन इत्यर्थः । विषरक्षापेक्षया—विषेभ्यः आत्मरक्षानुरोधेन ।

(२८३) अभ्यासवर्त्तिनः,—नित्यस्थितस्य, निकटस्थितस्य इत्यर्थः, (“समीपे
निकटासन्न... । सदेशाभ्याससन्निध...” इत्यमरः) । चौरपटान्तसंयतां—
कौपीनाञ्चलवद्धाम् ।

(२८४) उन्मुच्यमानायाः,—निष्कास्यमानायाः, यस्याः,—मग्दालिङ्ग्याः, प्रभा-
लेपिनि—कान्तिव्यापिनि, लब्धावकाशे—प्राप्तावसरे, बहुदूरव्यापिनीत्यर्थः, विशदमहसि
—उज्ज्वलतेजसि, महीयसि—अतिमहति, रश्मिमण्डले—किरणनिचये, विसर्पति—
प्रसरति । युगपत्—सङ्घसा, एकदैव वा ।

(२८५) मुकुलितेति ।—मुकुलिताः,—विकासीमुख्या इति भावः, लताः,—
वीरुधः एव, वध्वः,—स्त्रियः, नायिका इति यावत्, तासु उत्कण्ठितैः,—तत्सङ्गकामिभि-
रिति भावः. तरुभिः,—डूबैः, नायकेरिति भावः, आ मूलात्—शिरसां आरभ्य
शिखरपर्य्यन्तमित्यर्थः, विकाशितम् इव—उज्जासितमिव, लताविकासधियेति भावः ।

(२८६) अभिनवेति ।—अभिनव—प्रत्ययं, सद्य उद्भूतत्वादतिशुभमिति भावः,

धावितमिव धुतपक्षपुटपटलधवलितगगनं वनसरसीहंसयूथैः,
(२८७) स्फुटितमिव भरवशविशीर्यमाणधूलिधवलैः गर्भमेद-
सूचितसूचीसञ्चयशुचिभिः केतकीवाटैः, (२८८) उद्गलित-
दलदन्तुराभिः प्रबुद्धमिव कुमुदिनीभिः, (२८९) विधुतसित-
सटाभारभरितदिक्चक्रैः चलितमिव केसरिकुलैः, प्रहसित-
मिव (३००) दशनांशुमालाऽऽलोकलिप्यमानवनं वनदेवताभिः,
विकसितमिव (३०१) शिथिलितकुसुमकोशकेसरादृहासनिर-

यत् सञ्चालं—विंसं, तव लुब्धैः—लोलुपैः, धुतेति ।—धुतैः,—कम्पितैः, विस्तारितैरिति
भावः ; यदा,—धुतानां—कम्पितानां, पक्षपुटानां—पतत्रयुगलानां, पटलैः,—समूहैः,
धवलितं—श्वेतौकृतं, गगनं—नभः यस्मिन् तदयथा तथा, वनसरसीहंसयूथैः,—
आरण्यसरोवरहंसवन्दैः, धावितमिव—विद्रुतमिव । अत्र प्रकृतानां मन्दाकिनीप्रभाणाम्
अप्रकृतहंसयूथधावितत्वरूपेण सम्भावनादुपेक्षाऽलङ्कारः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ।

(२८७) भरेति ।—भरवशेन—पुष्टिवशेन, परिणतत्वेनेत्यर्थः, विशीर्यमाणाभिः,
—विशीर्यमाणाभिः, धूलिभिः,—रजोभिः, परागैरिति यावत्, धवलाः,—शुभाः तैः,
गर्भेति ।—गर्भमेदेन—अभ्यन्तरस्फीटनेन, सूचितैः,—प्रकटितैः, स्फुटितैरित्यर्थः ;
सूचितानामिति वा सूचीनां—सूचोवत् तौल्लानां शिखानां, सञ्चयैः,—समूहैः, सञ्चयः,—
विशदाः तैः, केतकीवाटैः,—केतकीवनैरित्यर्थः, स्फुटितमिव—विकसितमिव इत्युपेक्षा ।

(२८८) उद्गलितेति ।—उद्गलितैः,—निर्गतैः, प्रस्फुटितैरिति यावत्, दलैः,
—हृदैः, दन्तुराभिः,—सञ्जातदन्ताभिरिव लक्ष्यमाणाभिः । प्रबुद्धमिव—विकसितमिव
इत्युपेक्षा ।

(२८९) विधुतेति ।—विधुतेन—कम्पनवशात् विस्तारितेन ; विधुतानामिति वा,
सितसटानां—श्वेतजटानां, भारेण—भरेण, आतिशयेनेत्यर्थः, भरितः,—आपूरितः,
दिक्चक्रैः,—दिक्समूहैः, दिक्छलमित्यर्थः यैः तथाभूतैः, केसरिकुलैः,—सिंहवन्दैः,
चलितमिव—कम्पितमिव इत्युपेक्षा ।

(३००) दशनेति ।—दशनांशुनां—दन्तकिरणानां, माला—समूहः, तस्या
आलीकेन—प्रभया, लिप्यमानं—दिङ्गमानं, वनम्—अरण्यं यस्मिन् तदयथा तथा ।

(३०१) शिथिलितेति ।—शिथिलितानां—झषीभूतानां, स्फीटनातिशय-
दिति भावः, कुसुमानां—पुष्पाणां, कोशकेसराः,—कर्णिकारकिञ्चल्काः, अभ्य-

कृशं काशकाननैः, (३०२) भ्रान्तमिव सन्धमभ्रमितबाल-
पल्लवपरिवेशयेतायमानैः चमरीकदम्बकैः, (३०३) प्रसृतमिव
स्फायमानफेनिलतरलतरतरङ्गोद्गारिणा गिरिणदीपूरेण,
(३०४) अपरतारागणलाभमुदितेन उदितमिव विकचमरीचि-
चक्राक्रान्तककुभा पूर्णचन्द्रेण, (३०५) प्रक्षालित इव दावा-
नलधूलिधूपरितदिगन्तो दिवसः, पुनरिव धौतानि अश्रुजल-
क्षिप्तानि नारीणां मुखानि ।

त्तरस्थकेसराः इत्यर्थो वा, अट्टहासा इव—उच्छ्वसितानि इव, निरकुशाः,—निर्वाधाः
यस्मिन् तत् यथा तथा, काशकाननैः,—इच्छुगन्ध्याख्यलक्षविशेषारण्यैरित्यर्थः ।

(३०२) सन्धमेति ।—सन्धमेव—त्तराविशेषेण, भ्रमितैः,—चालितैः, बाल-
पल्लवपरिवेशैः,—पुच्छलोमकिसलयमण्डलैः, श्वेतायमानाः,—श्वेता इव आचरन्तः तैः,
[“कर्तुः क्वङ्—” (१।१।११ पा०) इति आचारार्थे क्वङ्] चमरीकदम्बकैः,
—चमरीसंज्ञकसृगविशेषहन्दैः, भ्रान्तमिव—चलितमिव इत्युपेक्षा ।

(३०३) स्फायमानेति ।—स्फायमानाः,—वर्द्धमानाः, फेनिलाः,—हिण्डीर-
मुद्गरिताः, तरलतराः,—अतिचञ्चलाः, ये तरङ्गाः,—ऊर्ध्वः, तान् उद्गिरति—
उद्वहतीति तथाभूतेन, गिरिणदीपूरेण—पर्वतीयमरिज्जलप्रवाहेणेत्यर्थः, [“गिरिण्या-
दीनां वा” (वा०) इति पात्तिकणत्वम्] प्रसृतमिव—विसृतमिव इत्युपेक्षा ।

(३०४) अपरेति ।—अपरे—अन्ये, आकाशसञ्चारितारकाभ्यः नवीनाः,
तारापतित्वात् चन्द्रस्य इति भावः, तारागणाः,—नक्षत्रहन्दानि, तेषां लाभः,—प्राप्तिः,
तेन मुदितः,—प्रहृष्टः तेन, विकचेति ।—विकचैः,—विकस्वरैः, मरीचीनां—मयूखानां,
चक्रैः,—समूहैः, आक्रान्ताः,—आपूरिताः, हर्षातिरेकादिति भावः, ककुभः,—दिशः
येन तद्योक्तम् ।

(३०५) प्रक्षालितः—धौतः । दावानलेति ।—दावानलस्य—वनवज्रैः, धूलिभिः,
—भस्मभिरित्यर्थः, धूसरितः,—पाण्डुरः, दिगन्तः,—आशाप्रान्तः यस्मिन् तथाभूतः ।
पुनः,—प्रथमं जलेन प्रक्षालितान्वापि भूयोऽपि इत्यर्थः, धौतानि—चालितानि अश्रुजल-
क्षिप्तानि—वायवर्षेण मलिनानि, मुखानीव—आननानीव । अत्र धावत्यसाम्यात्
प्रकृतस्य मन्दाकिनीद्वारस्य अप्रकृतनारीमुखत्वेन सम्भावनात् जात्युपेक्षाद्वारः,
मुखस्य बहुवाचकत्वात् ।

राजा तु (३०६) मांसलैः तस्याः समुखैः मयूखैः आकुली-
क्रियमाणं मुहुर्मुहुः उन्मीलयन् निमीलयञ्च चक्षुः कथमपि
प्रयत्नेन ददर्श (३०७) सर्वांशपूरणीं पङ्क्तौकृतामिव दिङ्माग-
करशीकरसंहतिं, (३०८) घनमुक्तां शारदीम् इव लेखीकृतां
ज्योत्स्नां, (३०९) प्रकटपदकचिह्नां सञ्चारवीथीमिव बालेन्दोः,
(३१०) निखलीभूतां सप्तर्षिमालामिव हस्तमुक्ताम्,
अभिभूतसकलभुवनभूषणभूतिप्रभवाम् ऐशानीमिव शशि-

(३०६) मांसलैः,—प्रभूतैः । तस्याः,—एकावल्याः । समुखैः,—अभिमुख-
वर्त्तिभिः । आकुलीक्रियमाणं—व्याकुलीक्रियमाणं, प्रतिहृद्यमानमित्यर्थः, दर्शनशक्ते-
रूपरोधादिति भावः । उन्मीलयन्—उन्मेषयन् । निमीलयन्—सुदृढं कृत्वा । प्रयत्नेन
—प्रकटचेष्टया, एकावलीप्रभाभिः दृष्टिसरोधादिति भावः ।

(३०७) सर्वांशपूरणीं—सर्वदिग्ज्ञासिनीं, सर्वदिग्ब्यापिनीं वा, सर्वमनोरथः
सम्पादनीञ्च, पङ्क्तौकृतां—श्लोकीक्रमेण स्यातितां, दिङ्मागेति ।—दिङ्मागस्य—
ऐरावतस्य, करः,—शुण्डः, तस्य शीकरसंहतिमिव—निर्गलदन्तुविन्दुधारांमिव ।
इयन्तु उपमा भूलोकदुर्लभस्य महाप्रमाणस्य अतिशुभस्य ऐरावतस्य करानः स्रतत्वात्
दुष्प्रापत्वहत्वातिशुभत्वद्योतनार्था इति बोद्धव्यम् ।

(३०८) घनमुक्तां—मेघावरणरहितं, निरन्तरसन्निविष्टमुक्ताफलखचितं, शारदी-
शरत्कालिकौ, अतिविशदत्वादिति भावः, लेखीकृतां—श्रेणीकृतां,
ज्योत्स्नामिव—चन्द्रिकांमिव ।

(३०९) प्रकटति ।—प्रकटम्—उज्ज्वलं, पदकं—मध्यमणिः, पदमेव—चरण-
मेव इति पदकं तच्च, चिह्नं—लक्ष्यं यस्याः तां, बालेन्दोः,—नवोदितस्य चन्द्रस्य, रम्य-
दर्शनत्वात् बालेन्दुरिति पदं प्रयुक्तं, सञ्चारवीथीमिव—सञ्चरणपङ्क्तिमिव, चित्ताकर्षक-
तया अतिशुभतया च तद्गतानि मुक्ताफलानि द्वितीयाचन्द्रस्य पदविन्दासलक्ष्मीरिव
शशुभिरिति भावः ।

(३१०) हस्तमुक्तां—हस्तात्—करात्, भिद्योरिति भावः, हस्तो नाम नक्षत्रं,
तस्माच्च मुक्ता—निःसृताम् ; अत्र पुंस्त्वयोर्गोऽपि दृश्यते, तथा हि ज्योतिषे,—“हस्तो
मूलः श्रवणः पुनर्वसुः मृगशिरस्तथा पुष्यः । पुंसंजिते च कार्ये पुंनामायं गणः
शुभदः ॥” इति । हस्ते समुद्रस्य शरत्कालिकतया सप्तर्षिमण्डलस्य अपूर्वशीभासमयतये
हस्तशब्दापादानमिति ज्ञेयम् ; निखलीभूतां—स्थिरीभूतां, सप्तर्षिमालामिव—

कलां, धवलतागुणगृहीतां कान्तिमिव निर्गतां क्षीरराशिः,
 (३११) अनेकमहामहीभृत्परम्पराऽऽगतां गङ्गामिव दुर्गति-
 हराम्, (३१२) अनवरतस्फुरिततरलांशुकां (३१३) पुरःसर-
 पताकामिव महेश्वरभावागमस्य, घनसारशुक्लां दन्तपङ्क्तिम्
 इव अभिमुखस्य ईश्वरस्य, (३१४) वरमनोरथपूरणसमर्थां

मरीचादिसतर्षिसमूहमिव । अभिभूतेति ।—अभिभूतः,—निर्वृत्तः, सकलानां—
 सर्वेषां, भुवनानां—लोकानां, भूषणभूतेः,—अलङ्कारसम्पदः, प्रभावः,—उत्कर्षः
 यया ताम् ; अन्यत्र,—अभिभूतः,—निर्वृत्तः, सकलभुवनस्य—चतुर्दशलीकस्य,
 भूषणम्—अलङ्कारस्वरूप इत्यर्थः, महादेव इति यावत्, तस्य भूतेः,—भक्षणः,
 अङ्गलितस्य इति भावः, प्रभावः यया ताम्, ऐशानीम्—ईशानस्य—शिवस्य इय-
 मिति तां, शैवोन्मिल्यर्थः, चन्द्रशेखरस्य शिरःशेखरीभूतामिति यावत् । धवलतेति ।
 —धवलतागुणेन—शैत्यधर्मेण, श्वेतवर्णतन्तुना च, गृहीता—आश्रिता, गुम्फिता च
 ताम् । क्षीरराशिः,—दुग्धसमूहादित्यर्थः, क्षीरीदधेरिति वा ।

(३११) अनेकेति ।—अनेके—बहवः, महान्तः,—उन्नताः, श्रेष्ठाश्च, महोभूतः,—
 पर्वताः, राजानश्च, तेषां परम्पराः,—धाराः, ताभ्यः आगता—उपस्थिता तां, दुर्गति-
 हराम्—दारिद्र्याद्धारिणीं, नरकनिवारिणीञ्च । (“दुर्गतिर्नरके नैस्त्रे” इति मेदिनी) ।

(३१२) अनवरतेति ।—अनवरतं—सततं, स्फुरिताः,—स्फूर्तिं गताः,
 तरलस्य—मध्यमण्यः, अंशुकाः,—किरणाः ; यद्वा,—तरलाः,—चञ्चलाः, अंशुकाः,—
 किरणाः, तरलानि—चञ्चलानि, सूक्ष्माणि वा, अंशुकानि—पट्टाश्च यस्याः तथोक्ताम् ।

(३१३) महेश्वरभावागमस्य—महेश्वरस्य भावः,—महेश्वर्यमित्यर्थः, तस्य आगमः,
 —प्राप्तिः तस्य, साम्राज्यलाभस्य इत्यर्थः, पुरःसरति ।—पुरः,—अगतः, सरति—गच्छतीति
 पुरःसरौ, [“पुरोऽयतोऽयम् सञ्चै” (वा०) इति टः], सा चासौ पताका—वैजयन्ती-
 चेति तामिव । अभिमुखस्य—अनुकूलस्य इति यावत्, ईश्वरस्य—प्रभोः, दैवस्येति वा,
 घनसारशुक्लां—कर्पूरवत् धवलाम्, (“अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः
 सिताम्बो हिमबालुका ॥” इत्यमरः) अन्यत्र,—घना—निरन्तरा, सारा—सारवती,
 हृदयेत्यर्थः, सा चासौ शुक्ला—शुभा चेति तां, दन्तपङ्क्तिमिव—दशनश्रेणीमिव ।

(३१४) वरमनोरथपूरणसमर्थां—वरः,—श्रेष्ठः, मनोरथः,—कामः, उच्च-
 प्राप्तयेति यावत्, वरस्य—जामातुः मनोरथश्च, तस्य पूरणे—साधने, समर्था—दक्ष

सूर्यवरसजमिव भुवनत्रियः, (३१५) निजकरपद्मवावरण-
दुर्लभ्यां (३१६) चक्षुरामविहसतिकामिव वसुधायाः,
(३१७) मन्त्रकोषसाधनप्रवृत्तस्य अक्षमालामिव राजधर्मस्य,
(३१८) समुद्रालङ्कारभूतां सङ्गालेख्यपट्टिकामिव कुबेर-
कोशस्य, पश्यन् च एतां विस्मयम् आजगाम मनसा सुचिरम् ।

ता, भुवनत्रियः,—जगद्भ्रम्याः, राजलक्ष्म्या इति यावत्, सूर्यवरसज—स्वयम्—
आत्मना, कन्धवेति यावत्, वरः,—वरणं, स्वपतेरिति भावः, तत्र तस्मै वा सज्जं—
शुभक्तुसुममाख्यं, भाविप्रतेर्गर्हदेशे अप्रसङ्गार्थमिति भावः ।

(३१५) निजिति ।—निजाः,—स्त्रीयाः, कराः,—रश्मय एव, पद्मवाः,—
किसलयः, प्रभातारल्यात् दृष्टिरोधकत्वसाधन्याङ् इति भावः ; निजः,—स्त्रीयः, कर-
पद्मवाः,—हस्तकिसलयश्च, तैः तेन च आवरणेन—आच्छादनेन, दुर्लभ्यां—दुर्दर्शाम् ।

(३१६) चक्षुरामेति ।—चक्षुषः,—नेत्रस्य, रामः,—प्रीतिः, तेन विहसतिकः
—नर्महासः ताम् इव, स्वनाथे राजनि प्रणयातिशयात् वसुधा करपद्मवैव निज-
सुखमाच्छाद्य हारप्रभाव्याजेन विहसतीवेति भावः ।

(३१७) मन्त्रेति ।—मन्त्रः,—मन्त्रणा, मन्त्रिभिः सह स्वकर्तव्याकर्तव्यावधारण-
मित्यर्थः, कोषः,—धनं, साधनं—हस्त्यन्नादिवत्, तत्र तत्सङ्गृहे इत्यर्थः ; यद्वा,—तेन,
मन्त्रादिसहायेन इत्यर्थः, प्रवृत्तः,—उद्यतः, अभीष्टसम्पादने निरत इति वा तस्य /
अन्वयः,—मन्त्रः,—देवादीनां साधनैर्भूतः तन्नाद्युक्तः शब्दकोमभेदः, (“मन्त्री वेदविशेषे
स्यात् देवादीनाञ्च साधने । गुह्यवाटिऽपि च पुमान्” इति मेदिनी) स एव कोषः,—
अर्थसङ्घातः, (“कोषोऽस्त्री कुप्यले पात्रे... । जातिकीर्षेऽर्थसङ्घाते... ॥” इति
मेदिनी) तस्य साधनाय—सिद्धिलाभाय, प्रवृत्तस्य—निरतस्य । अक्षमालामिव—
जपमालिकामिव, यस्य राज्ञः समीपे एषा रत्नमाला तिष्ठति, तस्य मन्त्रादिकमप्रतिहत-
मूलं भवतीति तात्पर्यम् ।

(३१८) समुद्रेति ।—समुद्रः,—सागरः, तस्य अलङ्कारः,—भूषणं, तद्भूता—
तद्रूपवैव विराजमानामित्यर्थः, निखिलसागरसारस्वरूपमिति यावत् ; अन्वयः,—समुद्रः,
—सुदया—प्रत्ययान्तादकचित्रविशेषेण, “शैलमोहर” इति वङ्गभाषया प्रसिद्धेनेत्यर्थः,
अङ्गुलिस्थमुद्राङ्गनीपयुक्ताङ्गुरीयकचित्रेण वा सहितश्च, यीःलङ्कारः, तद्भूतां—तत्स्वरूपां,
कुबेरकोशस्य—धनेश्वरभाषागारस्य, सङ्गालेख्यपट्टिकामिव—सङ्गा—एतावन्ति रत्नानि
अङ्गिन् कुबेरकोशे सन्तीति मणना, तस्या लेख्यपट्टिका—“पाट्टा” इति वङ्गभाषया

आचार्यस्तु ताम् (३१८) उद्धृत्य बबन्ध बन्धुरे स्कन्धभागे भूपतेः । अथ नरपतिरपि प्रीतिम् उपदर्शयन् प्रत्यवादीत्,—
 “आर्य्य ! रत्नानाम् ईदृशानाम् अनर्हाः प्रायेण पुरुषाः । तपः-
 सिद्धिः इयमार्य्यस्य देवताप्रसादी वा । के च व्रयम् इदानीम्
 आत्मनोऽपि ? किमुत यद्वृणस्य प्रत्याख्यानस्य वा ?
 (३२०) दर्शनात् प्रभृति प्रभूतगुरुगुणगणद्वयेन हृदयेन पर-
 वन्तो व्रयम् । (३२१) सङ्कल्पितम् इदम् आ मरणात्
 आर्य्योपयोगाय शरीरम् । अत्र कामचारो वः कर्त्तव्यानाम्”
 इति ।

प्रसिद्धा लिपिपत्रिका तामिव । एताम्—एकावलीम् । अवैकस्याः एव एकावल्याः
 अवैकस्यस्यबोधकाणां शेषचटितानां भूयसामुपमानानां सन्निवेशात् शेषसङ्कीर्णं
 मतलोपमाऽलङ्कारः ।

(३१८) उद्धृत्य—उचोक्त्य । बन्धुरे—नतानते, वृषस्कन्धोपमे इत्यर्थः, रम्ये वा,
 (“बन्धुरं सुकुटे पुंसि... । ...विषु स्याद्रम्यनमयोः ॥” इति मेदिनी) । अनर्हाः,—
 अयोग्याः । तपःसिद्धिः,—तपश्चर्यायाः साफल्यरूपा इत्यर्थः । इयम्—एकावली ।
 देवताप्रसादः,—देवानुग्रहः, तपस्याप्रभावेण देवानुग्रहेण वा इयमार्य्येण लब्धा इति
 निष्कर्षः । के च व्रयम् आत्मनः,—स्वस्य, स्वदेहस्य इत्यर्थः, प्रभवः इति शेषः, न
 केऽपि वयमित्यर्थः, प्रत्याख्यानस्य—निराकरणस्य, अग्रहणस्येत्यर्थः ।

(३२०) दर्शनात्—अवलोकनात्, भवत इति शेषः, [अत्र प्रभृतिशब्दयोगे
 प्रचक्षते, “कान्तिक्रियाः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात्” इति दीक्षितोक्तः] । प्रभूतेति ।—
 प्रभूतानां—बहूनां, गुरुगुणानाम्—आचार्य्यगुणानाम् ; यथा,—गुरुणां—सङ्गतां,
 गुणानां—द्रव्यादीनां, जपेन—समूहेन, इतम्—आकृष्टं तेन । परवन्तः,—पराः
 क्षीणः, अवहायकाः इति भावः ।

(३२१) सङ्कल्पितं—मनसा निर्धारितम् । आ मरणात्—मृत्युकालपर्य्यन्तं,
 आबन्धीप्रसिद्धिः, [“पञ्चम्यप्राङ्परितिः” (१।१।१० पा०) इति प्रचक्षते] आर्य्योप-
 योगाय—आर्य्यस्य—मानुस्य भवतः, उपयोगः,—व्यवहारः, इष्टकार्य्यसाधनमित्यर्थः
 शरीरे, आर्य्यमुपयोगमिति भावः, [“तुमर्थाच्च भाववचनात्” (१।१।१५ पा०) इति
 आर्य्योपयोगे भविष्यतीति शेषः] । अत्र—शरीरे इत्यर्थः, वः,—युष्माकं, कर्त्तव्यानां—

(३२२) समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले, गते च एका-
धलीवर्णनाऽऽलापे लोकस्य, अनन्तरं (३२३) लब्धविश्रम्भा
राज्यश्रीः ताम्बूलवाहिनीं पत्रलताम् आङ्गय उपांशु किमपि
कर्णमूले शनैः आदिदेश । दर्शितविनया च पत्रलता पार्थिवं
व्यज्ञापयत्,—“देव ! देवो विज्ञापयति,—‘न स्मरामि आर्यस्य
पुरः कदाचिदुच्चैः वचनमपि, कुतो विज्ञापनम् । इयं हि
(३२४) शुचाम् असङ्गता व्यापारयन्ती । हतदैवदत्तादेशा
(३२५) शिथिलयति विनयम् । अबलानां हि पतिरपत्यं वा
(३२६) अवलम्बनम् । (३२७) उभयविकलानान्तु दुःखा-

कार्याणां, कामचारः,—यथेच्छवृत्तित्वम्, अहं महीयेन शरीरेण भवतः यावदिष्टं
भनोरथं सम्पादयिष्यामीति भावः, मद्देहे तवैव सम्पूर्णाधिकार इति फलितम् ।

(३२२) समतिक्रान्ते—गते । लोकस्य—तवस्यस्य जनस्य, एकाधलीवर्णनाऽऽलापे
—एकावल्याः,—मन्दाकिन्याः, वर्णनमेव—विवरणमेव, आलापः,—प्रसङ्गः तस्मिन्,
[“यस्य च भावेन” (२।३।३७ पा०) इति समी] गते—निवृत्ते इत्यर्थः ।

(३२३) लब्धविश्रम्भा—प्राप्तविश्रम्भा, जनान्तराभावात् विगतसाध्यता इति
भावः । उपांशु—सूगुडम् । पार्थिवं—राजानं, हर्षमिति यावत् । देवो—राज्यश्रीः ।
न स्मरामीति ।—ज्येष्ठस्य ते समस्यम् अन्येन केनचित् समसपि उच्चैः भाषणमहं
प्राक् कृतवतीति इदानीं स्मरुं न शक्नोमि, तव पुरः साक्षात् भाषणन्तु दूरे एव तिष्ठतु
इति निवर्णः । आर्यस्य—मानवस्य, भवत इत्यर्थः, [“षष्ठतसर्थप्रत्ययेन” (२।३।३०
पा०) इति षष्ठी] ।

(३२४) शुचां—श्रीकानाम्, असङ्गता—दुःसङ्गता । व्यापारयन्ती—विज्ञा-
पयितुं निरीजयन्तीत्यर्थः । इति ।—इत्येन—दग्धेन इति यावत्, देवेन—भाग्येन,
दत्तः,—अर्पित इत्यर्थः, आदिशः,—अनुमतिग्रहं तथाभूता, दुर्भाग्यायता इत्यर्थः ।

(३२५) शिथिलयति—शिथिलं करोति, ऋसयति इत्यर्थः, यतः भवतीत्यतः
आलपितुं प्रवर्त्तते इति भावः ।

(३२६) अवलम्बनम्—आश्रयः ।

(३२७) उभयविकलानान्तु—उभयाभ्यां—पत्या पुत्रेण चेत्यर्थः, विकलाः,—

ऽनलेन्धनायमानं प्राणितम् अशालीनत्वमेव केवलम् ।

(३२८) आर्यागमनेन च क्षतोऽपि प्रतिहतो मरणप्रयत्नः ।

अतः (३२८) काषायग्रहणाभ्यनुज्ञया अनुगृह्यतामयम् अपुण्य-
भाजनं जनः' इति । जनाधिपस्तु तदाकर्ण्य तूष्णीमेव अतिष्ठत् ।

अथ आचार्यः (३३०) सुधीरम् अभ्यधात्,—“आयु-
मति ! शोको हि नाम पर्यायः पिशाचस्य, रूपान्तरम्
आक्षेपस्य, (३३१) तारुण्यं तमसः, विशेषणं विषस्य ।

विरहिताः तासाम्, अवीराणाम् इत्यर्थः, पतिपुत्रविहीनानाम् इति भावः, [“उभा-
दुदासौ नित्यम्” (५।१।४४ पा०) इति अथ च । “उभयभ्याम् वृत्तिविषये नित्यमथ च
स्यात् स्वार्थे, तेन उभयतः, उभयत्र “उभयपक्षविनोतनिद्राः” इत्यादि सिद्धम्” इत्याहुः
तत्त्वबोधिनौटोकाक्ततः] दुःखेति ।—दुःखमेव—मनःपीडा एव, अनलः,—अग्निः
तस्य इन्धनं—कार्ष्णं, तदिवाचरत् दुःखानलेन्धनायमानं, शोकानलदाहभूतमित्यर्थः ;
[“कर्तुः क्यङ् सलीपश्च” (१।१।११ पा०) इति क्यङि शानचि च रूपम्] प्राणितं—
जीवितं, प्राणधारणमित्यर्थः, अशालीनत्वमेव—धार्म्यमेव, निलज्जत्वमेव इत्यर्थः,
विधवायाः जीवनं केवलं दुःखाद्यैव, लोकापवादाय च इति भावः ।

(३२८) आर्यागमनेन—आर्यस्य—भवतः, आगमनेन—उपस्थित्या, मरणप्रयत्नः,
—मृत्युचेष्टा इति यावत्, प्रतिहतः,—व्याहतः ।

(३२८) काषायेति ।—काषायेण रक्तं कार्पायं—रक्तवसनमित्यर्थः, भिक्षुधार्म्य-
मिति भावः, [“तेन रक्तं रागात्” (४।१।१ पा०) इत्यण्] तस्य ग्रहणं—धारणं,
प्रव्रज्यावलम्बनमित्यर्थः, तत्र अभ्यनुज्ञा—अनुमतिः तया, अपुण्यभाजनं—पापीत्यर्थः ।
जनाधिपः,—हर्ष । तूष्णीं—मौनी, निर्वागित्यर्थः ।

(३३०) सुधीरं—प्रभूतधैर्यान्वितं यथा स्यात् तथा, धैर्यावलम्बनपूर्वक-
मित्यर्थः, अतिसौख्यं वा, मन्दं मन्दमित्यर्थः, (“धीरो धैर्यान्विते स्वदे वुधे क्लीकन्तु कुकुमे”
इति मेदिनी) पिशाचस्य—नौषाधमस्य देवयानिविशेषस्य, अतिनिष्करुणत्वादिति भावः,
पर्यायः,—नामान्तरम्, आक्षेपस्य—वातव्याधिविशेषस्य, अचेतनतया भ्रूलुण्ठन-
लक्ष्यस्य इति भावः, रूपान्तरम्—अन्यविधं रूपम् ।

(३३१) तारुण्यं—यौवनं, तमसः,—अन्धकारस्य, सर्वाङ्गादकलादिति भावः ।
विशेषणं—विशेषः, मेदमानमित्यर्थः, कीडीत्यादकलादिति भावः ।

(३३२) अनन्तकः प्रेतनगरनायकः अयम्, अनिर्हतिधर्मा
दहनः अयम्, अक्षयो राजयक्षा अयम्, (३३३) अलक्ष्मी-
निवासो जनार्दनः अयम्, अपुण्यप्रवृत्तः क्षपणकः अयम्,

(३३२) अयं—शोकः, अनन्तकः,—अन्त—विनाशं करोति इति अन्तकः,
[तत्करीतीत्यर्थं अन्तशब्दात् शिच् खल्] स न भवतीति अनन्तकः,—अनिहन्ता इत्यर्थः,
प्रेतनगरनायकः,—यमः, अन्तक इति यावत्, अत्र अन्तकर्तृत्वाद्वाह्यं प्रेतपुराणश्लोके
नितान्तसम्भवदपि शोकस्य अन्तकादपि भीषणताद्योतनाय अनन्तकत्वरूपमधिकं
वैशिष्ट्यमुपात्तं, तथा च अन्तकः केवलमन्तं जनयति, शोकस्तु तदजनयन्नपि दहति,
इति शोके अन्तकतादात्म्याध्यासात् रूपकं, तत्तथाधिकारुदवैशिष्ट्यरूपकमलङ्कारः—
“अधिकारुदवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत्” लक्षणात्, विशेषणशेषाच्च श्लिष्टमित्यवगतव्यम् ।
शोकपक्षे तु—अनन्तकः,—अनन्तम्—अशेषं, पारराहित्यमित्यर्थः, कायति—शब्दाद्यन्तं,
कथयतीत्यर्थः इति अनन्तकः,—असीम इत्यर्थः । अनिर्हतिधर्मा—अनिर्हतिः,—
अनिर्वाणः, धर्माः,—स्वरूपं यस्य सः, सदैव प्रज्वलन्नित्यर्थः, [“धर्मादनित्यं केवलात्”
(१।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] दहनः,—अग्निः, अत्र शोके दहनतादात्म्याध्यासान्
रूपकं, निर्वाणराहित्यञ्च दहने अत्यन्तासम्भवि इति तत्र तदारीपात् अधिकं वैशिष्ट्य-
मुपात्तं, तथा च दहनः प्रज्वलन्नेव केवलं दहति, निर्वाणमृतस्तु दहनात् विरमति,
शोकस्तु सदैव समनम्नं देहं व्यस्यति, न तु कदाचिदुपशम्यतीति शोकस्य दहनादपि
भीषणत्वद्योतनात् पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अनिर्हतिः,—अस्वास्थ्यम्, असुखमिति
यावत्, (“निर्हतिः स्वस्तितावत्सं गमने च सुखे स्त्रियाम्” इति मेदिनी) भयः यस्य
तथाभूतः, शोकस्य सदैव सन्तापकत्वादिति भावः । अयं—शोकः, अक्षयः,—नास्ति
क्षयः,—नाशः यस्मात् तथोक्तः, क्षयरहितः इत्यर्थः, राजयक्षा—क्षयरीगवर्गशेषः, तत्पक्षे
तु—नास्ति क्षयो यस्य तथोक्तः, यावज्जीवस्याधी इत्यर्थः । अत्रापि क्षयरहित्यं राज-
यक्षणि अत्यन्तसम्भवदपि शोकस्य राजयक्षणाद्यपि भीषणत्वद्योतनाय अक्षयत्वरूप-
मधिकं वैशिष्ट्यमुपात्तम् ; तथा च राजयक्षा केवलं स्वाक्रान्तमेव क्षीणीति, शोकस्तु
सर्वानेव उपरिजनान् युगपत् बिभ्रहन्ति इति शोके राजयक्षतादात्म्याध्यासात् पूर्व-
वदलङ्कारः ।

(३३३) अलक्ष्मीनिवासः,—अलक्ष्मीः,—निर्वाणेः, “अलक्ष्मी” इति ख्यातायाः
लक्ष्मीविरुद्धायाः इत्यर्थः, निवासः,—आश्रयः, जनार्दनः,—विष्णुः, [“नमिदमिह—”
(१।१।१२४ पा०) इति ऋः] । अत्र लक्ष्मीनिवासत्वाभावस्य जनार्दने अत्यन्तसम्भ-

(३३४) अप्रतिबोधो निद्राप्रकारः अयम्, अनलसधर्मा
सन्निपातः अयम्, (३३५) अशिवसहचरो विनायकः

भात् शोकस्य असत्पक्षसंबन्धिततया ततोऽपि जगद्भक्तवद्विद्वन्नाथं अधिकं वैशिष्ट्य-
मुपात्तमिति पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अलक्ष्मीनिवासः इति शीकस्यामङ्गल-
विलासभूमिसम्भूततया बोध्यम् ; अलक्ष्मीवर्तो हि केवलं शोकैरभिभूयते इति तात्पर्यम् ।
जगद्भक्त इति ।—जनान्—लोकान्, अर्हयति—पीडयति इति व्युत्पत्त्या जनपीडकं
इत्यर्थः । अपुण्यप्रवृत्तः,—पापप्रवृत्तः, पापरतं इत्यर्थं, चपणकः,—गघाटकः । अत्रापि
अपुण्यप्रवृत्तत्वं चपणकैः नितान्तमसम्भवदपि शीके तत्सम्बद्धतदारीपात् पूर्ववदलङ्कारः ।
शीकपक्षे तु—अपुण्यप्रवृत्तः,—अपुण्येन—असुकृतेन हेतुना, प्रवृत्तः,—आपतितं
इत्यर्थः, चपणकः,—चपयति—नाशयति, देहमिति व्युत्पत्त्या देहनाशकः इत्यर्थः ।

(३३४) अप्रतिबोधः,—अपुनर्जागरः, निद्राप्रकारः,—निद्रामेदः, निद्राऽनन्तरं
पुनः जागरणस्य व्यवस्थितत्वात् अप्रतिबोधत्ववैशिष्ट्यं निद्रायां न सम्भवति इति तत्र
तदारीपात् अत्रापि पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अप्रतिबोधः,—प्रबोधप्रतिषेधः,
सात्वन्वावाक्येनापनेय इत्यर्थः, निद्राप्रकारः,—निद्रां प्रकरति—निरस्यतीति तथोक्तः,
शीकस्य निद्राऽपहरकत्वादिति भावः । अनलसधर्मा—अनलसः,—“शक्तस्य चाप्यनु-
त्साहः कर्मस्खालस्यमुच्यते” इत्युक्तलक्षणेन आलस्येन वर्जितः, धर्माः,—स्वभावा यस्य
तादृशः, सन्निपातः,—विकृतानां वातपित्तकफानां दोषत्रयाणां संसृक् मिलनजनितः
व्याधिविशेषः, सन्निपाते हि तन्मामोहादिभिराच्छन्नतया निषेष्टत्वेन कर्मसु अशक्तत्वात्
अनलसधर्मेति विशेषणं न युज्यते इति तत्र तदारीपात् पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे
तु—अनलसधर्मा—अनलसः धर्मा यस्य तादृशः, अनलीन—अग्निनाः सधर्मा—सदृशः
इति च, सदेव गाढलुण्ठनादिकरणात् अन्तर्दाहकत्वाच्च इति भावः, [“धर्मादनित्यं
केवलात्” (५।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] सन्निपातः,—संसृक् निपातयति—भूमौ
निक्षिपति, घातयति वा इति व्युत्पत्त्या मारकः इत्यर्थः ।

(३३५) अशिवसहचरः,—अशिवम्—अमङ्गलम् ; यद्वा,—अशिवः,—शिव-
व्यतिरिक्तः, तस्य सहचरः,—सहायः, विनायकः,—गणपतिः, अमङ्गलनाशके शिव-
तन्मये वा गणपतौ अशिवसहचरत्ववैशिष्ट्यमेकात्म्यसम्भवदपि शीके तत्सम्बद्धतदारीपात्
पूर्ववदलङ्कारः । शोकपक्षे तु—अशिवसहचरः,—अश्वभसहचरः, तस्यामङ्गलसम्बद्धत्वा-

अयम्, (३३६) अबुधसेवितो ग्रहवर्गः अयम्, अयोगसमुत्थो ज्योतिष्प्रकारः अयम् ; (३३७) खेहात् वायुप्रकोपः, मानसात् अग्निसम्भवः, (३३८) आर्द्रभावात् रजःक्षोभः, रसात्

दिति बोध्यं, विनायकः,—विघ्नः (“विनायकस्तु हेरम्बे तांर्क्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ” इति मेदिनी) ; यद्वा,—विशेषेण नयति—मारयति यः सं, मारक इत्यर्थः ।

(३३६) अबुधसेवितः,—बुधः,—सौम्यग्रहः, तेन सेवितः,—युक्तः न भवति इति तथीकृतः, बुधवर्जितः इत्यर्थः, ग्रहवर्गः,—ग्रहाः,—सूर्यादयः, (“ग्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धग्रहेषु रणोयमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैंहकैथीपरागयीः ॥” इति मेदिनी) तेषां वर्गः,—समूहः । अद्यापि ग्रहवर्गे बुधविहीनत्वस्यासम्भवात् पूर्ववदलङ्कारः । श्लोकपक्षे तु—अबुधैः,—मूर्खैः, सेवितः,—शूलित इत्यर्थः, ग्रहाणां—व्यसनानां, वर्गः अज्ञानिनामेव शोकोदयात् इति भावः । अयोगेति ।—अयोगः,—चित्तवृत्तिनिरोधाभावः, तेन समुत्थः,—उत्पन्नः, ज्योतिष्प्रकारः,—परं ज्ञानम्, अयोगे ज्योतिषः समुदयस्या—सम्भवात् पूर्ववदलङ्कारः, अनेकार्थाभिधायित्वेन च सर्वत्र शेषानुप्राणितमेतदित्यवधेयम् । श्लोकपक्षे तु—अयोगेन—अननुकूलदैवेन, समुत्थः,—समुद्भूतः ; यद्वा,—योगे—प्रियसमागमे सति, न समुत्तिष्ठति इति अयोगसमुत्थः, ज्योतिष्प्रकारः,—अग्निस्वरूपः, दाहकतया इति भावः ।

(३३७) खेहात्—पुष्टिहेतुभूतघृतादेः, वायुप्रकोपः,—औद्ध्यं, वातप्रश्मकात् घृतादिखेहात् वायुप्रकोप इति विरोधः । खेहात्—प्रणयात्, वायुप्रकोपः,—उष्मादरोगस्वरूप इत्यर्थः, इति तत्परिहारः । श्लोकपक्षे—खेहात्—प्रणयजन्यत्वात्, वायुप्रकोपपक्षे च खेहात् पुष्टिहेतुघृतादिजन्यत्वाच्च शेषानुप्राणितोऽयमित्यवधेयम् । एकमुत्तरत्रापि । मानसात्—तदाख्यात् देवसरसः, अग्निसम्भवः,—समुद्भूताग्निस्वरूपः, अग्निनिर्वाणहेतुभूतात् जलात् अग्निसम्भवः इति विरोधः ; मानसात्—चेतसः, अग्निसम्भवः,—अनलोत्पत्तिः, श्लोकस्य अन्तर्दाहकत्वात् मनःसमुद्भवत्वाच्च इति परिहारः । श्लोकपक्षे—मानसात्—चेतसः, अग्निसम्भवपक्षे च मानसात्—देवसरोविशेषजायमानत्वाच्च शेषानुप्राणितोऽयमित्यवधेयम् ।

(३३८) आर्द्रभावात्—सरसत्वात्, आर्द्रभूतस्थलादपीत्यर्थः, रजःक्षोभः,—रजसां—धूलीनां, क्षोभः,—प्रसरः, धूलीप्रसरनिवारकात् जलाद्यार्द्रवस्तुनः रजःक्षोभः इति विरोधः ; आर्द्रभावात्—वात्स्यात्, रजःक्षोभः,—रजसः,—गुणविशेषः, रजः, विजम्बित, श्लोकस्य रजोगुणकाव्यत्वादसौ रजोगुणविकारस्वरूपः,

अभिशेषः, रागात् कालपरिणामः । (३३८) तत् अस्य
अजस्रासखाविणो हृदयमहाव्रणस्य, (३४०) बहुलदोषान्-

इति परिहारः ; शीको हि चेतसः आर्द्रभावादेव जायते, न तु काठिन्वात् इति भावः । अत्र साध्यस्य रजःक्षीमस्य साधनस्य आर्द्रभावस्य इत्युभयस्यापि श्लिष्टत्वम् । रसात्—रसायनात्, पुष्टिकारकादिति भावः, जलादित्यर्थो वा, अभिशेषः,—शरीरादि-
क्षीयणम् इति विरोधः ; रसात्—अनुरागात्, अभिशेषः,—शेषणम्, आत्मशेषण-
कारकः इत्यर्थः इति परिहारः ; रसात्—रसायनात्, अभिशेषः,—शरीरशेषणं, तथा
रसात्—अनुरागात्, अभिशेषः,—प्रणयिनः शुष्कता जायते इति रसभूतस्य हृत्तोः
अभिशेषरूपसाध्यस्य च हयोरपि श्लिष्टत्वात् श्लेषानुप्राणितोऽयमिति ज्ञेयम् । रागात्
—लौहित्यात्, कालपरिणामः,—कालः,—कृष्णः, कृष्णवर्ण इत्यर्थः, परिणामः,—
परिवर्तिः इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, लौहित्यात् कृष्णवर्णता इति विरोधः ; रागात्—
अत्यासङ्गात्, कालपरिणामः,—कालः,—यमः, परिणामः,—परिवर्तिः, शेषफलमिति
सावत् यस्य तथोक्तः, जीवननाशः चरमं फलमस्येति भावः, इति परिहारः । अत्रापि रागस्य
अत्यासङ्ग-लौहित्यरूपानेकार्थाभिधायित्वात् हृत्तोः साध्योभूतकालपरिणामस्यापि जीवन-
नाश-कृष्णवर्णताप्राप्तिरूपद्वार्थाभिधायित्वात् श्लिष्टत्वेन पूर्ववत् श्लेषमूलकोऽयमिति ज्ञेयम् ।

(३३८) “तत् अस्य” इत्यस्य “आपातम्” इत्येतेन सम्बन्धः । अस्य—श्रीकस्य ।
अजस्रासखाविणः,—अजसम्—अनवरतम्, असम्—अशु, शोणितस्य । (“असः कोष्णे
कचे पुंसि क्षीयमश्रुणि शोणिते” इति मेदिनी) सावयति—चायति, स्रवति च—
अवति च इति तथोक्तस्य, [स्रवतेः “नन्दियद्दि—” (३१।१३४ पा०) इति णिनिः ।
“अजस्रासखाविणः” इत्यत्र “अजस्रासखाविणः” इति पाठान्तर्गद्विश्लेषे, तत्र श्लोकपक्षे—
अजस्रं सावयति, अश्रुणि इति शेषः यः तथोक्तस्य ; व्रणपक्षे च—अजस्रं स्रवति,
क्षीरादिकमिति शेषः यः तथोक्तस्य, इति णिजर्थघटिताघटित्वरूपेण व्याख्येयम् ;
श्लोकस्य अश्रुसावकर्तृत्वाभावादिति दिक्] हृदयेति ।—हृदयस्य—चेतसः, महत्—
बृहत्, व्रणः,—चर्तं तस्य, तत्स्वरूपस्येत्यर्थः, “व्रणोति यस्मात् व्रदेऽपि व्रणवान् न
नश्यति । आ देहधारणात् जलान् व्रणस्तस्मान्निरुच्यते ॥” इति व्रणनिरुक्त्या हृन्मन्त्र-
च्छेदकस्य तस्य भावजीवमनपनेयत्वात् व्रणत्वमिति भावः ।

(३४०) बहुलति ।—बहुलदोषाः,—प्राज्यदूषणानि, बहुषः अपगुणाः इत्यर्थः,
आसक्तय इति यावत्, कृष्णपक्षस्य रात्रयस्य, (“बहुला नीलिकायां... । पुंस्यौ कृष्ण-

कारलब्धप्रवेशप्रसरस्य प्राणतस्करस्य, (३४१) शून्यताहेतोः
महाभूतग्रामघातकस्य, (३४२) सकलविग्रहक्षपणदक्षस्य
दोषचक्रवर्तिनः, (३४३) कार्श्यश्वासप्रलापोपद्रवबहलस्य
दीर्घरोगस्य, (३४४) असङ्ग्रहस्य सकललोकक्षयधूमकेतोः, जीवि-

पक्षे च वाच्यवत् प्राज्यकृण्योः ॥” “दोषः स्याद्दूषणे पापे दोषा रात्रौ भुजोऽपि च”
इत्यभयवापि मेदिनी) ते एव अन्धकाराः, - मोहाः, अज्ञानानि इति यावत् ; तामु
रात्रिषु ये अन्धकाराः,—तमासि इति च, तैः लब्धः,—प्राप्तः, प्रवेशप्रसरः,—अभ्यन्तरा-
गमनावकाशः येन तथाभूतस्य, प्राणतस्करस्य—जीवनापहारिण इत्यर्थः, प्राणविघातक-
चौरस्वरूपस्य इति यावत् ।

(३४१) शून्यताहेतोः,—किं-कसंव्यताविमूढताकारणस्य ; यद्वा,—शून्यता—
जनाभावता, निर्जनता इत्यर्थः, हेतुः,—उद्बोधकारणं यस्य तथामृतस्य, एकाकितायां
शोकवृद्धिर्वादिति भावः, महेति ।—महाभूतग्रामाणां—महतां—प्रभूतानां, सर्वेषा-
मिति यावत्, भूतग्रामाणां—प्राणिसमूहानां, मानववादीनामित्यर्थः, घातकः,—नाशकः
तस्य, तत्स्वरूपस्येत्यर्थः ; यद्वा,—महाभूतग्रामाणां—क्षित्वादिष्वमहाभूतानां,
घातकस्य, प्रबलशोकावेगेन कार्यभूतस्य देहस्य नाशात् कारणभूतस्य पञ्चमहाभूतस्य
क्षित्वादिषु वाह्यपञ्चभूतेषु लयादिति भावः ।

(३४२) सकलति ।—सकलानां—सर्वेषां, सकला वा. विग्रहः,—शरीराणि,
विरोधाश्च, सङ्ग्रामा इति यावत्, (“विग्रहः कायवित्सारविभागे ना रण्योऽस्त्रियाम्” इति
मेदिनी) तेषां क्षपणं—क्षयकरत्वं, तत्र दक्षः,—निपुणः तस्य. दोषचक्रवर्तिनः,—
दोषाणां—कामक्रोधादिरिपूणां, चक्रे—मण्डले, वर्तते—मुख्यतया तिष्ठतीति तथोक्तस्य,
निखिलदोषाधिराजस्वरूपस्य इति भावः ।

(३४३) कार्श्येति ।—कार्श्यं—ज्वरता, शोकेन रोगेण च इति भावः, श्वासः,
—दीर्घनिश्वासः, व्याधिविशेषश्च, प्रलापः,—अनर्थकं वचनं, (“प्रलापोऽनर्थकं वचः”
इत्यमरः) शोकेन बुद्धिविपर्ययात्, व्याध्याश्रयकदोषकोषाश्च इति भावः, ते एव
उपद्रवाः,—उत्पाताः, व्याधेरुत्तरकालजा अन्ये व्याधयश्च, तैः बहलः,—पूर्वः तस्य ;
उपद्रवलक्षणमुक्तं वैद्यके,—“व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः । उपक्रमविरोधि-
त्वात् स ह्युपद्रव उच्यते ॥” इति ; दीर्घरोगस्य—दीर्घकालभोग्यरोगविशेषस्वरूपस्य,
अथादितुल्यस्येति यावत्, आ देहधारणादस्यानपायित्वादिति भावः ।

(३४४) असङ्ग्रहस्य—असति—असाधुविषये, निन्दनीये आत्महत्यादौ इति

तापहारदत्तस्य अक्षयरुचैः अनश्ववज्रपातस्य, (३४५) स्फुर-
दनवद्यविद्याविद्यदुद्योतमानानि, गहनग्रन्थग्रन्थिगूढगर्भग्रहण-
गम्भीराणि, (३४६) भूरिकाव्यकथाकठोराणि, बहुशास्त्रो-
द्गहनवृहन्ति, विदुषामपि हृदयानि न अलं सोढुम् आपातम् ;

भावः, यद्, —आवेशः यस्मात् तेषामभूतस्य, उत्पातसूचकदुष्टग्रहस्य च, सकलति । —
—सकलानां—सर्वेषां, लोकानां—प्राणिनां, ज्ञेयै—नाशे, धूमकेतुः,—उपग्रहविशेषः,
अप्रियं तस्य तद्रूपस्य इत्यर्थः ; “उपग्रहाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः” इति कुमार-
सम्भवे कालिदासः । जीवितापहारदत्तस्य—जीवनक्षयकरणपटोः, उभयवापि तुल्यम्,
अक्षयरुचैः,—नास्ति क्षणमपि—मुहूर्तमपि रुचिः,—अनुरागः, करणीयविषयेषु इति
भावः, रुचिः,—आहाराभिलाषी वा यस्मिन् तर्षीकृतस्य, क्षणरुचिः,—क्षणप्रभा, विद्युति-
त्वं, सा न भवति इति तस्याः, अविद्युतं, विद्युद्विरुद्धित्येत्यर्थः, अनश्ववज्रपातस्य—
मेघासम्बद्धाशनिपतनस्वरूपस्य इति यावत्, अस्य—शोकस्य इति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्र
त्रिष्टविशेषोपहितानां हृदयमहात्रणादीनाम् अनश्ववज्रपातानामां शोके तादात्म्याध्या-
सात् त्रिष्टं मालारूपकमलङ्कारः ।

(३४५) स्फुरदिति ।—स्फुरन्ती—राजमाना, अनश्वया—अनिन्द्या, विद्या—
ज्ञानम् एव, विद्युत्—सौदामनी, शोकात्मकाराच्छत्रहृदये तस्या विद्युद्वत् क्षणिक-
स्फुरणादिति भावः, तथा उद्योतमानानि—उद्भासमानानि । गहनेति ।—गहनानां
—निविडानां, कठिनानामित्यर्थः, दृष्टव्येणामिति यावत्, ग्रन्थानां—श्रीकानां, ये
ग्रन्थयः,—कूटशाः, दुर्बोधतमप्रदेशाः इत्यर्थः, तेषां गूढाः,—रहस्याः, गुप्ता इति यावत्,
ये गर्भाः,—अन्तर्गता भावाः, पदार्था इत्यर्थः, तेषां गह्येन—अवबोधेन, गम्भीराणि
—गाम्भीर्यवत्तया अनाविलानि, भाववन्तीत्यर्थः ।

(३४६) भूरीति ।—भूरिभिः,—बह्वीभिः, काव्यकथाभिः,—कविरचित-
सुभाषितावलिभिः, कठोराणि—कठिनानि, तत्तत्काव्यनिहितबहुशेषनैयव्यापारग्रन्थ-
पठनाभ्यामिति भावः ; यद्वा,—विश्वकाव्यकथाभिः समुद्भासिततया सुदृढीकृततया
असहसा केनापि भेत्तुं द्रवीकर्तुं वा अशक्यानीत्यर्थः । बह्विति । बहूनां—प्रभूतानां,
शास्त्राणां—दर्शनादीनाम्, उद्गहनेन—धारणेन, आयत्तीकरणेत्यर्थः, वृहन्ति—
प्रशक्तानीत्यर्थः । आपातम्—आपतनम्, आक्रमणमित्यर्थः, अस्मेति पूर्वेष्वन्वयः,
श्रीह—सहितं, सङ्गं कर्तुमिति यावत्, न अलं—न अस्माधीत्यर्थः ।

(३४७) किमुत नवनवमालिकाकुसुमकोमलानां सरसविस-
तन्तुदुर्बलकम् अबलानां हृदयम् ।

एव सति (३४८) सत्यव्रते ! वद, किमत्र क्रियते ? कतम
उपालभ्यते ? कस्य पुर उच्चैः आक्रान्त्यते ? हृदयदाहि दुःखं
वा ख्याप्यते ? सर्वम् (३४९) अक्षिणी निमील्य सोढव्यम्
अमूदेन मर्त्यधर्म्षणा । पुण्यवति ! पुरातन्यः स्थितय एताः केन
शक्यन्तेऽन्यथा कर्तुम् ? (३५०) संसरन्त्यो नक्तन्दिवं द्राघीयस्यः

(३४७) किमुत—किं पुनः, नवेति ।—नवा—अभिनवमुद्रता, या नव-
मालिका—ससला, पुष्पवृक्षविशेष इत्यर्थः, तस्याः कुसुमानि—पुष्पाणि इव, कोमलाः,
—सुकुमाराः तासाम् । सरसति ।—सरसः,—आर्द्रः, यः विसतन्तु,—सञ्चालसूत्रं,
तद्वत् दुर्बलकम्—अनुकम्पाहम्, अतीव दुर्बलमित्यर्थः, [“अनुकम्पायाम्” (५।३।७६
पा०) इति कञ्] किञ्चिदपि पौडनासहिष्णु इति यावत् ।

(३४८) सत्यव्रते !—सत्यम्—अखण्डितमिति भावः, व्रतं—चारिवमिति भावः
यस्याः तत्सम्बद्धौ ; यहा,—सत्यं—सत्याचरणमेव, व्रतं—नियमः, दौष्टा वा यस्याः
तत्सम्बद्धौ । कतमः,—को जनः इत्यर्थः, [“वा बहुनां जातिपरिग्रहे ङतमच्”
(५।३।८३ पा०) इति ङतमच्] उपालभ्यते ?—तिरस्क्रियते ? आक्रान्त्यते ?—
कथ्यते ? हृदयदाहि—मनःसत्तापकरम् । ख्याप्यते—कथ्यते, ज्ञाप्यते इति यावत् ।

(३४९) मर्त्यधर्म्षणा—मरणधर्म्षयता, मानवेन इत्यर्थः, [“धर्मादनित्-
केवलात्” (५।४।१२४ पा०) इत्यानच्] अमूदेन—श्रीकाविह्वलेन सता इत्यर्थः, श्रीकेन
नात्यभिभूयेति यावत्, [“अमूदेन” इत्यत्र “मूदेन” इति पाठः,—मूदेन—अजेन,
श्रीकविपशनेत्यर्थः] अक्षिणी—नेत्रे, निमील्य—मुद्रयित्वा, सोढव्यं—सहनীয়म् ।
एताः,—वर्त्यमाणाः अन्यजरायाः इत्यर्थः, पुरातन्यः,—चिरस्तन्यः, अनादिकाला-
दागच्छन्त्यः इत्यर्थः, स्थितयः,—मर्यादाः, अन्यथा कर्तुं—विफलककर्तुं, लङ्घितुमित्यर्थः ।

(३५०) नक्तन्दिवम्—अहोरात्रं, नक्तञ्च दिवा च इति विग्रहे [“अत्रतुर—”
(५।४।७७ पा०) इति ङन्ती निपात्यते] संसरन्त्यः,—प्रवहन्त्यः, द्राघीयस्य—
अतिदीर्घाः, अनन्ताः इत्यर्थः, कदाऽपि न झिष्णिस्वा भवन्तीति यावत्, प्रवाह्यरूपेण सदैव
प्रवर्तन्ते इति तात्पर्यम् ।

(३५१) जन्मजरामरणघटनघटीयन्त्रराजिरज्ज्वः पञ्च-
जनानाम् । (३५२) पञ्चमहाभूतपञ्चकुलाधिष्ठितान्तः-
करण-व्यवहारदर्शन-निपुणाः सर्व्वङ्गेषा विषमा धर्मराज-
स्थितयः । (३५३) क्षणमपि क्षममाणा गलन्ति आयुष्काला-

(३५१) पञ्चजनानां—मानवानां, (“मनुष्याः मानवाः मनुष्याः मनुजाः मानवा
नराः । स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥” इत्यमरः) जन्मेति ।—जन्म
च—उत्पत्तिश्च, जरा च—वाङ्मकष्टेत्यर्थः, मरणञ्च—मृत्युञ्च, तानि तदूपायोत्यर्थः,
घटनानि—व्यापारा पञ्च, घटीयन्त्राणाम्—उद्घाटनानां, कूपात् जलोद्धारणयन्त्राणां
मित्यर्थः, (“उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्घाटनं प्रह्वः” इत्यमरः) राजयः,—श्रेष्ठयः,
तासां रज्जवः,—सूत्राणि, नियतमुत्थानपरिणमनपतनशूलानां जलोद्धारणरज्जूनां प्रसारा
यथा अतिदीर्घा भवन्ति, तथा उत्पत्तिवाङ्मकष्टमृत्युधर्मिणां मानवानामपि संसारा अनादि-
प्रवाहिणः अतिदीर्घा भवन्तीति समुदितार्थः ; अतिदीर्घाः जलोद्धारणयन्त्ररज्जवो हि यथा
अहर्दिवं जलानामुद्धारणकर्मणि व्याप्रियन्ते, तथैव जनानां जन्मादीनि राविन्दिवं सततमेव
संसरन्ति इति निष्कर्षः ; अतः शोकं विजहीहि इति तु फलितम् ।

(३५२) पञ्चेति ।—पञ्चानां—पञ्चमङ्गाकानां, महाभूतानां—चित्वादीनां,
तद्विकाराणामित्यर्थः, मानवानामिति भावः, पञ्चकुलानि—चक्षुरादीनि पञ्च ग्राने-
न्द्रियाणि इति यावत्, तानि अधिष्ठितम्—अध्यक्षतया स्थितं, [“पञ्चकुलः,—अध्यक्षः”
इति केचित् ; तथात्वे पञ्च महाभूतानि—महाभूतविकाराः चक्षुरादयः इत्यर्थः,
तान्येव पञ्चकुलम्—अध्यक्षं, तत् अधिष्ठितम्—आक्रम्य स्थितमित्यर्थः] अन्तःकरणं
—भनः, तस्य व्यवहारः,—चेष्टितं, तस्य दर्शने—प्रबलोकने, निपुणाः,—तत्पराः,
सर्वे कषन्तीति सर्व्वङ्गेषाः,—सर्व्वकर्षिणः इत्यर्थः, कर्मानुसारेण सर्वेषामेव अपञ्च-
पातं दण्डपुरस्कारादिविधायिन इति भावः, [“सर्व्वकुलाभकरीषेषु कषः” (१११४२
पा०) इति खच्] धर्मराजस्थितयः,—अन्तःकरणव्यापाराः, विषमाः,—दारुणाः,
मानवाः पञ्चेन्द्रियैः यदयदाचरन्ति, सर्वानन्दर्शिनो धर्मराजस्तत् सर्व्वमतिनिपुणभावेन सूक्ष्मं
विचारयति इति निष्कर्षः ।

(३५३) क्षणमपि—अल्पकालपरिमितकालमपि, अत्यल्पसमयमपीति यावत्,
क्षममाणाः,—सहमानाः, अपेक्षमाणाः इत्यर्थः, गणयन्त्य इति यावत्, मानवाना-
म् आयुषाम् इत्यन्तो जिमेषाः इत्यर्थः काहाः अतिक्रान्ताः, इत्येवम् अतिसूक्ष्मकालमपि

कलनकुशला निलये निलये कालनाडिकाः । जगति
(३५४) सर्वजन्तुजीवितोपहारपातिनी सञ्चरति भटिति
चण्डिका यमाज्ञा । (३५५) रटन्ति अनवरतम् अखिलप्राणि-
प्रयाणप्रकटनपटवः प्रेतपतिपटहाः । प्रतिदिशं (३५६) पर्य-
टन्ति पेटकैः प्रतिपुरं प्रतप्तलोहलोहिताक्षाः (३५७) काल-
कूटकान्तिकालकायाः कालपाशपाणयः कालपुरुषाः । प्रति-

विचारयन्त्यः इति भावः, आयुर्गति ।—आयुष्कालस्य—जीवितकालस्य, आकलनं—
सङ्गानं, गणनाकरंणमित्यर्थः, [“आयुष्कालाकलन—” इत्यत्र “आयुष्कालाकलन—”
इति पाठः,—आयुषः कलायाः,—अंशस्य, अतिसूक्ष्मभागस्येति भावः ; यद्वा,—काल-
परिमाणस्य, (“कला स्यात्...अंशमावर्ते...कलनाकालमानयोः ॥” इति मेदिनी)
कलनं—सङ्गानम्] तत्र कुशलाः,—पटवः, कालनाडिकाः,—कालस्य—अन्तकस्य,
नाडिकाः,—होराः, षट्क्षणमितः काल इत्यर्थः, घटिका इति यावत्, [“नाडी
नाल्लपि षट्क्षणे” इत्यमरः । “नाडिकाः” इत्यत्र “नालिकाः” इति पाठोऽपि स एवायं :]
निलये निलये—गृहे गृहे, [“नित्यवोसयोः” (८१४ पा०) इति वीसायां द्विर्भावः]
गलन्ति—अतिगच्छन्ति ।

(३५४) सर्वेति ।—सर्वेषां—सकलानां, जन्तूनां—प्राणिनां, जीवितमेव—
जीवनमेव, उपहारः,—उपदोक्तं, तत्र पतति—यद्वृणार्थं धावतीति तथाभूता,
सर्वभूतजीवनापहरणनिरता इत्यर्थः, चण्डिका—भौषणा, रुद्राणी देवी च, यमाज्ञा
—अन्तकनिर्देशः ।

(३५५) अखिलेति ।—अखिलानां—समस्तानां, प्राणिनां—जीवानां, प्रयाणं
—स्वप्नमुनर्गं गमनं, तस्य प्रकटनम्—आघोषणं, तत्र पटवः,—कुशलाः, प्रेतपति-
पटहाः,—प्रेतपतेः,—यमस्य, पटहाः,—बाद्यमंदाः, रटन्ति—नदन्ति, सदैव प्राणिनी
यमपुरं गच्छन्तीति निष्कर्षः ।

(३५६) पर्यटन्ति—भ्रमन्ति । पेटकैः,—समूहैः, अन्योन्यमेकद्वीभूय इत्यर्थः ।
प्रतप्तेति ।—प्रतप्तम्—अत्युत्तमं, यत् लोहम्—अयः, तद्वत् लोहितं—रक्ते, अक्षिणी—
नेत्रे येषां ते ।

(३५७) कालेति ।—कालकृतस्य—विषयस्य, कान्तिरिव कान्तिः,—द्युतिः येषां
तथाविधाः, अत एव कालाः,—कृष्णवर्णाः, कायाः,—देहा येषां तथोक्ताः, काल-

भवनं भ्रमन्ति (३५८) भीषणकिङ्करकरघटितयमघण्टापुट-
पट्टाङ्कारभयङ्कराः (३५८) सर्वसत्त्वसङ्गसंहरणाय घोरा-
घातघोषणाः । दिशि दिशि (३६०) वहन्ति बहुचिताधूम-
धूसरितप्रेतपतिपताकापतितगृध्रदृष्टयः (३६१) शोककृत-
कोलाहलाकुल-कुटुम्बिनीविकीर्णकेशकलाप-शबल-शव-शिविका-
सहस्रसङ्कुलाः (३६२) किलकिलायमानश्मशानशिविरशिवा-

प्राशपाणयः,—कालपाशः,—यमरज्जुः, पाणौ—हस्ते येषां तथाविधाः, कालपुरुषाः,
—यमदृता इत्यर्थः, प्रतिपुरं पटकाः पथ्यन्ति इत्यन्वयः ।

(३५८) भीषणाति ।—भीषणानां भयङ्कराणां, किङ्कराणां—भृत्यानां, यम-
दृतानामिति यावत्, करैः,—हस्ते, घटिताः,—घृताः, ताडिता वा, या यमघण्टाः,—
अलकस्य त्रायविशेषाः, तासां पुटानां—कन्दुकानां, घण्टाऽधःस्थवर्तुलाकारवस्तु-
विशेषाणामिति यावत्, पटुभिः,—उत्कटैः, टाडारैः,—“टां टां” इत्यनुकरणध्वनि-
विशेषैः, भयङ्कराः,—भीषणाः, [भयं कुर्वन्ति याः ताः इत्यर्थं करोति खच मुम् च] ।

(३५९) सर्वति ।—सर्वेषां—समग्राणां, सत्त्वानां—प्राणिनां, सङ्गस्य—समूहस्य,
संहरण—संहारः, विनाश इत्यर्थः तस्मै, घोरेति ।—घोराः,—दाहणाः, आघाताः,—
ताडनानि, यासु तथाविधाः घोषणाः,—राजाज्ञाप्रचाराः, प्रजाभिरताभिरविलम्बमेव
मद्भवनमागन्तव्यमित्येवं यमनृपतेरादेशप्रचारा इति यावत्, प्रतिभवनं भ्रमन्ति इत्यनेनान्वयः ।

(३६०) वहन्ति—विराजन्ते इत्यर्थः । वहन्ति ।—वहभिः,—प्रभूतैः, चिताधूमैः,
—सुतदहनकाष्ठचुल्लाल्यवक्रिभ्वजैः, धूसरिताः,—श्वेतकृष्णवर्णतां प्राप्ताः, मलिनिता
इत्यर्थः, याः प्रेतपतिः,—अलकस्य, पताकाः,—वैजयन्त्यः, तासु पतिताः,—निबद्धा
इत्यर्थः, शवभक्षणलालसुया इति भावः, [“—पताकापतित—” इत्यत्र “—पताका-
पटुपतित—” इति पाठः,—पताकासु पटु—अत्यर्थं यथा तत्रा, पतिताः] गृध्राणां—
श्मशानपक्षिणां, दृष्टयः,—तदनानि यासु तथोक्ताः ।

(३६१) शोकेति ।—शोकेन—शुचा, कृतः,—विहितः, यः कोलाहलः,—
क्रूरणरवः, तेन आकुलानां—व्याकुलानां, कुटुम्बिनीनां—कुलाङ्गनानां, पुरन्धीणां वा,
पुरस्त्रीणामित्यर्थः, (“स्यात् तु कुटुम्बिनी पुरन्धी” इत्यमरः) विकीर्णैः,—विक्षिप्तैः,
केशकलापैः,—कुन्तलसमूहैः, शबलाः,—दिविधवर्णाः, याः शवानां—मृतानां, शिविकाः,
—यानविशेषाः, तासां सहस्रैः,—समूहैरित्यर्थः, सङ्कुलाः,—आकोर्णाः ।

(३६२) क्लिप्तिति ।—किलकिलायमानाः,—घनसृङ्गिविष्टया भ्रमन्तः, क्लिप्त-

शवकाः (३६३) परलोकावसथपथिकसार्थप्रस्थानविशिखा-
वीथयः । (३६४) सकललोककवलावलेहलम्पटा वहला
वहलिहा (३६५) लेदि लोहिताचिता चिताङ्गारकाली
कालरात्रिजिह्वा जावितानि जीविनाम् । (३६६) तस्मि-
मशिक्षिता च भगवतः सर्वभूतभुजो बुभुक्षा मृत्योः ।

किलेति महर्षे शब्दं कृवाणा वा इत्यर्थः, [किलकिन्ना इय आचरन्त इत्यर्थे “कस्मि-
न्क्यङ् सलीपथ” (३१।११ पा० इति क्यङि शानचि च रूपम्) उमशानगिरस्य
—पितृवनमण्डपस्य, प्रेतावासस्य इत्यर्थः, (“उमशानं स्यात् पितृवनम्” इत्यमरः)
यहा,—उमशानमेव शिविरं येषां तादृशाः, शिवाशावकाः,—शगालशिशवः यांसु
तथाविधाः, मृतदेहभक्षणाशया इति भावः ।

(३६३) परलोकैति ।—परलोक एव—लोकान्तरमेव [आवसति अत्र इत्यर्थे
वसतेः अथच], आवसथः,—वसतिस्थानम्, आलयः इत्यर्थः, तस्य ये पथिकसार्थाः,—
पान्यनिवहाः, तेषां प्रस्थानस्य—प्रयाणस्य, विशिखावीथयः,—रथ्याश्रेणयः, प्राभ्यन्तरस्थाः
प्रश्नसमार्गसमूहा इत्यर्थः, (“रथ्या प्रतीली विशिखा” “वैथ्यालिरावजिः पङ्क्तिः
श्रेणी” इत्युभयत्राप्यमरः) दिशि दिशि वहन्ति इत्यनेनान्वयः ।

(३६४) सकलेति ।—सकलानां—सर्वेषां, लोकानामेव—प्राणिनामेव,
कषलानां—यासानाम्, अवलेहः,—आस्वादः, तत्र लम्पटा—लज्जा । वहला—
दौर्घा । वहलिहा—किटान्वेषिणी ; यहा,—वह—स्कन्धं, “वहः स्यात् ह्रस्वस्कन्धे
वाहे गन्धवहपि च” इति मेदिनीवचनात् ह्रस्वस्कन्धार्थकस्य वहशब्दस्यात्र सामान्यतः
स्कन्धार्थे एव प्रयोगो बोद्धव्यः, लेदि—आस्वादयति, स्कन्धशोणितं पिबतीति भावः या सा,
स्कन्धं मोटयित्वा रक्तपायिनौत्यर्थः ; यहा,—वह—गन्धवहं, प्राणवायुमिति भावः,
लेदि या सा, प्राणघातिनौत्यर्थः ; [“वहाम्हे लिहः” (३१।३२ पा०) इति खञ्] ।

(३६५) लेदि—आस्वादयति । लोहिताचिता—रक्तव्याप्ता, जीवानां रक्त-
पानादिति भावः, चिताङ्गारकाली—चिताङ्गारवत्—श्वटाहवन्निष्ठाग्निरहित-
लातवत्, काली—कृष्णवर्णा, कालरात्रिजिह्वा—कालरात्रेः,—यमभगिन्याः, सर्वभूत-
प्राणापहारिण्याः मृत्युदेव्या वा, कल्पान्तरावेर्वा, जिह्वा—रसना ।

(३६६) सर्वभूतभुजः,—सर्वप्राणिभक्षकस्य, मृत्योः,—यमस्य, (“मृत्युर्ना मरणे
यमे” इति मेदिनी) बुभुक्षा—क्षुधा, तस्मि—सन्तोषम्, अशिक्षिता—न शिक्षिता,

(३६७) अतिद्रुतवाहिनो च अनित्यतामदी । (३६८) क्षणिकाश्च महाभूतग्रामगोष्ठाः । (३६९) रात्रिषु भङ्गुराणि गात्रयन्त्रपञ्जरदारुणि देहिनाम् । (३७०) अशुभशुभावेशविवशा विशरारवः शरीरनिर्माणपरमाणवः । (३७१) क्षिदुरा जीवबन्धनपाशतन्वीतन्त्रवः । सर्व्वमात्मनोऽनीश्वरं विश्वं नश्वरम् ।

शिक्षामप्राप्ता, दृष्टिज्ञानाभावात् इत्यर्थः, [शिञ्चतेः इत्यस्य भौवादिकस्य कर्त्तरि निष्ठायां रूपम्] । बहुभोजनेनापि अस्या विदग्धा न जायते इति भावः ।

(३६७) अनित्यतानदी—अनित्यता—क्षयशीलता एव, नदी—सरित्, अतिद्रुतेति ।—अतिद्रुतम्—अतिशीघ्रं, वहति—गच्छतीति तथोक्ता, अनित्यमिदं जीवनं द्रुतमेव क्षयतीत्यर्थः ।

(३६८) महेति ।—महाभूतानां—क्षित्यादीनां पञ्चानां, ग्रामस्थ—समुहस्य, गोष्ठाः,—समाजाः, महा इत्यर्थः, पञ्चमहाभूतात्मका जीवसङ्घा इति यावत्, क्षणिकाः,—क्षणस्थायिन्यः ।

(३६९) गावेति ।—गात्रं—शरीरमेव, [“गात्र—” इत्यत्र “पात्र—” इति पाठे,—पात्रम्—आधारः, जीवस्येति शेषः, शरीरमित्यर्थः, तदेव] यन्त्रं—नियमचालितः वस्तुविशेषः, तस्य पञ्जराः,—अस्थीनि एव, दारुणि—काष्ठानि, रात्रिषु—रात्रौषु, प्रतिरात्रि इत्यर्थः, भङ्गुराणि—भङ्गप्रवणानि, प्रतिनिशान्ते आयुष्कालस्य एकैकदिनक्षयादिति भावः ।

(३७०) अशुमेति ।—अशुभानां—दुष्कृतानां, शुभानाञ्च—सुकृतानाञ्च, आवेशेन—अधिष्ठानेन, विवशाः,—परायत्ताः ; सुकृतदुष्कृतकर्मानुसारेण शुभाशुभफलभोगिनः, न तु स्वेच्छया शुभसमुभं वा भीक्षुं समर्था इति भावः, इच्छाऽभावेऽपि पञ्चादियोनिषु गमनादिति तात्पर्यं, शरीरनिर्माणपरमाणवः,—देहघटकद्वारुणकारभकपदार्थविशेषाः, विशरारवः,—वि—विशेषेण, शरारवः,—परस्परमुपघातकाः, परस्परोपघातेन विघ्नेषात् चिरस्थायिन इत्यर्थः, (“शरारुर्घातुको हिंस्रः” इत्यमरः) स्वजने देहे नष्टेऽपि परमाणूनामविनाश्यत्वादिति भावः ; [“श्रुवन्मोराकः” (३।१।१७३ पा०) इति विपूर्व्वकात् ग्रन्थान्ते आरुः] ।

(३७१) जीवेति ।—जीवानां—प्राणिनां, बन्धनस्य—संसारबन्धनस्य, पाशानां—रज्जूनां, तन्वीतन्त्रवः,—तन्वीरूपाणि सूत्राणि ; यद्वा,—जीवानां बन्धनाञ्च

एवम् (३७२) अवधृत्य नात्यर्थम् एव अहंसि मेधाविनि ! सृदुनि मनसि तमसः प्रसरं दातुम् । एको हि (३७३) प्रतिसङ्ख्यान-क्षण आधारीभवति धृतेः । अपि च दूरगतेऽपि हि शोके ननु इदानीम् अपेक्षणीय एव अयं ज्येष्ठः पितृकल्पो भ्राता

—संसारकारायां संयमनाय, पाशाः,—सृगपट्यादिबन्धनाय बागुरा इत्यर्थः, (“पाशः केशादिपूर्वः स्यात् तत्तद्धे कर्णपूर्वकः । सुकर्णे च स्वसामर्थ्यान्तृगपट्यादिबन्धने ॥” इति मेदिनी) तेषां तन्वीतन्तवः छिद्राः,—विच्छेदप्रवणाः, [“विदिभिदिच्छिदः कुरच्” (३।१।१६२ पा०) इति कुरच्] । आत्मनः,—स्वस्य, अनीश्वरम—अनाद्यतम् ; नास्ति ईश्वरो यस्मिन् तत्, ईश्वरभिन्नमित्यर्थः, केवलमीश्वरस्यैव नित्यत्वेन तस्मादन्यस्य सर्वस्यैव जयित्वादित्यपि व्यज्यते, सर्व—कृत्स्नं, विश्व—जगत्, विश्वस्यं वस्तुजातमिति यावत्, नश्वरं—माश्रयणं, जगति सर्वमेव भ्रमंशीलं, तेषां स्थायित्व-सम्पादने स्वस्य अप्यपि सामर्थ्यं नास्तीत्याशयः ।

(३७२) अवधृत्य—निश्चित्य ।—अहंसि—योग्या भवसि । मेधाविनि ! इति राज्यश्रिया आत्मन्वणरदं, धारणावद्विज्ञानिनि इत्यर्थः, [“अस्मायामिधासृजो विनिः” (५।१।१२१ पा०) इति मेधाया अस्यर्थे विनिः, ततः डीष्] । सृदुनि—कीमले, दुःखमहानाहं इति यावत् । [“मनसि” इत्यत्र आधारस्यैव वाच्यत्वात् न चतुर्थी] । तमसः,—मोहस्य, प्रसरं—विसर्पणं, विस्तारमित्यर्थः, अवसरमिति यावत् ।

(३७३) प्रतिसङ्ख्यानक्षण इति ।—प्रतिसङ्ख्यानं—विवेककुशला मतिः, तस्य क्षणः,—समयः, तदाविर्भावकाल इत्यर्थः, धृतेः,—धैर्यस्य, आधारीभवति—आश्रयतामापद्यते, [अनाधारः आधारः सम्यग्मानः भवतीत्यभूततद्भावार्थं “कृत्वस्ति-योगि—” (५।४।५० पा०) इति च्छिः] विवेकिनी बुद्धिरेव धैर्यं विधात् समर्थो इति भावः, सर्वमेवेदमनित्यमिति विवेकिन्या बुद्ध्या आकल्प्य स्वयमेव धैर्यमेव लब्धस्व, नात्यधीरा भव इति वक्तुराशयः । दूरगते—दूरम्—अतिदुर्लभं, गतः,—प्राप्तः, आकृष्ट इत्यर्थः तस्मिन्, अतिवृद्धिर्नेऽपीति यावत् । नन्विति सम्बोधनं, भो ! इत्यर्थः । इदानीम्—ईदृश्यां दृश्यामित्यर्थः, वैधव्यदृश्यामिति यावत्, पित्रादीनाम-भावे, भ्रातुः परिचरणार्थं लोकाभावाच्च इति वा भावः । अपेक्षणीयः,—अनुसरणीयः इत्यर्थः, नारीणां स्नातन्त्याभावादिति भावः ; यद्वा,—अपेक्षणीयः,—दृष्टव्यः, एतादृशस्य भ्रातुर्मुखं प्रति दृष्टिपातः कर्त्तव्य इति भावः । पितृकल्पः,—पितृसदृशः ; [“ईषदसमाप्तौ—” (५।१।६७ पा०) इति ईषद्वृत्तार्थे कल्पः] ।

भवत्या गुरुः । (३७४) इतरथा को न बहु मन्येत कल्याण-
रूपम् ईदृशं सङ्कल्पम् अत्रभवत्याः काषायग्रहणकृतम् ?
(३७५) अखिलमनोज्वरप्रशमनकारणं हि भगवती प्रव्रज्या ।
ज्यायः खलु इदं पदम् आत्मवताम् । (३७६) महाभागस्तु
भिन्नति मनोरथम् अधुना । यत् अयम् आदिशति, तदेव
अनुष्ठेयम् । (३७७) यदि भ्राता इति, यदि ज्येष्ठ इति, यदि
वत्सल इति, यदि गुणवान् इति, यदि राजा इति, सर्वथा
स्यातव्यम् अस्य नियोगे” इति उक्त्वा (३७८) व्यरंसीत् ।

(३७८) उपरतवचसि च तस्मिन् निजगाद नरपतिः,—

(३७४) इतरथा—अन्यथा, नो चेदेवमित्यर्थः, अत्रभवत्याः,—मान्यायाः, ईदृशं
—काषायग्रहणरूपमित्यर्थः, कल्याणरूपं—सङ्कलरूपं, श्रेयोभूयिष्ठमित्यर्थः, सङ्कल्पम्—
अभिलाषं, को न बहु मन्येत ?—आद्रियेत ? ।

(३७५) भगवती—सर्वशक्तिमती, प्रव्रज्या—सम्रासधर्मः, अखिलेति ।—
अखिलस्य—समस्य, मनोज्वरस्य—मनःपीडायाः, प्रशमनम्—अपनयनं, तस्य कारणं
—हेतुः । आत्मवतां—मनस्विनाम्, इदं पदं—काषायग्रहणमित्यर्थः, ज्यायः,—ज्येष्ठ-
मित्यर्थः, [“ज्य च” (५।३।६१ पा०) इति ईदृशसुनि प्रशस्यस्य ज्यादेशः,
“ज्यायादीयसः” (६।४।१६० पा०) इति ज्यादुत्तरस्य ईदृशसुन आकारादिशेषः] ।

(३७६) महाभागः,—श्रीमान् हर्षः, मनोरथं—सङ्कल्पं, भिन्नति—खण्डयति,
विफलीकरोतीत्यर्थः, भ्रातुस्ते अवस्थां विलोक्य सङ्कल्पोऽयमिदानीं परित्याज्यः इति भावः,
अनुष्ठेयं—कर्तव्यम् ।

(३७७) यदि भ्रातेत्यादि ।—यदि भ्राता, अत एव अयं मान्य इति शेषः,
इति, मन्यसे इति शेषः ; एवं ज्येष्ठादिष्वपि योजनीयम् । वत्सलः,—स्निग्धः, त्वयि
स्नेहपरायण इत्यर्थः ; [“वत्सासाभ्यां कामवले” (५।२।८८ पा०) इति लच्] ।
तदा सर्वथा—सर्वैः प्रकारैः, अस्य नियोगे—आज्ञायां, स्यातव्यं—वर्तितव्यम् ।

(३७८) व्यरंसीत्—विरराम, [“व्याङ्परिभ्यो रसः” (१।३।८३ पा०) इति
परस्मैपदम्] ।

(३७९) तस्मिन्—दिवाकरमिमे, [“यस्य च भावेन—” (२।३।३७ पा०)
इति सप्तमी] उपरतवचसि—निवृत्तवाक्ये, नरपतिः,—हर्षः, निजगाद—उवाच ।

“आर्यम् अपहाय कोऽन्य एवम् अभिदध्यात् ? अनभ्यर्थितदेव-
निर्मिता हि विषमविपदलम्बनस्तम्भा भवन्तो लोकस्य ।
(३८०) स्नेहार्द्रमूर्त्तयो मोहान्धकारध्वंसिनश्च धर्मप्रदीपाः ;
किन्तु (३८१) प्रणयप्रदानदुर्ललिता दुर्लभमपि मनोरथम्
अतिप्रीतिः अभिलषति । (३८२) धीरस्यापि धार्ढ्यम्
आरोपयति (३८३) हृदयलघिमलङ्कितम् अतिवज्रभत्वम् ।

अपहाय—त्यक्त्वा, आर्यं विनैत्यर्थः । अभिदध्यात्—कथयेत् । अनभ्यर्थितेति ।—
अनभ्यर्थिताः,—न अभ्यर्थिताः,—न याचिताः, अथ च देवेन—विधिना, अनुकूलनेति
भावः ; यद्वा,—अनभ्यर्थितम्—अप्रार्थितं, यत् देवं—सौभाग्यमित्यर्थः, अयाचिततयै-
वोपनतम् इति भावः, तेन निर्मिताः,—सृष्टाः, प्रचोदिता इत्यर्थः, विषमेति ।—विषमा
—दारुणा, विपत्—विपतिः, तत्र अवलम्बनस्तम्भाः,—आश्रयस्थानानीत्यर्थः ; अयाच-
माना अपि भवन्तः करुणाविषयाः विपद्नामप्रत्याशितसौभाग्यबलनैव अकस्मादागत्य
विपदस्तायन्ते इति सरलार्थः ।

(३८०) स्नेहेति ।—स्नेहेन—प्रीत्या, तैलादिना च, आर्द्रा—सरसा, मिक्ता
च, मूर्त्तिः,—आकारः येषां तथोक्ताः, मोहेति ।—मोहः,—अज्ञानता एव, अन्धकारः,
—तिमिरम्, आवरकस्वभावादिति भावः, तस्य ध्वंसिनः,—नाशिनः, उपदेशदानेन
आलोकदानेन च इति भावः, धर्मप्रदीपाः,—धर्ममयाः दीपाः, धर्ममाश्रिताः
सर्वभूतैस्त्वेव दयापराः सदुपदेशदायकाश्चेत्यर्थः ।

(३८१) प्रणयेति ।—प्रणयस्य—स्नेहस्य, प्रदानेन—अपेक्षेन, प्रदर्शनेनेति
यावत्, दुर्ललिता—जनितस्पर्द्धेत्यर्थः, अतिप्रीतिः,—अतिप्रणयः, दुर्लभमपि—दुष्प्रापमपि,
मनोरथम्—अभिप्रेतम्, अभिलषति—आकाङ्क्षति ।

(३८२) धीरस्य—प्रशान्तस्य, गम्भीरस्य इत्यर्थो वा, धार्ढ्यम्—सङ्गतत्वं,
वाचालत्वमित्यर्थो वा, आरोपयति—जनयति, [आङ्पूर्वकात् रोहतेः णिषि लटि
रूपं, “रुहः पीड्यतरस्याम्” (७।३।४३ पा०) इति हकारस्य पः] ।

(३८३) हृदयेति ।—हृदयस्य—चेतसः, लघिमा—लघुत्वेन, आपल्येनेत्यर्थः,
लङ्कितम्—अतिक्रान्तम्, अतिभूमिं गतमित्यर्थः, दुर्बलचेतस्त्वया अहमेवास्य—अतिप्रयान्
इति निश्चयादतिप्रकटमिति भावः ; यद्वा,—हृदस्य लघिमा—लघुत्वं, सङ्कोचः इत्यर्थः,
लङ्कितः,—अतिक्रान्तः, दूरीकृतः इत्यर्थः, बाह्यलघुत्वतः समीपे कोऽपि सङ्कोचः न कर्तव्य
इति धियेति भावः, येन तत्, अतिवज्रभत्वम्—अतिप्रियत्वम्, अतिप्रियत्वज्ञानमित्यर्थः ।

(३८४) युक्तायुक्तविचारशून्यत्वाच्च शालीनम् अपि शिक्तयन्ति
स्वार्थतृष्णाः प्रागल्भ्याम् । (३८५) अभ्यर्थनाया रक्षन्ति च जल-
निधय इव मर्यादाम् भार्याः । दत्तमेव च (३८६) शरीरमिदम्
अनभ्यर्थितेन प्रथममेव आतिथ्याय माननीयेन भवता मध्यम् ।
अतः किञ्चित् अर्थये भदन्तम्,—इयं नः स्वसा बाला च (३८७)
बहुदुःखखेदिता च सर्वकार्यावधीरणोपरोधेनापि यावत्
लालनीया नित्यम् । अस्माभिश्च (३८८) भ्रातृवधापकारिरिपु-
कुलप्रलयकरणोद्यतस्य बाहोर्विधेयैः भूत्वा सकललोकप्रत्यक्षं

(३८४) स्वार्थतृष्णाः,—स्वकार्यसिद्धाभिलाषाः, युक्तेति ।—युक्तायुक्तयोः,—
कार्याकार्ययोः, विचारे—वितर्के, शून्यः,—अक्षयः, तस्य भावः तस्मात्, शालीनम्
—अधृष्टं, धीरमित्यर्थः, विनोतमिति यावत्, जनमिति शेषः, (“स्यादधृष्टे तु शालीनः”
इत्यमरः) प्रागल्भ्यम्—औद्धत्यं, धृष्टतामित्यर्थः ।

(३८५) अभ्यर्थनायाः,—प्राथनायाः, मर्यादामित्यनेन सम्बन्धः । [“अभ्य-
र्थनायाः” इति हेतौ पञ्चमी वा] । रक्षन्ति—पालयन्ति, नीलङ्घयन्ति इत्यर्थः, जल-
निधयः,—सागराः । मर्यादां—सीमां, वेलाच्च ।

(३८६) इदं—दृश्यमानं, भवदीयमित्यर्थः । अनभ्यर्थितेन—अयाचितेन ।
आतिथ्याय—अतिथिसत्काराय, अतिथये वा, (“स्यादातिथ्यमतिथ्यर्थे विलिङ्गमतिथौ
भुजान्” इति मेदिनी) अतः,—स्वशरीरस्याप्यर्पणात्, भदन्तं—बौद्धाचार्यं त्वामित्यर्थः,
अर्थये—याचे ।

(३८७) बहुदुःखखेदिता—प्रबलाऽऽधिकृष्टा । सर्वकार्येति ।—सर्वेषां—
सकलानां, कार्याणां—कर्मणाम्, अवधीरणम्—अवहेलनमेव, उपरोधः,—क्षतिः
तेन ; यद्वा,—सर्वकार्यावधीरणे—निखिलकर्मपरित्यागे, यः उपरोधः,—अनुरोधः
सर्वकार्यक्षतिं सहित्वाऽपीत्यर्थः, यावत् लालनीया—यत्नेन पालनीया एव, (“यावत्तावच्च
साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे” इत्यमरः) ।

(३८८) भ्रातृवधेति ।—भ्रातुः,—राज्यवर्द्धनस्य, वधेन—हननेन, अपकारिणः,
—द्रीहिणः, ये रिपवः,—शत्रवः, तेषां कुलस्य—वंशस्य, प्रलयकरणं—विध्वंसनं, तत्र
उद्यमः—प्रयत्नः तस्य, बाहोः,—भुजस्य, विधेयैः,—वशब्दैः, अधीनैरित्यर्थः, भुजबल-
गर्व एव भ्रातृघातिनां शत्रूणां समूलमुन्मूलनाय मामादिशदित्यर्थः ।

प्रतिज्ञा कृता । (३८८) पूर्व्यावमाननाऽभिभवम् असहमानैः
अर्पित आत्मा कोपस्य । अतः (३८०) नियुङ्क्तां कियन्तमपि
कालम् आत्मानम् आर्य्योऽपि कार्य्ये मदीये । दीयताम्
(३८१) अतिथये शरीरम् इदम् । अद्य प्रभृति यावदयं जनः
(३८२) लघयति प्रतिज्ञाभारम्, आश्वासयति च तातविनाश-
दुःखविकृताः प्रजाः, तावत् इमाम् अवभवतः कथाभिश्च
धर्म्याभिः, (३८३) कुशलप्रतिबोधविधायिभिः उपदेशैश्च
अरजोभिः, (३८४) शीलोपशमदायिनीभिश्च देशनाभिः,

(३८८) पूर्वैति ।—पूर्व्या—प्रथमया, अप्राप्तपूर्वयेति भावः, मुख्यया वा, अव-
माननया—अवज्ञया, आदवधकृपया इति भावः, यः अभिभवः,—तिरस्कारः तम्,
असहमानैः,—अदममाणैः, सोढुमशक्तवानैरित्यर्थः, कोपस्य—क्रोधस्य, आत्मा—
मनः, छैय्ये वा, (“आत्मा पंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि । धृतमपि मनोवाक्छां
शरीरब्रह्मणोरपि ॥” इति मेदिनी) अर्पितः,—दत्तः, कोपाकुलोऽस्मीति भावः ।

(३८०) आत्मानं—शरीरं, मदीये कार्य्ये—मम हितकर्मणीत्यर्थः, नियुङ्क्तां—
नियुक्तं करोतु, [“स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्” इति वार्त्तिकेन युजेरात्मनेपदम्]
यथा मम सुमङ्गलं स्यात्, तथा भवता आचरितव्यमिति भावः ।

(३८१) अतिथये—गृह्णागताय, मन्त्रमिति शेषः ।

(३८२) लघयति—लघूकरोति, अवतारयतीति यावत्, प्रतिज्ञां निस्तरतीति
भावः । तातेति ।—तातस्य—“पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते” इति
वचनान् ज्येष्ठस्येत्यर्थः, विनाशिन—उपायगुह्यनेनेत्यर्थः, यत् दुःखं—मनःपीडा, तेन
विकृताः,—विह्वलाः, आर्त्ता इत्यर्थः, प्रजाः,—प्रकृतौः, आश्वासयति—सान्त्वयति ।
इमां—मत्संसारम्, अवभवतः,—पूज्यस्य ते, धर्म्याभिः,—धर्मादनपेताभिः, धर्मोपदेश-
समन्विताभिरित्यर्थः, [“धर्मपथ्यं—” (४।४।८२ पा०) इति यत्] ।

(३८३) कुशलेति ।—कुशलानां—मङ्गलानां, प्रतिबोधः,—विज्ञानं, तं विदधति
—जनयन्तीति तद्योक्तैः, शोकविनाशदस्त्रैरित्यर्थः, अरजोभिः,—रजोगुणवर्जितैः,
सत्त्विकैः इति भावः ।

(३८४) शीलोपशमदायिनीभिः,—शीलस्य—स्वभावस्य, सर्वदा शोकदुःख-
सन्तप्तस्येति भावः, उपशमदायिनीभिः,—प्रशमकारिणीभिः, मनसः शान्तिजननीभि-
रित्यर्थः, देशनाभिः,—कथाभिः, शिक्षाभिरित्यर्थः ।

(३८५) क्लेशप्रहाणहेतुभूतैश्च तथागतैः दर्शनैः, (३८६) अस्मत्-
पार्श्वोपयायिनोमेव प्रतिबोध्यमानाम् इच्छामि । इयन्तु यही-
यति मयैव (३८७) समं समाप्तकृत्येन काषायाणि । अर्थिजने
च किमिव न अतिस्तृजन्ति महान्तः ? (३८८) सुरनाथम्
आत्मास्थिभिः अपि यावत् कृतार्थम् अकरोत् धैर्योदधिः
दधीचः । (३८९) मुनिनाथोऽपि अनपेक्षितात्मस्थितिः

(३८५) क्लेशेति ।—क्लेशस्य—संसारसन्तापस्य, प्रहाणं—क्षयः, तस्य हेतु-
भूतानि—कारणरूपाणि तैः, शान्तिप्रदैरित्यर्थः, तथागतैः,—तादृशैः, दर्शनैः,—
ज्ञानैः, दृष्टान्तैः वा ; यदा,—तथागतः,—बुद्धः, (“सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः धर्मराजस्तथा-
गतः” इत्यमरः) तस्य इदं तथागतं तैः, बुद्धसम्बन्धिभिरित्यर्थः, दर्शनैः,—शास्त्रैः,
बौद्धशास्त्रोक्तप्रबोधप्रदैः उपदेशवचनैरित्यर्थः, (दर्शनं नयनस्पर्शबुद्धिधर्मापलब्धिषु ।
शास्त्रदर्पणयोश्च” इति मेदिनी) ।

(३८६) अस्मादिति ।—अस्माकं पार्श्व—समीपम्, उपवाति—उपगच्छति,
तिष्ठतीत्यर्थः तथोक्ताम्, अस्मत्पार्श्ववर्तिनीं, प्रतिबोध्यमानाम्—उपदिश्यमानाम्
अस्मत्पार्श्वस्थितमेवात्मानं यथा बुध्यते तथा क्रियमाणाम् इत्यर्थः, यावद्दहं रिपुकुलो-
न्मूलनाथ प्रजावृन्दाश्वासनाय च व्याप्तक्षिणामि, तावन्मदीयभगिनीमिमां स्वपार्श्वमवस्थाप्य
तथा प्रतिबोध्यतां, यथेयं सददर्शनात् नाधीरीभवति, परन्तु अस्मात्समीपवर्तिनीमेव,
आत्मानं संन्यते इति भावः ।

(३८७) समं—सह । समाप्तकृत्येन—कार्यं समाप्तवता, शत्रुविनाशरूपं प्रजा-
सान्वनारूपञ्च कार्यं समाप्येत्यर्थः । अर्थिजने—याचकजने । अतिस्तृजन्ति—ददति ।

(३८८) धैर्योदधिः,—धैर्यसागरः, दधीचः,—तदाख्यमुनि, आत्मास्थिभिः—
आत्मनः,—स्वस्य, अस्थिभिः,—कङ्कालैः, सुरनाथम्—इन्द्रं, यावत्—अवधारणे,
साकल्ये वा, कृतार्थं—सिद्धमनोरथं, सम्पूर्णरूपेण कृतकृत्यमित्यर्थः । असौ हि
दधीचपरनामा मुनिः ब्रह्मासुरवधीयताय इन्द्राय वज्रनिर्माणार्थं स्वदेहस्यास्थीनि सम्प्रा-
ददात्, वज्ररूपैः वैशासौ तं निजघानेति पौराणिकी वार्ताऽनानुसम्बन्ध्या ।

(३८९) मुनिनाथः,—मुनीन्द्रः, सुगतः इति यावत्, (“सर्वज्ञः सुगतो
बुद्धः... । मुनीन्द्रः यौघनः शाला” इत्यमरः) अनपेक्षितेति ।—न अपेक्षिता—न
बिबेक्षिता, आत्मनः,—स्वशरीरस्य, स्थितिः,—रचणं येन तथाभूतः, स्वशरीररक्षाः

अनुकम्पा इति कृत्वा कृपावान् आत्मानं (४००) वठरसत्त्वेभ्यः कतिकृत्वो न दत्तवान् ? अतः परं भवन्त एव बहुतरं जानन्ति” इत्युक्त्वा तूष्णीम्बभूव भूपतिः ।

भूयस्तु वभाषे भदन्तः,—(४०१) “भव्या न द्विः उच्चारयन्ति वाचम् । चेतसा प्रथममेव प्रतिग्राहिता गुणाः कायबलिम् इमाम् अमुना जनेन । (४०२) उपयोगस्तु निरूपयोगस्य अस्य लघुनि गुरुणि वा कृत्ये गुणवदायत्तः” इति ।

मनपक्षमाण इत्यर्थः, अनुकम्पा—दया, इति कृत्वा—इति मत्वा, अनुकम्पाहं इति विविच्यत्यर्थः ।

(४००) वठरसत्त्वेभ्यः,—जडप्राणिभ्यः, सिंहादिभ्य इति भावः, कतिकृत्वः,—कतिवारान्, [“सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्” (५।४।१७ पा०) इति कृत्वसुच्] श्रूयते हि पुरा कामपि सिंहीं सयः प्रभूतां बुभुक्षया स्वशावकान् भक्षयितुं प्रवृत्तां दृष्ट्वा बुद्धदेवः करुणापारतन्त्र्यात् तस्यै स्वमांसप्रदानेन तान् शावकान् अरक्षदिति । बहुतरं—प्रचुरं, मदुक्ताभ्यामाभ्यामन्यविधम् अर्थिभ्यः स्वदेहदानरूपमुदाहरणमित्यर्थः ।

(४०१) भव्याः,—साधवः । द्विः,—द्विवारं, द्विप्रकारं वा, [“द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्” (५।४।१८ पा०) इति सुच्] । अमुना जनेन—अनेन लोकेन, मयेति भावः, प्रथममेव—दर्शनक्षण एवेत्यर्थः, गुणाः,—धैर्यौदात्यादय इत्यर्थः, भवदीया इति भावः, इमां—परिदृश्यमानां मदीयामित्यर्थः, कायबलिं—शरीररूपमुपहारं, [“बलिः पूजोपहारयोः” इत्यमरः । “करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राणज्जि स्त्रियाम्” इत्यमरोक्तेः अव उपहारार्थेकत्रलिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वं चित्तनीयं, तेन “इमाम्” इत्यत्र “इमम्” इति पाठः समीचीनः] प्रतिग्राहिताः,—कृतप्रतिग्रहाः कृताः, प्रतिग्रहं कारिता इत्यर्थः, स्वीकरणमापादिता इति यावत्, (“प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतङ्गहं” इति मेदिनी) अहं भवद्गुणभ्यः शरीरमिदमुपहारौकृतवान् इति निष्कर्षः ।

(४०२) निरूपयोगस्य—निष्प्रयोजनस्य, प्ररक्षादुपयोगमनपेक्षमाणस्येति भावः, अस्य, भवतः इति शेषः, उपयोगः,—उपकारः, गुणवत्—सम्यक् इत्यर्थः, आयत्तः,—अधीनः, अहं यावच्छक्यमनेन कायेन भवतः उपकारं विधास्यामीति तात्पर्यम् ; यज्ञा,—निरूपयोगस्य—कृतापि स्वकृत्ये अकृतानिधीगतया व्यर्थोभूवस्य इति भावः,

अथ (४०३) तथा तस्मिन् अभिनन्दितप्रणये प्रीयमाणः पार्थिवः तत्र ताम् उषित्वा विभावरौम् (४०४) उषसि वसना-लङ्कारादिप्रदानपरितोषितं विसर्ज्य निर्घातम् (४०५) आचार्य्येण सह स्वसारम् आदाय प्रयाणकैः कतिपयैः एव कटकम् अनुजाङ्गवि निविष्टं प्रत्याजगाम ।

तत्र च (४०६) राज्यश्रीप्राप्तिव्यतिकरकथां कथयन् एव

अस्य—सम, सदीयकायस्य इत्यर्थः, लघुनि—स्वल्पायाससाध्ये इत्यर्थः, गुरुणि—प्रचुरायाससाध्ये इत्यर्थः, कृत्ये—कार्ये, उपयोगः,—व्यवहारः, नियोग इत्यर्थः, गुणवदायत्तः,—गुणवतः,—गुणिनः भवतः, आयत्तः,—अधीनः, मया पूर्वमेव शरीर-मिदं भवद्गुणभ्यः उपहारौकृतम्, अतः शरीरेऽस्मिन् गुणिनी भवत एव पूर्णाधिकारः, अधुना लघुनि गुरुणि वा यादृशि एव कार्ये इदं नियोजयसि, तदेवाहमविचारितं करिष्यामीति निष्कर्षः ।

(४०३) तस्मिन्—दिवाकरमिते, तथा—तादृशप्रकारेणेत्यर्थः, अभिनन्दित-प्रणये—अभिनन्दितः,—सादरं समर्थित इत्यर्थः, प्रणयः,—याज्ञा येन तस्मिन् (“प्रणयः प्रणये प्रेम्णि याज्ञाविश्वस्योरपि” इति मेदिनी) आदरेण गृहीताभ्यर्थने सति इत्यर्थः, प्रीयमाणः,—तुष्यन्, [“प्रीयते” इत्यस्य धातोः देवादिकस्य शानचि रूपम्] । विभावरौ—रजनौम्, [“अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालः—” इति वार्त्तिकेन काल-वाचकस्य कर्मत्वम्] उषित्वा—आसित्वा, अवस्थाय इत्यर्थः ।

(४०४) उषसि—प्रभाते, वसनेति ।—वसनानि—वस्त्राणि, अलङ्काराश्च—आभरणानि च, आदये येषां तानि, वसनालङ्कारादीनि, तेषां प्रदानेन—अर्पणेन, परितोषितः,—प्रीणितः तं, निर्घातं—प्रागुक्तं शबरयुद्धानं, विसर्ज्य—परित्यज्य, स्वस्थानं सम्प्रेष्येत्यर्थः ।

(४०५) आचार्य्येण—अमणगुरुणा दिवाकरमितेन । कतिपयैः,—स्वल्पैः, प्रयाणकैः,—यात्राभिः, स्वल्पैरेव दिनेः स्वल्पैरेव भ्रमणैर्वा इत्यर्थः, अनुजाङ्गवि—जाङ्गवीः,—गङ्गा, तस्याः अनु—तटसमीपे इत्यर्थः, [“अनुर्यक्समया” (२।१।१५ पा०) इत्यव्ययीभावः ; “अव्ययीभावश्च” (२।४।१८ पा०) इति नपुंसकत्वञ्च] निविष्टं—स्थितं, कटकं—शिविरम् ।

(४०६) राज्यंति ।—राज्यश्रियाः,—तन्नाम्न्याः हर्षभगिन्याः, प्राप्तिः—प्राप्तिः, व्यतिकरः,—व्यतिषङ्गः, अन्योऽन्यसेलनमित्यर्थः ; युष्मा,—व्यतिकरः,—व्यसनं,

प्रणयिभ्यो रविरपि ततार गगनतलम् । (४०७) बहलमधु-

पङ्क्तिफलः पङ्क्ताकर इव सञ्चुकोच चक्रवाकवल्गभो वासरः ।

(४०८) प्रकीर्णानि नवरुधिररसारुणवर्णानि लीकालोकजुंषि

(४०९) यजुंषि इव कुपितयाज्ञवल्क्यवक्त्रवान्तानि निजवपुषि

राज्यशीसङ्क्रान्ता विपत्तिरित्यर्थः, (“अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोः” इति

नेदिनी) तयोः कथां—वाक्तां, प्रणयिभ्यः,—सुहृद्भ्यः, [“क्रियया यमभिप्रेति—”

(वा०) इति चतुर्थी] कथयन्—गदितुं, [“सत्तण्डेलीः क्रियायाः” (३।२।२६

पा०) इति द्वेती शब्दः । “कथयन्” इत्यत्र “कथयतः” इति पाठे,—कथयन्तं

हर्षमनादित्येवार्थः, “षष्ठौ आनादरे” (२।३।३८ पा०) इति षष्ठौ] ततार—अलङ्घयत्,

असाचलमनमदित्यर्थः ।

(४०७) बहलेति ।—बहलेन—प्रभूतेन, मधूनां—मकरन्दानां, पङ्क्तेन—

द्रव्येण इत्यर्थः, पिङ्गलः,—कपिलः, वासरोऽपि परिणतिकाले पिङ्गलवर्णी भवति ;

पङ्क्ताकर इव—पद्माकर इव, चक्रवाकवल्गभः,—चक्रवाकाणां—रथाङ्गनाम्नां, वल्गभः,

—प्रियः, मिलनसम्यादकत्वादिति भावः, वासरः,—दिवसः, सञ्चुकोच—सञ्चुचितवान्,

शेषतामयासौत् इत्यर्थः । पङ्क्ताकरोऽपि आवासभूमितया चक्रवाकवल्गभः, इति तेन

सह वासरस्यात्रैधर्म्यसायोज्ञेयपमाऽलङ्कारः ।

(४०८) प्रकीर्णानि—विस्तारितानि, दिक्षु विदिक्षु च व्याप्तानीत्यर्थः । नवेति ।

—नवः,—प्रत्ययः, सद्यीर्णगत इत्यर्थः, रुधिररसः,—रक्तद्रवः, तदत्, तेन च चरुणः,—

लौहितः, वर्णः,—रूपं येषां तावि, लीकालोकजुंषि—लीकालोकः,—खनामख्यातः

सूर्यकिरणसम्पर्कसीमापर्वत इति यावत्, तस्य पार्श्वयोरातप्रस्य तदभावस्य च सम्बन्धात्

तथात्वमिति ज्ञातव्यं, तं जुषन्ते—सेवन्ते, आश्रयन्तीत्यर्थः तथोक्तानि, लीकालोक-

पर्वताश्रयीणि इत्यर्थः, लोकदृष्टिप्रीतिकराणि इति भावः ; [“जुषन्ते” इत्यस्य भौवादिक-

कस्य कर्षरि क्षिप्] अन्वयः,—लीकानां—जनानाम्, आलीकं—दर्शनम्, (“आलीकौ

दर्शनीघोतौ” इत्यमरः) जुषन्ते—सेवन्ते इति तथोक्तानि, लोकदृष्टिगीचराण्येत्यर्थः,

उद्गीर्ण्य वहिष्करणादिति भावः ।

(४०९) कुपितेति ।—कुपितेन—क्रुद्धेन, गुह्यं वैशम्पायनं प्रतीति भावः,

याज्ञवल्क्येन—तदाख्यमुनिना, वक्त्रात्—मुख्यात्, बान्त्वानि—उद्गीर्णानि, यजुंषीव—

यजुर्वेदानिव, वैशम्पायनशिष्याः इति शेषः । निजवपुषि—स्वदेहे । पुरा वैशम्पायन-

शिष्यः याज्ञवल्क्यः गुरोः वैशम्पायनस्य सकाशात् वेदानधीत्य सर्वेषु शिष्येषु समादिष्ट-

(४१०) पूषा पापमुषि पुनरपि सञ्चहार जालकानि रोचिषाम् ।

खगुरीः ब्रह्महत्यापापव्यकारजं व्रतसेकाक्षी एवात्ररितुनिष्कृन् गुरुणा विप्रावमानताः
मसह्युना त्रेदान् मपरिगृहीतान् परित्यजेति उपास्यः। सुभ्यांनिवासीतान् वेद-
भागानुवहाम् ; उवासांश्च तान् मुनयः तित्तिर्याः तङ्गीलुपतया तित्तिरीमूय चाददुः,
ततः एते वेदभागाः कण्वयजुर्वेदा इति उच्यन्ते । तथा हि विश्वपुराणं,—“श्रियाणाह
च भीः श्रियाः । ब्रह्महत्यापुत्रं व्रतम् । चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यन्मिदं तथा ॥ अथाऽऽह
याज्ञवल्क्यस्तं किमेतैर्बहुभिर्हिजैः । क्लेशितैरभ्यतेजीभिश्चरित्येऽहमिदं व्रतम् ॥ ततः
क्रुद्धी गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं मद्दामुनिम् । मुच्यतां यत् त्वयाऽधीतं यतो विप्रावमानकः ॥...
.....इत्युक्त्वा रुचिराक्तानि स्वकपाणि यजुष्यथ । ऊर्द्वयित्वा ददौ तस्मै ययौ च
स्वेच्छया मुनिः ॥ यजुष्यथ विष्टटानि याज्ञवल्क्येन वै हिज ॥ ऋग्यजुस्त्रितिरिभूता-
लित्तिर्यास्तु च ते ततः ॥...एवमुक्ती ददौ तस्मै यजुषि भगवान् रविः । अयातयाम-
संज्ञानि यानि को वेत्ति तद्गुरुः ॥ यजुषि धैरधीताणि तानि विप्रैर्हिजोत्तमः ।
वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्यार्थोद्भवयोगतः ॥” इत्यादि । एवमेवाह त्राजसमेयिसंहिता-
भाष्ये तवभवान् महीधरः ; तथा हि,—“तवादी ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासी
मन्त्रमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्व्यांश्चतुरो
वेदान् पेलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश, ते च स्वशिष्येभ्यः । एवं परम्परया
सहस्रशास्त्री वेदी जातः । तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनः याज्ञवल्कादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो
यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र देवात् केनापि हेतुना क्रुद्धी वैशम्पायनः याज्ञवल्क्यं प्रत्यवाच,
मदधीतं त्यजेति, स योगसामर्थ्यात् मूर्त्तां विद्यां विधाय छद्मवान् । वात्तानि यजुषि
व्यक्षीतेति गुरुताः अन्ये वैशम्पायनशिष्याः तित्तिरयो भूत्वा यजुषि अभ्यसयन् । तानि
यजुषि ब्रुहिमालिन्वात् कृष्णानि ज्ञातास्ति । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमाराध्य
अन्वादि घृत्तानि यजुषि प्राप्तवान् । तानि च ज्ञावात्तयैधेयज्ञात्तमाध्यन्दिनादिभ्यः
पञ्चदशशिष्येभ्यः प्रादितवान्” इति ।

(४१०) पूषा—सूर्यः । पापमुषि—पापचवज्जारिणि, [प्राप्तीपप्रदात् लीषतेः
मुच्यतेः वा कर्त्तरि क्प्] । रोचिषां—तेजसां, किरणानामित्यर्थः, जालकानि
—निश्चयान्, सञ्चहार—संघतवान्, विद्याययामासेत्यर्थः । यथा हि वैशम्पायनशिष्याः
तित्तिरयो भूत्वा याज्ञवल्क्यसुखवात्ताणि रुचिराकृष्णानि कृष्णानि यजुषि स्ववपुषि,
अक्षरारामासुः, प्रथमेव पूषापि खरीचिषां जालकानि तिववपुषि सञ्चहारिति यजुर्भिः
सह रोचिषां जालकानामवैश्वर्यसाध्योत्प्रेषणमाञ्चहारः ।

(४११) क्रमेण च समुपोद्गमानमांसलरागरोचिष्णुः
उष्णांशुः (४१२) उष्णीषवन्धसहजचूडामणिरिव वृकोदरकर-
पुटोत्पाटितः (४१३) प्रत्यक्षोणितशोणाङ्गरांगरौद्री द्रोणायनस्यं,

(४११) “क्रमेण” इत्यादौ “उष्णांशुः……मुहूर्तमदृश्यत” इत्येवम् । समुपोद्गमानेति ।—समुपोद्गमानेन—सङ्क्रान्ताणेन, आक्रान्तमाणेनेत्यर्थः; क्षीयमाणेनेति भावः, [“सङ्क्रान्ताणेन—वर्द्धमानेन” इति केचित्] मांसल—सान्द्रेण, प्रभूतेनेत्यर्थः, रागेण—लोहितेन, रोचिष्णुः—राजमानः, [“अलं कञ्—” (३।२।१३६ पा०) इति इणच्] उष्णांशुः,—सूर्यः ।

(४१२) उष्णीषेति ।—उष्णीषः,—शिरीषेष्टनं, बध्यते—सेयम्यते, निवेश्यते इत्यर्थः अनेति व्युत्पत्त्या [वध्नातेरधिकरणे घञ्] उष्णीषवन्धः,—मस्तकः, तत्र सङ्क्रान्तः,—स्वभावीत्यत्रः, चूडामणिः,—शिरीरेवं स इव । वृकोदरेति ।—वृकोदरस्य—वृकः,—तत्रामा तीक्ष्णोऽग्निः, चर्दरे—कुक्षौ यस्य तस्य, “यस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे इत्युवाच नः । मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः ॥” इत्युक्तस्वरूपस्य भीमसेनस्य, करपुटेन—हस्तद्वयेन, उत्पाटितः,—उन्मूलितः, आक्रान्त इति यावत् ।

(४१३) प्रत्यक्षेति ।—प्रत्यक्षम्—अभिनवं, सद्योनिःसृतमित्यर्थः, उत्पाटन-
वैगादिति भावः, शोणितं—रक्तं, तेन तद्वत् वा शोणः,—लोहितः, यः अङ्गरागः,—
अङ्गप्रभा, तेन रौद्रः,—भीषणः । द्रोणायनस्य—द्रोणतनयस्य, अश्वत्थाम इत्यर्थः ;
[“द्रोणपञ्चत—” (४।१।१०३ पा०) इति गीत्रे वैकल्पिकः फक्, पक्षे द्रोणिरिति] ।
पुरा सौप्तिके अश्वत्थामा इतेषु पुत्रेषु द्रौपद्या भीमसेनोऽभिहितः, ‘यद्यश्वत्थामः शिरः
हृत्वा गानीयते, तदा अहं जीवितं त्यज्यामि’ इति । ‘तथा करिष्यामि’ इति प्रतिजानानम्
आयानं भीमं दृष्ट्वा व्यासायमे वदरिकावने स्थितौ रणशक्तः हृताभ्यक्तोऽश्वत्थामा
ब्रह्मसामर्थ्यादीषिकाः सम्पन्ना ब्राह्ममस्त्रं विधाय तदैषिकं भीमवधाय प्रायुञ्क्त ।
तदा च एकाकिनी भातुर्भीमसेनस्य गमनात् विपदमाकलय्य भीतेनार्जुनेन कृष्ण-
सारथिना तमेवानुसरता ब्रह्मशिरोऽस्त्रं मुमुक्षे । अस्त्रान्तरे समागतेश्च नारदादिभि-
र्मुनिभिः बध्यत्येवक्तं, द्रौषेयस्त्रमभिमन्त्रितं बध्वा उत्तरावा गर्भे पततु इति, अर्जुने-
नापि ब्रह्मवधी न कर्तव्य इति स्वमस्त्रं संक्रियतामिति च, ततस्तेषां वचनगौरवात्
अर्जुनेनास्त्रे संकृते भीमोऽश्वत्थामः सङ्क्रान्तं शिरोमण्यं बलादुज्जहारति भारतीयकथा
अत्र अनुसंधेया । अत्र अस्त्रमनवेलावशात् प्रक्षीणरश्मेरुष्णांशोः द्रोणचूडामणिना
हृत्वा वैषम्यं शोणितोत्पत्त्यादिवत् ।

(४१४) रुद्रभिन्नादानशौण्डिपुरमथनमुक्तमुण्डशिरानाडीरुधिर-
पूरणकपिलः कपालकर्पर इव च पैतामहः, (४१५) पिटवध-
रुषितरामरागरचितः पृथुविकटकात्तवीर्यांसकूटकुट्टाककुठार-

(४१४) रुद्रेति ।—रुद्रः,—भीषणः, भिन्नायाः,—प्रार्थितवस्तुनः इत्यर्थः,
आदाने—यहृष्ये, यदा,—दाने—समर्पणे, भक्तानां वाञ्छितपरिपूरणे इत्यर्थः, शौण्डिः,
—तत्परः, यः पुरमथनः,—विपुरारिः, हर इति यावत्, तेन मुक्तं—परित्यक्तं, केदनेन
पातितमित्यर्थः, यत् मुण्डं—शिरः, ब्राह्ममिति भावः, तस्य शिराणां—सूत्र-
नाडीनामित्यर्थः, नाडीनां—स्थूलशिराणां, रक्तवाहिनीनां धमनीनामित्यर्थः, रुधिरैः,—
रक्तैः, पूरणेन—परिपूर्णतया, कपिलः,—पिङ्गलः, आरक्त इत्यर्थः, पैतामहः,—ब्राह्मः,
कपालकर्पर इव—कपालः,—शिरःकण्ठाल एव, कर्परः,—अरवाऽऽकारपादभेदः,
कुटाहविशेष इति वा स इव, (“कर्परः स्यात् कपाले च शस्त्रभेदकटाहयोः” इति
मेदिनी) ब्रह्मणः शिरःकपाल इवेत्यर्थः । पुरा मेरुशृङ्गे महर्षयः पितामहं प्ररं तत्त्वं
प्रपच्छुः, असौ तु महेशमायामीहितः आत्मानं सर्वोत्तमं ब्रह्मभूतमवादीत् ; अथ
नारायणांशजः क्रतुः क्रुधा आत्मानमेव सर्वकर्तारमब्रवीत् ; एवं तौ विवदमानौ प्रमाण-
ज्ञानं चतुर आत्मायान् प्रपच्छतुः । ते तु रुद्रमेव तन्नाभूतमब्रुवन्, तौ तु तच्छ्रुत्वा
तं विनिन्दितुमारभते, ततस्तान्तरा एकं परमाहुतं ज्योतिः प्रादुरभूत्, तत् दृष्ट्वा ब्रह्मणः
पञ्चमं शिरः आवामन्तरा कः स्थानं विभर्त्सीत्युक्त्वा प्रजज्वाल । हिरण्यगर्भस्तु तं रुद्रं
प्राक् स्वभालस्थलादुद्धृतमवादीत्, तच्छ्रुत्वा कोपात् शङ्करः कालभैरवं ससज्जं, असौ
तु वामाङ्गुलिनखायेण विधेः पञ्चमं शिरः चकत् । तच्च ब्रह्मशिरःकपालं हरस्य करं
नामुचत् । ततः कपालमोचने तौर्धे काश्यां ब्रह्मकपालं तज्जलमुक्तमभवदिति काशी-
खण्डे एकविंशेऽध्याये द्रष्टव्यम् । तथा हि,—“कपालं ब्रह्मणो रुद्रः सर्वेषामेव
प्रथ्यताम् । हस्तात् पतितमालोक्य ननर्त्त परया मुदा ॥ विधेः कपालं नामुचत्
करमत्यन्तदुस्त्यजम् । हरस्य भमतः कापि तत् काश्यां क्षणतोऽपतत् ॥” इत्यादि ।
अथ पैतामहरुधिराक्तशिरःकपालेन साकम् उणांशिरवैधर्म्यस्याप्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१५) पिविति ।—पितुः,—जनकस्य, जमदग्नेः इत्यर्थः, वधेन—हनेनेन
कात्तवीर्यकृतेन इति भावः, रुषितः,—कुपितः, यः रामः,—परशुरामः, तस्य
रागेण—वीररसीत्साहेन, पिटवधजनितेन मात्सर्येण वा, असहिष्णुतया इत्यर्थः,
(“रागस्तु मात्सर्यं लोहितदिशु” इति मेदिनी) रुचितः,—रुष्टः, पृथ्विसिः—

तुण्डतट-दुष्ट-क्षत्रिय-कण्ठकुहर-रुधिरकुल्या-प्रणाल-सहस्र-पूरितो
 ऋद इव दूररोधौ रौधिरः, (४१६) भयनिगूढकरचरणमुण्ड-
 मण्डलाऽऽकृतिः गुरुगरुडनखपञ्चराक्षेपक्षपणक्षिसक्षतजोक्षितो
 व्यसुः विभावसुः कमठ इव च लोढ्यमानो नभसि.

पृथुः—महान्, धीवरः इत्यर्थः, विकटः,—उक्तः विशाल इत्यर्थः, (“विकटा वज्र-
 धारास्त्रा विषूकविकरालयोः” इति मेदिनी) यः कात्तंबीर्यस्य—हैहयाधिपस्य, अस-
 कूटः,—स्तम्भांशखर, तस्य कुट्टाकः,—छेदकः, [“अल्पभिचकुट्टलुण्टः षाकन्”
 (३१११५५ पा०) इति कुट्टयतेः षाकन्] कुठारः,—परशुः, तस्य तुण्डं—मुखं,
 निश्चितधारित्वर्थः, तेन तटाः,—तनूकताः, क्षपिताः इत्यर्थः, निक्षताः इति यावत्,
 [तच्छ्रोतेः काव्यायकस्य निष्ठायां रूपम् । “तटत्वटौ तनूकते” इत्यमरः] ये दुष्टाः,—
 दुर्भक्ताः, क्षत्रियाः,—राजान्याः, तेषां कण्ठकुहराणां—गलरक्षाणां, रुधिराण्येव—
 रक्तान्येव, कुल्या—अल्पा कृतिमा सरित्, (“कुल्याऽल्पा कृतिमा सरित्” इत्यमरः)
 तासां प्रणालसहस्रैः,—प्रवाहसमूहैः, पूरितः,—भरितः, दूररोधौ—दूरदेशव्यापी,
 [“नन्दिग्रहि—” (३१११३४ पा०) इति रुणद्धेः कर्त्तरि णिनिः] । रौधिरः,—
 रुधिरमयः, [रुधिरस्य विकार इत्यर्थे, “तस्य विकारः” (४१११३४ पा०) इत्यण्]
 ऋदः,—अगाधजलाशयः इव, (“तवागाधजली ऋदः” इत्यमरः) ; परशुरामो हि पितुः
 जमदग्नेः निहन्तुः कात्तंबीर्यस्योपरि प्रकुप्य आदौ तं सान्त्वयार्थं निहत्य पश्चात्
 एकविंशतिक्रत्वः निखिलमेव राजन्यं समूलघातं न्यवधीतुं, निहततट्रौधिरऋदेन पितृन्
 तर्पणमास चेति वीराणिकौ कथाऽवानुसन्धेया । अत्र परशुरामनिहतक्षत्रियरुधिरमय-
 ऋदेन साकम् उष्णशीरवैधर्म्यसायिकेरूपमाऽलङ्कारः ।

(४१६) भयेति ।—भयेन—दामेन, गरुडदर्शनादिति : भावः, निगूढ—
 लङ्घ्यचितं, यत् करचरणमुण्डं तेन मण्डला—वर्तुला, आकृतिः,—अवधयो यस्य तथोक्तः,
 गुर्विति ।—गुरुणा—महता, गरुडस्य—वैनतेयस्य, नखपञ्चरेण—नखरमार-
 विशेषेण इत्यर्थः, यः आक्षेपः,—आक्रमणम्, उत्क्षेपणम् इत्यर्थः, ततश्च क्षपणं—
 धूमौ प्रक्षेपः, तेन क्षिप्तेः,—निर्गलितैः, देहादिति भावः, क्षतजैः,—रक्तैः, (“रुधिर-
 ऽष्टखोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम्” इत्यमरः) उक्षितः,—सिक्तः, संलिप्त इत्यर्थः,
 अत एव व्यसुः,—गतजोषितः विगतप्राण इत्यर्थः, (“स्त्रियां भुस्त्रसवः प्राणाः” इत्यमरः)
 विभावसुः,—तटाख्यः, कमठः,—कच्छपः, (“कूर्मो कमठकच्छपी” इत्यमरः)
 नभसि—आकाशे, लोढ्यमानः,—घूर्ण्यमानः । आसीत् पुरा विभावसुर्नाम

(४१७) अरुणगर्भमांसपिण्डाण्ड इव च खण्डिमानमानीतः,

(४१८) नियतकालातिपातदूयमानदाद्यायणीक्षितो धातुतट
इव च सुमेरोः, (४१९) असुरवधाभिचारचरुपचनपिशुनः

कश्चित् महर्षितस्य चानुजः सुप्रतीको नाम ; असौ तु ज्यायसा भावा सहैकत्र स्यात्
नैच्छत्, नित्यश्च एव धनविभागं कर्तुं धातरमनुकरोष ; विभक्ता धातरः नूनमसिद्धे-
रभिहत्यन्ते इति ज्येष्ठेन प्रबोधितोऽपि कनिष्ठः यदा तद्वचनं नाभिनन्दितवान्, तदा
त्वसौ कनीयांसं सुप्रतीकं 'हस्तित्वमवाप्नुहि' इत्यभिमतवान्, कनिष्ठोऽपि ज्येष्ठं विभावसुं
'कच्छपत्वं लभस्व' इति अभिशशाप । एवं तौ सरसि अर्थाद्यपूर्ववैरात् नित्यश्च विवदमानौ
गरुडेन भक्षितौ इति ; तथा चीकं भारते आदिपर्वणि त्रिंशोऽध्याये,—“तावभौ युद्ध-
सम्पत्तौ परस्परवधेषिणौ ।.....भक्षयामास गरुडो तावभौ गजकच्छपौ ॥” इति ।
अत्र गरुडनिहतरत्नोपलितकच्छपेन सह उणांशोरवैधर्म्यसाभ्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१७) अरुणति ।—अरुणं—रक्तं, गर्भस्य—कुक्षेः, अभ्यन्तरस्य इत्यर्थः,
अरुणस्य वा, (“गर्भो भूयोऽभंके कुक्षौ सन्धौ पनसकण्टके” इति मेदिनी) मांसपिण्डं—
पिशितखण्डं यस्य तथाभूतः, अण्ड इव—डिम्ब इव, खण्डिमानं—खण्डता, क्षिप्रता-
मित्यर्थः, [“खण्डिमानम्” इत्यत्र “खण्डमानम्” इति पाठे,—खण्डपरिमाणं, खण्ड-
स्वरूपमित्यर्थः] आनीतः,—प्रापित, अजस्रं अलग्नमनात् खण्डितवद्दृश्यमान इति
भावः । खण्डितारुणगर्भमांसपिण्डाख्येन साकमुणांशोरवैधर्म्यसाभ्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१८) नियतेति ।—नियतकालस्य—कल्पान्तस्य, अतिपातेन—आगमेन ;
यदा,—नियतस्य—नित्यस्य, कालस्य—महाकालस्य, सर्वभूतसंहारकस्येत्यर्थः, (“काली
सन्धौ महाकाले समये यमकृण्यते” इति मेदिनी) अतिपातः,—अतिशयेन पतनम्,
अत्यधमागमनमित्यर्थः तेन ; अथवा,—नियतः,—शास्त्रविहितः, यः कालः,—पूजनसमयः,
यस्मिन् काले देव्याः पूजा शास्त्रकृद्भिर्निरूपिता तथाविधसमयः इति यावत्, तस्य
अतिपातः,—उल्लङ्घनं, तेन दूयमाना—सुलप्यमाना, सृष्टिर्ध्वंसकरणादिति भावः,
दाद्यायणी—दक्षकन्या, कालीत्यर्थः, संहाररात्रिरिति भावः, [दक्षसापत्यं स्त्री इत्यर्थे
दक्षशब्दात् फिज् डौष् च] तथा क्षिप्तः,—विध्वंसितः, धातुतटः,—गैरिकप्रस्थ इव,
(“धातुमनःशिलायद्गैरिकन्तु विशेषतः” इत्यमरः) । रोषकषायितदाद्यायणीक्षित-
धातुतटेन साकमुणांशोरवैधर्म्यसाभ्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः ।

(४१९) असुरेति ।—असुराणां—दानवानां, वधार्थं—नाशार्थम्, अभिचारः,—
—आयवर्णिकमारणादिक्रियाविशेषः, तस्य चरुः,—पायसविशेषः, तस्य पचनं—

शोणितक्वाथकषायितकुक्षिः अतिविशङ्कटः कटाह इव च
 वार्हस्यत्यः, (४२०) सद्योगलितगजदानवदेहलोहितोपलेप-
 भीषणो मुखमण्डलाऽऽभोग इव महाभैरवस्य मुहूर्तम् अट्टश्यत ।
 (४२१) जलनिधिजलप्रतिविम्बतरविदिम्बराजिभास्वराभा-
 लम्बिनो गृहीतार्द्रमांसभारा इव चाबभासे वासरावसानवेला

पाकः, तस्य पिशुनः,—सूचकः, रात्रिवाविचारदिकरणप्रसिद्धेः, शोणितेति ।—
 शोणितस्य—रक्तस्य, क्वाथेन—निष्पाकेण, तापेन घनीकरणेन इत्यर्थः, (“क्वाथः
 स्यादतिदुःखेऽपि निष्पाके च द्रवस्य च” इति मेदिनी) कषायितः,—रक्तोक्तः, कुक्षिः,
 —अभ्यन्तरं यस्य तथाभूतः, अतिविशङ्कटः,—अतिभीषणः, रक्तोपलिप्तत्वादिति भावः,
 [“वेः शालच्छङ्कटचौ” (५।२।२८ पा०) इति शङ्कटचूपत्ययः] वार्हस्यत्यः,—वृहस्यते-
 रयं वार्हस्यत्यः, कटाह इव—स्थालीविशेष इव । परा देवासुरयुद्धावसरे देवगणः
 ब्रह्मस्फितरसुरबधमाधनाय आध्वर्याणिकामिचारक्रियामकरोदिति पौराणिकी कथाऽनानु-
 सन्धेया । अत्रासुररक्तोपलिप्तकटाहेन साकमुष्णांशीरवैधर्म्यसास्योक्तैरुपसाऽलङ्कारः ।

(४२०) सद्य इति ।—सद्यः,—तत्क्षणं, निपातलक्षण एव इत्यर्थः, गलितं—
 निःसृतं, गजदानवस्य—गजासुरस्य, देहात्—शरीरात्, यत् लोहितं—रक्तं, तस्य
 उपलेपेन—अनुलेपनेन, भीषणः,—उग्रः, महाभैरवस्य—महाकटस्य, मुखेति ।—
 मुखमण्डलस्य—वदनविम्बस्य, आभोग इव—आयतनमिव, अट्टश्यत—अवलोक्यत ;
 पूर्वोक्तविध उष्णरश्मिरिति पूर्वेषु सम्बन्धः । सहादेवकृतगजासुरनिधनवार्ता काशीखण्डे
 अष्टषष्टितमेऽध्याये उपवर्णिता ; तथा हि,—“महिषासुरपत्नीऽसौ समायाति गजासुर ।
 प्रमथन् प्रमथान् सर्वान् निजवीर्यमदीकृतः ॥.....ततस्त्रिशूलहृतिस्तमायात्स दैत्यपुङ्गवम् ।
 विज्ञायावध्यमन्त्रेण शूलैर्नाभिजघान तम् ॥ प्रीतस्तेन विशूलैर्न स च दैत्यो गजासुरः ।
 क्ववीकृतमिवात्मानं मन्त्रमानो जगौ हरम् ॥” इति । अत्र गजदानवरक्तोपलिप्तमहाभैरवः,
 मुखमण्डलेन साकमुष्णांशीरवैधर्म्यसास्योक्तैरुपसाऽलङ्कारः ; एकस्यैवीणांशीः भूयसामुप-
 मानानां दर्शनादियं मालारूपा वेदितव्या,—“मालोपमा यदेकस्यापमानं बहु दृश्यते”
 इति दर्पणीकैः ।

(४२१) जलनिधीति ।—जलनिधेः,—समुद्रस्य, जलेषु,—सलिलेषु, प्रति-
 विम्बिता—प्रतिफलिता, या रविबिम्बराजिः,—सूर्यमण्डलच्छायाश्रेणिः, तथा भास्वरं
 —दीप्यमानं, यत् अभम्—आकाशं मेघो वा, तदवलम्बिनी—तदाश्रयिणी, अत एव

वेतालनिभा । (४२२) ज्वलत्सन्ध्यारागरज्यमानजल-
प्रवाहः पुनरिव (४२३) पुराणपुरुषपीवरोरुसम्पुटपिष्टमधु-
कैटभरुधिरपटलपाटलवपुः अभवत् अधिपतिः अर्णसाम् ।

गृहीतः,—धृतः, आर्द्रः,—सरसः, तत्त्वणनिष्ठ इति यावत्, मांसभारः,—
पिशितराशिः यथा तथाभूतेव, वासरावसानवेला—सन्ध्याकालः, कृणवर्णा इति भावः,
वेतालनिभा—वेतालसदृशी, आवभासी—शुशुभे, वेतालोऽपि आर्द्रमांसभारं वहतीति
भावः । अत्र समुद्रनीरे प्रतिफलितया, लौहिव्यात् आर्द्रत्वेन प्रतीयमानया, मायङ्गालिका-
सूर्यस्य अरुणप्रभया, क्वचित् क्वचित् श्यामरुचिः मेघपुञ्जस्य आरक्तौकृततया, ईषदन्व-
कारीभूतायाः वासरावसानवेलायाः गृहीतार्द्रमांसभारवेतालसादृश्यप्रतीतिः उपमाऽलङ्कारः
सुव्यक्त एव ।

(४१२) ज्वलदिति ।—ज्वलता—राजमानेन, सन्ध्यारागेण—सायङ्गालिका-
रुणवर्णेन, रज्यमानः,—कुर्यमानः, प्रतिफल्यमानतया रक्तौक्षियमाणः इत्यर्थः, जल-
प्रवाहः,—सलिलराशिः यस्य तथाभूतः ।

(४२३) अर्णसां—जलानां, (“सलिलं कमलं जलम् । अभ्योऽर्णसीय—” इत्यमरः)
अधिपतिः,—प्रभुः, समुद्रः इत्यर्थः, पुनः,—प्राग्वत्, पुराणेति ।—पुराणः,—सनातनः,
पुरुषः,—पुमान्, नारायण इत्यर्थः, तस्य पीवरे—स्यून्ते, ऊरुसम्पुटे—सक्थिरुपाधारे,
सक्थियुगले वा, पिष्टयोः,—निष्ठतयोरित्यर्थः, सुदर्शनेन इति भावः, मधुकैटभयोः,—
सदाख्यधीरसुरयुगलयोः, रुधिरपटलेन—रक्तसमुद्भूतेन, पाटलम्—आरक्तं, वपुः,—
शरीरं यस्य तथाभूतः, अभवदिव—अजायतेवेत्यर्थः, अर्णसामधिपतिः पुराणपुरुषपाटल-
वपुर्धृक् बभूवेवेति भावः । अत्र उपमेयीभूते अर्णसामधिपतौ पुराणपुरुषपीवरोरुसम्पुट-
पिष्टमधुकैटभरुधिरपाटलवपुः उपमानभूतस्य तादात्म्याध्यासादुक्तकैटककोटिकसंशयो
द्वयादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । सृष्टिप्रारम्भे जलनिधौ शयानस्य भगवतो नारायणस्य नाभिकमलात्
ब्रह्मा समुद्भवत् । तदानीं च तस्यैव भगवतः कर्णमलात् वायसुरौ मधुः कैटभश्च
समुत्पद्य बुभुक्षया नाभिकमलस्थितं ब्रह्माणम् अन्नम् उद्यतौ ; तदवलीक्य भीनेन ब्रह्मणा
स्तुता योगनिद्रा बिम्बीः शरीरं तत्याज ; ततश्च समुत्थाय भगवान् तौ तथाविधौ दृष्ट्वा
पञ्चवर्षसहस्रं ताभ्यां बाहुयुतं कृत्वा तयोरेव सन्तुष्टयोर्वरं लब्ध्वा ऊरुदेशे निधाय
अक्षेण निहतवानिति मार्कण्डेयपुराणे—“तदा वायसुरौ धीरौ बिभ्यातौ मधुकैटभौ ।
निष्ठकर्णमलीकृतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ ॥” इत्यादि देवीमाहात्म्यम् अत्र अनुसन्धेयम् ।

(४२४) अवसिते सन्ध्यासमये समनन्तरम् (४२५) अपरिमितयशःपानद्विषिताय मुक्ताशैलशिलाचषका इव मिजकुल-
कीर्त्या, (४२६) क्षतयुगकरणोद्यताय आदिराजराजतशासन-
मुद्रानिवेश इव राज्यश्रिया, सकलक्षीपजिगीषाचलिताय श्वेत-
क्षीपदूत इव च आयत्या, (४२७) श्वेतभानुः उपानीयत
निशया नरेन्द्राय इति ।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते राज्यश्रीप्राप्तिर्नाम

अष्टम उच्छ्वासः ॥ ८ ॥

(४२४) अवसिते—समाप्तिं गते, अतिक्रान्ते इत्यर्थः ।

(४२५) मिजकुलकीर्त्या—पुष्पभूतिवृक्षस्य यशसा, अपरिमितेति ।—
अपरमितानि,—प्रभूतानि, यशांसि—कीर्त्तयः, तेषां पानाय—पेयविषयीकरणाय,
अधिगमायेत्यर्थः, द्विषितः,—द्वेषार्तः, लुब्ध इत्यर्थः तस्मै, नरेन्द्राय इत्यर्थेणान्वयः,
सर्वदिग्विजयेन इति भावः, मुक्ताशैलशिलाचषका इव—मुक्तागिरिप्रस्तरखण्डरूपपानपाव-
मिव, (“चषकीऽस्त्री पानपावम” इत्यमरः) ।

(४२६) राज्यश्रिया—राजलक्ष्म्या. कृतेति ।—कृतं—सत्यं युगं, तस्य करणे
—विधाने, पुनः प्रवर्त्तने इत्यर्थः, पापाचारिणः उन्मूल्य चतुष्पाद्वर्गसंस्थापनद्वारा इति
भावः, उद्यतः,—प्रवृत्तः तस्मै, आदिराजति ।—आदिराजस्य—प्रथमनृपतेः, मनोः
वैवस्वतस्य वैष्णव्य पृथिव्या इत्यर्थः, राजती—रजतनिर्मिता, शासनमुद्रा—राज्याधिकार-
मुद्रा, राजनामाङ्कितप्रत्ययोत्पादकमुद्राविशेषः इत्यर्थः, तस्याः निवेश इव—मुद्रितावयव
इव । आयत्या—उत्तरकालिन, आगामिन्या शुभया नियत्या इत्यर्थः, (“उत्तरः कालः
आयति.” इत्यमरः) सकलेति ।—सकलानां—सर्वेषां, सप्तानामष्टादशानां वा इत्यर्थः,
क्षीपानां—जम्बूशकादीनां समन्ताञ्जलवेष्टितभूभागानां, जिगीषया—जयाकाङ्क्षया,
चलितः,—प्रस्थितः तस्मै, श्वेतक्षीपदूतः,—श्वेतक्षीपस्य—अष्टादशक्षीपान्तर्गतं पक्षेदस्य,
दूतः,—वाक्तावहः, तद्देशवासिनां सन्देशमादाय आगतः इति भावः, चन्द्रस्य
अतिशुभकान्तित्वात् श्वेतक्षीपदूतलौपत्यं सुसङ्गतमेवेति । त्वेवमेवालुकूलं श्वेतक्षीपस्य ह्यर्थं
तद्देशीयदूतं हर्षाय प्रेरितवदिति निष्कर्षः ।

(४२७) निशया—रजत्या, श्वेतभानुः,—शुभांशुः, चन्द्रः इति यावत्,
नरेन्द्राय—हर्षाय, उपानीयत—प्रययत, उपायनीकृत इति यावत्, [नयतेर्नि-
शङ्क्यकलेऽपि उपपूर्वकस्य तस्य उपसङ्गकरणार्थकत्वेन सम्प्रदानरूपत्वात् “नरेन्द्राय”

इत्थं चतुर्थी, न तु द्वितीयेति वेदितव्यम्]। निशा श्वेतमानुं निजकुल-
कीर्तिसमर्पितमुक्ताश्लेशिवाचषकमिव, राजलक्ष्मीसमर्पिताऽऽदिराजराज्यशासनमुद्रा-
निवेशमिव, आयतिप्रदक्षिणेतद्वीपदूतमिव च नरेन्द्रमानयदिति निष्कर्षः, चन्द्रीदयो-
ऽभूदिति भावः। अत्रैकस्मिन्नेव श्वेतमानौ भूयसां तथाविधचषकादीनामवैधर्म्यसाम्योक्तः
मालोपमाऽलङ्कारः।

इत्यश्वेशास्त्राटवीसचरणपद्माननेन वार्यवशावतंसेन पण्डितकुलपतिना विं, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमन्महानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायामालाख्यायां
श्रीहर्षचरितव्याख्यायाम् अष्टम उच्छ्वासः ॥ ८ ॥

श्रीहर्षचरितम् ।

महाकवि-श्रीबाणभट्ट-विरचितम् ।

पण्डितकृष्णपतिना

वि. ए. उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितया,

तथा तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्त्तितया परिवर्द्धितया च

टीकया समलङ्कृत्य प्रकाशितम् ।

चतुर्थ संस्करणम् ।

कालिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितम् ।

इ. १८३८ ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्
आम्हार्टट्रीट् पोष्ट-अफिस, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२न०, रमानाथ मजुमदार ट्रीट्, कलिकाता ।